DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 3

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayınıdır.

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. İlhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kuban (Başkan)
Nuri Akbayar, Çağatay Anadol
Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman, M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy, Prof. Dr. Afife Batur
Yalçın Yusufoğlu

YAYLN KOORDİNATÖRÜ YARDIMCISI
Ekrem Çakrroğlu

ARAŞTIRMA
Ayşe Hür

GÖRSEL MALZEME
Elif Erim, Ferda Erentürk
Cengiz Kahraman

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Sevil Emili İlemre

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

TEKNİK YÖNETMEN
Tamer Kayaş

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Nuray Tekin

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Pakize Kaya, Gülderen Rençber
Filiz Bostancı, Nalan Cevizli
Belgin Uçar, Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

TANITIM - REKLAM
Hülya Üstün, Nesrin Balkan

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Pervin Mutlu, Güngör Tekgümüş
Fatma Buluç, Asım Uçar, Fethi Yılmaz

OFİS HİZMETLERİ
Erol Uçar, Hüseyin Özcan
Satılmış Şener

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ YAZARLARI

1 Mart 1994 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı. Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay. Tanju Akad, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Gökhan Akçura, Fehmi Akgün. Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Dr. Semifia Akpınar, Dr. Bülent Aksoy, Hulki Aktunç, İrkin Aktüze, Prof. Filiz Ali. Fatma Akyürek, Mehmet Ö. Alkan, Prof. Dr. Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And. Dr. Robert Anhegger, Çetin Anlağan, Prof. Dr. Ahmet Aran, Mümtaz Arıkan, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Dr. Çiğdem Aysu, Tuna Baltacıoğlu, Rebii Baraz, Prof. Dr. Örcün Barışta, Vedat Başaran, Başar Başarır, Prof. Dr. Afife Batur, Enis Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Nedret Bayraktar, Prof. Dr. Turhan Baytop, Cengiz Bektaş, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Albrecht Berger. Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşher Berköz, Fikret Bertuğ, İncila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Sevim Budak, Cengiz Can, Eray Canberk, Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Dr. Filiz Çağman, Raşit Çavaş, Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Bünyamin Çelebi, Rezan Çelebi, Doç. Dr. Atilla Çetin, Engin Çizgen, Tülay Çobancaoğlu, A. Vefa Çobanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Saadettin Davran, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Prof. Dr. Işın Demirkent, Belgin Demirsar. Celil Dinçer, Doç. Dr. Kriton Dinçmen, N. Esra Dişören, Ayhan Doğan, Yar. Doç. Dr. İsmail Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Seza Durudoğan, Melih Duygulu, Ergün Eğin, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Bülent Erdem, Orhan Erdenen, Esra Güzel Erdoğan, Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Nilüfer Ergin, Ayten Eriş. Konur Ertop. Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Ayşe Erzan, Jak Esim, Prof. Dr. Ufuk Esin, Burçak Evren, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gencer. Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen, Şule Gökdeniz, Cavidan Göksoy, Uğur Göktaş, Nejat Gülen, Çelik Gülersoy, Naim Güleryüz, Nergis Günsenin, Mehmet Güntekin. Aykut Gürçağlar, Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, Ahmet Hezarfen, Doğan Hızlan, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Vartuhi S. İbişoğlu, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu. Selim İleri, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul İnançer, Doç. Dr. Gül İrepoğlu, Yaman İrepoğlu, Doç. Dr. Feryal İrez, Emin Nedret İşli, H. Necdet İşli, Erhan Işözen, Nuri İyicil, Mustafa İzberk, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Fahrünnisa (Ensari) Kara, Zafer Karaca, Enis Karakaya, Aynur Karataş, Hâlenur Kâtipoğlu, Gündağ Kayaoğlu, Arslan Kaynardağ, Prof. Dr. Haydar Kazgan. Prof. Dr. Ahmet Keskin, Zülal Kılıç, Havva Koç, Dr. Orhan Koloğlu, Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz. Ergun Köknar, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan, Prof. Dr. Önder Küçükerman, Kuvvet Lordoğlu, Dr. Banu Mahir, Ahmet Menteş, Nikiforos Metaxas, Herkül Millas, Prof. Dr. Nuri Muğan, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Emine Naza, Dr. Nevra Neciboğlu, Dr. Eckhard Neubauer, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. İlber Ortaylı, Slivyo Ovadya, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Nazan Ölçer, Yusuf Ömürlü, Emine Önel. Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan, Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Kaya Özsezgin, Atilla Öztürk, Nilüfer Zeynep Özçörekçi, Gönül Paçacı, Günay Paksoy, Doç. Dr. İskender Pala, Kevork Pamukciyan, Ali Pasiner. Alpay Pasinli. Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak. Erol Pekcan, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Dimitri Rayconovski. Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman, Turgut Saner, Alparslan Santur, Kenan Sayacı, Giovanni Scognamillo, Burhanettin Seri, Vağarşag Seropyan. Prof. Dr. Yıldız Sey, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Mustafa Sönmez, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Mahmut Şakiroğlu, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, İlhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Alin Talasoğlu, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Cinuçen Tanrıkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. Mete Tapan, Tülay Taşçıoğlu. Figen Taşkın, Prof. Dr. İlhan Tekeli. Doç. Dr. Şirin Tekeli, Selcan Teoman, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Hale Tokay, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Semra Toska, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Reşat Uca, Esin Ulu, Süha Umur, Cemal Ünlü, Rasim Ünlü, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Asnu Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Zeynep Yasa Yaman, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, Nilay Yeşiltepe, Prof. Dr. Şerare Yetkin, Doç. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Yıldıza, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel,

Erdem Yücel, Dr. İ. Aydm Yüksel, Dr. Thierry Zarcone, Vefa Zat

DARÜŞŞAFAKA

Yetim ve yoksul Müslüman çocukların yetiştirilmeleri amacıyla 28 Haziran 1873' te açılan parasız yatılı, özel statülü ilk okul. Adı "şefkat yurdu" anlamını taşır. İlk adı Da.rüşşafakatü'1-İslamiye'dir. Cemiyetli Tedrisiye-i Islamiye adlı hayır derneğince İstanbul'a kazandırılan başlıca eğitim kurumlarındandır.

1865'te çalışmalara başlayan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin öncülüğünü Yusuf Ziya Paşa (1826-1882) yapmıştı. Pek çok Osmanlı paşası ve aydını da derneğin üyesiydiler. Başlangıçtaki amaç, Kapalıçarşı ve çevresindeki işyerlerinde çalışan çırakları okutmaktı. Bu amaçla ilkin Beyazıt'ta Simkeşhane içindeki Emetullah Kadın Mektebi'nde 3 sınıflı bir okul açıldı. Müslüman ve Hıristiyan çıraklara okuma yazma öğretilmeye başlandı. İlgi artınca Aksaray'da Ebubekir Paşa Mektebi'nde de ikinci okul hizmete sokuldu. Bu sırada Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) açılması ve buraya çoğunlukla rical ve zengin çocuklarının devam etmeleri yeni bir girişimin nedeni oldu. Cemiyet mensupları, Mekteb-i Sultani gibi fakat, yetenekli, yoksul çocukların yetiştirilmelerine mahsus bir okul yapımı için kampanya başlattılar. Okul için Fatih'te Maşuk Paşa Konağı ve arsası satın alındı. Mimar Oharmes Kalfa'nın hazırladığı projeye göre binanın yapımına 14 Ağustos 1868'de başlandı. Dönemin padişahı Abdülaziz ile Sadrazam Âli Paşa, Mısır Hıdivi İsmail Paşa ve zengin devlet adamları bağış kampanyasına katıldılar. Kamu hazinesinden de para ayrıldı.

Darüşşafaka binası 17 Haziran 1873' te tamamlandı ve okul 28 Haziran 1873' te açıldı. Okula 54 öğrenci alındı. İptidai sınıflarıyla 8 yıl olan okulda ilk 6 yıl, iptidai-rüştiye-idadi sınıflarını, son 2 yıl ise "âli" sınıfları oluşturmaktaydı. Ayrıca son sınıf, Telgraf Fen Mektebi adını taşımaktaydı. Öğretim kadrosu çoğunlukla asker kökenli paşalardan ve İstanbul'un aydınlarından "fahri" (onursal, aylıksız) oluşmuştu.

Ders programı, sonraki değişikliklerle 30'dan fazla dersi içermekteydi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında subay öğretmenler cephelere gittiklerinden okul bir yıl kapalı kaldı. İlk mezunlarını 1881' de 8 kişi olarak verdi. Okulu bitirenler Posta ve Telgraf Nezareti'nde görev almaktaydılar.

Darüşşafaka 1904'te Maarif - Nezareti' ne bağlandı ve Cemiyet-i Tedrisiye-i Islamiye dağıldı. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince Darüşşafaka'dan yetişenler ve eski üyeler, cemiyeti yeniden örgütleyerek Darüşşafaka'nm yönetimini ve yaşatılmasını üstlendiler. 1912'ye değin okuldan 615 genç mezun oldu. Bunların büyük bölümü İstanbul'un iş, sanat, siyaset ve kültür yaşamında önemli yerler edindiler. 1913'te okul müdürlüğüne Satı Bey'in gelmesiyle eğitim-öğretim çalışmaları açısından parlak bir döneme girildi. Tabii başkanlığını Osmanlı sadrazamının yaptığı cemiyet de sürekli gündemde tuttuğu bağış kampanyası ile Darüşşafaka'yı en iyi şekilde yaşatacak zengin bir mal varlığına sahip oldu.

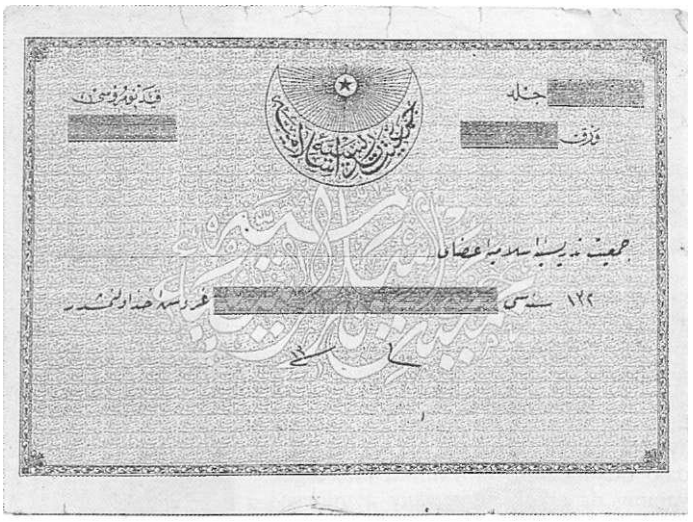

Darüşşafaka'yı kuran Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin aidat makbuzu. *A. Selçuk Sakaoğhi koleksiyonu*

Cumhuriyetin ilanından sonra özel lise konumunda, devlet liselerinin ve ortaokullarının programını uygulamaya başlayan Darüşşafaka, İstanbul okulları arasındaki saygın yerini korudu. 1935'te Türk Okutma Kurumu adını alan cemiyet ise 1953'te bir tüzük değişikliğiyle Darüşşafaka Cemiyeti olarak son kez örgütlendi. Tabii başkanlık da başbakanlara verildi.

Tarihi okul binasının yanına ve arkasına inşa edilen yeni hizmet binası 1953' te hizmete girdi. Eski binada ise okul müzesi ve kütüphane birimleri korundu. 1955-1956 öğretim yılında kolej programına geçildi. Tamamı yatılı öğrenci mevcudu sayısı 270-300 arasında değişen okul, 1 hazırlık, 3 orta ve 3 lise sınıfı ile 7 yıl oldu. **1969**'da okula yatılı kız öğrenci de alınmaya başlandı. 1971-1972' de yeni hizmet binasına bir ek daha yapıldı.

Çok sayıda aydının, sanatçının, devlet adamının yetiştiği Darüşşafaka, halen yabancı dille öğretim yapan özel okul statüsündedir. Ayazağa'da inşa edilmekte olan kampusu 1994'te hizmete girdiğinde, Fatih'teki 120 yıllık ilk tesisleri boşaltılacaktır. 1993-1994 öğretim dönemi, Darüşşafaka'nm eski yerindeki son yılı olmaktadır.

Darüşşafaka'ya babasız, yetenekli ve çalışkan ilkokul mezunu kız ve erkek çocuklar, Türkiye genelinde yapılan giriş smavı sonunda alınmaktadırlar. 1993-1994 öğretim yılında okulda toplam 582 öğrenci eğitim görmektedir.

Bibi. Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi, *Darüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi,* İst., 1927; *Cemiyet-i Tedrisiye-i. Islâmiye Salnamesi,* İst., 1332; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 768-770; *Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye,* Dördüncü Sene, İst., 1319, s. 135-137; *İlk Halk Okulu Darüşşafaka,* 1873-1972, İst., 1972.

NECDET SAKAOĞLU

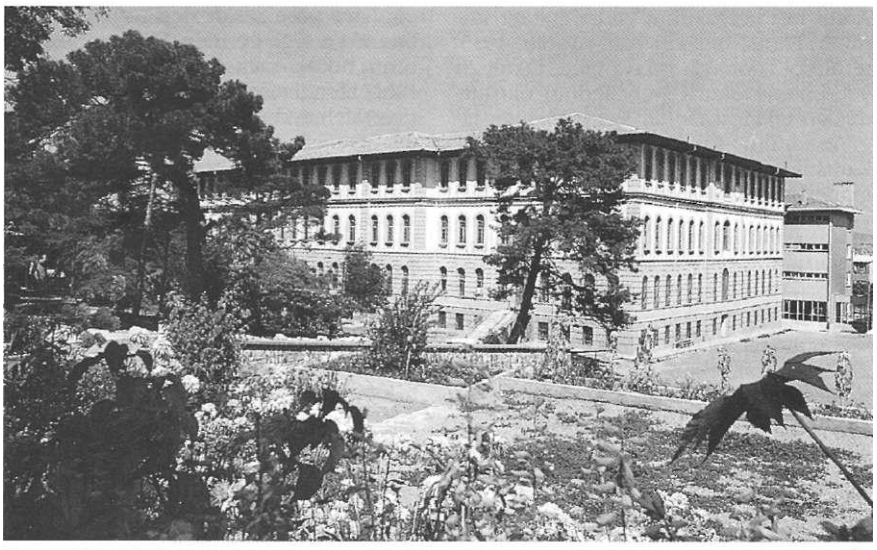

Darüşşafaka binaları. *Erkin Emiroğlu*

Mimari

Darüşşafaka bir ana bina ve ek binalardan oluşmuştur. Bunlardan bazıları, tarihi binanın planında "eski odalar", "eski ahır mahalli", "eski köşk ve limonluk", "eski bahçevan odası" olarak geçer. Darüşşafaka mektebi ana binası arsanın tam ortasında dört köşe bir blok olarak düzenlenmiştir. Bir bodrum katı ve bunun üzerinde yükselen üç kattan oluşmuştur. Bina plan açısından ilginç özelliklere sa- ~J>. yy Osmanlı rüştiye binalarını andırır ve aynı blokta iki bitişik bina biçiminde bir merkezi aydınlık çevresinde gelişen iki simetrik bölümden oluşur. Bu simetrik bölümlerin merdiven kovaları, koridor ve binaya girişi sağlayan kapıları avrıdır. Bu düzenleme, planlama ve inşadaki düşüncenin bir yanının kız, diğer yanının da erkek öğrencilere ayırılmasının sonucudur. Giriş ile merdivenler arasında bulunan koridor aksının her iki yanında odalar yer alır. Her katta on sekiz oda bulunmakta, katlarda benzer mimari şema görülmektedir. Katlar ve odalar derslik, özel dershaneler, yatakhane ve yönetim hizmetlerine göre ayrılmıştır.

Darüşşafaka binası cephe düzeni açısından da 19. yy resmi binalarıyla benzerlikler gösterir. Yarı yarıya yükseltilmiş bodrum katı, onun üzerindeki giriş katı ve bina köşeleri rustik taş işleme ile vurgulanmıştır. Üst katlar ise kalın kat kornişleriyle birbirinden ayrılmıştır. Plandaki simetrik çıkmaların cepheye yansıması binanın tekdüze cephesine hareket kazandırmıştır. Ana binaya eklenen ve yükseklik olarak onu geçmeyen, yeni bina hizmete girdikten sonra tarihi bina korumaya alınmıştır.

Bibi. K. Söylemezoğlu, "Darüşşafaka Binasının Tarihi Üzerine"^ *Arkitekt,* S. 363-3 (1976), s. 134-135; Necib Asım, "Darüşşafaka", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası,* c. 19/2 (1929), s. 49-53.

BURCU ÖZGÜVEN

DARÜŞŞAFAKA SPOR KULÜBÜ

Adını taşıdığı okulun çatısı altında kuruldu. Forma renkleri yeşil-siyahtır. 1915' te futbol takımıyla ortaya çıktı. Okuldan yetişenlerle okul öğrencilerinin oluşturdukları takım, İstanbul Şampiyonluğu Ligi'ne katıldı. Bu ligde varlık gösterdi. Zamanla oyuncularının büyük kulüplere gitmesi ve ekonomik nedenlerle gücünü yitirdi. Ancak uzun yıllar mahalli liglerde varlığını sürdürmeyi başardı. Kulüp, 1950'li yılların sonlarında basketbolda büyük hamle yaptı. Yine okulun çatısı altında yetişen basketbolcularla 1959-1960 sezonunda İstanbul şampiyonu ve Türkiye ikincisi, 1960-1961 ve 1961-1962 sezonlarında Türkiye şampiyonluklarını kazandı. Ancak futbolda olduğu gibi basketbolda da ekonomik nedenlerle ve bütün iyi oyuncularının başka kulüplere geçmesi yüzünden 1963-1964 sezonunda İstanbul 2. Ligi'ne düştü. Uzun yıllar mahalli liglerde varlığını sürdürmeye çalışan Darüşşafaka, son yıllarda basketbolda yaptığı yeni bir hamle ile önce mahalli ligde şampiyonluğu kazandı, sonra Deplasmanlı 2. Lig'de büyük varlık gösterdi ve nihayet Deplasmanlı **1.** Lig'e yükseldi. Halen bu ligde mücadele etmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

Darüşşafakah ressamlardan Şevki'nin "Yıldı/ Sarayı Yemek Salonu" adlı tuval üzerine yağlıboya tablosu, 73x91 cm.
MSÜ Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu

DARÜŞŞAFAKALI RESSAMLAR

Darüşşafaka Lisesi'nde okuyan, fotoğraftan çalışan, eserlerinde genellikle İstanbul'un saray, köşk ve bahçelerini konu olarak ele alan **19.** yy foto-yorumcu yağlıboya ressamları.

İstanbul'da **19-** yy'da resim eğitimi de veren askeri okulların yamsıra sivil okullar da açılmaya başlandı. Diğer sivil okullara göre resim dersine daha fazla önem verdiği görülen Darüşşafaka'nın resim hocaları arasında Bahriye Kolağası Fahri Efendi'nin dışında Arif, Hilmi, Hayri ve Mehmed Ali adında beş eski mezunu; öğrencileri arasında ise Vidinli Osman Nuri, Ahmed Ragıb, Kasımpaşalı Hilmi, Salih Molla Aşkı, Necib, Fatihli Mustafa, Lofçalı Ahmed, Şefik, Giritli Hüseyin, Şevki, Hüseyin bulunmaktadır. İstanbul Resim ve Heykel Müzesinin ilk salonunda yer alan, yaşamları hakkında fazla bilgi bulunmayan bu ressamlar eserlerini, fotoğraflardan yapmışlardır. Birbirleri ile âdeta anonim denebilecek ortak bir üslubu paylaşan bu sanatçıların hangi atölyelerde, hangi koşullarda çalışmış oldukları henüz bilinmemektedir. Bu sanatçılar eserlerine ya hiç imza atmamışlar, ya "kulları" ya da isimleri ardına "kulları" deyimini ekleyerek imzalamışlardır. Bu durum resimlerini bir ihsan karşılığı saraya veya devlet büyüklerine sunduklarını düşündürmektedir.

Ahmed Şekûr gibi askeri kökenli bazı ressamlar da Darüşşafakah ressamlarla aynı üslupta eserler vermiştir. Bu grubu, yerli ve yabancı bazı eleştirmenler "primitifler", bazıları ise "foto-yorumcuları" şeklinde adlandırmıştır. Belirgin bir üslup birliği gösteren bu ressamlarımızın 1867-1873 arasında doğdukları gözlenmiştir. Çıplak insan gözünün yakalayamadığı, ancak fotoğraf objektifinin saptayabildiği detayları, boyanın herhangi bir rölyef etkisi uyandırmasını sağlayacak şekilde işlemiş, fotoğraftaki kompozisyonu, genellikle insan figürleri ve diğer ayrıntılardan sıyırarak yalın bir şekilde aynen uygulamışlardır. Bu sanatçılar Batı yöntemlerinin kullanıldığı resme bir geçiş dönemi oluşturmaz. Ama **19.** yy resim çalışmaları içinde özgün bir grup olarak karşımıza çıkar.

Bibi. G. Renda-T. Erol, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı,* c. I, İst., ty; A. Çöker, "Fotoğraftan Resim ve Darüşşafakah Ressamlar", *Boyut,* S. 9 (1983); S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* İst., 1986; ay, *Türk Resminin Öncüleri Darüşşafakah Ressamlar Sergi Broşürü,* ist., 1988.

HÂLENUR KÂTİPOĞLU

DARÜŞŞİFALAR

Latinlerin işgal ve tahripleri (1204-1261) ile Bizans İmparatorluğu'nun uzun yıllar zayıf düşmesi İstanbul'daki sağlık kuruluşlarını da etkilemişti. 15. yy'ın ortalarında İstanbul'da sadece iki sağlık kuruluşu bulunduğu bilinmektedir. Bunlar, Ayasofya ile Pantokrator kiliseleri çevresindeki manastırlar ile misafirhane, düşkünlerevi ve bir hastanenin bulunduğu yapı topluluğudur. Bu yapı topluluğu fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) tarafın-

dan onartılmış, "Eski İmaret" adıyla anılan bu kuruluşta bir süre daha sağlık hizmetleri verilmiştir.

Fetihten 17 yıl sonra yapımı tamamlanan Fatih KülliyesiC-O **(861**-875/**1456**-70) yapıları arasında yer alan darüşşifayı arşiv belgelerinden tanımaktayız. Düşünülen ancak gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmeyen bir restorasyon için hazırlanmış olan bu kroki planda yapının, revakların çevirdiği kare bir avlunun gerisinde çeşitli hacim ve mekânların yer aldığı, yarım kubbeli bir dershane mekânının ise beşgen bir çıkmaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Girişin iki tarafındaki kubbeli köşe mekânları ile dershane önündeki revakların yanma iki kemerli açıklıkla açılan kubbeli hacimlere bir önceki mekânlar açılmakta; bu durum darüşşifa fonksiyonunun sürdürülmesi için gerekli mekân ve hacimlere ihtiyaç duyulmasıyla ifade edilebilmektedir.

Fatih dönemi mimarlarından Atik Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bilinen külliyenin fonksiyonel yapıları içinde ayrıcalıklı bir yeri olan darüşşifa yapısı, günümüzde kagir evlerin altındaki taş-tuğla derz duvar dokusu kalıntılarıyla tanınabilmektedir.

İstanbul'da Fatih tarafından inşa ettirilen bu külliyede yer alan darüşşifa yapısından sonra, ancak **16.** yy'ın ortalarında ikinci bir darüşşifa yapısı, I. Süleyman'ın (Kanuni) eşi Hürrem Sultan (1502-1557) tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen Haseki Külliyesi(->) içinde yer alır.

Darüşşifa, plan kuruluşuyla, Fatih Darüşşifası'ndan farklıdır. Burada merkezi plan şeması uygulanmıştır. Yapı dıştan dikdörtgen olarak, sekizgen merkezi avlunun beş kenarını saran kubbeli mekânlar şeklinde düzenlenmiştir. Bu plan şeması ile yapı, İstanbul darüşşifa mimarisinde koğuş düzeninin uygulandığı önemli bir örnek olmaktadır. İkişer kubbe ile örtülü dikdörtgen koğuş mekânları iki katlı pencerelerle aydınlatılmakta, her birinde yer alan yaşmaklı ocaklarla da ısıtılmaktaydı. Mimar Sinan, I. Süleyman (Kanuni) adına inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nde(->) darüşşifa, tıp medresesi, eczane ve darü'l-akâkir (drog-

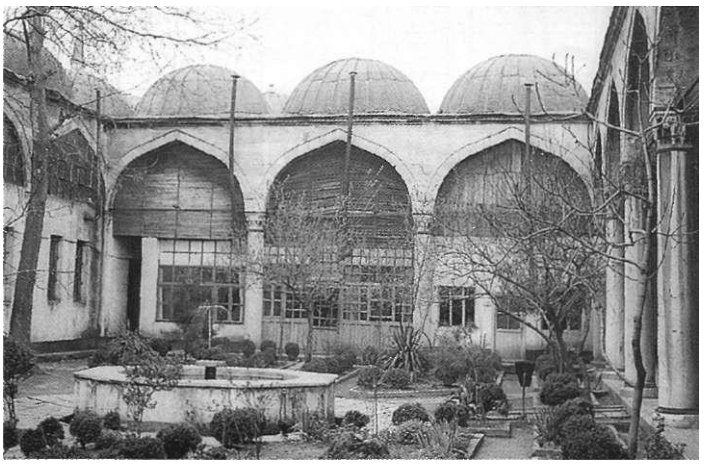

Süleymaniye Darüşşifası'mn ikinci avlusundan görünüm. *Gönül Cantay fotoğraf koleksiyonu*

lar evi) yapılarıyla bir tıp sitesi meydana getirmiştir. Böylece usta-çırak yöntemiyle darüşşifalarda hastaya hizmet paralelinde sürdürülen tıp eğitimi, Osmanlı döneminde Bursa'da inşa edilen Yıldırım Bayezid Külliyesi'ndeki gibi, teorik tıp bilimlerinin okutulduğu bir tıp medresesi ile uygulama ve hastaya hizmetin sunulduğu darüşşifa yapısı ve gene sağaltımla ilgili ilaçların üretildiği eczane ile diğer darüşşifalara dağıtımı gerçekleştirecek olan droglar evi, tıp eğitimine ve insan sağlığına verilen önemin ulaştığı noktayı belirler. Bu gelişme doğal olarak, Mimar Sinan'ın ihtiyaçtan doğan fonksiyonel yapıları planlaması ile ilgili dehasıyla açıklanabilir (bak. Süleymaniye Darüşşifası). Üsküdar'da, gene Mimar Sinan'ın planlayıp inşa ettiği Atik Valide Darüşşifası, eski örneklerinde olduğu gibi fonksiyonel tek yapı olarak inşa edilmiştir.

Atik Valide Külliyesi'nde(->) sosyal fonksiyonlu yapılar daha aşağıda cami ve medrese eksenine paralel bir bütün oluşturmakta (kervansaray, imaret, tabhane), kareye yakın yapı bloğunun kuzeybatısında darüşşifa yapısı inşa edilmiş bulunmaktadır.

Darüşşifaya kuzeyindeki kapı ile girilmekte, revaklı ve iki kademeli bir avluyu çeviren kubbeli fonksiyonel hacimler bu revaklara açılmaktadır. Atik Valide Darüşşifası da Süleymaniye Darüşşifası gibi müstakil bir hamama sahiptir. Ancak yapı, külliyenin diğer yapıları gibi zamanla değişmiş, kubbe örtüsünün yerini sonradan yapılan bir ikinci kat almıştır. 1970'lerde mermer taş döşeli avlusu yakın yıllarda okul olarak kullanıma hazırlanırken çimento ile kaplanmıştır. Esasen darüşşifa yapısında, III. Selim zamanında (1789-1807) Nizam-ı Cedid askerlerinin kışlası olarak, 1865'e kadar kullanılmadan önce yapılan değişiklikleri de görmek mümkündür. III. Selim döneminin yapı tekniğini gösteren bu değişikliklerle, bir süre sonra kervansaray yapısının da katıldığı bir yapısal düzenlemeyle, darüşşifa fonksiyonunu yeniden kazanmıştır. Böylece 19. yy'm başlarına kadar süren durumu, bu tarihlerde yapıya sadece akıl hastalarının alınmasıyla Toptaşı Bimarhanesi(->) olarak tanınmasına neden olmuştur.

Bu darüşşifalara 17. yy'ın başında katılan yeni bir kuruluş ise I. Ahmed'in (hd 1603-1Ö17) inşa ettirdiği külliyenin (bak. Sultan Ahmed Külliyesi) darüşşifasıdır.

Sultanahmet Meydanı'nda Hippodrum'un batı ucunda yer alan darüşşifa günümüze gelmemiştir. 17. yy içinde inşa edilen tek tıp kuruluşu olan yapının, Süheyl Ünver'in gözlemiyle Mekteb-i Sanayi planından takribi olarak çizilen bir krokisi vardır. 1870'te sanat okulu inşa edilirken, darüşşifanm revakları ve revaklar gerisindeki mekânları yıkılmış, fakat dış duvarların alt kısımları ile temellere dokunulmamıştır. Darüşşifa yapısından sadece giriş kapısı ile darüşşifa hamamı muhafaza edilmiştir. Yapının kroki planı, kareye yakın dikdörtgen revaklı bir avlu ve revaklara açılan mekânlardan ve gene revak altına açılan hamam biriminden ibarettir. Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa, Mimar Sinan'ın darüşşifalarda başlattığı özel hamam olgusunu, bu darüşşifada da devam ettirmiştir (bak. Sultan Ahmed Darüşşifası).

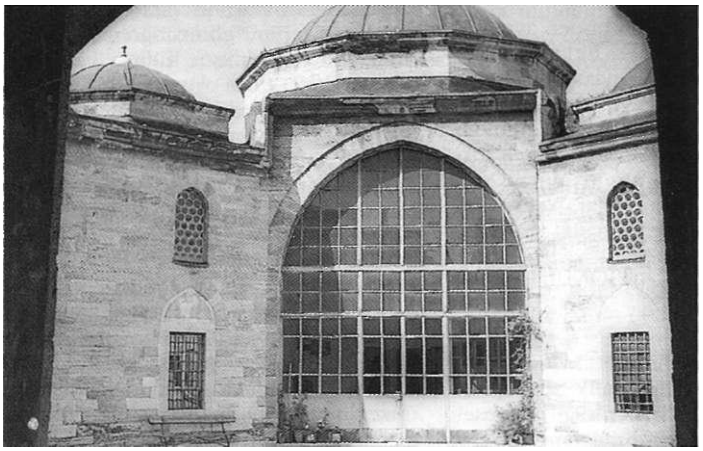

Haseki Darüşşifası'mn avlusundan görünüm. *. Gönül Cantay fotoğraf koleksiyonu*

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I; G. Güreşsever (Cantay), ***Türklerde ve Türkiye'de Tıp Eğitimi Tarihi,*** İst., 1977; G. Cantay, ***Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,*** Ankara, 1992; B. N. Şehsuvaroğlu-G. Cantay, ***Türk Tıp Tarihi,*** Bursa, 1984.

GÖNÜL CANTAY

Darü't-Talim-i Musiki Heyeti üyeleri.

DARÜ'T-TALİM-İ MUSİKİ

1916'da kurulmuş musiki derneği.

Özel musiki kuruluşları arasında en verimli ve en uzun ömürlü olanlarından biridir. Şehzadebaşı'nda Udi Fahri (Kopuz) ve arkadaşları Kemani Reşad (Erer), Neyzen İhsan Aziz, Kanuni Haşim, Kanuni Âmâ Nâzım, Tanburi Ahmed Neşet, Hanende Arap Cemal, Sıtkı ve Reşad beylerce kurulmuştur. Hüseyin Saadettin (Arel) ile Dr. Subhi'nin (Ezgi) armoni ve nazariyat dersleri verdikleri dernek gitgide genişleyen kadrosu ve artan faaliyetleriyle önemli başarılar elde etmiştir. Fahri Kopuzcun toplu icranın en iyi örneklerini verme amacı doğrultusundaki çabaları, sayısız eserin notasını yazmış olması ve dernek çalışmalarını tam bir özveri içinde yürütmesi bu başarının başlıca kaynağıdır.

Derneğe sonradan katılan musikiciler arasında Kemani Cevdet (Çağla), Kemençeci Hafid, Tanburi Selahattin (Pınar), Tanburi Ahmed, Kanuni Hasan Ferid (Alnar), Santuri Zühtü (Bardakoğlu), Kemani Sabri Süha (Ansen), piyanist Feyzi (Aslangil), Santuri Nebile Hanım gibi sazendeler ile Celal Bey (Tokses), Hafız Burhan, Naime Hanım (Sipahi), Safiye Hanım (Ayla), Hamit Bey (Dikses), Mustafa Bey (Çağlar), Mustafa Zeki Bey (Çağlarman) gibi hanendeler vardı.

Derneğin musiki topluluğu İstanbul halkına yıllarca başarılı konserler sunmuş, yurtiçinde ve yurtdışında turnelere çıkmış, birçok plak doldurmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında kurulan dernek daha çok Şehzadebaşı'ndaki kıraathanelerde konser vererek savaş sıkıntıları içindeki halkın moralini yüksek tutmaya da hizmet etmiştir. Yayın yeri ve satış mağazası Vezneciler'de 78 numarada bulunan dernek hem bir okul niteliğini sürdürmüş, hem de 200 dolayında klasik eserin notalarını yayımlamıştır. Vezneciler'deki mağazanm üzerindeki küçük salon dershane olarak, arkasındaki bölüm de saz onarım ve imal atölyesi olarak kullanılmıştır.

İki kez Almanya'ya giderek Berlin Akademische Hochschule'de konserler veren, Polidor firmasında plaklar dolduran, üç kez de Kahireye giderek konserler veren derneğin musiki heyeti İstanbul'da Papazın Bağı ve Küçüksu mesire yerlerinde halka fasıl musikisi de icra ediyordu. Haftada üç gün verilen bu açık hava konserleri radyonun henüz bulunmadığı bir dönemde halka seviyeli musiki sunulması açısmdan önem taşır. Bu topluluk fasıl musikisine yeni ve disiplinli bir anlayış da getirmiştir. Beyazıt'taki Mado ve Merkez kıraathaneleri ile Şehzadebaşı'ndaki Şems Kıraathanesi'ndeki konserler düzenli olarak sürdürülmüş, ramazan geceleri de her gece dokuzdan sonra fasıl musikisi icra edilmiştir.

1931'de birkaç üyenin birden ayrılması üzerine dağılan dernek, birkaç yıl sonra Fahri Kopuz'un çabalarıyla yeniden kurulmuşsa da, Kopuz'un Ankara Radyosu'na atanması yüzünden 1939'da temelli kapanmıştır. Türk musikisine önemli hizmetleri olan Darü't-Talim-i Musiki'den Melahat Pars, Mustafa Çağlar, Nefise Özses ve daha pek çok okuyucu yetişmiştir.

GÖNÜL PAÇACI

DARÜ'T-TLB

Medrese-i tıb da denmiştir. 1470-1826 arasında İstanbul'da hekimlik bilgilerinin ve uygulamalarının gösterildiği medreselerle sağlık kurumlarıdır. Doğrudan bu adla anılan tek kurum ise Süleymaniye medreselerinin bir ünitesiydi. Darü't-tıbda, İslami ve tecrübi tedavi yöntemleri ve teorileri, medreselere özgü din bilimleriyle birlikte öğretiliyordu.

II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) yaptırdığı Fatih Külliyesi(->) içinde yer alan Medaris-i Semaniye kapsamında, Selçuklu tıp kurumlan geleneğine uygun bir darüşşifaya da yer verilmişti. Fatih vakfiyesinde ise bu kuruma mesleğinde uzman, becerikli, özverili 2 hekim, 1 kehhal (göz hekimi), 1 cerrah ile 1 eczacı, ayrıca hademe ve kapıcılar atanması, hastalara çok iyi bakılması koşulları belirtilmişti. Ancak İstanbul'daki bu ilk tıp kurumunun ders ve çalışma programı konusunda belge yoktur. Buna karşılık, 15. yy'ın ikinci yarısında, buradaki tıp öğretimine kaynaklık eden, *Kitab-ı Tıb, Mâ-i Kibrit-i Şerif, Tıbb-ı Kimyevî, Cerrahname-i İlhanı, Mücerreh-name* vb tıp kitaplarının, Akşemseddin ile oğlu Muhammed, Yakup Hekim, Altuncuzade, Lârî-i Acemî, Hekim Arab, Hekim Kutbeddin gibi hoca-hekimlerin varlıkları bilinmektedir. Aynı dönemde ikinci bir tıp öğretimi merkezinin de Enderun'da kurulduğu kuşkusuzdur. Fatih Darüşşifası ile Enderun hastanesi ve ezcanesi arasında ise karşılıklı olarak tedavi, uygulama, ilaç tertibi, muayene, kitap ve kaynak temini konularında ilişkiler vardı. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Ahî Çelebi ünlü bir hoca-hekim olarak tıp eğitimine hizmet etti.

I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) ise İstanbul'daki tıp çalışmaları ilerleme gösterdi. İlkin, 1534'te çıkarılan bir fermanla yetkisiz (diplomasız) hekimlerin İstanbul'da halk sağlığıyla ilgilenmeleri yasaklandı. "Dershane-i idris" denen ve çoğu yetkisiz ve yetersiz hekimlerce açılan muayenehaneler de denetim altına alındı. Bu ilginç muayenehanelerde hekim-şakird (çırak-öğrenci) ilişkisi biçiminde tıp eğitimi de yapılmaktaydı. Kanuni adına yapılan Süleymaniye Külliyesi(->) içinde, Medaris-i Süleymaniye denen öğretim kurumlarının birincisine ise darü't-tıb adı verilerek bu birim doğrudan hekimlik öğretimine tahsis edildi. Darü't-tıb caminin doğusundaki medreseler grubunda yer alıyordu. Üst katındaki bir koridor boyunca sıralanan 12 hücresi tıp öğrenimi gören öğrencilerin barınmalarına ayrılmıştı. Külliye vakfiyesine göre darü't-übda okuyacak danişmendlerin sayısı 8 olarak belirlenmişti. Bunlar, teorik dersleri darü't-tıbda, uygulamalı hekimliği de Süleymaniye ve Fatih darüşşifalarmda görmekteydiler. Dönemin ünlü hekimleri darü't-tıbda ders verdikleri gibi, diğer medreselerin hekimliğe ilgi duyan danişmendleri de darü't-tıbdaki ve darüşşifalardaki dersleri ve tedavi yöntemlerini izleyebilmekteydiler. Sarayda oturan ve "reisü'l-etibba" sanını taşıyan hekimbaşı ise İstanbul'daki tıp ve sağlık kurumları arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Örneğin, saray arşivindeki belgelere göre darü't-tıb hekimlerine

İç Hazine'den ödünç tıp kitapları veriliyor, bazen hoca-hekimler bir araya gelip tıbbi konuları hekimbaşının başkanlığında tartışıyorlardı.

Darü't-tıb geleneğine üçüncü bir kurumu 1583'te Nurbânu Valide Sultan kattı. Atik Valide Bimarhanesi adıyla ünlenen, Üsküdar Toptaşı'ndaki bu yeni sağlık yurdunda tıp eğitimi ile tedavi çalışmaları iç içe planlanmış ve darü't-tıb ve darüşşifa birleştirilmişti. Toptaşı Bimarhanesi de denen ve uzun zaman akıl hastalarının tedavi edildiği bu kurum, işlevini 1925'e değin sürdürmüştür. **16.** ve 17. yy' larda yapılan diğer sağlık yurtlarından Haseki Bimarhanesi ve Sultan Ahmed Bimarhanesi de birer darü't-tıb konumunda hizmet vermiştir. Buna karşılık, Süleymaniye'deki darü't-tıb ile Fatih Darüşşifası'nın sonraki yüzyıllarda, başlangıçtaki etkinliklerini yitirdikleri saptanmaktadır. Fatih Darüşşifası'mn tamamı, Süleymaniye'deki darü't-tıbbm bir bölümü yıkıldığı gibi buraya bağlı darü'l-akâkir denen eczane de kapanmıştır.

17. yy'm ortalarına doğru İstanbul'daki darü't-tıb çalışmalarının giderek gerilediği buna karşılık halk hekimliğinin, "tıbb-i cedid" denen ve Müslüman din adamlarınca yasaklanmaya çalışılan Avrupa kökenli, dönme ya da Frenk hekimlerin çalışmalarının öne çıktığı saptanmaktadır. Bu sırada, İstanbul'daki darü't-tıb çıkışlı hekimlerin sayısı ise 20-30'u geçmiyordu. Sayıları giderek çoğalan tabip dükkânlarında ise, hekimbaşıdan alman ruhsatla, baba-oğul, hekim-şakird geleneğinde cerrahlık, kehhallık. tabiplik, eczacılık çalışmaları ve öğretimleri yapılmaktaydı. Pek çok ülkeden İstanbul'a gelen gezgin hekimler de bu çalışmalara katkıda bulunmaktaydılar. 18. yy'ın başında bir fermanla tıbb-ı cedid yasaklandı. Kuşkusuz bunda dönemin darü't-tıb çıkışlı hekimlerinin etkisi vardı. Bu sırada Süleymaniye'deki darü't-tıb müderrislerinden Ayaşlı Şaban Şifaî (ö. 1704), ana ve çocuk sağlığı üzerine çalışmalar yaptığı gibi, burada 15 yıl okuduktan sonra 1707'de tıp müderrisi olan Ahmed bin İbrahim de *Teshilü't-Tedabir* adlı bir tıp kitabı yazmıştır. Yine, Edirne ve İstanbul darü't-tıblarmda öğrenim gördükten sonra ihtisas için Hindistan'a gidenler de oluyordu. Tokatlı Mehmed bin İbrahim (ö. 1765) darü't-tıbda yetiştikten sonra tıpla ilgili özgün eserler yazdı. Onunla çağdaş Abbas Vesim(->) de Süleymaniye darü't-tıbbmdan yetişmiş; İstanbul'da 40 yıl kadar hekimlik ve hocalık etmişti. 18. yy'ın sonlarına doğru hekimbaşılık görevinde bulunan Gevrekzade Hasan Efendi ile babası Abdullah da yine darü't-tıbda okumuşlardı. 18. yy'ın ikinci yarısında darü't-tıblardaki hekimlik öğretimi hızla geriledi ve tıpkı dükkânlardaki hekim-şakird geleneğini andıran dar kapsamlı bir çalışmaya dönüştü. Diğer yandan III. Selim yüzyıl önce yasaklanan tıbb-ı cedidi serbest bıraktı ve Kuruçeşme Talimgâhı'nda bir tıp şubesi açılmasma izin verdi. Bu gelişme, bir anlamda geleneksel darü't-tıb öğretiminin sonu oldu.

Şânizade Atâullah Efendi(->), Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (ö. 1834) ve kardeşi Hekimbaşı Abdülhak Molla(~»), Süleymaniye darü't-tıbbından yetişen son ünlü kişilerdir. Bunların çabaları sonucunda ise 1827'de İstanbul'da, çağdaş tıp öğretimini amaçlayan Tıbhane-i Amire(->), Cerrahhane-i Mamure(->) ve Mekteb-i Tıbbiye (1836) açılmış; darü't-tıb geleneği sona ermiştir.

Bibi. A. S. Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri.* İst., 1948; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İst., 1982; O. Ş. Uludağ. *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi,* Ankara, 1991; Ergin. *Vakfiye;* Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 124-**126.**

NECDET SAKAOĞLU

DAN DR BABA TEKKESİ

Maltepe İlçesi'nde, Başıbüyük Mahallesi' nin kuzeyinde yer almaktaydı.

İstanbul'un yakın çevresindeki Bektaşî tekkelerinden olan bu tesisin kumlusu ve zaman içinde geçirdiği aşamalar hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen, 1329'da bu çevrenin Bizanslılardan Osmanlılara intikal etmesini sağlayan Pelekanon Meydan Savaşımdan sonra çevreyi kolonize etmek ve Bizans'ı gözetlemek görevlerini üstlenen "gazi dervişlerin" tesis ettiği zaviyelerden birisidir. Yakınındaki ayazma, burada evvelce bir manastır ya da en azından bir skites (keşiş evi) bulunduğunu düşündürmektedir. Ankara bozgunundan (1402) sonra bu bölgeyi tekrar ele geçiren Bizanslılar tarafından, aynı çevrede bulunan benzer nitelikteki kuruluşlar gibi tahrip edilmiş ve 1420'lerde Çelebi Sultan Mehmed'in bölgede Osmanlı egemenliğini tekrar yerleştirmesi üzerine ihya edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Söz konusu tekkenin başlangıçta Ahîlere ya da Rum Abdallarına ait olduğu. 15. yy'm ortalarından itibaren bu zümrelerin askeri hayattaki rolünü üstlenen Bektaşîlere intikal ettiği düşünülebilir.

18. yy'da yaşadığı ve tekkeye adını vermiş olduğu anlaşılan Daver Baba'mn burasını yeniden inşa ettirdiği sanılmaktadır. Vak'a-i Hayriye'de (1826), İstanbul ve çevresindeki diğer Bektaşî tekkeleri gibi Daver Baba Tekkesi de kapatılmış, hattâ muhtemelen yıktırılmış ancak Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlarında veya Abdülaziz döneminde (1861-1876) "Nakşibendî" kisvesi altında tekrar faaliyete geçmiştir. Yakın zamana kadar ayakta olan yapının bu son ihya dönemine ait olduğu kesindir.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra bir müddet terk edilen bina 1945'te, oldukça geniş olan arazisi ile beraber Vakıflar İdaresi tarafından işletmesi Şükrü Güllüoğlu adında bir şahsa satılmış, bu tarihten itibaren çiftlik binası olarak kullanılmaya başlayan tekke 1980'H yılların sonunda bakımsızlıktan çökerek tarihe karışmıştır. Günümüzde zemin kata ait bazı duvar kalıntıları ile yakınındaki çeşme ve ayazma görülebilmektedir.

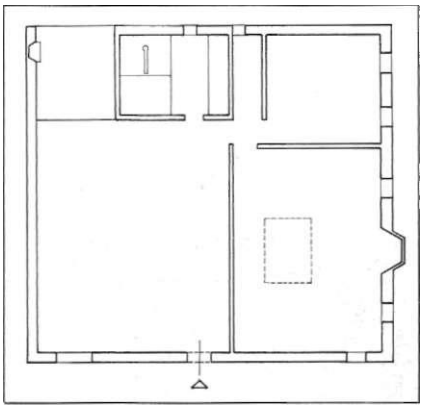

Daver Baba Tekkesinin planı
M. Baha Tamnan

Tekkenin hemen bütün bölümlerini içinde barındıran iki katlı ufak bina ahşap iskeletli olarak inşa edilmiş, bodrum katının duvarları moloz taş dolgu ile, zemin katınkiler ise içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile meydana getirilmiştir. Üst katın batı cephesindeki kapıdan, aşevi (mutfak) bölümü ile bütünleşen, dikdörtgen planlı büyükçe bir taşlığa girilir. Daver Baba Tekkesi mimari programı asgari düzeyde tutulmuş küçük bir zaviye olduğundan burası, kalabalık toplantılarda dervişlerin ve misafirlerin ağırlandığı, çok fonksiyonlu bir mekân olarak değerlendirilebilir. Taşlığın doğu yönünde, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve bir ocakla donatılmış olan aşevi, bunu yanında da, bir kapı ile taşlığa açılan hela-gusülhane birimi yer almaktadır. Söz konusu birimin doğusunda ince uzun dikdörtgen planlı bir aralık uzanmakta, buradan, tekkenin güneydoğu köşesini işgal eden, şeyh odası olması muhtemel bir mekân ile yapının güneybatı kesiminde bulunan türbeye geçilmektedir.

Dikdörtgen planlı türbenin ortasında Daver Babaya atfedilen büyük bir ahşap sanduka, batı duvarında bir pencere, kıble yönündeki duvarının ekseninde de cephede çıkıntı yapan, yarım altıgen planlı bir mihrap bulunmaktadır. Mihrabın varlığı bu mekânın aynı zamanda, ayinlerin icra edildiği meydanevi olarak da kullanıldığını düşündürmekte, sandukanın ayinlerin koreografisini olumsuz yönde etkileyeceği hesaba katılırsa girişteki taşlığın meydanevi fonksiyonunu da haiz olması ihtimali doğmaktadır. Bu varsayımlardan ilki geçerli kabul edildiği takdirde Daver Baba Tekkesi, tarikat yapılarının pek çoğunda ayin mekânları ile türbe bölümleri arasında gözlenen kaynaşmanın doruğa ulaştığı bir bina olmaktadır.

Bizans dönemine ait ayazma, dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü bir hazneye sahiptir. Çeşme ise ufak boyutlu, basit bir ayna taşından ibarettir. Üzerinde çeşmelerde sıkça rastlanan bir ayet ile 1279/1862 tarihi okunmaktadır.

Bibi. *İSTA,* VHI,4275-4276.

M. BAHA TANMAN

Davud Ağa'nın eserlerinden Çarşamba'daki Mehmed Ağa Camii ve Türbesi (solda), Eyüp'teki Sadrazam Siyavuş Paşa Türbesi (üstte). *Fotoğraflar Aras Neftçi*

DAVUD AĞA

(?, ? - Eylül 1598, İstanbul) Mimar. Sinan'ın ölümünden sonra "sermimaran-ı hassa" görevine getirilmiş; İstanbul'da, birçok önemli yapıya imzasını atmıştır.

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda doğum yeri ve tarihi bulunamamıştır. *Tarih-i Selânikî'ye* dayanılarak tespit edilen ölüm tarihi de tartışmalıdır. Bu kaynağa göre Davud Ağa 1007/1598'in Sefer (Eylül) ayının başlarında, vebadan ölmüştür. Çeşitli kaynaklarda 1597'de temelini attığı Yeni Cami'nin inşaatım bir yıl kadar sürdürdüğü yazıldığına göre, 1598 tarihi doğru olmalıdır.

Davud Ağanın İstanbul'daki yaşamı ve kente katkıları hakkındaki bilgiler "suyolu nazırı" olduğu 1575'ten sonra açıklık kazanmaktadır. Bu tarihe kadar Mimar Sinan'ın emrinde çalıştığı sanılan Davud Ağa, Edirne'de Selimiye Camii'nin yapımına katılmış, İstanbul'un, özellikle Eyüp ve Kâğıthane suyollarının yapım ve onarımında görev almıştır. 1575'te mimarbaşılıktan önceki rütbe olan suyolu nazırlığına getirilmiştir. Bu dönemde Mimar Sinan'la birlikte Kâğıthane ve Kırkçeşme sularına zarar veren yapıları keşfetmiş; Topkapı Sarayı suyolunu onarmış ve haritasını çıkarmış; Eyüp'e bağlı semtlerdeki kemerlerin, lağımların onarımı ve geliştirilmesiyle uğraşmış; sellerde tahrip olan köprü ve suyollarım yeniden yaptırtmış, İstanbul için hayati önemdeki suyollarının yapım ve onarımını üstlenmiştir.

Davud Ağa'nın hayatının suyolu nazırı olduğu 1575-1582 arasındaki dönemi çeşitli rivayetlerle doludur. Eldeki belgeler, bir yandan başarılı çalışmalarının övgü topladığını ortaya koyarken bir yandan da suyolları üzerine meyve ağaçlan diken veya inşaat yaptıranlarla uğraştığı için bunların düşmanlığını kazandığını; Kâğıthane suyolları üzerindeki köylerden ve kişilerden çeşitli yollarla çıkar sağlamak ve halka zulmetmekle itham edildiğini de göstermektedir. Nitekim 1582'de dergâh-ı âli çavuşluğunu sürdürmekle birlikte suyolu nazırlığından alınmıştır.

Mimar Sinan'ın emri ve önerisiyle 1583'te teknik ekibiyle İran seferine katılan Davud Ağa, iki yıl kadar sonra İstanbul'a döndüğünde hassa mimarı olarak yeniden ustası Mimar Sinan'ın maiyetinde çalışmaya başlamış; 1585'te saraydaki hasoda ve hamamın inşaatını üstlenmiş, aym yıl ilk önemli eseri sayılan Fatih Çarşambadaki Mehmed Ağa Camiini, bir yıl sonra da yine aynı yerde Mehmed Ağa Hamamı'nı yapmış; 1588'de Sinan'ın ölümünden sonra "senrıimaran-ı hassa" görevine getirilmiştir. Bu görevdeyken inşa ettiği yapılar arasında Sadrazam Koca Sinan Paşa'nm III. Murad'a (hd 1574-1595) hediye etmek üzere yaptırdığı, mimarisi kadar iç ve dış süslemeleriyle de ünlü Sinan Paşa Köşkü(->) ve bu yapıyı pek beğenen padişahın bir benzerini arzulaması üzerine yaptığı Sepetçiler Kasrı(->) önemlidir.

Davud Ağa'nın, Sinan'dan etkilenmekle birlikte kendi üslup özelliklerini de taşıyan yapıları arasında, Sinan'a ait olduğu da söylenen Karagümrük'teki Nişancı Mehmed Paşa Camii, Hırka-i Şerif civarındaki Mesih Mehmed Paşa Camii, Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi(-0 ve III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından başlatılan, Eminönü'ndeki Yeni Cami Külliyesi(-0 vardır. Yeni Cami'nin planları Davud Ağa'ya aittir, temelini de o atmış ve inşaatını ölümüne kadar sürdürmüştür. O zamanlar deniz kıyısında olan caminin temelleri atılırken suların boşaltılmasında karşılaşılan güçlüklere yöneltilen eleştirilere ve söylentilere karşı, Davud Ağa'nın, deniz kıyısında böyle bir yapının temelinin o güne kadar dünyada atılmadığını söylediği rivayet edilir.

Diğer eserleri arasında Çarşamba'da Mehmed Ağa Camii avlusundaki Mehmed Ağa Türbesi, cami karşısındaki hamam; Divanyolu'ndaki Koca Sinan Paşa Külliyesi(->); Atatürk Bulvarı üzerindeki Gazanfer Ağa Külliyesi(->); Eyüp'te Sadrazam Siyavuş Paşa ve Defterdar Mehmed Paşa türbeleri, büyük olasılıkla Ayasofya avlusundaki III. Murad Türbesi vardır. Osmanlı mimarisinin klasik döneminin ustalarından sayılan Davud Ağa'nın köşklerinde, çeşme ve sebillerinde, cami ve türbelerinin süslemelerinde dikkati çeken çiçek, dal, yaprak kompozisyonları, ince oymalar ve süsler üslubunun ayırt edici özelliğidir.

Bibi. (Altmay), *Âlimler,* 1980, 47-53; (Altınay), *Mimarlar,* 61-72; M. Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası,* XII, s. 179-204; S. Eyice, "Dâvud Ağa", *DİA.* DC, 24-26.

İSTANBUL

DAVUD AĞA MESCIDI

Eyüp Nişanca'smda Şeyh Murad Tekkesi civarında, Sertarikzade Tekkesi yanında ve Davut Ağa Caddesi üzerindedir.

Yapının banisi Bâbüssaade Ağası Davud Ağa'dır. İnşaat 926/1554'te tamamlanmıştır. Aynı yıl ölen Davud Ağa, mescidin haziresine gömülmüştür.

Mescit bir avlu ortasında olup son cemaat yeri ahşap, asıl ibadet alanı yığma taş ve kiremitli ahşap çatı ile örtülmüştür. 19. yy'ın sonlarında son cemaat yerinin dış yüzü ahşapla kaplanmıştır. Eski ahşap direkleri kaplamanın altında durmakta olup asıl direklerin cephede dört, yanlarda iki açıklıklı olduğunu göstermektedir. Mescidin zaman zaman geçirdiği onarımlarla asıl mimari karakterini yitirdiği görülmektedir. Son cemaat direkleri kapatılmış, minaresinin gövdesi yenilenmiş, üst pencerelerin ve mihrabın biçimleri değiştirilmiş, fakat Mimar Sinan'ın yaptığı plan düzeni bozulmadan günümüze gelmiştir. Yapı son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1968'de onarılmıştır.

Yapmm Davut Ağa Caddesi boyunca uzanan hazire duvarlarına hacet pencereleri açılmıştır. Avluda mihrap duvarının önü ile minare önünde mescidin mezarlığı bulunmaktadır. Avlunun sol tarafında meşrutalar, sağ yanında da kuyu bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzey duvarında iki pencere ve daha sonra mekâna giriş kapısı gelir. Son cemaat yeri duvarla ikiye ayrılmıştır. Soldaki bölümde doğu duvarında iki pencere, güneyde iki pencere, arada mihrapçık (içten köşeli) yapılmıştır. Yapının ana mekânına girmek için kullanılan kapının üzerinde kitabe yer alır.

Yapının doğu ve batı duvarları simetrik olup, aynı özelliği gösterir. Altta daha büyük olarak yapılmış iki dikdörtgen pencere, bunların üzerine gelen yerde daha küçük iki dikdörtgen pencere daha açılmıştır. Batı duvarında, alttaki iki pencere arasına dikdörtgen şeklinde açılmış niş, dolap olarak kullanılmaktadır. Güneyde de pencere düzeni aynı olup, mihrap içten köşeli ve mermer olarak yapılmıştır. Yapının ana mekânında, solda maksure olup, buradan kadınlar mahfiline çıkılır. Kadınlar mahfili düz balkon çıkması şeklinde olup altta altı tane ahşap paye ile taşınmaktadır. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, mermerden olup duvara bitişik olarak yapılmıştır.

Yapının arazisi meyilli olduğu için doğu ve güney cephesi iki yandan payandalanmıştır. Bodur olan minaresi sağda olup, kare kürsüsü, üç sıra tuğla hatıllı kesme taşla örülü, gövdesi yivli, tek şerefeli, konik külah ile son bulur. Yapı içten ve dıştan oldukça sadedir. Ana mekânın duvarlarındaki alttaki pencereler dıştan demir parmaklıklı olup, üsttekiler daire şeklinde yapılmışlardır. Güney cephe dıştan düz duvar halindedir. Son cemaat yerinin içi badanalı olup, ana mekân belli yere kadar mermerle kaplanmıştır. Üst kattaki pencerelerin (içte) etrafı alçıdan yapılmıştır ve içi vitraylı olup kırmızı, yeşil, beyaz renkli lale motifleriyle süslenmiştir. Yapının bahçesinde Bizans devrine tarihlendirebileceğimiz bir sütun başlığı vardır. Fakat daha sonra oyularak, dibek olarak kullanılmıştır.

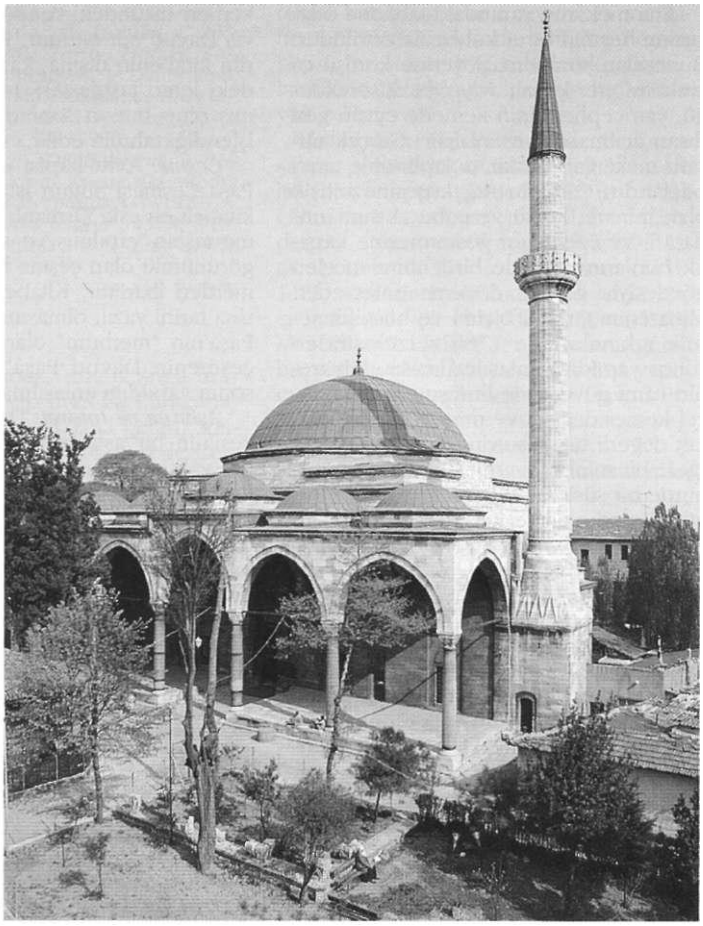

Davud Paşa Camii
Aras Neftçi

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* I, 81; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 292; *İSTA,* VIII, 4285; Kuran, *Mimar Sinan,* 307; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I. 39.

N. ESRA DİŞÖREN

DAVUD PAŞA KÜLLİYESİ

Cerrahpaşa ile Kocamustafapaşa semtleri arasmda Davud Paşa Mahallesi'nde bulunan cami, tabhane, medrese, mektep, türbe ve çeşmeden meydana gelen külliye. II. Beyazid'in vezirlerinden Derviş Davud Paşa (ö. 1498) tarafından 890/1485'te yaptırılmıştır.

Cami: Külliyenin esas unsuru olan Davud Paşa Camii, İstanbul'u tahrip eden zelzele ve yangınlarda büyük ölçüde zarar görmüştür. 28 Haziran 1648 zelzelesiyle ilgili olduğu sanılan bir belgede camide "mihrap sofasının kubbe ve duvarı müceddeden yapılmağa muhtaç" olduğu işaret edilmektedir. İstanbul'u geniş ölçüde tahrip eden 1766 zelzelesinde tekrar zarar gören Davud Paşa Camii, Hassa Başmimarı Tahir Ağa nezaretinde hassa mimarlarından Abdullah ile İsmail tarafından tamir edilmiştir. 24 Temmuz 1782' de şehri baştan başa harap eden yangında Davud Paşa Camii de yanmıştır. 1894 zelzelesinde ise son cemaat yeri bütünüyle çökmüştür. Cami 1945-1948 arasında Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından ve 1960'ta da Vakıflar Genel Müdürlüğü eliyle tamir ettirilmiştir. Bu tamirlerde 1894 zelzelesinden beri yıkık olan son cemaat yeri kubbeleri ihya edilmiş, mihrabı da yeniden yapılmıştır.

Davud Paşa Camii, Osmanlı mimarisinde "tabhaneli cami" veya "zaviyeli cami" denilen, esas ibadet mekânının iki yamnda "âyende ve revende"ye mahsus (misafir) odaları bulunan tipin örneklerindendir. Dış cepheleri kesme taş kaplamalı olan Davud Paşa Camii'nin baklavalı başlıklı, altı granit sütuna dayanan sivri kemerler üstündeki beş bölümlü son cemaat yeri beş kubbe ile örtülüdür. Taç kapı nişinin yarım kubbesiyle (kavsara) çift renkli geçmeli taşlardan yapılmış olan kapı kemerinin arasına yerleştirilmiş dört beyitlik Arapça kitabesi vardır.

Cami içten 18,30 m ölçüsünde kare bir mekândan ibarettir. Oldukça büyük olan kubbe yuvarlağına kareden geçiş, köşelerde çok zengin mukarnaslaıia süslü tromplarla sağlanmıştır. Cami kubbesinin her büyük zelzelede hasar gördüğü göz önüne alınırsa bu kadar geniş çaplı kubbenin baskısının yeterli derecede ustalıkla karşılanmadığı anlaşılır. Üstü bir yarım kubbe ile örtülü mihrap, kiliselerde olduğu gibi dışarı taşkın beş cepheli bir çıkıntının içindedir.

Davud Paşa Camii'nin içinden bir görünüm.
Aras neftçi

Ana mekânın yanındaki tabhane odalarının her biri birer kubbe ile örtülüdür. Bunlardan son cemaat yerine komşu olanlarm birer kapalı avlu gibi düşünüldüğü, yan cephelerinin kemerle eyvan gibi dışarı açılmasından anlaşılır. Gerçek misafir mekânları ocaklı, dolaplı kıble tarafı odalarıdır. Caminin sağ köşesine bitişik olan minare, kürsü ve pabuç kısımlarında 15. yy özellikleri göstermesine karşılık bunların üstünde birdenbire incelen gövdesiyle geç bir döneme işaret eder. Minarenin şimdiki biçimi ve bilezikli şerefe çıkmaları ile 1766 zelzelesinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Minarenin cami gövdesiyle birleşmesindeki güzel kemer değişik ve mimari çözüm olarak değerli bir unsurdur. Caminin gösterişsiz bir minberi vardır. İçinde ise görünürde bir süsleme bulunmamaktadır. Bugünkü şadırvan, eski şadırvanın temeli üzerinde son yıllarda yeni olarak yapılmıştır.

Medrese: Caminin solunda sokağın karşı tarafındadır. Bir cephesi düz duvar halinde bulunan medrese, revaklı bir avlu etrafında sıralanan kubbeli on altı hücre ve ortada büyük kubbeli bir dershaneden meydana gelmiştir. Hücrelerin önlerindeki küçük kubbeli revakların on altı sütunu ve başlıkları Bizans yapılarından toplanmış parçalardır. Medresenin 1648 depreminde büyük ölçüde zarar gördüğü bilinmektedir. 20 Ağustos 1330/2 Eylül 1914 tarihli bir belgede tamire muhtaç durumdaki medresenin tek kişilik on altı odası, çamaşırhane, gusülhane ve abdesthanesi ile dershane ve şadırvanının bulunduğu, iki de kuyuya sahip olduğu belirtilmektedir. 1918 büyük İstanbul yangınında evleri yananların medreseye yerleştikleri belirtilmektedir. 1931-1932 kışında iki kubbesi çöken medrese o tarihten bu yana tamir görmemiştir.

Mektep: Külliyenin sıbyan mektebi caminin avlu duvarı üstünde bulunuyordu. 1648 zelzelesinden sonra yapılan keşifte mektebin de tamire muhtaç durumda olduğu belirtilmektedir. Sonraları bu sıbyan mektebi tamamen yıkılarak yerine bir okul yaptırılmıştır.

Mahkeme: Caminin kapısı üstünde bulunan mahkeme binasının Saraçhanebaşı'nda Dülgerzade Camii yanında iken Ramazan 1071/Mayıs lööl'de IV. Mehmed' in (hd 1648-1687) emriyle Davud Paşa Camii yanında yapılan yeni binaya taşındığı bilindiğine göre, mahkeme binası Davud Paşa Külliyesinin esas manzumesine ait değildir.

Türbe: Caminin kıble tarafında bulunan türbede camide olduğu gibi temiz bir taş işçiliği görülmektedir. Sekiz köşeli bir plana göre kubbeli olarak yapılan türbenin girişinde iki sütuna dayalı bir sundurma saçağı vardır. Tüm cephelerde altlı üstlü ikişer pencere ile aydınlanan türbenin içi 7,36 m çapındadır. Alt sıra pencereler bir silme ile çerçevelenmiş, ayrıca her biri Bursa kemerine sahip tahfif kemerleri ile bezenmiştir. Üst pencereler ise klasik sivri kemerlidir. Türbenin kemeri üstündeki Arapça kitabede Derviş Davud adı okunur. Paşanın ölüm tarihi kitabenin dışına, kapı kemeri üstündeki lento taşına 905/1499 olarak yazılmış olup bunun sonradan yanlış olarak işlendiği tahmin edilir.

Çeşme: Avlu kapısı dışındaki Davud Paşa Çeşmesi bugün İstanbul'da mevcut kitabeli en eski Osmanlı çeşmesidir. Kesme taştan yapılmış ve son derece sade görünümlü olan çeşme bir kırık sivri kemerden ibarettir. Kitabesinde külliyenin inşa tarihi yazılı olmasına rağmen Davud Paşanın "merhum" olarak anılmasından çeşmenin Davud Paşa'nın ölümünden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aşhane ve İmaret: Davud Paşa Külliyesi'nin bir aşhane-imarete sahip olduğu, vakfiyesinde hizmetlileri gösterir bir listeden ve 1648 zelzelesi sonrasında kaleme alman keşif raporundaki "mütevelli odası, imareti ve me'kelhanesi" (yemekhane) şeklindeki ibareden anlaşılmaktadır. Ancak bu bölüm bütünüyle yok olduğundan yeri dahi bilinmemektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 345-347; Ayvansarayî, *Hadîka.* I. 104; ay, *Mecmuâ-i Tevârih,* 292-293; Cevdet, *Tezâkir;* I, 33; Gurlitt, *Konstantinopels,* 61; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 38; (Konyalı), *Abideler,* 31-32; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I, 2; Ayverdi, *Fatih III,* 327-337; ay, "Davut Paşa Camii. Medresesi. Türbesi ve Mektebi". *İSTA,* VIII, 4291-4296; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 395-397; *Fatih Camileri,* 84-85; A. Gabriel, "Les mosquees de Constantinople", *Syria,* VIII (1925). s. 366-367; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri,* I (1963), s. 42; ay, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimaî Bir Müessesesi; Zaviyeler ve Zâviyeli Camiler". *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası.* XXIII (1963). s. 45; Kütükoğlu, *Darii'l-Hilafe,* 166-167; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 311-312; Kut, *Sıbyan Mektepleri,* 55; N. Nirven, "Davud Pasa Çeşmesi", *İSTA.* VIII, 4299.

SEMAVİ EYİCE

DAVUD PAŞA SARAYI

İstanbul surlarının dışında, Topkapı'dan Edirne'ye uzanan eski kervan yolunun kenarında, günümüzdeki Davutpaşa semtinde bulunan saray.

II. Bayezid döneminde (hd 1481-1512) sadrazamlık makamında bulunan Davud Paşa (ö. 904/1498) tarafından yaptırılmıştır. Davud Paşa Sarayı etrafı duvarla çevrili geniş bir alanda yer alan çeşitli köşk, havuz, mescit, daire, hamam, hizmet binaları, ahır vb yapılardan meydana geliyordu. Bugün bu yapılardan ayakta kalabilen tek bina Davud Paşa Kasrı olarak bilinen yapıyla, Sancak Köşkü denilen ikinci bir yapının harabeleridir. Sarayı meydana getiren binalar bilinmeyen bir sebepten dolayı 16. yy içinde ortadan kalkmıştır.

Davutpaşa Sahrası, Osmanlı devrinde ordu batı yönünde sefere çıktığında ilk toplanma ve konaklama yeri olduğundan padişah bizzat sefere katılmıyorsa orduyu buradaki kasırdan uğurlar ve dönüşte de burada karşılar, yapılan törenler sırasında da burada kalırdı.

Bugün Davud Paşa Kasrı veya Sarayı olarak bilinen kagir yapı, eski kaynaklarda "Taş Köşk" veya "Taş Kasır" adıyla geçmektedir. 16. yy'ın sonlarında veya 17. yy'm başlarında yeniden yapıldığı bir arşiv belgesinin yardımıyla anlaşılmaktadır. Kasrın III. Mehmed zamanında (1595-1603) yapıldığı ve mimarının Hassa Başmimarı Dalgıç Ahmed Ağa olduğu aynı belgeden öğrenilmektedir. Ancak III. Mehmed'in 1603'te ölümü üzerine kasrın, ondan sonra tahta çıkan 1. Ahmed zamanında (1603-1617) tamamlanmış olduğu da bellidir.

Davud Paşa Sarayı en parlak çağını IV. Mehmed zamanında (1648-1687) yaşamıştır. Kasır, padişahların kısa bir süre kalması için düşünülmüşken bu yıllarda uzunca süre içinde yaşanan bir saray hüviyeti almıştır. Nitekim IV. Mehmed 1652'de burada bir mescit yaptırmıştır. Bu mescit 1665-1666'da minber konulup minare de eklenerek camiye çevrilmiştir. Yine bu dönemde kasır etrafına bazı ahşap hizmet binaları ile bir de hamam yapılmış ve kasrın içi çinilerle tezyin edilmiştir.

1138/1725'te, Davud Paşa Sarayı'nda yıkılmış olan bazı binaların taşları ve enkazı Bakırköy Baruthanesi tamirine tahsis edilmiştir. Bundan da artık sarayın bazı bölümlerinin yıkılmaya başladığı anlaşılır. Tarihçi Vâsıf, 1175/1761'de çok harap durumda olan Davud Paşa Kasrı' nrn tamir edildiğini yazar.

1225/1810'da Kirkor, Foti ve Todori kalfalar tarafından sarayın bir tamir keşfi yapılmıştır. Bu belgeden sarayın çok büyük ölçüde tamire muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Ancak *Tarih-i Lutfî'de* 1243/1827'de Davud Paşa Sarayı ile yanındaki caminin çok harap durumda olduğu belirtildiğine göre keşiften sonra ciddi bir tamirin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Daha sonra 1259/1843'te saraydan ayakta kalan kasrın depo haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Tahminen 1905'ten sonra sarayı koruyan duvarlar kaldırılmış, ağaçlar da tamamen kesilmiştir. Böylece Davud Paşa Sarayı'nm "Taş Köşk"ü çıplak bir arazi ortasında kalmıştır.

Yüksek mimar Sedat Çetintaş 1938' de "Taş Köşk"ün içinde biriken molozları temizlemiş, sonradan eklenen duvarları kaldırmış ve örülü pencereleri açtırmıştır. Fakat Davud Paşa Sarayı'na ait "Taş Köşk"ün restorasyonuna ancak 1957' de girişilmiştir. Bugün köşk iyi durumda olmakla beraber kapalı ve askeri makamların idaresinde olduğundan ziyaret edilmesi oldukça zordur.

Davud Paşa Sarayı'nm günümüze kalabilen tek bölümü olan kasır, muntazam işlenmiş kesme taştan iki katlı bir yapıdır. Batı tarafında iki yana taşkın bir kitle bulunur. Alt katta girişi sağlayan iki kapı vardır. Bu girişler baklavalı başlıklı tek sütuna binen iki sivri kemerin koruduğu birer giriş eyvanı içindedirler. Sadece alt kat hizasına kadar yükselen üstleri birer teras şeklinde olan bu eyvanlar kaburgalı çapraz tonozludur. Ön kitlede küçük mekânlar bulunmakta ve bir kori-

dor bunları alt katın ana mekânından ayırmaktadır. Bu kısmın içinde bir hela ve güney tarafmda da yukarı kata çıkışı sağlayan merdiven bulunur. Giriş tam eksen üzerinde olmayıp sağ taraftadır. Alt katın ana mekânı 10,50 m ölçüsünde bir karedir. Bu mekânın üstü kagir kaburgalı bir çapraz tonozla örtülmüştür. Bunun doğu tarafında sivri bir kemerle ayrılmış bir çıkıntı vardır. Alt kat iki sıra pencere ile bol ışık alacak şekilde aydınlatılmıştır. Alt sıradakilerin üstleri tahfif kemerli, dikdörtgen söveli, üst sıradakiler ise sivri kemerlidir. Bu katın giriş tarafındaki duvarında ortada bir ocak ve üzerinde I. Ahmed'in manzum kitabesi olan oda çeşmesi yer alır. Duvarda iki de dolap bulunur. Zemin kat altı köşeli tuğlalarla döşenmiştir. Pencerelerin aralarındaki duvarlarda mermerden gözler vardır. Alt katın doğu tarafında bulunan ve ana mekândan büyük bir sivri kemerle ayrılan çıkıntı, ana mekân zemininden 0,20 m yüksekliğinde bir seki halindedir, tki mekânı ayıran kemerin alt uçlan iki tarafta da üstünde kum saatleri işlenmiş sütunçelere oturur. Bu çıkıntı iki sıra pencereli olup üstü aynalı tonozla örtülmüştür.

Merdiven iki sahanlıkla üst kata ulaşır. Üst katın ana mekânına girişi sağlayan ön mekânın iki ucunda, değişik biçimde kemerleri olan kapılarla eyvanların üstlerindeki teraslara geçilir. Ana mekân alt kat gibi iki sıra pencere ile çok bol ışık alacak surette düzenlenmiştir. Geçişi pandantiflerle sağlanan yaklaşık 10 m çapında büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe sekizgen biçiminde basık ve sağır bir kasnağa sahiptir. Üst dizi pencerelerden en başta bulunanlar pandantifler yüzünden daha kısa yapılmış, ancak dış mimarinin ahengini bozmaması için pencereler dışarıya diğerleriyle aynı ölçüde açılarak aradaki fark içeride üstlerinin şevli yapılmasıyla giderilmiştir. Girişin de yer aldığı batı duvarında ocak ve dolap nişleri vardır.

Yapıldığında çok zengin bir şekilde bezenmiş olduğu anlaşılan Davud Paşa Sarayı, son yüzyıl içinde kötü kullanılması yüzünden bu süslemesini yitirmiştir. Alt kattaki ana mekânla, çıkıntılı kitlenin tonozlarında kalem işi nakış kalıntıları görülür. Üst katın pandantiflerinde ise malakâri tekniğinde rumî geçmeler halinde bir bezemenin varlığı fark edilir. Bu izlerden, sarayın bütün tonoz ve kubbesinin aslında kalem işi veya malakâri süslemelerle kaplı olduğuna kesin olarak hükmedilebilir. Sarayın İznik çinileriyle bezenmiş olduğu da gerek belgelerden, gerekse kalıntılardan anlaşılmaktadır.

Davud Paşa Kasrı'nın yakınında Sancak Köşkü olarak adlandırılan küçük bir bina daha vardır. Muntazam taş döşeli olduğu anlaşılan bir setin üzerinde inşa edilen bu köşk, iki oda ile bu odaların arasındaki bir dehlizden meydana gelmiştir. Bu küçük köşkün üstü, ahşap direklere oturan çok geniş bir saçakla örtülmüştü.

Bibi. *Tarih-i Selânikt,* II, 651-654; *Tarih-i Raşid,* I, 112; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 298; *Tarih-i Cevdet,* V, 261; *Tarih-i Lutfî,* I, 270-272; Gurlitt, *Konstantinopels,* I; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 90; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 206-237; S. Ünver, "Âb-ı Hayat İçen Davut Paşa", *Tarih Dünyası,* 1/8 (1950), s. 350; ay, "Davutpaşa Sarayı", *TTOK Belleteni,* S. 239 (19Ö1), s. 6-7; R. Ekrem Koçu, "Davutpaşa Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1/4 (1970), s. 30-34; ay, "Davutpaşa Sarayı", *İSTA,* VIII, 4308-4313; ay. "Davutpaşa Sarayı Camii", *İSTA,* vrn, 4313.

SEMAVİ EYİCE

DAVUTPAŞA

Cerrahpaşa, Etyemez, Küçüklanga arasında yer alan, Kasap İlyas ve Kürkçübaşı mahallelerinden meydana gelen, Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi ile Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin yapımında büyük bir bölümü yıkılmış semt. Davutpaşa İskelesi olarak da bilinir.

Davutpaşa'daki yerleşmenin başlangıcı Bizans dönemine kadar inmektedir. Bizanslıların sayfiye yeri olarak yararlandıkları bu bölgeye o zamanlar ne isim verildiği bilinmemektedir. Bununla beraber, Bizanslılar, Cerrahpaşa ile Haseki'yi de içerisine alan geniş bir alanı "Kserofolos" diye tanımlamışlardı. Büyük bir olasılıkla Davutpaşa da bu alanın içerisinde kalıyordu. Semtin Bizans döneminden günümüze, Marmara surlarının parçası olup kumsal ile Davutpaşa kapıları arasında uzanan bazı duvar kalıntıları ve bir burç kalıntısı dışında hiçbir şey gelememiştir. Surların büyük bir bölümünün 18. yy m ikinci yarısında yıkıldığı sanılmaktadır. Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi'nin yapımı sırasında da tonozlu bir yolla 2. ve 3- yy'lara tarihlendirilen bazı şapeller ortaya çıkmıştır. Ancak bunlar hastanenin yapım çalışmaları sırasında yok olmuş, yalnızca küçük bir şapelin apsidi üzerindeki Meryem Ana freski Ayasofya Müzesi'nde korumaya alınmıştır. Paspatis. buradaki Hıristiyan manastırından söz ederse de manastıra ait hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır. Davutpaşa'da yeterli bir arkeoloji araştırması veya kazısı yapılmamıştır. 1970'lerdeki yoİ yapımı çalışmaları sırasında bir lahte, temel kazılarında bazı tonozlara ve kalıntılara rastlanmışsa da bunların hemen hepsi, bir oldubittiye getirilerek çalışmaların engellenmemesi için iş sahiplerince yok edilmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Davutpaşa'nın görünümü oldukça değişmiş, bu küçük yerleşme alanında birbiri ardına cami, mescit, sıbyan mektebi, hamam, dergâh, çeşme gibi yapılar inşa edilmiştir. II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) sonlarmda, Mahalle-i Mescid-i Hacı İlyas, Kürkçü Mescidi ve Mirza Baba Mescidi mahallelerinden meydana gelen bu yere, sahilde bir kayık iskelesi yapılmış, daha sonra da Sadrazam Davud Paşamın hamamı semte önem kazandırmıştır. Davutpaşa o yıllarda Hobyar, Keyçi Hatun ve Sancaktar Hayreddin mahalleleri ile kuşatılmıştı.

Davutpaşa semtinde Kasap İlyas Camii(->) ile Çavuşzade (Ümmü Gülsüm) (bak. Çivizade Kızı Mescidi), Bayezid-i Cedid(->), Etyemez mescitleri orijinal durumlarını koruyamamakla beraber yine de iyi bir şekilde günümüze ulaşabilmişlerdir. Semtteki Abacızade Mescidi, Abaî Mescidi, Hobyar Mescidi ve Kürkçübaşı Camii ise yıkılmıştır.

Kasap İlyas'm 900/1494-95'ten önce yaptırdığı Kasap İlyas Camii, 1894 depreminde yıkılmış ve aynı yıl eski taşlardan ve 1,50 m yüksekliğindeki temellerinden yararlanılarak yeniden yaptırılmıştır.

Mimar Sinan yapısı olduğu sanılan Çavuşzade Mescidi'ni (Ümmü Gülsüm Mescidi) Mustafa Ağa yaptırmış, Çivicizade kızı Ümmü Gülsüm Hatun da 1281/1864-65'te minberini koydurmuştur.

Davutpaşa İskelesi ile Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi arasındaki Etyemez Mescidi'ni II. Bayezid yaptırmış, minberini de aynı mahalleden Ömer Ağa koydurmuştur.

Samatya Caddesi üzerindeki Etyemez Mescidi ise, 1930'lu yıllarda harap bir durumda olduğundan yıktırılmış ve biraz daha arkaya kare planlı, üzeri çatı ile örtülü olarak yeniden yaptırılmıştır.

17. yy'm ilk yarısında Defterdar Bekir Paşa'nm Marmara sahil surlarının dı-

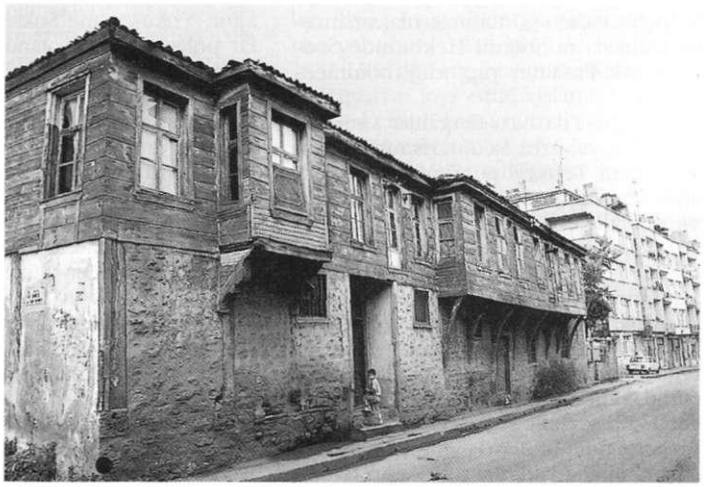

Davutpaşa semtinin günümüze ulaşabilen sayılı yapılarından Kadem-i Şerif Tekkesi. *Erdem Yücel*

Davutpaşa, 1875

Tagbasma haritalardan yararlanılarak 1964'ce istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisi

şına, deniz kıyısına, altında kayıkhanesiyle beraber yaptırdığı Davutpaşa İskelesi Mescidi, 1918-1920'de hiçbir iz bırakmamacasma ortadan kalkmıştır. Bugün Cerrahpaşa Tıp Fakültesi göğüs hastalıkları pavyonunun altında kalan Hobyar Mescidi'ni ise 16. yy'ın başlarında Mısır Valisi Hoca Üveys Paşa yaptırmış, Şehlâ Ahmed Paşa da buraya bir minber koydurmuştur. Mescit 1692'de yanmış, daha sonra yenilenmiş ve bu haliyle yüzyılımızın başlarına kadar ayakta kalmıştır. Kürkçübaşı Mahallesindeki Kürkçü Ahmed Bey'in yaptırdığı Kürkçübaşı Camii'nden de hiçbir kalıntı günümüze ulaşamamıştır. Yalnızca minberini Hekimzade Sadrazam Ali Paşa'nın yaptırdığı bilinmektedir.

Davutpaşa'da bazı dergâhlar varsa da bunlardan yalnızca Sa'dî tarikatından Kadem-i Şerif Tekkesi günümüze ulaşabilmiştir. Sancaktar Hayreddin ve Kasap İlyas mahalleleri arasında yer alan Etyemez Tekkesi (Kara Bıçak Veli Tekkesi) 1199/1783'te Sadrazam Halil Hamdi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fatih ile beraber İstanbul'un fethine katılan Şeyh Derviş Mirza Baba'nın mescidi ise tekkeye semahane olarak eklenmiştir. II. Abdülhamid zamanında, 1891-1892'de Ferid Efendi'nin şeyhliği sırasında onarılan dergâh Sosyal Sigortalar İstanbul Hastanesi'nin yapımında yıktırılmıştır. Kadirî tarikatının Gümüş Baba Dergâhı da günümüze gelememiştir. Bekâr Bey'in tekkesi de 1894 depreminde hiçbir iz bırakmamacasma yıkılmıştır.

Davutpaşa'da cami, mescit, dergâh gibi yapıların dışmda sıbyan mektepleri de vardı. Bunlardan II. Selimin (hd 1566-1574) kalfası Nazperver Kalfa'mn sıbyan mektebi altındaki çeşmesi, yanındaki haziresi ile birlikte oldukça iyi korunmuş, 1980'den sonra da Vakıflar İdaresi'nce onarılmıştır. Sıbyan mektebinin altındaki Hazinedar Usta'nm çeşmesi ile mektebin kitabeleri Surûri ile Sünbülzade Vehbi'ye aittir. Yokuşçeşme Sokağımda, uzun yıllar polis karakolu olarak kullanılan Ahmed Paşa Sıbyan Mektebi de günümüze ulaşan bir başka örnektir. İstanbul'un tanınmış sıbyan mekteplerinden Etyemez Tekkesi yanındaki Etyemez Sıbyan Mektebi, Kama Hatun Sıbyan Mektebi, Muhasebeci Konağı karşısında Ayşe Hatun Sıbyan Mektebi'nden ise hiçbir örnek günümüze gelememiştir. Ayrıca Türk sivil mimarisinin en güzel örneklerinden pek çok konak da çeşitli nedenlerle yıkılmıştır. 1931'de Atmaca Sokağı'nda çıkan bir yangın yirmi evi birden yakmış, 1950'li yıllara kadar ayakta duran konakların yerinde, 1950'lerde beton bloklar yükselmiş, daha sonra da bunlar ve tek tük kalan eski evler, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nce kamulaştırılarak yıkılmıştır. Bu arada Ispanakçı Viranesi'ndeki evler, Sadeddin Paşa, Rüştü Paşa konakları yıkılmış, Tevfik Paşa'nınki de yanmıştır. Keresteleri özel olarak Romanya'dan getirilmiş olan ve uzun yıllar ortaokul olarak yararlanılan Muhasebeci Hakkı Konağı da eski eser niteliği dikkate alınmadan kamulaştırılıp yıkılmıştır.

Davutpaşa İstanbul'un tarihi yapılarıyla ünlü bir köşesi idi. Ancak son yıllarda yapılan kamulaştırma ve yıkımlar bunların büyük çoğunu ortadan kaldırmış, bir semtin tarihini İstanbul'dan silip atmıştır.

Bibi. E. Yücel, "Davutpaşa Semti", ***TTOKBelleteni,*** İst., 1973, S. 37/316, s. 16-20; "Davutpaşa İskelesi ve Kamulaştırma", ***Türk Dünyası Araştırmaları,*** İst., 1979, s. 130-139; "Etyemez Dergâhı", ***Türk Kültürü,*** Ankara, 1983, S. 241, s. 292-300; F. Dirimtekin, "Etyemez'de Bulunan St. Viergo Freskosu", ***Türk Arkeoloji Dergisi,*** Ankara, 1959, S. VHI-2, s. 39-41; Paspatis, ***Byzantinai Meletai,*** s. 397; Ayverdi, ***Mahalleler;*** E. H. Ayverdi, ***Fatih Devri Mimarisi,*** İst., 1953; Ayvansarayî, ***Hadîka;*** Öz, ***İstanbul Camileri,*** I.

ERDEM YÜCEL

DAVUTPAŞA BAHÇESİ

Eyüp'ün güneybatısında, Çırpıcı ve Haznedar dereleri arasındaki tepenin doğu yamaçları üzerinde, bir yandan kara surlarına, diğer yandan Bakırköy'e uzanan geniş bir alanı kaplayan hasbahçe. Bel-

gelerde Davutpaşa Sahrası, Davutpaşa Çiftliği diye de anılan bahçede, bir de saray ve kasır olduğu kaydedilmiştir.

Bu yörenin Bizans devrinde de sağlığa yararlı olduğuna inanılan, ünlü bir mesire olduğu rivayet edilmektedir, Osmanlı döneminde, ordu Rumeli'de sefere çıkacağı zaman burada toplanılırdı. Bir Avrupa devletine savaş ilan edildiği zaman bu sahada otağlar kurulur ve tuğlar dikilirdi. Yeniçeriler burada talim yapar ve yürüyüş buradan başlardı. Sefere katılan padişahların birkaç gün otağ-ı hümayunda ağırlandıktan sonra görkemli bir törenle buradan uğurlanmaları ve dönüşte aynı biçimde karşılanmaları gelenek haline gelmişti. Padişah sefere katılmasa bile gene Davutpaşa'ya gelir ve törenle orduyu uğurlar ya da karşılardı.

15. yy'ın ikinci yarısında, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaklaşık 15 yıl sadrazamlık yapmış olan Davud Paşa'mn (ö. 1498), burada bazı binalar inşa ettirdiği; bu arada, törenler sırasında padişahın geceleyebilmesi için bir kasır ve bahçe yaptırdığı daha sonraki dönemlere ait bazı kaynaklarda rivayet edilir. Ne olursa olsun burada günümüze kadar gelmiş bir kasır kalıntısı vardır. Davutpaşa Bahçesindeki kasrın I. Süleyman (hd 1520-1566) tarafından yıktırılıp yeniden yaptırılmış olması mümkündür. 17. yy'm başında, I. Ahmed (hd 1603-1617) buradaki kasrı yeniden inşa ettirirken bir merasim köşküyle üzerine bir ciharmüma ekletmiş, bu hasbahçe köşklerine itibar göstermiştir. 17. yy vakanüvislerinden Naîmâ, İ613'te 15 günlük bir süre içinde I. Ahmed'in Üsküdar, İstavroz, Tersane ve Davutpaşa bahçelerini dolaştığım; daha sonra Çatalca Bahçesi'ne gidip, ertesi gün İstanbul'a dönerken Halkalı Bahçesi'ne uğradığım; aynı gün Davutpaşa Bahçesi'ne de bir kez daha geldiğini ve Topkapı Sarayı'na(->) döndüğünü kaydetmektedir. Daha sonraları eklenen çeşitli bölümler ve yapılarla Davutpaşa Bahçesi'nde zamanla bir saray külliyesi oluştuğu anlaşılmaktadır. Özellikle IV. Mehmed'in saltanatı sırasında (1648-1687) Davutpaşa Bahçesi askeri törenler dışında da kullanılmış, padişah harem halkıyla birlikte burada uzun süreler kalarak av ve diğer eğlencelere katılmıştır. IV. Mehmed'in saraya, sonradan camiye çevrilen bir de mescit yaptırdığı bilinmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* İst., 1976; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Inciciyan, *İstanbul;* Erdoğan, *Bahçeler,* 154-156; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 207-249.

TÜLAY ARTAN

DAVUTPAŞA İSKELESİ HAMAMI

SamatyaCaddesinde, Etyemez ile Küçüklanga arasında, İstanbul'un en eski kayık iskelesinin bulunduğu yerde yapılmış hamam.

İstanbul'un çifte çarşı hamamlarının erken örneklerinden Davutpaşa İskelesi Hamamı'm II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sadrazamlarından Davud Paşa yaptırmıştır. Davud Paşa'mn vakfiyesinde 34.500 akçe ile yaptırılan "Hamam-ı Küçük" diye ismi geçen hamam, Davutpaşa İskelesi Hamamı'dır. Servetinin büyük bir kısmını hayır işlerine harcayan, âlim ve sanatçıları korumuş olan Davud Paşa'nm 1482-1497 arasmda sadrazamlık yaptığı, 1498'de de öldüğü göz önüne alındığında hamamın 15. yy'm sonlarında yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Hamam, "Zırhçı Hamamı" ismiyle de tanınmıştır. Eski esnaf loncalarında her peygambere bir meslek yakıştırılmış, erbabının da onun tarafından korunulacağına inanılmıştı. Davud Peygamberin zırhçı, Davud Paşa'nın da aynı isimde oluşu Davutpaşa İskelesi Hamamına "Zırhçı Hamamı" denilmesine neden olmuştur.

Davutpaşa İskelesi Hamamı
Yavuz Çelenk, 1994

19- yy'm sonunda Davutpaşa İskelesi Hamamı, yapılan ilavelerle orijinal görünümünden uzaklaşmış, önüne üç katlı ahşap bir ev eklenmiş, kadınlar kısmının camekânı da 1963-1964'te kahvehaneye çevrilmiştir. Bazı soyunma odaları da erkekler kısmından alınarak kahvehaneye katılmıştır. Günümüzde erkekler bölümüne ahşap evin altındaki kapı ve uzun bir koridordan girilmektedir. Girişte iki yanda yer alan peykelerin üzerine camlı ahşap soyunma odaları eklenmiştir. Ahşap bir merdivenle çıkılan buradaki soyunma odalarının önünde dar bir koridor vardır. Ancak odacıklarda pencere olmadığından aydınlatma bir yandaki camlı bölmeden yapılabilmektedir. İç girişin sağında bir de çeşmenin bulunduğu yerden soğukluğa, oradan da sıcaklığa geçilmektedir. Tonoz ve yarım kubbelerle örtülü kare planlı bu mekânların ilkinde duvara dayalı bir göbektaşı, diğerlerinde de birinde beşer, diğerinde üçer kurnanın yerleştirildiği sıcaklıklar bulunmaktadır. Kubbelerin eteklerine iri kıvrımlı kuşaklarla hareketli bir görünüm verilmeye çalışılmıştır.

Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin, Davutpaşa İskelesi'ne kadar genişlemesi buradaki birçok eski evin yıkılmasına neden olmuş, kültür varlıkları da bütünlükten uzaklaşmıştır. Bunlar arasında Davutpaşa İskelesi Hamamı, orijinalliğini yitirmesine rağmen yine de dikkati çekmektedir.

Bibi. *İSTA,* VHI, 4302-4304; E. Yücel, "Davutpaşa Semti", *TTOK Belleteni,* S. 316 (1966), s. 16-20; ay, "Davutpaşa İskelesi ve Kamulaştırma", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 1 (1979), s. 130-139; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 242.

ERDEM YÜCEL

DAVUTPAŞA KAPISI

bak. SURLAR

DAVUTPAŞA KIŞLASI

İstanbul'un şehir sınırları dışında kalan ve 15. yy'dan itibaren "Davutpaşa Sahrası" olarak anılagelmiş mevkide, 1831-1832'de II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askerleri için yaptırılan kışla.

Genel olarak kaynaklarda "Davutpaşa Sahrası" ve "Davutpaşa Bahçesi(->) olarak adı geçen mevki, Davutpaşa semtinde eski Edirne yolu üzerinde olup Çırpıcı ve Haznedar dereleri arasındaki tepenin doğu yamacını kaplar.

Abdülmecid'den (hd 1839-1861) sonra terk edilen sarayın yerine II. Mahmud döneminde Davutpaşa Kışlası yaptırılmıştır. Batılılaşma hareketlerinin resmi bir program dahilinde uygulanmaya başlamasıyla birlikte ordunun yeniden düzenlenmesi sırasında Osmanlı mimarisinde yeni bir tip olarak karşımıza çıkan kışla yapılarında uygulanan, dikdörtgen planlı ve avlulu şema Davutpaşa Kışlası için de geçerlidir. O dönemde yapılan diğer kışla binalarında olduğu gibi kent içi alan dışına inşa edilen Davutpaşa Kışlası'nın yapımına 1826-1827'de başlanmış, 1831-1832'de tamamlanmıştır Krikor Amira Balyanin inşa ettiği kışlanın bina emini 1826 tarihli hatt-ı hümayuna göre Mirahur-ı Sâni Mehmed Ağa'dır. Yapım kitabesi İzzet Molla tarafından yazılmış olup giriş kapısının yanında yer alır. Zamanla harap olmasından dolayı 1838-1839, 1843, 1849 ve 1892'de tam teşekküllü, çeşitli tarihlerde de kısmi onarımlar geçirmiştir.

Davutpaşa Kışlası, Balkan Savaşı sırasında metruk iken tamir edilerek göçmenlerin ikametine tahsis edilmiş, I. Dünya Savaşı sırasında ise 1920'lerde lağvedilen bir askeri hastane açılmıştır. 1926-1930 arasında yapılan onarımlar sonucunda tekrar kışla olarak kullanılmaya başlan-

Davutpaşa Kışlası'nın önünde cuma selamlığına gitmek üzere hazır durumdaki askerleri gösteren bir fotoğraf kartpostal, 19. yy sonu.
Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

mıştır. **1968**'den bugüne kadar da **66.** Mekanize Tümen Karargâhı tarafından kullanılmaktadır.

Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı kışla iki katlı olup dışa taşkın bir korniş ile birbirinden ayrılmıştır. Oldukça sade bir görünüm sergileyen, aksiyal ve tam simetrik bir görünümdedir. Herhangi bir süsleme öğesinin kullanılmadığı yapıya, zamanla yıkılan arka cephesi haricinde üç cepheden yedi kapı ile girilir. Ana giriş kapısı, ana aksta olup dışa taşkın haliyle, basık ve yataylığı nedeniyle monoton bir görünüm yansıtan cephe düzeninde hareketli bir öğe olarak ortaya çıkar. Ana giriş dışında yapının birinci katında yuvarlak kemerli, ikinci katında ise basık kemerli pencereler kullanılmış olup, hepsi profillidir.

Giriş iki kat halinde düzenlenmiştir. Birinci katta kullanılan yuvarlak kemerli girişlerden ortadaki daha geniş ve büyük tutulmuştur. İkinci katla, alt kattaki üçlü düzen yinelenmekle beraber yuvarlak kemerli pencereler ince uzun tutulmuş olup, profillidir. Pencereler birbirlerinden yatay dikdörtgen taşların üst üste getirilmesiyle oluşturulmuş pilastrlarla ayrılır.

Yatay etkinin egemen olduğu yapının genelinde, pilastrların bu dikey konumları karşıt bir hareketlenme yaratır. Yapı dik çatılıdır ve saçak geniş bir korniş ile sonlamr. İyice yalınlaştırılmış neoklasik biçim, diğer kışla yapılarında olduğu gibi burada da aynen uygulanmıştır.

Kışla günümüzde geçmiş dönemlerinin aksine, bir sanayi ve fabrika merkezi içinde kalmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 209-214; Erdoğan, *Bahçeler,* 154-156; *İSTA,* III, 1528-1529; R. Ekrem Koçu, "Davutpaşa Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası,* (Mayıs 1970), s. 30-34; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 180; Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* 41-43.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

DÂYE HATUN CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Mahmutpaşada Taya Hatun Mahallesi'nde, Tarakçılar Caddesi üzerindedir.

"Tarakçılar Camii" adıyla da anılmaktadır. Banisi II. Mehmed'in (Fatih) sütannesi (dâyesi) Ümmü Gülsün Hatun'dur. Vakfiyesi 890/1485 tarihlidir. Kızı Hund ya da Hundî Hatunla müşterek olan asıl vakıfları Edirne'dedir. *Hadîka,* banisinin Hundî Hatun olduğunu belirterek Ümmü Gülsün Hatun'u kızıyla karıştırmıştır Çünkü İstanbul'daki vakıflarda Dâye Hatun ismi geçmekte ve başka bir isim bulunmamaktadır. Yine *Hadîka'âa.* avluda bir türbe bulunduğu ve kapısında yer alan vefat tarihinin 14 Şubat i486 olduğu belirtilmektedir. Vakıflardaki bilgilere dayanarak, burada gömülü olanın Hand Hatun değil, Ümmü Gülsün Hatun olduğu söylenebilir.

Cami 1970'e kadar harap durumda iken 1971'de halkın yardımlarıyla yeniden inşa edilmiştir. Klasik normlarda yenilenen fevkani cami tek kubbelidir. Son cemaat yeri üç mermer sütuna oturan sivri kemerli, iki açıklıklı olup, üzeri iki kubbe ile örtülüdür. Caminin duvarları taştuğla olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Minare doğu tarafta, ana mekân ile son cemaat yerinin birleştiği yerdedir. Mihrap Kütahya çinileriyle kaplıdır. Minberi ise ahşaptır. Eski yapıdan günümüze sadece beden duvarları ve minarenin kaidesi ulaşmıştır.

Avluda Ümmü Gülsün Hatun'un mezarı bulunmaktadır. Yeniden inşa edilen türbe betondan çokgen ve kubbeli olarak basit bir şekilde yapılmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 50; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 139; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 68-69, no. 278, Ayverdi, *Fatih **111,*** 337-338; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 145; *Eminönü Camileri,* 196.

EMİNE NAZA

DÂYE HATUN MESCİDİ

bak. KÂĞITHANE MESCİDİ

DÂYE HATUN TÜRBESİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

DE AMICIS, EDMONDO

(21 Ekim 1846, Omeglia -11 Mart 1908, Bordighera) İtalyan yazar ve gazeteci.

Cuneo ve Torino'da eğitim gördü. 1863'te Modena askeri okuluna girdi ve aynı yd ilk şiirlerini yayımladı. 1867'den başlayarak, o ara birleşmiş İtalya'nın başkenti olan Floransa'da yayımlanan *Lİtalia militare* adlı askeri gazetenin muhabiri, sonra da başyazarı oldu. Bu sıfatla 1870'teki Roma kuşatmasına katıldı ve sonraki yıllarda gazeteci olarak birçok Avrupa ülkesini gezerek gördüklerini yazdı ve arkasından kitap olarak yayımladı. 1871'de İspanya'yı, 1874'te Londra'yı ziyaret ettikten soma 1875 ya da 1876'da (kitapta tarih belirtilmemiş, ancak Abdülaziz dönemine rastlıyor), ressam Cesare Biseo (1844-1909) ile birlikte İstanbul'a gelir. Bu seyahatin sonucu olarak ilk defa 1877-1878'de iki cilt halinde Milano'da basılan *Costantinopoli* adlı kitabı büyük ilgi gördü. Hemen Fransızcaya ve İngilizceye çevrildi. Bu baskıların bir kısmı resimsizdir, bir kısmı ise Biseo tarafından çizilen 183 desenin küçüklü büyüklü gravürleriyle donatılmıştır. Kitap İ898'de New York'ta *Stamboul* adıyla da basılmış, tam Türkçe çevirisi de *İstanbul* (Ankara, 1981) adıyla yayımlanmıştır.

Girişte kenti denizden görmenin heyecanını anlatan De Amicis, ondan sonra dış ve iç görünüşü arasındaki tezatlara değinir. Beyoğlu'ndaki kozmopolit hava, köprü üstündeki kalabalıklar ve buna karşılık kentin eski kesimindeki (suriçi) durgunluk uzun uzun anlatılır. Bilinen yerlerin dışmda, yazar, dönemin yeni mahallesi olan, geniş yollarında büyük binaların ve villaların bulunduğu Pancaldi (Pangaltı) semtini ve onun ötesinde Aya Dimitri ve Tatavla'yı (Kurtuluş) gezip, Kasımpaşa ve Piyalepaşa'dan geçerek Okmeydam'na çıkar ve oradan bir Yahudi mahallesi olan Hasköy'e, nüfusu karışık

De Amicis
Gözlem Yayıncılık Arşivi

olan Halıcıoğlu'na geçer ve Hıristiyan mahallesi olan Sütlüce'yi anlatır.

Kapalıçarşı'da satılan mallar hakkmda da ilginç bilgiler veren De Amicis gelecekte İstanbul'un nasıl Batılılaşıp eski havasını kaybedeceğini hayal eder. "Tepeler düzeltilecek, atölyelerin katı uzun çizgileriyle kapanacak ve bunların arasında binlerce fabrika bacası tütecek. Yollar ve kavşaklar büyük dikdörtgenler halinde uzayıp gidecek ve telgraf telleri gürültülü kentin damlarında sonsuz bir örümcek ağı gibi yayılacaktır".

Dolmabahçe ve Çırağan saraylarını, Üsküdar'ı gezen yazar, tüm gezginlerin durağı olan Galata Mevlevîhanesi ile Üsküdar'daki Rıfaî Âsitanesi'ndeki ayinleri de seyrettikten sonra kentten ayrılır. De Amicis, *Constantinopoli* kitabıyla **19-** yy'ın ikinci yarısının İstanbul'unu dünyaya en iyi tanıtan kişidir.

STEFANOS YERASİMOS

DE CEREMONHS

Asıl adı *Ehtesis tis basileiou takseos* ya da bugün kullanılan adıyla *De ceremonüs aulae byzantinae* (kısaca *De ceremonis)* olan bu kitap VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd **913-959)** yazdığı Bizans saray törenlerine ilişkin bir yapıttır.

5. ve **10.** yy'lar arasında yazılmış birçok resmi belgeyi ve başka bilgileri bir araya getiren ve Bizans tarihine, hükümetin işleyişine, kent topografyasına, Büyük Saray'ın bölümlerine ait bilgileri ve başka ayrıntıları içeren geniş bir derlemedir. **9.** ve **11.** yy'lar arasında Bizans kültür tarihinde özellikle devletin işleyişine ilişkin el kitapları üretme eğiliminin tanınmış örneklerinden biridir. Bu kitapta VII. Konstantinos dini törenler, kilise ziyaretleri, taç giyme, nikâh ve cenaze törenlerinde saray mensuplarının işlevlerine ilişkin bilgileri derlemiştir. *De ceremonis* imparatorların kent gezileri sırasmdaki durakları ve o duraklarda yapılan törensel etkinlikleri bütün ayrıntılarıyla verdiği için özellikle İstanbul'un tarihi topografyasının saptanmasında önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır.

Bibi. A. Vogt, "Constantin VII Porpfiyrogenete", *Le livre des ceremonies,* c. 4, Paris, 1935-1940; M. Mc. Connick, "De ceremonis", *The Oxford Dictionary of Byzantium,* I, 595-597.

İSTANBUL

DEBBAĞHANE TEKKESİ

bak. MOLLA ÇELEBİ TEKKESİ

DEBBAĞLAR MESCİDİ

bak. KURBAN NASUH MESCİDİ VE TEKKESİ

DEBBAĞLLK

Her türden deriyi çeşitli maksatlarla kullanabilmek için kimyasal maddeler yardımıyla bozulmasını önlemek işlemine debbağlık denir. Debbağlık kelimesi halk dilinde "tabaklık" şekline dönüşmüştür. Bazı bölgelerde aynı anlamda "sepicilik" deyimi de kullanılmaktadır. Günümüzde ise aynı maksat için "deri imalatı" deyimi kullanılıyor.

İstanbul'da, Bizans döneminde de dericiliğin var olduğu bilinmektedir. Ancak debagat merkezleri konusunda açık bilgilere sahip değiliz. İstanbul şehrini bir debagat merkezi yapan II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) olmuştur. Fatih, Kazlıçeşme'de **360** debbağhane inşa ettirmişti. Bundaki amacın ordu için en önemli malzeme durumunda bulunan mamul deri imalatını dağınıklıktan kurtarmak, İstanbul'da toplamak olduğu açıktır. Ayrıca Kazlıçeşme'de üretilecek kösele, meşin, sahtiyan gibi deri mamullerinden ayakkabı, eyer, koşum takımlarını imal etmek maksadıyla yine Şehzadebaşı'nda büyük bir saraçhane yaptırmayı ihmal etmemiştir. Saraçhane binası günümüze ulaşmamış, yalmz semtin adı kalmıştır.

Fatih döneminden başlayarak Nisan **1993** tarihine kadar Kazlıçeşme'de sürdürülen debbağlık, halen Tuzlamın Aydınlı Köyü'nde kurulan Organize Deri Sanayii Bölgesi'nde devam ettirilmektedir.

İstanbul'da Kazlıçeşme dışında Beykoz, Eyüp, Tophane, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerinde de debbağhanelerin mevcut olduğu bilinmektedir. 1812'de Beykoz Deresi kenarında faaliyette bulunan Hamza Beyin debbağhanesi devlet tarafından satın alınır ve bu yerde Debbağhane ve Kalevrehane-i Amire tesisi kurulur. Bu kurum Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası(->) olarak bugün de varlığını sürdürmektedir.

Cumhuriyet döneminde, Eyüp, Tophane, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerindeki debbağhanelerin kapandıkları gözlemlenmektedir. Geride yalnız Beykoz ile Kazlıçeşme'deki deri imalathaneleri kalmıştı. 1927'de Sütlücedeki mezbaha bitişiğinde Ahmet Kara'nın öncülüğünde ve kasapların hissedar olduğu-Şark Deri Fabrikası kurulmuştur. Dönemin bu en modern deri fabrikasında Türkiye için önemli bir yenilik sayılan kromlu debagat mamulleri de imal olunmaya başlamıştır. Ancak Ahmet Kara'nın ölümüyle 1949'da bu tesis imalatını durdurmuşum

1929'da Kazlıçeşme'de 113 imalathane vardı. 17'si fabrika niteliğindeydi. Bunlardan Rasim Efendi, Denizlili Abacızade ve Taşçızade Şükrü Efendi'ye ait üç firmanın dışında kalanlar gayrimüslimlere aitti. Bunlar arasında Rum kökenliler çoğunluktaydı. İçlerinde Musevi ve Ermeni kökenliler de vardı.

Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarından, Tripo. Rasim, Abacızade, Altıparmak, Pinca, Gümüşhaneli, Eskenazi, Rahmi fabrikaları Cumhuriyetten önce ve geri kalan 9 firma ise Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulmuştu. Bu 17 firmanın tümü o tarihlerde kösele ve vaketa türü mamul deriler üretmekteydiler. Fakat o yıllar için önemli bir yenilik sayılan kromlu debagatı da aynı tesiste yapabilenlerin sayısı çok azdı.

II. Dünya Savaşıma kadar Kazlıçeşme'deki debbağhanelerde durum hep gayri-

Fatih döneminden Nisan 1993'e kadar debbağlığm merkezi durumundaki Kazlıçeşme tesislerinden bir görünüm. ***Nadya Gabeoğlu.*** *1990*

müslimler lehinde devam etmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşımdan sonra Yugoslavya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerle bu durum değişmeye başlamış, 1970' ten sonra ise Türk firmalar hem kromlu hem de bitkisel debagatta ön sıralara geçmişlerdir.

Fatih döneminden beri debbağlığın merkezi durumundaki Kazlıçeşme'deki imalathanelerin buradan taşınmaları karart üzerine Tuzla'nın Aydınlı Köyü'nde kurulan Organize Deri Sanayii Bölgesi, Nisan 1993'te tam olarak faaliyete geçmiştir.

Kazlıçeşme'deki debbağlarm bir kısmı yeni dericilik bölgesine taşınamamışlardır. Takriben yüzde 25'i debbağlığı terk etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca, Tuzladaki Organize Deri Sanayii Bölgesi'ne Kazlıçeşme'deki debbağların dışmda yeni katılımlar da olmaktadır.

İstanbul debbağları Kazlıçeşme'de faaliyette bulundukları yıllarda ülkenin mamul deri ihtiyacının yüzde 75'ini karşılamaktaydılar. Yeni Organize Deri Sanayii Bölgesi'nde tam kapasite ile çalışıldığında İstanbul dünyanın sayılı dericilik merkezlerinden biri olacaktır.

İstanbul'da debbağlanan derilerin çok büyük bir kısmı yine İstanbul'daki konfeksiyon atölyelerinde deri giysilere dönüştürülmektedir. Deri giysi dış satımının değeri 800.000.000 dolara ulaşmıştır. Turistlere yapılan satışlar da eklenecek olursa tüm satış bir buçuk milyar dolara ulaşmaktadır. İhracat toplamında İstanbul'un payı yüzde 80'leri bulmaktadır.

Saraciye eşya alanma giren, çanta, cüzdan, portföy, kemer gibi hediyelik eşya üretiminde de İstanbul'da kurulu tesisler başı çekmektedir. Deri ayakkabı imalinde ülke çapında büyük bir dağılım söz konusudur. Modern ayakkabı üretiminde de İstanbul en büyük merkez sayılabilir. Debbağlık ile eğitim ilişkisi üzerinde de İstanbul önde bulunmaktadır. İstanbul'da Pendik semtinde Dericilik Araştırma ve Eğitim Enstitüsü'nde 20 yıldan beri meslek eğitimi yapılmaktadır. Ortaokul ve lise mezunları seviyesinde Pendik'te yapılan eğitimle yılda ortalama 20 mezun verilmektedir. İki yıl süreli eğitimle, kuruluş tarihinden bu yana 500 mezun alınmıştır. Bunların büyük çoğunluğu ülkenin çeşitli dericilik merkezlerinde teknik eleman olarak görev yapmaktadırlar.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu dericilik programıyla üst düzeyde dericilik eğitimi yapılmaktadır. Üç yıldan bu yana verdiği mezunlar deri sanayii bölgelerinde teknik eleman olarak görev yapmaktadırlar. Dericilik eğitiminde de İstanbul öncü durumundadır.

HASAN YELMEN

DECUGİS EVİ

Beyoğlu, Şişhane Meydanı'nda, Altıncı Daire-i Belediye Binası'nın(->) kuzeyinde, Meşrutiyet Caddesi başlangıcında, Nergis Sokağı'nm köşesindedir. Günümüzde Otel Galata olarak kullanılmaktadır.

1895'te inşa edilen yapı İstanbullu Levanten mimar Alexandre Vallauıy'nin(->) eseridir. Mimarın ismi, "A. Vallauri Arte" şeklinde, yapının köşesinde birinci kat döşeme seviyesinde, yapım tarihi ise, Meşrutiyet Caddesi cephesinde, zemin kat kuzey penceresi kilit taşında belirtilmiştir. Levanten Decugis ailesi, Beyoğlu'nun tanınmış kristal ve porselen mağazasının sahibidir. Mağazaları önce Asmalımescit, sonra İstiklal Caddesi'ndedir. Aile mezarları Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'ndadır.

Meşrutiyet Caddesi'nden girilen ve mobilya satış mağazası olarak kullanılan bodrum kat üzerinde üç katlı olarak inşa edilen yapıya sonradan iki kat ilave edilmiştir. 15x10 m'lik köşe parselde yer alan yapı arsanın bütününe yerleşmiştir. Merdivenlerle ulaşılan giriş Nergis Sokağı üzerindedir. Giriş mekânından altı basamak çıkılarak ulaşılan koridorun sağında üç kollu olarak düzenlenmiş ana merdiven, solunda ise caddeye bakan iki oda yer alır. Aydınlıktan ışık alan servis mekânları tüm katlarda yapının kuzeydoğu köşesinde çözümlenmiştir. Eş plan gösteren birinci ve ikinci katlarda, köşe oda, girişin üzeri de kullanılarak "L" biçiminde, cumbalı bir salona dönüşür. Odalar arasındaki iki kanatlı kapılar açıldığında, tüm kat geniş bir salon şeklini alarak toplantılar için uygun duruma gelmektedir. Ancak bu mekânlar, 1987'de gerçekleşen restorasyon sonucu yeni işlevi gereği bölünerek ikişer oda halini almıştır. Tümüyle kagir olan yapıyı, kiremit kaplı ahşap bir kırma çatı örtmektedir.

Cephelerde, giriş katı taş kaplı, üst katlar sıvalıdır. Pencereler, giriş katında basık, birinci ve ikinci kadarda yuvarlak kemerlidir. Üst iki kat cephesi, Vallaury'nin Batılı tarzda diğer yapılarında da izlendiği gibi görsel bütünlük gösterecek şekilde tasarlanmıştır. Düşeyde, iki kat yüksekliğinde cumba ve pilastr şeklinde köşe kolonları, yatayda, cephe boyunca devam eden birinci kat ve saçak silmeleri bu bütünlüğü çerçeveleyen elemanlardır. Neoklasik, neorönesans ve neobarok öğeler dengeli bir seçmeci anlayışla bir arada kullanılmıştır. Barok üslupta taş konsollarla desteklenen cumba cephesinde klasik başlıklar, meander motifleri, rozetler, grifon ve masklara yer verilmiştir. Saçak silmesi altında, rozetler üzerinde yüksek kabartma tekniğinde yapılmış insan başları yapının dikkat çeken diğer süsleme elemanlarıdır. Seçmeci bir yaklaşımla tasarlanmış cephe düzenlemesinde belirgin eleman olarak öne çıkan cumba, yöresel mimari geleneği sürdüren başarılı bir yorumdur.

Bugün Otel Galata olarak kullanılan Decugis Evi.
Cengiz Can, 1994

1987'de kültür varlığı olarak tescil edilmiş olan Decugis Evi, aynı mimarın eserleri olan Union Française, Vallaury Evi, Pera Palas gibi yapıların da yer aldığı Meşrutiyet Caddesi girişinde, devrinin mimari anlayışını yansıtan, çevreye değer katan, nitelikli bir örnektir.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982, s. 13; M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury"", (Hacettepe Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1991, s. 44, 90-92.

CENGİZ CAN

DEDE EFENDİ

bak. İSMAİL DEDE

DEFTERDAR

İstanbul'un fethi ile birlikte, surların dışında kurulan ve ilk Osmanlı-Türk sur dışı yerleşmesi olan Eyüp'ün önemli bir alt yerleşme birimi.

Bugün ortadan kalkmış olan ve III. Haliç Köprüsü'nün geçtiği yerde bulunan Abdülvedud İskelesi ile Eyüp İskelesi arasında yer alır. Semtin topografik yapısı, kıyıdan geriye Nişanca sırtlarına doğru giderek yükselmekte ve gerilerde Halic'e panoramik manzara imkânı veren Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisinin de üzerinde olduğu sırtlar bulunmaktadır.

Semti çevreleyen mahalleler, tarihi Eyüp Külliyesi'ni içine alan Merkez Mahallesi, yine Eyüp'ün iki eski alt yerleşme birimi olan İslambey ve Düğmeciler mahalleleridir.

Semtin kuruluşu, Eyüp'ün kurulduğu fetih yıllarına kadar inmektedir. Halic'e kıyısı olan yaklaşık 540 yıllık bu semt, Fatih devri sonlarında, bu civarda oluşan Abdülvedud, Otağcıbaşı. Cami-i Kebir ve Sofular mahallelerinin sınırları içindeydi. Evliya Çelebi, o zamanlar adı Çömlekçiler olan semtin Eyüp'e bağlı olsa da ayrıca kadı ve subaşısı olan bir nahiye olduğunu söyler.

1934 İstanbul Şehri Rehberinde görüldüğü üzere, 1922'de yeniden düzenlenen mahalle sınırlarına göre semt, bir bölümüyle, bugün ortadan kalkan Abdülvedud Mahallesi'nin ve Cezeri Kasım Mahallesi'nin sınırları içinde kalmıştır.

Bugünkü mahalle sınırlarına göre III.

Haliç Köprüsü ve çevre yolunu Eyüp'e bağlayan kurbun içi Defterdar Mahallesi olarak adlandırılmış olmakla birlikte, semtin büyük bir kısmı Nişanca Mahallesinde kalmaktadır. Semte ismini veren Defterdar Nazlı Mahmud Efendi Camii ise Defterdar Mahallesi içine alınmamıştır.

Bu semt adını 16. yy devlet ricalinden Defterdar Nazlı Mahmud Efendi tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve Defterdar Caddesi üzerinde yer alan camiden almaktadır. Söz konusu cami ve yakınındaki kayık iskelesi, halk tarafından Defterdar ismiyle anılmakta iken, Haliç Şirketi'nin diğer Haliç iskeleleri ile birlikte buraya da bir vapur iskelesi yaptırarak üstüne "Defterdar" yazılı bir levha asmasından sonra semtin bütünü Defterdar adını almıştır (1855-1860).

Semtin şehir ve yakın çevresi ile ulaşımı 1964'e kadar hem denizyolu hem karayolu ile sürdürülmekte idi. Semtin suyolu bağlantısını kuran Defterdar İskelesi, Halic'in giderek dolması sonucu vapurların yanaşmasına imkân vermez olunca 1963-1964 arasında vapur seferleri kaldırılmıştır. Günümüzde semtin yakın çevresi ve şehir ile kurduğu karayolu ulaşım bağlantısında en önemli iki aks: I. Çevre Yolu'nun bir parçası olan III. Haliç Köprüsü ile Eminönü-Alibeyköy uzantısmdaki Haliç kıyı yoludur.

İstanbul'un surların dışına çıkmadığı Bizans döneminde, bugünkü Eyüp yerleşmesinin bulunduğu bölge, yoğun ve zengin bitki örtüsüne sahip olması ve av hayvanlarının bol olması nedeni ile imparatorların av köşklerinin yer aldığı bir sayfiye yeri idi. Burada ayrıca birçok kilise, manastır, bir de hipodrom bulunuyordu. Bu bölgeye, bu kilise ve manastırlardan en meşhuru olan Aziz Kosmos ve Damianos'un ismine izafeten kurulan manastırdan dolayı "Kosmidion" denildiği rivayet edilmektedir. Tarihçiler, bu dönemde Defterdar semtinde Feshane'nin olduğu mahalde Ayios Panteleymon veya Teodora'nın kilise ve şatosunun bulunduğunu; bunları I. İustinianos'un, (hd 527-565) eşi İmparatoriçe Teodora (ö. 547) için yaptırmış olduğunu; yakınındaki köprünün önceleri ahşap iken I. İustinianos tarafından sonradan 12 kemer üzerine kagir olarak inşa ettirildiğini; halkın Eyüp ile Sütlüce arasında bu köprüyü kullandığını ve bu köprüye bir zamanlar Deve Köprüsü denildiğini nakletmektedirler. Söz konusu köprüyü geçince, Defterdar İskelesi'nin olduğu yerde ise, yukarıda Otakçılar Camii'nin olduğu mahalde bulunan ve İmparator I. Leon'a (hd 457-474) ait olan Ayios Mamas Sarayı ve Kilisesi'nin küçük bir limanı vardı.

Fetihle birlikte şehir ilk defa sur dışına çıkmış, II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılan Eyüb Sultan Külliyesi etrafında Eyüp yerleşmesi gelişmeye başlamıştır. Bir imparatorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'da devlet eliyle güdümlü bir imar ve iskân politikası uygulanmaya başlanmış, bu arada Eyüp bölgesine de Bursalılar yerleştirilmiştir. Varlıklı

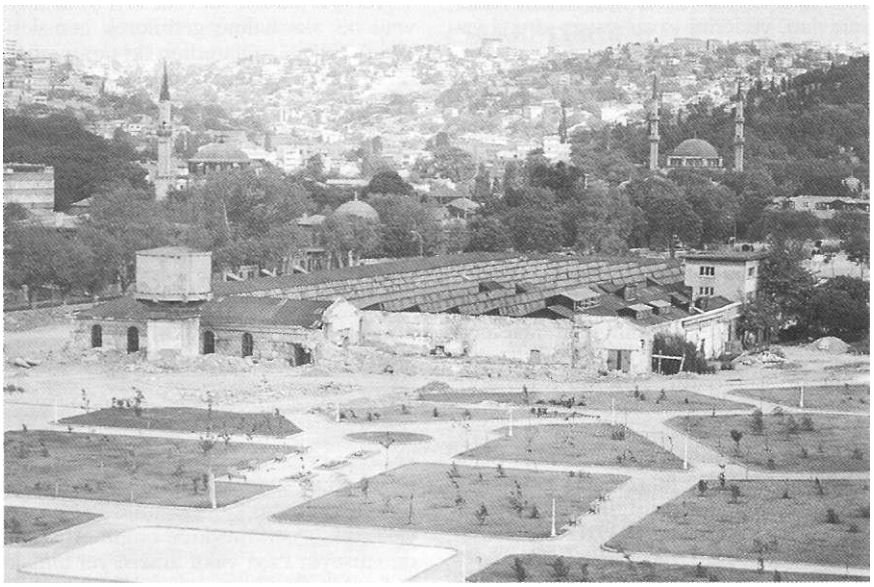

Defterdardaki Feshane ve çevresinin görünümü.
Aras Neftçi, 1987

kişiler tarafından kurulan ve vakıf kanalı ile yaşatılan cami, imaret gibi sosyal hizmet yapıları ve bunlara gelir getiren yapılar çevresinde hızla yeni mahalleler oluşmuştur.

15. yy'm sonuna kadarki bu ilk dönemde bu semtte oluşan yapıların başlıcaları şunlardır; Eski Yavedud Caddesi, yeni Haliç kıyı yolu üzerinde yer alan 1455, 1456 tarihli Yavedud Tekkesi(->) (Sultan Camii); Defterdar Caddesi ile Cezeri Kasım Sokağı'nın köşesinde yer alan 1458 tarihli Balçık Tekkesi; Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Fatih devri ricalinden Silâhi Mehmet Bey tarafmdan yaptırılan cami; yine Fatih ricalinden Edhem Türbesi'dir(->).

Osmanlı klasik dönemi diyebileceğimiz 16. yy'da Eyüp'ün yerleşme dokusu bir önceki döneme göre fazla yayımlamakla birlikte, mevcut doku içinde önemli imar hareketleri olmuştur.

Bu dönemde Defterdar'da oluşan başlıca yapılar şunlardır: Defterdar Caddesi üzerinde yer alan ve 16. yy devlet ricalinden Defterdar Nazlı Mahmud Efendi tarafından 1541-1543 tarihinde Mimar Sinan'a yaptırılmış bulunan cami bugün de işlevini sürdürmektedir (bak. Defterdar Camii); Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Cezeri Kasım Paşa Camii(->); Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde yer alan Arpacıbaşı Mescidi; Zal Paşa Caddesi ve Defterdar Caddesi üzerinde yer alan Zal Mahmud Paşa Külliyesi(->); Zal Paşa Caddesi üzerinde yer alan Kızıl Mescit; Kızıl Mescit'in bitişiğindeki mektep; Çömlekçiler Caddesi üzerinde yer alan ve halen kullanılmakta olan Çömlekçiler veya Akarçeşme Hamamı; Defterdar Caddesi üzerinde yer alan, Hubbi (Hubba) Hatun Türbesi(->); Cezeri Kasım Paşa Camii karşısında yer alan ve I. Süleyman'ın (Kanuni) veziri Semiz Ali Paşa tarafından 1558'de yaptırılan Semiz Ali Paşa Çeşmesi veya Akar Çeşme olarak anılan çeşme; Kızıl Mescit karşısındaki 1570'te inşa edilen Mehmed Paşa Çeşmesi.

Osmanlı klasik dönem üslubunun mimari yapı ve süslemelerde yavaş yavaş terk edildiği, Batı üslubunun karakteristik biçimlerinin yansımaya başladığı 17. ve 18. yy'larda, Eyüp sahilleri Bahariye kıyılarına kadar sultan sarayları, devlet büyükleri ve varlıklı kişilere ait yalı ve köşklerle dolmuştur.

IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultan'a ait saray; Beyhan Sultanin sarayı (bak. Beyhan Sultan Sahilsarayı), Esma Sultan Sahilsarayı(->) bu dönemde Defterdar sahillerinde inşa edilen ve devrinin mimari üslup ve süsleme örneklerini taşıyan zarif yapılardır. Defterdar Caddesi üzerinde, Zal Mahmud Paşa Külliyesinin yarımda III. Selimin (hd 1789-1807) büyük kız kardeşi, Şah Sultan tarafından yaptırılan mektep, altındaki meşruta odaları, hazire, türbe ve bitişiğindeki sebil, avluda yer alan selsebilden meydana gelen ve mimar İbrahim Kâmil Ağa'nm eseri olan külliye, Türk barok üslubunun en güzel yapılarından biridir. Defterdar Caddesi üzerinde, 1780'de ölen, şair Fitnat Hanimin türbesi(->); Zal Paşa Caddesi üzerinde ve Zal Mahmud Paşa Camii'nin yanında Enderun'dan yetişmiş ve vezir olmuş, 1623'te vefat eden Nakkaş Hasan Paşa'nın türbesi; Defterdar Caddesi üzerinde Tecvid müellifi Karabaş Ahmed Efendi'nin türbesi bulunmaktadır. Semtte aym yüzyıllara ait sebil ve çeşmeler de kayda değer.

II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlayan ve geleneksel yapının her boyutunda kendini gösteren, Batılı anlamda yenilenme hareketleri Eyüp'ün ve dolayısıyla bu semtin de çehresini değiştirme-

ye. Haliç kıyılarındaki miri sultan sahilsarayları. yerlerini yavaş yavaş sanayi yapılama bırakmaya başlamıştır. Semtte yer alan sahilsaraylar ortadan kalkarken, Hatice Sultan'a ait sahilsarayın bir bölümünde Sultan Abdülmecid döneminde (1839-186i) fes imali başlatılmış, sonradan ilave edilen aba ve halı tezgâhlan ile bu saray giderek bir dokuma fabrikasına dönüşmüştür. Söz konusu Feshane son dönemlerde ortadan kaldırılmadan önce, Sümerbank Yünlü Sanayi Fabrikası idi.

Semtte 19. yy'dan kalma yapılardan biri Afife Hatun Tekkesi'dir(->). II. Mahmud tarafından yaptırılan Ebu'd-Derda Türbesi(->) de buradadır. Yine bu dönemde, semtte rüştiye mektepleri binaları yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, planlı gelişme anlayışı ile birlikte, 1936-1937 arasında Fransız şehircilik uzmanı H. Prost'a hazırlatılan ve 1939'da uygulamaya konulan plan, Halic'i sanayi aksına dönüştüren bir öneri getirmiş, sahil sanayi tesisleri ile dolmaya başlamıştır. 1950' den sonra ülke bütünündeki sanayileşme hareketleri de bu değişimi hızlandırmıştır. Planla gelen sanayi, plansız gelişmeleri de çekmiş, 1960ların başında sahilde hemen hiç boş yer kalmamıştır.

1956'dan itibaren şehir bütünüyle büyük bir imar operasyonuna sahne olmuş, III. Haliç Köprüsü ve çevre yolunun yapımı ve sahil yolunun kuvvetlendirilmesi o dönemde programlanmıştır. 1960' tan sonra "Menderes operasyonu"nun yarım kalan işlerini tamamlamak üzere İstanbul Belediyesi tarafından İtalyan şehirci Piccinato'ya 1/10.000 ölçekte "Geçit Devri Nazım Planı" hazırlatılmıştır. III. Haliç Köprüsü 1968'de önerilen bu plana göre 1973'te gerçekleştirilmiştir.

Sanayi ile birlikte göç, hızlı ve plansız şehirleşmeyi teşvik etmiş; eski tekke arazileri, bostanlar gibi boş alanlar kaçak yapılaşma sonucu dolmuştur. 1970' lerde boş alanlarda çok katlı blokların yapıldığı görülmektedir. Defterdar'ın sırtlarında Amcazade Hüzeyin Paşa vakıf arazisinin yanındaki arsada böyle bir uygulama yapılmıştır. Ayrıca kent dokusu içinde önemli bir eski doku parçası olan Zal Paşa Caddesi üzerinde, parçacı plan uygulamaları ile imar çizgisi geriye çekilerek eski sivil mimarlık örneği evler yıkılıp yerine çok katlı bitişik nizam apartmanlar inşa edilmiş; Defterdar'ın bu önemli noktası tahrip olmuştur.

3030 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile yerel yönetimlerin yeniden organize edildiği, imar ve planlama yetkilerinin artırılarak dinamik bir yapı kazandırıldığı 1980'den sonraki dönemin en önemli icraatı Haliç kıyılarının sanayiden arındırılması ve kamulaştırılarak yeniden düzenlenmesi olmuştur. Bu icraat esnasında tüm Haliç kıyılarında olduğu gibi Defterdar sahillerindeki sanayi tesisleri şehirde kendileri için ayrılan yerlere taşınmış, yapıları yıkılarak ortadan kaldırılmış, yerlerine kamuya açık park alanları yapılmıştır.

Halic'e paralel mevcut kıyı yolu kuvvetli bir aks haline getirilerek genişletilip sürekliliği sağlanırken iki tarafı çınarlı, tarihi Defterdar Caddesi korunmuş, yol kıyıya kaydırılmıştır. Bu arada tarihi Feshane'nin tescilli yapıları dahil üretim binası dışındaki tüm yapıları yıkılarak ortadan kaldırılmış, ayakta kalan binasında ise yakm zamanda Resim-Heykel Müzesi kurulmuştur.

Kamulaştırılarak park haline getirilen sahilde, Abdülvedud Tekke-Camii, Pertevniyal Kadm Efendi Çeşmesi ve Feshane'nin yıkılmayan binası uzayıp giden park alanlarının ortasında tek tek binalar olarak kalmıştır.

Bu dönemde gerideki alanlarda yasal ve yasal olmayan imar faaliyetleri ile eski doku hızla yok olup yoğun konut yapılanmaları gerçekleştirilmiştir. Nişanca' mn eteklerinde, Zal Mahmud Paşa Sarayı olarak geçen mevkide bugün Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisi yer almaktadır. Müştemilat yapısı, atik duvarları, tarihi yapı kalıntıları ve doğal yeşil örtüsü ile bu alan, Halic'e karşı manzaraya hâkim, kaybedilmemiş bir değer olarak kalmıştır.

Semti tarihsel geçmişinde ünlü kılan en önemli ekonomik ve sanatsal faaliyet çömlekçiliktir.

Eyüp'te Bizans döneminde Haliç'ten elde edilen çamurla kiremit ve tuğla imal edildiği bilinmektedir. Osmanlılar döneminde de bu çamur tuğla ve çömlek imalinde kullanılmıştır. Bu semt ise tuğla ve kiremit fırınlarının yoğun olduğu, tuğla ve kiremit yanında çanak çömlek yapımında uzmanlaşılan bir semt olarak tanınmıştır. Evliya Çelebi, burada imal edilen çömleklerin benzerinin Çin ve İznik çinisinde bulunduğunu, çarşısında caddenin iki tarafında 250 adet çömlekçi dükkânının yer aldığını anlatmaktadır. Bu nedenle semtin adı, fetihten 19- yy'ın sonlarına kadar, "Çömlekçi" veya "Çömlekçiler Kasabası" olarak da geçmektedir.

Semtin sosyal yaşamında kahvehaneler de önemli bir yer tutar. İstanbul'un en ünlü tulumbacı kahvehanelerinden biri Defterdar Kâhya İsmail'in kahvehanesidir. Ramazanlarda en önde gelen çalgılı kahvehanelerden biri olan bu kahvehane Meşrutiyetin ilanından sonra tulumbacı kahvehanesi niteliğini yitirerek bir kayıkçı kahvehanesi olmuş; daha sonra binası yıkılarak yerine beton bir bina yapılıp bu binanın altında bir kahvehane yapılmıştır.

Semt bugün, konut ağırlıklı bir yerleşmedir. Eski Feshane'nin yerindeki Resim-Heykel Müzesi dışında, son zamanlarda buraya getirilen en önemli fonksiyon, tarihi askeri dikimevi binalarının restore edilerek bu binalar da kullanılmak suretiyle yapılan Eyüp İlçe Belediyesi hizmet binalan kompleksidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; Ayvansarayî, *Hadika,* II; M. B. Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Örnekleri, Tipoloji Denemeleri", (İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış sanat tarihi doktora tezi), c. I, İst., 1990; N. İşli, *İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları,* (Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını), Ankara, 1987; Demiriz, *Türbeler;* Ayverdi, *Mahalleler;* N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1982; Tanışık, *Çeşmeler,* I; S. Eyice, "Tarifide Haliç", *Haliç Sempozyumu,* (İTÜ İnşaat Fak. yayım), İst., 1975; *İSTA,* VI-VIII; Meriç, *Mimar Sinan;* Haskan, *Eyüp Tarihi,* I; *İstanbul'un Kitabı,* c. I, (İstanbul Vilayeti, Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü yayım), 1957; Y. Kahya, "İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekânsal Özellikleri", (İTU, Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İst.. 1992.

FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

DEFTERDAR AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

bak. LÜTFİ PAŞA MESCİDİ

DEFTERDAR CAMİİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar semtinde, Nişanca Mahallesi'nde, Defterdar Camii Caddesi üzerinde, geniş bir avlu içinde yer almaktadır.

Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi (ö. 1546) tarafından 948/1541'de yaptırılmıştır. Tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Caminin girişi üzerinde yer alan Arapça kitabe 948/1541 tarihini, avlunun Haliç yönündeki kapısı ile bunun bitişiğindeki çeşmenin kitabeleri ise 950/ 1543 tarihini taşımaktadır.

Caminin banisi Nazlı Mahmud Efendi döneminin ileri gelen hattatlarından olup Şeyh Hamdullah'ın öğrencilerindendir. Cami kapısı üzerindeki Arapça kitabenin bizzat kendisi tarafından yazıldığı bilinmektedir. Hattatlığının simgesi olarak minarenin alemi üzerine bir hokka ile bir kalem koydurmuş, ancak kalem ortadan kalkmış, hokka günümüze gelebilmiştir. 1766'daki büyük depremden sonra gerçekleştirilen onarım sırasında hokkanın içine yine kalem konduğu bilinmektedir.

Cami ile birlikte inşa edildiği bilinen ahşap medrese ile sıbyan mektebi ortadan kalkmıştır. Caminin başlangıçta tek kubbeli olarak inşa edildiği, 1766 depreminde çöktükten sonra ahşap çatılı olarak ihya edildiği bilinmektedir.

Caminin banisi ölünce, bahçedeki açık türbeye gömülmüştür. Mezar taşındaki tarih 953/1546'dır. Caminin, eskiden Defterdar Caddesine ve Çömlekçiler Arkası Sokağı'na açılan iki avlu kapısı varmış. Bugün yalnız cadde tarafındaki kapı mevcuttur. Defterdar Caddesi'ne açılan kapı, 1973'te yol yükseltildiği zaman çukurda kalmıştır. Defterdar Çeşmesi ise bu kapının sağında, toprağa gömülü durumdadır.

Cami, son cemaat yeri ile birlikte kiremit döşeli ahşap çatı ile örtülmüştür. Yapının son cemaat yerinde dört mermer sütun görülmektedir. Baklava başlıklı sütunları olan, etrafı açık son cemaat yerinin aslında üç küçük kubbe ile örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde son cemaat yeri düz ahşap tavanla örtülüdür. Son cemaat yerinden ana mekâna mermer söveli ve yuvarlak kemerli bir kapıdan girilir. Kapının iki yanında

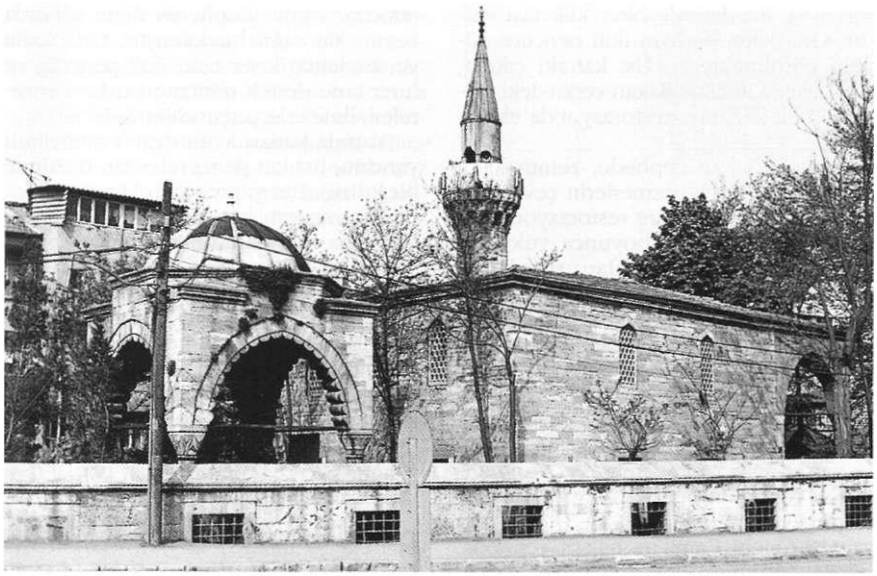

Defterdar Camii ve Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi Türbesi'nin doğudan görünümü. *Aras Neftçi, 1990*

dikdörtgen derin niş şeklinde açılmış pencereler vardır. Bunlardan sağdakinin üstü mukarnaslı olup, soldaki yarım yuvarlak kemerlidir. Üsttekiler ise dikdörtgen olup biri sivri kemerle, diğeri de yuvarlak kemerle son bulur.

Ana mekân dikdörtgen planlıdır. Yapının doğu ve batı cephesi aynı özelliği gösterir. Altta ve üstte ikişerden, bir cephede toplam dört pencere açılmıştır. Alttaki pencereler dikdörtgen şeklinde olup, üsttekiler sivri kemerlidir. Doğu cephesinde altta dikdörtgen niş şeklinde açılmış olan yer dolap olarak kullanılmaktadır. Güneyde ortada yer alan mihrap, içten köşeli olup üzeri mukarnaslıdır. Mihrabın iki yanında altta ve üstte ikişer pencere açılmıştır, yalnız mihrabın üstüne gelen yerde sivri kemerle bir tepe penceresi vardır.

Yapıda vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptan olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşede duvara bitişik olarak yapılmıştır. Ana mekânın tavanı ahşap ve düzdür. Ahşap çubuklarla tam ortada yapılmış bir paralelkenar, onun da etrafında iki tane iç içe geçmiş kare vardır. Geriye kalan alan dokuz adet dörtgene bölünmüştür. Bunların da içleri tavan kaseti halindedir. Yapıda kadınlar mahfili ve maksure bulunmaktadır.

Yapının batı cephesinde minare kapısı açılmıştır. Minaresi düzgün kesme taştan yapılmış olup, kare kaidesi üzerinde on iki köşeli olarak yükselen gövdeye sahiptir. Üç sıra mukarnaslı şerefesi olup, külah ile son bulur. Minare kaidesinin kuzeyinde, önceden bir kapının bulunduğu sonradan bunun iptal edildiği anlaşılmaktadır. Cami üç yönden (doğu, batı ve güney) hazire ile kuşatılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 286; *İSTA,* VIII, 4201; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 46; Kuran, *Mimar Sinan.* 308: Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 40.

N. ESRA DIŞÖREN

DEFTERDAR İBRAHİM PAŞA MEDRESESİ

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) defterdarlarından İbrahim Paşa tarafından yaptırılan cami ve medrese. Fatih'te Kurt Ağa Çeşmesi ile Dolaplıbostan Sokağı'nın kesiştikleri köşede bulunuyordu.

Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini içeren *Tezkiretü'l-Ebniye, Tuhfetü'l-Mimarin* ve *Tezkiretü'l-Bünyan'ch.* yeri belirtilmeden adı geçen İbrahim Paşa Medresesinin bu yapı olduğu kabul edilmektedir. Kitabesi bulunmayan medrese, yaklaşık olarak paşanın başdefterdar olduğu yıllara (1542-1544) tarihlenmektedir.

1869'da yapılan medrese tespitinde, kullanılır durumda olan yapı, 1914'te genel olarak harap ve onanma muhtaç durumdaydı. 1979'da incelediğimizde de çok harap durumda olduğunu gözlediğimiz yapının aradan geçen süre içinde onarılmadığı anlaşılmaktadır. Avlunun iki kenarı boyunca "L" oluşturacak biçimde dizilen hücrelerin duvarları kagir, revak ve çatısı ahşaptı. 19. yy'a ait taşbaskı *İstanbul Haritasında* da aynı plan düzenine sahip olduğu gözlenen medresenin, çevredeki yangınlar ve zamanın etkisiyle yenilendiği; 16. yy'daki yapıyla belki ancak plan özellikleri ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. 1979'da duvarları yerden 1 m yüksekliğe kadar mevcut olan mescit-dershanenin mihrabında geç dönem nakışları görülebiliyordu.

1985'te yıkılan medresenin yerinde şimdi yeni binalar yükselmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 109, 264; Meriç, *Mimar Sinan,* 34, 95; A. Afetinan, *Mimar Koca Sinan,* Ankara, 1968, s. 45; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* D5; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 46; Kuran, *Mimar Sinan,* 340; Kütükoglu, *İstanbul Medreseleri,* 314; Kütükoglu, *DariVl-Hilafe,* 129; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 245.

ZEYNEP AHUNBAY

DEFTERDAR NAZLI MAHMUD ÇELEBİ TÜRBESİ

Eyüp İlçesi, Defterdar Caddesi'nde Defterdar Camii'nin avlusundadır.

Mahmud Çelebi, Yeşil Mehmed Çelebiden sonra defterdar olmuştur. 1537'de defterdarlıktan ayrılmış, 1544'te tekrar defterdar olmuştur. 1546'da ölen Mahmud Çelebi, aynı zamanda hattat olup Şeyh Hamdullah'ın talebesidir.

Açık türbe, kare planlıdır. Baklava başlıklı dört yuvarlak sütuna dayanan sivri kemerlerden sekizgen kasnağa geçilir. Geçişler içeriden pandantif görünümündedir. Yapıyı örten kubbe, kurşun kaplıdır, tepesindeki alem ise mermerdir. Yapı malzemesi kesme taştır. Sütunların arasında 80 cm yükseklikte, geometrik desenli korkuluk şebekeleri yapıyı çevreler.

Türbeye girişi sağlayan asma kapı üzerinde bir palmet frizi vardır. Kapının yay kemeri ile palmet frizi arasında ise bir ayet kitabesi vardır. Türbenin ortasındaki madalyonlarla süslü mermer lahtinin 1546 tarihli başşahidesi kırıktır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 28-29; Unsal, *Türbeler.*

YILDIZ DEMİRİZ

DEFTERDARBURNU MESCİDİ

bak. İBRAHİM PAŞA MESCİDİ

DEGÜSTASYON LOKANTASI

Bugün kapanmış olan ünlü İtalyan lokantası.

Hristaki Zografos tarafından yaptırılan ve o zamanlar Cité de Pera veya Hristaki Pasajı olarak bilinen bugünkü Çiçek Pasajının inşaatı 1876'da bitmiş; ancak daha sonra Degüstasyon'un yer alacağı İstiklal Caddesi'ne bakan dükkân bir süre boş kalmıştı. Buraya ilk olarak "Maison Parret" adlı lüks bir konfeksiyon mağazası yerleşti. "Maison Parret", yine İstiklal Caddesi üzerindeki yeni yerine taşınınca, dükkân manifaturacılık yapan Grizagorides kardeşlere geçti. Pasajda, 1890'larda Spiridon Tiberius'a ait olan küçük şarküteri-bakkaliyeyi, 1920'lerin başlarında Maurandi adlı bir İtalyan devraldı. Maurandi bir süre sonra şarküteriyi yarı lokanta olarak işletmeye başladı. Zamanla işini geliştirdi. Grizagorides kardeşlerin caddeye cephesi olan mağazasını devralarak, burada "Restaurant Milano" adlı küçük bir İtalyan lokantası açtı. Ancak bir süre sonra "Restaurant Milano"yu gene İtalyan asıllı Edmondo Morigi'ye devretti.

Lokantayı 1928'de devralan Morigi, burayı yeniden dekore ederek "Degüstasyon" adıyla işletmeye başladı. 1932'de Maurandi İstanbul'dan ayrılırken içerideki küçük dükkânı da Morigi'ye devretti. Böylece Degüstasyon bu dükkânı da kapsayan daha geniş bir alana yayıldı.

Degüstasyon'a İstiklal Caddesi'ne bakan iki kanatlı bir kapıdan, birkaç basamak çıkılarak girilirdi. Kapının iki yanındaki iki vitrin kaldırıma doğru çıkıntı yaptığından, restoranın caddeye bakan

bölümleri birer alçak balkon gibiydi ve buralara birer masa konmuştu. Lokantanın içinden bir merdivenle yukarı çıkılırdı; burada da yarım balkon şeklinde bir bölüm vardı.

Ağırlıklı olarak İtalyan yemekleri veren lokantanın yönetimi Edmondo Morigi'nin ölümünden sonra Donato Morigi'ye geçti. O dönemlerde lokantada çalışan garsonların tümü Rumdu.

1930'larda, Degüstasyon, Çiçek Pasajı'nın içinde kalan bölümünün önüne, yazları ve iyi havalarda masa koymaya, burada da müşteri ağırlamaya başlayarak daha sonra Çiçek Pasajinda açılan küçük meyhane ve restoranların tümüne öncülük etti.

Degüstasyon'un sürekli müşterilerinin büyük bölümü ünlü kişilerdi. Ercüment Ekrem Talu'dan Ahmet Haşim'e, Yahya Kemal'e, Baki Suha Ediboğlu'na, Sait Faik'e kadar yazarlar; Süleyman Nazif, Eşref Şefik, Münir Nurettin Selçuk, Yavuz Abadan, Adnan Menderes, Samet Ağaoğlu gibi tanınmış kişiler, artistler, sanatçılar, İstanbul'un zengin Levantenleri Degüstasyon'un müdavimiydiler.

Özellikle de 1960'lardan, hele de 1970'lerden sonra, bir yandan Beyoğlu'nun eski havasmı kaybetmesi, öte yandan kadrosunun değişmesi ve yeni yerlerin açılması sonucu restoran sönükleşti; eski müşterilerinin çoğu değişti. 10 Mayıs 1978'de Çiçek Pasajı çökünce, pasajdaki tüm restoran ve meyhanelerle birlikte Degüstasyon da kapandı. Pasajın onarılarak yeniden açılmasından sonra, pasajdaki diğer meyhane ve restoranlar yeniden açılırken Degüstasyon bir daha açılmadı. 1994 başında, yeri halen kapalı olarak durmaktaydı.

BEH2AT ÜSDİKEN

DEĞİRMEN HAN

Eminönü İlçesi'nde, Haliç kıyısında, Zindankapı, Değirmen Sokağı'nda, Ahî Çelebi Camii'nin(-0 yanında yer almaktadır.

Kitabesi olmayan yapı, gerek plan tipi, gerekse cephe düzenlemesi açısından **19.** yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilebilir. Yapının ismi ile ilgili olarak da kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. "Değirmen Han", "Değirmenci Han", "İplikçi Han" olarak bilinmektedir.

Yapının restorasyonu, 1987-1989 arasında, Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği tarafından, Cengiz Eruzun ve Erdal Küpeli'ye yaptırılmıştır. Günümüzde yapı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Bilgi-Belge Merkezi, İstanbul Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi ile Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği tarafından kullanılmaktadır.

Dikdörtgen planlı yapı, üç katlıdır. Duvarları taş ve tuğla ile örülmüştür. Dış cephe kesme taşla kaplanmıştır.

Galata Köprüsü ve Zindan Han tarafına bakan cephede, zemin kat bir subasman niteliğindedir. Bu katta üç tane ikili açıklık vardır. Bunlardan iki tanesi pencere, dört tanesi kapı olarak kullanılmaktadır. Pencereler silmelerle çerçevelenmiştir ve üzerlerinde birer kilit taşı vardır. Orta katta da aynı ikili pencere düzeni görülmektedir. Üst kattaki çıkma, Ahî Çelebi Camii'ne bakan cephedeki çıkma örnek alınarak, restorasyonda eklenmiştir.

Halic'e bakan cephede, zemin katta yer alan, yuvarlak kemerlerin çevrelediği dört büyük pencere restorasyon sırasında açılmıştır. Kat boyunca yükselen bu pencereler, üst kısımları ışınsal motifli olan madeni şebekelerle kapatılmışlardır. En köşede iki küçük pencere üst üste yerleştirilmiştir. Bunlar kareye yakın, silmelerle çerçevelenmiş, kilit taşlı pencerelerdir. Orta ve üst katlar aynı düzendedir. Her katta dört tane ikili pencere ve en köşede birer tane tek pencere vardır. Diğer pencerelerde olduğu gibi, bu cephenin pencereleri de silmelerle çerçevelenmiştir.

Ahî Çelebi Camii'ne bakan cephede, zemin katta yuvarlak kemerlerin çerçevelediği üç büyük pencere yer alır. Madeni şebekelerle kapatılmış pencerelerin yanmda bugün kullanılmayan bir demir kapı vardır. Yuvarlak kemerin çevrelediği kapının üst kısmı, büyük pencerelerde olduğu gibi ışınsal motifli olarak düzenlenmiştir. Bu motifin olduğu bölüm, renkli camlarla kapatılmıştır. Orta katta ikili pencereler yer alır. Üst katta üç tane konsolun taşıdığı bir çıkma vardır.

Giriş cephesi caddeye bakmaktadır. Restorasyonda en önemli değişikliklerden biri bu cephede yapılmıştır. Kapının bulunduğu kısım, yapı boyunca yükselen, metal çerçeveli, camekânlı bir bölüm olarak düzenlenmiştir ve burada bir asansör vardır. Bu cephede, yapı boyunca uzanan, kitleden bir bütün halinde çıkmış bir kısım yer almaktadır. Bu bölümde kat sayısı dörde çıkmaktadır. Bu çıkmada ilk iki kat sağır duvar olarak bırakılmıştır. Üstteki diğer iki katta birer küçük pencere vardır. Cephenin diğer yanında zemin kat sağır bırakılmıştır. Orta katta ve üst katta ikişer tane ikili pencere ve birer tane de tek pencere vardır. Pencereler silmelerle çerçevelenmiştir.

Yapıda katları ayıran yatay silmelerin yanısıra, üst kat pencerelerinin üzerinde bir korniş tüm yapıyı çevrelemektedir.

Yapının çatı katı teras olarak düzenlenmiştir ve lokanta olarak kullanılmaktadır.

Restorasyon sırasında yapının içindeki mermer merdivenler, demir parmaklıklar, döşemeler yenilenmiş ve odalar günün koşullarına ve kullanıma uygun olarak düzenlenmiştir.

EMİNE ÖNEL

Değirmen Han'ın Galata Köprüsü ve Zindan Han'a bakan cephesinden görünüm. *TETV Arşivi*

DEĞİRMEN KAPISI

bak. SURLAR

DEĞİRMENLER

Horos da denmiştir. İstanbul'da Bizans döneminden 19. yy'ın ortalarına değin, beygir koşularak döndürülen küçük semt değirmenleri çalışmıştır. Ancak kentin un gereksinimi daha çok Trakya'dan ve Anadolu'dan getirilen ve Un Kapanı'nda tevzi edilen unlarla karşılanmıştır. İstanbul'a özgü ilkel at değirmenleri 1870'ten sonra giderek işlevini yitirmiş, sonuncusu 1940'lı yıllarda kapanmıştır.

İstanbul'da ve çevresinde değirmen döndürecek güçte akarsuların bulunmaması, daha gerilerdeki küçük akarsuların ise bentlere ve sukemerlerine bağlanması nedeniyle kentte su değirmeni geleneği yoktur. Eyüp, Galata, Üsküdar ve Kadıköy Yeldeğirmeni sırtlarında eskiden mevcut olan yel değirmenleri de her dönemde yoğun nüfus barındıran kentin gereksinimini karşılamaktan uzak kalmıştır. Belgeler, İstanbul'a, Trakya'dan, Eflâk ve Boğdan'dan, Akdeniz limanlarından düzenli olarak kervan ya da ge-

milerle un sevk edildiğini göstermektedir. Çorlu, Lüleburgaz, Vize ve Marmaraereğlisi değirmenlerinde öğütülen unların büyük bölümünün de yine İstanbul'a gönderildiği bilinmektedir. Es'ar defterleri, başka yerlerde hazırlanarak İstanbul'da pazarlanan dakik-i has (ince beyaz un), Edincik unu, simit unu, harcı kepekli un vb için konan narhları göstermektedir. Bununla birlikte kentte ve Bilad-ı Selase'de(->) atla döndürülen değirmenlerde İstanbullular, baklava ve börek unu, aşurelik, bulgur vb öğüttürdükleri gibi, fırıncılar da işyerlerinin arkasındaki kendi değirmenlerinde ekmeklik un öğütmekteydiler. Yönetim, fırınların ve bağlı değirmenlerin ara vermeksizin çalışmasını istediği gibi dışarıdan un ve tahıl getiren kapan hacılarından da vergi almayarak kentte ekmek sıkıntısı çekilmemesini gözetirdi.

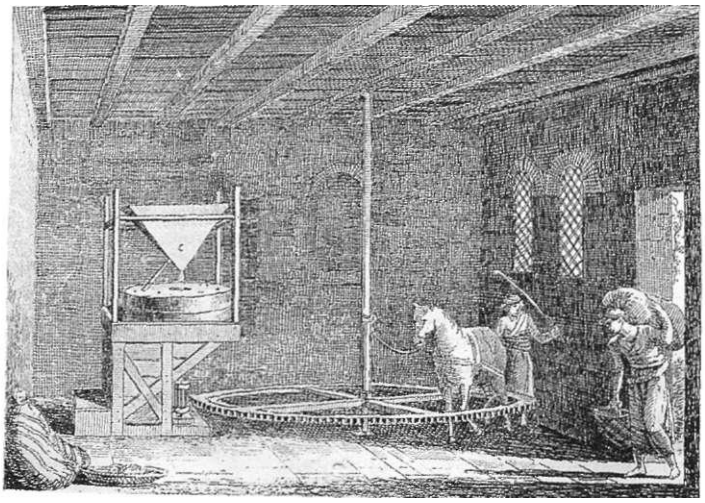

Horos denen ve at koşularak döndürülen eski değirmen. Castellan'ın bir deseni, 18. yy sonu, 19. yy başı. *Galeri Alfa*

Bizans'ın birçok yöntem ve pratikleriyle birlikte atlı değirmen geleneğini de aynen yaşatan Osmanlılar, bu düzeneğe horos adını vermekteydiler. En eski belge durumundaki Fatih İmareti Vakfiyesi'ne göre 15. yy'ın ortalarında salt bu vakıf kapsamında 102 değirmen vardı. Her değirmen, döndürülen taş sayısına göre "1 horoslu", "2 horoslu" olarak anılıyordu. Büyük değirmenlerde 6 horos bulunuyordu. Değirmenin önünde ekseriya bir ekmekçi fırını ya da uncu dükkânı yer almaktaydı. Müşteri ihtiyacı kadar buğdayı alır; öğütülmesi için ayrıca para ejderdi. Mahalle aralarındaki küçük değirmenlerde ise horosu, bu işe alıştırılmış midilli atları döndürmekteydi. Uncu ve değirmencilerin asıl işyerleri ise Unkapanı ile Beyazıt'taydı. Beyazıt'taki buğdaycı-değirmenci esnafı 1870'te burada bir meydan düzenlemesi yapılıncaya kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Buradaki son horoslu değirmen ise 1940'lara değin çalışmıştır. Midilli koşularak döndürülen bu değinnende İstanbullu kadınlar dişbuğdayı ve aşurelik kırdırırlarmış.

Disiplinleri ve çalışma düzenleri esnaf kethüdaları ve nizam ustalarmca sağlanan ve birçoğu Anadolulu Ermeniler olan fırıncı ve değirmenciler için 16. yy'dan başlayarak buyruklar çıkartıldığı saptanmaktadır. Örneğin 15ö7'de İstanbul kadısına yazılan hükümde kentteki un sıkıntısı hatırlatılarak at değirmeni yapılması mümkün olan yerlere yeni değirmenler yaptırtılması ve tüm değirmenlerin özellikle kış aylarmda devamlı çalışmalarının sağlanması istenmiştir. Evliya Çelebi ise 17. yy'ın ortalarındaki durumu verirken İstanbul'da 925 "esb değirmeni" (at değirmeni) bulunduğunu, buralarda 9.800 kişinin çalıştığını belirtir. Değirmenci esnafının, şenlik ve alaylarda ilginç gösteriler yaptıklarını, araba üstüne yapay değirmen kurup araba tekerleği döndükçe taşın işlediğini ve iki taraftaki seyircilerin üzerlerine un serpildiğini, değirmencilerin de "Allah hepinize yüz aklığı vere!" dediklerini anlatır. Kırkçeşme suyolu üzerinde Zeyrek ve Vefa semtlerindeki dört değirmenin ise kış aylarında suların bol olması nedeniyle suyla döndürüldüğünü, fakat bunu İstanbul halkının bilmediğini, kendisi gibi o semtte oturanların bildiğini ekler.

18. yy'da III. Osman (hd 1754-1757) İstanbul kadısına bir hüküm yazarak şehirde ve civarında un yapan değirmenlerin sayışım sormuş, bunun gereği olarak ayrıntılı bir sayım yapılmıştır. Sayıma ilişkin listeler, İstanbul'da 1-6 horoslu 188 at değirmeninde toplam 848 taş döndüğünü göstermektedir. Çoğu uncuların, bir bölümü de fırıncıların olan bu değirmenler her semtte olmakla birlikte Unkapanı, Beyazıt ve Zeyrek'te toplanmıştır. Eyüp'te 22 değirmende 100 horos, Galata-Beşiktaş cihetinde 87 değirmende 317 horos, Anadolukavağı'ndan Kartal'a kadar uzayan Üsküdar merkezli Anadolu yakasında da 29 değirmende 118 horos sayılmıştır. Ayrıca, Topkapı Sarayı hasbahçesinde. Değirmenderesi'nde, Beykoz Uncubaşinda, Unkapam'nda, Tersane-i Âmire'de, Kasımpaşa'da, Bebek Bahçesinde suyla dönen mirî (beylik) değirmenler bulunduğu görülmektedir.

1767-1802 arasmda İstanbul kadısına yazılan hükümlerden ise uncu, fırına ve değirmencilerin sık sık iş bıraktıkları, bunun kentteki ekmek kıtlığını artırdığı, işverenlerin gerekçe olarak işçilerinin izinsiz memleketlerine gittiklerini ileri sürdükleri anlaşılmaktadır. Çıkartılan hükümlerde, İstanbul'daki fırın ve değirmenlerde çalışanların kış bahanesiyle ayrılmalarının önlenmesi, izinli gidenlerin yerlerine mutlaka işçi bulunup değirmenlerin çalıştırılması istenmektedir. Bu durum ise, taşradan un sevkıyatının giderek gereksinimi karşılamadığını düşündürmektedir.

19- yy'm ikinci yarısından başlayarak yakıt, 20. yy'da da elektrik gücüyle çalışan un değirmen ve fabrikaları kurulmakla birlikte bunlar da gereksinimi karşılayamadığından günümüze kadar İstanbul'a Anadolu ve Trakya'dan un temini sürmüştür.

Bibi. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı,* Ankara, 1987, s. 130; *Es'ar Defteri (1640 Tarihli),* (haz. Yaşar Yücel), Ankara, 1992, s. 30. 86; Evliya, *Seyahatname,* I, 540-541; Ergin, *Vakfiye,* 27-28; (Ergin) Mecelle, I, 769 vd; *BOA,* Babıâli Evrak Odası, Müteferrik Defter genel S. 7440, özel S. 29, (haz. Ahmet Hezarfen); S. Aynural, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İstanbul Değirmenci ve Fırıncı Esnafının Nizamları". *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 81 (Aralık 1992), s. 111-122.

NECDET SAKAOĞLU

DEĞMER, ŞEFİK HÜSNÜ

(1887, Selanik - 7 Nisan 1959 Manisa) Türkiye solunun tanınmış siyaset adamı.

İstanbul işçi hareketinin uzun dönemler en önemli adlarından biri oldu. Sorbonne'da tıp öğrenimi yaptı. Siyasetle tanışması Paris'teki Jön Türklerle başladı. 1907 Paris Kongresi'ne öğrencileri temsilen katıldı. Orada, ünlü Fransız sosyalisti Jean Jaures'in söylevlerinden ve eylemlerinden etkilendi. Nöroloji ihtisasını. tamamladıktan sonra yurda döndüğünde, önce İstanbul Hilal-i Ahmer Cemiyetinde (Kızılay) çalıştı, I. Dünya Savaşı çıkınca cephelerde tabip olarak görev aldı. Savaştan sonra İstanbul'un çeşitli sol gruplarıyla temas içinde oldu. Almanya'dan yurda henüz dönmüş bulunan ve Spartakistler diye bilinen Kurtuluş grubuyla aynı adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Gene onlarla birlikte İstanbul'da Tür-

Şefik Hüsnü *Gözlem 'ayıncılık Arşivi*

kiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nı kurdu (1919).

Komintem'in II. Kongresinin ardından 8 Eylül'de Baku'da toplanan Doğu Halkları Kurultayina Türkiye'den başlıca iki grup katılmıştı. Bunlardan birisi Ankara-Anadolu grubu, diğeri ise Şefik Hüsnü ve Etem Nejad gibi isimlerin önde olduğu (İstanbul grubu ya da istanbul TKP olarak da adlandırılan) Türkiye işçi Çiftçi Sosyalist Fırkası idi.

Anadolu ve İstanbul grupları Baku'da buluştuktan sonra 10 Eylül 1920'de Baku'da "Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi" toplandı ve iki grup Türkiye Komünist Partisi (TKP) adıyla, en azından biçimsel olarak birleşti. Dr. Şefik Hüsnü ise, bu dönem boyunca hep İstanbul'da kaldı; İstanbul grubunun sözcüsü olarak *Aydmhk(r+)* adlı dergiyi, 1 Haziran 1921'den itibaren yayımlamaya başladı. Sonraki yıllarda parti liderliğine getirildi ve bütün tartışmalara rağmen ölünceye değin 35 yılı aşkın süreyle bu unvanını korudu.

Dr. Şefik Hüsnü, o yıllarda *Aydınlık* ın yanısıra *Omk-Çekiç, Vazife* gibi dergileri de çıkardı, Komünist Enternasyonal'de partisini temsil etti, icra komitesinde çeşitli görevler aldı, kuruluşun yayın organlarında çeşitli makaleler yayımladı. İstanbul'da sendikal hareketin toparlanıp birleşmesi için *Aydınlık* çevresiyle birlikte yoğun çaba gösterdi (bak. işçi örgütlenmesi).

1923'te tutuklanıp serbest bırakıldıktan sonra, 1925'te İstiklal Mahkemeleri tarafından gıyapta 14 yıl hapse mahkûm edildi. 1939'a değin Fransa, Almanya ve Sovyetler Birliği'nde kaldı. Naziler iktidara geldiklerinde düzenledikleri Reichstag yangını komplosunda Bulgaristanlı Giorgi Dimitrov'la birlikte tutuklandı, 6 ay kadar hapis yattı.

1939'da II. Dünya Savaşı çıkınca, yeniden yedek subay olarak askere alındı, 1941'e kadar askeri hekim olarak çalıştı. Savaş boyunca, Türkiye'nin savaş dönemi politikaları üzerine bazı yazılar yayımladı, ülkenin III. Reich'a ve Mihver Devletleri'ne karşı Müttefiklerin yanında saf tutmasını savundu.

1946'da çokpartili hayata geçildiğinde İstanbul'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisini kurdu, ama parti kısa süre içinde kapatıldı, yöneticileri ve üyeleri tutuklandı. Dr. Şefik Hüsnü başkan sıfatıyla 5 yıl hüküm giydi. 1950'de çıkan genel af yasasıyla tahliye olduysa da, 1 yıl sonra bu kez Türkiye Komünist Partisi tevkifatında hapsedildi, 1956'daki kısmi afla birlikte Manisa'da sürgüne gönderildi ve 3 yıl sonra sürgünde öldü.

İSTANBUL

DELİBAŞ, CEMAL REFİK

(1904, Şebinkarahisar - 1 Ekim 1959-İstanbul) Gazeteci.

Tokat İdadisi'nde okurken hikâyeler kaleme *alarak* yazı hayatına başladı. 1927' de *Milliyet ve* onun akşam nüshası olan *Politika* gazetelerinde polis ve adliye muhabiri olarak Babıâli'ye adım attı. Seçtiği alan sebebiyle sokaktaki adamın sorunlarım çok iyi inceledi. Bir süre sonra *Akşam* gazetesine geçti. 1933'ten itibaren "istanbul Hayatı" başlıklı günlük fıkralar, "Mahkemeler" başlığı altında mahkeme koridorlarında rastlanan olayları içeren röportajlar ve mizahi diyaloglar yazmaya başladı. Bu röportajların kahramanı olarak sunduğu "Kasketli Delikanlı" tipinin çok tutulması üzerine diğer gazeteler de onu taklit ettiler. *Akşam* gazetesinden ayrıldığı 1957'ye kadar süren bu yazıları o dönemin İstanbul yaşamı için önemli bir kaynaktır. Bazı kısımları kitap halinde de yayımlanmıştır. 1942'de çıkarmaya başladığı *Olay* adlı edebi bir dergiyi 3 yıl yaşatabilmiştir.

ORHAN KOLOĞLU

DELLA SUDDA, FRANCESCO

bak. FAİK PAŞA

DELLA SUDDA, GIORGIO

bak. FAİK PAŞA

DEMİRAĞ, NURİ

(1884, Divriği - 14 Kasım 1957, İstanbul) İşadamı ve siyasetçi. Mühürdarzade Nuri Bey olarak da tanınmıştır.

İstanbul'da yerli sanayiinin öncülerindendir. Yeşilköy'de sivil havacılık çalışmalarını başlatmış, Beşiktaş'ta uçak montaj tesisleri kurmuştur. Jöntürk, Türk Zaferi, Hayırlızade sigara kâğıdı imalathaneleri, Nurkalem kurşunkalem fabrikası da onundur. Sarayburnu-Salacak arası için bir boğaz köprüsü projesi hazırlatmıştır.

Demirağ, rüştiye öğreniminden sonra bankacılığa girdi. 1911'de İstanbul'a atandı. Hasköy Malmüdürlüğü'nde görev yaptı. Beyoğlu varidat memuru iken Taksim Kışlası ile Talimhane'nin bir Fransız Şirketine satılmaması için çaba gösterdi. Maliye Mekteb-i Âlisinde, Darülfünun Edebiyat Şubesinde okudu. Maliye müfettişi oldu. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) İstanbul'daki yolsuzluklarla uğraştı. 1919'da Tatavla'da (Kurtuluş) denetimde iken yerli Rumlardan yönelen hakaretlere bir tepki olarak kamu görevinden istifa etti.

56 altın (252 lira) sermaye ile iş hayatına atıldı. Sarma sigara kâğıdı piyasasına sermaye yatıran ilk Türk oldu. Türk Zaferi sigara kâğıdı imalathanesini Tahtakale'de açtı. 1920'de Mühürdarzade Kantariye İthalat-İhracat Tütün Gümrüğü Şirketini kurdu. Cumhuriyetin ilk yıllarında müteahhitliğe yöneldi. İkinci TBMM binasını (1923-1925) yaptı. Kardeşi Naci Demirağ'la birlikte ilk Türk demiryolu müteahhidi olarak ünlendi. Samsun-Sıvas, Fevzipaşa-Diyarbakır, Sıvas-Erzurum, Irmak-Filyos hatlarında toplam 1.012 km demiryolu döşedi. Ayrıca iki kardeş Bursa Merinos, İzmit Seka, Sivas Çimento, Karabük Demirçelik fabrikalarını, İstanbul Hal binasını, Ankara'daki çeşitli bakanlık binaları ile büyük kamu tesislerini yaptılar.

N. Demirağ, 1936'da 11.000.000 TL gibi bir servetle Türkiye'nin en büyük kişisel sermayesinin temsilcisi oldu. O yıl yepyeni bir alana yönelerek sivil havacılık çalışmalarını başlattı. Beşiktaş'ta bir "tayyare atölyesi", Divriği'de de bir "gök okulu" yapımını gerçekleştirdi. Türk Hava Kurumu için okul tipi ilk yerli uçakları ve planörleri imal etti. 1938'de Yeşilköy'de Elmas Paşa Çiftliğini satın aldı. 1.559 dönümlük bir araziyi tesviye ettirerek günümüzdeki hava meydanlarının temellerini attı. Buraya verilen ilk isim "Nuri Demirağ Gök Stadyumu"dur. Yaptırdığı hangar, atölye ve okulda sivil havacılık eğitimi, uçuş, onarım ve bakım çalışmaları başlatıldı. İstanbul basını bu girişimle yakından ilgilendi. Yüksek Mühendis Mektebi'nde bir Tayyarecilik Şubesi açıldı. Berlin Mühendis Mektebi'nin aerodinamik programı uygulamaya konuldu. 1940'ta Yeşilköy'de gençler için uçuş kursları düzenlendi. Burada da bir Nuri Demirağ Gök Okulu inşa edildi. Bu okulda Türkiye'nin ilk sivil pilotları yetişmiştir. Yeşilköy havacılık tesisleri 17 Ağustos 1941'de büyük bir törenle açıldı. II. Dünya Savaşimn kritik bir dönemindeki bu açılış dünya kamuoyunu da ilgilendirdi. İzleyen yıllarda havacılık bayramları gelenek oldu.

Satın aldığı Paşalimanı'ndaki Hüseyin Avni Paşa Korusu'nda dut ağacı ziraatı-

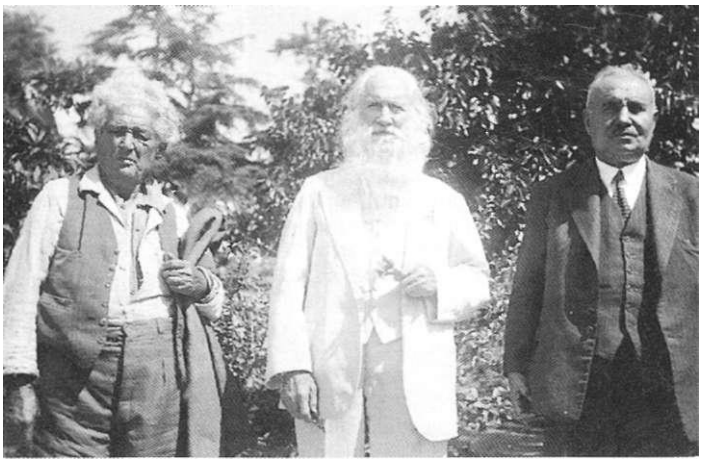

Milli Kalkınma Partisinin kurulduğu yıllarda Nuri Demirağ (sağda), Rıza Tevfik Bölükbaşı (ortada) ve Nevzen Tevfik'le. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

nı başlatan N. Demirağ'ın amacı paraşüt imali için ipek elde etmekti. 1942'de Beşiktaş'ta Barbaros ve Preveze Zaferi Yıldönümü törenlerini düzenletti. Gençliği ulusal duygularla yetiştirmeye yönelik programında "işretten, oyundan, iffetsizlikten, eğrilikten, tembellikten, zulmetmekten uzak durmak" temel ilkelerdi. Gök Okulu'nda da bu ilkeler temeldi. Uçak filoları, törenlerde gösteri uçuşları yaparlarken bu ilkelerin yazılı olduğu bildiriler atmaktaydı.

1943'te Türk Hava Kurumu ile N. Demirağ arasında, uçak bedellerinin ödenmemesinden kaynaklanan uyuşmazlık, uzun zaman süren bir davaya dönüştü. İstanbul basını "Türkçü, milliyetçi, vatanperver" N. Demirağ'ı destekledi. Kimi zaman onun için "Büyük Kalpli Vatandaş" vb manşetler atıldı. 1944'te Beşiktaş'taki uçak fabrikasında 6 kişilik Nu. D. 38 tipi, 2.200 devirli, 160 beygirgücünde, çift motorlu, madeni gövdeli yolcu uçakları yapılmaya başlandı. K. Demirağ bu uçakla 26 Mayıs 1944'te Ankara'ya uçtu. Fakat Türk Hava Kurumu gibi, Devlet Hava Yolları da bu uçağa ilgi göstermedi. N. Demirağ için iflas olasılığı ortaya çıktı. Cumhurbaşkanı İnönü'ye yazdığı mektuplardan da bir sonuç alamadı. Kamunun destek olmak yerine köstek olması karşısında işlerini tasfiyeye yönelip siyaset yaşamına girdi. 18 Temmuz 1945'te Milli Kalkınma Partisini kurdu. Örgütünü güçlendirmek için sık sık şölenler verdi. Bu yüzden partisine "Kuzu Partisi" denildi. Hür teşebbüsü ve İslam birliğini savunan Milli Kalkınma Partisi, önemli bir varlık gösteremeden 1958'de dağılmıştır.

N. Demirağ'ın bir ideali Boğaz'a köprü kurmaktı. Bunu Türk mühendis ve işçileriyle başarmayı tasarlıyordu. Hazırlattığı projeye göre Sarayburnu-Salacak arasmda yapılacak köprünün 1.600 m'si deniz üstünde, 960 m'si karada olacak, 701 m'lik bölümü asma köprü tekniğiyle kurulacaktı. Köprünün denizden yüksekliği 53 m, genişliği 20,73 m öngörülmüş, üzerinde yaya yolları tramvay ve tren hatları da düşünülmüştü.

1954 genel seçimlerinde DP listesinden bağımsız İstanbul milletvekili olan N. Demirağ 1957'de öldü ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Bibi. Ziya Şakir, *Nuri Demirağ Kimdir?,* İst., 1947; Güngör, "Yeşilköy'de Hususi Bir Tayyare Sahası", *Cumhuriyet,* 1 Birinciteşrin 1935, s. 5; B. Cilasun, "Millî Havacılığın Uyanışı", *Yenisabah,* 8 Temmuz 1941; "Hava Sanayimizde Hayırlı Bir Adım", *Tasviri Efkâr,* 18 Ağustos 1941; N. Demirağ, *Nuri Demirağ ve Türk Gençliğine Öğütleri;* N. Deliorman, *Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri,* İst. 1957; N. Sakaoğlu "Sarma Sigara Kapaklarının Renkli Dünyası", *Skylife,* 5/93, (1993).

NECDET SAKAOĞLU

DEMİRONAT, MUHSİN

(1907, Sinop - 27 Haziran 1983, İstanbul) Tezhip sanatçısı.

1922'de Üsküdar Sultanisi'ni, 1928'de de İstanbul Muallim Mektebimi bitirdi. Bir süre öğretmenlik yaptı. 1937'de Güzel Sanatlar Akademisinin Türk Süsleme Sanatları Bölümünü bitirdi. Muallim Mektebi'nde Şevket Dağ'dan(->). Güzel Sanatlar Akademisinde de İsmail Hakkı Altunbezer(-»), Necmeddin Okyay(->), Kâmil Akdik(->) gibi zamanının klasik Türk sanatlarındaki üstatlarından ders aldı ve genç yaşta hoca olarak aralarına katıldı.

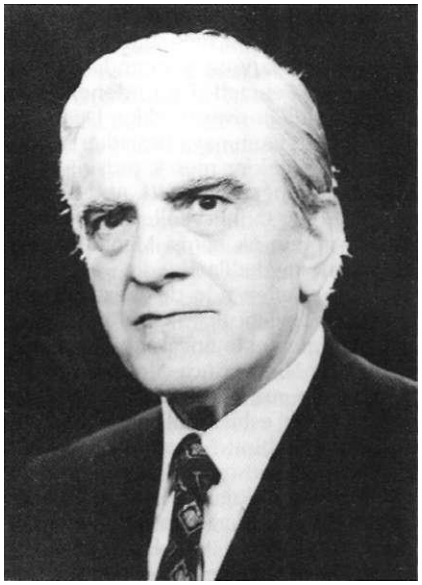

Muhsin Demironat
Rebii Baraz koleksiyonu, 1984

Demironat, 1966'ya kadar, Güzel Sanatlar Akademisinde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1966'da ihyasına karar verilen Yıldız Porselen Fabrikası'nın müdürlüğüne getirildi. Emekliye ayrıldığı 1972'ye kadar var gücüyle bu müessesenin yenilenip gelişmesine çalıştı. Zevkle seyrettiğimiz yıldız porselen eserleri onun hummalı çalışmalarının mahsulüdür. Yarım asrı aşan sanat hayatında yaptığı eserler ve çizdiği desenler günümüz sanatkârlarmca incelenmekte ve yeni uygulama alanlarında rehberlik etmektedir.

Demironat, tezhip sanatında yalnız yakın geçmişin değil, bütün devirlerin en iyilerinden biriydi. O, araştırmacı ruh enginliği ile, birbirine benzemeyen yüzlerce eser vermiştir. Bu eserlerindeki ortak yön ise, büyük bir sabır ve titizlikle âdeta iğneyle kuyu kazarcasma ortaya koyduğu usta, zarif ve zevkli çalışmadır.

Demironat müzehhipliğinin yanısıra lake cilt, minecilik, Edirnekâri neccarlık, savat işi, çinicilik gibi sanat dalarında da eser vermiştir.

Bibi. M. U. Derman, "Kaybettiğimiz Muzehhip Muhsin Demironat", *Lâle,* S. 2 (1984); M. Sertoğlu, "Yarım Yüzyıldan Beri Eser Veren Bir Sanatçı", *Hayat,* S. 46 (1977); Rado, *Hattatlar,* 273.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

DEMİRYOLLARI

İstanbul, Anadolu'nun bütün bölgelerine ve Avrupa ülkelerine Anadolu yakasında Haydarpaşa, Rumeli tarafmda ise Sirkeci garlarından kalkan trenlerle bağlıdır (bak. Haydarpaşa Garı; Sirkeci Garı). Türkiye' de ilk demiryolu 1856'da bir İngiliz şirketine verilen imtiyazla İzmir-Aydm arasında yapılmaya başlanmış, yolun ilk bölümü 1860'ta açılmıştır. Ancak İstanbul'a demiıyolu yapımı ve şehrin Anadolu ve Avrupa'ya demiryolu ile bağlanması bu tarihten oldukça sonraya rastlar. Bu konuda ilk önemli adım, yenilikçi ve modernleşme yanlısı Padişah Abdülaziz döneminde (1861-1876) atılmış, İstanbul'un Edirne'ye ve Avrupa'ya bağlantısını sağlayacak Şark Demiryolları'nın yapım imtiyazı 1869'da Baron Hirsch'in şirketine verilmiştir. Abdülaziz'in demiryollarını tutkuyla istediği, hattâ şimdiki Sirkeci Ga-

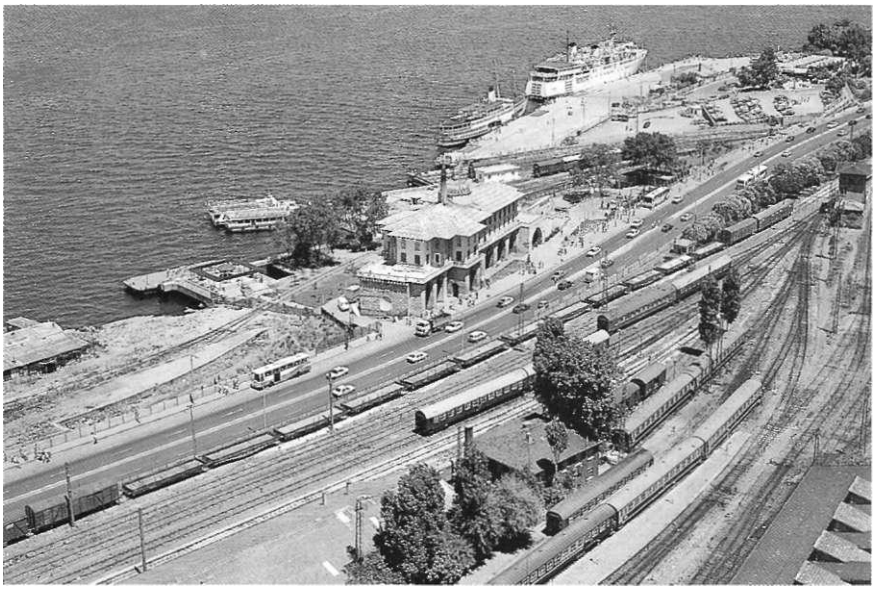

Sirkeci Garı'ndan başlayarak İstanbul'un Avrupa'yla bağlantısını sağlayan demiryolu bir süre sahil yolunu izler.
Gürol Kara İti 1 VArşivi

rı'ndan başlayarak bir süre sahil boyunca giden yolun yapımı sırasında, Topkapı Sarayı çevresindeki köşklerin ve tarihi eserlerin yıkılması gündeme geldiğinde, bu konudaki tereddüt ve itirazlara karşı padişahın "Geçecek olan şömendöferse, geçsin de isterse göğsümden geçsin" yollu sözler söylediği nakledilir.

Şark Demiryollarının milli sınırlar içinde kalan 337 km'lik Istanbul-Edirne ve Kırklareli-Alpullu kesimleri 1888de bitirilerek işletmeye açılmış, böylece İstanbul şehri, demiryoluyla Avrupa'ya bağlandığı gibi, aynı zamanda şehrin Avrupa yakasındaki ilk banliyö hattı da kurulmuştur (bak. banliyö trenleri). Anadolu yakasında Haydarpaşa-lzmit hattının yapımına yine Abdülaziz döneminde devlet eliyle başlanmış; 91 km'lik bu hat 1873'te bitirilmiş; hattın İstanbul'u tüm Anadolu'ya ve Bağdat'a bağlayacak olan ana bölümünün yapımı önce bir İngiliz şirketine, daha sonra da Alman sermayesine verilmiştir. Böylece istanbul 1873'te İzmit'e, 1890'larda da Ankara'ya, 20. yy'ın başında İç Anadolu'ya, Kuzey ve Doğu Anadolu'ya demiryollarıyla bağlanmıştır. Günümüzde demiryollarının önemi, karayolları ve kara taşımacılığının hızlı gelişmesi nedeniyle bir ölçüde gerilemişse de, İstanbul'un gerek banliyö gerekse uzak mesafe demiryolu ağı bağlantısı, yolcu ve yük taşımacılığında önemini korumaktadır. Mevcut iki gardan, her gün Türkiye'nin ve çevre ülkelerin çeşitli kentlerine yolcu trenleri, yük trenleri, özel trenler, hizmet trenleri ve banliyö trenleri olmak üzere çeşitli trenler kalkmakta ve varmaktadır.

Günümüzde filmlere, romanlara ve geçmişe özlemle yüklü özel gezilere konu olanünlü Şark Ekspresi(->) İstanbul'da demiryolu dendiğinde hemen akla gelen güzel anılar arasındadır. Yine Haydarpaşa Garı'ndan kalkan Ankara ve Anadolu trenlerinde, özellikle de İstanbul'un Ankara'ya ve Anadolu'ya bağlantısında demiryolunun hemen hemen tek seçenek olduğu 1920-1950 döneminde, ünlü siyaset adamlarının, sanatçıların, yazarların bu trenlerde geçmiş çeşitli amİarı dönemin yaşamının renkli sayfalarıdır.

İSTANBUL

DENİZ ABDAL MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Şehremini'de, Deniz Abdal Mahallesinde, Millet Caddesi ile Deniz Abdal Camii Sokağı'nm kavşağında bulunmaktaydı.

Mescidin inşa tarihi tespit edilememekte, banisinin kimliği hususunda da kaynaklarda çelişkili bilgiler yer almaktadır. *Hadîkdda.* yapının mimar llyas bin Abdullah (ö. 1551) tarafından inşa ettirildiği belirtilmekte ancak inşa tarihi verilmemektedir. Diğer taraftan 953/1546 tarihli *Tahrir Defteri*hdeki kayıtlardan söz konusu mescidin Mimar Şüca adında bir şahıs tarafından yaptırıldığı, çevresinde de mescidin adını taşıyan bir mahallenin (Mahalle-i Mescid-i Mimar Şüca) oluştuğu, zamanla gerek mescidin gerekse de mahallenin, yapının yakınında gömülü olan ve II. Mehmed (Fatih) dönemi velilerinden olduğu rivayet edilen Deniz Abdal'ın adıyla tanınmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim mescit girişinin üzerinde bulunduğu bilinen, II. Abdülhamid'in 1313/1895 tarihli yenileme kitabesinde de yapının ilk banisi Mimar Şücaeddin olarak kaydedilmektedir.

Tahrir Defterinde de mescidin inşa tarihini aydınlatacak vakfiye özeti ve tarihi görülmemekte ancak çeşitli şahıslar tarafmdan Mimar Şüca Mescidimde hatim, aşir ve cüz okunması için yapılmış vakıfların en eski tarihlisi (vakf-ı Mahdume Hatun binti Mustafa, 905 Receb/1500 Şubat) mescidin **16.** yy'dan önce inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca burada adı geçen vakıf sahipleri arasında llyas bin Abdullah adında başatısın da zikredilmesi, muhtemelen *Hadîka'daki* yanılgının kaynağını oluşturması bakımından dikkat çekicidir.

Mescidin zaman içinde geçirdiği bütün aşamalar bilinmemekte ancak *Hadîkdda.* mevkufat halifesi Ahmed Efendi adında bir hayır sahibinin yapıyı, minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürdüğü, mescit kapısı üzerindeki manzum kitabede yapının 1313/1895'te II. Abdülhamid tarafından yenilendiği, avlu kapısı üzerinde yer alan 1343/1924 tarihli manzum kitabede de, bu yapıda, Burhan ve Kemâleddin adındaki şahıslar tarafından Halvetîliğin Uşşakî koluna bağlı bir tekkenin (Deniz Abdal Velî Dergâhı) tesis edildiği belirtilmektedir. İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren kaynakların hiçbirisinde adı geçmeyen bu tekke bir yıl kadar faaliyet gösterdikten sonra 1925'te kapatılmış, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescit 1956'da, Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yıktırılmış, haziredeki mezar taşlan Eyüp'te bulunan Afife Hatun Tekkesinin yanma taşınmıştır.

Avlu kapısı iki yandan "mozayik" tabir edilen mıcırlı betondan mamul, kare kesitli dikmelerle kuşatılmış, dikmeleri birleştiren lento ile bunun üzerindeki yuvarlak kemerin arasına 1343/1924 tarihli tekke kitabesi yerleştirilmiştir.

Ahşap çatılı, basit bir yapı olan Deniz Abdal Mescidi kareye yakın dikdörtgen planlı ve kagir duvarlı bir harim bölümü ile enine dikdörtgen planlı ve ahşap duvarlarla çevrili bir son cemaat yerinden meydana gelir. Harim duvarları moloz taşla örülmüş, cadde üzerindeki doğu duvarında örgü, iki sıralı tuğla hatıllarla takviye edilmiştir. Son cemaat yeri ile harimin kuzey duvarlarında mihrap ekseninde birer kapı, harimin doğu ve batı duvarlarında üçer, kuzey ve güney duvarlarında da ikişer pencere yer almaktadır. Tuğla örgülü basık kemerlerle donatılmış olan pencereler dışarıdan dikdörtgen açıklıklı ahşap pervazlarla çerçevelenmiştir. Yarım daire planlı mihrap nişi bir duvar payesi ile arkadan takviye edilmiştir. Harimin kuzey duvarının önünde, kare kesitli ahşap dikmelerin sınırladığı iki katlı mahfiller uzanır. Son cemaat yerinin üstüne, fevkani mahfille bağlantılı odalar yerleştirilmiştir. Sıradan bir görünüme sahip olan ahşap minberin köşk kısmında dekupaj tekniği ile meydana getirilmiş basit süslemeler vardır. Harim ile son cemaat yerinin sınırında, batıda tuğla örgülü ve üzeri sıvalı bodur minare yükselir. Silindir gövdeli minarenin şerefesi basit demir parmaklıklarla sınırlandırılmış, kesiti gövdeye oranla daha küçük tutulmuş olan ve yukarıya doğru hafifçe daralan petek kısmı kurşun kaplı bir soğan kubbecikle taçlandırılmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 364; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 112-113; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 44-45, no. 215; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 48; H. Göktürk. "Denizabdal Mescidi", *İSTA,* VIII, 4395-4396; F. Ayanoğlu, "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *VD,* VIII (1969), 330; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 12; *Fatih Camileri,* 86.

M. BAHA TANMAN

DENİZ ASTSUBAY HAZIRLAMA OKULU

Beylerbeyimde yer alan askeri okul. Lise seviyesinde 3 yıl süreli bir meslek okuludur. Bu okulu bitirenler, Derince ve Karamürsel'de bulunan Deniz Astsubay Sınıf Okulları'ndan birinde 1 yıl daha eği-

Deniz Abdal Mescidi ve Tekkesi, 1940
İAM Encümen Arşivi

tim görüp deniz astsubayı olarak, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın çeşitli birimlerinde görev alırlar.

Okulun geçmişi 1890'a kadar uzanmaktadır. O zamanki deyimle gedikli (astsubay) ihtiyacı, okulun kuruluşundan önce, tersane ve donanmada tecrübe kazanmış erlerden karşılanıyor, bunlar sınavla gedikli sınıfına dahil ediliyorlardı. Okulun kumlusuna Amiral Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'nın bahriye nazırı olduğu 1890'da karar verildi. Hazırlanan nizamnamesine göre öğrenciler, en fazla 15 yaşında ve mutlaka İstanbul halkından olacaktı. Bunlar 1 yıl İstanbul'daki eğitim gemisinde, **4** yıl da diğer gemilerde teorik ve pratik eğitime tabi tutulduktan sonra porsun, işaretçi, serdümen vb dallara ayrılacak ve onbaşı rütbesi verilecekti. 1 yıl onbaşı, 1 yıl çavuş, 1 yıl da bölük emini olarak hizmet edenler -sınavda başarılı oldukları takdirde- "salis" rütbesiyle gedikli sınıfına dahil edileceklerdi. Sınavla yapılan rütbe terfileri için hizmet süreleri gedikli salislikte 4 yıl, gedikli sanilikte 5 yıldı. Gedikli evvel rütbesinde üstün başarı gösterenlere mükâfat olarak Bahriye Nezareti'nin tensibiyle başgedikli rütbesi verilecekti.

İlk gedikli okulu 15 Haziran 1890'da Selimiye Fırkateyni'nde, Binbaşı Şakir Bey komutasında eğitime başladı. Ayrıca öğrencilere top, tüfek, arma ve kürek talimleri de yaptırıldı.

Zaman içinde nizam ve şekli bozulan deniz gedikli sınıfı, II. Meşrutiyet öncesinde, bir kısım gedikliler de mülazım ve yüzbaşı rütbeleriyle subay sınıfına geçirilmek suretiyle lağvedilmiştir. 1908'den sonra, her alanda olduğu gibi, Deniz Kuvvetlerinde düşünülen yenilikler arasında, deniz gedikli sınıfının yeniden teşkiline teşebbüs edilmiştir. Bahriye Nezareti'nce, denizcilikteki gelişmeleri ve eğitim programlarını incelemek üzere İngiltere'ye gönderilmiş olan Mk. Kd. Yzb. İbrahim Aşkî (Tanık) 1909'da Tedrisat-ı Bahriye müdürlüğüne getirilmiş ve onun bu konuda sunduğu rapor üzerine, "Süfen-i Hümayunda Gedikli Sınıfının Suret-i Teşkiliyle Usul-ı Terfi ve Terakkileri Hakkında Kanun" hazırlanarak 14 Temmuz **1913'** te yürürlüğe konulmuştur. Bunu takiben 30 Aralık 1915 tarihli "Makine Çırakları Nizamnamesi" ile Muin-i Zafer gemisinde "Makine Gedikli Mektebi", 3 Şubat **1916** tarihli "Gemici Çırakları Nizamnamesi" ile de İclaliye gemisinde "Güverte Gedikli Mektebi" eğitime başlamıştır. Eğitim süresi makine çırakları için ilk 3 yılı okul gemisinde olmak üzere, 5 yıl 4 ay; gemici çırakları için ilk 2 yılı okul gemisinde olmak üzere 4 yıl 4 ay olarak belirlenmiştir. I. Dünya Savaşı'nı **(1914-**1918) izleyen yıllarda bu okulların faaliyetleri de bir duraklama geçirmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra deniz gedikli sınıfı yeniden ele alınmış, 1924'te Kasımpaşa'da Havuzlar Kapısı'nda bulunan binada "Gemici Gençler Mektebi" eğitim faaliyetlerine başlamıştır. 1925'te şimdiki Deniz Hastanesi binasına taşınan okulda eğitim süresi 3 yıldı. **9** Nisan 1927 tarihinde yayımlanan "Gedikli Küçük Zabit Menbalarma Dair Kanun" ile, okulun adı "Deniz Gedikli Küçük Zabit İhzari Mektebi" olmuş, eski gemici ve makineci çırak okulları lağvedilmiştir. 5 Ağustos 1930 tarihinde Gölcük'teki Turgut Reis zırhlısına nakledilen okul, **1933**-1934 öğretim yılından itibaren "Deniz Gedikli Erbaş Hazırlama Ortaokulu" adını almış, 1935' te tekrar İstanbul'a, Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasına(->) taşınmıştır. 27 Mayıs 1941'de diğer deniz okullarıyla birlikte Mersin'e nakledilen okul, 30 Eylül 1946'da tekrar İstanbul'a dönmüş, Kasımpaşa'daki eski binasına yerleşmiştir. Zaman içinde bu bina ihtiyacı karşılayamaz duruma gelmiştir. Deniz Kuvvetleri Komutanlığınca, Boğazda Beylerbeyi Sarayıma bitişik, önceden "bendegân daireleri" olan binalar, çeşitli tadil ve ilavelerle bugünkü hale getirilerek okula tahsis edilmiş, **1** Ekim 1952 tarihinden itibaren eğitim faaliyetlerine burada devam edilmiştir. Bu arada 2 Temmuz 1951'de kabul edilen 5802 sayılı Astsubay Kanunu ile, "gedikli" tabiri "astsubay" ile değiştirildiğinden, okulun adı da "Deniz Astsubay Hazırlama Ortaokulu" olmuştur. Aynı kanunla, astsubay olabilmek için ortaokuldan sonra iki yıl astsubay sınıf okulu tahsili mecburiyeti konulduğundan, öğrencilerin sınıf okullarındaki eğitimi layıkıyla ve kolayca kavrayabilmeleri amacıyla 1 Eylül 1954 tarihinden itibaren eğitim süresi 4 yıla çıkarılmıştır. Astsubay statüsü, 27 Temmuz 1967 tarih ve 926 sayılı TSK Personel Kanunuyla son şeklini almış, bunu takiben okulun adı İ97T1972 öğretim yılından itibaren "Deniz Astsubay Hazırlama Okulu" olarak değiştirilmiş ve eğitim süresi 3 yıla indirilmiştir. Kuruluşundan bu yana, yetiştirdiği binlerce teknik elemanla Türk denizciliğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

KENAN SAYACI

DENİZ FENERLERİ

İstanbul'u çevreleyen denizlerin, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi kesiminde gerekli noktalarda bulunan, geceleri deniz trafiğinin sağlıklı ve emniyetli yapılabilmesini sağlayan ışıklı noktalar.

Bizans döneminde de Boğaz'm girişinde, Adalar çevresinde ve değişik noktalarda deniz fenerleri olduğu bilinmektedir. Daha sonra, Osmanlı döneminde, Boğaz'm ve Marmara'nın özel olarak tehlike arz eden yerlerine fenerler konulmuş; 19. yy'rn ortalarında Türkiye sularındaki bütün fenerlerin yönetimi, yapım ve bakımı "Fener İdaresi" adını taşıyan bir Fransız şirketine verilmiş; Cumhuriyetten sonra tümü devletleştirilmiştir.

İstanbul'un en eski deniz fenerleri Rumeli Feneri, Ahırkapı Feneri, Kız Kulesi Feneri, Fenerbahçe Feneri'dir.

Karadeniz'den Boğaz'a, oradan Marmara Denizi'ne giren gemiler, Boğaz'ın başlangıç mevkiinden itibaren, önce 41° 13,1 N enlem, 49° 09,4 E boylam noktasında, Anadolu Feneri(->); karşısında 41° 14,1 N enlem, 29° 06,8 E boylam noktasındaki Rumeli Feneri(->) ile karşılaşırlar. Anadolu Feneri denizden 75 m yükseklikte, yuvarlak beyaz bir kule olup gece iyi görüş koşullarında 20 deniz mili mesafeden görülebilen gardiyanlı bir fenerdir. Bu fenerin tam karşı sahilinde, semte ismini veren Rumeli Feneri görülür. 12 saniyede iki gruplu şimşek gösteren Fİ 2 bir fenerdir. Gece normal görüş koşullarında 18 deniz mili mesafeden görülebilir. Bu fener aynca 20 saniyede bir çalan sis düdüğü ile donatılmış olup sisli havalarda gemilere yön belirler.

İstanbul Boğazı, ayrıca, gemilere kolaylık sağlamak açısından Karadeniz'den giriş yaparken, Rumeli sahilinde yeşil, Anadolu sahilinde ise kırmızı renkli fenerlerle donatılmıştır. Bu fenerler Boğaz geçişi yapan gemilere, mevkilerini belirlemek ve emniyetle seyretmek için rehberlik yapar.

Boğaz'm Rumeli yakasında Rumeli Fenerinden sonra sıralanan yeşil fenerler, Çalıburnu Feneri (Fİ **3,** üç yeşil şimşek gösteren bir fener); Rumelikavağı önlerindeki sığlığa yerleştirilmiş olan Dikili Kaya (Poyraz Kaya) Feneri (Fİ 2, yeşil iki şimşek gösterir); Boğaz'dan daha güneye doğru inildiğinde Büyükdere Koyu'ndaki (Fİ G, üç saniyede bir yeşil şimşek gösteren) fener; onu geçince Kireçburnu'ndaki (Fİ **3,** üç gruplu yeşil şimşek gösteren) fener, daha sonra Yeniköy sığlık feneridir. Bu fener çabuk şimşekli beyaz bir fenerdir.

Biraz daha güneye inince İstinye Burnu'ndaki iki şimşekli (Fİ 2) yeşil fener görülür. İstinye Feneri'nden sonra Baltalimanı Feneri (yeşil Fİ **3,** üç şimşekli); onu takiben Rumelihisarı önündeki Akıntıburnu Feneri (Fİ, bir yeşil şimşek gösterir); daha sonra Boğaz Köprüsü ayağına yakın (Fİ 2, yeşil şimşek gösteren) Defterdarburnu Feneri görülür. Rumeli sahilindeki son yeşil fener Fındıklı önündeki (Fİ **3.** üç yeşil şimşek gösteren) fenerdir.

Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na girişte, Anadolu yakasındaki Anadolu Feneri'nden sonra kırmızı sahil fenerleri sıralanır.

Bunlar sırası ile, Filburnu Feneri (Fİ **3,** üç şimşek gösterir); yine daha güneye inildikçe Anadolukavağı Feneri'dir (Fİ **3,** üç kırmızı şimşek gösterir ve 15 saniye de bir çakar). Büyükdere'ye gelindiğinde, Umur bankını işaretleyen, beyaz renkli çabuk şimşekli fenerlerden sonra 10 saniyede iki kırmızı şimşek gösteren (Fİ 2) Selviburnu Feneri gelir. Bu fenerden sonra gelen Beykoz Koyu'nun doğu kesimindeki Gümüşsüyü Feneri **3** saniyede bir kırmızı şimşek gösterir. Daha güneyde 15 saniyede üç kırmızı şimşek gösteren (Fİ **3)** Paşabahçe Burnu Feneri gelir. Kanlıca Burnu'nda ise 10 saniyede bir iki kırmızı şimşek gösteren (Fİ 2) bir fener bulunur. Bu fenerin bulunduğu mevkide ayrıca Kanlıca deniz trafik kontrolü vardır. Daha sonra 10 saniyede bir

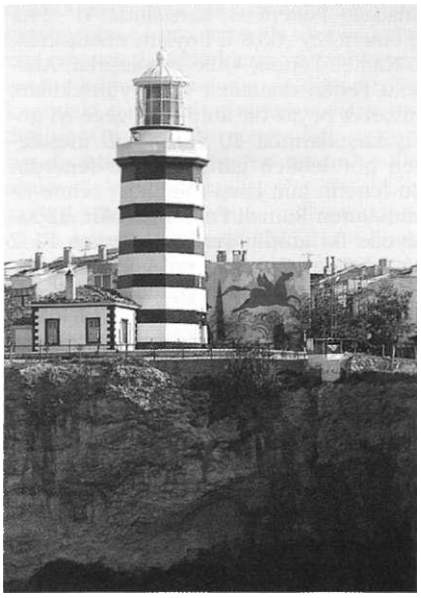

Şile Feneri
Bünyad Dinç

iki kırmızı şimşek gösteren (Fİ 2) Beylerbeyi Feneri; Üsküdar'ı geçtikten sonra, Kız Kulesi kontrol merkezi ve bu mevkideki 3 saniyede bir kırmızı ve beyaz şimşek gösteren Kız Kulesi Feneri gelir (bak. Kız Kulesi).

İstanbul'u çevreleyen denizlerin en önemli fenerlerinden birisi Ahırkapı Feneri(->) diğeri ise Şile Feneri'dir.(->) Karadeniz kıyısında Şile Burnu üzerinde kurulu olan fenerin ışığı normal hava koşullarında gece 20 mil mesafeden görülebilir.

İstanbul liman sınırları içinde kalan Haydarpaşa mendirek fenerleri dışmda, Anadolu yakasında, Fenerbahçe Burnu'nda (enlemi 40° 58,4 N, boylamı 29° 02,1 E) Fenerbahçe Feneri(-*) bulunur. Denizden 25 m yükseklikte, 12 saniyede 2 gruplu şimşek gösteren bu fener normal hava koşullarında gece 15 deniz mili mesafeden görülebilir. Tarihi eskidir ve idamlar dahil pek çok olaya sahne olmuştur. Ahırkapı Feneri ile beraber, Marmara Denizinden Karadeniz'e Boğaz geçişi yapacak gemilere rehberlik eder.

İstanbul'un Rumeli sahilindeki, eski ismi ile Ayastefanos, şimdiki adı ile Yeşilköy Feneri(->) 40° 56,6 N enlem, 28° 50,3 E boylam noktasında yer alır. Gemilerin Yeşilköy önündeki sığlıktan emniyetle geçmeleri için rehberlik eder. 23 m yüksekliğinde yuvarlak beyaz kuleli, 10 saniyede bir 2 gruplu şimşek gösteren (Fİ 2) bu fener, gece normal görüş koşullarında 15 deniz mili mesafeden görülebilir. Ayrıca sisli havalarda 30 saniyede bir sis düdüğü çalar.

İstanbul'un Anadolu yakasının güneydoğusunda, Adalar çevresindeki Hayırsızada üzerinde deniz seviyesinden 83 m yükseklikte, 3 saniyede bir şimşek gösteren, normal görüş koşullarında, gece 13 deniz mili mesafeden görülebilen bir fener bulunur. Gardiyansız otomatik bir fenerdir.

Kınalı, Burgaz, Heybeli, Sedef adaları ve Büyükada iskelelerinde ve mendireklerindeki fenerler dikkati çeker.

Bostancı ile Adalar arasında Yıldız Kayalığı (Küçük Vortonos) ve Dilek Kayalığı (Büyük Vortonos) fenerleri bulunur. Bostancı Vapur İskelesi'nin, 1 deniz mili güneyinde bulunan Yıldız Kayalığı Feneri, buradaki sığlığı belirler. 10 saniyede bir iki şimşek gösterir. Normal hava koşullarında gece 8 deniz mili mesafeden görülebilir. Yine Bostancı Vapur İskelesi'nin 2,25 deniz mili mesafesinde ve güneyinde. Dilek Kayalığı Feneri vardır. Zaman zaman sularm çekilmesi durumunda, su üstünde görülebilen döküntü kayalıklar üzerine kurulmuştur. Bu kayalıklar üzerinde daha evvelce bir manastırın bulunduğu rivayet olunur. Anadolu sahili ile Adalar arasından geçecek gemilerin. Adalar ile Dilek Kayalığı arasmdaki yolu takip etmeleri, sığlıktan kurtulmak için gereklidir. Bu fener 5 saniyede bir şimşek gösterir. **6** m yüksekliğindedir ve 8 deniz mili mesafeden görülebilir.

Büyükada'nın güneyinde Büyükada'dan 1,1 deniz mili mesafede, eski adı ile Neandros şimdiki adı ile Balıkçı Adası üzerinde, denizden 31 m yükseklikte, 10 saniyede bir iki şimşek gösteren (Fİ 2) ve normal hava koşullarında 9 deniz mili mesafeden görülebilen bir otomatik fener vardır.

BURHANETTİN SERİ

DENİZ HAMAMLARI

Sahilde, denizin üstünde, gözlerden uzak denize girilebilen dört tarafı kapalı mekân. Fransızca "bain de mer"den Türkçe'ye "hamam" olarak aktarılmıştır. Deniz banyosu dendiği de olurdu.

İstanbul sahilleri deniz hamamlarını tanımaya 19. yy'ın ortalarına doğru başladı. Reşat Ekrem Koçu 1826 ile 1850 arasında İstanbul'da üç deniz hamamı bulunduğunu; bunlardan en eskisinin Çardak İskelesi Deniz Hamamı olduğunu; ikinci hamamın Salrpazarı'nda, üçüncüsünün ise Kumkapı'da olduğunu yazar. Beşiktaş Deniz Müzesi Arşivi'nde bulunan 1**263**/1847 tarihli bir belgeye göre, o tarihte Haliç kıyısında iki deniz hamamı vardır. Köprünün Karaköy ayağında kurulmak istenen bir yenisine, deniz trafiğini aksatacağı gerekçesiyle izin verilmemiş, başka bir yerde kurulması istenmiştir.

Umuma açık deniz hamamlarının nerelerde yapılacağının Şehremaneti tarafından tespit edildiği, yapım ve işletme ihalelerinin bir, üç veya beş yıl için müzayede ile yapıldığı bilinmektedir. İşletmecilerin çoğu ise gayrimüslim tebaadandır. 1875 tarihli ilgili nizamnameye göre, o tarihte İstanbul'da **62** deniz hamamı bulunmaktadır. Bunlardan **34**'ü erkeklere 28'i kadınlara mahsustur. Sahillerde, açık yerlerde denize girmek yasak olduğundan, yalılarda oturanlar da rıhtımlarına özel küçük deniz hamamları yaptırmışlardır.

20. yy'ın başlarına ait kaynaklar, en ö-

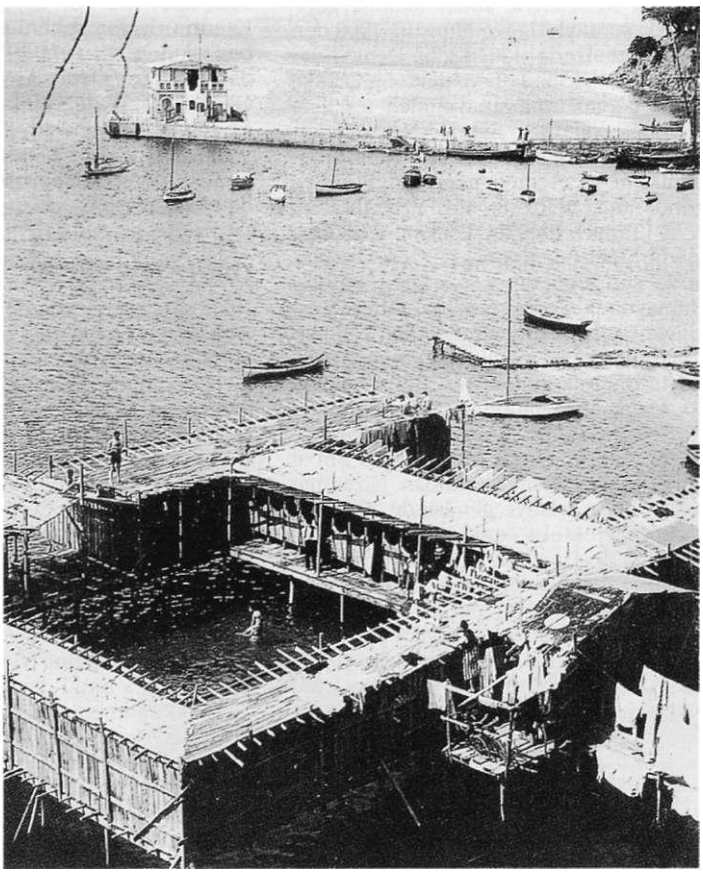

Kısa bir süre öncesine kadar varlığını sürdüren Moda Deniz Hamamı. *Gökhan Akçura koleksiyonu, fotoğraf Ali Enis Oza*

nemli deniz hamamlarının Yeşilköy, Bakırköy, Samatya, Yenikapı, Kumkapı, Çatladıkapı, Ahırkapı, Salıpazarı, Fındıklı, Kuruçeşme, Ortaköy, İstinye, Tarabya, Büyükdere, Yenimahalle, Beykoz, Paşabahçe, Kuleli, Çengelköy, Beylerbeyi, Üsküdar, Salacak, Moda, Fenerbahçe, Caddebostan, Bostancı, Kartal, Maltepe, Pendik ve Tuzla'da bulunduğunu kaydetmektedir. Kentin yerleşmesinin gelişmesine, toplumsal yapı değişikliklerine ve bunun sonucunda açık plajların kurulmaya başlanmasına bağlı olarak deniz hamamlarının bir bölümü 20. yy'ın ilk çeyreği sonlarında ortadan kalkmış, bazıları ise uzun süreler plajlarm bir köşesinde kadınlar deniz hamamı olarak varlıklarım korumuştur. Fenerbahçe ve Moda deniz hamamları bunların 1950'lere ve 1960'lara kadar gelen örnekleridir. Boğaz kıyılarındaki bazı deniz hamamları ise, zamanla sadece yola bakan cepheleri kapalı bırakılıp deniz tarafları açılarak, kadın erkek birlikte denize girilebilen plajlara dönüştüriilmüştür.

İstanbul'da denize girme kültürünün geliştiği ilk yerler olan deniz hamamları genellikle 35 metre boyunda 20 metre eninde; kıyıya, sığ yerlerde 5-6 metre, Boğaz sahilleri gibi akıntılı ve derin yerlerde 1-2 metre uzunlukta ahşap iskeleyle bağlı; dört tarafları kapalı ve küçük soyunma kabinleriyle çevrili; akıntılı yerlerde kurulmuşlarsa, suya dayanıklı sağlam kereste ayaklarla denizin içine çakılmış ahşap yapılardı. Ortada suya girilen bölümün derinliği genellikle 1,5 metreyi geçmez, bu seviyede bir ahşap kafes bulunurdu. Bazı yerlerde sadece erkeklere mahsus deniz hamamları olduğu gibi, bazı kıyılarda da kadın ve erkeklere mahsus ayrı ayrı deniz hamamları, aralarında belli bir mesafe bırakılarak yan yana kurulurdu. Kadın ve erkek deniz hamamlarının aynı sahilde bulunduğu yerlerde, bunların arasında her türlü meraklı gözü saf dışı edecek bir bekçi kayığı dolaşırdı.

Deniz hamamlarından plajlara geçilmesinin başlangıcı İstanbul'un işgal günlerine denk düşer. Bu yıllarda Beyaz Rusların bir bölümü Florya kıyılarına yerleştirilmişti. Biraz sıcaktan, biraz da bitlerden kurtulmak için denize giren Beyaz Rusları görmek için İstanbullular da akın akın Florya kıyılarına gelirlerdi. Yine Mütareke yıllarında, İngilizler de Florya'da, açıkta kadın erkek bir arada denize girmeye başlamışlardı. Böylece plajlar kurulup geliştikçe geleneksel deniz hamamları birer birer yok oldu. Son örneklerden olan Moda Deniz Hamamı da geçtiğimiz yıllarda yıkılarak tarihe karıştı.

Bibi. Adanalı Ahmed Şükrü, *{Deniz hamamları, envai, menafii) Denize Kimler Girebilir,* İst, 1322; S. M. Alus, "Eski Deniz Hamamları", *Yedigün,* No. 80, İst, 1934; "Deniz Hamamları", *İSTA,* VIII, 4438-4442; K. Şahin, "Deniz Hamamı", *İA,* IV, 155; G. Akçura, "Deniz Hamamından Plaja, Türk Usulü Deniz Banyosu", *Ivır Zıvır Tarihi,* İst., 1991; G. Akçura, "Boğaziçi Plajları", *Boğaziçi Yazıları,* İst, 1993.

GÖKHAN AKÇURA

D E N İ Z H A M A M I N D A N P L A J A

Yaz gelince, deniz hamamları açılırdı. Onlara giderdik. Şimdi plajlara gidiyoruz.

Eskiden, şehri dilârâyı İstanbul, kamilen denizle çevrili olduğu halde, pek az deniz hamamına sahipti.

Bugün de plajlarının sayısı fazla değildir.

Deniz hamamları salaştan yapılmış kapalı yerlerdi. İçlerinde kenarlarında soyunma yerleri vardı. Sahile iskeleler ile bağlı olan bu dört köşe tahta havuzların alatlarında birer ıskara bulunurdu. Suyun en derin yeri ekseriya adam boyunu geçmezdi. Boğulmak tehlikesi yoktu. Buna mukabil çivilerden, ıskara tahtalarının sökülmesinden yaralananlar olur, etraftan "tuzlu suda bir şey olmaz" tesellisinden gayri tedavi imkânı bulunmazdı.

Hamamlarda dışarı çıkmak kadınlar için katiyyen yasaktı. Zaten yüzme bilen kadın yok gibi bir şeydi, bilenler kurbağalama veya yan yüzerler, havuz içinde dört dönerlerdi. Erkeklerden de dışarı açılanlar nadirdi. Havuzun kazıkları aralarından süzülerek veya denizin sathına kadar inen tahta perde altından dalarak geçerlerdi. Fakat tanınmış kimseler olmaları şarttı. Yoksa etraftan bağırışmalar olur, deniz hamamcıya polis ceza yazardı.

En makbul yüzme çift kulaç, en makbul atlama çömlek kırma idi.

Kadınların saçları deniz kızları gibi uzun, erkeklerin kısa, "a la brosse" idi. Denize peştemallerle girilir, vücut mümkün olduğu kadar örtülür, nazarlardan ve güneşten saklanırdı.

Yüzme mevsimi, karpuz kabuğu suya düştüğü vakit açılırdı. Yani karpuz çıkıp da harcıâlem olup çürükleri denize atıldığı zaman soğuk alıp üşümek, sam yelinden vücudun lekelenmek tehlikesi olmadan suya girilebilirdi.

Deniz hamamlarının yanlarında birer gazino ve gazinonun gedikli müşterileri vardı. Bunlar katiyyen denize girmezler, sadece, kendilerine hamama gelenleri görebilecek yer seçerler, nargilelerini fokurdatarak, teşbihlerini çekerek birer halete duçar olurlardı. Bu sebepten, deniz hamamcıları, yanlarında akrabalarından ve pala bıyıklı kimseler olmadıkça gençleri içeri almaz, soyundurmazlardı, yahut gençler mahalle mahalle toplanıp gelebilirler, beraber denize girer, beraber çıkar giderlerdi.

Vücudunu güneşe verip yakmak ayıptı. Böyle yanmış bir kimsenin çingene, Kürt veya dellâk telâkki edilmek ihtimali muhakkaktı.

Gazinolarda "işret" yasaktı. Polis asayişin muhafazası namına buna müsaade etmezdi.

Deniz hamamlarının akıntılı sahillerde kurulmasına dikkat edilirdi. Bunun için her sene, hamamlar tamir edilirdi. Bazan da sular götürür, yeniden yapılırdı. Suda on beş, yirmi dakikadan fazla durulamazdı. Güneşli zamanlarda denize girilmediğinden ve havuzda hareket imkânı az olduğundan çeneler hemen birbirine vurur, dudaklar morarır, vücudun derisi kabarır ve ürpermeler başlardı.

Sahil boyunca dolaşan polis bayraklı sandallar açıkta denize girmek yasağının fiilen tatbikatını yapardı. Yakalananlar koltuklarında elbiseleri ile posta edilirdi. Bazan da polis, karadan gizlice gelir, denizdekilerin kıyıda bıraktıkları çamaşırlarını toplar, karakola yürürdü. O zaman, denizden fırlayan peşine düşer, sahil mahallelerde, peştemalli ve polisin arkasından yalvararak koşuşan bir garip çıplaklar sürüsü peyda olur, kafeslerin arkasından çığlıklar kopardı. Bir hoş zamanmış.

(...)

[Bugün] plajların ekserisi, eski deniz hamamlarının bulundukları yerlerdedir. Deniz hamamlarının bir kısmı da, mesela Kumkapı ve Moda gibi yine de mevcuttur. Bir kısmı da mesela Haliç'te Balat ve Karaağaç hamamları, Karaköy Köprüsü'ndeki çift deniz hamamı, Boğaz'daki Bebek, Beylerbeyi hamamları gibi, kaybolmuştur.

Ben deniz hamamları devrine yetiştim, bir çoklarına gittim. Bugün de plajlara gidiyorum.

Eskiden, denizde az kalındığından, deniz hamamlarının birbirlerinden semt ve müşterinin sınıf farkından gayri birbirlerinden farkları olmuyordu. Bugün vaziyet öyle değildir. Plaj bir nevi su ikametgâhı halini almıştır. -Kimbilir belki de yalıların rağbetten düşmesinde bunun da dahli vardır- ve her plaj bir hususiyet iktisap etmiştir.

Fikret Adil, "Deniz Hamamından Plaja", *Tan,* 9 Ağustos 1941

DENİZ HARP OKULU

Lisans düzeyinde askeri mühendislik eğitim-öğretimi veren yüksekokul. 1827'deki kuruluşunda adı Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye idi. 1839'dan 1924'e değin, Mekteb-i Fünun-ı Bahriye-i Şâhâne, Mekteb-i Bahriye, Bahriye Mektebi adlarıyla anıldı. 1985'te Heybeliada'daki tarihi binasından Tuzla'daki yeni ve modern tesislerine taşınan Deniz Harp Okulu, bilim dalı esasına göre 4 yıl süreli lisan eğitimi vermekte ve teknik, muharip subay yetiştirmektedir.

Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'

un(->) yerine 1827'de faaliyete geçen Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye ile ilgili hazırlıklar 1824'te II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunulan bir rapor üzerine başlatılmıştı. Okul 1834'te Heybeliada'daki Kalyoncu Kışlası'na taşındı. II. Mahmud okulun gelişmesi için Avrupa'dan öğretmen ve mühendisler getirtti. Başarılı öğrenciler de gemi eğitimi için İngiltere'ye gönderildi.

Okul 1838'de Kasımpaşa'daki kışlaya (bugün Deniz Hastanesi'dir) taşındı. Tanzimat'ın ilanını (1839) izleyen günlerde adı, "Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne" oldu. 1852'de tekrar Heybeliada'ya taşındı. Bu dönemde öğrenim süresi 4 yıldı. 1852' de yeni bir aşama ile okul bünyesinde idadi sınıfları açıldı (bak. Deniz Lisesi).

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) donanmaya önem verişi, Bahriye Mektebi'nin gelişmesinde de etkili oldu, harp sınıfları denilen güverte ve inşaiye şubelerinin yanısıra, gemi makineleri işletme mühendisi yetiştirmek üzere buhar sınıfı da kuruldu. Bu konumuyla Bahriye Mektebi, 4 yılı idadi, 2 yılı harbiye ve 2 yılı da eğitim gemisinde geçmek üzere 8 yıl oldu. Son iki yılda öğrenciler, mühendis (teğmen) rütbesiyle mektep gemisinde eğitim görmekteydiler.

II. Abdülhamid döneminde (1876-**1909)** Bahriye Mektebindeki tek önemli gelişme torpido sınıfının açılmasıdır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra. Bahriye Mektebi öğretmenlerinden Yüzbaşı İbrahim Aşkî Bey (Tanık), denizcilikle ilgili eğitim programlarını incelemek üzere İngiltere'ye gönderildi ve 1909'da Tedrisat-ı Bahriye Müdürlüğü'ne getirildi. Bahriye Mektebi'nin mevcut eğitimöğretim sistemi tamamen değiştirildi. Binbaşı Holland'ın ve yardımcılarının çabalarıyla eğitimde önemli gelişmeler sağlandı. Deniz tayyareciliği sınıfı 10 Nisan 1916 tarihinde "Bahri Tayyare Mektebi" adıyla açıldı. Bu sırada makine subayı yetiştirmek üzere Heybeliada'daki Rum Yetimhanesinde "Çarkçı Mekteb-i Bahriyesi" ile 1 Ekim **1916**'da kâtip subay yetiştirmek üzere "Kâtip Mekteb-i Bahriyesi" açıldı. Mütareke döneminde Müdür Şevket Şakir Beyin sağduyulu yönetimiyle okul işgal kuvvetlerinin müdahalesinden korundu. Fakat 1920-1923 arasında yeni öğrenci alınamadı. Milli Mücadele'nin başlangıcında, milli orduya katılmak üzere İstanbul'dan ayrılan askeri okul öğrencileri içinde, Bahriye Mektebi mezunları da vardı. Gerek bu öğrencilerin eğitimlerini tamamlamaları ve gerekse orduya katılan diğer subayların yetiştirilmesi için Samsun'da yeni bir Bahriye Mektebi kunılmuşsa da dönemin koşulları içinde bu okulda eğitim çalışmaları sürdürülemedi.

Cumhuriyetin ilanından sonra, Bahriye Vekaleti **1925**'te bir yönetmelik çıkartarak okulun statüsünü ele aldı. Bu yönetmeliğe göre 4 yıllık öğrenim süresini başarıyla tamamlayanlar, "deniz talebesi" unvanıyla okul gemisine gönderilmekte, bu öğrenimi de başarıyla bitirenler, mühendis (teğmen) rütbesiyle göreve başlamaktaydılar. Bahriye Mektebi'nin bu dönemi. 16 Ocak 1928de Bahriye Vekaletimin kaldırılmasına kadar devam etti. Subay yetiştirme yönteminde Kara Kuvvetlerine paralel bir sisteme gidildi. Genelkurmay Başkanlığı'nın 27 Mayıs 1928 tarihli emri ile "Deniz Mektepleri ve Kurslar Müdürlüğü" adı altında Deniz Harp Mektebi, Bahriye Mektebi'nin yerini aldı. Güverte ve makine sınıfları birer yıl oldu. 1929'da mühendis rütbesi kaldırıldı. Deniz Harp Okulundan mezun olan "zabit vekilleri" (asteğmen) için 9,5 ay süren meslek kursları kondu.

Deniz Harp Okulu'nun 1985'te taşındığı Tuzla'daki kampusu.
Deniz Harp Okulu Tanıtma Broşürü

Deniz Harp Okulu, II. Dünya Savaşı sebebiyle, 23 Mayıs 1941-**9** Eylül 1946 arasında eğitim-öğretim faaliyetlerini Mersin'de sürdürdü. Bu dönemde, öğretim sisteminde değişiklikler yapıldı. **16** Kasım 1951 tarihli yönetmelik uyarınca, 1953-1954 eğitim-öğretim yılından itibaren, Amerikan Deniz Harp Okulu'nda olduğu gibi 2 yılı öğrenci, 2 yılı da subay olmak üzere 4 yıllık sisteme geçildi. 1963-1964 eğitim-öğretim yılından itibaren Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi, iki ayrı komutanlık olarak yeniden örgütlendi. 4 Ağustos 1971 tarih ve 1462 sayılı kanunla Deniz Harp Okulu 3 yıl oldu. Dördüncü yıl öğrencileri, "Temel Sınıf Okulu" na, subay olarak devam etmekteydiler. 27 Mart 1979 tarih ve 2218 sayılı kanunla, Deniz Harp Okulu'nun öğretim süresi 4 yıla çıkartıldı.

Okulu daha modern bir yapıya kavuşturmak amacıyla, Tuzla Yarımadasında 750 dönümlük bir arazi üzerine inşa edilen Deniz Harp Okulu kampusu 31 Temmuz 1985 tarihinde hizmete girdi.

1991-1992 öğretim yılından itibaren Deniz Harp Okulu'nun birinci sınıfında ortak dersler okunmakta, ikinci sınıftan itibaren öğrenciler istekleri, başarıları ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığınca öngörülen kontenjanlara göre endüstri, elektrik/elektronik ve makine mühendisliği dallarında öğrenim görmektedirler. Yeni programlar, mühendislik derslerinin yanında fen ve sosyal derslerle askeri dersleri de kapsamaktadır. 1 Ekim 1992 tarih ve 3839 sayılı kanun gereği 1992' den itibaren Deniz Harp Okulu'na sivil liselerden mezun kızlar da alınmaya başlanmıştır.

KENAN SAYACI

DENİZ HASTANESİ

bak. BAHRİYE MERKEZ HASTANESİ

DENİZ KAZALARI

İstanbul Boğazı ve Limanı sert rüzgârların ve şiddetli akıntıların etkisinde olduğu için, her dönemde büyük küçük deniz kazalarına sahne olmuştur.

Yelken ve kürek döneminde rüzgârları, akıntıları yenemeyen tekneler, ya karaya bindirmişler ya da birbirlerine çarparak kazalara yol açmışlardır. Makineli gemiler zamanında da kazalar son bulmamış, gemiler güçleri artmış ve hızları yükselmiş olmasına rağmen giderek daha büyük kazalara neden olmuşlardır. Boğaz'dan geçişin düzene konması, haberleşme araçlarının gelişmesi, sisli günlerde önlemler alınması, yine de zaman zaman büyük kazaların olmasını engelleyememiştir. En tehlikeli kazalar dev akaryakıt tankerlerinin yol açtığı kazalardır ki, Boğaz semtleri ve İstanbul Limanı bütün bu büyük kazalarda hep rastlantı sonucu facialar yaşamaktan kurtulmuştur. Kazaların oluşmasında, 1972'ye kadar sol trafik düzeninin uygulanması sonucu, Boğaz'ın Kız Kulesi-Ortaköy hattı ile Selviburnu-Tarabya hattında, gemilerin trafik hattı değiştirmeleri nedeniyle rotalarının kesişmesi bir etkendi. İkinci olarak İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin, pilot (kılavuz kaptan) mecburiyeti olmadığı için suları tam bilmeyen kaptanların, pilot almadan geçiş yapmalarındaki hatalar da kazalara yol açmıştır.

Boğaz'da sağ trafiğe geçilmesiyle, teh-

İSTANBUL SULARINDAKİ ÖNEMLİ DENİZ KAZALARI

- 30 Ekim 1909: Taif Vapuru Sarayburnu önlerinde battı.
- 22 Ekim 1936: Ordu şilebi, Kız Kulesi önlerinde battı.
- 17 Şubat I960: İtalyan Agip Cela ile İskenderun gemileri çarpıştı.
- 14 Aralık I960: Yunan World Harmony tankeri, Yugoslav Peter Zoranic şilebiyle Kanlıca önünde çarpıştı.
- 4 Eylül **1963:** Arkhangelsk adlı Sovyet şilebi yalıya çarptı.
- 13 Aralık 1963: Yunan Paros tankeri Boğaz'da bir yalıya girdi (1 ölü, 1 yaralı).
- 15 Eylül 1964: Norveç Norhom gemisi batığa çarptı.
- 21 Haziran 1965: Stephan Sovyet Krashennikov gemisi kıyıya çarptı.
- **9** Kasım 1965: Yunan Europa gemisi yolcu motoruyla çarpıştı.
- 1 Mart 1966: Sovyet Lutsk ve Kranski gemileri liman önünde çarpıştı.
- 3 Temmuz **1966:** Yeni Galatasaray ve Aksaray motorları çarpıştı (11 ölü).
- 18 Kasım 1966: Romanya bandıralı Ploeşti gemisi Bereket motorunu batırdı. 7 balıkçı öldü.
- 26 Kasım 1967: Yunan Eleni ile Sovyet Druzbha gemileri çarpıştı.
- 1 Temmuz 1970: İtalyan Agip Ancona tankeri kıyıya çarptı.
- 11 Temmuz 1971: Şeydi Reis ile Ufuk gemileri çarpıştı.
- 14 Mayıs 1972: Mauritini adlı İtalyan gemisi kıyıya çarptı.
- 23 Temmuz 1972: İstikbal gemisi Alman Ewicksu gemisiyle çarpıştı.
- 27 Temmuz 1972: Turan Emeksiz Vapuru Sarayburnu önlerinde Sönmezler gemisiyle çarpıştı (4 ölü, 25 yaralı).
- 17 Haziran 1973: İtalyan Galaxie ve Bulgar Sturuma gemileri çarpıştı.
- 29 Kasım 1973: European River adlı Yunan gemisi kıyıya çarptı.
- 27 Aralık 1976: Hindistan'ın Lok Prabha gemisi Sovyet Maucesta ile Rumelihisarı önünde çarpışarak battı.
- 14 Mart 1978: Methodic adlı Liberya bandıralı gemi yoğun sis nedeniyle Kandilli İskelesi'ni ikiye biçti.
- 12 Ocak 1979: Hakan gemisi, Dragon adlı Lübnan gemisiyle çarpıştı.
- 21 Nisan 1979: Kefeli gemisi Karpat adlı Rumen gemisiyle çarpıştı.
- 15 Kasım 1979: Independenta adlı Rumen tankeri, Evriali adlı Yunan şilebi ile Haydarpaşa önünde çarpışarak battı (51 kişi kayboldu).
- 2 Nisan 1980: Yunan bandıralı Elsa ile Sovyet Moskovski gemileri çarpıştı.
- 2 Nisan 1980: Liberya bandıralı Betty ve Rigel gemileri çarpıştı.
- **9** Kasım 1980: İngiliz Nandic Faith ile Yunan Stawanda gemileri çarpıştı.
- 27 Ocak 1981: Penelopia adlı Yunan gemisi kıyıya çarptı.
- 12 Mart 1981: Romanya bandıralı Teius ile B. Başaran Reis kosteri çarpıştı.
- 25 Temmuz 1981: Taraş Şaşenko adlı Sovyet gemisi Harbiye adlı şehir hattı gemisine yandan bindirdi.
- 3 Şubat 1982: Asya 1 adlı Türk gemisi ile Sovietskiye Porfsiyzy adlı Sovyet gemileri çarpıştı.
- 4 Mart 1982: Çernigov ile İzhora adlı Sovyet gemileri çarpıştı.
- 5 Mart 1982: Sovyet Macobet ile Kaptanoğlu gemileri çarpıştı.
- 21 Eylül 1983: Tellitabya römorkörü İtalyan Federico C yolcu gemisiyle çarpıştı.
- 14 Şubat 1985: Hamdi Karahasan adlı şehir hattı vapuru, Kanlıca'da Seher Hanım Yalısı'na bindirdi.
- 25 Eylül 1985: Meltem adlı hücumbot bir Sovyet gemisiyle çarpıştı.
- 15 Mayıs 1986: Kapitän Soroka adlı Sovyet gemisi, yine bir Sovyet savaş gemisiyle çarpıştı.
- 14 Kasım 1991: 20.000 koyun yüklü Rubinion 18 adlı Lübnan bandıralı gemi, Filipin bandıralı Madonna Lili adlı gemiyle çarpışması sonunda Boğaz'da sulara gömüldü. Güvertedeki koyunlann pek azı, petrole bulanmış halde, sandallara toplandı.

ESER TUTEL

like odakları olan rota kesişmesi ortadan kalkmış, bu da kazaların azalmasında yardımcı olmuştur.

Makineli gemiler zamanında İstanbul sularında meydana gelen büyük deniz kazaları şunlardır: 30 Ekim 1909'da Ereğli'den kömür yüklü 1.175 grostonluk Taif Vapuru, Sarayburnu önlerinde bir gemiyle çarpışarak battı.

22 Ekim 1936'da Zonguldak'tan İzmir'e kömür götürmekte olan Ordu şilebi, Kız Kulesi önlerinde Hamidiye adlı savaş gemisiyle çarpışarak battı. İlk adı Eser-i Cedid olan Ordu, 56 yaşında eski bir tekneydi.

14 Aralık 1960'ta World Harmony adlı Yunan tankeri ile Peter Zoranic adlı Yugoslav şilebinin Kanlıca ile karşısındaki Tokmakburnu arasında çarpışması sonucu meydana gelen ve şiddetli patlamalarla başlayan yangın özellikle Çubuklu ve Kanlıca sakinlerine korkulu saatler yaşattı. Bu arada Denizyollarinm demirli bulunan yolcu gemilerinden Tarsus alevler arasında kalarak hurda haline geldi.

1 Mart 1966'da biri tanker, öteki şilep, Lutsk ile Kransky adlı iki Sovyet gemisinin liman önlerinde çarpışması sonucu denizin üstü petrolle kaplandı. Kısa bir süre sonra petrolün limana doğru da genişlemesi üzerine şehir hattı seferleri iptal edildi, hattâ Karaköy'de 23.45'teki hareket saatini bekleyen Kadıköy Vapuru boşaltıldı. Bu arada, bir kişinin tutuşturup denize attığı gazete parçası, bir anda suyun üzerini alevler içinde bıraktı. Kadıköy Vapuru yanarak kullanılmaz hale geldi. Vapurdan çıkamayan bir kişi yanarak öldü. Karaköy'deki Kadıköy İskelesi binası ile Galata Köprüsü'nün altındaki sucu, şerbetçi, manav, balıkçı, gazete bayii gibi dükkânlar da yanmaktan kurtulamadı.

27 Aralık 1976'da Maucesta adlı Sovyet gemisi ile Lok Prabha adlı Hint gemisi Rumelihisarı önünde çarpıştılar. Gövdesinde büyük yara açılan Hindistan bandıralı şilep kısa bir süre içinde battı. Batığın tehlikeli olabileceği düşünülerek trafik kısıtlandıysa da, şilebin dip kanalda olduğu anlaşıldığından kısa bir süre soma geçişlere izin verildi.

15 Kasım 1979'da Independenta adlı dev Rumen tankeri ile Evriali adlı Yunan şilebinin sabaha karşı Boğaz girişinde çarpışması sonucu iki gemi de bir anda alevler içinde kaldı. Şiddetli patlama, ta Etiler semtinden duyuldu. Alevlerin sıcaklığı Cankurtaran, Kumkapı semtlerinden hissedildi. Ayrıca, Topkapı Sarayı'nda hasar meydana geldi, tarihi camlar kırıldı, bazı eşyalar parçalandı. 51 denizcinin kaybolduğu, ancak 3 kişinin kurtulduğu kazada 95.000 ton ham petrol denize yayıldı. Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy vapur seferleri aksadı. Independenta, Haydarpaşa Mendireği'nin hemen önünde, dipteki sığ kumluğa oturmuştu; Evriali ise çekilerek Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki şamandıralara bağlandı. Independenta'daki yangın haftalarca devam etti; söndükten sonra da enkazının parçalar halinde sökülüp kaldırılması yıllar sürdü. Bu arada, bir lodos fırtınasında başıboş kalan Evriali de şamandıradan kurtulup Ortaköy İskelesine yaslanarak ayrı bir sorun çıkardı.

ESER TUTEL

DENİZ LİSESİ

Deniz Harp Okulu'na(->) öğrenci yetiştiren askeri lise. Cumhuriyetten önceki adı Mekteb-i İdadi-i Bahrî, Bahriye İdadisi dir.

Deniz Lisesi'nin eğitim-öğretim çalışmaları kuruluş tarihi olan 1852'den 1963'e değin Deniz Harp Okulu bünyesinde veya bu üst kuruma bağlı olarak sürdü. Deniz Harp Okulu'nun (Mekteb-i Bahriye) ikinci kez Heybeliada'ya taşınmasından kısa bir süre sonra bu okulun bünyesinde idadi (lise) sınıfları açıldı. 1865'te, İstanbul'daki askeri yüksekokullara öğrenci yetiştiren idadiler ile Bahriye Mektebi idadi sınıfları "Mekteb-i İdadi-i Umumi" adı altında birleştirildi. Ancak umulan verim elde edilemediğinden, 1868'de aske-

Heybeliada sahilinde yer alan Deniz Lisesi binalarından bir görünüm. *Nezih Başgelen*

Tİ idadiler yeniden ayrıldı. Bahriye İdadisi Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'nin alt sınıfları oldu. Bu dönemde öğretim süresi 4 yıldı. 1875'te idadi altı sınıflardan oluşan iki "Mekteb-i Rüşdiye-i Bahrî" den biri Heybeliada'da (deniz ortaokulu), diğeri Kasımpaşa'da açıldı. Bu okulları bitirenler doğrudan Bahriye Mektebi idadi sınıflarına geçmekteydiler. II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) öğretim programında ve kadrosunda yenilikler gerçekleştirildi.

1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince bu okulun programında da gerekli düzenlemeler yapıldı. 1928'de "Heybeliada Deniz Lisesi Müdüriyeti" adıyla kara askeri liselerine koşut bir programa bağlandı.

1948-1954 arasında Deniz Koleji adını taşıyan Deniz Lisesi, 1963-**1964** öğretim yılında Deniz Harp Okulu'ndan ayrılarak bağımsız okul komutanlığı oldu. Günümüzde "Deniz Lisesi, Hazırlık Sınıfı ve Kurslar Komutanlığı" olarak Heybeliada'da hizmet vermektedir. Hazırlık sınıfı 1975-1976 öğretim yılında açıldı. **1** yıllık hazırlık sınıfı üstüne 3 yıl süreli olan Deniz Lisesi'nde öğretim programı fen ve matematik ağırlıklıdır. 1985'te Deniz Harp Okulu'nun Tuzla'daki yeni tesislerine taşınmasından sonra Heybeliada'daki tesisler Deniz Lisesi'ne bırakılmıştır. Burada, geçen yüzyıldan kalan tek özgün yapı, o zaman Kaptan Köşkü olarak anılan dershane binasıdır.

RASİM ÜNLÜ

DENİZ MÜZESİ

Beşiktaş'ta daha çok Türk denizciliği ve deniz tarihiyle ilgili objelerin sergilendiği branş müzesi.

1897'de Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hüseyin Hüsnü Paşa'nm emri ile Amiral Arif Hikmet Paşa ve Yüzbaşı Süleyman Nutkî Bey tarafından Taşkızak Tersanesinde (eski mayın deposunun üst katı) Deniz Müzesi ve Kütüphanesi adıyla kuruldu. İlk objeler denizcilikle ilgili kişi ve kurumlardan hibe yahut satın alma yoluyla elde edildi. 1914'te Bahriye Nazırı Cemal Paşa zamanında ressam Ali Sami Boyar'ın(-») gayretleriyle genişletilip modernize edildi. I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) ve sonrasında Bahriye Müzesi Müdürlüğü adıyla Tersane içinde iki kez yeri değiştirildi. 1939'da II. Dünya Savaşının başlamasıyla müzedeki eserler Konya'ya taşındı ve ziyarete kapalı tutuldu. Savaş sonrasında eserler İstanbul Kasımpaşa'daki Divanhane (bugünkü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı) binasının bir bölümüne taşınarak depolandı. 27 Eylül 1948'de Dolmabahçe Camii; sarayın garaj ve kayıkhanesi ile havuzunda Deniz Müzesi adıyla teşhire açıldı.1956'da Dolmabahçe Caddesi'nin genişletilmesi sırasında kayıkhane ve garaj yıkılınca buradaki eserler eski Dolmabahçe Sahilsarayı'mn Arabacılar Dairesi'ne taşındı. Bu taşınma sırasında Deniz Kuvvetlerine ait arşiv belgeleri Ağalar Dairesinde; kayıklar ve kadırga da Devlet Malzeme Ofisinin Beşiktaş'taki binasında depolandı.

Dört yd boyunca bir kısım malzemeleri Dolmabahçe Camii'nde halkın ziyaretine açık bulundurulan müze, 1960 ta halen bulunduğu Beşiktaş Vergi Dairesi'ne (eski Maliye binası) taşındı ve kütüphane ile birlikte halkın istifadesine sunuldu. 1970'te Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu'nun gayretleriyle müze binalarına ilaveten bir Kayıklar Galerisi yaptırılarak tarihi kayıklar ile kadırga da teşhire alındı (1970). Aynı yıl müzenin arşiv kısmı Lalahan'a (Ankara) taşmmışsa da çok geçmeden İstanbul'a getirildi ve halen bulunduğu binada (Dolmabahçe Sarayı Arabacılar Dairesi) faaliyete geçti. Müze bünyesinde halen bir kütüphane ile Tarihi Deniz Arşivi bulunmaktadır.

Ana teşhir binası üç katlıdır. Bodrum katın duvarlarını tanınmış hattatların denizcilikle ilgili hat levhaları ve İstanbul'un panoramik resimleri süsler. Bu kattaki özel odalardan ilki, bir döneme adını yazdıran Yavuz Kruvazörü'ne ait hatıralar ve objelere ayrılmıştır.

Haritalar, fenerler, sancaklar ve alemlere ayrılan bölümde Türk denizcilik tarihine ait pek çok kıymetli eser yanında özellikle 1462'de Trablusgarplı İbrahim Reis tarafmdan ceylan derisi üzerine resmedilen son derece değerli önemli Akdeniz haritası yer alır. Piri Reisin ünlü *Kitab-ı Bahriyesi* ile yazma bazı eserlerin sergilendiği bölümde de nadide sancak Kuranları dikkat çeker. Bahriyede hizmet görmüş gemiler ve birliklere ait jurnal, seyir defteri, isim plaketleri, sancaklar ile eski taş baskı kalıplarının ve numune baskıların yer aldığı bodrum kattan üst kata uzanan merdiven sahanlıklarında eski yazı gemi isim plaketleri ile padişah tuğraları sergilenir.

Zemin katın giriş holünü süsleyen objeler arasmda Barbaros Hayreddin Paşa'nm Preveze Deniz Savaşı'nda kullandığı rivayet edilen sim işlemeli yeşil sancağı müzenin en nadide objelerinden birini oluşturur. Bu katta, bir salon ile sırasıyla özel odalar mevcuttur. Bir özel odada

Deniz Müzesinin en ilginç bölümü olan tarihi Kayıklar Galerisi. *Yavuz Çelenk, 1994*

Atatürk'ün kullandığı eşyalar ile onun hatırasını yaşatan objeler sergilenmektedir. Deniz şehitlerine ayrılan oda, 1319-1974 arasında yapılan deniz savaşlarında şehit düşen Türk denizcilerinden, tespit olunabilenlerin isim, kimlik ve bilgileri, savaşlarıyla birlikte yer alır. Keza gazi gemilerle ilgili objeler de burada sergilenmektedir. Silahlar ve tersaneler salonunda 17-19. yy'lara ait çeşitli ülkelerde yapılmış kılıçlar ve ateşli silahlar bulunur. Salonun duvarlarını ise denizcilikle ilgili tablo ve resimler süsler. Salona ait iki odadan biri Kırım Savaşı (1853-1856), diğeri de Mahmudiye Kalyonu'na ait hatıralara ayrılmıştır.

Müzenin üst katında simetrik iki salon ile büyükçe bir oda yer alır. Holü resim ve tablolarla süslü olan bu katın I. Dünya Savaşı'na aynlan salonunda bu savaşla ilgili objeler ve Bahriye Mektebi'ne ayrılmış bir küçük oda bulunur. Buradaki bir diğer oda da Fatih Sultan Mehmed'i konu alan tablo ve objeler yer alır. Üst katın ikinci salonu gemi maketlerini ihtiva eder. Duvarları yine tablolarla süslü olan bu salonda Barbaros ve Turgut Reis'e ayrılan iki oda bulunur. Ayrıca, **16.** yy'dan günümüze kadar Türk denizciliğine ait kıyafetlerden bir koleksiyonun yer aldığı salon da buradadır.

Tarihi kayıklar galerisi, denizcilikle ilgili çeşitli objeleri ihtiva etmesi bakımından müzenin en ilginç bölümünü oluşturur. Dünyada bir benzerine daha rastlanmayan Osmanlı saltanat kayıkları, bu galeride tamamen orijinal şekilleriyle muhafaza edilip sergilenmektedir. Buradaki en değerli eser ise IV. Mehmed'e (hd 1648-1687) ait tenezzüh kadırgasıdır. 40 m boyunda, 5,90 m eninde, 140 ton ağırlığında ve beher küreği üç kişi tarafından çekilen (toplam **144** kürekçi) 24 çifte ve oturakla donatılmış bu orijinal kadırganın köşk kısmı da Türk el sanatlarının zarif bir örneğidir.

Müzenin bahçesi de açık teşhir alanı olarak düzenlenmiştir. Burada Pirî Reis haritasının mozaik röprodüksiyonu ile Osmanlı egemenlik sınırlarını gösteren üç duvar haritası, ayrıca ünlü Türk denizcilerinin büstleri, hava şartlarından etkilenmeyen diğer objeler ve orijinal mayınlar, torpedolar, deniz topları, denizcilikle ilgili kurumlara ait eski kitabeler vb sergilenir.

Deniz Müzesi'nde halen 3.742 eser bulunmaktadır. Kütüphanede bazıları yazma olmak üzere 15.000'i aşkın kitap mevcuttur. Tarihi Deniz Arşivi'nde Bahriye Nezareti dönemine ait 25.000.000 civarında eski yazılı belge yer alır. Müze pazartesi ve salı günleri hariç her gün mesai saatlerinde ziyarete açıktır. Kütüphane ve arşiv ise mesai gün ve saatlerinde araştırmacılara hizmet vermektedir.

Bibi. H. Özdeniz, *İstanbul Deniz Müzesi,* İst., 1979; M. Önder, *Türkiye Müzeleri,* Ankara, 1977, s. 112-113; *Deniz Müzesi Katalogu,* İst., 1970; *Bahriye Müzesi Katalogu,* İst., 1917; T. Ergil, *İstanbul Müzeleri,* İst., 1993, s. 122-125.

İSKENDER PALA

(Soldan sağa) Sarıca Bey, Karamürsel Bey ve Ulubatlı Hasan adlı deniz otobüsleri Bostancı İskelesi'nde. *Gürol Kara/TETTV Arşivi*

DENİZ OTOBÜSLERİ

Süratli yolcu vapurları çalıştırarak kent içi toplu taşımacılığa katkıda bulunmak amacıyla 1987'de Büyükşehir Belediyesi'nin bünyesinde kurulmuş olan İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayii ve Ticaret AŞ'nin (İDO) deniz araçlarıdır.

Şirket 10 adet deniz otobüsünün işletmeciliğini yapmaktadır, gemilerin mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne aittir. İDO, gemilerin yalnız işletmeciliğini yapmakta ve bakımlarını sağlamaktadır; her yıl İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne gemi ve iskele kirası vermek durumundadır. Gemilerin bakımı, anlaşma gereği Pendik Tersanesi'nde yapılmaktadır.

Şirket, Norveç'te, Fjellstrand tezgâhlarına yaptırılan ilk iki deniz otobüsünün yurda gelmesiyle 29 Mayıs 1987'de İstanbul'un fethinin yıldönümü günü Bostancı-Kabataş arasında faaliyete geçmiştir. Genel müdürlüğü Bostancı'dadrr.

Sonra üçer ay arayla deniz otobüslerinin ikişer ikişer gelmesiyle kuruluşun filosundaki teknelerin sayısı 10'a yükseldi. Bunlara genellikle tarihimizdeki ünlü denizcilerin adı verildi. Hepsi Yüksek Denizcilik Okulu mezunu, çoğu en az 10 yıl tecrübeli uzak yol kaptan ve başmühendislerinden oluşan bir kadro ve personel kuruldu. Her deniz otobüsünün bir kaptan, bir başmühendis, bir yağcı, iki de gemiciden oluşan mürettebatı vardır.

Hafif alüminyum alaşımından yapılan tekneler katamaran tipindedir, çift burunludur. Ana güvertelerinden başka bir de üst güverteleri vardır ki, burada yolcular televizyon izleyebilmektedirler. Salonları geniş bir uçağın içini andırmaktadır. Açık güverteleri ve kenarlarda oturacak sıralan yoktur; yolcu yerleri bütün bu tür teknelerde olduğu gibi baştan sona kapalıdır. Temizlikleri, rahatlıkları ve yüksek hız yapmalarıyla rağbet görmüşlerdir. Fakat şehir hatları vapurlarından daha pahalıdırlar.

Kuruluşun Avrupa yakasında Kabataş, Karaköy, Yenikapı ve Bakırköy'de; Anadolu yakasında da Kadıköy, Bostancı ve Kartal'da iskeleleri vardır. Buralardan Yalova'ya, Büyükada'ya, yazları da Marmara Adası ile Avşa'ya seferler düzenlenmektedir.

Günümüzde deniz otobüsleriyle şu seferler yapılmaktadır: Bostancı-Kabataş (bazı seferler Karaköy'e de uğrar); Bostancı-Karaköy (bazı seferler Kabataş'a da uğrar); Kadıköy-Kabataş; Bostancı-Yalova (bazı seferler Kartal'a da uğrar); Bostancı-Yenikapı (bazı seferler Bakırköy'e de uğrar); Kadıköy-Bakırköy (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Bostancı-Bakırköy (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Kartal-Yalova (bazı seferler Yenikapı'ya da uğrar); Kartal-Yalova (bazı seferler Bostancı'ya da uğrar); Yalova-Kabataş; Kadıköy-Yenikapı (Bakırköy'e de uğrar); Kadıköy-Karaköy.

Yaz tarifesinde Büyükada-Kabataş arasında da seferler yapıldıktan başka Marmara Adası üzerinden Avşa'ya seferler düzenlenmekte, mevcut iskeleler arasında ihtiyaca göre yeni seferler konmaktadır. Deniz otobüsleri Bostancı-Kabataş arasını 23, Kartal-Yalova arasım 50, Kabataş-Avşa arasını 2,5 saatte alabilmektedirler.

Filodaki tekneler 431 grostonluk, **166** nettonluktur. Uzunlukları 38,8 m, genişlikleri 9,4 m, su kesimleri 2,5 m'dir. 2'şer adet MTU dizel motorları vardır. Hepsi de çift uskurludur. Motorları toplam 2.000 ve 3.020 kW gücünde olmak üzere iki değişik tiptedir.

Kuruluşun filosunda şu tekneler yer almaktadır: Toplam 2.000 kW gücünde motoru olanlar (saatte 24 mil) Çakabey, Karamürsel Bey, Ulubatlı Hasan, Yeditepe; toplam 3.020 kW gücünde motoru olanlar (saatte 32 mil) Çavlıbey, Hezarfen Çelebi, Nusret Bey, Sarıca Bey, Uluç Ali Reis, Umur Bey.

ESER TUTEL

DENİZ TİCARET ODASI

Bir deniz kenti ve liman olan İstanbul' da başlangıcından beri denizcilik önemli bir yer tutmuştur. Deniz taşımacılığıyla ilgili çeşitli yerel kuruluşların yanısıra, alanın en önemli kuruluşu, ulusal düzeydeki Deniz Ticaret Odası'dır. Asıl adı "İstanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası" olan kuruluşun merkezi İstanbul'da Salıpazarinda, şubeleri ise İzmir, Bodrum, Antalya ve İskenderun'dadır.

Deniz Ticaret Odası'nın Salıpazarı'ndaki merkez binası.
Yavuz Çelenk, ***1994***

26 Ağustos 1982'de, "İstanbul Deniz Ticaret Odası (DTO)" adıyla kurulan ve İstanbul deniz ticaretini kapsayan oda, daha sonra faaliyet alanını Marmara Denizi bölgesi, Ege kıyı bölgesi, Akdeniz kıyı bölgesi olarak genişletmiş; en son olarak da bunlara Karadeniz kıyı bölgesi eklenmiştir. Öte yandan, odaya bağlı olarak çalışan Mersin şubesi, 1989'da ayrılarak bağımsız hale gelmiştir.

Üyeleri arasında, gemi sahipleri, gemi işletmecileri, denizcilik acenteleri, gemi alım-satım brokerleri (simsarlar), forvarderler (sevkıyattılar), stevedorlar, (yükleme-boşaltma firmaları), tally (puantaj) şirketleri, gemi klas kuruluşları, deniz sigorta şirketleri, deniz saha kontrol elemanları sürveyörleri, kurtarma, kılavuzluk, tarama, yatçılık, marina operatörleri, gemi levazımı sağlayıcıları gibi yardımcı hizmet dallarında çalışanlar bulunmaktadır.

Deniz Ticaret Odası, kendi dalındaki ulusal ve uluslararası meslek odalarına üyedir.

Amaçları arasında deniz taşımacılığı ile ilgili kuralları ve uygulamaları saptamak, deniz ticaretinin ulusal taşımacılık politikalarına uyumlu olarak gelişmesini sağlamak, Türkiye limanlarının olanakları ve tarifeleri hakkında yabancı kuruluşları bilgilendirmek, denizcilikle ilgili uluslararası kuruluşların çalışmalarına katkıda bulunmak olan DTO, bu konularda yazıların yer aldığı *Deniz Ticareti* adlı bir denizcilik dergisi çıkarmakta ve deniz taşımacılığı konulu kitaplar yayımlamaktadır.

İSTANBUL

DENİZ ULAŞIMI

Boğaziçi'nin ve doğal bir liman olarak benzeri zor bulunan Halic'in hemen yanı başında yer alan İstanbul'da, deniz ulaşımı, tarihin her döneminde büyük önem kazanmıştır. Buhar makineli ilk gemilere kadar, Haliç'te, Boğaz'ın iki yakası arasında ya da Marmara kıyılarında deniz ulaşımı kürekli ya da yelkenli teknelerle sağlanıyordu.

Konstantinopolis'in çeşitli yerlerinde koloniler kurmuş yabancılar, denizcilik ve deniz ulaşımında kentin yerlilerinden daha ileri ve uzmandılar. Özellikle Cenevizlilerin kadırga va kayık küreği yapımında uzmanlaşmış olmaları, deniz ulaşımında da söz sahibi olabileceklerini düşündürür. Yine Bizans döneminde kentin çeşitli yerlerinde limanların bulunması, özellikle ticari amaçlı deniz ulaşımının gelişkinliğinin bir göstergesidir (bak. limanlar).

Kentin 1453'te II. Mehmed (Fatih) tarafından fethedilmesinden sonra da Haliç liman olarak önemini korudu. Daha XVII. yyin ortalarında İstanbul Limanı'na bağlı Türk bayraklı ticaret gemilerinin sayısı 2.600'ü bulmuştu. Bunların 600 kadarı, döneminin en büyük tekneleriydi. Yine İstanbul Limam'nda 3000 kadar ticaret gemisi kaptanı, bu gemilerde çalışan ve çoğu Rum olan 27.000 kadar da gemici vardı.

Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre ticaret gemileri sahiplerinin çoğu büyük servet sahibiydiler. Kasım, Envâr, Ferhat ve Nimetullah çelebilerin 10 kadar büyük açık deniz gemileri, çok sayıda hanları, 40-50 bin keseden fazla da nakit servetleri vardı.

1775'te, deniz ticaretinin bir düzene bağlanmasından sonra, 1791-1792'de de ticaret işleri yeniden düzenlendi. Osmanlı Devleti sınırları içinde denizyoluyla ticaret yapan kimselere hayriye tüccarı, Avrupa devletleriyle ticaret yapanlara da Akdeniz tüccan deniyordu. Hayriye tüccarlığı, bir gedik olarak Tanzimat dönemine kadar geldi, sonra kaldırıldı.

Kent içi deniz ulaşımına gelince, Boğaziçi köyleri, İstanbul halkının kolay ulaşamayacağı kadar uzak yerleşim merkezleriydi. İstanbul'da doğup büyümüş olanlar arasında Kavaklar'ın adını duymamış, Beykoz'u görmemiş, hattâ Kadıköy'e ayak basmamış pek çok kişi vardı. Adalar ise sanki bir başka ülkenin, bir başka beldesi kadar yabancı yerlerdi. Zaten bu gibi denizaşırı köylerin birkaçı sürgün yerleriydi.

İstanbul halkı denizaşırı bir köye gideceği zaman yelkenlilere ya da kürekli

Thomas Allom'un Halic'in girişini konu alan deseninde İstanbul'da değişik deniz ulaşım araçları betimleniyor. Gravür, 19. yy.
Ara Güler fotoğraf arşivi

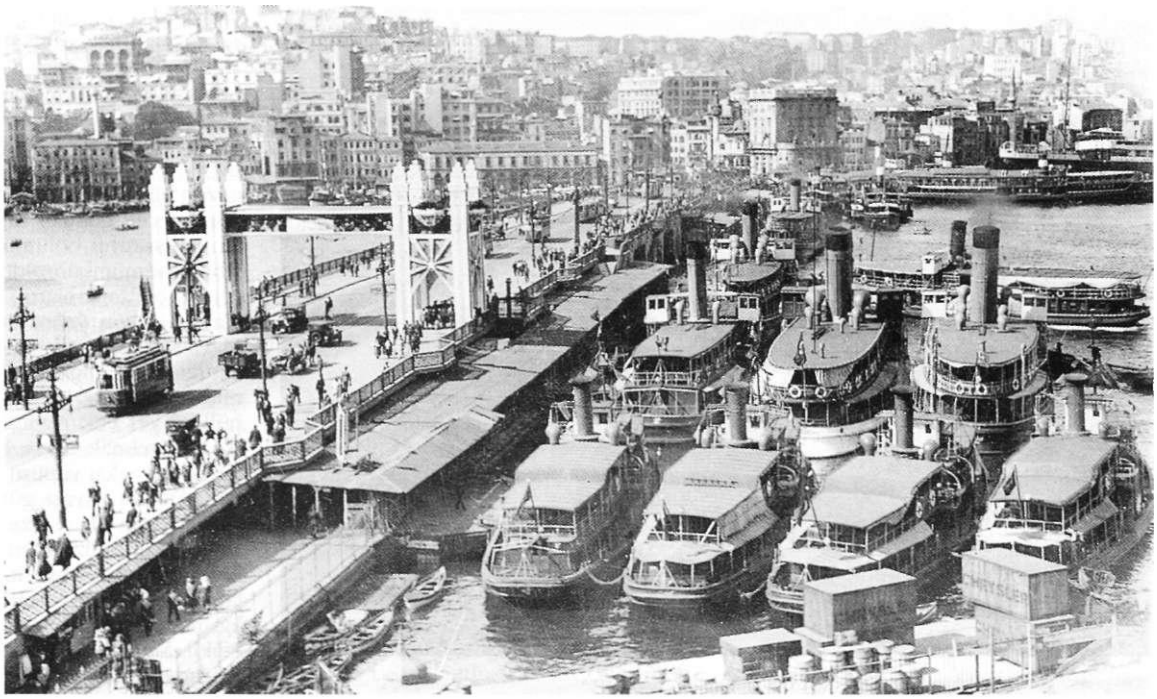

1930'lu yıllarda şehir içi yolcu vapurları Galata Köprüsü'nde. *Salâbaddin Giz*

teknelere binmek zorundaydı. Boğaz'daki büyük köylerin, o yörenin varlıklı kimseleri tarafından yaptırılmış pazar kayıkları vardı. Zenginler çeşme, mescit, mektep yaptırır gibi köylerine pazar kayığı yaptırır, gerekirse kayıkların bakımım ve tamirini, kürekçilerin masraflarını da üstlenirlerdi. Gelirin fazlası köyün ortak giderleri için sarf edilirdi.

Gelişigüzel kimseler kürekçilik yapamazlardı. Titizlikle seçilen kayıkçıların hepsi birbirine kefil olurlar, kethüdaları da hepsinin birden kefilliğini üstlenirdi. Ama, zamanla bu titizlik gösterilmediği için, kayıkçıların arasına gelişigüzel kimseler karışmaya başladı.

Boğaz köylerinden İstanbul'a inecek olanlar sabahları kalkan pazar kayığına binerler, İstanbul'da işlerini gördükten sonra da yine aynı kayığa binerek köylerine dönerlerdi. Sert havalarda fırtınalar, akıntılar hep kürekleri çekenlerin kol kuvvetiyle aşılırdı.

İstanbul'da, ayrıca piyade, pereme, kayık gibi hepsi de kürekle yürütülen deniz taşıtları da kullanılıyordu. Uzak iskeleler arasında ulaşım daha çok yelkenli mavnalarla sağlanırdı.

İlk Buharlı Gemiler: İstanbul Limanı'na ilk buharlı gemi, Amerikalı mühendis Robert Fulton'un makineli gemiyi icat edişinin üzerinden 21 yıl geçtikten sonra, II. Mahmud döneminde, 20 Mayıs 1828 günü geldi. Swift adlı bu buhar makineli gemi, İstanbul'un sayılı zenginlerinden Rum deri ya da ipek tüccarı Artemides Efendi'nin girişimiyle bir grup varlıklı tüccar tarafından İngiltere'den alınarak padişaha hediye edilmişti. Halk, bu yandan çarklı, incecik bacalı, gerektiği zaman kullanılmak için direğinde hafif bir de yelken donanımı olan gemiye, "bug gemisi" adını yakıştırdı.

II. Mahmud buhar makineli bu yeni gemiyle yakından ilgilendi. Onunla Marmara'da gezintiler yaptı ve geleceğin artık makineli gemilerde olduğu gerçeğini kavrayarak bu türden yeni gemiler alınmasını, hattâ bir uzmanını getirterek kendi tezgâhlarımızda da inşa ettirilmesini istedi. Haliç'te Aynalıkavak tezgâhlarında, Amerikalı gemi inşa mühendisi Foster Rhodes'in gözetimi altında önce birkaç ahşap gemi, arkasından da 1837'de bir buharlı gemi inşa edildi. Eser-i Hayr adlı bu geminin makineleri, dışardan getirtilmişti.

Bu arada yabancı ülkelerden alman birkaç buharlı geminin idaresi Tersane-i Âmire'yeG» bağlandı. İlk makineli ticaret gemimiz, 1836 Fransa yapımı Peyk-i Şevket oldu. 1839'da, aym kuruluşun bünyesinde bir Vapurculuk Nezareti kunıldu ki, devletin bütün ticaret gemileri bu kuruluşta toplandı. Devlet, Peyk-i Şevket Vapuru'nun, İstanbul, İzmir ve ara iskelelerde yeterince yolcu ve yük almadan, yabancı vapurlara yolcu ve yük verilmemesi hükmünü koyup uygulatmaya başladı. Bu önemli girişimle kapitülasyonlara karşı ilk kez bayrak himayesi uygulanmış oluyordu.

İlk buharlı gemilerin hizmete girmesiyle deniz ticaretinde gözle görülür bir canlanma kaydedildi. Bunun sonucu olarak da, yolcu ve ticaret eşyası taşıyan bu gemilerin düzenli bir yönetime bağlanmasına ihtiyaç duyuldu. Mevcut idare, yeniden yapılanma sonucu, 1839'da Şirket-i Osmaniye, 1840'ta Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi, 1842'de de Mecidiye Şirketi adlarım aldı^ Aslında bütün bu kuruluşlar Tersane-i Amire'nin bünyesindeydi ve birbirlerinin devamıydılar.

1843'te mevcut idarenin bir kez daha düzenlenmesiyle deniz ticareti alanında önemli bir adım atıldı. Bu idare 1864'te Fevaid-i Osmaniye(-+) adıyla anılmaya başlanacaktır.

19 Şubat 1844 günlü *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayımlanan iradeye göre Gemlik, İzmit, Bandırma ve Tekirdağ'a düzenli deniz postaları kondu. Ayrıca Boğaz'da da tek bir vapur çalıştırılacaktı. Biri İngiliz, diğeri Rus iki yabancı şirket Boğaziçi'nde yolcu taşımaya başlamıştı. Bunlarla rekabet için Fevaid-i Osmaniye de bir vapur koydu.

Boğaz'da çalıştırılan ilk Türk bayraklı vapur Hümapervaz oldu. Bu vapur her gün alaturka saatle akşamları 11.00'de yeni köprünün ihtisap -yani bugünkü Eminönü- tarafından kalkıyor, yolu üzerindeki iskelelere uğradıktan sonra geceleyin İstinye'de yatıyor, sabahleyin, alaturka saatle 4.00'te İstinye'den hareket

Tablo I
Yıllara Göre Günlük Ortalama Vapur Yolcusu Sayısı

Yıllar	*Yolcu Sayısı*
1927	87.500
1935	69.500
1940	77.700
1945	122.600
1950	151.000
1955	209.900
1960	218.500
1965	214.900
1970	325.100
1975	313.200
1980	314.600
1985	302.600

İstanbul Boğazı uluslararası deniz ulaşımında temel geçiş alanlarından biridir (üstte). Üsküdar İskelesi'nde yolcu almakta olan şehir hatlarına bağlı günümüzün yolcu vapurları (solda). *Gürol Kara/TETTV Arşivi (üst), Bûnyad Dinç, 1991 (sol)*

ettikten sonra yine aynı iskelelere uğrayarak istanbul'a iniyordu. Önceleri Türk vapuruna kadın yolcu alınmazken İngiliz ve Rus vapurlarına kadınların da alındığı göz önünde bulundurularak Türk vapurunun da arka kısmına bir perdeyle kadınlar için ayrılmış özel bölme yapıldı.

İdarenin yaptığı seferler bu dönemde (1844-1846) başlıca üç grupta toplanıyordu: 1- Sevahil-i mütecavire hatları: Üsküdar, Kadıköy, Beşiktaş ve Adalar gibi civar kıyılara yapılan seferlerdi ve bugünkü şehir hatlarının çekirdeğini oluşturuyordu. Sirkeci-Adalar, Sirkeci-Pendik, Sirkeci-Yeşilköy hatları 1846'da açıldı. 2- Sevahil-i karine hatları: Marmara'da İzmit, Gemlik, Bandırma, Tekirdağ, Gelibolu gibi yakın iskelelere yapılan seferlerdi; 1844 te bu hatlarda Mesir-i Bahrî Vapuru'nun çalıştığı biliniyordu. 3- Sevahil-i bâide hatları: Ege'de Selanik, İzmir; Karadeniz'de Varna, Samsun ve Trabzon gibi uzak limanlara yapılan seferlerdi.

185Tde Şirket-i Hayriye'nin(->) kurulmasıyla deniz ulaşımı ve deniz ticaretinde önemli bir adım daha atılmış oldu. Şirket, ilk olarak İngiltere'de inşa ettirdiği altı vapuruyla 1854'te Boğaziçi'nde yolcu seferlerine başladı, ilk seferini Üsküdar'a yaptı.

Aynı yıllarda Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa tarafından kurulan Halic-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi adlı kuruluş da Haliç'teki iskeleler arasında, küçük, yandan çarklı vapurlarla yolcu taşımacılığına başladı. Bu şirketin zaman zaman başarısız duruma düşmesi sonucu, l°T3'te Haliç'te yolcu taşıma hakkı "Haliç Şirketi" adlı bir İtalyan şirketine verildi.

1851'de, İstanbul'dan Üsküdar'a günde dörder sefer yapılıyordu. Bu hatta Tersane-i Amire'nin Vesile-i Ticaret ile Girit vapurları çalışıyordu. 1855'te de, İstanbul'dan birçok önemli limana, uzaklığına göre haftalık ya da aylık seferler kondu. İstanbul-İzmir arasında her hafta çarşamba ve cumartesi günleri Midilli'ye de uğrayan posta vapuru kalkıyordu.

1860'tan sonra, dönem dönem deniz ulaşımı şirketleri yeniden düzenlendi. 1878'de İdare-i Mahsusa kuruldu. II. Meşrutiyetin ilanmdan sonra İdare-i Mahsusa yeniden düzenlenerek 9 Eylül 1910 günü Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi adını aldı, ama filosu, yine eskiden olduğu gibi, yaşlı, yorgun gemilerden oluşuyordu. O günlerde kurulan bir komisyon, Akdeniz, Karadeniz, Gülcemal, Bahr-i Ahmer, Nilüfer, Plevne, Deme, Kızılırmak gibi, kullanılmış ama hâlâ uzun süre iş görebilecek gemiler satm aldı; iptal edilen hatların bir bölümünün yeniden açılabilmesi mümkün oldu. Bunlardan Gülcemal, bir zamanların, Atlantik'i en kısa sürede geçen yolcu gemilerine verilen Mavi Kurdele'yi kazanmış ünlü transatlantiği Germanic'ti. Gülcemal çok beğenildi, sevildi; bir efsane gemi olarak gönüllere yer etti. Ayrıca İstanbul sularında kullanılmak üzere Fransa tezgâhlarına üç de yolcu vapuru ısmarlandı.

I. Dünya Savaşı günlerinde Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi zor dönemler yaşadı, ağır borçları yüzünden iflas etmek tehlikeleri atlattı, gemilerinin çoğu askeriye tarafından kullanıldı. Kömür ve gemi azlığı nedeniyle seferlerin bir bölümü iptal edildi. Mustafa Kemal'in Anadolu'da milli mücadeleyi başlatmak amacıyla Samsun'a giderken bindiği vapur, Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'nin emektar Bandırma Vapuru oldu.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi yeniden düzenlenerek Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi adını aldı. 11 Temmuz 1930'da İstanbul-Pire-İskenderiye arasında, İzmir Vapum'yla ilk dış hat seferi başlatıldı.

Kuruluşun daha iyi bir şekilde hizmet verebilmesi amacıyla 1 Temmuz 1933'te Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi lağvedilerek yerine Devlet Denizyolları İşletmesi Müdürlüğü, Akay İşletmesi Müdürlüğü, Fabrika ve Havuzlar İşletmesi Müdürlüğü olmak üzere bağımsız üç müdürlük kuruldu. Bunlardan Akay(-*), yolcu vapurlarıyla Adalar, Kadıköy, Anadolu yakası ve Yalova hatlarma seferler yapmak üzere kurulmuştu.

Akay İşletmesi'nin kuruluşunun üzerinden beş yıl geçmişti ki, kuruluşta yeniden bir yapılanmaya daha gidildi. 1 Ocak 1938'de deniz ulaştırma, taşıma sektörleri ve liman işletmeleri birleştirildi; İktisat Vekaleti'ne bağlı kalmak kaydıyla Denizbank Umum Müdürlüğü kuruldu.

1944'te de Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü ile Limanlar Umum Müdürlüğü birleştirilerek Devlet Denizyolları ve Limanlar Umum Müdürlüğü kumldu. Limanlar, Kıyı Emniyeti İşletmesi adı altında Fenerler İdaresi ve Karadeniz kıyılarındaki Cankurtarma Teşkilatı da bu yeni idareye bağlandı.

1 Temmuz 1944'te Şirket-i Hayriye'nin 25 yolcu vapuru, Hasköy'deki tersanesi ve bütün taşınır, taşınmaz malları devlet tarafından satın alınarak Devlet Denizyollarına verildi. Altı ay kadar sonra, 24 Ocak 1945'te Şirket-i Hayriye resmen tarihe karıştı.

Ağustos 195Tde Denizcilik Bankası TAO kuruldu; yeni kuruluş 1 Mart 1952'de faaliyete geçti. İç ve dış sularda ula-

şım hizmetleri ve devletin tersane, havuz ve benzeri denizcilik kuruluşları hep bu kuruluşa bağlanmıştı.

1954'te Şilepçilik İşletmesi, bir buçuk yıl sonra, Haziran 1955'te DB Deniz Nakliyatı TAO kuruldu. Yük ve akaryakıt taşıması, böylece Denizcilik Bankasından alınarak bu yeni kardeş kuruluşa verilmiş oluyordu.

Ekim 1983'te bir iktisadi devlet teşekkülü haline dönüştürülen bu köklü kuruluş, Türkiye Denizcilik Kurumu Genel Müdürlüğü (TÜDEK) adını aldı. Ayrıca, bankacılık faaliyetleri de Denizcilik Bankası TAŞ'ye devredildi. Haziran 1984'te kuruluşun adı Türkiye Denizcilik İşletmesi Genel Müdürlüğü (TDİ) olarak değiştirildi, şehir hatları bu genel müdürlüğe bağlandı ve faaliyet alanı içinde bulunan tersanecilik hizmetleri 1985'te Türkiye Gemi Sanayisi AŞ adı altında yeniden düzenlenen bu yeni kuruluşa bağlandı. Bu arada da Denizcilik Bankası TAŞ lağvedildi. Bütün bu dönem boyunca gerek ticaret, gerekse yolcu taşımacılığı filosu sürekli geliştirildi. Çok sayıda yolcu vapuru alınıp işletmeye kondu. Ancak kent içi deniz ulaşımı İstanbul'un artan nüfusu ve yolcu sayısına oranla gelişme gösteremedi, hattâ oransal olarak düşüş gözlendi.

1973 verilerine göre, İstanbul'da kent içi yolculuklarının yüzde 12'si şehir hatları vapurlarıyla, yüzde l'i de dolmuş motorları^-») ile yapılmakta olup, denizyolu taşımacılığının, toplam kent içi ulaşımındaki payı yüzde 13,4 idi. 1985'e gelindiğinde ise bu oran kara taşımacılığı lehine değişerek, deniz ulaşımının payı yüzde 7'lere düştü, 1990'da ise yüzde 1,3 lük bir artışla yüzde 8,4'e yükseldi. Bu yüzde 7'lik bölümün, yüzde 85,5'i şehir hatlarına bağlı gemi ve araba vapurları, yüzde 4,5'i İstanbul Deniz Otobüsleri (İDO) ile (bak. deniz otobüsleri), yüzde 10'u da dolmuş motorları ve diğer özel tip araçlarla yapılmakta, Boğaz geçişlerinin yüzde 41'i deniz araçlarıyla, yüzde 15'i toplutaşıma araçlarıyla, kalanı ise özel araçlarla gerçekleşmektedir. TDİ Şehir Hatları İşletmesi'nin elinde 1990'larda 66 yolcu gemisi, 28 araba vapuru bulunmakta; toplam 64 iskelede, 3-590 personelle hizmet verilmektedir. İstanbul'da iki yaka arasmda taşınan yolcu sayısı yılda 120 milyon dolaylarındadır.

1993 itibariyle, Deniz Yollarıma bağlı olarak İstanbul limanlarından hareketle, Marmara ve Ege denizlerinde sefer yapan 13 gemi vardır. Bunlar Samsun, Truva, İskenderun, Bandırma. Ankara, Tekirdağ, Yeşilada, Gökçeada ve Bozcaada feribotları ile Ayvalık, Akdeniz, Avsa ve Uludağ yolcu gemileridir. Bu gemilerle haftada bir gün İzmir'e, üç gün Bandırma'ya, iki gün Avsa ve Marmara adalarma, bir gün de Armutlu-Mudanya ve İmrali ya sefer yapılmaktadır. Ayrıca bahara kadar 15 günde bir, yaz dönemlerinde ise haftada bir yapılan İzmir-Venedik seferleri de İstanbul'dan organize edilmektedir.

Tablo H
İstanbul'da Yolcu Taşıma Türlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Taşıma Türü	*Toplam 1973*	*Taşımadaki Payı (%) 1982*	*1985*	*1990*
Karayolu	*lifi*	88,1	87,0	84,8
Demiryolu	8,8	4,5	5.9	6.8
Denizyolu	13,4	7,4	7,1	8,4

Tablo m
Yolcu ve Araba Vapurlarıyla Yapılan Yıllık Toplam Taşıma

Yıllar	*Taşınan Yolcu Sayısı*	*Taşman Oto Sayısı*
1983	118.702.580	3.212.678
1984	111.036.533	3.476.252
1985	101.887.066	4.044.186
1986	107.013.657	3.936.055
1987	112.152.495	4.242.423
1988	122.723.975	3.147.665
1989	113.567.508	3.044.329
1990	106.433.947	3.529.430
1991	106.558.895	3.597.437

Önümüzdeki dönemlerde, Yenikapl daki raylı taşımacılık başlangıç istasyonu ve İETT Terminali kıyıya alındıktan sonra, burada büyük bir deniz ulaşım kompleksi kurulması planlanmaktadır.

Bibi. *LA.* 4416-4430; *Denizin Sesi,* Temmuz-Ağustos 1993. s. 24-29, İst., 1993; E. Kalkan, 'istanbul Ulaşımı ve Deniz", *Denizin Sesi,* s. 20-30; Abdülehad Nuri, *Osmanlı Seyr-i Sefain Tarihçesi,* İst. 1926; S. Enis, *Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi Rehberi,* İst., 1928.

ESER TUTEL

DENİZCİLİK VE SU ÜRÜNLERİ MESLEK LİSESİ

Beykoz-Paşabahçe sahil yolu üzerindedir. Okul 1 Ekim 1973'te güverte, elektrik ve elektronik bölümleriyle eğitim-öğretime başlamış, 1974te su ürünleri, 1975'te gıda teknolojisi, 1981'de de gemi makineleri bölümleri ile genişletilmiştir.

Okul, Boğaz kıyı şeridine sıfır durumdaki (4.730) m"lik bölümü ile birlikte (42.276) m^2'lik bir alan üzerine yerleşmiştir. Ek binaları ile 2 bloklu bir komplekstir. Okulun bazı bölümleri. 1984'te Milli Eğitim Bakanlığı ile İstanbul Üniversitesi arasında yapılan protokol gereği Su Ürünleri Fakültesi'nce kullanılmaktadır. Ayrıca Beykoz Riva Köyü'nün civarında, öğrencilerin denizcilik konularındaki uygulamalı eğitimleri için 13 dönümü orman arazisi içinde toplam 63 dönümlük kıyı arazisi okula tahsislidir.

Türkiye Japonya teknik işbirliği ile Japon deniz teknolojisi bu okulda uygulamaya konmuştur. 1967-1979 döneminde Japonya'dan gelen uzmanlar, bu projeye hizmet etmişler; okulun Türk öğretmenleri de Japonya'ya gönderilmişlerdir.

Ortaokul üzerine 3 yıllık okula, sınavla öğrenci alınmaktadır. Okuldaki mesleki eğitim-öğretim, güverte-avlama, su ürünleri, gıda teknolojisi, gemi makineleri, elektrik, elektronik alanlarında sürdürülmektedir. 1993-1994 öğretim yılında kadrolu öğretmen ve personel sayısı 97, öğrenci mevcudu 1980'di.

Okulun mezunları "teknisyen" unvanı almakta, askerlik görevlerini de Deniz Kuvvetleri'nde yapmaktadırlar.

AHMET MÜLAYİM

DEPREMLER

İkinci derece deprem bölgesinde bulunan İstanbul tarih boyunca birçok deprem geçirmiştir. İstanbul iç merkez olarak tektonik kırık (fay) üzerinde değildir. Ama İzmit Körfezi'nden Marmara Denizi'ne bağlanan Kuzey Anadolu fay hattının çok yakınındadır ve bu yüzden meydana gelen depremlerden etkilenmiştir. Bu tektonik hareketler sonucu kentin zemininde çok sayıda küçük kırık oluşmuştur.

Bizans Dönemi

Bizans döneminde Konstantinopolis'te vuku bulan depremlerin büyük bir kısmı tarihçilerce kaydedilmiş olmakla beraber, bunların şiddet dereceleri ve verdikleri hasara ilişkin ayrıntılar çoğu kez kısıtlıdır. Mevcut kayıtlarda kentin şu tarihlerde depremlerle sarsıldığı görülür: 402, 403 (?), 407 (şiddetli), 437 (şiddetli), 447 (şiddetli), 450 (şiddetli), 477, 480, 487, 525 (4-7 Ekim), 533, 542 (şiddetli), 546, 554 (40 gün), 557 (19 Ekim, 14-23 Aralık, kent surları ve özellikle Hebdomon yöresindeki birçok kilise yıkılmış, Ayasofya'nın kubbesi hasar görmüştür), 568, 583, 611, 740 (Aya İrini Kilisesi dahil birçok bina hasara uğramıştır), 790,-796, 862, 864, 869 (40 gün), 948, 986 (?), 989 (dalgaları İtalya'ya kadar uzanan deprem Ayasofya'nın batı kubbesinin çökmesine ve diğer birçok kilisenin hasara uğramasına sebep olmuştur), 1010 (Ocak-Mart), 1041, 1064/65 (şiddetini özellikle kentin batı yörelerinde göstermiştir), 1090, 1202, 1237, 1296 (1 Haziran-17 Temmuz) 1323/24, 1332 (17 Ocak, 11 Şubat), 1343 (12 gün), 1346 (aralıklı bir yıl süren depremler sırasında Ayasofya'nın doğu kemeriyle kubbesinin bir kısmı çökmüştür), 1354 (surlar hasar görmüştür), 1391, 1402, 1437 (?). Bu listeye ayrıca kaynakların Konstantinopolis'in adını özellikle belirtmeden kaydettikleri, ancak kenti etkilemiş olması muhtemel olan 342, 358, 365, 395/396, 417, 423, 442, 543, 548, 555, 742, 1032, 1033, 1036, 1037, 1038/1039, 1042, 1081 tarihli depremler de eklenebilir.

Bizanslılar, Hıristiyanlık öncesi dönemlerdeki gibi, deprem ve diğer doğal afetlerin, işledikleri günahlar dolayısıyla kendilerini cezalandırmak üzere gönderilmiş ilahi alametler olduklarına inanmışlar, çeşitli ayin ve törenlerle, din adamları ve azizlere başvurarak ya da uğur veya tılsımına inandıklan bazı eşyalar vasıtasıyla depremlerin habercisi olduğu-

nu düşündükleri felaketleri engellemeye çalışmışlardır. Çok şiddetli depremlerin ardından ise (örneğin 25 Eylül 437, 6 Kasım 447, **26** Ocak 450, **26** Ekim 740, 9 Ocak 869 depremlerinden sonra) dini özel anma yıldönümleri düzenlenmiş ve bunlar her sene tekrarlanarak lityrjik takvimin sabit birer parçası haline gelmiştir.

Sayıları pek fazla olmamakla birlikte, depremlerin tabii nedenlerden kaynaklandığını savunan Bizanslılar da olmuştur. Bunlar arasında en yaygın olan görüş, Aristoteles'in depremlerin yeraltındaki rüzgârların hareketinden kaynaklandığını ileri süren teorisidir. Bir başka teoriye göre ise depremlerin nedeni yeraltında biriken aşırı miktarda sudur.

Bibi. G. Downey, "Earthquakes at Constantinople and Vicinity. A. D. 342-1454", *Speculum,* XXX (1955), s. 596-600: V. Grumel, *La Chronologie,* Paris, 1958, s. 476-481; P. Wirth, "Zur byzantinischen Erdbebenliste", *Byzantinische Forschungen,* I (1966), s. 393-399; FT. Vercleyen, "Tremblements de terre â Constantinople: L'impact sur la population", *Byzantion,* LVIII (1988), s. 155-173; Janin, *Constantinople byzantine.*

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde, ilk şiddetli deprem 13 Sefer 894/16 Ocak 1489 tarihine tesadüf eder. Binalarda ve minarelerde epeyce tahribat meydana gelmiştir. İkinci büyük deprem, 6 Cemaziyelevvel 915/22 Ağustos 1509 tarihinde vuku bulmuştur ve tarihe "kıyamet-i sugra", yani küçük kıyamet adı ile geçmiştir. Sarsıntılar şehirde ve civarında 45 gün sürmüş, 109 cami ve 1.070 ev tamamen yıkılmıştır. Yedikule surlarının büyük kısmı ve deniz tarafından Bahçekapı'ya kadar Topkapı Sarayı'nın surları da yıkılmıştır. Topkapı Sarayı'nın bazı kısımlarmda dahi hasar meydana gelmiştir. Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri zarar görmüştür. Bayezid Camii'nin medresesi yerle bir olmuştur. Atmeydanı'ndaki bazı sütunlar yıkılmıştır. Karaman semti de harap olmuştur. Suyolları da tahribata uğradığından, birçok yeri sular basmıştır. Ayasofya'daki mozaik aziz resimlerinin üzerindeki sıvalar dökülmüştür. Ahşap olduklarından, kiliselerde hasar meydana gelmemiştir. Deniz yükselerek, İstanbul ve Galata surlarının üzerinden kenti içeriye doğru istila etmiştir. Ölü sayısı, bazı kaynaklara göre 5.000, diğer bir vesikaya göre de 15.000 kadardı. Yalnız Sadrazam Mustafa Paşa'mn konağında 300 kişi ölmüştür. II. Bayezid sarayı terk ederek, 10 gün bahçede çadır altında kalmış, sonra da Edirne'ye hareket etmiştir. Ancak, birkaç gün sonra, orada da bir deprem meydana gelmiştir. Keza, şiddetli yağmurlardan Tunca Nehri taşmış ve yatağını değiştirmiştir.

Depremden sonra II. Bayezid, İstanbul'un onarılması için emir vermiştir. Onarılan başlıca binalar şunlardır: Galata surları, Galata Kulesi, Yaldızlıkapı'daki deniz feneri, Topkapı Sarayı, Büyükçekmece ve Küçükçekmece köprüleri, Rumeli ve Anadolu hisarları, İstanbul surları, Silivrikapı burçları. Padişah açılış törenlerinde, devlet ricalinin ve ulemanın ricası üzerine, fakirlere gümüş kaplarla yemek dağıtılmasını emretmiştir.

Bundan sonraki önemli deprem, 1 Receb 963/30 Nisan 1557 tarihinde vuku bulmuştur. Şehirde kayda değer hasar meydana gelmiş, bu meyanda Fatih Camii de zarar görmüştür. 6 Cemaziyelâhır 1058/28 Haziran 1648'deki deprem de büyük tahribata yol açmıştır. Eremya Çelebi Kömürciyan depremin güneşin batmasından sonra meydana geldiğini, ani olarak korkunç bir uğultu ile başladığını, deniz üzerindeki gemilerin birbirleriyle çarpıştığını ve üç sarsmtı vuku bulduğunu bildirmiştir. Yine Eremya Çelebiye göre, 6 Şubat 1659'daki depremde, birçok ev tamamen, hisarlarla surlar kısmen yıkılmıştır.

4 Şevval 1101/11 Temmuz 1690'da gece vuku bulan depremde Fatih Camii' nin kubbelerinin birkaçı hasara uğramış ve Topkapidaki sur kapısı yıkılmıştır. Sarsıntılar birkaç gün devam etmiştir. **16** Mart 1712'de vuku bulmuş bir deprem, İstanbul'da neşredilmiş *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin 30 Haziran 1894 tarihli nüshasında, İstanbul'un büyük depremlerinin başında zikredilmişse de, herhangi bir bilgi verilmemiştir. 5 Receb 1134/24 Mayıs 1719'daki depremde, önemli hasar meydana gelmiştir. Yalı Köşkü civarındaki kayıkhanelerden bazıları yıkılmış, Yedikule ile Ahırkapı arasındaki surlar ve burçlar kısmen hasara uğramış ve Edirnekapidaki Mihrimah Camii'nin kubbesi çökmüştür. 18 Ramazan **1165**/30 Temmuz 1752 günü gece vuku bulan depremde, bazı binalar yıkılmış veya hasar görmüştür. 15 Zilkade 1167/3 Eylül 1754'teki depremde, Fatih ve Bayezid camilerinin kubbeleri hasara maruz kalmıştır.

12 Zilhicce 1179/22 Mayıs 1766 tarihindeki büyük depreme gelince, bir perşembe günü güneş doğduktan az sonra vuku bulmuş ve Kurban Bayramı'nın ikinci gününe tesadüf etmiştir. Deprem sırasında korkunç gürültüler de işitilmiştir. Sarsıntılar, aralıklarla sekiz ay kadar devam etmiştir. Bunlardan 25 Temmuz'daki, birincisine yakın şiddette ve onun kadar yıkıcı olmuştur. Halk uzun müddet çadırlarda barınmak mecburiyetinde kalmış ve bazı kimseler şuurunu kaybetmiştir. Topkapı Sarayı da hasara uğradığından, III. Mustafa şehri terk etmiştir. Birçok cami, mescit, medrese, han, saray ve kagir bina yıkılmış veya büyük hasara uğramıştır. Fatih, Atik Ali Paşa ve Kariye camilerinin kubbeleri çökmüştür. Eyüb Sultan Camii ise tamamen harap olmuştur. Davud Paşa Camii de büyük hasar görmüştür. Edirnekapidaki Mihrimah Sultan Camii'nin kubbesi çökmüş ve minaresi yıkılmıştır. Eminönü'ndeki Rüstem Paşa Camii'nde de büyük hasar meydana gelmiştir. Eyüp'teki Şah Sultan Camii de yıkılmıştır. Şehremini'deki Betiniz Ağa ve Galata'daki Kemankeş Kara Mustafa Paşa camilerinin ise minareleri yıkılmıştır. Koca Mustafa Paşa Camii'nin kubbesinde de hasar görülmüştür.

Sivil binalar arasında Çemberlitaş'taki Vezir Hanı yerle bir olmuştur. Aynalıkavak Sarayı yıkılmış, Beşiktaş Sarayı ise kısmen hasara uğramıştır. Yedikule'deki iki veya üç kule ile, Galata'daki Kurşunlu Mahzen'in kulesi yıkılmıştır. Aya İrini Kilisesi'nde bulunan Cebehane de harap olmuştur. Şehrin su şebekesi de hasara uğramıştır. Ölü sayısının 300 olduğu sanılıyor. Can kaybının nispeten az olması, Kurban Bayramı dolayısıyla halkın evlerinde bulunmasına bağlanmaktadır. Şubat 1790, 27 Ekim 1802 ve 1837'deki depremler ise şehirde pek önemli hasar yapmamıştır.

Tarihçi Avedis Berberyan'a (1798-1873) göre, 23 Eylül 1841'de vuku bulan şiddetli bir depremde, şehir üç defa sallanmış, birçok ev, duvar, han ve hamam harabeye dönmüş, epeyce insan da hayatını kaybetmiştir. 1 Mart 1855'te meydana gelen ve Bursa'yı yıkan deprem İstanbul'da fazla tahribata yol açmamıştır.

İstanbul'un son şiddetli depremi 10 Temmuz 1894'te vuku bulmuştur. Deprem, güneyden kuzeye doğru üç şiddetli sarsıntı halinde hissedilmiş ve on iki saniye sürmüştür. Beyoğlu ve Boğaziçi taraflarında, nispeten daha az tahripkâr olmuştur. Kagir bütün binalar az çok hasara maruz kalmıştır. Depremin merkezinin, Yeşilköy'den 8 km uzaklıkta ve güneydoğu istikametinde, Marmara Denizinde olduğu tespit edilmiştir. 12 Temmuz'da birincisine yakm şiddette birkaç saniye süren yeni bir sarsıntı daha vuku bulmuş ve tekrar hasara sebebiyet vermiştir.

İstanbul'da Cumhuriyet Döneminde Meydana Gelen Depremler*

Tarih	*Oluş Zamanı*	*Merkezi*	*Aletsel şiddet*
29.05.1923	13:34:20.0	İzmit'in kuzeyi	5,5
26.10.1923	14:13:16.0	Çatalca	5,0
13.03.1952	08:30:01.8	Marmaraereğlisi	5,0
26.12.1957	17:01:44.7	İzmit	5,2
18.09.1963	18:58:14.8	Çınarcık	6,3
24.04.1988	23:49:33.3	Marmaraereğlisi	5,1

(*) İstanbul merkez olmak üzere ortalama 85 kilometre yarıçaph daire içine tekabül eden alanda, Cumhuriyet döneminde (1923-1994) meydana gelmiş 5,0 ve daha büyük aletsel şiddetteki depremler.
Boğaziçi üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırına Enstitüsü Müdürlüğü

Sivil binalar arasında en çok Kapalıçarşı hasara uğramıştır. Bitpazarı, Yağlıkçılar, Çadırcılar ve Mercan Çarşısı tarafları tamamen yıkılmıştır. Mercan Sokağı'ndan kükürtlü su fışkırmıştır. Sirkeci'deki istasyon binası da hasar görmüştür. Harbiye Nezareti binasının bir bölümü yıkılmıştır. Bozdoğan Kemeri'ndeki medrese de (Gazanfer Ağa Medresesi) ağır hasara uğramıştır. Balat'taki Yahudi mektebi, Saraçhane'de bir medrese ile, Koska'da bir fırın tamamen yıkılmıştır. Samatya'daki Rum Kilisesi'nin kubbesi çökmüştür. Balıklı'daki Rum Hastanesi de büyük zarar görmüştür. Bakırköy'deki Nerşabuhyan Ermeni Okulu ile Yeşilköy'deki Katolik kilisesi de yıkılmıştır.

Beşiktaş'taki Köprübaşı ve Ortaköy'deki Dere hamamları kısmen yıkılmıştır. Baltalimanında da bir köşk yıkılmıştır. Üsküdar'daki karakol kısmen yıkılarak, 3 askerin ölümüne sebebiyet vermiştir. Pendik'teki istasyon binası kısmen, Kartal'daki Rum okulu tamamen yıkılmıştır. Maltepe istasyonu binası ile cami ve Rum kilisesi de yıkılmıştır. Haydarpaşa Askeri Hastanesi de hasara uğramıştır.

Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan, Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa ve İmrahor camileri büyük hasara uğramıştır. 2indankapı'daki Ahî Çelebi Camii de harap olmuştur. Topkapı'daki Kara Ahmed Paşa Camii tamamen yıkılmıştır. Fatih'teki Bâlî Paşa Camii'nin kubbesi çökmüştür. Haseki Camii'nin ikinci kubbesinin kemeri yıkılmıştır. Siüvrikapı'daki Bâlâ Süleyman Ağa Mescidi ve Türbesi harap olmuştur.

Sultanahmet'teki Şücaeddin Camii'nin, Fazlı Paşa Camii'nin, Aksaray'daki Valide Camii'nin, Saraçhane'deki Mimar Ilyas Camii'nin ve Nişanca Camii'nin minareleri, keza Fatih Camii'nin iki minaresi yıkılmıştır. Nuruosmaniye'nin ise kapısı yıkılmıştır.

Büyük ve Küçük Safran hanları kullanılamaz hale geldiğinden, bir müddet sonra yıktırılmıştır ve Kapalıçarşı'nın Örücüler Kapısı içeri alınmıştır. Çadırcı ve Sabuncu hanları yıkılmıştır. Sorguçlu Hanı ağır hasar görmüştür. Baltacı Hanı kısmen yıkılmıştır. Pastırmacı Ham'nda ise altı dükkân yıkılmıştır. Takkeci Han kısmen yıkılmıştır. Vezir ve Süleyman Paşa hanları tamamen yıkılmıştır. Aksaray'daki Hasan Paşa Hanı ortadan çatlamıştır. Kellekesen Hanı da ağır hasara uğramıştır.

Adalarda ise daha büyük hasar meydana gelmiştir. Büyükada'nın tepesindeki kiliselerden biri tamamen yıkılmıştır. Heybeliada'daki Rumların Ruhban Mektebinin yarısı yıkılmışür. Keza, Bahriye Mektebi büyük hasara maruz kalmış ve caminin minaresinin yarısı yıkılmıştır. Hôtel d'Angleterre büyük zarar görmüştür. Rum kilisesinin çan kulesi de yıkılmıştır. Çamlimanı'nda denizin suyu 150 m içeri çekilmiş ve sonra da eski halini almıştır. Burgaz'da ise, deprem yangına sebebiyet vermiştir. Kınalıada'daki Ermeni kilisesi de ağır hasara uğramıştır. 13 Temmuz öğleye kadar, şehirde 138 ölü ve 156 yaralı tespit edilmiştir. Bu sayının daha sonra yükselmiş olması muhtemeldir. 1894'ten bugüne **(1994)** kadar geçen yüz yıl içinde İstanbul'da yıkıcı etkisi olan bir deprem meydana gelmemiştir.

Bibi. *Tarih-i Solakzade,* 322; *Tarih-i Naima,* IV, 289; *Tarih-i Raşid,* II, 122, III, 222, V, 161; *Tarih-i Vâsıf.* I, 36, 275; Ayvansarayî, *Hadîka,* I. 8-10; *Tarih-i Cevdet,* V, 22, VII, 134, VIII, 239; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 208, 232; A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), İst., 1871, s. 508; *Havrenik* (Vatan), 29 Haziran 1894-4 Temmuz 1894, S. 857-862; Janin, *Constantinople byzantine;* İnciciyan, *İstanbul,* 70-72; Cezar, *Yangınlar,* s. 56-68; K. Pamukciyan, "1766 Büvük İstanbul Zelzelesi", *Tarih Konuşuyor,* S. 28 (Mayıs 1966). s. 2335-2338; K. Pamukciyan, "İstanbul'un 1766 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum,* S. 47 (Kasım 1987), s. 12-16; *İstanbul ve Deprem Sempozyumu. 4 Mayıs 1991.* İst., 1991.

KEVORK PAMUKCİYAN

DERALİYYE

bak. DERSAADET

DERBY İŞGALİ

Bakırköy'de kurulu Derby Lastik Fabrikası'nda 1968'de gerçekleştirilen İstanbul'un ve Türkiye'nin ilk fabrika işgali.

İşgal temelde işçilerin sendika seçme özgürlüğüne müdahale edilmesinden kaynaklandı. İşçilerin eğilimli oldukları DİSK kurucusu Lastik-İş Sendikası'na karşı Derby Lastik Fabrikası işvereni önce bir işyeri sendikası kurdurmaya çalıştı, ardından TÜRK-İŞ üyesi Kauçuk-Iş adlı sendikayı işyerine soktu.

3 Temmuz **1968**'de Kauçuk-İş Sendikası işyerine bir duyuru asarak 4 Temmuz 1968 Perşembe günü işverenle toplusözleşme imzalayacaklarını, cuma günü de işyerinde bayram olacağını açıkladı. Bunun üzerine işçiler **4** Temmuz 1968 sabahı çalışmayı bıraktılar ve fabrikayı işgal ettiler. Sabah vardiyasını içeri aldıktan sonra işe gelen fabrika sahiplerini, müdür ve amirleri işyerine sokmadılar.

İşgalle beraber kurulan boykot komitesi ilk bildirisinde işverenin karşılarına bir sarı sendika çıkardığını, kendileri adına sahte imzalann atıldığını, bu nedenle de hangi sendikaya üye olduklarının belirlenmesi için işyerinde sayım istediklerini açıkladı; ayrıca **16** maddelik bir işyeri reform taslağı öne sürdü.

Olay 1968 Türkiye'si koşullarında köylülerin toprak işgallerinin ve öğrencilerin üniversite işgallerinin yoğunlaştığı günlerin ertesinde gerçekleşmişti. İşgalin ikinci gününde üniversiteli gençler işgalci işçileri ziyaret edip dayanışmalarını gösterdiler. "İsci-genclik el ele" diye slogan atıldı.

DİSK'li işçilerin işgal eylemi yalnız İstanbul'da değil, tüm Türkiye'de yankılandı. Günlük basın işgale geniş yer verdi. İşçilerden yana ve karşı olanların tartışmaları sürdü.

Derby işgali sürerken Lastik-İş'in başvurusu üzerine, 13. Asliye Hukuk Mahkemesi 8 Temmuz 1968 günü işyerinde işçilere tek tek hangi sendikanın üyesi olduklarını sorma kararı aldı. Bu arada 4 işçi "kışkırtıcı" sıfatıyla tutuklandı.

Derby işgali 10 Temmuz 1968'de anlaşmaya varılması üzerine işçilerin pankartları indirmeleriyle sona erdi.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

Türkiye'de işgal altındaki bir işyerinde yapılan bu ilk "referandum"da işçiler gizli oy ile özgürce diledikleri sendikayı işaretlediler. Hâkim tarafından açıklanan sonuç şöyleydi: 930 işçi DİSK üyesi Lastik-İş'i, 6 işçi Kauçuk-Iş'i seçmişti. 9 işçi çekimser kalırken oy pusulalarının ikisinde "eski sendika", diğer ikisinde "işçi sendikası" yazıyordu. İzinde olan 250 kadar işçi oylamaya katılmamıştı.

İşveren ile Lastik-İş arasında işgalci işçiler hakkında herhangi bir işlem yapılamayacağı, 4 işçinin kefaletle tahliyesinin isteneceği, fabrika müdürünün değiştirileceği maddelerini de içeren bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma üzerine işçiler fabrika duvarlarına ve demir parmaklıklara astıkları pankartları kaldırdılar, fabrikayı hasarsız olarak teslim ettiler. İlk "fabrika işgali" 10 Temmuz 1968 günü işçilerin dilediklerini elde etmeleriyle sona erdi.

FARUK PEKİN

DERİCİLİK

Deri maddesinin gördüğü pek çok işlev ve işlem için "dericilik" deyimi kullanılmaktadır. Örneğin çeşitli yöntemlerle hayvanlardan elde edilen derilerin bozulmadan muhafaza olunması için konserve edilmesine dericilik denildiği gibi bunları kimyasal maddeler kullanarak terbiye edenlere de zaman zaman derici denmektedir. Halbuki bunlar birbirinden farklıdır. İkincisine debbağlık(->) denmesi daha doğrudur. Dericilik terminolojisi henüz tam anlamıyla teşekkül etmediği için bu alanda hatalı kullanımlar söz konusudur.

İstanbul tarih boyunca kalabalık nüfusu, zengin konumuyla büyük ölçüde beslenme için et sarf etmiş ve sonucunda da ham deriye sahip olmuştur. Bir

diğer deyimle İstanbul yüzyıllardan beri bir dericilik merkezi olmuştur.

Antik çağda büyük önem taşımayan deri işlemeciliği, Bizans'ta yaygın ve önemli bir meslekti. Deri yalnız ayakkabı yapımında değil, pelerin, koşum takımı, çadır, kalkan ve parşömen yapımında da kullanılırdı. 4-7. yy yazmalarında görülen "skitergates" (deri işçisi) sözcüğü bu alandaki işbölümünden doğmuştur. Konstantinopolis'teki Studios Manastırında (bak. İmrahor Camii) yaşayan "birseis" (debbağ, sepici), "dematopoiuntes" (deri işleyici), "skiteis" (ayakkabı yapımcısı), "hipodematorhafoi" (sandalet yapımcısı ?), "skitodeusopoiuntes" (ayakkabı ve sandalet boyacıları) ve parşömen yapımcılarından anlaşıldığına göre, dericilikteki işbölümü neredeyse ipekçilikteki kadar gelişkin ve karmaşıktı.

10. yy'a ait önemli bir kaynak olan *Eparhos Kitabına* (bak. Eparhos tes Poleos) göre, "lorotomoi" denen koşum yapımcıları ve sepiciler ile "malakatarioi" denen deri yumuşatıcıları, kesinlikle birbirinden ayrılmakta, buna karşılık ayakkabı yapımcılarından söz edilmemektedir. Paleólogos Hanedanı döneminde (126i-1453) Konstantinopolis'teki dericilikte, Yahudiler çok önemli bir rol oynadılar. İtalyan tüccarlar tarafından şehre getirilen kürk ve ham deriler burada işlendikten sonra, çeşitli ülkelere ihraç edilirdi.

11. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) fetihten hemen sonra Kazlıçeşme'de 360 debbağhane yanında 33 salhane de (mezbaha-hayvan kesim mahalli) inşa ettirmişti. Bu suretle dağınık bir şekilde yapılan hayvan kesimleri ilk defa toplu bir düzene sokulmuştur.

Salhanelerde kesilen hayvanların derileri Fatih tarafından Kazlıçeşme'deki debbağhanelere tahsis olunmuştur. Kesilen hayvanların bağırsakları Kirişhane'ye, yağları ise mum imali için mumhanelere sevk olunuyordu.

İstanbul'da Kazlıçeşme dışında Beykoz, Üsküdar, Kasımpaşa, Eyüp bölgelerinde de debbağhanelerin olduğu biliniyor. Bu kadar çok debbağhaneye İstanbul'da kesilen hayvanların derileri yeterli olamazdı. O nedenle İstanbul'a dışarıdan da çok miktarda ham deri getirilmiştir.

20. yy'ın başında İstanbul'da hayvan kesimleri bir merkezde toplanmış ve Sütlüce'de ilk modern mezbaha kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde burada kesim yapan kasapların kökenine baktığımızda çoğunluğun Eğinli olduğunu görüyoruz. Eğinli ünlü kasap ve dericiler arasında, Ahmet Kara, Ethem Sallı, Mehmet Levent, Ridvan Sorak, Mustafa Levent, Rifat Canayakın ve Sadık Tuncer'i saymak mümkündür. Ahmet Kara bunların arasında büyük bir üne sahipti. II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Almanya Türkiye'den çok miktarda deri satın almıştı. Ahmet Kara Türkiye'den yapılan ham deri ihracatının tümünü gerçekleştirmiş, İstanbul mezbahasında kesim yapan tüm kasapları birleştirmiş ve mezbahanın tüm derisini toplamıştır. Ahmet Kara'dan önce ve sonra İstanbul'da elde edilen derinin tümüne hâkim olmuş başka bir derici gösterilemez. Eğinli dericiler karşısında Arnavut kökenli kasaplar vardı. Az sayıdaki Rum kasap dışta bırakılırsa İstanbul mezbahasında Eğinliler ve Arnavutlar arasında çetin bir rekabet söz konusuydu.

1970'li yıllara kadar İstanbul küçükbaş ham deri ihraç merkezi olduğu için İstanbul dışındaki ham deri bölgelerinde elde edilenler de İstanbul'da toplanır ve buradan Almanya ve ABD'ye ihraç olunurdu. Büyükbaş hayvan derisi ise ülke ihtiyacına yeterli olmadığı için ithal edilirdi. 1970'li yıllardan sonra deri giysi üretiminde bir atılım başgöstermiş ve küçükbaş deri ihracatı yasaklanmıştır. Günümüzde giysilik deri imalatında büyük artışlar olmuş ve bunun sonucunda da ters yönde bir deri akışı meydana gelmiştir. Halen küçükbaş ham deri ihtiyacımızın yüzde 50'si dış ülkelerden ithalat yolu ile sağlanmaktadır. İstanbul hem küçükbaş ham deri ithalatında hem de mamul deri imalatında başı çekmektedir.

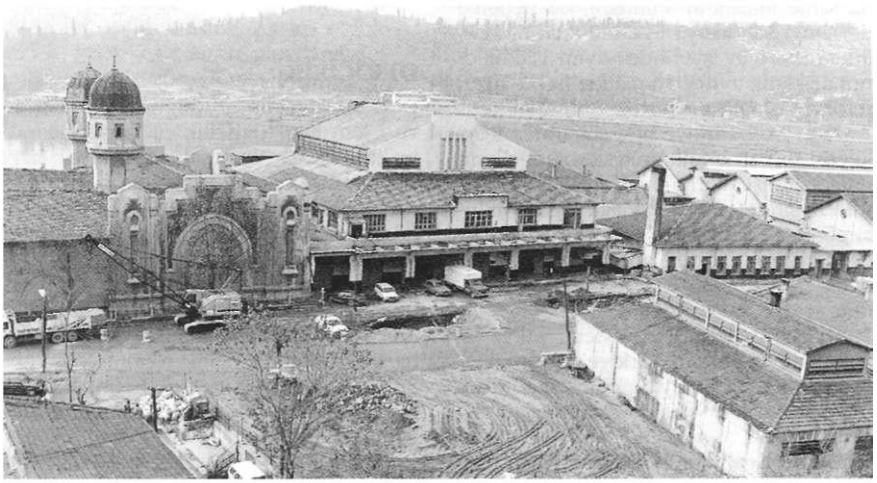

Uzun süre ham deri ihtiyacının karşılandığı Sütlüce Mezbahası, 1990.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Sütlüce Mezbahası'nm kapanmasından sonra kesim işi Tuzla'da yeni kurulmuş olan modern mezbahada sürdürülmektedir. Nisan **1993**'ten itibaren Kazlıçeşme'deki deri fabrikaları da aynı bölgede kurulmuş bulunan Organize Deri Sanayii Bölgesi'ne taşınmıştır.

HASAN YELMEN

DERNSCHWAM, HANS

(23 Mart 1494, Brux [bugün Çek Cumhuriyeti'nde MostJ - 1568 sonlan, Kremnica) Alman gezgin.

Macar asıllı olan Dernschwam Bohemya'da doğdu, Viyana ve Leipzig üniversitelerinde okudu.

1533'te Avusturya Arşidükü Ferdinand tarafından istanbul'a gönderilen ve başında Pécs Piskoposu Anton Vrancic (1504-1573) ile Macar asilzadesi Ferenc Zay (1498-1570) bulunan bir elçilik heyetine katıldı. 22 Haziran'da Viyana'dan yola çıkan heyet 16 Temmuz'da Budin'e ve oradan Tuna'dan gemilerle Belgrad'a ve karayoluyla Niş ve Sofya üzerinden 25 Ağustos'ta İstanbul'a vardı.

Heyet İstanbul'a geldikten iki hafta sonra Avusturya ve Alman elçilerinin daha önce barındıkları Eminönü civarındaki Yahudi mahallesinde bulunan kervansaraydan, bundan böyle Alman elçiliği olarak kullanılacak olan, Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Külliyesinin parçası olan kervansaraya (Elçi Hanı) taşınırlar. Bu fırsatla yazar külliyenin ve kervansarayın ayrıntılı bir tasvirini yapar. Bir Bizans kilisesinin yerine yapılan kervansaray 1539'da yenik düşen Alman ordusunun tutsaklarını barındırmıştı. Elçilik heyetine verilen erzak bahanesiyle de zamanın yiyecek âdetlerinden ve fiyatlarından uzun uzun söz edilir. Aynı dönemde, Fransız elçisinin, bir Rum evini satın alıp yerine bir elçilik binası inşa ettiğini de yazar ki bu, bugünkü Fransız Sarayı için en eski kayıtlardan biridir.

Dernschwam'in İstanbul'da görmüş olduğu yerler, Ayasofya, Yedikule'deki Karamanlılar kilisesi (bugün Ayios Kostantinos ve Eleni), ki bu fırsatla bu topluluk hakkında ilginç bilgiler verilir, yapılmakta olan Süleymaniye Camii, çarşı ve bedestenler, Çemberlitaş'm yakınında olan Tavuk Pazarı, Avrat Pazarı, Atmeydanı'dır.

Ayrıca kentin ahşap evlerinden ve neden oldukları yangınlardan söz edilir. Bunların dışında çoğu zaman günlük biçiminde yazılan metinde, olaylar, kentte yaşayan yabancılar, Osmanlı paşaları ve aileleri, Yahudi cemaati hakkında çok sayıda bilgi vardır.

İstanbul'da bir buçuk yıl kaldıktan sonra Dernschwam, yeni elçi Busbecq(-*) ile birlikte 9 Mart 1555'te yola çıkarak Amasya'da kışlayan I. Süleyman'ın (Kanuni) yanına gitti. 23 Haziran'da geri döndükten sonra, 3 Temmuz'da, Busbecq'le birlikte yola çıktı ve 11 Ağustos'ta Viyana'ya vardı.

Dernschwam bu tarihten sonra hayatını Viyana'da ve kuzey Macaristan'da geçirir. Büyük bir olasılıkla 1568 sonlarında

ölür. Osmanlı topraklarına yapmış olduğu seyahatin günlüğü Franz Babinger(->) tarafından *Hans Dernschuıam 's ' einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)* adıyla yayımlanmıştır (Münih-Leipzig, 1923, tıpkıbasım 1984). Yaşar Önen tarafından yapılan Türkçe çevirisi *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (Ankara, 1987) adıyla basılmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

DERSAADET

Der-i Saadet de denmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında, başkent anlamında İstanbul'a verilen unvanların en yaygınıdır. "Mutluluk kapısı" anlamına gelen bu resmi ad, daha önceki Konstantiniyye, Âsitane(->) deyimlerinin yerini almış, 20. yy'm başında ise Dersaadet'in yanısıra Darii'l-Hilafetü'l-Aliyye (halifelik başkenti) deyimi de kullanılmıştır.

Dersaadet, çeşitli dönemlerde İstanbul'a verilen Asitane, Darü'l-Hilâfe, Darü's-Saltana, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Südde-i Saltanat, Pây-ı Taht-ı Saltanat, Dergâh-ı Selâtin, Deraliyye vb Osmanlıca başkentlik unvanlarının en yaygınıdır. Diğerleri, İstanbul'un salt başkentliğini vurgulayan birer deyimken, Dersaadet ve Deraliyye, 19. yy'daki gelişmelerle Bilad-ı SelaseG» ile diğer kasaba ve Boğaz köyleriyle kentsel bütünlük sergileyen yeni metropolün birer adı oldu. Bunda, Osmanlı sarayının Beşiktaş'a taşınması. Boğaziçi'ne yazlık saraylar ve sefaret binaları yapılması da etkili olmuştur. Bununla birlikte Galata ve Beyoğlu semtlerinde oturan yabancılar ve azınlıklar, İslami bir ad saydıkları Dersaadet ve Deraliyye yerine, kentin Bizans dönemindeki bir adı olan Kostantinopl'u kullanmaya başlamışlardır.

Abdülmecid döneminden (1861-1876) itibaren, resmen "başkent" anlamında kullanılması yaygınlaşan Dersaadet deyiminin, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha da yerleştiği ve pek çok kurumun özel adıyla bütünleştiği izlenir. Posta ve Telgraf Nezareti'nin zarflara "Dersaadet" mührü vurdurtması bu yıllarda-

Derunî Mehmed Efendi Tekkesinin doğu cephesi. 1970.
H. Necdet İşli arşivi

dır. Resmi yazışmalarda da "Fransa'nın Dersaadet Büyükelçisi", "Dersaadet havadisi", "Sadrazam hazretlerinin Dersaadet'e avdetleri" vb deyimler sıkça geçer. Diğer yandan resmi yayınlarda basım yerinin İstanbul olduğu çoğunca "Dersaadet" veya "Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye" deyimleriyle gösterilmiş; günlük yaşamda da "Dersaadet matbuatı", "Dersaadet gazeteleri", "Dersaadet'te mukim", "Dersaadet'e gitti" vb deyimler yerleşmiştir. İstanbul'daki pek çok şirket adının önüne "Dersaadet" sözcüğünü getirirken bazı resmi kuruluşların da örneğin "Dersaadet Cemiyet-i Sulhiyesi" (Ticaret Mahkemesi), "Dersaadet Karakollar Ferikliği" (İstanbul İnzibat Komutanlığı) vb adlar aldığı görülür.

NECDET SAKAOĞLU

DERUNÎ MEHMED EFENDI TEKKESI

Eminönü İlçesi'nde, Vezneciler'de, Kalenderhane Mahallesi'nde, Derunî Mehmet Efendi Sokağı ile Hallacı Mansur Sokağının kavşağında, günümüzde İÜ Zooloji Enstitüsü binasının bulunduğu alanda yer almaktaydı.

Nakşibendî tarikatından Derunî Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1811) tarafından tesis edilmiş olan bu tekkenin inşa' tarihi tam olarak tespit edilememekte, ancak banisinin vefat tarihinden dolayı 18. yy' ın son çeyreğinde veya 19. yy'ın başlarında yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. 19. yy'm ikinci yarısında yenilendiği anlaşılan ahşap tekke binası 1925'ten sonra bakımsız kalarak harap düşmüş, İstanbul Üniversitesi tarafından kamulaştırılarak yıktırılmış, yerine Fen Fakültesi' ne bağlı Zooloji Enstitüsü inşa edilmiş, bu arada Derunî Mehmed Efendi'nin kabri Hallacı Mansur Sokağı ile Bozdoğan Kemeri Caddesi'nin köşesine taşınarak üzerine, aslı ile hiçbir ilişkisi olmayan betonarme bir türbe kondurulmuştur.

Kaynaklarda "Derunî Tekkesi" olarak da anılan bu kuruluşun sonuna kadar Nakşibendîliğe bağlı kaldığı, burada perşembe günleri ayin icra edildiği, 1885' te bir erkek ile üç kadının tekkede ikamet ettiği, 20. yy'm başlarında Maliye Nezaretimden yılda 1.200 kuruş tahsisatı olduğu tespit edilmektedir. Derunî Mehmet Efendi'den sonra posta geçen şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Ancak, Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi postnişinlerinden Konyalı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin (ö. 1823) halifelerinden Şeyh Veliyüddin Efendi'nin (ö. 1861) bu tekkenin meşihatını üstlendiği, vefatında Karacaafımet'e gömüldüğü, ayrıca Şeyh Bekir Efendi adında bir şahsın 1889'da bu görevde bulunduğu tespit edilmektedir.

Tamamen ortadan kalkmış olan binanın mimari özellikleri, Necdet İşli Arşivinde bulunan plan krokileri ve fotoğraflar sayesinde büyük ölçüde aydınlanmaktadır. Derunî Mehmed Efendi Tekkesi, son devirde İstanbul'da çok sayıda inşa edilmiş olan ve çevrelerini saran meskenlerle gerek malzeme (ahşap), gerekse de tasarım açısından tam bir uyum sağlayan ufak boyutlu bir yapıdır. Ahşap iskeletli olan duvarlar içerden bağdadi sıva, dışardan ahşap kaplama ile donatılmış, çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Tekkenin, Hallacı Mansur Sokağı üzerindeki kuzey kesimine tevhidhane ile türbe, güney kesimine ise, Derunî Mehmet Efendi Sokağıma açılan iki katlı harem-selamlık kanadı yerleştirilmiştir. Kare planlı (6x6 m) tevhidhaneye, batı ve kuzey yönlerine açılan iki kapıya sahip bir giriş taşlığından geçilmekte, söz ko-

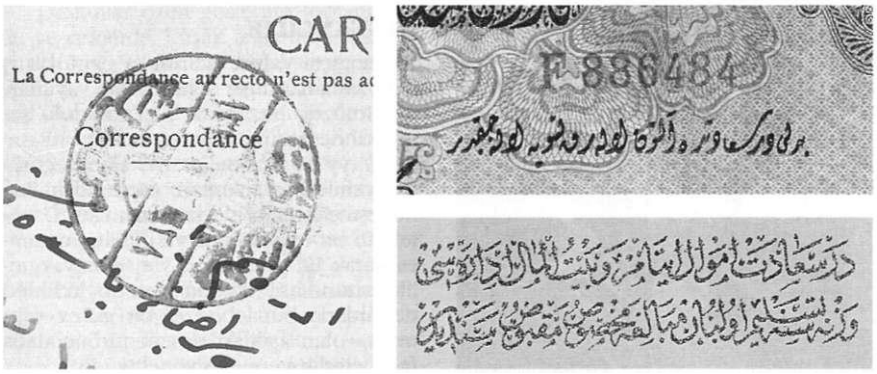

21.2.1330 (6 Mart 1913) tarihli bir posta kartında yer alan Dersaadet ve Şehzadebaşı damgası (solda), bir Osmanlı banknotundan "Bedeli Dersaadet'te altın olarak tediye olunacaktır" ibaresini taşıyan ayrıntı (sağ üstte), "Dersaadet Emvâl-i Eytâm ve Beytülmâl İdaresi" makbuzundan aynı ibareyi taşıyan ayrıntı (sağ altta).
Fotoğraflar Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

nusu taşlıktan kadınlara ait fevkani mahfile çıkılmaktadır. Kıble eksenine göre yönlendirilmemiş olan tevhidhanenin basık kemerli basit mihrabı güneydoğu köşesindedir. Harem-selamlık kanadına bitişik olan güney duvarı sağırdır. Kuzey duvarı boyunca, kare kesitli ahşap dikmelerle donatılmış iki katlı mahfiller uzanmakta ve sokağa bakan iki pencere bulunmakta, doğu duvarında da türbeye açılan bir kapı ile iki pencere yer almaktadır.

Tarikat yapılarına özgü bir biçimde ibadet mekânına bağlanan türbe, yapının kuzeydoğu köşesinde, sokakların kesiştiği noktada yer alır. Tek katlı türbenin, ahşap iskeletli ve moloz taş dolgulu cephelerinde her iki sokağa birer pencere açılmış, dikdörtgen açıklıklı olan bu pencereler ahşap pervazlarla çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla kapatılmıştır. Hallacı Mansur Sokağı üzerindeki kuzey cephesine, pencerenin sol yanına, günümüzde muhdes (özgün olmayan) türbenin duvarında bulunan kitabe levhası yerleştirilmiştir. Sülüs hatla yazılmış olan ve herhangi bir tarih içermeyen bu mensur kitabede Derunî Mehmed Efendimin tekkenin banisi olduğu belirtilmekte ve ruhu için Fatiha talep edilmektedir. Türbe Derunî Mehmed Efendi ile daha sonra tekkenin postuna geçmiş iki şeyhe ait, üç adet ahşap sandukayı barındırmaktadır.

Derunî Mehmet Efendi Sokağı üzerinde yer alan ve tamamen sivil mimarinin özelliklerini sergileyen harem-selamlık cephesinin ekseninde, zemin katta, yanlardan topal pencerelerle kuşatılmış bir kapı, üst katta da yarım altıgen biçiminde bir çıkma göze çarpar. Çıkmada ve cephenin yan kesimlerinde dikdörtgen açıklıklı giyotin pencereler sıralanmaktadır. Girişi izleyen ve bir kuyu ile donatılmış olan zemin kat taşlığından farklı boyutlarda mekânlara girilmekte, arka bahçeye çıkılabilmekte ve bir merdivenle üst katın sofasına ulaşılmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 51; Âsitâne, 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 42-43, no. 58; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ.* 14; *İhsaiyat* II, 19; "Derunî Mehmed Efendi Sokağı", *İSTA,* VIII, 4515-4516; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976, s. 30.

M. BAHA TANMAN

DERVIŞ ALI MESCIDI

Derviş Ali Mescidi, Dırağmarida Derviş Ali Mahallesi'nde Dilmaç Sokağı'ndadır.

Banisi vakfiyesine göre Mimar Derviş Ali'dir. Bazı kaynaklarda mescit, Mimar Sinan'm tezkirelerine atfen "Gümrükhane kurbünde Emir Ali Çelebi" olarak geçmektedir. Kabri bugün bilinmemekle beraber, vakfiyesinde Bostancıbaşı Osman Mahallesi'nde bulunan kabri üzerinde veya mescidinde cüz okumak kaydına rastlıyoruz.

Çatılı ve bir minareli olan mescidin dış ölçüleri 13,50x9,05 m'dir. İki sıra tuğla ve bir sıra taş ile yepyeni olarak tamir edilmiştir. Yanlarda üçer, mihrap duvarında iki pencere vardır. Mescidin son

Derviş Ali Mescidi
Aras Neftçi, 1990

cemaat yeri de camiye dahil edilmiş ve girişi sol tarafa alınmıştır. Minaresi mihrap duvarına bitişiktir. Kesme taştan ve tuğladan kare bir kaide üzerinde uzun bir pabuçtan sonra sekiz kenarlı fakat kısadır. Şerefe yerine her yüze bir ezan penceresi açılarak, gövde içinden kullanılmaktadır. İstanbul'da pek az örneği kalan bir tarzdadır. Ayrıca kısa kurşun külahı üzerinde alem yerine bir Mevlevî sikkesi kondurulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 109; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 416: R. M. Meriç, "Bayezid Camii Mimarı". *AÜİlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi,* II (1957), s. 30-31; Meriç, *Mimar Sinan,* 30, 87; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 77; Kuran, *Mimar Sinan,* 309; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 285.

1. AYDIN YÜKSEL

DER-YEĞYAYAN, ZAVEN

(1869, Bağdat veya Musul - Haziran 1947, Bağdat) Ermeni patriği.

İlköğrenimini Bağdat'taki Ermeni okulunda gördü. Daha sonra aynı şehirde

Zaven Der-Yeğyayan
Armaş Ruhban Okulu, 25. Yıl Hatıra Kitabı, İstanbul, 1914.
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

birkaç yıl öğretmenlik yaptı. Aralık 1890' da Armaş'taki (bugün Kocaeli İli'ne bağlı Akmeşe) ruhban okuluna girdi. 1895'te mezun olduktan sonra, 26 Mayıs 1896' da Zaven adıyla rahip takdis edildi. Okul müdürü Başpiskopos Mağakya Ormanyan tarafından öğretmen tayin edilen Rahip Zaven Der-Yeğyayan bir süre sonra İstanbul'a gelerek 1897-1907 arasında Samatya ve Hasköy'deki Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. Daha sonra Anadolu'ya geçerek önce kilise işleri müfettişliği görevinde bulundu. 1901'de Erzurum ruhani önderi (marhasa) tayin edildi. Aynı görevi 1908-1909'da Van'da, 1909-1913 arasmda da Diyarbakır'da sürdürdü.

Der-Yeğyayan 1910'da Ermenistan' daki Eçmiadzin Başpatriklik Katedralinde episkopos takdis edildi. Ağustos 1913' te Türkiye Ermenileri patrikliği görevine seçildi. Aynı yılın kasım ayında İstanbul'a gelerek 79'uncu patrik olarak I. Zaven adıyla görevine başladı. 1915'te Ermeni tehcirine karşı Osmanlı hükümeti nezdindeAralık yaptığı protestolar sonuçsuz kaldı. Ağustos 1916'da da tutuklanarak sürgüne gönderildi.

Der-Yeğyayan 19 Şubat 1919'da İstanbul'a gelerek yeniden makamına oturdu. 12 Şubat 1920'de Londra'ya gitti. Oradan Paris'e geçti. İngiltere Kralı V. George, Fransa Cumhurbaşkanı Paul Deschanel' le,Aralık İngiltere Başbakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Millerand ve Yunanistan Başbakanı Venizelos'la görüşmelerde bulundu. Haziran 1920'de İstanbul'a döndü. 1922'de İstanbul'u terk etmek zorunda kalarak, önce Kudüs'e sonra da Bağdat'a gitti.

Zor yılların patriği olan I. Zaven döneminde günümüzdeki patrikhane binası ilk kez kullanılmaya başlandı. Yine onun döneminde kurulan Fakirlere Yardım Kurulu yıllar boyu kimsesiz çocuklara ve muhacirlere yardım eli uzatmıştır.

Hayatının son yıllarında anılarını kaleme aldı. Bir boğaz hastalığı nedeniyle konuşamaz hale gelen Der-Yeğyayan, Bağdat'ta vefat etti; naaşı 10 Haziran 1947' de Kudüs'e nakledilerek, orada toprağa verildi.

KEVORK PAMUKCİYAN

DESTANCLUK

Başlangıçta yalnız İstanbul'a özgü bir iş iken zamanla diğer şehirlere de yayılmış, günümüzde ise ancak bazı Anadolu şehirlerinde görülmektedir.

19. yy'da İstanbul'da her alanda görülen yenileşme atılımları, toplumdaki haberleşme isteğini de kamçılamıştı. Gazetelerin bir haberleşme ve bilgilenme aracı olarak 19. yy'rn ikinci yarısında yaygınlık kazanması, öteden beri söyledikleri destanlarla buna benzer bir görev yapmakta olan âşıkları destan türüne daha fazla ağırlık vermeye yöneltti.

İstanbul'da gezici gazete satıcılarının öncülüğünü yapmış olan destancılar, yanık sesli, başıboş ve biraz da gösterişli gençler arasından çıkardı. İstanbul'da ilk gazeteler sucu, tütüncü dükkânlarıyla ba-

zı kıraathanelerde satılırken destancılar kollarına aldıkları, tek yaprak üzerine basılmış bir deste destanı kalabalık yerlerde yüksek sesle tanıtıp, yanık yanık okuyarak başlarına biriken meraklılara satarlardı.

Bu dönemi yaşayanlardan yazar Sermet Muhtar Alus, bir destan satıcısı delikanlıyı tanıtırken giyim kuşamını şöyle tasvir eder: Başta kalıpsız bir fes vardır, kaküller perişan ve perçemler afilidir. Omuzdan düğmeli yelek, ucu belden aşağı sarkık, bacakta yarım Fransız pantolon, genellikle çıplak ayaklarda yumurta ökçeli terlik yemeni karışımı bir ayakkabı bulunur. Destancı, bakışları baygın, gözleri mahmur, sakalı tıraşsız olmalı; yayık ağız ve çatlak sesle, bazen makamlı okuyanları da görülmekle birlikte, bağırmalıydı.

Kolunda beyaz, sarı, pembe, yeşil gazete ya da helvacı kâğıdına basılmış destan yaprakları ile Galata Köprüsü'nün üstünde ya da iki başındaki meydancıklarda, Yeni Caminin arkasında, Mahmutpaşa Yokuşu'nda, Kapalıçarşı'nın içinde ya da kapı önlerinde, Bitpazarı'nda ve Balıkpazarı, Galata, Tophane, Beyoğlu gibi külhanbeylerinin, ayaktakımmm uğrak yeri olan meyhanesi bol semtlerde destancılara rastlamak mümkündü. Özellikle toplumun her kesiminden insanların ilgi duyacağı yeni bir olay olmuşsa destancı âşıkların herkesten önce haber alıp bunları destan haline getirmeleri uzun sürmezdi. Halk arasında acısı unutulmayan olaylar için de güncelliği uzun süre devam eden destanlar yazıldığı olmuştur.

19. yy'da destancılık destan yazan ve bastıran destancı âşıkların yönetimindeydi. Bir tür gazete yayımcısı gibi çalışan tanınmış destancılar vardı. Destanlarına numara verenler, destan yaprağının altında dağıtım adresi belirtip mührünü basarak mühürsüz nüshaların sahte olduğunu duyuranlar da vardı. Destancı âşık destanlarını kendisi de bastırıp satabileceği gibi gezici destancılara toptan satarak bir tür üreticilik de yaparlardı. Destanlar genellikle yaprak halinde basıldığı gibi 4, 8, 16 sayfalık risaleler halinde basıldıkları da olurdu.

Destanlar özen gösterilip toplanmadığı ve ceplerde, kuşak aralarında saklanıp yıpratıldığı, güncelliği geçtikten sonra bir köşede unutulduğu için günümüze çok azı ulaşabilmiştir. Elde bulunan destanların incelenmesiyle bu işi meslek haline getirmiş destancı âşıklardan bazılarının adlarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bunlar arasında güncel olayları çok iyi izleyerek 19. yy'ın sonlarından 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar uzun bir süre destancılık yapmış olan Eyüplü Mustafa Şükrü(-0 eserleriyle ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında önemli destancı âşıklardan Mehmed Kemâli(->), Mehmed Safvet, Vasıf Hiç, Âşık Razî, Destancı Behçet, Fıtnat gibi isimler belirlenmektedir.

Destancılık artık günümüz istanbul'unda unutulmuştur. Ancak 1980'li yılların sonuna kadar zaman zaman Trabzon, Samsun, Bolu, Adapazarı gibi şehirlerde bastırdıkları destanları, boyunlarına astıkları teyplerden etraflarına biriken meraklılara dinleterek satan son destancılara Yeni Cami arkası, Beyazıt Meydanı gibi yerlerde arada sırada rastlanırdı. Son yıllarda bunlar da görülmez olmuştur.

Eyüplü Mustafa Şükrü'nün 1917'de Rusya ile imzalanan mütareke üzerine yazdığı "Moskoflarla Mütareke ve Sulh" destanı. *M. Sabri Koz koleksiyonu*

İstanbul'da destancılık Ermeni aşuğlar tarafından da sürdürülmüştür. Özellikle Nâmî(->), Bîdârî(->), Lisânî gibi aşuğlann Arap ya da Ermeni harfleriyle yaprak ya da risale halinde basılmış destanları, bu şairlerin de istanbul hayatının güncellik taşıyan her yönüyle ilgilendiklerini göstermektedir.

Destancılık 19. yy'rn son çeyreğinde şarkı, türkü ve kanto sözü satıcılığı gibi yeni bir mesleğin doğmasına da yol açmıştır. Yeni çıkan ya da çok beğenilen şarkıları tek yaprak üzerine ya da risale halinde bastıran şarkı sözü satıcıları son yıllara kadar varlıklarını korumuşlardır.

Bibi. Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!,* İst.. 1926, s. 247-257, 277-282, 313-318; Kaygılı, *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri,* İst., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvehanelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943; A. Balım, *Destanlar ve Türküler,* Ankara, 1957; "Destanlar, Destanlar", *İSTA,* VIII, 4521-4523; S. M. Alus, "Destan. Destan Satıcıları", *İSTA,* VIII, 4523-4524; K. Z. Gencosman, *Türk Destanları,* İst., 1972; Bayrı, *İstanbul Folkloru* (1972); C. Öztelli, *Uyan Padişahım,* İst., 1976; T. Acaroğlu-F. Ozan, "Türk Halk Ozanları ve Destanları Kaynakçası", *Folklora Doğru,* S. 47-48-49, (1978);'Y. Çotuksöken-M. S. Koz, "Destan", *TDEA,* II, 263-271; M. S. Koz, "Aşık Edebiyatımızda Destan ve Destan Konuları", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler,* II, Ankara, 1985, s. 92-104; ay, "19. Yüzyıl Aşuğlarından Nâmî ve Divançesi", *IV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri-Bildiriler,* Eskişehir, 1991, s. 231-235; A. Yalçın, "19. Asır Türk Edebiyatında Destan", *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri-Bildiriler,* Eskişehir, 1987, s. 373-384; ay, "19. Asır Türk Halk Edebiyatında Destan", *777. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* II, Ankara, 1986, s. 427-439.

M. SABRİ KOZ

DESTANLAR

İstanbul, âşıkların 17. yy'dan bu yana büyük ilgi gösterdikleri bir şehirdir. Yeniçeri Ocağı'ndan yetişen büyük âşıklar yanında çeşitli zamanlarda uğrayıp geçen, bir süre burada yaşayan taşralı âşıklar şi-

irlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak İstanbul'dan söz etmişlerdir (bak. âşık edebiyatı).

Âşık edebiyatında konu bakımından herhangi bir sınırı olmayan tek tür olan destanlar tarihe, toplum hayatına ışık tutan belgeler olarak da değer taşırlar. **19**-yy'da matbaacılığın özellikle de taşbasmacılığm yaygınlaşmasıyla destancılık da bir meslek halini almış, kendi yazıp bastırdığı ya da basımevlerinden temin ettiği destanları şehrin kalabalık yerlerinde yüksek sesle ve çoğu zaman ezgiyle okuyup satan destancılar da ortaya çıkmıştır (bak. destancılık). İstanbul üzerine yazılmış destanlardan en eskisi 1660'taki büyük yangınla ilgilidir. Ermeni aşuğlardan Aznavuroğlu tarafından yazılmış, iki bölümden ve 14 dörtlükten oluşan bu destan, tarihsel kaynaklar tarafından da doğrulanan bilgiler içermektedir. İstanbul yangınları, şehrin tarihinde önemli bir yer tuttuğu için her dönemde söylenmiş yangın destanları bu doğal afetle iç içe var olan İstanbul'un tarihi gibidir.

17. yy'm ünlü yeniçeri âşıklarından Âşık, Kâtibi, Kuloğlu, Kayıkçı Kul Mustafa doğrudan doğruya İstanbul üzerine şiir söylememişler, ancak padişahlardan, savaşlardan, kazanılan zaferlerden söz etmişlerdir. Âşık Ömeı(->) bütünüyle İstanbul'u anlatan ilk destanın sahibidir. 17 dörtlükten oluşan *İstanbul Destam'nda* şehrin bazı kapı ve semtlerinden söz edilir, buraların özellikleri dile getirilir.

IV. Mehmed'in tahtan indilmesi (1687) üzerine padişahın çok sevdiği kadınlardan Afife Kadın tarafından söylenen destan da çok dar bir çevreyle ilgili olmakla birlikte İstanbul halkı arasında yayılabildiği ölçüde eski padişah yanlılarının duygularına seslenmiş olmalıdır. 18. yy âşıklarından Abdî(->) doğrudan doğruya İstanbul'u anlatan hece ve aruzla söylenmiş şiirlerin sahibidir. **22** Mayıs 1766' da İstanbul ve çevresinde büyük bir deprem olmuş, birçok bina yıkılmış, pek çoğu da harap olmuştur. Ermeni asıllı şairlerden Pere (ya da Bedros) bu doğal afet için kavuştakları üçer mısralık **26** kıtadan oluşan bir destan yazmıştır. Aynı deprem için Ceryanoğlu (yak. 1730-1813) mahlaslı bir aşuğ tarafından da **11** dörtlükten oluşan bir destan söylenmiştir. Her iki destanda da depremin şehirde yarattığı tahribatla halkın içine düştüğü sıkıntılı durum dile getirilmiştir.

19. yy, âşık edebiyatında bir canlanma ve büyük isimler yetiştirme çağıdır. Aynı zamanda destan türünün büyük bir yaygınlık kazandığı, toplumda yarı edebi bir dille haberleşme, etkileşme ortamı yarattığı bir dönemdir. Bu yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan gazeteler yanında tek yaprak halinde basılıp satılmak suretiyle halka hitap eden, halkm duygu ve düşünce dünyasını yansıtıp bir tür halkın sesi olan destanlar da görülmeye başlanmıştır. Destan, bu işi meslek edinenlerin elinde farklı boyutlar kazanmış, birtakım nazım kusurları taşısa da geleneğin devamına yardımcı olmuştur.

19. yy İstanbul'uyla ilgili ilk destanlardan biri Nigâri mahlaslı bir âşık tarafından 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması üzerine söylenmiştir. Nigârî, 17 dörtlükten oluşan destanında isyancılardan yana olduğunu, III. Selim döneminde (1789-1807) yapılan yeniliklerden hoşlanmadığını açıkça belirtmiş, yeni padişah IV. Mustafa'yı ve isyancıları övmüştür.

II. Mahmud'un padişah olmasında etkili olan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın hazin sonu da (bak. Alemdar Olayı) İstanbul'da söylenmiş bir destana konu olmuştur. Derviş Osman mahlaslı bir yeniçeri âşığın destanında sadrazamın konağmın basılması, yeniçerilerle çarpışan paşanın ölümü, isyanm Nizam-ı Cedid ve sekbanların çağrılmasıyla yatışır gibi olması, IV. Mustafa'nın boğdurulmasıyla, isyanm bastırılması hikâye edilmektedir.

Tarihte Vak'a-i Hayriye diye de anılan Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılması (1826) İstanbul açısından da çok önemli bir olaydır. Beş yüzyıl boyunca devletin en büyük silahlı gücü ve son yüzyıllarda da baş belası olan Yeniçeri Ocağı, kanlı bir biçimde ortadan kaldırılmış, olayın tanıklarından olduğu tahmin edilen Ispartalı Seyranî de 30 dörtlükten oluşan *Vak'a-i Hayriye Destanını* söylemiştir. Destanda olay tarihsel belgelerde anlatıldığı biçimde sıralanmış, padişaha karşı duyulan sevgi dile getirilmiştir.

19. yy âşıklarından İstanbullu Gülzârî II. Mahmud'un ölümü (1839) üzerine bir destan söylemiş, böylece halkın çok sevdiği bu padişahın ardından toplumun duygularını dile getirmiştir. 29 dörtlükten oluşan bu destan Anadolu ve Rumeli'de büyük bir yaygınlık kazanmış, bu dönemde yazılan cönk ve mecmualarda ilk biçimi bozularak da olsa yaygın olarak yer almıştır. Destanda padişahın hastalanıp ölmesi, Abdülmecid'in tahta geçmesi acıklı bir dille anlatılmış, gerçekleştirdiği yeniliklerle kendini kabul ettiren genç padişah için gözyaşı dökülmüştür.

Tanzimat'ın ilanı da Şevkî mahlaslı bir âşığın destanına konu olmuş; 18 dörtlüklük destanda dünyanın bozukluklarından söz edilmiş, halk Tanzimat'a itaat etmeye çağrılmıştır.

Abdülaziz'in ölümünden (1876) sorumlu tuttuğu devlet adamlarını öldürmek için Midhat Paşa'nm konağını basan Çerkeş Hasan'm yaptıklarını (bak. Çerkeş Hasan Olayı) anlatan 27 dörtlüktük *Şehid Olan Zevât-t Kiramlann Destanı* Ahmed Hayret Dağıstan! tarafından söylenmiştir.

19. yy'm sonları ile 20. yy'm ilk çeyreğinde İstanbul'la ilgili destanların sayısında büyük artış olmuştur. Semai kahveleri, çalgılı kahveler, tulumbacı mekânları, Galata Köprüsü'nün iki başı ve Yeni Cami arkası, çarşı ve pazar yerleri destancıların yüksek sesle okuyup satış yaptıkları yerlerdir. Belli muhitlerde ad bırakmış ünlü tulumbacıların ölümü (bak. tulumbacı destanları), şehrin dört bir yanını harabeye çeviren yangınlar (bak.

I S T A N B U L D E S T A N ı

Coşkun sular gibi çağladım, aktım
Bülbül gibi âh ü efgânımız var
Şadırvan altların seyrine baktım
Ahurkapısı'nda seyrânımız var

Akıntıya saldık biz de gemimiz
Çatladı'da mevcud oldu cümlemiz
Kumkapı'da sürdük zevk-ı demimiz
Çok şükür Yezdan'a devrânımız var

Ben seni severim tâ ki ezelî
Takınmış başına fıstık kazeli
Sereserpe Yenikapı güzeli
Lângakapısı'nda yaranımız var

Davud Paşa arayerde yücedür
Samatya'nın sefaları iy(ü)cedür
Narlıkapı hepisinden üçedir ,
Köşk ü saray ile unvanımız var

Yedikule enbiyâlar durağı
Silivrikapı'da yanar çerağı
Yenikapu dervişlerin ocağı
Mevlevihane'yle devranımız var

Topkapı kilidin kimse açamaz
Edirnekap(ı)sı'na konan göçemez
Eğrikapı'dan üç adam geçemez
Meyyitler elinden efgânımız var
(...)

Ne hoş bula Petro kuy(u)su yerini
Yenikapı iyân itmez sırrını
Ayakapısı'nda gördüm birini
Ağlardı yangından viranımız var

Cibâli'de içtim aşkın dolusun
Baştan başa seyreyledim yalısın
Tüfenkçiler zabteylemiş delisin
Unkapanı gibi mizanımız var

Ayazmakap(ı)sı'nda dayana durdum
Odunkapısı'nm darlığın gördüm
Borcu olanlara Hak ide yardım
Zâlimlere çengel, urganımız var

Zindankapısı aşikâr olunur
Borcu onların bağrı delinür
Her ne millet ister isen bulunur
Baba Cafer gibi zindanımız var

Balıkçılar şikârına dolaşur
Müşteriyi aldatmağa uğraşur
Gümrükte de dîdebanlar savaşur
Üsküdar'dan gelür kervanımız var

(...)

Bağçekapısı'ndan taşra irince
Yalıköşkü'nün önüne varınca
Topkapı'nun toplarını görünce
Kanlıca'dan gelen kurbânımız var

Pâdişâh) âleme kaldı duâ
Muammer ola feyziyle ulemâ
Cümle erbab-ı devlet hep vüzerâ
Sultan Ahmed gibi bir Hân'ımız var

Aşık Ömer muradın Hak'tan dile
Şâir olan bunun mânâsın bile
Bizden sonra nice şâirler gele
Ko disünler dilde destanımız var

ÂŞIK ÖMER

M. F. Köprülü, *Türk Sazşâirleri,* II, Ankara, **1962,** s. **300-302**

yangın destanları), çeşitli amaçlarla işlenmiş cinayetler, Kurtuluş Savaşına kadar süren ve toplumu derinden etkileyen önemli savaşlar, bu dönem destanlarının bellibaşlı konularını oluşturur.

19- yy'da yaşanan büyük kolera salgını da (1865) Ermeni aşuğlardan Nâmî ile Fevrî adlı âşık tarafından destanlaştırılmıştrr. Bu salgınla ilgili olarak söyleyeni belli olmayan iki destan daha basılıp satılmıştır. 10 Temmuz 1894 günü İstanbul'da büyük yıkıma yol açan deprem için Halit Hoca adlı bir âşık tarafından 22 dörtlükten oluşan *Büyük Hareket-i Arz Destanı* yazılmış, halkın çektiği acılar dile getirilmiştir.

19. yy İstanbul destanlarının konularından birini de şehrin çeşitli yerlerinde bulunan çarşı ve hamamlar oluşturur. Segâhî'nin 36 dörtlükten oluşan *İstanbul Çarşısı, Kalpakçüarbaşı Destanı,* İstanbul'u ziyaret eden bir taşralının gözüyle Bahçekapı'dan başlayarak Mahmutpaşa, Mercan ve Kapalıçarşı'yı hayranlıkla tasvir eder. Tosyalı Âşık Mustafa'nm İstanbul hamamlarını anlatan 150 dörtlüklük uzun destanı, Konyalı Âşık Mehmed'in 19 dörtlüklük *Bayezid Hamamı Destanı,* Âşık Veysel'in 20 dörtlüklük *Üsküdar Büyük Hamam Destanı* şehir hayatında önemli bir yeri olan hamamların yapısı ile, çalışanlar ve buralarla ilgili gelenekler bakımından tanıtıldığı önemli belgelerdir. 19. yy destanlarında eski İstanbul meyhane, kahvehane ve berberleri de tanıtılır, buralardaki esnaf güzellerinden söz edilir. Bu tür destanlara örnek olarak Sivaslı Âşık İbrahim'in 17 dörtlüklük *Balıkpazarı Meyhaneleri Destanı,* Âşık Râzî'nin 17 dörtlüklük *Üsküdar Balaban İskelesi Kahvehaneleri Destanı,* Sivaslı Veli'nin Küçükpazar'daki bir berber güzelini tasvir ettiği **26** dörtlüklük *Berber Destanı* verilebilir.

Beşiktaşlı Gedâî(->) de 19. yy İstanbul'u üzerine destan söylemiş âşıklardandır. *Vasf-ı İstanbul* başlıklı 31 dörtlüklük destanında şehirde görülen ahlak bozukluğundan söz edilir; Frenk özentisi, dinsel inançların zayıflaması, tarikatların bozulması, dünyanın iyiye gitmediği açıkça belirtilir. Gedâî eski İstanbul hovardalarının korkulu belası olan baskınlardan birini anlatan ve çapkınlığın nelere yol açtığını çarpıcı bir dille sergileyen 23 dörtlüklük *Baskın Destanîyte* da bir destan türünün öncülüğünü yapmıştır. Ayrıca, bir İstanbullu hanımla evlenen fakir bir gencin başına gelenleri anlattığı 28 dörtlüklük bir destanda geçen yüzyılın evlenme gelenekleriyle, bu yolla kurulan aile hayatının çarpıklıkları sergilenir.

Kayserili Seyranî'nin, Zileli Fedayî'nin, Aşuğ Namî'nin doğmdan doğruya İstanbul'a seslenen destanları 20. yy'da bu/yolu izleyen Yusuf Acıkök, Talibi ve Âşık Veysel'e de örneklik etmiş, âşıklar övgü ve yergilerini destanlara dökmüşlerdir.

II. Meşrutiyetin (1908) basın hayatına getirdiği serbestlik, destan yayımcılığında da görülmüş, sayı ve çeşit bakımından dikkati çekecek ölçüde bir artış olmuştur. Naçârî'nin 27, Mehmed Safvetln 19 dörtlükten oluşan destanları bu döneme övgüler sıralayan örneklerdendir.

Bu dönemde yetişen Eyüplü Mustafa Şükrü(-0, Mehmed Kemalî(->), Mehmed Safvet gibi destancı âşıklar dikkati çekmektedir.

20. yy İn ikinci yarısmda da toplumdaki yerini koruyan destancılık, daha çok taşralı âşıkların Kore Savaşı (1950-1953), Dumlupınar Denizaltısı (1953) ile Üsküdar Vapuru'nun (1958) batışı, 27 Mayıs 1960 harekâtı, Kıbrıs olayları ve savaşı (1963-1974) ile Varto depremi (1966) konulu destanlarıyla İstanbul dışında yaşamaya devam etmiştir.

Günümüze kadar kaç destan basıldığını kesin olarak tespit etme olanağı yoktur. Ancak 1928'e kadar 200, bu tarihten sonra da 1.500 destan basıldığı tahmin edilmektedir. 1934'ten sonra basılanlar bir ölçüde derlendiği için eski harfle yazılmış destanlara nispetle daha azı kaybolmuştur.

Bibi. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Destanlarımız", *İkdam,* S. 144 (31 Mart 1914): M. F. Köprülü. *Türk Sazşairleri,* II-III, İst., 1940-1941; ay, *Türk Sazşairleri,* I-V, Ankara, 1962-1965; Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!,* İst., 1926, s. 247-257, 277-282, 313-318; S. N. Ergun, *XLX'uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaşlı Gedâî.* İst.. 1933; O. C. Kaygılı, *İstanbul da Semaî Kahveleri ve Meydan Şairleri.* İst.. 1937; M. Y. Dağlı, *Tokatlı Gedâî Hayatı ve Eserleri,* İst., 1943; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943: A. Balım, *Destanlar ve Türküler,* Ankara, **1957;** K. Pamukciyan. "Aznavuroğlu", *İSTA,* III, 1728-1729; "Destan, Destanlar", *İSTA,* VIH, 4521-4523; S. M. Alus, "Destan, Destan Satıcıları", *İSTA,* VIII, 4523-4524; H. Diizdaroğlu, *Halk Şiirinde Türler,* Ankara, 1969; M. S. Özeğe. *Eski Hatflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,* I-V, İst., 1971-1979; K. Z. Gencosman, *Türk Destanları,* İst., 1972; C. Öztelli. *Uyan Padişahım,* İst., 1976; T. Acaroğlu-F. Ozan, "Türk Halk Ozanları ve Destanları Kaynakçası", *Folklora Doğru,* S. 47-48-49, İst., 1978; Y. Çotuksöken-M. S. Koz, "Destan", *TDEA,* II, 263-271; M. S. Koz, "Âşık Edebiyatımızda Destan ve Destan Konuları", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler,* II, Ankara, 1985, s. **92**-104; ay, **"19.** Yüzyıl Aşuğlannndan Nâmî ve Divançesi", *İV. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı ve Yunus Emre Semineri (11-13 Mayıs 1987),* Eskişehir, 1991, s. 231-235; H. Avni Yüksel, *Âşık Seyrânî Hayatı ve Şiirleri,* Ankara, 1989; A. Yalçın, "19. Asır Türk Edebiyatında Destan", *I. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri (7-9 Mayıs 1983).* Eskişehir, "1987, s. 373-384; ay, "19. Asır Türk Halk Edebiyatında Destan", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* II, Ankara, 1986, s. 427-439; S. Sakaoğlu, "İmparatorluk Dönemi Saz Şâirlerinin istanbul'a Bakışları". *Türk Kültürü Araştırmaları.* (XXTX/**1**-2,'199D, Ankara, 1993, s. 307-325.

M. SABRİ KOZ

DESTARİ MUSTAFA PAŞA TÜRBESİ

bak. MUSTAFA PAŞA TÜRBESİ

DETHLER, PHLUPPE ANTON

(23 Eylül 1803, Kerpen - 3 Mart 1881, İstanbul) Alman tarihçi, arkeolog.

İlköğrenimini doğduğu kasabada gördükten sonra, 1815ten itibaren Köln'de gymnasium (lise) okudu. Burada klasik diller öğretmeni Franz Göllerin (1790-1853) geniş çapta etkisi altında kaldı. Yükseköğrenimini Berlin'de Friedrich-Wilhelms Üniversitesi'nde yaptı.

Dethier kendisine Avusturya Lisesi'nin idaresinin teklif edilmesi üzerine, 1847' de veya kısa süre sonra istanbul'a geldi ve ölümüne kadar burada kaldı. Avusturya Lisesi'nin başında olduğu yılda İstanbul'un eski eserleri üzerinde çalışmalarına başladı. İlk olarak Otto Frick (1832-1892) ile 1856'da Sultanahmet Meydanı'ndaki Burmak Sütun'u(-<) temizleyerek, gövdelerin üzerine kazılmış Platea zaferine katılan Yunan sitelerinin adlarını meydana çıkardı. Bundan sonra onun İstanbul'un eski eserleri ve antik çağ ile Bizans dönemine dair kitabeleri üzerinde makaleler yazdığı görülür. 1845'te Ahmed Fethi Paşa'nm (1801-1857) gayreti ile, Aya İrini Kilisesi'nin(-0 avlusunda Arkeoloji Müzesi'nin ilk çekirdeği kurulmuştu. Bu küçük koleksiyonun zenginleşmesi üzerine başına önce Âli Paşa'nın (1815-1871) sadareti ve Saffet Paşa'nın (1814-1883) maarif nazırı olduğu yıllarda, E. Goold(-0 adında İrlandalı bir öğretmen atanmış, fakat Mahmud Nedim Paşa'nın (1818-1883) sadareti yıllarında bu müdürlük lağvedilmiş, sadece konservatör (muhafız) olarak Avusturyalı Terenzio kalmıştı. Onun da bu makamda ancak bir yıl kadar kaldığı bilinir.

Ahmed Vefik Paşa 1872'de maarif nazırı olduğunda, Dethier'yi Müze-i Hümayun'a müdür olarak atadı.

Dethier büyük bir gayretle, müze koleksiyonunu zenginleştirmeye çabaladı. Bunun için çeşitli yerlerden aracılar sağladı ve onlar sayesinde müzeye eser getirtti. Koleksiyondaki eser sayısının çok artması üzerine, müze için Çinili Köşk tahsis edildi. Mayıs 1875'te bu tarihi binanın tahsisi yapılmasına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yüzünden yerleşme ancak 1880'de tamamlanarak açılış töreni ağustos ayında yapıldı. Bu sırada Dethier'nin sağlığı iyice bozulmuştu. Müze müdürü olarak Dethier, H. Schliemannln (1822-1890) Truva'daki kazılarında bularak Atina'ya götürdüğü hazineyi geri almak için mücadele etti, hattâ Nisan 1874'te iki avukatla Yunanistan'a gitti, fakat eserleri geri getiremedi. Eski eserlerin yurtdışına gitmesini kısıtlayan bir yönetmelik düzenledi, arkeoloji uzmanı yetiştirecek bir okulun gerekliliğini gösteren bir proje hazırladı. Müzedeki eski eserlerin envanter kayıtlarını düzenleyen bir dosya ile Mart 1880'de bir de katalog yazdı ise de bu basılamadı. Bu yöneticilik çalışmaları arasında bazı araştırmalarını da yayımladı. Viyana'da 1873'te düzenlenen sergi için Almanca ve Fransızca olarak İstanbul ve Boğaziçi'nin eserlerine dair bir kitap yazdı.

Dethier, 3 Mart 1881'de Beyoğlu'nda Çukurcuma Sokağı'nda no. 8'deki evinde öldü ve cenazesi 5 Mart günü kaldırılarak, Feriköy Katolik mezarlığında Carre St. Laurent'da gömüldü. Herhalde oğul-

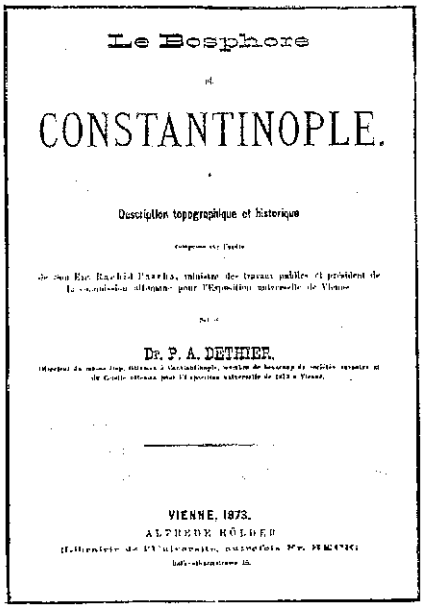

Le Bosphore

et

CONSTANTINOPLE.

Description topographique et historique

Dr. P. A. DETHIER.

VIENNE, 1873.

ALFRED HÖLDER

Dethier'nin *Le Bosphore et Constantinople* başlığını taşıyan kitabının giriş sayfası, 1873. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

lan tarafından yapılan mermer mezarının taşında onun "Osmanlı Müze-i Hümayun'un Müdürü" olduğu belirtilmiştir. Aynı mezarda bazı yakınları da yatmaktadır.

Dettıier, Türk müzeciliğinin ilk başında kurucu olarak yer alır. Osman Hamdi Bey (1842-1910) onun açtığı yolu geliştirmiş ve İstanbul müzelerini, dünyanın benzerleri arasında en başta gelenleri durumuna getirmiştir.

Dethier'nin ressamlığı da olduğu 1867' de düzenlenen Paris sergisinde teşhir edilen beş tablosundan anlaşılır. Sulubo-ya olarak 1864'te yapılmış ve Tekfur Sarayı'nı gösteren bir tablosu ise İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'ndedir.

Dethier'nin İstanbul'a dair eserlerinin başında Budapeşte'de basımına başlanan fakat yarım kalarak piyasadan çekilen, İstanbul'un fethinin kaynakları gelir. Bunların arasındaki Kritovulos tarihinin, C. Müller tarafından yayımlanmasının onu çok üzdüğü hattâ bu yüzden sinirlerinin bozulduğu söylenmiştir. Nafıa Nazırı Raşid Paşa'mn isteği üzerine. 1873'te Viyana Milletlerarası Sergisi için hazırladığı *Der Bosphor und Constantinopel* (Viyana, 1873) başlıklı küçük kitap ise *Le Bosphore et Constantinople* başlığı ile (Viyana, 1873) basılmıştır. Aynı eser B. Höhner ve B. Pâffgen tarafından tıpkıbasım olarak yeniden yayımlandığı gibi (Kerpen, 1981), Ümit Öztürk'ün Türkçeye çevirisi de basılmıştır *{Boğaziçi ve İstanbul,* 1st., 1993). İstanbul'da yaşayan Doğubilimci Andreas David Mordtmann (1811-1879) ile topladıkları İstanbul'un antik ve Bizans dönemi kitabe metinlerinin ise yalnız ilk fasikülü basılmıştır *{Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis...,* Viyana, 1864).

Bunların dışında Viyana İlimler Akademisi yıllıklarında, İstanbul Rum Edebiyat Kurumu (Hellenikos Filologikos Sillogos) yıllığında, İstanbul'da çıkan *L'Unires, Revue Orientale, Politique, Liltérairè et Scientifique* adlı dergide, *The Levant Herald, Le Courier d'Orient* vb gazetelerde genellikle İstanbul'un tarihi topografyası ile bazı anıtlarına dair makaleleri yayımlanmıştır. Bazı makalelerini ise ayrıca broşürler halinde İstanbul'da basılmıştır (tam bibliyografyası için bak. kitabının tıpkıbasımı, Kerpen, 1981, s. XIV-XVI).

Bibi. S. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Dethier Hakkında Notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* IX (i960), s. 45-52, resim 25-27; S. Aristorkis, "Nekrologia". *Hellenikos Philologikos Sillogos,* XIV (1880-1881), s. 79-81; H. Höhner, "Dr. Philipp Anton Dethier (1803-1881), Entwurf einer Lebensbeschreibung, *Keıpener Heimatblätter,* VI (1968), s. 304-312; B. Höhner-B. Päffgen, "Der Archäologe Ph. A. Dethier", *Das Rheinische Landesmuseum,* Bonn - Berichte, I (1981), s. 9-10; W. Nemetz, "Fünf Jahrzehnte Österreichische Schule in Konstantinopel", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv.* VII (1954), s. 310-335; B. Höhner-B. Paffen, "Philipp Antor Dethier als Archäologe und Historiker" ve S. Eyice. "Philipp Anton Dethier in Constantinopel", *Der Bosphor und Constantinopel,* yb, Kerpen, 1981, s. VI-IX ve X-XVI; S. Eyice, "Ölümünün Yüzüncü Yıldönümünde Istanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Kurucularından Dr. Philipp Anton Dethier". *Arkeoloji ve Sanat,* S. 16-17 (1982). s. 21-24.

SEMAVİ EYİCE

DEUTERON

Kelime anlamı "ikinci" olan Deuteron mevkiinin, Byzantion'dan(->) kuzeybatıya yönelen eski Roma yolunun, bugünkü ölçü birimleriyle başlangıçtan yaklaşık 3 km sonrasına rastlayan yer olduğu sanılmaktadır. Bu mesafeler, eski kara surlarının (Septimus Severus), Byzantion'daki Constantinus Forumumdan!-») (Çemberlitaş) geçtiği noktadan başlayarak hesap edilirdi.

I. Iustinianos(-») döneminden (527-565) sonra, bu yer, yaklaşık 20 m boyu ve 4 m'yi aşkın çapı ile dev bir anıtsal monolit sütun ile süslendi ve üzerindeki imparator heykelini tahrip eden 866 tarihli depreme kadar böyle kaldı. Deuteron Sütunu, Osmanlı dönemi İstanbul'unun ilk yıllarında sapasağlam ayaktaydı, fakat 1550lerde yıkıldı ve parçaları Süleymaniye Camii'nin yapımında kullanıldı.

Kaynaklara göre, sütunun yakınlarında, I. İustinianos tarafından yaptırılmış ve Azize Anna'ya adanmış bir manastır ile, II. İustinos zamanında (565-578) yapılmış bir saray bulunmaktaydı.

Ortaçağda çıkan bir rivayete göre, Deuteron adı, II. İustinianos'un, 705'te, o sıralar kullanılmayan Bozdoğan (Valens) Kemeri'nden(-») kente uzanan su borularını izleyerek Konstantinopolis'e ikinci kez girdiği yeri simgeliyordu. Yakın zamanlara kadar, bazı tarihçiler bu sözcüğü kentin Constantinus Suru dışında kalan ikinci mahallesinin adı olarak kabul ediyorlardı.

Bibi. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 518-522; Janin, *Constantinople byzantine,* 336-340.

ALBRECHT BERGER

DEVA GEÇİDİ

bak. FRESKO PASAJI

DEVATÎ MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Bülbülderesi'nde, Selman Ağa Mahallesi'nde, Selmani Pak Caddesi ile Şeyh Camii Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Kethüda Arslanağazade Mustafa tarafından 1061/1650'de Celvetî tarikatından Devatî (Divitçi) Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1657) için yaptırılmıştır. Kaynaklarda "Şeyh Camii Tekkesi" olarak da anılmaktadır. İlk yapıldığında, cami olarak da kullanılan tevhidhaneden başka derviş hücreleri, selamlık, harem, mutfak vb bölümlerden oluştuğu tahmin edilen tekkenin mimari programı, Devatî Mustafa Efendinin vefatından sonra inşa edilen türbesi ile genişlemiştir. Zamanla bu türbe ile camitevhidhanenin çevresinde bir hazire oluşmuş, Kazasker Beyazîzade Ahmed Efendi (ö. 1686), için bu hazirede bir türbe yaptırılmıştır. 19. yyln birinci yarısı içinde, büyük bir ihtimalle II. Mahmud döneminde (1808-1839) cümle kapısı yenilenmiş, bunun yakınına bir çeşme inşa edilmiştir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında harap durumda olan canıi-tevhidhane 1304/ 1886'da II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından, Bahri Paşa'mn denetimi altında yeniden inşa ettirilmiş, muhtemelen yine bu tarihte, tekkenin mensuplarından Hüseyin Hâkî Efendi'nin eşi Fatma Zehra Hanım tarafından Devatî Mustafa Efendi Türbesi yenilenmiştir. Ahşap olan haremselamhk kanadının da 19- yyln ikinci yarısı içinde yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu arada Beyazîzade Ahmed Efendi Türbesi ortadan kalkmış, 1925' ten sonra fonksiyonlarını yitiren birtakım tekke bölümleri tarihe karışmış, cami olarak kullanılmayı sürdüren camitevhidhane 1941 ve 1975'te onarım geçirmiştir. Devatî Mustafa Efendi Türbesi ile hazire bakımlı durumdadır. Yakm zamana kadar imam meşrutası olarak kullanılan harem-selamlık binası son yıllarda yıktırılarak yerine betonarme bir meşruta inşa edilmiştir.

Kuruluşundan 1925'e kadar Celvetî tarikatına bağlı bir zaviye olarak faaliyet gösteren Devatî Mustafa Efendi Tekkesinde cuma günleri ayin icra edildiği bilinmektedir.

Selmani Pak Caddesi üzerinde yer alan, küfeki taşı ile örülmüş cümle kapısı, yanlardan pilastrlar ile kuşatılmış, yuvarlak bir kemerle taçlandırılmıştır. Aynı malzemeden mamul olan çeşme, kilit taşı çıkık yuvarlak kemer, güneş motifi ve küre biçiminde alem gibi İİ. Mahmud döneminin ampir üslubuna(-») özgü ayrıntılar sergilemektedir.

Kagir duvarlı, ahşap çatılı olan cami-

tevhidhane, kareye yakın dikdörtgen planlı bir harim, enine dikdörtgen planlı, kapalı bir son cemaat yeri ve bunların sınırında, batı cephesinde yer alan bir minareden meydana gelmektedir. Kuzey cephesinin ekseninde bulunan girişin dikdörtgen açıklığı ile hafifletme kemerinin arasında, Mısrîzade Ali Rıza'mn ta'lik hattıyla yazılmış, II. Abdülhamid'in 1304/1886 tarihli ihya kitabesi bulunur. Manzum kitabenin metni Musa Kâzım Paşa'ya (ö. 1889) aittir. Aynı eksende yer alan dikdörtgen harim kapısının üzerinde ise yapının ilk inşa tarihini (1061/1650) veren, metni "Hafız" mahlaslı bir şaire ait, sülüs hatlı manzum kitabe yer almaktadır. Bunlardan başka, harimin içinde, ahşap levhalar üzerine kabartma olarak yazılmış, tarihsiz bir manzume daha bulunmakta, bu metinde tekkeye Hz Muhammed'e ait nalınların hediye edilmiş olduğu belirtilmektedir.

Cami-tevhidhanenin duvarları almaşık (iki sıra tuğla/küfeki taşı) örgü ile meydana getirilmiş, her cephede neogotik üslupta, almaşık örgülü sivri kemerleri olan ikişer pencere açılmış, son cemaat yerinin kapısı da aynı türde bir hafifletme kemeri ile taçlandırılmıştır. Harimin kuzey duvarı boyunca, zemini yükseltilmiş bir mahfil uzanmakta, bu mahfilin sınırında yükselen iki adet kare kesitli ahşap dikme, son cemaat yerinin üstünü işgal eden kadınlar mahfilinin, harim yönündeki çıkmasını taşımaktadır. Söz konusu fevkani mahfil, dikmelerin arasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiştir. Duvarlar eklektik üslupta kalem işleri ile bezenmiş, ince uzun dikdörtgenlerin sıralandığı çubuklu tavanın ortasına, iç içe üç kareden oluşan basit bir göbek oturtulmuştur. Gerek yuvarlak nişli mihrabın, gerekse de ahşap minber ile vaaz kürsüsünün herhangi bir özelliği yoktur. Düzgün kesme taş işçiliği sergileyen, kare kaideli, çokgen gövdeli minarenin, şerefeye kadar olan kesimi ilk inşa döneminden kalmadır. Son cemaat yerine açılan minare kapısının yanındaki duvar parçası, cami-tevhidhanenin ilk yapıldığındaki kuzey sınırını belgelemektedir.

Cami-tevhidhanenin kuzeyinde yer alan Devatî Mustafa Efendi Türbesi, kenarları birbirine eşit olmayan sekizgen biçiminde bir alanı kaplar. Batı yönüne açılan kapının ve kapının yanmdaki pencerelerin üzerine Devatî Mustafa Efendi'nin, tekkenin sekizinci postnişini Şeyh Ahmed Hasib Efendi (ö. 1897) ile eşi Necibe Hanrm'ın vefat tarihlerini veren, ayrıca türbenin II. Abdülhamid döneminde H. Hâkî Efendi'nin eşi F. Zehra Hanım tarafından yenilendiğini belgeleyen toplam dört adet kitabe yerleştirilmiştir. Dördü de manzum olan kitabelerden kapı üzerinde yer alan ikisi, kitabelerde hemen hiç kullanılmayan rık'a hattı ile, pencerelerin üzerindekiler ise talikle yazılmıştır.

Harem ve selamlık bölümlerini barındıran iki katlı ahşap bina da cami-tevhidhanenin batı yönünde bulunmakta, sıradan bir meskenin özelliklerini yansıtmaktaydı. Bu yapının hemen önündeki çokgen planlı şadırvanın üst yapısı tamamen yenilenmiştir.

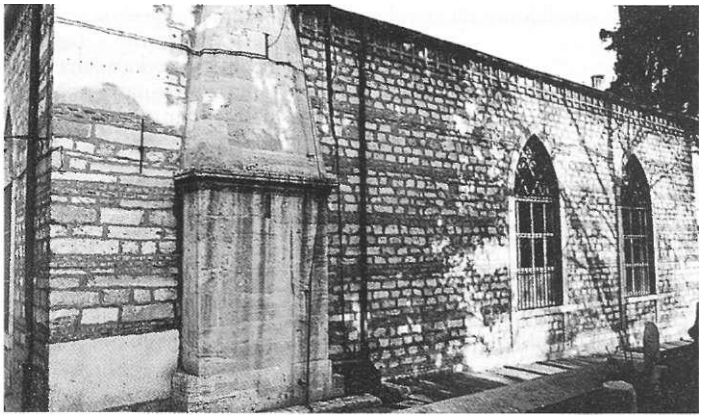

Devatî Mustafa Efendi Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin batı cephesi. *M. Baha Tanman, 1983*

Bibi. Kut, *Dergehname,* 231, no. 20; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 233-234; Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 174; *Âsitâne,* 4; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 62-63, no. 103, 66-67, no. 288; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 4; Raif, *Mir'at,* 97-98; *thsaiyat II,* 21; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 63; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 294-296, 344-347; H. K. Yılmaz, *Azız Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, 278-279.

M. BAHA TANMAN

DEVE HANI

bak. FATİH KÜLLİYESİ

DEVECİYAN, KAREKİN

(28 Şubat 1867, Harput - 8 Ocak 1964, İstanbul) Ermeni asıllı araştırmacı.

Harput'taki Fransız okulunda başladığı öğrenimini İstanbul'da Lusavoriç İdadisinde tamamladı. 1 Mart 1891'de Düyun-ı Umumiye İdaresine girerek Bursa (1903), Bandırma, Selanik (1905), Sivas (1908) ve Beyrut (1909) Düyun-ı Umumiye nezaretlerinde memurluk, muhasebecilik, gümrük resmi munzam başkontrolörlüğü, sandık amirliği, müteferrika kâtipliği gibi görevlerde bulundu. 1 Kasım 1910'da İstanbul Balıkhanesi merkez müdürlüğüne, 19 Kasım 1917'de balık işleri başmüfettişliğine, 1 Ağustos 1922'de balıkçılık başkontrolluğuna tayin edilmiştir. Düyun-ı Umumiye merkez idaresi kadrolarının tedricen kaldırılmasından dolayı 31 Mart 1927'de görevi sona ermiştir.

Deveciyanln taşrada geçen gençlik yıllarında, *Tesadüf ve Gülfidanı* isimli iki roman çevirisi ve İstanbul'da yayımlanmış haftalık dergilerde "K. Kemal" takma adıyla yazdığı fenni ve edebi makaleleri vardır.

Deveciyan Balıkhane müdürlüğünde bulunduğu yıllarda balıkları ve balıkçılı-

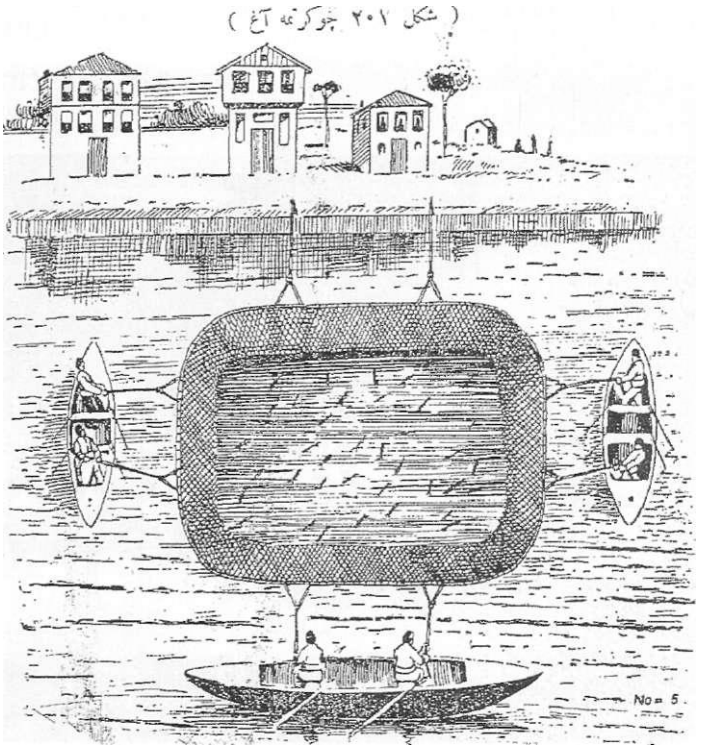

Deveciyanin *Balık ve* (İst., 1915) adlı yapıtından bir resim. *Gözlem Yayıncılık Arsivi*

ğın çeşitli tekniklerim daha yakından inceleme olanağım bulmuş ve bu konuda ihtisas sahibi olmuştur. Bunun sonucu *Balık ve Balıkçılık* (İst., 1915) adlı ünlü eserini yazmışür. Eserin sonuna ayrıca balığa ve balıkçılığa ait Türk balıkçılarının ağzından toplanmış, Fransızca karşılıkları da yazılı 60 sayfalık bir lügatçe eklenmiştir. Daha sonra eseri genişleterek *Pèche et pêcheries en Turquie* (İst., 1926) adıyla Fransızca olarak da yayımlamıştır. Eser Avrupa bilim çevrelerinde de takdirle karşılanmış ve italyan zoolog Ninni tarafından İtalyancaya tercüme edilmiştir. Balıkçılık konusuna ilgi duyanlar için çok zengin bir kaynak olan eser Türkiye'deki deniz ve tatlı su balıkları ile deniz canlılarını, av aletleri ile dalyan ve avlanma tekniklerini içerir. Ayrıca kitapta İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nin bir bölümündeki, dalyan ve voli yerlerini, midye tarlalarını gösteren detaylı bir harita yer alır.

ALİ PASİNER

DEVEKUŞU KABARE TIYATROSU

Kabare türünün tanınmasını, sevilmesini ve yaygınlık kazanmasını sağlayan, Haldun Taner, Ahmet Gülhan, Metin Akpınar, Zeki Alasya'nın 19ö7'de İstanbul'da kurduğu topluluk.

Topluluğun ilk oyunu, 1 Aralık 1967' de Sıraselviler'deki Kulüp Onay'da oynanan Haldun Taner'in yazdığı, Çetin İpekkaya'mn sahnelediği *Vatan Kurtaran Şaban'dıt.* Topluluk daha sonra, yine Sıraselviler'deki bugün (1994) Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu'nun içinde bulunduğu Kulüp 12'ye taşmdı. Halit Akçatepe, Funda Postacı, Yalçın Gülhan, Oya Alasya, Orhan Aydmbaş, Meral Küçükerol topluluğun ilk dönemindeki oyunlarda rol alan sanatçılardan bazılarıdır. 1968-1970 arası, çeşitli yazarların skeçlerinden oluşan *Bu Şehr-i İstanbul ki* ile Boris Vian'm *Generalin Beş Çayı,* 1970'te *Astronot Niyazi,* 1971'de *Ha Bu Diyar,* 1972'de İonesco' dan *Gergedan* ve *Dün-Bugün,* 1973'te *Aşk u Sevda* ve *Dev Aynası* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıktı. 1973'ten sonra kabarelerinin içeriğini daha popüler konulardan seçen topluluk 1973-1975 arasında *Yar Bana Bir Eğlence, 191*'5-197'6' da *Haneler* ve *Yalan Dünya* adlı oyunları sahneledi.

Topluluk 1977-1978 sezonunda, o yıla kadar oynadıkları oyunlardan hazırladıkları seçmelerden oluşan *Çıktık Açık Alınla* adlı çalışmayla, kuruluşunun onuncu yılım kutladı. Haldun Taner ve Ahmet Gülhan, topluluğun başlangıçta saptadığı çizgiden uzaklaştığı, giderek düzeyini düşürdüğü gerekçesiyle 1978'de ayrılınca, Devekuşu Kabare Tiyatrosu Metin Akpınar ve Zeki Alasya'nın yönetiminde çalışmalarını sürdürdü. 1978-1980 arasında topluluk, *Biz Bize Benzeriz* ve *Taşıtlar* adlı oyunları sahneledi. 1980'den sonra oyunlarının tarzını değiştirdi, müziğin ağırlıklı yer aldığı, star oyuncuların biçimlediği oyunlar sahneledi. *Beyoğlu Beyoğlu, Aşk Olsun, Geceler, Deliler, İnsanlığın Lüzumu Yok, Şuna Buna Dokunduk* adlı oyunlarla 1991'e kadar çalışmalarını sürdüren topluluk, Harbiye Konak ve Beyoğlu Fitaş sinemalarında geniş bir seyirci kitlesiyle buluştu.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu, kumlusundan itibaren başta Haldun Taner olmak üzere, İsmet Küntay, Sadık Şendil, Umur Bugay, Kandemir Konduk, Ferhan Şensoy, Aziz Nesin, Oktay Arayıcı, Ülkü Tamer, Cengiz Gündoğdu gibi birçok oyun yazarının oyunlarına ve skeçlerine çalışmalarmda yer verdi. Metin Akpınar ve Zeki Alasya, 1991'den sonra reklam, televizyon skeçleri ve sinema çalışmalarına yönelince, Devekuşu Kabare Tiyatrosu, tiyatro çalışmalarına ara verdi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DEVEOĞLU MESCIDI

bak. HOCA HAMZA MESCİDİ

DEVLET KLASIK TÜRK MÜZIĞI KOROSU

Klasik Türk musikisinde ilk resmi icra topluluğudur. Osmanlı döneminden bu yana İstanbul'da başta DarüTElhân (sonradan İstanbul Belediye Konservatuvarı) olmak üzere, musiki dernekleri ile özel musiki meclislerinin yarattığı yoğun bir icracı ve dinleyici birikimi oluşmuştu. Özellikle İstanbul Belediye Konservatuvarı bünyesindeki Türk Musikisi İcra Heyeti'nin 1950'li yıllarda pazar günleri Şan Sineması'nda verdiği konserler seviyeli bir dinleyici kitlesi oluşturmuştu. Ancak, değişen şartlarda bu icra topluluğu 1970' li yıllarda eski işlevini yitirdi.

İstanbul'un musiki hayatında doğan bu boşluğu doldurmak amacıyla, 1965'ten başlayarak Nevzad Atlığ ile Yılmaz Öztuna tarafından altyapısı hazırlanan Devlet Klasik Türk Müziği Korosu zamanın TRT Genel Müdürü İsmail Cem'in de destekleyici programları, dönemin Kültür Bakanı Rıfkı Danışman'ın ve bakanlık müsteşarı Emin Bilgiç'in çabaları ile 15 Kasım 1975'te İstanbul'da kuruldu. Topluluğun ilk çekirdek kadrosunda, İstanbul Belediye Konservatuvarı'ndan kadrolarıyla gelen Nevzad Atlığ, Mefharet Yıldırım, Gülseren Güvenli, Necdet Yaşar, Ender Ergün, İncilâ Denizalp (Bertuğ) ve Yurdagül Eroğlu bulunuyordu.

N. Atlığ, M. Yıldırım, N. Yaşar, Cüneyt Kosal ve Y. Öztuna'dan oluşan ilk sanat kurulunun İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum'da açtığı sınavlarda yalnızca İstanbul'da sonuç alınabildi. İlk kadroyu İstanbul Belediye Konservatuvarı'ndan yetişen musikiciler oluşturdular. Daha sonraları Devlet Korosu ile aynı tarihlerde kurulmuş olan İTÜ Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nm yetiştirdiği genç icracılar çeşitli zamanlarda açılan sınavlarla koro bünyesine alındılar.

Topluluk icra biçimi yönünden ana çizgileriyle Mesud Cemil'in koro anlayışı-

İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu AKM Büyük Salonu'nda verdiği bir konserde, 1991. *Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu Müdürlüğü'nün izniyle, fotoğraf Sami Güner*

m sürdürmektedir. Koronun konser programları ise, Türk musikisi repertuvarındaki yerleri sağlam, değeri tartışılamayacak klasik eserlerden oluşmaktadır.

Topluluğun ilk konseri 22 Şubat 1977' de Ankara Devlet Konser Salonu'nda gerçekleşti, istanbullu musikiseverler koronun 1977'den başlayarak Atatürk Kültür Merkezi'nde verdiği konserlerle yeni bir kurumun daha farklı bir icra tarzı ile geleneksel pazar sabahı konserlerine kavuştular. 1985'ten sonra başka şehirlerde de devlet koroları kurulması üzerine koronun adına İstanbul kelimesi eklendi.

Kuruluş amacı klasik Türk musikisini üst düzeyde icra etmek, yaymak ve yaşatmak olan koro, İstanbul'daki konserlerinin yanısıra yurtiçinde çeşitli şehirlerde, üniversitelerde, yurtdışında ise kimi zaman bütün koro üyelerinin, kimi zaman da bir grup icracının katılmasıyla Tunus, Cezayir, Mısır, Almanya ve Amerika'da konserler ve seminerler verdi.

Bugün 51 ses **(26** kadın, 25 erkek) ile 25 saz sanatçısından (5 keman, 4 kemence, 3 viyolonsel, 2 kanun, 3 tanbur, 5 ney, 3 ud) oluşan koroyu kurulduğu günden bu yana devlet sanatçısı Nevzad Atlığ yönetmektedir. Şef yardımcılığını ise 1984'e kadar Mefharet Yıldırım yürütmüş, bu görevi daha sonra onun emekliye ayrılması üzerine kurumun müdürü Ender Ergün üstlenmiştir.

1991'de UNESCO için bir CD dolduran İstanbul Klasik Türk Müziği Korosu' nun bugüne kadar 10 kaseti, **6** plaklık bir albümü ile 17 CD'si yayımlandı. Verdiği konserlerin ses ve görüntü kaydı ile çeşitli nota koleksiyonlarının bulunduğu bir arşivi olan koro, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nm işbirliğiyle fasiküller halinde klasik eserlerin notalarını da yayımlamaktadır.

INCİLA BERTUG

DEVLET KONSERVATUVARJ

Müzik ve sahne sanatları alanlarında eğitim ve öğretim vererek çeşitli dallarda üstün nitelikli sanatçılar yetiştirmeyi amaçlayan Devlet Konservatuvarı "İstanbul Devlet Konservatuvarı" adıyla 1971-1972 öğretim yılında kurulmuştur. 1973-1982 arasında sırasıyla Kültür Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü bünyesinde yer alan kurum 1982'de 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Geçmişte yönetiminde besteci Ahmet Adnan Saygun, Cemal Reşit Rey ve Bülent Tarcan'm da görev aldıkları Devlet Konservatuvarı'nda sırasıyla Fuat Turkay (1970-1972), Muzaffer Uz (1972-1973), Hamdi Bektaş (1974), İlhan Usmanbaş (1974-1976), Ersin Onay (1978-1980), Özer Sezgin (1980-1988) ve Ergican Saydam (1988-1990) müdürlük yapmışlardır.

1993-1994 öğretim yılında konservatuvarın yönetim kurulu Nuri İyicil (müdür), Fevziye İnal (müdür yardımcısı), Afşar Timuçin (üye), Müşfik Kenter (üye), Ergen Korkmaz'dan (üye); konsevatuvar kurulu ise, Nuri İyicil (müdür), Fevziye İnal (müdür yardımcısı), Reşit Erzin (müzik bölümü başkanı), Cengiz Tanç (kompozisyon ve orkestra şefliği anasanat dalı başkanı), Judith Uluğ (piyano anasanat dalı başkanı), Saim Akçıl (yaylı çalgılar anasanat dalı başkanı), Mehmet Ali Boğuç (üflemeli ve vurmalı çalgılar anasanat dalı başkanı), Yıldız Dağdelen (sahne sanatları bölümü başkanı-opera anasanat dalı başkanı), Müşfik Kenter (tiyatro anasanat dalı başkanı), Meral Tunalı (bale anasanat dalı başkanı), Filiz Ali (müzikoloji bölümü başkanı) ve Ahmet Yürür'den (folklor ve etnomüzikoloji anabilim dalı başkanı) oluşmaktadır.

Müzik Bölümü'ne bağlı kompozisyon ve orkestra şefliği, piyano-arp-gitar, yaylı, üflemeli ve vurmalı çalgılar; sahne sanatları bölümüne bağlı opera, tiyatro, bale anasanat dalları ile müzikoloji bölümüne bağlı genel müzikoloji ve müzik tarihi, folklor ve etnomüzikoloji anabilim dallarında lisans eğitimi verilen Devlet Konservatuvarı'nda bu eğitime hazırlayıcı tam ve yarı zamanlı, ortaöğretim düzeyinde programlar da bulunmaktadır. Konservatuvarın lisans dönemi mezunlarına Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler enstitülerinde verilen lisansüstü öğretimle geleceğin sanatçı ve öğretim elemanı kadroları oluşturulmaktadır. Devlet Konservatuvarı'nda **1993**-1994 öğretim yılında kadrolu ve ek görevli **168** öğretim elemanı ile toplam 420 öğrenci bulunmaktadır.

NURİ İYİCİL

DEVLET OPERA VE BALESI

İstanbul Belediyesi Şehir Operası'mn devamıdır (bak. Şehir Operası). 14 Temmuz 1970'te yürürlüğe giren bir yasayla, opera ve bale toplulukları. Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü'nden ayrılarak Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğüne bağlanmış, İstanbul Belediyesi Şehir Operası da İstanbul Devlet Opera ve Balesi admı almıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi ilk gösterisini 12 Nisan 1969'da İstanbul'un modern anlamda ilk kültür merkezi olan Kültür Sarayı'nm açılış kuüamaları içinde gerçekleştirmiştir. İlk olarak Ferit Tüzün'ün "Çeşmebaşı" balesi ile Verdi'nin "Aida" operası sahnelenmiştir. 27 Kasım 1970'te çıkan yangında büyük hasar gören Kültür Sarayı onarılarak 1978'de Atatürk Kültür Merkezi adıyla yeniden açılmıştır. Kültür Sarayı'nın 1970'te yanmasıyla buradaki etkinliklerine zorunlu olarak ara veren İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971-1978 arasında gösterilerini Maksim Sahnesi ve Şan Tiyatrosu'nda sahnelemek zorunda kalmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin kuruluşundan Kültür Sarayı'nın yanmasına kadar geçen dönem içinde sahnelediği operalardan bazıları şunlardır; Donizetti'nin "Lucia di Lammermoor", Ferit Tüzün'ün "Midasin Kulakları", Verdi'nin "Othello" ve "La Traviata" operaları. Aynı süre içinde İstanbul Belediyesi Şehir Operası koreograflarınca oluşturulan bale grubunun çalışmaları "opera baleleri" ile sınırlı kalmıştır. Bale çalışmalarının düzenlenmesi ve sürekliliğin sağlanabilmesi için 1969'da yurtdışından davet edilen İngiliz Kraliyet Balesi öğretmenlerinden Alan Carter'ın opera içinde bale okulu kurma amacıyla başlattığı atılımlar Kültür Sarayı'nın yanmasından dolayı sanatçının ülkesine geri dönmesiyle yarım kalmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971' den 1978'e kadar geçen süre içinde Verdi'nin "Rigoletto", "Aida"; Puccini'nin

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin "1993 İstanbul Yılı" kutlama etkinliklerine katıldığı Umberto Giordano'nun "André Chénier" operasından bir sahne.
Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğü 'nün izniyle

"Madam Butterfly" gibi klasik operaların yanında Ahmed Adnan Saygun'un "Yunus Emre Oratoryosu" ve 1973'te İstanbul Festivali etkinlikleri çerçevesinde İstanbul'da ilk kez sahnelenen "Köroğlu" operası gibi Türk bestecilerinin eserlerini de sahnelemiştir.

Bu dönemde bale etkinlikleri Güloya Aruoba'nın bale sanat yönetmenliğine getirilmesi ve balenin özerkliğine kavuşturulmasıyla hız kazanmıştır. Konuk koreograf Alfred Rodriguez'in katılımıyla gerçekleştirilen düzenli çalışmalar sonunda İstanbul Devlet Balesi ilk gösterisini 31 Mart 1973'te Ulvi Cemal Erkinin "Köçekçe", Menotti'nin "Sebastian" ve Cari Orff un "Catulli Carmina" adlı eserlerinden oluşan bir programla Maksim Sahnesinde sahnelenmiştir. Bu ilk gösteriyi "Coppelia" izlemiştir. 1974'te sahnelenen "Coppelia"mn İstanbul'da ilk kez baştan sona sahnelenen klasik bir bale eseri olması dolayısıyla İstanbul Devlet Balesi'nin dağarında özel bir yeri vardır. 1971'den sonra altı yıl Maksim Sahnesi'nde. bir yıl da Şan Sinemasinda etkinliklerini sürdüren topluluk, "Kuğu Gölü", "Raymonda", "Petruşka" ve Güngör Dilmenin aynı adlı oyunundan uyarlanan "Kurban" adlı baleleri sahnelemiştir. Duygu Aykalln besteci İlhan Mimaroğlu'nun müziği üzerine yorumladığı "Oluşum", Pavlina Ivanova'mn sahneye koyduğu "Carmen Süiti". C. Gounod'nun müziği üzerine Ricardo Dtıse'nm sahnelediği "Walpurgis Gecesi" ve Kenneth McMillan-Suna Şenel ortak tasarımıyla gerçekleşen "The Barrow", topluluğun Şan Sineması'nda sahnelediği son eserlerdir.

Devlet Opera ve Balesi, onarımı tamamlanan Atatürk Kültür Merkezinin 2 Mayıs 1978'de gerçekleşen ikinci açılışında G. Bizet'nin "Carmen" operasını sahnelemiştir. Bale ise bu açılış etkinliklerine birçok eseri yorumlamış olan Todd Bolenderln koreografilerini hazırladığı "Anılar", "Kavak Yeli", "Harika Mandarin" ve "Balanchine'e Armağan" adlı balelerle katkıda bulunmuştur.

Devlet Opera ve Balesi, kuruluşunun 10. yıldönümünde, İstanbul'un müzik hayatı açısından önemli etkinlikler gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki İstanbul Devlet Operası'nda sahnelenen ilk Türk opereti olması açısından önem taşıyan Cemal Reşit Reyin "Deli Dolu" operetidir. Eser 27 Şubat **1980**'de Atatürk Kültür Merkezinde sahnelenmeye başlamıştır. Aynı dönemde sahnelenen bir başka eser Okan Demirisin 'TV. Murat" operasıdır. İstanbul Devlet Opera ve Balesi ertesi sezon Mozart'ın "Figaro'nun Düğünü", Puccini'nin "La Boheme", G. Verdi'nin "Attila" operası gibi opera sanatının şaheserleri yanında Osmanlı tarahini, İstanbul'u ve Türkleri konu alan eserlere de yer vermiştir. Bunların içinde konusu 1916'da İstanbul'da geçen Leo Failin "İstanbul Gülü" adlı opereti ilk defa 28 Ocak **1989da** sahnelenmiştir. Osmanlı hayatını konu alan bir başka eser de Avmpa'da 18. yyln ortalarında Batılı besteciler arasında görülen "Türk operası" akımına ayak uyduran C. W. Gluck'un "Kadının Fendi Kadıyı Yendi" ("Der Betrogene Kadı") adlı operasıdır. Eser İstanbul'da ilk kez 3 Nisan 1992'de sahnelenmiştir. W. A. Mozart'ın "Saraydan Kız Kaçırma" adlı operası Avrupalı bestecilerce yazılan "Türk operaları" içinde en ünlüsüdür. İlk kez 13 Temmuz 1973'te İstanbul'da sahnelenen bu opera İstanbul Festivali çerçevesinde 1974' ten beri Topkapı Sarayı'nda sahnelenmektedir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin 1980-1992 arasında oyun dağarına kazandırdığı eserler arasında çağdaş Türk bestecilerinin ulusal ve evrensel nitelikli operaları göze çarpar. Bu operalar Okan Demiriş'in "Karyağdı Hatun" (1985), "Yusuf ile Züleyha" (1990) ve büyük opera türünde ilk Türk operası olarak kabul edilen A. Adnan Saygun'un "Kerem" (1991) adlı operasıdır. Aynı dönemde sahnelenen öteki eserler içinde, W. A. Mozart'ın "Bastien und Bastien" (1983), "Sihirli Flüt" (1986) ile, Shakespeare İn aynı adlı oyunundan uyarlanan C. H. Gounod'nun "Romeo ve Juliet", Otto Nicola'nın "Windsor'un Şen Kadınları" (1991) sayılabilir. İstanbul Devlet Opera ve Balesi bütün dünyada kutlanan 1991 Mozart Yılı etkinliklerine de özel bir programla katılmış, düzenlediği çeşitli konser, sergi, video gösterileri ve panellerin yanısıra Mozart'ın "Sihirli Flüt" ve "Don Giovanni" operalarmı da sahnelemiştir.

Bu dönemde bale dağarının odak noktasını Türk koreograflarının tasarımları oluşturur. Bunların içinde koreografisini Sait Sökmenin hazırladığı "Çark" (1986), "Konçerto" (1981) ve Aysun Aslan'ın E. Gismonti'nin müziği eşliğinde sahneye koyduğu "Çeşitlemeler" ve Philip Glass'ın müziği üzerine koreograf Geyvan McMillanln yorumladığı "Nemrutun Dansı" (1990) sahnelenen eserlerden bazılarıdır.

Klasik eserlerden çağdaş yorumlara kadar çok geniş bir repertuvarı olan topluluk "Nijinski İle Bir Akşam Üstü" (1987), "Prens İgor" (1988), "Antonius ve Kleopatra" (1989) ve İstanbul Devlet Balesi'nin kuruluşundan günümüze kadar birçok eseri yorumlayan ve 1992'de Türkiye'deki 20. sanat yılını kutlayan Alfred Rodriguesin koreografisini hazırladığı "Romeo ve Juliet" (1993) adlı baleleri 1980-1992 döneminde sahnelenmiştir. Ayrıca Rudolph Nureyev'in koreografisini hazırladığı, Patricia Ruanneln sahneye koyduğu, P. İ. Çaykovsky'nin "Uyuyan Güzel" adlı eseri (1986-1987) bu dönemin önemli gösterileri arasındadır. Sahnelenen baleler içinde Türk besteci ve koreograflarının ortak yapımları da yer alır.

1992'de perdelerini Donizetti'nin komik operası "Don Pascale" ile açan İstanbul Devlet Opera ve Balesi 19 Aralık 1992' de opera sanatının şaheserlerinden biri olarak kabul edilen R. Wagnerin "Uçan Hollandalı" operasını İstanbul'da ilk kez sahnelemiştir. Eser İstanbul'da sahnelenen ilk Wagner operası olması açısından ayrı bir önem taşır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi **"1993** İstanbul Yılı" kutlama etkinliklerine Umberto Giordano'nun "André Chénier" operasela katılmıştır. Aynı yıl içinde İstanbul Devlet Opera ve Balesi Ç. F. Gounod' nun "Faust" adlı operasını sahnelemeye başlamıştır. Goethe'nin aynı adlı dramından yararlanılarak Jules Barbier ve Michel Carré tarafından oluşturulan opera ilk kez 14 Kasım 1992'de İstanbul'da sahnelenmiştir. Avrupalı genç koreografların özgün çalışmalarından oluşturulan "Üç Bale" 1992'de sahnelenmeye başlayan bale etkinlikleri arasındadır. İstanbul'da ilk kez sahnelenen Leo Minkus'tın "Don Kişot" adlı balesinin galası 13 Mart 1993' te gerçekleşmiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi kurulduğundan bu yana düzenli olarak gerçekleştirdiği opera, bale, operet ve çocuk müzikallerinin yanısıra 1992'den başlayarak seyircisine kültürel ve sanatsal açıdan daha yoğun katkıda bulunabilmek amacıyla bir dizi yan etkinlik düzenlemeye başlamıştır. Başta Atatürk Kültür Merkezi olmak üzere Cemal Reşit Rey Konser Salonu, Kadıköy Haldun Taner Sahnesi ve Bakırköy Yunus Emre Kültür Merkezinde gerçekleştirilen etkinlikler içinde "sanatçıya saygı gecelerf'nin ilki Türk operasının oluşumuna büyük katkıda bulunmuş olan Leyla Gencer için 18 Ekim 1993'te Atatürk Kültür Merkezimde düzenlenmiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin müdürleri sırasıyla şu kişilerdir: Aydın Gün (1969-1978), Selahattin Evcil (vekâleten 3 ay), Mükerrem Berk (1979-1980), Okan Demiriş (1979-1980), Mustafa İktu (1980-1982), Âtila Manizade (1983-1984), Mükerrem Berk (1984-1986), Okan Demiriş (1986-1987), Mesut İktu (1987-1992) ve Yekta Kara (1992).

Bibi. M. Berk, "İstanbul Devlet Operası'nda İlk Türk Opereti Temsili", *Orkestra,* S. 126 (1984), s. 10; ***30.*** *Yılında İstanbul Devlet Opera ve Balesi (1960-1990),* İst., 1990-1991; J. Deleon, *Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi,* İst., 1993; C. M. Aitar, *Opera Tarihi,* I-IV, Ankara, 1982; O. Tanrıkulu, *Tarihsel Akışı İçinde Opera'da Türkler ve Türkler'de Opera,* İst.. 1983.

ESİN ULU

DEVLET SENFONİ ORKESTRASI

1914'te, İstanbul Konservatuvarı'mn başlangıcı sayılabilecek, musiki öğretimi ve eğitimi yanısıra halka konserler vermek için açılması düşünülen Darülbedayi'nin musiki bölümü, I. Dünya Savaşı sırasında Batı musikisi konserleri verebilecek düzeye gelemeden kaldırılmıştı. 1916'da kumlan Darü'l-Elhân'da(->) çalgı derslerine de yer verilmiş, ama bir Batı musikisi topluluğu kurulamamıştır.

İlk Batı musikisi icra topluluğu 1923' te kuruldu. Darü'l-Elhân'da görevli Zeki Üngör, Cemal Reşit (Rey), Ekrem Besim (Tektaş), Mesud Cemil, Muhiddin Sadak, Seyfettin Asal, Sezai Asal ve Nimet Vahit, Union Française'de düzenli oda musikisi konserleri verdiler. 1927'de, Belediye KonservatuvanG» öğretmen ve öğren-

çilerinden kurulu Senfoni Orkestrası, Seyfettin Asal, Cemal Reşit Rey ve Muhiddin Sadak yönetiminde dizi konserlere başladı. lÇ>44'te Senfoni Orkestrası'nm çalışmalarına ara verildi ve Cemal Reşit Rey yönetiminde, Belediye Konservatuvarı Yaylı Çalgılar Grubu kuruldu. Haziran 1945'te çıkan bütçe ile de Cemal Reşit Rey yönetiminde kurulan Şehir Orkestrası kısa bir süre sonra düzenli konserler vermeye başladı. Ancak, 1960'lı yıllarda, gerek yönetimin yetersizliği, gerekse Belediye Konservatuvarı'nın orkestrayı besleyecek yeterince eleman yetiştirememesi yüzünden bunalıma girdi ve Şehir Orkestrası, ileride kendinden saygı ile söz edilecek bir anı olmak üzere iken, devletleştirildi, istanbul Devlet Senfoni Orkestrası adını aldı.

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası, üçlü denen türde, büyük kadrolu bir topluluk halinde kuruldu. 1 Ağustos 1972'de, Devlet Bakanı İsmail Arar ile Kültür Müsteşarı Mehmet Önderin ilgi ve yardımlarıyla kurulan bu topluluğun başına Mükerrem Berk, genel müzik direktörlüğüne de Gotthold Efraim Lessing getirildi. Şef yardımcılığı görevini de Demirhan Altuğ üstlendi. Sonraları genel müzik direktörlüğüne Romen orkestra şefi Mircea Basarab, ondan sonra da ünlü orkestra şefi Anatole Fistulari atandı.

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası gerek Lessing, gerekse Basarab ve Fistulari'nin önderliğinde bir yükseliş dönemi yaşadı, daha sonra da İspanya, Çekoslovakya, Birleşik Amerika, Yunanistan, Almanya turnelerini gerçekleştirdi. İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nı yönetenler arasında Gustav Kuhn, Vassil Stefanov, Aaron Copland, Jean Perisson, G. Zdravkovic, Verónica Dudarova, Robert Wagner, Gabriel Bouillon, Konstantin İliev, Tama Vasary gibi dünyaca tamnmış şefler de vardır. Orkestranın konserlerine solist olarak katılan ünlü sanatçılar arasında, devlet sanatçısı solistler dışında, Yehudi Menuhin, Ion Voicu, Ludwig Streicher, Josef Sivo, Vaclav Hudecek, Viadimir Orlof, Milos Sadlo, Jean Pierre Rampal, Maurice Gendron, Heinrich Schiff, Peter Katin, Valeri Klimov, Andre Navarra, Dimitri Başkirov, Tamas Vasary, Minço Minçev sayılabilir.

PANAYOT ABACI

DEVLET TİYATROSU

İstanbul Devlet Tiyatrosu 1969'da kurulmuştur. Devlet Tiyatroları Genel Müdürlüğü, bu tarihe kadar İstanbul'a turneler düzenledi. Değişik yerlerde, özellikle Beyoğlu civarındaki salonlarda oyunlarını sahneledi. 1969'da Taksim'deki Atatürk Kültür Merkezimin (AKM) açılmasıyla Devlet Tiyatroları yerleşik bir sahneye kavuştu. Atatürk Kültür Merkezi'nin içinde yer alan Büyük Salon, Konser Salonu ve Oda Tiyatrosunda turneden gelen oyunlar sahnelenmeye başladı. Ancak 27 Kasım 1970 günü Atatürk Kültür Merkezi'nin yanması nedeniyle salonsuz kalan Devlet Tiyatroları, 1972'de Sıraselviler Caddesi'nin başındaki Venüs Sineması'nı (eski Majik Sineması) kiraladı. Atatürk Kültür Merkezi'nin onarımı bitince, Taksim Sahnesi adını alan Venüs Sineması'nm yanısıra, yangın öncesi kullandığı sahnelere kavuştu.

1978'de yerleşik kadrosunu oluşturan İstanbul Devlet Tiyatrosu, yerli ve yabancı onlarca oyun yazarının yapıtlarıyla perdelerini açtı. Bu sahnelerin yanısıra, kent içinde birçok semtteki salonda, kısa süreli oyunlar sahnelendi. 1993'te Devlet Tiyatroları'nm yerel birimlerini özerkleştirme anlayışına uygun olarak, İstanbul Devlet Tiyatrosu çatısı altmda denemeci çalışmalara yer veren Birim Tiyatro kuruldu. Birim Tiyatromun sahnesi ise, Atatürk Kültür Merkezi'nin yanındaki otoparkın altında yer alan deponun salona dönüştürülmesiyle oluşturuldu. Bugüne kadar **(1994)** Can Gürzap, Raik Almaçık, Bozkurt Kuruç, Zafer Ergin, Turgut Savaş, Tomris Oğuzalp, Sema Çeyrekbaşı İstanbul Devlet Tiyatrosu müdürlüğü görevinde bulundular.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

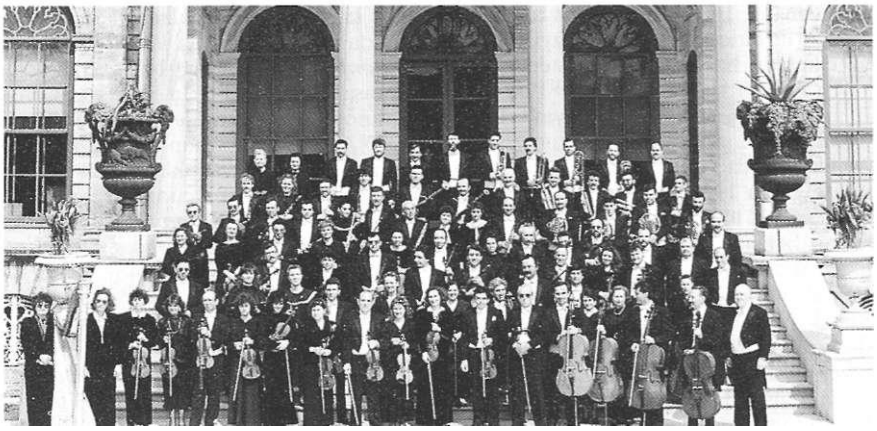

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası üyeleri Dolmabahçe Sarayında, 1990.
Kültür Bakanlığı İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası Müdürlüğü 'nün izniyle, fotoğraf Sami Güner

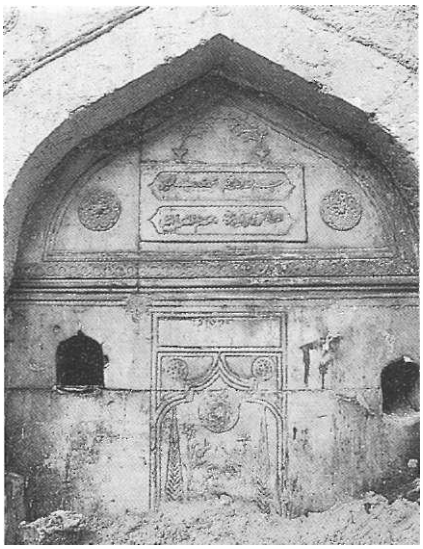

Devoğlu Ali Ağa Çeşmesinin ön cephesinden bir ayrıntı.
Yavuz Çelenk, 1994

DEVOĞLU ALİ AĞA ÇEŞMESİ

Süleymaniye ile Küçükpazar semtleri arasmdaki Mutasarrıf Yokuşu'nun alt ucunda Hoca Hamza Camii'nin güney duvarındadır.

Devoğlu Ali Ağa adında bir kişi tarafından 1108/l696'da yaptırıldığı bilinir. Kitabesi tek mısra olup tarih belirtir: "Veammet niamün minha feden li-İsmail 1108." Cephenin saçak altına gelen bölümünde yan yana üç parça halinde kabartma kitabelerde besmele-i şerif ile "Ve min el-ma-i külli şeyin hayy" ve "El hamdü'l-illahi Rabbe'el-alemin" ayetleri yer alır.

Klasik dönem çeşmelerinin genel özelliklerini bünyesinde taşıyan yapı, kesme taştan hazneli olarak inşa edilmiştir. Oranlar çok uyumlu biçimde ele alınmış olan çeşmede cephe sade bir süslemeye sahiptir. Sivri ve zeminden hafifçe alçaltılmış olan kemerin içinde tarih belirten kitabe ile iki yanında bitkisel tezyinatlı birer rozet bulunur. Kemerin iki ayağı arasındaki yuvarlak bir silme, bu bölümü altındaki aynadan ayırır. Ayna mermer olup, klasik dönem çizgileri ile dekore edilmiştir. İki tarafında birer maşrapalık yer alır. Tekne tamamen toprağa gömülmüş durumdadır ve çevredeki esnaf tarafından çöplük olarak kullanılmaktadır. Haznenin vaktiyle ahşap ve kiremit kaplı olan örtüsü bugün sıvalı beton bir hal almıştır. Suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 96; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst.. 1993, s. 111.

ZİYA NUR SEZEN

DEVRİMCİ İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU (DİSK)

1967'de İstanbul'da kurulan ve merkezi İstanbul'da bulunan işçi sendikaları konfederasyonu.

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Kon-

DİSK'in düzenlediği 1 Mayıs 1977'den görünüm.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

federasyonu (DİSK), 13 Şubat 1967'de Türk-İş'ten ayrılan Türkiye Maden-İş, Türkiye Lastik-İş, Basm-İş, bağımsız Gıda-İş ve Zonguldak'taki Türk Maden-İş sendikaları tarafından kuruldu. Ana tüzüğünde, ilk kez, sendikal mücadelenin yetersizliği ve siyasal mücadelenin gerekliliğini vurgulayan bir işçi kuruluşu olarak Türk-İş'in ve bağlı sendikaların "partilerüstü sendikacılık" ilkesine karşı daha kumlusunda, kesin tavır aldı ve bu dönemde Türkiye İşçi Partisini destekledi.

Atak ve mücadeleci bir sendikacılık anlayışıyla, özellikle devlet kuruluşlarında yüksek ücret zamları almayı başaran konfederasyon, kısa sürede üye sayısını çoğalttı ve gelişti. 15-16 Haziran 1970'te yapılan İstanbul ve Türkiye işçi sınıfı tarihinin en kiüesel ve büyük işçi direnişi, DİSK için önemli bir dönemeç oldu (bak. On Beş-On Altı Haziran Olayları). 12 Mart 1971 askeri müdahalesi ve onu izleyen yıllarda güç günler geçiren DİSK, 1974' ten sonra yeni bir gelişme dönemine girdi. Türk-İş'e bağlı ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) destekleyen sendikalar DİSK'e üye olmaya başladılar; üye sayısı arttı. Bir yandan yüksek ücret zamları alabilen bir sendika niteliğini komrken öte yandan 1975'te demokratik hak ve özgürlükler mitingleri, aynı yıl 1 Mayıs'ın Cumhuriyet tarihinde ilk kez yüz binlerin katılımıyla kutlanması, (bak. Bir Mayıs kutlamaları), yine aynı yılın eylülünde Devlet Güvenlik Mahkemeleri yasa tasarısına karşı genel af eylemi vb ile işçi hareketinde farklı sesini duyurdu. Bu dönemde DİSK'in ilkeleri "demokratik sınıf ve kitle sendikacılığı" başlığı altında yeniden tanımlandı; DİSK istemler paketi oluşturuldu. Bu istemler arasında en önemlilerinden biri de 141. ve 142. maddelerin kaldırılmasıydı. 1978-1980 döneminde "Bağımsızlık, demokrasi, sosyalizm" temel slogan olarak kullanıldı. 1987'deki altıncı genel kurulunda, kuruluşundan beri DİSK Genel Başkanı olan Kemal Türklerin yerine Genel-İş Başkanı Abdullah Baştürk başkanlığa getirildi.

1978-1980 dönemi DİSK için sürekli eylem ve grevlerle dolu bir dönem oldu. 24 Temmuz 1980'de o dönem Maden-İş genel başkanı olan DİSK'in eski genel başkanı Kemal Türklerin bir suikastta öldürülmesi üzerine, cenaze töreni İstanbul'da büyük bir işçi gösterisine dönüştü. DİSK'e bağlı Maden-İş üyesi on binlerce işçinin işveren sendikası MESS'e karşı grevde oldukları (bak. MESS grevleri) bu dönemde, DİSK'in içinde sol içi siyasal tercihlerden ve görüş ayrılıklarından kaynaklanan ciddi sorunlar ve anlaşmazlıklar vardı. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi DİSKİ bu durumda buldu. Diğer işçi örgütleri gibi DİSK de kapatıldı, DİSK yöneticileri tutuklandı, yöneticiler ve DİSK'li sendikacılar hakkında dava açıldı. Abdullah Baştürk de dahil olmak üzere 52 DİSK'li sendikacının idamı istendi. DİSK davası olarak bilinen yargılamada, **160** ayrı dava dosyası DİSK dosyası ile birleştirilerek sanık sayısı 1.477' ye çıkarıldı, hakkında idam istenenlerin sayısı da 781 buldu. Aralık 1981'de başlayan dava boyunca, 2.000 dolayında DİSK üyesi gözaltına alındı ya da tutuklandı. Aralık 1986'da verilen mahkûmiyet kararına rağmen 1991'de Askeri Yargıtay kararıyla DİSK'liler beraat ettirildi ve DİSK davası beraatle kapandı. Aym yıl **21** Arahk'ta Abdullah Baştürk öldü. 18-19 Ocak 1992'de toplanan sekizinci genel kurulda Kemal Nebioğlu genel başkanlığa seçildi. Konfederasyon örgütlenme çalışmalanna yeniden hız verdi.

Kumlusunda 30.000 üyeye sahip olan DİSK'in üye sayısı 12 Eylül 1980'den hemen önce yarım milyonu aşmıştı. 1992' den bu yana yeni toplumsal siyasal koşullar çerçevesinde toparlanmaya çalışan kumlusun üye sayısının **1993** sonu itibariyle 250.000'e ulaştığı ve örgütlenme çalışmalarının sürdüğü bildirilmektedir.

Türkiye işçi sınıfı tarihinde olduğu kadar İstanbul'un yakın tarihinde izler bırakmış bir işçi kumlusu olan DİSK, örgütün kendi bünyesindeki tartışmalara, yöneltilen eleştirilere, bütün eksik ve yanlışlarına rağmen resmi sendikacılık anlayışıyla ilk kitlesel hesaplaşma çabasıydı.

FARUK PEKİN

DLEHL, CHARLES

(4 Temmuz 1859, Strasbourg - 1 Kasım 1944, Paris) Fransız Bizantolog.

Ortaöğrenimini Strasbourg, Nancy ve Paris'te Louis-le-Grand liselerinde yaptı. 1881'de École Normale Superietıre'den mezun oldu. Önce Roma'daki Fransız Enstitüsüne üye olarak gönderildi, 1883'te Atina'daki enstitüye geçti. Dönüşünde 1885'te Nancy Üniversitesi Edebiyat Fakültesine Yunan tarih ve arkeolojisi öğretim üyesi olarak atandı. 1899'da Paris' teki Sorbonne Üniversitesi'ne davet edildi ve o yıl kumlan Bizans tarihi kürsüsünün başına geçti. Burada, emekli olduğu 1934'e kadar 35 yıl ders verdi. 1937 sonlarında gözlerini kaybetmesine rağmen, eser vermeyi sürdürdü.

Bizans tarihine dair çok önemli araştırmalar ve yayınlar yapmış olan Diehl, ikinci baskısmm üstünden yaklaşık 70 yıl geçmiş olmasına rağmen hâlâ değerini komyan iki ciltlik bir Bizans sanatı tarihi de *(Manuel d'art byzantin,* Paris, 1925-1926) yazmıştı. İstanbul ve bu şehirdeki Bizans eserleri ile ilgili başlıca yayınları olarak şunlar gösterilebilir: "Kariye Camii olan eski Kora Manastırı Kilisesinin müziklerine dair" ("Les mosaïques de Kahrié-Djami", *Gazette des Beaux-Arts,* XXXII [1904] s. 353-375; XXXIII [1905] s. 72-84; ayrıca aym yazı, *Etudes Byzantines,* Paris, 1905, s. 392-431); "14. yy sonlarında İstanbul'da Venedik kolonisi" ("La colonie Vénitienne à Constantinople à la fin du XIV siècle", *Mélanges d'archéologie et d'Histoire de l'Ecole Française de Rome,* III [1883], s. 90-131, ayrıca aynı yazı, *Etudes Byzantines,* s. 241-275); "Bizans sarayı ve saray halkı" ("Le Palais et le Cours de Byzance", *Revue des Cours et Conférences,* S. 5 [1914], s. 313-327); "Fransa ve İstanbul" ("La France et Constantinople", *Revue Bleue,* 58. yıl, S. 9 [1920], s. 257-**261);** "Fransız İşgal Kuvvetlerinin İstanbul'da yaptıkları kazılar" ("Les fouilles du Corps d'occupation français à Constantinople", *Comptes rendus de l'Acad. des Ins. et B. Lettres,* [1922], s. 198-207 ve [1923], s. 241-248); "Eğer İstanbul serbest şehir olsaydı" ("Si Constantinople était ville libre", *Lectures pour tous,* 1913, s. 483-494); "İstanbul'un fethinde" ("A la conquête de Constantinople", *Lectures pour tous* 1915, s. 814-824); "İstanbul ve Boğazlar Meselesi" ("Constantinople et la question des Détroits", *travaux du Comité d'Etudes, Il-Questions europénnes,* Paris, 1919, s. 685-708). Bu son üç yazı daha çok politika ağırlıklıdır.

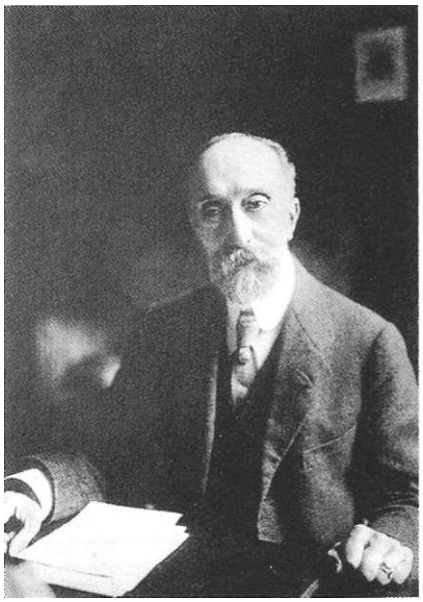

Charles Diehl
Mélanges Charles Diehl, Librairie Ernest Leroux, Paris, 1930.

Diehl, C. E. Arseveriin(->) Paris'te basılan İstanbul hakkındaki kitabına *{Constantinople, De Byzance â Stamboul,* Paris **1909)** bir de önsöz yazmıştır. Buradaki küçümser ifadeli bazı cümleler dikkati çeker.

Diehl, İstanbul hakkında genel bir kitabın da *{Constantinople,* Paris, 1924) yazarıdır. Bu kitap uzun zaman önce Alman H. Barth tarafından Almanca ve Fransızca olarak yazılmış kitabın yerini tutmak üzere hazırlanmıştır. Bunun içinde şehrin tarihi ile gerek Bizans ve gerek Türk dönemi zenginlikleri çekici bir üslupla anlatılmıştır. İstanbul'a dair yayınlar arasında beğenilen bir kitap olan bu eser N. J. Singels tarafından Hollanda diline de çevrilmiştir (Zutphen, **1926).**

Bibi. J. Ebersolt-R. Guilland, "Bibliographie de M. Charles Diehl", *Melanges Charles Diehl,* Paris, 1930, s. **Xni-XXXI** (1 Mayıs 1930'a kadar yayınları); R. Guilland, "Hommage â Charles Diehl", *Etudes Byzantines,* III (1946), s. 5-18 (bibliyografyasının devamı ile).

SEMAVİ EYİCE

DIRAĞMAN KÜLLİYESİ

Fatih İlçesinde, Dırağman (Draman) semtinde, Derviş Ali Mahallesi'nde, Draman Caddesi, Tercüman Yunus Sokağı ve Draman Camii Sokağı'nm sınırladığı arsa üzerinde bulunmaktadır.

Dırağman Külliyesi cami, tekke, medrese, sıbyan mektebi ve darülkurra bölümlerinden oluşmaktadır. Külliyenin çekirdeği olan, birbirleriyle bağlantılı camitekke 948/154l'de, "dırağman" veya "dragoman" tabir edilen saray tercümanlarından, I. Süleyman (Kanuni) döneminde görev yapmış olan Yunus Bey (ö. 1551) tarafından tesis edilmiştir. Yunus Bey'in aynı yerde daha önce yaptırmış olduğu sıbyan mektebi ile birlikte küçük bir külliye oluşturan bu manzumenin, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılan bir cami ile derviş hücrelerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Cami-tevhidhanenin tasarımı mimar Koca Sinan'a aittir. Günümüze ulaşmamış olan medresenin de aşağı yukarı aynı tarihte inşa edildiği söylenebilir. Yunus Bey'in kardeşi Mustafa Ağa'nın bu yapı topluluğunun yakınma bir darülkurra eklemesi, bu arada tekke şeyhlerinin ikameti için bir harem binasının yaptırılması, tekkenin ilk postnişini Bosnalı Şeyh Abdülmümin Efendinin (ö. 1595) aynı yüzyılın üçüncü çeyreği içinde, arsanın, muhtemelen batı sınırındaki bir evi satm alarak bunun yerine bağımsız bir tevhidhane inşa ettirmesi sonucunda külliyenin mimari programı bir miktar daha genişlemiştir. Başlangıçta cami-tevhidhane olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan yapı bu tarihten sonra yalnızca cami olarak kullanılmış olmalıdır.

Dırağman Külliyesinin zaman içinde geçirmiş olduğu onarım, yenileme ve değişimler arasında şunlar kaydedilebilir: 1729'daki Balat yangınında hasar gören tekke yangından sonra 1143/1730-31'de III. Afımed (hd 1703-1730) tarafından yenilenmiş, bu tarihe kadar "Dırağman" veya "Tercüman Yunus" adları ile anılan tekke bundan böyle o tarihteki postnişini İsazade Şeyh Mehmed Salih Sahvî'nin (ö. 1759) lakabı ile de (İsazade) anılır olmuştur. III. Mustafa (hd 1757-1774), tamire muhtaç olduğu kendisine arz edilen tekkeyi 1178/1764'te yeni baştan inşa ettirmiş, cami-tevhidhane ile harem bölümlerini tamir ettirmiş, Isazade'nin kabrinin üzerine ahşap bir türbe yaptırmıştır. Cami-tevhidhane ile sıbyan mektebinin Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından 1290/1873'te onarıma tabi tutuldukları bilinmektedir. 22 Eylül 1914'te "mâil-i inhidam" (yıkılmaya yüztutmuş) olduğu gerekçesiyle cami-tevhidhanenin çatısı ile son cemaat yeri yıktırılmış, bu bölüm özgün tasarımına uymayan pencere oranlan ile yeniden inşa edilmiştir. Darülkurra ile medrese de tespit edilemeyen tarihlerde ortadan kalkmıştır. 1925'te tekkelerin kapatılmasından sonra cami-tevhidhane cami olarak kullanılmaya devam etmiş, sıbyan mektebi bir ara Cihan Güreş ve Halter Kulübü olarak faaliyet göstermiş, kullanımını yitiren diğer bölümler (tekkenin selamlık, harem, mutfak bölümleri, derviş hücreleri) ortadan kalkmıştır. 1970'li yıllarda cami-tevhidhane ile Kuran kursu olarak kullanılmaya başlayan sıbyan mektebinin kuzey (giriş) cephelerine, mimari özelliklerine bütünüyle yabancı duran birtakım ekler yapılmış, son yıllarda kurulan bir derneğin önayak olmasıyla cami-tevhidhane Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafmdan önemli ölçüde değiştirilerek ihya edilmiştir.

Dırağman Tekkesi kuruluşundan kapatılışına kadar Halveti tarikatına (sırayla Muslihî, Sivasî, Sünbülî kollarına) bağlı bir zaviye olarak faaliyet göstermiştir. Tekkenin meşihatım üstlenen önemli simalar arasmda Ayasofya'daki vaizliğinin yanı-

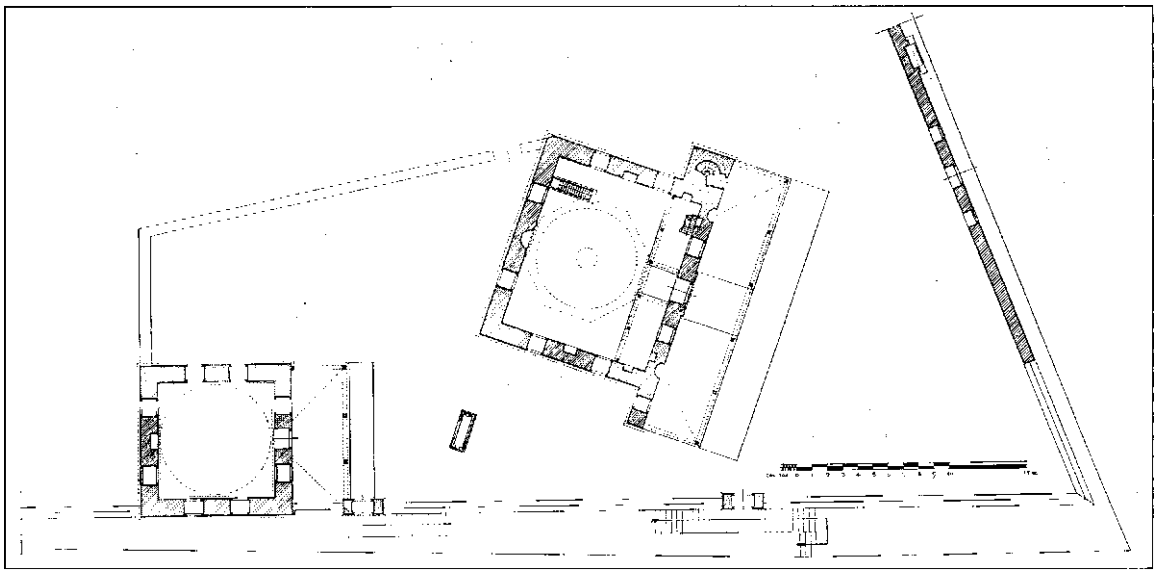

Dırağman Külliyesinin planı.
Ali Saim Ülgen, 1947

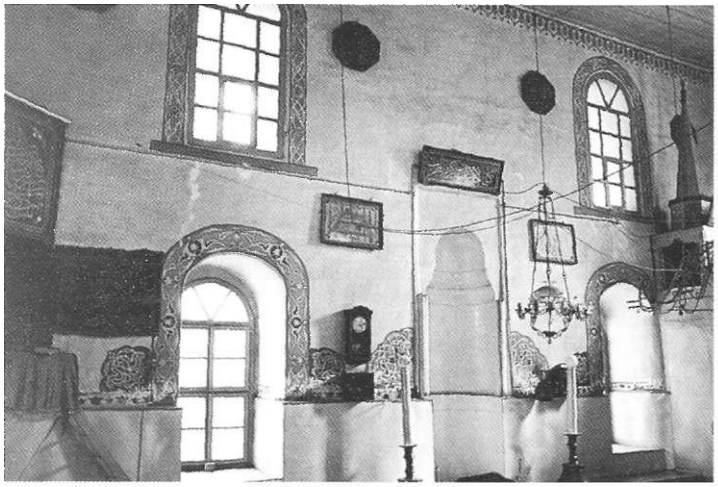

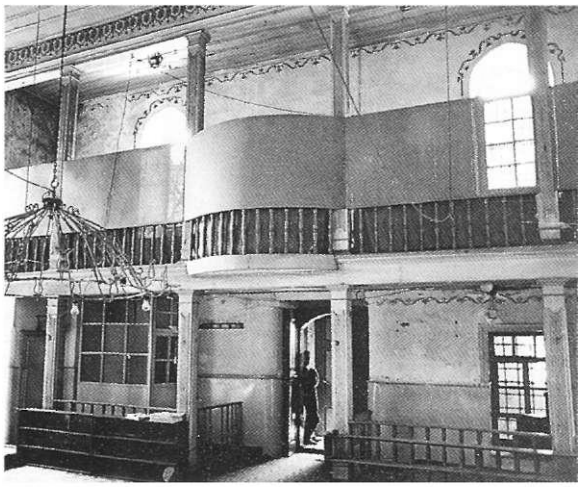

Dırağman Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin içinden görünümler: Mihrap duvarı (solda) ve kuzey duvarı (sağda).
Fotoğraflar M. Baba Tanman, 1983

sıra "ordu-yı hümayun şeyhi" sıfatı ile 1592'de başlayan Eğri seferine katılan ikinci postnişin Tefsirî Şeyh Hafız Ömer Fanî Efendi (ö. 1624), Türk tasavvuf musikisi tarihinde önemli bir yeri olan, bestekâr, zâkirbaşı ve şair, "Nefesanbarı'la kaplı beşinci postnişin Şeyh Osman Efendi (ö. 1684) zikredilebilir. Tekkenin ayin günü 1840 tarihli *Âsitânede* çarşamba, 1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâda.* ise salı olarak gösterilmekte, Dahiliye Nezareti' nin hazırlattığı 1301/1885-86 tarihli istatistikte tekkede iki erkek ile bir kadının ikamet ettiği, 1325/1910 tarihli bir belgede de bu tekkenin Maliye Nezareti'nden günde bir okka et ve her sene Kurban Bayramımda yedi adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir.

Külliyenin cümle kapısı, doğudaki Draman Caddesi boyunca uzanan istinat duvarı üzerinde yer alır. İki taraftan merdivenle ulaşılan, basık kemerli cümle kapısının dış yüzünde cami-tekkenin inşa tarihini (948/1541) veren, Farsça manzum metni Şeyhülislam Ebusuud Efendiye (ö. 1575) ait talik hatlı bir kitabe, iç yüzünde de yine talikle yazılmış, Osmanlıca manzum metni "Sahib" mahlaslı bir şaire ait, III. Ahmedin 1142/1729-30 tarihlî yenileme kitabesi bulunmaktadır. Avlunun kuzeyindeki Tercüman Yunus Sokağı'na açılan tali girişin üzerinde ise, aynı yenileme işlemi sırasında tevhidhane kapısına konduğu, daha sonra 1178/1764 onarımında buraya taşındığı bilinen, sülüs hattı bizzat III. Mustafa'ya ait diğer bir Osmanlıca manzum kitabe bulunmaktadır.

Cami ve Tekke: Cami-tevhidhane binası, enine gelişen dikdörtgen planlı bir harimden, bunun kuzeyindeki kapalı son cemaat yerinden ve harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minareden meydana gelir. Zaman içinde birçok onarım ve değişim geçirmesine rağmen özgün tasanmını yakın zamana kadar büyük ölçüde koruyabilen yapıda, son cemaat yerinin aslında ahşap direkli bir sundurma biçiminde tasarlandığı tahmin edilebilir. Kuzey cephesinin ekseninde yer alan, taç kapı niteliğindeki harim girişinin basık kemeri ile mukarnaslı kavsarası araşma, ilk inşa tarihini veren, "Kudsî" mahlaslı bir şaire ait, sülüs hatlı Osmanlıca manzum bir kitabe yerleştirilmiştir. Harimin, kısmen moloz taş, kısmen de kesme taşla örülmüş olan duvarlarına, ikili gmplar halinde dörder pencere açılmıştır. Bu pencerelerin sonradan değişime uğradıkları, muhtemelen 1290/1873'teki Abdülaziz onarımmda, alt sıradaki pencerelerin üst söve başlıklarının iptal edildiği, tuğladan örülmüş özgün sivri hafifletme kemerlerinin içine ampir üslubuna(-0 bağlanan sepet kulpu biçiminde kemerlerin oturtulduğu, diğer taraftan, aslında sivri kemerli olması gereken tepe pencerelerinin de 1178/1764-65'teki III. Mustafa onarımı sırasında yuvarlak kemerlerle taçlandırılmış bulunduğu gözlenmektedir.

Harimin kuzey duvarı boyunca, alttaki erkeklere, üstteki kadınlara ait olmak üzere, iki kadı mahfiller uzanmakta, mahfillerin sınırında dizili olan kare kesitli, ampir üslubunda çubuklu kabartmalarla süslü ahşap dikmeler bu bölümün Abdülaziz onarımında yenilendiğini kanıtlamaktadır. Son yıllara kadar kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülü olan harimin ahşap tavanının ortasında bir zamanlar ahşap veya bağdadi bir kubbenin bulunduğu ileri sürülebilir. Mekânda kayda değer bir süsleme öğesi bulunmamaktadır. Pencere açıMıklarını kuşatan klasik üsluptaki kalem işleri, III. Mustafa döneminin barok mimari(->) özelliklerini sergileyen basit mihrap ile alelade ahşap minber bu arada zikredilebilir.

Bütün klasik dönem yapılarında olduğu gibi cepheler son derece yalın tutulmuş, süsleme olarak, yapının güneybatı köşesindeki pahı taçlandıran mukarnaslarla yetinilmiştir. Minare, kare kesitli kaidesi, üçgen yüzeylerden oluşan pabuç kısmı, çokgen gövdesi ve kurşun kaplı ahşap külahı ile ilk inşa dönemine ait olduğunu belli eder.

Cami-tevhidhane binası Vakıflar İdaresinin son onarımı sırasında önemli bir değişime uğramış, harimin ahşap çatısı iptal edilerek yerine kagir bir kubbe inşa edilmiş, son cemaat yeri de mermer sütunlara oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerle donatılmıştır.

Günümüze ulaşmamış bulunan ve mimari özellikleri hakkında kesin şeyler söylemenin imkânsız olduğu tekke bölümlerinin cami-tevhidhane yapısının kuzey ve batı yönlerinde, bir avlunun çevresinde sıralandıkları tahmin edilebilir.

Sıbyan Mektebi: Bazı yayınlarda tekkenin bağımsız tevhidhanesi ya da talebe hücreleri bulunmayan gündüzlü medresenin dershanesi olarak nitelendirilen sıbyan mektebi, cami-tevhidhanenin kıble yönünde yer almaktadır. Kare planlı ve kübik hacimli yapı, içeriden pandantiflerle, dışarıdan sekizgen kasnakla donatılmış bir kubbe ile örtülüdür. 19701erde gerçekleştirilen tadilatla gerek iç bünyesi gerekse de giriş (kuzey) cephesi önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Düzgün kesme taş işçiliği gösteren cephelerine, cami-tevhidhane cephelerindeki tertibe uygun olarak dörder pencere yerleştirilmiştir. Giriş cephesinin zamanında ahşap bir sundurma ile donatılmış olduğu tahmin edilebilir.

Hazire ve îsazade Türbesi: Cami-tevhidhane ile sıbyan mektebi arasında yer alan hazire, bani Yunus Beyin yanısıra tekke şeyhlerinin ve mensuplarının mezarlarını barındırır. Hazire içinde bulunduğu bilinen, İsazade Şeyh M. Salih Sahvî'nin ahşap türbesi ortadan kalkmış olup mimarisi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Medrese ve Darülkurra: Mimar Koca Sinan'ın eserlerinin dökümünü içeren ana kaynaklarda *(Jezkiret'ül-Ebniye, Tezkiret'ül-Bünyan, Tuhfe-i Mimarin)* ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde* adı geçen medresenin konumu, mimari programı ve tasarımı hemen hiç bilinmemektedir. Birtakım başka külliyelerde olduğu gibi, burada da medrese (talebe) hücrelerinin, tekke (derviş) hücreleri ile birlikte, aynı zamanda dershane olarak da

kullanılan cami-tevhidhanenin kuzeyindeki avlunun çevresinde sıralandıkları varsayım olarak ileri sürülebilir.

Cümle kapısmm önündeki merdivenlerden inildiğinde karşıya gelen köşede yer aldığı bilinen ve tamamen tarihe karışmış olan darülkurranın da mimari özellikleri bilinmemektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 417-418, no. 2438; Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 211, 219; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 113-115; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 217, 258, 361; Kut, *Dergehname,* 232, no. 44; Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 52; *Âsitâne,* 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 42-43, no. 207; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ, 12; Ihsaiyat* II, 21; Vassaf, *Sefine,* V, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 47-48; Ergun, *Antoloji,* I, 40-41; Konyalı, *Mimar Sinan,* 70-73; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 49; Meriç, *Mimar Sinan,* 28, 76; H. Göktürk, "Dırağman Camii", "Dırağman Tekkesi", *İSTA,* VIII, 4540-4543; Sözen, *Mimar Sinan,* 371; Kuran, *Mimar Sinan,* 265, 305, 354; M. B. Tartman, "Sinan'ın Mimarîsi/Tekkeler", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* lst., 1988, I, s. 322-323; *Osmanlı Müellifleri,* ty, I, 133.

M. BAHA TANMAN

DIHIPPION

Konstantinopolis'te bugünkü Sultanahmet Meydanı'nda yarış arabalarıyla, atlara tahsis edilmiş Hippodrom'un(~>) kuzeydoğu bölümüne verilen ad.

Dihippion'un bir bölümünde, atlar tarafından çekilen iki tekerlekli yarış arabalarından yaklaşık 10 veya 12'sinin çıkış yapmasına uygun bölmeler bulunurken, diğer bir bölümünde, yarış atlarını yöneten sürücüler kalırdı. Dihippion'un ortasında bulunan kulenin üstünde ise dört atın çektiği bir arabayı temsil eden ünlü quadriga heykeli vardı. Söz konusu heykelin atları 1204'te Dördüncü Haçlı Seferinden sonra, Venedik'teki San Marco Kilisesine götürüldü.

Bazı kaynaklara göre, Dihippion, bugün II. Wilhelm Çeşmesinin (bak. Alman Çeşmesi) bulunduğu yerde idi. 500 yılından kısa bir süre öncesine kadar Heksahippion (altı atlı yer) olarak anılan bu mekân, ancak 8. yy'da Dihippion (iki atlı yer) adını almıştır. Bundan anlaşıldığına göre, o dönemde yapının önünde duran altı at heykeli, zaman içinde tahrip olmuş ve 8. yy'da ancak iki at seçilebilir halde kalmıştır. Bazı yazarlar ise, Dihippion'un, Mese'den(->) Hippodrom'a giriş yapılan yerde olduğunu iddia ederler.

15. yy'da Konstantinopolis'i ziyaret eden seyyahların anlattıklarından anlaşıldığına göre, Dihippion o dönemde henüz ayakta idi. Dihippion ile Mese'nin arasındaki alamn kuzeyinde, Aziz Fokas ile Evangelist İoannes'e ithaf olunmuş bir kilise bulunuyordu. Tahminlere göre, imparator Fokas (hd 602-610) tarafından yaptırılan bu kilise, Osmanlı imparatorluğunun ilk dönemlerinde Arslanhane(-0 olarak kullanıldıysa da, 17. yy'da artık ondan söz edilmez oldu.

Bibi. A. Vogt, "Le hippodrome de Constantinople", *Byzantion,* 10, 1935, s. 471-488; C. Mango, "Le Dipion", *Revue des Etudes Byzantines,* VIII, 1951, 152-161; Janin, *Constantinople byzantine,* 102, 342-343; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 277-280.

ALBRECHT BERGER

DIKER, HAYRULLAH

(11 Kasım 1875, Istanbul - 23 Ağustos 1950, Istanbul) Hekim.

1897'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Birçok asker hastanesinde, tabur tabipliklerinde ve frengi ile savaşım örgütünde çalıştıktan soma 1910'da Bahriye Nezareti'nce Paris'e gönderildi. Orada üç yıl psikiyatri ağırlıklı adli tıp, psikiyatri ve nöroloji kliniklerinde çalıştı. İstanbul'a dönüşünde Bahriye Merkez Hastanesi(-0 asabiye mütehassıslığına atandı. Bu arada Adli Tıp Müessesesinin kuruluşunda etkin görevler üstlendi. 1919 yılı ortasında, o zaman psikiyatri hastalarının barındığı Zeynep Kâmil Hastanesi ve daha sonra Toptaşı Bimarhanesi başhekimliğini üstlendi.

Nöroloji 20. yy'ın başında bağımsız bir bilimdalı değildi. 1908'de, Askeri Tıbbiye Psikiyatri Kliniği içinde, nöroloji hastalarına ait özel bir poliklinik açıldı. Ancak 1924'te 50 yataklı özerk bir kürsü kuruldu ve başına profesör olarak Diker seçildi. Miralay (albay) rütbesindeyken askerlikten ayrıldıktan soma geçtiği bu görevi yaş sınırı dolayısıyla emekli olduğu 194İ'e değin sürdürdü. 1933'teki üniversite reformunda yerini koruyan ender hocalardandı. 1936'da ordinaryüslüğe yükseltildi. 1927-1930 arasında Adli Tıp Kürsüsü'nü de yönetti. Emekli olduktan sonra iki dönem Kastamonu ve İstanbul milletvekili olarak TBMM'de bulundu.

Diker. Türkiye'de hekimlik alanında birkaç yeniliğin öncüsü olmuştur. Nöroloji dalındaki yayınları, tanıyanların övdüğü sağaltım becerisi ve hocalık yeteneği ile çağma göre olağanın üstüne çıkmıştır. Uzmanlık alanına uygulama, araştırma, öğretim ve topluma hizmet sunma açısından, günümüzde de geçerli olan çağdaş koşulları, ilkeleri yerleştirmek için savaşım vermiştir. O zaman Bakırköy Akıl Hastanesi kapsamında olan Tıp Fakültesi Nöroloji Kliniğinin kent içine taşınmasını yıllarca savunmuş, gerçekleştirmiştir.

Freud ile başlayan çözümlemeci ruhbilim ve onun klinik uygulamalarını psikiyatri kliniği hocalarının değil de Diker'in tanıtmaya uğraşması ilginçtir. Bu konuda özgün deneyimlerini yayımlamış *{Freud'un Psikolocyası Hakkında Tecrübe-i Tetebbuiye,* İst., 1935), önemli çeviriler yapmıştır (C. G. Jung'dan *Ruhi Hayatta Lâşuur,* İst., 1936).

Dikerin bunların dışmda hepsi İstanbul'da yayımlanmış, *Pazartesi Takrirleri, Emraz-ı Asabiye* (2 cilt), *Gazi İnkılabının Psikolojisi, Yarının Hekimlerine Tababet-i Adliye ve Akliye* başlıklı yapıtları; *Muhtasar ve Tatbiki Tıbbi Semiyoloji* (N. Ö. İrdelp ile), *Sinir Hastalıkları* adlı çevirileri vardır. Uzun yıllar *Seririyat Mecmuası'm* yayımlamıştır.

METİN ÖZEK

DIKILITAŞ

Sultanahmet Meydanı'nda yer alan anıt sütun.

Batı dillerinde obelisk denilen anıt sütunların Türkiye'deki en ünlü örneği Sultanahmet'teki dikilitaş olduğu için, sözcük aynı zamanda bir özel isim gibi, bu sütunun adı haline gelmiştir. Dikilitaş, eski Mısır'da 18. sülale hükümdarlarından III. Tutmosis (MÖ 1502-1488 ?) adına, MÖ 1450'ye doğru, bir benzeriyle birlikte, Karnak'taki Amon-Re Mabedi önüne yerleştirilmişti.

I. Constantinus (hd 324-337) yeniden kurduğu ve kendi adını verdiği Konstantinopolis'in meydanlarını ve Hippodrom'unu süslemek üzere çeşitli anıtları

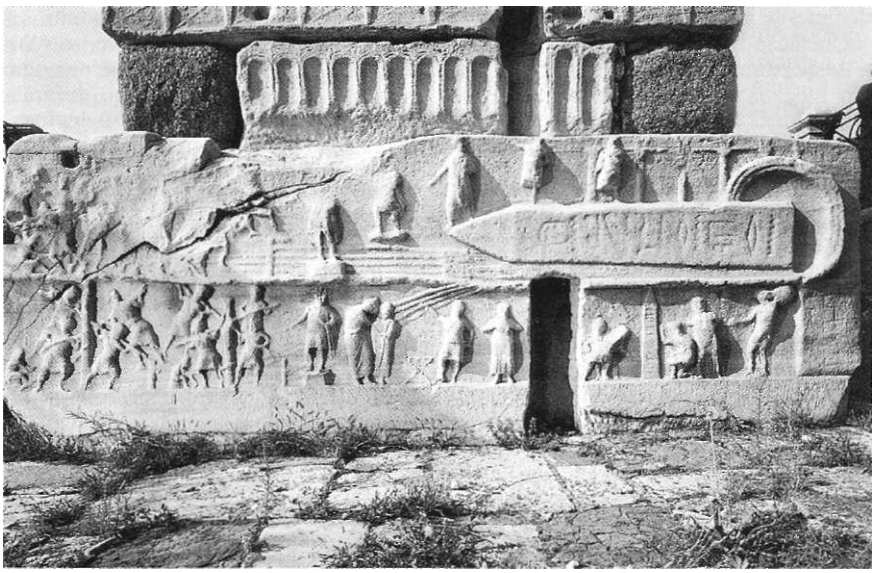

Dikilitaş'ın temel kısmında taşın yerine yerleştirilişini betimleyen kabartmanın bulunduğu yüz. *Erkin Emiroğlu, 1982*

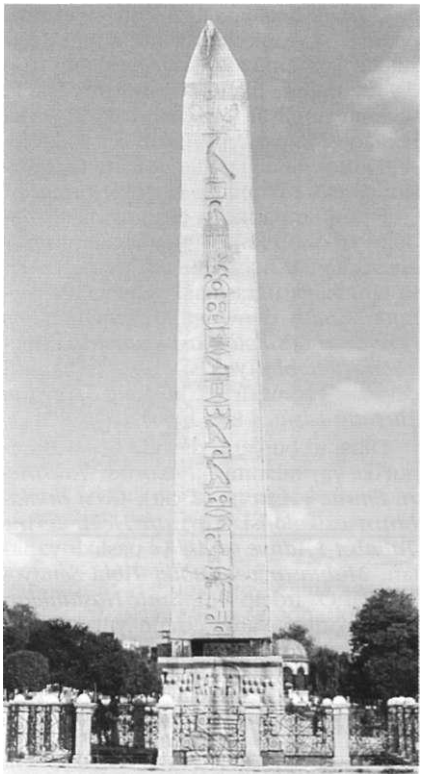

Dikilitaş (solda) ve esas kaidenin üzerine oturduğu bölümleri gösteren bir ayrıntı. *Nazım Timuroğlu, 1993 (sol), Erdal Yazıcı (üst)*

kente taşıtmıştı. III. Tutmosis'in obeliskini de I. Constantinus yerinden indirtmiş olmalıdır. Oğlu Constantius (hd 337-361) obeliski İskenderiye'ye kadar getirtmiş, ama bilinmeyen bir nedenle bu taş kitlesi orada kıyıda bırakılmıştır. Daha sonra İmparator İulianus (hd 361-363) İskenderiyelilere yazdığı bir mektupla "... gemileriniz Karadeniz'e çıkarken sizleri o kadar cömertçe karşılayan ve beslenmesine yardımcı olduğunuz bu şehrin güzelleşmesine katkınız olması için bu yekpare taşı yollamanız yerinde olur" diyerek obeliskin Konstantinopolis'e gönderilmesini istemiştir.

Obeliskin İskenderiye'den ne vakit getirildiği bilinmemekle birlikte taşıma işinin İulianus'un ölümünden sonra yapıldığı, uzunca bir süre yerde yattıktan sonra da, Marcellinus Comes'in tarihine göre 390'da, yani I. Theodosius'un hükümdarlık dönemi (379-395) içinde yerine dikildiği anlaşılmaktadır.

19,59 m yüksekliğindeki taşın ilk halinin daha yüksek olduğu ve bugüne kalan kısmının, aslının ancak üçte ikisini oluşturduğu söylenebilir. Anıtın alt kısmı muntazam bir biçimde düzletilmiş ve bu arada da hiyerogliflerden biri tam ortasından kesilmiştir. Anıt taşıma sırasında kırılmış ya da bir dereceye kadar hafifletilmesi amacıyla kesilmiş de olabilir.

Dikilitaş mermerden bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kaidenin yine mermerden yapılmış temel kısmının iki yüzüne Grekçe ve Latince kitabeler işlenmiştir. Diğer iki yüzde ise taşın yerine yerleştirilişi ile burada yapılan araba yarışları tasvir olunmuştur. Bu kısmın üzerine konulan 50 cm yüksekliğindeki dört bronz kitle esas kaideyi taşır.

Dikilitaş'm dört yüzünde hiyeroglifler yer alır. Taşm en tepesinde piramit biçiminde yontulan uçta, dikdörtgen çerçeve içinde Firavun III. Tutmosis ile Mısır Tanrısı Amon-Re karşılıklı olarak el ele görülürler. Bunun altmda, dört yüzde de dikdörtgen çerçeve içinde yine tanrı ve firavun vardır. Daha da altta kutsal Horus yer alır. Esas yazı ise Horus'un altından başlar. Her hiyeroglif şeridinde Tanrı Amon-Re'nin tasvir edildiği yerlerde onun "her şeye hayat, ebedilik ve tat veren" ve "tanrıların kralı, gökyüzünün sahibi" olduğu bildirilir. Firavunun ise, "Yukan ve Aşağı Mısır'ın kralı, Re'nin oğlu ve onun gibi ebedilikte hayat, devamlılık ve hazza sahip olduğu" söylenmektedir. Dikilitaşın gövdesindeki işaretlerle, Re'nin oğlu, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın hükümdarı ve Gerçekler Tanrıçası Maat'rn taçlandırdığı Tutmosis'in babası için, çifte ülkenin tahtı yani Karnak olan yerde tepesi elektrum kaplı kırmızı granitten yüksek bir obelisk diktirdiği ve güney sınırının ise dünyanın bir ucuna, kuzey sınırının Naharin'e (yani Mezopotamya'ya) kadar götürülmesine yardımcı olduğu için anıtı yaptırdığı, değişik biçimlerde anlatılmaktadır.

III. Tutmosis'in obeliski, bütün Bizans dönemi boyunca, Hippodrom'un ortasında, Spina denilen ayırma setinin üzerinde durdu. Üstünde bulunan çam kozalağı şeklindeki tepeliğin 869'daki depremde düştüğü bilinir.

Osmanlı dönemi boyunca Dikilitaş'm etrafındaki zemin zamanla yükseldiği için kaidenin alt kısmı toprağa gömülmüştür. İngiliz araştırmacı C. T. Newton Nisan 1857'de kaidenin etrafında bir kazı yaparak en alt seviyeye kadar açmıştır. O tarihten beri Dikilitaş'm kaidesi, etrafı demir parmaklıklı kare bir çukurun içinde bulunmaktadır.

Bibi. Gerda Bruns, *Der Obelisk unci seine Basis auf dem Hippodrom zu Konstantinopel,* lst., 1935; Erik iversen, *Obelisks in Exile, II - The Obelisks of Istanbul and England,* Kopenhag, 1972.

SEMAVİ EYİCE

DLKILITAŞLAR

Benzerleri Roma, Paris ve Londra'da da bulunan, kaideler üzerine oturtulmuş sütun halindeki taş anıtlar. Türkçe tarihi kaynaklarda ve halk arasında dikilitaş ismiyle anılan anıt sütunların kökeni çok eskilere gitmektedir. Bunların en güzel örneklerini Mısır'da Ebu Gurab Güneş Mabedimde, Karnak'ta Akad Kralı Naniştusu ile Asur Kralı III. Salmanasar yaptırmıştır. Mezopotamya'da Sümerler, Babiller, kutsal alanlarda da Hititler dikilitaşları anıt olarak dikmişlerdir. Eski Yunanlılar da mezar yerlerini gösterebilmek için obelisklerden (dikilitaş) yararlanmışlardır. Avrupa'da dikilitaşları ilk kez Romalılar gemilerle Mısır'dan getirmiş, daha sonra Avrupa'nın bazı şehirlerinde dikilitaşlar peş peşe görülmeye başlamıştır. Roma San Giovanni Latarano Meydanındaki Circo Massimo, Vatikan San Pietro Meydanı'ndaki Caracalla, Roma'daki Campus Martius, Paris Concorde Meydanı'ndaki Luksor, Thames,Nehri kıyısındaki Londra obeliski bunların en tanınmış örnekleridir.

İstanbul'un en eski dikilitaşı, Sultanahmet Meydanı'nda, eski Hippodrom'un spinasi üzerine yerleştirilen Dikilitaş'tır(-).

Sultanahmet'te spina üzerinde yer alan diğer bir dikilitaş, ne zaman yapıldığı bilinmeyen Örme Sütun'dur. VII. Konstantinos'un (hd 913-959) diktiği bu sütun üzerinde I. Basileios'un (hd 867-886) kazandığı zaferleri resmeden tunç levhalar vardı. Ancak Konstantinopolis'i ele geçiren Latinler (1204) bu levhaları yerlerinden sökmüşler ve para bastırmak amacıyla eritmişlerdir. Geriye yalnızca kesme taşlar üzerindeki çivi izleri kalmıştır. Bazı kaynaklarda buna Mıknatıslı Sütun da denmektedir.

Sultanahmet'te yer alan İstanbul'un en eski anıtlarından diğeri Burmalı Sütun(->) adıyla bilinen dikilitaştır.

Günümüz Cerrahpaşa'sında, Haseki Kadın Sokağındaki, Arkadios Forumu'nun(->) ortasında yer alan Arkadios Sütunu(->) bir başka dikilitaştır.

Kıztaşı(->) olarak isimlendirilen bir dikilitaş da Fatih'te bir meydanın ortasında yer almaktadır. Asıl adı Markianos Anıtı olan bu dikilitaş halk arasında Kıztaşı ismi ile tanınmıştır. Öte yandan, Kıztaşı ismi şehrin üçüncü tepesindeki porfirden bir dikilitaşa da verilmişti. Afrodit'in heykelini taşıyan bu sütun bugün yerin-

de yoktur. Seyyah Pierre Gilles **(16.** yy) Fatih Camii civarında bu sütunu gördüğünden söz eder.

Gülhane Parkı'nm Sarayburnu yönünde bulunan ve Gotlar Sütunu(->) olarak tanınan bir abide de Bizans'tan günümüze kalmış bir başka dikilitaştır. Roma İmparatoru Marcus Aurelius' zamanında dikildiği rivayet edilir. Şehrin en eski sütunudur.

Sultanahmet ile Beyazıt Meydanı arasında uzanan caddenin (Divanyolu) bir kenarında yer alan ve semte kendi ismini veren Çemberlitaş(->) da diğer bazı dikilitaşlar gibi Romalılar devrinde kalma bir eserdir.

Kentte günümüze dek ulaşmayan bazı Bizans dikilitaşları daha vardı. İmparator I. Theodosius tarafından 380'de yaptırılan ve Tauri Forumu'nu süsleyen Theodosius Dikilitaşı muhtemelen bugünkü Beyazıt Meydam'nm batısındaydı. Bu sütundan günümüze birtakım kabartma levhalar gelebilmiştir. Bunlara da bugün Bayezid Külliyesi'ne dahil hamamın temellerinde rastlanmaktadır.

I. lustinianos'un heykelini taşıyan bir sütun ise Augusteon'un ortasında idi. 1350'de tamir edilen sütun **16.** yy'da yandı. Bazı kaynaklarda sütunun kaidesinin Osmanlı döneminde (1650'lerde) hâlâ sağlam olduğu yazılıdır. Bu sütunun II. Teodosios döneminde dikildiği de iddia edilmiştir. Ayrıca I. Constantinus annesi Augusta Helena'nın adını ebedileştirmek amacıyla bir dikilitaş yaptırmıştı. Günümüze gelememiş olan bu dikilitaş hakkında bütün bilinen, Dafne Sarayı yakınlarında, Augusteion'da olduğuydu. (Ayrıca bak. Augusteion.) Augusteion'da bulunan günümüze ulaşmamış bir diğer sütun ise, kız kardeşinin İmparator I. Leon'un (hd 457-474) anısına Senatomun karşısında yaptırmış olduğu dikilitaştır.

Eudoksia Sütunu(-»), 403'te, şehir valisi Marcellius tarafından İmparator Arkadios'un eşi Eudoksia'nın hatırası için dikilmiştir. Ayasofya'nın batısında, Senato'nun da önünde bulunan bir porfir sütun üzerindeki imparatoriçenin heykeli gümüşten yapıldığı için, Gümüş Eudoksia ismi ile tanınmıştı.

Sütunun üzerindeki Eudoksia'nın heykeli ancak VI. vy'a kadar yerinde kalabilmiş, İustinianos zamanında indirilerek yerine, İmparatoriçe Teodora'nm heykeli konulmuştur. Bununla beraber bu heykellerden hiçbiri günümüze kadar gelememiş, sadece mermer kaidesi 1848' de tesadüfen bulunmuştur. Kaide, halen Ayasofya Müzesi'ndedir.

Bibi. Gerda Bruns , "Der Obelisk and Seine Basis Hippodrom zu Konstantinople", *Istanbuler Forschunger,* İst., 1937, s. 33-68: G. Mendel, "Catalogue des Sculptures", *Istanbul 1912,* c. II, s. 442, c. III, s. 523; Janin, *Constantinople byzantine,* 84; S. Eyice. "Arkadios Sütunu", *İSTA,* II. 1012; R. Duvuran, "Beyazıt'ta Zafer Takı", *Arkitekt,* (1957), s. 289, 157; E. Yücel, "Marcianus Anıtı", *Arkitekt,* S. 334 (1969), s. 75-^6.

ERDEM YÜCEL

DİLENCİLER

İstanbul'da dilenciliğin kökeni kuşkusuz Bizans dönemine kadar uzanır. Bilineni **16.** yy'da dilencilik, şehrin en büyük dertlerinden biri olmaya başlamıştı. 1568 tarihli bir fermanda Arap dilencilerin sağlıklı oldukları halde dilenerek halkı rahatsız ettikleri, bazılarının hasta kimseleri yanlarında dolaştırarak bazılarının ise ilahiler okuyarak dilendikleri belirtilmekte, bu durumun önlenmesi söylenilmektedir. 1574 tarihli bir başka fermanda ise, para kazanacak güçleri oldukları halde dilenen kimselerle mücadele edilmesi gerektiği, bu işle ilgili olarak da Şah Çavuş' un memur edildiği, dilenci kölelerin alınıp satılmasının yasak edildiği belirtilmiştir. 1759'da Kocaeli Sancağı paşası ve İzmit kadısına gönderilen bir fermanda da istanbul'da sağlam oldukları halde dilenen 43 kişinin kayığa konularak İzmit'e gönderildikleri, bunlarm muhtelif işlerde çalıştırılmaları ve kaçmalarının önlenmesi emredilmektedir.

Evliya Çelebi, 17. yy in ortalarında dilenci esnafının 7.000 kişi olduğunu ve bunların pirlerinin Şeyh Safî olduğunu söyler. 1896'da Darülaceze'nrn(->) açılmasıyla dilencilik tekrar resmi olarak yasaklanmıştır. Darülaceze'nin nizamnamesinde kendini geçindirecek gücü olmayanların, sakatların bakılacağı, dilenmeye devam edenlerin Darülacezeye, taşralı olanların ise memleketlerine sevk edileceği belirtilmektedir. Tanzimat'tan önce de dilenciler, kontrol altına alınmak istenerek Eyüb Sultan Camii civarında "Seele Kethüdalığı" adıyla bir kâhyalığa bağlandı. Dilencilerin gezinti yerlerini kâhya tespit ederdi. Kâhyaların en meşhuru 1910'lu yıllarda yaşamış Mehmed Ömer Efendidir.

Cami duvarı önündeki bir dilenciyi gösteren fotoğraf kartpostal.
TETTi'Arşivi

Eski istanbul'da dilencilerin lonca gibi bir teşkilatı vardı. En büyük kolonileri Şehzadebaşı'ndan Vefa'ya inen yolday dı. Eyüp, Karacaahmet, Edirnekapı gibi semtlerin mezarlıklarında da görülürlerdi. Galata Köprüsü, dilencilerin vazgeçemedikleri en büyük mekânlardan biriydi. Seyir ve mesire yerlerinin de gedikli dilencileri bulunurdu. 1900'lü yıllarda Çolak Ali Bey, Sarhoş Derviş, Âmâ Hafız bunların en tanınmışlarındandır. Dilenciler, konaklann, resmi dairelerin bulunduğu caddelerde sağlı sollu dizilerek dilenirlerdi.

1860'ta İstanbul'da dilenci sayısı 2.700 olarak tespit edilmişti. Ayrıca, taşradan zaman zaman İstanbul'a gelerek belirli yerlerde dilenen mevsimlik dilenciler de vardı. Bunlar, imaretlerde yemek yiyip, cuma günleri cami avlularında, cenaze peşlerinde dolaşırlar, Eyüp'te adak olarak kesilen kurban etlerini alırlar ve bunları meşhur Eyüp kebapçılarına satarlardı. Dilencilerin dilenme tarzları birkaç çeşitti.

Iskatçılar, dilencilerin en yamanı, kendi tabirleriyle en şereflisiydiler. Diğer adıyla da "mortçular", cenazelerin çok olduğu ve kendi isimlendirdikleri "yaprak dökümü, taş kızgınlığı, kanun ayları" zamanlarını çok severlerdi. Söküklü, Çıtçıt,

Sultanahmet Meydanı'ndaki dikilitaşları gösteren bir kartpostal.
TETTV Arşivi

Kaledibi ve Silivrikapı'nm dilencileri, zengin cenazelerinde kollarına değişik desenli ve renkli kollukları takarak kalabalık içine girip, kollarını cenaze sahiplerine uzatarak para alırlardı. Sadaka verenler değişik renkli kolluklardan dolayı onları farklı kişiler zannederler ve ayrı ayrı kişilere para verdiklerini sanırlardı.

Sebilciler, kendilerini kibar düşkünü bir şekilde göstererek, zahmetsizce bir sebilin önünü mekân tutarlar ve sanatlarını icra ederlerdi. Çoğu zaman da sebil mütevellilerinin hışmına uğrarlardı. Siyah meşinden bir ceket giyerek omuzlarına da meşinden bir kırba asarlardı.

Kasideciler, akşam ezanına yakın saatlerde ilahi ve kasideler okuyarak ortaya çıkarlar, mahalle aralarında, Kapalıçarşı, Mahmutpaşa gibi kalabalığın çok olduğu yerlerde dolaşarak dilenirlerdi.

Sakatlar, vücutlarının değişik yerlerinde bulunan sakatlık ve kusurları teşhir edip, ahalinin merhametini celp ederek para kazanırlardı. Muhtelif vesilelerle İstanbul'a gelen seyyahların hemen hemen hepsi bu sakat dilencilerden bahsetmektedir.

Kabakçı denilen Sudanlı zenci dilenciler, mayıs ayından itibaren faaliyete geçerler, kış günlerinde evden çıkmazlardı. **1** Mayıs'ı özel bir gün olarak kutlarlar o gün "gogongo" denilen kabaklarını meydana çıkarırlar ve Veliefendi taraflarındaki Yılanlı Ayazma'da bugünü kutlarlardı. Ayrıca garip davranışlarıyla ve meczup özellikleriyle halk arasında farklı şekilde dilenen Arnavut İslâm Ağa, Çıplak Mustafa, Deli Coci, Derviş Ahmed, eski İstanbulluların tanıdıkları dilencilerdendir.

Bunlardan başka muharrem ayının ilk gününde Kerbela olayından ilham alarak dilenen "goygoycular" ayrı bir öneme sahiptir.

Dilenci iratçıları, Anadolu'dan gelen veya sağdan soldan topladıkları sakat kişileri, şehrin değişik kesimlerinde dilendirir, akşam hasılatlarını toplarlardı. İnatçılar, bazı kimselere de dilenmek için gerekli olan dilenci kâğıdını belirli bir ücret karşılığında verirlerdi. Bu tür dilencilik günümüzde de sürmektedir.

Tarikat şeyhleri müritlerinin kibirlerini kırmak, onların mütevazı olmalarını sağlamak maksadıyla kendilerini dilendirirlerdi. Tekkeler kurulduktan sonra onların eline "keşkül-i fıkara" denilen bir çanak verilir; dervişler, akşama kadar topladıkları erzakları bunun içine koyarak tekkeye getirirlerdi.

Edebiyatımızda özellikle Hüseyin Rahmi, *Hayattan Sayfalar* romanında ıskatçı dilencilerin hayatına değinir. Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi* romanında eski ve modern tarz dilenciliğin yöntemlerini romanlaştırmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın, *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri* adlı eserinde yer alan "Kör Dilenci" hikâyesinde genç bir kızı seven kör dilencinin macerasını, onun saadet ve hayallerinin yıkılışını işler.

Bibi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları,* I, İst.. 1328, s. 29-33; Ahmed Refik (Altmay), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı,* ist., 1988, s. 139; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 194; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 85-90; S. M. Alus, "Seyir Yerlerindeki Musallatlar ve Sailler", *Akşam,* 22 Mayıs 1939. 12; İbrahim Hakkı, "400 Sene Evvel İstanbul Dilencileri", *Yedigün,* S. 161 (8 Nisan 1936), s. 16-17; R. E. Koçu, "Dilenciler", *İSTA,* VIII, 4572-4578; ay, "Dünden Bugüne Dilenciler", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 3 (Nisan 1970), s. 25-28; H. Kodaman, "Eski Dilenciler", *Yedigün,* S. 419 (17 Mart 1941), s. 6-7; İ. H. Konyalı, "Tarihte İstanbul Dilencileri", *Tarih Hazinesi,* S. 7 (Şubat 1951), s. 353-354: S. Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991, s. 22-28; Şinasi. "Seele Hakkındadır", *Tasvir-i Efkâr,* S. 147. (11 Cemaziyelâhir 1280); S. Uludağ, "Dilencilik", *DİA,* IX, 300.

UĞUR GOKTAŞ

DILLIGIL, AVNI

(1908, Hayfa [bugün İsrail'de] - 21 Mayıs 1971, İstanbul). Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmeni, yöneticisi.

Babasının görevi nedeniyle çocukluk ve ilkgençlik yılları, Filistin ve Arabistan'ın değişik kentlerinde. Batum'da, Edirne'de geçti. Ailesi 1924'te İstanbul'a gelince, öğrenimine Mercan İdadisi'nde devam etti. Tiyatro ile bu yıllarda tanıştı, Vefa takımında futbol oynadı. Bir süre Eskişehir'de çalıştıktan sonra, açılan sınavı kazanınca 1927'de Şehir Tiyatrolarina girdi, ama kısa süre sonra ayrılarak 1934'e kadar Komik Hayri Bey'in Tiyatrosu, Raşit Rıza Tiyatrosu. Süreyya Opereti ve Sadi Tek Tiyatrosu'nda çalıştı. 1929'da Raşit Rıza Tiyatrosu'nda sahnelenen *Kamelyalı Kadın* oyunundaki Arman Düval rolüyle büyük beğeni kazandı. 1934'te yeniden katıldığı Şehir Tiyatrolan'nda 1937'ye kadar çalıştıktan sonra, Raşit Rıza'nın yönetimindeki Ankara Şehir Tiyatroları'nın kuruluşunda yer aldı. 1940'a kadar Ankara Radyosu temsil kolunda, Ankara Halkevi ve Çocuk Esirgeme Kurumu Çocuk Tiyatrosu'nda yönetmen olarak çalıştı.

Dilligil 1940-1943 arasında yeniden görev aldığı Şehir Tiyatrolan'nda *Kral Lear, Aptal, Karamazof Kardeşler, Müfettiş, Cürüm ve Ceza* adlı oyunlarda oynadı. 1943'te kurduğu Ses Tiyatrosu ve Opereti'nin yöneticiliğini yaptı. Ancak, bir yıl sonra ayrılarak Avni Dilligil Tiyatrosu'nu oluşturdu, Raşit Rıza Samako ile bir araya gelerek İzmir'de oyunlar sahneledi. 1946'da belediyenin desteğiyle İzmir Şehir Tiyatrosu'nu kurdu ve genel sanat yönetmenliğini üstlendi. **1950**'de İzmir Şehir Tiyatrosu dağılınca, Bizim Tiyatroyu oluşturarak Kıbrıs'a turne düzenledi. 1951'de Ses Tiyatrosu'nda yönetmen olarak çalışmaya başlayan Dilligil, İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Gençlik Tiyatrosu'nda oyunlar yönetti, **1956**'da Çığır Sahne'yi kurarak oyuncu ve yönetmen olarak çalışmalar yaptı. Bir süre İzmir'de kurduğu Ara Tiyatro'da çalıştı. **1960**'ta yeniden Şehir Tiyatroları'na girdi. *Bu Melek Satılık Değil, Sinekler, İmtihan Yılı* gibi oyunlarda rol aldı, *Satıcının Ölümü'nü* yönetti. 1962'de kurduğu Halk Tiyatrosu'nda **1967**'ye kadar *Şıpsevdi, Toros Canavarı, Sam Rüzgârları, Ayaktakımı Arasında, Harem, Kırmızı Fenerler* oyunlarını yönetti ve oynadı. **1967**'de Avni Dilligil Tiyatrosu'nu yeniden kurdu. Başta Ankara olmak üzere, Anadolu'ya turneler düzenledi. 1970'te topluluğuyla birlikte İstanbul'a döndü. Kendi yazdığı *Bilal-ı Habeşi'yi* sahneledi. 21 Mayıs 1971'de *Merdiven* adlı oyunu oynarken geçirdiği rahatsızlık sonucu öldü. Çeşitli uyarlamalar yapan ve oyunlar yazan Dilligil, 1941'de *Kahveci Güzeli* filmiyle sinema çalışmalarına başladı. Sinema oyunculuğu yanında yönetmenlik de yaptı. Ailesi tarafından oluşturulan Avni Dilligil Tiyatro Ödülleri **1977**-1978 sezonundan itibaren dağıtılmaya başlandı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DI1 NIŞIN VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 48 baca numaralı yolcu vapuru. Eşi 47 numaralı Tarz-ı Nevin'le birlikte, Şirket-i Hayriye'nin pervaneli ilk vapuruydu. **1903**'te İskoçya'da Glasgow, Fairfield Shipbuilding öop. Tersanesinde inşa edildi. Nisan 1903'te İstanbul'da hizmete girdi. 144 grostonluktu; 30,6 m boyunda, 5,8 m genişliğinde, 2,2 m derinliğindeydi. İki genleşmeli, **195** beygirgücünde istimli makinesi olup tek uskurluydu. Saatte 10 mil kadar hızı vardı. Yaz, kış 250 yolcu alabiliyordu.

Eşi Tarz-ı Nevin'le birlikte bazı yenilikleri beraberinde getirdi. Gövdesi çelik sacdan oluşuyordu; elektriği ve kalorifer tesisatı vardı. **1945**'te Şirket-i Hayriye'nin Ulaştırma Bakanlığı tarafından satın alın-

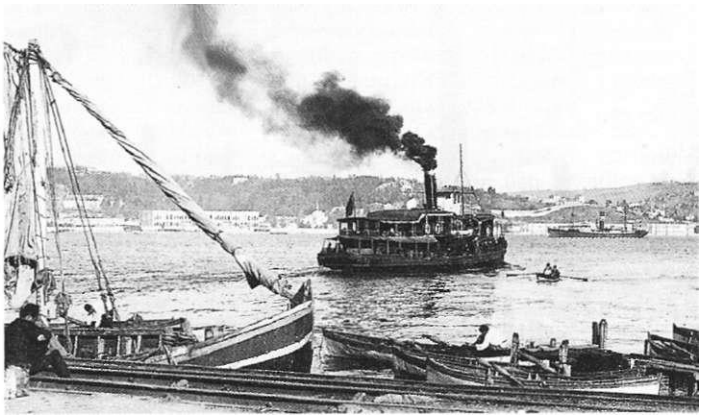

Dilnişin Vapuru Üsküdar sahilinden ayrılıyor. *Salâhaddin Gtz*

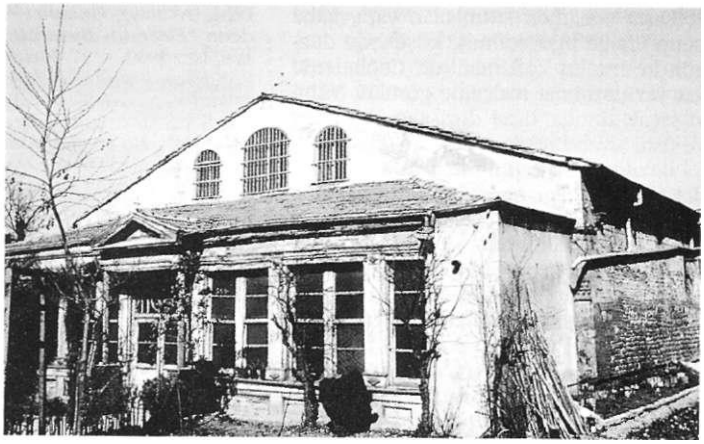

Ayios Dimitrios Kanavis Kilisesi
Zafer Karaca

ması üzerine, filodaki öteki vapurlar gibi Dilnişfn de denizyollarına geçti. Yıllarca Boğaz sularında yolcu taşıdıktan sonra, 1 Şubat **1966**'da hizmet dışı bırakıldı. 31 Mayıs 19ö7'de sökülmek üzere satıldığı zaman 64 yıllık bir vapurdu.

ESER TTJTEL

DİMİTRİOS (AYİOS) KANAVİS KİLİSESİ

Ayvansaray'da, Kırkambar Sokağı'ndadır. Yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun kuzeydoğusunda yer alır. Kilisenin kuzeyinde Profitis Ilyas Ayazması vardır.

Kilisenin, 1204'te Nikolaos Kanavis'e ithafen yakınları tarafından inşa ettirildiği kabul edilir. Miklosich-Müller, 1334 tarihli bir belgede, kiliseye yapılan bağış ile yeniden inşasımn kaydedildiğini belirtir. İstanbul'daki Rum kiliseleri hakkında çeşitli zamanlarda yapılan araştırmalarla varlığı belirlenen kilise, 1583'te Rus Çarı İvan Vasiliyeviç'in bağışta bulunacağı Ortodoks kiliselerini saptamak üzere kente gelen Trypfion Karabeinikov'un hazırladığı listede 47 numarada yer alır.

Yapı, 1597-1601 arasında Patrikhane kilisesi olarak kullanılmıştır. Atinalı A. Paterakis tarafından 1604'te hazırlanan listede altıncı sırada bulunan kilise, 1669 tarihli Thomas Smith listesinde on altıncı sırada kaydedilmiştir. 18. yy'm sonunda Balatlı S. Hovannesyan kilisenin, iki yanında tahta kapılar olduğu için Türkler tarafından "Oymakapı" olarak nitelenen "Ksiloporta" adlı yol üzerinde bulunduğunu belirtir.

1729'da çıkan büyük yangında tahrip olan kilise, batıda eksenden kuzeye yakın giriş üstünde yer alan kitabeye göre Patrik II. Paisios zamanında 1730'da yeniden yapılmıştır. Eksendeki giriş üzerinde bulunan kitabeye göre Patrik Konstantinos döneminde 1835'te restore ettirilen kilise, iki savaş arasındaki dönemde dini amaçlar dışında kullanılmış, narteksteki kitabelerine göre 1933, 1946 ve 1960'ta onarılmıştır.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda, biri eksende ikisi yanlarda simetrik, dışta yarım yuvarlak üç apsis çıkıntı yapar. Yapı dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsislerin örtüsü yarım konik çatıdır. Kilisenin batısında yer alan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ahşap narteks sonradan eklenmiştir. Narteksin örtüsü dışta tek yüzlü çatı, içte düz tavandır.

Batı cephesi sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey ve güney cephelerinin orta ve üst kısımlarında tuğla sıraları, cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında tek sıra taş silme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede, ibadet mekânı olan naos üç netlidir. Naos, doğusunda nefler hizasında üç apsis ile sınırlıdır. İçte yarım yuvarlak apsislerden orta nef hizasındaki daha derindir. Nef ayrımı sekizer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belirlenen bema, netlerden iki basamak yüksektir. Batıda son sütunlara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, naosun kuzeybatı köşesindeki ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar sivri kemerlerle bağlanır. Doğuda duvardaki konsollara oturan kemerler, batıda galeri korkuluğuna oturduktan sonra arşitrav biçiminde duvara uzanır. Sekizgen postamentler üzerindeki sütunların gövdeleri porfir taklidi boyanmıştır. Sütun başlıkları, farklı biçimlerde stilize edilmiş Korint tipindedir. Sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisede ahşap olan örtü sistemi, orta nefte aynalı basık tonoz, yan netlerde düz tavandır. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının batıda bulunan iki girişinden biri eksende, diğeri onun güneyindedir. Eksenin kuzeyindeki bir giriş ise dıştan örülerek kapatılmıştır. Giriş açıklıklan, eş büyüklükte ve yuvarlak kemerlidir.

Yapının kuzey ve güneyinde yer alan karşılıklı beşer pencere aynı hizada, eş boyutlu ve sivri kemerli dikdörtgen açıklıklardır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte bulunan karşılıklı üçer pencereden biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetriktir. Kilisenin apsislerinde ve bema yan duvarlarında, ayin sırasında kullanılan litürjik malzemenin muhafaza edildiği yarım yuvarlak nişler yer almaktadır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan siyah renkte boyalı ahşap ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önünde bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir. Galeri korkuluğunda İsa'nın yaşamından sahneler yer alır. Pencerelerde renkli camlar ile haç motifleri oluşturulmuştur.

Bibi. Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri,* İst, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos, XXVIII (1904),* 118-145; Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi,* I-II, Viyana, 1860; Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Edirnekapı'da Prof. Naci Şensoy Caddesi'ndedir. Yüksek duvarlarla çevrili bir avlunun doğusunda yer alır. Kare planlı Ayios Sebastios Ayazması yapıya kuzeyde eksenden batıya yakın konumda bitişiktir.

Kilise hakkında, II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kalma bir ferman olduğunu ve daha önce tercümesini yayımladığı fermanın aslının patrikhane yangını sırasmda yok olduğunu açıklayan M. Gedeon, kilisenin patrikhane kayıtlarının yanısıra, Kürkçüler Loncası'nın 1648 tarihli katalogunda da yer aldığını belirtir. Atinalı A. Paterakis tarafından 1604'te hazırlanan listede yer alan kilise, **1669** tarihli Thomas Smith Listesinde de kayıtlıdır. Kilisenin, 17. yy'da Sarmaşık bölgesinde yaşayan keşişlere ait olduğu bilinmektedir.

Kilise; İstanbul Kadısı Mehmed Raşid'e yazılan 1730 tarihli hükümde, "Edirne Kapısı'nın yakınındaki Hacı Muhiddin Mahallesinde "Aya Kasım" adıyla kaydedilmekte, daha önce yanmış olan ve onarımı istenen on iki kilise ile birlikte yeniden inşası belirtilmektedir. 18. yy'm ikinci yarısında Edirnekapı bölgesinde okulu olan kiliselerin bir listesini hazırlayan Patrik Samuel, 1764'te kiliseyi "Dimitrios Sarmaşık" adıyla listenin beşinci sırasında göstermektedir. 18. yy'm sonunda Balatlı S. Hovannesyan "Ay'Dimitrios" olarak adlandırdığı kiliseyi, Edirnekapı yakınındaki Sarmaşık Mahallesi'nde, Löküncüler mevkiinde konumlandırır. Kilisenin batıdaki giriş açıklığı üzerinde bulunan kitabesi 20 Nisan 1834 tarihlidir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Yapı iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Yapının batısında bulunan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks sonradan eklenmiştir. Narteksin örtüsü dışta tek yüzlü çatı, içte düz tavandır.

Dışta tamamen sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstte düz, altta dışbükey ve üstü sıvalı bir silme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede ibadet mekânı olan naos üç netlidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı beşer ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Yan nefler orta neffen bir basamak yüksektir. Doğuda ilk taşıyıcılar hizasında belirlenen bema, yan netlerden bir, orta neffen iki basamak yüksektir. Naosun batısındaki son taşıyıcılara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış naosun kuzeybatısında bulunan ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Arşitrav doğu ve batıda doğrudan duvara bitişir. Ahşap taşıyıcılar kare kesitli ve köşelerinde boyuna dışbükey silmelidir. Taşıyıcıların stilize edilmiş İyon tipi başlıkları, kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Orta nef aynalı basık tonoz, yan nefler düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Yapının tek girişi, batıda eksende yer alan basık kemerli açıklıktır. Yapıda kuzey ve güneyde bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen üç pencere,- eş aralıklı ve karşılıklıdır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı, eş boyutlu üçer pencereden biri eksende ve dikdörtgen, ikisi yanlarda simetrik ve yarım kemerlidir. Bemada apsisin yanındaki duvarlarda bulunan nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan, kahverengi boyalı ahşap ikonostasis ve kuzeydeki sıranın doğudan dördüncü taşıyıcısına oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın ikinci ve üçüncü taşıyıcıları arasında bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir. İkonostasiste bulunan tasvirlerden Ayios Dimitrios ikonası kabartma tekniğinde gümüştür.

Bibi. (Altınay), *Onikinci Asırda,* 118; M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai,* İst.. 1900. s. 21; İnciciyan, *İstanbul,* 134; Z. Karaca. *İstanbul da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII, (1904), s. 118-145; Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluşta, Ateşböceği Sokağı'ndadır. Yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun doğusunda yer alır. Eski bir mezarlık üzerinde kurulmuş olan kilisenin bulunduğu avluda, mezarlıktan kalan bir bölüm, yapım tarihi kiliseden daha eski olarak bilinen Ayios Haralambos Şapeli ve kilise ile aym adlı ayazma vardır. Cephelerinde yuvarlak kemerli açıklıkların bulunduğu kare kesitli çan kulesi, yapıya kuzeydoğu köşesinde bitişiktir.

Kiliseyi 1576'da ziyaret eden S. Gerlach, bulunduğu semtin, bu azizin adıyla anıldığını kaydeder. 16. yy'ın ikinci yarısındaki varlığına ilişkin bu bilgiye rağmen P. A. Kerameus yapının, 1593'ten sonra inşa edilmiş olabileceğini belirtir. Kilise ilk kez, 1604'te Atinalı A. Paterakis tarafından hazırlanan listede 39- sırada yer almıştır.

Kilisenin batı cephesinde bulunan 27 Aralık 1726 tarihli kitabe, yapının temelden inşa edilişine dairdir. Güney cephesinde eksendeki giriş üzerinde bulunan kitabe 1782 tarihlidir. Batı cephesinde eksendeki giriş üzerinde yer alan kitabede, kilisenin 7 Nisan-22 Mayıs 1798 tarihleri arasında onarıldığı kaydedilir. Güney cephesinde nartekse açılan girişin doğusunda ve eksendeki girişin batısında bulunan kitabeler ile doğu cephesindeki bir kitabe de 1798 tarihlidir. Bu tarihteki onanma ilişkin, Mimar İoannes'in adı geçmektedir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, yarım yuvarlak apsis dışa az çıkıntılıdır. Yapı, dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülüdür.

Tamamı sıvasız olan yapı kesme taş ile inşa edilmiş, açıklıkların kemerleri tuğla ile örülmüştür. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Güney cephesinde saçak altında, tuğladan beş düz silme, diğer cephelerde saçak altında üstü sıvalı, bir düz silme üstünde bir içbükey ve bir dışbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisede naos beş neftidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı sekizer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında, güney dış yan nef hariç dört nefi kapsayan bema, yan netlerden bir ve iki, orta netten üç basamak yüksektir.

Naosta, güneydeki dış yan nefin doğusunda bema hizasında bir duvarla ayrılan bölüm, Ayios Dimitrios'un röliklerini saklamak amacıyla düzenlenmiştir. Narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, orta nef hizasında yarım daire biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzeyindeki merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Doğuda duvara bitişen kemerler, batıda galeri korkuluğuna oturur. Sütunlar sekizgen mermer altlıklar üzerinde ve Korint tipi başlıklıdır. Kilisenin örtü sistemi ahşap üzerine alçı kaplama tekniğindedir. Orta nefin örtüsü aynalı beşik tonoz, yan nefler ve narteksin örtüsü düz tavandır.

Yapının naosa açılan dört girişinden biri güneyde eksende yer alır ve dikdörtgendir. Narteksteki üç girişin biri eksende dikdörtgen, ikisi yanlarda ve yuvarlak kemerlidir. Narteksin batıda eksende ve güneyde yer alan iki girişi yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıktır. Yapının güneyinde eksendeki girişe yanlarda simetrik beşer pencere ve kuzeyinde yer alan sekiz pencere, eş aralıklı, yuvarlak kemerlidir. Doğuda üstte orta nef hizasındaki üç pencere ile batıdaki beş pencere aynı hizada, simetrik ve eş aralıklıdır. Batıda eksendeki girişin kuzeyinde iki, güneyin-

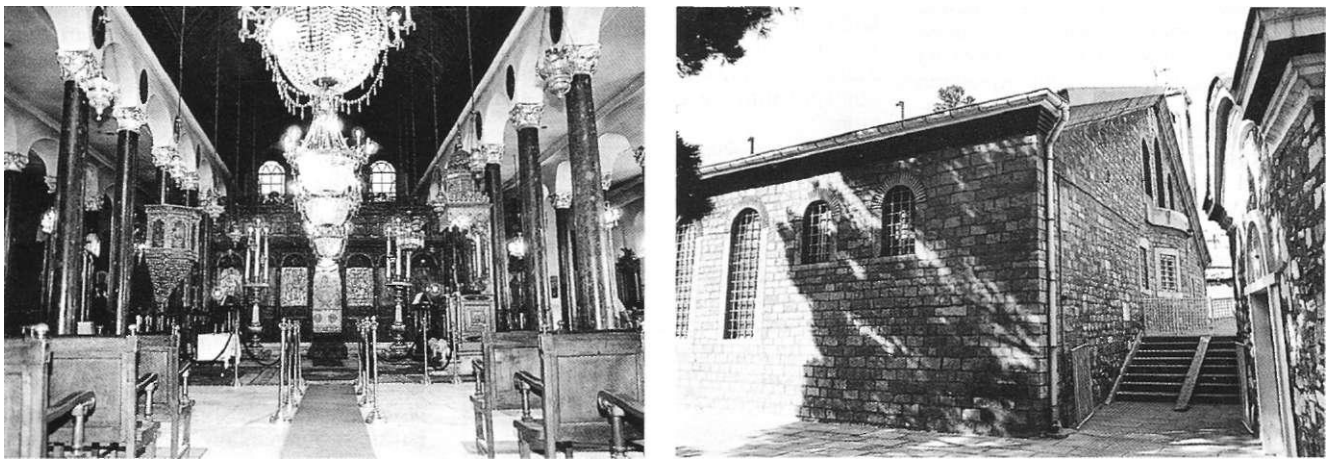

Kurtuluş'taki Ayios Dimitrios Kilisesinin içi (solda) ve dış cephesinin güneydoğudan (soldaki bina) görünüşü.
Fotoğraflar Zafer Karaca, 1991

de dört pencere daha vardır. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanındaki duvarlarda bulunan nişler, yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda, güneş dış yan nef hariç dört nefi kapsayan ahşap ikonostasis ve orta nefin kuzeyindeki taşıyıcı sıranın dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ile karşısındaki ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Galeri korkuluğunda Tevrat ve İncil'den sahneleri yansıtan tasvirler yer almaktadır.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674, s. 208, 397; P. A. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1674.", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos,* XXVIII (1904), 118-145.

ZAFER KARACA

DİMİTRİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kuruçeşme'de, batı ve kuzeyde Kırbaş Sokağı, güneyde Alayemini Sokağı ile çevrelenen ve Kırbaş Sokağında bulunan kilise, eğimli bir arazi üzerindedir. Kilisenin güney cephesi ile batı cephesi sokağa açıktır. Aynı adlı ayazma kuzeyinde, çan kulesi kuzeybatısında yapıya bitişiktir.

Bizans döneminden kaldığı kabul edilen kiliseyi 17. yy'da Kömürciyan, "imparator yapısı" olarak nitelenen ayazması ile birlikte "Ay'Dimitri" adıyla belirtir. III. Selim döneminde (1789-1807) yeniden inşası sırasında kubbesi çöken kilisenin örtüsü, Sadrazam Mehmed Paşa'mn emriyle, yakınında bulunan Ermeni kilisesinin tavanı örnek alınarak yenilenmiştir.

Kilisede naosun kuzey duvarında bulunan çeşmenin kitabesinde, 1820'de inşa edildiği, 1870'te genişletildiği belirtilmektedir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı apsis dışa çıkıntılıdır. Dışta iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsisin de örtüsü kırma çatıdır. İçte ve dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Cephelerde tuğla sıraları ve devşirme malzeme görülür. Pencere kemerlerinin tuğla ile örüldüğü yapıyı saçak altında, üstü sıvalı iki düz silme arasında bir içbükey silme dolanır. Bazilikal plan tipindeki kilisede naos üç netlidir. Naos, doğusunda nefler hizasında içte yarım yuvarlak üç apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Narteks üzerindeki galeri, yan nefler üzerinde kare biçiminde, orta nef üzerinde yarım daire biçiminde az çıkıntılıdır. Galerinin yan nefler üzerinde son sütunlar hizasına kadar uzanan çıkıntıları tavana kadar kapatılmıştır. Galeriye giriş, ayazmanın da girişi olan üstte kuzeybatıdaki geçiş mekânından sağlanmıştır.

Naosta netleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Sütunlar kare kesitli ahşap postamentler üzerindedir. Stilize edilmiş Korint tipi sütun başlıkları kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Orta nef ve yan nefler beşik tonoz ile örtülüdür. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

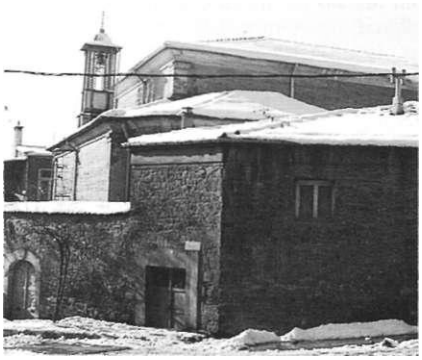

Kuruçeşme'deki Ayios Dimitrios Kilisesi'nin güneyden görünümü.
Yavuz Çelenk 1994

Yapının naosa açılan üç girişi narteksstedir. Biri eksende, ikisi yanlarda ve simetrik olan girişlerden, eksendeki basık kemerli, diğerleri dikdörtgendir. Narteksin girişi batıda eksendedir. Yapının kuzey ve güneyinde yer alan karşılıklı beşer pencere aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve yuvarlak kemerli açıklıklardır. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte bulunan karşılıklı üçer pencereden biri eksende ve dikdörtgen, ikisi yanlarda ve daire biçimindedir. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanındaki duvarlarda ayin sırasında kullanılan litürjik malzemenin muhafaza edildiği yuvarlak kemerli nişler yer alır.

Kilisede naoson doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis ve kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ile güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önündeki ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitki motifleriyle bezelidir.

Bibi. Ayverdi, *İstanbul Haritası,* 79; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 41.

ZAFER KARACA

DİNİ MUSİKİ

Musiki, Islamiyette türü ve icra biçimi yönünden dinleyende insani değerleri alçaltıcı duygular uyandırıyorsa "lehv", yani "vakti boşa harcamak", hattâ "haram" sayılmış; ama manevi, yüce duygular uyandırıyorsa "mubah", hattâ "helal" sayılmıştır. Bu yorumda, musikiyi icra edenler ile dinleyenlerin duygulan göz önünde tutulmuştur. Hz Muhammed de gerek "Kurani güzel sesle süsleyiniz" hadisi, gerekse sesinin güzelliğiyle tanınan Bilâl-i Habeşî'yi müezzinlik ve ezan okumakla görevlendirmesi ile, musikinin İslamdaki yerini belirtmek istemiştir. Kuran okunurken uyulması gerekli kurallar bilgisi demek olan "kıraat" ve "tecvid" musiki ile iç içe oluşan bilgilerdir. Dinin bir başka yönü olan tasavvuf ise musikiyi "kişilik terbiyesi" ve "kalp temizliği" için en etkili araç olarak kabul etmiştir. Böylelikle ortaya çıkan "dini musiki" doğuşu ve icra ediliş biçimi yönünden iki türe ayrılmıştır: Cami musikisi, tasavvuf yahut tekke musikisi (bak. tekke musikisi).

Cami musikisi temelde namaz ibadetiyle ilgili musikidir. En önemli özelliği yalnızca söz musikisi olmasındadır, bu musikide hiçbir saz kullanılmaz. Namaz vaktinin geldiğini bildiren ezan ile, temcid, münacaat, cenaze, cuma ve bayram salaları minarede icra edilen cami musikisi şekilleridir. Namaz sırasında imam ile müezzinin sağladıkları perde ve makam uyumu farzdan önceki kamet, namazdan sonraki teşbihler, dua, mihrabiye de cami musikisinin namazla ilgili şekilleridir. Ayrıca, tekbir, salavat, mevlit, miraciye, tevşih, nât, muhammediye, mukabele gibi cami musikisi beste şekilleri ve türleri de vardır. Bunlar genellikle tek kişi tarafından okunur, sadece "cumhur müezzinliği" denen usulde toplu icra söz konusudur. Mevlit ilahileri ile teravih namazı arasındaki ilahiler de toplu halde okunur.

İstanbul Osmanlı döneminde hem halifeliğin, hem de İslam dünyasının en önemli bilim, kültür ve sanat merkezi olduğu için, cami musikisi en gelişmiş biçimine bu şehirde ulaşmıştır. Bu musikide besteli eserlerden çok, serbest, doğaçlama (irticali) icra önemli olduğu halde, İstanbul'da bu serbestlik bile bir sanat kuralına bağlanmış ve cami musikisinde çok değerli eserler bestelenmiştir. Bu bestecilerin en önemlileri Hatip Zâkirî Hasan Efendi ile Buhurîzade Mustafa Itrîdir.

Hasan Efendi (ö. 1623) İstanbul'da, Edirnekapı dışında, Sakızağacîndaki Halveti Tekkesi Şeyhi Nureddinzade Muslihiddin Efendiye (ö. 1571) derviş, sonra da tekkeye zâkirbaşı olmuştur. Aynı zamanda cami hatibiydi. Ama asıl ünü dini eserler bestecisi olmasından kaynaklanır. Beyati makamındaki cuma ve bayram salaları, ırak makamında nât, nühüft mersiye, rast ve uzzal teşbihler, pençgâh ve rast ilahiler günümüze gelebilmiş eserleridir. Dilkeşhâveran sabah salası, hüseyni cenaze salası, segah salât-ı ümmiye ve ırak temcidin Itrî'ye ait olduğu söylenmekle birlikte, Subhi Ezgi bu eserlerin de Hatib Zâkîrî'nin olduğu görüşündedir.

Itrî (ö. 1712) ise yalnız dini değil, dındışı Türk musikisinin de en parlak bestecilerindendir. Segah Mevlevî ayini, rast nât, maye salât, nühüft durak ve tevşih, neva kâr, dügâh beste, segah yürük semai gibi erişilmez güzellikteki eserleri buyana, sadece segah bayram tekbiri bile Itrî'nin bestecilik gücünü göstermeye yeter. Sabah ezanının dilkeşhâveran, saba, dügâh; öğle ezanının saba, hicaz, şehnaz; ikindi ezanının uşşak, hüseyni; akşam ezanının segah; yatsı ezanının da rast yahut uşşak makamlarından okunması kuralına bağladığı, özellikle teravih namazmdaki rast, uşşak, saba, eve, acemaşiran sıralamasını düzenlediği kaydedilen Itrî cami musikisinin en önemli temsilcisidir.

Besteli cami musikisi eserlerinden saba makamındaki mahfel sürmesinin hayatı hakkında hiçbir bilgi elde edilemeyen Gülşenî Şeyhi Abdülganî Efendi'nin (18. yy.) eseri olduğu tahmin edilmiştir. Şaheser denilebilecek bir eser olan saba teşbihin de Gülşenî Abdülganî'ye yahut gene Gülşenî şeyhi olan büyük besteci Ali Şirüganî'ye ait olduğu tahmin edilebilir.

Türk dini musikisinin en uzun beste şekli ve en uzun eseri Kutb-ı Nâyî Osman Dede'nin *Miraciye'sidir.* Peygamberin miracını konu alan bu eser "bahr" denilen beş bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler güfteleri Mevlana ile Nasuhî'ye ait, değişik makamlarda tevşihlerle başlayıp besteciye ait güftelerle devam eder. Eserde pek çok makam geçkisi kullanılmıştır. Subhi Ezgi'nin notayla tespit ettiği *Miraciye'nin* neva ve hüseyni bahirlerindeki on sekiz mısranın bestesi unutulmuştur. Kazasker Abdülbâkî Arif Efendi'nin bestelediği *Miraciye'nin* de tamamı unutulmuştur. *Miraciye* zor bir eser olduğundan, geçmişte de sık sık okunmamıştır. En çok okunduğu yerler Üsküdar'da Hüdaî ve Nasuhî dergâhlarıydı. İstanbul'da miraciye okumakta ün kazanmış kişiler arasında Üsküdarlı Dellâl Şeyh Osman Efendi (ö. 1878), Şeyh Sırrı Efendi (ö. 1878), Nuruosmaniye müezzini Şeyh Hulusi Efendi (ö. 1898), Aziz Mahmud Hüdaî Âsitanesi Şeyhi Ruşen Efendi, Yenikapı Mevlevîhanesi kudümzenbaşısı Hüsameddin Dede Efendi en başta gelenlerdir. Son dönemlerde Aksaray Valide Camii müezzini Hasan Efendi, Hopçuzade Şakir Çetiner, Albay Selahattin Gürer ve Nail Kesova bu büyük eseri geleneksel tavrıyla okuyabiliyorlardı. Cami musikisinde, miraciye dışında "regâibiye", "nevrûziye", "iydiye", "berâatiye" ve "mevlidiye" gibi, kutsal gün ve gecelerde okunmak üzere bestelenmiş eserlerin varlığından söz edilirse de bu eserlerin elde örneği yoktur.

Cami musikisinin beste şekillerinden biri de mevlittir. Türk edebiyatının en ünlü dini eseri olan *Mevlid'i* Bursa Ulucami'de imamlık ettiği için musikiye aşina olduğuna kesin gözüyle bakılabilecek olan Süleyman Çelebi'nin (ö. 1422) bestelediği düşünülebilir. Daha sonraki dönemlerde başka mevlitler de bestelendiği bilinmektedir. Sinaneddin Yusuf Çelebi ve Bursalı Sekban adlı iki mevlit bestecisinden söz edilirse de bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir. Besteli mevlit ise tamamıyla unutulmuştur. Ancak, bugün çargâh-saba, hicaz-şehnaz, rast, uşşak-beyati, hüzzam-segâh, muhayyer-tahir gibi geleneksel leşmiş bir ana makam sıralamasıyla okunmakta olan mevlitte eski besteli mevlidin etkisi ve izleri olduğu düşünülebilir. "Salât"lı ve "Hay Hay" terennümlü iki ayrı mevlit bestesi son zamanlara kadar bilinmekteydi. Kocamustafapaşa Âsitanesi'nde yakın zamanlara kadar bu "Hay Hay'lı mevlit okunurdu. Hüdaî Âsitanesi'nde de besteli mevlit okuma geleneği vardı. *Miraciye* gibi besteli *Mevlid* de ancak çok meraklı musikicilerce öğrenilmiş, halka çok yayılmamıştır. İstanbul'da besteli *Mevlid'i* bilenler daha çok tekke musikicileri arasından çıkmıştır. Bedevî Şeyhi Ali Baba, Balat Sünbülî Dergâhı Şeyhi Kemal Efendi, Hüdaî Şeyhi Ruşen Efendi, Hüdaî Zâkirbaşısı Şeyh Mehmed Efendi (Paşa Mehmed), Mutafzade Ahmed Efendi bunlardan birkaçıdır. Son dönemde Hafız Kemal Batanay da *Mevlid'i* bestelemiştir. Sadettin Kaynak'm da mevlit bestesi olduğundan söz edilirse de böyle bir eser ortaya çıkmamıştır.

Mevlit okunmasında bilinen tavır olan bestesiz, serbest okuyuşta İstanbul'un en önde gelen mevlithanı "Said Paşa İmamı" diye anılan Hasan Rıza Efendi'dir (ö. 1889). Mehmed Akifin *Safahat'*ında yer verdiği Rıza Efendi, Mutafzade Ahmed Efendi'nin öğrencisiydi. Çok güzel mevlit okumasmm yanısıra, ilahi ve mersiye okumakta, bir de Kuran kıraatında üstattı. Beylerbeyi Camii hatibi Rifat Efendi, Selimiye Camii hatibi Şeyh Ömer Efendi, zâkirbaşı Hacı İbrahim Efendi, Şemsi Efendi, Hopçuzade Hacı Şakir Efendi aynı dönemin ünlü mevlithanlarıydılar. 1700'lü yıllarda İstanbul'un en ünlü mevlithanları arasında Emir Buharî Camii hatibi hattat ve şair Hafız Şühûdî Mehmed Efendi. Beşiktaş Sinanpaşa Nakşibendi Tekkesi Şeyhi Mustafa Rızaeddin Efendi, Zeyrek Cami müezzini Hüseyin Dede (ö. 1718), âmâ Şeyh Halil Efendi, Çalakzade Şeyh Mustafa Efendi ve Sultan İmamı Hacı Mustafa Efendi (ö. 1720) ile oğlu Nizameddin Efendi (ö. 1737) sayılabilir.

Son dönemin ünlü mevlithanlarının başında Hafız Sami (1874-1943) gelir. Sultan Selim Camii imamı Hafız Hasan Efendiden hıfzını tamamlayan, Bolahenk Nuri Bey ile Bestenigâr Ziya Bey'den musiki öğrenen Sami Efendi Halıcıoğlu Topçu Okulu ile Galata Camii'nde imamlık etmiş, Fatih ve Bayezid camilerinde de mukabele okumuştur. Yeğenleri olan, Şişli Camii imamlarından Hafız Cevdet Soydanses ile Necati Soydanses de üstat okuyuculardır.

II. Abdülhamid (1876-1909) ile V. Mehmed (Reşad) döneminde (1909-1918) "Mevlidhan-ı Şehriyârî" (Sultan mevlithanı) unvanını taşıyan Boyabatlı Mustafa Şevki Efendi de (ö. 1936) Hafız Sami gibi Sultan Selim Camii imammm öğrencilerindendir. Son dönemin bir başka ünlü mevlithanı Süleymaniye Camii Başmüezzini Hafiz Kemal'dir. Nâthan ve mersiyeci Cerrahpaşalı Hafiz Kemal Efendi'den ayırmak için "Büyük Kemal" diye anılan Kemal Efendi (ö. 1939) çok sanatlı ve vakarlı bir tavırla okurdu. Daha çok doldurduğu plaklarla üne ulaşan Hafız Burhan Sesyılmaz da (1897-1943) mevlit okumakta çok başarılıydı.

Bugün hayatta olmayan Mecit Sesigür, Esat Gerede, Ali Gülses, Hüseyin Sebilci, Hafız Aşir Efendi, Ağa Camii imamı Hafız Rıza Efendi, Yeraltı Camii imamı Ali Üsküdarlı ile, özellikle geleneksel İstanbul tavrı içinde mevlit okumasıyla tanınan Kenan Rıfaîzade Kâzım Büyükaksoy İstanbul'un en tanınmış mevlithanlarmdandır. Günümüzde de Zeki Altun, Kani Karaca, H. İbrahim Çanakkaleli, Fevzi Mısır, Aziz Bahriyeli, Mahmud Hataylı, Hüseyin Top, Kemal Erdağ gibi değerli mevlithanlar vardır.

Mevlit törenlerinde mutlaka Kuran da okunur. Adları geçen mevlithanlar aynı zamanda değerli birer Kuran okuyucusudur. Cami musikisinin temeli olan Kuran kıraatında bu mevlithanlardan başka, İstanbul'da son dönemlerde önde gelen Kuran okuyucuları arasında Üsküdar Kaptanpaşa Camii imamı Ahmed Nazif Efendi (ö. 1931), Selimiye Camii imamı besteci Hoca Fehmi Efendi (ö. 1942), Hünkâr İmamı Ahmed Niyazi Aras (ö. 1945), besteci Enderunlu Hafız Hüsnü Efendi, Ağa Camii imamı Rahmi Şenses, Nuruosmaniye Camii imamı Akkuş, Heybeliada Camii imamı Ahmed Hızal, Süleymaniye Camii başmüezzini besteci Şevket Efendi, Bayezid Camii imamı Hendekli Abdurrahman Gürses gibi adlar sayılabilir. İstanbul'da bu şehre özgü bir Kuran okuma tarzı vardır. Bu tarz "Yusuf Efendizade mesleği" diye anılır. İstanbul'da Kuran okumak gibi farz olan bir ibadet bile sanatın ince zevk imbiğinden geçirilerek estetik bir yüceliğe ulaştırılmıştır.

Dini musiki cami ve tekke musikisi diye ikiye ayrılırken bu ayrımın kesin sınırları olmadığı gerçeği göz önünde tutulmalıdır. Sözgelimi ilahiler dini musikinin her iki dalında da kullanılan bir beste şeklidir. Aynı şey mersiye için de geçerlidir. Türk dini musikisinde mersiye özellikle İmam Hüseyin ile Kerbela şehitleri için yazılmış ve okunmuştur. "Ehl-i Beyt" sevgisini dile getiren bu eserler daha çok Allah'a sevgi ile ulaşma yolu olan tasavvuf çevrelerinde, tekkelerde yayılmışsa da camilerde de okunmuştur. Beylerbeyi Camii imamı Hafız Hamdi, Üsküdar Yeni Cami Başmüezzini Hasan Tevfik, Cerrahpaşa Camii hatibi Hafız Kemal (ö. 1943), Mollagüranili Münib (ö. 1890), Aksaraylı âmâ Hafız Hasan, zâkirbaşı Yaşar Baba, Üsküdarlı Siyahî Ahmed, Şehremini Camii imamı Niyazi (ö. 1927) efendiler hem tekkelerde, hem de camilerde okudukları mersiyelerle İstanbul'da tanınmışlardı. En son mersiyehan Hüseyin Sebilci'ydi (ö. 1975). Onun öğrencilerinden Celal Yılmaz ile Arif Hikmet Gök bugün mersiye tavrını başarıyla yaşatmaktadırlar.

Camilerde cuma ve bayram namazları öncesinde okunan nâtlar da hem tekke, hem cami musikisinde kullanılır. Aynı nât hem camide, hem Mevlevî ayini öncesinde, hem de tekkelerde "ism-i celâl" zikri sırasında okunabilir. Cami ve tekke musikilerini kapsayan dini musiki en gelişmiş biçimine İstanbul'a erişmiş, İstanbul'da zenginleşmiş ve İstanbul'dan bütün ülkeye, hattâ ülke sınırlarını aşarak İslam ülkelerine kadar ulaşmıştır.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

Dİ NO. ÂBİDİN

(23 Mart 1913, İstanbul - 7 Aralık 1993, Paris) Ressam ve heykeltıraş.

Çocukluğu İsviçre ve Fransa'da geçti. 1925'te ailesiyle İstanbul'a döndü. Robert Kolej'de okudu. Resme olan ilgisi yüzünden öğrenimini yarım bıraktı. İlk çalışmaları 1931'de *Artist* dergisinde yer aldı. 1933'te sanatçı arkadaşlarıyla D Grubu' nu(-»), 1939'da da Liman Grubu'nu kurdu. 1934'te sinema öğrenimi için Sovyetler Birliği'ne gitti. 1937'ye kadar kaldığı bu ülkede bir de film çekti. 1938'de İstanbul'a döndükten sonraki çalışmaları yine desen, karikatür, resim ve seramik alanlarında oldu. 1941'de siyasal görüşleri yüzünden Adana'ya sürgüne gönderildi. Sürgün bittikten sonra 1945'te eşiyle birlikte yerleştiği Ankara'da ancak altı yıl kadar kalabildi. Sanatsal çalışmaları üzerine giderek artan baskılar onu 1951'de Roma'ya, ardından da Paris'e gitmeye zorladı. 1952'de İstanbul Üniversitesi Fransız Filolojisi'ndeki görevinden ayrılan eşi Güzin Dino ile birlikte kesin olarak Paris'e yerleştiler. 1952'den sonra başta Paris olmak üzere, Avrupa'nın hemen bütün ülkelerinin sanat merkezlerinde, ayrıca Cezayir, New York ve California'da çeşidi sergiler açtı, karma sergilere katıldı, müzelere yapıtları alındı. Değişik dönemlerde Fransa Plastik Sanatlar Birliği şeref başkanlığı ve New York Dünya Sergisi sanat danışmanlığı yaptı.

Çağdaş Türk sanatının en verimli, en ilginç kişilerinden biri olan Dino, yalnızca resim dalında değil, heykel, desen, karikatür, seramik gibi plastik sanatların değişik alanlarında sayısız ürünler verdi. Yazınsal yeteneğini birçok kitapla kanıtladı.

Dino'nun sanat serüveni boyunca kesin olarak bağlandığı bir akım olmamıştır. Kübizmden sürrealizme, toplumsal gerçekçilikten soyut sanata dek geniş bir yelpaze içinde farklı akımlar Dino'nun değişime açık yapısı üzerinde onun kişisel ilgisine göre birtakım tortular bırakmıştır.

Dino'nun birçok yaratı alanlarmı kapsayan çalışmalarında İstanbul onun vazgeçemediği ilham ve yorumlama kaynaklarından biriydi. Ayasofya'nm dünyanın gizli merkezlerinden biri olduğuna inanan sanatçı, 1930'Iardan itibaren Sultanahmet'i, Beyazıt Meydam'nı, Galata Kulesi'ni, İstanbul sokaklarını, Pera'yı kendine özgü çizgileriyle gerçekçi bir tarzda yorumladı. Dino'nun genelde siyah-beyaz olarak çizdiği İstanbul temalı desenlerinde görülen çizgi kıvraklığı, sanatçının hat sanatıyla olan yakınlığını gösteren coşkulu bir yapıya sahiptir. 1960'larda "Adalar" dizisinde yoğun olarak renk kullanmaya başlayan Dino'nun Yaşar Kemal' in *Deniz Küstü* romanmı konu alan çalışmalanndaysa, İstanbul şehrinin güncel yaşamı açık ve özlü bir biçimde ortaya çıkar.

Dino'nun resimlerine konu olan İstanbul çoğu kez ölçülerini yitirmiş bir iç dünyanın, özlemlerin, kavuşamamanm dışavurumudur. Gerçekçi görüntüleri fantastik düşler ve erotik çağrışımlarla birlikte ele alan sanatçı için İstanbul şehrinin tarihsel ve güncel anaforu araştırılması gereken bir gizdi. Uygulayıcısının Metin Deniz olduğu ve Dino'nun "Eller" çeşitlemelerinin bulunduğu bir anıt Şişli Belediyesi tarafmdan 1993'te Maçka'da, Demokrasi Parkîmn karşısma dikildi.

Paris'te ölen Dino, vasiyeti üzerine İstanbul'da Aşiyan Mezarlığı'na gömüldü.

NECMİ SÖNMEZ

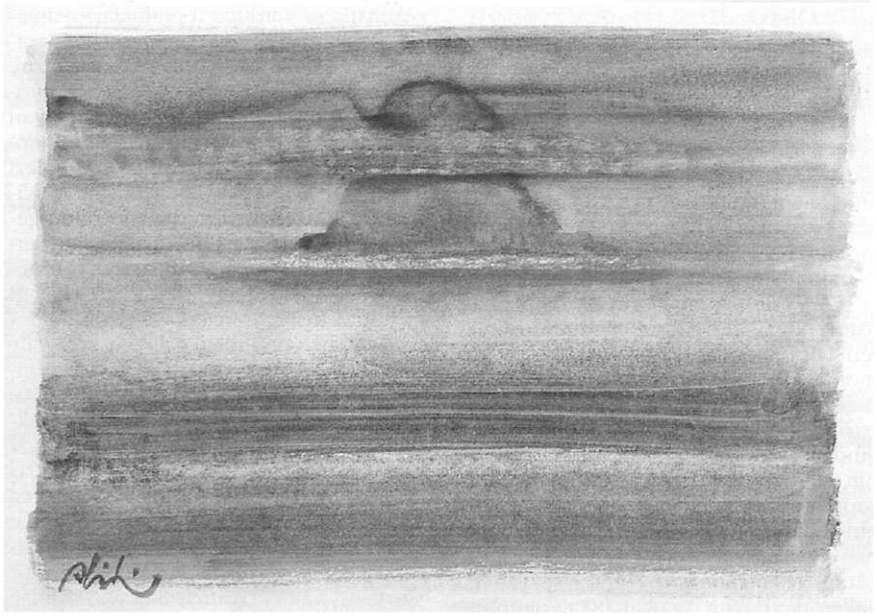

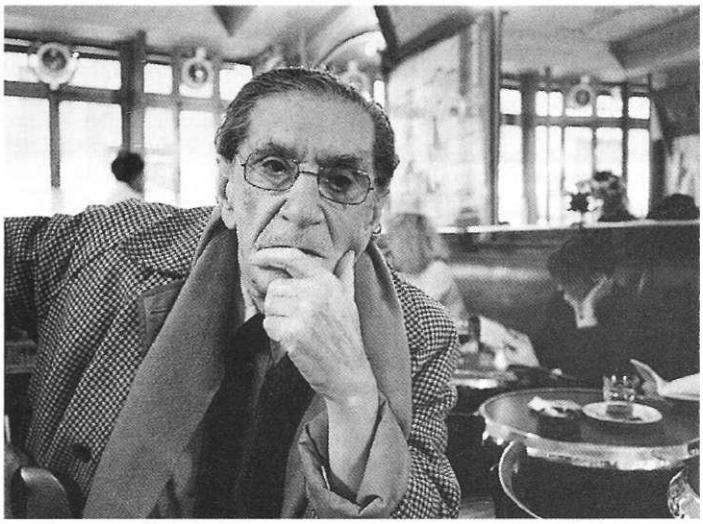

Âbidin Dino'nun "Adalar" dizisinden suluboya bir tablosu, 60x43 cm, 1960'lar, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu (üstte) ve kendisi (yanda). *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi(üst), Ara Güler (yan)*

DİONİSİOS (Blzantionlu)

Yaşadığı dönem tam olarak bilinmeyen Bizantionlu Dionisios, BoğaziçiG» bölgesi ve Byzantion(-0 şehrinin büyük bölümü hakkında yazılmış önemli bir kaynak olan *Anaplus Bosporu* (Boğaziçi'nde Yolculuk) adlı yazmaların yazarı olarak kabul edilir.

Söz konusu elyazmalarmm ne zaman kaleme alındığına ilişkin açık bir bilgi yoktur, fakat büyük olasılıkla, Bizantion'un henüz Konstantinopolis olmadığı zamanlarda, MÖ 2. ya da 3. yy'da yazılmıştır. Yazmalar, **16.** yy'da yaşamış Fransız seyyah Pierre Gilíes tarafından Latinceye çevrilen tam metin sayesinde fark edilmiş fakat, çevirinin dayandığı orijinal yazmalar, Gilles'in ölümünden (1555) sonra kaybolmuştur.

Bizantionlu Dionisios eserinde, Haliç kıyılarının ayrıntılı bir tasvirini yapmış, ayrıca şehrin kuzey kısımlarını, Boğaz'ın Avrupa ve Asya kıyılarını, Angulus St. Demetrii'den (Sarayburnu) başlayarak Halkedon'a (Kadıköy) kadar tek tek anlatılmıştır. Yazmada, denizden görülebilen yaklaşık 150 kadar tapmak ve diğer binalara değinilmiştir.

Anaplus Bosporu, Boğaz'ın ve şehrin kuzey bölümlerini en ayrıntılı biçimde anlatan başlıca coğrafya kaynaklarından biri olmakla beraber, yazarın açıkça görülen antikite eğilimi yüzünden, dikkatli biçimde kullanılmalıdır.

Bibi. *Dionysii Byzantii Anaplus,* (R. Güngerich tarafından yayımlandı), Berlin, 1958.

ALBRECHT BERGER

DIPLOKIONION

Bugünkü Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin(->) bulunduğu yerde olduğu sanılan Bizans sütunları.

Bu yapıya ilk kez, 10. yy'da yazılmış belgelerde değinilmiştir. O dönemde, 2eukta Kionia (Bağlantılı Sütunlar) diye adlandırılıyorlardı. 12. yy'dan kentin Osmanlılara geçmesine kadar (1453) ise, Diplokionion (Çift Sütunlar ya da Çifte Sütun) olarak anıldı.

12. yy'da yıkılmış olan Ayios Mamas Sarayı'nm(-*) bir parçası olduğu düşünülen Diplokionion, Cristoforo Buondelmonti'H tarafından 1420'de yapılan bir haritada yer almaktadır. Semavi Eyice bu haritada çifte sütunun Galata'nın kuzeyinde gösterildiğini söyleyerek, yerlerinin Fındıklı ile Ortaköy arasındaki sahil şeridinde herhangi bir mevki olabileceğini belirtir. Orijinali 1480'lerde hazırlanan Vavassore Panoraması'nda tek sütun olarak resmedilmiştir. Fransız seyyah P. Gilles tarafından yazılan fakat ölümünden altı yıl sonra (1561) ortaya çıkan kitapta ise, söz konusu iki sütunun bir deprem sonucu yıkıldığı ve kalıntılarının Barbaros Hayreddin Paşa Türbesinin temelinde kullanıldığı öne sürülür.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 471-472; A. Berger, *Untersucbungen zu den Patria Konstantinpoleos,* Bonn, 1988, s. 700-701.

ALBRECHT BERGER

DIREKLERAEASı

Şehzadebaşînda, bugünkü Vezneciler Caddesi'nin Vezneciler ile İbrahim Paşa Mescidimin arasındaki bölümünde oluşan 19. yy'm önemli eğlence merkezi.

Bizans döneminde önemli caddelerin kavşak noktası olan bu yerin adı Filadelfion'du. O yıllarda Halkun Tetrapilon ve Sintetos Kion anıtları da buradaydı. Osmanlı döneminde ise 19. yy'a kadar yeniçerilerin gezi yeri olan Direklerarası'nm adı, caddenin sağındaki Damat İbrahim Paşa Külliyesi'ne(->) gelir sağlamak için yaptırılan kagir dükkânların önündeki mermer sütunlu revaklardan gelmektedir. Buradaki "direkler" 1910'da elektrikli tramvay hattının yapımı sırasında yıkıldıysa da Direklerarası adı burası ve yakın çevresi için uzun yıllar kullanıldı.

Direklerarası'nm İstanbul'da modern tiyatronun kuruluş ve gelişmesinde çok önemli bir yeri vardır. Ancak Direklerarası'nm asıl eğlenceleri, hemen her geniş kahvehanede ve çayhanede ramazan aymda sergilenen Karagöz, meddah, hokkabaz ve kukla ile pehlivan güreşleri hattâ at canbazlığıydı. Daha sonra bunlara saz toplulukları da eklendi. Hattâ uzun süre Direklerarası'nda kantocular da önemlerini korudular.

Güllü Agop'un(->) II. Abdülhamid'den Türkçe suflörlü oyun oynama tekelini almasından sonra bazı oyuncular suflörsüz oyunlar oynamaya giriştiler. Böylece daha sonra adına tuluat tiyatrosu denecek olan ve Kavuklu Hamdi, Abdürrezzak, Küçük İsmail, Şevki ve Kel Hasan gibi büyük oyuncuların kurduğu topluluklar oyunlarını özellikle ramazan geceleri Direklerarası'nda kiraladıkları büyük kahvehane biçimindeki salonlarda ve hemen o günlerde yaptırılan ve daha çok kiralayan grupların adıyla anılan tiyatro salonlarında sergilemeye başladılar. 1880lerde Şems Tiyatrosu, Mmakyan Tiyatrosu ve Benliyan Kumpanyası gibi dönemin önde gelen toplulukları da burada temsiller verdi. Direklerarası'nda oyunlar önceleri kıraathanelerde oynanıyordu. 1880'den sonra çeşitli tiyatro binaları yaptırıldı. Bunlar Beyazıt yönünden gelirken solda üç ve sağda iki olmak üzere toplam beş taneydi. Ferah, Turan, Milli, Felek ve Hilal sinemaları da buradaydı. Mustafa Gökmen, adları değişerek de olsa burada film gösterileri yapmış tam 18 sinema adı vermekte, Metin And ise yalnızca 1908-1923 arasında, Vezneciler'de (ve Şehzadebaşı'nda) faaliyette olan şu tiyatro binalarını saymaktadır: Meşrutiyet Tiyatrosu, Kagir Tiyatro, Sanayi-i Nefise Mektebi Tiyatrosu, Sahne-i Musiki-i Osmani Tiyatrosu, Bizans Tiyatrosu, İstanbul Tiyatrosu, Küçük Kagir Tiyatro, Fevziye Kıraathanesi (onarılarak önce Emperyal Tiyatro, sonra Milli Sinema), Şark Tiyatrosu, Millet Tiyatrosu, Ferah Tiyatrosu, Malul Gaziler Millet Tiyatrosu. Elektrikle aydınlatma İstanbul'da 1908'den sonra başladığı için, II. Meşrutiyet öncesi bu tiyatrolar, gaz kokusu, sigara dumanı ve kötü havalandırmanın sonucunda gayet sağlıksız, çoğu da küçük sahnelere sahip ve dar koltuklarla dolu yerlerdi.

II. Meşrutiyet sonrasmda Sahne-i Heves, Sanayi-i Nefise Tiyatrosu, Mürebbi-i Hissiyat, Burhaneddin Tiyatrosu, Darü't-Temsil-i Osmani gibi topluluklar Direklerarası'nda kurularak gelişti, daha sonra Şehir Tiyatroları'na dönüşecek olan Darülbedayi-i Osmani de burada kuruldu. Cağaloğlu'nda kurulan Darül-Elhân(->) da Direklerarası'na taşınmış ve burada konserler vermiştir. Naşit Tiyatrosu, temsillerini uzun yıllar Turan Sineması'nda sürdürdü. 1924ün ünlü "Ferah Sezonu", Muhsin Ertuğrul yönetiminde Darülbedayi'den ayrılan sanatçılarla Direklerarası'ndaki Ferah Sineması'nda gerçekleşti. 1931' de Raşit Rıza (Samako), Nurettin Şevkatî, Ertuğrul Sadi Tek, Vedat Örfi (Bengü) ve arkadaşları ünlü Fevziye Kıraathanesini kiralayarak temsiller verdiler.

İstanbul'un gece yaşamının Beyoğlu tarafına kaymasıyla Direklerarası eski canlılığını yitirdi. Buradaki salonlar birer birer kapandı, yalan zamana kadar çalışan sinemalar biri dışında iş hanına dönüştü.

Direklerarası, birçok edebiyat yapıtına konu ya da esin kaynağı olmuştur. Çünkü burası yalnızca gösterilerin sergilendiği bir yer değildi, her ramazan ayında yenilenen küçüklü büyüklü tiyatrolarıyla, çeşitli eşya ve aktar malzemelerinin satıldığı dükkânlarıyla Direklerarası bir "piyasa mahalli" halini alırdı. Yayalardan başka caddeyi paytonlar doldurur, trafik tıkanır, paytondan paytona ya da yayalardan paytonlardaki kadınlara göz süzüşler, söz atışlar olur, semt özellikle akşamüstleri bir bayram yeri görünümünü alırdı. Direklerarası'nm bu hali Recaizade Ekrem'in *Araba Sevdası'*nda, Çankırılı Hacı Şeyhoğlu Ahmet Kemal'in *Görüp İşittiklerim*inde ayrıntılı olarak anlatılmış, ayrıca Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul'unun* da bir bölümünün fonunu oluşturmuştur. Ahmet Hamdi Tanpınar da Darü't-Talim Kıraathanesinde tanıdığı tiplerden bir kısmını *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanının kahramanları a-

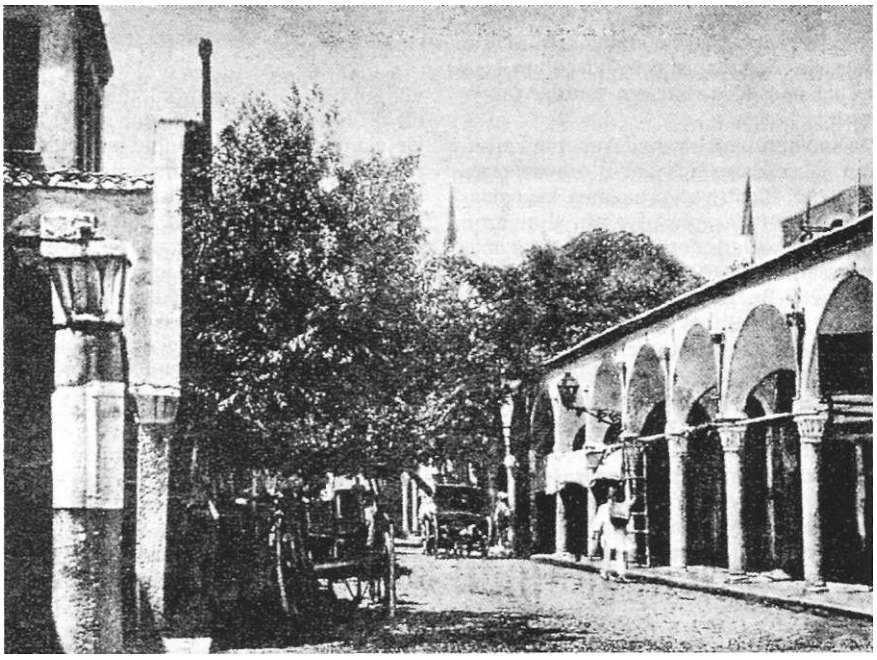

Direklerarası'nın 19. yy'daki görünümü.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

Direklerarası'nın ünlü kantocuları *Dondurmacı* oyununda. (Soldan sağa: Naşit Özcan, Şamram, Küçük Virjin, Mari, Aventia, Amelya, Bardbesyan Virjin. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi*

rasına katmıştır. Refik Erduran Direklerarası'nın iç dünyasını yansıtan *Direklerarasmda* adlı müzikli bir oyun yazmış, müziklerini de Arif Erkin yapmıştır.

Direklerarası'nın eğlence yaşamının dışında, İstanbul entelektüel çevresinde de bir ağırlığı vardı. Buradaki bazı kahvehaneler ve çayhaneler, devrinin önemli şair ve yazarlarının sürekli buluştukları yerler olmuştu. Fevziye Kıraathanesi'nde, Tatyos Efendi ile Vasilaki'nin yönettiği fasıllara birçok ünlü saz sanatçısı katılmış, Hacı Reşid'in çayhanesine Muallim Naci, Ahmed Mithat Efendi, Nabizade Nazım ve Ahmed Rasim; yerine açılan Mersin Efendi'nin dükkânına İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Mustafa Sekip Tunç; Hacı Mustafa'nın çayhanesine Mehmed Akif Ersoy, Neyzen Tevfik, İbnülemin Mahmud Kemal sık sık gitmiş, Ali Baba Çayevi, Şule Kıraathanesi, Acemin Kahvesi ve Yavrunun Kahvesi de 1960'lara kadar gene tanınmış kimselerin gittiği yerler olmuştur. Burada uşak arayan zenginlerin başvurduğu ve lonca disipliniyle çalışan Uşaklar Kahvesi de vardı.

Direklerarası'nın hemen aynısı ama bir minyatürü o yıllarda Cerrahpaşa Avrat Pazarı'nda da kurulmuştu. Riremit çatılı "direkler"! bulunan revaklar 1905'te kaldırılarak dükkânları sokağa çıkarılan küçük Direklerarası'nda dört bahçeli kahvehane, bir tatlıcı, iki bakkal ve bir manav vardı.

Bibi. *Ahmet Fehim Beyin Hatıraları,* (haz. H. K. Aipman), İst., 1977, s. 145-147. 164, 170-173; A. Kemal (Çankırılı Hacı Şeyh Oğlu), *Görüp İşittiklerim,* III, Çankırı, 1932, s. 113-115; M. Aksel, *İstanbul'un Orta Yeri,* Ankara, 1977, s. 25-31, 69-84; And, *Meşrutiyet,* 69-71; And, *Tanzimat,* 182, 219; B. Arpad, *Direklerarası.* İst., 1984, s. 228-240; ay, *Yok Edilen İstanbul,* İst., 1988, s. 228-240; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst.. 1975, s. 101-163; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst.. 1989. s. 66-68, 77-79: Gökmen, *Sinemalar,* 13-19; "Direklerarası", *İSTA,* VIII, 4602-4604; Nutku, *Darülbedayi,* 8, 32; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, İst., 1985. s. 381-382, II, s." 305, 396; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967; Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları,* I-II, İst., **1992,** s. 85-87, 97-99; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 70-73; A. Yalçın, *11 Meşrutiyetle Tiyatro Edebiyatı Tarihi,* Ankara, 1985, s. 44.

RAŞİT ÇAVAŞ

DIRIMTEKIN, FERIDUN

(1894, İstanbul - 26 Eylül 1976, İstanbul) Tarihçi ve müzeci.

İlk ve orta öğrenimini İzmir'de gördü. 1910'da Kuleli Askeri Lisesinden ve 1912' de Harbiye Mektebi'nden mezun oldu. İstiklal Savaşı'ndan sonra Harp Akademileri'nde eğitim görerek kurmay subay oldu. 1925'ten, askerlikten ayrıldığı 1927'ye kadar Harp Akademilerinde öğretmenlik yaptı.

Feridun Diritntekiri *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Türk Hava Kurumu'nda reis muavinliği (1935-1939), Beden Terbiyesi İstanbul bölge müdürlüğü görevlerinden sonra, 194.2'de Eminönü Halkevi başkanlığına getirildi. Başkanlığı sırasında Eminönü Halkevi'nin İstanbul müzeleriyle yakın bir bağlantı kurmasını sağladı. **1945**'te Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) bünyesindeki İstanbul'u Sevenler Grubu üyeliğine seçildi. 1946-1950 arasında İstanbul Şehir Meclisi üyeliği ve İmar Karma Komisyonu başkanlığı yaptı. 1950'de TTOK başkan yardımcılığıyla birlikte Eski Eserleri Koruma Encümeni'ndeki görevini de sürdürdü. İstanbul'un Fethinin Beşyüzüncü Yıl Dönümünü Kutlama Derneğine üye oldu. Sonradan Fetih Derneği adım alan bu kuruluş bünyesinde E. H. Ayverdi(->) ile birlikte İstanbul Enstitüsü adıyla bir enstitü kurulmasını sağladı. 1955-1971 arasında Ayasofya Müzesi müdürlüğü görevini sürdüren Dirimtekin 1976'da öldü ve Feriköy Mezarlığı'na defnedildi.

Dirimtekin'in İstanbul'u ele alan birçok çalışması vardır. Bunların başlıcaları *istanbul'un Fethi* (İst, 1949; 2. bas. 1976), *Fetihten Önce Marmara Surları* (İst., 1953), *Ecnebi Seyyahlara Nazaran Fetih"den Sonraki İstanbul* (İst., 1953), *Fetihten Önce Haliç Surları* (İst., 1956), *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul* (İst., 1964) olarak sıralanabilir.

Ayrıca *Fatih ve İstanbul, İstanbul Enstitüsü Mecmuası, Ayasofya Müzesi Yıllığı(r>)* ve *Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* gibi dergilerde İstanbul'a ilişkin çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

Bibi. S. Eyice, "Trakya Araştırmacılarından: Feridun Dirimtekin", *GDAAD,* 8-9 (1980), 259-285

İSTANBUL

DIŞ HEKIMLIĞI

Dişçilik sanatı Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde kendi kendine ve görgüye dayanarak yetişen kimseler tarafından uygulanırdı. Evliya Çelebi, *Seyabatname'smde* İstanbul esnafı arasında "dişçi" adı ile anılan bir zümre bulunmadığını, dişçiliği cerrahların yaptığını belirtir.

Babadan oğula, ustadan çırağa geçen diş çekme, apse açma gibi işlemler, 19. yy' da belli nizamlara bağlandı ve dişçilik yapabilmek için özel bir belge aranmaya başlandı. Bu belgeler hastanelerde çalışan dişçilerin kendi yanlarında çalıştırdıkları kimselere veriliyordu. Daha sonra, bu belgeler sağlık müdürlükleri veya Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin cenahi bölümlerince tasdik ediliyordu.

19. yy'a kadar görgü, cesaret ve biraz da bilgiye dayanan gezginci heldmlerin, ağrılar için ilaç satanların, kınk çıkıkçıların diş de çektikleri görülmektedir. Nalbantlar, demirciler, berberler de diş çekmekte ve bazı önerilerde bulunmakta idiler. Bunların dışında dişi çürüten kurtları bazı tozlarla, merhemlerle öldüreceklerini iddia eden şarlatanlar, hacamat yapmak, sülük yapıştırmak ve şişe çekmekle diş ağrılarına deva olduklarım iddia ediyorlardı.

19. yy'da tıp öğretiminin modernleşmesiyle durum biraz değişti. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından verilen küçük cerrahlık şahadetnamesi alanlar cerrahlıkla beraber dişçilik de yapıyorlardı. Bu şartlarda yetişerek çalışanlann dışında, Avrupa'dan gelen ve çoğu özel bir eğitim görmeksizin kendi kendilerine yetişen yabancı uyruklu kimseler, istedikleri gibi dişçilik yapmakta idiler.

Ordu ihtiyacı için gerekli olan cenahlar askeri hastanelerde hasta bakıcılıktan veya pansumancı eski deyimi ile tımarcılıktan yetişmiş kimselerdi. Tımarcılardan bilhassa ameliyathanelerde hizmet edip de ehliyet ve kabiliyet gösterenlere hastane başhekimi tarafmdan cerrahlık vesikası verilir ve bunlar orduda sivil olarak, kendilerine verilen sıhhi vazifeleri görmekle beraber, imkân bulurlarsa dişçilik de yaparlardı. Bunlardan ordu ile ilişkisini keserek tamamen dişçilik yapanlar zamanla çoğaldı. Bu tür dişçiler Türk ve Müslüman idiler.

Türkiye'de yahut yabancı ülkelerde herhangi bir diş hekiminin ve hattâ bir dişçinin yanmda bir müddet çalışıp ondan pratik olarak diş çekmeyi öğrenmiş diğer birtakım kimseler de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye müracaat ederek hafif bir pratik yoklamadan sonra dişçilik yapmaya yetkili olduklarına dair bir vesika alırlar ve dişçilik ederlerdi. Bu tür permili dişçilerin hemen hemen hepsi Türk ve Müslüman olmayan kimselerdi. Hattâ Türkçe okuma yazma bile bilemezlerdi. Üçüncü grup veya sınıf dişçiler ise, tıp tahsili görmüş fakat mesleğini terk ederek dişçilik yapanlardı. Dördüncü gruptakiler ise dış ülkelerde dişçilik tahsili yaparak Türkiye'ye gelmiş olanlardı. Bunlar gerçek diş hekimleri idiler, fakat sayılan çok az idi. İstanbul'da modern diş hekimliği Dişçi Mektebi nin(->) kurulmasıyla başlamıştır.

NURİ MUĞAN

DIŞ KIRASı

Eskiden ramazan ayında iftara gidilen yerlerde misafirlere ve özellikle de ev sahibinin koruması altındaki yoksul ya da çoluk çocuk sahibi orta halli kimselere yemek ve namazdan sonra ayrılırken verilen hediye ya da paraya "dis kirası" denilirdi.

Bazı tarihsel kaynaklarda II. Mehmed' in (Fatih) (hd 1451-1481) vezirazamı Mahmud Paşa'nın tertip ettiği iftarlarda pilav içine altın paralar koydurduğu ve yemek sırasında bu paralara onları bulanların sahip olduğu rivayet edilmektedir. Vezirlerin zenginlik ve cömertlik gösterisi gibi yorumlanabilecek olan bu uygulama zamanla yarı resmi bir nitelik kazandı.

Eski ramazanların güzel geleneklerinden biri de durumu iyi olanlann yakınlarını, dostlarını, komşularını ve maiyetinde çalışanları iftara davet etmeleriydi (bak. iftar âdetleri). Eski İstanbul'da iftarlar padişahtan, hanedana mensup kimselerden başlayarak sadrazam ve öteki vezirlerle devletin ileri gelenlerine, zengin tacirlere ve emlak sahibi kimselere varıncaya kadar ramazan boyunca ihmal edilmeden gerçekleştirilirdi.

Saraylar, konaklar iftar vakti çoğu davetli olmak üzere misafir akınına uğrar, ev sahibi de kimseyi boş çevirmez, âdet ne ise yerine getirirdi. Diş kirası yalnızca zenginlerden, makam sahiplerinden yoksullara, küçük memurlara verilmez, toplumsal ve ekonomik durumu denk olanlar arasında da çoğu zaman karşılıklı olmak üzere diş kirası adı altında hediyeler verilip alınırdı.

Diş kirası deyimi alanla veren arasında konuşulmamak kaydıyla ancak başka ortamlarda kullanılır, verilen ya da alınanın âdet haline gelmiş hediyeden ibaret olduğu ifade edilirdi. Öyle ki hanedana mensup olup da kendi saray ve konaklarında büyük bir debdebe içinde yaşayan sultanlar, iftara davet ettikleri yüksek rütbeli devlet memurlanna da hediye verirler, onlar da almaktan çekinmezlerdi. Adı açıkça konulmamakla birlikte bunlar da bir diş kirası sayılırdı. Hattâ yakın akraba ve ahbap iftarlarında verilen hediyeler için herhangi bir yanlış anlamayı engellemek amacıyla "diş kirası değil, bir hatıra..." gibi gönül alıcı sözler de söylenirdi.

Özellikle sultan saraylarında verilen iftardan sonra, misafirler ev sahibine haremağaları vasıtasıyla saygılarını, bağlılıklarını bildirirler, karşılığında da rütbelerine, mevkilerine göre mühürlü zarf ya da mahfaza içinde paralarını, hediyelerini alırlardı. Haremağası herhangi bir davetliye hediyesini sunmadan önce öpüp başına koyar, karşı taraf da aynı hareketi yaparak hediyeyi alırdı.

II. Meşrutiyet'e (1908) kadar devam eden diş kirası geleneği yavaş yavaş unutulmaya yüz tuttu. Bir süre, ancak ev sahibinin himayesi altındaki yoksullara verilmeye devam edildiyse de bu uygulama da yıllar önce kendiliğinden kalkmıştır.

Bibi. *Tarih-i Lutft,* II, 191-192; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst., 1948, s. 161-170; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 455; H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları,* İst, 1968, s. 26-27; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, 143; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 136, 166-168; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991, s. 141; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 117; "Diş Kirası", *DİA,* IX, 375; "Diş Kirası"; *İKSA,* III, 1563.

İSTANBUL

DIŞÇI MEKTEBI

16 Eylül 1909'da, Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığı sırasında Cemil Paşa (Topuzlu) ve Halit Şazi Bey'in (Kösemihal) çabalarıyla kurulmuştur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (sivil tıbbiye), Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askeri Tıbbiye) ile birleşerek Tıp Fakültesi adı ile Haydarpaşa'ya taşınmış ve sivil tıbbiyenin boşalttığı Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağı da Darüifünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kabile ve Hastabakıcı Mektepleri'ne verilmiştir. Birkaç okulun birleştiği bu kuruluşun müdürlüğüne Mustafa Münif Paşa getirilmiştir. Tıp Fakültesi Muallimler Meclisi (profesörler kurulu) Dişçi Mektebinin müdürlüğüne Halit Şazi Beyi atadıysa da Halit Şazi sadece Dişçi Mektebi Muallimler Meclisi'ne başkanlık etmiş, resmen müdür olmamıştır. İlk muallimleri Halit Şazi, Hüseyin Talat Bey, Terziyan Efendi ve Manok Leon (Mustafa Nihat) Efendiydi. Ekim 1909'da Dişçi Mektebi Muallimler Meclisi ilk toplantısını yapmış ve öğrenci kaydına başlanmıştır.

Başlangıçta iki yıl olan eğitim kısa sürede üç yıla çıkarılmış ve ilk mezunlarını 191 Tde vermiştir. I. Dünya Savaşı başlarında kapatılan okul, 1916'da yeniden açılmış ve dahil olduğu yüksekokullar grubunun müdürlüğüne Mazhar Hüsnü (1916-1920) getirilmiştir. Onu Server Hilmi (Büyükaksoy) (1920-1930) izlemiştir.

Kadırga'daki bina bakımsızlıktan harap olduğu için Server Hilmi Bey'in gayretleriyle Bayezid Camii yakınındaki eski Jandarma Dairesi Darülfünun'a devredilmiş, Eczacı ve Dişçi mektepleri buraya taşınmıştır. Binanın üst katı Eczacı Mektebine, giriş katı Dişçi Mektebi'ne ayrılmıştı. Birinci kata da müdüriyet, kalem, toplantı salonu, dişçi ve eczacı hocalarının odaları ile iki mektep öğrencilerinin de kullanacakları dershaneler yerleştirilmişti.

Server Hilmi Bey'in vefatından sonra

Dişçi Mektebi'nin **1965**'e kadar eğitim verdiği Beyazıt Meydam'ndaki binası (solda).
Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

Eczacı ve Dişçi mektepleri müdürlüğünü Sait Cemil Bey (1930-1933), Mahir Tokay (1932-1933) ve Behçet Sabit (1933) vekâleten yürütmüşlerdir. Halit Şazi Bey'in çabalarıyla gelişen Dişçi Mektebi diplomalı çağdaş diş hekimleri yetişmiş ve diş hekimliği yurdumuzda ayrı bir meslek haline gelmiştir.

1925-1926 ders yılından itibaren okula yabancı öğrenciler gelmeye başlamış, sonraki yıllarda artarak devam eden bu ilgi sonunda okuldan 400'e yakın yabancı öğrenci mezun olmuştur.

1933 üniversite reformunda Eczacı ve Dişçi mektepleri birbirinden ayrılarak tıp fakültesine bağlanmış, öğrenim süresi de dört yıla çıkarılmıştır. Müdürlük görevine ise Kazım Esat Devrim getirilmiştir. Ekim 1934'te, Bonn Diş Hekimliği Okulu Direktörü Musevi asıllı Prof. Dr. Alfred Kantorovvicz Almanya'dan davet edilmiş ve tedris direktörü olarak göreve başlamıştır. Bütün kürsülerin idaresini üstlenen Kantorowicz zamanında, diş hekimliği eğitiminde büyük bir reform yaşanmıştır. Kantorowicz ayrıca serbest diş hekimlerine yönelik çalışmalar da yapmış; tedavi, protez, cerrahi ve ortodontinin yer aldığı geliştirme kursları düzenlemiştir. 1946'da Kantorovvicz'in bilimsel çalışmalara ağırlık verebilmesi için, okulun idare müdürlüğüne Hikmet Yalgın getirilmiş (1946-1955), onu Pertev Ata (1955-1957), Suat İsmail Gürkan (1957-1959), Şevket Tagay (1960-1962) ve Lem'i Belger (1962-1964) izlemiştir. 1949'da kürsüler bağımsızlaştırılmış, 1950'de Kantorovvicz Almanya'ya dönmüştür. 1936'da okulun adı, Diş Tababeti Mektebi'ydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında öğrenci sayısı oldukça azdı. 1940' tan sonra büyük bir öğrenci akını olmuş ve bina yetersiz gelmeye başlamıştır. 1959' da Eczacı Okulu'nun bugünkü binasına taşınmasıyla bu sorun çözüme kavuşmuştur.

1965'te yol genişletmesi nedeniyle binanın yıkılması gündeme gelince, öğretime Eczacılık Fakültesi C bloğunda devam edilmiş ve 1970'te Çapa'da bulunan bugünkü binasına taşınmıştır. Eski binanın bir bölümü yıkılmış, bir süre böylece kaldıktan sonra onarılarak Beyazıt Devlet Kütüphanesine verilmiştir.

Dişçi Mektebi, kurulduğundan beri Tıp Fakültesine bağlı bir yüksekokul olduğundan ikinci planda kalmış ve beklenen düzeyde gelişme gösterememiştir. İdari ve mali özerkliğe kavuşmak isteyen hocalarının çabaları sonunda 28 Mayıs 1964'te İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi adıyla bağımsız bir fakülte olmuş ve öğrenim süresi beş yıla çıkarılmıştır. İlk dekanı Suat İsmail Gürkan'dır.

Bibi. C. Topuzlu; "Dişhekimliği Tarihi ve Kuruluşuna Dair". *Türk Dis Tabipleri Cemiyeti Mecmuası,* XXI, S. 109-110 (1944), s. 23; Z. C. Büyükaksoy, *Türk Dişhekimliği,* İst., 1946; S. İ. Gürkan. "Türk Dişhekimliği", *Dişhekimliği Dergisi,* S. 2 (1971), s. 107-114; Y. Noras, *Diş Hekimliği Tarihi,* Ankara, 1973; S. t. Gürkan, "İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Tarihçesi", *Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yıllığı,* Ankara, 1977, s. 43; İ. Uzel, *Dişhekimliği Tarihi,* Ankara, 1989; ay, "Dünyada ve Bizde Dişhekimliği Eğitiminin Gelişmesi", *Tıbbî Etik Yıllığı,* II, (yay. Arslan Terzioğlu), İst. 1992, s. 65-70; A. Efeoğlu. *Dişhekimliği Tarihi,* İst., 1992, s. 120-132; M. Yıldırım "Ülkemizde 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Dişhekimliği Eğitiminin Gelişimi", İst., 1993, (yayımlanmamış doktora tezi).

NURAN YILDIRIM

DIVAN EDEBIYATı

Divan şiirinde İstanbul'un değişik cephelerini, insan, toplum, hayat ve tabiat manzaralarını görmek mümkündür. Bununla birlikte Divan Edebiyatı'nda yalnız şehirleri konu alan yegâne tür şehrengizdir. İstanbul hakkında yazılmış 12 şehrengiz yanında bazı mesnevilerde İstanbul ile ilgili bölümler vardır. Divanlarda ise pek çok manzume İstanbul'a dair hayat sahneleriyle dolu beyitlerle süslenmiştir.

Divan Edebiyatı klasik bir yapıya sahiptir. Kuralların dışına çıkmak zordur. Dahası, Divan şiiri ustaların yolunda yürümeyi gerektirir. Bu bakımdan Divan şiirinde doğrudan İstanbul'u işleyen manzumeler azdır. Ama birçok şairin yaşadıkları devrin zevk ve eğlencesini, gezinti ve mesiresini, mehtap ve içki âlemlerini, çevrenin sosyal yapısını, acı ve kederleri, sevinç ve neşeleri, yangın ve zelzeleleri, yaz ve kışları, gelenek ve görenekleri, atasözleri ve deyimleri, bayramları ve zaferleri, düğünleri ve kutlamaları vb akla gelebilecek her türlü özellikleriyle İstanbul'u terennüm ettikleri yadsınamaz. Aslında Divan şairinin amacı da zaten hayatı ve tabiatı tasvir değildir. Onların şiirlerinde İstanbul'un çeşitli cepheleri, birer sanat kaygısı yahut üslup süsü olarak yer alır.

Yüzlerce şair içinde bu gayretin dışında olanlar, parmakla gösterilecek kadar azdır. Çünkü klasik terbiye, onları bu tür çizgidışı söyleyişlerden men eder. Ancak kafiye, redif, söz sanatları vb şiirin dış özellikleri mecbur ettikçe şairler İstanbul'u anarlar. Bu bakımdan hiç umulmadık bir şiirin bir ucunda İstanbul'la karşılaşmak mümkündür. Dahası, kıyıda kalmış küçük bir beyit, yazıldığı devre ait pek çok belgeden daha zengin özellikleri de anlatıyor olabilir.

Şairlerin klasik terbiye içindeki bu tutumları, yaşanılan hayatı terennümü engellemiş sayılır. Ancak yine de Fuzuli İstanbul'a dair bir tek beyit yazmadığı halde en usta Divan şairlerinden sayılır. Keza İstanbul'u imar eden, altın çağına ulaştıran I. Süleyman (Kanuni) şiirlerinde kullandığı mahlasla Muhibbi, İstanbul'da yaşadığı halde, şehrin adını bir tek beytinde bile anmamıştır. Ama yine de onun çağı, Divan Edebiyatının gündoğumu saydır. İstanbul lehçesi onun zamanında Türk edebiyatına damgasını vurur. Keza aynı dönemde yaşamış pek çok şair, İstanbul'un güzel havasından tadı suyuna, mavi ve benak semasından çiçekli bayırları-

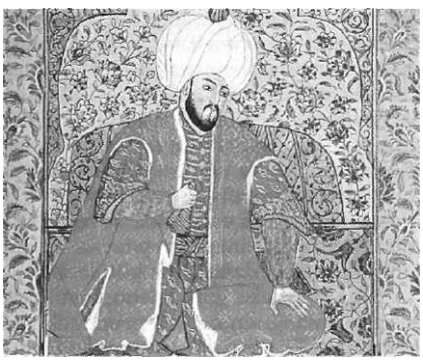

Muhibbî mahlasıyla şiirler de yazmış olan Kanuni Sultan Süleyman'ı betimleyen Aşık Çelebi'nin *Meşairü'ş-Şuara'smda* yer alan bir minyatür, **16.** yy, Millet Kütüphanesi, İstanbul
Ara Güler fotoğraf arşivi

na kadar hemen her türlü İstanbul manzarasını mısralarma yerleştirmişlerdir. Bazen cenge çıkan bir ordu, bazen tebdil gezen bir sultan, bazen bir düğün, bazen bir fetih ve zafer sevincinin coşkusuyla çalkalanan İstanbul, biraz da bu şiirlerle ölümsüzleşmiştir. Hiçbir tarih kitabı Damat İbrahim Paşa dönemini Nedim'in şiirleri kadar canlı anlatamaz. Keza fetih yılının hemen sonrasında İstanbul'u anlatan Karamanlı Aynî'nin "Şehr-i Kostantin'dedir" redifli muhammesi, hiçbir arşiv belgesi ile mukayese kabul etmez. İşte bunun içindir ki Tacizade Cafer Çelebi'nin(->) *Hevesname*'sinde, Taşlıcalı Yahya'nın(->) *Şâh u Gedâ'smda*. veya şehrengizlerde söz konusu edilen İstanbul, tarih bilgisi değil, tarihin bizzat kendisini oluşturur. En azından tarihin laboratuvarı, şehirlerin kimlik tanımlarıdır. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nin I. cildini İstanbul'a ayırıp şehrin en hurda teferruatı ile gizli semtlerine kadar anlatıyorsa, bunun bir sebebini de Divan Edebiyatîndan gelen bedii zevkin olumlu etkisine bağlamak mümkündür.

Pek çok tarihi belgede Havaînin *Gece çorbası çıkar/ bir kapı da kalmamış* beytiyle İstanbul'un sosyal durumunu, yahut *Geçilmez oldu yollarından / Sulu çamur gördün mü / Sokakları sel aldı / Böyle yağmur gördün mü* derken şehrin yağmurunun, çamurunun, yolunun, sokağının o çağdaki durumunu anlatan detaylarını bulamayız. Bugün Kâğıthane yahut Boğaziçi tarihi hakkında verilecek her hüküm, eski şairlerin mısralarma muhtaçtır. "Seyr-i Sa'dâbâd'ı sen bir kene iyd olsun da gör" mısraındaki coşkuyu bugün bile göz ardı etmek mümkün değildir. *Vasıf binelim kayığa îstinye Koyu 'ndan / Sâgar çekerek şevk ile Kandilli suyundan* beytini okuyunca, insan Boğaziçi'nin bir mehtap âlemini âdeta yaşıyor gibi olur. Divanlar içerisinde yer alan pek çok methiye, kasriye, bahariye, şitâiye, rahşiye vb kasidelerin hemen hepsinde İstanbul adı anılmasa da şehrin herhangi bir özelliğini bulmak mümkündür. Sözgelimi bir kasriye kasidesinde, yapılan binanın pek çok özelliğini; yahut bir bahariyede, şitâiyede, İstanbul'un o yıl içinde yaşadığı mevsimlerini detaylarıyla öğrenmek ve yüzyıllar içinde bu tür örneklerle karşılaşmak mümkündür. Asaf Halet Çelebi *Divan Şiirinde İstanbul* adlı eserinde eski şairlerin İstanbul'a dair birinci derecede önemli şiirlerini sistematik bir tarihleme sırasıyla anlatmıştır. Bu çalışmaya şehrengizlerle birlikte diğer bazı eserler de ilave edildiğinde Divan şiirinin her yüzyıla ait İstanbul telakkisi daha bariz görülebilir.

Eldeki eserlere göre İstanbul'un Türk şiirinde anıldığı en eski dönem, fetih yıllarına rastlar. Bizzat II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) iki gazelinde, o dönemde İstanbul'dan ayrı telakki edilen Galata hakkında övgü dolu sözler eder. Özellikle Galata'nm iskân durumu ve Hıristiyan cemaatlerin yaşayışları hakkında ilginç tasvirlerin yer aldığı bu şiirlerden başka, İstanbul fethine ebced hesabıyla düşürdüğü tarihi de ünlüdür *(Feth-i İstanbul'a fırsat bulmadılar evvelim / Feth edip Sultan Mehemmed dedi tarih Âhirun).*

İstanbul'un fethini konu alan bir şiir de Aynî mahlaslı bir şairin *Câmiu'n-Nezâir'de* (yazılışı 1512) yer alan bir mütekerrir murabbaıdır. "Revnakı bu kâinatın şehr-i Kostantindedir" nakaratlı **6** bentten oluşan şiirde, şehrin güzellikleri genel çizgileriyle anlatılıp Galata'mn sosyal yaşamından kesitler verilir.

Asrın büyük şairi Ahmed Paşa'mn (ö. 1497) Topkapı Sarayı için söylediği kasidede saray mimarisinin tanıtımı *(Mirkâtına bir paye yedi çerh-i mutabbak / Eyvanına bir tâk dokuz kubbe-i uzmâ)* ile sarayın yapılış tarihi (1478) söylenir *(Bünyâd-ı sarayına budur ahsen-i tarih /Kim ide mübarek tapum Hayy u tuvânâ).*

16. yy hem Divan sikinin hem de İstanbul'un en görkemli çağıdır. Bu dönemde hemen pek çok şair, İstanbul'u herhangi bir vesile ile mısralarma konu edinirler. Çünkü artık Galata'da ayak seyri(->) devri başlamış, kaçamak yapmak isteyen kalender şairler Galata'ya geçip gizli içki meclisleri kurarak şiirlerinde bu maceraları remizlerle anlatır olmuşlardır. Artık İstanbul hem şiir, hem de yazı dili açısından Divan Edebiyatîni köklü biçimde etkilemekte, kendinin dışında bir edebiyat anlayışına âdeta müsaade etmemektedir.

Yüzyılın hemen başlarında *Hevesname* yazarı Tacizade Cafer Çelebi'yi görürüz. Çelebi, genel bir İstanbul anlatımından ve övgüsünden sonra şehrin mimari özellikleri ile semtlerini bölümler halinde anlatır. Her bir bölümde söz konusu edilen mekânlar hakkında **16.** yy'm en detaylı tanım ve tasvirlerinin verildiği bu eser, gerçekten İstanbul'un ilk kimlik kartı sayılır. *Hevesname*'nin daha sonraki çağlarda yazılan eserlere örnek teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim daha sonraki asırlarda yazılan mesnevilerde İstanbul'a dair bölümler açmak oldukça yaygm bir usûl olmuştur.

II. Bayezid dönemi (1481-1512) şairlerinden Sirozlu Sadî'nin *Şehr-i İstanbul'daki âlemde güzeller kânıdır / Dünyenin arifleri katında Mısr-ı sunîdir* beytiyle başlayan bir gazelinde İstanbul'u anlatması, Divan şiiri geleneği içinde orijinal bir deneme saydır. Bu yekâvâz (konu bütünlüğü olan) gazel, belki de klasik gazel konuları olan aşk, kadın, içkiye karşı bir başkaldırıdır. 10 beyitlik bu gazelde İstanbul ile Mısır'ın çeşitli yönlerden mukayesesi ve İstanbul'un üstünlüğü ile mimarisinden, güzellerinden, manzaralarından vb bahsedilir.

Ahi'nin (Benli Hasan) (ö. 1517) aynı üslupta bir gazeli ise Galata vasfında yazılmıştır. *Ha çeker başım beni durmaz bu deryadan yana / Seyre çıkmıştır meğer dilber Galata 'dan yana* beytiyle başlayan bu şiir, biraz da "Galata'da ayak seyri"ni anlattığı için devrinde çok okunmuş ve taklit edilmiştir. Nitekim devrin şiir üstadı Zatî (ö. 1547) ile Nihanî de (Torlak Çelebi) (ö. 1564) bu şiire birer nazire söylemişlerdir. Zatî naziresinde ayak seyrini bizzat anlattığı gibi *(Bir ayak bir erbainin haletin vermez mi gör / Geç ayak seyrine ey sufî Galata'dan yana);* Nihanî de İstanbul ile Galata'mn güzellerini eşdeğerde niteler *(Ey Nihanî görmek istersen güzeller kânını / Gâh İstanbul'a gel git geh Galata 'dan yana).*

16. yy Divan şiirinde şehrengizlerin(->) doğup yayıldığı dönemdir. Mesihî'nin (ö. 1512) Edirne hakkındaki ilk şehrengizinin gördüğü rağbet, İstanbul hakkında da şehrengizler yazılmasına vesile olmuş, hattâ şehrengiz türü âdeta İstanbul ile bütünleşmiştir. Bir yandan İstanbul konulu gazeller tanzir edilirken, diğer yandan Kâtib adlı şair ilk İstanbul şehrengizini kaleme alıverir (yazılışı 1513). Belli bir dilber hakkında sergüzeştname türünde kaleme alınan eserin konu bölümü *Hemân dem yollara girdim dürüstüm / Gelüben şehr-i İstanbul'a düştüm* beytiyle başlar.

Eakirî'nin şehrengizi (yazılışı 1534) ise konu bölümünde 44 İstanbul mahbubundan bahseder. Şairin "Birini sevmeyince rahatım yok" dediği bu mahbublardan her biri, 2-3 beyitte okuyucuya tanıtılır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yazılan ama yazarı bilinemeyen bir başka şehrengizde de önce İstanbul övülür, sonra da ikişer beyitte 25 dilber tasviri yapılır.

Koca Nişancı lakabıyla ünlü Celalzade Mustafa (ö. 1569) 4 beyitte enfes bir Ayasofya anlatımı verir. Beyitler okununca, yapının bütün ihtişamı insanın mhuna akar. Mumcuzade Balı Çelebi (Zihnî) (ö. 1577) 5 beyitlik bir gazel kaleme alarak İstanbul ve Galata'yı över *(Başım deryasının iki yanında bu iki çeşmim / Biri şehr-i Stanbul'dur biri şehr-i Galata'dır).*

Asrın büyük tezkire yazarı Latîfî (ö. 1582) ise divamndaki şiirler yanında tezkiresinde de İstanbul'dan sık sık bahseder. *Latifi Tezkiresi* 'ndeki pek çok biyografik bilgide İstanbul'daki şiir ve sanat muhiti ile bu muhite mensup olanlar ve oturdukları mekânların tasvirlerini bulmak mümkündür. Ancak onun İstanbul hakkındaki en önemli eseri *Evsâf-ı İstanbul* adını taşıyan düzyazı risalesidir. Şehrin akla gelebilecek her açıdan değerlendirildiği ve önemli özelliklerinin anlatıldığı *Evsâf-ı İstanbul'da* surlar, camiler, çarşılar, saraylar, köşkler, evler, bahçeler ve medreseler, içlerindeki hayat ile birlikte epizotlar halinde anlatılmış; ibadetten eğlenceye, alışverişten mahrem hayata varasıya dek şehrin tahlili yapılmıştır. İstanbul'un kuruluşu ve tarihiyle ilgili rivayetlerin de yer aldığı eserde, müellifin tenkit ve tavsiyelerini de bulmak mümkündür. Payitaht şehir İstanbul'un maddi ve manevi çehresini zengin motiflerle anlatan bu risale, **16.** yy İstanbul'u için paha biçilmez bir belge niteliğindedir. Konu bölümleri yer yer şiirler ile de zenginleştirilen *(Öğme ey hâce bize Hind ü Hıtâ vü Huten'i /Bundadır lutf u şeref buna Stanbul derler)* eserde,

özellikle o döneme ait meskûn mahaller ve sosyal yapı, ayrı bir titizlikle incelenmiştir.

Defterdarzade Cemalî'nin(->) *İstanbul Şehrengizi,* dilber tasvirleri yanında şehrin de tutarlı tasvirlerini verir. Eserin baş kısmında yer alan mekân tanıtımları, 18. yy'da ortaya çıkacak olan sahilnamelerin(->) âdeta bir prototipidir.

16. yy'ın usta şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey de (ö. 1582) İstanbul âşıklarındandır. Şair hem *Şah u Gedâ* mesnevisinde hem de şehrengizinde İstanbul'u konu alır. *Şâh u Gedâ* klasik aşk mesnevileri içinde konusu İstanbul'da geçen bilinen tek eserdir *(Sâbıkâ bir mübendis-i dânâ / Urdu söz kasrına bu resme bînâ. Ki bu fanî cihanda var bir şehr / Kadr-i unvan ile ferîdü'd-dehr. Adı Konstanttniyyedir anun / Tahtıdır şâh-t Âl-i Osmân'urî).* Eserde Atmeydanı (şimdiki Sultanahmet Meydanı) ile Ayasofya tasvirleri çok değerli bilgiler içerir. *Şâh u Gedâ,* bir insanın mecazi aşka tutulup kalp gözünün açılarak hakiki aşka yönelişini konu alır ki **16.** yy Istanbul'undaki tasavvuf! hayatı yakından terennüm etmesi bakımından önemlidir. Yahya Bey şehrengize "Sıfat-ı bahâr-ı dil-güşâ" başlığıyla girer ve önce İstanbul'un baharını anlatır. Buradan *Baharın ziynetin kıldım temaşa / Diledim kim yazam bir hûb inşâ. Hususa işbu şehr-i işret-âbâd / Olupdur şehr-i İstanbul ana ad* beyitleriyle asıl konuya geçilir. Şehrengizde 58 dilber üçer beyit halinde övülmüştür. Eserin sonunda yine İstanbul'la ilgili 1 kıta ile divandan iktibas edilen 4 gazel yer alır.

Azizî Mustafa'nın (ö. 1585) İstanbul şehrengizi, "Nigarnâme-i zevk-âmîz der üslûb-ı şehrengiz" adını taşır. Eser bir girişten sonra gece ile gündüzün tasvirleriyle başlar. Azizî'nin eseri İstanbul'un hanımlarını konu almak bakımından önemlidir. 50 İstanbul güzeli üçer beyit halinde anlatılır.

Yine bu dönemde istanbul şehrengizi yazdıklarım büdiğimiz ama eserleri henüz ele geçmeyen 2 şair daha vardır: Fikrî Derviş Mehmed (ö. 1574) ve Kastamonulu Kıyasî (ö. **16.** yy'm son çeyreği). Bu yüzyılın sonuna doğru Divan şiirinde İstanbul Türkçesinin güçlü temsilcisi Bakî(->) kendini gösterir.

Bakî'nin öğrencilik arkadaşı olup aynı dönemin söz sahibi tarihçi ve şairlerinden Hoca Sadeddin Efendi de (ö. 1599) İstanbul'la ilgili zengin bilgilerin yer aldığı şiirler yazmıştır. *Acep yer var mı İstanbul'a benzer / Ki yeksan ola anda hâk ile zer* diyerek başladığı İstanbul vasfmdaki ilk mesnevisinde (18 beyit), daha önceki örnekleri gibi şehrin genel anlatımını verir. Yine İstanbul'u övdüğü bir başka mesnevide (33 beyit) şehrin mimari ve tabii güzelliği yanında sosyal hayatını da anlatır. Şair, dua bölümündeki *Sakiaya Hakk anı beliyyâttan / Eymen ede cümle-i afattan. Taht-gehi ola makarr-t emân / Daim ola mesken-i Osmaniyân* beyiüeriyle son bulan İstanbul tasvirinden sonra Ayasofya hakkında da 13 beyitlik bir methiye yazmıştır. Ona göre Ayasofya'yı görenler diğer bütün eserleri unutur *(Bülend olmuş felek-gir-dâr esası / Anı gören olur gayriyi nasî).*

17. yy Divan Edebiyatı'nda, mesnevi türü altın çağını yaşar. Şair sayısında görülen artışa, şiir konularının geniş bir zemine yayılmasına, taklitten ziyade yerli malzemeye dönüşe rağmen, bu dönemde İstanbul yeterli ilgiyi görmüş sayılmaz. Yangınları, şiddetli kışları, binalar ve hamamların tarih beyit ve manzumelerini dışarıda bırakırsak Divan şairlerinin zorlama sonucu bazen bir kafiye, bazen bir kelime oyunu için İstanbul'dan bahsettikleri görülür.

Bahtî mahlaslı I. Ahmed'in (ö. 1617) İstanbul'un eşsizliğini "Yine amma bu dünyada Stanbul'a bedel olmaz" gibi mısralarla terennüm eden gazeliyle, ünlü şair Neffî'nin (ö. 1635) Kâğıthane'yi anlattığı *Mahşer olmuş sahn-t Kâğıthane dünya bundadır / Cennete dönmüş güzellerle temaşa bundadır* beytiyle başlayan gazeli cılız birer nefes olarak şiirlerde İstanbul'un unutulmasını önler. Bu çağda İstanbul'dan bahseden önemli bir pasaj Nev'îzade Ataî'nin(->) kaleminden çıkar. Onun hamseyi oluşturan mesnevileri içinde zaman zaman İstanbul'a, Boğazın çeşitli köylerine ve iskelelerine dair beyit *(Semt-i Hisâr'a gelip et âlemi / Ömre sürer işretinin her demi),* manzume ve bölümlere rastlamak mümkündür.

Aynı dönemin dikkate değer bir başka siması da Şeyhülislam Yahya Efendi' dir (ö. 1643). Divanındaki 2 gazel, 1 kıta ve 1 de müfret İstanbul'u konu almıştır. Özellikle İstanbul bayramlarından birini tasvir eden "Stanbul'un" redifli gazeli gerçekten kıymetli bir belge niteliğindedir *(Sofalar kesb edip uşşâka olsun merhaba yer yer / Vefâ meydanına gelsin civânânı Stanbul'un. Semend-i nâz ile yöğrük civanlar seyre çıksınlar / Pür olsun hablarla Atmeydanı Stanbul'un).*

Bu asrın İstanbul hakkındaki tek şehrengizini Tab-Î İsmail Efendi (ö. **1636)** kaleme alır. Eserin baş kısmında İstanbul hakkında genel övgü ve tasvirler bulunmaktadır. *İçinde cevr ü hicran u sitem bol / Felekte yokdurur illâ Stambol* beytiyle başlayan bu bölümde Eyüp, Kâğıthane, Yenikapı ve Beşiktaş'a ait zarif tanıtımlar da vardır. Şairin İstanbul güzellerine ayırdığı bölüm de folklor ve sosyal hayat açısından önemlidir.

Vecdî'nin (ö. 1660) iki ayrı gazelinin makta beyitlerinde birer vesile ile İstanbul adı anılır. Bunlardan ilki İstanbul hasretiyle *(Stanbul'a o denli arzu var dilde ey Vecdî/Uçardım bulsam amma neyleyim bâl ü perim yokdur),* ikincisi de İstanbul güzellerinden şikâyetle *(Hûbân-ı Stanbul'a yetişmez yine Vecdî/ Bezi etmeğe sermâye-i K.ârûn ele girse)* yoğrulmuştur. Devrin diğer yarısını Fasihî (ö. 1699) ve Kâşifin (ö. 1699) İstanbul ile ilgili birer gazeli yanında nazımı meçhul birkaç tarih (Yakdı İstanbul'u âh-ı fukara [1070 h]; Aldı bin seksende İstanbul'u kar, vb) ile İstanbul hamamları hakkında söylenmiş beyit ve manzumeler doldurur. Ancak Alaşehirli Veysî'nin İstanbul halkına seslenerek şehrin ahlak yapısı, ruhi çöküntüsü, kargaşa, İslamdan uzaklaşma, isyanlar, gasplar vb sosyal rahatsızlıkları tenkit ettiği ünlü manzumesi gerçek bir sosyolojik tahlildir. "Elâ ey kavm-i İslâmbol bulun tahkîk olun **agâh"** feryadıyla başlayan manzume bir müddet dillerde dolaşmış ve pek çok mecmuaya da girmiş, okuyan İstanbulluları asırlar boyunca uyanıklığa, doğru yola çağırmıştır.

18. yy, şairlerin âdeta İstanbul'u anlatmakta yarıştıkları ve onu klasik kuralların içinde eriterek şiirlerine konu edindikleri bir dönemdir. Asrın hemen başında Ramî Mehmed Paşa (ö. 1706) ve Âsim' m (ö. 1712) birer gazeline konu olan İstanbul, Sabit(-0 ile- Nabî'nm(->) ilgi alanına girmekle, birdenbire dillerde dolaşmaya başlar. Özellikle "Nabî mektebl'nin temsilcileri olan diğer şairler de bir sonraki asırda bile olsa, İstanbul'u terennümü bir töre haline getirmişlerdir *(Nâbî efendi lehçesine ittibâ eder / Sabit İstanbul'un dahîpâkize-gûlari).* Sabit'in *Divan'mda.* 1 ramazaniye, 6 gazel, 2 kıta ve 2 müfredin tamamı İstanbul'u konu almıştır. Türünün en güzel örneklerinden biri olan ramazaniyesinde İstanbul'un eski ramazanlarını seyretmek mümkündür *(Donanıp al akideyle şeker tablaları /Etti her kûşe-i İstanbul'u sûk-ı Mercan. Can verir râhat-ı hulkûma esîr-i helva / Gelse efsürdegî-i savm ile hulkûmuna cân. Elde işkembe fener arkada zenbil-i sahur / Gece faslında sitem-hârelerindir meydân).* Gazellerinin ise her biri İstanbul'u ya över ya da çeşitli vesilelerle semtlerini anlatır. Bu manzumelerden birinde İstanbul'un kibar muhitine sitemde bulunur *(Ya gayet mihribândırya ziyâde bîhakîkattir / Bizim İstanbul'un âfetlerinde orta halet yok).* Başka bir şiirinde de o dönem şiir çevresi ve şiire bakış açısına dair görüşlerini anlatmıştır *(Kumâş-ı nev-zuhûr-ı ma'rifette Sâbitâ şimdi/Bulunmazsa Halep tamgası İstanbul'da rağbet yok?)* (Nabî o dönemlerde Halep' te bulunduğu için şiirde Halep damgası, yani Nabî'nin beğenisi aranmaktadır.)

Nabî'nin İstanbul konulu pek çok manzumesi gerçekçi bir bakış açısına sahiptir *(Bilen hâk-i Stanbul'dur rüsûm-ı şîve vü nazı / Kenarın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz).* Özellikle Ayasofya tasvirindeki 12 beyitlik gazelinin her bakımdan ayağı yerdedir *(Rûze rûze cem' olur rindân Ayasofiyye'de / Halka-bend-i üns olur yârân Ayasofiyye'de. Andelîbân-ı behişti şerm ile hâmûş eder / Her taraf âvâze-i Kur'ân Ayasofiyye'de).*

Nabî'nin en önemli İstanbul anlatımları *Hayriye* adlı eserindedir. Bu eserde "Der-beyân-ı şeref-i İstanbul" başlığı altında, toplam 72 beyitte anlatılan, İstanbul'un her çeşit güzelliği ile ilim, sanat, nezaket, bilgelik, yücelik, yüce gönüllülük, eğlence, cazip hayat, zevk dolu zamanlar, temiz tabiat, tatlı su, hoş hava vb konular Nabî'nin biraz da gurbet duygu-

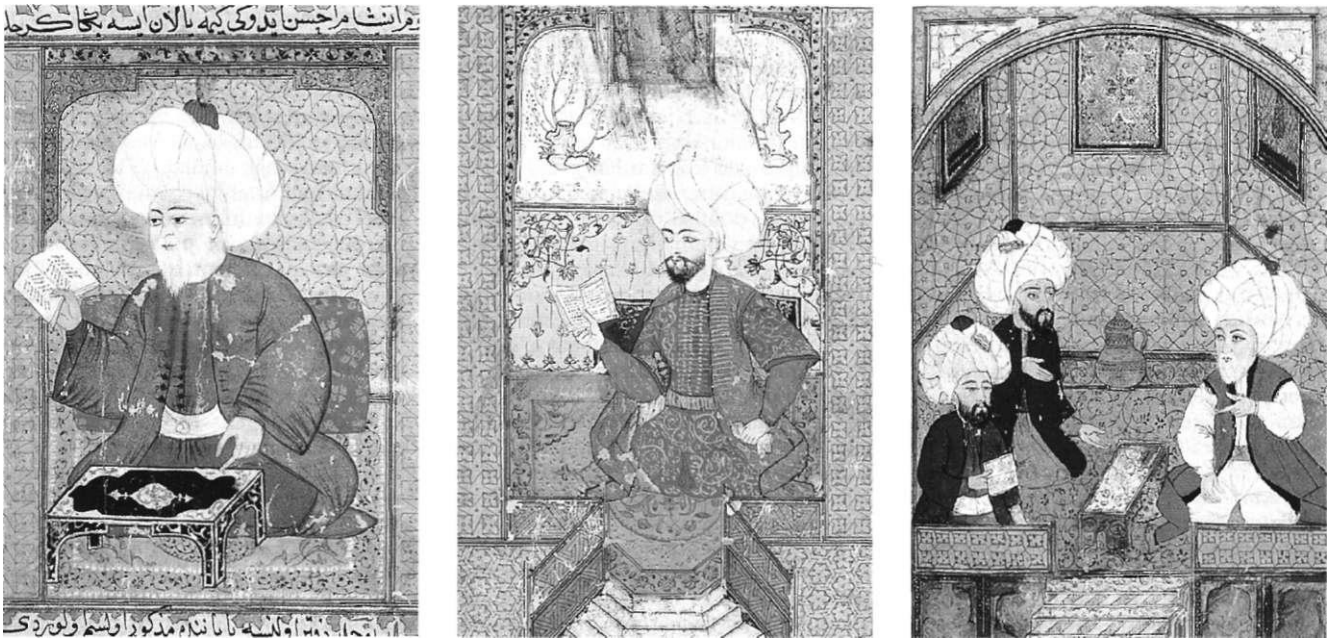

15. yy'da Divan şiirinin en büyük temsilcisi Ahmed Paşa (solda), şairler tezkiresiyle ünlü Âşık Çelebi (ortada) ve Divan şiirinde istanbul Türkçesini kullanan ilk büyük şair Bakî'yi (sağda) betimleyen minyatürler. Âşık Çelebi, *Meşairü'ş-Şuara,* 16. yy, Millet Kütüphanesi, İstanbul. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

suyla dile getirdiği gerçeklerdir. Özellikle denizde kayık sefalarının doyulmaz zevkini enfes biçimde anlatır. O yıllarda şehirde baş gösteren salgın taun (veba) yüzünden şehri terk etmek zorunda kaldığı için biraz hayıflanır. Son beyitlerde istanbul hakkında içten dualar eder ("Etsin İstanbul'u Allah mamur") ve kesin hükmünü şöylece verir: *Ne kadar âlemi devr etse sipihr /Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehr.*

Osmanzade Taib (ö. 1723) ve Nazîm' in (ö. 1726) İstanbul hayranlıklarını, birincisinin bir yangın vesilesiyle söylediği tarih kıtasından ("Yakdı İstanbul'u valilerinin ihmâli"); ikincisinin de "Tuhfe-i nazm-ı terim yârân-ı İstanbul'dadır" dediği gazelinden anlamaktayız.

Divan Edebiyatı'nın en büyük İstanbul şairi hiç şüphesiz Nedîm'dir(->). Hemen her nazım şeklinde kaleme aldığı manzumelerinde İstanbul'dan bahsetmek onda bir sevdaya dönüşmüştür. Nedim'in *Divan'mdaki* pek çok beyit ve manzume, 18. yy İstanbul'unun belgeseli niteliğindedir. *Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâ 'dtr / Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedâdtr* diyerek başladığı kasidesinin nesip bölümünü. "İstanbul'un evsâfını mümkün mü beyân hiç" diyerek bitirmesinde dahi, İstanbul için daha neler söylenebileceği, söyleyebileceğini düşündüğünü gösterir. Öyle gazeller, öyle şarkılar yazmıştır ki bugün bile hâlâ dillerde dolaşır ("Gidelim serv-i revanim yürü Sa' dâbâd'a"). İstanbul'daki güzellikler, gür ağaçlar, yeşillikler, kasırlar, taraf taraf güzeller, aşk nağmeleri, şuh kahkahalar, sazlı sözlü eğlenceler vb ile bir Kâğıthane, bir Çırağan, bir Göksu devrinde Nedim'in şuh edası hemen hemen Divan şiirinin bütün bir yerli ufkunu doldurur. Lale Devri'nin her türlü sosyal hayatını, bütün yaz ve kış eğlencelerini, helva sohbetlerini, sandal gezintilerini, mehtap âlemlerini Türk şiirine sokan ve halka sevdiren odur. Dili, o dönem insanının sokakta kullandığı Türkçedir. Mahalli hayatı ve yerli unsurlarıyla bütün bir İstanbul'u terennüm eden bu Türkçe, o devirden sonra pek çok şairin de taklit ettiği bir dil olacaktır. Nedim'in his dünyasında aşk kadar *(Güzelsiz olmazız amma oluruz etsiz ekmeksiz),* çevre ve tabiata ait duygular, yani İstanbul vardır. Onun mısralarından pek çoğu birer şiirden ziyade, İstanbul manzaralarının tablo kompozisyonlarını oluşturur. 18. yy'da Nedim' den hemen sonra Seyyid Vehbî'nin (ö. 1736) 4 gazeli ve 2 tarihi; Süleyman Nahifî'nin (ö. 1738) 1 gazel ile 1 kasidesinden sonra sırayı Fennî(->) alır.

Fennî o güne dek hiç kimsenin yazmadığı bir şiir tarzını dener: Sahilname (sevâhilname). Mesnevi nazım biçimiyle kaleme aldığı bu sahilnamede İstanbul' un semt semt, iskele iskele tanıtımı mevcuttur.

Neccarzade Şeyh Rıza'nın (ö. 1746) Beşiktaş semtini konu alan 2 gazeli vardır. Gazellerin önemi, o asır Divan Edebiyatı' na, İstanbul'un tasavvufi mekânlarını anlatarak bir çeşni katmış olmalarındandır. Ardından Sâhib'in (ö. 1749) 1 gazel ve 1 murabbaı, Mustafa Rahmî'nin (ö. 1751) 1 tarih kıtası ile 1 şarkısı; Hâtem Efendinin 3 gazel ve 1 şitaiyyesi, Çelebizade Âsım'ın da 1 iydiyye, 2 gazel ve 1 kıtası sırayı alır.

Bu yüzyıldaki orijinal bir çalışma da Üsküdarlı Hasîb'in (ö. 1752) *Dergehname* adlı eseridir. *Dergahname* 136 beyitlik küçük bir mesnevidir, içinde, o dönem İstanbul'unda faaliyet gösteren 108 tekkenin adları ve kısa bilgileri verilir. Bazen tekkeler birer beyitte tanıtılıp geçilir *(Merhem-i zahm-ı dile sufî dilersen bir mahal / Âsitân-ı Şeyh Nûreddîn-i Cerrahî'ye gel. Dil sarayın sûznâk et çak dem-i eşvâkda / Ateşin tevhîd eyle Tekye-i Çakmak'da).*

Yenişehirli Beliğ'in(->) İstanbul'a dair 9 gazeli ile 1 kıtası vardır. Gazeller İstanbul hasretiyle yazılmış olup güzelliklerini ve şairin tanıdıkları olan meslek erbabım konu alır. Devrin İstanbul Türkçesinin seçkin örneklerinden saydan Beliğin şirlerinde yer yer asrın edebi muhitine dair önemli epizotlar anlatılır.

Bu yüzyılın diğer ünlü şairlerinden olan Muhlis Mustafa (ö. 1738) Nevres-i Kadîm (ö. 1761) ve Ragıb Paşa (ö. 1762) da birer şiirlerinde İstanbul'u anarlar. Haşmet (ö. 1768) ise 3 kaside, 10 gazel ve 1 kıtada istanbul'a dair daha önceki örneklerine benzer tasvirler, övgüler yazmıştır. Haşmetin şiirlerinde İstanbul'un denizden uzak ve içerilerde yer alan semtlerinin ve mekânlarının da anlatılıyor olması bir orijinalitedir (Fatih, Vefa, Şehzadebaşı vb).

Arif Süleyman'ın (ö. 1769) Beşiktaş Sarayı için yazdığı kaside de oldukça dikkat çekicidir *(Bu kasr-ı münakkaşdır bu menzilgâh-ı dilkeşdir / Bu gülzâr-ı İrem-veşdir nümûne bâğ-ı Rıdvân'e).* Naşid Efendinin (ö. 1791) 1 şarkısı ile Esrar Dede'nin (ö. 1796) 2 gazeli de bu asrın İstanbul şiirleri içinde önemli yerler tutarlar.

Şeyh Galib Dede(-0 18. yy'da edebiyatı tasavvufi mecrada tek başına göğüsleyen şairdir. Galib o asırda en mutantan dönemini idrak eden Çırağan Sahilsarayı hakkında 1 şarkı ile 1 tarih kıtası kaleme almıştır. III. Selim'e sunduğu bahariyede taraf taraf İstanbul güzelliklerinin

anlatımı yer alır *(Sipihr-i atlası sandım ki olmuş avîze / Kenâr-ı havza düşüp birsahîfe-i hâlkâr).*

Bu dönemde en orijinal istanbul manzumelerinden birini de İzzet(->) kaleme almıştır, Fennî'nin *Sahilname'sine* özenerek yazılan bu şiir bir kasidedir. O da istanbul iskelelerini anlatır (İskele vasfına biz de verelim âb ile tâb). Bu kasidede adı anılan bazı iskeleler bugün artık yoktur. Bu bakımdan şiirin belge değeri de oldukça yüksektir.

18. yy imar hareketlerine paralel olarak yapılan mimari eserler hakkında söylenmiş tarih kıtaları da İstanbul terennümleriyle önemli birer yer işgal ederler. Nitekim aynı şekilde imar hareketi ve tarih düşürme geleneği bir sonraki asırda da genişleyerek devam edecektir.

19. yy, Divan şiirinin kendini tekrar devridir. Daha önce yazılan örnekler taklit edilerek devamlılık gösterirler. Bu arada İstanbul konusu da gelenek çizgisinde şiire girer ve bazı İstanbul şairleri kendilerini gösterirler. Baü ile siyasi ilişkiler, sosyal hayattaki değişimler, imparatorluğun her yönden sarsmtıya uğraması vb sebepler, İstanbul'un edebiyata, edebiyatın da İstanbul'a daha fazla kucak açmasına zemin hazırladı. Taklitler yanında nadir de olsa tür ve içerik yönünden daha farklı biçimlerde kaleme alınan *Hûbânname* ve *Zenânname* gibi eserlerde İstanbul daha etkin bir konu olarak aktiviteye dönüşür.

Yüzyılın başında Kâmî'nin (ö. 1805) 3 gazeline konu olan İstanbul, onu takiben Neşet'in (ö. 1807) Bebek semtine dair 1 kasidesi ile Neşatâbâd Sarayı'na dair uzun tarih manzumesi ve 1 gazeline konu olur. Öte yandan Pertev (ö. 1807) bir gazel yazıp bir de Nedim'in Gazelini İstanbul vasfında tahmis eder. Şiirlerde İstanbul'un Vefa, Zeyrek, Çubuklu, Göksu, Kanlıca, Çamlıca, Adalar vb mekânları dile getirilir.

llhamî mahlasıyla yazan III. Selim, İstanbul'un mimarisine olduğu kadar şiir dünyasına da katkıda bulunarak şehri konu edinen 8 şarkı, 3 kıta ve 1 gazel yazmıştır. Bu manzumelerde özellikle yüksek tabakanın devam ettiği asude muhitler ve mesirelikler, kameriyeler, kasırlar, semtler söz konusu edilmiştir. Bu arada pek çok tabloya konu olan saltanat kayıklarıyla geziler ve lükse bürünen mehtap âlemleri de şiirlere girmeye başlar *(Gece bir yağlı piyadeyle gezip deryada / Bir iki mutrib-i hoş-nağme olup âmâde / Okusun taze sabâ şarkıları sahrâde / Gidelim seyr-i çemenzâr edelim leyi ü nehâr).* Gece kayıkla balık avına çıkmak da ilk defa onun bir gazeli vesilesiyle şiire girer *(Sayd-ı semek etmek diler dilber bu şeb mehtâb iken / Yem hüsnüne hayran olur ol meh nakış-ber-âb iken).*

Sünbülzade Vehbî'nin (ö. 1809) zengin İstanbul manzaralarıyla bezenmiş 5 gazeli yanında ilk defa bir müstezatla İstanbul terennüm edilir *(Temaşa eyle Okmeydanına kaşı kemanım gel / Hedeftir tîrine dünya. Beşiktaş semtidir kâşanemizde rahat eylersin / Beraber sarılıp yatsak).* Vehbî, nükteli söyleyişleriyle de İstanbul şiirini zenginleştirenlerdendir *(Teşnesin suya götürse yine susuz getirir /Acı Musluk'ta Kuruçeşmeli Sakkâ-zâde).*

Enderunlu Fazıl(-») da ilk defa terkibibent ve terciibent yanında müseddes nazım şekilleriyle İstanbul'a dair bentler yazmıştır. Aslı bahariye olan terkibibentte III. Selim övülürken onun İstanbul'a olan hizmetleri geniş çağrışımlı mısralarla anlatılır. Neşatâbâd Sarayı için yazılan terciibent yanında aynı konuda bir de tarih kaleme alan Fazıl, Beşiktaş kasırları ve sahilsarayı hakkında da müseddesler yazmıştır. İstanbul konulu şarkıları ve müfretleri de bulunan şair, asıl şöhretini *Hûbânname* ve *Zenânname* mesnevileriyle kazanmıştır.

Reisülküttab Arifin (ö. 1813) 1 kasidesi ve 1 kıtası da dikkat çeken şiirlerden sayılır. İstanbul sevgisini şiirlerine aksettirmiş usta bir şair de Sürurî Osman'dır(->). 9 adet gazel ve 1 kasidede İstanbul'la ilgili düşüncelerini, daha evvelki örnekleri takliden yazarak 19- yy'da şehrin bazı özelliklerini gözler önüne sermiştir. Hattâ şiddetli geçen bir kış için de tarih düşürmüştür (tarih mısraı: "Erzurum'a dönmüş İstanbul bu yıl yaz gelmiyor [1201 h]"). Devrin diğer şairlerinden Arif Mehmed (ö. 1816) 2 şarkı; Refi-i Kalayî (ö. 1821) ve Halim Giray da (ö. 1822) ikişer gazel ile İstanbul şairleri zümresine dahil olurlar.

Enderunlu Vâsıft-O pek çoğu bestelenmiş şarkılarıyla hem 19. yy toplumunu etkilemiş, hem de Divan Edebiyatında Nedim'den sonra şarkı geleneğini doruğa çıkarmıştır. *Divan'mduki* 23 şarkının güftesinde doğrudan doğruya İstanbul anlatılır. Diğer şarkıları ve gazelleri arasında da İstanbul'dan bahseden beyitlere sıkça rastlamak mümkündür. Onun manzumelerinde artık İstanbul'un o devirde yeni kurulmakta olan uzak semtlerini de görmek mümkündür *(Bil maskat-ı re'sim dedi ol şûh-ı güzeşte / Anîde bakıp rilyuna Kartal deyiverdim).* Keza onun mısralarında devrin deniz eğlencelerine, sandal gezilerine de sık sık rastlanır. Hattâ yelkenliler devrinin gemici diline de yer verdiği şarkıları vardır *(Buldu henüz eyyamını zevrakçe-i sahbâ / Orsa-boca Kandilliye dek çekdirelim ta / Gök kandil olup subha dek ey mâh-ı şeb-ârâ/Bir âlem-i mehtâb edelim biz de felekde).*

Devrin en önemli şairlerinden olup İstanbul'a dair manzumeler yazan İstanbul sevdalılarından biri de Keçecizade İzzet Molla'dır(-0 (ö. 1829). Mollanın gazel, kıta, tarih nazım şekillerindeki bazı manzumelerinde İstanbul'un çeşitli yönlerden tasvir edildiği görülür. Özellikle Çelebizade Âsım'm bir gazeline yazdığı taştir oldukça ilgi çekici İstanbul anlatımlarıyla doludur *(Çamlıca seyri mükerrerdir Hisar ise baîd / Pek müferrihdir Bahariyye efendim rûz-ı iyd / Câylarla olduğun seyr et mu 'ânık nahl-i bîd / Yoğ imiş Karaağaç'da müjde ağyar-ı pelid / Serv-i nâzım gidelim gel bari Sa'dâbâd'a dek).*

Hızırağazade Said Bey (ö. 1836), Râsih (ö. 1837), II. Mahmud (Adlî) (ö. 1839) gibi şairlerin İstanbul'dan bahsettikleri birer-ikişer manzumeyi istisna kabul edecek olursak Divan şiirinin son büyük İstanbul şairi, şarkı güfteleriyle ünlü Sermed'dirG». Sermedin şarkılarında 19. yy İstanbul halkının günlük hayatını, eğlencesini, dilini, töresini vb pek çok özelliğini bulmak mümkündür *(Cümle ahbabımı sattım geldim / Dumanı tozlara kattım geldim / Bir iki tek de ben attım geldim / Yine Göksu'ya mıdır niyyetimiz).* Ayrıca onun bazı gazelleri yanında mesnevi biçimindeki 68 beyitlik uzun bahariyesinde de İstanbul bir odak noktasıdır. II. Mahmud döneminin (1808-1839) bir âb âlemini(->) anlatan bu manzumede pek çok detay birer tarih bilgisi düzeyinde anlatılmıştır.

Divan Edebiyatı, Tanzimat döneminde de devam etmiş ve pek çok şair eski tarz şiirler söylemişlerdir. Ancak bunlar içerisinde ne istanbul şairi denecek kadar büyük üstatlar, ne de eski manzumelerden farklı bir söyleyişe ulaşan şiir bulunur. Ancak güftesi kime ait olduğu bilinmeyen bazı şarkılar vardır ki bugün hâlâ dinlerken, eski İstanbul günleri zihinlerde, tabiatı da gözlerde canlanır *(Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyleyelim / Ol kadehkâr güzeli yâr olarak peyleyelim).*

Sonuç olarak, kendine özgü bir sanat anlayışı, sınırlı bir duygu ve şiir dünyası, sanatlı bir dili, İslam dini ve tasavvufa dayalı bir düşünce örgüsü bulunan; şekilci, kuralcı, idealist bir çizgide ilerleyen Divan Edebiyatı, duygu ve heyecanlarıyla, ifadesindeki güzellik ve İstanbul Türkçesini klasikleştirmesiyle, yoğun sanat ve ifade gücüyİe, altı asır boyunca zaman

Divan Edebiyatı'nrn 18. yy'daki en büyük şairi Şeyh Galib'in el yazısı.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

Divan Edebiyatı Müzesi
Firdevs Sayılan

zaman istanbul şehrini terennüm etmiş ve genellikle diğer yazılı kaynaklarda bulunmayacak belge niteliğindeki tarihi epizotlarıyla şehrin kültür mirasını günümüze taşımıştır.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri; Sicilli Osmanı; TDEA,* I-VII: Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul;* N. F. Aslan, *Şair, Edip ve Tarihçi Kalemiyle İstanbul,* İst., 1973; Latifi, *Evsâfı İstanbul,* İst., 1977; 1. Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü,* Ankara, 1989; ay, *Hayriyye-i Nabî,* İst., 1988; A. S. Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul,* İst., 1957; M. Çavuşoğlu, *Yahya Bey ve Divanından Örnekler,* Ankara, 1983; ay, "Taşlıcah Dukakinzâde Yahya Bey'in İstanbul Şehrenglzi", *TDED,* XVII (1969); T. Kontantamer, *Eski Türk Edebiyatı-Makaleler,* Ankara, 1993; H. Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik,* Ankara, 1993; Kut, *Dergehname;* Ayvansarayî, *Hadîka;* Raif, *Mir'at;* Evliya, *Seyahatname,* I.

İSKENDER PALA

DİVAN EDEBİYATI MÜZESİ

Beyoğlu'nda, Galip Dede Caddesi'nde, Kültür Bakanlığı'na bağlı müze.

Müze, İstanbul Mevlevîhaneleri arasında günümüze en iyi durumda gelebilmiş olan Galata Mevlevîhanesi'nde(-0 kurulmuştur. Yapı topluluğu, türbe ve dergâhların kapatılmasından sonra kendi haline terk edilmiş, semahanesi İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğünce memurlarına lojman, Halet Efendi Kütüphanesi de polis karakolu olmuştur. Sonradan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüme tahsis edilmiş ve burada Türk ve İslam Eserleri Müzesi yönetiminde yeni kurulacak bir müzenin hazırlıklarına başlanmıştır. Divan Edebiyatı Müzesi olarak da 1975'te ziyarete açılmıştır. Müzenin eserleri, Türk ve İslam Eserleri Müzesi koleksiyonlarından, satın alma ve özel bağışlarla sağlanmıştır.

Müzik aletleri, Mevlevi kıyafetleri, tarikat taçları, 18-19- yy'larda değişik tekniklerde işlenmiş Banaluka seccadeleri, gümüş şamdanlar, rahleler müzenin bellibaşlı eserleridir. Bunların yanısıra müzenin 194 adet zengin bir divan koleksiyonu vardır.

Müzenin giriş katında, kös, rebab, kabak kemane, baron kemence, ud, halile, kanun, davul, zurna, tekke defi, növbe, kudüm, ney, dilli kaval, billur kaval, sipsi, gümüş telli zurna, nefir gibi sazlar, Mevlevi kültürüne ait eserler, Kuranlar, tombak gülabdan, tombak buhurdan, celi sülüs hatla sikke içerisine istif edilmiş "Ya Hazreti Mevlâna Celaleddin-i Rumi" yazılı levha, hilye-i şerif, keçe seccadeler, mesneviler. Galata Mevlevîhanesi'nin son şeyhi Ahmed Celaleddin Dedeye ait hırka, sikke, mes, müttekalar, fermanlar, sema kıyafeti sergilenmektedir.

İkinci katta Bektaşî Ahmed Said'in cam altı tekniği ile yaptığı sembol resimler, yazma eserler (Galata Mevlevîhanesiride yetişmiş Şeyh Galib, İsmail Ankaravî, Esrar Dede ve Fasih Dede ile Şair Leyla Hanım'a ait), işlemeli seccadeler, buhurdanlar, tespihler, aşere seccadesi, rahle, gümüş şamdan, tezhipli Kuranlar, mesneviler, makta'alar, hokka takımı. makas, teslim taşlan, Halvetî tarikatına ait muhtelif taşlar, matara, bakır sahan, İznik seramikleri, bakır kepçeler, Tophane işi lüleler, yaldızlı fincan (üzerinde kelime-i tevhid yazılı), növbeler, murakka'alar, Divan şairlerine ait divanlar, fermanlar yer alır.

Divan Edebiyatı Müzesi'nde İstanbul Festivali kapsamında 1976-1978 arasında Nevzat Atlığ yönetiminde klasik Türk müziği konserleri verilmiştir. Ayrıca burada düzenlenen konferans dizileri, sema gösterileri ile Beyoğlu'nun bu ilginç köşesinde Türk sanat ve kültürü yaşatılmaktadır.

Bibi. C. Kerametli, *Galata Mevlevihanesi-Divan Edebiyatı Müzesi,* İst, 1977; T. Ergil, *İstanbul Müzeleri,* İst, 1993, s. 25-26.

ERDEM YÜCEL

DİVAN OTELİ VE PASTANESİ

Taksim Gezisi'nin kuzeybatı köşesinin karşısında, Cumhuriyet Caddesi ile Askerocağı Caddesi'nin kesiştiği köşedeki otel ve pastane.

Divan Oteli ve Pastanesi, 1950lerin başında İstanbul'un tarihi otelleri Park Otel, Pera Palas ve Tokatlıyan'a ilaveten ilk büyük turistik otel olarak açılan Hilton Otelinden sonra yapılmıştır. Vehbi Koç' un Elmadağ'da Tenis Eskrim ve Dağcılık Kulübü kortlarının bitişiğinde, 50 dönümlük arazi üzerinde kurdurduğu otelin inşaatına 1955'te başlanmış, 1958'e kadar sürmüştür. Eylül 1958'de hizmete açılmasından önce otel, Milletlerarası Banka ve Para Fonu Kongresinin bini aşkın delegesini konuk etmiştir. İnşaatın ruhsat sorunları, bitirilmesi ve hizmete yetiştirilmesinde daha sonra İstanbul belediye başkanlığı yapacak olan Haşim İşcan ak-

Divan Oteli
Gökhan Akçura koleksiyonu

tif rol oynamıştır. Divan Oteli kuruluşundan itibaren adıyla ve havasıyla da "Amerikan" sayılan Hilton'a karşı, Park Otel geleneğine daha yakın bir atmosfere sahip bir konaklama tesisi olarak ün kazanmış, özellikle de pastanesi hem ürünlerinin kalitesi hem de devamlı müşterileriyle isim yapmıştır.

98 odalı ve 140 yataklı olan otelin konukları arasında, Enrico Macias, Pepino di Capri gibi 1960'larm tanınmış yabancı şarkıcıları, Japon Prensesi Ohia vb gibi isimler vardır.

Otelin Kehribar adlı barı 1960-1970' lerde çok revaç bulan, özellikle basın çevrelerinin rağbet ettiği bir buluşma yeri olmuştur. Barın müdavimleri arasında Doğan Nadi, Attilâ İlhan, Ali Koçman, Aftan Öymen, Aydın Boysan, Aydın Bolak, Bedii Faik, Çetin Akan, Feyyaz Tokar, Hasan Pulur, Necati Zincirkıran, Talat Orhon, Kemal Bisalman gibi İstanbul' un tanınmış simaları vardı.

Divan'ın diğer bir ünitesi olan pastanesi ise otelden daha ünlüdür. Özellikle pasta ve kek çeşitleri açısından İstanbul' un en beğenilen pastanelerinden biri olduğu gibi, "cafe" olarak da gerek havası, gerekse mevkii nedeniyle ilgi çeker; özellikle orta yaş ve orta yaş üstü müdavimleri vardır.

1992'de Sevilla'daki Expo-92 Dünya Fuarı'nda Türkiye Pavyonu'nda, kendi alanında Türkiye'yi temsil eden Divan Pastanesinin bellibaşlı spesiyaliteleri arasında rokoko, profiterol, mekik ve Divan çikolataları sayılabilir.

İSTANBUL

DIVANHANELER

Türk İslam mimarisi terminolojisinde geniş kapsamlı bir tanımı olan "divanhane" terimi öncelikle, devlet yönetim merkezi niteliğindeki saraylarda devlet işlerinin görüşüldüğü, divanın toplandığı, ayrıca elçi kabulü gibi birtakım önemli törenlere tahsis edilen mekânları ifade etmektedir. Bunların yanısıra hanedan mensuplarına ve devlet ricaline ait saraylarda, diğer taraftan kasır, konak, köşk, yalı türünden geniş kapsamlı meskenlerde, ev sahiplerinin misafirlerini kabul ettikleri büyük mekânlar da divanhane olarak adlandırılagelmiştir.

İslam dünyasmdaki emsalinden oldukça farklı özelliklere sahip olan Osmanlı saray mimarisi ve bu arada divanhaneler hakkında bilinenler II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) geriye gitmemektedir. Özellikleri tespit edilebilen ilk Osmanlı divanhanesi Edirne Sarayı'nda, Fatih'in 1451-1452'de inşa ettirdiği Cihannüma Kasrı'nda yer almaktaydı. Aynı sarayın bünyesinde yine Fatih'in yaptırdığı arzodası ile inşa tarihi açıklık kazanmayan Kubbealtı'nı da resmi toplantıların cereyan ettiği divanhaneler olarak değerlendirmek mümkündür.

İstanbul'da, Topkapı Sarayı'nda(->) bulunan ve bu saray kompleksinin birçok ana binası gibi Fatih tarafından yaptırılmış olan Arzodası(-ı-) konumu, tasarımı ve iç düzenlemesi açısından Edirne Sarayı'ndakinin âdeta eşi gibidir. Aynı saray kompleksinde günümüzde mevcut olan Kubbealtı(-0, Fatih'in yaptırdığı eski divanhanenin yetersiz görülmesi üzerine **16.** yy'm başlarında inşa ettirilmiş, bu bölümün tasarımında da Edirne Sarayı'ndaki Kubbealtı'ndan ilham alınmıştır.

Klasik dönem Osmanlı saray mimarisinin ürünü olan bütün bu mekânlarda, merkezi sofalı ve dört eyvanlı şemanın kullanılmadığı dikkati çeker. Bunun yerine, seferler sırasında resmi kabullerin icra edildiği "otağ-ı hümayunları" hatırlatan, tek kubbeli, yekpare mekânlar tercih edilmiştir. Osmanlı saraylarının, belirli bir hiyerarşik düzene göre konumlandırılmış çadır gruplarını andıran, kendine özgü yerleşim düzeni ile söz konusu divanhanelerin bu özelliği arasında ilişki kurmak, her ikisini de Osmanlı düzeninde ve devlet teşrifatında varlığım hissettiren "gazîyân" geleneğine bağlamak mümkün görünmektedir.

Bu arada, Türk mimarisinin en eski tasarım şemasını yansıtan merkezi sofalı bir eyvanlı mekânların da Osmanlı sivil mimarisi geleneğinde kesinlikle terk edilmediği, "resmi nitelikli" saray divanhaneleri dışmda İstanbul'da, gerek sarayların bünyesindeki birtakım köşklerde ve kasırlarda, gerekse konaklarda ve yalılarda 20. yy'a kadar yaşatıldığı gözlenmektedir. Hanedanın kullanımına mahsus kasır ve köşklerden verilebilecek en belirgin örnekler şunlardır: Topkapı Sarayı'nda Çinili Köşk(->) (1472) Yalı Köşkü(^) (1592), Revan Köşkü(->) (1635), Bağdat Köşkü(->) (1639), Sepetçiler Kasrı(->) **(1643)** ve Darphane Köşkü(->) (1832); Tersane (Aynalıkavak) Sarayı'nda Hasoda Kasrı (I. Ahmed dönemi) ile Hasbahçe Kasrı (1791); Beşiktaş Sarayı'nda(-») Çinili Köşk (1679); eski Çırağan Sarayı'nda Yalı Köşkü (1719); Sa'dâbâd Sarayı'nda(-») Kasr-ı Neşat(1723), eski Küçüksu Kasrı (1751), Bebek Kasn(-0 (1725 ve 1784); Derterdarburnu'ndaki Neşatâbâd Sarayı'nda Selamlık Köşkü (18. yy sonları). Diğer taraftan Anadoluhisarı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(->) **(1699),** yine aynı yerdeki 18. yy yapısı olan Yasinci Yalrsı(-0, Kandillideki Kıbrıslı Yalısı(->) ve Kanlıca'daki Yalı Köşkü, Bebek'teki 18. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen Köçeoğlu YalısıG», aynı yüzyılın sonlarına ait Emirgân'daki Şerifler Yalısı(->), 19. yy'ın başlarından Bebek'teki Arifi Paşa Yalısı ile Kuruçeşme'deki Edhem Paşa Yalısı bu arada zikredilebilir.

İstanbul'da bunlardan başka birçok konak ve yalıda, ayrıca geniş Osmanlı coğrafyasının çeşitli yörelerinde de teşhis edilen bu tür divanhanelerde, kapalı avlu geleneğine bağlanan merkezi sofanın kare, dikdörtgen veya sekizgen planlı olarak tasarlandığı, özellikle erken tarihli örneklerde kubbe ile örtüldüğü, ahşap yapıların bazılarında çatının altında bağdadî kubbelerin inşa edildiği, kimi örneklerde ise sofa kubbesinin aydınlık feneri ile donatılarak kapalı avlu fikrinin vurgulandığı görülmektedir. Merkezi sofaya açılan eyvanlar bir kademe yükseltilerek sedirlerle, dolap nişleriyle ve iki sıra pencereyle donatılmaktadır. Sivil mimarinin vazgeçilmez öğelerinden olan su oyunları sofanın merkezindeki fıskiyeli havuzlarla, duvarlara yaslanan selsebillerle, bazen de havuz-selsebil manzumeleriyle tasarıma yansıtılmaktadır. Topkapı Sarayı'ndaki Revan ve Bağdat köşkleri gibi, günübirlik kullanıma mahsus bazı yapılarda tasarımın hemen bütünü, merkezi bir sofa ile buna bağlanan dört eyvandan ibaret olmakta, böyle dummlarda söz konusu şema dışarıdan da algılanabilmektedir. İçinde devamlı yaşanan geniş kapsamlı yapılarda ise, söz konusu şemanın merkezindeki sofa, yer aldığı katın tasarımında odak noktasını oluşturmakta, eyvanların arasına yerleştirilen odaların kapıları bu sofaya açılmakta, çokkatlı yapılarda, eyvanlardan biri merdivene tahsis edilmektedir. Böylece geleneksel Osmanlı evinde, çoğu zaman yapıyı bir uçtan diğer uca kat ettiği için "zülvecheyn" ya da halk arasında "karnıyarık" tabir edilen eyvanlı sofalar, kalabalık misafir gruplarının ağırlandığı divanhaneler olmanın yanısıra meskenin dağılım merkezi niteliğini de taşımaktadır.

Osmanlı mimarisinde 18. yy'ın ikinci çeyreğinde baş gösteren Batı kökenli barok mimarininf-») etkileri dini yapıların mekân tasarımına, bir iki istisna dışında, hemen hiç katkıda bulunmamış, ancak birtakım mimari öğelerde, süsleme ayrıntılarında ve cephe tasarımında kendini hissettirebilmiştir. Buna karşılık Osmanlı

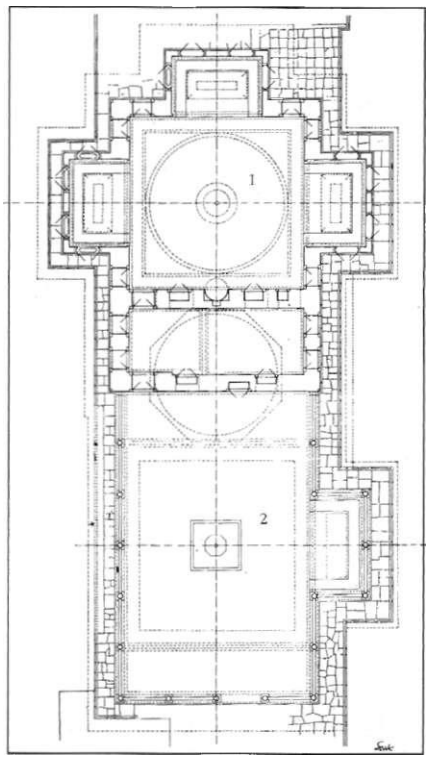

Topkapı Sarayı Sepetçiler Kasrının plan restitüsyonu: 1. Kışlık divanhane, 2. yazlık divanhane.
Eldem. *Köşkler ve Kasırlar*

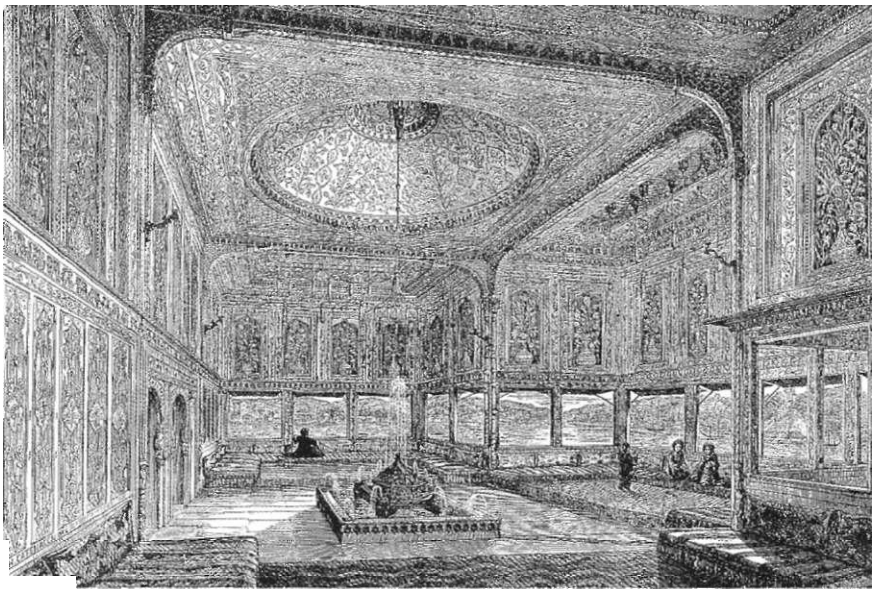

Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın divanhanesi, H. Catenacci'nin bir deseninden gravür, 19- yy. *Ayşe Yetişkin Kıbilay koleksiyonu*

baroğunun olgunluk çağı olan 18. yy'ın sonları ile 19. yy'ın birinci çeyreğinde, Batîdaki barok mimarinin belirleyici özelliklerinden olan beyzi (eliptik) mekân eğilimi İstanbul'da birçok sivil mimari eserinde divanhanelerin tasarımında karşımıza çıkmaktadır. Bu tür örneklerin çoğunda divanhane sofalarında dikdörtgen yerine beyzi planın tercih edildiği, daha az sayıda örnekte ise kareden daireye geçildiği gözlenir. Sofanın üst katta yer alması halinde, söz konusu mekânlar, çatı altında gizlenen, bağdadî tekniğinde, basık beyzi kubbelerle taçlandırılmakta, kubbe merkezine oturtulan beyzi bir göbekten kubbe eteğine doğru gelişen ışınsal süslemeler üstyapıya göz alıcı bir nitelik katmaktadır.

Topkapı Sarayı'nda, Sarayburnu sahilinde 1790'dan az önce inşa ettirildiği anlaşılan Şevkiye Köşkü'nün(->) divanhanesi, büyük bir ihtimalle bu türün ilk örneğidir, istanbul'daki diğer hanedan yapıları arasında, Bebek sırtlarmdaki Nisbetiye Kasn(-0 (18. yy'ın sonları), Acıbadem'deki Hünkâr İmamı Köşkü(->) olarak tanınan av köşkü (III. Selim veya II. Mahmud dönemi), Kâğıthane'deki Çadır Köşkü(-0 (1809-1816), Üsküdar-Şemsipaşa'daki Şerefâbâd Kasrı(->) (1816) ve Topkapı Sarayı'ndaki Gülhane Kasrı(->) da (II. Mafımud dönemi) beyzi sofalı divanhaneler barındırmaktadır. Aynı özellik Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı(->) (18. yy'ın son çeyreği), aynı semtin sırtlarmdaki Köçeoğlu Köşkü(->) (1800 civarı), Beylerbeyi'ndeki Hasib Paşa Yalısı(-0 (II. Mahmud dönemi) ve Kanlıca'daki Prenses Rukiye Yalısı(->) (19. yy) gibi yapılarda da bulunmaktadır.

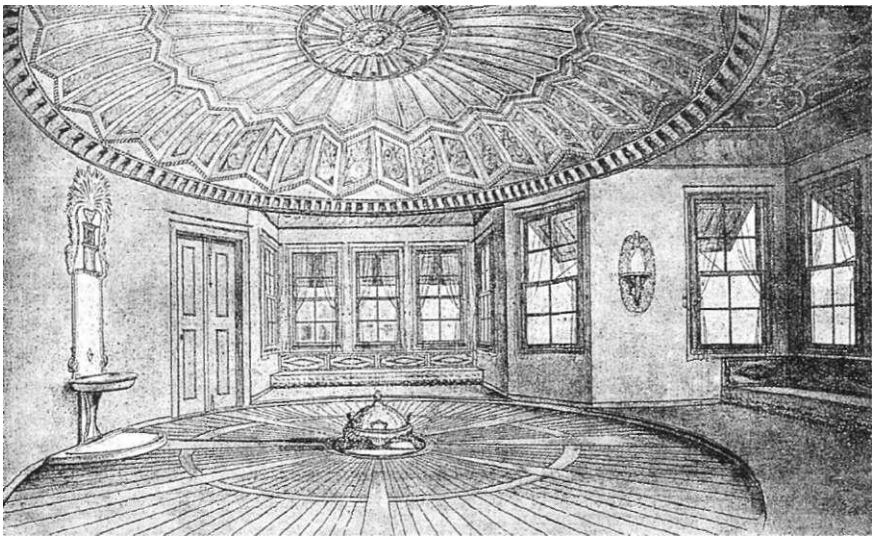

Acıbadem'deki Hünkâr İmamı Köşkü'nün divanhane restitüsyonu. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

II. Mahmud döneminin (1808-1839) sonlarına kadar Osmanlı sivil mimarisi, Batı'dan gelen birçok etkiyi kendine özgü bir yorumla bünyesine dahil edebilmiş, tasarımda olduğu gibi mekânların iç düzenlemesinde, cephelerde, mimari ayrıntılarda ve süsleme programında özgünlüğünü koruyabilmiştir. Abdülmecid'in cülusundan (1839) itibaren bu özgünlüğün büyük ölçüde yitirildiği, mimaride, önceleri Batı neoklasisizminden, Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde ise yine Batı kaynaklı eklektizmden aktarılan çözümlerin tercih edildiği görülür. Yine de yapıların iç ve dış görünümlerine egemen cilan bu "yabancı" havanın gerisinde, Tanzimat devri sivil mimarisinde merkezi sofalı ve eyvanlı divanhane geleneğinin âdeta gizliden gizliye yaşatıldığı fark edilir.

Tanzimat devri yapılarından verilebilecek örneklerin başmda Abdülmecid'in yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı(->) (1855) gelmektedir. Söz konusu sarayın harem ve selamlık kanatlarında, bir cephesi denize, diğer cephesi arka bahçeye açılan birçok sofa-divanhane teşhis edilebilir. Asıl mekân tasarımını algılamaya engel olan Batı kökenli yoğun süslemeye rağmen, dikkat edildiğinde, bu şatafatlı bölümlerin, merkezi sofalı ve eyvanlı "zülvecheyn" divanhaneler oldukları göze çarpar. Bu arada sarayın en büyük ve en yüksek birimi olan, bayram sabahları hünkârın, Topkapı Sarayı'ndan getirilen altın tahta oturarak tebrikleri kabul ettiği muayede salonu, Tanzimat devri Osmanlı saray mimarisinin ürettiği en ihtişamlı divanhane olarak kabul edilebilir. Ayrıca Abdülaziz'in yaptırdığı Beylerbeyi Sarayı(-») (1865), Yıldız Sarayı'ndaki(-») Büyük Mabeyn Köşkü (1866) ve Çırağan Sarayı(->) (1871), ayrıca yine Tanzimat devri yapıları olan, Salıpazarı ve Arnavutköy'deki Çifte Saraylar, Ortaköy'deki Fatma Sultan Sarayı, V. Murad'ın Kurbağalıdere'de ve Kayışdağı yolunda bulunan köşkleri, geleneksel sofa-divanhane tasarımının görülebildiği örneklerdir. Bunlar arasında Yıldız Sarayı'nın Büyük Mabeyn Köşkü'nün zemin katında, divanhane eyvanlarından biriyle bağlantılı olan havuzlu ve selsebilli salon, su öğesinin Osmanlı saltanatının son günlerine kadar divanhane tasarımında canlı tutulduğunu kanıtlamaktadır. Sarayların yanısıra, Horhor'daki Subhi Paşa KonağıO» gibi birtakım kagir Tanzimat devri konaklarında da geleneksel divanhane şemasının yaşatıldığı gözlenmektedir.

Bibi. M. Refik, "Arz Odası", *TOEM,* V (1332 110-116; R. E. Koçu, "Arz Odası", *İSTA,* il, 1078-1082; Koçu, *Topkapu Sarayı,* 69-72; Eldem, *Plan Tipleri,* 31-214; Ayverdi, *Fatih IV,* 715, 736-755; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı;* Eldem, *Türk Evi;* S. Eyice, *Topkapı Sarayı,* İst., 1985, s. 16-17; ay, "Arz Odası", *DİA,* III, 445-446; G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power-The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries,* New York, 1991, s. 53-69; S. H. Eldem, *Boğaziçi Yalıları-Rumeli Yakası,* I, İst., 1993.

M. BAHA TANMAN

DIVANı ÂLI CAMII
bak. GEDİKPAŞA CAMİİ

DIVANı ÂLI SOKAĞı SARNıCı

Beyazıt-Çarşıkapı civarında, Divanyolu yakınında, Divan-ı Ali Sokağı'nda bulunan bu sarnıç, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesinin hemen doğusundadır. Bugün sadece bir kısmı görülebilen sarnıç, bir işyerinin zemin katında koruma altına alınmış durumdadır.

Sarnıç düzgün dikdörtgen planlı, 23,95x 16,70 m ölçülerindedir. Örtü sistemini dörderli, altı destek sırası taşıyordu. Mamboury'nin 1935'teki incelemeleri sırasında, kuzey ve güney bölümleri hemen hemen tavan seviyesine kadar toprak ve molozlarla doluydu. Sarnıcın orta kısmında ise sütun gövdeleri yarılarına kadar toprağa gömülmüşlerdi. Destek olarak sütun kullanılmışsa da bunların bir kısmı, üzerindeki yükü kaldıramayacakları düşünülerek sonradan çimentolanarak bir zarf içine alınmıştır. Böylece birer dikdörtgen kesitli paye havasına bürünen yedi tane destek tespit edilmiştir. Bu destekler arasındaki mesafeler, değişik sıralarda çok farklı olmakla birlikte, bu uzaklıklar kuzey-güney doğrultusunda 2,25-2,40 m, doğu-batı doğrultusunda ise 2,25-2,50 m arasında değişmektedir. Sütun gövdeleri granitten ve 0,54 m çapındadır. Gövdeden başlığa geçişler çift kademeli birer bilezik ile olup bunların üzerinde çanak şeklinde, üzeri işlemesiz başlıklar kullanılmıştır (bazılarının üzerinde taşçı işaretleri görülür). Bunların üzerine yerleştirilmiş olan kesik piramidal formlu impostlar, geniş ve yayvandır, bazılarının çift yüzleri üzerine Latin haçları işlenmiştir. Tuğla kemerler 1,15 m genişliğindedir. Geçişleri pandantifle sağlanmış olan tuğladan örme kubbelerin çapları da birbirinden farklılıklar gösterir.

Taş ve tuğla işçiliğine sahip olan sarnıcın duvarları oldukça masif ve cidar kalınlığı 3 m'dir. Böyle olunca, dört duvara da bol miktarda dar pencereler açılarak içerisi aydınlatılmıştır. Kemer boşluklarının yerlerine açılan pencereler, uzun duvarlarda altı, kısa duvarlarda ise beşer tanedir.

Sarnıcın bugün yalnızca bir bölümü görülebilmektedir. Burada altı tane sütun bulunmakta olup bunlardan bir tanesi paye şeklinde örülmüştür.

Bibi. E. Mamboury, "La nouvelle citeme de Tchifte Serail", *Byzantion,* XI (1936), s. 167-180; Janin, *Constantinople byzantine,* 208; Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Ö. Ertuğrul, 'İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 325-326.

ENİS KARAKAYA

DIVANı HÜMAYUN

"Divanhane-i Hümayun" da denmiştir. Osmanlı Devleti'nin en yüksek karar, danışma ve yargı kurulu.

15. yy'ın ikinci yarısından 1826ya kadar varlığını koruyan Divan-ı Hümayun, yerini Heyet-i Vükelâ'ya (bakanlar kurulu) bırakmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki Divanhane ya da Kubbealtı denen özel dairede vezirazamın başkanlığında toplanan bu kurulda genel ülke sorunları ve yönetimi, savaş sorunları, temyiz davaları, atamalar yanmda İstanbul'u ilgilendiren pek çok konuda da kararlar alınır ve uygulamaya konurdu.

Günümüze kadar ulaşan Kubbealtı üç kubbelidir. Buradaki büyük kubbenin altında divan görüşmeleri yapılıyordu. Kasr-ı Adil denen kafesli iç cumba, padişahın, dilediği zaman oturumları izlemesi içindi. İkinci kubbe altı, defter ve kayıtları tutan hâcegân, halife ve şakirtlerin çalıştıklan büroydu. Üçüncü kubbe altı, defter ve kayıtların saklandığı yerdi. Buraya Maliye Defterhanesi deniyordu. Her divan günü burası, sadrazamın mührüyle açılıp kapatılırdı. Divanhane'ye bitişik İç Hazine'den, ulufe divanı günlerinde askere dağıtılacak para çıkartılırdı.

Divan-ı Hümayun'un çalışma düzeni ve protokolü kanunnamelerle belirlenmişti. *Fatih Kanunnamesi* ile *Tevkîî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*'nde, Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime's'mde* ve daha pek çok kaynakta divana ilişkin kurallar ve ayrıntılar gösterilmiştir. Divan-ı Hümayun üyelerine "erkân-ı devlet" deniyordu. Vezirazamın başkanlık ettiği divanın üyeleri, Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nişancı, başdefterdar ile İstanbul'a geldiğinde Rumeli beylerbeyi idi. Ayrıca vezir rütbesinde olmak koşulu ile kaptan-ı derya ve yeniçeri ağası da divan üyesi sayılırlardı. Şeyhülislam, oturumlara katılmaz ancak gerektiğinde davet edilerek özel konularda görüşü alınırdı.

Divan üyeleri toplantı günlerinde sabah namazını Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra, Bâb-ı Hümayun önündeki askeri karşılama töreni ile içeri girerler ve sadrazamı beklerlerdi. Bu sırada Mehterhane nöbet (marş) çalardı. Saray ve ordu görevlilerinin törenle karşıladıkları sadrazamın Divanhane'ye girip baş sedirdeki yerini almasıyla o günkü oturum başlardı. Padişah adma yargı, yürütme, atama

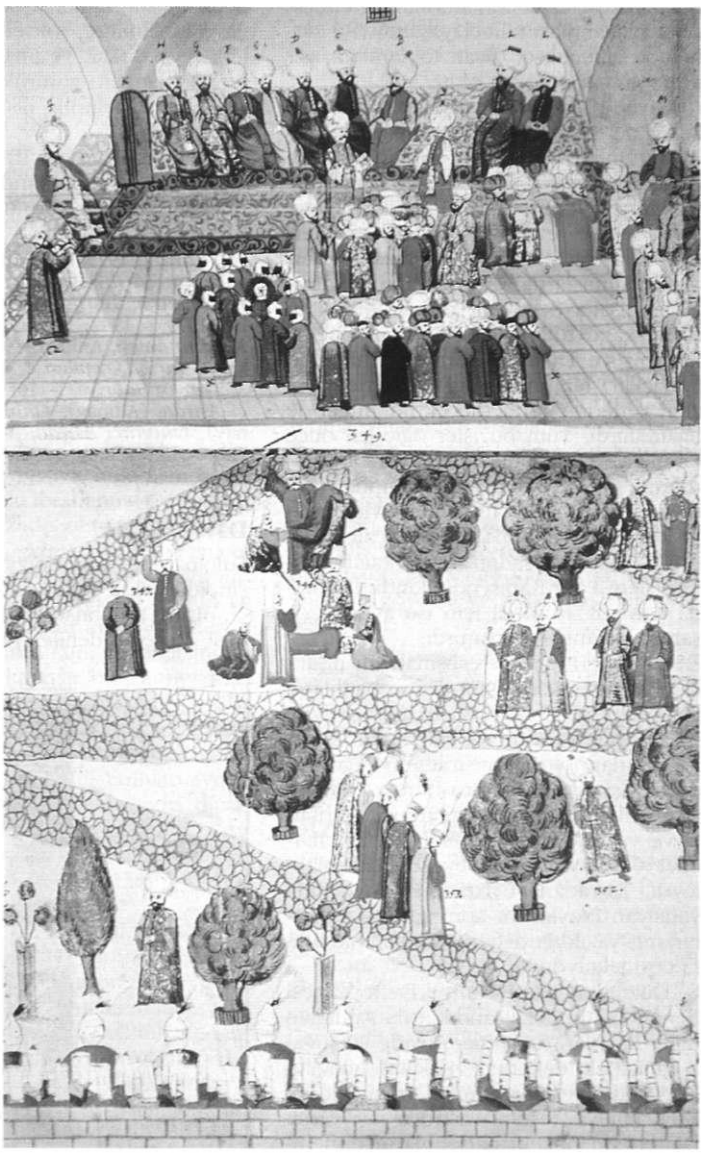

Divan erkânının Kubbealtı'na gelişlerini ve Divan-ı Hümayun toplantısını gösteren bir minyatür, 16. yy. Avusturya Ulusal Kütüphanesi, Viyana. *Galeri Alfa*

ve kanun koyma yetkilerine sahip olan divanda ilkin yönetime, ordu ve savaş işlerine dair konular ele alınırdı. Bazı oturumlarda din bilginlerine, komutanlara, eyalet beylerbeylerine kürk giydirilip rütbe verildiği de olurdu. Yeni vergiler konması ve toprakla ilgili sorunlar da tartışılırdı. Kararlar, doğrudan padişahın buyrukları saydır ve bunlara "hüküm" denirdi. Oturumun son aşamasında, kişisel şikâyetler dinlenir, taşra mahkemelerinde sonuca bağlanamayan davalar, kazaskerlerce incelenir ya da sadrazamca dinlenirdi. Ulufe divanı ve elçi kabulleri, özel gündemlerine ve geleneklere göre yapılırdı.

Divan-ı Hümayun başlangıçta cuma günleri dışında her gün toplanırken **16.** yy'da haftada 4 gün (cumartesi, pazar, pazartesi, salı), 17. yy'ın sonlarına doğru da 2 gün (pazar, salı) toplanmaya başladı ve giderek en yetkili karar ve danışma organı olma niteliğini yitirdi. III. Ahmed döneminde (1703-1730) toplantılar bir güne indirddi. Daha sonra ise Divan-ı Hümayun gündemlerinin ikindi divanında görüşülmesi, divan bmnderinin Paşa Kapısı'na bağlanması süreci yaşandı. Bu dönemde geleneksel divan toplantıları salt ulufe günlerine özgü oldu.

Divan-ı Hümayun çalışmalarının bir özelliği de "arz günleri" denen pazar ve salı oturumları sonrasında üyelerin sırayla padişahın katma çıkmalarıydı. Buna "arza girmek" deniyordu, ilkin vezirazam, sonra kubbe vezirleri, ardından kazaskerler ve en son yeniçeri ağası arza girerlerdi. Bu sunuşlarda, divanda alman kararlar padişaha özetlenir, onayı alındıktan sonra karar tutanakları "hüküm" niteliği kazanır ve Divan-ı Hümayun hâceleri (yazıcılar) tarafından ilgili defterlere yazılır; yerlerine gönderilecek hükümler de hazırlanırdı. Tüm bu işler öğleden önce bitirilir ve Divanhane'de üç ayrı sofra kurularak üyelere saray mutfağından yemek verilirdi. Bundan sonra devlet erkânı kendi konaklarına giderek çalışmalarını sürdürürler, sadrazam ise kalan günlük işlere Paşa Kapısı'nda ikindi divanında bakardı, istanbul için ise ayrıca çarşamba divanı(->) toplanırdı.

Divan-ı Hümayun çalışmalarını nişancı organize ederdi. Kendisine bağlı reisülküttab ise divan yazıcılarının şefiydi. Nişancının yardımcısı olan tezkireciler ile kararların yerine getirilmesiyle görevli çavuşbaşı dışında başlıca büro ve kalemler, beylikçi, tahvil, rüus, amedi, teşrifatçı ve vakanüvislik birimleriydi. Buralarda 150 dolayında şef ve yazıcı çalışmaktaydı. Taşradan ve İstanbul'dan divana yansıyan olaylar ve sorunlarla ilgili kararların yazıldığı defterler mühimme adını taşımaktaydı.

Düzenlenen ve Maliye Defterhanesi denen bölümdeki sandıklarda saklanan diğer kayıtlar, ruzname, piyade ve süvari mukabele defterleri, mukataa, mevkufat, varidat, teslimat, büyük ve küçük kaleler, maliye, teşrifat vb adlar taşıyordu. Defterlerin önceki padişahların dönemlerine ait olanları devlet arşivi durumundaki eski Divanhane'de (Hazine-i Evrak) saklanırdı.

Divan-ı Hümayun örgütü içinde birçok hizmet birimi vardı. Divan-ı Hümayun tercümanları, yabancı ddle yazışmaları ve Türkçe bilmeyenlerin çevirmenliğini yaparlardı. Divan çavuşları ve mübaşirleri, oturumların güvenliğini ve düzenli sürdürülmesini sağlarlardı. Divan-ı Hümayun Ocağı sakaları, üyelere şerbet, macun sunarlardı. Kapıcılar kethüdası, padişahla iletişimi; tezkireciler, dilekçelerin okunması işini sağlarlardı.

Divan-ı Hümayunun yaklaşık 350 yd süren İstanbul'daki çalışmaları boyunca kentle ilgili binlerce karar alındığı biliniyor. Bunlar, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki mühimme defterleri ve diğer belgelerle günümüze kadar gelmiştir. Bunlar üzerinde İstanbul'a dönük çalışmalar yapan Ahmed Refik Altınay(->) "Geçen Asırlarda İstanbul Hayatı" genel başlığı altında kitaplar yayımlayarak saray yönetimine, vakıflara; cami, çeşme, sebil, medrese, kütüphane, kültür işlerine; gündelik yaşam, kadınlar, ahlak somnlarma; gayrimüslimlere, kiliselere, belediye işlerine; ev, sokak ve imar konularına; ücret, iaşe, erzak, gümrüklendirme, ticaret ve zabıta olaylarına ilişkin ilginç örnekler vermiştir.

Divan-ı Hümayun II. Mahmud tarafından 1826'da kapatılarak yerine Heyet-i Vükelâ (bakanlar kurulu) oluşturuldu.

Bibi. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat,* I-II, Ankara, 1979, s. 65-66; İ. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979, s. 145-155; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime,* (tıpkıbasım), İst., 1979, s. 1942; *TevkiîAbdurrahman Paşa Kanunnâmesi.* Ankara, 1935, s. 106-113; Pakalm. *Tarih Deyimleri,* I, 462 vd; Uzunçarşıli, *Merkez ve Bahriye,* 1-110; (Altınay), *Onaltıncı Asırda;* (Altınay), *Onbirinci Asırda;* (Altınay), *Onikinci Asırda;* A. Mumcu, *Divan-ı Hümayun.* Ankara. 1976.

NECDET SAKAOĞLU

DİVAİNYOLU

Sultanahmet ile Beyazıt meydanları arasındaki yolun yaygınca bdinen adı.

Bizans'ta Konstantinopolis'in anacaddesi, Mese(->) denden revaklı yoldu. Ayasofya Kilisesi'nin, Büyük Saray'ın, Hippodrom'un, diğer bazı önemli yapıların bulunduğu Augusteion'da (bugünkü Sultanahmet Meydanı) başlıyor, Constantinus Forumumdan (Çemberlitaş) geçerek Fdadelfion'a varıyordu. (Filadelfion bazı kaynaklarda şimdiki Şehzadebaşı, bazılarında ise Laleli olarak gösterilir.) Resmi adı "imparatorluk yolu" anlamına gelen Regia olan, fakat halk arasında "merkez yol" anlamında Mese denilen bu yolun, Filadelfion'dan sonra ikiye ayrıldığı, bir kolunun bugünkü Edirnekapı'ya, diğerinin ise Yedikule'ye dek uzandığı söylenir. Mese çeşitli yangınlarda tahrip olmuş, her yangın ya da yıkımdan sonra yapılan kalitesiz binalarla kötülemiş, daralmış ve Bizans'm çöküş döneminde bir hayli köhneleşmiş, fiilen ortadan kalkmıştı.

Kent Osmanlılara geçince, II. Mehmed (Fatih) halen İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yere bir saray yaptırarak oraya yerleşmişti. Daha sonra, tarihi yarımadanın burun kısmında, Ayasofya Camii'nin yanında yeni bir sarayın ilk binaları inşa edildi. Başlangıçta Yeni Saray denilen, sonradan Topkapı Sarayı adını alacak bu sarayda Kubbealtı, Enderun, Hazine Dairesi gibi devletin önemli merkezi birimleri bulunmaktaydı. Altık Eski Saray adını alan binada ikamet eden padişah, Yeni Saray'ı çalışma mekânı olarak kullanıyordu. Devlet işlerinin en önemlisi ise, Kubbealtı'nda başlangıçta her gün toplanan Divan-ı Hümayun idi. Toplantı dağıldıktan sonra vezirler arabalarına binerek saraydan ayrılırlar ve gösterişli bir şekilde Beyazıt, Aksaray, Fatih istikametine doğru konaklarına, evlerine giderlerdi. İşte bu yüzden yolun Sultanahmet ile Beyazıt arasında kalan bölümüne zamanla Divanyolu denildi. Mese'nin güzergâhının devamı olan ve Mese gibi çeşitli yangınlara uğrayan Divanyolu, Mese'nin görkemli zamanlarmdakinin tersine bir hayli dardı. 1865'te büyük Hocapaşa yangını denilen yangından sonra yolun yeniden yapımına başlandı, Köprülü Mehmed Paşa'nın cadde üzerindeki türbesi geriye çekilerek, yol bugünkü genişliğe getirildi.

Divanyolu'nun Atik Ali Paşa Camii ile

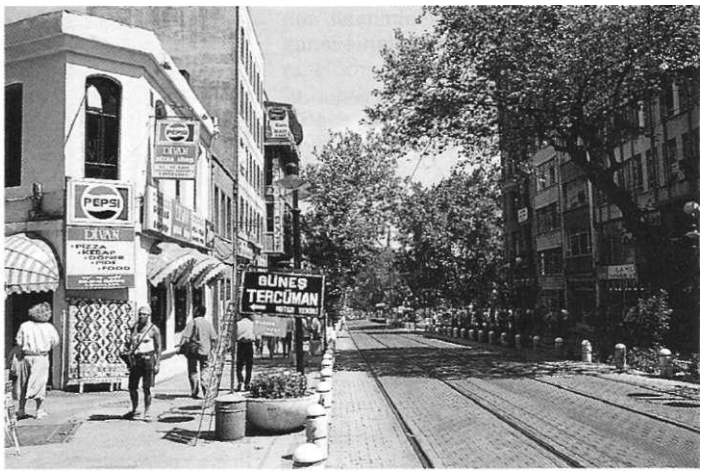

Divanyolu'nun günümüzden bir görünümü. *Nazım Timuroğlu, 1994*

Beyazıt arasındaki bölümü *1934 İstanbul Rehberinde* Yeniçeriler Caddesi olarak adlandırılmıştır. Daha sonra bu caddeden atlı tramvay,, sonra da elektrikli tramvay geçirildi, 1960'ların başında tramvaylar kaldırıldı. Eminönü-Sirkeci'den Aksaray ve daha ileriye giden taşıtların, kamu ve özel iletişim araçlarının bütün yükünü taşıyan Divanyolu 1992'den itibaren, yeni tip hızlı tramvay haricinde taşıtlara kapatılarak yaya yolu haline getirildi.

İSTANBUL

DMTÇİZADE TEKKESİ
bak. DEVATİ MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

DİYARBAKIRLI TAHSİN
bak. SİRET, TAHSİN

DİYOJEN

İlk ciddi mizah gazetesi. Önce Fransızca ve Rumca yayımlanan haftalık gazetenin ilk Türkçe sayısı 24 Kasım 1870'te çıkmıştır.

Teodor Kasap'ın yönettiği gazetede Direktör Âli Bey(->), Namık Kemal(->), Ebüzziya Tevfik(->), Ahmed Midhat Efendi'nin(->) genellikle imzasız yazıları yer almıştır. Gördüğü ilgi üzerine 23. sayıdan itibaren haftada iki, 148. sayıdan itibaren üç kere yayımlanmıştır. Ermenice nüshası da çıkarılmıştır. Döneminin karikatüre önem veren *Çaylak, Hayal* gibi mizah yayınlarına karşılık *Diyojen,* çıktığı 183 sayıda sadece üç karikatür basmış, daha çok yumuşak, alaycı bir anlatımla ülkenin temel sorunlarını hedef almıştır.

Diyojeri'm ilk sayısındaki sunuş yazısında maksadının "efkâr-ı umumiye ve makasıd-ı hükümet-i seniyeye tercümanlık ve ahlak ve terbiye-i vatanımıza ecnebi olan şeyler hakkında tariz" olduğunu belirtmesi, ciddi bir eleştiri yayım olmak niyetinin kanıtıdır. Yine bu yazısında hükümetin işlerine karışmayacağını belirttiği halde daha 4., arkasından 14. sayılarında kapatıldı. Halkın kolay anladığı bir dil kullandığı ve Bektaşî sohbetlerinin alaycı üslubuyla eleştiriler yöneltiği için çok tutundu. Sinoplu bir "meczubu kâmil" olduğu için filozof Diyojen'in yolunu izlediğini açıklayan gazete 9 Ocak 1873'teki 183. sayısıyla yaymnna son verdi.

Diyojen'in 24 Kasım 1870 tarihli ilk Türkçe sayısı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

ORHAN KOLOGLU

DİZDARİYE CAMİİ

Binbirdirek'te, Dizdariye Çeşme Sokağı'ndadır.

Caminin banisi, kapı üzerindeki kitabesine göre Mehmed bin İbrahim es-Said el-Askeri'dir. Vakfiye hülasasında ise Mehmed Çelebi bin İbrahimü'd-Defteri eşşehir be Dizdarzade olarak geçmektedir. *Hadîkatü 'l Cevâmi,* baninin Yeniçeri Efendisi Mehmed Said bin İbrahim Efendi olduğunu belirterek bu kişinin ve Bayezid Camii inşaatında mutemetlik yaptığım ve binanın tamamlanmasından sonra, kalan enkazıyla bu camiyi inşa ettirdiğini kaydetmektedir. Cami, 910/1505'te inşa edilmeye başlanmış, 5,5 ayda bitirilmiştir. Nitekim caminin kitabesinde de başlangıç ve bitiş tarihleri aynen verilmiştir.. Ayrıca son cemaat dış duvarında bir tamir kitabesi vardır. Üç satır olarak rık'a ile yazılmış olan bu kitabeye göre, II. Abdülhamid 1319/1898'de camiyi tamir ettirmiştir.

Caminin 925/1519 tarihli olan vakfiyesi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* hülasa olarak verilmiştir. Buna göre, mescitten başka bir de muallimhane yaptırılmıştır. Bu mescit ve muallimhane için evler, dükkânlar, hücreler, bağ bahçe ve 18.832 akçe vakfedilmiştir. Bütün bu hayratın geliri 19.703 akçeye ulaşmaktadır. Masraftan arta kalan olursa Büyükçekmece'deki imaretinin mütevellesine teslim edilecektir. Nitekim, *Hadîkdda* Babanakkaş Köyündeki cami, mektep ve hamamdan bahsedilmektedir.

Dizdariye Camii'nin güney cephesinden görünümü.
Emine Naza, 1993

Cami, 8,75x8,80 m iç ölçülere ve 4,20 m genişliğinde son cemaat yerine sahip, tek kubbeli ve tek minareli bir yapıdır. Minaresi son zamanlara kadar çatı hizasına kadar yıkık kalmıştır. Bina kesme taştan, derzli olarak yapılmıştır. Duvar kalınlıkları 110 cm'dir. Altta on, üstte altı penceresi vardır. Ayrıca on iki kenarlı kubbe kasnağında üç pencere daha mevcuttur. Caminin alt pencereleri içeriden basık kemer haline getirilmiş, üst pencerelerin kemerleri de yuvarlatılmıştır. Mihrap bir oyuk halindedir, minber ise ahşaptan, yeni ve boyalıdır. İçeride kubbe köşeliklerinin püskülleri barok tarzında yapılmıştır. Son cemaat yerinin ortasında bir mihrap, yanlarında birer pencere ve sağda cümle kapısı bulunmaktadır. Minare binanın sağında ve giriş kapısı içeridendir. Eski bir resmine göre baklavalı olan pabuçtan sonra kalınca ve çok kenarlı bir gövdesi ve mukarnaslı bir şerefesi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 109; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 79-80; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 47; Yüksel. *Bâyezid-Yavuz,* 243-245.

İ. AYDIN YÜKSEL

DİZDARİYE SARNICI

Sultanahmet'te Fazlrpaşa Sarayı Mahallesinde, Dizdariye Çeşmesi Sokağı, Dizdariye Yokuşu, Su Terazisi Sokağı ve Peykhane Caddesi arasındaki adadadır.

Bizans döneminde şehrin anayolu olan Mese'nin(-<) güneyinde ve Septimius Severus Surları içinde bulunuyordu. 1961'de Çemberlitaş Kız Öğrenci Yurdu'nun inşaatı için temel kazısı yapılırken bulunmuş, gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra ortadan kaldırılarak üzerine yurt binası inşa edilmiştir.

Düzgün dikdörtgen planlı ve dahili ölçüleri 6,60x4,52 m olan bu sarnıcın örtü sistemini dört tane sütun taşımaktadır. Sütun gövdelerinden ikisi granit, diğer ikisi trahitten yapılmış olup bunlardan ikisinin altında kaide bulunmamaktadır. Hattâ bir sütun kaidesi de başlık olarak kullanılmıştır. Sütunlar bu bina için yapılmamış olduğundan boyları bu şekilde ayarlanmıştır. Bu yükseklik 1,75 m'dir. Tavan yüksekliği ise 2,60 m'dir. Basık, kare kesitli sütun başlıkları kemerler vasıtasıyla, örtü sistemini oluşturan üç tane beşik tonoza destek vermektedir. Ortada yer alan tonozun merkezine açılmış olan bir delikten yukarıya su alınıyordu.

Yapının büyük bir kısmı tuğladan, horasanharcı ve az miktarda ufak taş tanelerinden inşa edilmiştir, içi 0,30 m kalınlığında su geçirmez bir sıva ile sıvanmıştır. Sarnıç ayrıca 2,15 m yükseklik ve 0,35 m kalınlığında bir takviye duvarı tarafından desteklenmiştir.

Sarnıç, duvar işçiliği ve sütun başlıkları değerlendirilerek erken Bizans devrinin sonlarına (8. yy'ın ilk yarısı) tarihlenmiş ise de sütun başlıklarının bu değerlendirmede güvenilir bir ipucu olarak kabul edilmemesi doğru olur. Çünkü bu sütun başlıkları, bu yapıya göre ne kadar eski olduğu tam olarak bilinmeyen devşirme malzemelerdendir.

Bibi. E. Ataçeri, "İstanbul'da Bilinmeyen Bir Bizans Sarnıcı", *AMY,* 4 (1962), 29-31; E. Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları II", *Arkitekt,* S. 326 (1967), s. 66; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Su Mimarisi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 292-293.

ENİS KARAKAYA

DODEKA APOSTOLİ KİLİSESİ

Feriköy'de, Avukat Caddesi no. 41'de bulunan kilise, İsa'nın On İki Havalisine ithaf edilmiştir. Kilisenin yer aldığı yüksek duvarlarla çevrili avlunun kuzey ve güneybatısında sosyal amaçlı yapılar ve yönetim mekânları, kuzeydoğusunda madeni çan kulesi vardır. Batısındaki giriş kapısı üstünde yer alan Yunanca iki kitabeye göre kilise, 1868'de inşa edilmiş, 1949'da onarım geçirmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kilisenin doğusunda yarım yuvarlak apsis dışa çıkıntı yapar. Kuzey ve güneyde eksende dışa az çıkıntılı yapı, düzgün kesme taş ile inşa edilmiş, cepheler silme ve kademelerle hareketlendirilmiştir. Yapı dışta, dört yönde dik, çift yüzlü çatılar ve bunların kesim yerinde on iki cepheli kasnak üzerinde yükselen kubbe ile örtülüdür.

Kilise, kapalı Yunan haçı plan tipindedir. Kare biçimindeki naos, doğuda içte yarım yuvarlak apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosun doğusunda apsis önünde bema yer alır. Naosta kare planlı merkezi mekân dört sütun ile belirlenir. Bu mekâna dört yönde dik olan haç kollannm arasında köşe mekânları bulunur. Batıda narteks, dokuz sütunlu arkad düzeni ile naosta sınırlanır. Narteksin üstünde yer alan galeriye çıkış, güneybatı köşesindeki merdiven ile sağlanmıştır. Naosta merkezi mekânın örtüsü, sütunları bağlayan basık kemerler arasındaki pandantiflerle geçilen, yüksek kasnak üzerinde basık kubbedir. Haç kolları basık tonoz, köşe mekânları çapraz tonoz ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbe, narteks ve galerinin örtüsü ise düz tavandır.

Yapıda naosa açılan ve eksenlerde yer alan üç girişin biri batıda nartekste, ikisi kuzey ve güneyde eksendedir. Girişler eş boyutlu dikdörtgen açıklıklardır. Güneyde bemaya açılan küçük bir giriş daha vardır. Narteksin güneyindeki bir giriş galeriye çıkan merdiven başlangıcına açılmaktadır. Narteks girişi, batıda eksende ve dikdörtgendir. Yapınm kuzey ve güneyinde girişlere simetrik, büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli birer pencere ile girişlerin üstünde yarım daire, üst hizada ise ikiz pencereler vardır. Doğuda üstte üç dilimli bir pencere, batıda üstte aynı hizada, eş aralıklı, eş büyüklükte, yuvarlak kemerli beş pencere ile altta eksendeki girişe yanlarda simetrik ikişer büyük pencere, kubbe kasnağında yuvarlak kemerli dört pencere bulunur.

Kilisede naosun doğusunda yer alan ikonostasis ve kuzeydoğusunda bulunan ambon ile karşısındaki despot koltuğu ahşap işçiliği ile bezelidir. Kubbede Pantokrator İsa tasviri, galeri korkuluğunda İncil konulu çeşitli tasvirler görülmektedir.

Dodeka Apostoli Kilisesi
Zafer Karaca

ZAFER KARACA

DOĞAL AFETLER

İstanbul gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde depremler, yangınlar, seller, kasırgalar vb afetler görmüş; kentin kimi semtlerinin bütünüyle yerle bir olduğu, yandığı; sellerle, taşkınlarla yıkılıp, yıldırım, kasırga ve kışlardan zarar gördüğü, gerek Bizans kroniklerinde, gerekse Osmanlı kaynaklarında yazılmıştır. Bütün eski kentlerde olduğu gibi, İstanbul'u kasıp kavuran felaketlerin başında gelen yangınların birçoğu da yıldırım düşmesinden çıkmıştır (bak. yangınlar).

İkinci derece deprem kuşağında bulunan kentin geçirdiği depremler Bizans ve Osmanlı dönemlerinde belli bölgelerde büyük tahribat yapmış, mal kaybı yanmda can kaybı da olmuştur. Cumhuriyet döneminde ve günümüzde, kent zaman zaman sallanmakla birlikte, yapım teknolojisindeki ve yerleşmedeki gelişmeler sonucunda depremler eski çağlardaki kadar büyük yıkıma yol açmamaktadır (bak. depremler).

Kent için en büyük doğal afet olan depremler dışında, can ve mal kaybı açısından depremlerden aşağı kalmayan büyük yağmur, sel ve taşkınlar, yıldırım, kuyrukluyıldız, göktaşı gibi astronomi olayları ve denizlerle çevrili kenti sular altında bırakan gelgitler, Boğaz'm ve Halic'in donduğu soğuklar ve büyük kuraklıklar da her dönem görülmüştür.

Bizans kaynakları, 407'de Nisan ayında Konstantinopolis'te önce yıldırım düşmesiyle başlayan sonra afet halini alan, kentin çarşısının çatısını uçuran, can kaybına, büyük sellere neden olan bir yağmurdan söz eder. Kasım 472'de gökten bu defa kül yağdığı, küllerin evlerin çatılarını örttüğü, bunu şiddetii bir yağmurun izlediği nakledilir. 1 Nisan 618'de gündüz vakti gece izlenimi veren bir hava kentin üstüne çökmüş, devamlı yağmur yağmış, çukur bölgelerde göller oluşmuş, evler su altında kalmıştır. 857'de kızıl tozlarla karışık yoğun bir yağmur yağmış, 20 Ekim 887'de saatlerce süren bir ay tutulmasmdan sonra yıldırımlar düşmüş, gök gürlemeleri arasında yağan yağmurda yıldırım ve selden ölenler olmuştur. 14 Nisan 1034'te korkunç bir dolu, evleri, tapınakları ve bütün mahsulü tahrip etmiş, can kaybı meydana gelmiştir.

Belgelerde Mayıs 1283'te İstanbul'a kan rengi bir yağmur yağdığı, Ağustos 1297'de 24 saat hiç durmadan süren çok şiddetli bir yağmurdan, özellikle Galata-Beyoğlu kesiminin etkilendiği; kentin diğer kesimlerinde de büyük su baskınları, seller olduğu; ağaçların, evlerin yerlerinden sökülüp sellere kapıldığı; kentin âdeta büyük bir göle dönüştüğü yazılıdır. Bu yağmurun ve sellerin sonucunda de-

İstanbul'un en soğuk kışlarından birini yaşadığı 1954 Mart'ında Boğaziçi'nde buz kütleleri. *Ara Güler*

nizin renginin günlerce yer yer siyaha, yer yer kırmızıya dönüştüğü rivayet edilir. Mart 1309'daki depremi izleyen tufan da kayıtlara geçmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra da, kent dönem dönem şiddetli yağmurlar sonucu büyük sel felaketlerine sahne olmuştur. 1489'da (bazı kaynaklarda 1490) gökyüzü simsiyah bulutlarla kaplanmış ve çok şiddetli bir yağmur başlamıştır. Bu sırada düşen yıldırımlardan bugünkü Sultanahmet civarındaki binalar büyük hasar görmüş, ayrıca can kaybı da olmuştur. "Küçük kıyamet" diye anılan 1509 depremi sırasında suyolları ve bentler de zarar gördüğünden depremi büyük su baskınları izlemiş, denizin de etkilemesiyle dalgalar Galata ve İstanbul'un surlarını aşmış, bu bölgeleri su basmıştır. 24 Ağustos 1553'te Halic'in Kâğıthane kesimini etkileyen bir sel bu bölgedeki köyleri, bostanları, tarlaları, ağaçları söküp götürmüş Galata önlerine, Halic'in girişine yığmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı kaynaklarının kaydettiği en önemli tufan ve sel felaketi ise 19-20 Eylül 1653'te padişahın ölüm tehlikesi geçirdiği olaydır. I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Halkalı Deresi civarında avlanırken yağmur başlamış, padişah sığınmak için Yeşilköy civarındaki İskender Çelebi Bahçesi'ne gelmiş, ancak görülmemiş bir tufana dönüşen yağmurda İskender Çelebi Sarayı da su baskınına uğramış, padişah zorluklarla kurtarılabilmiştir. Bu yağmurda, bir günde onlarca eve, cami ve kiliseye yıldırım çarpmış, köprüler yıkılmış, suyolları bütünüyle tahrip olmuş, bütün Çekmece, Yeşilköy ve çevresini su basmış, kent seller yüzünden o güne kadar bilinen en büyük tahribatı yaşamıştır.

III. Ahmed (hd 1703-1730) döneminde, özellikle lale bahçelerini, kasırları ve Boğaziçi köylerini tahrip eden büyük bir dolu ve sel felaketinden söz edilir. 11 Ekim 1746 gecesi çok şiddetli yağan yağmur sırasında, Bayezid Camii'nin minarelerinden birine isabet eden yıldırım; 1750'deki tufan ve sel felaketi; 1789'daki (bazı kaynaklarda Şubat 1790), "tufan-ı sanî" denecek kadar şiddetli, büyük mal ve can kaybına yol açan yağmur, 19. yy'a kadar kayıtlara geçmiş yağmur ve sel felaketlerinin başlıcalarıdır. Daha sonraları da, kentin çeşitli semtlerinin çeşitli zamanlarda su baskınlarına uğradığı, dere yataklarının çevresinde ve ağzında yer alan semt ve bölgelerin sellerde en fazla zarar gören yerler olduğu, sellerde yıkılan suyollarının yapımının başlıbaşına bir iş, Suyolu Nazırlığı'mn da Mimar Sinan ve Davud Ağa dahil en büyük Osmanlı mimarlarının, mimarbaşıların görev aldıkları bir rütbe olduğu bilinir. Günümüze doğru gelindikçe, su kaynakları ve dere yataklarının kuruması, yetersiz de kalsa kanalizasyon benzeri altyapının gelişmesiyle seller kentte gitgide daha az tahribat yapmaya başladı. 1950'deki son büyük sellerden biri olan ve daha önce de sel felaketlerinde defalarca zarar görmüş Sarıyer'de büyük zarara neden olan felaketten sonra, bu çapta bir sel olayına rastlanmadı. Ancak kentin çeşitli kesimlerinde, özellikle alçak ve çukur yerlerle eski mahallelerde su baskınlan her zaman sürdü.

Genel olarak ılıman bir iklime sahip olan İstanbul'da zaman zaman Boğaz'm donması veya buzlarla dolmasıyla sonuçlanan çok soğuk kışlar da görülmüştür (bak. iklim). Bizans döneminde, Aralık 608'deki soğuklarda Boğaz'm donduğu, insanların ve hayvanların donarak öldüğü ve ardmdan büyük bir kıtlığın baş gösterdiği kaydedilir. Yine Bizans kaynakları, Mart 647'de patlayan büyük bir fırtınada birçok geminin battığım, ağaçların köklerinden söküldüğünü, evlerin damlarının uçtuğunu yazarlar. Ekim 763'te Boğaz'da su 30 m derinliğe kadar donmuş; Anadolu sahilinden Rumeli'ye, Sarayburnu'ndan Üsküdar'a, sadece insanlar değil yük hayvanları ve arabalar da buzun üstünden geçebilmiş; çok büyük can ve mal kaybı yanmda, Sarayburnu'nda buzlar surlardan daha yüksek olduğundan, surlar da yıkılmıştır. 928 Ocak'ımn sonlarına doğru yine Boğaz donmuş, can ve mal kaybı olmuş, buzlar dört ay süreyle kalmış ve kıtlık baş göstermiştir. Mayıs 968'de birden patlak veren ve uzun süren fırtınada özellikle ağaçlar, ekinler, bahçeler, bostanlar tahrip olmuş; 1010'daki kışta hayvanlar ve hattâ balıklarla kuşlar soğuktan donmuştur. 1232'de, Bizans kronikleri Boğaziçi'nin üstünde yüzen buz kütlelerinin gemilerin geçmesini zorlaştırdığını, hattâ engellediğini yazarlar. Osmanlı döneminde en büyük kışlardan birinin tarihi, Aralık 1621 olarak düşülür. O yıl sadece Boğaz değil daha korunaklı olan Haliç bile donmuş, olaya zamanın şairleri tarih düşmüşlerdir. 1657'de yine Boğaz'ı ve Halic'i donduran bir kış yaşanmış, Defterdar İskelesi ile Sütlüce arasını, halk buz üstünde yürüyerek geçmiştir. İstanbul'u etkileyen son büyük kışlar, Tuna Nehri'nden gelen buzların Boğaz'ı kapladığı 1928 kışı ve yine buzlar yüzünden gemilerin Boğaz'dan geçemediği 1954 Mart'ıdır.

Doğal afetlerin dışında, kent yaşamını etkileyen astronomi olayları da, özellikle halkın bu olaylardan daha fazla etkilendiği ve tarihçilerin de bir ölçüde abartarak aktardıkları Bizans döneminde sık sık kaydedilir. Şubat 422 ve Ocak 467'de görülen kuyrukluyıldızlar; 566'da doğudan batıya doğru kayan çok parlak yıldız; 15 Nisan 602'de görüldüğü bildirilen kılıç şeklindeki yıldız; 3 Ekim 693'teki büyük güneş tutulması; Nisan 764'teki yıldız yağmuru ve bunu izleyen kuraklık; 4 Kasım 813'teki güneş tutulması; yine 20 Ekim 887'deki güneş tutulması; **16** Mayıs 905'te doğudan batıya doğru kırk gece süreyle seyreden ve büyük ışık saçan

yıldız; 968'de görülen garip şekilli parlak ışık saçan bir başka yıldız; 983'teki büyük güneş tutulması, Mayıs 1066'da doğu yönünde 40 gün süreyle görülen ve daha sonraki kıtlık ve kuraklığın kendisine bağlandığı yıldız; 1402'de altı ay boyunca batıya doğru kaydığı gözlenen bir kuyrukluyıldız, yine 1620'de iki ay görünen bir başka kuyrukluyıldız, dönemin insanlarına korku salan, çeşitli yorumlara neden olan gökyüzü olaylarıydı.

İSTANBUL

DOĞAL GAZ

İstanbul'a 1992'nin başından beri verilen, metan ağırlıklı dumansız ve zehirsiz yakıt.

İstanbul'un temel sorunlarından birisi olan hava kirliliği, gerek çok sayıdaki araçtan yayılan egzoz gazlarına, gerekse evlerde ve sanayide kullanılan yakıtların kalitesizliği ve çeşitliliğine bağlıdır.

İstanbul'un bu önemli sorununun çözümünü doğrudan etkileyecek ve olumlu katkılarda bulunacak olan doğal gazın dağıtım, satış ve şebekelerinin işletilmesinden sorumlu olan İstanbul Gaz Dağıtım Sanayii ve Ticaret AŞ (İGDAŞ), İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve iştiraklerinin ortaklığı ile 1987'de kurulmuştur.

26 Mart 1989 belediye seçimlerinden önce, 22 ve 24 Mart tarihlerinde ilk kazma vurulmuş ise de ciddi çalışmaya Ağustos 1989'da başlanılmış, şehirde ilk doğal gaz 22 Ocak 1992'de yakılmış, inşaatın bütünü ise 1 Haziran 1993'te tamamlanmıştır.

Projenin müteahhitlik hizmetleri, Fransız SAE (Société Auxiliaire d'Entreprises) ve Türk Alarko firmalarınca oluşturulan konsorsiyum tarafından 1 milyar 884 milyon Fransız Frangı'na mal edilmiştir. İstanbul doğal gaz projesinin danışmanlık ve kontrolörlük hizmetleri ise, Gaz De France'm bir kuruluşu olan Sofregaz firması tarafından yapılmıştır.

Birleşik Devletler Topluluğu'ndan (Rusya) gelen ve BOTAŞ aracılığı ile İstanbul'a ulaştırılan doğal gazın miktarı yılda 800 milyon m^3'tür. Bu miktar İstanbul'da tüketilen yakıtların yaklaşık yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Proje hazırlanırken doğal gazın tüm İstanbul'da değil, yaklaşık üçte birlik bir bölümünde kullanımı planlanmış ve 600.000 konut hedeflenmiştir.

Doğal gaz kullanmak üzere 10 Ocak 1994'e kadar 175.000 abone başvuruda bulunmuştur. Bunun 120.000'i halen evinde ya da işyerinde doğal gaz kullanmaktadır. Şu ana kadar 106 sanayi kuruluşu doğal gaz kullanmak üzere sözleşme imzalamıştır. Bunlardan 78'i doğal gaz kullanmaktadır. Doğal gaz kullanan ticari kuruluşların sayısı ise 4.000 civanndadır.

Doğal gaz projesi kapsammda 73-500 servis kutusu bağlanmış, 276.000 km çelik hat, 1.834.000 kilometre de polietilen hat döşenmiştir. Henüz İstanbul'un tümüne yaygmlaştırılamamış olan doğal gaz, çeşitli ilçelerde 1994'ün başında 120 civarında semte verilebilmektedir.

Doğal gaz yüzde 95'i metan gazından oluşan külsüz, dumansız, zehirsiz bir yakıttır. Havayla karıştığında tam yanma sağladığından, yanma sonucu karbonmonoksit gazı oluşmaz. İçinde kükürt olmadığı için, kükürtoksitler gibi çevreye ve insan sağlığına zararlı kimyasal maddeler çıkarmaz. Bu nedenle temiz ve çevre dostu bir yakıttır.

Ayrıca doğal gaz özellikle linyit kömürüne oranla çok yüksek enerji içermektedir. 1 metreküp doğalgaz, ortalama 4 kilo linyite eşdeğer bir enerjiye sahiptir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

DOĞAL YAPı

Doğal yapı ve doğal ortam kavramı coğrafi konum, yeryüzü şekilleri (jeomorfoloji), jeoloji, litoloji (mevcut kayaç türleri ve konumlan), iklim(->), toprak, bitki örtüsü(-»), hidroloji (yerüstü ve yeraltı sulan) vb faktörlerin oluşturduğu bir bütündür. İstanbul Boğazı'mn iki yakası ile bir kısmı da Armutlu Yanmadası'mn kuzeyine yayılmış bulunan İstanbul İli, oldukça karmaşık bir doğal yapıya sahiptir.

Kocaeli Yarımadası ile Çatalca Yanmadası'mn önemli bir kısmı, il sınırlan içinde kalır. İlin en güneyini Yalova İlçesi'nin yer aldığı Armudu Yanmadası'nda bulunan kesim meydana getirir. İlin kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Marmara vardır (bak. coğrafi konum). Bu iki deniz arasında kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan İstanbul Boğazı'mn, Karadeniz ve Akdeniz kültürlerini birleştiren tek denizyolu olması; Avrupa ile Asya kıtalarını birbirine bağlayan karayollarının Boğaz'a doğru yaklaşarak burada birbirlerine bağlanmaları; İstanbul'un tarih boyunca gelişmesini etkileyen ve Boğaz yöresini diğer sahalardan farklılaştırarak ona ayrı bir özellik veren en önemli faktördür.

Jeolojik Yapı: İstanbul İli jeolojik formasyonlar ve litolojik özellikleri bakımından çeşitlilik gösteren bir yöredir. Yörede paleozoikten (günümüzden **600-230** milyon yıl öncesi) neojenin (günümüzden **26-2,5** milyon yıl öncesi) çeşitli serilerine ve pleistosen (günümüzden **2,5** milyon ile **20** bin yıl öncesi) depolarına kadar birçok formasyon görüldüğü gibi, granitik plütonlardan kuvarsitlere, grovaklardan killi şistlere ve radyolaritlere, değişik nitelik ve yaşta kalkerlere ve gevşek yapıların farklı türlerine kadar, çok çeşitli kayaç ve depolar yer alır. Ancak bu çeşitlilik, mekânda bir düzensizlik şeklinde ortaya çıkmaz. Aksine adı geçen bu unsurlar belli yaştaki formasyonlara ve bunların yayılış alanlarına bağlı olmak üzere belirli bir düzen gösterirler. Yörenin jeolojik yapısı yaş ve kayaçlar bakımından farklı iki esas unsura aynlabilir. Bunlardan birisi temel, ikincisi ise örtü formasyonlandır.

Yörenin temeli silüriyen, devoniyen ve Halic'in kuzeybatısmda yer alan bir şerit boyunca karbon dönemlerine ait formasyonlardan ibarettir. Boğaz'm doğusunda, temel çok daha geniş bir alan kaplayarak yüzeye çıkar.

Burada killi şistler, grovaklar, çeşitli kalkerler, arkozlar ve çeşitli seviyeler göstermekle beraber esas kısmı silüriyene ait olan kuvarsitler görülür. Saha paleozoik orojenez safhaları esnasında kuvvetle kayıp parçalanmış, genellikle kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kıvrılmalara uğramış, fakat aradan geçen milyonlarca yıl boyunca bu kıvrımlar aşınarak peneplene (yarıova) dönüşmüştür. Bugünkü topografyası, yapıdan çok kayaç karakterine bağlı olan bu aşınım yüzeyi üzerinde başlıca yükseltileri kuvarsitlerden oluşan tepeler halinde belirir. (Boğaz' m doğusunda Aydos Tepesi [537 m], Kayışdağı [438 m], Alemdağı [442 m], Göztepe [235 m], Karlıdağ [328 m] ve Adalar; batısında Kocataş Tepesi [237 m] gibi.)

Paleozoik temel daha sonraki devirlerde de dislokasyonlara (kayma, kırılma gibi nedenlerle düşey ya da yatay yer değiştirme) uğramıştır. Bu kabuk hareketleri sonucunda temelin fosil aşınım yüzeyi genellikle batıya, bilhassa güneybatıya doğru eğimlenerek alçalmıştır. Bu yönde gidildikçe yüzeyde paleozoiğin daha yeni unsurlan ile karşılaşılır ve sonuçta temel, özellikle güneybatıda tersiyer örtü tabakalarının altmda kaybolur. Ancak kuzeyde paleozoik temel önemli bir dislokasyon hattı ile sınırlandırılmıştır. Bu sınının ötesinde, Karadeniz kıyılan boyunca her iki yakada kretase devri tortulları ve bunlarla aynı yaşta olan andezitli ve dasitli lav, tüf ve aglomeralar yayılmıştır. Sözü edilen kimyasal bileşimdeki entrüzyonlar (tabakalar arasına giren volkanik kayaç) İstanbul Boğazı'mn her iki yakasında da küçük cepler halinde yaygındır.

Yapısal bakımdan İstanbul ve çevresinin ikinci jeolojik unsurunu "genç örtü" diye nitelenebilecek olan tersiyer formasyonlan meydana getirir. Bunlar da farklı yaş ve litolojideki elemanlardan oluşurlar. Ancak tektonik özellikleri, kayaç karakterleri ve aynı zamanda topografyadaki çok daha değişik rolleri ile temelden tamamen farklıdırlar. Bu örtü formasyonlarının başlıcalarım Küçükçekmece'nin batısında geniş bir alanda meydana çıkan eosen kalkerleri, Çekmeceler ile Haliç arasında yayılan neojen kalker, kum, çakıl ve killer meydana getirir. Ayrıca, özellikle Boğaz'm batısında neojen kum, kil ve çakıllarının, bir örtü halinde temelin eski topografya yüzeyini maskelemiş olduğu tespit edilir. Bu tortulların bir kısmı, temeli de etkileyen daha genç tektonik hareketler sonucunda oluşan Büyükdere ve Paşabahçe depresyonları gibi çöküntülerin içinde veya temelin yüzeyine ait eski topografik çanaklarda büyük kalınlıklara erişir. Boğaz'm doğusunda da neojen örtü tabakaları mevcuttur. Ancak bunlar temelin daha fazla yükseldiği ve daha fazla aşındığı bu kısımda batı yakasındaki kadar yaygın değildir. Bütün bu genç örtü tabakalan birçok yerde oluşumlarından sonra meyda-

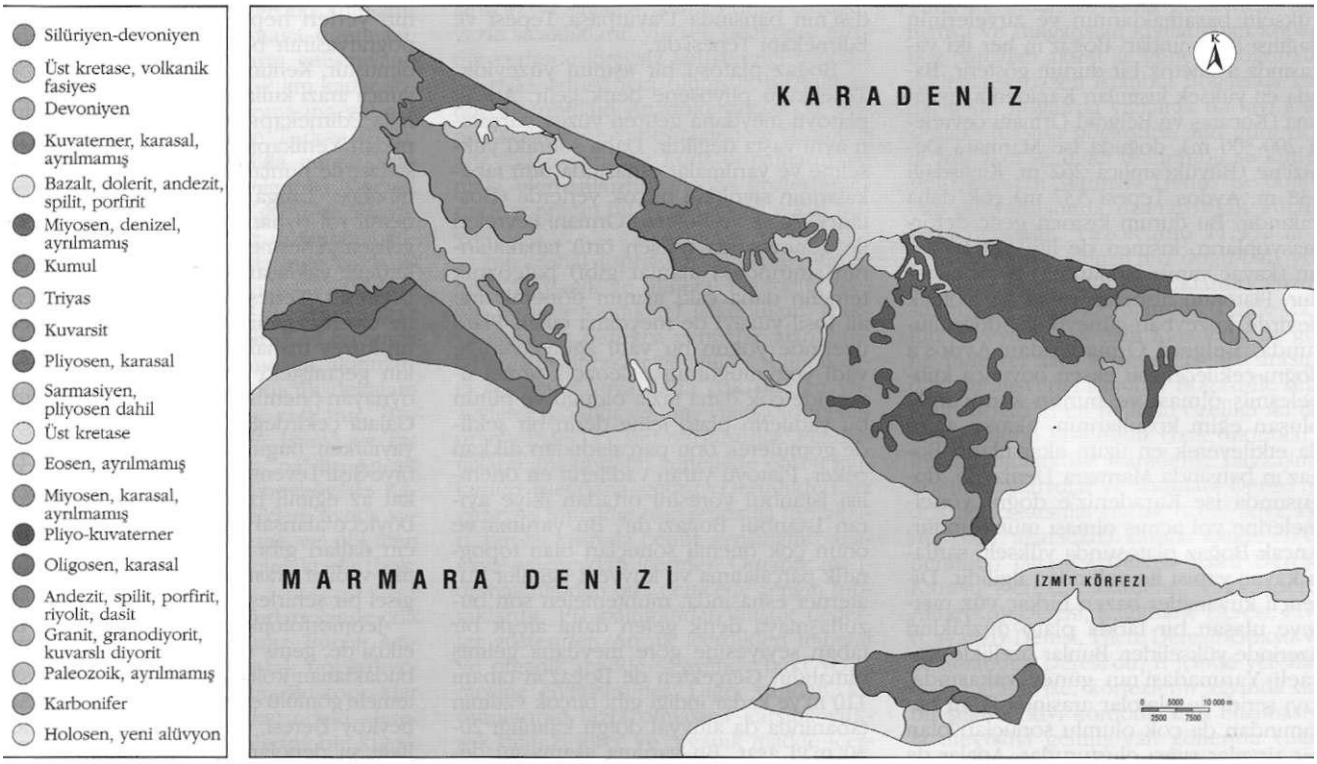

istanbul'un jeoloji haritası.
İstanbul Ansiklopedisi

na gelen aşınmalarla ortadan kaldırılmışlar, küçük parçalara dönüşmüşler ve bu gibi sahalarda temelin yüzeyi fosil bir topografya olarak kalmıştır. İstanbul'un güneyde Armutlu Yarımadasındaki parçası ise daha çok miyosen formasyonlan ile andezitli volkanik komplekslerden oluşmuştur.

Bu jeolojik özelliklerin yatımda, İstanbul Boğazı ve çevresinin çok önemli bir deprem kuşağının (Kuzey Anadolu fay kuşağı) çok yakınında olduğunun da belirtilmesi gerekir. Marmara Denizi çöküntüleri (depresyon) ve İzmit Körfezi boyunca uzanan kuvvetli bir deprem şeridi İstanbul yöresinin yaklaşık **20** km kadar güneyinde uzanır. Bu yüzden de yöre, tarih boyunca şiddeti farklı olmakla birlikte 153 depreme maruz kalmıştır. Bunlardan bazıları çok kuvvetli depremler olduğundan, zararları da büyük olmuştur (bak. depremler).

İstanbul yöresi bazı faylarla da kesilmiştir. Bunlardan tersiyeri etkilemiş olan kırık sistemleri, genel olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır.

İstanbul İli'nin yayıldığı bölge maden kaynakları bakımından zengin değildir. Ağaçlı linyitleri, Sarıyer'in Maden semtindeki bakır, gümüş, altın ve pirit yatakları; bazı bakır ve demir madenleri gibi yatakların ekonomik değeri azdır. Bununla birlikte il, formasyonların kayaç özellikleri nedeniyle inşaat malzemeleri bakımından oldukça zengin sayılır. Paleozoiğin yoğun ve dirençli mavi kalkerleri sürekli aranan ve kullanılan bir yapı malzemesidir. Bu kalkerler dirençli olduklarından mıcır elde edilmesi açısından da çok değerlidirler. Neojenin daha çok kalın plakalar halindeki maktralı kalkerleri de eskiden beri kullanılan bir yapı taşıdır. Eosen kalkerleri ve paleozoik mavi kalkerleri kireç ve çimento üretimi için de elverişlidir ve bu amaçla kullanılmaktadır. Neojen kum ve çakılları da aranan inşaat malzemeleridir. Çok dirençli, ancak çok çatlaklı olan kuvarsitler yapı taşı olarak fazla kullanılmamakla birlikte, öğütülerek ses ve ısı izolasyonu sağlayan özel tuğla yapımında değerlendirilmektedir. Ayrıca neojen killeri Haliç çamuru ile birlikte İstanbul yöresinin bir hayli yaygın olan tuğla ve kiremit endüstrisinin başlıca hammaddesidir.

Bu ekonomik özelliklerine karşılık neojenin kumlu ve gevşek depoları ve çoğunlukla likidite sınırı düşük (içinde su oranı az) kaolinitten (beyaz kiltaşı) oluşan killeri, kuvvetli yarılmaların ve dik eğimlerin de etkisiyle yer kaymalarına yatkındır. Bu nedenle bunların yaygın olduğu Kilyos'un batısı ile güneybatıda Küçükçekmece çevresinin neojen depoları özellikle heyelan tehlikesinin olduğu alanlardır. Paleozoik killi şistlerinin de, daha ender olmakla birlikte heyelana neden olduğu bilinmektedir.

İstanbul yöresinin jeolojik yapısı ve kayaç yapısı su kaynaklarını da etkilemiştir. Paleozoik temelin güneybatıya doğru alçalması ve bunu örten kil seviyeleri ile ara tabakalı neojen kum ve çakıl depolarının yapı bakımından bir çanak meydana getirmeleri, yörenin batı kısmında oldukça zengin artezyen kaynaklarının oluşmasına yol açmıştır. Belgrad Ormanı kesiminde, geçirimli neojen çakıl ve kum tabakalarında toplanan ve süzülen sular, geçirimsiz temelin meydana çıktığı yerlerde birçok kaynağın oluşmasma yol açtığı gibi, sıyrılma sınırı civarında temele gömülü vadilerin setlenmesi, çok eski devirlerden beri buralardan kente su getirilmesine imkân vermiştir. Çatlaklı kuvarsitlerde toplanan yeraltı sularının, bunlann geçirimsiz temelle bir araya geldikleri yerlerde bazen fay, bazen de normal yamaç kaynakları halinde, ancak daima belli hatlar boyunca meydana çıkmaları da, istanbul yöresine Çamlıca, Tomruk, Taşdelen, Sırmakeş, Kayışdağı, Yakacık, Kocataş, Hünkâr suları gibi ünlü içme suları sağlamıştır.

Jeomorfoloji ve Topografya: İstanbul yöresinin ve çevresinin bugünkü topografik ve jeomorfolojik görünümü çok uzun ve o oranda da karışık bir evrimin sonucudur. Milyonlarca yıla yayılan bir dizi jeolojik olay sonucunda Trakya ve Kocaeli çöküntü alanları meydana gelmiş, Boğaz açılmış (bak. Boğaziçi); çöküntü havzalarını tortullar doldurmuş, Kocaeli ve Trakya peneplenleri teşekkül etmiştir. İstanbul İli'nin yayıldığı alan, bu iki peneplen arasında akarsu vadileri ve Boğazla parçalanmış, yüzde **74,4**'ünü platoların, yüzde **9,5**'ini ovaların, yüzde **16,**Tini de alçak dağların, tepelerin kapladığı bir toprak parçasıdır. Topografyanın esas unsurunu, yükseltisi **100-200** m arasında değişen alçak bir plato oluşturur. Marmara ve Karadeniz'in derin çukurlarını bir eşiğe benzer şekilde ayıran bu plato,

yükselti basamaklarının ve zirvelerinin dağılışı bakımından Boğaz'ın her iki yakasında asimetrik bir durum gösterir. Batıda en yüksek kısımları Karadeniz kıyılarına (Kocataş ve Belgrad Ormanı çevreleri 200-300 m), doğuda ise Marmara Denizine (Büyükçamlıca 262 m, Kayışdağı 438 m, Aydos Tepesi 537 m) çok daha yakındır. Bu durum kısmen genç deformasyonların, kısmen de litolojik farklann (kayaç yapısı farklarının) bir sonucudur. Platonun nispeten yakm bir jeolojik devirde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda, Belgrad Ormanîndan Aydos'a doğru çekilecek bir eksen boyunca kubbeleşmiş olması ve bunun sonucunda oluşan eğim koşullarının, akarsu ağını da etkileyerek en uzun akarsuların Boğaz'ın batısında Marmara Denizi'ne, doğusunda ise Karadeniz'e doğru yönelmelerine yol açmış olması mümkündür. Ancak Boğaz platosunda yükselti şartları kayaç yapısı ile yakından ilgilidir. Dirençli kuvarsitler bazen birkaç yüz metreye ulaşan bir farkla plato düzlükleri üzerinde yükselirler. Bunlar özellikle Kocaeli Yarımadası'nm güney yakasında, kıyı şeridi ile platolar arasında iklim bakımından da çok olumlu sonuçlan olan bir zirveler sırası oluştururlar. Adalar da esas olarak, sular altında kalmış bir peneplen üzerinde yükselen kuvarsit tepelerdir.

İstanbul lli'nin Çatalca ve Kocaeli yarımadaları dışında kalan Armutlu Yarımadası'ndaki parçasında arazi, diğer yerlere oranla daha engebelidir. Kıyıdan başlayarak güneye doğru Samanlı Dağlan'nm batı uzantıları üzerinde yükselir. Su bölümü hattı boyunca istanbul ve Bursa illerinin sınırlan birbirinden aynlır. 11 şuurları içinde kalan alanın sadece yüzde 16' sı dağlıktır.

Trakya'da, Istranca Dağlan'nm, en yüksek yerinde 325 m'yi geçmeyen uzantıları ile Anadolu yakasında Kocaeli Sıradağlarının uzantıları olan 537 m yükseklikte Aydos Dağı, 438 m yükseklikte Kayışdağı, 268 m yükseklikte Büyükçamlıca Tepesi, daha alçak Küçükçamlıca Tepesi (bak. Çamlıca Tepeleri), Beykoz-Anadolukavağı arasında 201 m'lik Yuşa Tepesi önemli yükseltilerdir. Yalova bölgesinde kalan Samanlı Dağlan'nm istanbul ili sınırları içindeki Beşpınar Tepe (926 m), ilin en yüksek noktasıdır. Ayrıca Ömerli ve Şile yönünde Alemdağı(->) (442 m) ve diğer başka tepeler vardır. İstanbul'a "yedi tepeli şehir" denmesine neden olan, eski kentin yayılma bölgesindeki tepeler de Boğaziçi ile Haliç vadilerinin II. ve III. zamanlardaki kırılmalarıyla oluşmuştur. Yerleşme bölgesinde kalan bu yedi tepe, Topkapı Sarayînm, Ayasofya'nın vb bulunduğu Sarayburnu Tepesi; bugün üzerinde Nuruosmaniye Camii, Çemberlitaş vb yer alan Nuruosmaniye Tepesi; üzerinde İstanbul Üniversitesi bulunan Beyazıt Tepesi; Fatih semtinin üzerinde kurulu olduğu Fatih Tepesi; Beyazıt'la Fatih arasında Halic'e bakan bölgedeki Sultan Selim Tepesi; Aksaray Vadisi'nin batısında Davutpaşa Tepesi ve Edirnekapı Tepesi'dir.

Boğaz platosu bir aşınım yüzeyidir. Teşekkülü pliyosene denk gelir. Ancak platoyu meydana getiren yüzey parçaları aynı yaşta değildir. Daha sonraki yükselme ve yarılmalar esnasında örtü tabakalarının sıyrıldığı birçok yerlerde (Bostancı, Tuzla ve Belgrad Ormanı çevreleri ile güneybatıda neojen örtü tabakalarının sınırındaki alanlar gibi) paleozoik temelin daha eski aşınım dönemlerine ait fosil yüzeyi de meydana çıkar. Plato üzerinde yoğun bir vadi ağının varlığı; vadi yoğunluğunun paleozoik temel üzerinde çok daha fazla olduğu ve bütün bu vadilerin plato içine derin bir şekilde gömülerek onu parçaladıkları dikkati çeker. Platoyu yaran vadilerin en önemlisi İstanbul yöresini ortadan ikiye ayıran İstanbul Boğazı'dır. Bu yarılma ve onun çok önemli sonuçlan olan topografik parçalanma ve kuvvedi eğimler kuatemer esnasında, muhtemelen son buzullaşmaya denk gelen daha alçak bir taban seviyesine göre meydana gelmiş olmalıdır. Gerçekten de Boğaz'ın tabanı 110 m'ye kadar indiği gibi birçok vadinin tabanında da alüvyal dolgu kalınlığı 20-30 m'yi aşar. Bu yarılma aşamasını denizin son yükselişi izlemiş ve bunun sonucunda Boğaz vadisi deniz tarafmdan kaplanmış, aynı zamanda birçok vadi ağzında da Büyükçekmece, Küçükçekmece, Haliç, Terkos, Tuzla çevresindeki koylar ve adacıklar, Adalar, Yenikapı ile Yeşilköy arasmda bir kısmı sonradan alüvyonlarla doldurulmuş girintiler gibi genellikle boğulmayı gösteren şekiller meydana gelmiştir. Böylece İstanbul ve çevresindeki bugünkü görünümün yeryüzünün oluşması açısından çok yakm bir geçmişteki olayların sonucu olduğu; bugünkü kıyı çizgisinin, anahatları ile günümüzden 10.000 yıl kadar önce şekillenmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır.

İstanbul Boğazı ve çevresinin morfolojik özellikleri çok eskiden beri yörenin insan tarafmdan değerlendirilmesi ve kullanılması üzerinde değişik yollardan etkili olmuştur. Bunlardan en önemlisi sık vadi ağının plato yüzeyi içinde derin bir şekilde gömülmesi ve sonuçta platonun alçak rakımına rağmen oldukça arızalı ve kuvvetli eğimler gösteren façetalardan (ön yüz) oluşan bir topografya görünümü almış olmasıdır. Geniş düzlüklerin azlığı ve eğimlerin fazlalığı yerleşme yerlerinin seçiminde, bunların gelişim tarzında ve yol ağlarının belirmesinde etkili olmuştur. Boğaz boyunca, yerleşimler daha antik çağda daima vadi ağızlarındaki küçük düzlüklerde, birikinti konileri üzerinde kurulmuştur. Birbirinden yüksek alanlarla ayrılan bu eski yerleşmelerin çevre ile iletişimleri uzun süre eksik kalmıştır. Şehrin Haliç ile Marmara Denizi arasında yer alan üçgen şekilli bir yarımadada kurulan ilk çekirdeğinin zamanla batıya doğru aşama aşama genişlemesine denk gelen Bizans, Septimius Severus, Constantinus ve Teodosios surlarının yerleri hep vadi sisteminin ve topografyasının belirlediği koşullara bağlı olmuştur. Kentin gelişiminde ve tarih boyunca arazi kullanımında, bugünkü adlarıyla Edirnekapı'dan Beyazıt'a ve Topkapı'dan Yenikapı'ya doğru uzanan iki sırt sahası ile bunların arasında yer alan Yenibahçe (Langa) Vadisi uzun süreler önemli rol oynamış ve bu sırtlar üzerinde gelişen yerleşme merkezlerinden esas çekirdeğe yaklaşan anayollar da bu sırtları izlemiştir. Yerleşmeye ve yol geçirilmesine elverişli geniş düzlüklerin azlığı, şehrin kuzey mahallelerinin kuruluşu ve yakın geçmişteki gelişimi üzerinde de rol oynayan önemli bir faktördür. Gerçekten Galata çekirdeği zamanla kuzeye doğru yayılırken, bugünkü İstiklal Caddesi, Harbiye-Şişli-Levent arasında uzanan, dar fakat az eğimli bir su bölümünü izlemiş, böylece alansal yayılma yerine bir ağacın dalları gibi kol kol yayılan (dantritik) vadiler arasmdaki sırtları izleyen çizgisel bir şehirleşme ortaya çıkmıştır.

Jeomorfolojik özelliklerin olumlu bir etkisi de, geniş sahalara yayılmış dallanıp budaklanan kollarm birleşmesi ile oluşan temele gömülü esas vadilerin (Göksu, Alibeyköy Deresi, Riva Deresi gibi), genellikle su depolama ve baraj kurma bakımından elverişli karakterlerinde de kendini gösterir.

Kıyılar: İstanbul kıyıları zamanımızdan yaklaşık 10.000 yıl kadar önce, bugünkü düzeye ulaşan son deniz kabarması (flandre transgresyonu) sonucunda sular altında kalmış "boğulmuş kıyılar" dır. Denizin istila ettiği sahaların değişik morfolojik özellikleri olarak farklı kıyı tiplerinin teşekkülüne yol açmış ve bu tipler aynca aradan geçen zamanda kıyı olaylarının etkisiyle bazı önemli değişikliklere uğramışlardır.

Güneyde Trakya kıyılarında bazı büyük vadiler deniz istilasına uğrayarak Büyükçekmece ve Küçükçekmece gibi koylara dönüşmüşler, sonradan kıyı setleri ile denizden ayrılarak birer lagün haline gelmişlerdir. Kocaeli Yarımadası'nm Marmara kıyılarında eski temelin üzerindeki az yüksek aşınım yüzeyinin sular altında kalması ile adalar, adacıklar, yarımadalar ve geniş kavisli koylardan meydana gelen bir kıyı oluşmuştur. Bu alan kuytu koyları ve sonradan tombolalarla (bir adayı karaya veya adalan birbirine bağlayan doğal set) karaya bağlanan ada ve adacıkları ile iyi korunan birçok doğal limana sahiptir. Bu durum özellikle Tuzla çevresinde çok belirgindir.

İstanbul Boğazînın kuzey ağzının her iki yanında volkanik kayalardan oluşan platoların kenarında, yüksek falezleri (yalıyar) ile çentikli ve genç bir kıyı tipi görülür. Buna karşılık Kilyos ve Karaburun arasında, genellikle neojen arazisinde hemen hemen düz denebilecek kadar hafif eğimler çizen falezli bir kıyı tipi uzanır. Çünkü, kuvvetli bir dalga aşındırması, dirençsiz neojen formasyonundan oluşan bu sahada asli kıyı çizgisini kısa zamanda düzenlemiştir. Ayrıca anılan kıyıdaki

gevşek kumlu maddeler ve bu kumların şiddetli rüzgârlarla aşınmaya uğraması, bazı kesimlerde kumulların gelişmesine ve hattâ içerilere doğru **1-2** km kadar sokularak zararlı etkiler yapmasına yol açmıştır (Kilyos çevresi ve Terkos Gölü' nün kuzeyi gibi), istanbul'da, gerek Karadeniz gerek Marmara kıyılarında, önemli sonuçları olan bir enkaz göçü de vardır. Bu göçün yönü kuzeyde doğudan batıya, Marmara Denizi kıyılarında ise batıdan doğuyadır ve asli kıyı şeklinde birtakım önemli değişikliklere yol açar. Boğaz kıyıları ise dik ve derindir. Kıyı boyunca bazı vadi ağızlarında, kuvvetli akıntılardan dolayı gelişememiş küçük deltalara veya birikinti konilerine rastlanır. Boğaz'm girintileri olan Haliç, İstinye ve Tarabya kıyıları da tipik bir "ria"dır. Ancak Haliç kendisine akan Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin getirdikleri, ayrıca yamaçlardan aşman malzeme ve dökülen sanayi atıkları ile hızla dolmaktadır (bak. Haliç).

Toprak: İstanbul İli sınırları içinde çok çeşitli toprak tipleri yer alır. Bunlar arasında en yaygın olan toprak tipi kahverengi orman topraklarıdır. Bu topraklar İstanbul'un Anadolu yakasındaki alanının bütün kuzey kesimlerini bir kuşak halinde kaplar. Şile'nin doğusunda kısmen volkanik arazi, kısmen de kalkerler üzerinde gelişen bu topraklar, batı kesimde arkoz, grovak, şist ve kuvarsitler ve yer yer de volkanik kayalar üzerinde oluşmuşlardır. Türkiye'de genellikle yayvan yapraklı ormanlar altında yayılış gösteren bu topraklar orta veya kuvvetli asit reaksiyon gösterirler. Renkleri kahverengi ve gri-kahverengi arasında değişir. Kahverengi orman topraklarında görülen humus tipi, yağışı emme yeteneğine sahiptir ve mikroorganizma türleri bakımından da zengindir. İstanbul İlinde yayılış gösteren ve önemli alan kaplayan bir toprak tipini de kireçsiz kahverengi topraklar oluşturur. Kireçsiz kahverengi topraklar İstanbul'un Kocaeli Yarımadasında bulunan bölümünün güney kesimlerini, Trakya'da bulunan bölümünün ise kuzeydoğu ve güneybatı kesimlerini kaplar.

İklimi ılıman, orta derecede yağış alan ve iyi drenaj şartlarına sahip alanların toprak tiplerinden olan kireçsiz kahverengi toprakların geliştikleri sahalarda anakaya genellikle kalker, arkoz, grovak, şist ve kuvarsittir. Kireçsiz kahverengi topraklar içerdikleri orta derecedeki organik madde nedeniyle bitkilerin yetişmesine elverişli bir zemin oluştururlar. Buna karşılık elverişsiz pH oranları, besin maddelerinin bitkiler tarafından kullanılmasını zorlaştırırsa da, yağışın fazla olması bu olumsuzluğu bir öİçüde gidermektedir. Kireçsiz kahverengi topraklar fiziki yapı bakımından tınlı topraklar grubuna girerler. Bu topraklarda kum oranı kilden fazladır. Gevşek ve taneli bileşimleri nedeniyle su tutma yetenekleri zayıf olduğundan buharlaşmaya elverişli zemin meydana getirirler. Bu bakımdan yağışların az ve sağanak karakterinde olduğu, yazın sıcaklıkların yüksek değerlere eriştiği yerlerde kireçsiz kahverengi topraklar bitki örtüsü için olumsuz bir faktördür. İstanbul'un Anadolu yakasında, güney kesimlerde yerleşmeden ve tahripten arta kalan yerlerde kuru ormanların ve maki elemanlarının yayılış göstermelerinde toprağın bu yapısının da etkisi büyüktür.

İntrazonal topraklardan olan rendzinalar (organik ve mineral maddeler içeren verimli topraklar) İstanbul'un Trakya alanında oldukça geniş bir alan kaplarlar. Bu topraklar genellikle eğimin orta derecede veya daha çok olduğu yüzeylerde görülür ve tüm Trakya topraklarının yüzde **13,6**'sını oluştururlar. Rendzinalarm anakayasım genellikle eosen kalkerleri meydana getirir. Derinlikleri az yüzeysel topraklar olan rendzina toprakları, birçok kısımda henüz ayrışmamış anakaya parçacıkları içerirler. Organik madde bakımından orta derecede zengin topraklardır. PH bakımından düşük değerler gösterirler. Ancak içerdikleri mineral ve organik madde sayesinde bitki yetişmesine elverişlidirler. Diğer yandan, kil oranlarının fazla olmasına karşılık yüksek oranda kireç ve organik madde içermeleri nedeniyle kuruyunca büyük çatlaklar oluşmaz. Bu özellik, su kaybım da önlemektedir.

Genellikle sel yatakları ile vadi kenarlarında bulunan alüvyal topraklarda toprak profili henüz belirmemiştir. Verimli alüvyal topraklar, tarım alanları olarak dikkati çeker. İstanbul'da Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyinde yayılış gösteren hidromorfik tuzlu alüvyonlar, drenaj şartları çok bozuk olan ve tuz içeren topraklardır. Renkleri beyaz, koyu gri arasında değişmektedir. Bitki yetişmesine uygun bir alan oluşturmazlar. Ancak tuzlu ortamlarda yetişebilen bazı bitki türleri ile bataklık bitkileri bu topraklar üzerinde görülebilir. Kumullar ise Trakya'da, kıyılardaki dar plaj şeritleri dışında Terkos Gölü ile Karadeniz arasında kalan sahada, Kocaeli Yarımadasında ise Karadeniz kıyılarında Şile ve Ağva gerisinde, Riva Deresi ağzında görülür. Bu kumullar üzerinde kıyı bitkileri yetişmektedir.

Hidrolojik Yapı: İstanbul İli'nin doğal yapı faktörlerinden biri de hidrolojik (su) özellikleridir. İstanbul'da hidorolojik açıdan en önemli su kütleleri denizlerdir. İlin kuzeyinde doğal bir sınır oluşturan Karadeniz, kıtalararası bir içdeniz özelliğine sahiptir. Elips şeklinde, orta büyüklükte bir deniz olan Karadeniz'in yüzölçümü 424.**000** knT-'dir. Yüzeyde tuzluluğu binde 18 kadar olan Karadeniz'de oksijen yalnız yüzey sularında vardır ve derinlere inildikçe oksijen miktarı hızla azalır. Yüzey sularının sıcaklığı temmuz ve ağustos aylarında **20-26**°C arasında değişir, şubat ayında ise **2-3**°C kadardır. Suyun tuzluluk derecesinin az oluşu yanında sıcaklığın zaman zaman **0**°C'nin de akma düşmesi nedeniyle bazen donmalar meydana gelir. Böyle şiddetli kışlarda Tuna ağzından ve daha güneydeki Romanya ve Bulgaristan kıyılarından kopan buz parçaları akıntı ile güneye doğru sürüklenerek bazen İstanbul Boğazı'na kadar gelir, Boğaz'da yığılarak iki kıyı arasındaki ulaşımı güçleştirir. İlin güneyinde yer alan ve diğer önemli bir su kütlesini oluşturan Marmara Denizi ise doğu-batı doğrultusunda uzanan tipik küçük bir içdenizdir. Yüzölçümü 11.352 km^2 olan Marmara Denizinin doğu-batı yönündeki ekseni 278 km kadardır. Yüzey suları genellikle az tuzludur (binde 22). İlin kuzeyinde yer alan Karadeniz ile güneyinde yer alan Marmara Denizi arasındaki su alışverişi İstanbul Boğazı ile sağlanır. Boğaz'ın en belirgin özelliği iki tabakalı akıntı sistemidir (bak. akıntılar). İlin akarsuları ise Karadeniz havzasına dökülen akarsular ve Marmara Denizi'ne dökülen akarsular olmak üzere ikiye ayrılır (bak. akarsular). Bunlar içinde en önemlileri Istranca Deresi, Çakıl Deresi, Karasu Deresi, Sazlıdere, Nakkaşdere, Alibeyköy Deresi, Kâğıthane Deresi, Riva (Çayağzı) Deresi, Hiçiz Deresi, Göksu ve Sellimandıra Deresi'dir. İl içinde yer alan doğal göller ise, körfezlerin ağzında dar bir şekilde kıyı kordonlarının oluşmasıyla meydana gelmiş yalı gölleridir (bak. göller).

Bibi. A. Ardel, *Hidrografya, Okyanuslar ve Denizler,* İst., 1975; İ. Atalay, *Toprak Coğrafyası,* İzmir, 1982; T. Bilgin, *Samanlı Dağları,* İst., 1967; Y. Dönmez, *Trakya'nın Bitki Coğrafyası,* İst., 1968; ay, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası,* İst., 1979; S. Erinç, "istanbul Boğazı ve Çevresi, (Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar)", *10 Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* İst., S. 20-21.

MERAL AVCI

DOĞAN APARTMANI

Galata'da, İstiklal Caddesi'ne paralel olan, bugünkü Serdar-ı Ekrem Sokağı ya da eski adıyla Yazıcı Sokağı no. 56'dadır.

Bulunabilen fotoğraf ve belgelere dayanarak, binanın yapımına 1892-1893'te başlandığı ve 1894-1895'te tamamlandığı söylenebilir. Yapının mimarına ilişkin bilgi bulunamamakla birlikte, yaptıranın, o dönemin varlıklı ailelerinden, Belçikalı Helbig ailesi olduğu bilinmektedir. Yapı 1893-1919 arasında ailenin adına bağlı olarak, "Helbig Apartmanları" ya da "Nahid Bey Apartmanları" adlarıyla kaynaklara geçmiştir. 1919'da sigara kâğıdı fabrikası sahibi ve Osmanlı uyruklu bir Musevi olan Mair de Botton'un bir açık artırmada apartmanı satın almasıyla, bina "Botton Han" adını almıştır. Ancak 1929' da borçlanma nedeniyle binanın ipoteklenmesi sonucunda, Berlin'deki Victoria Sigorta mal sahibi olmuş ve binanın adı "Victoria Han" olarak değiştirilmiştir. Victoria Sigorta'nın mal sahipliği 1942'ye kadar sürmüş, bu arada 1935'te apartmandaki tüm daireler elden geçirilerek, mutfaklar küçültülmüş, her daireye banyo eklenmiş ve ıslak mekânlar fayans kaplanmıştır. 1942'de Kâzım Taşkent'in sahibi olduğu Doğan Sigorta'ya satılan bina, "Doğan Apartmanı" olarak anılmaya baş-

Doğan Apartmanı ve çevresini gösteren yüzyılın başından bir fotoğraf kartpostal.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

lanmıştır. 1950'lerden 1970'lere kadar geçen süre içinde ise, apartmandaki daireler tek tek satılarak kişisel mülk olmuştur.

"U" biçimli planı olan altı katlı kagir bina, iç avlusu doğuya bakacak şekilde doğu-batı doğrultusunda yerleşmiştir. Ana giriş Serdar-ı Ekrem Sokağı'na bakan batı cephesinin ortasında, avlu aksında yer almaktadır. Ortasında bir de süs bahçesi bulunan orta avlu, doğuda iki kanat arasında yer alan ve üzerinde yuvarlak kemerli bir niş olan istinat duvarı üzerinde bulunmaktadır. Binanın güney kanadı kuzey kanadından daha kısadır ve kademeli olarak parselin doğu ucuna doğru daralmaktadır. Bina her birinin bağımsız merdiveni ve asansörü olan dört bloktan oluşmakta ve Kölemen Çıkmazı'na bakan güney cephesinde Abdülmümin Çeşmesi ile yalnızca binanın güney kanadındaki bir giriş katma hizmet eden ikinci bir giriş kapısı yer almaktadır. Binadaki dört blokta çeşitli büyüklüklerde farklı plan tipleri olan toplam 49 daire ve ayrıca çatı katlarmda bugün eski eşya deposu olarak kullanılan hizmetçi odaları bulunmaktadır. Avluya bakan balkonların dökme demir parmaklıkları, batı cephesindeki Fransız balkonları ve pencerelerdeki ahşap kepenklerle İtalyan mimarlığım anımsatan bina, kuzeybatı köşesindeki pilastrlarda da açıkça gözlenebildiği gibi özellikle Roma ağırlıklı geç barok dönem özellikleri taşımaktadır. Kuzey cephesi dışındaki kilit taşları vurgulanmış tüm basık kemerli pencerelerde, taş söveler oldukça yalındır. Kuzey cephesinde ise, merdiven kovasının pencerelerinde cephedeki diğer pencerelerden farklı olarak, sövelerin üzerinde bir kesik alınlık bulunmaktadır. Alınlık, pencerelerin iki yanındaki akant yaprakları ile bezeli furuşlar, kesik uçlarındaki rozetler ve bu uçların arasında yer alan vazo ve altındaki girland ile tümüyle barok üslup özelliği göstermektedir. Ayrıca pencere ve alınlık arasında kalan kısımda, ortada bir palmet motifinin yer aldığı bir taş bezeme bandı da vardır. Kat silmeleri kuzey cephesi dışmda tüm cephelerde kesintisiz olarak devam eder. Bu silmeler ve çıkıntılı çatı silmesinin altındaki küçük konsollar da pencere söveleri gibi taştır. Binanm her iki kanadında simetrik bitki motifli bezemelerin bulunduğu ana giriş kapısı dışmda diğer blok kapıları da demirdir.

Günümüzde oturanlar olmakla birlikte, bina genelde oldukça bakımsız durumdadır.

Bibi. C. Meyer-Schlichtmann, *Prusya Elçiliğinden Doğan Apartmanına,* İst., 1992, s. 37-55.

YILDIZ SALMAN

DOĞANCILAR

Üsküdar'da Karacaahmet yönünden inen Tunus Bağı Caddesi ile birleşen ve nhüma kavuşan Doğancılar Caddesinin ana eksenini oluşturduğu ve İhsaniye, Ayazma, Salacak üstleri, Şemsi Paşa, Gülfem Hatun, Ahmed Çelebi ve Kefçe Dede mahallelerinin bazı bölümlerini içine alan tarihi semt.

Doğancılar semtinin bulunduğu bölgede ilk yerleşmenin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Üsküdar yöresininin İsa'dan öncelere uzanan tarihi göz önünde bulundurulursa, eski bir yerleşme bölgesi olduğu düşünülebilir. Bizans döneminde yöre "Krisopolis", yani "Altınşehir" olarak biliniyordu. Bu bölgede varlığı bilinen 6. yy ve sonrasına tarihlenen Bizans saray ve manastırlarının kesin yerleri tespit edilemese de, bugünkü Doğancılar'ın denize ve çevreye hâkim konumu düşünülürse bir bölümünün bu yörede bulunduğu söylenebilir. 12. yy'da, Doğancılar'ın eteklerinde kalan Salacakla, "Skutarion" olarak adlandırılan büyük bir yazlık sarayın varlığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde yörede Bizans izlerinin varlığını gösteren tek tük işaretlerden biri, Semavi Eyice'ye göre III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından 1760 dolaylarında yaptırılan Ayazma Camii'nin(->) adının belki de Bizans dönemindeki bir ayazmadan gelmesi ve yine bir ihtimal olarak Filipikos-Krisopolis Manastırînm burada bulunmasıdır.

1350lerde Konstantinopolis'e çok yaklaşan ve bu çevrede at oynatan Orhan Gazi'nin, otağını Doğancılar ile Kuzguncuk arasındaki hattın biraz doğusuna kurduğu bilinmektedir. Bu yöre, erken dönemlerden beri sık çam ormanları ile kaplıydı ve Bizans saray çevrelerinin seçkin bir av bölgesiydi.

Evliya Çelebi'nin aktardığma göre, bölgenin adı padişahların av kuşlarını (doğan kuşu) yetiştiren ve av eğlencelerinde hizmet gören Doğancılar Bölüğü'nden gelmektedir. Bu teşkilat 40 kişilik bir cemaat olup bunlar Enderunlularm beşinci kısmı kabul edilmişlerdi. Başlarında bulunan genç ağa "doğancıbaşı" adını taşır, padişah ava çıktığında neferleriyle birlikte onun maiyetinde bulunurdu. Üsküdar'daki Doğancılar Meydanı Doğancdar Ocağı'mn ana mekânı idi. Öte yandan Üsküdar'da padişahın kaldığı Doğancılar Sarayı'nın da bu meydanın yanında olduğu rivayet edilir. Bugün herhangi bir izine rastlanmayan saray, Evliya Çelebi'ye göre Mimar Sinan'a ait çok güzel bir yapıydı. Evliya Çelebi, *Seyahatname* 'sinde bu yapıdan Hacı Paşa Sarayı olarak söz eder.

Doğancılar semti, burada bulunan bir tulumbacı sandığı (teşkilatı) ile de ünlüydü. 18. yyln başlarında yangın söndürme teşkilatı olan tulumbalarda çoğunlukla yoksul gençler çalıştığından, Doğancılar'ın zengin ve kibar ahalisi, çocuklarını tulumbacı olarak vermek istemezler, buna karşı tulumbacı sandığını desteklemek için her türlü maddi yardımı yaparlardı. Doğancılar tulumba sandığı döneminde büyük üne sahip olmuştu (bak. tulumbacılık).

III. Mustafa döneminde Doğancılar önemli bir menzilhane (konaklama yeri) idi. Padişah fermanlarının ve mektupların elden ele süratle ulaştırılmasına çalışan piyade ve ulakların konaklaması için yapılan bu menzilhanelerden iki tanesi daha Üsküdar dolaylarındadır. Yine aynı dönemde, Doğancılar'da bulunan su maksimi (taksim), Üsküdar çeşmelerine su sağlayan Fatma Sultan-İbrahim Paşa suyolunun üçe ayrıldığı önemli bir merkezdi. Şerefâbâd Su Taksimi olarak bilinen yapı, yarım kubbeli, taş ve tuğladan örülmüş, sekiz köşeli güzel bir yapı olup Doğancılar Camii'nin yakınlarındadır. Bugün metruk durumdadır.

Tarihte Doğancılar Meydanı olarak bilinen yerde bugün Doğancılar Parkı(-+) bulunmaktadır. 1890lara kadar pazar yeri olarak kullanılan meydan, II. Meşrutiyetten sonra 1909'da parka dönüştürülmüştü. Halen bakımlı bir bahçe olarak halkın kullanımına açık olan parkın gü-

neybatı köşesinde, Tunus Bağı Caddesi'nin karşısında Paşakapısı Cezaevi vardır. Bina **1916**'da yapılmıştır. Cezaevine ve semte adını veren Paşa Kapısı ise **19.** yy yapısıdır. Önceleri hassa ordusunun müşirlik binası olup sonra kulluk karokolu haline getirilmiş; Üsküdar Paşası diye tanınan müşir yüzünden de Paşa Kapısı adını almıştır. 1975'ten beri Jandarma Komutanlığı tarafından kullanılmaktadır. Cezaevinin yanında adliye binası bulunmaktadır.

Halen Üsküdar Kaymakamlığînın bulunduğu bina ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Halkevi binası olarak inşa edilmiş, bir süre evlendirme dairesi olarak hizmet gördükten sonra kaymakamlığa devredilmiştir. Doğancılar Parkı'nm karşısındaki Sümbülzade Sokağîmn girişinde bulunan İtfaiye Grup Başkanlığı binası ise 1940'larm başında yapılmıştır. Burada halen 7 araç ve 32 personelle itfaiye teşkilatı faaliyet göstermektedir.

Doğancılar Parkı'nm çevresinde sıralanan okullar arasında Özel Doğan Lisesi, Paşakapısı İlkokulu, Halide Edip Adıvar Lisesi, Mithat Paşa Kız Meslek Lisesi, Özel Mualla Anaokulu sayılabilir. Doğancılar semtini sınırlayan diğer bir anayol olan Halk Caddesinin üzerinde, Şehir Tiyatrolarının Musahipzade Celal Sahnesi bulunmaktadır. Yaklaşık 350 kişilik olan bina, **1961** sonlarında tamamlanmıştır.

Doğancılar'm önemli dini yapılarından biri olan Doğancılar Camii Sümbülzade Sokağı'nın girişindedir (bak. Çakırcıbaşı Camii). Caminin mihrabı önünde, III. Mehmedln vezirlerinden Koca Mehmed Paşa gömülüdür. Ayazma Mahallesi'ne doğru giderken Ahmet Çelebi Mahallesinde bulunan Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'nin türbesi, camisi, imarethanesi ve yanındaki meşrutası Doğancılar yöresinin en tanınmış mekânlarındandır (bak. Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi). Eyüb Sultan gibi, İstanbul halkı tarafmdan yoğun biçimde ziyaret edilmekte olan Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi 1589-1595 arasında inşa edilmiştir. Gülfem Hatun Mahallesinde, Mahkeme Arkası Sokakta bulunan Gülfem Hatun Camii ise Sinan dönemi eserlerinden olup, I. Süleyman'ın (Kanuni) cariyelerinden birinin vakfiyesindendir. 1868'de onarım görmüştür. İhsaniye'de, III. Osman (hd 1754-1757) tarafından yaptırılan İnsaniye Camii yörenin önemli dini yapılarmdandır. Caminin yer aldığı Ihsaniye Mahallesi III. Osman'ın vakfettiği çeşitli yapılardan ve evlerden oluşuyordu. Doğancılar Caddesi civarında bulunan iki katlı ahşap bina ise pek çok şair ve edip yetiştirmiş olan Üsküdar Mevlevîhanesi'dir(->). Son şeyhi Kayserili Ahmed Remzi Efendi olan Mevlevîhaneyi, 1793'te Mevlevî Numan Dede yaptırmıştı. Pek çok Mevlevî dedesinin mezarının bulunduğu bu yapı, II. Mahmud döneminde (1808-1839) onarım görmüştür. Müştemilatı, halen Vakıflar Müdürlüğü'ne bağlı Taşdelen Memba Suları İşletmesi'nin merkezi olarak kullanılmakta olup Mevlevihane bölümünde haftanın belli günleri dini toplantılara devam edilmektedir.

Doğancılar Parkı'nm karşısmdaki çıkmazda bulunan Nasuhi Tekkesi Mescidi ise, IV. Mehmedln (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultanin eşi Hasan Paşa tarafmdan yaptırılmıştır. Ahşap olan yapı 1766'da yandıktan sonra, Rüstem Paşa tarafından taştan yapılmak suretiyle yenilendi. Doğancılar Caddesinden inerken sağdan ikinci sokakta bulunan Süleyman Paşa Camii ise 18. yy'ın sonlarına ait bir yapıdır; eskiden yakınında Süleyman Paşa Sarayı'mn olduğu söylenir.

Ayazma Mahallesi'nde bulunan Ayazma Camii müştemilatından olan sıbyan mektebi, hamam ve muvakkithane yıkılmıştır. Padişah tarafından, camiye gelir temin etmek amacıyla kurulan dokuma kârhanesi ve bir bükücü kârhanesi ileriki yıllarda "basmahane" olarak tanınmıştı. Bunun yerinde kalan boş arsa, şimdiki adı Şemsipaşa İlkokulu olan tarihi Ayazma Mektebinin yeni dersliklerinin yapımında kullanılmıştır (bak. Mustafa III Mektebi).

1970'te yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığı Doğancılar yöresinin bugünkü nüfusunun 25.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Çevrede bulunan pek çok tarihi konak, cami, mescit, türbe bakımsızlıktan harap durumdadır. Az sayıda konak, ikinci derece tarihi eser onarımı kapsamında son yıllarda yenilenmektedir.

Üsküdar'ın en işlek kavşaklarından birini oluşturan Doğancılar, Tunus Bağı, Salacak İskele ve Halk caddelerinin kesiştiği yer olan Doğancılar merkezinden başka, bölgenin diğer önemli ulaşım yolları arasında Sümbülzade, Uncular, Açık Türbe, Öğdül, Tahriye, Enfiyehane, Değirmen, Salacak Bostanı, Halk Dershanesi, Paşakapısı, Viransaray, Şair Naili ve Eski Belediyeönü sokakları sayılabilir.

BibL Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I-II; *LA,* 4641-4645; Eyice, *Boğaziçi.*

AYŞE HÜR

DOĞANCILAR CAMÜ

bak. ÇAKIRCIBAŞI CAMİİ

DOĞANCILAR PARKI

Üsküdar'ın batısında, aynı ismi taşıyan semtte bulunan II. Meşrutiyetten sonra tesis edilmiş olan, İstanbul'un en eski parklarından biri.

Société Anonyme Ottomaneln hazırlattığı 1913-1919 tarihli planda *(Plan Général de la Ville de Constantinople) 2.* paftada ve 1930'da Pervititch tarafından çizilmiş Şemsipaşa, Paşalimanı, Çavuşdere, Atikvalide semderini içeren 4 numaralı paftada, Doğancılar Parkı, bugünkü sınırları ile gösterilmiştir.

Park dikdörtgen biçiminde olup en uzun kenarı 100 m, kısa kenarı 80 m, kapladığı alan ise 8.000 m^2'dir. Halkın çok kolaylıkla ulaşabileceği merkezi bir yerdedir. Dört taraftan iki anacaddeye (Halk ve Doğancılar caddeleri) ve iki sokağa (Eski Belediyeönü Sokağı ve Şair Naili Sokağı) altı kapı ile irtibatlıdır.

Parkın orta yerinde iki küçük havuz vardır. Üç sıra halinde dikilmiş Londra çınarlarının *(Platanus x acerifolid)* gölgelendirdiği gezinti yolu çevresine, oturma bankları ile çocuklar için salıncak ve kaydıraklar konmuştur. Yaşlı sedir ağaçları, çam ağaçlan, gülibrişim ve erguvan ağaçları, salkım söğütler, akçaağaçlar, parkı gölgelendirmekte ve süslemektedir.

Doğancılar semtinin yaşlı sakinlerinin ifadelerine göre, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, 1930'lu yıllarda Batılılaşma heyecanmm yaşandığı dönemde, bu parkta belediye bandosu özel günlerde ve pazar günleri marşlar ve caz müziği çalar, gençler de burada dans ederlermiş. Park bugün de temiz ve bakımlı olup çevre halkına soluk aldıran bir yer olarak fonksiyonunu sürdürmektedir.

FAİK YALTIRIK

Doğancılar Parkı
Asuman Efe, 1993

DOĞANÇAY, ADİL

(1900, İstanbul - 1 Aralık 1990, İstanbul) Ressam.

Küçük yaşlarda resme gönül verdi, ancak ailesinin tutuculuğu nedeniyle resim öğrenimi göremedi. Eyüp Askeri Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra I. Dünya Savaşı'nda 1920'de Harita Mekteb-i Âlisi son sınıfında iken İstiklal Savaşîna katılmak üzere altı arkadaşıyla birlikte Anadolu'ya geçti I. Ordu karargâhına atandı. Afyon cephesinde haritalar, paftalar yaptı. Köy köy, kasaba kasaba dolaşarak Anadolu'nun haritasını çıkardı. Gezdiği yerleri, karakalem, renkli kalem ve suluboya ile kâğıda geçirdi. Bu görevi sırasında, amatör olarak resim, yapan Albay Tahsin Beyin yüreklendirmesiyle, doğadan çalışmaya başladı. Savaş sonunda İstiklal Madalyası ile onurlandırıldı.

Doğançay 1937-1953 arasında Harita Genel Müdürlüğümde kartograf subayı olarak çalıştı. 1953'te Harp Okulu topografya öğretmenliğine getirildi. 1958'de kıdemli albay olarak ordudan emekliye ayrıldı ve ilk kişisel sergisini açtı. 1963-1964'te ABD'de bulundu, The National Club'ün New York resim sergilerine konuk sanatçı olarak katıldı. 1976'da İstanbul'a yerleşerek ölünceye dek bu kentte yaşadı. Oğlu Burhan Doğançay ile birlikte 1955, 1957 ve 1959'da "Baba-Oğul Sergisi" açtı. kişisel sergiler düzenledi. Güzel Sanatlar Birliği, Asker Ressamlar Demeği, çeşitli dernek sergileri ile Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katıldı. 1979'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mezunları Derneği, 3 Kasım 1984'te Kültür ve Turizm Bakanlığı onur plaketlerini aldı.

Askeri Rüştiyede Şerif Bey'den, Harita Mektebimde deniz ressamı olarak tanınan Diyarbakırlı Tahsin Bey'den ders aldı. Hocası resim öğrenimi görmesini ve Viyana Akademisine gitmesini dilediyse de bu isteği gerçekleşmedi. Doğançay "asker ressamlar" kuşağının son temsilcileri arasında anıldı. Ankara'da bulunduğu yıllarda Eşref Üren, Turgut Zaim ve Ali Rıza Beyazıt'la ilişki içinde oldu, onların görüşlerine başvurdu. Doğadan yaptığı resimlerini fırsat buldukça "1914 izlenimcileri'nden Mehmet Ali Laga, İbrahim Çallı ve Hikmet Onat'a gösterdi, eleştirilerini aldı, bu kuşağm izinde çalıştı. İzlenimci duyarlığı; geleneksel ve ortak özellikler taşıyan, doğaya bağlı sanat görüşünü benimsedi. Atölyeden çok doğada çalışmayı yeğledi; bir açık hava ressamı olarak görünü ve ölüdoğa resimleri boyadı. Su ve denizin başat olarak yer aldığı gönlnülerinin çoğunda Boğaziçi'nden, Âdalar'a, Tuzla'ya doğru bir gezinti yaptırdı.

Bibi. G. Elibal, "Adil Doğançav ile...", *Sanat Çevresi,* S. 111 (1988); ay, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* I, Ankara, 1967; ay, *Asker Ressamlar ve Ekoller,* Ankara, 1965; E. Tanaltay, "Adil Doğançay ile Bir Gün", *Sanat Çevresi,* S. 104 (1987).

ZEYNEP YASA YAMAN

DOĞUM ÂDETLERİ

Çocuk geleneksel Türk toplumlarında soyun ve ocağın devamlılığı için çok önemli bir unsur olmuştur. İstanbul'da da evlendikten az zaman sonra çocuğu olmayan kadın, kocası ve ailesi için endişe nedeniydi (bak. kısırlık âdetleri).

Eski İstanbul ailesinde, gebe kadın gebeliğin 40. gününden itibaren portakal, limon, sirke gibi ekşi şeylere, kuru ve yaş meyvelere, tatlı ve şekerlemeye düşkün olduğu için, istekleri yerine getirilmeye çalışılır; ekşi ya da tatlı yemesine bakılarak çocuğun cinsiyeti tayin edilmeye çalışılırdı. "Ye tatlıyı doğur atlıyı, ye ekşiyi doğur Ayşe'yi" sözü, tatlı yiyen kadının erkek, ekşi yiyenin kız doğuracağı inancını yansıtmaktadır. Çocuğun erkek olduğunu tahmin için gebenin fiziksel durumu da önemlidir. Erkek çocuk gebelikten üç ay sonra hareket eder. Ağırlık ve hareket kadının sağ tarafmdadır. Gebenin karnı yuvarlaktır. Kaşları ve kirpikleri dökülmesine rağmen gebenin güzelleştiği inancı vardır. Sütü beyaz olur ve süt ilkin sağ memesinden gelir. Bu gelişmelerin tersi söz konusu olursa bebeğin kız olacağına inanılırdı. Eskiden İstanbul'da halk arasında erkek ayının ödü ile safra karıştırılıp içildiği takdirde çocuğun erkek olacağına dair bir inanış olduğu tespit edilmiştir. Gebenin oturduğu odaya iki minder konulur; bunlardan birinin altına makas, diğerine bıçak ya da çakı konur; kadın bilmeden makasın olduğu minderin üzerine otursa kızı, çakı ya da bıçağın bulunduğu minderin üzerine otursa oğlu olacağına inanılırdı.

Gebelik süresiyle birlikte doğum hazırlıkları da başlamaktadır. Eski İstanbul'da doğumu yaptıracak ebe bulunması önemli bir konuydu. Her ailenin güvenim kazanmış; tanıdık, bildik, sır saklayan bir ebe kadın vardı. Doğum evde gerçekleşirdi. Cumhuriyet'ten sonra daha çok hastanelerde doğum yapıldığı görülmektedir. Gebeliğin 6. ayından itibaren doğacak çocuğun çamaşırları "kundak takımı" adı altında hazırlanır. Tülbent ya da ipekten önü açık bir gömlekle takkeden; pamuklu ve yukarısı geniş, altı dar etek bezinden, yumuşak tülbentten yapılmış sargı bezlerinden; yazma yemeni, duvak ve nazarlıkla ipek ya da patiskadan sade, işlemeli bir kundaktan oluşan takımın doğumdan önce hazırlanmış olması şarttı. Doğumu yaptırması kararlaştırılan ebe hanım son üç aya girildiğinde herhangi bir gün eve çağrılır, besmeleyle ve dualarla hazırlanan takım, kundağın içine yerleştirilirdi. Kundağın içine çöreotu serpilmesi, ayrı bir bohçaya konulduktan sonra kıbleye karşı asılması, üstüne de kese içinde bir Kuran konulması çok eski bir âdetti.

Ebe doğum gününü aşağı yukarı tahmin ederek yakın bir günde doğum iskemlesini bu eve gönderirdi. Bu, kolay bir doğum için kullanılan ve koltuğa benzeyen bir iskemle olup bugün terk edilmiş eski bir araçtır. Gebede ilk sancılar başlayınca ebeye haber verilirdi. Ebe gerekli önlemleri alır, ilaçları hazır ederdi.

Doğum zorlaşırsa iki kişi gebe kadının kollarına girerek odada gezdirirlerdi. Ayrıca kocasının avucundan su içirilip, "helallik" istenmesi de gelenekti. Doğumu kolaylaştırmak için kavun yedirilip et suyu içirildiği de olurdu. Doğum gerçekleştiği sırada ebe tekbir almaya, kelimeyi şahadet getirmeye başlayarak etrafındakilere haber verir, orada bulunanlar da iştirak ederlerdi. Doğumun ardından "son" ya da "eş" denilen plasentanın gelmesi beklenirdi. Ebe eşin gelmesiyle çocuğun göbeğini karından itibaren bir karış uzunlukta keser ve göbek adını koyardı. Bu uzunluk çocuğun sesinin gür

Adil Doğançay'ın "Kalamış'ta Çamlık" adlı tablosu, tuval üzerine yağlıboya, 28x38 cm.
Ayten Doğançay koleksiyonu

ve güzel olması için konurdu. Göbek bağının kesilen kısmı cami ya da okul duvarına sokulurdu. Göbeğin kesilmesinin ardından çocuk evvelce hazırlanmış su ile yıkanır, tadı dilli olması için ağzına şeker sürülürdü. Ebe, çocuğu aile fertlerinin her birinin kucağına vererek bahşiş almayı ihmal etmezdi. Yıkanıp kundaklanan çocuğun yüzüne biri beyaz, diğeri yeşil iki duvak örtülmekte, kundağına incili nazarlık takılıp başucuna Kuran asılmaktaydı.

Doğumun ardından çocuğa 24 saat bir şey verilmez, üç ezan vakti geçinceye kadar çocuğun ağzma ılık şekerli su akıtılırdı. Üç ezan sonra lohusa Kuran'm açılan herhangi bir sayfasına şahadet- parmağını sürerek çocuğun dudağına götürür böylece çocuğun ağzı açılmış olurdu.

Lohusanın sütünün artması için pekmez, şerbet, mercimek çorbası, börülce, soğan, tahin helvası, karaciğer, boza, süt ve ayran verilir, süt veren kadma "emzikli" denirdi. Sütü kesilen ya da olmayan lohusa akşam ezanı iki kapı arasındaki su dolu bir leğenin içine elinde taze soğan ve ciğer yer halde girer, diğer taraftan "Dağda isen, bayırda isen kızımın (ya da oğlumun) sütü gel" diye bağırırdı. Bunun ardından sütün geleceğine inanılırdı. Emzikli kadının sütü az ya da hiç olmazsa "sütanne" tutulurdu. Çocuğu 1,5-2 yaşlarında sütten kesmek âdet haline gelmişti. Erkek çocukları, kız çocuklarına göre memeden daha geç kesilirdi.

Doğumun ertesi günü lohusa ter döşeğinden kaldırılarak lohusa döşeğine getirilirdi. O günden itibaren lohusaya baldırıkara denilen otun suyundan her gün bir fincan verilmekteydi. Lohusa döşeğine getirildiği gün şerbet de kaynatılarak sürahilere konur, doğan çocuk erkek ise şişeye kırmızı kurdele, kız ise al gaz boyaması sarılırdı. Bu sürahiler lohusanın akraba ve uzak semtlerdeki dostlarına gönderilir, şerbet gönderilen evden bahşiş ve mendil verilirdi.

Doğumun üçüncü gününden itibaren konu komşu, hısım akraba gözaydınına gelirlerdi. Ziyaretçilere kahve, daha sonra sıcak lohusa şerbeti ikram edilir, şerbeti içenler "Allah lohusanın sütünü gür etsin" diye dua ederlerdi. Gözaydınına gelenler ikinci ziyaretlerinde "hatır sorma" adı altında lohusaya hediye getirirlerdi. Bu ziyaretler sekizinci günü sabah sona ermek üzere 7 gün 7 gece devam ederdi. Lohusaya, hediye olarak yakın akrabalar mücevher, kıymetli kumaş, ziynet altınları, şekerleme ya da çeşitli yiyecekler, çocuğa ise maşallahlar, mama takımı, çıngırak gibi oyuncaklar getirirlerdi.

Yeni doğan çocuğa doğumun ilk haftası içinde muüaka ad verilir, doğumun üçüncü günü uğurlu bir saatte çocuğun adı konulursa da cuma namazından sonra ad verilmesi daha hayırlı sayılırdı. Babası ya da dedesi abdesüi iken çocuğu kucağına alır ve kıbleye dönerek kulağına ezan okur, sonra da kararlaştırılan isim çocuğun sağ kulağına üç defa söylenerek verilirdi. İstanbul'da çocuklara iki ad vermek yaygın bir âdetti. Bunlardan Mehmet, Ahmet, Hasan, Hüseyin, Ali, Fatma, Ayşe, Emine, Zehra gibi Müslümanlarca kutlu sayılan adlar göbek adıdır. Bunun dışında verilen adların seçiminde de aile büyüklerinin, devrin devlet adamlarıyla ünlü komutanlarının adları etkili olurdu. Ayrıca dönem dönem moda olan adlar da vardı.

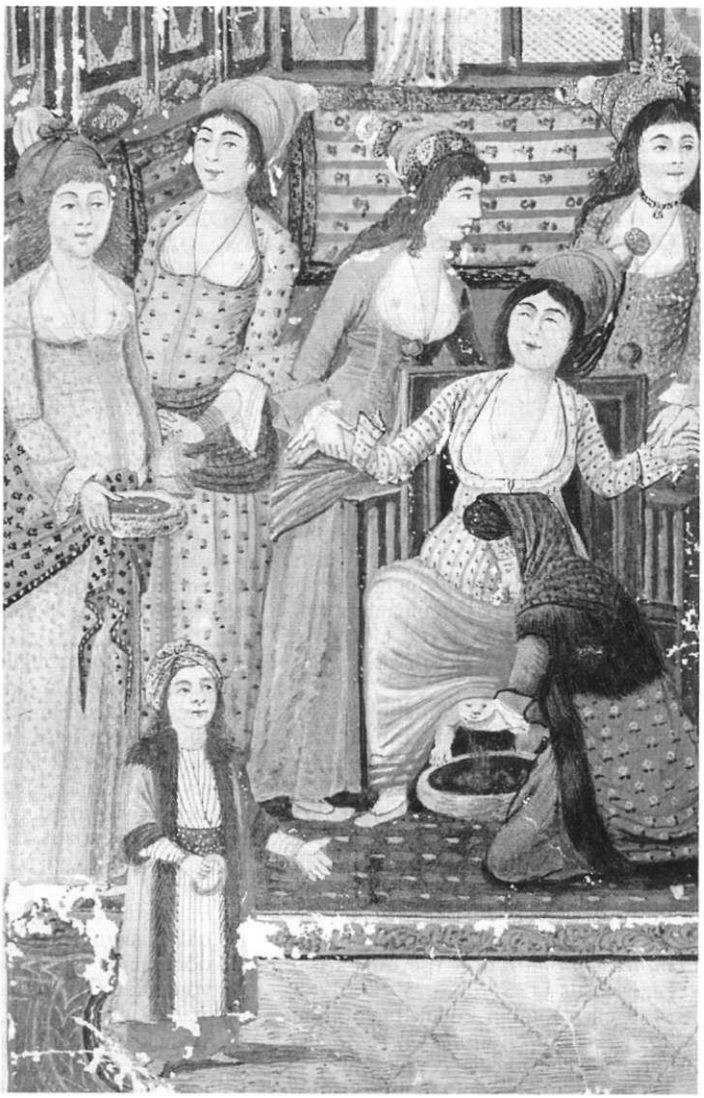

Enderunlu Fazıl'ın *Hübânname-Zenanname* adlı eserinde yer alan ve bir doğumu betimleyen minyatür. *Galeri Alfa*

Lohusalığm 6. günü, son gün toplantısıdır. Eskiden bu günün akşamına kına gecesi denilirdi. Kına gecesi ya da ertesi günü bazı aileler mevlit okuturlar, gece yansı beşik çıkma merasimi yapılırdı. Beşik ince oymalı ve sanatkârane yapdrmş olup içine ağır kumaşlardan sırma yorgan ve yastık konurdu. Beşik, ebe hanım ve çengilerle önünden ve arkasından ikişer kadm ve düğünlerde de hizmetçilik eden hamam ustaları tarafından kırmızılı yeşilli fitilli mumları eline almış vaziyette lohusanın odasına çıkarılırdı. Ebe ince sesle ninni söylemeye başlar, bu sırada aile fertleri ve misafirler tarafından çengilere altın yapıştırılırdı.

Gece yemiş çıkarılması da kına gecesi âdetlerindendi. Bu yemiş eğlencelerinden sonra çengiler taklidi oyunlar oynarlar, izleyicileri güldürürlerdi.

Doğumun 8. günü sabahı lohusa döşeği kaldırılır, gerek ter ve gerekse lohusa döşeklerinde yatan lohusa ve çocuk yalnız bırakılmazdı. Yalnız bırakıldığı takdirde al basarak lohusanın öleceğine ve kırklara karışacağına inanılırdı. Bu nedenle çocuk doğduğu gün lohusanın ve çocuğun başına al bağlamak âdeti vardı. Lohusayı al basmasından korumak için birkaç sarmısak ve soğan, kebap şişine geçirilir, şiş ve sarmısak, soğan başlarıyla birlikte al bir gaz boyamasına sarılır, şişin bir ucuna bir pabuç eskisiyle birkaç mavi boncuk bağlanır ve bunlar lohusa yatağının başucuna asılır ya da kapısının arkasına süpürge konurdu. Lohusa ayrıca doğumdan itibaren kırk gün sokağa çıkarılmazdı. Doğumun kırkıncı günü ilk defa sokağa çıkarılarak hamama götürülür, bu sırada da çeşitli eğlenceler düzenlenirdi (bak. kırk hamamı; kırklama).

Bibi. M. Z. Oral, "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Adetler ve inanmalar", *HBH,* III, S. 23-24 (Mayıs 1933); N. Tezel, "İstanbul'da Lohusalık Âdetleri", *HBH,* VII, S. 73 (1937); M. H. Bayrı, "İstanbul'da Doğum ve

Çocukla ilgili Âdetler ve İnanmalar", *HBH,* X, S. 111, 112, 113 (Ocak, Şubat, Mart 1941); ay, *İstanbul Folkloru,* 1972, 208; S. V. Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,* Ankara, 1979, s. 23-112; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 32-34; Refik Halid (Karay), *Üç Nesil-Üç Hayat,* İst., (ty), s. 7-11; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 102-114.

AYNUR KARATAŞ

D'OHSSON, IGNATTUS MOURADGEA

(31 Temmuz 1740, İstanbul - 27 Ağustos 1807, Paris) Tableau général de l'Empire Othoman ("Osmanlı İmparatorluğunun Genel Tablosu") adlı bir eseri bulunan Ermeni asıllı tarihçi. Asıl adı Muradcan Tosunyan'dır.

Babası İzmir'deki İsveç konsolosluğunun ilk tercümanlarındandı. Tosun lakabı ile anılırken kendisine isveç asalet payesi verilmesi üzerine bu lakap D'Ohsson'a dönüşmüştür. D'Ohsson 23 yaşında İstanbul'daki İsveç Elçiliği'nde tercüman olmuş, 1768'de baştercümanlığa yükselmiştir. Daha sonra isveç tabiyetine geçerek 1795'te İsveç elçisi olarak İstanbul'a atanmıştır.

D'Ohsson, daha tercümanlık görevi sırasında Doğu dillerini ve tarihini, özellikle de Osmanlı kroniklerini incelemeye başlamıştır. III. Selim dönemi (1789-1807) ile ilgili bir tarih yazmayı planlarken İsveç Elçisi Ulric de Celsing'in tavsiyesi üzerine imparatorluğun bütününü ele almaya yönelmiştir. 22 sene boyunca malzeme toplayan D'Ohsson 1784'te Fransa'ya gitmiş ve *Tableau general de l'Empire Othoman* adlı eserini Paris'te yayımlamıştır (1787-1820, 3 cilt; 1788-1834, 7 cilt). Kitabm küçük bir bölümü *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler,* (İst., ty) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

D'Ohsson'un eserinin ikinci kısmında saray teşkilatı, Osmanlı hanedanı, harem ve harem hayatı, harem kadınları, saray hizmetkârları ve cariyeler hakkında özgün bilgiler yer alır ve bu bilgiler III. Selim dönemi İstanbul yaşamının bir bölümüne tanıklık eder.

Bibi. K. Beydilli, "İgnatius Mouradgea D'Ohsson". *TD,* S. 34 (1984), s. 247-314.

İSTANBUL

DOKSAN ÜÇ HARBİ

bak. OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA İSTANBUL

DOKUMACILIK

Bizans Dönemi

Dokumacılık, Bizans'ta önemli bir işkoluydu. Dokuma malzemesi olarak "linon" (keten), "erion" (yün) ve "metaksa" (ipek) kullanılırdı. "Bambaks" ya da "bambakina" denen pamuğun adma ise pek az rastlanır. Dokumacılık basit tezgâhlarda, saray atölyelerinde, özel işyerlerinde ve ev tezgâhlarında yapılırdı. Eski Yunan'da "gynaikeion" adıyla anılan dokuma atölyelerine, erken Bizans döneminde de rastlanır.

Bizans dokumacılığından ve üretimde kullanılan aletlerden çok az sayıda örnek günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan anlaşıldığına göre basit tezgâhlar kullanılıyor ve dokumacdık başlıca iki aşamadan oluşuyordu. Temizlenerek kirlerinden ve yağından arındırılan malzeme çırpıldıktan sonra, beyazlatılıyor, eğiriliyor ve boyanıyordu. Nakış ve süslemeler dokuma esnasında yapıldığı gibi, kumaşm üstüne resimleme de yapılırdı. Kumaşm üstüne nakış işleme tekniği ise Paleologoslar döneminde (1261-1453) tercih edilen bir yöntemdi. Öte yandan bu üç tekniğin bir arada kullanılmasına da rastlanmıştır.

Kaynaklarda çok çeşitli tipte dokumalardan söz edilir. Bunlar arasında yüksek kalitede ve mor renge boyanmış bir tür ipeklinin özel bir yeri vardır. "Blattion" denen bu kumaş, saray çevrelerinde ikramiye olarak dağıtılır, yabancı ülkelerin yöneticilerine armağan edilirdi. Bizans'ta ipekçilik, 553 ya da 554'te keşişler tarafından Çin'den gizlice getirilen ipek böceği kozaları ile başlamıştı. 7. yy'da imparatorluğun ipek merkezi Konstantinopolis'ti. Altın ve gümüş tellerle süslenen ipek kumaşlar, çoğunlukla imparatorluk ailesi tarafından kullanılırdı. Kaynaklarda adı geçen "diblattia" ve "triblattia" terimlerinin ne anlama geldiği çok açık değildir. Bunlar ya iki ya da üç kez boyanan, ya da iki veya üç renkli ipek kumaşların adı olmalıdır.

Bizans dokumacılığında asıl önemli yeri keten imalatı tutar. Özellikle 11. yy belgelerinde "linokokkoi" (keten tohumu), "othoniopratai" (keten tüccarı), "linelaiotribika" (keten kumaş ticareti yapılan dükkân) deyimlerine sık sık rasüanır. Mısır'ın 7. yy'da Arapların eline geçmesiyle, Konstantinopolis'in keten ihtiyacı Karadeniz ve Bulgaristan yoluyla sağlanıyordu. Kaba dokunmuş ketene "sabana", ince dokunmuşlara "lepte othene" denir, keten kumaşlar özellikle tunik, pelerin, havlu gibi ev eşyalarında, kefen bezi, yelken ve ağ yapımında, sivil ve dinsel mimaride önemli yeri olan duvar halısı ve perde yapımında kullanılırdı. 1348 tarihli bir saray listesinde ise çeşitli keten kumaşların ayrıntılı bir sayımı yapılır ve fiyatları verilir.

Günümüze dek gelen Bizans döneminden kalma dokuma tezgâhları arasında, yünlü kumaş dokumak için kullanılanların, keten tezgâhlarmdan daha karmaşık oldukları görülmektedir. Bizans'ta "mallota" ya da "linomallataria" denen ilmekli dokuma usulü de biliniyordu. Koyun postuna benzer bir çeşit müflon üretimi yapılıyor ve bunlar battaniye, örtü gibi kullanılıyordu. Ayrıca yatak takımları da yünlü kumaştan yapılırdı.

Dokumacılık hem kadın hem de erkek işi olarak bilinir, buna karşılık iplik eğirme işi yalnızca kadınlar tarafından evlerde yapılırdı. Konstantinopolis'te her yıl, dokumacı kadınların şerefine Agathe Şenlikleri yapdırdı.

10. yy'dan kalma önemli bir kaynak olan *Eparhos tes Poleos'taÇ-*)* "serikarioi" denen kumaş boyacıları ve terzilerden söz edilir. Bu kaynağa göre, bazı terziler dikecekleri kumaşların dokumasını da yapıyordu. Yine önemli bir kaynak olan Studios Manastın'nın meslekler listesinde, dokumacılar ve terziler ayrı loncalar olarak sayılmışsa da, *Eparhos Kitabında.* bu ayrıma rastlanmaz.

Günümüze ulaşan örneklerden bazı ah şap dokuma tezgâhları, kilden ve bronzdan yapılmış iğ parçaları, bronz iğneler, yüksükler ve kilden makaralar, Amerika' da Dumbarton Oaks koleksiyonlarında saklanmaktadır.

Bibi. J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance,* Paris, 1923, s. 21-23; W. F. Volbach, "Textiles", *Byzantine Art: An European Art,* Atina, 1964, s. 460-485; Ph. Koukoules, *Byzantinon bios kai politismos,* Atina, 1948-1957, s. 215-217.

AYŞE HÜR

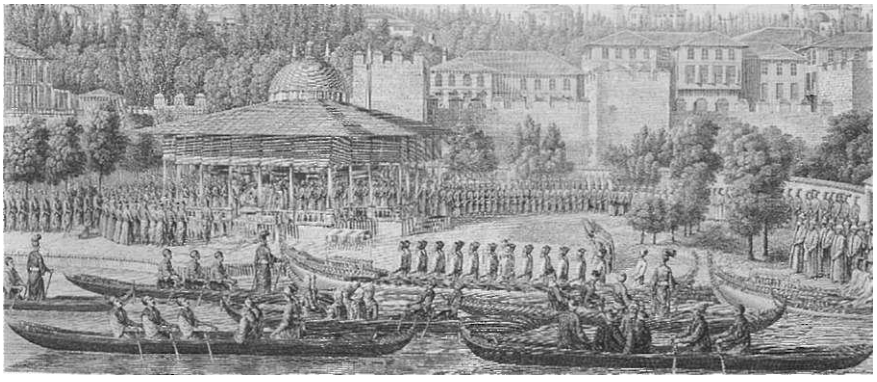

D'Ohsson'un *Tableau general de l'Empire Othoman* adlı eserinde yer alan Yalı Köşkü'nde kaptan-ı deryanın padişahın huzuruna çıkışını betimleyen bir gravür.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

Paris'teki Ulusal Kitaplık'ta bulunan ve Bizanslı dokumacı kadınları betimleyen bir elyazması. *Brigitte Pitarakis fotoğraf koleksiyonu*

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde îstabul'da çeşitli türlerde kumaşlar dokunmuş olmakla birlikte asıl ağırlık, saray ve çevresinin tüketimine yönelik ipekli dokumacılık ile askeri gereksinimleri karşılamaya yönelik dokumacılıktadır. Bu tür dokumacılık özel kişilerce yapıldığı gibi çoğu durumda devlet tarafından manifaktür tarzında örgütlenmiştir.

16. yy'ın ortalarından sonra Bursa ile birlikte ikinci ipekli dokumacılık merkezi olarak İstanbul'un adı geçmeye başlar. İstanbul'daki ipekli dokumacılığın devlet tarafmdan mı yoksa özel kişilerce mi başlatıldığı kesin olarak belli değildir. Ancak, büyük bir olasılıkla devlet tarafından saray için kumaş dokuyan atölyelerin kurulmasından sonra bunun kârlı bir iş olduğunu gören özel kişiler de ipekli dokumacılığa başlamışlardır. İstanbul'daki dokuma atölyeleri önceleri Bursa'ya bağımlı olarak çalışmışlardır. Gerekli atkı ve çözgü iplikleri Bursa'da hazırlanmış ve gene Bursa'dan dokumacı ustaları getirtilmiştir.

İstanbul'da **16.** yy'ın ortalarında devlete ait dokuma atölyeleri kurulmaya başlanmıştır. Kârhane-i Âmire veya Kârhane-i Hassa adım taşıyan bu atölyelerin Beyazıt yakınında Çarşıkapı'da olduğu sanılmaktadır. **16.** yy'ın son çeyreğinde Tavuk Pazarı'ndaki sipahi binalarının dokuma atölyelerine ayrıldığı ve sarayın kumaş gereksmiminin bir bölümünün buradan karşılandığı bazı belgelerden anlaşılmaktadır.

İmparatorluğun yükselmesine paralel olarak kumaş sanatı **16.** yy'ın ikinci yansında en parlak dönemini yaşamış, kumaş cinsleri ve desenleri çok büyük çeşitlilik ve zenginlik göstermiştir. Ancak bu dönemde çok kâr sağlama amacıyla işe hile karıştırılmış ve tezgâh sayısı hızla artmıştır. Kumaş kalitesini bozan bu tür olaylar sürekli denetlenerek önlenmeye çalışılmıştır.

Dokumacılar lonca biçiminde örgütlenmişlerdir ve tüm loncalar içinde en kalabalık grubu oluştururlar. Yaptıkları işe veya dokudukları kumaş türüne göre adlandırılan çeşitli loncalarda toplanmışlardır. Ham ipek sağlayan ve satanlar hamcılar, atkı ipliği eğirenler dolapçılar, kumaş dokuyanlar kumaşın türüne göre kamhacılar, kadifeciler gibi ayrı ayrı loncalar içinde örgütlenmişlerdir.

17. yy'ın ortalarından itibaren büyük yelkenli gemiler kullanılmaya başlandı ve bunların sayılan 18. yy'da giderek artı. Bu durum yelken bezi talebini önemli oranda artırdı. Yelken bezi daha önceleri özellikle Gelibolu ve Çanakkale'de üretilirken orta ve küçük gemilerin gereksinimine göre yapılanmış olan üretim nitelik ve miktar bakımından artan gereksinimi karşılayamaz duruma düştü. Bu durum karşısında 1709'da Tersane-i Amire bünyesi içinde sabit tesisleri devlete ait olan ve manifaktür tarzında üretim yapan bir yelken bezi dokumahanesi kuruldu. Bu kuruluşun işletmesi bezcibaşı unvanını taşıyan özel bir kişiye verildi. Bezcibaşı her yıl belirli miktarda yelken bezini donanmaya teslim etmeyi üstleniyor ve buna karşılık kullanacağı pamuk ipliğinin bedeli kendisine peşin olarak ödeniyordu. Donanmanın işletmeden yıllık talebi 30.000 zira (arşın) yelken bezi idi ve bu miktar savaş sırasında 200.000 ziraya kadar yükselecekti. Yaklaşan savaşın hazırlıkları kapsamında 1713'te özel üretim yasaklanarak İstanbul ile çevresindeki yelken bezi dokuma tekeli bezcibaşına verildi. Savaşın ardından 1718'de donanmanın talebi tekrar 30.000 ziraya indirildi ve özel üretim serbest bırakıldı. Pahalı üretim yapan işletme özel üretimcilerin rekabeti karşısında geriledi ve başlangıçta 30-40 dolayında olan dokuma tezgâhı sayısı 1750'de 10'a düştü. Bunun üzerine özel üretim yasaklanarak 1751'de bezcibaşına tekel hakkı tanındı ve 1753'te tekel alanı İzmir'i de içine alacak biçimde genişletildi. Tekel koşulları içinde üretim canlandı, işletme 1760'ta eski kapasitesine ulaştı ve 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği talep artışı sonucunda 1770'te genişletildi. Bundan sonra donanmanın talebi sürekli bir artış gösterdi. 1774'te yıllık 140.000 zira olan talep 1803'te 300.000 ziraya çıktı. İşletmenin kapasitesi 1785'te 50 tezgâha ulaştı. Donanmanın talebinin artması serbest piyasaya yapılan satışı azalttığından işletmenin zarar etmesine neden oldu. İhracat talebindeki artış ve ulaşım güçlükleri pamuk ipliği arzını azalttı ve bunun sonucunda artan iplik fiyatları yelken bezi maliyetini artırdı. Devlet miri mubayaa yoluyla, yani kendisinin belirlediği ve genellikle maliyetin altındaki bir fiyatla Batı Anadolu'daki üretim merkezlerinden iplik salın almaya başladı. Ancak iplik üreticilerinin bu tür zararına satıştan kaçınmaya başlamaları üzerine 19. yy'ın ilk çeyreği sonunda güvenli ve ucuz iplik sağlamak amacıyla bir işletme kurulmasına karar verilerek tplikhane-i Âmire(->) kuruldu. Böylece, dokuma işletmesi ile birlikte Türkiye'nin bilinen ilk entegre pamuklu tesisi ortaya çıktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun önce duraklama ve ardından gerileme dönemine girmesi Avrupa etkisini gitgide artırmış ve Avrupa kumaşlarının ithalatı büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu durum karşısında rekabet zorluğu çekmeye başlayan yerli dokumacılık 17. yy'dan sonra önce bir duraklama ve ardından gerileme dönemine girmiştir. Bununla birlikte, 18. yy'm ilk yarısında İstanbul'da güzel ve nitelikli kumaşlar dokunmuştur. Ekonomik durumun bozukluğu nedeniyle altın ve gümüş sarfiyatını azaltmak için III. Ahmed tarafından 1715'te çıkarılan bir fermanla ağır sırmalı kumaşların dokunması yasaklanmıştır. İthal malların rekabeti karşısında gerileyen dokuma sanayiini kalkındırmak için 18. yy'ın ilk yarısında bazı yeniliklere girilmiştir. Bu kapsamda III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın girişimiyle 1719'da İstanbul'da bir yünlü dokuma imalathanesi kurulmuştur. 1721'de, Venedik'ten ithal edilmekte olan nitelikli diba, hatayi ve atlas gibi ipekli kumaşların İstanbul'da dokunmasını sağlamak amacıyla işletmeye 40 tezgâhlı bir miri hatayi kârhanesi eklenmiştir. 1725'te tezgâh sayısı 79 olmuş ve aynı yıl 1.600 okka (2.000 kg) ipek kullanılmıştır. Ayrıca, iyi donanımlı bir boyahane bölümü bulunmaktadır. Üretilen kumaşların halka satılması için de Bedesten'de bir mağaza kiralanmıştır. Devlet tarafından kurulup işletilmek üzere özel kişilere kiralanan bu kuruluşların defterleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu işletmenin ne kadar süre çalıştığı, ne zaman ve hangi nedenlerle üretimine son verdiği bilinmemektedir.

1758'de Üsküdar'da Ayazma Camii yakınında devlet tarafından vakıf olarak 40 tezgâhlı bir dokuma atölyesi inşa edilerek esnafa kiraya verilmiştir. Manifaktür türündeki bu işletmede yeni bir ipekli dokuma türü olan çatma yastıklar ile çözgü ve atkısı ipek olan, boyuna yollu ve küçük çiçekleri olan kumaşlar dokunmuştur. Bu tür'kumaşlara selintiye adı verilmiştir.

19. yy'a gelindiğinde devlet eliyle büyük sanayi kuruluşlarının kurulması sürdürülmüştür. III. Selim döneminde 1805' te Beykoz'da bir kâğıt fabrikası ile bir çuha fabrikası kurulmuştur. Ancak, bu girişimlerden istenilen sonuç alınamamıştır.

Asâkir-i Mansure'nin kışlık elbiselerinin yapımında kullanılan çuhanın dokunması için 1828'de Beykoz'da yeniden bir çuha fabrikası açılması girişiminde bulunulmuştur. Ancak, askerlerin giydirilmesi için toplam 500.000 ziradan fazla çuhaya gerek vardı. Bunun o tarihte inşa edilmiş 5 tezgâh ile üretilmesi olanaksız olmakla birlikte fabrikaya verilen kâğıthaneye ancak 50-60 dolayında tezgâh konulabileceği ve bu durumda yıllık üretimin 200.000 ziranm üzerine çıkamayacağı hesaplandı.

1832'de aradaki 300.000 ziralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için yeni girişimlerde bulunuldu. Ancak bir süre sonra fabrikanın kurulmasından vazgeçildi ve çuha dokunması Feshane'ye kaydırıldı.

Dolmabahçe Sarayı'nın ek yapıları arasında iki katlı bir dokumahane binası bulunmaktadır. "Hereke Dokumahanesi" olarak adlandırılan bu yapının ve dokumahanenin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak, bu dokumahane Hereke Fabrika-i Hümayunu ile işbirliği içinde Osmanlı İmparatorluğu sona erinceye kadar çalışmıştır. Burada saray için halı ve ipekli dokunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü ekonomik durumu, bozulan ticaret dengesini ve artan işsizliği aşmak için 1840'lı yıllarda çözüm aranmaya başlanmıştır.

Tanzimat Dönemi

1840-1860 yıllarını kapsayan dönemde gereksinim duyulan malları üretmek üzere devlet eliyle yeni fabrikalar kurulmuş veya daha önce kurulmuş olanların genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Bu girişimler sanayilerini geliştirmiş Avrupa ülkelerinin Osmanlı pazarım ele geçirmek için savaşım verdikleri bir dönemde bir karşı önlem olarak düşünülmüştür. Bu kapsamda Feshane, Hereke ve Basmahane (bak. Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi) gibi fabrikalar ortaya çıkmıştır. Kurulan işletmelerde yeterli verimlilik ve rekabet gücünün sağlanamaması üzerine 1860-1876 arasında esnafın güçlendirilmesi, şirketler biçiminde birleştirilmesi ve rekabet gücü kazandırılması için girişimlerde bulunulmuş, ancak bu alanda da başarılı olunamamıştır.

Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından hazırlanan 23 Mart 1868 tarihli raporda, İstanbul ve Üsküdar'da eskiden 2.750 tane kumaş tezgâhında 3.500 kişi çalışırken son 30-40 yıl içinde tezgâh sayısının 25'e ve kumaşçı esnafının da 40 kişiye düştüğü, kemhacı esnafından 350 tezgâhta çalışan 700 kişiden 4 tezgâhta çalışan 8 kişi ve çatma yastıkçılardan **60** tezgâhta çalışan 120 kişiden 8 tezgâhta çalışan 14 kişi kaldığı belirtilmektedir. Raporda bu esnafm içinde bulunduğu duruma çözüm olarak bunların bir şirket halinde birleştirilmesi ve bu şirkete bazı imtiyazların verilmesi önerilmiştir. Komisyonun önerileri uygun bulunarak 9 Nisan 1868'de Kumaşçılar Şirketi kuruldu. Şirkete çeşitli imtiyazlar tanındı. Ancak sermaye azlığı, bilgi ve deneyim yetersizliği ve ekonomik koşullar nedeniyle uzun ömürlü olamayan bu şirketin faaliyetini ne kadar sürdürdüğü ve ne zaman dağıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

1915'e gelindiğinde İstanbul'da yün iplik üretimi ve yün dokumacılığı ile uğraşan kuruluşlar Yedikule'deki "Uhuvvet Osmanlı Halk Anonim Şirketi İplik Fabrikası" ile "Feshane Fabrika-i Hümayunu" dur. Pamuk ipliği üretimi ve pamuk dokumacığı ile uğraşan kuruluşlar ise Bakırköy'deki "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fabrikası" ile Yedikule'deki "Yün ve Pamuk İpliği, Akmişe ve Saireye Mahsus Osmanlı Anonim Şirketf'dir. Bunların yanında daha küçük işletmeler olarak Mercan Yokuşu'nda "Abalıyan Agop Dokuma Fabrikası", Sirkeci'de "Macid Mehmed Karakaş Kuşak Fabrikası" ve Kartal'da "Osmanlı İpek, Keten Eşya Anonim Şirketi" bulunmaktadır.

Cumhuriyet Dönemi

Dokuma sanayii Cumhuriyet'ten sonra hızla gelişme göstermiş ve bu gelişme İstanbul'da yoğunlaşmıştır. 1932'de İstanbul'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işyerlerinin yüzde 381 dokuma alanındaydı ve bu sektör kanun kapsamındaki işyerlerinde çalışanların yüzde 44' ünü istihdam ediyordu. Yasa kapsamında olan Türkiye'deki tüm dokuma işyerlerinin yüzde 48,4'ü ve çalışanların yüzde 41i İstanbul'da bulunuyordu. İstanbul' da bulunan ve yasadan yararlanan 170 dokuma kuruluşundan 84 tanesi 1930-1932 döneminde kurulmuştur.

1979'da İstanbul'daki toplam imalat sanayii işyerlerinin yüzde 22,2'si ve çalışanların yüzde 27,6'sı dokuma sektöründeydi. İkisi kamu kesimine ait olan toplam 461 işletmede 53.014 kişi çalışmaktaydı. 1975'te Türkiye'de mevcut pamuk eğirme iğlerinin yüzde 27'si, pamuklu dokuma tezgâhlarınm yüzde 24'ü ve yünlü dokuma tezgâhlarının yüzde 57'si İstanbul'daydı. 1980'de dokuma alanında faaliyet gösteren kuruluşlardan 25 tanesi 500'den fazla işçi çalıştırıyordu.

Dokuma yanında konfeksiyon alanında da İstanbul önemli bir merkez durumundadır. 1979'da Türkiye'de konfeksiyon alanında faaliyet gösteren 221 işletmeden 187'si İstanbul'daydı ve bu alanda toplam çalışanların yüzde 84'ünü istihdam ediyordu.

Günümüzde organize tekstil kuruluşlarının bulunduğu bölgeler arasında İstanbul'un yer aldığı Marmara Bölgesi birinci sıradadır. Bu bölgede 35 iplik, 25 dokuma, 33 terbiye tesisi olmak üzere toplam 93 büyük sanayi kuruluşu vardır ve bunların önemli bir kısmı İstanbul'dadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nm Haziran 1992 verilerine göre İstanbul'da dokuma işkolunda faaliyet gösteren işletme sayısı 1.980 olup, buralarda toplam

III. Mustafa'nın kızı Fatma Sultanin telli zemin üzerine renkli ipeklerle işlenmiş entarisi.
Ara Güler fotoğraf arşivi

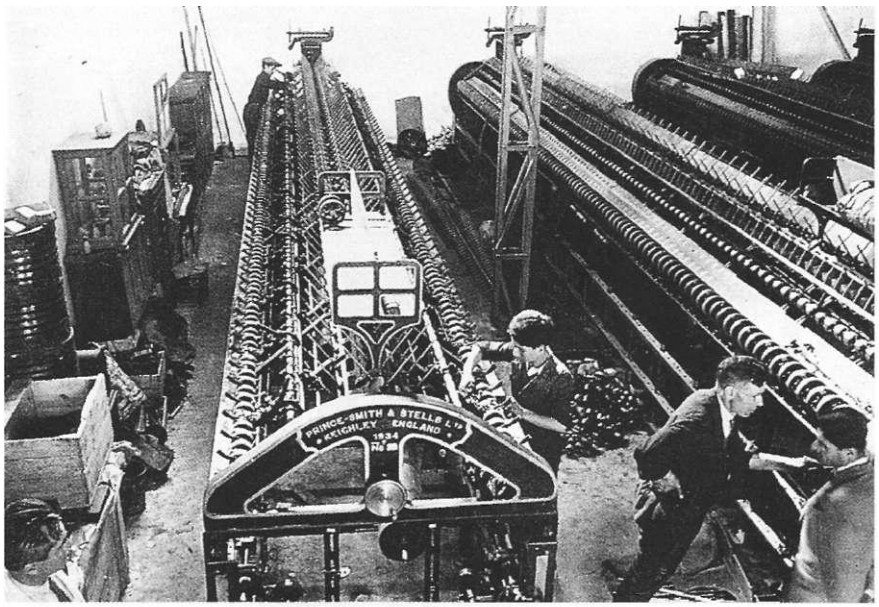

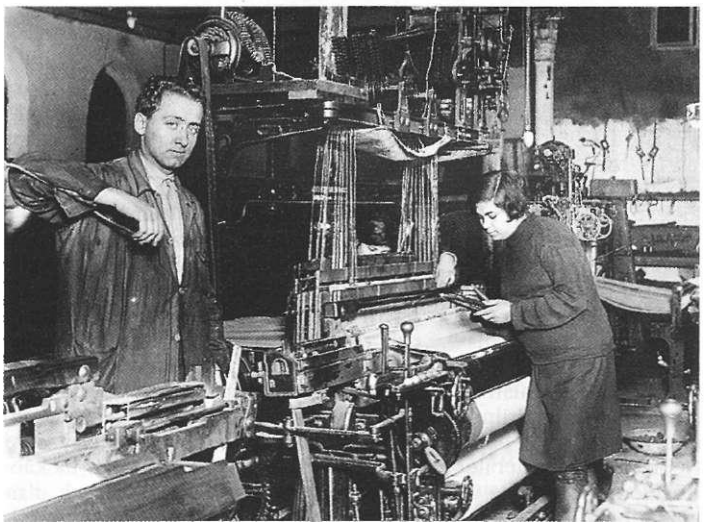

Feshane'nin dokuma tezgâhlarından görünümler. *Fotoğraflar Salâhaddin Giz*

108.078 işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin 46.000 kadarı, Merter'deki Keresteciler Sitesinde faaliyet gösteren işyerlerindedir.

1960'larda Mahmutpaşa'da, daha sonraları Bomonti, Çağlayan, Kâğıthane bölgelerinde yoğunlaşan dokuma sektörü, 1970'lerde Bakırköy civarında, 1980 sonrasında ise Merter'de Keresteciler Sitesinde toplandı. Aynı tarihlerde dokuma işyerleri, İstanbul dışına çıkıp, Edirne, Çorlu, Çerkezköy gibi yakın yörelere yerleştiler. Bu sayılan yerler dışmda, İstanbul'un Kartal, Mahmutbey ve Halkalı yörelerinde de dokumacılık yaygındır.

Bibi. E. Dölen, *Tekstil Tarihi,* İst., 1992; M. Genç, "18. yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Toplum ve Ekonomi,* S. 2 (Eylül 1991), s. 99-124; A. Giz, "İstanbul'da İlk Sınaî Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi CİSOD),* S. 23 (15 Ocak 1968), s. 25-26; ay, "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri", *ae,* S. 30 (15 Ağustos 1968), s. 17-19; ay, "1721 Yılında Bir İplik Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", *ae,* S. 31 (15 Eylül 1968), s. 22-28; ay, "Niçin Batıdaki Sınaî Gelişmeye Ayak Uyduramadık?", *ae,* S. 43 (15 Eylül 1969), s. 13-15; N. Gürsu, *Türk Dokumacılık Sanatı,* İst., 1988; Ö. Küçükerman, *Anadolu 'nun Geleneksel Hah ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası,* Ankara, 1987; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Tayini Meselesi", *1.0. Edebiyat Fakültesi Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,* İst., 1981, s. **519**-605; W, Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst., **1992,** s. 53-120; G. Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi Istatistiki,* Ankara, 1971; R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,* Ankara, 1988; O. C. Sarc, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat* I, İst., 1940, s. 423-440.

EMRE DÖLEN

DOLAPDERE

Harbiye'den kuzeye doğru uzanan Halaskârgazi Caddesi ile Kurtuluş semtinin kuzey sınırını çizen Ergenekon Caddesi' nin kesiştikleri noktadan başlayarak Kasımpaşa yönünde güneye doğru inen Dolapdere Caddesi'nin iki yanında uzanan semt.

Dolapdere Caddesi bir bölümü Şişli İlçesi, bir bölümü de güneyde Beyoğlu İlçesi sınırları içinde kalan oldukça uzun bir yol olmakla birlikte, Dolapdere semti esas olarak caddenin kuzeydeki başlangıç noktasmdan güneyde Cumhuriyet Caddesi'nden(->) batıya ayrılan Elmadağ Caddesi'nin Dolapdere Caddesi ile kesiştiği noktaya kadarki bölümü içerir. Batı, kuzey ve doğudan Kurtuluş, Feriköy, Pangaİtı, Harbiye, doğudan ve güneyden Elmadağ, Talimhane, Taksim ve Kasımpaşa ile çevrilidir.

Taksim'den başlayan Beyoğlu platosu, batı yamacında Dolapdere Caddesi' ne doğru eğimlidir. Dolapdere ile batısında paralel giden Kurtuluş caddeleri dik bir yamaçla birbirlerine bağlanır. Bu bölge, kurumuş dere yatakları ve fazla derin olmayan vadilerin birbirine bazen paralel bazen de keserek Halic'e kadar uzandıkları bir doğal yapıdadır. "Dolapdere" adı da böyle bir suyu hatırlatmaktadır. Dolapdere Caddesi güneye doğru önce oldukça sert sonra yumuşak bir yokuşla iner. Eremya Çelebi **16.** yy'da burada hiçbir yerleşmenin olmadığını, bugünkü Cumhuriyet Caddesi ve onun uzantısı Halaskârgazi Caddesi'nin iki tarafında mezarlıklar bulunduğunu yazar. 18. yy'da Beyoğlu yerleşmesi gelişirken ve yüzyılın sonlarına doğru yerleşme Taksim'e ulaşırken bugünkü Kurtuluş semtinin kurulu olduğu bölgedeki Aya Dimitri tepeleri üzerindeki Rum köyü Tatavla da (Kurtuluş) gelişmeye başlamıştır. Dolapdere yerleşmesi Tatavla'nın doğusundaki vadide biraz daha sonra kurulmuş olmalıdır. İtalyan gezgini Edmondo de Amici 1870'lerde bu çevreyi anlatırken Pangaltı Tepesi'nden inip kurumuş küçük bir dere yatağımn geçildiğini ve başka bir tepeye, Aya Dimitri Mahallesi'ne varıldığını yazar. Söz konusu kurumuş dere yatağı bugünkü Dolapdere Caddesi' nin bulunduğu mevkiye denk düşmektedir. De Amici, Dolapdere'nin batısında yer alan Tatavla Rum köyünün de meyhaneleriyle ünlü olduğunu yazar.

Daha sonraki dönemlerde yukarı (kuzey) kesimlerinde Kurtufuş'a benzer bir sosyoekonomik gelişme göstermiş, Rumların ağırlıkta olduğu, Ermenilerin, Yahudilerin ve Türklerin bir arada yaşadıkları bir semt olma özelliğini uzun yıllar korumuştur. 1950'lerde Prost'un danışmanlığında hazırlanan sanayi planında Kâğıthane ve Bomonti ile birlikte Dolapdere' nin güney kesimleri de organize sanayi bölgesi olarak planlanmıştır. 1950'lerden sonra semt, bir yandan sosyal yapısı orta halliden daha dar gelirliye doğru giden ve çeşitli dinsel ve etnik grupları bir arada barındıran bir yerleşme, öte yandan da otomobil tamircileri ve yedek parçacılarla hurdacıların ağırlıklı oldukları küçük dükkân ve atölyelerin cadde boyunca iki yanlı dizildiği bir iş çevresi olarak gelişmiştir.

Kasımpaşa'yı Mecidiyeköy ve çevre yoluna bağlayan Piyale Paşa Bulvarı'nm 1970'ler sonunda açılmasıyla Dolapdere Caddesi'nin trafik yükü azaldı, semtin ba-

tısında istimlakler yapıldı, oto tamircileri ise zamanla oto sanayii sitelerine göçtüler. Bugün bazı küçük imalathaneler, hurdacılar, çeşitli tamircilerin bulunduğu semt daha da köhneleşmiş durumdadır.

İSTANBUL

DOLMABAHÇE CAMİİ

Dolmabahçe Camii, Dolmabahçe Sarayı'nın(->) güney kesiminde ve sahildedir. Abdülmecid'in (hd 1839-1861) annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından başlatılıp ölümü üzerine Abdülmecid tarafından tamamlanan ve tasarımı Garabet Balyan'a ait olan bir yapıdır.

Asıl adı Bezmiâlem Valide Sultan Camii olan ama konumu nedeniyle Dolmabahçe Sarayı bütünü içinde düşünülüp birlikte anılan Dolmabahçe Camii, iki yılı aşkın bir yapım sürecinin sonunda 23 Mart 1855'te bir cuma töreniyle ibadete açılmıştır.

Dolmabahçe Camii, dönemin birçok yapısı gibi bazı seçmeci özelliklere sahiptir. Ancak yine hepsinden daha fazla üslup tercihlerini net ve belirgin bir biçimde ortaya koymuş örneklerden biridir.

Dolmabahçe Camii'nin havadan görünümü. *Bekir Baki Aksu*

Caminin en belirgin biçimsel özelliği net bir kurgu ve geometriye sahip olmasıdır. Cami ve hünkâr bölümleri, işlevlerine de bağlı olarak ayrı ayrı tasarlanmış ve sonra birleştirilmiş gibidir. Cami, kare planlı altyapı üzerine kubbeli ve yüksek bir kitledir. Hünkâr bölümü ise, dikdörtgen planlı prizmatik ve daha alçak bir kitledir. Bu iki kitle caminin kuzey cephesi yönünde bitiştirilirler. Kompozisyon, organik bir bütünleşmeyi değil geometrik bir kurguyu işaret eder. Buna karşılık bu geometrik yaklaşım, cami ve hünkâr bölümlerinin tasarım ve biçimlenmesini ortak olarak yönlendirir. Böylece cami ve hünkâr bölümünün farklı biçimdeki kitleleri tek bir tasarım anlayışının çizgisinde bütünleşirler.

Bu yapıdaki geometri egemen tasarım, ampir üslubunun veya yeni klasikçiliğin 19. yy'ın ortasındaki son fakat en bütüncül örneklerindendir.

Cami sahnınm 25x25 m boyutundaki kare planının köşeleri, yaklaşık 1 m'yi bulan genişlemelerle vurgulanmış ve bir baldaken strüktürü çizilmeye çalışılmıştır. Yapının dört cephesinde eş biçimli olan büyük taşıyıcı kemerlerin kuvvetle çizilmesi, geçiş öğesi olan küresel üçgenlerin yapının dış kitlesinde de açıkça gösterilmiş olması baldaken imgesini güçlendirmektedir.

Diğer İstanbul camilerinde, hattâ sivil yapılarında da pek karşılaşılmayan dairesel pencere düzenlemesi, baldakenin geometrik kurgusuna, kendine özgü bir dışavurumla katılmaktadır. Taşıyıcı kemerlerin içinin kemer çizgisine paralel biçimlenen düzenine profiller ve bezeme şeritleri eşlik etmektedir. Kemer içinin yatay olmayan bu pencere düzeni, aslında geleneksel strüktürün görsel alışkanlıklarını da değiştiren bir öneridir.

Kemer içinin biçimlenmesi cephede bir üçlü bölümleme ile karşılanmış ve zemin kata, dökme demir parmaklıklı üç yüksek pencere yerleştirilmiştir.

Köşe ayaklarının üstüne yerleştirilmiş ve dekoratif niteliği öne çıkarılmış ağırlık kulesi görünümündeki plastik düzenlemelere gelince, bunlar, caminin betimlenen tasarım özelliklerine yabancı kalmaktadır. Bu öğeler, hem kurulan geometrik çatkıyı zayıflatmakta hem de yapının klasisist çizgileri ve sadeliğiyle bağdaşmamaktadır.

Caminin kuzey cephesinde yer alan ve doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş bir dikdörtgen kitlesi olan hünkâr bölümü iki katlıdır. Neorönesans denebilecek klasik mimari öğelere sahip, sade ve resmi görünümlü bir yapıdır. Hünkâr tarafından kullanılacak bölümlerin cami dışında ek hacimler olarak örgütlenmesinin sivil mimari karakter taşıyan erken örneklerinden bürokrasinin ve devlet protokolünün ağırlık kazandığı bir tören sürecine işaret eden resmi görünümlü hünkâr yapılarına geçilir. Dolmabahçe Camii hünkâr bölümü bu gelişmenin en tipik örneklerinden biridir.

Yapı, üç bölümlü bir plan şeması göstermektedir. Ortada caminin giriş bölümünü oluşturan ve aşamalı olarak camiye girişi hazırlayan üç ara mekân vardır. Birincisi bir dış mekândır; kitle burada içeri çekilerek üçlü merdivenlerle girişe yönelinir. İkincisi, camilerin geleneksel semasındaki son cemaat yerine tekabül etmesi gereken ama yalnız camiye değil, hünkâr bölümlerine de geçiş sağlayan ve dolayısıyla daha çok bir dağılım mekânı olarak kullanıldığı düşünülebilecek olan hacimdir. Üçüncüsü ise caminin iç mekânına açılan, ana şahından iki kolonla ayrılmış olan mekândır. Geleneksel şemada açık olan son cemaat yerini içeri alan bir çözüm önerisidir.

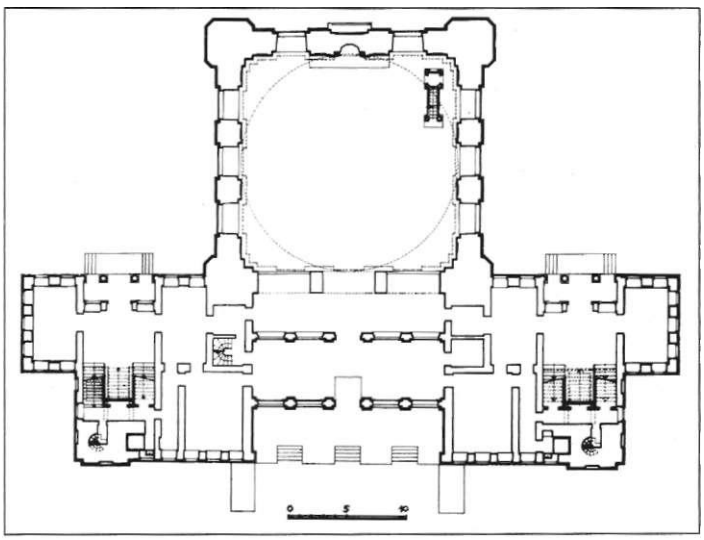

Dolmabahçe Camii'nin planı. *Selçuk Batur*

Hünkârın kullanacağı ve selamlık töreninin ve buluşmalarının yapılacağı bölüm, iki uçta ve üst katta düzenlenmiştir. Bu bölümlere deniz tarafında yer alan iki özel giriş verilmiştir. Bunlardan Dolmabahçe Sarayı'na bakan doğu girişi hünkâra ait olmalıdır. Dört kolonlu bir portikodan sonra giriş holü ve çift kollu merdiven asıl hünkâr katına çıkışı sağlar. Cami sahnına açık hünkâr locası, cami kitlesi ile hünkâr bölümü kitlesinin mafsallandığı hacimdir.

Hünkâr bölümünün cephelerinde giriş katında düz dikdörtgen pencere dizileri kullanılmış, üst katta ise düz saçaklık ve üçgen alınlık taşıyan pencereler almaşık dizilmiştir. Camiye giriş bölümünün pencereleri ise tamamen farklı olarak daire kemerli olarak düzenlenmiştir.

Cami iki minarelidir. Yüksek ayaklar üzerinde yivli, gövdeleri ve Korentiyen kolon başlığı biçiminde şerefeleri olan bu minarelerin yerleştirimi, tasarımın en zayıf halkasını oluşturmaktadır. Kuzey cephesinin iki ucuna yerleştirilen minareler ne cami bölümü ne de hünkâr bölümü ile bütünleşebilmektedir. Ayrıca oturdukları köşede alınlıklı pencerenin inşa edilip sağır bırakılması, mimarın performansını gölgeleyen bir uygulamadır.

Caminin içinde, yer yer barok karakter de gösteren (vaaz kürsüsü, pencere kemerlerinin üst bezemesi gibi) ampir üslubunda bir dekorasyon vardır. Kubbe eteği profillerinde, pilastr başlıklarında, kornişlerde, pencere aralarındaki panolarda ve bordürlerde görülen bu biçimlenme özellikle taşıyıcı yüksek kemerler kesiminde belirgindir.

Dolmabahçe Camii'nin de eskiden diğer selatin camiler gibi dış avlusu vardı. İnönü Stadyumu'nun yapımı ve yol düzenleme operasyonları sırasında "kagir ayaklar arasmda dökme demir parmaklıklı (ve kemerli) pencereleri olan bu avlu yola katılmış" ayrıca kuzeydoğu köşesindeki sebil, Asâr-ı Âtika Encümeni'nin muhalefetine rağmen yıktırılmıştır. Muvakkithanesi de deniz tarafına taşınmıştır.

Bibi. (Konyalı), *Abideler,* 32-33; C. E. Arseven, *Türk Sanatı,* İst., 1970, s. 421; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 447-449; S. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyılın 3üyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları,* II (1970), s. 97-127; iyice, *İstanbul,* 109; S. Eyice, "İstanbul", *İA,* V 2, s. 1214/63; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 20-21; Raif, *Mir'at,* 321; Uluçay, *Padişahları Kadınları,* 120-121.

AFIFE BATUR

DOLMABAHÇE SAAT KULESİ

Dolmabahçe Sarayı'nın(->) saltanat kapısı :le Dolmabahçe Camii arasında yer alır.

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1890-1894 arasında yaptırılmıştır. Kulenin mimarı olarak çeşitli kaynaklarda 3alyan ailesinin değişik üyeleri gösterilir. Barok, neoklasik ve ampir üslubu(->) : îelerinin seçmeci bir tarzda kullanılmasıyla dört katlı olarak inşa edilen kulenin yüksekliği 30 m'ye yakındır. Her katta biraz daha daralarak yükselen kuleye 94 basamaklı spiral bir taş merdivenle çıkılır.

Dolmabahçe Saat Kulesi'nin kuzeybatıdan görünümü *Nazım Timuroğlu, 1993*

Kule 12x12 m ölçülerinde mermer bir platforma oturur. Platformun her kenarında altışar basamaklı bir merdiven vardır. Platformun köşelerinde, teknesi daire biçiminde iki katlı birer fıskiye yer alır.

Kulenin taban alanı sütunlarla birlikte 8,5x8,5 m'dir. Kulenin köşeleri pahlanarak kare planın kesin hatları yumuşatılmıştır. Zemin kat cephelerinin üçünde pencere, birinde kapı bulunur. Kapı ve pencereler yuvarlak silme kemerlidir. Kemer sövelerinin içine birer barometre yerleştirilmiştir. Kapı ve pencerelerin iki yanında mermerden birer kaide üzerine oturan çifte sütunlar yer alır. Yivli sütun gövdeleri 1,35 m'ye kadar düz bırakılmıştır. Başlıkları kompozit bir düzendedir. Zemit kat dışa taşkın, bezemeli yatay silmelerle son bulur.

Süslemenin en yoğun şekilde kullanıldığı birinci kat 7,40x7,40 m ölçüsündedir. Zemin kat sütunlarının üzerlerine rastlayan kısımlarda madalyonlar, girlandlar, vazocuklar ve kıvrık çiçek motifleri ile bir hareket sağlanmıştır. Deniz ve kara tarafındaki iki panoda II. Abdülhamid dönemi Osmanlı arması bulunur. Silmeli pencere kemerleri sütunlar üzerine oturtulmuştur. Zemin katta olduğu gibi yivli sütunlarla, pencereler üzerindeki bordur süslemelere burada da yer verilmiştir.

6x5 m ölçüsündeki daha sade görünümlü ikinci katta çifte sütunlara yer verilmemiş, süs unsuru olarak kullanılmış başlıklar ve dikey silmelerle cepheye hareket kazandırılmıştır. Köşeleri yuvarlatılmış parmaklıklı bir balkon üçüncü katı çepeçevre dolanmaktadır. Parmaklığın üzerine belirli aralıklarla vazocuklar yerleştirilmiştir. Her cephede yer alan saat kadranlarının üst kısımları perde kıvrımları biçiminde bezenmiştir. Kadranların alt kısmı ise kesik alınlıklı, iki ucu yuvarlatılmış, "C" kıvrımı ve istiridye kabuğu motifi ile süslü birer küçük pencere ile dışa açılmıştır. Üçüncü kat saçak silmesi ile sonuçlandırılmış, bunun üstünde ise dört cephede yer alan "C" kıvrımlı kesik alınlıklarla tepeliğe geçiş sağlanmıştır. Bunun üstüne de bir rüzgârgülü yerleştirilmiştir.

Saatlerin mekanizmaları ve çan yerleştirmek amacıyla bu kat içeriden asma kat şeklinde ikiye bölünmüştür. Kulenin saatleri Fransa'dan getirtilmiştir.

Dolmabahçe Saat Kulesi son olarak 1978-1979'da onarım görmüştür.

Bibl. V. Gezgör, "Dolmabahçe Saat Kulesi", *Milli Saraylar,* S. 1 (1987), s. 124-128; Ç. Gülersoy, *Dolmabahçe,* İst., 1984.

İSTANBUL

DOLMABAHÇE SAKAYI

Beşiktaş'ta Dolmabahçe Caddesi ile Boğaz arasında, 250.000 m^2'lik bir alan üzerinde kurulu saray.

Başlangıçta, Beşiktaş Saray-ı Hümayunu adı ile anılmıştır. Evliya Çelebi "Burası eskiden servili küçük bir bağ iken, Sultan Osman-ı Şehit fermanı ile, bütün donanmanın ve 20.000 kadar kayık ve mavnanın" taş-toprak getirerek geniş bir koyu doldurduğunu yazarken, aynı yüzyılda yaşayan Eremya Çelebi Kömürciyan,

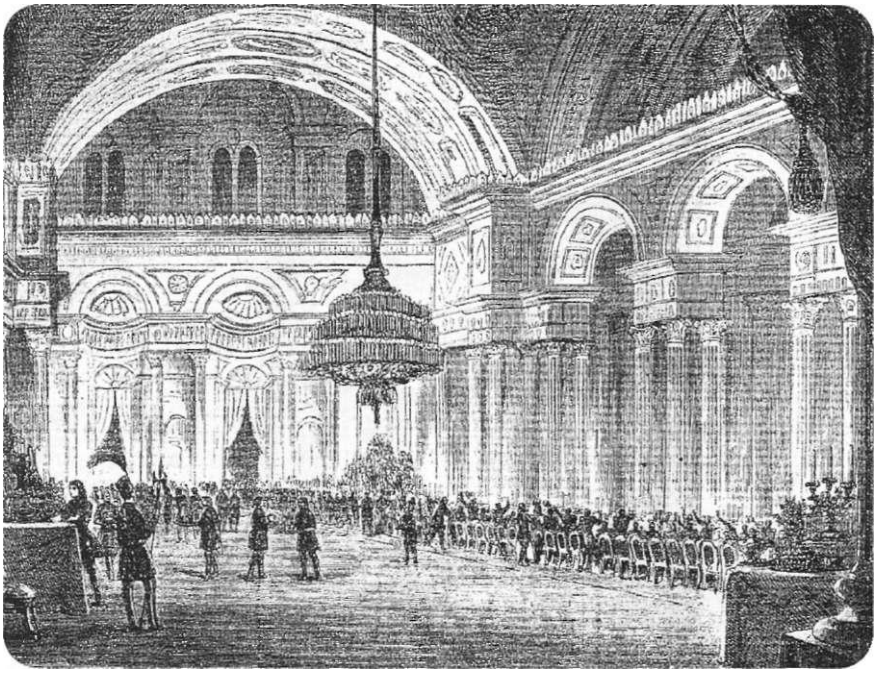

Abdülmecid'in Kırım Savaşı bitimi ve sarayın açılışı dolayısıyla Muayede Salonunda verdiği ziyafet, 10 Haziran 1856.
Çelik Gülersoy, *Dolmabahçe Sarayı,* İst., 1984

I. Ahmed'in (hd 1603-1617) veziri Nasuh Paşa'nın vezareti sırasında (1611-1614) sahili doldurttuğunu kaydediyor. Böylece arşivlerdeki ilk elden belgeler bulununcaya kadar, başlangıcı şimdilik meçhul kalan bu zemin, 350 yıldır, daima saraylara kucak açmış haldedir. II. Selim'in (hd 1566-1574) burada bir kasır ve bir havuz yaptırdığı, Evliya Çelebi'den anlaşılıyor. *Silahdar Tarihi,* kıyıda zamanla birikmiş yalı tipi binalardan, üzeri kurşun örtülü bir köşkten gayrisinin 1680'de yıktırılıp, çevreden bostanların ve yolların bu araziye katılmasıyla, sahilin yeniden pavyonlarla donatıldığını kaydediyor. Aynı bilgi, 1679 yılı için, *Tarih-i Raşid'de* de vardır. Naîmâ, IV. Murad dönemi (1623-1640) olaylarını verirken, padişahın "Sultan Ahmed Han Köşkünde" oturup Nefi'nin hicivlerini okuduğu bir sırada, yanma bir yıldırım düştüğünü ve hünkârın uğursuzluk saydığı bu olay üzerine, şairi bir daha hiciv yazmamaya yemin ettirdiğini anlatıyor. Daha sonra IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ve Lale Devri'nde III. Ahmed'in, (hd 1703-1730) eskiyen binaları kaldırarak yeni sahil köşkleri yaptırdıklarına dair açık kayıtlar vardır. Bir ayaklanmaya karşılık Lale Devri çizgisini daha reklamsız sürdüren I. Mahmud da (hd 1730-1754) sık sık burada oturduğu gibi, Dolmabahçe Bayırı'na bir köşk inşa ettirmiştir (bak. Bayıldım Köşkü). 19. yy başının belgesel ressamı Melling ile, İsveç Elçisi d'Ohsson'un albümlerinde, buradaki yapılar dizisi açıklıkla görülür. Diğer yabancı yazarlardan İngiliz Hobhouse ve Fransız rahip A. de la Motraye, İncili Köşk, Yıldız Köşkü, Camlı Köşk adlarını taşıyan bu hafif ve karakteristik pavyonların içinde en görkemlisinin, Beşiktaş yönündeki son bina olan "Porselen Köşkü" (Çinili Köşk) olduğunu belirtirler.

Topkapı Sarayı'ndaki(->) kanlı olaylardan sonra oradan soğuyan genç hükümdar II. Mahmud (hd 1808-1839), ömrünü Dolmabahçe kıyılarındaki bu binalarda geçirmiştir denilebilir.

İmparatorluğu sarsan iç çürüme ve ekonomik krizler hakkında babasından birçok ders dinleyen Abdülmecid (hd 1839-1861), ahşap Çırağan Sarayinda(->) ilk yıllarını geçirdikten sonra, hayranlık beslediği Batı tipi yaşama geçebilmek üzere, Dolmabahçe kıyılarında yepyeni bir saray yaptırma arzusuna kapıldı. Onun emriyle, birçok kaynağa göre 1844, İstanbul'da basılmış Fransızca *Constantiniade* adlı önemli bir kaynağa göre ise 1846'da, bütün eski tipik ve karakteristik tarihi binalar söktürülerek, Avrupa tipi bir sarayın yapımına başlandı. Görevlendirilen mimar, Balyan ailesinden Garabet Kalfa'dır. Daha sonraki dönemlerde özellikle Cumhuriyet yıllarının eserlerinde, sarayın bitiş tarihi olarak hep birbirinden naklen, 1853 yılı verilmiştir. Batı kaynakları bu bilgiyi doğrulamıyor. *Illustration, Jurnal Universal* dergisinin resimlerinde, 1853'te bina henüz bitmemiş olarak gözüktüğü gibi, Louis Bunel ve Henri Blanc adlı iki Fransız yazarı da, 1854 yazma dair anılarında, tezyinatın henüz bitmediğini kaydetmişlerdir.

Sarayın bitiminde, döşeme işlerinde, eski Paris sefiri Ahmed Fethi Paşa, aktif bir rol oynamış, kendisinin ve adamı Mösyö Karapen'in aracılığıyla, Paris Operası dekoratörü Sechan kullanıldığı gibi, mobilyalar ve sair eşya, Paris ve Doğu Avrupa merkezleri mağazalarına ve fabrikalarına sipariş edilmişti. O sırada Tophane müşiri olan paşanın bu gibi konularla meşgul olmasını yadırgayanlar ve karşıtları, adını "Bezirgan Paşa" koymuşlardı.

Sarayın yapımı, imparatorluğun giderlerinin, gelirlerini aştığı, ekonomisinin özellikle İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan sonra Avrupa endüstrisine teslim edildiği, kapıların Batı kapitalizmine açıldığı, iplerin elden bırakıldığı ve Kırım Savaşı dolayısı ile de, tarihte ilk defa, Avrupa'dan külliyetli miktarda borç para alındığı yıllara rastlıyordu.

Sarayın döşenmesinde, borçlanılan ülkelerden alınan en ağır, dönemin en gözde eşyası ve en göz alıcı ürünleri seçilmiştir. Sèvres vazoları, Lyon ipekleri, Baccarat kristalleri, İngiliz şamdanları, Venedik camlan, Alman-Çekoslovak bohem avizeleri bunlar arasındaydı.

Sonunda saray, 1855'te her şeyi ile bitirilmişti. Fakat devlet, Avrupalılarla beraber Rusya'ya karşı açılmış bir savaşın içindeydi ve kanlı bir boğuşmada, binlerce insan hayatını kaybediyordu. Bu ortam içerisinde bir sarayın, hem de böylesinin açılışını yapmak, yakışık almayacaktı. O yüzden savaşın bitimi beklendi. Dönemin gazetesi, "Beşiktaş Sahil Saray-ı Hümayunun hüsn-i hitâmi'nı haber veriyor ve "küşâdının, mâh-ı cârinin 10. Cuma günü" yapılacağını bildiriyordu (7 Şevval 1272/10 Haziran 1856).

Bu törende Abdülmecid 130 seçkin davetliye üç saat süren bir ziyafet çektiği gibi, Kırım Savaşı mareşali Pélissiery'e pırlantalı bir madalya takmış ve aynısını, İngiliz komutan Codrington için, İngiliz elçisine tevdi ettirmişti.

Görkemli sarayında Abdülmecid, ancak 15 yıl oturabildi. Kardeşi Abdülaziz (hd 1861-1876) ömrünü yeni yaptırdığı Çırağan ve Beylerbeyi saraylarına taksim etti. Fakat aşırı israfçı idaresinin ve ekonominin iflasının tepkileri sonucu bu sarayda askeri darbe ile, 30 Mayıs 1876 gecesi tahttan indirilip, Topkapı Sarayı'na hapsedildi. Yerine geçen kardeşi V. Muradin, (hd 1876) ruhi sağlığı bozulduğu için, üç ay sonra, o da aynı şekilde tahttan indirildi ve kardeşi II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tahta çıkarıldı. Bütün gelişmeleri Veliaht Dairesi'nden dikkatle gözlemlemiş olan yeni padişah, çok istenen Kanun-ı Esasi'yi, sarayın Büyük Muayede Salonu'ndaki görkemli bir törenle ilan etmekle beraber, kısa süren ikameti sırasmda Meşrutiyet hareketinin öncüsü Midhat Paşa'yı, 5 Şubat 1877'de, buranın rıhtımından Avrupa'ya sürgüne gönderdikten az sonra, harp gemilerinin tehdidine açık ve iki tahttan indirme olayına sahnelik etmiş bulunan bu sarayı terk ederek, Yıldız tepelerinde yeni pavyonlarla genişlettiği sarayına yerleşti. Onun yerine geçen V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ise, Dolmabahçe'de oturmuştur. 9 Mart 1910'da Bulgar kralına, 23 Mart 1910'da Sırp Kralı Petro'ya, harbin son yılında ise, Avusturya'nın genç imparatoru Kari ve zarif eşine verilen büyük ziyafetler, sarayın sonuncu görkemli

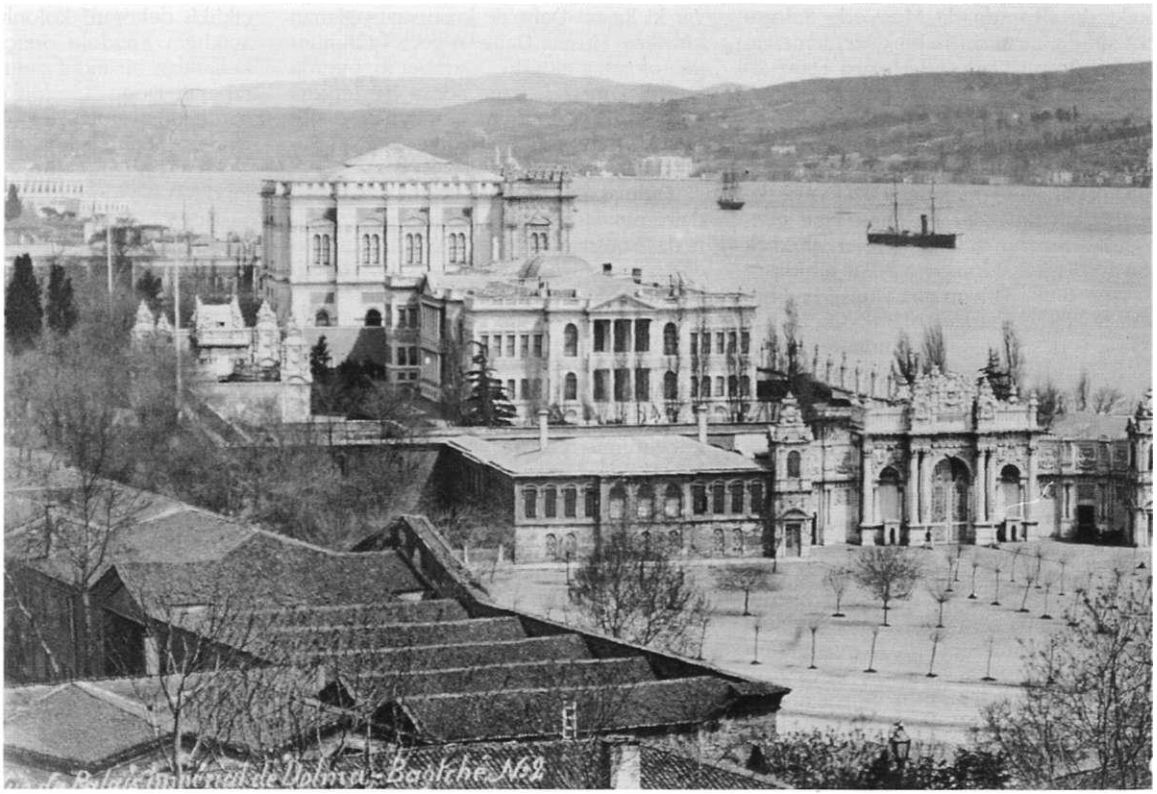

Berggren'in bir fotoğrafında Dolmabahçe Sarayı ve Istabl-ı Âmire binası (solda). *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi*

sahnelerini oluşturdu. Onun vefatı ile yerine geçen Vahideddin (hd 1918-1922), Yıldız Sarayını(->) tercih etmiş olmakla beraber, ülkesinden kaçışı sırasında ayağını son kez bastığı vatan toprağı bu sarayın rıhtımı olmuştur.

Padişahlık sıfatı kaldırılan Halife Abdülmecid Efendi(-<) ise, yurttaki ve dünyadaki gelişmeleri yeterince değerlendiremeyerek saltanat heveslerine kapıldığından, onun ülkeden çıkarılması işlemi de, Dolmabahçe'de yapılmış ve bir emirle buradan alınarak trenle Avrupa'ya gönderilmiştir. Atatürk'ün saraya ilk teşrifi 1927' dedir. Saray, Cumhuriyet'in kurucusunun döneminde yabancı devlet adamlarının ziyaretine sahne olduğu gibi, tarihinde ilk kez olmak üzere, dil ve tarih kongreleriyle, Tarih Sergisi gibi demokratik kültür hareketlerine de kucak açmış, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatından sonra büyük ve görkemli kullanım dönemini kapatmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Cumhurbaşkanı İnönü, İstanbul'a gelişlerinde, ailesi ile beraber burada kaldığı gibi, günümüzde de saray, zaman zaman resmi davetler için kullanılmaktadır.

ÇELİK GÜLERSOY

Mimari

Dolmabahçe Sarayı, kara tarafında yüksek duvarlarla çevrilidir. Çevrili alanın dışında ayrı pavyonlar halinde olduğu bilinen, tiyatro, Istabl-ı Âmire, hamlacılar, atıyye-i seniye ambarları, eczane, fodla fırınları, un fabrikası vb müştemilat yapıları Gümüşsüyü ve Maçka eteklerine yerleşmişti. Bu yapıların büyük bölümü Gazhane'nin, İnönü Stadyumu'nun yapımı ve diğer imar operasyonları sırasında ortadan kaldırıldı. Son olarak saraym Maçka eteklerindeki bahçesine Swissötel inşa edildi.

Saray, bugün anıtsal kapılarının açıldığı bahçeler içinde geniş cephesini denize veren "L" biçiminde bir ana yapıyla kendisi de ayn bir küçük saray olan Veliaht Dairesi ve Mefruşat ve Muhafızlar Dairesi, Hareket Köşkleri, Camlı Köşk ve diğer küçük pavyonlardan oluşmaktadır. Tümü iyi durumdadır ve TBMM Milli Saraylar yönetiminin koruması altındadır.

Kapılar: Dolmabahçe Sanayinin kara tarafında iki ana ve yedi tali girişi, deniz tarafmda ise beş yalı kapısı vardır. Veliaht Dairesi'nin de ayrı girişleri bulunmaktadır.

Sarayın kara tarafındaki girişlerinden ikisi anıtsal karakterdedir. Kitabe ve tuğrayı da taşıyan ana giriş Hazine Kapısı, cami önünden gelişte sarayın denize paralel ana ekseni üzerinde yer almaktadır. Anıtsal ölçüde boyutlandırılmış ve özenle süslenmiş olan taçkapı, Muhafızlar ve Eski Mefruşat Dairelerini birleştiren bir giriş yapısmm önünde yükselmektedir. Taçkapı, oval bir girinti yapan girişin ortasındadır.

Duvarda taşma yaparak yatay derz sıraları oluşturan bir dekoratif taş örgü vardır. Üstte küçük pilastrlar arasına yerleşmiş rozet motifleriyle bezeli bir korniş ve üstünde dekoratif takozları olan dar bir saçaklık bulunmaktadır. En üstte, üzerinde kitabenin ve padişahın tuğrasını taşıyan madalyonun da bulunduğu tepelik grubu yer almaktadır. Kapının iç yüzü dışıyla aynı düzenlemeye sahiptir. Yalnızca içeride kolonlar yerlerini pilastrlara bırakmıştır.

Karadan ikinci amtsal giriş, Dolmabahçe-Beşiktaş caddesi üzerindeki Merasim (Saltanat) Kapısıdır. Hazine Kapısı'na oranla daha özenle süslenmiş ve daha büyük tutulmuştur. Kapının ana özelliği içte ve dışta içbükey oluşudur. Kapı sırt sırta getirilmiş bir çift içbükey duvardan oluşmaktadır, içbükey duvarların uçları birer küçük kule olarak yükseltilmiştir. Bu kuleler meydandaki saat kulesiyle eş bir biçimlenme göstermektedir.

Yalı kapıları da oval girintiler içine yerleştkiimiş, ortadaki giriş daha büyük tutularak aksiyal bir belirleme yapılmıştır. Muayede salonunun karşısına gelen bu giriş, öteki dört girişten daha büyük boyutlu ve süslüdür. Kapının yapısal öğeleri iki yandaki kare planlı ayaklarla bunları bağlayan lentodur. Ayaklar son derece dekoratif bir biçimde düzenlenmiştir. Bu düzenleme motifli, madalyonlu, dantel görünümündeki kapı kasaları ve kanatlarıyla tamamlanmaktadır. Öteki yalı kapılarında, yandaki ayakların köşe kolonları yerlerini yivli pilastrlara bırakmıştır. Dekorasyonda motifler daha sade tutulmuştur.

Bahçe: Saray bahçeleri dört bölümde düzenlenmiştir. Kareye yakın bir dikdörtgen olan ön bahçe, geometrik düzenli Fransız bahçesini model almış görünmektedir. Denize paralel ana eksen üzerinde köşeleri yuvarlatılmış sekiz köşeli bir havuz ve daire biçimli bir göbek, düzenlemenin ana öğeleridir.

Deniz tarafındaki bahçe ön bahçenin uzantısı olarak bütün yalı boyunca uzan-

maktadır. Burada da Muayede Salonu eksenine göre simetrik bir düzenleme yapılmış, Resmi Daire ve Hususi Daire önünde birer oval göbek meydana getirilmiştir.

Sarayın öteki bahçeleri kapalı ve özel bahçelerdir. Veliaht Dairesi, Harem ve Kuşluk bahçeleri ortalarında oval veya daire biçimli havuzlar bulunan yine geometrik düzenli, fakat çevreleri yüksek duvarlarla kuşatılmış iç avlular gibidir.

Ana Bina: Sarayın ana yapısı, kıyı boyunca denize paralel olarak lineer düzende yerleştirilmiş ve birbirine eklenmiş üç bölümden meydana gelmiştir: Resmi Daire (Mabeyn-i Hümayun), Muayede Salonu, Hususi Daire. Lineer düzendeki bu art arda diziliş, Dolmabahçe Sarayı'nın özgün tasarım-özelliklerinden biridir ve Avrupa saraylarına değil İstanbul sahilsaray geleneğine referans veren bir kompozisyondur.

Dolmabahçe Sarayı, denize ve su öğesine ağırlık veren bir tasarımın ürünüdür. Saray, ana cephesini denize vermektedir. İki yanma simetrik olarak yerleşmiş Resmi ve Hususi dairelerin ortasında Muayede Salonu'nun anıtsal kitlesi yükselir. Bu simetrik kurgu, tasarım olarak klasik, akademik normlara uygundur. Ama denize göre kurgulanmış olması, yeni ve özgündür.

Sarayın programı da yeni ve özgündür. Model alınan Avrupa saraylarında olmayan "harem" ve bağlı olduğu teşrifat, yeni modelleri ve şemalan gereksinmektedir. Resmi ve Hususi daireler için seçilen model, dışarıda Avrupalı bir zarf, içeride yerli bir şemadan yaratılmış yepyeni bir mekân ve işlev kurgusudur. Garabetin başarısı, bu ikiliyi kumaşın tersi ve yüzü gibi birleştirebilmesindedir. Ne var ki Resmi Daire'de kusursuz sağlanan birleşme, Hususi Daire'ye geçiş bölümünde tökezlemektedir. Garabet'in burada önerdiği model, daha sonra Beylerbeyi Sarayı ve Yıldız Büyük Mabeyn'de denenecek ve en yetkin çözüme Çırağan Sarayı'nda ulaşacaktır.

Dolmabahçe Sarayı, Resmi ve Hususi daire binalarının kitle ve cephe kurgulan da özgün önerilerdir. Ana formu dikdörtgen olan prizmatik kitle, köşelerdeki salonlar öne çıkarılarak vurgulanmış; simetri eksenlerinde ise kademeli bir öne çıkma ile cephede ölçülü bir hareket ve dalgalanma yapılmıştır. Böylece binanın özellikle uzun deniz cephesi, İstanbul-Boğaziçi geleneğine daha uygun düşen küçültülmüş parçalı yüzeylerden oluşan bir bütüne dönüştürülmüştür.

Muayede Salonu'nun kitlesi ise, içeridek tek mekâna karşılık iki katlı Resmi ve Hususi daire binalarının iki katı yüksekliğindedir. Muayedenin kat kornişi tam da bu binaların saçak kornişi kotunda yerleştirilmiş ve görsel bir bağlantı ve süreklilik sağlanmıştır. Bu kornişin yatay çizgisi dışında Muayede Salonu cephesinde asıl olan, düşey etkili bir düzenlemedir. Cephede yedi aks üzerinde yükselen Muayede binasında akslar kolon veya pilastr çiftleri ile belirtilmiştir. Köşelerdeki iki aks, yivli pilastrlar ile işaret edilmiştir. Girişin yer aldığı üç açıklığın yanlarındaki akslarda ise öne çıkarılmış yüksek ve yivli kolon çiftleri vardır. Tüm pilastr ve kolonlar iki kat üzerine yinelenir ve cepheye güçlü bir düşey vurgu ve anıtsallık kazandırır.

Giriş katınm yanm daire kemerli yüksek pencerelerinin iki yanına yine kolonlar yerleştirilmiştir. Üst katın pencereleri ise barok alınlıklar altında ikiz açıklıklı dekoratif kolonlu öğelerdir. İkiz açıklığın Anadolu ortaçağ mimarlığında kullanılan bir motif olduğu biliniyor. Garabet'in Doğu Anadolu'daki Ermeni mimarlığından aldığı ve Dolmabahçe'de kullandığı bilinen tek motif de budur. İkiz açıklık cephenin düşey vurgusunu güçlendiren bir motif olmuştur.

Üç yöne doğru açılarak yayılan görkemli bir merdiven, Muayede Salonu'nun neobarok kurgusunu ve anıtsal açılışını tamamlar.

Resmi Daire: Resmi Daire yüksek bir bodrum üzerinde iki katlıdır. Saraya geniş mermer merdivenlerle ulaşılan bir sahanlıktan girilmektedir. Giriş kapısı özel olarak belirtilmemiş, sahanlığın gerisinde kemerli sade bir kapıyla yetinilmiştir. Kapının iki yanında yer alan kemerli ve yüksek pencereler, giriş sahanlığının iç mekâna olan görsel akışını sağlamaktadır.

Resmi Daire, ortadakinde büyük bir merdivenin bulunduğu üç plan biriminden meydana gelmiştir. Şematik olarak "merkezi hol ve köşelerdeki oda (salon) gruplarından oluşan bileşim" bir plan birimidir. Orta sofalı İstanbul konutu plan semasım yineleyen veya yorumlayan bu birimler ve bileşimleri, açık ve okunabilir bir şemayı betimlerler.

Girişteki ilk merkezi hol, haç planlı bir hacimdir. Denize dik yerleştirilmiş bir dikdörtgen olan orta mekân dört doğrultuda yan mekânlarla genişletilmiştir. Her birine yerleştirilen ikişer kolon bunların orta mekânla ilişkisini belirlemektedir. Denize ve arka bahçeye bakan ve dikdörtgenin dar kenarı üzerinde olanlar, dar ve derindir; dikdörtgenin uzun kenarı üzerinde olanlar ise daha geniş ve daha az derindir. Fakat bu sonunculara kolonlar

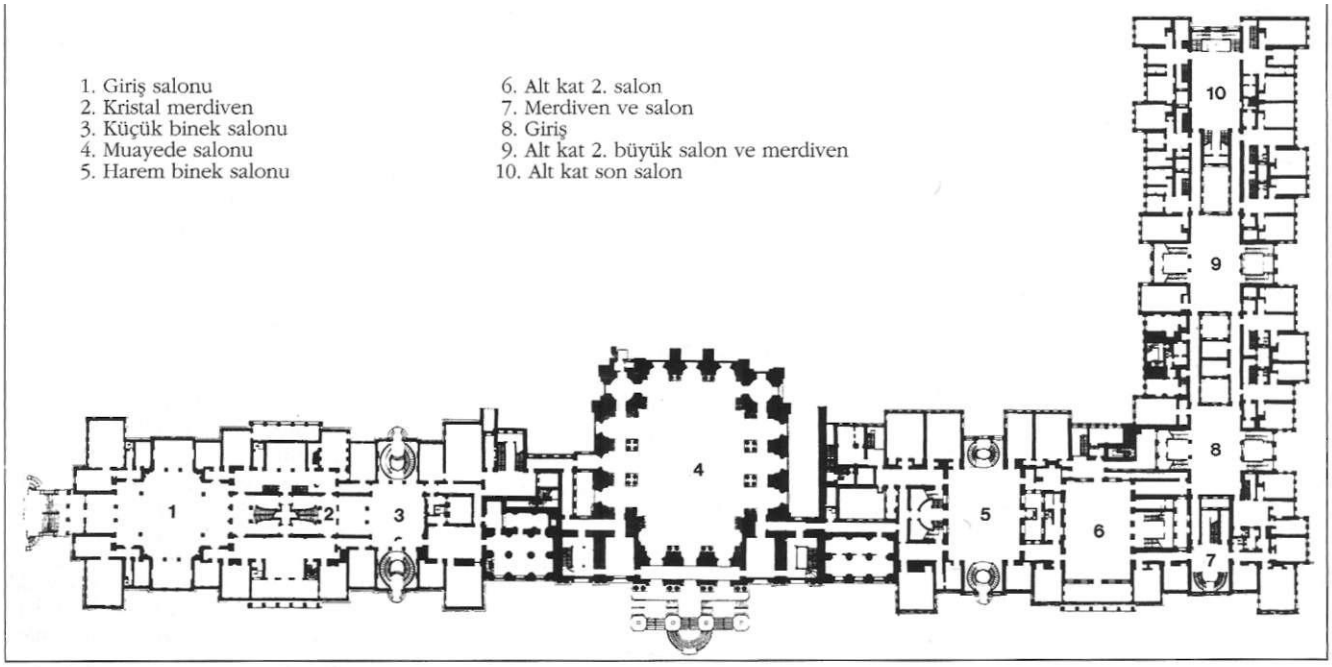

Dolmabahçe Sarayı'nın zemin kat planı.
Milli Saraylar Dergisi, S. 1 (1987/1)

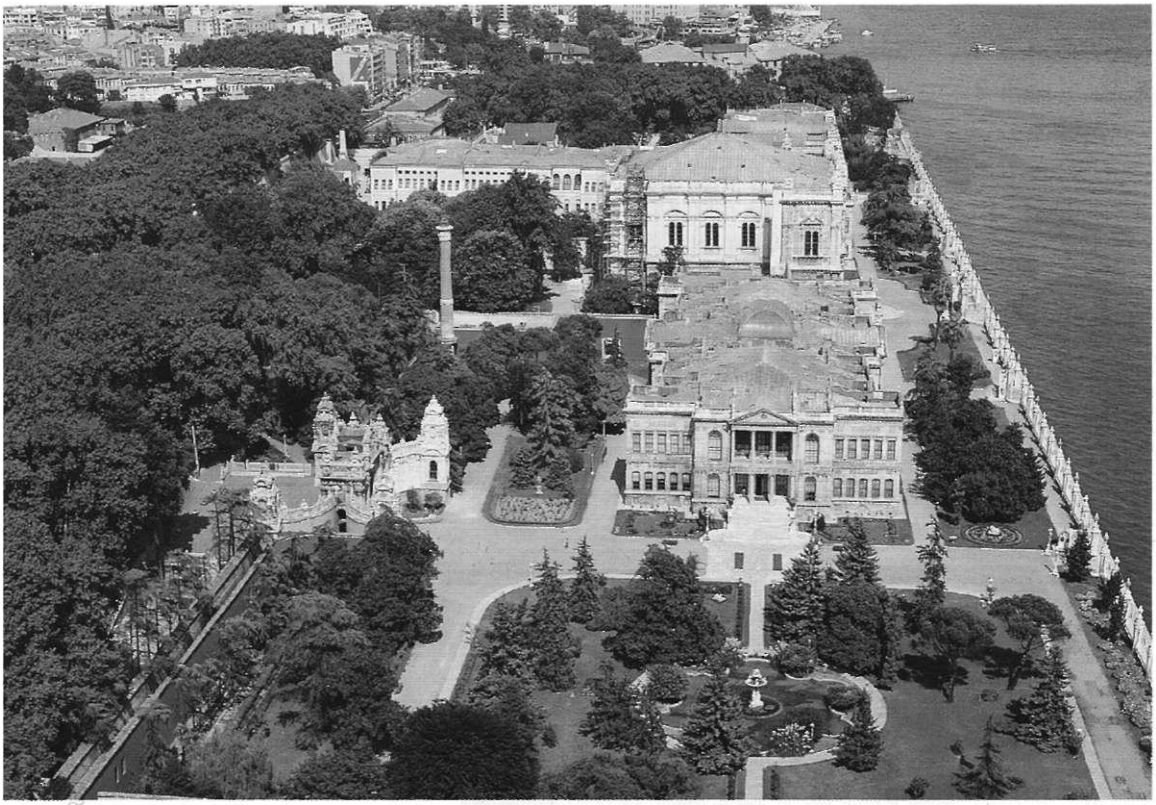

Dolmabahçe Sarayı'na güneyden bakış. *Gürol Kara*

yana çekilmiş ve denize paralel ana eksen üzerinde görsel akış kuvvetlendirilmiştir. Böylece denize dik yerleştirilmiş hacme denize paralel bir görsel vurgu getirilmiş; boyutlandırma ile algı arasında bir gerilim yaratılmıştır. Ancak bu hacmin örtüsü ve kolon, pilastr, kemer vb mimari öğeler için seçilen biçimler, barok mekân düzenini tamamlamaktan uzaktır. Strüktür sisteminin düz atkılı oluşundan ötürü örtü, kolonları bağlayan kirişlerle bölünmüş kasetler biçimindedir. Duvarlar, kolonlarla bütünleşen açık ve'net çizgileri olan pilastr ve korniş öğeleriyle işlenmiştir. Sonuçta böylesine açık bir geometrik çizgileme mekânın barok özellikleri ile çelişmektedir.

Pilastrlarla bölünmüş duvar yüzeyleri düzdür. Köşelerdeki fayans şömineler ve üstlerindeki kristal dolgu dışında yalnızca tavanda dekorasyon vardır. Buradaki dekorasyon dikdörtgen bir çerçeveleme içindedir; göbek veya şeritler halinde yerleştirilmiş barok kıvrım dallar, kartuşlar, deniz kabuklan vb motiflerden oluşan bir bezemedir.

İçinde kristal merdivenin bulunduğu ikinci plan birimi, Resmi Daire'nin çekirdeği durumundadır. Ancak zemin katta merdiven iki tarafta da duvar içine alınmış olduğundan ve binanm öbür kısımlarıyla bağlantı verandalı yan geçitlerle sağlandığından bu katta orta sofa yoktur veya merdivenle birleşmiştir.

Üçüncü plan birimi, yine denize dik doğrultuda yerleştirilmiş bir merkez holü ile köşe odalarından oluşmaktadır. Hol, oval planlıdır. İkişer kolonla ayrılmış yan sahmlarda simetrik olarak bahçe ve deniz girişleri düzenlenmiştir. Burada yükseltilmiş bodrum üzerinde giriş katına ulaşmak üzere çift kollu eliptik birer merdiven vardır.

Salonun oval biçimi, dikdörtgenin uzun kenarlarının ortalarında hafif eğrilendirilmesiyle elde edilmiştir. Bu hafif içbükeylik, salonun bir tarafından kemer içlerine yerleştirilmiş büyük ve yüksek aynalarla bir kez daha yansıtılarak vurgulanmıştır. Bu optik oyun, öteki tarafta geriye çekilmiş kolonlarla sürdürülmüştür. İçbükey bir çizgi üzerindeki kolonlar arkalarmda kalan mekânla orta mekân arasındaki sının kaypaklaştırmaktadır. Resmi Daire'nin üst katı, giriş katındakine benzer bir kompozisyon gösterir.

Süfera (Elçiler) Salonu, Dolmabahçe Sarayimn en görkemli mekânlarından biridir. Birbirine dik iki eksen üzerinde açılan sahınlarla genişletilmiş merkezi planlı bir hacimdir. Her iki doğrultunun birbirine eş bir açılımı vardır; boyut olarak da uçtan uca aynı uzunluktadır. Fakat iki yan şahın kolonlarla ayrılmış olduğu için planda uzunlamasına bir mekân gelişimi öne çıkmış görünmektedir. Buna karşılık örtüde enlemesine yerleştirilmiş bir tavan bölümlemesi vardır. Zeminde ve tavanda karşıt doğrultular veren ve yine mekânsal bir gerilim yaratan bu düzenleme, mekân özelliklerinin kavranmasına bir şaşırtmaca getirerek salonun lüksünün ve dekorasyonun çarpıcılığmın öncelik kazanmasına yol açmaktadır. Altın varaklarla işlenip zenginleştirilmiş dekorasyonun kendini empoze ettiği bu düzenlemede geriye itilmiş gibi görünse de yan sahınlann büyütüp çoğalttığı mekân değerleri, kullanılan geleneksel şemanın potansiyeline işaret etmektedir.

Tavan kare kasetler içinde barok kıvrım dallardan oluşan göbek, kartuş, rozetlerle bezelidir. Çerçeveler akant yap-

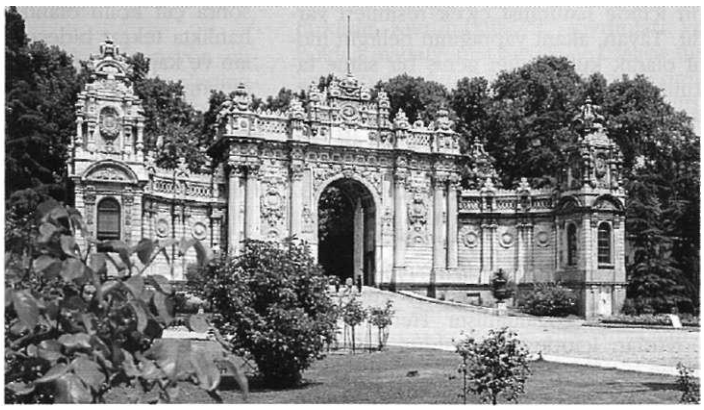

Saltanat Kapısı'nın bahçeden görünümü. *Ahmet Kuzik*

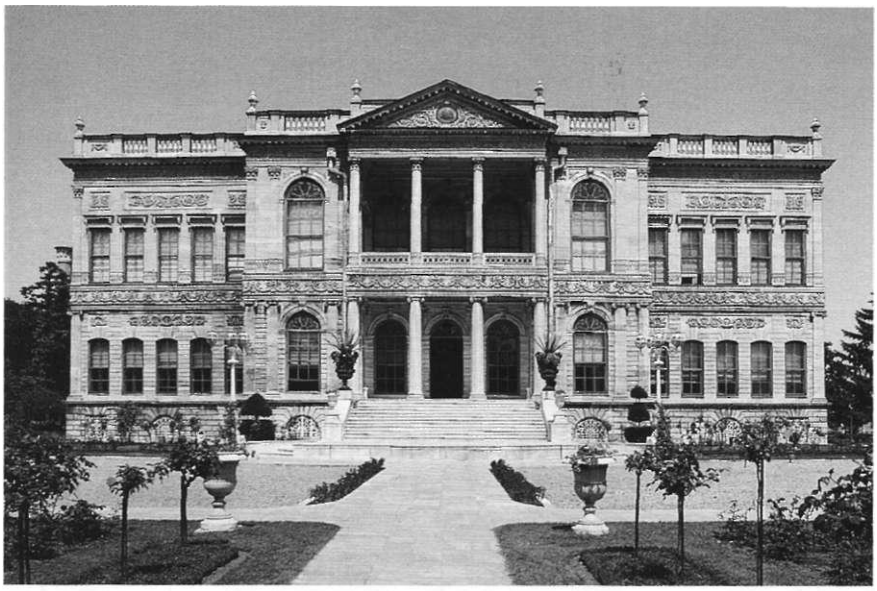

Resmi Daire'nin güney cephesinden görünümü (üstte) ve deniz (doğu) cephesinden ayrıntı. *Fotoğraflar Erkin Emiroğlu*

rağı, meandr, dolama, yumurta dizisi şeritleriyle yapılmış ve tümü altınla işlenmiştir.

Süfera Salonu'na açılan köşe odaları da büyük bir lüks ve özenle bezenmiş ve döşenmiştir. Kırmızı salon olarak tanınmış olanı, denize doğru uzanan dikdörtgen planlı bir hacimdir. Sultanın elçileri kabul etmesi için hazırlanmış olan salon, kırmızı rengin ve altın işlemenin abarttığı bir lüks ve gösterişi sergilemektedir. Ortası dikdörtgen ve çevresi karelerle bölümlenmiş olan tavanda kartuşların içinde natüralist çiçek resimleri vardır. Tavan, akant yaprağınm belirgin motif olarak kullanıldığı geniş bir silme takımıyla duvarlara bağlanmaktadır. Duvarlar ise, boş alan bırakılmaksızın bezeme motifleri veya çiçeklerle süslenmiştir.

Öbür köşe odasında da aynı lüks ve süsleme tutkusu görülmektedir. Bu odada bezeme ve çiçek resimlerine ek olarak duvarlara yanılsama tekniğinde perspektifli tül ve dantel perde resimleri yapılmış ve büyük boy aynalarla yoğun süsleme daha da çoğaltılmıştır. Her iki salon, boyutları içinde düşünüldüğünde aşırı gelen bir süs yükü taşımaktadır.

Büyük kristal merdiven, Resmi Daire'nin iki plan birimini birleştirip bütünleyen bir çekirdek mekândır. Merdiven denize paralel bir dikdörtgen hacim içine yerleştirilmiş, Resmi Daire'nin her iki salonuna da bağlanan simetrik bir düzenlemedir. İki kolonun gerisinden başlayarak yükselen merdiven aslında çok geniş değildir. Ancak mimarm son derece usta ve profesyonel bir çözümü vardır: Merdiven, zeminde geniş tutulup orta sahanlığa doğru hafif bir eğrilikle daraltılmış, daha geniş ve uzun görünmesi sağlanmıştır. Bu eğrilikle birlikte sahanlıktan sonra çift kollu olarak çıkan ve üst sahanlıkta tekrar birleşen merdivenin, açılan ve kapanan görünümüyle son derece devingen bir perspektif sağlanmıştır.

Merdivenin ünlü Baccarat kristalinden korkuluğu, bu mekânın görkemli dekorasyonunun yalnızca bir parçasıdır. Kalın ahşap bordürlü barok üslupta sarmal biçimli som kristal parçalardan oluşan korkuluk, yalnız merdiveni değil merdiven evinin dikdörtgenini de çevrelemektedir. Duvarlar stuka tekniğinde bezelidir. Pahalı mermerlerden yapılmış kolonlar, korkuluk düzeyine kadar ayrıca altın yaldızla bezelidir.

Bu katm, büyüklük, zenginlik ve gösterişli donanım taşıyan bir başka mekânı, Süfera Salonu ile simetrik konumda olan ve "Zülvecheyn" (iki cepheli) adıyla anılan salondur. Bahçeye ve denize açılan yan mekânların eklenmesiyle denize dik doğrultuda gelişmiş bir salon olarak biçimlenmiştir. Zülvecheyn Salon'un orta mekânı, bir dikdörtgenin kenarlarının içbükeyleştirilmesiyle ovale dönüştürülmüştür. Ama dikdörtgenin kenarları belirgin olarak durmaktadır. Bu nedenle orta mekânda sınırları hafif bir belirsizlikle kaydıran içbükeylik, köşelerde katı bir biçimde tutulmaktadır.

Resmi Daire'nin belirli bir bütünlük içinde bitiminden sonra kendi başına özgül bir yapı olan Muayede Salonu'na kadar olan alanda bağlantıyı sağlayan ve özel kullanıma ayrılmış bir ara bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, Camlı Köşk'e bağlanan uzun geçitle ayrılmış olan Kuşluk Bahçesi tarafında kalmaktadır. Belirli bir plan tipine uymayan, daha çok koridor ve servis merdivenleri için kullanılan bir alandır. Bu alanın, çok sayıda dirsek yaparak dolaşan koridorları, sırt sırta merdivenler ve aydınlıklarla, karışık ve çözümlenmemiş bir plam vardır.

Hünkâr Hamamı-. Tek bir koridor üzerinde birbirinden geçilen üç hacimden oluşan bir dairedir. Koridor üzerindeki ilk oda, bir dinlenme salonudur. Yanılsamalı mimari öğe resimleriyle bezeli bir tavan dekorasyonu vardır. Asıl hamam kısmı, biri soğukluk öbürü sıcaklık olarak düzenlenmiş iki küçük hacimdir. Soğukluk çok sade bir mekândır. Sıcaklık ise tümüyle bej üzerine pembe damarlı albatr ile inşa edilmiştir.

Sıcaklıkta duvarlar, dikkat ve özenle bir dış cephe duvarı gibi biçimlendirilmiş; duvar üçe bölünerek eksenlere kurna veya kapı ve pencere gelecek biçimde çerçeveler düzenlenmiştir. Çerçeveler ince dekoratif kolonetlerle ayrılmaktadır. Kolonlara, taban ve başlıkta stilize akant yaprakları işlenmiştir. Çerçevelerin içinde kurdeleli çiçek çelenkleri, kartuşlar vardır. Duvar düzenlemesini bitiren frizde kıvrım dal kuşağı ayrıca çiçeklerle zenginleştirilmiştir.

Hamam, mimarlığın en şaşırtıcı fantezilerinden birini gerçekleştirerek bir metal+cam örtüyle örtülmüştür. Tekne tonoz biçimindeki örtü, köşegenleri bağlayan, ayrıca kenarlara paralel ve dik bağlantılarla elde edilen metal çerçevelere yerleştirilmiş camdan yapılmıştır. Bütün metal öğeler, boş bir nokta bırakmaksızın süslenmiştir. İçine yumurta motifi oturtulmuş "C" kıvrımları, karşılıklı kıvrım dallar arasında küçük madalyonlar, küçük deniz kabukları, küçük akant yaprakları, volütler, güller ve bir dolu çiçek bu metal yapımı bezemektedir.

Muayede Salonu-. Dıştan dışa 25x37 m boyutunda kareye yakın bir altyapı üzerinde içeriden kubbeyle, dışarıdan çatıyla örtülü bir binadır. Taşıyıcı strüktür olarak dört ayağa oturan merkezi bir şeması vardır. Ancak zeminde, kareye yakın dikdörtgen bir orta mekân veren bir plan

Resmi Daire'deki kristal merdiven (solda), Muayede Salonu kubbesi (en üstte) ve Valide Sultan Odası'nın tavan süslemesi (üstte).
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu

şeması kullanılmıştır. Böylece örtünün biçimi ve strüktürü ile altyapısı birbirinden farklı iki şema üzerinde geliştirilmiş olmaktadır. Üstelik farklılık şemalar düzeyinde kalmamış, mimari öğelerin biçim ve kullanılışı, mekânın örgütlenmesi, yüzeyin ele alınması ve dekorasyon anlayışına kadar uzanmış görünmektedir.

Giriş katı düzeyindeki (yaklaşık 4,62 m kotundaki) plan, denize dik eksen üzerinde uzunlamasına dikdörtgen bir orta mekân ile iki yandaki çevre koridorları ve köşe odalarından oluşmaktadır. Dış duvarlar her kenarda beşer eşit parça elde etmek üzere bölümlenmiş, yanlar çevre koridoruna ayrılarak ortada 3x6 modüllü bir alan elde edilmiştir. Bu orta mekân, duvar tarafında, önlerinde birer kolon çifti bulunan taşıyıcılar ve aralarındaki nişlerle çevrilidir. Yanlarda çevre koridorundan dörtlü kolon gruplanyla ayrılır. Orta mekânın sınırlan bu kolonlar ve onları bağlayan kemerlerle; üstte de galeri korkuluğuyla sonlanan korniş tarafından belirlenmiştir.

Kemerler, duvarda dairesel nişlere açılmaktadır. Bu eğrisel ve geriye çekilmiş yüzeyler, orta mekânı genişlemeye açık tutmaktadır. Ayrıca kemerler kademeli yapıldığından nişler, derinlik veren bir perspektif içinde algılanmaktadır.

Çevre koridorları, Muayede Salonu'nun ilgi çekici düzenlemelerinden biridir. Planda orta mekânın yanlara doğru açılışını sağlayan, haçvari bir şemaya doğru çeken ve örtünün merkezi kuruluşunu hazırlayan bir ara hacimdir. Çevre koridoru, bahçe tarafından daire planlı odalara açılmaktadır. Plandaki yeri bakımından küçük bir şapel gibi olan oda, büyük kapı ve pencereleriyle dışa açılmaktadır. Çok yüksek tamburlar üstündeki kubbeleri, mimari perspektifli resimlerle süslüdür.

Ana mekânın üstündeki örtü, ortadaki büyük kubbeyle onu yanlara açan dört büyük ve geniş karınlı kemerden oluşmaktadır. Taşıyıcı kemerler geniş tutularak, örtü düzeyinde haç planlı bir şema elde edilmiştir. Yakındoğu ve Akdeniz kültürlerinin klasik geleneğinde geçerliliğini hep korumuş olan bu şema, Muayede Salonu'nda çok farklı biçim ve ilişkilerle kullanılmıştır.

Muayede Salonu'ndaki dekorasyon, mimari öğelerin ve mekânın düzenlenmesinde görülen ve karşıtlıkların etkisini kullanan anlayışa uygun olarak seçilmiş görünmektedir. Altyapı kesiminde, mimari öğelerin klasik biçimlerini değiştirmeyen yüzey bezemesi niteliğinde soyut bir süsleme kullanılmıştır. Bu altın varak işlemenin egemen olduğu ve kahverengi-bej ile san-bej tonların eşlik ettiği az renkli ama çok zengin bir bezemedir. Stilize akant yaprakları, yumurta veya meandr motifli şeritler, kıvrım dallı küçük göbek motifleri, rozetler, bu bezemenin başlıca öğeleridir. Duvar yüzeylerinde stuka tekniğinde yapılmış mermer görünümlü ve dikdörtgen bileşiminden oluşan panolar vardır.

Muayede Salonu'nda altyapı kesiminde dekoratif ilgi, özellikle başlık, friz ve tablalarda yoğunlaşmıştır. Kompozit başlıklar özel bir özenle çalışılmış görünmektedir: Başlığın İyonik volütlerinin ortasından bir püskül sarkıtılmıştır. Volütlerin arasmda deniz kabuğu iyice büyük tutulmuş; ince damarlarla ve uçları kıvrılarak çiçek görünümü verilmiş; altı ayrıca bir çiçek salkımıyla çevrilmiştir. Akant yaprakları damarlı, çok kıvrımlı ve taşkındır. Frizdeki rozetlerin yaprakları da yine kıvrımlı ve serbest büklümlüdür.

Örtü kesiminin süslemesi, altyapının yüklü, yer yer taşkın ama klasik çizgilerle denetlenen stilize dekorasyonundan çok farklıdır. Kıvrım dalla, "C" kıvrımları, kabuklar, madalyonlar örtüde de başlıca süsleme motifleridir. Ama gölge ve derinlik verilmiş, hacimlendirilmiş, renklendirilmiş ve resimsi yapılmıştır. Naturalist çiçek demetleri, sarkıtma perdeler, şamdan ve vazolar katılmış ve daha önemlisi mimari perspektif süslemenin ana figürü olmuştur.

Kubbe eteğinde, aralarına akant yaprakları yerleştirilmiş takoz dizilerinden bir korniş ve dantela görünümlü bir etek bezemesi vardır. Kubbe yüzeyi bir mimari figürü canlandıran dekorasyonla kaplanmıştır. Bu dekor, daire planlı, üç katlı

ve kubbeyle örtülü simgesel bir yapıyı canlandıran bir kompozisyondur. Cennet ve gökkube imgelerine referans veren komposizyon, sekiz kemerli bir baldakeni resmetmektedir.

Dolmabahçe Sarayinm dekorasyonunda pek çok tanınmış sanatçının çalıştığı bilinmektedir. Ama altyapı ile örtü kesiminin dekorasyonlarının betimlenen farkının neye veya kime bağlı olduğu dekorasyon programının içeriği vb bilinmemektedir.

Hususi Daire: Hünkâr dairesi ve haremi içeren Hususi Daire bölümü, plan şeması, mekân örgütlenişi ve iç dolaşım açısından Dolmabahçe Sarayının en karmaşık kesimidir. Karmaşıklık, Osmanlı sarayının özgül yaşam biçiminin gerektirdiği mekân örgütlenmesinin, belirli normlara uyan klasik cephe zarfı içinde düzenlenmek istenmesinden çıkmaktadır.

Harem bölümü, denize dik doğrultuda yerleştirilmiş ve sarayla "L" biçiminde birleşen bir kitledir. Haremin sade ve rasyonel bir planı vardır. Büyük ortak mekânlar ve kapalı özel daireler isteyen program, net bir biçimde uygulanmıştır. Ortak mekânlar ortaya alınıp birbirine çift koridorlarla bağlanmış, aralarına servis ve aydınlık hacimleri yerleştirilmiştir. Kapalı ve kendi içinde bağlantılı, bir tür dubleks daire veya süit niteliğinde düzenlenen özel daireler yanlara alınmıştır.

Hususi Daire bölümünde altlı üstlü beşer tane büyük orta salon vardır. Üçüncü yalı kapısının karşısından girilen ve valide sultana ait olan bölümde, giriş holü, deniz ve bahçe tarafmda birer büyük oval merdivenin yer aldığı bir hacimdir. "Harem Taşlığı" olarak adlandırılan bu holün güney tarafında büyük harem merdiveni bulunmaktadır. Geniş bir merdiven evinin içine yerleştirilmiş olan yarım daire planlı ve çift kollu merdiven, özenli yapımı ve mimari öğe resimlerinden oluşan dekorasyonu ile tanınmaktadır.

Sarayın hünkâr dairesi bölümündeki iki büyük salon, dekorasyonlarının hâkim renginden ötürü "Mavi Salon" ve "Pembe Salon" olarak anılmaktadır. Hususi Daire'nin tören mekânı ve sultamn ailesiyle özel günlerde toplandığı yer olan "Mavi Salon", lüksü ve dekorasyonu ile Süfera Salonu'nun benzeridir. Tavandaki kare ve dikdörtgen çerçeveleme içine manzara resimleri yapılmıştır. Salon, denize ve bahçeye açılan eyvan görünümlü çıkmalarla genişletilmiştir. "Pembe Salon", sarayın öteki salonlarından farklı olarak kapalı ve tek bir mekândan ibarettir. Denize bakan geniş terasa açılan pencerelerinin aydınlığını çoğaltan büyük ve yüksek aynalarla donanmış, duvarlarında mimari perspektifli resimler olan bir mekândır.

Harem kanadının orta mekânları, binanın ekseni üzerine dizilmiş, birbirine bağlı dikdörtgen salonlardır. Karşılıklı büyük merdivenlerle ayrıca genişletilmiştir. Tümünün köşeleri toskan başlıklı, düz gövdeli yassı pilastrlarla belirtilmiştir. Tavanlarda geometrik çerçeveleme yapılmış: gölgeli kıvrım dallardan oluşan zemin bezemesi üstüne kartuşlar içinde çiçek resimleri işlenmiştir.

Özel daireler, bir antreye bağlanmış genellikle üç odadan ve içeride küçük bir aydınlığa bakan servis hacminden meydana gelmektedir. Dairelerinin bir kısmı kendi içinde iki katlıdır. Antre kapısı, büyük salonları birbirine bağlayan koridora açılmaktadır. Harem kanadında bu plan şemasma sahip on tane özel daire bulunmaktadır. Denize bakan kanattaki özel dairelerde, saray hiyerarşisine bağlı olarak alternatif şemalar da da vardır.

Yapım Özellikleri: Dolmabahçe Sarayı ve önemli müştemilat binaları denizden doldurulmuş, kısmen meşe kazıklar çakılarak üzerine yatay olarak döşenmiş çok sağlam horasan harçlı bir döşek üzerine inşa edilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı yarı kagir bir yapıdır. Sarayın beden duvarları taştan yapılmıştır. İç duvarlar tuğla, döşemeler ahşaptır. Özelliği olan örtüler dışmda çatı ahşap ve çatı örtüsü kurşundur. Muayede Salonu'nun basık kubbesi ise dışarıdan tersten bir metal strüktürle asılmıştır. Muayede Salonu'ndaki 5,5 tonluk büyük avize bu askı sistemine bağlıdır. Saraym kanalizasyonunda o günün ileri teknikleri kullanılarak denizin kirlenmesi önlenmiştir. Yağmur suları sırlı künklerle duvar içlerinden indirilmiştir.

Mobilya ve döşemelerin korunması amacıyla deniz ve batı cephesindeki pencerelere, saraym camhanesinde özel olarak yaptırılan ve güneş ışınlarını süzen eflatun renkli camlar takılmıştır.

Bibi. X. Ağat, ***Boğaziçinin Turistik Etüdü,*** İst., 1963; Amicis, ***İstanbul;*** Arseven, ***Sanat Ansiklopedisi,*** N. Atasoy, ***Avrupa Sanatı,*** İst., 1985; A. Batur, "Dolmabahçe Sarayı", ***TCTA;*** M. Cezar. ***Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,*** İst., 1972; D. Coşansel, "19. Yüzyıl Mimarlığı İçinde Dolmabahçe Sarayı'mn Yeri", (İTÜ yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1991; S. Denel, ***Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım, Dış Mekanlarda Değişim Nedenleri,*** Ankara, 1982; İnciciyan, ***İstanbul;*** Y. O. Ege, ***Dolmabahçe Sarayı Dış ve İç Süslemesi,*** Ankara, 1990; Eldem, ***Köşkler ve Kasırlar;*** Aslanoğlu-Evyapan, ***Eski Türk Bahçeleri;*** Eyice, ***Boğaziçi;*** T. Gautier, ***Constantinople,*** Paris, 1904; M. T. Gökbilgin, "Tarihte Boğaziçi", ***LA,*** II; Ç. Gülersoy, ***Dolmabahçe,*** lst., 1972; H. Gülsüm, "Mimar Vedat Bey ve Dolmabahçe Sarayı", (İÜ yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1990; Karal, ***Osmanlı Tarihi,*** V; R. E. Koçu, "Beşiktaş Sahil Sarayları", ***İSTA;*** Melling, ***Voyage; Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri,*** lst., 1985; H. von Moltke, ***Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,*** Ankara, 1960; İ. Ortaylı, ***İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,*** İst., 1983; Z. Payzın, ***Dolmabahçe Sarayları İçin Fonksiyon Çözümü Önerisi,*** Ankara, 1977; Sözen, ***Mimar Sinan;*** M. Sözen, ***Devletin Evi Saray,*** İst., 1991; Şehsuvaroğlu. ***Boğaziçi.***

AFİFE BATUR

DOLMABAHÇE SAKAYI TİYATROSU

Abdülmecid(-0 (hd 1839-1861) tarafından Dolmabahçe Sarayinda yaptırılmış tiyatro.

Abdülmecid operaya meraklıydı ve ara sıra Beyoğlu'nda Naum Tiyatrosu'na opera seyretmeye gidiyordu. Bu merak onu, yeni sarayına (Dolmabahçe Sarayı), Avrupa saraylarında olduğu gibi bir tiyatro binası yaptırmaya kadar götürdü. Dieterle ve Hammond adlı iki mimarın projesi üzerine inşa edilen binanın iç tezyinatı Sechan tarafından yapıldı. Sechan, Paris Operasimn dekoratörüydü; Dolmabahçe Sarayı'nda Abdülmecid'in dairesinin tezyinatını yapmış, çok beğenildiği için kendisine dördüncü dereceden bir kıt'a nişan verilmişti.

Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nda diplomatik yemeklerin verilebileceği 28x14 m ebadmda büyük bir salon bulunmaktaydı. Salonun bütün duvarları 2,5 m yüksekliğine kadar oymalı ahşap lambri ve lambrinin üstü, kornişe kadar kabartma ve yaldızlı deri kaplıydı. Salonun dört tarafında 12 pencere ve geniş taraflarının ortasında 2 kocaman kapı bulunuyordu. Kapıların tepe taçları yuvarlak bir pencere şeklinde bronz bir şebeke ile kaplı idiler. Bunların bir tanesinin arkasında, padişahın kendini göstermeden salondaki toplantıları seyredebilmesi için bir mahfe!, diğerinin arkasında orkestranın salondan görünmeden çalabilmesi için bir yer bulunmaktaydı. Salonu, kesme kristalden 11 büyük avize ile Çin vazolarının üzerindeki kollu şamdanlar, havagazı ile aydınlatmaktaydı. Üst katta padişahın büyük bir dairesi vardı. Buradan, padişah locasına geçilirdi. Locanın arkasındaki 2 odadan birinde, hareme çıkan döner merdiven bulunmaktaydı. Zengin bir şekilde döşenmiş olan tiyatro kısmı ise, parter ve locaların bulunduğu zemin kat, gene locaların bulunduğu birinci kat ve harem katından ibaretti. Harem katı, önü kafesle kaplı tek bir loca şeklindeydi. 300 kişilik parter, gelincik kırmızısı kumaş kaplı koltuklarla döşenmişti. Sahne, zamanının en mükemmel makineleri ile donanmıştı. Sechan, birkaç o-

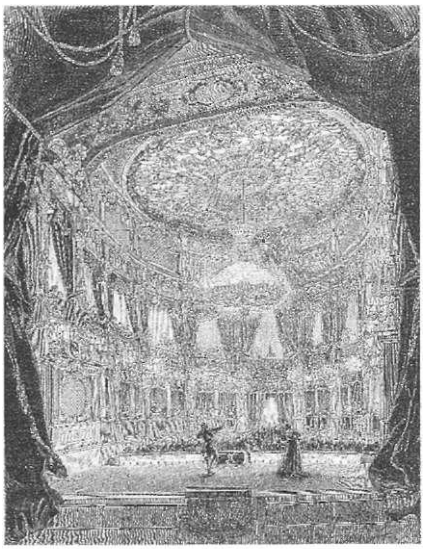

M. Hammont'un desenine göre Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nun salonundan bir görünüm, 19. yy.
Suha Umur fotoğraf koleksiyonu

1930'ların başında Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu'nu ve çevresini gösteren bir fotoğraf. *Salâhaddin Giz*

peranm dekorlarını da hazırlamış bulunmaktaydı.

Saray tiyatrosunun resmi açılışı 12 Ocak 1859'da yapıldı. Bu merasimde padişahtan başka, şehzadeler, bütün saray halkı, sadrazam, nazırlar, hükümetin ileri gelenleri ile yabancı devletlerin elçileri hazır bulundu. Naum Tiyatrosu ekibi tarafından verilen temsil, Luigi Ricci'nin "Scaramuccia" operasının iki perdesi ile başladı. Perde arasmda Padovani (orkestranın kemancısı) kendi bestelemiş olduğu bir parçayı çaldı. Temsil, "Chasse de Diane" balesi ile sona erdi. Bundan sonra, Naum Tiyatrosu artistieri sık sık davet edilerek saray tiyatrosunda da temsiller verdiler. Bu temsillere saray ve hükümet erkânının yanında, elçiler ve Beyoğlu sosyetesinin ileri gelenleri de eşleri ile birlikte davet ediliyordu. Gayrimüslimler, eşleri ile parterde otururken, harem kadınları, temsilleri kafesin arkasından seyrediyorlardı.

Saray tiyatrosu açıldıktan sonra, Muzıka-i Hümayun Mektebi talebeleri, saray orkestrası ve saraydaki amatörler, sarayın sahne haline getirilmiş bir odasında verdikleri temsilleri artık saray tiyatrosunda oynamaya başladılar. Saray tiyatrosu aynı zamanda Muzıka-i Hümayun Mektebi'nin tatbikat sahnesi gibi çalıştı.

Saray tiyatrosunun çok kısa olan ömrü, istanbul'un sanat hayatına birçok yenilik getirdi. Hattâ burada bir resim sergisi de açıldı. Saray tiyatrosunda müzikli oyunların yanında Türkçe tiyatro eserleri de yazıldı ve oynandı. İlk Türk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*'ni, Şinasi, saray tiyatrosunda oynanmak üzere yazmıştır.

1863'te çıkan bir yangında saray tiyatrosunun içi kısmen yandı, bir daha tamir edilemedi. Bina uzun zaman harap bir halde kaldı. Daha sonra tütün deposu olarak kullanıldı. **1939**'da Ayaspaşa-Dolmabahçe yolu düzenlenirken güzergâh üzerinde kaldığı için yıktırıldı. Binadan bugüne hiçbir iz kalmadı.

SUHA UMUR

DOLMABAHÇE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Özellikle Ada yolcuları tarafından çok sevilen bahçe tipi ekspres vapurlardan biridk. Fenerbahçe adlı bir de eşi vardır. 1953'te İngiltere'de Denny Dumbarton tezgâhlarında inşa edildi. 2 Nisan 1953 günü hizmete girdi. **994** grostonluk olup **76,86** m boyunda, 12,08 m genişliğinde, 3**,73** m derinliğindeydi. Her biri 1.500 beygirgücünde iki adet Denny Sulzer motoru olup, çift uskurluydu. Saatte rahatça 17-18 mil hız yapabiliyordu. Köprü-Kadıköy, Köprü-Adalar-Yalova, Kabataş-Yalova, Kabataş-Çmarcık hatlarında çalıştırıldı.

Bu vapurlarla Adalar ve Yalova'ya ekspres seferlerinin başlatılmasıyla Ada yolculuğu bir saate indi. Üst güvertesindeki "kış bahçesi" adı verilen hasır koltukların yer aldığı salonda, bir yenilik olmak üzere hafif içkilerin bulunduğu bir de barı vardı. Bir başka özelliği de kaptan köprüsünün gerisinde, bacanın arka kısmında, yolcular için açık bir güvertesi daha bulunmasıydı. Başlangıçta burada tek kişilik koltuklara oturulurken, sonraları giderek sayısı artan yolculara yer açmak amacıyla bu koltuklar kaldırılarak yerine sabit tahta sıralar yerleştirildi. **1993** sonbaharında hizmetten alınarak Haliç'te Hasköy Tersanesi'ne bağlandı.

ESER TUTEL

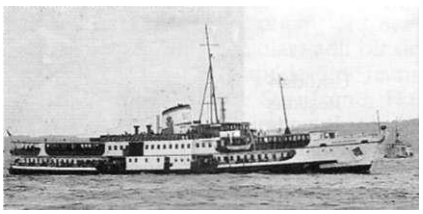

Dolmabahçe Vapuru
Eser Tutel

DOLMUŞ

İstanbul'da gelişmiş bir kent içi ulaşım olgusu. Küçük özel girişimciler eliyle, belli hatlarda, yönetimce belirlenmiş fiyatlarla, önceden belirlenmiş bir zaman çizelgesine bağlı olmadan, dolunca kalkan, toplutaşıma araçlarından daha küçük araçlarla gerçekleştirilen kent içi yolcu taşımacılığı "dolmuş" olarak adlandırılır. Dolmuş hatlarının başlangıç ve sonuç noktalarıyla ara durakları belirlenmiş olmasına karşın, dolmuş sürücüleri ara duraklara ilişkin kurallara dikkat etmeyerek, yolcunun talebine bağlı olarak hat üstünde her noktada yolcu alma ve indirme eğilimi taşırlar.

Dolmuşun bir diğer anlamı ise yukarıdaki amaç için geliştirilmiş bir araç olmasıdır. Dolmuşların çoğu İstanbul oto tamirhanelerinde, eski model büyük otomobillerin ortasına bir sıra daha eklenerek 7 kişilik hale getirilmeleriyle elde edilmişlerdir. Ancak bunların sayıları gün

Kadıköy-Bostancı hattında çalışan dolmuşlar Kadıköy iskele meydanında yolcularını bekliyor. *Elif Erim, 1990*

geçtikçe azalmakta, yerlerini minibüs ve midibüsler almaktadır.

"Dolmuş" sözcüğü, daha motorlu araçlar İstanbul'a girmeden ortaya çıkmıştır. Şemseddin Sami Bey'in *Kamus-ı Türkt* sinde dolmuş, iskelede doluncaya kadar bekleyerek, dolunca hareket eden, narh ile yolcu taşıyan nöbet kayığı olarak tanımlanmıştır. İstanbul'da ilk taksi-dolmuşlar ise 1930'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Taksi-dolmuşlarm bu ilk ortaya çıkışı, tramvay gibi toplutaşıma araçlarının yetersiz kalması yüzünden değil, ekonomik bunalımın, taksi müşterilerini, bir araya gelerek taksi ücretlerini bölüşmeye zorlamasından kaynaklanmıştır.

Taksi-dolmuşlarm gelişmesi 1945 sonrasında olmuş, kamu toplutaşıma araçlarında İstanbul'un nüfus artışının hızlanmasının yarattığı kent içi yolculuk taleplerini karşılayacak düzeyde kapasite artışı sağlanamayınca, doğan açık, taksi-dolmuşlarca karşılanmaya başlanmıştır. Kent içi karayolu ile yolcu taşımacılığı 1950'de yüzde 9,6'sı, 1955'te yüzde 20,2' si taksi-dolmuşlarca yapılmıştır. Bu dönemde dolmuş haüarımn kurulmasıyla dolmuş işletmeciliği denetim altına alınmaya çalışılmış; böylece dolmuş taşımacılığı toplutaşımacılığa benzer bazı özellikler edinmeye başlamıştır. İlk kurulan düzenli dolmuş hattı, Taksim-Karaköy hattı olmuştur. Hatların oluşmaya başlamasıyla birlikte otomobilden bozma 7 kişilik dolmuş araçları da ortaya çıkmıştır; 1954'ten sonra dolmuş taşıma ücretleri, hatlara göre, resmi tarifelerle saptanmaya başlamıştır.

1950'li yılların sonunda, önce ithal edilen 11 kişilik minibüslerin dolmuş biçiminde çalışmaya başladıkları görülmüş; 1961'de Ford minibüslerin Otosan tarafından üretilmeye başlamasıyla birlikte İstanbul'da minibüs sayısı hızla artmıştır. 1960'ta 200 olan minibüs sayısı 1965'te 1.700'e ulaşmış; 1965'te kent içi yolculukların yüzde 30,2'si taksi-dolmuş ve dolmuşlarla, yüzde 17,Ti de minibüslerle yapılmış, kent içi yolcu taşımacılığında dolmuş türü işletmecilik hâkim hale gelmiştir. 1966'da taksi, dolmuş ve minibüs sayıları dondurulduğunda kentte 15.203 taksi, 705 sarı bantlı dolmuş ve 3.269 minibüs bulunuyor, taksilerin yüzde 80'i taksi-dolmuş olarak çalışıyordu.

Minibüsün girişiyle, dolmuş ve minibüs haüarı arasında bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Kentin ana meydanlarından kalkan, diğer ana meydanlara kadar uzanan hatlarda taksi-dolmuş ve dolmuşlar çalışırken, minibüsler kentin ana meydanlarından kalkan, gecekondu alanlarına kadar uzanan hatlar üzerinde çalışıyorlardı. 1970'te dolmuş hatlarının sayısı **296** iken, 19 minibüs hattı bulunuyordu. Taksi-dolmuş hatları genellikle kent merkezindeki kısa hatlar iken, minibüs hatları kentin çevresine açılan uzun hatlardı. Aynı yıl kent içi yolculukların yüzde 25,9' unu taksi-dolmuş ve dolmuşlar, yüzde 19,9'unu minibüsler taşıyordu. Minibüslerin devreye girmesiyle taksi-dolmuş ve dolmuş taşımacılığının göreli öneminde bir azalma olmuştur.

1970'li yuların başında, minibüs hatlarına 11 kişilik minibüslerin yerine 14 yolcu taşıyan midibüsler girmeye başlamıştır. 1975'te sayıları 300 kadar olan midibüsler 1980'li yıllann ortalarına doğru minibüslerin hemen hepsinin yerini almış bulunuyordu. İTÜ'de yapılan bir araştırmaya göre, 1982'de 57 hatta 3-690 midibüs-minibüs çalışıyordu. Talebin baskısı üzerine, 1983'ten itibaren midibüs plakalarının sayısı artırılmaya başlanmış; 1985 sonunda midibüs sayısı 5.654'e yükselmiş, bu araçlar kent içi yolcularm yüzde 22'sini taşımıştır. Plaka sayısındaki artışların yarattığı rant bölüşümü problemini çözmek için, 1980'li yılların sonunda, plakalar dernekleri aracılığıyla, açık artırma ile satılmaya başlanmış, elde edilen gelir daha önce midibüs çalıştırmakta olanlar arasında belli oranlarda paylaştırılmıştır.

Midibüslerin bu gelişmesine karşın daha çok kent içi meydanlar arasında işleyen dolmuş ve taksi-dolmuş hatlarında ve taşıdıkları yolcu miktarlarında 1965' ten itibaren sürekli bir gerileme gözlenmiştir. 1965'te taksi-dolmuşlarm kent içi kara taşımacılığı içindeki payı yüzde 30,2 iken, 1975'te yüzde 20,4'e, 1985'te yüzde 11,9'a düşmüştür. 1989 için yapılan bir tahmine göre ise taksi-dolmuş ve dolmuşlarm payı yüzde 8 düzeyine gerilemiştir. Bu çalışmaya göre 1989'da midibüslerin kent içi taşımacılıktaki göreli payında da yüzde 20'lere düşme görülmüştür. Bu gerilemeler bir yandan özel araba sahipliğinin yaygınlaşması, öte yandan diğer toplutaşıma araçlarına verilen önemin artması ve işyerlerinin çalışanlarına taşıma servisi sağlamasının yaygınlaşması dolayısıyladır.

1992 sonunda Sirkeci-Aksaray hızlı tramvayının Topkapiya ulaşmasından sonra 1993'te midibüslerin Topkapı'dan içeri girmesi yasaklanmış, midibüs hatları Topkapı'dan başlamak üzere yeniden düzenlenmiştir.

İstanbul'da dolmuş tipi işletme biçimi, günümüzde de esnek yapısıyla kentin gelişmesine ve toplutaşımacılıktaki ve özel araba sahipliğindeki gelişmelere kendisini uydurarak, yeni araçlarla, yeni alanlarda varlığını sürdürmektedir.

Bibi. H. İ. Şanlı, *Dolmuş-Minibüs System in İstanbul,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İst., 1981; İ. Tekeli-T. Okyay, *Dolmuşun Öyküsü,* Ankara, 1980; İ. Tekeli, "Yüzelli Yâda Toplu Ulaşım", *İstanbul,* S. 2 (Temmuz 1992), s. 18-28; K. Kafalı-K. Kutlu-N. Yayla, *İstanbul Kentiçi Ulaşım Planı Genel Ulaşım Etüdü,* İst., 1983-

İLHAN TEKELİ

DOLMUŞ MOTORLARI

İstanbul'da deniz ulaşımı kapsamında yolcu taşıyan ve özel kişilere ya da kooperatiflere ait küçük deniz teknelerine genel olarak verilen ad.

Boğaz ile iki parçaya ayrılmış, bir parçası da Haliç'le yeniden bölünmüş İstanbul'da kent sakinlerinin denizaşırı ulaşımlarında köprülerin ve şehir hatları vapur-

Üsküdar-Beşiktaş hattında çalışan bir dolmuş motoru Üsküdar dolmuş iskelesinde. *Nazım Timuroğlu, 1994*

larının yamsıra dolmuş motoriarı da azmsanmayacak bir yer tutmaktadır.

Kalkış iskelesinde bekleyip ancak dolduktan sonra hareket ettikleri için kendilerine "dolmuş" denilen kara ya da deniz taşıt araçlarmın kökeni 15. yy'da kıyılar arasında sefer yapan ve hususi olarak kiralanmayıp doluncaya değin bekleyen kayıklara dayanır. Zamanla dolmuş kayık seferleri gelişti, devlet tarafından denetim altına almdı. Nitekim, R. E. Koçu'nun tespit edebildiği Temmuz 1587 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre dolmuş kayıkları Haliç'te karşılıklı belirli iskeleler arasında, örneğin Eminönü'ndeki Çardak îskelesi'nden ya da Unkapanı'ndan, Sütlüce ve Hasköy'e, Fener'den Azapkapı'ya, Eminönü Balık Pazarı'ndan Galata'ya, Beşiktaş'a, Üsküdar'a ya da Beşiktaş'tan Üsküdar'a sefer yapıyorlardı ve fiyat tarifeleri Divan-ı Hümayun' ca belirleniyordu.

19. yy'da Haliç üzerinde ilk köprüler yapılınca, önceleri özel şahıslara ait olan ve üzerinden para ödenerek geçilen köprülerin işletmecileri ile kayıkçılar arasında uzun süren çekişmeler, kavgalar oldu. Örneğin bu ahşap köprülerden birisinin kayıkçılarca kundaklandığını ileri süren ya da bu savlara karşı çıkan kaynaklar bulunmaktadır (bak. Haliç köprüleri).

Ne var ki, Haliç üzerindeki köprülerin kalıcılaşmasından, Haliç'te vapur seferlerinin başlamasından sonra da Haliç iskeleleri arasında kiralık kayık ve dolmuş kayık seferlerine olan ihtiyaç sürdü.

Dolmuş kayıkları zamanla motorlu teknelere dönüştü ve deniz dolmuş motorları ortaya çıktı. Bu seferler, Kadıköy-Eminönü, Haydarpaşa-Kadıköy, Üsküdar-Beşiktaş, Üsküdar-Kabataş, Yeniköy-Beykoz, Eyüp-Sütlüce, Ayvansaray-Halıcıoğlu, Kasımpaşa-Eminönü vb çeşitli iskeleler arasında çok uzun süre devam etti. Boğaz'a asma köprülerin yapılmasından sonra Kadıköy-Eminönü arasındaki dolmuş motoru seferleri seyrekleşti. Bugün Haliç üzerindeki üç, Boğaz üzerindeki iki köprüye ve şehir hatları seferlerine rağmen, özellikle Üsküdar-Beşiktaş, Üsküdar-Kabataş, Üsküdar-Eminönü, Kadıköy-Eminönü, Beykoz-Yeniköy arasında dolmuş seferleri sürmektedir. Kadıköy-Eminönü arasındaki dolmuş motorları artık dolmuş özelliğinden de çıkarak, tarifeli seferler yapmaktadırlar.

İSTANBUL

DOMİNİKENLER

Dominiken tarikatı Kastilyalı San Domingo tarafından **1216**'da Toulouse'daki bir toplantıyla kurulmuş ve Papalıkça vaiz papazlar tarikatı olarak onaylanmıştı. Fransa, İspanya, İtalya, ingiltere başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde vaiz, misyoner, dinbilimci olarak faaliyet gösteren, yılda bir kez toplanıp yöneticilerini demokratik olarak seçen, herhangi bir alt birime değil, doğrudan doğruya tarikatın seçilmiş üst yöneticilerine bağlı olan, onlar tarafrndan gösterilen her yere ve göreve giden, birçok manastır ve din okulu açmış olan bir çeşit rahipler ordusu niteliğindeki Dominiken tarikatının en tanınmış isimleri 13. yy'ın ikinci yarısında ilahiyat ve felsefeyi telif etmesiyle -felsefeyi dinselleştirmesi, kilise taassubunu felsefeye, insan düşüncesine egemen kılmaya çalışmasıyla bilinen- Aquino'lu Tomassino ile onu yetiştirmiş olan Büyük Alberto (Albertus Magnus) idi. Gene aynı dönemde kendilerine papalık tarafından engizisyon görevi verilmişti.

Dominiken rahiplerinin Konstantinopolis'e ilk kez 1233'te gelip Ceneviz bölgesi olan Galata'daki San Paolo Kilisesi' nin yanında bir manastır kurdukları belirtilir. Kilise daha sonra Dominikenlerin yönetimine geçince San Domenico adıyla da anılmaya başlanmıştır. Bu kilisenin 1475'te Galata Camii adıyla cami haline getirildiği, 1492'de Endülüs'ten göçe zorlanan Araplardan İstanbul'a gelenlerin yöreye yerleştirilmesiyle Arap Camii(->) adını aldığı bilinir.

Bu sırada Dominiken rahipleri de Galata'daki San Pietro Manastırı'na geçerler. 1535'te onların çağrısıyla Fransa'dan gelen Dominiken rahibeleri uzun süre burada kalırlar, kilisenin adı da Fransızlaşarak St. Piene olur. Tarikatın İstanbul'daki faaliyeti zamanla sona erer.

Fransa'da lağvedilmiş olan Dominikenlik 1839'da önce Roma'da, arkasından Fransa'da yeniden canlandırıldıktan yarım yüzyıl sonra rahipler, onların çağrısıyla da İtalya'dan rahibeler geldiler. Kendilerini kısaca Assomptioniste diye adlandırıyorlardı. Assomptioniste'ler Cemiyeti 1850'de Fransa'nın Nimes kentinde College de l'Assomption adıyla kumlan bükünümün mensuplarından müteşekkildi, üyelerini takdis ederek onları vaazlar vermek üzere yabancı ülkelere gitmeleri için yetiştiren cemiyet bir ara güçlenmiş ve *La Croix* (Haç) adlı etkili bir gazete de çıkarmış, ama 1900'lerde Fransa' da lağvedilmiş, faaliyetine Roma merkezli olarak Fransa dışmda devam etmiştir.

Dominiken kökenli Assomptioniste' ler, önce kentin İstanbul yakasına yerleşirler, Kumkapı'da küçük bir kilise kurarlar (1883), etrafında bir ilkokul, Yedikule'de bir başka ilkokul açarlar, derken Fenerbahçe'de bir süre bir Kapusen papazı tarafından yönetilmiş küçük bir kilisede ayinlere başlarlar (1886), Moda'da bir kilise ve yanında Instituí des Hautes Etudes Orientales (Yüksek Şarkiyat Etütleri Enstitüsü) kurarak (1897) Osmanlı topraklarındaki antik kültürler ve mevcut halk toplulukları üzerinde araştırmalar yaparlar. Çalışmalarını enstitünün iki ayda bir çıkan yayın organı *Les Echos d'Orient* (Şarktan Yankılar) adlı bir dergide yayımlar, Kumkapı'da Ste. Jeanne d'Arc, Fenerbahçe'de Ste. irene, Haydarpaşa'da Ste. Euphémie adlı okullar, Kartal'da bir kız okulu, bir sağlık yurdu oluştururlar.

Assomptioniste'lerin 20. yy'ın başlarında çalışmaları azalarak sürdükten sonra, zamanla sona ermiştir.

İSTANBUL

DOMNİNOS REVAĞI

Bizans döneminde, Konstantinopolis'in en önemli yolu Mese'den(->) ayrılarak, bugünkü Kapalıçarşı'mn yakınından Halic'e inen, her iki yanı revaklı eski yol.

Domninos'u yaptıran Senatör Domninos, 390'larda, Konstantinopolis'te yaşamıştı. Halic'e, büyük olasılıkla Zindankapı(-0 dolaylarında kavuşan yol, daha sonraki Bizans kaynaklarında "Mavrianos Revaklı Yolu" ya da daha basit söyleyişle "Uzun Yol" olarak adlandırılmıştır (bugün aynı yerde bulunan Uzun Çarşı Caddesi'nin adı bu kaynaktan gelmiş olabilir). Yaşadığı yer ve dönem ile ilgili bilgiler bulunmayan Mavrianos'un, o civarda yer aldığı sanılan evinin mermerlerinden esinlenerek bu adın kullanıldığı iddia edilirse de, Mavrianos sözcüğünün, İmparator Mavrikios'un (hd 582-602) isminden geldiği de düşünülebilir.

Domninos'un yakınlarında, Dagisteos Hamamı(-0 ve ünlü Ayia Anastasia Kilisesi bulunuyordu. Konstantinopolis Piskoposu Nazianzos'lu Gregorios tarafından yaklaşık 380'lerde kurulan kilise, 5. yy'da tümüyle yenilenmişti ve kentin Osmanlılar tarafından fethinden (1453) kısa süre öncesine değin varlığını koruyordu.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 344-346; Janin, *Eglises et monastères,* 22-25; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 424-447.

ALBRECHT BERGER

DONANMALAR

bak. ŞEHRAYİNLER

DONIZETTI, GIUSEPPE

(6 Kasım 1 788, Bergamo - 12 Şubat 1856, Istanbul) İtalyan müzik hocası, bando, orkestra yöneticisi ve besteci.

Besteci Gaetano Donizetti'nin (1798-1848) kardeşidir. Özel müzik dersleri alarak yetişti, bando üyesi olarak Napoléon' un ordusuna katıldı, onunla birlikte Elbe Adası'nda ve Waterloo Savaşı'nda bulun-

Giuseppe Donizetti
Nazım Timumğlu fotoğraf arşivi

du, Piemonte Krallığı ordusunda alay bandosunu yönetti. 1827'de Serasker Hüsrev Paşa İstanbul'daki Sardunya elçisinden bir bando hocası istediğinde Giuseppe Donizetti bu göreve uygun görülüp İstanbul'a gönderildi. Bando yöneticisi ve müzik hocası olarak Muzıka-i Hümayun'un(->) başına getirildi, 1841'de miralay (albay), 1855'te de mirliva (tuğgeneral) rütbelerini aldı. II. Mahmud ve Abdülmecid için marşlar da besteleyen Donizetti'nin haremde de müzik dersleri verdiği bilinmektedir. Donizetti çok sayıda müzikçi ve müzik hocası yetiştirdiği gibi sarayda müzikli gösterilerin yapılmasına katkıda bulundu. Beyoğlu'nda, Asmalımescit Sokağı'ndaki(->) bir konakta ikamet eden Donizetti hakkında Torino'da *Piemonte* adlı gazetede 1°TI'de yayımlanan bir çalışma, Fransızcaya çevrilerek, torunu tarafından *La Musique en Turquie et quelques traits biographiques sur Giuseppe Donizetti Pacha* (Türkiye'de Müzik ve Giuseppe Donizetti Paşa Hakkında Özyaşamsal Bilgiler) adıyla İstanbul'da yayımlandı. Torunları Gaetano ve Giuseppe de müzikle uğraştılar.

Bibi. M. R. Gazimihal, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri,* İst., 1939; ay, *Türk Askeri Muzıkaları Tarihi,* İst., 1955; P. Tuğlacı, *Mehterhane'den Bando'ya,* **1st.,** 1988; M. And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi-ltalyan Sahnesinde Türkiye,* İst., 1989; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler,* İst., 1982; A. Mori, *Gli İtaliani a Constantinopoli,* (İstanbul'daki İtalyanlar), Modena, 1906.

GIOVANNI SCOGNAMILLO

DORMEN TİYATROSU

Oyuncu, yönetmen Haldun Dormen'in 1957'de İstanbul'da kurduğu topluluk.

H. Dormen ABD'de tiyatro öğrenimi gördükten sonra, 1954'te yurda döndüğünde Muhsin Ertuğrul'un yönetimindeki Küçük Sahne'de çalıştı. 1955'te Beyoğlu Tel Sokağındaki Tiyatro Derneği içinde Cep Tiyatrosu'nu kurdu. 1957'de kurulan Dormen Tiyatrosu'nun temeli bu tiyatroda atıldı.

Dormen Tiyatrosu, ilk olarak Küçük Sahne'de çalışmaya başladı. Topluluk ilk kadrosunda H. Dormen'in yanısıra, Aftan Erbulak, Yılmaz Gruda, Özen Tutucu, İzzet Günay, Necdet Aybek, Yıldız Alper, Ersun Kazançel, Erol Keskin, Erol Günaydın yer aldılar. Topluluğun en parlak dönemi olan 1957-1972 arasında *Karaağaçlar Altında, Kamp 17, Hedda Gabler, Aşk Otu, Çikolata Asker, Nina, Ben Fotoğraf Makinesiyim, Cengiz Hanın Bisikleti, Papaz Kaçtı, Müfettiş, Beş Parmak, Sözde Melekler, Zafer Madalyası, Kırkından Sonra, İkinci Baskı, Irma* (müzikal), *Hepimiz Paris'te, Taşra Kızı, Şairin Mektupları, Oyuncakçı Dükkanı, Cinayetin Sesi, Ayı Masalı, Sevgilime Göz Kulak Ol, Borusunu Öttüren, Altın Yumruk, Montserrat, Şahane Züğürtler, Çıplak Ayak, Şahane Dul, Bit Yeniği, Turp Suyu, Oliver* (müzikal), *Eski Çamlar Bardak Oldu, Yaygara 70, Aşk Gibi, Uyy Balon Dünya, İstanbul Masalı, Gigi, Elden Ele, Baba Evindeki Hayat* gibi çoğu yankı uyandırmış oyunlar sergiledi. Bunların büyük kısmında Dormen oyuncu ya da yönetmen olarak görev aldı.

Dormen Tiyatrosu 1972'de ekonomik nedenlerden ötürü kapanmak zorunda kaldı. İstanbul'da bu yıllarda özel tiyatroların çoğu "özellikle televizyonun yaygınlaşması yüzünden birer birer perdelerini kapadılar. Bu bunalım bir ölçüde atlatıldıktan sonra Dormen Tiyatrosu 1984'te perdelerini yeniden açtı. *Hangisi Karısı, İkinin Biri, Kaç Baba Kaç, Karmakarışık, Şahane Züğürtler, Papaz Kaçtı, Çılgın Sonbahar, Hastalık Hastası ya da Meraki, Nerdeyse Kadın, Beşten Yediye, Şarkılar Susarsa* oyunlanyla seyirci karşısına çıktı.

Dormen Tiyatrosu, yerli ve yabancı birçok oyun yazarını tiyatroseverlere tanıttı, oyunlar yayımladı. Küçük Sahne, Ses Tiyatrosu (Eski Fransız Tiyatrosu), Kadıköy Süreyya Sineması ve Halk Eğitim Merkezi, Tepebaşı Dram Tiyatrosu ve şimdi çalışmalanm sürdürdüğü Pangaltı'daki sahnesinde seyirciyle buluştu.

Dormen Tiyatrosu'nun, önemli bir ayrıcalığı da, başından itibaren okul anlayışı içinde çalışmalarını sürdürmesidir. Bugünün tanınmış birçok oyuncusu, yönetmeni ve tiyatro yöneticisi ilk sanatsal çalışmalarını Dormen Tiyatrosu'nda gerçekleştirdi.

Dormen Tiyatrosu'nun serüveni, Haldun Dormen'in *Sürç-ü Lisan Ettikse* (İst., 1977) adlı anılarında ayrıntılarıyla yer alır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

Dormen Tiyatrosu'nun *Bulvar* oyunundan bir sahne. (Önden arkaya doğru: Erol Keskin, Akan Erbulak, Haldun Dormen, Metin Serezli, Tülin Oral, Başar Sabuncu) **1964-1965** sezonu. *Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu*

DOSTLAR TİYATROSU

Toplumcu düşünceye açık, tiyatroda çağdaş ve denemeci anlayışı savunan, 1969'da İstanbul'da kurulmuş topluluk.

Mehmet Akan, Arif Erkin, Şevket Altuğ, Ferit Erkal, Nurten Tuç ve Genco Erkal'ın öncülüğünde kurulan topluluk ilk kez 15 Ekim 1969'da Harbiye'deki Yapı Endüstri Merkezi salonunda seyirci karşısına çıktı. **1969**-1970 tiyatro sezonunda *Ha Me Ka Ha Ha Pe, Haysiyetli Milli Kalkınma ve Halk Hukuk Partisi, Durdurun Dünyayı İnecek Var* ile *Rosenbergler Ölmemeli* adlı oyunlarını sahneledi. Her üç oyunu da Genco Erkal sahneye koydu. 1970-1971 sezonunda Küçük Sahneye taşman topluluk, bu sezonda *Nekrasof, Asiye Nasıl Kurtulur?, Havana Duruşması* adlı oyunları oynadı. 1971-1972 sezonunda Dormen Tiyatrosu'nda çalışmalarını sürdüren Dostlar Tiyatrosu, *Aslan Asker Şvayk, Zemberek* ve *Soruşturma* ile seyirciye ulaştı. 1971-1972 sezonunda, yine Dormen Tiyatrosu'nda Bertholt Brecht'in *Kafkas Tebeşir Dairesfnden* Mehmet Akan'm uyarladığı *Analık Davası* sahnelendi. 1972-1973 sezonunda Elhamra Tiyatrosu'nda oynadıkları *Abdülcanbaz* büyük ilgi topladı.

1973-1974 sezonunda Şişli'deki Ümit Tiyatrosu'na taşman topluluk, 1977-1978 sezonuna kadar burada çalışmaları sürdürdü; bu dönemde *Aziziname, Şili'de Av, Büyük Dümen, Alpagut Olayı, Kerem Gibi, Havana Duruşması, Düşmanlar, Ezenler Ezilenler, Ortak, Sabotaj Oyunu, Bitmeyen Kavga, Gün Dönerken* adlı oyunları oynadı. 1977-1978 sezonunda Küçük Sahne'de *İkili Oyun,* aynı sezon Sinematek Salonu'nda *Devrik Süleyman,* 1978-1979 sezonunda Atatürk Kültür Merkezi'nde *Brecht-Kabare,* 1979-1980 sezonunda Venüs Sineması'nda *Kafkas Tebeşir Dairesi* ile perdelerini açtı.

Dostlar Tiyatrosu 1980-1981 sezonunda sanatsal serüveninde önemli yer tutan Beyoğlu'nda Baro Han'daki salona taşındı. Burada sırayla *Hergün Yeni Baştan, Ağrı Dağı Efsanesi, Galileo Galile Asiye Nasıl Kurtulur?, Yalınayak Sokrates, Yaz, Ben Bertholt Brecht, Bay Puntila ile Uşağı Matti, Üzbik Baba* ve *Merbaba'yı* sahneledi. 1989-1990 sezonunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin restore ederek tiyatro topluluklarının kullanımına sunduğu, Karaca Tiyatrosu'nda Vaclav Havel'in *Buruk Ezgisi'm* sahneleyen Dostlar Tiyatrosu, ertesi sezon *Aslan Asker Şvaykı* oynadı. 1991-1992 sezonunda İstanbul Teknik Üniversitesi

Dostlar Tiyatrosunun *Ben Bertholt Brecht* oyunundan bir sahnede Zeliha Berksoy ve Genco Erkal; 1986-1987 sezonu.
Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu.

Maden Fakültesi'nin Maçka'daki amfisine taşınan topluluk, burada *Sevdalı Bulutu* sahneledi. 1992-**1993** sezonunda tek kişilik oyun olan *Bir Delinin Hatıra Defteri'ni* Harbiye'deki Kenter Salonu'nda sahneleyen topluluk, aynı oyunu Karaca Tiyatrosu'nda bir sonraki sezonda, *İnsanlarım* adlı oyunla birlikte sürdürmekte **(1994).**

Toplumcu tiyatro anlayışını benimseyen Dostlar Tiyatrosu, başta epik tiyatro olmak üzere, çağdaş tiyatro akımlarına açık oldu. Topluluk birçok oyunuyla değişik yıllarda ödüller aldı, yurtiçinde ve yurtdışında turneler düzenledi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

DÖKMECİLER HAMAMI

Süleymaniye Külliyesi'nin(-») bir parçası olan hamam. Etrafında dökmeci esnafı yerleştiğinden Dökmeciler Hamamı olarak adlandırılan bu eser, Hassa Başmimarı Sinan tarafından yapılmıştır. Külliyenin inşa edildiği 1550-1557 arasında yapılmış olmalıdır. 1557'de İstanbul'da bulunan Melchior Lorichs'in yaptığı büyük İstanbul panoramasında ve Süleymaniye'nin tek resminde hamam da gösterilmektedir.

Hamamın normal bir çarşı hamamı olarak düşünülmediği, daha çok Süleymaniye Külliyesi personeline ve medreselerde kalan talebelere mahsus olduğu, bir çifte hamam olmayışından bellidir.

Dökmeciler Hamamı Heinrich Glück'ün incelemeler yaptığı **19l6-1917**'de kullanıma açık değildi. Özel mülkiyete geçen ve **1930**'lu yıllarda atölyeye dönüştürülen hamam, sahibi tarafından boşaltılıp bir restorasyon projesine göre tekrar hamam olarak kullanılmak üzere tamir ettirilmiştir.

Külliyenin güney ucunda bulunan Dökmeciler Hamamimn Dökmeciler Sokağı'na komşu yan cephesi, şehir dokusuna uyulmak amacıyla yamuk olarak inşa edilmiştir. İçten **11**,50 m ölçüsündeki kare planlı soyunma yeri büyük bir kubbe ile örtülüdür. Giriş cephesinde iki, açıkta olan diğer iki cephesinde üçer pencere vardır. Girişin önündeki holün eskiden beri var olduğu anlaşılmaktadır. Soyunma yerinin dış mimarisinde karma bir teknik kullanılmıştır. Her taş dizisinin arasında iki sıra tuğladan meydana gelen bir hatü uzanmaktadır. Mahya hattı testere dişi biçiminde sıralanan tuğlalarla sağlanmıştır. Sekizgen bir kasnağa oturan kubbe geçici pandantiflerle temin edilmiştir. Soyunma yerinin ortasında yekpare mermerden, kenarlan tırtıllı çift çanaktan meydana gelen fıskiyeli bir havuz bulunur.

Ilıklık kısmı üç bölümlü olmakla birlikte simetrik bir düzene sahip değildir. En sağda kubbeli, kapalı bir mekân vardır. Bir kubbe ve bir yarım kubbe ile örtülü esas ılıklıktan helalara ve kubbeli küçük kapalı mekânlara geçilir. Esas halvet kısmına doğrudan doğruya ılıklıktan değil de bu küçük mekânların birinden geçilerek ulaşılması planın şaşırtıcı bir hususiyetidir.

Sıcaklık bölümü dört eyvanlıdır. Köşelerinde bulunan halvet hücreleri, orta sofadan ikişer mermer sütunla ayrılır. Sütunların araları yine mermerden, insan boyunun biraz yükseğine kadar çıkan perdelerle kapatılmıştır. Mukarnaslı başlıklara sahip olan sütunların üzerinde sivri kemerler bulunur. Sütunların alt ve üst kenarlarına bronz bilezikler yerleştirilmiştir. Taban siyah mermerden bir çerçeve içine alman kırmızı porfir taşından bir yuvarlakla bezenmiştir.

Bibi. Sâî, *Tezkiretü'l-Ebniye,* Meriç, *Mimar Sinan,* 45, 124; Glück, *Bäder,* 127-131; Aru, *Hamamlar,* 94-95; Kuran, *Mimar Sinan,* 399; S. Eyice, "Avrupalı Bir Ressamın Gözü ile Kanuni Sultan Süleyman-lstanbul'da Bir Safevi Elçisi ve Süleymaniye Camii", *Kanuni Armağanı,* Ankara, 1970, s. 164-168; Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler,* İst, 1988. s. 39. 75. 92, 99.

SEMAVİ EYİCE

DÖKÜMCÜLÜK

Bakıra çinko, kalay gibi madenlerin belli oranlarda katılmasıyla elde edilen alaşımın eritilerek kalıplara dökülüp o kalıbın şeklini almasıyla istenilen biçimde eşyanın elde edilmesi işlemine döküm, bu işlemin yapıldığı zanaata ise dökümcülük denir. Bakıra çinko katıldığında parlak sarı renkte olan "pirinç", kalay katıldığında ise bakırla pirinç arası koyu renkte "bronz" elde edilmektedir. Eski çağlardan beri bilinen bu yöntemle, bakırdan dövme tekniği ile yapılan kap kaçağın yanında, daha seri üretilebilen çok çeşitli eşya yapma imkânı ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da Osmanlı döneminde inşa edilen çarşı ve atölyeler arasında "kazgan-

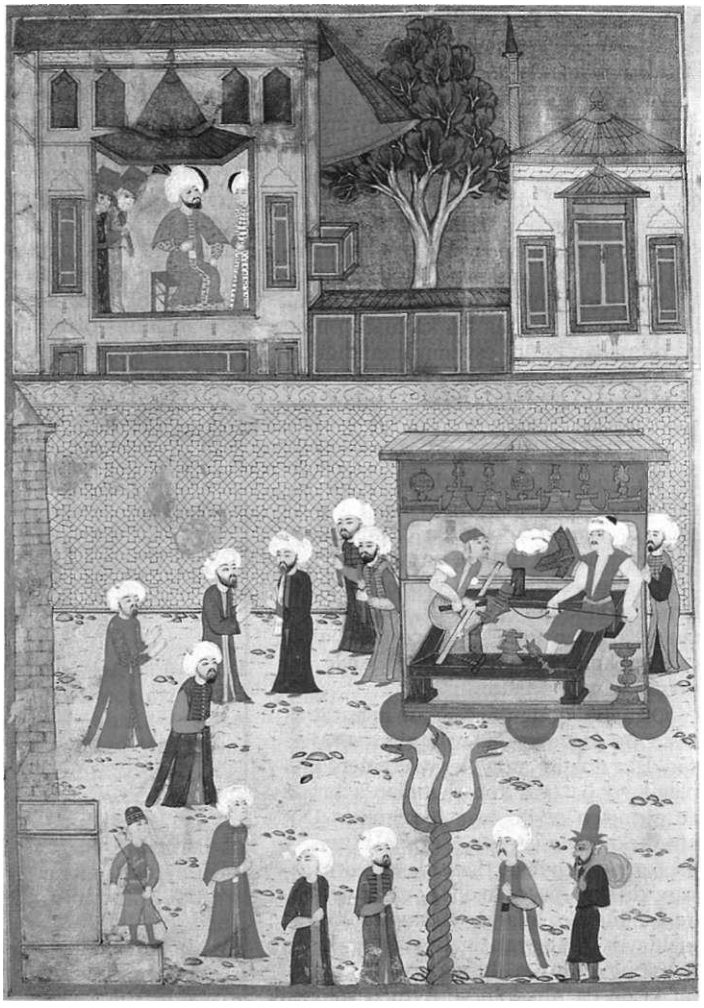

III. Mehmed'in sünnet düğününü anlatan *Sumame-i Hümayun'ds.* döküm şamdacıların geçişini betimleyen bir minyatür, 16. yy.
TSM Kütüphanesi
Fotoğraf Selamet Taşkın

Bronz döküm kapaklı sahan (üstte) ve pirinç döküm nargile mangalı (altta).
/. *Gündağ Kayaoğlu koleksiyonu*

cı" olarak adlandırılan bakırcıların yanında "dökümcüler" ya da "dökmeciler" de çok önemli bir yer tutmuşlardır. Top döküm atölyeleri nasıl Tophane ve Hasköy semtlerinde bulunuyordu ise, halkın ihtiyaç duyduğu kap kaçak ve çeşitli eşyayı üreten döküm atölyeleri de Süleymaniye ve Mercan civarmda idi.

III. Muradın (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed (III. Mehmed) için 1582' de Atmeydam'nda düzenlenen ve 53 gün 53 gece süren sünnet düğününü anlatan *Surname-i Hümayun* adlı minyatürlü yazmada esnaf loncalarının alaylar halinde geçişlerinde döküm şamdancılar da anlatılmıştır. Evliya Çelebi, İstanbul esnafını anlatırken "Esnaf-ı Dökmecibaşı" başlığı adı altında dökümcülerin atölyelerinin Süleymaniye Camii altodaki çarşı içinde olduğunu yazmakta. "Süleymaniye işi" olarak ün kazanan pirinç ve bronzdan çeşitli eşyanın üretildiği bu atölyelerin I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından kurulduğunu belirtmektedir.

Eremya Çelebi Kömürciyan, 1657'de IV. Mehmed'in huzurunda ordunun Girit seferine çıkmadan önce esnaf alaylarının geçişlerini anlatırken dökümcüleri bakırcı esnafıyla birlikte anmaktadır.

İstanbul dökümcüleri yabancı seyyahların da dikkatini çekmiştir. 19. yy'da İstanbul'a gelen Pretextat-Lecomte, bakırcı ve dökmecileri güçlü bir gözlemle ayrıntılı biçimde anlatmıştır.

Osmanlı döneminde tüm imparatorlukta ün kazanan Süleymaniye ve Mercan'daki döküm atölyelerinde geleneksel olarak, daha çok kum kalıplarda bronz ve pirinçten çeşitli eşya üretilmiştir. Döküm tekniğiyle yapılan bu eşyalar arasında şamdan, havan, kandil, kapaklı sahan, divit, kapı tokmakları, cami ve tekke alemleri, çanlar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu eşyalarm büyük bir kısmı İstanbul halkının ihtiyacını karşılamış, bir kısmı da Anadolu ve Avrupa şehirlerine ihraç edilmiştir. Bu geleneksel üretim 1970'e kadar Süleymaniye ve Mercan semtinde bulunan atölyelerde devam etmiştir. Döküm atölyeleri 1970'ten itibaren Rami'de Sanayiciler Sitesi'ndeki dükkânlara taşınmıştır. Günümüzde daha çok tas ve tencere kulpları, şamdan ve avize parçaları gibi eşyaların üretildiği bu atölyeler Osmanlı döküm atölyeleri geleneğini devam ettirmektedir.

Bibi. *Surname-i Hümayun,* Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, no. 1344; Evliya, *Seyahatname,* 1969, II, 229; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1952; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar,* İst., ty, s. 49-51; And, *Şenlikler;* O. Belli-İ. G. Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi-Bakır Yatakları. Üretimi ve Atölyeleri,* İst.. 1993, s. 74-80.

İ. GÜNDAĞ KAYAOĞLU

DÖNMELER

bak. SELANİKLİLER

DÖRDÜNCÜ VAKIF HANI

Bahçekapı'da, Mimar Kemaleddin ve Hamidiye caddelerinin kesiştiği köşede, eski I. Abdülhamid Külliyesi'nin imaretinin yerine, 1911-**1926** arasında yapılmıştır. Diğer vakıf İlanlarıyla birlikte **1911**'de Mimar Kemaleddin Bey(-») tarafından tasarlanan binanın yapımına **1912**'de başlanmış, savaş nedeniyle yarım kalan yapı ancak **1926**'da tamamlanabilmiştir. İstanbul'un işgal yıllarında, dışı tamamlanmış, ancak içi noksan olan bina, Fransız askerlerince "Caserne Victor" adıyla karargâh olarak kullanılmıştır.

Bodrumla birlikte 7 katlı olan bina çelik iskelet sisteminde gerçekleştirilmiş, ön ve yan yüzleri kesme taşla, bölme duvarları ve arka yüz tuğla ile örülerek sıvanmıştır. Çelik makaslarla yapılan kırma çatının üzeri asbest levhalarla örtülmüştür. Çok kenarlı ve yamuk arsaya göre planlanmış olan han bu nedenle karmaşık bir plan düzeni içermekte, özellikle arka bölüm, arsa biçimine uyum gösterebilmek için kademelenerek genişlemektedir. Zemin katta, orta doğrultuya göre simetrik olarak yerleştirilmiş bir çift giriş, "U" biçimli bir pasajın iki ucuna açılmaktadır. Çelik ve cam bir çatı ile aydınlanan pasajın dirseklerinde yer alan merdiven ve asansörler üst katlarla bağlantıyı sağlamakta, yapının arka ortasında bir de servis merdiveni bulunmaktadır. Zemin katla ara katın tümü ikişer katlı 24 adet dükkâna ayrılmıştır. Eş planlı diğer katlarda, her katta 37'şerden, toplam 148 kiralık ofis odası bulunmaktadır. Pasaj girişlerinin üzerine gelen odalarla, köşe odaları kapalı cumbalar biçiminde dışarıya doğru taşırılarak ön cephedeki simetrik düzenleme vurgulanmış, köşelerde çatı düzeyinde, üzerleri kubbeli birer oda daha yapılarak bu bölümlerin birer kule görünümü kazanması sağlanmıştır.

Hanın dışarıdan görünmeyen arka cephesi yalın bir biçimde sıvanmış, Hamidiye Caddesi'ne bakan ön cephenin ise görkemli bir biçimde düzenlenmesine özen gösterilmiştir. Düşey düzenlemeleri birbirinin aynı olan 15 birimsel (modülör) cephe diliminin yan yana gelmesiyle oluşan ön cephe, birinci ve dördüncü kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla yatay yönde üç ana bölüme ayrılmış, bölümler kendi içlerinde birer bütün olarak tasarlanmışlardır. Her cephe diliminin ara kat pencereleri sepet kulpu kemerlerle, ikinci, üçüncü ve dördüncü kat pencereleri ise sivri kemerlerle geçilmiş, üst iki katta üçlü pencereler kullanılmıştır. Kubbelerin köşe geçişleri dışarıda üçgen pahlarla kademelendirilerek belirlenmiş, demir payandalarla desteklenen geniş saçaklarla ön cephe düzenlemesi tamamlanmıştır.

I. Ulusal Mimarlık Dönemi ilkelerine uygun olarak, çok zengin bir biçimde ve özenle bezenmiş olan ön cephede, dükkân açıklıklarının iki yanlarına köşe sütunçeleri, dükkân aralarına asma kat düzeyinde, bezemeli kare levhalar, kemer köşelerine ve kilit taşları üzerine gülçeler yapılmıştır. Cumbaları taşıyan taş konsollar, mukarnaslar, madalyonlar, gülçeler ve rumî motiflerle bezenmiştir. Birinci kattaki düz kemerli pencerelerin üze-

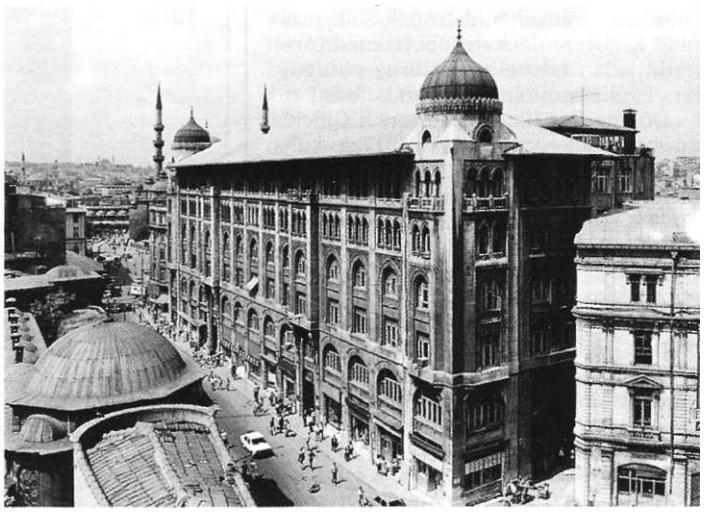

Dördüncü Vakıf Hanı
Erkin Emiroğlu

rine Türk üçgenli, üçüncü kat pencerelerinin üzerine ise mukarnaslı silmeler geçilmiş, ikinci kat kemerlerinin köşeleri oyma rumî motiflerle bezenmiş, dördüncü kat kemerlerinin köşelerine, mavi-beyaz-turkuvaz çiniler yerleştirilmiştir. En üst kat pencere kemerleri aralarına, baklava dilimli başlıkları olan mermer sütunlar konulmuş, kubbe eteklerinde, mukarnaslı ve palmet motifli geniş kornişler döndürülmüştür.

Boyutları, özenli tasarım ve işçiliği, kente yaptığı olumlu katkı, bir dönemin mimari anlayışını yansıtan görkemli cephesiyle Mimar Kemaleddin Bey'in başyapıtı olan Dördüncü Vakıf Ham, İstanbul'un dikkatle korunması gereken anıtlarından biridir.

Bibi. Hüseyin Hüsameddin (Yasar)-İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı,* İst., **1335;** S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin, Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar,* S. 5 **(1944),** s. 160-173; ; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 173-185; Ergin, *İmaret.*

YILDIRIM YAVUZ

DRAGOS

İstanbul'un Anadolu yakasında, Marmara sahilinde, Maltepe ve Kartal arasında bulunan, denizden 107 m yükseklikteki Dragos Tepesi (Orhan Tepe) üzerinde kurulu, daha çok yazlık amacıyla kullanılan villalar semti.

Yeşillik, fundalık; özellikle ilkbaharda sapsarı açan katırtırnakları ve kekiğiyle bilinen; sahile yer yer dik kayalıklarla inen ve önünde dibi pırıl pırıl beyaz kumlu bir denizin uzandığı bu tepe, 1940'ların son yıllarına kadar bomboştu. Kuzeybatısındaki Maltepe'den, Yakacık'ın kuzeyinden doğan ve Maltepe ile Dragos arasından Marmara'ya akan Dragos Deresi ile ayrılırdı. Tepenin karşısmda, en yakını Büyükada olmak üzere Adalar yer alırdı. Özellikle mehtabı ünlüydü.

1947'de, üyelerinin çoğunluğunu o dönemin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ileri gelenlerinin, bakan, milletvekili, bürokrat ve aydınların oluşturduğu "İstanbul Ankara Evleri Kooperatifi", hazine arazisi olan tepenin güneydoğu yamaçlarını satın alarak parselledi. Tepenin adı da "Orhan Tepe" olarak değiştirildi. Ancak bu ad yaygınlaşamadı. Tepeye o döneme göre lüks sayılan villa tipi, bir veya iki katlı özenli yazlık evler yapılmaya başladı ve Dragos, birkaç yıl içinde güzel bir yazlık semt olarak gelişti. 1950' lerde Dragos, birbirinden özenli bahçelerle ayrılan yeşillikler arasındaki villaları, tepenin altındaki özel plajı, kulübü, yeni yetiştirilmekte olan çam koruluğu, seçkin sakinlerinin yaşam biçimleriyle İstanbul'un özel bir köşesiydi. Otomobil dışında, semte, Haydarpaşa'dan kalkan ve Tuzla istikametine giden banliyö trenlerinin durduğu Cevizli İstasyonu'ndan faytonlarla veya gidilecek villanın anayoldan uzaklığına göre 300 m ile 1 km arası bir yol yürünerek ulaşılırdı.

1960'lardan sonra Dragosün ve çevresinin manzarası değişmeye başladı. Cevizli İstasyonu'nun çevresindeki alan hızlı bir gecekondulaşma sürecine girerken Dragos'taki kooperatifte hisse sahibi olanlar arsalarının bir bölümünü satışa çıkardılar, yeni parselasyonlar yapıldı. Dragosün Maltepe'ye doğru uzanan eteklerindeki bostanlık, bağlık, bahçelik alanlar ve Kartal'a doğru sahil boyu, âdeta bir sanayi bölgesine dönüşmeye başladı. Dragos Yalısı diye bilinen, Maltepe' den Dragos Tepesi'nin güneydoğusuna kadar uzanan sahilde AGA, Vinileks, kereste ve un fabrikaları ile imalathaneler kuruldu. Dragos Tepesi yine villa tipi olmakla birlikte, çok sayıda bina ile dolmaya başladı. Mahalle ilk oluşurken dikilen çamların büyüyüp güzel bir koruluk meydana getirdikleri tepenin üstünde bir kır gazinosu açıldı. Tepenin güneydoğu eteklerine çeşitli banka ve kuruluşların yazlık dinlenme tesisleri kuruldu. Semt 1980'lerde, ilk sükûnetinden, güzelliğinden, su, hava ve çevre temizliğinden çok şey kaybettiyse de yine lüks ve zarif villaların, güzel bahçelerin, özenli yolların ve köşelerin hattâ çok azalmış olmakla birlikte çamların bulunduğu hoş bir yerdi. Asıl değişme 1992'den sonra oldu. 1990'lann başında, tepenin önünden geçirilen geniş sahil yolu, İstanbul'un çoğu yerinde olduğu gibi burada da, bir zamanlar denizin hemen üstünde olan, bahçelerinden veya bulundukları bölgede tepenin eteklerinden denize girilen yalıları, köşkleri denizden ayırdı. Sırtlara doğru tırmanan binalar ise tepede betonlaşmanın ilk işaretlerini vermeye başladılar. Çevredeki sanayi ve yapılaşmanın yarattığı deniz kirlenmesi ve sahil yolu, doğal plajları ve denize girebilme imkânlarını yok etti.

Aralarında bir dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali YüceFin de bulunduğu ilk sahiplerin büyük çoğunluğu buradaki evlerini sattılar. Dragos sakinlerinin toplumsal-ekonomik çehresi değişti. Denize girmek de imkânsızlaştıktan ve tepe İstanbul'un genel çevre kirlenmesine teslim olduktan sonra, sahilden geçirilen yol da trafiğe açılınca semt eski özelliklerini kaybetti.

İSTANBUL

D RAM.MI HASAN

bak. GÜLER, HASAN

DUDULLU

Ümraniye ilçe merkezine bağlı bir mahalleler grubudur. İki mahalleden meydana gelmiştir. Kuzeydeki mahalleye Aşağı Dudullu, güneydeki mahalleye Yukarı Dudullu adı verilmektedir. Bu mahalleleri batıdan Ümraniye ilçe merkezinin (bak. Ümraniye İlçesi) Çakmak ve înkılab mahalleleri, kuzeyden Çekmeköy, doğudan Sarıgazi Köyü ile güneyden de Kartal İlçesi'nin Büyükbakkalköy ve Fındıklı mahalleleri ile Kadıköy İlçesi'nin Kayışdağı ve Küçükbakkalköy mahalleleri çevreler. Bu alan içinde yüzölçümü 11 km²'dir.

Dudullu çevresindeki en yüksek tepe Bakırdağ Tepesi'dir. Burada yükselti 200 m'nin üzerindedir. Aşağı ve Yukarı Dudullu mahalleleri deniz seviyesinden 140-150 m yükseltiler arasında yayılmıştır.

Aşağı ve Yukarı Dudullu mahallelerinin yakınında önemli bir akarsu yoktur. Yerleşmenin güneyinden başlayarak doğusunda Kemerdere ile birleşen Heybelidere, kuzeyde yerleşmenin batısından gelen Çakmakdere ile birleşmektedir. Eskiden ormanlık bir alan olan köy çevresi yüzyıllar süren tahribat sonucunda doğal bitki örtüsünden yoksun kalmış, bugün bütün bu alan iskâna açılmıştır.

Dudullu yerleşmesinin kuruluşu 350 yıl kadar öncelere gitmektedir. Köyün bazı mezar taşlarında 250 yıl öncesinin tarihlerine rastlanır. Yukarı Dudullu'daki Adile Sultan Namazgâhı(->) yörede yer alan en önemli tarihi yapılardan biridir, ilk kurulduğunda Sarıbayraktar adını taşıyan yerleşmenin ismi sonraları Dudullu olmuş, yakın yıllarda da köy, Aşağı ve Yukarı Dudullu olarak ikiye ayrılmıştır. Yukarı Dudullu Abdülaziz döneminde (1861-1876) Alemdar'da (Alemdağ) yaptırılan köşk nedeniyle inşa ettirilen yolun güzergâhı üzerinde kalmış ve Aşağı Dudullu'ya nazaran daha çok gelişmiştir. Güneydeki Yukarı Dudullu en eski adı Alemdağı Caddesi olan ve eski Ankara Yolu olarak da bilinen şimdiki Şile yolu üzerindedir. Aşağı Dudullu ise 600 m kadar kuzeyde vadi içindedir ve Yukarı Dudullu'dan daha sonra iskân bölgesi haline gelmiştir. Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyet'ten sonra 1960'lara kadar büyük çiftliklerin, arazilerin bulunduğu; hayvan ürünleri, sütü, yoğurduyla ünlü ve bir mesire yeri de sayılan bölge, **1966'** da yapılan sanayi planıyla sanayiye açılmıştır. Günümüzde özellikle Yukarı Dudullu bölgesinde MODOKO (Mobilya Dekorasyon Sitesi), İMES (İstanbul Makine Endüstrisi Sanayii), GAMAK vb sanayi kuruluş ve siteleri bulunmaktadır.

Aşağı ve Yukarı Dudullu köyleri Cumhuriyet'in ilanından sonraki yıllarda Üsküdar İlçesi'nin Kısıklı Bucağı'na bağlı yerleşmelerdir. 1970'ten sonra, aynı ilçenin Merkez Bucağı'na bağlı köyleri durumuna gelmişlerdir. İlçe merkezi Üsküdar ile Dudullu köylerinin arasında yer alan Ümraniye yerleşmesinin 1970-1980 arasındaki hızlı gelişmesinden Dudullu da etkilenmiştir. 1960'ların ortalarında Yukarı Dudullu'da 120 ev, Aşağı Dudullu'da 80 kadar ev sayılırken 1970'ten sonra yapılaşma hızlanmıştır. 1970'ten sonra bir gecekondu cennetine dönüşen ve hızla büyüyen Ümraniye ile Dudullu fonksiyonel olarak birleşmiş, bunun sonucunda da Aşağı ve Yukarı Dudullu köylerinin tüzel kişiliği kaldırılarak Ümraniye'nin birer mahallesi durumuna getirilmişlerdir. 1987'de Ümraniye İlçesi'nin kurulmasından sonra bugünkü idari bölünüş ortaya çıkmıştır. 1994 başlarken Aşağı ve Yukarı Dudullu ile Küçükbakkalköy'ün bağımsız bir ilçede birleşmeleri gündemdedir.

Aşağı ve Yukarı Dudullu Mahallelerinin Cumhuriyet Dönemi'ndeki Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	258	205	463
1940	234	229	463
1945	487	208	695
1950	5	5	504
1955	385	284	669
1960	507	429	936
1965	670	552	1.222
1970	1.092	974	2.066
1975	2.916	2.589	5.505
1980	11.425	9.962	21.387
1985	p	?	19.608
1990		?	87.457

1985 ve 1990 nüfusları mahalle nüfuslarından belirlenmiştir.

Aşağı ve Yukarı Dudullu mahallelerinin Cumhuriyet dönemindeki nüfus gelişimi yerleşmenin gelişme sürecinin de bir göstergesidir (bak Tablo).

1950'li yıllara kadar Yukarı Dudullu'da yaşayan nüfus Aşağı Dudullu'da yaşayan nüfustan daha fazla olmuştur. Daha sonra bir denge sağlanmıştır. 1935'te 500'ün de altında olan nüfus, 1965'ten sonra 1.000'i aşmış, 1975'te 5.500 dolayma erişmiştir. Mahallelerin nüfusunun 1975' ten sonra hızla arttığı, tabloda açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus artışı, planlı bir yerleşme, altyapı ve bu nüfusun çalışabileceği ekonomik faaliyet alanlarını birlikte getirmediğinden pek çok kentsel ve toplumsal sorun doğurmaktadır. Aşağı ve Yukarı Dudullu köylerinin geçmişte ormana ve hayvancılığa dayanan genel ekonomik yapısı, Cumhuriyet' in ilanından bir süre sonra yerini meyveciliğe bırakmışsa da günümüzde ekonomik faaliyet tamamıyla tarım dışı alanlara kaymıştır. Halen nüfusun büyük kısmı çevredeki fabrikalarda çalışmaktadır.

SEDAT AVCI

DUHANİ, SAİD NAUM

(1886, İstanbul - 1969, İstanbul) Yönetici ve yazar.

Lübnan kökenli Hıristiyan-Arap ünlü bir aile olan Duhanilere mensuptur. Paris Sefiri Naum Paşa ile Franko Kuşa Nasrî Paşa'nın kızı Meryem Hanım'ın oğludur. Dedesi Cibrail ile onun kardeşleri Mikhail ve Yusuf, şimdiki Çiçek Pasajı'nın(->) yerindeki Naum Tiyatrosu'nun sahipleri ve yöneticileri idiler.

Said Duhani babasının Cebeli Lübnan mutasarrıflığı zamanında, Beyrut'un ünlü Beyteddin Sarayı'nda büyüdü. St. Joseph Koleji'ne devam etti. Fakat öğrenimini bitirmedi. 16 yaşında İstanbul'a geldiğinde özel hocalardan ders alarak, Fransızcasım ilerletti. 1907'de babasının müsteşar bulunduğu Hariciye Nezareti'ne kâtip olarak atandı. Fakat bir yandan memurluk hayatı ile bağdaşamayan tabiatı, öte yandan önünde açılan çok daha parlak bir yolun çekiciliği ile, Babıâli' de ancak 1 yıl kadar çalıştı. Naum Paşa, Paris'e sefir tayin olmuştu. II. Meşrutiyet' in ilanı üzerine Avrupa'nın bu kültür başkentine giden baba-oğul, orada çok görkemli bir hayat yaşadılar. Paşanın 191T de görevi başında vefatına kadar, Said Bey, Fransa'nın birçok şöhretli ismi ile dostluk kurdu. Köklü bir şekilde öğrenmiş olduğu Fransızcası, her zaman kibar bir humor karıştırdığı üslubu ve ilginç kişiliği, ona Paris'in en seçkin çevrelerinin kapılarını kolayca açtırıyordu. Işık şehrinin son parlak dönemlerini yaşadığı I. Dünya Savaşı öncesinin bütün tatlı hayatı, kapılarını bu sefir çocuğuna da açmıştı. Duhani bu yıllarda bir Fransız hanımla evlendi. Ondan Sadi adını verdikleri bir oğlu oldu. Bu "tatlı hayat" yanında, kültür yanı da çok tatmin edici idi. Sorbonne'a yine diploma alamadan devam etmesinin yanında, Türkiye aleyhindeki sayısız yayına, *Carnet de la Semaine* ve *Paris Soir* gazetelerindeki seri yazılarla cevaplar ürettiği gibi, *Echos de Turquie* dergisinin çıkarılmasına yardımcı oluyor ve Ahmed Rıza Bey'in anıtsal bir etüdü olan *La faillite morale de la politique occidantale en orient* (Paris, 1922); *(Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası,* [İst., 1982]) adlı Fransızca eserin redaksiyonunda rol alıyordu.

Duhani, 1930'larm başında İstanbul' dan tanıdığı ve çok saygı duyduğu, Rëşid Safvet Atabinemle(->) tekrar buluşunca, onun teklifini kabul ederek İstanbul'a döndü ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Müdürü olarak işe başladı. Parmakkapı'da St. Pulchérie Fransız Kız Okulu'nun karşısında köşebaşmda, bugün de hâlâ duran, babasından kalma ve babasının adım taşıyan (Appts Naoum Pacha) apartmanın birinci katma yerleştiler. Burada da mutlu bir hayatı vardı. Turing Kurumu'ndaki işi hafifti. Esasen sınırlı bir aktivitesi olan bu kuruluşta yarım gün çalışıyor, ikindi vakti evine dönerek şuh bir hanım olan eşiyle, Pera Palas davetlerine, Tokatlıyan ziyafetlerine, Cercle d'Orient'in salonlarına devam ediyordu.

Said Naum Duhani
Çelik Gülersoy arşivi

Bu mutlu yaşam, beklenmedik bir rüzgârla altüst oldu. Genç oğlu Sadi, ya bir aşk, ya bir okul, ya bir ders meselesinden intihar ediverince, Said Bey'in bütün dünyası karardı. Fransız eşi, Paris'e döndü. Said Bey de bu ölümden kendisini manen sorumlu tutarak, tavan arasında kapıcısının iki odasının yanındaki tek bir odaya çekildi. Daracık odada, küçük bir yatağın üstünde duvara çakılmış tahta raflarda Fransız edebiyatının sevdiği roman ve şiir kitapları ile, kendisinin İstanbul'un Fransızca basınında çıkan yazıları bulunuyordu.

Kendisini inanılmaz bir yalnızlığa mahkûm eden dünkü sosyete şöhreti, disiplinli bir manastır hayatını Beyoğlu'nun ortasında, şaşılacak bir düzen ve ısrarla ömrünün sonuna kadar sürdürdü.

Bu arada, Beyoğlu tarihi açısından emsalsiz anılar ve gözlemler kaleme aldı. Bunlardan iki tanesi, kitaplaştı. Birincisi *Vieilles gens, vieilles demeures, topographie sociale de Beyoğlu,* (İst., 1947; *Eski İnsanlar Eski Evler-19 Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası,* [İst., 1982, yb. İst., 1984]), ikincisi, *Quand Beyoğlu s'appelait Péra,* (İst., 1956; *Beyoğlu'nun Adı Pera İken,* [İst., 1990]). İstanbul kültür çevreleri, bu iki kitapla, hem hiçbir yerde bulunamayacak olan çok değerli anıları öğrenmiş, hem de ince mizah gücü kuvvetli ilginç bir yazarı epey gecikmeyle de olsa tanımış oldular.

Bunların dışmda *La Turquie moderne* ve Fransız hükümetinin yardımıyla çıkan *İstanbul* gazetesi ile, İstanbullu Musevi Karasu ailesinin çıkardığı *Journal d'Orient* gazetesinde, çoğu tefrika şeklinde, anılar ve roman türü eserler yayımladı. Bunların başlıcaları şunlardır: *Chez Maruza, En trichant avec l'histoire, Feuillets éparts-Pêche aux souvenirs, Le poudrier de l'Ambassadrice, Le Grand Marco. Monsieur Van Peer-Danseur Mondaine, Une poignée de femmes, Cinquante ans d'oisiveté.*

ÇELİK GÜLERSOY

DUHANİZADE MESCİDİ

Fatih İlçesi, Kocamustafapaşa'da, Ali Fakih Mahallesi, Duhaniye Sokağı'ndadır.

Banisi I. Selim (Yavuz) ile birlikte Mısır seferine katılan ve Mısır'ın tahriri görevini yürüten Duhani Mustafa Bey'dir. Kabri mescidin kuzeybatısında avluda bulunmaktadır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) inşa edilen mescit, Mimar Sinan'm eseri olarak kayıtlara geçmiştir. "Duhaniye" adı ile de anılmaktadır.

Dikdörtgen planlı mescidin duvarları moloz taş ve tuğlalarla almaşık düzende inşa edilmiştir. Ahşap çatı kiremit örülüdür. Doğu cephesinde, mihrap duvarında ve kuzeyde kapmm iki yanında iki

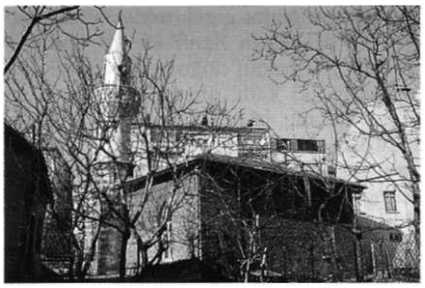

Duhanizade Mescidi'nin batıdan görünüşü. *Yavuz Çelenk, 1994.*

sıralı, batı duvarında ise bir tane pencere mevcuttur. Neogotik etkilere bağlanan sivri kemerli ince uzun pencereler, yapının 19. yy'ın sonu ya da 20. yy'ın başında esaslı bir onarım geçirdiğine işaret eder. Eski haliyle son cemaat yeri bulunmayan mescide, son yıllarda kuzey cephesini boydan boya kaplayan, giriş kısmı camekânlı betonarme bir son cemaat yeri eklenmiştir. Kuzeybatıda yer alan minarenin kaidesi bir sıra taş ve üç sıra tuğla ile örülmüş, bodur petek kısım ise betonarme olarak yenilenmiştir. Harim kısmında tavan ahşaptır. Alçıdan mihrabın mukarnaslı bir yaşmağı ve niş kısmında, geç dönem süsleme özelliklerini yansıtan, vazodan çıkan yaprak ve çiçek motifleri bulunmaktadır. Minber ahşap ve yenidir.

Mescit çeşitli tamir ve son zamanlardaki ilavelerle özgün durumunu kaybetmiş, duvarları ve minare kaidesi dışında Mimar Sinan tasarımından günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 108; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 42-43, no. 204; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 49; Kuran, *Mimar Sinan,* 308; *Fatih Camileri,* 89.

EMİNE NAZA

DUHTERZADE-İ RÜSTEM PAŞA TÜRBESİ

bak. SULTANZADE MEHMED BEY TÜRBESİ

DUKAS HANEDANI

Çeşitli mensupları yüksek askeri ve mülki görevlerde bulunmuş soylu bir Bizans ailesi.

Dukas ismi, "eyalet komutanı" anlamında askeri bir sözcük olan "dux"tan gelmekteydi. Kayıtlarda bilinen ilk tanınmış Dukas, 9- yy'da Imparatoriçe Teodora'nın sadık komutanlarından birisidir. 10. yy'ın başlarında her ikisi de general olan babaoğul Dukaslardan baba (Andronikos) Germanikeia'da (Maraş) Arapları yendikten sonra, imparatorla arası açılınca isyan eder, Arapların eline düşer ve hapiste ölür. Oğul Konstantinos önce babasının itibarının iadesini sağlar, "domestikos ton sholon" (başkomutan) olarak Araplara karşı başarı kazanır, sonra da 913'te Bizans tahtı boşalınca, o makama talip olur, sonuçta bunu hayatıyla öder. Ne ki, adı geçen iki Dukas da zamanla ülkede efsaneleşirler. Bizans'ın ünlü destanlarından *Diogenes Akrites'in* iki kahramanı baba-oğul Dukaslardır.

1059'da tahta geçen X. Konstantinos Dukas'ın aileyle doğrudan bağı kesin olarak bilinmemektedir; imparatorun anne tarafından Dukaslara mensup olduğunu ileri sürenler vardır. İmparatorun kardeşi İoannes Dukas, Edessa (Urfa) valisiyken "kayser" unvanıyla tahta ortak olmuş, Konstantinosün 1067'de ölmesiyle taht kavgalarına girişmiştir. Kavgayı kazanan IV. Romanos Diogenes, 1071'de Selçuklularla savaşırken İoannes'in oğlunun ihanetine uğradı; yenilerek esir düştü, İoannes de yeğenini VII. Mihael Dukas adıyla tahta geçirtti. Üç yıl sonra kendisi Türklere esir düştü, fidyeyle serbest bırakılınca keşişliği seçti ama taht çekişmelerini bırakmadı. Bu kez de torunu Eirene Dukaina'yı Aleksios Komnenos'la evlendirip, Aleksios'un (hd 1081-1118) imparator olmasında rol oynadı. Böylece Eirene Dukaina ailenin en ünlü kadın üyesi olarak tarihe geçti. Kardeşlerinden birisini "protostrator" (muhafız alayı komutanı) diğerini ise "megas dux" (başkomutan) yaptı. Dukaslarm bu evlilikle Komnenos Hanedanı'na akraba olması sonucunda doğan aile kolu Komnenodukas adını almıştır.

Dukaslarla ilgili diğer bir nokta da, bu adın büyük bir prestij sahibi olması sonucu birçok soylu ailenin şu veya bu şekilde Dukas adını almaları, böylece tarihsel kayıtlarda birçok Dukas'ın bulunması, çoğunun da birbirleriyle karıştırılmalarıdır. 12. yy'da ve sonrasında artık hangi Dukasın hangi soyağacından geldiğini yazılı kaynaklarda saptamak zordur. Bilinen son Dukaslar olarak Bizans'ın yıkılma döneminde adı geçen, fakat hangi Dukaslardan olduğu anlaşılamayan ve 1345'te taht kavgalarında taraf tuttuğu için başkentten kaçan bilim adamı Mihael Dukas ile onun ünlü tarihçi torununu sayabiliriz (bak. Dukas, Mihael).

Bibi. P. Karlin-Hayter. "The Revolt of Andronicus Ducas," *Byzantinoslavica,* S. 27 (1966), s. 23-25; A. Kazhdan, *Dve vizantijskie cbroniki X veka,* Moskova, 1959, s. 135; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade,* Louvain, 1980. s. 138-145; Ostrogorsky, *Bizans,* 293, 316-323, 343, 347; *Dictionary of Byzantium,* 655-658.

İSTANBUL

DUKAS, MİHAEL

(1400, Lesbos [Midilli] ya da *Foggia [Foça]- 1470, İtalya)* Bizanslı tarihçi.

Küçük adı kesin olarak bilinmemekle birlikte, tanınmış bir bilim adamı olan büyükbabasının adıyla anılan Dukas'a ait ilk veriler kendisinin genç yaşında Ceneviz kolonisi Foggia'nın (Bizans dilinde Fokaea, Türkçe'de Foça) podestası (şeD Giovanni Adorno'nun yanında kâtiplik yaptığıdır (1421). Daha sonra Lesbos (Midilli) hükümdarının emrine giren Dukas Osmanlıların kontrolündeki Edirne (Adrianopolis), Filibe (Filipopolis) kentlerine ve Bizans başkentinin Osmanlılara geçmesinden sonra İstanbul'a II. Mehmed'e (Fatih) elçi olarak gitti. Ada Osmanlılar tarafından alınınca, Dukas İtalya'ya yerleşti ve hayatının geri kalan kısmını orada geçirdi.

Dukas'ın, Türkçeye de çevrilmiş olan (1956) *Bizans Tarihi* adlı yapıtı Bizans'ın son dönemine ait önemli bir referanstır.

Dukas'ın eseri dünya tarihine genel bir bakışla başlar ve 1341'de tahta çıkan V. İoannes Paleólogos dönemi ile devam eder. Fakat en ayrıntılı tasvirler, 1389'da Bayezid'in Osmanlı sultanı olmasından sonraki dönemlere aittir. Eser, Midilli'nin Osmanlılarca kuşatılmasını (1462) anlatan bir bölümde aniden sona erer.

Dukas eserinde anlattığı pek çok olaya bizzat şahit olmuştur. Ayrıca, 1416-1418 arasında Ege Bölgesi'nde, bir tür komünal yaşamı savunarak isyan eden Börklüce Mustafa Ayaklanması'm anlatan tek Bizanslı tarihçidir.

Çağdaşı Bizanslı tarihçi Laonikos Halkokondiles'ten(->) farklı olarak Grek halk dilini kullanan Dukas, İstanbul'un Osmanlılarca fethine bizzat şahit olmamıştır. Eserlerinde bilinçli bir şekilde olayları basitleştirici bir üslup kullanır, Fatih'i övmek yerine, onu acımasız ve ahlaksız diye niteler. Dukas'a göre şehrin Osmanlıların eline düşmesi, Bizans'ın günahlarından dolayı Tanrı'nın verdiği bir cezadır. Ayrıca Şans Tanrıçası Tihe'yi(->) de tarihsel nedensellikte önemli bir etken olarak kabul eder.

Cenevizlilere yakınlığından dolayı bir Latin hayranı olarak yaşamış, Bizans'tan çok Roma'ya yakın olmuştur. Kiliselerin birleşmesini(-») savunarak, batı ile yapılacak bir ittifakın Bizans İmparatorluğu'nun geleceği açısından önemine değinmiştir.

Dukas tarihinin eski İtalyanca ile yazılmış bir kopyası günümüze kadar ulaşmıştır. Asıl metnin bazı boşluklarını tamamlayan bu yazmada, Kosova Meydan Savaşının (1389) çarpıtılmış bir anlatımı da vardır.

Bibi. M. Magoulias, *Decline and Fail of Byzantium to the Ottoman Turks,* Detroit, 1975; Ostrogorsky, *Bizans,* 432-434.

AYŞE HÜR

DUPRÉ, LOUIS

(9 Ocak 1789, Versátiles - 12 Ekim 1837, Paris) Ressam.

Ünlü ressam David'in öğrencisi oldu. 1811-1813 arasında Westphalia (Rhein bölgesi) kralı olan Napoléonün kardeşi Jeröme Bonaparte'in ressamı olduktan sonra İtalya'ya giderek Roma ve Napoli'de çalıştı. 1820'de üç zengin İngilize katılarak Doğu seyahatine çıktı. Gemiyle Korfu Adası'na geçtiklerinde Tepedelenli Ali Paşanın karşı kıyıda Butrint'e geldiğini duyan Dupré, oraya gitti ve Ali Paşa'nın ailesinin ve yakınlarının portrelerini çizdi. Sonra Yanya ve Tesalya yoluyla nisan ayında Atina'ya geçen Dupré, Pire' den gemiye binerek **16** Haziran 1820'de İstanbul'a geldi. Sokaklarını dar ve kirli, evlerini suriçi İstanbul'a göre daha kü-

çük ve gösterişsiz bulduğu Beyoğlu'nda baştercüman Jouannin'in evinde kaldı.

Dupré İstanbul'da Fener Rumlarından Sutzo ve Ermeni Düzyan ailesiyle(->) ilişki kurdu. Bu yakınlıktan, o dönemin gayrimüslim büyük eşrafının günümüze kalan en güzel ve ilginç portreleri meydana çıktı. Bunlar 1819-1821 arasında Boğdan voyvodası olan Mihail Sutzo (kitaptaki XXXVIII no'lu resim) ve kızı Eleni'nin (no. XXXIX), Karabet (no. XXXII) ve Sarkis Düzyan ile eşinin (no. XXXIII) portreleridir. Dupré ayrıca bu sonuncuların kız kardeşleri Takuhi Dudu ve İskuhi Dudu'nun portrelerini de yaptığını yazar, ancak bunlar kitaba alınmamıştır. Aynı zamanda bu resimler bir dönemin sonunu imgeler, çünkü Dupré'nin, voyvodalığına dönen Mihail Sutzo'nun yanında 9 Eylül 1820'de İstanbul'dan ayrılmasından birkaç hafta sonra, dönemin güçlü kişisi Halet Efendi'nin gazabına uğrayan Düzyan ailesinin önde gelenleri asılır ve malları müsadere edilir. Birkaç ay sonra ise Eflâk Voyvodası Aleksandr Ipsilanti'nin ayaklanmasından ve Yunan isyanından sonra Fenerli Rumların saltanatı sona erer, Mihail Sutzo ailesiyle Paris'e kaçar.

Bükreş ve Viyana yoluyla Roma'ya ve oradan da Paris'e dönen Dupré çizmiş olduğu resimleri, ki bunlar genellikle portrelerdir, basıma hazırlar. İlk levhaları 1825'te satışa sunulan bu kitap, ancak ressamın ölümünden sonra 1838' de bitirilir. *Voyage à Athènes et à Constantinople au collection de portraits vues et costumes grecs et Ottomans peints d'après nature en 1819, lithographies à Paris et coloriés par Lois Dupré, élève de David* adıyla yayımlanan kitap kısa bir metin ve kırk levha içerir. Bunlardan XXXII'den XXXLX numaraya kadar olanlar İstanbul'da çizilmiştir ve yukarıda adı geçenlerin dışında bir yeniçeri ve bir bostancı portresi (no. XXXIV), Ermeni bilezikçi (no. XXXV), kalyoncu (no. XXXVI) ve Memluk (XXXVII) portreleridir.

STEFANOS YERASİMOS

DURMUŞ DEDE TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Rumelihisarı'nda, Bebek Mahallesi'nde, Bebek-Rumelihisarı yolu üzerinde, Rumeli Hisarımın güneyinde, Kayalar Mezarlığımın yanında yer almaktaydı.

Gülşenî tarikatının piri Şeyh İbrahim Gülşenî'nin (ö. 1533) halifelerinden Şeyh Hasan Zarifi Efendi (ö. 1569) tarafından 935/1528'de kurulmuştur. I. Ahmed döneminde (1603-1617) Akkirmanlı Ali Baba'mn meşihatı sırasında, hemşerisi olan Durmuş Dede (ö. 1616) admda bir meczup Akkirman'dan gelerek tekkeye yerleşmiş ve kerametleri ile ün salarak o tarihten itibaren tekkenin adıyla anılmasına sebep olmuştur. Evliya Çelebinin bizzat tanımış olduğu Durmuş Dede'nin özellikle Karadeniz'e doğru sefere çıkan gemiciler tarafından ziyaret edildiği, bu kimselerin, tekkeye zahire ya da Durmuş Dede'ye sadaka verip kendisinin iznini ve hayır duasını almadan yola koyulmadıkları anlaşılmakta, aksi takdirde yolculuklarının başarısızlık hattâ felaketle sonuçlandığı rivayet edilmektedir. Durmuş Dede'nin vefatından sonra da bu gelenek yaşatılmış, adı geçen şahıs, İstanbul'un dini folklorunda "gemicilerin koruyucu velisi" olarak yerini almıştır.

Tekkenin zaman içinde geçirmiş olduğu değişimler hakkında pek bir şey bilinmemekte, ancak Şeyh Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin 19. yy'ın birinci yarısında, asıl tekke binasının ise aynı yüzyılın ikinci yarısından son şeklini aldıkları, mimari özelliklerinden anlaşılmaktadır. Kapatıldıktan sonra kısmen mesken olarak kullanılan tekke binası 1938' den sonra Bebek-Rumelihisarı yolunun genişletilmesi sırasında Hasan Zarifi Efendi Türbesi ile birlikte yıktırılmıştır.

Kuruluşunda Gülşenîliğe bağlı olan Durmuş Dede Tekkesi, 18. yy'ın ortalarında Halvetî-Cerrahî piri Şeyh Nureddin Cenahî'nin (ö. 1721) halifelerinden Sertarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1758) posta geçmesiyle bu tarikata intikal etmiş, 19- yy'ın sonlarında kısa bir müddet Halvetî-Şabanîliğe hizmet etmesi dışında, sonuna kadar Cerrahîliğe bağlı kalmıştır.

Encümen Arşivi'nde bulunan 1938 tarihli bir fotoğrafta gerek tekke binasının, gerekse de Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin Boğaz'a bakan doğu cepheleri görülmektedir. İki katlı, ahşap bir bina olan ve tevhidhane, harem ve selamlık bölümlerini barındırdığı anlaşılan asıl tekke binası Rumeli Hisarı tarafında (kuzeyde) yer almaktadır. Dış görünüşüyle herhangi bir ahşap meskenden farksız olan yapının iki girişi, bunların üzerinde de, üçgen ahşap konsollarla desteklenen çıkmaları bulunmaktadır. Kagir olan Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin almaşık örgülü duvarları, alternatif olarak bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile örülmüş, yapı, doğu cephesinde üçgen bir alınlık (fronton) meydana getiren bir beşik çatı ile örtülmüştür. Doğu cephesinde, kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla donatılmış üç adet dikdörtgen pencere sıralanmaktadır.

Durmuş Dede'nin ise muhiplerinden birisi tarafından inşa ettirilen bir ahşap türbede gömülü olduğu bilinmektedir. Günümüzde tarihe karışmış olan bu türbenin duvarında asılı bir levhada şu beyit yazdı imiş: *Hâk-i pây-i evliyaya yüzünü sürmüş dede / Bu hisarın kutbu olmuş Hazret-i Durmuş Dede.*

Bibi. Evliya, *Seyahatname^* I, ty, 267-268; Ayvansarayî, *Hadika,* II, 125-126; Çetin, *Tekkeler,* 590; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 54;

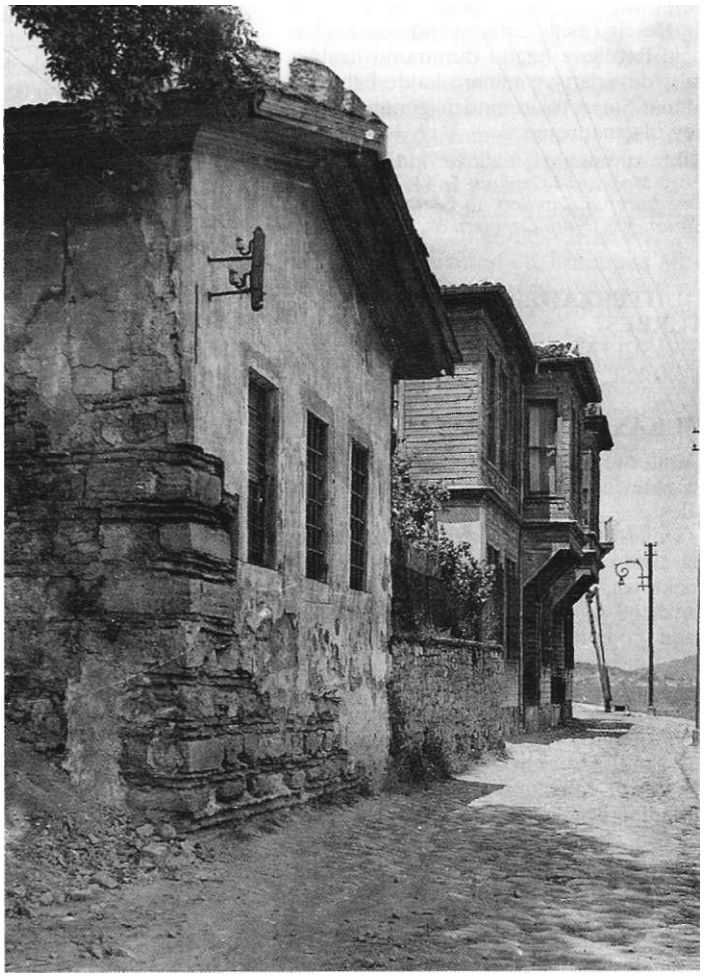

Durmuş Dede Tekkesi ve Şeyh Hasan Zarifi Efendi Türbesi'nin Bebek-Rumelihisarı yolundan 1938 tarihli bir fotoğrafta görünüşü. *İAM/Encümen Arşivi*

Âsitâne, 13; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 48-49, no. 74; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ,* 12; Raif, *Mir'at, 21 A; Ihsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Şeyh İ. Fahreddin Efendi (Erenden), *Tabakatü'l-Cerrahî,* s. 20-21, 44-45, 64-66; E. S. Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi,* İst., 1953, s. 26-29; *İSTA,* IX, 4769-4770; Ş. Yola, *Schjejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden (1721-1925),* Berlin, 1982, s. 80.

M. BAHA TANMAN

DÜĞMECİBAŞI MESCİDİ

Eyüp İlçesi'nde, Düğmeciler Mahallesinde, Oluklubayır Sokağı ile Düğmeciler Caddesi'nin kavşağında yer almaktadır.

Anadolu Kazaskeri Dökmecizade Mehmed Bakır Efendi (ö. 1589) tarafından Mimar Koca Sinan'a yaptırılmıştır. İnşa tarihi tespit edilememektedir. M. Bakır Efendinin soyundan gelen Hüseyin Şah Efendi, mescidi bir minber eklemek suretiyle camiye dönüştürmüştür. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) üçüncü hazinedarı Lalezâr Kalfa ile *Hadîka* zeylinin yazarı Ali Satı Efendi'nin yardımlarıyla 1238/1822'de şadırvan tamir edilmiş, su getirilmiş, mescidin zeminine yeni hasır döşenmiştir. Üzerindeki kitabeden, şadırvanın 1286/1869'da Fatma Hanım adında birisi tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır. Mescit 1894 depreminde harap olmuş, 1313/1895'te Emine ve Fatma hanımlar tarafından onartılmış, bu husus yapının batı cephesine konulan bir kitabede belirtilmiştir. Mescit son olarak 1970'te önemli bir onarım geçirmiştir.

Yapı, tuğla hatıllı taştan yapılmış sakıflı bir ana kitle, meşrutaya dönüştürülmüş bir son cemaat yerinden oluşur. Fakat geçirdiği tahribatlar ve onarımlar sonucunda 16. yy karakteri bozulmuş olmakla birlikte iyi durumdadır.

Ana mekân kare planlıdır. Yapıya önce camekânlı bir ön hazırlık bölümünden girilir. Son cemaat yerinde solda iki kapı yer alır. İlk kapıdan camekânla bölünmüş imam odasına, ikinci kapıdan da merdivenle kadınlar mahfiline çıkılır. Son cemaat yeri dört tane pencere ile aydınlanır, içten de yarıya kadar mermer levhalarla kaplanmıştır. Ana mekâna bir basamakla inilir. Sağda ve solda maksureler bulunur. Doğu duvarında dikdörtgen, derin niş şeklinde açılmış bir pencere olup, batı cephesinde altta aynı özelliği gösteren pencereler vardır. Bunların üstüne gelen yerde ise sivri kemerle son bulan pencereler yapılmıştır. Güneyde ise mihrap iki renkli mermerden, içten köşeli, üzeri mukarnaslı olarak yapılmıştır. Üzerinde kitabesi vardır. Mihrabın sağında ve solunda, altta ve üstte ikişerden toplam dört pencere açılmıştır. Vaaz kürsüsü mermerden olup güneydoğu köşesinde, duvara bitişiktir. Kürsü kısmı dört köşeli olup, içine mermerden paralelkenar motifler yapılmıştır. Minberi ise ahşaptır.

Kadınlar mahfili düz balkon çıkması halinde olup ana mekânda bunu dört ahşap direk taşımaktadır. Kadınlar mahfiline kuzeyden kapı ile girilir. Önce kare bir mekân vardır. Yapının tavanı ahşap olup çubuklarla kasetlenmiştir.

Ayrıca içten alttaki pencerelerin yarısına kadar mermerle kaplanmıştır. Üstteki pencereler ise alçı ile bölünüp, içine sarı, yeşil, kırmızı renkli camlarla bitki motifli süslemeler yapılmıştır. Kare planlı bir kaideye oturan minare yivli bir pabuç kısmı ve silindir biçiminde gövdesi ile dikkati çeker. Şerefesi taş konsollarla desteklenmiştir. Yapı son yıllarda dıştan mozaik sıva ile kaplanmıştır. Pencereler demir parmaklıklıdır. Güney cephe düz duvar halindedir. Yapının üzeri dört meyilli kiremit çatı ile örtülü olup, kirpi saçaklıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 266; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 6-7, no. 21; *İSTA,* IX, 4804; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 49; Kuran, *Mimar Sinan,* 308; Haskan. *Eyüp Tarihi,* I, 44.

N. ESRA DİŞÖREN

DÜĞÜMLÜ BABA TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Binbirdirek Mahallesinde, İbrahim Paşa Sarayı'nın (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) içinde yer almaktaydı.

İbrahim Paşa Sarayı'nın içinde tesis edilmiş olan Düğümlü Baba Tekkesi'nin banisi ve kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememektedir. İnşa tarihi II. Bayezid dönemine (1481-1512) kadar inen, adını I. Süleyman'ın (Kanuni) ünlü vezirazamı Makbul İbrahim Paşa'dan (ö. 1536) alan bu sarayın 18. yy'ın ortalarından itibaren özgün kullanımından iyice uzaklaşarak çeşitli faaliyetlere tahsis edildiği bilinmektedir. Bu arada tekkenin de II. Mahmud'un (hd 1808-1839) arabacıbaşısı olan kişi tarafından bu hükümdarın döneminde tesis edilmiş olması muhtemel görünmektedir.

Tekkeye adını vermiş olan "Düğümlü Baba" lakaplı Şeyh Hafız Mustafa Efendi (ö. 1866) geçen yüzyılda İstanbul'un ünlü meczuplarmdandır. Amasra'da 1786 civarında doğmuş, medrese tahsili görüp hafız olduktan sonra İstanbul'da Laz Ahmed Paşa adında bir vezirin imamı olmuştur. Bazı kaynaklar Nakşibendî, diğer bazıları ise Rıfaî tarikatına girdiğini belirtmekte, ancak içinde yaşadığı, vefatından sonra da gömüldüğü tekkenin Rıfaîliğe bağlı olması bu rivayetlerden ikincisinin doğru olduğunu düşündürmektedir. Eline geçen iplere ya da şerit halinde yırttığı bez parçalarına durmadan düğümler atıp bunları sarığına ve elbisesine bağladığı için "Düğümlü Baba" lakabı ile ün salmış, söz konusu düğümler özellikle "aşk ve sevda hastaları" için şifalı olarak kabul edilmiştir.

Düğümlü Baba'nın mensuplarından, âyan meclisi üyesi, ayrıca âlim ve şair olan Vecihipaşazade İsmail Kemâl Sadık Paşa (ö. 1892) 1295/1868'de tekkeyi tamir ettirip bir vakfiye ile donatmış, özel kitaplığım buraya bağışlamış, ayrıca *Kemâlname-i Düğümlü Baba* adında iki ciltlik manzum bir menakıbname kaleme almıştır.

Cumhuriyet döneminde terk edilerek harap olan tekke, İbrahim Paşa Sarayı'nın onarımına başlandığı 1965'ten kısa süre önce yıktırılmıştır. Bu arada tekkenin türbe bölümünde yer alan kabirlerin Sultan Ahmed Türbesi'nin bahçesine taşındığı söylenmekte, tekkedeki kitapların ise Süleymaniye Kütüphanesi'ne götürüldüğü tespit edilmektedir. İbrahim Paşa Sarayı'nın Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak

Düğümlü Baba Tekkesi'nin tevhidhane ile türbesinden bir görünüm. *M. Baha Tanman fotoğraf koleksiyonu*

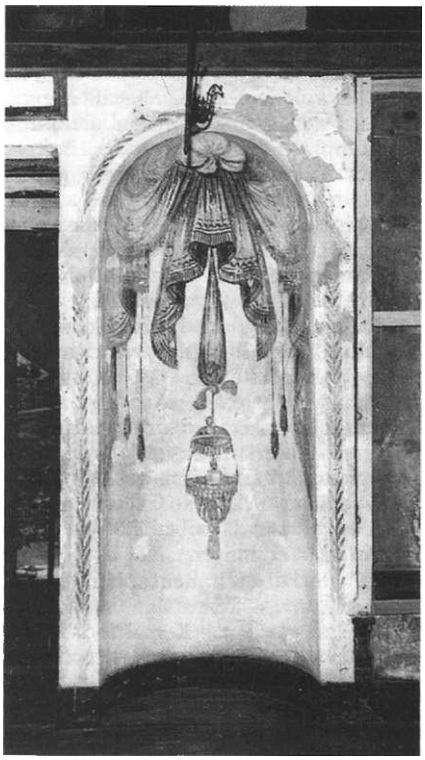

Düğümlü Baba Tekkesi'nin mihrabı.
M. Baha Tanmart fotoğraf koleksiyonu

kullanıldığı yıllarda arabacıbaşmın sandukası bir müddet korunmuş, çevresine başka bir yerden (muhtemelen bir rical türbesinden) getirilen, som gümüşten bir şebeke konmuş, sonradan bu sanduka ortadan kaldırılarak Düğümlü Baba Tekkesi'nin son izi de tarihe karışmıştır.

Rıfaî tarikatına bağlı olan tekkede pazar günleri ayin icra edildiği, burasının, Düğümlü Baba'mn şöhretinden dolayı, İstanbul meczuplarının toplanma yeri haline geldiği bilinmektedir. Tekkenin şeyhleri içinde, 1889'da postnişin bulunan Raşid Efendi'nin, geçen yüzyılda İstanbul'un çeşitli "kıyamî" tekkelerinde reislik yapan İhsan Efendi'nin ve son postnişin Şahab Efendi'nin isimleri tespit edilebilmektedir.

İbrahim Paşa Sarayı'nm altyapısını oluşturan, temellerinin Hippodrom'a ait olduğu anlaşılan kısmi zemin katta kıble doğrultusunda gelişen yuvarlak beşik tonozların örttüğü dikdörtgen planlı mekânlar sıralanır. Yuvarlak kemerli ikişer açıklıkla birbirine bağlanan, aynı türden birer kemerle de Atmeydanı'na açılan bu mekânlardan birisi (fevkani avluya çıkan merdivenden sola doğru ikincisi) Düğümlü Baba Tekkesi'nin tevhidhanesi olarak kullanılmıştır. Kıble yönündeki açıklık, kemerin üzengi hizasına kadar çıkan bir duvarla kapatılmış, bu duvarın ortasına yuvarlak kemerli mihrap, mihrabın soluna dikdörtgen açıklıklı bir kapı, sağma da aynı türden bir pencere yerleştirilmiştir. Söz konusu kapı ile pencere, tevhidhanenin kıble yönüne eklenmiş olan ve sarayın Atmeydanı cephesinde taşkınlık yapan mekâna açılmaktadır. Mihrabın içinde, II. Mahmud döneminden itibaren moda olan, kordonlarla iki yandan tutturulmuş dalgalı perdeler ve ortada kandilden oluşan kalem işi süsleme görülmektedir.

Tevhidhanenin doğu yönündeki mekâna bağlanan kemerli açıklıklar da türbe olarak değerlendirilmiştir. Alelade demir parmaklıklarla donatılmış olan bu açıklıklardan güneydeki Düğümlü Baba ile tekkenin banisi "arabacıbaşı"na ait iki ahşap sandukayı, kuzeydeki iki sıra halinde yerleştirilmiş diğer şeyh sandukalarını barındırmaktadır. Tekkenin ikinci banisi olan İ. Kemâl Sadık Paşa'nın da bu türbeye gömüldüğü bilinmektedir. Düğümlü Baba'ya ait sandukanm başucunda, vefat tarihini (1283) veren, sülüs hatlı manzum bir kitabe levhası, aynca camlı bir dolap içinde, kendisine ait bir "emanet" olduğu anlaşılan, üstünden düğümlerin sarktığı ahşap bir asa göze çarpmaktadır.

Tevhidhanenin kıble yönündeki tek katlı, kagir duvarlı ve çatılı mekânın şeyh odası ya da meydan odası türünden bir selamlık birimi olduğu tahmin edilebilir. Cephelerinde basık kemerli pencereler görülmektedir. Saraym Atmeydanı'na nazır fevkani avlusunun doğu kesiminde zemin kattaki tevhidhanenin üzerine isabet eden yerdeki tek katlı ahşap binanın da tekkeyle bağlantılı olduğu, harem dairesini barındırdığı düşünülebilir. Bu yapının Atmeydam'na bakan cephesi çıkmalarla hareketlendirilmiş, tevhidhane ile aynı hizada bulunan çıkma, II. Mahmud döneminin ampir üslubuna işaret eden üçgen bir frontonla (alınlık) taçlandırılmıştır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 72-73, no. 114; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *thsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 270; *Osmanlı Müellifleri,* I, 88, II, 209-210; Ergun, *Antoloji,* II, 671; S. Eyice, *Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu,* Ankara, 1965, s. 51-52; H. Kınaylı, "Düğümlü Baba", "Düğümlü Baba Tekkesi", *İSTA,* K, 4806.

M. BAHA TANMAN

DÜĞÜN ADETLERİ

Bizans Dönemi

Bizans'ta evlilik seremonisi "mnesteia" denen nişanlanmayla başlar, kilisede kıyılan dini nikâh ve bunu izleyen eğlencelerle sürerdi. "Mesazontas" denen aracılar tarafından bulunan gelin ve damat adaylan mülkiyet ilişkilerini düzenleyen sözleşmenin imzalanması ve "egkolpia" denen başlık parasının erkek tarafınca ödenmesinden sonra düğün hazırlıklarına geçerlerdi.

Hora Hora (sevinç günü) olarak tanımlanan düğünün öncesinde gelin odası süslendikten sonra, "kliturion" denen kalıplaşmış sözcüklerin yer aldığı davetiyelerle konuklar çağrılırdı. Gelinin yalnızca ayak bileklerine dek inen beyaz giysi giydiği düğünde, konuklar da beyaz ya da açık maviyi tercih ederdi.

Papaz tarafından takdis edilen yeni evliler "epithalamia" denen özel şarkı eşliğinde, "nimfagogoiTerin (refakatçi) öncülüğünde damadın evine giderdi. 4. yy' dan itibaren düğünlerde söylenen "epithalamia" şarkısı ise bazen nesir, bazen de manzum olurdu. Teodoros Prodromosün, Anna Komnena(->) ve Nikeforos Bryenniosün çocuklarının düğünlerinde söylenen bu şarkının Grek mitolojisinden derlenmiş sözleri, 12. yy'dan itibaren pek çok şaşırtıcı imajla zenginleştirilmişti.

Düğün töreni sırasında geline takılan evlilik yüzüğü geleneğinin kökü Mısır'a ve Roma'ya gider. Önceleri basit metallerden yapılan yüzük, sonraları altın, gümüş ve bronzdan, halka ya da sekizgen biçiminde olmaya başladı. Üzerinde genellikle "omonoia" (uyum) sözcüğü kazılı olurdu.

6. yy'dan itibaren geline takılmaya başlanan evlilik tacı geniş basit madeni bir banttan ibarettir. "Stefanoi" denen bu tacın bilinen tek örneği bugün Atina Müzesi'ndedir. 7. yy'dan kalma evlilik kemeri geleneği ise, düğünden çok zifaf odasına ait bir unsurdur. Kemer gelinle damadın ellerini birleştiren İsa figürü ile süslü olurdu. Günümüzde dek gelmiş bir örneğinin üzerinde "Tanrı'dan uyum, merhamet, sağlık" sözcükleri seçilmektedir.

Kedrenos'a göre, yedi gün süren düğün eğlenceleri Ayasofya civarında, Senato Evi'ne yakın Nimfaion(->) denen halka açık binada yapılırdı. Evlilik aktinin imzalanması ve dini törenin tamamlanmasından sonra konuklar ziyafete çağrılır, dansçılar ve pandomimciler onları eğlendirirdi. Kilise mensupları ise düğünü, eğlenceler başlamadan terk etmek zorundaydılar. Eğlencelerin bitiminde, konuklar gelinin bekâretine ilişkin kanıtı görmek isterlerdi.

Soyluların düğünleri ise aynı biçimde fakat çok daha görkemli olurdu. İmparator ailesine yabancı ülkelerden gelen gelinler Pege'de (Balıklı) karşılanırken, damatlar Blahernai Kilisesi(->) ya da Bukoleon Sarayı'nda(->) beklenirdi. Bu düğünlerde, yoksullar ve öksüzler giydirilir, halka yemek dağıtılır, esirler azat edilirdi.

Bibi. L. Brehier, *la civilisation byzantin,* Paris, 1950; Ph. Koukoules, "Byzantinon bios kai politismos", *Collection de l'Instit ve Français dAthénes, TV,* Atina, 1951, s. 1-16; C. Diehl, *Impératrices des Byzance,* Paris, 1959; E. H. Kantorowicz, "On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection", *Dumbarton Oaks Papers,* 14, 1960, s. 1-16; D. Talbot-Rice, *The Byzantines,* Londra, 1962; M. Angold, "The Wedding of Digenis Akrites", *He Kathemerine zoe sto Byzantio,* Atina, 1988, s. 201-215.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde çok zengin olan düğün âdetleri "saray düğünleri", "eski İstanbul düğünleri" ve "İstanbul köy düğünleri" olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

Saray Düğünleri: Osmanlı padişahlarının kızları daha beşikte iken nişanlanır ya da evlendirilir, yaşlı kocası ölünce aynı sultan 16 yaşına gelinceye kadar bir-

kaç kez daha evlendirilirdi. Bunun sebebi damattan ve devlet ileri gelenlerinden gelecek olan para ve armağanlarla padişahın açıklarım kapatmaya çalışmasıydı.

Padişahlar sultanları devletin ileri gelenleri arasından seçtikleri kişilerle evlendiririrlerdi (bak. sur-ı hümayun).

Eski İstanbul Düğünleri: Evlenecek oğlu olan anneler ya tanıdık bir ailenin kızını doğrudan doğruya gidip ister ya da tanımadığı bir aileye yanına akraba komşu kadınlardan birkaçını alarak kız görmeye gider. Görücü usulü evlenme Cumhuriyet döneminde hızla azalmış, ancak 1950 terden sonra yaşanan hızlı göç olgusu İstanbul'da Anadolu usulü görücülüğün yeniden canlanmasına yol açmıştır.

Görücüler kızı beğendilerse açıkça isterler ve evden ayrılırlar. Kız tarafı da damat adayıyla ilgili araştırmalar yapar ve olumlu ya da olumsuz bir karara varır. Her iki taraf anlaştığı takdirde damadm babası yanına birkaç hatırlı kimseyi alarak kız evine gider. Taraflar damadın içgüveyi olup olmayacağı mihr-i muaccel (ağırlık da denir) ve mihr-i müeccel (nikâh bedeli) konularım karara bağladıktan sonra nişan işlerine sıra gelirdi (bak. nişan âdetleri).

Nişandan hemen sonra ya da daha ileride yapılacak olan düğün hazırlıkları, düğünden bir hafta önce akraba ve tanıdıklara okuyucu gönderilmesiyle başlar. Zengin ailelerde kalfalar, orta hallilerde kaynana ya da kızın akrabalarından birisi bu işle görevlendirilir. Gelin şehir dışına gidecekse davetliler saçlarını çeyiz gidinceye kadar getirirler.

Nişandan sonra damadın çamaşırları

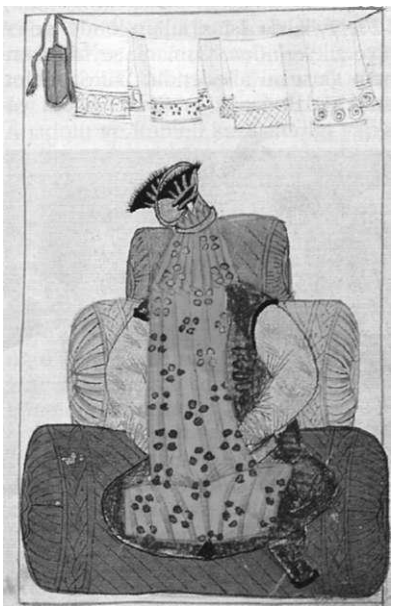

Bir çarşı ressamından gelin ve çeyizini betimleyen resim.
Galeri Alfa

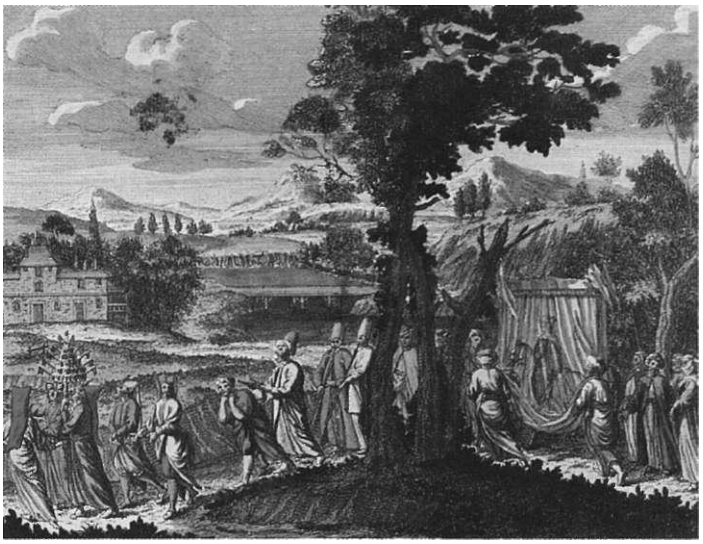

Gelinin tahtırevan ile damat evine getirilişini betimleyen La Hay ve Ferriol'un *Recueil de Cent Estampes Représentant Différentes Nations du Levant* adlı kitabında yer alan Vanmour'un bir resmi, Paris, 1714.
Galeri Alfa

ve diğer lüzumlu eşyaların hazırlanması ile tamamlanan çeyiz pazartesi günü muhacir ya da öküz arabaları ile oğlan evine gönderilir. Çeyizle beraber kız evinden birkaç kadın da yerleştirmek üzere gider (bak. çeyiz alayı). Salı günü gelin hamamı yapılır. Oğlan tarafının bütün kadın akrabası ve en yakın dostlar davet edilerek bir hamam kapatılır; çalgıcılar, çengiler tutulur. Hamamda sıcaklığa girmeden önce dış avluda toplanılır. Geline ipekli peştamal kuşatılıp başına çarşaf tutularak avlu dolaştırıldıktan sonra içeride ilahiler, türküler eşliğinde gelin yıkanır. Yıkama işleminden sonra gelin göbektaşının etrafmda üç kere dolaştırılır, ailesinin varlığına göre altın, gümüş taslarla üç tas su dökülür, başının üzerinden paralar serpilir, geline şerbet içirilerek hamam tamamlanır.

Çarşamba akşamı yapılan kına gecesinde erkekler selamlıkta, kadınlar haremde eğlenirler. Oğlanın akrabasından birkaç kişi gümüş bir tepsinin üzerine kına koyar, iki tane de mum dikerek gelin evine götürürler. Sabaha karşı kızın avuçlarma, parmak uçlarına ve ayak başparmağına kına yakılır. Sazendeler, hanendeler meclisi şenlendirip türküler söyler, çengiler oynatılır (bak. kına gecesi).

Perşembe "yüz yazısı" günüdür. Geline oğlan evinin nişan takımı ile birlikte gönderdiği gelinlik giydirilir. Gelin hazırlanınca kuşak bağlama merasimi yapılır. Babası ya da büyük erkek kardeşi şalı kızın belinde üç kere dolaştırdıktan sonra bağlar. Evdekilerle vedalaşan gelin, perdeleri kapalı gelin arabasına bindirilir. Gelin arabası önde olmak üzere bütün arabalar sıraya geçerek oğlan evine gelirler. Gelin çarşaflar tutularak indirilir. Damat gelini kapıda karşılayarak başının üzerinden bozuk paralar atar. Sonra koluna girerek gelin odasma çıkarır. Gelini görmeye gelen kadın davetlilere en yaşlı, en tanınmış olandan başlamak üzere yemek verilir. Akşam ise erkek davetlilere düğün yemeği ikram edilir. Yarı düğün olarak da adlandırılan nikâh töreni, bazı aileler tarafından düğünden önce, bazıları tarafından da yüz yazısı gününde yapılır. Damat yatsı namazından sonra arkadaşları ile evin kapısına gelir. Hocanın duasından sonra içeri sokulur. İçeride seccade üzerinde namaz kılıp, yüz görümlüğü vererek gelinin duvağını açtıktan sonra önceden hazırlanan şekeri birlikte yerler. Ertesi gün gelin paçalık denilen elbisesini giyer. Başında tel-duvak yoktur, elmasları ve yüzgörümlüğü takılıdır. Paça gününde düğün yemeğine kaymak ve paça tiridi eklenmiştir.

İstanbul Köy Düğünleri: İstanbul köylerinde de nişan öncesinde uygulanan gelenekler arasında görücü usulünün varlığı biliniyor. Düğünden bir hafta önce, davul, zurna ya da İstanbul'dan getirilen saz ve çengi takımının eşliğinde hazırlanan böreklerin, kız ve erkek tarafının köyündeki her eve dağıtılması ile davet işlemi tamamlanmaktadır.

Sah günü dışarıdan gelecek olan davetiiler saz ve çengi takımının eşliğinde "dakı" denilen hediyeleri ile birlikte düğün evine giderler. O gün ziyafet ve eğlence günüdür. Kına gecesi ya da kına damı çarşamba gecesidir. Kız evinin hazırladığı helva, sini içinde damat evine gönderilir. Orada tepsiye kına konup, mumlar dizilip, helvaya para yapıştırılarak kız evine tekrar gönderilir ve kıza kına yakılır.

Perşembe günü gelin alma günüdür. Damat ile sağdıcı öğle üzeri dualarla ve davul-zurna eşliğinde tıraş edilirler. Damat, kız evinin gönderdiği çamaşırları ve damatlıkları giyer. Sonra en önde köyün hatırı sayılır kişileri, arkada gençler, damat ile çalgı takımı, kızlar, kadınlar, en arkada gelin arabası olmak üzere bir alay oluşturularak gelin almaya gidilir. Kızın çeyizleri arabaya yüklenirken gelin de kucakta bindirilir. Gelinin alınacağı gün at yanşları ve pehlivan güreşleri yapılır.

Gelin oğlan evine gelince damat kapıda başmdan para saçıp, koltuk yaparak odasma çıkarır. Bir süre sonra odadan çıkıp bayraktarın elindeki bayrağı

1927'de Beyoğlu'nda bir Rum düğünü
A. Selçuk Sakaoğlu koleksiyonu

üç kere öptükten sonra bayrağı alarak arkadaşının evine gider.

Yatsı namazından sonra damat arkadaşları tarafından eve getirilir. Daha önceden kıyılmamışsa nikâh kıyılır. Odada iki rekat namaz kıldıktan sonra geline yüzgörilmlüğü vererek duvağını açar. Gerdek gecesinin sabahı, kadınlar duvak ya da paça denilen eğlence yaparlar. Gelin giydirilir. Eğlenceler düzenlenip, oyunlar oynanarak düğün tamamlanır.

Bibi. Melahat Sabri. "İstanbul Düğünleri", *HBH,* II, S. 23-24 (Mayıs 1933); E. Cenkmen. *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri,* ist., 1948; X. Anafarta, "Ümmügülsüm Sultanın Düğünü ve Sonu", *Hayat Tarih Mecmuası,* II, S. 7 (Ağustos 1971); Ş. Rado, "III. Ahmet Devrinde Sultan Düğünleri", *ae.* II. S. 9 (Ekim 1971); S. Y. Ataman, "İstanbul Folkloru", *Sivas Folkloru,* VI, S. 63 (Nisan 1978); M. Ş. Ülkütaşır, "Bizim Köyün Güreşli, Yarışlı Düğünleri", *ae,* VI, S. 64 (Mayıs 1978); And, *Şenlikler;* Uzunçarşılı, *Saray;* Musahibzade, *istanbul Yaşayışı,* 1992, 13-30; Refik Halid (Karay), *Üç Nesil Üç Hayat,* İst., ty, s. 40-45; Ali Şeydi, *Teşrifat ve feşkilât-ı Kadîmemiz,* by, ty.

MELTEM CİNGÖZ

DÜLGERZADE TEKKESİ

bak. NECCARZADE TEKKESİ

DÜMBÜLLÜ, İSMAİL

(1897, İstanbul - 5 Kasım 1973, İstanbul) Ortaoyuncu ve tuluat sanatçısı.

Babası II. Abdülhamid'in silahdarlarmdandı. Toptaşı Askeri Rüştiyesi'nin üçüncü sınıfında okurken Doğancılar'da seyrettiği Kel Hasan'dan etkilenerek okuldan ayrıldı. Önce amatör olarak Karagöz Hüseyin'in, 1917'de de profesyonel olarak Kel Hasanın tiyatrolarında sahneye çıktı. 1926'ya kadar Kel Hasan'ın yanında çalışarak tuluat geleneğini öğrendi. İkinci komik olarak Küçük İsmail, Âsim Baba, Ali Bey ve Naşit Özcan gibi döneminin ünlü ortaoyuncularıyla çalıştı. 1928'de Tevfik İnce'yle birlikte kendi topluluğunu kurdu ve Şehzadebaşı'ndaki Hilal Tiyatrosunda oyunlarını sergilemeye başladı. 1933'ten sonra Anadolu turnelerine çıktı. İsmail Dümbüllü tiyatro sahnelerinde ortaoyunu tiplerini canlandırdığı için, bu oyunu sahneye çıkarmış da sayılabilir. Bu dönemde "Ayşem", "Cebe Gitti", "Bülbül" gibi operetlerde oynadı. Döneminin tiyatro anlayışı ve beğenisinin giderek değişmesine karşın Naşit'in ölümünden sonra geleneksel tiyatronun en ünlü adı oldu ve ortaoyunu geleneğini tek başına sürdürdü. 1947'den sonra özgün ses tonu, saf görünüşü, en olmadık nükteleri savurup geçivermesi, seyirciyle kolayca bütünleşebilmesi ve sevimli mimikleriyle sinemada da görünmeye başladı. Önce *Memiş* (1947), ertesi yıl da *Dümbüllü Macera Peşinde* ve *Keloğlan* filmlerinde başrol oynadı. *Harman Sonu* (1950) ve bir sonraki yıl çevirdiği *İncili Çavuş, Ne Sihirdir Ne Keramet, Sihirli Define* filmleriyle sinema oyuncusu olarak da ününü pekiştirdi. 1953'te *Dümbüllü Sporcu* ve *Kırk Gün Kırk Gece,* 1954'te *Mihrimah Sultan,* 1956'da *Dümbüllü Tarzan, Bayram Gecesi, Nasrettin Hoca* ve *Timurlenk* gibi filmlerde oynayan İsmail Dümbüllü, 1968'de jübile yaparak sahneyi bıraktı ve Kel Hasan' dan aldığı kavuğu geleneğe uyarak Münir Özkul'a devretti. Sonraki yıllarda zaman zaman sahneye çıkmayı ve radyo oyunlarında yer almayı sürdürdü.

Dümbüllü hem ortaoyununda, hem operette, hem de sinemada başarılı olabilmiş ender sanatçılardandır. Kel Hasan' dan öğrendiği ortaoyunu ile birçok seyirlik oyunun ve çeşitli oyunculuk tekniklerinin günümüze aktarılmasında önemli bir zincir halkası görevini gören hattâ kendi de yeni tuluat oyunları getiren Dümbüllü, öğrendiklerini kendi kişiliğiyle birleştirerek oluşturduğu "Dümbüllü tarzı"nı hem sahnede, hem de perdede sergilemeyi sürdürmüştür. Karagözcüler ve Ortaoyuncular Derneği'nin İsmail Dümbüllü adına 1980'de koyduğu en başarılı güldürü sanatçısı ödülünü ilk kez Münir Özkul, 1987'de de Suna Pekuysal kazandı. Ses bandına kaydedilen anıları Sadi Yaver Ataman'm *Dümbüllü İsmail Efendi* (İst., ty) adlı kitabında yer almıştır.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* s. 241-242; "Dümbüllü, İsmail", *İSTA,* IX, 4818-4820; S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Ffendi,* İst., ty 1(1974)1, Ö. Nutku. *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, ist., 1985, s. 383-386; M. R Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967; C. Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi,* I, İst.. 1987. s. 32.

RAŞİT ÇAVAŞ

DÜRRÎZADELER

18-20. yy'larda İstanbul'un önde gelen ilmiye ailelerinden. Osmanlı şeyhülislamlarının altısı bu ailedendir. Dürrîzadeler, kentte ve Boğaziçi sayfiyelerindeki ya-

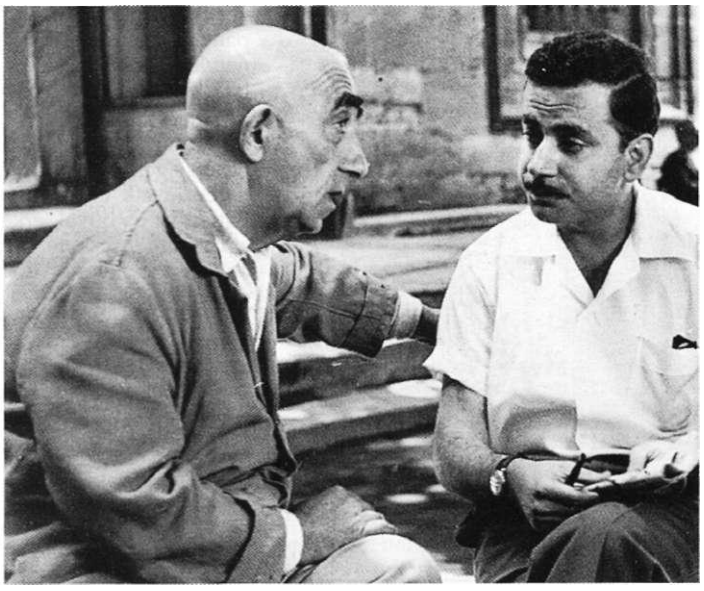

İsmail Dümbüllü (solda) Beyazıt Çınaraltı'nda bir sohbette, 1961.
Eser Tutel koleksiyonu/ fotoğraf Azmi Nihad Erman

samları ile de İstanbul kültürünü ve sosyal hayatını etkilemişlerdir.

Ailenin atası İlyas Efendi'nin (17. yy) Ankaralı veya İstanbullu olduğuna ilişkin farklı bilgiler vardır. Aileye adını veren Dürrî Mehmed Efendi (?-1736) İlyas Efendi'nin oğludur. Medrese eğitimi yanında özel dersler de aldı. İstanbul medreselerinde müderrislik etti. Kazasker Abdülkadir Efendiye damat olarak ilmiye ricali aileleri arasında yer edindi. 1709'da yargı mesleğine geçerek Halep, Kahire, Mekke kadılıklarında bulundu. 1719'da İstanbul kadısı iken, kentte ciddi bir ekmek kıtlığı yaşandı. Bu nedenle görevden alındı. 1726'da Anadolu kazaskeri iken, hakkındaki şikâyetler üzerine azledildi. Patrona Halil Ayaklanması'nm (1730) ardından Rumeli kazaskerliğine getirildi. Şeyhülislamlığı 1 yıldan fazla sürdü (31 Ekim 1734-13 Nisan 1736) Üsküdar'daki yalısında felçten öldü. Karacaahmet Mezarlığı'na gömüldü.

Dürrîzade Mustafa Efendi (1702-1774) Mehmed Efendi'nin oğludur. Medresede okudu. Babası şeyhülislamken Süleymaniye müderrisi oldu. 1734'te Galata, 1739'da İstanbul kadılığı, 1746'da Anadolu, 1750'de Rumeli kazaskerliği yaptı. Üç kez şeyhülislamlık görevinde bulundu (26 Temmuz 1756-18 Şubat 1757; 29 Nisan 1762-23 Nisan 1767; 27 Şubat 1774-29 Eylül 1774). Bu görevde iken öldü. Edirnekapı'da Lâ'lizade Çeşmesi arkasında cadde kenarındaki mezarına gömüldü. İstanbullulara özgü inceliği, konağının yoksullara açık oluşu ile tanınan Mustafa Efendi aşırı dindar ve dürüsttü. Din bilimleriyle uğramış, fıkıh alanında *Dürretü'l-Beyzâ fiBeyân-ı Ahkâm-ı Şeriatü 'l-Garrâ* adlı bir eser yazmıştır. Konağı Fatih'teydi. Yenikapı Mescidi'ni onartmıştır. Beş oğlundan ikisi şeyhülislam olmuşlardır. Diğer üç oğlundan Mehmed Tâhir Efendi (ö. 1767) kadılık, Ebu'l-Berekât Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1765) müderrislik, Mehmed Nurullah Efendi (ö. 1778) Mekke, İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmışlardır. Mehmed Nurullah Efendi'nin oğulları Mehmed İlyas (ö. 1817), Mehmed Es'ad (ö. 1818), Mehmed Âbid (ö. 1829) de kadılık, müderrislik ve kazaskerlik gibi ilmiye görevlerinde bulunmuşlardır. Mehmed Âbid Efendi'nin oğulları Mahmud Aziz (ö. 1849) ve Ahmed Reşid (ö. 1866) de müderris, kadı idiler. Bunların oğullarından ve torunlarından 19- yy'da yine ilmiye sınıfı içinde yer alan başka bireyler de vardır.

Seyyid Mehmed Ataullah Efendi (1729-1785) Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin büyük oğludur. 6 yaşında iken "beşik ulemasından oldu ve müderrislik payesi verildi. Babasının konağında özel eğitim gördü. 1758'den itibaren il kadılıklarında bulundu. 17ö9'da İstanbul kadısı oldu. 1744'te Anadolu, 1778'de Rumeli kazaskerliği yaptı. 1783'te ikinci kez atandığı Rumeli kazaskerliği sırasında kendisine reisü'l-ulema (bilginlerin başkanı) sanı verildi. Ayrıı yıl şeyhülislamlığa atandı **(19** Mayıs 1783-31 Mart 1785). Sadrazam Halil Hamid Paşa ile bir ihtilal düşüncesi içinde olduğu gerekçesiyle azledildi. Hacca giderken Gelibolu'da öldü. Aynı yerde gömüldü. Oğlu Mehmed Hâmid Efendi (ö. 1805) ile torunu Mehmed Ataullah (ö. 1825) mevleviyet (il kadılığı) görevinde bulunmuşlardır.

Şeyhülislam Mustafa Efendi'nin küçük oğlu Dürrîzade Mehmed Arif Efendi (1740-1800), 1774'te Bursa kadısı, 1780'de İstanbul kadısı oldu. 1781'de nakibü'leşraflık makamına atandı. İzleyen yıllarda Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı. 1784'te reisü'l-ulema, sonra iki kez şeyhülislam oldu (22 Ağustos 1785-10 Şubat 1786; 12 Temmuz 1792-30 Ağustos 1798). İlk azlinden sonra hacca gitti. İkinci azlinde İstanbul'daki yalısına çekildi. Üsküdar'da Miskinler Tekkesi mezarlığında gömülüdür. Oğulları Mehmed Emin (ö. 1781) ve Mehmed Raşid (ö. 1790) müderristiler.

Dürrîzadelerden beşinci şeyhülislam, Seyyid Abdullah Efendidir (1769-1828). 1793'te Galata kadılığı yaptı. 1800'de İstanbul kadısı, 1801'de Anadolu kazaskeri oldu. 1807'de Kabakçı Mustafa Ayaklanması sırasında nakibü'l-eşraftı. Bu ayaklanmanın bastırılmasının ardından düzenlenen hücceti (uzlaşma tutanağı) imzalayan din bilginlerindendi. Alemdar Olayı(-0 sonrasında da şeyhülislamlığa getirildi (22 Kasım 1808-22 Eylül 1810). İkinci şeyhülislamlığından (12 Haziran 1812 -22 Mart 1815) sonra Üsküdar'da Tunusbağı'ndaki konağına çekildi. 1820'de Manisa'ya sürgüne gönderildi. 1823'te İstanbul'a döndü. Vak'a-i Hayriye sırasında II. Mahmud'u destekledi. Konağında ve Bebek'teki yalısında görkemli bir yaşamı vardı. Gösterişsever ve mağrardu. Karacaahmet Mezarlığımda gömülüdür.

Oğlu Mehmed Şerif Efendi (ö. 1861) 1855'te Rumeli kazakerliğine yükselmiştir. Diğer oğlu Rumeli kazaskeri payeli Mehmed Dürrî Efendi'nin (ö. 1899) oğlu Dürrîzade Abdullah Beyefendi (1867-1923) Osmanlı Devletinin son şeyhülislamlarındandır (5 Nisan 1920-31 Temmuz 1920). Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) arkadaşlarını "vatan haini" ilan eden ve idamlarının gerektiğini ileri süren fetvayı vermiş, yakın dönem siyasi tarihinde kötü bir ad bırakmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra İstanbul'dan kaçmış ve Mekke'de ölmüştür.

Dürrîzadelerin Bebek'teki yalısı 1782'de Şeyhülislam Mehmed Ataullah Efendi tarafından yaptırılmıştı. Ailenin sonraki bireyleri uzunca süre burada oturmuşlar, daha sonra satılan yalıda Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa, Âli Paşa da ikamet etmişlerdir. II. Abdülhamid bu eski yalıyı Hazine-i Hassa'ya aldırtarak Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın annesine hediye etmiş, daha sonra yıkılan yalının yerine Mısır Elçiliği binası yapılmıştır.

Bibi. Müstakimzade Süleyman, *Devhatü'l-Meşayih,* (tıpkıbasım). lst., 1978, s. 91, 100, 108, 109, 122; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* II-III, 737-739. 525; ismet, *Tekmiletü's-Şakaik,* 108-110, 168, 245, 251, 340; A. Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 125, 139, 154, 156, 175, 260; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 629-631.

NECDET SAKAOĞLU

DÜYUN-I UMUMİYE BİNASI

Cağaloğlu'nda Türk Ocağı Caddesi üzerindedir.

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeme konusunda güçlüklerin ortaya çıkması üzerine Avrupalı alacaklılarla başlayan görüşmeler önce Rüsum-ı Sitte (altı vergi), daha sonra da Düyun-ı Umumiye yönetiminin kurulması ile sonuçlanmıştı. 28 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Kararnamesinin ardından kuruluş ve örgütlenme çalışmalarına başlayan Düyun-ı Umumiye (kamu borçları yönetimi) önceleri Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin Celal Bey Hanı'ndaki bürolarına yerleşti. Büro kısa sürede yetersiz kaldı ve Düyun-ı Umumiye'nin kendine ait bir bina yaptırması gerekti. Yeni bina Cağaloğlu'nda Türk Ocağı Caddesi üzerinde yıkılmış Çifte Konaklar arsası üzerine 1897'de yapılmıştır. Yapının tasarımı, dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury'ye(-0 aittir.

Yapı, geniş ve eğimli bir arsa üzerine kurulmuştur. Üzerine oturduğu platform, kuzeyde Halic'e doğru oldukça büyük bir eğimle iner. Bu topografik özellik, yapıya geniş manzara olanakları sunarken yapının da İstanbul peyzajı içinde anıtsal bir konum edinmesini sağlar.

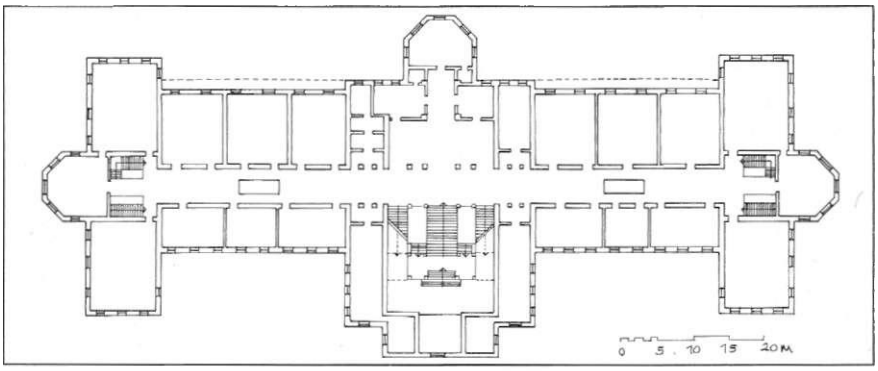

Düyun-ı Umumiye binasının planı.
Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*

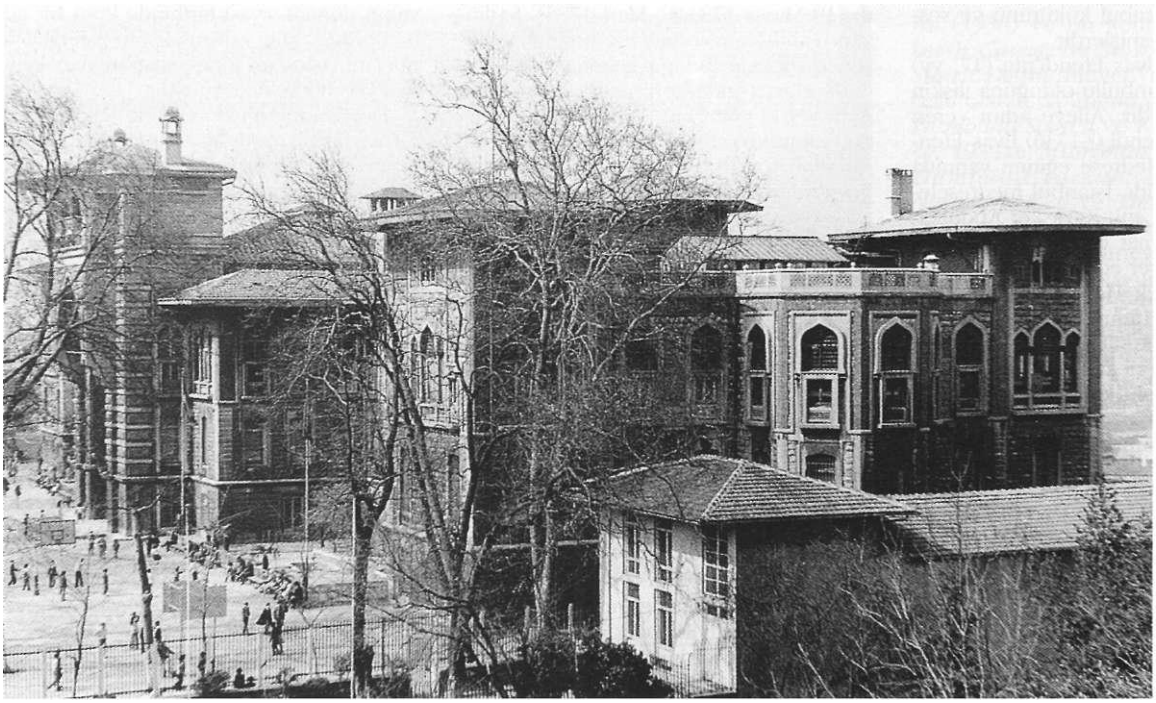

Düyun-ı Umumiye binasının güneydoğudan görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1982*

Bina doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş, dıştan dışa yaklaşık 120x48 m boyutunda, ana çizgisiyle dikdörtgen planlı ve üç katlı, kagir bir yapıdır. Dikdörtgen plan aksiyal ve simetriktir. Doğu ve batı uçlarında köşeler, uzun eksene dik yönde taşırılmış kitlelerle belirginleşmiştir. Köşelere verilen bu vurguya doğu-batı ekseni üzerinde yer alan beşgen çıkmalar da katılmakta ve binanın dikdörtgen ana çerçevesini değiştirmektedir.

Planın dikdörtgen çerçevesini asıl değiştiren öğe ise kuzey-güney ekseni üzerindeki düzenlemedir. Mimar, yapıtına klasik anlamda aksiyal bir vurgu yapmayı tasarlamakta ama bunu gerçekten şaşırtıcı bir buluşla İstanbul mimarlığının kimi biçim örgelerini anıtsal boyutlara ulaştırarak denemektedir. Düyun-ı Umumiye binasının kitaplara ve kartpostallara geçen ünlü portali ve saçağı, Vallaury' nin en iddialı tasarımlarından biridir. Binadan öne çıkan ve üç katlı binanın yüksekliğini, yaklaşık iki kat oranında aşan anıtsal portal, Osmanlı mimarlığının klasik ve barok motiflerinin plastik potansiyelinin yeniden keşfedilmesine dayandırılmıştır. Girişin içine yerleştiği sivri kemer, dört kat yüksekliğindedir. Kemer, ayrıca iri taş desteklerle öne çıkarılmıştır. En üstte bir veranda ve yine öne çıkarılmış üç küçük "loggia" vardır. Böylece öne çıkmalar sürdürülür ve portal, barok üslupta eliböğründelere yaslanan geniş, dalgalı bir barok saçakla sona erdirilir.

Düyun-ı Umumiye binasından kapı ayrıntısı. *Erkin Emiroğlu, 1982*

Portal, içeride gerçekten görkemli bir giriş holüne açılmaktadır. Yaklaşık olarak 15x15 m boyutunda kare plan üzerine yerleşmiş çift kollu anıtsal merdiven ve örtüsü, yalın çizgisiyle yine iddialı bir öneridir. Vallaury, örtüde klasik bir geometriden ve çerçeveleme motifinden yola çıkmış ama bu sadeliği özellikle anıtsal bir boyutlandırma, çok iyi hesaplanmış oranlar ve elbet son derece özenli detaylar ve işçilikle sanat yapıtına dönüştürmüştür. 1892'de Pera Palas'ta(-0 daha küçük boyutlarda denediği cam kubbe burada egemen motif olmuştur. Örtüde modern bir uygulama olan cam malzeme kullanımının getirdiği ışık ve renk olanağının mekâna katkısı da eklenmelidir.

Güney cephesindeki bu aksiyal vurgu, kuzeyde bir beşgen çıkma ile karşılanmaktadır. Bu bölüme, aslmda anıtsal merdivenlerin karşısındaki kolonadlı bir antreden sonra geçilmektedir. Düyun-ı Umumiye direktörüne ait olması gereken beşgen planlı oda, büyük ve yüksek beş pencereyle Ayasofya'dan başlayıp Halic'e dönen eşsiz bir İstanbul panoramasına açılmaktadır. Güneydeki bu beşgen planlı kitle, ikinci katta muhtemelen bir toplantı salonu olarak düzenlenmiş; üst kata ayn çıkışı olan bir galeri yapılarak mekân yükseltilmiş ve yine her iki katta beş büyük ve yüksek pencereyle panoramaya açılmıştır. Bu salonun örtüsünün ve galerisinin düzenlenişinde yüksek ve sofistike bir ahşap işçiliği vardır.

Dikdörtgen çerçevenin içindeki plan ise çok sade bir şema gösterir. Doğu-batı ekseni üstünde bir geniş koridor, bir baştan öbürüne uzanır ve iki uçta birer çift merdivenle sonlanır. Farklı büyüklükte -muhtemelen farklı işlevlere ait- salon ve odalar iki yana dizilmişlerdir. Koridorun üzerinde iki yanda, yalnızca giriş ve birinci bodrum katı bağlayan birer simetrik merdiven daha vardır.

Bina giriş kotuna göre üç katlıdır. Ancak eğimden yararlanılarak güney cephesinde bir kat kazanılmıştır. Buna göre bina aslmda dört kaü sayılmalıdır. Ayrıca köşelerdeki çıkmalar ve beşgen kitleler birer kat daha yükseltilmiş; çatı arası da kullanılarak çok katlı bir yapı elde edilmiştir.

İki uçta ve ortada öne çıkan ve yükselen kitlelerle plastik bir vurgu kazanmış bu yüksek yapı, döneminin İstanbul'u için gerçekten etkileyici olmalıydı. "Bossage" tekniğinde kabartmalı taşlarla örülmüş duvarlar, etkileyici görünümü güçlendiren görsel bir katkı olmaktadır. Bossage, portal bölümünde farklı bir almaşık dizi olarak kullanılmıştır.

Cepheler kat kornişleriyle üç kuşağa ayrılmış ve neorönesans kökenli bir cephe düzenlemesi yapılmıştır. Birinci katta dikdörtgen söveli pencereler kullanılırken ikinci katta yerini kilit taşları, renkli ve altta küçük bir korkuluk panosu olan Bursa kemerli pencereler almıştır. Üçüncü kattaki sivri kemerli pencerelerde ise

hayli maniyerist bir düzenleme yapılmıştır. Pencerenin kemerli kısmı öne çıkarılmış ve kafes biçiminde bölümlenmiş; alt parça, dikdörtgen çerçeveli, dekoratif parapetli ve konsollar ile öne çıkarılmış ve ayrı bir percere gibi biçimlenmiştir. Bu pencere birimlerini, düz bir şerit dolaşıp çerçeveler.

İki uçtaki kitlelerin pencere düzeni, birinci ve ikinci katta aynı çizgiyi izlerken üçüncü katta farklı bir düzenle karşılaşılır. Burada, ortadaki daha geniş olan ve ince kolonlarla ayrılan üçlü pencere grupları oluşturulmuştur.

Üçüncü katta beşgen kitlelerde çok daha geniş ve yüksek, yine sivri kemerli pencereler kullanılmıştır.

Pencerelerin biçimleri ve tasarımlannda kullanılan mimari öğeler, Osmanlı anıtsal mimarlığından alınarak yorumlanmış ve kendine özgü dizgeler içinde yeniden kullanılmıştır. Bu yapıda Osmanlı mimarlığı referansları pencere tasarımı ile sınırlı değildir. Osmanlı mimarlık terminolojisi ile betimlenen anıtsal portal dışında iki uçtaki kitlelerde kullanılan yuvarlatılmış geniş saçaklar, ahşap kafesler ve kendi başına anıtsal ölçüsü ve biçimi olan bahçe girişindeki geniş barok saçaklı kapı da bu söyleme eklenmelidir.

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), Ankara, 1991; A. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştıma Denemesi: A. Vallaury-R. D'Aranco", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi,* lst., 1994, s. 146-158; H. Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *TCTA,* III, 691-716; ay, *Galata Bankerleri,* lst., 1991; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İTÜ, basılmamış doktora tezi), lst., 199i, s. 70; N. Yıldıran, "İstanbul'da ıı. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi", (MSÜ, basılmamış doktora tezi), lst., 1989, s. 150-154.

AFİFE BATUR

DÜZGÜNMAN, MUSTAFA

(9 Şubat 1920, İstanbul - 12 Eylül 1990 İstanbul) Ebru sanatçısı.

Babası Mehmed Saim Efendi, Aziz Mahmud Hüdaî Camii imamlarındandı ve Üsküdar'da aktarlık yapmaktaydı. Annesi Emine Şükriye Hanım'dır. Düzgünman, ilköğrenimini tamamladıktan sonra babasının ve amcasının işlettiği "Aktar Hocalar" adlı dükkânda çalışmaya başladı. Cilt işlerine elinin yatkın olmasından dolayı annesinin dayısı ünlü hattat Necmeddin Okyay(->) tarafından 1938'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin geleneksel Türk sanatları bölümüne misafir talebe olarak kaydedildi. Okyay iyi bir ebru sanatçısı olduğu için yeğenini bu sanat dalında yetiştirdi.

Düzgünman, ürettiği ebrularla bu sanatı geniş kitlelere tanıtmış ve yaşamasını sağlamıştır. Hocası Necmeddin Okyay'm ilk defa bulduğu çiçekli ebruları ıslah etmiş, bunlara âdeta kendisinin sembolü sayılan papatyalı ebruyu da ilave etmiştir. Necmeddin Okyay tarafından yapılan çiçekli ebrular, daha önceden sadece cilt işlerinde kullanılırken, Düzgünman çiçekli ebruları diğer ebrularla birlikte kullanıp kompozisyonlar meydana getirerek ebrunun dekoratif bir malzeme olarak tanınıp yaygınlaşmasına da öncülük etmiştir. Ebru sanatının tekniği ve genel hususiyetlerini, tasavvufi bir eda ile yazdığı 20 dörtlükten meydana gelen "Ebruname" adlı şiirinde dile getirmiştir.

Mustafa Düzgünman
İsa Çelik, 1990

Uzun emek isteyen bu sanatta pek çok kişiye hocalık yapmış; Sabri Mandıracı, Timuçin Tanaslan, Fuat Başer ve Alpaslan Babaoğlu'na icazet vermiştir. Dini musikiyle de ilgilenmiş, ilahiler bestelemiştir. 1953-1979 arasında da Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi'nin fahri türbedarlığını yapmıştır.

Konuşması, alaycılığı, nükteciliği ile tipik bir İstanbul efendisi olan Düzgünman'ın müze niteliğindeki evinde bulunan koleksiyonu ayrı bir öneme sahiptir. Bunların başında hat levhaları gelir. Zengin sayılabilecek tespih koleksiyonunda ise Tophaneli İsmet, Horoz Usta, Halil Usta, Niyazi Sayın gibi devirlerinin ünlü tespihçilerinin eserleri bulunur. 1900'lü yıllann sayılı cilt sanatçısı Baha Efendi'nin cilt kalıplan da koleksiyonun önemli bir parçasıdır. Düzgünman bu klasik şemse ve köşebent motiflerini kullanarak o zamana kadar yapılmamış deri çerçeveli ciltler meydana getirmiştir.

Mustafa Düzgünman'ın ebru çalışmalarından bir örnek, 1990.
İsa Çelik

Ayrıca Üsküdar'ın eski resimlerini, hat ve tezhip sanatçılarını, İstanbul'un çeşitli cami ve türbelerinde bulunan hat sanatı örneklerini içeren kendisinin çektiği yüzlerce cam negatif, bu koleksiyonun "belge" niteliğindeki örnekleri olup ölümünden sonra Türk Petrol Vakfı'na intikal etmiştir.

Bibi. A. Çoktan, *Türk Ebru Sanatı,* İst., 1982, s. 10; U. Derman, *Türk Sanatında Ebru,* İst., 1977, s. 49; ay, "Ebrunun Ustası Mustafa Düzgünman", *Antika,* S. 36 (Nisan 1988), s. 17; U. Göktaş, "Son Ebru Ustası Mustafa Düzgünman", *Türkiyemiz,* S. 49 (Haziran 1986), s. 27-31; ay, *Ebru Terimleri Sözlüğü,* ist., 1987, s. 17; A. Sabih, "Suya Renk Veren Adamın Övküsü" *Cumhuriyet Dergi,* S. 238 (30 Eylül 1990), s. 17.

UĞUR GÖKTAŞ

DÜZYAN AİLESİ

Bireyleri 17-19. yy'larda İstanbul'da önemli görevlerde bulunmuş Ermeni aile.

Ailenin İstanbul'a gelişi ve saray hizmetine girişleri hakkında çok az şey bilinmektedir. 17. yy'da İstanbul'a göç eden aile bireylerinden Hacı Harutyun'un atalarının Kılıcoğlu soyadı ile İran Ermenilerinden olduğu, Azerbaycan üzerinden Erzurum, Erzincan'a geldikleri, sonunda da Divriği'ye yerleştikleri bilinir.

Hacı Harutyun İstanbul'a gelerek aile mesleği olan kuyumculuk sayesinde ünlenir ve saray hizmetine alınır. Yenikapı semtinde ikamet etmeye başlayan ailenin tüm fertleri aynı meslekle uğraşagelirler.

Hacı Harutyun'un ölümünden hemen sonra oğlu Sarkis, III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından saray kuyumcubaşılığı görevine getirilir. Sultan tarafından "Düz" soyadı verilen Sarkis'in Hovhannes ve Devlet adlı iki çocuğu olur. 1721'de ölen Sarkis, Kuruçeşme Mezarlığı'na defnedilir.

Ailenin bir diğer ünlü siması Sarkis

Sarkis Çelebi Düzyan (solda), Mikayel Çelebi Düzyan (ortada) ve Hagop Çelebi Düzyan.
V. K. Zortavyan, *Hışadogaran* (Anı Kitabı), İst., 1910
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Düz'ün büyük oğlu olan Hovhannes'tir (P-1744). Babası gibi kuyumcu olan Hovhannes, I. Mahmud'un (hd 1730-1754) dostluğunu kazanır. Hripsime adlı bir kızla evlenerek Mikayel, Garabed, Hagop ve Yeranuhi adlı dört çocuğu olur. Bunlar arasında en ünlüsü şüphesiz Mikayel Çelebi Düzyan'dır (1723-1783).

Hovhannes Düzyan'ın ölümü üzerine, I. Mahmud 21 yaşında bir genç olan Mikayel DüzyanT saray kuyumcubaşılığı görevine getirir. Dört sultan (I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid) devrinde de görevini sürdüren Mikayel Düzyan'a 1758'de Darphane yönetimi de verilir. Fakat Düzyan kabul etmez.

Mikayel Düzyan'm çocukları arasında en ünlüsü Hovhannes Çelebi Düzyan'dır (1749-1812). Babasının ölümünden sonra saray kuyumcubaşılığı ve Darphane yöneticiliğine getirilen Hovhannes Çelebi Düzyan, 1802'de ipek tekelini de kiralayarak Artin BezciyanTn(-0 yönetimine verir. 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması sırasında öldürülmek istenen Hovhannes Çelebi Düzyan, Artin Bezciyan'm çabaları sonucu kurtulur. Eğitimi destekleyen Hovhannes Düzyan birçok okula yardım etmesinin dışında Galata ve Kartal'da şahsi parasıyla birer okul kurar. Düzyan, Arşagunyatz Kültür Kurumu'nun da kurucusudur.

Düzyan ailesinin altıncı nesil üyelerinden olan Hovhannes Çelebi Düzyan'm oğlu Krikor Çelebi Düzyan (1774-1819), babasının ölümünden sonra saray kuyumcubaşılığı ve Darphane yönetimi görevlerini üstlenir. Kardeşi Sarkis Çelebi (1777-1819) ile Düzyan ailesinin süregelen işlerini devam ettirir.

Yeniköy'de bir yalı yaptıran Krikor ve Sarkis Düzyan kardeşlere, inşaat giderinin bir bölümü II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafmdan hediye edilir. Bağlılıkları nedeni ile sultan tarafından samur kürk giydirilen Düzyanların saraya girişleri tümüyle serbest bırakılır.

Düzyanların bu durumu çok kişiyi rahatsız eder. Çevrilen birçok entrikadan sonra, Düzyanların yamnda yetişen Halet Efendinin kurduğu tuzak sonucu, saray Düzyanlardan mal beyanmda bulunmalarını ister. 27 Ağustos 1819'da Darphane'de hapsedilirler. Bu arada yirmi beş milyonluk borcu kısa bir sürede kapatamayan Krikor Çelebi Düzyan, bir dizi entrikalar sonucu, 2 Ekim 1919'da idam edilir.

Krikor ve Sarkis Çelebilerin hapsedildiği gün, evleri bostancıbaşı tarafından basılarak aranır. Ailenin kadın ve çocuk, toplam on sekiz üyesi bir kayıkla patrikhaneye gönderilir. Tüm eşyaları ve değerli her şeyleri satılır, bir kısmı ise yağmalanır. Birkaç gün sonra yapılan ikinci aramada, evde bir şapelin varlığı saptanır. Bu yüzden idamlarının bir sebebi de Katolik olmaları olur. Tüm mal varlığının satışı sonucu elde edilen gelirle borçları ödenecek duruma gelen Düzyanlar, bu kez de Katolikliğe geçmekle suçlanıp, sürgün emirleri çıkar. Hesaplarını kapatmak için Darphane'ye giderken, yolda Bâb-ı Hümayun'un karşısında idam edilirler (2 Ekim 1819).

Krikor ve Sarkis Çelebilerin kardeşi Mikayel Çelebi Düzyan (1789-1819), kardeşleri ile Darphane yönetimine gelir. Muhasebede dengeyi sağlayamaz. 2 Ekim 1819'da, iki ağabeyinin idam günü, amcaoğlu Mıgırdiç Çelebi ile Yeniköy'deki yalılarının penceresinden asılarak idam edilir. Düzyan kardeşlerin küçüğü olan Hagop Çelebi ise olaylar sırasında Mora'da bulunur. İradeyi saygı ile karşılayarak İstanbul'a dönen Hagop Çelebi, kardeşleri Garabed ve Boğos ile 26 Şubat'ta Kayseri'deki Surp Garabed Manastırı'na sürülür. Ailenin kalan diğer bireyleri çeşitli yerlere yollanılır.

II. Mahmud 1823'te aileyi affederek sürgünden geri çağırır. Harutyun Amira Bezciyan'm ölüm döşeğindeki vasiyeti sonucu Hagop Çelebi Düzyan'a Darphane yönetimi verilir. Darphane'ye buharlı makineler koyan ve yenileyen Hagop Çelebinin çabaları ile altın mecidiyeler bastırılır. İzmir'deki kâğıt fabrikasını finanse eden Hagop Çelebi Düzyan 1847'de vefat eder.

Aynı kuşağın temsilcilerinden Garabed Bey Düzyan (1779-1855) Abdülmecid'in yakın dostluğunu kazanır. 1849'da o döneme kadar hiçbir azınlığa verilmeyen bâlâ derecesine yükseltilir. 1850'de valide sultanın şahsi sarraflığına getirilir.

Boğos Bey Düzyan (1797-1871) ise Kayseri Surp Garabed Manastırı'ndaki sürgün hayatından dönüşünde İstanbul'a yerleşir. 1839'da özel fermanla Hagop Çelebinin himayesi altında getirildiği saray kuyumcubaşılığı görevini uzun yıllar sürdürür.

VAĞARŞAG SEROPYAN

E

E-5 ÇEVRE YOLU

bak. ÇEVRE YOLLARI

EBE MEKTEBİ

"Ferm-i Kıbale Mektebi", "Kabile Mektebi" de denmiştir. Ana ve çocuk sağlığı için, İstanbul'un alaylı ebelerine teknik ve sağlık bilgileri vermek amacıyla 1843'te açılan kurs. Tıbbiye Mektebi bünyesinde açılan Ebe Mektebi daha sonra bir okul durumuna getirilmiştir.

1827'de Tıbhane-i Âmire'nin açılışı İstanbullu kadınların sağlıklı doğum yapma olanağına kavuşmalarında bir başlangıçtır. Yabancı hekim-hocalar, bu okuldaki hijyen derslerinde hekim adaylarına ebelik ve doğum bilgileri de vermişlerdir. 1842'de Meclis-i Vâlâ'ya sunulan hekimbaşı layihasında ise ilk kez, fenn-i kabile (doğum yöntemleri) öğrenmiş "ebe karılar" yetiştirmek üzere, İstanbul'a getirtilen yabancı 2 Hıristiyan uzman ebeden yararlanılmasının uygun olacağı, İstanbul ebelerine bu uzmanların haftada 2 gün, Tıbbiye Mektebi'nde, yanlarında erkek görevli bulunmamak koşulu ile ders vermelerinin düşünüldüğü, ancak okulun hocalarından birinin çevirmenlik yapması gerektiği, fenn-i vilade (doğum bilimi) ile fenn-i kıbale (doğurtma bilgisi) derslerine ilişkin uygulamaların ise Avrupa'dan getirtilen "avret modelleri" "cenin maketleri", cenin ve rahim şemaları üzerinde gösterileceği, bu kursları başaranlara ruhsat verileceği, ruhsatı olmayan ebe karıların doğum yaptırmalarının yasaklanacağı, İstanbul'da ve Bilad-ı Selase'de(->) bulunan tüm ebelerin bir defterinin tutulacağı açıklanmıştı.

1843'te Mekteb-i Tıbbiye'de de öğrencilere haftada 1 saat "ebelik fenni tahsili" programa alındı. Ebe Mektebi kursu ilk mezularmı 1845'te 10 İslam, 26 Hıristiyan ve Musevi ruhsatlı ebe olarak verdi. Bunlar için bir mezuniyet töreni düzenlendi. 1858'den başlayarak Mekteb-i Tıbbiye'deki doğum yöntemleri derslerine ağırlık verildi. 1866'da bu ders için Mehmed Vahid ve Vuçini görevlendirildiler. Sonraki yıllarda bu hizmeti Besim Ömer Akalın(->) ve Mustafa Münif Paşa (Kocaolçun) yürütmüşlerdir.

İlk dönemde Ebe Mektebi'ne devam eden ebelerin okuma yazma bilmeleri dahi aranmazken 1870'li yıllarda bu koşulun da arandığı saptanmaktadır. 1871' de ise Ahırkapı'da Otluk Anban denen yerde Mekteb-i Tıbbiye'den ayrı bir Ebe Mektebi binası yapılması girişimi, ödenek ayrılmadığı gerekçesiyle ertelendi. 1885'te de içinde uygulamalı ebelik eğitimi yapılacak Fenn-i Kıbale Hastanesi'nin yapımına 4.800 lira ayrılmışken tutucu çevrelerin tepkisinden çekinilerek bu girişimde ileriye bırakıldı. 1892'de, saray bahçesinde (Gülhane Parkı) Seririyat-ı Viladiye ya da Veladethane denen küçük bir bina (daha sonra Belediye Bahçeler Müdürlüğü olarak kullanılmıştır) yapıldı. Burada manken ve maketler üzerinde doğum derslerine devam edilirken Gülhane Seririyat ve Tatbikat Mektebi'nde de nisaiye ve viladiye bölümleri açıldı. Veladethane'deki kadın doğumları ise daha bir süre gizli tutuldu. Halk ise buraya "piçhane" diyordu. Okula, 1895'ten sonra hastabakıcılık, hemşirelik beceri dersleri de kondu. Asaf Derviş Paşa, 1900' de Ebe Mektebi'nin gelişmesi için çalıştı. 1905'te Mekteb-i Tıbbiye Haydarpaşa'ya taşınınca Kadırga'da boşalan binası Kabile Mektebi ve Kadırga Veladethanesi adıyla Ebe Mektebi oldu. 1909'da Seririyat-ı Viladiye ve Kabile Mektebi adıyla anılan okulun yöneticiliğine Besim Ömer Paşa getirildi.

1924'te İstanbul Ebe Mektebi adını alan kurum, ilk ve orta okul mezunu kızların alındığı parasız yatılı bir okul durumundaydı. 1928'de programı yenilendi ve orta dereceli meslek okulu sayıldı. Aynı yıllarda Haydarpaşa'daki yeni binasına taşındı. Tıp Fakültesi'nin İstanbul cihetine taşınmasının ardından Ebe Mektebi için de Şişli Etfal Hastanesi'nde yatı yurdu ayrıldı. Derslerin bir bölümü Haseki Hastanesi'nde, bir bölümü de Tıp Fakültesinde gösteriliyordu. Programa, anatomi, fizyoloji, bakteriyoloji, hıfzıssıhha vb derslerin konması da bu dönemdedir. Okul süresi 2 yıldı. 1939'da İstanbul Ebe Okulu gündüzlü oldu. 1938'den itibaren İstanbul'da ve başka illerde yeni ebe okulları açıldı. İstanbul'daki büyük kamu hastaneleri ile doğumevlerine, özel sağlık kuruluşlarına bağlı, ebelik, hemşirelik, laborantlık öğrenimleri veren 2-3 yıl süreli eğitim kurumlarına sağlık koleji, sağlık meslek lisesi adları verildi. Bu okullarda ebelik şubeleri de yer aldı. Günümüzde ebelik eğitimi de veren İstanbul sağlık meslek liselerinin en büyüğü Zeynep Kamil Hastanesi bünyesindedir.

Bibi. A. Galanti, *Küçük Türk Tetebbular,* İst., 1925, s. 163; Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye,* I, İst., 1328, s. 38; Ergin, *Maarif Tarihi,* II,'449-452.

NECDET SAKAOĞLU

EBERSOLT, JEAN

(22 Haziran 1879, Montbéliard - 1933, Paris) Fransız Bizans sanatı uzmanı.

Yükseköğrenimini Paris, Nancy, Berlin ve o sıralarda ünlü Bizantinist ve filolog K. Krumbacher'in (1856-1909) idare ettiği, Münih Üniversitesi'nde yaptı. Ayrıca Paris'te École Pratique des Hautes Etudes'ün Tarih Bilimleri ve Din Bilimleri bölümlerinde de derslere devam etti.

Ebersolt, Paris'te ünlü Bizans tarih ve medeniyeti uzmanı Charles Diehl'in(->) de öğrencisi oldu. Fransız Eğitim Bakanlığı'nın desteği ile, İstanbul'da Bizans yapılarında araştırma ve tespitler yapması istendi. İlk yayınını 1902'de yapan Ebersolt 1906'da Rusya'daki Nerediça Kilisesi'nin Bizans üslubundaki fresko resimleriyle ilgili makalesini yayımladıktan sonra 1908' de İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün muhabir üyesi seçildi; 1911'de de Rusya'ya giderek, Petrograd'da konferans verdi. Fakat Ebersoltü en fazla ilgilendiren yer İstanbul ve buradaki Bizans eserleri oldu. Bunlara dair topladığı bilgileri etraflı bir rapor halinde Fransız Eğitim Bakanlığı'na takdim etti ve ayrıca da yayımladı ("Etude sur la topographie et les momuments de Constantinople", *Revue Archéologique,* 4. seri, XIV [19091 s. 1-41). İkinci raporu ise üç yıl sonra yayımlandı: "Rapport sommaire sur une mission à Constantinople", *Missions Scientifiques,* yeni seri, Fas. 3 (1911), s. 1-17.

Jean Ebersolt
Semavi Eyice koleksiyonu

Ebersolt, İstanbul'un Bizans dönemindeki eserlerinden bahseden kaynakları taramaktan hoşlanıyordu. İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetosün (hd 913-959) yazdığı saray teşrifatına dair *De Ceremoniis*in(->) (Törenler Kitabı) yardımıyla, Büyük Saray'ın taksimatını bulmaya çalıştı: *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Ceremonies* (Paris, 1910). Elde ettiği bilgilerin yardımıyla, mimar A. Thiers'in bir de planı bu kitaba eklendi. Tahminlere dayanan bu plan, Sultanahmet Meydanı ile Marmara arasında uzanan ve bugün pek az izi olan Büyük Saray'ın nasıl olabileceğini gösteren bir deneme olarak uzun yıllar ilgi çekti. Ebersolt aynı metotla, Ayasofya'yı inceleyen bir çalışmasını da aynı yıl yayımladı: *Sainte Sophie de Constantinople.* Bu yıl içinde Paris'te Sorbonne'da doktorasını verdi.

Ebersolt, İstanbul'daki çalışmaları sırasında, Müze-i Hümayun Müdürü Osman

Hamdi Bey'le (1842-1910) yakın bir dostluk kurmuştu. Onun ölümü üzerine de kardeşi Halil Edhem Bey (Eldem) (1861-1938) ile dostluğunu sürdürdü. Bu ona, istanbul Âsâr-ı Atika (Arkeoloji) Müzesi'ne gelen bazı Bizans parçalarının yayımlanması görevini üstlenmesini sağladı. Böylece 1910-1914 arasında istanbul Müzesi'ne giren Stuma definesi, Hippodrom'da araba yarışçısı Porfirios'un anıtı, Arkeoloji Müzesi'nin ek binası yapımı sırasında bulunan Bizans çanak çömleğinin katalogu, müzedeki Hıristiyan heykeltıraşlık eserleri, müze koleksiyonunda Bizans kurşun mühürleri vb dair araştırmaları, çeşitli Fransız dergilerinde yayımlandı. Bunlardan yalnız Bizans çanak çömleği hakkında olan eser *(Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes,* lst., 1910) müzeler idaresi yayını olarak basıldı. Kurşun mühürlere dair olam ise ("Catalogue des sceaux byzantins", *Revue Numismatique,* 1914, s. 207-409) esasında bir dergide yayımlanmakla beraber, müzeler müdürlüğü yayını olarak da ayrıca satışa çıktı.

Burslar alarak 1907-1908, 1910 ve 1912-1913'te İstanbul'daki Bizans kiliselerine dair çalışmalarını sürdüren J. Ebersolt, Fransız hükümetinin gönderdiği mimar A. Thiers'in de yardımıyla bu yapıların plan, rölöve ve kesitlerini çizdirdi. Bir taraftan da o yıllarda en iyi kütüphaneye sahip merkez olan Rus Arkeoloji Enstitüsü'nde çalıştı. Bu surette meydana gelen eser, *Les églises de Constantinople* başlığı ile Paris'te 1913'te büyük formada iki cilt halinde basıldı (son yıllarda İngiltere'de tıpkıbasımı yapıldı). Fransa hükümetinin desteği ile yayımlanan bu eserin ilk cildi (VII+295 sahife); İstanbul'un camiye çevrilmiş başlıca kiliselerini tanıtıyor, 58 levhadan oluşan ikinci ciltte de A. Thiers'in çizimleri bulunuyordu. Bu büyük eser, Avusturyalı mimar D. Pulgher'in büyük boyda bir albüm halinde Viyana'da 1877'de yayımladığı kitabı, gerek metninin bilimselliği, gerek çizimlerinin güvenilirliği bakımından kat kat aşıyordu. Ancak Ebersolt'un eserinde (Ayasofya dışmda) camiye çevrilmiş büyükçe eski kiliseler yer almış; küçük yapıların hiçbiri konulmamıştı. Halbuki Ebersolt, 1911'de yayımlanan raporunda bu küçük kiliseleri de incelediğini açıklamıştı. Aynı yıl içinde İngiliz A. van Millingen de Mimar Traquair'in yardımıyla yine eski Bizans kiliselerine dair bir kitap hazırlamış, metin bakımından daha tamam olmakla beraber, plan ve rölöve kalitesi bakımından çok daha zayıf olan bu kitabı *(Byzantine Churches in Constantinople,* Londra, 1912) Ebersolt'unkinden birkaç ay önce piyasaya çıkmıştı.

Ebersolt 1914-1918 I. Dünya Savaşı içinde artık İstanbul çalışmalarmı sürdürmedi. Savaş yılları içinde hazırlanıp basılan 281 sahifelik küçük bir kitabı, herkesin kolaylıkla okuyup zevk alabileceği bir yayın oldu: *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant* (Paris, 1917). Burada Ebersolt pek çok seyahatnameyi tarayarak, içlerinde İstanbul'un Bizans eserlerine dair verdikleri bilgileri özetledi. Böylece yabancıların İstanbul'da görebildikleri Bizans mimari kalıntıları ortaya konulduktan başka, seyahatnamelerin bellibaşlılarının, tamam olmasa da bir bibliyografyası derlenmiş oluyordu.

Ebersolt İstanbul'un işgali yıllarında, görevlendirildiği İstanbul'un Bizans arkeolojisine dair, Halil Edhem (Eldem) Bey'in de yardımlarıyla bir rapor-kitap daha yayımladı. Bunda Arap Camiindeki incelemeler, Arkeoloji Müzesi bahçesine toplanan ilk Doğu Roma imparatorlarının lahitleri, mezar taşlan vb hakkında değişik konular toplanmıştı: *Mission archéologique de Constantinople* (Paris, 1921).

O tarihlerde müzede görevli olan Th. Makridis (1872-1940) ile müşterek olarak Bakırköy Akıl Hastanesi yakınında bulunan bir mezar odasına (hypogaeum) dair etraflı bir makalesi yayımlandı: "Monuments funéraes de Constantinople", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* XLVI (1922), s. 356-393; İstanbul'daki son buluntulara dair Fransız İlimler Akademisi'nin yıllıklarında basılan küçük bildirilerinden başka İstanbul ile ilgili kitabı, Bizans döneminde varlığı bilinen kilise hazineleri ve bunlarda muhafaza olunan kutsal kalıntılar hakkında idi: *Les sanctuaires de Byzance* (Paris, 1921). Bunun dışında İstanbul'daki yeni Bizans buluntularına dair kısa yazılar yayımlamayı da ihmal etmedi. İstanbul'dan bir özeİ koleksiyona götürülmüş, resimli bir Bizans çinisi ile tunç bir heykelcik ("Céramique et statuette de Constantinople", *Byzantion,* VI [1931], s. 559-563) hakkındaki makalesinden başka, Kariye Camii'nde ortaya çıkarılan bazı mozaiklere dair haber biçiminde yazılar yayımladı: "Une nouvelle Mosaique de Kahrié-Djami", *La Revue de l'Art, IN* (1929), s. 83-86; "Trois nouveaux fragments de mosaiques à Kahrié-Djami", aynı dergi, s. 163-166.

Ebersolt 1923'ten itibaren Bizans sanatı ile ilgili büyük sentez eserlerini vermeye başladı. Bizans'ın saray sanatına dair çok önemli kitabmı *(Les arts somptuairés de Byzance,* Paris, 1923), Doğu'nun Batı'ya ve Batı'mn Doğu'ya sanat alanındaki etkilerini ortaya koyan büyük araştırması, *Orient et Occident,* (Paris, 1928, 1929, 2 cilt, son yıllarda tıpkıbasımı yapıldı) takip etti. Bizans sanatının çeşitli dallarını resimli büyük boyda ciltler halinde tanıtan bir dizide yazdığı minyatür sanatı hakkındaki kitap, *La miniature byzantine* (Paris, 1926), bu konuda ilk toplu eser oldu. Aynı dizide basılan, mimari hakkındaki eseri ise, *Monuments d'architecture byzantine* (Paris, 1934), Bizans mimarisini çok değişik bir metoda, başlıca yapı tiplerine göre tanıtıyordu. Bu kitabın bir özelliği de bibliyografya bakımından zenginliği ve kusursuz oluşuydu. Bu onun, basılmış durumunu göremediği son eseri oldu.

Ebersolt resmi bir görev almamıştı, sadece bazı dernek ve kurumların üyesi veya sekreter yardımcısı oldu, altı ay kadar Paris Üniversitesinde öğretim yardımcılığı yaptı. 1919'dan sonra, İstanbul'un işgali günlerinde, onun burada kurulacak bir Fransız Arkeoloji Enstitüsü'ne devamlı kalacak müdür muavini olması tasarlandı. Esas müdür, Paris'te kalacak olan Ch. Diehl olacak, Ebersolt ise müessesenin başında bulunacak ve Fransız Assomption tarikatı rahiplerinin son derece zengin, Kadıköy'de Cem Sokağı'ndaki kütüphaneleri buraya devredilecekti. Hattâ uygun bir bina da bulundu. Gülhane Parkı girişi karşısmdaki eski Askeri Rüştiye (sonra Adli Tıp, şimdi Devlet Güvenlik Mahkemesi) binası bu iş için uygun görüldü. Fakat bazı anlaşmazlıklar yüzünden bu proje gerçekleşemedi.

Nihayet Belçika'da Brüksel Üniversitesi, 1933'te Jean Ebersolt'un sanat tarihi kürsüsünün başına getirilmesini kararlaştırdı. Ama aynı gün Ebersolt kalp yetmezliğinden son nefesini veriyordu. Halbuki böyle bir işin başına geçeceği haberini aldığında "yeni bir hayata başlayacağını" söyleyerek duyduğu mutluluğu dile getirmişti.

Bibi. Ch. P.[icardl, "Jean Ebersolt (1879-1933)", *Revue Archéologique,* VI. série, III (1934), s. 100-101; Anonim, "Jean Ebersolt", *Byzantion,* VHI, 2 (1933), s. l-7.

SEMAVİ EYİCE

EBNİYE-İ HASSA MÜDÜRİYETİ

1831-1857 arasında İstanbul'un imar işlerine bakan örgüt.

19. yy'a değin, Osmanlı kamu binalarının ve hanedan saraylarının yapım onarım işlerini, şehreminine bağlı mimarbaşı ve Hassa Mimarları OcağıO» yürütmekteydi. 1826'da İhtisap Nezareti kurulunca Hassa Mimarları Ocağı, bu yeni örgütün proje ve yatırım işlerini üstlendi. Ancak, İstanbul'un imarından şehremininin sorumlu olması yetki karmaşasma neden oldu. 4 Kasım 1831'de II. Mahmud'un emriyle şehremini, Kıla Nezareti, mimarbaşılık unvan ve görevleri kaldırıldı. Üçünün görev alanlarını kapsayan Ebniye-i Hassa Müdüriyeti kuruldu. Bu göreve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun halifelerinden müdür ve halifeler (kalfa-mimarlar) atandı. O sırada ser-mimaran-ı hassa (mimarbaşı) olan Abdülhalim Efendi, Ebniye-i Hassa müdürlüğüne getirildi. Mimarbaşılık hak ve yetkileri müdür için de geçerli oldu. Buna göre ebniye müdürü, İstanbul'daki kamu ve vakıf yapılarından "harc-ı mimari", dükkânlarla gayrimüslim evlerinden "rüsum-ı mu'tade" alacak, ayrıca saray mutfağından şehreminine verilen günlük et ve odundan da yararlanacakt 1838'de diğer kamu görevlileri gibi ebniye müdürü de aylıklı oldu ve 10.000 kuruş maaş bağlandı.

İhtisap Nezareti ile uyumlu bir çalışmaya giren Ebniye-i Hassa örgütü, 1836'da Meclis-i Umur-ı Nafıa'ya, 1839'da Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlandı. 1842'de, Müdür Abdülhalim Efendi, Mühendishane'de askeri amaçlarla yetiştirilen halifelerin sivil mimari konusunda yeterli olamadıklarını gerekçe göstererek Mü-

hendishane'ye "fenn-i mimari" dersi konulmasını veya bir mimar mektebi açılmasını önerdi. Ancak bunlar gerçekleşmedi. Sivil mimar yetiştirilmesi, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasına değin ertelendi (bak. Güzel Sanatlar Akademisi).

1857'de şehremaneti(->) kurulunca bu yeni belediye örgütü içinde Hendesehane adıyla İstanbul'un imar işlerine bakacak ayrı bir birim oluşturuldu. Bu tarihten başlayarak Ebniye-i Hassa Müdüriyeti de Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlandı ve Ebniye-i Seniye Anbarı Müdüriyeti adını aldı. Görev alanı ise Osmanlı hanedanına ait saray ve köşklerin yapım, onarım ve bakımlarıyla sınırlandırıldı.

Ebniye-i Hassa Müdüriyeti, İstanbul'un imar sorunlarıyla 1836-1857 arasındaki kısa dönemde ilgilendi. Bu sürede önemli işler başardı. Helmuth von Moltke'ye ilk şehir planının ve İstanbul haritasının hazırlatılması (1837), suriçi ve sur dışı yollara, vakıf gelirlerinden ayrılan ödeneklerle kaldırım döşenmesi, ilk Ebniye Nizamnamesi'nin (1848) çıkarılması, yol ve bina yapımlarının kurallara bağlanması, Ebniye Meclisi ile Islah-ı Turuk (yolların yenilenmesi) komisyonlarının faaliyete geçişi bunların başlıcalarıdır.

İlk Ebniye Nizamnamesi 30 bent (bölüm) olup cadde ve sokak genişliklerini, yapı tiplerini ve yüksekliklerini, malzeme türlerini ve yapım tekniklerini, inşaatların denetlenmesini içeren çağdaş bir yasaydı. Bu nizamnameye bağlı olarak 1849' da bir Ebniye Talimatnamesi (yönetmelik), aynı yıl 2. Ebniye Nizamnamesi yürürlüğe konuldu. İstanbul ve Bilad-ı Selase(->) için üçüncü bir imar tüzüğü ise 22 Şubat 1864'te "İstanbul ve Bilad-ı Selase'de Yapılacak Ebniyenin Suver-i İnşaiyesine Dair Nizamname" adıyla ve Ebniye-i Hassa'nın önceki disiplinlerine dayalı olarak şehremaneti çalışmaları için çıkarılmıştır.

Bibi. (Uzunçarşılı), *Saray,* 377-378; Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları" *TAD,* 1/1 (1963), s. 178-179; *Düstur,* Birinci Tertip, III, s. 517-520; H. von Moltke, *Türkiyedeki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, 1960, s. 87; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,* sene 1306, s. 122,372, sene 1315, s. 104, 330; (Ergin), *Mecelle,* I, 980-1145; S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri,* Ankara, 1982.

NECDET SAKAOĞLU

EBRU SANATI

Ebru, eski bir Türk süsleme sanatının ve bu sanatın ürünlerinin adıdır. Ebru yoğun bir sıvı üzerine bu işe mahsus el yapımı fırçalarla serpilen boyalarla elde edilen desenin kâğıda veya uygun başka emici satıhlara geçirilmesiyle meydana getirilir.

Türkiye'de ebrunun en azından 15- yy'a kadar uzanan bir geçmişi olduğu artık kesinlikle bilinmektedir. O devirden elimize kalan eserlerin sanat seviyesi, bu sanatın o çağlarda çoktan kemale ermiş olduğunu gösteriyor. Türk ebruculeri arasındaki yaygın kanaat, ebrunun Orta Asya'dan Türkiye'ye geldiği yolundadır. Türkiye'de bugün devam eden ekol, Özbekler Dergâhı Şeyhi Edhem Efendi'ye dayanmaktadır. Ancak Türkiye'de Edhem Efendi'den önce de çok mükemmel tarzda ebru yapılmakta idi. Ebrunun Türkiye'ye ne zaman ve ne suretle geldiği henüz kesin olarak bilinmemektedir. Bu sanatın pek çok süsleme sanatı gibi en gelişmiş olduğu yer kuşkusuz İstanbul'du. İstanbul'da yetişmiş, eser vermiş ebru sanatçılarının adları bilinenleri hayli azdır. Bunlardan en eskisi Şebek'tir. Ebru sanatı konusunda bilinen en eski kaynak olan 1608 tarihli *Tertib-i Risale-i Ebri'de* kendisinden söz edilirken "rahimehullah" (Allah ona rahmet etsin) ibaresinin kullanılmasından, 1608'den evvel ölmüş olduğu anlaşılan bu ebrucunun, yine bu eserden anladığımıza göre, ebru hakkında henüz bulunamamış olan bir eseri vardı. Risalede ebrularındaki gevşekliğin (süstî) sırrı verilmekte ise de, onun ebrularını diğerlerinden ayıracak bilgiden mahrumuz.

İkinci ünlü sanatçı Ayasofya Camii hatibi Mehmed Efendi'dir. Muharrem 1187/Nisan 1773'te ileri yaşta vefat etmiştir. Hatip ebrusu diye anılan tarzın mucidi ya da geliştiricisidir. Hocapaşa'daki evinde çıkan yangında eserlerini kurtarmak isterken kendisi de beraber yanmıştır.

19. yy'da yetişmiş sanatçıların başında Şeyh Sadık Efendi gelir. Aslen Buharalı olan ve Üsküdar Sultantepesi'ndeki Özbekler Dergâhı'nın şeyhliğinde bulunan Sadık Efendi'nin (ö. 1846) hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Buhara'da iken öğrendiği ebru sanatını oğulları Edhem ve Salih efendilere öğretmiştir.

Şeyh Sadık Efendi'nin oğlu Edhem Efendi (1829-1904) bugün de sürdürülen ekolün kurucusudur. Ebru tarihindeki en renkli simalardan biridir. Ebruculuk yanında, kendi ifadesi ile "saatçilik dışında her şeyle meşgul olmuş", hattâ 1875'te üç beygirgücünde bir buhar makinesi ile işleyen bir kayık dahi inşa etmiştir. Eserlerinde "Kâmî" mahlasım kullanan bu'büyük sanatkârın yaptığı ebruların çoğu hususi koleksiyonlardadır. Sami Efendi(->), Aziz Efendi(->), Abdülkadir Kadri Efendi (1875-1942) gibi talebeleri de olan Edhem Efendi'nin tarzını devam ettirip meslek olarak sürdüren, yeğeni Necmeddin Okyay'dır(->).

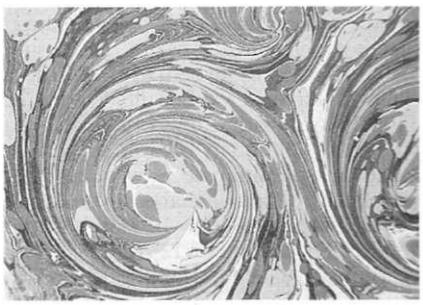

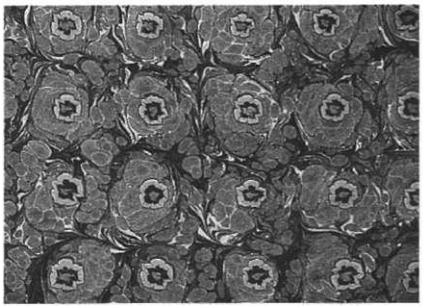

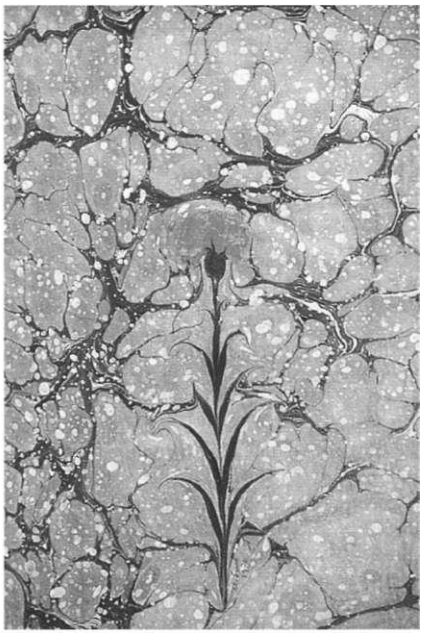

Mustafa Düzgünman'ın yaptığı battal ebru ve kendisinin icat ettiği papatya ebrusu (sol üstte ve ortada), M. Fuad Başarin Hatip ebrusu ve çiçekli ebru çalışmaları (sol altta ve sağda).
Fotoğraflar: İsa Çelik (sol üst), Ali Suat Ürgüplü (diğerleri)

Okyay çiçekli ebru tarzım bugünkü seviyesine getirmiş ve ebru sanatını oğulları Sami ve Sacid Okyay'a ve Mustafa Düzgünman'af-») öğretmiştir. Sami Okyay (1910-1933) genç yaşta vefat etmiş, Sacid Okyay (d. 1915) ise 1936'da Güzel Sanatlar Akademisinde Şark Tezyini Sanatlar Şubesinin açılmasından sonra burada uzun yıllar ebru ve cilt hocalığı yapmıştır.

20. yy'ın başlarında Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'na battal ebru yapıp satan Bekir Efendi de tanınmış bir ebru sanatçısıydı. Resmi dairelerde kullanılan defterlerin üzerine geçirilen ve "alikurna" denilen sağlam Avrupa kâğıdına yapılmış ebrular Bekir Efendimin işidir. Satılmasındaki zorluk yüzünden Hatip ebmsu yapmazdı.

19. yy'ın sonlarından başlayarak ebru yerine cilt bezi kullanılması, Batılıların geliştirdiği bir makine ile yapılan "makine ebrusu"nun piyasayı istila etmesi gibi gelişmeler neticesi kullanımı azalan ebru, N. Okyay'dan sonra Mustafa Düzgünman tarafından yaşatılmıştır.

Ebrunun yayılmasına çok çalışmış, birçok öğrenci yetiştirmiş olan Düzgünman ın icazetli (diplomalı) iki talebesi vardır: M. Fuad Başar (d. 1953) ve Alparslan Babaoğlu (d. 1957). Ayrıca M. Fuad Başar ve Alparslan Babaoğlu'nun öğrencisi Ahmet Çoktan da (d. 1962) bir müddet Düzgünman'la çalışmıştır.

Bundan başka, Mustafa Düzgünman' dan doğrudan veya dolaylı yoldan feyz alıp icazet almayan, ama ebru sanatıyla uğraşıp sergiler açan sanatkârlar arasında Timuçin Tanarslan, Nusret Hepgül, Niyazi Sayın, Hikmet Barutçugil, Sabri Mandıracı ve Nur Taviloğlu sayılabilir. Ayrıca ebruyu kendi kendine veya Mimar Sinan Üniversitesi'nde öğrenenler de vardır.

Bibi. M. U. Derman, *Türk Sanatında Ebru,* İst., 1977; A. Çoktan, *Türk Ebru Sanatı,* İst., 1992; U. Göktaş, *Ebru Terimleri Sözlüğü,* İst., 1987.

ALİ SUAT ÜRGÜPLÜ

EBU EYYUB EL-ENSARÎ

(?, ? - 668/669, İstanbul) Sahabi. Tam adı Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî'dir.

Hazrec kabilesinin Neccari korundandır. Medine'nin yerlilerine ensar denilmesi nedeniyle Ensarî admı taşır. 620'de Mekke'ye giderek Müslüman olmuş ve Hz Muhammed'in vahiy kâtipleri arasına katılmıştır. **622**'de Medine'ye hicret eden Hz Muhammedi yedi ay evinde misafir etmiştir. Hz Muhammet! zamanında ve daha sonra Dört Halife döneminde yapılan bütün savaşlara katılmıştır.

Ebu Eyyub el-Ensarî seksen yaşlarındayken, Emeviler döneminde 48/668 ya da 49/669'da Konstantinopolis'e karşı yapılan ikinci sefere katıldı ve kuşatma ile sonuçlanamayan bu sefer sırasında hastalanarak öldü. Vasiyeti üzerine İslam ordularının ilerleyebildiği en ileri noktaya gömüldü. Bir efsaneye göre Bizans imparatoru, Müslüman ordusunun komutanı Yezid ile anlaşarak mezarı korumayı kabul etmiş, burada dört sütun üzerine açık bir kubbe inşa ettirerek geceleri kandil yaktırmıştır. Aynı efsaneye göre mezar yüzyıllarca Bizanslılar tarafından korunmuş ve ziyaret edilmiş ancak 1204'teki Latin istilası sırasmda Konstantinopolis'in diğer birçok kilise ve kutsal yerleri gibi burası da tahrip edilerek bir izi kalmamıştır.

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesini ziyaret edenler.
Ali Hikmet Varlık, 1994

Mezarm yerinin bulunuşunu anlatan bir başka efsaneye göre II. Mehmed (Fatih), Akşemseddin'den(->) Ebu Eyyub el-Ensarî'nin kabrinin bulunmasını istemiştir. Akşemseddin de gece bir ışık topunun indiğini gördüğü mevkiyi kabrin yeri olarak göstermiştir. Gösterilen yer kazılmış ve iki kulaç derinlikte üzerinde "Ebu Eyubün mezarı burası" yazan mezar taşı bulunmuştur. Ebu Eyyub el-Ensarî'nin bugün adını taşıyan Eyüp semtindeki türbesi önemli bir ziyaret yeridir.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan;* Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 180-186; Gürel, *İstanbul Evliyaları,* 33-36; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 30-39; İşli, *Sahabe,* 23-30; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 243-248; Evliya, *Seyahatname,* I; Bayrı, *İstanbul Folkloru;* Şehsüvaroğlu, *İstanbul,* 118-119; H. C. Öğüt, *Meşhur Eyyüb Sultan,* I-II, İst., 1955; E. S. Sünbüllük, *Ebu Eyyubi'l-Ensârî Tarihi,* İst., 1947; "Ebû Eyyûb el-Ensârî", *İKSA,* III, 1588-1590, E. Yücel, "Eyyubsultan Türbesi", *İSTA,* X, 5465-5468; M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri". *İstanbul Enstitüsü Dergisi.* II. 1956, s. 213-259.

İSTANBUL

EBU ŞEYBETÜ'L-HUDRÎ VE HAMDULIAHÜ'L-ENSARÎ TÜRBELERİ

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Toklu Dede Sokağı'nın bitiminde, aynı adı taşıyan nazirenin içinde yer almaktadır.

Sahabeden Ebu Şeybetü'l-Hudrî ile Hamdullahü'l-Ensarî'nin, birbirine bitişik olarak aynı çatı altında yer alan türbeleri, Konstantinopolis'in 668 ya da 669' da İslam orduları tarafından kuşatılmasının hatırasını yaşatan makamlardandır. Sahabe makamlarının yoğunluk arz ettiği Ayvansaray semtinde, surların arasında, Bizans devrinde "Pterion" olarak anılan avluda inşa edilmişlerdir.

Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesinin fetihten hemen sonra Fatih tarafından tesis edildiği, türbedar olarak da, fethe katılmış erenlerden olduğu anlaşılan Toklu İbrahim Dede'nin görevlendirildiği bilinmektedir. Söz konusu türbenin çevresinde, surlarla çevrili avlunun büyük bir kısmını kaplayan ve kabrini barındırdığı Toklu İbrahim Dede'nin adıyla anılan (ayrıca halk arasında "Sahabeler Haziresi" olarak da bilinen) bir hazire oluşmuştur. Daha sonra Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesinin II. Bayezid vakfına ilhak edildiği, 1108/1696'da Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) tarafından onartıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde mevcut türbeler ise -İstanbul'daki sahabe türbelerinin büyük çoğunluğu gibi- II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1251/1835'te inşa ettirilmiştir. Geçmişi hakkında pek az şey bilinen Hamduîlahü'l-Ensarî Türbesinin de bu arada ihdas edildiği tahmin edilebilir. Her iki türbenin kapısına da II. Mahmud tarafından ihya edildiklerini belgeleyen kitabeler konmuştur. Abdülaziz döneminde (1861-1876) onarım geçiren türbeler son olarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Toklu Dede Haziresi'ni düzenlediği 1975-1977 arasında tamir edilmişlerdir. Bir zamanlar İstanbul halkının en çok rağbet ettiği ziyaretgâhlardan olduğu bilinen bu türbeler günümüzde kapalı olup şehrin dini hayatındaki eski yerlerini büyük ölçüde kaybetmiş bulunmaktadır.

Ortak bir çatı altında, birbirine bitişik iki birimden oluşan türbeler, Toklu İbra-

him Dede Haziresi'ne girildiğinde hemen sağda, sırtlarını sur duvarına ve çokgen burçlardan birine yaslamış olarak yer almaktadır. Duvarları moloz taşla örülmüş, kapı ve pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiş, pencereler ayrıca demir parmaklıklarla donatılmıştır. Ebu ŞeybetüTHudrî Türbesi'nin kapısı güneye, Hamdullahü'l-Ensarî Türbesi'ninki ise batıya açılmakta, iki türbeyi ayıran duvarda bir pencere bulunmaktadır. Günümüzde duvarların dış yüzeyi sıvasızdır. Çatı da Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür. Halbuki eski fotoğraflarda cephelerin sıvalı olduğu, sıva üzerinde, türbelerin tasarımına egemen olan ampir üslubu(->) kalem işlerinin bulunduğu görülmektedir. Söz konusu süslemeler, yapının köşelerine resmedilmiş somaki sütunlardan ve pencereleri taçlandıran yaprak motiflerinden oluşmaktadır. Ayrıca zamanında ahşap çatının kurşunla kaplı olduğu, Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'ne ait olan kesimde, ahşap iskeletli bir kubbenin çatının içinden yükseldiği fark edilmektedir. Her iki türbenin kapısı üzerinde, metni Vakanüvis Sahhaflarşeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye (ö. 1848), talik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) ait, 1251/1835 tarihli manzum kitabeler yer alır. Ebu Şeybetü'l-Hudrî Türbesi'nde yanlan mermer, üzerinde ahşap kapak bulunan bir sanduka görülmektedir. Ayvansarayî'nin söz ettiği, sedef kakmalı şebeke günümüzde mevcut değildir. Sandukanın ayakucunda bir kuyu bulunmaktadır. Hamdullafiü'l-Ensarî Türbesi'nde ise, sülüs hattının Mimar Acem Tekkesi şeyhlerinden Seyyid İsmail Efendi'ye ait olduğu bildirilen, silindir biçiminde mermer bir şahide bulunmaktadır. Söz konusu şahidedeki "Hâmid" ibaresinin "Ahmed" şeklinde okunması sonucunda, 1980'lerde halk tarafmda hazirede "sahabe-i kiramdan AhmedüTEnsarî" adına bir makamın ihdas edildiği görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 145; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 426; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 55-56, 247-250; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* **26**-27, 40-41; S. Ünver, "Ebû Şeybe el-Hudrî", *İSTA,* EK, 4858-4859; *İKSA,* III, 1593-1594; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* ist., 1987, 63-67; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihî Bir Semt; Ayvansaray", *TAÇ,* 11/5 (Nisan 1987), 45; İşli, *Sahabe,* 43-51; *Fatih Camileri,* 334-335. "

M. BAHA TANMAN

EBU ZERRÜ'L-GIFARÎ TÜRBESİ

Fatih İlçesi'nde, Ayvansaray'da, Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde, Ağaçlıçeşme Sokağı ile Marul Sokağı'nm kavşağında, Çınarlı Çeşme Mescidine bitişik olarak yer almaktadır.

Birçok başka sahabe makamı gibi, Ayvansaray bölgesinde bulunan bu türbe Ebu ZerrüTGıfarî'ye atfedilmektedir. Doğu duvarına bitişik olduğu Çınarlı Çeşme Mescidi ile birlikte Sadrazam Şehit Ali Paşa (ö. 1716) tarafından 1128/1716' da inşa ettirilmiştir. *Hadîka'âs.* ilk yaptırılan mescidin fevkani olduğu, Şehit Ali Paşa'nın, gördüğü bir rüya üzerine mescidin yanma Ebu Zerrü'l-Gıfarî için "sakfı küşâde" (çatısı açık) bir türbe inşa ettirdiği belirtilmektedir. II. Mahmudün (hd 1808-1839) annesi olarak kabul edilen Nakşıdil Valide Sultan (ö. 1817) 1227/1812'de Çınarlı Çeşme Mescidi'ni yeniden inşa ettirirken söz konusu türbeyi tamir ettirmiştir. Her ne kadar mescidin girişi üzerinde yer alan ihya kitabesinin son mısraında "Bu âlî meşhedi yaptırdı ra'nâ Valide Sultan" deniliyorsa da, türbenin mimari özellikleri 18. yy'm başlarına daha uygun düşmektedir.

Türbe ile bir bütün oluşturan Çınarlı Çeşme Mescidi'nin Osmanlı devrinin sonlarına kadar faal ve bakımlı durumda olduğu tespit edilmekte, 1920'lere ait fotoğraflarda kiremit kaplı çatısı ile küçük ahşap minaresi görülebilmektedir. Cumhuriyet devrinde kullanılmamaya başlayarak harap olan mescitten geriye, kesme küfeki taşı örgülü mihrap duvarı ulaşabilmiştir.

Ebu Zerrü'l-Gıfarî Türbesi, küçük hazire niteliğindeki açık türbeler grubuna girmektedir. Mescidin hariminden geçilen türbenin dikdörtgen alanı güney ve batı yönlerinde, özenli bir kesme taş işçiliğine sahip, pencereli ve harpuştalı duvarlarla çevrilmiştir. Ağaçlıçeşme Sokağı üzerindeki güney duvarmda dört, Marul Sokağı üzerindeki batı duvarmda ise beş adet pencere sıralanır. Pencerelerin dikdörtgen açıklıkları silmeli sövelerle çerçevelenmiş, lokmalı demir parmaklıklarla donatılmıştır. Pencere dizisinin alt ve üst hizalarında yer alan birer silme, duvarlar boyunca yatay olarak devam eder. Türbenin ekseninde silindir biçiminde kitabesiz bir şahide ile aynı biçimde bir ayaktaşı bulunmakta, bunları kuşatan demir parmaklığın kıble tarafında, bu yöndeki pencerelerden bakıldığında rahatlıkla görünebilen kitabeli bir mezar taşı yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* 74-75; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 233; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 28; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 42, 49; *İSTA,* IX, 4860-4861; Bayn, *İstanbul Folkloru,* 177; *İKSA,* III, 1594; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* İst., 1987, s. 68-69; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Bir Semt Ayvansaray", *TAÇ,* 11/5 (Nisan 1987), 39-45; İşli, *Sahabe. 76-78; Fatih Camileri,* 81-82, 334.

M. BAHA TANMAN

EBUBEKİR AĞA (Eyyûbî)

(?, İstanbul - 1758/1759, İstanbul) Besteci.

Eyüpsultan semtinde doğduğu için Eyüplü anlamına gelen "Eyyûbî" lakabıyla anıldı. Genç yaşında girdiği Enderun'da yetişti. Saraydaki "kiler ağalığı" görevinde "çavuş" rütbesine kadar yükseldi.

Ebubekir Ağa, Türk musikisinin en parlak dönemlerinden biri kabul edilen bir dönemde yaşadı. Lale Devri'nde yüksek düzeyde bir besteci ve hanende olarak ün kazandı. Öğrenci olarak girdiği Enderun'da sonradan hocalığa kadar yükseldi ve padişahlarm huzurunda fasıllar yönetti. III. Ahmed'den (hd 1703-1730) sonra I. Mahmud'dan da (hd 1730-1754) büyük takdir, himaye ve teşvik gördü.

Musiki üstüne iki kitap yazan Ebubekir Ağa şiirle de uğraştı. Bazı şiirlerini Abdülhalim Ağa, Vardakosta Ahmed Ağa gibi büyük besteciler besteledi. Kendisininkilerle birlikte birçok eserin güftesini topladığı güfte mecmuası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Çeşitli güfte mecmualarında kayıtlı bulunan beş yüze yakm eserinin büyük çoğunluğu ve Şeyhülislam Esad Efendi'nin övgüyle söz ettiği "Edvâr"ı günümüze ulaşamamıştır. Çağdaşları Kara İsmail Ağa, İbrahim Çavuş, Ahmed Çavuş, Ali Paşa ve Tab'î Mustafa Efendi ile ortaklaşa bestelediklerı buselik-aşiran makamındaki "kâr-ı müşterek" en önemli eserlerinden biri olduğu halde unutulmuştur. Kaybolan eserleri arasında, çağının en büyük şairi Nedim'in şiirlerinden besteledikleri de bulunmaktadır. Günümüze elli dolayında eseri kalmıştır. Bu eserler de onun klasik Türk musikisinin en önemli bestecilerinden biri sayılmasına yetmiştir. Klasik üsluba bağlı bestecilerden dini nitelikli hiçbir eser bırakmamasıyla ayrılan Ebubekir Ağa'nm Lale Devri'nin neşe ve coşkusunu yansıtan canlı, şen şakrak, şuh bir üslubu vardır.

Bibi. Ezgi, *Türk Musikisi,* I; Ergun, *Antoloji;* M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara. 1986; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

EBUBEKİR AĞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Beyceğiz Mahallesi'nde, Fatih Nişanca Caddesi üzerinde, Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin avlu kapısı karşısında yer almaktadır.

Kitabesinde Muhzirbaşı Ebubekir Ağa tarafından 1208/1793'te yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Özgün şeklini koruyarak günümüze gelebilen çeşme bakımlı durumdadır ve suyu akmaktadır.

Tasarımı ile olduğu kadar süsleme ayrıntıları ile de Osmanlı barok üslubunun özelliklerini yansıtan bu çeşmenin cephesi bütünüyle beyaz mermerden mamuldür. Cephenin ekseninde, ayna taşı ile kitabenin yer aldığı kesim geri çekilmiş, bu kesimi iki yandan kuşatan pahlı yüzeyler baroğa özgü bir profilasyonla şekillendirilmiştir. Ön yüzü, uçları kemerli bir kartuşla süslü olan tekne cephedeki girintinin içine alınmıştır.

Armudi silmeli dikdörtgen bir çerçeve içine alınan ayna taşında yaprak motifleriyle bezeli dalgalı kemercikler dikkati çeker. Ayna taşının üzerindeki ta'lik hatlı manzum kitabenin metni ünlü Divan şairlerinden Sünbülzade Vehbi'ye (ö. 1809) aittir. Çeşmenin cephesi, plandaki profilasyonu izleyen bir saçak silmesi ile son bulmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, **216**-217; *Fatih Camileri,* 317; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., **1993,** s. 258, 260.

M. BAHA TANMAN

EBUBEKİR AĞA SIBYAN MEKTEBİ, SEBİLİ VE ÇEŞMELERİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da, İnebey Mahallesi'nde, Namık Kemal Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Sebilküttab şeklinde düzenlenmiş bir sıbyan mektebi-sebil ikilisinden, üç adet çeşmeden ve hazireden oluşan, küçük kapsamlı bir külliye niteliğindeki bu yapı grubu **1136**-1137/1723-1724 arasında Divan-ı Hümayun Başçavuşu Ebûbekir Ağa (ö. 1137/1724) tarafından inşa ettirilmiştir. Yüzyılımızın ortalarında harap durumda olan bu topluluk 1950'li yıllarda çevredeki birçok tarihi eserin ortadan kalkmasına sebep olan cadde genişletme çalışmaları sırasında onarılmış, sebilküttab binası 1967'de çocuk kütüphanesi olarak hizmete açılmıştır.

Fevkani mektebin duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğladan almaşık düzende inşa edilmiş, iki sıra kirpi saçakla donatılmıştır. Doğu yönünde küçük bir avlu yer almakta, avluyu kuşatan almaşık örgülü ve kirpi saçaklı duvarda, doğuya açılan tali bir kapı bulunmaktadır. Dershanenin önündeki revaklı balkon bu avluya bakmaktadır. Yapının kuzey cephesi sağır bırakılmıştır. Girişin yer aldığı batı cephesinin alt kısmı kesme taş örgülüdür. Girişin solunda, dükkâna dönüşmüş olan ve özgün donanımını yitirmiş bulunan sebil mekânı mevcuttur. Söz konusu mekân basık bir kemerle caddeye açılır. Girişin üzerindeki basık kemerin kilit taşında sekiz kollu yıldız biçiminde bir rozet yer almaktadır. Kemerin üzerinde, talik hatla yazılmış, altı mısralık Osmanlıca kitabe 1136/1723 tarihini ve baninin adını vermektedir. Girişi izleyen koridorun sağında, hazireye bakan iki ufak pencere vardır. Koridorun sonunda, biri doğu yönündeki avluya, diğeri hazireye açılan iki kapı görülür. Mektebin dershane mekânı sebil ile bu koridorun üzerine oturmaktadır.

Koridorun sonunda, solda bulunan kesme taş basamaklardan, dershanenin revaklı balkonuna çıkılır. Revağı oluşturan iki adet basık tuğla kemer yanlarda duvarlara, ortada, baklavalı bir başlıkla donatılmış bulunan mermer sütuna oturmaktadır. İnce uzun dikdörtgen planlı balkon mekânı aynalı tonozla örtülmüştür.

Dikdörtgen planlı deshane mekânının doğu duvarmda, revağa açılan kapı ile iki pencere, batı ve güney duvarlarında ise üçer pencere bulunmaktadır. Kesme taş sövelerin çerçevelediği, dikdörtgen açıklıklı pencereler, tuğladan sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Dershane kapısının, klasik üsluptan ayrılan bileşik kemeri Osmanlı baroğunun habercisidir. Aynalı tonozla örtülü olan dershanenin kuzey duvarmda, davlumbazı ortadan kalkmış olan ocağın nişi görülmektedir.

Ebûbekir Ağa Sıbyan Mektebi
Emine Naza, 1993

18. ve 19. yy'a ait güzel mezar taşlarını barındıran hazire, doğu yönünde dikdörtgen, batı yönünde ise kare açıklıklı pencerelerin yer aldığı, kesme taştan bir duvarla kuşatılmıştır. Bu duvarın, cadde üzerindeki batı kanadında, ortada kare bir açıklık, bunun yanlarında ufak duvar çeşmeleri bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş olan bu çeşmecikler, istiridye kabuğu şeklinde yalaklarla donatılmış, yuvarlak kemerli ayna taşlarının üzerine, enine dikdörtgen yüzeyler, bunların da üzerine içine istiridye motiflerinin yerleştirildiği yuvarlak kemerler konmuştur. En üstteki kemerler bir düğüm motifiyle dış çerçeveye bağlanmaktadır. Yumuşak dokulu küfeki taşından yapılmış olan bu çeşmelerde yoğun bir bozulma gözlenmektedir.

Hazire duvarının sonunda yer alan çeşme, kesme taştan inşa edilmiştir. Klasik Osmanlı üslubunu yansıtan çeşmede, sivri kemerli nişin üzerinde yer alan ta'lik hatlı, altı mısralık kitabe 1137/1724 tarihini taşır. Buna göre çeşme sebilküttabdan bir yıl sonra inşa edilmiştir. Ayna taşı kırık kaş kemerle süslenmiştir. Çeşmenin arkasında, arsanın güneybatı köşesinde, almaşık örgülü bir suterazisi yükselmektedir.

Ebûbekir Ağa bu yapı topluluğunu, klasik Osmanlı mimari üslubunun son günlerini yaşadığı Lale Devri'nde inşa ettirmiştir. Bu yüzden sivri kemer ve baklavalı başlık gibi klasik üsluba bağlanan mimari öğelerin yanısıra, Lale Devri'ne özgü istiridye kabuğu motifleri, ayrıca Osmanlı baroğunun ilk belirtilerinden birini teşkil eden dershane kapısı kemerindeki gibi barok ayrıntılar aynı yapının bünyesinde barınabilmektedir.

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* I, 177; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 129; *İSTA,* V, 2433; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri.* 85; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 18; *İKSA,* II, 1167.

EMİNE NAZA

EBU'D-DERDA TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde, Zal Paşa Caddesi üzerinde, Zal Mahmud Paşa ve Cezeri Kasım Paşa camileri arasında yer almaktadır.

Bu türbe İstanbul'da sahabeden Ebu'd-Derda'ya ait iki makamdan birisidir. Diğeri ise Üsküdar'da, Karacaahmet Mezarlığında bulunmaktadır. Asıl adı Uveymur bin Malik, lakabı ise "Ebu'd-Derda" olan bu sahabinin ünlü bir hadis ravisi ve İslam tarihinin ilk din bilginlerinden olduğu, Hz Ömer'in hilafeti sırasında fethedilen Şam'a kadı olarak tayin edildiği, 652'de bu şehirde vefat ettiği ve gömüldüğü, Eyüp'teki bu makamın ilk olarak hangi tarihte ihdas edildiği tespit edilememekte, ancak bugünkü türbenin, kapısı üzerindeki kitabede II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1251/1835'te yaptırıldığı belirtilmektedir. 1907'de onarım geçiren, Cumhuriyet döneminde ise bakımsız kalarak harap düşen ve çatısı çöken türbe 1952'den sonra açık türbe olarak ihya edilmiştir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan türbe, muhtemelen moloz taş örgülü ve sıvalı duvarlarla kuşatılmış, Zal Paşa Caddesi üzerindeki duvara bir kapı ile bunun soluna üç adet pencere yerleştirilmiştir. Kapının ve pencerelerin dikdörtgen açıklıkları profilli sövelerle çerçevelenmiş, pencereler II. Mahmud döneminin ampir üslubuna uygun demir parmaklıklarla donatılmıştır. Kapının üzerindeki manzum kitabenin metni Vakanüvis Sahhaflarşeyhizade Mehmed Esad Efendi'ye (ö. 1848), ta'lik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) aittir. Dikdörtgen kitabe levhasının üzerinde, beyzi bir madalyon üzerinde II. Mahmud'un "Hâşim" imzalı tuğrası görülmekte, tuğranın sağ üstündeki "Adlî" ibaresinin kazınmış olduğu dikkati çekmektedir. Türbenin içinde iki kabir teşhis edilmekte, söz konusu kabirlerde silindir biçiminde, kitabesiz birer şahide ile birer ayaktaşı bulunmaktadır.

Ebu'd-Derda'nın, Karacaahmet Mezarlığındaki makamı ise basit bir mezar niteliğindedir. Mezarda, üzerinde sülüs hatla Ebu'd-Derda'nm adının yazılı olduğu iki adet şahide bulunur. Bunlardan silindir biçiminde olanın Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1853) tarafından diktirildiği bilinmekte, kitabesinin altmda valide sultanın adını oluşturan harfler bağımsız olarak sıralanmaktadır.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 128; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 25; Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976, s. 60; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 494-495; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* İst., 1987, s. 73; İşli, *Sahabe,* 33, 102-105; Haskan, *Eyüp Tarihi,* 178-179.

M. BAHA TANMAN

EBU'L-FAZL EFENDİ CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane sırtlarında, Kılıç Ali Paşa Mahallesi'nde, İtalyan Hastanesi'nin varlığından dolayı günümüzde daha çok "İtalyan Yokuşu" olarak tanınan Defterdar Yokuşu üzerinde, adı geçen hastanenin karşısında yer almaktadır.

Kanuni dönemi (1520-1566) defterdarlarından Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi tarafından 961/1553'te Mimar Koca Sinan'a yaptırılmıştır. Devlet adamlığının yanısıra âlim, tarihçi ve şair olan Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi aym özelliklere sahip, ünlü *Heşt Bihişt'm* müellifi İdris-i Bitlisî'nin (ö. 1521) oğludur. Bazı kaynaklarda 971/1563'te vefat edip caminin haziresine gömüldüğü nakledilyorsa da 982/1574'te hac yolunda Şam'da hayata veda ettiği, caminin haziresine, halkın duasını tahsil etmek amacıyla bir makam kabrinin yap-

tırıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu caminin yer aldığı sırt istanbul'un en görkemli manzaralarından birine sahiptir. Aynı mevkide Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi'nin bahçe içinde büyük bir konağının bulunduğu bilinmekte, caminin de kendisine ait olan bu arazinin bir kesimi üzerine inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

"Defterdar Camii" olarak da anılan bu yapı **1916** Cihangir yangınında harap olmuş, daha sonra kalıntıları ortadan kaldırılmış, haziresindeki mezar taşları da Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nin haziresine taşınmıştır. Caminin, uzun süre boş kalan arsasma 1970'li yıllarda bir kahvehane ve lokanta inşa edilmiş, daha sonra kurulan bir derneğin önayak olmasıyla Vakıflar îdaresi'nin denetimi altında Ebü'l-Fazl Efendi Camii eski yerinde, özgün mimarisine sadık kalınmak suretiyle ihya edilmiş, cami 1993'te ibadete açılmıştır.

Ebu'l-Fazl Efendi Camii, Sinan'ın sakıflı (çatılı) camileri arasında kendine özgü tasarımı ile ayrı bir yere sahiptir. Enine dikdörtgen planlı harim bölümü almaşık örgülü duvarlarla sınırlandırılmış, kesme küfeki taşı ve tuğla sıralanyla oluşturulan harim duvarlannda iki sıra halinde percereler açılmıştır. Alt sıradaki percerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme taş sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve sivri hafifletme kemerleriyle taçlandırılmış, sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kapatılmıştır. Harimin kuzey duvarının ekseninde yer alan basık kemerli giriş, sivri kemerli sığ bir nişin içine alınmış, söz konusu sivri kemerin aynasına, caminin inşa tarihini (961) veren Arapça metinli, sülüs hatlı kitabe yerleştirilmiştir.

Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare tabanlı kaidesinde duvarların almaşık örgüsü devam ettirilmiş, gövdesinde ise kesme taş örgü kullanılmıştır. Minare kaidesinin oluşturduğu çıkıntı, harimin kuzeybatı köşesinde yer alan ve mihrap eksenine göre diğer çıkıntının simetriği olan, aynı boyutlardaki bir merdiven kulesi ile dengelenmiştir. Koca Sinan'ın ilk olarak Fatih'teki Bâlî Paşa Camii'nde uygulamış olduğu bu çözümde merdiven kulesi fevkani mahfile çıkan merdiveni barındırmaktadır. Minare kaidesi ile merdiven kulesinin dış hizalarına kadar uzanan son cemaat yeri ahşap direkli olup harim bölümü ile ortak bir çatı altına alınmıştır.

Caminin kuzeyindeki avluda yer alan şadırvanın üzerinde 1311/1893'te Zeyneb Mualla Hatun tarafından yaptırıldığını belgeleyen bir kitabe bulunduğu bilinmektedir. Caminin önünde, Defterdar Yokuşu üzerinde, banisinin adı tespit edilemeyen 1145/1732 tarihli Defter Emini Çeşmesi bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** ty, I, 306; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** II, 65; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 36-37, no. 237; Raif, ***Mir'at,*** 367-368; Konyalı, ***Mimar Sinan,*** 63-66; Öz, ***İstanbul Camileri,*** II, 19; H. Göktürk, "Defterdar Camii", ***İSTA,*** VIII, 4339; "Ebülfadıl Konağı ve Bahçesi", ***İSTA,*** IX, 4861; M. Sertoğlu, "Galata ve Tophane", ***Hayat Tarih Mecmuası,*** S. 7 (Temmuz 1977), s. 16-17; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Bilinmeyen ve Kaybolan Camileri", Boğaziçi Üniversitesi ***Dergisi-Hümaniter Bilimler,*** VIII (1979), s. 81-94; ***İKSA,*** III, 1602; Kuran, ***Mimar Sinan,*** 34, 65, 276, 322; ***Osmanlı Müellifleri,*** ty, III, 47-48.

M. BAHA TANMAN

EBU'L-FAZL MAHMUD EFENDI MEDRESESI

İstanbul'da 17. yy'da Şehzade Camii karşısında günümüzdeki Belediye Sarayı'mn havuz ve otopark girişinin bulunduğu yerde yapılmış, 1954'te yıktırılmış medrese.

Medresenin kurucusu Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi 997/1588'de doğmuş, İstanbul kadısı, Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri, Galata kadısı olmuş, Reisü'l-ulema unvanını almış ve 1063/1652'de ölmüştür. Medresenin kitabesi olmadığından yapım tarihini kesin olarak tespit etmek mümkün değildir. Medresenin inşaatının bitirilip, tedrise açılmasının 1056 Şevval/Kasım 1648 olduğu Şeyhî'den öğrenildiğine göre 17. yy'ın ortalarına doğru yapılmış olmalıdır. Ayvansarayî de Mahmud Efendi'nin 1063'te vefat ettiğinde, Burmalı Mescit(->) yakınında olan "kendi dershanesine" defnedildiğini bildirir.

Ebu'l-Fazl Medresesi 1894 zelzelesinde oldukça zarar görmüştür. Direklerarası Caddesi, tramvay hatlarına yer açmak için genişletilirken, medresenin cadde kenarındaki kısmı dışındaki dükkânlar kaldırılmıştır. 1914'te harap durumda olduğu için kadro dışı bırakılmıştır. Bazı eski fotoğraflar, medresenin cadde üzerindeki giriş cephesinin kemerli kapısını ve içinde revaklarmı gösterir. Avlu fotoğrafında ise revaklar sütunları ile sağlam bir haldedir. Halbuki, 1930'dan sonraki yıllarda, revaklarm bütün kubbe, kemer ve sütunlan ortadan kalktığı gibi, cadde üzerindeki gösterişli giriş ve duvar da yok olmuştur.

Yeni Belediye Sarayı'mn, medrese yakınında inşası kararlaştırıldıktan sonra tarihi esirin yıkımına başlanmış ve 1954 yazında medrese tamamen yıktırılmıştır.

Mahmud Efendi Medresesi kare biçimli planı ve muntazam işlenmiş kesme taşlarla kaplanmış olan gövdesi ile gösterişli bir görünüme sahipti ve Bizans devrinden kalmış bazı tonozların üzerine oturtulmuştu. Bir iç avluyu dört taraftan baklavalı başlıklı mermer sütunlara dayanan sivri kemerli revaklar çeviriyordu. Bu kubbeli revaklarm gerisinde ise içten 3,10x 3,10 m ölçüsünde ocaklı hücreler sıralanıyordu. Bunlar kubbe ile değil aynalı tonozlarla örtülmüştü. Hücreler dışarıdan değil avluya bakan pencerelerden ışık alıyordu. Medreselerde çözümlenmesi daima bir mesele olan köşe hücreleri girişleri, bu hücrelerin diğerlerinden daha uzun (3,10x4,70 m) dikdörtgen biçiminde yapılması suretiyle halledilmişti. Tam ek-

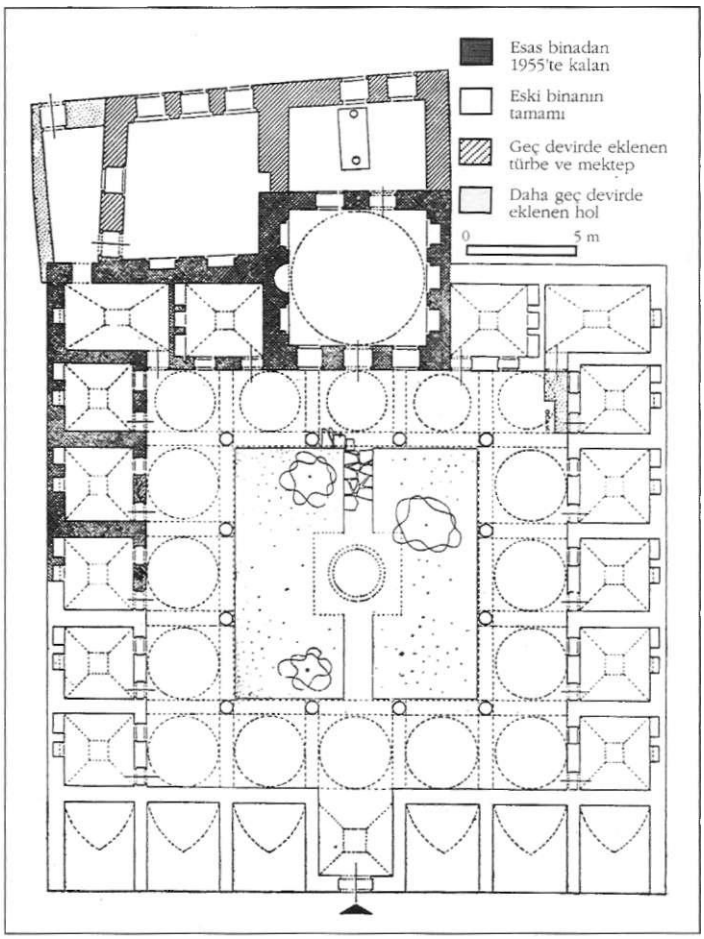

Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nin planı. S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", *TD,* X/14 (1959)

sen üzerinde, ortada bulunan mescit-dershane, üstü kubbe ile örtülü büyük kare bir mekândı. Kubbe geçişleri köşe trompları ile sağlanmıştı. Kasnaksız olan kubbenin başlangıcını mukarnaslı bir friz çemberi süslüyordu.

Mahmud Efendi'nin türbesi dershanenin yan cephesine bitişik olarak sonradan yapılmıştı. Mahmud Efendi'nin medrese yıktırılırken sökülen mezar taşının Şehzade Camii haziresine taşındığı söylenmişse de bütün aramalara rağmen bulunamamıştır.

Bu türbenin yanına bir mekânın daha eklendiği, sonra buna bir de hol ilave edildiği görülüyordu. Bu mekân, bir cephesindeki iki sıra pencereden ışık alıyordu. Burasının bir sıbyan mektebi olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Zaten önünden geçen sokak da Mahmud Efendi Mektebi Sokağı olarak adlandırılmıştı.

Mahmud Efendi Medresesi'nin mescit-dershanesi çok zengin biçimde bezenmişti. Kubbeyi süsleyen malakâri tezyinatın üstü 19. yy'da kalın bir sıva ve badana tabakası ile kaplanarak, bunun üstüne siyah ve gri renklerde kalem işi tezyinat yapılmıştı. Duvarların yukarı kısımları, trompların içleri ve kemerler, beyaz, kırmızı, yeşil malakâri tekniğinde süslemelere sahipti.

Kubbenin bütün iç yüzeyini kaplayan bu süsleme klasik dönem Türk sanatında pek az yerde kullanıldığından nadir ve değerli bir örnekti. Dershanenin yıkılan kapısının üst kemeri de mermer üzerine altın yaldızla işlenmiş nakışlara sahipti.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 314; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I, Süleymaniye Ktp, Beşir Ağa, no. 479, vr 429b; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 65; *Sicill-i Osmanî,* IV, 390; Mimar Kemaleddin, "Yenicami Tâmiratı ve Ebu'l-Fazl Medresesine Dâir", *Türk Yurdu,* III (1329), s. 186-191; S. Eyice, "Türk Sanatının Bir Eseri Tahrip Ediliyor", *Yeni Sabah,* (2 Şubat 1954); ay, "İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebul-Fazl Mahmud Efendi Medresesi". *TD,* X'14 (1959), s. 147-162; Kütükoğlu. *İstanbul Medreseleri,* 44, no. 116: Kütükoğlu, *Darü'l-Hilâfe,* 80, no. 63.

SEMAVİ EYİCE

EBU'L-HASAN ALİ

(yak. 1560, Tamgrut - 1594, Merakeş) Faslı gezgin. Tam adı Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed el-Tamgruti'dir.

Ulemadan olan Ebu'l-Hasan Ali hakkında İstanbul'a yapmış olduğu seyahat dolayısıyla yazmış olduğu kitaptan ve ölüm tarihinden başka hiçbir şey bilinmemektedir. Fas sultanlarının sarayında resmi bir vazife almış olması muhtemeldir ve 1574'te Osmanlılar Fas'ı vergiye bağladıktan sonra her yıl İstanbul'a gönderilmesi âdet haline gelen vergi ve hediyeleri iletmekle görevli olarak İstanbul'a gelmiştir.

Heyet 13 Ağustos 1589'da Tetuan'da gemiye binerek ekim ortalarında İstanbul'a varır. Ebu'l-Hasan Ali için İstanbul, dünyanın en büyük kentlerinden biri ve eski Roma (Rum) İmparatorluğu'nun başkentidir. Hattâ burada oturan Müslümanlar kendilerine Rumî deyip öz adlarını kullanmazlar. Çok kalabalık olan kentte deniz surlarının dışında denize atılmış kaya parçalarının ya da ahşap kazıkların üstünde binalar kurulmuştur.

Ebu'l-Hasan Ali için İstanbul'daki en önemli bina, uzun uzun anlattığı Ayasofya'dır. Yazara göre binanın mimarisi diğer camilerde taklit edilmek istenmiş ancak bu başarılamamıştır. Bu konuda en başarılı bina, planı ve mimarisiyle Ayasofya'ya benzeyen Süleymaniye Camii'dir. Burası için İskenderiye'den dört sütunun getirildiğini, ancak ikisini taşıyan gemi yolda battığmdan yalnızca diğer ikisinin getirilip yerlerine konduğu yazılır, oysa Ö. L. Barkan'm *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı* adlı eserinde yayımladığı belgelerden, önce dört sütunun getirilmesi düşünülürken sonradan ancak ikisinin yola çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ebul'l-Hasan Ali Ayasofya ile Süleymaniye Camii arasında yaptığı karşılaştırmada birincisini daha sağlam, görkemli ve ağır, ikincisini daha zarif ve hoş bulur.

Sözü edilen diğer önemli bina Eyüb Sultan Camii'dir. Bu caminin çevresinde gömülmek için Osmanlı ileri gelenlerinin yarış halinde olduklarını ve yerleri çok büyük fiyatlara satın aldıklarını anlatır. Bundan başka Eski Saray'dan, Atmeydam'ndan ve kendisinin İstanbul'a gelişinden bir yıl önce (7 Nisan 1588) kentte büyük yıkıma yol açmış yangından söz eder. Eminönü arkasındaki Yahudi Mahallesini ve Bitpazarim Beyazıt'a kadar yakan bu yangına ait bilgiler Osmanlı tarihlerince de doğrulanmaktadır.

Sarayda kabul edilişlerini uzun uzun anlatan Ebu'l-Hasan Ali Türklerin âdetlerinden de söz eder. Kışı İstanbul'da geçiren heyet 11 Haziran 1590'da kentten ayrılır. Yazarın *en-Nefhatü'l-Miskiye fi's-Sefareti't-Türkiye* adıyla kaleme aldığı metin Fransızcaya çevrilerek 1929'da Henry de Castries tarafından yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

EBURRIZA TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa ile Tatavla (bugünkü Kurtuluş) semtlerinin sınırında, Hacı Ahmet Efendi Mahallesi'nde, Eburrıza Dergâhı Sokağı ile Eburrıza Dergâhı Çıkmazı'nın kavşağında yer almaktaydı.

İstanbul'da Bedevî tarikatına bağlı tekkelerin en eskisi olan ve bu tarikatın âsitanesi olarak kabul edilen Eburrıza Tekkesi, Eburrıza Şeyh Seyyid Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1740) tarafından tesis edilmiştir. Tam olarak tespit edilemeyen kuruluş tarihinin 18. yy'ın birinci çeyreği içinde yer aldığı tahmin edilebilir.

Hayatı ve kişiliği hakkında, birtakım el yazması menakıbnamelerde ve günümüze ulaşabilmiş rivayetlerden başka kaynak bulunmayan söz konusu şeyh. Bedevî tarikatım İstanbul'da ilk olarak tanıtan kişi olarak kabul edilegelmiştir.

Tekkenin ilk zamanlarındaki mimari özellikleri ve daha sonra geçirmiş olduğu değişimler hakkında bilgi bulunmamakta, ancak 1264/1847'de Sahhaf Emin Efendi adında bir şahsın tekkeyi yeni baştan inşa ettirdiği, halen türbenin duvarındaki bir kitabede belirtilmektedir. Kapatıldıktan sonra bakımsız kalan tekke 1926-1930 arasında ortadan kalkmış, günümüze ancak, son yıllarda bütünüyle yenilenmiş olan türbe ile haziredeki mezar taşları ulaşabilmiştir.

Eburrıza Tekkesi'nin mimari kuruluşu hakkında bilgi veren yegâne belge 1925 tarihli bir Pervititch paftasıdır. Tekkelerin kapatılmasından birkaç ay önce çizilmiş olan bu paftada, çevresi bostanlar ve çiçek bahçeleri ile kaplı bulunan tekke binalarının konumları, boyutları ve malzeme özellikleri belirtilmiştir. Sokak üzerinde yer alan, tevhidhanenin yanısıra muhtemelen selamlık birimlerini de barındıran asıl tekke binasının, kagir duvarlı kısmi bir bodrumun üzerine oturduğu ve iki ahşap kattan oluştuğu görülür. Bu yapının güney yönüne bitişen bodrumlu ve tek katlı ahşap yapının da, sokağa açılan müstakil kapışma bakarak harem dairesi olduğu tahmin edilebilir.

Asıl tekke binasının kuzeyindeki küçük avlunun, biri sokağa diğeri çıkmaza açılan iki girişi bulunmakta, kuzeydoğu köşesinde de ufak boyutlu ahşap türbe yer almaktadır. Ortadan kalkan özgün türbenin yerine 1960'lı yıllarda aşağı yukarı aynı büyüklükte alelade bir betonarme türbe inşa edilmiş, tekkeye ait üç adet kitabe bu yapının duvarlarına iliştirilmiştir. Türbenin sokak üzerindeki doğu duvarında bulunan talik hatlı küçük kitabede tekkenin adı ve niteliği belirtilmektedir. Tarihsiz olan bu kitabenin zamanında cümle kapısı üzerinde bulunduğu muhakkaktır.

Türbenin kuzey duvarında da alt alta yerleştirilmiş iki kitabeden üstteki, sülüs hatlı ve tarihsiz olup Seyyid Ahmed Bedevi'ye ithaf edilmiş manzum bir methiye ile başlamakta, Şeyh Eburrıza'nm Nakşibendîliğe intisabını belirten bir satırla son bulmaktadır. Talik hatlı olan alttaki kitabe ise 1264/ 1847 tarihini taşımakta ve tekkenin Sahhaf Emin Efendi tarafından yenilendiğini anlatan bir dörtlükten oluşmaktadır.

Çıkmaz sokağın sonunda, derviş hücreleri olduğu anlaşılan dört adet kare planlı ahşap birim sıralanmakta, bunların karşısında aynı boyutlarda bir dizi mekânın izleri seçilmektedir. Bu yıkık kanadın arkasında da mutfak-taamhane olması muhtemel bir birim seçilmektedir. Kısmen tahribe uğramış bulunan hazirede, Bedevî tarikatmın İstanbul'daki gelişimi açısından önemli mezar taşları yer almaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 35; *Âsitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 20-21, no. 43; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ* 7; Raif, *Mir'at,* 536; *Ihsaiyatll,* 22; Vassaf, *Sefine,* V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 79; H. Göktürk, "Eburrıza Dergâhı Sokağı", "Eburrıza Dergâhı Çıkmazı", "Eburrıza Dergâhı", *İSTA,* IX, 4862.

M. BAHA TANMAN

EBUSSUUD EFENDİ

(30 Aralık 1490, İskilip - 23 Ağustos 1573 İstanbul) Osmanlı şeyhülislamı. Osmanlı tarihinde bu görevde en uzun süre (28 yıl 11 ay) bulunmuş kişidir.

İstanbul'da Müderris Köyü'nde doğduğunu bildiren kaynaklar da vardır.

İskilipli "Hünkâr Şeyhi" Muhyiddin Mehmed Efendi ile Ali Kuşçu'nun kızı Sultan Hatun'un oğlu olan Ebussuud Efendi, babasmdan ve İbn Kemal'den dersler aldı. 1510'a doğru "çelebi ulufesi" bağlanarak ilmiye sınıfına girdi. İnegöl İshak Paşa Medresesi müderrisliğinden sonra İstanbul medreselerinde görev aldı. 1529' da toplum yaşamını etkileyen değişik öğretilerle ortaya çıkan İsmail Ma'şukî(->) olayı sırasında, Şeyhülislam İbn Kemal'in başkanlığındaki fetva kurulunda yer aldı. 1533'te Bursa, 1534'te İstanbul kadısı oldu. 1537-1545 arasında Rumeli kazaskerliği makamında bulundu. Bu görevde iken İstanbul medreselerinden mezuniyet ve müderrisliğe geçiş işlerini kıdem esasına bağlayarak düzene koydu. Ekim 1545'te şeyhülislamlığa getirildi.

Yirmi yıl süreyle I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) en yakın danışmanı konumundaydı. Padişah, kendisine yazdığı mektuplarda "halde haldaşım, sinde (yaş) sindaşım, âhiret karındaşım, tarik-i Hak'da (hak yolu) yoldaşım" diyordu. Aynı saygıyı II. Selim'den de (hd 1566-1574) gördü. İlmiye sınıfının saygın bir konuma gelmesinde, önceki şeyhülislamların tutumunu izleyerek başarı gösterdi. İnce, hoşgörülü, sade giyimli, sevecen kişiliği, derin bilgisi, katı tutumlardan uzak yaklaşımı ile İstanbul'un sosyal yapısına ve özel koşullarına, doğru ve akılcı bakan bir din bilginiydi. Din konularında ödünsüz ve katı bir tutum sergileyen Birgili Mehmed Efendinin halk üzerindeki etkisini olabildiğince kırdı. O dönemde yayılma eğilimi gösteren tasavvuf akımlarına ve tarikatlara sıcak bakmadı. Tasavvufun aşırı ve dine aykırı önermelerini, tarikatların İslamiyetle bağdaşmayan yöntemlerini önlemeye çalıştı. Melamîliğin İstanbul'da ve taşrada yayılmasına şiddetle karşı çıktı. Buna karşılık ılımlı tarikatların şeyhleriyle dostluğu vardı. Vahdet-i vücud savını güden Şeyh Muhiddin Karamanî'nin idamına fetva vermekten çekinmedi.

Fıkıh (islam hukuku) alanında kamu ve toplum yararlarını göz ardı etmemeye çalışan Ebussuud Efendi, örneğin Çivizade Mehmed Efendi'nin taşınır malların vakfedilemeyeceği, Birgili Mehmed Efendi'nin ücret karşılığı ibadet ve duaların günah olduğuna ilişkin fetvalarını geçersiz kılan fetvalar verdi. İlke olarak dinin özüne aykırı olmamak koşuluyla örf ve âdetlerin yaşatılmasını gözetti. Buna tipik bir örnek, İstanbul'a gelen kahve için önce "haramdır" fetvası vermişken, halkın buna alıştığını ve kahvehanelerin açıldığını gördükten sonra "zararsız alışkanlık" olduğu gerekçesiyle fetvasını kaldırmasıdır. Karagöz izlenmesine izin vermesi de aynı yaklaşımma başka bir örnektir. Kuşkusuz onun açtığı bu çığır, İslam dininin İstanbul'da en geniş anlamda bir hoşgörü ortamı bulmasına, Müslümanlarla diğer dinlerden topluluklar arasındaki sosyal, kültürel ve ticari ilişkilerin, kent yaşamı içinde gelişmesine temel oluşturmuştur. Yüzyıl sonraki Kadızadeliler hareketinin İstanbul'da yeterli destek bulamamasında bu gelişimin etkisi vardır (bak. Kadızadeliler-Sivasiler).

Ebussuud Efendi'nin, Macuncu'daki konağında, İstanbul'a gelen Hoca Hafız (Kemaleddin Taşkendî) ile olan "istiare-i temsiliye" gündemli tartışması, ilmiye sınıfı çevresinde İstanbul'da gerçekleştirilen en önemli dini tartışma kabul edilmiştir. Ebussuud Efendi'nin fetvalarının toplandığı maruzat ve fetva mecmuaları, *Kavanin-i Kadime* adıyla bilinen arazi kanunnamesi, *İradü'l-Aklü's-Selim* adlı tefsiri ile Türkçe *Duaname'si,* eserlerinin başlıcalarıdır. Arapça ve Farsça bilen Ebussuud Efendi, şiirler de yazmış, güzel şiir yazmanın ve okumanın dince bir sakıncası bulunmadığına ilişkin fetva vermiştir. Fetvalarında ve Türkçe yazılarında İstanbul Türkçesini yer yer secilerle süsleyerek ve herkesin anlayacağı durulukta kullanmıştır. Türbesi Eyüp'tedir. Aynı yerde bir mektep, İstanbul'a bir suyolu ile Şehremini'de bir çeşme, Macuncu'da bir çeşme ve hamam yaptırmış, bir de vakıf tesis etmiştir. Öğrencileri arasında Hoca Sadeddin, Bostanzade Mehmed, Sunullah efendiler gibi şeyhülislamlar, Şair Bakî, Kınalızade Hasan da vardır. Soyu, küçük oğlu Rumeli Kazaskeri Mustafa Efendi' den (ö. 1599) yürümüş, bir dönemden sonra aile, İsazadeler adını almıştır. İstanbul'da aşırı dindar kadınlar için söylenen "Ebussuud Efendi'nin gelini" halk deyimi, anısını taşımaktadır.

Bibi. Ataî, *Hadaiku 1-Hakaik,* 183-188; M. C. Baysun "Ebussuud Efendi", *İA,* IV, 92-99; Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 28-34; M. E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları,* 1st., 1982.

NECDET SAKAOĞLU

EBÜZZİYA TEVFİK

(10 Şubat 1849, İstanbul - 27 Ocak 1913, İstanbul) Gazeteci ve yayımcı.

Asıl adı Mehmed Tevfik'tir. Sürgündeyken yazılannda kullandığı Ebüzziya ismini sonradan resmen benimsemiştir. Maliye memuru olan babası Hasan Kâmil Efendi'nin küçükken ölmesi üzerine bir yandan memur olarak çalışmış, diğer yandan da öğrenimini kendi çabalarıyla tamamlamıştır. 1864'te *Ruzname-i Ceride-i Havadisle* yazmaya başlamasıyla basın dünyasma adım atmış oldu. Basın dünyasındaki hayatını üç bölümde ele almak mümkündür.

1878'e kadarki dönem Yeni Osmanlılarla birlikte eylemlere katıldığı, genellikle o çizgide yazılar yazdığı dönemdir. Şinasi ve Namık Kemal'le tanışmasının arkasından Yeni Osmanlılar Cemiyetine girmiştir. Bunların İstanbul tarafındaki sıkı kontrolden sıyrılmak için, Beyoğlu'ndaAs-

Ebüzziya Tevfik'in çıkardığı *Mecmua-i Ebüzziya'nm* 110. sayısı, 1911.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

malımescit'teki *Courrier d'Orienti.-»)* gazetesinde yaptıkları toplantılara katıldı, Mustafa Fazıl Paşa'nm Abdülaziz'e açık mektubunun çevrilip basılması ve dağıtılmasında fiilen rol oynadı. Genellikle imzasız olarak *Tasvir-i Efkâr, Hakayikü'l-Vekayi, Diyojen, Çıngıraklı Tatar, Hayal, Ceride-i Askeriye* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazdı. *Terakki* ile bunun mizah ve kadın eklerinin yöneticiliğini yaptı. Gazetecilikle birlikte yürüttüğü memuriyetini 1872'de bıraktı ve Haziran 1872' de Avrupa'daki sürgünden dönmüş olan Namık Kemal, Kayazade Reşad ve Menapirizade Nuri beylerle birlikte *İbret'i* çıkardı. Ancak gazete bir ay dolmadan hükümet tarafından kapatılınca kendi gazetesi *Hadika'yı* (Kasım 1872), onu kapattıktan sonra da ilk sayısında toplatılan *Cüzdan* dergisiyle (Şubat 1873) *Sirac* gazetesini (Mart 1873) çıkardı. *Sirac,* padişahtan bahsederken devrin gazetelerinde kullanılması âdet olan sıfatları kullanmadığı için 13. sayısında kapatıldı (Nisan 1873). Bu yüzden, Namık Kemal ve arkadaşlarının *Vatan Yahud Silistre* piyesi bahane edilerek, daha açıkçası Veliaht Murad Efendiyle (V. Murad) ilişkileri sebebiyle sürülmeleri sırasında, o da Ahmed Mithat Efendi(->) ile birlikte Rodos'a gönderildi. Oradan gazetelere yazılar gönderdiği gibi kendi hesabına *Muharrir* mecmuasını da yayımlattırdı. 1876'da affedilerek İstanbul'a döndü. Kanun-ı Esasi'nin hazırlık çalışmalarında bulundu, 1877'de Bosna Vilayeti mektupçuluğuna atandı. Saraybosna'da *Bosna Vilayeti Gazetesi'm* çıkardı.

Mart 1878'de İstanbul'a dönüşünden sonra yayımcılıkla uğraşmış, salnameler, takvimler ve *Mecmua-i Ebüzziya'yı* çı-

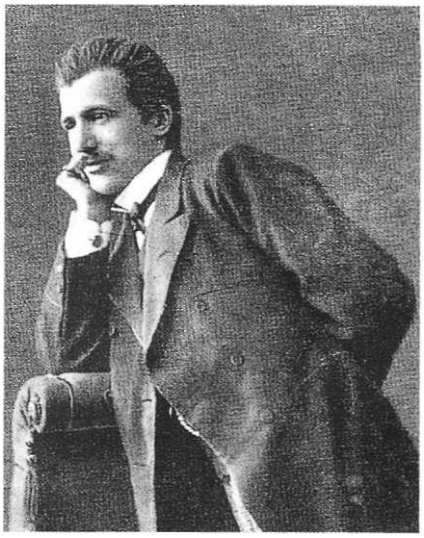

Ebüzziya Tevfik, 1876
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

karmış, Kitaphane-i Ebüzziya adım verdiği yayınevinde de 114 kitap yayımlamıştır. Bu dönemde II. Abdülhamid ile yakın ilişkileri sebebiyle gördüğü maddi destek sayesinde kurduğu Matbaa-i Ebüzziya en son basım tekniklerine sahipti ve Ebüzziya Tevfik'e genel kültür alanında istediği gibi kitap yayımlama imkânını sağladı. *Mecmua-i Ebüzziya* da, aralıklarla da olsa yayımlandığı 31 yıl süreyle topluma okuma zevkini kazandırmakta yararlı olmuştur. İlkini 1873'te *Salname-i Hadika* adıyla yayımladığı yıllıklarıyla da bir geleneği Babıâli'ye sokmuştur. Aynı zamanda hattat olan Ebüzziya Tevfik, Yıldız Camii iç kubbe çemberine kufi hatla tam bir sureyi kuşak yazısı olarak yazmıştır. Bu özelliği sebebiyle 1891'de Sanayi Mektebi müdürlüğüne getirilmiştir. Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi üyeliğine de atanacak kadar II. Abdülhamid'e yakın olması, jurnaller yüzünden zaman zaman tutuklanmasına ve 1900'de Konya' ya sürgüne gönderilmesine engel olamamıştır.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanı üzerine istanbul'a dönen Ebüzziya Tevfik İttihat ve Terakki'nin adayı olarak Antalya'dan mebus seçilmiş, gazeteciliğe dönmekte de gecikmemiştir. 20 Nisan 1909'da Fransızca *Le Courrier d'Orient* gazetesini yayımlamaya başladı, ama bir süre sonra bunu Celal Nuri'ye (İleri) devretti. 31 Mayıs 1909'da Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr'mı Yeni Tasvir-i Efkâr* adıyla yayımlamaya başladı. Gazeteciliğin bir çılgınlık halini aldığı o dönemde ağır başlı yayım ve İttihat ve Terakki'yi tutan çizgisiyle gazete büyük ilgi topladı. Ancak bir yandan sıkıyönetimlerin keyfi kapatma kararlan, diğer taraftan mürettip grevleri gazeteyi zora soktu. *Tesvir-i Efkâr, Tefsir-i Efkâr, İntibah-ı Efkâr, Tevhid-i Efkâr* gibi isimlerle yaşamını güç sürdürdü. En önemli eseri, *Yeni Tasvir-i Efkâr'da.* tefrika ettiği *Yeni Osmanlılar Tarihi'dir* (bas. İst., 1973-1974, 3 cilt).

Ebüzziya Tevfik'in oğulları Talha Ebüzziya (1881-1921) ve Velid Ebüzziya(-0 da gazetecilik mesleğine girmişlerdir.

ORHAN KOLOĞLU

EBÜZZİYA, VELİD

(Temmuz 1882, İstanbul - 12 Ocak 1945, İstanbul) Gazeteci-yazar.

Ebüzziya Tevfik'in(->) küçük oğludur. Bakırköy Behram Ağa Ilkmektebi'nden sonra Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi) girdi, ancak aynı okulda son sınıf öğrencisi olan ağabeyi Talha Ebüzziya ile babasının Konya'ya sürgün edilmeleri üzerine okuldan uzaklaştırıldı ve ev hapsine tabi tutuldu. Beş yıl süren bu ev hapsi müddetince, evlerinin bitişiğindeki Fransız Frerler Mektebi'ne gizlice devam ederek Fransızcasını ilerletti, bir taraftan da kendi gayretiyle Arapça, Farsça ve Almanca öğrendi. Ev hapsinin sona ermesi üzerine girdiği Saint Benoit Lisesini bitirdi ve Mekteb-i Hukuka girdi. Bu arada Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde mütercim olarak çalışmaya başladı. Doktora yapmak üzere gittiği Paris'te, *Le Temps* ve *Le Figaro* gazetelerinde çalıştı, Siyasal Bilimler Okulu'nu bitirerek 1912'de istanbul'a döndü. Kısa bir süre sonra babasının vefatı üzerine *Tasvir-i Efkâr'm* yazı işlerini üzerine aldı.

Mütareke'den (1918) sonra ilk direniş örgütü Mim Mim (Müdafaa-i Milliye) Grubu'nun kurucuları arasında olan Velid Ebüzziya, İstanbul'un işgali sırasında, Şehzadebaşinda şehit edilen askerlerin fotoğraflarını çekerek çoğalttığı için tutuklanarak 1920'de Malta'ya sürüldü. Sürgün dönüşünde *Tevhid-i Efkâr'ı* yeniden çıkarmaya başladı (2 Haziran 1921). Mim Mim Grubu'nda, özellikle Anadolu'ya cephane kaçırılmasında aktif rol oynadı. Bundan dolayı İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi.

Velid Ebüzziya Cumhuriyet'in ilanından sonra kaleme aldığı tenkitler sebebiyle İstiklal Mahkemesinde yargılandı

Velid Ebüzziya, İstanbul üzerinde uçan ilk uçağın önünde, 1912.
Engin Çizgen koleksiyonu

ve beraat etti. Şeyh Said isyanı sonucu çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu 0925) ile gazetesi kapatılarak, diğer bazı basın mensuplarıyla beraber Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde tekrar yargılandı ve beraat etti. Bir süre siyasetten uzak kalarak, sadece Matbaa-i Ebüzziya'yı idare etti. İzmir suikastı (1926) üzerine yine İstiklal Mahkemesine verildi ve yine beraat etti. 1934'te *Zaman* isimli bir gazete çıkararak gazeteciliğe döndü. Daha sonra yeğeni Ziyad Ebüzziya ile *Tasvir-i Efkâr'ı* yeniden yayımlamaya başladı (2 Mayıs 1940). Gazetenin defalarca kapatılması üzerine 1943'te yazarlığı bıraktı. 1944 sonlarında yakalandığı ağır bir zatürreeden kurtulamayarak öldü. Bakırköy Mezarlığında aile kabristanında gömülüdür.

Olayları fotoğraflarla verme uygulamasını başlatması, spor için özel sütun açması Türk basınına kazandırdığı yeniliklerdendir. Yazılarında, kendi adı yanında Ömer Vasfi, Osman Vehbi, A. Veysi, Selim Sabit gibi takma isimler de kullanmıştır.

Bibi. Ebüzziya Tevfik, ***Yeni Osmanlılar Tarihi,*** (haz. Ziyad Ebüzziya), c. I-III, İst., 1973-1974; "Ebüzziya, Velid", ***Aylık Ansiklopedi,*** I. Ist., 1945, s. 269; "Ebüzziya, Velid", ***İSTA,*** LX, 4867-4869; "Ebüzziya, Velid", ***TDEA,*** II, 417-418; Gövsa, ***Türk Meşhurları,*** 109; M. C. Kuntay, "Ebüzziya Tevfik ve Neşredilmemiş Mektupları", ***Tarih Dünyası,*** S. 4 (Mart 1965), 485-490.

ÖMER FARUK ŞERİFOĞLU

ECEVİT, NAZLI

(4 Ocak 1900, İstanbul - 14 Ağustos 1985, Ankara) Ressam.

Babası Miralay Mehmed Emin Bey, annesi Adviye Hanım'dır. 1911'de Beşiktaş İnas Rüştiyesini ve 1914'te Darülmuallimati bitirdi. Bir süre Beşiktaş Mihrimah Numune Rüştiyesi'nde resim ve jimnastik öğretmenliği yaptı. Ressam Mihri Müşfik'in yönlendirmesiyle İnas Sanayi-i Nefise Mektebi-i Alisine girdi. Mihri Müşfik Hanımla Ömer Adil Bey'in öğrencisi oldu. Feyhaman Duran'dan da dersler aldı. 1922'de babasının Kastamonu'da görevlendirilmesi üzerine Kastamonu'da bir okula öğretmen oldu. Babası ile birlikte Bolu ve İzmit'e gitti. Bu kentlerde öğretmenlik yaptı. 1924'te İzmit'te tanıştığı Dr. Fahri Beyle (Ecevit) evlendi. 1925'te oğulları Bülent Ecevit doğdu. Ankara Kız Lisesinde, Musiki Öğretmen Okulu'nda 19 yıl resim öğretmenliği yaptı. 1951-1980 arasmda Güzel Sanatlar Birliği'nin üyesiydi, uzun yıllar da başkanlığını yaptı. Bu birliğin sergilerine, Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne, karma sergilere, "Clube International Feminine"in Paris'te düzenlediği sergilere katıldı, 10 kadar kişisel sergi düzenledi.

Bir süre ara verdiği resme 1947'de yeniden başladı. Eşinin ölümü üzerine yerleştiği İstanbul'da Salacakla resim yapmayı sürdürdü. Akademik kurallara, izlenimci tekniğe bağlandı. Yumuşak renkleri yeğledi. Anadolu'dan ve İstanbul'dan yaptığı manzaralarında rengi öne geçirdi, gerçekçi bir gözleme yer verdi. Karakalem, desen, portre, mekân içleri, figürlü kom-

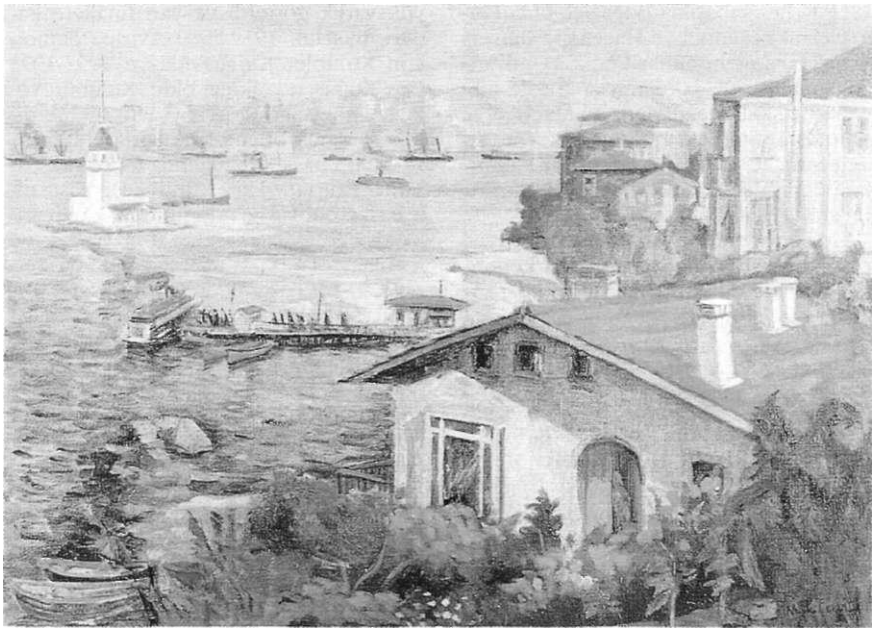

Nazlı Ecevit'in "Salacak ve Kız Kulesi" konulu bir resmi, tuval üzerine yağlıboya, 81x60 cm, özel koleksiyon.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

pozisyonlar, manzara ve ölüdoğa resimleri boyadı. Önceleri figür ve çıplak çalıştı, sonraları manzara ve ölüdoğalara yöneldi. Müzelerde, kamu ve özel koleksiyonlarda yapıtları bulunmaktadır.

Bibi. G. Elibal, "Ressam Nazlı Ecevit'in Ardından", *Sanat Çevresi,* S. 83 (Eylül 1985); T. Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız,* İst., 1988; N. Islimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* I, Ankara, 1967.

ZEYNEP YASA YAMAN

ECZACI MEKTEBİ

1909'da Askeri ve Sivil Tıbbiye mektepleri "Tıp Fakültesi" adı altında birleştirilerek, Haydarpaşa'da özel olarak yapılmış olan binaya taşınmış, eczacı sınıfı ise Kadırga'daki Sivil Tıbbiye Mektebi'nin eski binası olan Menemenli Mustafa Paşa Konağı'nda kalmıştır.

Dönemin Maarif Nezareti Meclis-i ilmi Reisi (sonradan maarif nazırı) Emrullah Efendi'nin isteği ve Tıp Fakültesi Dekanı Cemil Paşa'nm (Topuzlu) desteği üzerine, 1909'da Muallimler Meclisi, Eczacı ve Dişçi mekteplerinin bütçelerini Tıp Fakültesinin bütçesinden ayırarak bu mekteplerin özerk bir öğretim kurumu haline gelmesine olanak sağlamıştır. Yeni kurulan mektebin adı Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi, Eczacı ve Dişçi ve Kabile ve Hastabakıcı Mektepleri olarak saptanmıştır.

Mektebin idare müdürlüğüne, Tıp Fakültesi kadrosunda yer verilmeyen, eski fenn-i kıbale (doğum) hocası Mustafa Münif Paşa (Kocaolçun) getirilmiştir.

Yeni kurulan mektepler 1909'da öğretime başlamıştır. Mekteplerin bir araya toplanmasının nedeni bir müdür ile idare etmek ve bazı dersleri birlikte okutarak (örneğin kimya, fizik, nebatat, hayvanat gibi) tasarruf sağlamak olarak açıklanabilir. Bu mekteplere bina olarak eski Sivil Tıbbiye Mektebi'nin kullandığı Menemenli Mustafa Paşa Konağı verilmiştir. Mektepler 1909-1926 arasında bu ahşap ve köhne binada öğretim yapmışlardır. Halen bu binanın arsasında Kadırga İlkokulu binası bulunmaktadır.

Eczacı Mektebi'nin (Eczacı Mekteb-i Alisi) öğretim süresi **3** yıldı. Diploma alabilmek için ayrıca bir eczanede **3** yıl çalışmış olmak (staj) gerekiyordu. Öğretim programı olarak hemen hemen aynen Paris Eczacılık Yüksek Okulu programı uygulanıyordu. Eczacı Mektebi'ne 1924'ten itibaren lise çıkışlı öğrenci alınmaya başlamıştır. Öğretim süresi, eskiden olduğu gibi, **3** yıldır.

Kadırga semtindeki köhne binada öğretim olanağı kalmayınca mektep müdürü Server Hilmi'nin (Büyükaksoy) gayretleri sonucu Beyazıt Meydanı'ndaki eski jandarma komutanlığı binası (bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi), Eczacı ve Dişçi mektepleri olarak kullanılmak üzere, İstanbul Darülfünunu'na devredilmiş ve yapılan onarımdan sonra mektepler 1926'da Beyazıt'taki binaya taşınmışlardır. Bu binada birinci kat (zemin) Dişçi Mektebi, ikinci kat idare ve Eczacı Mektebi, üçüncü kat ise Eczacı Mektebi için ayrılmıştır.

1933 üniversite reformunda Eczacı ve Dişçi mektepleri birbirinden ayrılmış, Tıp Fakültesi'ne bağlanan mektebin adı Eczacı Okulu olarak değiştirilmiştir. Yeni bir öğretim ve imtihan yönetmeliği hazırlanmış ve eczacılık öğretimi için analitik kimya ve toksikoloji, farmasötik kimya, farmakognozi ve galenik farmasi adıyla dört kürsü oluşturulmuştur.

Eczacı ve Dişçi okullarının bina gereksinmesini karşılamak için Askeri Tıbbiye Okulu binası 1952'de İstanbul Üniversitesine devredilmiştir. Uzun süre Maliye Nezareti ve İstanbul Lisesi olarak kullanılmış olan bu bina 1933'te Savunma Bakanlığına devredilmiş ve Askeri Tıbbiye Okulu olarak kullanılmıştır. Üç bloktan oluşan binanın yalnız ön bloğunun tamiri 6 yıl sürmüş ve Eczacı Okulu 1959'da bu binaya taşınabilmiştir.

Eczacı Okulu öğretim üyelerinin devamlı istek ve girişimleri sonucu Tıp Fakültesi profesörler kurulu, 4 Şubat 1961 günü yaptığı toplantıda, Eczacı Okulu'nun Eczacılık Fakültesi haline getirilmesi teklifini kabul etmiştir.

Gerekli işlemlerin tamamlanmasından sonra İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi profesörler kurulu, 17 Ekim 1963'te dönemin Tıp Fakültesi dekanı Ekrem Şerif Egeli'nin başkanlığında toplanarak Eczacılık Fakültesi dekanlığına Prof. Dr.

Eczacı Mektebi'nin (Eczacı Mekteb-i Âlisi) 1318/1912 tarihli bir diploması.
Turhan Bay top koleksiyonu

Turhan Baytop'u seçmiş, fakülte 4 Kasım **1963** günü öğretime başlamıştır.

Bibi. Baytop, *Eczacılık;* Z. C. Büyükaksoy, "Türk Dişhekimliği Tarihi", *Türk Diştabipleri Albümü,* III, 1951; Ü. Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış,* İst., 1957; E. K. Unat-M. Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye.* İst., 1990.

TURHAN BAYTOP

Nejat Eczacıbaşı
Güncel Eczacılık. S. 7 (1993)

EC2ACD3AŞI, NEJAT

(5 Ocak 1913, İzmir - 6 Ekim 1993, Philadelphia) Sanayici.

Kimyager Süleyman Ferit Eczacıbaşı'nın büyük oğludur. Almanya'da (Heilderberg ve Berlin) ve ABD'de (Chicago) kimya öğrenimi gördü. 1944'te kardeşleri eczacı Melih Eczacıbaşı ve Vedat Eczacıbaşı ile birlikte, hazır ilaç yapımı amacıyla İstanbul'da Eczacıbaşı Laboratuvarı'nı kurdu ve bu laboratuvarda vitamin preparatları ve çocuk maması üretimine başladı. Kısa bir sürede başarıya ulaşan kardeşler üretimlerini çağdaş bir düzeye getirmek için bir ilaç fabrikası kurmaya karar verdiler ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ndan aldıkları kredi ile Levent'te bir ilaç üretim tesisi kurmayı başardılar.

Eczacıbaşı İlaç Fabrikası AŞ adı verilen bu tesis 23 Kasım 1952'de üretime geçti. Zamanla gelişen Eczacıbaşı topluluğu ilaç ilkel maddesi üretim tesisleri kurmuş ve Ayazağa'daki tesislerde, 1980'den itibaren, antibiyotikler (fermantasyon yoluyla), sentetik bileşikler ve serum (yılda 25 milyon şişe) yapımını gerçekleştirmiştir. 1991'de Eczacıbaşı ilaç ve ilaç ilkel maddesi üretim kompleksi Çatalca'da yapılan yeni tesislerine taşınmıştır.

Eczacıbaşı, ilaç sanayii yarımda seramik, yapı malzemeleri ve temizlik kâğıtları konuları ile de yakından ilgilenmiş ve bu alanlarda üretim yapan güçlü tesisler kurmuştur.

N. Eczacıbaşı, TÜSİAD, Türk Eğitim Vakfı, İzmir Kültür, Sanat ve Eğitim Vakfı, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Dr. Nejat Ferit Eczacıbaşı Vakfı gibi kuruluşlarda yönetim kurulu üyesi veya başkanı olarak uzun süre çalışmıştır.

N. F. Eczacıbaşı'na Boğaziçi, Orta Doğu Teknik, İstanbul ve Hacettepe üniversiteleri tarafından onursal doktora unvanları verilmiştir. İlaç üretimi alanındaki hizmet ve başarıları nedeniyle 14 Mayıs 1992 günü İstanbul'da yapılan bir tören ile kendisine İÜ Eczacılık Fakültesi tarafından Eczacılık Bilimleri Fahri Doktoru unvanı verilmiştir.

Gözlerindeki bir rahatsızlığın tedavisi için gittiği ABD'nin Philadelphia kentinde beyninde oluşan damar tıkanıklığı sonucu vefat etmiştir.

Bibi. Y. Aksoy, *Bir Kent-Bir İnsan,* 1st., 1986; N. F. Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa,* İst.. 1982.

TURHAN BAYTOP

ECZACIBAŞI SPOR KULÜBÜ

1966'da Eczacıbaşı Holding'e bağlı Eczacıbaşı İlaç Fabrikasının bünyesinde kuruldu. Lacivert-beyaz formalı kulüp kuruluşundan bu yana voleybol, basketbol, jimnastik ve masatenisi dallarında faaliyet gösterdi. Voleybolda ve basketbolda yurtiçi ve yurtdışı temaslarda, şampiyona ve turnuvalarda büyük varlık gösterdi. Fabrika alanında yer alan modern spor salonunda pek çok erkek ve bayan sporcu yetiştirdi. Kulübün bayan voleybol takımı 11 kez İstanbul, 17 kez de arka arkaya Türkiye Deplasmanlı Bayanlar Ligi şampiyonluğunu kazandı. Erkeklerde de voleybol takımı 12 kez Türkiye Deplasmanlı Voleybol Ligi'nin şampiyonluğunu kazandı. Ayrıca bayan voleybol takımı Avrupa kupaları maçlarmda büyük varlık gösterdi ve yarı finallere kadar yükseldi. 1979-1980 Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası'nda ve 1992-**1993** CEV Kupası'nda ikinci oldu. Kulübün voleybol şubesine Cengiz Gollü, teknik direktör olarak büyük katkılarda bulundu.

Kulüp basketbol dalında da büyük başarılar elde etti. 8 kez Türkiye Deplasmanlı Basketbol I. Ligi'nde şampiyonluğu kazandı. Yönetici olarak Saffet Özbay ve menajer olarak da Nur Gencer basketboldaki bu başarılarda önemli roller oynadılar. Basketbol takımı Avrupa kupalarında da önemli başarılar elde etti. Türk basketboluna imzasını atan kulüplerden biri olan Eczacıbaşı, basketbolda profesyonelliğin yaygınlaşması, oyuncu transfer ücretlerinin yükselmesi karşısmda ani bir kararla 1991-1992 sezonu sonunda basketbol şubesini kapattı. Kulübün kuruluşundan bu yana başkanlığını Şakir Eczacıbaşı yapmaktadır.

CEM ATABEYOGLU

ECZACILIK ÖĞRETİMİ

İstanbul'da toplu eczacılık öğretimi 14 Mayıs 1839'da resmen açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de oluşturulan "eczacı sınıfı" ile başlamıştır.

Eczacı sınıfında öğretim 3 yıl sürüyor ve Fransızca olarak yapılıyordu. Eczacı sınıfına kayıt olabilmek için bir eczanede 3 yıl çalışmış (staj yapmış) olmak gerekiyordu. Hocaların çoğunluğunun Fransa veya İtalya'da öğrenim görmüş olmaları ve öğretimin Fransızca olarak yapılması nedeniyle, Paris Eczacılık Yüksek Okulu'

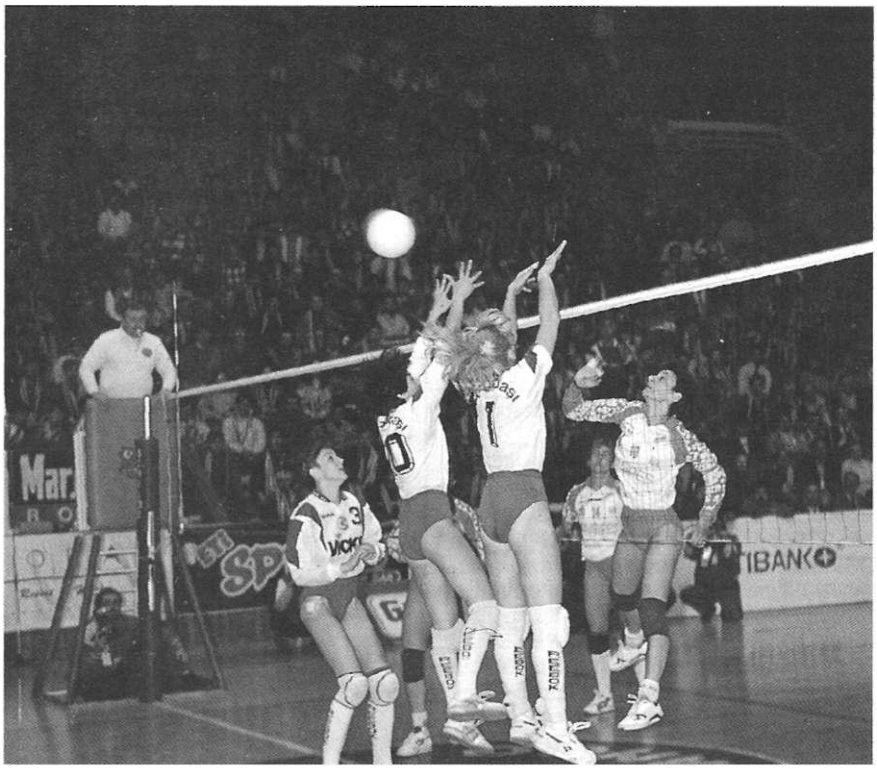

Eczacıbaşı A Bayan Voleybol Takımı Avrupa ikincisi olduğu 1992-1993 CEV Kupası karşılaşmasında.
Eczacıbaşı İlaç Sanayi ve Ticaret AŞ'nin izniyle

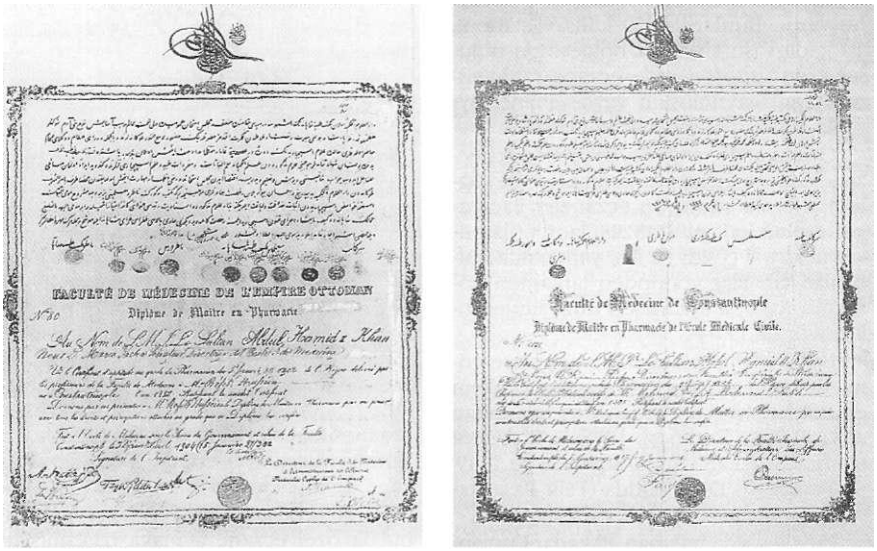

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin (Askeri Tıbbiye) 1304/1887 (solda) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) 1326/1908 (sağda) eczacı sınıfını tamamlayanlara verilen diplomaları. *Turhan Baytop koleksiyonu*

nun öğretim ve imtihan programı örnek alınmıştı.

1867'de açılan ve Türkçe öğretim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) bulunan eczacı sınıfında da aym öğretim programı uygulanmıştır. Bu dönemde eczacı sınıfına rüştiye (ortaokul) ve idadi (lise) öğrenimini tamamlamış kişiler kabul ediliyordu. 1884'te Eyüp'teki İplikhane Kışlası'nda açılmış olan Baytar ve Eczacı Rüşdiye-i Askeriyesi baytar ve eczacı sınıfları için öğrenci yetiştiriyordu.

1909'da Askeri ve Sivil Tıbbiye birleştirilerek Tıp Fakültesi haline getirildiği sırada eczacı sınıfları da birleştirilerek "Eczacı Mekteb-i Âlisi" adı altında, Tıp Fakültesi'ne bağlı, yan özerk bir öğretim kurumu oluşturulmuştur (bak. Eczacı Mektebi).

Ordu hastanelerinin cerrah ve eczacı gereksinmesini karşılamak için Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi'nde 1876'da "eczacı sınıfı" olarak isimlendirilen iki pratik meslek okulu açılmıştır. Bu okullar 1881'de Kavak Kapısı denen yerde yaptırılan iki binaya yerleştirilmiştir.

Bu okula 17-20 yaş arasındaki okuryazar gençler (erler) alınıyor ve 3 yıl (sonraları 4 yıl) süren teorik ve pratik bir öğretim sonunda pratik eczacı olarak yetiştiriliyorlardı. Okulu başarı ile tamamlayanlara "ameliyat eczacılığı şahadetnamesi" (pratik eczacdık diploması) veriliyordu. Bu eczacılar ordu hastanelerinde görev yapıyor, askeri rütbe alamıyor ve maaşlan üç yılda bir artırılıyordu.

Haydarpaşa Tatbikat Mektebi eczacı sınıfı 1892'de kapatılmıştır. Bu mektebi tamamlayan pratik eczacılardan bazıları sonradan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin eczacı sınıfına devam ederek eczacılık diploması almıştır. Eczacılar Haydarpaşa Tatbikat Mektebi, eczacı sınıfından pratik eczacılık şahadetnamesi alanlara "Haydarlı" veya "Haydari" adını vermişlerdir.

Osmanlı döneminde Fransa'da olduğu gibi eczacılar, mesleği öğrenme yöntemlerine göre, iki sınıfa ayrılıyorlardı.

Bir eczacılık mektebini tamamlayarak eczacılık diploması alan kişilere 1. sınıf eczacı denirdi. Bu eczacılar memleketin her yerinde eczane açma hakkına sahiptiler.

Bir eczanede bir süre (15 yıl) çırak ve kalfa olarak çalışarak mesleği öğrenen ve Mekteb-i Tıbbiye idaresince seçilen özel bir jüri karşısında imtihan olarak, eczacılık yapma hakkım sağlayan bir çalışma belgesi alan kişilere de 2. sınıf eczacı denirdi. Bunlara ayrıca "permili" de deniliyordu. Bu kişilere başlangıçta ancak istanbul dışındaki yerlerde eczane açma hakkı tanınmıştır. Sonradan İstanbul'da da çalışmalarına izin verilmiştir. 1861 tarihli eczacılık nizamnamesinin yürürlüğe girmesi ile 2. sınıf eczacılık belgesi uygulamasına son verilmiştir.

Bibi. T. Baytop, "Türkiye'de Eczacılık Öğretiminin 150. Yılı", *Türkiye'de Eczacılık Öğretiminin 150. Yıldönümü,* İst., 1989; ay, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Toplu Eczacılık Öğretimine Geçilmesi ve Sonuçları", *İslâm Medeniyetinde Bilim Kurumları,* ist., 1991, ay, "Osmanlı Döneminde Eczacılık Öğretimi", *Bursa Tıp Tarihi Günleri,* Bursa, 1992; R. Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanağı,* İst., 1949; Ü. Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılmasından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış,* İst., 1957; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul", *Güncel Eczacılık,* S. 20 (1993).

TURHAN BAYTOP

ECZACILIK TARİHİ MÜZESİ

1960'ta İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi bünyesinde, Prof. Dr. Turhan Baytop'un çalışmaları sonucu kurulmuştur. Türk eczacılığı ile ilgili ilaç, malzeme ve belgelerin saklandığı bir kuruluştur.

Müzenin çekirdeğini eczacı Pertev Ethem (1920-1986) (Ethem Pertev Eczanesi), Dr. Mehmed Kâmil Berk (1878-1958), eczacı Süleyman Recep Taşçıoğlu (1887-1969) (Beşiktaş Eczanesi), İzzet Özmay (Pertev Müstahzar Laboratuvarı) ve Prof. T. Baytop (d. 1920) tarafından verilen eşya ve malzeme oluşturmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Hayrullah Örs'ün (1901-1972) onayı ile Topkapı Sarayı Enderun Eczanesi'nin bazı dolap, kavanoz, şişe ve malzemesi de 1962'de bu müze-

Eczacılık Tarihi Müzesi, 1989
Turhan Baytop koleksiyonu

ye devredilmiştir. Bu malzemenin onarılması, düzenlenmesi ve temizlenmesi, 1965-1977 arasında müzede fahri olarak çalışan, eczacı Remzi Kocaer (1904-1977) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Halen müzede alet, malzeme, kavanoz, şişe, müstahzar, diploma ve levha gibi, yaklaşık 1.500 adet tarihi eşya bulunmaktadır. Bunlar 1885'te kurulmuş olan Ethem Pertev Eczanesi ile Pertev Müstahzarat Laboratuvarina ait kavanoz, şişe, alet ve makineler; Topkapı Sarayı Enderun Eczanesi'ne ait bazı ilaç, alet ve malzeme; değişik dönem ve atölyelere ait porselen ilaç kavanozu (100 adet) ve ilaç şişesi (130 adet); eczacılık diplomaları; eczacılık mekteplerine ait levhalar; Türkçe ve yabancı dilde kitaplar (90 adet); ilaç yapımına ait değişik alet ve malzeme (33 adet); Dr. Mehmed Kâmil Berk tarafından verilen yabancı tıbbi müstahzarlar; 1900'de eczacı Hasan Rauf (Görgülü) (1874-1945) tarafından Divanyolu üzerinde açılan ve 1924'te eczacı Sırrı Rasim (Aktulga) (1901-1979) tarafından devralınan İstikamet Eczanesi'ne ait dolaplar ve eczane malzemesi; Etfal Hastanesi Eczanesine ait saray marangozhanesinde yapılmış bir ilaç dolabı olarak gruplandırılmıştır.

Türk Eczacılık Tarihi Müzesi yer bakımından yetersiz ve malzeme yönünden fakir olmakla birlikte Türk eczacılık tarihi ile ilgili malzemenin korunabileceği bir sığmak olması ve konu ile ilgilenenlere bazı olanaklar sağlaması yönünden bir değer taşımaktadır.

Bibi. Baytop, *Eczacılık,* 389; T. Baytop, *İstanbul Eczacılık Fakültesi Eczacılık Tarihi Müzesi,* İst., 1984; ay, "Kurtarılan İki Tarihi Eczane", *Eczacı,* Temmuz 1987.

TURHAN BAYTOP

ECZANELER

İstanbul'da, bugünkü anlamda ilk eczaneler 19. yy'ın başlarında açılmıştır. Kırım Savaşı sonundan (1856) itibaren eczane sayısı büyük artış göstermiştir. Bu dönemde eczanelerin çoğu Bahçekapı, Galata ve Beyoğlu semtlerinde toplanmıştı.

Başlangıçta eczanelerde ilaçlar hekim reçetesine göre ve her bir hasta için özel olarak hazırlanıyor, sıvı ilaçlar yerli yapım pul şişeler, merhem veya macunlar ise tahta kutular içinde sahiplerine veriliyor, etiketleme veya reçeteyi deftere kayıt gibi yöntemler uygulanmıyordu. Bu dönemde eczanelerde Avrupa ülkelerinden gelen "tiryak" ve "melisa ruhu"ndan başka hazır ilaç bulunmuyordu.

1850'li yıllardan sonra eczanelerin adedi ve hazır ilaç miktarı artmış ve eczacılar ilaç hazırlama yerine ilaç satma işiyle daha çok uğraşır olmuşlardır.

Bugün İstanbul'da halen çalışmakta olan en eski eczane 1757'de Bahçekapı'da açılmış olan İki Kapılı Eczane'dir. Bu eczanenin ilk sahibi bilinmemektedir. Eczaneyi 1880'de devralan Corci Tülbentciyan'ın torunları bugün Taksim'de (Şehit Muhtar Caddesi no.13) aynı adla eczacılık yapmaktadırlar.

18ö8'de İstanbul'da yaklaşık 60 eczane vardı. Bunlardan 50 kadarı İstanbul, **10** kadarı ise Üsküdar bölgesinde bulunuyordu. Bu dönemde eczane sahiplerinin tümü gayrimüslim veya yabancı uyruklu kişilerden oluşuyordu.

Osmanlı döneminde İstanbul'daki eczanelerin en iyileri ve zenginleri Beyoğlu'nda toplanmıştı. Bu eczaneler ilaç yapım teknikleri, müstahzar ilaç ve ilaç ilkel maddesi çeşidi ve ilaç yapımında kullanılan cihazlar yönünden tamamen dönemin Avrupa eczaneleri düzeyinde bulunuyordu.

Bugün sahip olduğumuz belgelere göre, Beyoğlu semtinde açılan eczanelerin en eskileri 1833'te N. Canzuch tarafından açılan İngiliz Eczanesi, 1848'de E. Ottoni tarafmdan açılan Ottoni Eczanesi ve 1849'da Francesco Della Sudda (Faik Paşa) tarafmdan açılan Büyük Eczane'dir.

Beyoğlu'nda bulunan 40 kadar Osmanlı eczanesinden yalnız iki tanesi, isim ve sahip değiştirerek, bugüne kadar kalabilmiştir. Bunların en eskisi olan Rebul Eczanesi Fransız uyruklu Eczacı J. C. Reboul (1870-1944) tarafından 1895'te Grande Pharmacie Parisienne (Büyük Paris Eczanesi) adıyla açılmıştır. Bugün aynı yerde (İstiklal Caddesi no. **116)** eczacı Mehmet Müderrisoğlu'nun yönetiminde çalışmaktadır. İkincisi İstiklal Eczanesi'dir. Eczacı Jacques Ezekiel Garih (1879-1956) tarafından 1921'de Postacılar Sokağı no. 5'te açılmış ve 1934'te İstiklal Caddesi üzerinde bir dükkâna geçmiştir. 1939'da eczacı Necati Gözübüyük (d. 1915) bu eczaneyi devren satın almış ve ismini İstiklal Eczanesi olarak değiştirmiştir. 1992'de eczane aynı cadde üzerinde 390 no'lu dükkâna taşınmıştır.

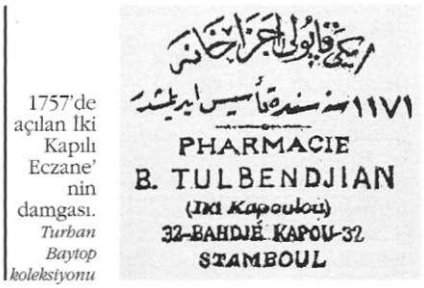

1757'de açılan İki Kapılı Eczane'nin damgası. *Turhan Baytop koleksiyonu*

Türk eczacılar 1880'den itibaren İstanbul'da özel eczane açmaya başlamışlardır. Bunlardan ilki ve en ünlüsü Ahmed Hamdi Bey'in(->) Zeyrek Yokuşu'nda açtığı Eczahane-i Hamdi'dir.

1830'lu yıllara kadar İstanbul'daki eczaneler pratik olarak yetişmiş veya dış ülkelerden eczacılık diploması almış kişiler tarafından açılıyor ve şehirdeki eczane adedini sınırlayan bir hüküm bulunmuyordu.

1831'de Beyoğlu semtinde çıkan büyük yangında bu bölgede bulunan he-

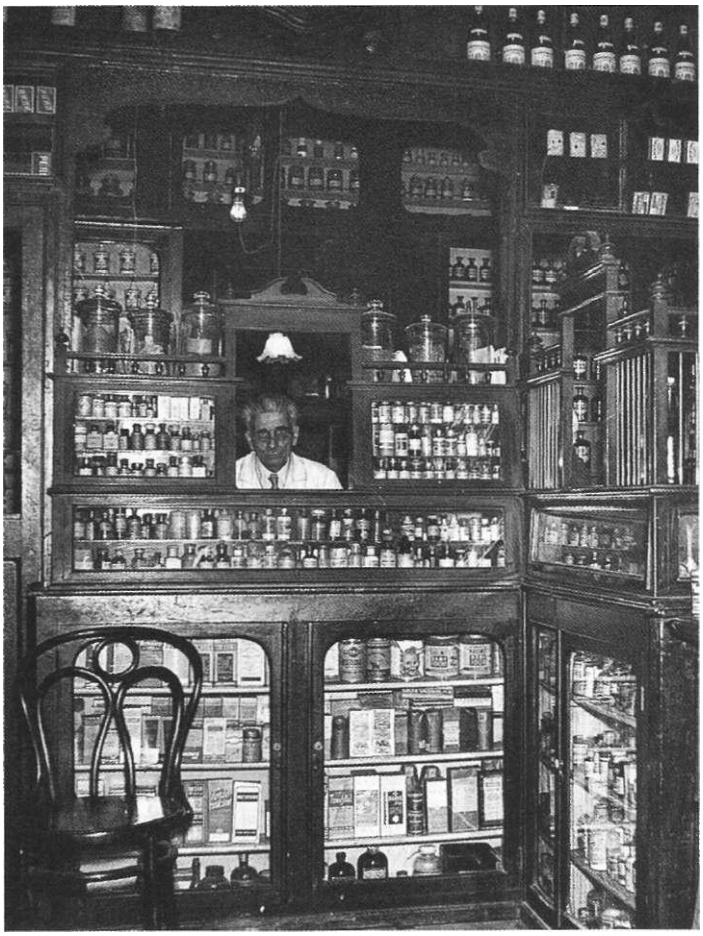

Tepebaşı'ndaki son yıkımla birlikte kaybolan eski bir eczane. *Ara Güler, 1956*

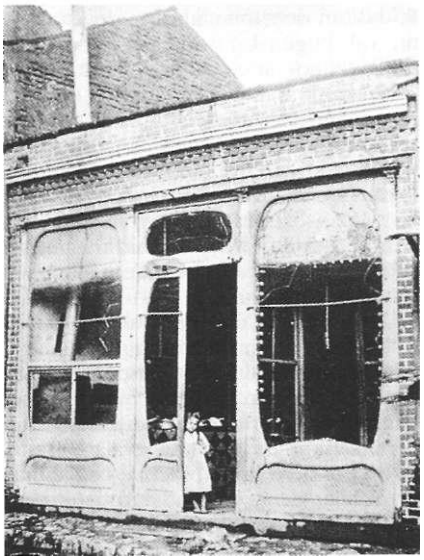

Eczahane-i Hamdi'nin girişi.
Turhan Baytop koleksiyonu

men tüm eczaneler yanmış, Antoine Calleja'nın(-») Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye ricası üzerine Beyoğlu ve Galata semtlerindeki eczane sayısını 25 olarak saptayan bir ferman çıkarılmıştır.

Bu sınırlama sonucu olarak bölgede "gedik" usulü uygulanmaya başlamıştır. Yani bu bölgede bir eczane sahibi olabilmek için burada eczanesi bulunan birinden veya eczane sahibinin vârislerinden eczane açma hakkının satın alınması gerekiyordu. Zamanla bu "ruhsat" devri bütün İstanbul'a yayılmış ve çok yüksek bedeller istenmeye başlanmıştır.

1861'de yayımlanan Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasma Dair Nizamname'nin 4. maddesindeki "Eczacı dükkânlarının adedi mahdut değildir" hükmü uyarınca gedik yöntemi kaldırılmış ve eczacılık diploması olan her kişi İstanbul'un istediği yerinde eczane açma hakkına sahip olmuştur. İstanbul'daki eczane sayısında bundan sonra büyük artış olmuş, eczanelerin işleri azalmış ve zamanla eczacılar bu uygulamadan yakınmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet döneminin başlarında İstanbul'da 300 kadar eczane bulunuyor ve 7.000 kişiye bir eczane düşüyordu. Bu eczanelerin çoğunluğu, iş ve sermaye azlığı nedeniyle, büyük mali güçlükler içindeydi. 1927'de çıkarılan 694 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun'la eczane sayısına sınırlama getirildi ve 10.000 kişi için bir eczane açılması öngörüldü.

Bu kanun uyannca 8 Mayıs 1928 tarihli bir emirle İstanbul'daki eczanelerden 90'ı kapatılmış ve 17'sinin de yeri değiştirilmiştir. Bu kanunla getirilen sınırlandırma da zamanla büyük yakınmalara neden olmuş ve yapılan uzun tartışmalardan sonra 1953'te çıkarılan 6197 sayılı yasayla eczane adedi sınırlaması tekrar kaldırılmıştır. Bugün İstanbul'da (Temmuz 1993) 3.028 adet özel eczane bulunmaktadır.

Bibi. N. Baylav, *Eczacılık Tarihi,* İst., 1968, s. 441; Baytop, *Eczacılık,* 92, 301; T. Baytop, "XDC. Yüzyılda İstanbul'da Eczacılık", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler,* İst., 1989, s. 175; ay, "Sultan Mahmud II Döneminde istanbul'da Eczacılık", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi,* Ankara, 1992, s. 141; R. Cervati-N. C. Sargologo, *L'Indicateur Constantinopolitain, Guide Commercial,* İst., 1868, s. 216; R. Dramur, "Osmanlılarda Hekim ve Eczacı Gediği". *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi,* Ankara, 1992, s. 149; S. Sivas, "20. Yüzyılın Başlangıcında Kurulan ve İstanbul'da Halen Çalışmakta Olan Eczanelerin Tanıtılması", *Tıp Tarihi Araştırmaları III,* 1989. s. 92, IV, 1990, s. 100.

TURHAN BAYTOP

EDHEM BEY (Santuri)

(1855, İstanbul - 14 Eylül 1926, İstanbul) Bestekâr ve santuri.

Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ni bitirdi. Musiki yeteneği anlaşılınca, 13 yaşındayken sınavla Enderun'a alındı. Hacı Arif Bey(->) başta olmak üzere dönemin önde gelen hocalarından musiki dersleri aldı. Hilmi ve Hasîb beylerden santur sazım; Şefik Bey'den Batı musikisi ve armoni öğrendi. Maliye Nezareti'nde tereke memuru olarak çalıştı ve buradan emekli oldu. Göksu'daki yalısında mangaldan yatağına sıçrayan kıvılcımların yol açtığı yangında ağır yaralanarak öldü. Göksu Mezarlığı'na gömüldü.

Edhem Bey musiki hayatına girdikten sonra kısa sürede büyük bir üne kavuşarak, İstanbul'un musiki çevrelerinde vazgeçilmez bir sanatçı oldu. Santur sazmı olağanüstü bir ustalıkla çalarak kendini bu sazın en büyük virtüözlerinden biri olarak kabul ettirdi. Uzun yıllar Kasımpaşa xMevlevîhanesi'nde(->) çaldı. Mevlevi musikisinde pek kullanılmayan santur sazıyla dini musikiye eğilişi dikkat çekicidir. Önce Firuzağa'da özel bir dershane açarak, daha sonra 1908-1913 arasında Darü'l-Musiki-i Osmani'de dersler vererek santur öğretti. Hiçbiri günümüze ulaşamayan kovanlar doldurdu. Beyazıt ve Taksim Kazancılar'daki ikametinden sonra 1902'de Göksu'da satın aldığı yalıya yerleşti. O günlerde Edhem Bey'in katılmasıyla düzenlenen Boğaziçi âlemleri dillere destan oldu. İstanbul'un musiki çevrelerinde çok beğenilen saz ve söz eserleri besteledi; bunlardan bazıları fasılların değişmez eserleri arasında yer aldı. "Şehnaz Longa"sı, yurtdışında da ilgi gördü. Türk musikisini pek sevmediği bilinen II. Abdülhamid, huzuruna çağırarak Edhem Bey'in santurunu dinlerdi. Edhem Bey, Şehzade Vahideddin Efendi (VI. Mehmed), Cemaleddin Efendi, Ziyaeddin Efendi gibi Osmanlı hanedanı mensupları ile Prens Abdülhalim Paşa ve bestekâr Ziya Paşa gibi ileri gelen devlet adamlarının saray ve konaklarına devam etti, onlardan himaye gördü.

14 Ekim 1911'de yalısının uğradığı sel felaketinden sonra vücudunun sağ tarafına felç geldi. Sol elini kullanarak, başta kendi eserleri olmak üzere hafızasındaki bütün eserleri yeniden yazması, Türk musikisi repertuvarı için büyük bir kazanç oldu. Başka kopyası olmayan bu eserler Türkiyat Enstitüsü'ndeki Arel Kütüphanesi'ndedir. Edhem Bey santur sazını çalmaktan başka imal de ederdi.

Edhem Bey Türk musikisinin en verimli bestekârlarından biriydi. Makam, beste şekli ve usul çeşitliliği gösteren eserler verdi. Geleneksel beste şekilleri dışında bestelediği polka, vals, çoksesli marş gibi eserleriyle de ün kazanmıştı. Bestelediği 15 dolayında longayla, Türk musikisi tarihinde bu beste şeklinin en önde gelen bestekârı olarak parladı. 50 kadar makam kullanarak günümüze bıraktığı eser sayısı 375 civarındadır. Hicazkâr-buselik ve cehar-agaazin adlarını verdiği iki makam düzenlemiş, bu makamlardan eserler bestelemiştir.

Bibi. L. Atlı, *Hatıralar,* İst., 1947; V. Seyhun, *Santuri Edhem Bey,* İst., 1948; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi,* Ankara, 1986; Y. Öztuna, *BTMA.* I.

MEHMET GÜNTEKİN

EDHEM TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde, Arpacı Hayreddin Mescidi'nin karşısında yer almaktadır.

Hadîka'da bu türbede gömülü olan şahsın. Hacı Bayram Velînin halifelerin-

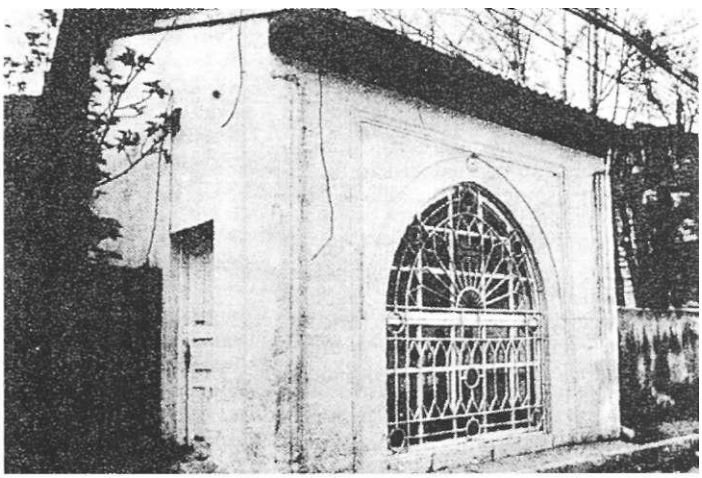

Edhem Türbesi
Necdet İşli

den olan ve "pirdaşı" Akşemseddin ile beraber İstanbul'un fethine katılan Şeyhoğlu Edhem Baba (ö. 1460) olduğu belirtilmektedir. Tasavvufi şiirleri bulunan Edhem Baba'nın zaman içinde gerçek kişiliği unutulmuş, halkın arasında, kendisinin Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî'nin sakası olduğu, Bizans kuşatması sırasında şehit düşerek buraya gömüldüğü rivayeti yayılmış, türbesi de İstanbul'daki sahabe makamlarından birisi olarak telakki edilmiştir.

Türbenin ilk inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak bugünkü yapının, klasik Osmanlı üslubunu yansıtan cephe tasarımı Lale Devri'nden önceye ait olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan söz konusu yapının Tiryaki Hasan Paşa (ö. 1611) vakfına bağlı olması, adı geçen paşa tarafından 16. yyin son çeyreğinde ya da 17. yy'ın başlarında yaptırılmış (veya yenilenmiş) olabileceğini düşündürmektedir. Son olarak 1953 civarında çatısı onarım geçiren türbe halen bakımlı durumdadır.

Türbenin, kareye yakın dikdörtgen alanı kagir duvarlarla kuşatılmış, cadde yönünde tek meyilli, kiremit örtülü bir çatıyla örtülmüştür. Dikdörtgen açıklıklı ufak kapısı yan cephede bulunmaktadır. Cadde üzerinde yer alan ve düzgün kesme taş işçiliği gösteren cephenin köşeleri, çubuklu duvar payeleri ile yumuşatılmış, cephenin eksenine, sivri kemerli geniş bir ziyaret penceresi açılmıştır. Pencere, silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, kemerin kilit taşı kabartma bir rozetle süslenmiştir. Söz konusu açıklık günümüzde son dönemin ürünü olan ahşap doğramalar ve demir parmaklıklarla donatılmış bulunmaktadır.

Türbenin içinde üç adet ahşap sanduka vardır. Bunlardan ziyaret penceresine en yakın olanı Edhem Baba'ya aittir. Bu sandukaya dayalı olarak duran, sülüs hatlı levhada, Edhem Baba'nm Halid bin Zeyd'in sakası olduğunu belirten bir cümle yer almaktadır. Diğer iki sandukanın ise Arpacı Hayreddin Mescidinin imamı ve Zal Mahmud Paşa Külliyesi(-») yakınındaki İskender Bey Mektebi'nin hocası Hafiz Abdullah Efendi (ö. 1773) ile Eyüb Sultan Camii imamı Abdurrahman Efendi'ye ait oldukları söylenmektedir.

Edhem Türbesi, ufak boyutlu ve çok basit bir yapı olmasına rağmen başka hiçbir İstanbul türbesinde görülmeyen (hattâ Osmanlı türbe mimarisinde benzerine rastlanmayan) ilginç tasarımı ile dikkati çekmektedir. Yan cephedeki kapı ile ziyaret penceresindeki parmaklıkların özgün olmaması bu yapmın aslında, sivri kemerli ve çatılı küçük bir eyvan şeklinde tasarlanmış olduğunu düşündürmektedir. Bu varsayıma itibar edildiği takdirde bu mütevazı yapının, Anadolu Türk mimarisinin erken dönemlerinde görülen "eyvan türbelerin" geleneğine bağlandığı söylenebilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 236, 285; *Sicill-i Osmanî,* I, 312; Unver, *Sahabe Kabirleri,* 29; Ayverdi, *Fatih TV,* 758; Ünver, *Mutlu Askerler,* 32; F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli,* Ankara, 1983, I, 22, 56, II, 247; *İKSA,* III, 1606-1607; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* İst., 1987, s. 74; İşli, *Sahabe,* 35-36; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 179-180.

M. BAHA TANMAN

EDİB EFENDİ YALISI

Kandillide vapur iskelesinin 400 m kadar güneyinde yer alan Akıntı Burnu'nda inşa edilmiş yalı Boğaziçi'nin bu türden en özgün örneklerinden biridir. Yaklaşık 40 m uzunluğunda olan bina bulunduğu noktadan Boğaz'm her iki yönünü gören bir konuma sahiptir. Kandilli-Vaniköy yolu ile Boğaz arasına sıkışmış olması ve yola göre çukurda kalması nedeni ile yalıyı sadece denizden izlemek mümkündür.

Edib Efendi Yalısı'mn yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Restorasyon sırasında zeminde farklı doğrultularda temel izlerine rastlanmış olması nedeni ile daha önce burada başka bir binanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalının selamlık kısmının bitişiğinde bulunan çeşme üzerindeki kitabe, bu hayratın Divitdar Mehmed Emin Paşa ruhu için 1189/1765'te yaptırıldığından bahsetmektedir. Ancak bu kişi ve yaşadığı devir ile yalı arasında ilişki kurulabilecek tek kanıt bu yerde daha önce Kandilli Sarayimn bulunma olasılığıdır.

Tapu kaynaklarından yalının ilk sahibinin Muammer Paşa olduğu, ondan Kani Paşa'ya geçtiği, daha sonra bu kişinin yalıyı 1887'de binaya bugünkü adım veren ibrahim Edib Efendi'ye sattığı öğrenilmiştir.

Edib Efendi, Osmanlı devletinin maliye mesleğinde yetişmiş ünlü kişilerinden birisi idi; kendisi Şûra-yı Devlet üyeliği, Defter-i Hâkâni ve Maliye nazırlıklarında da bulunmuştur. Yalı Edib Efendi'nin bu görevlerinden biri esnasında Japonya ile yapılan ticaret görüşmelerine sahne olmuştur.

Edib Efendi'nin vefatmdan sonra yalı iki oğlu arasında taksim olunmuş, her iki bölüm de zamanla sahip değiştirmiştir. Yalı bugün Uğur Mengenecioğlu'nun mülkiyetindedir.

Zamanla bakımsızlık sonucu yalı harap düşmüş ve terk edilmiştir. 1986'da bir şirket tarafından satın alınan çökmüş durumdaki harem bölümü Anıtlar Kurulu'nun kararı ile aynı plan, aynı süsleme ve mimari özellikleri tekrarlanarak yeniden inşa edilmiştir. Selamlık kısmının ise 1993 yazında aynı şekilde restorasyonuna başlanmıştır.

Edib Efendi Yalısı geleneksel Osmanlı-Türk ve ev mimarisinin özgün plan tiplerinden dış sofalı tipin ilginç bir örneğidir. Yalı planının ilginçliği harem ve selamlık bölümlerinin aynı düzene sahip konumlarıdır. İki bölümün sofaları bir mabeyin koridoru ile birbirlerine bağlanmıştır. Sofalar deniz tarafındaki büyük odalara geniş kapılar ile ilişkili olup bu mekânlar gereğinde müştereken kullanılabilir. Yalının asıl kullanım mekânları üst katta olup zemin katta sadece mutfak ve abdesthane gibi servis kısımları yer almaktadır. Selamlık kısmında bir kayıkhane, harem kısmı bahçesinde ise bir hamam bulunmakta idi.

İç süsleme bakımından selamlık kısmı daha zengindir. Harem mekânlarının pasalı ve geometrik desenli çıtalı tavanlanna karşı selamlıkta bu tavanlar kalem işi ile süslüdür. Güney cihetindeki oda tavanı ise muşamba üzerine yağlıboya pentür şeklindedir.

Edib Efendi Yalısı tüm Kandilli sahilini yok eden yangından kurtulan tek binadır.

HALUK SEZGİN

EDİB HARABI

(1853, İstanbul? - 1916, İstanbul) Bektaşî şair.

Asri adı Alımed Edîb'dir. Şiirlerinde başlangıçta "Ahmed Edîb" ve "Edib", sonraları ise daha çok "Harabı" mahlasını kullanmıştır.

Bahriye'de görev alarak Çanakkale ve Preveze'de memurluk, gemi kâtipliği yap-

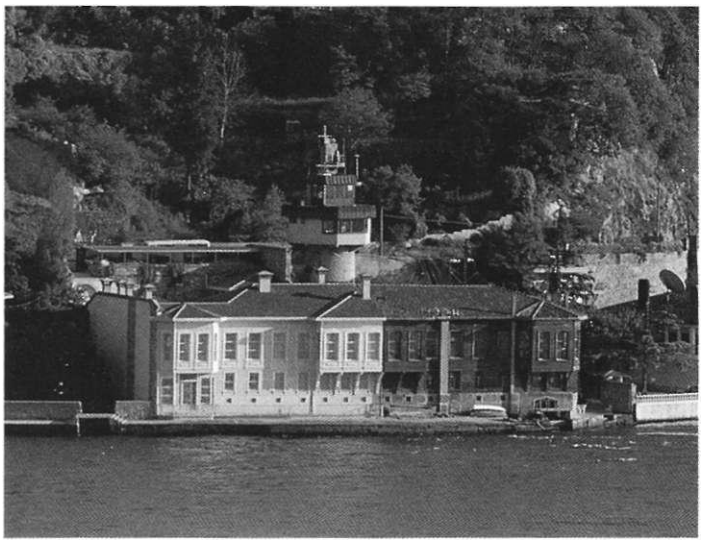

Edib Efendi Yalısı
Haluk Sezgin

tı. Emekliye ayrıldıktan sonra istanbul'a yerleşti.

Harabî, 17 yaşındayken Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Postnişini Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'ya(->) intisap ederek Bektaşîliğe girdi. Bektaşî şiirinin geleneksel söyleyiş biçimini aşarak, düşüncelerini daha cesur bir biçimde ortaya koydu. O dönemde İstanbul'daki Bektaşî tekkeleri arasında görüş ayrılıkları baş göstermişti. Harabî de şiirdeki gücünü bu olumsuzlukları dile getirmek için kullanmış, şiirlerinde Bektaşîleri de ağır bir dille eleştirmekten çekinmemiştir. Babalık icazetnamesi almadan evini bir tekke haline getiren ve etrafma topladığı muhipleriyle meydan açan Harabî, şiirdeki gücü takdir edilmekle birlikte Bektaşîler tarafmdan fazla sevilmemiştir. Ancak herhangi bir tarikata bağlı olmayan, içkiye, şiire düşkün kişilerle düzenlediği toplantılarda da olaylar çıktığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Rıza Tevfik, bir dönem yakın arkadaşlık ettiği Harabî'nin en dikkate değer yanının Bektaşîliğin bazı ilkelerini sır olarak saklamaması ve nefeslerinde bunu açık açık dile getirmesi olduğunu yazmıştır.

Harabî son yıllarında, dışarıya kapalı bir hayatı tercih ettiği için hakkında bilinenler fazla değildir.

Hayatı boyunca söylediği bütün şiirlerin yazılı olduğu defter bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde İhsan Mahvi kitapları arasındadır. Defter mürettep bir divan olmaktan çok şairin el yazısıyla doldurduğu bir mecmuadır. Burada şiirler ilk yazılışları ve üzerlerinde zaman zaman yapılmış değişikliklerle yer alır. Tasavvuf konularını büyük bir ustalıkla sergilediği şiirleri dışında sevmediği ya da herhangi bir nedenle kızdığı kimseler için yazdığı hicviyelerin birçoğunda açık saçık sözler de bulunur. Hikâyeleri, tarih manzumeleri de vardır. Harabî hece ile birlikte aruz ölçüsünü de başarıyla kullanmıştır.

570 sayfalık bu mecmuanın tamamı bugüne kadar yayımlanmamıştır. S. N. Ergun ilk kez *Bektaşî Şairleri* (1930) adlı eserinde şiirlerinden 51 örneği yayımlamış, hayatıyla ilgili olarak derlediği bilgileri vermiştir. Sonraki yıllarda H. H. Erdikut (1950) ve S. Aytekin (1959) seçmelerden oluşan küçük kitaplar yayımlamışlardır. Atatürk Kitaplığînda ve Çorum İl Halk Kütüphanesi'nde de Harabî'nin seçme şiirlerinden oluşan ve "divan" olarak kayda geçmiş küçük derlemeler bulunmaktadır.

Bibi. Saadeddin Nüzhet (Ergun), "Edib Harabî", *Millî Mecmua,* S. 109 (1 Mayıs 1928), s. 1751-1753; (Ergun), *Bektaşî,* 79-115; V. L. Salcı "Edib Harâbi", *Yeni Türk,* S. 78 (Haziran 1938), s. 218-221; R. Tevfik Bölükbaşı, "Edîb Harâbi Erenler", *Yeni Sabah,* S. 2216 (21 Temmuz 1944); M. H. Bayrı, "Edip Harabî", *Folklor Postası,* S. 17-18-19 (Haziran-Aralık 1945); "Edib Harabî", *TDEA,* II, 450-451.

M. SABRİ KOZ

EDİRNE KAPISI

bak. SURLAR

Edirnekapı'dan bir görünüm. Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafı, 19. yy.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

EDİRNEKAPI

İstanbul surlarının (Teodosios Surları) on büyük kapısından biri olan Edirne Kapısı çevresinde kurulu; suriçi mahalleleri Fatih İlçesi'nin, sur dışı kesimi ise Eyüp İlçesinin sınırları içinde kalan semt.

Edirnekapı İstanbul'un yedinci tepesi üzerinde yer alır. Semtin ana yerleşmesi suriçinde kalır. Sur dışında kalan, İstanbul'un en büyük mezarlıklarından Edirnekapı Mezarlığı(->) ve Edirnekapı Şehitliğe->) de semt bütünlüğü içinde düşünülür. Avarız defterlerinde II. Mehmed (Fatih) dönemi mahalleleri içinde gösterilen Edirnekapı, daha sonraki dönemlerde Hatice Sultan ve Kariye-i Atik mahallelerini kapsayan bir semt olmuş, 1934 tarihli *Belediye Şehir Rehberi'nde* Hatice Sultan ve Kariye-i Atik Ali Paşa mahallelerini içeren bir semt olarak gösterilmiştir. Günümüzde, semtin suriçinde kalan yerleşme bölümü, batıda surların ve Edirne Kapısînm altından geçen Sulukule Caddesi ve onun devamı olan Hocaçakır Caddesi, doğuda Salma Tomruk Caddesi arasında; Edirne Kapısı'na ulaşan Fevzi Paşa Caddesinin iki yanma, Hatice Sultan Mahallesi ile Kariye-i Atik mahallelerine yayılır. Doğusunda Karagümrük, güneyinde Sulukule, kuzeyinde Eğrikapı semtleri vardır. Batıda, sur dışmda surlara paralel olarak giden Topkapı-Edirnekapı Caddesi ve onun devamı olan Savaklar Caddesi, Edirnekapı Mezarlığînın önünden geçer.

Semt adını, buradaki sur kapısından almıştır. İstanbul'un fethi sırasında ilk açılan sur kapısı olduğu söylenen bu kapının Bizans döneminde adı "Harisius" Kapısı ya da "Mezarlık Kapısı" anlamında "Miriandron" olmalıdır. Bizans döneminde imparatorların seferden dönerken veya sefere çıkarken bu kapıdan geçtikleri ve kapının Mese üstünde olduğu bilinir. Osmanlı döneminde de ana kapılardan biri, bir merasim kapısı olma özelliğini korumuş, özellikle yabancı elçiler şehre bu kapıdan girmişlerdir. Bizans döneminde bölgede yoğun bir yerleşme bulunmadığı; semtin doğu sınırında, bugünkü Vefa Stadyumu'nun yerinde Bizans'ın en büyük açık su sarnıçlarından Aetios Sarnıcînın(->) olduğu; Edirne Kapısînın dışında Bizans döneminde de mezarlıkların uzandığı, kapının o dönemdeki "Mezarlık Kapısı" adından da anlaşılmaktadır.

Fetihten sonra, şehrin "şenlendirilmesi" için, o zamana göre uzak ve ücra sayılan köşelere Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden nüfus getirilip iskân edilirken, Edirne Kapısînın 650 m kadar kuzeyindeki Eğrikapı civarına Yahudiler, 1.200 m güneydeki Sulukule Kapısı civarma Çingeneler yerleştirilmiş, Edirne Kapısîndan şehrin merkezine uzanan anayol (Bizans döneminde Mese'nin güney kolu, bugünkü Fevzi Paşa Caddesi) ve çevresi hareketli bir çarşı yolu olmuştur. Özellikle Rumeli yönünden gelen yolcu ve malların ana giriş kapısı olduğundan, Çukurbostan'a (Aetios Sarnıcı) kadarki kesimde yolun her iki yanında ve ara sokaklarda kahvehaneler, silahçılar, hayvan takımı satan dükkânlar, saraçlar, nalbantlar, yolcuların ve tüccarların her türlü ihtiyaçlarına yönelik dükkânlar vardır. Edirnekapînrn bu yapısı ve görünümü hemen hemen günümüze kadar sürmüş, kahvehaneler, aşevleri, manavlar, seyyar satıcılar her zaman var olmuştur.

Fetihten sonra semtte dükkânların yamsıra evler ve önemli yapılar da artmıştır. Kariye Mahallesi'ndeki Bizans dönemi Kora Kilisesi'nden camiye çevrilen Kariye Camü(-0 ve Müzesi, Ayios Yeoryios (Aya Yorgi) Rum Kilisesi, Hatice Sultan Mahallesi'nde eskiden Sarmaşık Mahallesi diye bilinen ve yangınlarda tümüyle yok olmuş bulunan kesimdeki Ayios Dimitrios Kilisesi, Edirne Kapısînın hemen yanında Mimar Sinan yapısı Mihrimah Sultan

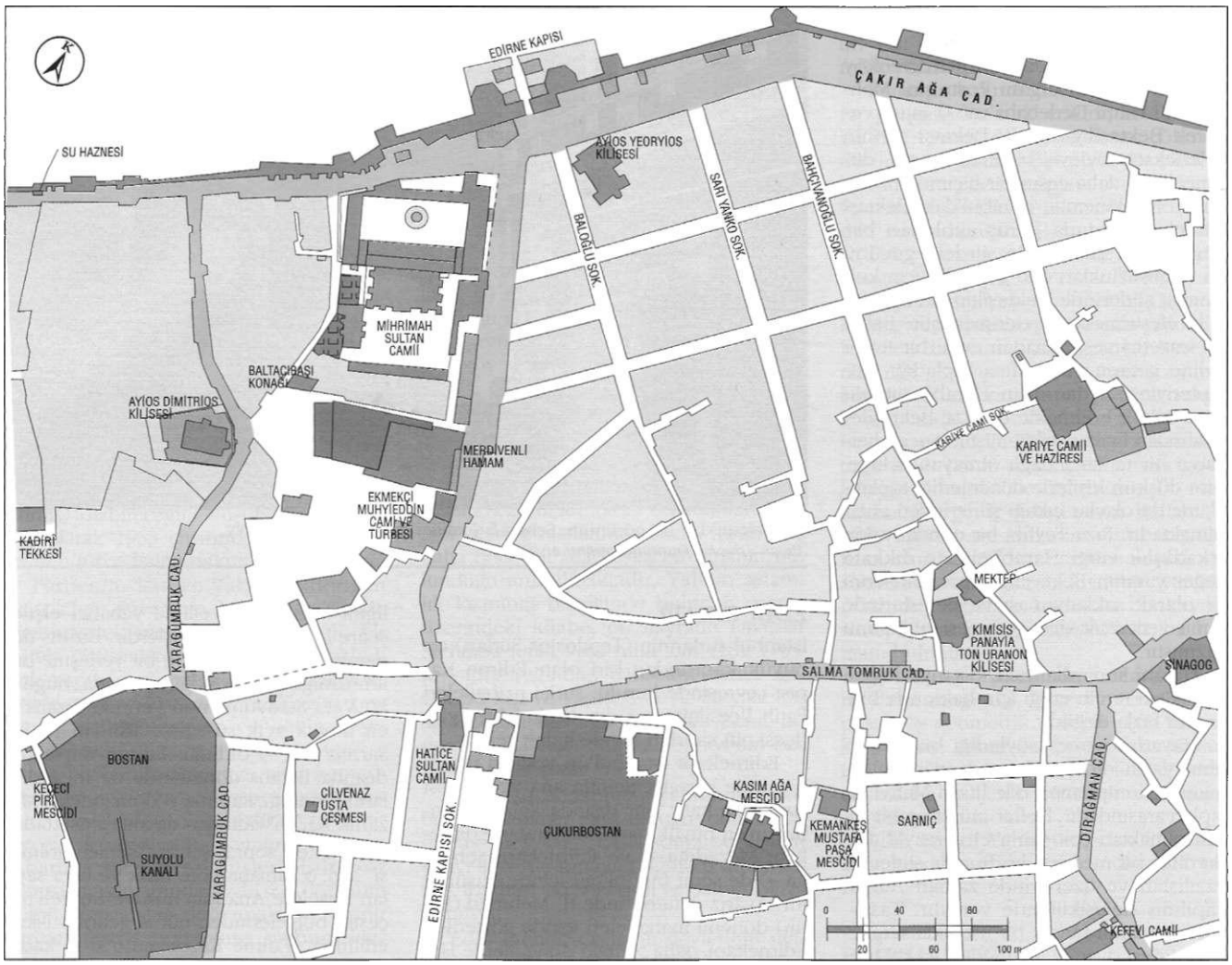

Edirnekapı, 1875
Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

Külliyesi(->), Atik Ali Paşa Camii(->) semtin, çoğu **16.** yy'a tarihlenen önemli eserlerindendir.

Osmanlı döneminde olduğu kadar daha sonraları da sur dışmm mezarlıklar, geniş çayır ve tarlalarla kaplı olduğu, çevrenin orta halli ve yoksul halkının buralarda kır gezilerine çıktığı hatırlanır. Semt büyük yangınlarda birkaç defa yanmıştır (1868, 1871,1900 yangınları). 19. yy'da da semtte çoğunlukla tek katlı ahşap evler bulunmakta, sokakları köy sokaklarını andırmaktadır. Edirnekapı'ya özgü uğraşlardan biri, yakın zamanlara kadar, yazmacılık olmuştur. Sokaklarda, özellikle Sulukule tarafına doğru duvarlar boyunca dizilmiş tahta askılara gerili renk renk yazmalar görmek mümkündür.

1950'lerden sonra semtin çehresi bir ölçüde değişmeye başlamış; yine yoksul bir kenar semti olmakla birlikte, kulübelerin yerini birkaç katlı kagir binalar almış; boş arazilerde, bostanlarda yapılaşma hızlanmış, suriçinden surlara paralel geçen cadde (Sulukule ve devamı Hocaçakır caddeleri) genişletilip onarılmıştır.

Günümüzde Edirnekapı semti bakımsız ve yoksul mahalleleri ve bunların ortasında Kariye Camii, Mihrimah Sultan Camii gibi gerçek sanat eserleriyle eski İstanbul'un az değişmiş sur dibi semtlerinden biridir.

İSTANBUL

EDİRNEKAPI HAMAMI

bak. MİHRİMAH SULTAN KÜLLİYESİ

EDİRNEKAPI MEZARLIĞI

Edirnekapı surları dışında, İstanbul'un en eski mezarlığı.

Mezarlık Eğrikapı, Savaklar, Toklu Dede, Tokmaklı Tepe, Otakçılar mezarlıklarıyla karışmıştır. Ayrıca mezarlığın bir bölümüne de Edirnekapı ŞehitliğiG» yapılmıştır. Rami, Fethi Çelebi, Münzevi Kışla ve Savaklar caddelerinin çevresine yayılan mezarlığın bir bölümü **1950**'li yıllarda açılan yeni yollar nedeniyle tahrip olmuştur. Bunun ardından çevre yolu düzenlemeleri başta Eğrikapı, Toklu Dede mezarlıkları olmak üzere Edirnekapı Mezarlığı'na büyük zarar vermiştir. Yeni yollara yer açmak amacıyla mezarlar nakledilmişse de plansız ve kontrolsüz çalışmalar mezarların baş, ayak ve pehle taşlarının kırılmasına, pek çoğunun da birbirleriyle karışmasına neden olmuştur.

Edirnekapı Mezarlığı'nda gömülme işlemine II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethi sırasmda şehit düşenlerin gömülmesiyle başlanmıştır. Fatih döneminde buradaki mezar taşlarının oldukça basit oldukları görülmüştür. Çoğunlukla burada yalnızca ölü adına dikilmiş taşlarla yetinilmiştir. Sonra da sandukalı sofa denilen aile mezarlarına yer verilmiştir. Sandukalar tek bir mermer bloğundan yontuldu ğu gibi yanları, üstü ayrı mermer levhalarla da kaplanmıştır. **16.** yy in sonlarında mezar taşları üzerine ortasında birer gül motifi olan rumîler yapılmış, yazılar yazılmıştır. İstanbul'a gelen gezginlerin mutlak sözünü ettiği servilerin, çitlembiklerin süslediği Edirnekapı Mezarlığı, Karacaahmet Mezarlığından sonra kentin en büyük mezarlığı olmuştur. 15-20. yy mezar taşlarını bir araya getiren tarihi belge, biyografi, şiir, edebiyat, taş işçiliği, taş be-

zeme, yazı sanatı ve serpuşlarıyla bir açık hava müzesi görünümündedir. Ama mezarların başlıbaşına birer anıt olduğu düşüncesi yeterince yerleşmediğinden 20. yy'da pek çok mezarlıkta olduğu gibi Edirnekapı Mezarlığımda da taş elde etmek amacıyla veya yeni gömü yapılabilmesi için pek çok mezar yok edilmiştir.

Edirnekapı Mezarlığînda ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesinlik kazanamayan bir mescit vardır. Mescidin üzeri ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Yanı başına da kalın ve taş bir minare oturtulmuştur. Mescidin yanında da Lâ'li Hacı Mustafa Efendi Çeşmesi vardır.

Bibi. S. Eyice, "Mezarlıklarımız", *Türk Yurdu,* S. 242 (1955), s. 685-694; N. Saraçoğlu, *Türk Mezarlarına Dair Araştırma,* İst., 1950; A. S. Ünver, "İstanbul'un En Eski Mezarlığı Hakkında: Tokmak Tepe", *Arkitekt,* S. 221-222 (1950), s. 110-114; F. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", *VD,* II, 1942, 399-405.

ERDEM YÜCEL

EDİRNEKAPI ŞEHİTLİĞİ

Edirnekapı surları dışında, Rami Caddesinde Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı şehitlerinin gömüldüğü mezarlık.

Edirnekapı Mezarlığı'nın(->) bir bölümünü meydana getiren şehitlikte Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı'nda yaralanarak İstanbul'a getirilen ve burada ölenler, 16 Mart şehitleri, itfaiye şehitleri, eski tulumbacılar gömülmüştür. Şehitlik I. Dünya Savaşı'nda Harbiye Nezareti'nce yönetilmiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra da Milli Müdafa Vekâleti'ne geçmiştir. Şehitliğin bakımı ve daha iyi korunabilmesi için İstanbul Merkez Komutanı Albay Şakir Güleç'in çabasıyla İstanbul Mebâni-i İslamiye müdürü ve İstanbul Evkaf müdürünün de katılmasıyla 1924'te Şehitlikleri İmar Komisyonu oluşturulmuştur. Ancak daha fazla maddi yardım sağlanması amacıyla Şehitlikleri İmar Cemiyeti kurulmuş ve şehitlik bu cemiyete devredilmiştir.

Edirnekapı Şehitliği 28.000 m^2'lik bir alana yayılmış, Seddülbahir, Conk Bayırı, Anafartalar ve Arıburnu caddelerinin çevresindeki 160 sofadan meydana gelmiştir. Girişte de Atatürk, Cemal Gürsel ve Conk Bayırı caddeleri bir meydana açılmıştır. Buradaki sofaları bazı devlet ve özel kuruluşlar yaptırmıştır.

Kara Kuvvetlerinde değişik tarihlerde şehit olmuş subay, astsubay ve erler, harp malulü gaziler, itfaiye şehitleri de buraya gömülmüşlerdir. İstanbul'da ilk tulumbacı teşkilatını kuran Davud Gerçek Ağa'nın ve bulunabilen eski tulumbacıların mezarları da buraya getirilmiştir.

Edirnekapı Şehitliği'nde, Şehitlikleri İmar Cemiyetince Çanakkale Savaşı'nda şehit düşenlerin anısına 1926'da bir anıt yaptırılmıştır. Şehitlikteki bir meydanın ortasında yer alan bu anıtın mimarı bilinmemektedir. Abide beyaz mermerden olup sekiz yönlü bir kaide üzerine oturtulmuştur. Dört kenardaki üçer basamaklı merdivenlerle çıkılan platformda alçak

Edirnekapı Şehitliği'ndeki selsebil.
Tahsin Aydoğmıus, 1994

korkuluklarla çevrili sekiz yönlü bir dayanak, oyma olarak sivri kemerli nişler yapılmıştı. Mukarnaslı bir friz ve tunç defne yapraklarıyla bezenmiş anıtın altı yüzüne Çanakkale Savaşı'nın belirli dönemleri ve anıtın yapım ve açılış tarihleri yazılmıştır.

Şehitliğin girişindeki meydanda selsebil, mescit, onun hemen ardında Şehitlikleri İmar Cemiyetinin yönetim binası yapılmıştır. Hayri Arapoğlu tarafından 19. yy ampir üslubunda yaptırılan selsebil beyaz mermerden olup keskin çizgili bir silme ile çevrelenmiş, kabartma akantus yaprakları, istiridye kabuğu motifleri ile bezenmiştir. Selsebilin ön yüzüne üç büyük mermer, bunların yanlarına dörder küçük çanakçık yerleştirilmiş, böylece suyun akışı yönlendirilmiştir.

Şehitlikteki çeşme 19. yy'ın en güzel çeşme örneklerinden biridir. Üzerindeki kitabede 1862'de Gümüşsüyü Askeri Hastanesi yanında yapıldığı, Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nce 1939'da buraya getirildiği yazılıdır. Ancak çeşmenin orijinal kitabesi günümüze gelememiş, bu nedenle de hanisinin kim olduğu öğrenilememiştir.

Şehitlik girişindeki mescit 1948-1949'da, Şehitlikleri İmar Cemiyeti tarafından yaptırılmıştır. Sekizgen planlı, çatılı küçük bir mescit olup minaresi mihrap duvarının yanındadır.

ERDEM YÜCEL

EFDALZADE MEDRESESİ

Fatih'te, Malta Çarşısı içinde, Şekerci Hanı ile I. Mahmud Sebili arasındadır.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) ulemasından Seyyid Efdalzade Hamidüddin Efendi tarafından yaptırılmıştır. Özgün girişi günümüze ulaşmayan bina büyük olasılıkla Hamidüddin Efendi'nin şeyhülislam olduğu yıllarda (1496-1503) yapılmıştır. 1546ya ait *İstanbul Vakıfları Tahrir Defte*n'nde yer alan 925/1519 tarihli vakfiyesine göre kitaplığına 42 tane ciltli kitap vakfedilen medresede müderris, talebeler, bevvab ve hafız-ı kütüb bulunuyordu.

Medreseye eski adı Süpürgeciler Sokağı olan İslambol Sokağı üzerinde yer alan dükkânlar arasından dar bir geçitle girilmektedir. Yamuk planlı küçük bir avlunun üç kenarı boyunca, asimetrik bir "U" oluşturacak biçimde sıralanan on bir hücre ve "U"nun açık kalan ucunda yer alan dershaneden oluşan medresenin önü dükkânlarla perdelendiği için sokaktan varlığı kolayca algılanamamaktadır. Bu nedenle incelemeleri sırasında medreseyi göremeyen E. H. Ayverdi ve C. Baltacı binanın yıkılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Taşbaskı *19- yy İstanbul Haritası'nda* medresenin dershane ve revakları sağlam gösterilmiştir. 1914'te yapılan tespitte ise harap durumda olan yapının dershanesinin kullanılmadığı saptanmıştır. Bu harabiyet, bakımsızlığın yanısıra, 1894 depreminin olumsuz etkilerine bağlanabilir. 1918'de Fatih yangınzedelerinin sığındığı bina 1933 tarihli Pervititch haritasında dershanesi, hücreleri, kuzey yönündeki revağı, kuzeybatıdaki dar aralığıyla yer almaktadır. Bakımsız olarak 1970'li yıllara kadar gelen medrese 1976'da bir dernek tarafından gelişigüzel onarılmış, ekler yapılmıştır. Avlu döşemesi şaplanmış, bütün duvar yüzeyleri sıvanmış, dershane büyütülerek ve bir minare eklenerek mescide çevrilmiş, batı yönündeki aralığın üstü kapatılmış ve hela büyütülmüştür. Bugün medrese, dernek üyelerince ibadet ve barınma amacıyla kullanılmaktadır.

Arsa boyudan nedeniyle sınırlı bir iç mekân niteliğinde olan medrese avlusu kuzeydoğu ve güneybatıda revaklarla, kuzeybatıda dershane ile çevrilidir. Özgün şadırvanı günümüze ulaşamayan avluda bugün büyük bir incir ağacı yükselmektedir. Güneydoğu yönünde, girişin iki yanındaki hücreler arasında bir kuyu korunagelmiştir. Darlık nedeniyle güneydoğu yönünde revak yapılmadığı anlaşılmaktadır. Günümüze yalnız kuzeydoğu yönündeki revak tam olarak ulaşabilmiştir; dershaneye yapışık ve hücrelere paralel olarak güneydoğu hücre dizisine kadar uzanan revağın ayakta kalabilen tek sütunu köşeleri pahlı dikdörtgen prizma biçimli iri bir kaide üzerinde yükselmektedir. Oldukça kısa boylu olan bu sütu-

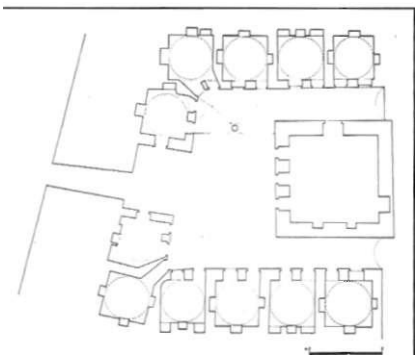

Efdalzade Medresesinin planı.
Zeynep Ahunbay, 1980

nun devşirme olduğu anlaşılmaktadır. Sütun başlığında alçak kabartma tekniğinde yalnız konturları belirtilmiş palmetler bulunmaktadır. Üzerindeki sıva tabakası nedeniyle asıl biçimi tam belirlenemeyen revak kemerlerinin arasında sonradan konulduğunu düşündüğümüz ince gergiler yer almaktadır. Avlu cephesini oluşturan kemerler, aynı eğrilikte geriye doğru uzanarak revak beşik tonuzuna saplanmaktadırlar.

Cephesi avluya çıkarılan kare planlı dershanenin girişi kuzeydoğu yönündeki revaktan verilmiştir. Dershane girişini belirtmek, tonozun basıklığını gidermek amacıyla olsa gerek, giriş üzerinde kapı kemerini serbest bırakacak şekilde, revak örtüsüne dik yönde bir tonoz saplanmıştır. Dernek tarafından mescide çevrilen dershanede bu amaçla güneydoğu cephesindeki üç pencereden ortadaki iptal edilerek mihrap yapılmış, batı yönündeki duvar kaldırılarak mekân o yöne doğru genişletilmiş, ayrıca döner bir merdivenle ulaşılan galeri katı eklenmiştir. Güneydoğu cephesinde alt pencerelere ek olarak aym düşey eksenler üzerinde üst pencereler bulunmaktadır. Bunların özgün biçim ve doğramaları korunamamıştır. Kuzeybatı cephesinin özgün durumu hakkında bir fikir edinmek mümkün olamamaktadır. Geçiş bölgesi içte küresel bingilerle oluşturulan kubbenin dışta sekizgen bir kasnağı vardır. İçte pandantif bitimine kadar özgün gibi görünen yapının kubbesi yenilenmiş izlenimini vermektedir. Dershane kütlesinin avluya çıkarılması ve girişinin avlu cephesi yerine, yanda yer alması Fatih Külliyesîndeki çifte medreseleri anımsatmaktadır, ancak burada avlu çok küçüktür ve hücre sayısı da sınırlıdır.

Kare planlı olan hücreler pandantifti kubbelerle örtülüdür. Hücre girişleri basık kemerli; revaklara açılan tek pencereleri dikdörtgen sövelidir. Kuzey yönündeki köşe hücresine ışık ve hava sağlamak amacıyla köşe pahlanarak özel bir ayrıntı uygulanmıştır. Güney kolundaki köşe hücresinde pah açısı çok dardır; pencereye yer sağlanamamıştır. Hücreye ışık sağlamak üzere, kapının üstüne küçük bir pencere açılmıştır. Medrese yapılarla çevrili olduğundan hücrelerin doğal havalandırması ve aydınlatılması revaklara açılan pencerelerden sağlanmaktadır. Bunu yetersiz gören dernek üyeleri hücre kubbelerini delerek tepe pencereleri açmışlardır. Özgün ocaklar ve yaşmakları korunamamıştır. Hücrelerin kubbe tamburları erken dönem Osmanlı yapılarında oluğu gibi, silindiriktir. Çatı üstünde özgün bacalara ait bir kalmtı bulunmamaktadır.

Medrese genel olarak çok müdahale görmüş ve yapıldığı döneme özgü ayrıntıları, bezemeleri yok olmuştur. Bütün yüzeyler harç ve badanayla kapatılmış olduğundan duvar örgü tekniği hakkında bir fikir elde etmek mümkün olamamaktadır. Medresenin ne dershanesinde, ne de revaklarında özgün saçak kornişi ve örtü malzemesi kalmıştır. Kubbelerin üstü ziftlenmiş, revak tonozu üstüne teras çatı yapılmıştır. Yapının en kısa zamanda, usulsüz olarak yapılan eklerden arındırılması, tarihi kimliğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 185; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi,* İst., 1953, s. 29; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* D5; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 439; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 199; Danişmend, *Kronoloji,* V, 111; Kumbaracılar, *Sebiller,* 53; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 319; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilâfe,* 155-156.

ZEYNEP AHUNBAY

EFES PİLSEN SPOR KULÜBÜ

Erciyas Biracılık'a bağlı Efes Pilsen Bira Fabrikasının bünyesi içinde 1976'da lacivert-beyaz renkler altında kuruldu. O sıralarda parasal sıkıntılar içinde bulunan Kadıköyspor Kulübü'nü alan Efes Pilsen, böylece doğrudan doğruya Türkiye Deplasmanlı Basketbol 2. Ligi'ne girmiş oldu. Yaptığı oyuncu transferleriyle güçlü bir takım meydana getiren Efes Pilsen ilk yılında Deplasmanlı 2. Ligin şampiyonluğunu kazanarak Deplasmanlı 1. Lig'e yükseldi. 1978-1979 sezonundan bu yana bu ligde yer alan Efes Pilsen'in basketbol takımı beş kez Türkiye Deplasmanlı Basketbol 1. Ligi'nde şampiyonluğu kazandığı gibi bir kez de Cumhurbaşkanlığı Kupası'mn sahibi oldu. Fabrika bünyesi içinde kurduğu modem spor salonunda güçlü bir altyapı kuran kulüp, birçok genç basketbolcu yetiştirdi. İdareci olarak Özcan Mutlugil, menajer olarak Pano Natof, teknik direktör olarak da Aydın Örs kulübün basketbol şubesine büyük hizmetlerde bulundular. Efes Pilsen basketbol takımı Avrupa kupaları maçlarında da büyük başarılar elde etti. 1992-1993 sezonunda Avrupa Kupa Galipleri Kupası'nda final oynamak gibi uluslararası çapta bir de başarıya ulaştı. Kulübün başkanlığını Tuncay Özilhan yapmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

EFSANELER

İstanbul gibi kuruluşu bile bir efsaneler yumağı olan bir şehrin efsane zenginliği ancak verilecek örneklerle dile getirilebilir. Kuruluşundan günümüze gelinceye kadar sayısız efsaneye kucak açan İstanbul, bu özelliğiyle pek çok yazılı kaynağa konu olurken sözlü gelenekte de layık olduğu yeri almıştır. Tabii ve tarihi zenginliği ile adlandırmada görülen çeşitlilik efsane sayısını artırmaktadır. Daha düne kadar tarihe bağlı olarak anlatılan efsanelerden bazılarının unutulmasına karşdık yeni araştırma ve derlemelerin ışığı altında değişik konulu yeni efsaneler ortaya çıkarılmıştır.

Bunlardan birine göre insanoğlunun yaratılışından önce yeryüzünün hâkimi cinlermiş. Onlar da insanlar gibi topluluklar halinde yaşarlarmış. Bu topluluklardan birinde yaşayan bir genç öbür topluluktaki kızlardan birine âşık olur. Kızın babasının tek şartı vardır: Kendilerine, dünyanın en güzel yerinde bir saray yaptırılacak. Bütün dünyayı gezen oğlanın babası, isteğe uygun yerin İstanbul olduğunu anlar ve sarayı oraya yaptırır. Tabii oğlu da muradına erer.

İstanbul'un kuruluşu ile ilgili bir başka efsanede ise olay insanlar dünyasında geçer. Kendi topluluğu için bir şehir kurmak isteyen Megaralı Bizas, Delfi kâhinine başvurur. Aldığı, "Şehrini körler ülkesinin karşısında kur" cevabı üzerine bu ülkeyi aramaya çıkar. Uzun aramalardan sonra Sarayburnu'na gelip karşıyı, bugünkü Kadıköy'ün bulunduğu yeri seyreder. Sonra da kendi kendine düşünür. "Karşıdakiler şehirlerini niçin burada kurmadılar acaba? Körler ülkesi orası olmalı herhalde..." Kâhinin sözünü hatırlar ve şehri oraya kurar (bak. Bizas).

Boğaziçi'nin oluşumu, Kız Kulesi'nin yapımı, Ayasofya'mn kubbesi, Rumeli Hisarı'nm elde edilişi, İstanbul'un fethi, Bayezid Camii ile Kılıç Ali Paşa Camii ve Hamamîmn yapımı, Piyale Paşa Camii'nin hırsızı, Cibali, Beşiktaş, Kadıköy, Yenikapı, Beylerbeyi, Kabataş ve daha nice semtin adı ayn birer efsanenin konusudur. Bazılarının benzerlerini başka yerlerde de görebildiğimiz bu efsanelerin bir kısmını vermek, İstanbul'un efsane zenginliği için yeterlidir.

İstanbul Boğazı'nm oluşumunu İskender-i Zülkarneyn'e bağlarlar. O, Ege Bölgesindeki Katerina adlı bir hükümdarı kendi dinine davet ederse de başarılı olamaz. Onunla, ülkesine askerle hücum etmeyeceğine dair anlaşır. Ancak, yaptığı incelemeler sonunda, Karadeniz'den Akdeniz'e doğru bir suyolu açarsa, Katerina'nm ülkesinin sular altında kalacağını anlar. Bunun için on üç yıl on günde ve binlerce insan çalıştırarak bugünkü Boğaziçi'ni açtırır ve Katerina'nın ülkesini sular altında bırakarak muradına erer.

Boğaziçi gibi İstanbul'un sembollerinden biri de Kız Kulesi'dir. Onunla ilgili efsaneyi, benzeri pek çok "kule" ve "kale" ye bağlayabiliriz. Tarih araştırmacıları olayı "İmparator Konstantin"e bağlarken, efsane anlatıcıları ise "zamanın padişahı" diye söze başlarlar. Efsanelerden biri imparatorun, kızının falına bakmaları için falcıları davet ettiğini söylerken biri de saraya gelen bir falcıdan söz eder. Anlatıldığına göre kız bir yılan sokması sonucu ölecektir. Bu kötü sondan kurtulmak için denizin ortasına bir kule yaptırılacaktır. Yaptırılır da. Kız orada güvenlikte yaşamaktadır. Ancak kendisine gönderilen bir üzüm, bazılarına göre incir sepetine her nasılsa bir yılan girer. Böylece kalenin güvenli ortamı kaybolur ve kız orada yılan zehiriyle ölür. Cesedin ise Ayasofya'mn "İmparator Kapısl'nm altına gömüldüğü rivayet edilir.

Efsane araştırmalannda 'Didon hilesi" diye adlandmlan ve kökü 11. yy'a kadar dayanan bir motif vardır. Bu motifte bir oturma, bina yapma yeri izninin değişik şekilde yorumlanması açıklanır. II. Mehmed (Fatih), Rumeli Hisarînm yerinde av

köşkü yaptırmak için Bizans imparatorundan yer ister; ancak bir sığır derisi kadar yer verileceği söylenir. Geleceğin Fatih'i biraz kızarsa da razı olur. Sığır derisinden yapılan sırım ile geniş bir alan çevrilir ve inşaata başlanır. Alanın fazlalığına itiraz edilirse de sığır derisinden soyulan sırım gösterilerek gelenler susturulur. (Ayrıca bak. fetih efsaneleri.)

Ayasofya'nın kubbesi bir türlü tuttururulamayınca, abdal kılığına giren Hızır, rahiplere akıl verir. Mekke'den getirdikleri Hz Muhammed'in tükürüğüyle Mekke toprağını ve zemzemi karıştırıp kubbeyi gerçekleştirirler. Piyale Paşa Camii'nin kubbesini çalan hırsızın taş kesilmesi, Kılıç Ali Paşa Camii'nin yapımı sırasında yıkanma ihtiyacı duyan bir işçinin iması üzerine önce hamamın yapılması, efsanelerimizde sıkça görülen motiflerdendir.

Semt adlarıyla ilgili efsanelerin sayısı pek çoktur; hattâ bazı semt adları için birden fazla hikâyenin anlatıldığı da görülmektedir. Bazılarının tarihi olay ve adlarla olan yakınlığının yanında, bazılarında yakıştırma özelliği ön plana çıkmaktadır.

İstanbul efsanelerini Türklerin fethinden önceki dönemden başlatarak günümüze kadar getirirken bir şey dikkatlerden kaçıyor. Düne kadar, "taşı toprağı altın" olan istanbul'un aslmda "taşı toprağına ek olarak eski olan her köşesi birer "efsane"dir.

Bibi. W. Barthold, "Didon Hilesi Masalına Dair", *HBH,* S. 31 (15 Birinci Kânun, 1933), s. 223-226; A. İmer, "istanbul Boğazı Efsanesi", *TFA,* S. 164 (Mart 1963), s. 2997-2998; M. Önder, *Efsane Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri,* ist., 1989, s. 249-254; S. Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi,* İst., 1976, s. 227-228; ay, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu,* Ankara, 1980, s. 26 ve 130; A. S. Ünver, "Ayasofya Türk Efsaneleri", *TFA,* S. 41 (Ağustos 1949), s. 9-10; Ayrıca, N. Uğurluol'dan 1976'da İstanbul'da, A. Ergin'den 1993'te Konya'da derlenen efsaneler.

SAIM SAKAOĞLU

EFTALYA (DENIZ KıZı)

(1891, İstanbul - 15 Mart 1939, İstanbul) Rum asıllı şarkıcı.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) son yıllarında Galata'daki çalgılı kahvelerde sahneye çıktı. Düzgün sesi ve güzelliğiyle parladı. Gençlik yıllarında Boğaz'da ay ışığında tek basma sandal gezintilerine çıkar, denizde şarkılar söylerdi; halk yüzünü görmediği, sadece sesini dinlediği bu esrarengiz genç kıza "Deniz Kızı" adını takmıştı. Münir Nurettin Selçuk'un anlattığına göre, Aleko Bacanos'un çok tanınmış "Gel ey denizin nazlı kızı nûş-i şarâb et" güfteli acemaşiran şarkısı onun için bestelenmiştir.

Eftalya Hanım istanbul'da gazinolarda, özel musiki meclislerinde okudu, plaklar doldurdu. Bir ara Paris'e gidip Pathe şirketi adına da plak çıkardı. Cumhuriyet döneminde plak dolduran gayrimüslim tek kadın şarkıcı olarak tanınan Eftalya Hanım aynı zamanda Türkiye'de ilk kez plak dolduran kadın okuyucular-

Eftalya'nın Sahibinin Sesi adına doldurduğu bir plağın kılıfı.
Gökhan Akçura koleksiyonu

dan da biriydi. Gramofonun yaydmasıyla, doldurduğu plaklarla İstanbul'da olduğu kadar Anadolu'da da üne kavuştu. Kemani, besteci Sadi Işılay'la evli olduğundan Eftalya Sadi olarak da tanınan Eftalya Hanım öldüğünde kilisedeki vaftiz kaydına göre 48, nüfus kayıtlarına göre ise 52 yaşındaydı.

BibL H. F. Es, "Deniz Kızının Ölümü Dolayısıyla", *Akşam,* 21 Mart 1939; "Eftalya Hanım", *İSTA,* IX, 4947-4948.

İSTANBUL

EGE, FEHMİ

(1 Mayıs 1902, İstanbul - 5 Ekim 1978, İstanbul) Besteci, kemancı, orkestra şefi.

Maliye Nezareti kâtiplerinden, Fransızca öğretmeni ve ressam Mehmed Nuri Bey'in oğludur. Babası amatör olarak kanun çalardı. Ege küçük yaşta müziğe başladı. M. Leon ile Goldenberg'den keman dersleri aldı. 9 yaşında profesyonel ola-

Fehmi Ege
Engin Ege 'nin izniyle

rak Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda Kel Hasan Efendi(->), Naşit Bey (Özcan)(->), Fahri Bey (Güldürür) topluluklarında çalmaya başladı. Muallim İsmail Hakkı Bey'in(-0, Ali Rifat Bey'in (Çağatay)(->) Türk müziği topluluklarına katıldı. Sessiz film döneminde sinemalarda çaldı. İlk besteleri geleneksel Türk müziği tütündedir. Güftesini Cemal Sahir'in yazdığı "Meçhul" operetini besteleyerek Batı tekniğinde müziğe yöneldi. Benliyan Efendi'nin operet topluluğunda birinci keman olarak görev aldıktan sonra orkestra şefi oldu. "Çardaş", "Fürstin", "Arşın Mal Alan", "Şen Dul" gibi tanınmış birçok opereti sahneye koyan Benliyan Opereti'nin orkestrasında yer aldı.

Muhsin Ertuğrulün teşvikiyle ilk çocuk opereti olan "Mavi Boncuk'ü istanbul'da, ardından da Ankara'da "Altın Bilezik"i besteledi. İstanbul Ses Operetine katıldıktan sonra başka operetler de besteledi. Atatürk'ün emriyle bir ara Ege Vapuru orkestra şefliğine getirilen Ege, 1936'da Cumhurbaşkanlığı Köşk Orkestrası'na şef yardımcısı olarak atandı. 1947'de İstanbul'a gelerek Şehir Orkestrası'na girdi. Uzun yıllar Ankara ve istanbul radyolarında kurduğu tango orkestralanyla yayınlara katıldı.

Ege, ilk Türk tango bestecilerindendir. Operetlerinin yanısıra tango, fokstrot, rumba gibi türlerdeki Türkçe sözlü dans müziği parçalarından oluşan eserlerinin sayısı bini aşar. Asıl ününü bestelediği tangolara borçlu olan sanatçının "Sana Nerden Gönül Verdim", "Ayrılık, En Son Hatıran", "Ne Kadar Çok Sevmişti Bu Gönül Seni", "Mehtaplı Bir Gecede", "Emelim", "Kirpiklerin", "Çok Ağladım", "Ne Olurdu Sen Benim Olsaydın" gibi tangoları Türk tango tarihinde silinmez izler bırakmıştır.

FEHMİ AKGUN

EGELİ, VASFİ

(1890, İstanbul - 10 Nisan 1962, İstanbul) Mimar.

Mabeyinci Ömer Lütfü Bey'in oğludur. 1913'te Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) mimarlık bölümünü bitirdi ve Evkaf Nezareti'nde çalışmaya başladı. I. Dünya Savaşînda askerliğini Harbiye Nezareti harita şubesinde yaptı, terhisinden sonra eski görevine döndü. Burada Mimar Kemaleddin, Vedat Tek ve Nihat Niğizberk'in yanında mimari tecrübesini ilerletti. Nihat Niğizberk'in emekliye ayrıksıyla İstanbul Vakıflar Heyet-i Fenniyesi başmimarlığı görevine getirildi. Bu görevdeyken Süreyya Yücel, Salim Gülsen ve Mustafa Rona ile birlikte istanbul'un önemli yapılarını restore etti. Bunların başmda Süleymaniye, Şehzade, Edirnekapı Mihrimah Sultan, Hırka-i Şerif camileri ve Yeni Cami gelir. Mimar Sinan'm türbesini de yeni baştan yaparcasına onarmıştır.

Egeli hayatı boyunca klasik Türk mimarisine olan hayranlığını dile getirmiştir. Feneryolu'nda Güzide Belerman'm eşi ve oğlu anısına yaptırdığı Feneryolu Ca-

mii'nde (1947) bu özelliği açıkça görülür. 1938'de yenilediği Beyoğlündaki Ağa Camii'nde(-0 bu özellik belirgindir. Şişli' de bir cami yaptırılmaya karar verilince, bunu üstlenen "Şişlide Bir Cami Yaptırma ve Yaşatma Derneği" caminin yapımını ona vermiştir. Şişli Camii'nde(-0 Egeli, organizatörlüğü ile de dikkati çekmiştir. Zamanın en ünlü hat, bezeme sanatkârlarını, taş ustalarını ve işçilerini seçerek bir araya getirmiş ve inşaatı büyük bir özenle yürütmüştür (1945-1949).

Şişli Camii, Egeli'nin ününü yurtiçi ve yurtdışına yaymış, yeni cami yaptırmak isteyenlerin sürekli arayıp danıştıkları bir mimar olmuştur. Daha sonra özellikle Eyüb Sultan Camii ile çevresindeki türbelerin onarımını yapmıştır.

Bibi. E. Yücel, "Mimar Kemaleddin ve Mimar Vedat Beylerin Üslûbunu Sürdüren Restoratör Mimarları" *Birinci Milli Türkoloji Kongresi,* lst., 1980, s. 472-474.

ERDEM YÜCEL

EĞİTİM

Bizans Dönemi

Bizans'ta eğitimin (Grekçe paideia) temelinde birbirine karşıt iki unsur yatar: Greko-Romen kültürü ve Hıristiyan inancı. Hıristiyanlık eskiçağın çoktanrılı pagan kültürünü reddetmekle birlikte, bu kültürün Helenistik koluna ait edebi yapıtlar Bizans eğitiminin vazgeçilmez öğeleri olmuştur. Din adamları ve moralistler bu çelişkiyi mazur gösterici tezler ileri sürmüşlerdir.

Bizans'ta çocuklar eğitime evde. basit dini metinlerin okunmasını veya ezberlenmesini amaçlayan aile eğitimi ile başlarlardı. Oğlanlar 6-8 yaşlarında okula giderek, "grammatistes" (öğretmenler) yanında dünyevi eğitim görür, eskiçağ edebiyatını öğrenir ve okuma yazma becerilerini geliştirirlerdi. Kızlar için benzer bir eğitim ancak özel ders almak yoluyla mümkündü, ileride keşiş olması düşünülen çocuklar manastırlara bağlı dini eğitim veren okullara giderlerdi. 10-12 yaşlarında az sayıda erkek çocuğuna devam ettiği "orta" eğitimde, "grammatikos" denen öğretmenler, yine eskiçağ metinleri okutmaktaydılar. Retorik (hitabet), felsefe ve hukuk ağırlıklı yükseköğretime ise 16-20 yaş arasında başlanırdı. Kapsamlı fen (matematik, tıp, felsefe) ve edebiyat (gramer, retorik, hukuk) müfredatı içeren bu okullarda tıp dersleri de verilmekle beraber, müstakil tıp fakülteleri yoktu; hekim ve cerrahlar hastanelerde eğitilirdi. Yüksekeğitimin amacı, devlet hizmetleri için yetenekli idareci ve saray görevlileri yetiştirmekti. Bu nedenle yüksekokullar birer devlet kurumuydu. Kilise görevlileri ve din adamları yetiştirmek için Konstantinopolis'te 12. yy'da açılan ve Konstantinopolis Patrikliğine bağlı bir ilahiyat yüksekokulu vardı. Burada ilahiyat ve retorik dersleri okutulmaktaydı.

İlk ve orta dereceli okullar devlet veya kilisenin denetimine tabi olmakla birlikte, özel kurumlardı. Bizans'ta eğitime verilen büyük değer, burada okuryazarlık seviyesinin, geç ortaçağ dönemine kadar, Avrupa'dakinden daha yüksek olmasına yol açmıştır.

İstanbul 1993-1994 Öğretim Yılı Verileri (Okulöncesi, İlkokul, Ortaokul, Lise)

Okul Türü	*Okul Sayısı*	*Öğrenci Sayısı*	*Öğretmen Sayısı*
Anaokulu Toplam (R+Ö)	52	2.0—	138
Anasınıfı Toplam (R+Ö)	427	14.552	1.134
Okulöncesi Toplamı (R+Ö)	479	**16.629**	1.272
İlkokul (R)	587	411.101	10.329
İlköğretim 1. Kademe (R)	478	435.452	11.193
Özel Eğitim Okulu	10	1.194	132
Resmi İlkokul Toplamı	1075	847.747	21.654
Özel Türk İlkokulu	58	15.915	749
Özel Azınlık ilkokulu	33	2.609	149
Özel Yabancı İlkokulu	3	288	4
Özel İlkokul Toplamı	94	18.812	902
İlkokul Toplamı (R+Ö)	1169	866.559	22.556
Bağımsız Ortaokul	45	52.708	1.099
Bağımsız Akşam Ortaokulu	3	491	13
Genel Lise Bünyesindeki Ortaokullar	117	72.644	-
Anadolu Lisesi Bünyesindeki Ortaokullar	21	9.521	-
İlköğretim II. Kademe	478	228.552	4.351
Resmi Genel Ortaokul Toplamı	664	363.916	5.463
Terzilik Meslek Lisesi Bünyesindeki Ortaokul	1	117	-
Kız Meslek Lisesi Bünyesindeki Ortaokullar	6	636	-
İmam Hatip Bünyesindeki Ortaokullar	13	22.913	-
Anadolu İmam Hatip Bünyesindeki Ortaokullar	3	1.114	-
Ağır İşitenler Orta Sanat Okulu	1	95	48
Ağır işitenler Okulu Bünyesindeki İş Okulu	4	201	13
Eğitilebilir Çocuklar tş Okulu	1	48	7
Ağır İşiten Engelliler Ortaokulu	1	46	2
Resmi Meslek ve Teknik Ortaokul Toplamı	30	25.170	70
Özel Türk Ortaokulları	61	23.234	229
Özel Azınlık Ortaokulları	15	1.393	42
Özel Yabancı Ortaokullan	11	3.637	170
Özel Ortaokul Toplamı	87	28.264	441
Ortaokul Toplamı (R+Ö)	781	417.350	5.974

Bizans imparatorluğumun en önemli eğitim merkezi olan Konstantinopolis'e İmparator I. Constantinus(-0 ve halefleri, dönemlerinin ünlü aydm ve profesörlerini getirtmek için girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat 4. yy'da Roma, Atina ve iskenderiye gibi köklü akademik geleneğe sahip eğitim merkezleriyle henüz rekabet edemeyen yeni başkent, 425'te II. Teodosiosün kurduğu (veya geliştirdiği) Konstantinopolis Üniversitesiyle büyük önem kazandı. II. Teodosiosün atadığı 31 profesörün ders verdiği bu üniversitede 10 Grekçe ve 10 Latince gramer, 5 Grekçe retorik, 3 Latince retorik, 2 hukuk ve 1 felsefe kürsüsü mevcuttu. Profesörler maaşlarını devletten almakta ve vergi ödememekteydiler. Özel ders vermeleri yasaktı. I. İustinianos(->) (hd 527-565) hukuk eğitimini yeniden düzenleterek, öğretim üyesi kadrosunu 4'e yükseltti. Böylece 5. yy'dan itibaren bir eğitim merkezi olarak da gelişen Konstantinopolis; 529' da I. İustinianosün neoplatonizmin yuvası olan Atina Akademisini kapatması, 7. yy'da da İskenderiye'nin Araplar tarafından fethedilmesi ile Bizans İmparatorluğunun tek yüksekeğitim merkezi olma ayrıcalığını elde etti.

9. yyin ortalarına kadarki siyasi, askeri ve iktisadi bunalımlar, Konstantinopolis'te eğitim ve kültür düzeyini olumsuz şekilde etkiledi. Örneğin matematikçi Leon 9. yy'ın ilk yarısında Konstantinopolis'teki "orta" eğitim sonrası olanak eksikliği karşısında bir süre Andros Adasindaki bir "bilge kişl'den retorik, felsefe ve aritmetik dersleri almıştı.

843'te tkonoklazma(->) döneminin sona ermesiyle Konstantinopolis'te eğitim hayatı yeni bir gelişme evresine girdi. Bu devirde, İmparator III. Mihael'in(-») (842-867) dayısı Kayser Bardas(->), ihmal edilen dünyevi bilimler öğretimini canlan-

İstanbul 19.93-1994 Öğretim Yık Verileri (Okulöncesi, ilkokul, Ortaokul, Lise) (devam)

Okul Türü	*Okul Sayısı*	*Öğrenci Sayısı*	*Öğretmen Sayısı*
Lise	153	162.614	6.675
Anadolu Lisesi	20	6.509	735
Akşam Lisesi	3	1.846	52
Fen Lisesi	1	275	41
Anadolu Güzel Sanaüar Lisesi	1	244	45
Anadolu Öğretmen Lisesi	1	401	22
Resmi Genel Lise Toplamı	179	171.889	7.570
Endüstri Meslek Liseleri	27	37.615	1.725
Teknik Lise (Erkek)	21	3.939	27
Anadolu Meslek Liseleri (Erkek)	4	431	31
Anadolu Teknik Liseleri (Erkek)	9	2.534	159
Kız Meslek Liseleri	24	7.468	947
Teknik Lise (Kız)	2	36	13
Anadolu Meslek Liseleri (Kız)	10	1.843	90
Ticaret Meslek Liseleri	18	28.224	704
Akşam Ticaret Meslek Liseleri	2	1.113	27
Mahalli İdareler Meslek Lisesi	1	141	-
Anadolu Ticaret Meslek Liseleri	2	639	36
Anadolu Dış Ticaret Meslek Lisesi	1	288	10
Anadolu Sekreterlik Meslek Lisesi	1	137	8
Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi	1	666	52
Anadolu Basın Yayın Reklam Meslek Lisesi	1	95	5
İmam Hatip Lisesi	13	13.798	898
Anadolu İmam Hatip Lisesi	3	446	60
Terzilik Meslek Lisesi	1	128	14
Sağlık Meslek Lisesi	1	157	25
Resmi Tekstil Meslek Lisesi	1	1.305	85
Resmi Tekstil Teknik Lisesi	1	86	-
Resmi Anadolu Tekstil Teknik Lisesi	1	68	-
Resmi Meslek ve Teknik Lise Toplamı	145	101.157	4.916
Resmi Lise (Genel+Meslek+Teknik) Toplamı	324	273.046	12.486
Özel Türk Liseleri	67	17.096	2.529
Özel Akşam Lisesi	1	97	97
Özel Türk Fen Liseleri	9	993	98
Özel Azınlık Liseleri	12	923	82
Özel Yabancı Liseler	11	3.906	332
Özel Genel Lise Toplamı	100	23.015	3.138
Özel Türk Meslek Liseleri	12	1.502	73
Özel Azınlık Meslek Lisesi	1	13	-
Özel Yabancı Meslek Liseleri	2	182	12
Özel Meslek Lisesi Toplamı	15	1.697	85
Özel Lise (Genel+Meslek+Teknik) Toplamı	115	24.712	3.223
Resmi+Özel Lise (Genel+Meslek+Teknik) Toplamı	**439**	**297.758**	**15.709**
TÜM OKULLAR GENEL TOPLAMI	**2.868**	**1.598.316**	**45.511**

Kaynak: İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü 1993-1994 verileri.

dırmak amacıyla, Magnaura Sarayinda bir okul açtı ve başına adı geçen matematikçi Leonü getirdi. Orta ve yüksek düzeyde bir eğitim kurumu özelliklerine sahip bu saray okulunda, Bardasın zamanında, felsefe matematik, astronomi, müzik, gramer ve retorik dersleri veriliyordu. Daha sonra İmparator VTI. Konstantinos PorfirogennetosO) (hd 913-959) bu okulu genişletmiş (yahut yemden kurmuş) ve dönemin büyük bilginlerini görevlendirmişti. Magnaura'daki okulun 10. yy'dan sonraki çalışmaları hakkında bilgi yoktur. Konstantinopolis'te ayrıca özel (veya kilisenin maddi desteğine sahip yarı-özel) bir ortaokulun başındaki öğretmenin (10. yyin ilk yarısı) günümüze gelen mektupları, kentin saray okulu haricindeki ortaeğitim kurumlarına, öğretmen-öğrenci ilişkilerine ışık tutan değerli belgelerdir.

11-12. yy'lar, Konstantinopolis'te yeni eğitim kurumlarının ortaya çıktığı bir dönemdir. Avrupa'da görülmeye başlanan özerk üniversitelerin aksine, Bizans yüksekeğitim kurumları bu devirde de hukuki ve idari bağımsızlıktan yoksun müesseseler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1045'te İmparator IX. Konstantinos Monomahos(->), özellikle II. Basileios'un (hd **976**-1025) askeri rejimi sırasında ihmale uğrayan yükseköğretim kurumlarını canlandırmak amacıyla, yeni birer felsefe ve hukuk fakültesi kurmuş ve birincinin başına "bynatoston philosophon" unvanıyla Mihael Psellosü, ikincinin başına da "nomophylax" unvanıyla VIII. İoannes Ksifilinosü(->) tayin etmiştir. Felsefe okulunda eğitim, daha önce Magnaura'daki okulda da muhtemelen uygulanan, eskiçağın "quadrivium" (aritmetik, geometri, müzik, astronomi) ve "trivium" (gramer, retorik, diyalektik) sistemine göre düzenlenmiştir. Ayrıca 11. yyin sonuna doğru, Bizans kilisesinin eğitim üzerinde giderek artan bir rol oynamaya başladığı görülürken, öte yandan 12. yy'da ilahiyat eğitimi ilk kez resmen kurumsallaşürılarak, Ayasofya(->) Kilisesinde Patriklik Yüksek Okulu açılmıştır. Programında ilahiyat dersleriyle birlikte retorik ve gramerin de yer aldığı bu okulda, Teodoros Prodromos ve Selanikli Eustatios hocalık yapmışlardır. Aynı devirde başkentte faal olan bir başka eğitim kurumu Havariyun Kilisesi'ndeki(->) okuldur.

Latin İmparatorluğu dönemi (1204-**1261),** Konstantinopolis'te eğitim yaşamı için bir duraklama devri olmuştur. Bizanslı bilgin ve aydınların çoğu bu zamanda İznik'e kaçmışlardır. 1205'te Latin İmparatoru I. Baudouin'in Konstantinopolis'te bir Latin üniversitesi kurma girişimi ise, Papa III. İnnocentius'un onayına rağmen, Paris Üniversitesi'ndeki profesörlerin işbirliği yapmamaları nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

Kentin **126l'**de Bizanslılar tarafından geri alınmasından az sonra, VIII. Mihael Paleologos(-0 burada yeni bir felsefe okulu kurmuş ve basma Georgios Akropolites'i getirmiştir (bak. Akropolites ailesi). Fakat 13-15. yy'larda başkentte yüksekokullar kurmak girişimlerine rağmen, yüksekeğitimde özelleşme eğilimi göze çarpar. Örneğin, devrin popüler hocalarından, gerek Maksimos Planudes'in yaklaşık 1300'de Akataleptos Manastırı'ndaki okulu (imparatordan maddi destek alsa bile), gerek Nikeforos Gregorasin 14. yy'da "Kora" (Kariye) Manastırı'ndaki odasında işlettiği okul, özel kurumlardır. Aym zamanda, 14. ve 15. yy'larda Bizanslı birçok aydının Konstantinopolis'ten İtalya'ya göçerek oradaki üniversitelerde ders verdikleri görülür. Konstantinopolis'te 15. yy'da faaliyet gösteren bir baş-

ka eğitim kurumu da, bir önceki yüzyılda Sırp hükümdan Stefan Uroş II. Milyutin'in Petra Manastırı'nda kurduğu hastaneye bağlı olan ve "Katolikon Mouseion" adıyla bilinen okuldur. Burada devrin meşhur âlimlerinden Mihael Apostóles ve Ioannes Argiropulos Osmanlı fethinden az öncesine kadar ders vermekteydiler. Bizans kilisesinin 11. yyin sonundan itibaren eğitim üzerinde giderek arttığı görülen etkisi ise 1453'ten sonra en üst seviyesine ulaşmış ve Osmanlı hâkimiyeti altında Ortodoks cemaatin eğitimi tamamıyla kilisenin eline kalmıştır.

Bibi. G. Buckler, "Byzantine Education", N. Baynes-H. Moss, *Byzantion,* Oxford, 1948, s. 200-220; F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter,* Leipzig-Berlin, 1926; P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel,* Münih, 1974; C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries,* Nicosia, 1987; P. Armanien, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byzantion,* 1962-1963, 32-33; P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin,* Paris, 1971.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

İstanbul'da 1453'ten Osmanlı Devleti'nin yıkılışına (1922) değin, 19. yy'daki Batılılaşma çabalarıyla birlikte çok yönlü özellikleri olan bir eğitim yaMaşımımn egemenliği gözlemlenir. Bu yaklaşım, örgün biçimde üç ana eğitim alanına ağırlık vermiştir: Dini eğitim, askeri eğitim, saray eğitimi. Devletin bu üç alana ilgisi sürekli olmuş, ancak 19. yy'da, Tanzimat eğitimi denen ve çağdaş Batı eğitimlerini örnek alan bir kurumlaşmaya daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.

Bu temel yaklaşımm, İstanbul'daki azınlıklara, hattâ yabancılara diledikleri biçimde eğitim kurumları açabilmede bir engel çıkarmadığı da görülmektedir. Diğer yandan "İstanbullu" kimliğini yoğuran ahlak eğitiminin ise aile ortamından başlayarak mahalle mekteplerinde, semtlerde, çarşı-pazar ve işyerlerinde sürekliliği söz konusu olmuştur. Bu bireyleri, "İstanbul çocuğu", "İstanbul efendisi", "İstanbullu" (kibar, görgülü, kültürlü ve güzel konuşan) yapan yazılı programı olmayan özgün bir toplumsal eğitimdi. Taşradan ve uzak ülkelerden emilen hizmet nüfusları da bu atmosferde, kısa zamanda kent yaşamına uyum sağlama gereğini duymaktaydılar.

Örgün eğitim için, Ayasofya, Zeyrek ve Fatih'te üç medrese muhiti tesis eden II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) askeri eğitim için Acemi Ocağı'n»), sanat, diplomasi ve yönetim eğitimi için Enderun'un-») hizmete soktuğu saptanmaktadır. Bu ilk düzenlemede, medreselere(->) aday hazırlayan tetirnmeler» ile Galata Sarayı Ocağı(->) ibrahim Paşa Sarayı Mektebi», darü't-tıb», darü'l-hadis» benzeri uzmanlık kurumlarına, sonraki dönemlerde yapılan yeni külliyelerde medreseler ve sıbyan mekteplerine») de yer verilmek suretiyle 17. yy'a değin gelişme göstermiştir. Aym süreçte, askeri okulların» da Canbazhane», Kılıçhane^), Mehterhane(-0 gibi teknik ve sanat eğitimi veren kurumlarla geliştiği gözlemlenir.

Din-ordu-saray üçlüsü için öngörülen bu klasik eğitim yapılanmasının, tekkelere), kütüphaneleri», zengin konaklanndaki görgü-bilgi ve özel öğretimlerle desteklenerek 18. yy'a değin korunduğu da anlaşılmaktadır.

Osmanlı ordusunun giderek etkinliğini ve gücünü yitirmesi sonucu 18. yy'da gündeme gelen en önemli konu, İstanbul'da odaklanan askeri eğitimin modernleştirilmesi olmuştur. Bu amaçla ilk çağdaş askeri teknik eğitim kurumlarının, Humbarahane», Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun») ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un» açıldığı görülmektedir.

19. yy'ın ilk yarısında, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) başlattığı yenileşme ve Batılılaşma hareketi, medreseler dışında kalan tüm eğitim kurumlarını da etkilemiştir. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(-0 örgütünün kurulması, Tıbhane-i Âmire», Cerrahhane-i Mamure», Harbiye Mektebi», Muzıka-i Hümayun» gibi eğitim kurumlarının açılması, bu sürecin başlangıcındadır. Aile korumasından yoksun çocukların eğitilmeleri düşüncesi de ilk kez bu yıllarda çırak mektepleri» ile gündeme gelmiştir. Yine, medrese sisteminin ve askeri eğitimin dışında, sivil okullar aracılığı ile aydm insan yetiştirme çabasma da 1838'de, rüştiyelere(->) yönelindiği saptanmaktadır. Mekteb-i Maarif-i Adliye», Mekteb-i Ulum-ı Edebiye» de aym yıllarda hizmete girmiştir.

İstanbul'daki sivil eğitim-öğretim işleriyle ilgilenecek bir merkezi örgüt ilk kez, Meclis-i Umur-ı Nafia adıyla 1838' de faaliyete geçmiştir.

İstanbul'u, olasılıkla dünyanın en hoşgörülü bir eğitim merkezi konumuna getiren ikinci önemli bir hareket Tanzimat' tır (1839-1876). Maarif Nezareti'nin kuruluşu, eski mahalle mektepleriniO» ıslahı ve iptidailer»), numune mektepleri» ve Taş Mektep» olarak adlandırılan yeni ilkokulların açılışı, Valide Mektebi», idadileri», sultanileri-») vb okullarla özel okulların», Galatasaray Lisesi»), Darüşşafaka»), Darülfünun» gibi ileri programlan uygulayan daha çağdaş okulların bu dönemde hizmete girmesi önemlidir. Azınlık okulları» kapsamında yer alan Rum, Ermeni, Katolik, Protestan okullarıyla yabancı okullar») kapsamındaki Fransız, Alman, Amerikan, İngiliz, Avusturya, Bulgar, Rus, İtalyan ve İran okulları da yine Tanzimat dönemi boyunca artan sayılarda istanbul'da kapılarım açmışlardır.

İstanbullu kız ve erkek gençlere meslek kazandırmayı amaçlayan Darülmual-

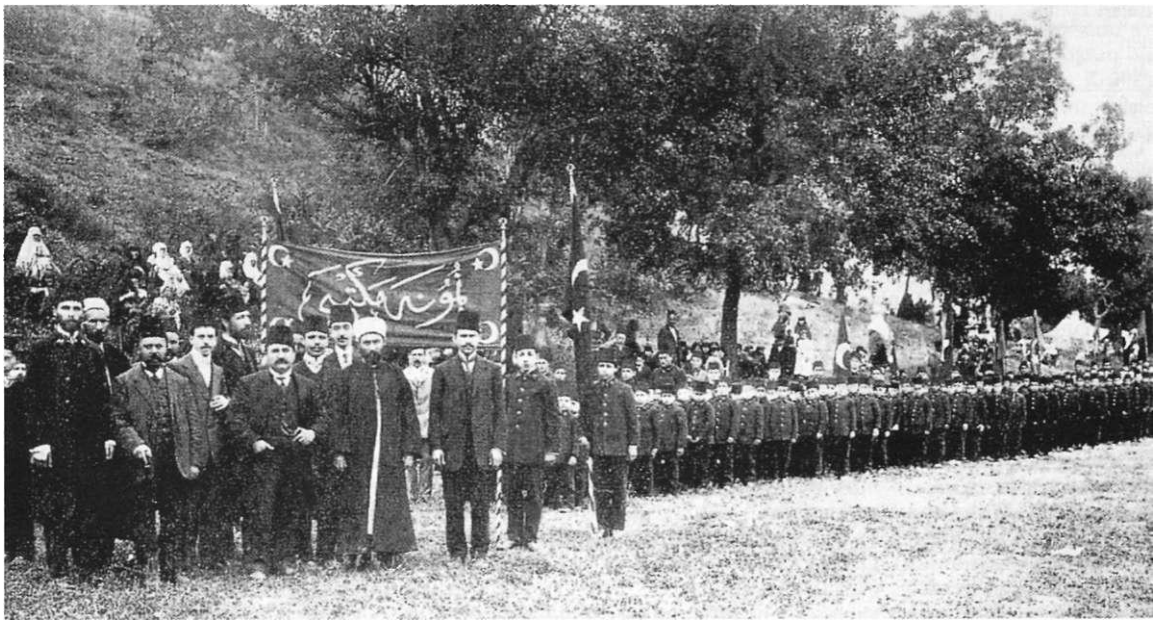

Istanbul Numune Mektebinin öğretmen ve öğrencileri. ***Resimli Kitap,*** S. 23 (Ağustos, 1910) ***Gözlem Yayıncılık Arşivi***

limin»), Darülmuallimat(->), Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne», Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye»), Eczacı Mektebi»), Ebe Mektebi»), baytar mektepleri(->), Ziraat Mektebi(-0, sanayi mektepleri»), Orman ve Maadin Mektebi»), Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne») de Tanzimat dönemi boyunca ve izleyen yıllarda İstanbul' da gelişme olanağı bulmuş kurumlardandır. Bu gelişmeye koşut biçimde, cami dersleri»), saraydaki huzur dersleri(->), vezir ve rical konaklarmdaki toplantılar, Babıâli'ye bağlı dairelerdeki şakirt (kamu görevlisi adayı) yetiştirme geleneği, encümen ve cemiyet adları altında açılan (bak. Encümen-i Dâniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) dernekler de İstanbul'u diğer Osmanlı kentlerinden çok farklı ve ileri bir eğitim ortamı yapan ilginç gelenekler ve yeniliklerdir. Oysa Ziya Gökalp (1876-1924) Tanzimat eğitiminin İstanbul'daki bu tablosunu farklı bir bakışla eleştirerek kozmopolit eğitim olarak değerlendirir. Ona göre bu kozmopolitlik, İstanbul kitapçılarında somutlaşmaktadır: Sahaflarda Arapça, Farsça; Beyoğlu kitapçılarında Batı dilleriyle; Babıâli'de ise Osmanlıca-Türkçe okul kitaplarının satılması bunun kanıtıdır. Gökalp ulusal eğitimin bu evrede okullara girmeyişinden yakınır.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) istanbul'da eğitim için yatırımlara ağırlık verilen yıllan kapsar. Özel okul girişimciliği de bu dönemde artmıştır. İstanbulluların olduğu kadar, ulaşım, iletişim olanaklan sayesinde taşralı geçlerin de bu kentte okumaya aşırı istek duymaları, okul ve uzmanlık eğitimi almış insanlara duyulan gereksinimle bağlantılıdır. II. Abdülhamid döneminde, Aşiret Mektebi(->), Şehzadegân Mektebi(->), Sanayi-i Nefise Mektebi, Hukuk Mektebi»), Ticaret Mektebi vb yeni okullar yanında bir dizi rüştiye ve idadinin daha açılması, İstanbul'u, Osmanlı İmparatorluğu'nun olanaklan en geniş eğitim ve kültür merkezi konumuna getirmiştir.

20. yyin başına gelindiğinde, Maarif Nezareti salnamelerindeki sayılara göre İstanbul'da mevcut 19 askeri okulda 7.560 öğrenci, 837 öğretmen; Darülfünun' da 80 öğrenci, 12 öğretim üyesi; resmi (sivil) yüksek ve orta **15** meslek okulunda 4.043 öğrenci, 353 öğretmen; 32 kız ve erkek idadi ve rüştiyesinde 6.949 öğrenci, 424 öğretmen; 27 özel okulda 3-433 öğrenci, 507 öğretmen olduğu saptanabilmektedir. 284 iptidainin öğretmen ve öğrenci saydarı bilinememektedir. İstanbul'daki **62** medresede ise 2.500 öğrenci kapasitesi mevcuttur.

II. Meşrutiyet (1908-1918) ve Mütareke (1918-1922) dönemlerinde ise ilköğretimin yaygınlaştırılması, İstanbul'daki askeri ve sivil okullara daha çok öğrenci alınması, okul aşamalarının yeniden belirlenmesi, programların yenilenmesi, gece dersleri (bak. akşam okulları) ile belediye hizmetleri kapsamında düşünülen özel kurslar, Darü'l-Elhân»), Darülbedayi (bak. Şehir Tiyatroları) ve darüleytamlar») gündeme gelmiştir, istanbul medreselerinin de Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi») adı altında ıslahına çalışılması, bağlı olarak Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ(->), Medresetü'l-Vaizin»), Medresetü'l-Mütehassisin»), Medresetü'l Hattatin»), Medresetü'l-İrşad»), Medresetü'l-Kuzat») gibi uzmanlık medreselerinin açılışı da bu dönemdedir.

Eczacı ve Dişçi mektepleri birinci sınıf öğrencileri (asker ve siviller bir arada) nebatat dersinde, 1924. *Turban Baytop koleksiyonu*

Dört yüzyıldan fazla bir gelişme süreci içinde İstanbul'a özgü Türk-İslam eğitiminin, âmin alayı(->), mektep seyirleri(->) gibi birtakım gelenekleri de 20. yy'a taşıdığı gözlemlenir.

Cumhuriyet Dönemi

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) İstanbul'daki okulların birçoğunun öğretmen yokluğundan, yetişkin öğrencilerin askere alınmasından ve ödeneksizlikten kapandığı biliniyor. 1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te Ankara'nın başkent olması ve Cumhuriyetin ilanı, 1924'te halifeliğin kaldırılması ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, İstanbul'u çok yönlü etkileyen gelişmelerdir. Ancak, yeni bir döneme girilirken de kent, eğitim ve kültür merkezi olma kimliğini korumuştur. Medreselerin kapanmasının İstanbul yaşamında bir etkisi görülmezken çağdaş ve laik programlarla çalışmalarını sürdürmeye başlayan ilkokullar»), ortaokullar»), genel ve mesleki eğitim veren, karma, yatılı, gündüzlü liseler»), İstanbul'u Anadolu'da uyanan okuma arzusunun da odağı konumuna getirmiştir.

Yabancı okullardan bazıları, konumlarım Cumhuriyet eğitiminin ilkelerine uyarlayamayan birçok özel okul ise kapanmıştır. Belediyenin ve özel kuruluşların okullarının da Maarif Vekâleti'ne devredildiği, İstanbul'daki eğitim ve kültür işleri için Maarif Müdürlüğü'nün kurulduğu görülür.

Bugün bazı liselerde bilgisayar eğitim aracı olarak kullanılmaktadır. *Beşiktaş Anadolu Lisesi, 1994*

Atatürk'ün Harf Devrimi'ni (1928) İstanbul'da açıklaması, dil kurultaylarının İstanbul'da toplanması, eğitim, kültür ve basm merkezi olan İstanbul'a, Cumhuriyet rejiminin bakışını belirlemek bakımından önemlidir. Millet mekteplerinin (bak. akşam okulları) ve halkevlerinin») İstanbul'daki faaliyetleri, halkın içtenlikli yaklaşımı ile örnek düzeyde gerçekleşmiştir.

Başta Kara Harp Okulu olmak üzere bazı yüksekokulların Ankara'ya taşınmasına karşm, Deniz Harp Okulu»), Deniz Lisesi»), Deniz Astsubay Hazırlama Okulu»), Kuleli Askeri Lisesi»), Hava Harp Okulu»), Harp Akademileri») İstanbul'da kalmış; Darülfünunun yerini alan İstanbul Üniversitesi») başta olmak üzere, her biri alanında tek olan yüksek uzmanlık kurumları, programlarım ve sistemlerini laik eğitim-öğretim ilkelerine ve çağdaş standartlara uyarlayarak hizmete devam etmişlerdir. İstanbul Teknik Üniversitesi»), Güzel Sanatlar Akademisi»), Yüksek Öğretmen Okulu»), Yüksek Denizcilik Okulu»), Devlet Konservatuvarı»), Yıldız Teknik Üniversitesi»), Teknik Okul»), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi») bunlardandır. Köklü geçmişleri olan bu kurumlara, kentin hızlı nüfus artışına ve Türkiye genelindeki özel konumuna koşut biçimde okulöncesi eğitimden üniversiteye değin yeni kurumların eklendiği de gözlemlenir. Anaokulları»), yuvalar»), ilköğretim okulları»), halk eğitim merkezleri»), çıraklık eğitim merkezleri»), öğrenci yurtları»), özel dershaneler ve kurslar»), Kuran kursları»), rehberlik ve araştırma merkezleri»), Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi»), Boğaziçi Üniversitesi»), Marmara Üniversitesi») gibi tüm eğitim kurumlan bir arada dikkate alındığında bile, İstanbul'un, 10.000.000'luk kendi nüfusunun eğitim gereksinimi yanında Anadolu'dan gelen gençlerin okuma isteklerini karşılamakta giderek zorlandığı gözlemlenmektedir.

Nüfusu hızla artan kentte 2000'e doğru en büyük sorun, okul çağı nüfusundaki hızlı yükselişe koşut olarak eğitim yatırımlarının yetersizliği olarak görülmektedir. Kent ölçeğinde okul yeri temini giderek güçleşirken maliyeder de artmakta, diğer yandan yıpranan mevcut tesisler ve donanımlar, yenilenmeye ve eğitim teknolojisinin olanaklarına gereksinim göstermektedir.

İlk, orta ve lise düzeyinde normal eğitim koşullarının pek az okulda sağlanabildiği İstanbul'da, 1993-1994 öğretim yılı verileri tabloda görülmektedir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* I-V; Mahmud Cevad bin eş-Şeyh Nafi', *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı,* İst., 1338; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* I-II, İst., 1930-1932; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; S. C. Antel, *Maarifimiz ve Meseleleri,* ist., 1939; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* İst., 1993; H. Aytekin, *îttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi,* Ankara, 1991; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi,* ist., 1964; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* ist., 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* ist., 1992; *Salnâme-i Nezaret-iMaarif-i Umumiye,* Dördüncü Defa, ist., 1319, Altıncı Defa İst., 1321; *İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü 1993-1994 İstatistik verileri.*

NECDET SAKAOĞLU

EĞLENCE HAYATI

Üç imparatorluk boyunca ve günümüzde hep bir başkent ve metropol konumunda bulunan İstanbul'da eğlence hayatının, kentin konumuna uygun olarak her dönemin kendi koşul ve olanaklarına göre, renkli ve hareketii olduğu söylenebilir. Yine her dönemde, halkm eğlence kavramı ve eğlenme biçimiyle imparator ya da padişah sarayları çevresinin, soyluların, devlet ricalinin, zenginlerin kısaca üst toplumsal, ekonomik tabakaların eğlenceleri arasında belirgin farklılıklar vardır. Günümüz Türkiye'sinde de gece hayatından kültürel sanatsal ağırlıklı gösterilere; spordan açık hava eğlencelerine, gezilere, mesirelere; restoranlardan, kulüplerden, meyhane ve kafelerden kumarhanelere; festivallerden kutlamalara, törenlere, şenliklere kadar çok geniş bir alanı kapsayan eğlence hayatının merkezi yine İstanbul'dur. Kentte yaşayan çok farklı toplumsal, ekonomik tabakaların eğlence türleri ve eğlence hayatından aldıkları pay da geçmişte olduğu gibi farklıdır.

Bizans Döneminde

İmparatorun ve soyluların saraylarında, zenginlerin saray yavrusu konaklarmda başlıca eğlence türleri; çeşitli kutlama törenlerine eşlik eden ziyafetler, bu ziyafetlerin tamamlayıcı parçası olan pandomim, taklit, parodi gibi gösteri sanatı kapsamındaki oyunlar; kitara denilen bir çeşit lirle yapılan müzik, bu müziğin eşliğinde söylenen şarkılar ve yapılan danslardı. Ayrıca yine saraylarda, soyluların ve zenginlerin evlerinde satranç, tavla türü oyunlar da oynanırdı. Halkın başlıca eğlencesi ise yılın belli günlerindeki karnavallar; Hippodrom'daki araba yarışları; yine Hippodrom'da veya büyük meydanlarda yapılan kutlama veya zafer törenleri sırasındaki çeşitli gösteriler; panayırlar sırasındaki oyunlar, yanşlar; ayı, maymun vb hayvanlarla gezen ve halkı eğlendirmek için parodiler de yapan soytarılar, hokkabazlardı. Ayrıca sonraları taverna denilen "kapeleios'lar, şarap tacirlerinin dükkânlarının bir bölümünde açtıkları, şarabın yanında yiyecek de veren, daha sonraki dönemlerde müzik ve dansın da olduğu ve çoğu giderek batakhanelere dönüşen eğlence yerleriydi.

Bizans'ta soylularm ve zenginlerin en önemli eğlencesi olan ve sadece yemek içmekle kalmayıp başka eğlence çeşitlerini, dansı, müziği, gösteri sanatlarım da içeren sumposionlar (ziyafet), dinsel bayramlarda ya da imparatorluğun önemli kutlama günlerinde, ayrıca da düğün, doğum vb olayları kutlamak üzere düzenlenirdi, imparatorun doğum günü, taç giyme, zaferle biten seferlerden dönüş de ziyafetlere vesile olurdu. Davetliler en gösterişli giysilerini giyerler, bütün nişanlarını takınırlardı. Amaca ve kutlama vesilesine göre bu ziyafetlere yüksek devlet görevlileri, nüfuzlu zenginler, dini hiyerarşinin üst sıralarında yer alan ruhban sınıfından kişiler çağrılırdı. Masaya oturma düzeni sıkı bir protokole bağlıydı. İmparator en önemli altı konuğuyla birlikte şeref masasında oturur, saraym çeşitli oda ve salonları diğer konuklara açılırdı. Bu ziyafetler sırasında konuklara hediyeler dağıtılır, pandomim, şarkı, müzik ve dans gösterileri yapılırdı. Filetos' un *Kletorologion* kitabmda (899) bu türden ziyafetlerin protokolü ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. 14. yy'a gelindiğinde bu türden resmi sayılabilecek ziyafetler sadece dini bayramlarda yılda beş defa verilmeye başlandı. Küçük ziyafet ve eğlenceler ise saray ve konaklarda çok daha sık olarak hep sürdü. Konstantinopolis'e gelen Batılı gezginlerin aktardıklarına göre bol içki tüketilen bu şölenler çok uzun sürer, kaba ve açık saçık eğlencelere sahne olur, bol baharatlı, sarımsaklı ağır yemekler yenirdi.

Resmi ziyafetlerin dışında, evlerde de ziyafeder verilir, konuk çağrılırdı. Ev sahibi ve misafirler yemek yenen mekândaki büyük bir masanın etrafında toplanırlar, eski Roma âdetlerinin bir uzantısı olarak, sandalye ve taburelere oturdukları gibi divan ve yataklara da uzanırlardı. Böyle davetlerde de din adamları özel itibar görürler ve ev sahibinin sağında otururlardı. Kadınlar ve çocuklar ayrı bir odada kendi aralarında yer içerler, erkeklerin eğlencesine nadiren katılırlardı. Ev sahibi yemeklerden olduğu kadar şarap, müzik, taklit, pandomim gösterileri, dans gibi eğlencelerden de sorumluydu.

Gösteri sanatı içinde ele alınabilecek başlıca eğlenceler pandomimcilerin, soytarıların, hokkabazların gösterileri; parodiler, müzik eşliğinde okunan eserlerdi. Bizans döneminde, özellikle de geç Bizans'ta, tiyatro öneminden çok şey kaybetmiş, hattâ aktörler, "mimos" denen oyuncular, pandomimciler, taklitçiler aşağı görülmüş, ahlaksız ve serseri sayılmışlar; bu türden gösterilerin kilise tarafından yasaklandığı dönemler de olmuştu. Yine de saraylarda ve konaklarda olduğu kadar halk arasında da önemli ve ciddi olayların kaba taklidine dayanan güldürücü oyunlar olan ve zaman zaman taşlama özelliği de taşıyan parodiler çok tutulurdu. Bu oyunların Hippodrom'da, büyük meydanlarda sergilendiği de olurdu. Soytarıların, altına tekerlekler yerleştirilmiş bir teknede yaptıkları ve Konstantinopolis'in kuruluşunu temsil eden bir parodinin imparatorun gelmesinden önce Hippodrom'da sergilendiğinden *Patria'da* söz edilir. Yine kaynaklarda sözü geçen III. Aleksios'un (hd 1195-1203) sarayında, genç aristokratların sergiledikleri at yarışlarını alaya alan parodiler bir başka örnektir. Bizans'ta eğlence hayatının da bir parçası olan hiciv büyük ölçüde parodi biçiminde gelişmiştir.

Gösteri sanatları oyuncuları arasında, "timelikoi" adı verilenler ve "epithalamia" denen özel tören ve düğün şarkılarını müzik eşliğinde söyleyenler saygın bir konumdayken "mimoi" ve "skenikoi" denilen maskaralar, soytarılar, komikler aşağı görülürlerdi. VI. Leon'nun (hd 886-912) sarayında Lampudios adlı bir soytarının (skenikos) gördüğü itibar, II. Isaakios'un (hd 1185-1195) sarayında Kalibures adlı bir mimosün misafirleri eğlendirdiği gibi tanıklıklar, sarayın bu eğlencelere yüz çevirmediğini gösterir. III. Mihael'in (hd 842-867) hicvedildiği bazı 10. yy metinlerinde imparatorun kendisi de aktörlük ve soytarılık yaparken gösterilir.

Bizans'ta eğlence olarak dans da önemliydi. Bizans, dansı eski Yunan ve Roma kültüründen almıştı. Kilise tiyatroyla birlikte dansı da yasaklamaya çalışmış ancak her dönem dansı savunanlar da çıkmıştı. Tiyatro ile birlikte sahnede dans gösterilerinin önemini yitirdiği, giderek kaybolduğu dönemde de dans Bizans saraylarmdaki eğlencelerin parçası olmayı sürdürdü. Sadece saray eğlencelerinin parçası olarak da kalmayıp toplumun her katmda rağbet bulan bir eğlence oldu.

Tavernalarda erkekler ve kadınlar müzik eşliğinde ve el çırparak dans ederlerken dansözler de sanatlarını saraylarda, zengin konaklarında sergileyerek Bizanslıların her katmanından halkı eğlendirmeyi sürdürdüler.

Bizans'ta, halkın eğlencelerinin başında karnaval geliyordu. Bizans karnavalı pagan tören ve bayramlarının izlerini taşıyordu. Maskeli olarak katılman karnaval eğlencelerinde çoğunlukla kaba cinsel şakalar ve sataşmalar olurdu. Karnavallardaki aşırılığı engellemek için zaman zaman yasalar çıkarılmış, örneğin kostümlü gösteriler, rahiplerin asker veya hayvan kılığına girmeleri ya da yargıçların rahipleri taklit etmeleri yasaklanmıştı.

Bizans'ta halkın eğlence fırsatlarından biri de panayırlardı. "Panegiris" denen panayırlar esas olarak ticari amaçla kurulmakla birlikte halk buralara gösteri yapmaya, hünerlerini sergilemeye gelen soytan, hokkabaz, canbaz ve benzerleriyle eğlenirdi.

Konstantinopolis'te halkın en önemli eğlencesi araba yarışlarıydı. Özellikle 4. ve 7. yy'lar arasında araba yanşları çok yaygın ve ünlüydü.

Hippodrom'da yapılan yanşlarda, mavi, kırmızı, beyaz, yeşil renklerini taşıyan dört takım, dört arabayla yarışırdı. Araba yarışları Konstantinopolis'in kurulmasıyla başlamış, daha sonra bütün Bizans topraklarına yayılmış ve imparatorun (devletin) desteklediği, âdeta resmi nitelikli bir gösteriye dönüşmüştü. 7. yy'dan sonra imparatorluğun diğer yörelerinde önemini kaybeden ve yapılmaz olan araba yarışları, Konstantinopolis'te imparatorluk ideolojisinin bir parçası olarak 1200'lere kadar önemli siyasal olaylara ilişkin kutlamalar sırasında sürdü. Bizans kaynakları 5. yy'da Konstantinopolis'te yılda 66 bayram günü araba yarışı yapıldığını, bazı günler 20yi aşkm yarışm art arda izlendiğini nakleder. *De Ceremoniis(->)* 10. yy'da ancak bir düzineye yakın bayram günü olduğunu ve günde en fazla 8 yarış yapıldığım yazar. 11. yy'da Konstantinopolis'te araba yarışlarının önemini sürdürdüğü anlaşılmakla birlikte yanşlar 12. yy'dan itibaren yeni spor gösterilerinin ve turnuvaların yaygınlaşmasıyla iyice gerilemiş 1204'ten sonra kentin hayatından silinmiştir.

Osmanlı Döneminde

Osmanlı döneminde de, halkın eğlence olanaklarıyla saray ve çevresinin, ulemanın, vükelanın, eşrafın eğlence olanakları farklı ve değişikti. Müslüman Türk tebaayla birlikte Rum, Ermeni, Yahudi, Cenevizli, Amalfili, Pisalı, Venedikli vb Latin nüfusu barındıran istanbul'da her kesimin kendine ait yortulan, bayramlan(-»), törenleri ve bunlara eşlik eden eğlenceleri vardı. İstanbul'un fethini izleyen ilk yüzyıl boyunca kentte canlı bir eğlence hayatından söz etmek mümkün değildir. Kentin imarı, çeşitli yörelerden kenti "şenlendirmek" üzere getirilmiş nüfusun yerleşmesi, kökleşmesi; kentte kalmış Rum, Ermeni, Latin vb halkın tedirginliklerini atıp güven kazanmaları uzunca bir zaman almış olmalıdır. 16. yy'ın başından itibaren eğlence hayatının canlanmaya başladığının işaretleri vardır. Osmanlı sarayı, fetihle birlikte, Bizans saray hayatından pek çok şey, bu arada eğlence tarzının bir bölümünü de almıştır. Müslüman İstanbul'da hem sıradan halkın hem de saray çevresinin yaşamının eğlence hayatı açısından önemli özelliği, kadınla erkeğin toplumsal yaşam ve eğlenceye birlikte katılmamalarıdır. Bu özellik, kadınların kendi aralarmda eğlenmelerine ve eğlence hayatından doğal olarak çok daha az pay almalarma yol açmıştır.

Batinin etkisinin ve Batılılaşma akımlarının kendisini duyurmaya başladığı 19. yy'ın ortalarına kadar, İstanbul'da eğlence hayatını; saray ve çevresinin eğlenceleri, çeşitli dinsel ve etnik kökenden halkın kendi özel eğlenceleri ve İstanbul'un bir liman ve kavşak kenti olmasının getirdiği meyhane, batakhane türü eğlenceler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Saray çevresi, devlet ricali, eşraf yani Osmanlı yüksek sınıf ve katmanlarının, zamanına göre debdebeli bir yaşamları ve eğlenme tarzları olduğu bilinir. Evlilik ve sünnet düğünleri (bak. sünnet âdetleri), cülus(->), fetih, zafer şenlikleri (bak. şenlikler), şehzadelerin, paşazadelerin doğumları en önemli eğlence vesileleridir. Çoğu zaman saray içinde olduğu kadar büyük meydanlarda halka açık olarak yapılan düğünlerde, kutlamalarda, eğlencenin aynlmaz parçaları, Bizans sarayında da görüldüğü gibi dans ve müziktir. Ha-

Bir anonim yazma eserde bayram gününde Çemberlitaş'ta eğlenenleri betimleyen resim. Arka planda sağda Elçi Ham görülüyor, 16 yy. Viyana Ulusal Kitaplığı *Galeri Alfa*

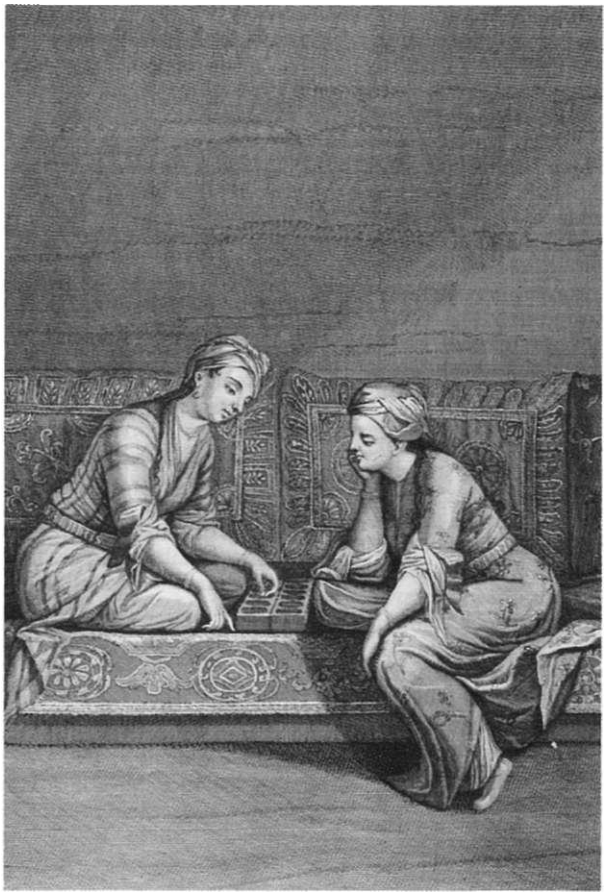

Levni'nin bir minyatüründe eğlenen kadınlar, 18. yy (solda) ve Van Mour'un haremde minkale oynayanları betimleyen bir deseninden gravür. Levni Albümü, TSM Kütüphanesi (sol), Le Hay ve Ferriol, *Recueil de Cent Estampes Représentant Différentes,* Nations du Levant, Paris, 1714 (sag) *Ara Gülerfotoğraf arşivi (sol), Galeri Alfa (sağ)*

nendeler, sazendeler, rakkaslar, köçekler, hokkabazlar, canbazlar ve mukallitler (Bizans'taki mimos) bu gibi törenlere, günlerce gecelerce süren düğünlere, kutlamalara ve bunların ayrılmaz parçası olan binlerce kişinin ağırlandığı ziyafetlere eşlik etmiştir (bak. raks; musiki hayatı).

Saray ve çevresinde eğlencelerin yoğunlaştığı ve dillere destan olduğu dönem III. Ahmed dönemidir (1703-1730). Lale Devri») diye de bilinen bu dönemde özellikle Kâğıthane'de») ve diğer saray ve kasırlardaki yaşam şiirden, musikiden, rakstan örülmüştür. Bu eğlenceler sadece sarayla sınırlı kalmamış, çeşitli siyasal çalkantıları ve çelişkileri yumuşatmayı da amaçlamıştır. III. Ahmed'in 1720'de şehzadelerini sünnet ettirme vesilesiyle yaptığı ve günlerce süren sünnet düğünü bunun bir örneğidir ve *Surname'de* ayrıntısıyla anlatılır. *Surname'ye* göre, düğün için 2.000 hindi, 3.000 güvercin, 8.000 tavuk, 1.000 ördek pişirilmiş, meşrubat ve yemekleri hazırlamak için kurulan çadırlar; oyuncular, rakkaslar, canbazlar, hokkabazlar, en ünlü hanende ve sazendelerden seçilmiş saz heyetleri, bütün Okmeydam'nı bir mahşer yerine döndürmüştür. Düğün için zamanın en ünlü şairlerinin ve bestekârlarının güfteler ve besteler hazırladığı bilinir. Benzeri düğünler daha sonraki dönemlerde de görülmüş, Lale Devri'nde doruğuna ulaşan Çırağan eğlenceleri») sonraki düğünlerde de sürmüştür.

Gerek saray çevreleri, gerekse halk arasında yaygın olan eğlence türlerinden biri de, "spor" ana başlığı içinde toplanabilecek olan avlanmak (bak. avcılık), at yarışı, cirit gibi sporlar, deri topla at üstünde sopalarla oynanan futbola benzer bir oyun olan tomak, ok atma ve güreştir. Özellikle ciritin Osmanlı dönemi İstanbul'unda Bizans'ın araba yarışlarının yerini aldığı söylenebilir.

16. yy'dan başlayarak (ve günümüze kadar da süren) her dönem, halkın başlıca eğlencelerinden biri mesirelere, kırlara gitmek olmuştur (bak. mesireler). İstanbul gibi doğal güzellikler açışından alabildiğine zengin bir kentte Kâğıthane ile başlayarak Boğaziçi») mesirelerine kadar dönem dönem öne çıkan mesire yerleri, uzun zamanlar erkekler ayrı, kadınlar ayrı gruplar halinde de olsa, dolup taşmıştır. Saz, raks, soytarılar, canbazlar vb bu kır eğlencelerinin de ayrılmaz parçalarıdır. Kentin özel coğrafi konumu ve Boğaziçi'nin olanaklan, 18. yy'dan sonra mehtap sefalarını, sandal sefalarını doğurmuştur.

Dini bayramlar, özellikle de Ramazan Bayramı (bak. ramazan gelenekleri) İstanbul halkı için başlıbaşına bir değişiklik ve eğlence kaynağıdır. 17. yy'm ortalarında İstanbul'a gelmiş olan Batılı gezginlerden Thevenot, bayramlarda kurulan bayram yerlerinden»), kolanları çiçek ve dallarla süslü salıncaklardan ve dönme dolaplardan ayrıntılı şekilde söz eder. Halk için dini bayramlar, bayram yerleri, bayram ziyaretleri, bayram yemekleri ve eğlenceleriyle yılın en önemli eğlence fırsatlarıdır. Yine gayrimüslim tebaanın kendi yortuları, karnavalları ve bayramları da önemli eğlence günleri ve fırsatlarıdır.

Eski İstanbul'da ramazan ayı, oruç ve ibadet kadar eğlence ayıydı da. Ramazanda, zengin fakir tüm Müslüman tebaa komşuya, akrabaya iftara giderdi. Kadınlar ve çocuklar ayrı, erkekler ayrı olmak üzere iftar edilir, iftardan sonra sohbetle, çeşidi ev ve salon oyunlarıyla vakit geçirilir; şerbetler içilir, tatlılar yenirdi. Daha sonraki dönemlerde Şehzadebaşı») ve Direklerarası»), ramazan gecelerinin rakipsiz eğlence yeri oldu.

Kadınlar için evlerin harem daireleri, erkekler içinse 1650'lerden itibaren kahvehaneleri» hoşça vakit geçirme mekânlarıydı. Meyhaneler») ise Bizans'tan itibaren çeşitli biçimlerde var olmuşlar ve dönem dönem sıkılaşan içki yasaklarına rağmen var olmayı hep sürdürmüşlerdi. 19- yy'm ikinci yarısına doğru, avam işi meyhanelere karşılık seçkinlerin âb âlemleri») yaygınlaşmıştı.

Tiyatro, kanto vb gibi eğlenceler 19. yy ve sonrasının ürünü olmakla birlikte gölge oyunu Karagöz») sinemanın, televizyonun hayal bile edilemeyeceği bir dönemde herkese hitap eden önemli bir eğlenceydi.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda gerek

saray hareminde, gerekse halk arasında, kadınların özel durumlarmın yarattığı özel eğlence türleri de vardı. Doğum, lohusalık, kına gecesi, düğün gibi olaylar, töresel yanlarına ek olarak kendi eğlence kültürlerini de yaratmışlardı. Haremde veya evlerde kadınların sürekli kendi aralarında vakit geçirmeleri mekik, bilmece, mani, yüzük oyunu gibi oda oyunlarını teşvik etmişti. Kadınların en önemli eğlence fırsatlarından biri de hamama gitmekti. Hamam sefaları kadınlar için başlıbaşına bir eğlence olanağıydı (bak. hamam gelenekleri).

Batılılaşma Döneminden Günümüze

19- yyin ikinci yarısından itibaren adım adım kabuk değiştiren Osmanlı toplumundaki değişim, eğlence hayatında da kendini önce İstanbul'da hissettirmiştir. Avrupai yaşama ve onun küçük bir örneği olan İstanbul'daki Levantenlerin yaşam biçimine duyulan özlem, geniş halk yığınlarının olmasa da devlet ricalinin Batıcı kanadının, İstanbul seçkinlerinin ve aydınlarının eğlence hayatını da değiştirmeye başlamıştır. Galata'nm, Pera'nm eğlence hayatında ve toplum yaşamında öne çıkmaya başlaması; Boğaziçi'nin, Adalarin yeni bir önem kazanması, dar çevrelerde de olsa kadınların toplumsal hayata katılmalarının gündeme gelmesi hep bu dönemin ürünüdür. 19- yyin ikinci yarısından Cumhuriyet'e kadarki gelişmeler, eğlence hayatı açısından, geleneksel alaturka kahvehanelerin yanında, özellikle Pera'da modern kafelerin açılması; Galata balozları») yanında içkili, müzikli gazinoların, şimdiki gece kulüplerinin ilk örnekleri sayılabilecek müzikli, revülü kafelerin (cafe chantant) rağbet bulmaya başlamasıyla belirlenir. Daha çok Levantenleri ve onların yaşamına özlem duyan Osmanlı aydınlarım çeken bu yerler, "Trocadores", "Bizans'ın büyük Alkazar'i","Mandas", "Palais de Cristal" vb, güzel kadın garsonları, yabancı kızlardan oluşan orkestraları, Kafe Alkazar'daki gibi pandomim gösterileriyle eğlence hayatına yepyeni bir hava getiren yerlerdir. 19- yyin sonlarına doğru Boğaziçi ve Adalar'daki gazino, restoran ve meyhanelerin eğlence hayatı içindeki ağırlığı artmış; öte yandan tiyatro ve sinema salonları, 19. yyin başlarında birbiri ardına açılmış; tiyatro, sinema, revü gibi gösteri sanatı alanına giren eğlenceler önem kazanmıştır. Batılılaşma sürecine koşut olarak İstanbul'un Avrupai hayat özlemi içindeki Müslüman kesimleriyle Levanten burjuvazi arasında ilişkiler de artmış; aile içi eğlencelere yenilikler gelmiştir. Evlerde erkekli kadınlı katılman müzikli toplantılar, yüzyıl sonunda ve 20. yyin başmda seyrek de olsa görülür. 1920'lerden sonra Beyaz Ruslar») İstanbul'un eğlence hayatına yeni renkler ve canlılık getirmiş, öncelikle Pera'yı canlandırmışlardır.

Cumhuriyetin ilanından sonra, eğlence hayatında Batılılaşma süreci, zaman zaman üstten de zorlanarak hızlandırılmıştır. Cumhuriyet'in Atatürklü yıllarındaki, ilk dansı Atatürk'ün açtığı, hanımların dekolte tuvaletler giydikleri balolar, eğlenceler kayda değer. Yine tiyatro, sinema, konserler, müzik, dans gibi sanat ağırlıklı eğlenceler 1925-1940 arasında özellikle teşvik görmüştür.

Kâğıthane Lale Devrinden başlayarak uzun bir süre İstanbul'un en önemli mesire ve eğlence yeri olmuştur. Bartlett'in bir deseninden gravür, 19. yy.
Galeri Alfa

Bu dönemde yeni sayılabilecek bir eğlence türü de, önceki yüzyılın deniz hamamlarının») devamı sayılabilecek plajlar, deniz eğlenceleridir.

Cumhuriyet'ten günümüze kadarki dönemde İstanbul'un eğlence hayatının odak noktalan; sinema, tiyatro, opera, bale, müzik, konser gibi sanat ağırlıklı gösteriler; öte yandan restoranlar, gazinolar»), barlar»), kafeler; gitgide değişen ve eski havalarından çok şey kaybeden meyhaneler»), 1960'larda daha çok "kulüp" adı verilen, günümüzde İstanbul'un gece hayatının kalbinin attığı mekânlar olan diskolardır (diskotekler). 1990'lar İstanbul'unun eğlence hayatı, artık herhangi bir Avrupa metropolünden pek farklı değildir. Dünyanın en tanınmış müzik grupları, şarkıcıları, orkestraları, sanat ve eğlence dünyasının uluslararası yıldızları İstanbul'da konserler vermekte, stadyum-

Bir saz salonunda eğlenenler, Beyoğlu.
Ara Güler, 1962

larda düzenlenen büyük konserlerde yüz binlerin önüne çıkmaktadırlar. İstanbul Festivali, Sinema Günleri vb kültürel ağırlıklı festivaller, özel gösteriler, şenlikler kentin eğlence hayatının unsurlarıdır. Kent nüfusunun büyük çoğunluğunun en önemli eğlence olanağı televizyonken, küçük bir azınlık diskoteklerden eşcinsel kulüplerine, kabareye, caz kulüplerine kadar uzanan çok geniş eğlence seçeneklerinden yararlanabilmektedir.

İstanbul'da eğlence hayatının kendine özgü ve çağlar boyunca epeyce değişmiş bir coğrafyası, yani mekânsal dağılımı da vardır. Kentin geleneksel mesire ve kır eğlencelerinin yerleri, özellikle de çevre bozulması ve kirlenmesine bağlı olarak değişmiş ve daralmıştır. Bir zamanlatın rakipsiz mesireleri olan Kâğıthane, Haliç kıyıları, Küçüksu, Göksu, Çırpıcı Çayırı, Beykoz Çayırı, daha sonraki dönemlerde Yakacık, Üsküdar, Boğaziçi tepeleri, Kuşdili Çayırı vb bölgeler günümüzde yapılaşmış, sanayi veya yoğun yerleşme bölgesi halini almış, ulaşım olanaklarının da gelişmesiyle daha uzak ve değişik mesireler ve yazlıklar rağbet bulmaya başlamıştır. Boğaziçi'nin Karadeniz'e açıldığı kuzey kesimleri, Kilyos, Şile, Kavaklar son demlerini yaşamakla birlikte Florya, Çekmece, Silivri, hâlâ doğal güzelliklerini büyük ölçüde koruyan Adalar bunlar arasmda sayılabilir. Sanatsal ve gösteri ağırlıklı eğlenceler, tiyatro, kanto ve benzerleri Şehzadebaşim bütünüyle terk etmişler ama öteden beri eğlence merkezi sayılan Beyoğlu'nda(->) ve Taksim-Harbiye çizgisinde varlıklarını - araya giren kısa çöküş dönemlerine rağmen- sürdürmüşlerdir. Eski geleneksel meyhaneler çeşitli semtlerde dağınık olarak tek tük kalmakla birlikte, yerlerini alan ve son yıllarda çoğu müzikli hale getirilen içkili lokanta, taverna ve modern barlar yine Beyoğlu'nda, Boğaziçi'nin Rumeli yakasmda, özellikle Ortaköy-Bebek hattında, Harbiye, Nişantaşı, Teşvikiye çevresinde, yeni bir düzenlemeyle suriçinde Kumkapida, sahil yolunda, özellikle Bakırköy'de, Bebek sırtlarında, Etiler ve çevresinde toplanmıştır. Yaz mevsiminde büyük diskotekler ve gece kulüpleriyle gazinolar, Bağdat Caddesi, Caddebostan, Boğaziçi gibi semtlerde yazlık yerlerini açmaktadırlar.

İstanbul, ülkenin diğer kesimlerine örnek olma, modalara öncülük etme özelli-* ğini eğlence hayatı açısından günümüzde de sürdürmekte; eğlence hayatının yenilikleri ve modaları, Türkiye'ye, her zaman olduğu gibi günümüzde İstanbul'dan başlayarak yayılmaktadır.

İSTANBUL

EĞLENCEHANE-I OSMANI KUMPANYASı

Kambur Mehmed ve Mehdi efendilerin 1895'te kurdukları tiyatro topluluğu.

Kısa bir süre içinde Komik Şevki Efendinin yönetimine geçen ve onun adıyla özdeşleşen Eğlencehane-i Osmani, 1901' de adma en çok rastlanan tiyatro topluluğu olmuştur. Daha çok Şehzadebaşı'ndaki Letafet Apartmanfnın karşısındaki Ömer Ağa'nın binasında perdelerini açan topluluk, 1919-1920 arasında Beşiktaş Bitpazarlnda bulunan tiyatroda ve bazı kış aylarında Şehzadebaşı'nda, yazları Kuşdili gibi yerlerde de oyunlarını sergiledi. Repertuvarında tuluat oyunları ve kantoların yamsıra melodramlar ile Namık Kemal ve Şemseddin Sami gibi yazarların yapıtları da yer aldı. Kumpanya, dönemin ünlü komiği Kel Hasan'm Hayalhane-i Osmani Kumpanyasından sonra gelirdi. Eğlencehane-i Osmani'nin parlak döneminin sonlarında kadrosunun önemli adlannı Hamdi Efendi, Büyük İsmail, Puzant, Yervant Papazyan, Rafael, Tulumbacı Kemal, Kalfa Armanak, Küçük Ali gibi erkek oyuncularla Şamram, Peruz, Küçük Eleni, Minyon Virjin, Annik ve Mari Ferha gibi kadm oyuncu ya da kantocular oluşturuyordu.

Kumpanyanın bir el ilanından perde aralarında ve perde açılmadan kemençeci Anastas, kanuni Mihal, lavtacı Lambo ve hanende Aleksan Efendi tarafından incesaz ile Nikolaki'nin yönettiği orkestranın da opera parçaları icra ettiği anlaşılmaktadır. Eğlencehane-i Osmani Kumpanyasında sergilenen oyunlar arasmda *Kaplan Avcıları, Paris Arabacısı, Deniz Kızı, Azab-ı Vicdani, Elli Bin Frank Poliçe, Bir Aile Hükümdarının Sergüzeşt-i Elimesi, Sevda Fahişeleri, Merdud Kan, Gece Kuşları, Nasreddin Hoca, Cinayet Çiçeği, Paris'te Rüya, Çoban Kızı, Paris Paçavracıları, Amerika'da Vahşi Kız* ve *Komiğin Maşukası* sayılabilir.

Bibi. And, *Meşrutiyet,* 51; And, *Tanzimat,* 195, 197; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 584; "Eğlencehanei Osmani", *İSTA,* LX, 4959; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967.

RAŞİT ÇAVAŞ

EĞRIKAPı

bak. SURLAR

EĞRIKAPı MAKSEMI

Eğrikapı surlarının dışında, Savaklar Caddesi üzerindeki Hıramı Ahmed Paşa Camii'nin karşısındadır. Savaklar Kubbesi olarak da tanınır.

Kırkçeşme'nin isale hattı, Eğrikapı Maksemi'nde son bulur. Kırkçeşme inşaatının bitiminden çok soma, Eyüp bölgesine su dağıtan Yeni Kubbe (Kubbe-i Cedid) adıyla anılan bir maksem daha yapılmıştır. Sinan'ın yazdığı Kırkçeşme ve Kâğıthane suyunun tevzi defterinde Eyüp Maksemi yoktur. 1127/1715 tarihli şehir şebekesini gösteren dağıtım şemasında ise Eyüp Maksemi'nin adı "Kubbe-i Cedid" olarak geçmektedir.

Eğrikapı Maksemi kare şeklinde bir binadır. Çatısı piramit şeklinde ve taşla kaplıdır. Tepesinde fanus biçiminde bir aydınlatma penceresi, her dört cephede de dar birer pencere ve caddeye bakan yüzünde kitabesiz bir çeşme vardır. Bu çeşmenin suyu Savaklar'm giriş kapısının

Eğrikapı Maksemi
Kâzım Çeçen, 1987

karşısında, sağ köşede dikdörtgen şeklindeki bir delikten alınır. Bu maksem yapıldıktan sonra çok kere tamir görmüş ve üzerinde çeşitli tadilat yapılmıştır. Duvarlarına 5 tamir kitabesi konmuştur. Maksemin iç boyutları 5,95x5,95 m, dış boyutları ise 8,25x8,25 m'dir. Gelen su giriş kapısının karşı tarafındaki sol köşeden 45°'lik açı ile girer, kenarında birbirine dik iki mermer plak bulunan bir havuzu doldurur. Sol havuz 5,94x0,80 m, karşıdaki havuz ise 4,44x0,80 m boyutlarmdadır. Makseme giriş kapısının sağında 5,94x1,50 m boyutunda iki merdivenle çıkılan bir set yapılmıştır. Giriş platformu 1,45x4,16 m'dir. Havuzların duvarları 10-13 cm kalınlığında yekpare mermer plaklardan yapılmıştır. Bu plaklarm köşeye yakın yerlerinde su taslarının konulduğu çıkıntılar vardır. Sol havuzun duvarından çapları 26 mm ve eksenleri 96 mm su yükü altında olan 13 lüle yardımı ile debi ölçülür ve su karşıdaki havuza dökülür. Lülelerin hepsi çalındığı için bunların çaplarını anlamak mümkün değilse de, mermer plak üzerindeki deliklerden 26 mm çapında olduğu tahmin edilmiştir. 26 mm'lik lüleden akan suyun debisi 1 lüle=36 lt/dak=52 mVgündür. Bu havuzdaki su, giriş kapısı duvarı üzerindeki galeriden Yedikule galerisine girer. Böylece Yedikule gelerisine günde 13x52=676 m^3 su verilmiş olur.

Gelen suyun galerinin sağ tarafındaki havuzdan ortadaki havuza 50 lüle, sol taraftaki havuzdan ortadaki havuza 49 lüle ve sonradan yapılan sete bitişik havuzdan ortadaki havuza 12 lüle olmak üzere toplam 111 lüle (5.772 mVgün) su, 26 mm'lik lülelerle ölçülerek verilir. Suyun çok olduğu devrelerde lülelerin takıldığı düşey mermer plakaların üst taraflarındaki 6 adet dolu savaktan taşan su yine şebekeye akar.

Eğrikapı Maksemi'nde yapılan tamirlerin tarihleri duvarlardaki kitabelerden anlaşılmaktadır. Giriş kapısının karşısındaki duvarda bulunan I. Abdülhamid'in kitabesi 1201/1786 tarihlidir.

Bu kitabe I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vakfiyesinin bir özeti mahiyetinde olup, onun tarafından yapılan bu eseri sülalesinden gelenlerin, şeyhülislamların ve vezirlerin tamir etmeleri halinde dua alacakları yazılıdır. Kanuni'nin Kırkçeşme vakfiyesi bulunamamıştır.

Giriş kapısının karşısındaki sol köşede I. Abdülhamid'in kitabesinde (1201/1786) maksemin Su Nazırı Mustafa Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Kapınm karşısındaki ilk kitabenin altında bulunan III. Selimin (hd 1789-1807) kitabesinde (1203/1789) yine Su Nazırı Mustafa Ağa'mn adı geçmekte ve Mustafa Ağa'nın bir sukemeri inşa ettiği de anlaşılmaktadır. Girişte sol duvardaki II. Mahmud (hd 1808-1839) kitabesi ise 1235/ 1819 tarihlidir. Keçecizade İzzet Molla tarafından yazılan bu kitabeden maksemi II. Mahmud'un tamir ettirdiği anlaşılmaktadır. Kitabenin yazısı meşhur hattat Rakım tarafından ta'lik hatla yazılmıştır. Bahçe kapısı üzerinde II. Mahmud'un tuğrasının da olması, bu tamirin diğerlerine nazaran daha kapsamlı yapıldığını göstermektedir. Giriş kapısının duvarı üzerinde 1239/1823 tarihli Su Nazırı Hâmid Ağa'nın kitabesi yer alır.

Bu kitabede Hamid Ağa'nın vefatından sonra Suyolcular Ocağı sandığmdan ayrılan 150 kuruş ile her yıl su nazırlarından vefat edenlerin ruhuna mevlit okunması için bir tesis kurulduğu bildirilmektedir. Kitabenin metni Sâktb tarafından yazılmıştır.

KAZIM ÇEÇEN

EHLI HIREF

Osmanlı sarayınm pek çok sanatsal gereksinimini karşılayan sanatçı ve zanaatçı bölükleriyle uzmanlık gerektiren meslek bölüklerini de içeren örgüte verilen ad.

Sarayın kapıkulu (birun) halkı arasında yer alan ehl-i hiref mensupları, enderun ağalarından hazinedarbaşının emrindeydiler. Teşkilatla ilgili en önemli bilgiler, çalışanların yevmiye üzerinden üç ayda bir aldıkları ücretleri gösteren ehl-i hiref mevacib (maaş) defterlerindedir. Bunlardan 16. yyin başlarından 18. yyin sonlarına kadar çeşitli örnekler günümüze gelmiştir. Teşkilattaki bölüklerin sayısı zaman içinde 40 ile 49 arasında değişmiştir. Bölüklerdeki sanatçı ve zanaatçı sayısı da değişiklik gösterir. 16. yy'ın başlarında ehl-i hiref 360 kişiden oluşmaktadır. Bu sayı 1526'da 598, 1566'da 636, 1575'te ise 898'dir. 16. yy'ın sonlarına doğru ise, 1.502 kişiye maaş ödendiği defterlerden izlenir. 17. yy'ın başlarından itibaren çalışanların sayısı 900 civarına düşer. 17. yyin ikinci yarısmda, gereğinden fazla kişinin istihdam edildiğinin anlaşılması ve ödenen ücretin fazlalığı nedeniyle bazı bölüklerin kaldırılması yoluna gidilerek bu sayının 300 civarına çekildiği belirlenir. 17. yyin sonlarında ise sayıları 186'dır.

Maaş defterlerinden örgütün I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) tam anlamıyla biçimlendiği anlaşılır. Ehl-i hiref bölüklerinin atölyeleri, yaptıkları işe, sarayın teşkilat ve ihtiyacma göre, değişik yerlerde bulunuyordu. Bazılarının atölyeleri, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer alırken, büyük çoğunluğu sarayın dışındaki atölyelerde üretim yapmışlardır.

16. yy'ın ortalarındaki defterlerde yer alan başlıca bölükler şunlardır: Sarayın sanat eseri niteliğindeki yazma kitaplarının ve yazılarının hattatları olan kâtipler, mücellitler, nakkaşlar, kuyumculukla ilgili bölükler en önemlileriydi. Şimşirgerân (kılıç), niyamgerân (kılıç kını), kâridgerân (hançer ve bıçak), bozdoğanı (topuz), tirgerân (ok), kemangerân (yay), siperdüzân (kalkan), zırh ve tüfek yapımcılarının çalıştığı bölükler, sarayın avcılık, spor ve savaş araçları ile ilgili gereksinimini karşılayan önemli bölükler arasında yer alıyordu. Kürkçüler, külahdüzân (çeşitli başlık yapanlar), mûzedüzân (ayakkabı ve çizme üretenler), kılıç ve bıçak bağları, keseler vb eşyaları özel bir teknik ve ipek iplikle dokuyan kazzazlar; zerduzân (altın iplikle işleme yapanlar); kaliçebafân (saray için halı dokuyanlar); abacılar (yünlü kumaş dokuyucuları), kadife dokuyucuları, kemha ve nakışlı kemha dokuyan bölükler, çamaşırlık kumaş dokuyan câmeşuyân bölüğü sarayın giyim ve dokuma ihtiyacına cevap veren bölüklerdi. Bunlardan başka her türlü madeni kap yapımcısı olan kazgancılar, çilingirler, neccârlar (marangoz), çıkrıkçı veya harrat adı verilen torna işi yapanlar; fildişi ve kemikten eser üreten kündekârân; müzik aleti yapan saztrâşân bölüğü ve kimi saray yapıları için çini üreten kaşiferân bölükleri örgütün sarayın ihtiyaçlarına cevap verecek diğer bölüklerini oluşturuyordu. Bunlardan başka, güreşçiler ve cerrahlar da bu örgütün içinde yer alıyorlardı.

Ehl-i hiref bölükleri zaman içinde ihtiyaca göre çoğaltılarak yeni bölükler oluşturduğu gibi, bir kısmı da tamamen kaldırılmıştır. 16. yyin sonlarına doğru, pencere camı yapan camcılar bölüğü oluşturulmuştur. 17. yyin başlarında ise, çini yapan ve halı dokuyan bölükler kaldırılmıştır. 17. ve 18. yy'larda eklenen yeni bölükler arasında şamdancılar, sorguççular, saatçiler, mürekkepçiler, saraç ve debbağlar ile göz hastalıklarını tedavi eden kehhâller sayılabilir.

Saray teşkilatında yer alan tüm sanatçı ve zanaatçılar sadece ehl-i hiref teşkilatının bünyesinde bulunanlardan ibaret değildi. Önemli bir grup, saraya ve padişaha ait hil'at ve kaftanları diken saray terzileridir. Padişah ve saray için gösterişli koşum takımlarını yapan saraçlar, yular yapımcılan, at bellemesi ve örtüsü yapanlar, keçeciler ve debbağlar ise, hasahır teşkilatına bağlı olarak büyük mirahurun emrinde çalışan diğer ehl-i hirefi oluşturuyordu. Otağ yapımcısı, çadır ve perde dikicisi gibi ehl-i hiref barındıran bir diğer saray teşkilatı da, çadır mehterleriydi. Padişaha ve saraya hizmet veren sanatçı ve zanaatçılar, sadece ehl-i hiref ve diğer saray örgütlerinde belirttiğimiz bölükler ve bu bölüklerde çalışan kişilerle sınırlanamaz. Gerektiğinde, İstanbul'un esnaf loncalarına bağlı ve serbest çalışan tanınmış usta ve sanatçılar, geçici veya kadrolu olarak saray hizmetine alınmışlardır.

Bibi. Uzunçarşılı, *Saray;* R. M. Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları,* I, Ankara, 1953; ay, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları,* I, Ankara, 1954; ay, "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları: Bayramlarda Padişaha Hediye Edilen Sanat Eserleri ve Karşılıkları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* lst., S. 1 (1963), s. 764-876; B. Çetintürk, "İstanbul'da 16. Asır Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkârları", *ae,* lst., S. 1 (1963), s. 715-731; F. Çağman, "Serzergeran Mehmed Usta ve Eserleri", *Kemal Çığ'a Armağan,* İst., 1984, s. 51-88; I. H. Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref 'Sanatkarlar' Defterleri", *Belgeler,* S. 15 (1986), s. 23-76; E. Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, National Gallery of Art,* Washington-New York, 1987, Appendix 2-3, s. 288-299; F. Çağman, "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı,* lst., 1988, s. 73-77.

FİLİZ ÇAĞMAN

EIRENE

(752, Atina - 9 Ağustos 803, Lesbos [Midilli]) Bizans tarihinde "imparator" unvanı ile hüküm süren ilk Bizanslı imparatoriçe. Aynı zamanda Ortodoks kilisesinin bir azizesi olan Eirene'nin yortu günü 9 Ağustos'tur.

768'te ikonaklast (tasvirkırıcı) imparator V. Konstantinos (hd 741-775) tarafından Atina'dan tahtın vârisi Leon'a gelin getirildi. 771'de tek çocuğu Konstantinos'u (soma VI. Konstantinos) doğurdu. 775'te IV. Leon adıyla tahta geçen kocasının beceriksizliğinden yararlanarak gücünü artıran Eirene ateşli bir ikonaseverdi. 780'de Leon'un zamansız ölümü üzerine küçük yaşta imparator olan oğlunun naipliğini yapmaya başladı, tahtta hak iddia eden kayınbiraderleri Kayser Nikeforos ve Kristoforos'a karşı amansız bir mücadele başlattı. Nikeforos taraftarı bir ayaklanmayı bastırarak onu keşiş olmaya zorladığı 780'den sonra Bizans'ta on yıl kesintisiz bir hâkimiyet kurdu.

Ayasofya'daki Komnenoslar mozaiğinde Eirene'yi betimleyen bir ayrıntı.
Tahsin Ay doğmuş

787'de tasvirkırıcı harekete nihai darbeyi vurmak için, Hıristiyan dünyasında 7. Ökümenik (birleştirici) Konsil olarak tanınan II. İznik Konsili'ni toplayarak Batı ile arasını düzeltti ve Papa I. Hadrianus ile iyi ilişkiler kurdu. 790'da bir saray darbesi sonucu iktidardan uzaklaştırıldıysa da iki yıl sonra imparator oğlu sayesinde eski statüsünü kazanarak onunla ortak hükümdarlığını ilan etti. Konstantinos, karısı Paflagonyalı Maria'yı terk ederek Teodote ile evlenmeye ve ona "augusta" unvanı ile taç giydirmeye kalkınca, kilise çevrelerinin desteğini alan Eirene, 797'de oğlunun gözlerine mil çektirdi ve tek başına iktidar oldu. Kendisinin kanunnamelerinde, kadın hükümdarlarca kullanılan "basilissa" yerine, imparatorlara ait "basileus" unvanını kullanmış olması da ilgi çekicidir.

Dışta, Frank Kralı Büyük Kari (Şadken) ile diplomatik ilişkiler kuran, hattâ onunla evlenmeyi planlayan, öte yandan Papa I. Hadrianus ile yakınlaşarak Doğu ve Batı kiliselerini birleştirmeye çalışan Eirene, başarılarına karşm, rakipleri tarafından 31 Ekim 802'de tahttan indirildi. Önce Prinkipo'ya (Büyükada), sonra da Lesbos'a (Midilli) sürüldü, burada öldü.

Dinsel ve politik olaylarda takındığı ihtiraslı tavırlarının yanısıra, hayırseverliğiyle de tanınan Eirene, başkentte birçok düşkünlerevi, bir de yoksullar mezarlığı yaptırdı. 9- yy'da mezarından çıkarılan bazı kalıntılar, Konstantinopolis'e getirilerek, Havariyun Kilisesine yerleştirilmiştir.

Bibi. L. Burgmann, "Die Novellen der Kaiserin Eirene", *Fontes Minores,* S. 4 (1981), s. 1-36; Ostrogorsky, *Bizans,* 163-182.

AYŞE HÜR

EİRENE KULESİ

Bugün Eminönü'deki Çakmakçılar Yokuşu 'nda bulunan Valide Hanı'nın(->) kuzeydoğu köşesinin içinde yer alan kule.

Ne amaçla yapıldığı ve tarihçesi hakkında bilgiler bulunmamakla birlikte, büyük ihtimalle Bizans orta dönemine aittir. Bazı tarihçiler (Schneider) tarafından, Biglentias») (veya Bigla) ile kurulmaya çalışılan ilgi, topografik nedenlerden dolayı imkânsız görülmektedir. 16. yy'da İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Pierre Gilles») kuleden ilk söz eden ve aynı zamanda ona Eirene Kulesi adını ilk veren kişidir.

Kare şeklinde bir taban üzerinde yükselen kule bugün yaklaşık 27 m boyundadır. Fakat, 1559-1561 arasında Melchior Loch tarafından yapılan panoramik tablodan edinilen izlenime göre, ilk yüksekliğinin daha fazla olduğu düşünülmektedir. Kubbesel çatı kemeri, büyük olasılıkla, kule Valide Hanı'nın içine alındıktan sonra eklenmiştir.

Bibi. Schneider, *Mauern,* 86-87; A. M. Schneider, *Archäologischer Anzeiger,* 59/60, 1944, s. 77; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 45.

ALBRECHT BERGER

EİRENE SARAYI

bak. ELEUTHERIUS SARAYI

EKMEKÇIZADE AHMED PAŞA MEDRESESİ

Vefa'da Kovacdar Caddesinin Taştekneler Sokağı ile birleştiği köşededir.

I. Ahmed dönemi (1603-1617) defterdarlarından Ekmekçioğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. *19. Yüzyıl İstanbul Haritası'nda* medresenin yalnız doğu ve güney yönü sokakla çevrilidir. Medreseyle aynı kavşakta yer alan Molla Hüsrev Mescidi ve onun kuzeyindeki Hüsrev Kethüda Darülkurrası, bu sokak dokusunun 16. yy'da biçimlenmiş olduğuna işaret etmektedir. Bugün medrese üç yanmdan sokakla çevrilidir.

Ekmekçioğlu Ahmed Paşa, 16. yy'ın sonunda yapılan Gazanfer Ağa, Koca Sinan Paşa külliyelerine benzer düzende, türbe ve sebille bütünleşen bir medrese yaptırmıştır. *Hadîkatü'l Cevamî'ye* göre sebil Hüsrev Kethüda'mn hayrıdır; yapıyı Hüsrev Kethüda Sebili olarak tanıtan İzzet Kumbaracılar da yapım tarihini 1565 olarak vermektedir. Ancak sebilin mimarisinde, daha önce burada Hüsrev Kethüda tarafından yaptırılmış bir sebil bulunsa da, onun 17. yy'da, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa'nın türbesinin yapımı sırasında yenilendiğine ilişkin yapısal ve üslupsal özellikler gözlenmektedir.

Medresenin giriş kemeri üzerinde kitabe bulunmamaktadır; Ekmekçioğlu Ahmed Paşa 1606'da başdefterdar olduğuna ve 1618'de öldüğünde, hazır olan türbesine gömüldüğüne göre, külliyenin bu yıllar arasında yapıldığı kabul edilebilir. 17. yy'm başında hassa mimarbaşı olan Sedefkâr Mehmed Ağa'nın külliyeyi tasarlamış olması ihtimali yüksektir ve medresenin mimari özelliklerinin onun uygulamalarıyla benzerliği de bu olasılığı güçlendirmektedir.

Medreseye Kocacılar Caddesi cephesinin ortasında bulunan basık kemerli kapıdan girilmektedir. Profilli bir dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilen kapının üstünde kırma çatılı ahşap bir saçak olduğu, duvardaki kiriş deliklerinden ve kurşun örtü izlerinden anlaşılmaktadır. Halen İlim Yayma Vakfı Yüksek Tahsil Talebe Yurdu'nun kullanımında olan medresenin cadde üzerindeki asıl girişi kapatılmış; batı duvarına açılan kapıyla, yandaki binayla ilişki kurulmuştur.

Medrese dikdörtgen planlı bir avluyu çepeçevre saran revakların gerisinde "U" oluşturacak biçimde dizilen hücreler ve "U"nun açık kalan ucuna yerleştirilen dershaneden oluşmaktadır. Ana ekseni kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda olan yapının dershanesi girişin karşısında değil, yanda, uzun eksenin ucundadır. 1914'te yapılan tespitte susuz olduğu belirtilen şadırvan sekizgen planlıdır. Uzun kenarları boyunca beş, kuzeybatı kenarında dört açıklıklı olan revak, dershanenin bulunduğu cephede özel bir düzene sahiptir. Mimar Sinan ve Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından uygulanan, tam ve yarım açıklıklı kemerlerin ardışık olarak dizilmesiyle (1,1/2,1,1/2,1) elde edilen ritim, güneydoğu cephesine canlılık katmaktadır. Cephenin dershaneyi eksenine alan orta bölümü aynalı tonozlarla örtülüdür; revağın diğer bölümlerinden daha yüksek olan giriş aksı özel biçimli sütun ve başlıklarla da vurgulanmıştır.

Avlu ekserüne yerleştirilen dershanenin güneybatısına, dershane ile eş boyutlu olan türbe kütlesi birleştirilmiştir. Revak döşemesinden iki basamakla yükseltilen mescit-dershane kare planlıdır. Kıble cephesinin ortasında mihrap nişi, iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Kuzeydoğu duvarında iki pencere ve bir dolap yer almaktadır. Türbe ile ortak olan yan duvara açılan üç pencere, iki iç mekân arasında görsel ve simgesel ilişki sağlamaktadır. Güneydoğudan, Taştekne-

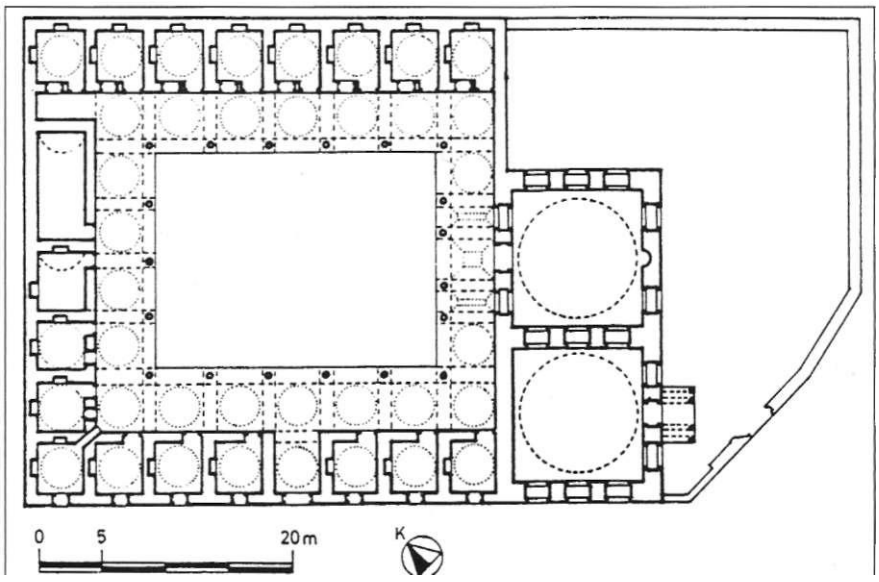

Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi'nin planı.
Zeynep Ahunbay, 1974

ler Sokağı'ndan girilen küçük bir bahçeden ulaşılan türbenin ana cephesi Kovacılar Caddesi üzerindedir. Dershane, türbe ve sebilin kenetlenmiş bir kütle olarak yan yana getirilmesi gene Mimar Mehmed Ağa'nm mimarbaşılığı döneminde yapılan Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'ni çağrıştırmaktadır. Eşit boyutlu iki kubbeyle örtülü olmakla birlikte dershane ve türbede farklı geçiş öğeleri kullanılmış; geçişler dershanede ayrıtlı pandantif, türbede tromplarla sağlanmıştır.

İlk tasarımında 17 hücresi olan medresenin türbeye bitişik olan ilk hücresi sokaktan kullanılan bir dükkâna çevrilmiştir. Bu değişiklik için hücrenin revak yönündeki kapısı iptal edilmiş, Kovacılar Caddesi üzerindeki duvarı yıkılarak cephesine bir sivri kemer yapılmıştır. Güney ve batı kolunda toplam 9, kuzeydoğu yönünde 8 hücre bulunmaktadır. Batı ve kuzey hücre kolları arasında dar bir geçit bırakılarak kuzeybatı köşesindeki hücreye revaktan düz giriş ve revak tarafına pencere açma olanağı verilmiştir. Güney yönündeki hücrelerin Kovacılar Caddesi'ne açılan birer penceresi vardır. Batı ve kuzeydeki hücreler ise revağa açılan pencerelerden aydınlanmaktadır. Hücrelerin özgün ocakları korunmuştur.

Pandantifli kubbelerle örtülen hücrelerin özgün çatı kaplama malzemesi kalmamıştır. Çatı avluya doğru eğimlendirilmiş ve sular, sütunların üstüne gelen çörtenlerle akıtılmıştır. Çoğu korunmuş olan bacaların sekizgen prizma gövdelerinin alt bölümü tuğladan, duman deliklerinin şapkaları küfeki taşından yapılmıştır. Hücrelerin kuzeybatı kolunun kuzey ucunda yer alan iki mekân hela ve gusülhanedir. Beşik tonozla örtülen bu hacimler örtülerinde yer alan filgözleriyle aydınlatılmıştır.

Cephelerde özenli bir kesme taş işçiliği gözlenmektedir. İri küfeki taşı bloklarla yapılan giriş cephesi üzerinde yer alan pencerelerin söveleri profilli mermer bloklarla yapılmıştır. Revak, dershane ve türbe kasnaklarının saçak kornişi alçak kabartma tekniğinde bezenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 201; Ayverdi, ***İstanbul Haritası,*** C4; İ. Hami Danişmend, ***Osmanlı Devlet Erkânı,*** İst., 1971, s. 261-262; Evliya, ***Seyahatname,*** II, 20-21; C. Kayra, ***Eski İstanbul'un Eski Haritaları,*** ist., 1990, s. 18; Kumbaracılar, ***Sebiller,*** *7;* Kütükoğlu, ***İstanbul Medreseleri,*** 322; Kütükoğlu, ***Darü'l-Hilafe,*** 72; Z. Nayır (Afıunbay), ***Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),*** İst., 1975, s. 173-175; Demircanlı, ***Evliya Çelebi,*** 318-319; E. Yücel, "Ekmekçioğlu Ahmed Paşa Medresesi", ***Arkitekt,*** S. 331 (1968), s. 132-134.

ZEYNEP AHUNBAY

EKMEL TEKKESİ

bak. SOFULAR TEKKESİ

EKONOMİ

İstanbul en eski çağlardan günümüze kadar, bulunduğu bölgenin, imparatorluğun, ülkenin ekonomik merkezi olma özelliğini korumuştur. Yine, Cumhuriyet öncesi başkent niteliğiyle en büyük tüketici olan kent, Cumhuriyet sonrasında, Türkiye ekonomisinin geçirdiği büyük değişmeye bağlı olarak aynı zamanda en fazla üreten il konumuna da gelmiştir. İstanbul'un bölgede ekonomik merkez olmasının başlıca nedeni, özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde, Doğu ile Batı, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret yolları üzerindeki kavşak noktası konumudur. Kentte ticaretin tarihin her döneminde önemli ve belirleyici faaliyet olması da, büyük ölçüde kentin coğrafi konum ve özelliklerine bağlıdır.

Bizans döneminde Konstantinopolis'te kurulan kolonilerin varlık nedeni esas olarak ticaretti (bak. Amalfililer; Cenevizliler: Latinler; Pisalılar; Venedikliler). Kent, doğu-batı, güney-kuzey ekseni üstünde, başta deniz ticareti olmak üzere ilkçağ ve ortaçağın en önemli merkezlerindendi. Osmanlı döneminde ticaret, dışalım ağırlıklı olarak önemini korumuş, 19. yy'dan itibaren bütün Osmanlı ekonomisi ile birlikte ticaret de dışa bağımlılıkla belirlenmiş; İstanbul, üreticiden çok tüketici olmayı sürdürmüştür. İstanbul'un toplumsal hayatı ve tabakalaşması da her zaman dışa bağımlı ticaret ağırlıklı ekonominin damgasmı taşımıştır (bak. ticaret).

Tarım, İstanbul için hiçbir dönemde ekonominin önemli bir sektörü olmamıştır. İlin toplam gelirleri ve üretimi ile ülkenin tarım gelirleri içindeki en düşük pay, hep İstanbul'un olmuştur. Osmanlı döneminde payitaht olma konumu, toprak dağılımı, toprak mülkiyeti ve tarımsal işletme büyüklüklerinde günümüzde de süren kimi özelliklere yol açmıştır. Küçük işletmelerin sayıca yaygın olduğu ilde hanedan çiftlikleri, hassa çiftlikleri arazi büyüklükleriyle dikkati çekmiş, 1970'lerde bile 5.000 dekardan büyük özel tarımsal işletmelerin tüm ekili alanlara oranı İstanbul'da yüzde 17,6'yken Türkiye ölçeğinde aynı büyüklükteki işletmelerin toplam ekili alanlara oranının yüzde 2,7 olması, bu özelliğin bir göstergesidir. İstanbul, tarihin bütün dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de ülkenin tarımsal üretiminin en büyük bölümünü tüketen, buna karşılık tarımsal üretimde en geride yer alan il durumundadır (bak. tarım).

Sanayiye gelince, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde küçük imalathaneler ve küçük ölçekli üretim; 19. yy'm ikinci yarısından sonra devlet fabrikalarıyla sınırlı kalsa da görece büyük sanayi üretimi; nihayet günümüzde imalat sanayii başta olmak üzere tüm sanayi üretiminde İstanbul hep önde gitmiştir. Bizans'ta sabun ve mum imalatından çanak çömleğe, dokumadan kuyumculuğa, silah yapımından marangozluğa kadar imalat sıkı bir denetim altında loncalarda örgütlenmiş ve gelişmiştir. Osmanlı döneminde küçük atölye üretimi uzun süreler, özellikle de bazı alanlarda, kentin mamul madde ihtiyacına cevap vermiş; dışalımın öne geçtiği ve merkezi İstanbul olan geleneksel üretimin gerilemeye başladığı 18. yy'a kadar önemini korumuştur (bak. loncalar; gedikler; esnaf). 19. yy'm ortalarından itibaren kurulan devlet fabrikalarında gelişmeye başlayan sanayi üretimi, bu dönemde, bütünüyle dış ticaretin öne geçtiği İstanbul'da, çoğu yabancı sermaye yatırımlarıyla gerçekleştirilen, ithalatı tamamlayıcı özellikte ve manifaktür düzeyini az aşan nitelikte olmuştur. Değirmencilik, dökümhaneler, askeri ihtiyaçlara dönük sanayi, çuha fabrikaları, debbağhane, kâğıthane 19- yy İstanbul sanayiinin önde gelen dallarıdır. Cumhuriyet sonrasında geleneksel el sanatları gerilerken imalat sanayii Cumhuriyet Türkiye'sinin diğer bölge ve illeriyle arasına büyük farklar koyarak, en hızlı ve en fazla İstanbul'da gelişmiştir. 1927'den itibaren sanayi sayımları sonuçları, İstanbul'un, sanayi kuruluşu, sanayi kesiminde çalışanlar, sanayinin ilin toplam katma değeri içindeki payı açısından günümüze kadar gelen rakipsiz birinciliğini gösterir. 1933'te İstanbul firmalarının yarattığı toplam katma değerin Türkiye içindeki payı yüzde 33'tür. Sanayinin Türkiye ölçüsünde yaygınlaştığı günümüzde bu oran yüzde 25'i aşmakta ve İstanbul bu konuda yine birinci sırada yer almaktadır; imalat sanayii tek başına ele alındığında bu oran daha da yükselerek yüzde 30'ları bulmaktadır. 1950'de İstanbul, sanayide çalışan işçi sayısı ve toplam üretim ölçülerine göre, Türkiye genelinde yüzde 30ü aşkın paya sahiptir 1960 sonrası ise, İstanbul'un ekonomi ve sanayi açısından kendi sınırlarını aştığı ve çevre illere doğru yayılarak bir sanayi bölgesi halinde metropolleştiği dönemdir (bak. sanayi).

Türkiye nüfusunun yüzde 10'undan fazlasını barındıran İstanbul'da, faal nüfus, işçi sayısı ve işyeri başına ortalama işçi sayısı ve her kesimden çalışanların genel nüfusa oranı, her zaman, ama özellikle günümüzde Türkiye'nin diğer bölgelerine ve illerine göre çok yüksektir (bak. istihdam; nüfus). Yine hizmet sektöründe çalışanların oranı ve hizmet sektörünün katma değer içindeki payının yüksekliği açısından, İstanbul rakipsiz durumunu korumaktadır (bak. hizmet sektörü). En fazla enerji tüketen (bak. enerji); en büyük mali kuruluşların bulunduğu (bak. bankacılık; sigortacılık); inşaat sektörünün kentin özel konumu ve emlak rantı dolayısıyla en hızlı gelişme gösterdiği (bak. inşaat sektörü); Türkiye'nin ekonomi hayatını belirleyen holdinglerin en önemlilerinin ve büyüklerinin kurulu olduğu (bak. holdingler); ulaşım(->) ve turizmin(-+) kalbinin attığı il olarak, İstanbul'un Türkiye ekonomisi içindeki önem ve yeri rakipsizdir.

İSTANBUL

EKREM (Recaizade)

(1 Mart 1847, İstanbul - 31 Ocak 1914, İstanbul) Şair ve yazar.

Babası Mehmed Şakir Recai Efendi de şairdi. Ekrem, Beyazıt Rüştiyesi'nde ve Mekteb-i İrfan'da okuduktan sonra bir

süre Mekteb-i Idadi-i Harbiye'ye devam etti. 1862'de kâtip olarak Hariciye Nezaretine girdi. Bu yıllarda Namık Kemal, Leskofçalı Galib, Hersekli Arif Hikmet, Subhipaşazade Ayetullah gibi dönemin şairleriyle tanıştı. Özellikle Namık Kemal' le dost oldu.

Ekrem babasından Arapça ve Farsça öğrenmişti. Hariciye Nezareti'ndeyken de Fransızca öğrendi. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde ilk yazılannı yayımlarken bir yandan da Divan şiiri tarzmda gazeller kaleme alıyor ve Fransızcadan çeviriler yapıyordu. 1866'da Vergi İdare-i Umumiyesi Kalemine girdi. Namık Kemal 18ö7'de Avrupa'ya giderken *Tasvir-i Efkâr'm* yönetimini Ekrem'e bıraktı. Böylece Ekrem basın ve edebiyat dünyasının daha da içine girdi. 1868'de Şûra-yı Devlet (Danıştay) kurulunca bu kuruma geçti. Bu sırada amcasının kızıyla evlendi. 1870'te ilk oyun denemesi *Afife Anjeliki* ve 1871'de ilk şiir kitabı *Nağme-i Sehefî* yayımladı. 1877'de Şûra-yı Devlet üyesi, 1878'de Mekteb-i Mülkiye, 1885'te Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) edebiyat öğretmeni oldu. Edebiyat açısından en verimli dönemi 1878-1898 arasında geçti. Bu dönemde şiir, roman, eleştiri ve edebiyat öğretimiyle ilgili ürünlerini yayımladı. 1888'de "Saime" adlı hikâyesi tefrika edilirken sansürce yarıda kesildi. Baskı ortamından uzaklaşmak için Trablusgarb'a gitti. Soma Malta'ya geçti. Ama II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a dönmesi sağlandı. 1898'de Şûra-yı Devlet Temyiz Mahkemesi, ardından Tanzimat Dakesi üyesi oldu. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra önce evkaf sonra da maarif nazırı olduysa da bazı nedenlerden istifa etti. **Ayan** üyeliğine getirildi. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. Mezarı, Küçüksu'da, genç yaşta ölen oğlu Nijadin mezarı yanındadır.

Ekrem şiirlerini *Nağme-i Seher* (1871), *Yâdigâr-ı Şebâb* (1873), *Zemzeme* (I-III, 1883-1885), *Tefekkür* (şiir-nesir karışık, 1888), *Pejmürde* (şiir-nesir karışık, 1895), *Nijad-Ekrem* (şiir-yazı-am-değinme, 1910) adlı kitaplarda topladı. *Nefrîn* adlı şiir kitabı ölümünden sonra oğlu Ercüment Ekrem (Talu) tarafından yayımlandı (1916). Oyunları şunlardır: *Afife Anjelik* (1870), *Vuslat yahud Süreksiz Sevinç* (1874), *Çok Bilen Çok Yanılır* (1914). *Saime* (1888), *Muhsin Bey yahud Şairliğin Hazin Bir Neticesi* (1889), *Şemsa* (1893), *Araba Sevdası yahud Bihruz Beyin Âşıklığı* (1898) hikâye ve romanlarıdır. Edebiyatla ve edebiyat öğretimiyle ilgili kitaplarını *Talim-i Edebiyat* (1879), *Takdir-i Elhan* (1886), *Takrizât (1898), Kudemadan Birkaç Şair* (1885) adları altında yayımladı.

Ekrem'in şiir ve oyunlarında istanbul doğrudan doğruya konu edilmez. "Küçüksu'da Bir Gece", "Yakacık'ta Mezarlık Âlemi" gibi şiirlerinde de, o zamanki İstanbul'un mesire ve sayfiye yerleri olan bu semtlerin yalnızca adları söz konusudur. Oysa *Araba Sevdasînda* olaylar İstanbul'un Çamlıca, Şehzadebaşı, Beyoğlu gibi semtlerinde geçer.

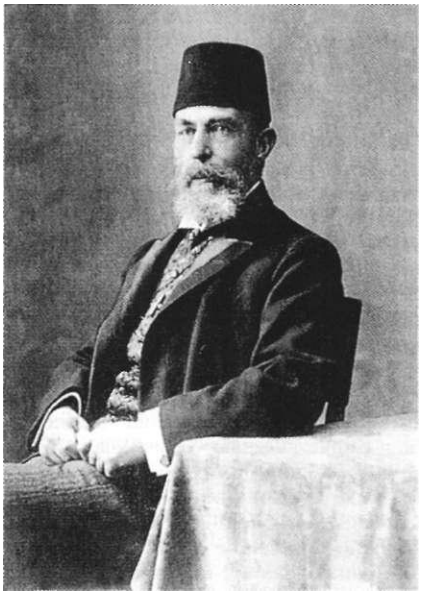

Recaizade Ekrem
M. Sabri Koz koleksiyonu

1886'da yazılıp 1895'te *Servet-i Fünuri da* tefrika edilen ve 1898'de kitaplaşan *Araba Sevdasında* olay 1870'lerin ortasında geçer. Romanın başkişisi bir paşa oğlu olan ve babasının ölümü üzerine mirasyedi yaşamı sürmeye başlayan Bihruz Bey'dir. Dönemin modasına uyarak bir araba (atlı binek arabası) alır ve zamanının çoğunu mesire yerlerinde geçirir. Yazları Çamlıca'daki köşkte, kışları Süleymaniye'deki konakta yaşar. Bir gezinti sırasında Çamlıca'da gördüğü Periveş'e âşık olur. Ama kızı bir daha göremez. Bundan böyle bütün işi kızı aramaktır. Yalan söylemekte usta, Bihruz'un parasını yemekten, mirasyedi yaşantısından yararlanmaktan başka bir şey düşünmeyen arkadaşı Keşfi Bey Bihruz'a Periveş'in öldüğünü söyler.

Bihruz bu kez kızın mezarım aramaya başlar. Parasının tükenmeye, karasevdadan sağlığı bozulmaya başladığı bir sırada, bir ramazan gecesi Direklerarası'nda Periveş'e benzeyen bir kıza rastlar. Öldü diye bildiği Periveş'in kız kardeşi sandığı bu kız aslında Periveş'ten başkası değildir. Aralarında geçen bir konuşmayla her şey ortaya çıkar. Saf, namuslu ve duygulu bir kız diye âşık olduğu Periveş gerçekte o dönemin yosmalarından biridir.

Araba Sevdasînda "asri" ya da "Avrupai" yaşama biçimi diye nitelenen, yüzeysel "Batıcılık" anlayışına bağlı çevreler söz konusu edilir. Dönemin gözde bir sayfiye yeri olan Çamlıca ve çevresi romanın girişinde uzun uzun betimlenir. Buradan Üsküdar'a, Beylerbeyi'ne, Kadıköy'e gidiş ya da ulaşım konusunda belgesel nitelikte anlatımlar vardır. Semtler konusunda bazı nitelemelere de rastlanır: "Kadıköyü gibi burjuva kartiye". İstanbul'un suriçi semtleri Aksaray, Şehzadebaşı, Babıâli, Kalpakçılarbaşı, Divanyolu, Süleymaniye, Beyazıt ile Beyoğlu yakasında (Feriköy, Tünel, Cadde-i Kebir) ve Kadıköy yakasındaki bazı semtler (Kalamış, Fenerbahçe, Uzunçayır, Haydarpaşa, Bulgurlu) romandaki olayların geçtiği semtlerdir. Buralardaki dükkânlardan da söz edilir. Bihruz'un gittiği kitapçı, şekerlemeci (günümüzde pastane), ayakkabıcı, berber, terzi gibi yerler çoğunlukla Beyoğlu yakasındadır. Romamn konusu gereği araba tamircilerinden, araba vapurlarından, İstanbul'un' iki kıyısı arasında çalışan kayıklardan da söz edilir.

ERAY CANBERK

EKSARHLIK

bak. BULGAR EKSARHHANESİ

ELÇI HANı

15. yy'da, Çemberlitaş'ta elçilerin ikametlerine ayrılmış bulunan ve günümüze ulaşmamış olan han.

Elçi Hanı, Atik Ali Paşa Külliyesinin») bir parçası olarak yapılmıştı. Eski Divanyolu'nda, yani günümüzün Yeniçeriler Caddesi üzerinde bulunan Atik Ali Paşa Külliyesinin cami, türbe ve zaviye-imareti Çemberlitaş'm doğu tarafında, medrese ile han ise caddenin karşı tarafında yan yana inşa edilmişti. Hanın, külliyenin diğer bölümlerinden bir süre sonra, 1510-1511'de inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

16. yy'dan itibaren birçok yabancı elçi bu handa ikamet etmiştir. Bu handa 1553-1555 arasında kalan Hans Dernschwam'ın(->) hanm ahırında görüp kopya ettiği kitabe önemli bir tarih belgesidir. Kitabenin metni şöyledir: "..Bin beş yüz on beş yılında bunu yazdılar. Kral Laslo'nun beş elçisini burada beklettiler. Bilâyi Barlabaş iki yıl burada idi... hükümdar, Kedeyi Se'kel Tamaş bunu yazdı, Hükümdar Selim Bey buraya (onu) yüz at ile koydurdu". Han yıktırılırken kaybolmuş olan bu kitabeden I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) Nisan 1512'de tahta çıkışı sırasında hanın oturulabilir durumda olduğu anlaşılmaktadır.

23 Temmuz 1587 günü çıkan bir yangında bütün Çemberlitaş çevresi yanmış, ama kubbelerindeki kurşunların erimesine karşılık Elçi Hanı ayakta kalmıştır. Elçi Hanı 17. yyin başlarına kadar elçilere barınak olmaya devam etmiş, ama 1646' dan itibaren elçilerin Galata'da kalmalarına izin verilmesi ile bu vasfını kaybetmeye başlamıştır. 1652'de çıkan bir büyük yangm Elçi Hanı ile birlikte pek çok binayı yakmıştır. Han, 1660'ta üç gün süren yangın sırasında da tekrar harap olmuştur. Elçi Haninin 1766 zelzelesinde de kısmen yıkıldığı tahmin edilmektedir.

J. von Hammer'e göre Elçi Hanı 19. yyin başlarında artık Tatar Ham olmuş ve posta tatarlarına barınak yapılmıştır. Bu sırada binanın zaten çok harap vaziyette olduğu belirtilmektedir. Han 19 Eylül 1865 Hocapaşa yangınında bir kere daha harap olmuş ve uzun süre yıkıntı halinde kalmıştır.

Elçi Hanı daha sonra II. Abdülhamid' in (hd 1876-1909) serkarini Osman Bey'

in mülkiyetine geçirilmiş ve o da 1880' de (veya 1883'te) hanın kalıntılarını tamamen yıktırarak, yerine Matbaa-i Osmaniye denilen büyük binayı inşa ettirmiştir. Bu matbaa bir ara Çemberlitaş Sineması adıyla sinema olmuş ve nihayet yıktırılarak yerine şimdiki işham inşa edilmiştir. Bu sırada açılan çok derin temel çukurunda Bizans devrine ait duvarlar ile kemer ve tonoz kalıntıları, daha derinde ise antik Bizantion şehrinin mezarlığına ait mezar stelleri bulunmuştur.

Handa kalan elçi ve seyyahların anı ve seyahatnamelerinde han hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vardır. Bunlara göre bina tam bir kare biçimindeydi ve ortasında büyük bir avlu ile kuyu bulunuyordu. İkamet yalnız üst kattaydı. Arkadaki odaların önlerini bir revak çeviriyordu. Odalar manastır hücreleri gibi eşit ve küçüktüler. Alt katta ahırlar bulunuyordu. Bina, dahili kemerler üzerinde kuruluydu ve üstü kurşunla kaplanmıştı. Hans Dernschwam hanın mimarisi hakkında daha ayrıntılı bilgiler verir. Onun yazdığına göre hanın duvarları bir buçuk Viyana arşını kalınlığında ve 6 lachter (yak. 12 m) yüksekliğindeydi. Ortada bir kenarı 50 adım (37,50 m) olan bir iç avlu vardı. Avluya yük arabalarının girmesine izin verecek ölçülerdeki üç kapıdan girilirdi. Alt kattaki ahırlar avluya açılan mazgallardan hava ve ışık alırdı. Ahırların ortasında 6 kaim paye, tuğladan yapılma 7 tonozu taşıyordu. Giriş dehlizinde sağlı sollu 21 basamaklı iki merdiven üst kata çıkışı sağlıyordu. Her basamak 8 ayak genişliğindeydi. Sokaktan avluya kadar binanın derinliği 31 adım (23,25 m), galerinin her kenarı 48 adım (36 m) ve böylece binanın çevresi çepeçevre 192 adımdı (144 m). Galeride revak payeleri dibinde 9 ayak eninde ve 1 1/4 ayak yüksekliğinde, üzerinde yazın yatmaya ve oturmaya mahsus bir set bulunuyordu. Birbirinden 12 ayak aralıklı, 22 tane **(1** 1/2x1 1/4 Viyana arşım ölçüsünde) kareye yakın paye, avluyu çevreliyordu. Bunların üzerlerine, her cephede 6 kemer olmak üzere 24 kemer atılmıştı. Bu payeler gerideki duvarlara 7 (toplam 28) kuvvetli kemer ile bağlanmış ve aralanna üç parmak kalınlığında demir gergiler konulmuştu. Revaklarda meydana gelen bölümler kurşun kaplı 28 kubbe ile örtülmüştü. Revakların gerisinde, dört tarafta 42 hücre sıralanıyordu. Kare biçimindeki hücrelerin bir kenarı **16** ayak boyutundaydı ve her birinde ocak bulunuyordu. Hücrelerin zeminleri tuğla döşeliydi ve biri revağa biri dışarıya açılan iki penceresi vardı. Dışa açılan pencereler demir parmaklıklı ya da tahta kepenkliydi ve hiçbirinde cam yoktu. Kapı kanatları ahşaptı. Hanın üstü kubbeliydi ve cadde üzerindeki cephede kapının iki yanında kurşun kaplı 6 m genişliğinde bir saçağın koruduğu 10 dükkân vardı. Hanın içinde mutfak bulunmuyordu.

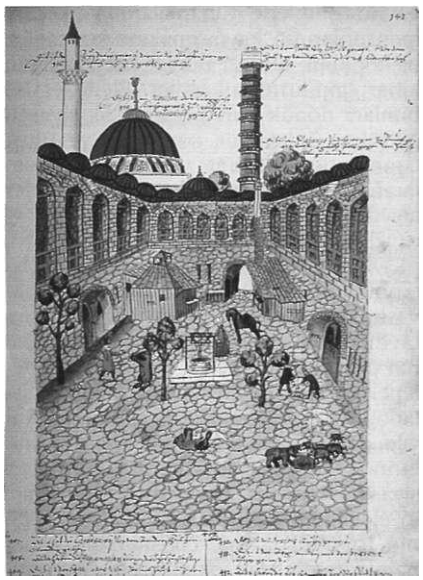

Yazma bir kitapta Elçi Ham'nın tasviri, 16. yy. *Galeri Alfa*

Elçi Hanı'nın en eski resimleri Salamon Schweigger'in(->) seyahatnamesinde bulunur. Hanı dışarıdan ve içeriden tasvir eden üç değerli resim Avusturya Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (cod. 8615). Cornelius Gurlitt'in, aslının nerede olduğunu belirtmeden yayımladığı resim ise daha iyi fakat belki daha az doğrudur, ingiliz Kırım Şapeli rahibi C. G. Curtis 1876'da hanın o sıralardaki durumunu gösteren iki resmini çizmiştir. K. Kos tarafından çizilen resim ise Curtis'inkinin tekrarıdır. Hanın 1855'lerde çekilmiş fotoğrafları da olmalıdır. Bunlar şimdiye kadar ele geçmemiştir. Hanın alt (ahırlar) ve üst katlarının planlan ile cephesi ve üstten rölövesi Ara Altun tarafından çizilerek yayımlanmışür.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 67-72; Evliya, *Seyahatname,* I, 325; *Tarih-i Naima,* IV, 356, VI, 257; *Silahdar Tarihi,* I, 67; S. Schweigger, *Ein neve Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem,* Graz, 1964, s. 52; R. Walsh, *A Residence at Constantinople,* Londra, 1838, s. 351; L. Enault, *Constantinople et la Turquie,* Paris, 1855, s. 387; Gurlitt, *Konstantinopels,* I, 50; H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien,* Münih-Leipzig, 1923, s. 37-41; Mamboury, *Rehber,* 347; O. C. Busbecq, *Türk Mektupları,* İst., 1938, s. 123-124; T. Bertele, *Ilpalazzo degli Ambasciatori di Venezia a Constantinopoli,* Bologna, 1932, s. 329; M. And, "Elçiler ve Elçilikler", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 3 (1970), s. 22-23; S. Eyice, "Elçihanı", *TD,* XXIV (1970), 93-130.

SEMAVİ EYİCE

ELÇİLİKLER

Osmanlı Devleti'nin başkenti olduğu (1453-1923) yüzyıllar boyunca yabancı devletlerin İstanbul'daki diplomatik temsilcilikleri. "Sefarethane", "ikamet elçilikleri" de denmiştir.

İstanbul'da yabancı elçiliklerin kuruluşu, "ahidname" denen kapitülasyon anlaşmalarının bir gereği olarak eski tarihlere dayanır. Balyos(-»), kapı çukadarı, kapı kethüdası, elçi ve sefir gibi unvanlarla kente gelen ve en fazla 3 yıl kalmalarına izin verilen elçilerle ilgili en eski kaynak Fynes Morysonün *Shakespeare's Europe* adlı eseridir. Kaynaklardaki bilgilere göre Avrupa'dan gelen elçiler **16.** yy'ın ilk yarısına kadar Eminönü semtindeki eski Yahudi Mahallesi'nde kiraladıkları binalarda kalıyorlardı. Balyoslar, buradaki Venedik Mahallesi'nde elçilik kurmuşlardı. Balyosluk 16. yy'm ortalarına doğru "il Palazzo Degli Ambasciatori di Venezia a Constantinapoli" adı verilen Galata'daki binasına taşındı. Emi elçiler de görevlerini uzun süre Elçi Hanı'nda(->) sürdürmekteydiler. Örneğin, uzun süre Lehistan'ın bir elçilik binası olmamıştı.

İstanbul'da elçilik kurma konusunda öncelik 1454 tarihi itibariyle Venedik'e ait olduğu gibi, Lehistan İ475'te, Rusya 1497'de, Napoli 1498'de, Fransa 1525'te, Avusturya 1528'de, Floransa 1538'de, İngiltere 1581'de, Felemenk l602'de, İsveç 1737'de, Prusya 1739'da, Danimarka 1756' da, Sicilyateyn Krallığı 1740'ta, İstanbul' da ikamet elçisi ya da kapı kethüdası (maslahatgüzar) bulundurmaya başladılar. Fransa hükümeti 1535'te, günümüzde Fransız konsolosluğunun bulunduğu yere ilk elçilik binasını yaptırmıştı. O tarihten başlayarak burasmm pek çok işlevi yanında bir akademi gibi çalıştığı bilinmektedir. Fransa elçilik binası 1831'de yandı ve 1839-1847 arasmda Mimar Laurecisque'm tasarımıyla yenilendi. 1760'ta Taksim'deki bugünkü konsolosluk binası elçiliğe bağlı hastane olarak yapıldı. 1894'te konsolosluk oldu. Tomtom Kaptan Sokağı'ndaki Venedik Elçiliği ise l695'te bir malikâne olarak inşa edilmişti. Burası daha sonra Avusturya-Macaristan Elçiliği'ne geçti. 1919'da da İtalyan Elçiliği oldu. İngiltere'nin ticari ve diplomatik çıkarlarını düşünerek İstanbul'da bir elçilik kurma girişimi 1580'de başladı. III. Murad'm verdiği 1583 tarihli beratla sağlanan imtiyaz gereği de İstanbul' da daimi elçi bulundurma hakkı kazandı. İlk İngiliz Elçisi Harborne'un İstanbul'a gelişi, Venedik ve Fransa elçiliklerinde kaygı uyandırdı. Bu yeni elçiliğin sarayla yakın ilişkilere girmesi önlenmeye çalışıldı. Harborne'a halef olan ve iyi Türkçe bilen Edward Barton, saray-elçilik ilişkileri için sağlam bir temel attı. Üçüncü elçi Henry Lello, l601'de, elçiliğin konumunu yükseltti ve İngiliz tüccarlara daha geniş ayrıcalıklar sağladı. Ancak, Galata'da sefaret için o semtteki bir kilisenin verilmesini, Venedik elçisi, Hoca Sadeddin Efendi aracılığıyla önledi. Salıpazarı'ndaki Arap Ahmed Paşa Yalısı-'na taşman ingiltere Elçiliği, kısa bir süre sonra yeniden Galata'daki ilk binasına döndü. Elçiler de Galata'da ayrı bir binada oturmaktaydılar. 1809'da ise, günümüzde İngiltere Konsolosluğu'nun bulunduğu yere taşmdı. 1831 yangını burayı da yaktı ve yeni bina 1850'de tamamlandı. 1870 yangmmda büyük hasar gören elçilik binası 1872'de onarıldı. Beyoğlu'ndaki İsveç Elçiliği 1757'de d'Ohs-

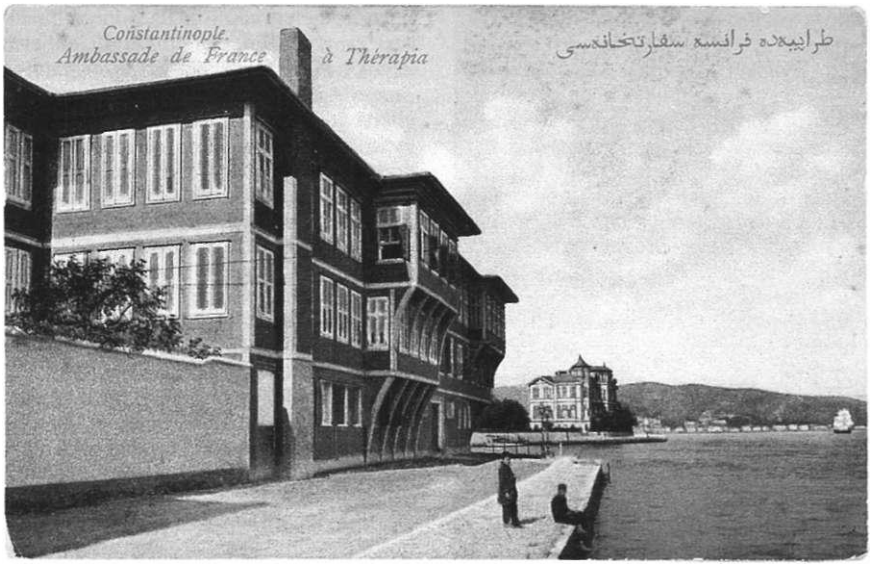

Tarabya'daki Fransa ve İngiltere (arkada) elçiliklerinin yazlıklarım gösteren bir kartpostal. *Sıdkı Anadol koleksiyonu*

son'a ait ahşap konakta açıldı, iki yangından sonra, yeni binası 1871'de açıldı. Birbirine yakın diğer elçiliklerden Rusya'nınki 1843'te mimar Fossati tarafından yapıldı. Hollanda Elçiliği'nin tarihi ise 1700'lere kadar inmektedir. Beyoğlu'ndaki en yeni elçilik olan Amerikan Sefarethanesi 1890'da açıldı. Gümüşsuyu'ndaki Alman Sarayı, Mimar Goebbels'in tasarımı olarak 1877'de tamamlandı.

Hıristiyan elçilerin 17. yy'a kadar uzun sürelerle oturdukları İstanbul'daki Elçi Hanı, 1646'dan sonra devlete vergi vermekle yükümlü Eflâk, Boğdan, Erdel ve Raguza hükümetlerinin kapı kethüdalarına tahsis edildi. Doğu ülkelerinden, özellikle de Iran ve Hindistan'dan gelerek uzun zaman maiyetleriyle istanbul'da kalan elçilere ise Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı, Kadırga'daki Mehmed Paşa Sarayı gibi kamu binaları tahsis ediliyordu. Bu dönemde Hıristiyan devletlerin elçilikleri, "Karşıyaka" da denilen Galata ve Beyoğlu semtine yerleşmiş bulunuyordu. 18. yy'a doğru elçilikler, Boğaziçi'nde, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere'de yazlıklar edindikleri gibi, geniş ve bakımlı bahçelerine şapeller, elçilik okulları, ikametgâhlar da yaptırdılar. İstanbul tarafındaki tek elçilik iran'a aitti. Iran Elçiliği'nin yazlığı ise İstinye'deydi.

1793'teki saptamalara göre elçiliklerin maiyetleri diloğlanı, beratlı tercüman, kançılar, başkâtip, kâtip, kethüda, mirahur, tabip, cerrah, kaftancı, çuhadar, papaz, seyis, kapıcı vb olarak 30-120 kişi arasında değişmekteydi. Venedik Konağı en kalabalık kadroya sahipti. Rus Elçiliği'nde ise sadece 38 kişi bulunuyordu. Elçiliklerde beratlı tercüman istihdamı zorunluydu. Her sefaretin birinci tercümanı aynı zamanda Osmanlı yönetimiyle ilişkilere bakar, takrir ve notaları hazırlardı. Diğer tercümanlar, gümrüklendirme, kolluk, zabıta ve yargı işleriyle ilgilenirlerdi. Elçiliklerde uyrukların kişisel davalarına bakılabiliyordu. Yeniçeri Ocağı'ndan ayrılan ve "yasakçı" denen kolluk güçleri ise elçilikleri korumaktaydılar. Elçilerin Türkçe mühürleri vardı ve Osmanlı yönetimine yazdıkları yazıları bununla mühürlerlerdi. Örneğin "Sefaret-i Padişah-i Fransa der Âsitane" gibi.

Elçiler en uygun ortam ve koşullarda bile elçilik sınırlarının dışına çıkmamaktaydılar. Ancak resmi ziyaret için ayrılmaları mümkündü. İstanbul'da uzun zaman kalabilmelerinin tek yolu ise Osmanlı yöneticilerine aykırı gelebilecek davranışlardan uzak durmak, raporlarını da devletin siyasetini destekleyici yaklaşımla yazmaktı. Bir savaş durumunda Osmanlı yönetiminin istanbul'daki ilgili devletin elçisini Yedikule'de göz hapsine alması, söz konusu ülkedeki Osmanlı tüccarlarının salimen geri dönmeleri içindi. Bu uygulamaya 1786'da son verilmiş ve savaş durumunda elçinin ülkesine dönmesi bazı koşullarla kabul edilmiştir.

istanbul'daki elçiliklerin ortak bir yöntemi, doğru haber almak için birkaç saray adamını, örneğin valide sultanın kethüdasını, vekilharcını elde etmekti. Elçiler, devlet aleyhine birtakım işlere de gizlice karışmaktaydılar. Örneğin 1672'de istanbul'a kaçan Leh beyleri, bir süre elçiliklerde saklanmış ve kıyafet değişikliği ile izmir'e gönderilmişlerdi. Elçiler edinebildikleri bilgileri ve haberleri kendi ülkelerine aktarıyorlar; bunlardan gazetelerde yer alanların ise Osmanlı yönetimince türlü yollardan getirtilip çevirileri yaptırtılıyor ve Babıâli'de değerlendiriliyordu. Bu tür belgelere "havadis kâğıdı" denmekteydi. Örneğin 1781'de Rusların Lehistan'dan çekileceği haberi, İstanbul'da bu şekilde öğrenilmişti. Bazen de elçilik tercümanları Babıâli'ye takrirler sunarak Avrupa siyaseti konusunda yöneticileri etkilemeye çalışmaktaydılar. Bunların başlıca muhatapları ise reisülküttabdı.

Elçilikler ilk dönemlerde öncelikle ülkelerinin ve uyruklarının ticari çıkarlarını kollamaktaydılar. Ancak 17. yy'dan başlayarak Osmanlı siyasetine müdahaleyi ön plana almada birbirleriyle yarış başlattılar. **19-** yy bu olgunun doruk dönemidir. Fransa, ardından İngiltere ve en son Almanya elçiliklerinin saray ve Babıâli üzerindeki aşırı nüfuzları bu yüzyılda yaşanmıştır.

Cevdet Paşa, *Tezâkir'de* İngiliz ve Fransız elçiliklerinin nüfuz yarışını, Babıâli üzerindeki baskılarını anlatır. İngiltere Elçisi Lord Stratford Canning'in II. Mahmud ve Abdülmecid kaündaki aşırı saygınlığı ve etkinliği de bu dönemdedir. Yine, tercümanlık beratlarının satılması, Osmanlı uyruğu gayrimüslimlerin bu beratları alarak önemli roller üstlenmeleri, temsil ettikleri elçilikler adına Babıâli'ye tavır koymaları da bu yıllarda yaşanmıştır.

Elçilerin İstanbul'a gelişleri, elçiliğe yerleşmeleri, Paşa Kapısı'nda sadrazamın, sarayda padişahın katma çıkmaları "elçi alayı" denen geleneksel bir törenle olmaktaydı (bak. balyos). Bu münasebetle elçiler sadrazama ve padişaha değerli hediyeler sunmaktaydılar. Elçiliklerin iaşelerinin teminini ise III. Selim'e (hd 1789-1807) değin devlet üstlenmişti.

Elçiler, ülkelerine dönmek için padişahtan izin almak durumundaydılar. Dönmek üzere olanlara, arzu ediyorlarsa Ayasofya Camii'ni gezme izni veriliyordu. Diğer yandan padişah, Galata ve Beyoğlu semtlerine geçtiğinde ya da Boğaziçi köylerine binişe(->) çıktığında yakındaki elçiliklerden billur ve porselen tabaklarla kendisine reçel ve tatlılar sunulurdu.

istanbul tarihinde Galata ve Pera'nm gelişmesi **16.** yy'dan başlayarak yabancı elçiliklerin buradaki yerleşmelerine bağlı biçimde gelişti. Giderek bu semtte "tatlısu Frengi" ya da Levanten denen, yerli gayrimüslimlerle yabancıların ve elçilik mensuplarının kaynaşmalarından melez bir topluluk oluştu. Bunlar, Beyoğlu'nun kibar sınıfını temsil ettiler. Elçilikler ise bunlara dönük aşırı korumacılık siyaseti güttüler. Galata'nın, bankerler ve uluslararası ticaretle uğraşan sermayedarlar tarafından merkez seçilmesi de elçilikler aracılığı ile dünya piyasalarının daha doğru izlenebilmesindendi.

Diğer yandan, elçilik mensupları, istanbul'un ve Müslüman Doğu'nun havasını Avrupa'ya taşımada etkili olmaktaydılar. Buna koşut biçimde Avrupa'nın pek çok kültürel, sosyal ve ticari gelenekleri de yine elçilikler aracılığı ile İstanbul'a taşındı ve alafrangalık olarak yayıldı. Woods Paşa, İstanbul'a ilişkin anılarında, elçilerin tutkularını, güttükleri siyasetleri ve etkilerini, II. Abdülhamid'in elçiliklere bakışını, Amerikan elçiliğinin istanbul'da öne çıkışının misyoner hareketine, açılan okul, hastane vb kurumlara bağlı olduğunu anlatır. Batılılaşmanın İstanbul'daki odakları olan elçiliklerde sık sık ziyafetler, çay partileri, balolar düzenlenmesi, Türk gençlerinin

ilk dansları elçilik salonlarında denemeleri de toplumsal değişim süreci içinde ilginç gelişmelerdir.

Öte yandan elçiliklerin "istasyoner" denen birer savaş gemisini İstanbul'da bulundurarak, Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını ihlal etmeleri, elçiliklere sığman devlet adamlarını dilediklerinde bu gemilerle yurtdışına çıkarmaları da 19. yy'm ikinci yarısında yaşanan olaylardandır.

Elçiliklerin İstanbul'daki bir misyonları da kentin gündelik yaşamının, pitoresk güzelliklerinin, anıtlarının, uzman, araştırmacı, gezgin vb çok sayıda Avrupalı tarafından gözlemlenmesine olanak sağlamaları olmuştur. Gerek elçilerin raporları ve anıları, gerekse elçiliklerde konuk olan ya da görev yapanların yazdıkları, çizdikleri, İstanbul'a ilişkin çok değerli birikimleri oluşturmuştur. Elçiliklerde barınan veya görev yapan diplomatlar, tüccarlar, gezgin ve araştırmacılarla tutsaklar ve sığınmacılar org, saat yapmaktan, tablo, portre ve gravürlere, albümlere değin sanat eserleri üretmişler; seyahatnameler, anılar ve günceler, bilimsel araştırmalar bırakmışlardır.

Elçiliklerin İstanbul'daki olumsuz bir alışkanlıkları Doğu yazmalarını, antikaları, arkeolojik eserleri toplayıp ülkelerine taşıma tutkusu, bir diğeri ise "kâtip", "tercüman" adları altında casusları, ajanları barındırmaları olmuştur.

Elçilikler Galata semtinde pek çok kurumun yapılmasına da öncülük etmişlerdir. Bunlar arasında büyük hanlar, yapılar, okullar, hastaneler, tahaffuzhaneler, postaneler, matbaalar, yakın dönemlerde ise araştırma enstitüleri de yer alır.

1890'da İstanbul'daki elçilikler Almanya, İngiltere, Avusturya ve Macaristan, İtalya, İran, Rusya, Fransa, İspanya, İsviçre, İsveç ve Norveç, Amerika, Belçika, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Yunanistan, Felemenk, Karadağ temsilcilikleri olarak 18'e ulaşmıştı. 1923'ten sonra kısa aralıklarla Ankara'ya taşman yabancı elçiliklerin İstanbul'daki tarihi yapılarında konsolosluklar açılmıştır.

Bibi. T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat,* Ankara, 1983; J. Thévenot, *1655-1656'da Türkiye,* İst., 1978, s. 75; Lady Montagu, *Türkiye Mektupları,* İst., ty, s. 123-124; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, I960, s. 16-17; N. Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler,* İst., ty; *Mecmua-i Muâhedât,* I-V, ist., 1292-1289; S. L. Poole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları,* Ankara, 1959; Sir F. Woods, *Türkiye Anıları,* İst., 1976, s. 215 vd; Unat, *Osmanlı Sefirleri; Tarih-i Cevdet,* VI, 128-129; E. Engelhardt, *Tanzimat,* İst., 1976; R. Serhadoğlu, *Büyük İstanbul Albümü,* İst., 1955, s. 97-102; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,* Sene 1306, s. 758-765; *ae,* Sene 1315, s. 626-631; S. Eyice "İstanbul (Galata)" *İA,* V/2, 1214/149-150; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 268-288, 307-317; Ç. Gülersoy, "Alaman Sefareti", *Cumhuriyet,* 23 Temmuz 1990; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989, s. 67-78.

NECDET SAKAOĞLU

ELDEM, HALIL EDHEM

(21 Haziran 1861, İstanbul -17 Kasım 1938, İstanbul) Müzeci ve tarihçi.

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nm oğludur. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Berlin, Zürich, Viyana ve Bern'de biyoloji ve kimya eğitimi gördü. 1885'te İstanbul'a döndükten sonra çeşitli memurluklarda bulundu. 1892'de Müze-i Hümayun (bugün Arkeoloji Müzeleri) müdürü olan ağabeyi Osman Hamdi Bey'inO-») yardımcılığına getirildi. 20 Temmuz 1909-6 Ocak 1910 arasmda İstanbul şehreminliği yaptı. 1910'da Osman Hamdi Bey'in ölümü üzerine Sanayi-i Nefise Mektebi ve Müze-i Hümayun müdürlüğü görevlerine atandı. Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünü 1917'ye kadar sürdürdü. 1931'de İstanbul milletvekili olduğu için müze müdürlüğünden ayrıldı.

Müze müdürlüğü sırasında, 1917'de Eski Şark Eserleri Müzesi açıldı. 1914'te Süleymaniye Külliyesi'nde kurulan Evkaf-ı İslamiye Müzesi 1927'de yeniden düzenlenerek Türk ve İslam Eserleri Müzesi adını aldı. Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesi çalışmalarını yönetti. 1930'da Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyeleri arasında yer aldı, 1938'de asbaşkan seçildi.

Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Tarih Encümeni, İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti ve Sanayi-i Nefise Encümeni gibi kurul ve derneklerin üyesi olan Eldem İstanbul'da bir resim ve heykel müzesi kurulması için de çaba harcadı. Bu amaçla hazırladığı *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu* (İst., 1924: yb İst., 1970) adlı eser müzenin resim koleksiyonunu tanıtır. İstanbul müzelerindeki eserlerin kataloglarının hazırlatılması yolunda başarılı çalışmalar yaptı. Arkeoloji ve tarih alanında çoğu makale olarak yayımlanmış incelemeleri bulunan Eldem'in İstanbul'a ilişkin başlıca eserleri *Müze-i Hümayun* (İst., 1321/1905), *Das Osmanische Antiken-museum in Konstantinopel,* (İstanbul'daki Osmanlı Eski Eserler Müzesi, Leipzig, 1909), *Topkapı Sarayı* (İst., 1931) bu kitabın Fransızca çevirisi *La Palais de Topcapou* (İst., 1932), *Yedikule Hisarı* (İst., 1932), *Camilerimiz* (1932) bu kitabın Fransızca çevirisi *Nos Mosques de Stamboul* (İst., 1934) ve *İstanbul'da İki İrfan Evi-Alman ve Fransız Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı* (İst., 1937) olarak sıralanabilir.

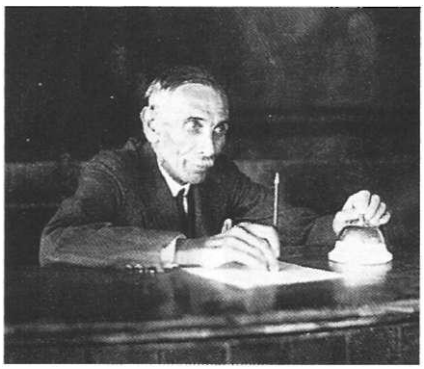

Halil Edhem Eldem
Salâhaddin Giz

Bibi. *Halil Ethem Hatıra Kitabı,* II, Ankara, 1947, s. 81-104; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri,* 171-176; (Ergin), *Şehreminler;* H. Koç, "Bir Belge Işığında İbrahim Edhem Paşa ve Ailesi Hakkında Hatırlatmalar", *Osman Llamdi Bey ve Dönemi,* İst., 1993, s. 33; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 163-164; *TDÜA,* IV, 1947.

İSTANBUL

ELDEM, SEDAD HAKKı

(18 Ağustos 1908, İstanbul - 7 Eylül 1988, İstanbul) Mimar.

Osman Hamdi Bey(->) ve Halil Edhem Eldem(->) gibi tanınmış sanat ve kültür adamları yetiştirmiş, varlıklı ve görgülü bir aüenin yakın akraba muhitinde yetişti. İlköğrenimini Cenevre'de, ortaöğrenimini Münih'te yaparak Osmanlı elit dünyasının klasik eğitiminden geçti. 1924-1928 yıllarında Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nde okuyup okuldan birincilikle mezun olmuştur. Üç yıllık bir bursla gittiği yurtdışında, Fransa'da Auguste Perret'nin, Almanya'da Hans Poelzig'in yanında çalıştı ve modernizmin yeni yaratıldığı dönemde Le Corbusier gibi mimarlarla da tanıştı. 1931'de yurda dönerek, Ankara'da Cumhuriyetin ilk önemli yapılarını tasarlayan Mongeri'nin yanında bir süre çalıştı. 1932'de Güzel Sanatlar Akademisi'ne asistan olarak girdi. Emekliye ayrıldığı 1978'e kadar hem okul içindeki otoritesi, hem toplumun egemen sınıflarıyla yakın ilişkileri, hem de yetenekleriyle 19601ı yılların sonuna kadar çağdaş Türk mimarlığının bellibaşlı temsilcilerinden biri sayılmıştır.

1930lu yıllarda, akademinin geleneksel tutumuna karşın, birkaç genç mimarla birlikte Avrupa fonksiyonalizminin temsilcilerinden biri olmuş ve ona Cumhuriyet mimarisinin ilk döneminde özel bir yer kazandıran ve Le Corbusier'nin Türkiye'deki ilk etkilerini gösteren İstanbul'da Maçka'da Firdevs Hanım Evi (1934), Elektrik İdaresi'nin (SATİE) Fındıklı'daki büro binası (1934), Yalova'da Termal Oteli (1934-1937), Ankara'da Gümrük ve Tekel Genel Müdürlüğü (1937-1938) binalarını yapmıştır. Öte yandan yine bu dönemde Avrupa'da yükselen ulusalcılık akımları ve yeni Cumhuriyetin ulusçuluk ilkeleri, Eldem'de de ulusal bir mimari üslup yaratma isteği uyandırmış ve 1933'te akademide bir "Milli Mimari Semineri" açılmasına önayak olmuştur. Giderek akademide olduğu kadar o tarihlerde diğer en önemli mimarlık fakültesine sahip olan İstanbul Teknik Üniversitesinde güçlenen bu düşünceler, Avrupa'daki benzer akımların da etkisinde kalarak, 1950'lere kadar sürmüş ve "II. Ulusal Mimarlık" adı verilen üslup, döneminin tasarım ilkelerine temel olmuştur.

Eldem'in öğretisinde "Türk evi" dediği Osmanlı dönemi evlerinin ve özellikle 18. ve 19- yy köşk ve saraylarının etüdü-

Sedad Hakkı Eldem'in Hamdi Şensoy'la birlikte gerçekleştirdiği Atatürk Kitaplığı binası (1972-1974).
Ahmet Kuzik, 1990

nün büyük yeri vardır. Öğrencilerinden istediği en temel ödev, Türk sivil mimarisinden itina ile yapılmış bir konut rölövesi idi. Bunlar sonradan yayımladığı *Türk Evi* kitapları için temel malzemeyi oluşturduğu gibi, özellikle İstanbul'daki konut mimarisi açısından eşsiz bir arşivin oluşmasına da yardım etmiştir. Konut mimarisinin yanmda, onun kadar ağırlıklı değilse de, klasik Osmanlı mimarisini de iyi incelemiş olan Eldem, 19401ı yıllardaki Cumhuriyet mimarisinde taş kaplama, geleneksel kemerler, kapı ve pencere söveleri, kurşun kaplama, taç kapı ve revaklar gibi geleneksel motiflerin yeniden mimari tasarıma temel oluşturmasının başlıca yönlendiricilerinden biridir. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Emin Onat'la birlikte İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakülteleri ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi binaları o "II. ulusal" üslubun anıtsal, öncü yapılarıdır. Bu yapıların bazı hacimlerinde, örneğin istanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakültelerinin büyük konferans salonunda ve girişinde geleneksel motifler kadar, o sırada çok etkili Alman "Nasyonal Sosyalist" üslubunun katı ve didaktik etkisini de görmek olasıdır. Ankara'da Atatürk'ün anıtmezarı yarışmasına gönderdiği proje de aynı anlayış içinde, Selçuklu kümbet biçiminden ilham alan bir tasarımdı.

Eldem İstanbul'da eski Türk evlerinin planlanndan esinlenmiş, dış mimarinin düzenlenmesinde ise eski oranlara ve strüktürel ifadeye çağdaş betonarme konstrüksiyonun katkısını getiren, genellikle büyük bir özenle tasarlanmış ve iyi detaylandırılmış evler yapmıştır. Bunlardan Emirgân'daki Uşaklıgil Köşkü (1956-1965) gelenekselden çok modernist bir üslupla tasarlanmıştır. Buna karşın Vaniköy'deki Suna Kıraç Yalısı (1965), Emirgân'daki Ilıcak Yalısı (1978-1980) gibi yapılar klasik bir karnıyarık planının stilizasyonudur. Eldem'in üslubunun bilinen öğelerini ve proporsiyonlarını içermesine karşın oldukça büyük bir çaba göstererek kendini soktuğu ilkelerden bir ölçüde kurtulduğu ya da daha özgür bir tavırla ele aldığı en ilginç konut yapısı Tarabya'daki Rahmi Koç Evi'dir (1975-1980). Bu konutların hepsinde geleneksel mimarinin etkilerinin yamsıra, özellikle Auguste Perret'nin öğretisinin anılarını taşıyan strüktürel ifadeci yaklaşım da izlenmektedir. Bu dönem yapıları içinde onun en çok tanınmış ve beğenilmiş yapısı, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın(->) deniz üzerindeki divanhanesinden esinlenerek yaptığı Maçka'daki Taşlık Kahvesi'dir (1948). Ne var ki bu üslup, 1950'li yıllarda gözden düşmüş, II. Dünya Savaşı sonrasının güçlü modernizm akımları, bütün dünya gibi Eldem'in mimarisini de etkilemiş ve Eldem daha özgür ve çağdaş bir tutum ve işlevsel bir sözlükle, geleneksel konutun strüktüralist espirisini bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu dönem yine Emin Onat'la birlikte kazanıp, bir bölümünü inşa edebildikleri İstanbul Adliye binası (1950) yarışmasıyla başlamış, Skidmore, Owigs and Merrill firmasından Gordon Bunchaft'ın tasarladığı İstanbul Hilton Oteli'nin (1955) uygulamasındaki katkılarıyla devam etmiştir. Daha sonraki dönemdeki önemli yapıları içinde Zeyrek'teki Sosyal Sigortalar Kurumu yapıları (1962-1964), Fındıklı'daki Akbank Genel Merkezi (1971), Eldem'in en başarılı geleneksel yorumlarından Taksim'deki Atatürk Kitaplığı (1972-1974) (Hamdi Şensoy'la birlikte), Maslak'taki Alarko Holding büro binaları (1980-1988) gibi yapıları vardır. Eldem Ankara ve yurtdışında da önemli yapıtlara imza atmıştır.

Eldem'in eserleri olan Vaniköy'deki Suna Kıraç Yalısı'nın (1965) denizden (solda) ve Tarabya'daki Rahmi Koç Evi'nin (1975-1980) içinden görünümler.
Doğan Kuban, 1984 (sol), Doğan Kuban fotoğraf koleksiyonu (sağ)

Eldem için çağdaş bir ulusal üslup yaratma isteği her zaman temel amaç olarak kalmıştır. Doğrusu istenirse Eldem, İslam dünyasında, Hasan Fethi'den çok önce mimaride kimlik konusunda gerçekten başarılı sayılabilecek bir mimari üslup yaratan mimar olarak sayılmalıdır. Fakat bu amaç onun mimaride işlevden çok biçime, yapının iç mekân tasarımından çok dış biçimlenmesine önem vermesine yol açmıştır. Bütün yaşamı boyunca çok duyarlı bir cephe tasarımı ve detay araştırmacısı olması sanatının en önemli karakteristiğidir.

Eldem ayrıca Türk sivil mimari tarihi için çok önemli birçok kitap yayımlamış, Türk konut mimarisi açısından, bir bakıma Güzel Sanatlar Akademisi'nin mimarlık öğrencilerinin çalışmalarının büyük bir çoğunluğu ile kendi çalışmalarını birleştiren bir Osmanlı konut mimarisi Corpus 'u gerçekleştirmiştir. Başlıca yapıtları içinde *Türk Evi Plan Tipleri* (İst., 1954, yb 1968), *Köşkler-ve Kasırlar* (I-II, İst., 1968-1974), *Türk Bahçeleri* (İst., 1976), *Sa'dâbâd* (İst., 1977), *İstanbul Anıları* (İst., 1979), *Boğaziçi Anıları* (İst, 1979), *Topkapı Sarayı* (İst., 1982) (Feridun Akozan'la birlikte), *Türk Evi-Osmanlı Dönemi* (I-III, İst., 1984-1987) vardır.

Eldem 1941'den 1978'e kadar Türkiye'de tarihi yapıların korunmasıyla ilgili örgütlerde görev almış, 1941-1945 arasında Eski Eserleri Muhafaza Encümeni'nde, 1961-1978 arasında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda üye olarak çalışmıştır. 1983'te Kültür ve Turizm Bakanlığı Büyük Sanat Ödülü verilen Eldem, 1986'da Uluslararası Ağa Han Mimari Ödülü'nü de kazanmıştır.

Bibi. Anonim, *Mimar Sinan Üniversitesi 100. Yıldönümü Armağanı-Sedad Hakkı Bidem,* İst., 1983; S. Bozdoğan-S. Özkan-E. Yenal, *Sedat Eldem-Architect in Turkey,* New York, 1987.

DOĞAN KUBAN

ELEFTERİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Kurtuluş Bayır Sokak'ta, Feriköy Rum Ortodoks Mezarlığı içindedir. Tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan kilisenin, 1865'te inşa edildiği ifade edilmektedir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının doğusunda dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Dışta çift pahlı çatı ile örtülü olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiştir.

Ayios Elefterios Kilisesi
Yavuz Çelenk, 1994

Kilise, bazilikal plan tipindedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı naos tek mekânlıdır. Naos, doğuda içte yarım yuvarlak apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosun örtüsü beşik tonoz, narteksin örtüsü düz tavan, apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Kilisenin tek girişi batıda eksende yer alır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı ikişer pencere, büyük boyutlu ve dikdörtgen açıklıktır. Naosun doğusunda yer alan ikonostasis ahşap işçiliği ile bezemelidir.

ZAFER KARACA

ELEKTRİK

bak. AYDINLATMA

ELEUTHERIUS LİMANI

Konstantinopolis'in Marmara kıyısındaki limanlarından biri, şehrin güney tarafında bulunan Eleutherius (Grekçe Elefterios) Limanı idi. Bu, tabii bir koy olup, eski adı Lfkos (Lykos) olan Bayrampaşa Deresi' nin denize döküldüğü yerde bulunuyordu. Limanın adını Eleutherius Mahallesinden aldığı bilinir. Constantinus döneminde (324-337) yaşayan Eleutherius adındaki bir Mşinin özel sarayının bulunduğu yöre ve sonra da liman bu suretle adlandırılmıştı. Mordtmann'm iddiasının tersine, Aksaray adının, Eleutherius'un sarayından geldiğini kabul etmek mümkün değildir.

Eleutherius'un mermerden bir heykeli, dibi taş döşeli olan bu limanı süslüyordu. Heykelin omzunda bir sepet, elinde ise buğday tanelerini ayırma tırmığı vardı. Böylece buranın şehre denizyoluyla gelen buğdayın boşaltıldığı ve ambarlandığı yer olduğu da simgelenmişti. Bu limanın I. Constantinus tarafından yaptırıldığı, fakat az sonra I. Theodosius döneminde (379-395), Tauri Forumu'nun(->) düzlenmesi sırasında çıkan toprakla kısmen doldurulduğu ileri sürülür ise de 330'lu yıllara doğru yapılan bir limanın altmış yıl sonra doldurulmuş olması pek inandırıcı değildir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Likos Deresi'nin getirdiği alüvyonlarla dolmaya başlayan limanın batıdaki bölümü, I. Theodosius tarafından genişletilip (veya ıslah edilip), doğudaki Eleutherius bölümü ile arasına bir duvar çekilerek ayrılmış ve liman Theodosius'un adıyla anılır olmuştur (bak. Theodosius'un Limanı). Eleutherius Limanı gerisinde Horrea Aleksandrina (İskenderiye buğday ambarı) ile Theodosius Ambarı bulunuyordu. Buralar bugünkü Yenikapı ve Langa'ya(->) tekabül etmekteydi.

Eski limanları şehir tarafından çeviren surlarm kalıntıları, kıyının çok içerilerinde hâlâ görülebilir. Evvelce limanların girişinde bulunan çifte kulelerden birinde İmparator II. Mihael (hd 820-829) adına, burayı restore ettirmiş kişi olması nedeniyle bir kitabe bulunuyordu.

Osmanlı dönemindeki Langa adı Grekçe "ticaret limanı" anlamına gelen "avlanka"dan geliyordu. Sonra sözcük "vlanka", "blanga" ve "langa"ya dönüşmüştür. Bu limanların bulunduğu yerler çok önceleri dolmuş ve ekili arazi olarak kullanılmıştır. Bütün Osmanlı dönemi boyunca, Langa bostanlarında yetiştirilen ürünlerin (bilhassa marullar) şöhreti hâlâ sürmektedir. 1955 dolaylarında İstanbul'un tarihi topografyasını hiçe sayan sahil yolu, denizi doldurmak suretiyle yapıldığında, limanın izleri de kıyının çok uzağında, içerilerde kalmıştır. Hammer 1820'lerde eski limanın yerinde üç ayazma bulunduğuna işaret eder.

BibL Hammer, *Constantinopolis-Bosporus,* I, 122-123; F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* I, Viyana, 1878, s. 265-266; Mordtmann, *Esquisse,* 56 vd; R. Janin, "Les ports de Constantinople sur la Propontide", *Byzantion,* XX (1950), s. 74-75; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 218-220; R. Guilland, "Les ports de Byzance sur la Propontide", *Byzantion,* XXIII (1953), s. 206-210.

SEMAVİ EYİCE

ELEUTHERİUS SARAYI

I. Constantinus zamanında (324-337) yaşayan ve unvanının ne olduğu kesinlikle bilinmeyen Eleutherius'un (Grekçe Elefterios) özel sarayı, daha doğrusu konağı, bulunduğu yere ve önündeki limana admı vermişti. Sarayın şimdiki Yenikapı semti dolaylarında olduğu sanılır. İmparatoriçe Eirene de (İrini) aynı Eleutherius Mahallesi'nde önceki Eleutherius Sarayı'nm yerinde olup olmadığı bilinmeyen bir saray yaptırmış ve genellikle burada yaşamayı tercih etmiştir, (bak. Eirene). Eirene'den sonraki evrede İkonoklazma (tasvirkırıcılık) Akımı'nm yeniden canlandığı ikinci döneminde, ikonasever bazı din adamları bu sarayın mahzenine kapatılmışlardı. Papa Hadrianus'un Bizans'a gönderdiği temsilciler 869'da burada kabul edilmişlerdi. Bir belge 1079' da aynı saraym görevlilerinden bahsettiğine göre bina 11. yy'da henüz duruyordu. Saray hakkında geçerli herhangi bir kayda daha sonra rastlanmamaktadır.

Bibi. J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* II, Viyana, 1897, s. 382; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 130-131.

SEMAVİ EYİCE

ELGÖTZ, HERMAN

Alman şehircilik uzmanı.

Berlin Techniche Hochshule'de şehircilik profesörüydü. 1933'te İstanbul şehrinin plan tasarımını yapmak için Fransız Lambert(->), H. Prost(-») ve A. Agache(->) ile birlikte Türkiye'ye davet edildi.

Hazırlanan raporlardan Elgötz'e ait olanı gerçekçi bulunmuş fakat kabul edilmemiştir. Elgötz'e göre, bir şehrin görünüşünü, geçmişi, ekonomisi ve doğal durumu belirler. Buna göre ekonomik ve siyasi kuvvetlerin uyumu sağlanmalıdır. 1933'te dünyada imara en çok gereksinimi olan şehir İstanbul'dur.

Plan tasarımında Beyoğlu-Galata ve

Üsküdar olmak üzere şehri üçe bölen Elgötz, her üç bölgede de eski anıdan korumak, meydanları açarak işlevsel hale getirmek ve çevrelerini düzenlemek, ulaşım sisteminde anayollar, ikinci derecede yollar ile konutlara hizmet eden yolları, ayrıca şehrin manzara noktalarını kapsayan gezinti yollarını yapmak, demiryolu, tünel, tramvay, havayolu ve denizyolu ulaşım sistemlerinin birbiri ile bağlantılı olarak çalışmasını sağlamak ve kapasitelerini artırmak, İstanbul'un doğu-batı, kuzey-güney ülkeleri arasındaki bağlayıcı bir noktada olma özelliğini iyi kullanmak istemiştir.

Elgöltz ayrıca küçük ve büyük sanayi tesislerinin uygun yerlerde kurulmasını ve gelişmesini sağlamak, çiftlikler oluşturmak ve uygun tarımsal yöntemlerle artırılan ürünün işlenmesini mümkün kılmak, İstanbul'da sur dışında batıda, Beyoğlu'nda şehir dışında kuzeybatıda 1.000- 2.000 m^2'lik alanlarda yapılacak bahçeli işçi evleri ile hem ailelerin hem şehrin tarımsal gereksinimini sağlamak, şehir içinde yeşil alan olarak mezarlıkları, bostanları korumak gereklidir demektedir.

Elgötz'e göre planın uygulanabilmesi için çeşitli ölçeklerde yeni haritalarm yapılması, jeolojik harita ile hava fotoğraflarının temin edilmesi, ayrıca belediye fen işlerinin yeniden organize edilmesi şarttır.

Elgötz, hazırlanan plan tasarımının gerçekleştirilebilmesi için, bugünün sözleriyle ülkeyi kapsayan genel bir "imar kanunu" ile şehirde imarın uygulanmasını sağlayacak bir "şehircilik kanunu"nun çıkartılmasını, ayrıca "uygulama imar planı" nın yapılmasının gerekli olduğunu savunmuştur. Görüldüğü gibi, Elgötz, İstanbul'un genel planını hazırlarken şehrin karakterine uymaya, doğal ve tarihi özelliklerini korumaya. İstanbul'u modern şehircilik ve ekonomi ilkelerine uygun hale getirmeye çalışmıştır.

Elgötz, şehrin gelişme plamnın yapımında, Türk şehirci ve uzmanların çalışmasını, ancak yabancı ülkelerdeki teknik ve ekonomik deneyimlerden öncelikle yararlanılmasını daha uygun bulmaktadır.

Bibi. H. Elgötz, *İstanbul Şehrinin Umumi Planı,* İst., 1934; I. Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de İmar Planlaması,* Ankara, 1980, s. 8-112.

ÇİĞDEM AYSU

ELHAMRA HANI

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi üzerinde no. 256-258'dedir.

Elhamra Hanı, altı katlı kagir bir yapıdır. 1831'deki büyük Beyoğlu yangınında kısmen yanmış ve bir süre kapalı kaldıktan sonra, Guistiniani Barthelmy tarafından İtalyan üslubunda, balkonu ve galerisi olmayan Fransız Tiyatrosu olarak yaptırılmıştır. Daha sonra salonu devralan Edouard Salla'nın 1861'de bir balo salonu eklemesinden sonra "Palais de Cristal" (Billur Saray) olarak da bilinen; restoran, müzikli gece lokali, tiyatro ve eğlence yeri olarak kullanılmış olan bina 1868'de onarıldı; Glavani (Kallavi) Sokağı'na bakan cephesine bir çıkış kapısı daha eklendi; 1906'da bu binanın tam karşısındaki Concordia Tiyatrosu(->) St. Antoine Kilisesi'nin yapımı için yıktırılınca, Elhamra Hanı'ndaki bu tiyatro da kapandı; yerinde Osmanlı-Avusturya Mobilya ve Halı Mağazası açıldı. Bina 1920'de Arapzade Said Bey (Sait Adapazarlı) tarafından alındıktan sonra yeniden elden geçirilmiş ya da bazı kaynaklara göre yıktırılarak mimar Vedat Tek'e yeniden yaptırılmıştır. Fakat bu konuda kesin bir bilgi yoktur.

Zemin katmda dükkânların bulunduğu binaya giriş, üzeri galeri olan ve camla örtülü bulunan pasajın iki yanındaki kapılardan sağlanmaktadır. Birinci kattan altıncı kata kadar ise düşey sirkülasyon tek kollu bir merdiven ve bir asansörle sağlanmaktadır. Galeri hanm giriş kapılarının üzerinde birinci kat kotunda yer alan geçidin sinema girişme bakan tarafında üç kat boyunca devam etmektedir. Her kata açılan dört kapının bulunduğu binanın merdivenleri mermerdir. Seçmeci bir anlayışla yapılmış olan binada "ulusal mimari" döneminin anlayışı ağır basmaktadır.

Cadde cephesinde zemin kattaki dükkân vitrinleri arasında bezeme öğesi olarak kullanılan mukarnas başlıklı küçük sütunlar, yivli kabaralar, sivri kemerli birinci kat percereleri, üçüncü ve dördüncü katlarda yine sivri kemerle biten çıkmalar ve bu çıkmaların altında bulunan mukarnaslı konsollar, taş balkon parmaklıklarındaki yıldız motifleri, kabartma taş girift bezemeler, beşinci katm üzerinde, cephenin ortasındaki sekiz yuvarlak kemerden oluşan arkad üzerinde yer alan ince konsolların taşıdığı geniş saçak ve bu saçağın iki yanındaki yükselen kısım binanın üslup özelliklerini tümüyle yansıtmaktadır. Ayrıca cephedeki yıldız motifleri hanın giriş kapısında da kullanılmıştır. Bina bugün, zemin kattaki dükkânların dışında çeşitli bürolar tarafından kullanılmaktadır.

Bibi. B. Csdiken. "Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar II". *Tarih ve Toplum,* S. 89 (Mayıs 1991), s. 23-24; *İSTA,* LX, 4511.

YILDIZ SALMAN

ELHAMRA SİNEMASI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nde, Tünel ile Galatasaray arasında bulunan Elhamra Hanı'ndakiG» sinema.

1923'te "Alhambra" (Elhamra) Sineması adıyla işletilmeye başlanan salon, döneminin en modern ve görkemli sinemalarından biriydi. Sinema bu niteliğiyle, **1926**'da, dünya film piyasasını ele geçirme savaşına girmiş olan Hollywood'un da ilgisini çekti. İstanbul'daki Amerikan Elçiliği, yeni açılmış olan sinemanın özelliklerini içeren ve salonun teknik donanımıyla dekorasyonunu öven bir gizli rapom Amerikan Dışişleri'ne gönderdi.

Açılışından bir yıl sonra, sinema büyük bir tanıtım kampanyasına girişerek sezon boyunca göstereceği filmlere ilişkin el ilanları, broşürler yayımlayıp dağıttı; ayrıca sinemanın sürekli bir tanıtım dergisi de vardı. 1924-1925 sinema sezonunda gösterdiği filmler arasında Gloria Swanson'un başrolünü oynadığı -tanıtılan adlarıyla- *La Cage Dorée (Altın Kafes),* Jackie Coogan'ın *le Mendiant (Dilenci),* Harold Lloyd'un *Sonu Selamet,* Rudolph Valentino'nun *Yırtıcı Kuş* filmleri yer aldı. Aynca Türk sinemasının ilk örneklerinden *Leblebici Horhor* (1923), *Ankara Postası* (1929), ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında* (1931) ve Müslüman Türk kadınların oynadığı ilk film olan *Bir Millet Uyanıyor* (1937) ve ilk sesli film olarak bilinen 1927 yapımı *The Jazz Singer (Caz Şarkıcısı)* 1930 Mart'ında Elhamra'da gösterime girdi.

Döneminin en iyi sinema salonlarından sayılan Elhamra, Atatürk'ün İstanbul'a gelişlerinde film seyretmek için tercih ettiği salondu.

Elhamra Sineması 1936'da Cevat Adapazarlı tarafından satın alındı ve Sakarya Sineması oldu. Önce İpekçiler sonra çeşitli kişiler ve şirketler tarafından işletilen sinema salonu, 1944'te yeniden Elhamra adını aldı. 1945'ten sonra eski görkeminden çok şeyler yitiren salon, İstiklal Caddesi'nin Galatasaray'dan Tünele uzanan ve görece daha sakin olan kesiminde kaldığı için eskisi kadar iş yapamaz duruma gelince 1958'de tiyatroya dönüştürüldü. Sururi Topluluğu, İstanbul Opereti, daha sonra İstanbul Tiyatrosu bu salonda çeşitli oyunlar sergilediler, ancak 1970'lerde tiyatrolar da kapandı. 1976'da salon tekrar sinema olarak kullanılmaya başlandı. Günümüzde çoğu seks türü ticari amaçlı filmler gösteren bir sinemadır.

BURÇAK EVREN

Elhamra Sineması'na ait bir tanıtım broşürünün kapağı
Burçak Evren koleksiyonu

Elhamra Sineması'nm girişi.
Yavuz Çelenk, 1994

Mimari

Tek katlı olan binanın oldukça yüksek beşik çatısının içinde salonu örten bir tonoz bulunmaktadır. Sinema salonuna giriş sahnenin arkasındaki iki kapıdan yapılmakta ve salonda koltuk sıralarının arkasında ahşap direklerle ayrılmış localar bulunmaktadır. Salonun iki yanında yer alan dar ve tek kollu merdivenlerle çıkılan balkonda eski ahşap koltukların iki yanında da yine ahşap direkler vardır. Balkonlara çıkan merdivenlerin üzerinde sivri kemerler bulunur. Özellikle sahnedeki kemerin çevresinde bulunan kalem işi bezemeler oldukça dikkat çekicidir. Salonun giriş kapılarının hemen yanındaki duvarlarda ilk yapıldığı yıllarda zeminden balkon kotuna devam ettiği söylenen çinilerden birer sıra bulunmaktadır. 1920'lerde tavanda yer aldığı söylenen mavi renkli suluboya tablolar ile balkon girişlerindeki *Binbirgece Masalları'ndan* sahnelerin betimlendiği yağlıboya tablolar, bugün yoktur.

Bibi. B. Üsdiken, "Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar II", *Tarih ve Toplum,* S. 89 (Mayıs 1991), s. 23-24; G. Scognamillo, *Cadde-i Kebir de Sinema,* İst., 1991, s. 35; M. Gökmen, *Eski İstanbul Sinemaları,* İst., 1991, s. 33; ay, *Türk Sinema Tarihi,* İst., 1989, s. 72; B. Evren, "Elhamra", *Antrakt,* S. 9 (Nisan 1992), s. 18-19-

YILDIZ SALMAN

ELİF EFENDİ TEKKESİ

bak. HAŞİRİ ZADE TEKKESİ

ELİNİKOS FİLOLOYİKOS SİLOĞOS KONSTANTİNOPOLEOS

1861'de Beyoğlu'nda Rumlar tarafından kurulmuş kültür derneği.

1856'da Islahat Fermanı'nın ilanından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan çeşitli etnik topluluklara tanınan özgürlükler ve haklar sonucu, İstanbul'da yaşayan Rum topluluğu bünyesinde, birbiri peşi sıra kültür dernekleri kuruldu. 1861'de Beyoğlu'nda kurulan Elinikos Filoloyikos Siloğos (Helen Filoloji Derneği) o yıllarda yaşanan bu yoğun kültür hareketinin öncüsüdür.

Derneğin kuruluşu ile ilgili düşünce oluşumu, Mekteb-i Tıbbiye hocalarından ve saray hekimlerinden Spiridon Mavroyeni Paşa'nın Büyükparmakkapı'daki evinde düzenlenen sanat ve kültür toplantılarıyla başlar. Tanınmış hekim ve edebiyatçı İroklis Vasiadis'in öncülüğündeki bu toplantılar, Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Ksenofan Zoğrafos, K. Kaliadis, avukat Yiannis Zoğrafos, hekim Aleksandros Zoiros Paşa'nın katılımıyla fikir hareketinden eyleme dönüşür. Derneğin tüzüğü devrin sanat ve bilim adamları tarafından tartışılıp onaylanır. 17 Nisan 1861'de yirmi değişik meslekten Rum aydınının katılımıyla kuruluş toplantısı gerçekleşir. Dernek günümüzde Yunan Konsolosluğu'nun bulunduğu binada (o yıllarda Hacı Yorgo Kostandinis' in evidir) çalışmalarına başlar. En yaşlı üye sıfatıyla Stefanos Karateodori Paşa başkanlığa seçilir. Derneğin amacı okuryazarlığın yayılması, bilim ve edebiyatın gelişmesidir. İlk iki yılki çalışmalar Cadde-i Kebir'de (İstiklal Caddesi), "Bon Marche Mağazası"nın karşısındaki binasında sürer. Sonra Venedik Sokağı'nda bulunan bir binaya taşınır.

Dernek 1863'te kitaplık oluşturmak amacıyla üyelerine kitap bağışı çağrısında bulunur. Bunun yanısıra iki ayda bir yayımlanan bir kültür dergisi çıkarmayı amaçlar. Derginin sorumluluğunu Stavraki Aristarki üstlenir. Kitaplıkla birlikte düzenlenen okuma salonunda her gün İstanbul, İzmir ve Atina'da yayımlanan gazeteleri okumak mümkündür. Siloğosün ilk faaliyet yıllarında oluşan 1.900 ciltlik kitaplığı ve arşivi 25 Mayıs 1870'teki Beyoğlu yangınında kül olur. 1873'te üyelerinin girişimiyle Galatasaray'da Siloğos Sokağı'nda kendi binasına taşınır ve 1923'e kadar yoğun kültür faaliyetini sürdürür.

1871'deki tüzük değişikliği ile dernek, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Ortadoks Rum toplumunun kültür çalışmalarının koordinatörlüğünü üstlendi. Rumların yaşadığı Anadolu'daki köy ve kasabalarda okul seferberliği başlattı. Okullara öğretmen, kitap, araç gereç yolladı, kitaplık kurmalarına yardımcı oldu. Öğretmenlerin eğitimini üstlendi. Okuryazarlığı yaygınlaştırmak için her türlü yardımı sağladı. Satın alman eski ve değerli kitaplarla derneğin kitaplığı sürekli gelişti. Özel kitaplık bağışlarıyla 1910'da kitap sayısı 18.000'i aştı. 1922-1923'te derneğin kitaplığı 28.000 kitap ve 183 değerli elyazmasma sahipti.

Kuruluşundan beri üyelerine yıllarca bilim ve edebiyat alanında çeşitli seminer ve konferanslar veren dernek, 1918'de ilk kez aktif politikaya karıştı ve Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'u ebedi başkan seçti. Cumhuriyetin ilanından sonra dernek kapatıldı. ıMal varlığına hükümetçe el kondu. Arşivi ve kitaplığı, elyazmalarıyla birlikte Ankara'ya gönderildi.

Bibi. "A. Zoiros Paşanın Anıları", *Filantropika katastimata* (Hayırsever Kurumlar), 1st., 1906; K. Mamoni, "Elinikos Fİİoloyikos Siloğos", *Küçük Asya Araştırma Merkezi Bülteni,* Atina; Y. Yianakopulos, "Elinikos Fİİoloyikos Siloğos'un Kitaplığı", *Küçük Asya Araştırma Merkezi Bülteni,* Atina; P. Moraux, *Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllogos),* Ankara, 1989.

SULA BOZİS

ELİT PASTANESİ

Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı'nda Merkez Apartmam'nın altında, 1936 sonlarında açılan pastane ve kafe.

Pastaneyi açan Wolf Braun Almandı ve İstanbullu bir Rumla evliydi. Kahveyi birlikte işletirlerdi. Elit Pastanesi, o zamanlar Nil Meyhanesi'nin yola doğru çıkıntısı ile biraz ötedeki garajdan önceki eski evin çıkıntısı arasında kuytuda kalırdı. Sokağa bakan cephesi bütünüyle camdı; camların önündeki perdeler sürekli açık durur, müşterilere sokağı seyretme imkânı verirdi. Salondan küçük bir merdivenle yukarıdaki balkon bölümüne ulaşılırdı. İçeri girildiğinde merdiven solda kalır, sağda tezgâh yer alırdı. Tezgâhın sağında, arkada küçük bir kapıyla mutfağa geçilir, mutfak bir ara kapıyla apartmanın girişine bağlanır ve istenirse buradan da dışarı çıkılabilirdi. Dönemin ünlü Musevi kulübü Bene-Berithîn bir blok ötedeki Minare Sokağı'nda bulunması, çevrede yoğun olarak yaşayan Musevilerle Levantenlerin Elit Pastanesi'ne sıkça uğramalarına yol açmıştı.

Pastanenin ünlenmesi ve Beyoğlu'nda sakin ve kendine özgü havası olan bir buluşma ve sohbet yeri olarak aranmaya başlaması II. Dünya Savaşı'nm hemen sonrasına rastlar. 1944-1945'ten sonra, çevre sakinleri dışında yazar ve sanatçılar da buraya uğramaya başladılar. Sait Faik, Salah Birsel, Orhan Arıburnu, Alp Kuran, Nairn Tirali sıkça gelenlerdendi. Ancak bu ilgi birkaç yıl sürdü. Daha sonra İstiklal Caddesi'nin üstündeki kafe ve pastaneler daha fazla revaç bulmaya başladı. Wolf Braun, Elit Pastanesi'ni 1949 sonunda kapattı; yerine, o sıralarda eski mobilya ve antikacı dükkânlarıyla dolmaya başlayan sokağın havasına uyarak bir mobilyacı açtı. Daha sonra dükkân birkaç kez el değiştirdi. 1970'lerin başlarında burada güzel bir antikacı dükkânı vardı. Daha sonra el değiştiren dükkân eski eşya ve mobilya satan bir yer olarak varlığım sürdürdü. Halen bir kebapçı dükkânıdır.

BEHZAT ÜSDİKEN

ELMALI BENTLERİ

bak. BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

EMANAT-I MUKADDESE

bak. KUTSAL EMANETLER

Emek Sinemasrnın salonu.
Nazım Timuroğlu, 1994

EMEK SİNEMASI

1924'te Beyoğlünda Yeşilçam Sokağı'nda "Melek" adıyla açıldı. Sinema adım, sahnenin iki tarafında yer alan sarı turuncu renkli art nouveau tarzı iki melek tablosundan aldı. Daha sonralan yok olan tabloların yerinde bugün boş nişler bulunmaktadır. Sinemadan önce, bu alanda, "Skating Palace" adıyla bilinen Pera'nın yegâne buz pateni sahası bulunuyordu. Ara sıra paten sahasının kimi bölümlerinde film gösterileri de yapılıyordu. Melek'in ilk sahibi aynı zamanda İpek ve Sümer sinemalarının da sahibi olan A. Saltiel ile H. Arditi idi. 1945'te iflas edinceye dek bu sinemamn sahipliğini Türk Umumi Tiyatro Anonim Şirketi adına yaptılar. Daha sonra sinema, İstanbul Belediyesi'ne, ondan da Emekli Sandığıma geçti. Melek Sineması 1958'e kadar İpekçi kardeşler tarafından işletildi. Bu tarihten sonra, Emekli Sandığı Emek Film'i kurarak sinemanın sahipliğinin yanısıra işletmeciliğini de üstlendi. Ayrıca sinemanın adını "Emek" olarak değiştirdi (1958). Sinemamn Emek adını aldıktan sonra gösterdiği ilk film ise Gina Lollobrigida'nın oynadığı *Dünyanın En Güzel Kadını* oldu. 1968-1969'da sinemanın işletmeciliği Turgut Demirağ'a geçti. Demirağ bu dönemde çoğunlukla Walt Disney yapımı filmler gösterdi. Sinema, 1975'ten günümüze başka bir işletmeci tarafından işletilmektedir.

Barok ve rokoko bezemelerle donatılmış salon, diğerleri gibi boyuna değil enine, sahneye koşut olarak yapılmıştır. Özellikle sahneyi çevreleyen çerçeveler ile tavan süslemeleri salona farklı bir görünüm kazandırmaktadır. Uzun bir süre tamir görmeyen salon en son 1993'te aslına uygun olarak onarılmıştır.

Melek (daha sonraları ise Emek) Sineması 1940'lardan itibaren MGM, 20th Century Fox ve Columbia yapımlarını göstermeye başladı. Elit bir kitleye seslenen sinema, gösterilen filmlerle ülkemizde Amerikan rüyasını yansıtan ve benimseten bir eğilimin öncülüğünü yaptı. 1950'lerde *Denizciler Geliyor, Şen Yıldızlar, Yağmur Altında, Büyük Caruso* gibi dönemin en popüler müzikalleri ile *Gelinin Babası, Büyük İkramiye* gibi güldürüleri gösterdi. 1952-1953 sinema sezonunda *Rüzgâr Gibi Geçti* filmiyle gişe rekoru kırdı. 1958'de bir ara *Bisiklet Hırsızları, Beyaz Geceler, Fakir Âşıkların Romanı, Lale Sokağı* başta olmak üzere İtalyan ve Fransız filmlerine geçiş yaptı. Bir yıl sonra ise United Artist'in filmlerine dönüş yaparak *Bazıları Sıcak Sever, Gurur ve İhtiras, Krallar Önde Gider* filmleri ile Fransız Yeni Dalgası'nın önemli yapıtlarından *İdam Sehbası, 400 Darbe* filmlerini sinemaseverlere sundu. 1962-1963 sezonunda *Batı Yakası'nın Hikâyesi* filmi 15 hafta afişte kaldı. 1966-1967'de İsveç filmlerini, 1969'da ise MGM filmlerini göstermeye başladı. Bu dönemde 70 mm'lik ve **6** kanallı stereofonik *İrlandalı Kız* altı ay gibi uzun bir süre gösterimde kalarak bu sinemada gösterilen en uzun süreli film oldu. TV'nin yaygınlaşması sonucu sinema salonlarının krize girmesiyle sarsıntı geçiren Emek. kısa bir süre de olsa ticari amaçlı karate filmlerine yer verdi. 1987-1988'de *40 Metrekare Almanya, Hakkâri'de Bir Mevsim, Selamsız Bandosu* gibi Türk filmlerini gösterdi. 1989'dan sonra ülkemizde dağıtım, gösterim ve şirket kurma hakkını elde eden Amerikan şirketlerinden Warner Bros'un filmlerini programına aldı.

BURÇAK EVREN

EMETULLAH GÜLNÛŞ VALİDE SULTAN

(1642 ?, Resmo - 5 Kasım 1715, Edirne) IV. Mehmed'in hasekisi, II. Mustafa ile III. Ahmed'in annesi, valide sultan. "Râbiâ Gülnûş", "Ümmetullah Gülnûş", "Gülnûş Sultan", "Gülsüm Emetullah Sultan" adlarıyla da bilinir. Bıraktığı eserlerden dolayı İstanbul'da "Valide-i Cedid", "Yeni Valide" olarak da tanınır. İstanbul'un imarına hizmet etmiş ve adına eserler yapılmış valide sultanlardandır.

Girit'te Resmo kasabasında Verzizzi ailesine mensup olduğu rivayet edilen Gülnûş, olasılıkla 1646'da Resmo'nun fethi sırasında esir edildi. Serdar Deli Hüseyin Paşa'nın saraya sunduğu 30 pençik oğlanı ve 10 cariye arasındaydı. Ona, saray hareminde verilen ilk isim Gülnûş'tur. Turhan Valide Sultan'ın(->) çevresindeki seçkin cariyeler arasında yer alan Gülnûş, IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) gözdelerinden oldu. 1664'te Şehzade Mustafa'yı (II. Mustafa) doğurunca başhaseki sanını aldı. 1673'te Şehzade Ahmed'i (III. Ahmed) doğurması, padişah üzerindeki etkinliğini artırdı. Öteki hasekileri adları bilinmeyecek kadar silik kalan IV. Mehmed, saray kurallarına aykırı biçimde av seyahatlerine Gülnûşü da götürdü. Bu sayede Gülnûş, harem kadınlarına nasip olmayan bir şansla Edirne'den başlayarak Filibe, Karinâbâd, Yanbolu kentlerini, Bulgaristan'ın iç bölgelerini, Makedonya'yı, Teselya'yı dolaştı. İlk gezisini oğlu Mustafa 1 yaşındayken gümüş bir araba içinde İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da Dimetoka'ya yapmıştı. Buradaki küçük kale-sarayda konuk oldu. Taya Kadın Çiftliği'nde, Selanik'te de uzun sürelerle kaldı. Gülnûş'un İstanbul dışına gezilerinin **1665**'ten İ680'e değin sürdüğü sanılmaktadır. Arada Edirne ve İstanbul saraylarmda oturdu. IV. Mehmed'in fazla ilgi gösterdiği Gülbeyaz adlı cariyeyi Kandilli Sarayı'nda öldürttüğü söylenir. Kendi oğullarına taht yolunu açmak amacıyla kayınbiraderleri Şehzade Süleyman (II. Süleyman) ve Ahmed'in (II. Ahmed) boğdurulmaları yönündeki girişimlerini ise kayınvalidesi Turhan Sultan önledi. Turhan Sultan 1683'te ölünce Osmanlı sarayının en nüfuzlu kadını konumuna yükseldi. Fakat IV. Mehmed 1687'de tahttan indirilince eşinin ve iki oğlunun hapsedildiği Topkapı Sarayı'ndan ayrılmak ve Eski Saray'da yaşamak zorunda kaldı. *Silahdar Tarihi'nde,* başhaseki ile cariyesi Afife Kadm'm Eski Saray'a götürülüşleri, diğer hasekilerle 200 kadar cariyenin de haremden çıkarılarak israfın önlenişi anlatılır. Eski Saray'daki sıkıntılarla dolu yaşamı ise Afife Kadın, *Söyleyin Gülnûş'a kareler bağlasın / Ah etdikçe ciğerini dağlasın / Sultan Mehmed Şimşirlik'de ağlasın* dizeleriyle nakletmiştir.

Sekiz yıllık Eski Saray yaşamından sonra oğlu II. Mustafa'nın (hd **1695**-1703) tahta çıkışı üzerine Emetullah Gülnûş, valide sultan oldu. Bu unvanını, ikinci oğlu III. Ahmed'in döneminde de (1703-1730) ölümüne değin sürdürdü. Osmanlı sarayında, Kösem Sultan'ın (1623-**1651),** Turhan Sultan'm (1648-1683) ve Emetullah Gülnûş Sultan'ın **(1695**-1715) valide sultanlıkları çok yönlü etkili olmuştur. Her üçünün de İstanbul düzeyinde yapıcı bi-

Emetullah Gülnûş Sultan'm Üsküdar Yeni Valide Külliyesi'ndeki türbesi (solda) ve yanında adını taşıyan sebil.
Aras Neftçi, 1989

rer kimlikle eserler bırakmaları da önemlidir.

Emetullah Gülnûş Sultan, 1715'te oğlu III. Ahmed'le Edirne'ye yaptığı son seyahatinde hastalandı ve Edirne'de öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Üsküdar'da adına yapılan caminin önündeki açık türbeye gömüldü,

Bir yangın sonucu tamamen yanan Topkapı Sarayı harem dairesinin IV. Mehmed tarafından yeniden yaptırılması Gülnûşün hasekiliği dönemindedir. Bu yeni haremin, valide sultan ile hasekiler için ayrılan daireleri, günümüze kadar en iyi korunan bölümlerdendir. II. Mustafa, annesi için 1697'de Galata'da günümüze ulaşmayan, Yeni Cami adıyla ahşap bir ibadethane ve bitişiğine bir çeşme yaptırmış; III. Ahmed ise 1709'da annesi adma, Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi'ni(->) inşa ettirmiştir. Üsküdar'da Gülfem Hatun Mahallesi'nde de bir sebili vardır. İstanbul dışında, hac yolu üzerinde hayrat çeşme, selsebil ve köprüleri bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi portreler galerisindeki kendisine atfedilen resmin, onu ne düzeyde gerçekçi betimlediği bilinmez. Uzun süren başhasekiliğine ve valide sultanlığına karşın Topkapı Sarayı Arşivi'nde de "Gülnûş Emetullah Sultan" adına fazla bir belge yoktur.

Bibi. Ahmed Refik, ***Kadınlar Saltanatı,*** IV, İst., 1923, s. 239-240; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** II, 187-188; ***Sicill-i Osmanî,*** I, 64; ***Silahdar Tarihi,*** II, 298; Uluçay, ***Padişahların Kadınları,*** 65-67; M. Ç. Uluçay, ***Harem,*** Ankara 1985, s. 45-46; A. Giz, "Gülnûş Sultan", ***Tarih Dünyası,*** S. 1 (1950), 16-18; Danişmend, ***Kronoloji,*** III, 413; G. Oransay, ***Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?,*** Ankara, 1969, s. 176-177; ***Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,*** İst., 1938, s. 176.

NECDET SAKAOĞLU

EMETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Galata'da Tersane Caddesi, Kardeşim Sokağı'ndaki Hırdavatçılar Çarşısı'ndadır.

İ. H. Tanışık tarafından okunabildiği kadar, kitabesinde III. Ahmed'in (hd 1703-1730) annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan'm olduğu ileri sürülen çeşmenin üç sıra biçiminde dizilmiş on iki mısralık kitabesi okunamaz durumdadır. Tünel çevresinde değişen şehir dokusu sonucunda yapının haznesi başka bir bina ile birleştiğinden bilgi verecek nitelikte değildir. 1940'ıı yıllarda Tanışık'ın, "arsa şeklindeki Yeni Cami'nin avlu kapısı bitişiğinde ve Beyoğlu cihetinin biricik medresesi bu caminin karşısmdadır" şeklinde yerini belirttiği yapı, şimdi cami yerine inşa edilen çarşı içinde kalmıştır. Diğer taraftan söz edilen kaynakta Mehmed Paşa Medresesi olarak adı geçen yapı ise bugün Bereketzade olarak isimlendirilen sokakta Bereketzade Medresesi Mescidi adıyla hizmet vermektedir.

Küfeki taşından yapılmış çeşme 373 cm genişliğinde, 454 cm yüksekliğinde, dikey oturtulmuş dikdörtgen cepheli bir yapıdır. İki yanda ve arkada bulunan bitişik nizam yapılar ve çeşmenin önündeki yolun kotu kesin yükseklik almayı engellemektedir. Benzer bir durum çeşmenin dikdörtgen gövdeli haznesi için de söz konusudur. Yapının ortasında birbirine sivri kemerle bağlanan iki ayak arasına bir ayna taşı oturtulmuştur. Ayna taşının önünde yapıdan taşan tekne ve iki tarafında birer dinlenme taşı vardır.

Kilit taşını taçlayan, çevresi geometrik çizgilerle oluşturulmuş yapraklarla kuşatılmış yıldızçiçeği biçimindeki kabara ve kitabenin iki tarafına yerleştirilmiş, ortasındaki yıldızdan gelişen örgülü yapraklarla biçimlendirilmiş rozetler dışında çok sade tasarlanmış çeşme yüzeyinde hareket ve süsleme silmelerle gerçekleştirilmiştir. Dışta iki ayağı iki tarafta dikey eksende kuşatan silmeler, içte dinlenme taşlanm üstten sınırlayarak 90 derecelik bir dönüşle sivri kemerin üstünde yer alan kitabeye doğru yükselmekte ve kitabenin bulunduğu panoyu çerçevelemektedir.

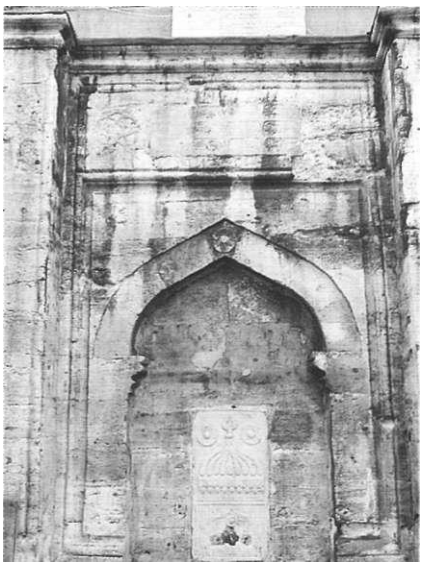

Emetullah Valide Sultan Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Çeşmeye sonradan monte edilmiş, 57x107 cm boyutlarındaki ayna taşı, yapıdan farklı olarak kaliteli, gözeneksiz, pürüzsüz yüzeyli, beyaz mermerden yapılmıştır. Üç musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı silmelerle üç panoya ayrılmıştır. Ortada üçgen boşlukları birer lale motifi ile bezenmiş sağır bir sivri kemer; iki tarafta gövdesi çavuş nişanı biçiminde taranmış birer servi vardır. Musluk lülelerinin üstüne yıldızçiçeğinden bir kabara oturtulmuştur. Bu üçlü kompozisyon yukarıda iki tarafı birer yıldızçiçeğinden gelişen kabara ile bezenmiş bir alemle son bulan, dokuz dilimli bir kubbe formu ile taçlandırılmıştır. Bir mukarnas sırasıyla başlayan kubbe formu bir sıra şeklinde dizilmiş yıldızdan oluşan bir bordürle dilimlere geçiş sağlamaktadır. Dilimlerin biri çavuş nişanı, biri balık pulu şeklinde taranarak oluşturulmuştur.

Yapının 41x50 cm boyutlarındaki dinlenme taşları, teknesinin içi ve tekneyi önde sınırlayan dikey pano beyaz Afyon mermeri ile yeni kaplanmıştır. Ayna taşından ve yapıdan farklı gereciyle dikkati çekmektedir. Benzer bir durum çeşmenin üzerine portatif oturtulmuş kitabe panosu için de söz konusudur.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** II, 38-39; H. Ö. Barışta, ***İstanbul Çeşmeleri. Bereketzade Çeşmesi,*** İst., 1989; A. Egemen, ***İstanbul Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 298-299.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

EMETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

EMETULLAH VALİDE SULTAN SEBİLİ

bak. YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

EMİN BEY CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Tavşantaşı Mahallesi'nde, Tiyatro Aralığı Sokağı ile Dibekli Camii Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

"Dibekli Camii" adıyla da anılan yapının banisi Emin bin Abdullah'tır. Vakfiyesi 1464 tarihlidir. ***Hadîka,*** Emin Bey'in Bayezid Camii'nin bina emini olduğunu 919/1513 tarihinde vefat ettiğini ve hazirede gömülü bulunduğunu yazmakla beraber bugün yeri belli değildir. Ayrıca ***Hadîka'da*** minberini III. Ahmed'in (hd 1703-1730) başkadmı Emetullah Kadm'm koydurduğunu yazmaktadır. Yapı II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) Mehmed Efendi tarafmdan yenilenmiştir. Kendisi mihrap duvannm önündeki hazirede gömülüdür.

Küçük bir avlu içerisinde yer alan kare planlı cami, kiremitli çatıyla örtülüdür. Doğu cephesinde iki sıralı üç pencere, mihrap duvarında ise yanlarda birer pencere ve üst kısımda üç pencere bulunmaktadır. Alt kısımdaki pencereler dikdörtgendir. Üst kısımdakiler ise yuvarlak kemerlidir. Tiyatro Aralığı Sokağı'na bakan

Emin Bey Camii'nin doğudan görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

kuzey cephenin alt kısımlan sağır, üst kısımda ise üç pencere bulunmaktadır. Batı cephesinde 19. yy özelliğini yansıtan, ince uzun yuvarlak kemerli üç büyük pencere mevcuttur. Minaresi batı cepheye bitişik, geniş gövdeli ve güdüktür. Ayrıca doğu yönünde ve mihrap duvarının arkasında küçük bir hazire bulunmaktadır.

Camiye giriş batı cephesinde bulunan merdivenlerle sağlanmaktadır. Harim kısmını örten ahşap tavam, çıtalarla oluşturulmuş zencirek motiflerinden bir friz çevrelemektedir; orta kısımda ise yıldızlardan bir göbek oluşturulmuştur. Sade bir nişi bulunan mihrabın taç kısmında alçı kabartma süslemeler yer alır. Minber ahşap ve yenidir. Caminin duvar etekleri ve mihrabı son yıllarda fayans kaplanmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 126-127; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 10-11, no. 49; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 25; Ayverdi, *Fatih LU,* 347; *İSTA,* DC, 4453; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 51; *Eminönü Camileri,* 58-59.

EMİNE NAZA

EMİN BEY CAMÜ

bak. HASAN ÇELEBİ MESCÎDI

EMİN SİNAN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Gedikpaşa'da Emin Sinan Mahallesi'nde, Petrev Paşa Sokağı'nın başında bulunmaktadır.

Banisi Fatih'in matbah emini Emin Sinan Bey'dir. Kabri caminin batısmda bulunan lojmanların alt kısmındadır. Yapı II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) tamamen yenilenmiştir.

Dikdörtgen planlı cami kiremitli çatıyla örtülmüştür. Kuzeybatı cephesi lojmanlarla birleştirilmiştir. Yapının doğu, batı ve mihrap duvarında ince uzun yuvarlak kemerli ikişer tane büyük pencere bulunmaktadır. Harim kısmında fevkani mahfil iki ahşap direğe oturmaktadır. Sade bir niş şeklinde olan mihrabın taç kısmı rokoko tarzmda çiçek dallarıyla bezenmiştir. 19. yy'dan kalma ahşap minber döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının kuzeybatısında yer alan minare güdük ve kaim gövdelidir. Ayrıca caminin mihrap duvarının önünde küçük bir haziresi bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 132; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 39; Ayverdi, *Fatih LIL,* 347; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 51; *Eminönü Camileri,* 64-65.

EMİNE NAZA

EMİNE HANEM SEBİLİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

EMİNE SULTAN ÇEŞMESİ

Mevlanakapı Mahallesi'nde, Mimar Acem Ali Camii'nin avlu kapısının solunda olup haznesi yoktur.

Şair Remzi Efendi tarafmdan yazılan kitabesine göre 1151/1738 tarihlidir. Ancak yapının görüntüsü, üslubu ve bağlı olduğu caminin tarihi göz önüne alınırsa, bir 16. yy çeşmesi olduğu ve 18. yy'da tamir gördüğü anlaşılır. Çeşmenin Emine Sultan'a atfedilmesi, yaptıran kişi olmasından değil, kendisine ait sarayı besleyen su tesisinden buraya su verilmesindendir. Kethüda Hacı Hüseyin Ağa isimli bir zat ise bu tesisin gerçekleşmesi için gece gündüz çalışmış, hiçbir karşılık beklemeden bu işi yürütmüştür.

Kâzım Çeçen'e göre yapının vâkıfı Mimar Acem Ali'dir ve suyu Halkalı su tesislerinden sağlanmaktadır.

Yapı oldukça sade bir üslupla kesme taştan inşa edilmiş olup bugün sıvalı ve badanalıdır. Ayna nişi üstte sivri bir kemerle çevrilidir. İki yanda ise kesme taşın kademelendirilmesiyle elde edilmiş basit bir duvar sınırlaması yer alır. Ayna taşı kesme taşa çiziktirilmiş bir çerçeveden ibarettir. Ortasında, musluğun hemen üstünde bir Mühr-i Süleyman vardır. Ayna çerçevesinin üst kısmı dilimli bir şekilde kapanan yalancı bir kemerdir ve tepesinde basit bir palmet motifi göze çarpar. Ayna nişinin sivri kemerinin kilit taşırım yüzünde ise bir rozet vardır.

Yalak bugün tamamen doldurulmuş ve önündeki sokak ve kaldırım kotlarının anormal yükseltilmesi ile zemin altında kalmıştır. Suyu akmamaktadır.

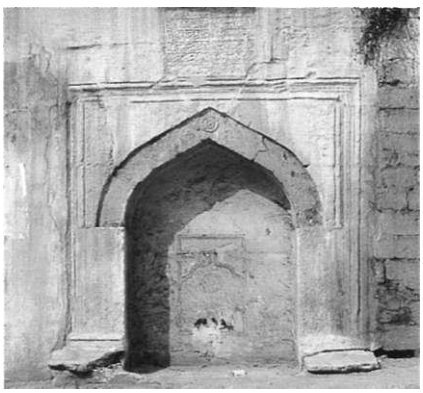

Emine Sultan Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 160; Çeçen, *Su Tesisleri,* 250.

ZİYA NUR SEZEN

EMİNÖNÜ

İstanbul'un Haliç girişinde, kentin ilk kurulduğu dönemden bu yana var olan limanının, Sirkeci ile birlikte en önemli bölümü. Adı, Osmanlı döneminde deniz gümrüğü ve Gümrük Eminliği'nin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Kent yaşamının en önemli birkaç odağından biri olan ve dünyanm en ünlü limanlarından birinin merkezini oluşturan Eminönü, Unkapanı yolu üzerindeki İstanbul Ticaret Odası binası ile Sirkeci arasındaki kıyı şeridini ve onun hemen arkasındaki çarşı bölgesini kapsar. Semt olarak, doğuda Sirkeci ile kesin bir sınırı yoktur. Batıda, eskiden "Odun Kapısı" denilen, şimdiki ticaret odası binasının bulunduğu yere kadar uzanır.

Bizans Dönemi

Konstantinopolis'in büyük limanı eski Grek kentinin Neorion Limanı'na tekabül eden ve aynı adı taşıyan limandı. Bugünkü Eminönü, Haliç kıyısı üzerindeki "Neorion Kapısı" (Bahçe Kapısı) ile "Porta Drungari" (Odun Kapısı) arasındaki kıyı ve liman bölgesidir. Bizans döneminde Haliç üzerindeki surlar deniz kenarına çok yakındı ve bu kıyıda denizin çok derin olması büyük gemilerin kıyıya yanaşmasına imkân veriyordu. Bu konum iskelelere boşaltılan malların suriçine kısa bir sürede alınmasını sağlıyordu. Eminönü'nün sımrı olarak bakabileceğimiz Neorion Kapısı ve İskelesi çevresinde, çok eski dönemlerden bu yana Yahudilerin oturduğu ve bu nedenle halkın buraya adının yamsıra "Oraia Pile" yani "Yahudi Kapısı" dediği biliniyor. Pierre Gilles'e göre, Türkler de **16.** yy'da Rumlar gibi, bu kapıya "Çıfıt Kapısı" diyorlardı. Fatih döneminde bir Orya Kapısı Mahallesi vardır. **12.** yy'da Cenevizlilere(->) bu bölgede oturma izni verilmiştir. Cenova (Ceneviz) kaynaklarından, burada kendileri için özel bir iskele olduğu ve kapının "Potta Bonu" ya da "Porta Veteris Rectoris" adını taşıdığı anlaşılıyor. Bunun aynı ya da başka bir kapı olup olmadığı kesinlikle söylenemiyor. Millingen, Cenevizlilere tahsis edilen mahallenin bugünkü Sirkeci'de bulunduğu ve kapının başka bir kapı olduğu kanısındadır.

Batıya doğru gidilince, eski Galata Köprüsünün Unkapanı tarafında "Perama Kapısı" (Balıkpazarı Kapısı) vardı. Yunanca "kayık" anlamına gelen "perama", Galata ile İstanbul arasındaki deniz bağlantısını sağlayan iskelenin karşısındaki kapıydı. Bu geçişe, Galata'nm eski adına bağlı olarak "Transitus Sycarum" adı da veriliyordu. I. İustinianos (hd 527-565) Galata'yı yeniden inşa edip adını İustinianopolis olarak değiştirdiğinde bu iskele ile Galata arasmdaki geçişe bir ara "Transitus Justiniarum" da denmiştir. Latinler

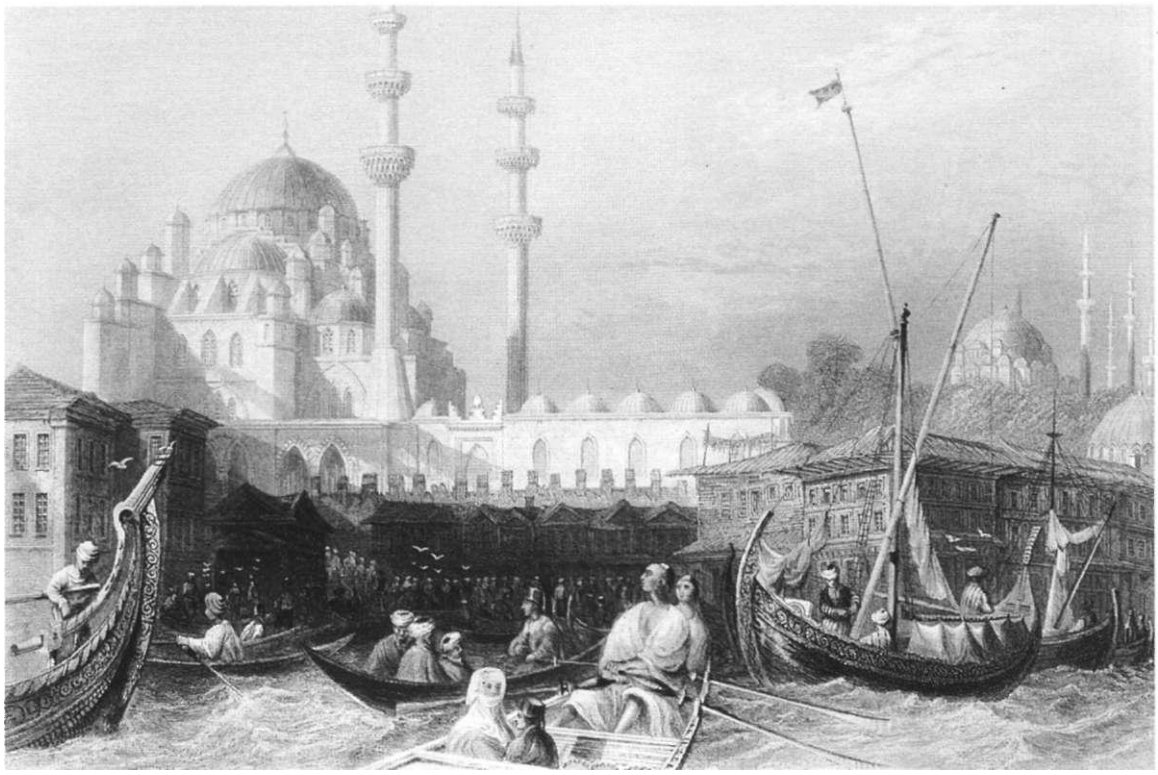

Bartlett'in deseninden renklendirilmiş gravürde Yeni Camii ve Eminönü kıyıları, 19- yy. *Burçak Evren koleksiyonu*

buradaki iskeleyi "Scala Sycena" (Galata İskelesi) diye de adlandırmışlardır. Türk döneminde de, çok yakın zamanlara kadar Eminönü ile Karaköy arasmda çalışan sandal ve kayıklar buradan müşteri alırlardı. Galata ile İstanbul arasında, Halic'in en dar olduğu bu geçitte somadan Galata Köprüsü yapılmıştır. Balıkpazarı Kapısı adı Bizans döneminden bu yana burada balık pazarı olduğu için verilmiştir. Nitekim Buondelmonti'nin(->) haritasında da, fetihten önce bu kapıya "Porta Piscaria" (Balıkpazarı Kapısı) adı verildiği görülmektedir. Yine bu kapı civarında Bizans döneminde bir baharat pazarı olduğunu ve geleneğin bugüne kadar Mısır Çarşısı ile sürdüğünü görüyoruz.

Türk döneminde Balıkpazarı Kapısı' mn iskelesine "Yemiş İskelesi" denmiştir. Bunun hemen doğusunda Hasır İskelesi vardı. Suriçinde bulunan bir kilisenin adına bağlı olarak bundan sonraki kapmın "Aziz İoannes Kornibus" (Zindan Kapısı) olduğu ileri sürülür. Zindan Kapısı yakınında, Hıristiyanların ve somadan Müslümanların da şifasına inandıkları bir ayazma vardı. Bunun yanındaki küçük Bizans şapelinin Havari İoannes' in adına yapılmış kilisenin bir uzantısı olduğu kabul edilir. II. Mehmed (Fatih) döneminde burada bir Vasiliko Kapısı Mahallesi vardı. Bugün burada kalan sur parçasının yanındaki Baba Cafer Türbesi' nin bu kutlu yerin anısmı sürdürdüğü düşünülebilir (bak. Baba Cafer Türbesi ve Tekkesi). Evliya Çelebi, Baba Cafer'in Harun Reşid'in elçisi olduğuna ve buradaki zindana kapatıldığına ilişkin uzun bir hikâye anlatırsa da, buna ilişkin belge yoktur. Venediklilerin Bizans dönemindeki önemleri ile orantılı olarak, buradaki kapılar önünde Halic'in en büyük iskeleleri vardı. Zindan Kapısı önündeki bu iskelenin yerini Türkler döneminde Yemiş İskelesi almıştır. Eminönü'nün Bizans dönemindeki son sınırı "Porta Drungari"dir (Odun Kapısı). Bu kapı adını burada bulunan bir zabıta merkezinin (vigla) amirinden (drungarius) almış olabilir (Millingen). Bu üç kapının olduğu bölge Bizans imparatorları tarafından Venediklilere tahsis edilen bölgedir. Venedik balyosunun Tahtakale'de bir konutu vardı. Odun Kapısı'ndan kıyı boyunca Sirkeci' ye uzanan yola da "Via Drungariu" deniyordu. Buradaki iskeleye kereste indiriliyordu. Türk döneminde de aynı gelenek sürdüğü için "Odun Kapısı" adı verilmiştir. Osmanlı döneminde kente giren kereste ve odunu kontrol eden İstanbul ağası, Baba Cafer Türbesi yakınında oturmaktaydı.

Eminönü, Bizans döneminde, 10. yy' dan soma İtalyanlara tahsis edilmiş olan bölgelere tekabül etmektedir. Perama (Balıkpazarı) ve Neorion kapıları arasında iki kapıdan daha söz edilir. Bunlardan batıda olam "Aziz Mark Kapısı" adını taşır. Venedikliler tarafından açılmış olabilir. Diğeri ise "Porta tis İkanatissis" adım taşır. Bu kapının adının çevrede oturan saray askerlerinin (hicanati) adından geldiği sanılmaktadır. Doğuya doğru Venedik bölgesini Amalfililerin, soma da Pisalılarm bölgelerinin izlediği kabul edilmektedir. Yine bu bölgede Raguzalılar, İspanyollar, Provanslılar, Ankonalılar ve küçük bir Alman kolonisi de yaşamıştır. Fakat bunlara özel bir yer tahsis edilmediği anlaşılmaktadır. 12. yy'da, bu bölgeye yerleşmiş bütün Latinler Bizanslılar tarafından katledilmiştir. Fakat 1261'den soma Venediklilere ve Cenevizlilere yine eski hakları verilmiştir. Bütün bu yabancı kolonilerden günümüze hiçbir fiziksel kalıntı ulaşmamıştır.

Osmanlı Dönemi

Sözü edilen semtte II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonunda 11 mahalle görülmektedir. Bunların üçü kapılara göre, dördü mescitlere göre saptanmıştır. Balıkhane Mahallesi'nin varlığı buranın Bizans döneminde de aynı işlevi üstlendiğini gösteriyor. Bahçekapı'da Edirne Yahudileri Mahallesi vardır. Fatih döneminden başlayarak surların hemen içinde kent tarihinin önemli amtları yapılmıştır. Bu bölgede en eski yapılardan biri Fatih' in vakfiyesinde adı geçen büyük Tahtakale Hamamı'dır(->). Balıkpazarı Kapısı' nın arkasındaki bu çifte hamam, büyük bir olasılıkla limana ve eski sarayın inşası sırasında çalışanlara hizmet veriyordu. Kadınlar hamamını da içermesi, bölgede konut alanlarının da varlığına işaret eder. Vakfiyesinde bir de mescidi olduğundan söz edilmektedir.

Fatih döneminden başlayarak bu bölgede mescitler de yapılmıştır. Bunların en eskilerinden biri Fatih'in hamamına bitişik olan Timurtaş Mescidi'dir(->). Arpa emininin bulunduğu bölgede yapılan Arpacılar Mescidi de özgün şekli ve yapılış tarihi bilinmeyen bir Fatih dönemi yapısıdır (bak. Bursa Tekkesi Mescidi). Eminönü'nde sur dışında, ayakta duran en eski cami Zindan Kapısı dışındaki Ahî Çelebi Camii'dir(->).

Eminönü'nün en önemli anıtlarından

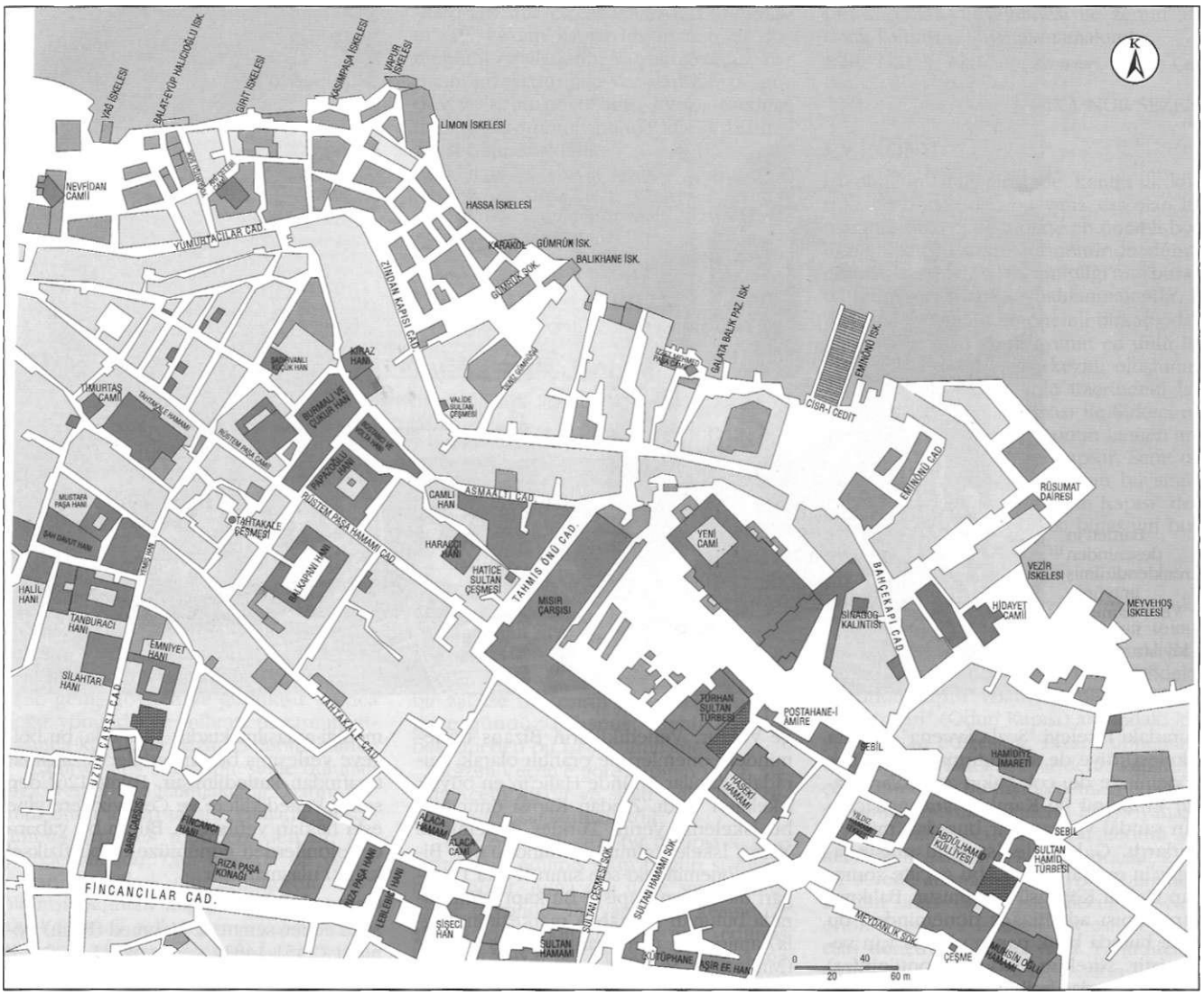

Eminönü, 1875
Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te İstanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

biri, Balıkpazarı Kapısı içinde, Tahtakale Hamamı karşısına yaptırılmış olan Rüstem Paşa Camii'dir(->). Kesin olmamakla birlikte, bu caminin 1560lı yılların başında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bir çarşı camii olarak yapıldığı için altında dükkânlar bulunan bu cami, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İstanbul ticaretinin zenginliğine dikilmiş bir amt olarak düşünülebilir. Osmanlı tarihinin en zengin çini bezemesini içermektedir. Hanlarla çevrili olduğu için, Eminönü'nün kentsel mekânını çok etkilemeyen bu camiden soma, yine bölge esnafına hizmet vermesi için Yeni Cami'nin arkasında, bugünkü İş Bankası'nm yerinde, Haseki Hürrem Sultan tarafından bir hamam yaptırılmıştır. Bu hamam 1904'te yıkılmıştır. Fakat 17. yy'ın ortalarından itibaren İstanbul Limanı'na özel bir renk ve anıtsallık getiren imar etkinliği Yeni Cami Külliyesi'dir(->). Bahçekapı'daki Yahudi cemaatinin evlerinin istimlak edilerek ve burada bulunan bir sinagog ve kilisenin de kiraları sürekli verilmek kaydıyla ortadan kaldırılmalarından sonra yapılan bu külliye, imparatorluğun en zengin döneminde Eminönü'nün önemine tanıklık eder. Limana giren yabancılara bir güç mesajı vermek için tasarlandığı düşünülebilir.

Yeni Cami. Osmanlı mimarisinin en ilginç hünkâr mahfillerinden birine sahiptir. Ve bu mahfil kentin deniz surlarıyla birleşmektedir. Caminin deniz tarafında ve arkasında külliyeyi çevreleyen dış avlu duvarları 19. yy'a kadar yaşamıştır. Bu dış duvarlar ve çevresi hakkındaki bilgi 19. yy'da yapılmış haritalardan çıkarılmaktadır. 17. yy'dan kalan bir gravürde caminin deniz tarafındaki dış avlusu görülmektedir. Mısır Çarşısı(->), burada daha önce bulunan ilaç satılan dükkânların yerine, genellikle Mısır'dan gelen baharatı satmak için Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır.

17. yy'da Eremya Çelebi'nin anlatımına göre kent surunun Bahçe Kapısı bugün özgün biçimini tümüyle kaybetmiş olan Bursa Tekkesi Mescidi ya da Arpacılar Mescidi dediğimiz yapının yanındaydı. Arpa emini de burada otururdu. Buradaki sur köşesinin sahilinde "Meydan İskelesi" denen iskele vardı. Bu meydana sarayın odunları geldiği gibi sarayın etleri de buradaki mezbahada kesiliyordu. Bölgeyi acemioğlanları koruyorlardı. Bu kapının önündeki kıyı şeridinde hem Anadolu yakasına ve Marmara'ya, hem de Mısır'a kadar giden gemiler demirliyordu. Bahçekapı'dan batıya doğru gümrük ambarları vardı. Gümrük emini de burada bulunuyordu. Eremya Çelebi "uzak diyarlarda dolaşan tüccarlar mücevherat, değerli kumaşlar, demir, kurşun, kalay, boya, deri, pamuk ve kenevir getirirler. Meydan iri bal fıçıları, Karadeniz ve Kırım'dan getirilen yağ fıçılarıyla doludur" demektedir. Mısır'dan gelen hasırlar, balmumu, kahve, pirinç, kuru ve taze yemiş de özellikle Zindan Kapısı önündeki büyük iskeleye gelirdi. Bugün hâlâ ku-

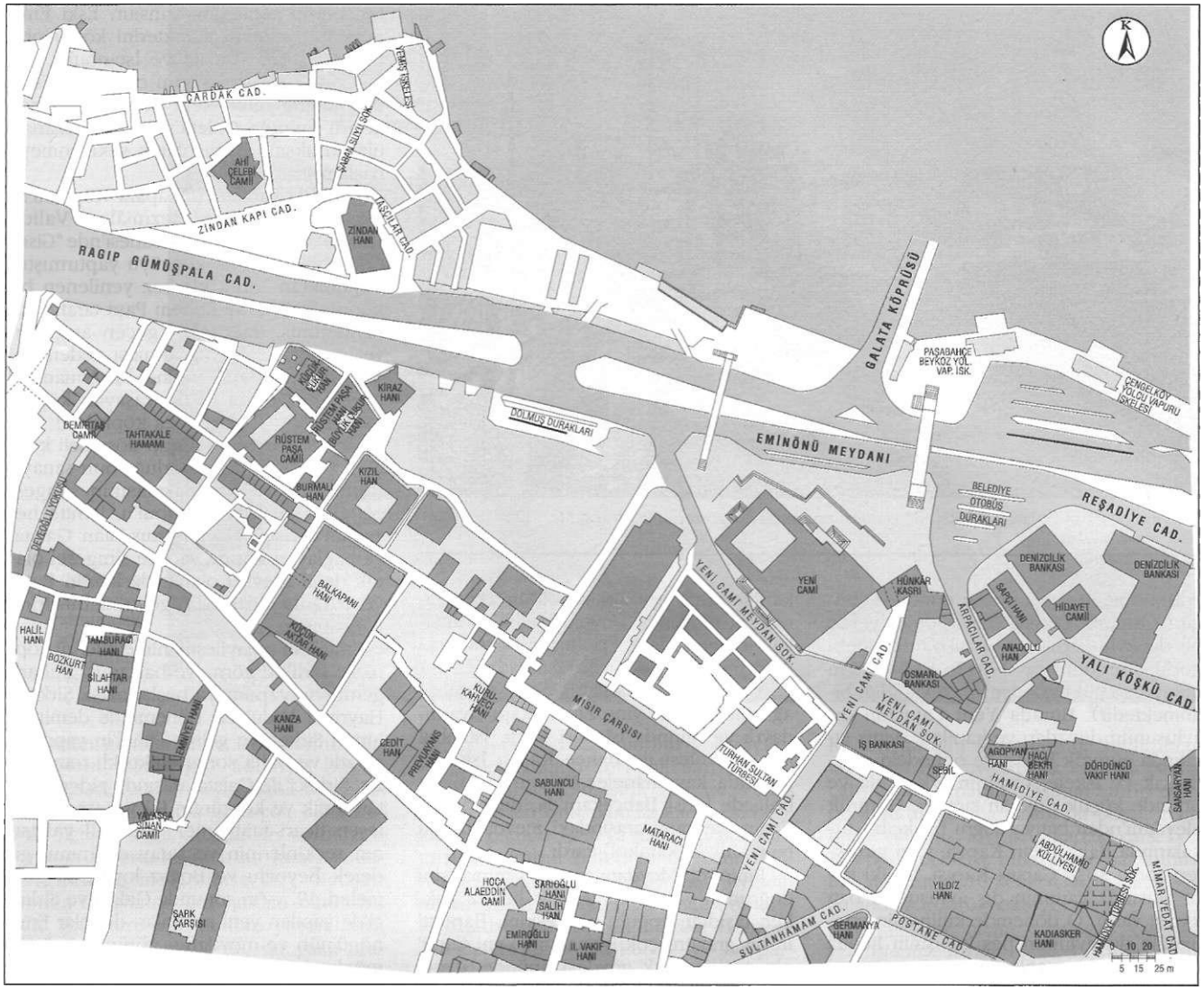

Eminönü, 1985
Haliç yıkımlarından ve yeni köprünün yapımından önceki durum.
İstanbul Ansiklopedisi

rukahvecilerin bulunduğu yerde "tahmis" (kahve kavrulan yer) vardı. Esirler de bu limana getirilir ve soma Nuruosmaniye civarındaki esir pazarı yanındaki büyük hana götürülürlerdi. Bu ticareti kontrol eden pencik emini de burada bulunuyordu. Balıkpazarı'na kadar uzanan bu sur dışı sahil kesiminde çarşılar ve iki de fırın vardı. Eremya Çelebi, Eminönü'nde 100 Yahudi evinin ve çarşılarının bulunduğunu, bunların Karay Yahudi cemaatine bağlı olduğunu söyler. İstanbul Limanı ile kentin denizden ulaşılan bütün kıyıları arasında ulaşımı sağlayan peremeler (kayık) Balıkpazarı'ndaki Yemiş İskelesine yanaşırlardı. Evliya Çelebi 8.000 peremeci esnafı olduğunu yazar. Grelot ise, herhalde kaba bir gözlemle, İstanbul' da **16**.000 pereme olduğunu söyler. Bu konuda daha yeni araştırmalar yapan C. Orhonlu 1680'de kayıtlı pereme sayısının **1.444,** 18. yy'ın sonunda ise 3.996 olduğunu yazmıştır.

İstanbul'un bu büyük liman semti hem kentin ithal ettiği malların boşaltılıp saklandığı, hem de binlerce denizci ve tüccarla, onlara hizmet verenlerin hizmetlerini gören yoğun bir iş merkeziydi. Dolayısıyla arkasmda yoğun bir hanlar bölgesi ve çarşılar oluşmuştur. Eminönü bölgesinin önemli hanları arasında Balkapam Ham(-»), Çukur Han(->), Papazoğlu Hanı, Yeni Han, Kiraz Hanı ve Haraççı Hanı sayılabilir. Bunlar arasında Balkapanı Hanı İstanbul'daki ticaret yapıları içinde, kuruluşu 15. yy'a uzanan en önemli örneklerden biridir. Eskiden beri özel bir ticaret ve zanaat dalında ihtisas kazanmış, aynı mamı ticaretini yapanların adlarım taşıyan sokaklar bugüne kadar yaşamıştır. Bu bölgede önemli dini anıtların yanında sur dışında yapılan ve bugün mevcut olmayan küçük mescitler de inşa edilmiştir. Fatih döneminin Gümrükönü Mescidi (yıkıldıktan sonra yerine Selanik Bonmarşesi yapılmış, bu yapı da 1935'te yıkılmıştır) denizciler ve yolcular için yapılmıştı.

Zindan Kapısı dışında, Yemiş İskelesi yanında Tekneciler Mescidi, yine Zindan Kapısı'nda soğancılar kethüdasının yaptırdığı Soğancılar Mescidi (18. yy), III. Mustafa tarafından ahşap olarak yaptırılıp yandıktan sonra III. Selim tarafından kagir olarak yeniden yaptırılan Balık Pazan Tekkesi Mescidi, Kireç İskelesi Mescidi gibi sur dışı yapıları genellikle Cumhuriyet döneminde meydan ve yol düzenlemeleri sırasında ortadan kalkmıştır.

Bugün Eminönü'nün en ilginç yapılarından biri olan Hidayet Camii(->) ise 1813'te, deniz kenarmda bulunan kayıkhaneler ve bekâr odaları yerine ahşap olarak yapılmış, II. Abdülhamid döneminde Mimar A. Vallaury tarafından 1887'de yeniden inşa edilmiştir.

Eminönü Meydanı

Eminönü'nün 19. yy'ın başlarındaki durumunu Mühendishane-i Berri-i Hümayun' un ilk mezunlarından Seyyid Hasan'ın 1826'dan önce yaptığı bir haritadan izli-

Yüzyılın başında Galata Köprüsü ile birlikte Eminönü'nü gösteren bir fotoğraf.
Sıdkı Anadol koleksiyonu

yoraz. Caminin güneybatı yönünde, bugün Osmanlı Bankası'nın olduğu yerde bir dış avlu kapısı ve bir sıbyan mektebi görülüyor (bunların 1904'te V. Murad'm buraya gömülmesinden önce yıkıldığı bilinmektedir). Burada Yeni Cami'nin dış avlusunun duvarları ve kapıları, deniz tarafında gümrük binası ve önündeki meydancık ve iskele, caminin arkasında ve önünde küçük dükkân sıraları, Gümrük Meydam'ndan batıya doğru balıkçılar, arkalarında Balıkpazarı Kapısı, içeri girdikten soma Mısır Çarşısı Kapısı, bu iki kapı arasında caminin dış avlusunun batı kapısı vardı. O dönemde külliyenin etrafındaki dış avlunun beş kapısının henüz ayakta oldukları anlaşılıyor. Mısır Çarşısı'nm denize doğru uzanan kolu Mısır Çarşısı adını taşırken, denize paralel cami arkasındaki kolu Ketenciler Çarşısı adım taşımaktaydı. Ketenciler Çarşısı karşısında Haseki Hamamı ve çevresinde dükkânlar vardı. Bu haritayı bütün ayrıntılarıyla inceleyen S. Ünver, özellikle Tahtakale bölgesinde yol dokusunun çok eski durumunu koruduğu kanısındadır. Eremya Çelebi'nin de anlattığı gibi, İstanbul ağasının dairesi yine Zindankapı civarındaydı ve önünde iskelesi vardı. İstanbul Ağası İskelesi ile Bahçe Kapısı İskelesi arasında kayıkhaneler bulunuyordu. Bu bölgede birisi Bahçekapı'da, diğeri Mısır Çarşısı ile cami arasmdaki meydanda iki tane kulluk (karakol) vardı.

Eminönü Meydanı'nın, Batı mimarisini doğrudan yineleyen yapılar henüz yokken taşıdığı Doğulu pitoreskini, Bartlett' in bir gravürü çok iyi anlatır: Yeni Cami' nin görkemli ak gövdesi önünde, deniz kenarına sıkışmış, ahşap dükkânlar, gümrük, Balıkpazarı, deniz üzerinde sandallar, ilginç profilleriyle büyük kayıklar, limanın sıkışık, insan ve etkinlik dolu atmosferi, binlerce yıllık bir yaşam odağının bütün canlılığım yansıtır. Eski Eminönü'nün mimari karakterini köklü olarak değiştiren, Galata ve İstanbul'u birbirlerine bağlayan köprü olmuştur. Eskiden kıyıda biten kent mekânı, bu kez köprü yoluyla Galata'ya doğru uzanan ulaşım aksına bağlı olarak şekillenmeye başlamıştır.

1836'da yapılan Unkapam Köprüsünden sonra, 1845'te, Bezmiâlem Valide Sultan(->), Kasımpaşa Tersanesi'nde "Cisr-i Cedid" denilen ilk köprüyü yaptırmıştır. Yapıldıktan sonra bir kez yenilenen bu köprü, 1875'te de Edhem Paşa tarafından yenilenmiş, üzerinden geçen araçların ve insanların giderek artması nedeniyle, 1912'de yıktırılarak yerine, bir Alman firmasına 1990'lara kadar yaşayan köprü yaptırılmıştır (bak. Galata köprüleri). Dubalar üzerindeki bu ahşap döşemeli köprüye Osmanlı İmparatorluğunun sanayileşmesinin ve Batılılaşmasının simgesi olarak bakılabilir. İstanbul'u, kentte her zaman Avrupa'yı yansıtmış olan Galata' ya bağlayan köprü, sadece simgesel olarak değil işlevsel olarak da kentin Batılı ve Doğulu ticaret bölgelerini birbirine bağlamıştır.

Eminönü sanayileşmenin etkilerini köprü ile birlikte görmeye başlamış, buharlı gemilerin yapılmaya başlanması, Şirket-i Hayriye, Abdülaziz döneminde demiryolunun Sirkeci'ye gelişi, Tünel'in yapılması, atlı ve daha sonra elektrikli tramvaylar, Sirkeci ile Galata arasında giderek artan trafik ve köprünün iki yakasında birleşen ticari faaliyetler, İstanbul yakasının seçkinlerinin ve saray erkânının giderek Beyoğlu ve Boğaz kıyılarına geçmeleri, 19. yy'ın sonunda Galata ve Sirkeci'de yapılan yeni rıhtımlar, depolar Eminönü'nün ve meydanın görüntüsünü tümüyle değiştirmiştir. Yeni bir ulaşım aracı olarak İstanbul yaşamına katılan önce atlı, sonra elektrikli tramvaylar; yollan, bekleme istasyonları, renkli vagonlarıyla Eminönü'ne yeni bir devingenlik ve ses getirmişlerdi. Şirket-i Hayriye'nin gide-

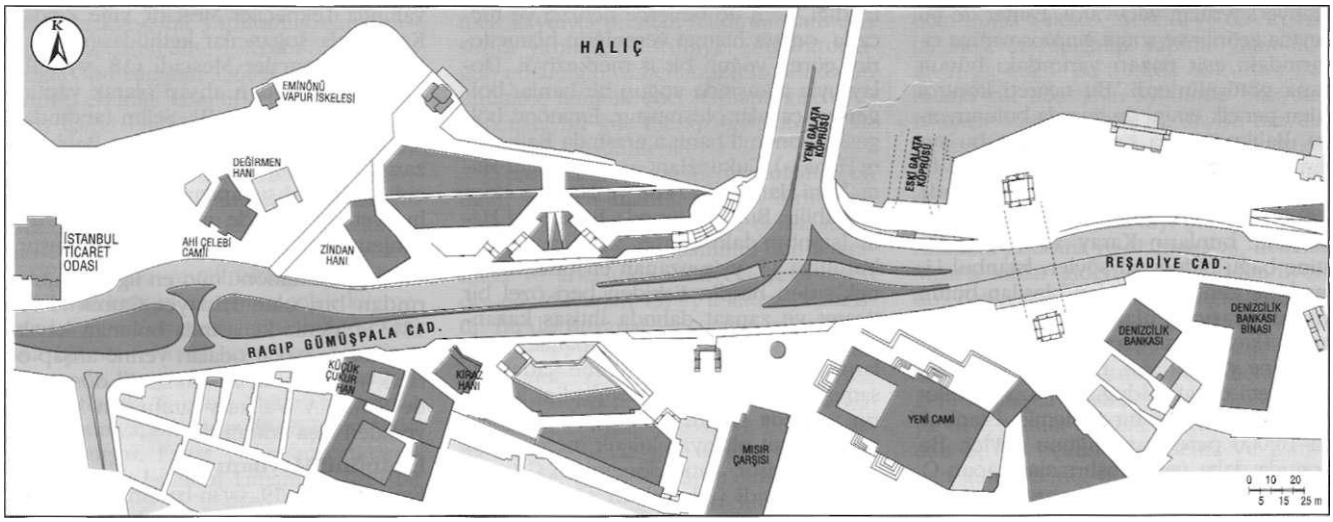

Yeniden düzenleme projesine göre Eminönü Meydanı, **1994.**
İstanbul Ansiklopedisi

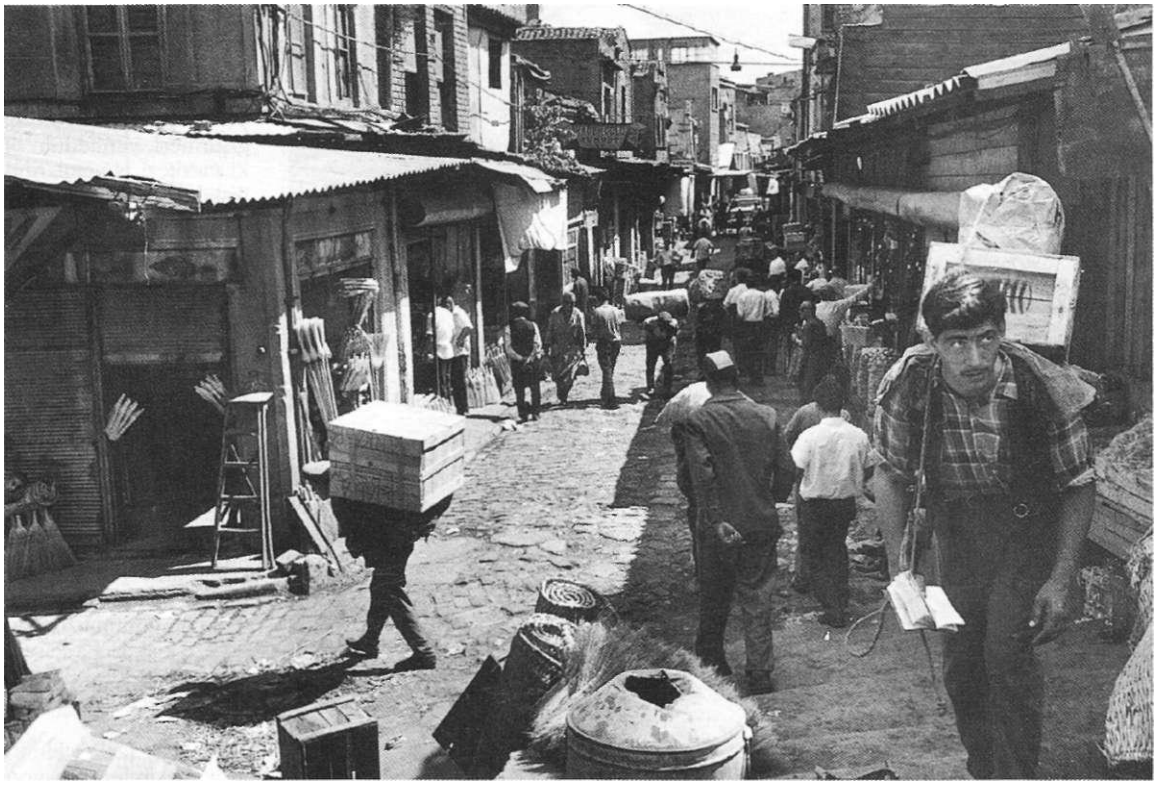

1960'larda Yemiş İskelesi yakınındaki sokaklarda günlük iş yaşamı. *Ara Güler*

rek artan gemilerini ve iskelelerini, Mayer, Stein, Zanni gibi adlarıyla büyük mağazaları, hemen hepsi Batılı üsluplarda yapılan ve eskiye göre çok daha büyük ölçekte kagir dükkânları ve onların yabancı dillerdeki adlarını, kent siluetine giren ve minarelerle boy ölçüşen fabrika bacalarını, öte yandan bütün bu yeni imgelere aldırmadan yaşamlarım sürdüren sırt hamallarını, iki yaka arasında yük ve yolcu taşımaya devam eden sandalları, at arabalarmı, tek katlı ahşap dükkânları, Balıkpazarı'ndaki koltuk meyhanelerini, dünyanın dört bir tarafmdan gelen eşyaları satan bir çarşı ve pazar âlemini de katarsak, böyle bir çevrenin I. Dünya Savaşı'na kadar uzandığmı görüyoruz.

Kuşkusuz özellikle Sirkeci Garı'nm yapılması, Büyük Dördüncü Vakıf Hanı ve postane gibi yapılar ve I. Abdülhamid döneminin (1876-1909) yeni ticaret yapıları daha önceden de bu bölgenin karakterini değiştirmiştir. Fakat Eminönü'nün 19. yy fizyonomisi asıl Cumhuriyet'in onuncu yılından soma, özellikle Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar döneminde (1938-1949) değişmeye başlamıştır. Yeni Cami'nin önündeki yapıların ortadan kaldırılarak köprüden ve denizden caminin tüm olarak algılanmasını sağlamak amacıyla açılan meydan, Eminönü'nün geleneksel mekânını değiştiren son darbe olmuştur. Köprü parası toplayan bilet kulübeleri ortadan kaldırılmış, Haliç kenarına rıhtım yapılmış, Mısır Çarşısı'nın etrafı temizlenerek restore edilmiş, caminin arkasına park yapılmış, Ketenciler Kapısı restore edilirken, Haseki Sultan Hamamı da ortadan kaldırılmıştır. 1955-1956'da Unkapanı-Eminönü yolu açılırken, meyhaneleri ve balıkçılarıyla ünlü Balıkpazarı yok olmuştur. Yine de, Yemiş Iskelesi'nden Unkapam'na kadar eski doku, bir ölçüde 1986'ya kadar ayakta kalmıştır, istanbul Belediye Başkanı Bedrettin Dalan'ın (1984-1989) Haliç uygulamasında Yemiş İskelesi ve çevresi tümüyle ortadan kaldırılmış, Zindan Hanı ve Ahî Çelebi Camii ile küçük bir sur parçası ve Değirmen Hanı dışında, bütün kıyı temizlenmiştir. Köprünün yapılmasından sonra Eminönü Meydanı zaten bir trafik meydanı olmuştu. Unkapam yolu açılıp iki köprü arasındaki trafik artınca, denizle arkadaki iş merkezi arasındaki bağlantılar büsbütün zayıflamış ve 1980'li yıllarda meydanın karakterini ve görüntüsünü tümüyle bozan yaya köprüleri yapılmıştır.

Eski Galata Köprüsünün giderek eskimesi köprü üzerindeki vapur iskelelerinin de Eminönü'ne çekilmesini gerektirince, meydanın trafik sorunu daha da ağırlaşmıştır. Araç ulaşımının istanbul yollarının kaldıramayacağı boyutlara u-İaşması ve köprünün eskiyerek görevini zor yapar hale gelmesi, sonunda Eminönü için yeni projelerin yapılmasını gerektirmiş, fakat vaktiyle Aksaray'da olduğu gibi, gerek meydanın planlanması, gerek köprü tasarımı yine karayolu mühendislerine bırakılmış ve İstanbul'un bu en eski merkezi, kesinlikle bir trafik meydanına dönüştürülmüştür. Halic'e doğru 50 m kadar içeri alman yeni köprü eskisinden biraz daha uzundur (490 m). Genişliği 42 m'dir. Eski köprü gibi altında, orta açıklığın iki tarafında dükkânlar, lokantalar, kahveler vardır. Yol mühendislerinin trafiğin kenarlarında bıraktıkları alanlarda belediye küçük kentsel peyzaj çalışmaları yaparak ulaşımın tahrip" ettiği bu kent mekânına insani bir boyut getirmeye çalışmış, kıyı ile arkadaki çarşı bölgeleri altgeçitlerle birbirlerine bağlanmıştır. Meydan düzenleme çalışmaları 1994 başında sürdürülmekteydi.

Bibi. Millingen, *Walls,* s. 213-226; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 14, 68, 157, 159; S. Ünver, *Fatih'in Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası Dolayısıyla 140 Sene Önce İstanbul,* İst., 1945, s. 8, 23-26; "Eminönü", *İSTA,* EX, 5075-5080; Anonim, *Yenileşen İstanbul, 1939 Başından 1947 Sonuna Kadar İstanbul'da Neler Yapıldı?,* İst., 1947, s. 7; Ayverdi, *Mahalleler,* 11, 14, 16, 18, 21, 23, 42, 43, 49, 51.

DOĞAN KUBAN

Eminönü Merkezi İş Alanı

Eminönü semti istanbul'un en eski ve en yoğun "merkezi iş alanları"ndan biridir. Aslında bu merkezi iş alanım Karaköy ile birlikte düşünmek olasıdır. Gerçekten, Halic'in ikiye ayırdığı ancak Galata Köprüsü'nün birleştirdiği Karaköy ve Eminönü, istanbul'un en büyük merkezi iş alanını oluşturmaktadır. "Eminönü merkezi iş alanı" Haliç ve Marmara Denizi arasmda uzanan yarımadada yer alan Eminönü Ilçesi'nin en uç kısmında, önemli bir bölümüyle de kıyı platformu üzerinde yer almaktadır.

Kıyı platformu iki yerde azami genişliğe erişir: Mahmutpaşa sırtları ile Tahtakale sırtları arasında kalan Yeni Cami ve Balıkpazarı'nın sınırlandırdığı kesim, platformun en geniş kısmım oluşturur. Bu kesimde batıda Tahtakale'de, güneyde Mahmutpaşa sırtlarında, doğuda Sultanahmet sırtlarında, Topkapı Sarayı'nm ü-

1980'lerde Eminönü Meydaru'nın genel görünümü.
Ara Güler

zerinde bulunduğu sırtlarda 50-60 m yüksekliğe erişilir. Sirkeci'de garın bulunduğu alan ve bunun Bahçekapı'yı içine alarak Eminönü Meydanı'na uzanan kısmı ise, ikinci geniş düz alanı oluşturur. Bu iki alanın birleşmesi kıyıda uzun bir düzlük meydana getirir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Eminönü'nün İstanbul'un ana, hattâ "tek" ticaret merkezi olduğu anlaşılıyor: Yağ, bal, un, erzak, tahıl, kahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk ve dokuma buradaki Un Kapanı, Yağ Kapanı, Bal Kapanı gibi belirli yerlerde gümrüklenirdi. Bugün Eminönü'nde var olan ve ticari faaliyetlerini barındıran hanlann büyük bölümü Cumhuriyet öncesinde Osmanlılar zamanmda yapılmıştır. En büyük hanlar Büyük Çarşı'ya (Kapalıçarşı) giden yol üzerinde bulunmaktadır. Eminönü'nden Unkapanı'na kadar uzanan kıyı boyu Valide Ham, Hurmalı Han, Balkapanı Hanı vb hanların yoğunlaştığı bir başka alandır. Çağlar boyunca bir transit merkezi olan Eminönü'nde kervansaraylar da o zamanki ulaşım sistemine uygun olarak, İstanbul'un kapılarına yönelen alanlarda yer almıştır.

Eminönü, 1960'larda da yurtiçi ve yurtdışı ulaşım sektörünün odak noktası, şehir içi ve hattâ ülke içi başlıca alışveriş merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. 1940'lara ait kayıtlarda İstanbul'un büyük mali ve ticari kurumlarının başlıcalarının burada olduğu görülür. Anadolu Türk Sigorta Şirketi, Antalya Umumi Nakliyat Türk Anonim Şirketi, Banca Commerciale İtaliana, Banco di Roma, Deutsche Bank. Deutsche Orient Bank, Dresdner Bank şubesi, Emlak ve Eytam Bankası, Halk Sandığı, Hollandse Bank Uni, J. V. Vitaly Kamp Ltd., Milli Reasürans TAŞ, Orozdibak müesseseleri (şimdiki Sümerbank binası) ve Osmanlı Bankası burada yer almaktaydı.

Sirkeci GarıU->) ve hemen çevresinde uzun süre otobüs acentelerinin ve nakliyat ambarlarının varlığı da, burada otel, lokanta vb birçok faaliyetin doğmasına neden olmuştur. Eminönü, çeşitli sanayi faaliyetlerini de uzun yıllar içinde barındırmıştır; 19601ı yıllarda bile Eminönü'nde 5-20 arasmda işçi çalıştıran 118 sanayi tesisi vardı. Bunların başmda gıda (örneğin Besler, Lyon-Melba gibi) ve sabun imalathaneleri (15 adet) ile giyim eşyası üreten atölyeler geliyordu. Sanayi, ticaret ve ulaşım faaliyetlerine bağlı farklı ve çeşitli işyerlerinin geçmişteki mekânsal dağılışı Eminönü'nde hâlâ kendilerini yansıtan ilginç kalıplar oluşturmuştu. Sokak ve semt isimleri bu ilişkileri açık bir şekilde ortaya koymaktadır, örneğin, Yemiş İskelesi, Sabunhane Sokağı, Unkapanı Değirmen Sokağı, Kahveciler Sokağı, Mahmutpaşa Bezciler Sokağı gibi.

"Eminönü merkezi iş alanı" zaman içinde ülke ve İstanbul'daki sosyoekonomik gelişmelere bağlı olarak değişime uğramıştır. İstanbul şehrinin nüfusunun hızla artması ve alansal yayılması ile merkezi iş alanlarının kendi iç yapılarındaki değişim, genelde ticari kuruluşlardaki yenilikler, fonksiyon alanlarının yer değiştirmesi, yenilerinin ortaya çıkması, eski merkezi iş alanlarındaki kurumları ve ilişkileri etkilemiştir. Bunun en açık örneklerinden biri Eminönü'dür.

Günümüzde merkezi iş faaliyetleri yatay olarak Cagaloğlu, Nuruosmaniye ve Beyazıt doğrultusunda yayılırken, dikey büyüme birkaç katlı binalardaki konutların işyerine dönüşmesiyle gerçekleşmektedir. Eminönü İlçesi'ndeki işyeri sayısı hızla artıp 52.000'e çıkarken (Hoca Paşa Mahallesi'nde 18.000, Sirkeci'de 5.400, Mercan'da 16.163, Beyazıt'ta 13-000 işyeri) Eminönü İlçesi'nin ve özellikle Eminönü merkezi iş alanı çevresindeki mahallelerin nüfusu gittikçe azalmaktadır. Eminönü mahallelerinde yaşayan nüfus, konutların yerini işyerlerinin almasıyla, birçok mahallede son derece azalmıştır. Örneğin günümüzde Hobyar Mahallesi'nde 270 kişi, Hoca Paşa'da 2.657 kişi, Mercan'da 229 kişi, Rüstem Paşa'da 147 kişi, Süleymaniye'de de yalnızca 105 kişi yaşamaktadır.

Değişik faaliyetlerin Eminönü'nün değişik kesimlerinde yoğunlaşmış olması da merkezi iş alanının bir özelliğidir. Örneğin, manifatura ürünlerinin toptan ve perakende satışı Sultanhamam Meydanı ve çevresinde toplanırken, Bahçekapı bankaların, Tahtakale perakende ticaret faaliyetlerinin ve para piyasasınm bir kısmının, Yeşildirek giyim eşyası imalathaneleri ve toptancıların yoğunlaştığı kesimlerdir.

Bibi. Janin, *Constantinopole byzantine-,* "Eminönü", *İSTA,* IX, 5075-5080; "Eminönü", *İKSA,* III, **1625-1626;** S. Kubat, "İstanbul Metropoliten Alanı'nda MlA Özellikleri ve Sınıflandırma Kriterleri", *3- Bölge Bilimi Bölge Planlama Kongresi,* 24-25 Haziran **1993,** lst., **1993;** E. Tümertekin: "İstanbul'un Merkezi İş Sahaları", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* S. **16;** ay, "The Growth and changes in the Central Business Districts of istanbul", *Review,* İst., S. **12,** 1968.

NAZMİYE ÖZGÜÇ

EMİNÖNÜ İLÇESİ

1928'de İstanbul İli Merkez İlçesi'nin ikiye ayrılmasıyla kurulmuş ilçe. Tarihi yarımada da denen üçgen şeklinde bir yarımadada yer alan ilçenin batısını Fatih İlçesi, kuzeyini Haliç, doğusunu İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi çıkışı ve güneyini de Marmara Denizi çevrelemektedir. Bu alan içinde yüzölçümü 5 km^2' dir. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Eminönü İlçesi'ni oluşturan mahalleler; Alemdar, Balaban Ağa, Binbirdirek, Beyazıt, Cankurtaran, Demirtaş, Emin Sinan, Hacı Kadın, Hobyar, Hoca Gıyasettin, Hoca Paşa, Kalenderhane, Kâtip Kasım, Kemal Paşa, Küçük Ayasofya, M. Hayrettin, M. Kemalettin, Mercan, Mesih Paşa, Molla Fenari, Molla Hüsrev, Muhsine Hatun, Nişanca, Şehsuvar, Rüstem Paşa, Saraç İshak, Sarıdemir, Süleymaniye, Sultan

Tablo I
Eminönü İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	57.492	43.441	100.933
1940	57.169	48.514	105.683
1945	62.269	48.795	111.064
1950		?	133.056
1955	91.162	55.734	146.896
1960	82.929	51.923	134.852
1965	86.594	51.255	137.849
1970	85.643	51.354	136.997
1975	73.002	49.883	122.885
1980	58.127	35.197	93.324
1985	56.625	36.758	93.383
1990	52.156	31.288	83.444

Ahmet, Susuri, Tahtakale, Taya Hatun, Yavuz Sinan'dır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Fatih ilçesi ile beraber istanbul'un Merkez İlçesi'ni meydana getiren Eminönü, Merkez Ilçe'nin 1928'de ikiye ayrılmasıyla ayrı bir ilçe olmuştur. İlçenin nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

Eminönü İlçesi'nin nüfusunun gelişimi, İstanbul'un diğer ilçelerinin nüfus gelişiminden farklıdır. 1955'e kadar az miktarlarda da olsa artma eğilimi gösteren nüfus, daha sonra ilçenin önemli bölgelerinin konut alanı olmaktan çıkıp merkezi iş alanı niteliğinin ağır basmasıyla azalma sürecine girmiştir.

Eminönü İlçesi, İstanbul'un tarihi yarımada olarak bilinen kısmında yer aldığından genişleyebileceği herhangi bir alan yoktur. İlçenin kuzey ve kuzeybatısında (Eminönü, Tahtakale ve Sirkeci çevreleri) hâkim olan ticaret fonksiyonu daha sonraki yıllarda güneye ve güneydoğuya doğru yayılmıştır. İlçenin güneyinde yer alan birkaç mahalle dışında, hâkim fonksiyon ticarettir. Bununla beraber, ticaret sahasının içinde yer yer bekârların kaldığı pansiyonlar ile gelir düzeyi düşük ailelerin yaşadığı konut alanları da bulunmaktadır.

İlçenin ekonomik, özellikle de ticari fonksiyonu dışmda diğer önemli fonksiyonları turizm, idari ve eğitimsel fonksiyonlardır. Tarihi yarımada üzerinde yer alan Roma, Bizans ve Osmanlı eserleri ilçede turizm fonksiyonunun önem kazanmasına; İstanbul Valiliği'nin burada bulunması, ilin birçok önemli resmi dairesinin de burada yer almasına yol açmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası ve bazı fakülteleri yine bu ilçede yer almaktadır.

1990'da Eminönü İlçesi'nde 83.444 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde **62**,5'ini erkekler, yüzde 37,5'ini ise kadınlar oluşturuyordu. Erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olması ilçeye dışarıdan çalışmak amacıyla gelen ve belli işleri olmayan bir nüfusun varlığı ile ilgilidir. İlçede 15-19 ve 20-24 yaş gruplarında yer alan nüfusun fazlalığı ve bu nüfus kümesinde de erkek nüfusun hâkimiyeti bunu doğrulamaktadır.

Eminönü İlçesi'nde **6** yaşm üzerindeki okuryazarlık oram yüzde 89,9'dur. Okuma yazma bilenlerden yüzde 86,9'ü herhangi bir düzeyde bir öğrenim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde **60**'ı ilkokul, yüzde 13,8'i ortaokul ve dengi okulları, yüzde 19**,6**'sı lise ve dengi okulları ve yüzde **6,6**'sı da yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir. Lise ve dengi okullar düzeyindeki öğrenim seviyesinin yüksek olmasının nedeni Kredi ve Yurtlar Kurumuna bağlı öğrenci yurtlarından bir kısmının ilçede yer almasıdır.

Eminönü ilçe merkezinde çalışan nüfus (40.386) çalışma çağmdaki nüfusun (12 ve yukarı yaştaki faal nüfus) yüzde 60,2'sini oluşturur. Bu, nüfusun büyük kısmının iş hayatına atıldığını göstermektedir. İlçede iktisaden faal olmayan nüfus içinde ilk sırayı ev kadınları alır, bunu öğrenciler izler. Eminönü İlçesi'nde nüfusun çalıştıkları işlere göre dağılımı Tablo Il'de gösterilmiştir.

Bu tabloda tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanların hâkimiyeti açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunu satış ve ticaret personeli izlemektedir. Ancak bu grupta çalışanların bir kısmının sokak satıcıları ve İşportacılardan oluştuğu da bir gerçektir.

Eminönü İlçesi'nde bu fonksiyonların yakın yıllarda değişmesi beklenemez. Bununla birlikte, gelişmenin sınırlarına geldiği için ticaret fonksiyonu çevre ilçelere yayılmış durumdadır. Hâlâ önemli bir ticaret merkezi fonksiyonuna sahip olan ilçenin günümüzde en önemli gelişme gösteren fonksiyonu ise turizmdir.

SEDAT AVCI

Tablo n
Eminönü İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım araçlarım kullananlar	15.608	1.611	17.219
Satış ve ticaret personeli	7.436	467	7.903
Hizmet işlerinde çalışanlar	6.981	650	7.631
İdari personel ve benzeri çalışanlar	1.875	1.394	3.269
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	2.212	1.042	3.254
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	485	71	556
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	533	21	554
Bilinmeyenler ve iş arayanlar	2.371	202	2.573

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbu! DİE, Ankara, Temmuz 1993.

EMİR BUHARI

bak. AHMED BUHARI

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Ayvansaray'da, Dervişzade Sokağı'nda bulunan bu tekkeyi, Nakşibendîliği İstanbul'a getiren Emir Buharı adıyla da tanınan Ahmed Buharî(-+) kurmuştur. Fatih'teki tekkeden sonra inşa edilen ikinci önemli Nakşî tekkesidir.

918/1512-13'te tesis edilen tekkenin vakıfları Emir Buharî'nin torunuyla evlenen Şeyh Muslihüddin Mustafa Muslu (ö. 1648) tarafından yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiştir.

Ayvansaray'daki tekkenin ilk şeyhi bizzat Emir Buharî'nin damadı olan Muslihüddin Mustafa Muslu'dur. Tekke daha sonra, 18. yy'm başlarında, Türk Nakşibendîliğinin en parlak simalarından olan Mehmed Emin Tokadî (ö. 1745) tarafından yönetilmiştir. Adı geçen şeyh Nakşibendîliğe Mekke'de, bu tarikatın Hindistan'da yeni kurulmuş Müceddidî koluna bağlı Ahmed Carullah Curyanî (Yekdest) tarafından dahil edilmiştir. Mehmed Emin Tokadî İstanbul'a döndükten sonra çevresine, ulema sınıfından ve bürokratlardan oluşan kalabalık bir mürit halkası toplanmıştır. Kendisi, Hint Nakşibendîliğinin müctehidi Ahmed Sirhindî'nin (ö. 1624) ünlü *Mektubat'ı*mn Farsçadan Türkçeye ilk kez çevrilmesini sağlayan kişi olmuştur.

Tekke 19. yy'm ortalarında yeniden inşa ettirilmiş, 1925'ten sonra bakımsız kalan binalardan harem dairesi 1946'da bir' yangında ortadan kalkmış, 1962'de ikinci bir yangın mescit-tevhidhaneyi harabeye çevirmiştir. Ayin günü bazı kaynaklarda pazar, bazılarında ise perşembe olarak verilmektedir.

Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede altı erkek ile üç kadının ikamet ettiği belirtilmiş, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde* de yılda 102 kuruş tahsisatı olduğu, ayrıca aş ve ekmek pahası bedeli verdiği kaydedilmiştir.

Bibi. Mehmed Emin Hafız, ***El-Asarü'l-Mecediye fi Menâkıbi'l-Halidiye,*** İst., 1257, s. 148; Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 45; Hocazade, ***Ziyaret,*** 158-162; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 66; K. Kufralı, "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", ***TDED,*** III/1-2 (1948), 129-151; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestamis et indiens â istanbul", ***Anatolia Moderna,*** II (1990), s. 140-141.

THIERRY ZARCONE

Ayvansaray'daki Emir Buharî Tekkesi'nin mescit-tevhidhanesi ile hazireden bazı mezar taşlan.
Aras Neftçi, 1990

Mimarî

Bizans devrine ait beşik tonozlu bir alt-yapıya oturan mescit-tevhidhanenin harap duvarları moloz taşla örülmüş, özensiz örgü tuğla hatıllarla takviye edilmiştir. Dikdörtgen planlı yapının girişi kuzeybatı köşesinde bulunmakta, girişi izleyen ufak taşlıkta, harim bölümüne ve zemin kattaki mahfile açılan iki kapı ile üst kattaki mahfile çıkan merdivenin izleri seçilmektedir. Yapmın kuzeybatı köşesinde, meydan odası olduğu anlaşılan, harim bölümüyle bağlantılı küçük bir mekân tespit edilmektedir. Mescit-tevhidhanenin, oldukça düzensiz biçimde dağılmış olan pencereleri kıble duvarında basık kemerli, diğer cephelerde ise dikdörtgendir. Yuvarlak kemerli mihrabın içinde, Kabe tasvirli bir çininin izleri görülür. Mescit-tevhidhanenin kıble yönünde bulunan ahşap harem binasının, Bizans devrinden kalma istinat duvarları üzerine oturduğu ve Halic'e yönelik geniş bir manzaraya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kısmen tek, kısmen iki katlı olduğu, 17 oda içerdiği bilinen harem binasından hiçbir iz kalmamıştır. Mescit-tevhidhane ile harem binası arasım işgal eden hazirede dikkate değer mezar taşlan göze çarpar.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 45-47; Çetin, *Tekkeler,* 585; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 59; *Asitâne,* **6;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 10-11, no. 12; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *Ihsaiyat II* 19; Zâkir, *Mecmua-i Cevâmi,* **66;** Öz, *İstanbul Camileri,* I, 51; *İSTA,* IX, 5089; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ,* II/5 (Nisan 1987), 43; *Fatih Camileri, 276.*

M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Edirnekapı dışında, Otakçılar'da, Münzevi Caddesi üzerinde bulunan bu tekke I. Süleyman (Kanuni) tarafından Emir Buharı adına inşa ettirilmiş, vakfiyesi Emir Buharî'nin damadı ve halifesi Mahmud Çelebi (ö. 1584) tarafından 937 Cemaziyelevvel/1530'da tescil edilmiştir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* (Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi için olduğu gibi) "evkâf-ı muhibbîn ve'l müzidîn" başlığı altında kuruluşundan sonra bu tekkeye yapılmış ek vakıfların listesi yer almaktadır.

Tekkenin ayin günü, kaynaklarda perşembe ve cuma olarak verilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde yedi erkek ile yedi kadının bu tekkede yaşadığı, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defterinde* de günde iki okka et istihkakı olduğu kayıtlıdır.

Tekkenin ilk şeyhi olan Mahmud Çelebi aynı zamanda Fatih'teki Emir Buharî Tekkesi'ni de yönetmiştir. Edirnekapı' daki tekkeyi 1941'de, yıkılmadan önce son görenlerden biri olan İbrahim Hakkı Konyalı, Mahmud Çelebi'nin buradaki mezar taşım bulmuştur. Bu taşın kitabesinden kendisinin Ayasofya müderrislerinden birinin yeğeni olduğu ve 992/1584' te vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu tekkenin en ünlü şeyhlerinden biri şüphesiz ki, *Vekâyiü 1-Fuzala* adındaki ünlü biyografi eserini kaleme alan Mehmed Efendidir (ö. 1731). Nakşibendî icazetini Hekim Çelebi Tekkesi Şeyhi Bostanî Osman Efendi'den alan, aynı zamanda Halvetî ve Mevlevi tarikatlarına da mensup olan babası Feyzi Hasan Efendimin (ö. 1690) halefidir. Diğer Emir Buharî tekkeleri gibi Edirnekapı'daki tekkenin de, Emir Buharî'nin müritlerinden birisi tarafmdan kurulmuş olan Hekim Çelebi Tekkesi ile çok sıkı ilişkisi vardır. Medreseden mezun olan Mehmed Efendi, babasının vefatından kendi vefatına kadar 41 yıl süreyle Edirnekapı'daki tekkeyi yönetmiştir. Zâkir Sükrî Efendinin *Mecmua-i Tefefya*'sındaki şeyhler listesinden, tekkenin 17. yy'ın son çeyreğinde Halvetîliğe, 1731'de Kadirîliğe bağlandığı, 19. yy'ın birinci çeyreğinde tekrar Nakşibendîlere devredildiği anlaşılmaktadır. Bu arada Fındıklılızade'nin, 18. yy'da Ali Baba (ö. 1736) adında bir Bektaşî dervişinin bu tekkede "hücrenişin" olduğunu naklet-mesi de dikkat çekicidir.

Bibi. İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik,* 331-335; Konyalı, *Mimar Sinan,* 74-76; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 54; K. Kufralı, "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED,* m/1-2 (1948), s. 129-151; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna,* II (1990), s. 141.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Tekkenin, kagir duvarlı ve çatılı cami-tevhidhanesi Mimar Koca Sinan tarafmdan tasarlanmış, 1270/1853'te "bâni-i sâni" Şeyh Seyyid Abdülhalim Efendi (ö. 1855) tarafından yenilenmiş, I. Dünya Savaşı sırasında, kaza sonucu bir gülle darbesiyle harap olan yapının kalıntıları 1942'de ortadan kaldırılmıştır. Encümen Arşivinde yer alan fotoğraflarda harim duvarlarının moloz taş örgülü olduğu, pencerelerin kesme taştan sövelerle çerçevelenmiş bulunduğu görülür. Şerefesine kadar olan kısmının ilk inşa döneminden kaldığı anlaşılan minare, kare planlı ve almaşık örgülü bir kaide ile aynı örgüye sahip, üçgen yüzeylerden oluşan bir pabuç üzerinde yükselmektedir. Minarenin çokgen gövdesi tuğla ile örülmüş, şerefe küfeki taşmdan süslemesiz korkuluklarla kuşatılmış, silindir biçimindeki petek kısmı kurşun kaplı bir soğan kubbe ile taçlandırılmıştır. Cami-tevhidhaneden bağımsız olarak inşa edildiği ve 19. yy'm ikinci yarısında yenilendiği anlaşılan iki katlı ahşap harem binası mütevazı bir eski İstanbul evinin özelliklerine sahiptir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 204-208; Ayvansarayî, *Hadîka,* **297**-298; Çetin, Tekkeler, 587; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 58; *Âsitâne,* 4, **16;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 2-3, no. 2; Münib, *Mecmua-i Te-*

Edirnekapı'daki Emir Buharî Tekkesi'nde cami-tevhidhane ile harem binasının görünüşü.
İAMEncümen Arşivi, 1936

kâyâ, 3; *Ihsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 54; Konyalı, *Mimar Sinan,* 74-76; H. Göktürk, "Emir Buhârî Tekkesi ve Mescidi", *İSTA,* IX, 5087-5088; *İKSA,* III, 1627-1628; Kuran, *Mimar Sinan,* 276.

M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARI TEKKESİ

Fatih Külliyesi'nin yakınında, Emir Buhari Sokağı'nda yer alan bu tekke, Anadolu'ya Nakşibendî tarikatını getiren Molla İlahînin (ö. 1490) "pirdaşı", Emir Buharî adıyla da tanınan Ahmed Buharî(->) tarafından tesis edilmiştir.

Aslen Buharalı olan Emir Buharî Orta Asya hâcegânından Mahmud Fağnevî'nin (ö. 1286) yeğeni, ayrıca Bahaüddin Nakşibend'den sonra Nakşibendîliğin ikinci önemli siması olan Ubeydullah Ahrar'ın mürididir. İstanbul'da kendi adını taşıyan ilk üç Nakşibendî tekkesinin kurucusudur. Fatih'te bulunan tekke bunların ilki olup Emir Buharî'nin türbesini de barındırmaktadır.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) desteği ile 1516'dan önce inşa ettirilen bu tekke kısa sürede şöhret yapmış, söz konusu tarikatın giderek gelişmesi üzerine diğer tekkelerin kurulmasını teşvik etmiştir. Diğer Emir Buharî tekkeleri, Haliç kıyısındaki Ayvansaray'da ve Edirnekapı'da yer almaktadır.

Emir Buharî'den sonra Fatih'teki bu tekkeyi yönetmiş olan şeyhler arasında, Habib Karamanî'nin (ö. 1496) müritlerinden ünlü sufî Cemaleddin İshak Karamanî'nin (ö. **1526)** oğlu, dördüncü postnişin Seyyid Mehmed Efendi'yi zikretmek gerekir. Adı geçen kişi, Emir Buharî Tekkesi'nin başına geçmeden önce, ileride "Koruk Tekkesi" olarak anılacak olan, Halvetîliğe bağlı Mehmed Piri Paşa Tekkesi'ni yönetmiştir. Şüphesiz bu husus Habib Karamanî'nin Emir Buharî eliyle Nakşibendîliğe intisab etmesi ve bu emanetin babası İshak Karamam vasıtasıyla Mehmed Efendi'ye ulaşması ile açıklanabilir. Daha sonra, 17. yy'm başlarında Emir Buharî Tekkesi'nin postuna, doğrudan Türkistan'dan gelmiş olan, Şeyh Ubeydullah Ahrar'ın torunlarından Taşkent doğumlu Hoca Feyzullah Efendinin (ö. 1636) geçtiği tespit edilmektedir. Orta Asya'da Hoca Ahmed Sadık Taşkendî tarafından Nakşibendîliğe kabul edilen Feyzullah Efendi İstanbul'a gelmiş ve 10İ6/l607'de Emir Buharî Tekkesine şeyh olmuştur. Kendisinden soma üç oğlu da şeyhlik görevini üstlenmişlerdir. Bu tekkenin diğer bir şeyhi de, aynı zamanda yine Nakşibendîliğe bağlı Hekim Çelebi Tekkesi'nin meşihatmı da üstlenmiş olan Şeyhî Feyzullah'tır (ö. 1709). İki ayrı tekkenin meşihatı arasındaki bu bağlantı Hekim Çelebi'nin (ö. 1566) doğrudan Emir Buharî'ye bağlı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bibi. *Menakıb-ı Emîr Buharî,* Süleymaniye Ktp., Es'ad Efendi, no. **3622;** Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 48-49; Lâmîî, *Nefehât,* 466; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ, 64,* 68; K. Kufralı, "Molla İlahî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiye Muhiti", *TDED,* III/1-**2** (1948), s. 129-151; M. Kara, "Molla İlahî'ye Dair", *OA,* VII-VIII (1988), 365-392; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Modema,* II (1990), s. 150-153.

THIERRY ZARCONE

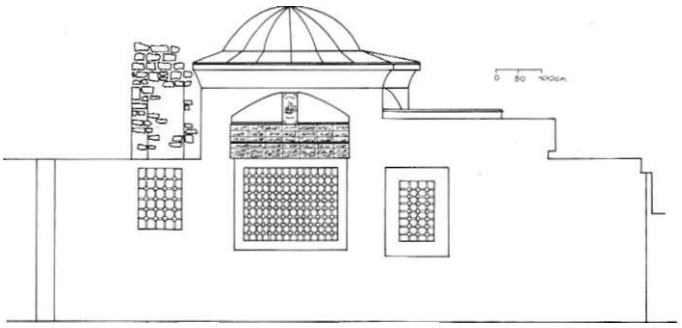

Fatih'teki Emir Buharî Tekkesinde Emir Buharî Türbesinin batı cephesinin rölövesi. *Vakıflar Arşivi / Ümit Yurtsever-Yılmaz Bayüiken*

Mimari

Tekke, 1959'da onarılan Emir Buharî Türbesi dışında, bütünüyle tarihe karışmıştır. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* ve *Hadîka'da* yer alan bilgilerden, söz konusu tekkenin, zengin vakıflarla donatılmış tam teşekküllü bir tarikat tesisi olduğu anlaşılmaktadır. Tekkenin mescit-tevhidhanesi, **1963**'te temeli atılan bugünkü caminin yerinde bulunmakta, bu yapının çevresinde Emir Buharî Türbesi ile hazire, sokağın karşı yakasında, bugünkü Fatih Vergi Dairesi'nin yerinde de, *Hadîka'da* sözü edilen 16 adet derviş hücresi ile diğer tekke bölümleri sıralanmaktaydı. Tam olarak tespit edilemeyen bir tarihte, muhtemelen **19.** yy'ın ikinci yarısında ortadan kalkan bu yapıların mimari özellikleri bilinmemektedir. Yenilenmiş olan Emir Buharî Türbesi kare planlı ve kubbeli bir yapıdır. Emir Buharî'ye ait tek bir sandukayı barındıran türbenin, kare açıklıklı büyük ziyaret penceresi üzerinde 1197/1782 tarihli manzum bir kitabe yer alır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 202-205; Evliya, *Seyahatname,* 1969, II, 23; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 42-44; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 10-11, no. 44 (cami) ve no. 11 (tekke); Öz, *İstanbul Camileri,* I, 51; H. Göktürk, "Emîr Buharî Tekkesi ve Mescidi", *İSTA,* IX, 5088-5089; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 172; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst., 1979, 117-118; *İKSA,* III, 1627-1628; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 247-248; *Fatih Camileri,* 93.

M. BAHA TANMAN

EMİR BUHARÎ TEKKESİ

Fatih Uçesi'nde, Unkapanı-Cibali arasında, Haraççı Kara Mehmet Mahallesi'nde, Üsküplü Caddesi ile Yeşil Tulumba Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Tekkeye adını vermiş olan Şeyh Emir Ahmed Buharî (ö. 1586), muhtemelen 16. yy'ın üçüncü çeyreğinde, anayurdu Buhara'dan İstanbul'a gelen "mücerred ve hal ehli" bir Nakşibendî şeyhidir. 15. yy'ın sonlarında İstanbul'a Nakşibendîliği getiren Emir Ahmed Buharî(->) ile bu şeyhin doğum yeri, adı, lakabı ve tarikatı aynıdır. İstanbul'a geldiğinde, halen tekkenin bulunduğu yerdeki bir evde yaşamış, vefatmdan sonra, kendisine yakınlık duyan III. Murad (hd 1574-1595) kabrinin üzerine bir türbe inşa ettirmiştir. Bu arada türbenin yanında yer alan evin de

Unkapanı-Cibali arasında yer alan Emir Buharî Tekkesi'nde türbe, cümle kapısı ve meşruta. *İAM Encümen Arşivi, 1941*

birtakım ekler ve tadiller sonucunda tekkeye dönüştürülmüş olduğu tahmin edilebilir.

Zamanla bu ilk türbe binasının bakımsız kaldığı, yola bakan pencerelerin kapatıldığı, ortadan kalkan tekkenin yerine evlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Sonunda II. Mahmud (hd 1808-1839) 1232/1816'da tekke ile türbeyi yeni baştan inşa ettirerek kendi vakfına ilhak etmiştir. Türbe ile cümle kapısı dışında kalan ahşap bölümlerin, yangın geçirdikten sonra 19. yy'ın sonlarında yenilenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Tekke 1925'ten sonra bakımsız kalarak harap olmuş, tevhidhane bölümü yakın geçmişte yanarak ortadan kalkmıştır. Türbe sağlam ve bakımlıdır. Harem ve selamlık bölümleri kısmen mesken, kısmen de ardiye olarak kullanılmaktadır.

Üsküplü Caddesi üzerinde bulunan cümle kapısının tuğla örgülü yuvarlak kemeri üzerinde II. Mahmudün 1232/1816 tarihli manzum ihya kitabesi yer alır. Metni Keçecizade Mehmed İzzet Molla'ya (ö. 1829) ait olan kitabe güzel bir ta'likle yazılmıştır. Kapının açıklığı, iki yandan kesme taş örgülü payelerle desteklenmiş, tuğla örgülü frontonla (üçgen bir alınlık) taçlandırılmıştır. Ampir üslubuna^) bağlanan bu alınlığın ortasında II. Mahmudün "Mustafa Rakım" imzalı ve 1232/1816 tarihli tuğrası göze çarpar. Cümle kapısının, avluya bakan iç yüzünde, kemerin üstünde, aynı tarihte konmuş olan, metni "Derviş Rıfkı" adında bir şaire ait, ta'lik hatlı diğer bir manzum kitabe vardır.

Cümle kapısının güney yönünde, arsanın köşesinde, sekizgen planlı türbenin dışa taşkın kitlesi yükselir. Üstü kurşunlu bir kubbe ile örtülü olan bu yapının bütünüyle beyaz mermer kaplı cepheleri yatay silmelerle ve köşe pilastrları ile hareketlendirilmiştir. Avlu yönünde, girişin bulunduğu kenar dışında, sekizgenin diğer kenarlarında yuvarlak kemerli birer geniş pencere bulunmaktadır. Pencerelerin açıklıkları demir parmaklıklarla donatılmış, kemerlerin kilit taşları konsol biçiminde tasarlanmıştır. Cağaloğlündaki II. Mahmud Türbesi'nin tasarımını daha küçük ölçekte ve daha sade ayrıntılarla tekrar eden Emir Buharı Türbesi Osmanlı ampir üslubunun bütün özelliklerini yansıtmaktadır.

Türbenin batısında yer alan, kagir bir bodrum üzerinde ahşap duvarlarla inşa edildiği anlaşılan dikdörtgen planlı tevhidhaneden günümüze ancak bodrum katının duvar kalıntıları ulaşabilmiştir. Biri Üsküplü Caddesi üzerinde, diğeri de arsanın batı kesiminde yer alan ikişer katlı ahşap binaların ise harem, selamlık ve mutfak bölümleri ile derviş hücrelerini barındırdığı anlaşılmaktadır. Tevhidhane ile türbenin çevresinde, tekke şeyhleri ile bazı mensuplarının gömülü oldukları ufak hazirede, itinalı taş işçiliği ve kitabelerinin hattı ile dikkati çeken mezar taşları bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 259; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 100; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 10; *Asitâne,* 15; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 2-3, no. 3; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *thsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 66-67; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 52; *İSTA,* LX, 5087; *İKSA,* I, 485-486.

M. BAHA TANMAN

EMİRGÂN

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Baltalimanı(->) ile İstinye(->) arasındaki semt. İdari olarak Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir mahalle olan Emirgân, geçmişte Emirgân köy yerleşmesi ile birlikte halen ayrı mahalleler olan Boyacıköy, Baltalimanı ve Reşit Paşa'yı da kapsamıştır. Emirgân Mahallesi'nin çevre mahallelerle sınırlarını çizen sokaklar, Yunus Ağa Sokağı, Zergedan Sokağı, Boyacıköy Çeşme Sokağı, Hakkak Yümni Sokağı'dır.

Emirgân'da 16. yy'ın başlarına kadar yerleşme yoktu. 16. yy'ın ortalarında Nişancı Feridun Bey'e bağışlanan bu alanda, bir yazlık köşk, bir av köşkü ve yazlık bahçelerin yapımı ile semt iskân edilmeye başlamıştır. IV. Murad, 1635'te Revan Kalesini hiç çarpışmadan Osmanlılara teslim eden Emirgûneoğlu Tahmasb Kulu Han'ı İstanbul'a getirmiş, adını "Yusuf Paşa" olarak değiştirip Feridun Bey Bahçesini ona bağışlamıştır. Bu dönemde "Emirgûne Bahçesi" adıyla anılan semtin adı Emirgân kalmıştır. Eremya Çelebi Emirgûneoğlu'nun (Yusuf Paşa'mn) bahçesinin ve köşkünün güzelliğinden, padişaha yaran oluşundan, deniz ve içki sefalarından bahsetmektedir. Yusuf Paşa'mn idamından ve sahip değiştirmelerden sonra 1778'den itibaren yeniden miri arazi olan bahçe I. Abdülhamid tarafından bir imarete vakfedilmiş, ayrıca geri kalan arazi parsellenip buraya yerleşmek isteyen halka satılmıştır. Böylece Emirgân bir Boğaz köyü olur. I. Abdülhamid 1779-1780'de burada büyük bir cami, bir meydan çeşmesi ve bir hamam ile dükkânlar yaptırır. Rumelihisarı'ndaki gümrüğü de buraya taşıtır. Köy III. Selim zamanında (1789-1807) daha çok önem kazanır.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) ait bir *Bostancıbaşı Defteri'ne* göre, o zamanlar Emirgân'da, zimmet halifesi, defterdar, gümrükçü, kadı, surre emini, müderris vb devlet erkânı oturmaktadır. Ayrıca burada bir Nakşibendî dergâhı da vardır. Emirgân'm İstinye ile sınırını belirleyen Tokmak (ya da Tomruk) Burnu zaman zaman "tokmak" denilen korsanların yatağı olmuştur.

Abdülmecid zamanında (1839-1861), Emirgân'da cami yamndaki muvakkithane (1844), ayrıca caminin su deposu yaptırılır. Bu yüzyılda Hıdiv İsmail Paşa'mn Tokmak Burnu'ndaki sarayı, bazı kaynaklara göre bahsedilmeye değer güzelliktedir. Emirgân Camii'nin(->) bitişiğindeki Şerif Abdullah Paşa Yalısı'nın haremlik kısmı 1958'de sahil yolu geçirilirken yıkılmıştır. Selamlık kısmı restore edilip bugün Şerifler Yalısı(->) adı ile birinci derece tarihi eser olarak koruma altındadır.

Şirket-i Hayriye'nin 1914'e ait *Boğaziçi* adlı salnamesinde semtin suyunun bol olduğu, ayrıca semtin güneybatısında Kanlıkavak memba suyunun bulunduğu, 1 iptidai mektebi ile 2 rüştiyesinin var olduğu, günlük vapur yolcusunun yaklaşık 400 olduğu belirtilir.

Semtin simgesi olan ve bülbülleriyle anılan Emirgân Korusu içinde renkleri ile anılan üç köşk vardır (bak. Emirgân Korusu).

Emirgân Korusu dışında, sahil yolu çay bahçeleri ve lokantaları ile, gezinti ve dinlence alanı olarak Boğaziçi'nde tercih edilen yerlerdendir. Özellikle Emirgân Camii ve çeşmesinin yanında çınarlar altındaki açık Çınaraltı Kahvesi ve çevresi eskiden beri ünlüdür. Çınaraltı bir edebiyat dergisine adını vermiş; 19. yy'da ve 20. yy'ın başlarında tanınmış edebiyatçıların, aydınların sohbet toplantılarına tanıklık etmiştir. 1960'lardan sonra "Çınaraltı sohbetleri" yavaş yavaş yok olmuş, bunun yerini, özellikle tatil günleri Boğaziçi'ne gelen yoğun bir kalabalık almıştır.

Emirgân'a 1933-1934 arasında Boyacıköy'le birlikte "Uluköy" adı verilmiş, bir ara "Mirgûn" olarak anılmışsa da bu isimler tutulmamıştır.

1956-1960 arasında İstanbul imar hareketleri çerçevesinde açılan "Boğaz sa-

Emirgân'da tarihi çeşme ile Çınaraltı Kahvesinin yanından sahile inen sokak. *Hazım Okurer, 1994*

hil yolu" Emirgân'dan da geçirilmiş; rıhtım, deniz doldurulmak suretiyle yeniden inşa edilmiştir.

Bu gelişmelerle Emirgân'm mahalle nüfusu (Emirgân, Boyacıköy, Baltalimanı ve korunun batı yamaçlarındaki Reşitpaşa yerleşmeleri dahil olmak üzere) 1955'te yaklaşık 4.000 iken, göçle ve doğumla devamlı olarak artmış; 1965'te Reşit Paşa ayrı bir mahalle olarak ayrılmıştır. 1965'te Emirgân'm nüfusu yaklaşık 7.000, Reşit Paşa'nın nüfusu ise 4.000'dir. 1985'te mahallelerin nüfusları, sırasıyla 8.000 ve 10.000 iken, 1990'da Emirgân'm nüfusu hemen hemen aynı kalırken, geride yer alan Reşit Paşa Mahallesinin nüfusu 11.000'e ulaşmıştır. Bu arada 1965-1989 arasında semtte şehirsel alan gittikçe büyümüştür.

Bugün Emirgân'da, sahil boyunca yer alan çoğu 1950'ler sonrasında yapılmış olan yalılardan başka elçilik binaları, korunun girişindeki küçük meydancıkta Emirgân otobüs durağı, çeşitli ticari kuruluşlar, çok sayıda çay bahçesi, gazino ve lokantalar, karakol, PTT binası, eğitim tesisleri, 1 Rum ve 1 Ermeni kilisesi, cami, çeşmeler, spor tesisleri ve konut alanları bulunmaktadır.

Bibi. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Evliya, *Seyahatname,* I; Inciciyan, *İstanbul;* "Emirgân"; *İKSA,* III, 1628-1630; "Emirgân", *İSTA,* IX, 5091-5093; *Bostancıbaşı Defteri,* (yay. Şevket Rado), İst., 1972, s. 11; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İst., 1985, s. **266-**267; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1966; *İstanbul 11 Yıllığı,* İst., 1973, s. **62;** Ç. Aysu, *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim.* İst., 1989, s. 62-63, 462; Yahya Kemal, *Aziz İstanbul,* İst., 1964, s. 142; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1946, 172.

ÇİĞDEM AYSU

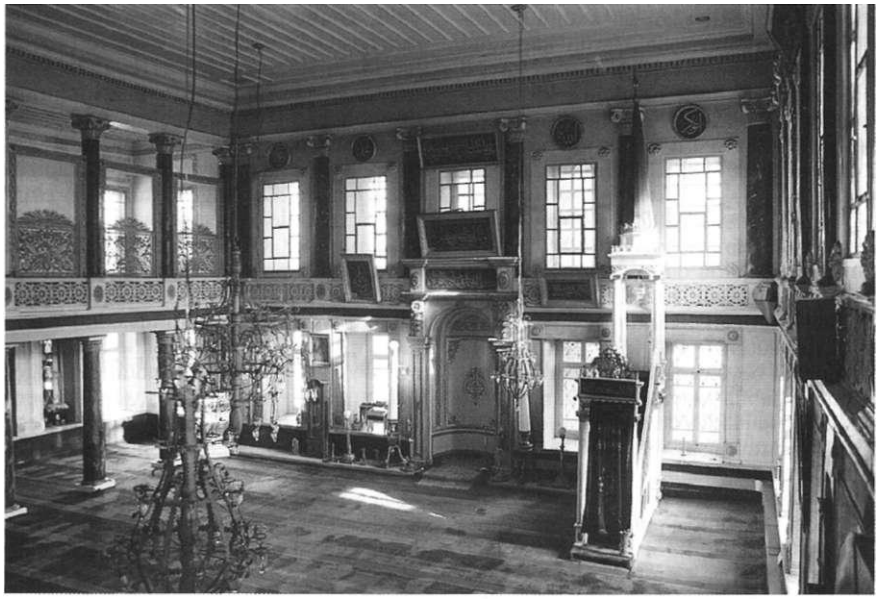

Emirgân Camii'nin içi (üstte) ve kuzeye bakan giriş cephesi. *Fotoğraflar Hakan Arlı, 1994*

EMİRGÂN CAMÜ

Emirgân'da, Emirgân-Boyacıköy Caddesi'yle, Doğru Muvakkithane Sokağı'mn köşesinde yer almaktadır.

Emirgân Camii, ana kapısı üzerindeki ta'lik hatla yazılmış manzum kitabeye göre 1196/1781'de, I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından, erken yaşta ölen şehzadelerinden Mehmed ve onun annesi Hümâşah Kadm anısına yaptırılmıştır. Camii, bugün mevcut olan bir meydan çeşmesiyle, günümüze ulaşmayan hamam, fırın, değirmen gibi yapılarla birlikte, bir külliye şeklinde 17. yy'a kadar Feridun Bey Bahçesi diye tanınan, o günden sonra "Emirgûn", "Mirgûn", "Emirgân" diye anılan yerde Emurgûneoğlu Yusuf Paşa'nın yaptırdığı görkemli sahilsaraym yerine inşa edilmiştir. Fakat bugün burada mevcut olan yapı II. Mahmud döneminden (1808-1839) kalmadır. Sol taraftaki avlu kapısı üzerinde bulunan Yesarizade Mustafa izzet (ö. 1849) imzalı kitabede, yapının II. Mahmud tarafından 1254/1838'de yeniden inşa edildiği açıkça yazmaktadır. Yapının mimari üslubu, ayrıntıları, süsleme programı, I. Abdülhamid döneminin barok mimari(->) üslubundan çok, II. Mahmud döneminin ampir üslubuna(->) uymaktadır. Kısacası bu yapıda I. Abdülhamid döneminden, saygı ifadesi olarak tekrar kullanılan yapım kitabesi dışında bir şeyin kalmadığı görülmektedir. Günümüzde ise temiz ve bakımlı olarak işlevini sürdürmektedir.

Bir avlu içinde yer alan bu cami esas itibariyle, kesme taştan, kare planlı, ahşap çatılı olarak inşa edilmiştir. Dıştan iki katlı bir görünüme sahip olan yapının güney ve batı cephelerinde arazi eğiminden dolayı, depo olarak kullanılan yarım bir bodrum katı mevcuttur. Sözü geçen cepheler ufak farklılıklar dışında birbirlerinin eşi olup, silmelerle enine bölünmüş olan yüzeyleri, sathi payelerle (pilastrlarla) dikey hareketlilik kazanmıştır. Bu payeler arasında yer alan pencerelerden alt kattakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlak kemerlidir. Kuzeye bakan giriş cephesi ise daha sade bir görünüme sahip olup, burada üst kat pencereleri de dikdörtgen şeklindedir. Mihrap eksenindeki, I. Abdülhamid dönemi kitabesini taşıyan kapı, cepheden hafifçe dışarı taşırılmıştır. Yapının bünyesinden yükselen, alçak kare bir pabuç üzerinde, silindirik gövdeli, tek şerefeli minare, giriş cephesinin sağ köşesindedir. Akantus yaprakları ve girlandlarla hareketlendirilmiş olan minare, **19.** yy minarelerine yakınlığı ile bu dönemde elden geçirildiğini düşündürmektedir.

Caminin, Doğru Muvakkithane Sokağı'na bakan doğu cephesine bitişik olarak yapılan ve tüm cepheyi kaplayan ahşap Hünkâr Kasrı da iki katlı olup, müstakil bir girişe sahiptir. Güney ve kuzeyden çıkılan merdivenlerle ulaşılan kapının üzerinde, altı sütun tarafından taşman ve üst katta dışarı doğru çıkma yapan mekân sultanın dinlenme odasıdır. Bu oda dışında her iki katın plan açısından farkı yoktur. Görünümüyle daha çok dönemin sivil mimarlık örneklerini hatırlatan yapının üst katma çift kollu ahşap bir merdivenle ulaşılmaktadır. Günümüzde sadece çok kalabalık olduğunda ibadet için açılan Hünkâr Kasrı, camiye alt ve üst katlardaki kapılarla bağlanmaktadır. Bu bağlantıyı sağlayan galeri ikisi duvara gömülü sekiz sütun tarafından taşınmakta ve güney ucunda bulunan, madeni şebekelerle camiden kısmen soyutlanmış hünkâr mahfilini barındırmaktadır. Mahfil kısmı "L" şeklinde, üst katta doğu ve kuzey kanatlarla devam etmektedir. Son cemaat yerinin üst katı, camiye doğrudan açılan, iki uçtan çift

merdivenlerle ulaşılan bir mahfil şeklinde değerlendirilmiştir. Harim kapısının üst kısmı, dönem özelliği olarak, kavisli bir balkon şeklinde caminin içine uzanmakta, üzerindeki "Ya Hazret-i Bilâi-i Habeşî" levhası bu balkonun müezzin mahfili olarak kullanıldığım göstermektedir.

Caminin içinde, doğu ve kuzey kanatlarda kullanılmış olan sütunlar, batı ve güney kanatlarda da, üst kat pencereleri arasında, yüzeysel sütunlar ya da duvara gömülü sütunlar halinde devam etmektedir. Bu sütunların üstleri yeşil porfir ya da dalgalı beyaz mermer tonlarında boyanmış, mahfili taşıyanlarda akantus yapraklı, üst kattakilerde ise kompozit başlıklar kullanılmıştır. Hünkâr mahfilinde sütunların arasındaki açıklıklara yerleştirilmiş olan, ampir üslubunun çok başarılı, bitkisel bezemeli, yaldız kaplı üç adet madeni şebekesi, II. Mahmud döneminin tipik süsleme öğelerinden olan ve "Sultan Mahmud Güneşi" olarak adlandırılan ışınsal motiflerle taçlandırılmıştır. Yıldız şeklindeki yuvarlak çerçeveli ahşap, ajurlu mahfil korkulukları, kesintisiz olarak, batı ve güney cephelerde de, alt ve üst kat pencerelerini ayırarak devam etmektedir.

Dıştan, kör bir pencere şeklinde, herhangi bir çıkması olmayan mihrap, içeride kalem işleriyle zenginleştirilmiştir. Stilize çiçek, yaprak ve kıvrık dal motifleriyle hareketlendirilmiş olan mihrap nişinin ortasında, zincirlerle tutturulmuş bir kandil motifi bulunmaktadır.

Minber ve vaaz kürsüsü ahşap, beyaz boyalı olup, üzerine altın yaldızla bitkisel ve geometrik, kabartma ve ajur tekniğinde bezemeler yapılarak çok hareketli görünüm kazandırılmıştır.

Caminin düz, ahşap tavanının ortasında, altın yaldızla yapılmış, ampir üslubunun karakteristik öğeleriyle oluşturulmuş bir göbek bulunmaktadır. Yine II. Mahmud dönemine özgü, o dönemde yaygın olarak kullanılan, kesişme noktasında çift taraflı yıldızların bulunduğu baklava taksimatlı madeni şebekeler yapınm alt kat pencerelerinde çepeçevre kullanılmıştır.

Günümüzde, cami avlusunun kuzeyinde, zaman içinde pek çok değişiklik geçirmiş binalar, Emirgân Karakolu, gasilhane, muhtarlık, tuvaletler ve bir şadırvan bulunmaktadır. Üzerindeki sülüs hatlı iki satırlık manzum kitabeden bu şadırvanın, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa merhumun haremi Mümtaz Kadm Efendi'nin kalfalarından Rengigül Hanım tarafından 1322/1904'te yaptırıldığı öğrenilmektedir. Avluda şadırvanın dışında ikisi 19. yy, biri ise 1957 tarihli üç çeşme daha olduğu bilinmektedir.

Sokağın diğer tarafında kalan sekizgen planlı, barok üsluptaki meydan çeşmesi, caminin ilk döneminden kalmadır. Aynı meydanda, camiden altı yıl soma, 1260/1844'te, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından yaptırılan muvakkithane bulunmaktadır. Ortasında beyzi madalyon içinde Abdülmecid tuğrası bulunan altı beyitlik kitabenin şairi dönemin meşhur sanatçısı A. Sadık Ziver Paşa (ö. 1862), hattatı ise Mehmed Rıfat'tır (ö. 1879). Muvakkithanenin bir köşesi pahlanarak dikdörtgen planı yamuk hale getirilmiştir. Bu yamuk plan şeması, 18. yy ile 19. yy'ın sonu arasında muvakkithane plan şeması olarak dikdörtgen, kare ve sekizgen planlı tiplerle beraber yaygın şekilde kullanılmıştır. Günümüzde büfe olarak kullanılan yapının girişi, pahlı yüzün camiye bakan tarafmdadır. Camideki ampir üslubunu devam ettiren muvakkithanede kapı ve pencere köşelerinde yine aynı rozetleri görmek mümkündür. Bir diğer ilginç ayrıntı da pahlanmış yüzdeki pencerenin üzerinde bulunan, bugün sadece ampir üsluplu, meşale ve asma dallı çerçevesi kalmış olan saat boşluğudur. Dıştaki bu hareketliliğe karşm muvakkithanenin içinde herhangi bir süsleme yoktur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 134; Raif, *Mir'at,* 263; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 276-277; *İSTA,* IX, 5093-5094; Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, (1963). 31-132; Ünver, *Muvakkithaneler,* 217-257; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 407-408; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 22.

BELGİN DEMİRSAR

EMİRGÂN KORUSU

Emirgân'ın(->) kuzeybatısındaki yamaçlar ve sırt üzerinde yer alan koruluk.

Osmanlılardan önce, Bizanslılar döneminde Baltalimam'ndan İstinye Koyuna kadar uzanan bu arazi parçası büyük bir servi ormanı halinde idi ve yöre "Servili Orman" (Kyparades) ismi ile ün yapmıştı. Osmanlı döneminde de el sürülmemiş, boş bir miri arazi olan Emirgân çevresi, **16.** yy'ın ortasında Nişancı Feridun Bey'e verilmiş, burası bir süre "Feridun Bağçesi", "Feridun Paşa Bağçesi" diye anılmıştır. IV. Murad **1635**'te bu bahçeyi Emirgûneoğlu Tasmasb Kulu Han'a vermiştir. Bu tarihten sonra burası "Emirgûne Bağçesi", "Mirgûn Bağçesi" veya sadece "Mirgûn" diye anılmış, giderek halk ağzında dilden dile değişikliğe uğrayarak "Emirgân"a dönüşmüştür.

19. yy'm ikinci yarısında Abdülaziz, Emirgûne Köyünün gerisindeki büyük arazi parçası ile koruluğu Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya vermiş; hıdiv, kıyıdaki büyük ahşap saraydan başka, sarayın arka bahçesi durumunda olan korulukta birbirinden güzel ve zarif **3** köşk yaptırmış, bunların yakın çevresini de, çok güzel bir park halinde tanzim ettirmiştir.

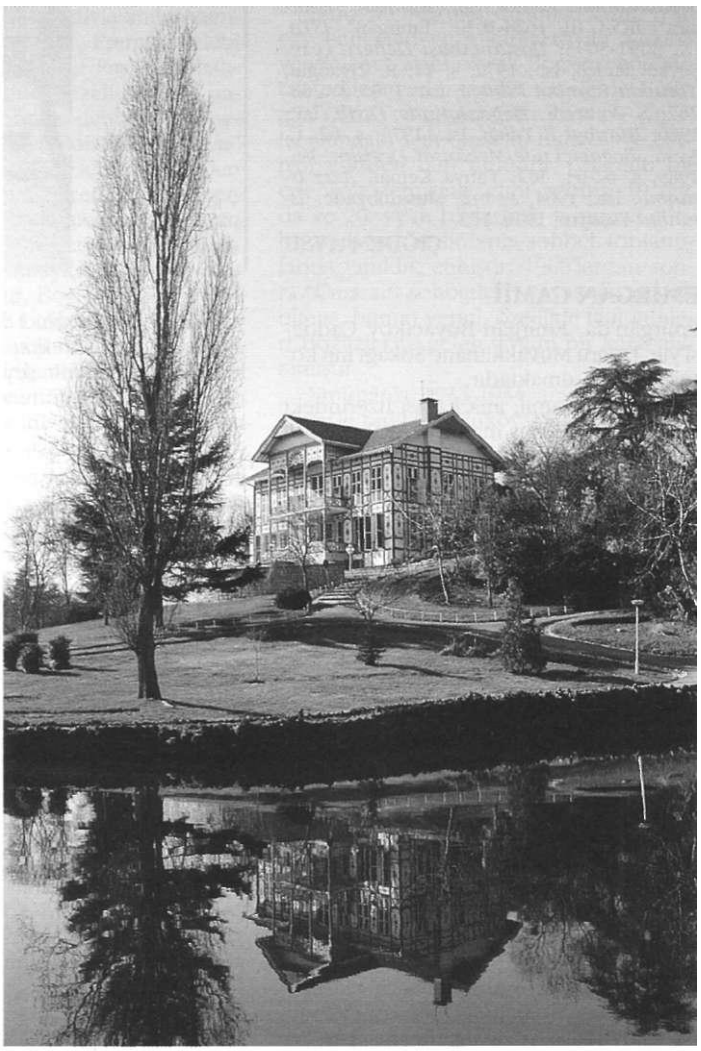

Emirgân Korusu'nda San Köşk. *Erdal Yazıcı*

Yüksek duvarlarla çevrili olan koruluk 472.000 m²'dir.

Koru, İsmail Paşa'nm ölümünden sonra veresesinden Sarvet Lütfi Tozan'ın mülkiyetine geçmiş; bir müddet soma da İstanbul Belediyesi'nce satın alınmış ve 1943'te halka açılmıştır.

Korudan Boğaziçi'nin görünümü çok güzeldir, tepeye yakın yerde birbiriyle bağlantılı iki gölet, iki su aynası vardır; göletlerin üst kenarında kaskad-grotto'lar (sünger taklidi dondurma taş) yükselir; küçük patika, merdivenler ve köprülerle mağaraya girip çıkılır. Koruda hıdivden kalma üç bina vardır. Bunlardan Sarı Köşk şale üslubundadır; 1954'te yangm geçiren köşk onarılmıştır; ancak tamamı 1979'da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunca restore edilerek bir katı ve bahçesi kafe olarak açılmıştır. İkinci yapı olan Pembe Köşk korudaki yapıların en eskisidir ve klasik Türk evi stilindedir. Bu yapı da 1982'de restore edilmiş, alt katı Türk üslubunda kafe, üst katı Boğaziçi Müze-Evi ve Boğaziçi Kitaplığı olarak halka açılmıştır. Üçüncü yapı, neoklasik üslupta masif bir bina olan Beyaz Köşk'tür. Bu bina da Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nca restore edilmiş, salonları ile büyük hacimli odaları, klasik müzik icra edilen bir kompleks haline dönüştürülmüştür.

Binaların ve göletlerin yakın çevresi ile koruya dikilen ağaç ve çalı türlerinin sayısı 120'den fazladır. Koru içindeki parkların düzenlenmesinde, yapıcısının etkisi ve zamanın modasıyla Avrupa stili açıkça görülmektedir. Romantik İngiliz bahçe anlayışı buraya da girmiştir.

Kozalaklı ve iğne yapraklılardan fıstıkçamı, kızılcam, Halep çamı, ağlayançam, Veymut çamı, sahil çamı, Avrupa ladini, mavi ladin, konik ladin, Lübnan sediri, mavi Atlas sediri, Himalaya sediri, yalancıservi, Japon kadifeçamı, Arizona mavi servisi, kokulu servi, porsuk, Doğu mazısı, geniş yapraklı ağaçlardan da çınar yapraklı akçaağaç, dişbudak yapraklı akçaağaç, dağ akçaağacı, Japon akçaağacı, atkestanesi, gülibrişim, adi gürgen, katalpa, çitlembik, mahlep, erguvan, fındık, kırmızı yapraklı Avrupa kayını, sivri meyveli dişbudak, çiçekli dişbudak, sabunağacı, sarısalkım, morsalkım, karayemiş, defne, kurtbağrı, yaprağını döken manolyalar (saray laleleri), beyaz çiçekli herdem yeşil manolya, alevağacı, ateşdikeni, alıç (geyikdikeni), dağ muşmulası, Malta eriği, akkavak, yabani kiraz, yalancıakasya, keçisöğüdü, zakkum, salkımsöğüt, gümüşi ıhlamur, Londra çmarı, Macar meşesi, saplı meşe, pırnal meşesi, kermes meşesi koruda oldukça sık ve bol rastlanan ağaç ve çalı türleridir. Ayrıca, İstanbul park ve bahçelerinde, korularında pek az rastlanan türlerden Japon meşesi *(Quercus dentata),* Kolorado gümüşi göknan *(Abies concolar),* Çin mabetağacı *(Ginkgo bilbö),* kaymakağacı *(Feijoa sellowiand),* Kaliforniya susediri *(Calocedrus decurrens),* sahil sekoyası *(Sequoia sempervirens)* ile kâfurağacı *(Cinnamomun caphord)* bu koruda görülebilir.

İstanbul Belediyesi her yıl mayıs ayında koru içinde bir "Lale Bayramı" düzenlemektedir. İlk defa 1960'ta gerçekleştirilen bu bayram, laleciliği geliştirmek ve lale yetiştiriciliğini teşvik etmek amacını gütmektedir.

Koru, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğüme bağlı bir şeflikle idare edilmektedir.

Bibi. Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri;* H. Göktürk, "Errıirgan Korusu", *İSTA,* IX, 5096; Ç. Gülersoy, *Boğaziçi Koruları,* İst., 1972.

FAİK YALTIRIK

EMİRGÂN VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1951'de Hollanda, Kinderdijk'te L. Smith & Zoon' da inşa edildi. 283 grostonluktu. 34,70 m boyunda, 7,64 m genişliğinde, 2,70 m derinliğindeydi. İki dizel motorlu, çift uskurluydu. 12 mil kadar hız yapabiliyordu. Beşiktaş adlı bir eşi daha vardı. 300 kadar yolcu alabiliyordu.

Giriş yerinin basamaklı, üstelik de dik olması, ayrıca az sayıda yolcu alması bakımından bu iki vapur da rahat ve kullanışlı çıkmadı. Buna rağmen Boğaz hattında, Adalar-Bostancı arasında uzunca bir süre çalıştırıldı. Kadro dışı bırakıldıktan sonra satıldı. Yeni sahipleri tarafından tadil edilerek biçimsiz bir lokanta gemisi haline sokulduysa da yine kullanışlı olamadı.

ESER TUTEL

Emirgân Vapuru
Şükrü Yaman koleksiyonu

ENCÜMENİ DANİŞ

Avrupa bilim akademileri örnek alınarak 18 Temmuz 1851'de İstanbul'da oluşturulan bilim ve kültür kurulu. Cevdet Paşa, bu kurulu, Paris'teki Academie Française'e benzetmiştir.

Tanzimat döneminin (1839-1876) önemli bir yeniliği sayılan Encümen-i Dâniş'le ilgili çalışmalar, Mustafa Reşid Paşa'nm ikinci sadrazamlığında (1848-1852) gündeme geldi. Reşid Paşa, eğitimde köklü değişiklikler yapılması için Abdülmecid'i ikna etti. Padişah, 1850'de Babıâli' deki bir söylevinde bilgisizliğin yok edilmesi, bu yönde her türlü çabanın gösterilmesi gerektiği konularına değindi. Durum, Meclis-i Vâlâ'da, Meclis-i Maarif-i Umumiye'de birçok kez görüşüldü, hazırlanan raporlar tartışıldı. *Takvitn-i Vekayi'de* yayımlanan, Cevdet Paşa'nm hazırladığı beyannamede de bilim ve kültür dilinin herkesin anlayacağı düzeyde Türkçeleştirilmesi, halkın bilgilendirilmesi, bilim ve fennin yaygınlaştırılması, özendirilmesi, teknolojik yeniliklerin tanıtılması, tüm bunlar için de yeni kitapların yazılması vurgulandı. Gerçi, Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye sunulan raporlarda bir darülfünun (üniversite) kurulması istenmekteydi. Ancak, altyapı ve gerekli hazırlık olmadığından öncelikle Encümen-i Dâniş'in oluşturulması kararlaştırıldı. Bu kurulun, Maarif Meclisi'nin bir komisyonu gibi çalışması benimsendi. Mecliste, Encümen-i Dâniş için seçimler yapıldı. Başkanlığa Ataullahefendizade Şerif Efendi, ikinci başkanlığa da tarihçi Hayrullah Efendi getirildi. Encümenin "dahili" (asıl) 40, "harici" (onursal ve dışarıdan katkıda bulunacak) belirsiz sayıda üyesi olması uygun görüldü. Dahili üyeler arasında Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere dönemin aydın devlet adamlarından Ahmed Vefik(->), Cevdet(->), mütercim Rüşdî, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıfat, Âli, Ticaret Nazırı İsmail, Rumeli müfettişi Sami, Edhem, Yusuf Kâmil, nazırlardan Derviş, Suphi paşalar, Keçecizade Fuad (Paşa), vakanüvis Recaî, ulemadan Ömer Hüsameddin, reisü'l-ulema Tahsin, Tıbbiye Nazırı Ziver, *Letâif-i Enderun* yazarı Hızır İlyas, müneccimbaşı Osman, tarihçi Aziz efendiler de yer aldılar. Bu seçilenler bir veya birkaç alanda uzman, dil bilen, bilgin kişilerdi. Harici üyeler arasında ise Avusturyalı ünlü tarihçi Hanımer, İstanbul'un tanınmış müderrisleri, Arap-İslam bilginleri, İstanbullu gayrimüslim aydınlardan İstefanaki, Vensan, Agop, Aleko, Vasilaki, Hoca Sahak, Boğos, David, Beşiktaşlıoğlu Aleksandri efendiler, Fransız Doğubilimci Bianchi ve İngiliz dilci Redhouse da bulunuyordu. Bunların Türkçe bilmeleri gerekmemekte, encümene kendi uzmanlık alanlarında yardım sağlamaları yeterli görülmekteydi. Bütün üyelere, Abdülmecid tarafından birer "rüus-ı hümayun" (kadro) verildi.

Encümen-i Dâniş Nizamnamesi Ocak 1851'de hazırlandı. Üye listeleriyle birlikte 15 Nisan 1851'de onaylandı. Açılış töreni 18 Temmuz 1851'de Valide Mektebi'nde (günümüzde Cağaloğlu Anadolu Lisesi olan bina) yapıldı. Abdülmecid'in katıldığı törende önce Mustafa Reşid Paşa irticalen söylevde bulundu. Ardından dua edildi. Cevdet Paşa'nm hazırladığı, sözün, yazının, kitabın, kültürün değerini vurgulayan "makale-i hitabiye"yi ikinci başkan Hayrullah Efendi okudu. Tören sonunda, Cevdet Paşa'nm yazdığı *Kavaid-i Osmaniye,* Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak padişaha sunuldu.

Bu coşkulu açılıştan sonra Encümen-i Dâniş'in çalışmaları başladı. Ancak açılması tasarlanan darülfünun için ders kitapları yazımı istenen verimlilikte olmadı. Düzensiz aralıklarla yapılan genel toplantılarda da bağlayıcı kararlar alınamadı. Bununla birlikte encümen çalışmaları 1860' lı yıllara, encümenin varlığı da resmen 1881'e değin sürdü. 24 Mayıs 186l'de faaliyetine izin verilen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye(->), Encümen-i Dâniş'in devamı kabul edilir.

Bu bilim kurulunun 1851-1861 arasındaki 10 yıllık çalışması, Batılılaşma sürecinin başında bilim ve kültür merkezi İstanbul için yeni bir adımdır. Encümen-i Dâniş'le başlayan gelenek, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmamye(->), Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Bilgi Derneği vb somaki bilim ve kültür kuruluşlarıyla sürmüştür.

Bibi. Cevdet, *Tezâkir,* IV, 46 vd; K. Akyüz, *Encümen-i Dâniş,* Ankara, 1975; C. Bilim, "İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* III, S. 2 (1985); E. B. Şapolyo, "Encümen-i Dâniş'in Tarihçesi", *Türk Kültürü,* S. 67 (Mayıs 1968); E. Ihsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kumlusu ve Faaliyetleri" *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri,* İst., 1987; Karal, *Osmanlı Tarihi,* VI, 176-178.

NECDET SAKAOĞLU

ENCÜMENİ ŞUARA

Tanzimat döneminde Divan şiirini sürdüren ve savunan şairler topluluğu.

Encümen-i Şuara, şairlerin (edebiyatçıların) bir araya gelerek yeni ürünlerinden söz etme, şiir okuma, tartışma, düşünce alışverişinde bulunma geleneğinin içinde yer alır. Osmanlı döneminde edebiyatçılar, edebiyatseverya da edebiyatla uğraşan devlet adamlarının konaklarında, tekkelerde (tarikata bağlı olanlar), kahvelerde, belirli dükkânlarda, meyhanelerde toplanırlardı. Kahveler ve meyhanelerde toplanma geleneği günümüze kadar sürmüştür.

Encümen-i Şuara Divan şiiri geleneğini sürdürerek şiir alanında aynı görüşü paylaşan şairlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştu. Çoğunlukla Hersekli Arif Hikmetin evinde, Mayıs 1861'den başlayarak düzenli bir biçimde haftada bir gün (salı günleri) toplanan bu şairlerin başlıcaları şunlardı: Mehmed Lebib (Ruznâmçecizade) (1785-1867), Osman Şems (Nakşibendî şeyhi) (1813-1893), Osman Nevres (Nevres-i Cedid) (1820P-1876), Kâzım Paşa (Koniçeli) (1821-1889), Hakkı (Üsküdarh/Kör/Yekçeşm) (1822-1895), Nailî (Nâilî-i Cedid) (1823-1876), Abdülhamid Ziyaeddin (Ziya Paşa) (1825-1880), Faik (Manastırlı) (1825-1899), Avni (Yenişehirli) (1827-1883), Galib (Leskofçalı) (1820-1867), İbrahim Halet (1837-1870), Celâl (Recâizade) (1838-1882), Mehmed Memduh (Faik/Mazlumpaşazade) (1839-1925), Arif Hikmet (Hersekli) (1840-1903), Mehmed Kemal (Namık Kemal) (1840-1888), Mustafa Refik (Mir'atçı) (1843?-1865), Hikmet (Deli) (7-1889/1890). Bu toplantılara zaman zaman Mustafa Eşref (Paşa), Sadullah Rami, irfan (Paşa), Mustafa İzzet (Seyyid), Yusuf Kenan, Mustafa İsmet, Kâzım (Paşa), Mustafa İzzet (Pepe) gibi şairler de katılıyordu. Toplantılar yalnızca Hersekli Arif Hikmet'in Laleli'de Çukurçeşme'deki evinde yapılmıyor dönemin ünlü devlet adamlarının konaklarında ve alışıldığı üzere meyhane ve kahvehanelerde de yapılıyordu.

Encümen-i Şuara şairleri eski şiiri sürdürmeyi amaçlamakla birlikte dönemin edebi yeniliklerini de göz ardı etmemişlerdir. Dilde sadeleşme, şiirlere başlık koyma, toplumsal konuları şiire sokma gibi çabalan da vardır. "Mistik âlem"e yeniden girmek isteği, "eskinin tematik yapısl'na duyulan özlem, kendilerinden önceki kuşağın hatalarmı tekrarlamamak, bu topluluk şairlerinin özellikleridir. Bunun dışında bu şairleri bir araya getiren nedenler arasında siyasal bakımdan görüş birliği içinde oluşları vardır. Çeşitli nedenlerden Tanzimat'a karşıdırlar ve eleştirirler.

Önceleri bu topluluğun içinde yer alan Ziya Paşa ve Namık Kemal daha sonra edebiyatta yenilikçilik kavgasına girişmişlerdir.

Encümen-i Şuara bir yıl kadar sürdü. Nâilî'nin topluluktan uzaklaşması, üyelerinden bazılarının resmi görevleri gereği İstanbul'dan ayrılmaları, kimilerinin de toplantılara katılmamaya başlaması sonucu topluluk dağıldı. Encümen-i Şuara bir kurum gibi adlandırılmakla birlikte gerçekte edebiyatımızda belli bir anlayış ve görüş çevresinde oluşturulan bir topluluktur.

ERAY CANBERK

ENCÜMENİ ÜLFET

25 Kasım 1870'te İstanbul'da açılan ilk Avrupai kulüp. Açılıştaki adı "Encümen-i Ülfet ve Mecmâ-i Fezâil-i Ünsiyet"tir. "Kulüp" de denmiştir. O dönemde Avrupa'da yaygm olan kumar türü oyunlar da İstanbul'da ilk kez burada ve gizlilik kaygısı olmaksızın oynanmıştır. Kurucusu Maliye Nazırı Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa (1829-1875), koruyucusu Sadrazam Âli Paşa (1815-1871) idiler.

Tanzimat'ın (1839-1876) son yıllarına gelindiğinde İstanbul'da "rical" denen varlıklı yönetici kesim arasında lüks ve sefahat ileri düzeydeydi. Buna koşut olarak Avrupa hayranlığı yaygınlaşmıştı. Pek çok Batı geleneği ve alışkanlığı benimsenmiş ya da taklit ediliyordu. Daha önceleri Osmanlı devlet adamlarının hiç bilmedikleri kumarın, yönetici konaklarına kadar girmesi de bu yıllardadır.

Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kardeşi olan ve Osmanlı Maliye Nazırlığı görevinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa, siyasal ihtirasları yanmda lükse ve eğlenceye düşkünlüğüyle İstanbul'da ün kazanmış bir şahsiyetti. Çamlıca'daki köşkünde sabahlara kadar bakara oynanmakta, yatılı konuklarına akla gelmedik sunularda bulunulmaktaydı. Fazıl Paşa, Avrupai bir kulüp açılmasını bir ziyafet sırasında nazırlara açtı ve onaylarını aldı. Tarihçi Lutfî Efendinin verdiği bilgilere göre bu amaçla Çemberlitaş'ta Sedefçiler'deki Âsim Paşa Konağı kiralandı. Bu gösterişli yapının bir kulüp atmosferine kavuşması için Fazıl Paşa çok para harcadı. Konakta, okuma, söyleşi, oyun, yemek, dinlenme salonlan düzenlendi. Kulübün açılışı 1 Ramazan 1287/25 Kasım 1870'te, Mehmed Rüşdî, Kâmil, Mustafa Fazıl paşalarla diğer bazı kabine üyelerinin katılımıyla yapıldı. Kurucu üyeler, buraya resmen "kulüp" denmesini doğru bulmadılar. Çünkü Babı-âli'nin, Bâb-ı Meşihat'm, selatin camilerin bulunduğu Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir çevrede yer alıyordu. Bu nedenle o yıllarda "encümen" ve "cemiyet" adlarıyla açılan, bilimsel ve kültürel amaçlı dernekleri çağrıştıran "Encümen-i Ülfet" (dostluk derneği) adı uygun gönüldü. İlk gecenin konukları geç vakitlere değin sohbetle vakit geçirdiler. Fakat sonraki gün ve gecelerde Encümen-i Ülfet, ancak üyelerinin girebildiği lüks bir kumar kulübü olarak çalıştırıldı. Üye alınanlar, vükela ve rical (bakanlar ve bürokradar) ile İstanbul'un seçkin ve aydın sınıfından sayılı kimselerdi.

Encümen-i Ülfet, Âli Paşa'nm ölümünden (7 Eylül 1871) sonra İstanbul cami hocalarının baş hedefi oldu. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872) bu baskıdan çekinerek kulübü kapattırdı. Fakat izleyen aylarda ve yıllarda yabancı elçilikler ve ticaret kurumlan Beyoğlu'nda yeni kumarhaneler açılmasına önayak oldular. Buraları, Türkleri de çekti. Alt sınıftan kumarbazlar ise zabıtanın baskısı altındaki gizli kumar yuvalarında toplanıyorlardı. Beyoğlu, kumarın ve gece yaşamının merkezi olma özelliğini bu yıllardan başlayarak kazandı.

Bibi. *Târih-i Lütfî,* XII, 101; Sevengil, *Eğlence,* İst., 1927, 204-207; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst., ty, s. 82; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 532-533.

NECDET SAKAOĞLU

ENDERUN

"Enderun-ı Hümayun", "Saray Enderunu", "Yenisaray Enderunu", "Harem-i Has" da denmiştir. 19- yy'daki modernleşmeye değin, Osmanlı sarayında padişahın günlük yaşamını geçirdiği ve dinlenmesi, eğlenmesi, çalışması ile ilgili tüm hizmetlerin verildiği bölüm ve örgüt. Sarayın üçüncü ve dördüncü bölümlerini kapsayan Enderun, oda denen koğuşları, eğitim birimlerini, köşkleri, kütüphane, hazine, hamam, cami ve bahçeleri kapsamaktaydı. Enderun halkı denen saray kadrosu ise saray içoğlanlarından, oda erkânından ve akağalardan oluşuyordu.

Eğitim işlevini 20. yy'ın başına kadar sürdüren Enderun, İstanbul'un kültür ve sanat hayatını, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetini birinci sırada etkileyen kurumlardandı.

Topkapı Sarayı Enderunu, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) "Harem-i Has" adıyla kuruldu. Sonraki yüzyıllarda Enderun için "Harem-i Hümayun" adı yerleşirken saray kadınlarına ayrılan bölüme de "Harem Dairesi" denildi.

Enderun, Topkapı Sarayı'nm Bâbüssaade denen üçüncü kapısından başlar. Geniş bir avlunun çevresinde koğuşlar, meşkhane, hazine, Hasoda, Fatih Köşkü, cami ile ortada kütüphane ve girişte Arzodası(->) yer almaktadır. Koğuşlar, işlevlerine ve eğitim-hizmet derecelerine göre "Büyük Oda", "Küçük Oda", "Doğancı Koğuşu", "Seferli Odası", "Kiler Odası", "Hazine Odası" ve "Hasoda" adlarını taşımaktaydı. Bu bölümlerden bazıları eski mimari özelliklerini yitirmiştir. Fatih Köşkü ile altındaki hazine, Enderun'un en

eski yapılarındandır. Sonradan Hırka-i Saadet Dairesi olarak düzenlenen Hasoda da Fatih döneminde padişaha mahsus özel daire olarak yapılmıştır. Buranın iki yanında ve altında Hasoda koğuşları ile Emanet Hazinesi vardır. Enderun avlusunun ortasında yer alan Havuzlu Köşk yıkılmıştır. Enderun halkının ibadetine mahsus Ağalar Gamii(->) günümüzde Topkapı Sarayı Kütüphanesi'dir. Arzodası'mn arkasında kalan Endemn Kütüphanesi'ni, III. Ahmed 1719'da, içoğlanlarmm eğitimlerine katkıda bulunmak üzere yaptırmıştır (bak. III. Ahmed Kütüphanesi). II. Selim'in (hd 1566-1574) yaptırdığı Hünkâr Hamamı da günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nin bir seksiyonu durumundadır.

Enderun avlusuna bitişik Kuşhane avlusunda, Harem Dairesi'ne girişi sağlayan Kuşhane Kapısı vardır. Fatih Köşkü önündeki bir dehlizden de Enderun'un devamı sayılan Soffa-i Hümayun'a geçilir. Burada her biri özgün birer yapı olan Revan Köşkü, Bağdat Köşkü(->), Sünnet Odası, Mehtabiye ve Havuzlu Sofa, aşağıda ise Lale Bahçesi ile Sofa Köşkü, Başlala Kulesi, Mecidiye Köşkü(->) Esvap Odası ve Sofa Mescidi gibi yapılar yer alır.

Genel çizgileriyle Enderun mekânları, klasik Osmanlı mimarisinin özgün bir terkibidir. Bir iç avluyu üç yönden kuşatan revaklı Daire-i Harim, dış dünyadan yüksek duvarlar ile soyutlanmıştır. Buradaki düzenlenme, bir bakıma bir külliye gibi, ibadet, eğitim, barınma ve beslenme gereksinimleri dikkate alınarak yapılmıştır.

Enderun'un bir eğitim kurumu olduğunu avlu kapısındaki Fatih dönemi kitabesinde geçen "dârü'l-ilm" deyimi kanıtlar. 17. yy'ın sonlarına değin buraya, devşirme sistemiyle sağlanan acemioğlanlarından seçilen, yakışıklı ve yetenekli çocuklar ve gençler alınmaktaydılar (bak. Acemi Ocağı).

Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı Ocağı mekteplerinde temel eğitimlerini alan adaylar için saraydaki ilk basamak, Büyük ve Küçük odalardı. "Hane-i Kebir", "Hane-i Sagir" de denen bu koğuşlarda, kendilerine "dolamak" denen aday içoğlanları sıkı bir saray eğitimi görmekteydiler. Bu eğitim, dışarıdan gelen hocaların verdiği din, dil (Türkçe, Arapça, Farsça), müzik, spor derslerini kapsıyordu. Ayrıca saray görgüsü ve hizmete dönük uygulamaları da Enderun'un yetişkin elemanlarınca gösteriliyordu. Burada başarılı olanlar "kaftanlı" sınıfına geçerek Seferli Koğuşuna yükselmekte, diğerleri ise "çıkma" yöntemiyle Kapıkulu Ocağı'na katılmak üzere saraydan ayrılmaktaydılar. Çok sıkı bir disiplinin egemen olduğu bu iki odada ortalama 250-300 dolayında aday bulunurdu. Oda kethüdaları ve zabitleri, gençleri her türlü güçlüğe ve hizmete alıştırırlar, ayrıca her birine dindarlık, padişaha bağlılık, sır saklama, temizlik, dürüstlük vb duygular ve erdemler kazandırılmaya çalışılırdı. 1675'ten sonra Büyük ve Küçük odalar kaldırılmıştır. "Hane-i Bâzyân" denen Doğancı Koğuşu' nun da aynı yıllarda kaldırıldığı bilinmektedir. Bu ilk odalardaki eğitim süresi en az 4 yıldı.

1635'te Enderun odaları arasında yer alan Seferli Koğuşu (Hane-i Seferli) içoğlanlannın bir görevi önceleri Enderun halkının çamaşırlarım yıkamak ve temizlik işleri iken giderek bu birim türlü sanatlarm, müzik, minyatür, nakış, tezhip, hat vb ile sportif becerilerin geliştirildiği bir saray okulu durumuna gelmiştir. Kiler Koğuşu içoğlanları, kilercibaşımn buyruğunda ve Fatih Kanunnamesi'ne göre padişahın yemek hizmetine bakmaktaydılar. Daha üst bir sınıf ve oda olan Hazine Koğuşündakiler, Enderun hazinesini beklerler, padişahın günlük yaşamında pek çok hizmete bakarlardı. Enderun'un en üst sınıfı olan Hasoda 30-40 kişilik çok özel bir kadro barındırmaktaydı. Bunlar, padişahın yatıp kalkması, giyinmesi, yıkanması, eğlenmesi, gezmesi ile ilgili hizmetleri yerine getirmekte, onun danışmanlığını, yakın koruma görevini de yapmaktaydılar.

Enderun odalarında kıdem esastı. Her koğuşun ayrı ayrı amirleri vardı. Hasodabaşı, silahdar, çuhadar, rikabdar, tülbent, miftah ağalan, hazinedarbaşı, ser-kilârî, saray kethüdası en büyük amirlerdi. Üst koğuşlara terfi edemeyen içoğlanlan, sipahi ocaklarına çıkarlardı. Başarılı olanlar ve saraydaki yasal süresini dolduranlar ise müteferrikalıktan beylerbeyliğine değin dış görevlere atanırlardı.

Osmanlı askeri ve idari aristokrasisinin temelini oluşturan Enderun, gerçi bir hizmet örgütüydü. Bununla birlikte İstanbul tarihini de yakından ilgilendiren çok sayıda sanatkâr, devlet adamı bu kurumdan yetişti. Aynca burada, İstanbul mederesclerinin program dışı bıraktığı konu ve alanlarda hizmete ve uygulamaya dayalı seçkin elemanlar yetişmekteydi. Buradan 60 sadrazam, 3 şeyhülislam, 23 kaptan-ı derya, 100'den fazla vezir, birçok mimar, hattat, bestekâr, nakkaş, sedef ustası, yazar, tarihçi, şair ve sporcu çıkmıştır. Yaşları 14-30 arasında olan yakışıklı, yetenekli, becerikli, disiplinli ve dinamik türlü ulustan gençler, saray ortamında incelik ve kültür edinerek, siyaset öğrenerek İstanbul yüksek zümresinin ilk safını oluşturmaktaydılar. Sokollu Mehmed Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Levnî, Evliya Çelebi birer Enderunludurlar.

Enderun kültürü, ciddi bir din eğitimiyle destekleniyordu. Kuran, ilmihal, tevcid, tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, meanî, usul, bedî, beyan, hikmet, şiir, inşa, musiki, hey'et, hendese, coğrafya, tarih, kelam konuları, İstanbullu hocaların yanısıra Şiraz'dan, Hemedan'dan, Horasan'dan gelen uzmanlar tarafından Enderun'da işleniyordu. Ali Ufkî Bey(->), Enderunluların istekle okuduklarım, bilim kitaplarına ilgi duyduklarını, şiir ve edebiyat kitaplarını, ellerinden bırakmadıklarını anlatır.

İçoğlanlarının yaşama düzenleri ilginçti. Koğuşları mermer ve çinilerle kaplıydı. Bu mekânların üst katları ahşaptı. Sekiler yatak serip yatmaya mahsustu. Camekânlar, çeşmeler vardı. Her içoğlanı, kendi sandığını koğuş kerevetinde muhafaza ederdi. Gün kararmadan akşam yemeği yenir, ezan vakti herkes koğuşuna çekilirdi. Akşamla yatsı arası yataklar serilir, mum ışığında Kuran ve kitap okunurdu. Sabah namazından iki saat önce kalkılır, ilkin "divan" denen içtimaya katılınırdı. Sabah namazı koğuş sofalarında kılınırdı. Kuşluk yemeğinden sonra günlük çalışmalar başlardı. Acemiler, lala ve halifelerin yönetiminde hizmet verirlerdi. Ders için dışarıdan gelen hocalar, Bâbüssaade'de törenle karşılanır, ders sonunda uğurlanırlardı. Öğleden somaki saatlerde uygulamalı dersler ve spor çalışmaları yapılıyordu. Cirit, çomak, tomak oyunları, yay, kılıç, matrak talimleri, nakışhane ve meşkhane denen atölyelerdeki sanat ve müzik çalışmaları bunlardandı. İlkbaharda bir kısım içoğlanı hocaları ile saray bahçelerinde şifalı bitkiler toplar, bunlardan Enderun eczanesinde ilaçlar şuruplar ve şerbetler hazırlanırdı. Dışarıdan gelen Türk ya da Yahudi hekimler, tedavi yöntemleri öğretirlerdi. Çok özel alanlara ilgi duyanlar, kendi harçlıkları ile hoca tutup kuyumculuk, saatçilik, sedefçilik, mimarlık, hattâ mekanik öğrenirlerdi.

Padişahm günlük yaşamı, sarayda veya saray dışında içoğlanları ile bir arada geçiyordu. Sabahleyin haremden Enderun'a geçen padişahı Hasoda'nın zülüflü ağaları karşılayarak Hasoda'ya ya da bir köşke götürürlerdi. Padişahın dinlenmesi, eğlenmesi, çalışması için Enderunlular titizlikle hizmet vermekteydiler. Örneğin o yemek yerken meddah, mudhik içoğlanlan, cüceler oyunlar sergilerler, kilercibaşı, hekimbaşı, silahdar, çeşnicibaşı hazır bulunurdu. Öğleden sonra saray bahçelerinde polo, cirit, ok müsabakaları, kapalı havalarda köşklerde hokkabazlık, köçeklik, tavşanoğlam oyunları sergilemek de içoğlanlarının görevlerindendi. Bamyacılahanacı müsabakaları!-») Enderunluların geleneksel spor ve savaş oyunlarıydı.

Saraydan izinle çıkmaları, zafer ve cülus(->) şenlikleri gibi çok özel durumlarda söz konusu olan Enderunluların, saray ortamında, Harem Dairesi dışında her bölüme girip çıkmaları olağandı. İçoğlanları bazen maskeler takarak ayı postlarına bürünerek karnavallar düzenlerler, sıkça satranç, körebe, minkale oynayarak vakit geçirirlerdi. İçki ve tütün kullanmaları yasaktı. Suç işleyenler falakaya yatırılır, suçlu bulunamazsa tüm koğuş halkı cezalandırılırdı. Hastalanan içoğlanı, iki arkadaşının çektiği kırmızı araba ile Bâbüsselam yanındaki tımarhane denen hastaneye götürülürdü.

Enderunluların asıl şenlikli grubunu seferliler oluşturmaktaydı. Buradaki gençler arasında maskaralar, köçekler, rakkaslar, müzisyenler, hanendeler çoktu. Davul ve zurna, tüm Doğu sazları, bu koğuşta öğrenilip çalınır, besteler burada yapılırdı. Valide Sultan, haremde, padişah sofa köşklerinde müzik yapmalarını istediklerinde saz ve ses grupları olarak bu mekânlara geçerlerdi.

Enderun'da bulundukları sürece sakal bırakamayan, evlenemeyen içoğlanları,

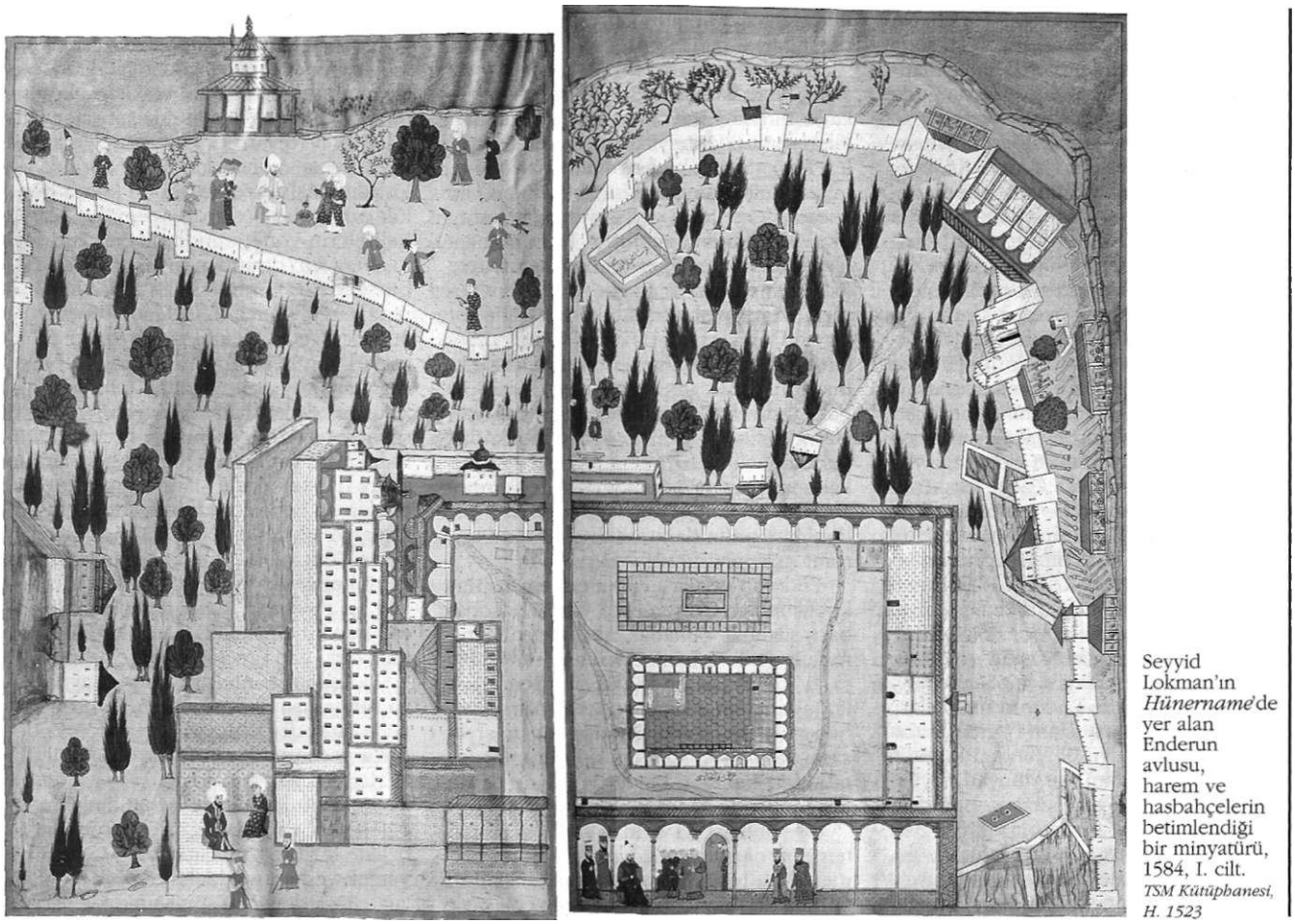

Seyyid Lokman'ın *Hünername*'de yer alan Enderun avlusu, harem ve hasbahçelerin betimlendiği bir minyatürü, 1584, I. cilt. *TSM Kütüphanesi, H. 1523*

nefislerine hâkim olmak zorundaydılar. Ancak, her yıl Arzodası önünde bir törenle yinelenen çıkmalarla dış göreve atananlar için özgürlük başlar, bunlar evlenip yuva kurabilirlerdi. Enderunlular sarayda aldıkları yüksek kültürü, yaşama disiplinini İstanbul'a ve imparatorluğun büyük kentlerine taşımışlardır.

Enderun koğuşlarının içoğlanı mevcutları dönem dönem farklı olmakla birlikte 30-150 arasında değişmekteydi. Genel mevcut 250-400 kadardı. Başlangıçta, Bâbüssaade'yi bekleyen ve Enderun'un amirleri olan hadım akağalar da 80 dolayında mevcutlarıyla Enderun kadroları içindeyken, 18. yy'ın başında akağalarla Enderunlularrn bağlantısı giderek azaldı.

II. Mahmud, 1831'de Enderun örgütünü dağıttı. İlkin Enderun-ı Hümayun Nezareti kuruldu. 1832'de ise Mabeyn-i Hümayun Müşirliği oluşturuldu. 1850'lerde Topkapı Sarayı tamamen terk edilince, burada hazine kethüdasının yönetiminde Hazine-i Hümayun ile Hırka-i Saadet'i bekleyen ve buraların bakımım, temizliğini yapan az sayıda bir Enderun müstahdemleri kadrosu bırakıldı. Buraya alman gençler için de rüştiye düzeyinde (3 yılı iptidai, 4 yılı nişti olmak üzere 7 yıllık) bir eğitim öngörüldü. Aynca bir de "sınıf-ı mahsus" (özel sınıf) vardı. Burada dini ilimler, kelam, edebiyat, mantık, tarih, riyaziye okutulmaktaydı. Bu okul 1909'da kapatıldı. Hasoda, Hazine ve Seferli sınıflarından Enderun hademelerinin, özel bir muallimden Kuran okumaları ve akaid dersleri almalan yeterli görüldü. 1923'te Enderun tümüyle kaldırılarak, Topkapı Sarayı'mn müze yapılması kararlaştırıldı ve saraym korunması yeni esaslara bağlandı. Galata Sarayı Ocağı(-*) ile İbrahim Paşa Sarayı Mektebi(-») de Enderun'a aday hazırlama işlevlerini 18. yy'a değin koruyabilmişlerdir.

Bibi. Tayyarzade Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ,* I, İst., 1291, s. 137-254; *Koçi Bey Risalesi,* İst., 1972, s. 91-96; Evliya, *Seyahatname,* I, 243-258; Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Enderun,* İst., 1276; Uzunçarşılı, *Saray,* 297 vd; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 6-20; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 533-540; Hafız Mehmed Refik, "Enderun-ı Hümayun Mektebi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* S. 1 (22 Teşrinievvel 1334), s. 16-20.

NECDET SAKAOĞLU

ENDÜSTRİ MESLEK LİSELERİ

Ortaokula dayalı, lise düzeyinde, kredi ve ders geçme sistemi uygulanan 6 dönerdik, mesleğe, iş alanlarına, hayata ve yükseköğretime hazırlayıcı okullar.

İstanbul'da ilk endüstri meslek lisesi 1868'de Sanayi Mektebi adı ile açıldı (bak. sanayi mektepleri). 1927'de açılan ve öğretim süresi 5 yıl olan akşam erkek sanat okulları, 1931'de bölge sanat okulları adını aldı. Bu kurumlara 1941'de program geliştirilerek erkek sanat enstitüleri denildi.

1974-1975 öğretim yılında okulların adı endüstri meslek liseleri oldu. 1984-1985 öğretim yılından itibaren bu okullardaki bölümlerin sayısı artırılarak aynı çatı altında teknik lise, Anadolu teknik lisesi, Anadolu meslek lisesi programlarına yer verildi.

Halen İstanbul'daki endüstri meslek liselerinde 54 değişik mesleki program uygulanmaktadır.

Teknik Liseler-. Endüstri meslek liselerinin I. ve II. dönemini başarı ile veren öğrenci III. dönemden itibaren bu okuldaki öğrenimini 8 dönemde tamamlar. Mezun olabilmesi için 240 krediyi tamamlaması gerektir.

Anadolu Teknik Liseleri: Ortaokul üzerine hazırlık sınıfından soma 8 dönemdir. Teknisyen düzeyinde mesleki formasyon ve yabancı dil kazandınlır. İstanbul'da bu programı uygulayan Kâğıthane Profilo Anadolu Teknik Lisesi ile Ticaret Odası Teknik Lisesi bulunmaktadır.

Bu okullarda bilgisayar, elektrik, elektronik, gazetecilik, inşaat, kimya, makine, otomatik kumanda, radyo TV, telekomünikasyon, tekstil, tıp elektroniği, uçak bakımı ve elektroniği, yapı ressamlığı ve uçak motorları bölümleri vardır. Öğrenciler 240 krediyi doldurmak zorundadır.

Anadolu Meslek Liseleri: Öğrenim süresi hazırlıktan soma **6** dönemdir. 1993-1994 öğretim yılında İstanbul'daki en-

Maçka'daki Endüstri Meslek Lisesi ve Anadolu Teknik Lisesi.
Yavuz Çelenk, 1994

düstri meslek liselerinden, bünyesinde teknik lise ve Anadolu meslek lisesi bulunanlar şunlardır.- Alibeyköy, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Küçükçekmece, Beyoğlu, Çatalca, Haydarpaşa, Gültepe, İnönü, Kadırga, Kâğıthane, Kartal, Küçükköy, Maçka A. Tuncel, Sultanahmet, Şişli, Tozkoparan, Tuzla, Ümraniye, Yakacık, Yalova, Zeytinburnu ile Zincirlikuyu yapı meslek liseleri.

1993-1994 öğretim yılındaki teknik liselerde 2.129, Anadolu meslek liselerinde 494, teknik liselerde 4.654, endüstri meslek liselerinde ise 36.398 öğrenci olmak üzere toplam 43.675 öğrenci mevcuttur. Aynı okullarda kız öğrenci sayısı 7.124, meslek dersi öğretmeni sayısı 1.084 ve genel bilgi dersleri öğretmen sayısı 733'tür.

Çok Programlı Liseler. İstanbul'da Yalova-Taşköprü Aksa Endüstri Meslek Lisesi, bünyesinde ticaret ve kız meslek lisesi de olduğu halde bir müdürlük altında öğretimini sürdürmektedir.

Ayrıca, Türkiye-Almanya teknik işbirliği İstanbul-Haydarpaşa Anadolu Teknik Lisesi Kumanda Bölümü projesi, 3-4 milyon Alman Markı karşılıksız kredi, 3-5 yıl uygulamalıdır. Türkiye-Japonya teknik işbirliği, Istanbul-Tuzla Teknik Lisesi ve Endüstri Meslek Lisesi projesi, 1,2 milyon Japon Yeni kredili ve 5 yıl uygulama sürelidir. Türkiye-Fransa teknik işbirliği, İstanbul Profilo Anadolu Teknik Lisesi projesi, 43 milyon Fransız Frangı karşılıksız kredili ve 5 yıl sürelidir.

Bibi. *Endüstriyel Teknik Öğretimde Gelişmeler,* Ankara, 1993; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964.

KUTLUAY ERDOĞAN

ENERJİ

1990'lı yıllarda Türkiye nüfusunun altıda birini, ülke sanayi üretiminin ise yarısına yakın bir bölümünü barındıran İstanbul, kişi başına düşen miktar olarak da ülke ortalamasının üzerinde enerji tüketen bir kenttir. Bunda gelir düzeyinin, sanayinin ve nispeten gelişmiş düzeydeki hizmetlerin yanısıra, mekânda yaygın bir kent olarak uzun bir ulaştırma ağına sahip olmasının da rolü vardır. 1994'te kentte trafiğe kayıtlı araç sayısı 1 milyonun üzerine çıkmıştır. Halbuki bundan sadece 80 yıl önce, 1913'te kentteki tüm kitle ulaşım araçlarının bir yılda taşıdığı insan sayısı toplam 84 milyondan ibaretti. O dönemde, sanayinin gelişkin olmaması, kent nüfusunun azlığı ve banliyölerde çok az sayıda kişinin oturması trafik hacmini sınırlı tutuyor; kentin bahçeler ve bostanlarla iç içe olması, en azından sebze, meyve nakliyatını asgariye indiriyordu. Sonuçta, kentin düşük yoğunluklu bir enerji tüketim modeline sahip olması, enerji yokluğundan fazla etkilenmemesini sağlıyordu.

İstanbul, tarihi boyunca tükettiğinden daha az enerji kaynağına sahip olmuş, dolayısıyla dışarıdan enerji getirmiş bir kenttir. Kentin yakacak gereksinimi yüzyıllar boyunca denizyoluyla getirilen odun ile karşılanmıştır. Marmara ve Adapazan bölgesinin yanısıra Şile'den Sinop'a kadar olan bölge ve Istrancalar başta olmak üzere Karadeniz kıyılarından elde edilen orman ürünleri önceleri küçük gemiler, sonraları da motorlarla İstanbul'a getirilmekte ve iskelelerden fırın, kışla ve konutlara dağılmaktaydı. Sarayın çok büyük olan odun gereksinimi için 30 adet büyük Karamürsel kayığının tahsis edildiği kaydedilmektedir. Tavernier sarayın her yıl, her biri çift manda tarafından çekilen 40.000 araba odun kullandığını, bunların bir kısmının Akdeniz'den dahi getirildiğini yazmıştır. Bu odunların kesim işinde köleler kullanılarak masrafın düşürüldüğü de kaydedilmektedir.

Diğer yandan 17. yy'da kente gelen Fransız seyyahı G. Grelot sayıları 600 kadar olan un değirmerüerinin hepsinin beygirgücüyle işletildiğini yazar. Evliya Çelebi ise kentte 600 kadar fırına mukabil 300 at değirmeni ve sadece 2 yeldeğirmeni olduğundan söz eder. Halbuki aynı yıllarda Batı Avrupa'da su ve rüzgâr değirmenlerinin kullanımı hızla yaygınlaşıyor ve ortalama olarak her kişi için, iki kişinin kas gücüne eşit bir inorganik enerji elde ediliyordu.

1829'da Zonguldak bölgesinde kömürün bulunmasından kısa bir süre sonra, İstanbul'da 1843'te deniz işletmeciliği başlamış, buharlı gemiler artık kentte sürekli bir kömür stoğunun bulunmasını gerekli kılmıştır. Daha sonra kömür, yakacak olarak da kullanılmaya başlanmış, ancak bunun kentin enerji gereksinimi üzerinde baskı kuracak kadar yaygınlaşması 1950'lerden soma olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Ruslar Zonguldak kömürünün taşınmasını engellemek için teşebbüse geçmiş ve Marmara ulaşımı İngiliz denizaltıları tarafından kesilmişken bile, kent büyük bir yakıt sıkıntısı çekmemiş ve gereksinimini yakın ormanlardan sağlayabilmiştir.

İstanbul elektriğe, ilk olarak İzmir'den 5 yıl sonra 1910'da kavuşmuştur. O yıllarda sokak aydınlatmasında da kullanılan havagazı, her iki kente de 1882'de gelmiş-

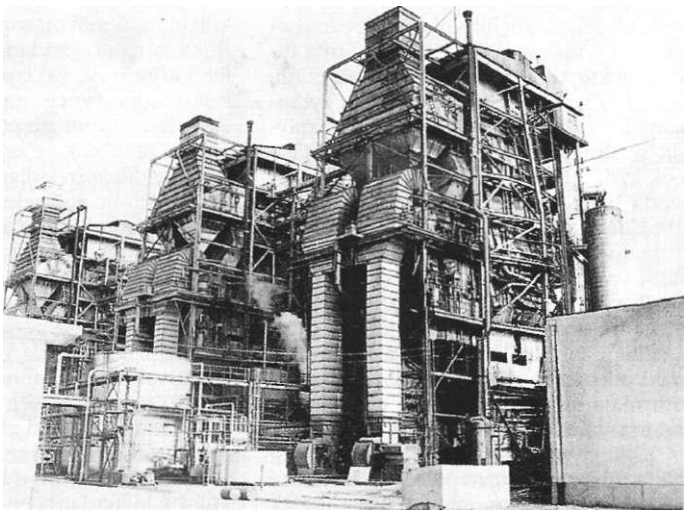

Ambarlı Termik Santralı'nda enerji üretim ünitelerinden bazıları.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

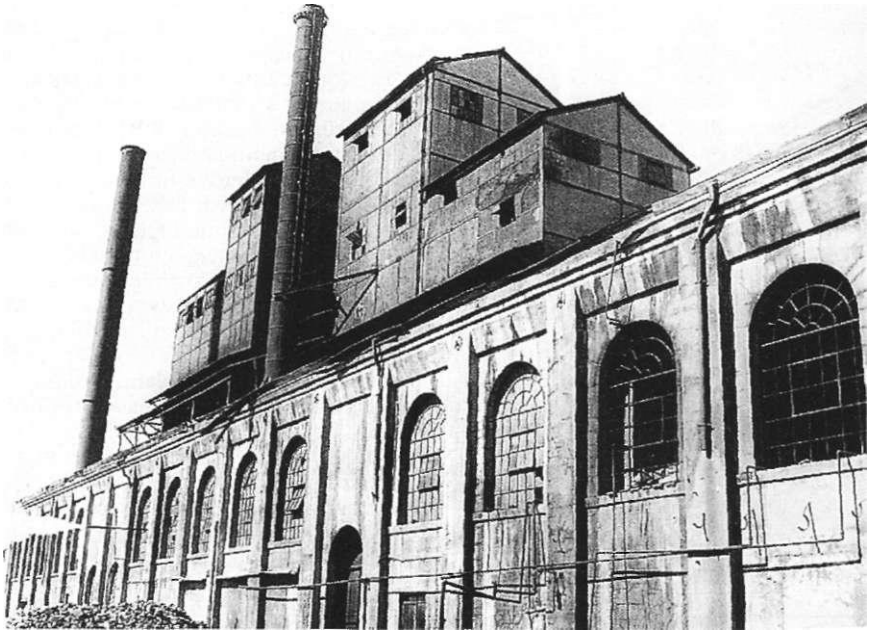

Yedikule'deki havagazı fabrikasından bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

tir. Kentin ilk büyük elektrik santralı 14 Şubat 1914'te Silahtarağa'da faaliyete geçmiştir (bak. aydınlatma). Taşkömürü kullanan bu santral sonraki yıllarda 122 megavatlık bir kurulu güce ulaşmıştır. Fueloil kullanan Ambarlı Santralı ise 1960'ların sonlarında 630 megavatlık bir kurulu güce sahip olacak şekilde tevsi edilmiş, daha soma bu santrala doğal gaz ile çalışacak daha büyük bir ünite eklenmiştir. Ancak doğal gaz ikmali ve maliyetleri bu santral için önemli bir sorun oluşturmuştur (bak. Ambarlı Termik Santralı).

İstanbul'da 1990'da toplam elektrik tüketimi 8,2 milyar kwh olarak tahmin edilmiştir. Kişi basma tüketim yaklaşık 1.000 kwh ile, Ege Bölgesi'yle birlikte ülkede en yüksek düzeyi oluşturmaktadır. Ne var ki yüzde 20'ye yaklaşan şebeke kayıpları hesaba katıldığında, kişi basma ortalama tüketim 831 kwh olmaktadır. Aym yıl için söz konusu elektrik üretiminin 3,08 milyarlık bölümü büyük sanayi, 1,3 milyarlık bölümü küçük sanayi ve ticarethaneler, 1,6 milyar kvvh'i ise konutlarda tüketilmekteydi. Resmi dairelerin tüketimi, 0,15, KİT'lerin tüketimi 0,39, sokak aydınlatmaları ise 0,24 milyar kwh'i bulmaktaydı. Toplu taşımada elektrik kullanımı ise çok azdı. Elektrikli trenler Rumeli yakasında 1955, Anadolu yakasında ise ancak 196l'de hizmete girmiştir. Buna karşılık 1 milyon araç ile yapılan kent içi ulaşım hem yavaş, hem de kirlilik yaratan bir özelliğe sahip olup enerji kullanımında büyük bir savurganlığa neden olmaktadır. Özellikle yüz binlerce kişinin kentin Rumeli yakasında çalışıp Anadolu yakasmda oturmaları enerjinin ve diğer kaynakların irrasyonel kullanımına yol açmaktadır.

Kirlilik yaratan enerji kullanımına karşı geliştirilen doğal gaz projesi ise 1994'te büyük ölçüde tamamlanmıştır. Birleşik Devletler Topluluğumdan getirilen doğal gazı satmaya yetkili olan BOTAŞ'tan alınan gazı dağıtmak için İGDAŞ isminde bir şirket kurulmuş ve İstanbul için 800 milyon m^3 doğal gaz tahsis edilmiştir (bak. doğal gaz). Ancak 1992'de sadece 9 milyon, 1993'te ise 137 milyon m^3 dağıtım yapılmış, 800 milyon m^3'lük dağıtıma 1997'de ulaşılması planlanmıştır. 1993'te doğal gazın yüzde 64'ü sanayide, yüzde 36'sı ise konut ısıtmasında kuUanılmaktaydı. İstanbul'da 19. yy'm sonlarında yabancı sermaye iştirakleri olarak kurulan ve Cumhuriyetten soma İETT'ye devredilen havagazı işletmeleri ise **13** Haziran 1993'te faaliyetlerini tümüyle durdurmuşlardır. Havagazmın son tam üretim yılı olan 1992'de, **21**,2 milyon m^3 gaz üretilmiştir.

Doğal gaz kullanımıyla kentin giderek kirlenen havasını bir miktar olsun temizleme çabası süredursun, 1993'te İstanbul'da çoğu, kentin Karadeniz kıyılarından çıkartılan kalitesiz Ağaçlı kömürünün kullanımı 6 milyon tona yaklaşmaktaydı. Buna karşın dışarıdan getirilen daha kaliteli kömür ise yaklaşık 1,5 milyon tonu buluyordu. Ayrıca oran olarak azalmakla birlikte odun tüketimi de devam etmekte, petrokok ve asfaltit gibi çevre kirletici maddelerin kullanımı da yasaklamalara rağmen sürmektedir. Yine ısıtma amaçlı olarak 780 bin ton fueloil ve 86 bin ton kalorifer yakıtı kullanıldığı bildirilmektedir. Ancak gerçek tüketimin daha yüksek olduğu uzmanlarca ifade edilmektedir. Kentin benzin ve motorin gereksinimi ise ağırlıkla Yarımca'da bulunan İPRAŞ rafinerisi tarafmdan karşılanmaktadır. Bu rafineri esasen İstanbul ve Kuzey Marmara bölgesinin akaryakıt gereksiniminin temini için konumlandırılmıştır.

İstanbul, Türkiye ortalamasına göre yüksek miktarlarda enerji tüketmekle birlikte rasyonel bir enerji modeline, ısınma ve ulaştırmada optimum enerji ve kaynak kullanımı projelerine sahip değildir. Enerjiye ilişkin sayısal veriler bile kesin olarak bilinmemektedir. Kentin gelişmesi diğer yönleriyle olduğu gibi bu açılardan da kendiliğinden ve başıbozuk biçimde gerçekleşmiştir. Isı yalıtımı sorunu enerjinin giderek pahalılaşması sonucunda 1970'lerde gündeme gelmiş olmakla birlikte henüz çok az konut ve işyerinde uygulanmıştır. Toplu ulaşımın toplamdaki payı ise giderek gerilemiştir. Böylece, 20. yy'm son çeyreğinde İstanbullular ısınma ve ulaşımda enerji açısından pahalı ve kirli bir ortamda yaşamak zorunda kalmışlardır.

Bibi. DİE, *İstatistik Yıllıkları; Dünya Enerji Konferansı Türk Milli Komitesi 3• Genel Enerji Kongresi,* c. I; İ. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* İst., 1985; O. Ankanlı, *Türkiye'de İlkler,* İst., 1973; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* İst., 1988.

M. TANJU AKAD

ENSERCİ MESCİDİ

bak. MİSMARİ ŞÜCA MESCİDİ

EPARHOS TES POLEOS

Bizans döneminde, Konstantinopolis'in en yüksek yöneticisi. Günümüzde belediye başkanı ve vali tarafından yerine getirilen birçok işlevi bünyesinde toplayan eparhos'luk makamı Roma dönemindeki "praefectus praetorio"nun (vali) devamı idi.

Törenleri anlatan ünlü *De Cerememiis(->)* ile Fileteosün 899'da yayımladığı *Kletorologion* adlı kitaplardan anlaşıldığına göre, eparhos yöneticilik görevini geniş bir kadro aracılığıyla yürütüyordu. Yardımcılarından "bullotes"in görevi, ipek üreticilerini denetlemek ve üretimin belli bir kalitede yapılmasını sağlamaktı. "Simpónos" denilen iki yardımcısı ise, esnaf loncaları ile ilişkiyi sağlıyordu. Bu önemli makama, 14. yy belgelerinde artık rastlanmamaktadır. Eparhosün diğer önemli yardımcısı başkentteki yabancı tüccarların denetimi ile görevli "legatarios"tu. "Logothetes tou Praitoriou" denen diğer bir memur, admdan da anlaşıldığı üzere, şehrin en önemli hapishanelerinden Praetoriunün(->) yöneticisi olup eparhos'a emniyet ve adliye konularında yardımcılık ediyordu. 9- yy'dan kalma *Uspenskiy Taktikon'u* denen bir başka törenler kitabında sözü geçen bu memuriyet, tarihçi Teofanos'a göre II. Romanos döneminde (959-963) ihdas edilmiştir.

Eparhosün diğer yardımcıları, "geitoniarhai" denilen mahalle sorumlularıdır. Gene *Kletorologion* ün görece önemsiz diye tanımladığı bu makam 10. yy'dan itibaren bölge hâkimliğine dönüşmüştü. Eparhosün bir diğer yardımcısı "paratalassites" ise, deniz taşımacılığı ile ilgili sorunları çözümlemekle yükümlüydü. I. İustinianos döneminde (527-565) böyle bir büronun bulunduğu ve bu büronun Boğazlar'da uygulanan "kommerkion" adlı bir çeşit gümrük vergisi koyduğu bi-

linmektedir. Bu vergiye, 14. yy belgelerinde rastlanmaz.

Eparhos hakkında önemli bilgiler veren diğer bir kaynak da, 10. yy'dan kalma *Eparhos'lar Kitabı'dır.* Esnaf loncalarının işleyişi, faaliyetleri, pazar yerleri, fiyatların (ve kâr miktarlarının) saptanması gibi konularda ayrıntılı bilgileri içeren bu kaynak, 22 bölümden oluşan bir koleksiyondur. Yazmaların başlık ve önsöz bölümü İstanbul'da, tamamı Cenevre Kitaplığı'nda saklanmaktadır. Ayrıca, bazı özel koleksiyonlarda, birinci bölümün ilk üç paragrafını içeren kopyalara rastlanmıştır.

İstanbul'daki yazmalarda, yayımlayan olarak VI. Leonün (hd 886-912) adı geçmektedir. Metinde görülen ve ancak 10. yy'ın ortalarında tedavüle çıkan "tetartera" adlı bir para birimi yüzünden, araştırmacılar kitabın II. Nikeforos Fokas döneminde (963-969) tamamlandığını ileri sürmüşlerse de, bugün, asıl metnin VI. Leon'a ait olduğu, II. Nikeforos ve I. İoannes Tzimiskes döneminde (969-976) bazı eklemeler ya da tahrifat yapıldığı görüşü hâkimdir.

Bibi. R. Guilland, "Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin-l'Eparque de la ville," *Byzantinoslavica,* S. 41 (1980), s. 17-32; D. Feissel, "Le préfect de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle," *Revue numismatique,* S. 28 (1986), s. 119-142; Ostrogorsky, *Bizans,* 202, 232-237, 297, 321; J. Bury, *The Impérial Administrative System in the Ninth Century,* Londra, 1911, s. 71-105; N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines du LXe et Xe siècle,* Paris, 1972.

AYŞE HÜR

EPTALOFOS KAHVE VE GAZİNOSU

Taksim'de Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi) ile Sıraselviler Caddesi'nin kesiştiği köşede, 1870'li yıllarda Ayia Trias Kilisesi'nin vakıf arazisine yapılan bina ve dükkânların üst katında Panayot Kalivis tarafından Café d'Europe adıyla açıldı. Bu arazide daha önce Ayios Yeoryios adında ahşap bir kilise ve Rum mezarlığı bulunmaktaydı.

İşletmenin adı somadan Eptalofos diye değiştirildi (Rumcada epta: Yedi, lofos: Söz, söylev). Kahveye Cadde-i Kebir tarafındaki ferforje bir kapıdan girilir ve dar bir merdivenle üst kata çıkılırdı. Önceleri Taksim Meydam'na ve Sıraselviler Caddesi'ne bakan ön kısmı boydan boya terastı, daha soma Taksim köşesi hariç bu teras da camla kapatıldı. 1881'de Hovhannes Alepian kahveyi devralıp akşamları saz ve fasıl heyetleri düzenlemeye başladı.

Böylece klasik Osmanlı musikisinin çeşitli saz heyetlerinin sundukları programlarla kahve bir dönem için akşamları gazinoya dönüşür oldu. İşletme çok iyi iş yaptığı halde önce Misel (Russeloğlu) ondan da Yorgo Valliadis'e geçti. Cumhuriyet'e kadar burası daha çok Levantenlerden ya da azınlıklardan yurttaşların devam ettiği bir yerdi.

Cumhuriyet'ten sonra Ahmet Atalay kahve ve gazinoyu devraldı, adını "Ulus" diye değiştirdiyse de, bu isim tutmadı, herkes orayı gene eski ismiyle kullanmaya devam etti. Uzun bir dönem boyunca, çeşitli sanatçıların yanısıra, her sosyal gruptan insanın bir çeşit buluşma ve söyleşme, vakit geçirme yeri olarak işlev gören ve kahvehane vasfıyla varlığmı sürdüren Eptalofos 1960'larda köhneleşmeye başladı, 1970'lerin ortasında ise el değiştirdi, tanınmayacak derecede tadil edilerek birahane haline getirildi, ama daha sonra birahane de kapandı. Eskiden Eptalofos ün bulunduğu yerdeki yeni yapı bugün boştur.

BEHZAT ÜSDİKEN

ERDEBİL TEKKESİ

bak. SİNAN ERDEBİLİ TEKKESİ

ERDOĞAN, ABDÜI KADİR

(1877, Konya - 4 Aralık 1944, İstanbul) Tarihçi ve müzeci.

Konya'nm tanınmış kişilerinden Hamdizade Hacı Ali'nin oğludur. Önce medresede öğrenim gördü, soma Darülmuallimin'i bitirdi. Konya'da çeşitli okullarda uzun yıllar tarih, edebiyat, Arapça, Farsça okuttu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Konya'da Ankara hükümetine bağlılığını gösteren kişilerden birisi idi. 1932'de Türk ve İslam Eserleri Müzesi müdür muavinliğine tayin edildi. Kısa süre sonra İbnülemin Mahmud Kemal Inal'ın(->) emekliye ayrılması üzerine müdür oldu. İnal' m, Arapçayı ve tarihi iyi bilen muavini ile bazı çatışma ve sürtüşmeleri olmuştur. A. Erdoğan İstanbul'un kültür, tarih ve sanat ortamlarında, olgun ve zarif kişiliği, şairliği, tarihe derin vukufu ile daima aranan, zengin sohbetinden yararlanılan kalburüstü birisiydi. 1943'te emekliye ayrıldıktan bir yıl sonra öldü. Edirnekapı Şehitliğine gömüldü.

Erdoğan önceleri Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları'ndan kalan tarihi eserler, kitabeler, kültürel konulardaki araştırmaları ile dikkati çekti. Sonra İstanbul'la ilgili çalışmalar da yaptı. Dil, din, tarih, sanat tarihi, edebiyat üzerine derin bilgi sahibiydi. Eski kitabeleri okumakta seçkin bir uzmandı. Ebced hesabı ile tarih düşürmekte mahirdi.

İstanbul'a ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: "Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii", *VD,* I (1938), 29-34 (9 resim); "Üsküdar Su Yolu Haritası", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* IV, 1940; "Kanuni Sultan Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa'mn Hayatı ve Eserleri", *VD,* II (1942), 233-244; "Onbeşbinci Asır Ortalarında istanbul'da Bir Türk Bilgini: Hızır Bey, Hayatı ve Eserleri", *Konya,* no. 57 (Temmuz 1943), s. 22-27, no. 58-59 (Ağustos-Eylül 1943), s. 30-37; *Fatih Mehmet Devrinde İstanbul'da Bir Türk Mütefekkiri: Şeyh Vefa, Hayatı ve Eserleri,* İst., 1941.

Bibi. *Aylık Ansiklopedi,* I, no. 8 (Aralık 1944); M. Önder, *Konya Matbuatı Tarihi,* Konya, 1949, s. **61-62;** R. E. Koçu, "Erdoğan, Abdülkadir", *İSTA,* X, **5146**-5147; "Erdoğan, Abdülkadir", *TDEA,* III, **60-61.**

ATİLLA ÇETİN

ERDOĞAN, MUZAFFER

(14 Mart 1916, Konya - 1985, İstanbul) Tarihçi, arşivci.

Abdülkadir Erdoğan 'ın(->) oğludur. İlk ve orta öğrenimini Konya'da yaptı. 1943' te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. 1947'de Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü'nde göreve başladı. Eski metinler telhisçisi ve uzman arşivist olarak çalıştı. 1967'de Topkapı Sarayı Müzesi'ne uzman olarak naklen atandı. Müzenin arşivinde çalıştı. 1968' de yeni kurulan İstanbul Hisarlar Müdürlüğü'nün ilk müdürü oldu. 1972'de buradan emekliye ayrıldı.

M. Erdoğan ilmi araştırma şevkini babasından aldı. Başbakanlık Arşivi'ndeki 20 yıllık görevi sırasında, arşiv kaynaklarına nüfuz ederek orijinal ve ciddi araştırmalar ortaya koydu. Osmanlı mimari tarihi, Osmanlı mimarları, İstanbul'da halk sanatları, İstanbul baruthaneleri, bahçeleri, Mevlevîhaneleri vb araştırma alanları arasmdaydı. Doğduğu kent Konya'ya ait bazı çalışmalar yaptığı gibi, *Babalık, Konevî, Yeni Konya* gibi yerel basında ve dergilerde makaleler yazdı. Bilgin, fazıl, dürüst, vekâr ve haysiyet sahibi, terbiyeli, İstanbul efendisi bir şahsiyetti.

İstanbul'la ilgili çalışmaları "Osmanlı Mimarî Tarihinin Arşiv Kaynakları", *TD,* III, 5-6, (İst., 1951-1952), s. 95-122; "Onsekizinci Asır Sonlannda Bir Türk San'atkân Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa Hayatı ve Meslekî Faaliyetleri", I, *TD,* S. 10 (1954), s. 157-180; *ae,* II, S. 11-12 (1955), s. 159-178; *ae,* III, S. 13 (1958), s. 161-170; *ae,* IV, S. 15 (1960), s. 25-46; "İstanbul'da Sırmakeşlik ve Kılaptancılık", *TFA,* S. 69 (Nisan 1955), s. 1001-1002; "İstanbul'da Kuyumculuk", *TFA,* S. 76 (Kasım 1955), 1211-1214; "Mimar Davud Aga'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası,* XII (1955), s. 179-204; "İstanbul'da Taşçılık", *TFA,* S. 85 (Ağustos 1956), s. 1349-1350; "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* II (1956), s. 115-138; "İstanbul'da Enfiyecilik", *TFA,* S. 93 (Nisan 1957), s. 1477-1478; "İstanbul'da Mumculuk", *TFA,* S. 97 (Ağustos 1957), s. 1542-1544; "İstanbul'da Keçecilik", *TFA,* S. 101 (Aralık 1957), s. 1613-1614; "istanbul'da Mühürcülük", *TFA,* S. 104 (Mart 1958), s. 1650-1652; "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD,* IV (1958), s. 49-182; "Son İncelemelere Göre Fâtih Câmi'inin Yeniden İnşası Meselesi", *VD,* V (1962), s. 161-192; *Lale Devri Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa,* İst., 1962; "Osmanlı Mimarisinin Otantik Yazma Kaynakları", *VD,* VI (1965), s. 11-136; "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* 4-5 (1975-1976), s. 15-46 olarak sıralanabilir.

ATİLLA ÇETİN

ERENKÖY

Kadıköy İlçesi'ne bağlı bir mahalle olan Erenköy, batıda Ömer Paşa Sokağı, kuzeyde Fahrettin Kerim Gökay (Kayışdağı) Caddesi, doğuda Şemsettin Günaltay

Caddesi, güneyde Kaptan Arif, Acun, Nurettin Ali Berkol ve Hamam sokakları ile sınırlı olup, Göztepe, Sahrayı Cedid, Tüccarbaşı, Kazasker ve Suadiye semtlerine komşudur. Mahallenin ekseni ve ticaret merkezi Ethem Efendi Caddesi'dir.

Erenköy'ün tarihi bazı buluntuların gösterdiği gibi (1937'de bulunan balta vb) prehistorik dönemlere kadar götürülebilirse de bir yerleşme olarak bilinen tarihi 14. yy'da başlar. 1331'de, Orhan Gazi, Kartal-Cevizli'de Bizans İmparatoru III. Andronikosü yenerek Üsküdar'a doğru ilerlerken, komutanlarından Konuralp de derviş yoldaşları ile birlikte Kayışdağı'nın batı eteklerini ve bugünkü tçerenköy bölgesini fethetmişti. Konuralp'in savaşçı dervişlerinden olan Geyikli Baba'nın müritlerinden Gözcü Baba, Eren Baba, Kartal Baba, Ali Gazi, Sarı Gazi gibi erenlerin öncülüğünde bölgeye gelenler, başta Merdivenköy olmak üzere Erenköy-Göztepe yöresinde iskân edildiler. 1335'te Tekkebağ Köyü adıyla kurulan ilk yerleşim yeri Eren Baba ile Ali Gazi'nin yönetimindeydi. 1465'ten sonra bölgenin adı, tapu kayıtlarında "Eren Baba"dan gelerek Erenköy diye geçer. Fatih'in ilk defterdarının da Erenköy'de oturduğu söylenir. 1639'da Kayışdağı'nın suları künklerle Erenköy'e akıtılınca Tekkebağ ve Karaman Çiftliği'nin halkı, Erenköy'e göç etmiştir; 1664'te tersane kâhyalarından Mustafa Ağa bölgede ilk camiyi yaptırmıştır.

1860'ta Şehremaneti tarafından Kadıköy yakası, Kızıltoprak ve Erenköy olarak ikiye ayrılmış; 1872'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu Tellikavak mevkiinden geçirilerek Bostancı'ya uzatıldığında, yapılan yeni istasyonun çevresindeki bölgeye Erenköy adı verilmiş ve ilk yerleşme olan asıl Erenköy istasyona göre içeride kaldığından İçerenköy olarak anılmaya başlamıştır. Demiryolunun yapfmı sırasında Tunuslu Tarla denen yerde bulunan Eren Baba Türbesi bilinmeyen bir yere taşmmışsa da, halk uzun yıllar boyunca çocuk ve ev sahibi olmak için adak adamak üzere bu eski mezar yerini ziyaret etmeyi sürdürmüştür.

18. yy'a kadar genellikle zengin Rumların bir sayfiye yeri olan Kadıköy, 19. yy'dan itibaren, yüksek devlet memurlan ve zengin ailelerin yerleştiği seçkin bir yöre haline gelmiş; Erenköy bölgesi de, aynı şekilde, bahçeli köşk ve konaklan, geniş bağ ve bahçeleri ile Osmanlı seçkinlerinin rağbet ettikleri bir semt olmuştur. Yaygm bir modaya uyularak hemen hepsi beyaza boyanmış görkemli köşklerin geniş bahçelerinde çeşitli ağaç ve çiçeklerin yetiştirildiği, Erenköy bağlarının, "pembeçavuş" ve "alpehlivan" denen üzümleri ile ünlü olduğu nakledilir.

1877'de Erenköy ile Sahrayı Cedid mahalleleri, Sahrayı Cedid adı altında birleştirilmiş, 1888'de tren yolu şimdiki güzergâhına getirilince istasyonun adı Erenköy olmuştur. Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde Erenköy, Kadıköy yöresinin tanınmış, en seçkin ve rağbet gören semtidir. Göztepe'den Erenköy'e gelirken, II. Abdülhamid'in ablası Cemile Sultan'ın köşkü (bugünkü Bengi Sokağımda), Ticaret Nazırı Zihni Paşa'nm köşkü (bugünkü istasyon civarında), Kabasakal Mehmed Paşa'nm ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın köşkleri (bugün Kozyatağı'nda) Mehmed Ali Paşa'nın köşkü (bugün Ethem Efendi Caddesi'nde) ve Sokollu Mehmed Paşa'mn köşkü diye bilinen yapı Erenköy'ün en güzel binalarıydı. I. Dünya Savaşı sırasında, Memduh Paşa Köşkü'nün müştemilatında ihtiyat zabiti yetiştiren bir garnizon kurulmuş; aynı türden ikinci garnizon ise bahçesindeki zürafa heykelinden dolayı Zürafalı Köşk diye tanınan Kâzım Karabekir'e ait konakta faaliyet göstermiştir.

Erenköy'de tren istasyonu ve çevresi.
Ahmet Kuzik, 1992

Dr. Mehmed Paşa Köşkü diye bilinen binada 189Tde açılan Erenköy ilkokulu semtin en eski okullanndan biridir. I. Dünya Savaşı sırasında önce askeri karargâh, sonra hastane olan bina, bir süre boş kaldıktan soma 1925'te Milli Eğitim Bakanlığıma devredilerek yeniden okula dönüştürülmüştür.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Erenköy nüfuzlu ve zengin kesimin, bir de köklü Levanten ailelerin oturduğu sayfiye yeri kimliğini korumuştur. Bu dönemde, Kadıköy'den Bostancı'ya kadar uzanan kesim, bağ ve bostanlarla kaplıydı. 1934 tarihli *Şehir Rehberine* göre Erenköy Mahallesi, asıl Erenköy, Bostancı, Suadiye, Caddebostan, Sahrayı Cedid, Göztepe ve Merdivenköy olmak üzere 7 yerleşmeyi kapsıyordu. 1930'da Kadıköy llçesi'nin Erenköy ve Kızıltoprak bucaklarına bölünmesinden sonraki idari yapı 1967'de değişti ve Erenköy doğrudan Kadıköy ilçesine bağlandı. O tarihte, Bostancı, Şenevler, Kozyatağı ve içerenköy, Erenköy'e bağlıydı. 1974'te mahalle bugünkü sınırlarına kavuştu.

1936'da Türkiye'ye çağrılan Fransız mimar ve kent tasarımcısı H. Prost(->) tarafından hazırlanan planda Acıbadem'den Bostancıya kadar uzanan bölge bir bütün olarak ele alınıyor ve Erenköy bu bölgede kalıyordu. 1950'lerden soma hızlanan iç göç sırasında bir çekim bölgesi olan Kadıköy yakası, 1965'te çıkarılan Kat Mülkiyeti Kanunu uyarınca apartmanlarla dolmaya başladığında, Erenköy bu oluşumun dışında kalmayı uzunca bir süre başardı. 1972'de Bostancı-Erenköy Bölgeleme imar Plam'nın onaylanması ve 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılması, semtin yapısını tümüyle değiştirdi. Erenköy'ün de içinde bulunduğu bölgede yapılaşma, 10 yıl içinde iki buçuk katma çıktı. Bağlar, bostanlar söküldü, Erenköy'ün tipik konak ve köşkleri yıkılarak, sıkışık nizamda çok katlı apartmanlar dikildi.

Erenköy'de tarihi bina ve yapılardan pek çoğu bugün bakımsız ya da yıkılmış durumdadır. Semtin en eski binalarından Sokollu Mehmed Paşa Köşkü, birinci derece tarihi eser olarak yenilenmiş fakat yöre halkının istediği gibi kamuya açık bir mesire yeri olacağına, bir özel ilkokula dönüştürülmüştür. Erenköy'ün iki camiinden biri olan Zihni Paşa Camii, 1902'de Nafia Nazırı Zihni Paşa tarafından yaptırılmıştı. 1905'te eklenen şadırvanı, üstü kubbeli, sekiz musluklu güzel bir çeşmedir. Semtin ikinci camii ise Fırın Sokağı'nda, 1990'da hayırsever bir vatandaş tarafından yaptırılmıştır. Erenköy'ün tarihi çeşmelerinden Ahmed Reşid Paşa Çeşmesi 1902'de, Seyit Paşa Çeşmesi ise 1860'ta yaptırılmıştır. Erenköy'ün hâlâ ayakta olan nadir köşklerinden, yalnızca Ethem Efendi Caddesi'ndeki Mehmed Ali Paşa'nın köşkü bakımlıdır. Hatboyu Sokağı'ndaki Kâzım Karabekir Köşkü'nde aile üyelerinin işlettiği bir tenis kulübü faaliyet göstermektedir. Şemsettin Günaltay, Fevzi Çakmak köşkleri ise bakımsız da olsa ayaktadır. Kâzım Nami Dilmenin evinde ve 15-20 dönümlük ağaçlıklı geniş bahçelerinde ise bir zamanlar Türk filmleri çekilirdi; bugün bahçeye çeşitli konutlar yapılmıştır.

Erenköy Hatboyu Sokağı'nda bulunan

Erenköy Yazlık Sineması 1914'te faaliyete geçmiş, 1933'te Sefa Bahçesi adını aldıktan sonra 1940'larda kapanmıştır. Aynı yıllarda açılan Erenköy Kapalı Sineması da ancak 1950'lere kadar faaliyet gösterebilmiştir. Erenköy hal binası genel kanının aksine Erenköy'de değil Kozyatağı'nda; Erenköy Gümrüğü ise Bakkalköy'de bulunmaktadır. 1932'de açılan Erenköy Sanatoryumu ise 1977'de SSK'ya devredilmiş, genişletilip modemleştirildikten sonra Erenköy Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi adıyla faaliyetine devam etmiştir. Bu hastane de Erenköy'de değil Içerenköy'dedir. Kuruluş tarihi bilinmeyen Erenköy Sinagogu ise bugünkü Ömer Paşa Caddesi'nde bulunmaktadır ve ibadete açıktır.

Erenköy'de bulunan eğitim kurumlarının en ünlüsü olan Erenköy Kız Lisesi(->) bir süre Göztepe sınırları içinde kalmışsa da bugün Erenköy Muhtarlığı bölgesindedir. Semtin diğer okulları ise Zihni Paşa ilkokulu ve Fehmi Ekşioğlu İlkokuludur.

1980 sayımına göre 37.162 kişinin yaşadığı Erenköy'ün bugünkü nüfusu 62.000 civarındadır. İnşaata uygun alan kalmadığından nüfusun hızlı artışı durma noktasındadır.

Erenköy geçmişte yazarlara, şairlere, bestecilere ilham vermiş bir semttir. Bunlardan Yahya Kemal Beyatlı'nın(->) "Erenköy'de Bahar" şiiri ve Erenköylü bestekâr Yesari Asım Arsoyün(->) Erenköy'den söz eden güfteleri ünlüdür.

AYŞE HUR

ERENKÖY İSTASYON CAMÜ

bak. ZİHNİ PAŞA CAMİİ

ERENKÖY İSTASYON ÇEŞMESİ

Erenköy'de, istasyon yakınında, Ethem Efendi Caddesi'ne bağlanan Hatboyu Sokağı üzerindedir.

Altı beyitlik ta'lik hatlı, manzum yapım kitabesinden öğrenildiği kadarıyla 1340/1921'de, Fahir ve Fatma isimli çocuklannın anısına, ismi bilinmeyen bir anne tarafından yaptırılmıştır. Bu kitabe üzerinde yuvarlak bir çerçeve içinde yer alan, su ile ilgili ayetin altında 1341/1922 tarihi ve "Ketebehu Hakkı" şeklinde, dönemin ünlü hattatı İsmail Hakkı Altunbezer'in (ö. 1946) imzası bulunmaktadır.

Tamamen mermerden mamul olan çeşmenin zaman içinde yerinin değiştirildiği bilinmektedir. Bugün Erenköy Hatboyu Sokağı'nda bir apartmanın önünde, bahçede yer alan çeşmenin eskiden Zihni Paşa Camii(->) yakınında olması kuvvetle muhtemeldir. Tek cepheli olarak inşa edilen çeşme, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin başarılı uygulamalarından olup, oldukça küçük ölçülü, zarif bir eserdir. Sivri at nalı şeklinde ikiz kemerli çeşmenin önünde ortak bir su teknesi bulunmaktadır. Ayna taşlarının dümdüz, bezemesiz olmasına karşın, kemer köşelikleri kabartma, bitkisel dolguludur. İkiz kemerlerin üzerinde yer alan yapım kitabesi silmelerle çerçevelenmiştir. Dışa taşkın silmeli saçağın üzerinde ise iki yandan babalarla sınırlanmış, dilimli, tepesinde bir palmetle sonuçlanan alınlıkla çeşme taçlandırılmıştır. Bu üçgen alınlığın zemini kabartma, bitkisel bezemelerle dolgunlaşmıştır. Ortasında ise bu bezemeyi bölen, hattat imzasının görüldüğü, yuvarlak çerçeveli ayet yer almaktadır.

Erenköy İstasyon Çeşmesi
Ahmet Kuzik, 1992

Günümüzde oldukça sağlam ve bakımlı olmasına karşın, üzerinde lüleleri bulunmayan çeşmenin suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 474-476; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 269.

BELGİN DEMİRSAR

ERENKÖY KIZ LİSESİ

İstanbul'un en eski kız okullarından. **1911**'de İnas Numune Mektebi adıyla açıldı.

Bu okul için, şehremini Rıdvan Paşa'nın Erenköy'deki köşkü, o sırada sahibi bulunan mabeyinci Faik Bey'den Maarif Nazırlığı'nca satın alındı. 1915-1916 öğretim yılında Erenköy İnas Sultanisi adı verilerek liseye dönüştürüldü ve yatılı oldu. 1919-1920'de ilk mezunlarını 3 kız olarak verdi. Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'te Türkiye'deki 9 kız lisesinden biriydi.

1924-1925 öğretim yılında Erenköy Kız Lisesi adını aldı. 2 devreli ve 11 yıl öğretim süreli (ilkokul-ortaokul-lise) olan okulda orta ve lise sınıfları yatılı ve gündüzlüydü. 1927-1928 öğretim yılında 167 kız öğrenci okuldan olgunluk diploması aldı. Çok özenli bir yapı olan Rıdvan Paşa Köşkü ile okul yatakhanesi olarak kullanılan Hacı Hüseyin Paşa Köşkü'ndeki örnek eğitim-öğretim, 1945'e kadar sürdü. O yıl bir yangın sonucu Rıdvan Paşa Köşkü yanmca Erenköy Kız Lisesi geçici olarak Göztepe Ortaokuluna taşındı.

1954-1955 öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nm yaptırdığı yeni binasına geçti. 1963'te yeni pansiyon binası da yapıldı.

1990'da okul pansiyonu Güzel Sanatlar Lisesi'ne tahsis edildi. Okul da yatılı konumdan çıkartıldı. **1993-1994** öğretim yılında ortaokula öğrenci kaydedilmeyerek Erenköy Kız Lisesinin 1995-1996'ya değin ortaokul sınıflarını tasfiyesi kararlaştırıldı. 1993-1994 öğretim yılında okulda 108 öğretmen ve idareci görev yapmaktadır. Orta 2. ve 3- sınıflarda 693, lise sınıflarında da 1.527 öğrenci okumaktadır.

Okulun ilk döneminde, aralarında Kâzım Nami Duru, Reşat Nuri Güntekin, Sadettin Nüzhet Ergun, Orhan Seyfi Orhon gibi ünlü kişilerin de yer aldığı seçkin bir öğretmen kadrosu vardı. Okul marşını Tahsin Nijat Özdiler yazmış, Zâti Arca bestelemiştir.

AYHAN DOĞAN

ERENKÖY VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. İlk adı Ziya idi. 1911'de Şirket-i Hayriye tarafından Fransa, Dunkuerque'deki Société de l'Atlantic, Chantier de France tezgâhlarında inşa edildi. 567 grostonluktu, **47,4** m uzunluğunda, 7,6 m genişliğinde, 3,1 m derinliğindeydi. Toplam 545 beygirgücünü bulan iki adet 3 genleşmek buhar makinesi vardı, çift uskurluydu. Saatte 12 mil hız yapıyordu. Yazın 995, kışın da 860 yolcu alabiliyordu. Hüseyin Hâki adında bir de eşi vardı.

Erenköy Kız Lisesi'nin 1954-1955'te yapılan yeni binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

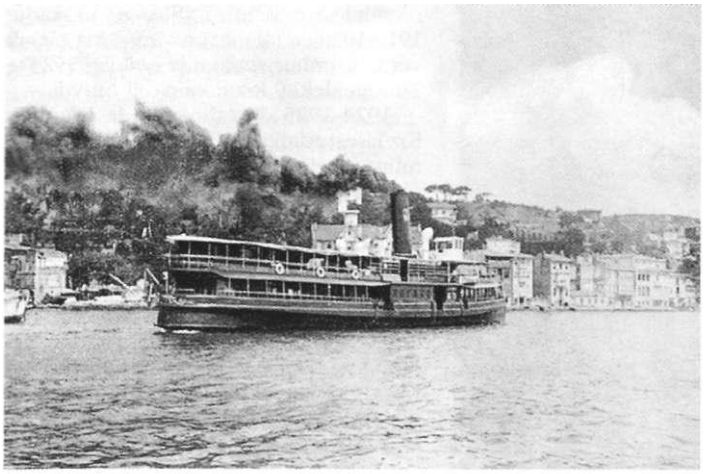

Erenköy Vapuru
Şirket-i Hayriye Salnamesi, 1914

Balkan Savaşı sırasında, 1913'te ordu emrine verilen Ziya, ertesi yıl Şirket-i Hayriye'ye iade edildi. Ama I. Dünya Savaşı' nın çıkmasıyla Nisan 1915'te bu kez donanma emrine verilerek hastane gemisi haline getirildi. O yıl boyunca, sayısı 25.000'i bulan yaralı ve hasta askeri çevredeki ve İstanbul'daki hastanelere taşıdı.

Nisan 1916'da Tekirdağ'a gitti, 5. Ordu Menzil Müfettişliği'nin Bandırma'ya nakledilmesiyle müfettişliğin eşyalarını Bandırma'ya taşıdı. Sonra Tuzla'ya seferler yaparak İstanbul'a, Selimiye'ye asker getirdi.

Yine aynı yıl içinde, Ziya Kaptan'ın idaresinde, askeri malzeme yüklü olarak Kınalıada'ya doğru yol alırken şiddetli lodosun etkisiyle sürüklenerek Maltepe açıklarındaki kayalara oturdu. Pervanelerinden biri kırıldı. Kendi olanaklarıyla kurtularak zorlukla Kınalıada'ya bağlandı. Sonra Hasköy'e çekilerek fabrikada onarıldı.

Ocak 1920'de Şirket-i Hayriye'ye iade edilen Ziya, tekrar Boğaz'da çalışmaya başladı. 1933'te eşi Hüseyin Hâki ile birlikte AKAY(-0 tarafından satın alındı. Artık Kadıköy-Adalar hattında çalışacaktı. Adı Erenköy olarak değiştirildi; eşininki de Göztepe oldu.

Erenköy Vapuru 70 yıl boyunca İstanbul sularında hizmet ettikten sonra 1983'te kadro dışı bırakılarak satışa çıkarıldı. İşadamı Hasan Kazankaya tarafından alınarak onarıldı, bu arada da tadil edildi. Kazanı, buhar makineleri çıkarıldı, yerine küçük bir dizel motor takıldı. Yolcu salonları yemek salonu haline getirildi, ayrıca mutfak ilave edildi. Zarafetten yoksun bir yüzer lokanta haline getirildiği zaman tam 72 yıllık bir tekneydi. 1993'te kayıtlarda Gaz Servis Nakliyat ve Ticaret Şirketi'nin malı olarak görülüyordu.

ESER TUTEL

ERGİN, OSMAN NURİ

(1883, İmrin/Malatya - 5 Temmuz 1961, İstanbul) Belediyeci ve tarihçi.

1892'de İstanbul'a geldi, 1901'de Darüşşafaka'yı(->) bitirdi ve şehremanetinde (belediye) memur olarak çalışmaya başladı. 1904'te girdiği Darülfünun-ı Şahane Edebiyat ve Hikmet Şubesi'nden 1907' de birincilikle mezun oldu. Belediyede çeşitli görevlerde bulundu, 1924'te mektupçu (genel sekreter) oldu. 1934'te vilayet mektupçuluğuna getirildi. 1946'da emekliye ayrıldı. Ayrıca Darüşşafaka, Vefa Lisesi, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nde tarih ve dil, Belediye Zabıta Memurları Mektebi ile Polis Meslek Mektebi'nde belediyecilik, tarih ve sosyoloji dersleri okuttu.

Ergin Türkiye'de beledi örgütlerin, belediye hizmetlerinin tarihine eğilmiş ilk araştırmacıdır. Bu alanda ortaya koyduğu *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (5 cilt, 1914-1922) adlı eseri bugün dahi aşılmamıştır. Eserin birinci cildinde Batı'da ve İslam dünyasında belediyelerin tarihi, Osmanlılarda belediye hizmetlerinin örgütlenişi işlenmiştir. Özellikle başkent İstanbul'un ayrıntılı olarak ele alındığı bu ciddin "haşiye"lerinde de çok ilginç bilgiler yer alır. Öbür dört cilt Tanzimat'tan başlayarak 1910'lara kadar uzanan dönemde belediyecilikle ilgili kanun, tüzük, yönetmelik ve kararları kapsayan bir mevzuat derlemesidir.

Ergin'in ayrıca büyük ölçüde İstanbul'u ele alan *Türkiye Maarif Tarihi* (5 cilt, 1939-1945) ile *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (1936), *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi* (1939), *Türk Tarihinde Evkaf Belediye ve Patrikhaneler* (1937) adlı çalışmaları vardır.

Doğrudan İstanbul'u konu alan başlıca çalışmalan ise *İstanbul Hayır ve Sıhhat Müesseseleri* (1912), *İstanbul Şehreminleri* (1927), *Darüşşafaka-Türkiyede İlk Halk Mektebi* (1927', Ali Kâmi, Mehmed İzzet ve Mehmed Esad'la birlikte), *Cumhuriyet ve İstanbul Mahalli İdaresi* (1933), *İstanbul'da Beş Asırlık İmar ve İskân Hareketleri* (1938), *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri* (1940), *Fatih İmareti Vakfiyesi* (1945) olarak sıralabilir.

Ergin, 1927'de yapılan nüfus sayımı dolayısıyla İstanbul'da o zaman mevcut 6.214 sokağın adlarını yeniden düzenlemiş ve bu çalışmaya dayanarak 1934'te bir *İstanbul Şehri Rehberi* yayımlamıştır.

1924'te *Şehremaneti Mecmuası*:riin(->) yayımını başlatan, belediye kütüphanesini kuran Ergin zengin kütüphanesini de buraya bağışlamıştır (bak. Atatürk Kitaplığı)-

İSTANBUL

ERKUL, EMİN

(1881, Gerebene/Manastır -1964, İstanbul) Cumhuriyet döneminde atanan ilk şehremini.

İlköğrenimini Manastır'da, ortaöğrenimini İstanbul'da Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi ile Çengelköy Askeri İdadisi'nde yaptı. 1905'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle bitirdi. Almanya'da cerrahi ihtisası yaptıktan sonra İstanbul'da çeşitli askeri hastanelerde operatör olarak görev aldı. 1910'da askerlikten istifa ederek Afyon'da özel bir hastane kurdu. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) Bursa sıhhiye müdürlüğü ve Askeri Nekahethane başhekimliği görevinde bulundu. Bu arada belediye reis vekilliği de yaptı. 1920'de Bursa'dan mebus seçilerek TBMM'ye katıldı. 8 Haziran 1924'te İstanbul şefireminliğine atandı. 12 Ekim 1928'e kadar süren bu görevi sırasında kentin iman için eski şehreminlerinden Halil Edhem (Eldem)(->), Operatör Cemil Topuzlu(->), Mühendis Yusuf Razi (Bel), Mimar Vedat Tek(->), Limancı Mustafa, eski Konya valilerinden Hüsnü, kültür adamı Reşid Safvet Atabinen(->), müşavir uzman Dr. Grossmann ve Alman şehircilik uzmanı Dr. Bau Rahtree'den oluşan bir komisyon kurdu; plan hazırlıklarına girişti.

Reşid Safvet ile birlikte Türk Seyyahın Cemiyeti'nin kuruluşuna katkıda bulundu. Kente yabancı turist çekmek ve ülkeye gelir sağlamak için şans oyunlarının oynanacağı ve Çırağan Sarayı'nm otele dönüştürülmesini de kapsayan girişimde bulundu. Ancak, basında "Yıldız Kumarhanesi" diye namlanan çaba sonuç vermedi. Bu dönemde ilk kez turist rehberi yetiştirmek üzere kurs açıldı.

İstanbul'un ekmek sorununa eğildi. Bununla ilgilenen İktisat Müdürlüğü'nü lağvetti. Değirmen ve fırınlan yeniden örgütledi; Avusturyalı bir uzmanı müşavir olarak yeni kurulan müdürlüğün başına getirdi. Büyük direnişlere rağmen İstanbul'da yıllardır sorun olan hamal ya da yükçüler örgütüne çekidüzen verdi.

Öktruva resmini (duhuliye vergisi) kaldırdı. Bütçeyi 8 milyon liraya çıkardı. Osmanlı ve Hıdiv bankalarından alman borçlan ödedi. Zat İşleri Müdürlüğü'ne yeni bir yapı kazandırıldı: Memurların maaşları, terfileri, cezaları düzene sokuldu. Belediye Çavuşu örgütü kaldırıldı; yerine Belediye Zabıtası memurluğu kondu. Şehremaneti bünyesinde bir matbaa kurdu.

Kendinden önce şehreminliği yapmış olan Haydar Bey tarafından başlatılan Atatürk Bulvan'nın(->) Yenikapı-Saraçhane bölümünün istimlak işlerini sürdürdü. Üsküdar-Beykoz arasında yeniden yol açtı; bazı kısımları genişletti. Boğaz'm Rumeli yakasındaki sahil yolunda bazı virajları yeniden düzenledi. Kâğıthane, İstin-

Emin Erkul
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ye, Büyükdere, Sarıyer, Zekeriyaköy ahşap köprülerini betonlaştırdı.

Emin Erkul'un girişimi sonucu mezarlıkların belediyeye devri sağlandı. Taksim'deki Ermeni mezarlığı taşınarak meydan ve yol düzenlendi. Cerrahpaşa Hastanesi ikinci pavyonu inşa edildi. Ameliyathane ve röntgen kısımlarının eksikleri giderildi. Kesim binasından ibaret olan mezbahaya hayvan ahırlan, pay yerleri, soğuk hava mahzenleri, buz fabrikası, bağırsak işleme fabrikası ve paçahane bölümlerini ekledi. Böylece belediye geliri önemli ölçüde arttı. Fransa'dan sağlanan 10 milyon franklık bir kredi ile Kadıköy Hali yapıldı. İtfaiye örgütü güçlendirildi.

Kayışdağı suyu ile yakınındaki benzer nitelikteki birkaç kaynağın da katkısıyla kentin içme suyu kapasitesini iki katma çıkardı. Kadıköy'e kadar borular döşendi; banliyönün su ihtiyacı kısmen karşılandı. Kanlıkavak suyu Anadoluhisarı'na indirilerek Boğaz yerleşim bölgelerine su verildi. Terkos suyu için şirketle yeniden anlaşma yapıldı.

İstanbul'da tifo, dizanteri gibi salgın hastalıklara sık sık rastlanıyordu. Pis su sızıntısı kent için büyük tehlikeydi. Öte yandan yağmur sık sık su baskınlarına neden oluyordu. Emin Erkul döneminde kentte ilk kez kanalizasyon inşasına girişildi.

İSTANBUL

ERMENİ AYAKLANMASı

"Ermeni Patırtısı" da denir. 30 Eylül-2 Ekim 1895 arasında üç gün süren İstanbul'daki kanlı Ermeni eylemleridir.

1878-1894 arasında yoğun dış propaganda baskısında kalan Ermenilerin ilk silahlı eylemi 1894'te Sason'da yaşandı ve hükümet güçlerince bastırıldı. Talat Paşa, anılarında Ermenilerin 1878'den sonra Rusya'dan destek alarak Doğu Anadolu'da özerklik elde etme uğruna bir dizi serüvene sürüklendiklerini yazar. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) sadrazamlarından Kâmil Paşa ise anılarında, İstanbul'daki Ermeni eylemlerinin 1890'a kadar uzandığmı açıklar ve bu konuya ilişkin olarak padişaha sunduğu "arizâ-i hususiye'leri aktarır.

Olay öncesinde, Anadolu'daki Ermeni eylemlerine destek vermek üzere İstanbullu Ermeni sermayedarların, topladıkları banknotları Osmanlı Bankası'nda altınla bozdurarak hükümeti parasal bir sıkıntıya sokma çabasına girdikleri gözlemlenmişti. İngiltere Başbakanı Salisbury'nin 28 Haziran 1895'te, Sadrazam Said Paşa'ya gönderdiği diplomatik mektuptaki uyansı "Kürtlerin Ermenileri, Ermenilerin de Kürtleri mağdur etmemeleri, ayrıca Ermenilere özerklik verilmesinin doğru olmayacağı" biçimindeydi. Fransa'nın da aynı görüşü paylaştığı dikkate alınarak hükümetçe bir ıslahat programı gündeme getirildi. Oysa İstanbul'daki Ermeniler için bu karar yeterli değildi. Bu nedenle Babıâli'ye karşı etkili bir protesto yürüyüşü yapılması kararlaştırıldı. Bu kararı alan Hmçak Derneği 28 Eylül 1895'te İstanbul'daki elçiliklere yazılı duyuruda bulunarak yapacakları barışçı yürüyüşün kanlı olaylara dönüşmesinden sorumlu tutulamayacaklarım bildirdiler. Bu durumu kendi istihbaratıyla da saptamış olan Osmanlı hükümeti sağduyulu davranmayı ve olabildiğince hoşgörü sergilemeyi benimsedi. Hükümetin kararı, Ermenilerin kilisede toplanmalarına, konuşmalar yapmalarına karışmamak, fakat eğer Babıâli'ye doğru bir yürüyüş yapılırsa bunun askeri birliklerce önlenmesiydi. Olay öncesi günlerde Bulgaristan'da yeni bir ayaklanma olasılığının doğması, tam bu sırada Ermenilerin de 500 kişilik silahlı bir kalabalık halinde Babıâli'ye yürüyecekleri söylentisinin kentte yayılması olayların gerisinde bir provokasyon olduğuna kanıt gösterilir.

30 Eylül 1895'te güneş doğmadan Kumkapida patrikhane önünde toplanan silahlı Ermeniler, Osmanlı yönetiminin kendilerine yönelik haksızlıklarına ilişkin konuşmalar yaptılar. Hmçak Komitesi'nin hazırladığı muhtırayı sadrazama vermek gerekçesiyle yürüyüşe geçtiler. Muhtıra, Patrik İzmirliyartin hazırladığı, doğuda "vilâyat-ı sitte"yi (altı il) kapsayan özerk bir genel valilik, Hamidiye alaylarının kaldırılması, basın ve toplanma özgürlüğü, silah taşıma serbestisi vb istekleri içeriyordu. Kollar halinde önce Sultanahmet Meydam'na geldiler. Buradan Babıâli'ye inerlerken karakol askerlerince İran Sefarethanesi (şimdiki İran Başkonsolosluğu) önünde durduruldular. Ara sokaklar ise yer yer çatışan, vuruşan Müslüman halk yığınları, Ermeni grupları ile dolmuştu.

Babıâli'ye gelen Sadrazam Said Paşa, nazırlarla görüştükten sonra seraskerlikten birlikler istedi. Hazırlanan bir bildiriyi de yaver Halid Bey, ayaklanmacılara okudu. Fakat bunun bir yararı olmadı. Yürüyüş sırasında kendilerini durdurmaya çalışan Yüzbaşı Servet Bey'i şehit eden Ermenilerin tek amacı Babıâli'yi basmak ve dünya kamuoyunu harekete geçirecek önemli bir olay yaratmaktı.

İlerleyen saatlerde Babıâli'ye çağrılan Patrik İzmirliyan gelmediği gibi, Serasker Rıza Paşa da olasılıkla padişahtan aldığı gizli emir uyarınca asker göndermedi; asker gönderirse bir iç savaşın doğabileceğini öne sürdü. Onca taşkınlığa ve sokak aralarındaki çatışmalara karşın askeri müdahalenin olmaması üzerine Müslüman halk ve öğrenciler "Madem hükümet bu işe karışmıyor, biz de kendimizi savunuruz!" diyerek silahlanmaya ve Sultanahmet'te toplanmaya başladılar. Çaresiz kalan sadrazam ve nazırları Yıldız Sarayı'na gittiler. O gece ve ertesi gün Ermeni topluluklarının Kadırga'da, Galata, Beyoğlu ve Tophane'de, Tersane çevresinde kanlı gösterileri devam etti. Ermenilerden ve Müslümanlardan ölenler oldu. Karakollara yapılan saldırılara zaptiyeler silahla karşılık verdiler. Hükümet halkı sükûnete çağırmayı, duvarlara bildiriler asmayı denediyse de bunların yararı olmadı. Olayın üçüncü günü İstanbul'un birçok semtinde ve Kadıköy yakasında çatışmalar devam etti. Kent üç gün boyunca tam bir anarşiye gömüldü. Olayların haber alındığı Tekirdağ, İzmit ve Trabzon'da da Ermeni-Türk çarpışmaları başladı. İngiltere ve Fransa birer protesto notası ile konunun Yıldız Sarayı'nda değil, Babıâli'de görüşülmesi gerektiği hususunda uyarıda bulundular. II. Abdülhamid, bundan çekinerek Said Paşa'yı sadaretten uzaklaştırdı ve Kâmil Paşa'ya görev verdi. Patrik İzmirliyan'a ağır bir emir yazıldı. Ayaklanmanın önderleri yakalanarak tutuklandı. Kentte güvenlik ancak 3 Ekim Perşembe günü sağlanabildi.

İstanbulluların "Ermeni Patırtısı" adını verdikleri olaym ölü sayısı farklı verilir ve ilk iki günkü sokak çatışmalarında 50 kadar Ermeninin öldüğü ileri sürülür. Ayaklanmanın önderlerinden Apik ve Noryan ise, görevden alman Said Paşa'yı suçlamışlar; İstanbul ve Beyoğlu'ndaki eylemleri, Rusya'dan gelen Ermeni anarşistlerin düzenlediğini, polisin de olaylara seyirci kaldığını ileri sürmüşlerdir.

Ermeni ayaklanmasından 10 ay sonra da yeni bir Ermeni ayaklanması Osmanlı Bankası Olayı(-») ve on yıl sonra da Bomba 01ayı(->) yaşanmıştır.

BibL Said Paşa, *Anılar,* İst., 1977, s. 102 vd; *Belgelerle KâmilPaşa'nın Anılan,* (haz. G. Çağalı-Güven), îst., 1991, s. 173 vd; *Tal'atPaşa'nın Anıları,* (haz. A. Kabacalı), İst., 1990, s. 57 vd; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 331 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi,* VIII, 126 vd; *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi,* îst, 1332, s. 16-17; Ali Saib, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı,* II, s. 605 vd.

NECDET SAKAOĞLU

ERMENİ BASıMEVLERI

İstanbul'da ilk Ermeni basımevi 1567'de kurulmuştur. Bu tarihte, basım araç gereci ile İtalya'dan gelen Apkar önce tutuklanmış, suçsuzluğu kanıtlanınca şerbet bırakılmıştır. Bunun üzerine Apkar, Kefe-

li Mahallesi'nde Surp Nigoğayos Kilisesi çevresinde (Kumkapı-Yenikapı civarında olduğu sanılıyor) istanbul'da ilk Ermeni basımevini kurmuş, Rahip Horvirablı Arakel ile beş kitap basmıştır. İmla, takvim ve ayin kitapları olan bu beş eserin adları *Pokır Keragamıtyun Gam Aypenaran* (Küçük Dilbilgisi veya Alfabe) (1567), *Barzadumar* (Basit Takvim), *Jamakirk, Badarakamaduyt* (1568) ve *Maşdotz* (1569) adlı ayin kitaplarıdır. Apkarin Eçmiadzin'e gidişi ile İstanbul'da Ermeni basımcılığı yüz yılı aşkın bir sessizlik dönemine girmiştir.

1698'de Venedik'ten bir baskı makinesi ve Ermenice hurufat getirtilmiş ama bunlar yeniçeriler tarafından yağmalanarak yok edilmiştir.

İstanbul'da Ermeni basımevlerinin ikinci başlangıcı Eremya Çelebi Kömürciyan(->) dönemine rastlar. Onun açtığı basımevi de kısa süreli olmuş, 1677-1678 arasmda ancak iki kitap yayımlayabilmiştir. Bu kitaplar dinsel manzumelerden oluşan *Kirk Vor 1 Mınatzortatzın Hisus Vortvo Kırotzm Dyarın Nersisi Glayetzvo* (Rumkaleli Patrik Nerses'in Hisus Vorti Eserinden Kalanlar) ve Kudüs şehrini anlatan *Dınorinagan Değikıh* (İlahi Yerler). Eremya Çelebi'nin ölümünden (1695) hemen önce Krikor Marzıvanetzi (Merzifonlu) yeni bir basımevi kurmuştur (1694). Kırk yıl yaşayan bu basımevinde yayımlanan ilk eser *Dağaran'dır* (ilahi kitabı). 1698'de basılan ve dört yıllık bir çalışmanın ürünü olan bu eseri 1706'da basılan dua kitabı *ÇKborhırtadedr Sırpazan Badarakı),* aynı yıl kilisenin ve azizlerin geleneksel tarih kitabı olan *Haysmavurk,* 1709'da *Akatankeğos Tarihi,* 1713'te *Girtutyun Havado* (İman Eğitimi), 1717'de Hovhan Vosgeperan'a göre İncil yorumu, 1719'da *Kirk Badmutyan Yergrin Darono Vor Goçi Zenop* (Zenop'a Göre Muş Havalisi Tarihi) ve diğerleri izlemiştir.

18. yy'm başında Surp Eçmiadzin ve Surp Sarkis Zoravar adlı kısa süreli iki basımevi daha kurulur.

Bunlardan sonra uzun bir süre çalışan basımevini 1700'de Asdvadzadur kurmuştur. Torunlarından torunlarına aktarılarak faaliyet gösteren Asdvadzadur Basımevi daha sonra ailenin Arabyan soyadını almasıyla bu adla anılmıştır. Asdvadzadur 50 yıllık verimli bir çalışma hayatmdan ve 30'u aşkın kitap yayımladıktan sonra 1750'de(?) vefat eder. Oğlu Hovhannes (Asdvadzaduryan) kendi yayımladığı kitapların üzerine "Rahmetli Asdvadzadur Matbaası" yazısını koyar. Birçok yeni yazı karakteri de hazırlayan aile çeşitli konularda sayısız kitaplar yayımlar. Hovhannes Asdvadzaduryan'ın oğlu Boğos Arabyan(-») da ailenin ünlü kişileri arasındadır.

Arabyan Matbaası ile aynı dönemde, 1703'te başlayıp, 20 yıl faaliyette bulunan Sarkis Tbir'in basımevi de ünlüdür. Kitaplar üzerine J Dbaramımın Dzara Krisdosi Sarksin (Mesih'in Kulu Sarkis'in matbaasında) ibaresini vuran Sarkis Tbir'in oğulları da aynı mesleği sürdürürler. Kevork ve Mardiros adlı bu kardeşlerden Kevork

Apkar'ın kurduğu basımevinin amblemi. V. K. Zartavyan, *Hişadogaran* Ist., 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

yalnız bir tek kitap basabilir (1705). Mardiros Tbir ise babası ile başladığı mesleğini kendi ölümüne değin (1752) oğlu Serop (Sırabion) ile birlikte sürdürür. 13 kitabın yayımlandığı bu basımevinde, dönemin yüksek kaliteli ve süslü yazı karakterleri ve resimleri görülür. Katolik ruhban sınıfının finanse ederek, Katolik misyonu için İstanbul'a yolladığı Bedros Ladinatzi de Beyoğlu'nda bir basımevi kurar. Kutsal Kitap (Kitab-ı Mukaddes), takvim ve ayin kitapları yayımlayan bu basımevinin hayatı ancak 10 yıl sürer.

Bunları izleyen en önemli basımevi Çınçin Hovhannes Asdvadzaduryaninkidir. 20'yi aşkın kitap yayımlayan bu basımevi gibi Eğinli Istepanos Bedrosyan, Hovhannes ve Boğos Asdvadzaduryan basımevleri de faaliyette bulunurlar.

İstanbul'da ilk Ermeni okulunun kurucusu Mığırdiç Smorhk Amira Miricanyan aym zamanda bir basımevinin de kurucusudur. Mayr Tıbradun adlı bu basımevinde daha fazla dinsel ağırlıklı kitaplar basılmıştır. 20 yıla yakın faaliyet gösteren Mayr Tıbradun Basımevi'nde yayımlanan son eser olarak *Keragamıtyun Hamarod* (Özet Dilbilgisi) (1808) kaydedilir.

Bu basımevinde çalışan kayda değer kişiler arasmda Madteos Tbir (1740-1825) ve kız kardeşi Pırapion Nodar (1750-1835) sayılabilir. Madteos Tbir daha sonra Balat'ta kurduğu kendi matbaasında Ermenice harfli Türkçe *Mezmur* (1800), *Hıristiyanlık Doktrini* (1802) ve 1805, 1809 ve 1825 yıllan takvimlerini yayımlamıştır.

Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi ve Apraham Amira Terzyantz matbaaları İstanbul'daki önemli basımevlerindendir. Arabyanlardan sonra matbaacılıkta bir çığır açan Hovhannes Mühendisyan(->) da kendine özgü bir yer tutar.

Bursalı Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedyan Deroyentz de kurduğu matbaa ile (1854) İstanbul'daki Ermeni basımevleri araşma katılır. *Masis, Zohalve Yerevag* adlı dergilerin dışında az sayıda kitap da yayımlayan Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedyan Deroyentz'in 1888'deki ölümünden az sonra matbaası kapanır.

Anadolu'da ilk matbaayı açan Rahip Mıgırdic Khrimyan (daha sonra patrik ve başpatrik) ilk matbaasını İstanbul'da kurar. Üsküdar Surp Haç Kilisesi çevresinde kurulan bu matbaada ilk kez *Ardzvi Vasburagan* (Vaspuragan Kartalı) adlı dergi yayımlanır (1855-1856). Birkaç küçük kitabın da yayımlandığı matbaa Van'a taşınınca İstanbul'daki hayatı son bulur.

Rupen Kürkcüyan da Fincancılar Yokuşu'nda ve Galata'da iki matbaa kurar. Tulumba ile hurufat dökme tekniğinin mucidi Kürkcüyan'dır. Dönemine göre kaliteli ürünler veren Rupen Kürkcüyan ile matbaa İstanbul'un en ücra köşelerine kadar gider. Sağlığı nedeniyle Kınalıada'ya çekilen Kürkcüyan mesleğini orada devam ettirir. 45 yıllık kısa hayatının son yıllarında Kınalıada'da hurufat dökerek basımevi işlerine katkıda bulunur.

Onu aşkın küçüklü büyüklü hurufat dökümcüsünün ardından gelen basımevleri arasında Hosep Kavafyan ve Canik Aramyan sayılabilir. Arabyanlar ve Mühendisyan'dan sonra matbaacılıktaki öncüler arasına katılan C. Aramyan 30 yaşlarında (1850) kalemkârlık ve litografi ile uğraşır. Canik Aramyan adı tarihe bulduğu yazı karakterleri ile geçer. Yetmişi aşkın yazı karakteri onun eseridir. 1854-1862 arasında Paris'te faaliyet gösteren Canik Aramyan, 1865'ten ölümüne değin **(16** Nisan 1879) İstanbul'da çalışır. Oğlu Nerses Aramyan babasından kalan işi sürdürerek 1891-1898 arasında sekiz kitap, biri Türkçe *{Sıhhat),* diğeri Bulgarca *ÇNovini)* iki gazete yayımlar.

19. yy'm son yarısının en önemli basımevleri ve kitapçılanndan biri de Arakel Tozluyan'dır (bak. Arakel Kitaphanesi). Diğer ünlü basımevleri arasında Mühendisyan ve Kürkcüyan'ın öğrencisi olan Boğos Kirişciyan, Arakel Nubar Şahnazaryantz, Arsak Hagop Boyacıyan sayılabilir.

Kevork Zartaryan, Bedros Cezveciyan, Markaryan Öksen Hocasaryan, Bardizbanyan, Simeon Mikayelyan gibi basımevlerinden sonra bilhassa müzik konusunda ünlü bir matbaa da Yeğya Dındesyan'ınkidir. Arabyanin basımevinden yetişen Dmdesyan, İstanbul'da kurulan bir müzik komisyonuna da üye olur. 1864'te başlayan müzik konulu yayınlarının ilki Ermeni kilisesi müziğinin sekiz sesine gö-

Müzilde ilgili yayınlarıyla ünlü matbaalardan birinin kurucusu olan Yeğya Dındesyan. *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

re melodiler üzerine bir araştırmadır. Kısa bir süre yaptığı kitapçılık, matbaa kurma fikrinin alevlenmesine neden olur. Dmdesyan 1872'de kendi basımevini kurar. Episkopos Karekin Sırvantzdyantz'ın eserlerini yayımladıktan sonra yeni kurulan bir müzik komisyonunun başkanlığını üstlenir. Beş fasikülden oluşan ve kendi eseri olan Hampartsum notalı ilahi kitabı, *Nıgarakir Yerkotz* (Şarkılar Tasviri), *Varjutyun TzaynavorMangatz* (Çocuklar İçin Denemeler), *Nıvakık Haygagank* (Ermeni Melodileri) ve *Nor Yerkaran Hayotz* (Yeni Ermeni Şarkı Kitabı) ölümsüz eserleri arasındadır.

Garabed Keşişyan ve oğullan, Hayasdanyaytz Dıbaran (Ermeni Basımevi), Mikayel Sarıyan, Aram Aşcıyan, Harutyun Baronyan, Garabed Biberyan, Hovhannes Manugyan basımevlerinden sonra Karekin Bağdadlıyan Matbaası da çok ürün veren basımevlerindendir. Mesleği Canik Aramyan'dan öğrenen Bağdadlıyan 1880'de Sultanhamam'da açtığı basımevinde 40'a yakın kitap basar. Bir harf hatası nedeniyle 53 gün hapsedilerek matbaa işletme hakkını kaybeder. II. Meşrutiyetle affedilen Bağdadlıyan başka birçok kitap da basar.

Rahip Vahan Der-Minasyan, Hay Kıraşaratz Ingerutyun (Ermeni Dizgiciler Derneği), Harutyun Asaduryan, Serviçen (Çakıryan), Dikran Civelekyan, Boğos Hagopyan, Nişan ve Zareh Berberyan, Isdepan Damadyanin Arevelk Matbaası, Hovhannes Tolayan, Suhag Nigoğosyan, Onnig Parseğyan, Hagop ve Vahan Madteosyan, Gomidas Ugurluyan, Kayseryanlar ve Manzume, Istepan Yazıcıyan, Takvor Sancakcıyan, Mihran Papazyan, Rokos Sakayan, Püzant Keçyan'm Püzantion Basımevi, K. S. Mağazacıyan, Vahram ve Hraçya Der-Nersesyan, Cihan Basımevi, Onuik Arzuman, Jamanak Basımevi, Arsak Garoyan, Hovnan Palakaşyan, Dikran Doğramacıyan, Hovhannes M. Aznavor'un Nor Turkia (Yeni Türkiye) Basımevi, Osmanyan Kordzagtzagan Ingerutyun (Osmanlı İşbirliği Ortaklığı), Gütemberg Basımevi, Şant Basımevi, Araks Basımevi, Kader Basımevi, Vağinag Pürad, Hayg Tiryakyan, Nişan Babikyan, Manuk Koçunyan, Travaux de Ville (Şehir İşleri) İstanbul tarihine geçmiş ünlü basımevleri ve basımevi sahiplerinden bazılarıdır.

Bunlarm arasında en ünlülerinden sayılabilecek olan Der-Nersesyan Basımevi 1901'de Sultanhamam'da hamama bitişik binada kurulur. Büyüdükçe yer de değiştiren matbaa 1908'de Sirkecide Ralli Han'a geçer. Bastığı eserler arasmda Nişan Babigyanin ve Teotig'in yıllıkları, Medzarentz'in *NorDağer"* (Yeni Şarkılar), Garabedyanin Osmanlıca-Ermenice ve Minasyan'm İngilizce-Ermenice sözlükleri, Siamanto'nun *Hayortinefî* (Ermeniler), Arşaguhi Teotig'in *Amis Mı I Giligya'sı* (Kilikya'da Bir Ay), Patrik Başpiskopos Mağakya Ormanyanin *Hamabadum'u, Hayots Yegeğetzi'si* (Ermeni Kilisesi) ve *Azkabadrum'u* kayda değerdir. Daha sonra oğulları Güzeliş Basımevi'ni kurarak mesleği sürdürürler.

Cumhuriyet döneminde faaliyet gösteren basımevlerinin başlıcalarım ise şöyle sıralayabiliriz: H. M. Setyan, Melkon Hovagimyan (Arevdragan), M. Der-Sahagyan (Akün Basımevi), Arev Basımevi, Becidyan Kardeşler, Takvor Mardirosyan, Hagop Aprahamyan, II. K. Palakaşyan, F. Caryan, Taniel Hovhannesyan (Selamet), Teshilat, Aztarar, N. ve S. Terziyan, Merkez, Artun, Kader, M. Aslanyan, Doğu, Zareh Arşag, Hermon, Varol, Carakayt, Akın, Aydınlık, Narin, Rupen, Maşoyan'ın Tebi Luys (Işığa Doğru, diğer adıyla ABC), Marmara, Kültür, Buket, Çituris, Kulis, Serol, Oya, Baykar, Ekspres, Hagop Apelyan (Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı), Zapa ve Ohan basımevleri.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ KİLİSELERİ

İstanbul'da Bizans dönemindeki Ermeni kiliseleri hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşundan (1461) sonra inşa edilen 55 kiliseden 22'si yıkılmış veya değişik amaçla kullanılmaktadır. 33 tanesi ise ibadete açıktır.

Bugün ayakta olan kiliselerin en eskileri, İstanbul'un fethinden sonra Ermenilere tahsis edilen kiliselerdir. Yerli Rum halkından alınarak Ermenilere verilen bu kiliseler doğal olarak Ermeni kilise planı ve işlevselliğinden çok uzaktırlar. Mimarisine fazla bir şey yapılamasa da ufak tefek değişikliklerle işlevsellikleri Ermeni kilisesininkine uydurulmuştur. Bu kiliselerin başmda Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Patriklik, Samatya'daki Surp Kevork eski Patriklik ve Balat'taki Surp Hreşdagabed kiliseleri gelir. Bunların ilk inşa tarihleri çok eski olmakla birlikte, ahşap vb az dayanıklı yapı malzemelerinden yapıldıklarından, deprem ve yangınlara karşı koyamamışlardır. Bu nedenle birçok kez farklı planlarla yeniden inşa edilmiş olup, ilk planları hakkında fazla bir şey bilinmemektedir.

İstanbul'daki Ermeni kiliselerinin çoğu 18-19. yy'larda inşa edilmiştir. Bugün var olan kiliselerden 15'inin ilk tesisi bu döneme rastlar. Daha önce inşa edilen kiliseler de bu dönemde büyük onarımlar geçirmişlerdir.

Ermeni kilisesinin geleneksel mimari yapısı gereğince, ibadethane haçvari bir plan üzerine oturur. Bunu takip eden bir diğer plan şekli ise baziliktir. Bu yönden İstanbul'da tipik Ermeni kilise mimari planına uygun bir kilise bulmak oldukça zordur. Yapının doğu ucunda sunak bulunur. Kiliselerin çatı örtü sisteminde geleneksel olan merkezi kubbedir. Osmanlı döneminde kubbe yapımına yazısız bir yasak olduğundan ya hiç uygulanmayarak bir tonozla geçilmiş, ya Beşiktaş'taki Surp Asdvadzadzin Kilisesinde(->) olduğu gibi kırma çatının içerisine saklanarak uygulanmış, ya da Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde(->) olduğu gibi bir tek kez uygulanmıştır.

Kilise içerisinde sütun kullanımı hakkında özel bir kural olmamakla birlikte, İstanbul Ermeni kiliselerinde geçilmesi gereken çok büyük açıklıklar olmadığından olsa gerek, sütun kullanımına çok seyrek gidilmiştir (Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Kilisesi; Balat'taki Surp Hreşdagabed Kilisesi gibi).

Cumhuriyet döneminde ise kilise yapımı yasaklanmıştır. Bu dönemde kilise inşası olarak en büyük olay Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin(-0 yeniden inşasıdır. Cumhuriyet döneminde rastlanan bir diğer kilise yapımı da Balıklı Ermeni Mezarlığındaki Surp Sarkis Şapelimin yapımıdır (1985).

İstanbul'da günümüzde varlığını koruyan Ermeni Gregoryen kiliseleri şöyle sıralanabilir: Surp Asdvadzadzin Patriklik

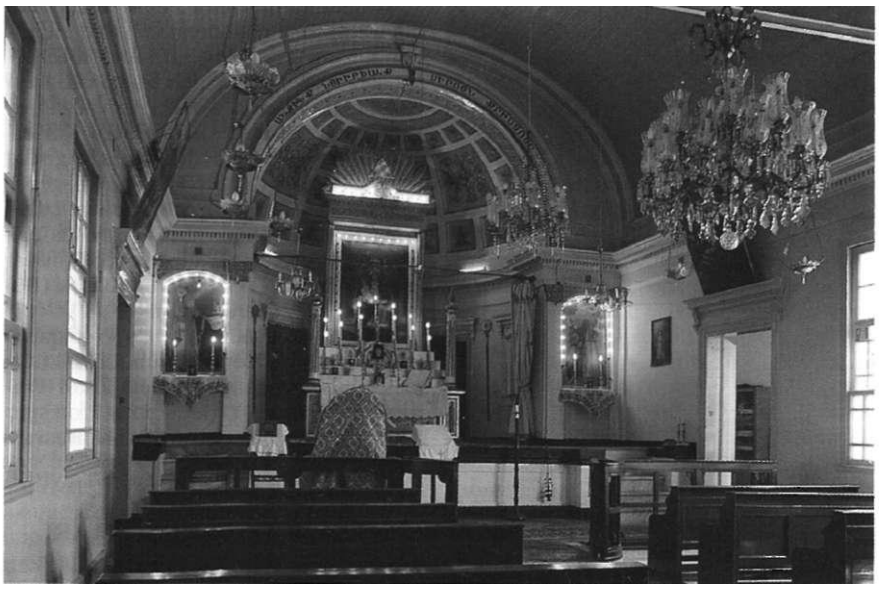

Büyükdere'deki Surp Hripsimyantz Kilisesi'nin içinden bir görünüm.
Erkin EmiroSîu

Karaköy'deki Surp Krikor Lusaroviç Kilisesi. *Erkin Emiroglu*

Kilisesi (avlusunda ibadethanelik işlevini yitirmiş Surp Haç ve Surp Vortvotz Vorodman kiliselerini, işlevini sürdüren Surp Toros Ayazmasını kapsar) (Kumkapı), Surp Kevork (eski Patriklik) Kilisesi (Surp Hovhannes Mıgırdiç Ayazmasını kapsar) (Samatya), Surp Hagop Kılkhatir Kilisesi (Altımermer), Surp Sarkis Şapeli (Balıklı), Surp Harutyun Kilisesi (Kumkapı dışı), Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi (Gedikpaşa), Surp Tateos-Partoğomeos Kilisesi (Yenikapı), Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi (Narlıkapı), Surp Nigoğayos Kilisesi (Topkapı), Surp Pırgiç Şapeli (Yedikule), Dzınunt Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Bakırköy), Surp Istepanos Kilisesi (Yeşilköy), Surp Hreşdagabedatz Kilisesi (Balat), Surp Yegya Kilisesi, (Eyüp, Nişanca), Surp Asdvadzadzin Kilisesi, (Eyüp, İslambey), Surp Istepanos Kilisesi, Halıcıoğlu (istimlak dolayısıyla yıkıldığından Karaköy Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne taşındı), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Karaköy), Surp Yerrortutyun Kilisesi (Surp Minas Şapeli'ni kapsar) (Beyoğlu), Surp Harutyun Kilisesi (Taksim), Surp Vartanantz Kilisesi (Feriköy), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beşiktaş), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Ortaköy), Yerevman Surp Haç Kilisesi (Kuruçeşme), Surp Santuht Kilisesi (Rumelihisarı), Surp Yeritz Mangantz Kilisesi (Boyacıköy), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Yeniköy), Surp Hripsimyantz Kilisesi (Büyükdere), Surp Takavor Kilisesi (Kadıköy), Surp Haç Kilisesi (Üsküdar, Selamsız), Surp Garabet Kilisesi (Üsküdar, Yenimahalle), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kuzguncuk), Surp Yergodasan Arakelotz Kilisesi (Kandilli), Surp Nigoğayos Kilisesi (Beykoz), Surp Nişan Kilisesi (Kartal), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kınalıada).

Ermeni Katolik kiliseleri ise Anarad Hığıtyun Kilisesi (Samatya), Anarad Hığutyun Kilisesi (Pangaltı), Surp Andon Kilisesi (Tarabya), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beyoğlu, Sakızağacı), Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Büyükada), Surp Boğos Kilisesi (Büyükdere), Surp Hovhannes Mıgırdiç Kilisesi (Yeniköy), Surp Hovhan Vosgeperan Kilisesi (Taksim), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Ortaköy), Surp Hisus Pırgiç Kilisesi (Galata), Surp Levon Kilisesi (Kadıköy), Surp Yerrortutyun Kilisesi (Beyoğlu) olmak üzere 12 tanedir.

Ermeni Protestanlara ait de Avedaranagan Amenasurp Yerrortutyun Kilisesi (Aynalıçeşme-Beyoğlu), Emanuel Kilisesi (Fincancılar-Eminönü), Gedikpaşa Protestan Kilisesi, Halıcıoğlu Protestan Kilisesi ve Üsküdar Şapeli vardır.

İSTANBUL

ERMENİ KÜLTÜR KURUMLARI

Ermenilerde kültür kurumlarına ilk kez 17. yy in sonu ve 18. yyin başlarında rastlanır. Bu dönemdeki kurumlar "kardeşlik" adı altında daha çok dinsel ve hayırsever amaçlarla kurulmuşlardır. Ermeni kültür kurumları tarihsel olarak üç döneme ayrılırlar: 1) 1810 öncesi "eski dönem", genellikle "kardeşlik", 2) 1810-1908 arası "orta dönem", genellikle "kurum", 3) 1908 sonrası "yeni dönem", genellikle "dernek" adı altında toplanılır.

Yeni dönem öncesi kültür kurumları genel anlamda okullara yardım etmek dışında, okul olmayan yörelerde okul açma çalışmalarında bulunur. Ermeni kültür kurumlarının en hızlı ve verimli çalışma dönemi Tanzimat'la (1839) başlar, 1880'li yıllarda son bulur. 1881'de okul ve dernek salonlarında toplantı ve konuşma düzenlemek yasaklanır. 1882'de Babıâli tüm kültür kurumlarının listesini, amaçlarını ve maddi durum raporlarını ister. 1895-1908 arasında istanbul'da kültür kurumlarının hayatı durmuştur.

19. yy'm ikinci yarısında Galata'da 41, Pera'da (Beyoğlu) 84, Feriköy'de 10, Pangaltida 4, Dolapdere'de 2, Şişlide 7, Sakızağacinda 1, Taksim'de 2, Beşiktaş'ta 21, Ortaköy'de 29, Kuruçeşme'de 3, Arnavutköy'de 5, Rumelihisar'da 9, Boyacıköy'de 6, îstinye'de 1, Yeniköy'de 2, Büyükdere'de 5, Sarıyer Yenimahalle'de 2, Beykoz'da 6, Kandillide 1, Kuzguncuk'ta 3, Üsküdar Selamsız'da 53, Üsküdar Yenimahalle'de 20, Üsküdar İcadiye'de 4, Haydarpaşa'da 1, Kadıköy'de 27, Kartal'da 2, Kmalıada'da 3, Tophane'de 1, Etmeydam'nda 5, Hasköy'de 33, Eyüp'te 7, Balat'ta 20, Karagümrük'te 7, Salmatomruk'ta 10, Topkapida 14, Samatya'da (Kocamustafapaşa) 39, Narlıkapida 4, Samatya Yenimahalle'de 3, Gedikpaşa'da 17, Kumkapida 43, Kumkapı dışında 3, Makriköy'de (Bakırköy) 14, Yenikapida 21, Langa ve Musalla'da 10, Ayastefanos'ta (Yeşilköy) 2, Yedikule'de 1, Nişanca'da 1, Beşiktaş'ta 1, Kasımpaşa'da 1, semti saptanamayan 77 olmak üzere toplam 688 Ermeni kültür kurumu vardı.

Bu kültür kurumlarından bazıları günümüze ulaşabilmişlerdir. Bunlar ya kilise koroları (Tıbratz Tas) veya okullardan yetişenler dernekleridir (Sanutz Miutyun).

İstanbul'daki Ermeni kültür kurumları içerisinde kilise korolarının yeri büyüktür. 18. yyin başmda kurulan düzenli kilise koroları arasında ilkler Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Patriklik, Samatya'daki Surp Kevork ve Balat Surp Hreşdagabed kiliseleri korolarıdır.

5 Şubat 1811'de Patrik XI. Hovhannes Çamaşırcıyan döneminde ilk Ermeni kilisesi koro tüzüğü yayımlanır. Surp Asdvadzadzin Basımevi'nde yayımlanan bu 9 maddelik tüzükten yaklaşık bir yüzyıl sonra, Patrik I. Mağakya Ormanyan döneminde korolora önem verilerek yeni bir yönetmelik hazırlanır. 70 maddelik bu tüzük 5 Şubat 1904'te onaylanarak yayımlanır.

1906'da Kumkapidaki Patriklik Kilisesi Korosu 70 kişilik bir grup kurarak Magar Yegmalyanin armonize ettiği üç sesli badarağı okur. 1906'da Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Korosu, Levon Çilingiryanin, Beşiktaş Surp Asdvadzadzin

Kilisesi Korosu, Aram Pıjışgyan'm, Yenikapı Kilise Korosu ise Yegmalyanin fa minör-karma armonizasyonlu badarağını öğretirler.

Bu çabalar sayesinde Ermeni kilisesinin diğer bazı ayinleri de çoksesli olarak armonize edilerek uzun yıllar okunur. Bu korolar dinsel müzik dışında halk müziğini de başarı ile okuyup birçok konser düzenlerler.

Cumhuriyetin ilanından hemen sonra kilise korolarında tekrar canlanma başlar. Yeni korolar kurulur, eskiler yenilenir. Cumhuriyet döneminde kurulan ilk kilise korosu, Kumkapı Patriklik Kilisesi Korosu üyelerinin bir kısmının kurduğu Koğtan Kilise Korosu'dur (1924). Operaya da birçok solistler yetiştiren kilise korolarının son yönetmelikleri 27 Aralık 1991'de Patriklik Ruhani Meclisi tarafından onaylanarak 1992'de yayımlanır. 1994'te İstanbul'da 20 kilise korosu faaliyettedir.

Günümüze değin yaşayan diğer kültür kurumları, okullardan yetişenler dernekleridir. Bunlar kültürel amaçlı konser, panel, açıkoturum, konferans, gösteri ve sergiler düzenlerler. 1994'te bu türden faaliyette bulunan dernek sayısı 25'tir.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ MEZARLIKLARI

Eski geleneklere göre İstanbul'daki Ermeniler de ölülerini kilise avlularına defnetmişlerdir. Ancak nüfusun çoğalmasıyla bu yol zorlaşmıştır. İstanbul'da 1560'ta meydana gelen veba salgını binlerce insanın canını alırken, yönetim salgını bir nebze olsun durdurmak için, şehrin ikamete açık bölgelerinde defin işlemini yasaklamıştır.

Bu dönemde boş arazi olan bugünkü Taksim çevresi Ermenilerin, Rumların ve Latinlerin mezar ihtiyacını karşılamaya tahsis edilmiştir. Bugün Askeri Müze'nin bulunduğu yerden Taksim Parkı'na dek olan geniş arazi Pangaltı Mezarlığı olarak İstanbul Ermenilerinin mezar ihtiyacını karşılamıştır. Üç yüzyıla yakın bir süre böyle sürdükten sonra, 1865 veba salgmı halkı kırdığında Taksim çevresinin ikametgâh olduğu göz önüne alınarak burada da defin işlemi yasaklanmış, Ermenilere Şişli sırtlarında bir arazi verilmiştir.

Kaldırılan, istimlak edilen vb şekillerde yok olan mezarlıklarla buralarda gömülü bazı önemli kişiler şunlardır: Alemdağ Mezarlığı, Beykoz Mezarlığı, Beşiktaş Mezarlığı (Garabed Amira Balyan ve Nigoğos Bey Balyan, Doktor Mikayel Resden Der-Bedrosyan), Davutpaşa Mezarlığı, Kartal Mezarlığı, Kuruçeşme Mezarlığı (tüm Düzyan ailesinden Hovhannes Amira, Garabed, Hovhannes, Sarkis Çelebi ve diğerleri), Pangaltı Mezarlığı (Başpatrik Hagop IV. Çuğalı [günümüzde Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi avlusuna taşınmıştır], Patrik Hagop Nalyan, tarih yazarı Rahip Mikayel Çamiçyan, Çayentz ailesi, Krikor Amira Çerazyan) ve Yeşilköy Mezarlığı.

Bugün kullanılmakta olan mezarlıklar ve buralarda gömülmüş önemli kişiler ise şunlardır:

Bakırköy Mezarlığı (Büyükelçi Sarkis Efendi Balyan, Bezazyan Okulu kurucusu ve eğitimci Boğos Bezazyan), Balıklı Mezarlığı (din adamlarından Patrik Giragos Yerevantzi, Sis Patriği Toros Sepasdatzi, Patrik Istepanos Meğretzi, Papaz Gomidas Kömürciyan, gezgin, tarihçi ve yazar Eremya Çelebi Kömürciyan, Bağdasar Tıbir, Bedros Amira Aliksanyan, zil yapımcısı Zilciyan ailesi, hassa mimarı Edirneli Hagop Kalfa, şair Misak Medzarentz, Doktor Zakar Tarver), Boyacıköy Mezarlığı, Büyükdere Mezarlığı (eğitimci, müzisyen ve şair Sahag Hancıyan), Edirnekapı Mezarlığı (hassa ressamı Rafayel, tarihçi ve eğitimci Sarkis Tıbir Saraf Hovhannesyan, dil bilgini, tarihçi ve çevirmen Balatlı Kevork Tıbir Der-Hovhannesyan, yıllık hazırlayıcısı, matbaacı ve eğitimci Madteos Tıbir Hovnanyan ve diğerleri), Hasköy Mezarlığı (Bursa dini lideri Başepiskopos Samuel Erzincanlı, Rahip Garabed Şahnazaryan, Mıgırdiç Amira Cezayirliyan, Posta ve Nafia Nazırı Krikor Ağaton, Arakel Altun-Dürri, Başrahibe Sırpuhi Kalfayan ve diğerleri), Kadıköy Mezarlığı (Türk müziği ustası Tateos Ekserciyan -Kemani Tatyos), Kandilli Mezarlığı (vaiz ve hayırsever Başepiskopos Eremya Tavukcuyan), Kmalıada Mezarlığı (Miralay Doktor Yenovk Bey Papazyan, hukukçu-yazar Sarkis Karakoç, Miralay Doktor Sarkis Bey Berberyan), Ortaköy Mezarlığı (Arakel Amira Dadyan, mizahçı ve gazeteci Hagop Baronyan, devlet adamı Simon Bey Maksud, hassa mimarı Bedros Nemtze), Rumelihisarı Mezarlığı, Üsküdar Mezarlığı (Patrik Zakarya Vanlı, Patrik Hovhannes Çamaşırcıyan, Patrik Asdvadzadur, Patrik Garabed Balatlı, Patrik Sarkis Kuyumcuyan, hassa mimarları Kayserili Sarkis ve Bali kalfalar, Krikor Amira Balyan ve Sarkis Bey Balyan, Giragos Odyan, eğitimci Reteos Berberyan ve Hovhannes Hintliyan, şair Bedros Turyan ve Madteos Zarifyan ve daha birçokları), Şişli Mezarlığı (patrikler Horen Aşıkyan, Mağakya Ormenyan, Hovhannes Arşaruni, Mesrob Naroyan, Karekin Haçaduryan, Şınorhk Kalusdyan, Rahip Krikoris Apatyantz, Doktor Nahabed Rusinyan, Istepan Paşa Aslanyan, Mikayel Horasancıyan, Hagop Paşa Gosdantyan, Hagop Paşa Kazazyan, Hovhannes Nuryan, Sahag Abro, Harutyun Mosdiçyan, Prof. Krikor Kömürcüyan, yazarlar Hampartzum Harutyunyan, Hrand-Zabel Asadur çifti, Toros Azadyan, Hayganuş Mark, Püzant Keçyan, Istapan Gurdikyan, artistler Mardiros Mınakyan, Arsak Benliyan, Felekyan ailesi, Zabel Hekimyan, Aşod Madatyan, Bedros Baltazar, Torkom Sırabyan, Pakarad Tevyan, Kalfayan rahibeler topluluğu üyeleri, şövalye Asdvadzadur Çunt ve daha birçokları) ve Yeniköy Mezarlığıdır. Katolik Ermenilerin de Şişlide bir mezarlığı bulunmaktadır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ MUSİKİSİ

İstanbul kültür mozaiğinde kendine özgü rengiyle varlığını sürdüren Ermeni kültüründe, musikinin önemli bir yeri vardır, İstanbul'da dindışı kültürlerini yüzyıllardan beri Müslüman Türkler ve öteki azınlıklarla paylaşan Ermeniler, dinsel kültürlerini dış etkilere karşı olabildiğince korumaya çalışmışlardır. Bunun bir sonucu olarak Ermeni besteciler musiki etkinliklerini daha çok klasik Türk musikisi, 19. yy'm ortalarından sonra da klasik Batı musikisi çerçevesinde sürdürmüşlerdir; buna karşılık dinsel musikideki içe kapanma yaklaşık 700 yıllık bir repertuvarın büyük değişikliklere uğramadan geçen yüzyıl ortalarına kadar yaşamasını sağlamıştır. Ancak, Ermeni musikisinin Batı klasik musikisi alanındaki repertuvarı Türk musikisindekine oranla çok sınırlıdır.

Ermeni Apostolik Kilisesi ilk dönemlerinde musikisini, alfabesini ve ayin kitaplarını aldığı Süryaniler ve Yunanlarla sıkı bir ilişki kurdu. Ermeni kilisesinin bu bağımlılığı 5. yy'm başlarında Surp Mesrop Maştotz'un Ermeni alfabesini geliştirerek Süryanice ve Yunanca yazılmış birçok dinsel ve dindışı eserin çevirisini gerçekleştirmesiyle sona erdi.

5. yy'da Surp Mesrop Maştotz'un Ermeni alfabesini geliştirmesiyle edebiyat alanında gerçekleştirilen reforma karşılık, Ermeni dinsel musikisindeki dışa bağımlılık 12. yy'da Başpatrik IV. Nerses Şınorhali'nin çalışmalarıyla sona erdirilmiştir. Nerses'in dinsel şiirleri ve dinsel ezgileri Süryani ve Yunan etkisinden kurtardığı, bunun yeline halk musikisi üslubuna yaklaştırarak sadeleştirdiği kabul edilir. Nerses birçok "şaragan" (ilâhi) de bestelemiştir. Yaklaşık 1.200 şaragandan oluşan şaragan koleksiyonu son biçimini 1300'de almış ve büyük bir olasılıkla daha sonra değişmeden kalmıştır. Bunun dışında, 13. yy'm ba-

Orgu İstanbul'da ilk kez kullanan Gomidas Soğomonyan.
Ara Güler fotoğraf arşivi

şında komünyon ayininin (pazar ayini) kuralları ile metni de son biçimini almıştır. **15.** yy'm ikinci yarısında son şaragamn yazılmasıyla şaraganların toplandığı kitap olan *Şaragnotz* da son biçimine kavuşturulmuştur. **20.** yyin başında kilise musikisine çokseslilığin girmesi, kilise musikisi repertuvarının bu yönde gelişmesine yol açmıştır. Ermeni kilise musikisindeki bu değişimler, Ermeni dinsel musiki tarihini kabaca şu üç döneme ayırır: **4-12.** yy'lar arasında Süryani ve Yunan etkisi altındaki birinci dönem; **12.** yy'dan **19-** yy'ın sonuna kadarki, Ermeni halk musiki ile dinsel musikinin yakınlaştığı ve Ermeni liturji (ayin düzeni) musikisinin son şeklini aldığı ikinci dönem; **20.** yyin başından günümüze kadarki, çoksesli musikinin kullanılmaya başlandığı üçüncü dönem.

Ermeni kilise musikisinde "şaragan", "meğeti", "yerk", "dağ", "gandz" gibi ilahi formlarının dışında "badarak" ve "dağavar" (büyük bayramlar) gibi daha büyük çaplı formlar da kullanılır. Hıristiyanlığın temel ibadet biçimlerinden biri olan ve "Hz Isa'nm son akşam yemeğinde ekmek ile şarabı kendi bedeni ve kanı olarak havarilerine sunuşunu anlatmak amacıyla düzenlenen komünyon ayini, Ermenice "badarak" (kurban) diye adlandırılır. **20.** yyin başına kadar Ermeni kiliselerinde, "ana melodi" olarak adlandırılan bu badarak bestesi kullanılmıştır. Teksesli makamsal ve anonim bir beste olan "ana melodi"nin ilk kullanılmaya başlandığı tarih kesin olarak bilinmiyor. Ancak, son şeklini **12.** yy'da aldığına inanılıyor. Badarak ayini **20.** yyin başından itibaren çoksesli olarak icra edilmeye başlamıştır. Badarak melodilerinin manevi önemi ve sayıca çoğalması dolayısıyla İstanbul Patriklik Ruhani Meclisi, düzenlediği Türkiye Ermeni Kilisesi Korolar Tüzüğümün 58. maddesiyle kilise korolarının aşağıdaki dokuz badarak melodisini kullanmalarına izin vermiştir: **1-** Ana melodi (Mayr Yeğanag), **2-** Gomidas melodisi, 3- Yegmalyan melodisi, **4-** Çulhayan melodisi, 5- Çilingiryan melodisi, 6- Bartevyan melodisi, 7- Manasyan melodisi, 8- Atmacıyan melodisi, **9-** Horenyan melodisi.

İlk sırada yer alan anonim melodi dışındakiler bestecilerinin adlarıyla anılır. Teksesli olan ana melodi dışında kalan badarak melodileri üç ya da dört seslidir, bazıları org eşliklidir. Bugün Türkiye'de bulunan Ermeni kiliselerinde genellikle Gomidas, Yegmalyan ve Mayr Yeğanag badarak melodileri kullanılırken, Ermenistan'da Gomidas ve Horenyan, Kudüs'te de Gomidas badarak melodileri kullanılmaktadır.

"Şaragan", "Meğeti", "Yerk", "Dağ", "Ganz" denilen ve tamamıyla teksesli olan bu ilahiler ayrı ayrı kitaplarda toplanmıştır. Bu kitaplar sırasıyla, *Şaragnotz, Manrusmun, Yergaran, Dağaran* ve *Gandzaran* adlarını taşır. Makamsal olarak bestelenen bu ilahilerin içinde şaragan türünün ayrı bir önemi vardır. **20.** yyin başına kadar manastırlarda her gün düzenlenen kişerayın (gece duası), aravodyan (sabah duası), arevakal (şafak duası), caşu (yemek duası), yeregoyan (ikindi duası), khağağayan (esenlik duası) ve hankistiyan (istirahat duası) ayinleri şaraganlardan oluşur. Bugün İstanbul'da badarak ayininden önce yalnızca kişerayın ve aravodyan ayinleri düzenlenir, ayine ara vermeden badarak icra edilir.

Şaragnotz kitabındaki en eski şaraganı 426'da Sahak Bartev, son şaraganı ise Erzincanlı Rahip Giragos yazmışlardır. "Meğeti", "yerk", "dağ" ve "gandz" adı verilen dinsel musiki formlarında bestelenmiş eserler ise genellikle badarak ayini sırasında ortaya çıkan boşluklarda ya da bazı özel günlerde okunur. Dağavar (büyük bayramlar), Dzınunt (Noel), Zadig (Paskalya), Vartavar Aylagerbutyun (İsa'nın suret değiştirmesi), Verapokhumn Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana'nın göğe alınması) ve Khaçveratz (Kutsal Haçin yüceltilmesi) için yazılmış dinsel musiki eserleri yine makamsal ve tekseslidir.

Ermeni kilisesi geleneksel musikisinde, Süryani ve Rum kiliselerinde olduğu gibi başlıca sekiz makam kullanılmaktadır. Bunlar sırasıyla, ayp tza, ayp gen, pen tza, pen gen, kim tza, kim gen, ta tza ve ta gen adlarını alan makamlardır. Her makam 8 sesten oluşur. Her makam dizisini bir bitiş -ya da başlangıç- (finalis) ve bir güçlü (dominant) notası belirler. Bu sekiz makam, klasik Türk musikisinde kullanılan heftgâh, şedacem, hüseyni, acemaşiran, hicaz, saba, neva ve uşşak makamlarına denk düşer.

Şaraganlar her hafta ya da her gün sırayla ayrı makamlardan okunur. Her yıl Paskalya günü birinci gün olarak kabul edilir ve şaraganlar birinci sıradaki makamdan okunmaya başlanır.

20. yy'ın başından itibaren çoksesli olarak, Batı nota yazım sistemiyle yazılmış badaraklar dışmda kalan formların besteleri büyük ölçüde kulaktan kulağa aktarılarak günümüze ulaşmıştır. Kim tarafından ve hangi tarihte geliştirildiği bilinemeyen "Khaz" nota yazım sisteminin en eski örneğine 9- yy'dan kalma elyazmalannda rastlanır. Bu sistemde yaklaşık 26 işaretten başka Ermeni alfabesinin 12 ünsüzü de kullanılır. Kesin ses yüksekliğini (pitch) göstermeyen Khaz nota yazım sistemi makamsal sisteme göre belirlenmiş sınırlar içinde yorumda serbest çeşitlemelere izin verir. Khaz nota yazım sistemi 16. yy'dan itibaren daha karmaşık hale gelmiş ve sonunda kilise icralan için tam bir bilmeceye dönüşmüştür. Venedik St. Lazzaro'daki Ermeni Mekhitarist Manastırı 17. yy Vağarşabat geleneğine uygun Khaz nota yazım sistemini kullanan tek yer olma özelliğini taşır. Çok karışık ve öğrenilmesi güç olan eski sistem yerine seslerin ve sürelerin daha kesin işaretlerle gösterildiği, daha anlaşılır yeni bir nota yazım sistemi için çalışmalara başlayan Hampartzum Limoncuyan (1768-1839), 1813 dolaylarında kendi adını verdiği nota yazım sistemini geliştirdi. Hamparsum sistemi büyük ölçüde Khaz sistemindeki işaretlerden oluşmuştur. Ancak, bu işaretlerin Hamparsum sistemindeki anlamları farklıdır. İki oktavlık bir ses genişliği olan bu sistem, sesleri ve süreleri gösteren işaretlerle, diyez, sus, tekrar ve ölçü işaretlerinden oluşur. Bu işaretler hecelerin üzerine gelecek şekilde yerleştirilir. Hamparsum nota yazım sistemiyle yalnız Ermeni musikisi değil, birçok Türk musikisi eseri de notaya alınmış, böylece sayısız eser günümüze kadar ulaşabilmiştir. Eçmiyadzin Başpatrikliği ile Kudüs Patrikliğinde hâlâ Hamparsum sistemi kullanılmaktadır.

Ermeni Apostolik Kilisesi'nde öteki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak insan sesinin yanısıra, varsa org veya armonyum da kullanılabilir. Org ilk defa 20. yy'm başında Gomidas Soğomonyan (1869-1935) tarafından İstanbul'da kullanılmaya başlamış, daha sonra öbür kiliselere de yayılmıştır.

Geçmişi Hıristiyanlık öncesine kadar uzanan zil, hem dinsel, hem de dindışı musikide sıkça kullanılan bir vurma çalgıdır. Üç yüzyıldır bu işle uğraşan Zilciyan ailesi zil yapımcılığının en büyük ustalarından biridir. Org ve zil dışında yine öteki Ortodoks kiliselerinden farklı olarak, meleklerin kanat seslerini simgeleyen ve kşotz adı verilen, ucunda minik zillerin bulunduğu bir tür çalgıya da yer verilir.

Bugün İstanbul'da bulunan 33 Ermeni Apostolik kilisesinden 19'unda kilise korosu bulunmaktadır. Badarak ayininde, özel dini günlerde, düğünler ve cenazelerde görev alan kilise koroları zaman zaman düzenlenen konser programlarıyla çoksesli Ermeni halk musikisi ve klasik Batı musikisi repertuvarından da örnekler vermektedirler.

Özel giysileriyle badarak ayininde etkin bir rol üstlenen koro 20. yyin başına kadar yalnızca erkek üyelerden oluşurken, bu tarihten sonra ilk defa İstanbul'da Gomidas tarafından kilise korosunda kadın sesi kullanılmıştır.

Günümüzde, Eçmiyadzin Başpatrikliği ile Lübnan, Kudüs ve İstanbul Patrikliği, Ermeni kilise musikisi eğitimindeki önemli merkezlerdir. İstanbul'daki kilise musikisi eğitimi daha çok Meryem Ana Patriklik Kilisesi ile Samatya'da bulunan Surp Kevork Kilisesi'nde verilmektedir.

Eçmiyadzin, Lübnan, Kudüs ve İstanbul musiki merkezlerinde çok önemli geleneksel farklılıklar görülmez. Ancak, Ermeni kilisesinin ilk dönemlerinde, kesin musiki kurallarının bulunmayışı ve ayin bestelenilin son şekillerini almamış olması yüzünden ortak repertuvarda bazı yöresel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ezgisel farklılığın bir nedeni de kesin süreyi ve ses yüksekliğini gösterecek nota yazım sisteminin olmayışıdır. 19. yy'a kadar kullanılan Khaz nota yazım sisteminin çok karışık olması ve tam olarak çözülmemesi yüzünden musiki geleneği kuşaklara kulaktan kulağa aktarılmış, bu aktarım sürecinde de her yörenin ezgisel motifleri geleneğe kanşmıştır. Günümüzde bu farklılıklar mümkün olduğunca en aza indirilmeye çalışılmaktadır.

MUSTAFA SAKA

ERMENİ OKULLARI

İstanbul tarihinde Ermenilerin eğitim hareketleri bir hayli eskilere dayanır. Daha 15. yyin sonlarında Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Kilisesinin çevresinde Rahip Madteosün öğrenciler toplayarak onlara dersler verdiği bilinmektedir. Bu gibi yerel "dershane'ler oluşurken, ilk "okul" olgusu 1652'de görülür. Hisardibi yangınında yok olan Surp Sarkis Kilisesi yerine Abro Çelebi yenisini yaptırdığında, inşaatın izinsiz olduğu bahanesiyle yıkım emri çıkar. Eremya Çelebi Kömürciyan ise yapı içerisindeki sunakları kaldırtarak binayı okul haline getirtir. Birkaç yıl böyle kullanıldıktan sonra çıkan yeni bir emirle bina yıktırılır.

Bundan sonra 1701'de Beyoğlu'nda bir evde Sivaslı Mıkhitarin, 1706'da Üsküdar'da Surp Haç Kilisesi yakınında Papaz Apraham'm okula çevirdiği kendi evinde ve 1707'de Rahip Asdvadzadur Ağavni'nin verdiği dersler önemlidir. 1719'da Patrik Hovhannes Bitlisli Golod, Üsküdar'daki Kudüs Patrikliği vekâlet binasında din adamı yetiştirmek için bir ruhban okulu açar. 1728'de ise Hasköy'de bir okul bulunduğu kayıtlıdır. Patrik Hagop Nalyan, Hovhannes Golod'un kurduğu okulu "Mayr Tıbranotz" adıyla Kumkapiya taşır. 1780'li yıllara kadar eğitim veren okulda önemli kişiler ders verirler. 1741-1745 arasında Kumkapı Tülbentçi Hüsameddin Mahallesinde bir kız okulu olduğu bilinmektedir. 1752'de ise Balat Surp Hreşdagabedatz Kilisesi avlusunda Simeon Yerevantzi tarafından bir yüksekokul kurulur. 1790 öncesi dönemin diğer önemli eğitim kurumları arasında Madteos Tıbir ve kız kardeşi Pırapionün Balat'ta kurduğu Surp Haç Anaokulu, Papaz Kapılel'in kızı Diruhi'nin, Balatlı Sarkis Tıbir'in, Takvor Aslanyan'ın, Serope Minasibyanin kurduğu okullar sayılabilir.

Bu eğitim kurumlarının tümü resmi bir izin olmadan kurulmuş, kişisel çaba ürünü dershanelerdir. 1790'da ise Şınorhk Mıgırdiç Amira Miricanyan'a resmen bir okul kurma izni verilir. Bu okulu, yine Şınorhk Amira'nın kurduğu Langa Surp Lusavoriç ve Balat Surp Hreşdagabed okulları izler. Başlayan bu akım hızla sürerek 10 yıl gibi kısa bir sürede İstanbul'da 10'ü aşkın okul açılır.

1828'de ilk kez İstanbul Ermeni Patrikliğinde bir maarif komisyonu kurulur. Bu yolla tüm eğitim hareketleri bir yönetim altında toplanırlar.

1828'de Harutyun Amira Bezciyanin elde ettiği fermanla Kumkapidaki "Mayr Varjaran" kurulur (bugün Bezciyan Ortaokulu). Bezciyanin bu tutumu ile biraz yavaşlamış olan Şınorhk Miricanyanin başlattığı hareket ivme kazanarak devam eder. 1831'de patriğin başkanlığında toplanan bir kurulda okulların finans işlemleri görüşülür. Bundan sonra kurulan okullar arasında en önemlisi Hasköy'deki Nersesyan Okulu'dur. Belli bir eğitim ve öğretim programının olmadığı bu dönemde Üsküdar'da Cemaran yüksekokulu açılır (bak. Cemaran Ermeni Okulu).

22 Ekim 1853'te ise okulların kalitesini yükseltmek için yükseköğrenim görmüş gençlerden bir komisyon kurulur. Bu komisyonun üyeleri arasında Hagop Amasyan, dilbilimci Apraham Yeramyan, gazeteci Garabed Ütücüyan, araştırmacı-yazar Harutyun Hovivyan, dilbilimci Sarim Maksudyan, mimar Nigoğos Balyan, Haçadur Bardizbanyan, doktor Nahabed Rusiriyan, kimyager Hovhannes Vahanyan, doktor Serovpe Viçenyan (Serviçen), sanayici Sisag-Arakel Dadyan, biyolog Karekin-Harutyun Dadyan, sanayici Simon Dadyan ve yazar Krikor Odyan sayılabilir.

Şubat 1858'de Osmanlı hükümetinin isteği doğrultusunda doktor Parunag Bey Feruhanin (Kırtikyan) hazırladığı istatistiğe göre İstanbul'da Ermenilere ait 42 okul vardır. Bu okullarda 4.376 erkek ve 1.155 kız öğrenci öğrenim görmekte, 197 öğretmen görev yapmaktadır.

1790'da ilk resmi Ermeni okulunu kuran Şınorhk (Mıgırdiç) Amira Miricanyan.
V. K. Zartaryan, *Hişadagaran* (Anı Kitabı), ist., 1910
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Kurulan maarif komisyonları daha gelişmiş bir eğitim ve öğretim sağlamak için Batiya açılırlar. Yapılan tüm çabaların bir sonucu olarak meydana gelen durum tablosuna göre Kumkapida Bezciyan-Lusavorçyan; Kumkapı dışında Boğosyan-Varvaryan; Samatya'da Sahagyan ve Nunyan; Altımermer'de Nersesyen, Akabyan, Panosyan; Karaköy'de Getronagan, Surp Pırgçyan: Ortaköy'de Tarkmançatz, Surp Hripzimyantz. Berberyan; Balat'ta Horenyan; Üsküdar'da Surp Garabed, Surp Haç, Cemaran, Nersesyan-Yermonyan, Haygazyan; Kuzguncuk'ta Surp Lusavorçyan; Kuruçeşme'de Surp Tarkmançatz; Yenikapida Arakelotz-Hayganuşyan; Topkapida Levonyan, Vartuhyan; Pangaltı'da Surp Lusavorçyan, Surp Kayyanyan; Galatasaray'da Naregyan, Surp Eçmiadzin, Surp Hripsimyantz; Taksim'de Esayan; Büyükdere'de Surp Hripsimyantz; Dolapdere'de Arşarunyatz; Feriköy'de Surp Mesrobyan; Narlıkapida Horenyan-Varvaryan; Karagümrük'te Tateos-Partoğimeosyan, Surp Vosgyantz; Eyüp'te Bezciyan, Arakelyan, Ardemyan; Kartal'da Bezciyan; Beykoz'da Surp Nigoğosyan; Kadıköy'de Muradyan, Aramyan; Gedikpaşa'da Surp Mesrobyan; Hasköy'de Nersesyan, Amirhanyan, Nubar-Şahnazaryan; Kasımpaşa'da Surp Mesrobyan; Beşiktaş'ta Makruhyan; Rumelihisarinda Surp Tateosyan, Surp Santıkhdyan; Boyacıköy'de Yeritz Mangantz; Yeniköy'de Surp Vartanyan; Salmatomruk'ta Tateos-Partoğimeosyan; Kanlıkilise'de Surp Arakelotz; Dedeağaç'ta (okulun adı bilinmiyor); Azadlida Dadyan; Kandillide (okulun adı bilinmiyor); İstinye'de Daronyan; Kınalıada'da Surp Nersesyan; Bakırköy'de Ardzrunyan (daha sonra Dadyan); Yeşilköy'de Kapamacıyan; Sarıyer'de Surp Mesrobyan; Etmeydaninda Mağakyan okulları vardır. Bu listede kişisel çabalarla açılıp yürütülen okullar yoktur.

Cumhuriyet döneminde İstanbul Ermeni okulları da diğer okullar gibi 5 sınıftan oluşan ilkokul ve 3'er sınıftan oluşan ortaokul ve liselerdi. Bunların dışında okulöncesi dönem çocuklar için anasımfiarı da vardır. Bu dönemde eğitim programı, diğer okullarla aynı düzeydedir. Ermeni okullarının tüm giderleri (Milli Eğitim Bakanlığının görevlendirdiği Türkçe ve sosyal dersleri öğretmenlerinin aylıkları dışında) halkın yardımlarıyla karşılanır.

Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış en önemli sorun 1993-1994 öğretim yılında Ermeni okullarında Ermenice dışında tüm derslerin Türkçeyle okutulmasına ilişkin verilen emirdir. Kısa süre sonra bu emir yürürlükten kaldırılmıştır.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul'daki 5 (1i Ermeni-Katolik) lisede 701 öğrenci (275 erkek, 426 kız); 9 (Ti Ermeni-Katolik) ortaokulda 947 öğrenci (425 erkek, 522 kız); 3 (1i Ermeni-Katolik) hazırlık sınıfında 152 öğrenci (75 erkek, 77 kız); 17 (4'ü Ermeni-Katolik) ilkokulda 2.281 öğrenci (1.163 erkek, 1.118 kız); 16 (4'ü Ermeni-Katolik) anaokulunda 502 öğrenci (258 erkek, 244 kız) öğrenim görmektedir.

Bibi. A. Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanatrutyuni, İr Dzakumı Yev Girarutyunı" (Milli Nizamname, Başlangıcı ve Tatbiki), *Intartzag Omtzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1910 Yılı Kapsamlı Takvimi), İst., 1910, s. 76-528; H. Der Bedrosyan, *Gırtagan Şarjumi TırkahayotzMeç 1600-1900* (1600-1900 Yılları Arasında Türkiye Ermenilerinde Eğitim Hareketleri), Kahire, 1983; H. Asadur, 'Gosdantnubolso Hayen Yev İrentz Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Onların Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1901 Yılı Kapsamlı Takvimi), İst., 1901, s. 77-258; M. Mutafyan-K. Damadyan-V. T. Seropyan, *Kilise Takvimi,* ist., 1994; O. Fıçıcıyan, "Turkio Hanrabedutyan Hisnamyagin tstanbulahay Varjaranneru Yicagı" (Türkiye Cumhuriyetinin Ellinci Yılında İstanbul Ermeni Okullarının Durumu), *Şoğagat Yıllığı,* İst., 1971-1972, s. 41-49, 53; Ş. A. K. (Şınorhk I), "Turkio Hayotz Badriarkutyan Badmagan Ten Yev Anor Himnumov İrakordzıvadz Mişagutayin Nıvacumnen (Türkiye Ermeniler Patrikliği'nin Tarihsel Rolü ve Onun Kuruluşu ile Gerçekleştirilen Kültürel Zaferler), *Şoğagat,* Temmuz-Aralık 1962, s. **6-16,** 74-98; T. Azadyan, "Turkio Hay Gırtagan Hasdadutyunneri" (Türkiye'deki Eğitim Kurumları), *Hay Hosnak Salnamesi,* İst., 1941, 43-**61.**

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİ PATRİKLİĞİ

İstanbul'da Bizans döneminde de Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir. Bu dönemde Husig veya Sukias adlı episkoposun da dini önderlik yaptığı kayıtlıdır. Eski elyazmalarında adı geçen Surp Sarkis ve Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri de bu dönemden kalmadır.

Yazılı kaynakların birçoğu, İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kuruluş yılı olarak 1461 tarihini verir. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethettikten sonra daha önceden tanıdığı Bursa Ermenileri dini önderi (marhasa) Episkopos Hovagim'i de yeni başkente getirterek istanbul Ermenüerinin dini önderi yapmış ve kendisine evrensel patriğe (Ökümenik patrik: Rum Ortodoks patriği) tanınan tüm hak ve yetkileri vermiştir, istanbul Ermeni Patrikliği ilk kez Samatya'da kurulmuştur. I461'den 1543'e dek marhasa vb gibi birçok sıfatla anılan istanbul episkoposuna 1543'te I. Asdvadzadur Tercanlı'dan (1537-1548) itibaren "patrik" sıfatı verilir.

ilk patrik olan I. Hovagim'den **(146i-**1478) itibaren tüm Ermeni dini liderleri, sultanlar ve devlet ileri gelenleri ile samimi ilişkiler içerisinde bulunurlar. Fatih Bursa Ermenilerinin bir bölümünü, daha sonra Karaman'daki Ermenileri de İstanbul'a getirtir. I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) Tebriz'den, Erzurum'dan, Muş'tan, Kemah'tan, Sivas ve Erzincan'dan Ermeniler getirterek İstanbul'un birçok semtinde onların yerleşmesini sağlar. III. Murad (hd 1574-1595) ise Nahcıvan ve Tebriz'den Ermeniler getirterek Samatya, Yenikapı ve Kumkapı'ya yerleştirir.

ilk günden itibaren yönetimin gözünde Ermeni toplumunun mutlak temsilcisi olan patrik, 1847'den itibaren bu hakkını kısmen de olsa yitirir. Abdülmecid'in emriyle bu yetki yeni kurulan bir meclise verilir. 24 Mayıs 1860 tarihli yasayla da kiliselerin yönetimi "mütevelli heyeti" adlı bir kurula verilir. 1862'de yayımlanıp tam anlamıyla 1863'te yürürlüğe giren "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" ile patrik seçimi, istifası, görev ve yükümlülükleri, ruhani ve cismani meclis, genel meclis, maarif, ekonomi, mahkeme, manastırlar, muhasebe, vasiyet idaresi, hastane, kilise yönetim kurulları ve komisyonlan kesin kanunlar üzerine oturtulur. Günümüzde ise vakıflar 2762 sayılı ve 1934 tarihli Vakıflar Kanunu'na göre yönetilmektedir.

istanbul Ermeni Patrikliği, Ermeni kilisesinin patriklik tahtlan içerisinde en son tesis edileni olmakla birlikte, bilhassa Batı'yla olan bağlarda çok önemli yer tutar.

Kuruluşundan bu yana geçen 500 yılı aşkın süre içerisinde 83 patrik gören istanbul Ermeni Patrikliği, 20. yy'm başına değin bünyesinde İstanbul dışmda 51 merkezi (İzmit, Akmeşe, Edirne, Tekirdağ, Selanik, Bursa, Bilecik, Bandırma, Kütahya, İzmir, Kastamonu, Ankara, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat, Amasya, Şebinkarahisar, Adzbıder, Samsun, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Bayburt, Hasankale, Tercan, Kemah, Kığı, Doğubeyazıt, Van, Lim-Gıdutz, Başkale, Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Palu, Ergene, Çermik, Harput, Eğin, Arapkir, Çemişgezek, Akpazar, Urfa, Bağdat, Kıbns, Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan) barındırarak onlara dini merkezlik görevini sürdürür. Bugün ise 30ü aslan kilise ve şapeliyle İstanbul'un dışında, Kayseri, Diyarbakır, Mardin-Derik, Hatay-İskenderun, Hatay-Kınkhan, Hatay-Samandağ-Vakıflıköy ve Girit Adası kiliseleri İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlıdır.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yaptığı önemli işlerin başmda Batı'daki Ermenilerin bir merkezi olma, Türkiye'deki Ermenilerin bir toplum olarak resmen tanınması, dini işler merkezi olması ve bu konudaki kesin özgürlük, ülkenin kalkınmasına Ermeni toplumunun katkıda bulunması, kültürel alanda rönesans, dil birliği ve Batı Ermenicesinin düzenlenmesi, eğitim hareketinin başlangıcı ve okul ağının kurulması, Ermeni basımevlerinin kuruluşu ve çoğalması, kitaplıkların ve kitabevlerinin artması, gazetecilik alanmda ilerleme, İstanbul kilise müziği ve notacılığm oluşup ilerlemesi, "nizamname"nin hazırlanarak kullanıma koyulması gelir.

17. yy'ın ilk yarısı İstanbul Ermeni Patrikliği için tam bir taşınma dönemidir. 50 yıla yakın bir süre içerisinde yangınlar nedeniyle birkaç kez Kumkapı-Samatya arasında yer değiştirdikten sonra, 1641'de son kez Kumkapı'ya taşınır. 1718 büyük yangınında harap olan patrikhane binası ve Patriklik Kilisesi, hassa mimarı Hovhannes Amira Serveryan tarafından temelden inşa edilerek 19 Şubat 1820'de hizmete sokulur. 18 Ağustos 1826'daki yangının yok ettiği binalar, bu kez 1828'de hassa mimarları Krikor Balyan ve Devlet Amira tarafından planlanarak inşa edilir.

Patrik I. Mağakya İstanbullu Ormanyanin (1896-1908) onarttığı patrikhane binası, 1913'te yıktırılarak yeniden bugünkü şekliyle inşa edilir. Bu son inşasının mimarı Krikor Kalfa Melidosyan'dır.

Patrikhane himayesinde günümüzde bir patriğin dışında, çeşitli rütbelerdeki 30 din adamı görevlidir. Bunun dışında patriğin başkanlığındaki ruhani meclis dini konularda en yüksek mercidir.

VAĞARŞAG SEROPYAN

Ermeni Patrikhanesi
Erkin Emiroğlu

ERMENİCE BASIN

Takvim-i Vekayi'mn 1832'de *Lıro Kir Medzi Derutyanın Osmanyan* adıyla yayımlanan nüshası İstanbul'da çıkmış Ermenice ilk gazetedir. Güncel Ermeniceyi kullanan gazetenin haberlerinin çevirisinde büyük rol oynayan Kevork Krikoryan da İstanbul'daki ilk Ermeni gazete yazarıdır. Gazete bir yıla yakın bir yayın hayatından sonra kapanmış, 1847'de *Haydarar Kir lıro Medzi Derutyanın Osmanyan* adı altında kısa bir süre tekrar yayımlanmıştır, 1847-1850 arasında Boğos Arabyan Basımevi'nde aym amaçla *Surhantag Püzantyan Lırakir Derutyanın Osmanyan* adlı haftalık dergi çıkarılmıştır. 1846'da yalnız birkaç sayı yayımlanan *Surhantag Gosdantnubolso,* 1 Temmuz 1846'dan itibaren *Hayasdan* adı altında ve Hovhannes Çamurcuyan Der-Garabedyan Deroyentz ve Mıdırdiç Ağatonün yönetiminde yayımlanmaya başlar. Zengin içeriği ile İstanbul Ermeni basını tarihinde önemli bir yer tutan *Hayasdan'da,* 6 yıllık yayımı süresince iç ve dış tüm cemaat haberleri, tarihsel araştırma yazıları, ticari haberler, ilanlar gibi çeşitli başlıklar altındaki yazılar yayımlanmıştır. *Hayasdan* aynı zamanda dini doktrin tartışmaları için ayda bir ilave de yayımlar. Bir dönem de İstanbul Ermeni Patrikhanesi yayın organı olur.

Garabed Ütücüyan'ın 1852'de kurduğu *Masis'le* İstanbul Ermeni basınında çığır açılır. 30 yıllık bir ömrü olan *Masis,* Batı Ermenilerinin fikir hayatında önemli rol oynar. Dini bir dergi olan *Avedaper*(1855-1915) ve Rahip Mıgırdiç Khrimyan'm 1855'te İstanbul'da (İstanbul'daki yayın süresi 1855-1856 ve 1873-1874) başlayıp daha sonra Van'a taşıdığı *Ardzvi Vashuragan* önemli yayınlardandır. 1856'da yayın hayatına girip, 18 yıl boyunca yayımlanan *Meğu* (Arı) İstanbul Ermeni basınının ilk

Hayasdan'ın 6 Haziran 1847 tarihli 50. sayısı (solda) ve *Ardzvi Vasburagan*'in Ekim 1855 tarihli 5. sayısı (sağda).
V. K. Zartaryan, *Hişadagaran* (Anı Kitabı), İst., 1910
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

mizah dergisidir. Harutyun Sıvacıyan tarafından kurulup yönetilen dergi, **1863**'te Hovhannes Hovivyan ve Apraham Muradyanin, 1872'den itibaren ise Hagop Baronyanin(->) yönetiminde yayımlanır.

Hıristiyanlık tannbilimi üzerine bir otorite olan Hovhannes Deroyentz'in 1857'de çıkarmaya başladığı dergi de *Yerevağdu.* Din ve eğitim alanında inceleme ve araştırma konuları üzerinde ağırlık veren bu dergi Ermenice harfli Türkçe yayınlardan olan *Zohal'm* (1855-1857) devamı sayılmaktadır. Önce ayda iki kez yayımlanan dergi, 1864'te başladığı yeni dönemde 8 günde bir yayımlanır.

186l'de başlayıp, 15 yıl yayımlanan *Giligia* (Kilikya), İstanbul Ermeni basınının tıbbi konulara ağırlık veren ilk dergisidir. Manuel Parunag Ütücüyanin yönetimindeki dergi, önce haftalık, 1867'den itibaren ise aylık olarak yayımlanır. Yıllar sonra, 1909'da H. S. Alacacıyan'ın önderliğinde tekrar başlayarak 1919'a dek yayımlanır. Bu son dönemde *Punç* (Demet) adını da alır.

1863'te yayın hayatına giren *Jamanag'm* tam adı *JamanagHantesHayrenanıver'dir.* 15 günde bir yayımlanan derginin sorumlu müdürü Isdepan Boğos Papazyantz'dır. Güncel tarih hakkında ciddi makaleleri ile beğeni toplayan *Jamanag'm* kapanış tarihi kaynaklarda 1864, 1868 ve 1896 olarak çok farklı gösterilir. Dikran Çuhacıyan'ın(->) V. Papazyan'la 1863'te yayımlamaya başladıklan *Ostnanyan Yerajışdutyun* (Osmanlı Müziği) kısa süreli de olsa basın tarihinde yerini alır. Eleştirmen-mizahçı-yazar Hagop Baronyan, 1870'te kurduğu *Poğ Aravodyan'm* (Sabah Borusu) kapanmasından sonra 1874'te *Tadron* (Tiyatro) adlı haftalık dergiyi kurar. Bu da Haziran 1877'de kapanır. 1875'te Nigoğos ve Hagop Taşcıyan tarafından kurulan *Nıvakık Osmanyan* (Osmanlı Nağmeleri), İstanbul'da yayımlanan ve tümüyle müziğe ayrılmış ilk yayınlar arasındadır.

1881'de (bazı kaynaklara göre 1882) Isdepan Ütücüyanin kurup yönettiği *Püragın* ise İstanbul'da yayımlanan uzun ömürlü yayınlar arasındadır. **26** yıllık yayın hayatı boyunca birçok evreler geçiren *Püragın,* önce 15 günlük olarak yayma girer. Protestanların yayın organı olan *Avedapefe* destek olarak başlattıkları ve çoğunlukla Protestanlık propagandası içeren bu dergi 1900'de haftalık hale gelir. 1901'de yönetimin S. Tavityan'a, başyazarlığın Kalusd Antreasyan'a geçtiği derginin yazarları arasında H. Çizmeciyan (1902-1906). Sim, Çömlekciyan ve Ardaşes Kalpakcıyan sayılabilir. 1906'da ticari haftalık dergi niteliğini alan dergi 1908'de kapanır.

Asya Kültür Kurumunun finanse edip Hagop Baronyan'm yönettiği *Yergrakund* (Yerküre) (1883) edebi ve bilimsel bir aylık dergidir. Hem görünüş hem de içerik bakımından yüksek bir kalite gösteren derginin yönetimini ve başyazarlığını 1884'te Yeğya Demircibaşyan (bazılarına göre Yeğya Dmdesyan) üstlenir. 1888'e kadar düzenli yayımlanan dergi, aynı yıl finanse eden Asya Kültür Kurumu'nun dağılışı ile kapanır.

1883'te (bazılarına göre 1884) yayın hayatına giren bir diğer dergi de *Labder Tiokinyan'dı* (Diyojen Lambası). Mizah ağırlıklı olan bu haftalık derginin yönetimini önce İ. Derentz, daha sonra da Aram Aşcıyan yürütür. İkinci sayısından sonra yayımı Maarif Nezareti tarafından durdurulur. 1888'de tekrar yayın hayatına giren dergi 1889'da tamamıyla kapanır. Bir diğer mizah dergisi de *Khigaf dır.* 1884'te kumlan dergi, Hagop Baronyan'm başyazarlığında ve Nişan Berberyan'm mali yönetiminde ve matbaasmda yayımlanır. Mizahın yanında tiyatro ve edebiyatı da işleyen dergi Edirne'de kurulduktan sonra İstanbul'a taşınır. 4 yıllık bir yayın hayatından sonra kapanır. Karikatürist Nişan Berberyan'm 1894-1908 arasında yayımladığı *Joğovırtagan Daretzuytz* (Halkın Yıllığı) da önemli yayınlar arasındadır.

1896-1918 arasında Püzant Keçyanin yönetiminde, daha sonra (1911-1912) Baruyr ve Aşod Keçyan tarafından yayımlanan *Püzantion* (Bizans) gazetesi, bir ara *Rahvira* adı altında piyasaya çıkarak 20 yılı aşkın yayın hayatı ile basın tarihindeki yerini alır.

1896'da yayın hayatına giren *Hanrak.idag* haftalık dergisinin başyazarı G. Polad, sahibi ise Armen Luğinyan'dır. 1900'de Nişan Berberyan'm yönetiminde eğitim, edebiyat ve bilim dergisi olan *Hanrakidag,* 1901'de 10 günde bir yayımlanmaya başlar. Çocuk bölümünün yönetimini Püzant Bozacıyanin üstlendiği dergi, 1905'te Vahan Papazyan'ın, 1906'da M. Babocyanin, 1907'de tekrar Vahan Papazyan'ın yönetimine, 1908'de ise Yervant Der-Antreasyan, Vahan Papazyan ve M. Babocyan'dan oluşan kurul tarafından yönetilerek bilimsel eğitim dergisi olur.

İstanbul Ermeni basın tarihinde yayımlanan birçok yıllıklar arasında en önemli yeri Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin yayını olan *Intartzag Oratzuytz Suıp Pırgiç Azkayin Hivantanotzi* tutar. Karekin Levonyantz'a göre 1883'te başlayan bu yıllık, duraklamalarla 1950'lere değin devam eder.

Jamanag'ın 30 Mart 1863 tarihli 7. sayısı.
V. K. Zartaryan, *Hişadagaran* (Anı Kitabı), İst., 1910
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan *Mecmua-ı Havadisin* 1 Ağustos 1859 tarihli 306. sayısı.
V. K. Zartaryan, *Hişadagaran* (Anı Kitabı), tst., 1910
Vağarsag Seropyan koleksiyona

İstanbul Ermenileri arasında feminizmin öncülerinden sayılan Hayganuş Mark'ın 1907'de kurduğu *Luys* (Işık) dergisi de bu fikir akımının ilk organı ve savunucusu olur. *Dzağiğm* devamı niteliğindedir.

Yine 1907'de yaym hayatına atılan *Amenun Daretzuytzı* da (Herkesin Yıllığı) uzun bir süre yayın hayatında kalmayı başarır. Teotig (Teotoros Lapcinciyan) tarafından yayımlanan ve İstanbul'daki Ermenice basın tarihinde önemli bir yer tutan yıllık, yazarın ölümüne dek (1929, son yıllarında Paris'te yayımlanır) aralıksız sürer.

1908'de kurulup günümüze kadar sürebilen tek yayın orgam Misak (Kasim) ve Sarkis Koçunyan kardeşlerin kurduğu *JamanakC-0* gazetesidir.

Papaz Ardavazt'ın yazı işlerini yürütüp Papaz Zarmayr Gezüryan'm yönettiği *Hay Khosnag* (Ermeni Sözcüsü) (1924-1930) dinsel, ahlaksal ve edebi aylık dergisi; Vahan Toşigyanin yönettiği *Nor Lur* (Yeni Haber) (1924-1931) siyasi-ticari gazetesi; Pakarad Tevyan'ın yayımladığı *Yerçanigin Daretzuytzı* (Mutlunun Yıllığı) (1928-?) ise Cumhuriyet döneminde kurulup tarihe karışmış diğer süreli yayınlardır.

1940'ta kurulan *Nor Marmara* (bak. Marmara) gazetesi, 1946'da yayın hayatına giren *Kulis(-*)* sanat dergisi, 1949'da kurulan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin yayın organı olan *Surp Pırgiç* dergisi de günümüze değin yayımına devam eden yaym organlarıdır.

1951'de kurulan *Şoğagat* ise Ermeni Patrikhanesinin yayın organıdır. Başladıktan birkaç yıl sonra özel anı günlerinde yayımlanan bir dergi olan *Şoğagat,* 1991'de tekrar yaym hayatına atılır.

Türk Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfının yayını olan ve 1992'de yayın hayatına atılan *Jıbid* (Tebessüm) dergisi ise hâlâ yayımlanmakta olan tek Ermenice çocuk dergisidir. Aynı demek daha önce *Bardez* (Bahçe) adlı bir dergi çıkarmaya başlamış, daha sonra adı *Karun'?,* çevrilmiş, kısa denemeyecek bir yaym hayatından sonra kapanmıştır.

Pangaltı Lisesinden Yetişenler Derneğinin yaym organı olan ve 1992'de tekrar yayımlanmaya başlayan *Nor San,* 1948'de yayımlanan *Sarim,* Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği'nin resmi yayın organı olan ve 1993'te yaym hayatına giren *Hobina* ise 1948'de yaym hayatına giren *Hantes Mışaguyti'nin* devamıdır.

İstanbul'da küçümsenmeyecek sayıda Ermeni harflerini okumakla birlikte Ermenice bilmeyen bir kitle var olmuştur. Sadece bu kitle için birçok kitap basılmıştır. Yine bu kitle için, tüm bu yayınların dışında Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergiler de yayımlanmıştır. Bunların başlıcalan şunlardır: *Takvim-i Vakayi* (1840), *Ceride-i Havadis* (1840 ?), *Mecmua-ı Havadis* (1852), *Ahabir-i Konstantiniye* (1855), *Zohal* (1855), *Ceride-i Ticaret* (1857), *Münadi-i Erciyas* (1859), *Mecmua-ı Fünun* (1863), *Gülzar-ı Kayseriye* (1863), *Tercüman-ı Hakikat* (186?), *Manzume-i Efkâr* (1866), *Fırat* (1867), *Evrak-ı Şarkiye* (1867), *Mecmua-ı Kavanin* (1868), *Varaka-ı Havadis* (1868?), *Tırçnig* (1868), *Seda-ı Hakikat* (1870), *Tarif-i Dersaadet, Rehnüma-i Ticaret* (1870), *Heyal* (1873), *Ruzname-i Masis* (1876), *Tercüman-ı Efkâr* (1878), *Cihan* (1884), *Ceride-i Şarkiye* (1885), *Mecmua-ı Ahbar* (1885), *Felek* (1885?), *Mendor* (1886), *Avedaper(1906), Rehnüma* (1911), *Nevsal-ı Ermeniyan* (1912), *Rehber* (1912), *Şark Salnamesi* (1914).

Tüm bu yayınlardan çıkan istatistiğe göre İstanbul'da 162 yıl boyunca (1832-1994) 450'ye yakın gazete, dergi veya yıllık yayımlanmıştır. Bugün bunlardan 8'i yayınını sürdürmektedir.

Bibi. K. Kalemkaryan, *Badmutyun Hay Lırakınıtyan* (Ermeni Gazeteciliği Tarihi), İ, Viyana, 1893; M. Boduryan, *Hay Mamulı Dasnyev Hink Daman Meç 1894-1908* (On Beş Yıl İçerisinde Ermeni Basını). Venedik, 1909; K. C. Levonyan, *Hayotz Barperagan Mamulı* (Ermeni Periyodik Basını), Aleksandropol, 1895; ay, *Hayotz Barperagan Mamulı* (Ermeni Periyodik Basını), Erivan, 1934; T. Azadyan, *Jamanag Karasnamya Hişadagaran 1908-1948* (Jamanak Kırkıncı Yıl Anı Kitabı), İst., 1948; R. Garabedyan, *Liagadar Tzutzag Hayeren Lırakirneru, Voronk Gı Kıdnıvin Mıkhitaryan Madenataranin Meç i Vienna 1794-1921* (Viyana'daki Mıkhitaryan Kitaplığında Bulunan Ermenice Gazetelerin Eksiksiz Listesi 1794-1921), Viyana, 1924.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ERMENİLER

Bizans Dönemi

Bizans tahtına ünlü imparatorlar ve Bizans ordusuna da önemli kumandanlar veren Ermenilerin, Konstantinopolis'e ne zaman ve ne şekilde yerleştikleri hususunda, eski kaynaklarda sarih bilgiler mevcut değildir.

Genellikle, Ermenilerin Konstantinopolis'te mevcudiyetinin, 384'te Ermenistan'ın Bizans'la İran arasında ikiye bölünmesinden sonra başladığı kabul edilmektedir. Şehre göç edenler, genellikle ordu mensupları, tacirler, mimarlar ve tahsilde bulunanlar olmuştur. 572'de, şehirde ilk Ermeni cemaati teşekkül etmiştir. 9-11-yy'larda hüküm süren Ermeni asıllı Makedonya hanedanı döneminde, Ermenilerin sayısı bir hayli artmıştır.

Abbé Albert Vogt'a göre, 9 Mart 1044'te, toplumsal bir ayaklanma esnasında, Müslümanlar ve Yahudilerle birlikte, Ermeniler İstanbul'dan sürgüne maruz kalmışlardır. Bu husus da, o sıralarda şehirde Apostolik (Gregoıyen) mezhebine mensup bir Ermeni topluluğun varlığını ispatlamaktadır. Zira Ortodoks mezhebine mensup olsalardı, sürgüne tabi tutulmayacaklardı.

Süryani tarihçi Mikail'e göre, İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) dönemine kadar, Ermenilerin şehirde bir papazla ve işadamları heyeti ile yönetilen bir tek kiliseleri vardı. Ancak, Antakyalı Simnata adında bir Süryani papazın, şehirdeki Süryamlerin ve Ermenilerin, Türklerle işbirliği yaptıkları hususunda imparatora verdiği bir jurnal üzerine, o da hışma gelip, Süryanilere ve Ermenilere ait her iki kiliseyi yaktırarak papazlan da kovmuştur. Bunun üzerine Ermenilerin büyük kısmı Ortodoks mezhebini kabul etmişlerdir. Ermeniler bunlara Hay-Horom (Ermeni-Rum) demektedir. Bu gibiler Ermeniceyi muhafaza etmelerine rağmen, genellikle Rumlara ait şahıs isimleri kullanmışlardır. Bunların soyları günümüze kadar gelmiştir. Bu sıralarda, patrik de Ortodoks mezhebini kabul etmeyen Ermenilerin ve Süryanilerin tehcirini emretmiştir. Hattâ onlara ait mukaddes nesneleri meydanda yaktırmıştır.

Ermeni tarihçi Rahip Vartan'a (1200-1271) göre, İmparator II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195) da, Apostolik Ermenilerin Ortodoks mezhebine dönmeleri için baskı yapmıştır. Patrik, imparatora bu hususta şefaatte bulunmuşsa da, neticesiz kalmıştır. Böylece, Ermenilerden birçoğunu Ortodoks mezhebine çevirmiş ve bir kısmını da sürgüne göndermiştir.

Ermeniler 1197'de Paskalya yortusunu Rumlardan bir hafta sonra kutlamışlardır ki, buna Ermenice "Dzırazadik" yani "Eğri Paskalya" derler. Bu da Rumlarla Ermeniler arasında yeni bir ihtilafa sebebiyet vermiş ve Ermenilere kendi yortularını ve ayinlerini cebren kabul ettirmişlerdir. Zamanın başpatriği Krikor Abirad (1194-1203), o devrin en ünlü Ermeni ilahiyatçısı olan Lampronlu Nerses başpiskoposu (1153-1198) arabuluculuk için Konstantinopolis'e göndermişse de, bir netice elde edememiştir. Bunun üzerine, Ortodoks mezhebini kabul etmek istemeyen birçok Ermeni de Bizans'tan ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. 126l'de, Bizanslılar şehri Latinlerin elinden geri aldıktan sonra, Apostolik Ermenilere karşı husumet sona ermiştir. 1296'da, İmparator IX. Mihail Paleólogos (hd 1294-1320), Kilikya Ermeni Kralı II. Hethumün (hd 1289-1301)

kız kardeşi Rita ile evlendikten sonra, Ermenilerin Bizans'taki durumu daha da güçlenmiştir.

Bundan sonra, Ermenilerin yemden şehre yerleştikleri anlaşılmaktadır. Zira. 14. yy'm başlarında, bir dini önderleri olduğu bilinmektedir. 19 Mart 1307'de, Kilikya'nın başkenti Sis'te (bugün Kozan) Surp Sopya (Ayia Sofia) Katedralimde toplanan Ermeni din adamlarının konsilinde, **26** episkopos arasında, Konstantinopolis Ermenilerini temsil eden Husik isminde biri de zikredilmektedir. Müteakiben, 1433'te, Konstantinopolis'e başpiskopos rütbesini haiz Hovhannes ve Esayi adında iki din adamı zikredilmektedir. 1438'de ise, Ermenice bir elyazmasının muhtırasında, Konstantinopolis başpiskoposu olarak Hovakim isminde bir ruhani reis anılmaktadır. Bu sonuncusunun ilk patrikle aym şahıs olması çok muhtemeldir.

10. yy'dan itibaren, Ermenilerin Konstantinopolis'te kültür faaliyetlerinde bulunduğu da anlaşılmaktadır. 909'da Tutayel adında bir müstensih, Ermeni prensi Aşod (sonra Pakraduni Kralı II. Aşod, hd 914-929) için, Konstantinopolis'te Ermenice bir incil istinsah etmiştir. Keza, İstanbul'da doğmuş ve yaşamış bir Ermeni, **991-992**'de azizlerin biyografilerini ihtiva eden Yunanca bir kitabı Ermeniceye çevirmiştir.

İnciciyan'a ve birkaç Bizans tarihçisine göre, Ermeniler Konstantinopolis'te Armenianon adında bir manastıra da malik idiler. Binaenaleyh, yukarıda sözü geçen elyazmalarının burada hazırlanmış olması düşünülebilir.

Yaklaşık 1430'da, adı bilinmeyen bir Ermeni seyyah Konstantinopolis'e gelip, Bizans kiliseleri hakkında muhtasar bir tasvirname yazmıştır ki, ecnebi bir Armenolog tarafından 1965'te, *Revue des Etudes Arméniennes* dergisinde neşredilmiştir. Bizans'ta, bazı ünlü Ermem fikir adamları da yetişmiştir.

14. yyin başından itibaren Cenevizlilerin yönetimi altmda bulunan Galata'ya. Ermenilerin ne zaman yerleştikleri kesinlikle bilinmiyorsa da, bu yüzyılın ortalarında bir kiliseye malik olmalarından, en geç aynı yüzyılın başlarmda bir Ermeni topluluğunun mevcudiyetini kabul edebiliriz. Surp Sarkis adım taşıyan kilisenin 1350'de yapıldığı, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne 1799'daki inşaatı sırasında koyulan bir kitabede kayıtlıdır. Diğer taraftan, Surp Sarkis Kilisesi'nin, 1360 ve 1361 tarihli iki Ermenice elyazmasının muhtıralarında Galata'da olduğu zikredilmiştir. 1398 tarihli diğer Ermenice bir elyazmasının muhtırasında da, üçüncü defa adı geçmektedir.

Mağakya Çelebi Cevahirciyan (1665-1733'ten sonra) da, 1391'de, Kozmas isminde bir şahsm Kırım'dan gelip, bugünkü Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ni inşa ettiğini yazmıştır. Henüz basılmamış olan eserinin adı "Vakayiname"dir. Bu kilise, 1953'te tarafımızdan okunan ve orada bulunan iki haçkarın kitabesine göre 1431' de yeniden onarılmıştır. Eremya Çelebi Kömürciyan ise, 1436'da yapıldığını kaydetmiştir. 1733 yılı inşaatında, ana kapının üzerine koyulan kitabede de 1436 tarihi mevcuttur.

Patrikliğin 500. ve I. Şınorkhün tahta çıkışının 25. yıl kutlamaları için yapılan ayin sonrasında İstanbul Ermeni Kilise Korosu Samatya Surp Kevork Kilisesi'nin bahçesinde. *Vağarsag Seropyan koleksiyonu*

Bizans döneminde, Galata'da oturan Ermeniler, Kırım'la ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bunların nüvesini, Bizanslılarla dini ihtilaflar sırasmda şehri terk eden Ermenilerin teşkil etmesi akla yakındır. İstanbul'un fethi hakkında. 98 kıtadan mürekkep Ermenice bir mersiyenin yazarı olan Engürülü Apraham(->), o günlerde Galata'da bulunmaktaydı.

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un Türklerce fethinden sonra, 1459'da, İstanbul Ermenilerinin ruhani reisi olarak, Mardiros isminde bir episkopos zikredilmektedir. Müteakiben, Hovagim başpiskopos, Rum patriğine verilen aynı haklarla, II. Mehmed (Fatih) tarafından, Rahip Mikayel Çamçiyan'a (1738-1823) göre 1461'de. Mağalcya Çelebi'ye göre de 1464'te patrik atanmıştır.

İstanbul'un fethinden ve bilhassa Ermeni Patrikliğinin kurulmasından sonra, harap olan şehrin onarımı için, II. Mehmed Anadolu'nun muhtelif yörelerinden, Ermeni ustalarım, kalfalarını, sanatkârlarını, işçilerini vb İstanbul'a getirterek, onları başlıca Kumkapı. Yenikapı ve Samatya semtlerine yerleştirmiştir. Fatih aym zamanda. Bizans döneminde perivleptos" (muhteşem) unvanıyla şöhretli bir manastır olan ve Meryem Ana'nın adına izafe edilen mabetle birlikte. Kumkapf daki bugünkü Patrikhane Kilisesi'ni de Ermenilere teslim etmiştir.

1475'te. Kırım'ın fethinden sonra, tarihçi K. Ayvazovskiye göre 40.000 kadar Ermeni ve Cenovalı İstanbul'a getirtilerek. Karagümrük. Balat ve Kefeliköy taraflarına yerleştirilmiştir. Karagümrük'teki Surp Nigogayos Kilisesi'nin yarısı da Ennenilere verilmiştir. 1627'de, Kefeli Camii olan ibadethanenin yerine, aynı yıl, Balat'taki metruk Aya Strati Bizans Kilisesi Ermenilere teslim edilmiştir. Onlar da ertesi yıl tamir ederek, Surp Hreşdagabed (Aziz Başmelek) adını vermişlerdir.

1478'de yapılan bir istatistiğe göre, İstanbul'da 1.860. Galata'da ise 310 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayıların içinde kadınların ve çocukların bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1480'de, İstanbul'da istinsah edilen Ermenice bir mezmurlar kitabının muhtırasında, "çarkhapan" (fenalığı bertaraf eden) sıfatı ile Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) adında bir Ermeni kilisesinin adı geçmektedir ki, Karagümrük'teki Ayia Teotokos Petras Kilisesi olmalıdır. Bu takdirde, bu kiliseyi de Latinlerle Ermenilerin müşterek olarak kullandıklarını kabul etmek gerekir. İbadethane, 1640'ta Odalar Camii adını almıştır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Ermeniler İstanbul'da başlıca 6 kilise etrafında toplu halde yaşadıkları için, kendilerine resmi belgelerde Altı Cemaat adı verilmiştir.

15. yy'da İstanbul'da yaşamış Ermenilerden kültür sahasında en ünlüsü cerrahbaşı Amir Dovlat'tır (ö. 1496) ki sarayda Fatih'in hizmetinde bulunmuştur. Ermeniceden ve Türkçeden başka Arapça, Farsça. Yunanca ve Latince bilen Dovlat çok önemli tıbbi eserler bırakmıştır. Kayda değer ikinci şahıs da, daha önce bahsedilen Engürülü Apraham'dır.

I. Selim (Yavuz) 1514'te Şah İsmail'i yenip Tebriz'i zaptettikten sonra, oradan birçok sanatkârı İstanbul'a göndermiştir ki. bunların büyük kısmını Ermeniler teşkil etmiştir. I. Süleyman (Kanuni) 1554'te Ermenilerle meskûn Erivan ve Nahcıvan'ı fethettikten sonra buradaki halkın büyük kısmını İstanbul'a getirtmiştir.

16. yy'da, İstanbul Ermenileri için kültür bakımından en önemli olay, 1567'de, Roma'dan gelen Tokatlı Apkar Tıbir tarafından tesis edilen matbaadır (bak. Ermeni basımevleri).

III. Murad 1577'de Nahcıvan ve Tebriz'i zaptedince buralardan da binlerce Ermeni İstanbul'a göç etmiştir. 16. yy'm ortalarında I. Süleyman, Macaristan'ın Budin (bugün Budapeşte) şehrinde kendisini zehirlenmekten kurtaran Vanlı aşçısı Manuk Karaseferyan'ın ricası üzerine, Pangaltı Ermeni Mezarlığımın arazisini Ermenilere hibe etmiştir. Yaklaşık 1590'da, Üsküdar'ın Yenimahalle semtinde bulunan Surp Garabet Kilisesi inşa edilmiştir.

1605'te, Kafkasya taraflarından İstanbul'a yeni bir Ermeni göçü vuku bulmuştur. 1609-1610'da, Celali isyanları sebebiy-

Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'nde bir ayinden görünüm.
Erkin Emiroğlu, 1988

le İstanbul'a sığınan Ermeniler de, geldikleri şehirlere geri gönderilmişlerdir. Ancak, 1612'den sonra yeniden başlayan isyanlar sebebiyle, Ermeniler de tekrar istanbul'a göç etmek zorunda kalmışlardır. **l635**'te ise, yeni bir emirle, 40 yıldan beri İstanbul'a yerleşmiş olanlar yurtlarına gönderilmişlerdir. l634'te, Rumlarla Ermenilerin farklı günlerde Paskalya yortusunu kutlamaları yüzünden, İstanbul'da kargaşalıklar çıkmış ve Minas isminde bir papazla, Alacacı Sefer adında diğer bir şahıs idama mahkûm edilmişlerdir. M. de La Croix'ya göre, l673'te İstanbul'da 8.000 Ermeni hanesi mevcuttu. 1680 sıralarında, Ermeniler çoğunlukla Kumkapı. Langa. Yenikapı, Samatya, Topkapı, Edirnekapı, Balat, Galata ve Üsküdar'da ikamet etmekteydiler. Az sayıda ise, Eyüp, Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Yeniköy'de bulunmaktaydılar.

Mağakya Çelebi'ye göre, l695'te, yaklaşık 1690'da inşa edilen Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi, Osman Paşa'nın emriyle yıktınlmıştır. Sebebi, açıklanmamışsa da muhtemelen izinsiz yapılmış olmasıdır.

Eremya Çelebi, İstanbul'da yaşayan Ermeni asıllı Çingenelerden de bahsetmektedir ki, Ermeniler bunlara "poşa" demektedirler. Patrik Nalyan, patrikliğinin ikinci döneminde (1752-1764), sair Ermenilerin bunlarla evlenmelerini emretmiştir. Böylece, onların içinde eriyip kaybolmuşlardır.

17. yy'da İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adamları arasında en başta ünlü tarihçi, şair ve mütercim Eremya Çelebi Kömürciyani(->) kaydetmek gerekir. Kemahlı Rahip Krikor (1576-**1643)** kıymetli bir *Vakayiname* bırakmıştır. Şair ve patrik Kefeli Mardiros (1Ö30P-1683) genellikle tarihi şiirler yazmıştır. Mizahi türde ve Türkçe şiirleri de vardır. Şair ve patrik Melkisetek Subhî bilhassa Türkçe şiirleri ile tamnmıştır.

Sanatkârlar arasında ise. bilhassa ünlü minyatürcü Markosü (?-1676) ve oğlu rninyatürcü Kapriel Tıbir'i (?-1712) zikretmek gerekir. Her ikisinin de ölüm tarihleri, Balıklı Mezarlığımda tarafımızdan bulunan müşterek kabir taşlarının kitabesinden meydana çıkmıştır.

18. yy'ın başlarında Apostolik ve Katolik Ermeniler arasında vuku bulan bazı müessif olaylara rağmen, gitgide cemaatin kültür seviyesi bir hayli yükselmiştir. Bunda, yeni açılan basımevleri ile, Batı'da tahsil gören Ermeni gençler ve Patrik Hovannes Golod (1678-1741) ile Patrik Hagop Nalyan (1706-1764) gibi yüksek kültürlü din adamlarının büyük etkisi olmuştur.

8 Eylül 1701'de Ermenilerin kültür tarihinde çok önemli bir olay göze çarpmaktadır. O sıralarda İstanbul'da bulunan ve bir müddet önce Katolik mezhebini kabul eden Sivaslı rahip Mıkhithar (1676-1749) bir tarikat kurmuştur. 1714 veya 1715 'te Katolik Ermeniler ayrı bir cemaat teşkil etmek için Osmanlı Devleti ve Vatikan nezdinde teşebbüste bulunmuşlarsa da, teklifleri kabul edilmemiştir.

6 Temmuz 1718'de vuku bulan büyük bir yangın esnasında, Patrikhane Kilisesi de yanmış ve ertesi yıl onarılmıştır. İnşaatı, hassa mimarları Melidon Araboğlu(->) ile Sarkis Kalfa derahte etmişlerdir.

1719'da, Patrik Golod, Üsküdar Yenimahalle'de, bilhassa din adamları yetiştirmek için bir mektep açmıştır ki, halefi Nalyan tarafından 1741'de Kumkapiya naklolunmuştur. İtalya'da tahsil gören Harputlu Rahip Lukas da, bu okulda ders vermiş ve birçok Latince ve İtalyanca dini eseri Ermeniceye çevirmiştir.

1722'de, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi, Melidon Araboğlu'nun nezaretinde onarılmıştır. 1726'da. Ortaköy'deki Surp Asdvadzadzin Kilisesi yeniden inşa edilmiştir. 1727'de, Üsküdar'daki Surp Garabet Kilisesi, Sarkis Kalfamın yönetiminde temelden onarılmıştır. Aynı yıl, Üsküdar'ın Selamiye Mahallesindeki Surp Haç Kilisesi de tamir edilmiştir. 1729'da, Hasköy'deki Surp Istepanos Kilisesi ahşap olarak yeniden inşa edilmiştir. **16** Temmuz 1729'da yanan Balat'taki Surp Hreşdagabed Kilisesi de ertesi yıl onarılmıştır. Mimarlığını Araboğlu Melidon yapmıştır. 1731'de yanan Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi de ertesi yıl temelden tekrar inşa edilmiştir. Mimarı Sarkis Kalfa'dır. Kemerli ve kurşunlu muhteşem bir bina meydana gelmiştir. Ancak 7 Şubat 1771' deki Galata yangınında kilise yanmıştır.

1778'de, İstanbul'da meydana gelen büyük kolera salgınında, yalnız Balat semtinde, mayıs-ağustos ayları arasmda yaklaşık 1.000 kadar Ermeni ölmüştür. 10 Ağustos 1782'de başlayan ve 66 saat süren İstanbul'un ikinci büyük yangınımda, Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi de yanmıştır. Bu afet hakkında, Kağızmanlı papaz Boğos'la Sarkis Sarraf-Hovhannesyan, birer tasvimame kaleme almışlardır. 1790' da, "şmork" (lütuf) sıfatı ile anılan sarraf Mıgırdiç Anıira Miricanyan (1742-1800), Kumkapf da Fıçıcı Sokağinda, İstanbul'un ilk Ermeni cemaat mektebini açmıştır.

18. yy'da İstanbul'da yetişen Ermeni fikir adanılan olarak Kayserili Bedros Baronyan (Sicilya Elçiliğimin baştercümanı olmuş, I. Mahmud zamanında [1730-1754], coğrafyaya dair Fransızca bir eseri Türkçeye çevirmiştir), ilahiyatçı ve müellif Rahip Kevork Mıkhlayim (1681-1758), ilahiyatçı ve müellif Patrik Hagop Nalyan (1706-1764), şair, yazar ve eğitimci Kayserili Bağdasar Tıbir (1683-1768), hekim ve müellif Karabet, Samatyalı hekim Asadur ve oğlu hekim Arzuman (?-1771), Balatlı mütercim Melkisetek Tıbir (P-1780), müellif Manuel Tıbir Gesaryan (?-1782'den sonra), tarihçi ve eğitimci Sarkis Sarraf-Hovhannesyan (1740-1805), tercüman ve müellif Kozmas Komitas Kömürciyan (Canbognano), tarihçi, dilci ve müellif Balatlı Kevork Tıbir Der-Hovhannesyan (1736-1811) zikredilebilir.

19. yy'da da gerek Rumlarla Ermeniler, gerekse Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeniler arasındaki ihtilaflar zaman zaman devam etmiştir. Diğer taraftan yeni açılan mektepler sayesinde, İstanbul Ermeni cemaatinin kültür seviyesi daha da yükselmiştir.

1805'te, kitapçı Markar, Koska'da ilk Ermeni kitabevini tesis etmiştir. 1812'de ise, Darphane Emini Hovhannes Çelebi Düzyanin (1749-1812) himayesinde, "Arsarunyatz" adı altında ilk Ermeni neşriyat şirketi kurulmuştur. Onun mali desteği ile, 1 Ağustos 1812'den itibaren Venedik'te, *Tidak Püzantyan* (Bizans Dürbünü) isminde 15 günlük bir dergi neşredilmeye başlanmıştır.

1816'da, Balat'taki Horenyan Okulu açılmıştır. 23 Ekim 1817'de, Patrik Boğos Krikoryan'ın (1763-1853) evinde, Apostolik ve Katolik Ermenilerin sivil ileri gelenleri, aralarındaki ihtilafları halletmek için bir toplantı yapmışlar, ancak bir neticeye varamamışlardır.

1820'de, Kazaz Artin, süzeni ve dival

işlemeleri için, kızlara mahsus bir atölye açmıştır. 10 Temmuz 1824 tarihli bir talimatname ile, Balatlı Patrik Karabet Episkopos (1783-1850) okullar açmayı önermiştir. 18 Ağustos 1826'da vuku bulan Hocapaşa yangınında, Kumkapidaki Meryem Ana Kilisesi ile patrikhane kül olmuştur. 1826'da, Kazaz Artin, Beyoğlu'nda kızlar için bir işlemecilik okulu açmıştır. 27 Aralık 1827'den itibaren, İstanbul'daki Katolik Ermeniler Ankara'ya sürgün edilmişlerdir. Bunda Ermeni Patrikhanesi'nin de rolü vardır. 6 Ocak 1830'da, Ermeni Katolikler de, ayrı bir cemaat olarak resmen tanınmıştır.

1830'da, Canik Amira Papazyanin (1776-1856) maddi yardımı ile, Beyoğlu'nun Kırnavula ve Iskordela mahallelerinde, Surp Hripsimyantz ve Surp Kayianyantz isminde iki kız okulu ile, Surp Eçmiadzin ve Surp Lusavoriç adlarında iki erkek okulu açılmıştır. Kazaz Artin ile Krikor Amira Balyan da yanlarında birer çeşme yaptırmışlardır. 1831'de B. Gudel, 1832'de ise Dwight adlı Protestan misyonerler, aileleri ile birlikte İstanbul'a yerleşerek, Ermeniler arasında Protestanlık propagandası yapmaya başlamışlardır. 1832'de, Yedikule Ermeni Hastanesi'nin inşaatı başlamış ve 1834'te açılışı yapılmıştır. 1836'da, ilk Ermeni Protestan kilisesi tesis olunmuştur.

1838'de, Üsküdar Yenimahalle'de İstanbul'un ilk Ermeni yatılı yüksek mektebi olan Cemaran açılmıştır. Ancak, amiralar arasmdaki kıskançlık yüzünden, kısa ömürlü olmuştur. 1 Mart 1841'de, Ermenice kitaplar basmak maksadıyla, "Usumnakan" (Eğitimci) adlı bir cemiyet kurulmuştur. **26** Mart 1842'de, şehirlerden vergileri tahsil edip, zamanında hazineye teslim etmek üzere, Anadolu ve Rumeli sarraflık kumpanyaları tesis edilmiştir. Birincisine Harutyun Yerganyan veya Uzunyan, Bedros Kürkçühanlıyan, Misak (Misakyan), Mıgırdiç Cezayirliyan, Bağdasar Çerazyan ve Boğos Aşnanyan amiralar, ikincisine ise, Canik Papazyan, Maksud (Sarimyan), Harutyun Gelgelyan, Apraham Allahverdiyan, Ohannes Tıngıryan ve Hovsep Davudyan amiralar üye seçilmişlerdir.

Haziran 1846'da İstanbul'daki 40 kadar Ermeni Protestan, Apisoğom Ütüciyan'm başkanlığında ilk Ermeni Protestan kilisesini kurmuştur. 3 Kasım 1847'de ise, ayrı cemaat olarak resmen tanınmışlardır. 1847'de, İstanbul'da 25 kadar Ermeni okulu vardı. Aynı yıl Beyoğlu'nda "Hamazkayin Ingerutyun" (Millettaşlık Cemiyeti), Ortaköy'de ise, "Verdzanutyan Tankaran" (Okuma Müzesi) kurulmuştur.

28 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanından sonra, Ermenilere de bazı haklar tanınmıştır. Mesela, kiliselerinin kubbeli olmasına ve çan kuleleri yapılmasına müsaade edilmiştir.

1858'de, İstanbul'daki Ermeni okullarının sayısı 42'ye yükselmişti ve bu okullarda 4.376 erkek ve 1.115 kız talebe mevcuttu. Öğretmen sayısı ise 197 idi. Bu sıralarda Ermeni basım da hissedilir derecede gelişmiştir. Mektep temsilleriyle başlayan tiyatro faaliyetleri ise gitgide artmıştır.

Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesinde yapılan bir düğün töreni. *Vağarşag Seropyan*

1860'ta Patrikhane Meclisi ve 1863'te ise hükümet tarafmdan onaylanan Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'm yürürlüğe girmesinden sonra, Ermeni milleti bilhassa kiliselerini ve okullarını serbestçe yönetmiştir. Bu nizamname, Ermenilere verilen müstesna bir imtiyaz sayılmıştır.

23 Aralık 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet'ten soma oluşan Meclis-i Mebusan'a İstanbul'dan Hovhannes Efendi Allahverdi (1823-1915) hem mebus, hem de ikinci reis seçilmiştir. İkinci Ermeni mebus ise, Sebuh Bey Maksudyan (1843-1908) olmuştur.

1878'de, Patrik Nerses Varjabedyan (1837-1884), Berlin Kongresi'ne bir Ermeni heyeti göndererek, büyük bir hata işlemiştir. Zira, o zamana kadar "millet-i sadıka" olarak tanınan Ermenilerin, saray ve hükümet çevrelerinde itibar ve itimatlarının zedelenmesine sebebiyet vermiştir.

15 Temmuz 1890'da, Mirza Bey ve Erzurum olaylarına karşı, Hmçak Komitesi tarafmdan Kumkapı gösterisi düzenlenmiştir. 18 Eylül 1895'te, yaklaşık 5.000 kişilik bir Ermeni topluluğu, Babıâli önlerine kadar gelerek, bazı haklar elde etmek gayesiyle, nümayişte bulunmuşlarsa da bir netice elde edememişler ve müessif olaylara sebebiyet venrtişlerdir (bak. Ermeni Ayaklanması).

14 Ağustos 1896'da ise, Ermenilerin sesini Avrupa'ya duyurmak için, Rusya'dan gelen birkaç Ermeni komiteci Osmanlı Bankasını basarak hapisteki Ermenilerin serbest bırakılmaması halinde bankayı havaya uçurmak tehdidinde bulunmuştur. Ancak Rus elçisinin müdahalesi üzerine tevkif edilmeyerek, bir Fransız gemisine bindirilip Marsilya'ya gönderilmişlerdir (bak. Osmanlı Bankası Olayı). Bu hadiseden bir müddet sonra, Hasköy ve Samatya'da olmak üzere, Ermenilere karşı sert hareketlere girişilmiş, öldürme olayları meydana gelmiştir. Bunun üzerine hayli Ermeni İstanbul'u terk ederek yabancı ülkelere göç etmiştir.

19- yy in başlarında, İstanbul'da Ermenilerin sayısı yaklaşık 150.000 idi. 1840 sıralarında bu rakam 222.000'e yükselmiş, 1880'li yıllarda ise 250.000'e ulaşmıştır.'

21 Temmuz 1905'te, Yıldız'da, Ermeni komitecileri tarafından II. Abdülhamid'e karşı bir suikast tertip edilmiştir (bak. Bomba Olayı). Olayı işiten Patrik Mağakya Ormanyan (1841-1918), Yıldız Sarayı'na giderek, II. Abdülhamid'e geçmiş olsun demiştir.

Balkan Savaşinda (1912-1913) ilk defa olarak Ermeniler de askere alınmıştır, 1915'te, Alman hükümetinin direktifi ile Ermeni tehcirinin başlamasından birkaç ay önce, 24 Nisan gecesi, 250 kadar Ermeni fikir adamı ve sanatkâr tevkif edilerek Sirkeci'ye gönderilmiş ve oradan da bir gemiye bindirilerek İzmit'e naklolunmuşlardır. Buradan da trenle Çankırı'ya ve Ayaş'a sürülmüşlerdir. Bunlardan bazıları, bilhassa Halife Abdülmecid Efendinin şefaati ile geri dönmüşlerdir. Diğerlerinin akıbeti ise meçhul kalmıştır.

I. Dünya Savaşinda İstanbul'dan yalnız bekârlar sürülmüştür. Savaş öncesinde, İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000 kadardı. Ancak, Anadolu'da tehcire maruz kalanlardan geri dönenler, İstanbul'daki akrabalarının yanma sığındıklarından, savaştan sonra bu rakam bir hayli kabarmışsa da, 1922'nin son aylarında yabancı ülkelere göç başladığından sayıları yaklaşık 100.000'e düşmüştür.

19- yy'da İstanbul'da yaşamış ünlü Ermenilere gelince, Tanzimat'tan sonra Ermeniler de resmi görevlere atandıklarından, en üst makamlara ve rütbelere kadar yükselmişlerdir. Diğer taraftan, tıp, eğitim, matbaacılık ve yayımcılık, basın, güzel sanatlar ve sair sahalarda dahi üstün bir varlık göstermişlerdir.

Cumhuriyet Dönemi

29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra, ülkenin bütün unsurları gibi Ermeniler de huzura ve rahata kavuşmuşlardır. 1934'te Ermeni Nizamnamesi lağvedildiğinden, kiliselerin yönetimi tek mütevellilere terk edilmiştir. Ancak seneler sonra bunun mahsurlu olduğu görüldüğünden, 1949'da tekrar yönetim kurulları işbaşına gelmişlerdir.

II. Dünya Savaşı sırasında 1941'de gayrimüslimlerden alman 20 sınıf asker, ertesi yıl da tarh edilen varlık vergisi ve bilhassa 6 Eylül 1955'te meydana gelen üzücü olaylar sebebiyle İstanbul Ermenileri

de korkulu günler yaşamışlardır. Bir kısmı ise dış memleketlere göç etmişlerdir.

II. Dünya Savaşımn sona ermesinden bugüne kadar İstanbul Ermenileri de huzur içinde yaşamaktadırlar ve devlet hizmetinde olmasa bile diğer sahalarda eskisi gibi vatanın inkişafına katkıda bulunmaktadırlar.

İstanbul'da yaşayan Ermenilerin bugünkü sayıları yaklaşık 50.000 kadardır. Biri Kartal'da ve ikisi şapel olmak üzere, Apostolik cemaate ait kilise sayısı 33'tür. Ermeni Katoliklerin 12, Ermeni Protestanların ise 3 kiliseleri vardır.

Okullarm taksimatı da şu şekildedir: 17 ilkokul, 9 ortaokul ve 5 lise. Bunlardan 1 lise ile 3 ilkokul Katolik cemaatine aittir. Öğrenci sayısı ise, 4.500 civarındadır. Cemaatin 2 hastanesi ve 2 de yetimhanesi mevcuttur. Yedikule Ermeni Hastanesi 1834'ten beri faaliyettedir. Katolik cemaatine ait Taksim'deki Surp Agop Hastanesi ise 1836'da tesis olunmuştur. Eskiden Hasköy'de ve şimdi de Üsküdar'da bulunan kızlara mahsus Kalfayan Yetimhanesi 1866'da, Sırpuhi Mayrabed Kalfayan (1822-1889) tarafından kurulmuştur. Şişli'de bulunan, erkeklere mahsus Karagözyan Yetimhanesi ise, 1913'te, Dikran Karagözyanin (1834-1896) vasiyeti ile gerçekleşmiştir.

Mezarlık sayısı da, 15'i Apostolik Ermenilere ve l'i Katolik Ermenilere ait olmak üzere 16 adettir. Ermeni Protestanların ise hususi mezarlıkları yoktur.

13 adet de Ermeni okullarından yetişenler derneği mevcuttur. Bunlardan başka, 1965'te kurulan Öğretmenler Vakfı, 1981'de kurulan Öğretmenler Derneği. 1940'ta kurulan Taksim Spor Kulübü ve 1946'da kurulan Şişli Spor Kulübü varlıklarını sürdürmektedirler.

Basma gelince, 1908'de kurulan *Jamanak* (Vakit), 1940'ta kurulan *Marmara* günlük gazetelerini, 1946'da kurulan *Kulis,* 1951'de kurulan *Şoğagat,* 1950'de Yedikule Hastanesi tarafından kurulan *Surp Purgiç,* 1992'de tekrar yayımlanmaya başlayan *Nor San* (Yeni Öğrenci), yine 1992'de kurulan *Jıbid* (Tebessüm) ve 1993'te kurulan *Hobina* dergilerini zikredebiliriz.

Bibi. K. Ayvazovski, *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* (Osmanlı Devleti Tarihi). Venedik. 1841; Rahip Vartan, *Havakumın Badmutyan* (Tarih Mecmuası), Venedik. 1862: A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi). lst., 1871; H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri yev irentz Badriarkneri" (istanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi,* lst., 1901, s. 77-258; *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199),* Paris, 1905; A. Alboyaciyan, "Azkayin Sahmanatrutyun" (Milli Nizamname), *Yedikule Ermeni Hastanesi Salnamesi,* lst., 1910, s. 76-528; H. Mırmıryan, *Masnakan Badmutyun Hay Medzadunneru* (Ermeni Zenginlerinin Kısmi Tarihi), İst., 1910; M. Ormanvan, *Azkabadum* (Milli Tarih), I-II, lst., 1912, III, Kudüs, 1927; E. Çelebi Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi). I, Vivana. 1913. II, Viyana, 1932, III, Viyana, 1938: Kemahlı Krikor, *Jamanagakrutyun* (Kronoloji), Kudüs. 1915; E. Celebi Kömürcivan, *Orakrutyun* (Ruzname), Kudüs, 1939; Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler,* İst., 1953; Inciciyan, *İstanbul;* H. C. Siruni (Hagop Cololyan). *Bolts yev ir Ten* (İstanbul ve Rolü), I, Beyrut, 1965; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin* (Payitaht İstanbul'un Tarihi), Kudüs. 1967; "Gosdantnubolis" (İstanbul). *Haykakan Sovedakan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), V, Erivan. 19~9; K. Pamukciyan, *Hagop Badriark Salyan,* İst., 1981; K. Pamukciyan. *Hovannes Badriark Golod,* İst., 1984; N. Mazıcı. *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sonmunun Kökeni,* İst., 1987; E. Çelebi Kömürciyan, *Badmutyun Hragizman Gosdantnubolso 1660 Danıo* (İstanbul'un 1660 Yılı Yangınının Tarihi), İst., 1991; K. B. Hagopyan, *Hamaynkayin Oratzuytz*(Cemaat Takvimi), ist.. 1994.

KEVORK PAMUKCİYAN

EROL, SAFİYE

(1900, Keşan - 1 Ekim 1964, İstanbul) Yazar.

İlkgençlik çağında Almanya'ya gitti, öğrenimini orada tamamladı. Üzün yıllar kaldığı Almanya'dan felsefe doktorası vererek dönen Safiye Erol romanlar, tasavvuf ağırlıklı yazılar kaleme almıştır. Eserlerinin bir bölümü gazete ve dergilerde kalmıştır.

Üç romanı kitap olarak da yayımlanan Safiye Erol, İstanbul'u tarihi ve kültürel dünyası içinde irdeler. *Kadıköyü'nün Romanında.* (1939) romana adım veren semt 1930'lu yılların bütün renkleriyle tasvir edilmiştir. Kadıköy'ü Şifa, Moda, Fenerbahçe, Çamlıca, Haydarpaşa gibi bellibaşlı konumlarıyla çizen yazar, mevsimlerden, rüzgârlardan, balık avından, ayışıklı gecelerdeki alaturka müzik fasıllarından inceden inceye söz açma fırsatı bulur. Bu romanda özellikle Şifa ve Moda, 1960'larda ancak son izdüşümlerine rastlanabilen pitoreski içinde canlandırılmıştır: Kaybolan sandal gezintileri, semtin özgün mimari eserleri, bitki örtüsü günümüz için âdeta bir belge niteliği taşımaktadır. Romanda ayrıca imparatorluktan süregelen yaşama biçimiyle modern Türkiye'nin yenilikçi yaşama biçimi bir uyum içinde senteze ulaşacak sanısı uyandırır.

Tasavvuf dünyasının ifadelendiği *Ülker Fırtınası* (1944), Safiye Erol'un kültür değişimlerine eğildiği bir romanıdır. Yine Kadıköy'de, Erenköy. Suadiye gibi sayfiye yörelerinde geçen eser, Batı kültürünü özümsemiş bir roman kişisinin Doğu kültürüyle, tasavvufla yüz yüze gelişini ve uyum arayışını dile getirir. *Ülker Fırtınasın*da beldenin yazlık yerleri, bahçe içi köşkler, bol ağaçlıklar, zengin bir bitki örtüsü resmiyle görünür. *Ciğerdelen* (1947) ise, yazarın imparatorluğu var eden değişik unsurlara tarihin içinden ve yeni Türkiye'nin gündeminden baktığı bir romamdır.

Bibi. T. Acaroglu, *Varlık Yıllığı 1965,* İst.. 1965 (Safiye Erol'un ölümü üzerine yazılan yazıların dökümüyle bir yaşamöyküsü ve anış yazısı); S. Ayverdi, *Âbide Şahsiyetler,* Ankara, 1976.

SELİM İLERİ

ERSOY, MEHMET AKİF

(1873. İstanbul - 27Aralık 1936, İstanbul) Şair.

Fatih Medresesi müderrislerinden Mehmed Tahir Efendi'nin oğludur. Emir Buharı Mahalle Mektebimde, Fatih Merkez Rüştiyesinde, Mekteb-i Mülkiye'nin idadi (lise) kısmında okudu. Mülkiye'nin yüksek kısmında başladığı öğrenimini babasının ölümü ve evlerinin yanması üzerine Halkalı Mülkiye Baytar Mektebi'nde tamamladı (1893). Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da görev yaptı. Daha sonra Halkalı Ziraat Mektebi'nde (1907), Çiftçilik Makinist Mektebi'nde öğretmenlik yaptı, Darülfünun Edebiyat-ı Umumiye müderrisliğine atandı (1908). Daha sonra Ziraat Nezareti'ndeki ve Darülfünun'daki görevlerinden ayrıldı ve yalnız Halkalı Ziraat Mektebi'ndeki görevini sürdürdü. Çeşitli görevlerle Mısır, Hicaz ve Almanya'da Berlin'de bulundu (1913-1914). izmir'in işgalinden soma Batı Anadolu'da başlayan direniş hareketlerini desteklemek için Balıkesir'e gitti (1919). İstanbul'un işgalinden sonra Milli Mücadeleye katılmak üzere Anadolu'ya geçti (1920). Konya'ya giderek burada başlayan isyanın bastırılmasında etkili oldu. Kastamonu'da vaazlar verdi ve istiklal Marşini bu sırada yazdı (1921). Kurtuluş Savaşı bitiminde istanbul'a döndü (1923). Cumhuriyetin ilanı sıralarında yeni yönetimle düşünce ayrılığı nedeniyle Abbas Halim Paşa ile Mısır'a gitti. Bir süre Türkiye'ye gidip gelerek yaşadıktan sonra 1926'da Mısır'a yerleşti.

Mehmet Akif Ersoy
Gözlem Yayıncılık Arşivi

1935'te hastalanınca bir süre Lübnan'da kaldı. Vatan özlemiyle ve hastalığının artması nedeniyle 1936'da İstanbul'a döndü ve kısa bir süre sonra da öldü. Mezarı Edirnekapı Şehitliği'ndedir.

Ersoy Baytar Mektebi'nde okurken şiirle ilgilenmeye başladı. İlk şiiri 1895'te *Mekteb* dergisinde çıktı. Asıl şiirleri ve yazıları 1908'den sonra *Sırat-ı Müstakim* ve bu derginin devamı olan *Sebilü 'r-Reşad'* da yayımlandı. Şiirlerinde İslamiyet, toplumsal, siyasal konular, halk yaşantısı ağır basar. Kendi deyişiyle "şiirlerinde gördüklerini" yansıtmıştır. Dönemine göre yalın bir dille, halk söyleyişine yakın bir söyleşiyle yazdığı şiirlerinde aruz ölçüsünü kullandı. İlk şiir kitabına *Safahat* adını verdi ve sonraki kitaplarını bu genel ad altında yayımladı. Bu dizi yedi kitaptan oluşur: *Safahat* (1911), *Süleymaniye Kürsüsünde*'(1912), *Hakkın Sesleri* (1913), *Fatih*

Kürsüsünde (1914), *Hatıralar* (1917), *Âsim* (1919), *Gölgeler* (1933). Şairin ölümünden sonra *Safahat* tek cilt olarak yeniden birçok kere basıldı (ilk baskı 1943).

Ersoyün şiirlerinde konu edilen olayların çoğu, adı anılmasa bile, İstanbul'da geçer: "Meyhane", "Seyfi Baba", "Mahalle Kahvesi" gibi. Bu şiirlerde İstanbul'un bakımsız sokakları, esnafı, yapıları anlatılır. Fatih, Ersoyün doğup büyüdüğü bir semt olarak şiirlerinde oldukça çok, söz konusu olur. "Fatih Camii" *(Safahat,* 1. kitap) adlı şiirinde bu yüce mabet karşısında duygularını dile getirirken, çocukluğunu, camiye gidişini de anımsar. "Küfe"de, "Bayram" da, "İki Arkadaş Fatih Yolunda" da Fatih'ten söz edilir. *Süleymaniye Kürsüsünde* adını taşıyan kitapta Süleymaniye Camii ve Yeni Cami (Eminönü'ndeki) konu edilir. Marmara Denizi de çeşitli nedenlerle Ersoyün şiirlerinde geçer. "İstanbul Hülyası" *(Süleymaniye Kürsüsünde)* adlı şiirde Marmara kıyılarını ve İstanbul'u düşler. "Bir Arîza"da *(Gölgeler)* Heybeliada'dan söz ederken bu adanın "Marmara'nın.göğsüne yatmış" olduğunu söyler. Kâğıthane, Göksu, Florya, Kuzguncuk, Şile, Kartal, Pendik, Yakacık, Maltepe, Kurna (Kartal'a bağlı köy) gibi İstanbul'un mesire yerleri, yazlık semtleri, yakın ilçe ve köyleri de Ersoyün şiirinde geçer. Kâğıthane "cici beyler"in gittiği bir gezinti yeridir; Florya "vur patlasın" eğlenilen bir başka şehir dışı semttir; Kuzguncuk'ta sokak ya da bekçi köpeklerinin saldırısı; Kartal'da, Kurna Köyü'ndeki düğün şiirlerde işlenir.

İstanbul'un köprüsü de (Galata Köprüsü) Ersoy'un şiirinde yerini alır. "Köprüden Geçiş" *(SüleymaniyeKürsüsünde)* adlı şiirinde "Köprüden çok geçtiğini" söyler ve bu geçiş sırasında gözüne çarpanları betimler: "Halic'in o yosun çehreli miskin suları", kıyısının "hilkate küsmüş gibi durgun" oluşu, bir kıyıdaki "başbaşa vermiş düşünen, pis, eski, ağlamış yüzlü, sakil evleri". Bu arada köprünün yapısını alayıı bir dille anlatır. Avrupa'da köprülerin "asma" olduğunu ama bu "köprü"nün kendine özgü bir yapısı bulunduğunu, bazı bölümleri suya battığı için neredeyse "denizaltı köprü" diye adlandırılacağını söyler. Ersoy için köprü, sevdiği ve sığındığı semt olan Fatih'e götüren bir yol gibidir.

İslami yaşama tarzına ve geleneklerine bağlı herkes gibi Ersoy için de İstanbul' un Beyoğlu yakası ayrı ve aykırı bir semttir. Beyoğlu'nu "mülevves muhît-i fahiş" diye niteler "Vaiz Kürsüde" *(Fatih Kürsüsünde)* adlı şiirinde. Aynı şiirde, Beyoğlu'nun gözde eğlence ve toplantı yeri olan Tokatlıyan'dan söz eder.

Gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu semtlerden Tatavla (Kurtuluş), Samatya "Berlin Hatıraları" (Hatıralar) adlı şiirinde geçer. Meyhaneleriyle ünlü Sandıkburnu (Yenikapida) "Asım" başlıklı şiirde, Vefa "İki Arkadaşla Fatih Yolunda" *(Fatih Kürsüsünde)* adlı şiirde, Babıâli Yokuşu yine "Asım" başlıklı şiirde söz konusu edilir. "Mezarlık" adlı şiirde Eyüp çevresindeki mezarlık "sonsuzluk denizi'ne benzetilerek anlatılır. Boğaz, Baba Cafer Zindanı, Dolmabahçe, Beşiktaş, Robert Kolej de Ersoy'un şiirinde söz edilen yerlerdir.

Halk için ve halkın hayatını veren bir edebiyat yaratmayı amaçlamıştır. Gerçekleri, gördüklerini yansıtması, gözlemlerini neredeyse bir konuşma diliyle şiirleştirmesi en önemli özellikleridir. *Safahat'ta* bu özellikleri doğrultusunda İstanbul'u, İstanbul'un orta halli Müslüman halkının duyuş ve yaşayışını yansıtmıştır.

ERAY CANBERK

ERTUĞRUL, MUHSİN

(5Mart 1892, İstanbul - 29 Nisan 1979, İzmir) Tiyatro ve sinema adamı, oyuncu, yönetici, yazar, çevirmen.

İlköğrenimini Gedikpaşa'daki Tefeyyüz Mektebi'nde tamamladı. Tiyatroyla da bu yıllarda tanıştı. 30 Temmuz 1910'da Burhaneddin Kumpanyası'nm sahnelediği *Sherlock Flolmes* oyunundaki Bob rolüyle sahneye ilk kez adım attı.

1911'de kısa bir süre için Paris'e gitti. **1912**'de İstanbul'a döndü ve "Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları" topluluğunu kurdu, başrolünü kendisinin oynadığı *Hamlet'i* sahneledi. Oyun büyük beğeni kazandı. 1913'te yeniden Paris'e gitti. Oradaki tiyatro çalışmalarından edindiği izlenimleri İstanbul'daki dergilere yazdı. Yurda dönüşünde yeniden oluşturduğu topluluğunda *Fahişe* ve *Büyük Hata* adlı oyunları sahneledi. Ocak 1915'te Darülbedayi'ye kadrolu sanatçı oldu. Burada, *Çürük Temel, Hisse-i Şayia* adlı oyunlarda sahneye çıktı. Darülbedayi'deki karışıklıklara dayanamayarak **1916**'da Almanya'ya gitti. Burada tiyatro izlemenin yanısıra, filmlerde oyuncu olarak rol aldı.

1917'de Darülbedayi'de *Bir Çiçek İki Böcek* ve *Baykuş* adlı oyunlarda oynadı. 1918'de Edebi Tiyatro Heyeti'nde *Hortlaklar, Sivrisinekler, Vazife, Eski Heidelberg* adlı oyunları sahneledi. Aynı yıl gittiği Almanya'da Stambul Film adlı bir şirket kurdu, yönetmenlik ve oyunculuk yaptığı *Samson Kendi Kendinin Katili, Kara Lale Bayramı, Şeytana Tapanlar* adlı filmlerde çalıştı.

1921'de Darülbedayi'de *Harap Yurtve Karanlık Kuyu* adlı oyunlarını yönetti. 1922-1923'te film çalışmalarına ağırlık veren Muhsin Ertuğrul, *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk, Boğaziçi Esrarı (Nur Baba), Ateşten Gömlek, Leblebici Horhor, Kız Kulesinde Bir Facia* ve *Sözde Kızlar'ı* çekti. 1924'te yeniden oluşturduğu "Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları" topluluğunda *İhtilal, Bir Halk Düşmanı, Baba, Kreutzer Sonat. Othello, Tayfun, Azarya, İşsizler, Kamelyalı Kadın* adlı oyunlarla seyirciye ulaştı. 1925-1926'da Sovyetler Birliğinde sinema çalışmaları yaptı, *Tamüla* ve *Spartaküs* filmlerini çekti.

İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Beyin (Üstündağ) daveti üzerine 1928'de Damlbedayi'nin başrejisörlüğünü üstlendi. *Baba, Hamlet, Deyyus, Kör* gibi oyunları yönetti. *Darülbedayi*

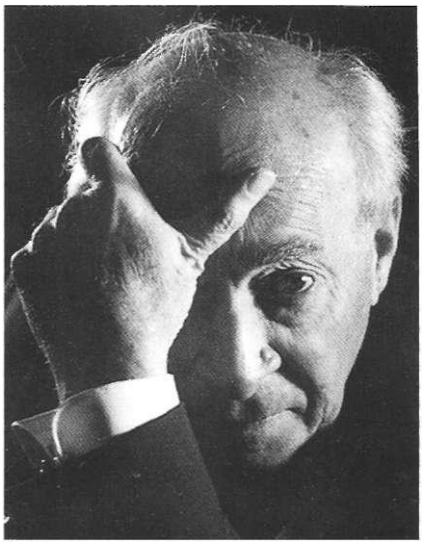

Muhsin Ertuğrul
Ara Güler

dergisinin yayımını başlattı, iki yıl öğrenim veren Tiyatro Meslek Mektebini açtı. 1931-1933 arasında *Kaçakçılarım* ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında, Bir Millet Uyanıyor, Karım Beni Aldatırsa, Söz Bir Allah Bir, Cici Berber, Fena Yol'u* çekti. 29 Mart 1934'te 25. sanat yılı kutlandı. Aynı yıl *Milyon Avcıları, Leblebici Horhor Ağa, Aysel Bataklı Damın Kızı* filmlerini çekti, Sovyetler Birliği'nde çocuk tiyatrosunu inceledi.

1 Ekim 1935'te Şehir Tiyatroları içinde çocuk tiyatrosunu başlattı. 1936'da Cari Ebert'in yöneticiliğini yaptığı Ankara Devlet Konservatuvarı'nda öğretmenlik yapmaya başladı. Ancak 1938'de Ebert'in seçtiği bazı yabancı öğretmenlere karşı çıkarak, bu görevinden ayrıldı, Şehir Tiyatroları bünyesinde tiyatro kursları açtı. 1939-1940 arasında *Bir Kavuk Devrildi, Tosun Paşa, Allahın Cenneti, Kıskanç, Şehvet Kurbanı, Akasya Palas* filmlerini çekti.

1947'de açılan Açıkhava Tiyatrosu'nda(->) *Kral Oidipus'u* sahneledi. Aynı yıl Devlet Tiyatroları yöneticiliğine atandı. Ankara Devlet Konservatuvarı Tatbikat Sahnesine canlılık getirerek sürekli oyunlar sahnelenmesini sağladı. 30 Nisan 1949' da 40. sanat yılının kutlandığı Şehir Tiyatrolarinda *Faust'u* yönetti. Aynı yıl getirildiği Devlet Tiyatrosu ve Opera genel müdürlüğünden 1951'de ayrıldı ve İstanbul' da *Fareler ve İnsanlar* adlı oyunla perdelerini açan Küçük Sahne'yi kurdu. 1953'te ilk renkli Türk filmi olan *Halıcı Kız'ı* çekti. 1954'te ikinci kez atandığı Devlet Tiyatroları genel müdürlüğünü 1958'e kadar sürdürdü. 1959'da Şehir Tiyatroları başrejisörlüğüne getirildi. 1965'e kadar süren bu dönemde İstanbul'un değişik semtlerinde tiyatrolar açılmasını sağladı: Rumelihisarinda ve Yedikule'de oyunlar sahneledi. 19ö7'de LCC Tiyatro Okulu'nda Beklan ve Ayla Algan'la birlikte sahne çalışması derslerini yönetti, anılarını yazmaya başladı. 1968'de İstanbul Belediye Meclisince yeniden Şehir Tiyatroları baş-

Muhsin Ertuğml Cezmi Arla birlikte bir film çekiminde. 1930'lar. 7E77V'Arşivi

rejisörlük görevi teklif edildiyse de kabul etmedi.

23 Aralık 1969-12 Ocak 19[7]0 arasında 60. sanat yılı büyük bir programla kutlandı. 1974'te sonuncu kez Şehir Tiyatroları genel sanat yönetmenliğine getirildi. Bu dönemde Deneme Sahnesi'nin çalışmalarını başlattı, gezici tiyatro programı yaptı, semt tiyatrolarını yaygmlaştırdı. 1976'da Şehir Tiyatrolarının "yerinden yönetim" tartışmalarına ve iç gerilime son vermek gerekçesiyle belediye başkanının yönetime el koyması üzerine, genel sanat yönetmenliği görevini bıraktı.

Muhsin Ertuğrul'a 1979'da, Türk Tiyatrosu ve sinemasma yaptığı hizmetlerden dolayı, Ege Üniversitesi'nce "fahri doktor" sanı verildi. Bu törene katılmak için gittiği İzmir'de öldü. İstanbul'da Zincirlikuyu Mezarlığında toprağa verildi. Belediye Meclisi'nin aldığı karar uyarınca, Şehir Tiyatrolarının Harbiye'deki sahnesine Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu adı verildi.

Muhsin Ertuğrul ayrıca, Perdeci, Ahmet Rıdvan, Füruzan Cemali, Nabi Zeki ve Servet Moray takma adlanyla tiyatroya ilişkin pek çok yazı yazdı, çeviriler yaptı. Anılarını topladığı *Benden Sonra tufan Olmasın* adlı yapıtı ölümünden sonra yayımlanabildi (İst.. 1989).

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

ERTUĞRUL TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Yıldız Mahallesi'nde, Yıldız Caddesi üzerinde yer almaktadır.

1305/188"'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından Şazelî tarikatının ileri gelen şeyhlerinden, bu tarikatın Medenî kolunun kurucusu Şeyh Hamza Zafir Efendi (ö. 1903) adına tesis edilmiştir. Camitekke niteliğinde olan bu kuruluşun adı, Osmanlı hanedanının ceddi Ertuğrul Gazinin hatırasını canlandırmak arzusunun yanısıra, II. Abdülhamid'in, yine bu amaçla Domaniç yöresi Türkmenlerinden oluşturduğu Ertuğrul Alayı'nm ibadetine tahsis edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Ertuğrul Tekkesi, İstanbul'da fazla yayılmamış olan, daha önce Unkapanindaki ve Alibeyköy'deki iki tekke ile temsil edilen Şazelî tarikatını güçlendirmekten çok, İslam âleminin çeşitli yörelerinden Osmanlı başkentine gelen tarikat şeyhleri ile ulemayı ağırlamak, özellikle de bu kişiler aracılığı ile Osmanlı hanedanının tasarrufunda bulunan hilafet kurumunun prestijini artırmak amacıyla tesis edilmiştir. Başka bir deyimle bu tekkenin varlık sebebi II. Abdülhamid'in Panislamizm politikasına. Şeyh Zafir Efendimin -Trablusgarp'ın Mısra kasabası merkez olmak üzere- Şazelîliğin yaygın olduğu bütün Kuzey Afrika'daki büyük nüfuzuna dayanmaktadır.

Başlangıçta cami-tevhidhane ve selamlığı barındıran esas yapının yanısıra harem ve misafirhane bölümlerinden meydana gelen tekke 1905-1906'da türbe-kitaplık-çeşme üçlüsü ile donatılmıştır. Birbiriyle bağlantılı olan bu bölümlerin tasarımı, Raimondo d'Aronco'ya(->) aittir. Cami-tevhidhaneye 1905'ten önce bir minare eklendiği tespit edilmektedir.

Tekkeler kapatıldıktan sonra binaların mülkiveti Vakıflar İdaresi'ne intikal etmiş, kullanımları ise önce İstanbul Belediyesine, soma Milli Eğitim Bakanlığına devredilmiş, cami-tevhidhane dışında kalan bölümler 1957'ye kadar Şair Nedim İlkokulu olarak kullanılmıştır. Bu arada gerekli bakımdan mahrum kalan yapılar, ilkokulun başka yere taşınması üzerine cami olarak ibadete açılmıştır. 1960'h yılların sonlarında çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalan ana bina 1969-1973 arasında Vakıflar İdaresi tarafından esaslı bir onarıma tabi tutulmuş, onarımdan sonra, Vakıflar İdaresi'nin depolarında çürümeye terk edilen çeşitli tarikat eşyasının sergilendiği bir müze olması kararlaştırılmış iken birtakım siyasi spekülasyonlar yüzünden bu karar uygulanamamıştır. Günümüzde ana bina cami olarak kullanılmakta, türbe, kitaplık ve çeşme sağlam durumda bulunmakta, onarım kapsamına alınmayan harem ve misafirhane binaları ise her geçen gün biraz daha harap düşmektedir.

Kuruluşundan itibaren Şazelî tarikatının İstanbul'daki merkezi durumuna gelen, aynı zamanda bu tarikatın Medenî kolunun pirevî niteliğini taşıyan Ertuğrul Tekkesinin ilk şeyhi Hamza Zafir Efendi Trablusgarp'ın Mısra kasabasındandır. II. **Abdülhamid'in kendisine intisap etmesine ve aşm ilgi ve hürmet göstermesine rağmen hükümdara olan yakınlığını kötüye kullanmamış, bilgisi ve kişiliği ile İstanbul'da saygm bir mevkiye sahip olmuştur. Ayin günü cuma olan tekkenin postuna Hamza Zafir Efendi'den sonra küçük kardeşleri Muhammed Zafir Efendi (ö. 1904) ile Beşir Zafir Efendi'nin (ö. 1909) geçtikleri bilinmektedir.**

Ertuğrul Tekkesi, yine II. **Abdülhamid' in yakınlarından Rıfâî-Sayyadî Şeyhi Ebülhüda Efendi'nin Serencebey'deki tekkesi ile beraber, "velinimetlerinin" çevresinde kümelenen devlet ricaline ve bendegâna (saray mensupları) ait bahçeli konaklar arasında, padişahın oluşturduğu bir tür "manevi koruma çemberinin" halkalarını meydana getirmekteydi. Tekke arsası kuzeyde Yahya Kemal Parkı, diğer yönlerde ise, Yıldız Sarayina doğru kavisler çizerek uzanan Yıldız Caddesi ile sınırlıdır. Arsa doğudan batıya doğru alçalan eğimden dolayı istinat duvarı niteliğinde çevre duvarları ile kuşatılmış, ayrıca kıble doğrultusunda uzanan bir istinat duvarı ile iki sete ayrılmış, yüksekte kalan doğu yönündeki sete cami-tevhidhane ile selamlığı barındıran ana bina, bunun batısında, ayakta kalan sete de türbe-kütüphane-**

çeşme manzumesi yerleştirilmiştir. Batı sınırı dışında, çevre duvarları, eklektik üslupta süslemeler içeren, dökümden mamul parmaklıklarla donatılmış, sütun görünümündeki babaların üzerine, günümüzde yerlerinden sökülmüş olan ufak vazolar oturtulmuştur. Dört adet avlu girişi içinde en gösterişli olanı, güneyde, cuma selamlıklarında ve diğer ziyaretlerde padişah ile maiyetinin kullandığı, hünkâr dairesi ve mahfiline geçit veren kapının karşısında yer alır.

Cami-tevhidhane ile selamlık birimlerini, ayrıca cami-tevhidhane ile bağlantılı hünkâr dairesini barındıran ana bina iki katlı, ahşap iskeletli bir yapıdır. Duvarları içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile oluşturulmuş, çatı günümüzde Marsilya tipi kiremitlerle kaplanmıştır. Kuzeyde kısmen kagir bir bodrumun üzerine oturmaktadır. Yapı kendi içinde üç ana bölüme ayrılır: Ortada kare planlı cami-tevhidhane harimi, bunun güneyinde "T" planlı hünkâr dairesi, kuzeyinde de hünkâr dairesinin simetriği olan selamlık kanadı yer almaktadır. Altı adet giriş bulunmakta, güneyde, hünkâr dairesine geçit veren kapının (hünkâr kapısının) üzerinde 1305/1887 tarihli inşa kitabesi yer almaktadır. Ta'lik hatlı olan kitabenin manzum metni Ahmed Muhtar Efendi'ye (ö. 1910) aittir.

Gerek hünkâr dairesinde gerekse de selamlık kanadında, kıble eksenine göre simetrik düzende tasarlanmış merdivenli sofalar ile bunların çevresinde dikdörtgen planlı mekânlar ve hela-abdestlik birimleri bulunmaktadır. Söz konusu yerleşim her iki katta da pek az farkla tekrar edilmiştir.

Güney cephesinde, hünkâr kapısının yanında bulunan giriş, hünkâr dairesi sofası ile bağlantılı olan bir koridor aracılığı ile cami-tevhidhane harimine geçit ve Doğu cephesindeki girişlerden biri doğrudan selamlığın zemin kat sofasına, rüzgârlık türünden küçük bir çıkıntı ile donatılmış olan diğeri ise, birbirini izleyen, son cemaat yeri niteliğinde iki mekâna açılmaktadır. Söz konusu mekânlardan ikincisinde cami-tevhidhane harimine açılan kapı ile fevkani kadınlar mahfiline çıkan merdiven bulunur.

Yapının çekirdeğini oluşturan esas cami-tevhidhanede ayinlere ayrılmış olan alan sekizgen planlıdır. Dış sınır oluşturan kare ile bu sekizgenin arasında kalan alana iki katlı mahfiller yerleştirilmiş, ancak kıble yönünde yer alan kenarda mihrap ile minbere tahsis edilen yerde mahfiller kesintiye uğratılmıştır. Sekizgenin köşelerinde yükselen kare kesitli ahşap sütunlar üst kat mahfillerini taşır. Üst katta da aynı noktalarda, kısa bir korkuluk duvarından sonra başlayan Korint başlıklı ahşap sütunlar çatıyı takviye etmektedir. İki kat boyunca yükselen sekizgen planlı hacmin üstü ahşap iskeletli, bağdadi sıvalı, çatı altında gizlenen bir kubbe ile örtülmüştür. Söz konusu kubbe sekiz dilimli olarak tasarlanmış, böylece alt yapı ve taşıyıcı sistem ile üst yapı arasındaki uyum vurgulanmıştır. Üst kat sütunları arasında kalan boşluklar, korkuluk duvarından kubbe eteğine kadar yükselen ahşap kafeslerle kapatılmıştır. Son derecede titiz bir işçilik sergileyen bu kafeslerin, ince marangozlukla ilgilenen II. Abdülhamid tarafından imal edildiği söylenmektedir. Üst katta, güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfilinin simetriği olan, kadınlar mahfili ile bağlantılı mahfil biriminin saraya mensup hanımlara ait olduğu tahmin edilebilir.

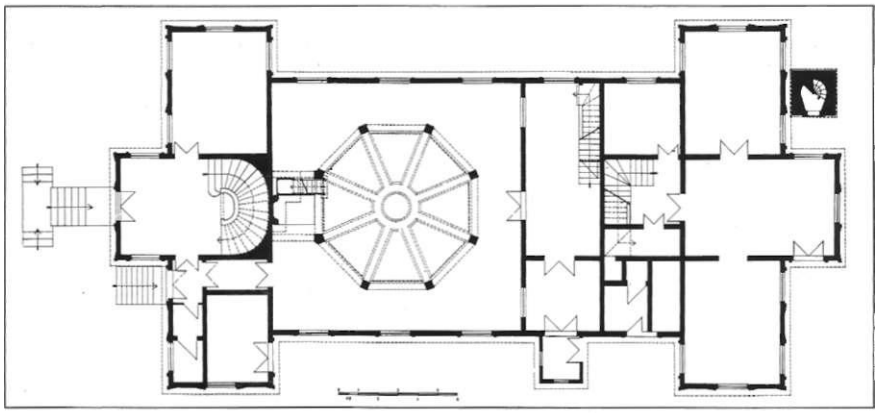

Ertuğrul Tekkesi'nin cami-tevhidhane ile selamlığı barındıran ana bina planı.
H. Rıza Ergezen

Yapının hemen bütün mekânlarında, bağdadi sıvalı duvarlarda, kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş eklektik üslupta süslemeler görülür. Mekânların köşeleri ile kapı ve pencere açıklıklan arasında kalan yüzeyler dikdörtgen panolara bölünmüş, bunların ortalarına, klasik Osmanlı süslemesindeki ramilerle barok-rokoko üslubundan alınma kıvrık dalların karışımından oluşan şemseler kondurulmuş, köşelere de aynı öğeleri içeren köşebentler resmedilmiştir. Cami-tevhidhanenin duvarlarında sadece köşebentlerle yetinildiği gözlenir. Tavanlarda, ahşap kaplama üzerine gerilen muşambaların yüzeyine, duvardakilerle uyum gösteren nakışlar yapılmıştır. Özellikle hünkâr dairesine ait olan mekânlarda duvar ve tavan tezyinatının, Yıldız Sarayindaki birtakım bölümlerde bulunan teyzinatın yoğunluğuna ulaştığı tavan göbeklerinde ve eteklerinde yaldızlanmış kartonpiyer öğelerinin kullanıldığı fark edilmektedir. Cami-tevhidhanedeki tavan süslemesinin nispeten sade tutulduğu, sekiz dilime ayrılmış kubbe yüzeyinin, pastel renklerle çalışılmış kıvrık dal kompozisyonları ile kaplandığı gözlenir. Sarayla yakın ilişki içinde olan diğer birtakım geç devir tekkelerinde görüldüğü üzere, burada da gayrimüslim saray nakkaşlarının elinden çıkmış olan bütün bu süslemeler yapıya oldukça profan bir hava katmaktadır.

Yan yana yer alan mihrap ile minber, malzeme (ahşap), tasarım ve süsleme bakımından tam bir bütünlük içindedir. Mihrap nişinin içi, kordonlarla iki yana tutturulmuş püsküllü perdeler, ortada zincirlerle asılı kandil, tepede ay-yıldız grubu ve yıldızdan çıkan altın yaldızlı ışınlarla bezelidir. İki yandan yivli pilastrlar ile kuşatılmış olan mihrap nişinin üzerinde 1305/1887 tarihli mihrap ayeti panosu yer alır. Bunun da üstünde, mihrap ile minberi birbirine bağlayan, yatay konumda konsollu bir silme uzanmaktadır. Minber, kabartma rozetlerle süslü korkuluğu ve

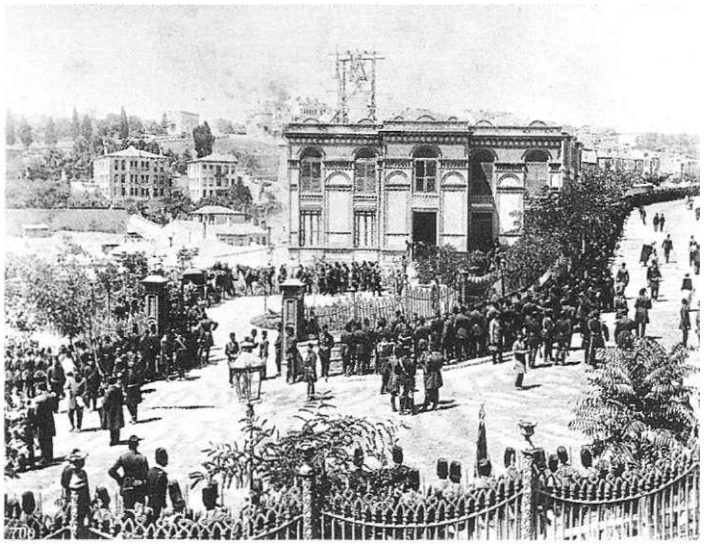

Ertuğrul Tekkesi'ndeki bir töreni gösteren Yıldız Albümleri'nden bir fotoğraf.
M. Baha Tanman fotoğraf koleksiyonu

yuvarlak kemerli köşk kısmı ile garip, oransız bir görünüm arz eder. Doğu yönünde bulunan ahşap vaaz kürsüsü, II. Abdülhamid dönemi saray mobilyalarını hatırlatan süslemeleri ile dikkati çeker. Özellikle kürsünün, cemaatin dağılımına göre icabında kendi ekseni etrafında dönebilecek şekilde imal edilmiş olması ilginçtir.

Cami-tevhidhanenin cephelerinde, alttakiler dikdörtgen açıklıklı. üsttekiler yuvarlak kemerli olmak üzere, iki pencere grubu sıralanmaktadır. Pencereler arasında kalan yüzey ahşap silmelerle yatay dilimlere ayrılmış, bazıları damlalık frizleri ile donatılmış olan bu silmelerin yamsıra yuvarlak kemerli yalancı pencereler tasarlanmıştır. Ahşap çatıyı gizleyen kalkan duvarının son onarımda değişikliğe uğradığı, bazı süsleme ayrıntılarının yok edildiği anlaşılmaktadır.

Yapının kuzeybatı köşesindeki girintiye yerleştirilmiş olan kagir minare ile ahşap yapı kitlesi arasında herhangi bir organik bağ bulunmamaktadır. Sonradan eklenmiş olan minarede malzeme olarak tuğla ve taş kullanılmış, kesme taş işçiliği arz eden konsollu şerefe dolgusu ve profilli külah dışında kalan kesimler sıvanmıştır. Pabuç kısmı olmaksızın doğrıdan kaideye oturan sekizgen prizma biçimindeki gövdenin yüzeyleri silmelerle çerçevelenmiştir.

Şeyh Zafir Türbesi ile kütüphane ve çeşme konumları, malzemeleri ve tasarımları ile, kendi içlerinde, ahşap tekke binasından tamamen bağımsız bir bütün oluşturmaktadır. Her ikisi de iki katlı olan ahşap harem dairesi ile kagir misafirhane binası, inşa edildikleri dönemde İstanbul'un hemen her yerinde benzerlerine rastlanan konaklardır. Söz konusu yapılarda, pencereleri taçlandıran üçgen alınlıklar, Korint başlıklı pilastrlar gibi neorönesans ve ampir üsluplarına bağlanan cephe ayrıntıları teşhis edilmektedir.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; Raif, *Mir'at.* 297; *İhsaiyat II,* 22; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 63; Sözen, *Mimar Sinan,* 339: A. Batur. "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zâfir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları,* I. 1968, s. 103-138; H. Göktürk - H. E. Eraktan^ "Ertuğrul Camii ve Tekkesi". *İSTA,* X, 5230-5232: H. R. Ergezen, "Ertuğrul Camii Restorasyonu", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi,* I, 1974, s. 69-85; O. Aslanapa. *Osmanlı Devri Mimarisi.* İst., 1986, s. 458-459.

M. BAHA TANMAN

ESAD EFENDİ KTJTLTPEIANESİ

Ayasofya yakınlarında, Yerebatan Caddesi'ndedir. Vakanüvis Mehmed Esad Efendi (ö. 1848) tarafından konağı yanında 1263/1845'te inşa edilmiştir.

Esad Efendi müderrislik ve kadılık görevlerinden sonra 28 Eylül 1825'te Şânizade Atâullah Efendi'nin(->) yerine vakanüvisliğe getirilmiştir. 1831'de *Takvim-i Vekayi* nazırlığına tayin edilen Esad Efendi'nin başlıca eserleri *Esad Efendi Tarihi, Üss-i Zafer* (İst., 1243. 1293), *Ziba-iTevarih, Bahçe-i Sefa Enduz, Münşeat ve Divaridvc.* Mezarı, Esad Efendi Kütüphanesinin bahçesinde bulunmaktadır.

Miman bilinmeyen Esad Efendi Kütüphanesi tek katlı bir yapıdır. Asıl mekân 6 m ölçüsünde bir kare olup, her iki yandan ikişer sütun ile ayrılan 1,95 m genişliğinde kanatlarla genişletilmiştir. Asıl mekân üstü kiremitli çatı ile örtülü, yarım yuvarlak kubbelidir. Yandaki kanatların yarım tonozlu çatısının 1,60 m üstünde, kubbe gövdesinde bulunan yarım yuvarlak pencereler iç mekânı aydınlatır. Okuma yerleri olması gereken yanlardaki kanatlarda da dörder pencere bulunmaktadır.

Asıl mekâna bir ön girişten geçilerek ulaşılır. Giriş, yoldan dört basamak yüksektedir. Dış ve iç mimarisi süslemesiz olan Esad Efendi Kütüphanesi'nin 0,50-0,75 m kalınlığındaki duvarları sadece sıva ile örtülmüştür. Bina strüktür olarak Romanesk mimariyi anımsatır.

Esad Efendi Kütüphanesi'nin, özellikle tarih ve edebiyat bakımından çok zengin olan kitapları 1914'te Sultan Selim ve 1918'de de Süleymaniye Kütüphanesine nakledilmiştir. Uzun süre matbaa olarak kullanılan bina bugün halıcı dükkanıdır.

Bibi. M. Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *İA,* IV, 363-365: Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları,* 384-386; Unsal, *Kütüphaneler,* 100-101; H. Dener. *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi,* İst., 1957, s. 41-42.

İSTANBUL

ESÂFİL-İ ŞARK

İstanbul'da, Mekteb-i Mülkiye (şimdiki Siyasal Bilgiler Fakültesi) içinde gelişen, 1955'e kadar belirli ilim, fikir, sanat, edebiyat, kültür adamlarım bir araya getiren, hiçbir resmi sıfatı olmamakla birlikte, bu tarz sohbet toplantılarına öncülük etmiş topluluk.

İstanbul'un henüz fazla kalabalık olmadığı, eğlence âleminin çok kısıtlı bir çevrede geliştiği bir zamanda kurulan topluluk, güzel konuşan, anlatan, etrafmdakileri kendisine bağlayan kişilerden oluşmuştu ve günümüzde kaybolan "dinleme alışkanlığı" bulunan kişilerin de çokluğu topluluk içinde her bir konuşmaya değer kazandırmıştı. Topluluğun önde gelen üyeleri Nazmi Acar, Mükiimin Halil Yinanç, avukat Afif Şakir, Halil Vedat Fıratlı, Emin Âli Çavlı, avukat Mehdi Sait, Halit Güleryüz, Hamamizade İhsan gibi aydınlardan oluşmuş, bunlara devrin gazetecileri, öğretmenleri, sanatçıları da zaman zaman katılarak güncel konuları tartışmışlardı. Toplandıkları esas yer, Bayezid Camii yakınındaki Çınaraltı idi. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde bu mahalde gelişen sohbetlere devrin meraklı gençleri de katılır, büyük bir nezaket içinde konuşmaları dinlerlerdi. Topluluk kış ve sonbahar mevsimlerinde birisinin evinde toplanır, geniş bir aile atmosferine bürünen sohbetlere; güncel ilim, kültür ve sanat konularına yer verilir, gecenin geç saatlerine kadar uzayan sohbetlere katılanların hatıralarında geniş izler kalırdı. Konuşmaların en renkli siması Nazmi Acar idi (heykeltıraş Çetin Kuzgun Acar ile piyanist Pıtırcık Acar'ın babası) ve her bir konuya esprili kişiliği ile karışan N. Acar'sız hiçbir toplantının tadı olmazdı, nitekim onun vefatından (1957) soma da topluluk dağılmaya yüz tutmuştur. Toplantıların canlı geçtiği yerlerden birisi de İbnülemin

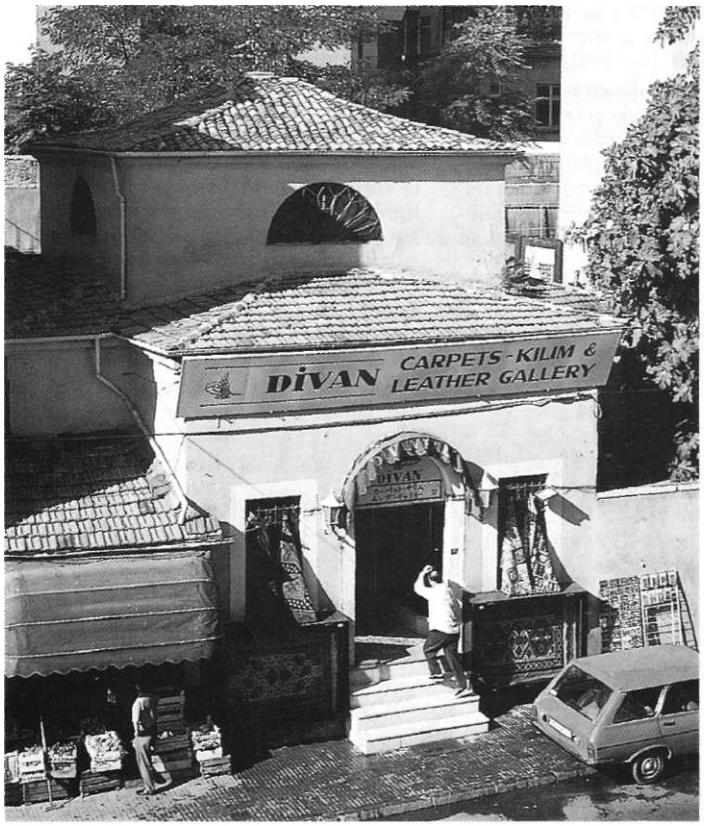

Esad Efendi Kütüphanesi
Aras Neftçi, 1993

Mahmud Kemal İnalin(->) konağıydı. Engin bilgi ve kültürü ile kendisi ile konuşanları her zaman hayran bırakan İnal'ın evi aynı zamanda Türk musikisi için ocak mahiyetinde idi. Prof. Hilmi Ziya Ülken, Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, avukat Afif Şakir'in evleri de üyelerin büyük bir samimiyetle katıldıkları ortamlardı. Saatlerce süren sofra toplantılarında günlük siyasetin dışında olmak şartıyla, bir konu ortaya atılır, sırayla söz alan üyelerin verdikleri bilgiler, ileri sürdükleri görüşler konuya yeni açılımlar sağlardı.

Esâfil-i Şark topluluğu, II. Dünya Savaşımn sıkıntıları sırasında bir dayanışma içinde iken, savaş somasının değişen şartları yüzünden fazla devam edemedi; geçim kaygılarının artması, İstanbul'un kalabalıklaşması ve en mühimi dinleme alışkanlığı ve terbiyesinin bozulmaya başlamasından soma dağıldı; çok küçük gruplar geleneği devam ettirdi. Kâzım İsmail Gürkan tarafından yaratılan "Çarşamba Toplantıları", Muzaffer Esat Güçhan'm girişimi ile kurulan "Edebiyat ve Kültür Toplantıları", Feridun Dirimtekin ile Arif Müfid Mansel tarafından evlerinde, Haldun Taner'in tasvirini yaptığı "Altılar Toplantısı" tarzındaki buluşmalar Esâfil-i Şarkin bir çeşit devamı sayılabilir.

Bibi. Adnan Giz-Midhat Sertoğlu, "Gülmek için Kurulmuş Bir Topluluğun Hikâyesi: Esâfili Şark'ta Kimler Vardı, Neler Konuşulurdu", *Hayat,* S. 21 (19 Mayıs 1977). s. 27. S. 22 (26 Mayıs 1977) s. 27, S. 23 (2 Haziran 1977), s. 28, S. 24 (9 Haziran 1977), s. 19, S. 25 (16 Haziran 1977), s. 19, S. 26 (23 Haziran 1977), s. 19, S. 27 (30 Haziran 1977), s. 19; S. 28 (7 Temmuz. 1977), s. 19. S. 29 (14 Temmuz 1977), s. 19, S. 30 (21 Temmuz 1977), s. 19, S. 31 (28 Temmuz 1977), s. 19, S. 32 (4 Ağustos 1977) s. 26, S. 33 (11 Ağustos 1977), s. 26; A. Tarlan "Mükrimin İçin", *Yeni İstanbul,* (Şubat 1962); O. S. Orhon Mükrimin Halil Yınanç", *Son Havadis,* (25 Aralık 1962), (bu makaleler sonradan şu kitabın içine alınmıştır: *Mükrimin Halil Yinanç'tan Sohbetler,* İst., 1962, der. R. Alpayer-Ş. Ozatalay, s. 46-48, 76-78).

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

ESAYAN KIZ ERMENİ LİSESİ

Beyoğlu İlçesi, Taksim Meşelik Sokağımda bulunan Enneni azınlık lisesi. Kayserili Hovhannes ve Mıgırdiç Esayan kardeşlerin, bahçesindeki kiliseyle birlikte yapım masraflarını üstlendikleri karma ilkokul 1895'te açıldı.

Beyoğlu Ermenilerinin eğitim kurumu açma çalışmalan 1701'e kadar uzar. Bu tarihte Harutyun Amira Bezciyan tarafından kızların mesleki eğitimi için açılan okul 1870'e kadar faaldi. Canik Amira Papazyanin öncülüğünde ise 1830'da kızlar için Surp Hıripsimyantz ve Surp Kayyanyantz, erkekler için de Surp Eçmiadzin ve Surp Lusavoriç okulları açılmıştı. 1846'da Misak Amira Naregyan, Naregyan Okulu'nu yaptırdı. 24 Mayıs 1870'teki büyük Beyoğlu yangınında bu semt okulları yandı. Bağışlarla, yangın sonrasında nüfusu artan Dolapdere'de 1875'te, Arşagunyan Okulu açıldı.

Esayan İlkokulu'nun açılması ise 1895 yılındadır. Beyoğlu'na egemen Batı kültürünün etkisinde bir eğitim veren okula, 1899'da Esayan İlkokuluna, 3 yıllık rüştiye (ortaokul) de eklendi, orta kısma devam eden kızlardan yetenekli olanlar meslek atölyelerinde, biçki-dikiş, el sanatları öğrenmişlerdir. İlk kısımdan ayrılan erkek öğrenciler ise Getronagan Mektebi'ne devam ediyorlardı.

Esayan Kız Ermeni Lisesinin girişi.
Silva Kuyumcuyan koleksiyonu

I. Dünya Savaşı yıllarında okulun bir bölümünde askeri harita-kadastro öğrencileri ders gördüler. Ayrıca bir bölümü de darüleytam yapıldı ve 130 kadar çocuk barmdınldı. Cumhuriyetin ilanı ile Esayan Okulu verimli bir döneme girdi. Cumhuriyet hükümetinin de desteğiyle lise kısmı 1930'da açıldı. Dört yıllık bir süreden sonra ara verilen lise öğretimi, 1951-1952'de tekrar başlatıldı. Okul 194l'den soma karma oldu. 1948-1973 arasında okul müdürlüğü yapan Hermine Kalustyan, **196l**'de Kurucu Meclis üyesi oldu.

1967'deki onarımla modern bir iç yapıya kavuştu. 1993-1994 öğretim yılındaki mevcudu 402 olan Esayan Lisesi'nde ortaokul öncesi hazırlık sınıfı da vardır. 1993-1994'te tüm bölümlerde karma eğitime geçilmiştir. Okul bugüne kadar 3.217 ilk, 1.905 orta, 1.485 lise mezunu vermiştir.

Bibi. T. Azadyan, *Esayan Ortaokulunun Tarihi,* ist., 1945; *BadmutyunEsayan Varjarani 1945-1955,* (Esayan Okulu'nun Tarihi), ist., 1955; *Esayan Kız Lisesi (1955-1970),* İst., 1970.

SİLVA KUYUMCUYAN

ESEKAPI MESCİDİ VE MEDRESESİ

Cerrahpaşa semtinde Kocamustafapaşa'ya uzanan caddenin kenarında yer alır.

Aslında İsakapı olan adının halk dilinde Esekapf ya dönüştürüldüğü kabul edilir. Eskiden burada Bizans döneminden kalma büyük bir kemer bulunduğundan, İsakapı ya da Esekapı adını bu kemerden almıştır. Kemerin 1509 depreminde yıkıldığı bilinmektedir.

Hadım İbrahim Paşa (ö. 1562) tarafından 1560'a doğru mescide çevrilen yapı 14. yyin ilk yarısında yapılmış olması gereken ve adı bilinmeyen küçük bir Bizans kilisesidir. Mimar Sinan, kilise harabesini mescide dönüştürürken, etrafına bir de medrese inşa ederek burada küçük bir külliye meydana getirmiştir. Mescit daha sonra Sabih Ali Efendi (ö. 1769) tarafından minber koydurularak camiye çevrilmiştir.

Esekapı Mescidi 1894 zelzelesinde çok büyük ölçüde zarar görmüş ve o tarihten günümüze kadar da bir harabe halinde kalmıştır. Son yıllarda Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin Adli Tıp bölümü bu tarihi eseri duvarları içine almıştır. 1993 Eylül'ünde de içinde bir temizlik yapıldığı görülmüştür.

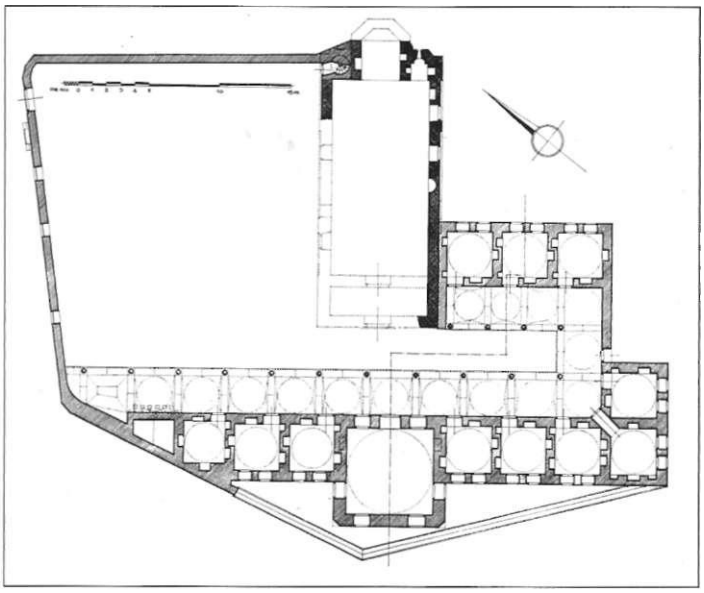

Esekapı Mescidi ve Medresesi'nin planı.
Ali Saim Ülgen

Esekapı Külliyesi dışarıdan yüksekçe bir duvarla ayrılmış bir avlunun içinde bir mescit ile bir medreseden oluşmuştu. Avlu kapısının dışında, Kapıağası Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış klasik üslupta bir çeşme bulunmaktadır. Mimar Sinan tek sahınlı ince uzun bir yapı olan kilisenin güney duvarının ortasına bir mihrap yaparak kilise aksını 90 derece döndürmüş, hiçbir izi kalmayan kuzey duvarına da, mihrap karşısına gelmek üzere esas girişi yerleştirmişti. Bu girişin yan dikmeleri 19401ı yıllara kadar durmaktaydı. Doğuda kilisenin esas apsis çıkıntısı düz bir duvarla kapatılmış, soldaki (kuzey) yan apsisin üstüne de kısa gövdeli bir minare oturtulmuştu. Esekapı Mescidi'nin bu şekli ile 1877'deki mamur halini gösteren gravürü Paspatis'in kitabında görülür. Minare, eski bir fotoğraftan anlaşıldığına göre, gövdesinin büyük kısmı ve şerefesi ile Sinan'ın yaptığı minare değildi.

Medrese, avlunun bir kenarına ve mescidin dışına İnşa edilmiştir. A. Sami Ülgeri in (1913-19Ö3) çizdiği bir rölevesine göre, ortada büyük kubbeli bir dershane ile, önlerinde kubbeli revaklar bulunan, her biri kubbeli ve ocaklı, biri küçük olmak üzere 11 hücreden oluşmuştu. Bu küçük hücrenin yanındaki göz, önündeki revak bölümü sonradan duvarlarla kapatılarak su haznesine dönüştürülmüştü. Dershane, mescidin karşısına düşüyordu. Medrese taş ve tuğla dizileri halinde inşa edilmiştir. Revaklarındaki mermer sütun başlıkları baklavalı tiptedir. Baklavalar arasına değişik tiplerde güller (rozetler) işlenmişti. Dershanenin kapı kemeri mermerdendir ve çift renkli taşlardan geçmeli olarak yapılmıştır. İçeride duvarlan yerden 1-1,20 m kadar yükseklikten çepeçevre dolanan, sıva üzerine baskı olarak yapılmış bir tezyinat şeridi uzanıyordu. Bu şeridin bir parçası İstanbul Vakıflar Müzesi'ndedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 203; Meriç, *Mimar Sinan,* 90-96; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai.* İst., 1977, s. 361-363; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I. 44, II, 80; Schneider. *Byzanz,* 5-7; Janin, *Egtises et monasteres,* 264; Eyice, *İstanbul,* 90; Eyice, *Bizans Mimarisi,* 39-42; S. Eyice. "Mimar Sinan'ın Külliyeleri", *VI. Vakıf Haftası Kitabı,* İst., 1989, s. 173-176; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 118-119: Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 65; M. Kütükoğlu. *Darü'l-Hilâfe,* **166;** Kuran, *Mimar Sinan,* 311. 338; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, **166;** *Fatih Camileri,* 159-160.

SEMAVİ EYİCE

ESENLER İLÇESİ

İstanbul'un batı yarısında yer alan en yeni ilçesi. 29 Aralık 1993'te yürürlüğe giren 3949 sayılı kanunla kurulmuştur.

İlçeyi doğudan Bayrampaşa ve Zeytinburnu; güneyden Güngören; batıdan Bağcılar; kuzeyden Gaziosmanpaşa ilçeleri çevrelemektedir. **16** mahalleden meydana gelen ilçenin bağlı bucağı ve köyü yoktur. Esenler İlçesi'ni oluşturan mahalleler, Birlik, Çiftehavuzlar, Davut Paşa, Fatih, Fevzi Çakmak, Habibler, Havaalanı, Karabayır, Kazım Karabekir, Kemer, Menderes, Mimar Sinan, Namık Kemal, Nine Hatun, Turgut Reis, Yavuz Selim'dir.

Esenler İlçesi kurulmadan önce bu saha Bakırköy İlçesi sınırlarına dahildi. 1992' de Bakırköy İlçesi'nin bölünerek yeni ilçelerin oluşturulması sırasında, bölge yeni kurulan Güngören İlçesi içinde kalmış, daha sonra yapılan çalışmalarla 1993 ün son günlerinde Esenler bölümü ayrı bir ilçe olmuştur.

Esenler İlçesi'ni oluşturan mahallelerin 1985 nüfusu 135.373, 1990 nüfusu ise 235-328'dir. İstanbul'un yakın yıllardaki gelişmesi sonucunda ortaya çıkan Esenler, daha çok ikamet bölgesidir. Bununla birlikte imalathaneler ve küçük sanayi tesisleri, son yıllarda Esenlerin yeni çehresinin oluşumunu sağlamaktadır. İlçenin ortasından Trakya Otoyolu-E-5 Bağlantı Yolu güneybatıdan kuzeydoğuya doğru geçmektedir.

SEDAT AVCI

ESERİ İSTANBUL

19- yy'da İstanbul'da üretilmiş bir cins porselen eşya. Beyaz zeminli, üzeri 19- yy Avrupa porselenlerinde görülen boyama iri çiçeklerle bezenmiş olan; tabak, sürahi, kâse, kapaklı sahan tipi örneklerdir. Desensiz olarak, sadece kreme kaçan beyazın hâkim olduğu parçalar da vardır. Özellikle sürahi veya kaplamı kapaklarında kabartma çiçekler veya sebzeler bulunmaktadır. Bazı örneklerde bu kabartma motifler ayrıca altın yaldızla boyanmıştır.

Günlük kullanım eşyası yanında duvar kaplaması olarak yapılmış örnekler de vardır. Boyutları geleneksel çini karolardan ufaktır. Kabe veya manzara kompozisyonları yansıtan parçalar bulunmaktadır.

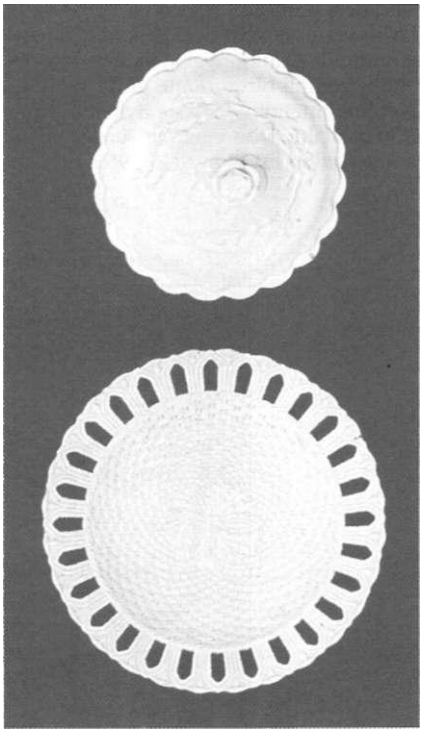

Eser-i istanbul damgalı sahan ve tabak, 19. yy. *Maçka Mezat Koleksiyonu*

Eser-i İstanbul imalatının en belirgin özelliği parçaların dibinde siyah, kırmızı veya mavi renkte yazılmış veya baskı olarak çıkarılmış, çerçeve içinde veya çerçevesiz Osmanlıca "Eser-i İstanbul" damgasının bulunmasıdır. Bu tür parçaların İstanbul'da nerede imal edildiği kesinlik kazanmamıştır. Bir grup araştınnacı Beykoz-İncirköy'de 1845'te kurulan bir fabrikada imal edildiklerini, bir grup araştırmacı ise Eyüp-Balat bölgesinde yapıldıklarını yazar. Bu örneklerin damgalı olmaları örgütlü ve standart bir üretimi kanıtlamaktadır. "Eser-i İstanbul" tipinde damgasız örnekler de vardır. Bunlar değişik özel atölyelerde yapılmış parçalar olabilir.

Eser-i İstanbul damgalı eserler, özel koleksiyonlarda, Topkapı Sarayı Müzesi ile İstanbul Belediyesi Şehir Müzesinde bulunmaktadır.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

ESİR KEMAL MESCİDİ

bak. TATLIKUYU MESCİDİ

ESİR TİCARETİ

II. Meşrutiyet'e (1908), doğal uzantılan ile de 1940'lara değin istanbul'un ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamında etkili olan insan alım satımı. Esirciler, esirci gemileri, esir pazarları, Esirci Hanı (Esirhane), esir kaçakçılığı, esir ticaretinin başlıca öğeleriydi.

istanbul'u fetheden Türkler, burada yüzyıllardan beri kurumlaşmış bir köle ticareti buldular. Zenci köleler, Yukarı Nil bölgesinden ve Çad'dan gemilerle getiriliyordu. Osmanlılar döneminde bu sevkıyat içinde Habeşistanlı köleler giderek daha fazla yer almaya başladı. Getirilenler ya memleketlerinde veya uzun deniz yolculuğu sırasında hadım edilmekteydiler. Bu operasyonu Hıristiyan ve Yahudi sünnetçiler yapmaktaydılar. "Sandali" denen penisi kesilenler, "spadones'ler (husyeleri alman) ve "castrati'ler (tam temizlenmiş: Penisi ve husyeleri alınmış) ile "tilbiye" (husyeleri ezilmiş) denenlerin, İstanbul'un sosyal yaşamındaki hizmet alanları farklıydı. Kentin esir pazarlarında Kırım yoluyla getirilen Çerkez, Gürcü kızları da satılmaktaydı. Bunlar, çalınma, avlanma, ailelerinden satm alınma kölelerdi. Kentte ayrıca köleleri evlendirip bunların çocuklarını satarak gelir sağlayanlar vardı. Irak'tan, Suriye'den yerli ve melez dilberler, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Yunan adalarından, hattâ Avusturya'dan dahi savaş tutsağı ya da kaçırılma köleler getiriliyordu. "Üsera sefinesi" denen ve salt köle taşıyan gemiler dışında, kente, deniz veya karayoluyla kaçak köleler de sokulmakta ve daha ucuz fiyatlarla satılmaktaydı. Ancak bunlar, bedesten civarındaki esir pazarlarında değil, kentin dış mahallelerinde ve buralardaki evlerde pazarlanıyordu. Esir yüklü gemilerin gelişiyle piyasada ani fiyat düşüşleri olur, yönetim ise sokaklarda, dükkân önlerinde köle satışı yapılmasını önleme-

ye çalışırdı. Çoğu zaman da köleler kente salgın taşımaktaydılar.

Pazarlarda sergilenen köleler, cinsiyetlerine, ırklarına, yaşlarına, vücut özelliklerine ve yeneteklerine göre pazarlıkla fakat daha çok açık artırma yöntemiyle satılıyorlardı. Kafkasya'dan gelen cariyeler(-<) ucuza giderdi. Bunları, istanbul'un orta halli aileleri bile alabilirdi. Birkaç altın karşılığı temin edilen bu cariyeler, düğün hediyesi dahi olabiliyordu. Esirin becerilerinin olması, saz çalması, dil bilmesi, ev işlerine yatkınlığı, fiyatını yükseltiyordu. Kadın kölelerde ilk aranan, gençlik ve güzellikti. Erkeklerin demircilik, saraçlık, hayvan bakıcılığı, denizcilik bilenleri daha çok para ediyordu. Bir dişin noksanlığı bile fiyatı düşürürken kellik, boy ve boyun kısalığı, düztabanlık uğursuzluk belirtileri sayıldığı için böylelerinin müşterisi zor çıkardı. Esirciler, kölelerin saçlarını özel yağlarla parlatırlar, yürüyüş, kırıtma öğretirler, uysal gözükmesi için önlemler alırlardı. Alıcının, her türlü kontrol hakkı vardı; yürütür, dişlerine bakar, vücudunu inceler, göğüslerini, bacaklarını muayene edebilirdi. Son bir muayeneyi ise hekim ve ebe yapardı. Beğenilen bir kölenin muhayyer olarak ve bir pey akçası karşılığında eve götürülüp uykusunda denenmesi doğaldı.

istanbul'daki esir ticareti, pek çok amaca dönüktü: Afrika kökenliler, harem hizmetleri için bacı ve haremağası; cariyeler ise hizmet halayığı, odalık olarak veya ticari amaçla müşteri buluyorlardı. Hizmet halayıklarının çirkinlerine "molada" deniyor ve en düşük fiyatlarla pazarlanıyorlardı. Kentte bu sektör için iki önemli pazar yeri Bizans döneminden beri, Eski Bedesten ve Yeni Bedesten'di. ilkinde cariyeler, ikincisinde erkek köleler satılıyordu. Ayrıca Kapalıçarşı'ya yakın bir de Esirhane diğer adıyla Esir Hanı vardı. Kent nüfusunun artmasına ve ekonomik düzeyin yükselmesine bağlı olarak Fatih'te, Kocamustafapaşa'da, Tophane'de ve Üsküdar'da da yeni esir pazarları oluştu. Tophane'deki Karabaş Mahallesi ile Üsküdar'daki îmrahor, son dönemlere değin bu işlevlerini sürdürmüşlerdir.

Kendi mallarından başka, sahipleri tarafından bırakılan cariye ve köleleri de komisyon karşılığı pazarlayan istanbul esirci esnafı müselsel kefalete bağlanmıştı. Diğer esnaf örgütlerinde olduğu gibi bu zümrenin de bir şeyhi, kethüdası, çavuşları ve tellalları vardı. Satışlarda nafaka ve tellaliye, devlet adına 1/10 oranında vergi alınırdı. Esirhane Emaneti adlı örgüt ve bunun başında da esir emini vardı. Esir eminliği iltizam yoluyla satılırdı. Bu görevi üstlenen, kamu hazinesine yılda 100 kese (50.000 akçe) toplu ödemede bulunurdu, istanbullu gayrimüslimlerin esircilik yapmaları pazarlardan esir almaları yasakken, Müslüman gözüken (dönme) Yahudiler, bu alanda önemli bir yere sahiptiler. Zengin Hıristiyanlar ise gizli olarak evlerinde esir bulunduruyorlardı.

Kentte esirci denen ve kendi evlerinde eğittikleri köleleri pazarlayan bir zümre daha vardı. Yine aynı adla fuhuşa hizmet eden bir grup bulunuyordu. Bunlar, pey verip aldıkları veya ucuza kapattıkları dul cariyeleri Levantenlere, kapıkulu askerlerine, bekâr uşaklarına birkaç geceliğine pazarlarlardı. Aynı işi, esir pazarı ve Esir Hanı tellalları da yapmaktaydılar. Yönetim ise bu geleneği yasaklar koyarak ve ağır cezalar uygulayarak önlemeye çalışıyordu. Özellikle esirci kadınlar son derece becerikliydiler. Bunlar, uğradıkları evlerde gözlerine kestirdikleri cariyeleri, "İyi bir müşterim var, bir defa göstereyim", diyerek ve pey akçesi verip alırlar; İstanbul'un zengin gayrimüslimlerine, Eflâk ve Boğdan elçiliklerine götürürler; yüklü bir ücret karşılığında birkaç gece kapatırlar; sonra beğenilmedi diye geri getirip sahibine teslim ederlerdi. Kimi esirci kadınlar da tüccarla müşteri arasında aracılık yaparlardı. Bunlar, esir tüccarındaki cariyeleri tanıdıktan sonra kapı kapı dolaşıp tanıtımını yaparlardı. Esirci kadınların İstanbul'da tanımadıkları aile ve karakter yoktu. Her türlü aldatma yöntemlerini de bilirlerdi.

Nuruosmaniye'de esir ticaretini betimleyen Bartlett'in bir deseninden gravür. 19. yy. *Galeri Alfa*

İstanbul'daki esir ticareti, İslam hukukunun köleliğe ilişkin hükümleri gereği din bilginlerini de her dönemde ilgilendirmiş ve bu konuda pek çok fetvalar verilmiştir. Örneğin Ebussuud Efendi(->) gayrimüslimlerin kul ve cariye edinimlerini önleyen fetvaları yeni bir fetva ile pekiştirdiği gibi, kölenin isteği olmaksızın hadım edilmesini, çocuk yaştaki kölenin kiliseye götürülüp Hıristiyanlaştırılmasını yasaklayan fetvalar da vermiştir.

1640'a ait *Narh Defteri*'nde, 17. yy'm ortalarında İstanbul'daki esir ticaretine ilişkin sayılara da yer verilmiştir. Buna göre 100'den fazla erkek ve kadın esircinin bir kısmının kaçak çalıştıkları, hileli işler yaptıkları. Müslüman cariyeleri Hıristiyanlara götürüp fuhuşa aracı oldukları anlaşılmaktadır. Sonuçta adları ve mahalleleri verilmek suretiyle 33 esir tüccarının 8 esirci kadının, 19 esir tellalının, birbirlerine kefil olmak koşulu ile esir ticareti yapmalarına izin verildiği görülmektedir. Bunların genellikle Kapalıçarşı muhitinde, Mahmut Paşa, Cezeri Kasım, Peykhane, Balaban Ağa, Gedik Paşa mahallelerinde, Firuzağa'da, Tophane'de Tomtom Mahallesinde, bir kısmının ise Langa ve Kocamustafapaşa'da oturdukları saptanmaktadır.

Evliya Çelebi ise aynı döneme ilişkin daha farklı sayılar ve bilgiler verir. "Esnaf-ı Emanet-i Esirhane" başlığı altında, Tavukpazarı'ndaki iki katlı, 300 hücreli demir kapılı Esir Hanımı tanıtır. "Esnâf-ı bâzirgân-ı esirciyân" denen esir satıcılarının 2.000 kişi olduklarım, Gürcistan'dan, Abazistan'dan, Çerkezistan'dan ve Kırım'dan savaş malı olarak gelen kul ve cariyeleri süsleyip el ele tutuşturup esnaf alaylarına kattıklarını, "nice bin pâk ve pakize esir kızları ile sülün gözlü münevver yüzlü esir oğlanların satırlar önünde saf saf yürüdüklerini" anlatır.

Osmanlı tarihlerinde ve arşiv belgeleri arasında İstanbul'daki esir ticaretini ilgilendiren bilgiler de yer alır. Bu sektörün en parlak yıllarının III. Murad döneminde (1574-1595) saraydaki eğilime koşut olarak yaşandığı saptanır. Parası olan herkesin cariye ve erkek köle edinmeye istek duyduğu bu dönemin unutulmayan sloganı "kesesine güvenen borazancıbaşı" deyimidir. Ancak, kentteki esir ticaretinin giderek birtakım yolsuzlukları da kapsaması ve bir yönüyle fuhuşa hizmet etmesi de bu dönemde başlamıştır. 1560'lardan itibaren gayrimüslimlerin köle almaları yasaklanırken İstanbul kadılarına bu yönde hükümler yazıldığı görülür. *Tarih-i Selanikî'âe,* 1586'da İstanbul Kadısı Mevlânâ Ali'ye yazılan hükme göre, Yahudilerden şeriata aykırı olarak cariye e-

dinenlerin evlerinin yasakçılarca basıldığı, cariyelerin bu evlerden çıkartıldığı, fakat bazı kimselerin bunu bir ayaklanma nedeni yaparak yağmaya yöneldikleri ve sonuçta kadının görevden alındığıanlaşılmaktadır. *Tarih-iNaitna'da* 1652'de çıkan bir yangında Esir Haninin yandığı yazılıdır. İç Bedesten'de esir satışlarının yasaklandığı IV. Mehmed döneminde, 1680'de düzenlenen bir nizamnamede esirciler pazarladıkları esirleri, üstlerindeki giysilerle satmaları, yüzlerine aklık, kızıllık sürmemeleri konusunda uyarılmıştır. 18. yyin sonlarına doğru ise, hür çocukların kaçırılıp yalancı tanık dinletilerek köledir diye pazarlandığına ilişkin şikâyetler çoğalmıştı. Esir ticaretine ilişkin son bir düzenleme 1826'da çıkarılan İntisap Nizamnamesi kapsamında yer almıştır, intisap ağasının gözetimine bırakılan Esir Haninda ve esir pazarlarında hür çocukların satılmaması, kaçak köle bulundurulmaması, emanet bırakılan köleler için nafaka bedeli alınmaması, satışlarda tellaliye bedelinin 1/5'inin ihtisap ağasına ödenmesi, nizamnamede yer almıştı.

Esir ticaretinin 17. yyin başından itibaren odaklandığı Esir Hanı hakkında da hayli bilgi mevcuttur. 1847de yıktırılan bu han, Nuruosmaniye Camii ile Çemberlitaş arasındaydı. İstanbul kadısına yazılan 28 Temmuz 1609 tarihli hükümden, söz konusu yerde bir esir hanı yapılmasına izin verildiği öğrenilmektedir. Han. iki katlı, 300 odalı, esir satışları için geniş iç mekânları olan bir bina olarak tasarlanmıştı. Gülnûş adlı bir cariyenin de saray hareminde kethüda iken buraya Esir Pazarı Mescidini yaptırdığı bilinmektedir. Mescit, hanın yıkılışından hayli sonra, 1932'de yıkılmıştır. Çevresinde esir pazarı kahvehanelerinin yer aldığı Esir Hanim, İnciciyan bir kervansaraya benzetmektedir. Daha önce burada Kafkasya'dan gelen esirler de satılırken III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) bunu yasakladığını, artık yalnız Afrika'dan getirilen kölelerin pazarlandığım da açıklar.

İstanbul'u ziyaret eden yabancı gözlemciler, 17. yy'dan başlayarak Esir Hanı ve esir pazarlarıyla da ilgilenmişlerdir. Nicolas de Nicolay, burada kadın erkek her yaşta bedbaht Hıristiyan esirin mezata çıkarıldığını, 13-14 yaşlarında, orta güzellikte bir Macar kızının yaşlı bir Türke satılışını izlediğini anlatır. Aubry de Mortraye'nin verdiği bilgilere göre esir pazarı, basit odalarla çevrilmiş geniş bir meydandır. Kadın esirler odalarda, erkekler ise ortadaki meydanda teşhir edilmektedirler. Esir tüccarları pek güzel kızları pazara çıkarmayıp kendi evlerinde saklamakta, şarkıcılık, oyunculuk ve başka hünerler öğretip el altından satmaktadırlar.

Tournefortün 18. yyin başındaki tespitlerine göre, bedesten yakınındaki tutsakların durumu çok üzücüdür. Fakat en güzel kızlar, tıpkı cins atlar gibi böyle pazar yerlerinde değil, özel evlerde satılmaktadır. Bunları satanlar da genellikle Yahudilerdir. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen Lady Montagu ise, Avrupalıların, istanbul'daki esir ticareti konusunu yanlış bildiklerini, bir arkadaşının kendisinden bir Rum köle almasını istediğini, oysa Rumların köle değil uyruk olduklarını, pazarda, savaşta yakalanan Rus, Çerkez, Gürcü kölelerle Mora'dan getirilen Hıristiyanların pazarlandığmı ve bu sonunculari ise ekseriya Venedik asıllı (Levanten) akrabalarının aldıklarını vurgular.

Edmondo de Amicis ise Esir Ham yıkıldıktan soma, yeni esir pazarınm oluştuğu Tophane'yi anlatır.

Brüksel Konferansı'nda alman uluslararası karar gereği, gerçi Sultan Abdülmecid de 1846'da bir fermanla esir ticaretini yasaklamıştır. Ancak, başta saray olmak üzere İstanbul'daki zengin konaklarının cariyesiz kalmaması için İzmit, Adapazarı, Geyve, Samsun taraflarına yönelinmiş; buralardan getirilen Gürcü ve Çerkez kızlarının satışı ve hediye olarak sunuluşu devam etmiştir.

Çıkdı 9 muharremde fermân-ı hümayun/Bak ikiyüz altmış üçde kalkdı Esir Pazarı diye tarih düşürülen 28 Aralık 1846 tarihli esir pazarlarının kaldırılması olayını *Tarih-i Lutfi*vermektedir. Tıpkı mal ve eşya gibi, zenci ve beyaz kölelerin satılmasının insanlığa yakışmayan bir iş olduğunu, o yılki Babıâli ziyaretinde açıklayan Abdülmecid, esir pazarının derhal dağıtılması yönünde emir vermiştir. Uygulamanın, Mustafa Reşid Paşanın ilk sadaretine rastlaması da önemlidir. Ancak bu karar, köle alım satımının şer'i açıdan devamına dokunmamıştır. Nitekim, 1908'e değin İstanbul'a köle sevkıyatı sürdüğü gibi, alım satımlar da Tophane'de Karabaş Mahallesinde, Fatih'te, İmrahor'da, kenar mahallelerde devam etmiştir.

Bu son dönemle ilgili olarak Leylâ Saz, (ö. 1936), tanınmış birçok ailenin Arap ve Çerkez cariyeleri konaklarmda özenle yetiştirerek pazarlamalarını ve bundan kazanç sağlayışlarını, Çerkez ailelerin kızlarım cariye olarak yetiştirmelerini, esirci kadınlar aracılığı ile yapılan cariye satışlarını, kimi kızların da İstanbul'da gönüllü köle olarak kendilerini sattırmalarım anlatır. 19. yyin sonlarına doğru. 120 altına alınan bir cariyenin, birkaç yıllık eğitimden sonra çırak çıkartılıp 400 altına satıldığını ise Edmondo de Amicis yazar.

Başta sarayda, İstanbul'un sosyal yapısında ve aile kurumunda hizmetçi, odalık, anne olarak yer alan esirlerin dramatik yaşamları pek çok romana, öyküye konu olmuştur. Samipaşazade Sezaî Beyin (ö. 193© *Sergüzeşt* adlı (1889) romanı, Kafkasyalı Dilberin İstanbul'a getirilişini, sahibinin evinden kaçışını, tekrar satılışını, esirci kadın tarafından eğitilişini, İstanbul'dan ayrılışını ve intiharım anlatır.

Bibi. *Tarih-i Selânikî,* 221: *Tarih-i Naima,* V, 258; *Tarihi Lutfi,* VIII, 133; *BOA,* Mühimine Defteri, no: 78, 49. hüküm; Y. Yücel, *Es'arDefteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 113-114; Evliya, *Seyahatname,* I, 563-564; R. E. Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar,* İst., 1950, s. 5-6; N. Banoğlu, "İstanbul'da Esir Ticareti ve Harem Rezaletleri", *Tarih Konuşuyor,* S. 32 (1966), s. 2646-2650: İ. H. Konyalı, "Cariyeler ve Esir Pazarı". *Tarih Dünyası,* S. 2 (1950), s. 72-74; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 298-299; İnciciyan, *İstanbul,* 35-36; H. Kanpolat- E. Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *TT,* S. 79 (1990), 35-44; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* I, ist.. 1938. s. 143; A. Mayakon "Osmanlılarda Esir ve Cariye Ticareti", *Resimli Tarih Mecmuası,* yeni seri, s. 611-613, Lady Montagu. *Türkiye Mektupları,* İst., ty, s. 101; A. L. Croutier, *Harem-Peçeli Dünya,* İst., 1990, s, 18 vd; L. Saz, *Harem'in İçyüzü,* İst., 1974, s. 45 vd; Edmondo de Amicis, *İstanbul,* Ankara. 1981. s. 294 vd.

NECDET SAKAOĞLU

ESKİ HAMAM

Üsküdar'da, Doğancılar Caddesi ile Uncular Caddesi'nin kesiştiği yerde yine bu caddeler tarafından kesilen Darı Sokağı'nın başında yer almaktadır. Erkekler ve kadınlar bölümünün kapıları bu sokağa açılmakta, erkekler bölümünün girişi karşısında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı 1141/1728 tarihli çeşme bulunmaktadır. 19601ı yıllara kadar "Eski Hamam" adıyla anılan bu yapı, daha sonra hamamın şimdiki sahibi Hayri Bülbül tarafından koyulan "Şifa Hamamı" adıyla anılagelnıiştir.

Bu yapı Üsküdar'ın günümüze ulaşmış en eski hamamıdır. R. E. Koçu, hamamın 15. yyin sonlarına doğru yapılmış olabileceğini belirtir; *Hadîkatü'l-Cevâmi'deki* "Rumî Mehmed Paşa" bahsinde geçen hamamla bu hamam arasında bağlantı kurarak, sözü edilen yapının bu olması gerektiğini belirtir. Oysa *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* bahsedilen hamamın Rumî Mehmed Paşa Külliyesi içinde yer alan hamam olması gerekir. E. H. Ayverdi, 1950'de kalıntıları daha da bariz olan Rumî Mehmed Paşa Camii yakınındaki hamamdan bahsetmiş olduğu gibi, bu bölgede son yıllarda ya-

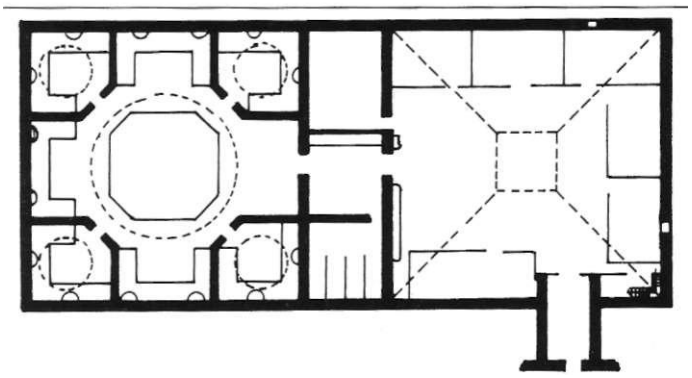

Eski Hamam'ın planı.

pılan inşaat kazılarında çeşitli temel kalıntıları ve su künkleri ortaya çıkmıştır. Kısacası *Hadîka'da* belirtilen hamam bu Eski Hamam olmamalıdır. Zaten her iki yapı arasındaki uzaklık da az değildir. Yalnız, *Ayasofya Muhasebe Defteri'nde* Üsküdar'daki bir hamamın, dükkânları ile birlikte 894-896/1488-90 arasına ait kiraları belirtilmiştir ki, bahsi geçen yapmm Eski Hamam olması mümkündür. Yapı 1147/1734'te tanzim edilmiş, 1303/1885'te ise onarım görmüştür.

Hamamın su aldığı yer, Sâdi Nirven'in tespit ettiği Doğancılar'daki su kaynağı olmalıdır. Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı ve bu hamamla da bağlantılı olan suyolu da eskiyip kullanılamayacak hale gelince, Valide-i Cedîd yolu ile su alınmaya başlamıştır.

Eski Hamam klasik Türk hamamları planma uygun olarak inşa edilmiş bir çifte hamamdır. Kadınlar ve erkekler kısımlarına giriş kapıları aynı sokak üzerinde bulunmaktadır. Birbirine bitişik vaziyetteki kadınlar ve erkekler bölümlerinin planları diğerinin aynen tekrandır. Erkekler bölümünde, girişi takiben dar bir koridorun uzandığı soyunmalık çift kat olarak düzenlenmiş olup, kuzeydoğu köşesindeki ahşap bir merdiven üst kat ile bağlantıyı sağlar.

Soyunma odaları altlı üstlü ahşap bölmeler halinde meydanın çevresinde sıralanmışlardır. Aynalı tonozun örttüğü soyunmalığın üzeri kiremitli bir çatıyla örtülü olup ortasında aydınlık feneri boşluğu bulunmaktadır.

Soyunmalığın güney duvarındaki alçak bir kapı ile üç bölümlü ılıklığa geçilir. Ilıklığın sağ bölümünde üç tane kurna, sol bölümünde ise helalar ve bir temizlik hücresi bulunur.

Sıcaklık bölümü, plan itibariyle Türk hamamlarında benzerlerine çok sık rastlanan haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli olarak inşa edilmiş tipin bir örneğini teşkil eder. Sıcaklığa, haçın bir kolunu oluşturan eyvana açılan bir kapıyla geçilir. Ortasında sekizgen formlu mermer bir göbektaşı ile haçın üç kolunda zeminden az yüksek mermer seki ile yükseltilmiş çifte kurnalı sofadan ibaret olan haçvari kısım, stalaktitli pandantifleri olan büyük bir kubbe ile örtülmüştür.

Dört eyvanın ayırmış olduğu, köşelerdeki dört halvet çifte kurnalıdır ve üzerleri birer kubbecik ile örtülmüştür. Aynı plan değişikliğe uğramadan kadınlar kısmında da uygulanmıştır.

Hangi tarihte ve kim tarafmdan yaptırıldığı bilinmese de orijinal hüviyetini kaybetmeden günümüze sağlam olarak ulaşabilmiş olan bu yapı Üsküdar'ın en eski hamamı olması bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Bibi. Anı, *Hamamlar-*. S. Nirven, *Fatih Devri Su Medeniyeti,* İst., 1953, s. 118-119; S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD,* XI/15 (1960), s. 99-120; *İSTA,* X, 5285-5287; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 441; Çeçen, *Üsküdar,* 86.

ENİS KARAKAYA

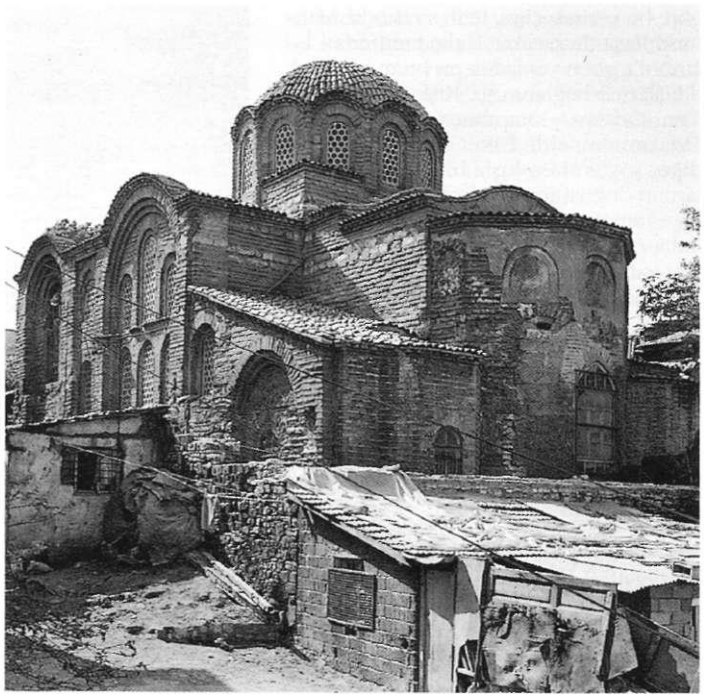

Eski İmaret Camii
Erkin Emiroğlu

ESKİ İMARET CAMİİ

İstanbul'da, Fatih semtinde bulunan kiliseden çevrilmiş cami.

Halic'e hâkim bir yamaçta kurulu Eski İmaret Camii, aslında Bizans döneminde Pantepoptes Manastırının "Her şeyi gören" İsa'ya ithaf edilmiş kilisesidir. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenosün (hd 1081-1118) annesi Arma Komnena tarafmdan yaptırılmıştır. 1081-1087 arasında inşa edilmiş olmalıdır. Haçlılar, 1204'te İstanbul'u ele geçirdiklerinde Pantepoptes Manastırı'nı Venedik'teki San Giorgio Maggiore Benedikten tarikatına vermişlerdir.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u aldıktan sonra şehirdeki bazı manastır ve kiliselere yeni fonksiyonlar verilmiştir. Pantepoptes Manastın da, Fatih Külliyesi yapılıncaya kadar imaret-zaviye ve medreseye dönüştürülmüş, kilisesi ise bu zaviye ve medresenin mescidi olmuştur. Burası sanıldığı gibi bir aşhane-imaret yapılmış değildir.

Eski İmaret Camii, Haliç kıyılarından başlayıp, Fatih semtine uzanan yangınlardan zarar görmüştür. Mimarisinde meydana gelen değişikliğin tarihi bilinmemektedir. Yapının eski fotoğraflarından oldukça bakımsız durumda olduğu anlaşılmaktadır. 1954'te bir özel Kuran kursu öğrencüerinin camiyi yatakhane, son cemaat yeri olan hollerini ise aşocağı ve yemekhane olarak kullandıkları görülüyordu. Sonraları bu durum giderilerek 1970'li yıllarda caminin içi ve dışı yüksek mimar Fikret Çuhadaroğlu tarafından önemli ölçüde tamir edilmiştir.

Eski İmaret Camii'ne dönüştürülen kilise dik bir yokuş üzerinde inşa edilmiştir. Düzgün bir zemin sağlamak için kilisenin altında binanın ölçülerinde, somadan sarnıç olarak kullanıldığı anlaşılan bir mahzen yapılmıştır. Esas bina taş ve tuğla kullanılarak karma bir teknikle inşa edilmiştir. Mahya hattının iniş ve çıkışları kesilerek düz bir çizgi haline getirildiği, açıkta olan güney cephesindeki kemerlerin kesilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bu durum son tamirde giderilerek, içerideki tonozların dışa aksettiği kavisli kemerler eski biçimleri ile ihya edilmiştir. Ortadaki kubbe ise, kasnağının dalgalı mahyası ve kademeli kemerler içindeki pencereleri ile orijinaldir. İstanbul'da kubbesi kiremit ile örtülü tek cami burasıdır. Eski İmaret Camii'nin, batı tarafında çapraz tonozlu iki narteksi (hol) vardır. Dört destekli kapalı haç biçiminde olan esas mekânın tam ortasında kubbe yer almaktadır. Destekler orijinal değildir. İç narteksin üstünde iki sütunla açılan bir galeri vardır. Dışa taşkın apsis kısmının iki yanında dört yapraklı yonca biçiminde birer hücre bulunur. Caminin etrafında bulunması gereken manastırdan bir iz kalmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 33; (Patrik Konstantes). *Constantiniade,* 107-108; A. G. Paspatis. *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 313-314: D. Pulgher, *Les anciennes églises de Constantinople,* Viyana, 1878, s. 27-28; Gurlitt, *Konstantinopoles,* 39-40; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 171-182; Millingen, *Byzantine Churches,* 212-218; Schneider, *Byzanz,* 68; Janin, *Eglises et monastères,* 513-515; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 120-122; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of İstanbul. A Photographic Survey,* Pennsylvania, 1976, s. 59-70; *Fatih Camileri,* 133-134; N. Brunov, "Über Zwei Byzantinische Baudenkmäler von Konstantinopel", *Byzantinisch-Neugriechische. lahrbücher,* LX (1932-1934), s. 129-144.

SEMAVİ EYİCE

ESKİ ODALAR

İstanbul'un fethinden (1453) sonraki yıllarda Şehzadebaşinda Kapıkulu ve Acemi ocakları için yapılan ilk kışla.

Yeniçeri Ocağindaki yaygın inanışa

göre bu yerin seçimi, fetüı sırasında, Mahmud Paşa ile birlikte Haliç tarafından İstanbul'a giren yeniçerilerin buraya bayrak dikişlerine bağlanmıştı. Kışla, Aksaray'da Yeni Odalar(->) yapılınca **16.** yy'da Eski Odalar adını aldı. Eski Odalarla ilgili bir diğer söylenti ise kışla bitince ocak aşçılarının önerisi üzerine her ortadan bir yeniçerinin yarışa koşulup kim hangi odaya daha önce vardı ise oraya onun orta numarasının verildiğiydi. Eski Odalar'da orta numaralarının sıralı olmaması buna bağlanırdı.

Eski Odalar'm 3 büyük kapısı vardı. Bunlar, Çukurçeşme (Kırkdört) Kapısı, Birler (Kapamacılar-Altmışbir) Kapısı ve Meyit Kapısıydı. Şehzadebaşı Camii yapılırken Birler Kapısı, Eski Odalar'm bir bölümüyle yıkıldı. Yıkılan bölüm, 99. Orta'ya aitti. Buraya açılan kapıya ise Karaköy Kapısı deniyordu.

Fırdolayı saçaklı Eski Odalar'da her orta odasının tabanı çini tuğla döşeliydi. İçeride süslü direkler vardı. Koğuşlar peykeli ve sedirliydi. Her oda kapısının üstünde orta nişanı vardı. Odalarda mutfak, kiler, çamaşırhane, orta sofası ve çardak vardı. Eski Odalar'daki oda sayısı 26'ydı. Bunlarda toplam 47 ocaklı koğuş, 55 kerevet, 21 çardak, 1 tekke, 26 ahır vardı.

1718'deki Cibali yangınında, aynı yerdeki Acemioğlanlar Kışlası ile birlikte Eski Odalar da yandı. Ahşap olarak yenilenen kışla, ikinci kez 1755'te yangın geçirdi. 1756'da Gümrük Emini İshak Ağa'nın bina eminliği ile Eski Odalar yeniden inşa edildi ve daha az sayıda yeniçeri kalmaya başladı.

Eski Odalar'da bir gelenek, buradan geçerken padişaha şerbet sunulması, padişahın da şerbet kâsesini altınla doldurup yeniçerilere bahşiş vermesiydi. Aynca, isterse padişahın dinlenmesi için kışlada bir de taht odası vardı.

1826'daVak'a-i Hayriye(->) sırasında Eski Odalar'm yakılması girişimine, yangına yol açabileceği düşüncesiyle II. Mahmud izin vermedi. Kışla yapıları yıkıldı. Açılan arsaya Fevziye adı verildi. II. Mahmud, Babıâli'nin genişletilmesi için kamulaştırılan vakıf arsalarına karşılık Fevziye'yi Evkaf İdaresi'ne bıraktı. Buraya vakıf dükkânlan, ev ve bahçeler yapıldı. Bu yeni doku, 19. yy'tn ikinci yarısında aym semtteki Direklerarası ile birlikte İstanbul' un eğlence merkezi oldu. Buradaki işyerleri, Fevziye Çarşısı, Fevziye Kıraathanesi gibi adlar aldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 238 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 556-557; *İzzî Tarihi,* s. 254, İst., (Müteferrika basımı).

NECDET SAKAOĞLU

ESKİ SARAY

Beyazıt'ta Süleymaniye ile Bayezid camileri arasında, bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile üniversitenin bazı bölümlerinin yer aldığı alanda yapılmış olan İstanbul'daki ilk Osmanlı sarayı.

Edirneli tarihçi Ruhi Edrenevî, mimarının Edirne'deki Üç Şerefeli Cami ile Edirne Sarayı'm da yapmış olan Usta Muslihed-

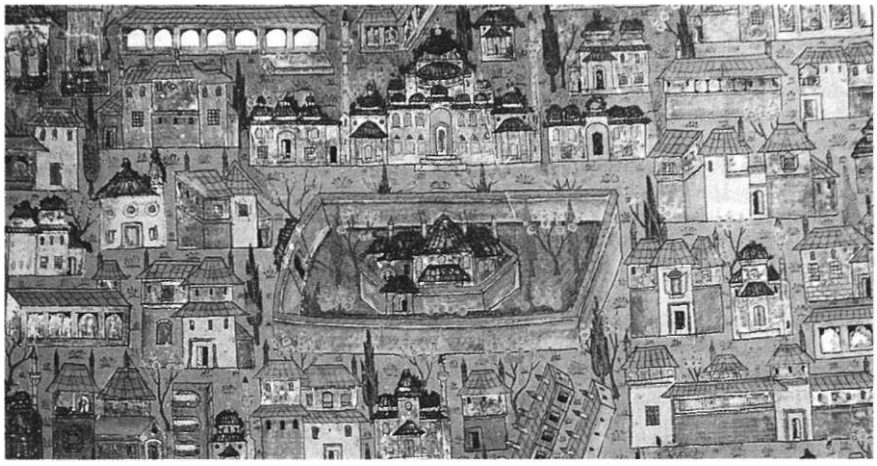

Matrakçı Nasuhün *Beyan-t Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han'daki* Eski Saray'ı gösteren bir minyatürü, 1537.
Ayşe Yetişkin Kubilay fotoğraf koleksiyonu

din olduğunu kaydetmektedir. Bizanslı tarihçi Kritovulos, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'un fethinin hemen ertesinde Altın Kapida Yedikule olarak anılagelecek olan hisarı ikameti için inşa ettirdiğini ve aynı yıl İstanbul'da bir de saray inşaatını başlattığını kaydetmektedir (bak. Yedikule Hisan). Bizanslı tarihçi Dukas ise II. Mehmed'in şehrin ortasında bir alanı ölçtürüp, saray inşası için işaret ettirdiğini söylemektedir. 1455'te kısmen tamamlanmış olan saray, Bizans devrinde I. Theodosiusün Tauri Forumunda bulunan bir manastırın yerini almıştı. Bu ilk yapı grubunu bir bahçe kuşatmakta, bahçenin etrafmı da tahkim edilmemiş bir duvar çevirmekteydi. Devrin vakanüvisi Tursun Beg, burada iyi korunmuş bir harem dairesi ile, padişah ve içoğlanları için kasırlar ve köşkler, idari yapılar ve vahşi hayvanlarla dolu av sahaları bulunduğunu söylemektedir. 1474-1481 arasında II. Mehmed'in sarayında hizmet etmiş olan Giovanni Maria Angiolello bu tarifi doğrulamakta ve vahşi hayvan kükremeleri ile, çeşmelerden akan suların ve bir gölün kıyısındaki ağaçlarda yuva yapmış kuşların ötüşlerinin birbirine karıştığı saray bahçesinde, I. Theodosiusün diktirmiş olduğu, Roma'daki Traianus ve Marcus Aurelius sütunlarına benzeyen, spiral süslemeleri olan amtsal bir sütunun da yer aldığını kaydetmektedir. Aynca, sarayı çevreleyen duvann bir mil uzunluğunda olduğunu ve üzerinde dört adet kapı bulunduğunu eklemektedir. Saray inşaatının 1458'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 1505-1515 arasında sarayda bir içoğlanı olarak yaşamış bulunan Giovantonio Menavino ise, burada yirmi beş adet yapı sayarken bahçede devekuşlannın, tavuskuşlarının ve başka egzotik kuşların serbestçe dolaştığını yazmaktadır. Eski Saray ve etrafını kuşatan bahçe ve duvarlar, orijinali 1479'da yapılmış olan Giovanni Andrea Vavassore haritasının 1520 tarihli bir kopyasında görülmektedir. Topkapı Sarayı(->) inşa edildikten sonra bu ilk saray "Saray-ı Atik" adını almış, Topkapı Sarayı da "Saray-ı Cedid" veya Yeni Saray olarak amlagelmişti.

Eski Saray'ın inşası tamamlanır tamamlanmaz (1458), II. Mehmed daha görkemli bir noktada Topkapı Sarayı'm inşa ettirmeye başlamıştı. Bir görüşe göre, Topkapı Sarayinm başlangıçta harem dairesi yoktu; padişah burada içoğlanlarıyla yaşıyor, zaman zaman Eski Saray'da kalan hareme gidip geliyordu. I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) eşi Hürrem'in daima padişahın yanmda olmak istemesi nedeniyle, harem ancak **16.** yyin ortasında Yeni Saray'a nakledilmişti. Ancak daha yakın zamandaki yorumlar, Yeni Saray'da başlangıcından itibaren bir harem bulunduğu doğrultusundadır. Buna göre, ilk dönemlerde Eski Saray'da yaşayan harem halkı sayısal olarak Yeni Saray'da yaşayanlardan çok fazlaydı; kalabalık bir cariye grubu içinden ancak seçilmiş bir kısmı ile valide sultan ve kadın efendiler Yeni Saray'da ikamet ederdi. Ancak 1541'de Eski Saray'da çıkan yangın sonucunda harem halkının bütünüyle Topkapı Sarayı'na taşındığı anlaşılmaktadır. Böylece harem bir kere tamamen Topkapı Sarayı'na yerleştikten sonra, yaşlı ve gözden düşmüş cariyelerin yanısıra bir padişah öldüğünde annesi, kadınları ve kızlarının Eski Saray'a nakledilmesi âdet oldu. Kendilerine ayrılan özel dairelerde yaşayan bu kadm efendilerin erkek çocuklarından birisi tahta çıkarsa valide sultan olarak, tekrar ve büyük bir törenle Topkapı Sarayı'na dönerlerdi. İlk zamanlarda kadın efendiler oldukça serbesttiler. Çoğu zaman Manisa, Kütahya ve Amasya gibi sancak merkezlerinde eğitim görmekte ve buraları yönetmekte olan oğullarının yanına gidip kalabilirlerdi. Fakat veraset sisteminin değişmesi üzerine hanedanın kadın üyeleri Eski Saray ile Yeni Saray'da haremin dört duvarı araşma çekilmişlerdir.

Haremin kısmen veya tamamen Eski Saray'da olduğu süre içinde, padişahlar sık sık buradaki hanedan kadınlarım ziyarete giderler ve akşama kadar süren eğlenceler düzenlenirdi. Bayram ziyaretleri, va-

lide alayı ve beşik alayları Eski Saray'ı Osmanlı başkentinde sahnede tutan törenler olmuştur. Ayrıca, ölen padişahların kızlarının düğün törenleri de burada yapılırdı. Batılı yazarlar bu törenlerle ilgili olarak söz ettikleri Eski Saray'a ilişkin abartılı tasvirlerde bulunmuşlar; yüksek duvarların ardındaki bu sarayda yaşayan kadınların sayısı ve çileli yaşantısı oryantalist yazının ana konularından birisi olmuştur. Eski Saray örgütüne, mimarisine, burada yaşayan kadınların yaşam standartlarına, gelir ve tüketim düzeylerine ilişkin birçok tarihi kaynak ise henüz bilimsel çalışmalara konu olmaktan uzaktır.

Eski Saray'dan çıkmanın bir yolu, özellikle genç ve gözde olmalarından dolayı zengin kadınlar için, derecelerine göre devlet ricalinden uygun kimselerle yeniden evlenmekti. Padişaha ulaşamayan cariyeler Topkapı Sarayindan Eski Saray'a gönderilmek isterler; oradan "çerağ olarak" evlenebilirlerdi. Yaşlı ve fakirler ise haremağalarınm gözetimi altında yaşamlarını Eski Saray'da sürdürürlerdi. Bu düzen ancak 18. yy'm sonlarında değişti. Padişah kadınları, kızları, kız kardeşleri ve varlıklı diğer saray kadınları, Topkapı Sarayı ile Eski Saray dışında kendilerinin inşa ettirdikleri veya kendilerine tahsis edilen konak ve saraylarda yaşamaya başladılar.

Eski Saray'ın görsel tasvirleri bulunmadığı gibi yazılı tasvirleri de son derece sınırlıdır, ancak Vavassore haritasmda olduğu gibi Dilich haritasında da, yaşam avlusuna hâkim bir hünkâr dairesi görülmektedir. 17. yy yazarları Michel Baudier ve Evliya Çelebi, saraym dört köşeli ve 12.000 arşın uzunluğunda bir surla çevrili olduğunu kaydetmişlerdir. Evliya, sarayın etrafındaki sokaklarda Yeniçeri Ağası, Lâlâ Mustafa Paşa, Piri Mehmed Paşa ve Esma Sultan saraylarının bulunduğuna işaret etmiştir. Surun üzerinde hiçbir kule yoktu. **16.** yy'ın ortalarında İstanbul'a gelmiş olan Nikolas de Nikolay saraym iki kapısı olduğunu ve bir tanesinin devamlı açık, diğerinin de devamlı kapalı tutulduğunu kaydederken, 18. yy'da İnciciyan sekiz köşeli olduğunu söylediği sur üzerinde dört kapı bulunduğunu; bunlardan yalnız Mercan Çarşısina bakan kapının daima açık tutulduğunu ve bostancılar tarafından korunduğunu söylemektedir.

Saray 1550 ve 1715'te yanmış ve yeniden yaptırılmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca Eski Saray, Bâb-ı Seraskeri'ye tahsis edildi. Buradaki kadınlar da Topkapı Sarayı'na ve Eyüp Çifte Saraylar'a nakledildiler.

Bibi. Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas: An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina",* Detroit, 1975, s. 243-244; Kritovoulos of Imbros, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467),* Princeton, 1954, s. 83, 93-95, 104; G. Menovino, *I cinque libri della legge, religione et vita de'Turchi et della corte & d'alcune querré del Gran Turco,* Floransa, 1548; G. M. Angiolello, *Di. Gio. Maria Angioletto e di un suo inedito manoscritto,* Vicenza, 1881; G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries,* Cambridge, 1991; inciciyan, *Istanbul,* 32; Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire,* New York, 1993; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi.* 1Ğ3-165.

TÜLAY ARTAN

ESKİ ŞARK ESERLERİ MÜZESİ

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne(->) bağlı bir müze olan Eski Şark Eserleri Müzesi binası, Osman Hamdi Bey tarafından 1883' te Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) olarak yaptırılmıştır. Daha sonra okul Cağaloğlu'na taşınınca, bina müze haline getirilmiştir.

Halil Edhem Bey (Eldem)(-0, Yakındoğu ülkelerinin eski kültür belgelerinin ayrı sergilenmeleri için binayı Eski Şark Eserleri Müzesi olarak düzenlemiştir. Alman uzman Eckhard Unger, 1917-1919 ve 1932-1935 arasmda müzede çalışmış, müzenin teşhirini tamamlamıştır. II. Dünya Savaşı sırasında koruma amacıyla boşlatılan müze, savaştan sonra yeniden düzenlenmiş, 1963'te iç mekânda değişiklikler yapılarak çağdaş bir sergileme anlayışıyla 1974'te tekrar ziyarete açılmıştır. Müze iki katlıdır. Üst kattaki sergi salonlarında Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Arap eserleri sergilenmektedir. Alt katta ise "tablet arşivi", bürolar ve müze depoları yer almaktadır.

1 no'lu salonda Müslümanlık öncesi Arabistan eserleri vardır. Bu eserlerin çoğunluğunu Güney Arabistan'dan gelen e^ serler meydana getirir. Bunlar yazıtlar, kabartmalı levhalar, mezar taşları ve adak heykelcikleridir.

2 no'lu salonda Mısır koleksiyonları sergilenmektedir. Bu koleksiyonlar kazı buluntuları, özel koleksiyonlardan gelen eserler ve rastlantı sonucu bulunan eserlerden meydana gelmiştir. Bunlar arasında sfenksler, steller, sunaklar, lahitler, mezar ve tapmak buluntuları yer almaktadır. 3 ve 6 no'lu salonlarda, Mezopotamya eserleri yer alır. Bu eserlerin büyük bölümü Dicle ve Fırat ırmakları arasmdaki topraklarda, I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu salonlarda Halaf, Nineve, eski Sümer çağı, Akad çağı, yeni Sümer çağı, eski Babil çağı, orta Babil (Kasit) çağı, orta Asur çağı, yeni Asur çağı, MÖ 9-MÖ 7. yy eserleri, yeni Babil çağı eserleri ve Mezopotamya mühürleri sergilenmektedir.

4 no'lu salonda Urartu eserleri yer almaktadır. Bu eserlerin çoğu, son yıllarda satın alınarak müzeye mal edilmiştir. Ufak bir grup eser de Toprakkale'deki kazılardan çıkmıştır. Bu eserler içinde, çanak çömlekler, kemer parçalan, adak levhaları, takılar ve mühürler vardır.

7 ve 9 no'lu salonlarda Anadolu eserleri sergilenir. Bunların büyük bir bölümü Zincirli ile Hattuşaş'taki (Boğazköy) kazılarda ele geçen eserlerdir.

Eserler ilk tunç Hatti kültürüne, orta tunç çağmdaki koloni devri yerleşmelerine, eski Hitit, Hitit İmparatorluğu ve geç Hitit krallıklan çağlarına aittir. Müzedeki eserlerin en önemlilerinden biri, 20 no'lu vitrinde yer alan ünlü Kadeş Antlaşması'dır. Bu antlaşma MÖ 13- yy'm iki büyük siyasi ve askeri gücü olan Hitit devleti ile Mısır devleti arasında yapılan ilk barış antlaşmasıdır. Metin o zamanın diplomasi dili olan Akadca ile yazılmıştır.

Çivi yazılı belgeler arşivi de Eski Şark Eserleri Müzesi'ndedir. Mezopotamya'nın 10, Anadolu'nun 2 eski yerleşme yerinden gelme, 12 esas ve 8 küçük koleksiyondan oluşan bu 20 koleksiyon dünyanın en zengin koleksiyonlarından biri sayılır. Bu belgelerin büyük bir kısmı 1883'te Osman Hamdi Bey'in eski eserleri korumak amacı ile çıkardığı nizamname gereğince buralarda yapılan kazılardan gelmiş, diğerleri ise çeşitli zamanlarda satm alınmış veya müsadere edilmişlerdir. Tarihi, hukuki, tıbbi, edebi, ekonomik, dini konulan, okul tabletlerini, özel ve tüzel mektupları, matematik, astronomi ve sihire ait konuları kapsayan bu belgeler 15x2 cm'

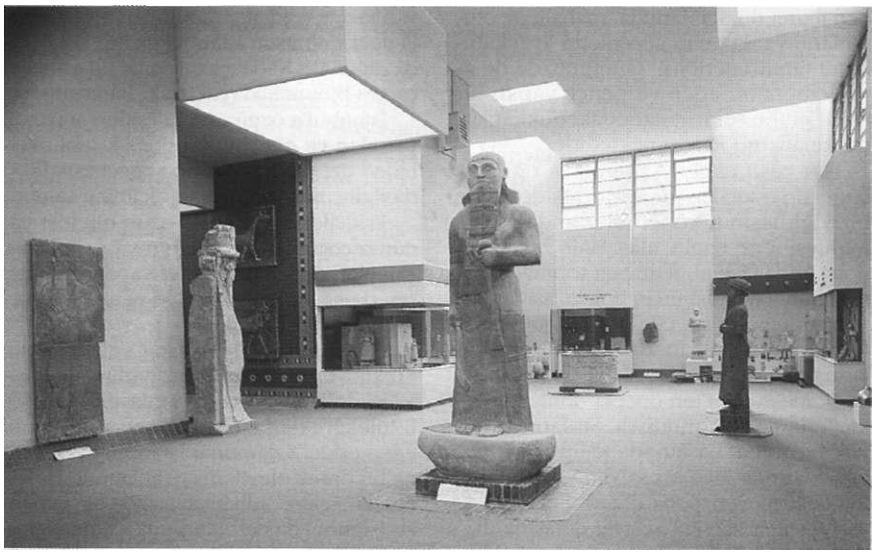

Eski Şark Eserleri Müzesi'nde Mezopotamya uygarlıklarına ait eserlerin sergilendiği salon. *Erkin Emiroğlu*

den 20x30 cm'e kadar değişen çeşitli büyüklüğe ve çivi, silindir, prizma gibi değişik şekillere sahiptir.

Tamamı 74.000'i geçen bu tabletler, arşivin depolarında buluntu yerlerine göre koleksiyonlara ayrılmış olarak korunmaktadır.

Eski Şark Eserleri Müzesinde bu tabletlerin sadece bir kısmı sergilenmektedir.

ALPAY PASİNLİ

ESKİ YENİ CAMİ

bak. KASIM ÇAVUŞ CAMİİ

ESKİCİLER

Ayakkabı tamircilerine ve eski eşya alım satımıyla uğraşan esnafa verilen ad.

Ayakkabı tamiriyle uğraşanlar, kavaflar ve lonca gediğine bağlı "ustabaşı" denilen bir amirin kontrolü altındaydılar. Bu ustabaşılar, pazartesi, çarşamba ve perşembe günleri esnafın sabah duasını da yaptırırlardı. Ayakkabı tamiri yapan eskicilerin bir kısmı seyyar, bir kısmı dükkân sahibiydi.

Eskiden İstanbul'da bulunan çarşı hamamlarının kapılarında muhakkak bir eskici bulunur, esnaftan hamama gelenler, tamire muhtaç ayakabılarım eskiciye vererek hamam çıkışlarında tamir edilmiş olarak alırlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* 1638'de Bağdat seferi dolayısıyla düzenlenen esnaf alayını anlatırken eskicilerin 104 dükkânda 600 kişi olduklarını bildirir. Ayrıca hamam kapısı eskicilerinin 105 yerde 105 kişi; gezgin eskicilerin de 1.000 kişi olduklarını kaydeder. Eskici esnafının sefer sırasmda ordu için çok gerekli olduğunu ve bunlardan askerin yırtılan çizme ve çapulalarım tamir etmede istifade edildiğini de ekler.

1680 tarihli Esnaf Nizamnamesinde eskicilerin yamaları iyi deriden ve sahtiyandan yapacaklarına, dikişleri sık dikeceklerine dair hükümler bulunmaktadır.

Dükkân sahibi olan eskiciler de genellikle fukara semtlerinde ufak bir kulübeden ibaret dükkânlarında, mahallede oturanların ya da gelip geçenlerin ayakkabılarını tamir ederlerdi. Günümüzde de ayakkabı tamir eden ve pençe yapan bir esnaf grubu semt aralarındaki dükkânlarda sanatlarını icra etmektedirler.

Her çeşit eski eşya alımıyla uğraşan ikinci tip eskiciler, imparatorluk devrinde bir yiğitbaşınm yönetimi altında "şehir muhtesibi'ne bağlıydılar. Halk hikmetleri arasında "İstanbul'un taşı toprağı altın" sözünün yaygınlığından dolayı, asırlar boyunca değişik vilayetlerden kopup gelen ve İstanbul sokaklarında rızklarım arayanların içine eskiciler de dahil olmuşlardır.

II. Meşrutiyet'ten önceki dönemde eskicilerin çoğu Yahudiydi. Sırtlarında büyük bir torba, başlarında kalıpsız bir fes, bacaklarında ince bir şalvarla sokaklarda hiç değişmeyen, sona doğru gittikçe uzayan "eskiler alayım" sesiyle dolaşırlardı.

İstanbul'da eskicilerin faaliyet zamanı, kış başı ve kış sonuydu. Yeni bir mevsime girileceğinden dolayı evlerde yapılan

Atina'da Genadius Kitaplığı'ndaki bir çizimde Yahudi eskici tiplemesi.
Galeri Alfa

genel temizlik sonunda her evden eskiciye verilecek birçok malzeme çıkardı. Eskiciler, bu aldıkları malları, bitpazan esnafına satarlar, onlar da bu malzemeleri elden geçirip gerekli ufak tefek onarımlanm yaptıktan sonra yeni alıcılara satmak için hazır tutarlardı.

Kaçak ve hırsızlık malı olan eşyanın alım satımı yasak olmakla beraber sadece bu tip iş üzerine çalışan eskiciler de vardı. Ancak tespit edildiğinde bu tip eskiciler yakalanıp cezalandırılırdı. Bazı eskiciler de aldıkları eskiye karşılık ücret ödemezler yerine sürahi, leğen, bardak gibi yeni eşyalar verirlerdi. Bilhassa şapkanın kabul edilmesinden sonra bir işe yaramayan fesler, eskiciler tarafından bir bardakla değiştirilmiştir. İstanbul'da biri Üsküdar'da diğeri ise Kapalıçarşı içinde iki eskiciler çarşısı bulunmaktaydı (bak. bitpazarları).

İstanbul'a özgü esnaf çeşitleri arasında yer alan ve çöpçülük, eskicüik gibi özellikleri üzerinde toplayan arayıcı esnafı(->) da ilginç bir örgütlenme biçimine sahipti.

Eskiciler, İstanbul'da uzun müddet yaramaz çocukların korkulu rüyası olmuştur. Anneler, çeşitli kabahatler yapan çocuklarını daimi surette eskiciye vermekle korkutmuşlardır.

Edebiyatımızda Osman Cemal Kaygılı, "Tekin Olmayan Kedi" hikâyesinde mahalleleri dolaşarak eskiler toplayan ve çeşitli hilekârlıklarla kendi menfaatini temin eden eskici Salamonü İstanbul eskicilerine bir örnek olmak üzere anlatır. R. H. Karay da "Eskici" adlı hikâyesinde bir zamanlar İstanbul'da da bulunmuş ve memleketinde bir suç işlediği için Arap şehirlerine kaçmış bir Anadolulu eskici tipini canlandırır. Ortaoyunu repertuvarı içinde yer alan *Kavuklu Hamdi'den* derlenen *Eskici Abdı* oyunu da kundura tamircisi eskici tipine güzel bir örnektir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; O. C. Kaygılı, *Sandalım Geliyor Varda,* ist., 1938, s. 73-96; M. And, *Kavuklu Hamdi'den Üç Orta Oyunu,* Ankara, 1962; R. H. Karay, *Gurbet Hikâyeleri,* İst., 1940; Alımed Rasim, *Ciddiyet ve Mizah,* İst., 1989, s. **166-167;** "Eskiciler", *TA,* XV, **416**-417; "Ayak Esnafı", *İSTA,* III, 1399-1400; "Eskici, Eskiciler", *İSTA,* X, 5281-5282.

UĞUR GÖKTAŞ

ESKRİM

Eskrim sporunun Türkiye'ye gelişi, **19-** yy' m sonlarına rastlar. Bu konuda öncülüğü yapan kişinin ise Muallim Hüsnü Bey olduğu bilinir. Avrupa'da görüp öğrendiği eskrim sporunu Türkiye'ye sokan Muallim Hüsnü Bey'in yetiştirdiği ilk öğrenciler arasında Fuat (Balkan), Refik ve Ömer Lütfi beyler bulunmaktadır. Muallim Hüsnü Bey, yetiştirdiği bu gençleri ilk kez 1903' te Yıldız Sarayı'nda devrin padişahı II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarmış ve İstanbul'da bulunan İtalyan eskrimcilerle bir müsabaka yaptırmıştı. Bu karşılaşmada genç Türk eskrimcilerinin İtalyan rakipleri karşısında gösterdikleri büyük başarı padişahı memnun etmiş ve bir fermanla bu sporun Mekteb-i Harbiye'ye (Harp Okulu'na) ders olarak konulmasını emretmiştir. Ayrıca İtalyanlara karşı çok başarılı müsabakalar çıkaran genç eskrimci Fuat Beyi (Balkan) de Edirne'deki Mekteb-i Harbiye'ye eskrim muallimi olarak göndermişti.

Fuat Bey (Balkan) kısa bir süre sonra yakın arkadaşı jimnastik muallimi Mazhar Hoca (Kazancı) ve kardeşi Hikmet Bey'in (Balkan) de aralarmda bulunduğu bir arkadaş grubuyla, semderi olan Beşiktaş'ta Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübünü kurmuşlardı (bak. Beşiktaş Jimnastik Kulübü). Bu kulübün çatısı altında jimnastik ve eskrimin yanında halter sporlarında da ilk ciddi faaliyet başlamış, bu arada eskrim sporunun ilk ünlü isimleri de yine bu kulüpte yetişmişlerdi.

1923'te, Türk sporunun ilk örgütü olan "Türkiye İdman Cemiyetleri ittifakı" nın kurulmasıyla bir Eskrim Hey'et-i Müttehidesi (Eskrim Federasyonu) vücut bulurken başkanlık görevine de Fuat Bey (Balkan) getirilmişti. Fuat Balkan, 1938'e kadar bu görevde bulunmuş, eskrim sporunun Türkiye'de yerleşip kökleşmesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamıştı.

1924'te Türkiye Cumhuriyeti ilk kez Olimpiyat Oyunlarinda temsil edilirken Paris'e gönderilen sporcu kafilemizde eskrimci olarak Fuat Bey (Balkan) de yer almıştı.

1928'de Amsterdam'da yapılan Olimpiyat Oyunlarinda ise Türkiye, ikisi asker ve ikisi sivil dört eskrimci tarafından temsil edilmişti. Fuad Bey (Balkan) ve kardeşi Enver Balkan(->) ile Mülazim (teğmen) Muhiddin (Okyanus) ve Mülazim Nâmi (Yayak) beyler dünyanın bu en büyük spor gösterisinde ay-yıldızlı formayı giymişlerdi.

1929'da, Robert Kolej'in Beyaz Rus asıllı jimnastik öğretmeni olan ve Çarlık Rusyasimn çok iyi bir eskrimcisi olarak tanınan Nadolski, milli eskrim takımı antrenörlüğüne getirildi. Nadolski, 1938'e kadar kaldığı bu görevde Türk eskrim sporuna teknik yönden pek büyük katkılarda bulundu. Birçok genç eskrimci yetiştirdi.

Nadolski'nin yamsıra 1917'de Fenerbahçe kulübünde başlayan eskrim faaliyetinde de bir başka Beyaz Rus hoca olan Albay Grodetski de pek çok yetenekli eskrimciler yetiştirmiştir. Yine 1930'lu yıllarda ilk bayan eskrimcilerin ortaya çıktıkları görüldü. Ünlü spor adamı Ahmed Fetgeri Aşeni'nin(->) kızı Suat Fetgeri Aşeni/Tan ile arkadaşı Halet Çambel eskrim sporumuzun ilk şampiyon bayanları olarak kendilerini gösterdiler. 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nda Suat Aşeni ve Halet Çambel'in yamsıra Enver Balkan, Cihat Teğin, Orhan Adaş, İlhami Çene ve Halim Tokmakçıoğlu da ay-yıldızlı forma altında mücadele verdiler.

1938'e kadar süren bu ilk dönemde ayrıca Rıza Arsever, Refet Ülgenalp, Rıdvan Bora, Said Tayla gibi isimler de kendilerini gösterdiler. Araya II. Dünya Savaşı'nın girmesiyle uluslararası temasların kesilmesi, eskrim sporunu da baltaladı. Ancak bu süre içinde özellikle halkevlerinde başlayan spor faaliyetinde eskrimin de ön planda yer alması bu spordaki canlılığı sürdürdü. 1940-1950 arasında eskrim sporu yeni isimler, şampiyonlar kazandı. Bunların arasında Fuat Balkan'ın oğlu Nihat Balkan, Merih Sezen, Muhiddin Arslan, İlhan Arakon, Vural Bakan, Sabri Tezcan, Nejat Tulgar ve bayanlarda da Sanıiye Frik özellikle kendilerini gösterdiler. Yine bu yıllarda İstanbul'da kurulan Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü de önemli bir merkez oldu. Bu kulübün çatısı altından pek çok eskrimci yetişti. Seyyit Mısırlı, Sümer Hatman, Kemal Mısırlı ve bayanlarda da İfakat Mergen bu kulüpten yetişen ilk şöhretler oldular.

1960'ların sonunda başlayan durgunluk, eskrim sporunu önemli ölçüde etkilerken İstanbul da Türk eskrimindeki öncülüğünü korumasına rağmen liderliğini gitgide kaybetmektedir. İstanbul'daki tüm eskrim faaliyeti Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü'nde yapılan çalışmalara dayanmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

ESMA İBRET HANEM

(1780, İstanbul - ?, İstanbul) Sülüs ve nesih yazı hattatı.

Hayatı hakkında bilgimiz çok azdır. Babası Ser Hasekiyân-ı Hassa Ahmed Efendidir. Güzel yazıyı, genç yaşta, ünlü hattat Mahmud Celaleddin Efendiden öğrendi ve ondan icazetname aldı daha sonra da eşi oldu. Kadınlar arasında hattatlık fazla yaygın olmamakla beraber, Esma İbret, bir istisna olarak büyük şöhrete ulaşmıştır. 15 yaşındayken yazdığı ve Kaftancı Mehmed Salim Ağa vasıtasıyla III. Selim'e takdim edilen hilyesi takdirle karşılanmış ve padişah tarafından 500 kuruş ve gümrükten 40 akçe yevmiye ile mükâfatlandırılmıştı. Bu hilyenin güzelliğini görenler hayretler içinde kalarak yazısını takdir makamında kendisine "İbret" unvanını vermişlerdi. Bu hilyenin arkasında, Kaftancı M. Salim Ağa'nm; Esma'nın meşklerini hocasmda görmesi üzerine bir hilye yazmasını istediği, fakat yazıldıktan sonra güzelliği karşısında şüpheye düşünce, gizlice Esmamın evine girip çıkanlardan durumu öğrendiği ve hilyenin bizzat onun tarafından yazıldığına kani olduktan sonra padişaha takdim ettiği kaydı vardır.

Mahmud Tahir imzasıyla 10 Ekim 1907 tarihli *İkdam* gazetesinde Mahmud Celaleddin hakkmda yazılan bir makalede Esma İbret'e de değinilerek şu rivayet anlatılmaktadır: Yüksek rütbeli bir kişi, bir ramazan günü, Mahmud Celaleddin'den bir En'am yazmasını ister. Hattatın elinde hazır bir En'am olmadığı için üzüldüğünü gören Esma İbret, "Ben sizin yazınızı taklit ederek bir En'am yazmıştım. Bir bakınız" der. Mahmud Celaleddin, birkaç harfi düzelttikten sonra, altına kendi imzasını atarak ertesi günü eseri, isteyen kişiye teslim eder. Bu rivayet doğru olmasa bile Esma İbretin hattatlıkta maharetini göstermesi bakımından önemlidir.

Esma İbret sülüs ve nesih yazıda eşi Mahmud Celaleddin derecesinde yazmıştır. Vefatında Şeyh Murad Tekkesi bahçesinde eşinin yanma gömülmüştür. Eserleri müze ve hususi koleksiyonlardadır. Bir hilye de Türk-ve İslam Eserleri Müzesinde bulunmaktadır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 85-87: Rado, *Hattatlar,* 200-202; "İbret, Esma", *TA,* XX, 101.

ALİ ALPARSLAN

ESMA SULTAN (Büyük)

(14 Mart 1726, İstanbul - 13 Ağustos 1 788, İstanbul) III. Ahmed'in kızı. Osmanlı hanedanının İstanbul'da eser bırakmış sultan efendilerindendir.

III. Ahmed tahttan indirildiğinde (1730), Esma Sultan 4 yaşındaydı. 1743'te Yakub Paşa ile evlendirildi. İlk kocası 1744'te öldü. İkinci eşi Adana Valisi Yusuf Paşa'dır. Kardeşi III. Mustafa (hd 1757-1774) padişah olunca 1757'de Muhsinzade Mehmed Paşa ile evlendirildi. Düğünü Kadırga Sarayı'nda yapıldı. III. Mustafa'nın ve kocasının sağladıkları olanaklarla görkemli bir yaşam sürmeye başladı. Muhsinzade'nin sadrazamlığa getirilmesinde etkisi oldu. Kendisi de Rumeli'de çiftlikler, Arnavutluk'ta mukataalar elde etti. Giderek zenginleşti. Sarayın ve Babıâli'nin kararlarmda etkileri görüldü. Kardeşi I. Abdülhamid'e (hd 1774-1789) karşı, Halil Hamid Paşa'mn liderliğinde bir ihtilal hazırlandığını haber alarak padişahı uyardı. I. Abdülhamid'in güvenini kazandı.

İstanbulluların çok dindar ve tutumlu tanıdıkları Esma Sultan, Rusya ile savaşıldığı bir sırada ölünce, servetinin hazine açrklannı kapatacağı umuldu. Oysa yalısında ve sarayında bir şey bulunamadı. Buna karşılık yakın adamları bezirgan Dimitri, kethüda Çelebi Efendi, çuhadar Said Ağa ile masraf kâtibi Osman Efendi'nin neden oldukları yolsuzluklar yüzünden Arnavutluk'ta bir ayaklanma olasılığı ortaya çıktı. Bu kişiler cezalandırılarak olay yatıştırılmaya çalışıldı.

Esma Sultan 1781'de Kadırga Meydanina kendi adıyla anılan bir namazgah ve çeşme yaptırmıştır. Esma Sultanin aynı yerdeki sarayı ahşaptı. 1755'teki Hocapaşa yangınında Paşa Kapısı yanınca sadaret büroları bir süre burada hizmet vermişti. Eyüp'te Bostan İskelesi ile Bahariye arasında yer alan beylik yalı da yaşamı boyunca Esma Sultan'a tahsis edilmişti. Onun döneminde bu yalı, eski adından dolayı "Esma Sultanin Hançerli Yalısı" olarak anılıyordu. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde Kadırga'daki ve Ortaköy'deki saraylarının onarımlarına, kethüdasının yazdığı emirlere, mukataalarına, Terkos' taki çiftliğine, gelen tebriklere, bir yıllık erzak giderlerine ilişkin belgeler vardır.

Esma Sultan, eşi Muhsinzade Mehmed Paşa'mn Eyüp'teki kabri yanına gömülmüştür.

Bibi. *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 17, 75; *Tarih-i Cevdet,* III, 289-290; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 90-91; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?,* Ankara, 1969, s. 164-165; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu,* İst., 1938, s. 149, 150.

NECDET SAKAOĞLU

ESMA SULTAN (Küçük)

(29 Mayıs 1778, İstanbul - 4 Haziran 1848, İstanbul) I. Abdülhamid ile Ayşe Sineperver'in kızı.

Yenileşme dönemi İstanbul'unda dışa açık ve renkli yaşamıyla tanınan sultan efendidir. Halası Esma Sultan'dan(->) ayırmak için "Küçük" sanıyla anılmıştır.

Amcası III. Mustafa'nın oğlu III. Selim (hd 1789-1807) tarafından 1792'de Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa ile evlendirildi. Düğünleri saray gelenekleri uyarınca görkemli oldu. Esma Sultan'a Divanyolu'ndaki beylik saray onarılarak tahsis edildi. 1803'te Hüseyin Paşa öldükten sonra bir daha evlenmeyen Esma Sultan, kardeşi IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tahta çıkması için Kabakçı Mustafa Ayaklanması'm(-0 el altından destekledi. Alemdar Olayı(-0 sırasında da IV. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkması için çalıştı. Bu amaçla yeniçeri subaylarıyla mektuplaştı. Alemdar Mustafa Paşa, II. Mahmudü (hd 1808-1839) Esma Sultanin bu tür girişimlerinden haberdar etti ve göz hapsinde tutulmasını istedi. Ancak padişah, bu uyarıyı önemsemedi. IV. Mustafa'nın boğdurulması üzerine saray çevresinde toplanan yeniçeriler Osmanlı hanedanının tek erkek bireyi kalan II. Mahmudü tehditten vazgeçmediler ve Esma Sultanin dahi tahta oturtulabileceğini ileri sürdüler.

Olaylar yatıştıktan sonra II. Mahmud' la Esma Sultanin arası düzeldi. Kendisine Girit, Kemer, Edremit ve Biga'da zengin mukataalar tahsis edildi. Eyüp'teki, halasından kalan Esma Sultan (Hançerli) Yalısı, Maçka Sarayı, Ortaköy yalısı kendisinindi. Bu görkemli mekânlar, zengin biçimde donatılmış olup kalabalık kadrolara sahipti.

Çağma göre farklı bir kişiliği olan Esma Sultan, özgürlüğü seviyordu. Pahalı ve süslü giyiniyor, kalfalarını, cariyelerini de benzeri giysilerle yanına alıp kırlara gidiyordu. Özel incesaz takımı, İstanbul'da tekti. Çamlıca'daki köşkünde, Boğaziçi'ndeki yalılarında ve sarayında davetler veriyor, geleneksel İstanbul eğlencelerini, köçekçe ve tavşanca oyunlarını farklı biçimlerde sergilettiriyordu. İstanbul kadınlarının mesirelere aşırı ilgi duymaları, giyim kuşamlarına özen göstermeleri ve moda akımları bakımından Esma Sultan, bir ilk sayılabilir. Onu, benzeri bir tutumla, yeğeni Âdile Sultan(->) izlemiştir. **19-**yy'ın ilk yarısındaki İstanbul yaşamına ilgi duyan Batı dünyası, Esma Sultanin yaşamını da yalan yanlış ve çoğu uydurma bilgilerle "harem" konusu içinde işlemiştir. Abdülaziz, halası Esma Sultan'ın Eyüp'teki yalısında doğduğu gibi, II. Mahmud da onun Çamlıca'daki köşkünde ölmüştür. Bu köşkü de içine alan büyük hasbahçe, bu dönemde Esma Sultan Bağı olarak ünlenmişti.

Hanedan bireylerine oranla uzun bir yaşam süren Esma Sultan ölümünde Sultan Mahmud Türbesi'ne gömülmüş, serveti ve mülkleri de kızları Hayriye ve Safiye hanım sultanlarla yeğeni Âdile Sultan'a kalmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde düğünü, Eyüp'teki sarayının eklentileri ve onarımları, dairesi, personeli, mukataaları, buyruklan, bir cariyenin boğdunılması, mirası konularında pek çok belge bulunmaktadır.

Bibi. Karal, *Osmanlı Tarihi,* V, 96; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?,* Ankara, 1969, s. **165;** Ç. Uluçay, *Harem,* Ankara, 1985, s. 154; Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar,* ist., 1956, s. 120**-123;** *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* İst., 1938, s. 150.

NECDET SAKAOĞLU

ESMA SULTAN MEYDAN ÇEŞMESİ VE NAMAZGAHI

Kadırga Meydanı'ndadır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı ve Muhsinzade Mehmed Paşa'nın eşi Esma Sultan tarafından 1196/1781'de yaptırılmıştır.

Yontma taştan inşa edilen Esma Sultan Çeşmesi mermer tekneli olup dört cephe-li çeşme türündedir. Doğu ve batı cephelerinde musluk düzenlemesi yer almaktadır. Dikdörtgen prizma gövdenin doğu ve batı cephelerindeki musluklar "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle biçimlenen az derin niş içine alınmışlardır. Nişin iç duvan, dönemin yüzeysel akantus yaprağı motifiyle bezelidir. Bezemeli niş köşelMerinin üzerinde yer alan dikdörtgen panoda altışar beyitlik kitabe bulunmaktadır. Her iki cephedeki tarih beyti 1196/1781 yılını vermektedir. Kitabe panosu ve niş, bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmışlardır.

Hazne gövdesi temelde kare planlı başlamakta, kitabe düzeyinde kareye dönüşmektedir. Köşelerdeki cephe yüzleri iri oluk silmeyle çerçevelenmiş nişlerle biçimlenmektedir. Çokgen prizmadan kareye geçiş görsel olarak almaşık dizilmiş dört dizi oluk ve oyuk silmelerle sağlanmıştır. Kuzey ve batı köşelerine birer "müsenna" kurna yerleştirilmiştir. Kurnalar ters çan biçiminde desteklere oturmakta, destek başlangıcım da birer yaprak örgesi belirlemektedir. Çeşmenin öteki iki yüzünden güneydekinde üç bölümlü bir yalak vardır. Her bölüm için birer musluk deliği görülmektedir. Kuzey cephede ise üç musluk deliği bulunmaktadır. Bu musluklar dikdörtgen çerçeve içine alınmış, dikdörtgen çerçeve ucu palmetle biten sağır kemer örgesiyle taçlanmıştır. Kuzey cephesinde, ayrıca, hazne gövdesinin üzerinde yer alan namazgaha çıkan bir taş merdiven tasarlanmıştır. Merdivenin basamaklan cephede silmeyle belirtilerek bu cephenin plastik kurgusuna katkıda bulunmak için kullanılmıştır. Namazgaha çıkan merdiven başlangıcında bugün bir demir kapı bulunmaktadır. Gövdeyi güçlü bir saçak kornişi çevirmekte, onun üzerinde namazgahın düz korkuluğu gelmektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I, 206-208: Derman. *Namazgahlar,* 294.

AYLA ÖDEKAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Esma Sultan'm Eyüp'teki sahilsarayı. "Valide Sultan Yalısı" olarak da tanınmıştır.

1791 ve 1802 tarihli *Bostancıbaşı Defterleri'nde,* Defterdar İskelesi ile Eyüp İskelesi arasında yer alan Balçık İskelesi' nin iki yanında, Defterdar İskelesi yönünde, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) kızı Şah Sultanin yalısının ve Eyüp İskelesi yönünde (yeni inşa edildiği belirtilen) Esma Sultan Yahşinin yer aldığı kaydedilmiştir. 1814 tarihli *Bostancıbaşı Defteri'n*de Defterdar İskelesi'ndeki Şah Sultan Yalısımn Beyhan Sultan'a geçtiği, hemen yukarısındaki Balçık İskelesi'ni takiben gene Esma Sultan Yahşinin yer aldığı kaydedilmiştir. 19. yy'da bu iki yalıya birden Çifte Saraylar denilmekteydi. Beyhan Sultan 1784'te burada evlenmiş, 1824'te burada ölmüştü. Esma Sultan'm yalısı da birçok hanedan düğünü, doğumu ve ölümüne ev sahipliği yapmıştı. III. Selimin (hd 1789-1807) sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan ruznameden, Valide Sultan Mihrişah'ın sık sık III. Mustafa'nın kızı Beyhan ile I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan'm Defterdar İskelesi'nde, "Çifte Saraylar" denilen yan yana iki sahilsarayından birinde misafir kaldığı anlaşılmaktadır (bu yalılann yerine daha sonra Feshane ve Dakikhane yapılmıştı). İşte bu Balçık İskelesi Yalısı, Küçük Esma Sultanin Eyüp Sahilsarayı olarak öne çıkmıştır ve "Valide Sultan Yalısı" olarak teşhisi olanaklıdır.

18. yy'ın son 10 yılma girildiğinde sultan efendi yalılarının ikinci grubunun toplandığı Bahariye sahilinde, Bostan İskelesinin hemen yanında sırasıyla Beyhan Sultan, Hatice Sultan, Esma Sultan yalıları ve ardında yalı hamamı bulunduğunu görüyoruz. Daha sonra Hançerli Sultan Yalısı ile Şah Sultan Tekkesi ve Camii geliyordu. 1802'de Esma Sultanin Bostan İskelesi'ndeki yalısı daha kendisi hayatta iken Beyhan Sultan'a geçmişti. Bundan sonraki ve 19. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenen defterlerde burada artık Esma Sultan'a ait bir yalı kaydedilmezken, 19. yy'ın son 10 yılma gelindiğinde bir başka Bostancıbaşı Defterime atfen, Mihrişah Sultan İmareti ile Türbesinin yanında meşruta beş **ka-**gir binaya, İplikhane ve kışlasına, hemen ardından Esma Sultan Yahsina, yanında bir bostan ve çiçek bahçesine işaret edildiğinden, Esma Sultanin daha soma burada yeni bir yalı inşa ettirmiş olduğu düşüncesi doğmaktadır. Her halükârda, Küçük Esma Sultanin Bostan İskelesi'ndeki bu yalısı veya yalıları, "Esma Sultan Sahilsarayı" denildiğinde akla gelen yapılar olmamaktadır.

Küçük Esma Sultan'a halası Büyük Esma Sultanin ölümünden sonra Eyüp'te bir yalı tahsis edilmişti. Fakat sultan efendinin Divanyolu Sarayinda 1792'de yapılan düğün töreninden sonra daha çok Örtaköy'deki sahilsarayda yaşadığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgeleri, Esma Sultanin iskelelere göre yeri belirtilmeyen Eyüp sahilsaray(lar)ımn düğün sonrasında sık sık onarıldığını ve 1808'de tümüyle yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Bu sahilsarayın Bahariyede mi, Balçık İskelesi'nde mi olduğunu ya da belgelerin rasgele her iki sarayın da onarımıyla ilgili olup olmadığını anlamak, saray(lar)ın iç mekân organizasyonunu veren arşiv belgeleriyle

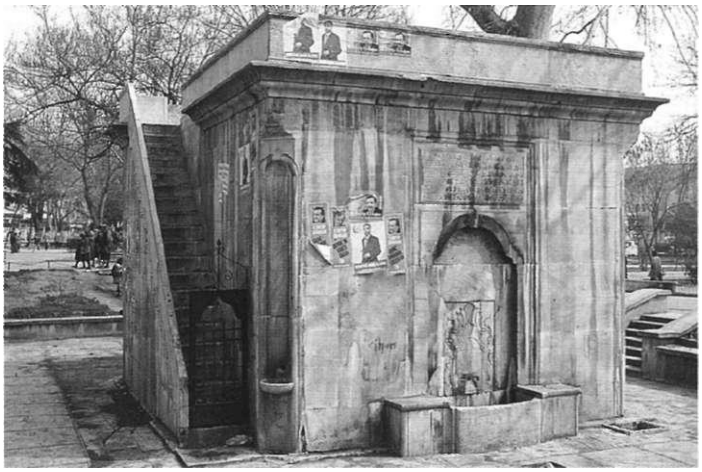

Esma Sultan Meydan Çeşmesi ve Namazgahı
Yavuz Çelenk, 1994

Eyüp yalılarını dışarıdan gösteren az sayıdaki görsel malzeme arasında ilişki kurulabilmesi ve daha kesin bilgi edinilebilmesi için gereklidir. Bu sarayların tam olarak yerlerini ve sahibelerini saptamak, ayrıca el değiştirme sürecine açıklık getirebilmek açısından önemlidir. Bu süreç, hanedanın ve iktidarın sürekliliği, paylaşılması ve sembolik gösterimlerine bir tanım getirmeye yardımcı olmaktadır. Ayrıca sarayların bir sultan efendiden diğerine geçmesi ve yeniden inşası, planı ve teşkilatı, günlük, aylık, yıllık masraf defterleri, sahibelerinin Balkanlar'daki mukataa ve malikânelerinden elde ettikleri gelirler, buralardaki yerel yöneticilerle çeşitli yazışmaları ve özel mektupları incelendikçe, hem Osmanlı prenseslerinin iktidarları ve iktidar kaynakları ile gösterimlerini, hem de bu saraylarda tüketilen hayatları, yaşam tarzlarım ve standartlarını değerlendirmek mümkün olabilecektir.

Çok sayıda keşif defteri ile hesap pusulası, Beyhan Sultan ile Esma Sultan'm birlikte Bostan Iskelesi'ni terk edip Defterdar İskelesi'nde iki yeni yalı yaptırdıklarım kanıtlamaktadır. Beyhan Sultan, kocasının ölüm yılı olan 1799'dan soma hummalı bir inşaat faaliyetine girişmiş ve Çırağan Sarayı'nı valide sultana bırakırken, Akmtıburnu ile Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki sahilsaraylarım yeniden yaptırmıştı. Aym dönemde Esma Sultan da Eyüp Balçık İskelesi'ndeki yalıyı yeniliyor olmalıdır. Belgelerde adı geçen yapının Defterdar İskelesi yakınında olduğunu, *Bostancıbaşı Defterleri* ile Batılıların gözlemlerini ve çok az da olsa harita, gravür gibi görsel malzemeyi değerlendirdiğimizde anlıyoruz. Karışıklık, bu iki sahilsaraym görsel belgelerde "Valide Sultan Yalısı" olarak kaydedilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yanlış adlandırmayı, 1826'da Yeniçeri Ocağı'mn kaldırılması ve seraskerliğe tahsis edilen Eski Saray'ın boşaltılmasıyla burada yaşayan kadınların Çifte Saraylar olarak anılan Eyüp saraylarına taşınması sonrasında söz konusu Beyhan ve Esma Sultan yalılarının bir ara "Valide Sultan yalıları" olarak tanınmış olmasıyla açıklayabiliriz. Yoksa 1715 sonrasında yaşamış valide sultanlardan Eyüp'te gerçekten bir sahilsaray sahibi olanına rastlanmamaktadır.

1838'de İstanbul'da olan ve Esma Sultan'm Eyüp Sahilsarayı'm gören Miss Julia Pardoe, bu sahildeki en büyük yapı olduğunu kaydettiği yalının bir dere kenarında olduğunu ve yanında da Feshane bulunduğunu belirtir. Pardoe geniş bir cephesi olan sahilsaraym sarmal kıvrımlı çatısıyla Kuzey Afrika mimarisinden esintiler taşıdığını kaydeder. Aym yıllarda Robert Walsh da sarayı Doğulu karakterde ve zevksiz bulurken, Theophile Gautier yüzyılın son çeyreğinde gördüğü, yeşile boyalı sarayın çatısını Çin mimarisine benzetmektedir.

Eyüp'te 19- yy'ın başlarında iki büyükçe dere vardı. Bunlardan İslambey, Düğmeciler ve Kurukavak derelerinin birleşmesiyle oluşan Eyüb Sultan Deresi, Eyüb

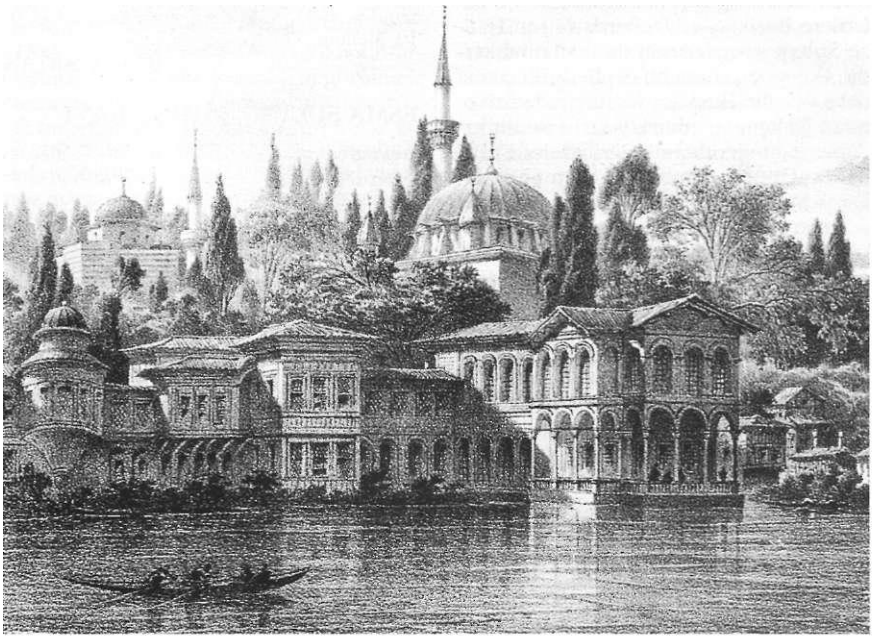

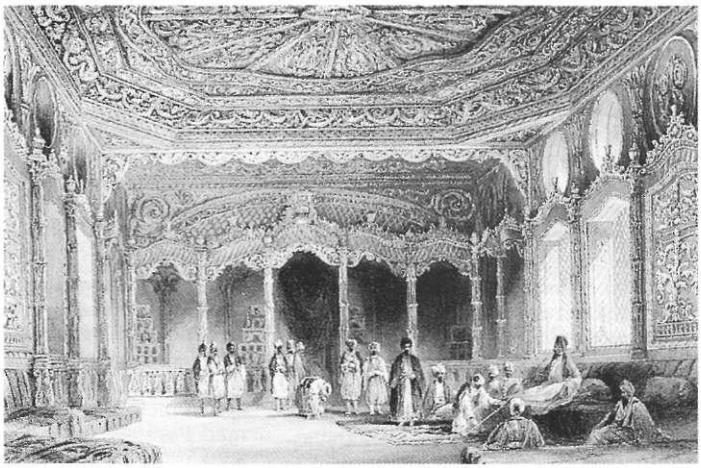

Esma Sultan Sahilsarayı'nı betimleyen Eugène Flandin'in bir litografisi, 19. yy (üstte) ve içinden bir görünümün betimlendiği Allom'un deseninden gravür, 19. yy. *Galeri Alfa (üst), Ayşe Yetişkin Kubilay kolekstiyonu(sağ)*

Sultan Camii'nin yanından geçerek Eyüp İskelesi'nin iki yanından; diğeri ise Eyüp İskelesi ile Bahariye arasında, Şah Sultan Tekkesi civarında Halic'e dökülürdü. Dönemin *Bostancıbaşı Defterleri'ni* ve Miss Pardoe'nun saraym yerine ilişkin notunu temel alırsak, Antoine-Ignace Melling'in *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* albümünde, Eyüp ve çevresini konu alan gravüründe sağ taraftaki ikinci koyun başında yer alan Zal Mahmud Paşa Camii'nin altında görülen bina, Esma Sultan Sahilsarayı olmalıdır (oysa gravüre ilişkin metinde bu yapı "Valide Sultan sarayları olarak" anılmaktadır). Ortasında bir avlu olduğu anlaşılan iki katlı saray, Eyüb Sultan Deresi'nin Halic'e döküldüğü köşede, bir cephesi dereyi, ön cephesi de Halic'i görecek biçimde inşa edilmiştir. Oldukça görkemli olduğu anlaşılan sarayın Haliç cephesi çıkmalarla hareketlendirilmiştir.

Eugene Flandin'in *l'Orient* albümünde yer alan bir litografta gene Zal Mahmud Paşa Camii'nin altında görülen ve keza "Valide Sultan Yalısı" olarak tanımlanan sarayın suyun üstüne doğru taşan iki veya üç çıkmalı bölümü ile, buna bitişik ve Haliç boyunca uzanan kanadı tasvir edilmektedir. Yapı, Melling'in tasvirinde de görüldüğü gibi dört köşe bir avluyu kuşatıyor olabilir. Ancak iki katlı sarayın Melling tasvirinden ayrılan en önemli özelliği, dere ile Halic'in kesiştiği yerde bulunan ve muhtemelen üç yöne açılan çıkmalı bölümdür. Çıkmaları yuvarlak kemerlerle bağlanmış zarif mermer sütunlar taşımaktadır. Çıkmanın altında oluşan rıhtım alçak bir korkulukla süslenmiştir. Sultan efendi ya da hünkâr dairesinin bu çıkmanın üst katı olduğu anlaşılmaktadır. Derin saçağın altına kıvrımlardan oluşan bir ahşap çerçeve yerleştirilmiştir. Bu bölümün karaya dik bir doğrultuda arkaya doğru uzandığı anlaşılmaktadır. Esma Sultan Sahilsarayı'nm Halic'e paralel uzanan yan kanadı gene iki katlı ama daha alçaktır. Flandin'in litografmda dört bölümü görülen kanadın ilk bölümü, sultan efendi ya da hünkâr dairesini yapının diğer bö-

lümlerine bağlayan iki katlı, kafesli pencereleri olan bir galeri niteliğindedir. Bu galerilere Beşiktaş ve Defterdarburnu Hatice Sultan saraylarında da rastlanmaktadır. Galeriden soma bu cephede iki çıkma daha yer alır. Birincisi doğrudan denize oturan iki katlı bir çıkma, ikincisi ise bir kademe daha geride, eliböğründelerle taşınan küçük bir cumba görünümündedir. Esma Sultan Sahilsarayinm bu resimde görülen son bölümünde, devam ettiği anlaşılan cephe duvarına oturan, balıkhaneler benzeri, yarım daire planlı bir köşk ya da kameriye yer almaktadır. Boğaziçi ve Haliç sahilsaraylannda sık sık rastlanan balıkhanelerde sultan efendiler, döşemede açılan bir kapaktan balık tutarlardı. Bu köşkün üzeri, yüksek kasnaklı küçük bir kubbeyle tamamlanmıştır.

Miss Pardoe'nun yerini tam olarak verdiği Feshane'nin yanındaki yalıda, Melling ve Flandin tasvirlerinde görüldüğü kadarıyla, yabancı yazarların sözünü ettikleri istanbul'a yabancı havayı bulmak mümkün değildir. Bu tavır yabancıların genel olarak Osmanlı sivil mimarisi karşısında duydukları yadırgamanın bir göstergesi olabilir.

Öte yandan, saydığımız görsel ve yazılı kaynakların tanıklık ettiği bir gerçek vardır: Esma Sultan'm Ortaköy Defterdarburnu'ndaki sahilsarayı ile Eyüp Defterdar iskelesi'ndeki sarayı mimari üslup açısmdan farklıydı. Görsel ve yazılı kaynaklardan anlaşılıyor ki, Boğaziçi yalıları sultan efendilerin iktidarın meşru ortakları olduklarını Batı'dan alınmış üçgen alınlık ve çelenk gibi mimari kraliyet sembolleri aracılığıyla ifade ederken, Eyüp'teki sahilsarayların dış cepheleri daha çok klasik Osmanlı evinin karakteristik özelliklerini taşıyordu. Bu anlamda, sultan efendilerin komşuları varlıklı ulema, esnaf ve devlet görevlilerinin yalılarıyla, özellikle Boğaziçi'ndeki emsalleriyle de karşılaştırıldığında, Eyüp'te daha uyumlu ve iç içe yaşadıkları anlaşılıyor. Ancak Eyüp saraylarının içindeki görkem ve lüks Boğaziçi sahilsaraylarmdan farklı değildi. Tavanlannda gök mavisi zemin üzerine yaldızlı yıldızlar kakılmış odalan, endam aynaları çepeçevre kuşatıyor; her bir mimari dekoratif eleman yaldızlanıyor; sim iskemleler, mücevherli asma saatler, koltuklar, yastıklar, örtüler, perdeler, mutfak eşyaları sürekli yenileniyordu.

Esma Sultanın, sakin ve gözlerden ırak bir semt olan Eyüp'teki sarayının inşasının arkasında kuzeni III. Selim'in olduğunu söyleyen Robert Walsh, saltanatının zorlu günlerinde onun sükûnet bulmak için buraya çekildiğini eklemektedir.

Esma Sultan'dan soma Defterdar iskelesi'ndeki sahilsarayda, II. Mahmud'un 1824'te doğan kızı Atiye Sultan yaşamıştır. Gautier seyahatnamesinde yapının karakol olarak kullanıldığına ilişkin bir not mevcuttur.

Bibi. T. Allom-R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* c. I-II, Londra, 1839; E. Flandin, *l'Orient,* Paris, 1858; T. Gautier, *Constantinople,* New York, 1873; J. Pardoe, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836.* Londra, 1837. s. 512; Pardoe, *Bosphorus,* 9-10; Melling, *Voyage.*

TÜLAY ARTAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

Kadırga'daki en büyük hanedan sarayı. Arşiv belgeleri aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz bu saray, **16.** yy'ın son çeyreğinde II. Selim'in (hd 1566-1574) kızı ve Sadrazam Sokollu Mehmed Paşanın eşi olan Esma Sultan (1545-1585) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştı.

19- yy haritalarmda Kadırga Limanı'nda "Esma Sultan Sarayı" diye işaretlenmiş olan bu yapı ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde saklanmakta olan mimari planlardan ikisi arasında bir ilişki kurulması, bu sultan efendinin kimliğini de gündeme getirmiştir. Sarayın 1860'lara kadar bu isimle haritalarda gösterilmesi doğal olarak 18. yy somasında yaşayan Esma Sultanları, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı Esma Sultan (1726-1788) ile I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Esma Sultani (1778-1848) çağrıştırıyordu (bu iki sultan efendiyi birbirlerinden ayırt edebilmek için "Büyük" ve "Küçük" lakaplan verilmişti). Üstelik sarayla ilgili olarak karşımıza çıkan arşiv belgelerinin en eskisi, Büyük Esma Sultan'm 1743'te ilk eşi Adana Valisi Yakub Paşa ile Kadırga Sarayinda evlendirilmesini konu alıyordu. Ertesi yıl dul kalan sultan efendinin aym yıl içinde bir başka Adana Valisi, Yusuf Paşa ile gene Kadırga Sarayımda düğünü yapılmıştı. Babıâli'nin 1755'te bir yangında yok olması üzerine sadrazamlık makamının geçici olarak Kadırga Sarayina taşındığı bilinmektedir. Bu kısa süreli el değişikliğinden soma, 1757'de Büyük Esma Sultan bir kez daha Kadırga Sarayinda. bu kez Rumeli Beylerbeyi Muhsinzade Mehmed Paşa'yla evlenmiştir. Büyük Esma Sultan 1788'de öldüğünde mirası yeğenleri arasında pay edilmişti. Bunlardan Emine Sultan (1778-1791) kısa bir süre sonra öldüğünden saray Hibetullah Sultan'a (1785-1841) geçmiş olmalıdır. 1803' te I. Abdülhamid'in kızı olan Hibetullah Sultanin Kadırga Sarayinda Anadolu Beylerbeyi Alaeddin Paşa ile evlendiğini görüyoruz. 1788-1803 arasında saray boş kalmış ve harap olmuştur. 1803'ten sonra sarayın adının belgelerde geçmemesi, 1805'te dul kalan ve bir daha evlenmeyen Hibetullah Sultan tarafından fazla kullanılmadığına ve bu sultan efendinin 184l'de ölümünden sonra bir kez daha terk edildiğine işaret etmektedir. Saray muhtemelen 1865 Hocapaşa yangınında tamamen yok olmuştur.

Kadırga Sarayı'nın, 19- yy'ın başında Hibetullah Sultan'a tahsis edilmiş olmasına rağmen Esma Sultan Sarayı diye anılmaya devam edilmiş olması düşündürücüdür. Bu dönemde yaşamış olan I. Abdülhamid' in kızı Küçük Esma Sultan da (1778-1848) Büyük Esma'nın bir kısım malına sahip olmuş; ancak bunlar arasında Kadırga Sarayinm da bulunduğunu gösteren bir kayda şimdiye kadar rastlanmamıştır. Dolayısıyla yapmm **19.** yy'ın sonuna kadar bu isimle anılması, orijinal sarayın bir başka Esma Sultanla birlikte düşünülmeye devam etmesinden kaynaklandığım akla getirmektedir. Bir dizi tarihi belge, bu sultan efendinin **16.** yy'ın ikinci yarısında yaşamış olan Esmahan (Ismihan) Sultan olduğuna tanıklık etmektedir.

1743'ten geriye gidildiğinde, yine bazı bilgi boşluklarıyla karşılaşmaktayız. 1724 ve 1728 tarihli Ümmügülsüm Sultan (1708-1732) ile eşi Nevşehirli Ali Paşa'nın kullanımına ayrılan Kadırga'daki bir sarayın onarımıyla ilgili iki belge, muhtemelen söz konusu sarayın III. Ahmed'in kızlarına geçişine tanıklık eder. Daha da geriye gidilirse. Kadırga Sarayina bu kez 1593'te, Iran tahtının veliahtı Haydar Mirza'nm İstanbul'da rehin tutulurken burada sünnet edilmesi dolayısıyla tarihçi Selaniki nin değindiğini görüyoruz. Selanikî Mustafa Efendi ayrıca Iran Elçisi ibrahim Han' m Kadırga Sarayinda iki buçuk yıl yaşadıktan sonra istanbul'dan 1584'te ayrılması üzerine sarayın Kalaylıkoz Ali Paşa'ya verildiğini de kaydetmiştir. Aynı yıl Rumeli Beylerbeyi Kalaylıkoz, Sokollu Mehmed Paşa'nın 1579'daki ölümünden sonra dul kalan Esmahan Sultan ile evlendirilmişti. Esmahan Sultan 1585'te ölene dek Kadırga Sarayı'nın sahibi olmuş olsa bile burada yaşamadığı, bu dönemde sarayın bazı devlet konukları ve törenleri için kullanıldığı anlaşılıyor.

Esmahan Sultan, Kanuni'nin kız torunları arasında öne çıkan varlıklı saray kadınlarından birisiydi. 17. yy belgelerinde ve vakanüvis tarihlerinde bu ölçekte bir saraya rastlanamaması, sarayın bu özel statüsü nedeniyle bu dönemde hiçbir devlet işiyle ilgili rol üstlenmemesinden, ayrıca yabancı gözlemcilerin şehrin bu tarafında ve yüksek duvarlar arkasındaki bu saraya ulaşamamalarından kaynaklanmış olmalıdır. Ancak 17. yy tarih yazarlarından Eremya Çelebi Kömürciyan ve Evliya Çelebi, Kadırga Limanfnda "ibrahim Han Ocağı" konağından söz ederler. Konağın etrafında varlığı kaydedilen yapılar bu konağın Kadırga Sarayı olduğunu ve sarayın Sokollu'nun Esmahan Sultan'dan oğlu ibrahim Han (1565-**1622)** ile onun ahfadına geçtiğini saptamamıza yaramaktadır. İbrahim Hanin uzun yıllar İstanbul dışında görevler alması nedeniyle, yukarıda sözü edilen İran Elçiliği ile ilgili olarak kullanılması dışında sarayın boş kaldığı ve ibrahim Han'ın 1622'de ölümünü takip eden yıllarda tekrar miriye geçmiş olduğu akla gelmektedir. Ancak 1724-1728 onarımlarına kadar saray bir daha belgelerde gündeme gelmemektedir. Bu dönemde 1645, 1652, 1655, 1660 ve 1715 yıllarında saray civarında tahribat yapmış olan yangınların da sarayın terk edilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca tarihi kaynaklar, 1715'te çok faziletli ve ilim sahibi olduğu kaydedilen İbrahim Hanzade Ali Beyin öldüğünü kaydetmektedir. İbrahim Han'ın soyu günümüze kadar devam etmekle birlikte, padişahların çok itibar et-

tiği ve Osmanlı soyu tükenirse devleti yöneteceği rivayet edilen bu aile, muhtemelen 1715'ten sonra önemini kaybetmişti. Sarayın miriye geçişi için 18. yy'ın ilk çeyreği uygun bir tarih gibi gözükmektedir.

16. yy'm son çeyreğinde inşa edilmiş bu sarayın iç mekân organizasyonu hakkında bilgimiz, iki yüzyıl sonrasının arşiv belgelerine dayanmaktadır. 1767 depremi sırasında yanan saray tamir edilmişti. Bu tamire ait arşiv belgeleri ile 1803'te Hibetullah Sultan'm düğünü öncesinde tamir edilmesi için yapılan keşif sırasında hazırlanan plan ve hesap defterleri, sarayın iç yapısı hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir. Osmanlı saray ve sahilsaraylarının asıl iskeletleri değişmeden, yıpranan kısımlarının sık sık onarılarak korunduğunu biliyoruz. Aynı şekilde Mimar Sinan'ın bu yapısı da asıl düzenini yitirmeden, bazı yapılar eklenerek, ama çoğunlukla yalnızca yenilenerek 19- yy'm başına kadar gelebilmiştir.

Saray, bugün örneklerini yalmzca Topkapı ve İbrahim Paşa saraylarında görebildiğimiz 16. yy saraylarının geleneksel düzenine sahipti. Üç avlu etrafında yer alan daireler, saraym enderun (iç) ve birun (dış) halkıyla harem halkına ayrılmıştı. Jacques Pervititch'in 1923 tarihli sigorta haritasında işaret edilen bazı sokak isimleri ile duvar kalıntıları 1803 keşif planıyla karşılaştırıldığında, sarayın tam sınırlarım tespit etmek mümkün olmaktadır. Belgelerde de adı geçen "Akar Çeşme" ve "Bâlî Paşa Konağı" 20. yy'a bir sokak ve yokuş olarak gelirken, "Sarayiçi Sokağı" da günümüzde hiçbir izi kalmayan saraya tanıklık etmektedir. Trapezoid planlı saray, doğu-batı ekseninde 210-270 m; kuzey-güney ekseninde 100-160 m genişliğindeydi. Batı yönünde Bâlî Paşa Yokuşu, doğuda Akar Çeşme Sokağı ile sınırlanan Kadırga Sarayı'nı, kuzeyden güneye Sarayiçi Sokağı çevreler. Sarayın üç avlu etrafında sıralanmış yapıları Kadırga Limanimn doldurulmasıyla oluşturulmuş anıtsal meydana doğru teraslar halinde iniyordu. Meydana bakan cephede bir giriş kapısı ile iki tarafta, Bâlî Paşa ve Akar Çeşme sokaklarına açılan iki yan kapı bulunuyordu.

Bu sınırlar içinde, doğudan batıya yatay uzanan teraslar üzerine yerleşen ve bazen birbirine bağlanan yapı grupları şunlardı: Birinci düzlemde, güneydeki asıl giriş kapısının sağında ve solunda saray kethüdası ile kapı muhafızları, baltacılar, vekilharç daireleri ve mutfak, aşhane, fırın, odunluk gibi servis mekânları yer alıyordu. Bunlar saraym birinci avlusu olarak kabul edebileceğimiz Kadırga Meydam'na açılıyordu.

Asıl kapının karşına gelen merdivenler, bu yapı gruplarına paralel uzanan bir iç sokağı keserek sağda ve solda ikinci avlulara bağlanıyordu. Önce, küçük iki avlu etrafında iki köşk ile bitişik bir hamamdan oluşan mabeyin dairesi bulunuyordu. Batıya devam edildiğinde ise saraym ikinci avlusu olan selamlık meydanına çıkılıyordu. Bu meydana bakan vezir dairesi 1803 onarımında tamamen yıkılarak simetrik ve merkezi bir planla, 18. yy zevkini yansıtan bir tarzda yeniden yapılmıştı. Ancak 1582 tarihli Zacharias Wehme ve 1584 tarihli Johannes Lowenklau albümlerinde bu yapının orijinal hali görülmektedir. Sokollu'nun ikindi divanlarını ve elçi heyetlerini kabulünü gösteren söz konusu albümlerin levhalarında, bu sarayda bir haremin de varlığına işaret edilmesiyle, söz konusu saraym Sokollu' nun Ayasofya değil, Kadırga Sarayı olduğu kesinlik kazanmaktadır. Meydanın karşı cephesinde yer alan (daha önce saydığımız) vekilharç dairesi, hazine ve aşçıbaşı daireleri de buranın törensel, idari bir merkez olduğuna işaret etmektedir. Bâlî Paşa Yokuşu'na açılan yan kapı da bu meydanda bulunuyordu. İkinci avlu doğu yönünde de haremağalarına ayrılmış dairelerin oluşturduğu bir yapı grubu ile kuşatılmıştı. Sarayın yan kapılarından ikincisi de Akar Çeşme Sokağı yönüne açılan bu meydanda yer almıştı.

İkinci düzlemde toplanmış bu idari yapıların arkasında, mabeyin avlusundan geçilerek harem avlusuna ulaşılıyordu. Avlu boyunca uzanan ve kalfalar dairesi, hamam, sultan efendinin eski ve yeni daireleri ile divanhanelerden oluşan bu yapı grubunun arkasında, gene teraslar halinde düzenlenmiş bahçe, havuz ve köşkler bulunuyordu.

Bibi. T. Artan, "The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction", *Muqarnas,* 10 (1993), s. 201-211; ay, "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica,* XVI (1994); ay, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Toplum ve Ekonomi,* (Nisan 1993), s. 53-94; B. Unsal, "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimarî Planlar Üzerine", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, 1963: Eldem. *Türk Evi,* II, 30-35.

TÜLAY ARTAN

ESMA SULTAN SAHİLSARAYI

I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) kızı Küçük Esma Sultanin (1778-1848) Ortaköy' deki sahilsarayı.

18. yy'da sultan efendiler evlendiklerinde, artık kocalarının saraylarına değil, kendilerine ihsan edilen veya bizzat inşa ettirdikleri saraylara yerleşiyorlardı. Dolayısıyla bu saraylar sultan efendilerin isimleri ile tanınmaya başlamıştı. Bu dönemde sultan efendilerin Topkapı Sarayı'ndan(—0 ve kocalarından bağımsız saray teşkilatı kurmalarına izin verilmesi, onlara eskiye oranla çok büyük ekonomik ve politik güç tanınması, 18. yy'dan başlayarak hanedan kadınlarının iktidar ortakları olarak meşru bir statü kazanmalan demekti. Haliç'te, Eyüp ve Boğaziçi'nde de Ortaköy-Kuruçeşme sahillerindeki görkemli sahilsaraylarda geçmişten farklı olarak gösterişli ve serbest bir hayat sürdürmeye başlayan Osmanlı sultan efendilerinin, Topkapı Sarayı'nı örnek alan bu saraylarda imparatorluk adap ve usulünü sergilemeleri de bu yeni statünün bir göstergesi oldu.

Ortaköy'deki sahilsaray kendisine tahsis edildiğinde Küçük Esma Sultan 10 yaşındaydı. Bu yapı o zamana dek Tırnakçı Yalısı olarak biliniyordu. Esma Sultan 1792'de 14 yaşındayken devrin en etkin devlet adamlarından Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa ile evlendirilmiş ve Ortaköy Sahilsarayinda kendi kapıkulları teşkilatım kurmuştu. Ortaköy'deki sarayda bütün bir gün geçirerek sarayın hemen tamamını gezmiş olan Miss Pardoe, saraydaki ağalar ve kalfalar dairelerinin boyutlarım gözler önüne sermektedir. Aynı sıralarda sarayı gören bir Osmanlı kadını, yani daha sonraları sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenecek olan Melek Hanım da otobiyografisinde, Esma Sultan'm Ortaköy Sahilsarayı'm tarif etmektedir. Bu tarif Miss Pardoe'nunki ile tamamen çakışmaktadır. Ayrıca saraym inşa ve onarımlarım belgeleyen çok sayıda hesap pusulası ve özellikle 1767 ve 1784 tarihli iki keşif defteri ile çok sınırlı da olsa fotoğraf, gravür gibi görsel malzemeyi değerlendirdiğimizde, saraym iç mekân organizasyonunu anlamamızı sağlayacak ayrıntıda bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Sultan efendinin çeşitli gelirleri ile günlük, aylık, yıllık masraf defterleri ve özel mektupları da değerlendirildiğinde, saray yaşamı ve teşkilatı aydınlığa kavuşabilecektir.

Bu veriler temelinde, sarayın bir ucunda, denize nazır üç sofalı bir kasır bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kasrın simetriğinde, dağ yönünde de bir ikinci kasır yer almaktaydı. Padişahın ziyaretlerine ayrıldığı anlaşılan bu bölümde oval bir divanhane vardı. Saray hamamına bitişik olan bu daireden mabeyin olarak kabul edebileceğimiz odalar dizisine geçiliyordu. Harem bölümünde ise mermer sütunlar üzerinde taşındığı ifade edilen bir dizi çıkmalı odalar, sofalar ve divanhaneler bulunuyordu. Robertson albümündeki iki fotoğraf ile Schrantzin karakalemleri ve litografían, sarayın yazılı tariflerini doğrulamaktadır.

Boğaziçi'nin en geniş cepheli yalısı olduğu anlaşılan Ortaköy Sahilsarayı, 19. yy'm başmda bazı mimari yenilikleri gündeme getirmiştir. Cephenin tekdüzeliğini bozan ikinci kattaki 7 adet çıkmanın 3 tanesini taşıyan zarif sütunlar, ikisini taçlandıran üçgen alınlıklar ve benzeri mimari elemanlar, bazı odaların özel statüsünü sembolik olarak dışavurmak için kullanılmıştır. Bu olgu, Ortaköy Sahilsarayinm Kadırga ve Eyüp sahilsaraylarından ne anlamda farklı olduğuna tanıklık etmektedir. Herkesin görebileceği, etkilenebileceği ve imparatorluğun görkemini kabul edeceği bir yerde inşa edilen sarayda, padişahın ziyareti artık saray protokolünün bir parçasıdır; dolayısıyla hünkâra ayrılan daire mimari bir dille halka özellikle işaret edilmektedir. Batı'dan ithal edilen üçgen alınlık kraliyet sembolüdür ve Ortaköy Sahilsarayinda yalnızca hünkâr dairesi ile sultan efendinin özel dairesinin cephelerini süslemekte kullanılmıştır. Esma Sultanin eşi Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın son derece gösterişsiz, sıradan dairesi ise, ne kadar yüksek görevli olursa olsun hanedanın hükümranlığı altın-

da olduğu simgelenmek istenircesine mütevazı bir biçimde karısının sahilsarayma arka cephede eklenmiştir ve sahilden bakıldığında görülmesi imkânsızdır.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 70-73: A. Slade. *Turkey and the Turks and a Cruise in the Black Sea,* New York, 1854; J. Pardoe, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836,* Londra, 1837; T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul.* S. 3 (Ekim 1992), s. 112-113.

TULAY ARTAN

ESNAF

Bizans Dönemi

Bizans döneminde şehrin ekonomik dokusunu oluşturan esnaf loncaları, merkezi hükümetin denetimi altodaydı. Üyeliğin mecburi olmadığı loncalara kabul edilmenin değişik koşulları vardı. Ancak mesleğinin ehli olan bir esnaf, loncaya girme hakkım elde ederdi. Çoğu mesleğin faaliyet alanları ve semtlere göre dağılımı 10. yy'a ait *Eparhos Kitabtnda* saptanmıştır (bak. Eparhos Tes Poleos).

Şehrin zaruri gıda maddelerinin düzenli olarak temini için gereken kalite kontrolü, ticaret hacmi ve piyasa fiyatlarmm tespiti eparhos'a aitti. Değişik semüere dağılmış olan bakkallar(->), bilumum gıda maddeleri dışında çivi, alçı, zift gibi nalburiye malzemeleri de bulundururlardı. Kuzu ve keçi eti ile domuz eti satanlar farklı kişilerdi. Büyükbaş hayvanlar, şehrin belirli yerlerinde satılır ve belirli bölgelerde kesilirdi. Kasapların şehrin dışındaki çobanlardan hayvan satın almaları yasaktı. Balık satıcılarının da balık tutması yasaklanmıştı. Satılacak olan balık, belirli deniz iskelelerinden temin edilirdi (bak. balıkçılık). Ekmek fırınlarının başlıca pazarı Artopoleia, Mese(->) üzerindeki Constantinus Forumu(->) ile Theodosius Forumu arasında kalan bölgeydi. Köle tüccarları da fırıncıların yakınmdaydı. Çeşitli güzel koku ve baharat satıcıları ise, hoş kokuların saray avlusuna yayılması için, tezgâhlarını Büyük Saray'ın(->) Halke Kapışıma yakın kurarlardı.

Sabun ve mum ticareti de sadece özel imalat atölyelerince yürütülebilirdi. Mumcuların yerleşim alanları Constantinus Forumu ile Ayasofya civarıydı. Evlerde kullanılan diğer gereçlerin ve eşyaların imalatı marangozhanelerde, çömlekçi fırınları ve cam atölyelerinde yapılırdı. Bakırcılar Ayasofya'mn(->) doğu kapısının civarındaki Halkoprateia mevkiinde yerleşmişlerdi (bak. bakırcılar). Gümüşçülük, kuyumculuk ve cevahircilikle uğraşan argiropratai'ler aynı zamanda sarraflık ve tefecilik de yapabilmekteydiler. Argiropratai'ler Constantinus Forumu ile Lausus Sarayı arasında faaliyet gösteriyordu. İşlerini evlerinden yürütmeleri ve bakır satmaları yasaktı. Constantinus Forumuna kürkçüler de yerleşmişti. Büyük Saray ve forum arasında ayrıca çok sayıda arzuhalci de bulunmaktaydı. Kötü hava şartlarında forumdaki seyyar satıcıların sığınabilmesi için İmparator I. Basileios (hd 867-886) bir kapalıçarşı yaptırmıştı.

Devlet, kumaş ticareti ve değerli ipeklerin ihracatma özel bir denetim getirmiştir. İpek ve keten dokumacılığı, kumaş boyama, ipeğin "erguvani kırmızıya" boyanması, yerli ya da Suriye'den ithal kumaşların ticareti, terzilik ve nakışçılık tamamıyla birbirinden ayrı mesleklerdi. Sepicilik, derinin işlenmesi, kunduracılık ve saraçlık da değişik esnaf kollarını oluşturmaktaydı (bak. dericilik). İnşaatçılık, mimar ve müteahhitler dışında, duvarcılık, boyacılık, sıvacılık, tuğla imalatı, mozaikçilik ve heykeltıraşlık gibi çeşitli faaliyetlere ayrılmaktaydı.

Kaynaklarda ahşap fıçı imalatçısı, sepetçi, tornacı, demirci, kilitçi, kantarcı, eskici, hamal, hamamcı, berber, meyhaneci gibi küçük esnaf ve zanaatkar tiplerine de rastlanır. Paleologoslar döneminde (1261-1453) önemli sayıda bir kadın esnaf kitlesi oluşmuştu. 14. yy'da Konstantinopolis'i ziyaret etmiş olan İbn Battuta, çarşı ve pazarlann kadın esnaflarla dolup taştığını yazar. Kadınlar genelde yiyecek, içecek ticareti ile uğraşırlardı. Sebze, meyve, süt ve süt mamulleri satıcısı ve fırıncı kadınlar bilinmektedir. Kadınların diğer önemli meşgalesi ise dokumacılık idi.

Ergasterion olarak tanımlanan perakende satış dükkânları ve yapım atölyeleri revaklı caddelerin iki yanında yerleşmişti. Yangm tehlikesi yaratan dükkânların, yoğun yerleşim bölgelerinden belirli bir uzaklıkta bulunmaları zorunluydu. Yüksek kira geliri sağlayan ergasterion'lar daha çok aristokrat sınıfından yatırımcılara veya kilise ve manastırlara ait olurdu. Devlet gözetiminin yarattığı sınırlamalar, sıkı kalite ve fiyat kontrolü, esnaf zümresinin zenginleşmesine engel olmaktaydı.

Bibi. 7b *Eparchikon Biblion: the Book of the Eparch: le livre du Préfet,* (yay. I. Dujcev), Londra, 1970; S. Vryonis, "Byzantine Demokratla and the Guilds", *Dumbarton Oaks Pape/s.* 1908. s. 287-314.

BRİGİTTE PİTAKAKİS

Paris Ulusal Kitaplıkla bulunan bir minyatürde Bizanslı seyyar satıcı, 9. yy. *Bngitîe Pîtarakis fotoğraf koleksiyonu*

Osmanlı Dönemi

Osmanlı dönemi İstanbul'unda esnafla ilgili işler kadılıklar, ihtisap ağalıkları ve son olarak da Şehremaneti tarafından yürütülüyordu.

Osmanlı'da, kısmen İslam dininin vecibeleri gereği, töre ve usullere uyularak bir sanatın yürütülmesinde belirli koşulların yerine getirilmesini öngören ve herhangi bir sanat kolunda yerleşen usuller, gizli kalması gereken sırlar ve o sanata girmek için geçirilmesi zorunlu görülen sınav ve formaliteler fütüvvetnamelerle saptanmıştı. Esnaflığın bir tarikat şeklinde kabul edilmesinden dolayı da esnaf kuruluşları fütüvvet tarikatı olarak adlandırılıyordu.

Bu ilkeler Osmanlı döneminde İstanbul'un sanat erbabı için de geçerliydi. Fütüvvet tarikatına göre çırak bir sanat kolunda yıllarca yetiştirilerek kalfa ve usta sınıfına geçecekti. Bağımsız surette dükkân açması ise belirli bir törene tabi kılınacaktı. Bu törene göre her esnafın kendi sanat ya da meslek kolunda ilk defa çalışan "piri"ne inanması; gireceği sanat koluna kabulü için "peştamal" kuşanması; kabul olunduğu sanat kolundan çırak çıkarılması; sanata layık ve işinde namuslu görüldüğü takdirde tarikata dahil olması; çırak olarak girdiği sanatta yıllarca çalıştıktan sonra kalfalığa ve nihayet ustalığa layık görülmesi ve tebrik anlamında olmak üzere de "helva pişirme" töreninin yapılması gerekiyordu. Önceleri esnafın başında yönetici olarak şeyh, nakip ve duacılar bulunuyordu.

Zamanla zaviye niteliğindeki bu kuruluşların yerini loncalar aldı. Din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün esnafa açık olan loncalarda, kethüdalar ile yiğitbaşılar bulunuyordu. Kethüdalar esnafın işlerine bakmak üzere yönetim tarafından atanan, ancak esnafın içinden seçilen ve kadı tarafından memuriyeti onaylanan yarı resmi memurlardı. Öte yandan kethüda ile esnaf arasındaki ilişkiyi, yine esnafın ileri gelenlerinden seçilen yiğitbaşı sağlıyordu.

Esnafm bilfiil çalışanlarına "efrad-ı amile" denirdi. Efrad-ı amile üstat, usta, kalfa, çırak ve yamak şeklinde sınıflandırılırdı. Her kademeden bir üste geçiş yıllarca çalışıp bir birikim elde etmeye bağlanmıştı. Ustalığa kabul edilen kişinin bir dükkân açabilmesi için bir boş "gedik" bulması gerekiyordu. Böylece bir sanat kolunda faaliyette bulunabilmek ya da ticarete atılabilmek için bir dizi engelin aşılması gerekiyordu. Her şahsın istediği sanat ve ticareti yapamamasına ve dilediği yerde dükkân açamamasına "gedik usulü" denirdi (bak. gedikler). 19. yy'da bu yapı dönüşüme uğramaya başladı. Sanayi devrimi Osmanlı'yı da kısa sürede etkisi altma aldı. Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşme sürecine girdi. Böylece İstanbul'da uzun yıllar geleneksel yapısını koruyan lonca ya da benzeri sınırlayıcı örgüt yapıları dönüşüme uğradı. Geleneksel yapıların uzantılarını da içeren kimi kez sendikal nitelikte "geçiş" örgütlerinin doğuşuna neden oldu. Bu nedenle korporatif di-

key örgüt yapısıyla sendikal yatay örgüt yapısı bir süre iç içe varlıklarını sürdürdü. Usta-kalfa-çırak bütünselliği işçi-işveren ayrışmasının kristalleşmesine gölge düşürdü.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde 20. yyin ilk yıllarında "esami-i esnaf başlığı altmda kethüdaları olan 285 esnaf grubunu saymaktadır. Başka bir kaynak olan, 1294/1877 *Devlet Salnamesi,* 19. yy'rn sonu için bu rakamı 239 olarak vermektedir.

Batı ile bütünleşen İstanbul bu bütünleşmenin gerektirdiği esnaf türlerini de kapsamakta gecikmedi. Nitekim Osman Nuri listesi "İstanbul ve Galata otellerine mensup müşteri celbi için veyahut tercüman sıfatıyle istihdam kılınmakta olan ve emanetçilik yapan esnaf, "tramvay arabacısı ve seyisi ve kılavuzu esnafı", "vapur kahveci esnafı" gibi başkalaşan İstanbul' un yeni meslek kesimlerini de içermektedir.

Türkiye'de esnaf örgütleri sendikal gelişmeleri de bağrında yaşattı. Sendikal yaşam 1908 işçi hareketleriyle başladı. "İlan-ı Hürriyefin sağladığı özgürlük ortamında hemen hemen tüm işkollarında grevler görüldü; ülkenin dört bir yanında 10.000'i aşkın işçi somut taleplerle direnişe geçti. Her ne kadar 1908 öncesi, demiryolu, tersane, Tütün Rejisi, Şirket-i Hayriye gibi yoğun işçi çalıştıran işyerlerinde zaman zaman toplu tavır konduğu izlenmişse de uzlaşma kısa sürede sağlanmış; günlük yaşam etkilenmemişti.

İstanbul'da sendikal gelişmelerde lonca geleneğinden kaynaklanan "zanaat" zinhiyeti uzun zaman etkinliğini sürdürmüştü. Bu yönüyle Türkiye'de işçi kesiminin örgütlenişi Batı normlarından farklı unsurlar taşıdı; çoğu kez esnaf örgüt yapısı bünyesinde yer aldı.

Batı'da loncaların çözülüşü ve işçi kesiminin doğuşu geniş bir zamana yayılır. Her ne kadar bazı Avrupa ülkelerinde, örneğin Almanya'da, lonca mevzuatı 19. yyin ortalarına değin varlığını korursa da, bu ülkelerde hızlı sanayileşme süreci lonca örgüt yapılarından bağımsız güçlü işçi örgütlerinin doğuşuna ortam hazırlar.

Oysa İstanbul'da, sanayileşme sürecine girmeksizin Batı ile bütünleşme özellikle hizmet sektörlerinde yoğunlaşan bir işgücü birikimine neden oldu. Bu kesimlerde eskiden beri var olan lonca geleneği çözülmeye yüz tuttu; loncaların dikey örgütlenme ya da usta-kalfa-çırak ilişkisi gücünü yitirdi, ancak emek kesimi içinde oluşan yatay örgütlenme geçmiş örgütsel yapının birçok değerini de yeni yapıya yansıttı. Bu nedenle birçok "erken" işçi örgütünde "fütüvvet" ilkelerinden esinlenmiş değerleri bulmak mümkündür.

Yakın tarihimizde, tarım dışı sektörlerde bu tür geçişliliklere sık sık rastlanmaktadır. Nitekim birçok işçi örgütü 1325 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi uyarınca kuruldu. 1910-1915 arası mesleki örgütleşme anlayışıyla kısmen sendikalist bir açılımla kurulan esnaf cemiyetlerinin

Marchand de légumes. Constantinople. سبزه جی

Marchand de beurek. بوغاجه جی

Marchand d'huile. Constantinople. یاغجی

Marchand de balais. سوپکر

Günümüzde pek rastlanmayan, kartpostallarda kalmış eski İstanbul esnafını betimleyen görüntüler. Üstte sebzeci ve poğaçacı, sağda yağcı ve süpürgeci. *Fotoğraflar TETTV Arşivi*

Günümüzde pek rastlanmayan, kartpostallarda kalmış eski İstanbul esnafını betimleyen görüntüler. Üstte sebzeci ve poğaçacı, sağda yağcı ve süpürgeci. *Fotoğraflar TETTV Arşivi*

adı ve kuruluş tarihleri aşağıdadır: Turşucu Esnafı Cemiyeti (14 Mayıs 1910), Ekmekçi Esnafı Amele Cemiyeti (19 Mayıs **1910),** Kantar İmalci Esnafı Cemiyeti (9 Haziran 1910), Simitçi ve Ekmekçi ve Börekçi ve Kurabiyeci ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti **(16** Haziran **1910),** Bedesten-i Atik Esnafı Cemiyeti (30 Temmuz **1910),** Nakkaş ve Sıvacı ve Kalemkâr Esnafı Cemiyeti (14 Eylül 1910), Saraç Esnafı Cemiyeti (5 Kasım 1910), Hakkak Esnafı Cemiyeti (4 Aralık **1910),** Lağımcı ve Kuyucu ve Ocak Süpürücü Esnafı Cemiyeti (2 Ocak 1911), Uzun Çarşı Esnafı Cemiyeti (7 Ocak **1911).** Araba İmalci Esnafı Cemiyeti **(29** Ocak 1911), Kereste Merkepçi Esnafı Cemiyeti (30 Ocak **1911),** Kahve Değirmenci Esnafı Cemiyeti (15 Şubat **1911),** Markasya Deniz Amelesi Cemiyeti (23 Şubat 1911), Kaba Sepetçi Esnafı Cemiyeti (4 Mart **19u),** Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti (11 Nisan 1911), Celep Esnafı Cemiyeti (13 Nisan 1911), Saka Esnafı Cemiyeti (2 Eylül 1911), Kasap Esnafı Cemiyeti (9 Eylül 1911), Taze Balık Satıcısı Esnafı Cemiyeti (22 Ekim 1911), Tahan Helvacı Esnafı Cemiyeti (31 Ocak 1912), Mest Dikici Esnafı Cemiyeti (18 Mart 1912), İpçi Esnafı Cemiyeti (8 Nisan 1912), Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti (13 Nisan 1912), Hamamcı Esnafı Cemiyeti (1 Mayıs 1912), Peynirci Esnafı Cemiyeti (11 Haziran 1912), Nalbant Esnafı Cemiyeti (18 Haziran 1912), Kuyumcu Esnafı Cemiyeti (26 Haziran 1912), Deniz Sandalcı Esnafı Cemiyeti (9 Temmuz 1912), Osmanlı Terziler Cemiyet-i İttihadiyesi (30 Haziran 1913), Mavuna ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti (27 Kasım 1913), Sigara Kâğıtçı Esnafı Cemiyeti (2 Ocak 1914), İnekçi ve Sütçü Esnafı Cemiyeti (4 Şubat 1914), Haliç Piyade Kayık ve Sandalcılar Esnafı Cemiyeti (18 Mart 1914), Leblebici Esnafı Cemiyeti (2 Nisan 1914), Muhallebici Esnafı Cemiyeti (19 Mayıs 1914), Şekerci Esnafı Cemiyeti (27 Mayıs 1914), Bakkal Esnafı Cemiyeti (18 Temmuz 1914), Kıraathaneci ve Kahveci Esnafı Cemiyeti (24 Ekim 1914), Yufkacı ve Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti (18 Temmuz 1914), Manifaturacı ve Tuhafiyeci Cemiyeti (27 Ekim 1914), Terzi Esnafı Cemiyeti (5 Kasım 1914), Şerbetçiler Esnafı Cemiyeti (6 Aralık

Geçen yüzyılın başından bir kasap dükkânı.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşiii

1914), Otelciler Cemiyeti (23 Ocak 1915), Çulha Esnafı Cemiyeti **(11** Mayıs 1915).

I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında İstanbul esnaf cemiyetleri doygunluk noktasına gelmişti. Hemen hemen her işkolunda bir cemiyet kurulmuştu. Mütareke yıllarında yeniden cemiyetler doğmaya başladı. Ancak bundan böyle cemiyetlerin bir kısmı işçi kesimince kurulan bir tür yardım sandığıydı. Ama yine de esnaf ile amele arasında ayrım yapmak güçtü. Cumhuriyet'in ilanına kadar İstanbul'da kurulan ve "esnaf cemiyeti" olarak adlandırılan dernekler şunlardı:

Meyve, Çarşı-yı Kebir Döşemeci ve Yorgancı Esnafı Cemiyeti (23 Şubat 1919), Demirciler Esnafı Cemiyeti (27 Şubat 1919), Kabzımal Esnafı Cemiyeti (2 Mart 1919), Tesbihçi, Kehribarcı, Parmaklıkçı ve Ağızlıkçı Esnafı Cemiyeti (29 Mayıs 1919), Seyyar Bıçkıcı Esnafı Cemiyeti (23 Eylül **1919),** Debbağhaneler Amele İntibah Cemiyeti (20 Ekim 1919), Tüccar Terziler Esnafı Cemiyeti (20 Ekim 1919), Yazmacılar Esnafı Cemiyeti (29 Kasım 1919), îttihad-ı Efkâr Şekerci Amele leri Cemiyeti (29 Kasım 1919), Yumurta Tüccar ve Esnafı Cemiyeti (20 Aralık 1919), Salcı Esnafı Cemiyeti (17 Şubat 1920), Mahrukat Esnafı Cemiyeti (31 Mayıs 1920), Deniz Maden Kömür Amelesi Cemiyeti **(13** Haziran 1920), Otomobil Şoför ve İşçileri Esnafı Cemiyeti (9 Aralık 1920), Bakkal Esnafı Kalfa ve Çıraklar Cemiyeti (18 Aralık 1920), Ayakkabıcı Esnafı Cemiyeti (14 Nisan 1921), Tuğla İmalci Esnafı Cemiyeti (30 Mayıs 1921), İnekçi ve Mandacı Süt Müstahsilleri Cemiyeti (10 Ağustos 1921). Osmanlı Sazende ve Hanende Teali ve Teavün Cemiyeti (21 Aralık 1921), Perükâr Esnafı Cemiyeti (26 Aralık 1921), Tütüncü Esnafı Cemiyeti (29 Aralık 1921), At Canbazı Esnafı Cemiyeti (8 Mart 1922), Kutucu ve Tezgâhçı Esnafı Cemiyeti (18 Haziran 1922), Mutaf Esnafı Cemiyeti (6 Temmuz 1922), İnşaat ve Tarik Irgat, Rençperler ve Amele Cemiyeti (10 Ocak 1923), Deniz Motorculan Esnafı Cemiyeti (14 Şubat 1923), Menba Suları Esnafı Cemiyeti (15 Mart 1923), Dokumacı Esnafı Cemiyeti (8 Ağustos 1923). Balıkçılar Esnafı Cemiyeti (8 Ağustos 1923), Tarakçı ve Kaşıkçılar Esnafı Cemiyeti (20 Ağustos 1923), Kireççi ve Horasancı Esnafı Cemiyeti (23 Ağustos 1923). Parmaklıkçı, Hurdekâr ve Tornacı Esnafı Cemiyeti (17 Eylül 1923), İnşaat Usta ve Kalfaları Cemiyeti (20 Eylül 1923), Tiftik ve Yapağı ve Deri Amelesi Esnafı Cemiyeti (3 Ekim 1923).

Keza Cumhuriyet Türkiye'sinde de benzer sendikal temelli esnaf cemiyetlerinin kurulduğu görüldü: Rehber ve Tercümanlar Cemiyeti (27 Aralık 1923), Sefain-i Ticariye Gemici ve Ateşçiler Esnafı Cemiyeti (27 Ocak 1924), İstanbul Limanı Tahmil ve Tahliye Deniz İşçileri Cemiyeti (3 Mart 1924), Çorap ve Fanila Mensucatı Sanatkârânı Cemiyeti (7 Temmuz 1924), Gazoz Amilleri Cemiyeti (12 Temmuz 1924), Sefain-i Ticariye Doklar Rampa ve Boyacılar Cemiyeti (25 Aralık 1924), Lokantacılar Cemiyeti (7 Mart 1925), Mevaridât ve Müraselât-ı Bahriye Müteahhitleri ve Emval-i Tüccariye Yazıcı ve Aktarmacıları Esnafı Cemiyeti (20 Haziran 1925).

Ocak 1926'da Esnaf Cemiyetleri Murakıplığı'mn derlediği bilgilere göre İstanbul esnaf teşkilatı toplam 57 cemiyetten oluşuyordu. Cumhuriyet yıllarında bile dikey ve yatay geçişliliğin ne denli iç içe olduğu bu cemiyetlerin adlarından kolayca anlaşılmaktadır. Listede şu cemiyetler yer alıyordu: Dersaadet Umum Binek ve Yük Arabaları ve Beygirleri Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Ekmekçiler ve Fırıncılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Ekmekçi Amelesi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum İnşaat Usta ve Kalfaları Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum İnşaat ve Tarik Irgat ve Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti, Dersaadet Umum Ayakkabıcı Sanatkârân Cemiyeti, Dersaadet İnekçi, Mandracı, Süt Müstahsilleri Cemiyeti, Dersaadet Sütçü Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Perukâr Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bahçıvan ve Çiçekçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Balıkçılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bağırsak İşçileri Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Bakkal Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Bedestan-ı Atik Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Tütüncü Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Tesbihçi, Kehribarcı, Ağızlıkçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Tiftik, Yapağı, Deri Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Hamallar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Hamamcılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Hancı ve Otelci Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Çarşı-yı Kebir Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Umum Çorap, Fanila, Mensucat Sanatkârân Cemiyeti, Dersaadet Umum Celeb Esnafı Cemiyeti, Dersaadet İstanbul Limanı Tahmil ve Tahliye Deniz İşçileri Cemiyeti, Dersaadet Deniz Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amelesi Cemiyeti, Dersaadet Deniz Motorları Makinistleri Cemiyeti, Dersaadet Umum Dokumacı Cemiyeti, Dersaadet Rehberler ve Tercümanlar Cemiyeti, Dersaadet Sepetçiler Cemiyeti, Dersaadet Saraç Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sefain-i Ticariye Doklar, Rampa ve Boyacı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sefain-i Ticariye Gemici ve İşçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sakalar Esnaf Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Simitçi ve Börekçi Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Sütçüler Esnafı Cemiyeti (bu cemiyet bir süre soma diğer sütçüler cemiyetiyle birleşmiştir), Dersaadet Sigortacılar Cemiyeti, Dersaadet Salcı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Tarakçı ve Kaşıkçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Garsonlar Cemiyeti, Dersaadet Umum Gazoz Amilleri Cemiyeti, Dersaadet Meyve ve Kabzımal Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kayıkçı ve Sandalcı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Kadayıfçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Umum Kasap Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kutucu ve Destgâhçı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Keresteciler Esnafı Cemiyeti. Dersaadet ve Bilad-ı Selase Kireççi ve Horasancı Cemiyeti, Dersaadet Umum Lokantacılar Cemiyeti, Dersaadet ve Bilad-ı Selase Mahrukat Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Mandracılar Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Umum Mavna ve Salapuryacılar Cemiyeti, Dersaadet Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti, Dersaadet Nakliyat-ı Umumiye Anbar ve İdarehaneleri Teavün Cemiyeti, Dersaadet Mevâridat ve Mürâselât-ı Bahriye Müteahhitleri Yazıcı ve Aktarmacı Cemiyeti, Dersaadet Yorgancılar Cemiyeti, Dersaadet Yazmacılar Cemiyeti ve Dersaadet Sanayi-i Madeniye Fabrikacılar Cemiyeti.

Görüldüğü gibi İstanbul esnaf teşkilatı, işçisinden amelesine, çırağından kalfasma, ustasına, esnafından sanatkârına, imalatçısından fabrikacısına son derece çeşitli uğraş biçimlerini ve toplumsal kategorileri barındırıyordu. Geleneksel korporatif yapı Cumhuriyet'in ilk yıllarında da varlığı-

m sürdürüyor, maddi üretim alanları genelinde esnaf çatısı altında örgütleniyordu.

Osmanlı'da lonca geleneği Tanzimat ertesi çözülmeye başladıysa da Cumhuriyet yıllarına değin varlığım sürdürdü. Esnaf kethüdalıklarmı kaldıran karar 26 Şubat 1910 tarihli "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat"tı.

Bundan böyle esnaf "lonca" yerine "cemiyet" kuracaktı. Ancak 1910 tarihli talimat yalnız İstanbul için geçerliydi. Kararın tüm ülkeye teşmili 7 Mayıs 1912 günlü yine aynı adı taşıyan talimatla gerçekleşti. Bundan böyle kısıtlayıcı, sınırlayıcı, denetleyici geleneksel "lonca" yapıları yerine küçük meta üretimine açılan "pazar" la bütünleşmesi sağlanmış "zanaat" birimleri ortaya çıktı. Bu cemiyetler belediyelerin yakın denetimine tabiydi. Gerektiğinde devlet bazı esnaf kollarım doğrudan doğruya hizmetine alabiliyordu.

Esnaf cemiyetleri mevzuatı tüm çalışanları kapsıyordu. İşçi ve amele statüsünde olanlar da bu mevzuatm hükümlerine tabiydiler. Bu mevzuat aynı zamanda sendika kurmayı da yasaklıyordu. **16.** madde "Sendika teşkili yani ihtikâr suretiyle ittifak akdi kat'iyyen memnudur" diyordu. Esnaf cemiyetlerinin görevi, kaldırılan loncaların toplumsal dayanışma ilkesini piyasayı sımrlamaksızın sürdürmekti. Bir tür esnaf yardımlaşma sandığı niteliğindeydi. Öte yandan esnaf arasında çıkacak uyuşmazlıklara çözüm getiriyordu. Esnaf cemiyetleri yerel yönetimlerin sıkı denetimi altındaydılar. Esnaf cemiyetlerinin kararlarına İstanbul'da şehremaneti meclisinde, taşrada belediye meclislerinde itiraz olunabiliyordu. Bu kararlar "selamet ve serbesti-i ticaref'e aykırı görüldüğü takdirde iptal edilecekti.

Mevzuattan da anlaşılabileceği gibi tüm çalışanları kapsayan "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat" sıkı bir denetim öngörmekteydi. 29 Mart 1915 günü nizamnamede tadilat yapılarak her cemiyet nezdinde Şehremaneti'nce birer "kâtib-i mesul" tayinine başlandı. **16** Ekim 1919' da 29 Mart tadilatı kaldırıldı. 3 Mayıs 1921 günü talimatname ismi nizamnameye dönüştürüldü.

Cumhuriyet Dönemi

2 Mayıs 1925 günlü ve 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu ile örgütleşme zorunluluğu getirilerek bütün esnaf ve dükkânı bulunan sanatkârlar ile küçük tacirlerin ticaret ve sanayi odaları tarafından ticaret siciline kaydedilmeleri zorunluluğu kondu. Söz konusu kanun ile esnaf, "dükkânı bulunan sanatkârlar" ve "küçük tacirler" olmak üzere bir ayrıma tabi tutulmuştu.

655 sayılı kanun ayrıca esnaf için örgütleşme zorunluluğu koydu. Bundan böyle esnaf cemiyetleri Ticaret Vekâleti' ne bağlanarak, daha önce 7 Mayıs 1912 günlü talimatnamede şehremanetine ve belediyelere verilmiş olan görev ve yetkiler Ticaret Vekâleti'ne ve ticaret odalarına tanındı. Bütün esnaf cemiyetleri ticaret odalarına bağlandı. Ticaret Vekâleti

1934'te seçimle göreve gelen Terziler Cemiyeti İdare Heyeti toplu halde.
Esnaf Meslek Mecmuası. Yıl 1, S. 7 (1 Mayıs 1934)

teftiş ve denetimine bağlı olan odalar ise, vekâletten ve mıntıka ticaret ve iktisat müdürlüklerinden alınan emir ve talimatlar uyarınca işlerini yürüttüler.

27 Eylül 1925 günlü Ticaret ve Sanayi Odaları Nizamnamesi'nde "dükkânı bulunan sanatkârlar" deyimi "küçük sanatkârlar" olarak belirtildi. Ayrıca 1926 tarihli Türk Ticaret Kanunu ile tacir niteliğinin gerektirdiği bazı yükümlülüklerin küçük ticaret erbabı için uygulanmaması düşüncesiyle "tacir" ve "küçük tacir" ayrımı yapıldı. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu ile de "küçük sanayi" tabiri kullanılarak "küçük sanatkârlar'in durumu sanayi erbabmdan ayırt edildi. Böylece 655 sayılı kanunda kullanılan "esnaf" tabirinin "küçük tacir" ile "küçük sanatkâr'i kapsadığı belirlendi.

Tüm bu girişimlere karşm Osmanlı'nın "lonca" yapısını ve "gedik" usulünü çözmek kolay olmamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında gediklerin kaldırılışı için yoğun çaba sarf edildi. Ancak, bu çaba "ticaret ve meslek serbestiyeti'mi sağlamayı amaçlamışsa da aynı zamanda çalışan kesimin örgütsel yapısını da çözmüştü.

Esnaf yapısı dışında işçileri "sınıfsal" temel üzerinde örgütleme girişimi Amele Teavün Cemiyeti'nden geldi. 12 Ağustos 1924'te İstanbul'da Mürettibin Cemiyeti, İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amele Cemiyeti, Cibali Tütün Fabrikası Amele İttihadı Cemiyeti, Şark Şömendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Anadolu-Bağdat Şömendiferciler Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Haliç Şirketi Amele Cemiyeti başta olmak üzere kentin bellibaşlı işçi kuruluşları bir araya gelerek Amele Teali Cemiyeti'ni kurdular.

Cumhuriyet yıllarında bir aralık esnaf örgütlerinin adedi 64'e yükseldi. Daha sonra bunların sayısı 38'e indirildi. Esnaf Teşekkülleri Murakabe Heyeti'nin girişimleriyle ticaret odasına 30.000'in üzerinde esnaf kaydedildi. Esnaf cemiyetlerinin kâtib-i umumi, kâtip, muhasip, veznedar, hademe gibi çalışanlarından ve yer kirası, aydınlatma, telefon vb masraflarından tasarruf etmek üzere Dördüncü Vakıf Hani nın ikinci katında özel bir daire "müşterek büro"ya dönüştürüldü. Ocak 1933'te ilk aşamada 15 esnaf cemiyeti dört ayrı masa oluşturdular. Gruplar şu şekilde ayrılmıştı: Birinci Masa: Lokantacılar Cemiyeti, Garsonlar Cemiyeti, Sütçüler Cemiyeti, Müskirat Amilleri Cemiyeti. İkinci Masa: Dokumacılar Cemiyeti, Terziler Cemiyeti, Manifartıracılar Cemiyeti, Yorgancılar Cemiyeti. Üçüncü Masa: Kahveciler Cemiyeti, Şekerciler Cemiyeti, Bakkallar Cemiyeti, Sucular Cemiyeti. Dördüncü Masa: Kapıcılar Cemiyeti, Otelciler Cemiyeti, Berberler Cemiyeti.

Müşterek büroda yer alan cemiyetlerin dışındaki esnaf cemiyetleri şunlardı: Arabacılar Cemiyeti, Ayakkabıcılar Cemiyeti, Bahçıvanlar Cemiyeti, Balıkçılar Cemiyeti, Celepler Cemiyeti, Türk Deri Sepicileri Cemiyeti, Ekmek Yapıcılar Cemiyeti, Fırıncılar Cemiyeti, Hamallar Cemiyeti, Hamamcılar Cemiyeti, İnşaatçılar Cemiyeti, Kabzımallar Cemiyeti, Kaldırımcılar Cemiyeti, Kayıkçılar Cemiyeti, Leblebiciler Cemiyeti, Marangozlar Cemiyeti, Mavnacılar Cemiyeti, Musiki Cemiyeti, Otomobilciler Cemiyeti, Perukârlar Cemiyeti, Saraçlar Cemiyeti, Sıvacılar Cemiyeti, Sütçüler Cemiyeti, Tahmil ve Tahliye Cemiyeti.

Tek parti döneminde İstanbul esnaf cemiyetleri giderek Cumhuriyet Halk Partisi ile yakın ilişkiye girdi. 15 Aralık 1938' deki parti kongresinde okunan raporda "mensubini ellibini aşan İstanbul Esnaf Cemiyetlerinin .... fevkalade olarak toplanan umumi heyetleri teşekküllerinin manevi şahsiyetlerini partimize bağlamak dileğinde bulunmuşlar" deniyordu. Nitekim 25 Aralık 1944'te parti kongresinde İstanbul'da 50.000 dolayında esnafın kayıtlı olduğu 33 esnaf cemiyeti ve bu cemiyetlerin birliği, hükümetle umumi kâtipleri aracılığıyla ilişki kurdular ve bu cemiyetlerin çoğunluğu nizamnamelerinde tadiller yaparak partiye bağlı cemiyetler oldular.

655 sayılı kanuna göre kurulmuş olan esnaf cemiyetlerinin sayısı 191 idi. İstanbul esnaf cemiyetlerinin verdikleri bilgilere göre 1940 itibariyle kayıtlı üye sayısı 54.739'a varmıştı.

1943'te çıkarılan 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu ile yeni bir örgütlenme-

ye gidildi. Eski mevzuat, bir yandan odalar kanalıyla vekâlet tarafından idari, diğer yandan içten gelen bir denetime tabi tutulan esnaf cemiyetlerini hem özel hukuk, hem de kamu hukuku kurallarının uygulanma alanına sokmuştu. Gerek şeklen, gerek uygulamada birçok karışıklık çıkmıştı. Odalar ve esnaf cemiyetleri kendi alanlarında etkili bir faaliyet gösterememişlerdi. Ticaret ve sanayi odaları kongrelerinde 655 sayılı kanunun öngördüğü sistemin değiştirilmesi gerektiği her defasında belirtilmiş ve günün koşullarma uygun yeni bir örgütleşme üzerinde çalışmalar yapılmıştı.

4355 sayılı kanunla tüccar, sanayici ve esnaf grupları için yeni mesleki örgütlerin kurulmasına karar verildi. Küçük tacir ve sanatkârların, tüzel kişiliği haiz kamu kurumu niteliğinde olan ve ekonomik ihtiyaçların gerektirdiği yerlerde Ticaret Bakanlığı'nca kurulması öngörülen "esnaf odalari'na kaydolmaları esası getirildi. Böylece, o zamana kadar her meslek kolu için birbirinden ayn olmak üzere faaliyet gösteren esnaf cemiyetleri kaldırılarak, esnaf odalarınm kurulmasına gidildi. Esnaf odalarının teşkiline gidilmek suretiyle, mesleki örgütleşme yolundaki sendikalist görüş terk edildi; bütün meslekleri bir araya toplayan bölgesel (idari) bir sistem benimsendi. Bu doğrultuda bazı esnaf cemiyetlerinin parti ile olan ilişkileri de koptu.

4355 sayılı kanun tacir ve sanayicilerin mesleki kuruluşları olan ticaret ve sanayi odalarına paralel olarak esnaf odalarının kurulmasını öngörmüş ve kurulması isteğe bağlı bu kuruluşlara küçük tacir ve sanatkârlar için kaydolma zorunluğu koymuş ise de esnaf odaları, ticaret ve sanayi odalarına benzer bir gelişme gösteremedi. Bu nedenle 1949'da "odalar rejimi" bırakıldı; 5373 sayılı Esnaf Dernekleri ve Esnaf Dernekleri Birlikleri Kanunu çıkarıldı. Bu yasayla esnaf kavramı yeniden yorumlandı. Esnaf üç gruba ayrıldı. Ayrıca esnafın kuracağı örgüt statüsü bakımından da bir değişiklik getirerek, tekrar "dernek" sistemi benimsendi. Yeni mevzuatla, esnaf ve sanatkârların özel hukuk kuralları uyarınca dernek kurmaları ve dernekleri bir araya getirerek birlikler oluşturmaları öngörüldü. Bu kanunun yürürlükte bulunduğu 1949-1964 döneminde Türkiye'de kurulan dernek adedi 4.115 ve birlik adedi 113 idi. Bu dönemde, yasada dayanağı olmadığı halde, 14 esnaf federasyonu ve bütün bu mesleki kuruluşların en üst kuruluşu olarak da Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Teşkilatı Konfederasyonu faaliyete geçti.

4 Ağustos 1964'te yürürlüğe konan 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Kanunu ile yeni bir düzenlemeye gidildi. Esnaf ve sanatkârların mesleki örgütleri yalnız esnaf topluluğunu değil, aynı zamanda küçük sanatkârları da kapsar şekilde olmak üzere, "esnaf ve küçük sanatkârlar dernekleri" olarak adlandırıldı. Esnaf ve küçük sanatkârlar derneklerine kamu kurumu niteliği verildi.

İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği 1950'de kuruldu. 1991'de Odalar Birliği'ne dönüştü. Bugün birlik yaklaşık 100 işkolunda 366.000 üyeyi kapsayan 174 odadan oluşuyor.

ZAFER TOPRAK

ESNAF ALAYLARI

Eski İstanbul'da ordunun sefere çıkması, şehzadelerin sünnet olması ve sultanların evlenmeleri, saraydaki doğumlar ve şehre gelen çok önemli konuklar için düzenlenen şenliklerin en eğlenceli yanlarından biri de esnaf alaylarıydı.

18. yy'a kadar şenlikler daha çok Atmeydam'nda düzenlenirdi. Esnaf alayları da padişahın alayı izlemek için geldiği Alay Köşkünün önünden geçer ve Atmeydanina doğm giderdi. İstanbul'da düzenlenen esnaf alaylarının iki türü vardı. Bunlardan biri ordunun sefere çıkışı münasebetiyle ordu esnafı tarafından düzenlenen alaylar, diğeri ise şenlikler sırasında gerçekleştirilenlerdi.

Ordu esnafının alaylan, sefere ordu ile birlikte çıkmak üzere görevlendirilen esnafın İstanbul'dan ayrılmadan önce padişaha, devlet erkânına ve halka gösterişli, eğlenceli törenler düzenlemek, padişahın önünden geçerken mesleklerinin en dikkat çeken yönlerinden birini vurgulayan gösteriler yapmaktan ibaretti.

Ordu esnafı, sefer boyunca askerin her türlü ihtiyacına cevap vermek amacıyla ordunun peşinden gider; sefer ve savaşın türlü güçlüklerine katlanarak hizmet eder; nimetlerinden de istifade yolunu ararddı. 1826'da Yeniçeri Ocağinm kaldırılmasına kadar devam eden ordu esnafı alaylarından 17. yy'da yapılan üçü hakkında Evliya Çelebi'nin *Seyahatname,* Eramya Çelebi Kömürciyan'm *Ruzname,* Marchese Febvre'nin *Teatro della Turchia* (Türkiye Tiyatrosu) adlı eserlerinde oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'nin* I. cildinde Bağdat seferine (1638) çıkılmadan önce düzenlenen ordu esnafı alayından uzun uzun söz eder. İstanbul esnafını tanımada birinci elden kaynak olan bu eserde 57 kümede toplanmış 1.109 esnafın adı verilmiş, dükkân ve çalışan sayıları belirtilmiş, pirlerinin adları sıralanmış,

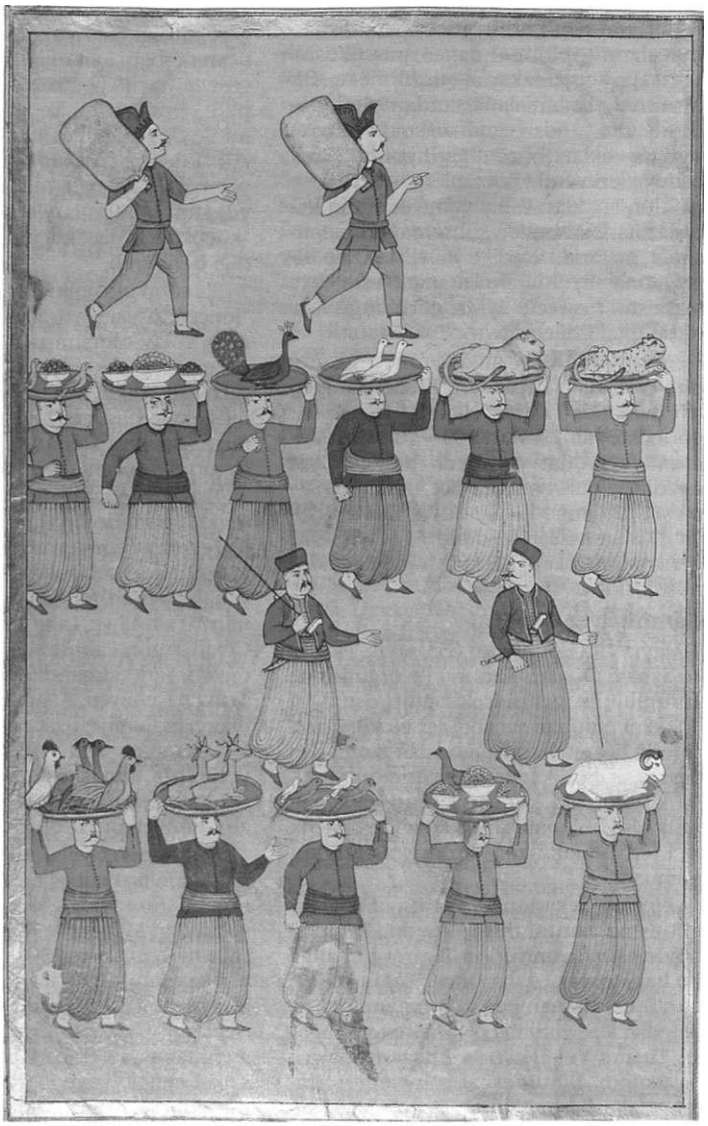

III. Mehmed'in düğün şenliklerini anlatan *Surname-i Hümayun*'da Esnaf Alayı'nın geçişini betimleyen Nakkaş Osman ekibinin bir minyatürü, 16. yy. TSM Kütüphanesi *Erkin Emiroğlu fotoğraf koleksiyonu*

alay geçerken hazırlamış oldukları arabalar üzerindeki dükkânlarda meslekleriyle ilgili araç gereçleri nasıl çalıştırdıkları, mallarını tamtıp gösteri niteliğinde alışveriş sahneleri gerçekleştirdikleri, izleyenleri güldürmeyi amaçlayan sözler söyledikleri anlatılmıştır.

Evliya Çelebinin anlattığı bu alaydan İstanbul bekçilerinin hırsız kovalarken "Bre koma! Kaçtı ha! Vardı ha!" diye bağırarak; remilcilerin tahtırevanlar üzerinde talih, kura ve remil tahtalarını ortaya koyarak ve remilcilere özgü sözler söyleyerek; macuncular tahtırevanlar üzerinde macun hokkalarını dizmiş, çırakları tunç havanlarda baharat döverek ve gümüş hokkalardan izleyenlere macun ikram ederek; tımarhaneciler delileri altın ve gümüş yaldızlı zincirlere bağlayıp, kimi ağlar, kimi zincir kırar, kimi inler, kimi güler, kimi izleyenlere saldırır gibi yaparak; çiftçiler ayaklarında çarık, omuzlarında aba, dolama, yün hırka, başlarında taçlar olduğu halde, boynuzları süslenmiş öküzlerini sabana koşmuş olarak; değirmenciler araba üzerine kurdukları ve araba gittikçe çarkları da ona bağlı olarak dönen değirmende öğüttükleri unu izleyicilerin üzerine serperek geçtikleri öğrenilmektedir.

1657'de Girit seferi münasebetiyle IV. Mehmed'in huzurunda düzenlenen ordu esnafı alayı, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *Ruzname* adlı Ermenice eserinde anlatılmaktadır. Bu eserde verilen bilgiye göre esnaf alayının önünde yer alan protokol görevlilerinin ardından başta çiftçiler, meslekleriyle ilgili gösteriler yaparak geçmişlerdir. Bu alayda görülen 53 esnaftan meşaleciler atlarına binmiş ve meşalelerini yakmış olarak; ekmekçiler çeşitli boy ve lezzette ekmek ve simit, çörek gibi yiyecekleri siniler üzerinde taşıyarak; kasaplar bellerinde bıçaklarıyla ve süsledikleri koyun ve keçileri yanlarında taşıyarak; manavlar develer üzerine kurdukları iki dükkânı çeşitli meyvelerle süslemiş olarak; yağcılar büyük yağ tulumlarını omuzlayarak; bir deve üzerine kurulmuş dükkânda çeşitli malzemeler bulunduran aktarlarla birlikte şekerci ve sabuncular mal satıp, sağa sola tütsüler yaparak; kumaşçılar, hallaçlar, yorgancı ve kapamacılar deve üstüne yaptıkları dükkânda pamuktan aslanlar yapmış ve biri de pamuk atarak; diktikleri olağanüstü güzellikte elbiseleri sırıklara geçirmiş olarak; terziler bir deve üzerine kurdukları dükkânda hepsi aynı renkte giysiler giyinmiş; berberler birini tıraş ederek; kavaflar ellerinde dikmekte oldukları papuçlarla; bozacılar da halkın üzerine darı serperek geçmişlerdir.

Padişah her esnafın ileri gelenini huzuruna kabul etmiş, onlara meslek ve çalışmalarına uygun armağanlar vermiştir. Her sınıftan istanbul halkı alayı seyretmek için yollara dökülmüş, yol kenarlarında kiralık seyir yerlerine doluşmuş, geçici dükkânlar kurularak alışveriş de yapılmıştır.

Ordu esnafı alaylarından biri de 1678'de Rusya'ya yapılan ve Cehrin Kalesi'nin fethiyle sonuçlanan seferin arifesine rastlar. Bu alaya tanıklık eden Marchese Febvre, *Teatro della Turchia* adlı eserinde her esnafın kendi uğraş dalıyla ilgili gösteriler yaparak geçtiğini belirtmiştir. Rum, Ermeni ve Yahudilerin de özel izinle Türk giysileri giydiğini ve alaya çıktığını yazan bu yabancı tanık, yeniçerilerin ellerinde sopalarla alayı seyretmek için gelen halkı düzene soktuklarını iyi bir gözlemci olarak tespit etmiştir.

Bu alayda da tahtırevanlar üzerine yerleştirilmiş dükkânlarda mesleklerine uygun olarak giyinmiş usta ve çırakların gösteri niteliğinde çalışmalar yaptıkları, terzilerin şarkı söyleyerek dikiş diktikleri; nalbantların örs üzerinde nal dövdükleri; kabapların, ekmekçilerin başlarının üzerindeki tablalarda et ve ekmek taşıdıkları; yemiş satıcılarının iki öküzün çektiği araba üzerine kurdukları bir gemiyi meyvelerle süsledikleri; kimi esnafın da halkı güldürüp eğlendirmek için soytarılıklar yaptığı tespit edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı şenlikleri içinde en görkemlisi olarak kabul edilen 1582 şenliğinde düzenlenen esnaf alayı, sayıları 1801 bulan değişik esnafın kendisini tanıttığı büyük bir gösteri halini almıştır. Bu şenlik için hazırlanan *Sumame-iHümayuriöa.* esnaf alayı da dahil olmak üzere yapılan bütün gösteriler anlatılmış, Nakkaş Osman tarafından yapılan 110 minyatürle de alayda yer alan esnafın özellikleri ayrı ayrı gösterilmiştir. 7 m boyunda tek bir lale tasviriyle geçen çiçekçiler; insanların çektiği araba üzerine sembolik bir dükkân kurmuş olan yemiş satıcıları; yine dükkânlarında çengellere asılmış etlerle ve ellerinde bıçak ve satırlarla kasaplar; ocak ve körükleriyle haddeciler; üstü açık bir işlikte çok ustaca düzenlenmiş çarklarla iş gören çömlekçiler; nasıl işlediği hakkında genel bilgi veren değirmen düzenlemesiyle değirmenciler; her türlü donanımı haiz balıkçı tekneleri Nakkaş Osman'ın fırçasından günümüze kalmış esnaf alayı minyatürlerinden birkaçıdır.

1720'de düzenlenen büyük sünnet düğünü şenliğinin mahiyeti ise Levnî gibi büyük bir nakkaşın fırçasıyla ve Hüseyin

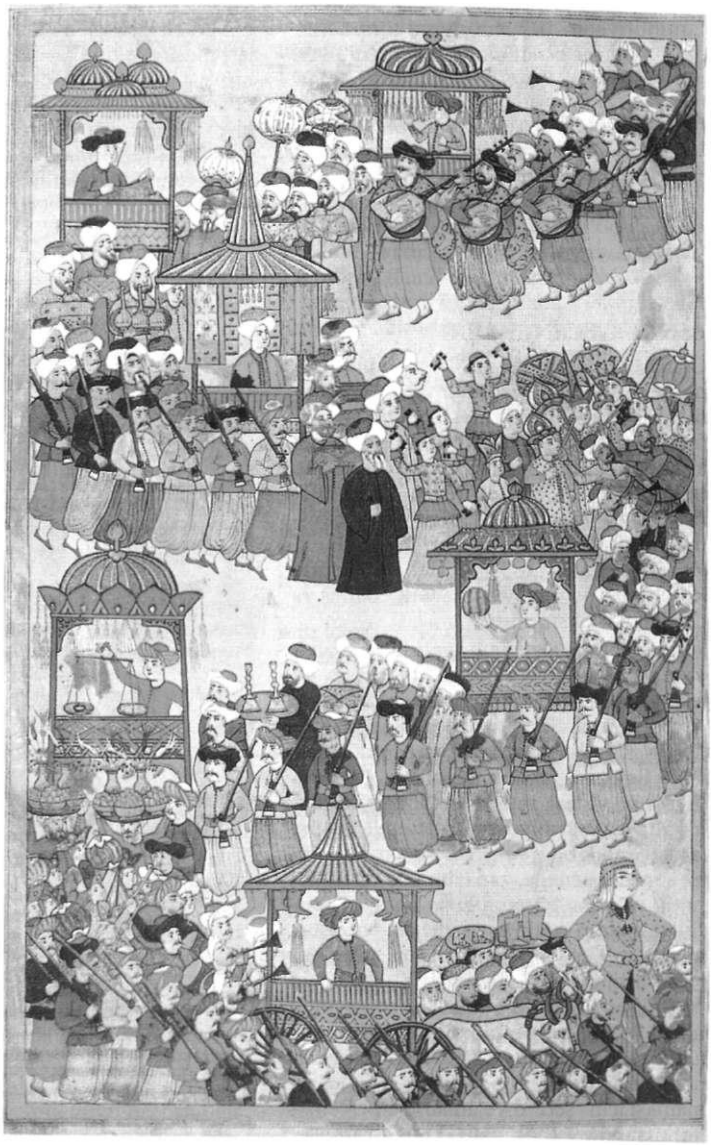

Surname-i Vehbî'de esnaf loncalarının geçişini betimleyen Levnî Okulu'ndan bir minyatür, 18. yy. TSM Kütüphanesi
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Vehbî'nin ve Mehmed Hazin'in düzyazı anlatımıyla günümüze ulaşmıştır. Levnî nin minyatürleri arasında kasap, aşçı ve debbağ esnafını gösteren çalışmada küçük bir sürü, ellerinde uzun sopalar taşıyan kasaplar, boynuz ya da kaval çalan çobanlar, kesilmiş hayvanlar, ocakta kebap pişiren aşçılar ve kurutulmak üzere asılmış deriler görülmektedir. Levnî'nin iki sayfada, birden fazla esnafı bir araya toplayan minyatürleri mumcularla berberleri; çadırcı, ayakkabıcı, bakkal, yemişçi, yorgancı ve tacirleri; bakırcı, mücevherci, terzi ve ipek dokuyucularını; kuyumcu, balmumu satıcısı, Mısır Çarşısı esnafı, tenekeci ve bitpazarı esnafını; kumaşçı, nalbant, gemi yapımcısı, saraç ve keçeci esnafım ilginç görüntülerle sergilemektedir. İstanbul halkı kadar o sırada herhangi bir amaçla ülkede bulunan yabancılar tarafından ilgi gören şenlikler, bunların en göz alıcı bölümü olan esnaf alayları devletin gücünü ve esnafın becerilerini yansıttığı için önem taşımaktadır.

Esnaf alayı, hoş bir gelenek olarak İstanbul'da Cumhuriyet döneminde de biçim değiştirerek devam etmiş, özellikle Cumhuriyetin 10. yıldönümü törenlerinde büyük bir esnaf alayr düzenlenmiştir.

Bibi. Hızır Ilyas, *Letâif-i Enderun,* İst., 1281; Evliya, *Seyahatname,* I, 487-674; (Ergi), *Mecelle,* I, **619**-636; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* İst, 1959; And, *Şenlikler;* Mustafa Ali, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları,* I, II, (haz. O. Ş. Gökyay), İst., 1978; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* (1988), 291-294; "Esnaf, İstanbul Esnafı", *İSTA,* X, 5314-5334; S. Tansuğ, *Şenlikname Düzeni,* (yb), İst., 1993-

İSTANBUL

ESNAF GELENEKLERİ

Osmanlı dönemi İstanbul esnafının gelenekleri, loncalar, gedikler gibi örgütlenmelerle çırak olarak mesleğe girme aşamasından başlayarak kalfa ve usta olarak kendi adına işyeri açma ve meslek hayatı boyunca uyulması zorunlu olan kuralları, cezaları, lonca mensuplarının dayanışmaları gibi kuralları kapsar. Bu gelenekler Tanzimat'a (1839) kadar bir ölçüde korunmuş, somaki yıllarda terk edilmiş ya da biçim değiştirmiştir.

Peştamal Kuşanma: Çıraklık, esnaflık ya da zanaatkârlıkta mesleğe girişin ilk aşamasıdır. Herhangi bir usta, yetiştirmek üzere yanma aldığı çırağa geleneğe göre tespit edilmiş çıraklık süresi içinde meslekle ilgili araç gereci kullanma, üreteceği malın kalitesi, müşteriye hizmet, esnaflık ahlak ve terbiyesi gibi önemli hususlarda gerekli bilgi ve becereyi verir. Çıraklık süresi geleneğe, zanaatm güç ya da ayrıntılı oluşuna göre en fazla **3** yıldı. Süresini dolduran çırak, ustası tarafından yetişmiş bir meslek erbabı olarak lonca ileri gelenlerinin huzurunda imtihan olunur ve başarılı bulunursa diploma yerine geçmek üzere beline bir peştamal kuşatılırdı. Fütüvvet örgütünün el kitabı olan fütüvvetnamelerde, hamam peştamallarıyla karışmaması için "şed" diye anılan bu peştemalın kuşanılması, okunan dualar, törensel söz ve davranışlar ayrıntılı biçimde yer alır. Peştamal kuşanan çırak, kalfa olur ve o zanaatın loncasına kayıtlı esnaf araşma alınır, lonca mensubu olmanm yükümlülüğünü o günden itibaren taşımaya başlardı.

Gedik usulüne göre dükkân sayısı sınırlı olduğu için, yeni kalfa ustasıyla birlikte aynı yerde çalışmaya devam edebileceği gibi, boş bir dükkân bulunduğu takdirde loncanın uygun görmesi üzerine ustasından ayrılıp kendi başına çalışmaya başlardı. Ayrı bir dükkâna geçecek kalfa için de esnaf arasında "çırak çıkarma" adı verilen ve kalfalığa geçişte olduğu gibi imtihan, dua gibi aşamalardan oluşan bir tören yapılırdı. Bu törenle ilgili ayrıntılar da fütüvvetnamelerde yer almaktadır. Kalfalığa geçişte bağlanan peştamal ustalıkta da bağlanmakla birlikte hamaylı gibi bağlanan ikinci bir peştamal daha vardır.

Esnaf Eğlenceleri: İstanbul esnafı eskiden zaman zaman büyük ziyafetler, kır eğlenceleri düzenlerdi. Her lonca yılda bir kez bir mesire yerine gider ve çırak, kalfa, usta ve lonca ileri gelenleri birlikte eğlenirlerdi. Bu eğlenceler esnafın kendi arasında topladığı parayla düzenlenir, loncanın kendi malı olan mutfak ve sofra takımılan mesire yerine taşınır ve çadırlar kurulup bir-iki gece orada kalınırdı. Gençler kendi aralarında çeşitli oyunlar oynar, yaşlılar da bir araya gelerek sohbet ile vakit geçirirler, yaşlarına uygun oyunlar oynarlardı. Çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan da ustalığa geçiş törenleri de lonca ileri gelenlerinin huzurunda yapılmak üzere bu günlere rast getirilirdi. Her loncanın mesire yeri ve mesireye gidiş tarihi aşağı yukarı değişmez, her yıl tekrar edilirdi. Esnafın topluca gittiği yerler Haydarpaşa, Küçüksu, Beykoz, Büyükdere çayırları ile Florya ve Kâğıthane mesireleriydi.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* kuyumcu esnafının yılda bir kez düzenlediği birkaç günlük eğlenceler ile 20 yılda bir düzenlediği 10 gün 10 gecelik eğlencelerden de söz eder. Bu eğlencelere sarayın da nakdi ve ayni yardımlarda bulunduğunu, davul ve kös gönderildiğini de kaydeden Evliya Çelebi, Kâğıthane Mesiresi'nde düzenlenen bu eğlencelere başka vilayetlerden de kuyumcu esnafının ileri gelenlerinin davet edildiğini belirtir. İstanbul'da sayıca kalabalık olan başka esnaf toplulukları da bir-iki günlük eğlenceler yerine 10 ya da 20 yılda bir olmak üzere böyle uzun süreli büyük eğlenceler düzenlerlerdi. İstanbul esnafının görkemli eğlencelerinden biri de çeşitli vesilelerle düzenlenen esnaf alaylarında(->) yaptıkları gösterilerdi.

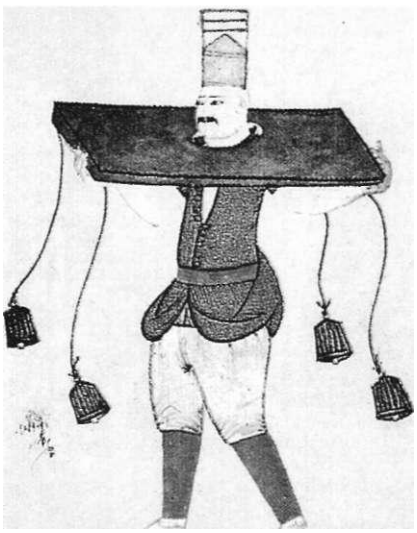

Bir çarşı ressamının betimlemesiyle boyunduruğa vurulup çarşı içinde gezdirilen esnaf tiplemesi, 17. yy.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

Esnaf Teftişi ve Cezaları: İstanbul esnafının uymak zorunda olduğu lonca gelenekleriyle fütüvvet buyrukları dışında yazılı olmayan daha başka geleneksel kuralları ve İstanbul Kadılığı tarafından tespit edilen "esnaf nizamı" vardı. Esnaf nizamı kadı tarafından esnaf kethüdalarına ve diğer ileri gelenlere, bunlar aracılığı ile de esnafa tebliğ edilirdi. İstanbul esnafının bu nizama uyup uymadığı kadı adına ayak naibi tarafından teftiş edilir, narha riayet etmeyen, ölçü araç gereçleri bozuk ve hileli olan, haksız rekabet ve kıskançlık yüzünden meslektaşlarına zarar veren esnaf, geleneklere göre cezalandırılırdı.

Tanzimat'tan önce büyük esnaf teftişlerine sadrazam, yeniçeri ağası, ihtisap ağası, kolluk çorbacıları ve esnaf kethüdaları da katılırdı. Uygunsuzluğu görülen esnafa verilen geleneksel cezalar bozuk malını teşhir etme, kendisini boyunduruğa vurup çarşı içinde gezdirme, falakaya yatırma, hapse atma ve elindeki mallara ve araç gerece el koymadan ibaretti. Hapis cezası mahkeme tarafından verilir, falaka ise cezayı hak eden esnafın dükkânının önünde uygulanırdı.

Esnaf loncası uygunsuzluğu tespit edilen, sık sık şikâyet edilip de teftişte yanlış işler yaptığı ortaya çıkan, birkaç kez uyarıldığı halde bu huy ve davranışlarından vazgeçmeyen esnafı geçici olarak ya da bütünüyle zanaat ya da ticaretten men edebilirdi.

BibL G. Baer, "Türk Loncalarının Yapışı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", *TAD,* S. 14-23, 1970-1974, s. 99-119; M. Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-Kontrol Müessesesi", *Ahilik ve Esnaf,* İst., 1986, s. 55-76; M. Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", *ae,* s. 113-124; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı;* M. Alp, "Eski İstanbul'da Ustalar", *TFA.S.* 170, 1963, 3172-3173; ay, "Eski İstanbul'da Loncalar", *TFA,* S. 173, 1964, s. 3249-3250; Evliya, *Seyahatname,* I, 487-511, 569-571; (Ergin), *Mecelle.* I, 582-594, 603-618; "Esnaf, İstanbul Esnafı", *İSTA,* X, 5314-5334.

İSTANBUL

ESNAF HASTANESİ

Süleymaniye'de bulunmaktadır. 1937'de "İstanbul Esnaf Cemiyetleri Hastanesi" adıyla Cağaloğlu'nda, Mollafenari Sokağı no. 30'da esnaf cemiyetlerine bağlı her esnafın, kendisi ve aile efradına açık parasız bir dispanser olarak faaliyete geçti.

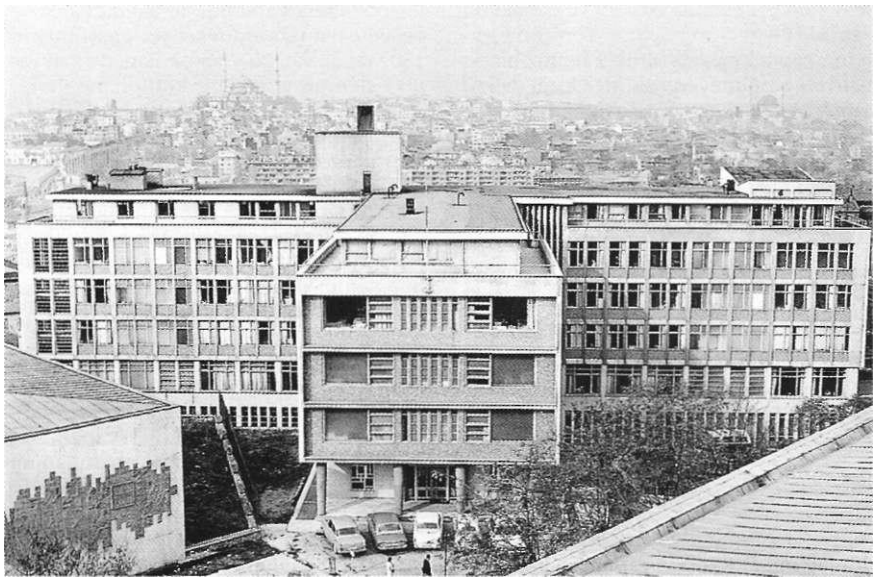

Esnaf Hastanesi, 1973
TETTV Arşivi

1941'de Alemdar Caddesinde Küçük Abud Efendi Konağı'na taşındı. Poliklinik, dahiliye, hariciye, doğum ve kadın, kulak-boğaz-burun, cilt ve zührevive, göz, çocuk hastalıkları ile röntgen servisleri olan 50 yataklı bir hastaneydi. 1946'da İstanbul Esnaf Hastanesi admı aldı.

Zamanla binası ihtiyacı karşılayamaz olunca 1953'te bugünkü binasının bulunduğu, Süleymaniye'de Takvimhane Caddesi ile Süleymaniye Caddesi'nin kesiştiği kavşaktaki, arsa satın alındı. 1955'te temeli atılan hastane binası 1963'te tamamlandı ve hizmete girdi. Hastanenin sıhhi tesisat ve malzemeleri İsviçre'den Çilingir ve Yapı Ustaları Birliği, Musluk Fabrikaları Birliği, Sıhhi Malzemeciler Birliği ve Saat Metal İşçileri Birliği tarafından bağışlanmıştır. İstanbul Esnaf Hastanesi'ni Koruma ve Yardım Cemiyeti tarafından idare edilmektedir. Toplam 200 yatakla hizmet veren, tam teşekküllü bir kuruluş hastanesidir.

İSTANBUL

ESRAR DEDE

(1748, İstanbul - 1796, İstanbul) Divan şairi.

Asıl adı Mehmed'dir. Mevlevi dervişlerinden Ahmed Bîzebân'm oğludur. İstanbul'un tasavvuf çevrelerinde büyüdü. İyi bir eğitim gördü. Çeşitli ilimler yanında Arapça, Farsça, Latince, Rumca ve İtalyanca öğrendi. Şeyh Galibin Galata Mevlevîhanesi'ne postinişin oluşu esnasında Mevlevîliğe intisap etti. Bütün ömrünü Galata Mevlevîhânesi'nde kazancı dedelik yaparak geçirdi. Şeyh Galib'in dostluğunu kazandı ve onun etkisinde tasavvufi şiirler yazdı. 49 yaşında vefat etti. Galata Mevlevîhanesi haziresinde gömülüdür.

Esrar Dede'nin 3.920 beyitlik bir divanı *(Divan-ı belagat-unvan-ı Esrar Dede Efendi,* İst., 1841) vardır. Ama ona ün sağlayan eseri, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyân* adlı 217 Mevlevî şairin hayatını ve eserlerini konu alan tezkiresidir. Esrar Dede'nin *Lûgat-ı Tilyân* adlı eseri ise Rumca ve İtalyancanm İugat ve gramerine dairdir.

Esrar Dede'nin eserleri 18. yy İstanbul Türkçesinin güzel örnekleriyle doludur. *Tezkire*'sinde İstanbullu şairleri anlatırken zaman zaman şehrin tasavvufi muhitlerini de söz konusu etmiş ve yaşanılan hayattan kesitler vermiştir.

Divanında yer alan ve çoğu tasavvuf içerikli şiirlerinde İstanbul'un o yüzyıldaki hayatına dair ipuçları bulmak mümkündür. Sözgelimi "Stanbul" redifli 5 beyitlik gazelinde bir hicran duygusu ve vuslat özlemini, İstanbul'un tasavvufi çehresiyle süsleyerek verir *(Dildâr edicek va'de-iyâ Hû-yı Stanbul/Teng oldu yine başıma her sûy-ı Stanbul).* 14 beyitlik müzeyyel bir gazelde de Kandilli, Göksu, Beylerbeyi, istavroz gibi semtlerdeki ayin ve zikirleri de tasavvuf neşvesiyle canlı biçimde tasvir eder *(Gece Kandilli'degökkandil olup ol meh-rû /Mâhitâb eyleyerek eyledi âzim-i Göksu. Meclis-i dakk u lak u hande-i rind ü mutrib / Gâh düm düm tek ü geh hey hey ü gahîHû Hû).*

İSKENDER PALA

ESRAR KAHVELERİ

İçinde esrar içilen ve müdavimleri arasında "tekke" diye anılan yerler. Eski İstanbul'da toplumsal denetimin yeterli olmadığı dönemlere ait sadece bu keyif ve uyuşma aracmı içmeye aynlmış olan esrar kahveleri yanında, uzak semtlerde bulunan bazı kahvelerin herkesin fark edemeyeceği bir kapı ile girilen gizli bir bölümü kumar oynamaya ve esrar içmeye ayrılırdı.

Esrar kahvesi açmak ve işletmek, herkesin harcı sayılmazdı. Bu işi yapabilmek için sabıkalılarla, belalılarla, serserilerle her an kavga edebilme gücüne, onların dilinden anlayabilme yeteneğine, bu insanlar tarafından saygı gören, korkulan bir geçmişe sahip olmak gerekirdi. Esrar kahveleri, esrar kullanan ve uyuşukluğun verdiği miskinliğe uygun biçimde her tarafı islerle kaplanmış, duvarları örümcek bağlamış, camları pislik ve dumandan simsiyah bir vaziyette olur, kahvenin içinde malzeme olarak da bir-iki kerevet, su testisi ve mangaldan başka bir şey bulunmazdı.

Kahvelerde bannan, gece ve gündüzlerini burada geçiren esrarkeşlere kendi aralarında "kıdemli dede" denirdi. Kıdemli dedeler, kımıldamaya mecali olmayan miskin ihtiyarlardı. Kahve ocağına bakan "ocakçı dede'İer de çay verir, nargile doldururlardı. Esrar kahvelerindeki nargileler, bilinen nargilelerin dışmda hindistancevizi kabuğundan yapılırdı. Kıdemli dedelerin ayrıca tahsildarlık yapan avaneleri de vardı.

Esrar kahvelerine müşteri olarak sikkeli, külahlı dervişler; keşküllü, âsâlı derbeder seyyahlar; yalınayak, başıkabak ayaktakımı yanında kürklü, hırkalı mahalle beyleri de gelirdi.

Kahveye devamlı olarak gelen müşterilerden başka gelip geçici müşteriler de bulunurdu. Bu şekilde ayaküstü kahveye uğrayan müşterilere, "muhib" adı verilirdi. Esrarın verdiği mahmurluk ve sersemlikten dolayı, çoğu kez kahvede bulunanlar arasında kavgalar çıkar, bu âlemlerden geçmiş olan kahveci, bu tip kavgaları bastırmakta ustalık gösterirdi.

Esrarcıların en önemli özelliklerinden biri, esrarı birden çok kahveyi dolaşarak içmekti. Esrarcı, şehrin bir ucundan kalkar, güzergâhındaki bütün kahvelerde mola verir, bir boy kabak çeker, kendini şehrin öbür ucunda bulurdu. Bir ehlikeyif, "tekkeye" yani esrar kahvesine gelince mutlaka bir nargile doldurtmaya mecburdu. Doldurttuğu nargileyi de yalnız başına içemeyip öbür arkadaşlarım da davet etmesi gerekirdi. Aynı ikramı sırası gelince onlardan da görürdü.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hapishanelerde ağır suçlu mahkûmların koğuşları, birer esrar kahvesi halini almıştı. Bunların serbestçe esrar içmelerine izin verilmesi belki de onların uyuşmalarını temin içindi. 1917'de yayımlanmış Polis Nizamnamesinde ise esrar içilen kahvelerin kapatılacağı, tekrar açılabilmeleri için 10 liradan 100 liraya kadar ceza ödemeleri gerektiği belirtilmektedir.

Eski İstanbul'da herkes tarafından bilinen esrar kahveleri, Tophane, Tavukpazarı, Tahtakale, Aksaray, Üsküdar, Bozdoğan Kemeri, Çiftefrınlar, Silivrikapı, Küçüklanga, Mevlevihanekapı, Süleymaniye'deydi.

Esrar kahvesi işletenlerin meşhurları ise; Galata'da Hacı Mihran; Feriköy'de Eyüplü; Kadıköy'de Kulaksız Alaattin, Acem Ali Bey, Süleyman; Tophane'de Arabacı İsmail, Madam Katina; Yenişehir'de Dayı Yani; Yeni Cami arkasında Gavran Mustafa, Arnavut İsa; Kumkapida Leon Ağa; Tavukpazan'nda İsmail Ağa; Vefa'da Nuri Çavuş'tur.

Esrar kullananlara, yasaklanmış oldu-

ğu halde günümüzde de rastlansa bile esrar kahvelerinin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Bibi. A. S. Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi,* V, 1963, s. 63; S. Ayverdi, *İstanbul Geceleri,* İst., 1977, s. 82-86; "Esrarcılar", *İSTA,* X, 5356; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 77-80; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* Ankara, 1983, s. 239-241; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991, s. 97-99.

UĞUR GÖKTAŞ

EŞKİNCİ OCAĞI

Yeniçeri Ocağimn kapatılmasından üç gün önce 13 Haziran 1826'da oluşturulan askeri birlik.

Alemdar Olayı'ndan(-0 sonra, İstanbul halkının günlük yaşamını daha çok etkileyen ve bir soyguncu kalabalığına dönüşen yeniçerilere karşı köklü önlemler 1825'te gündeme gelebildi. II. Mahmud'un yeniçeri ağalığına atadığı Rusçuklu Hüseyin Ağa (Ağa Hüseyin Paşa) bir dizi operasyon gerçekleştirdi. Azılı ocak ustalarını boğdurdu veya sürgüne gönderdi. Asmaaltı, Tahtakale ve Balıkpazarı semtlerindeki bekâr odaları(->) ile kahvehaneleri yıktırdı. İkinci aşamada Yeniçeri Ocağimn ıslahı çareleri tartışıldı. 27 Mayıs 1826'da şeyhülislam konağında yapılan toplantı sonunda, askerlerin mutlaka savaş eğitimi görmeleri gerektiğine ilişkin bir fetva ve hüccet-i şer'iyye hazırlandı. Buna dayanılarak sözcük anlamı "savaşa gidecek asker" olan eşkinci adıyla bir çekirdek birlik oluşturulması kararlaştırıldı. Bunun için "eşkinci tahrir layihası" çıkarıldı. Layiha, Ağa Kapısı'nda(->) düzenlenen bir törenle yeniçerilere ve halka ilan edildi. Burada, müderrisler, savaş işlerine ve askerin eğitimine ilişkin söylevlerde bulundular. Yeniçeriler, getirilen kurallara uymak konusunda yemin ettiler.

Eşkinci neferatı nazırı sanıyla bir komutan ve bir de kâtip atandı. İstanbul'daki 51 yeniçeri ortasından gönüllü eşkinci yazımına başlandı. Eşkinciler için kundaklı filinta, kundaklı kaval ve harbesiz tüfek ile birer kılıç, üniforma olarak da sıkı potur ve Laz kalpağı öngörüldü. 13 Haziran 1826'da üniforma giyme ve silah kuşanma töreni düzenlendi. Etmeydam'ndaki(->) törende fetva emini dua ile ilk silahı yeniçeri ağasına, o da sekbanbaşma, sekbanbaşı, katar ağalarına verdiler. Böylece elden ele silahlar dağıtıldı. Eşkinciler bir adım ileri çıkarak ilk talime başladılar. Duadan sonra tören bitti.

O gün bir ayaklanma çıkarmayı tasarlayan ve eşkinci yazılmayan yeniçeriler, ünlü ocak kazanını kaldırmadan bunun etkili olmayacağını düşünüp vazgeçtiler. Fakat kente dağılarak ocağa kayıtlı esnaf arasında, esamelerin toplanacağı dedikodusunu yaydılar. Aynı gün, devlet esame alım satımını yasakladı. Ertesi günlerde yeniçerilerin bir eyleme geçebilecekleri olasılığı ile de Topçu, Humbaracı, Lağımcı ve Tersane ocaklarına alamı verildi. Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile İzzet Mehmed Paşa da sekbanlarla teyakkuza geçtiler. 15-16 Haziran 1826 gecesi, beklenen ayaklanma başladı ve ertesi gün Vak'a-i Hayriye(->) yaşandı. Yeniçeri Ocağimn kapatılmasıyla birlikte henüz hiçbir faaliyeti görülmeyen Eşkinci Ocağı da kapatıldı. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) kurulması çalışmaları başlatıldı.

Bibi. *Tarih-i Cevdet,* XII, 99 vd; Uzunçarşüi, *Kapıkulu,* I, 522 vd, 565, 650-665; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 560-563.

NECDET SAKAOĞLU

EŞREF ŞEFİK

bak. ATABEY, EŞREF ŞEFİK

ETFAL HASTANESİ

Şişli'de kurulu, Türkiye'nin ilk çocuk hastanesi ve modern hastaneciliğin uygulandığı ilk sağlık kurumu.

II. Abdülhamid tarafından 12 Şubat 1898'de henüz 8 aylıkken ölen kızı Hatice Sultanin anısına yaptırılmıştır.

Hastanenin Şişlide Balmumcu Çiftlik-i Hümayunu arazisinde yapılması kararlaştırılmış, Berlin'deki Kaiser und Kaiserin Friedrich Kinderkrankenhaus adlı çocuk hastanesinin planları esas alınarak 2 Haziran 1898'de inşaata başlanmıştır. Mimarlığını, Franz Niebermann, inşaat eminliğini de Vasfi Rıza Zobu'nun babası Hasan Rıza Bey yapmış, inşaat bir yılda tamamlanmıştır. 5 Haziran 1899 günü 671 çocuğun sünnet edildiği bir düğünden sonra "Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi" adıyla hasta kabulüne başlanmıştır. Başhekimliğine, kuruluşunda önemli payı bulunan İbrahim Paşa getirilmiştir. Din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı çocuklar parasız tedavi edilmekte ve ilaçları da hastaneden verilmekteydi Pavyon sistemindeki hastanede; merkez bina, bakteriyolojihane, kimya laboratuvarı, muayenehane dairesi, beş pavyon, mutfak, çamaşırhane ile etüv ve kalorifer dairesi bulunmaktaydı. Birinci pavyon deri hastalıkları ve frengiye, ikincisi cerrahiye, üçüncüsü bulaşıcı olmayan hastalıklara, dördüncüsü iç hastalıklarına ayrılmıştı.

Padişahın özel ilgisi ve İbrahim Paşa'nın bilgi ve becerisi sayesinde hızlı bir gelişme gösteren hastaneye ertesi yıl yeni bir poliklinik yapılmış, alt katına da eczane ve ecza laboratuvarı yerleştirilmiştir. 1902'de 22 yataklı yeni bir hariciye pavyonu eklenmiş ayrıca bir kütüphane ile bir de fotoğraf atölyesi açılmış, bir röntgen makinesi kullanıma girmiştir. Yine bu yıl II. Abdülhamid, Karahisar Maden Suyu gelirini vakıf olarak hastaneye bağışlamıştır. 1903'te modern araç gereç ile donatılmış bir fiziko-terapi bölümü, ayrıca çocukların jimnastik yapması için bir yer tesis edilmiş, seram ve aşı hazırlamak için bir laboratuvar kurulmuş ve hastaneye Hamidiye suyu getirilmiştir. 1904'te ülkedeki ilk çocuk sanatoryumu burada 24 yatakla hizmete girmiştir. 1905-1906'da da kadın hastalıkları, bulaşıcı hastalıklar pavyonları, kimyahane, cami ve saat kulesi yapılmıştır.

Türkiye'de ilk kez stetoskop kullanımı Dr. İbrahim Beyin Almanya'dan getirdiği 6 stetoskopla bu hastanede başlamıştır. Türkiye'de kaloriferle ısınan ilk hastane olma özelliğine de sahiptir.

Op. Dr. Rasih Emin (Arlı) ilk defa Cemil Paşa (Topuzlu) tarafından uygulanmış olan röntgen ışınları ile kanser tedavisini Hamidiye Etfal Hastanesi'nde devam ettirmiştir.

Hastane 1900-1907 arasında *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi'nin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi* adıyla hastanenin görevlileri ve faaliyetlerini gösteren Türkçe-Fransızca yıllıklar yayımlamıştır.

Hastane II. Meşrutiyet'e kadar en parlak dönemini yaşamış, ancak 1908'den sonra II. Abdülhamid'e duyulan tepkinin, kurduğu kurumlara yansıtılması sonucunda kaderine terk edilmiştir. Önce, Maliye Nezaretine devredilmiş, nezaret de idaresini Şehremaneti'ne vermiştir. Tahsisatı azaltılmış, seçkin hekimler ayrılmıştır. 1909'da belediyeye ait diğer sağlık kurumları ile birlikte Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyetine bağlanmıştır. Onarılan hastanenin donanımı, araç gereçleri yenilenmiş ve diş hastalanna hizmet verecek bir ünite açılmış, röntgen dairesi yenilenmiştir.

Hastane Cumhuriyetin kurulmasıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlanmıştır. Bu dönemde onarım ve ilaveler

Yıldız Albümlerinde yer alan bir fotoğrafta Etfal Hastanesi.
TETTVArşivi

Etfal Hastanesi'nin 1976'da hizmete giren yeni binaları.
Yavuz Çelenk, 1994

yapılarak hekim kadrosu takviye edilmiştir. Çocuk hastanesi olmasına rağmen bu yörede başka bir tam teşekküllü hastane bulunmadığından büyük yaştaki hastaları da kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu amaçla mevcut 200 yatağın 70'i büyüklere ayrılmıştır. Bu da yeterli olmayınca mevcut binalardaki teraslar kapatılarak oda haline getirilmiş, bazı pavyonların üzerine katlar ilave edilmiş, karakol binası genişletilerek idare binası haline getirilmiş, eski idare binası da servis hizmetlerine tahsis edilmiştir. Bunlardan başka eski ve işlevini yitirmiş kimi binaların yerine yeni binalar yapılmıştır. Pera Palas'ın sahiplerinden Misbah Muhayyeş'in adına bir hayır kurumu yapılmasını vasiyet etmesi üzerine vârisleri hastaneye 1967'de hizmete giren yeni bir çocuk pavyonu yaptırmışlardır.

Hastanede sağlık personeli yetiştirilmek üzere 1924'te Ebe Okulu, 1946'da Hemşire-Laborant Okulu, 1954'te Yardımcı Hemşire Okulu ve 196 ı'de Florance Nightingale Yüksek Hemşire Okulu açılmıştır. Ayrıca 1964'ten soma biyokimya, bakteriyoloji laborantı, anesteziyoloji ve eczane teknisyeni yetiştirme ve gözlükçülük kursları açılarak yardımcı sağlık personeli yetiştirilmiştir.

1933'te Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan İstanbul yakasına taşınınca fakültenin ortopedi ve çocuk hastalıkları klinikleri buraya yerleştirilmiş ve 1949'da Cerrahpaşa'ya taşınıncaya kadar faaliyet göstermiştir.

1961'de yatak kapasitesi 450'ye, 1963'te 550'ye ulaşmış olan hastane binaları tadilat ve onarımlarla ilk özelliklerini kaybetmiştir. 1968'de temeli atılan yeni kompleksin hizmete girmesiyle 1976'da 720 yatakla hizmet vermeye başlamıştır. Zaman zaman Şişli Çocuk Hastanesi ve İstanbul Çocuk Hastanesi adlarını da alan kuruluş günümüzde Şişli Etfal Hastanesi adım taşımaktadır. Sağlık Bakanlığı'na bağlı 1.050 yataklı ve tam teşekküllü bir hastanedir.

Bibi. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1327, s. 26-33, 109; V. R. Zobu, "Hamidiye Etfal Hastanesi İnşaatı", *Pratik Doktor,* c. 17 (1947), s. 79-80; O. Bolak, *Hastanelerimiz,* İst., 1950, s. 68-76; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Şişli Çocuk (Hamidiye Etfal) Hastahanesi Tarihçesi", *Hekim ve İlaç, 111/2* (1963), s. 9-15; F. İlker, *Şişli Çocuk (Hamidiye Etfal) Hastanesi Tarihi,* İst., 1976; A. Terzioğlu, "XIX Yüzyılda ve XX. Yüzyıl Başında Tesis Edilen Osmanlı Hastanelerinde Alman Tesirleri", *Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyum Bildirileri,* İst., 1981, s. 33-37; E. K. Unat, "Hamidiye Etfal Hastahâne-i Âlisi'nin Kuruluş Tarihçesi Üzerine", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* İst., 1986, s. 81-83; İ. L. Helvacıoğlu, *Die Geschichte des Hamidiye Etfal Krankenhauses in istanbul von den Anfangen im fahre 1899 bis 1984,* İst., 1988.

NUPvAN YILDIPJM

ETFAL HASTANESİ SAAT KULESİ VE MESCİDİ

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından 1899'da yaptırılan Hamidiye Etfal Hastanesi'nin bahçesindedir. İtalyan mimar R. d'Aronco'nun(-0 projesine göre ve 1907' de inşa edilmiştir.

Hastane yönetimi tarafından yayımlanan *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi 'nin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi (Annales,* 1907) adlı yaymda, projesinin hastane başmimarı ve Mühendishane-i Hümayun hocalarından Mahmud Şükrü Bey tarafından hazırlandığı ve inşa edildiği belirtilmektedir. Öte yandan Udine Kent Müzesi (Civici Museum) Arşivi'nde kule ve mescidin mimar R. d'Aronco tarafından tasarlanmış imzalı bir projesi ve eskizleri bulunmaktadır. Proje ve yapı 1981'de R. d'Aronco'nun adına düzenlenen sempozyumda tanıtılmış; d'Aronco'nun projesinin Mahmud Şükrü Bey tarafından bazı değiştirmeler yapılarak kullanıldığı belirtilmişti. Milli Saraylar Arşivindeki bazı belgelere göre d'Aronco'nun yapımın gözetimi için bir diğer İtalyan mimar Felix Pellini'nin adını verdiği anlaşılmaktadır. Ancak F. Pellini'nin yapımda çalışıp çalışmadığı henüz bilinmemektedir. Özetle yapımda R. d'Aronco'nun projesinin kullanıldığı ancak uygu-

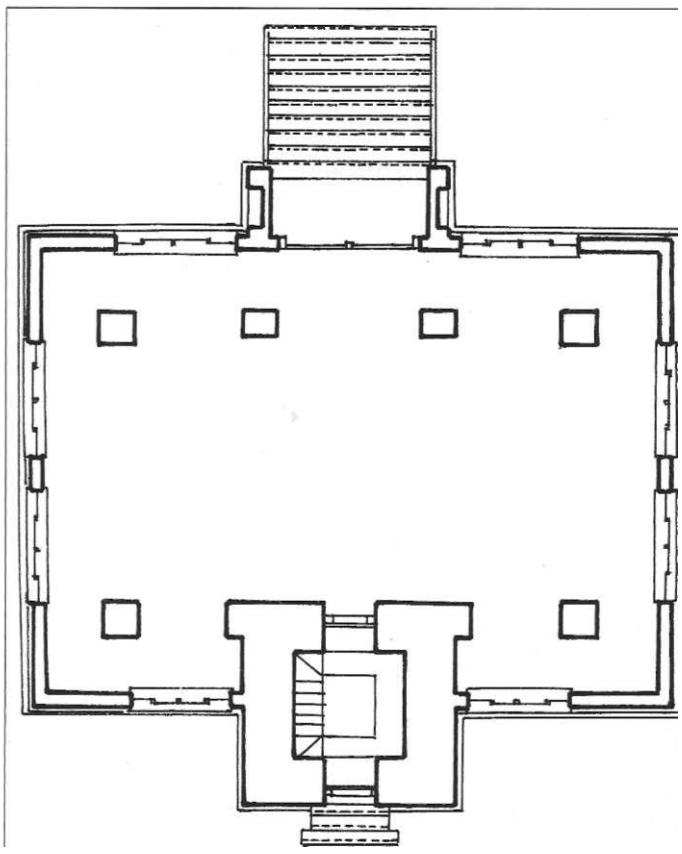

Etfal Hastanesi Saat Kulesinin plam.
Afife Baiur

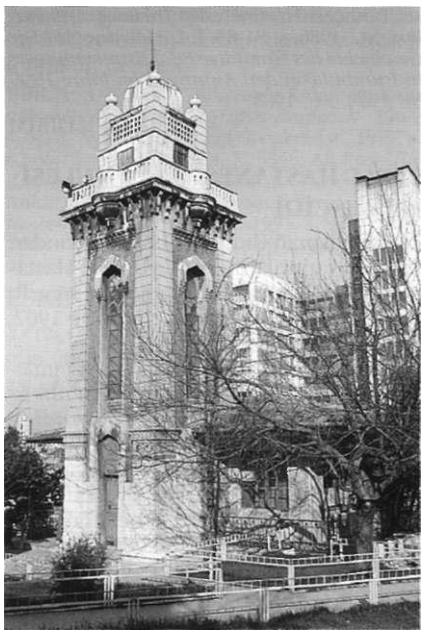

Etfal Hastanesi Saat Kulesi ve Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

lamanın büyük olasılıkla F. Pellini tarafından yapıldığı ve Mahmud Şükrü Bey'in katkısının değişiklik direktifleri olarak ve resmi düzeyde bir yürütücülük olduğu söylenebilir.

R. d'Aronco'nun projesi, uygulanan yapıt ile büyük benzerlik taşımaktadır. Hastanenin yapmama özel bir ilgi gösteren II. Abdülhamid'in bir mescit ve saat kulesi yapılması emrini ve siparişini, R. d'Aronco'nun doğal olarak dikkatle ele aldığı bellidir. Mimar, son derece ilginç bir yaklaşımla mescit ve minare işlevini de vermiş ve sonuçta aynı zamanda bir anıt da olan tasarımını gerçekleştirmiştir.

Yapıt, zeminde, 10x13 m boyutunda dikdörtgen bir plana sahiptir. 0,70x0,70 m ölçüsünde dört çift ayak tarafından taşınan düz atkılı bir örtüsü ve kiremit kaplı bir çatısı vardır. D'Aronco'nun projesinde mescidin içine yerleştirilmiş olan kule, uygulamada yarım aks dışarı alınmış; daha geniş ve işlevsel bir iç mekân elde edilmiştir. Yine d'Aronco'nun projesinde üstü geniş bir saçakla örtülmüş olan ve mescidi çepeçevre dolaşması öngörülen revaklar iç mekâna alınmıştır. D'Aronco'nun projesinde revaklı bölüme üç yandan çıkılmaktadır. Mevcut yapıda ise biri saat kulesine diğeri mescit bölümüne ait olmak üzere iki giriş vardır.

D'Aronco'nun proje ve eskizleri art nouveau(->) ve oryantalist çeşitlemeler ile daha sofistike öneriler içermektedir. Uygulama ise bazı oryantalist motifler içeren daha klasik, sade ve durağan bir tasarıma işaret etmektedir. Döneminin yazılarında yapı için style turc (Türk üslubu) terimi kullanılmaktadır.

Yaklaşık 20 m yüksekliğindeki kule, kare planlıdır. Kırmızı tuğla ve beyaz mermerin renk almaşığının kullanıldığı bir cephe düzenlemesi yapılmıştır. Köşeler, ayrık derzli taş kaplama ile çerçevelenmiş, ortası tuğla ile örülmüştür. Eksende yüksek ve sivri kemerli ve mukarnas üzengili bir nişe oturan pencereler vardır. Kemer alnının içine saat yerleştirilmiş, pencere bölümü ise bir çift gotik kemerli kayıtla bölünmüştür. D'Aronco'nun eksizlerinde üçgen alınlık içinde gösterilen giriş kapısı, burada üstü sivri kemerli bir çerçeve içindedir; kemerli kısımda kitabe panosu vardır.

Kulenin gövdesi, dört kenarını çevreleyen bir balkon-şerefe ile bitirilmiştir. Bu balkon-şerefenin kenar ortalarına birer çanakla desteklenen küçük dairesel çıkmalar yapılmıştır. Mermerden korkulukları olan balkon bölümü alttan bir dizi takozla dekoratif olarak desteklenmiştir.

Üst kesim, yine ayrık derzli taş örgülüdür. En üstte köşeleri tutan dört küçük dekoratif pilon, d'Aronco'nun bu kuleye ilişkin proje ve eskizlerinde olmayan ama daha eski çalışmalarında kullandığı bir motiftir.

Kulenin saatinin hem alaturka hem de alafranga saati gösterdiği "porcelaine diaphane"dan yapıldığı; rakamlann porselen üzerine siyahla boyanmış olduğu ve geceleri aydınlatıldığı, döneminin yayınlarında anlatılmaktadır.

Yapının mescit bölümü değiştirilmiş hemşire yemekhanesi yapılmıştır; kulenin saati de mevcut değildir.

Bibi. "La Mosque et l'Horloge de PHopital "Hamidie", *Annales Médicales et Bulletin de Statistique de l'Hôpital d'Engants Hamidie,* VI-II (1907), lst., s. 11-13; *D'Aranco Architetto,* Milano, 1982, s. 176; A. Batur, "Les Oeuvres de Raimondo D'Aronco a Istanbul", *Atti del Congresso Internazionale su Raimondo D'Aronco e ilsuo Tempo,* Udine, 1981, s. 118-134; F. İlker, *Şişli Çocuk Hastanesi (HamidiyeEtfal) Tarihi,* İst., 1976; F. irez, "İstanbul'da II. Abdülhamid Döneminde Bir Çocuk Hastanesi: Hamidiye Etfal (Şişli Çocuk Hastanesi)", *Journal of Turkish Studies,* 1993; N. Yıldıran, "İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi", (MSC, basılmamış doktora tezi), 1989.

AFİFE BATUR

ETHEM PERTEV

(1871, Tırnova[bugünBulgaristan'da] -12Haziran 1927, İstanbul) Eczacı.

1895'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfını bitirdi. Öğrenciliği sırasında bir süre Bekir Ziya Bey'in Divanyolu'nda açtığı "Eczahane-i Ziya"ya devam ederek bilgi ve görgüsünü artırmıştır.

Ethem Pertev
Turhan Baytop koleksiyc

Ethem Pertev 1895'te Aksaray'da (Aksaray Meydanı no. 188) "Ethem Pertev Eczahanesi" adını verdiği bir eczane açmış ve aynı tarihte "Sirop Pertev" (Pertev Şurubu) isimli hazır ilacı eczanesinin laboratuvarında yapmaya başlamıştır.

Eczaneyi 1897'den itibaren bir süre, Tırnovalı Dr. Nafiz Paşa'nm (1839-1929) oğlu Hasan Bey ile ortak çalıştırdığı *Tercüman-ı Hakikat* (29 Aralık 1897) gazetesinde yayımlanmış olan bir ilandan anlaşılmaktadır.

Ethem Pertev 1924'te Pertev Müstahzarat Laboratuvarini (Çemberlitaş, Matbaa-i Osmaniye binasının bir bölümünde) kurarak hazır ilaç yapım işini genişletmiştir. Bu dönemde laboratuvarda 20 kadar tıbbi hazır ilaç ve kozmetik preparat yapılıyordu. Pertev hazır ilaç ve kozmetik preparatları (bilhassa Pertev Şurubu ve Pertev Kremi) halkın ilgi ve beğenisini kazanmış ve 1980'e kadar bu preparatların yapımına devam edilmiştir.

Ethem Pertev hastalanıp işine devam edemeyeceğini anlaymca 1 Mayıs 1927'de Pertev Müstahzaratı, Ethem Pertev ve Şeriki ismiyle bir şirket kurarak eczane ve laboratuvarın idaresini kayınbiraderi eczacı Niyazi Özmay'a (1894-1969) devretmiştir.

Ethem Pertev meslek kuruluşlan ve sosyal hizmetlerde daima ön sırada görev almıştır. Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin kurucularından, 1914'te kurulan ilk Türk Kodeksini hazırlama komisyonunun üyelerindendir. Türkiye Eczacıları Cemiyeti'nin 1924'teki genel kurul toplantısmda cemiyet başkanlığına seçilmiştir. Birçok gence eczanesinde staj yapma olanağı tanımış, bunların yetişmeleri ile ilgilenmiş ve eczane açmalarında yardımcı olmuştur. Mezarı, Eyüp Bahariye Caddesindeki aile kabristanındadır.

Kızı Mefharet Ertem (Sarper) de (d. 1912) eczacıdır. 1935'te Eczacı Mektebi'ni bitirmiş, 1935-1945 arasmda Ethem Pertev Eczanesi'ni yönetmiştir. Oğlu Pertev Ertem de (1920-1986) 1945'te Eczacı Mektebi'ni bitirmiş ve 1945-1960 arasında Ethem Pertev Eczanesi'ni yönetmiştir.

Ethem Pertev Eczanesi 1954'te Aksaray Meydaninda bulunduğu binanın, yol genişletilmesi nedeniyle yıkılması üzerine Taksim'deki (Cumhuriyet Caddesi no. 13/1) Pertev Apartmanı'nın alt katına taşınmıştır.

Ertem Pertev, sağlık nedeniyle mesleğine devam edememiş ve 1960'ta eczaneyi eczacı Eli Ventura'ya satmıştır. Adı "Emel Eczanesi" olarak değişen eczane 1985'te kapanmıştır.

TURHAN BAYTOP

ETİLER

1. Levent'in doğusunda, Nisbetiye Caddesinin Bebek sırtlarına rastlayan kesiminin iki yanmda kurulu, idari olarak Beşiktaş'a bağlı mahalle.

1947'de inşaatına başlanıp 1950'de yerleşime açılan 1. Levent toplukonutlanndan

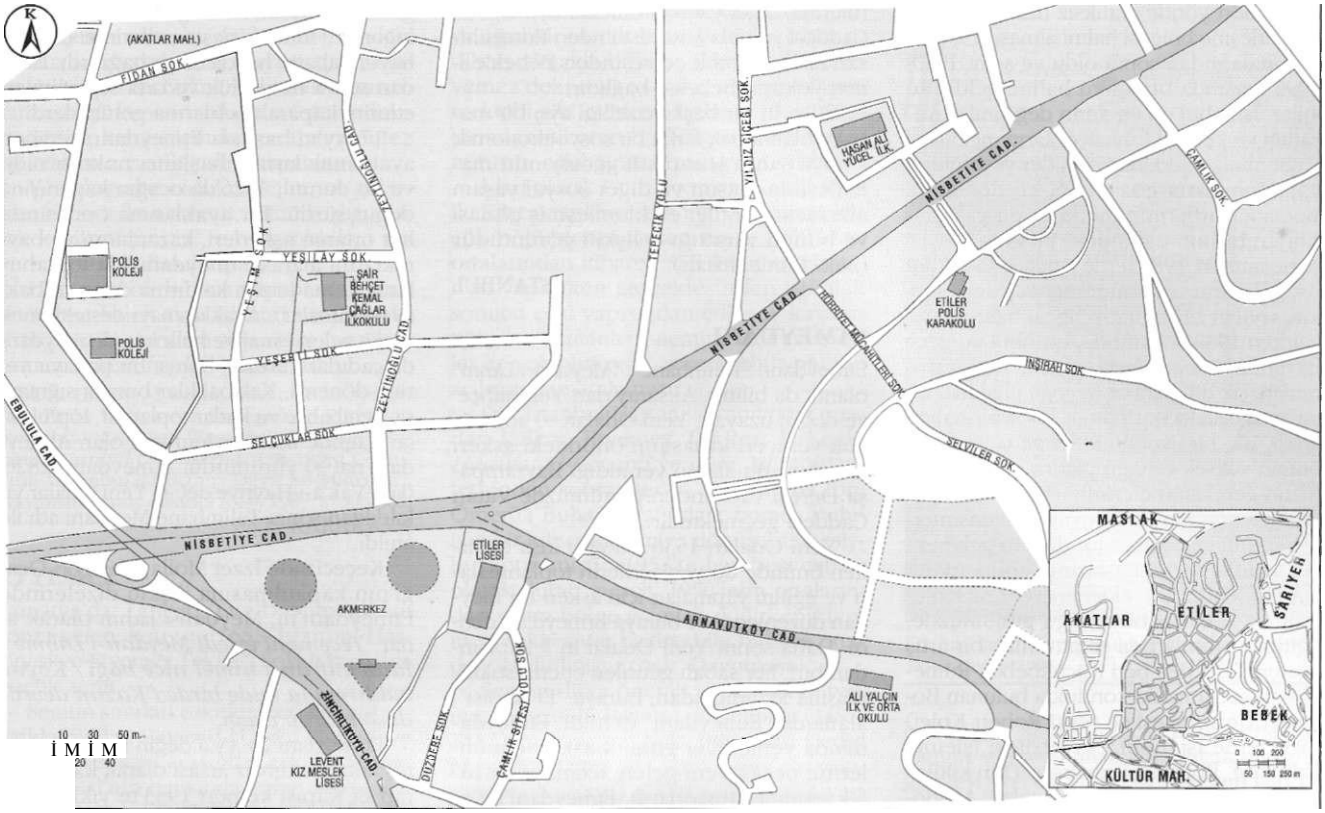

Etiler
İstanbul Ansiklopedisi

sonra o zamanlar bomboş olan bu bölgedeki ikinci toplukonut girişimidir (bak. Levent). Etibank'ın ortaklığı Etiler Yapı Kooperatifi'nin 192 villalık inşaatı 1954'te başlamış; 1950'lerin ortalarında, o döneme göre oldukça lüks sayılabilecek bir veya iki katlı villalar oturulur hale gelmiştir. Etiler Mahallesi, adını burada ilk villaları yaptıran yapı kooperatifinden almıştır. İstanbul'un son 40 yıllık kentsel yayılma ve değişmesini en iyi özetleyebilecek yerleşmelerden biridir. 1960'ta 2.000, 1965'te 3.700 civarı olan nüfus -mahalle sınırlarını belirlemek günümüzde çok güç olmakla birlikte- Etiler semtinin çekirdeği çevresinde gelişen Akatlar, Uçaksavar Mahallesi vb yerleşmeler ve siteler de dahil edilirse 100.000'i aşmaktadır.

Etiler'de ilk konutlar yapılmaya başlandığında o zamanlar kent dışında son derece sakin bir toplukonut yerleşimi olan Levent'in güney sınırını çizen Nisbetiye Yolu'nun çevresi, bütünüyle tarlalar, kırlar, yeşil tepelerle kaplıydı. Levent'in güneydoğu sınırındaki son ev ile bugünkü Gamgam Pasajı noktasından başlayan Etiler villaları arasında bir jandarma noktası ve bir sütçü kulübesi hariç hiçbir yerleşme yoktu. 1994 İstanbul'unun, trafiği en yoğun birkaç noktasından biri olan Nisbetiye Caddesi 1950'lerde dar toprak bir yoldu. Düzeltilmesine Etiler evleriyle birlikte başlanmış, dönem dönem yeniden yapılmış, nihayet 1990 başlarmda, üst köprü ve geçitlerle, bölgedeki trafik yoğunluğuna cevap verebilecek hale getirilmeye çalışılmıştır. Dragos Tepesi villalarının 1950 öncesinde o zaman iktidarda bulunan CHP ileri gelenlerinin üye oldukları bir kooperatif tarafmdan yapılmasına karşılık ilk Etiler evlerini yapan Etiler Yapı Kooperatifinin üyelerinin önemli bir bölümü Demokrat Parti ileri gelenleriydi. 1960'lardan itibaren Bebek sırtlarında, yeşillikler ve korular arasmdaki bu ilk evlerin çevresinde, Nisbetiye Caddesi'nin iki yanında ve Etiler evlerinin arkasında, bir de Küçükbebek sırtlarmdaki eski Nisbetiye Kasrının bulunduğu Çamlık'ta özel kişiler ve kooperatiflerce çok katlı ve çok daireli apartmanlar kurulmaya başlandı.

1960 sonlarına gelindiğinde, Nisbetiye Caddesi'nin, 1. Levent'in bittiği kesiminden başlayarak iki yanı, güneyde Arnavutköy dere vadisine doğru Petrol Sitesi, SSK evleri vb sitelerle, kuzey kesimi ise Etiler'e doğru o dönemin gökdelenleri sayılabilecek 10-12 katlı lüks apartmanlarla dolmaktaydı. Aynı dönemde Etiler semti, kuzeye ve doğuya doğru yeni evler, apartmanlar ve sitelerle gelişiyordu. Yine de gerek Çamlık, gerek Boğaziçi Üniversitesi'ne doğru şimdiki Profesörler Sitesi'nin kurulu olduğu bölge ve Bebek'e inen yolun ve vadinin batısında kalan tepeler 1960 sonlarında, yer yer ağaçlıklı, yemyeşil alanlardı. Bayram ve tatil günleri buralara pikniğe gelinir, geceleri mehtaba çıkılırdı.

Etiler'in kendisine eklemlenen yeni konut bölgeleriyle, Levent'ten Hisarüstü'ne

Etiler-Akatiar yönünde Nisbetiye Caddesi'nin bir görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

kadar dört yönde aralıksız uzanan yoğun bir yerleşme bölgesi halini alması, 1970'lerin ortalarından sonra oldu ve semt 1980-1990 arasında bugünkü haline geldi. Bu yıllar, İstanbul'un en derin değişimleri yaşadığı ve kentsel fonksiyonların mekânsal dağılımında ciddi değişiklikler ve yeniden yapılanmaların gözlendiği bir dönemdi. Boğaziçi sırtlarının merkeze en yakınlarından birinin üstündeki Etiler ve çevre yerleşmeleri 1980'lerde önce orta-üst ve üst gelir katmanlarının rağbet ettiği, seçkin sayılan bir konut bölgesi halinde gelişirken 1980 sonlarında, İstanbul'un gece hayatının önemli merkezlerini, lüks restoranlan, şık dükkânlan ve çoğu ithal mal satan mağazaları barındıran bir semt haline geldi. Bu, bir yandan Etiler ve çevresinde oturan yüksek gelir gruplarına mensup nüfusun gereksinmelerinin, öte yandan gerek eğlence, gerekse büyük alışveriş merkezlerinin eskiden bulundukları geleneksel semtlerden kaçışlarının sonucuydu. Semtin, kendisine eklenen yeni mahallelerle ve sitelerle büyüdüğü günümüzde, eğitim kurumları da semtte hızlı bir artış gösterdi. Öteden beri Küçükbebek-Rumelihisarı sırtlarındaki korulukta bulunan Boğaziçi Üniversitesi'ne (eski Robert Kolej) 1980'lerde İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi'nin kütüphane, arşiv vb birimlerinin binalan, Anadolu Meslek Lisesi, Özel İdeal okullan ve başka özel okullar gibi eğitim kurumları da eklendi.

Günümüzde, idari birim olarak Etiler Mahallesi daha küçük bir alanı içeriyorsa da, semt olarak Etiler, 4. Gazeteciler Sitesini, Basın Sitesi'ni, Uçaksavar Sitesi'ni, lüks Alkent konutlarını, Akatlar Mahallesi'ni, Cengiz Topel Caddesi boyunca Cengiz Topel Mahallesini, irili ufaklı daha pek çok site ve toplukonut bölgesini kapsamaktadır. Birkaç katlı ilk Etiler villalarından çok katlı blok apartmanlara kadar çeşitli yapıların karmakarışık bir şekilde bir arada bulunduğu semtin ortasından geçen Nisbetiye Caddesi boyunca gıda, mobilya ve mefruşat ağırlıklı lüks dükkânlar, yine tüm semte yayılmış olarak, İstanbul sosyetesinin devam ettiği gece kulüpleri, diskotekler ve ünlü restoranlar vardır. 1994 başında açılan, İstanbul'un en büyük ve görkemli iş ve alışveriş merkezi sayılan, içinde binlerce metrekareye yayılmış ünlü mağazaların yer aldığı Akmerkez, Levent'ten Etiler'e doğru giderken, Nisbetiye Caddesi üzerinde, semtin girişine yakındır. Bir gökdelen görünümünde olan ve çarşı yanında işyeri merkezi olarak da planlanan Akmerkez'in bütün birirnlerinin açılmasından sonra, zaten çok ağır akan girift trafiğin nasıl düzenleneceği bilinmemekte ve bu konuda tartışmalar sürmektedir. Orta-üst gelir gruplarınca, 1975-1990 arasında İstanbul'un Rumeli yakasının en fazla rağbet ve tercih edilen yörelerinden biri olan semtte, konut fiyatları bu talebe bağlı olarak yüksektir. Etiler ve çevresini kuşatan diğer yerleşmeler bir yandan Nisbetiye Caddesi ile ana arter olan Büyükdere Caddesi'ne ve bu yolla Boğaziçi köprülerine, diğer yandan Zincirlikuyu-Bebek Caddesi yoluyla Hisarüstü'nden Rumelihisarına ve Çamlık çevresinden Bebek'e inen yokuşla Bebek'e bağlıdır.

Etiler'in bir başka özelliği ayrı bir mahalle olarak çok farklı bir sosyoekonomik yapıya sahip Hisarüstü gecekondu mahallesinin ulaşım ve diğer sosyal yaşam alanlarında Etiler'e eklemleşmiş olması ve bunun yarattığı çelişkili görüntüdür (bak. Rumelihisarı).

İSTANBUL

ETMEYDANI

Etmeydanı, "Talimhane", "Meydan-ı Lahm" olarak da bilinir. Aksaray'dan Yenibahçe'ye doğru uzayan, Yeni Ödalar(->) adlı büyük yeniçeri kışlasının önündeki askeri meydan. Bu alanın yer aldığı Bayrampaşa Deresi vadisinden günümüzde Vatan Caddesi geçmektedir.

Yeni Odalar, 1530'a doğru inşa edilirken önünde de yeniçerilerin toplanmalan ve eğitim yapmaları için askeri bir meydan düzenlendi ve buraya Ermeydanı dendi. Daha sonra Yeni Odalar'm 7 kapısından biri, her sabah getirilen ederin sokulmasına ayrıldığından, buraya "Et Kapısı", alana da "Etmeydanı" denildi. Etmeydam'nda yeniçeriler günlük askeri eğitimlerini; ocağa yeni gelen acemiler de tüfek eğitimi yapıyorlardı. Etmeydanina ocaklı olmayanların girmeleri yasaktı. Meydanın Talimhane adını taşıyan bölümü sonraki askeri tesislere örnek olmuş; İstanbul'un başka semtlerinde ve bölgelerinde yapılan kışlaların da önlerine örneğin, Taksim Kışlası Talimhanesi gibi, birer talimhane yapılmıştır.

Etmeydanı sınırları içinde ve çevresinde baruthane, mumhane gibi imalat yerleri vardı. Ayrıca meydanın bir özelliğini oluşturan et tomrukları (kasap dükkânları) 8 taneydi. Meydanda küçük bir de mescit bulunmaktaydı. Yeni Odalar'm Etmeydanina açılan Et Kapısı'mn yanında ise yeniçerilere her yıl dağıtılan kaputlukların saklandığı çuha mahzeni ile yeniçeri ağası odası yer alıyordu. Etmeydam'nda ve buraya geçişi sağlayan görkemli kapı çevresinde son onarım ve düzenlemeler, Lale Devrinde (1718-1730) gerçekleştirildi.

Etmeydam'nın ilginç bir geleneği her sabah yaşanan et getirme işiydi. Yedikule'de ve sur dışmdaki salhanelerde geceden kesilen etler, 30 ata yüklenerek önde ve arkada koşan seğirdim ustaları ve kasaplar olduğu halde Etmeydanina getirilirdi. Bu sırada seğirdim ustaları "Savulun!" diye bağırırlar, kafilenin önüne kimsenin çıkmaması için uyarıda bulunurlardı. Çünkü, ocak yasalarına göre yol üstüne çıkan olursa idamı gerekliydi. Et taşıyıcılarının seher vaktindeki bu koşturmalarım herkes bilir ve kaçışırdı. Kafile Etmeydanina geldiğinde önce gülbanklı ve dualı bir tören yapılır, meydan şeyhi denen usta çavuş, gülbank taşma çıkıp: "Hazır olun ağalar. Et geldi. Bildik, bilmedik demeyiniz!" der, ustalarıyla gelen orta erlerine de "Çardak önünden geçmeyin, pazara sokaklara gitmeyin, halk sizi pazara giden sanmasm, zabiti görünce kaçın, tozluğunuzu indirin, peştemallerinizi çevirin, haydi babam, haydi!" diye bağırırdı. Bundan sonra her bölük ve orta seğirdimleri etlerini kaparak odalarına götürürlerdi.

17. yyln başında Etmeydanı, yeniçeri ayaklanmalarının başlama noktası oldu ve bu durum, 1826'da ocağın kapanışına değin sürdü. Bir ayaklanma öncesinde her ortanın askerleri, kazanlarını ve bayraklarını alarak Etmeydam'nda toplanırlardı. Buna kazan kaldırma denirdi (bak. ayaklanmalar). Ayaklanmayı desteklemek üzere gelen esnaf ve halk için de meydanda çadırlar kurulur, burası bir panayır yerine dönerdi. Kalabalıklar buraya sığmazsa Yenibahçe'ye kadar toplanılır, topluluklar halinde ikinci eylem yeri olan Atmeydanina(->) yürünürdü. Etmeydanı, 1826'daki Vak'a-i Hayriye'de(-») Yeni Odalar yıkıldıktan soma Talimhane Meydanı adı ile anıldı.

Keçecizade İzzet Molla, Yeniçeri Ocağı'mn kapatılmasına ilişkin dizelerinde Etmeydanim, Meydan-ı Lahm olarak anar: *Tecemmu eyledi Meydan-ı Lahme / Idüb küfrân-ı nimet nice bâğî/Koyub kaldırmada ikide birde / Kazan devrildi söndürdü ocağı.*

Etmeydanı 20. yy'a değin kentin en geniş fakat bakımsız arsası olarak kaldı. Harap Et Kapısı kemeri 1933'te yıkılıp kaldırılırken burası yeni bir semt olarak iskâna açıldı. 1950'li yıllardaki kamulaştırma ve yıkımlar sırasında ise Aksaray-Yenibahçe arasında, Vatan Caddesi(->) açıldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 241 vd; Pakalm, *Tarih Devimleri,* I. 569: Evliya, *Seyahatname,* I, 560; Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst., 1293, s. 97; Cevat Paşa, *Tarih-i Askeri-i Osmanî,* ist., 1297, s. 207.

NECDET SAKAOĞLU

ETMEYDANI SARNICI

Fatih'te, Öksüzler Sokağı ile Vatanperver Sokağı'mn kesiştiği yerde, Ahmediye Camii'nin altında bulunmaktadır.

Eskiden yeniçeri kışlasının yakınında ve Etmeydanı adı verilen mıntıkada bulunduğundan August Chousy'nin "Etmeydanı Sarnıcı" diye adlandırdığı bu sarnıç, 19. yy'm sonlarında mahalle sakinleri tarafından "Ortaçeşme Mahzeni" diye anılmaktaydı.

Sarnıç dikdörtgen planlı ve I4,50x 11,45 m boyutlarındadır. Dört köşesi birer üçgen oluşturacak şekilde pahlanmış, böylece 1,07 m kalınlığındaki duvarlarla su basmcına karşı önlem alınmıştır, içerisi, üçerden üç sıra sütun ile dört nefe ayrılmıştır. Sütunların birbirlerinden uzaklıkları 3,05-3,70 m arasındadır. Dokuz sütunun üzerinde, kemerler ile bağlantılı, pandantifli **16** tane tuğla örgülü kubbecik sarnıcın örtü sistemini teşkil etmektedir. Sarnıcın taban ile tavan arasındaki yüksekliği 7,38 m'dir.

19- yy'm sonlarında içi 5,30 m derinliği olan su ile dolu iken incelenen sarnıcın içinde şimdi de su bulunmaktadır. Sarnıca bugün sadece caminin avlusunun ön kısmında bulunan, üzeri bir kapak ile örtü-

lü 0,40x0,40 m ölçüsünde kare bir delikten girilebilmekte, bu delik sarnıç içindeki bir duvar payandasının üzerine açılmaktadır. Vatanperver Sokağına paralel uzanan sarnıcın bir kenarını oluşturan duvar üzerinde, bir kemer içinde yer alan menfez ise tehlike arz ettiğinden kapatılmıştır.

Yan duvarlar oldukça kaim, su geçirmez bir sıva ile sıvanmış, sütun başlığı olarak kesik piramidal formlu, oldukça yalın başlıklar kullanılmıştır.

Herhalde bir binaya altyapı oluşturan bu sarnıç halen aynı işlevim sürdürmektedir. Bugün, sarnıcın suyundan cami için zaman zaman faydalanılmaktadır.

Bibi. A. Chousy, ***L'art de bâtir chartes byzantins,*** Paris, 1883, s. 94; Strzygowski-Forchheimer, ***Byzantinischen Wasserbehälter,*** 82-83; Tanışık, ***Istanbul Çeşmeleri,*** I, 138-189; Ö. Ertuğrul, "istanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", (yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 366-367.

ENİS KARAKAYA

ETYEMEZ

Samatya'da, Langa(->) ve Davutpaşa'dan sonra gelen; batı sınırı SSK İstanbul Hastanesi ve Etyemez Tekkesi Sokakla çizilen küçük semt.

Semtin sınırlan eskiden beri belirsiz olmakla birlikte Bayezid-i Cedid Mescidi ve Kadem Tekkesi arasında, eski Davutpaşa İskelesi'nin batısında kalan ve denize kadar uzanan küçük bölge olarak tanımlanabilir. Günümüzde SSK İstanbul Hastanesi yapılırken semtin önemli bölümü yok olmuş, daha önce de sahile paralel geçen demiryolu, demiryolunun kuzeyinden geçen Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman Caddesi (eski Samatya Caddesi), son olarak da tren yolunun deniz tarafından geçen sahil yolu (Kennedy Caddesi), semtin tarihi görünümünü tümüyle değiştirmiştir.

Semtin adım nereden aldığı kesinlik kazanmamıştır. Öteden beri, özellikle de 15-16. yy'larda yoksul halkın yaşadığı semte bu ad yoksulluğu yüzünden verilmiş olabileceği gibi, R. E. Koçu'ya göre semtin ünlü sakinlerinden birinin lakabı da olabilir. Janin'in *Constantinople Byzantine* deki haritasına göre, bölge Constantinus Suru'nun(->) üstünde, sur kapılarından birinin (Porta Satominu ya da Porta Pulhra, Osmanlı döneminde İsa Kapısı veya Ese Kapısı) civarındadır. Daha sonra Teodosios Surları'nm içinde kalan bu kesim Bizans'ın önemli limanlarından olan Eleutherius (Elefterios) Limanina(->) yakınlığı nedeniyle gelişmiş olmalıdır. SSK İstanbul Hastanesi inşaatı sırasında, özellikle deniz yönünde 3-4. yy Bizans kalıntılarına ve mezarlarına rastlanmıştır. 1957'de, şimdi artık yerinde bulunmayan SSK Hastanesinin yapımı sırasında ortadan kalkan Etyemez Tekkesinin yakınında bir küçük şapelin yan duvan, absidi, üstü tonozlu bir yol ortaya çıkarılmış ve şapelin absidindeki Bakire Meryem freski Ayasofya Müzesine taşınmış, ancak inşaat kazıları sırasında diğer eserler tahrip edilmiştir. Yine aynı bölgede biri 12. diğeri 14. yy'dan kalma iki fresk daha bulunmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra Samatya'ya ağırlıklı olarak Ermeni nüfus iskân edilmiş olmakla birlikte, Davutpaşa ve Etyemez'deki tekke, cami, mescit, sıbyan mektebi gibi eserlerin fazlalığı 15. yy sonlarından itibaren bu bölgede Müslüman nüfusun ağırlığının bir işareti sayılabilir.

İdari olarak Fatih İlçesi'nin Kasap İlyas ile Sancaktar Hayrettin mahallelerinin küçük bölümlerini içeren semt, 1950'lerin ortalarından itibaren SSK İstanbul Hastanesi yapılırken gerçekleştirilen istimlak sonucu eski yapısından çok şey kaybettiği gibi, Osmanlı dönemine ait kimi eserler de yok olmuş; bu süreci sahil yolunun açılması tamamlamıştır.

SSK İstanbul Hastanesi yapılırken ortadan kalkan Etyemez Tekkesi Mescidi, *Hadîkatü'l-Cevamfye* göre, İstanbul'un fethinden sonra Derviş Mirza Baba İbni Ömerü'l Buharı tarafından, burada bulunan bir kilisenin camiye dönüştürülmesiyle yaptırılmıştır. 1953'te harabesi çatısız olarak duran mescit, 1950'lerin ortalarından sonra bölge istimlak edilirken Etyemez Tekkesi ve haziresi ile birlikte ortadan kaldırılmıştır (bak. Davutpaşa).

Semtin diğer önemli yapısı olan Etyemez Mescidi II. Bayezid döneminde (1481-1512) yapılmıştır (bak. Bayezid-i Cedid Mescidi). Bayezid-i Cedid Camii'nin yakınındaki Kadem Tekkesi semtte hâlâ varlığım sürdürebilen tek tük eski binalardan biridir.

20. yy'm başlarına kadar, bir-iki katlı ahşap binaların ve dar sokakların olduğu semt sık sık yangın felaketlerine uğramıştır. Günümüzde, ahşap yapıların yerini tümüyle kagir apartmanlar almış; öte yandan SSK İstanbul Hastanesi binalarının bulunduğu alanm semti yutması sonucunda, geriye kalan sokaklar da hastaneye göre örgütlenmiş, kentsel fonksiyonlar buna göre biçimlenmiştir. Ticari faaliyetler ve dükkânlar Etyemez Tekke Sokağı üzerindedir. Semtin nüfusu genellikle orta ve orta-alt gelir gruplarındandır.

İSTANBUL

ETYEMEZ TEKKESİ

bak. MİRZA BABA TEKKESİ

ETZ ha II AYİ M SİNAGOGU

Ortaköy'de Muallim Naci Caddesi'ndedir. Adı "hayat ağacı" anlamına gelir. Bu isme Bizans ve Osmanlı döneminde yapılmış birçok sinagogda rastlanır.

Ortaköy'de eskiden beri Yahudilerin yaşadığı ve muhtemelen aynı isimde bir sinagogları bulunduğu bilinmektedir. Ancak Ortaköy'de Yahudi nüfusu özellikle 1618 Büyük Bedesten yangınından sonra buraya yerleşenlerle artmıştır. Eremya Çelebi 17. yy'da köy halkının ekseriyetini Yahudilerin teşkil ettiğini belirtir. 1660 ve 1718 İstanbul yangınları sonucu yeni aileler bu semte göç etti. Fakat Ortaköy de yangınlardan nasibini almakta gecikmedi. 1707 tarihli bir fermandan sinagogun 1703'te bir yangın felaketi geçirip büyük hasar gördüğü anlaşılmaktadır. Fermanın konusu olan izinle 1707'de sinagog tamir

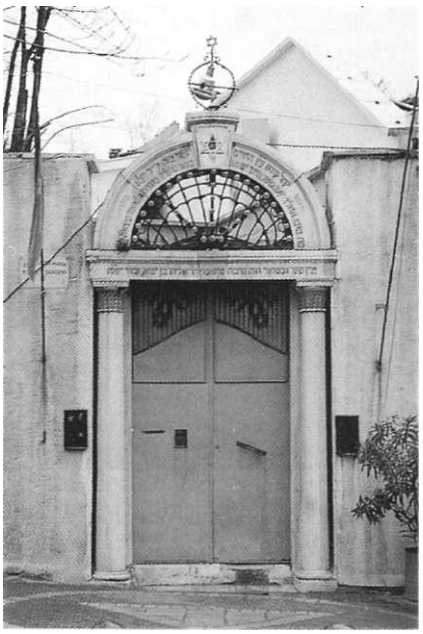

Etz ha-Hayim Sinagoğu'nun giriş kapısı.
Yavuz Çelenk, 1994

edilmiştir. Sinagogun 1813'te gene bir yangın sonucu kullanılamayacak duruma gelmesi üzerine tamiri için istenen izin 12 Kasım 1825 tarihli fermanla verilmiştir. İki sütunlu, alınlıklı ve kemerli giriş kapısı 1915'te Eliyahu ben Yitzhak Kamhi tarafından yaptırılmıştır.

1 Ekim 1914'te, Yahudilerin büyük oruç gecesi çıkan yangında tamamen yanan sinagogdan geriye yalnızca halen bahçede görülebilen ehal (sinagogda, içinde Tevrat'ın parşömen rulolar üzerinde elle yazrlmış suretlerinin bulunduğu dolap) kalmıştır.

Şimdiki sinagog eskisinin midraş (medrese) olarak kullanılan bölümüdür. Sinagogun daha önce ahşaptan olan ehali 1977'de Viktorya Azuz kardeşi Avram Azuzün anısına mermerden yaptırmıştır.

NAİM GÜLERYÜZ

EUDOKSİA SÜTUNU

Bugün Ayasofya Müzesi'nin bahçesinde bulunan sütun kaidesi. Ayasofya'nın kuzeydoğusunda Pittakia denilen bir meydanda İmparator Arkadios döneminde (395-408) karısı İmparatoriçe Aelia Eudoksia (Latincede Eudoxia) (Tıd 400-404) adına bir sütun dikilmişti. Günümüze bu sütunun sadece kaidesi gelebilmiştir.

Ayasofya ile senato binası arasmda bulunan Pittakia Meydaninda imparatorlar şikâyet ve yalvarışları dinler, adalet dağıtırlardı. Kaynaklara göre porfir mermerden olan Eudoksia Sütunu 403'te dikilmişti. Sütunun üstünde som gümüşten İmparatoriçe Eudoksia'nın heykeli yerleştirilmişti. 395'te Arkadios ile evlenen Eudoksia, bir dönem Roma konsüllüğü de yapan Frank generali Bauto'nun kızıydı. Arkadios üzerinde gittikçe artan bir nüfuz kurdu. 400'de augusta ilan edildi. Aralarında geleceğin imparatoru II. Teodosios ve Pulheria

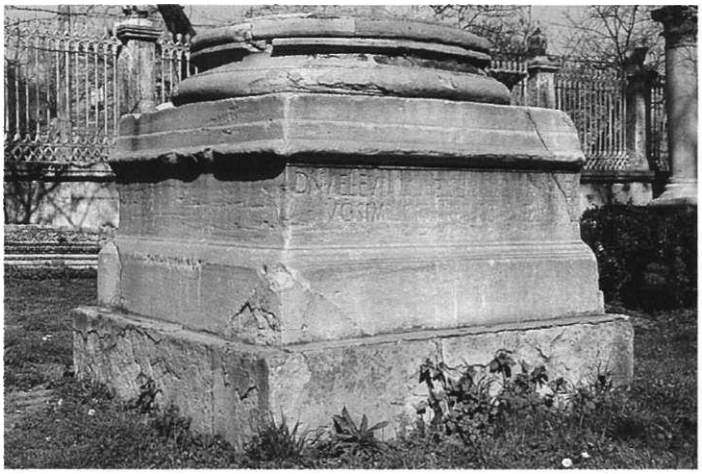

Eudoksia Sütunu'nun kaidesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

olmak üzere beş çocuk doğurdu. Altıncısını doğururken öldü. Aşırı hırsı ve iktidar tutkusu Patrik Ioannes Hrisostomos'un eleştirilerine yol açtı. Patrik, Ayasofya kürsüsünde Tevrat'ta adı geçen ve Nabotü malına el koymak için öldürten dinsiz Kraliçe Yezavel'i (Batı dillerinde Jesabel) anımsatarak kendisini açıkça kınadı. Bunun üzerine Eudoksia, patriği mahkûm ettirerek sürdürdü. Yine kaynaklara göre Patrik İoannes'in mahkûm edumesinin önemli nedenlerinden biri de, Eudoksia'nın heykelli sütununun dikilişi onuruna yapılan tören ve eğlencelerin pagan kökenlerine tepki göstermesidir.

Kaide 1847'de Mimar Fossati tarafından Ayasofya'nın güneydoğusunda yapılan yeni bir inşaat kazısında, toprağın 3 m altında, antik yer döşemesinin üstünde bulunmuştur. Halen Ayasofya'nın bahçesinde sergilenmektedir.

Kare bir plana sahip olan kaidenin yanları 1,45 m uzunluğunda olup yüksekliği 0,79 m'dir. Kaidenin bir tarafında Grekçe, diğer tarafmda Latince olmak üzere iki yazıttan, sütunu "praefectus urbis" (belediye başkam) olan Simpliciusün imparatoriçe (augusta) onuruna diktiği anlaşılmaktadır.

Ioannes Hrisostomos'un sürgün edilmesine tepki olarak 404'te patlak veren ayaklanmada veya 532 Nika isyanmda sütuna yapılmış olabilecek herhangi bir zarar hakkında bilgimiz yoktur. Bazı kaynaklar sütunun ve heykelin **6.** yy'm ortalarında hâlâ yerinde olduğundan bahsederler.

Bibi. J. Gottwald, "La statue de Fimperatrice Eudoxie â Constantinople", *Echos d'Orient.* c. 9, 1906-7, s. 274-276; Schneider, *Byzanz,* 80; C. Mango, "The Byzantine inscriptions of Constantinople: a bibliographical survey", *American Journal of Archeology,* c. 55, 1951, s. 52-66; G. Becatti, *La colonna coclide istoriata,* Roma, I960, s. 287-288; Janin, *Constantinople byzantine, 76-77;* P. Speck, "Eudoxia-Saule und Pittakia", *Hellenika,* c. 22, 1969, s. 430-435; G. Dagron, *Naissance d'une capitate. Constantinople et ses institutions de 330 â 451,* Paris, 1974, s. **262;** Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 52-53; K. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity,* Berkeley-Los Angeles, 1982, s. 48-78.

ASNU BİLBAN YALÇIN

EUFEMİA (AYLA)

Halkedonlu (Kadıköy) şehit azize. Yortusu **16** Eylül'dür. Kendi adına yapılmış kilisede 451'de IV. Ökümenik Konsili toplandı (bu konsil İsa'nın tanrısal ve insansal tabiatım formüle etti). Şehit edumesinin tarihi kesin olarak bilinmektedir: **16** Eylül 303.

Ayia Eufemia'mn (Latince'de Euphemia) kültünün yayılmasında Halkedon Konsili'nin önemli bir yeri vardır; bu tarihten itibaren yortusu tüm Hıristiyan âleminde kutlanmaya başlamış ve adma kiliseler inşa edilmiştir. Gene bu dönemde yazılan hayatı ve şehit edilmesinin öyküsü, azize hakkındaki dini edebiyatı etkilemiştir. Konsilden itibaren, tüm Ortodoks âleminin koruyucusu sayılmıştır.

Azizeye ve hayatına ait konsilden önceki tarihlere dayanan kaynaklar da vardır.

Amasya Piskoposu Asteriusün 380-410 arasında yazdıklarına göre, Eufemia'mn adına bir anıt yaptırmış olan Amasyalılar azizenin yortusunu büyük bir coşku ile kutlamaktaydılar. Amasyalı piskopos, yerinden emin olamadığımız, bir kilisenin revaklarında gördüğü resimlerden azizenin ölümünü anlatmaktadır: Haksız yere mahkûm edilen azize önce dişleri sökülerek işkenceden geçirilmiş, sonra da canlı canlı ateşe atılmıştır. Daha sonra yazılmış Ayia Eufemia'mn biyografisinde ise azizenin ölümü hakkında beş değişik yorum vardır. Bunlar çoğunlukla abartılı hikâyeler olup, sadece azizenin çeşitli işkencelere cesurca göğüs germesinde birleşirler.

Kaynaklar ve arkeolojik bulgular, Kadıköy'dekinin dışında azizenin adına İstanbul'da 4 kilise daha bulunduğunu bize aktarırlar. Bunlardan en önemlisi Hippodrom yakınlarında (bugünkü Sultanahmet) olanıydı (bak. Eufemia [Ayia] Kilisesi). 7. yyin ilk yansmda azizenin rölikleri bu binaya taşınmış, daha sonra tasvirkırıcı imparatorların denize attırdığı rölikleri 798' de İmparatoriçe Eirene(->) törenle geri getirmişti.

Kaynaklar, aynca, Olibriu (Şehzadebaşı civarı), Petrion (Cibali civarı), Neorion (Bahçekapı civarı) ve Petra (Edirnekapı civarı) mahallelerinde bulunan Ayia Eufemia kiliselerinden bahsetmektedirler.

Anadolu'da ise Antakya'da 7. yy'dan beri bir Ayia Eufemia bazilikası biliniyordu. Eufemia'mn kültü Batida da oldukça hızla yayıldı. Özellikle kuzey İtalya'da 4. yy'dan itibaren azize adma yapılmış birçok kiliseye rastlanmaktadır. Azizenin **16** Eylül'de kutlanan yortusu ise hem Doğu hem de Batı Hıristiyan dünyasının ortak kabul ettiği bir tarihtir.

Bibi. A. M. Schneider, "Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon", Miscellanea A. Guillameier- H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon-Geschichte und Gegenwart,* I, Würzburg 1951, s. 291-302; R. Janin, "Les églises de Ste. Euphémie à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI (1932), s. 270-283.

ASNU BİLBAN YALÇIN

EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

Kadrköylü Azize Eufemia(->) adına yapılmış kilise. Hippodrom civarındadır. 7. yy'm başındaki İran savaşları sırasında İmparator Heraklius, Eufemia'mn rölüklerini kente getirerek **(6l6),** Hippodrom civarında bulunan Antiohos Sarayimn (bak. saraylar) Azize Eufemia adına, büyük bir olasılıkla **6.** yy'da bir martirion'a dönüştürülmüş olan "triclinium"a (büyük hol) koydurmuştu. Hippodrom civarında yapılan kazılarda **(1939** ve 1942) ortaya çıkarılan bu kilise, içinde bulunan 13. yy'dan kalmış Azize Eufemia'mn hayatına ilişkin freskolarıyla ve erken kilise mimarisine ilişkin kalıntılarıyla ün kazanmıştır. Erken Hıristiyan mimari tarihinde bu yapı, kilise mimarisinde saray mimarisi etkilerinin ilk görüldüğü örneklerden biri ve erken kilise litürjisine ilişkin tartışmalarda, "sintronon", "altar", altarı ana neften ayıran korkuluk, "ambo", "ciborium" ve "solea" gibi başlrca kült öğelerinin erken örneklerinin bulunduğu bir erken çağ kilisesi olarak büyük önem taşrr.

5. yy'm başrnda II. Teodosios döneminde (408-450) sarayın en büyük hadım ağası olan Antiohosün yaptırdığı bu sarayın büyük dairesel revaklı avlusundan altıgen planlı, giriş kenan dışında bütün kenarlarında yarım daire nişlerle zenginleştirilmiş, 15 m çapında bir kubbeyle örtülü büyük bir salona giriliyordu. Bu büyük giriş ve kabul holünün nişleri arasında daire planlı küçük odacıklar bulunuyordu. Giriş cephesinde ana giriş kapısının iki yanında yine dairesel, derin nişler vardı ve bunlardan, girişin iki yarımda yükselen iki kulenin merdivenlerine geçiliyordu. Klasik Roma mimarisinin bütün özelliklerini taşıyan bu salon, bazı araştırmacılara göre **6.** yy'da bir martirion'a (mezar binası) dönüştürülmüştür. Fakat bunun kutlu emanetlerin taşındığı yıllardan hemen önce yapılmış olması daha akla yakın gelmektedir. Bu kilisenin çevresine, yine **6.** yy'm sonlarında, dört tane poligonal planlı ve nişlerle süslenmiş "mausoleum" (mezar yapısı) yapılmıştı.

Bu büyük kubbeli, görkemli salonun bir kiliseye dönüştürülmesi için, absid yönünün doğuya getirilmesi gerekiyordu. Bunun için büyük revaklı avludan girilen özgün kapı yerine, tam batıdaki nişten

yeni bir kapı açılmış ve absid de bunun karşısına gelen nişin içine yerleştirilmiştir. Burada o çağ için karakteristik olan bir "sintronon" (yarım daire planlı, burada altı basamaktan oluşan, bu amfiteatrın sadece en üst sırasında oturuluyordu) ve önünde mermer parmaklıklarla çevrili dikdörtgen bir "altarraum" (kutlu alan) yapılmıştır. Bu kutlu yerin ortasında bir "ambo" (vaiz kürsüsü) ve üzeri küçük bir kubbeyle örtülü "ciborium" bulunuyordu. Buraya giriş, yine bir korkulukla sınırlı "solea" (özel bir giriş) ile oluyordu. Rökonstrüksiyonu R. Naumann tarafından yaprian altar bölümünün düzeni, erken kilise mimarisinin litürjisini anlama açısından önemlidir. Kutlu bölümün sütun kaideleri ve pano kalıntıları üslup açısından 6. yy'ın bezemesel özelliklerini taşırlar. Azize Eufemia'nın kutlu emanetlerini saklayan sandığm İkonoklazma döneminde denize atıldığı ve mucizevi olarak Lemnos (Lini) Adasinda balıkçılar tarafından bulunduğu efsanesi vardır. 798'de, İmparatoriçe Eirene tarafından geri getirilen sandık tekrar kiliseye konmuştur. Bugün bunlardan kalanlar Fener'de Ayios Georgios Kilisesi'nde bulunmaktadır.

Fetihten sonra yapının tahrip olduğu ve üzerine yeni yapıların inşa edildiği anlaşılıyor. 1939 ve 1942'de İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Ayasofya Müzesi tarafından yapılan kazılarda yukarıda sözü edilen mimari kalıntılar ve freskler bulunmuştur. Kilisenin batıdaki giriş bölümünün ilk trişindeki kapıların çevresinde iki katlı 14 çerçeve içinde Azize Eufemia'nın hayatına ilişkin sahneler resimlenmiştir. Bunların içinde azizenin doğumu, yakılması, gömülmesi vb sahneler vardır. Resimlerin burada bulunması Eufemia'ya ait kutlu eşyaların da vaktiyle burada olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca diğer duvarlar üzerinde, Meryem ve İsa, başka din şehitleri, kilisenin kurucusunun freskleri vardır. Kilise 1951'de Adliye Sarayimn inşası sırasında yıkılmış, fakat freskolar, bir saçak altında korunmuştur. Bu freskolarm 13. yyin ikinci yarısmda, çok yetenekli olmayan bir ressam tarafından yapıldığı düşünülmektedir.

Bibi. A. M. Schneider, "Das Martyrium der heilige Euphemia beim Hippodrom zu Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift,* XLII (1942), s. 178-185; H. Belting-R. Naumann, "Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu istanbul und ihre Fresken", *İstanbuler Forschungen,* 25 (1965); Janin, *Eglises et monastéres,* 120-124; T. F. Mathews, *Early Churches of Constantinople,* Londra, 1971, s. 61-65.

DOĞAN KUBAN

EUFEMİA (AYİA) KİLİSESİ

Antik Halkedonün (Kadıköy) Hıristiyan döneminde azizesi olarak tanınan Eufemia(->), inancı yüzünden **16** Eylül 303'te öldürülmüştür. Menakıbnameler (aziz ve azizelerin hayatlarını anlatan yazı), Eufemia'nın cenazesinin antik Halkedon'da şehrin dışında, ailesinin yaptırdığı bir martirion'a (mezar binası) gömüldüğünü yazar.

İmparator I. Constantinus döneminden (324-337) itibaren Hıristiyanlık meşru bir inanç durumuna girip, serbestçe kiliseler yapılmaya başlandığında onun mezarının yanında da bazilika biçiminde büyük bir kilise inşa edilmiştir.

Sasani kuvvetleri Anadolu'yu aşarak, **616**'da Konstantinopolis önlerine geldiklerinde, Eufemia'nın rölikleri de, martirionundan almarak, başkent merkezindeki bir kiliseye taşınmıştır (bugün, Sultanahmet'te Adliye Sarayimn önüne düşen bu yerde Açık Hava Müzesi vardır). **626**'da Sasaniler şehre karşı akınlarını tekrarlamışlardır. Sasani akınları sonunda İdlisenin harap olduğuna ve zaten içindeki kutsal rölikler götürüldüğünden martirion'un da önemini kaybettiğine ihtimal verilir. 7. yy' dan sonra hiçbir kaynakta kilisenin adı geçmez.

Bazilika kıyıdan iki stadion (370 m kadar) içeride bir tepede olduğuna göre, bu tarife uygun Kadıköy'deki tek yer Yeldeğirmeni Mahallesi'dir. Buradaki Duatepe Sokağı çevresinde bir yerde olmalıdır. Kilise tarihçisi Evagriosün saptamaları dikkate alınırsa kilisenin batısında, dört tarafı revaklı, üstü açık bir avlu vardı. Bunu öncekinin benzeri fakat üstü örtülü ikinci bir avlu takip ediyordu. Kilise, o dönemin bütün ibadet yerleri gibi çifte meyilli ahşap çatılı bir yapı idi. 451'deki ünlü Halkedon Konsili bütün oturumlarını burada yapmıştı. Bazilikanın bitişiğinde ve kuzeydoğusunda Eufemia'nın yuvarlak bir bina biçimindeki martirionü bulunuyordu. Azizenin yortu günü olan **16** Eylül'de burada bir tören düzenlenirdi.

Kilisenin Halkedon'dan uzaklığının şehir meydanından mı, yoksa dış çevreden itibaren mi hesaplanacağı anlaşılmaz. Halkedon şehri, ucunda bugünkü adıyla Moda Burnu bulunan, bir tarafında Yoğurtçu-Kurbağalıdere, diğer tarafında Kadıköy Koyu uzanan bir yarımada üstünde kuruluydu. Genellikle martirion'lar ve kiliseleri, nekropolis (mezarlık) bölgesinde yapıldığına göre, Eufemia Kilisesinin Yeldeğirmeni ile demiryolunun karşı tarafında Acıbadem yolu çevresinde bir yerde olması gerekir. Halkedonün antik çağdaki mezarlığına ait lahitler Altıyol ve Söğütlüçeşme'de bulunmuştur. Schneider onu, Yeldeğirmeni tarafına, Janin ise Ayrılıkçeşmesi'nin yukarısındaki yere yerleştirir. Kadıköy çarşısı içindeki Rum kilisesinin, bu yoldaki söylentilere rağmen, eski Eufemia Kilisesi ile ilişkisi yoktur. Fransız Katolik rahibelerinin Yeldeğirmeni'nde 20. yyin başlarında kurdukları kız okulu da Sainte Euphémie adını taşıyordu.

BibL G. Pargoire, "L'église Sainte-Euphémie et Rufinianes à Chalcédoine", *Echos d'Orient,* XIV (1911), s. 107-110; V. Schultze, *Altchristliche Stàdte und Laundschaften, H, Kleinasien,* Gütensloh, 1926, II, s. 407-419; R. Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople", *Echos d'Orient,* XXI, 1922, s. 352-386; ay, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins,* Paris, 1975, s. 31-33; ay, "Les églises Sainte-Euphémie à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI, 1932, s. 270-283; A. M. Schneider, "Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon", A. Grillmeier ve H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon-Geschichte und Gegenwart,* Wurzburg, 1951, I, s. 291-302; F. Halkin, *Euphémie de Chalcédoine,* Brüksel, 1965.

SEMAVÎ EYİCE

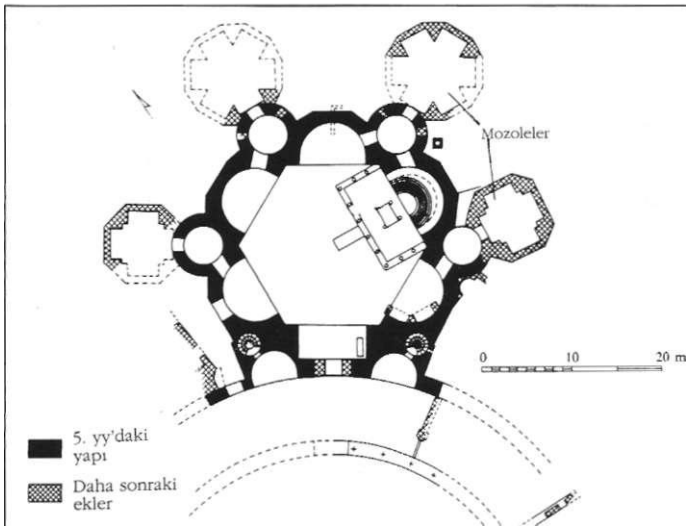

Hippodrom'daki Ayia Eufemia Kilisesi'nin planı.
Mathews, *Early Churches*

EV MİMARİSİ

İstanbul imparatorluklar başkenti olarak Roma, Bizans ve Türk dönemlerinin en gelişmiş, en görkemli konut mimarisine sahip olmuştur.

Roma ve Bizans Dönemi

İstanbul'da Roma ve Bizans döneminden kalan bir konut örneği, Büyük Saray kalıntıları ve Tekfur Sarayı(->) dışında yoktur. Bu nedenle Roma ve Bizans dönemi konutları konusunda sadece yazılı kaynaklarda bulunan betimlemelerle yetinmek zorundayız. Konstantinopolis kurulduğu zaman konutlar da, diğer yapılarda olduğu gibi, Romalı örneklere göre yapılmış olmalıdır. Geç Roma mimarisinde kent konuları büyük tek evler (Latince "domus", Yunanca "oikos") ve birkaç katlı toplukonutlar ("insula") olarak iki temel tipoloji-

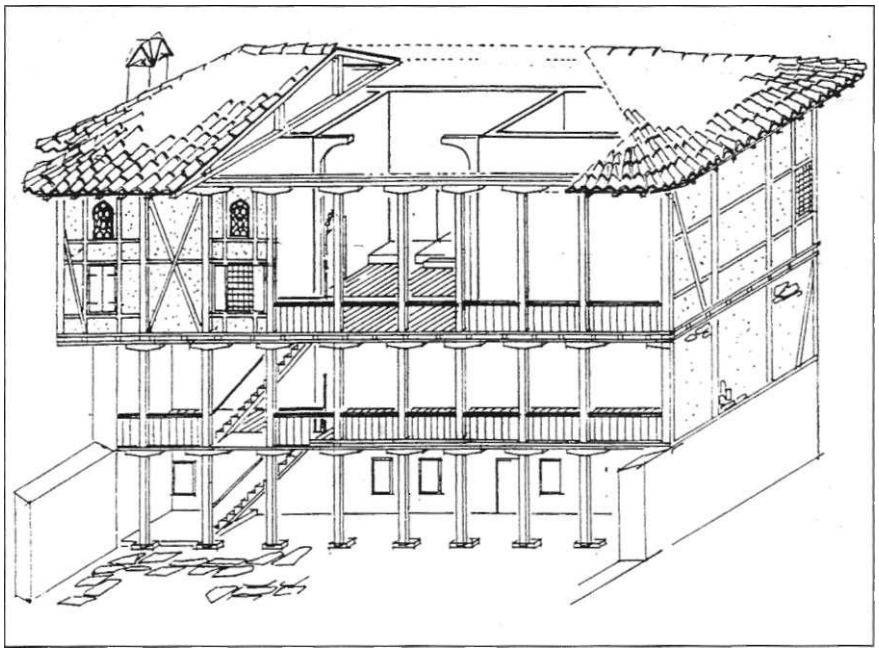

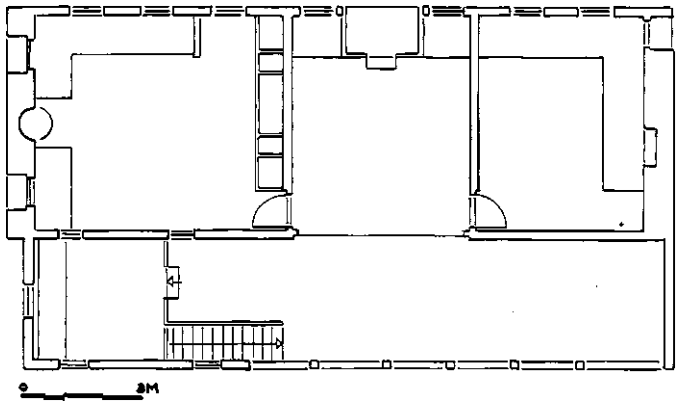

İstanbul'da günümüzde örneği bulunmayan 17. yy'a ait "hayatlı ev" tipindeki Bursa Muradiye Evi'nin kesitli bir çizimi ve planı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

ye ayrılır. Roma evi, Yunan dönemi evleri gibi bir avlu ("atrium") çevresinde dizilmiş odalar ve banyo, ayakyolu ve mutfak gibi servis bölümlerinden oluşan tek katlı yapılardı. Bunlar birbirleriyle bitişik olarak sokak boyunca dizilirlerdi. 7. yy'dan soma iki kadı evlerin yapıldığı ve evin "piano nobile"sinin misafirlerin kabul edildiği birinci kata çıktığı anlaşılıyor. Zemin katlar önemini yitirdiği zaman, tek katlı evlerin en önemli öğesi olan revaklı avlu da önemini yitirmiş, sonraki dönemlerin evlerinde revak Anadolu'daki bazı kalıntılarda gördüğümüz gibi, ortadan kalkmış olabilir. I. İustinianosün yasalarında konut yapımına ilişkin ilginç maddeler vardır. Bunların benzerleri İslam dönemi uygulamalarında da görülür. Örneğin evler arasındaki mesafeler 12 ayaktan az olamazdı. Komşular birbirlerinin manzaralarını kapayamazlardı. Burada ilk yapana öncelik hakkı veriliyordu. Dar sokaklarda sokağa taşan balkonlar yasaktı. İstanbul'da bu tür konutlara ilişkin arkeolojik veriler bulunmadığı için, Anadolu'nun diğer yerlerinde yapılan kazılarda bulunan ev türlerinin İstanbul'da da bulunduğu varsayılabilir. Avlular Roma dönemindeki önemlerini yitirdikten sonra zemin katlar sadece servislere, depolara tahsis edilmiş, evin oturma ve yatak bölümleri, Türk döneminde olduğu gibi, üst katta toplanmıştı. Genel olarak sıradan kent konutlan derleme malzeme ile yapılmıştır. Yapı malzemesi olarak tuğla, moloz taş ve ahşap kullanılmıştır.

Genelde tuğla malzeme ile yapılmış, alt katlarda tonozlu dükkânlar üzerinde birkaç katlı ve küçük odalardan kurulu, bugünkü apartmanlara benzer toplukonut yapılarının Konstantinopolis'te de yapılmış olduğunu düşünebiliriz. Bu konutlardan oluşan kent yapısı çok düzenli değildir. Özellikle Bizans ortaçağında kentin antik forumlardan arta kalan düzenli meydanları dışmda, somaki Türk döneminde olduğu gibi, evlerin ve toplukonutlann bir arada, oldukça düzensiz bir şekilde sokaklar boyunca dizildiği anlaşılıyor. Konstantinopolis'te biri 11., diğeri 14. yy'dan iki zengin konut betimlemesi bu konuda aydınlatıcıdır. Ünlü Bizans tarihçisi Mihail Attaliates evinin bir ortak avlu etrafında iki katlı birkaç yapıdan oluştuğunu yazıyor. Bunlardan bir tanesi ev.sahibinin asıl konutu idi. Servisler içeren zemin kat ("katogeon") üzerinde oturma katı ("fieliakos") bir çıkma ile avluya taşıyordu. Daha Roma döneminde, Sicilya'daki mozaiklerde görüldüğü gibi, cumba biçiminde çıkmalar yapıldığı anlaşılıyor. Fakat evin biçimi konusunda açık bir fikre sahip değiliz. Evlerin kemerli ya da düz pencerelerinin küçük parçalardan oluşan alçı çerçeveleri vardır. Mutfak ocaklı ve zemin kattadır. Evlerin ekmek fırınları, ahırlan olur. Büyük evlerin hamamları da vardır. Helaların da var olduğu, bazı kaynaklarda belirtiliyor. Evlerin özel şapelleri ve ikonları asmak için ikonostatisleri olabiliyordu. Genellikle iki katlı evlerde, zemin kat hizmetçilere tahsis edilirdi. Kora Manastırının (bak. Kariye Camii) kurucusu Metohites'in evine ilişkin bir betimlemede bu konutlara ilişkin bazı ayrıntıları da öğreniyoruz. Metohites'in evinde odaların duvarlarmda dolaplar, masalar ve yerden yüksek yataklar olduğu anlaşılıyor.

Bizans dönemi evlerinin restitüsyonunu yapmamızı sağlayacak yeterli arkeolojik veriler şimdiye kadar elde edilmemiştir. Kaldı ki, genel yerleşme şeması ve tek tek anıtlar dışında, Konstantinopolis'in kent mekânlarının rökonstitüsyonunu yapmak da, bugünkü bilgilerimizle olanaksızdır.

Osmanlı Dönemi

Osmanlı sivil mimarisi, imparatorluğun çok değişik coğrafi ve tarihi nitelikler taşıyan bölgelerinde birbirinden farklı konut geleneklerine sahipti. Günümüzde de Türkiye'nin güneydoğu, kuzeydoğu, güneybatı ve Ege gibi bölgelerinde Türk öncesinden gelen büyük yapı üsluplarının sürekliliğini gösteren konut örnekleri vardır. Daha çok kırsal alanlarda bulunan kerpiç yapı geleneği ise, Anadolu'daki en eski kültür katmanının hâlâ yaşamakta olan temsilcisidir. Fakat Anadolu'da, Türk egemenliğinden sonra eski konut geleneklerinden ve yerel yapı tekniklerinden yararlanmakla birlikte, onu malzeme, plan tipolojisi, kullanış biçimi, mekân tasarımı ve bezeme olarak tümüyle aşan bir konut tipi gelişmiştir. Oluşumunu, büyük bir olasılıkla 16. yy'dan sonra tamamlamış olan bu yeni gelenek, karmaşık yapı teknikleriyle yapılan, fakar ağırlığı ahşap taşıyıcı sistem olan çok karakteristik bir konut mimarisi yaratmıştır. Gelişmesini, sur dışına taşan Osmanlı kentlerinin kırsal nitelikli yerleşme alanlarında gerçekleştirmiş olan bu evler, özellikle Orta Anadolu çevresindeki ormanlık yayla kuşağında ve Batı Anadolu ile Rumeli'nin bazı bölgelerinde yüzlerce yıl büyük bir gelişme göstermiş ve gerçekten sadece Türk egemenliği dönemine ait büyük bir konut geleneği oluşturmuştur. Ana tipini "hayatlı ev" denilen iki katlı, derin ve yarı açık birinci kat galerisine açılan bağımsız iki odanm oluşturduğu, zemin katında servisleri olan bu kırsal nitelikli konut, uzun ömürlü ve özgün bir Türk dönemi yaratmasıdır. Ve başkent dışında yüzlerce yıllık kent yaşamının sosyal niteliklerini, estetik seçimlerini gösteren en önemli Türk maddi tarihi belgesidir. Hayatlı ev, fetih-

ten sonraki yıllarda kullanılabilir durumda olan eski Bizans evlerinin yanısıra zamanla istanbul konut mimarisine katılmış olmalıdır. Ne var ki, bu yeni ev üslubunun başkente girişini ve oradaki gelişimim 17., hattâ 18. yy'dan önce saptamak olanağı yoktur. Çünkü bu ahşap yapı geleneğinin bütün örnekleri yok olmuştur. İstanbul'da tarihini kesin olarak saptayabildiğimiz en eski ahşap yapı Anadoluhisarindaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın(->) bugün harabe haline dönüşmüş küçük divanhanesidir.

Fetihten sonra İstanbul evlerinin büyük bir çoğunluğunun tek katlı olduğu anlaşılıyor. II. Mehmed'in (Fatih) vakfiyesi İstanbul'daki konut yapılarının niteliğini açıklıyor. "Menzil" olarak adlandırılan evlerin çoğu tek katlıdır ("beyt-i süfli"), iki katlı evler iki kattan oluşan üniteler olarak tanımlanmıştır ("beyt-i ulvi"). Vakfiyede üç katlı bir evden söz edilmez. Bu evlerin sıra ev şeklinde olduklan ("muttasıl") belirtilmiştir. Bazıları duvarlarla çevrilidir ("muhavveta"). Evlerin çatılarında bir tür balkon ya da kapalı çıkma vardır. Ve "gurfe" adını taşır; bu sonraki dönemlerin "cihannüma" sına tekabül eder. Türkçe "cumba" sözcüğü de bu sözcükten bozma olmalıdır.

16. yy divan kayıtlarında sorumlu mimarlardan ahşap saçaklara izin vermemeleri ve onun yerine tuğla ile kirpi saçak yapılmasını sağlamaları istenmiştir. Kirpi saçak ahşap evlerde olamayacağına göre, 16. yy'da evlerin büyük çoğunlukla kagir yapıldığını düşünebiliriz. 16. yy'da İstanbul'a gelen gezginler kentteki evlerin çoğunun bir katlı olduğunu yazarlar, inşaat malzemesi de moloz taş ve kerpiçtir. Balkon, çıkma ve çatıları ahşap olur. Matrakçı Nasuhün 1532 tarihli İstanbul minyatüründe de evler çoğunlukla tek katlı gösterilmiştir. Melchior Lorichs'in panoramasında da çok sayıda tek katlı ev gösterilmiştir. Büyük bir olasılıkla, Anadolu'daki hayatlı evlerin, oturma katını birinci kata alan gelişmesine paralel olarak, İstanbul'da da, imparatorluğun giderek zenginleştiği 16. yy ortalarından sonra, Bizans dönemi evlerinde olduğu gibi, servisleri alt katlarda, oturma katı üstte olan evler yapılmaya başlanmıştır. İki katlı ev o dönemler için bir zenginlik işareti olduğu kadar, yeni bir konut kavramı anlamına da gelir. Büyük bir olasılıkla başkentte ahşap ev 16. yy'm sonu ve 17. yy'da yaygınlaşmıştı. Fakat ahşap inşaat yangına neden olduğu için 1660'taki büyük yangmdan sonra hükümet ahşap yapıyı yasak etmiştir. Bu ise 17. yy'da ahşabın artık yaygın bir konut malzemesi haline geldiğini gösterir. Kagir yapı yapılmasının devlet tarafından zorlanmasına karşın, konutlarm ahşap olarak yapılması Cumhuriyet dönemine kadar süregelmiştir.

Fatih'in vakfiyesinde de gördüğümüz gibi, İstanbul'daki konut mimarisinin Anadolu'dan farklılaşan bir özelliği sıra evlerin varlığıdır. Bu Bizans dönemindeki sokak dokusunun bir ölçüde sürekliliğini gösterir. Dolayısıyla, suriçi kentinin daha eski dönemdeki yapısından kaynaklanarak, Anadolu'da surlar dışında gelişen bahçeli kent yaşamının ürünü olarak da bakılabilecek hayatlı ev tipolojisinin yanısıra İstanbul'da içe dönük plan tipleri de gelişmiş olmalıdır. Ne var ki, İstanbul'da bu yüzyıldan kalan konut yoktur. "Hayatlı" ya da S. H. Eldem'in "dış sofalı" dediği birkaç ev örneği ancak 18. yy'a tarihlenebiliyor. Fakat hayatlı ev tipolojisinin başkentte 17. yy'da var olduğu, Yeni Cami'nin hünkâr mahfilinin, sultanın gereksinmelerine bağlı bazı değişik ayrıntılar dışında, kesin bir hayatlı ev planına sahip oluşundan anlaşılıyor.

İstanbul'da konut tipolojisinin ve mimarisinin gelişmesini bir ölçüde sarayın egemen zevkine bağlamak gerekir. Kuşkusuz halk, 16. yy'da da gördüğümüz gibi yerel tekniklerle geleneksel tek katlı evler yapmış olsa bile sultandan devlet büyüklerine, onlardan daha küçük devlet İdaresi mensuplarına, giderek tüccarlara ve halka doğru giden bir tipoloji ve üslup yayılması olmuştur. Saray geleneği Doğu-İu örneklerden, temelde İran ve Orta Asya'dan esinlenen bir merkezi planlı pavyon-köşk modelini 19. yy'a kadar ısrarla izlemiştir. İstanbul'da II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) mimarisinin en eski iki yapısı, Fatih Köşkü (bak. Topkapı Sarayı) ve Çinili Köşk(-»), başkentteki konut mimarisinin Doğu İslam ülkelerinden gelen Anadolu ile ortak kökenlerini ve başlıca tipolojik öğelerini içerirler. Açık galeri, revak, eyvan, merkezi sofa gibi sonraki konut mimarisinde bulacağımız bütün plan öğeleri bu iki köşkte vardır. Bugün artık var olmayan 16-17. yy konut mimarisinin görsel referanslarını, skeç şeklinde Matrakçı Nasuh'ta, *Hünername*'de bulabiliriz. Fakat, *Hünernarnddeki* bir-iki basit köşk şeması ve konutların kiremitli olmaları dışında bu eski minyatürlerden fazla bir bilgi edinemiyoruz. Tek katlı dikdörtgen bloklar olarak gösterilen Matrakçı'nın evleri gelişmiş bir ev tasarımım hiç yansıtmazlar. Buna karşın 17. yy'da Nakşi'nin *Tercüme-i Şakayık-ı Numaniye'sin*de ahşap kaplama, çıkma ve kafa pencereleri gibi karakteristik öğelerin varlığını gösteren minyatürler buluyoruz. Bu 17. yy'da genel tipolojinin oluştuğuna kanıt sayılabilir. İstanbul'da suriçi yaşamı ve sarayın merkezi planlı köşk geleneği, dışa açık bir galeri olan "hayat'in giderek ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kaldı ki küçük taşra kentlerinin kırsaİ yaşam ortamında açık dış galerinin işlevsel bir değeri vardı. Oysa İstanbul'da böyle bir gereksinme kalmamıştı.

S. H. Eldem 17. yy'da İstanbul'da da dış sofalı dediği hayatlı evin yaygın olduğu kanısındadır. Mevlanakapı'da 17. yy' dan kaldığını düşündüğü (bugün mevcut olmayan) ev bir hayatlı evdir. Pietro della VaÜe ziyaret ettiği Sadrazam Öküz Mehmed Paşa'nm evini anlatırken, avludan geçtikten sonra birkaç basamakla çıkılan bir odaya girdiklerini, duvarlar boyunca sedirler bulunduğunu, zemin kattan merdivenlerle üst kata çıkıldığım ve karşılarında bir "taht" bulduklarını söylüyor. Plan

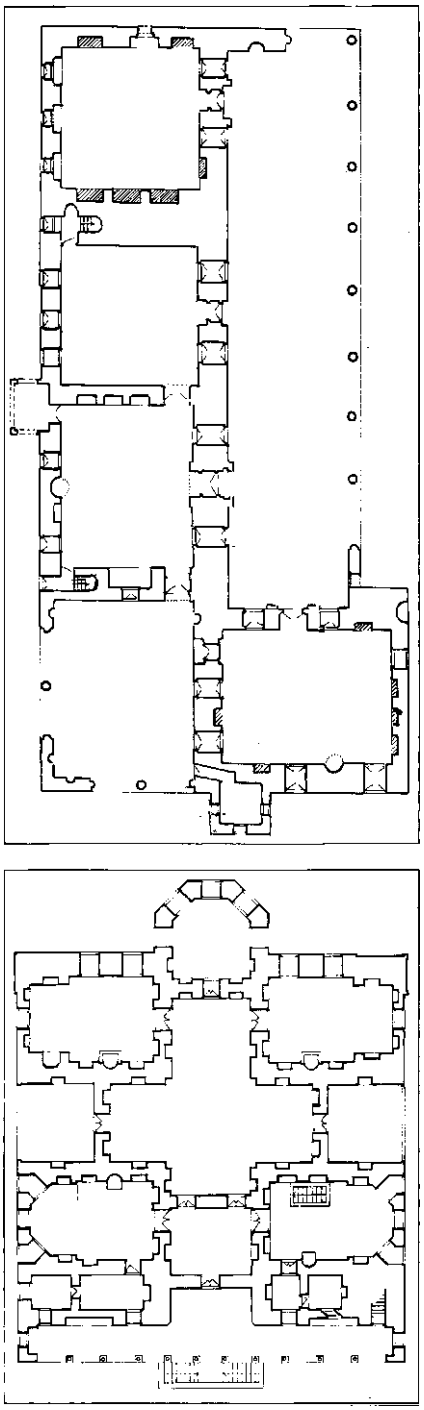

Fatih Köşkü'nün (üstte) ve Çinili Köşk'ün planlan.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

hakkında kesin bir açıklık getirmemekle birlikte bu ayrıntılar Anadolu hayatlı ev tipinde de vardır. Della Valle çatılar altında geniş balkonlardan ve onların çeşitli renklere boyanmış kafeslerinden söz etmektedir. 18. yy'da ziyaret ettiği konutlar hakkında ayrıntılı betimlemeler yapan Lady Montagu'den Anadolu konut tipolojisinin Edirne ve İstanbul'daki varlığını öğreniyoruz. Açık galerili (hayat) ahşap yapı yaygm bir tür olarak belirleniyor. 18. yy açık hayatların giderek iç sofaya dönüş-

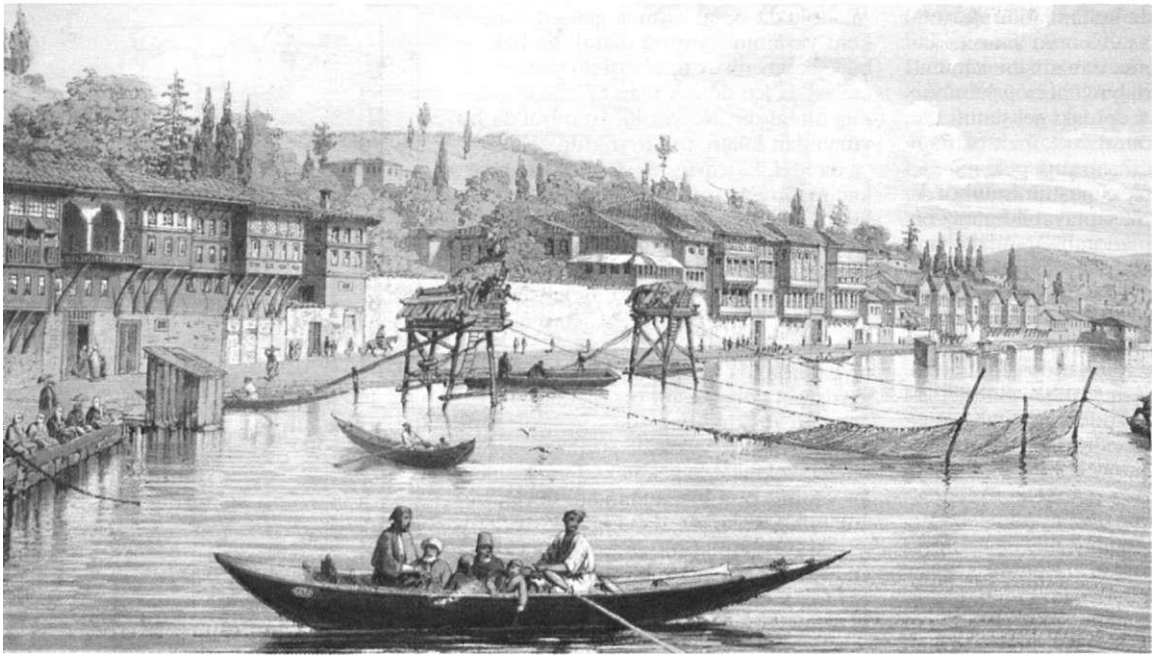

Bebek evlerini gösteren Brindesi'nin bir deseninden ayrıntı, 19- yy. *Galeri Alfa*

tüğüne tanık olurken, İstanbul'da I. Mahmudün (hd 1730-1754) yaptırdığı yeni Sa' dâbâd Sarayinda hasoda dairesinin hâlâ büyük bir hayatlı ev gibi tasarlandığı da anımsanmalıdır.

Bütün bu gelişmeler içinde, taşrada ya da İstanbul'da, Türk konut mimarisinin en önemli öğesi, bütün araştırmacılarca vurgulandığı gibi, "Türk odası" dediğimiz bağımsız yaşam ünitesidir. Oturmak, uyumak, yemek yemek, misafir kabul etmek gibi bütün etkinlikler için kullanılan bu bağımsız plan ünitesi, çok işlevliliği, ona uygun düzenlenmesi ve hayatlı evde doğrudan dışarıya açılan konumu ile bir çadıra benzetilmiştir. Gerçekten de kullanım bakımından bir çadıra benzer. Açık bir sofadan, ayakkabılar dışanda bırakılarak odaya girilir. Giriş her zaman odanın köşesindendir. Bu, Türk konut mimarisinin birincil karakteristiklerinden biridir. Gerçekten de 19. yy'da odalara girişin yeri oda duvarlarının ortasında açıldığı zaman konut tasarımında Batılı etkilerin egemenliği, belirgin hale gelmiştir.

Odaya girilen döşeme "sekialtı" admı taşır. Ve odanın sedirlerinin bulunduğu bölümden bir basamak daha aşağıdadır. Bu bölümde yatakların konduğu yüklük ve bazen de ocak bulunur. Bu yüklük içinde "gusülhane" denilen bir küçük yıkanma yeri de olabilir. Odanın "sekiüstü" denilen asıl oturma bölümü sedirlerle çevrilidir. Bu çok alçak sedirler üzerinde odanın en az iki duvarında çok sayıda pencere açılmıştır. Genellikle bu odalar, 18. yy' dan sonraki örneklerde, zemin kat üzerinden sokağa taşarak, pencerelerden sokağın rahatça görülmesini sağlayacak şekilde planlanmışlardır. Bu odaların yüklük, ocak, gusülhane gibi öğeleri yanında, onlara kimlik kazandıran ikincil öğeleri de vardır. Açılan pencereler üzerinde, açılmayan, bazen renkli camlarla süslü "kafa penceresi", açılan ve açılmayan pencereler arasmda küçük bir raf olarak dolaşan ve tencere, tabak vb eşyalar koymaya yarayan sergen, sekiüstü ile sekialtım ayıran ve daha çok zengin evlerinde bulunan "direklik" çok etkili bir mekân öğesi olarak kullanılır. Odanın bezemesi, sekiüstü ve sekialtının bazen çok zengin renkli ve ahşap işlemeli tavanları, ocakların kenarındaki nişler ve özellikle yerlere ve sedirler üzerine serilen halılar, kilimler ve örtülerden oluşur. Geceleri yüklüklerden çıkarılan yataklarda yatılır. Yemek ise odanın ortasında yerde yenir. Bu gelenek İstanbul'da da 19- yy'a kadar sürmüştür. Türk odası özel bir tasarım ünitesidir. Bu özelliğini, hayatlı ev kimliğini yitirip, iç sofalı eve dönüştükten soma da uzun süre korumuştur.

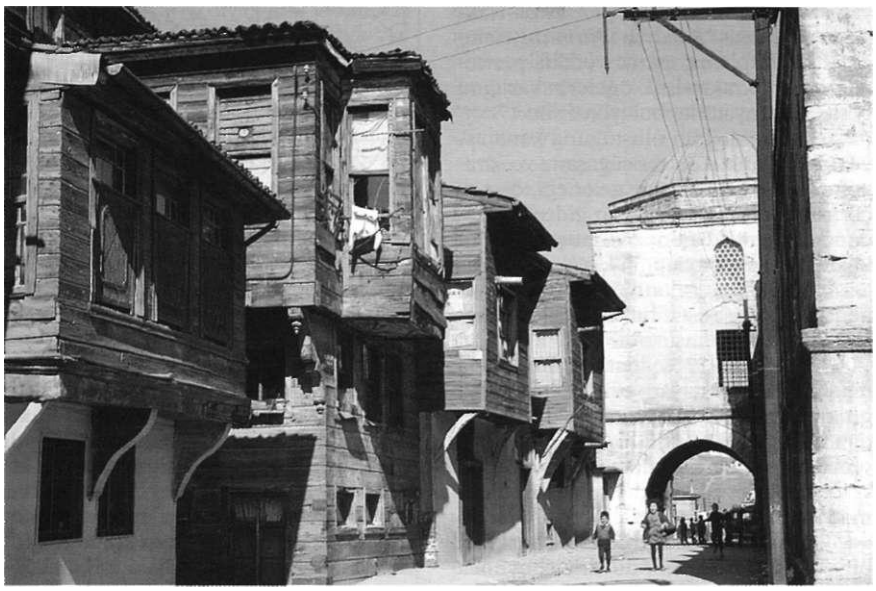

Bugün kısmen değişikliğe uğrayan Eski Valide Sokağından bir görünüm, Üsküdar. *Doğan Kuban*

Ahşap hayatlı ev geleneğinin İstanbul konut mimarisine bıraktığı bazı özellikler vardır. Evlerin zemin kadarının servis alanı olarak kullanılması ve sokağa kapalı olması, mutfaklarm bahçe ya da avluda bulunması, evlerin üst katlarının zemin katlar üzerinden sokağa taşması, pencere düzenleri, oda düzenleri, az katillik, yatay gelişme gibi özellikler başkent konut mimarisinin de özellikleridir. Başkentin yaşam koşulları ve kültürel istekleri, sarayın da etkisiyle, hayatlı ev tipolojisinin terk edilmesini gerektirmişse de, yukarıda sayılan özellikler İstanbul kent fizyonomisinin de Anadolu ile akrabalığını vurgular. Hattâ 19- yy'm sonunda, artık geleneksel konut tipolojisinin tümüyle terk edildiği bir dönemde, İstanbul sokaklarına karakter kazandıran bazı volümetrik özellikler es-

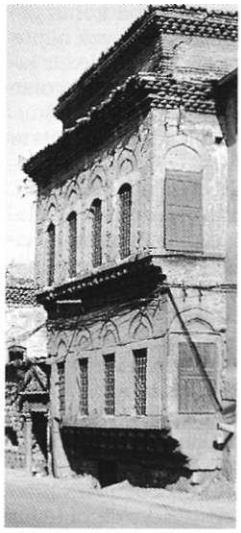

İstanbul'dan çeşitli konutlar (soldan sağa):

1. sıra: Tur-ı Sina yapı topluluğundan günümüze ulaşan 18. yy Fener evi, Beylerbeyi'nden sokak arasında kalmış iki örnek ve Sultanahmet'te bir ev.

2. sıra: Anadoluhisan ve Ayvansaray'dan günümüze ulaşmış ahşap binalar.

3. sıra: Kanlıca'daki Rukiye Sultan Yalısı ve İstanbul'un tarihi saptanmış en eski ahşap binası olan Anadoluhisan'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın divanhanesi.

Fotoğraflar Doğan Kuban, Ahmet Hızarcı (alt sıra sağ)

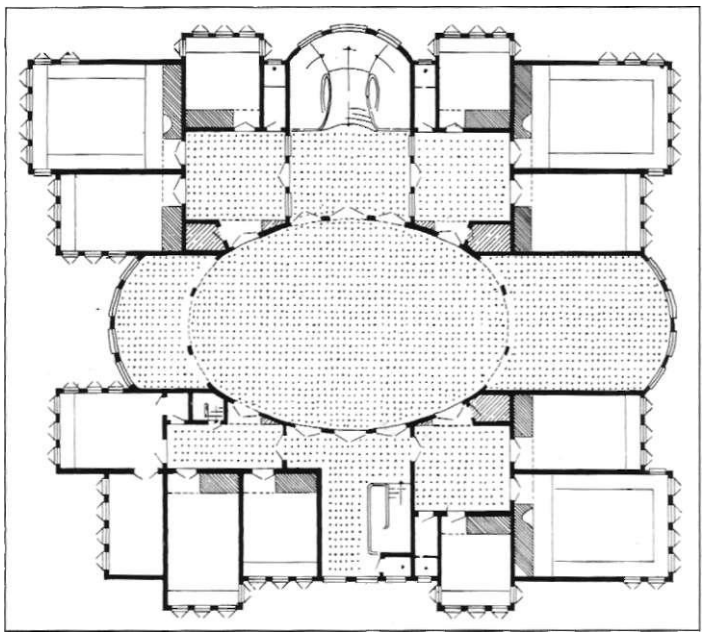

Beylerbeyinde bulunan Hasip Paşa Yahşinin planı. *Erol Kırağast*

ki konut geleneğinin yankılarını taşır. Yabancı gezginlerin hep şaşırarak belirttikleri, âdeta geçici olarak yapılıyormuş hissi veren bir tutumla süratle kurulan ahşap strüktür, kafeslerle dış dünyanın gözünden saklanan, fakat bol pencerelerle sokağa açılan ışıklı odalar, yollar ve kıyılar boyunca cumbalan ve çıkmalarıyla sürekli bir gölge-ışık oyunu yaratan, çeşitli renklere boyanmış, zemin katların kapalı duvarlan üzerinden dış dünyaya açılan hareketli cepheler Anadolu'da gelişen büyük Türk konut tipi geleneğinin, hayatlı evin İstanbul peyzajına yansımış İzleridir.

İstanbul'un konut tarihinde en görkemli dönem Lale Devrinden (1718-1730) sonra gelişen ve Patrona Halil Ayaklanması'yla bir süre hızı kesilse de somadan bütün güzelliği ve kendine özgü karakteriyle, Melling'in gravürleri sayesinde belleğimizde yer eden Boğaziçi ve Haliç yalılarıdır. Doğrusu istenirse bu yapılar, sıradan konutlar değildir. Aralarında halkın üst tabakalarına ait bazı evler bulunsa da, bunların çoğu sultanlara, saray mensuplarına ve büyük devlet adamlarına ait ahşap saraylardır. Bunlarm arasında somaki Boğaziçi saraylarının erken örnekleri de vardır. Örneğin Melling'in özel mimarlığım yaptığı Hatice Sultan Sarayı ya da Dolmabahçe Sarayı'ndan önce yapılmış olan II. Mahmudün ünlü Beşiktaş Sarayı(-») gibi yapılar gerçekten özgün, anıtsal ve aristokratik bir büyük konut geleneğinin dünyada eşi olmayan örnekleridir. Türk maddi kültür tarihi açısmdan en talihsiz olgulardan biri, böylesine gelişmiş bir konut geleneğinin, hiçbir iz bırakmadan yok olmuş olmasıdır. Melling'in gravürlerinde olağanüstü bir kent peyzajının kahramanı olan bu büyük yapılar bütünüyle yok olmuştur. Bunların içinde I. Abdülhamid için 1784'te yaptırılan Bebek Kasrı(->), Türk konut geleneğinin eşsiz bir örneğini oluşturuyordu. Melling ve Choiseul-Gouffier'nin yayınlarında bu olağanüstü yapının mimarisini tanıyoruz. Bu dönemin hemen tümü yok olmuş büyük konutları içinde Haliç'te Aynalıkavak Kasrının(->) III. Selim döneminden kalan Hasbahçe Köşkü, rokoko bezemesine karşın henüz geleneklerden kopmamış güzel örneklerden biridir.

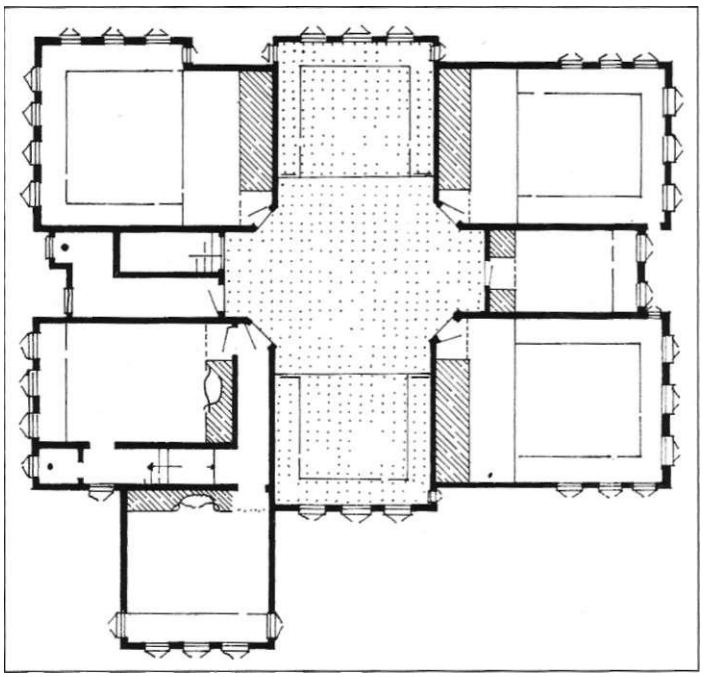

Bebek'te Yoğurtçu Zülfü Sokağındaki Kavafyan Evinin planı. *Habib Turhaner*

18. yy konut mimarisinde örnekleri bugüne kadar kalmış ve literatüre "Fener evi" olarak geçen bir grup evin de İstanbul sivil mimari tarihi içinde özel bir yeri vardır. Fener'de, hemen hepsi 18. yy'da yapılmış olan bu evler Osmanlı tarihinde önemli roller oynamış Fenerli büyük Rum ailelerinin daha büyük konut komplekslerinden arta kalan ve o evlerin selamlık ve divanhanesi olarak kabul edebileceğimiz yapılardır. İstanbul'da aynı dönemde yapılmış sıbyan mektebi, kitaplık gibi yapıları andıran taş-tuğla almaşık bir duvar tekniği ile yapılmış, ağır taş konsollar üzerinde çıkmaları, içeride aynalı tonozlu tavanları, dönemin karakteristik barok bezemesi, taş merdivenleriyle ilginç bir grup oluştururlar. Sayıları 1988'de 21 olan bu evlerin Haliç'teki yıkımlar sırasında birkaç tanesi ortadan kaldırılmıştır. 20. yy'ın başında General L. de Beylie bu Rum evlerini Bizans konutları zannederek, daha doğrusu öyle tanımlayarak bir süre bilim dünyasında yanlış bir düşüncenin kabulüne neden olmuştur. Oysa 18. yy'da yapılmış olan bu yapıların o döneme kadar sürmüş bir Bizans evi tipolojisine uyduklarını gösteren herhangi bir belge yoktur. Dönemin birçok yapı özelliklerini içeren seçmeci bir üslupla yapılmışlardır. Galata'daki Levantenlerin de kagir konutları vardı. Bunların arasında 1315'ten sonra yaptırıldığı bilinen Palazzo del Comune'denilen belediyenin bir bölümü zamanımıza kadar yaşamıştır.

İstanbul'da 19- yy'da kesinleşecek olan iç sofalı konutlann, bir yandan saray mimarisinin merkezi planlı köşklerinden esinlendiği, öte yandan hayatıı evin gelişmesinin de bu yöndeki eğilimlere dayandığı söylenebilir. Örneğin yine S. H. Eldem'in verdiği, Samatya'da Dana Sokağındaki bir evin planında, "hayaf'm bir köşesinin yeni bir oda ile işgal edildiğini ve "hayatin sadece bir köşeye indirgendiğini görüyoruz. Bu gelişme Anadolu'da da olmuştur. İstanbul'da değilse bile, Marmara Bölgesi'nde ve özellikle Gebze ve İzmit gibi başkentin kesin etkisi altmda olan yörelerde 18. yy'dan kalan (bugün yok olmuş) örnekler bu gelişmenin tanığıdır. 19. yyin iç sofalı evleri ise iki temel tip olarak karşımıza çıkar: Birincisi ev boyunca uzanan bir orta sofanın iki yanında sıralanan odalarla oluşan plan. Bu tipolojide orta sofanın evin uzun kenarına dik ola-

rak yerleşmesi, İstanbul'daki konut mimarisinin en karakteristik türünü oluşturan karnıyarık tipidir. İkincisi haç biçiminde bir orta sofanın köşelerine gelen odalarla oluşan plan. Bu ikincisi, bir eyvanın iki yanındaki odalarıyla klasik hayatlı ev planının temel öğelerini yineler.

Bu iki plan tipi ve bunların varyasyonları İstanbul'un geç dönem mimarisinin ana şemalarım meydana getirmiştir. Bu planlara, orta sofayı odalardan ayıran koridorlar eklenerek çok zengin ev planları elde edilmiştir. Bu tür planlar harem ve selamlık bölümlerinin ayrılması için de elverişli olmuştur. Böyle yapılarda orta sofa iki bölüm arasında ilişkiyi kuran "mabeyin" ödevi görürdü. İstanbul'un konak ve sahilhanelerinde karşımıza çıkan tasarım ilkeleri, bu temel plan şemalarının arsaya, ev sahibinin isteklerine ve yapının büyüklüğüne bağlı olarak değişen uygulamalarından ibarettir. Batılı gezginler İstanbul konutlarını ziyaret ettikleri zaman genellikle harem ve selamlık ayrımından söz ederler. Bu ayrım ne hayatlı ev geleneğinde, ne de sıradan halkın evlerinde söz konusudur. Fakat büyük konutlarda ve saraylarda plan tasarımını etkilemiştir. İstanbul'da 19. yy ev planlarında harem ve selamlık değişik yollardan ayrılmıştır. Büyük saray ve köşklerde tümüyle ayrı bölümlerden oluşurlar ve bağımsız girişleri vardır. Büyücek evlerde de ayrı girişleri olur ve evin içinde ortak bir sofa ya da oda, mabeyin, iki bölümü birleştirir.

Orta sofanın eyvan türü öğelerle dış cepheye açıldığı ve sofamn köşelerinde odaların bulunduğu konak türü yapılar, bütün plan öğeleri geleneksel mimariden geldiği halde, Batı klasisizminin egemen olduğu dönemde, özellikle II. Mahmud döneminden (1808-1839) bu yana çok kullanılan ikinci ev tipini oluştururlar. Çinili Köşk örneğinden bildiğimiz gibi, böyle bir kesin simetri Osmanlı geleneğinde çok eskiden beri vardı. Fakat bunun bir sultan pavyonundan bir kent konutuna dönüşmesi 19. yy'da ortaya çıkan bir gelişmedir. İstanbul'da merkezi sofalı büyük yalı ve konaklar, dönemin büyük devlet adamları ya da zenginleri tarafından yapılmıştır. Merkezi planlı sultan köşMerinin giderek büyük ölçülerde inşası İstanbul'un aristokratik konut mimarisi tarihinde önemli bir yer tutar. Bugüne kalanlar arasında Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Yıldız'da yaptırdığı Büyük Mabeyn Köşkü, Beylerbeyi'ndeki Hasip Paşa Yalısı (yakın zamanda yanmıştır), Kandilli'deki Kıbrıslı Mustafa Paşa Yalısı gibi, bütün oransal, bezemesel özellikleri ile Batılı bir karaktere bürünmüş yapıların yanmda, Kuzguncuk'taki Fethi Paşa Yalısı(-0, Kanlıca'daki Saffet Paşa Yalısı, Bebek'teki Köçeoğlu Yalısı(-*), Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı(->) gibi geleneksel karakteri daha fazla yansıtan yapılar da vardır. İstanbul'un bu son çağ mimarisi 18. yy'ın sonundan başlayarak gelişen ve bir yandan .geleneksel konut mimarisinin temel öğelerini içerirken, öte yandan saraydaki yeni eğilimlere ve Batı etkilerine duyarlı, ölçü açısından geleneksel mimarinin mütevazı ölçülerini unutmuş ve sadece başkente özgü olan zengin bir konut üslubudur.

İstanbul mimarisinin bu büyük konutlarının yanısıra, kent karakterinin temel fizyonomisini oluşturan, dar, eğri büğrü sokaklar üzerine dizilmiş, aralarında ya da arkalarında küçük bahçeleri olan, mal sahiplerinin mali gücüne göre, büyük konutların ölçü ve bezemelerinden etkilenmiş ayrıntılarla karşımıza çıkan bir konut katı daha vardır. Yukarıda sözü edilen temel tipolojiye uyanlan olduğu kadar, bunları tümüyle unutup, sadece arsanın ve ev sahibinin isteğine göre biçimlenen bu ahşap konutlar, bu yüzyılın ortalarına kadar suriçinin, Boğaziçi'nin, Üsküdar'ın, Eyüp'ün, hattâ Kadıköy'ün konut stoğunun büyük bir bölümünü oluşturuyordu. II. Dünya Savaşindan somaki göç döneminde bu geleneksel konut mimarisi büyük ölçüde yok edilmiştir.

İstanbul'un konut yapıları tarihini, kalan örnekler üzerinde yazmak zordur. Lale Devri'nden bu yana kentin fizyonomisi ve konutlara uygulanan üsluplar defalarca değişmiş, yapı malzemesinin doğasına olduğu kadar, Osmanlı toplum yapısının niteliklerine de bağlı olarak, kentin ünlü konutları ve evleri yüzyıl içinde birkaç kez tümüyle yok olmuşlardır. Fakat, 18. yy'dan başlayarak yabancı ressamların resimlerinden ve 19- yyin ilk yarısından sonra fotoğraflardan ve gezginlerin betimlemelerinden, nihayet bugüne kalmış tek tük örnekten bu büyük ev geleneğinin fizyonomisi konusunda oldukça ayrıntılı bilgi sahibiyiz. Bu konutların en büyük özelliği evin dış formunun bir sokak duvarı gibi oluşan zemin kat duvarlarıyla dışarıya taşan üst katlar arasındaki karşıtlıktı. Zemin katın sağır, çok az delikli ve sadece gösterişli ve ağır bu kapı ile vurgulanan sürekliliği ve durağanlığı, sokağa taşan ahşap, çok pencereli ve hareketli üst katların dinamizmi ile kontrast yaparak her göreni etkileyen bir estetik gerilim yaratıyordu. Bu evler, oturma katiarmda çok pencereli, strüktürel ve geometrik, hafif ve ondüleli cepheleriyle ve yabancıları şaşırtan çeşitli renkleriyle özgün bir kent peyzajı yaratıyorlar ve cephelerin genel tasarımına ek olarak, ilginç kafesler, renkli camlarıyla tepe pencereleri, cumbalar, payandalar ve ahşap bezemeleriyle güçlü bir yapı estetiği sergiliyorlardı. Anadolu'da olduğu kadar, İstanbul'da da Osmanlı dönemi, dünyanın en özgün ahşap konut geleneklerinden birini yaratmıştır.

Sarayın dışa açılıp, sanatçıları çağırdığı 18. yy'ın ilk yarısından soma, önce bezemede, fakat özellikle Tanzimat'tan (1839) sonra, genel konut tasarımında da Batılı örneklere özenen konut mimarisi, bütün taklitçiliğine karşın, ithal bir mimari değil, gelenekle Batiyi yan yana getirmeye çalışan bir seçmeci tasarımdı. Fakat II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ve sonrasında, gelenek gücünü yitirmiş, yeni konut tipleri, apartmanlar da dahil olmak üzere, bütün plan ve bezeme özellikleriyle ithal edilmeye başlanmıştır. Bu mimarinin kagir örnekleri Galata ve Beyoğlu yakasındaki büyük apartmanlarda, Fener, Balat, Gedikpaşa, Kumkapı, Kadıköy gibi semtlerde sıra evler olarak, günümüze gelmiştir. Boğaziçi'nde ve kentin Anadolu yakasında ise bahçeler içindeki büyük yalılar, köşkler ve konaklar tümüyle yabancı örneklerden esinlenerek, bazen dışarıdan ithal edilen malzeme ile son dönem zenginleri ve azınlıklar tarafından, genellikle azınlık mimarlarına ya da dışarıdan gelen mimarlara yaptırılmışlardır. Bunlar neoklasik, neobarok, art nouveau(->) ve art deco(->) üsluplarmda ya da tümüyle seçmeci bir zevkle inşa edilmişlerdir. İsviçre şaleleri, New England'ın büyük zengin konutları, neogotik ya da neorönesans yapılar, geleneksel ahşap konutların yanında egemen bir elitin Batılılaşmış zevkini İstanbul'a dikte ettirmiştir.

İstanbul'a II. Abdülhamid döneminde giren art nouveau ve 18. yy'ın ikinci çeyreğinden soma girmiş olan barok üsluplar, İstanbul eklektisizminin başlıca öğelerini oluştururlar. Ağır bezemesel bir barokizan üslup ünlü Balyan ailesinin(->), hepsi de sultanlara hizmet eden üyeleri tarafından İstanbul'da uygulanmıştır. Art nouveau'nun en güçlü temsilcisi ise, padişahın da mimarı olan Raimondo d'Aronco(->) idi. Özellikle d'Aronco ile giren art nouveau İstanbul'un ahşap mimari geleneğinde çok etkili olmuş, rokokonun canlı, bitkisel bezemesine yüz yılı aşan bir zamandan beri aşina olan yerli ustalar, art nouveau bezemenin hafifliği ve özgürlüğünü benimseyip yorumlayarak, bugün İstanbul'da tek tük örnekleri kalan, ilginç bir yerli üslup geliştirmişlerdir. Türk geleneğinin geometrik ve düz çizgili öğelerle ifade bulan ağırbaşlılığı, 18. yy'dan bu yana değişe değişe yerini art nouveau'nun lineer hareketlerine, neşesine bırakmıştır.

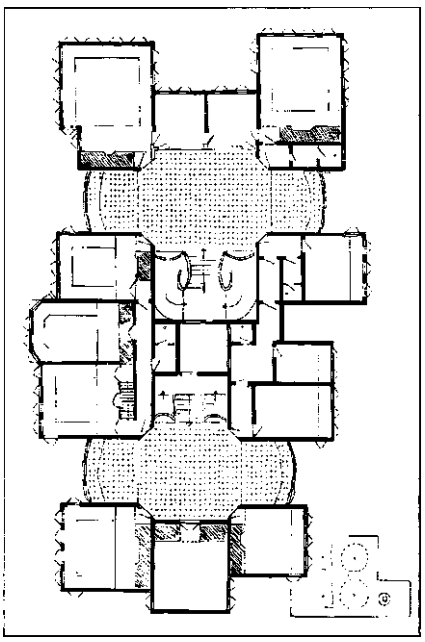

Anadoluhisarı'ndaki Yasinci Yalısı'nm planı.
A. Sergül Sayın

imparatorluğun son çağında, yerli kültürün kontrolü sadece, fakir yerli halkın, sıradan ustalar tarafından gerçekleştirilen işlevsel, sade mimarisiyle temsil edilirken, Batı'nın kültürel ve ekonomik baskısı altında zengin konut mimarisi sınırsız bir seçmeciliği yeğlemiştir. Eski yaşam düzeninin de terk edildiği bu dönemde konutların zemin katları sokağa açılmaya başlamış, sokağa kapanan zemin katı görüntü olarak terk edilmiştir. Kafeslerin kalkması, açık balkonlar, Fransız balkonları, dışa dönük bir yapı kavramını İstanbul'a getirmiştir. Cephelerde klasik sütun nizamları, barok kornişler, pencereler, art nouveau motifler ve bunlara eklenen sözde yeni Osmanlı ve ulusal, gerçekte Batı' nm romantik "sarasen" yorumundan esinlenmiş motifler birbirleriyle karışmıştır.

Yeni konutların zemin katları sokağa açıldığı için, artık evlere düzayak girilmez olmuş, zemin katların dışarıdan görülmesine engel olmak için, bodrum katlar biraz yükseltilerek, evlere merdivenlerle girilmeye başlanmış, zemin kat pencerelerine bezemesel, çoğu kez art nouveau'dan esinlenmiş parmaklıklar konmuş, fakat evlerin birinci katları zemin kat üzerinden taşma yapmaya devam etmiştir. Kagir evlerde çıkmalar, küçük locyalar şeklinde yapılmıştır. Cephelerde klasik düzenleri anımsatmak için pilastrlar gelmeye başlamış, bunlar belirtilen yatay kat kornişleriyle birleşerek, klasizan cephe etkileri elde edilmiştir. Türk geleneğinde, çok eskiden var olsa bile, pek kullanılmayan çatı arası, balkonlu bir cihannüma motifi olarak kullanılmaya başlamıştır. Bütün bu köklü değişmelere karşın, bu dönemde istanbul'un geleneksel görüntüsünü koruyor görünmesi, sokak boyutlarının değişmemesinden ve yangın yerleri dışında eski sokak dokusunun korunmasından ve çıkmalı cephe düzenlerinin yapılmaya devam edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yabancı üslupların fakir konutlarda pek etkili olmaması da bu süreklilik hissine yardımcı olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemi konut mimarisinin en önemli farklılığı, ahşabın, ekonomik nedenler ve yasal zorlamalarla terk edilmesidir. Bu bütün bir yapı geleneğinin ortadan kalkmasma neden olmuş ve İstanbul' da kagir yapı geleneğini uzun zamandan beri sürdüren Rum ve Ermeni ustalar, tuğla kagir yapı alamnda başlıca teknisyenler olarak kalmıştır. Bu yapılar Türkiye'ye 1930'larda girmiş olan çağdaş mimari akımların (o dönemdeki adıyla kübik mimarinin) etkisi altında biçimlenmiş; apartman(->) ise azınlıkların Galata ve Beyoğlu'nda, Nişantaşı, Teşvikiye gibi yeni mahallelerde yaptıkları dışında, Türk mahallelerinde, II. Dünya Savaşina kadar fazla yapılmamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişme çok değişik boyutlarda, değişik bir sosyal ve ekonomik ortamda ortaya çıkmıştır. Bunun tarihi ise henüz yazılmamıştır.

Bibi. A. G. Mc Kay, *Houses, Villas andPalaces in the Roman World,* Ithaca-London, 1975; G. Velenis, "Wohnviertel und Wohnungsbau in den byzantinischen Staedten", *Wohnungsbau im Altertum,* Berlin, 1978, s. 197-236; L. Brehier, *La Civilisation byzantine,* I, Paris, 1970, s. 33-41; "Houses", *Dictionary of Byzantium,* II, 953-954; Eldem, *Türk Evi;* Eldem, *Köşkler ve Kasırlar;* S. H. Eldem, *Köçeoğlu Yalısı, Bebek,* lst., 1977; E. Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi,* İst., 1978; A. Arel, *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar.* İzmir. 1982.

DOĞAN KUBAN

EVERGETES MANASTIRI

Konstantinopolis'te bir manastır. Kara surlarına yaklaşık 3 km uzaklıkta olduğu sanılan manastır Teotokos Evergetes'e adanmıştı.

Manastırın kurucusu Paulos, 1049'da son yıllarını geçirmek üzere bu bölgeye yerleşmiş ve keşiş yaşamında kendisine eşlik edenlere barmak sağlamak amacıyla, birkaç basit odacıktan oluşan ilk binayı yaptırarak, manastırı Teotokos Evergetes'e adamıştı. 1054'te ölümünden soma müritlerinden Timothi hegumenos (manastır şefi) olarak yeni bir bina inşa ettirdi ve kuruluşun parasal durumunu iyileştirecek önlemler aldı. Timothi'nin yazdırttığı iki tipikon'dan (vakfiye) biri manastırdaki günlük yaşamı düzenliyor, diğeri ise ayinlerle ilgili ayrıntılı bilgileri ve takvimi içeriyordu. Bu ikinci vakfiye daha sonra çok ünlü olmuş ve birçok dini kuruluşun tipikonüna örnek teşkil etmiştir.

Manastırda, yolcuların barınabileceği bir misafirhane ve kiralık odalar ile hastaların bakımının yapıldığı bir bölüm ve yoksullara her gün yiyecek dağıtan bir imarethane vardı.

Şehir surlanmn içinde bir "metohion'ü (kendi adım taşıyan şubesi) bulunan Evergetes Manastırı, Latin işgali sırasında, Roma yakınlarındaki Katolik Montecassino Manastırına bağlandıysa da, Ortodoks mensuplarına dokunulmadı. 13. yy'dan sonra manastır hakkında herhangi bir bilgiye rastlamlmamakta, buna karşılık şehir surlarının içinde bulunan başka bir Evergetes Manastırı ile karıştırdmaktadır.

Bibi. P. Gautier, "Le typikon de la Theotokos Evergetis". *Revue des etudes byzantines,* S. 40 (1982), s. 5-101; U. Pargoire, "Constantinople: Le couvent de l'Evergetis," *Echos d'Orient;* Janin, *Eglises et monasteres,* 178-183.

İSTANBUL

EVLİYA CAMÜ

Fatih İlçesi'nde Mevlanakapida, Veledi-karabaş Mahallesi'nde, Hacı Evliya Camii Sokağı ile Mimar Hasan Camii Caddesi' nin kesiştiği köşededir.

Hadîkdys. göre banisi İmam-ı Sultanî ve Şeyhülkurra Evliya Mehmed Efendidir. IV. Murad (hd 1623-1640) ile çıktığı Revan seferinde hastalanıp, Ayasofya Şeyhi Kadızade Mehmed Efendi ile beraber İstanbul'a dönmüştür. 1038/l628'de Kadızade ile aynı gün vefat ederek, Topkapı dışında bir yere beraberce gömülmüşlerdir. Cami ise bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Zamanla harap olan yapı Hacı Tevfik Bey tarafından 1291/1874'te tamir ettirilmiştir. Caminin doğu yönünde avluda yer alan mermer lahit muhtemelen Hacı Tevfik Bey'e aittir. Cami aynı zamanda "Haçı Evliya Camii" olarak da anılmaktadır.

Dikdörtgen planlı cami, kesme taştan inşa edilmiş ve kiremitli bir çatıyla örtülmüştür. Doğu ve batı cephesinde üç, mihrap duvarında ise iki tane büyük dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Kuzey cephesinde yer alan iki sıralı pencereler üst kısımda üç, alt kısımda ise giriş kapısının yanlarında iki tanedir. Üst kısımdaki dikdörtgen çerçeveye alınmış yuvarlak kemerli pencerelerin kilit taşında "S" kıvrımlı dekoratif konsollar mevcuttur. Yapının giriş kısmında yer alan kiremit çatılı ahşap sundurmayı, sütun başlıkları Dor tarzında olan ince uzun iki mermer sütun taşımaktadır. Caminin doğusunda yer alan ve 17. yy özelliklerini yansıtan minare kesme taştan, dikdörtgen kaide üzerine silindir gövdelidir.

Yapının harim kısmında köşelerde kabaraların yer aldığı ahşap tavan "çubuklu" denilen türdendir. Ahşap korkuluktu fevkani mahfil harime açılmaktadır. Açı mihrap perde motifleriyle süslenmiş sade bir niş şeklindedir. Sivri külahlı ahşap minberin korkuluk şebekelerinde barok üslupta süslemeler mevcuttur. Köşk kısmının altında girift süslemek büyük bir kabara bulunmaktadır.

Caminin karşısında bir de çeşme vardır. Kesme taştan inşa edilmiş bu çeşme, kilit taşında bir çiçek bezemesinin yer aldığı barok mimari(->) tarzında kemerli sade bir nişe sahiptir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 31; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 12-13, no. 66; *İSTA,* X, 5419; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 53; *Fatih Camileri,* 106.

EMİNE NAZA

EVLİYA ÇELEBİ

(25Mart 1611, İstanbul - 1682'den sonra, ?) Seyahatnamesinin I. cildi ile, İstanbul' un 17. yy'daki toplumsal, kültürel, ekonomik, sanatsal ve folklorik açılardan zengin bir panoramasmı yansıtan, gezgin-yazar.

Kuyumcubaşı Derviş Mehmed Zıllî'nin oğlu olan Evliya Çelebi, yaşamöyküsünü, masalsı öğeler katarak *Seyahatnamede* anlatmıştır. Kendisi hakkında başka hiçbir Osmanlı kaynağında bilgi yoktur. Ölüm tarihi ve yeri de bilinmemektedir. Eserindeki bilgilere göre Evliya Çelebi, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) miralemlerinden büyük atası Yavuzer'in Unkapam'nda, Sağırcılar Camii yanındaki evinde doğdu. Dedesi Kara Ahmed'den geriye doğru soyu, Demircioğlu Şehid Kara Mustafa Paşa, Turhan Bala, Yavuz Özbek' tir (Yavuzer). Annesi Abaza asıllı olup Melek Ahmed Paşa'mn(->) akrabasıydı ve saray cariyelerindendi. Evliya Çelebi, babasının uzun yaşadığını, surre eminliği yaptığını, camilerin iç süslemelerinde çalıştığını, şiirler yazdığını anlatır. Eserinin birçok yerinde aile ortamından, dolayısıyla İstanbul'daki günlük yaşamdan söz eder. Çevresindeki renkli insanları, baba dostlarını tanıtır. Kelamî Ağa, Kuzu Ali Ağa,

Matbah Emini Abdî Efendi, Sukemerli Mustafa Çelebi, Karakız Mehmed Efendi bunlardandır. Bu kişiler, Evliya Çelebi'ye, İstanbul'a, kentin geleneklerine, yaşanmış ya da anlatılagelen olaylarına ilişkin pek çok şey anlatmışlardır. Ancak o, bu gerçek kişiler araşma, 100-150 yıl önceki kişileri de katmakta bir sakınca görmemiştir.

Fil Yokuşu'ndaki Hâmid Efendi Medresesi'nde müderris Ahmed Efendi'den dersler alan Evliya Çelebi'nin hücre arkadaşı Cinci Hoca(->) olmuştur. Sâdizade Darülkurrası'nda da hafızlığa çalışan Evliya, müezzinliğe, hattatlığa, şairliğe, yazarlığa, nakkaşlığa, kuyumculuğa, taş oymacılığına, silah kullanmaya, cirit oynamaya, süvariliğe ilgi duymuş, bu alanlarda başarı göstermiştir. Iö30'a doğru medrese öğrenimini tamamladıktan soma, l635'e değin İstanbul'u gezmiş; eğlencelere, âlemlere, oyunlara katılmıştır. Ramazan 1044/ Mart 1635'te kadir gecesi, Ayasofya'da IV. Murad'ın huzuruna çıkışının ardmdan Enderun'a(->) alınmış, 4 yıl kadar Kiler Koğuşunda eğitim görmüştür. Bu yıllarda, FV. Murad'a öyküler, fıkralar anlattığını, besteler okuduğunu anlatır. l639'da Enderun'dan çıkarak 40 akçe aylıklı sipahi olmuştur.

Tutku derecesindeki gezi merakım, 1630'da bir gece düşünde Eminönü'ndeki Ahî Çelebi Camii'nde(->), Hz Muhammedi görüp ondan "şefaat" dileyecekken dili sürçüp "seyahat" dilemesine bağlayarak gezilerinin ve eserinin eleştirilmesini önlemeye çalışmıştır. Kasımpaşa Mevlevîhanesi Şeyhi Abdullah Dede'nin de kendisine, "önce İstanbul'u gez" dediğini vurgular. Evliya Çelebi'nin kent içindeki ve çevresindeki gezileri l640'a kadar sürmüştür. Sonsuz hayal gücü, dikkati, gözlem ve ifade yeteneği ile gördüklerini ve dinlediklerini, başvurduğu kaynaklardan aldığı bilgilerle yorumlayarak anlatmıştır.

1640'tan itibaren, 30 yıldan fazla sürecek dış gezilere çıkmış; aralarda İstanbul'da kalmakla birlikte Anadolu'nun bütün yörelerini, Karadeniz kıyılarını, Kırım'ı, Kafkasya'yı, Gürcistan ve Azerbaycan'ı, Rumeli'yi, Balkanlar!, Sırbistan'ı, Bosna'yı, Arnavutlukü, Tesalya ve Mora'yı, Avusturya'ya değin Macaristan'ı, Transilvanya'yı, Ege adalarını, Irak, Suriye ve Hicaz'ı, Sudan, Habeşistan ve Mısır'ı, eyalet valilerinin maiyetinde, orduyla birlikte veya salt gezi amacıyla dolaşmıştır. Aileden kalan servet ve başta Melek Ahmed Paşa olmak üzere kendisine destek veren devlet adamları sayesinde gerçekleştirdiği gezileri sırasında önemli bir görev almamış, en çok danışmanlık, kâtiplik ve kuryelik yapmıştır.

Evliya Çelebi evlenmediğini, çocuğunun bulunmadığım, gezdiği yerlerden aldığı bazı değerli eşyayı İstanbul'a getirip sattığını ve bundan para kazandığmı açıklar. 1670'lerde 10 yıl kadar Mısır'da kalan yazarın İstanbul'a dönüp dönmediği, ne zaman ve nerede öldüğü bilinmemektedir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi adıyla bilinen 10 ciltlik büyük eserinin asıl nüshasının 8 cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. 9- ve 10. erklerle öncekilerin, İstanbul kütüphanelerinde nüshaları vardır. Eserin 1. cildi, birkaç bölümü dışında tamamen İstanbul'a ayrılmıştır. 17. yy İstanbul Türkçesinin anlatım gücünü ve zenginliğini ustaca kullanmayı başaran Evliya Çelebi, konuşma diline yakın ve süslü nesir denen yazım tekniği ile özgün bir üslup sergilerken mesleklere ve sanatlara ilişkin binlerce teknik terim, bir o kadar da deyim kullanmıştır. Eserde İstanbul'a dönük ağırlık, amtsal yapılarla çarşı pazar, esnaf örgütleri ve folklor alanlarındadır.

Seyahatname'mrı 1. cildinde İstanbul'un 11 kuşatması, kuruluş efsanesi, tılsımları, 17. yy'a kadarki tarihi, sarayları, surları, Fatih Camii'nden başlayarak tüm camileri, türbeleri, ziyaretgâhları, çeşmeleri, hamamlan, harılan, rnihmanhaneleri, imaretleri, mektepleri, hastaneleri, medreseleri, bütün semtleri ve köyleri, kentin imanna hizmet eden padişahlar, vezirler, kadılar, sanayi tesisleri, asker kışlaları, kolluk güçleri, Haliç ve Boğaziçi mesireleri, hasbahçeler, din görevlileri, tekkeler ve zaviyeler, şeyhler, şairler, bilginler, elekçilere, peksimetçilere, katrancılara, tuzculara, mühürcülere, kuşbazlara mandıracılara... değin yaklaşık 500 dolayında esnaf ve sanatkâr zümresi, esnaf örgütleri, bunların düzenlediği esnaf alayları, kır eğlenceleri anlatılmaktadır. Meyhane, kahvehane âlemleri, meddahlar, kentin renkli kişileri, örneğin Hezarfen Ahmed Çelebi, "İblise ders veren, pireyi kafese koyan, biti arabaya koşan" Fennî Çelebi, "fişeğe binip uçan" Lagarî Hasan Çelebi, Şâdi Çelebi de eserde yer almışlardır.

Seyahatname'ma ilk 4 cildi 1314/ 1896'da, 5. cildi 1315/1897'de, 6. cildi 1318/ 1900'de, 7. ve 8. ciltleri 1928'de eski harflerle, 9. cildi 1935'te, 10. cildi 1938'de Latin harfleriyle basılmıştır. Bunlardan yapılan yeni basımlar, sadeleştirmeler, özetlemeler de vardır. Bulgarlar, Macarlar, Romenler, Ruslar, Sırplar, Yunanlılar, eserin kendi ülkelerini ilgilendiren bölümlerini dillerine çevirdikleri gibi, eserden, Fransızcaya, AJmancaya ve İngilizceye çevirilen bölümler de vardır.

Evliya Çelebi ve eseri 17. yy'dan 19. yy'a değin Osmanlı aydmlarmca önemsenmemiştir. Bilim dünyası Evliya Çelebiyi, ancak, Joseph von Hammer'in 1815'ten itibaren yayımladığı makalelerle tanımıştır.

Günümüzde Evliya Çelebi'nin adını taşıyan Kasımpaşa'da bir cadde ve bir ilkokul, Beyoğlu'nda da bir mahalle bulunmaktadır.

Bibi. C. Baysun, "Evliya Çelebi", *İA,* IV, 400-412; *Osmanlı Müellifleri,* III, 15; M. Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma,* İst., 1960; J. H. Mordtmann-H. W. Duda, "Evliya Çelebi", *EL²,* II, 717-720; R. F. Kreutel, "Neues zur Evliya Çelebi Forschung", *Der İslam,* XLVIII (1971), s. 269-279; F. Taeschner, "Die nene Stambuler Ausgabe von Evliya Tschhelebis Reisewerk", *ae,* XVIII **(1929),** s. **299-310;** Evliya, *Seyahatname,* I; Demircanlı, *Evliya Çelebi;* Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler,* I, İst., 1971; F. İz, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Belleten,* S. 207-208 (Ağustos-Aralık 1989), s. 709-733.

NECDET SAKAOĞLU

EVLİYA MENKIBELERİ

"Dost", "sevgili" anlamlanmn yanında, "Allah'ın sevgili ve salih kulu" anlamına da gelen "veli" kelimesi, çokluk şekli olan "evliya"ya göre daha az bilinir ve söylenir.

İstanbul'da pek çok veli yaşamış, vefatlarından sonra da orada defnedilmiştir. İmparatorluğa başşehirlik etmesinin yanında bir bilim merkezi de olması, pek çok "dost" ve "salih kul'ün İstanbul'a yerleşmesini sağlamıştır. Çoğunluğunu, "eski İstanbul" diyebileceğimiz ve imparatorluk döneminin kültür ve medeniyet izlerini taşıyan semtlerindeki "türbe", "makam", "ziyaret" gibi adlarla anılan mezarlarının varlıklarıyla tespit edebildiğimiz bu zatların sayısı oldukça fazladır. Ancak bunlar arasında İstanbul adıyla bütünleşmiş ve hâlâ varlıklarım sürdürebilenlerin sayısı hiç de az değildir. Bunların gömülü oldukları yer yüzlerce yıldır İstanbul halkı tarafmdan adak ve ziyaret yeri olarak kabul edilmektedir (bak. adak yerleri; ziyaret yerleri).

Genellikle bir keramet gösterisi ile süslenen bir olayın anlatılması yoluyla ortaya çıkan "evliya menkıbeleri'nin, İstanbul velileriyle ilgili olanlarmın sayısı son derece fazladır. Mezarı adak ve ziyaret yeri olarak benimsenmiş her evliyanın mutlaka kerametler ihtiva eden bir menkıbesi vardır. Bir kısmının benzerlerini, başka velilerde de görebildiğimiz bu kerametler arasında inanılması güç olanlar az değildir. İnsanın aklından geçeni bilmek gibi kerametlerin yanında pozitif bilimin kabulde güçlük çekeceği kerametlerin varlığı da unutulmamalıdır.

Eyüb Sultan, Merkez Efendi, Sümbül Efendi, Telli Baba, Yûşa Nebi, Yâvedut Sultan, Laleli Baba, Şeyh Vefa, Zuhurat Baba gibi herkesçe bilinen; Nalıncı Dede, Koyun Dede, Akbıyık Sultan, Derya Ali Baba, Mahmud Baba gibi daha az tanınan erkeklerin yanında Lohusa Sultan, Rahime Hatun, Çifte Sultanlar gibi kadınları da sayabileceğimiz veliler arasında Türk olmayanlar da vardır.

Ebu Eyyub el-Ensarî(->), ilerlemiş yaşında, Muaviye tarafrndan Konstantinopolis üzerine gönderilen oğlu Yezidin seferine gönüllü olarak katrlrr. **668** ya da **669**'daki bu ilk kara kuşatmasr sırasmda hastalanan Ebu Eyyub vefat eder ve vasiyeti üzerine İslam ordularının ilerleyebildiği en ileri noktaya defnedilir. Ancak bu mezarın yeri belirlenmez. O gece, sabaha kadar mezarına nur yağdığı rivayet edilir; hattâ bu nuru Bizanslılar da görmüştür. Mezarın yeri **784** yıl soma, İstanbul'un fethini takiben, II. Mehmed'in (Fatih) hocalarından Akşemseddin tarafmdan bulunur. Anlatıldığına göre, Eyüb Sultan Camii'nin avlusundaki çmar, türbenin yeri kaybolmasm diye Akşemseddin tarafından dikilmiştir.

Merkez Efendi, Sümbül Efendi'nin kızı Rahime'ye talip olursa da vermezler. Ancak kızın verilmesi **40** deve yükü altm gönderilmesi gibi zor bir şarta bağlanır. Merkez Efendi **40** çuvala toprak doldurup gönderir. Çuvallar boşaltılırken içinden

dökülenlerin altın olduğu görülür. Ayrıca Rahime'nin ayaklarını yakarak üzerindeki tencerede bir şeyler kaynattığını gören babası, onun da kocası gibi ermiş olduğunu anlar.

Toprağm altm olması motifini başka bir menkıbede daha görmekteyiz. 17. yy'ın ortalarında İstanbul'da imamlık yapan yakışıklı bir genç, gönlünü padişahın kızma kaptırır. İmam kendisinden, "nasıl olsa getiremez" diye istenilen dokuz katır yükü altını, bahçedeki sarı toprakları çuvala doldurup padişaha göndererek, çuvalların boşaltılması sırasında altm olmasını sağlar ve kızı alır. Padişah kimdir, damat kimdir; bilinmez, ancak kız Lohusa Hatun' dur. Babasının bedduasmı alan kız, uzun yıllar çocuk sahibi olamaz ve hamile kalınca da doğuramadan ölür. Aylar sonra mezarından gelen çocuk sesleri üzerine kabri açılır ve annesinin memesini emmekte olan bir oğlan çocuğunu görürler.

Koyun Dede, mezarını kaldırmak isteyen mezarcıyı cezalandırır; Nalmcı Dede, ölümünden sonra çıkan büyük yangında dükkânını yanmaktan kurtarır; önceleri Fatih'in ordusunda sakabaşı olan Derya Ali Baba, kırbasında (bir çeşit su kabı) bulunan suyu başta sultan olmak üzere herkese "derya" kadar gösterdikten sonra yere fırlattığı kırbasının çarptığı yerden bir kaynağm çıkmasını sağlar. Bakırköy' de bir semte adını veren Zuhurat Baba da, tıpkı Kazlıçeşme'deki Derya Ali Baba gibi, tulumunun içinde uçsuz bucaksız bir deniz gösterir.

Her biri için birkaç efsane anlatdabilecek velilerin arasmda Yûşa Nebi hem eskiliği hem de boyunun uzunluğu ile dikkati çeker. Menkıbeye göre Yûşa Nebi, hem Musa Peygamberim kız kardeşinin oğlu, hem de ordularının sancaktandır. Savaşta gövdesi ikiye ayrılan Yûşa'mn belinden aşağı kısmı kıyıda kalırken üst kısmı bugün Yûşa Tepesi diye anılan tepeye kadar tırmanır. Ayaklarının kaldığı yerden şifalı bir su fışkırır. Aynca o, bütün güneşi de durdurmuştur.

Menkıbeler bir inanma ile ilgilidir; onlarda fizik kurallarına uygunluk aranmaz. İstanbul'da yaşamış, orada vefat etmiş nice velinin pek çok menkıbesi vardır. Bunların bir bölümü yazılı kaynaklarda yer almışsa da bir bölümü hâlâ anlatılmaya devam edilmektedir.

Bibi. M. Alp, "Eski Eyüp Sultan", VHI, S. 172 (Kasım 1963), s. 3231-3234; N. Araz, *Anadolu Evliyaları,* İst, 1966; Bayn, *İstanbul Folklora,* (1972), 152-177; Bayrı, *Yer Adlan,* 78-86; Okan, *İstanbul Evliyalan;* M. Önus, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri", *HBH,* S. 104, 105 (Haziran, Temmuz 1940), s. 207-208, 218-225; M. K. Özergin, "İstanbul Yatırlarına Dair I-II", *TFA,* XII, S. 237, 243, (Nisan, Ekim 1969), s. 5249-5251, 5419-5420; Gürel, *İstanbul Evliyalan.*

SAİM SAKAOĞLU

EYİCE, SEMAVİ

(9 Aralık 1923, İstanbul) Bizans ve Osmanlı sanatı tarihçisi.

Amasra'nın köklü denizci ailelerinden Eyiceoğullan'na mensup Mehmed Kâmil Efendi (1882-1955) ile Hatice Hanım'ın oğludur. İlköğrenimini Kadıköy'deki Saint Louis ve Saint Joseph'de tamamladıktan soma 1943'te Galatasaray Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl arkeoloji ve sanat tarihi okumak amacıyla Almanya'ya gitti. 1944'te Viyana ve 1945'te Berlin üniversitelerinde öğrenim gördü. Ancak II. Dünya Savaşı sonlarına rastlayan bu kritik dönemde, Berlin'in Ruslar tarafından işgali söz konusu olunca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1948'de "İstanbul Minareleri" konulu teziyle, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Aym yıl bu kürsüye asistan olarak atandı. 1952'ye kadar devam eden asistanlık döneminde E. Diez, P. Schweinfurth, K. Erdmann ve A. Gabrid'in ders ve konferanslarını Türkçeye çevirdi. 1950-1953 arasmda Arif Müfid Mansel başkanlığında yürütülen Side kazılarına katıldı ve 1952'de "Side'nin Bizans Dönemine Ait Yapılan" başlıklı teziyle doktorasmı verdi. Bizans sanatı konusundaki bu ilk kapsamlı çalışmasını, 1955'te doçentlik tezi olarak sunduğu *Son Devir Bizans Mimarisi* izledi. 1958-1959'da Münih Üniversitesinde Bizans araştırmalarına devam etti. 1964'te tamamladığı "İlk Osmanlı Devri' nin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi: Zaviyeler" konulu teziyle profesör olarak İÜ Edebiyat Fakültesinde 1963'te kurulan Bizans Sanatı Tarihi Kürsüsü başkanlığına getirildi. Bu görevini, kürsünün YÖK tarafından kaldırıldığı 1982'ye kadar sürdürdü. Bu tarihten itibaren Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü başkanlığım, emekli olduğu 1991'e kadar yürüttü. 1974'te Bochum ve 1976' da Paris Sorbonne üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak dersler veren Semavi Eyice, bu bilimsel faaliyetlerini Cenevre ve Bolonya üniversitelerinde de sürdürmüştür. 1969-1983 arasmda Türk Tarih Kurumu asli üyeliği yapmış ve 1988'de bu göreve yeniden seçilmiştir. Aynca Alman Arkeoloji Enstitülerinin asli ve Belçika Kraliyet Akademisinin de muhabir üyesidir. İstanbul'un eski eserlerim korumaya yönelik kurumlarda da yer alan Eyice, 1958-1981 arasmda Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliği yapmış, 1983-1987 döneminde Eski Eserler Bölge Kurulu başkankğında bulunmuştur. 1989'da Kültür Bakanlığı İstanbul II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu başkanlığına getirilen Eyice, halen I Numaralı Kurul'da üyelik görevini . sürdürmektedir

Semavi Eyice'nin İstanbul'u odak alan araştırmaları, birbirini bütünleyen üç ana gruba ayrılır: a) Tarihi topografya, b) Bizans ve Osmanlı mimari eserleri, c) Şehir tarihi üzerine çalışma yapan kişi ve kuruluşlar.

Eyice'nin tarihi topografyaya ilişkin çalışmaları, 19- yy'dan itibaren Batılı bilim adamlan tarafından başlatılan ve daha sonra Mehmed Raif, Mehmed Ziya, Celâl Esad Arseven, A. Saim Ülgen ve F. Dirimtekin'in katkılarıyla zenginleşen araştırma sürecinin en son ve kapsamlı halkasını oluşturur. 1955'te 10. Milleüerarası Bizans

Semavi Eyice
Nazif Topçuoğlu, 1990

Tetkikleri Kongresi için hazırladığı *İstanbul petit guide à travers les monuments byzantins et turcs,* hem şehrin tarihi topografyasına bir giriş, hem de Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait mimari yapı envanterine yönelik bir hazırlık çalışmasıdır. Daha soma İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "İstanbul (Tarihi Eserler)" maddesinde, şehrin kültürel kimliğim şekillendiren mimari yapılan tiplerine göre sınıflandırarak mcelemiştir. Bu yapıların şehir ölçeğindeki topografik dağılımım, belli bir semt ve yerleşim alanının tarihsel gelişimi içinde ele aldığı çalışmaları ise, *Tarihte Haliç* (1975) ile *Bizans Devrinde Boğaziçi* 'dır (1976).

Bizans ve Osmanlı mimari eserlerinin, şehrin kültürel kimliğini şekillendiren temel öğeler olarak incelenmesi, Semavi Eyice'nin tarihi topografya ile bağlantılı bir diğer araştırma alanıdır. *Son Devir Bizans Mimarisi*nde (1963) 1261-1453 arasındaki Bizans yapı sanatım, tipolojik açıdan ele almış ve her yapının tarihsel süreç içinde geçirdiği değişiklikleri sistematik şekilde açıklamıştır. *Galata ve Kulesi* (1969) ile *Ayasofya* (I-HI, 1984-1986) başlıklı çalışmalarında da, her iki yapının Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş sürecinde üstlendikleri farklı fonksiyonlara paralel şekilde gelişen yapısal değişiklikleri incelemiştir. Kiliseden camiye dönüştürülen diğer Bizans yapılan için de aym yöntemi uyguladığı makaleleri vardır. Üzerinde önemle durduğu bir başka konu, şehrin kültürel kimliğini oluşturan, fakat günümüze gelemeyen yapılardır. "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserleri" başlığı altında bir dizi makalede bu konuya eğilen Eyice, şehrin kaybolan kimliği üzerinde etraflıca durmuş ve yanlış şehircilik anlayışlarının eleştirisini yapmıştır.

İstanbul'u ziyaret eden gezginler ve sanatçılar ile şehir tarihini inceleyen bilim adamları, Eyice'nin üzerinde çalıştığı önemli konuların başında gelmektedir. C.

Buendelmonti, B. de la Broquiere, A. von Harff, G. A. Olivier, M. Lorichs gibi gezginler ve ressamlar ile A. M. Schneider, E. Mamboury, P. Schweirıfürth, P. A. Dethier ve A. Gabriel gibi İstanbul'u araştırmış bilim adamlarına ilişkin yaptığı biyografik çalışmalar, şehir tarihçiliğinin gelişim sürecini belgelemeleri açısmdan da ayrıca büyük önem taşımaktadırlar.

Bibi. E. Yücel, "Eyice, Mustafa Semavi", *İSTA,* V, 5434-5436; C. Garan, "Prof. Dr. Semavi Eyice Kimdir", *Sanat Olayı,* S. 20 (1984), s. **21**-24; F. Çöker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amaçlan ve Çalışmalan,* Ankara, 1983, s. 718-737; A. Kabacalı, "Bizans Sanatı Uzmanı, Tarihçi, Arkeolog Semavi Eyice", *Cumhuriyet,* **(10** Temmuz 1989); A. Koksal, "Prof. Dr. Semavi Eyice ile Söyleşi", *Arredamento Dekorasyon,* (Nisan **1990),** s. 36-42; *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsü ve Enstitüsü 'nün Öğretim ve Araştırma Çalışmalan (1943-1962),* İst, 1962, s. 97-102; "Bizans Sanatı Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Semavi Eyice'nin Bizans Sanatı ile İlgili Yayınlan", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan,* İst., 1973, s. 421-**428;** O. Aslanapa, "Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün Kuruluşunun Otuzuncu Yıldönümü", *STY,* VI, 10-15; M. Şakiroğlu, *Prof. Dr. Semavi Eyice Bibliyografyası,* Ankara, 1991; *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazılan,* İst., 1992.

EKREM ıŞıN

EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

Eyüb Sultan Külliyesi, zamanla çevresinde oluşmuş ve adım almış olan Eyüp İlçesi'nin merkezinde yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından kurulan bu küUiyenin varlık sebebi ve çekirdeği, halk arasmda, Osmanlı döneminde "Hazret-İ Halid", günümüzde ise daha ziyade "Eyüb Sultan" olarak anılan, sahabeden Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesidir. Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde Hz Muhammedi evinde ağırladığı için "mihmandar-ı Resulullah" sıfatına hak kazanan Halid bin Zeyd, Emevîler tarafından 48/668 ya da 49/669'da gerçekleştirilen İstanbul kuşatması sırasında ölmüştür. İstanbul'un Osmanlılar tarafmdan fethini izleyen günlerde, II. Mehmed'in (Fatih) mensup olduğu Bayramîlik tarikatının şeyhi Akşemseddin(->) tarafından keşfedildiği rivayet edilen kabrinin üzerine, adı geçen hükümdar bir türbe inşa ettirmiştir. Eyüb Sultan Türbesi, kuruluşundan günümüze kadar İstanbul'da Müslüman halkın en çok rağbet gösterdiği, hemen her vesileyle (doğum, sünnet, evlenme, ölüm) ziyaret ettiği, çeşitli adaklar adadığı bir ziyaretgâh olagelmiştir. Aynca Osmanlı hükümdarlannın kılıç kuşanma (taklid-i seyf) törenlerinin Eyüb Sultan Türbesi'nde icra edilir olması bu kuruluşun devlet protokolünde de önemli bir yer işgal etmesine sebep olmuş, böylece hem manevi, hem de dünyevi saltanatın cazibesiyle donanan söz konusu türbe ile çevresindeki külliye, kalabalık ziyaretçi gruplanmn yamsıra padişahların, hanedan ve saray mensuplarının, devlet ricalinin, ileri gelen ulemanın ve tarikat ehlinin ilgi odağı haline gelmiş, devamlı olarak tamir edilmiş, yenilenmiş, birçok ek vakıflarla, ilave binalarla ve kıymetli hediyelerle zenginleştirilmiştir.

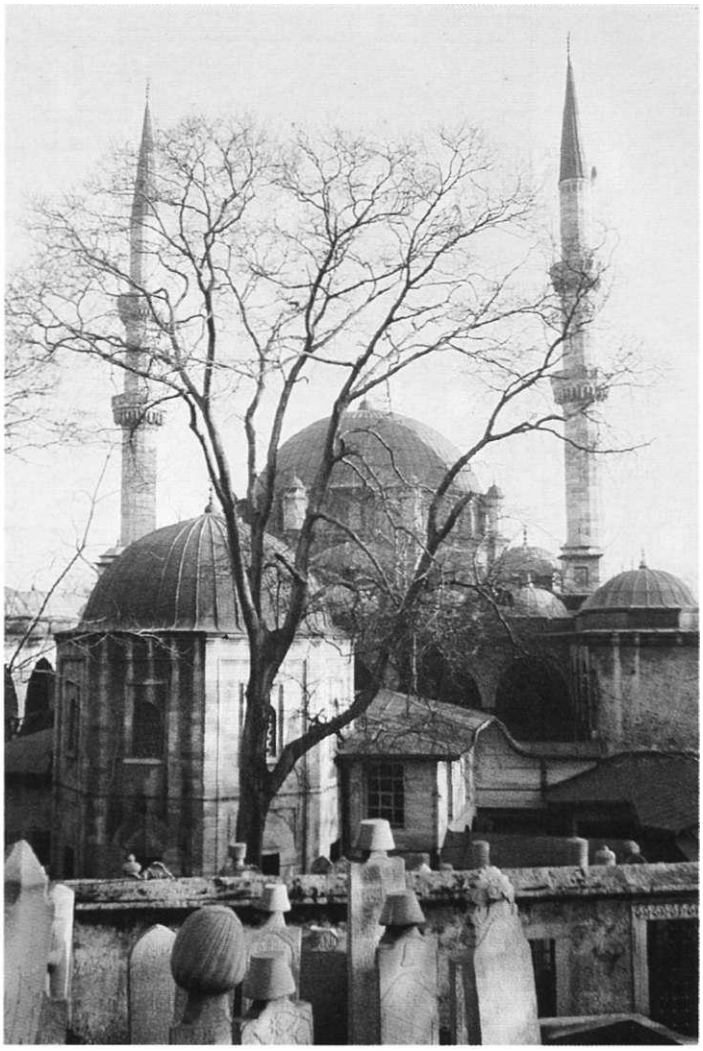

Eyüb Sultan Camii ve Türbesi. *Elif Erim, 1983*

Öte yandan yüzyıllar boyunca, ebedi istirahatgâhlarında Eyüb Sultan'a komşu olmayı arzu eden binlerce kişi bu türbenin çevresine gömülmüş, sosyal konumları Eyüp semtinin prestiji ile özdeşleşen pek çok kişi de bu çevrede kendileri ve aile fertleri için türbeler, ayrıca çeşidi hayır eserleri (imaret, tekke, sebil, çeşme) inşa ettirmiştir. Sonuçta, Eyüb Sultan Külliyesinin çevresinde kümelenen, mimari tasarımlan ile olmasa da konumlan ve varlık sebepleri ile bu külliyeye bağımlı, Türk-Islam dünyasmda ancak bir-iki benzerine rastlanan ilginç bir türbeler ve mezarlıklar topluluğu, bir tür "İslam nekropolü" ortaya çıkmıştır.

Fatih tarafmdan, Eyüb Sultan Türbesinden soma bu yapının yakınma cami, medrese, imaret ve hamam yaptırılmasıyla bir külliye oluşmuştur. Caminin inşa tarihi kaynaklarda 863/1459 olarak verilmekte, diğer binaların da aşağı yukan aym tarihte inşa edildikleri tahmin edilmektedir. Eyüb Sultan Külüyesi'nin bünyesindeki cami İstanbul'un ilk selatin camii olması açısından önem taşır. III. Murad döneminde (1574-1595) 990/1582'de yemden düzenlenmiş olan vakfiye bir selatin külliyesine yakışacak zenginliktedir. Vakfiyede kabarık bir görevli kadrosunun öngörüldüğü, külliye giderleri için İstanbul'un yamsıra Anadolu ve Rumeli'de pek çok gayrimenkulun, bu arada Eyüp semti arazisinin bütünüyle bu kuruluşa vakfedildiği anlaşılmaktadır.

Eyüb Sultan Külliyesi'nin zaman içinde geçirmiş olduğu aşamalar (onarım, yenileme, ilave vb) arasmda ancak en önemlileri burada zikredübebüecektir. II. Bayezid dönermriin (1481-1512) başlarında Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa (ö. 1499), cami ile türbe arasındaki avluda (iç avlu) bugün mevcut olmayan şadırvan havuzunu yaptırmış, yaklaşık bir yüzyıl sonra Sadrazam Koca Sinan Paşa (ö. 1596) bu havuzun üzerine, kaynaklarda "Sinan Paşa Kasrı" olarak zikredilen bir tür fevkani mahfil inşa ettirmiştir. Bu arada Kanuni devri sadrazamlarından Semiz Ali Paşa (ö. 1565) türbenin çıkış koridorunun sonuna cüz kıraati için bir mekân (cüzhane) ekletmiş, diğer taraftan Defterdar Ekmekçizade Ahmed Paşa (ö. 1617) da caminin musalla taşlarının bulunduğu kıble yönüne bir ek bölüm yaptırmıştır.

Eyüb Sultan Türbesinin geçirdiği en ö-

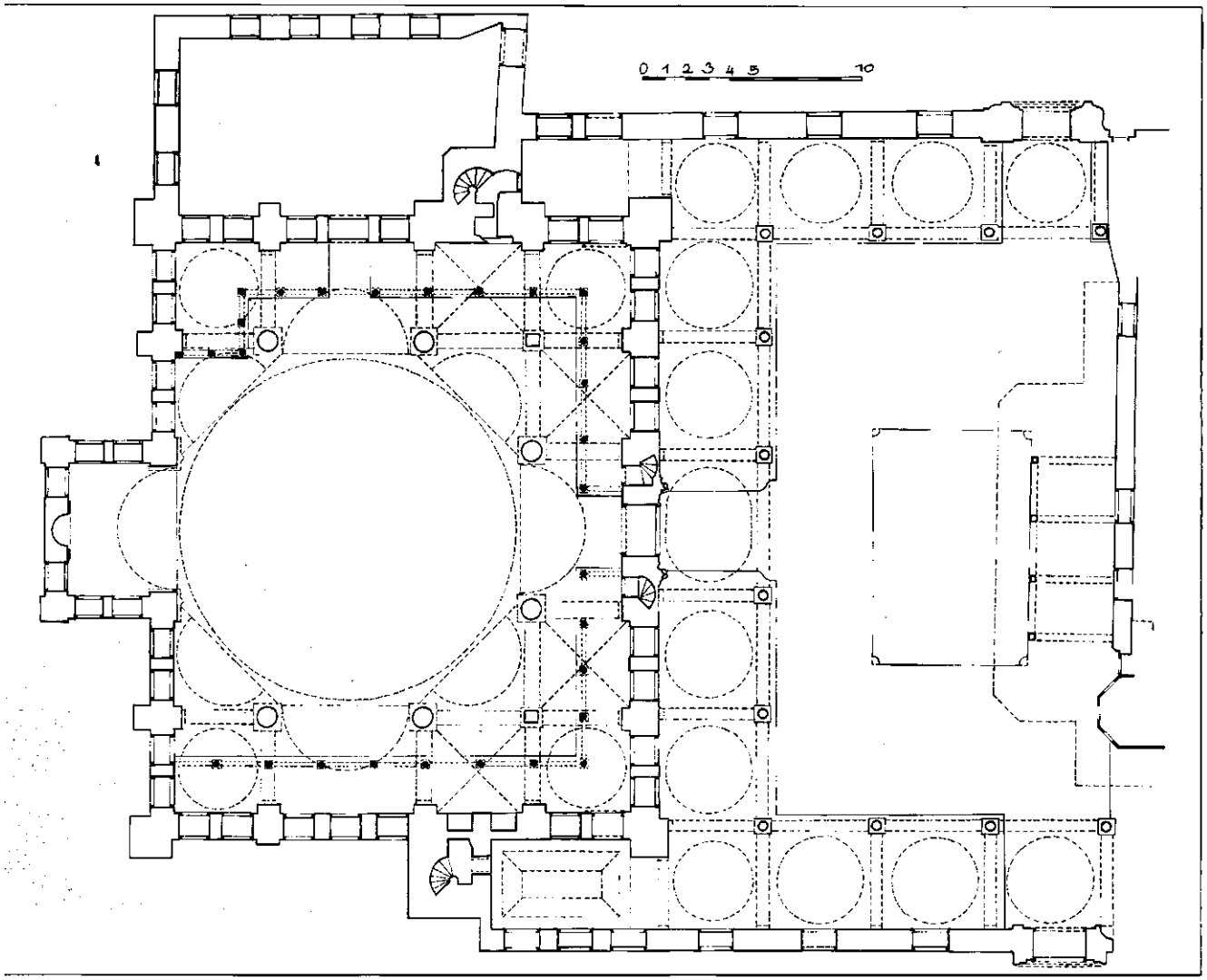

Eyüb Sultan Camii'nin planı.
Ayverdi, *III*

nemli değişim, yapının anahatlarıyla bugünkü şeklim alması, I. Ahmed'in (hd 1603-1617) yaptırdığı onarım ve ekler sonucunda gerçekleşmiştir. Bu arada 1016/1607' de, türbenin içinde yer alan ve "Kısmet Kuyusu" olarak adlandırılan kuyu ihya edilmiş, kıble yönüne bakan türbe girişinin önüne bir ziyaret bölümü ile sebil eklenmiştir. Aynca Eyüb Sultanin sandukasının çevresine gümüş telden mamul bir şebekenin konduğu, daha sonra bu şebekenin III. Ahmed döneminin (1703-1730) sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (ö. 1730) tarafından tamir ettirildiği bilinmektedir. I. Ahmed'in eşlerinden II. Osman'rn (hd 1618-1622) annesi Mahfinız Valide Sultanin (ö. 1620), türbenin çıkış koridorunun sonuna, evvelce Semiz Ali Paşa'mn yaptırmış olduğu cüzhanenin karşısına ikinci bir cüzhane ilave ettirmesi de I. Ahmed dönemindeki bu inşaat faaliyetleri sırasında veya oğlu II. Osman'ın saltanatının ilk üç yılında gerçekleşmiş olmalıdır.

Camiye ilişkin en önemli değişiklikler ise 18. yy'da yaşanmıştır. Bu meyanda III. Ahmed döneminde ramazan ayı boyunca bütün selatin camilerinin minareleri arasında mahya kurulması yolunda bir ferman çıkarılmış, bunun üzerine dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'mn girişimiyle, uzunluğu yeterli görülmeyen Fatih dönemi minareleri yıktırılarak bunların yerine 1136/1723'te ikişer şerefesi olan daha uzun minareler inşa ettirilmiştir. I. Mahmud (hd 1730-1754) 1144/1732'de Topkapı Sarayindaki "mukaddes emanetler" arasında bulunan Hz Muhammed'in ayak izini (Nakş-ı Kadem-i Peygamberi) Eyüb Sultan Türbesi'ne nakletmiş, I. Ahmed'in ekletmiş olduğu ziyaret bölümünün duvarına, söz konusu emanetin konması için bir niş yaptırmıştır. Ayrıca III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde görev yapan Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa(->) kendisi için, iç avlu girişinin yanma bir türbe-sebil inşa ettirmiş, söz konusu avluya karşılıklı mahfiller eUetrniştir. Bu arada, avlunun doğu ve batı sımrlarr boyunca sıralandığı anlaşılan medrese hücrelerinden beşer tanesinin yıktırıldığı tespit edilmektedir.

İstanbul'da büyük can ve mal kaybma sebep olan 1766 depremi sırasında Eyüb Sultan Camii'nin önemli ölçüde hasar gördüğü, depremden soma muhtemelen birtakım onarımlar geçirmesine rağmen 18. yy'ın sonlarına kadar bünyesindeki tahribatın tam olarak giderilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim III. Selimin (hd 1789-1807) emriyle Şevval 1212/Mart 1798'de caminin esaslı bir onarımına girişildiğinde bunun mümkün olamayacağı görülmüş, bütünüyle yıktırılarak yeni baştan inşa edilmesine karar verilmiştir. Aynı yılın 10 Temmuz günü temelleri atdan yeni caminin, büyük bir hızla ilerleyen inşaatı 16 Ekim 1800'de sona ermiş, 24 Ekim Cuma günü icra edilen selamlık resmi ile III. Selim tarafından ibadete açılmıştır. Kaynaklarda inşaatın kendisine havale edildiği belirtilen Uzun Hüseyin Ağa'nm mimar ya da bina emini olduğu açıklık kazanmamaktadır. Bu arada Eyüb Sultan Türbesi'nin de onarıldığı, III. Selim'in daha önce 1207/1792'de sandukanın etrafına som gümüşten bir şebeke koydurduğu bilinmektedir.

Eskisinden daha geniş bir harime ve

tamamen farklı bir tasarıma sahip olan yeni caminin yapımı sırasında, arkasında kabirlerin bulunduğu mihrap duvarının aynı hizada inşa edildiği, harimin kuzeye (Eyüb Sultan Türbesi'ne) doğru 10,50 m kadar genişletildiği anlaşılmaktadır. Bu arada cami ile Eyüb Sultan Türbesi arasındaki iç avluyu yanlardan kuşatan medrese hücrelerinin tamamı yıktırılmış, söz konusu avluda bulunan şadırvan havuzu ile bunun üzerindeki Sinan Paşa Kasrı da tarihe karışmıştır. Sonuçta boyutları küçülen bu avlunun ortasında, Eyüb Sultan'ın gasledildiği mevki olduğuna inanılan alan parmaklıklı duvarlarla çevrilmiş, köşelere "Hacet Çeşmeleri" veya "Kısmet Çeşmeleri" denilen dört adet çeşme koyulmuş, duvarlarla kuşatılan bu alan ile türbenin ziyaret bölümü arasına bir sundurma eklenmiştir. İç avlunun ve cami-türbe ikilisinin batı yönünde yer alan bugünkü şadırvan avlusu (dış avlu) ile bunun çevresinde yer alan birtakım bölümler (hünkâr mahfili girişi, görevli odaları, muvakkithane, şerbethane, abdest muslukları vb) de bu arada ilave olunmuştur. Kaynaklarda şadırvan avlusunun yerinde bulunan, "Rıza Pazarı" adındaki ticaret bölgesinin kamulaştırıldığı, buradaki binaların yıktırıldığı nakledilir. III. Selim'in gerçekleştirdiği bu yenileme ameliyesi sırasında, Fatih dönemine ait eski caminin kuzey sınırını gösteren, III. Ahmed döneminin minareleri korunmuş, bunların kaidelerinde, eskiden son cemaat yerine açılan, ancak yeni camide harime açılmak durumunda kalan kapılar iptal edilerek, son cemaat yerinin yanlarındaki eyvanlara birer kapı açılmıştır.

Eyüb Sultan Külliyesi'nde 19. ve 20. yy' larda gerçekleştirilen onarımlar ile bazı tali ekler yapı topluluğunun mimarisinde önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu meyanda 14 Zilkade 1238/23 Temmuz 1823 günü Haliç (doğu) yönündeki minarenin yıldırım düşmesi sonucunda üst şerefesine kadar olan kesimi harap olmuş ve II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından tamir ettirilmiştir. Adı geçen padişahın türbeyi de tamir ettirdiği, Eyüb Sultan'a ait sandukanın puşidesini yenilediği, bu çınarımın bina emini Ahmed Efendi'nin nezaretinde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca Eyüb Sultan Türbesi'nin altında bulunan ve icabında yükselen zemin suyunun türbeye zarar vermeksizin Halic'e aktarılmasına yarayan tonuzlu geçitlerin de II. Mahmud tarafından yaptırıldığı rivayet olunur.

Külliyenin geçirmiş olduğu son büyük onarım 1956-1957 arasına aittir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, Vasfi Egeli'nin denetiminde gerçekleştirilen, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in yakından ilgilendiği bu onarım sırasında, hamam ve imaret dışında kalan külliye binaları asıllarına uygun biçimde tamir edilmiş, bu arada harap durumda bulunan imaret binası ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde, ramazan ayı başta olmak üzere, hemen her zaman istanbulluların yanısıra ülkenin çeşitli yerlerinden gelen kalabalık ziyaretçi gruplan ile dolup taşan Eyüb Sultan Camii ve Türbesi İstanbul'daki emsali içinde en bakımlı olanlardandır.

Eyüb Sultan Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk 1994*

Külliyenin Yerleşimi: Eyüb Sultan Külliyesi'nin yerleşim düzeninde, Fatih döneminden itibaren Osmanlı külliyelerinde gözlenen aksiyal ve simetrik dağılım yerini, arazi verilerinden ve çevre ilişkilerinden kaynaklanan, erken döneme ait Osmanlı külliyelerindekine benzer asimetrik bir dağılıma bırakmıştır.

Cami ile Eyüb Sultan Türbesi kıble ekseni üzerinde karşılıklı yer almakta, aralarındaki iç avlu iki kapı ile Haliç (doğu) ve şadırvan avlusu (batı) yönlerine açılmaktadır. Padişahlar, kılıç kuşanma töreni ya da başka bir amaçla Eyüb Sultan Külliyesi'ne geldiklerinde, denizyolunu tercih etmeleri halinde saltanat kayığı Bostan İskelesi'ne yanaşmakta, hükümdar ile maiyetindekiler bu iskeleyi külliyeye bağlayan yoldan ilerleyerek doğu kapısından iç avluya dahil olmaktaydı. Karayolundan gelindiği takdirde de avlunun batı kapısı kullanılabilmekteydi. İç avluya doğu kapısından girildiğinde, hemen sağda, zemini yükseltilmiş bir sofa üzerinde Kıbrıs fatihi Lala Mustafa Paşa'nın (ö. 1580) açık türbesi yer alır.

Eyüb Sultan Türbesi'nin kıble tarafına 17. yy'ın başlarından itibaren eklenen çeşitli bölümler oldukça karmaşık ve organik bir doku arz etmektedir. İleride ayrıntılı olarak ele alınacak olan bu mekânlar topluluğunun arasında uzanan ve "Uzun Yol" olarak adlandırılan koridor, iç avludan türbenin ziyaret bölümüne dahil olanların dış avluya çıkmalarını sağlar.

Ortasında şadırvanın yer aldığı dış avlu düzgün olmayan bir plana sahiptir. Dış avluda, biri kıble yönünde, hünkâr mahfili girişine komşu olan ve "Musalla Kapısı" olarak adlandırılan, diğeri batı yönündeki çarşıya açıldığı için "Çarşı Kapısı" adıyla tanınan iki adet cümle kapısı vardır. Cami ile Eyüb Sultan Türbesi'ni üç yönden (güney, doğu ve kuzey) kuşatan, içinde birtakım küçük türbelerin yer aldığı hazire batıya doğru ilerleyerek şadırvan avlusunun kuzeyinde de devam etmekte, bu kesimde, çeşitli mezarların yanısıra Çifte Gelinler Türbesi(->) ile Mehmed Çelebi Türbesi göze çarpmaktadır.

Günümüze ulaşmamış olan imaretin ise dış avlunun güneydoğu köşesinin yakınında olduğu bilinmektedir. Külliyenin diğer bölümlerinden epeyce soyutlanmış olan hamam Silahdar Ağa ve Yusuf Muh-

lis Paşa caddelerinin kavşağında yer alır. Dış avluyu kuşatan duvarın dış yüzünde III. Selim tarafmdan yenilenmiş olan çeşme de bu arada zikredilebilir.

Cami-Medrese ve İç Avlu: Fatih tarafmdan inşa ettirilen ve tamamen tarihe karışmış bulunan eski caminin ve medresenin planlan, vakfiyede, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde* ve *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* yer alan bilgilerin ışığında E. Hakkı Ayverdi tarafından, doğruya en yakın biçimde restitüe edilmiştir. Cami ile medresenin ortak bir avlu etrafmda inşa edildikleri, avlunun kıble yönünde caminin yer aldığı, doğu ve batı kenarlarmda medrese hücrelerinin sıralandığı, Eyüb Sultan Türbesinin de avlunun kuzey kesiminde bağımsız bir yapı olarak yükseldiği anlaşılmaktadır. Medresede aynca dershane birimi olmayıp caminin harimi aym zamanda bu amaçla da İmllamlmaktaydı. Bu yönüyle söz konusu cami ile medrese Anadolu Türk mimarisinin başlangıcından itibaren varlığına tanık olunan, Fatih döneminden sonra Koca Sinan tarafından da sürdürülen, ortak avlulu cami-medreselerin gelişme çizgisi içinde yer almaktaydı.

Caminin, enine dikdörtgen planlı (yak. **26x11** m) harimi, ortada 10,50 m çapmda bir kubbeyle, yanlarda ise bu merkezi kubbeyi destekleyen aynı çapta birer yarım kubbe ile örtülmüştür. Merkezi kubbeyi taşıyan sivri kemerler, harirnin kuzey ve güney duvarlarındaki payelere oturmaktadır. Mihrap dikdörtgen planlı bir çıkıntının içine alınmış, bu kesim, yandakilerden daha alçak ve daha küçük olan bir yarrm kubbe ile taçlandırılmıştır. Son cemaat yerini oluşturan kare planlı beş adet birim, sivri kemerlere oturan kubbelerle örtülüdür. Harirnin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde yükselen, kare tabanlı minarelerin kapıları son cemaat yerine açılmaktadır.

Dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı kenarlannda 9'ar tane kare planlı (yak. **4x4** m) ve kubbeli birim sıralanır. Bunlardan birer tanesi girişlere tahsis edilmiş, geriye kalan **16** birim medrese hücresi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim vakfiyede de **16** hücreden söz edilmekte, ancak ödeneklerin dökümünde öğrenci sayısı **11** olarak verilmektedir. Hücrelerden 5 tanesinin müderris, muid, ferraş gibi görevlilere tahsis edilmesi ya da öngörülen öğrenci sayrsmdan fazla hücrenin tasarlanması söz konusudur. Hücrelerin önünde uzanan ve kare planlı, sivri kemerli, kubbeli birimlerden oluşan revaklar kıble yönünde caminin son cemaat yeri revağına saplanmaktadır.

III. Selirn'in inşa ettirmiş olduğu bugünkü caminin kareye yakın dikdörtgen planlı harimi eskisine göre daha geniş **(26x21** m) tutulmuş, kuzey duvarının ileri alınması üzerine iç avludan uzak düşen minarelerin önlerine dikdörtgen planlı, tonoz örtülü, eyvan niteliğinde girintiler yerleştirilmiştir. Caminin tasarımında, Osmanlı öncesi Türk mimarisinden kaynaklanan, Osmanlı döneminde de Koca Sinan'ın tekrar ele akp geliştirdiği ve ustalık eseri olan

Eyüb Sultan Camii'nin mihrabından aynntı. *Nazım Timuroğlu, 1993*

Edirne Selimiye Camii'nde en muhteşem düzeyde uyguladığı, merkezi kubbeli ve sekiz destekli şema kullanılmıştır. Harimi taçlandıran **16** m çapındaki kubbe, beyaz mermerden mamul, **6** adet iri sütunla kıble duvarına gömülü iki payeye oturmakta, çepeçevre, taşıyıcıların araşma yerleştirilen 8 tane yarım kubbe ile desteklenmektedir. Kıble yönündeki yarım kubbe, mihrabı barındıran dikdörtgen planlı çıkmtrmn üzerine isabet eder. Kubbeyi taşıyan sütunlar arkalarındaki duvarlara kemerlerle bağlanmış, duvar payelerine oturan bu kemerlerin sınırladığı mekân birimleri küçük kubbeler ve çapraz tonozlarla örtülmüştür. Harirnin dış köşelerinde yükselen kare kesitli payeler, minyatür köşk görünümünde, pencereli ve kubbeli ağırlık kuleleri ile taçlandırılmıştır. Aynca, kubbenin kasnağına, taşıyıcılara tekabül eden 8 adet ağırlık kulesi dizilerek yaprnın strüktürü kitlenin dış görünümüne yansıtılmıştır.

Caminin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, ancak gerek harimde, gerekse de iç avluyu kuşatan revaklarda bol miktarda beyaz mermer kullanılmıştır. Tasarımı gereği esasen ferah olan harım mekânı, duvarlarda, yarım kubbelerde ve merkezi kubbenin kasnağında yer alan bol miktarda pencere sayesinde çok da aydınlıktır. En alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıktan mermerden sövelerle çerçevelenmiş, lokmalı demir parmaklıklarla donatılmış, yuvarlak hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Alçı revzenlerle kapatılmış olan tepe pencereleri de yuvarlak kemerlidir.

Harirnin, kuzey duvarının ekseninde yer alan girişi Osmanlı barok üslubunun bütün özeUrHerini yansıtır. Dikdörtgen bir silme çerçevesi içine alman basık kemerli kapı, yanlardan gömme sütunlarla kuşatılmış, sütunların üzerine birer pilastr yerleştirilmiş, kapı, pilastrlardan giriş eksenine doğru yükselen ve birbirine eklemlenen "S" kıvrımlarımn oluşturduğu bir alınlıkla taçlandrrrlrmştır. Alrnlığm başlangrç ve bitim yerleri, aynca "S" kıvnmlanmn uçları yaprak kabartmaları ile bezelidir. Caminin yeniden inşa tarihini (1215/1880) taşıyan, talik hatlı manzum kitabe iki parça halinde girişin üzerine yerleştirilmiş, kitabenin üzerine, beyzi bir madalyonun içine III. Selimin tuğrası konmuştur.

Harim mekâm üç yönden (kuzey, doğu ve batı), ince mermer sütunların ve mermer korkulukların sınırladığı iki katlı mahfillerle çevrilidir. Fevkani mahfilin güneybatı kesimi hünkâr mahfiline tahsis edilmiş, bunun gerisindeki hünkâr kasrının altı, kalabalık günlerde daha ziyade hanımların kullandığı, harimle bağlantılı ek bir ibadet bölümü olarak değerlendirilmiştir. Mihrapta, minberde, ayrıca harimde bulunan çeşitli mimari ayrıntılarda (sütun başlığı, korkuluk lehvası vb) malzeme olarak beyaz mermerin tercih edildiği, Osmanlı baroğuna özgü birtakım süsleme öğelerinin kullanıldığı gözlenmektedir. Duvarların ve örtü öğelerinin sıvalı yüzeyleri ise son onanma ait, klasik üslupta kalem işleri ile bezelidir.

Caminin süslemesinde mümkün olduğunca aşırılıktan kaçınılmış olduğu, 19. yy başları için oldukça yalın ve dinlendirici bir iç mekânın yaratılmasına gayret edildiği dikkati çeker. Söz konusu mekânda gözü en çok oyalayan ayrıntı, en alttaki pencere sırasının üst hizasmda, yatay olarak dolaşan, istifli sülüsle yazılmış ayet kuşağıdır.

Harimde gözlenen bu ağırbaşlı ifade kitle tasarımında ve cephelerde de sürdürülmekte, Eyüb Sultan Camiini, inşa edildiği dönemin barok zevkinden uzaklaştırarak klasik Osmanlı üslubuna yaklaştırmaktadır. Çokgen gövdeleri, sarkıtlarla zenginleştirilmiş mukarnaslı şerefe konsollarr ve kurşun kaplı koni biçimindeki ahşap külahı ile Lale Devri'nin, henüz klasik çizgiden tam kopmamış üslubunu sürdüren minareler de caminin bu ifadesine katkıda bulunurlar. 1766 depreminden sonra III. Mustafa tarafından Mehmed Tahir Ağa'ya yaptırılan bugünkü Fatih Camii'nde de, aym şekilde baroktan ziyade klasik üsluba özenümesi bir rastlantı olmasa gerektir.

Enine dikdörtgen planlı iç avluyu, üç yönden (güney, doğu ve batı) zemini bir seki ile yükseltilmiş sivri kemerli ve kubbeli revaklar kuşatır. Harim gmşinin önünde yer alan, diğer revak birimlerinden daha büyük, dikdörtgen planlı birim beyzi bir kubbe ile örtülmüştür. Revaklarm sütunlarında, başlıklarında, kemerlerinde ve avluya bakan cephelerinde mermer kullanılmış, sütunlan duvarlara bağlayan kemerler ise iki renk taşla örülmüştür. Sütunlar, kuyu bileziğini andıran yüksek kaideler üzerine oturtulmuş, Osmanlı barok üslubunun icadı olan armudi profilli başlıkların köşelerine küçük volütler yerleştirilmiştir. Camideki klasik havayla u-

yum sağlayan sivri kemerlerin kilit taşlarına barok üslupta küçük madalyonlar oturtulmuştur. Kubbelerin içinde, son onanma ait olması gereken klasik üslupta kalem işleri, pandantiflerde ise III. Selim döneminden kalma barok kalem işleri vardır.

Avlunun doğu ve batı duvarlarında, halim duvarlarındaki düzeni ve tasarımı sürdüren, çift sıralı pencereler yer alır. Her revak birimine bir çift pencere isabet etmektedir. Bu duvarların kuzey kesiminde, karşılıklı yer alan avlu girişleri, revaklardan farklı olarak barok üsluba bağlanmakta ve harim girişi ile uyum sağlamaktadır. İki yandan pilastrların kuşattığı, hafif basık kemerli avlu gkişlerinin her iki yüzünde de, kemerlerin üzerine celi sülüs ayetler yerleştirilmiş, hattatı tespit edilemeyen bu ayet levhaları kıvrık dal kabartmaları ile çerçevelenmiştir. Doğu kapısının üstündeki kuş evi, barok bir köşk çıkmasını andıran tasarımı ile dikkati çeker. Caminin başka yerlerinde de aynı türde kuş evlerine rastlanmaktadır.

İç avluyu cami hariminden ayıran duvarda, girişin (taç kapının) yanlarında, ikili gruplar halinde, çift sıralı 8'er adet pencere açılmış, taç kapıya komşu olan üstteki pencerelerin önüne birer mükebbire konmuştur. Küçük balkon görünümündeki mükebbireler, alttan barok profilli dolgularla desteklenir. Aynı profil, pencere gruplarının arasındaki son cemaat yeri ırıihraplarının kavsaralarında içbükey olarak karşımıza çıkar. Avlunun kuzeyinde Eyüb Sultan Türbesi'nin ziyaret bölümü cephesi, kuzeydoğu köşesinde de Lala Mustafa Paşa Türbesi'ni(->) barındıran küçük hazire parçası yer alır. Avlunun ortasında, duvarların kuşattığı, ulu bir çınarın gölgelediği, zemini yükseltilmiş dikdörtgen alanın köşelerine, "Kısmet Çeşmeleri" olarak anılan küçük çeşmeler, verev konumda yerleştirilmiştir. Beyaz mermerden yontulmuş olan çeşmelerin beyzi çanakları duvarın üst hizasına yerleştirilmiş, ayna taşları, "C" kıvrımları, yaprak demetleri ve istiridye motifleri ile bezenmiş, her çeşmeye, kartuşlar içinde, III. Selim tuğraları ile suya ilişkin sülüs hatlı ayetler işlenmiştir. Halid bin Zeyd'in gasledildiği yer olduğu rivayet edilen alanın çevresindeki sık dokulu demir parmaklıkların 19. yy'ın son çeyreğinde veya 20. yy'ın başlarında yenilendiği anlaşılmaktadır. Parmaklık babalan madeni Mevlevi sikkeleri ile taçlandınlmıştır. Bu sikkelerin varlığı, Eyüb Sultan Türbesi'nde icra edilen kılıç kuşanma törenlerinde, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde, daha çok Konya Mevlânâ Dergâhı postnişini olan çelebilerin padişahlara kılıç kuşatması ile anlam kazanmaktadır.

Eyüb Sultan Türbesi ve Buna Bağlı Bölümler: Eyüb Sultan Türbesi, İstanbul'da günümüze kadar özgün tasarımım koruyabilmiş en eski Osmanlı mezar anıtıdır. Duvarlan kesme küfeki taşı ile örülmüş olan türbe sekizgen planlı ve kubbelidir. İlk yapıldığında, kıble yönüne açılan kapısının önünde, sivri kemerli ve kubbeli küçük bir revağm bulunduğu tahmin edilebilir. Türbenin güney, güneybatı ve güneydoğu kenarları, I. Ahmed'in inşa ettirdiği ziyaret bölümünün içinde kalmaktadır. Türbenin, arka taraftaki hazireye nazır olan diğer beş cephesinde Fatih dönemine ait özgün tasarım gözlenebilir. Dikey hatların egemen olduğu bu cepheler, ahenkli oranları ve sadelikleri ile, klasik Osmanlı üslubunun, Koca Sinan'dan çok önce, daha Fatih döneminde billurlaştığının en belirgin kanıtlarındandır. Silmelerle çerçevelenmiş olan cephelerin düşey eksenlerine, klasik Osmanlı üslubundaki düzeni ve ayrıntıları sergileyen ikişer pencere yerleştirilmiştir. Tuğla örgülü, dışarıdan kurşun kaplı kubbe, kasnak olmaksızın doğrudan duvarlara oturur. Türbenin, sekizgen prizma biçimindeki kitlesi ziyaret bölümünden yukarı doğru taşmakta, ancak yine de iç avlu tarafından görülememektedir.

Türbenin içinde gözlenen, yüzyılların birikimiyle oluşmuş süslü ve ihtişamlı donanım, cephelerin sadeliği ile çarpıcı bir tezat oluşturur. Basık kemerli türbe girişi, yanlarda mihrap biçiminde girintilerin bulunduğu, sivri kemerli bir niş içine alınmıştır. Fatih dönemine ait ahşap kapı kanatlan, sonradan çıkış koridorunun girişine taşınarak, türbe hariminin emniyetini sağlamak amacıyla yerlerine bugünkü madeni kanatlar takılmıştır. Bunların önünde, II. Abdülhamid'in bizzat imal ederek türbeye hediye ettiği söylenen sedef kaplamalı parmaklık görülür.

Türbe duvarlarının iç yüzeyi, pencere sıralarının arasına kadar, "Mühr-i Süleyman" motiflerinin görüldüğü, beyaz zeminli 18. yy Kütahya çinileriyle kaplanmış, bu kaplamanın bitimine, yine çiniden, lacivert zemin üzerine beyaz renkli bir ayet kuşağı konmuştur. Kapının sağ kenarından başlayarak sol hizasına kadar kesintisiz olarak devam eden ayet kuşağı istifli sülüsle yazılmıştır. Bu kuşaktan itibaren duvarların yüzeyi ile kubbenin içi, muhtemelen III. Selim onarımından kalma, barok üslupta, pastel renkli kalem işleri ile kaplıdır. Kubbe merkezindeki yuvarlak madalyonu dolduran, istifli celi sülüsle yazılmış ayetin Fatih dönemine ait olduğu tahmin edilebilir.

Halid bin Zeyd'e ait ahşap sandukayı kaplayan, II. Mahmud'un hediyesi olan siyah puşidenin üzerine simle işlenmiş sülüs yazıların güzelliği dikkati çeker. Bu yazıların büyük kısmı devrin ünlü hattatı Mustafa Rakım Efendi'ye, bir kısmı da II. Mahmud'a aittir. Şüphesiz türbede bulunan en muhteşem eser, III. Selim'in yaptırdığı som gümüş şebekedir. Osmanlı maden sanatının barok üsluptaki bir şaheseri olan bu şebeke, uzun kenarlarda 3'er, kısa kenarlarda 2'şer tane olmak üzere toplam 10 parçadan meydana gelmekte, beyzi madalyonlar ve "C" kıvrımları ile dolgulanmış olan ve dikmelerle birbirine bağlanan bu parçalar, "S" kıvrımlarından oluşan dalgalı alınlıklarla son bulmaktadır. Dikmeler ve alınlıklar istiridye biçiminde tepeliklerle taçlandınlmıştır. Şebekenin uzun kenarlarında, ortada yer alan parçada, iç içe iki yuvarlak madalyon, sülüs hatlı besmele ve Fatiha suresini içe-

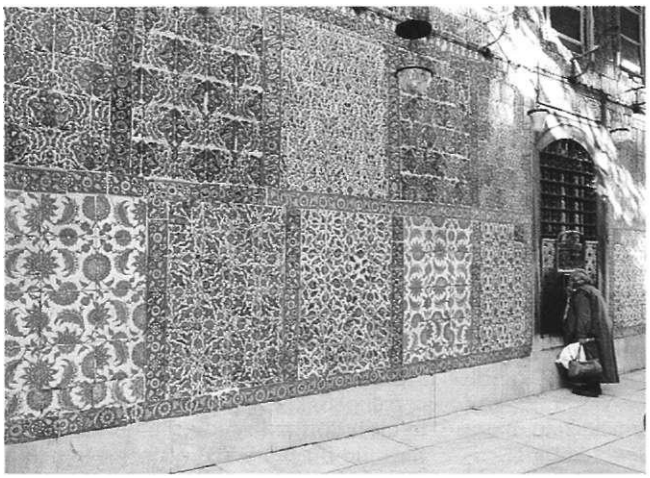

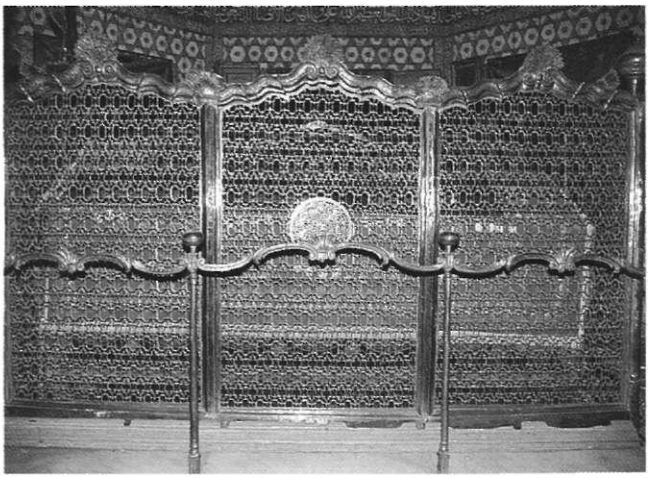

Türbenin çinilerle kaplı duvarı (solda) ve sandukanın etrafını çevreleyen III. Selim'in yaptırdığı som gümüş şebeke.
Nazım Timuroğlu, 1993 (sol), Yavuz Çelenk, 1994

Eyüb Sultan Külliyesi'nde şadırvanlı avlu, sağda hünkâr mahfili geçidi.
Nazım Timuroğlu, 1993

rir. Şebekenin başucu tarafındaki iki parçada, kordonlu perde motifleri ile bezeli dikdörtgen çerçeveler içinde, müsenna (aynalı) türde yazılmış "Ya Hazret-i Halid" ibareleri yer almakta, sülüs hatlı bu kompozisyonların eksenine, Halid bin Zeyd'in sancaktarlığım simgeleyen birer sancak kabartması yerleştirilmiş bulunmaktadır. Ayakucundaki şebeke parçalarında da yine dikdörtgen çerçeveler içinde şebekenin III. Selim tarafından yaptırıldığını belirten talik hatlı birer dörtlük yer alır. Son mırsaı ebcedle 1207 tarihini veren bu manzume "Münib" mahlaslı bir şaire aittir. Ayrıca şebekenin alınlıklarına da Bakara ve Al-i İmran surelerinin bazı ayetleri kabartma olarak işlenmiştir.

Eyüb Sultan Türbesi'nde dikkati çeken diğer bir ayrıntı da sandukanın ayakucu tarafında, yapının kuzeydoğu kenarında bulunan "Kısmet Kuyusü'dur. İstanbul'un yanısıra taşradaki birçok veli türbesinde karşılaşılan ve Türk dini folklorundaki şifalı su kültüne bağlanan bu kuyunun Bizans dönemine ait bir ayazmanın devamı olması çok muhtemel görünmekte, kuyuya ilişkin birtakım efsanelerde Bizans çağına atıflar yapılması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Kuyu bileziği sivri kemerli bir nişin içine oturur. Nişin üzerinde yer alan sülüs hatlı manzum kitabede I. Ahmed tarafından 1016/1607'de ihya edildiği ifade edilmektedir. Söz konusu kuyu ile bağlantılı olduğu anlaşılan ve türbeyi zemin suyunun tahribatından korumak amacıyla II. Mahmud tarafından yaptırıldığı söylenen dehlizlerin de yakından incelenmesi ve tarihlendirilmesi Eyüb Sultan Türbesi'nin geçmişinin aydınlatılmasında yararlı olacaktır.

Türbedeki kıymetli eşya arasmda, sandukanın üzerindeki yuvarlak kandillikten sarkan, bir kısmı altm, bir kısmı da gümüşten toplam **36** adet buhurdan ve zemzemiye (zemzem kabı) III. Ahmed tarafından hediye edilmiştir. Duvarlardaki kıymetli hat levhaları da kayda değer. Bunlar arasmda birçok Osmanlı hükümdarının da (I. Ahmed, III. Mustafa, III. Selim, II. Mahmud, Abdülaziz) hattı dikkati çekmektedir. Diğer taraftan "Sancağ-ı Şerif'in de 1115/1703 ihtilaline kadar türbe hariminde korunduğu, ancak bu tarihten sonra Topkapı Sarayindaki, Hırka-i Saadet Dairesi'ne taşındığı bilinmektedir. Günümüzde türbede görülen iki adet Sancağ-ı Şerif kılıfı bu hatırayı yaşatır. Bunlardan başka türbede bulunan birçok kıymetli levha, elyazması Kuran, gümüş şamdan halen Türk İslam Eserleri Müzesi ile Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmaktadır.

Ziyaret bölümünü iç avludan ayıran duvarm yüzeyi, aynca söz konusu bölümün içindeki bütün duvarlar, dönemleri ve imal yerleri **(16**-17. yy, İznik; 18. yy, Kütahya ve Tekfur Sarayı; 19-20. yy, Yıldız ve Avrupa) farklı olan, değişik kompozisyonlar içeren çinilerle kaplanmıştır. Başlıbaşma bir araştırma konusu oluşturacak zenginlikteki bu çini bezeme arasında ziyaret bölümünün basık, kemerli girişi ve ziyaret penceresi ile birtakım kitabeler yer alır.

Girişin sol hizasından, ziyaret bölümüne komşu olan sebile (I. Ahmed Sebili) kadar devam eden, iki levhadan oluşan sülüs kitabe, Şeyhülislam Hocasadeddinzade Mehmed Esad Efendi'nin (ö. 1625) Halid bin Zeyd için kaleme aldığı Arapça bir methiyeyi içerir. Ziyaret penceresinin üzerinde, sülüs hatla, Halid bin Zeyd'e ithaf edilmiş bir dörtlük yer almaktadır. Pencerenin içinde de I. Ahmed tarafından açtırıldığım belgeleyen 1021/**1612** tarihli diğer bir manzum kitabe vardır. Ziyaret penceresinin madeni parmaklıkları önünde bulunan ve orta kesiminde bir "Kelime-i tevhid" içeren pirinç şebekedeki "Mühr-i Süleyman'lar 1970'li yılların sonlarında, Siyonizmin simgesi olarak görüldüğünden bazı kişilerce kesilerek ortadan kaldırılmıştır. Ziyaret penceresinin iç tarafında da Halid bin Zeyd'e ilişkin bir hadis kitabesi tespit edilmektedir. Söz konusu duvarm önüne ziyaretçileri yağmurdan korumak amacıyla, III. Selim tarafından eklenen ahşap saçak, mermer sütunlara ve volütlü başlıklara oturur.

Tekne tonoz biçiminde, bağdadi sıvalı bir tavanın örttüğü ziyaret bölümünde, ziyaret penceresinin bulunduğu duvarın iç yüzünde, Hz Muhammed'in ayak izlerinin korunduğu dolap dikkati çeker. Dolabın üzerindeki talik hatlı manzum kitabe, söz konusu emanetin I. Mahmud tarafından buraya konduğunu belgelemektedir. Bu mekânda bulunan revzenli tepe pencerelerinin, türbe harimindekilerle beraber I. Abdülhamid tarafından veya daha soma III. Selrm'in onarımı sırasında yenilendikleri belli olmaktadır.

Ziyaret bölümünün doğu (Haliç) yönüne bitişen sebil 17. yy üslubunu yansıtan oranları ve ayrıntıları ile göze çarpar. Avluya doğru çıkıntı yapan yarım altıgen planlı sebilin köşelerine mukamaslı başlıkları olan sütunlar konmuş, başlıkların üzerine sivri kemerler yerleştirilmiştir. Sebilin basık kemerli girişi üzerinde ve mukamaslı başlıkların arasında I. Ahmed'in adı ile 1022/1613 tarihini veren, sülüs hatlı manzum kitabeler bulunmaktadır. Sebilin içinde, türbenin altındaki dehlizlere geçit veren merdiven yer alır.

Sebilin arkasında, Eyüb Sultan Türbesi'nin güneydoğu köşesinde, "Kadınlar Mescidi" olarak adlandırılan kare planlı küçük mekân görülür. Ziyaret bölümünden geçilen bu mekânın daha çok hanımların kullandığı özel bir ibadet birimi, bir tür itikâf hücresi olduğu tahmin edilebilir. Nitekim II. Mahmudün kızı Âdile Sultan'ın (ö. 1899) burada ramazan aylarında itikâfa girdiği bilinmektedir. Kadınlar Mescidinin duvarmda asılı duran, Âdile Sultan'm Halid bin Zeyd'e ithaf ettiği methiyenin talik hatlı levhası bu hatırayı yaşatır. Sebil ile Kadınlar Mescidinin arasmda, ziyaret bölümüne girildiğinde sağda, I. Mustafa ve II. Osman (Genç) dönemlerinde darüssaade ağalığı görevini ifa eden Mustafa Ağa'nm (ö. 1623) mermer lahti ve şahidesi göze çarpmaktadır.

"Uzun Yol" olarak anılan çıkış koridorunun duvarları yarı yüksekliğine kadar çeşitli türde çinilerle kaplanmış, üst kesimi ise camekânla donatılmıştır. Uzun Yolun çrkrşrnda karşılıklı yer alan cüzhaneler ufak boyutlu, kagir duvarlı ve çatılı mekânlardır. Çıkış kapısında kıble tarafındaki cüzhane ile iç avlu arasında yer alan Hacı Beşir Ağa Türbe-Sebili de kagir duvarlı ve çatılıdır. Çift fonksiyonlu olarak tasarlanan bu yapının basık kemerli küçük kapısı dış avluya açılmakta, kapının solunda, hem ziyaret hem de sebil penceresi olarak kullanılan, demir parmaklıklı dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Kapı ile bu pencerenin üzerinde talik hatlı 1159/1746 tarihli manzum inşa kitabesi uzanır. Bu türbe-sebilin iç avluya açılan dikdörtgen bir ziyaret penceresi da-

ha vardır. Kuzeyde Uzun Yol, doğuda ziyaret bölümü, batıda Hacı Beşir Ağa Türbe-Sebili, güneyde de iç avlu tarafından kuşatılmış bulunan küçük hazirenin iç avluya açılan ziyaret penceresi üzerinde burada gömülü olan Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın (ö. 1625) manzum kabir kitabesi yer almaktadır.

Dış Avlu (Şadırvan Avlusu): Dış avlunun kapılarında da iç avlu kapılarının tasarımı tekrar edilmiş, söz konusu girişler celi sülüs ve ta'lik ayet-hadis ibareler ile donatılmıştır. Kıble yönündeki Musalla Kapısı'nın dış yüzünde, caminin III. Selim tarafmdan yenilenmesi sırasında konmuş, 1215/1800 tarihli, ta'lik hatlı manzum bir kitabe ile bunun üzerinde adı geçen hükümdarın tuğrası bulunur.

Avlunun merkezindeki şadırvan, sekizgen planlı haznesi, 8 adet sütunun taşıdığı, kurşun kaplı ahşap külahı ile geleneksel tasarımı sürdürmekte, ancak ayna taşlarmdaki kartuşlar, ayrıca düşey çubuklar ve yaprak kabartmaları ile süslü sütun başlıkları barok üslubu yansıtmaktadır.

Şadırvan avlusunda en çok dikkati çeken mimari öğe, hünkâr mahfiline ulaştıran rampa ile fevkani geçittir. Rampanın kapısı, Musalla Kapısı'ndan avluya girildiğinde hemen solda yer alır. Çarşıya bakan cephesi sağır bırakılmış, avluya bakan cephesine ise bileşik kemerli büyük pencereler dizilmiştir. Kuzeybatıya doğru yükselen rampanın bitiminde, şadırvan avlusunu bir köprü gibi kat eden ahşap geçit başlamakta, rampa ile dar bir açı yapan ve mermer sütunlarla desteklenen geçit doğu yönünde ilerleyerek cami kitlesine saplanmaktadır. Sütunların açıklıkları, ahşaptan, çok basık kemerlerle donatılmış, geçidin her iki cephesine dikdörtgen pencereler dizilmiş, rampanın altına cami görevlilerine mahsus odalar, muvakkithane ve şerbethane birimleri yerleştirilmiştir.

Caminin, şadırvan avlusuna bakan batı cephesinde, minarenin önündeki eyvana açılan kapının bulunduğu, aynca hünkâr mahfili geçidinin de camiye saplandığı köşede yer alan ahşap saçak, baroğa özgü profilasyonu ve ahşap bezemeleri ile ilginç bir görüntü teşkil eder. Gerek bu saçak gerekse de fevkani geçit, şadırvan avlusundan bakıldığında camiye bir sivil mimari çeşnisi katmaktadır.

Hamam: Çifte hamam olarak tasarlanmış olan bu yapı günümüzde çepeçevre dükkânlarla kuşatılmış bulunmaktadır. İstanbul'da günümüze ulaşabilen ve özgün kullanımını sürdürebilen en eski Osmanlı hamamıdır. Aslında kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan kare planlı soğukluk bölümü sonradan çatıyla donatılmıştır. Kubbeli ılıklık bölümünden hela birimlerine ve sıcaklığa geçilir. Sıcaklığın merkezindeki, kare planlı ve kubbeli göbektaşı mekânı yanlara doğru, yıldız tonoz örtülü birer eyvanla genişletilmiştir. Biri sıcaklık girişinin sağında, ikisi de karşısında bulunan toplam 3 adet halvet vardır. Kare planlı halvetler de tromplu kubbelerle örtülüdür.

İmaret: Külliyedeki görevliler, medrese öğrencileri, ziyaretçiler ve çevredeki yoksullar için düşünülmüş olan imaretin mutfak, mahzen, ekmek fırını, odun ambarı gibi bölümleri içerdiği vakfiyeden anlaşılmaktadır. Tamamen tarihe karışmış olan bu yapının kubbeli birimlerden meydana geldiği bilinmekte, ancak mimari özellikleri tam olarak tespit edilememektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 275-276, 278-279; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 243-252; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 112, 117-**119,** 232-233; Gurlitt, *Konstantinopels,* 62, 89; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 29-30; Kumbaracılar, *Sebiller,* 17; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 118-120; Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 30-39; Kuban, *Barok,* 34; C. Öğüt, *MeşhurEyyûb Sultan,* I-II, ist., 1955; Eyice, *İstanbul,* 97-98; "Ahmed I. Sebili", *İSTA,* I, 283; N. A. Banoğlu, *Eyyüb Sultan Hazretleri,* ist., I960; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 53-55; Okan, *İstanbul Evliyaları,* 5-17; *İSTA,* X, 5446-5449, 5463-5465; E. Yücel, "Eyyubsultan Türbesi", *İSTA,* X, 5465-5468; Goodwin, *Ottoman Architecture-,* Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 168-171; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 85-160, 188-190, 244-**261;** Ayverdi, *Fatih III,* 348-356; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, 90; Sözen, *Mimar Sinan,* 287, 310; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst., 1979, s. 119; *İKSA,* I, 356-357, III, 1699-1703; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri,* ist., 1984, s. 35-48; Ş. Gürel, *Eyyûb Sultan-İstanbul'da Sahabe Kabirleri,* ist., 1985; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi,* İst., 1986, 103-105, 420-424; İşli, *Sahabe,* 23-30; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 70; Haskan, *Eyüp Tarihi,* 49-53, 165-**166,** 180-186, 151,155 156; M.Ürkmez, *Eyüp Sultan Türbe ve Camii,* İst., ty; Ö. L. Barkan, "Muhâsebe-i Evkaaf-ı Hazret-i Eyyübü'l-Ensârî Aleyhirahmeti'l-Bârî", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası,* XXIII, 1-2, 1962-1963, s. 373-379.

M. BAHA TANMAN

EYÜB SULTAN ZİYARETİ

istanbul'da herkes tarafından bilinen ve ziyaret edilen türbelerin en önemlilerinden biri Eyüb Sultan Türbesi'dir. Türbenin yer aldığı semt, İstanbul halkınca kutsal kabul edilmişti. Ayvansaray'a kadar olan mıntıka içinde meyhaneler, kumar oynatan kahveler, Ortaoyunu mahalleri açılması yasaktı. Ramazanlarda her tarafta sıkça görülen Karagöz oyunlarına meddah gösterilerine yer veren kahvelerin dahi açılması mümkün olmamıştır.

Eyüb Sultan'ı ziyaret etmeyecek olsa bile kimse Eyüp'e abdestsiz ayak basmazdı. Bu muhit, halk için yarı Mekke gibi kabul edilir, türbenin içindeki kuyuya "Zemzem Kuyusu" da denirdi. Dışarıdan istanbul'a çeşitli vesilelerle gelen herkes türbeyi ziyaret etmeden geri dönmezdi, istanbul'dan hacca gidecekler, türbeyi ziyaret ettikleri gibi Anadolu'dan, Buhara'dan Türkistan'dan hacca gitmek için istanbul'a gelen hacı adayları Eyüb Sultan'ı ziyaret etmeden yola çıkmazlardı. Anadolu'ya veya başka bir yere tayini çıkanlar, yeni evlenenler, sünnet olacak çocuklar, herhangi bir adağı olanlar, çocuk ya da erkek çocuk isteyen eşler, hacet penceresinin önünde dua ederek selamet ve kolaylıklar niyaz ederlerdi. Eyüb Sultan Türbesi, sadece bu gibi sebeplerden dolayı ziyaret edilmez; hastaların, özürlülerin, kısmeti çıkmayan genç kızların akınına da uğrardı. Çeşitli isteklerin yerine getirilmesi için getirilen bir yığın eşya, Eyüb Sultan Camii minarelerinden sala verecek müezzinlere verilir, müezzinler, bu eşyalan aralarında pay ederek sala verirken minarelerden sallarlardı. Cuma salası verilirken caminin içindeki çınarları çevreleyen demir parmaklığın dört köşesindeki muslukları, işleri ters gidenler ve kısmeti bağlı kızlar açarlardı.

Eyüb Sultan ziyaretlerinin belirli günü ve saati yoksa da Arabi ayların, özellikle de ramazanın ilk cuma günleri, kadir geceleri, arife günleri, alışılagelmemiş bir ziyaretçi akınına uğrardı. Gündüz ziyaretlerinde, türbeden evvel mezarlıkları ziyaret etmek âdetti. Her cuma namazını Eyüb Sultan'da kılmak İstanbul'daki Müslümanların yaygın âdetlerinden biriydi. Erken saatlerden itibaren buraya akın eden halkın kalabalıklığı izdiham derecesine varırdı.

Eyüb Sultan'ı ziyaret, belli usule, erkâna tabiydi. Ziyaretçi, türbenin dış kısmına gelir, erkekler burada kadınlar ise merkadın ayakucunda dua ederler, gümüş şebekelerin etrafından üç kere dolaşılır, çocuklara merkadın ucundaki atlas etek öptürülürdü. Ziyaretin sonunda türbenin iç kapısı yanındaki rahle üzerinde Kuran okuyan türbedara çocuklar nefes ettirilir, tespih çevirtilir, ziyaret bitince merkada arka dönülmez geri geri çıkılırdı.

istanbul halkı için türbe ziyaretleri, bir şenlik havası içinde gerçekleştirilirdi. Ziyaret sona erince bilhassa çocuklar, kendilerine hediye edilecek olan oyuncakları sabırsızlıkla beklerler, ailece Eyüp'ün ünlü kebabı yenir, konu komşuya hediye edilmek üzere Eyüp kaymağı, kuşlokumu, hacı lokumu alınırdı. Gerek bu semtte yaşayanlar gerekse dışarıdan gelenler, son olarak bütün İstanbul'ca tanınan "Eyüp halkalarından alırlardı. Bu sırada ziyaretçilerin etrafını çeviren dilencilerden kurtulmak da beceri isteyen işlerdendi. Dilenciler, bir kere verilen sadakayla yetinmeyerek sürekli ziyaretçileri rahatsız ederler, bir türlü yanlarından gitmezlerdi, istanbullıların dillerine yerleşen "Eyüp dilencisi" deyimi buradan gelmektedir.

Bir eşyasını kaybedenler, beklediği bir haberi alamayanlar, herhangi bir niyetinin olup olamayacağım merak edenler de Eyüb Sultan'daki "Kısmet Kuyusu"na başvururlardı. Türbe ziyaretlerinden sonra iki tarafı mezarlık olan niyet kuyusuna, dik bir yokuşu takip edilerek ulaşılırdı. Evliya Çelebi, niyet kuyusuna gidenlerin önce abdest alarak namaz kıldığını, sonra bir Fatiha okuyarak Hazret-i Yusuf-ı Sâdık aşkına isteğini kuyunun ağzından aşağıya doğru bağırdığını kaydeder.

Eyüb Sultan ziyaretleri günümüzde de istanbul halkı ya da istanbul'a dışarıdan gelenler tarafından kutsal bir görev addedilerek gerçekleştirilmekte, bir ziyaret ve adak yeri olarak eski ününü korumaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; R. H. Karay, "Eski Ramazanları Yâd", *Guguklu Saat,* ist, 1940,

s. 51-52; Bayn, *İstanbul Folkloru,* 150-152; M. H. Tanık, *Hazret-i Halid ve Eyüp Beldesi,* lst., 1947; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 118-119; M. Alp, "Eski Eyüp Sultan", *7FA,* S. 172 (Kaşım 1963), s. 3231-3235; H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları,* lst., 1968, s. 42-44; Akakuş, *Eyyûb Sultan;* Y. K. Beyatlı, *Aziz İstanbul,* İst., 1974, s. 127-132; Hocaoğlu, *Sahabe,* 51-79; Gürel, *İstanbul Evliyaları,* 33-36; Haskan, *Eyüp Tarihi.*

UĞUR GÖKTAŞ

EYÜBOĞLU, BEDRİ RAHMİ

(1911, Görele - 21 Eylül 1975, İstanbul) Ressam, şair, yazar.

Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. D Grubu'nun(-») kurucularındandır. Uzun yıllar akademide hocalık yaptı. Halk kaynağına tutkusu, resimleri yanında şiirleri ve yazılarında da belirgindir. Şiirleri *Yaradana Mektuplar'* (1941) *Karadut* (1948, 1969), *Tuz* (1952), *Üçü Birden* (1953), *Dördü Birden* (1956), *Dol Karabaktr Dol* (1974, 1985), *Beşi Birden Ve Dol Karabaktr Dol* (1985), *Yaşadım* (1977) adlı kitaplarda toplanmıştır. Gezi yazılan *Canım Anadolu* (1953) ve *Tezek* (1975), sanat yazıları ise *Delifişek* (1975, 1987) adlarıyla yayımlanmıştır.

Eyüboğlu'nun şair ve yazar yönleri, ressam kişiliğinden ayrılmaz. İstanbul'a bakışında da bu kişiliklerin ortak özelliklerinin bulunduğu bir gerçektir. Şair olarak halk kaynağma bağlı bir şiir akımının yenilikçi üyesidir. Avşar küiminden havalanan nakışlar gibi İstanbul'un da çeşmeleri, camileri, Çingeneleri, gecekondulaı, Boğaz! vardır. Hastalığın simgesi haline gelen Haseki, simsiyah nokta gibi İstanbul gecekondulan, şahlanan Süleymarıiye, sıfıra sıfır elde var servi Karacaahmet, tıkanan trafiğiyle Karaköy, adının yarısının yattığı Merkezefendi, acıyan Gureba, içine bakraç bakraç mavi dökülen Kız Kulesi, hep B. Rahmi'nin tutkun oldukları, içinde yaşayıp içinde yaşattıklandır. Ressam şair renkleri, çeşit çeşit meyveleri, hemen her şiir ve nesir yapısının içine yerleştirir. Renkleri de öyle. Ama her büyük şehirde gizli bir İstanbul buluruz ("Büyük Şehir"-Tuz).

İstanbul'da deniz kokan, yosun kokan merhabalar getiren yazmalarda, Üsküdar Fıstıkağacı'ndaki Şaban Usta'nın, kalıplarında da Hanımyan'ın emekleri vardır. Sonra pul pul gümüşbalıklarıyla "Canım İstanbul". İstanbul, genelleşir çeşmelerde. "Çeşme", Türkiye olur birdenbire. Şilebezinde bir avuç tiftik gibi Trabzon peynirine geçişi bundandır ("Türküler Dolusu"). Çevresi onu, ilgi duyduklanyla birlikte sarar. Bir çift şahin gibi uçurduğü gözleri, Salıpazarindaki apartmandan karşıya geçerek Kanlıca'daki beyaz eve konar. Bu evde de insan vardır ("Akıl ile Gözün Hikâyesi"). Ortaköy minaresi de, yüzde yüz insan elinden çıkmıştır ("Minare ile Meneviş"). Bu defa da gerçek ile hayali, madde ile maneviyi, güzel ile faydalıyı karşılaştırır. Bir süre şiirini bu meşgul eder.

Fatih'in kılıç çekişi, bir tarih gerçeği olmalıdır. Ama İstanbul gelince aklına, gene şairleşir, bir martı, yansı köpük bir gümüş, yarısı balık, yarısı kuş ve sonunda bir masal gelir. Gülcemal Vapuru gelir. Onun üstüne türküler söylenir; İstanbul'a çünkü Gülcemal Vapuruyla gidilir. Bir sepet kmalıyapıncak, Şehzadebaşinda bir akşamüstü, bir kız, Kapalıçarşı, Cezayir marşı... Kocaman bir dalyan, camgöbeği yeşili orkinoslar, Adalar, kuleler (Kız Kulesi, Galata Kulesi), Tophane'de küçük bir sokak, kahvede oturan fakir fukara, piyano taşıyan hamallar, stadyum, binler, milyonlar, Orhan Veli, Yahya Kemal, Sait Faik'le onun son yıllan, ihtiyar balıkçı, Çingene kadın, 19 yaşında doğum yaparken ölen Eyüplü Gülsümler, on parmağı ulu çmar gibi gözünün nurunu sevdiği Koca Sinan, ardı sıra gecekondular gelir hep aklına ("İstanbul Destanı").

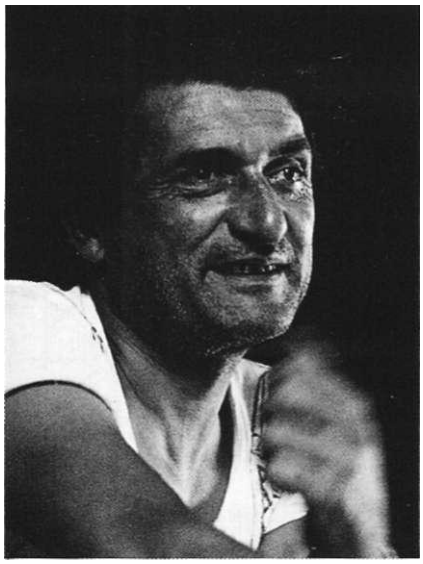

Bedri Rahmi Eyüboğlu
Ara Güler

O, sabah denizlerini Kalpazankaya'da buruşmuş görür ("Lorca'ya"). Haydarpaşa'dan kalkan tren, dünyanın en güzel trenidir ("İstanbul Haritası"). Gureba'yı, Kız Kulesi'ni, Boğaz Köprüsü'nü, Süleymaniye'yi, Dolmabahçe'yi, Şişliyi, Levent'i, gene gecekonduları, hep bu haritanın içinde gösterir.

Yayımlanmamış Şiirler'inde, "Canım İstanbul" vardır. O, nazlı bir kenttir. "Boğaz Köprüsü"nde İstanbul'un fethinden başlar, iki yakamızın bu köprüyle bir araya geldiğini söyler, soma da asma köprünün Boğaz'm boğazına sanldığma inanır. "Bir bulut havalandı Küçükyalı'dan" mısraını, bir laytmotiv olarak şiirinde kullanır ("Eyfel Destanı"). Boğaz'ın suları kütür kuturdur; onlar, has olmayan ne varsa alır götürür, der. Genç yaşta sütü kurumuş analara benzettiği Tophane çeşmelerini görünce, "önce çileden", "soma da nesirden çıkar" ("Güzel ile Faydalı"-77kz-,).

Anlatımıyla insanın doğalını, olduğu gibisini vermek ister. Şiirinde Sulukule ve Sulukuleli gene vardır. Bu doğalm yakalanışı ve sevilişidir. Sanki şiirinin karşıtıymış gibi nesirlerinde de hep aynı temalan işlediğini görürüz.

Bu, İstanbul âşığı şair, yazarlığmda da aym gözlemleri kullanır. Denebilir ki şiirdeki heyecanı, bir yönüyle nesirde de yaşatmak ister. Resimde olduğu gibi. 25 yıl İstanbul'da oturan bir aydın kişi Anadolu'ya çıkışının kitabım yazar *(Canım Anadolu).* İstanbul'a hayrandır. Onun her karışma canmdan bir parça katmıştır. Galata Kulesinin kaç kantar olduğunu, "Sait Faik'i okurken öğrendim" der. Anadolukavağf ndan Edirnekapı'ya, uçtan uca dolaşır şehri. Hep hayrandır. Ama Anadolu'

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Fenerbahçe-Kalamış" konulu duralit üzerine yağlıboya resmi, 25x19 cm, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

CANIM İSTANBUL

Canım istanbul'um nazlı
Bir yanı lodos
Bir yanı poyrazdı
Deniz elli
Deniz ayaklı
Deniz parmaklı
Taşları altın demişler
Gelip demir atmışlar
Atanlar haklı.
Her taşı altınmış
Altın ne kelime
Her taşı deniz
Her taşı kız
Her taşı dişi
Her taşı kan
Geçmişi kınalı.

BEDRİ RAHMİ EYÜBOĞLU
Yaynmlanmamtş Şiirler, 1968

nun kaderini değiştirmeyi ister. Marmara ("Deniz Türküsü"), tezek, kağnı, Ürgüp, Gönen, Erdek, Marmara Adası yolculukları, sonra Âşık Veysel'e selam, Karadayı'yı bulur sonunda. Tophane kahvesinden duyulan ezan seslerini "Karadayı'ya Mektup'ünda duyurur. Tophane sokakları, Karabaş Mahallesi ve camii, küçük ve kirli sokakların tasviri, kasap dükkânlarının önünde biriken köpekler, sahipsiz köpek yavruları, kömür kamyonlarından dökülen kömürleri toplayan çocuklar, Beyoğlu'nda bir mağazanın önünde yırtık pırtık üstüyle titreyen çocuğu Karabaş kahvelerinden birinde cıgara içip kâğıt oynarken görüşü, çaydanlıkla çay içen, hep tüküren genç adam, eskici, bakır tencereler, tavalar, hep ressam-şairin gözlemlerinin dünyasıdır. Fatih zamanından kalan bu caminin karşısındaki kahvenin önünde çalışır ressam B. Rahmi, mahalle sakinlerini de inceler bir yandan. Bu gözlem nesri, şairin sorunlara çözüm arayan bir aydının işi olmaktadır.

Bu istanbul manzaralarında şairin gittikçe gelişen gözlemlerini buluruz. *Delifişek'teki* yazılarında da ("Ah Bu Çingeneler") özellikle hep istanbul denilince gene aklına gelenleri sıralamaktadır. Süleymaniye ve Ayasofya'yı ömrü zevkle doldurabilecek eserler olarak görür. Atölyesinde modellik yapan Çingene kızının diline de hayrandır: Sabiha yerine Sabiye demesi gibi. Sonra Taksim'i zehir yeşili Beyoğlu'nun sonunda bulurlar Sait Faik'le ("Sait için"), istanbul'un büyük sanat adamlarından nasibini alışı, onun özelliklerinden biridir. Rumeli bu kentten nasibini alır ama Anadolu'ya bu rüzgârın esmediğini söyler ("Altın Tas"). Bu, kültür rüzgârıdır, istanbul'da yanan ateşten dağlar taşlar faydalanır. Estergon Kalesi, Alişim türküleri hep bu rüzgârın estirdikleridir. Rumeli türküleri hep istanbul'da yanan ocaktan etkilenmişlerdir. Bedri Rahmi'nin şiir ve resimlerindeki tutkular Anadolu ya da istanbul üzerine çeşitlemeler olmuştur.

AYHAN DOĞAN

EYÜP

istanbul'un fethi ile birlikte kurulan ilk Osmanlı Türk sur dışı yerleşmesi.

Boğaz suyoluna göre İstanbul'un batı yakasında ve Haliç suyolunun güney kıyısında yer alan bu semtin Halic'e 2,6 km kıyısı bulunmaktadır. Eyüp'ün kuzeyinde gecekondu ve konut kooperatif yerleşmelerinin yoğun bir şekilde yer aldığı Alibeyköy; kuzeybatısında 1876'larda başlayan ve 1940-1950'lerde tekrarlanan dış göçle Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin ağırlıkla iskân edildiği yeni yerleşmeler ile sanayi alan ve loıllanımlarımn yer aldığı Gaziosmanpaşa; batısında 1950'lerde başlayan ve 1960'larda tekrarlanan Yugoslavya göçmenlerinin ağırlıkla iskân edildiği yeni yerleşmelerin ve Rami sanayi planları ile getirilen sanayi alanlarının ve kullammlarınm yer aldığı Bayrampaşa; güneyinde ise, surlar ile sınır teşkil eden Fatih suriçi yerleşmesi ve istanbul'un ilk gecekondu yerleşmesi olan Zeytinburnu sur dışı yerleşmesi bulunmaktadır.

Eyüp İlçesi'ne bağlı olan Eyüp bugün Alibeyköy, Kemerburgaz yerleşmelerini ve Kemerburgaz'a bağlı köyleri içine alarak Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alanı kapsayan bir yerel yönetim birimi ile idare edilmektedir. "Eyüp ilçe Belediyesi" olarak isimlendirilen bu belediye sınırlan içinde yakm zamana kadar yer alan Bayrampaşa, 1990'dan itibaren müstakil bir belediye olarak ayrılmıştır. Eyüp semtini oluşturan mahalleler eski yerleşme alanını kapsayan Merkez, İslam Bey, Döğmeciler, Nişanca, Defterdar, Topçular, Rami Yeni, Rami Cuma mahalleleri ile 1950'lerden sonra oluşan Alibeyköy'e doğru uzanan gecekondu yerleşmelerini kapsayan Silahtar Ağa, Sakarya, Eyüp mahalleleridir.

Yerleşmenin topografik yapısı engebelidir. Merkezde yer alan ve kıyıya yakın bulunan Eyüb Sultan Külliyesi ve kıyı ile bütünleşen yakın çevresi deniz koduna yakındır. Merkezden ve kıyıdan geriye doğru uzaklaşıldığında topografya yükselmektedir. Merkeze doğru ışınsal ve kıyıya doğru dik inen yollar alçalarak uzanan vadilere oturmaktadır. Bu vadilerin arasında ise Halic'e doğru son derece güzel panoramik manzaraya hâkim tepeler yer almaktadır. Ancak denize yönelik bu vadi ve tepelerin dışında farklı yönlerde birçok vadi ve tepe daha oluşmuştur.

Bu tepelerden en ünlüsü, kıyıya paralel geçen Haliç kıyı yolu (eski Bahariye Caddesi) ile tarihi merkeze ışınsal yaklaşan islam Bey Caddesi'nin oturduğu vadiler arasındaki tepedir. Tarihi Eyüp Mezarlığı'nın(-») sırtlarında Gümüşsüyü denilen semtte yer alan ve halk arasında Piyer Loti Tepesi olarak da bilinen bu tepe, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde halkın dinlenmek ve eğlenmek için gittiği "İdris Köşkü Mesiresi" olarak geçer. Fransız yazar Pierre Loti(->) tarafından istanbul'a geldikçe ziyaret edilen, kahvehanesi ve buradan görülen Haliç ve istanbul manzarasının büyüsü ile Fransız yazarlarına tanıtılan bu tepe, 19. yy'da istanbul'a gelen yabancıları ve seyyahları da etkilemiş, seyahatnamelerde ve yabancı kaynaklarda yer almıştır.

Bunun dışında, Yeni Yol ile III. Haliç Köprüsü bağlantısı olan çevre yolu arasında Zal Mahmud Paşa Camii'nin sırtlarında yer alan ve bugün Amcazade Hüseyin Paşa vakıf arazisi olarak geçen, muhtemelen Mimar Sinan eseri olarak gösterilen Zal Mahmud Paşa Sarayı'nın olduğu arazi de tarihi yapı kalıntılan içindeki ağaçlan ve Haliç manzarası ile Eyüp'ün seçkin bir tepesidir. Semtin şehir ile bağlantısı, önceleri hem deniz, hem karayolu ile kurulmaktaydı ve Haliç başlangıçta sakin bir suyolu olarak kıyısındaki ve gerisindeki yerleşmelere taşımacılık hizmeti vermekteydi. Önceleri Boğaz'da olduğu gibi kayıklar ile yapılan yolcu taşımacılığında 1850'lerde tersane vapurları da kullanılıyordu. 1984-1985'te istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından uygulanan Haliç kıyılarının sanayiden arındırılması ve kamuİaştırılarak yeniden düzenlenmesi çalışmaları esnasında Haliç iskelelerinin tümü ortadan kaldırılmıştır.

Yerleşmenin şehir ve yakın çevresi ile kurduğu karayolu ulaşım bağlantısında en önemli üç akstan biri, surların hemen dışından ve Eyüp'ün güneyinden kuzeydoğu-güneybatı istikametinde geçen Haliç Köprüsü ve devamındaki I. Çevre Yolu bağlantısıdır. Diğeri yerleşmenin kuzeyindeki sırtlardan kuzeybatı-güneydoğu istikametinde geçen ve I. ve II. çevre yollarını bağlayan 20 numaralı devlet yolu, Rami Kışla Caddesi, eski Edirne Asfaltı'dır. Üçüncüsü ise sahilden Eminönü-Alibeyköy istikametinde geçen, esasen var olan yolun 1984-1985 arasındaki çalışmalar esnasında kuvvetlendirilerek 4 şeritli kesintisiz bir yol haline getirilmesi suretiyle oluşturulan Haliç kıyı yoludur.

Bu yolların dışında, yerleşmeyi kendi içinde ve bu ana bağlantı yollanna bağlayan, toplayıcı mahiyette ikinci derecede önemli yollar olarak; Rami Kışla Caddesi'ni tarihi Eyüp merkezine bağlayan ve 1956'dan sonra açılan Eyüp Yeni Yol, Rami yerleşmelerini Eyüp'ün içine bağlayan topografyanın hayli zorladığı Ayten Sokağı ve devamındaki yol; Gaziosmanpaşa'dan gelen ve tarihi merkeze bağlanan İslam Bey Caddesi ve devamındaki Zal Paşa, Kalenderhane caddeleri, Haliç kıyı yolunun geçirilmesi ile tali bir bağlantı yolu haline gelen Feshane Caddesi, surların dibinden geçen ve Rami Kışla Caddesi'ni Haliç kıyı yoluna bağlayan Savaklar Caddesi gösterilebilir.

Aynca Eyüp'ün eski yerleşme alanının dışında, Bahariye kıyılarının sırtlarında Alibeyköy'e doğru 1950'lerden sonra oluşan gecekondu yerleşmelerinin yer aldığı Esentepe, Sakarya, Silahtar Ağa mahallelerini Küçükköy, Gaziosmanpaşa yerleşmelerine ve Haliç kıyı yoluna bağlayan Gazi Osman Paşa, Yıldız Tabya, Karadeniz ve Ordu caddeleri de toplayıcı yollardandır.

Bu ana bağlantıların dışmda, yerleşme

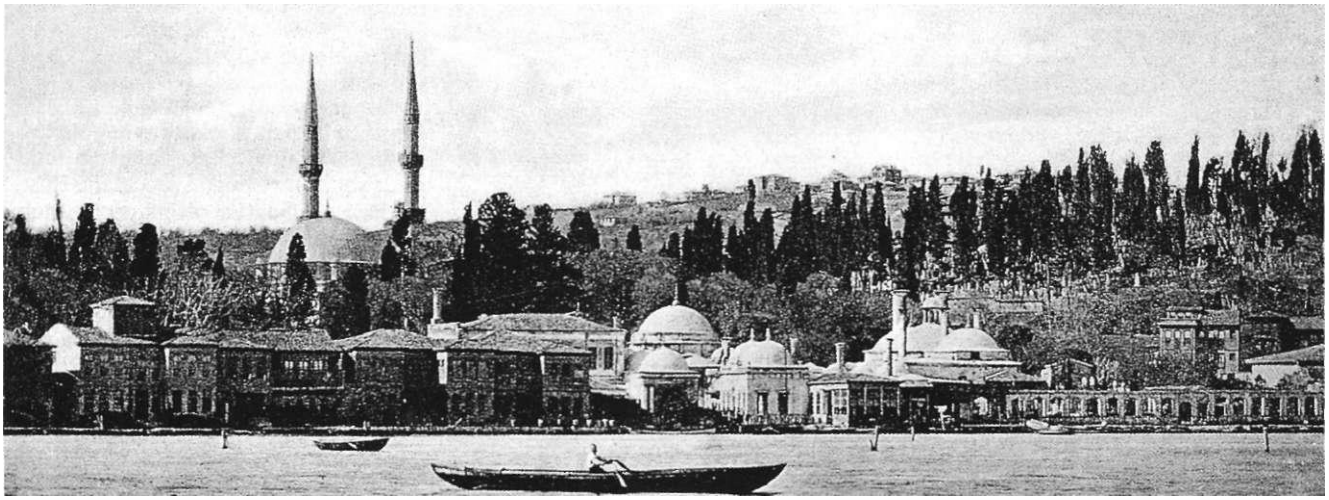

Eski bir kartpostalda Haliç'ten Eyüp'ün görünümü-.
Sıdkı Anadol koleksiyonu

genellikle karakteristik eski dar sokaklardan oluşur.

Semtin kuruluşu İstanbul'un fethine kadar inmektedir. II. Mehmed'in (Fatih), fetihten hemen sonra, İslam dünyasının saygın kişisi sahabeden Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî'nin mezarı olduğu rivayet edilen yerde onun türbesini yaptırması ve akabinde 863/1459'da bu türbenin yanma şehrin ilk selatin camiini inşa ettirmesi; dünya tarihinde ortaçağ ile yeniçağ arasında bir geçiş olarak kabul edilen, istanbul'un Hıristiyan dünyasından islam dünyasma geçmesinin politik olduğu kadar dini ve sembolik bir anlam taşıdığını da göstermekte ve simgesini bu yapıtlarda bulmaktadır. Yine aynı yıllarda bu yapılara eklenen medrese, aşhane, medrese içinde kurulan kütüphane, imaret ve çifte hamam ile bu noktada teşkil edilen ve yine Fatih tarafından kurulan vakıf yoluyla yaşatılan sur dışının bu ilk Türk islam külliyesi etrafında Eyüp yerleşmesi gelişmeye başlamıştır. Bugün bu yapılardan cami, türbe ve hamam günümüze ulaşan ve hâlâ işlevim sürdüren yapılardır (bak. Eyüb Sultan Külliyesi).

Halid bin Zeyd Ebu Eyyub el-Ensarî' nin türbesinin çevresinde kurulan semt, adını buradan almıştır.

Tarih Boyunca Fiziksel Değişme: İstanbul'un ilk yerleşmesinin, etrafı verimli topraklarla çevrili, bol balık avı sağlayan ve denizcilere geniş ve emin bir sığınak olan Halic'in Eyüp'ün sınırları içinde kalan yukarı ucu olduğuna dair, eski tarihçiler tarafından nakledilen hikâyeler vardır (bak. Bizas). Efsaneye göre Haliç, eski adı olan "Hrisokeras"ı İo'nun kızı Keroessa'dan almaktadır.

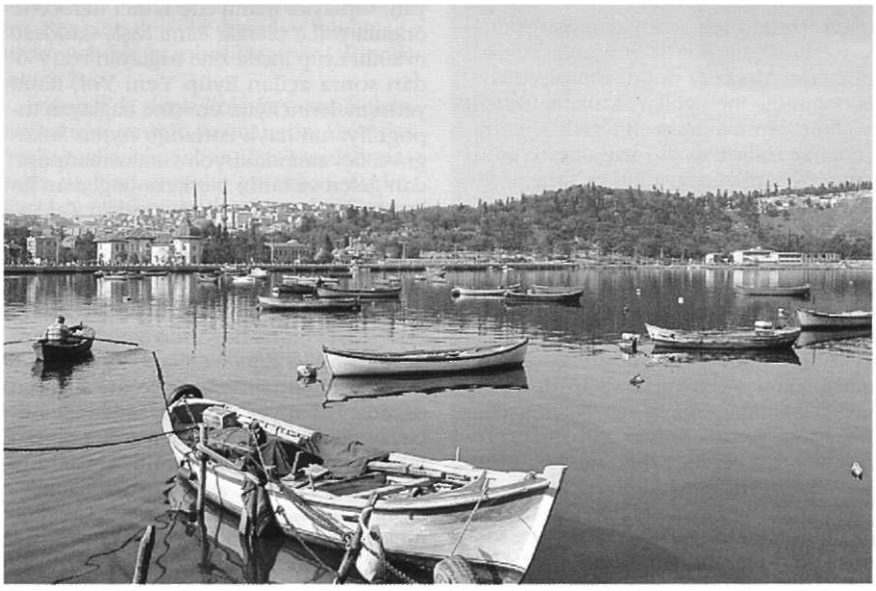

Günümüzde Eyüp'ün bir görünümü.
Nazım Timuroğlu, 1993

1949'da Eyüp Silahtarağa'da Roma dönemine ait bir yapmın temelleri, bir nimfaion veya bir sunak ve mermer heykel kalıntıları ile Alibeyköy'de define avcılan tarafından bulunan bazı mahzenler, mezar odası, MÖ 2. yy'a ait mezar steli, Eyüp'te Halic'in yukarı ucundaki yerleşmelere ait izler saydabilir.

Bizans döneminde sur dışmda bugünkü Eyüp semtinin bulunduğu alan, Halic'in diğer sahilleri gibi zengin ve yoğun bir bitki örtüsü ile kaplı olması ve civarındaki ormanlarda av hayvanlarının bol bulunması nedeniyle, imparatorlar tarafmdan av sahası ve sayfiye yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca burada birçok manastır inşa edilmiştir.

Bu manastırlardan bugünkü Eyüp yerleşmelerinin olduğu ve arazinin dik bir yamaç halinde suya indiği yerde II. Teodosios zamanmda (408-450) Aziz Kosmos ve Damianosün ismine izafeten kurulan manastırdan dolayı buraya "Kosmidion" (yeşil) denildiği rivayet edilmektedir. Halic'e nazır dik bir yamaç üzerinde bir kale gibi yükselen bu kilise, meşhur bir ziyaretgâh idi. Aynca bu manastırm yanında yarışların, siyasi gösterilerin yapıldığı, tahta parmaklıkla çevrili olduğu için "Skilokeskos" denilen bir hipodrom ile süslü kemerli bir divanhane vardı.

I. Leon (hd 457-474) tarafmdan bugünkü Otakçılar Camii civarında küçük ancak zarif ve muhteşem bir saray olan "Mamas (Ayios) Sarayı" adı verilen bir saray ile yakınında dünya işleri ile alakasını kesmiş saray kadınlarının oturduğu bir manastır inşa edilmiştir.

Burada yer alan manastırların içinde Leon Makelos Manastın, farklı statüsü olan bir manastırdır. Bu manastırın küçük İdlisesinin papazı, harbe gidecek imparatorlara, kumandanlara ve asilzadelere, hareketlerinden evvel özel bir merasimle kılıç kuşatmak gibi büyük bir imtiyaza sahipti. Söz konusu manastır, Bulgar muhasarası sırasında tahrip edilmiştir.

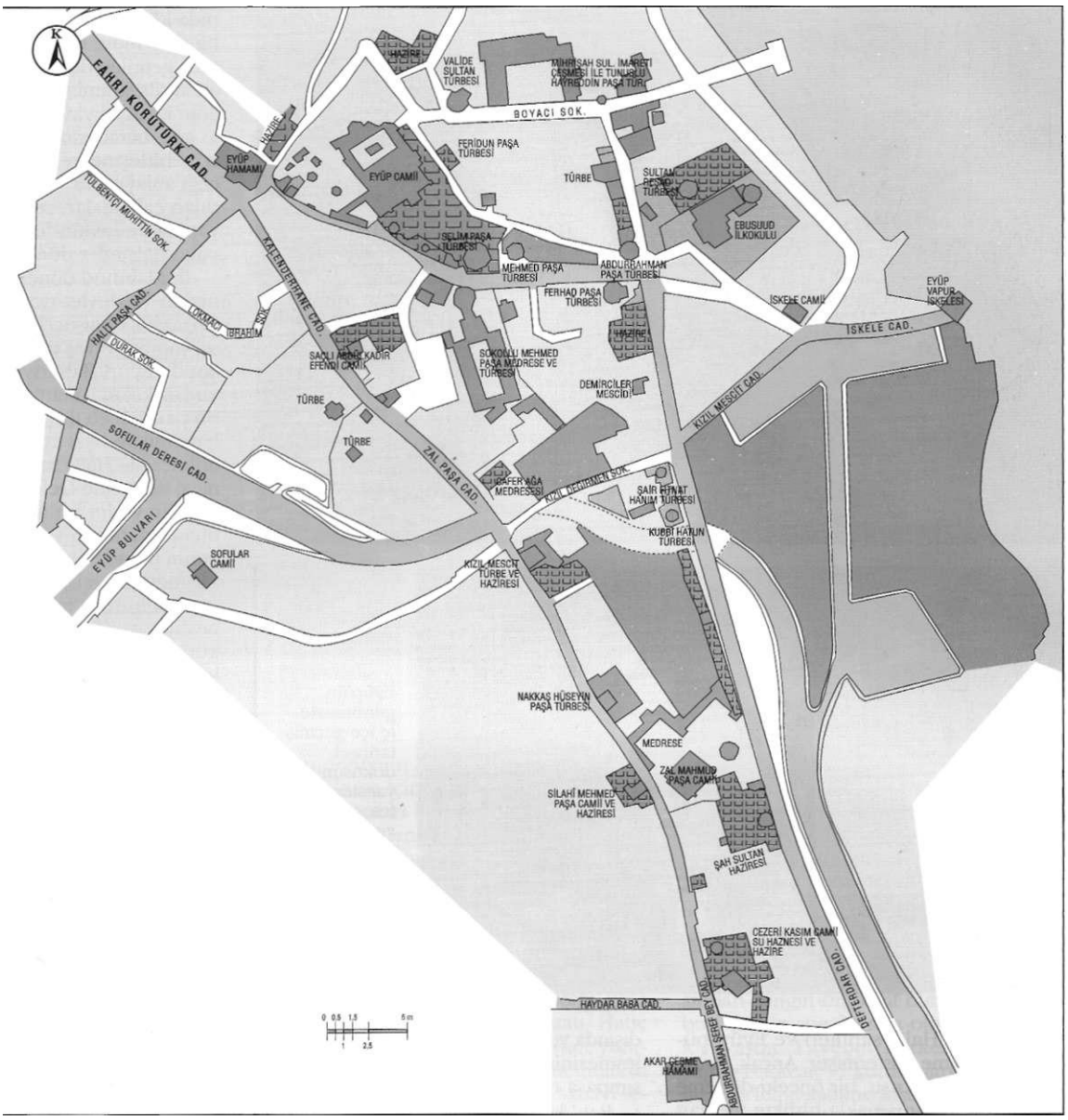

Eyüp
SİT Alanı
İstanbul
Ansiklopedisi

Bunların dışında Aya Anargiras, surun Blahemai Kapısı yanında Aya Fotini, bugün Feshane'nin olduğu mahalde İmparator I. İustinianosün (hd 527-565) eşi İmparatoriçe Teodora için yaptırdığı Ayios Panteleymon veya Teodora'nın kilise ve şatosu bulunmakta, bu kilisenin az ötesinde, Defterdar mevkii civarında bir köprü yer almaktaydı (bak. Defterdar).

Prokopios, *Yapılar ve Gizli Tarih* isimli eserlerinde İustinanosün ayrıca burada sahilde Priskos ve Nikolaos adına, temelleri su içine atılmış bir kilise daha yaptırmış olduğunu yazmaktadır. 6. yy'dan beri Bizans'ın kutsal bir ziyaret yeri olan Meryem Kilisesi ve Ayazması, 1434'te yanmıştır; yerine yapılan kilise Ortodokslarca hâlâ saygı görmektedir.

III. Haliç Köprüsü'nün ayaklarının yapımı sırasında 1972'de Ayvansaray'da surların dışında, toprak içinde bulunan çok ince ve değişik bir işçiliğe sahip, üzerlerinde hayvan kabartmaları olan 6. yy'a ait 2 sütun başlığı, muhtemelen İustinianos'un bu yapılarından birinin kalıntıları olmalıdır.

Bu dönemde Hz Halid'in türbesinin civarı servi ağaçları ile kaplı olup Bizanslılar buraya "avcı" manasına gelen "Kinigos" derlerdi. Burada ayrıca aynı ismi taşıyan, imparatorlara mahsus bir av köşkü bulunuyordu.

Bostan İskelesi civarında Bahariye kıyısında küçük bir liman ile devlet gemilerini yapmaya mahsus bir de tersane vardı. Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin getirdiği çamur ile dolan limanı, VI. İoannes Kantakuzenos (hd 1347-1354) hayli para sarf ederek temizletmiştir.

Fetihten önce İstanbul birçok defa saldırıya uğramış ve her defasmda şehrin dışı yağmalanmış, o arada Eyüp'teki saray, manastır, kilise ve diğer yapılar tahrip edilmiştir. II. Mehmed (Fatih) 1453'te İstanbul'u kuşattığında Eyüp ve çevresindeki mabet ve yapılar birer taş yığını halindeydi. Bu taşların bir kısmı Eyüb Sultan Türbesi ve Camii'nin inşaatında kullanılmıştır.

Fethin akabinde, bir imparatorluk merkezi olarak hazırlanan İstanbul'da, devlet eliyle güdümlü bir imar ve iskân politikası sürdürülmüş ve bu arada Eyüp'e de Bursalılar yerleştirilmiştir.

Süratle iskâna açılan Eyüp'ün eski yerleşme dokusu, Fatih dönemi sonlarında burada oluşan 8 mahalle ile şekillenmiştir. Bu mahalleler, Cami-i Kebir, Kasım Çavuş, Uluca Baba, Abdulvedut, Sofular, Otağcıbaşı, Fethi Çelebi, Mehmed Bey mahalleleridir. Fatih dönemi sonlarında, aralarında boşluklar da olsa, surlardan Piyer Loti Tepesi'ne kadar uzanan ve gerilerde Edirnekapı hizasına kadar çıkan yerleşme dokusu, bugünkü Eyüp yerleşme alanının yansına yakın olan en önemli kısmını kapsamaktaydı. Bundan sonra doku uzun süre fazla yayılmamıştır. Bu dönemde nüfus yaklaşık 4.000 olarak tahmin edilebilir.

Eyüp'ün günümüzle iç içe geçmiş tarihsel dokusunu yansıtan bir fotoğraf (üstte) ve koruma altına alınmış evlerin bulunduğu bir sokak.
Aras Neftçi, 1989 (üst), Nazım Timuroğlu, 1993 (sol)

16. yy'da Haliç sahilleri ve Eyüp büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak, Eyüp'ün yerleşme dokusu, bir önceki döneme göre fazla yayılmamakla birlikte mevcut doku içinde önemli imar hareketleri olmuştur. Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminde, Eyüp'e cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, çeşme, sebil, hamam, imaret, türbe gibi dini, kültürel, sosyal, ticari fonksiyonlar taşıyan birçok yapı, tekke kompleksleri inşa edilmiş; sahiller Bahariye kıyılan boyunca saray ve yalılar ile dolmaya başlamıştır. Namazgah, mesire alanları gibi açık kullanım alanları oluşmuştur. Mimari yapı, malzeme ve süslemelerde yansıyan üslubu ile Osmanlı klasik döneminin en güzel örneklerinin sergilendiği bu yapılar, burada gelişen kültürel ve sosyal ortamın da bir göstergesi olmuştur.

Tarihçiler II. Bayezid'in saltanatının (1481-1512) ortalannda nüfusun 200.000'e yaklaştığını ve bu nüfusun yaklaşık yüzde 10'unun Haliç kıyılan ve özellikle Eyüp ve Balat'a yerleşmiş olduğunu ifade etmektedir. I. Süleyman (Kanuni) döneminin sonlarında nüfus 500.000'e yaklaşmış ve bunun yüzde 30-40 oranında bir kısmı sur dışmda yerleşmiştir. En yoğun sur dışı yerleşmesinin ise Galata dışmda Eyüp ve Kasımpaşa olduğu tahmin edilmektedir.

Batidan etkilenme dönemi sayılan 17. ve 18. yy'larda yerleşme dokusu fazla genişlememekle birlikte mevcut doku içinde önemli yapıların inşa edildiği görülmektedir. Lale Devri'ni de kapsayan bu dönem, İstanbul genelinde olduğu üzere Eyüp için de çeşme, sebil gibi su yapılan açısından zengin bir dönem olmuştur ve bu yüzyılın karakteristik yapılarından olan çeşmelerin önemli bir kısmı Eyüp'te inşa edilmiştir. Türk baroğunun son derece güzel örneklerinden olan Şah Sultan Külliyesi ile Mihrişah Sultan Külliyesi'nin ve Kalenderhane Tekkesinin sebil ve çeşme yapdan, dönemin Eyüp'teki seçkin örneklerindendir.

Osmanlı klasik dönem üslubunun mimari yapı ve süslemelerde yavaş yavaş terk edildiği, Batı üslubunun karakteristik biçimlerinin yansımaya başladığı, üslup farklılaşmasının ortaya çıktığı bu dönemde Şeyh Murad Tekkesi gibi çok güzel tekke yapdan inşa edilmiştir.

19. yy-1950 arası dönem, II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlayan geleneksel yapıda köklü değişiklikler meydana getiren bir dönemdir. Batılı anlamda kurumsal yapıda getirilen değişiklikler, sanayileşmede atılan ilk adımlarla birlikte yeni teknolojinin ithali ve yine sanayileşmenin getirdiği göç, beraberinde gelen nüfus patlaması, şehirleşme ve şehirlerin planlanabileceği anlayışının yerleşmesi ile birlikte yapılan çalışmalar, sosyal yapıda, kültürel yapıda ve kentin fiziksel dokusunda büyük değişimler dönemini başlatmıştır.

II. Mahmud döneminden itibaren, hanedan ve devlet ricalinin ilgisi Haliç'ten Boğaz'a kaymıştır. Batı etkisinde geleneksel yapının yavaş yavaş terk edildiği bu ortamda Eyüp Bahariye sahillerindeki bakımsız kalan sultan saraylarının ve yalıların padişah eli ile yıktırılarak yerine iplikhanenin ve bazı imalat faaliyetlerinin getirilmesi ile Haliç sahillerinde başlayan sanayi, akabinde Defterdar'daki Hatice Sultan Sanayinin bir bölümünde fes imalatına başlanması ve giderek bu imalathanenin burada bir dokuma fabrikasına dönüşmesi ile gelişmiştir.

Cumhuriyetin hemen öncesinde Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin ağzmda kurulan, Türkiye'nin ve İstanbul'un ilk elektrik santralı olan Silahtarağa Elektrik Santralı da Haliç'te sanayiyi teşvik eden bir unsur olmuş, zamanla sahilsaraylar ve yalılar yerlerini teker teker sanayi kuruluşlarına bırakmıştır.

Bu dönemde Yeniçeri Oeağının kaldırılması ve ordunun Batdı anlamda yeniden teşkilatlanması ile, şehrin çevresinde, yeni yerleşme alanlarının siluetine hâkim noktalarda yapdmaya bağlanan kışla yapılarından biri de Eyüp'te Rami tepelerinde 1828-1829'larda inşa edilen Rami Kışlasidır.

Rami Kışlası'nın kurulmasından sonra II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) devlet erkânının bu civara yerleştirümesi ile Rami tepelerinde başlayan iskân, 1877-1878'de Bulgaristan'dan gelen Türklerin bu sırtlarda yerleştirilmesi, 1940 ve 1950'lerde Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen yeni göçmen kafilelerinin yine burada yerleştirilmeleri Ue gelişmiştir.

Cumhuriyet'ten soma Fransız şehircilik uzmam H. Prost tarafından 1936-1937'de hazırlanan 1939'da uygulamaya konulan planda Halic'in sanayi aksına dönüştürülmesi öngörülmüş, Haliç kıyılarına planlı olarak getirilen sanayi, yan sanayi olarak gelişen ve kontrol edilmeyen küçük sanayinin yayılmasını da beraberinde getirmiştir. Ancak 1930'lu yıllara kadar Eyüp sahillerinde bazı yalıların hâlâ varlıklarını koruduğu bilinmektedir.

1934'te yeniden çizilen mahalle sınırlarına göre Eyüp yerleşme alanı 12 mahalle birimine aynlrnıştır. Bu mahalleler, Abdulvedut, Cezeri Kasım, Eyüp Sultan, Eyüp Gümüşsüyü, İslam Bey, Fethi Çelebi, Düğmeciler, Nişanca Mustafa Paşa, Üç Şehitler, Rami Cuma, Topçular, Rami Yenimahalle'dir.

1950'den soma, İstanbul hızlı bir sanayileşme sürecine girmiş; sonuçta Eyüp'ün eski dokusu içindeki boş alanlar, bostan-

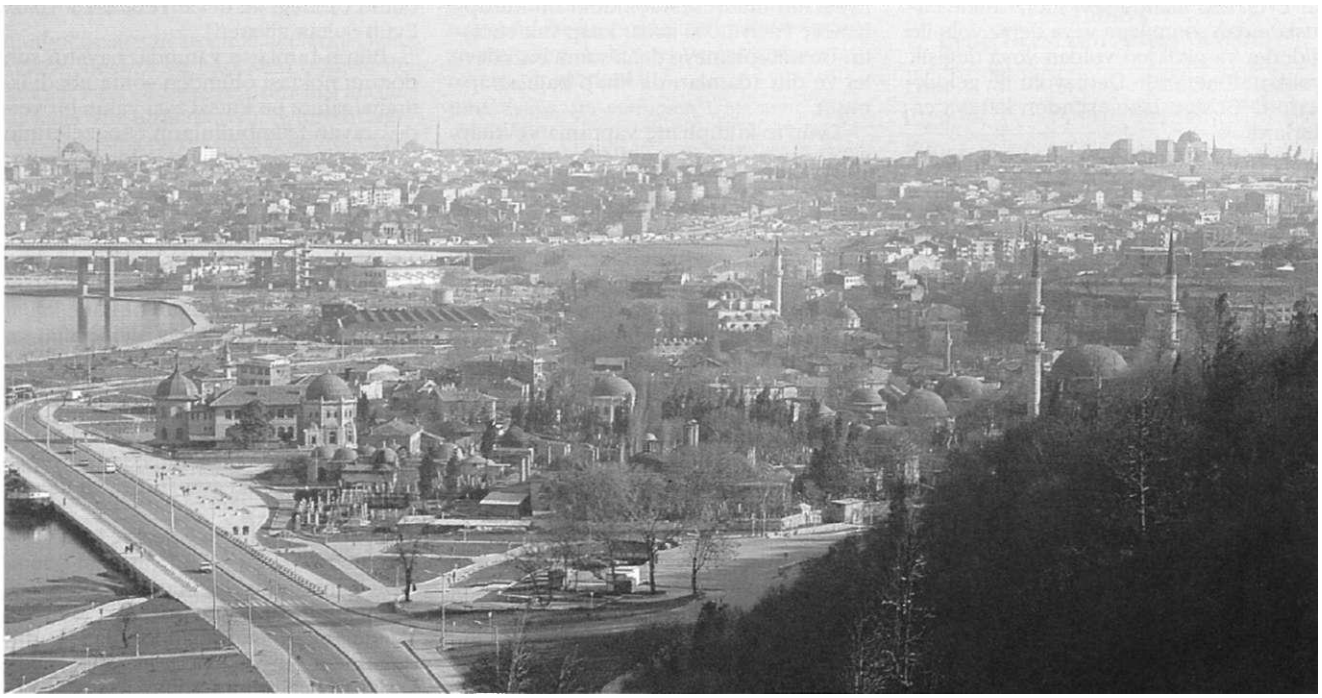

Eyüp'ün mezarlıktan genel görünümü.
Aras Neftçi, 1989

lar, metruk kalan eski tekke arazileri, tarihi mezarlık alanları işgal edilerek kaçak yapılanmalar ile dolmaya başlamıştır. 1956' dan itibaren İstanbul bütününde uygulanan geniş imar operasyonuna Eyüp de sahne olmuş Rami Kışla Caddesi kuvvetli bir bağlantı yolu haline getirilmiş ve Yeni Yol olarak adlandırılan bulvarın açılması ile tarihi merkeze bağlanmış, Cami-i Kebir Caddesi üzerindeki dükkânlar yıkılmıştır. Cami meydanındaki oyuncakçılar adası bu operasyonlar esnasmda ortadan kaldırılmış olmalıdır. İstanbul'daki yıkımlardan taşınan mezarlar ile Kızıl Mescit karşısında devşirme bir mezarlık kurulmuş, bu arada II. Mehmed'in (Fatih) başmimarı Mimar Ayaz'ın mezan da buraya nakledilmiştir. Menderes dönemi denilen bu dönemde yarım kalan işleri tamamlatmak üzere daha sonra istanbul Belediyesi tarafından, Piccinato'ya hazırlatılan 1/10.000 ölçekli "Geçit Devri Nâzım Planında yer alan III. Haliç Köprüsü ve çevre yolu bağlantısı, bu dönemde 1973'te gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemin ilk 10 senesinde sahiller sanayi yapılanması ile tamamen dolmuştur. Eski kent dokusu içinde henüz spekülatif amaçlı büyük müdahaleler yapılmamıştır. Rami Kışla Caddesi boyunca iki taraflı başlayan sanayi yapılanmaları, mezarlık ve boş alanların içine doğru sarkmaya başlamıştır. Sırtlardaki boş alanlara mevzi planlar ile seyrek de olsa yapılanmalar getirilmiştir. Ancak Eyüp içinde bostanlar ve boş alanlar mevcut olmasına rağmen, eski yerleşme dokusunun dışındaki Bahariye sırtlarından Alibeyköy'e doğru uzanan boş alanlar kaçak yapılar ile tamamen dolmuştur.

Bu dönemin ikinci 10 senesinde eski kent dokusu içindeki boş alanların mevzi imar planlari ile yüksek katlı bloklara dönüştüğü izlenmektedir. Ahşap evlerin yoğun olduğu mahallelerde ise bu yapılar yıkılıp imar çizgisi geri çekilerek yolun genişletilmesi ile, yüksek yapılanmalara imkân veren uygulamalara gidilmiştir.

3030 sayılı yasanın yürürlüğe girmesi ile yerel yönetimlerin yeniden organize edilerek imar yetküerinin artırıldığı 1983 sonrası dönemin en önemli icraatı, Haliç kıyılarının sanayiden arındırılarak yeniden düzenlenmesidir. Yerel yönetimlerin dinamik yapısı içinde sahildeki sanayi tesisleri süratle ortadan kaldırılarak yerlerine kamuya açık park alanları kurulmuştur. Halic'e paralel geçen mevcut kıyı yolu genişletilerek yeniden düzenlenmiş, Bostan Iskelesi'nde deniz üzerinden geçirilen kazıklı yol ile süreklilik sağlanmıştır. Ancak kıyı yıkımları esnasmda kıyıdaki eski sokaklar ve yapılar da ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla bu dönem, Eyüp'ün çehresini gerek geleneksel yerleşme alam, gerek yeni gelişme alanı içinde hayli değiştiren bazı uygulamalar getiren bir dönem olmuştur.

Sosyal-Kültürel Değişme: Fetihle birlikte kurulan Eyüp, süreç içinde giderek gelişmiş, sultanların devlet ricalinin, ulema sınıfından kişilerin, sanat ve düşünce adamlarının yaşadıkları, mimarlık ve kültür tarihinde önemli eserler bıraktıkları zengin bir semt haline gelmiştir.

Fatih'in Eyüp'e verdiği önem ve bu semti seçkin bir zürmenin oturduğu semt haline getirmek istemesi, hocası Akşemseddin'e burada oturmasını önermesi ile de anlaşılmaktadır.

Daha sonraki Osmanlı sultanları da semte özel bir önem vermişlerdir.

ilk islam yerleşmesi olmasına rağmen, Eyüp'te gayrimüslimler de Müslümanlarla yüzyıllarca birlikte yaşamışlardır. Fatih' in istanbul'u iskân ederken Anadolu'dan getirdiği ve suriçinde yerleştirdiği Hıristiyan Ermenilerden bir kısmı, daha sonra Eyüp'e yerleşmiştir.

Eyüp'ün bir diğer özelliği tekkeler açısından zengin bir semt olmasıdır. Bunda bu yörenin sur dışında olmasının da etkisi vardır. Yavedut Tekkesi(->) ve Karyağdı Tekkesi(->) kuruluşları fethe kadar inen ve fethe katılmış kişiler tarafından kurulan tekkelerdir. Tekkeler, çevrelerinde yerleşmelerin oluştuğu çekirdekler teşkil etmişler; insanın gelişimine yönelik eğitim yanında hat, ebru, musiki, minyatür gibi geleneksel sanatlar, din ve düşünce alanlarında da eğitim vermişler; buralarda yetişen kişilerin Eyüp'ün sosyal ve kültürel yaşamına büyük katkıları olmuştur.

Eyüp'teki sosyal ve kültürel yaşantının zengin olmasında Osmanlı sultanlarının, hanedanın, devlet ricali ve varlıklı kişilerin ziyaretin ötesinde burada ikameti tercih etmeleri de etkin olmuştur. Eyüp, Osmanlılar döneminde Osmanlı sultanlarının cüluslarından sonra kılıç kuşanma törenlerine sahne olması ile de ayrıcalığı olan bir semttir. Osmanlı sultanlarının Eyüb Sultan'm manevi varlığında Hz Muhammed'e duydukları saygı, devletin başına geçtiklerinde tahta çıktıktan sonra, Topkapı Sarayı'nda emanat-ı mukaddese arasında saklanan Peygamber'e veya sahabelere ait kılıçlardan birini Eyüb Sultan'm türbesinde "taklid-i seyf" denilen merasimle kuşanmaları ile ifade edilmiştir. Padişah-

lar Eyüp'teki taklid-i seyf merasimine cüluslanndan soma kara veya deniz yolu ile giderler ya gittikleri yoldan veya değişik yoldan dönerlerdi. Denizyolu ile geldiklerinde Bostan İskelesi'nden karaya çıkarlardı.

Eyüp aynı zamanda, Haliç kıyısı ve gerisindeki zengin doğal bitki örtüsü, serin ve tatlı suları, lezzetli balık ve yabani ördek avlanan adaları ve İstanbul'un derinliklerine doğru son derece güzel geniş panoramik manzara veren coğrafi konumu ile sultanlar kadar İstanbul halkının da günübirlik dinlenmek üzere gelmeyi tercih ettiği önemli mesire yerleri olan bir semt idi. Evliya Çelebi Eyüp'te 10 ayrı mesire alanından bahsetmektedir. Bunlar Eyüp, Ağa Eskisi, Harp Meydanı, Kalamış, Deniz Hamamı, Can Kuyusu, İdris Köşkü, Kırk Serviler, Birdir-Ağa Kırlığı, Bülbül Deresi mesireleridir.

Eyüp'ün bir özelliği de çiçek yetiştirilmesidir. R. E. Koçu, Eyüp'te Gümüşsüyü' nun bulunduğu vadi etrafmdaki tepelerin tarlalar halinde çiçek bahçeleri olduğunu, buralarda gül, sümbül, lale, zerrin, fulya yetiştirildiğini, cuma günleri Eyüp'ün Oyuncakçılar Çarşısı'nda büyük bir çiçek pazarı kurulduğunu, bu çiçek bahçelerinin tümünün Fulya Tarlası olarak anılan bir mesire yeri olduğunu nakletmekte; 20. yy'ın başlarında rağbet gören bu yerin 1960'larda gecekondularla dolduğunu anlatmaktadır.

Eyüp, kahvehaneler açısmdan da zengin bir semttir. 1814-1815 tarihli *Bostancıbaşı Defterleri*'nde kıyıda Ayvansaray İskelesi ile Defterdar İskelesi ve Defterdar İskelesi ile Eyüp İskelesi arasında birer kahvehane yer alırken, Eyüp İskelesi ile Bahariye Kasrı arasında 7 kahvehane sıralanmaktadır. Melling'in gravüründe yer alan yalı biçimindeki Bostan İskelesi Kahvesi buranın en büyük kahvehanesiydi. Türk musikisinin büyük ustalarından Eyüplü Zekâi Dede, Türk musikisinin diğer ustaları ile bu kahvehanede buluşup meşk âlemleri yaparlardı. 1984-1985'teki kıyı yıkımlan ile ortadan kaldırılmadan önce kahvehanenin son kalan kısımlarında yanındaki imaretin koyunları barındırılıyordu. Bunun dışında Eyüp İskelesi yakınında deniz kıyısında yer alan eski bir İstanbul kahvehanesi de bu yıkımlarda ortadan kalkmıştır.

İstanbul'un en ünlü tulumbacı kahvehanelerinden biri de Eyüp Defterdar'da Kâhya İsmail'in kahvehanesi idi. Ramazanlarda en önde gelen çalgılı kahvelerden biri olan bu kahvehane Meşrutiyetin ilanından soma kayıkçı kahvesi olmuştur. Daha soma burası da yıkdarak yerine beton bir bina ve altına bir kahve yapılmıştır. Eyüp'ün en meşhur kahvehanesi ise daha önce bahsettiğimiz Piyer Loti Kahvesi'dir. Bugün hâlâ ayakta olan bu kahve Eyüp'ü ziyarete gelen yerli ve yabancı turisüerin uğrak yeridir.

Eyüp, kütüphaneler açısından da kurulduğundan bugüne zengin bir semt olmuştur. II. Mehmed (Fatih), Eyüp'e ilk kütüphaneyi kazandırmıştır. Eyüb Sultan Külliyesinin medresesi içindeki bu kütüphaneye Fatih 1.000 kadar kitap vakfetmiştir. Bu kütüphaneye daha sonra bazı devlet ve din adamları da kitap bağışı yapmıştır.

Eyüp'te kütüphane yaptırma ve kitap vakfetme geleneği uzun süre devam etmiştir. Eyüp'ün en önemli ve günümüze ulaşan tek kütüphanesi 1839'da Bostan İskelesi Sokağı üzerinde yer alan, Mehmed Hüsrev Paşa tarafından kurulan kütüphanedir (bak. Hüsrev Paşa Kütüphanesi).

Eyüp, el sanatlan açısmdan da gelişmiştir. Eyüp'te Bizans döneminde Haliç'ten elde edilen çamurla tuğla ve kiremit imalatı yapıldığı bilinmektedir. Halic'in bu çamuru Osmanlılar döneminde tuğla ve çömlek imalatında kullanılmıştır. Çömlekçiliğin el sanatı olarak geliştiği ve bir ihtisas kolu olduğu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde* de bahsi geçtiği gibi Çömlekçiler Mahallesi adlı bir mahallenin kurulmasından da anlaşılmaktadır. Halic'in makbul balçığı Eyüp'te oyuncakçüığı da teşvik etmiştir (bak. Eyüp oyuncakçılığı).

Eyüp Bizans döneminde şehrin süt ihtiyacının sağlandığı bir yerdi. Osmanlı döneminde bu yöre civarındaki mandıralardan temin edilen halis sütle üretilen kaymak Eyüp'e ayn bir şöhret kazandırmıştır.

Eyüp'teki kaymakçı dükkânlarmm II. Selim döneminde, 1567'de uygunsuz bir biçimde kullanıldığının padişaha bildirilmesi üzerine haslar kadısına bir hüküm çıkarılmış, bu hüküm üzerine eğlence yerleri kapatılmış, bir süre soma yeniden şikâyetler başlamış, 1573'te bu hususta padişah fermanı çıkanlmıştır.

Eyüp'ün kebapçıları ve kebapçı dükkânları da meşhurdu. 1935-1950 arasmda Eyüp'te yalnızca 2 kebapçı kalmıştı, 1950-1956 arasında kalan 1 dükkân da 1956 istimlaki sonunda ortadan kalkmıştır.

Eyüp'ün, bugün de halk arasında şöhretini sürdüren halka fırını da ünlüydü. Yeniçeriliğin son zamanlarmda "Yeni Fırın" diye anılan bu fırının 1750-1800 arasmda bir tarihte yapıldığı söylenebilir.

Eyüp, sosyal ve kültürel açıdan geliştiği nispette sanatta da gelişmiş ve Türk musikisinin ünlü ustalarını, edebiyatçıları, tiyatro ve gösteri dünyasının değerli şahsiyetlerini yetiştirmiş, kültür ve sanat yaşamına önemli katkıları olan bir semt olmuştur.

Eyüp geçmişinde, büyük yangınlar geçirmiştir. Bunda geleneksel ahşap konut mimarisinin rolü olduğu kadar coğrafi konumunun da etkisi büyüktür. İstanbul'un hâkim kuzey rüzgârları Halic'in güney kıyısında yer alan Eyüp'te kıyıda başlayan bir yangının kolayca yamaçlara yayılmasına neden olabilmektedir. Eyüp'ün 1690, 1708, 1886, 1895 ve 1912'de büyük yangınlar geçirdiği bilinmektedir.

Geçirdiği değişimlere rağmen, Eyüp'te geçmişte sosyal yaşamm bir parçası olan ve İstanbul genelinde önemli bir yer tutan bazı geleneksel davramşlar hâlâ oldukça etkin bir biçimde sürdürülmektedir. Bunun en önemli kamtr Eyüb Sultan Türbe ve Camiinde ibadet ve ziyaret olgusunun bütün canlılığı ile devam etmesidir (bak. Eyüb Sultan ziyareti).

Bütün bunların yanında, hayatın son dönüm noktası ölümden soma ebedi istirahatgâhrm bu kutsal zata yakın bir yerde arayan İstanbulluların cenazelerinin Eyüb Sultan Camii'nden kaldırılarak burada oluşmuş geniş mezarlık alanlarında gömülmeleri eski bir geleneğin devamıdır. Surların dışının, Bizans döneminde de şehrin nekropol (mezarlık) bölgesi olduğu unutulmamalıdır. Eyüp büyük bir İslam nekropolü olma özelliğini bugüne kadar korumuştur. Türk hat, taş işlemeciliği sanatı, türbe mimarisi ve bezemelerinin en seçkin örneklerine, padişah, padişah eşleri, çocukları, devrin ileri gelenleri ve devlet ricalinin gömülü olduğu bu mezar ve kitabelerinde rastlanmaktadır. Ayrıca bugün Eyüp'te, iki ayrı Hıristiyan mezarlığı mevcuttur.

Eyüp'te geçmişten gelen ve hâlâ yaşayan, Eyüp'e özgü sosyal yaşamın önemli bir parçasını teşkil eden bir müessese de imarettir. III. Selimin annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından kurulan, kurulduğundan bu yana yaklaşık 200 senedir kesintisiz faaliyetini sürdürmekte olan, bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı çalışan bu müessese günde 2.000 kişiye aş vermektedir.

Eyüp'ün tamamen yok olmayan ve bugüne dek yaşayan iki özelliği küçük bir alanda sürdürülmeye çalışan çiçekçilik üe halka fırınıdır.

Bibi. D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* S. 5 (1970), İst; S. Eyice, "İstanbul", ¿4, I; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri;* Ayverdi, *Mahalleler;* C. Öğüt, *Meşhur Eyüp Sultan,* İst., 1955; Evliya, *Seyahatname,* I; A. Ş. Hisar, *İstanbul ve Pierre Loti,* ist., 1958; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* İst, 1975; H. Y. Şehsuvaroğlu, *İstanbul;* Ergin, *Rehber;* İ. Tekeli, "1939-1980 Arasında İstanbul'un Planlama Deneyimleri, İcabında Plan", *İstanbul,* S. 4 (1993); H. Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi,* ist., 1975; M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* İst, 1985; Demiriz, *Türbeler;* Y. Önge, "Eyüp Sultan Manzumesi ve Tarihi", *Selamet,* Ankara, 1963; Ayyansarayî, *Hadîka;* Meriç, *Mimar Sinan;* S. Ünver, *Sahabe Kabirleri;* M. B. Tanman, "istanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Örnekleri Tipoloji Denemeleri", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış doktora tezi), c. 1, İst, 1990; A. S. Ülgen "Eyüp Sultan'da Hazret-i Halit Manzumesi ve Çevresi", *Selamet,* Ankara, **1963;** M. Sözen, *Türk Mimarisinin Tarihsel Gelişimi,* İst., 1980; İşli, *Sahabe,* R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İSTA,* VI; T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul,* S. 3 (1992); "Eyüp" *İKSA;* N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* ist., 1992; Y. Kâhya, "İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekansal Özellikleri", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İst., 1992; *İstanbul'un Kitabı,* c. 1, ist, 1957; Haskan, *Eyüp Tarihi;* Eyice, *Haliç;* Bayn, *İstanbul Folkloru;* N. Tilgen, *Eyüp'tü Hattatlar,* ist., 1950; M. Cunbur, "Eyüp Sultan Kütüphanesi", *Selamet,* Ankara, 1963; R. E. Koçu, *Osmanlı Padişahları,* ist, 1981; Tuğlacı, *Ermeni Kiliseleri;* İnciciyan, *İstanbul;* O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst., 1979; Kumbaracılar, *Sebiller, Tanışık, İstanbul Çeşmeleri.*

FAHRÜNNİSA (ENSARİ) KARA

EYÜP ÇARŞISI

İstanbul'un ana ticaret mahallelerini Haliç kıyıları, Beyazıt ve bedesten bölgesi ile Mahmut Paşa Caddesi ve Uzunçarşı arasındaki aks oluşturmaktaydı. Şehirde dağınık olarak satış yapan dükkânlar bulunduğu gibi bu küçük dükkânların yer yer gruplaştığı bölgeler de vardır. Eyüp bölgesi de Ayasofya, Aksaray, Yedikule ve Kasımpaşa'da olduğu gibi bu tip dükkânların gruplar oluşturduğu bir yerdi. Eyüb Sultan Camii'nin güney ve güneydoğu bölgesine doğru gelişen çarşı Zal Mahmud Paşa Camii'nin yakınlarından geçerek Defterdar' da Çömlekçiler Mahallesi'ne kadar devam etmekteydi. Çarşının en yoğun olduğu bölgeyi ise cami çevresi oluşturmaktaydı.

Çarşı bir yolun iki tarafında yer alan dükkânlardan oluşmaktaydı. 20. yy'ın başında çekilen Eyüp fotoğraflarına göre dükkânlar üç tarafı kapalı, sokağa bakan cepheleri ahşap kepenkli, bitişik nizamda yapılmış yapılardı. Mallar hem dükkânın içinde, hem de dışarıda, sokak cephesinde sergilenirdi. Her gece sokakta sergilenenler içeri alınır, sabahları tekrar dışarı çıkarılırdı.

Dükkânların birçoğu hem imalathane hem de satış yeri olarak kullanılırdı. Aynı tip malı üreten veya satan dükkânlarm bulunduğu sokaklar, arastalarda olduğu gibi, o malın adıyla anılırdı: Çömlekçiler, oyuncakçılar, yoğurtçular vb.

Evliya Çelebi, Eyüp bölgesinde 9-800 saray ve ev bulunduğunu, çarşısında da 1.085 dükkân olduğunu yazar. Çarşısındaki ayakkabıcılar ve sütçülerden söz ederek kaymağının ve yoğurdunun ününü vurgular. Çarşıda Eyüp'te Çömlekçiler Mahallesinde üretilen çömlekler de satılmaktaydı (bak. çömlekçilik). Ayrıca balıkçılar ve meyveciler de Eyüp Çarşısı'mn renkli esnafı arasındaydı.

17. yy'da Eyüp'te mezbahalar, kasaplar, kokoreççiler, balcılar, mum imalatçıları ve 11 ekmek fırını olduğu, ayrıca mezbahaların bulunduğu yerde debbağların da yer aldığı bilinmektedir. Eyüp'teki mezbahalar 18. yy'da kapatılmıştır. 19. yy'ın sonu ve 20. yy'da Eyüp'te üretilen ahşap oyuncaklar ve düdüklü su testileri çocuklar için aranılan mamullerdi (bak. Eyüp oyuncakçılığı).

Eyüp Osmanlı döneminde oluşmuş bir yerleşim bölgesidir. Bu nedenle Eyüp Çarşısı da Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Çarşıda şehir içi hanı ve bedesten gibi büyük ticaret yapılarının bulunmayışı Eyüp'te şehirlerarası, transit veya büyük toptancılık biçiminde bir ticaretin olmadığını göstermektedir. Eyüp Çarşısı'mn gelişimi Eyüp'ün kadılık olmasıyla da ilgilidir. Eyüp kadısı çarşamba divanına(->) katılır, kendi bölgesinde bulunan loncalar arasındaki yönetimsel bağlantıyı kurardı.

Eyüp'ün haftalık pazarı cuma günleri kurulur, türbeye ziyaret de en çok bugün olurdu. Evliya Çelebi binlerce kişinin her cuma Eyüb Sultan'ın türbesini ziyarete geldiğini ve çarşıyı insan selinin bastığım yazşamına hizmet verdiği gibi istanbul kapsamında da üretimde bulunan ve gelen ziyaretçilere de hizmet veren canlı ve hareketli bir merkezdi.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; Mantran, *Gündelik Hayat.*

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

EYÜP İLÇESİ

İlin batı yarısmda, Çatalca Yarımadasında yer alır. 15 Mayıs 1936 tarihinde yürürlüğe giren 3012 sayılı kanunla kurulmuştur. İlçe doğuda Sarıyer, Şişli ve Kâğıthane, güneyde Beyoğlu, Fatih ve Zeytinburnu, güneybatıda Bayrampaşa, batıda Gaziosmanpaşa ilçeleriyle çevrilidir. İlçenin kuzeyini Karadeniz sınırlandırır. Bu alan içindeki yüzölçümü 242 km^2dir. Eyüp İlçesi'nde 19 mahalle vardır. İlçenin kırsal nüfusu Kemerburgaz Bucağı'na bağlı 8 köydedir.

Eyüp İlçesi'ne bağlı mahalleler Alibeyköy, Cuma, Çırçır, Defterdar, Düğmeciler, Emniyettepe, Esentepe, Güzeltepe, İslam Bey, Karadolap, Merkez, Mithat Paşa, Mimar Sinan, Nişanca, Sakarya, Silahtar Ağa, Topçular, Yeni ve Yeşilpmar'dır.

Eyüp İlçesi'nin köyleri Kemerburgaz Bucağı'na bağlı Ağaçlı, Akpmar, Çiftalan, Göktürk, Işıklar (Kısırmandıra), İhsaniye, Odayeri ve Pirinççi'dir.

Eyüp İlçesi kurulmadan önce ilçe arazisinin bir kısmı (Kemerburgaz Bucağı) Beyoğlu İlçesi, bir kısmı da Fatih İlçesi sınırlan içinde kalıyordu. 1936'da Eyüp İlçesi'nin kurulmasından sonra 1990'a kadar küçük ölçekte idari değişiklikler olmuş, 1990'da da Eyüp'ten ayrılan Bayrampaşa ayrı bir ilçe yapılmıştır, ilçe nüfusunun gelişimi Tablo I'deki gibidir.

Eyüp İlçesi'nin nüfusu düzenli olarak artma eğilimi göstermektedir. 1940'ta 8.824 olan kırsal nüfus, 1990'da 7.387'si erkek, 4.554'ü kadın, toplam 11.941 kişi olmuştur. Bu durum nüfusun artışının kırsal kesimde değil, daha çok şehirde olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Meydana gelen artış aynı zamanda Eyüp'ün tüm İstanbul gibi dışarıdan göç aldığını da göstermektedir. Bunun sonucunda 1935'te **26**.269 olan nüfus 1965'te 100.000'e yaklaşmış ve 1990'

Tablo I
Eyüp İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	13.599	12.670	26.269
1940	19.333	13.006	32.339
1945	25.966	14.415	40.381
1950			40.780
1955	40.690	28.621	69.311
1960	48.742	38.191	86.933
1965	55.137	44.216	99.353
1970	61.401	53.345	114.746
1975	75.646	64.205	139.851
1980	89.942	75.842	165.784
1985	94.308	83.632	177.940
1990	112.029	99.957	211.986

da 211.986 olmuştur. Bu nüfusun yüzde 52,8'ini erkekler, yüzde 47,2'sini ise kadınlar oluşturuyordu, ilçede genç nüfus oranı oldukça yüksektir. 60 yaş grubuna kadar görülen erkek nüfusun kadın nüfustan daha fazla olması, bu yaştan sonra yerini kadın nüfusun çokluğuna terk eder.

Eyüp ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki okuryazarlık oranı yüzde 89,2'dir. Bu değer il ortalamasından daha düşüktür (il ortalaması yüzde 90,2). Bu orana köylerde yaşayan nüfus dahil edildiğinde bunun daha da düşeceği beklenilmelidir. İlçe merkezinde okuma yazma bilenlerin yüzde 83,5'i bir öğretim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 72,2'si ilkokulu, yüzde 13,4'ü ortaokul ve dengi okulları, yüzde 11,7'si lise ve dengi okulları ve yüzde 2,7'si ise yükseköğrenim kurumlarım bitirmiştir, ilkokulu bitirenlerin oranının çok yüksek olması zorunlu eğitimden soma çocukların çoğunun okumaya devam etmediğini de göstermektedir.

ilçe merkezinde iktisaden faal nüfus (72.585), 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusun yüzde 47,9'unu oluşturur. İktisaden faal olmayan grubun başında ise ev kadınlarıyla öğrenciler gelmektedir. Nüfusun önemli bir kısmının ilçe merkezinde yaşaması nedeniyle Tablo **irde** ilçe

Tablo n
Eyüp İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	36.443	5.483	41.926
Satış ve ticaret personeli	6.986	598	7.584
Hizmet işlerinde çalışanlar	6.131	904	7.035
İdari personel ve benzeri çalışanlar	3.213	2.265	5.478
ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	3.025	1.179	4.204
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	1.008	74	1.082
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	738	102	840
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	3.947	489	4.436

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993

Eyüp Mezarlığı (solda) ve buradaki çeşitli mezar taşları.
Ara Güler (sol), Aras Neftçi, 1989

merkezinde iktisaden faal nüfusun işkollarına göre dağılımı verilmiştir.

Eyüp ilçe merkezi genellikle ikametgâh olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber yer yer sanayi tesisleri de bulunmaktadır. Son yıllarda, Halic'in temizlenmesini sağlamak amacıyla sanayi kuruluşlarından bazdan kapatılmıştır. Aynca ilçe sınırları içinde bulunan çeşitli tarihi eserler restore edilerek ve bazı yeni kültürel fonksiyonlar kazandırılarak hizmete açılmışlardır. Eyüp İlçesi sınırları içinde yer alan Ağaçlı kömür havzası İstanbul için ayn bir önem taşımaktadır. Bu kömür havzasındaki düşük nitelikli linyitler, birçok çevre sorununa yol açmasına karşılık, İstanbul'da halen kullanılan önemli bir yakıt kaynağıdır.

SEDAT AVCI

EYÜP MEZARLıĞı

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->) türbesinin burada bulunuşu ve halkın ona yakın gömülme isteği Eyüp Mezarlığı'nın meydana gelişine neden olmuştur.

İstanbul'un en büyük İslam mezarlığı olan Eyüp Mezarlığı'na padişahlar, sadrazamlar, şeyhülislamlar, vezirler, kumandanlar, hanım sultanlar, saray mensupları, din, tasavvuf, ilim, fikir, sanat adamları, şairler ve halktan kişiler gömülmüştür. Eyüp Mezarlığı, Eyüp Sultan, Üç Şehitler, İslam Bey, Cezeri Kasım, Gümüşsüyü mahallelerini de kapsamına alarak Haliç kıyılarından, Karyağdı Bayırı'na, tepedeki sırtlara ve oradan da Edirnekapı surlarına ulaşmıştır. Edirnekapı ile Alibeyköy'e ulaşan yolların çevresindeki mezar taşları da Eyüp Mezarlığı'nın uzantısıdır. Haliç çevresi ile sırtlarında yapılan yol çalışmaları ve kamulaştırmalar buradaki mezarlara büyük zarar vermiştir.

İstanbul'un fethinden hemen sonra Eyüp'te ölülerin gömülmesiyle mezar taşlarında toplumun düşünce yapısı ortaya çıkmıştır. Buradaki ilk mezar taşları gösterişten uzaktır. Anadolu mezar taşlanndaki çeşitlilik, burada da dikkati çekmektedir. Başlıbaşına birer sanat eseri niteliğindeki bu taşlar ölünün kimliği konusunda da bilgi vermektedir.

18. yy'ın sonlarında yeni mermer ocaklarının bulunuşuyla Eyüp Mezarlığı'nda mermerden daha çok yararlanıldığı görülmüştür. Osmanlı türbe rrıimarisinin uyguladığı plan tipleri, üslup ve bezeme ile burada karşılaşılmıştır. Buradaki açık ve kapalı türbelerde, hazirelerde mermer, taş ve tuğla ile birlikte kullanılmış, çini, kalem işi, ştuk ve yazı da onları tamamlamıştır.

Eyüp Mezarlığı'nda ve yakın çevresinde Abdurrahman Paşa, Âdile Sultan, Alaeddin Ali Çelebi, Ayas Mehmed Paşa, Bulak Mustafa Paşa, Cafer Paşa, Çifte Gelinler(Çifte Gelenler), Defterdar Nazlı Mahmud Çelebi, Dukaginzade Mehmed Paşa, Ebu'd-Derda, Hz Edhem, Ferhad Paşa, Feridun Ahmed Paşa, Şair Fitnat Hanım, Hacı Beşir Ağa, Hz Hafir, Hançerli Sultan, Hasan Hüsnü Paşa, Hatice Canan Hanım, Hubba Hatun, Hüsrev Paşa, İzzet Efendi, Hz Ka'b, Karabaş Ahmed Efendi, Kırımı Hüseyin Efendi, Lala Mustafa Paşa, Lala Hüseyin Paşa, Mahmud Ağa, Mahmud Celaleddin Efendi, Mehmed Çelebi, Mihrişah Valide Sultan, Mirimiran Mehmed Paşa, Nakkaş Hasan Paşa, Pertev Mehmed Paşa, Siyavuş Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, V. Mehmed (Reşad), Şah Sultan, Şeyhülislam Mehmed Arif, Şeyhülislam Üryanizade Ahmed Esad Efendi ve Zal Mahmud Paşa türbeleri vardır.

Fransız yazar Pierre Loti'nin zaman zaman gelerek kahve içtiği söylenen kahvehaneye çıkan yokuşun çevresinde tanınmış kişilerin mezarları vardır. Yokuşun hemen başında, 1900'de cihan pehlivanlığını kazanan, 1904'te de ölen Kara Ahmed'in demir parmaklıklı mezarı vardır. Aynı yol üzerinde Kaşgâri Tekkesi çevresindeki mezarlıklarda da Türk musikisinin büyük üstadı Zekâi Dede Efendi, hattat Kâmil Efendi, Edirne tarihi yazarı Badi Ahmed Efendi, Mareşal Fevzi Çakmak gömülüdür. Kaşgâri Tekkesi'nden yukarıda, Karyağdı ismiyle tanınan Bektaşî Tekkesi'ne uzanan yolun iki yanında daha eskiye inen mezar taşlarıyla karşılaşılır. Koca Sinan Türbesi yakınında Eyüb Sultan Türbesi'nin ilk türbedarı ve aynı zamanda II. Bayezid'in tahta çıkışında ona kılıç kuşatan Şeyh Baba Yusuf Efendi'nin, Vezir Sinan Paşa Türbesi yanında Hacı Abdullah Paşa'mn mezarı vardır. Öte yandan Eyüp Mezarlığı'nda gömülmenin kutsallığı inancı yeni gömü için eski mezarların tahribi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle de Eyüp Mezarlığı'nda pek çok ünlü kişinin mezarı kırılmış veya kaybolmuştur. Ebu'l-Fazıl Alaeddin Efendi'nin mezarı yerine başkaları gömülmüş, Şeyhülislam Sadi Sadullah Efendi'nin, Ali Kuşçu'nun mezar taşları caminin arkasında kırık olarak bulunmuş ve yerine yerleştirilmiştir.

Eyüp Mezarlığı'nda yapılan araştırmalar ortaya ilginç tarihi belge niteliğinde mezar taşlarını çıkarmıştır. Nitekim Kırım'da Bahçesaray'da gömülü olduğu sanılan, II. Gazi Giray'ın oğlu Devlet Han'ın mezar taşı Eyüp'te bulunmuştur.

Eyüp Mezarlığı'nın ilginç bir bölümü de Gümüşsuyu'na çıkan sırtlardaki cellat mezarlığıdır. Cellatlık halk arasında iyi karşılanmadığından bu işi yapanlar ayrı bir mezarlığa gömülmüşlerdir. Buradaki mezar taşlan oldukça kaim ve insan büyüklüğündeki taşlardan yapılmıştır.

Eyüp'e mistik bir görünüm veren mezarlığın büyük bir bölümü, doğanın tahribine, kamulaştırmalara, gecekondu yapımında yok olmalarına, kırılmalarına, modern mezarların onların yerini almalarına karşılık yine de korunmuştur.

Bibi. Demiriz, *Türbeler;* Y. Demiriz, "Eyüp'te Az Tanınmış İki Türbe Hakkında", *STY,* XI (1981), s. 37-**57;** Akakuş, *Eyyûb Sultan;* J-L. Bacque-Grammont, "istanbul Mezarlıklarından Osmanlı Toplumuna Bakış", *Yapı,* S. **146 (1994),** s. 48-55; N. Saraçoğlu, *Türk Mezarlıklarına Dair Araştırma,* İst., **1950;** M. M. Tayanç, "Türk Vefası ve Mezar Taşları", *Tarih Konuşuyor,* S. 25 **(1966),** s. 2044-2046; ay, "Cedlerimizin Çiçek Sevgisi ve Mermerlere İşlenmiş Şaheserler", *ae,* S. 26 **(1966),** s. 2131-2132.

ERDEM YÜCEL

EYÜP OYUNCAKÇıLıĞı

Eyüp cami, tekke, türbe ve mezarlıktan yanında oyuncakçılarıyla da tanınır.

Halk arasında çocukları çok sevdiğine inanılan Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesi özellikle okula başlayacak ve sünnet edilecek çocukların getirildiği İstanbul'un en ünlü ziyaret yerlerinden biridir. Bundan dolayı sürekli çocuklarla dolup taşan Eyüp'te oyuncak yapımının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak,

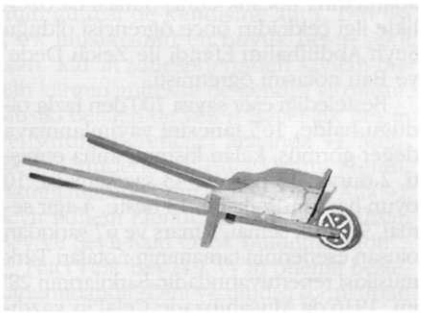

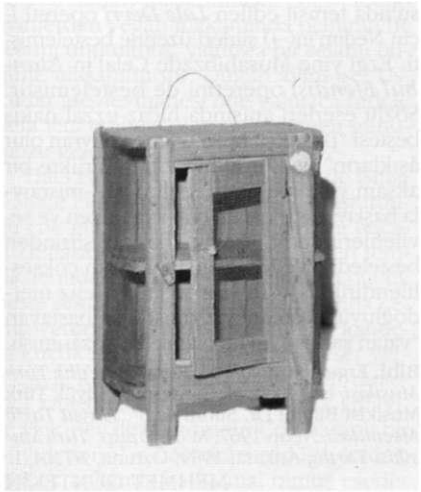

Eyüp oyuncaklarından bazı örnekler.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi Koleksiyonu

İskele Meydanı'ndan, Eyüb Sultan Türbesi'ne çıkan yol üzerinde eskiden bir çok oyuncakçı dükkânı bulunduğu, bugün de Oyuncakçı Çıkmazı adıyla anılan sokakta, oyuncak yapanların oturduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de Eyüp oyuncakçılarının 100 dükkânda 105 nefer olarak çalıştıklarını yazar. İstanbul esnafı sayılan Eyüp oyuncakçılarının mimarbaşına bağlı olduklarını, IV. Murad döneminde (1623-1640), Bağdat seferi (1637) nedeniyle düzenlenen esnaf alayında oyuncakçıların arabalar üzerine yapılmış dükkânlarda oyuncaklarını sergileyip taklitler yaparak geçtiklerini belirtir.

Eyüp oyuncakçılan malzeme olarak tahta, deri, teneke ve toprak kullanmışlar, bunlan aşıboyası ve suluboya ile daha çok kırmızı, mavi, yeşil, sarı renklerle boyamışlardır. Bezemeler ise çiçek ve geometrik motifli ya da aynalı üslupta yapılıyordu. Günah sayıldığı için insan biçiminde oyuncaklar yapılmamış, yüzyıllarca biçim ve çeşitlerde de değişiklik olmamıştır.

Geçmişte bilinen zengin oyuncak çeşitlerinden biri de Ahmed Rasim'in yazdığı gibi dünyayı tedirgin ettiğine inanılan kaynanazırıltısıdır. Diğer oyuncak çeşitleri arasmda şak şak, hacıyatmaz, cambaz, dönmedolap, salıncak, aynalı beşik, tahta kılıç, kamış tüfek, ipli ok, davul, trampet, tef, darbuka, fırıldak, topaç, leylek, çekirge, kanarya, kaval, kursak düdük, havan, testi ve araba en tanınmış olanlardandır.

Eyüp oyuncakları, Eyüp'teki dükkânlardan başka İstanbul'un diğer semtlerindeki aktar dükkânlarında ve seyyar oyuncakçılar tarafından satılırdı. Külhanbey kılıklı seyyar oyuncakçılar sırtlarında oyuncak sepetleri, trampet çalıp kursak düdükleri öttüre öttüre, tekerleme ve maniler söyleyerek sokaklan dolaşıp çocuklan peşlerine düşürürlerdi.

19. yy'ın başlarında 25-30 kadar oyuncakçı dükkânı varken bu yüzyılın sonlarında, Eyüp oyuncakları ülkemize gelen Batı'mn fabrika yapımı oyuncaklan ile rekabet edememiş, 20. yy'ın başlarında ise çeşitlerim ve ustalarını kaybetmeye başlamıştır.

Ahmed Rasim 1921'de yangınla yok cilan Eyüp Çarşısı'nda bir oyuncakçı dükkânının kaldığını belirtmektedir. 1960'lı yıllara kadar azalarak ve bozularak geleneğini sürdüren Eyüp oyuncakları bu yıllardan sonra yerini plastik oyuncaklara bırakmış; ustalar meslek değiştirmiş, oyuncakçı dükkânları da dinsel eşya satan dükkânlara dönüşmüştür.

Yüzyıllarca çocukların dünyasını süsleyen geleneksel Eyüp oyuncaklan, bugün tümüyle kaybolmuştur. Günümüzde Eyüp'te satılan davul, tef, darbuka gibi oyuncaklar ise eski özellikleri pek yansıtmamaktadır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi koleksiyonunda yer alan 28 parça Eyüp oyuncağı, kaybolan geleneğin bugüne kalmış son örnekleri olarak sergilenmektedir.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I, 507, 628; Ahmed Rasim, "O da Merhumla Gitti", ***Tasvir-i Efkâr,*** 13 Temmuz 1915, s. 2; ay, "Eyüp Oyuncaklan", ***Vakit,*** 21 Nisan 1921, s. 2; S. M. Alus, "Eyüp Oyuncakları", ***Tarih Hazinesi,*** II, S. 14 (Aralık 1951), s. 701; Bayrı, ***Yer Adlan,*** 50; Şehsuvaroğlu, ***İstanbul,*** 117; M. R. Gazimihal, "Çocuk Folklorunda Oyuncak Çalgılar", ***TFA,*** IV, S. 73 (Ağustos 1955), s. 1155-1156; "Eyyubsultan Oyuncakları", ***İSTA,*** X, 5461-5462; M. Koman, ***Eyüp Sultan Loti Kahvesi ve Çevresi,*** ist., 1986, s. 3; N. Güngör, "Eyüp'te Oyuncakçı Çıkmazı". ***Cumhuriyet,*** 17 Temmuz 1989, s. 15; ay, ***Bir Taşralının İstanbul Nostaljisi,*** İst., 1992, s. 76-81; A. Kayabal, "Zamana Yenik Düşen Oyuncaklar", ***Cumhuriyet,*** 23 Nisan 1991, s. 7.

FÜSUN KILIÇ

EYÜP SPOR KULÜBÜ

Eyüp semtinin spor kulübü olarak 1917' de sarı-mor renkler altında kuruldu. Kulübün kurucusu, eski uluslararası futbol hakemlerimizden Feridun Kılıç'm babası Cemal Bey'dir (Kılıç). Mütevazı bir semt kulübü olarak kurulan Eyüp kulübü futbol dalında varlık gösterdi. Semt sahalarında birçok futbolcu yetiştirdi. 1934'te İstanbul 2. Ligi'nde şampiyonluğu kazanarak 1. Lig'e yükselen futbol takımı uzun yıllar bu ligde yer aldı. Ancak parasal imkânsızlıklar yüzünden uzunca bir duraklama devresi geçirdi. İstanbul'un mahalli liglerinde bocaladı. Ancak semtteki sahasında güzel bir stadyuma sahip olduktan sonra toparlanmaya başlayan Eyüp futbol takımı 1971-1972 sezonunda istanbul şampiyonluğunu kazanarak Türkiye 3. Ligi'ne yükseldi. Semtin mütevazı imkânlarıyla ayakta durmayı başaran profesyonel futbol takımı, halen Türkiye 2. Ligi'nde yer almaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

EZGİ, MUHLİS SABAHATTİN

(1889, Adana - 10 Şubat 1947, İstanbul) Operet ve şarkı bestecisi.

Abdülaziz'in başmabeyincisi Hurşid Bey'in oğlu, bestekâr ve tanburi Neveser Kökdeş'in(-0 ağabeyi, İstanbul Şehir Tiyatrosu sanatçılarından Melek Hanım'ın babasıdır.

Babasının sürgünde bulunduğu Adana'da doğan Ezgi ilk musiki sevgisini keman, ud, lavta, nısfiye ve on iki telli saz gibi musiki aletlerini çalabilen babasından aldı. tik ve orta öğrenimini babasının ölümünden sonra II. Abdülhamid'in emriyle ikamete mecbur edildikleri Selanik'te tamamladı. 1904'te padişahın izniyle, annesiyle İstanbul'a gelerek Mekteb-i Sultani' ye (Galatasaray Lisesi) girdi. Aynı yıllarda bir kalyandan piyano ve Batı musikisi öğrendi. 1908'de gazeteci olarak Babıâli'ye ayak bastığında, dikkati çeken bir musikiciydi. İttihat ve Terakki muhalifi siyasi fikirleri dolayısıyla hakkında kovuşturma açılınca Avrupa'ya kaçtı. İstanbul'a dönmesine, yazı yazmamak, siyasetle uğraşmamak ve İstanbul içinde oturmamak şartıyla ve özel af sonucu izin verildi.

Türk musikisi tarihinde, faal biçimde siyasetle uğraşmış olması bakımından özel bir yeri olan Ezgi, İstanbul'a dönüşünden sonra civar köylerde yaşadı. Artık ta-

mamıyla musikiyle uğraştı ve birbiri ardına eserler vermeye başladı. Türk musikisi makamlarını ve usullerini kullanarak çoksesli orkestra eserleri ve operetler besteledi. Özellikle operet türü üzerindeki yoğun çalışmalan operet bestecisi olarak büyük ün kazanmasını ve Türk musikisi tarihinde önemli bir yer edinmesini sağladı. Bu türdeki ilk eseri olan *Hilal-i Ahmer Çiçeği*'nden başlayarak bestelediği yirmiden fazla operet, İstanbul kültür ve sanatıyla eğlence dünyasında yeni bir musiki türünün ilk ve önde gelen örnekleri arasında yer aldı. *Çâresâz adlı* opereti, Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin desteğiyle ve Benliyan'm yönetimindeki Osmanlı Milli Operet Kumpanyası'nca oynandı; *Aşk Mektebi* ise, İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda sahneye kondu.

Ezgi, İstanbul kültür ve sanatında "operet devri"nin en önde gelen isimlerinden biri olarak, eserlerinin metinlerini kendisinin yazmasından, oyuncuları dahi eliyle yetiştirmiş olmasına ve temsilleri bizzat yönetmesine kadar, bir öncünün kuşatıcı özelliklerini ortaya koydu. Yurt çapında düzenlediği turnelerle, opereti halka sevdirmeye çalıştı. Ölümünden sonra, operet sanatına yönelik ilgi hissedilir biçimde azaldı ve günümüze doğru silinmeye yüz tuttu.

Ezgi'nin 1916-1942 arasmdaki **26** yılda yazıp bestelediği 23 operetten *Çâresâz, Gül Fatma* ve özellikle *Ayşe,* en çok tutulanları ve sahnelenenleriydi. Plak sanayiinin Türkiye'de oturmaya başladığı yıllara rastlayan sanat hayatında, eserlerinin çok büyük kısmının plağa alındığını gördü. Dönemin önde gelen okuyucularından Fikriye Hanım birçok eserini plağa okudu. Bestecinin kendisi de bazı eserlerini plak çalışmalarıyla değerlendirdi.

Ud ile piyanoyu iyi çalan Ezgi'nin çok sayıda eseri kaybolarak günümüze ulaşamadı. Operet, müzikli oyun, orkestra için parçalar, marş, şarkı gibi değişik türlerde 70'e yakın eseri bugüne gelebildi. Hicazkâr "Bahar geldi gül açıldı aşka geldi bülbül şimdi", nihavent "Üç yıl beni sevdanın ipek saçları sardı", hicaz "Pencerenin perdesini aç bana göster yüzünü" ile "Çok yaşa sen Ayşe"; yine nihavent "Hatırla sevgilim o mesud geceyi" ile "Dün gece saz meclisine neden geç geldin" gibi birçok şarkısı, operetlerinin bir döneme bıraktığı silinmez izler gibi günümüze kadar hafızalara ve hatıralara yerleşti.

Ezgi tipik bir İstanbul beyefendisiydi. Sıkıntılarla dolu bir hayat geçirdi. Özellikle kızının genç yaşta ölümünden sonra çok sarsıldı; vereme yakalandı. Heybeliada Sanatoryumunda öldü ve Mecidiyeköy Asri Mezarlığı'na gömüldü.

Bibi. C. E. Arseven, *Muhlis Sabahattin,* İst., 1947; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst, 1960; G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,* Ankara, 1965, M. N. Özalp, *TürkMusikîsi Tarihi,* Ankara, 1989, Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

Subhi Ezgi
Hayat Tarih Mecmuası, S. 3 (Nisan 1967)

EZGİ, SUBHİ

(1869, İstanbul - 12 Nisan 1962, İstanbul) Musiki nazariyatçısı, besteci, tanburi.

5 yaşında okula başladı ve kısa sürede "ilahicibaşı" oldu. Kanuni Hacı Arif Bey'den kanun öğrenmiş olan ve keman da çalan babası İsmail Zühdü Bey amatör bir musikiciydi. Evlerinde sıkça düzenlenen musiki toplantıları Ezgi'nin yetişmesinde önemli rol oynadı. 11 yaşındayken, Muzıka-i Hümayun' da(->) görevli Kolağası Vefalı Tahsin Efendi'den keman ve musiki öğrenmeye başladı. Babasının da hocası olan Kanuni Hacı Arif Bey'den Batı notası ve çeşitli eserler öğrendi. Medeni Aziz Efendi'nin Laleli'deki evine devam ederek fasıllar geçti. Arkadaşı olan Rauf Yekta'dan(->) da işaretli Hamparsum notasını öğrendi; bu şekilde, bilen kimsenin kalmadığı "dilsiz Hamparsum notası" denen gizli işaretli nota sistemini kendi kendine çözdü. Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede'den repertuvar, ney ve nazariyat dersleri aldı. 17 yaşına geldiğinde Zekai Dede'nin(->) öğrencisi oldu, ondan 35 dolaymda tam faslı meşk etti. Kozyatağı Rıfaî Tekkesi Şeyhi Halim Efendi'den sinekemanı ve tanbur öğrendi ve 100'e yakm saz eseri geçti. Geleneksel tanbur tavrının önemli bir temsilcisi olan Halim Efendi'den bu üslubu öğrenmek ve öğrencilerine öğretmekle, Tanburi Cemil Bey'in(->) gelişiyle ortadan kalkan eski tanbur tavrının günümüze ulaşmasını sağladı. Edgar Manas'tan Batı müziği ve armoni dersleri de aldı.

Ezgi 23 yaşında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi bitirdi. I. Dünya Savaşı'nda Beykoz Serviburnu Hastanesi'nin başhekimliğinde bulundu. 1932'de Belediye Konservatuvarı(->) Türk Musikisi Tetkik ve Tasnif Heyeti üyeliğine getirildi. Buradaki çalışmalarında, beraber görev aldığı Rauf Yekta, Ali Rifat Çağatay(->) ve Ahmed Irsoy'la, yüzlerce klasik eserin notasını yayımladı. O yıllarda hayatta bulunan eski ustalar, hanendeler, zâkirbaşılar ve ayinhanlar bir araya getirilerek hafızalarmdaki eserler notaya alındı. 1913'ten 1955'e kadar, önce Rauf Yekta, sonra Hüseyin Saadettin Arel(->) ve Salih Murad Uzdilek'le birlikte yürüttükleri çalışmalarla, bugün adına "Arel-Ezgi-Uzdilek sistemi" denen ve günümüzde kullanılan Türk musikisi nazariyatının kurucularından biri oldu.

Subhi Ezgi'nin en önemli hizmetlerinden biri de metin onarımı yoluyla klasik Türk musikisi repertuvarma yeniden kazandırdığı eksik yahut yarım eserlerdi. Bunların arasmda bulunan Kutb-ı Nâyî Osman Dede'nin *Miraciye'smi* üzerinde 30 yıl çalışarak ortaya çıkardı. Itrî'nin(->) *Naf'mi* de 10 yıllık bir çalışma sonunda yayımladı. Türk musikisinin en dikkate değer eserlerinden biri olan besteli *Mevlid* üzerindeki çalışması ise yarım kaldı. Eski eserleri onarırken tahrif ettiği gerekçesiyle ağır biçimde eleştirildiği de oldu. Ancak, bugün klasik Türk musikisi repertuvarmda bulunan ve icra edilebilen yüzlerce klasiği unutulmaktan kurtaranın da Ezgi olduğu konusunda görüş birliğine varıldı.

Ezgi çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Kemal Batanay, Fahri Kopuz, Lâika Karabey, Mesud Cemil, Yılmaz Öztuna, Ahmed Çağan, Arif Sami Toker, Ercümend Berker ve Mustafa Cahid Atasoy öğrencilerinden bazılarıdır. Öğrencisi olduğu büyük musiki adamlarına hocalık etmiş olması da özellikle ilgi çekicidir; önce öğrencisi olduğu Şeyh Abdülhalim Efendi ile Zekâi Dede'ye Batı notasını öğretmişti.

Bestelediği eser sayısı 700'den fazla olduğu halde, 165 tanesini yayımlanmaya değer görmüş, kalan kısmmı imha etmişti. 2 durak, 13 peşrev, 43 saz semaisi, 10 oyun havası, 1 taksim, 13 beste, 4 ağır semai, 9 yürük semai, 3 marş ve 67 şarkıdan oluşan eserlerinin tamamının notaları Türk musikisi repertuvarındadır. Şarkılarının 28'ini, 1916'da Musahibzade Celal'in yazdığı ve ilk defa Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda temsil edilen *Lale Devri* opereti için Nedim'in(->) şiirleri üzerine bestelemişti. Ezgi yine Musahibzade Celal'in *İstanbul Efendisi* operetini de bestelemiştir. Sözlü eserleri arasında hicaz-uzzal nakış bestesi "Baktıkça hüsn ü âmna hayran olur âşıkların" ve kürdilihicazkâr "Birlikte bir akşam yine mey-nûş edelim gel" mısraıyla başlayan şarkısı en çok icra edilen ve sevilenlerindedir. Tevfik Fikret'in şiirinden bestelediği ve Lavignac tarafından çokseslilendirilmiş olan "Bir fedai milletiz merdoğluyuz Osmanlıyız" mısraıyla başlayan "vatan şarkısı", marş olarak ün kazanmıştı.

Bibi. Ergun, *Antoloji;* M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. C. Atasoy, "Büyük Türk Musikîsi Bilgim Dr. Subhi Ezgi", *Hayat Tarih Mecmuası,* Nisan 1967; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

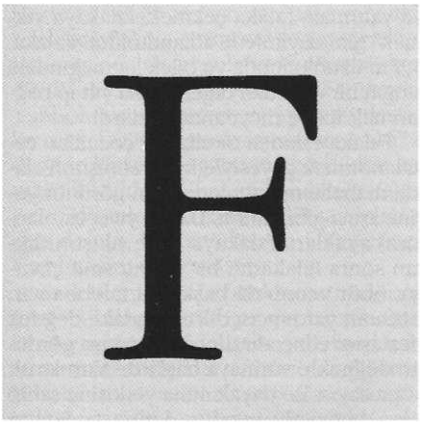

FAHREDDİN KERİM GÖKAY CADDESİ

bak. KAYIŞDAĞI CADDESİ

FAİK BEY (Hacı)

(1831?, İstanbul - ? Ocak 1891, İstanbul) Bestekâr, neyzen, nısfiyezen ve hanende.

Üsküdar'da doğdu. Bestekâr Üsküdarlı Neyzen Salim Bey'in kardeşidir. Musikiyi Dellâlzade İsmail Efendî'den(->) öğrendi. Ney ve nısfiye sazlarının iyi bir icracısıydı. Hanende (okuyucu) olarak da "üstad" çizgisine erişti. Bulgurlu'da Libade semtindeki köşkünde öldüğünde 60 yaşlarındaydı. Mezarı Karacaahmet'tedir.

Mevlevî ve Sadî olan Hacı Faik Bey, "Faik" mahlasıyla şiirler yazdı. Birçok eserinin güftesi de kendisine aittir. Dindışı Türk musikisinin en büyük beste şekli olan "kâr"m şaheserlerinden sayılan dügâh kârının güftesini de kendisi yazmıştır. Musiki dersleri de veren Hacı Faik Bey'in yetiştirdiği öğrenciler arasında VI. Mehmed (Vahideddin), Hacı Kirami Efendi, Hammamîzade Osman Bey, Lem'i Atlı(-0, Şeyh Edhem Efendi, Hafiz Mustafa İhsan Bey ve Şeyh Said Özok bulunmaktadır.

Hacı Faik Bey, 19. yy'rn önemli bestekârlarındandır. Dini ve dindışı formlardan bestelediği 600 kadar eserinden günümüze 170 kadarı ulaşabilmiştir. Bestelediği ayinlerden yegâh makamında olanının üç selamı unutulmuş, yalnızca bir selamı bugüne ulaşabilmiştir. Dügâh ayini ise, Üsküdar Mevlevîhanesi'nde yalnızca birkaç defa icra edilmiş olmasına rağmen günümüze gelebilmiştir.

Hacı Faik Bey, Türk musikisinde İsmail Dede Efendi'nin bir dönemeç oluşturduğu çok güçlü bir aktarım zincirinin, hocası Dellâlzade'den sonra önde gelen temsilcilerindendir. Dede Efendi'nin en büyük beste şekillerinden halkın duyuşlarına cevap verecek durulukta ve sadelik içindeki küçük şekillerdekilere kadar eser vermesiyle kendini gösteren geniş bir dinleyici kitlesine yönelik bestekârlık anlayışı, Faik Bey'de de görülür. Çok başarılı bir büyük formlar bestekârı olduğu kadar, gerçek anlamda halka mal olmuş eserler de verebilecek yetenekte bir sanatçı olması zengin musiki anlayışını yansıtır.

Faik Bey'in *Faiku'l-Asâr* adıyla 1881'de yayımladığı bir de güfte mecmuası bulunmaktadır. Rast makamından bestelediği "Nihansın dîdeden ey mest-i nâzım" ve "Bir dâme düşürdü ki beni baht-ı siyahım" ile hicaz "Âteş-i sûzân-ı firkat yaktı cism ü canımı" mısralarıyla başlayan şarkıları en çok yaygınlık kazanmış eserleridir. Kürdilihicazkâr makamından bestelediği "Aksaray'dan kol geliyor" mısraıyla başlayan şarkısı ise, İstanbul halk zevkini yansıtan ilgi çekici bir eserdir.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; M. N. Özalp, *TürkMusikîsi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

FAİK BEY ÇEŞMESİ

Üsküdar'da, Arakiyeci Hacı Cafer Mahallesi'nde, Tunusbağı Caddesi ve Ethem Paşa Sokağı'nm kesiştiği köşe başındadır. Çeşmenin cephesi caddeye bakmaktadır.

Çeşmenin inşa kitabesi, Ethem Paşa Sokağı'na bakan, su haznesinin duvarına monte edilmiştir. Gayet güzel bir sülüs ile yazılmış olan bu üç satırlık kitabeye göre çeşme 1093/1681'de yaptırılmıştır. Bu kitabe, muhakkak ki çeşme ilk yapıldığında cephesinde yer alıyordu. Zamanla tahrip olan çeşmenin 1325/1907'deki ihyası sırasında bu kitabenin yeri değiştirilerek, aynı yere onarım kitabesi konulmuştur. Bugün çeşmeyi ihya edenin Hacı Faik Bey adında bir kişi olduğunu anlıyoruz. Banisinin adı bilinmediğinden, çeşme Faik Bey'in adı ile anılmaktadır.

Faik Bey Çeşmesi klasik üslupta yapılmış, yalın görünüşlü bir çeşmedir. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan bu çeşme, sivri bir kemerden oluşan basit mimarisi ile devrinin yapı özelliklerini taşımaktadır. Bu kemer içinde, yine sivri kemerli bir yuvaya oturan mermerden yapılmış ayna taşı yer alıyordu. Süs öğesi olarak sadece, kitabenin iki yamnda, bitkisel bezemeli birer büyük rozet bulunur. Sathi silmeler ve çift kademeli dar saçak çeşmeye çerçeve teşkil etmektedir. Haznesinin üzerinde kiremit örtülü, meyilli bir çatı bulunur. Kırılmış olan teknesinin uzun kenarı, yakın bir zamanda orijinal şekli göz önünde tutulmadan çirkin bir şekilde onarılmıştır. Halen mamur durumda fakat suyu akmamaktadır.

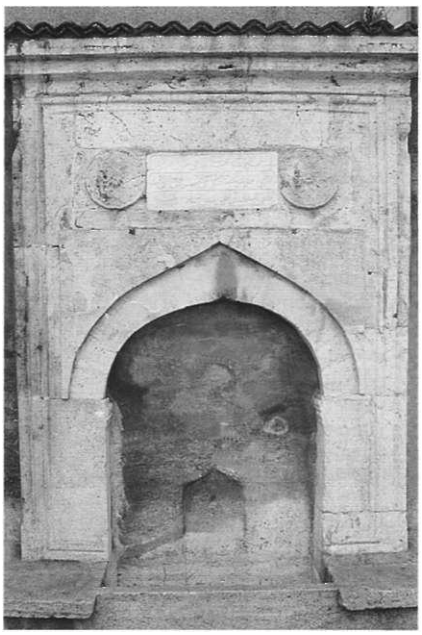

Faik Bey Çeşmesi'nin ön cephesi.
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, **62;** Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 284-286; Çeçen, *Üsküdar,* **129**-130; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 279-280.

ENİS KARAKAYA

FAİK ES AD

(1873, İstanbul - 1902, Malatya) Şair.

Ulemadan Paşmakçızade Zühdi Molla'nın oğludur. Özel öğrenim gördü. Gazetecilikle uğraştı. Edebiyat çevrelerinde daha çok şiirlerinde kullandığı "Andelib" mahlasıyla tanınır. Şiirde Muallim Naci'nin yanında yer alarak eski tarzı sürdürenlerdendi. Şiirleri, *İrtika, Mektep* ve *Hazine-i Fünûn* gibi dergilerde yayımlandı; bir ara da *Mektep'in* yöneticiliğini yaptı. Faik Esad dönemin bohem hayatının da örnek tiplerinden biridir. Onun portresini Ahmed Rasim, *Muharrir, Şair, Edip* (1924) adlı kitabında ayrıntılı olarak çizmiştir.

Faik Esad'ın *Sabah-ı Hayatım* (1890) adlı eseri hep eski tarz şiirleriyle mensur şiir diyebileceğimiz "Bir Sevdazedenin İlân-ı Muhabbeti" gibi yazılardan ve "Münacaat", "Kıt'a" gibi münferit şiirlerden oluşur. *Gül Demetleri* (1891), Faik Esad adıyla yayımlanmıştır. Kitap, birçok şiir ile Arapçadan çevrilmiş felsefi yazıları ve kendi nesirlerini toplamaktadır. *Arapların Hikâyat-ı Şairânesi* (1894), adından da anlaşılacağı gibi Arapçadan çevrilmiş aşk hikâyeleridir. Eser, "Andelib" adıyla yayımlanmıştır. *Bir Demet Çiçek* ise (1896), Andelib Faik Esad adıyla çıkmıştır. Hemen bütün şiirlerinde Divan şiiri geleneğini, şekil ve tema bakımından devam ettirmeye çalışmış gazel ve şarkıları, tahmisleriyle bu şiirin aşk ve tabiat temalarını işlemiştir.

Faik Esad edebi yönünden çok yaşamıyla bir dönemin gazeteci-edebiyatçı çevresinde iz bırakmıştır. Politik bir kişiliği olmamasına rağmen II. Abdülhamid'in hafiyelerinin elinden kurtulamamış, tahrirat müdürü olarak sürgün edildiği Malatya'da ölmüştür.

AYHAN DOĞAN

FAİK PAŞA

(1814, Syra Adası [bugün Yunanistan'da] -19 Kasım 1866, İstanbul) Eczacı.

Asıl adı Francesco Della Sudda'dır. "Françesko Efendi", "Usta Françesko" olarak da tanınır. İtalyan asıllıdır. Yoksul bir ailenin çocuğuydu. Annesinin ölümü üzerine 1826'da İstanbul'a geldi ve bir yetimhaneye yerleştirildi. Bir süre bir eczanede çırak ve Maltepe Asker Hastanesi'nde eczacı yardımcısı olarak çalıştı. Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye'nin eczacı sınıfına girdi ve 1844'te asker eczacı olarak diploma aldı.

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı, Fransız ve İngiliz ordulan sağlık ku-

Faik Paşa'nın açtığı Büyük Eczane'nin Leon Fridman'ın işlettiği döneme ait bir zarfının yazılı bölümü. *Turhan Baytop koleksiyonu*

ruluşlarının ilaç ve tıbbi malzeme gereksinmelerini karşılamak için büyük bir gayret sarf etti. 1851 ve 1862 Londra, 1855 Paris ve 1863 İstanbul uluslararası sergilerine Osmanlı ilaç koleksiyonları ile katılarak onur belgeleri ve madalyalar aldı.

Fait Paşa'ya eczacılık alanında yaptığı hizmetler nedeniyle "Ordu Merkez Eczanesi Müdürü", "Devlet Baş Eczacısı" ve 1859' da da "Paşa" unvanları verildi. Cemiyet-i Eczaciyan der Asitane-i Aliyye (Société de Pharmacie de Constantinople) ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne (Société Impériale de Medicine de Constantinople) derneklerinin kurucularından ve Société de Pharmacie de Paris'in (bugünkü Académie Nationale de Pharmacie) ilk Osmanlı üyesidir.

1849'da Beyoğlu'nda (Pera Caddesi no. 159) açtığı "Büyük Eczane" (Grande Pharmacie Delia Sudda) İstanbul'da açılan ilk eczanelerden biridir. Eczane ölümünden sonra oğlu Giorgio Delia Sudda'ya ve daha sonra da bu kişinin damadı Léon Fridman'a geçmiştir. 1880'lerde aynı aileden Eugène Delia Sudda aynı cadde üzerinde (no. 298) bir eczane (Eczahane-i Ojen Dellasudda) açmıştır.

Eugene Delia Sudda'mn eczanesi 1920' 1ère kadar açık kalmıştır. 1930'larda Delia Sudda ve Polivis Morphiadis aynı cadde üzerinde (no. 244) yeni bir eczane açmışlardır. Bu eczane 1940'lara kadar aynı yerde çalışmıştır. Bu şekilde "Delia Sudda" adını taşıyan eczanelerin Beyoğlu semtinde 100 yıla yakm bir ömürleri olmuştur.

TURHAN BAYTOP

FAİK PAŞA

(14 Aralık 1835, İstanbul - 7 Ocak 1913, İstanbul) Eczacı.

Asıl adı Giorgio Delia Sudda'dır. Francesco Delia Sudda Faik Paşa'nın oğludur. Galata'da doğdu. İlköğrenimini Lazarist Fransız Okulu'nda (Saint Benoit, Bebek) yaptı. 1851'de Paris'e gitti. Sorbonne'dan bakalorya diploması aldıktan sonra girdiği Paris Yüksek Eczacılık Okulu'nu 1855' te bitirdi. Bir süre Paris'te kimya laboratuvarlarında çalıştı. İstanbul'a döndüğünde hemen binbaşı rütbesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kimya ve fenn-i ispençi (galenik) hocalığına atandı, bu görevi yaş haddi nedeniyle emekliye ayrıldığı 1897'ye kadar sürdürmüştür.

Faik Paşa öğretim üyeliği yanında Harbiye Nezareti Ecza Deposu müdürlüğü, eczacılık müfettişliği ve saray eczanesi müdürlüğü gibi yüksek makamlarda da çalışmış ve 1887'de asker eczacıların alabilecekleri en yüksek derece olan, "ferik" rütbesini almıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne (Société Impériale de Medicine de Constantinople) üyesidir. Cemiyet-i Eczaciyan der Asitane-i Aliyye (Société de Pharmacie de Constantinople) ve Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay) cemiyetlerinin kurucu üyesidir. 1867 Paris uluslararası sergisine yolladığı ilaç maddeleri koleksiyonu ve bunlar üzerinde yaptığı yayınlar nedeniyle "Légion d'Honneur" nisam almıştır. Faik Paşa bilimsel araştırmaları ve yayınları ile Osmanlı eczacılığına katkılarda bulunmuş ve öncülük etmiş bir öğretim üyesi ve idarecidir.

Bibi. Baytop, *Eczacılık,* 150, 412; P. Apéry, "S. E. Fayk Pacha G. Delia Sudda", *Revue Médico-Pharmaceutique,* XXIII, 1910, s. 159.

TURHAN BAYTOP

FALAKA

Eskiden okullarda talebeyi, halk içinde kanunsuz harekette bulunanları herkesin önünde cezalandırmak için kullanılan dayak aracı.

Falaka cezasının uygulanması, "falakaya yatırmak, falaka çekmek, falakaya yıkmak" gibi deyimlerle adlandırılırdı. Falaka, 1,5 m uzunluğunda ve bilek kalınlığındaki sırığın bir ucundan diğer ucuna çift ip bağlanmak üzere meydana getirilirdi.

Falaka eskiden okullarda, çocukları cezalandırmak gayesiyle kullanılmıştır. Falaka, mahalle mekteplerinin en görünür yerine arma gibi asılırdı. Dayak yiyecek olanların ayakları, falakaya iyice sıkıştırıldıktan soma falakanın bir ucunu sınıf çavuşu, öbür ucunu da başka bir talebe tutar, hocanın yardımcısı durumundaki, değnek destesini eline alır, hocanın uygun gördüğü değnekle vurmaya başlardı. Vurulacak sopa sayısı ise dayak atma yetkisine sahip olan kimsenin insafına kalmıştı. Suçun şekline göre falakanın uygulanışı ve sopa adedi değişebilirdi. Hafif suç işleyenler mestin üzerine, biraz daha ağır suç işleyenler çorap üzerine, ağır suç işleyenler yalınayak üzerine, çok ağır suç işleyenler ise ıslak yalınayak üzerine sopa yerlerdi. Falaka cezası uygulanırken daha çok kızılcık sopası kullanılırdı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) askeri okullarda uygulanan falaka cezası, âdeta bir tören niteliği taşırdı. Falaka, sadece okullarda dersini bilmeyenlere ya da yaramazlık yapanlara uygulanmaz, dışarıda anne babasına karşı bir kabahat işleyenler de bazen anne ve babaları tarafından okula getirilir ve hocaya rica edilerek falakaya yatırılırdı. Bazen okullarda topluca suç işleyen çocukların hepsi birden falakaya yatırılarak cezalandırılırdı. Bu şekilde verilen cezaya, "ayak birliği" denirdi.

Falaka, Tanzimat döneminde de ilk ve orta dereceli okullarda uygulanan bir ceza şekli olmuştur. Maarif Nizamnamesi'nde değneğin cins ve nitelikleri belirtilmiş, falakanın acıtmadan vurulması öngörülmüşse de buna pek uyulmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde falaka yasaklanmış, fakat taşra okullarında yine uygulanmıştır. Falaka cezası, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürmüştür.

Osmanlı döneminde mahalle içlerinde dolaşarak uygunsuz işler yapanları ceza-

Bir anonim yazma eserde kol teftişinde yakalanan suçlunun falakaya yatırılmasını betimleyen resim, 16. yy. Viyana Ulusal Kitaplığı (cod. 8626) *Galeri Alfa*

landırma, çoğu zaman asesbaşının yetkisindeydi. Falaka cezasmm saray mensupları arasında da uygulandığı görülmektedir. IV. Mehmed (hd 1648-1687), 1664'te Yanbolu'da avlanırken saray kethüdasına kızarak 1.000 değnek vurdurmuş, 1672' de yine Enderun ağalarınm bindikleri kayığın küreklerini çeken bir esirin kaçtığının duyulması üzerine dikkatsizliğinden dolayı, bostancıbaşıya 500 değnek vurulmasını emretmiştir.

Sadrazamlar, kola çıktıklan zaman, suçluları cezalandırmak için yanlarında falakacılar ve bir de falakacıbaşı bulundururlardı. Falakacılar kol teftişlerinde falakayla değnekleri sırtlarına asıp dolaşırlar, yakalanan uygunsuz kimseleri, sokak ortasında falakaya yatırarak cezalandırırdı. Falakaya en çok sarhoşlarla, ramazanlarda oruç yiyenler yatırılırlardı.

Falaka istanbul'da çarşılarda ve pazar yerlerinde denetim görevi yapan kadı, yeniçeri ağası, ihtisap ağası, sekbanbaşı ve subaşı gibi yetkililerin de başvurdukları bir cezalandırma yöntemiydi. Narhtan fazlasına erzak satan bakkallar ya da eksik ağırlıkta ekmek çıkaran fınncılar, hileli terazi ya da kantar kullanan esnaf, temizliğe dikkat etmeyenler derhal dükkânımn önüne yıkılarak komşularının ve kendi loncasından ileri gelen kimselerin gözü önünde falakaya çekilirlerdi.

Falaka cezalarının uygulanılması edebiyatta da tiyatro, hikâye ve am türünde eserlerde ele alınmıştır. Çarşı ve pazarlarda uygulanan falaka cezaları, en güzel şekliyle Musahibzade Celal'in *İstanbul Efendisi* adlı oyununda görülür: Eski yangın çivileriyle at nallayan nalbant Durmuş, pekmez küpünün içine fare düşüren bakkal Yuvan, istanbul efendisi Savleti Efendi tarafından falakaya yıkılır. Ahmed Rasim, *Falaka* adlı çocukluk anılarında, H. R. Gürpınar, "Eti Senin Kemiği Benim" adlı hikâyesinde eski eğitim sisteminde ceza aracı olan falakayı ve uygulanışmı anlatırlar.

Bibi. H. Kodaman, "Falakalı Mektep", *Yedigün,* S. 399 (29 Teşrinievvel 1940), s. 12; S. N. Gerçek, "Eski İlk Mektep", *Yedigün,* S. 452 (3 İkinci Kânun 1941), s. **11;** E. E. Talu, *Dünden Hatıralar,* ist, ty, s. 36; ay, "Falaka", *Resimli Tarih,* S. 38 (Şubat 1953), s. 2056-2058; I. A. Gövsa, "Falaka", *Yedigün,* S. 667 **(16** Aralık 1945), s. 5; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası,* İst., 1977, s. 419; Büngül, *Eski Eserler,* I, **116;** H. R. Gürpınar, *Eti Senin Kemiği Benim,* ist., 1981, s. 161-169; Ahmed Rasim, *Falaka,* ist., 1987, s. 109-115; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 586-587; "Falaka", *İSTA,* X, 5501-5503; "Falaka", *İKSA,* III, 1708.

UĞUR GÖKTAŞ

FALCILIK

Gelecekte meydana çıkabilecekler hakkında bilgi vermeyi meslek edinmiş kimselerin yaptığı iş. Bu işleme, "fal açmak", "fala bakmak", "fal çıkarmak" adı verilir.

Gelecekten haber almak, talihini öğrenmek, sevgiliden haber alabilmek, kaybolan eşyaları bulmak için fala bakıldığı gibi uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkılmadan önce, evdeki geçimsizlikler, kaynana-gelin anlaşmazlıktan da değişik yöntemlerle bakılan fal çeşitlerinin doğmasına yol açmıştır.

Eskiden beri fala bakmak için birçok usul denenmiştir. Bunların içinde en çok rağbet gören ise "kitap falı"dır. Kitap falı için Mevlânâ'nm *Mesnevi,* Yazıcızade Mehmed'in *Muhammediye,* Ahmed Mürşidî'nin *Ahmediye,* Ahmed Bîcan'ın *Envarü'lAşıkîn* gibi dini nitelikli kitaplarına başvurulurdu.

Kuran da kitap falına bakmada sıkça kullanılırdı. Bunun için, herhangi bir sayfa açılıp yedi sayfa geriye gidilir ve ilk ayetten bir anlam çıkarılmaya gayret edilirdi. Kitap falında divanlara başvurmak, Osmanlı aydınlarının çokça tercih ettikleri fal çeşitlerindendi.

El falında eldeki değişik şekiller ve çizgiler ömür, servet, aşk gibi kavramları ifadede sembolleştirilerek fal bakanın geleceği söylenirdi.

Bakla falı, günümüzde de görüldüğü gibi Çingeneler tarafından bakılan fal cinsidir. Bu fala, "kumalak" ismi verilmiştir. 41 bakla kullanılarak açılan bakla falında baklaların arasına birer tane kömür, şeker, kayataşı ve bozuk para konulurdu. Bu malzemeler, bir mendil içinde taşınır, fala bakılacağı zaman mendil açılarak içindekiler, gelişigüzel serpilir ve bu maddelerin aldıkları değişik şekillere göre fala bakılırdı. Çiçekçilik ve bohçacılık yapan Çingene kadınları, yan meslek olarak falcılık yaparlar ve girdikleri evlerden de çoğu zaman öteberi çalarlardı.

Remil, fal çeşitlerinin hemen hemen en eskisidir. "Ilm-i nücum" adı da verilen bu falın temelinde yıldız hareketleri bulunmaktadır. Remil bir fal cinsi olduğu gibi kaybolan eşyaların keşfedilmesinde de kullanılmıştır, ilk zamanlarda kum, daha sonraları kâğıt üzerine tatbik edilmiştir. Remilde kullanılan nokta ve çizgilerden oluşan **16** şeklin her biri sırasıyla bir burca ve gezegene ait olup, bunların ihtiva ettiği şekillere dayanılarak gelecekle ilgili kehanetlerde bulunulurdu, istanbul'da Nuruosmaniye ve Beşiktaş semtlerindeki zenci Arap şeyhleri bu falcılık çeşidiyle tanınmışlardı. Aynca, **16.** yy Divan şairlerinden Zâtî'nin de iyi bir remilci olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi *Seyahatname*'de remilci esnafmın 15 dükkânda 300 kişi olduğunu kaydeder.

Kahve falı, eski İstanbul'da kafes arkasında hayatlarını geçirmekte olan kadınların en büyük eğlencelerinden biri olmuştur. Mahallelerde falcılığı ile ünlenmiş değişik kişiler de müşkil işleri olanların dertlerine kahve falıyla derman bulmaya çalışırlardı.

iskambil falına ise Rum, Ermeni gibi azınlıklarla daha çok ayaktakımına mensup kimseler bakardı. Bir zamanlar istanbul'da kuş falı çok rağbet gören fallardan olmuştur. Evlenecek çağa gelen bütün genç kızlar, muhakkak kuş falına baktırırlardı. Bu fal için isketekuşu kullanılırdı. Kuş falcıları, manicilere yazdırdıkları küçük fal kâğıtlarını bir tahta üzerine dizerler, müşteri geldiği zaman bu tahtayı kuşun ağzına doğru tutarlar, kuş bir kâğıdı çekip alır, bu kâğıt açılıp içindeki okunduğu zaman da fala ne çıktığı öğrenilirdi.

Zonaro'nun bir resrninde, bakla falına bakan Çingene, 18. yy sonu, 19- yy başı.
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

Bu falların dışmda diğerlerine göre daha az rağbet gören çay falı, su falı, bıyık falı da istanbul halkının müracaat ettiği fal çeşitlerindendir.

İstanbul'da falcıların yanında, hemen hemen aynı fonksiyonda bulunan "bakıcılar" da halledilmesinde güçlük görülen işlerde başvurulan kişilerdi. Bakıcılar, daha çok kaybolan ya da çalınmış mücevher, para gibi kıymetli şeylerin nerelerde bulunabileceğini haber verirlerdi. Kendilerine has birtakım tekerlemeleri okuduktan sonra gözlerini sabit bir yere dikerek kendilerine sorulanları cevaplandırırlardı.

Falcılık, büyücülük ve gaipten haber verme, 13 Aralık 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla yasaklanmıştır.

Bibi. Hüseyin Cahid (Yalçın), *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri,* İst, 1325; "Falcılara Kimler ve Niçin Müracaat Ederler?", *Resimli Ay,* S. 5 (Haziran 1340), s. 13-14; S. M. Alus, "Hocalar, Bakıcılar, Üfürükçüler", *Akşam, 2* Mayıs 1939, s. 11; S. Güngör, "Kuş Falcısı Derdini Anlatıyor", *Tan, 26* İkinci Kânun 1936, s. 13; G. Scognamillo, *İstanbul Gizemleri,* ist., 1993, s. 54-55; A. Duvarcı, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: "Risâle-i Falname li Ca'fer-i Sâdık" ve Tefe'ülnâme,* Ankara, 1993; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 27-28; "Fal, Falcılar", *İSTA,* X, 5506-5508; "Fal", *TDEA,* III, 153-155; "Fal", *İKSA* III, 1706-1707.

UĞUR GÖKTAŞ

FÂRİSÜ'Ş-ŞİDYAK

(1804, Aşkut[Lübnan]- 20Eylül 1887, İstanbul) Arap asıllı gazeteci, edebiyatçı, sözlük yazarı, gramerci ve şair.

Tam adı Ahmed Fâris bin Yusuf bin Mansur'dur. Marûni bir ailenin çocuğuydu. Beyrut'ta iyi bir öğrenim gördü, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Amerikalı misyonerlerle çalıştığı sırada, Protestanlığa geçti. Kardeşinin Marûni patriği tarafından öldürülmesi ve diğer nedenlerle Lüb-

nan'dan ayrılarak, uzun yıllar yurtdışında yaşadı. 1825-1834 arasında Mısır'da bulundu. Kahire'de Marûniyye Medresesi'nde okudu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan ilgi gördü, *el-Vekâyiü'l-Mısriyye* gazetesinin yazı heyetinde çalıştı. 1834-1844 arasında Malta'da misyoner basımevinde çevirmenlik ve Arapça öğretmenliği yaptı. 1848'de Londra'ya geçerek Oxford ve Cambridge'de İncil çevirisiyle uğraştı. Sonra bir süre Paris'te kaldı.

Daha sonra Tunus'a giden Şidyak, Vali Ahmed Paşa'mn yardımlarını ve dostluğunu gördü. Islamiyeti kabul ederek Ahmed adını aldı. Abdülmecid'in çağrısı üzerine 1859'da İstanbul'a geldi. Matbaa-i Amire'de düzeltmen ve çevirmen olarak çalıştı.

Fârisü'ş-Şidyak'm İstanbul'da en önemli faaliyeti, *el-Cevaib* adlı Arapça ilk haftalık gazeteyi çıkarmasıdır (bak. Cevaib-el). Gazete Arap dilinin gelişimine ve Avrupa uygarlığının Araplara aktarılmasında büyük katkılarda bulunmuştur. Oğlu Selim Fâris de gazetede çalışmıştır. Cağaloğlu'nda Ebussuud Caddesi üzerinde bir binada kurduğu modern el-Cevaib Matbaası'nda, gazetesinin yamnda Arapça ve Türkçe birçok dini, edebi, kültürel kitap ve risale yayımlamıştır.

Fârisü'ş-Şidyak 1886'da Kahire'ye parlak bir seyahatte bulunmuş, İstanbul'a dönüşünde, Kadıköy'deki yazlık evinde ölmüştür. Bir süre önce tekrar Hıristiyanlığa döndüğü söylentisi vardır. Cenazesi vasiyeti üzerine Beyrut'ta gömülmüştür. Dil, gramer, sözlük, tarih, Avrupa uygarlığı ve gezdiği yerler hakkında birçok eser yazmıştır. *Cevaib'deki* yazı ve şiirlerinden oluşan bir derme, oğlu Selim tarafından *Kenzü'r-Regâib fi Müntehabâti'l-Cevâib* adı ile 7 cilt halinde, 1871-1881 arasında basılmıştır. Fârisü'ş-Şidyak'ın Arapça gramer, sözlük ve dil çalışmaları ve Arapçayı kısa sürede öğretecek kitapları, İstanbul'daki ulema ve medrese muhitlerinde rağbet bulmuştur. Firuzâbâdi'nin *Kamus'unu* eleştiren ve bazı yanlışlarını gösteren *el-Casûsala'l-Kamûs*(İst., 1299) adlı eseri çok ttıtulmuştur.

Bibi. C. Brockelman, Fârisü'ş-Şidyak", *İA,* IV, 469-470; A. G. Karam, "Fâris al-Şidyak", *EI²,* II, 819-821; Sami, *Kamus,* V, 1326-1327; H. G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri,* Ankara, 1971, s. 212-213; O. Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği,* 1st, 1987, s. 184-187, 194; A. Çetin, "el-Cevâib Gazetesi ve Yayını", *TD,* S. 34 (1984), 475-484; ay, "XTX. Yüzyıl Arap Kültür Dünyasında Önemli Bir Basm Organı: el-Cevâib Gazetesi", *Melanges Professeur Robert Mantran,* Zaghouan/Tunus, 1988, s. 83-92; ay, "el-Cevâib Gazetesi", *DİA,* VII, 435-436.

ATİLLÂ ÇETİN

FAROS

Küçük Ayasofya civarındaki Büyük Saray'ın(->) hemen güneydoğusunda bulunan Bizans dönemi fener kulesi. (Grekçede "faros" fener anlamına gelir.)

Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, erken Bizans dönemine ait olması mümkündür. 9. yy'da Faros, işaret ateşlerinden oluşan bir zincirin son noktası olarak, doğu sınırlarındaki Arap akınlarını başkente haber veriyordu. 1390'da şehri ziyaret eden bir Rus hacısının ve 1420'de gelen İtalyan gezgini Buondelmonti'nin(-») anlattıklarına bakılırsa, fener kulesi bu tarihlerde harabe halindeydi. Bu iki kaynağa göre, Faros silindirik yapıdaydı ve en üst katında, dört sütunla çevrilmiş camların ardında yanan bir ateş vardı.

Fener, büyük olasılıkla deniz surlarındaki 32 numaralı kulenin üstünde inşa edilmişti ve Bukoleon Sarayı'nın(->) hemen doğusunda saray duvarlarına 10. yy'da eklenen bölümün denizle buluştuğu yerde bulunuyordu. Faros bugün, Osmanlı dönemine ait takviye inşaatı ile kaplıdır ve üst parçası yok olmuştur.

Faros adı, fener kulesinin hemen arkasında uzanan Büyük Saray'ın alt taraçasma ve Meryem Ana'ya adanmış bir kiliseye de verilmiştir. Faros Kilisesi, kutsal emanetlerin saklandığı bir hazine dairesi olarak kullanılmıştı. Anılan değerli eşyalar arasmda İsa'nın çarmıha gerildiği gün giydiği iddia edilen giysiler ile çarmıha germe işlemi için kullanıldığı ileri sürülen araçlar da yer almaktaydı.

1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali sırasında pek çok dini yapı gibi, Faros Kilisesi de tahrip edildi ve bu tarihten sonra yok olmaya terk edildi. Büyük Saray'ın Faros adını taşıyan taraçasmdan bugün demiryolu geçtiği için burada arkeolojik araştırma yapılamamaktadır.

Bibi. Janin, *Eglises et monastères,* I, 3, 232-235; G. P. Majeske, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, 1984, s. 245-246.

ALBRECHT BERGER

FARRÉRE, CLAUDE

(1876, Lyon - 21 Haziran 1957, Paris)
Fransız yazar.

Asıl adı Frédéric-Charles-Pierre Bargone'dur. Korsikalı bir aileden geliyordu. Babası deniz subayıydı. O da baba meslei seçti ve 1899'da Denizcilik Okulu'nu bitirdi.

Farrere İstanbul'a ilk kez Temmuz 1902'de geldi. Eylül 1903'te Pierre Loti(->) idaresine geçen "Le Vautour" gemisiyle ikinci gelişinde daha uzun bir süre kaldı ve henüz eski karakterini büyük ölçüde koruyan İstanbul'un mistik ve tarihi atmosferine bağlandı. 1904'te ilk eseri olan *Fumees d'Opium* yayımlandı. 1905'te ikinci romam *Les Civilises* basıldı ve yılın Goncourt Ödülü'nü aldı. 1906'da yayımlanan romanı *l'Homme qui assasine* (Öldüren Adam) Farrere'e asıl ününü sağladı. Romanın konusunu oluşturan olaylar zinciri içinde, yer yer, İstanbul'un tarih ve tabiat peyzajları bütün zenginlikleri ile anlatılır. Büyükdere'deki yazlık sefaretlerde balolar, Küçüksu mesireleri, Beyoğlu'nun Farrere'in hiç sevmediği kozmopolit cadde ve mağazalan, cami avluları, mezarlıklar, iç içe açılır. 19. yy sonu İstanbul'unu, o çağın Avrupalı gözü ile en iyi veren eserlerden biri bu romandır. Romanın edebi çerçevesinin içinde, Osmanlı ekonomisine hâkim olan yabancıların ve azınlıkların tenkidini yapmış olması da dikkate değerdir. *Mademoiselle Dax, jeune fille* (1908) ve *La Bataille* (1909) eserleri de aynı yılların Goncourt ödüllerini kazandı. Her vesile ile İstanbul'a gelmeye can atıyordu. 1911'de Beyrut'a giderken yine şehre uğradı ve Kandilli'de kaldı.

Farrere önce "Bouvet", sonra "l'Amiral Aube" gemilerinde bulundu; 1916'da Fransız Savunma Bakanlığı'nın emrine girdi. I. Dünya Savaşı'nm Avrupa'yı ateşe boğduğu bu yıllarda, dünya, medeni cesaretin, dostluk ve bağlılık duygularının ilginç bir örneğini, Türkler ise soylu dostlarının göz yaşartan ve cesaret veren bir işaretini gördüler: Osmanlı Devleti Fransa ile savaş halinde olduğu halde, birer asker olan Loti ve Farrere yazılarıyla, konuşmalarıyla Türkleri savundular ve Fransa'

Claude Fanere (ortada sağda), Berin Nadi (sağda), Fahreddin Kerim Gökay (ortada solda) ve Ömer Celal Sarç (solda) ile bir dost toplantısında.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

mn Doğu'daki büyük, asil ve tarihi dostuna karşı yaptığı hatadan bir an önce dönmesi için ısrar ettiler. Farrère bu yüzden 1919'da emekliye sevk edildi.

Farrère I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler bir kurtuluş savaşına giriştiklerinde de İstanbul'a geldi. Savaş sırasındaki dostluğuna karşı halkın ve aydınların Farrère'e gösterdiği ilgiyi değerlendiren Fransız yüksek komiseri General Pelle, onu, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye teşvik etti. O sıralarda Anadolu hareketine karşı yumuşak bir politika izleyen Fransız hükümetinin de bu temasta bilgisi ve isteğinin bulunduğunu tahmin etmek zor değildir.

Farrère, Mustafa Kemal Paşa ile Adapazarı'nda buluştu. Sakarya'da savaş henüz kazanılmıştı. Farrère hatıralarında, bu kabulü ve izlenimlerini anlatır. Bunlardan anlaşılacağı gibi, ünlü romancının, yeni Türkiye'nin kurucusu ile münasebetlerindeki ilk zıddiyet ve dramın tohumu, daha bu görüşmede atılmıştır: Sadece egzotizme düşkün olan ve toplumsal değişme ihtiyacım anlamayan yabancı, Mustafa Kemal'in keskin ve azimli çehresini ve ateşler içinde yoğrulan iradesini yadırgar ve daha önce kendisini kabul etmiş olan Abdülmecid Efendi'nin (Halife) Çamlıca'daki köşkünü, çevresini ve saltanatını özler!

Kurtuluşu izleyen yılların devrimleri Farrère ile yeni Türkiye'nin yönetici kadrosu arasındaki mesafeyi daha da açtı. Comte de Chambrun'ün Ankara'da büyükelçi bulunduğu yıllarda ve onun tavsiyesiyle, İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'ye gelmemesi yolundaki bir mektubunu almamış gibi, yola çıkarak yeni Ankara'yı görme merakını tatmine çalıştı. 1930'da General Gouraud ile Seddülbahir'e gelerek kendisinin de çalıştığı ve daha sonra Çanakkale savaşlarında batan "Bouvet" zırhlısının ve Fransız ölülerinin hatıralarım anma törenine katıldı. Mart 1931'de Hugo Arditty tarafından davet edildi. İstanbul ve Ankara'da konferanslar verdi. Sosyal reformlar ve kadın hakları konuları ilgisini çekmekteydi. 1934'te yayımladığı *Les Quatre Dames d'Angora* (Ankara'nın Dört Kadım) adlı romanı bu gezinin ürünüdür. 1935'te Louis Barthoünun yerine Fransız Akademisi'ne üye seçildi. Aynı yıl bir turist gemisiyle İstanbul'a gelip Çanakkale hakkında konferanslar verdi. İstanbul'a son gelişi, Ağustos 1950'dedir. Bu kez "Ankara" Vapuruyla gelen Farrère İstanbul'un Fransız kültürüne yakın çevrelerince karşılandı. Yine Kandilli'de Kont Ostrorogün yalısına indi, fakat sahildeki aşıboyalı asıl yalıda değil, yukarıdaki sette, bir çınarın altındaki beyaz boyalı küçük evde kaldı ve kendisini ziyarete gelen hayranlarına anılarım anlatmak, resimlerini ve eserlerini imzalamakla günlerim geçirdi.

ÇELİK GÜLERSOY

FARSÇA BASIN

İstanbul'da Farsça basın 19. yy'ın son çeyreğinde Yeni Osmanlılar'ın ve Jön Türkler'in etkisiyle İran meşrutiyetçileri tarafından İran'a çağdaş bir sosyal ve siyasal yaşam getirmek amacıyla başlatılmıştı.

Bunlardan en önemlileri şunlardı: Muhammed Tahir Tebrizi adlı bir tacir tarafından yayımlanan *Ahter* (1876-1897), bir başka tacir Seyyid Hasan Tebrizi'nin yayımladığı *Şems* (1908-1909), ünlü edebiyatçı Ali Akber Dihhoda'nm sahibi olduğu *Soruş* (1909). Politik niteliği ağır basan bu yayınlardan başka, daha çok İstanbul' daki İranlılar için haber gazeteleri olarak gene aynı topluluğa mensup kişiler tarafından yayımlanan dergiler vardır: *Dâniş* (1908), *Azade Q1908), Pars* (1921) vb. Bunlardan *Pars* Farsça-Fransızca yayımlanan bir dergi olup Doğu ve Batı arasında edebi nitelikli bir alışverişi öngörüyor, İstanbul'u Doğu ile Batı arasında bir yol kavşağı kabul ediyordu.

İstanbul, 19. yy'ın başlarından itibaren İranlı tüccarlar için önemli bir kent haline gelmişti; aynı yüzyılın sonlarında ise bu kez çok sayıda İranlı siyasi mülteciyi konuk edecekti. İlk mülteci akınım, 19. yy' m sonunda Kaçar Hanedam'nm despotluğundan kaçan siyasiler, ikincisini ise 1906'da İran'da meşrutiyetin ilanından sonra 1908'de gelen karşıdevrim hareketiyle ülkede esen havadan kaçan İranlı özgürlükçüler oluşturmuştu. Yeni Osmanlılardan esinlenmiş olan *Ahter,* sözünü ettiğimiz aydınlara ve özgürlükçülere seslenmekteydi. *Şems* ve *Soruş* ise İran'da olan bitenlerden dünyayı ve sürgündeki İranlıları haberdar etmeyi, ülkede anayasal rejime geri dönüşün koşullarını hazırlamayı amaçlamaktaydı.

Başlangıçta İran Elçiliği'nin kanatları altında ve Osmanlı Devleti'nin desteğiyle yayına başlayan *Ahter,* kısa zamanda bağımsızlaşarak, İran muhalefetinin etkili bir orgam haline gelmişti. *Ahterlvzk'u* Kafkaslar'a, Türkistan'a, hattâ Hindistan'a kadar yayılmıştı. Osmanlılardaki Tanzimat'tan etkilenen, 1877 Osmanlı Kanun-ı Esasi'sini Farsçaya çeviren, meşrutiyet rejimini savunan, Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi Türk düşünürlerinin fikirlerini benimseyerek öngörülen yeni sistemin şeriata aykırı düşmediğini ve bu kapsamdaki özgürlükleri savunan *Ahter,* 1906 İran meşrutiyetine giden süreçte önemli bir rol oynamıştı.

Şems (48 sayı) ile *Soruş* (14 sayı) İran' da meşrutiyet rejiminin yenik düştüğü, Muhammed Ali Şah'ın parlamentoyu feshettiği yıllarda yayımlanmıştı. Soruş İstanbul'daki İranlı siyasilerin örgütü Encümen-i Saadetin resmi sözcüsü olup, ülke içindeki gizli siyasi teşkilatlardan gelen bildirilere yer verir, Osmanlı başkentindeki İran topluluğunun yaşantısını yansıtır, düşünsel ve siyasal nitelikli yayınlar yapardı. Gene *Soruş,* Tahran rejimine karşı Tebriz'deki ünlü direnişten haberler iletiyor, Osmanlı Devleti'yle İran arasındaki sınır sorunlarına değiniyordu. Her iki yayın orgam da, Osmanlı topraklan içindeki Irak'ta yaşayan ve İran'da meşrutiyetin geri getirilmesini savunan Şiî şeyhlerinin de sözcülüğünü yapıyordu.

Şems ve *Soruş,* Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin işleyişini, Kanun-ı Esasi'nin içeriğini, mebusların işlevlerini, kamuoyunun görüşlerini yakından izliyor, gazeteci Hasan Fehmi Bey suikastını, 31 Mart Olayı'm ve Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesini, II. Abdülhamid'in tahtan indirilişini, Kıbrıs ve Arnavutluk olaylarını tahlil ediyor, Osmanlı Meclis-i Mebusanim dikkatle inceliyor, iktidardaki İttihatçılarla iyi ilişkiler kuruyordu. *Soruş,* İran'ın bazı bakımlardan, örneğin edebiyat yönünden Osmanlı'ya üstün olduğunu, ama bilim ve modernleşme yönünden Türklerden geri kaldığını, eğitim alanında ise Osmanlılarda var olan laik nitelikli okulların Iran' da henüz bulunmadığını yazıyordu.

Şems ve *Sorumda* o sıralarda İstanbul' daki İran kolonisi hakkında, Iran Elçiliği, hastanesi, okulu ve kadın örgütü dahil olmak üzere çeşitli dernekler ve topluluğun istanbul halkıyla ilişkileri konularında da hayli bilgi vardı, izmir, Trabzon, Erzurum ve Kahire gibi kentlerdeki İran topluluklarıyla da ilişkiler kuran bu dergilere yardımcı olan Türkiyeli aydınlar arasında tarihçi ve siyasetçi Hüseyin Daniş'i ya da o yılların Azeri milliyetçisi Ağaoğlu Ahmed Beyi saymak mümkündür.

Bibi. "Un joumal persan à Constantinople", ***Revue du monde musulman,*** IX, 9, 1909, s. 204-207; E. G. Browne, ***Press and Poetry of Modem Persia,*** Cambridge, 1914; Han Malek Sasanî, ***Yadbudha-yi safarat-i İstanbul,*** Tahran, 1966, s. 205-211; Muhammad Sadr-i Hasimî, ***Tarih-i carâid ve macallat-i Iran,*** Isfahan; Muhammad Ismail Razvanî, "Suruş-i Rum ve Suruş-i Rey", ***Ayande,*** c. 5, S. 7-9 (1979) s. 501-508; H. Suzuki, "Iranians in İstanbul and the Tobacco Protest through an Analysis of the Persian Newpaper Akhtar", ***journal of Asian and African Studies,*** S. 32 (1986), s. 143-178; ay, "A Note on the Jan. 20 1891 Akhtar Article Concerning the Persian Tobacco Concession", ***Annale offapan Association for Middle East Studies,*** S. 1 (1986), s. 310-331; Muhammad Amin Riyahî, ***Zaban va adab-ifarsi dar galamrav-i usmani,*** Tahran, 1990; T. Zarcone, "La communauté iranienne d'Istanbul à la fin du XIXe et au début du XXe siècle", ***La Shî'a nelllmpero Ottomano,*** Roma, 1993, s. 57-83; ay, "1905-1911 Iran Devriminin ve istanbul'daki Iran Topluluğu Tarihi için Bir Kaynak: Şams Gazetesi", ***Toplumbilim,*** S. 1 (Eylül 1992), s. 67-68; O. Koloğlu, "Un Journal persan d'Istanbul: Akhtar", ***Actes du colloque sur l'histoire de la communauté iranienne d'Istanbul,*** (haz. T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shehr), İst., 1991; A. Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political ideas", ***ae;*** T. Zarcone, "Alî Akbar Dihkhudâ et le journal Surush d'Istanbul (juin-novembre 1909)", ***ae.***

THIERRY ZARCONE

FASIL MUSİKİSİ

Türk musiki geleneğinde, bir musiki türünü, bir besteleme düzenini, bir repertuvarı ve bir seslendirme biçimini ifade eden "fasıl" kelimesi aym zamanda, Türk musikisi eserlerinin notalarım veya sadece sözlerini bir araya getiren nota ve güfte mecmualarının makamlara göre ayrılmış bağımsız bölümlerini anlatmak için de kullanılır. Doğu'da yalnızca Türkiye'de, özellikle de istanbul'da, saraydan konağa, kahvehaneden kır ve mesire yerlerine değin bütün mekânlarda her tabakadan halkm musiki zevk ve kültürünün gelişmesinde yüzyıllar boyunca etkinliğini sürdürmüş

bir tür olarak fasıl, dindışı geleneksel musiki ürünlerinin tümünü kapsayan ve "fasıl musikisi" adı ile anılan bir bütündür. Bu bütün, ayrı ayrı görüldüğünde birbirinden farklı usuJ *kalıplan üzerine bestelenmiş* ve adına "peşrev", "kâr", "1. beste", "2. beste", "ağır semai", "şarkı", "yürük semai", "saz semaisi", "longa", "sirto" veya "köçekçe takımı" ile "türkü" denilen Türk musikisi beste şekillerinin belli kurallar çerçevesinde arka arkaya getirildiklerinde oluşan bir süit formunu andırır. Geleneksel fasıl, en dar biçimi ile peşrev, kâr, 1. beste, 2. beste, ağır semai, yürük semai ve saz semaisi düzeni içindeki bir klasik takımdan; en geniş biçimi ile de bu geleneksel sıraya şarkı, türkü, longa, sirto gibi beste şekillerindeki eserlerin eklenmesinden oluşur. Geleneksel düzenin sözlü unsurları olmadan, peşrevden hemen soma ağır aksak veya sengin semai şarkılarla başlayarak devam eden fasıl biçimi, son yıllarda daha çok tercih edilir olmuştur.

Fasıl düzenini oluşturan eserlerin art arda dizilişlerinde ağırdan hızlıya doğru bir usul tertibi gözetilmesi, yüzyıllar öncesine dayanan bir gelenektir. Fasla bir program olarak bakıldığında bir defada çalınıp söylenen aym makamdan parçalar anlaşılır, bunlar "hicazkâr faslı", "besteni-gâr faslı", "uşşak faslı" gibi adlarla anılır.

Bir seslendirme biçimi olarak bakıldığında da, fasıldan, geleneksel konser biçimi ve bu konseri veren fasıl heyeti anlaşılır. Fasıl musikisi genel olarak, sözlü fasıl (hanendeler faslı) ve saz faslı (sazendeler faslı) biçimleri ile sunulmuş ve dinlenmiştir. Sarayda, Enderun'un kurulduğu dönemden bu yana fasıl musikisi, saz ve söz eserleri repertuvarı ile cariyelere ve musiki yeteneği olan musiki heveslilerine, ustalarca meşk edilme aşamasından başlayarak bu meşklerin padişah huzurunda tekrarlandığı harem fasılları ve huzur fasılları ile gerek saraydan çırağ edilen ve gerekse vezir ve zengin konaklarındaki meşklerde yetişen musikişinaslardan oluşan konak fasılları ile geleneksel konser biçimi olarak canlılığını çeşitli mekân değişiklikleri ile günümüze değin sürdürmüştür. Fasıl musikisi kapalı mekânlarda icra edildiği gibi, "meydan faslı" adı ile açık alanlarda, saray düğünleri ve şenliklerde de icra edilmiştir. Kalabalık hanende gruplarının bulunduğu fasıl heyetleri "küme faslı" adı ile anılmış, son dönemde, Batı musikisinin de sarayda ilgi görmesiyle "fasl-ı atik" ve "fasl-ı cedid" kelimeleri fasıl diline girmiştir. Loncaya bağlı musikişinaslardan meydana gelen saz takımları ve fasıl grupları, ortaoyunu, köçek ve tavşan raksları ile Karagöz gösterilerinde önemli işlevler görerek faslın günümüze kadar uzanan piyasa kolunu oluşturmuşlardır.

19- yy'ın sonu ile 20. yy'ın başlarında tanınmış nice musikişinasın oluşturduğu saz ve fasıl heyetleri, Şehzadebaşı'nda Direklerarası'ndan Küçüksu ve Çamlıca mesirelerine, Feyziye Kıraathanesinden Darü't-Talim Kıraathanesine uzanan çeşitli mekânlarda halkın musiki zevkine seslenen fasıllar icra etmekteydiler. Bu mekânlarda çalıp söyleyen eski fasıl heyetlerinden Kemani Tatyos'un heyeti, Kanuni Berber Şemsi'nin heyeti, Darü't-Talim-i *Musiki Heyeti ile Şark Musiki Heyeti en* bilinenleridir. Faslın, Osmanlı sarayında resmi kurum kimliğiyle son görünümü olan "sazendegân ve hanendegân-ı hazret-i şehriyari"den hilafetin kaldırılmasıyla "Riyaset-i Cumhur İnce Saz Heyeti"ne dönüşen topluluk, bu heyetin daha sonra İstanbul Konservatuvarina nakli ile burada Darü'l-Elhân zamanında mevcut heyetle birleşmiş, daha sonra uzun yıllar, Türk Musikisi İcra Heyeti adı ile İstanbul halkına klasik fasıl programlarının icra edildiği dizi konserler vermiştir.

Radyonun yaygınlaştığı 1940'lı yıllardan itibaren de radyo bünyesinde oluşturulan "Erkekler Faslı", "Kadınlar Faslı", "Karma Fasıl Topluluğu" adlı gruplar, fasıl musikisini geleneksel düzeninden gitgide uzaklaşan bir biçimde günümüze dek getirmişlerdir. Yine 20. yy'ın başında, sohbetlerle bezenen, müdavimleri için bir sanat meclisi hüviyetindeki ev fasılları birçok bestekâr, hanende ve sazende için buluşma zemini olmuştur.

Fasıl musikisi icra eden fasıl heyeti, belli sayıda hanende ve sazendeden oluşur. Faslı ve heyeti defle usul vurarak serhanende yönetir. Faslın, makamı dışında, önceden ilan edilmiş programı olmaz. Burada bütün inisiyatif serhanendenin elinde olup, programı icra sırasmda, repertuvar bilgisine göre oluşturur. Öbür hanende ve sazendeler de bu yönlendirişe hafızalarının yardımı ve yine kendi repertuvarlarının gücü ile katılırlar. Sazendelerin, ayrıca her şarkıyı bir başka şarkıya bağlayan "aranağmeler'i iyi çalmaları gerekir. Aranağmeler, sözlü eserlerin sonunda çalınan saz eserleri olup bağlandıkları sözlü eserlerin makam ve usulünde, ikinci bir sözlü esere geçişi kolaylaştırmak için bestelenirler. Aranağmelerin bir faydası da okuyucuları iki eser arasında bir süre dinlendirmektir. Bir şarkının seyrine en fazla uyan ve yakıştığı düşünülen aranağmeye fasıl icracılannca "beylik aranağme" adı verilir. Peşrev, aranağme, saz semaisi, longa, sirto gibi sadece saz için yazılmış fasıl parçalarım çalmaya mahsus fasıl sazları tarih boyunca çeşitli değişikliklere uğramışlardır. 15. yy tarihçisi Tursun Bey, bu dönem fasıllarında ud, şeştar, tanbur, rebab, berbat, kanun, ney ve çeng sazlarının kullanıldığını kaydetmiştir. Bazıları günümüze gelen bu sazların dışında, nefir, şahrud, miskal gibi eski sazlar da bugün artık unutulmuştur. 20. yy'ın başına değin kullanılan sinekemam, lavta, santur, girift, rebab da bugün artık kullanılmamaktadır. Fasıl heyetlerinde bugün bunların yerini Batı'dan gelen, keman, viyola, çello, klarnet ve piyano gibi çalgılar almıştır.

Her hanendenin kendine en uygun olan ses alam içinde okumasına dayanan fasıl icrası bu yönüyle Türk musikisine özgü icra şekillerinin renkli bir örneğim oluşturur. Bu özelliği ortaya koyan icra unsurları arasında hanendelerin hareketli gırtlak nağmeleri, trilleri, sazendelerin eserlerin yanısıra ekledikleri kırık hatlı süsleme notalan, ritim çeşitlemeleri sayılabilir.

Fasıl musikisinin konserler dışında ses kayıtları ile de kalıcılığının sağlanmasının tarihi 19- yy'ın sonuna, taş plak devrinin başlarına rastlar. Devrin hanende ve sazendeleri, Homokord, Lirfon, Orfeon, Odeon, Columbia firmalarına sayısı binlerle ifade edilen fasıl sarkılan ve gazeller okumuşlardır. Günümüzde, İstanbul'da Aras plak firmasının girişimleri ile son dönem fasıl musikisi örnekleri, başta Kemal Gürses yönetimindeki heyet olmak üzere, bazı başka heyetlerce de plak kaydına geçirilmiştir.

Eski bestekârlar dışında, özellikle ağır aksak şarkılardan başlayarak fasıl şarkısı besteciliği alanında Şevki Bey(->), Bimen Şen(-»), Artaki Candan, Udi Selanikli Ahmed Bey, Nasibin Mehmet Yürü, Mustafa Sunar, Aleko Bacanos, Yorgo Bacanos(-0, Lem'i Atlı(->), Şerif İçli(-0, Udi Mısırlı İbrahim Efendi, Selahattin Pınar(->), Yesari Âsim Arsoy(-») ve Ali İçinger sayılabilir.

Son devrin bazı ünlü hanendeleri arasında, Hanende İbrahim Efendi, Hafiz Yaşar Okur, Hanende Karakaş, Ağyazar, Celal Tokses, Kemal Gürses, Zeki Çağlarman, Safiye Tokay, Suzan Bizimer, Kasım İnaltekin, Yusuf Kalyoncu ve Nurettin Çelik'i belirtmek gerekir.

Bibi. Ezgi, *Türk Musikisi,* III, V; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II; Öztuna, *BTMA,* I; Tursun Bey, *Tarih-iEbü'l-Feth,* ist., 1977; M. R. Gazimihal, *Musiki Sözlüğü,* ist., 1961; Sevengil, *Eğlence;* L. Saz, *Haremin İçyüzü,* ist., 1974; Alımed Rasim, *Ramazan Sohbetleri,* ist., 1974.

RUHİ AYANGİL

FASULYECİYAN, TOMAS

(1843, İstanbul - 1901, İskenderiye) Tiyatro oyuncusu ve yönetmen.

Fakir bir ailenin çocuğuydu. İlk kez 1858'de sahneye çıktığı Hasköy'deki amatör bir toplulukta dikkati çekti ve ertesi yıl, Ermenice oyunlann sahnelendiği, Pera Palasin yerindeki Şark Tiyatrosu'na girerek profesyonel oldu. Bir süre sonra Şark Tiyatrosu kapanınca, arkadaşlarından İstepan Ekşiyan'la birlikte Vaspuragan adlı gruba katılarak 1862'de İzmir turnesine çıktı ve Ermenice oyunlar oynadı. Turnede evlendiği oyuncu arkadaşlarmdan Madam Bayzar'la birlikte 1863'te Trabzon'a gitti. Orada amatör gençlerle gene Ermenice oyunlar oynadı. Tiflis'e geçerek orada ve Kafkasya'nın başka şehirlerinde 2 yıl yaşadı, istanbul'a döndükten soma birkaç yıl Mardiros Mmakyan'la(->) çalıştı. 1869' da daha önceden St. Petersburg'a giderek oyun oynama izni aldığı için İstanbul'dan oyuncu arkadaşlarını toplayarak yeniden Kafkasya'ya gitti. 1872'de İstanbul'a dönüşünde önce Üsküdar Aziziye Tiyatrosu'nu kurdu. Topluluğun başarısızlığa uğraması üzerine Güllü Agopün(->) çağrısını kabul ederek karısıyla birlikte Gedikpaşa Tiyatrosu'na katıldı, oyunculuk, yönetmenlik ve yönetmen yardımcılığı yaptı.

1879-1880 mevsiminde aralarında Kü-

çük İsmail ve Ahmed Fehim'in de bulunduğu arkadaşlarıyla turne için gittikleri Bursa'da Ahmed Vefik Paşa'mn, bir tiyatro binası da yaptıracağı sözünü vererek yaptığı çağrı üzerine gittiği Bursa'da 5 yıl kaldı ve onun Moliere'den uyarladığı oyunlarda oyunculuk ve yönetmenlik yaptı. Oyunculuk yeteneğiyle hem Ahmed Vefik Paşa'mn hem de Bursa izleyicisinin övgüsünü kazandı. Ahmed Vefik Paşa'mn ardından gittiği Filibe'den İstanbul'a dönüşünde Gedikpaşa'da bir ara kadrosu 130 kişiye ulaşan Osmanlı Tiyatrosu'nu yönetti. Kısa bir süre de Kadıköy Mühürdar'da oyunlar sergiledikten soma 1885'te Bulgaristan'a gitti. Orada 8 yıl kaldıktan sonra Türkiye'ye dönerek Samsun'da ve Tekirdağ'da oyunlar sergiledi. İstanbul'da da Ermenice oyunlar oynamak istedi ama artık 1895'teki Ermeni olayları soması yeterli izleyici bulamadığı için yurtdışına çıktı ve bir daha dönmedi. Romanya ve Bulgaristan'da oynarken hastalanınca dostlarının yardımıyla tedavi için Paris'e gönderildi. Fransa dönüşü gittiği İskenderiye'de birkaç oyun sahneye koydu. Ama ilerleyen hastalığı yüzünden sahneye çıkamaz hale geldi ve yoksulluk içinde öldü.

Dönemin Batı tarzı oyunlarında yakışıklılığıyla dikkati çeken ve gerek Ermenice gerek Türkçe oyunlardaki her türden rolde gösterdiği başarıyla övgü toplayan Tomas Fasulyeciyan'm "Kılavuz Kadın" adlı bir de basılmamış oyunu vardır.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları,* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977, s. 13-29, 185; And, *Tanzimat,* 123, 140, 157, 176-179, 185-189; And, *Osmanlı, 257-264;* M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 550; "Fasulyeciyan, Tomas", *İSTA,* X, 5515-5516; A. Madat, *Sahnemizin Değerleri,* II, İst., 1943, s. 102**-106;** Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, İst, 1985, s. 378-380, 387-390; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst, 1967, s. 176; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* 19, 26, 50-51.

RAŞİT ÇAVAŞ

FATİH

Fatih İlçesinin merkez mahallesi ve çekirdeği olan semt. İstanbul'un ilk büyük cami ve imaretinin çevresinde oluşan ve kenti fetheden sultanın lakabım taşıyan Fatih semti, Türk döneminin en ünlü ve simgesel nitelikli yerleşim alanlarından biridir. İkincil nitelikteki semtleri saymazsak, Fatih, güneybatıda Bayrampaşa vadisine inen yamaçlarla Atikali ve Yeni Odalar (yeniçeri kışlaları) önündeki Etmeydam(->) ve Horhor semtleriyle Aksaray'a bağlanır. Doğuda Saraçhanebaşından geçerek Şehzadebaşı(->) ve Halic'e doğru Zeyrek(->), Çarşamba(->) ve Yavuzselim(->); Edirnekapı(->) yönünde de Karagümrük(-*) gibi semtlerle sınırlanır. Constantinus Suru Fatih Külliyesi'nin(-») hemen batısından geçer. Halic'e inen vadiler arasında, "dördüncü tepe" denen bu yüksek plato, sınırları kesin olmasa da, eski kentin XI. bölgesine tekabül eder. Semtin bulunduğu bölge, kentin kuruluşundan bu yana dinsel simge statüsünü korumuştur. Constantinusün (hd 324-337) anıt mezarı ve martirionü, daha sonra onun yerine

Fatih Camii'nin minaresinden Karadeniz medreseleri ile Fatih ve çevresinin bir görünümü. *Aras Neftçi, 1990*

yapılan Iustinianosün Havariyun Kilisesi(->), fetihten sonra da II. Mehmed'in (Fatih) büyük külliyesi ile taçlanmış ve kent tarihinde, her zaman büyük imparator ve sultanların anılarıyla bütünleşmiştir.

Constantinus'un martirion'unun burada bulunması, kentin yapıldığı dönemde bu bölgeye özel bir önem kazandırmışa benziyor. Constantinus döneminde kentin ana ulaşım çizgisi Aksaray üzerinden Yedikule'ye uzandığı için, Osmanlı dönemine göre, kent içinde ikincil bir statüde olmasına karşın, Bozdoğan Kemeri'nin(->) varlığına bağlı su sağlama işlevi ve hem Halic'i hem de Marmara'yı gören bir yerleşme alanı olması nedeniyle, Constantinus döneminin ve sonrasının önemli sarayları bu bölgede yoğunlaşmıştır. Flasillia ve Augusta Pulheria'mn sarayları, Arkadius ve Modestus'un büyük sarnıçları, Bozdoğan Kemeri, Markianos Sütunu (bak. Kıztaşı) bu bölgenin sınırları içindeydi. I. İustinianos döneminin (527-565) en büyük kiliselerinden biri olan Aziz Polieuktos Kilisesi de Bozdoğan Kemeri'nin güneybatısında platonun Marmara yamaçlarındaydı. Bugüne kadar yaşamış olan Bizans dönemi yapıları içinde kuzeyde Pantepoptes Manastırı (bak. Eski İmaret Camii) ve kuzeydoğuda Pantokrator Manastırı Kilisesi de (bak. Zeyrek Kilise Camii) ortaçağ Bizans'ının bu bölgedeki önemli yapılarıdır.

Fetihten sonra, Eyüp İmareti inşaatım izleyerek büyük bir sosyal ve kültürel etkinlik merkezi olan Fatih Külliyesi'nin kurulması (1463-1470) saraçların ve demircilerin çalıştığı büyük Saraçhane Çarşısı (bak. Saraçhane) ve Şehzadebaşı'ndaki yeniçeri odalarının (bak. Eski Odalar) yapımı bu bölgede yeni mahallelerin gelişmesine neden olmuştur. Fatih Külliyesi, İstanbul'a Türk döneminin karakteristik görünümünü kazandıran büyük külliyeler dizisinin ilk halkasıdır. Bine yakın çalışanı ve çevresindeki çarşılarla, bu külliye kentin bundan sonraki gelişmesinde etkili olan yeni bir ağırlık merkezi yaratmıştır. İstanbul'un Trakya çıkışı, Bizans döneminden farklı olarak Edirnekapı'ya gelince, fetihten sonra kentte yapılan dini ve sosyal işlevli yapılar da Haliç yamaçlarında yoğunlaşmış ve suriçinin üçte bir nüfusu Edirnekapı, Sultanselim, Fatih üçgeninde yerleşmiştir. O dönemde Fatih Külliyesi, Edirnekapı yolunun tam ortasında bulunuyordu. Caminin dış avlusunun kuzeybatıya çıkan Boyacı ve Börekçi (ya da Çörekçi) kapıları çevresinde bir çarşı daha oluşmuştu. 15. yyta sonunda ya da **16.** yy'm başında Edirnekapı yolu üzerinde Atik Ali Paşa Camii(->) yapılmıştır. Edirnekapı içinde Mihrimah Sultan Külliyesi'nin(->) inşası sırasında, cami avlusunun altında dükkânlar yapılması, Saraçhane'den Edirnekapı'ya kadar sürekli bir alışveriş aksının da bu yol üzerinde geliştiğini kanıtlar niteliktedir. **16.** yy'da İstanbul'da yapılan mescit ve camilerin üçte biri bu bölgededir. Yine **16.** yy'da, Edirne yolunun suriçindeki bölümünde Fatih ile Edirnekapı arasında kara gümrüğü kurulmuştur. Süleymaniye gibi Fatih'te de cami çevresinde devlet büyüklerinin, özellikle ulemanın konakları vardı. Nitekim N. de Nicolay, Fatih Külliyesi'ne ilişkin gözlemlerinde, caminin çevresinde imam ve ulemanın oturduğunu ve her millet ve dine mensup misafirler için 200 adet kubbeli ev olduğunu yazıyor. (Burada külliye çevresindeki medreseleri, tabhaneyi ve kervansarayı kastetmiş olmalıdır.) Ancak de Nicolay külliyenin dışında da fakirler için 150 ev olduğundan söz eder. Bunların, imaretten her gün aş alanların barınakları olduğu söylenebilir. İngiliz gezgin, bu odalann birçoğunun boş olduğunu da eklemektedir. Külliyenin geniş bir sosyal programı olduğunu Fatih'in vakfiyesinden Diliyoruz. Sanderson bu külliyeye tahsis

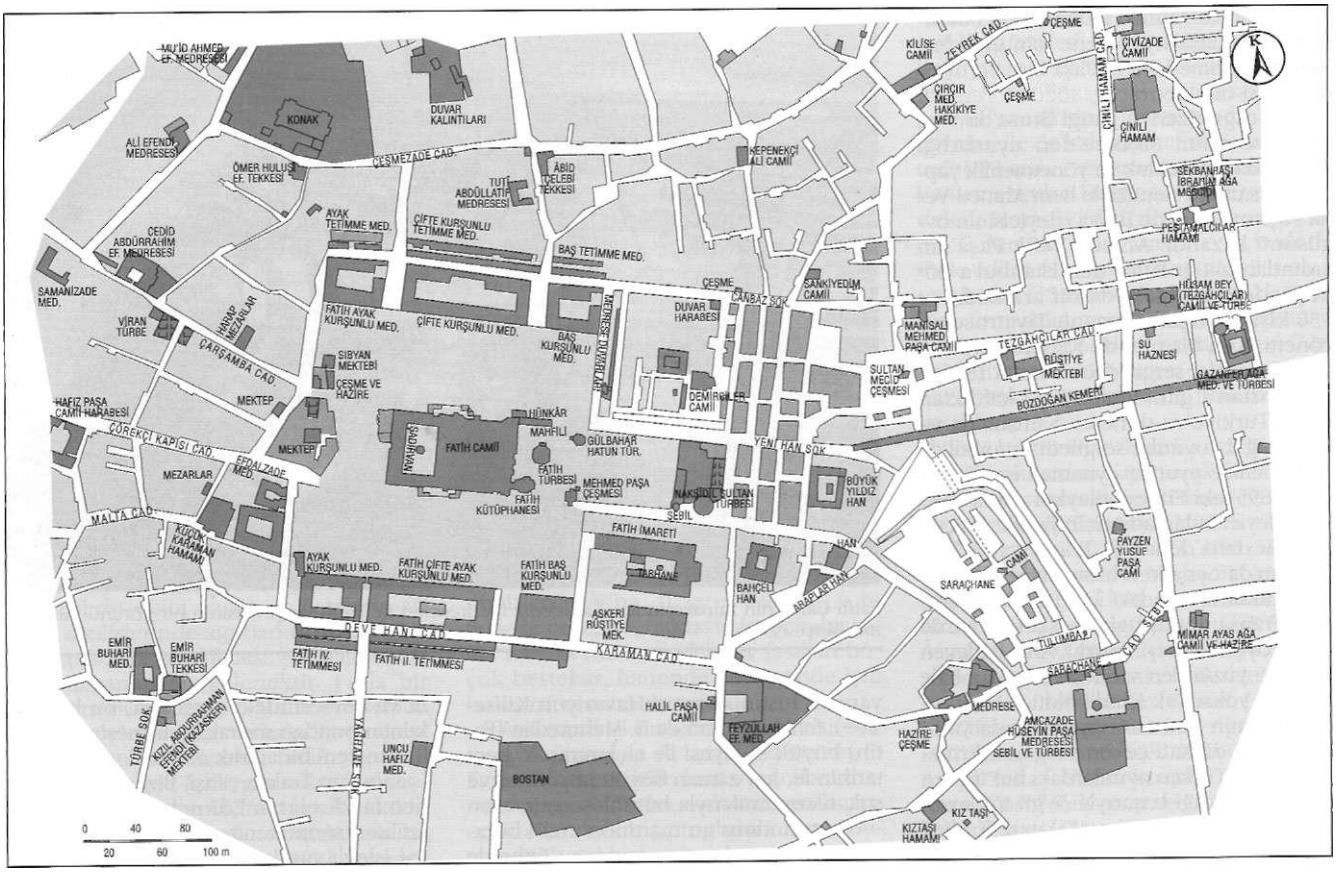

RAIUI. 10 / ˆ , . .

Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te İstanbul Belediyesi tarafından hazırlanan hantalardan çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

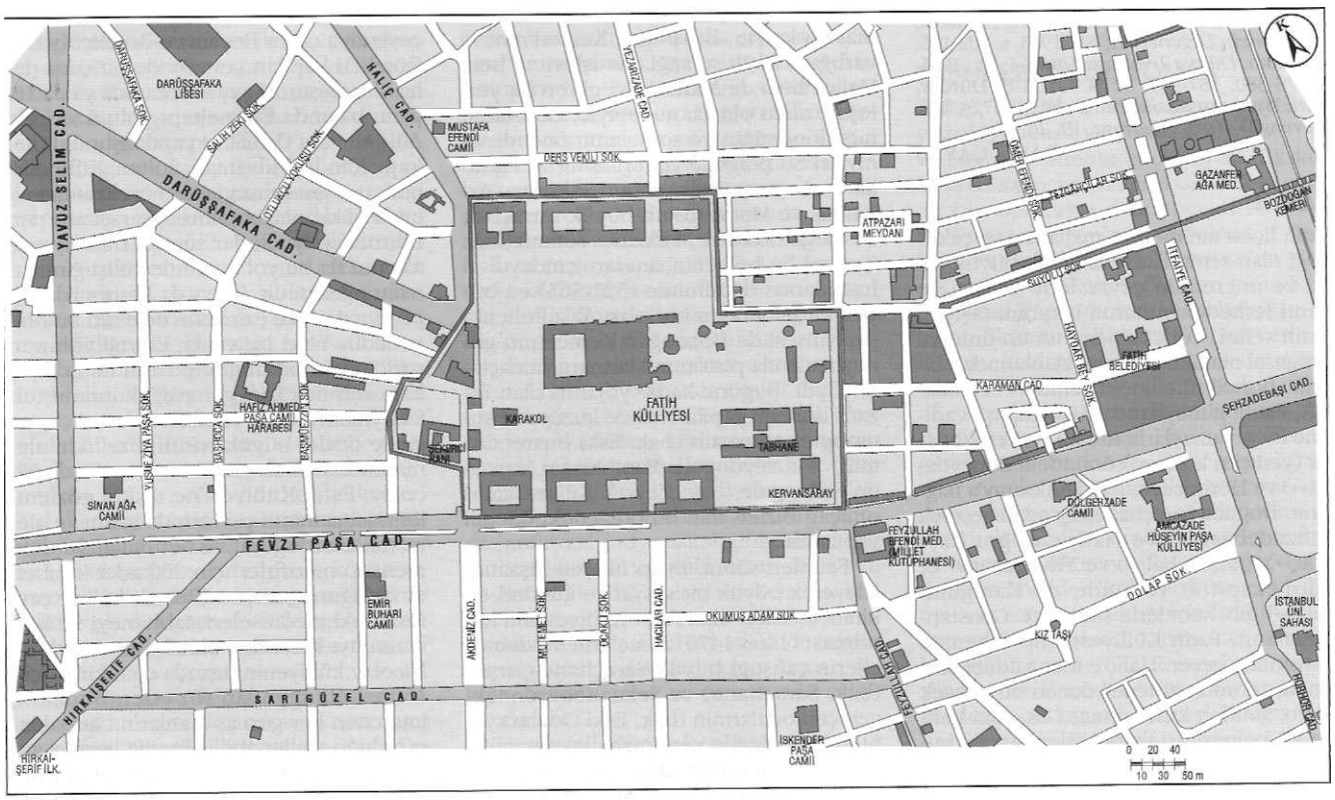

Fatih
İstanbul Ansiklopedisi

edilen yıllık gelirin **16.** yy'ın sonunda 200.000 duka altını olduğunu kaydeder. İmaretin bu zenginliği, Fatih bölgesinde ilk 200 yılın yoğun yerleşmesinin nedenlerinden birini açıklamaktadır.

Fatih Camii'nin, medreseler arasında bulunan Fatih Meydanı olarak anılan, çeşitli etkinliklere açık ve bütün kenarları düzenli bir mimari ile çevrili, dört hektar büyüklüğündeki dış avlusu Atmeydanından sonraki en büyük kent alanıdır. Burada medreselerde okuyan 300 öğrenciden başka, Evliya Çelebi'nin dediği gibi, "hal sahibi ve ehlidil olanlar da eksik değildi." Çevresinde bulunan çarşılar, namaz vakitlerinde camiyi dolduran müminlerin çalıştığı yerlerdi. Cami avlusunda zengin bir sosyal alışveriş olduğu, kentlinin yaşamını renklendiren birçok olayın bu avluda geçtiği açıktır. Evliya Çelebi, dış avluda Boyacı Kapısımn yanında her katı minare yüksekliğinde kat kat kulübeler kuran Sultan Budala Hasan Dede'den de söz eder.

Fatih, kent içinde, her dönem Müslüman tutuculuğu ağır basan bir semt olmuştur. Bugünkü Vahabîler gibi, peygamber dönemi yaşamına dönme iddiasında bulunan Kadızadelerin IV. Mehmed döneminde (1648-1687) ahenkli Kuran okumaya kadar her tür müzikal tezahüre karşı çıkarak Fatih Camii müezzinini susturmalarıyla başlayıp **(1656)** bütün tarikat ehlini kesme, Sultan Ahmed Camii minarelerini yıkma gibi programlarım haber alan Köprülü Mehmed Paşa tarafından ortadan kaldırılmaları, bu tür dini tutuculuk olaylarına gösterilen tepkilerin en önemlilerinden biridir. Eyüb Sultani ziyaret eden padişahlar, karayolu ile Fatih'e gelirler, camide namaz kıldıktan soma, Fatih'in türbesini ziyaret ederlerdi. Cuma namazları için, Haliç'ten denizyoluyla Balat ya da Cibali kapısına gelerek Fatih'e çıktıkları da olurdu.

16. yy'da yapılan İskender Paşa Camii(->), Edirnekapiya doğru Bayrampaşa vadisi yamaçlarındaki Mesih Mehmed Paşa Camii(->), Çarşamba'daki Nişancı Mehmed Paşa Camii(->) gibi yapılar semtin anıtsal çevresini zenginleştirmiştir. Bunlara 17. yy'da yapılan Saraçhane'deki Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi(->), Bozdoğan Kemeri yanındaki Gazanfer Ağa Medresesi (bak. Gazanfer Ağa Külliyesi) yine Saraçhane'deki Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi(->), Fatih Külliyesinin karşı köşesindeki Feyzullah Efendi Medresesi(~>) gibi öğretim yapıları da eklenmiş, böylece Fatih 18. yy'a kadar başkentin sosyal ve kültürel yaşamındaki önemli statüsünü korumuştur.

18. yy, İstanbul'un eski kenti bırakarak kıyılar boyunca surlar dışında büyümesine tanık olur. Nitekim Fatih semti de 18. yy' dan sonra fazla bir gelişme göstermemiştir. 18. yy'da yangınlar bu eski mahalleleri yer yer yok ettiği gibi, 1766'daki büyük depremde Fatih Külliyesi de büyük ölçüde tahrip olmuş, cami tümüyle yıkılmıştır. III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından yeniden yaptırılan cami 1771'de tekrar hizmete açılmış, Fatih'in ve Gülbahar Hatunun türbeleri de ancak I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) bitmiştir. Caminin arkasındaki kitaplık binası da 18. yy'da yapılmıştır. Külliyenin bir parçası olan darüşşifamn yerinde bugün, İstanbul' un en güzel barok yapılarından biri olan Nakşıdil Sultan Türbesi ve Sebili vardır. Sonradan arsasına bir askeri rüştiye yapılan kervansaray da aynı depremde yıkılmış olmalıdır. Fatih Külliyesi'nin hamamı olan ve camiden önce yapılmış olan Irgadlar (ya da Karaman) Hamamı I. Dünya Savaşı sırasında yanmıştır. Külliyenin bazı yapılarının depremden soma tekrar yapılmamış olmaları, bölgenin yerleşim alam olarak öneminin 18. yy'm sonunda azaldığına işaret eder. Fakat Sultan Abdülmecid'in 1851'de, peygamberin ikinci hırkası için yaptırdığı Hırka-i Şerif Camii(-0 bölgenin dini statüsünü koruduğunu gösterir. Hırka-i Şerif, giderek halkın dini yaşamında özel bir yer tutmuş ve çevresine bir semt kimliği kazandırmıştır.

Fatih 1908'deki Çırçır yangınında büyük ölçüde tahrip olmuş, 31 Mayıs 1918' deki Cibali yangınında ise yöredeki binlerce bina yok olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan önce ortogonal (birbirini dik açılarla kesen) sistemde bir yol dokusuyla planlanan semtte ahşap yapılar giderek küçük ölçekli iki-üç katlı apartman ve evlerle yer değiştirmiş; günümüzde hâlâ kullanılan kaymakamlık binası yapılmış, önüne de Filistin'de şehit olan ilk Türk havacılarının anıtı dikilmiş ve çevresine bir park yapılmıştır (bak. Tayyare Şehitleri Anıtı). Yine de, Saraçhane'den geçen Atatürk Bulvarı ve Fatih medreselerinin temellerini ortaya çıkararak Edirnekapiya uzanan büyük bulvar (Macar Kardeşler ve Fevzi Paşa caddeleri) açılana kadar, yangın yerleri dışında, Fatih'te eski sokak dokusunu ve ahşap yapılarım koruyan mahalleler vardı. Menderes'in imar haraketleri döneminde (1954-1960) yapı yoğunluğu artmaya başlayınca çok katlı beton apartmanlar giderek çoğalmış, semtin eski sakinleri yeni nüfus karşısında azınlıkta kalmış, çoğu aile Fatih'i terk etmiştir. Böylece Fatih'in tarihi dokusu ve sivil mimarisinin hemen hemen hiçbir izi kalmadığı gibi, sosyal dokusu da tümüyle değişmiştir. 1960'ta hizmete giren Belediye Sarayimn da etkisiyle, artan nüfus yoğunluğu alt ticaret bölgelerinin gelişmesini teşvik etmiş ve Fevzi Paşa Caddesi boyunca, konut alanlarını işgal eden bir ticaret aksı ortaya çıkmıştır. Bu aks üzerinde eski Fatih Kervansarayı, bazı değişikliklerle, ticari amaçlı işlevlerle restore edilmiştir. Fatih Camii'nin Evliya Çelebi'nin deyimiyle "ruhaniyetli" bir mabet olması günümüze de yansımıştır. Eskiden olduğu gibi günümüzde de özellikle Sultan Selim Camiine uzanan Çarşamba Caddesi çevresinde kıyafetten gündelik yaşam biçimlerine kadar, İstanbul'un diğer semtlerinin hiçbirinde bu derece vurgulu ve yoğun olmayan bir İslami yapı gözlenmektedir.

DOĞAN KUBAN

FATİH BELEDİYE BİNASI

Saraçhane'de Belediye Meydaninda bulunan I. Ulusal Mimarlık Dönemi'ne ait kamu binası. 1913 tarihli yapının mimarı Y. Terziyan'dır. Arka cephesi Bozdoğan Kemerine bakan yapı diğer taraftan itfaiye binası ile çevrelenmiştir.

Eğimli bir arazi üzerine oturan yapıda subasman katı dışında iki kat yer alır. Birinci katın oldukça sade düzenlenmiş olmasına karşın ikinci katta çini malzeme kullanılarak süsleme oluşturulmuştur. Cephenin simetri ekseninde orta bölüm öne doğru kütle halinde çıkıntı yapmıştır. Birinci kat pencereleri, orta bölümde basık kemerli, simetrik olmak üzere iki yanda söveli olarak düzenlenmiştir. Birinci kat pencerelerinin altları içi boş panolar şeklindedir.

ikinci kat pencerelerinin tamamı sivri kemerli olup buradaki ikiz pencerelerin aralarında sütunlar yer alır. Süsleme elemanlarının yoğun olarak kullanıldığı bu katta, orta aks üzerinde bir balkon yer alır. Balkonun iki yanında ikişer baba elemanı balkonu öne çıkaran mimari elemanlar olarak uygulanmıştır. Korkuluk yerinde ise kitabe yer almaktadır. Giriş kapısının üzerinde yer alan bu bölüm, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin klasik Osmanlı mimarisine gönderme yaptığı ve klasik Osmanlı'nın mukarnas, kabara gibi süsleme elemanlarının kullanıldığı bölümdür. Gi-

Fatih Belediye binası
Aras Neftçi, 1990

riş kapısının üzerinde bulunan ikiz kemerli pencereyi çevreleyen büyük sivri kemer, çini pano ile doldurulmuştur. Koyu mavi zemin üzerine turkuvaz, kırmızı ve yeşil renkler kullanılarak rumîler oluşturulmuştur. Bu çini panolar simetrik olarak cephenin iki yanında da bulunur.

Yapının tamamı ahşap bir saçakla çevrelenmiştir. Bu saçağın üzerinde üçlü yıldız motiflerinden oluşan parapetler ile yapı sonlandırılmıştır. Giriş aksı üzerinde bulunan babalar, işlevsiz olmakla birlikte ağırlık kuleleri şeklinde bir görünüme sahiptirler.

Yan cepheler birinci katta basık kemer, ikinci katta sivri kemer olmak üzere simetrik olarak yerleştirilmiştir.

Belediye binasından bağımsız olarak, Saraçhane tarafında ikinci bir bina yer alır. Günümüzde İtfaiye Müdürlüğü'ne bağlı olan bu yapı, belediye tarafında tamamen Terziyan'ın mimari üslubuyla benzer özellikte oluşturulmuş, diğer cephe ise itfaiye binasının sade cephesi ile bir bütün oluşturacak şekilde düzenlenmiştir.

Fatih Belediye binası, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin karakteristik bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Mimarın aynı yıl Kadıköy'de yaptığı belediye binasında da tamamen benzer öğeler kullanılmıştır.

Bibi. Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı,*

BANU KUTUN

FATİH DARÜŞŞİFASI

Osmanlıların İstanbul'da kurdukları ilk sağlık kurumudur. II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılan ve Yeni İmaret adıyla anılan külliyenin merkezindeki caminin güneydoğu köşesinde yer almaktaydı. 1470'te külliyenin tamamlanmasıyla faaliyete geçmiştir.

Değişik zamanlarda düzenlenen vakfiyelerine göre darüşşifada; biri reis-i etıbba olmak üzere 2 tabip, birer kehhal (göz hastalıkları uzmam), cerrah, tabbah-ı eşribe (eczacı), hafiz-ı eşribe (eczacı kalfası), kilerci, vekilharç, bevvab (kapıcı), mânii nukûş (duvarların kirletilmesini önleyen), şeyh (dahiliye müdürü), 2 hastabakıcı, 2 cameşuy (çamaşırcı), 2 aşçı ile 50 hizmetçi çalışmaktaydı.

Vakıfname şartlarına göre, darüşşifada tecrübeli, nabız ve anatomiyi çok iyi bilen, tıp biliminde üstün bilgisi olan hangi taifeden (hangi milletten ve dinden) olursa olsun hekimler görev yapabilecekti. Hekimler hastaları günde iki kez dolaşacak ve münasip ilaçlarla tedavi edecekti. Darüşşifamn bir emini olacak, hastalara gereken yiyecek ve içecekleri tedarik ederek kilerde saklayacaktı. Vekilharç ise hastane levazımatını satın alacak ve emine teslim edecekti. Cerrah, kehhal ve hekimler evkaf tarafından tedarik olunacak ilaçları sadece darüşşifada yatan hastalara verecekler, dışarıya ilaç göndermeyeceklerdi. Ayrıca tecrübeli bir kişi de şurup, macun, hap ve müshil gibi ilaçları hazırlayacak ve bunları emredilen yerlere verecekti. Tayin edilecek mahzen emini ise darüşşifa mahzenine konan şurup ve ilaçları muhafaza ederek her gün bu mahzeni vakfın nazırı veya görevlendirdiği biri huzurunda açıp hekimin emri ile hastalara verilecek ilaçlan hastabakıcılara teslim ederek mahzeni kapatıp mühürleyecekti. Aşçılar pişirdikleri yemekleri hastalara götürecek ve onlarla tatlı bir dille konuşacaklardı. Kapıcı gerektiğinde kapıyı açıp kapayacak ve dışandan kimselerin hastaların yanına girmesine ve içeride gecelemesine izin vermeyecekti. Haftada bir gün vakfın nazın, hekim ve kâtip darüşşifada toplanıp, evinde hasta olup, hekim çağırmaya ve ilaç almaya gücü yetmeyen ve buraya müracaat edenlerin tedavileri ile ilgileneceklerdi. Yatarak tedavi edilen hastalardan başka poliklinik muayenesi de yapılır ve yoksul hastaların ilaçları parasız verilirdi. Harcamalar için günlük 200 akçe, kimsesiz ölülerin gömülmesi için de 5 akçe ayrılmıştı.

Devrin en değerli hekimlerinin çalıştığı darüşşifa, İslam geleneğine göre, hasta tedavisi yanında aym zamanda hekim de yetiştiren bir tıp okuluydu. Tıp öğrencilerine aynlmış odalar ve bir dersiam (idareci öğretmen) bulunmaktaydı. Külliye kütüphanesinde de pek çok tıp kitabı vardı. (Aynca bak. Fatih Külliyesi.)

Bibi. B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da500 Yıllık Sağlık Hayatımız,* İst., 1953, s. 34-42; ay, "Türk İstanbul'da Tıp Öğretimi", *Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü,* İst., 1971, s. 37-38; S. Ünver, "İstanbul'un Zaptından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış", *VD,* I (1938), s. 71 vd; ay, "Fatih Külliyesinin İlk Vakfiyesine Göre Fatih Darüşşifası", *Türk Tıp Tarihi Arşivi,* S. 17 (1940), s. 13-17; ay, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı,* ist., 1946; Ergin, *Vakfiye;* S. Eyice, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri Hakkında Yeni Bazı Notlar", *TD,* S. 9 (1954), s. 175-186; H. B. Kunter, "Fatih Darüşşifası", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi,* 1962, s. 142-147; Ayverdi, *Fatih III,* 340-356; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,* Ankara, 1992, s. 78-81; G. Dinç, "Fatih Darüşşifası ve Bugünkü Durumu", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1992, s. 199-205.

NURAN YILDIRIM

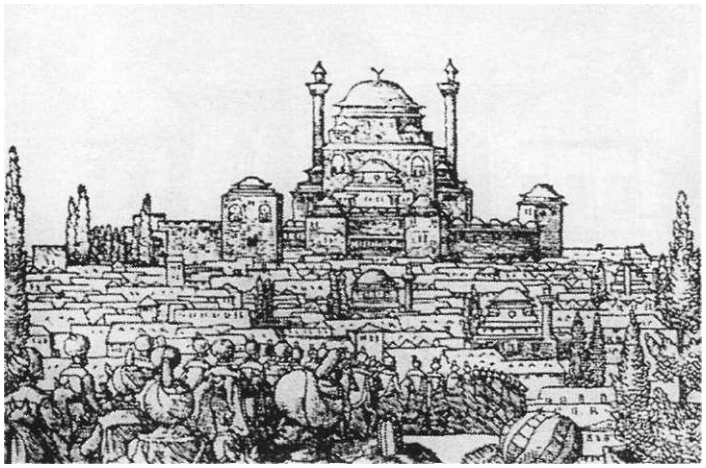

Fatih Camii ve Darüşşifasının önden görünüşü. Dr. Süheyl Ünver, "istanbul'un Zabtından Sonra Türklerde Tıbbî Tekâmüle Bir Bakış", *Vakıflar Dergisi,* c. 1, s. 80, Ankara, 1938

FATİH İLÇESİ

ilin batı yansında, Halic'in batı kıyısına kadar uzanır. Fatih ilçesi kuzeyde Eyüp, kuzeydoğuda Beyoğlu, doğuda Eminönü, batıda ise Zeytinburnu ilçelerine güneyde ise Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde 10 km²'lik bir alanı kaplar.

Kırsal nüfusu olmayan Fatih ilçesi 68 mahalleden oluşur. Bu mahalleler Abdi Çelebi, Abdi Subaşı, Ali Fakih, Arabacı Beyazıt, Arpa Emini, Atik Mustafa Paşa, Avcı Bey, Baba Hasan Alemi, Balat Karabaş, Beyazıt Ağa, Beyceğiz, Canbaziye, Cerrahpaşa (Hobyar), Çakır Ağa, Davut Paşa, Deniz Abdal, Derviş Ali, Ereğli, Fatma Sultan, Guraba Hüseyin Ağa, Hacı Evhattin, Hacı Hamza, Hacı Hüseyin Ağa, Hamami Muhittin, Haraççı Kara Mehmet, Hasan Halife, Hatice Sultan, Hatip Musluhittin, Haydar, Hızır Çavuş, Hoca Üveyz, Hüsam Bey, İbrahim Çavuş, İmrahor, İne Bey, İskender Paşa, Kariye, Kasap Demirhun, Kasap İlyas, Kasım Günani, Katip Musluhittin, Keçeci Karabaş, Keçi Hatun, Kırkçeşme, Kirmasti, Koca Dede, Koca Mustafa Paşa, Küçük Mustafa Paşa, Kürkçübaşı, Melek Hatun, Mimar Sinan, Molla Aşki, Molla Şeref, Muhtesip İskender, Murat Paşa, Müftü Ali, Neslişah, Nevbahar, Ördekkasap, Sancaktar Hayrettin, Seyit Ömer, Sinan Ağa, Sofular, Şeyh Resmi, Tahta Minare, Tevkii Cafer, Uzun Yusuf, Veledi Karabaş ve Yalidır.

Konstantinopolis 1453'te Osmanlılar tarafından fethedildiğinde Ortodoks Patrikhanesi, Ayasofya'nın hemen yanında yer almaktaydı. Patrikhane fethi izleyen günlerde önce Havariyun Kilisesi'ne(->), daha soma da Fener'e taşındı. II. Mehmed (Fatih) fethin onuncu yılında yıktırdığı Havariyun Kilisesinin yerine kendi adıyla anılan büyük bir külliye yaptırdı. Fatih Külliyesi'nin çevresinde zamanla bir Müslüman mahallesi ortaya çıktı. Külliyenin adıyla anılmaya başlayan bu mahalle günümüzdeki Fatih semtinin ve ilçesinin çekirdeğidir.

Fatih İlçesi'nde adını tarihsel yapılardan alan mahallelerin yanısıra bazı yerel işlevlerin ad verdiği semtler de vardır. Yıllardır her hafta çarşamba günü pazar kurulan semte Çarşamba(->) admın verilmiş olması buna bir örnektir. Karagümrük(-0 adı ise, Osmanlı döneminde İstanbul'un kara yönündeki ilk gümrük kapısının burada kurulmuş olmasından gelir.

Tablo I
Fatüı İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	73.515	76.989	150.504
1940	77.602	82.987	160.589
1945	90.202	90.823	181.025
1950	*1*		**226**.853
1955	149.511	137.222	286**.733**
I960	155.850	144.744	300.594
1965	180.22"	164.375	344.602
1970	217.851	199.811	417**.662**
1975	**261**.053	243.074	504.127
1980	**243**.698	230.880	474.578
1985	255.118	242.341	497.459
1990	234.323	228.141	462.464

İstanbul İli'nin son yıllarda az da olsa nüfus yitirmekte olan ilçelerinden biri de Fatih'tir. Bunun başlıca nedenleri gelişim alanlarının darlaşması ve ekonomik olanakları gelişenlerin başka semtlere taşınmasıdır.

1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre Fatih İlçesi'nin nüfusu 462.464'tü. Bunun yüzde 50,7'si erkeklerden, yüzde 49,3'ü ise kadınlardan oluşuyordu. İlçede kilometrekareye 46.264 kişi düşer. 1990'da İstanbul İli'nin nüfus yoğunluğu en yüksek olan ilçesi Fatih'ti. Fatih İlçesi'nin günümüzdeki sınırları içinde kalan bölgenin nüfus gelişimi Tablo Fde görülmektedir.

Fatih İlçesi'nde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 90,9'dur. Bu oran il ortalamasının biraz üzerindedir. Fatih İlçesi'ndeki okuryazarlardan yüzde 86,Ti eğitim kurumu çıkışlıdır. Bunların yüzde 60,4'ü ilkokuldan, yüzde 15,3'ü ortaokul ve dengi okullardan, yüzde 17,4'ü lise ve dengi meslek okullarından, yüzde 6,9'u da yükseköğrenim kurumlarından mezun olmuştur.

Fatih İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 369.086'dır. Bunun yüzde 44,1'i iktisaden faalken geri kalanı ev kadını, emekli ve öğrencilerden oluşmaktadır. İktisaden faal olmayan **206.162** kişinin yüzde **62,7**'si ev kadınlarıdır.

İlçe halkının yüzde **43,2**'si İstanbul doğumludur. Bundan sonra Kastamonu, Malatya, Trabzon ve Siirt doğumlular ön sıralarda yer alır.

İlçe kuzey ve batıda tarihi kara surlarıyla çevrilidir. Ayvansaray'dan Yedikule'ye uzanan ve bir bölümü yeniden inşa edilen bu surlar Fatih İlçesi'ni, Eyüp ve Zeytinburnu ilçelerinden ayırır. Haliç ve Marmara kıyısındaki deniz surları büyük ölçüde tahrip olduğundan önemli bir bölümü günümüze ulaşmamıştır. Atatürk Köprüsünün güneybatısından başlayan Atatürk Bulvarı(->) ve daha güneydeki Mustafa Kemal Caddesi, Fatih ve Eminönü ilçeleri arasında sınır oluşturur. İstanbul kent içi ulaşım bağlantılarından bazıları Fatih İlçesinden geçer. Bunlardan başlıcaları Saraçhanebaşından Edirnekapf ya uzanan Macar Kardeşler ve Fevzi Paşa caddeleri, Aksaray'ı Topkapı-Edirnekapı Caddesi'ne bağlayan Vatan (Adnan Menderes) Caddesi ile yine Aksaray'ı Topkapiya bağlayan Millet (Turgut Özal) Caddesi'dir. Haliç kıyısı boyunca Ayvansaray, Demirhisar, Balat Vapur İskelesi ve Abdülezel Paşa caddeleri uzanır. Bu caddelerle Haliç arasında yeşil alanlar yer alır. İlçenin Marmara kıyısından Sirkeci'yi Bakırköy'e bağlayan ve "sahil yolu" da denen Kennedy Caddesi geçer. Fatih İlçesi'nin Marmara Denizi kıyısı yeşil alanlar halinde düzenlenmiştir. İstanbul'u Avrupa ülkelerine bağlayan ve kentin batı yakasındaki banliyö ulaşımını sağlayan çift hatlı demiryolu da yer yer sahil yoluna paralel olarak uzanır. Fatih İlçesi "Çağdaş Tramvay ve Hızlı Tramvay" adıyla anılan raylı ulaşım sistemlerinden de yararlanır. Haliç kıyısında da suyolu ulaşımı yapılan bazı iskeleler vardır.

Kentin en eski yerleşim alanlarından bazılarının bulunduğu Fatih İlçesi, tarihsel yapılar açısından oldukça zengindir. Bunlardan başlıcaları Bozdoğan Kemeri(->), Yedikule Zindanı(->), Blahernai Sarayı(-<), Fethiye Camii(->), Kariye Camii ve Fatih Külliyesi'dir(->).

Tablo H
Fatih İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	**61**.353	6.332	67.685
Hizmet işlerinde çalışanlar	12.593	**2.019**	14**.612**
Satış ve ticaret personeli	28.835	2.237	31.072
İdari personel ve benzeri çalışanlar	7.824	8.057	15.881
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	11.702	6.644	18.346
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticiieri	4.548	382	4.930
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	972	71	1.043
işsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	7.916	**1**.439	9.355
Genel Toplam	135.743	27.181	**162**.924

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-lstanbul*, DİE, Ankara, Temmuz 1993

İstanbul kentindeki önemli eğitim ve sağlık kurumlarından bir bölümü Fatih İlçesi'nin sınırları içindedir. Bunlardan başlıca ortaöğrenim kurumları Darüşşafaka Lisesi, Fatih Kız Lisesi, Pertevniyal Lisesi, Fatih Ticaret Lisesi, Sultanselim Kız Meslek Lisesi, Fatih İmam-Hatip Lisesi, Özel Eresin Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi, Sahakyan Nunyan Ermeni Lisesi, Özel Fener Rum Erkek Lisesi, Özel Yuvakimyon Rum Kız Lisesi'dir. İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Cerrahpaşa ve Çapa tıp fakülteleri de Fatih İlçesi'ndedir. Bu fakültelerdeki hastaneler dışında öbür önemli sağlık kurumları Haseki, Vakıf Guraba ve Özel Vatan hastaneleridir.

Fatih İlçesi'nin önemli alışveriş merkezleri Aksaray, Fatih ve Fındıkzade semtlerinde odaklaşmış durumdadır. Bunlardan en düzenli olanı Aksaray'daki yeraltı çarşısıdır. Önemli konaklama tesisleri daha çok Millet Caddesi kenarında, başlıca eğlence yerleriyle lokantalar ise genellikle sahil yolu çevresindeki semtlerde yer alır.

ATİLLÂ AKSEL

FATİH KÜLLİYESİ

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481), kendi adına yapılan bir cami ve onun etrafına inşa edilen çeşitli külliye binaları için, şehrin ortasında, eski Havariyun Kilisesi'nin yerini seçerek, adını taşıyacak olan vakıf siteyi burada kurdurmuştur. Tam ortasında caminin yer aldığı külliye bütünüyle simetrik bir düzene göre şehrin merkezine yerleştirilmişti. Caminin iki yanında medreseler, bunların önünde bir tarafta tabhane öteki tarafta darüşşifa, daha ileride bir çarşı ile bir de hamam yer almıştı. Türkleşen İstanbul'un yeni bir medeniyet anlayışına göre imarının merkezi olan Fatih Camii ve Külliyesinin bütün elemanları ile korunamamış olması üzüntü vericidir. Bazı elemanlar tamamen kaybolduğu gibi, bazılarının arasına da 19. yy'ın sonlarından itibaren yeni binalar yapılarak külliyenin tertip düzeni bozulmuştur.

Cami: istanbul'un 1453'te fethinden sonra yaptırılan ilk büyük külliyenin merkezi olan cami için II. Mehmed (Fatih) şehrin ortasında ve yüksek bir noktada bulunan Havariyun Kilisesi'nin yerini seçmişti. II. Mehmed fetihten hemen soma kiliseyi Ortodoks patrikliğine tahsis etmişken çok harap bir halde olan bu büyük binada barınamayan patriğin 1455'te taşınması üzerine, kilisenin yerini kendi adına yaptırdığı külliyeye tahsis etmiştir. Havariyun Kilisesi yerinde 867/1463'te başlayan inşaat 875/1470'e kadar sürmüştür. Bu külliyenin Hristodulos adında bir Rum mimar tarafından yapıldığı yolunda Demetrios Cantemir'in (1673-1723) ortaya attığı iddia dayanaksız olup, Fatih Camii ve Külliyesi'ni yapan mimarın Atik Sinan olduğu anlaşılmıştır. Bu mimarın mezar taşı, Fatih semtinde Kumrulu Mescit'in haziresindedir.

Fatih Camii Edirne'deki Üç Şerefeli Cami ile Bayezid ve Süleymaniye camileri arasında, Türk büyük cami mimarisi geliş-

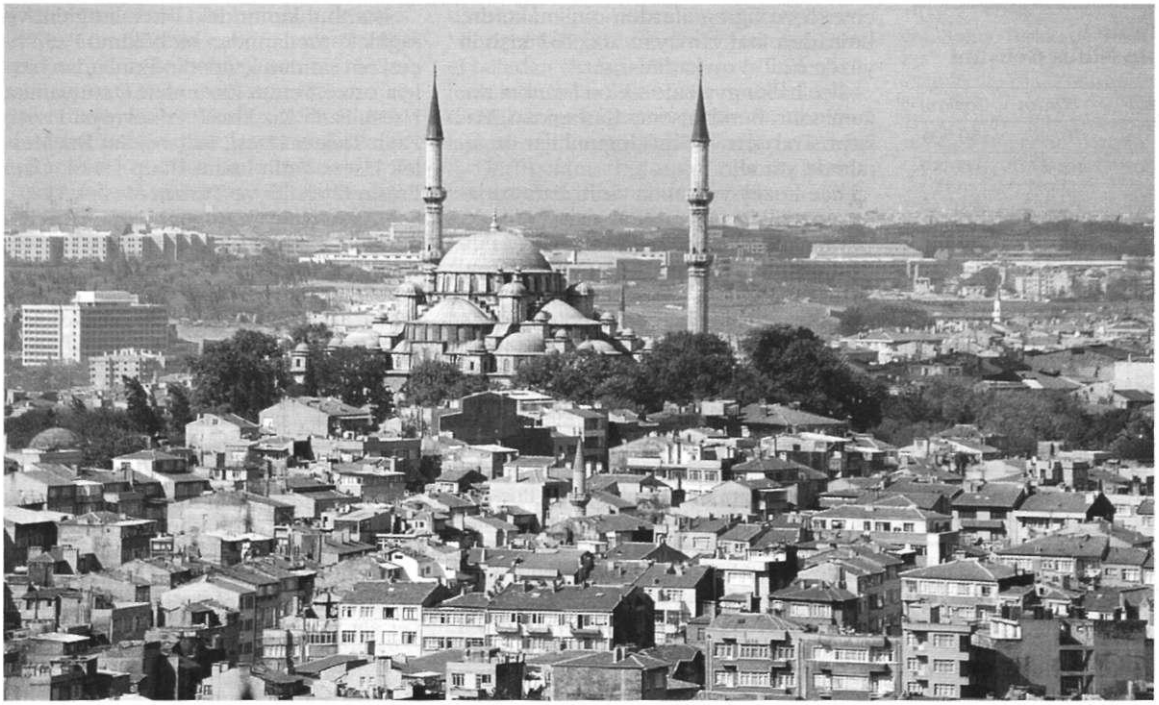

Süleymaniye Camii'nin minaresinden Fatih Camii ve çevresinin görünümü. *Aras Neftçi, 1989*

meşinin bir halkasıdır. Fatih Camii ve Külliyesi'nin son dönem Bizans mimarisi ile hiçbir akrabalığı olmadığı gibi, külliyenin merkezi olan caminin tertibi de Türk mimarlığının tabii gelişmesinin bir aşamasına işaret eder.

II. Mehmed'in istanbul'daki hayır tesislerinin vakıf şartları ve gelirleri hakkında düzenlenmiş çeşitli vakfiyelerde Fatih Camii ve Külliyesi hakkında bilgiler vardır. Arapça ve Türkçe olan bu vakfiyeler Tahsin Öz (1935), Vakıflar Genel Müdürlüğü (1938) ve Osman Ergin (1945) tarafından yayımlanmışur. Saraçhanebaşında kendi adına yaptırdığı mescit ve mezarı 1956-1958 yıkımlarında kaldırılan Mimar Ayas'ın Fatih dönemi mimarlarından olduğu bilinmekte ve Fatih Camii inşaatında çalışmış olacağı tahmin edilmektedir. 1509 büyük depreminde Fatih Camii kubbesinin hasara uğradığı, hattâ sütun başlıklarının parçalandığı ve kubbenin çarpıldığı, külliyenin darüşşifa, imaret ve medrese gibi yapılarının da özellikle kubbelerinde büyük zararlar olduğu bilinmektedir. 1557 ve 1754 depremlerinde yeniden hasar gören cami onarılmışsa da, 1766 depremine dayanamamış, büyük kubbesi tamamen çöktüğü gibi, duvarları da onarılamayacak derecede yıkılmıştır. III. Mustafa (hd 1757-1774), Haşim Ali Bey'i bina emini tayin ederek önce türbe ve külliye binalarını yaptırtmış, Fatih Camii'nin yeni bir plana göre aynı yerde inşasına ise 1181/1767'de önce Sarım ibrahim Efendi, soma da İzzet Mehmed Bey yönetiminde girişilerek 1185/1771'de açılış yapılmıştır.

Bugünkü Fatih Camii ilkinden çok farklı olmakla beraber, bazı yerlerinde eskisini hatırlatan iz ve kalıntılar da görülebilir. 19- yy'a kadar tek şerefeli olan minarelere bu yüzyıl içinde birer şerefe eklenerek minareler yükseltilmiş, aynı yüzyıl sonlarında da bunların külahları taştan olmak üzere yenilenmiş ise de, 1966-1967'de bunlar tekrar kurşun kaplı ahşaba çevrilmiştir.

tik Fatih Camii'nin ortada bir büyük kubbesi ile mihrap tarafında bir yarım kubbesi ve yanlarda daha alçak üçer küçük kubbeli bölümleri bulunduğu eski resimlerinden anlaşılmaktadır, ilkinin şekli M. Ağaoğlu (1926), A. S. Ülgen (1938), E. H. Ayverdi (1953) ve R. Anhegger (1954) tarafından hemen hemen kesinlikle tespit edilmiş olmakla beraber, bazı ayrıntılar üzerinde henüz tam fikir birliğine varılamamıştır, ilk caminin buradaki Havariyun Kilisesinin temelleri üzerine oturtulduğu yolundaki K. Wulzinger tarafından ortaya atılan hipotez hiçbir sağlam dayanağa sahip olmamakla beraber,- avlu döşemesinde işlemeli yüzleri tersine çevrilerek kullanılmış bazı mermerlerin bu kilisenin parçalan olduğu bilinmektedir. Konya'da II. Selim (hd 1566-1574) tarafından babası için yaptırılan Selimiye Camii'nin, bütün mimari özellikleriyle ilk Fatih Camii'nin bir benzeri olduğu anlaşılmıştır. Türk mimarlığında 18. yy'ın ortalarında kuvvetle duyulmaya başlanılan Avrupa barok sanatının etkileri, ikinci Fatih Camiinde de kendini gösterir. Şehzade ve Sultan Ahmed camilerinin benzeri olarak bir ana kubbeyi dört taraftan destekleyen dört yanm kubbe sistemi üzerine kurulan ikinci Fatih Camii'nin bütünü eski Türk sanat geleneklerine uymakla beraber, süslemeleri barok üslubundadır.

Fatih Camii'nin haziresi, özellikle son devirde, tamamıyla mezarlarla doldurulmuştur, ilk Fatih Camii'nin dış görüntüsü ve planı, I. Süleyman (Kanuni) döneminde, **16.** yy'ın ortasında istanbul'da olan Fleusburg'lu ressam Lorichs'in (Lorck) çizdiği 11 m uzunluğundaki İstanbul panoramasında ve eski bir suyolu haritasında görülmektedir. Bunlara göre cami, etrafı revaklarla çevrili bir iç avluyu takip eden bir son cemaat yerine sahipti. Kavsarası mukarnaslı bir taç kapıdan girilen ana mekânı, ortada büyük bir kubbe örtüyordu. Bu mekânın, iki yanında kubbeli daha küçük mekânlar bulunuyordu. Caminin mihrabı ise, orta mekânın yarısı büyüklüğünde olan, ileri taşkın bir bölümde idi. Bu bölümün üstü ise bir yarım kubbe ile örtülmüştü. İlk Fatih Camii bu plan düzenlemesi bakımından, ondan az sonra inşa edilen, Çemberlitaş yanındaki Atik Ali Paşa Camii'nin çok daha büyük çapta bir benzeri idi. Yukarıda işaret edildiği gibi, sonraları benzeri bir yapı şeması Konya'daki Selimiye Camii'nde de tekrarlanmıştır. K. Wulzinger'in, Fatih Camii'nin Havariyun Kilisesi'nin temel ve kısmen duvarlarından faydalanmak suretiyle bunların üstlerine yapıldığı yolundaki iddiasının hiçbir sağlam dayanağı olmadığı gibi, eski kilise ile caminin yönleri aynı olmadığına göre duvarlardan faydamlması da mümkün olamaz.

İlk Fatih Camiinden bugüne kadar gelebilen kalıntıların başında eski dış avlu kapısı gelir. Bunun üstünde, kakma tekniğinde renkli taşlarla bezenmiş bir taç kısmı vardır. Cümle kapısı duvan ve buna köşelerde bitişik iki minarenin kürsü ve pabuç hattâ gövdelerinin başlangıçları da ilk Fatih Camii'nden kalmıştır. İç avluda görülen iki pencere alınlığını süsleyen bir çift çini pano da birinci Fatih Camii'ndedir. Tamamen 15. yy özelliğine sahip olan bu çini levhalardan birinde besmele, diğerinde kısmen âyetü'l-kürsî yazılmış olup aralarında 15. yy çini süslemelerinde görülen sarı renk kullanılmıştır. İlk Fatih Camii'nin içinin de çinilerle kaplı olduğuna ihtimal verilir.

1766 depreminin arkasından III. Mustafa tarafından yaptırılan ve bugün görülen ikinci Fatih Camii, bütünüyle değişik bir düzene göre inşa edilmiştir. Avluyu takip eden ve son cemaat yerini ayıran kuzey duvan da ilk camiden kalmış, kıble duvarı ileri alındığından cami harimi daha da büyümüştür. Taç kapı üstünde Ali Sofi tarafından yazılmış iki satır halinde bir kitabe yer alır. Caminin esas mekâm, dört yarım kubbe ile desteklenen bir ana kubbe sistemine göre, evvelce Şehzade, Sultan Ahmed ve Yeni Valide camilerinde uygulanan düzende yapılmıştır. Dört kemerin desteklediği bu örtü, ortadaki dört payeye binmiştir. Düzen klasik mimariye uymakla beraber, payelerin yarım yuvarlak köşe pahları ve bilhassa kemer ve yarım kubbe başlangıçlarını ayıran kademeli profilli silmeler 18. yy'm ikinci yansında Türk sanatına hâkim olan barok üslubun özelliklerine sahiptir. Caminin iç yüzeylerini kaplayan kalem işleri nakışlar da barok üsluptadır. Fakat ikinci Fatih Camii, İstanbul siluetindeki genel görünümü bakımından, klasik mimarili eserlerden bir farklılık göstermez. Kendinden daha önce yapılmış olan Nuruosmaniye Camii'nin ağır barok görünümünden de uzak kalarak klasik üsluba daha yakındır.

Türbe: II. Mehmed'e (Fatih) ait olan bu türbe, Fatih Carnü'nin kıble duvarı önünde uzanan hazire alanında bulunur. Bu türbe 1766 depreminde çevresindeki başka yapılarla birlikte harap olmuş ise de, kısa zamanda onarılmıştır. Bu büyük onarım sırasında türbenin ilk yerine nazaran daha ileri alındığı ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, Fatih Camii ikinci defa yapılırken kıble duvarı eskisine nispetle daha ileriye alındığından türbe daha ileride yeni baştan yapılmış ve Fatih'in mezan şimdiki caminin mihrabı altında kalmıştır. Halbuki bazı yeni incelemelere dayanan bir iddiaya göre, Fatih Camii'nin kıble duvan ileri alınmamıştır. Böylece, türbe de eski yerinde ve ilk binanın temelleri üzerinde kurulmuştur. Bu tartışma, ancak türbe duvarları ve döşemesinde yapılacak bir araştırma ile açığa çıkanlabilir. Ancak yaygın bir söylentiye göre, Fatih'in cesedi, türbeden, caminin mihrabı altına kadar uzanan bir dehlizin sonundaki bir mezar odasında bulunmaktadır.

1782'de Cibali yangınında, halkın yangından kaçırdığı eşyalarım bu cami avlusuna yığması yüzünden ateş türbeyi de sarmış, türbenin içi, bütün eşyası ve sandukası ile birlikte yanmıştır. I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafmdan türbe tamir ettirilmiş, yeni sanduka bir Kabe örtüsü ile örtülmüş ve bu arada yenilenen kapı söveleri üstüne 1199/1784 tarihli bir kitabe yerleştirilmiştir. Abdülaziz de (hd 1861-1876) 1865-1866'da türbeyi bir daha tamir ettirerek iç süslemesini yeniletmiştir. Son onarımlar V. Mehmed (Reşad) zamanında (1909-1918) ve yeniden 1952-1953'te yapılmıştır. Laleli Camii türbesindeki alçı pencerelerin taklidi olan pencereler bu sonuncu onarımda konmuştur.

Türbe sekiz köşeli bir plana göre yapılmış olup üzerim tek kubbe örtmektedir. Giriş kısmında, kapı üstündeki saçağı taşıyan iki sütunlu bir sundurması vardır. Bu bölümün üstünü örten geniş saçak geç bir devirde ilave edilmiştir. Türbenin dış mimarisi, pencere biçimi bakımından klasik Türk yapı sanatı geleneğine bağlı görünmekte ise de, sekiz köşeli esas gövdenin köşelerini kuvvetlice destekleyen çıkıntı halindeki payeler ve bunların üzerinde binayı çepeçevre dolanan kademeli profilli silmeler, barok üslubunun açık delilleridir.

Fatih Türbesinin içinde türbenin sahibinden başkasına ait sanduka yoktur. Eski gravürde, sade bir sandukadan başka, kubbesine de küçük kandillerin asılı olduğu görülür. Abdülaziz tarafından türbe yemden döşendiğinde içi saraydan verilen birçok eşya ile süslendiği gibi, kristal bir avize de asılmış, pencerelerine perdeler takılmıştır.

Fatih Türbesi, Türk edebiyatına Tâcizade Cafer Çelebinin 1493'te yazdığı *Hevesname'deki* "Sıfat-ı Mezar-ı Sultan Mehemed" adlı manzum parça ve Abdülhak Hamid'in 1877'ye doğru yazılarak ancak 1909' da yayımlanan "Merkad-i Fatihi Ziyaret" adlı şiiri ile girmiştir. Bu şiirin, devrin iyi bir hattatına yazdırılarak şaire de imzalatılan kopyası, bir levha halinde I. Dünya Savaşinda törenle türbeye konmuştur.

Fatih Türbesinin az ilerisinde daha ufak ölçüde olmak üzere, zevcesi Gülbahar Hatunun da ayrı bir türbesi bulunmaktadır. Bu da sekiz köşeli plan üzerinde kubbe ile örtülü bir yapıdır. Genel dış görünüşü, klasik Türk mimarisine daha sadık bir ifadeye sahip olmakla beraber, üst sıra pencerelerinin yuvarlak kemerli olması, bunun da 1766 depreminden sonra geniş ölçüde onarıldığını belli eder. Zaten bir belge de 1181/1767'de onarımın bittiğini ve yapılan masrafı göstermektedir. Gülbahar Hatun Türbesi de 1782 yangınından zarar görmüş ve aym yıl tamir edilmiştir. Burada Fatih'in zevcesinden başka bir kızı ile iki saraylının da yattığı bilinir.

Fatih Camii haziresine **19.** yy'da II. Mahmudün annesi Nakşidil Sultan için büyük bir türbe ile yanında bir sebil inşa edilmiştir. Bu eser, dalgalı hatları, dışarıdan dilimli büyük kubbesi, oval pencereleri, yaprak biçimindeki kabartma süsleri ile barok üslubun Türk türbe mimarisindeki başarılı bir örneğidir.

Kütüphane: Fatih Külliyesinin bir kütüphanesi de vardı. Fakat bu tesis bozulmuş, kitapları dağıtılmıştır. Bunun cami içindeki dolaplarda bulunduğu tahmin edilir. 18. yy'da caminin kıble tarafına bitişik olarak kubbeli ayrı bir kütüphane binası eklenmiştir. Bu bina, son yıllarda bo-

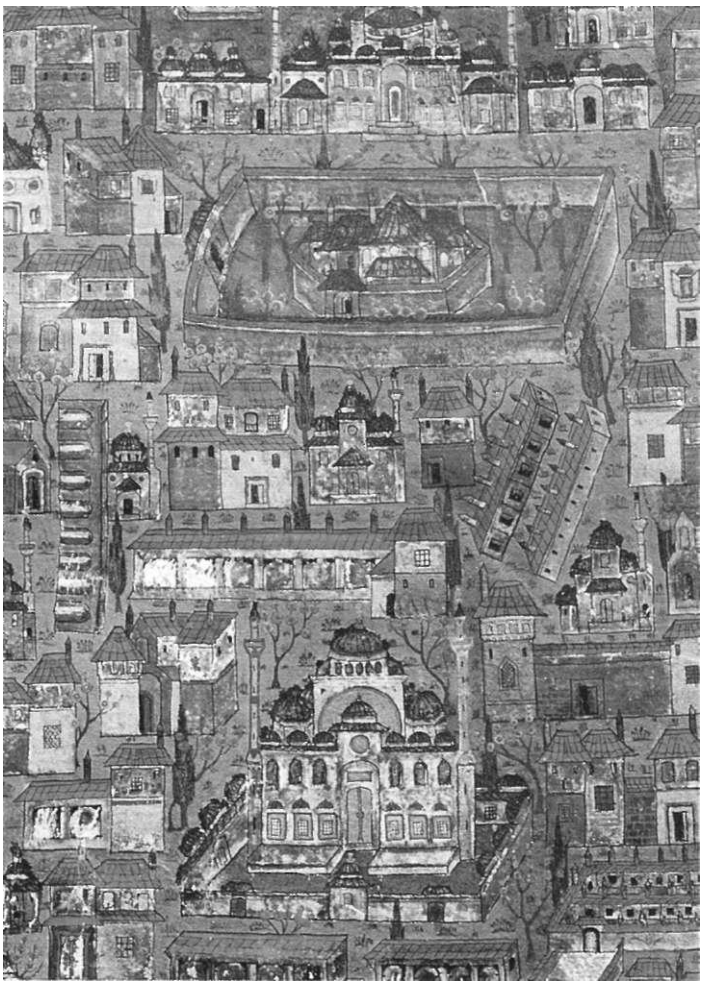

Matrakçı Nasuhün *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı yapıtındaki bir minyatürden alınan ayrıntıda Fatih Külliyesi betimlemesi, 1537.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

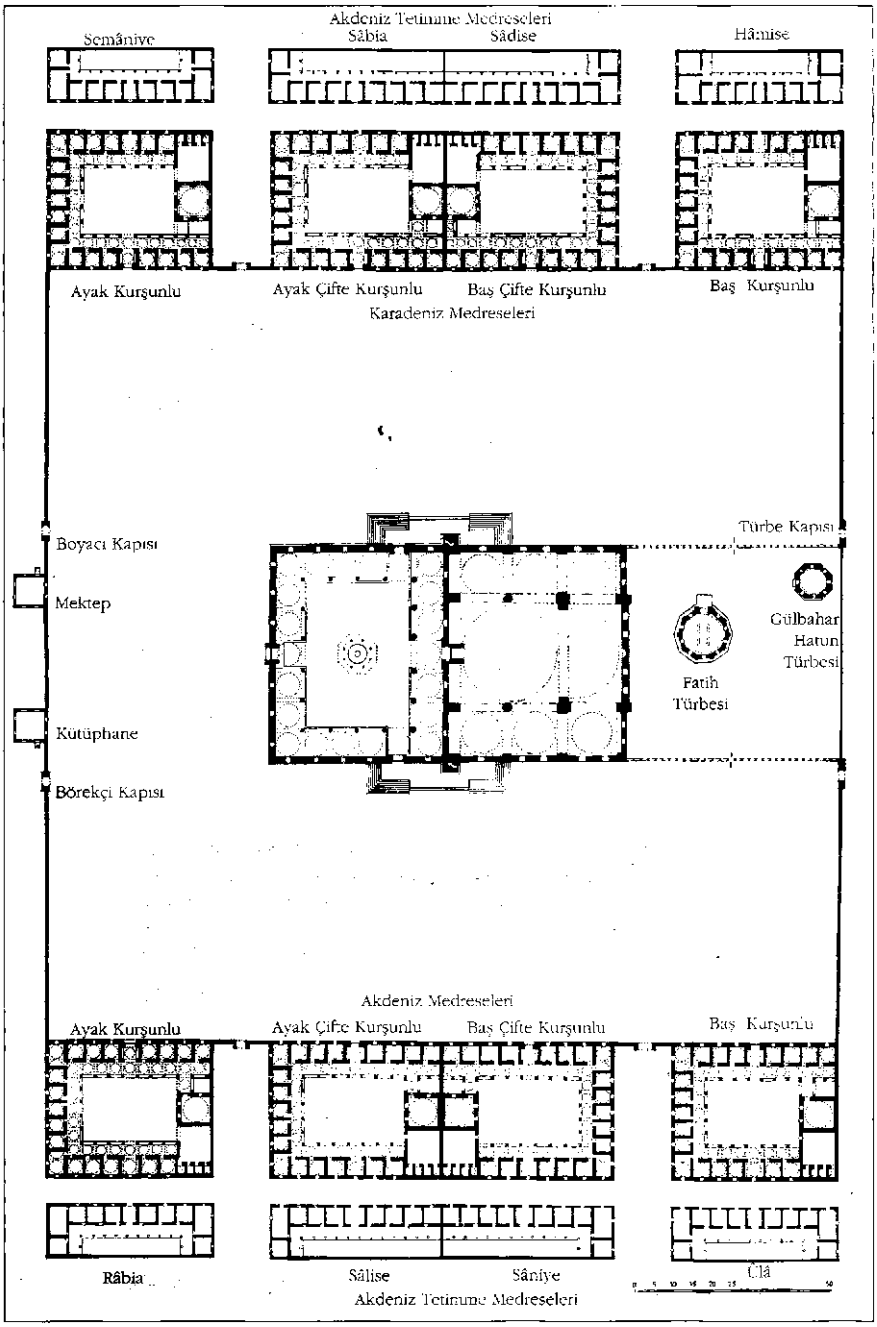

Fatih Külliyesi'nin planı.
Ayverdi, *Fatih m*

şaltılarak içindeki kitaplar Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşınmıştır. 1742" de inşa edilen bu kütüphane binasının dış avluya açılan ve mermer merdivenlerle çıkılan kapısından başka, caminin içine açılan ikinci bir kapısı vardır. İçindeki kitapların rutubetten zarar görmemesi için altında bir mahzen bulunur. Fakat, bakımsızlık yüzünden kubbe ve duvarlarda gittikçe büyüyen çatlaklar bugün son derecede tehlikeli bir duruma gelmiştir. Kütüphanenin tamiri önemli bir problem halini almış bulunmaktadır.

Burada esas Fatih Kütüphanesinden kalan kitaplarla birlikte, I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından, yeni binaya vakfedilen 5.188 yazma ve 319 basma eser vardı. Bunların arasında Fatih'in okuduğu Kuran da bulunuyordu Fatih Kütüphanesi'ne sonraları Hafız-ı Kütüb İbrahim Efendi de 455 yazma ve 482 basma, Tırnovalı Mehmed Hilmi ile Halil Hilmi Efendi ve başkaları da 363 yazma, 2.172 basma, Abdülgani Ağa 291 basma kitap vakfederek bu kitap hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardı. Bu zengin kütüphane 1956' da boşaltılmıştır.

Medreseler: II. Mehmed (Fatih), şehrin fethinin hemen arkasından öğretimin sürdürülmesi için, Bizans'ın en büyük manastırlarından Pantokrator Manastırımn keşiş odalarım medreseye çevirmiş, kilisesini camiye dönüştürmüş ve başına da çağının ileri gelen ilim adamlarından Molla Zeyrek'i atamıştı. Cami yapılan Ayasofya'nm yanında kurulan ilk medresenin idaresi Molla Hüsrev'e bırakılmıştı. Fatih Camii'nin iki yanındaki medreselerin yapımı 1470'te tamamlanıncaya kadar, dersler bu ilk medreselerde yapıldı. Külliyenin en önemli elemanları olan medreseler böylece Türkleşen İstanbul'un en önemli öğretim merkezi olarak bu şehirdeki üniversitenin başlangıcı oldu.

Caminin iki yanındaki medreselere "Sahn-ı Semân" adları verilmişti. Bu büyük medreselerin dışında yine iki yanlarda, arazinin meyilli olmasından dolayı, daha aşağıda olmak üzere "Tetimme" denilen hazırlık medreseleri inşa edilmişti. Bunlardan Marmara tarafında olanlar, Edirnekapı yönünde uzanan Fevzi Paşa Caddesi' nin genişletilmesi sırasında bütünüyle yıktırılmış, Haliç tarafında olanların yerlerine de bir ilkokul yapılmıştır. Büyük medreselerden Haliç tarafmdakilere "Bahr-i Siyah" (Karadeniz), Marmara tarafmdakilere "Bahr-ı Sefid" (Akdeniz) medreseleri deniliyor ve bunlar Saraçhanebaşından Edirnekapiya doğru, "Baş Kurşunlu", "Baş Çifte Kurşunlu", "Ayak Çifte Kurşunlu", "Ayak Kurşunlu" şeklinde adlandırılıyordu. Bunların her biri 19 hücre ve birer büyük kubbeli dershane-mescitten mürekkepti. Taş ve tuğladan yapılan bütün bu medreselerin ortalarında revaklı avlular vardır. Tetimme medreselerinin mimarisi bilinmemekte, bunların bir çatı ile örtülü oldukları tahmin edilmektedir. Fatih Külliyesi'nin medreseleri 1766 depreminde cami ve diğer müştemilat binaları ile birlikte büyük ölçüde zarar görmüşler, darüşşifa ihmal edilirken medrese, cami ile derhal onarılmıştır. Tetimme medreselerinin yıktırılması ve toprak tabakasının indirilmesi yüzünden Akdeniz medreselerinin yarı duvarları tehlikeli duruma girdiğinden, bunları kalın gergi demirleri ile desteklemek gereği duyulmuştur. Fatih Külliyesi'nin ayakta kalabilmiş 8 büyük medresesi 1955'ten itibaren Vakıflar İdaresi tarafından büyük ölçüde onarılarak öğrenci yurdu yapılmıştır.

Tabhane-. Fatih Külliyesi'nin önemli elemanlarından olan tabhane, Akdeniz tarafındaki Baş Kurşunlu Medresesi'nin ilerisinde inşa edilmiştir. Esasında misafirhane olan bu bina da bir medrese mimarisine sahip olup, itinalı bir işçilik ile yapılmış ve tabhane fonksiyonu kalktıktan sonra medrese olarak kullanılmıştır. Mescit mekânının herhalde 1766'da yıkılan kubbesi, 1956'dan soma yeniden yapılmıştır. Bunun yanında ayrıca gerek külliyenin görevlilerine, gerek tabhanede kalanlara ve gerek medreselerde barınan öğrencilere yemek veren aşhane bulunuyordu. Arazinin yüksek bir yerinde inşa edildiğinden, altında da bir kervansaray vardır.

Darüşşifa: Tabhanenin simetriğinde, Karadeniz tarafi medreselerinin hizasında İstanbul'un Türk dönemine ait ilk hastanesi olan darüşşifa bulunuyordu. Bu da ortası açık avlulu, etrafında hücreleri olan

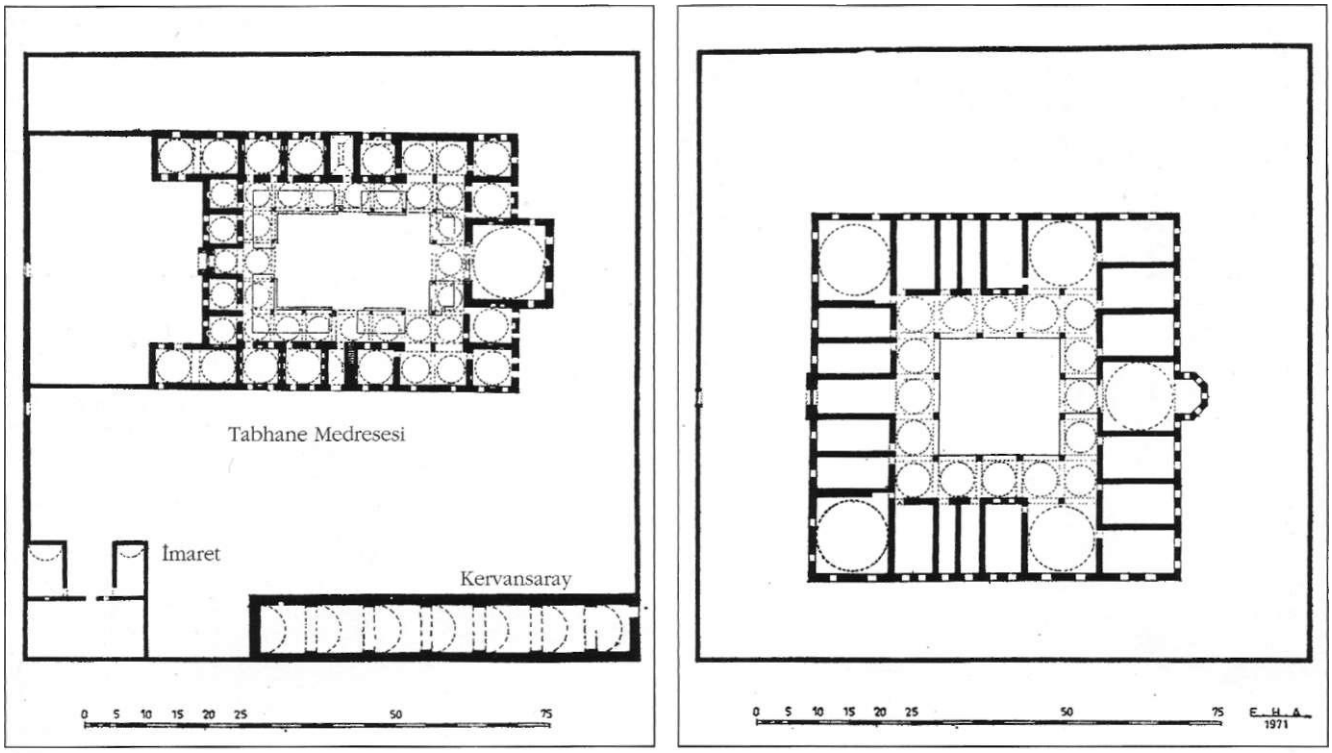

Fatih Külliyesi'nde tabhane ve kervansaray (solda) ile darüşşifanın planları.
Ayverdi, *Fatih III*

bir medreseyi andıran bir yapı idi. Güney tarafında kubbeli bir mescit mekânı vardı. Arşivdeki bazı belgelere göre darüşşifanın mütevellisi Osman Ağa 1239/1824 tarihli yazısında, binanın 1766 depreminde hayli harap olduğunu, metruk haldeki yapının üzerindeki kurşunların eksilmekte olduğunu bildirerek, bunların kaldırılmasını, darüşşifamn da yıktırılarak arsasının satılmasını istemektedir. II. Mahmud ise, darüşşifamn ihyasını veya hana çevrilmesini, hassa mimarı Mustafa Ağa'nın bu amaçla bir keşif yapmasını istemiştir. Mütevelli ile iyi uyuştuğu anlaşılan mimar, darüşşifamn üstü ahşap çatılı, **35** odalı hana dönüştürülmesinin fazla masraflı olacağını ileri sürerek, fazla gelir sağlamayacak bu proje yerine darüşşifamn yıkılmasının ve yerine ahşap haneler yapılmak üzere arsasının satılmasının daha doğru olacağım raporunda bildirmektedir. Böylece hücreler ortadan kalkmış, yalmz mihrap kısmı ileri çıkıntı teşkil eden kubbeli mescit (keşif planında burası yemekhane olarak gösterilmiştir) bırakılmıştır.

Bu bölüm Demirciler Mescidi adıyla bir süre kullanılmış, hattâ Paspatis tarafından eski bir Bizans kilisesi kalıntısı olduğu sanılarak öylece tanıtılmış ve bir süre yayınlara bu surette girmiştir. Arşivde bulunan plan darüşşifamn gerçek düzeni ile mahalle mescidi olan kısmım açıkça ortaya koymuştur.

Mütevelli ile hassa mimarının önerilerine uygun olarak darüşşifa yıktırılarak yalnız kubbeli mescit bırakılmış ve etrafı parsellenerek satılan arsalara evler yapılmıştır. 1870'lerde çizilen istanbul planında burası yapı adalarına bölünmüş olarak görülür. Eski fotoğraflarda mescidin büyük kubbesi belirlidir, istanbul'da büyük izler bırakan 1894 depreminde, darüşşifa-Demirciler Mescidi'nin önemli ölçüde harap olduğu anlaşılmaktadır. 1895'te bakımsız ve harabe halinde olan bu bölüm, 1908' de Çırçır yangınında, arkasından da 1918 yangınında çevresindeki ahşap evlerle birlikte yanmıştır. Bir daha onarılmayan bu bölüm yok olmuş, Eski Şifahane ve Keresteciler sokaklarının sınırladığı parsellerde konutlar yapılmıştır. Bunların aralarındaki boş arsalarda 1950'lere kadar görülebilen son duvar kalıntıları da yok olmuştur. Önceleri bütünüyle istimlak edilerek, eski temelleri üzerine darüşşifamn ihya edilmesi ve burada Fatih Kültür Merkezinin yapılması tasarlanmış, fakat bu da gerçekleşmediğinden, burada 4-5 katlı apartmanlar inşa edilmiştir. Bugün darüşşifadan hiçbir iz yoktur.

Hazire: Fatih Camii haziresinde aralarında ünlüler de bulunan pek çok kişi yatmaktadır. Bunların arasında Plevne kuşatmasının komutanı Gazi Osman Paşa'mn da (1832-1900) türbesi bulunmaktadır.

Kervansaray: Fatih Külliyesi'nin kervansarayı, tabhanenin altında bulunmaktadır. İçi toprak doldurulmuş ve tonozu kısmen yıkılmış olan bu bölüm 1980'li yıllarda temizlenerek onarılmış ve Vakıflar İdaresi tarafından önüne yapılan yeni dükkânlar ile birleştirilmiştir. Kervansarayın içinde, ne işe yaradığı anlaşılmayan ve hiçbir taşıyıcı görevi bulunmayan, dikili durumda kaim bir taş sütun bulunmuştur.

Çarşı (Arasta): Fatih Külliyesi'nin güney tarafında birçok dükkândan meydana gelmiş, vakfiyelerde de adı geçen büyük bir de çarşı bulunuyordu. 17. yy'ın ikinci yarısında yazıldıkları tahmin edilen ramazannamelerden birinde Sarraçhane, *Beş kapusu vardır âyân /Ehl-i dilden olmaz mihân / dükkânları kagir binâ / Cedîd oldu öyle seyrân* mısraları ile tarif edilir. İçlerinde saraç esnafı yerleştiğinden Saraçlar veya Kavaflar Çarşısı (veya Saraçhane) olarak adlandırılan bu çarşıda son yüzyılda oldukça eksilmesine rağmen birçok dükkân gözü hâlâ duruyordu. 1918'de büyük Fatih yangınından soma bunlar da ortadan kalktığından külliyenin evvelce oldukça geniş bir alanı kapladığı eski bir şehir planından anlaşılan çarşısı veya arastasından bir şey kalmamıştır. Bugün Saraçhanebaşı Mahallesi'ndeki Dülgerzade Camii'ne komşu kagir tonozlu bir-iki dükkân hücresinin bu çarşının son kalıntıları oldukları sanılır.

Hamam: Külliyenin güney tarafında bir de hamam vardı. Burada arazi çevreye nazaran daha derinde olduğundan ve hamam da bunun içinde bulunduğundan Çukur Hamam**(-t)** olarak adlandırılmıştı.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 8; Gurlitt, *Konstantinopels,* 57; Gabriel, *Constantinople,* 382-385; M. Ağaoğlu, "Die Gestalt des alten Mehmediye in Konstantinopel und ihr Baumeister", *Belvedere,* XLVI (1927); ay, "The Fatih Mosque at Constantinople", *Art Bulletin,* XII (1930), s. 179-195; K. Wulzinger, "Die Apostelkirche und die Mehmediye zu Konstantinopel", *Byzantion,* VII (1932), s. 7-39; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 31-37; T. Oz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih,* Ist., 1935; H. Kurdian, "The Builders of the Fatih Mosque: Christodulos on Sinan", *foumal of the Royal Asiatic Society,* (1937), s. 109-113; H. Baki Kunter-A. Saim Ülgen, "Fatih Camii", *VD,* I (1938), 91-101; (Konyalı), *Abideler,* 35-38; Eyice, *Istanbul,* 76-

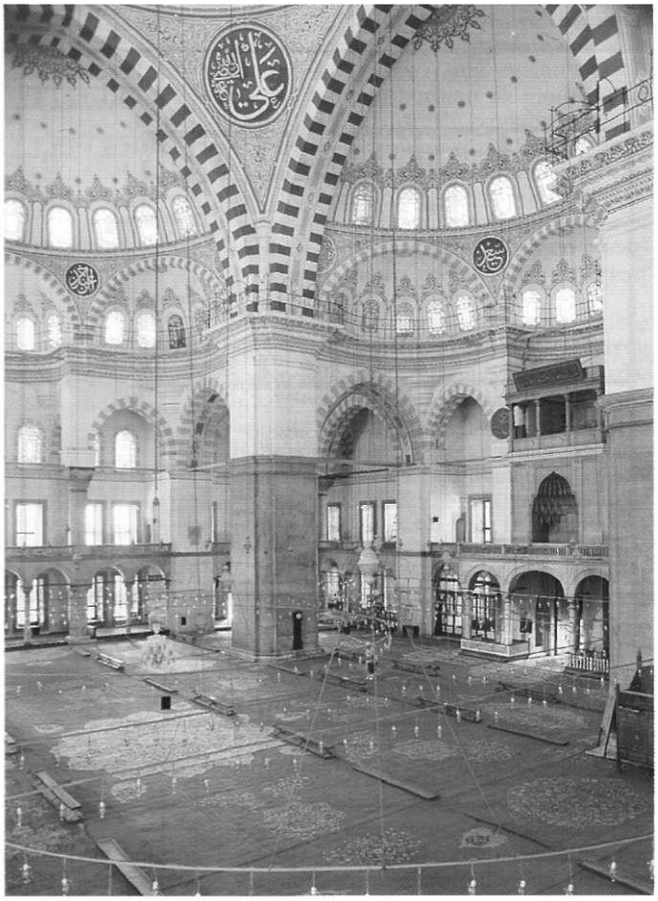

Fatih Camii'nin kubbe sistemini gösteren bir ayrıntı (solda) ve içinden bir görünüm.
Aras Neftçi, 1990 (sol), Erdal Yazıcı (sağ)

77; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri,* Ankara, 1938; Ergin, *Vakfiye,* S. Ünver, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *VD,* I (1938), 39; ay, "Fatih Darüşşifası", *Tıp Dünyası,* (1932); ay, "Fatih Darüşşifası'nın Planı Nasıl Bulundu?", *Cumhuriyet,* (3 Ağustos 1942); ay, *Fatih Külliyesi ve Zamanı uim Hayatı,* 1st., 1946; S. Çetintaş, "Fatih Darüşşifasinda Musiki Tedavisi Var Mıydı?", *Tanin,* (24 Mart 1946); S. Ünver, *Fatih Külliyesi Camii (1470-1765),* 1st., 1955; t. Hakkı Konyalı, *Fatih 'in Mimarlarından Azadh Sinan (Sinan-ı Atik),* 1st., 1953; R. Anhegger, "Beiträge zur Frühosmanischen Baugeschichte, III zum Problem der alten Fatih Moschee", *Zeki Velidi Togan Armağanı, Ist,* 1953; ay, "Eski Fatih Camii Meselesi", *TD,* VI (1954), 145-160; E. Hakkı Ayverdi, "Yine Fatih Camii", *TD,* VT (1954), 103-116; (Altmay), *Onbirinci Asırda,* 215; Kuban, *Barok,* 32; M. Erdoğan, "Son İncelemelere Göre Fatih Camii'nin Yeniden İnşası Meselesi", *VD,* V (1962), 161-192; E. Hakkı Ayverdi, "İlk Fatih Camii Hakkında Yeni Bir Vesika", *VD,* VI (1962), 63-68; Ö. Lütfi Barkan, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* XXIII (1962-1963), s. 297-341; C. Texier-P. Pullan, *Byzantine Architecture,* Londra, 1864, s. 162-164; S. Eyice, "Çukurhamam", *DİA,* VIII, 385-387; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 121-131; Ayverdi, *Fatih III,* 356-406; M. Gökman, *Fatih Medreseleri,* 1st., 1942; S. Eyice, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri", *TD,* I (1950), 357-378; ay, "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescitleri Hakkında Yeni Bazı Notlar", *TD,* VI (1954), 175-186; S. Ünver, *Fatih Aşhanesi Tevzinamesi,* Ankara, 1953; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 405-411.

SEMAVİ EYİCE

FATİH MESCİDİ

Üsküdar'ın Salacak Mahallesi'nde, Harem İskelesi'nin karşısında, İskele Caddesi üzerindedir.

"Defterdar Tahir Efendi" adıyla tanınan fevkani cami, sıralı taş ve tuğla duvar üzerine ahşap çatılıdır. Üst kat yuvarlak kemerli ve revzenli pencerelerle, alt kat ise üzerlerinde boşaltma kemerleri olan kesme taş söveli, dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır. Kuzeyine betonarme bir son cemaat yeri eklendiğinden orijinal kapısı içeride kalmıştır. Yokuşun eğimine uydurularak inşa edilen carrrinin altındaki mekânlar dükkân olarak kullanılmaktadır. *Hadîkdya* göre II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) mescit olarak inşa edilmiş, Hekimoğlu Ali Paşa, birinci sadrazamlığı sırasında bir minber koydurarak bu yapıyı camiye çevirtmiştir. Ancak, Fatih vakfiyelerinde ve muhasebe defterlerinde caminin sözü edilmemektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı yapının köşeleri dışarıdan yuvarlatıimıştır. Yedi sıra tuğla dizisiyle, dışbükey şeklinde çatının çevresini dolaşan saçağın güneydoğu köşesinde 1242/1826 tarihi okunmaktadır.

Cami mimari ve süsleme detaylarıyla II. Mahmud döneminde (1808-1839) yaygın olan ampir üslubuna(-*) işaret eder. Bodrum katını kuşatan, dışarı taşkın kilit taşlı yuvarlak kemerler, avlu kapısının kıvırmlı kaideler üzerine dikilmiş mermer sütunlar ve çelenk süslemeli sütun başlıkları ampir üslubunun özelliğidir. Mermer avlu kapısının ortasında küçük bir çelenk motifi içinde kitabe yer alır. Caminin avlusunda küçük haziresi bulunur. Mihrap ekseni üzerindeki mermer cümle kapısı;

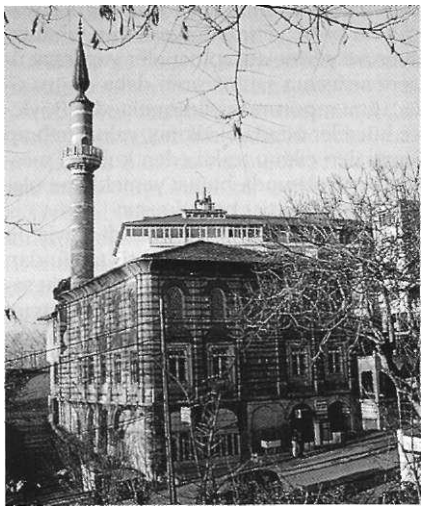

Fatih Mescidi
Tarkan Okçuoğlu, 1994

iki taraftan kalın pilastrlarla sınırlanan kurdele motifi içinde oval bir çerçeve içine alınmış kitabesi ve kıvrımlı tepeliği ile oldukça gösterişlidir. Harim mekânı üzerinde, kuzeyde dört mermer sütunla desteklenen ve son cemaat yerinin üzerini örtecek şekilde derinlemesine uzanan fevkani bir mahfil yer alır. Ahşap tavan, kalın çıtaların birbirini kesmesiyle meydana gelen karelere ayrılmış, göbek kısmına ise altı köşeli bir yıldız yerleştirilmiştir. Mihrap, iki tarafında birer pilastrla sınırlanan, kabarık kilit taşının üzerinde aplike bir madalyonun bulunduğu yuvarlak kemeriyle ampir üslubundadır. Orijinal ahşap minberi üzerinde aplike olarak beyzi güneş motifleri bulunur. Kuzeybatıda bulunan minaresi silindir gövdelidir ve armudi bir külah ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 227; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 68-69, no. 299; Raif, *Mir'at,* 85; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 23; Averai, *Fatih III,* 407; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 237-238; *İKSA,* III, 1718.

TARKAN OKÇUOĞLU

FATİH MEVLEVÎHANESİ

bak. ÂBİD ÇELEBİ TEKKESİ

FATİH MİTİNGİ

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali nedeniyle 19 Mayıs 1919 Pazartesi günü Fatih'te yapılan açık hava toplantısı. Karakol Cemiyetinin, düzenlediği protesto mitinglerinin ilkidir. Türkiye'de ilk kez kadın hatiplerin konuştuğu toplantı olması bakımından ayrıca önemlidir.

Mitingden iki ay önce 19 Mart 1919'da İstanbul İnas (Kız) Darülfünunu öğrencileri ile Asri Kadınlar Cemiyeti bir protesto gösterisinde bulunarak yayılımcı ve sömürgeci devletleri kınadılar. Kurucuları arasında, Darülfünun Edebiyat Medresesinde Batı edebiyatı okutan Halide Edip'in de (Adıvar) bulunduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti, Türk Ocağı, Karakol Cemiyeti vb dernekler de halkı uyandırmaya ve örgütlemeye dönük çalışmalar yapmaktaydı. İzmir'in işgal edildiği (15 Mayıs 1919) öğrenilince önce Darülfünun konferans salonunda bir toplantı yapıldı. İşgalciler kınandı. 18 Mart Pazar günkü bu toplantıda, ertesi gün yapılacak mitinge katılma kararı alındı. Tanin Matbaası Müdürü İhtiyat Zabiti Şeref Bey, Teşkilat-ı Mahsusa M. M. Grubu Reisi Miralay Hüsameddin'in (Ertürk) hazırladığı beyannameleri gece boyunca bastı. Mitingi düzenleyenler arasında Adnan Bey (Adıvar), Nakiye Hanım (Elgün), Dr. Es'ad Paşa (Işık), Cemil Bey, İsmail Hami (Danişmend), Kolsuz Hayri Bey, Matbuat Müdürü Müftüoğlu Ahmed Hikmet Bey, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) da vardı. Bir gün önce Türk Ocağında yapılan hazırlık toplantısında konuşmacılar arasında Halide Edip Hamm'ın ve İnas Darülfünunu'ndan öğrenci Meliha Hamm'ın da yer almalan kararlaştırılmıştı.

Miting için Fatih Belediye Dairesi'nin önündeki Tayyare Şehitleri Amtı'mn bulunduğu alan seçildi. O sabah erkenden halk arasında İstanbul'da bir ihtilal olacağı dedikodusu yayılmaya çalışıldıysa da binlerce insanın meydanı doldurmaları engellenemedi. İngiltere Elçiliği baştercümanı ise o gün yeni kabinesini ilan eden Sadrazam Ferid Paşa'ya giderek bu toplantıyı önlemesini istedi. Ancak polis müdürü Miralay Halil Bey, toplantıyı engellemedi. Alanın kontrolü görevini üstlenen Nevzat Bey (Tandoğan), belediye dairesinin alt katında toplantıyı izlemekle yetindi.

50-70.000 arasında bir kalabalığın doldurduğu miting alanının üstünde, İngiliz uçaklan taciz uçuşları yapmaya başladılar. Fakat halk dağılmadı. Konuşmaların yapılacağı belediye balkonunun iki yanından aşağıya ay-yıldızlan beyaz, siyah Türk bayrakları asılmıştı. Tekbirler getiren kalabalığın ön saflarını Askeri Tıbbiye öğrencileri ile gençlik almıştı. İlk konuşmayı Halide Edip Hanım yaptı. "Müslümanlar! Türkler!" diye başladığı uzun söylevinde "sabahı olmayan gece yoktur!" mesajım verirken Türkiye'nin bölüşülmesinin gündemde olduğunu da vurguladı. İkinci konuşmayı Darülfünun hukuk müderrislerinden Ahmed Salâhaddin Bey (Haldun Taner'in babası) yaptı. Halk mitinginin anlamına değinerek "Bu millet ortadan kaldırılamaz!.. Halk üstündür, onun üstünde hiçbir güç yoktur!" dedi. Türk Ocağı Genel Sekreteri Recep Bey, İzmir'in, yutulması zor bir lokma olduğunu, onu yutmaya çalışan gırtlakları zeybeklerin parçalayacağını haykırdı. İhtiyat Zabitleri Cemiyeti adına konuşan Tahsin Fazıl Bey'den sonra, Meliha Hanım halka seslendi ve hakkın inançla elde edileceğini vurguladı.

Konuşmacıların ortak mesajları, toplumu ulusal bir direnişe katılmaya ısındırmak, işgallere karşı tepkileri artırmak, kadınların ve çocukların da cephelerdeki askerleri yalnız bırakmayacaklarım dünyaya ilan etmekti. Miting somasında, topluca Bekirağa Bölüğü'ne(->) yürünerek burada tutuklu bulunan aydınların kurtarılması önerisine ise Halide Edip karşı çıktı ve "Homojen bir kitle değiliz, yapamayız" dedi. Bunun yerine, padişaha bir ariza (bildiri) sunulması ve bunda tüm ulusun, padişahın çevresinde kenetlenmiş olarak Wilson prensiplerine aykırı biçimdeki işgaller karşısında direnmeye ve mücadeleye hazır olduğunun bildirilmesi kararlaştırıldı.

Miting günü ve izleyen üç gün boyunca İstanbul'da dükkânlar açılmadı. 20 Mayıs'ta Doğancılar'da, 22 Mayıs'ta Kadıköy'de, 23 ve 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te yeni mitingler yapıldı. Yönetimin, toplantılara katılanların idam edileceklerine ilişkin duyuruları ise halkı etkilemedi.

Bibi. H. E. Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı,* İst., 1985, s. 24-30; K. Anburnu, *MilliMücadelede İstanbul Mitingleri,* Ankara, 1951, s. 12-20; Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I,* Ankara, 1992, s. 257-258; S. L. Meray, *Lozan'ın Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey,* Ankara, 1976, s. 67-70; B. Criss, *İşgal Altında İstanbul,* İst., 1993, s. 84, 163; H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası,* İst., 1957, s. 319-324; A. F. Türkgeidi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1987, s. 210-213.

NECDET SAKAOĞLU

FATİH SULTAN MEHMED

bak. MEHMED II (Fatih)

FATİH SULTAN MEHMET KÖPRÜSÜ

İstanbul Boğazı üzerinde, Anadolu yakasında Kavacık ile Rumeli yakasında Hisarüstü arasında, kentin Asya ve Avrupa yakalarını bağlayan ikinci asma köprü.

İki kıyıdaki birer taşıma kulesinden ve bunların arasında gerili iki ana kabloya askı kablolarıyla asılmış bir tahliyeden oluşur. Her taşıyıcı kulenin, tabanda 4x5 m, tepede ise 3x4 m boyutlarında, kutu kesitli iki düşey ayağı vardır ve bunlar yine kutu kesitli ikişer yatay kirişle birbirlerine bağlanır. Kuleler, yüksek dirençli berkit-

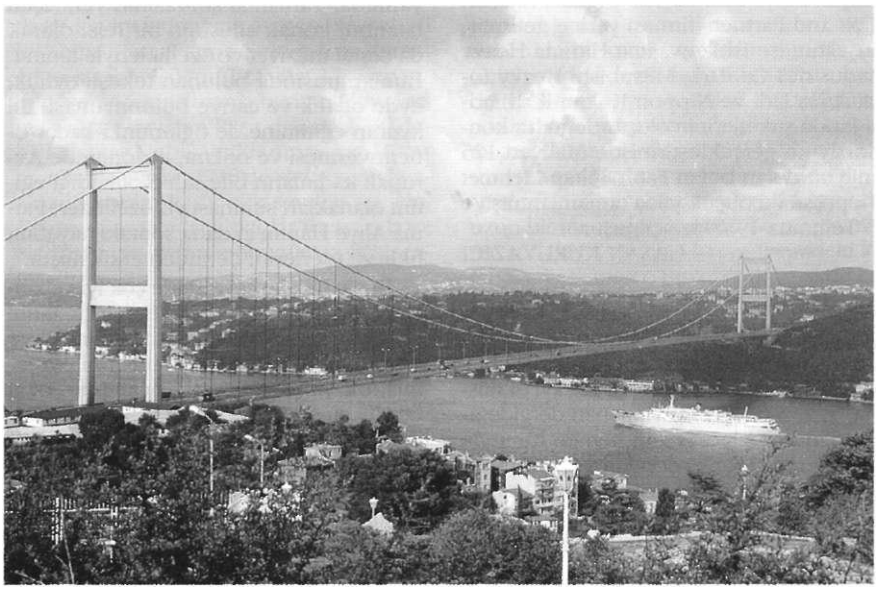

Fatih Sultan Mehmet Köprüsü
Ali Hikmet Varlık, 1994

meli çelik panellerin bulonlarla birleştirilmesiyle yapılmıştır. Her kule ayağının içinde, bakım hizmetlerinde kullanılan bir servis asansörü vardır. Kulelerin yüksekliği, temel betonu üst kotundan başlamak üzere, 102,10 m'dir.

39,40 m genişliğindeki tabiiye, 62 adet kutu kesitli üniteden oluşur. Birbirlerine kaynakla bağlanmış bu ünitelerin yükseklikleri 3 m, genişlikleri 28 m'dir; iki yanlarından dışa doğru 2,70 m eninde konsollar taşar. Tam orta noktası deniz yüzeyinden 64 m yüksekte bulunan tahliyenin üstünde dördü gidiş, dördü geliş olmak üzere sekiz trafik izi, yanlardaki konsolların üstünde de yaya yolları yer alır.

Toplam uzunluğu 1.510 m; orta açıklığı, yani iki kule arası 1.090 m olan köprünün tahliyesini taşıyıcı ana kablolara bağlayan askı kablolan Boğaziçi Köprüsü'nünkiler(->) gibi eğik değil, dikey düzenlenmiştir. Bunun nedeni, Boğaziçi Köprüsünden daha önce yapılmış ve onun bir benzeri olan İngiltere'deki Severn Köprüsü'nün eğik askı kablolarmda, zamanla metal yorulmasının yol açtığı çatlakların ortaya çıkmasıdır. Aynca yine Boğaziçi Köprüsü'nden farklı olarak Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nde askı kabloları çiftli yapılmıştır; bu da, gerektiğinde kolayca değiştirilmelerini sağlar. Köprünün taşıyıcı ana kabloları, kulelerin üstündeki kablo semerlerinden geçip iki yandaki betonarme ankraj bloklarına bağlanır. Yaklaşık 35 m derinlikteki bu blokların boyutu 50x60 m'dir. Ana kablolar ankrajdan ankraja 32 tane büklüm grubundan, ayrıca semerlerle ankraj arasında da 4 tane ek gergi büklümünden oluşur. Her büklümde 504, ek büklümlerde de 288 ve 264 tane 5,38 mm çapında yüksek dirençli galvanizli çelik tel yer alır. Böylece taşıyıcı ana kablonun çapı orta açıklıkta 77 cm, kenar açıklıklarda da 80 cm olmaktadır.

Köprünün yapılmasına 1985'te başlanmıştır. Proje hizmetlerini İngiliz Freeman Fox and Partners firması yerine getirmiş, inşaatını ise Ishikawajima Harima Heavy Industries Co. Ltd., Mitsubishi Heavy Industries Ltd. ve Nippon Kokan K. K. adlı Japon şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyum gerçekleştirmiştir. Maliyeti 125 milyon doları bulan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü iki buçuk yılda tamamlanmış ve 3 Temmuz 1988'de açılmıştır.

HASAN KURUYAZICI

FATİH VE İSTANBUL

İstanbul Fethi Derneği tarafından yayımlanmış iki aylık dergi. 29 Mayıs 1953-29 Mayıs 1954 arasında toplam 12 sayı (4 nüsha, **1,** 2, 3-6, 7-12) yayımlanan dergide adından anlaşılacağı gibi hemen tümüyle II. Mehmed (Fatih) dönemi ve İstanbul'la ilgili yazılara yer verildi. Dergide yayımlanmış önemli yazılar olarak 1. sayıda Z. Dolfin'in İstanbul'un muhasarasına ve zaptına ilişkin tarihçesinin çevirisi, E. H. Ayverdi'nin "Rumeli Hisarı ve İstanbul'da İlk Osmanlı Kitabesi", İ. H. Danişmend'in "Destan ve Divan Edebiyatında İstanbul Sevgisi", H. Dağtekin'in "Rumeli Hisan'nın Askerî Ehemmiyeti"; 2. sayıda H. İnalcıkin "Arnavutlukta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", F. Dirimtekin'in "14. Mıntıka", B. Ögel'in "Fatih Devri Kültür ve Sanatının Türk Karakteri Hakkında Notlar", H. Bayurün "Birinci Genel Savaş Sırasında İstanbul ve Boğazlar Sorumu", 3-6. sayıda A. Ateş'in "Ma'nevî ve Ağriboz Fetihnamesi", H. Bayur'un "İstanbul ve Boğazlar Sorumu", S. Ünver'in "Fatih Zamanında Tedris Beratları"; 7-12. sayıda 1. Artuk'un "Fatih Sultan Mehmed ve Onu Müteakib Bâyezid'le Cem Adlarına Kesilen Sikkeler", F. Dirimtekin'in "Pelekanon, Philokrini, Nikiatiaton, Ritzion, Dakibyza", T. Yazıcımn "Gülşenî, Eserleri, Fatih ve II. Bayezid Hakkındaki Kasideleri", S. Eyice'nin "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not", S. Ünver'in "Baba Nakkaş, Mahmud Paşa", İ. H. Danişmend'in "Gurbetname-i Cem" başlıklı makaleleri sayılabilir.

İSTANBUL

FATMA ALİYE

(9 Ekim 1862, İstanbul - 13 Temmuz 1936, İstanbul) İlk Türk kadın romancı. Tarihçi ve devlet adamı Cevdet Paşa'nın(-») büyük kızı, Emine Semiye Hanım'ın ablası.

Fatma Aliye Hanım, Tanzimat somasında Osmanlı toplumunun içine sürüklendiği toplumsal-kültürel değişme sarsıntılarının, yenileşme ve Batılılaşma çabalarının aileyi, kadını, toplum yaşamını nasıl etkilediğini gerek romanlarında ve diğer yazılarında, gerekse kendi kişiliğinde yansıtmış aydın bir kadındır. Eserleri ve kişiliği, doğduğu ve yaşadığı **19.** yy'm ikinci yansı ve 20. yy başlan İstanbul'unun izlerini taşır.

Döneminin çok yönlü bir Osmanlı aydım olan Ahmed Cevdet Paşa, dürüstlüğü yanında, Tanzimat somasının yenileşen İstanbul konak ailesinin bir reisi olarak da çeşitli meziyet ve özellikleriyle tanınır. Bunlar arasında bulunan tekeşli evlilik; evde odalık ve cariye bulunmaması; iki kızının eğitimine de oğlununki kadar önem vermesi ve onlara, o dönemde Avrupalı kadınların bile sahip olmadığı eğitim olanakları sunması vb özellikler, Fatma Aliye Hanım'ın daha somaki hayatım, fikir ve eserlerini derinden etkilemiştir.

Böyle bir aile çevresinde çok iyi yabancı dil, özellikle Fransızca ve Arapça, tarih, edebiyat, felsefe, hukuk, kozmografya ve astronomi de dahil fen Mimlerini öğrenmiş; bir yandan çeşitli hocalardan özel dersler alırken, bir yandan da Ahmed Cevdet Paşa kızlarının eğitimiyle bizzat ilgilenmiş ve yol gösterici olmuştur. Fatma Aliye Hanım edebiyata George Ohannet adlı bir Fransız yazarın *La Volonte* romanını Türkçeye çevirip *Meram* adıyla ve "Bir Hanım" imzasıyla yayımlayarak girmiştir. Bu çeviri, zamanında önemli bir olay sayılmış; çevirmenin gerçek kimliği ortaya çıktıktan sonra ilgi daha da artmış,

Fatma Aliye
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı
Zehra Toska fotoğraf koleksiyonu

Fatma Aliye Hanım daha sonra bazı yazılarını "Mütercime-i Meram" diye imzalamıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin ilgi ve takdirini toplayan yazarın *Meram'ı* izleyen telif romanı Ahmed Midhat'la birlikte kaleme aldığı *Hayal ve Hakikat* (1891) olmuş; bunu aynı yıl *Muhâdarât,* daha sonra *Refet* (1896), *Udî* (1897) ve *Enîn* (1910) romanları izlemiştir. 11 mektuptan oluşan *Levayih'-i Hayat*[L] (1897) denemesi dışında, Fatma Aliye Hanım, en önemlileri *Namdârân-ı Zenan-ı Islamiyân* (Ünlü İslam Kadınları, 1892), *Teracim-i Ahval-ı Felasife* (Felsefecilerin Yaşamları, 1900), *Istilâ-ı İslam, Tedkik-i Ecsam* olan, çeşitli konularda yazılar yayımlamıştır.

Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinde değişmeyen ana konu kadın, evlilik, aile hayatı, cariye, odalık vb kurumları ve bunların tümünün içinde yer aldığı 19. yy sonlan İstanbul konağıdır. Yazarın eserlerinden, dönemin İstanbul konak hayatının ayrıntılarını, örf ve âdetlerini, aile içinde bireylerin yerlerine ilişkin ahlaki değerleri ve en önemlisi, **19.** yy'm son çeyreğinde İstanbul'da bir aydın Müslüman kadının dünyaya ve topluma nasıl baktığını çıkarmak olanaklıdır. Fatma Aliye Hanım, kadın haklanyla ilgilenen ve toplumda kadının ezilmişliğini eserlerinde yer yer yansıtan bir yazar olmasına karşın ateşli bir feminist değildir. Birden fazla kadınla evlilik sorununda *Malumat* gazetesinde Mahmud Esad'ın yazdığı *Taaddüt-i Zevcat* yazısını destekler nitelikteki *Taaddüt-i Zevcata Zeyl'de,* birden fazla kadınla evliliği, zorunlulukların doğurduğu ve İslam dininin bu yüzden cevaz verdiği bir kurum olarak, neredeyse savunur.

1879'da oldukça genç yaşta Faik Paşa ile evlenen Fatma Aliye Hanım'ın Fatma Zübeyde adlı bir kızı olmuş, kızma da kendi gördüğü eğitime benzeyen ciddi

bir eğitim vermiş ve eğitimini tamamlaması için Fransa'ya göndermiştir. Fatma Zübeyde Fransa'da Katolikliği kabul ederek rahibe olmuştur. Fatma Aliye Hanım'ın son yayımladığı eseri çok bağlı olduğu babasının anısına adanmış *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı'dır* (1914).

Fatma Aliye Hanım 13 Temmuz 1936'da ölmüş, cenazesi 15-20 kişilik küçük bir cemaatle Feriköy Mezarlığına kaldırılmış; ölümü zamanın basınında hemen hemen hiçbir yankı uyandırmamıştrr.

İSTANBUL

FATMA HANIM SULTAN TÜRBESİ

bak. AZİZ MAHMUD HÜDAÎ KÜLLİYESİ

FATMA HATUN MESCİDİ

bak. BAĞODALARI MESCİDİ

FATMA SULTAN

(22 Eylül 1704, İstanbul - 3 Ocak 1733, İstanbul) III. Ahmed ile Emetullah Kadın'ın kızı. Önce Silahdar Ali Paşa ile daha sonra Nevşehirli ibrahim Paşa(->) ile evlenmiştir. İstanbul'da adına saraylar yapılmıştır. Hayrat olarak bıraktığı medrese, cami ve suyolu vardır.

III. Ahmed'in (hd 1703-1730) çoğu küçükken ölen 30 kızının yaşça en büyüklerinden olan Fatma Sultan 1708'de henüz 4 yaşında iken kubbe veziri Abdurrahman Paşa "damat adayı" seçildi. Bahçekapı'daki Kasap Mehmed Ağa Konağı da olası evlilik için satın alınarak onartıldı. Odaları sırmalı kumaşlarla kaplandı. Fakat nişandan vazgeçildi. III. Ahmed bu kızı için, silahdarı Ali Ağa'yı uygun görmekteydi. Ali Ağa, önce bu öneriye uzak durduysa da sonunda kabul etti. Padişah "surî" (sembolik) kalacak bu evlilik için, büyük bir düğün yapılmasını emretti. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 11 Mayıs 1709'da nişan alayı düzenlendi. Bu amaçla Topkapı Sarayı Divanhane Meydam'nda (İkinci Yer) çadırlar kuruldu. O gün nişan takımları alayla saraya getirildi. Pek değerli takılardan ve giysilerden başka iki gümüş nahil (ağaç maketi), 120 tabla şeker, 2 şeker bahçesi, izleyicilerin gözlerini kamaştırdı. Aym gün kent çarşıları süslendi, toplar atıldı ve mehter konserleri verildi. Paşakapısına yakın Bıyıklı Mustafa Paşa Sarayı da Fatma Sultan için onarıma alındı. Bu amaçla Kütahya'dan 7.000 taş tuğla, 1.000 büyük, 1.500 küçük yarma taş ısmarlandı. Bu sarayın onarımı bitinceye değin, Eyüp'teki Valide Sultan Sarayı Fatma Sultan'a tahsis edildi.

13 Mayıs günü nikâh kıyıldı. O gün Silahdar Ali Ağa'ya vezirlik rütbesi verildi. Saray bahçesindeki ziyafete tüm devlet erkânı çağrıldı. Gece de donanma düzenlendi. Çeyiz ve gelin alayları için belirlenen yol boyunca önlemler alındı. Alayın ve nahılların geçişini engelleyecek çıkmalar, şahnişinler, saçaklar ve görünümü bozan harap evler yıkıldı, kaldırımlar süratle onarıldı. Çeyiz alayı(~») geleneksel biçimde düzenlendi. Haremağalarmdan, saray kapıcılarından ve tersanelilerden yüzlerce protokol görevlisinin yer aldığı bu alayda, kafesler ve tepsiler içinde taşman mücevherler, gümüş fenerler, cibinlikler ilgi topladı. Alay, Soğukçeşme-Paşakapısı-Divanyolu-Vezneciler-Saraçhane-Fatih-Edimekapı-Otakçılar'dan Eyüp'e indi.

Asıl düğün **16** Mayıs günü yapıldı. Daha görkemli tutulan gelin alayında devlet protokolü uygulandı. Tüm devlet ileri gelenlerinin katıldığı saraydaki törenden sonra, Fatma Sultan gümüş bir araba içinde ve önünde darüssaade ağası olduğu halde saraydan çıktı. Harem kadınları ise 31 saltanat arabasına binmişlerdi. Atlı haremağaları, muhafızlar ve mehterhane, alayın görkemini tamamlıyordu. O gün İstanbul halkı tüm güzergâhı doldurmuştu. Bazı ahşap evler aşırı kalabalıktan çöktü. III. Ahmed, kayıkla Eyüp'e giderek Kaya Sultan Yalısı'ndan alayın gelişini izledi.

Fatma Sultan henüz 5 yaşında olduğundan Silahdar Ali Paşa o gece sözde gerdeğe girdi. Ama padişah kızıyla evlenmenin gerektirdiği diğer yükümlülükleri o gün ve ertesi günlerde yerine getirmeye devam etti. 17 Mayıs günü devlet adamlarına ağır hediyeler dağıttı. Veliefendi Çayırında canbaz gösterileri, saray hareminde çengi oyunları, akşam da Haliç'te sallar üzerinde top ve fişek atışları izlendi. Herkese yemekler verildi. Eyüp yalıları günlerce süren mehter ve fasıl sesleriyle çınladı. 18 Mayıs günü Kâğıthane'de pehlivan güreşleri, Enderun ağalarının bamyacı-lahanacı müsabakaları(->) ve ziyafet vardı. Gece ise Haliç'teki yapma kalelerden fişekli, ışıklı gösteriler yinelendi. 20 Mayıs, düğünün son günü olmakla birlikte, Ali Paşa daha 15 gün, 4 Haziran 1709'a değin ziyafetler verdi.

Damat Silahdar (Şehit) Ali Paşa, düğünden sonra çocuk eşi için Salacak'ta, İstanbul'un en güzel saraylarından birini yaptırdı. 1713'te sadrazamlığa atanınca seferlere çıktı ve 1716'da Petervaradin Savaşı'nda şehit düştü. Fatma Sultan 12 yaşında iken dul kaldı. Vezirlik rütbesi verilerek sadaret kaymakamlığına atanan Nevşehirli İbrahim Paşa, Fatma Sultan için damat adayı seçildi. Düğün **19** Şubat 1717'de yapıldı ve öncekine oranla basit tutuldu. Fatma Sultan-İbrahim Paşa evliliği 1730'daki Patrona Halil Ayaklanmasina kadar mululukla sürdü. 1718'de sadrazamlığa atanan İbrahim Paşa, çok sevdiği eşi için, Çırağan Sarayinda, Üsküdar Sarayinda ve Sa'dâbâd köşklerinde unutulmaz eğlenceler düzenletti.

Batiya hayranlık duyan, özellikle de Fransa'ya sempatiyle bakan Fatma Sultan, İstanbul'daki Fransız Elçiliği'yle sürekli ilişki içindeydi. Fransa'dan gelen istekleri, babasına ve kocasına mutlaka kabul ettirmeye çalışırdı. Bu yaklaşımı, Osmanlı haremine Fransız kadın giyimlerinin ve Avrupai bazı geleneklerin girmesine olanak verdi.

Fatma Sultanin, lale seyranları, Kâğıthane sefaları, çırağan eğlenceleri ile dopdolu geçen mutlu yılları 1730'da birden kâbusa dönüştü. Babası III. Ahmed tahttan indirildi, kocası İbrahim Paşa öldürüldü. Mallarına el konuldu ve kendisi de Eski Saray'a gönderildi. Burada iken hastalandı, isteği üzerine I. Mahmud, Çırağan Sarayinda oturmasına izin verdi. Burada henüz 29 yaşında iken öldü. Yeni Cami'de Valide Turhan Sultan Türbesi dışına gömüldü.

Hayırsever olan Fatma Sultan, Cağaloğlu'ndaki sarayına yakın Terzibaşı Piri Ağa Mescidi'ni onartıp mermer bir minare yaptırmış, yenilenen eser Fatma Sultan Camii(->) adını almıştır. Bu onarımı, Şair Nedim bir kasideyle anlatır. Eşi İbrahim Paşa ile Üsküdar'da tesis ettiği suyolu, katmalarla birlikte uzun zaman bu yakadaki 20'ye yakın çeşmeyi, beslemiştir. Muslihiddin Mektebini de onartan ve bir kütüphane vakfeden Fatma Sultan'm Cağaloğlu'ndaki adını taşıyan sarayı, Patrona Ayaklanmasinda yakılıp yıkılmıştır. Bu sarayın arsasına I. Mahmud, günümüze kadar sağlamlığını koruyan Cağaloğlu Hamamı'm yaptırmıştır. Üsküdar'da Ali Paga'nın hediyesi olan sarayın ise ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Fatma Sultanin kethüdası Aşub Kadın da Beyazıt'ta bir çeşme yaptırmıştır.

Bibi. Ahmed Refik, *Fatma Sultan,* ist., ty; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?,* I, Ankara, 1969, s. 170-171; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 83-85; M. Ç. Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine At Bir Araştırma", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* IV, 1958, s. 139-148; ay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 98-108; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* II, ist., 1940, s. 156.

NECDET SAKAOGLU

FATMA SULTAN CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, İstanbul Valiliği (eski Babıâli) karşısındaki Gümüşhaneli Sokağında idi.

III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın zevcesi Fatma Sultan tarafından 1140/1727'de yaptırılmıştır. Caminin yerinde evvelce terzibaşılarından Piri Ağa'nın mescidi bulunuyordu. İbrahim Paşa burada bir saray yaptırdığında, mescidin yerinde Fatma Sultan da bir cami inşa ettirmiştir. Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendinin yazdığına göre, caminin açılışı 1140/1727'de padişah ve sadrazamın katılımıyla yapılmıştır. Dönemin ünlü şairi Nedim'in de divanında, harap mescidin yerinde bir "ma'bed-i zîbâ" yaptırıldığını 14 beyitlik uzun bir manzumede över. Bu manzumenin son beyti, caminin kapısı üstündeki kitabede yer almıştı. Bir arşiv belgesi de caminin yapımı ile birlikte aynı tarihte Rumeli'de Berkofçe ve Manastır'daki arazilerin gelirlerinin bu ibadet yerine tahsis edildiğini bildirir.

Fatma Sultan Camii, Ekim 1755'te Babıâli ve çevresini harap eden yangında yanmış olmalıdır. 1175/1761'de yıldırım isabeti ile yıkılan Fatma Sultan Camii eğer bu ise (bir tane de aynı adda Topkapida vardır), önemli ölçüde zarar görmüş olmalıdır. 1808'de Alemdar Mustafa Paşa olayında çıkan yangında da belki yeniden zarar gören cami, Ağustos 1826'daki Hocapaşa yangınında büyük ölçüde harap oldu-

ğundan, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1243/1827'de ihya ettirilmiş olup, bunu belirten bir kitabe kapısı üstünde bulunuyordu.

Fatma Sultan Camii, 1280/1863'ten sonra, Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendinin şeyhliğini yaptığı Nakşibendî tarikatının Halidî kolunun dergâhına bağlanmış ve Gümüşhanevi Tekkesi(->) adı altında, 1925'e kadar faaliyetini sürdürmüştür. Hizmet dışında kalan Fatma Sultan Camii ve yanmdaki dergâh, jandarmalar tarafından yatakhane ve depo olarak kullanılmıştır. 1950 yıllarında Türkiye Anıtlar Derneğince tamir ettirilmesi tasarlanırken, 1956-1957'de "imar" adı altında yapılan yıkımlar sırasında, Fatma Sultan Camii de birkaç gün içinde hiçbir izi kalmayacak surette ortadan kaldırılmıştır. Yeri, defterdarlığın önündeki otopark ile yeşillik düzlüktür.

III. Ahmed döneminde yapılan ilk Fatma Sultan Camii'nin mimarisi ve iç süslemesi hakkında bir bilgi yoktur. Çok ihtişamlı olduğu tahmin edilebilir. Nedim'in tarih kitabesi de kaybolmuştur. Cami duvarlarının eski binadan kalıp kalmadıkları araştırılamadan bu tarihi eser acele yıktırılmıştır. Cami uzunlamasına dikdörtgen planlı olup, üstü kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülmüştü. Son cemaat yerinin cephesi ahşap kaplı olup, buradan içeriye açılan kapının üstünde oval bir çerçeve içinde üstü, Cumhuriyet döneminde alçı ile kapatılmış bir tuğra ile 1827 tarihli manzum kitabe yer almıştı. Son cemaat yeri tavanında yaldızlı kabartma bir süsleme vardı. Iç mekânda duvarlar kalem işi nakışlarla bölümlere ayrılmıştı. Ayrıca duvarlar ile tavanın birleştiği kenarda da nakışlar vardı. Cami yalnızca sol tarafındaki iki sıra pencereden ışık alıyordu. Sağda ise üç büyük kafese sahip yarım yuvarlak çıkma halinde bir mahfil bulunuyordu. Uzun yıllar İstanbul siluetinde şerefeden yukarısı eksik halde görülen, kesme taş minare ise II. Mahmud dönemine aitti.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 156; A. Gölpınark, *Nedim Divanı,* İst., 1972, s. 175-176; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 97-98; Küçükçelebizade Asım, *Tarih,* ist., 1282, s. 498-499; H. Rahmi Saruhan, *Âbidelerimiz,* ist., 1954, s. 312; *İSTA,* X, 5580; S. Eyice, "istanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* XLIII (1984-1985), 1987, s. 475-511.

SEMAVÎ EYÎCE

FATMA SULTAN TÜRBESİ

bak. SULTANZADE MEHMED BEY TÜRBESİ

FAZIL (Enderunlu)

(1756?, Safed/Akkâ [bugün İsrail 'de] -30 Aralık 1810, İstanbul) Divan şairi.

Adı Hüseyin'dir. Çocukken esir olarak istanbul'a getirilip Enderun'a(->) verildi (lakabı buradan kalmadır). Ancak 1784'te uygunsuz davranışlan yüzünden saraydan çıkarıldı. 12 yıl kadar yoksul ve serseri bir hayat sürdü. 1795'te Halep defterdan oldu. Ardından Erzurum'da memuriyette bulundu. 1799'da Rodos'a sürüldü. Burada gözleri görmez olunca İstanbul'a dönmesine izin verildi. Ömrünün son yıllarını zor şartlar altında geçirdi. Mezarı Eyüp'tedir.

Divan'ı (bas. 1842) yanında *Defter-i AşkÇbzs. \H42,* 1870), *Hûbanname* (bas. 1870), *Zenânname* (bas. 1838, 1870) ve *Çenginame* (bas. 1870) adlı küçük manzum eserleri vardır. Nedim(->) ve Sabit(->) çizgisinde yazdığı manzumeleriyle 18. yy'ın sonlan ile 19. yy'ın başlarında istanbul'da yaşanan hayata, topluma ve çevreye dikkat çekmiş; daha çok sefahat, eğlence ve zevk düşkünlüğünü anlatmıştır. Üslup ve ifadesi de buna paralel olarak basit ve laubalidir. Ancak yaşadığı dönemin günlük hayatı ve zevklerini, mahalli gelenek ve çılgınlıklarım, halk düinin ifade ve deyimlerini içeren mesnevileri ile kıtalardan oluşan *Çenginame'si* bugün için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Fazıl, pek çok manzumede istanbul'u işlemiştir. TasvMerinin pek çoğunda canlı kişi ve hayat sahneleri yer alır. Divan şiirinin şekilciliği içinde yerli malzemeyi kullanmaktaki başansı, istanbul'u ön plana çıkarmasına zemin hazırlamıştır. Terkibibent nazım biçimiyle yazdığı *Bahariye'sinde* 19. yy'ın başlarındaki İstanbul'u pek çok yönden tanımak mümkündür. Beşiktaş semtinin geniş açılımlarla yer aldığı bu manzumede padişahtan halka, çevreden sosyal hayata uzanan bir çizgi takip edilir *İKüşâd eyler bu vakt-i cân-bahşa cân u idrâki / Yine şairlerin pervâza geldi tab'-ı çâlâki. Bahar eyyamıdırgülşenlerin vakt-i temaşası /Beşiktaş'ın behişte benzedi her bâğ-ı zîbâsi).*

Mehtap eğlencesinin anlatıldığı bir şarkısında da Boğaziçi'nin bazı yerleşim alanları, baharla birlikte anılır *{Şevk ile âb u hevâya uyalım / Vaktidir zevk ü safâya doyalım/Ne Hisar ü ne Tarabya koyalım/ Tâ seher sâz ile mehtâb edelim).* "Yandım âteşlere Tophaneli bir dilber için" nakaratlı şarkısında ise istanbul'un zevk ü safa âlemleri tanıtılır. *Divan'vnda.* İstanbul'un semtlerini konu alan beyitlere de sık sık rastlanır. Neşatâbâd ve Beşiktaş sahilsarayları için kaleme aldığı tarih kıtaları ve methiyeler de sarayların mimari tarihleri açısından önem taşır. Divanda yer alan orijinal manzumelerden biri de İstanbul'un kış manzaralarının işlendiği "Berfiyye" kasidesidir.

Fazıl'm İstanbul'a dair belgesel özelliği taşıyan asıl önemli eserleri mesnevileridir. Bunlardan biri olan *Hûbanname'* nin "Der beyân-ı hûbân-ı İslambol" başlı-

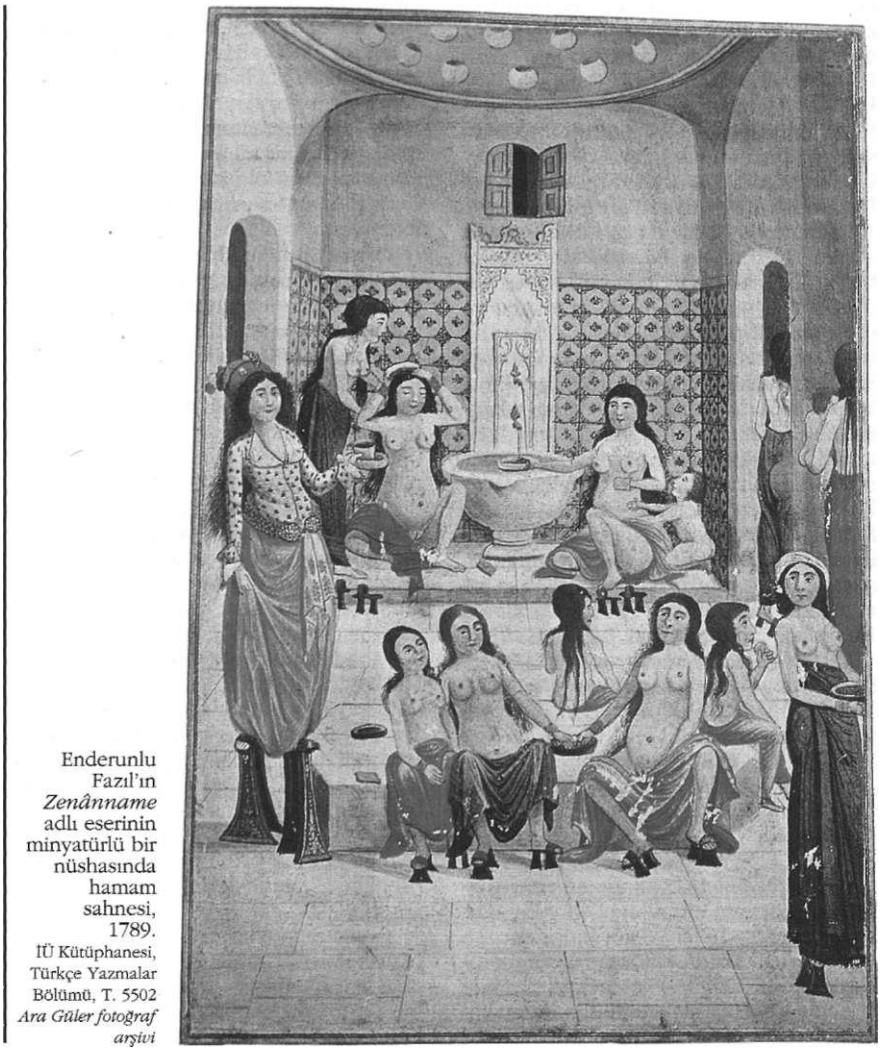

Enderunlu Fazıl'ın *Zenânname* adlı eserinin minyatürlü bir nüshasında hamam sahnesi, 1789. İÜ Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü, T. 5502 *Ara Güler fotoğraf arşivi*

ğını taşıyan bölümü (53 beyit), şehrin tasvir ve övgüsüyle başlar (*Yani her köşesidir bir mahşer/Dahi her nahiyesi bir kişver. Sanki bir nüsha gibidir dünya / Bu da fihrist-i kitâb olmuş ona).* Burada şehrin havasından suyuna, hastalıklarından insanlarına kadar genel manzarasını anlattıktan sonra güzellerin tasvirine geçer. İnsanların beden ve ırki yapısı, kişilik ve huy özellikleri vb onun kaleminden sosyoekonomik bakış açısıyla anlatılır *{Oldu hırmen-gehi hep bu nâsm / Tohmu var bunda bütün ecnâsın. Ol sebep hep sıfat-ı bukalemun / Oldu her dilberi bir digergûn. Benzemez birbirine hûbânı /Müteaddid görünür elvanı).*

Fazıl'm çeşitli kavimlerden kadınları anlattığı *Zenânnamdsi,* zamanında edebe aykırı bulunup toplattırılmıştır. *Zenânna*meriin bir. mahalle baskını ile kadınlar hamamının tasvir edildiği bölümleri oldukça gerçekçi bir bakış açısıyla yazılmıştır. "Der beyân-ı zenân-ı İslambol" bölümünde ise (150 beyit), istanbul'un kadın yönünden bir âlem olduğu vurgulanıp *(Revnak-ı rûy-ı İslambol / Kân-ı gılmân u zenan İslambol)* güzel kadınlar hakkında çeşitli fikirler öne sürülür. Önce şehrin, yüzünü güneşin bile görmediği namuslu hanımefendileri *(Değmemiş turresine bâd-ı sabâ / Görmemiş rûyını hurşîd aslâ. Her biri Meryem-i İmranî'dir/Hazret-i Râbia-i sunîdir),* ardından namuslu geçinen sahtekârlar *(Görünür zahiri ehl-i perde / Şekl-i ismette gezer aşüfte)* ile onların nasıl erkek avladıkları *(Gel seninle edelim ahz u itâ/ Çıkar endazeni evvel cânâ)* kinayeli beyitlerle anlatılır. Fazıl'm ifadelerinde yer yer fuhuşu teşvik de kendini hissettirir *(Her kim amma ki buna sâlikdir/Tab'ıpâkîze olur nâzikdir).* Kendi çağının gayrimeşru hayatını ballandırarak anlatmasından sonra da "Der beyân-ı emr-i nikâh" başlığı ile bir bölüm açarak zevahiri kurtarmanın yollarını arar ve çokeşliliğin erdemlerini istanbul örnekleriyle sıralar. Bu bölümde o dönem ev hanımlarının çocuk yetiştirme ve ev işlerine dair de bilgiler verilir.

Defter-i Aşk isimli küçük mesnevisinde ise bizzat başından geçen aşk maceralarını anlatmıştır. Burada da o devir Istanbulündaki aşk adabım bulmak mümkündür. Kıtalardan oluşan eseri *Çenginame'* de kendi çağının ünlü çengilerini isimler vererek tanıtır. Eser gerçekçi bir yapıya sahip olup, dönemin örf ve âdetleri ile düğün ve eğlence şekilleri hakkında da önemli bilgiler içerir.

Bibi. "Fazıl-ı Enderuni", *TDEA,* III; A. C. Yöntem, "Fazıl", *İA,* IV; *Tarih-i Şanizade,* I; *Tarih-i Cevdet,* EK; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul;* "Fazıl Bey", *İSTA,* X.

İSKENDER PALA

FAZLI PAŞA SARAYI MESCİDİ

bak. FUAD PAŞA CAMİİ

FECRİ ÂTİ

1909 başlarında istanbul'da kurulan ve 1912 sonlarında dağılan edebiyat topluluğu ve bu topluluğun yarattığı edebiyat anlayışı.

Daha önce Edebiyat-ı Cedidecilerin yazdığı *Servet-i Fünun* dergisi Fecr-i Âti topluluğunun da dergisi oldu. Derginin 25 Mart 1909 tarihli 930. sayısında çıkan bir haberde bazı aydın gençlerin, şair Faik Âli'nin (Ozansoy) başkanlığında Fecr-i Âti adlı bir topluluk oluşturduğu bildiriliyordu. Bu topluluğun ülkeye şiir ve düşünce alanında yenilikler getireceği ekleniyordu. *Servet-i Fünun'un* 25 Şubat 1909 tarihli 977. sayısında bir bildiri (Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi Beyannamesi) yayımlandı. Bildirinin altında "Fecr-i Âti Encümen-i Edebisi namına kâtip Müfid Ratib" imzası vardı. Bildiriye imza koyanlar ise şunlardı: Ahmed Samim (1884-1910), Ahmet Haşim (1885-1933), Emin Bülent (Serdaroğlu) (1886-1942), Emin Lâmi (?-?), Tahsin Nahid (1887-1919), Celâl Sahir (Erozan) (1863-1935), Cemil Süleyman (Alyanakoğlu) (1886-1940), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (1885-1966), Refik Halit (Karay) (1888-1965), Şehabeddin Süleyman (1885-1921), Abdülhak Hayri, izzet Melih (Devrim) (1887-1966), Ali Canip (Yöntem) (1887-1967), Ali Süha (Delilbaşı) (1887-1960), Faik Âli (Ozansoy) (1875-1950), Fazıl Ahmet (Aykaç) (1884-1967), Mehmet Behçet (Yazar) (1890-1980), Mehmet Rüşdü, Köprülüzade Mehmed Fuad (Köprülü) (1890-1966), Müfid Ratib (1887-1920), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) (1889-1974). Bir yıl içinde topluluğa yeni katılanlar olduğu gibi çeşitli nedenlerle ayrılanlar ya da ayrılıp yeniden katılanlar oldu. Enis Behiç (Koryürek) (1891-1949) bunlardan biridir. Bir Edebiyat-ı Cedideci olan Faik Âli "Fecr-i Âti" (geleceğin tan vakti) adım bularak topluluğa isim babalığı yapmış ve kurucular arasında geçici başkan olarak yer almıştır. Faik Âli' den başka Fazıl Ahmet, Hamdullah Suphi ve Celâl Sahir bu topluluğa başkanlık etmişlerdir.

Kısa yaşamı içinde bu edebiyat topluluğunun üyeleri toplantılarını Babıâli'de, Nuruosmaniye'de, Beyoğlu'nda basımevi ya da dergi yönetim yerlerinin bir odasında yapmışlardır. Fecr-i Aticiler önceleri kendi dergilerini yayımlamak istemişler ama *Servet-i Fünun'un* sayfalarını yeniden edebiyata açması ve Fecr-i Aticilerin şiir ve yazılanna yer vermesi, dergi çıkaracak parasal olanaklarının bulunmaması nedeniyle bu tasarılarından vazgeçmişlerdir.

Siyasal baskının yarattığı ortamın zorlamasıyla Servet-i Fünun (Edebiyat-ı Cedide) topluluğunun 1901'de dağılmasından soma edebiyat alanında suskun ve verimsiz bir dönem yaşandı. Fecr-i Âti bu dönemde oluşan ve biriken düşüncelerin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Topluluğun ana ilkesi, kuruluş haberinde vurgulandığı gibi "Sanat şahsi ve muhteremdir" cümlesiyle belirtilmişti.

Türk edebiyatında bir bildiriyle kendini tanıtan ilk topluluk Fecr-i Âtidir. Bu topluluk bir "cemiyet" olmamakla birlikte bir başkanının bulunması, belli zamanlarda yapılan toplantılara üyelerin katılması gerekliliği, topluluğa bir cemiyet havası vermiştir. Üyelerle ilgili duyurularda "kulüp", "nizamname" gibi kelimelerin kullanılması da bunu göstermektedir. Fecr-i Âti toplantılarında üyeler son çalışmalarını sunarlar ve bu çalışmalar üzerinde görüş alışverişi, tartışmalar yapılırdı. Belli sayıda toplantıya katılmayan üyeler topluluktan çıkarılırdı. Yeni almacak üyeler için törenler düzenlenirdi.

Fecr-i Âti üyeleri bir düşünce akımına ya da siyasal bir anlayışa bağımlı kalmadan, sınırlanmadan, özgürce yaratmadan yanaydılar. Bu topluluğa bağlı şair ve ya-

Fecr-i Âti topluluğunun isim babası ve ilk başkanı Faik Âli ile topluluğun üyelerinden siyasal bir cinayete kurban giden Ahmed Samim.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

zarların ürünlerindeki değişik yaklaşımlar, farklılıklar da bunu kanıtlamaktadır.

Fecr-i Ati topluluğunun siyaset dışı kalma eğilimi daha önceki edebiyatçıların siyasetle olan ilişkilerinin edebiyatı olumsuz yönde etkilemiş olmasından, topluluğun oluştuğu dönemde siyasal ortamda karmaşa ve şiddetli çatışmalar yaşanmasından, bütün bunların dışında edebiyat ve sanatı her şeyin üstünde tutmalarından kaynaklanıyordu. Bununla birlikte üyelerden Ahmed Samim'in siyasal bir cinayete kurban gitmesi, 31 Mart Olayı Fecr-i Aticilerin istedikleri gibi siyasetten uzak kalmasını engelledi. Edebiyatta ise eski-yeni çekişmesinin doğurduğu kalem tartışmalarında Mehmed Rauf (1875-1931), Raif Necdet (Kestelli) (1881-1936), Hüseyin Suat (Yalçın) (1867-1942), Hakkı Tahsin, Selâhattin Enis (Atabeyoğlu) (1892-1942) Fecr-i Âti'ye karşı çıkanlardı. Bu tartışmalarda Fecr-i Âti'nin sözcülüğünü çoğunlukla Yakup Kadri yapıyordu. Fecr-i Aticiler kendilerinin Edebiyat-ı Cedide'nin bir uzantısı sayılmasını, bu anlayışın devamı sayılmasını istemiyorlar, yeni bir anlayış getirdikleri için Edebiyat-ı Cedidecilerden kökten ayrıldıklarını ileri sürüyorlardı. Bu tutum giderek Edebiyat-ı Cedide düşmanı sayılmalarına yol açtı.

Fecr-i Ati topluluğu 1912 sonlarına doğru yavaş yavaş dağılmaya başladı. Bu dağılmanın başlıca nedeni, bu topluluğa bağlı şair ve yazarların "Sanat şahsi ve muhteremdir" ilkesi çevresinde toplanmış olmalarına karşılık bağımsız ve özgür kalmaya verdikleri önemdir. Dağılmanın öteki nedenleri şöyle sıralanabilir: Kitap ve dergi yayımlayacak parasal olanaklarının olmaması, üyelerden bazılarının çeşitli nedenlerle İstanbul'dan uzaklaşması, üyeler arasında edebiyat açısmdan bir amaç birliği olmaması ve zoraki bir beraberliğin sürdürülmesi, II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamında sanatçıların dayanışmaya gereksinme duymamaları, üyeleri bir arada kalmaya zorlayacak ciddi bir karşı çıkışın olmaması, özgürlük ortamında dergi ve gazete yayınlarının artması, İttihatçıların Fecr-i Âti üyelerinden bazılarına çeşitli görevler sağlayarak bu sanatçıları bir anlamda susturması.

Edebiyat tarihçileri Fecr-i Âti'yi genellikle Edebiyat-ı Cedide'nin devamı olarak değerlendirmişler, şiirde Tevfik Fikret'in, nesirde Halit Ziya ve Cenap Şahabettin'in etkisinde kaldıklarını, dilde amaçladıktan doğrultuda başarı elde edemediklerini, yapay bir dil yarattıklarını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte Fecr-i Âti'nin Türk edebiyatına kazandırdıkları da vardır: Şiirde "incelikli" kelime arayışı, kullanımı ve imgeye daha fazla yer verme; duyarlı bir dile erişme çabaları; özgür koşukta (serbest nazım) başarılı örnekler; topluma eğilme; toplumsal içerikli oyunlar; edebiyatı toplumsal bir kurum sayma ve bu düşüncenin etkili olmasını sağlamaya çalışma.

Bibi. H. Dizdaroğlu, "Fecr-i Ati Topluluğu", *Ulusal Kültür,* S. 5 (Temmuz 1979); M. Ünlü-Ö. Özcan, *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı,* I, İst., 1987; Ş. Kurdakul, *Çağdaş Türk Edebiyatı,* I, İst., 1976; R. N. Evrimer, *Fecr-i Âti Şairleri-Mehmet Behçet ve Tahsin Nahid,* İst., 1961; N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* İst., 1971-1979.

ERAY CANBERK

FELEK, BURHAN

(10 Mayıs 1889, İstanbul - 4 Kasım 1982, İstanbul) 73 yıl sürdürdüğü gazeteciliğiyle, 58 yıl aralıksız yazdığı günlük yazılarıyla ve İstanbul'un halkını, günlük yaşamını anlattığı mizah hikayeleriyle tanınan gazeteci, yazar, sporcu ve spor adamı.

Asıl adı Mehmet Burhanettin'dir. Üsküdar'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Üsküdar'da yaptı. 1911'de İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Gazeteciliğe öğrenciyken spor muhabiri olarak başladı (1909). Daha sonra *Donanma* ve *İdman* dergilerinde yazdı (1910). Üniversiteyi bitirdikten soma çeşitli devlet kuruluşlarında memurluk, liselerde Fransızca öğretmenliği, avukatlık yaptı. Gazeteciliğini *Tetebbu* dergisinde, spor yazarı ve foto muhabiri olarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde sürdürdü. (1918-1924). Bundan soma sırasıyla *Tevhid-i Efkâr, Vakit, Vatan, Yeni Ses, Milliyet, Tan, Cumhuriyet* (1940-1969) ve tekrar *Milliyet* (1969-1982) gazetelerinde günlük fıkralar, yorumlar yazdı. Mizah hikâyeleri ve yazıları *Kahkaha, Akbaba* ve *Tef* gibi dergilerde çıktı. Uzun yıllar (1946-1950 ve 1959-1982) Gazeteciler Cemiyeti başkanlığı yaptı. Felek'e Gazeteciler Cemiyeti'nin 1976'daki kongresinde "şeyhü'l-muhanirin" (yazarların şeyhi) unvanı verildi. Ara vermeksizin en uzun süre yazan gazeteci olarak Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) tarafından basın şeref listesine alındı. Ölümünden sonra Fransa hükümeti kendisine Légion d'honneur nişanı verdi. Böylece Felek, ölümünden sonra bu nişanı alan ilk yabancı oldu.

Felek gazeteciliği ve mizahçılığının yanısıra sporcu, spor adamı ve spor yazarı olarak da tanınır. Gençliğinde futbol oynadı; futbol ve güreş hakemliği yaptı. Üsküdar'da Anadolu Spor Kulübü(->) kuruculuğu (1908), Atletizm Federasyonu başkanlığı (1922-1923 ve 1924-1935), Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi başkanlığı (1962-1982), Olimpiyat kafile başkanlığı (1924 ve 1928), Olimpiyat Komitesi temsilciliği (1948, i960, 1972), Beden Terbiyesi Danışma Kurulu üyeliği (1938-1965) spor alanındaki öteki etkinlikleridir. 1923'te Yusuf Ziya (Öniş) ve Ali Sami (Yen) ile birlikte Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'm kurdu.

Felek'in sağlığında yayımlanan yapıtları şunlardır: *Hint Masalları* (gezi yazıları, 1944), *Felek* (birinci kitap, 1947), *Felek* (ikinci kitap, 1948), *Vatandaş Ahmet Efendi* (1957), *Eski İstanbul Hikâyeleri* (1971), *Yaşadığımız Günler* (1974), *Nasreddin Hoca Fıkraları* (1982). Gazete ve dergilerde kalan yazıları ölümünden sonra Felek Yayıncılık tarafından çeşitli kitaplarda derlenmeye başlandı ve eski kitaplarının yeni baskıları yapıldı: *Felek'ten Dostlara I* (1984), *Kırk Yıllık İstanbul Hikâyeleri* (1984), *Vatandaş Ahmet Efendi* (1984), *Biraz da Yarenlik* (1984), *Receb'in Kahve-5î/*(1984), *Geçmiş Zaman Olur ki* (1985), *Hayal Belde Üsküdar* (1988). Sporla ilgili yazılarının bir bölümü de Türkiye Spor Yazarları Demeği tarafından kitaplaştırıldı (1983). Felek adına Türkiye Gazeteciler Cemiyeti tarafından kurulmuş "Burhan Felek Basına Hizmet Ödülü" adlı bir ödül vardır. Ayrıca İstanbul'da Altunizade'deki spor tesislerine Burhan Felek Spor Sitesi(->) adı verilmiştir.

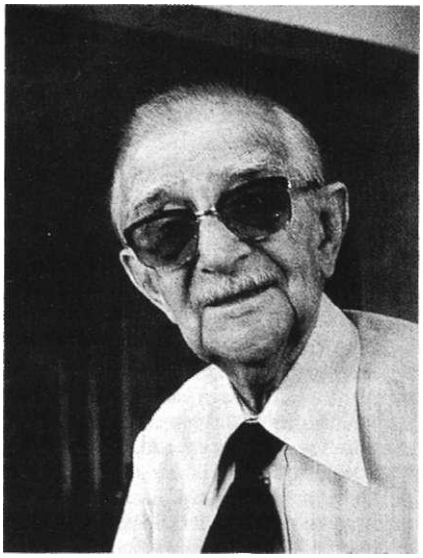

Burhan
Ara Güler

Felek fıkra ve hikâyelerinde kullandığı İstanbul Türkçesiyle, halkın günlük ev ve kent yaşamım konu edişiyle, halktan kimseleri canlandırıştyla Ahmed Rasim(->) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar(->) çizgisinin sürdürücüsü oldu. İstanbul'da oluşan ve kente kimliğini kazandıran gelenek, görenek ve alışkanlıklarla, yaşanan ve kendine yer etmeye başlayan yeniliklerin çatışmasından kaynaklanan durum ve olaylardaki mizah öğesini öne çıkardı. Sürdürülmesi gerekenlerin değişime direnemeyerek yavaş yavaş silinişini buruk ve alaycı bir dille anlattı. Ahlak kurallarına ve kent töresine aykırı düşen tutum, tavır ve davranışlan yalnızca ahlak ve töre açısından eleştirdi; siyasal anlamda mizah yapmadı. Bu bakımdan bir İstanbul yazarı ve hemşerisi olarak kaldı. Şehir yaşamının sorunlarıyla yakından ilgilenmesi, her gün karşılaşılan aksaklıkları konu etmesi ve alaycı bir dille eleştirmesi aynı koşullar içinde yaşayan okurlarla sıkı bir bağ kurmasını sağladı.

Spor yazarlığı dışta tutulursa günlük gazete fıkralarında ve mizah hikâyelerinde büyük çoğunlukla İstanbul yaşantısını konu ettiği için Felek'in yazıları İstanbul'un 80 yıllık bir döneminin tanığıdır. Felek'in günlük yazılarının toplandığı öteki kitaplar da İstanbul'un günlük yaşayışıyla ilgili ya da İstanbul aracılığıyla ülke sorunlarına da değinen fıkralardan oluşur.

Felek, fırsat düştükçe İstanbul'un her

semtinden söz eder, ama en çok söz ettiği ve en ayrıntılı tanıdığı semt doğup büyüdüğü Üsküdar ve çevresidir. Fıkralarında Üsküdar'ın mahalleleri İhsaniye, Selimiye, Harem, Salacak, Çiftekayalar, Bağlarbaşının eski durumundan sık sık söz açar. İstanbul ise Felek'in hem çok sevdiği ve hem de eleştirmekten geri kalmadığı sevgili şehridir.

Felek'in mizah hikâyelerinde İstanbul'un simgesi olmuş mekânlar ve olaylar ya da olgular ayrı bir yer tutar: Kahveler; tramvay, otobüs, vapur gibitaşıt araçları; sayfiye semtleri; çalgılı bahçeler; lodos; yankesicilik ve dolandırıcılık; sosyete yaşantısı gibi. Felek'in kişileri ise mahalle ve semtlerde çeşitli özellikleriyle belirginleşmiş kimseler ve hemen hemen bütün kent insanlarıdır: Bıçkınlar, küçük memurlar, Arap dadılar, sosyete hanımları, emekliler, vatman ve şoförler, pazarcılar, satıcılar gibi. İstanbul'da belli bir semtte yaşayan, o semtin yaşantısı içinde belli bir yeri olan kişiler de Felek'in yarattığı hikâye kahramanlarıdır. Fakat bu kahramanlar gerçekten var olan, yaşayan kimselerdir. Felek bunları yaşarlıkları içinde yakalamış ve kişiliklerini, özelliklerini biraz daha kalın çizgilerle belirleyerek hikâye kahramanları yapmıştır.

1940Tı yıllardaki hikâyelerinde "Lâpçin" ve "Kantaron" lakaplı iki kahramanı vardır. Bu iki birbirine zıt kişilik, gerçekte Felek'in karşısında Felek'i kışkırtmak, konuşturmak için yer alırlar. Bunun tersi de olur, Felek onları konuşturur. Bu Felek'in eski ortaoyunundaki Kavuklu ile Pişekâr geleneğini çağdaş bir anlayışla yazıya aktarmasıdır. "Kantaron" daha mürekkep yalamış, olumsuz, sık sık şikâyet etmeyi seven biridir; "Lâpçin" ise daha hoşgörülü, iyimser, her şeye peki diyen biridir. Felek yerine göre bu iki kahramanından biriyle söyleşir. "Kantaron" ile yapılan söyleşilerde yer yer kara mizah izleri görülür.

Felek'in 1950'li yıllardaki hikâye kahramanı "Vatandaş Ahmet Efendi'dir. 1950' den sonra hızla değişmeye başlayan yaşama biçimi içinde, değişen İstanbul'un koşullarına ayak uydurmaya çalışan orta halli vatandaş tipinin örneği olan "Vatandaş Ahmet Efendi" Felek'in daha soma da hikâyelerine konu olur. Toplumsal değişimin getirdiği şaşkınlık içinde, "para"nın kazandığı saygınlık karşısmda bocalamamaya, kendisine doğrudan yaran dokunmayan göstermelik demokrasiye ayak uydurmaya çalışan bu İstanbullu gerçekte ülke genelinde bu durumdaki "vatandaş'i simgeler.

Receb'in Kahvesi genel başlığını taşıyan hikâyelerde ise bir mahalle kahvesi söz konusudur. Aksaray'daki bu küçük kahvede eski ve yeni İstanbullular bir araya gelirler. Bu topluluğun baş kişisi yine "Vatandaş Ahmet Efendf'dir. Felek bu kahramanını "sarsılmaz ve olumlu halk mantığı, soydan gelen sağduyu ve şehir uşağının o ince esprisiyle, az konuşan, uz konuşan bir kimse" olarak tanımlar. Kahvenin öteki müdavimleri işportacılık yapan, saf yürekli ve sevimli bir genç olan Rahmi; yöreye özgü özellikleri olan, cebi para görmüş Karadenizli müteahhit Taşaron Nuri; Eczacı Bey; Konsolos Bey; imam ile müezzin; sobacı Karabet Usta; arabacı Rumelili Hüsmen'dir. Bunların dışında kahveye gelip giden pek çok kişi vardır. Kahve müdavimlerinden Konsolos Bey başkonsolosluktan emekli olmuş, Batı'da yaşamış, konuşurken zaman zaman yabancı kelimeler kullanan ve genel olarak kahvenin öteki müşterilerine ters düşen biridir. Felek bu kahramanı ve emekli Eczacı Bey aracılığıyla eski İstanbul'u, öteki kahramanlarıyla da değişen istanbul'u bir arada yaşatmaya çalışır. Receb'in Kahvesi 1980'lerin İstanbul'unu küçük ölçekte simgeler gibidir.

ERAY CANBERK

FENAÎ TEKKESİ

bak. YALDIZLI TEKKE

FENARÎ İSA CAMÜ

istanbul'un eski Bizans kiliselerinden olan Fenan İsa Camii, Fatih ile Çapa semtleri arasında, Yenibahçe vadisinde, Vatan Caddesi kenarında bulunmaktadır.

Geç Roma çağma ait bir mezarlık arazisi üzerinde, İmparator VI. Leon döneminde (886-912), Drungarios (donanma komutanı) Konstantinos Lips (ö. 917) tarafından kurulan manastırın kilisesi olarak inşa edilmiştir. Manastır Moni tu Libos olarak adlandırılmış ve imparatorun da katıldığı açılış töreni Haziran 907'de yapılmıştır. Geçen yüzyılda İstanbul'un Bizans dönemi eski eserleri üzerinde çalışma yapanlar, bu manastırın Fatih Camii yerinde olan Havariyun Kilisesi'ne yakın olduğunu göz önünde tutarak, Fatih Külliyesi(-») darüşşifasının mescidinin Libs Manastırı'nın kiliselerinin kalıntısı olduğunu sanmışlardır. Türk araştırmacılar tarafından da benimsenen bu görüşün doğru olmadığı ve Lips (veya Libos) Manastırı ile Kilisesi'nin Fenarî İsa Camii ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Kilise Teotokos'a (Meryem) sunulmuştu. Binanın dışında bir silme üzerinde bulunan kitabede, bu dini binanın "lekesiz" Meryem'e (panakrantos) ithaf edildiği okunduğundan bu defa yine yanlış teşhis yapılarak Panakrantos Kilisesi ve Manastırı'nın burası olduğu sanılmış, fakat bu terimin sadece sıfat olarak kullanıldığı ve gerçek Panakrantos Kilisesi'nin Ahırkapı çevresinde olduğu ispatlanmıştır.

Manastırın tarihi hakkında yeterli bilgi yoktur. Kurulduğu dönemde kilise, bugün görülen binanın yalnız kuzeyde bulunan kısmından ibaretti. Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmesinin ardından İmparator VIII. Mihail Paleologos'un (hd 1261-1282) şehri geri alıp, Bizans İmparatorluğu'nu ihya etmesiyle manastırın yeniden önem kazandığı görülür. VIII. Mihail'in ölümünden sonra eşi Imparatoriçe Teodora, önceki kilisenin güney tarafına bitişik olarak Ioannes Prodromosün adına ikinci bir kilise yaptırarak manastırı da ihya ettirmiştir. Kilise, Paleologos sülalesinin mezarları için tasarlanmıştı, tmparatoriçenin annesi ile 1295'te ölen kızı Eudoksia'dan başka, 4 Mart 1303'te bizzat Teodora, arkasından oğlu Konstantinos 5 Mayıs 1306'da buraya gömülmüşler, III. Andronikos'un **16** Ağustos 1324'te ölen eşi Eirene ve İmparator II. Andronikos (hd 1282-1328), 13 Şubat **1332**'de Lips Manastırı Kilisesi'ne defnedilmişlerdir. 1417 yazında ise VIII. İoannes Paleologos'un (hd 1425-1448) eşi, Rus asıllı Anna da buraya gömüldü. Kilisenin batı ve güney tarafını "L" biçiminde saran bir ek bina ise 14. yy'da inşa edilmiş, böylece bina bir defa daha büyütülmüştür. Son Bizans döneminde şehrin önemli dini merkezlerinden olan manastır, Meryem'in doğum günü yortusunda bütün saray erkânının burada toplanmasına sahne oluyordu. İmparatoriçe Teodora'nın manastırın idaresi için bir çeşit vakfiye olan, tipikon (yönetmelik) eksik halde olmakla beraber günümüze kadar gelmiştir. Bu belgeden, kadın rahibelerin yaşadıkları manastırın kadrosu hakkında etraflı bilgi edinilir. Makedonya, Silivri, İzmir, İzmit ve Üsküdar dolaylarında arazileri olan manastırda bir de 15 yataklı küçük bir hastane vardı. Lips Manastırı ve Kilisesi, şehrin fethine kadar kullanımım sürdürmüştür.

Hıristiyanların bu dini tesisi ne zaman boşalttıkları kesin olarak bilinmez ise de, II. Bayezid döneminde (1481-1512), terk edilmiş Bizans kiliselerinin "şenlendirilmesi" akımı sırasında, erken Osmanlı çağının ünlü ulema ailesinden Fenarîzadelerden Alaeddin Ali Efendi (ö. 1498) tarafından 15. yy'ın sonlarında mescide çevrildiği bilinir. Bu sırada manastır da zaviyeye dönüştürülmüştür. 927/1521 tarihli vakfiyesinde, yıllık gelirinin 30.000 akçe olduğu gösterilir. Bu kayıtta ayrıca odaların bir kısmının harap durumda oldukları da belirtilmiştir.

istanbul'un beşte birini yok eden 1633 yangınında mescit yanmış, herhalde mimari bakımdan da zarar görmüş olmalı ki, Sadrazam Bayram Paşa tarafından felaketi takip eden yıllarda önemli ölçüde tamir edilmiş ve minber de koydurularak camiye çevrilmiştir. Manastır hücrelerinden kalanlar ve caminin bir kanadı 17. yyin sonlarında tekke olmuştur. *Hadîka'dan* öğrenildiğine göre, mescidin imamı olan Şeyh İsa el-Mahvî, manastır hücrelerini Halveti zaviyesi yapmıştı. Dolayısıyla mabedin adı da Fenarî İsa şeklini almıştır. Gerede'nin Sarıkadı Köyü'nden olan Şeyh İsa Efendi, 80 yaşlarında hacca giderken Şam'da 1127/1715'te öldüğüne göre, zaviyenin Halvetî tekkesine dönüşmesi 17. yy'ın sonlarında olmuştur. 1196/1782'de Cibali'den başlayarak Marmara kıyısına kadar uzanan yangında Fenarî Isa Camii'nin de, yakınındaki yeniçeri kışlası (Yeni Odalar) yandığına göre kurtulmuş olabileceğine ihtimal verilemez. *Hadîka'mn* bir yazma nüshasına eklenen bir nokta, "hayli vakit harap kalan" mescidin, 1247/ 1831'de, Mihrişah Valide Sultan vakıf mülhakatından olduğu için, padişah iradesiyle tamir ve ihya edildiği belirtilir.

Fenarî İsa Camii
Aras Neftçi, 1990

İyi ve bakımlı durumda I. Dünya Savaşı yıllarına kadar gelen Fenarî îsa Camii, 1918'deki büyük Fatih yangınında yeniden felakete uğrayarak bir defa daha yanmış, memleketin içinde bulunduğu sıkıntılı yıllarda tamir edilemediğinden, kırk yıl utanç verici bir harabe halinde kalmıştır. Bu arada 1929'da burada bazı arkeolojik araştırmalar yapılarak, taşa kakma tekniğinde değerli bir Ayia Eudoksia ikonası (şimdi Arkeoloji Müzesi'nde) bulunmuştur. 1960'ta yapılan ciddi bir restorasyon sonunda Fenarî İsa Camii onarılarak ihya edilmiş ve tekrar ibadete açılmıştır. Fakat bu arada, 1636'da yapılan motifleri üç renkli malakari mihraptan kalan parçalar bütünüyle yok edilmiştir. 1942'de yıktırılan minaresi de son yıllarda yeniden inşa olunmuştur.

Fenarî İsa Camii olan yapı, aynı dönemlere ait bitişik üç bölümden oluşur. En kuzeydeki en eski yapı, bir narteksi (hol) takip eden esas mekâm dört sütunlu "kapalı Yunan haçı" biçiminde denilen plandadır. 1633 yangınından sonra yapılan tamirde bu sütunlar herhalde çatladığından,' kaldırılarak binanın üst yapısını destekleyen kesme taştan ana eksene paralel iki büyük kemer inşa edilmiştir. 1918 yangınından soma bu sütunların kaideleri meydana çıkmıştır. Dışarı taşkın esas apsisin iki yanmda yonca biçiminde küçük mekânlar halinde bir çift pastoforion hücresi bulunur. Evvelce narteksin güney tarafında olan ahşap bir merdivenden, kubbenin dışına çıkılıyordu. Burada hiçbir Bizans kilisesinde rastlanmayan bir özellik olarak, kubbenin dört tarafında, dört küçük şapel vardır. Bunlardan birinde, kilise terk edilirken bırakılmış Ayia Eudoksia ikonası **1929**'da bulunmuştur. Gerek kuzey, gerek güney kiliselerinin kubbeleri eski ölçüleri üzerine, kasnaklarmdaki pencerelerin biçimlerinden anlaşıldığına göre, 1831-1832'deki onarımda yapılmışlardır. Yapının kuzeye bakan duvarı da 1960'ta bütünüyle yeniden yapılmıştır. Kuzey lansesinin apsis çıkmtılarımn üstünde dolaşan mermer silmede kilisenin Meryem'e sunulduğunu bildiren Grekçe kitabe görülür. Bu bölümde mermer üzerine taş işçiliği bakımından itinalı surette yapılmış mimari organlar (başlık, silme, kubbe eteği silmesi gibi) vardır. Yangınlarda büyük kısmı parçalanan bu bezemede çift başlı kartal kabartmaları dikkati çeker.

Fenarî İsa Carnii'nin içinden bir görünüm.
***Aras** Neftçi, 1990*

13. yy'ın sonlarında inşa edilmiş olan güney kilisesinde yine bir dış narteksi takip eden ana mekân, örneklerine ancak son Bizans döneminde rastlanan "dehlizli tip" denilen sisteme göre yapılmıştır. Kare bir kitle halinde yükselen orta mekânın üstünü, kuzey kilisesindeki gibi 1831-1832'deki kasnak biçimi değiştirilmiş kubbe örter. Burada da, orta mekânı, "U" biçiminde saran dehlizlerden ayıran sütunlar kaldırılarak, iki büyük tuğla kemer ile üst yapı desteMenmiştir. Sütunların kaideleri 1929'dan soma ortaya çıkmıştır. Bu güney lansesinin dış doğu cephesi, 13-14. yy'lar Bizans sanatında çok sevilen tuğla bezemelerle süslenmiştir. Bu bölümün bir duvarında pek az mozaik kalıntısı da bulunmuştur.

Her iki binayı da batı ve güneyden "L" biçiminde saran ve 14. yy içinde eklenen parekklesionlar (koridor) ise mimari bakımdan fazla bir özelliğe sahip değildir. Her iki binanın döşemeleri altına yerleştirilen lahitler gibi, bunun da bir kısmında mezarlar vardır. Toplam sayıları 22 tane olan bu mermer lahitler, binanın sahipsiz kaldığı 1930-1960 arasında parçalanmıştır. Bir söylentiye göre binanın altında bir mahzen bulunmaktadır. Şimdiye kadar incelenmediği için bu hususta kesin bir bilgi yoktur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 157; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defleri,* 220; (Patrik Konstantios), *Constantiniade,* ist., 1856, s. 106-107; A. Paspatis, *BizantinaiMeletai,* İst., 1877, s. 322-325; D. Pulgher, *Les anciennes églises byzantines de Constantinople,* İst., 1974, s. **26;** Mordtmann, *Esquisse,* 71-72; J. P. Richter, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte,* Viyana, 1897, s. 229; Gurlitt, *Konstantinopels,* 34; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 211-223; Millingen, *Byzantine Churches,* 122-137; H. Delehaye, *Deux typica byzantins de l'epeque desPaléologues,* Brüksel, 1921, s. 106-136; N. Brunov, "Ein Denkmal der Hofbaukunst von Konstantinopel", *Belvédère,* LI-LII (1926), s. 217-336; ay, "L'église à voix eriscrite à ang nefs dans l'architecture byzantine: la Fenari İssa", *Echos d'Orient,* XXVI (1927), s. 257-286; N. Brunov-M. Alpator, "Rapports sur un voyage à Constantinople architecture byzantine", *Revue des Etudes Grecques,* XXXTX (1926), s. 1-30; M. Schede, "Arhäologische Funde-Konstantinopel", *Archäologischer Anzeiger,* (1929), s. 325-368; Ebersolt, *Monuments,* **166**-167; Schneider, *Byzanz,* **61-62;** Grabar, *Sculptures,* 100-**122;** Eyice, *Bizans Mimarisi,* 15-21; Th. Macridy - A. H. S. Megaw-C. Mango-E. J. W. Hawkins, "The Monastery of Lips. Fenari İsa Camii at Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers,* XVIII (1964), s. 253-315; Eyice, *Istanbul,* 80-81; S. Eyice, "Les églises byzantines d'Istanbul (du IXe au XVe siècle)", *XII Corso di Cultura sull'arte Revennate e Bizantine,* (1965), s. **269-**272, 306-308; Janin, *Eglises et monastères,* 307-310; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* **126-131;** S. Eyice, "Bizans Hastanelerine Dair", *TAÇ,* I (1986), s. 5-15; *Fatih Camileri,* 172-173.

SEMAVİ EYİCE

FENARÎZADE MESCİDİ

bak. ÇATALÇEŞME MESCİDİ

FENARÎZADELER

Osmanlı ilmiye sımfrmn kurucusu sayılan Molla Fenarî'nin soyundan gelen aile. Fenarîzadeler 15. yy'dan 17. yy'ın sonuna kadar ilmiye sınıfındaki saygın konumlarını korumuşlardır.

Asıl adı Şemseddin Mehmed olan Molla Fenarî (1350-1431) yaşamını Bursa'da sürdürdü. 1424-1431 arasında, Osmanlı Devleti'nin ilk müftîsi (şeyhülislam) olarak görev yaptı. Osmanlı medreselerinin programını hazırladı. Bu kurumlar için fıkıh ve tefsir risaleleri yazdı ve müderrislerin ders verme yöntemlerini belirledi. Bundan dolayı Osmanlı ilmiye sınıfının kurucusu kabul edilmiştir. Manastır Medresesinde ders verirken bir yandan da Muhyiddin Arabi'nin öğretisini yaymaya çalıştı.

Oğullarından Hasan Paşa ve Umur Bey (15. yy'ın ortaları) Osmanlı ordusunda görev alırlarken Yusuf Bâlî Efendi (ö. 1443) ilmiyeyi seçti. Bursa kadısı oldu. Yusuf Efendinin oğlu Alaeddin Ali Efendi (ö. 1498,

Bursa) Fenarî Alisi diye ürüenmişti. Bursa'da kadılık ve müderrislik yaptı. İstanbul medreselerinde de dersler verdi. Cağaloğlu'nda, Molla Fenarî Sokağında bir mescit yaptırmıştır. Alaeddin Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Şah Efendi (1472-1523) Bursa'da ve İstanbul'da kadılık, müderrislik görevlerinde bulundu. 1517'de Anadolu, 1519'da Rumeli kazaskeri oldu.

Fenarîzadeler'in İstanbul'daki en büyük bireyi, Mehmed Şah Efendi'nin oğlu Şeyhülislam Muhyiddin Efendi'dir. İstanbul kadılığından 1523'te Anadolu, 1524'te Rumeli kazaskerliğine yükselen Muhyiddin Efendi, 1537'de emekli oldu. Şeyhülislamlığı Ocak 1542-Temmuz 1545 tarihleri arasındadır. Eyüp Camii haziresinde gömülüdür. Beykoz Dereseki Köyü'nde, Rumelihisarında birer mescit, Tophane'de bir cami yaptırmıştır. Fıkıh alanında risaleleri vardır. Muhyî mahlası ile yazdığı gazel ve kasideleri içeren *Divan'ı* bulunmaktadır. Mehmed Şah Efendi'nin diğer iki oğlundan Molla Abdülbaki'nin de müderris olduğu bilinmektedir. Yusuf Çelebi (ö. 1562) Eyüp kadılığında bulunmuş ve Çatalçeşme Mescidi'ni yaptırmıştır. Yusuf Çelebi'nin oğlu Mâ'tuh Çelebi (ö. 1ö11) Bursa ve İstanbul medreselerinde müderrislik, il kadılığı görevlerinde bulunmuştur.

Fenarîzadelerin bir kolu, Alaeddin Ali Efendi'nin kuzeni olup II. Bayezid'e şehzadeliğinde lalalık yapan Hasan Çelebi'den sürmüştür. Hasan Çelebi'nin kardeşi, Ahmed Paşa (ö. 1500?) adında bir eyalet yöneticisidir. Piri Çelebi (ö. 1545) ile iki oğlu Mahmud Çelebi (ö. 1598) ve Şah Çelebi (ö. 1618?), 17. yy'm ikinci yarısına doğru Şeyhî Mehmed Çelebi (ö. İ640'tan sonra?), Şah Mehmed (ö. 1641), Fenarîzadeler'in İstanbul medreselerinde ders okutan saygın bireyleridir. Şeyhî Mehmed Efendi'nin oğlu Mekke Kadısı Seyyid Ahmed Efendi (ö. 1698) ile diğer oğlu Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1696) ailenin ünlü son kişileridir. Seyyid Mehmed Efendi, 1687'de İstanbul kadısı; 1689'da Anadolu, 1694'te Rumeli kazaskeri, aynı yıl nakibü'l-eşraf olmuştur. Oğlu Seyyid Lutfullah 1697'de ölmüştür. Fenarîzadeler, İstanbul'un köklü bir ailesi olarak varlıklarını 20. yy'a değin korumuşlardır.

Bibi. Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşayih,* İst., ty, 3-5, s. 22-23; Altunsu, *Şeyhülislamlar,* 1-3, 25-27; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 47-53, 204-206, 387-389; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 35-37, 418, 550, 746; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 104-105, 121-122, 443, 468, II-III, 141, 142, 128-130; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1950, s. 648-649.

NECDET SAKAOĞLU

FENER

Fatih İlçesi sınırları içinde; Halic'in batı yakasında yer alan semt. Kuzeybatısında Balat, batısında ve güneybatısında Fatih'in mahalleleri, güneyinde Ayakapı semti bulunmaktadır. Fener'in en önemli ulaşım aksı Halic'in batı kıyısında, Haliç Köprüsünden başlayarak kıyıya paralel uzanan ve Fener-Eminönü bağlantısını sağlayan ve kıyının Fener bölümünde Mürsel Paşa Caddesi adım alan Abdülezel Paşa Caddesi'dir(->). Fener semti, Abdi Subaşı, Tahta Minare, Tevki-i Cafer mahallelerine yayılır.

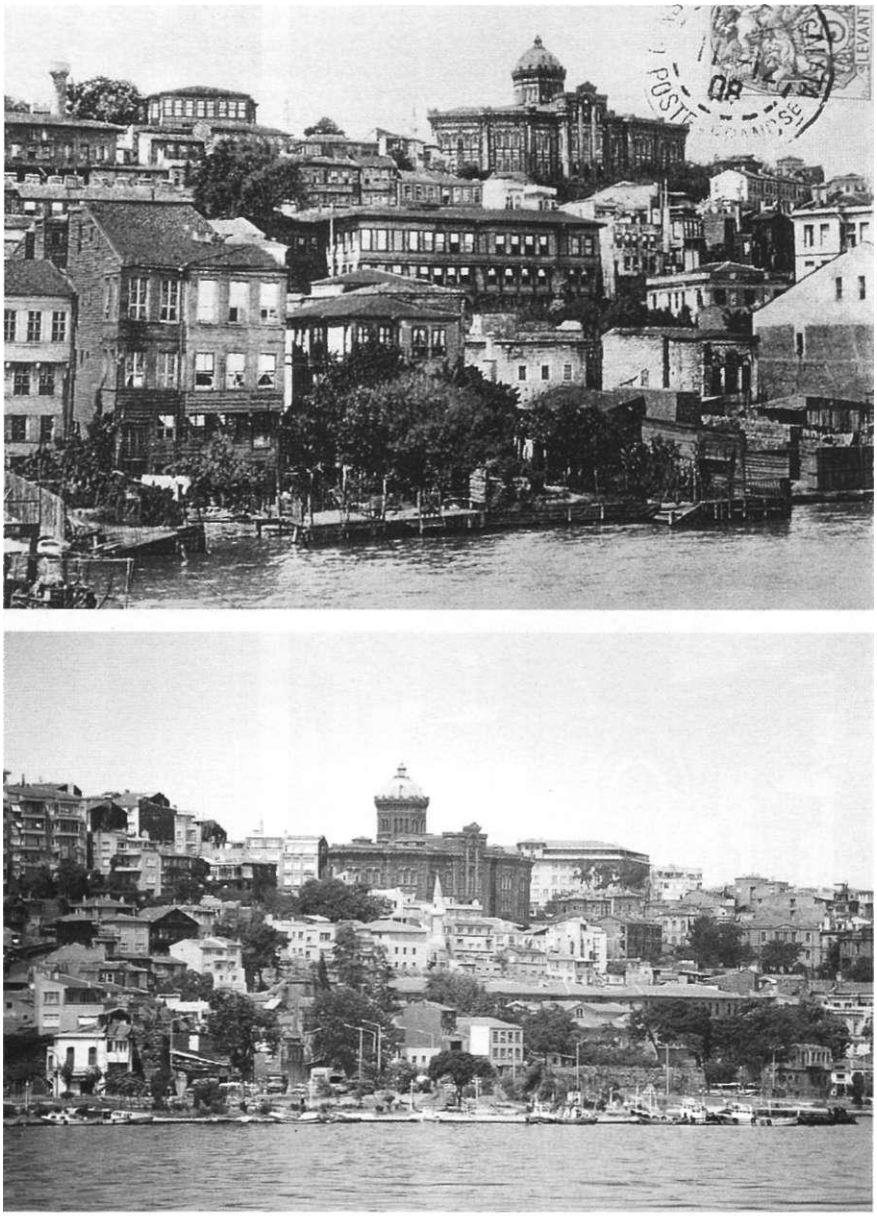

Eski bir fotoğraf kartpostalda (üstte) ve günümüzde Fener'in denizden görünümleri.
Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (üst), Tuğrul Acar, 1992 (alt)

Semtin, Osmanlı dönemi öncesinde de "Fanarion" adını taşıması, Haliç kıyılarının en önemli deniz fenerinin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. O zamanlar Fener'e, bu bölgedeki deniz surlan üzerinde yer alan Fener Kapısı'ndan girilmekteydi. Bu kapı tarihte "Porta Fari", "Porta del Faro" gibi adlarla anılmıştır ki "Fener Kapısı" anlamına gelir. Fener Kapısı'nın Mürsel Paşa Caddesi ile Abdülezel Paşa Caddesi'nin birbirine bağlandığı, halen Bulgar kilisesinin bulunduğu noktaya rastladığı sanılmaktadır.

İstanbul'un Osmanlılara geçmesinden sonra, Akdeniz adalarına, Mora'ya, İtalya'ya ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göçen Bizans'ın soylu ailelerinden bir kısmı, Fatih'in kentin eski sakinlerini devlet merkezine geri getirmek için din serbestisi ilan etmesiyle yeniden İstanbul'a dönmüşler ve bir bölümü Fener'e yerleşmiştir. Fener için özel önemi olan Ortodoks kilisesi, 1456'ya kadar bugünkü Fatih Camii'nin yerindeki Havariyun Kilisesi'nde(->); 1456-1586 arasında Pammakaristos Kilisesi'nde (bak. Fethiye Camii); ardından Fener'de Panayia Vahsarai Kilisesi'nde, 1597'den sonra Ayios Demetrios Kassabu Kilisesi'nde etkinliğini sürdürmüş ve 1601'den itibaren de, Fener'deki Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Kilisesi'ne yerleşmiştir (bak. Yeoryios [Ayios] Patrikhane Kilisesi), Ortodoks mezhebinin merkezi olma niteliğini taşıyan İstanbul Patrikhanesi (bak. Rum Ortodoks Patrikhanesi), Fener'e uluslararası düzeyde önemli bir dinsel merkez olma özelliği katmıştır.

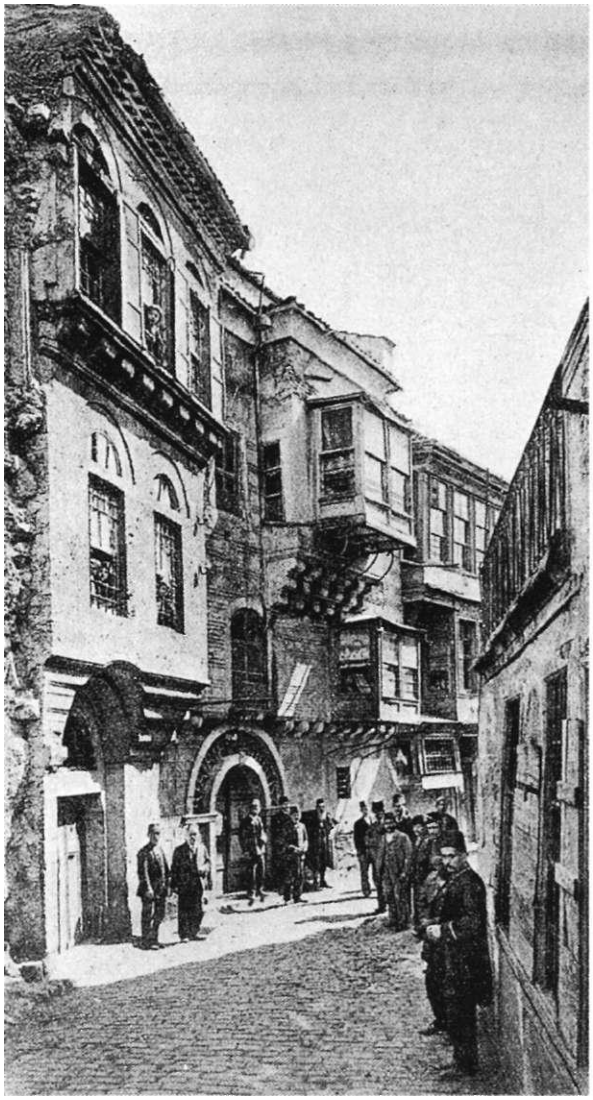

Yüzyıl başında Fener'den bir sokak (solda) ile Yıldırım Caddesi'ndeki 55 ve 57 numaralı ikiz ev.
Galeri Alfa (sol), Erkin Emiroğlu, 1983 (üst)

Fener ve çevresi, Osmanlı döneiTiinde, aralarında varlıklı Museviler de olmakla birlikte, genelde Rumların oturdukları bir bölge olmuş; Fenerli Rumlar, özellikle çevirmenlik yaparak, Osmanlı devlet yapısı içinde yer almış ya da ticaretle uğraşarak zenginleşmişlerdir. Tarihte "Fenerliler"(-») adıyla anılan söz konusu semt sakinleri, gerek eğitim ve kültür düzeyleri, gerekse de yabancı dil bilgileriyle, çeşitli yurtdışı görevleri de üstlenmişlerdir. Bu görevlerden en önemlisi 1711-1821 arasmda Osmanlılara bağlı Eflak ve Boğdan voyvodalıklarını yönetmeleridir. Fenerliler, sarraflık, bankerlik, tüccarlık, gemicilik gibi işlerden servet edinerek, İstanbul'un sosyal ve ekonomik yaşamında etkin bir yer tutmuşlardır. Ancak, semtin tanınmış aileleri 18. yy'm ikinci yarısından itibaren, Fener'den Yeniköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Tarabya başta olmak üzere, Boğaziçi'nde yaptırdıkları görkemli köşk ve konaklara taşınmışlardır.

18. ve 19. yy'da Fener'in sahil boyunda, semtin tanınmış Rum ailelerinin yalılan yer almaktaydı. Çoktandır yıkılmış olan bu yapıların varlığı, kimlere ait olduğu ve nasıl sıralandığı *Bostancıbaşı Defterleri*'ndeki bilgilerden de anlaşılmaktadır. Kagir ve ahşap yapılardan oluşan ve çoğu yerde, yangınlardan sonra mahalleler yeniden kurulurken yapılan planlarla, birbirini dik açılarla kesen ortogonal bir sokak dokusu sergileyen surların ardındaki bölge, giderek yükselip Fatih ve Çarşamba'ya doğru uzanmaktadır.

İstanbul'un oldukça sık yangın geçirmiş ve her defasında yenilenmiş semtlerinden biri olmasına rağmen, yine de surların hemen ardındaki kesimin, tarihsel gelişim içinde, özellikle 19. yy'm ikinci yarısından itibaren fazla değişime uğramadan varlığım sürdürdüğü gözlenmektedir. Ancak semtin kıyı kesimi, 1930'lu yıllarda Fransız kent plancısı H. Prostün kararlarıyla Halic'e getirilen sanayi yüzünden yalıların yerini alan fabrika, atölye, depo ve antrepolarla nitelik değiştirmiş; 1914 yangınından soma yolun seviyesi 1,50 m kadar yükseltilmiş; 1970'te de taş döşeli olan yol asfaltlanmıştır. Bu kesimdeki en yem ve köklü değişim ise, 1984'te istanbul Belediyesi tarafından başlatılan Haliç temizleme ve düzenleme çalışmaları sırasında gerçekleştirilmiştir; Fener sahilindeki yapılar yıkılmış, yerlerine uzun ve geniş bir yeşil park bandı oluşturulmuştur. Bu çalışmalar sırasında kıyıda yer alan son karakteristik tarihi örnekler de bir ikisi dışında ortadan kaldırılmıştır.

Fener'in günümüzde de varlığını sürdüren önemli yapısı Rum Ortodoks Patrikhanesi'dir. Patriklik makamı 17. yy'ın başında Aya Yorgi Kilisesi'ne nakledildikten soma 1720'de bu binanın bitişiğindeki Rum eşraf konağı satın alınarak patrikhaneye dahil edilmiş; 1738'de bu ahşap yapının tümüyle yanmasından sonra, yeni patrikhane binası, bunların yerinde büyük bir ahşap konak olarak yaptırılmıştır. 1797'te kagir eklerle genişletilen yapı, 1941 yangınından sonra kapsamlı bir onarım geçirerek yenilenmiştir. Yanındaki Aya Yorgi Kilisesi, patrikhanenin resmi kilisesi niteliğini taşımaktadır.

Fener'in diğer anıtsal yapıları arasında bir avlu çevresinde gelişen kilise, misafirhane ve kütüphane binalarından oluşan Tur-i Sina yapı topluluğu (bak. Ioannes Prodromos Kilisesi) Vlah Saray Kilisesi, Panayia Muhliotissa Kilisesi(->), Stefan

(Sveti) Kilisesi(->) gibi yapılar da özel önem taşır. 1887'de yapımına başlanan ve resmen 1898'de açılan Stefan Kilisesi'nin, prefabrike demir malzemeyle yapılmış ve Viyana'da üretilerek Tuna Nehri yoluyla İstanbul'a getirilip Fener'e monte edilmiş olması gerek Fener, gerekse de İstanbul açısından özel bir önem taşır.

Rumların eğitime verdikleri önem, Rum nüfus ağırlıklı bölgedeki cemaat okullarıyla da kanıtlanmaktadır. Yoakimyon Rum Kız Lisesi(~»), Maraşlı Rum Okulu ve "Kırmızı Mektep" olarak da anılan Fener Rum Erkek Lisesi(->), Fener'in önemli eğitim kurumlarıdır. Özellikle, 1880'de Mimar Dimadis tarafından yapılan lise binasının, Haliç siluetinde etkin bir yeri vardır.

Bölgenin en ünlü camisi Fenerkapısı Mescidi'dir. Mürsel Paşa Caddesi üzerindeki yapı II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) tarihlenir. 18. ve 19- yy'larda kapsamlı onarımlar geçirmiştir.

Ayrıca Fener'de, "Fener Kapısı Hamamı" ya da "Fener İskelesi Hamamı" adıyla anılan bir hamam da bulunmaktaydı. Fener Kapısı'nın iç tarafında, Sadrazam Ali Paşa Caddesi üzerinde yer alan bu hamam yıkılmıştır.

Rumların Fener'de kurdukları, etkinliğini 1950'lere dek sürdüren halkevi; çeşitli aktiviteler düzenleyerek Fener'deki eğitim kurumlarına ya da muhtaçlara maddi katkıda bulunan Ksirokrini, Filoptohos yardımsevenler dernekleri de bölge için önem taşır.

Halic'in Eyüp ve Kasımpaşa'dan soma, Balat İskelesi'yle birlikte ikinci önemli iskelelerinden olan Fener İskelesi'nin yanında, 1940'ların ortalarına kadar sahilin en büyük gazinosu olan Fener İskele Gazinosu yer almaktaydı. R. E. Koçu, geniş kapalı bir bölümle önden denize doğru uzanan açık bir bölüm ve arkasında genişçe bir bahçesi olan gazinonun, zamanla nitelik değiştirip bir kahvehaneye dönüştüğünü ve 1943'e dek varlığım sürdürdüğünü belirtmektedir. Bir Rum semti olan Fener'in, meyhaneleriyle de meşhur olduğu hatırlanmaktadır.

Ahşap bir yapı olan Fener Vapur İskelesi'nin yanında Fener Kayık İskelesi yer almakta ve özellikle Haliç'te vapur işlemeye başlamadan önce, Fener'den Kasımpaşa, Eminönü ve Galata gibi bölgelere ulaşım bu iskeleden, kayıklarla sağlanmaktaydı. R. E. Koçu 1801-1802'de düzenlenmiş *Kayıkçı Esnafı Sicil ve Kefalet Defteri* 'nde Fener İskelesi'ne kayıtlı 78 kayık ve kayıkçı olduğunu, bunların 36'sımn Müslüman, 42'sinin de Rum, Ermeni ve Bulgarlardan oluştuğunu yazar.

Fener'in evleri de özel bir önem taşımaktadır. 17. ve 18. yy'larda Rum aristokrat aileleri, patrikhane çevresinde ve Cibali-Balat arasındaki kıyı boyunda görkemli konak ve yalılar yaptırmışlardır. İki ya da üç katlı, kagir Fener konakları taştuğla almaşık duvarları, kemerli, şebekeli pencereleri, profilli taş konsollar üzerinde yükselen çıkmaları ve kirpi saçaklarıyla belirginleşen cephe özellikleri taşımaktaydılar. Bu evlerde servis mekânlarına ayrılmış olan az açıklıklı zemin katlara ya da varsa ara katlara karşm, çıkmalarla zenginleştirilen üst katlar, esas yaşamın geçtiği mekânlardı. Üst katlarda, merdivenin açıldığı bir sofa ile boyutları, iç dekorasyonu ve özellikle de tavamyla etkileyici bir mekân olan evin başodası yer alırdı. Bu taş konakların yamsıra, Fener'de, dar gelirli Rum ailelerin oturdukları yüksek ahşap ya da kagir yapılar olduğu da bilinmektedir. Bu evlerin dışında Fener bölgesinde, iki-üç katlı konutlar arasında, özellikle Yıldırım Caddesi üzerinde ve bölgenin içlerine doğru Fener Külhanı, Merdivenli Yokuşu gibi sokaklarda hâlâ gözlenen sıraevler de yapılmıştır. Genellikle kagir olan bu evler, Fener'in küçük tüccar, küçük esnaf ve zanaatkarlar ile küçük memurlarının konutlarıydı. Söz konusu sıraevler, arkalarındaki tek yapılarla bütünleşerek yarattıkları süreklilikle, Fener sokaklarında etkileyici görünümler oluşturmuşlardır.

Fener, 1940'lara dek Rumların çoğunlukta olduğu bir Rum semtiydi. Geleneksel sakinlerinin Adalar, Kadıköy, Yeşilköy, Şişli gibi İstanbul'un başka semt ve bölgelerine ya da Yunanistan'a göçmeleriyle, semt sosyal yapı açısından önemli değişimlere sahne olmuştur. Ayrıca Haliç kıyısında kurulan fabrika, küçük sanayi, imalathane, atölye vb işyerleri de bölgenin değişimini büyük ölçüde etkilemiştir. Kırsal kesimden İstanbul'a göç edenlerin bir bölümü, merkezi iş alanlarına yakınlığı ve kiraların ucuzluğu nedeniyle buradaki evlere yerleşmişler, semtin köklü Rum kültürünün yerini günümüzde kırsal bölgelerden gelenlerin kasaba kültürü almıştır. Bugün bölge, fiziksel çevreyi de bozan yeni kullanıcıların hem oturma hem de çalışma mekânı olmuştur. 1985'te gerçekleştirilen Halic'i temizleme çalışmaları da, bölgenin sahil kesimini büyük ölçüde değiştirmiş, buradaki mezbelelerle birlikte Fener'in tarihsel görünümü de yok olmuştur.

Bibi. A. Decei, "Fenerliler", *İA,* IV; J. Deleon, *Ancient Districts on the Golden Horn (Balat-Hasköy-Fener-Ayvansaray),* İst., 1992; J. Gottwald, "Fanarioten Hâuser", *Die Turkische Post,* 27 Şubat 1933; R. E. Koçu, "Fener İskele Gazinosu", "Fener İskelesi Kayıkları ve Kayıkçıları", "Fener Kapusu", "Fenerkapusu Hamamı", "Fenerkapusu Mescidi", "Fenerli, Fenerliler", "Fener Nahiyesi", *İSTA;* H. Kuruyazıcı, "İstanbul'da Fener'deki Sveti Stefan Bulgar Kilisesi'nin Yapım Tarihi ve Mimarı Üzerine", *TT,* 108; I. Ortaylı, "Fener'de Tarih. 1500 Yıllık Tarihin Sıkıştığı Bir Dünya Tiyatrosu", *İstanbul'dan Sayfalar, ist.,* 1986; H. Sezgin, "Les Maisons en Pierre de Fener", *ARMOS,* Selanik, 1991.

NUR AKIN

FENER BAHÇESİ

Bugün Fenerbahçe diye anılan semtte, Marmara Denizine uzanan yarımada üzerinde, Osmanlı devrinde yer alan padişah bahçesi. Adım, Marmara Denizinde seyretmekte olan gemilere işaret veren kandilli bir fenerden almıştı. Yöreye "Fenerlibahçe", "Bağçe-i Fener" de denilirdi.

Uzak geçmişi ve banisi konusunda aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak daha II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) burada bir bahçe ve içinde köşkler olduğu, I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) zamanında yenilemeler ve yeni inşaat yapıldığı rivayet edilegelmiştir.

En eskisi 1583'e ait olan *Mevacib Defterleri't\d&* "Bağçe-i Fener" adına rastlanmaktadır. 17. yyin ortasında Eremya Çelebi, Kadıköy'den Fenerlibahçe'ye kadar olan sahada bağların uzandığını söylemekte; hasbahçenin de çınar ve servilerle kaplanmış olduğunu eklemektedir. Bu bahçedeki köşkten, Akdeniz'den İstanbul'a gelmekte olan bütün gemiler seyredilebilmekteydi. Gene 17. yy'da burayı gezmiş olan Fransız seyyah Guillaume Joseph Grelot, köşke "Hünkâr Köşkü" denildiğini kaydederken, burada düzgün patikalar ve bakımlı çiçek tarhları olduğunu yazmaktadır. Bu ifade, diğer padişah bahçelerinde doğanın kendi haline bırakılmış olmasına karşın burada belirgin bir biçimde formel bahçe düzenlemesi ilkelerinin uygulandığı izlenimini uyandırıyor. Aym seyyah burada bulunan köşkün de sözlü bir tasvirini yapmıştır. Köşkün kare planlı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Grelot'nun *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople* adlı eserinde yer alan, "La ville et le port de Constantinople" adlı panoramasında Fener Köşkü de görülmektedir. Yüksek duvarlarla çevrili büyük bir bahçe halindeki yarımadada köşkler, sundurmalar, bir kule, denize açılan bir kapı, ön planda beş sıra kubbe ve bacalı, ön saçaklı bir yapı ve kesif bir servilik dikkati çeker. Grelot'nun aynı eserinde yer alan "Vue du grand serail de Constantinople" adlı bir diğer panoramasında ise işaret feneri yarımadanın ucunda görülmektedir.

Fener Bahçesi içindeki köşkler, selsebiller, havuzlar ve bahçe ile bütünleşmektedir (hak. Fener Köşkü).

18. yyin başlarında Fener Bahçesi'nin durumunu aydınlatan bir diğer kaynak 1910'da bahçeyi görmüş olan Hollandalı Cornelius Loos'dur. Loosün gravüründe gösterdiği formel bahçe düzeni ile Grelot'nun sözlü tarifi birbirini tamamlamaktadır. Düzenli bahçe bir çit ile doğal bahçeden ayrılırken köşke uygun ve doğayla uyumlu bir geçiş sağlanmıştır. Köşkün iki tarafında birbirine paralel ikişer dizili servi sıraları biçiminde bir hazire ve gölgelik bulunuyordu. Servilerin altı gene ikişer sıralı çiçekli yastık ve tarhlarla bezenmişti. Burada İstanbul'da başka örnekleri de bulunan karakteristik bir formel bahçe tasarlanmıştı. Bu düzenli serviliğin bazı izlerine bugün de rastlanmaktadır.

18. yy'da Haydarpaşa Bahçesi, kaynaklarda Fener Bahçesine bağlı olarak kaydedilmiştir. Ancak Fener Bahçesi'nin ve köşkün I. Mahmud döneminde (1730-1754) gözden düşmeye başladığı, 18. yy'm sonunda tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır.

Bibi. R. E. Kocu, "Fenerbağce, Fenerbağçesi Kasrı ve Mescidi", *İSTA ,* 56*23-5624; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı, Ist,* 1987; G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constan-*

tinople, Paris, 1680, s. 545-547; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 67-87; Erdoğan, *Bahçeler;* Evliya, *Seyahatname,* I. 369: Kömürciyan. *İstanbul Tarihi.* 49. 286-287: Inciciyan, *İstanbul.* 137-138.

TÜIAY ARTAN

FENER KAPISI

bak. SURLAR

FENER KÖŞKÜ

Bugünkü Fenerbahçe semtinde, ucunda Fenerbahçe Feneri'nin(->) bulunduğu yarımadadaki Fener Bahçesi(-0 içinde, Osmanlı döneminde varlığı bilinen padişah köşkü.

Bu mahalde Bizans döneminde de bahçe ve saraylar olduğu bilinmekle birlikte, Osmanlı dönemindeki saray, köşk vb yapıların kesin tarihleri ve banisi konusundaki bilgiler hâlâ oldukça bulanıktır (bak. Fenerbahçe). Çeşitli kaynakların üzerinde birleştikleri nokta, bu mahalde Fatih döneminden itibaren bahçe içinde köşkler bulunduğu, bunların I. Selim (Yavuz) (1512-1520) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) zamanlarında yenilendiğidir. Evliya Çelebi, Fener Köşkü'nün Mimar Sinan yapısı olduğunu söyler. Mimar Sinan'ın eserlerini kaydeden Mustafa Sâ'i Çelebi'nin *Tezkiretü'l-Bünyan'ı* da Fener Köşkü'nü Mimar Sinan yapılan arasmda saymaktadır.

Arşiv belgelerinden, burada tam teşekküllü bir saray olduğu anlaşılmaktadır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) saltanatı sırasında, 1704'te padişah bahçelerindeki köşklerden birçoğu gibi Fener Köşkü de onarılmıştı. Dönemin ünlü şairi Nedim'in bir kasidesi de, köşkün havuzunun 1730 isyanının hemen öncesinde Damat İbrahim Paşa tarafından yenilendiğim belirtiyor. Bu onarımlar sırasında tutulan keşif defterlerinden, buradaki diğer saray yapıları ve köşkler hakkında bilgi edinebiliyoruz. 1710'da Fener Köşkü'nü gören Hollandalı gezgin Comelius Loos, köşke dair en ayrıntılı iki görsel belgeyi hazırlamıştır. Birincisinde köşk tam karşıdan resmedilmiş ve divanhaneden içerilere doğru mekânlar sıralanmıştır. İkincisi daha uzaktan ve köşkü yandan gösteren bir tasvirdir; köşk ve arkasındaki servis mekânları bir arada görülmektedir. 1740'ta Avusturya askeri-diplomatik heyetiyle İstanbul'a geldiğinde köşkü gören Alman asıllı Binbaşı Philipp Franz Baron Gudenus da köşkün şematik bir planım çizmiştir. Sonunda S. H. Eldem, köşke ait kalmtılan ve hamam harabesi ayaktayken yapılan hafriyat ve sondaj çalışmalarını, bu saydığımız yazılı ve görsel belgelerle bütünleyerek köşkün restitüsyonunu gerçekleştirmiştir.

Buna göre 15x20 m dikdörgen bir set üzerine inşa edilmiş olan köşk, ahşap bir divanhane, giriş sofası ve onun arkasında kagir iki oda ile servis mekânlanndan oluşuyordu. Bütün bu mekânlar aynı çatı altında toplanmıştı. Beş basamaklı geniş merdivenlerle ulaşılan ve dikdörgen setin uzun kenarının tam ortasında, iki yanda ve birbirlerinin karşısında olan giriş kapıları, giriş sofasına açılıyordu. Giriş sofası havuzlu divanhane ile kagir kısımlan birbirinden ayınyor; ortasında kare planlı küçük bir havuz ve fiskiye bulunuyordu. Giriş sofasına bakan geniş cephelerden birisi olan kagir duvarın ortasında bir niş içine selsebil ve iki tarafına da küçük mermer nişler yerleştirilmişti. Bu hücrelerin yanındaki iki kapı ile arkadaki iki odaya geçiliyordu. Kagir duvarın karşısındaki cephede ve selsebille aynı eksen üzerinde, hünkâr sekisi veya tahtı bulunmaktaydı. Bu seki bir-iki basamak yükseltilmişti ve divanhane havuzu üzerinden taşmaktaydı. Sekinin etrafında mermerden oyma şebekeli bir parmaklık olmalıydı. Hünkâr sekisinin iki yanından birer basamak inilerek havuzlu divanhaneye geçilirdi. Havuzlu divanhane ahşap direklerle çevrilmiş, üç tarafı açık bir mahaldi. Zeminin büyük kısmanın havuz olmasıyla sıcak günlerde içeride serinlik sağlanıyordu. Divanhanenin geniş cephesinde, direkliğin ortasında, hünkâr sekiliği ile aynı eksene oturan ve bahçeye doğru taşan taht şeklinde bir çıkma vardı. Yapının planı, ahşap revak ve kagir kısımlarıyla bu köşkü Edirne ve İstanbul saraylarındaki arzodalarına yaklaştırıyordu.

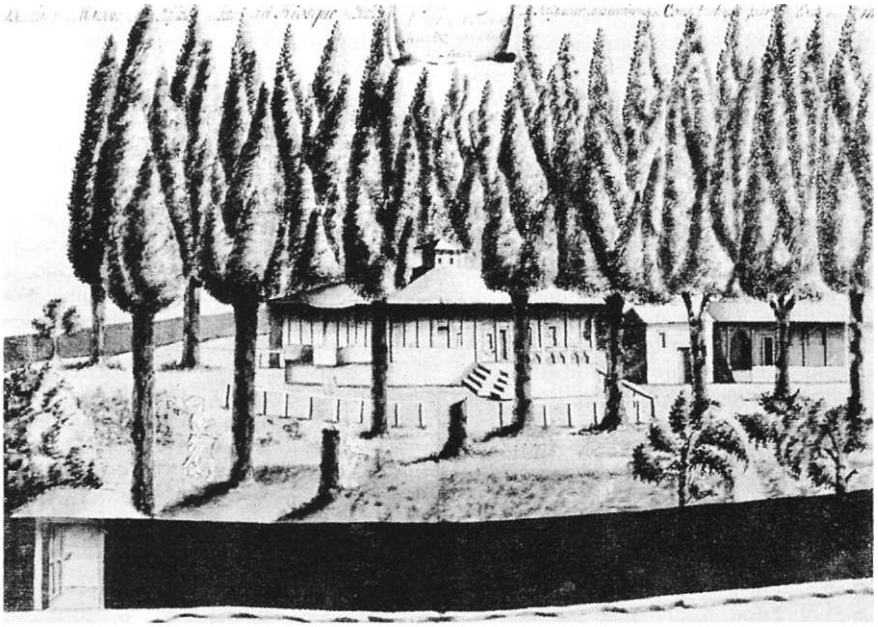

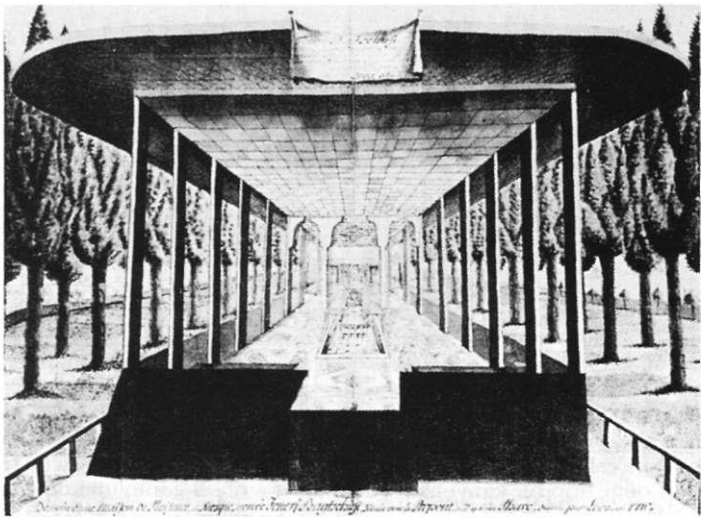

Fener Köşkü'nün Cornelius Loos tarafından yapılmış iki değişik betimlemesi, 1710. Stockholm Ulusal Müzesi Müfid Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* İst., 1987

Yarımadanın ortasında ve en yüksek noktasında bulunan bu köşk, üç yönden manzaraya açılıyor; Anadolu sahilini, Adalar) ve tarihi yarımadayı görüyordu. Belgelerden birinde Şadırvan Köşkü olarak isimlendirilen köşkün, bu adı içindeki büyük havuz, fiskiye ve selsebillerden aldığı anlaşılıyor. 18. yy'ın başına ait belgeler Fenerbahçe'de bir de Derya Köşkü'nden söz etmektedir. Öte yandan 1 camekân, 1 soğukluk, 3 sofa ve 2 halvetten oluşan hamam yapıları ile Grelot'nun panoramasında görülen diğer köşkler, Fener Köşkü ve ek yapılarında gecelemenin de mümkün olmuş olduğunu düşündürmektedir.

Fener Bahçesi gibi köşkün de I. Mahmud döneminde (1730-1754) gözden düşmeye başladığı, 18. yy'ın sonunda tamamen terk edildiği anlaşılmaktadır. Ayvansarayî zamanında (ö. 1787) saray yapılarından 2 havuz ile 2 sofa kalmıştı. Yine de bu devirde Fener Bahçesi ustası ve yar-

dımcıları ile bunların kışlaları ve mescitleri henüz ayakta duruyordu.

Bibi. R. E. Koçu, "Fenerbağçe, Fenerbağçesi Kasrı ve Mescidi", *İSTA* , 5623-**5624;** M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* lst., 1987; G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople,* Paris, 1680, s. 545-547; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 67-87; Erdoğan, *Bahçeler;* Evliya, *Seyahatname,* I, 369; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, 49,* 286-287; İnciciyan, *İstanbul,* 137-138.

TÜLAY ARTAN

FENER RUM ERKEK LİSESİ

Fatih Ilçesi'nde, Fener'de, Sancaktar Yokuşu no. 36'da bulunan okul.

istanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in (Fatih) Patrik Gennadios'a fermanla tanıdığı özel haklar çerçevesinde 1454'te kurulmuş, ilk erkek Rum eğitim kurumudur. "Patrikhane Akademisi", "Mekteb-i Kebir" olarak da tanmır.

Osmanlı İmparatorluğunun en yüksek mevkilerinde görev almış bulunan pek çok Fenerli Rum, baştercümanlar, Eflâk ve Boğdan beyleri, patrik ve yüksek din görevlileri, bu okuldan yetişmişlerdir. Osmanlı döneminde okulun müdürleri din görevlileri arasından seçilirdi. Okutulan dersler teolojik ağırlıklı, antik ve çağdaş felsefe, klasik filoloji ve edebiyattı. Okulda ders veren hocalardan bazıları, baba ve oğul Zigomalar (1556-1580), Teófilos Koridaleus (1621-1639), Aleksandros Mavrokordatos **(1663**-1671), Evgenios Vulgaris (1760-1761), Kostantin Kumas'dır (1814-1815).

186l'den sonra okul klasik eğitim veren liseye dönüştü. Günümüze dek ulaşan görkemli bina 1880'de Mimar Dimadis tarafından inşa edildi. 1903'te okulun bünyesine, ilkokul öğretmeni yetiştirmeye yönelik, klasik filoloji ve pedagoji ağırlıklı eğitim veren bir bölüm eklendi. Fener Rum Erkek Lisesi günümüzde az sayıda öğrenciyle öğretim faaliyetini sürdürmektedir.

SULA BOZİS

FENERBAHÇE

istanbul'un Anadolu yakasında, Marmara kıyısında, Kadıköy ve Moda'mn güneyinde, Kızıltoprak ve Çiffehavuzlar semtleri arasında kalan tarihi semt.

Fenerbahçe, Marmara Denizi'ne doğubatı yönlerinde uzanan bir yarımadadır. Yarımadanın batısı, kuzeyinde Kalamış, güneyinde Fenerbahçe koyları olmak üzere bir berzahla karaya bağlanan ve batı ucunda fenerin yer aldığı bir diğer küçük yanmada şeklindedir. Bu yarımadanın güneybatısındaki burun Fenerbahçe Burnu; Fenerbahçe Koyu'nun doğusunda kalan ve Fenerbahçe Koyu ile Dalyan Koyu'nu birbirinden ayıran burun ise Laz Burnu adım alır. Tarihi çekirdeği bugünkü Fenerbahçe Feneri'nin ve çeşitli spor kulüpleri ile Yelken Kulübü tesislerinin bulunduğu küçük yarımada üzerinde olan semt, günümüzde kuzeybatı sahili boyunca uzanan Kalamış'ı (eski Kelemiç) ve güneydoğudaki Dalyan Koyu çevresindeki Dalyani da kapsayan bir yerleşme olarak düşünülmelidir. Güneyinden ve kuzeybatısından Marmara Denizi ile çevrelenen semt, Kızıltoprak, Feneryolu, Çiffehavuzlar, Caddebostan semtleriyle çevrilidir.

Fenerbahçe semti bugünkü adım yanmadanın batı ucundaki fener kulesinden almıştır. Osmanlı kaynaklarında Kelemiç (Kalamış) yöresi olarak geçen bölgenin Fener Bahçesi (Bağçe-i Fener) adıyla anılmaya başlaması, 1562'de burada bir deniz fenerinin yapılmasından somadır (bak. Fenerbahçe Feneri).

Yörenin tarihi çok eskilere gider. MÖ 680'lerde Kadıköy ile Üsküdar arasında kurulan Halkedon kolonisinin Erion adım taşıyan mezarlık bölümü Kalamış Koyu'nun doğusunda idi. Burada, Tamıça Hera adına yapılmış bir de tapmak vardı. Tarihçi Janin'e göre, kaynaklarda "Hieria" adıyla geçen yöre Fenerbahçe olup, adını da büyük olasılıkla Hera Tapmağından almıştı.

Fener Rum Erkek Lisesinin binası.
Aras Neftçi, 1990

Bizans döneminde, imparator I. lustinianos(->), karısı Teodora'mn isteği üzerine burada bir saray yaptırmıştı. Kaynaklarda "Hieria", "Hereia", "Heria" ya da "Hria" diye anılan bu sarayın çevresinde, halka açık mekânlar, hamamlar, Meryem Ana'ya ithaf en yapılmış bir kilise, bir fener, iki-üç kadırgalık bir liman ve bunu denizden ayıran bir mendirek vardı. Hieria Sarayı, uzunca bir dönem saray erkânının yazlığı olarak kullanıldı. Hieria Sarayı'nda kalan imparatorlar arasında, Herakleiosün (hd 610-641), V. Konstantinos'un (hd 741-775), IV. Leonün (hd 775-780), Teofilosün (hd 829-842), I. Basileiosün (hd 867-886), VII. Kontantinos'un (hd 913-959), II. Nikeforos Fokasin (hd 963-969) ve FV. Romanos Diogenes'in (hd 1068-1071) adları geçer. Bu sarayda yaşanan en önemli olaylardan biri de, 754'te, "Başsız Sinod" olarak ünlenen, tasvirkırıcılığı onaylayan konsilin burada toplanmasıdır. Ayrıca I. Basileios döneminde Fenerbahçe Yarımadası'nda yaptırılan Peygamber Ilyas Şapeli önemlidir. 1540'ta şehri gezen Fransız seyyah Piene Gilles, bu yapıların bazı kalıntılarını gördüğünü kaydetmiştir.

Bizans döneminde Fenerbahçe'de bir kule olduğu, fakat bunun denizde değil, karada bulunduğu sanılmaktadır. Kayışdağindaki işaret kulesinden ateşle yollanan haberler, fener kulesi aracılığı ile karşı yakaya ulaştırılıyordu. Bazı kaynaklarda ise İmlenin IV. Murad dönemine (1623-1640) ait olduğu ileri sürülür.

Bizans döneminde yazlık sarayların bulunduğu bir sayfiye olan bu bölge, Osmanlı döneminde de bağlık, bahçelik bir mesire olarak tanınırdı. Badem, nar, şeftali, kocayemiş ve defne ağaçları ile kaplı olan Fenerbahçe çevresinde ilk Osmanlı yapıları **16.** yy'da kurulmuştu. Mustafa Sâ'i Çelebi *Tezkiretü'l-Bünyan'mda* buraya Mimar Sinan tarafından Fener Bağçesi Sanayinin yapıldığını, ayrıca I. Selim (Yavuz) tarafından da bir cami inşa ettirildiğini kaydeder (bak. Fener Köşkü). 17. yy Fener Bahçesi hakkındaki en ayrıntılı bilgiler Grelot(->) ve Loos adlı iki Batılının resimlerinde, Gudenus'un(->) planlarında bulunur. Grelot'nun resimlerine göre, 1680'lerde Fener Bahçesi'nin etrafı yüksek duvarlarla çevrili idi. Son kalıntıları, 1977'de kotra limanının genişletilmesi sırasında yok olmuştur.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* 'sinde Fenerbahçe'ye ilişkin çok az bilgi vardır. Çelebi'ye göre Fenerbahçe "Cümle dilberan ve uşşâan-ı sâdıkanin deniz melekleri gibi yüzdüğü bir körfez içre beyaz kumsallı bir beldedir". Çağdaşı Eremya Çelebi Kömürciyan da buraların bağlar ve bahçelerle kaplı olduğunu, bir padişah bahçesi ve köşkü bulunduğunu ve fenerin çok uzaklardan görüldüğünü yazar.

18. yy'ın başlarında İstanbul'a gelen Loos'un resimlerinde, içinde büyük bir havuz bulunan Şadırvan Köşkü ile Moda yönüne bakan Derya Köşkü seçilir. Fenerbahçe'de bulunan kasırlar, hamamlar ve bostancı neferlerine ait koğuşların 18. yy'da hemen hemen tümüyle yıkıldığı,

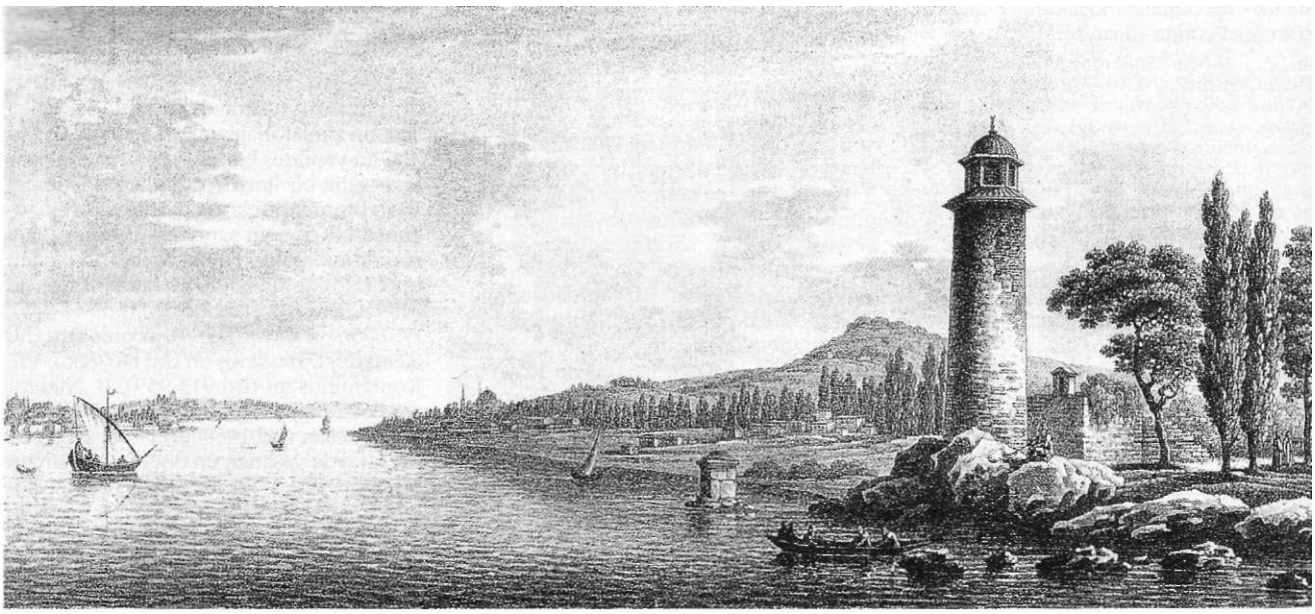

Michel François Préault'un bir gravüründe Fenerbahçe.
Charles Pertusier, *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore,* Paris, 1817
Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi

buna karşılık bahçelerin kaldığı anlaşılmaktadır. Ayvansarayî, *Hadîkatü 'l- Cevâ*mfsinde, Fenerbahçe'nin I. Mahmud dönemine (1730-1754) kadar çok mamur bir yer olduğunu, fakat sonraları pek itibar görmediğini belirtir. Çeşitli kaynaklarda, 18. yy'da Fenerbahçe'nin aynı zamanda bir infaz yeri ve sürgüne gideceklerin gemiye bindirildiği bir liman olduğu yazılır. 1707'de Seyyid Firari Hasan Paşa fenerde boğdurulurken, 1710'da Baltacı Mehmed Paşa, padişahın fermanım Fenerbahçe'de beklemiş, 1731'de Canım Hoca Mehmed Paşa Girit'e sürgün edildiğinde, buradan gemiye bindirilmiştir.

18. yy'm ortalarından itibaren Fenerbahçe yöresi daha çok bir askeri talim alanıdrr. 1806'da Osmanlı-Rus Savaşim izleyen günlerde, buralarda savunma amaçlı tahkimat yapılmış, 1833'te Kavalalı'nın ordusu Kütahya yakınlarına kadar yürüdüğünde Fenerbahçe'de büyük bir talim alanı kurulmuştur.

19. yy'm ortalarında Fenerbahçe, çok dar ve kötü bir yolla Kadıköy'e bağlanan; tek tük konak veya kulübeler dışında yerleşmeye rastlanmayan; berzahın kuzeydoğusunda birkaç Rum ve Ermeni balıkçı ailesinin barındığı; doğal güzellikleri balommdan ise "eşsiz" diye tarif edilen bir yerdir. 1870'lerden itibaren Fenerbahçe, İstanbul'un zengin Levanten aileleri ve Osmanlı devletinin payitahtmda çeşitli görevlerle veya iş icabı bulunan Belçikalı, Fransız, ingiliz, İtalyan, Alman zenginlerinin rağbet ettikleri bir yazlık olmaya başlamıştır. Bunlar Fenerbahçe'de çok büyük topraklar satın alıp birkaç katlı ahşap veya kagir köşk yaptırmışlarsa da, yerleşme hâlâ çok seyrekti. Buna karşılık yöre, artık padişah bahçesi değilse de, doğal güzelliklerine, bağlarına, deniz manzarasına doyulmayan bir mesire olarak, tatil günlerinde ve yaz aylarmda halkı kendine çekmeyi sürdürmüştür. Fenerbahçe'ye ulaşım 1870lere kadar çok zordu. Abdülaziz döneminde (1861-1876) ulaşım sorununu çözmek üzere Haydarpaşa-Anadolu demiryolu hattının bugünkü Feneryolu İstasyonu'ndan Fenerbahçe'ye bir yan hat döşenmiş; Eylül 1872'de demiryolunun işletmeye açılmasından sonra Fenerbahçe köşklerle, yazlık bahçelerle daha bir şenlenmeye başlamıştır. Hat, Fenerbahçe'ye giden yolun başlangıç noktası olduğu için Feneryolu admı alan istasyondan başlayarak geniş bir kavis çizip Bağdat Caddesini geçer, büyük Fuad Paşa Bahçesinin duvarına bitişik ilerler, bahçeler ve köşkler arasından Fenerbahçe'ye ulaşırdı.

Fenerbahçe en parlak günlerini II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) yaşamıştır. O zamanlar Fenerbahçe'nin yaygın adı "Feneraki" idi ve gerek yazlıkçıları gerekse sürekli oturan az sayıdaki nüfusu hemen hemen tümüyle azınlıklar ve yabancılardan oluşurdu.

II. Abdülhamid döneminde Fenerbahçe Yarımadası, büyük ölçüde dört yabancı aile arasında paylaşılmıştı. Bunlar Fransız uyruklu Baron Oppenheimer, isviçre uyruklu Semadeni, Belçika uyruklu Cingrie ve Alman uyruklu Müller aileleri idi. Bunlara ait geniş araziler üzerinde, önceleri aileye çok yakın olan kişiler, daha sonra da zengin Levantenler, Rum ve Ermeni seçkinleri zevkli konaklar, köşkler yaptırarak yerleşmeye başladılar.

1910'da Kalamış tarafında yapılan küçük iskele sayesinde yandan çarklı şehir hatları vapurları buraya uğramaya başlayınca Fenerbahçe'ye ulaşım daha da kolaylaştı. I. Dünya Savaşı ve savaşı izleyen işgal yılları semtin bu gelişmesini sekteye uğrattı. 1914-1922 arasında, özellikle işgal yıllarında yarımadanın neredeyse tümü yabancı birliklere tahsis edilmiş büyük bir hastane gibiydi. Başta Fuad Paşa'mn köşkü olmak üzere çeşitli yerlerde açılan hastaneler aynı zamanda nekahethane olarak da kullanıldı. Bu dönemde, Hintli askerlerin geleneklerine uygun olarak yapılan cenaze törenleri için, fener kulesinin önünde taş ve odunlardan yapılmış platformlar kurulduğu söylenir. Aynı yer, küçük uçakların yararlandığı küçük pist yüzünden halk arasında "Tayyare İskelesi" olarak anılırdı. Yine aynı dönemde, dalyanlarda tutulan balıkların vergilerini toplamak üzere Düyun-ı Umumiye'ye bağlı rüsumat (vergi) binaları da buradaydı.

1917'den sonra Beyaz Rusların akınına uğrayan ve eğlence hayatı onlarla renklenen Fenerbahçe, savaşı izleyen yıllarda kendini hemen toparlayamadı. Savaş sırasında askeri amaçlarla kullanılmış ve soma battal bırakılmış demiryolunda, 1928'de yemden konan gezi amaçlı tren seferleri, ekonomik olmadıkları gerekçesiyle kaldırıldı ve ancak 1936'da Atatürk'ün Fenerbahçe'yi ziyareti söz konusu olduğunda onarıldı. Fakat bu durum da çok sürmedi ve aynı yıl Fenerbahçe'nin küçük süslü tarihi istasyon binası yıkılarak demiryolu körelmeye terk edildi. 1970'te tümüyle sökülen rayların bıraktığı alan asfaltlanarak bugünkü Dr. Faruk Ayanoğlu Caddesi açıldı.

Fenerbahçe'nin doğusunda, Dalyan Koyu ve çevresinde çok eski zamanlardan beri dalyanlar vardı. Yaklaşık 150 yıl boyunca bu dalyanların işletmesi Yunan asıllı Luka ailesinin elindeydi. Moda tarafındaki Karantina Dalyam, bugünkü askeri lojmanların önündeki Salistre Dalyanı ve Ragıp Paşa Köşkü'nün karşısındaki Şapka Dalyaninda, uskumru, palamut, torik ve orkinos balıklarını tutan Luka ve adam-

lan, Kalamış Koyu'ndaki barınakları kullanırlardı. Tutulan balıklar da, I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'ya sevkıyat yapıldığı için İhracat Limanı diye anılan, buradaki iskeleden daha çok Yunanistan'a satılırdı. 1934'te bir süre askeri depo olarak kullanılan barınaklarda meydana gelen şiddetli patlamadan soma balıkçılar önce Çiftehavuzlar'a taşındılar sonra da dağılmaya başladılar. Luka ve oğlu Ralli'nin dalyan tekeli ise 1948'de sona erdi. Dalyanı başkaları işletmeye başladı.

Zarif konakları ile ünlü Fenerbahçe'deki birbirinden güzel köşk ve konağın arasında en ünlüleri, Botter'in ve kızlarının, Oppenheimer'in, Müller'in, Semadeni'nin, Hulback'm, Cingrie'nfn, Decugis'inkilerdi. Bunlardan Botter'in, bahçesindeki heykelleriyle de ünlü köşkleri, Semadeni'nin Villa Selva, Villa Sans-Soucis ve Villa Agadin adlı köşkleri ile İtalyan Kasiero'nun Villa Gaeta'sı, Serupyanlarm Mor Salkımlı Evi, Hunter'in evi, Antuvan Efendi'nin köşkü, şapkacı Dopola'nın evi ve Villa Mon Plaisir(->) yakın tarihlere kadar varlıklarım sürdürmüştür. Türk asıllı ailelerden, Ekrem Kozikoğlu'nun, Dr. Ömer Lütfi Bey in, Fuad Paşa'nın köşkü ve müştemilatı, Dr. Münir Bey'in evi, Dumanların evi, Tevfik Amir Bey'in köşkü çok güzel yapılardı. Günümüzde bunların hemen hemen tümü yıkılmış, yerlerine yüksek apartmanlar dikilmiştir.

Semtin simgelerinden sayılan 1900'lerde açılan Belvü Otel ve GazinosuG» ise 1974'te tümüyle yıkılmıştır. 1880'lerde açılan Sebastiyano Oteli ile daha yeni tarihli olan Mimoza ve Petek otelleri Fenerbahçe'nin sosyal yaşamında Belvü kadar önemli rol oynamasa da semtin havasına katkıda bulunmuşlardır.

Fenerbahçe'nin en önemli dini yapısı olan Saint Augustine Kilisesi 1886'da kurulmuş, bugünkü şekline 1889'da yapılan eklemeler sonucu kavuşmuştur. 1903'te askeri ihtiyaçlar için boşaltılan ruhban okulu bölümü, 1914'e kadar Ermeni papaz okulu, sonra askeri hastane olarak kullanıldıktan soma **1919**'da tekrar rahiplere tahsis edilmiştir. Burası halk arasında "Fransız Mektebi", "Saint İrene Kilisesi" ya da "Rahibeler Okulu" adıyla da tanmır. 1939-1945 arasında otel olarak kullanılan okul bölümü, 1982'de Dalyan Spor Kulübü olarak kullanılmaya başlanmıştır. Okulun bitişiğindeki kilisede her pazar ayin sürmektedir.

Fenerbahçe'nin bugünkü çehresini kazanması son 60 yıllık süre içinde olmuştur. 1936'da plaj yolu açılmış; 1938'de kotra limanı ve dalgakıran yapılmış; ardından Fenerbahçe Burnu çevresinde İstanbul Yelken Kulübü, Kalamış Spor Kulübü, Fenerbahçe ve Galatasaray Spor kulüpleri açılmıştır. Bütün bu gelişmelere karşın 1950' lerde Fenerbahçe, hâlâ, güzel köşkler ve bahçelerle kaplı; bugünkü Dalyan Koyu ve Fenerbahçe Burnunun güneydoğusunda kalan Fenerbahçe Koyu çevresinin bütünüyle açık, kırlık alan olduğu; sadece askeri tesislerin, askeri bölgenin ve Demiryollarimn kamp ve tesislerinin bulunduğu bir görünümdeydi. Fenerbahçe Koyu'nda 20. yy'm başından beri bulunan, birbirinden 50 m kadar uzaklıktaki kadm ve erkek deniz hamamlarının devamı olan Fenerbahçe Plajı yine aynı yerdeydi. Erkekler deniz hamamı daha önce kalktığı halde kadınlar deniz hamamı plajın hemen yanında 1970'lere kadar varlığını sürdürdü. 1938'de Fenerbahçe'nin güzel kumsalında kurulan Fenerbahçe Plajı 1970'lere kadar, İstanbul'un deniz suyu kalitesi en iyi plajlarından biri olarak bilinirdi.

Fenerbahçe'nin büyük değişimi, 1960' lardan başlayıp 1975'ten sonra hızlanarak günümüze kadar geldi. 1990'ların Fenerbahçe'si kuzeybatıda Kalamış ve güneydoğuda Dalyan bölgelerini de kapsayan, çok katlı lüks apartmanların sıkışık bir düzende yer aldığı yoğun bir yerleşme bölgesidir. Fenerbahçe Koyu'nda askeri lojmanlar, sosyal tesisler ve Orduevi, koyun Laz Burnu'na kadar olan sahilim tümüyle örtmüş, Dalyan Koyu'nun çevresi ise bir yaya bölgesi olarak zevkle düzenlenmiştir.

1980'lere gelindiğinde, sahil yolunun açılması ile ulaşımı kolaylaşan, birbiri ardına yükselen dev apartmanlar, spor kulüpleri ile zengin kesimin yaşadığı lüks bir semt haline gelen Fenerbahçe ve artık onunla birleşmiş olan Dalyan'da gerçekleşen büyük yatırımlardan biri Fenerbahçe ve Kalamış marinalannın kuruluşudur. Yapımı 1987'de tamamlanan marina kompleksi yaklaşık 1.500 yat vb aracm barınmasına uygundur ve içindeki çeşitli eğlence ve dinlenme birimleri özel kişilerce işletilmektedir. Kadıköy Evlendirme Dairesi de Kalamış Marina'dadır. Yapımına **1986'** da başlanan ve 1988'de halka açılan Fenerbahçe mesire yeri ise **60.000** m^2'lik bir alana yayılmaktadır ve Turing ve Otomobil Kurumu tarafından işletilmektedir.

Eylül **1992**'de yarımadayla burnu birleştirilen kesimde denizin doldurulmasıyla elde edilen alanda inşa edilen Pyramid Kültür ve Eğlence Merkezi, **3.000** m^2'lik alanda modern ilkelere uygun biçimde çalışan büyük bir alışveriş merkezidir.

1980 nüfus sayımına göre **22.000** kişi olan Fenerbahçe'nin nüfusu, **1993** itibariyle 25.**000**'e ulaşmıştır. Bugünkü idari yapısını ve sınırlarını **1960**'larda kazanan Fenerbahçe, Rüştiye Sokağı, Bağdat Caddesi, Hazırcevap Sokağı ve Marmara Denizi arasında uzanmaktadır. Cemil Topuzlu Caddesinin yarısı Fenerbahçe'de, yarısı ise Caddebostan'da kalır. Semtin eğitim kurumlan Nurettin Teksan İlkokulu, Kalamış İlkokulu ve Pratik Kız Sanat Okulu'dur.

Bibi. Müfid Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* İst., 1987; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar;* R. E. Koçu, *İSTA,* X; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Evliya, *Seyahatname,* I, M. Münir Aktepe, "İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler" *TD,* S. 32 (1979); Janin, *Constantinople byzantine.*

AYŞE HÜR

FENERBAHÇE FENERİ

Fenerbahçe Burnu'nda, enlemi 40° 58,4 kuzey, boylamı **29° 02,1** doğu; denizden 25 m yükseklikte; **12** saniyede **2** gruplu şimşek gösteren fener.

Fenerbahçe semtine adım vermiş olan fenerin tarihi tartışmalıdır. Yörede ilk deniz fenerinin Bizans döneminde yapıldığı; burada Tanrıça Hera'ya adanmış bir tapınak bulunduğu; Fenerbahçe Yarımadası'nın batı burnunun ucundaki kayalıklara halk arasında Hera ve İreas kayalıkları dendiği ve Bizans dönemindeki fenerin bu kayalıkların üstünde yer aldığı sanılmaktadır.

Osmanlı dönemine ait kaynaklarda, Bağçe-i Fener adı ilk kez 1570'ler civarında kullanılmış olmalıdır. I. Süleyman'a (Kanuni) ait Receb **969**/Mart **1562** tarihli bir fermanda "Kelemiç burnu nâm mevzide müslümanlann ve gayrin gemileri gece ile gelüp geçerken fânûs olmamağın, ekser zamanda taşa çalup zarar ve ziyan olmağın... mahâll-i mezkûrde bir fânûs yeri bina etmek murad edinmeğin, büyürdüm ki..." denmektedir. Böylece bugün Fenerbahçe Bumu denilen yere o zamanlar Kelemiç (Kalamış) Burnu dendiği ve burada, işleyen bir fener bulunmadığı anlaşılmaktadır. Demek ki fener **1562** dolaylarında yapılmış ve semt de bundan soma burada süren imar faaliyetleri, saray ve bahçelerin kurulmasıyla Fener Bahçesi (Bağçe-i Fener) adını almıştır.

Kömürciyan 1661-1681 arasında yazdığı *İstanbul Tarihi'nde* Fener Bahçesi ve Köşkü'nün önünde "denizin içine atılmış metin bir temel üzerinde yekpare bir heykel gibi yükselen kulenin tepesinde yanan

Bir fotoğraf kartpostalda Fenerbahçe'den bir görünüm. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

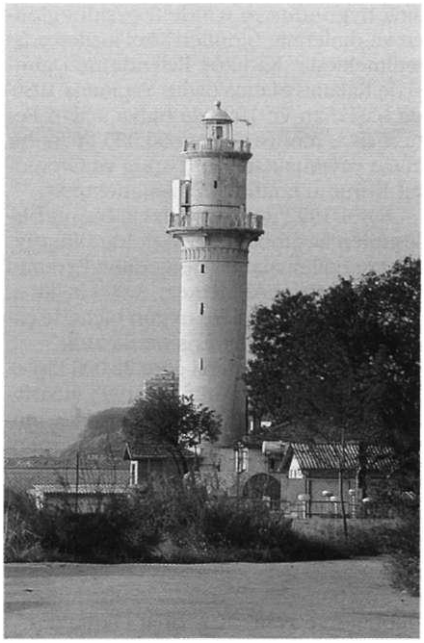

Fenerbahçe Feneri
Ahmet Kuzik, 1992

ve gemileri kayalara çarpmaktan korumak için her gece sabaha kadar bir yıldız gibi parlayan" fenerden söz eder. 18. yy vakanüvislerinden Raşid'in *Tarih-i Raşici'* inde 1720-1721'de, kagir yapıdaki Fenerbahçe Feneri, yeni kurulacak fenerlere örnek gösterilir ve her gece devamlı ışık verdiği zikredilir. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* de, "Fenerbahçesi'nde bir mahsus kule vardır ki sefinelerin gecelerde mürur ve ubûrları içün bâlâsından kebîr kandil yanar" denmektedir.

Öte yandan, çeşitli tarihler, Fenerbahçe fener kulesinin özellikle 18. yy'da sadrazamların ve devlet ricalinden kişilerin başlarının vurulduğu veya sürgüne gönderilmezden önce kısa süre zindanda tutuldukları bir yer olduğunu da yazmaktadırlar. III. Ahmed döneminde (1703-1730) kubbe vezirliğine yükselen Seyyid Firari Hasan Paşa 1707'de Fenerbahçe Feneri'nin fenerci odasmda, fenere çıkan kapının dibinde boğdurtulmuş ve burada kesilen başı saraya götürülüp Sarayburnu'ndan, vücudu ise fenerin önünden denize atılmıştır.

R. E. Koçu bugünkü Fenerbahçe Feneri'nin 1837-1838'de II. Mahmud döneminde yapıldığım ve her gece ışık vermeye başladığım yazar. Diğer kaynaklarla karşılaştırılırsa, 18. yy'm ikinci yarısı ile 1830'ların sonuna kadar, fenerin bir süre bakımsız kaldığı ve çalışmadığı, daha sonra yeniden yapıldığı düşünülebilir. Fener çeşitli dönemlerde onarılarak günümüze kadar gelmiştir ve halen de İstanbul'un kuzeydoğu Marmara sahillerindeki önemli deniz fenerlerinden biridir.

Bibi. M. Münir Aktepe, "İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler", 7ü, S. 32 (1979); R. E. Koçu, *İSTA,* X; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Ayvansarayî, *Hadîka.*

İSTANBUL

FENERBAHÇE SPOR KULÜBÜ

İstanbul'un en eski spor kulüplerindendir. 1907'de Nurizade Ziya (Songülen), Şevkipaşazade Ayetullah, Samipaşazade Necib (Okaner), Hasan Sami (Kocamemi) ve Asaf (Beşpınar) tarafmdan Fenerbahçe Futbol Kulübü adıyla Necib Bey'in Moda'daki evinde kuruldu. İlk renklerini Fenerbahçe Çayırı'nda açan papatyaların sarı ve beyazından alan kulübün, ilk amblemi Fenerbahçe Burnu'ndaki "ışık saçan fener"di. Kulübün ilk başkanı Nurizade Ziya Bey'dir.

Kuruluşu 1908'de resmen tescil edilen Fenerbahçe, 1909 sonbaharında renklerini san-laciverde çevirerek İstanbul Futbol Ligi'ne katıldı. Ligdeki ilk iki sezonda başarılı olamayan Fenerbahçe Futbol Takımı, 1911-1912 sezonunda yenilgisiz şampiyonluğa ulaştı. 1912'de kulübün adı Fenerbahçe Spor Kulübü olarak değiştirildi. İlk şampiyonluğunu, 1913-1914 İstanbul Pazar Ligi, 1914-1915 İstanbul Ligi, 1920-1921 ve 1922-1923 İstanbul Cuma Ligi şampiyonlukları izledi.

Kulüp bu yıllardan başlayarak diğer spor etkinliklerine de yer verdi. Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya silah kaçırma faaliyetine katılan kulüp bu yüzden işgal Imwetleririin baskınına uğradı. Futbol takımının 1923'te işgal kuvvetleri futbol talamlarını yenerek General Harrington ve Gold-Stream kupalarını kazanması, işgal altındaki İstanbul halkım sevince boğdu.

Cumhuriyet döneminde basketbol, yüzme, yelken, boks, atletizm, eskrim, güreş, jimnastik, kürek, masatenisi, sutopu, tenis, avcılık, bisiklet, halter dallarında da faaliyet gösteren kulüp özellikle futbolda büyük başarıya ulaştı. İstanbul Ligi'nde 8 kez (1929-1930, 1932-1933, 1933-1934, 1935-1936, 1936-1937, 1943-1944, 1946-1947, 1947-1948), İstanbul Profesyonel Ligi'nde 3 kez (1952-1953, 1956-1957, 1958-1959), Türkiye Deplasmanlı Birinci Futbol Ligi'nde de 12 kez (1959, 1960-1961, 1963-1964, 1964-1965, 1967-1968, 1969-1970, 1973-1974, 1974-1975, 1977-1978, 1982-1983, 1984-1985, 1988-1989) şampiyon oldu. Türkiye (Federasyon) Kupası'm 4 kez (1967-1968, 1973-1974, 1978-1979, 1982-1983), Başbakanlık Kupası'nı 7 kez (1945-1946, 1946-1947, 1950-1951, 1973-1974, 1980-1981, 1989-1990, 1992-1993), Cumhurbaşkanlığı Kupası'm da 6 kez (1968-1969, 1973-1974, 1975-1976, 1980-1981, 1984-1985, 1989-1990) kazandı.

Avrupa kupalannda Türkiye'yi pek çok kez temsil eden Fenerbahçe Futbol Takımı, dönemlerinin güçlü ekiplerinden İngiltere'nin Manchester City ve Fransa'nın Bordeaux talarmarım kupa dışı bırakırken 1967'de kazandığı Balkan şampiyonluğu ise Türk futbol tarihinde ilk uluslararası birincilik oldu. 1967-1968 sezonunda Macar antranör Ignace Molnar'ın çalıştırdığı Fenerbahçe Futbol Takımı, lig şampiyonluğu, Spor-Toto, Balkan, Federasyon ve Cumhurbaşkanlığı kupalarını kazanarak bir sezonda en çok kupa alan takım unvanım elde etti. Datcu'nun kaleciliğini yaptığı Fenerbahçe Futbol Takımı, 1969-1970 sezonunda sadece 6 golle en az gol yiyen, 1988-1989 sezonunda ise 103 golle en çok gol atan takım oldu. 1913'te Kurbağa-

Fenerbahçe Spor Kulübü'nün amblemi.

Fenerbahçe Futbol Takrmı'run ilk şampiyon kadrosu idarecileriyle beraber, 1911
Cem Ataheyoğlu koleksiyonu

lıdere'de basketbol çalışmalarını başlatan Fenerbahçe Kulübü, daha sonra bu branşla uzun süre ilgilenmedi. Ancak, 1944'te kurulan Fenerbahçe Basketbol Takımı, İstanbul Basketbol Ligi'nde 7, Türkiye Basketbol Ligi'nde 3, Türkiye Basketbol Kupası'nda 1 ve Türkiye Deplasmanlı BasketboTl. Ligi'nde de 1 kez (1990-1991) şampiyon oldu.

1948 Londra Olimpiyat Oyunlarinda Fenerbahçeli atlet Ruhi Sarıalp'in üç adım atlamada 15,02,5'lik derecesiyle kazandığı bronz madalya, Türkiye'nin Olimpiyat oyunlarında atletizm dalında bugüne kadar aldığı tek madalyadır. Fenerbahçe Atletizm Takımımn 1993'te Avrupa Kulüpler Atletizm Şampiyonası'nda elde ettiği birincilik, Türk spor tarihinde önemli bir başarıdır.

Kulübün 100 yıla yaklaşan tarihi boyunca Bekir Refet(->) Zeki Rıza Sporel, Said Salahaddin Cihanoğlu(->), İbrahim İskeçe, Hikmet Topuzer, Fikret Arıcan(->), Cihat Arman(->), Melih Kotanca, Fikret Kırcan, Lefter Küçükandonyadis(->), Naci Bastoncu, Suphi Ural, Müjdat Yetkiner, Burhan Sargın, Selahattin Torkal, Ahmet Erol, Can Bartu(->), Nedim Doğan, Mehmed Ali Has, Şükrü Ersoy, Cemil Turan, Ogün Altıparmak, Osman Arpacıoğlu, Alpaslan Eratlı, Altan Dinçer, Nejat Diyarbekirli, Rıdvan Dilmen, Oğuz Çetin, Aykut Kocaman, Mehmet Baturalp, Hüsnü Çakırgil, Ekrem Koçak, Tonguç Tursan, Fenerbahçe formasını çeşidi branşlarda bugüne kadar giymiş ünlü sporculardandır.

Fenerbahçe Spor Kulübü'nün başlıca tesisleri, Kadıköy'deki 30.000 kişilik Fenerbahçe Stadı, Kalamış Denizcilik Lokali, Fenerbahçe Spor Kulübü Lokali, Dereağzı Kapalı Spor Salonu, aym yerdeki çim antrenman sahası ile Fikirtepe Antrenman Tesisleri'dir. Kulübün, 4.000'in üzerinde kayıtlı üyesi vardır. Kulübün başkanlığım 1993'ten beri Güven Sazak yapmaktadır.

A. SELÇUK SAKAOĞLU

FENERBAHÇE STADYUMU

İstanbul'da, futbol sahası olarak inşa edilmiş ilk nizami stadyum. Kadıköy'de, Kurbağalıdere'nin Kalamış Körfezine döküldüğü yerin hemen doğu yakasındaki alan üzerinde kuruludur.

Eskiden Silahdarağa, 1900'lerin başında ise Papazın Çayırı denen bu alanda, özellikle Moda civarında oturan İngiliz ve Rum gençleri maç yaparlardı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından hemen soma, İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) önerisi üzerine burada kurulan Union Club, Papazın Çayırı'nı, yıllığı 30 altına kiralayınca burası Union Club Sahası olarak anılmaya başladı. Yaklaşık 3.000 altın harcanarak saha düzeltildi ve İngiltere'den getirtilen özel çimlerle kaplandı. Futbola uygun biçimde düzenlendiği için, kalelerden hiçbiri rüzgâr almaz, o sıralar çok az sayıda olan izleyiciler maçı saha kenarından ya da ancak 100 kişi alabilen beyaz boyalı küçük tribünden izlerlerdi.

Düzenlenen maçlar beklenen geliri sağlamayınca, kulüp kirasını ödeyemez duruma düştü, hissedarları dağıldı. 1915' te Union Club adı, İttihad Spor Kulübü'ne dönüştürüldü ve saha bu adla anılmaya başladı. 1924'te Taksim Stadyumu'nun açılışına kadar, tüm önemli maçlar burada yapıldı. Giderek önemini yitiren saha, 1929'da Fenerbahçe Spor Kulübü'ne kiralanınca, önce üstü ahşap, altı beton, 100 m^2'lik ve 2.000 seyirci kapasiteli yeni tribünler inşa edildi, sonra karşısına 1.500 kişilik ihinci tribün yapıldı. Fakat bu onarımlar sırasında kalelerin yerleri değiştirilerek rüzgâra açık hale geldiğinden futbola elverişsiz bir durum yaratılmıştı. Mayıs 1932'de dönemin belediye başkanı M. Üstündağin katıldığı bir törenle yemden açılan Fenerbahçe Stadyumu, 6 Temmuz 1932 tarih ve 1213 sayılı karar uyarınca, 10 taksitte ödenmek koşuluyla 9-000 liraya (1.000 Reşat Altını) Fenerbahçe Spor Kulübü'ne satıldı. 36.000 m^2'lik sahanın ve tesislerinin alınması için gereken paranın 500 lirasmı bizzat Atatürk vermiş, geri kalan miktar ise 50 kuruştan satılan biletler ile Fenerbahçe Spor Kulübü'nün ilk eşya piyangosundan sağlanmıştı.

1983 Eylülünde hizmete açılan Fenerbahçe Stadyumu.
Ahmet Kuzik, 1994

Bu tarihten itibaren İstanbul'daki tüm önemli maçlar ile 19 Mayıs gösterileri burada yapıldı. 1940 Balkan Oyunlarina da ev sahipliği yapan stadyum, 1947'de Mithatpaşa Stadı'nın (bugünkü İnönü Stadyumu) inşası üzerine önemini yitirmeye başladı. Mithatpaşa Stadyumu'nun mimarı Violi'nin Fenerbahçe Stadı için hazırladığı projeler gerçekleşmediyse de, 1949' da tribün kapasitesi 25.000 kişiye çıkarıldı. Fakat 1955'e gelindiğinde, burada yalnızca önemsiz semt maçları yapılıyordu. 1962'de stad, yansı 2,5 milyona, diğer yarısı ise, Fenerbahçe Spor Kulübü'ne tanınacak 70 yıllık kullanma hakkı karşılığında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne devredildi. 1965'te artık ihtiyaca cevap vermeyen saha yıkıldı ve 17 yıl süren bir inşa döneminden soma, Eylül 1983'te bugünkü hali ile hizmete açıldı.

Yaklaşık 32.000 seyirci kapasitesine ulaşan yeni Fenerbahçe Stadyumunda, rüzgârı kesmek ve seyirci kapasitesini artırmak amacıyla tribünler yüksek tutuldu ve kaleler 1900'lerin başındaki yerlerine alındı. Halen Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetinde bulunan stadyumda Fenerbahçe Spor Kulübü yalnızca ilan gelirlerinden; stadyumun önünde kurulu bulunan 10 dükkânın yedisinin kirasından ve bazı odalarının kullanımından yararlanmaktadır.

Son yıllarda yeniden düzenlenen oturma yerleri yüzünden seyirci kapasitesi biraz azalan stadyum, halen Anadolu yakasının tek futbol stadyumu olma özelliğim korumaktadır. 1993'ün sonunda stat ışıklandırılarak, gece maçlanmn da yapılabilmesine elverişli hale getirilmiştir.

Bibi. R. Dağlaroğlu, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi (1907-1987),* ist., 1988, s. 582-594.

AYŞE HÜR

FENERBAHÇE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Daha çok Köprü-Adalar-Yalova, zaman zaman da Sirkeci-Kadıköy hatlarında çalışan "bahçe" tipi vapurlardan biridir. Dolmabahçe(->) adlı bir de eşi vardır. 1953'te, İngiltere'de, Denny Dumbarton tezgâhlarmda inşa edildi. 14 Mayıs 1953'te hizmete girdi. 994 grostonluk olup 76,86 m boyunda, 12,08

Fenerbahçe Vapuru
Nadya Gabeoğlu, 1989

m genişliğinde, 3,73 m derinliğindedir. Her biri 1.500 beygirgücünde 2 adet Denny Sulzer motoru vardır. Çift uskurludur. Saatte 17-18 mil yol yapmaktadır.

Bacasının iki yanında ve gerisinde açık bir güvertesi olması, üst güvertede hafif içkilerin satıldığı bir barı ve hasır koltuklann yer aldığı kış bahçesinin bulunması nedeniyle Ada yolcuları tarafından çok sevildi. Çok yolcu aldığı için son yıllarda kalabalık saatlerde Kadıköy-Sirkeci arasında da çalıştırılmaktadır.

İdare-i Mahsusa'nın daha önceki yıllarda çalışan yandan çarklı bir Fenerbahçe Vapuru daha vardır. Eşi Haydarpaşa Vapuru gibi o da 1894'te İngiltere, Gourley Bros Co., Dundee tezgâhlarında inşa edilmiş olup 286 grostonluktu. 54,8 m uzunluğunda, 7,2 m genişliğinde ve 2,4 m derinliğindeydi. İki genleşmeli buhar makinesi vardı. İnşa edildiği yıl İstanbul'da hizmete sokuldu. 42 yıl boyunca çalıştıktan sonra 11 Şubat 1936'da Paşabahçe'de battıysa da tekrar yüzdürüldü, soma parçalanmak üzere satıldı.

ESER TUTEL

FENERLİLER

"Fenerli beyler", "Fenerli beyzadeler" de denmiştir. 1453'ten 1821'e değin İstanbul yaşamında ve Osmanlı Devletinin dış siyasetinde birinci derecede etkili olan Rum soylular.

Fenerliler, üç yüzyıldan fazla İstanbul' da Rum-Türk-Avrupalı kültür karışımını temsil etmişlerdir. Divan-ı Hümayun'da, Babıâli'de tercümanlık, Eflâk ve Buğdan'da beylik, Galata'da bankerlik yapan Fenerliler, Ege adalarının ve İstanbul'un soylu Puntlarıydı. Uzun süre Osmanlı Devletine bağlılıkla hizmet eden Fenerliler, imparatorluğun çöküşü sürecinde Yunanlıların ve diğer Balkan uluslarının bağımsızlığı için çalışmışlar, resmi görevlerini kötüye kullanarak ihanetlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'a dönük siyasetinin giderek ciddiyet kazanması, kentteki varlıklı ve soylu zümreyi tedirgin etmeye başladığından bunların büyük bölümü, 1453'ten önce Mora'ya, Ege adalarına, hattâ Avrupa'ya göçmüşlerdi. Fetihten sonra da pek çok soylu Rum ailesi aynı yolu izledi. Fakat İstanbul'u önemli bir ticaret ve kültür merkezi konumuna getirmek amacını güden II. Mehmed (Fatih), ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin kentte inanç ve ticaret özgürlüğü ilan edince gidenler dönmeye başladılar. Onlarla birlikte Ege adalarının aristokrat aileleri de İstanbul'a gelip yerleştiler. Fatih, bunlara kendi kiliselerini kurma ve patrik seçme hakkım tanıdı. Böylece Rum Ortokos Patrikliği yeni bir açılış ortamına ve kurum olarak yaşamasını sağlayacak cemaate sahip oldu. Rum Ortodoks Patrikliğinin kurulduğu güney Haliç yamaçlarında ve Pammakaristos Manastırı çevresinde yerleşen Rum aristokratlarına, bu semtin adından (Fener) dolayı Türkler ve Avrupalılar daha o zaman Fenerliler adını verdiler. Bir söylentiye göre de Fatih'in bunlara aşırı hoşgörülü davranmasının ve haklar tanımasmm nedeni, İstanbul'un kuşatılması sırasında Bizanslı soyluların kentten gizlice çıkarak bir altın tepsi içinde kentin anahtarlarım kendisine sunmaları ve bağlılık sözü vermeleriydi. Fatih, onların bu davranışlarım fetihten soma ödüllendirmiş ve birtakım ayrıcalıklar tanımıştı.

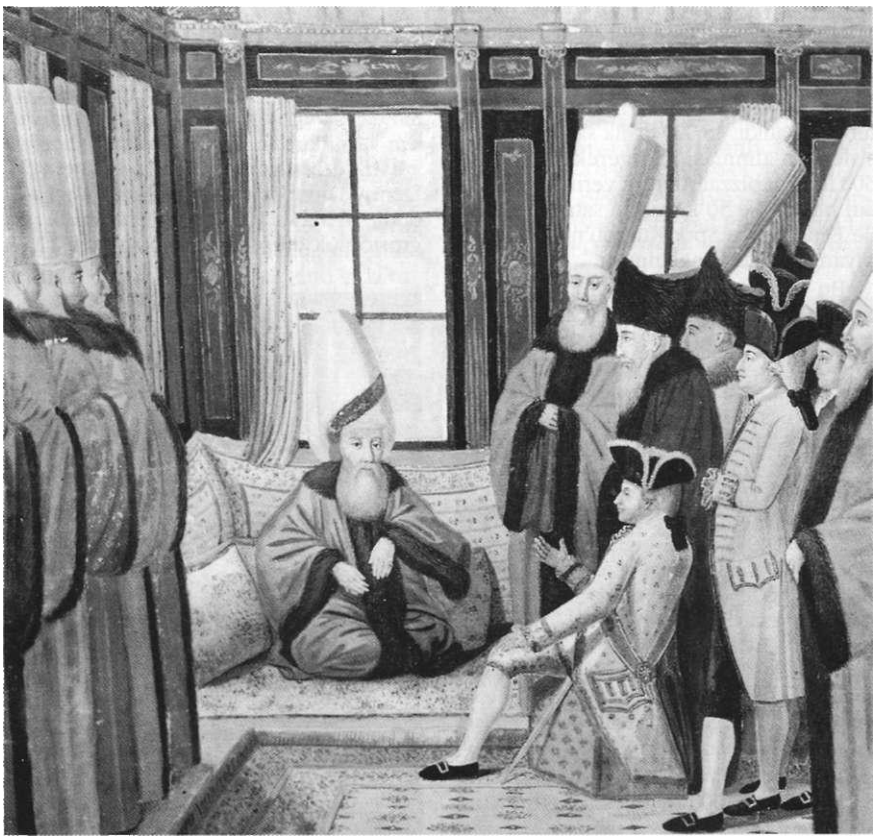

Sadrazamın elçi kabulünde Fenerli tercümanlar (oturan elçinin sağında, siyah kalpaklı iki kişi, öndeki siyah kürklü olan baştercüman).
TSM Resim Galerisinde bulunan bir tablodan aynntı.
Ara Güler fotoğraf arşivi

Balat, Yavuzselim, Cibali semtleri arasındaki bölgede iskân eden ve patriğin ruhani-hukuki başkanlığı altında ilk gayrimüslim cemaati oluşturan Fenerliler, kısa zamanda, devlet bürokrasisinde, dış ticarette, kültürel etkinliklerde önemli konumlara geldiler. Bu arada, patrikhane ve cemaat bünyelerinde de başlıca görevleri üstlendiler. Ortodoks Patrikliği'ni, gizliden de olsa Bizans İmparatorluğu'nun bir devamı gibi görürlerken kendileri de Bizans dönemindeki aristokrat konumlarını ayakta tutmayı gözettiler. Diğer yandan ilkin Osmanlı maliyesinde, gümrük işlerine el atarak görev alırlarken diplomatik yazışmalarda da devlet bürokrasisine katılmayı başardılar. Örneğin II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) adı saptanabilen en eski Fenerlilerden olan Paleólogos ailesinden Manuel, İstanbul gümrüğünde görev aldığı gibi, Fatih'in Batı devletleriyle yazışmalarını da İtalyanca, Latince bilen Fenerli kâtipler yürütmekteydiler. Yine Fatih ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) devlet adamları arasmda, Rum Mehmed Paşa, Paleologoslardan Has Murad Paşa, Mesih Paşa gibi, aslen Fenerli devlet adamları saptanmaktadır.

Fenerliler, kendilerine tanınan birtakım ayrıcalık ve bağışıklıkların yamsıra, dış siyasetteki ve yabancı dilleri bilmedeki yeteneklerini ortaya koyarak kısa sürede Osmanlı diplomasisinin vazgeçilmez öğesi konumunu da elde ettiler. Bu amaçla, gençlerini Doğu ve Batı kültürleriyle yetiştirmeyi, birkaç Batı diliyle beraber, Türkçeyi, hattâ Arapça ve Farsçayı da öğretmeyi gelenekleştirdiler. Patrikhane merkezli fakat sivil ve siyasi ağırlıklı bir topluluk oluşturdular. Fenerlilerin bir bölümü yarı dini görevlerle Ortodoks patriğinin çevresinde yer alırlarken pek çoğu da Akdeniz'e özgü ticaret geleneklerini, dış ekonomik ilişkileri, aile mesleği olarak sürdürme yolunu seçtiler. Osmanlı dönemi bunlar için daha geniş olanaklar hazırladı. Padişah katında, Divan-ı Hümayun'da ve Babıâli'de elde ettikleri danışmanlık ve tercümanlık olanakları ise saygınlıklarını artırdı.

Fenerlilerin Osmanlı merkezi yönetiminde üstlendikleri ve onlara uluslararası diplomaside ün kazandıran asıl görev, Divan-ı Hümayun tercümanlığı oldu. 17. yy'a gelindiğinde dış siyasi ilişkilerin yoğunlaşması Fenerlilerin diplomatik danışmanlığına ve çevirmenliklerine daha çok gereksinim duyurdu. Giderek Divan-ı Hüma-

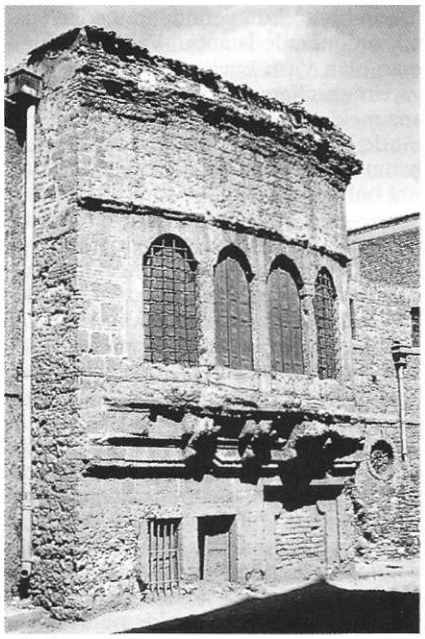

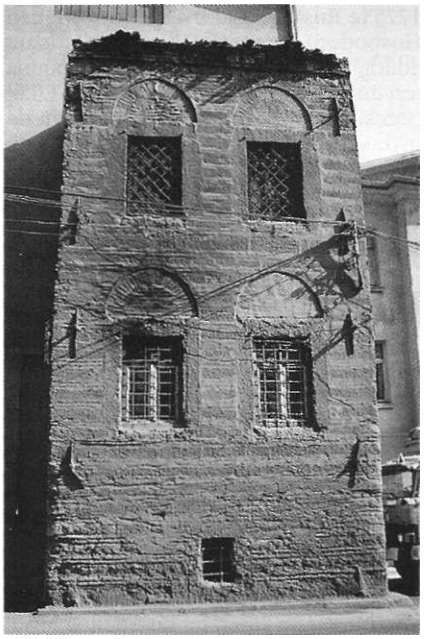

Cibali-Balat kıyı kesimindeki 17. ve 18. yy Fenerli evlerinden günümüze kalan örnekler.
Fotoğraflar Doğan Kuban, 1984

yun tercümanlığı, bu zümre için onurlu, kazançlı, fakat aynı zamanda da tehlikeli bir meslek oldu. Kısa zamanda, istanbul'un en zengin ve saygın sınıfını oluşturdular. Osmanlı dış siyasetini, reisülküttab, sadrazam, hattâ padişah üzerinde etkili olarak yönlendirmeye başladılar. Yabancı elçilerle temaslarda, devlet adına gönderilen elçilerin yabancı devlet adamlarıyla görüşmelerinde inisiyatifi ele geçirdiler. Donanma, tersane, ordu tercümanlığı gibi ikincil çevirmenlikleri de elde ettiler.

Fenerlilerden, Divan-ı Hümayun'da tercümanlık görevine atanan ilk kişi olarak saptanan Gaspari'nin 1609'da Eflâk voyvodalığına atandığı fakat Osmanlı Devleti aleyhine tutumu nedeniyle idam edilecekken Polonya'ya kaçtığı bilinmektedir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa gelişi (1656) ise Fenerliler için bir dönüm noktası oldu ve siyasi danışmanlıktan daha çok önem kazandı. Zülfikâr Efendi'nin yerine 1657'de Divan-ı Hümayun tercümanlığına atanan ve Girit serdarlığma giden Fazıl Ahmed Paşa'ya danışman olan Panayotaki Nikoşi (1613-1673) Divan-ı Hümayun'da tercümanlık birimini kurdu. Panayotaki, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumada gösterdiği başarı nedeniyle Fenerliler için iyi bir örnek oldu. Tercümanın görüşü alınmadan siyasal kararların verilmemesi geleneği Panayotaki ile başlamıştır. Devletçe tanınan vergi bağışıklığından ailesi ve 20 hizmetçisi de yararlanıyordu. Babıâli'ye atla gelmesine, yarımda çuhadarlarının yürümesine, kürk ve kalpak giymesine, padişahın katına yalnız olarak çıkmasına, Türkler gibi sakal bırakmasına izin verilmişti. 1673'te Fazıl Ahmed Paşa'nm maiyetinde Polonya seferine giderken yolda öldü ve Heybeliada'da onarttığı Panayia Manastırına gömüldü. Dfmitri Kantemir, hiçbir Fenerlinin Panayotaki düzeyinde Osmanlı Devletinden saygı görmediğini yazar. Fazıl Ahmed Paşa ise onun tek kusurunu Müslüman olmayışı olarak göstermiş ve eğer Müslüman olsaydı, tabutunu omzunda taşıyacağını vurgulamışta'.

Panayotaki düzeyinde güven kazanamamakla birlikte dış ilişkilerde onun kadar etkili olan bir başka Fenerli tercüman, Iskerletzade Aleksandr Mavrokordato'dur. Mavrokordato, Viyana bozgunu (1683) somasında tutuklanmışsa da Karlofça Antlaşması (1699) görüşmeleri sırasında serbest bırakılmış ve bu müzakerelerde önemli rol oynamıştır. Ona, II. Mustafa (hd 1695-1703) tarafından "mahrem-i esrar-ı şehriyari" unvanının verildiği bilinmektedir. Mavrokordato'dan soma Fenerlilerin tercüman ve baştercüman olmaları, tersane, ordu, sefaret tercümanlıklarına da atanmaları 1821'e değin aralıksız sürmüştür. 1727-1821 arasında 32 baştercümanm adı saptanmaktadır. Bunların başlıca beş büyük Fenerli aileden seçildikleri görülmektedir. Gigalardan 3, Kalimahüerden 5, Karacalardan 7, Suçoslardan 5, Morozilerden 6 baştercüman atanmışken, diğer, Rakoykas, Ipsilanti, Mavrokordato, Galenos, Argiroplu, Aristarhi ailelerinden birer tercüman çıkmıştır.

Eflâk Beyi Aleksandr Morozi'nin oğlu olan ve 1808'de Divan-ı Hümayun baştercümanlığına atanan Dimitraşko'nun hıyaneti görülerek Kayseri'ye sürülmesi, fakat Osmanlı-Rus Savaşı döneminde diplomatik danışmanlığına gereksinim duyularak serbest bırakılması, barış görüşmelerini (1812) başarıyla tamamladıktan sonra önce hıl'at giydirilip ardından boynunun vurdurulması ise ilginç bir olaydır. Dimitraşko, Yunan kültürünün yayılmasına hizmetinden dolayı Rumlarca bir kahraman sayılmıştır. Cevdet Paşa, ihaneti görülen Kostaki'nin idamından sonra yerine atanan baştercüman Istavraki Bey'e asla güven duyulmadığım, sonuçta Yahya Efendinin (Ahmed Vefik Paşa'nm dedesi) tercümanlığa atandığını, ayrıca Babıâli'de, yetenekli ve istekli kâtiplerin yabancı dilleri öğrenmeleri için Tercüme Odası açıldığım, 1820'den itibaren Fenerlilerin Babıâli'ye sokulmadıklarını yazmaktadır. Mora ayaklanmasının devam ettiği o sırada, Fenerlilerin bölgeden gelen belgeleri ve raporları tahrif ederek çevirdikleri, devletin zamanında önlemler almaşım önledikleri saptanmıştır. İpsilantilerden Aleksandr ile Kostantin ise Ortodoksları ulusal bir ülküde birleştirmek için Fransa ve Rusya ile gizli ilişkiler kurmuşlar, Rumeli'yi Rumlaştırmayı amaç edinmişlerdir.

Fenerlilerin ikinci görev alanları 18. yy'dan başlayarak Eflâk ve Boğdan ile Ege adalarında yöneticilik olmuştur. Fenerliler bu görevlerinde de yarım yüzyıldan fazla devlete bağlılıkla hizmet etmişler, fakat 18. yyin sonlarına doğru ihanet yolunu seçmişlerdir.

Divan-ı Hümayun baştercümanlığmdan Boğdan voyvodalığına ilk atanan Nikola Mavıokordato, 1710'da bu görevden alınarak yerine yerli Boyarlar soyundan olan ve Osmanlı sarayında yetişen tarihçi Dimitri Kantemir (1673-1723) atanmıştı. Fakat Kantemir'in 1711'de Rusya'ya sığınmasından sonra, Boğdan hospodorluğu ve Eflâk beyliği, Fenerliler için, baştercümanlıktan somaki asıl görev oldu. 1710-1820 döneminde, Mavrokordatolar başta olmak üzere, Kalimahi, Ghica, Caragea, Ipsilanti, Morozi, Sutzu, Rosetti, Hangerli (Hançerli) ailelerinden Boğdan'a, toplam 36 hospodor, yine aym aileden ve ayrıca Ralli, Mavrogeni ailelerinden de toplam 40 prens, Eflâk'a atandılar. Bazen bunlar arasında becayiş de uygulandı.

1775'te Ruslar hesabına çalışan Boğdan Hospodoru Girogore Ghica, Yaş'ta idam edildi. Aynı şekilde daha önce donanma tercümanı iken hizmeti görülen ve Eflâk prensliğine atanan Nikola Mavrogeni de hıyaneti saptanarak 1790'da idam edildi. Mihail Sutzu, 1802'de aym nedenle idam edilecekken Erdel'e kaçtı. Yunan bağımsızlığı için İstanbul'da ve Romanya'da yoğun faaliyet sürdüren Fenerlilerden sonuncu Boğdan beyi Aleksandr İpsilanti, Etniki Eterya'mn kuruculanndandı. İpsilanti ve Sutzu, Yunan bağımsızlığı için ayaklanmışlardır. II. Mahmud, 1821'de Eflâk'a ve Boğdan'a yerli halktan voyvodalar atayarak Fenerlilerin bu bölgelerdeki yöneticiliklerine son verdi.

Fenerli beyzadelerden Eflâk, Boğdan, Sisam beyliklerine atananlara "prens", bunların erkek çocuklarına "beyzade", eşlerine "domna", kızlarına "dominica", beyzade ve dominica'lann erkek çocuklarına "çelebi", kızlarına ise "kokonaça" unvanları veriliyordu. İstanbul'da aşırı düzeyde lüks bir yaşam süren bu kesim, Romanya'yı ağır vergiler ve sert yönetimlerle ezmişler ve ülkede bir çöküntüye neden olmuşlardır. İstanbul'dan getirdikleri yardımcıları ve ticaret adamları ise Romanya'nın kültürel, sosyal ve ekonomik yaşamında rol oynamışlardır.

1821'den soma Fenerliler yine de elçi, nazır, murahhas, muallim, vali olarak etkinliklerini sürdürmüşler, Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzları olan büyük devletlerin İstanbul'daki elçiliklerinde tercümanlık yapmışlardır. Skarlatos (İskerletzade), Yanaki, Drako, Kalamahi aüelerinin yanışım özellikle Vogoridisler ile Karateodorilerin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde öne çıktıkları görülmektedir. İstefanaki Vogoridis'in, Rum ayaklanmalan boyunca Osmanlı Devleti lehine casusluk yapması nedeniyle atandığı Sisam Beyliğine gidemediği, Arnavutköy'deki yalısının karadan ve denizden geceli gündüzlü korunduğu, ayinlere katılamadığı için de yalısının bahçesine bir kilise yaptırıldığı bilinmektedir. Bu büyük Fenerli ailesinden, Istefanaki'nin oğlu Aleko Paşa, Doğu Rumeli valiliği, damadı Fotyadi Paşa Girit valiliği, damadı Kostaki Mozoros Paşa Sisam beyliği, İstefanaki Mozoros Paşa elçilik, Pavlaki Mondoros müsteşarlık ve Sisam beyliği yapmışlardır.

Karateodorilerden İstefanaki Karateodori (ö. 1866) tıp doktoru olup Tıbhane-i Amire'nin ve Tıbbiye'nin kuruluşunda hizmeti geçmiştir.

Türkçe, Arapça, Farsça ve Batı dilleri bilen İstefanaki'den başka, Aleksandr Karateodori Paşa, 1878'de Berlin Kongresinde Osmanlı delegeleri arasmda yer almıştır. Mühendis Konstantin Karateodori, bayındırlık çalışmalanna katılmış, Rumeli Demiryolunun Sirkeci'ye kadar getirilmeye - rek Yenikapida kalması için uğraş vermiştir.

Fenerlilerin ortak bir kusuru, kendilerine sağlanan ayırcalıklardan yararlanmak için birbirlerini lekeleyerek ihanetle suçlamalandır. Bu yüzdendir ki, Fenerli tercüman ve beylerden pek çoğu birbirlerinin ihbarlarına kurban giderek idam edilmişlerdir.

Fenerlilerin istanbul'da ve Rumeli'de etkili olan bir tutkuları da okul ve kilise kurma çabalarıdır. Bununla Ortadoks dünyasını dinsel ve kültürel açıdan birleştirmeyi, Bulgarları, Sırpları, Romenleri, Rum potasında eritmeyi amaçlamışlardır. Bu misyonlarının, Fener Patrikhanesi'nin korumacılığında olduğu da bilinmektedir. Diğer yandan istanbul'da, tıp, yabancı dil ve müspet büimler için eğitim kurumlan açmışlardır.

18. yy'm sonlarına değin Haliç muhitinden ve Fener'den ayrılmayan Fenerlilerin buradaki görkemli konutlarından günümüze hemen hemen hiçbir eser gelmemiştir. Cibali-Balat arasındaki 100 kadar büyük yapıdan sadece Panayotaki Nikoşi'nin (Nikusios) ünlü evi korunmuştur. Eski Fenerli konaklarının yerini, 20. yy'ın başında sanayi tesisleri almıştır. 18. yy'ın sonlarına ait, *Bostancıbaşı Defterleri(r>)* diye adlandırılan ve taşınmazları sahipleriyle tamtan listelerde Haliç'teki pek çok Fenerli evinin de adı geçer. Bezirgan **Muhal**'in hanesi, Kürkçü Yorgaki'nin, Tanaş'm, Morali Bezirgan Dimitri'nin, Sakızlı Mise Kosti'nin, Boyar taifesinden Yorgaki'nin haneleri, Manolaki, Yani Bey, İskerletzade yalıları bunlardandır. Balat-Fener semtlerindeki büyük okul binalan, manastır ve kiliseler de Fenerlilerin buradaki birkaç yüzyıllık yaşamlarının izlerini yansıtır.

18. yy'ın ortalarına doğru Boğaziçi'nde yazlıklar edinen Fenerliler, daha soma burada yerleşmişler, Arnavutköy, Kuruçeşme, Tarabya semtlerini seçmişlerdir. Morozi, Kalimahi, Sutzos, Mavrokordato ve İpsilanti ailelerinin buralarda yaptırdıktan görkemli yalılar, Boğaziçi mimarisinin özgün eserleriydi. 1821'de birçok Fenerlinin İstanbul'u terk etmesinin ardından yaldan da yabancı elçiliklere geçmiştir. İstanbul'dan göçen Fenerliler Yunanistan'a, Avrupa kentlerine yerleşmişler, Romanya'da kalanlar ise orada saygın ve soylu bir sınıf oluşturmuşlardır. İstanbul'da, günümüzde Fenerliler soyundan pek az aile bulunmaktadır.

BibL Dirnitri Kanterrıir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* Ankara, 1976, I, s. XVHI-XTX, II, s. 193 vd; *Tarih-i Şânizade,* II, 158; *Tarih-i Cevdet,* II, **62** vd, 236; *Tarih-i Lutft,* I, 283 vd; VI. IVürmiroğlu, "Fenerliler", *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 4213-4215; A. Deceli, "Fenerliler", *İA,* IV, 131-137; M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye,* İst, 1980, s. 131-137; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, **612-619;** Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, **600-601.**

NECDET SAKAOĞLU

FENERYOLU CAMÜ

Kadıköy İlçesi'nde Feneryolu semtinde Fenerli Ahmet Bey Sokağında Feneryolu Tren İstasyonu'nun tam karşısında yer almaktadır.

Eski Mülkiye Mektebi Müdürü Recai Yahya Bey'in hanımı Zeynep Güzide Belerman tarafından kocası ve oğlu için yaptırılmıştır. Yapı Z. Güzide Belerman'ın kocası ve oğlunun adlanyla da anılmaktadır. Ahşap bir köşkün yerinde inşa edilen cami, o dönemde İstanbul Vakıflar başmimarı olan Vasfi Egeli'nin projesine göre yapdmıştır. Yapının, son cemaat yerinden ana mekâna geçişi sağlayan kapısının üstünde yer alan dikdörtgen mermer levhanın içindeki kitabede **1363**/1943-44 tarihi bulunmaktadır.

Caminin avlusunda imam ve müezzin meşrutaları, şadırvan, muvakkithane ve tuvaletler yer almaktadır. Muvakkithanenin arkasında şadırvan bulunmaktadır. Bugün şadırvanda görülen tek orijinal eleman havuzdur. Muvakkithane ise 1977-1978'de cami yapısının genişletilmesi sırasında batı yönüne doğru yapılan ekleme ile büyütülmüştür.

Orijinal mimarisinde kare planlı olan caminin kuzeyde olan girişi, buradaki son cemaat yerinin batı yönüne doğru ahşap bir camekân içine alınarak genişletilmesi ile kuzeybatı yönüne alınmıştır. Caminin doğu ve kuzey cephelerini tamamıyla içine alacak biçimde "L" şeklinde geniş bir ekleme yapılmıştır. Bu ekleme ile doğu cephesinde yer alan üç adet dikdörtgen pencere kaldırılarak ek bölümle ana mekân arasındaki bağlantı üç açıklıkla sağlanmıştır. Orijinalliğini kaybetmeyen cephelerden biri olan batı cephesi de altta üç dikdörtgen pencere, üstte sivri kemerli alçı petek şebekeli üç pencere ile doğu cephesinin simetriği durumundadır. Orijinal kalabilen güney cephesinde ise dışa hafif taşkın mihrabın iki yanında birer dikdörtgen pencere, pencerelerin ve mihrap duvarının üstünde ise ikisi sivri kemerli biri yuvarlak olmak üzere üç adet petek şebekeli pencere bulunmaktadır.

Yapı malzemesi olarak moloz taşın kullanıldığı carıiinin düz ahşap çatısının üzeri Marsilya tipi kiremitle örtülüdür. Ancak iç mekâna girildiğinde tavanın ortasında ahşap ve basık bir kubbenin varlığı hissedilir.

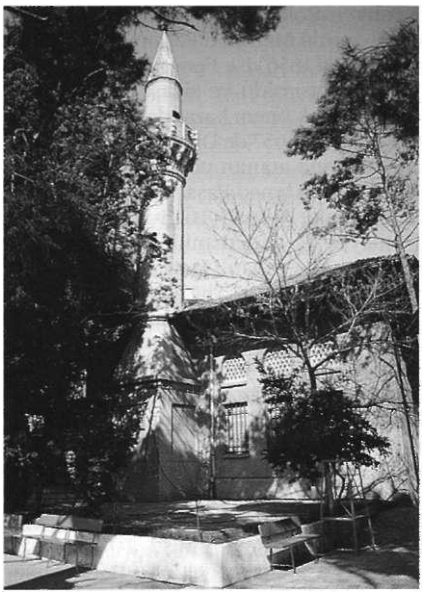

Feneryolu Camii
Ahmet Kuzlk, 1994

Caminin dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselen tuğladan üzeri sıvalı minaresi, yivli bir gövdeye sahiptir. Mukarnas şerefeli minarenin külahı yonu taşındandır.

Kuzeyde son cemaat yerinden ana mekâna geçişi sağlayan ve iki yanında birer dikdörtgen pencere yer alan kapının üstünde dikdörtgen mermer levha üzerinde altın yaldızlı bir kitabe bulunmaktadır.

Girişin sağ ve sol yanında zeminden hafifçe yüksek tutulmuş genel kullanım alanından ahşap ajurlu korkuluklarla ayrılmış mekânların önündeki ahşap sütunlar, üstteki kadınlar mahfilini taşımaktadır. Kadınlar mahfilinin korkuluklanna da alt kat korkuluklarında görülen sekiz köşeli yıldızdan gelişen ajurlu ve neoklasik dönem yapılarında sıkça karşılaşılan süsleme motifi hâkimdir. Sekizgen basık kubbenin dışında minber ve vaaz kürsüsü de ahşaptır. Caminin dış cephesi çok sadedir. Hiçbir süsleme unsuruna rastlanmaz. Geniş dışa taşkın, ahşap kasetli bir saçağın yapmın tüm çevresini dolaşması dış cepheyi hareketlendirmiştir. Dış cephedeki sadeliğe karşın iç cephede oldukça hareketli ancak abartıya kaçmayan bir süsleme ile karşılaşılır. Ahşap, kalem işi, alçı ve renkli cam ile yapılan Türk motiflerinin kullanıldığı süslemeler bir bütünlük içinde dengeyi sağlamıştır.

İç mekânın güney, doğu ve batı cephelerinde bulunan dikdörtgen ve revzen pencerelerin etrafını rumî ve palmetlerden oluşan bir sıra kalem işi bordur çevirmektedir. Doğu ve batı cepheleri birbirlerinin simetriği olmalarına karşın güney cephede ortada mihrabın bulunması bu düzeni bozmuştur. Mihrabın üstünde bir tek burada görülen yuvarlak revzen pencere yer almaktadır. Onun da çevresi aynı bordur ile çevrilidir. Alçı mihrabın içi mukarnas dolguludur. İki köşesinde birer kabara yer alır. Mihrabın üzeri palmet dizisi ile son bulur.

Tavanın tam ortasında yer alan sekizgen kubbenin içi sekiz dilime ayrılmış, her dilim ise rumî, palmet ve hatayî motiflerinin yer aldığı kalem işleri ile bezenmiştir. Dilimlerin birleştiği orta yerde oluşan sekizgen içindeki madalyonda yeşil zemin üstüne altın yaldızla yazılmış bir ayet bulunmaktadır.

GULBİN GULTEKIN

FENNÎ

(?, İstanbul -1745, İstanbul) Divan şairi.

Adı Mustafa'dır. Hayatı hakkında bilgi pek azdır. İstanbul'un kibar muhitinde yetişti. Hâcegân zümresinden olduğu bilinmektedir. Bazı resmi devlet görevlerinde bulunmuş ve hacca gitmiştir. Çok zaman çağdaşı Fennî Mehmed Dede ile karıştırılmıştır.

Fennî'nin *Divan'mâzn* başka *Sevâhilname (bas.* 1911) adlı küçük ama önemli bir mesnevisi vardır. *Sevâhilname* (sahillerin kitabı), Divan Edebiyatı'nda doğrudan doğruya İstanbul'u konu alan ilk manzum mesnevidir. 18. yy'da Boğaziçi kıyılarındaki köylerin anlatıldığı mesnevi, Galata'dan başlayarak önce Rumeli yakasında iskelesi bulunan 27, sonra da Anadolukavağından Adalar'a kadar uzanan 34 yerleşim yerini birer-ikişer beyit ile tanıtır. Mesnevi, Galata'dan hareket eden bir yelkenlinin Boğaziçi'nin köylerini takiben yaptığı bir gezinti havası içinde kurgulanmıştır. Her bir yerleşim alanının adı, bazı kelime oyunlarıyla süslenmiş olarak dile getirilmiş olup şiirler edebi açıdan da oldukça başarılıdır (Ti/Z *iken sana hırâm-ı bed'i öğrettiğiyçün / Dilerim bazret-i Hak'dan o beşik taş olsun* [Beşiktaş], *Eylemekten o mehin şahsı firak ile savaş/Gözlerimde kuru çeşme gibi hiç kalmadı yaş* [Kuruçeşme]). *Sevâhilname*'de yer alan bazı yerleşim alanları, bugün artık ayrı yerler olarak anılmaz olmuş, büyük semtlere katılarak kaybolmuşlardır (Rumeli yakasındaki Mumhane, Hasankalfa, Kayalar, Şeytanakmtısı, Karataş; Anadolu yakasında da Sultaniye, Şerefâbâd, Kavakbahçesi vb).

Fennî'nin *Sevâhilname'si* 18. yy'da Boğaziçi'ni yansıtan en önemli edebi eserdir. Onun açtığı çığır, daha soma da taklit edilmiş, Şair İzzet(^) kaside türünde bir *Sahilname* yazmıştır.

İSKENDER PALA

FERAH TİYATROSU

Şehzadebaşında Şehzadebaşı Caddesi no. 14-**16**'da yer almış tiyatro binası.

19H'de inşa edildi. II. Meşrutiyet'in yarattığı canlı tiyatro ortamında birçok topluluk burada oyunlar sahneledi. Ama İstanbul'un tiyatro tarihinde iz bırakmasının asıl nedeni 1924'te Muhsin Ertuğrulün(->) önderliğinde Darülbedayi'den (bugün Şehir Tiyatroları) ayrılan bir grup sanatçının kurduğu topluluğun burada bir sezon boyunca temsiller vermiş olmasıdır. Aralık 1924'ten başlayıp Mayıs 1925'e kadar süren ve "Ferah dönemi" olarak adlandırılan bu sezonda ilk kez öğrencilere mdirimli matineler düzenlendi, salona eğitici pankartlar asıldı, seyircilere tiyatro konusunda bilgi veren broşürler dağıtıldı.

1928'de sinema salonuna dönüştürülen bina zaman zaman tiyatro topluluklarının temsilleri için de kullanıldı. 1941'de yanan binanın yerine daha soma Şehzade Sineması inşa edildi.

İSTANBUL

FERHAD PAŞA

(?, İstanbul -1575, İstanbul) Vezir ve nesih yazı hattatı.

Asıl adı Mehmed'dir. *Kamusü'l-A'lâm,* babasının Macar dönmesi olduğunu bildirir. *Sicill-i Osmanî,* onun Enderun'da yetiştikten soma, önce ikinci kapıcıbaşı, 1552' de yeniçeri ağası, 1557'de Kastamonu beylerbeyi olduğunu, **1564**'te de üçüncü vezirliğe yükseldiğini kaydeder. *Kamusü'l-A'lâm* ise, padişah tarafından çok sevildiğinden kendisi için beşinci vezirlik ihdas edildiğini bildirir. **1566**'da I. Süleyman'ın (Kanuni) şehzadesi Mehmed'in kızı Hümâşâh Sultan ile evlenen Ferhad Paşa, ünlü hattat Ahmed Karahisarî'den(->) ders alarak hat sanatında büyük bir şöhrete ulaştı.

Daha ziyade nesih yazıyla uğraştı. Saraya damat olmasına ve büyük bir mevkiye erişmesine rağmen saray entrikalarına kanşmayıp, kendini yazıya verdi ve boş zamanlarını Kuran yazmakla geçirdi. *Sicill-i Osmanî,* yazdığı Kuranları 100 altına sattığını kaydeder. Cenaze masraflarının, bu Kuranların parasından karşılanmasını vasiyet etmişti.

Ferhad Paşa, Ahmed Karahisarî'nin kurduğu Karahisarî ekolünün (Şeyh Hamdullah'ın başlattığı klasik ekolden biraz farklıdır) çok usta bir temsilcisidir. Sanat hayatının son zamanlarında Karahisarî'nin öbür öğrencileri gibi o da Şeyh Hamdullah üslubuna dönmüştür. Bir Kuran'ı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Oğlu Mustafa da hattattır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 355; Habîb, *Hat veHattâtân,* ist., 1306, s. 129; Sami, *Kamus,* V, 3401; *Sicill-i Osmanî,* IV, 16; K. Çığ, "Hattat Vezirler", *Tarih Dünyası,* c. II, S. 10 (1950); Rado, *Hattatlar,* 75.

ALİ ALPARSLAN

FERHAD PAŞA CAMİİ

Çatalca İlçesinin batısında, dik bir yamaç üzerinde yer alan cami, 1575'te ölen Damat Ferhad Paşa'nın vasiyeti üzerine Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Cami tek kubbeli ve son cemaat yeri çift revaklıdır. Avlusu üç yönde istinat duvarı niteliğini de taşıyan duvarlarla çevrili, doğu kapısı avluyla aynı kotta, kuzey

Ferah Tiyatrosu'nun Darülbedayi tarafından kullanıldığı dönemden bir fotoğraf. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

kapısı ise caminin kıble ekseni üzerindedir. Ahşap direklere oturan, sekizgen şadırvanın yine sekizgen olan havuzu orijinalliğini korur ve son cemaat yerinin önünde, kıble eksenine göre biraz batıya kaydırılarak yerleştirilmiştir.

Caminin avlusunun kuzeydoğu köşesinde Ramazan Ağa Sıbyan Mektebi, küçük kubbeli bir yapı olarak yer alır.

Cami 9,20 m çaplı, sekizgen bir kasnağa oturan kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmış olup, her cephede açılan ikişer simetrik pencerenin aralarına, bir eksen teşkil edecek biçimde kuzeyde giriş açıklığı, güneyde mihrap, yanlarda da nişler yerleştirilmiştir.

Çift revaklı olan son cemaat yeri, iç revakta dört sütuna binen eş büyüklükte üç kubbeyle örtülmüştür. Kubbeleri taşıyan sütunlar beyaz mermerden, stalaktikli başlıklıdır. Ön cephenin ortasındaki kemer, iki mermer sütuna oturur. Bu sütunların başlıkları baklavalıdır. Geri kalan kemerler taştan kare kesitli ayaklara otururlar. Ayaklar uçlarda köşeli yapılmıştır. Kemer boşlukları günümüzde camekânla kapatılmış durumdadır.

Caminin batısındaki minarenin üstü dış revağın, pabuç üstü caminin saçak seviyesi ile aynı çizgide bulunur. Gövde ve petek kısmı 12 köşeli, şerefe altı stalaktikli, korkulukları düz, külahı sivridir. Külahın altında firuze renkli çiniden bir sıra bezeme vardır.

Ferhad Paşa Camii kesme küfeki taşından inşa edilmiş ve örtüsü kurşun kaplamadır. Enli bordürle çevrili kıble kapısının basık kemeri kırmızı ve yeşil renkli taşlarla zıvanalı yapılmıştır. Alt sıradaki sağır kemerli pencerenin, kemer aynaları ile söveleri taştandır. Sivri kemerli üst pencerelere filgözü kayıtlı alçı şebekeler geçirilmiştir.

Caminin stalaktikli ve yüksekçe olan mihrap nişi profilli bir bordürle çevrelenmiş, bordürünün dışına ince kalem işi nakışlarla tepesi kavisli bir süs çerçevesi işlenmiştir. Ahşap minber ile dört direğin taşıdığı ahşap korkuluktu mahfilin 18. yy' da yenilendiği bellidir.

Cami avlusunun köşesinde bulunan sıbyan mektebi tek kubbeli bir dershane ile önündeki revaktan oluşur. Kiremit kaplı ahşap çatısı üç ahşap direğe oturan revağın caddeye bakan batı cephesi taş duvarla kapatılmış ve duvarın ortasına bir pencere açılmıştır. Dershane sekizgen, alçak bir tanbura oturan kubbeyle örtülü olup, geçişler kırık pandantiflerle yapılmıştır.

Doğuda ve batıda altlı üstlü ikişer pencere bulunur. Kuzey duvarının orta yerinde bir niş vardır ki bunun aslında ocak yeri olduğu, sonradan baca deliği kapatılarak bugünkü halini aldığı bellidir. Basık kemerli dershane kapısı güneydedir. Yapı kesme taştan inşa edilmiştir ve üst örtüsü kurşun kaplıdır. Revağın batı duvarındaki pencere de dahil olmak üzere, alt pencereler sağır kemerli, üst pencereler alçı şebekeli yapılmıştır. İçte süsleme yoktur.

Bibi. F. Ayanoğlu, "Ferhad Paşa ve Gizli Kalan Vakıflar", *VD,* VII (1968), 145-148; *İSTA,* X, 1971; Kuran, *Mimar Sinan,* 274; A. Kuran, "Çatalca'daki Ferhad Paşa Camii", *BÜD,* S. 3 (1975), 73-90; Meriç, *Mimar Sinan.*

REZAN ÇELEBİ

Ferhad Paşa Türbesi
Yıldız Demlnz

FERHAD PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te Camiikebir Caddesi ile Feshane Caddesi'nin birleştiği köşededir.

Türbe, III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemi ricalinden Ferhad Paşa tarafından sağlığında yaptırılmıştır. Görevinden azledilerek Yedikule Zindam'nda hapsedilen Ferhad Paşa, 1595' te orada katledilmiştir. Bu tarih, basık kemerli girişin üzerinde dört satır halinde yer alan, şair İlmînin 16 mısralık manzum kitabesinde "Eyledi Ferhad Paşa adn-ı âlide mekân - 1004" şeklinde verilmiştir.

Onaltıgen planlı türbe kubbe ile örtülüdür. Giriş, kemerli bir revakla sağlanmıştır. Yapıda düzgün kesme küfeki taşı yer yer renkli taşlarla birlikte kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinin klasik dönermnin sonlarına has tipik, renkli, hareketli ve zengin dış görünüşe sahiptir. Onaltıgenin her köşesi yarım silindir duvar payeleri ile yumuşatılmış, her yüzey silmelerle iki kata ayrılmış, ayrıca saçak hattı palmet ve mukarnaslı bir kornişle sınırlandırılmış, böylece yatay ve düşey çizgilerin dengesi sağlanmıştır. İki kadı düzen, pencerele de desteklenmiş ve yola bakan taraftaki her cepheye altlı üstlü iki pencere yerleştirilmiştir. Sivri kemerli üst kat pencerelerinde alçı peteklerle, alt katta ise sivri kemerli alınlıklarda geometrik mermer şebekelerle cephe tamamlanır.

Türbenin ahşap kapısı, sepet örgüsü şeklinde, oldukça sade fakat kalitelidir. Kubbe içinde palmet, rumî ve kıvrık dallı kalem işleri ile tam ortada bir ayet kitabesi vardır.

Türbedeki sekizi mermer, dördü ahşap, on iki sandukanın kimlere ait olduğu tespit edilememektedir.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 32-35; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 182-184; Kuran, *Mimar Sinan,* 245.

YILDIZ DEMİRİZ

FERHATPAŞA OTOGARI

bak. OTOGARLAR

FERİD PAŞA KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Süleymaniye'de, Timurtaş Mahallesi'nde, Hoca Hamza Meydanı üzerinde, Odun Kapısı ile Fetva Yokuşu üzerinde bulunmaktaydı.

19. yy'ın ortalarına tarihlenen Ferid Paşa Konağı, bir süre Âdile Sultan ve Pertevniyal Valide Sultan'ın kethüdalığını yapmış, daha sonra nazırlığa kadar yükselmiş Ferid Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapı günümüze ulaşamamıştır.

S. H. Eldem yapıyı orta boy konaklardan biri olarak tanımlamaktadır. Konak eski bir binanın yer aldığı arazi üzerine inşa edilmiştir. Konağın inşası sırasında, bazı eski duvarlar ve hamam olduğu gibi bırakılmıştır. Bu bölümler dışında, konak tamamıyla ahşaptır. Üç katlı yapının bir de asmakatı vardır. Yapı aksiyal bir plana sahip değildir.

Harem dairesinin sofası tüm plana hâkim durumdadır. Selamlık kısmı harem dairesi ile aynı yüksekliktedir, fakat harem dairesinden daha küçük bir alanı kaplar. Selamlık her katta bir yan sofa ve bir odadan oluşur. Harem dairesinde orta sofa üç kollu bir merdivenle genişletilmiş ve aynı eksene bir oda eklenmiştir. Konakta 20' den fazla oda bulunmaktadır.

Restitüsyonlarda da görüldüğü gibi, yapının içinde ahşap tavanlarda, pasa adı verilen çıtalarla kaplanmış bir yüzey hâkimdir. Bu düzen yalnızca ikinci katın sofasında bozulmuştur. Burada alışılmamış bir dü-

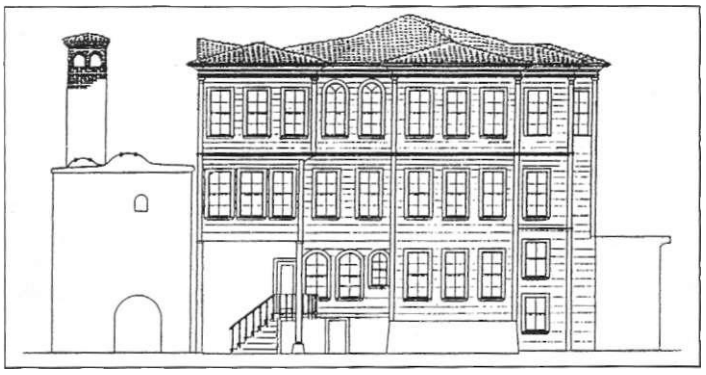

Ferid Paşa Konağı'nın giriş cephesi.
Eldem. *Türk Evi*

zen kullanılarak, tavanın yüzeyi karelere bölünmüştür.

Yapının dışında oldukça sade, ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Sofaların devamını oluşturan kısımlarda, pencereler yuvarlak kemerlidir, diğerleri ise sade, dikdörtgen pencerelerdir.

Bibi. Eldem, *Türk Evi,* II, 96-99; *İSTA,* X, 5676-5677.

EMİNE ÖNEL

FERİDUN AHMED PAŞA TÜRBESİ

Eyüp Sultan Camii arkasında, Beybaba Sokağîndadır.

Feridun Ahmed Paşa Türbesi
Yavuz** Çelenk, **1994

Türbe, 1583'te Mimar Sinan tarafından Nişancı Feridun Ahmed Paşa için, belki de paşanın ölümünden önce yapılmıştır. Bu tarih türbenin girişinde iki sütun üzerindeki üç satırlık kitabede belirtilmiştir. Feridun Paşa 1553'ten itibaren Sokollu Mehmed Paşa ile seferlere katılmış, 1570'te reisülküttab ve 1573'te nişancı olmuştur. 1576'da bu görevden azledilmiş, 158Tde ikinci defa nişancılığa getirilmiştir. 1571' de Ayşe Sultan ile evlenmiştir. Türbedeki iki lahitten biri Feridun Ahmed Paşa'mndır. Diğeri eşi Ayşe Sultanin olmalıdır.

Yapıda düzgün kesme küfeki taşı kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı türbenin önünde dört sütuna dayanan düz çatılı revak vardır. Dört köşede bulunan eksedralar ortada bir altıgen oluşturmuş, kubbe buna oturtulmuştur. Giriş cephesinin köşelerindeki silindirik yarım payelerle sert dış görünüş yumuşatılmıştır. Cephede iki katlı pencere düzeni uygulanmıştır. Dilimli kubbeyi ve kubbeye geçiş elemanlarını süsleyen kalem işleri tamirler sırasmda yenilenmiş olmalıdır.

Feridun Paşa'nın mermer lahdi, kabartma madalyonlar ve vazolarda lale, gül, karanfil motifleriyle bezenmiştir.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 35-38; Unsal, *Türbeler,* 84; Akakuş, *Eyyüb Sultan,* 179.

YILDIZ DEMİRİZ

FERİKÖY

Şişli İlçesi'ne bağlı, Feriköy, Paşa ve Cumhuriyet mahallelerine yayılan semt.

Doğu ve güneydoğusunda Kurtuluş, güneyinde Eskişehir ve Yenişehir mahalleriyle Dolapdere, batısında Feriköy Mezarlığı, kuzeybatısında Baruthane Deresi Yolu ve Piyale Paşa Bulvarı vardır. Semtin üzerine yayılı olduğu alan, batı ve güney yönlerinde Tatavla (Kurtuluş) sırtlarının eteklerinde yer alır. Semtin, asıl Feriköy Mahallesi'ni meydana getiren güney bölümünün, **16.** yy'da buradaki bir kiliseye atfen Aya Dimitri adım aldığı; doğusundaki Kurtuluş'un Tatavla diye adlandırıldığı; buraların 19. yy'ın ortalarına kadar üzerinde yer yer küçük Rum köyleri bulunan boş arazi olduğu bilinmektedir. 1934 tarihli *İstanbul Şehir Rehberi'nde* Feriköy semtinin Yay Meydam Caddesi ile Feriköy-Baruthane Caddesi arasmdaki güney bölümü boş alan olarak görülmektedir. Buna karşılık, Feriköy Mezarlığının kuzeyindeki, kuzeyde Silahşor Caddesi, doğuda Kâzım Orbay Caddesi arasında kalan ve yeni Piyale Paşa Bulvarîna doğru meyille inen Paşa Mahallesi kesimi, daha eski ve yoğun bir yerleşme bölgesidir.

Semtin adı tartışmalıdır. Osmanlıca "feri" sözcüğünden gelebileceği düşünülse de, *1301 İstatistik Cetveli'**Tide*** 1880 başlarında "Feriköy Mahallesi" olarak geçmekte, 1910'da mahalleden "Feri Kariyesi" diye söz edilmektedir ki, sözcüğün bu yazım biçimi, Semavi Eyice'nin "araştırılmaya muhtaç bir söylenti" olarak naklettiği varsayımı kuvvetlendirir. Buna göre, semtin adı Abdülmecid veya Abdülaziz dönemlerinde yaşamış Madam Ferinin adından gelmektedir. Feriköy yöresindeki çok geniş topraklar, padişah tarafından Madam Feri'nin kocasına bağışlanmış, daha soma kocası ölünce yöre Madam Feri'nin adıyla anılmıştır.

R. E. Koçu, yakın geçmişe kadar oba Çingenelerinin bu semtin kırlarında çadır kurduklarım yazar. Günümüzde İstanbul'un giderek büyüyen mezarlıklarından biri olan ve 1940lardan sonra genişleyerek bugün Piyale Paşa Bulvarîna kadar dayanan Feriköy Müslüman Mezarlığı semtin içinde kalmakla birlikte, yine semtin adıyla anılan Feriköy Latin Mezarlığı aslında Osmanbey semtinde bulunmaktadır.

Öteden beri Rumların ve Ermenilerin ağırlıkta olduğu bir azınlık semti olan Feriköy 1870'ler sonrasında, komşusu Tatavla gibi meyhaneleri ve içkili gazinolanyla ünlenmiştir. O dönemlerde burada küçük bir baruthanenin, 1900 başlarında ise bir feshanenin bulunduğu bilinir. 20. yy'ın ilk çeyreğinde semtte Ermeni nüfus çoğalmaya başlamış, zamanla Rumların sayısı iyice azalmış, yerlerini Türkler ve Ermeniler almıştır. Feriköy'deki halen 500 civarında öğrencisi olan, ana, ilk ve orta bölümlerini barındıran Feriköy Özel Ermeni Ortaokulu, Çobanoğlu Sokağîndadır ve 1912' de açılmıştır. Surp Vartanantz Kilisesi de okulun yalcınındadır. Semtte ayrıca iki Rum kilisesi ve en önemlileri Behram Çavuş Camii ile Feriköy Camii olan camiler vardır.

1950 sonrasında Feriköy, Ermeniler başta olmak üzere orta sınıf azınlıkların semti olarak gelişirken Piyale Paşa Caddesi veya Baruthane Deresi'ne doğru inen sırtlarda ve aşağısındaki vadide gecekondular hızla artmıştır. Gecekondular günümüze doğru yer yer kagir apartmanlar halini almışlarsa da, sırtın alt kesimlerinde, Baruthane Deresi Yolu ve Piyale Paşa Bulvarının geçtiği alçak bölgede yeni gecekondular kurulmuştur. Burası her büyük yağmurdan sonra sel altında kalır.

1965'te 12.000 kadar olan semt nüfusu günümüzde 50.000 civarına ulaşmıştır. Yerleşmenin görünümü, daha yeni olan Kurtuluş Caddesi'nin batı ve Feriköy-Baruthane Caddesi'nin güney kesimleri arasında kalan bölge birbirlerini dik açıyla kesen muntazam yollar ve oldukça muntazam sıra apartmanlar halindeyken, mezarlığın kuzeyinde Paşa Mahallesi'nde ve Piyale Paşa Bulvarîna inen sırtlar üzerindeki kesim dağınık, yoksul ve düzensizdir.

Semtte 1960'lardan sonra küçük ve orta boy imalathanelerle fabrikalar da kurulmuştur.

İSTANBUL

FERİKÖY CAMÜ

bak. BEHRAM ÇAVUŞ CAMİİ

FERİKÖY GENÇLİK KULÜBÜ

Adını taşıdığı semtte kurulmuş spor kulübü.

1919'da Feriköy İclaliye Kulübü adıyla kırmızı-yeşil forma renkleriyle kuruldu. Ama Mütareke dönemi ortamında fazla bir etkinlik gösteremeden dağıldı. 1923'te Feriköy İdman Yurdu adıyla ikinci kez kurulan kulüp futbol dışında atletizm ve boksla da ilgilendi. Forma renkleri kırmızı-beyaz olan bu kulüp de kısa bir süre sonra maddi imkânsızlıklar yüzünden dağıldı. 1927'de bu kez Feriköy-Şişli İdman Yurdu adıyla kurulan kulüp kırmızı-beyaz forma renklerini korudu. Daha sonra Duatepe Gençlik Kulübü'nü de bünyesine kattı. Bu dönemde daha çok futbol dalında faaliyet gösteren kulüp gene maddi yetersizlikler yüzünden 1937'de Kurtuluş Spor Kulübü ile birleşmek zorunda kaldı.

1947'de Feriköy Gençlik Kulübü adıyla son kez kurulan kulüp kırmızı-beyaz renkleriyle futbol dalında faaliyet gösterdi. Futbol takımı federasyonca tescil edildi ve amatör lige katıldı. 1955-1956 sezonunda amatör küme şampiyonu olarak istanbul 2. Profesyonel Ligi'ne yükseldi. 1958-1959'da bu ligde şampiyonluğu elde etti. 1958-1959 sezonunda **16** takımla oynanan birinci ligin 1959-1960 sezonunda 20 takımla oynanmasına karar verilince Bursa'da yapılan seçmelerde ilk dörde giren Feriköy Futbol Takımı 1. lige katılmaya hak kazandı. 1959-1960 sezonunda ligi 8. olarak bitiren futbol takımı 1967-1968 sezonu sonunda 2. lige düştü. Bu ligde de başarılı olamayan takım 1973-1974 sezonu sonunda 3. lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3- lig 7. grupta kümede kalma mücadelesi vermektedir.

İSTANBUL

FERİYE KARAKOLU

Beşiktaş İlçesi'nde, Ortaköy'de, Çırağan Caddesi üzerinde, "Sultan Sarayları" olarak da adlandırılan Feriye Sarayları(->) dizisinin Ortaköy yönünde yer almaktadır.

Fer'iye Karakolu, 19. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilir. "Ortaköy Karakolu" ya da "Tabya Karakolu" adlarıyla da bilinen yapının restorasyonu devam etmektedir.

19. yy'da, Türk mimarlığında ortaya çıkan yeni yapı türlerinden biri de karakol binaları olmuştur. S. H. Eldem bu yapıları önlerindeki mermer sütunlu revaklanyla, birer saraycık olarak nitelendirmektedir. Fer'iye Karakolu da denize bakan cephesinde, iki tarafta yer alan dörder büyük sütunla, bu kagir karakol binalarından birisidir.

H. Y. Şehsuvaroğlu, yapıya iki tarafta dörder sütunlu cephede, orta kısımdan girildiğini, bu giriş katında ve üstteki katta birer sofa ve bu sofaların etrafında odalarm yer aldığını belirtmektedir.

Restorasyon öncesinde oldukça harap halde olan yapının, eski fotoğraflar yardımıyla yeniden restitüsyonu yapılmıştır. Öndeki sütunların bir kısmı yıkılmış, fakat yerleri belirlenebilmiştir. Duvarlardan da ya çok az bazı izler ya da hiç laıllarılmayacak durumda olan kısımlar kalmıştır. Restitüsyon sonrası bunlar yenüenmiştir. Bugün de devam eden restorasyonda cephelerin büyük bir kısmı tamamlanmıştır.

Fer'iye Karakolu mimari özelliklerinin yamsıra tarihi olaylara sahne oluşu bakımından da ilgi çekicidir. Abdülaziz (hd 1861-1876), intihar ettikten soma cenazesi Fer'iye Karakolu'na getirilmiştir. Ayrıca Yıldız Mahkemesi'nde Abdülaziz'i öldürmekle suçlanan V. Murad'ın (hd 1876) koruculari da bir müddet bu karakolda kalmışlardır.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları;* Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi.*

EMİNE ÖNEL

Fer'iye Karakolu
Tarkan Okçuoğlu, 1994

FER'İYE SARAYLARI

Beşiktaş llçesi'nde, Ortaköy'de, Çırağan Caddesi üzerinde yer alırlar. Günümüzde Galatasaray Üniversitesi ve Kabataş Lisesinin kuUanımmdadırlar. Bu yapıların Ortaköy tarafında, Ortaköy Karakolu ya da Tabya Karakolu adlarıyla da bilinen, halen onarımı yapılan Fer'iye Karakolu(-») bulunur. Beşiktaş yönüne doğru, bugün otel olarak kullanılan Çırağan Sarayı(-0 yer alır.

19. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen Fer'iye Saraylarının, mimarı hakkında şimdilik kesin bir bilgi yoktur.

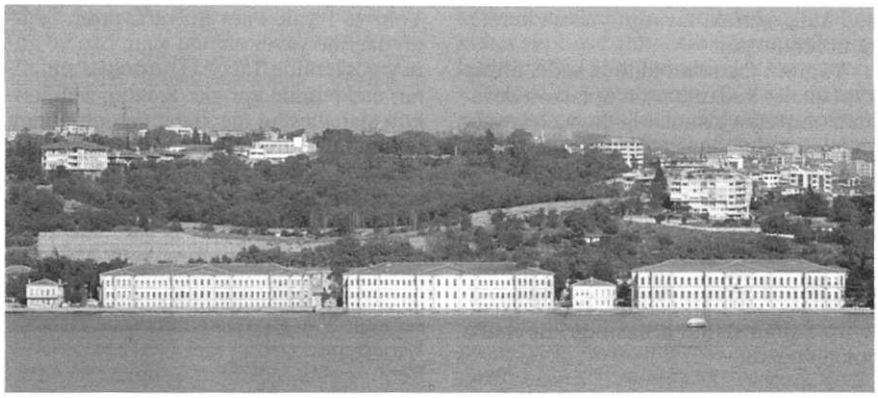

Fer'iye Sarayları'nın deniz cephesinden görünümü.
Elif Erim, 1990

Fer'iye Sarayları, "Sultan Sarayları" ya da "İbrahim Tevfik Efendi Sahilsarayı", "Cemaleddin Efendi Sahilsarayı" ve "Seyfeddin Efendi Sahilsarayı" adlarıyla da bilinirler.

Bu saraylara fer'iye dermesinin sebebi, padişahın oturduğu esas sarayın yanında ikinci derecede önemli yapılar olmasındandır. Deniz tarafında üç ana bina, bir cariyeler koğuşu ve iki katlı küçük bir binadan oluşan yapılar topluluğunun arkasında, yol tarafında ek binalar yer alır.

Yapılar denize paralel bir konumda inşa edilmişlerdir. Üç ana bina dikdörtgen planlıdır. Denize ve yola bakan odalar ve bunların arasında kalan kısımlarda geniş sofalar yer alır. Sofraların tavanlarında, kalem işleriyle motiflendirilmiş ahşap kaplamalar kullanılmıştır. Bu orijinal kısımlar günümüzde de varlığım sürdürmektedir. Yapıların cepheleri simetrik bir düzenlemeye sahiptir. Yuvarlak veya basık kemerli ya da dikdörtgen çerçeveli sade pencereler kullanılmıştır. Katlar yatay silmelerle aynlmıştır.

Fer'iye Sarayları Osmanlı tarihindeki önemli olaylardan birine sahne olmuştur. 1876'da tahttan indirilen Abdülaziz (hd 1861-1876) önce Topkapı Sarayina(->), soma da bugün Kabataş Lisesinin kullanımında olan binaya getirilmiştir. Buraya getirilmesinden birkaç gün soma, Abdülaziz odasında ölü olarak bulunmuştur.

Bibi. S. H. Eldem, *Türk Evi,* II, 152-**153;** Ü. Kuyucu, "Boğaz'ın Rumeli Sahili Yalıları", (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış lisans tezi), İst., 1966; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi.*

EMİNE ÖNEL

FERRUH KETHÜDA CAMİİ VE TEKKESİ

Fatih llçesi'nde, Balat'ta, Molla Aşki Mahallesinde, Mahkemealtı Caddesi ile Ferruh Kâhya, Kahkaha ve Çavuş Hamamı sokaklarının sınırladığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Sadrazam Semiz Ali Paşa'mn (ö. 1565) kethüdası (kâhyası) Ferruh Ağa tarafından 970/1562'de yaptırılmıştır. Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanıldığı anlaşılan caminin tasannu Koca Sinan'a aittir. Söz konusu cami-tevhidhane, günümüze ulaşmamış olan tekke bölümlerinden, mahkeme binasından ve çeşmeden meydana gelen küçük bir külliyenin çekirdeğini teşkil etmekteydi. Mihrap 18. yy'ın birinci çeyreğinde Tekfur Sarayı çinileri ile kaplanmış, aynı yüzyılın ikinci yarısında, büyük bir ihtimalle 1766 depreminden sonra minarenin kaideden yukarısı yenilenmiştir. Geçen yüzyılda, muhtemelen 1877'deki Balat yangınında, ahşap olan son cemaat yeri ile çeşitli tekke bölümlerinin, ayrıca mahkeme binasının ortadan kalktığı, son cemaat yerinin sonradan ihya edildiği anlaşılmaktadır. 1925'te tekkelerin kapatılması üzerine terk edilen ve zaman içinde harap olan cami-tevhidhane binası, çevrede yaşayanların 1953'te kurduğu Ferruh Kâhya Camii Onarma ve Koruma Cemiyeti tarafmdan tamir edilmeye başlanmış, mali sıkıntılar yüzünden kesintiye uğrayan onarım Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün desteği ile 1960'larda tamamlanabilmiştir.

Kuruluşundan 1925'e kadar Halvetîiiğin Sünbülî koluna bağlı kalan tekke kaynaklarda "Balat Tekkesi" olarak da zikredilir. Ayin günü cuma olan tekkenin Maliye Nezareti'nden yılda 132 kuruş, Kurban Bayramlarında da üç adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir. Ferruh Kethüda Tekkesi'nin şeyhleri arasında birçok kişi daha soma Sünbülî âsitanesi olan Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi'ne postnişin olmuştur.

Moloz taş örgülü ve kesme taş harpuştalı duvarlar, düzgün olmayan yedigen planlı arsayı kuşatmaktadır. Basık kemerli beş adet avlu girişi farklı yönlere açılır. Cami-tevhidhane çevre duvarma iki noktada temas edecek şekilde yerleştirilmiştir. Söz konusu bina ile duvar arasında kalan saha hazireye ayrılmıştır. Hazirenin diğer bir parçası da kuzey duvarının önünde yer almaktadır. Avlunun batı ve kuzey sınırlarında derviş hücrelerinin sıralandığı, dükkânlar ile mahkeme binasının da doğuda, cadde üzerinde yer aldığı tahmin edilebilir. Çeşme arsanın kuzeybatı köşesine, sokakların kavşağına yerleştirilmiştir.

Cami-tevhidhane, aynı çatının altına alınmış olan ters "T" planlı bir harim ile e-

nine dikdörtgen planlı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Mihrap "T" nin kıble doğrultusunda gelişen kolunda yer alır. Sinan'ın, altı veya sekiz destekli, merkezi kubbeli birtakım camilerinde uyguladığı mihrap çıkıntısının çatılı bir yapıda görülmesi dikkat çekicidir. Son cemaat yerinin, ilk yapıldığında, kare kesitli taş kaidelere oturan sekiz adet ahşap dikmenin taşıdığı, açık bir sundurma şeklinde olduğu tahmin edilebilir. Dikmelerin arası 19. yy'ın son çeyreğinde ahşap duvarlarla, son onarımlarda ise demir doğramalı camekânlarla kapatılmış, sonuçta yapının dış görünümüne bir sivil mimari çeşnisi katan son cemaat yeri özgünlüğünü yitirmiştir.

Harimin duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve tuğla ile almaşık olarak örülmüştür. Kuzey duvarının eksenindeki harim girişi breş taşından kaim söveler ve beyaz mermerden kaval silmelerle kuşatılmış, rumîlerin bezediği bir alınlıkla taçlandırılmıştır. Basık kemerli açıklığın üzerinde, bani olarak Ferruh Kethüda'nın adı ile kimliğini, ayrıca inşa tarihini (970/1562) veren, istifli sülüsle yazılmış, Arapça mensur kitabe bulunmaktadır. Evliya Çelebi kuzey duvarının son cemaat yerine bakan dış yüzünde, hac yolundaki çeşitli "menzilleri" ve geçitleri tasvir eden manzara resimlerinin bulunduğunu kaydeder. Bazı geç dönem Osmanlı camilerinde gözlenen manzara resiırderimn oldukça eski bir geleneğe dayandığını belgelemek açısından çok önemli olan bu resimler ne yazık ki tamamen ortadan kalkmıştır.

Harim duvarlarında iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler sıralanır. Dikdörtgen açıklıklı olan alttakiler, kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmış, almaşık örgülü sivri hafifletme kemerleriyle taçlandınlmıştır. Sivri kemerli olan tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kapatılmıştır. Kuzey duvarı boyunca iki kadı mahfiller sıralanmaktadır.

Cami-tevhidhanede süsleme açısmdan en çok dikkati çeken öğe mihraptır. Mihrabın, mermerden kaval silmeli çerçevesi ve altı sıra mukarnaslı kavsarası dışında kalan yüzeyi, 18. yy'ın birinci çeyreğinde, İstanbul'da Tekfur Sarayında imal edilen, sıraltı tekniğinde çini levhalar ile kaplıydı. Klasik dönemin İznik çinilerini taklit eden bu levhalarda beyaz zemin üzerine kırmızı, yeşil, firuze ve lacivert kullanılarak şakayık ve hançer yaprağı gibi naturalist motifler işlenmiştir.

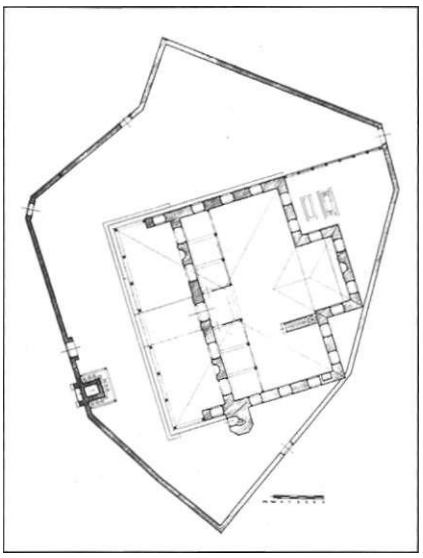

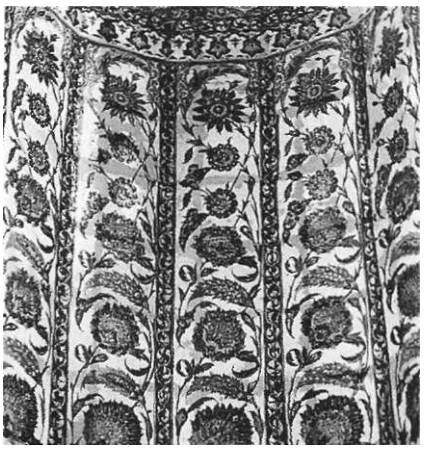

Ferruh Kethüda Camii'nin planı (solda) ve caminin Tekfur Sarayinda üretilen çinilerle kaplı mihrap hücresinden ayrıntı.
Alt Saim Ülgeri, 1944 (sol), M. Baha Tanman, 1983

Mihrap hücresinin içinde yer alanlar hariç, diğer çiniler 1938-1947 arasında yerlerinden sökülerek kayıplara karışmıştır. Aynca pencere içlerinde, zeminde, beyaz mermere renkli taş kakmak suretiyle meydana getirilmiş dikdörtgenler, mihrap şamdanlarının arkasında, süpürgelik hizasında yer alan Bursa kemerli ve palmetli mermer levhalar, mukarnaslarla donatılmış ahşap mahfil sütunları ile yapının güneybatı köşesinde, dışarıda yer alan güneş saati de kayda değer ayrıntılardır.

Ahşap minber, kalem işi bezemeler ve alçı revzenler son onarımda konmuş olup ilk yapıdan kalma değildir. Günümüzde çıtalarla bölünmüş düz bir yüzeye sahip cilan tavanın ortasında, zamanında bir ahşap kubbenin bulunduğu bilinmektedir. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minare bütünüyle kesme küfeki taşından örülmüştür. İlk yapıdan kaldığı anlaşılan, yarım sekizgen planlı kaideyi, barok üslubu yansıtan, kesik koni biçimindeki pabuç kısmı izler. Silindir biçimindeki gövde kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külahla son bulmaktadır. Şerefe kaval silmelerden oluşan bir dolguyla desteklenmiştir.

Ferruh Kethüda Camii'nin içinden bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 212-219; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, I, 55-57; ^Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 98-99, 240; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 16-17, no. 33; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* IV; *İhsaiyat II,* 14; Vassaf, *Sefine,* V, 275; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3-4; Ergun, *Antoloji,* II, 659; *Osmanlı Müellifleri,* I, 50, 219, 228; Konyalı, *Mimar Sinan,* 86-88; Eyice, *İstanbul,* 65; *İSTA,* IV, 1965-1966; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 31-32; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 17; Sözen, *Mimar Sinan,* 162, 373; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 381; Kuran, *Mimar Sinan,* 25, 34, 115, 259, 276; M. B. Tanman, "Balat Camii ve Tekkesi", *DİA,* V, 7-8.

M. BAHA TANMAN

FERS AN, REFİK

(1893, İstanbul - 13 Haziran 1965, İstanbul) Bestekâr, tanburi ve lavtacı.

Şehzadebaşînda doğdu. Bestekâr ve okuyucu Hafız Mehmed Şemseddin Efendinin oğludur. İlk musiki zevkim aldığı babasını küçük yaşta kaybedince, II. Abdülhamid'in mabeyincilerinden olan enistesi Faik Beyin Bebek'teki yalısında büyüdü. Bu yalıda her hafta düzenlenen ve Tanburi Cemil Bey(-») Levon Hancıyan(->), Enderunî Hafız Hüsnü Bey, Lavtacı Andon, Rahmi Bey(->), Lem'i Atlı(->), Neyzen Aziz Dede gibi üstatların yer aldığı fasıllan dinleyerek büyüdü. Önce ud sazına heves etti. İ905'te, Tanburi Cemil Bey'den tanbur dersleri almaya başladı; bu derslere yedi yıl devam etti. Aynı yıllarda Levon Hancıyan'dan da faydalandı.

Bir süre Robert Kolej'deG» okudu, Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezun oldu. Ailesiyle birlikte 1912'de Mısır'a, oradan da 1913'te İsviçre'ye gitti. Teyzesinin kızı olan bestekâr ve kemençeci Fahire Hanımla Cenevre'de evlendi. Dört yıl kaldığı İsviçre'de kimya öğrenimi gördü ve Batı musikisi üzerine çalıştı. 1917'de İstanbul'a dönünce sınavla, Darü'l-Elhân(->) tanbur hocalığına getirildi. 1918'de Muzıka-i Hümayun'a(->) yüzba-

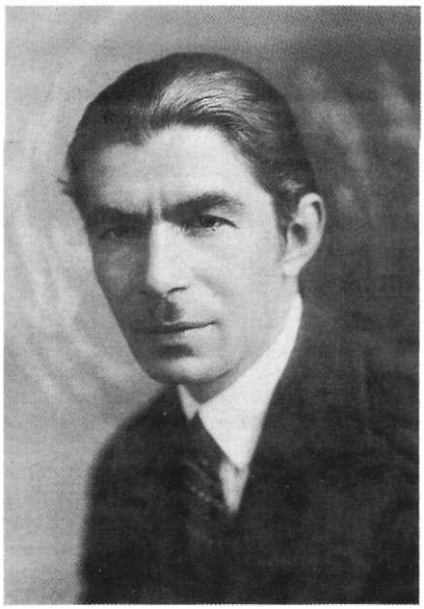

Refik Fersan
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

şı rütbesiyle Türk musikisi muallim muavini olarak atandı. Aynı tarihlerde, Muallim İsmail Hakkı Bey'in yönetiminde ilk konserini verdi. Muzıka-i Hümayun'un Türk musikisi kısım şefliğine getirildi. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla saraydaki musiki kadroları Ankara'ya nakledilince, yeni oluşturulan Riyaseticumhur incesaz Heyeti'ne şef olarak atandı; 1927'de istifa ederek heyetten ayrıldı.

Fersan İstanbul'a yerleşince, Münir Nurettin Selçukün(->) konser ve plak çalışmalarına eşi Fahire Fersan'la birlikte katıldı. 1937'ye kadar, İstanbul Radyosu'nda çalıştı. 1938'de Ankara Radyosu hizmete açılınca, İstanbul Radyosu'nun birçok sanatçısı gibi Ankara'ya gitti. 1949'da, Şark Musikisi Konservatuvarîm kurmak üzere Suriye'ye davet edildi. 1950'de dönüşünde, İstanbul Konservatuvarı İcra Heyetinde ve İstanbul Radyosu'nda göreve başladı. Konservatuvar Tasnif Heyetinde önce üye, sonra başkan sıfatıyla yürüttüğü görevini ölümüne kadar sürdürdü.

Tanburuyla birçok plağa taksimler doldurmuş ve eşlik sazı olarak katkıda bulunmuştu. Mevlevi ayinlerinden ilahilere, peşrev ve saz semailerinden sirto ve marşlara, kâr-ı nâtıktan kârçeye, beste ve semailerden şarkı ve fantezilere kadar dini ve dindışı beste şekillerinin hemen hepsinde, kendi ifadesiyle 400 dolayında eser veren Fersan, özellikle saz eserlerinde 20. yy Türk musikisinin en güçlü bestekârlarından biriydi. "Nikriz Saz Semaisi" şaheserlerinden biridir.

"Kadıköylü" adını verdiği "Beğendim biçimini, her yerin mini mini" mısraıyla başlayan nihavent fantezisi; "Gel bu yaz şöyle Fenerbahçe'de birkaç gün kal" hicaz şarkısı ile "Kâğıthane Safası" adlı ve "Derdimi saya saya" mısraıyla başlayan neva şarkısı, İstanbul konulu eserleri olarak ün kazandı. Mahur "Bir neş'e yarat hasta gönül, sen de biraz gül", "Dün yine günümüz geçti beraber", "Ver sâkî tazelendi derdim bu gece"; acemkürdi "Rüzgâr uyumuş, ay dalıyor, her taraf ıssız"; segah "Düştü enginlere bir ince hüzün" ve kürdilihicazkâr "Gözlerin mavi mine, vuruldum perçemine" gibi birçok eseri, "İstanbul şarküarî'nın önde gelen örnekleridir.

Hamparsum notasını çok iyi bilmesinden dolayı, Ankara Radyosu'nda ve İstanbul Belediye Konservatuvarînda çalıştığı yıllarda, bu nota sistemiyle yazılmış çok sayıda eseri bugün kullanılan Batı notasına çevirerek klasik Türk musikisi repertuvarına kazandırması en büyük hizmetlerinden biridir. Unutulmuş makamlardan biri olan "selmek"ten eserler besteleyerek bu makamı yeniden canlandırmıştı. Geleneklere bağlı, ancak yeniliğe açık, yol gösterici ve kendine özgü bestekârlığı, Türk musikisinin son dönemine damgasını vurmuştur.

BibL İnal, *Hoş Şada-,* R. Kalaycıoğlu, *Türk Musikîsi Bestekârları Külliyatı,* 1959; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *TürkMusikîsi Tarihi,* Ankara. 1989; Y. Öztuna. *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

FES

Önceleri Batılılaşmanın, 19. yy'ın ikinci yarısından sonra da Osmanlılığın simgesi olarak 100 yıl kadar (1828-1925) kullanılan serpuş.

Türkvari fes formları önce istanbul'da moda olmuş; dönemin padişahından sıradan insanlara kadar, her dinden ve ulustan bireylerce benimsenmiştir. Taşradaki kullanımı istanbul düzeyinde özgünlük ve seçmecilik yansıtmayan fes, devlet protokolünden günlük yaşama, edebiyata, folklora ve müziğe değin her alanı etkilemiştir.

Üzerine sarık sarılan, fese benzer külahlar, II. Mahmud'un kıyafet yeniliğini gündeme getirmesinden önce de vardı. Evliya Çelebi, 17. yy'da, "azeb askeri, azeb taifesî'nin başlanna fes giydiklerini yazar. 1826'da Hüsrev Paşa kaptan-ı derya iken, başlıklarının ağırlığından kürek çekmekte zorlandıklarını gözleyerek kalyoncular Tunus fesi giydirdi. II. Mahmud, bir cuma selamlığında kalyoncu erlerini denetlerken feslerini beğendi. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(-0 askerlerinin ilk zamanlar başlık olarak kullandıklan şubara (şobara) yerine fesin kabul edilmesi uzun tartışmalar sonunda gerçekleşti. Bir fermanla ordunun diğer sınıfları ve halk için de fes zorunlu tutuldu. Tutucu çevreler bir süre fese alışamadılar ve ona "püsküllü bela" adım verdiler. 1828'de çıkanlan bir nizamnameyle devlet ricalinin, ulemanın ve rütbe saMplerinin ne şekilde fes giyecekleri de tespit edildi. Bu dönemin fesleri, altı dar, üstü geniş ve üzeri ipek mavi püskül örtülüydü; ortaya gelen püskülün üzerinde de oymalı bir süs takılıydı. Abdülmecid döneminde (1839-1861) altı geniş, üzeri dar sahan kapağı şeklinde, kulak hizasma kadar uzun siyah püsküllü fes moda oldu. Abdülaziz döneminde (1861-1876) "aziziye" denen, basık ve geniş fes; II. Abdülhamid döneminde ise (1876-1909) uzun ve kalıplı fes modaydı.

Feslerin şekilleri, ait oldukları padişah dönemine atfen "mahmudiye", "mecidiye", "aziziye", "hamidiye" şeklinde isimlendirilirdi. Feslerin renkleri de al pembeden mora, hattâ siyaha kadar çeşitlilik göstermiştir. Kırmızı, ünnabi, güvez, mor, al, narçiçeği ve siyah en çok sevilen renklerdi. Narçiçeği renginde olan fesler, II. Abdülhamid döneminde hafiye fesi olarak bilinirdi.

Fes, genel olarak eğri, kaş üstüne kadar eğik, yan, arkaya doğru vaziyetlerde giyilirdi. Bazen ön tarafta tablayla fesin yanlarında meydana gelen çukura kibar çevrelerde "yar tekmesi", külhanbeyi çevresinde de "kuş yuvası" denirdi. Boyun ve kulakları örten feslere "babayani", "efendivari"; ıslanıp bozulmuşuna "limon kabuğu"; sıfır kalıba çekilmişine "saksı dibi"; yassı ve başa geçmişine "tablakâr"; kenarı kıvrılmış saçlarla süslü olarak giyilenine "kapatma sümbül saksısı" gibi adlar verilirdi. Bunların dışmda "kel örten", "ayıp kapayan", "yandım allah", "horoz ibiği" adlarıyla anılan fesler de vardı. Daha eski dönemlerde "Ali Kurna" denilen Tunus fesleri, "iskender", "davut vezir", "poti", "çifte pehlivan", "bol fırt", "kibarlara mahsus", "şıllık", "hereke" gibi isimler taşıyan fesler kullanılmıştır. Önceleri yalın olarak giyilen feslere zamanla mendil, çevre, tülbent benzeri şeyler dolamak geleneği de doğdu. İstanbul esnafı, bu geleneği uzun müddet yaşatarak feslerine çeşitli sarıklar sardılar. Feslerin çevresine tablasından kenarına kadar düzgün sarık sarmak ise II. Abdülhamid zamanında âdet olmuştur. Bu tip sarıkları sarma izni ise sadece din adamlarına verilmişti. Fesin giyiliş tarzı, kişilerin toplum içindeki yerini de belli ediyordu.

Biçimi bozulan fesler kalıplanırdı. Fesçilik ve fes kalıpçılığı istanbul'da yaygın birer zanaattı. 0-**16** arasında değişen muhtelif numaralara ait fes kalıpları ise "dar beyoğlu", "hamidiye", "büyük hamidiye", "tam zuhaf", "yarım zuhaf, "efendi biçimi", "İzmir biçimi" şeklinde adlandırılırdı. Fes, eğer kaliteli değilse, yağmurlu havalarda ıslandığında boyaları giyenlerin yüzüne akar, o zamanların deyimiyle giyenleri "apukurya maskarası" haline getirirdi.

II. Meşrutiyet'ten soma feslerin ön tarafına ay-yıldız çeşidinden armalar koymak moda haline geldi. Bunun öncüsü ise Enver Paşa oldu. İstanbul'da fesin moda olduğu 1830'lu yıllarda çocuk feslerinin altın, zümrüt, inci gibi kıymetli mücevherlerle süslenmesi sonucunda fes hırsızları ortaya çıktı.

Fesler, genellikle Tunuslu ayak satıcıları tarafından Eminönü'nde, Yeni Cami, Ayasofya, Sultanahmet ve Beyazıt meydanları gibi kalabalık yerlerde satılırdı.

Fes, kadınlar tarafından da kullanılmıştır. **16.** yy'da kadın feslerinin çok yaygın olduğu bilinmektedir. 19. yy'm ikinci yarısına kadar İstanbul'da Müslüman kadınların ev içindeki başlığı tepelikler, değer-

li taşlar ve tellerle süslenmiş festi. Zamanla kadm giyiminde terk edilen fesin yerini hotozlar aldı.

Saray kadınlarının da kendilerine özgü fes giyinme usulleri vardı. Başlanna uygun bir başörtüsü bağlarlar, sağ ya da sol tarafına da uzun ibrişim püskülü bulunan küçük bir fes iğnelerdi.

Fes, bir asker başlığı olarak kullanılmaya başlandıktan sonra İstanbul, Edirne, Bursa ve Selanik'te imal edilmiş; yerli fesler ihtiyacı karşılayamadığı ve pahalı olduğu için Tunus, Mısır ve Avrupa ülkelerinden ithal edilmiştir. Askeri ve sivil ihtiyacı karşılamak için de İstanbul'da Feshane(->) kurulmuştur.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* I, 834-835; C. E. Arseven-H. Y. Şehsuvaroğlu, "Eski Erkek Baş Giyimleri", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 30 (Haziran 1952), s. 1528-1531; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 180; "Fes", *İSTA,* X, 5698-5704; R. E. Koçu, "Fes", *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* İst., 1969, s. 113-116; ay, "Fes", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 1 (Şubat 1972), s. 14-19; Ahmed Rasim, "Fes Hakkında", *Muharrir Bu Ya!,* Ankara, 1969, s. 6-15; ay, "Kıyafetler", *Ramazan Karşılaması,* İst., 1990, s. 103-105; K. Sinan, "Bize Yakışmayan Fes", *Yıllarboyu Tarih,* S. 5 (Ağustos 1978), s. 59-61; O. Kologlu, *Islamda Başlık,* Ankara, 1978, s. 31-76; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri,* ist., 1980, s. 15; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *İÜ Edebiyat Fakültesi Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,* İst., 1981, s. 571-590; U. Göktaş, "Kartpostallarda Erkek Kıyafetleri: Kavuk, Fes", *İlgi,* S. 64 (Kış 1991), s. 32-35; Büngül, *Eski Eserler,* I, 118; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 169; C. E. Arseven, "Fes", *Sanat Ansiklopedisi,* I, s. 583-584; "Fes", *İKSA,* III, 1746-1750; Pakalm, "Fes", *Tarih Deyimleri,* I, 610-613.

UĞUR GÖKTAŞ

FES BOYKOTU

1908'de Avusturya mallarına karşı yapılan boykot hareketi.

Bosna-Hersek 1878 Berlin Kongresinde Avusturya yönetimine geçmişti. Ancak yine de Osmanlı toprağı gözüküyordu. II. Meşrutiyetin ilam (1908) üzerine bu yörelerin Osmanlı meclisinde temsil edileceği kaygısıyla 5 Ekim 1908'de Avusturya bu toprakları ilhak kararı aldı. Aynı gün Bulgaristan da tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etti.

Osmanlı Devleti bu oldubittiler karşısında savaşacak durumda değildi. Balkanlar'daki bu gelişmeler üzerine **6** Ekim akşamı Avusturya'ya karşı gösteriler başladı. Olay kısa sürede dinci, Abdülhamid yanlısı bir boyut kazandı, ittihat ve Terakki gelişmelere hâkim olabilmek için Avusturya mallarına karşı bir boykot örgütledi. 8 Ekim günü duvarlar "Avusturya emteasım almayınız" yazılı afişlerle donatıldı. Halk Avusturya sermayeli mağazaların önünde toplanarak ticareti engelledi. Bazı ticarethaneler Avusturya'ya yaptıkları siparişleri iptal ettiler. Limanda mavnacı ve salapuryacı esnafı Avusturya mallarını boşaltmadılar.

11 Ekim günü çoğunluğu Avusturya'dan ithal edilen feslerin giyilmemesi için kampanya açıldı. "Serpuş-ı milli" adı altında piyasaya yeni bir fes verildi. "Bu "nemce usulüyle dökülerek yapılmış arakiyeler" Avusturya feslerine oranla çok daha ucuza satılmaya başladı. Bu arada fes esnafının Avusturya fesi satmasına engel olundu. Satma gmşirninde bulunanlara gözdağı verildi.

13 Ekim günü halk Fransa ve İngiltere sefaretleri önünde sevgi gösterilerinde bulundu. 14 Ekim günü işleri aksayan İstanbul'un fes esnafı ellerinde bayraklar Babıâli'ye giderek kendilerine yapılan baskıları ve tehditleri protesto ettiler.

Bu arada memurların fes yerine kalpak giymeleri giderek yaygınlaştı. İstanbul tüccarı polisler için elbiseleri renginde 2.000 kalpak ısmarladı. Beyrut'ta deve tüyünden kalpak yapımı için bir şirket kurulmasına karar verildi. 1909 başında resmi dairelerde kalpak hâkim oldu.

1908 Fes Boykotu Osmanlı'da ulusal bilincin oluşmasında kitle hareketinin önemini ortaya çıkardı. Bundan böyle dışa karşı savaşın silah dışında araçlarla yürütülebileceği ortaya çıkıyordu. Nitekim "milli iktisat" II. Meşrutiyet yıllarında iktisat alanında ulusal bir uyanışın ifadesiydi.

ZAFER TOPRAK

FESHANE

Eyüp'te Defterdar'da(-») kurulu İstanbul'un en eski sanayi kuruluşlarından. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) kurulurken bütün askere fes giydirilmesi kabul edilmiş ve bunun için Tunus, Mısır ve Avrupa'dan fes getirtilmeye başlanmıştı. Ancak, asker giysisi olarak kullanılan fesin sürekli olarak ithali uygun görülmediğinden yerli üretime geçilmesi girişiminde bulunuldu ve bu gibi konularda bilgi sahibi olduğu bilinen izmirli Kâtibzade Mustafa Efendi fes nazırı tayin edildi.

İlk olarak İstanbul'da Kadırga'daki günümüzde Cinci Meydanı adı verilen Cündî Meydam'nda kurulan Feshane'de fes üretimine başlandı. Burada yapılan üretim fes gereksinimini karşılayamadığından ve pahalıya mal olduğundan Bursa, Edirne ve daha sonra Selanik'te de fes üretimine başlandı. Bununla birlikte, fes üretiminde Tunus feslerinin kalitesine ulaşılamadı. Bu ve benzer nedenlerle 1830'da Fes Nezareti kaldırıldı ve bir süre ithal fes kullanımı öne geçti. Öte yandan yerli feslerin kalitesinin Tunus fesleri düzeyine yükseltilmesi için bu ülkeden ustalar getirtildi.

Tunus fesi düzeyinde fes üretimine başlanması için gerekli malzeme sağlanıp kalfalar yetiştirildikten sonra Cündî Meydanîndaki Feshane binası üretim açısından yetersiz kaldı. Önce binanın genişletilmesi düşünüldü, fakat daha sonra az masrafla kullanılabilir duruma getirilebilecek bir yer aranarak Defterdar'daki Beyhan Sultan Sarayı'nın arsasının bu işe uygun olduğuna karar verildi.

1833'te yeni yerine yerleşen fabrikada fes üretiminin yanında aba ve halı üretimine de başlanmıştı. Bu dönemde dinkleme (yıkama) için katırların döndürdüğü dolaplar kullanıldı. 1843'te yeniden düzenlenen Feshane bir dokuma fabrikasına dönüştürüldü. İngiltere, Fransa ve Belçika'dan buhar makinesi ile çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri getirildi ve yönetimi Darphane-i Amire'ye bağlandı.

Feshane'de 1848-1850 arasında 30.000 m çuha ile 400.000 fes üretildi ve bunların satışı için Vezneciler, Kapalıçarşı, Tophane ve Beşiktaş'ta dükkânlar açıldı. Feshane'nin işletilmesi 1849'da Hazine-i Hassa'ya devredildi. 1866'da çıkan bir yangında buhar dairesi dışında fabrikanın tümü yandı ve 18ö8'de aynı yerde yeniden inşa edilen Feshane-i Amire, çağının modern makineleri ile donatıldı.

1860ların başında fabrikada çalışan işçi sayısı 200-250 dolaymdaydı. Bu dönemde büyük bölümü askeri kumaş olmak üzere yılda **216**.000 m dolayında kumaş

Dokumacılığın sürdüğü 19301u yıllarda Feshane.
Salâhaddtn Giz

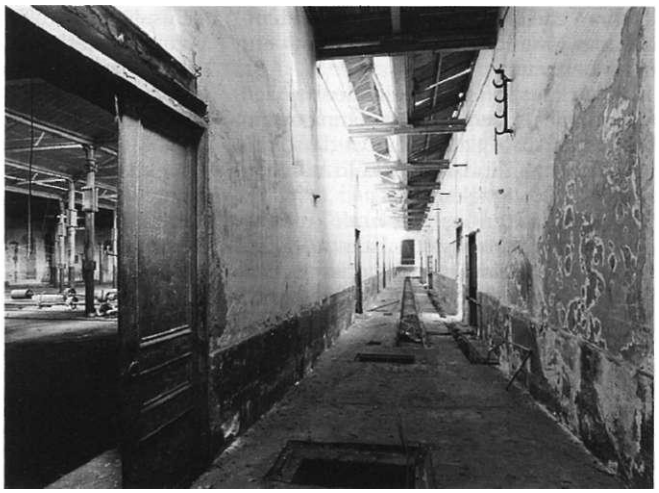

Feshane'nin 1986'da bütün bölümleri yıkıldıktan sonra geriye kalan büyük dokuma salonundan görünümler.
Fotoğraflar Aras Neftçi, 1987

ile günde 1.300-1.500 dolayında fes üretiliyordu.

Fabrika 1894 ve **1916**'da genişletildi ve büyük ölçüde yenilendi. 1917'de Türkiye'deki dokuma sanayiinin en büyük kuruluşu durumundaydı ve Hereke Fabrikası ile birlikte tüm dokuma üretiminin yarısını sağlamaktaydı.

1894'teki genişletme ve yenileme Mimar Krikor Balyan tarafından yapılmış ve fabrika geç ampir üslubunda pavyonlar biçiminde inşa edilmiştir. 1895'te Feshane'ye çırak ve işçi yetiştirmek amacıyla fabrika bünyesinde bir sanayi sıbyan mektebi açıldı. Bu okula giren öğrenciler bir yandan fabrikada çalışarak uygulama yaparken, bir yandan da okulda ders görmekteydiler.

1877'de Bâb-ı Seraskeri'nin yönetimine verilen fabrika 1921'e kadar "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye" emrinde çalıştırıldı. Bu dönemde "Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası" admı taşıdı. 1925'te askeri idareden Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi ve bankanın kurduğu "Feshane Mensucat TAŞ" tarafından işletilmeye başlandı. 1937'de bu şirket tasfiye edilerek Sümerbank'a devredildi. Fabrika "Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Fabrikaları TAŞ" tarafından işletilmeye başlandı. Aynı yıl Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlandı ve adı Sümerbank Defterdar Mensucat Fabrikası oldu. Daha sonra da Defterdar Yünlü Sanayii Müessesi adım aldı. Fabrikada yalnızca kumaş değil merkez atölyelerinde gerek bu fabrika ve gerekse Sümerbank'ın öteki fabrikaları için yedek parça ve çeşitli makineler de üretilmiştir.

Feshane İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Haliç çevresinin açılması kapsamı içinde 1986'da yıktırıldı ve konfeksiyon bölümü Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'ne taşındı. Yalnız ilk prefabrike sanayi yapılarından olan büyük dokuma salonu müze ve sanat merkezine dönüştürülmek amacıyla yıkılmadı.

Bibi. Ö. Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi,* S. 16 (15 Haziran 1967), s. 9-11; K. Apakç. Aydınelli-M. Alan, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri,* İzmit, 1952; A. Batur-S. Batur, "İstanbul'da 19. yy Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* III, Ist., 1981, s. 331-341; *Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank,* Ankara, 1973; E. Dölen, *Tekstil Tarihi,* ist., 1992; H. Koray, "Feshanemizin Kısa Bir Tarihçesi", *Feshane-MensucatMeslek Dergisi,* S. 2-3* (1948); Ö. Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası,* Ankara, 1988; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *1ÜEF Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,* ist., 1981, s. 619-605; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* ist., 1992, s. 53-120; R. Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,* Ankara, 1988.

EMRE DÖLEN

FETHİ AHMED PAŞA

(1801, İstanbul -15 Ocak 1858, İstanbul) "Rodosîzade Damad Fethi Ahmed Paşa", "Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa" olarak da tanımr. İstanbul'da ilk müzeyi kuran Osmanlı müşiri.

Enderun'dan yetişme Rodoslu rikabdar Hafız Ahmed Ağa'nın oğludur. Eyüp'te Abdullah Paşa Yalısînda doğdu. Fethi Ahmed, II. Mahmud döneminde (1808-1839) Enderun'a almdı. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) çekirdeğini oluşturan Enderun Ağaları Bölüğü'nde yer aldı ve mansure askeri oldu. 1827'de binbaşılığa yükseldi. 1828 Osmanlı-Rus Savaşînda yararlık göstererek miralaylığa (albay) yükseldi ve padişah yaveri oldu. 1830'da mirliva (general), ertesi yıl ferik (tümgeneral) rütbelerine yükseldi. 1835'te Viyana'ya elçi atandı. 1837'de İstanbul'a döndü ve kendisine müşirlik verildi. Önce Aydın valiliğine, ardından Paris elçiliğine atandı. 1839'da İstanbul'a dönüşünde Meclis-i Vâlâ azalığı ile görevlendirildi.

Abdülmecid'in kız kardeşi Atiye Sultanla (1824-1850) evlenerek "damat" oldu. 1840-1843 arasında ticaret nazırlığı, Meclis-i Vâlâ reisliği, seraskerlik Tophane müşirliği görevlerinde bulundu. 1843'te ikinci kez atandığı Tophane müşirliği görevini ölümüne değin aralıksız sürdürdü. Divanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi haziresine gömüldü. Babasının Karacaahmet'te yaptırdığı ahşap mescidi kagir olarak yenilemiştir (Karacaahmet Camii). Oğlu, Midhat Paşa ile Taife sürülen ve orada boğdurulan Damat Mahmud Celaleddin Paşa'dır (ö. 1884). Fethi Ahmed Paşa'nm Kuzguncuk'taki yalısı günümüze kadar korunmuştur.

Batı kültürüne açık, aydm bir kişi olan Fethi Ahmed Paşa'yı, 1833'te İstanbul'a gelişinde tanıyan Lamartine, onu bir Avrupalıdan farkı olmayan genç ve zarif bir Osmanlı subayı olarak anlatır. 1850'de ikinci gelişinde ise onun Kuzguncuk'taki yalısından söz etmiştir.

Fethi Ahmed Paşa, uzun süre başında bulunduğu Tophane'de bir dizi yenilikler gerçekleştirmekle birlikte asıl ününü Türk müzecilik tarihinde kurucu ya da öncü oluşundan kazanmıştır.

İstanbul'un almışından (1453) sonra Fatih'in yaptırdığı Topkapı Sarayı surları içinde kalan Aya İrini Kilisesi, İç Cebehane konumunda, kuşatma araç gereçlerinin, önemli silahların korunmasına tahsis edilmişti (bak. Askeri Müze). Tahta geçen her padişahın saraydaki "hazine" denen özel birikimleri ve koleksiyonları görüp incelemeleri bir gelenekti. İç Cebehane de cebeciler tarafından düzenli ve bakımlı tutuluyor, padişahlarca zaman zaman ziyaret ediliyordu. 18. yy'ın başında Darü'l-Esliha adını alan Aya irini, 1839'da Harbiye Ambarı durumuna getirilmişti. 1845'te Yalova'da bir süre dinlenen Abdülmecid, burada gördüğü Roma dönemi taş eserlerinin istanbul'a gönderilmesini ve korumaya alınmasını emretti. Elçilikleri sırasında Viyana ve Paris'teki müzeleri gezen ve eski eserlerin korunmasına ilişkin bilgiler edinen Fethi Ahmed Paşa, bu konuyla ilgilendi. Aya Irini'de bir tasnif çalışması başlattı. Mevcut eserler ile vilayetlerden gönderilen ve İstanbul'dan toplanan parçalan, "âsâr-ı atika" (arkeolojik eserler) ve

Fethi Ahmed Paşa
Galeri Alfa

"âsâr-ı esliha" (eski silahlar) olarak iki gruba ayırttı. Aya İrini içinde bunlar için iki ayrı galeri düzenlendi. Viyana ve Paris'te gördüklerinden esinlenerek Avrupa'dan getirttiği mankenleri eski yönetici ve asker kıyafetleri ve silahları ile donattı. Kilisenin apsisinde de padişah için, XVII. Louis stilinde bir loca yaptırdı. Abdülmecid, Aya irini'deki ilk müzeyi gezerek maketler ve eski eserler konusunda Fethi Ahmed Paşa'dan bilgiler aldı. Bundan sonra da buradaki sergileme Tophane müşirliğinden alman özel izinle gezilmeye başlandı.

Fethi Ahmed Paşa'nın girişimi ile 1847-1850 arasında valilere gönderilen emirlerle bölgelerindeki eski eserlerin toplanıp müzeye konulmak üzere İstanbul'a gönderilmesi istendi. Bu emirlerde geçen "sâye-i şevket-vâye-i cenâb-ı şehriyârîde tanzim kılınmış olan müzeye va'z olunmak üzere hiçbir taraflarına halel getirilmeden nakledilmeleri" cümlesi, Aya İrini'deki düzenlemenin "müze" olarak adlandırıldığına bir kanıttır. Aydın, Kudüs, Halep, Samsat gibi yerlerden birtakım eserlerin gönderildiği de o yıllara ilişkin yazışmalardan anlaşılmaktadır. Yine, 1847'de İstanbul'da Atmeydanîında da ilk arkeolojik kazının, Fethi Ahmed Paşa'nın çabası ile yapıldığı saptanmaktadır.

Bibi. *BOA,* İrade-Dahiliye, no: 8520, 8060, 8207, İrade-Meclis-i Vâlâ, no: 8023, 5255, (Hicrî 1263-1264); *Sicüü-i Osmanî,* IV, 9-10; S. Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *TCTA,* VI, 1596 vd; I. Ortaylı "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması", *TCTA,* VI, 1599 vd; T. N. Eralp "Askeri Müze", *TCTA,* VI, 1604 vd; A. Sermed Muhtar (Alus), *Müze-i Askeri-i Osmani Züvvarına Mahsus Rehber,* I-III, İst., 1336-1338; C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi,* III, İst., 1966, s. 1487; A. Oğan, *Türk Müzeciliğinin 100. Yıldönümü,* İst., 1947, "Fethi Ahmed Paşa", *İSTA,* X, 5708-5709.

NECDET SAKAOĞLU

FETHİ AHMED PAŞA YALISI

Kuzguncuk'ta Paşalimanı Caddesi no. 125'tedir. 19. yy'a ait olan yapının yapılış yılı ve mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Kesin bilinen ilk sahibi Damat Fethi Ahmed Paşa'mn(-») bu yalıyı, "İsmet Bey"den aldığıdır.

Fethi Ahmed Paşa yalıyı temelli bir onarımdan geçirip genişletmiştir.

İçindeki ya da bahçesindeki kimi Avrupa öğeleri kopyacılığı değil, kişilikli bir kültür yorumunun güzeli, iyiyi tanıma, bilme, değerlendirme yetisini belgeler. Gerçekte harem ve selamlık olmak üzere iki bölümü olan yalının, Üsküdar yönündeki bölümü ve Kuzguncuk yönündeki büyük mutfağı 1922'de ya da 1923'teki bir yangında yanmıştır. Bugün ayakta olan bölüm bu yangından zarar görmemiştir. 1927-1928'de onarılmıştır. Fethi Ahmed Paşa'dan soma damadı İngiliz Said Paşa'nın torunu olan Şevket Mocan, yalının sahibidir. Yalıyı pembeye boyatan da odur. On altı odalı ve iki büyük sofalı, özgün Osmanlı yapım tekniğiyle gerçekleştirilmiş olan yalı, 1948'de çok büyük harcamalarla, uzman ustalar eliyle onarılmış, baştan başa elden geçirilmiştir. Bugüne dek ayakta kalmasını da bu onarıma borçludur.

Yalının çam, çmar, köknar ağaçlarının çoğunlukta olduğu bir korusu vardır. Bu koru, içine yapı yapılmaması koşuluyla sembolik bir bedelle İstanbul Belediyesine bıralfllmıştır. Bugün yalı ile arasından Boğaz yolu geçen koru, İstanbul'un en güzel köşelerinden biridir.

Yalının yanlarında, deniz kıyısında çiçek bahçeleri vardır. Bunlardan Üsküdar yönünde olanının içindeki havuzun, Roma'daki Barberini Sarayîndakinin eşi olduğu söylenir. Fethi Ahmed Paşa Yalısında karnıyarık plan tipi uygulanmıştır ama sofanın uçlan denize ve koruya açılmaz. Tersine sofalar kıyıya koşuttur. Biri büyük, biri küçük iki sofa, uzunlamasına, uç uca düzenlenmişlerdir. Her ikisinin de uzunlamasına deniz ve koru yanlarına, değişik büyüklükte odalar, değişik büyüklükte çıkmalar da yaparak yerleşmişlerdir. Özellikle deniz yüzü bu çıkmalarla ve bunların eliböğründeleriyle canlılık kazanmıştır.

Büyük sofanın Kuzguncuk İskelesi'ne bakan dar yüzüne de merdiven yerleştirilmiştir. Kısacası, sofalarda ancak orta masa çevresinde, içedönük oturulabilmektedir. Bu sofa, bir bakıma, kent içinde alan gibidir. Burada çok kalabalık olan aile toplanabilmektedir. Gece eğlenceleri, danslı, çaylı toplantılarla tam bir sosyal yaşam oylumudur.

Bugün de titizlikle korunan, çoğu eskilerden beri kullanılmakta olan mobilyalanyla Fethi Ahmed Paşa Yalısı, gerçek istanbul yaşam kültürünü -arabeske hiç düşmeden- yansıtmaktadır.

CENGİZ BEKTAŞ

FETHİ PAŞA KORUSU

Üsküdar'ın kuzeyinden başlayarak bütün sırt ve dik yamaçları kapladıktan sonra Kuzguncuk Tepesinde nihayet bulan koru. Admı, II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde valilik, elçilik ve nazırlıklarda bulunmuş, Türkiye'de ilk müzenin temelini atmış Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa'dan(->) almıştır.

Halk arasında "Kuzguncuk Korusu" olarak da anılmış olan Fethi Paşa Korusu, kesif bir ağaç topluluğuna sahiptir. Önceleri 26 hektar yüzölçümünde olan koru, paşamn ölümünden sonra vârisleri arasında paylaşılmış, torunlanndan Avukat Şevket Mocan korunun kendi hissesine düşen kısmını 1958'de belediyeye devretmiştir. Koru bir süre "Mocan Korusu" olarak da adlandırılmıştır. Daha soma, İstanbul Belediyesi, payderpey diğer hisseli yerleri de istimlak ederek korunun büyük bölümüne (yaklaşık 16 hektarına) sahip olmuştur. Bugün Fethi Paşa Korusu'ndan bir duvarla ayrılmış Üsküdar tarafında kalan ikinci büyük parsel, Paşalimanı Korusu veya Demirağ Korusu dur. 10 hektar yüzölçümünde olup daha bakımlı ve iyi durumdadır.

Fethi Paşa Korusu 1960'tan 1980lere kadar kendi haline terk edilmiş, ağaç ve çalıların üzerlerini, tepelerine kadar sarmaşık ve böğürtlenler sarmış; koru, içinde dolaşılmaz ve gezilmez hale gelmiştir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1985-1987 arasmda koruyu bakıma aldırmış, koru içi oto ve gezinti yolları, koşu parkurları, ışıklandırma, seyir yerleri ve kafeterya inşaatı, sulama ve içme suyu şebekesinin döşenmesi, telefonun çekilmesi ve binalara bağlanması, voleybol ve basketbol sahalarının tanzimi ve yapılması gibi işler, ihale yolu ile kısa sürede yaptırılmıştır.

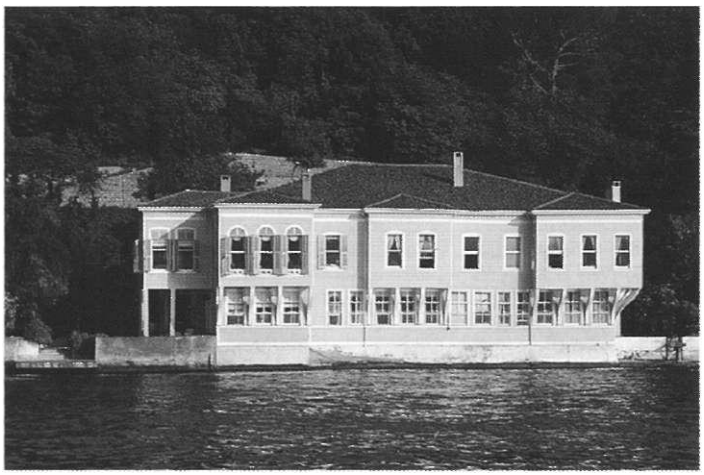

Fethi Ahmed Paşa Yalısı'nın deniz cephesinden görünümü.
Elif Erim, 1991

Fethi Paşa Korusundan bir görünüm. *Ahmet Kuzik, 1994*

Fethi Paşa Korusu Büyükşehir Belediyesi Bahçeler Müdürlüğü'ne bağlıdır. Çevresi duvarlarla çevrilmiş olup, emniyet altına alınmıştır. İki servis kapısından birincisi Üsküdar-Kuzguncuk otobüs yoluna, diğeri ise tepede İcadiye Mahallesi'ne, Münir Ertegün Sokağîna açılmaktadır. Koru içerisinde iki ahşap bina mevcut olup, yakın geçmişte yangın sonucu oturulmaz duruma geldikleri için restore edilmektedirler. Bunların restoran ve kafeterya olarak kullanılması planlanmıştır.

Korunun sırta yakın, Boğaziçi'ne hâkim, geniş ufku olan bir düzlüğünde bulunan yıkılmış veya yanmış bir köşkün temelleri ile sulan küçük bir tepeden aşağıya, blok taşlar arasından dolandırılarak akıtılan kaskatlı havuz ilginç yerlerdir. 1987' de havuz masraflı ve iddialı biçimde onarılmış ise de aslına uygun taş malzeme kullanılmadığı ve abartıldığı için restorasyon başarılı olamamıştır.

Koruda en çok görülen ağaç türleri: Kermes meşesi *(Quercus coccifera),* defne *(Laurus nobilis),* akçakesme *(Phillyrea latifolius),* sakızağacı *(Pistacia atlántica),* erguvan *(Cercis siliquastrum)* ve gümüşi ıhlamurdur *(Tilia argéntea).* Bunlardan, bir maki türü olan ve en fazla 4-5 m'ye varan kermes meşesi bu koruda 16-18 m'ye kadar ulaşmaktadır.

Korunun yukarı kısımlarında, sırt ve düzlüklerde sıralar halinde dikilmiş kızılçamlar *(Pinus brutia),* fıstıkçamları *(Pinas pinea),* sedirler *(Cedrus deodard)* ve giriş kapısının önündeki düzlük alanda yer alan sakızağacı *(Pistacia atlántica)* büyük çap ve boylara ulaşmış anıtsal nitelikte ağaçlardır.

Koruda ayrıca atkestanesi *(Aesculus hippocastanum),* saplı meşe *(Quercus robur),* akdut *(Morus alba),* Trabzon hurması *(Diospyros kaki),* yalancı akasya *(Robinia pseudoacacid)*, dişbudak *(Fraxinus angustifolid),* porsuk *(Taxus baccata),* her dem yeşil kartopu *(Viburnum tinus),* kızılcık *(Corus mas),* Japon taflanı *(EuonymusJapónicas),* Japon kadifeçamı *(Crytomeria Japónica "Elegans")* bulunmaktadır.

FAİK YALTIRIK

FETHİYE CAMİİ

Fatih İlçesi'nin Halic'e bakan yamacında, Çarşamba semtinde bulunan Fethiye Camii, Meryem adına kurulmuş olan Teotokos tis Pammakaristu Manastırının kilisesidir.

Evvelce aym yerde bir kilise bulunduğu, burada önceleri görülmüş olan bir kitabeden anlaşılıyordu. Bugün ortada olmayan bu kitabe, İoannes Komnenos ile kansı Anna Dukaina'mn bunu yaptırdıklarını bildiriyordu. Ancak adı geçen kişinin İmparator II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile aym olması, bu hükümdann karısının adının Eirene olmasından dolayı mümkün görülmez. 10ö7'de ölen kuropalates (saray mabeyincisi) İoannes Komnenos bir hipotez olarak ileri sürülür. Bu kişinin karısı Dukas soyundan Anna Dalassena'dır.

Bugün görülen kilise, 13- yy'm sonlarında Bizans saray ileri gelenlerinden Mihail Glabas Tarkaniotes tarafından inşa ettirilmiştir. Bu hususu doğrulayan ve çağın şairlerinden Manuel Files (1275-**1346)** tarafından yazılan manzum bir kitabe, binanın cephesini süsleyen bir silme üzerine işlenmiş olarak görülebilir. Ancak bu kitabe, esas binaya bitişik olarak eklenmiş mezar şapelinin güney cephesindedir. Bu duruma göre büyük binanın Latin işgali (1204-**1261)** sırasında harap bir hale gelmesinin arkasından Mihail Glabas Tarkaniotes tarafından yemden yaptırılarak ihya edildiği ve az soma da 1315'e doğru güney tarafına Mihail Glabas'ın eşi tarafından mezar şapelinin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Mihail Tarkaniotes, manastır ve kiliseyi 1293'ten önce tamamlamış olmalıdır. Çünkü Rahip Kosmas bu manastırın başı olarak atanmış ve 1294'te patrik olmuştur. 1344' te Büyük Logofetes Gabalas imparatoriçe ile ters düştüğünden keşiş olarak Pammakaristos Manastırı'na kapatılmış, fakat buradan kaçtığmdan yakalanıp hapse atılmıştır. 1418'de de, Düzmece Mustafa'nm taraftarlarından bir Türk, Bizans'a sığındığında, bu manastıra kapatılmıştı. Fakat bir Türkün varlığını istemeyen keşişlerin itirazı üzerine İmparator İl. Manuel Paleologos (hd 1391-1425) onu Osmanlılara teslim etmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in Ortodoksların başına patrik olarak atadığı Gennadios Skolarios, önce Havariyun Kilisesi'ne yerleşmişken, 1455'te buradan o sıralarda kadınlar manastırı olan Pammakaristos Manastırı'na geçmeyi istemiş ve II. Mehmed'in (hd 1451-1481) fermanıyla patrikhane buraya taşınmıştır. Burada yaşayan rahibeler de hemen yakınındaki İoannes Pródromos Manastırı'na geçmişlerdir. Sonraları bu manastırın kilisesi Ahmed Paşa tarafından mescide çevrilmiştir. Pammakaristos Manastırı ve kilisesi 150 yıl boyunca patriklik merkezi görevi görmüş, hattâ bu arada bizzat Fatih burayı ziyaret ederek Gennadios ile Hıristiyanlık üzerine ünlü tartışmasını yapmıştır ki bu konuşmanın metni "Gennadios İtikatnamesi" olarak tanınmıştır. Pammakaristos Manastırı'na, patrikhane olduğu yıllarda, 1490'a doğru, Türkler tarafından el konulmak istenmiş ise de bu girişim önlenmiştir. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520), despot Tomas'ın torunu İoannes Paleólogos buraya gömülmüştür. Burası henüz patrikhane olduğu sırada bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, burayı ziyaret ederek gördüklerini 7 Mart 1578 tarihli mektubu ile Martin Crusius'a yazmıştır. Manastır ve kilisenin o yıllardaki görünümü *Turcograecia* adlı kitapta, anlatıldığı gibi tahta oyma gravür olarak da aynı yıllarda İstanbul'a gelen Salomón Schweigger'in seyahatnamesinde yayımlanmıştır. Bunda etrafı bir duvarla sınırlanmış ağaçlı bir düzlükte, kilise ile manastırın yapılan gösterilmiştir. Rumların çeşitli yapılardan topladıkları relique de (kutsal kalıntılar) buraya taşınmıştır.

III. Murad döneminde (1574-1595), artık çevresi Türk mahalleleri olan Pammakaristos Kilisesi, Gürcistan ve Azerbeycan' in fethi hatırası olarak Fethiye Camii adıyla 1590'a doğru camiye dönüştürülmüş, patrikhane önce Ayios Demetrios Kanavis Kilisesi'ne, I612'de de şimdiki yerindeki Ayios Georgios Kilisesi'ne taşınmıştır. Cami yapıldığında apsis kısmı yıkılarak buraya kıble yönüne uygun bir mihrabın içinde yer aldığı kubbeli bir mekân eklenmiş, esas ve yandaki ek binada olan sütunlar kaldırılarak, kubbeler ve tonozlar büyük kemerler ile desteklenmiştir. Kilise cami haline getirildiğinde, batı tarafında Sadrazam Sinan Paşa bir medrese inşa ettirmiştir. Avluyu "U" biçiminde saran bu medrese ile Fethiye Camii 16. yy mimarisinde avlusu medreseli camiler tipinin bir örneği olmuştur. 1051/1640'taki Balatkapı yangınında alevler Fethiye Camii'ne de ulaşarak, tahribat yapmıştır.

Fethiye Camii, güney cephesinde kapı üstündeki kitabeden anlaşıldığına göre **1262**/1845'te bir tamir görmüş, minare barok mimari(-0 tarzında olmasından dolayı belki bu onarımda yenilenmiştir. 20. yy'ın başlarında, medresenin üstüne Mimar Kemaleddin Bey (1870-1927) tarafından çizilen projeye göre bir ilkokul inşa edilmiş, avlu duvarları da kaldırılarak, kül-

lan ayrı ayrı kaydediliyordu. Bu yıllarda genellikle iki tür ekmek üretilirdi: Has francala ve "adi nân-ı aziz". Simitçi ve börekçi esnafının ekmek fiyatı 10 para dolayında daha düşük tutulurdu. Bunun nedeni simitçi ve börekçinin fırını ekmek üretmek için yakmadığı, o nedenle maliyetinin ekmek fırınları kadar yüksek olamayacağı görüşüydü.

Börekçi ve simitçi fırınlarının mamulleri de narh kapsamına girerdi. Bu fırınlarda bulunan mal türleri şunlardı: Yağlı poğaça, yağlı börek ve gözleme, katmerli yağlı çörek, yağlı simit, iyi nevi susamlı simit, makarnalık ince simit, kaba çörek, tablekârın sattığı yufka ile Iran Devleti tebaasının çıkardığı uzunca ekmek, telkadayıfı ile yassıkadayıf, adi lokma, kaymaklı tek ekmekkadayrfı, kaymaklı çift ekmekkadayıfı, francala hamurundan ekmekkadayrfı. Fiyat pusulalarında fırın mamullerinin kıyye ve dirhemleri ayrıntılı bir biçimde kaydediliyordu. (Ayrıca bak. börekçiler.)

I. Dünya Savaşı yıllarında francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı vb esnafın faaliyetleri durdurulmak istendi; ellerindeki un stokları satm alınarak Fırınlar idaresine devredildi.

Keza "ekmek narhı" gibi fırınlarda çalışanların ücretleri de narha tabi idi. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ücretlerin Şehremaneti'nce belirlendiği belki de tek serbest işkolu fırınlardı. 1879'da saptanan ücretlere göre tezgâhtar 13 kuruş, pişirici 11 kuruş, hamurkâr 11 kuruş, kapakçı 8 kuruş, yardımcı 7 kuruş, çırak 5 kuruş alırdı. Temmuz 1913'te ücretlerde cüzi bir artış gözleniyordu: Tezgâhtar 15, pişirici 15, hamurkâr 15, yardımcı 10, çırak 7 kuruş ücret alıyordu.

Savaş yıllarında ücretler de enflasyona paralel olarak arttı. Temmuz 1921'de İstanbul fırınlarında tezgâhtar için 130, hamurkâr için 135, pişirici için 135, yardımcı için 85, çırak için 50 kuruş ücret belirlendi. Ayrıca gündelik 1,5 kilo hesabıyla ekmek bedeli olarak 20 kuruş 10 para ödeniyordu.

13 Ağustos 1923 günlü "mesarif-i imaliyye düsturü'nda yevmiyeler şu şekilde yer alıyordu: Hamurkâr 140 kuruş, yardımcı 85 kuruş, tezgâhtar 130 kuruş, pişirici 145 kuruş, tezgâhtar muavini 60 kuruş, çırak 55 kuruş. Ayrıca ameleye ekmek bedeli 210 kunış; gündelik adam başına 1,5 kilo ekmek veriliyordu.

Cumhuriyet döneminde ekmek narhı zaman zaman kalkmış gibi gözükmüşse de İstanbul'da ekmek üretimi her zaman belediyelerin yakın denetiminde sürdürülmüştür. Ancak ücretlere uygulanan narh zamanla tümden kalkmıştır. Bugün (Mart 1994) 1.800 fırında günde 10.000.000 adet ekmek üretilmektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Kartal ve Edirnekapı'da kurulu halk ekmek fabrikalarının günlük kapasitesi ise 250.000 adettir.

ZAFER TOPRAK

FİDAJNUKLAR

Mevcut ağaç türlerinin korunması, ıslahı ve yeni türlerin yetiştirilmesi amacıyla ağaç dikimi yapılan alanlar. İstanbul'u ağaçlandırma girişimlerinin tarihinin eskilere dayandığı bilinmektedir. II. Mehmed'in (Fatih) fetihten kısa bir süre sonra Sütlüce ve Kasımpaşa sırtlarında 12.000 servi ağacı diktirdiği tarih sayfalarında yer alır. Boğaz ve çevresindeki servilerin ve fıstıkçamlarmm da buralara dikimle getirildiği bilinir. Ağaç dikimleri konusunda padişah fermanlarına da rastlanmaktadır. Nitekim 1158/1745 tarihli bir fermanda sarayın Karaağaç Bahçesi için İzmit ve Karamürsel ormanlarından ıhlamur, karaağaç, meşe, kocayemiş, dişbudak, gürgen ve çınar olmak üzere 5.000 adet ağaç fidanı söktürülerek gönderilmesi buyurulmaktadır. O tarihlerde İstanbul'da ağaç fidanı yetiştiren fidanlıkların mevcut olmadığı veya yeterli olmadığı, fidanların dışarıdan getirilmesinden de anlaşılır.

1902'de Alman hortikültürist, fidancı, peyzajcı ve park mühendisi C. H. Koch'un Ortaköy-Cendere'de oğlu, kardeşi ve yeğeni ile böyle bir fidanlık kurduğu ve bu fidanlıktan aynı zamanda ressam ve ağaç hayranı olan Şehzade Abdülmecid Efendinin (Halife) fidan ihtiyacım karşıladığı elde mevcut bir faturadan anlaşılmaktadır. Bu fidanlık 1936'ya kadar aynı yerde hizmet vermiştir. İstanbul'da ilk devlet fidanlığı 1916'da Belgrad Ormaninda Hoca Ali Efendi eliyle kurulmuştur (bu saha halen Atatürk Arboretumu içinde muhafazaya alınmıştır.) 2 dekar kadar olan bu fidanlıkta sahil çamı ve yalancı akasya fidanları yetiştirilmiştir. 1926'da fidanlık, Orman Mekteb-i Alisi öğrencilerinin tatbikat yapmalarını sağlamak üzere adı geçen mektebin yanma, Bahçeköy'e nakledilmiştir. Fidanlıkta, Atatürk'ün isteği üzerine, Ankara Orman Çiftliğinde tesis edilen akasya ağaçlandırmalarının ilk fidanları yetiştirilmiş ve gene Atatürk zamanında, Florya'daki ilk ağaçlandırma çalışmalarına gereken fidanlar buradan sağlanmıştır.

Bugün İstanbul İli sınırları içinde İl Özel İdare, belediye, Orman Bakanlığı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve Karayollarîna bağlı kamu fidanlıkları yanında, birçok da özel fidanlık bulunmaktadır.

İstanbul İli'ndeki kamu fidanlıkları şunlardır:

Alemdağ Orman Fidanlığı: Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1965'te Sultan Çiftliği Köyü sınırları içinde Üsküdar-Şile yolu yalanında 116 dekar bir alan üzerinde kurulmuştur. Sahil çamı başta olmak üzere iğneyapraklı türlerin fidanlarını yetiştirmektedir. Yıllık üretimi çıplak köklü, tüplü ve repikaj görmüş çeşitli iğneyapraklı fidanlar olarak, ortalama 4-5.000.000 civarındadır.

Ayrıca Orman Bakanlığîna bağlı Çatalca'da yeni bir fidanlık kurulmakta ve Terkos'ta da gene bu bakanlığa bağlı küçük bir orman fidanlığı mevcut bulunmaktadır.

Bahçeköy Orman Fidanlığı: 1944'te Orman Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak Büyükdere-Bahçeköy'de tesis edilen bu fidanlık bugün, çeşitli tarihlerde kurulan beş ayrı fidanlıktan oluşmaktadır. Esas merkez olan ve bugün daha çok ağaç ve çalı türleri olarak çeşitli süs bitkileri fidanlarını yetiştiren Bahçeköy Fidanlığı 96 dekar, 1952'de yapraklı fidan taleplerini karşılamak üzere kurulan Kurtkemeri Fidanlığı 53 dekar, 1954'te Noel veya yılbaşı çamı fidan ihtiyacını karşılamak üzere Neşet Suyu'nda kullanılan Noel Ağacı Fidanlığı 17 dekar, 1960'ta iğneyapraklı ve yaprak-

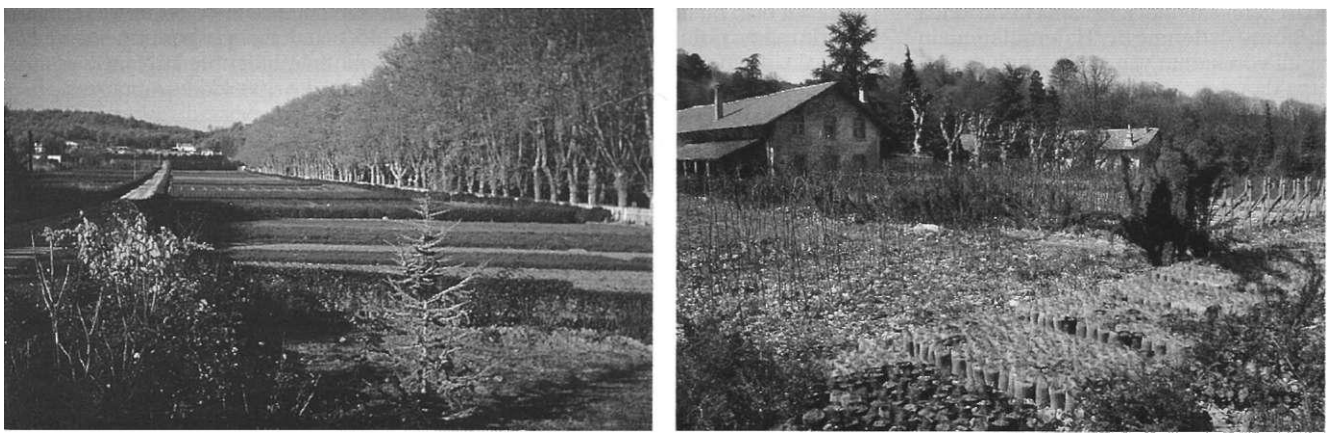

Bahçeköy Orman Fidanlığı (solda) ve Beykoz Fidanlığından görünümler.
İÜ Orman Fakültesi, Silvikültür Ana Bilim Dalı Arşivi (sol), Yavuz Çelenk, 1994 (sağ)

lı fidan üretimi için tesis edilen Göktürk Fidanlığı 407 dekar alana sahip bulunmaktadır. Bahçeköy fidanlıkları iğneyapraklı, yapraklı ve çalılar olmak üzere değişik yaş ve nitelikte yılda 4.600.000 civarında fidan üretmektedir.

Beykoz Fidanlığı: İstanbul İli Özel İdare Müdürlüğüne bağlı olan Beykoz Fidanlığı 1934'te kurulmuştur. İğneyapraklı fidan üretimi alam, süs bitkileri ağaç ve çalıları üretim alam, meyve fidanı üretim alanı, iç mekân bitkileri üretme seraları ve damızlık alanlar olmak üzere 2.200 dekarlık sahası ile İstanbul'un en büyük alanma sahip bir fidanlıktır. Fidanlıkta 39'ü iğneyapraklı ve 130'ü diğer süs bitkileri olarak 150 kadar tür üzerinde çalışılmakta ve bunlardan elde edilen tohum, çelik, daldırma ve aşı ile üretim yapılmaktadır. Yıllık üretim ortalama 100.000 fidanın üzerindedir.

Beylerbeyi Karayolları Fidanlığı: 17. Bölge Karayolları Müdürlüğü'ne bağlı olarak Beylerbeyinde Boğaziçi Köprüsü çevre yolu yanında, 1975'te 20 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur. Karayolları Bölge Müdürlüğü'nün gerek çevre yolu ve gerekse şantiyelerinin fidan ihtiyacım karşılamayı amaçlamaktadır. Yapraklı ve iğneyapraklı ağaç fidanları ile süs çalıları olmak üzere yılda 60.000 kadar fidan üretmektedir.

Büyükdere Fidanlığı: (Eski adları Büyükdere Meyve Fidanlığı, İstanbul İli Büyükdere Bahçe Kültürleri İstasyonu) İstanbul'un büyük fidanlıklarının en eskisidir. 1928'de Atatürk'ün direktifleri ile kuruluş çalışmaları başlamış ve 1930'da zamanın valisi Muhittin Üstündağ'ın yönetiminde faaliyete geçmiştir. İlk çalışmalar, Büyükdere çayırlarının belediyeye ait kesiminden sağlanan 65 dekarlık bir sahada gerçekleştirilmiştir. Kuruluş amacı daha çok, ülkede meyveciliği geliştirmek üzere kaliteli meyve fidanı üretmek olmuştur. Sahası 1937'de 220 dekara, 1940'ta ise 300 dekara çıkarılmıştır.

1945'te Ankara'da toplanan 1. Meyvecilik Kongresi kararı ile fidanlık 1946'dan itibaren "İstanbul İli Büyükdere Bahçe Kültürleri İstasyonu" olarak isimlendiiilmiş ve bu yönde görevlendirilmiştir. Daha sonra fidanlık İstanbul'un artan süs bitkileri fidan gereksinimini karşılama konusunda da görev üstlenmiştir. Halen ülkemizin çeşitli yörelerinin yanısıra çoğunluğu Avrupa'dan getirtilen 450 tür ve çeşide ait zengin bir süs bitkisi koleksiyonuna sahip bulunmaktadır. İstanbul İli Özel İdare Müdürlüğüne bağlı bir fidanlık olarak 1985' ten beri "Büyükdere Fidanlığı" adı altında faaliyetine devam etmektedir. Fidanlık aynı zamanda bünyesinde bir pratik bahçıvanlık okuluna sahiptir.

Çobançeşme Orman Fidanlığı: Orman Genel Müdürlüğüne bağlı olarak 1957'de, İstanbul çevresi orman ağaçlandırmalarının, kamu ve özel kuruluşların ve İstanbulluların fidan ihtiyacını kaışılamak amacı ile 522 dekarlık bir saha üzerinde kurulmuştur. Sefaköy civarında E-5 Karayolu üzerindedir. 1986'ya kadar iğneyapraklı türler, özellikle karaçam fidan üretimi ağırlıklı olarak çalışan fidanlık, bu tarihten soma daha çok süs bitkileri fidan üretimine yönelmiş bulunmaktadır. Bugün iğneyapraklı, yapraklı olmak üzere ağaç ve çalı türleri olarak tohum, çelik ve aşı yolları ile yılda 1.000.000ün üzerinde fidan üretilmektedir. Ayrıca fidanlıkta yılda ortalama 30.000 kapalı salon bitkisi ve 50.000 adet mevsimlik çiçek fidesi üretilmektedir.

Emirgân Fidanlığı: Emirgân Parkı içinde gene belediyeye ait küçük bir fidanlıktır. Üretimi süs çalıları ve çiçek fidesi ağırlıklıdır. Belediyenin ihtiyacına yönelik olarak çalışmaktadır.

Göztepe Fidanlığı: İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait olan bu fidanlık **6** dekar büyüklükte olup Bağdat Caddesi üzerinde Göztepe Parkının kuzey kesiminde faaliyet göstermektedir. Amacı belediyeye ait parkların ve caddelerin süs fidanı ihtiyacını karşılamaktır. Ekserisi süs bitkisi çalılar ve bir miktar da ağaç fidanı olmak üzere, yılda ortalama 50.000 kadar fidan ve **20**.000 de mevsimlik çiçek üretmektedir.

İÜ Orman Fakültesi Fidanlığı: 1986'da Büyükdere-Çayırbaşı Bilezikçi Çiftliği sahasında kurulmuştur. 100 dekarlık bir alana sahiptir. Açık alan fidanlık tesisleri yanında kapalı alan çalışmaları olarak serada da yetiştirme yapılmaktadır. Fidanlık, yapraklı, iğneyapraklı çeşitli ağaç türü fidanlan ve çeşitli süs çalılan ile yer örtücü bitkiler yetiştirmekte; aynı zamanda Orman Fakültesinin Peyzaj Mimarlığı ve Orman Mühendisliği bölümleri öğrencilerine tatbikat olanağı vermektedir.

Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Araştırma Enstitüsü Fidanlığı: Tarım ve Köyişleri Bakanlığîna bağlı olan Araştırma Enstitüsü'nün fidanlığıdır. Araştırma Enstitüsü 1961'de, fidanlığı ise 1978'de **26** dekar bir alanda kurulmuştur. Döner sermaye ile çalışan bir kurumdur. Araştırma çalışmaları dışında yılda yaklaşık 35.000 kadar çeşitli süs bitkisi, çalı, meyveli ve meyvesiz ağaç fidanları üretmekte; gül fidanı yetiştiriciliğine çalışmalarda ağırlık verilmektedir. Bu konuda fidanlık zengin bir damızlık koleksiyonuna sahiptir. Fidan satışları resmi kuruluşlara, belediye, tüzel ve özel kuruluşlar ile halka yapılmaktadır.

Yenikapı Fidanlığı: İstanbul Belediye'sine ait olan bu fidanlık 1979'da Samatya'da kurulmuş olup 7,5 dekar bir alana yayılmaktadır. Belediye park ve caddelerinin fidan ihtiyacını karşılamayı amaçlamaktadır. 20.000 kadar fidan ve 300.000'e yakın mevsimlik çiçek fidesi üretmektedir.

Özel fidanlıklann en önemlileri ise şunlardır:

Akasya Fidanlığı: Zeytinburnu'ndadır. 1983'te kurulmuştur. Çalışma alanı olarak bugün Yalova ve İzmir tesisleri ile birlikte 30 dekar kapalı ve 170 dekar açık olmak üzere 200 dekarlık bir alana sahip bulunmaktadır. Fidanlık ayrıca bazı ağaç fidanı ve çalı türlerinden süs bitkilerini de ithal edip satmakta ve bir depo fidanlığı olarak da hizmet vermektedir.

Botanik Garden Fidanlığı: Üsküdar-Altunizade'de 33 dekarlık bir alana yayılmıştır ve 1987'de kurulmuştur.

Doğal Peyzaj Fidanlığı: Florya Şenlik Çiçekçiler mevkiinde kapalı ve açık fidanlık işletmesi olarak 1,5 dönümlük bir sahada çalışmaktadır. Bu fidanlığı, aynı kuruma bağlı Orhangazi-Gelenbağlar'daki 22 dekarlık bir fidanlık beslemektedir. Fidanlık 1938'de kurulmuş olup iğneyapraklı ve yapraklı ağaç, süs çalıları ve çiçek fideleri üretir; ayrıca yurtdışından çeşitli süs bitkileri fidanları da ithal edip satar.

Gardenya Fidanlığı: 1974'te Yalova-Karamürsel yolu üzerinde Altınova'da 40 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur. Sera ve açık alan işletmeciliği aynı yerde yürütülmektedir.

İmamoğlu Fidanlığı: Florya Şenlikköy Çiçekçiler mevkiinde 30 dekarlık bir sahada 1981'de kurulan bu fidanlık ayrıca 8 dekar da kapalı sahaya (sera) sahiptir. Daha ziyade bir depo fidanlığı olarak büyük ölçüde ağaç ve süs çalıları fidanı ithal edip satmaktadır.

Karaca Fidanlığı: Esasta Yalova'daki aynı adı taşıyan arboretumun fidan ihtiyacım sağlamak amacı ile 1980'de aym sahanın yanında 20 dekarlık bir alan üzerinde kurulmuştur.

Kasımoğlu Fidanlığı: Anadoluhisarı Küçüksu'da 41 dekarlık alan üzerinde kurulmuş bir fidanlıktır. Seralarında iç mekân bitkileri, açık alanmda da çeşitli süs çalıları, yapraklı ve iğneyapraklı ağaç fidanları yetiştirip satmaktadır.

Salih Aslan Fidanlığı: Sarıyer Kilyos' ta, satış yeri ise Tarabya'dadır. Toplam alam 41 dekardır. Kurum yetiştirdiği süs bitkilerini kendi çevre düzenleme çalışmalarında kullandığı gibi diğer kısmını da satarak değerlendirmektedir.

Sera Bayoğlu (Seba Ticaret) Fidanlığı: Kadıköy Hasanpaşa mevkiinde 5 dekar alan üzerinde 1990'da kurulmuştur. Ağaç ve süs çalısı fidanları satmaktadır. Fidanlarının bir kısmını İzmir'deki fidanlığında yetiştirerek buraya getirmekte ve bir kısmını da ithal edip satmaktadır.

Ünal Fidanlığı: Biri Pendik İlçesi Kaynarca semtinde, diğeri de Sarıyer-Rumelikavağînda olmak üzere iki fidanlık ünitesi halinde çalışmaktadır. İkinci üretim mahalli daha ziyade seralarda iç mekân bitkileri üretimine yöneliktir. Kaynarca' daki ise ağaç fidanı ve çeşitli süs çalıları ağırlıklı olarak faaliyet göstermekte ve İzmir'deki fidanlıkları ile bağlantılı olarak çalışmaktadır. 1986'da kurulmuştur.

Bu fidanlıklar dışında ayrıca Anka Fidanlığı (Florya), Ankara Vasilin Fidanlığı (Ortaköy), Bahçıvan Kardeşler Fidanlığı (Florya), Babalıoğlu Fidanlığı (Tarabya), Fedi Fernando (Yedikule), Güzel Çamlıca Fidanlığı (Çamlıca), Fulya Fidanlığı (Ihlamur), İpek Süs Bitkileri Fidanlığı (Yeniköy), İhsan Simayiş Gül Fidanlığı (Çengelköy), Riviera Gül Fidanlığı (Yedikule) ve daha önce Hollandalılarla işbirliği yapılarak kurulan modern bir kapalı mekân işletmesi ağırlıklı Veliağagil (VSB-Altınova) başta olmak üzere, irili ufaklı bazı özel fidanlıklar da İstanbul'a hizmet vermektedir.

SUAD ÜRGENÇ

FİKİRTEPE

Anadolu yakasında, Kadıköy ilçesi sınırları içinde üç mahalleden oluşan bir semt.

Batıda Kurbağalıdere ve Boğaziçi Köprüsü çevre yolu ile Hasan Paşa Mahallesi'ne; doğuda Dr. Erkin Caddesi ile Merdivenköy'e; güneyde Fahreddin Kerim Gökay (Kayışdağı) Caddesi ile Zühtü Paşa ve Feneryolu mahallelerine; kuzeyde E-5 Otoyolu ile Ünalan Mahallesi'ne komşu olan Fikirtepe, 1975'te, artan nüfusu yüzünden, üç mahalleye bölünmüştür. Bunlar, Devrim (1980 sonrası Dumlupmar), Fikirtepe ve Eğitim mahalleleri olup, semte adım veren asıl Fikirtepe Mahallesi, Mandıra Caddesi ile Hızır Bey Caddesi arasında kalan bölgede yer almaktadır. Güneyinde Eğitim, kuzeyinde Dumlupınar mahalleleri vardır.

Çevredeki önemli arkeolojik buluntulara göre, Fikirtepe yöresinin tarihi çok eskilere gider. Her iki tarafı vadilerle sınırlı olan ve Kurbağalıdere'ye doğru çıkıntı yapan alçak bir tepe olan Fikirtepe'nin, eski devirlerde denizle bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Bazı bulgulara bakılırsa, eskiçağlarda Kalamış Körfezi, Fikirtepe eteklerine dek uzanıyordu (bak. Fikirtepe kültürü).

Bizans ve erken Osmanlı dönemlerinde, Fikirtepe'de yerleşim olup olmadığı büinmemektedir. Ancak 1786'da Kauffer'e çizdirilen şehir haritasında, "Fikir Tepesi" adı görülür. Halk arasındaki bir söylenceye göre, yöre, adını derviş Fikir Baba'dan almıştır.

18. yy'da, o zamanlar Kadıköy Deresi olarak bilinen Kurbağalıdere, Hasanpaşa'ya kadar haliç şeklinde uzanırdı ve bol suya sahipti. Üzerindeki Kasr-ı Alî Köprüsü'nün doğusunda uzanan hassa çiftliklerinin çevresindeki mesire yerleri, istanbul halkının gözde mekânları arasındaydı. Dönemin elçilik raporlarında, Kurbağalıdere üzerinde yapılan kayık gezintilerinden, mesire yerlerindeki eğlencelerden söz edilirken ressam ve şairlerin ilham almak için Fikir Tepesi'ne gittiğine değinilir. 1876'da kısa süre tahta çıkan V. Murad'm av köşkü Fikirtepe'nin neredeyse tek yapısı olma özelliğini 1950lere kadar sürdürmüştür. Bugün Marmara Üniversitesi Göztepe Kampusu'nun bulunduğu yerdeki köşk ve padişahın kişisel mülkü olan çiftlik, çilek ve bamya tarlalarıyla, akasya ve kestane ormanlarıyla çevrili idi.

O zamanlar Kızıltoprak Mahallesi'ne bağlı olan Fikirtepe'de, 1950lerin sonlarına kadar öğretmen Refik Apa'nın evinden başka yerleşim olmadığı söylenir. 19501erden itibaren yoğun bir iç göçe sahne olan ve hızla bir gecekondu bölgesi haline gelen Fikirtepe, 1965'te Kadıköy ilçesine bağlı bir muhtarlık olmuştur. İstanbul halkının mesire yeri olarak kullandığı çayırlar, çilek ve bamya tarlaları tahrip edilmiş ve yerlerini binlerce gecekondu almıştır. Nüfusun hızlı artışı yüzünden, 1975'te Fikirtepe, Devrim ve Eğitim mahallelerine ayrılmıştır.

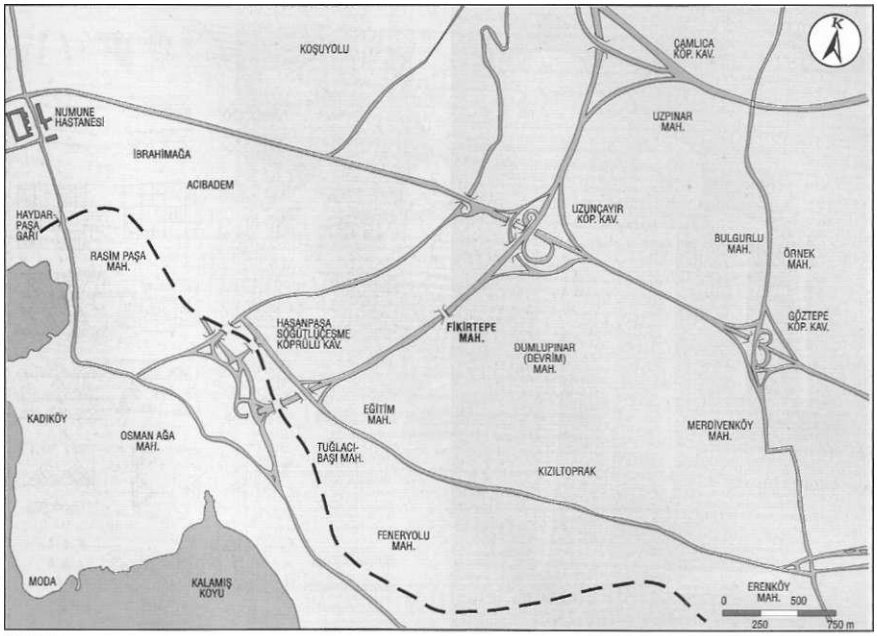

Fikirtepe
İstanbul Ansiklopedisi

Çapa'da bulunan Yüksek Kız Öğretmen Okulu'nun **1966**'da Fikirtepe'ye taşınmasıyla gelişmeye başlayan güney kesimi, Eğitim Mahallesi adıyla anılmaktadır. Sınırlarını Hızır Bey, Dr. Erkin ve Fahreddin Kerim Gökay caddelerinin oluşturduğu Eğitim Mahallesi, Fikirtepe'nin en modern kesimidir. Çoğunluğunu çok yüksek blokların oluşturduğu yerleşim modeli ile Fikirtepe ve Dumlupınar mahallelerinden hemen ayrılır.

Doğudaki Dumlupınar ile batıdaki Fikirtepe mahallelerinde iki ya da üç katlı düzensiz gecekondu yerleşimi gözlenir. Yörede yaygın olan oto tamir atölyeleri, Bostancı Oto Sanayi Sitesi'ne taşınmıştır.

Az sayıda tarihi yapmın bulunduğu Fikirtepe yöresindeki önemli dini yapılar arasmda Fikirtepe Mahallesi'nde Aklar, Tepe, Pehlivan ve Merkez camileri; Dumlupınar Mahallesi'nde Şahsüvaroğlu, Hacı Nusreddin ve Zilelioğlu camileri; Eğitim Mahallesi'nde de Bayraktar 1 ve Ihsaniye camileri vardır.

Fikirtepe dolaylarındaki eğitim kurumlan arasında en önemlisi 1966'da kurulan Atatürk Eğitim Enstitüsü çevresine yapılan ek binalarda faaliyet gösteren Marmara Üniversitesi Göztepe Kampusu'dur. Kampus civarındaki AET Enstitüsü ve Atatürk Fen Lisesi'nden başka, Mehmed Bayazıd Lisesi, Kaptan Hasan Paşa ilkokulu, Murat Paşa İlkokulu, Fikirtepe civarındaki eğitim kurumlarındandır. Bölgedeki önemli bir kamu yapısı da Dumlupınar Mahallesi sınırları içindeki Devlet Malzeme Ofisi'ne ait depo binalarıdır.

1980 sayımlarına göre Eğitim Mahallesi'nde 17.141 kişi, Dumlupınar Mahallesi'nde 22.021 kişi, Fikirtepe Mahallesi'nde ise 20.515 kişinin yaşadığı bilinmektedir, 1994 itibariyle, bu üç mahallenin nüfusunun 100.000'i aştığı tahmin edilmektedir.

Semtin çekirdeği sayılabilecek Fikirtepe Mahallesinin nüfusunun yüzde 34,6'sı 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre İstanbul doğumludur. Semte sonradan gelip yerleşen göçmen nüfus içinde Sivas, Ordu, Rize, Sinop ve Gümüşhaneliler başta gelmektedir.

Fikirtepe Mahallesi'nde okuma yazma bilmeyen okul çağı nüfus, istanbul ortalamasının yüzde 23,4 üzerindedir. (İstanbul yüzde 9,5, Fikirtepe Mahallesi yüzde 12,4). İlkokul üstü bir eğitim kurumunu bitirmiş olanların oranı, özellikle kadın nüfus kümesinde daha belirgin biçimde, istanbul ortalamalarının altındadır. Semtin Eğitim Mahallesi'nde ise buradaki eğitim kurumları ve çevre siteler yüzünden farklı sonuçların alınması doğaldır.

Fikirtepe Mahallesi nüfusunun ana uğraş alanları sanayi ve hizmet alanlarında işçilik, küçük esnaflık, oto tamirciliği vb işlerdir. Mahallede yüzde 7,76 olan işsizlerin oram da İstanbul ortalamasının (yüzde 6,20) üzerindedir.

AYŞE HÜR

FİKİRTEPE KÜLTÜRÜ

Yalnızca İstanbul kentinin değil Marmara Bölgesinin bilinen en eski kültürlerinden biri olan "Fikirtepe kültürü", adını İstanbul-Kadıköy yakınlarındaki Fikirtepe(-0 yerleşmesinden almaktadır. Marmara Bölgesinde tarım ve hayvancılığa dayalı yerleşik köy yaşantısı ilk olarak MÖ 5500 yıllarına, neolitik çağa tarihlenen "Fikirtepe kültürü" ile başlamaktadır. Bu bölgede daha eski dönemlerden beri var olan avcı-balıkçı toplulukların, Orta Anadolu'daki çiftçi kültürlerin etkisi ile Marmara Bölgesi'ne özgü av ve balıkçılık geleneğini, tarım ve hayvancılıkla birleştiren yeni bir kültür geliştirdiği anlaşılmaktadır. Oldukça uzun süren Fikirtepe kültürünün önemi, besin üre-

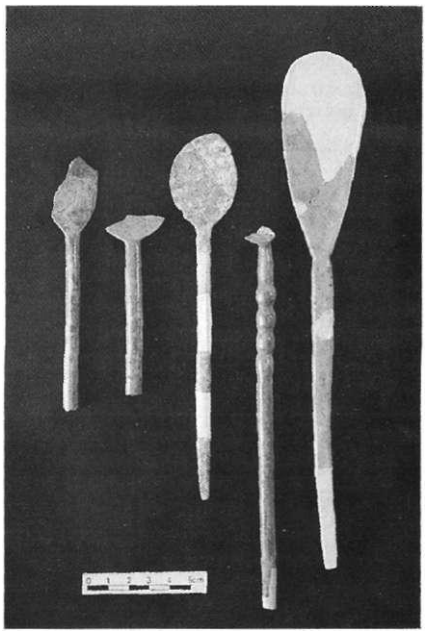

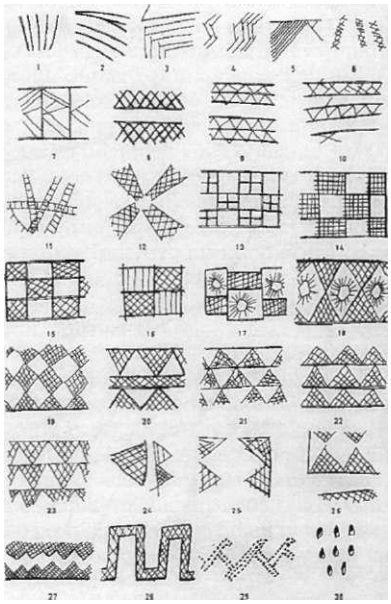

Fikirtepe kültürüne ait yabani sığır kemiğinden yapılmış kaşıklar (solda) ile klasik Fikirtepe evresinde çanak çömlek üzerinde kullanılan bezekler.
Mehmet Özdoğan (sol), Mehmet Özdoğan arştın (sağ)

timine dayalı yaşamın, tarım, hayvancılık ve çanak çömlek yapımı gibi öğelerin Avrupa kıtasına nasıl aktarıldığını belgelemesinden kaynaklanmaktadır.

Fikirtepe yerleşmesi, gene aynı kültüre ait Pendik-Kaynarca tarihöncesi yerleşmesi ile birlikte 1907'de, Bağdat demiryolu yapımında çalışan bir mühendis tarafından bulunmuş, her iki yerleşmeden toplanan buluntular daha sonra Stockholm Müzesi'ne götürülmüştür. 1950'lerde İçerenköy'de de Fikirtepe kültürüne ait bir buluntu yeri saptanmıştır. 1952-1954 arasında, Türk Tarih Kurumu'nun desteği ile K. Bittel ile H. Çambel Fikirtepe yerleşmesinde kazı çalışmalan yapmış, o dönemdeki olanaklar ile yerleşmenin ancak yüzde 5'i açılabilmiştir. Fikirtepe kazılan bu ilginç kültürü çeşitli yönleri ile tanıtan ve Troya'mn ilk tabakasından da eski olduğu saptanan ilginç bir buluntu topluluğunu ortaya çıkarmıştır.

1962'de Ş. A. Kansu, Fikirtepe, Pendik ve Tuzla'da küçük birer sondaj yapmış, daha sonra Fikirtepe yerleşmesinin geri kalan bölümü, hiç belgelenemeden, hızla genişleyen İstanbul kentinin altında yok olup gitmiştir.

Fikirtepe kültürünün tarihlenmesine yardımcı olan ilk veriler Orta Anadolu'da Hacılar, Çatalhöyük gibi neolitik çağ yerleşmelerinin bulunması ile ortaya çıkmış ve bu bölgeler ile yapılan karşılaştırmalar, Fikirtepe kültürünün son neolitik çağa, MÖ 5500 yıllarına tarihlendiğini ortaya koymuştur. 1981'de, Pendik-Kaynarca Höyüğünde, İstanbul Üniversitesi ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri ortak bir kurtarma kazısı yapmış, daha soma 1992'de Pendik'te, İstanbul Arkeoloji Müzeleri yeni bir kurtarma kazısı daha gerçekleştirmiştir.

Fikirtepe kültürünün tüm Marmara ve Trakya bölgesi ile, güneyde de en azından Eskişehir bölgesine kadar yayıldığı bilinmektedir. Ancak en iyi tanınan yerleşmeleri Doğu Marmara kıyılarında ve özellikle İstanbul kenti çevresinde yoğunlaşmaktadır. Fikirtepe ve Pendik-Kaynarca dışında Tuzla ve İçerenköy'de de bu kültüre ait yerleşmeler olduğu bilinmektedir. Bu kültüre adım veren Fikirtepe, İstanbul'un Kadıköy yakasında, Moda Koyu'nun doğusunda, Kurbağalıdere'nin güney yamacında, V. Murad'ın av köşkünün yakınlarında, Fikirtepe mevkiinde bulunmaktadır. Son 20 yıl içinde İstanbul bölgesinde bulunan Fikirtepe kültürüne ait yerleşmelerin tümü, Pendik yerleşmesinin küçük bir kısmı dışmda yok olmuştur. Bu yerleşmelerden İçerenköy hiç araştırılmadan, Tuzla yerleşmesi Tuzla İlkokulu'nun bahçesindeki küçük bir sondajdan, Fikirtepe de ancak yüzde 5'i kazıldıktan soma tahrip olmuştur. Doğu Marmara kıyısında bu kültürün son kalan temsilcisi olan Pendik-Kaynarca yerleşmesi de, ortasından geçen demiryolu, güney yarısındaki fabrika, doğusundaki hastane ve kuzeyindeki konutlar ile yok olmak üzeredir.

1991'de Pendik Höyüğü üzerine yapılan hastane inşaatı kesitinde Fikirtepe kültürüne ait kulübe izleri ve arka planda höyüğün üzerini kaplayan apartmanlar.
Mehmet Özdoğan. 1991

Fikirtepe yerleşmelerinde evler, çaplan 4 m kadar olan, yuvarlak ya da sobe planlı kulübelerden oluşmaktadır. Kulübelerin duvarları ahşap direkler ve bunların arasının sepet gibi daha ince dal ve sazlarla örülüp, iç ve dış yüzeylerinin killi bir çamurla sıvanması ile oluşmuştur. Tek göz cilan evlerin tabanları dışa göre hafif çukurlaştırılmıştır. Evlerin içinde bazen ateş yeri ve genellikle ev tabanının altında, büzülmüş durumda yan tarafı üzerine yatırılmış mezar bulunur. Evler birbirinden bağımsız ve düzensiz aralıklar ile serpilmiştir.

Fikirtepe ve Pendik kazı buluntuları, insanlarının yaşamlarını yalnızca çiftçiliğe bağlamadıklarım, av hayvanları ile su ürünlerinin de beslenmelerinde önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

Fikirtepe kültürünün belirleyici özelliklerinden biri çanak çömleğidir. Genellikle oldukça kaba, taşçık ve kum katkılı bir kilden, elde biçimlendirilerek yapılan kapların yüzeyi sürtülerek özenle açkılanmıştır.

Fikirtepe kültüründe kullanılan aletlerin önemli bir bölümünü kemik, boynuz ve çakmaktaşından yapılan aleüer oluşturur. Özellikle kemik ve çakmaktaşı aletler, bir önceki avcılık-balıkçılık döneminden süregelen alet türleridir. Kemik aletlerin arasında Fikirtepe kültürünün belirleyici özelliğini oluşturan ve çok iyi bir işçilik gösteren kemik kaşık ve spatüller gelir. Çakmaktaşı aletlerin arasında ahşap işçiliğinde kullanıldığı sanılan kazıyıcılar, deliciler, bıçaklar, sert püskürük kayaçlardan aşındırıcı, tahıl öğütmede kullanılan el taşları, tokmak ve havanlar, buluntu topluluğunu tamamlar.

Fikirtepe yerleşmelerinde dini inanç ya da kült ile ilgili buluntuların sayısı çok azdır. Bunlar genellikle büyük boyutlarda, stilize ve ayakta durur olarak betimlenmiş insan ya da kadın heykelcikleridir; daha ender olarak küçük hayvan heykelcikleri de görülür.

Av ya da savunma silahı olarak yalnız-

ca kilden yapılma sapan taneleri bulunmuştur. Balıkçılık ile ilgili olarak da yalnızca kemikten bir olta ve bir zıpkın bilinmektedir. Bu tür buluntuların sayıca azlığı av ve balıkçılığın daha çok ağ ve tuzaklar ile yapıldığını düşündürmektedir.

Fikirtepe yerleşmelerinden az olarak bulunan obsidyenden (doğal cam) yapılma aletler, İstanbul bölgesinin bu taşın yatağının bulunduğu en yakın yer olan Eskişehir bölgesi ile olan ticaretinin en güçlü kanıtıdır.

Bibi. K. Bittel, "Bemerkungen über die prähistorische Ansiedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy (İstanbul)", *Istanbuller Mitteilungen.* 19/20, 1969-1970, s. 1-19; J. Boessneck- Avon den Driesch, *Die Tierknochenfunde aus derNeolithischen Siedlung auf dem Fikirtepe bei Kadıköy am Marmarameer,* Münih, 1979; E. Meriç (der.), *Istanbul Boğazı Güneyi ve Halic'in Gec Kuvaterner (Holosen) Dip Tortulları,* İst., 1990; M. Özdogan, "Pendik A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinsasien, Festschrift für Kurt Bittel,* Mainz, 1983, s. 401-411; M. Özdoğan, "Neolithic Cultures of Northwestern Turkey", *Neolithic of Southeastem Europe and its Near Eastern Connections, Varia Archaelogica Hungarica II,* Budapeşte, s. 201-215; M. Özdoğan, "Tarihöncesi Dönemde İstanbul", 5e*maviEyice Armağanı, İstanbul Yazıları,* İst., 1992, s. 39-54.

MEHMET OZDOGAN

FİLADELFİON

Bizans döneminin ünlü caddesi Mese'nin(->), bugün Laleli Camii'nin olduğu mevkide, biri Yedikule dolaylarındaki Altın Kapîya(->), diğeri ise Andrineple Kapısı'na (Edimekapı) yönelen iki caddeye ayrıldığı, küçük meydanın adı.

Filadelfion (anlamı: Kardeşçe sevginin yeri) gerçekte, Büyük Constantinus (hd 324-337) tarafından pagan geleneklerine uygun olarak yaptırılan Konstantinopolis Kapitolü'nün (eski Roma'da Jupiter adına yaptırılan mabet) anıtsal doğu girişi idi. Fakat imparatorluğun Hıristiyanlaşması sürecinde, başlangıçta amaçlanan işlevini yitirdi ve 5. yy boyunca, hukukçu yetiştiren bir okul olarak hizmet gördü. Zamanla kaderine terk edildi ve 10. yy'dan sonra adından söz edilmez oldu.

Giriş bölümünde, porfir taşından yapılmış, oturan iki imparator heykeli vardı. Aynı malzemeden yapılmış iki adet sütunun kaidesi ile başlığı arasındaki konsollara yerleştirilmiş, biri sakallı, diğeri sakalsız, kucaklaşan iki adet imparator heykeli daha bulunuyordu. Bu dört heykelin, 284'ten, Constantinus'a (324) kadar imparatorlukta hüküm süren "tetrarki" (dört imparator tarafından ortaklaşa yönetim şekli) dönemini temsil ettiği düşünülmekte, 4. yy'da ön tarafta anıtsal bir haçın bulunduğu da sanılmaktadır.

Kapitol ya da Filadelfion'a genellikle Mese üzerinde yapılan imparatorluk seremonilerinin başlangıç ya da bitiş noktası olarak değinilir. Ortaçağda ise, Filadelfion adı kucaklaşan imparator figürüne atfedilmiştir. Bir efsaneye göre, bu iki heykel, babaları Constantinus ün 337'de ölümünden soma iki oğulun, gerçekte hiçbir zaman olmayan buluşmasını simgeliyordu.

Filadelfion'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve bugün Venedik'te San Marco Kilisesinde bulunan "kucaklaşan imparatorlar" heykeli. *AAE*

1204'teki Latin işgalinden sonra, kucaklaşan imparatorlar heykeli Venedikliler tarafından çalınarak İtalya'ya götürüldü. Bugün, Venedik'teki San Marco Kilisesinde heykeli görmek mümkündür. Sütunları kaybolduğu için, bunların, bağımsız parçalar mı, yoksa Kapitol'ün ana girişindeki revağm süslemeleri mi olduğu konusunda kesin bir şey söylenemez. İmparatorlardan birinin kopuk ayak parçası, 1965'te Bodrum Camii'ne(->) yakın bir yerde bulunmuştur. Burası muhtemelen gemiye yüklenmeden önce ganimetin bekletildiği yerdi. Gene, oturan imparatorların heykelleri 1204'te nakledilmek istendilerse de, hasar görmeleri nedeniyle yerlerinde kaldılar ve 1411'e kadar varlıklarım korudular. Geç Bizans dönemine ait bir söylencede, bu heykeller, "Adil Yargıçlar" olarak adlandırılıyordu. Ön taraftaki büyük haçın akıbeti ise bilinmemektedir. Filadelfion'un yeri, özellikle günümüz bilim adamlan tarafından bir süre için yanlış biçimde şimdiki Şehzadebaşı olarak tanımlanmıştır.

Bibi. P. Verzone, "I due gruppi di porfido di S. Marco in Venezia ed il Philadelphion di Constantinopoli", *Palladio 1,* 1958, s. 8-14; Janin, *Constantinople byzantine,* 174-176; R. Naumann, "Der antike Rundbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lekapenos", *Istanbuler Mitteilungen,* 16, 1966, s. 209-211; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 332-337.

ALBRECHT BERGER

FİLARMONİ DERNEĞİ

1944'te Şehir Orkestrası'mn kurulmasıyla, çoksesli musikinin gelişmesi ve yayılması, özellikle İstanbul'da sanat yaşamının üst düzeye erişmesi konusunda geniş ufuklar açılmış, ancak, orkestranm bağlı olduğu Belediye Konservatuvarînm kısıtlı olanakları, düşünülen amacın gerçekleşmesini sağlayabilecek ortamın oluşmasını engellemiştir. Sorunun çözümü, Senfoni Orkestrası'mn çalışmalarım her bakımdan destekleyecek bir filarmoni derneğinin kurulmasıyla sağlanabilirdi. İstanbul'da bir senfoni orkestrasının kurulmasını amaçlayan ilk çalışmalar, Cemal Reşit Rey'in önderliğinde, 1944'te Halit Ziya Uşaklıgil'in Yeşilköy'deki evinde başlatılmıştır.

Şehir Orkestrası'mn kurulmasıyla birlikte hızlanan çalışmalar sonunda Filarmoni Derneği 1945'te kurulmuştur. Derneğin başlıca amaçları, Türkiye'de musiki kültürünün yayılmasına yararlı her türlü girişimde bulunmak, bunun için de müzikolojik araştırmalara yönelmek, oda musikisi, orkestra ve koro konserleri düzenlemek, Türk bestecilerini özendirmek, bu amaçla bestecilere her türlü yardımda bulunmak ve İstanbul musikiseverlerinin gerek duyduğu bir müzik evinin kurulmasına çalışmaktı.

Derneğin kurucuları Nadir Nadi Abalıoğlu, Hüseyin Saadettin Arel, Reşid Safvet Atabinen, Bedri Nedim Göknil, Ab-

Cemal Reşit Rey yönetimindeki İstanbul Şehir (Filarmoni) Orkestrası, Taksim Belediye Gazinosu'nda verdiği bir konser sırasında, 1953.
İstanbul Filarmoni Derneği'nin izniyle

dülkadir Karamürsel, Lütfi Kırdar, Cemal Reşit Rey, Muhiddin Sadak, Salih Nurettin Kocareşit, Ali Emel Tacar, Afif Tektaş, Prof. Salih Murat Uzdilek, Halit Ziya Uşaklıgil. Ömer Refik Yaltkaya'dır.

Cemal Reşit Rey'in yönetimindeki Şehir Orkestrası ile sağlanan işbirliği sonunda derneğin düzenlediği ilk konser 13 Aralık 1945'te, Saray Sineması'nda verilmiştir. Bunu yerli ve yabancı sanatçıların katıldığı dizi konserler izlemiştir. Yabancılar arasında, Carlo Zecchi, Henri Barraud, Nadia Boulanger, George Tsipine gibi şefler, Emil Gilels, Nikita Magaloff, Wilhelm Kempff, Alfred Cortot, Samson Francois, José Iburbi, Walter Gieseking, Alexis Weisenberg (piyano), Jacques Thibaud, Vasa Prihoda, Yehudi Menuhin, Ruggierro Ricci, Gabriel Bouillon, David Oistrach, Leonid Kogan (keman), Gaspar Cassado, Pierre Fournier, Enrico Mainardi (viyolonsel) gibi dünyaca ünlü sanatçılar vardır.

Senfonik konserler dışında, derneğin Beyoğlu'ndaki lokalinde, oda musikisi konserleri, resim sergileri ve çeşitli sanat konuları üzerine konuşmalar düzenlenmiştir. Dernek Aralık 1948'den başlayarak üç yıl *Filarmoni* adlı bir de aylık musiki dergisi yayımlamıştır.

1962'den sonra Filarmoni Derneği'nin çalışmaları yavaşlamıştır. Bunun başlıca nedeni, İstanbul Belediyesi'nin, Şehir Orkestrası'mn yalnızca konservatuvar konserlerine katılmasını istemesidir. Orkestra bu yüzden Filarmoni Derneği'nin desteğinden yoksun kalmış, gitgide zayıflamıştır. Öte yandan Filarmoni Derneği de çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır.

1972'de Devlet Senfoni Orkestrası'nm(->) kurulmasıyla, dernek çalışmalarına yeniden başlamıştır. Bu kez oda musikisi konserleri Sheraton Oteli ile Işık Lisesi'nde düzenlenmiş, bir süre soma da çalışmalar, İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nın çalışmalarıyla birlikte, Atatürk Kültür Merkezînde sürdürülmeye başlamıştır. Bu çalışmalar günümüzde de sürmektedir.

PANAYOT ABACI

FİLDAMI

Bakırköy'de, kıyıdan 1.500 m kadar kuzeyde ve Çırpıcı Deresi'nin batı tarafmda bulunan, erken Bizans dönemine ait üstü açık büyük su haznesi. Uzunluğu 127 m, genişliği ise 76 m olan bu haznenin derinliği I l m olarak ölçülmüş olmakla birlikte ilk halinin daha da derin olduğuna ihtimal verilir. Duvarların kalınlığı ise 4 m'den fazladır.

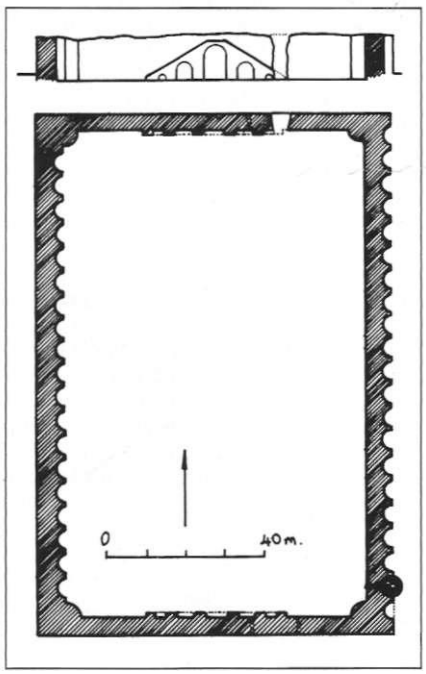

Fildamı'nın plam ve kesiti.
S. Eyice, 'İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD,* II, S. 5 (Ağustos 1989), s. 5

Osmanlı döneminde içinde fil barındırıldığı için Fildamı olarak adlandırılan bu hazne Bizans'ta şehrin surları dışında önemli bir yerleşme yeri olan ve bir de sarayın bulunduğu bilinen Hebdomon Mahallesinin suyunun toplandığı bir havuz idi. İçindeki su, başta saray olmak üzere, yine burada olan askeri yığınak yerinin ihtiyacını da sağlıyor olmalıydı.

Hazne toprak üstünde olduğundan duvarları dışarıdan belirlidir. Surlardaki gibi taş ve tuğla sıraları halinde yapılmıştır.

Bütün sarnıçlara özgü bir şekilde, içerideki köşeler yuvarlatılmıştır. Haznenin dış cephesinin bir köşesinde yuvarlak bir kule halinde dışarı taşan bir merdiven vardır. İç çapı 3 m kadar olan bu kulede helezon bir taş merdiven aşağıya kadar iner. İçeride dar taraflarda karşılıklı olarak altışar paye görülür. Bu payeler ortadaki en yüksek olmak üzere iki yanlarda kademeli alçalan dört kemeri taşırlar. 40 cm kadar genişlikteki kemerlerin üzerlerinde evvelce çifte merdiven bulunduğu tahmin edilir. Fildamı, üç tanesi şehrin içinde olan su toplama havuzlarının surlar dışındaki tek örneğidir. Onlardan farklı olarak bir dış mimariye sahip olması halamından da önem taşıyan bir eserdir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 50-51; Th. K. Makridis, "To Byzantinon Hebdomon kai ai par autu momai", *Thrakika,* X, Atina, 1938, s. 175-177; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 199; T. Ergil. "A Byzantine Cistern near istanbul", *Archaelogy,* XXVII (1974), s. 42-47; S. Eyice, "Byzantinische Wasserversorgungs-anlagen in istanbul", *Mitteilungen der Leitweiss-Institutfür Wasserbau,* IXTV, Braunschweig, 1979, s. 8; ay, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD,* II, S. 5 (1989), s. 5.

SEMAVİ EYİCE

FİLMCİLİK

Sinemanın Türkiye'ye girişinden bugüne dek yerli ve yabancı filmciliğin merkezi hep İstanbul oldu. İlk sinema salonları bu kentte açıldığı gibi stüdyolar, laboratuvarlar, platolar, dağıtım, gösterim ve alım şirketleri özellikle Beyoğlu ve çevresinde toplandı. Yapımevlerinin yoğunluk kazandığı Yeşilçam Sokağı(-0 giderek Türk sinemasıyla özdeş hale gelerek onun bir diğer adı oldu.

İstanbul'daki ilk özel yapım şirketi 1923'te Kemal ve Şakir Seden kardeşler tarafından Kemal Film adıyla kuruldu. Bunu 1927'de İpekçilerin açtığı İpek Film izledi. Aynı zamanda bu iki yapımevi, sinemamızın da ilk özel yapım şirketleri oldu. 1947'de Faruk Kenç İstanbul Filmi, Çetin Karamanbey ise Kurt Film'i kurdu. Bir yıl sonra bunları Fuat Uzkınay'ın Doğan Film, Turgut Demirağ'm And Film ve Nazif Duru ile Murat Köseoğlu'nun Atlas Film'i izledi. 1946'dan sonra yerli film sayısındaki çoğalma ve sinemacılara sağlanan kolaylıklar İstanbul'da birçok şirketin açılmasını sağladı. 1946'da Ankara, Sema, Bir-

lik, Erman, Şark, Duru; 1947'de Elektra; 1949'da Ülkü, Milli, Azim, Güneş; 1950'de Sonku, Örmen, Hilal, Ateş; 1951' de Seneka, Kale, inci, Ceylan, Reks, Erkin, Emek, Özen, Ar, Yakut; 1952'de Adalı, Barbaros, Toros, Aslan, Mondial, Ertuğrul, Işık, Yıldız, Yurt, Tunç, Yaman; 1953'te Doğan Kardeş, Kartal, Umur, Ses, Burç, Cezayirli, Güven, Çağman, Anadolu, Deniz; 1954'te İyi, Vatan, Ipar, Birsel, Akar, Irmak, Güler, Day, Tayfun, Nana, Kopra, Servan, Star, Türk Film şirketleri kuruldu. 1960'tan sonra ise artan film sayısına koşut olarak şirket sayısı da çoğaldı. Şirketlerin çoğu Türk sinemasının sağlıksız ekonomik durumu nedeniyle çok kısa ömürlü oldu; birkaç film çevirdikten sonra kapandı ya da vergiden kaçma politikası nedeniyle ad değiştirerek varlığını yine bir film çevirmeye yetecek kadarıyla sürdürdü.

istanbul'da kurulan ve çalışmalarını bu kentte sürdüren uzun ömürlü yerli film şirketlerinin önde gelenleri şunlar oldu: Arzu Film (Ertem Eğilmez), Akgün Film (İrfan Ünül), Alfa Film (Ömer Kavur), Acar Film (Murat Köseoğlu), And Film (Turgut Demirağ), Birsel Film (Özdemir Birsel), Çiçek Film (Arif Keskiner), Emek Film (Nazmi Özar), Erler Film (Türker İnanoğlu), Erman Film (Hürrem Erman), Feza Film (Mehmet Tanrısever), Gülşah Film (Selim Soydan), Gülgen Film (Melih Gülgen), Güney Film (Yılmaz Güney), Halk Film (Fuat Rutkay), Mine Film (Kadri Yurdatap), Murat Film (Süreyya Duru), Muhteşem Film (İrfan Tözüm), Özer Film (Enver Özer), Pesen Film (Nevzat Pesen), Sezer Film (Berker İnanoğlu), Saner Film (Hulki Saner), Uğur Film (Memduh Ün), Umut Film (Abdurrahman Keskiner), Varlık Film (Lokman Kondakçı).

İstanbul'da ilk stüdyo 1922'de Kemal ve Şakir Seden kardeşler tarafından Eyüp'teki Feshane'nin bir atölyesinde Kemal Film Stüdyosu olarak kuruldu. Bunu İpek Film (1932), Ha-ka Film (1934), Marmara Stüdyosu (1941) ve Ses Film Stüdyosu (1943) takip etti. 1947'den soma sinemadaki gelişmeler ve yabancı film ithalindeki artışlar stüdyoların çoğalmasına neden oldu. Halk Film (1947), Atlas Film (1947), And Film (1948), Ar Film (1948), Erman Film (1948), Duru Film (1949), Lale Film (1951) stüdyoları açıldı.

Türkiye'ye dışarıdan ilk yabancı film ithal eden kişi Sigmund Weinberg'dir. Pathé Frères Şirketi'nin temsilciliğini alan Weinberg, ayrıca sinemanın mucidi Lumière kardeşlerin filmlerinin yanısıra Ferdinand Zecca'nın yapımlarını da istanbul'a getirdi. 1920'den sonra ortaya çıkan dışalımcılar ise Beyoğlu'nu merkez seçtiler. Başlangıçta dışalımcıların çoğunluğunu Levantenler oluşturdu.

Rum Telemakos Spiridis'in temsil ettiği Gaumont, İstanbul'a ve dolayısıyla Türkiye'ye giren ilk yabancı şirket oldu. Bunu United Artist ve Pathé'nin dağıtımcısı Opera Film, Nisto Film, Iris Film, Orient Film ve Star Film izledi. Fea Film'in kurucularından Fernando Franco İstanbul seyircisine Fransız şiirsel gerçekçi akımının özgün örneklerini tanıttı. Antoine Apostolou, Ceylan Film'i kurarak başta İtalyan filmlerini İstanbul'a getirdi. 1941'de Fatma ve İbrahim Pekin ile Osman, Mediha ve Asaf Sirmen Özen Film, Filmcilik ve Sinemacılık TAŞ'yi kurdu. Pekin, Sirmen ve Soyarslan ailelerinden oluşan şirket varlığım günümüzde de sürmekte, dışalımcılığın yanısıra, sinema işletmeciliği de yapmaktadır. İstanbul'da kurulan diğer dışalıma film şirketleri arasında çoğu bugün kapanmış olan şu şirketler yer aldı: Fitaş Film, Ulus Film, Tual Film, Akgün Film, Met Film, Ekran Film, Başaranlar, Sunar Film.

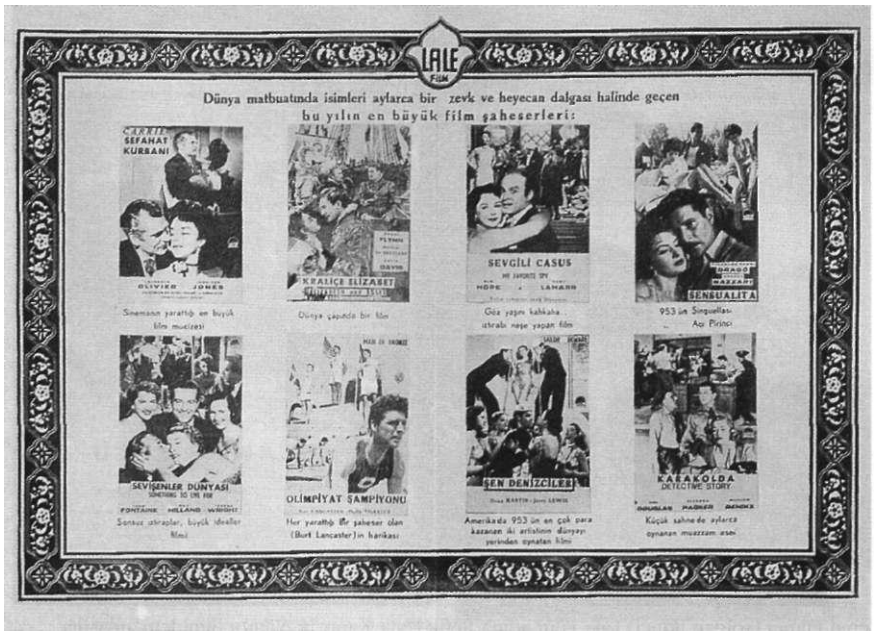

Lale Film'in 1953 sezonunda gösterime giren filmlerini tanıtan broşürü (üstte), Kemal Film'in *Kanlı Nigâr* filminin broşürü. *Burçak Evren koleksiyonu*

1989'dan sonra ise Yabancı Sermaye Yasası'ndaki değişiklik nedeniyle yabancı şirketlerin ülkemizde doğrudan doğruya şirket kurup gösterim ve dağıtım haklarını elde etmesi üzerine, yerli dışalıma şirketlerin çoğu kapanmak zorunda kaldı. İstanbul ve dolayısıyla Türkiye piyasasına United International Pictures (Paramount, Metro Goldwyn Mayer, Universal), Warner Bros başta olmak üzere dev Amerikan şirketleri egemen oldu.

Bibi. A. Özgüç, *Türk Filmleri Sözlüğü 1914-1973,* İst.; ay, *Türk Filmleri Sözlüğü 1973-1990,* İst.; G. Scognamillo, *Cadde-i Kebir'de Sinema,* İst., 1991; B. Evren, *Türk Sineması Sanatçıları Ansiklopedisi,* İst., 1983; N. Özön, *Türk Sinema Tarihi-Dünden Bugüne (1896-1960),* Ankara, 1962; ay, *Türk Sinema Kronolojisi (1895-1966),* Ankara, 1963; ay, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay,* İst, 1970.

BURÇAK EVREN

FİLMER, CEMİL

(1895, İstanbul - 15 Aralık 1990, İstanbul) Sinema işletmecisi ve yapımcısı.

Gençliğinde fotoğrafla ilgilenmesi sonucu, I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da Merkez Ordu Sinema Dairesi'nde görevlendirildi. Merkezin başında, Fuat Bey (Uzkınay) vardı. Cemil Filmer burada film çekmeyi, yıkamayı, basmayı öğrendi.

Savaş bitince, Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin bütün araç gereci Malul Gaziler

Cemil Filmer (soldan ikinci) Lale Film' adına Refik Halit Karay'la *Nilgün* filmi için anlaşma yaparken.
Gökhan Akçura koleksiyonu

Cemiyeti'ne verildi. Cemiyette sinema işlerinden sorumlu kişi yine Fuat Bey'di. Filmer, burada çalışmaya başladı. İlk olarak, rejisörlüğünü AhmedFehim'in yaptığı "Binaz" füminin dış sahnelerinde kameramanlık yaptı. Film çalışmaları geçimini sağlamadığı için, Üsküdar Doğancılar Bahçe Sineması'nda makinist ve yönetici olarak çalışmaya başladı. Doğancılar Sineması çok iyi çalışmaya başlayınca, yeni teklifler geldi. Kadıköy'deki Kuşdili Sinemasîmn işletmeciliğini arkadaşlarıyla birlikte üstlenen Filmer, geleceğinin bu işte olduğunu düşünmeye başladı. Kuşdili Sinemasîndaki işletmecilik de başarılı oldu. Ama Apollon Sinemasîmn işletmecisi "Üç subay Kadıköy'de sinema işletiyor" diye ihbarda bulundu. İşgal kuvvetleri gelip sinemayı boşalttılar ve ahır yaptılar. Filmer, bunun üzerine Sirkecideki Kemal Bey Sinemasînda operatör olarak çalıştı. Bir süre sonra, işletmecilik için elverişli koşullar doğduğunu görünce ağabeyi Tevfik'le birlikte İzmir'e gitti ve burada küçük bir sinema imparatorluğu kurdular.

İşlerin sürekli iyi gitmesi üzerine Filmer, İstanbul'a gelip film ithalatçılığına başladı. Ama bu işi ancak bir buçuk yıl sürdürebildi. Kumar oynamaya meraklı olan ağabey, İzmir'deki işletmelerin durumunu oldukça sarsmıştı. Bunun üzerine Filmer, İzmir'deki işlerin başına geçti ama ekonomik durumları düzelmedi. Ağabeyi ile birlikte yurtdışında sinemacılık yapmayı düşündüler. Paris'te küçük bir sinema satın aldılar. Ağabeyi sinemanın başında kaldı. Filmer yine İzmir'e döndü. Ama burada İpekçilerle Filmer arasındaki baştan beri var olan tatlı rekabet sertleşmeye başlamıştı. Filmer düşmanını kendi sahasında yenmek için İstanbul'a gelmeye karar verdi. Bu karar 1940'ta Lale Film Anonim Şirketinin kurulmasıyla uygulamaya konuldu.

Filmer, İstanbul'da bir yıllık bir inceleme döneminin ardından Paris'e giderek Warner Bros, Paramount gibi büyük Amerikan şirketlerinin Türkiye dağıtımını aldı. Ama filmleri almak, tek başına işe varamamaktaydı. Çünkü İpekçiler sinemaları öylesine kendilerine bağlamışlardı ki. onların izni olmadan bu kapıları aralamak olanaksızdı. Filmer, altı ay bıkıp usanmadan filmlerini gösterecek sinema aradı. Ama sinemalar İpek Filmin programının dışına çıkamayacaklarını söylediler.

Filmer'in İstanbul'da ilk anlaşma yaptığı sinema, İpekçilere bağlı olmadan çalışan Saray Sineması oldu. Elindeki güçlü filmleri burada geçmeye başlayınca, sinema önünde kuyruklar oluştu. İstanbul film piyasasında, diğer sinemacılar için tehlikeli bir rakip doğmuştu. Filmer'in hedefi, yeni sinemalar edinmekti. Saray Sinemasîmn karşısında yeni bir sinema inşaatının yapıldığını görüp sahibiyle ilişki kurdu. Burayı kiralayarak, Lale Sineması adıyla açtı. Filmer'in İstanbul'daki işletmeciliği, Elhamra. Ar (şimdiki Sine-Pop), Kadıköy Süreyya, Üsküdar Hale, Beşiktaş Gürel, Osmanbey Site ve Kent sinemalanyla sürdü. Lale Film bir dönem, Türkiye düzeyinde 33 sinemayı birden işleten bir büyüklüğe ulaştı.

Öte yandan, yerli yapımcılığın geliştiğini gören Filmer, Mecidiyeköy'de özel bir stüdyo kurdu. Böylece kendi stüdyosuna sahip olan Lale Film, yerli film yapımı için harekete geçti. Esat Mahmut Karakurtün *Allahaısmarladık* adlı romanının uyarlaması olan ilk filmin başarı kazanması üzerine, Lale Film yapımcılığa devam etmeye karar verdi. Çoğu edebiyat eserlerinden uyarlama olan bu filmlerden bazıları şunlardır: *Nilgün* (Refik Halit Karay), *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* (F'. Fazıl Tülbentçi), *Leylaklar Altında* (Mebrure Alevok), *Soygun* (C. Fehmi Başkut) ve *Kadın Severse* (Esat Mahmut Karakurt).

iV.akf'in kurduğu sinema imparatorluğu, 1950'li yıllardan itibaren ;arsılmaya başla ıı Önce işletilen sinemalaı tek tek bu'ikîv'i. Bu arada, Lale Film Stüdyosu' nun binası yıkılarak yerine bir han yapıldı 1933 itibariyle Cemil Filmer'in ortak oldu3: bütün şirketler tasfiye edildi.

Bibi. C. Filmer, *Hatıralar,* İst., 1984; G. Akcura. "Aile Boyu Sinema", *Hürriyet, 22* Ekim 1991.

GÖKHAN AKÇURA

FİLOKSENUS SARNICI

bak. BİNBİRDİREK SARNICI

FİLOPATİON SARAYI

Filopation (Philopation) Sarayı, orta Bizans döneminde kullanıldığı bilinen surların dışında bir saray ya da av köşkü idi.

Binadan ilk defa İmparator III. Mihail döneminde (842-867) söz edilir. Onun yakın adamı olan Makedonyalı Basileios (somaları I. Basileios, [hd 867-8861) bu sarayın çevresinde dev bir kurt avladığına göre, bina daha önceden vardı. III. Mihail'i öldüren suikastçılardan Yakobitzes de aynı yerde avlanırken bir kaza sonucu ölmüştür. İmparatoriçe Zoi ile evlenmek suretiyle Bizans tahtına geçen LX. Konstantinos Monomahos (hd 1042-1055), bazen burada kalıyordu. Nikeforos Brienniosün 1078'de aynı sarayda gözlerine mil çekilmişti. İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118), sarayı çok sevmiş ve sık sık gelmişti. Konstantinopolis önlerine dayanan Haçlı ordusunun başındaki Alman İmparatoru III. Konrad von Hohenstaufen ile Fransa Kralı VII. Louis 1147'de I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180) tarafından bu sarayda misafir edilmişlerdi. Fakat Haçlılar arasında bulunan Odon de Deuil'ün bildirdiğine göre, Konrad saraym etrafındaki koruyu tahrip etmiş ve içeride beğendiği şeyleri yağmalaınıştı. Çok maceralı hayatı ve korkunç ölümü ile Bizans tarihinde yer alan I. Andronikos Komnenos (hd 1183-1185) da iktidarda olduğu yıllarda eğlentileri için buraya kapanıyordu. Kardeşi II. İsaakios Angelosü 1195'te tahtından indirmeden önce, III. Aleksios Angelos da burada yaşamıştı.

VI. Haçlı Seferi 1204'te şehri ele geçirdikten sonra Filopation Sarayı artık unutuldu ve muhtemelen harap olmaya terk edildi.

Bizans tarihinde bilhassa 11. ve 12. yy' larda önemli yeri olan ve etrafındaki ağaçlı arazileri ile Fransa'nın bir tarafında bir kasaba, diğer tarafında ise bir orman bulunan ünlü Vincennes Şatosu ve Parkı'na benzetilen Filopation Sarayı'nm nerede olduğu konusunda çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İstanbul'un Rum tarihçilerinden J. B. Papadopulos, şehrin dışında şimdiki Topçular semtinde 1920'ye doğru rastladığı bazı kalıntılara dayanarak, sarayın bu çevrede olabileceğini söylemişti. Filopation'u Vincennes'a benzeten C. Emerau ise, Edirne Kapısı dışında Halic'e hâkim bir tepede (Tokmak Tepe) oldu-

ğunu ortaya atmıştır. A. M. Schneider, hemen hemen aynı yeri, Blahernai bölgesinin karşısında gösterir. R. Janin ise bu görüşlere aykırı olarak, daha güneybatıda Topkapı dışındaki bir yeri kabul etmek istemiştir. Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur ki, Filopation Sarayîmn yeri kesin olarak bulunamaz. Son yıllardaki yapılaşma da bu hususta herhangi bir araştırma yapılmasını artık imkânsız duruma sokmuştur. Yalmz bu vesile ile ekleyelim: Haznedar Çiftliği adı verilen yerde 1950'li yıllarda pek çok Bizans mimari parçasının meydana çıkarıldığı ve hiçbir ilgilinin görmesine meydan verilmeden hepsinin yok edildiği bilinir. Bunlar belki de Filopation Sarayîmn kalıntıları idi. Bu hipotezi tekzip edebilecek tek husus, Filopationün Blahemaîden görülebildiği yolundaki Niketos Koniates'in bir cümlesidir.

Bibi. J. B. Papadopulos, "Le palais de Philopation", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,* Paris, 1921, s. 276-282; C. Emerau, "Le Philopation, le Vincennes de Byzance", *Echos d'Orient,* XXI (1922), s. 171-185; Schneider, *Byzanz,* 81; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 142-144.

SEMAVİ EYİCE

FİRUZ AĞA CAMÖ

Sultanahmet'te Divanyolu üzerindedir. Kitabesine göre yapı, 896/1490'da II. Bayezid'in (hd 1481-1512) hazinedarbaşısı Firuz Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.

Firuz Ağa'nın tarihsiz vakfiye hülasasına göre, İstanbul'daki camii ve mektebi, Havza'daki mescit ve medresesi, çeşmesi ve Saray'daki çeşmesi için İstanbul'da hücreler, dükkânlar, köyler, bağ, bahçe, çayır, değirmen, Binbirdirek denilen sarnıç, Semendre, Tokat ve Sivas'ta hamamlar valrfetmiştir. 923/1517'de Sofi Hayreddin isminde bir şahıs Firuz Ağa Camii'ne kürsü koydurmuş, yine 1070/1659'da Mustafa Ağa isminde bir zat 9-000 akçelik bir vakıf yapmıştır. 1648'deki zelzelede caminin bazı yerleri harap olmuş, minare peteği yıkılmıştır. İstanbul'da bulunan diğer iki Firuz Ağa Camii'nden Kırkçeşme-Bozdoğan Kemeri civarındaki bugün yoktur. Diğeri, Tophane üstünde, Defterdar Yokuşu ndadır. Fakat her iki caminin de Hazinedarbaşı Firuz Ağa tarafmdan yaptırıldığına dair kesin deliller bulunmamaktadır.

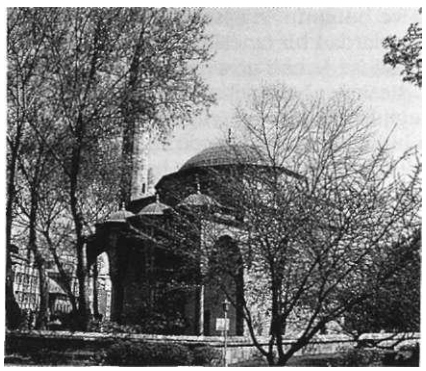

Firuz Ağa Camii, Divanyolu
İsa Çelik

Cami, plan olarak tek kubbelidir ve üç kubbeli bir son cemaat yeri, solda bir minaresi mevcuttur. Dış ölçüleri 13,50x13,53 m olup son cemaat yeri 4,25 m derinliğindedir. Duvar 1,30 m kalınlığındadır. Bina tamamen kesme taştan, temiz bir işçilikle yapılmıştır. Her duvarda altlı-üstlü ikişer pencere vardır. Son cemaat sütunları ve stalaktitli başlıkları mermerdendir. Cümle kapısı az çıkıntılı, sade silmeli, üstü mukarnaslıdır. Kemeri beyaz ve pembe mermerden yapılmıştır. Üstünde hattat Şeyh Hamdullah'a ait olduğu söylenen dört satırlık, Arapça sülüs mermer bir kitabe mevcuttur. Bu kitabede II. Bayezid'in hazinedarbaşısı Firuz'un bu camiyi "hasbetenlillâh" yaptırdığı yazılmıştır. Tarih rakamla ve ebcedle 896 olarak verilmiştir. Minare kaidesi ve gövdesinin kalınlığı birbirine çok yakındır. Gövde 16 kenarlıdır, şerefe ve korkuluğu yapıldığı döneme aittir. Caminin sağ ve sol iç duvarlarında birer dolap bulunmaktadır. Kubbe köşelikleri beş sıra mukarnaslıdır. Mihrap alçıdan, köşelerinde kum saatleri bulunan 6 sıra mukarnasla işlenmiştir. Eski olan ahşap minber çok tamir görmüştür. Üst pencereler alçılı renkli camlarla, cami iç duvarları ve mihrap kalem işleri ile tezyin edilmiştir. Caminin minare tarafında mermer bir lahit bulunmaktadır. Süs olarak bir kavuk ve dört yüzünde birer gülce bulunan bu sade kabrin Firuz Ağa'ya ait olduğu zannedilmektedir. *Hadîka'ya* göre 918/1512'de vefat etmiştir. Firuz Ağa'nın mektebinin, caminin karşısında olduğu tahmin edilmektedir. Bu mektebin ilk meşk hocasmın da Şeyh Hamdullah olduğu rivayeti vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 155-158; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 166; S. Eyice. "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri,* I **(1963),** s. 43; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 23-25; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 78; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 414; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 60-**61;** Cezar, *Yangınlar,* 385; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 250-252.

İ. AYDIN YÜKSEL

FİRUZ AĞA CAMÜ

Tophane'den Taksim'e çıkan Defterdar Yokuşu'ndadır.

Banisi olan Firuz Ağa ile Divanyolunda camii olan Hazinedarbaşı Firuz Ağa'nın aynı şahıslar olduğu kesin değildir. Zira Hazinedaıbaşı Firuz Ağa'nın vakfiyesinde İstanbul'da bir tek camiden bahsedilmektedir. *Hadîka* müellifi de Tophane'deki Firuz Ağa Camii banisinin saray ağalarından olduğunu ve mezarının bilinmediğini yazmaktadır.

Binanın ilk inşa tarihi bilinmemektedir. II. Mahmud (hd 1808-1839) 1239/1823'te camiyi yenilemiştir. Binanın sol köşesinden çapraz olarak girilen kapı üzerindeki sekiz beyittik talik kitabede Şair Lebib, caminin yandığını ve II. Mahmud'un binayı tekrar yaptırdığını yazmakta ve tarihini rakam ve ebcedle vermektedir. Kitabenin üstünde II. Mahmud'un tuğrası bulunmaktadır. Daha sonraki onarımlarda aynca Latin harfleriyle Beyoğlu Firuz Ağa Camii ve **896/1491** tarihi konulmuştur. Cami iki katlı olarak yapılmıştır. Altında altı dükkân mevcuttur. Dış ölçüleri ile genişliği **16,60** m, derinliği 3,55 mlik son cemaat yeri ile 15,75 m'dir ve çatılıdır. Binanın sol köşesinden çapraz olarak girilmekte ve **22** basamaklı bir merdivenle son cemaat yerine ulaşılmaktadır. Son cemaat yerine ayrıca binanın sağ tarafından **26** basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Minare kaidesi kesme taştandır. Bütün duvarlarda dörder adet yüksek ve yarım daire kemerli pencere mevcuttur. Son cemaat yeri dış duvarında üç pencere vardır. Caminin içi aydınlık ve ferahtır. Sağ ve solda üçer adet ahşap dikme ile taşman örtüsü de ahşaptır. Mihrabı küçük bir nişten ibaret olup, basit bir minberi vardır.

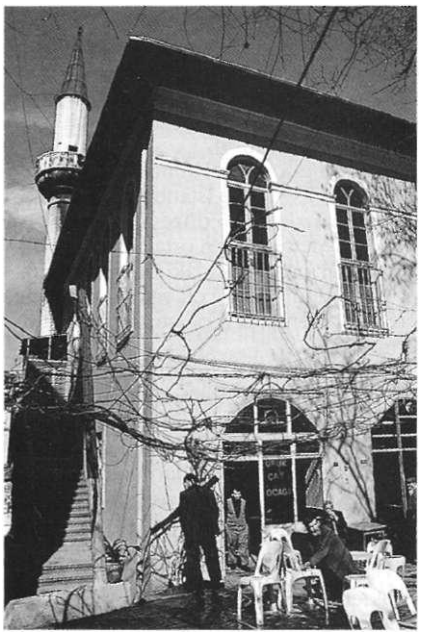

Firuz Ağa Camii, Tophane
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, **69;** Öz, *İstanbul Camileri,* II, 24.

İ. AYDIN YÜKSEL

FİRUZKÖY

1990'da Küçükçekmece İlçesi sınırları içerisinde, aynı adlı gölün batısında E-5 ve TEM otoyollarının arasında yer alan mahalle.

Doğuda Küçükçekmece Gölü, batıda Büyükçekmece İlçesi sınırları içinde yer alan Esenyurt belde belediyesi, kuzeyde Altışehir, güneyde ise Avcılar kesiminin Mustafa Kemal Paşa, Üniversite ve Cihangir mahalleleriyle sınırlanmıştır. Küçükçekmece Gölüne **1** km kadar yakın bir konumda bulunmasına karşın gölden yüzde **10**'u aşan çok sert bir meyille ayrılmakta ve yaklaşık **110** m kotunda bulunmaktadır. Firuzköy'ü E-5 yoluna bağlayan kuzeybatı-güneydoğu yönündeki yolun üzerinde çok çeşitli ve sayıda sanayi kuruluşu yer alır. İstanbul'da sanayi desantralizasyonunun başlamasıyla birlikte Firuzköy un nüfusunda önemli bir artış eği-

limi gözlenmektedir. Nitekim 1965-1990 arasında Firuzköy nüfusu 11 kat artmıştır. Bu nüfus artış eğilimi 1980 sonrasında hız kazanmış, 1985-1990 arasında mahallenin nüfusu iki kattan daha fazla bir artış göstermiştir (bak. Tablo).

Bu hızlı göç süreci sonucunda Firuzköy nüfusu içerisinde İstanbul doğumluların oranı yüzde **26**,25 düzeyine kadar gerilemiştir. Metropoliten ortalamanın (yüzde 37**,6)** 11 puan altındaki bu oran Firuzköy nüfusunun daha çok yakın tarihlerde gelen göçmenlerden oluştuğunu düşündürmektedir.

Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Firuzköy'ün Türkiye'nin neredeyse tüm illerinden göç aldığı, ancak en büyük göçmen grubunun Kars'tan ve Bulgaristan'dan geldiği anlaşılmaktadır (Firuzköy'deki göçmen nüfusun sırasıyla yüzde 20,83'ü ve yüzde 17,511). Kars ve Bulgaristan göçmenlerini Tokat, Amasya, Çorum, Edirne, Kırklareli'den gelenler izlemektedir.

Göçmen nüfusun dikkate değer biçimde yoğun olması nedeniyle, Firuzköy, eğitim düzeyi açısından önemli farklılıkları olan toplulukların bir arada bulunduğu bir nüfus yapısına sahiptir. Okul çağındaki toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı, büyükşehir ortalamasının yüzde 37,8 üzerindedir. Toplam okul çağı nüfusu içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin oram, büyükşehirde yüzde 9,5 iken aym oran Firuzköy'de yüzde 13,1 düzeyindedir. Ancak, okullaşma oranlarına bakıldığında büyükşehir ortalamasını aşan değerlere rasdamyor. Nitekim bü^nikşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkokul mezunu iken, aym oran Firuzköy'de yüzde 51,3 düzeyindedir. Erkek nüfusta büyükşehir ortalaması yüzde 49,4, Firuzköy'de yüzde 54,9 düzeyindedir. Kadınlarda büyükşehir ortalaması yüzde 45,9, Firuzköy'de 47,4 düzeyindedir.

Ortaokul mezunları kategorisinden itibaren ise büyükşehir ortalamalarının altında değerlere rastlanmaktadır.

Firuzköy Mahallesi'nde çalışanlar, göreli olarak yüksek eğitim düzeyi veya uzun iş deneyimi gerektiren işkollarında, İstanbul il ortalamasının altında bir paya sahip bulunmaktadırlar. Nitekim ilmi teknik elemanlar, üst kademe yöneticileri, idari personel vb çalışanlar, ticaret ve satış personeli kategorilerinde İstanbul ortalamalarının altında bir istihdam gerçekleştiği görülüyor. Buna karşılık, hizmet işlerinde çalışanlar kategorisinde metropoüten ortalamaya yakın, imalat sanayii çalışanları ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisinde ise metropoliten ortalamanın **13** puan üzerinde bir istihdam gerçekleşmektedir. Bu sonuç, Firuzköy'de açık olarak kişisel hizmet ve büyük ağırlıkla sanayi istihdamında uzmanlaşmış bir istihdam yapışırım bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla Firuzköy, sanayi alanında gerçekleşecek değişim ve dönüşümlere son derece duyarlı bir istihdam yapısına sahiptir.

Firuzköy'de yere özgü nitelikleri şekillendiren hizmet ve sanayi kategorilerinin iç yapılarında da önemli farklılaşmalar göze çarpmaktadır. Nitekim hizmet işlerinde çalışanlar kategorisinde aşçı, garson, barmen vb çalışanlar, hizmetçiler vb, mülk bekçileri ve temizlik işçileri, elbise temizleyicileri, çamaşırcı ve ütücüler alt kategorilerinde metropoliten ortalamayı aşan yığılmalara (istihdam yoğunluklarına) rastlanmaktadır.

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisindeki yoğunlaşma, metropoliten ortalamanın (yüzde 46,20) yaklaşık 13 puan (yüzde 58,94) daha üzerindedir.

Ağaç hazırlama ve kâğıt imalatı, plastik ve kauçuk, terzilik ve döşemecilik, dokuma işçiliği, metropoliten ortalamanın üzerinde bir istihdam payına sahip bulunmaktadır. Dokuma ve konfeksiyon işçileri imalat sanayiinde en fazla ağırlığa sahip gruplardır. Metropoliten istihdam yoğunluğunu çok aşan bu iki işkolu Firuzköy'deki istihdam yapısının ana taşıyıcısını oluşturmaktadır. Bu yoğunlaşma, Firuzköy'ün tümüyle Avcılar kesiminde ve Yenibosna'da yer alan tekstil-konfeksiyon üretim kompleksinin ve Avcılar kesimindeki entegre fabrikaların emek havuzu içerisinde yer aldığını göstermektedir. Bu işkolunun kadın işçilere göreli olarak daha açık olması nedeniyle kadınların sanayi işgücüne katılma oram metropoliten ortalamanın iki kat daha üzerindedir. Metropoliten sanayi işgücü içerisinde kadın işçi oranı yüzde 11,04 iken Firuzköy'de kadınlar sanayi işgücünün yüzde 22,42'sini oluşturmaktadırlar.

MURAT GÜVENÇ

Firuzköy'ün Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*
1965	1.019
1970	1.349
1975	1.581
1980	3.060
1985	5.367
1990	11.086

FİTNAT rIANLM TÜRBESİ

Eyüp'te Defterdar Caddesi'nde, Hubbî Hatun Türbesinin de bulunduğu haziredir.

1780'de ölen Şair Zübeyde Fitnat Hanım, döneminin iyi ve kültürlü bir ailesinin kızı olması nedeniyle, kadınların toplumdaki yerlerini alamadığı bir dönemde şair olarak kendini kanıtlama fırsatını elde etmiştir. Babası Esad Efendi, dedesi Ebu İshak İsmail Efendi, amcası İsham Efendi ve kardeşi Şerif Efendi, şeyhülislamlık yapmış ve şiir yazmışlardı. Ancak, evlendiği Derviş Efendinin şiir ve musikiden anlamaması, Fitnat Hanimin hassas ruhunu etkilemiş olmalıdır.

Türbenin aslmda Fitnat Hanım'a ait olmadığı da ileri sürülmektedir. Bu fikre göre türbe, Hubbî Hatun'un damadı olan Mehmed Vusulî Efendi'ye aittir. Ancak türbe, Fitnat Hanım Türbesi olarak tanınmış, resmi kayıtlara bu adla geçmiştir.

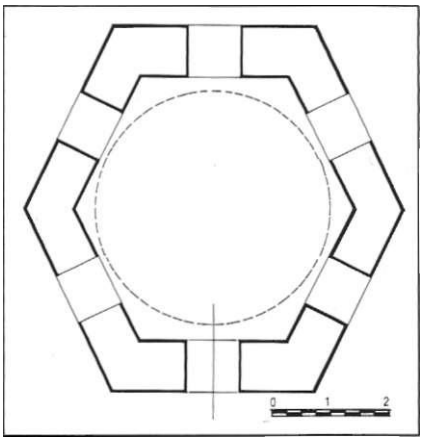

Fitnat Hanım Türbesi'nin planı.
Yıldız Demiriz

Fitnat Hanım Türbesi 18. yy barok mimarisinin^) özelliklerim taşır. Çaplan birbirine eşit olmayan altıgen planlıdır ve kubbesi basık ve ovaldir. Her cephede yer alan pencerelerden alttakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlaktır. Pencereler renkli camlı, kubbe içi kalem işi dekorludur.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 79-81; B. Tumalı, "Şair Fitnat Hanimin Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat,* S. 8-9 (1980), s. 39-44.

YILDIZ DEMİRİZ

FLANDLN, EUGENE NAPOLEON

(15 Ağustos 1803, Napoli -1874, Paris) Fransız ressam.

Horace Vernet'nin öğrencisi olmuş, 1836 Salonu'na katıldıktan soma 1837'de Cezayir yolculuğuna çıkıp Constantine kuşatmasında bulunmuş ve olayları resmetmiştir. 1839-1842 arasında İran'a gönderilen elçiliğe katılmış ve 1843'te Horsâbâd'daki Asur harabelerini çizmekle görevlendirilmiştir. İzin almak için İstanbul'a gelen ve burada beklediği sürece Rodos'u da ziyaret eden Flandin, İstanbul'a ait çok sayıda çizim ve resim yapmıştır. Suriye ve Horsâbâd'da çizdiği resimlerle birlikte bunlar 1853-1867 arasında *l'Orient* adlı dört ciltlik folio boy bir kitapta toplanmıştır. Birinci cilt 50 tane büyük boy gravür içerir ve bunların 451 İstanbul'a aittir (geri kalanlardan bir tanesi Çanakkale'yi diğer dördü ise İzmir'i gösterir).

Resimler belgesel açıdan aym değerde değildir. Bazıları gerçeğe uygun olmakla birlikte, bir bölümünde abartmalar, güzelleştirmeler göze çarpar, bazı görüntülere başka yerlerde bulunan binalar eklenmiştir. Kitabın birinci bölümünde her gravüre ait açıklamalar bulunur ancak bunlar dönemin İstanbul'u için ilginç bilgiler içermez.

"Boğaziçi" adlı birinci gravürde Tarabya'daki İpsilanti ailesinin konağı görülür. Daha ilginç olan ikincisinde Anadoluhisan'mn önündeki yalılar vardır. Beşiktaş İskelesini gösteren beşincide Sinan Paşa Ca-

Eugene Flandin'in *l'Orient'te* yer alan "Üsküdar İskelesi" (no. 41) adlı gravürü, 19- yy. *Galeri Alfa*

mü görüntüye sokulmak için iskeleye yaklaştırılmıştır. "Sultan Selim Sarayı" adını taşıyan altıncı gravürde Çırağan Sarayı'mn eski hali görünür. İstanbul'un genel bir görünümünü ve Sarayburnu'nu gösteren 8 ve 9 nolu gravürler gerçeğe uygun değillerdir. Aksine Tophane'deki Nusretiye Camii'ni ve Tophane İskelesi'ni gösteren 11 ve 12 numaralar daha ilginçtir. Aralarında en tanınmış olanı Galata Kulesi'ni ve bir Galata sokağını gösteren 15 numaralı gravürdür. İlk Azapkapı Köprüsünü gösteren no. 19 ve 20, limandaki kayıkları tasvir eden no. 21, "Yeni Cami" (no. 22), "Şehzade Camii" (no. 23) gravürleri en iyilerdendir. Bunların yamsıra "Tekfur Sarayı" (no. 30), "Süleymaniye" (no. 31), "Eyüp Esma Sultan Sarayı" (no. 33), "Eyüp İskelesi" (no. 34), "Topkapı'da Kahve" (no. 38), "Üsküdar İskelesi" (no. 41), "Harem İskelesi" (no. 45) gravürleri de belgesel değeri en önemli olan ya da o dönem İstanbul'unun havasını en iyi verenlerdendir.

STEFANOS YERASİMOS

FLAUBERT, GUSTAVE

(13 Ocak 1821, Rouen - 8 Mayıs 1880, Croisset) Fransız yazar.

Madame Bovary **Ye** *Salammbo* romanlarının ünlü yazarı, 1849'da, dostu fotoğrafçı Maxime du Camp'la birlikte bir Doğu yolculuğuna çıkar. Marsilya'da gemiye binerler ve İskenderiye üzerinden Kahire'ye gelirler. Oradan aralık-ocak aylarında Yukarı Mısır'ı gezdikten soma, yeniden gemiye binerek Beyrut'a çıkarlar ve Filistin, Suriye ve Lübnan'ı 1850 yılı boyunca gezerler. Ekim ayında, Beyrut'tan Rodos'a gelirler ve Marmaris'te karaya çıkarak Muğla ve Milas yoluyla Efes'e, oradan da Tire üzerinden İzmir'e varırlar. Buradan denizyoluyla 12 Kasım'da İstanbul'a ulaşırlar. İstanbul'da 1 ay kalan Flaubert notlarında kente 14 sayfa ayırır. Sık sık mektup yazmak ya da dinlenmek için günlerini otel odasında geçiren yazarın en çok uğradığı yerler Galata'daki genelevlerdir, "Galata'mn sokakları âdeüer ve renkler gibi koyudur. Loş ışıklar, pis sokaklar, arka avlulara bakan pencerelerden çıkan bir kemanın ya da mandolinin acı sesi; şurada burada, pencerede ya da kapı eşiğinde, Avrupa biçimi giyinmiş ve Rum biçimi taranmış bir orospu görülmektedir" der. Galata'mn oğlancı kahvelerinde ise "küçük bir odada, işlemelerle yüklü Rum giysileriyle üç geri zekâlı genç beceriksizce kıvranmaktadır". Geceleri ise tiyatroya "Lucia di Lammermour" ya da "Robert le diable" operalarını seyretmeye gider ve gösterileri Avrupa ayarında bulur.

Her şeye rağmen dönemin her turistinin ziyaret ettiği Galata Mevlevîhanesi ve Üsküdar'daki Rıfaî Âsitanesi'ndeki ayinleri, Sultanahmet, Nuruosmaniye, Bayezid ve Süleymaniye camileri ile Ayasofya'yı görür. Bu sonuncusu, "ağır minareli, zevksiz bir bina yığınıdır". Belgrad Ormam'nda yapılan bir gezintiden soma yazar 15 Aralık ta Pire'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılır.

STEFANOS YERASİMOS

FLORANSALILAR

İtalya'daki Firenze şehrinden olanlar. Şehrin esas adı Florentia olup Türkçeye "Florentin", "Fiorentin", "Flordin" ve en son "Floransa" olarak girmiştir.

İstanbul'da belirli bir süre etkili olan Floransalılar Bizans İmparatorluğu ile çok az ilişki içinde bulundular. Zira bir liman şehri olmayan Floransa, uzun yıllar Adriyatik Denizi'nde Ancona Limanı'm, Tiren Denizi'ne bakan tarafta da Pisa Limanı'm çıkış noktası olarak kullandı. Pisa şehri ortaçağ boyunca parlak bir ticari faaliyet gösterdi ve "Levant" (Doğu) diye adlandırılan girişimlerde etkili oldu, fakat Medici ailesinin iktidara gelmesi üzerine bağımsızlığını kaybetti, Floransa Büyük Düklüğü'nün bir şehri oldu. Liman özelliğini kaybetmesi sonucu etkisi de azaldı.

Floransa'da faaliyet gösteren ticaret kurumları kısa sürede Doğu Akdeniz'de, bu arada Bizans'ta faaliyetlerini geliştirdiler. 1422'de ilk resmi konsoloslarını gönderdiler ve başta ipek ticareti olmak üzere çeşitli alanlarda başarılar gösterdiler.

Floransalılar Bizans İmparatorluğu ile büyük boyutta ticaret ilişkisine girişemediler. Osmanlı idaresi altındaki Bursa'da daha faaldiler. Hattâ Bizans'ın zaafından yararlanarak Katolik ve Ortodoks kiliselerinin birleşmesi için 1439'da bir konsil toplanmasını sağladılar. 6 Temmuz 1439 günü Katolik kardinal ile Ortodoks arşövek birleşmeyi ilan ettiler ise de hiçbir etki yaratmadı, hattâ Bizans içindeki kavgalar devam etti. Floransalılar ise İstanbul'daki imtiyazlarını güçlendirmek istediler. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul kuşatması sırasında Floransa yardım göndermedi görünmekle birlikte uzun zamandan beri Bizans başkentinde yaşayan Floransalılar son dakikaya kadar çarpıştılar, fakat yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldılar. Kuşatma sırasında Jacobo Tedaldi adındaki Floransalı tüccar Osmanlı ordusu İstanbul'a girdiği sırada bir gemiyle kaçıp Venedik'e gitti ve senatoya bilgi verdi. Kuşatma sırasında şehrin içi ve dışı hakkında bilgi veren raporu büyük bir itibar gördü. Floransalılann zararının 20.000 duka altını olduğunu ekledi.

Floransalı yöneticiler 1455'te yolladıkları bir belgeyle Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmak istediklerim gösterdiler. Fatih de bu girişimi onayladı ve onların Galata'da bulunmalarını istedi. Gerçi antlaşmalarla ilgili elimizde sağlam metin ve suretler yoktur. Bununla birlikte Benedetto Dei adındaki bir kronik yazarı Floransalılann İstanbul'a gelmeleri, belirli alanlar ve ilişkilerde ne gibi etkinlikleri bulunduğu hakkında bilgiler verir. Fatih çok becerikli ve faal olan Floransalıları destekledi, hattâ 1463'te Carlo Martelli adındaki bir tüccarın Galata'da tertiplediği davete katıldı. Osmanlı-Floransa ilişkileri çok hızlı bir şekilde gelişti.

Sıkı ilişkiler Cem Sultan olayı sırasında Floransalılann casus ve elçilerini harekete geçirmesi üzerine daha da hızlandı. Osmanlı şehzadesinin iadesini sağlamak için her türlü yola başvuran Osmanlı temsilcileri İtalya Yanmadası'na geldikleri zaman muhakkak Floransa'ya uğradılar. İstanbul'a gelen Floransalı casuslar da gelişmeler hakkında yazdı bilgiler verdiler. Fatih 1480'de, İtalya Yanmadası'na bir sefer yapmaya karar verdiği zaman Otranto şehrini hedef seçti ve ilgili haberlerin Floransa'dan gönderildiğine dair güçlü rivayetler her yeri sardı.

II. Bayezid zamanında (1481-1512) Floransalılann İstanbul ve Bursa başta olmak üzere muhtelif mahallerde ticaret yapmalarına izin verildi. 1488'de Andrea de Medici, 1499'da ise Geri Risaliti adındaki el-

çiler gönderildi. Belirli vergilerini ödedikten sonra güven içinde faaliyetleri uygun görüldü. I. Selim de 1513'te Francesco Antonio Nori adlı elçiye eski haklan devam ettireceğine dair belge verdi. Fakat bu tarihten sonra İtalya Yarınıadası'nda siyasi ortam değişti. Floransa artık Doğu ticaretine eskisi kadar önem vermedi, deniz tarafına yöneldi. I. Cosimo adlı büyük duka tarafından kurulan Cavalieri di Santo Stefano adlı denizciler tarikatı yeni sorunları da beraberinde getirdi. Bununla birlikte ticareti devam ettirmek için, 1527'de Floransalı idareciler bir temsilci yolladılar. I. Süleyman (Kanuni) tarafından verilen "ahdname" II. Bayezid ve I. Selim zamanlarında verilen belgelerin ve kolaylıkların devam ettiğini belirtir.

1538'de İstanbul'a gelen Floransa elçisine özel muamele gösterildi, hattâ bu elçiye ilk defa "ta'yinât" verildiği, bu uygulamanın sonra sair yabancı devlet elçilerine uygulandığına dair bir kayıt mevcuttur. 16. yy'da Osmanlıların peş peşe gelen başarıları karşısında Floransa Büyük Düklüğü bocalama içine girdi; bir tarafta sürekli olarak Batı âlemi için gemi vermeleri istenirken diğer taraftan Osmanlı Devleti ile ticaret ilişkilerini kesmek istemediler. I. Francesco başta iken 1574 ve 1578'de, I. Ferdinando başta iken de 1598'de elçiler gönderildi ve dostlukların devamı temenni edildi. Her ne kadar yazışmalar ile ilgili sağlam metin veya suretler günümüze ulaşmamış ise de Sokollu Mehmed Paşa'nın temkinli siyasetine dair bilgilere rastlıyoruz. Zira sürekli olarak Floransa gemilerinin Türk gemilerini rahatsız ettiğine dair şikâyetler geliyordu.

Osmanlı-Floransa ilişkileri 17. yy'da durma noktasına geldi. Floransa'nın zenginlik kaynağı olan ipek ve kumaş üretimi büyük bir bunalım içine girdi. İstanbul piyasasında Floransa'dan ve onun hemen yakınında bulunan Lucca'dan gelen kumaşların gene de bir yeri bulunuyordu. "Florentin" ve "luka" diye tanınan bu kumaşlar iki şehir arasında 15. yy boyunca devam eden gelişmenin gölgesini bile yaratamadı ise de hatırasını devam ettirdi. Floransa başka güçlerin etkisi altına girdi. Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini kendi bayrağı altında mı. yoksa bir başka devlet bayrağı altında mı devam ettirmesini bile doğru dürüst beceremedi. Osmanlı limanlarına Fransa veya Venedik aracılığı ile girmek istemesi bile itibar görmedi. 1742'de ve 1833'te de birtakım girişimler yapıldı ise de olumlu sonuçlar elde edilemedi.

Floransalı sanatkârların 1524'te Galata'da tertiplenen bir eğlenceye katıldıklarına dair bilgiler vardır. 300 davetlinin bulunduğu eğlencenin yankıları çok büyük olmakla birlikte sonraki benzer toplantılara katılmamış olmalan ve İstanbul'da hiçbir mahalde sabit bir ikametgâh yaratmamaları dikkati çeker. Hümanizma ve Rönesans hareketinin merkezi olan Floransa'da Türk âlemini özellikle konu etmiş bir sanatçı ve araştırmacıya rast gelmiyoruz. Fakat izler gene de az değildir.

Bibi. W. Heyd, *Histoire de Commerce du Levan tau Moyen-Age, İÇ36; Haminer, Devlet-i Osmaniye Tarihi,* V, İst., 1330, s. 197-198, XI, İst., 1947, s. 159. 193; A. Mori, *Gli Italiani a Costantinopoli, Milano, 1906,* Modena 1906, s. 62-65; F. Babinger, "Lorenzo de' Medici e la Corte Ottomana", *Archivo Storico Italiano,* CXXI/439(1963), s. 305-361; ay, "Fatih Sultan Mehmed ve İtalya", *Belleten,* S. 65 (Ocak 1953), s. 41-82; M. Berza, "La colonia fiorentina di Costantinopoli nei secoli XV-XVI e suo ordinamento secondo gli statuti", *RevueHistoriqaedu Sud-EstEuropeen.* XXI (1944), s. 137-154; H. İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-155.3", *Première Recontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 Janvier 1985-1 Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata,* Îst.-Paris, 1991, s. 17-117; N. Vatin, "Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483-1495). Réflexions sur l'organisation des mission ottomanes et sur la trascription turque des noms de lieux italiens", *Turcica,* XIX (1987), s. 29-49; M. And, *Türkiye'de İtalyan Sahnesi, İtalyan Sahnesinde Türkiye, İst.,* 1989, s. 13-16, 137-139, 141, 142; M. Kütükoğlu. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İst.. 1983; ay, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *TED,* S. 9 (1978), s. 1-85; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/2, Ankara. 1977. 146, IV/2, Ankara, 1988, 172-174; R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitie du XVLTe siede,* Paris, 1962, s. 116-522; F. Diaz, 77 *Granducato di Toscana IMedici,* Torino, 1982; B. Dini, "Aspetti di commercio di esportazione dei panni di lana e dei drappi di seta fiorentini in Costantinopoli negli ani 1522-1531", *Studi in memoria di Federico Melis,* Pisa, 1978, IV, s. 1-55; H. Hidetoshi, *L'Arte della Lana in Firenza nel basso medioevo. LI commercio della lana e il mercato dei panni fiorentini nei secoli XII-LXV,* Firenze. 1980; H. Hidetoshi-F. Mazaoui, "Ottoman markets for fiorentine woolen cloth in the late fifteenth century", *International Journal ofTurkish Studies,* IH/2 (1985-1986), s. 17-31; G. Guarnieri, */ Cavalieri di Santo Stefano nella storia della Marina Italiana (1562-1859),* Pisa, I960; M. Lenci, *Lucca, il mare e i corsari barbareschi nelXVIsecolo,* Lucca, 1987; K. M. Setton, *The Papacy and the levant (1204-1571),* I-IV. Philadelphia; L. Tondo, *Domenico sestini e il medagliere mediceo,* Firenze, 1990, s. 29-32.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

FLORYA

Rumeli kesiminde, Marmara Denizi sahilinde, Yeşilköy'ün batısında yer alan; plajı, dinlenme tesisleri, villaları ve doğal güzellikleriyle ünlü yazlık semt ve mesire yeri.

Florya, idari olarak, kuzeydoğusundaki asıl iskân bölgesi olan Şenlikköy bütünlüğü içindedir. Şenlikköy (Florya) Bakırköy İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Mahalleyi batıdan Basınköy (Zümrütyuva): doğudan ve güneydoğuda Yeşilköy; kuzeydoğudan Atatürk Havalimanı; kuzeybatıdan E-5 yolu çevreler. Florya, daha çok, Şenlikköy Mahallesi'nin Marmara kıyısında kalan kesimine verilen addır.

Florya'nın yer aldığı bölgenin tarihinin, Bizans dönemine, belki de daha eskilere gittiği bilinmektedir. Bizans'ın önemli yazlık saraylar bölgesi Hebdomon (Bakırköy)(->) ile bugünkü Küçükçekmece(->) olan Region arasındaki, Avrupa'yı Bizans'a bağlayan Via Egnatia, bugünkü Florya-*Şenlikköy bölgesinden geçerdi. I. İustinianos* döneminde (527-**565)** Florya'da İmparatoriçe Teodora için bir saray yaptırılmış, ancak İustinianos'u tahtından eden ve ülkesinden kaçmasına neden olan bir isyanda bu saray yakılıp yıkılmıştır. Osmanlı döneminde, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-**1566),** devlet işlerinde etkili defterdarbaşısı İskender Çelebi burada bir av köşkü yaptırmış, bu köşkte padişahı da çeşitli defalar ağırlamıştır. İskender Çelebi'nin yine Kanuni'nin emriyle idam edilmesinden sonra, bütün mülküyle birlikte Florya'daki bahçesi de **1535'** te padişah mülkleri arasına geçerek hasbahçe olmuştur. Lale Devri adı verilen dönemde (1718-1730) İstanbul güzel bahçelerle, köşklerle süslenirken, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, İskender Bahçesi diye de bilinen "Flurya Bahçesf'ni de mamur hale getirmiş, eski köşkü daha da güzel olarak 1725'te yeniden yaptırmış, ancak bu defa da 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması sırasında İstanbul'un çeşitli yerleri tahrip edilirken Flurya Bahçesi de tahribattan nasibini almış, II. Abdülhamid dönemine"(1876-1909) kadar bir ölçüde unutulmuştur. Bu hatta banliyö trenlerinin^) işlemeye başlaması ve Yeşilköy'e uzanmasıyla, Florya yeniden ailece gidilen ve sevilen bir mesire yeri olmuş; 1920'lerden itibaren ise plajıyla ünlenmiş (bak. Florya Plajı), daha sonra 1935-1936'da Atatürk'ün burada deniz köşkünü yaptırması (bak. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü) ve semte özel bir önem vermesiyle 1935'ten 1970'lere kadar İstanbul'un Boğaziçi bir yana, Rumeli yakasındaki en bakımlı, zengin ve güzel yazlık semti olma özelliği kazanmıştır.

Florya'nın adının kökeni konusunda çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. R. E. Koçuya göre İskender Çelebi büyük olasılıkla Arnavutluk'un Florina kasabasındandı ve burada yaptırdığı bahçe ve köşke "Florina Bahçesi" demiş daha sonra sözcük bozularak "Florya" olmuştur. Bir diğer varsayım, kaynaklarda 17. yy'dan itibaren "Flurya" diye anılan Florya'nın bu adı Florina'dan buraya gelen göçmenlerden aldığıdır. Bir üçüncü varsayım ise, adın Bizans kökenli olduğu ve "Florion" dan geldiğidir.

Florya'nın asıl iskân bölgesi olan Şenlikköy'ün yerinde ise. Rumca "sütçüler köyü" anlamına gelen "Kalitarya" adında bir köy bulunmaktaydı. Geçmişi 19. yy'rn başlarına kadar uzanan bu köy Rumlar tarafından kurulmuştur. İlk kurulduğunda 33 evden meydana gelen Kalitarya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların işgaline uğramış Cumhuriyet'in ilanından sonra, Yunanistan ve Makedonya'da yaşayan Türkler ile İstanbul'da yaşayan Rumların mübadelesi sırasında köydeki Rumlar ayrılmışlar, daha sonra Yunanistan'dan gelen Türklerin bir kısmı bu köye yerleştirilmiştir. Köyün 1935 nüfus sayımında 345'i erkek, 319ü kadın olmak üzere toplam **664** nüfusu vardı. 1937'de köy tüzel kişiliğinin kaldırılmasından sonra, Kalitar-

ya'nın ismi Şenlikköy olarak değiştirilmiş ve Bakırköy İlçesi'ne bir mahalle olarak bağlanmıştır.

Mahallenin gelişmesinde 1935'te Atatürk'ün buraya gelişi büyük etki yapmıştır. Bakımsız ve harap durumda olan köy, yem açrian yollar sayesinde hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Köy ilk kurulduğu yıllarda Bakırköy'ün önemli ziraat alanlarından biriydi. Bu özellik, yerleşmenin mahalle statüsü kazanmasından soma tamamen değişmiş ve tarımsal üretim terk edilmiştir. Günümüzde mahallenin eski tarımsal kimliğini hatırlatan tek unsur, mahalle sınırlan içindeki Tarım ve Köy İşleri Bakanlığîmn il müdürlüğüne bağlı bazı birimleri ve son yıllarda büyük bir aşama gösteren çiçek seralarının varlığıdır.

Şenlikköy Mahallesi'nin Cumhuriyet dönemindeki nüfus gelişimi, 1935'te 664, 1940'ta 1.276, 1950'de 2.180, 1960'ta 2.492, 1970'te 2.131, 1980'de 7.935, 1990'da 12.067'dir.

Nüfusun yıllara göre gelişimi, şehirleşme dalgasının Florya'yı nasıl içine aldığını, ayrıca ulaşım imkânlarının gelişimiyle semtin nasıl bir banliyö karakteri kazandığım göstermektedir. İstanbul'un kentsel gelişimine bağlı olarak mahallenin şehrin iç kesimlerinde kalmasından sonra, nüfus 12.000'i de aşmıştır.

Florya (Şenlikköy) Mahallesi'nin sınırları içinde 1 ilkokul, 1 ortaokul, 2 lise, karakol, cami gibi sosyal ve kültürel tesisler vardır. Mahallenin ulaşımı düzenli belediye otobüsü seferleri ve demiryolu vasıtasıyla sağlanmaktadır.

Günümüzde semtin sahildeki Florya kesiminde, plaj, gazinolar, restoranlar, yeşil alanlar, belediyenin dinlenme evleri ve kampingler vardır. Florya Tren İstasyonu'nun bulunduğu noktadan kuzeye doğru uzanan Florya Caddesi, Yeşilköy Caddesi ile birleşir ve az ilerde E-5'e kavuşur. Florya Caddesinin batısında eski İskender Bahçesi'ni de içeren koruluk alanlar ve Atatürk Ormanı uzanır. Florya Caddesi'nin doğusu Şenlikköy yerleşmesidir. Burada villalar ve 4-5 katlı apartmanlar yer alır. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün kuzeyinde, tren yolunun arkasında, Menekşe İstasyonuna doğru gidilirken büyük bir bahçe içinde Vali Konağı vardır. Galatasaray Spor Kulübü'ne ait tesisler de Florya'da bulunmaktadır.

İSTANBUL

FLORYA CUMHURBAŞKANLIĞI KÖŞKÜ

Florya Halk Plajı yanında Atatürk'ün yazları kalabilmesi amacıyla yaptırılmış olan deniz köşkü. Ana bina dışında başyaverlik, genel kâtiplik ve bazı servis yapılarından oluşan küçük bir komplekstir. 1935-1936'da mimar Seyfi Arkan (1902-1966) tarafından tasarlanıp inşa edilmiştir.

Seyfi Arkan, o tarihte, İstanbul'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimar Vedat Bey Atölyesi'nden mezun olduktan sonra Almanya'da ünlü mimar Poelzig'in bürosunda beş yıl çalışmış ve Türkiye'ye dönüşünde Çankaya'da Hariciye Köşkü Sınırlı Proje Yarışması'm kazanıp mesleğe parlak bir giriş yapmış genç bir mimardı. Hariciye Köşkü'nün yapımı sırasmda çalışmasını beğenen Atatürk'ün görevlendirmesiyle Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün tasarımını üsüendi.

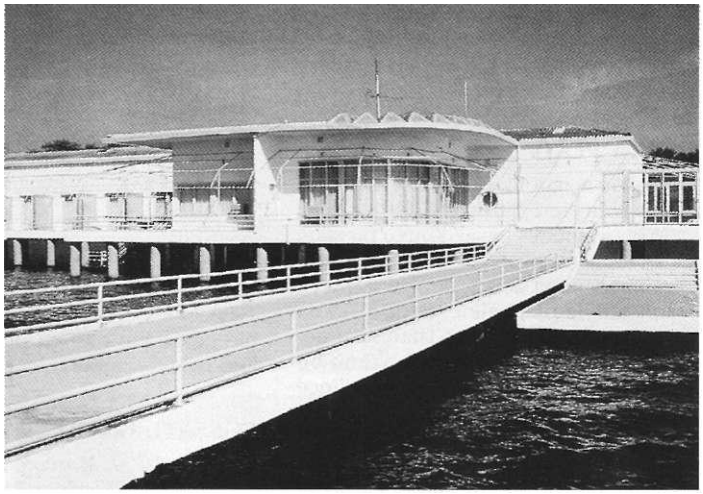

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü *Reha Günay, 1991*

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, karaya yaklaşık 90 m'lik bir köprü ile bağlanan ve deniz üzerinde, direklere oturtularak inşa edilmiş tek kadı bir yapıdır. Köşk, birbirini dik kesen iki dikdörtgen kitlenin kompozisyonu olarak tanımlanabilir. Dikdörtgenlerden biri, yaklaşık 46 mx 9 m ölçülerinde, kıyıya dik olarak yerleştirilmiş, personel ve servis hacimlerine ayrılmıştır. Buna dik durumda yerleştirilmiş olan 50 mxll,25 m'lik diğer dikdörtgen kitlede ise, Atatürk'ün özel dairesi ile salon, çalışma odası ve misafir odaları bulunmaktadır. Manzaraya yönlendirilmiş bu bölümün oda ve salonlarının önünde geniş teras alanları vardır. Kabul salonunun önündeki terastan denize uzatılmış iskeleye geçilmektedir.

Mimarlık alanında erken Cumhuriyet döneminin modernizasyon çabalarına eşlik eden ve düşünsel olarak Cumhuriyet'in yenilikçi söylemi İle örtüşen modern mimari akımının Türkiye'deki en tanınmış temsilcilerinden biri olan Arkan'm Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, modernist-rasyonalist anlayışın küçük fakat seçkin örneklerinden biridir.

Seyfi Arkan'ın yalmzca Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde değil, diğerlerinde de kullandığı teras çaülı yatay prizmatik kideler, düz yüzeyler, yatay bant etkisi veren teras düzenlemeleri, planın işlevsel ayrışması ve nihayet tasarıma egemen olan yalınlık ve geometri, rasyonalist anlayışa işaret eden betimlemelerdir. Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde kabul salonunun dairesel biçimlenişi, bu rasyonalist yalınlığa plastik bir katkı getirmektedir. Köşkün yapımı, bizzat Arkan tarafından yürütülmüş ve iç donanımı ve mobilyası ile birlikte 48 günde tamamlanmıştır. Bu birliktelik nedeniyle Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü, tüm ayrıntıları düşünülmüş, iç düzeni mimarisi ile bütünleşmiş ve küçüklüğüne karşın döneminin anlayışını yansıtan seçkin bir yapıt olmuştur.

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü ve ek yapılan, halen TBMM Milli Saraylar yönetimi altındadır.

Bibi. S. Arkan, *Bütün Eserleri (1933-1956),* ist., ty; İ. Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dö-*

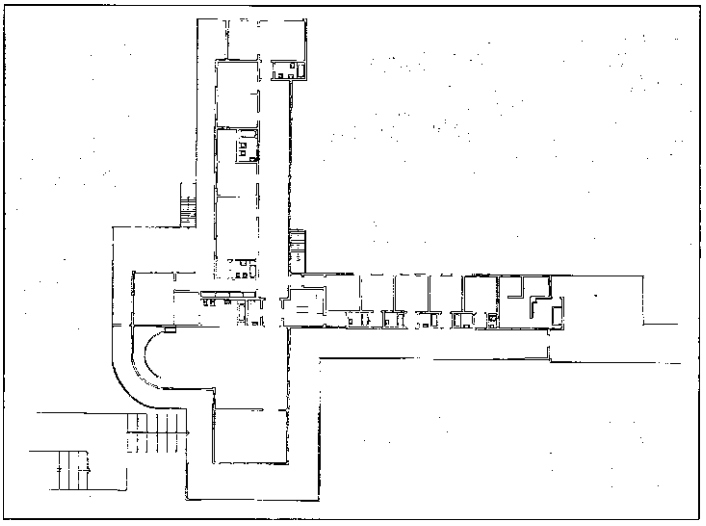

Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün planı. *Afife Battır*

nemi Mimarlığı, Ankara, 1980; A. Batur, "To Be Modern: Search for a Republican Architecture", *Modern Turkish Architecture,* 1984, s. 68-93.

AFİFE BATUR

FLORYA PLAJI

İstanbul'da açılan ilk plaj.

Daha önceleri Barutçu Çiftliği sahası içinde el değmemiş beyaz kumlu bir sahil iken İstanbul'un işgali yıllarında İngiliz askerlerinin burada açıkta denize girmeye başlamalarıyla plaj haline geldi. 1°T9'da İtilaf kuvvetleri tarafından İstanbul'a getirilen Beyaz Rusların(->) bir bölümü bu bölgede kurulan kamplara yerleştirilince Florya kıyıları haraketlendi. İngiliz askerleriyle Beyaz Rusların öncülük ettiği denize girme alışkanlığına İstanbullular da eşlik edince Florya kıyıları kentin ilk doğal plajlarından biri oldu. Plaj sahasındaki ilk yapılaşma, Uzun Aleksandr'm operatör Murad Bey'den kiraladığı arazi üzerinde Solaryum Plajı'nı kurmasıyla başladı. Bu plajdan önce, aynı yerde, Anastas adlı bir Rumun yalnızca yaz aylarında açtığı baraka içindeki meyhanesi bulunuyordu. Solaryum Plajı, kısa sürede gelişen Florya'nın tüm ihtiyaçlarına yanıt vermeyince Haylafy adlı bir ikinci plaj daha yapıldı.

1935'te Atatürk'ün isteği ile plajın hemen yanında Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü(->) yapıldı. Atatürk burada İngiltere Kralı VII. Edward'dan, Ürdün Kralı Abdullah'a kadar birçok konuğunu ağırladı. 1940'larda Lütfi Kırdar tarafından başlatılan imar hareketlerine Florya da dahil edildi. Florya Plaj Gazinosu açıldı, ayrıca plajın tesisleri geliştirildi. İstanbul'un gerçek anlamda ilk plajı olan Florya, Cumhuriyet'in ilk yıllarından Marmara'nın kirlenip İstanbul plajlarını yok ettiği yılların sonuna kadar kentin en çok rağbet edilen plajlarından biri oldu. En parlak dönemlerini 1940-1950 arasında yaşayan Florya Plajı, özellikle incecik beyaz kumu ve sığ sulanyla ünlüydü. Florya Plaj Gazinosu ise 1940-1950'lerde seçkin bir yerdi.

İstanbul'un en geniş kumsallı ve en büyük tesisli plajı sayılan Florya Plajının yaz aylarındaki kalabalığı dönemin karikatürlerine, fıkralarına konu olurdu. Plaj 1960' lardan sonra önemini yitirmeye başladı. 1980'ler sonrasında ise deniz kirlenmesinin en yoğun olduğu plajlardan biri ha-

l İ n e 8 d d İ -

BURÇAK EVREN

Florya Plajı'nın 1940'lardan bir görünümü.
Gökhan Akçura koleksiyonu

FOSSATI, GASPARE TRAJANO

(7 Ekim 1809, Morcote/lsviçre - 5 Eylül 1883, Morcote/lsviçre) 1837-1858 arasında İstanbul'da çalışmış İtalyan mimar.

Gaspare Fossati ilk ve orta eğitimini babasının müteahhitlik yaptığı Venedik'te, mimarlık eğitimini ise 1822-1827 arasında Milano Brera Akademisi'nde tamamladı. Mezuniyet sonrası 1833'e kadar Roma ve Rönesans yapılarım inceledi; Capua, Pesto, Ercolano ve Pompei kazılarında bulundu. 1833'te Rusya'ya giderek oradaki İtalyan sanatçılar kolonisine katıldı ve kısa sürede tanınarak proje ve uygulamalar yaptı. 1836 sonunda Petersburg'da "saray mimarı" unvanı alarak yüksek maaşla İstanbul Rus Elçiliği binasının projelendirilmesi ve yapımı ile görevlendirildi. 1837' de İstanbul'a hareketi öncesi Rusya' da çalışan ünlü İtalyan mimar Luigi Rusça'nın torunu Giuseppina ile evlendi. İstanbul' da bulunduğu yıllarda kardeşi mimar Giuseppe Fossati(->) de dahil olmak üzere geniş bir İtalyan ve yerli sanatçı ekibiyle

Gaspare Fossati
Bellinzona Cantonale Arşivi, İsviçre
Fotoğraf Cengiz Can

çalıştı. Fossati kardeşler, Osmanlı hazinesinde baş gösteren sorunlara bağlı olarak büyük yapı taleplerinin azalması ve güçlü destekçileri Reşid Paşa'nm ölümü üzerine 1858'de ülkelerine döndüler. Morcote'de, Lugano Gölü kıyısında inşa ettikleri evlerini Türk tarzında düzenlediler. Gaspare Fossati 1862'de Milano'ya yerleşti ve Duomo Meydanı düzenlemesi, Galleria Vittorio Emanuelle II, Palazzo Marino gibi uygulamalarda jüri üyeliği yaptı. Fossati kardeşlerin, önemli bir bölümü İstanbul'la ilgili olan 1.000'i aşkın desen, çizim ve dokümanı İsviçre'de, Bellinzona Cantonale Arşivi'nde, bir türbeyi andıran mezarları ise Morcote'dedir.

Fossati'nin İstanbul'da ilk uygulaması olan ve 1838'de başlayan Rus elçilik binası inşaatı, hızla gelişen Pera'da konumu ve ölçüleri ile kentin büyük bölümünden görülebilen modern bir yapı olarak Osmanlı ileri gelenleri, Levantenler ve yabancı ülke temsilcileri arasında geniş ilgi uyandırdı. İstanbul'un imarı ve yangınlara karşı önlem olarak kagir yapı üretimine ve bunu gerçekleştirmek için yabancı mimar kullanımına önem veren Tanzimat erkânı, başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, özel ve kurumsal ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ve büyük yapı talepleri için Fossati' den yararlandılar. Fossati kardeşler İstanbul'un bu hızlı yenilenme dönemine, yaptıkları elliyi aşkın proje ile katıldılar.

Tanzimat sonrası Osmanlı yöneticilerinin, Fossati'ye 184l-1843'te tecrübe için tuğladan inşa ettirdiği ilk iki yapı, Bekirağa Bölüğü(-0 olarak tanınan Bâb-ı Seraskeri Hastanesi ve Eminönü'nde Limon İskelesi Karakolu'dur. Bu yapılardaki başansı sonucu resmi görevlendirme ile, 1844' te Babıâli'de Arzodası düzenlemesi, 1845' te başlanan ilk Darülfünun binası(->), 1846-1848'de Hazine-i Evrak binası ve

Sultanahmet'te Mekteb-i Sanayi gibi önemli yapılar gerçekleştirdi. 1855'te inşa edilen Telgrafhane-i Âmire binası ise Giuseppe Fossati imzalıdır. 1847'de Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından Ayasofya'nın(->) restorasyonu ile görevlendirildi ve son kapsamlı restorasyonunu yaptı. Yaşamı boyunca en önemli uygulaması olarak sözünü ettiği bu restorasyon sırasında hazırladığı resimlerden 25'ini Abdülmecid'in desteği ile *Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order ofH. M. the Sultan Abdul Medfid* (1852), başlığı ile büyük ölçülerde bir albüm halinde Londra'da yayımladı. Ayasofya restorasyonu sırasında hünkâr girişi cephe düzenlemesi, hünkâr mahfili, Kasr-ı Hümayun ve Ayasofya Muvakkithanesi(->) gibi ekler yaptı. 1858'de Reşid Paşa'nın ölümü üzerine Bayezid Külliyesi'nin(->) haziresi köşesindeki türbeyi yaptı. Arşivde bulunan Aynalıkavak Kasrı çizimleri ise muhtemelen yaptıkları restorasyonla ilgilidir.

İstanbul'daki yabancılardan aldıkları ilk iş 1841-1843 arasında gerçekleşen Galata'daki San Pietro Kilisesi'dir. 1853'te Venedik Sarayîmn (günümüzde İtalyan Elçilik Konutu) restorasyonunu ve 1854'te Beyoğlu'ndaki Hollanda Elçiliği binasını yaptı. Aynı yıl İstanbul İspanya Elçiliği ve 1856'da İran Elçiliği için projeler hazırladı. İtalyan tiyatro mimarisini iyi bilen mimar İstanbul'da üç de tiyatro projesi hazırladı. Bunlardan 1846'da Galatasaray'da gerçekleştirdiği Naum Tiyatrosu, 1870 yangınına kadar işlevini sürdürdü. Arşivde bulunan "Caffé Oriente" ve "Denizcilik Acentesi" tasarımlarının gerçekleştiği henüz saptanamamıştır. Sultanahmet düzenleme planı, "Tanzimat Anıtı", Sarayburnu'nda anıtsal iskele projesi ve 1855'te İstanbul'da bulunan küçük kardeşleri demiryolu mühendisi Virgilio Fossati ile hazırladıkları Pera-Büyükdere raylı ulaşım projeleri gerçekleşmeyen tasarımlardır.

Fossati kardeşler, Tanzimat sonrası bireylerde sermaye birikiminin ve özel yapı üretiminin yönetim tarafından desteklenmesi kararı sonucu oluşan taleplerle, birçok konut projesi hazırladılar. Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa, Ali Paşa, Ömer Paşa, Hasib Paşa, Kâmil Bey, Şevket Bey gibi Osmanlı yöneticilerinden başka Ottoni, Pedemonte, Spadaro, Stefano Vagorides, Petrocochino, Della Suda gibi İstanbul'un tanınmış Levantenleri Fossati'ye yapılar yaptırdılar. Çoğunluğu Pera'da ve Boğaziçi'nde yer alan bu yapılardan günümüze ulaştığı saptanabilenler, ilk örnek olan 1847 proje tarihli Reşid Paşa Sahilsarayı (bugün Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi) ve 1855 tarihli Hünkâr Dairesi'dir (bugün İstanbul Üniversitesi sosyal tesisi). Boğaziçi'nde kagir sahilsaraylar dönemini başlatan Reşid Paşa Sahilsarayı, Tanzimat'la birlikte Osmanlı mimarlığında yaşanan değişimi belgeleyen bir anıttır.

Fossati, disiplinli bir akademik eğitimden geçmiş olmasına rağmen, Doğu ve Batinin kesiştiği İstanbul'da çoksesli bir mimarinin temsilcisi olmuştur. Ancak yapılarında dengeli, aşırıya kaçmayan, mimari kimliğini süslemelerle değil, ölçülü kütle hareketleri ile ortaya koyan bir yaklaşımı vardır. Çağının evrensel nitelik kazanmış neoklasik-neorönesans yaklaşımları ile değişim kararındaki Osmanlı erkânının taleplerini karşılamanın yanmda, İstanbul'un güçlü geleneklere oturan tarihsel ve yöresel formlarım da yorumlar, mevcut değerleri araştırır ve çevreyle uyum arar. Hazine-i Evrak, Ayasofya Muvakkithanesi, Bâb-ı Seraskeri Hastanesi gibi tarihi yarımadada hazırladığı projelerde kubbeler denemiş, Baltalimanı Reşid Paşa Sahilsarayînda, barok mimari(->) üslubunda taş konsollara oturan bir çıkmaya yer vermiştir. Daha önce Rusya'da kullanmaya başladığı nal kemerleri Mekteb-i Sanayi, Reşid Paşa Sahilsarayı ve Reşid Paşa Türbesinde kullanarak İstanbul'da zamanla belirli oranda yaygınlaşacak olan oryantalist eğilimin ilk örneklerini oluşturmuştur. Reşid Paşa Sahilsarayîmn dekorasyonunda yer verdiği alçak ve yüksek kabartma halindeki insan yüzleri de, Beyoğlu mimarisinde dış cephede yaygın olarak uygulama alanına geçecek bir geleneğin erken örneğidir.

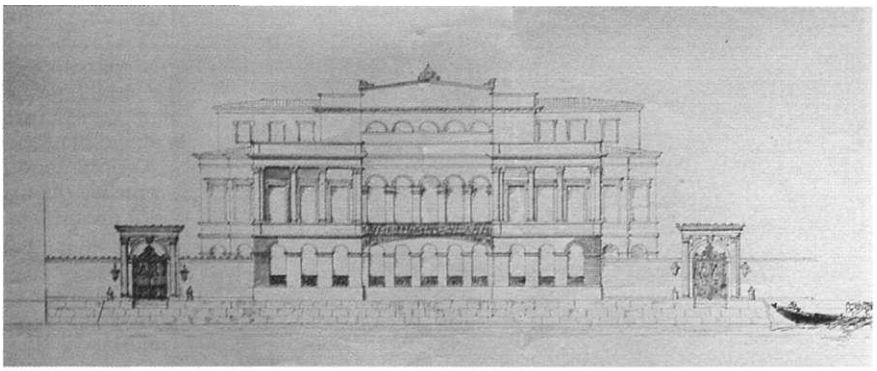

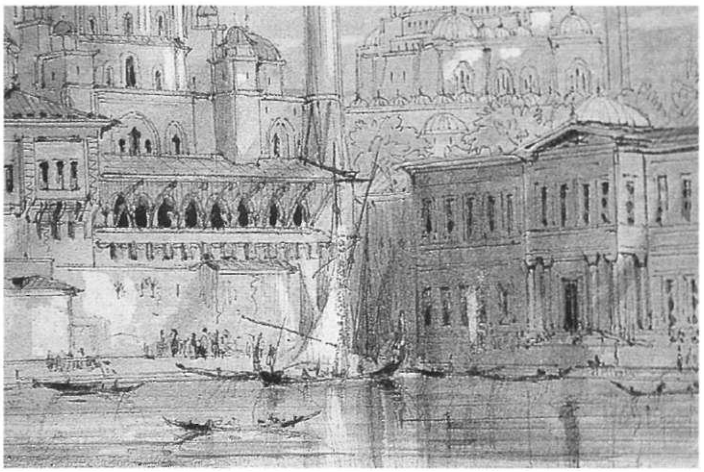

Gaspare Fossati'nin yaptığı Reşid Paşa Sahilsarayı'nın eskizi, 1847 (üst) ve Eminönü'nde Limon İskelesi Karakolu'nu betimleyen bir resmi (yanda). Bellinzona Cantonale Arşivi, İsviçre *Fotoğraf Cengiz Can*

Fossati, nitelikli sanatçılar ve ustalarla çalışmaya, iyi malzeme kullanmaya özen göstermiş, çalışma disiplinine, karşılıklı sorumluluklara, mesleki ihtisasa önem vermiş, yüksek ücretler almış, siyasi çalkantılardan etkilenmemiş ve yöneticilerle iyi ilişkiler içinde olmuştur. Mimarlık eğitimi görmüş ilk büro sahibi mimar olarak başarılı çalışmaları ile İstanbul mimarlığında, İtalyan kökenlilerin çoğunlukta olduğu yabancı ve Levanten mimarların etkin olduğu dönemi başlatmıştır.

Bibi. G. Fossati, *Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order ofH. M. the Sultan AbdulMedjid,* 1852; G. M., "Gaspare Fossati", *La Perseveranza,* Milano, 20 Eylül 1883; E. L. Gatto, *Gli Artisti Italiani in Russia,* III, Roma, 1943, s. 131, 223; T. Lacchia, / *Fossati, Architetti del Sultano di Turchia,* Roma, 1943; C. Mango, *Materialsfor the Study of St. Sophia at istanbul,* 1962; C. Palumbo-Fossati, *IFossati di Morcote,* Bellinzona, 1970; S. Eyice, "Fossati, Gaspare Trajano", *İSTA,* XI, 5818-5823; ay, "İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855)", 715, S. 34 (1984); ay, "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento Dekorasyon,* S. 43 (Aralık 1992), s. 126-133; G. Heinrich, *Die Fossati-Entwurfe zu Theaterbauten,* 1989; *Gaspare Fossati Architetto Pittore, Pittore Architetto,* Pinacoteca Züst, 1992; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İTÜ, yayımlanmamış doktora tezi), 1991, s. 57-64; C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (YTU, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 92-177.

CENGİZ CAN

FOSSATİ, GIUSEPPE

(5 Temmuz 1822, Morcote/İsviçre - 1 Mart 1891, Morcote/İsviçre) 1839-1858 arasında İstanbul'da ağabeyi Gaspare Fossati!-») ile birlikte çalışmış İtalyan mimar.

Milano Brera Akademisinde 1837-1839 arasında iki yıllık mimarlık eğitimi gördü. Rus Elçiliği inşaatını yürüten ağabeyinin yoğun çalışmalarına yardım için 1839'da İstanbul'a geldi ve 1858'de ülkelerine dönene kadar 19 yıl burada kaldı. 1854'te İstanbul'da Prusya İstanbul Elçiliği tercüma-

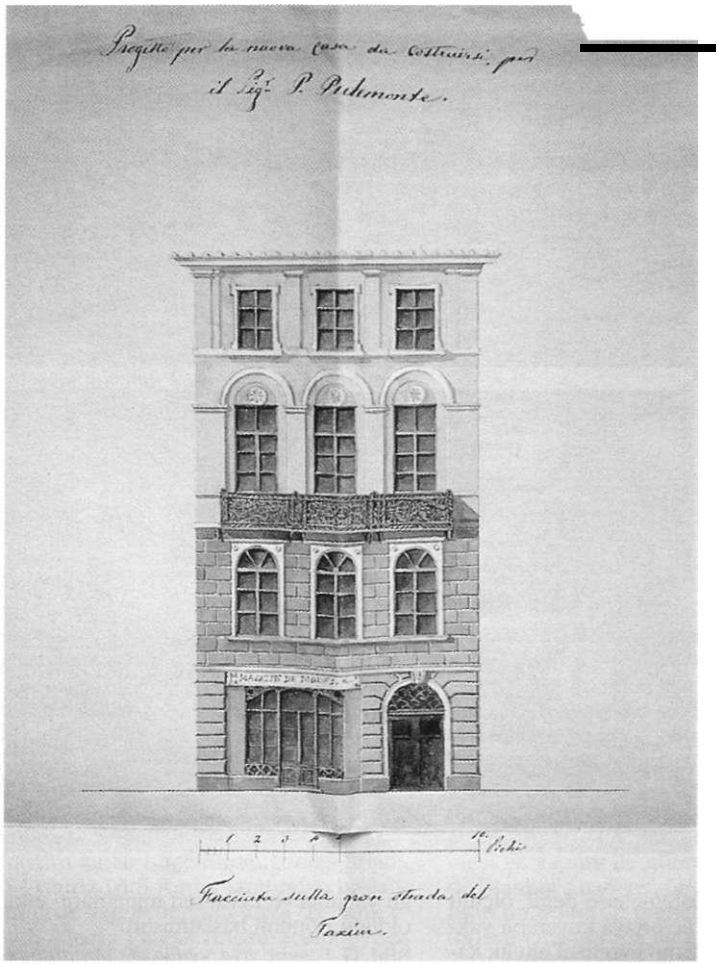

Giuseppe Fossati'nin Pera'da Pedemonte Evi çizimi. BeUinzona Cantonale Arşivi, İsviçre *Fotoğraf Cengiz Can*

mmn kızı Alessandrina Stiepovich ile evlendi. Ülkesine döndükten sonra, 1863'te İstanbul kentini tanıtmayı amaçladığı bir yayın üzerinde çalışmaya başladı. Giuseppe Fossati bu çalışmasını tanıtırken, İstanbul'la ilgili daha önce yapılmış yayınların yüzeyselliğini, hatalarla dolu olduğunu, bu yayınları yapanların kentte kaldıkları süre içinde sadece kütüphanelerde çalıştıklarını, hataları tekrar ettiklerini, işe yarar ve enteresan yeni bir şey söyleyemediklerini, Türkçe bilmemekten insanlarla konuşmadıklarını ve gerçekleri öğrenemediklerini, antik ve modern birçok yapının orijinlerini, hattâ isimlerini dahi yanlış verdiklerini belirtmekte, kentin büyüklüğünden dolayı tümünün etüdünün zorluğuna rağmen, yaklaşık 20 yıllık İstanbul deneyimi sonucu edindiği birikimle, yazılmış sayısız yanlışın bir kısmını düzeltmeyi hedeflediğini belirtmektedir. Tarihi ve çağdaş yapıları, pitoresk ve etnik değerleri yansıtan belgesel İstanbul resimleri ile zenginleştirmeyi tasarladığı bu çalışmasını tamamlayıp yayımlayamadı. 1865 'te Urbino Enstitüsüne onur üyesi seçildi. 1887'de Roma'da Parlamento Sarayı yarışmasına katıldı. Birinci İtalyan Mimarlık Sergisi için 1890'da Milano'da yayımlanan *Rilievi Storico-Artistici sull' Architettura Bizantina* adlı albümü hazırladı. Torino'da gerçekleşen bu sergide İstanbul çalışmalarını da kapsayan projelerini sergiledi. Osmanlı, İtalya, İspanya ve İran'dan aldığı nişan ve madalyalan vardır.

Giuseppe Fossati, Gaspare Fossati'nin İstanbul proje ve uygulamalarında uyumla çalıştığı en yakın yardımcısıdır. Değişik semtlerde aynı zamanda yürüttükleri uygulamaların gerçekleşmesinde önemli payı vardır. Ağabeyi ile birlikte gerçekleştirdikleri yapılardan başka kendi imzasını taşıyan projeleri de vardır. Fîarbiye'de 1846'da inşa ettiği St. Esprit Kilisesi bazı değişiklik ve eklerle işlevini sürdürmektedir. Gülhane Parkı girişi ve Alay Köşkü arasında surlara bitişik olarak 1855'te inşa edilen ilk Telgrafhane-i Âmire binası ise günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca, Fossati kardeşlerin İstanbul Levantenleri için hazırladıkları bazı konut projeleri de Giuseppe imzalıdır. İstanbul yaşamını ve yapılarını betimlediği çok sayıda suluboya resmi Bellinzona Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

CENGİz ^

FOTİOS

(820, Konstantinopolis - 891 ya da 893, ?) Konstantinopolis patriği (858-867 ve 877-886 arasında), bilim adamı ve politikacı.

Roma kilisesi ile çatışmaya girerek Papa I. Nicolausü aforoz etti ve kendi adıyla anılan Fotios bölünmesini başlattı.

Anne tarafından İmparatoriçe Teodora'ya, baba tarafından ise Patrik Tarasios'a akraba olan Fotios, çocukluk yıllarını, İkonaklazma(->) döneminde sürgüne gönderilen anne ve babasının yanında baskılar altında geçirdi. Onların ölümünden sonra başkente döndü, Teodora'mn desteği ile saraya intisap etti ve itibar kazandı. 858'de Kayser Bardas'la(->) arası açılan Patrik İgnatiosün(->) uzaklaştırılması üzerine patrik olduysa da bu atama yüzünden kendisine karşı tutum takınan Studios Manastırı keşişleri ve Papa I. Nicolaus ile arası açıldı. İkonoklazma döneminde Bizans kilisesine bağlanan Moravyalılar, Hırvatlar ve Bulgarlara ilişkin piskoposluk yetkilerini Roma kilisesine geri vermeyi reddederek çatışmayı iyice keskinleştiren Fotios, 867'de son bir adım attı ve kendini yasal patrik olarak tanımayan Papa I. Nicolausü aforoz etmekle ünlü Fotios bölünmesini başlattı.

867 sonlarında İmparator III. Mihael'i öldürerek tahta geçen I. Basileios'u protesto ettiği için Fotios görevinden alındı ve patrikliğe yeniden İgnatios getirildi. 869-870 tarihli Konstantinopolis Konsili bu uygulamayı onaylayarak Fotios ü lanetleyip cezalandırdı. Bu olaydan sonra yaklaşık 7 yıl saraydan uzaklaşan Fotios, 876'da durumunu iyileştirdi ve veliaht Leon'a öğretmenlik yapmaya başladı. 877'de Patrik İgnatiosün ölümü üzerine tekrar patrik olma şansını yakaladı. Üstelik bu kez, Araplara karşı Bizans'ın desteğine ihtiyaç duyan Roma kilisesi de Fotios'u destekliyordu. Fotios ileriki yıllarda papa olan I. Marianus ile pek anlaşamadı fakat onu izleyen III. Hadrianus ve V. Stephanus'la iyi ilişkiler kurdu. 879-880 tarihli ikinci bir konsil sayesinde, papalıkla ilişkilerini iyice yumuşatan Fotios'un kariyeri Basileios'un ani ölümüyle tersine döndü. Daha önce baba Basileios ile oğul VI. Leon arasındaki çatışmalarda babadan yana davranan Fotios, Leon'un tahta çıkışıyla patriklikten uzaklaştırılıp sürgüne gönderildi ve bir manastırda öldü.

Antik çağ edebiyatını ve erken dönem Hıristiyanlığa ait düzyazı metinleri araştıran bir grubu yönetmiş olan Fotios, 270 kadar maddede Yunan düzyazı edebiyatını özetleyen *Bibliotheke* adlı ünlü yapıtın yazarıdır. Bundan başka, günlük dilde kullanılan önemli sözcük ve tanımları sistematik olmayan bir biçimde toplayan bir sözlük de hazırlamıştır. Fotios'un, büyük çoğunluğu papalara, hükümdarlara, askeri, sivil ve ruhani yöneticilere yazdığı mektuplar önemli bilgileri içerir. Bunlarda bazen övgü dolu, bazen kışkırtıcı ve uzlaşmaz bir dil kullanmıştır. Ayrıca Latin doktrini olan "filioque" (İsa'nın "oğul" niteliğine önem veren doktrin) konusunda ve dinsel bir bölünme olan Paulusçuluk hakkında yazdığı risaleler önemlidir. Fotios'un politika tarihine ilişkin yazılarından başka, Faros'taki Meıyem Kilisesi ve Ayasofya'daki Meryem imajına ilişkin sanatsal içerikli yazıları da vardır.

Batılı bilim adamları tarafından Roma-Bizans kiliseleri arasındaki çatışmanın esas kışkırtıcısı olarak tanımlanan Fotios, Rus ve Yunan araştırmacılar tarafından bir

aziz ve hümanist olarak kabul edilir. Onlara göre Fotios, matematikçi Leon(->) ile birlikte başkentteki en önemli bilim adamıydı.

Bibi. D. S. White, *Patriarch Photios of Constantinople,* Brooklyn, 1981; F. Dvornik, *The Photian Schism,* Cambridge, 1970; Ostrogorsky, *Bizans,* 203-217; E. Barker, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü,* Ankara, 1982, s. 141-147.

AYŞE HÜR

FOTOĞRAFÇILIK

Fotoğrafın keşfi yıllarında Osmanlı padişahı olan II. Mahmud (hd 1808-1839), ataları gibi geleneksel sanatlara olduğu kadar, Batı sanatlarına da ilgi duyardı. Batı müziği, piyano, Avrupa tarzı bando, orkestra, tiyatro, askeri yenilikler, Osmanlı ülkesine onun saltanatı yıllarında girmeye başladı. Batılı hükümdarların eskiden beri, devlet dairelerine astırmak ve birbirlerine hediye etmek üzere resimlerini yaptırma âdetleri, II. Mahmudün resimlerini ilk kez devlet dairelerine astırması ile birlikte Osmanlı sarayında da başlatılmış oldu. 1836'da Selimiye Kışlası'na büyük bir törenle padişahın resmi asıldı. Ayrıca II. Mahmud kendi resmini taşıyan bir nişan hazırlatarak bunları en sadık bildiği devlet erkânı ve ricalinin boyunlarına kendi eliyle taktı.

II. Mahmud'dan soma başa geçen oğlu Abdülmecid'in (hd 1839-1861) görüp seyretmesi için, bir ressamın eserleri sarayda sergilendi. Fotoğrafçılara nişan verilmesi geleneği de Abdülmecid döneminde başladı. Abdülmecid'den sonra gelen Abdülaziz (hd 1861-1876), Osmanlı imparatorluğunun Berlin sefiri aracılığıyla, 1863'te İmparatoriçe Augusta'ya, Abdullah Biraderler'in(->) çektiği bir fotoğrafını gönderdi. Abdülaziz aynı zamanda resim sanatıyla ilgilenirdi.

Abdülaziz'den soma üç ay gibi kısa bir dönem sultanlık yapan V. Murad'ın arkasından tahta geçen II. Abdülhamid (hd 1876-1909), Osmanlı'da fotoğrafçılığın en büyük koruyucusu ve destekleyicisi oldu. Güzel sanatlarla ilgilenen sultanın kendisi de fotoğraf çekerdi. Sarayda vaktinin çoğunu resim salonu, müzik salonu ve fotoğraf atölyesinde geçirirdi, iyi bir fizyonomist olan sultan, Istanbulün önemli ailelerinin kendisinde bulunan fotoğraflarına bakarak, Mekteb-i Harbiye'ye girecek öğrencileri seçerdi. Tahta geçişinin 25. yılında, Osmanlı topraklarında çıkarılacak af için, ülkenin bütün cezaevlerindeki mahkûmların, tek tek veya üçerli gruplar halinde boy fotoğraflarım çektirdi, mahkûmların isimleri, suçları ve mahkûmiyet müddetleri yazılı olan bu albümlere bakarak af kararını aldı. Fotoğrafçılara ülkedeki olayları ve temel kurumları belgeleme görevini verdi. Hemen bütün donanma gemileriyle, askeri kuruluşların, fabrikaların, devlet tarafından yapılmış bütün binaların, okulların, karakolların, camilerin, etnografik çevrenin, arkeolojik görünümlerin ve doğanın fotoğraflarını çektirdi. Ziyarete gelen yabancı devlet adamlannın imparatorluktaki gezilerini, hastane ve büyük müesseselerin açılışlarını da yine çektirdiği fotoğraflardan izledi. Diğer devlet başkanlarına, ülkenin propagandasını yapmak amacı ile albümler gönderdi. II. Abdülhamid'in fotoğrafa verdiği önem, bu sanatın, döneminde Osmanlı Imparatorluğu'nda süratle gelişmesini sağladı.

Osmanlı topraklarındaki nüfusun çoğunluğunu Müslüman halk oluşturmaktaydı. Islamda resim yapmak değil, resimlere tapmak yasaklanmıştır. Böyle olmakla birlikte bazı tutucu çevreler resmetmeye tepki gösterdiler. Osmanlı imparatorluğu'nun halkı arasında olan Yahudilerin dininde ise, tasvir kesinlikle yasaklanıyordu. İşte bu nedenlerle ilk fotoğrafçılar Müslümanlar ve Museviler arasından çıkmadı.

İmparatorluğa gezginler yolu ile girmiş olan fotoğraf, öncelikle Hıristiyan dinine mensup topluluklar, Ermeni ve Rumlar tarafından başlatılmış oldu. Bu fotoğrafçılar, turistik amaçla hazırladıkları fotoğraflarında model olarak da Hıristiyanları kullandılar. Beyaz peçeleri ile gösterilen ve "Türk kadım" diye adlandırılan zarif hanımlar da İslami giysiler içindeki Hıristiyan kadınlarıydı.

İmparatorluğun tebaasından olan Ermeniler, daha çok eczacı ve kimyager olarak bilinirlerdi. Bu nedenle de ilk bulunduğu yıllarda fazlaca kimya bilgisi isteyen Daguerreotype'a geçmeleri kolay oldu. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yaşayan Ermeni aileler çocuklarını İstanbul'a meslek öğrenmeye gönderirlerdi. Bu gençler, o dönemlerde yeni açılmış bulunan Ermeni fotoğrafhanelerinde çırak olarak çalıştılar. Özellikle Abdullah Biraderler'in stüdyosunda yetişen pek çok öğrenci, fotoğrafçılığı hemen, hemen bir Ermeni tekeli haline getirdiler. Ermenilerden soma fotoğrafa ilgi gösterenler Rumlardı. 19. yy'ın sonlanna doğru bazı Levantenler de fotoğrafla ilgilenmeye başladılar.

Eski korkulu ve belalı sokakları, 19. yy'ın ikinci yarısında, elçilik binalarının yavaş yavaş buraya taşınmaları ile büyük bir değişime uğrayan Grande Rue de Pera (bugün İstiklal Caddesi) tiyatroları, eğlence yerleri, pastaneleri, lokantalan ve vitrinlerinde dünyamn dört bir yerinden getirilen malların sıralandığı mağazaları ile sanki ulusların buluştuğu bir caddeydi. Bu caddeye, 1850'li yıllardan başlayarak fotoğrafçılar da gelmeye başladılar.

Doğu'daki yaşam, sultanlar, harem, her yıl İstanbul'dan Mekke'ye, Kabe eşyasının yenilenmesi için gönderilen sürre alayı kervanlarının ihtişamı, Doğu ile Batı kültürleri, Asya ile Avrupa kıtaları, çeşitli dinler, çeşitli toplumlar, çeşitli dillerin kaynaştığı imparatorluk başkenti, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde sıkça kullandığı Batılı uzmanların çevrelerine anlattıklarıyla, Avrupalının ilgi merkezi haline gelmişti. Bozkırlarında yayılan karakteristik şehirleri ile Anadolu yaylası, kalıntılar, her Batılının hayalinde değişik yorumlanıyordu.

İşte bu ilgi, Fransa kaynaklı bir buluş olan fotoğrafın, Doğu'da çarçabuk yayılmasına neden oldu. Öncüler, gravürlerden tanıdıkları ilginç görüntüleri, yeni icat araçlan ile saptamak istediler. İlk gezginlerin çektikleri genellikle manzaralardı. Batı şehirlerine pek benzemeyen Anadolu kentlerini, İstanbul'un kıyılarını, Galata Köprüsünü, Halic'in yelkenlilerle dolu şiirsel görüntüsünü, kalem gibi servilerin süslediği Müslüman mezarlıklannı, Galata ve Beyazıt kulelerinden görünen ilginç Asya ve Avrupa topraklarını çektiler.

Ali Sami'nin 1893'te yayımladığı *Mebadi-i Usul-i Fotoğrafya* adlı kitabı (üstte) ve Viyana'da Wachtl firmasına hazırlatılmış fotoğrafhane kartlarının arkası.
Engin Çizgen koleksiyonu

Fotoğrafın icadının, tüm dünyaya resmen duyurulduğu 19 Ağustos 1839'dan sonra, 8 Şubat 1840'ta izmir'e ulaşan Frederic Goupil Fesquet'nin (1806-1893) çektiği fotoğraflar, Anadolu topraklarının ilk fotoğraflarıydı. 1842'de, Fransız asıllı Rompa, İstanbul Beyoğlu Belle Vue'de dolaşarak, gün ışığında portreler ve İstanbul manzaraları çekti. Mayıs 1843 sonunda Fransız yazar Maxime Du Camp (1822-1894), 1852'de, Fransız üretim mühendisi Ernest de Caranza, İstanbul'un fotoğraflarını çektiler. Caranza bu çalışması ile "Sultan fotoğrafçısı" unvanını aldı. 1852'de, Alfred Nicolas Normand (1822-1909), istanbul'un "calotype" tekniğiyle fotoğrafla-

Sébah & Joaillier'in Rus Sefarethanesi yanında bulunan fotoğrafhanesinin tabelası (üstte) ve James Robertson'ın Sultanahmet Meydanı'ndan bir fotoğrafı. *Engin Çizgen koleksiyonu*

rını çekti. 1851-1852'de, John Shaw Smith (1811-1873), İstanbul'da 300'den fazla "calotype" çekti. 1852'de çektiği Pera fotoğrafi iki negatiften yapılmış, bilinen en eski kombinasyondur.

1860'ta fotoğraf albümleri, günümüzdeki kartpostalların yerini tutmaktaydı. Fotoğrafçılar, çektikleri fotoğraflardan hazırladıkları albümleri devrin sultanına sunduklarında büyük bahşişler ve madalyalar aldılar. 18. ve 19. yy gravürlerindeki kompozisyonların etkilediği ilk fotoğraflara, giderek yerii bir unsur daha eklendi; insanla birlikte çekilen çevre. Batılı gezginler, bu İslam dünyasını tanıdıkça, çekingenliklerini üzerlerinden atıp, makinelerini sokaktaki insanlara da çevirdiler. Anıtlar, çarşılar, sokaklar, köy pazarları, tarihi çevre kompozisyonunun içine insan görüntüsü girdi.

1862'de, Galler Prensi Edward'in Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı geziye katılan İngiliz manzara fotoğrafçısı Francis Bedford (1816-1894), "wet collodion" negatifler çekti. 1863'te hazırladığı bu gezinin albümünde, 172 adet fotoğrafın 48'i İstanbul'a aitti. 1862'de, Fransız A. de Moustier'in, çektiği fotoğraflar, 1864'te *Le Tour du Monde* adlı 15 ciltlik kitabın içinde yayımlandı. Midhat Paşa'nın resmi fotoğrafçısı Georges Saboungi, 1870'lerde. Felix Bonfils (1831-1885) ve Adrien Bönfils (1861-1929) İstanbul fotoğraflarının ustası oldular.

Görüntüye giren insan, giderek portrecilikle birlikte stüdyoların doğmasına neden oldu. Bu stüdyoların sahipleri, sultanlardan ve Avrupalı hükümdarlardan aldıkları nişanları, yarışmalarda kazandıkları madalyaları desenlerle bezeyerek, bir grafik içinde hazırlayıp, Viyana'da Bernhard Wachtl firnıasma gönderdiler. Burada hazırlanan stüdyo kartlarının arkasına basılan bu güzel desenlerin süslediği kartlara da çektikleri fotoğrafları yapıştırıp müşterilerine sundular.

1845'te İstanbul'a gelen İtalyan asıllı Carlo Naya (1816-1882), Beyoğlu'nda bir stüdyo açtı. Rum asıllı fotoğrafçı Basile Kargopoulo, 1850"de Pera'da açtığı stüdyosunda, İstanbul panoramaları ve sokaklarından başka, balıkçı, manav, simitçi, şerbetçi, pek çok seyyar satıcı ve İstanbul'un halk tiplerini de çekti. Pascal Sébah, 1857'de Pera Postacılar Caddesi'nde "El Chark" adlı bir fotoğrafhane açtı. 1884-1885'te İstanbul'da çalışan fotoğrafçı Policarpe Joaillier ile ortak olan Pascal Sébah, fotoğrafhanesinin adını 1888'de, ünü günümüze kadar gelen Sébah&Joaillier olarak değişirdi. Abdullah Biraderler, 1858'de açtıkları stüdyolarında yaptıkları çalışmalarla, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü fotoğrafçıları oldular. 1860'tan beri Beyrut'ta stüdyosu olan Tancrede R. Dumas, 1866'da İstanbul'a gelerek, manzaralar ve panoramalar üzerine Grande Rue de Péra'da bir fotoğraf stüdyosu açtı. Nikolai Andreomenos(->), 1867'de Beyazıt'ta açtığı stüdyosunu daha sonra Pera'ya taşıdı. İsveçli Guillaume Berggren(->), 1870'li yılların başında Pera'da bir fotoğraf stüdyosu açtı. Özellikle İstanbul'un kırsal görünümlerinin fotoğraflarını çeken Gülmez Kardeşler, 1870'te Pera'da bir stüdyo açtılar. 19. yy'm sonlarında kapanan stüdyonun bütün fotoğrafları Aşil Samancı'ya satıldı. Kumkapılı Haçik adlı bir balıkçının oğlu olan Bogos Tarkulyan (?-1940), 1890'da "Phébus" adı ile bir fotoğrafhane açtı. 1937'ye kadar, özellikle portre resmi üzerine çok başarılı çalışmalar yaptı.

Kolağası Mehmed Hüsnü (1861-?), 1882'de Bâb-ı Seraskeri fotoğrafhanesine tayin edilerek, 1894'e kadar burada fotoğraf işleri ile uğraştı.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a, resim derslerinde yararlanmak üzere 1805'te İngiltere'den bir Camera Obscura getirtildi. Daha sonralan fotoğraf derslerinin de eklendiği bu okulda öğretmenliği, ressam sınıfından mezun olanlar yaptılar. Bunların arasında, Servili Ahmed Emin(->), Ali Rıza Bey, Ali Sami Aközer(->), Yüzbaşı Hüsnü Bey gibi isimler vardı. Saray tarafından görevlendirilen bu fotoğrafçılar, tarihi saptamalar ve gezginci dokümanter devrinin başlamasını sağlamış oldular.

İmparatorluktaki tüm olayları, II. Abdülhamid'in sarayından çıkmadan izlemesi, bu fotoğrafçıların çektikleri fotoğraflar sayesinde oldu. Gazetecilik o dönemde, bir fotoğrafçı kadrosu barındıracak teknik olanaklardan uzak olsa bile, çekilen bu fotoğraflar, ülkede basın fotoğrafçılığının başlangıcı oldu. Bahriyeli Ali Sami(->), Darülaceze'de başfotoğrafçılık ve Bahriye Okulu'nda fotoğraf öğretmenliği yaptı. 1910'da Bahaeddin Bediz(->), "Resna" adı ile bilinen fotoğrafhanesini açtı. Bu, ticarethane olarak açılan ilk Müslüman fotoğrafhanesiydi.

Dünyada ilk savaş fotoğrafları, 1853'te başlayan Kırım Savaşı sırasmda çekildi. James Robertson (1813-1888), Ağustos 1855'te asistanı Felice Beato (1825-1903) ile Kırım'a gitti. Robertson, Kırım Limanı, savaş alanı görüntüleri ile dünyada ve imparatorlukta ilk savaş fotoğraflarını çeken kişi oldu.

Ebüzziya Tevfik'in(->) ortanca oğlu Tklha Bey (1880-1921) ve küçük oğlu Velid Ebüzziya(->), 1912'de matbaalarına bir karanlık oda kurdular, klişehane yaptılar. İki kardeş önemli pek çok olayda bizzat kendileri foto muhabirliği yaptılar. Burhan Felek(->), 1915 sonlarında *Tasvir-i Efkâr* gazetesi için Çanakkale Savaşı'nm cephe fo-

Mühendishaneli fotoğrafçılar toplu halde.
Engin Çizgen koleksiyonu

toğraflarını çekti. Arif Hikmet Koyunoğlu (1888-1982), 1915'te Babıâli'de, "Yeraltı" fotoğrafhanesini açtı.

Kurtuluş Savaşı'nda, fotoğraf çekenlerin çoğu, savaşlara katılan askerlerdi. Cumhuriyet'in ilanından sonra, sayısı artarak açılan Müslüman stüdyoları, hemen her şehirde "Zafer" adını aldılar. Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafları, fotoğrafçılar tarafından birbirleriyle yarışırcasına çekildi. Bu fotoğrafçılar arasında en önemli isimler Etem Tem, Cemal Işıksel, Esat Nedim Tengizman, Jean Weinberg, Hayri T. Tolgay, Ferit İbrahim, Namık Görgüç, Cemal Göral, Ali Ersan, Salâhattin Giz ve Hilmi Şahenk'tir.

Genç Cumhuriyet'in tanıtılması konusunda en büyük görevi Matbuat Umum Müdürlüğü üstlendi. Türkiye'de yaşayan Avusturya asıllı fotoğrafçı Othmar Pfersehy, 1935'te sözleşmeli fotoğrafçı olarak Matbuat Umum Müdürlüğü"adına çalışmaya başladı. *La Turquie Kemaliste* adı ile çıkartılan süreli yaym ve pek çok tanıtıcı kitap, Othmar Pferschy'nin fotoğraflanyla bezenerek dünyaya dağıtılmaya başlandı.

Demokratik döneme geçiş sürecinde tüm alanlarda olduğu gibi, fotoğrafçılıkta da büyük bir değişim yaşanmaya başladı. Ve fotoğraf bir devlet politikası olarak gündeme geldi. Halkevlerinin çalışmaları, fotoğrafın yaygınlaşmasına büyük katkıda bulundu. 1940'ta Münif Fehim, Hüsnü Cantürk, Suat Fenik, İlhan Arakon, ihsan Erkılıç, Eminönü Halkevi'nde bir fotoğraf sergisi açülar.

1940'lar kuşağının temsilcileri, fotoğrafın belge yanı ile ilgilenirlerken, fotoğrafın sanatsal yanının da ağırlık kazandığı çalışmaların, Cumhuriyet dönemindeki öncüleri oldular. Bunlar arasında Baha Gelenbevi, Fikri Kaftan, Hamza Rüstem, Kemal Mete ve Hilmi Kılmçöte'yi sayabiliriz. Şinasi Barutçu, gerek yayınlarıyla, gerekse dernek çalışmalanyla, fotoğrafın yaygınlaşmasına yardımcı oldu.

1 Mayıs 1948'de yayın hayatına başlayan *Hürriyet* gazetesi için Semiha Es, dünyayı dolaşarak fotoğraflar çekti. Yine aynı yıllarda ilk basın ajansı Basm-Foto Salâhattin Giz, Faik Şenol, Faruk Fenik, Cemal Göral tarafından kuruldu. 1 Aralık 1949'da yaym hayatına yeni bir anlayışla başlayan *Yeni İstanbul* gazetesinin kadrosunda, Ara Güler, Zeki Bükey, Mehmed Biber, Limasollu Naci fotoğrafçı olarak çalışmaktaydılar. 1952'de *Resimli Hayat adı* ile yayıma başlayan *Hayat* dergisinde Ara Güler, Ozan Sağdıç, Yıldız Moran, Semiha Es, İnal Tengizman fotoğrafçı olarak çalıştılar. *Hayat,* Türk fotoğrafçılarından pek çoğunun gelip geçtiği bir okul niteliğine büründü.

1960Tı yılların başında Türk fotoğrafı dışa açılma dönemine girdi. Bir çağdaş belgelemeci ve büyük usta olarak Ara Güler, Türk fotoğrafının yurtdışında tanıtılmasında en büyük öncüdür. Fotoğraf alanındaki ilk devlet sanatçısı Sami Güner (1915-1991), Ozan Sağdıç, Gültekin Çizgen, Ersin Alok, Şemsi Güner bu kuşağın en önemli isimleridir.

Fotoğraf, 1940'lı yıllarda Zeki Faik İzer' in Güzel Sanatlar Akademisi'ne fotoğraf hocası olarak atanmasıyla ilk kez sanat olarak eğitim alanına girdi. Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda ise 1957-1958 ders yılında fotoğraf eğitimi başlatıldı. 1978' de Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir Fotoğraf Enstitüsü kuruldu. Bugün bu enstitü, Mimar Sinan Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne ve Görüntü Sanatları Fakültesi'ne bağlı ana sanat dalı olarak öğrenci yetiştirmeye devam etmektedir. 1989'dan başlayarak Yıldız Üniversitesi iki yıllık Fotoğraf Yüksek Okulu olarak öğrenci yetiştirmektedir.

1980'ler sonrasında Türk fotoğrafında görülen modern eğilimler, bugün azımsanmayacak bir grup tarafmdan uygulanmaktadır.

Bibi. E. Çizgen, *Photography in the Ottoman Empire (1839-1919),* ist., 1987; ay, *Photographer/Fotoğrafçı Ali Sami,* İst., 1989; ay, *Türkiye'de Fotoğraf,* İst., 1992.

ENGİN ÇİZGEN

FRANSA ELÇİLİĞİ BİNASI

Galatasaray'da, İstiklal Caddesi'nin doğu tarafmda, günümüzde Nuruziya, Tomtom Kaptan, Çukurbostan ve Seferbostanı sokaklarıyla sınırlanmıştır. Fransız Sarayı olarak da büinir.

Fransız Büyükelçiliği'ne ait ağaçlıklı geniş arazi, Savary de Breves'in büyükelçiliği döneminde (1589-1606) Fransa tarafından satın alınmıştır. Breves bu arazi üzerinde bir bina yaptırmışsa da bu yapı, bir sonraki büyükelçi Gournay de Marcheville tarafından 1630'a doğru yeniden inşa ettirilmiş, onun halefi Nointel de, 1670-1679 arasında, yeni binanın iç düzeninin iyileştirilmesine yönelik birtakım değişiklikler yaptırmıştır. 18. yy'ın başlarına gelindiğinde, oldukça harap bir duruma düşen binanın sık sık tamir edilmesi gerektiğinden, dönemin büyükelçisi Bonnac yeni bir ikametgâh inşa edilmesini istemiş; bunun üzerine, kralın başmimarı Robert de Cotte tarafından 1721'de İstanbul'a gönderilen mimar Vigne de Vigny, yeni bir proje çizmeden önce, mevcut binanın (yani Marcheville'in yaptırdığı ve Nointel'in iç düzenini değiştirttiği yapının) ayrıntılı rölövelerini (planlar, kesitler, cephe görünümleri ve genel perspektif görünüm) gerçekleştirmiştir. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, arazi eğim nedeniyle cadde tarafından doğuya doğru kademe kademe alçalan dört teras şeklinde düzenlenmişti. Üstten itibaren üçüncü teras üzerinde, kabaca doğu-batı eksenine göre yerleştirilmiş olan asıl büyükelçilik binası, bir Avrupa sarayından çok dönemin Osmanlı sivil mimarlık örneklerini çağrıştıran, dikdörtgen planlı, geniş saçaklı, üç katlı ahşap bir yapıydı. Giriş katında ahırlar ve şarap mahzeni, birinci katta resmi bürolar bulunmaktaydı. Özel dairelerin yanısıra, ahşap kubbeli, sofa işlevi gören uzunca bir mekâna açılan kabul ve yemetşalonlarımn yer aldığı üst kat ise tümüyle büyükelçiye ayrılmıştı.

Vigny'nin tasarladığı yeni bina ise, Fransız saray mimarisine uygun biçimde kesme taştan inşa edilecek, ancak süslemeleri, dışandan gelmesi gerekecek işçilerin sayısını, başka bir deyişle masrafları düşük tutmak amacıyla, "aslında Fransa'da düşünüldüğü kadar çirkin olmayan Türk tarzında" yapılacaktı. Vigny'nin çizdiği ilk projede, cephesi Avrupa tarzında olan, buna karşılık geniş saçaklı bir çatısı bulunan, "T" biçiminde bir plana sahip büyük bir yapı görülmektedir. 1723 tarihli ikinci projede ise, muhtemelen başmimar Robert de Cotte'un uyarısı üzerine, cephe tümüyle Fransız tarzına göre yeniden düzenlenmiş, ortaya üçgen alınlıktı çıkıntı yapan bir bölüm eklenmiş ve Türk üslubundaki süslemeler tümüyle kaldırılmıştır. Ancak, olası-

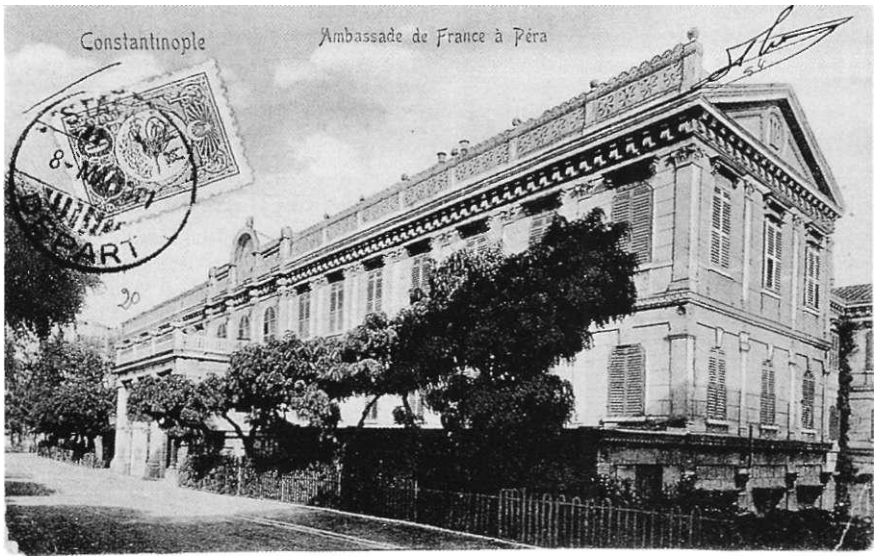

Bir kartpostalda Fransız Elçiliği Binası.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

lıkla maliyetin çok yüksek olması nedeniyle bu projelerin hiçbiri gerçekleştirilememiş, Bonnac'tan sonra gelen büyükelçilerin sürekli ve ısrarlı talepleri de bir işe yaramamıştır.

Binada önemli hasara neden olan Eylül 1707'deki Beyoğlu yangınından yaklaşık bir yıl sonra büyükelçiliğe atanan Saint-Priest, yangın felaketinden korunması için sarayın, caddeden biraz daha uzağa, tümüyle taştan olarak yeniden inşa edilmesini tekrar gündeme getirmiş ve sonunda 1774'te yeni bir bina yaptırmayı başarabilmiştir. Baron de Tottün planlarına göre inşa edildiği düşünülen bu saray, günümüze ulaşan gravürlere göre, cepheleri İyon düzeninde gömme ayaklarla bezeli, önünde bir revağı bulunan, dikdörtgen planlı, neoklasik üslupta büyükçe bir yapıydı. Ne var ki bu bina da, geçirdiği küçük boyutta bir dizi yangın sonucunda kısa sürede oldukça harap bir duruma düştüğünden büyükelçiler bir süre, o sırada Campo Formio Andaşması'yla Fransa'nın eline geçmiş olan Venedik Sarayîna taşınmışlar; ancak, binanın mülkiyeti İ815'te Avusturya'ya verildiğinde, tekrar kendi binalarına dönmek zorunda kalmışlardır. Ne var ki Saint-Priest'in yaptırdığı saray sürekli tamirat gerektirmekteydi. Bunlardan en kapsamlısı 1818'de Jean-Nicolas Huyot tarafından gerçekleştirilmiştir. 2 Ağustos 1831'de çıkan büyük Beyoğlu yangınında binanın tümüyle yanması üzerine, dönemin büyükelçisi Guillemot, ardından halefi Roussin, Tarabya'daki yazlık ikametgâha taşınmak zorunda kalmıştır.

Ancak, bu durumun uzun süre devam etmesi düşünülemezdi, çünkü, Büyükelçi Roussin'in dışişlerine yolladığı raporlardan birinde de hazırlattığı gibi, "Fransa, elçilik binası İstanbul dışında olan tek ülke haline gelmişti". Nitekim çok geçmeden, 1833'te, Beyoğlu'nda yeni bir saray inşa edilmesi yönünde karar alınmış ve bir süre soma, projeyi hazırlama görevi mimar Pierre Laurecisque'e verilmiştir. Laurecisque fazla tanınmayan bir mimardır ve İstanbul'daki sarayın dışında, onun elinden çıkma başka bir yapı bilinmemektedir. Hazırlanan projenin 1837'de onaylanması üzerine, 1 Mayıs 1839'da inşaata başlanmış, ne var ki bina ancak 1847'de tamamlanabilmiştir. İnşaatın bu kadar uzun sürmesinin ve bazı yerlerde işçiliğin oldukça düşük nitelikte olmasının nedenini, Laurecisque'in açılan ihaleyi kazanmak için maliyeti düşük göstermiş olmasında aramak gerekir. Nitekim, ödenek yetersizliği nedeniyle çalışmalara sık sık ara vermek zorunda kalınmıştır.

Günümüzde "Fransız Sarayı" adıyla tanınan ve büyükelçiliğin İstanbul'da düzenlediği kimi davet ve toplantılarda kullanılan bu bina, Louis-Philippe döneminin mimari üslup özelliMerini yansıtan, oldukça yalın bir yapıdır. Saray yeniden inşa edildiği sırada, ön ve arka bahçeler yeniden düzenlenmiş, burada yer alan çeşitli ek binalar (ahırlar, kapitülasyon mahkemesi, postane, vb) onarılmış ya da yeniden yapılmıştır. Isıya dayanıklı olması için yapımında, Malta'dan getirilen açık sarı renkte bir kireçtaşı kullanılmıştır. İlk yapıldığı dönemde binanın ana girişi, bugünkünün aksine batı cephesindeydi. Karaca Çıkmazînın sonunda bulunan büyük demir kapıdan bahçeye girildikten sonra, at nalı biçimindeki iki rampayla (bunlar bugün de mevcuttur) sarayın bulunduğu terasa ulaşılmaktaydı. Batı cephesinin ortasında, öne doğru çıkıntı yapan, gömme sütunlarla bezeli, tek katlı anıtsal giriş bölümünden, daha aşağıda bir seviyede yer alan zemin katma merdivenler ve - tahtırevanlar için- bir rampa vasıtasıyla iniliyordu. Bu katta bekleme salonu ve vestiyerlerin yanısıra, büyük bir kabul salonu, bir bilordo salonu ve bir yemek salonu yer almaktaydı. Birinci kat ise, kâtiplerin, çevirmenlerin ve elçilik ataşelerinin bürolanna ayrılmıştı. İkinci katta, büyükelçi ve eşinin özel daireleri ile konuklar için hazırlanmış odalar bulunmaktaydı.

Kırım zaferi, İmparatoriçe Eugénie'nin İstanbul'a gelişi ve Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Fransa'yı ziyareti gibi olaylar, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin gelişmesine yol açtığından, büyükelçilik, Laurécisque'in inşa ettiği binaya sığmakta zorluk çekmeye başlamış, bunun üzerine, büyük kabul salonunun üzerine bir asmakat ilave edilmiştir. 1874'te de, Charles-Melchior de Vogüe'nin büyükelçiliği sırasında, elçilik tercümanları ana binadan çıkarılarak, kuzeybatıda yer alan küçük terasta inşa edilen Dragomanlar binasına yerleştirilmiştir. Dışişleri Bakanlığı' nm başmimarı Georges Chedanne yönetiminde 1908-1913 arasında gerçekleştirilen geniş kapsamlı onanm çalışmaları sonucunda saray bugünkü göıünümünü kazanmıştır. Ana giriş kuzey cephesine alınmış, iki yanındaki öne doğru çıkıntılı bölümlerin arasına inşa edilen ekle, cephenin düzeni tümüyle değiştirilmiştir. Zemin katta, bekleme odaları mutfak olarak yeniden düzenlenirken, salonların bir bölümünün yerine, mermer sütunlar ve gömme ayaklarla bezeli, üzeri art nouveau(->) bir camekânla örtülü, kare planlı büyükçe bir salon inşa edilmiştir. Diğer kabul ve yemek salonlarının ise dekorasyonunda değişiklik yapılmamıştır. Restauration üslubundaki büyük kabul salonu, kuğuların ve müzik aletlerinin betimlendiği yaldızlı kabartma bir frizle bezelidir. Buradan, mavi rengin hâkim olduğu, ampir üslubundaki iki küçük salona geçilir. Güney cephesindeki terasa açılan yemek salonunun duvarlarını, Josse Perrot'nun tasarladığı duvar halıları süslemektedir.

Bibi. P. Pinon, "Notes sur les résidences de France en Turquie durant la première moitié du XIXe siècle", *Varia Turcica,* III (1986) s. 151-168; Jacques-André Costiihes, *Le Palais de France à Istanbul,* İst., 1993; N. Pope, "The Palais de France. Fransız Sarayı", *Skylife,* S. 10 (1991), s. 66-73; C. Bouheret, "Il y a cent-cinquante ans" (Bundan Yüzelli Yıl Önce Palais de France), *Arredamento Dekorasyon,* (Mayıs 1989), s. 46-56; P. Daunt. "The Embassies of Istanbul. Palaces of Diplomacy", *Cornucopia.* 1/5 (1933-1934), s. 60-67.

AKSEL TİBET

FRANSA ELÇİLİĞİ YAZLIĞI

bak. İPSİLANTİ YALISI

FRANSIZ ANADOLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

19. yy'ın sonlarına gelindiğinde, Fransızlar tarafından Anadolu'da gerçekleştirilen araştırma ve kazıların sayıca artmasıyla birlikte, bu ülkenin arkeolojik çevrelerini Osmanlı İmparatorluğunda temsil edecek sürekli bir bilimsel heyetin başkent İstanbul'da oluşturulması düşüncesi, Fransız bilimsel ve diplomatik çevrelerinde ağır basmaya başlar. Fransa Büyükelçisi Paul Cambon, 1893 tarihli bir raporunda, Atina (kuruluşu 1846) ve Kahire'deki (kuruluşu 1880) Fransız arkeoloji okullarını emsal göstererek, İstanbul'da da benzer bir kurumun oluşturulmasını önerir ve bu tür

bir sürekli misyonun tartışmasız bilimsel yararlılığının yamsıra, Osmanlı makamlarına yapılan kazı ve araştırma izni başvurularında resmi bir taraf olarak kolaylık sağlayacağını vurgular. Aslında, Almanya'nın Anadolu'daki arkeolojik etkinliğinin giderek önem kazanmasının ve diğer ülkelerin benzer girişimlerde bulunmasının da bu fikrin oluşmasında küçümsenmeyecek bir etkisi olmuştur. Nitekim, o yıllarda Avusturya, Viyana Bilimler Akademisi'nin tavsiyesi üzerine İstanbul ve İzmir'de birer bilimsel heyet bulundurma kararı almış, Rusya ise İstanbul'da salt Hıristiyan ve Bizans arkeolojileri konusunda etkinlik gösterecek bir merkez kurmuştur. Ne var ki, kendi etkinlik alanının kısıtlanacağım düşünen Atina Fransız Okulu, Büyükelçi Cambonün önerisine şiddetle karşı çıkar. Bunun üzerine, 1894'te, ara çözüm olarak Atina Okulu ile ilişki içinde olacak bir bilimsel heyetin İstanbul'da faaliyet göstermesine karar verilir ve ertesi yıl André Joubin bu işi örgütlemesi için görevlendirilir. Ancak, görev alanının belirsizliği ve ödenek yetersizliği nedeniyle Joubin pek fazla varlık gösteremeyince 1897'de görevden alınır. Ertesi yıl, Atina Okulu'nun bir şubesinin İstanbul'da açılması düşünülürse de bu proje de yaşama geçirilemez.

I. Dünya Savaşı sonrasının özel koşullarında, İstanbul'da sürekli bir Fransız bilimsel misyonu bulundurulması düşüncesi yeniden gündeme gelir. İngiltere, Çekoslovakya ve İsveç'in de bu yönde çalışmaları vardır. Özellikle, Rusların İstanbul'daki Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nün 1917 Ekim Devrimi sonrasında kapanmış olması, bu alanda bir boşluk yaratmıştır. Bunun üzerine 1921'de Maurice Pernot, 1922'de de Bizans uzmanı Charles Diehl(->) İstanbul'a gelerek hazırlık çalışmalarında bulunurlar. Dönemin Osmanlı hükümeti de, projeye olumlu yaklaştığını Hariciye Nazırı İzzet Paşa'nın 23 Nisan 1922 tarihli mektubuyla bildirir. İstanbul'da kurulması düşünülen araştırma merkezinin adının "Fransız Arkeoloji ve Tarih Enstitüsü" olmasına karar verilir. Enstitü, en eski çağlardan çağdaş döneme kadar Anadolu ve Trakya'da yaşamış olan kavimlerin arkeoloji, tarih ve dilleri üzerine araştırmalar gerçekleştirecek, Darülfünun ve Müze-i Hümayun (Arkeoloji Müzesi) gibi kurumlarla bilimsel işbirliğine ağırlık verecektir. Ne var ki, bu proje de gerçekleşmez.

Louvre Müzesi Doğu Eserleri Bölümü yöneticisi René Dussaud, İstanbul ve Ankara'ya yaptığı bir inceleme gezisinin ardından, Fransa Dışişleri Bakanlığına sunduğu 21 Mayıs 1929 tarihli raporda, eskiçağ ve İslam tarih ve arkeolojisi konusunda etkinlik gösterecek ve "genç araştırmacılara Anadolu'nun kapılarını açacak" bir enstitünün İstanbul'da kurulmasını önerir. Fransa Büyükelçiliği aracılığıyla 26 Mart 1930'da Türk Dışişleri Bakanlığına iletilen bu tür bir enstitü kurma talebi fazla bekletilmeden kabul edilir. Bunun üzerine hemen hazırlık çalışmalarına girişilir ve "İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü" (Institut Français d'Archeologie de Stamboul), Paris Akademisi Rektörü Sébastien Charléty tarafından, 1 Ekim 1930 günü, Galatasaray'daki eski Fransız Büyükelçiliğinin bahçesindeki 1874 tarihli dragomanlık binasında törenle açılır. Türk Dışişleri Bakanlığı, Fransız Büyükelçiliği'ne yolladığı 28 Şubat 1931 tarihli resmi yazıyla, enstitünün yasal çerçevesini belirler.

Enstitü müdürlüğüne atanan, Albert-Louis GabrieK-»), yaşamını Fransa'da sürdürmekte, ancak sık sık İstanbul'a gelerek enstitünün faaliyetlerini denetlemektedir. Buna karşılık enstitü kadrosunda, İstanbul'da sürekli oturmaları zorunlu tutulan burslu araştırmacılar vardır. Vakit geçirilmeden, Türk ve yabancı araştırmacıların yararlanabileceği bir kütüphanenin kurulması çalışmalarma girişilir. Birkaç yıl geçmeden enstitü, "Mémoires". "Etudes anatoliennes" ve "Monuments turcs d'Anatolie" dizilerinde ilk yayınlarını yapmaya başlar. Bir yandan da arkeoloji alanındaki çalışmalara ağırlık verilir.

II. Dünya Savaşının patlak vermesi ve Fransa'nın Almanya tarafmdan işgal edilmesi, dolaylı olarak enstitünün faaliyetlerini etkiler. A. Gabrielïn 1941'de Collège de France üyeliğine seçilmesi üzerine yerini Henri Seyrig alır. Ancak, birkaç ay sonra Seyrig özgür Fransa saflarına geçince enstitünün yönetimini 1945'e kadar Henri Corbin üstlenir. O tarihte A. Gabriel yeniden enstitü müdürlüğüne getirilir. Aynı yıl, Osmanlı tarihi uzmanı Robert Mantran ve klasik arkeolog Henri Metzger burslu araştırmacı olarak enstitüde çalışmaya başlarlar. 1947'de H. Metzger'in yerini coğrafyacı Xavier de Planhol alır. 1950'li yılların başında Planhol ve Mantran'ın görev süresinin sona ermesinden sonra yerlerine kimse atanmadığından yaklaşık 10 yıl boyunca enstitüde sürekli çalışan araştırmacı bulunmaz. Emekliliği gelen A. Gabriel'in yerine 1956'da Yunan epigrafyası ve tarihsel coğrafya uzmanı Louis Robert getirilir. L. Robert de, tıpkı A. Gabriel gibi, enstitüyü Paris'ten yönetir, İstanbul'a ancak yılda birkaç kez gelir.

1964'te L. Robert'in yerine enstitü müdürlüğüne getirilen Strasbourg Üniversitesi profesörlerinden Emmanuel Laroche, özellikle Hitit dili ve yazısı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan ünlü bir Anadolu dilleri ve kültürleri uzmanıdır. Her ne kadar onun da selefleri gibi istanbul'da oturma mecburiyeti yoksa da, E. Laroche, Anadolu'da uzun ve zahmetli arkeolojik kazı ve araştırmalarda bulunmak üzere sık sık Türkiye'ye gelir. Ne var ki gerek müdürün sürekli olarak istanbul'da oturmaması, gerek burslu araştırmacıların bulunmaması, enstitünün faaliyetlerinin giderek azalmasına yol açar. Bu duruma bir çare bulmak üzere 1975'te bir bilim konseyi oluşturulur.

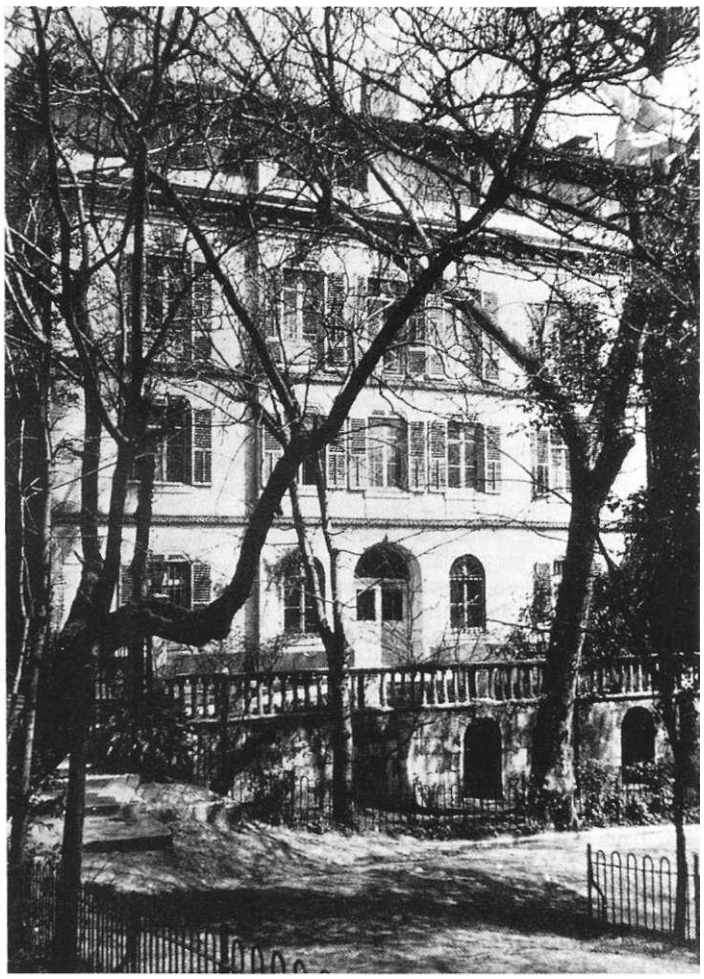

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü
Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Arşivi

Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsünün kütüphanesinden bir görünüm.
Fransız Anadolu Araştımalan Enstitüsü Arşivi

Konseyin 5 Temmuz 1975 günü yaptığı ilk toplantıda, enstitünün adının "Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü" (Institut Français d'Etudes Anatoliennes) olarak değiştirilmesine ve seçilecek olan yeni müdürün sürekli olarak İstanbul'da oturmasına karar verilir. Lyon II Üniversitesi profesörlerinden, Ksanthos-Letöon kazı başkanı, Henri Metzger enstitü yöneticiliğine getirilirken, öte yandan, üç tane burslu araştırmacının İstanbul'a yollanmasına karar verilir.

1980'de emekli olan Fi. Metzger'in yerine, Paris'teki Ulusal Kitaplık'ın genel başkam Profesör Georges Le Rider getirilir. 1984'e kadar bu görevde kalan G. Le Rider' in döneminde enstitüde görevli araştırmacıların sayısı artar, uzmanlık alanları çeşitlenir ve Türk bilimsel çevreleriyle ortak çalışmalara ağırlık verilir. Enstitü bünyesinde konferansların düzenlenmesine de o yıllarda başlanır.

Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi araştrrma müdürlerinden Türkolog ve Osmanlı tarihi uzmanı Jean-Louis Bacque-Grammontün yönetiminde (1984-1991) enstitü, ortak araştırma programlan ve yayınlar yoluyla, Türk bilim çevreleriyle ilişkilerini geliştirir; Türk, Fransız ve diğer ülkelerin bilim kuruluşlarıyla işbirliğine gidilerek 25'ten fazla uluslarası bilimsel toplantı gerçekleştirilir. Bu dönemde kurulan bilgisayar sistemi, bir yandan çeşitli konularda veri tabanlannın oluşturulmasını sağlarken, öte yandan, yayınların enstitü bünyesinde hazırlanmasına olanak verir.

1985'te "Varia Turcica" (Osmanlı ve Türk araştırmaları üzerine kitaplar), 1987' de de "Varia Anatolica" (Anadolu arkeolojisi üzerine kitaplar) dizileri yayımlanmaya başlanır. 199Tden itibaren, *Anatolia Modema-Yeni Anadolu* ve *Anatolia Antiaua-Eski Anadolu* adlı dergiler aracılığıyla, enstitüye bağlı araştırmacıların çalışmalarmda elde ettikleri sonuçlar bilim dünyasma sunulur. 1988'de, enstitü bünyesinde İstanbul'un ve Türkiye'deki diğer kentlerin geçirdikleri gelişim sürecinin incelenmesini ve bu konuda bir belge arşivi oluşturulmasını amaçlayan "İstanbul Kent Gözlem Merkezi" (Observatoire urbain d'Istanbul) kurulur.

1991'de müdürlüğe atanan ve bu görevi halen (Mart 1994) sürdürmekte olan, Paris VIII ve Paris I-Panthéon/Sorbonne üniversiteleri profesörlerinden, uluslararası ekonomik ilişkiler tarihi uzmanı Jacques Thobie, enstitünün ilgi alanının çağdaş Türkiye ve Orta Asya Türk devletlerine genişlemesini sağlar.

Araştırmacılara ve üniversite öğrencilerine hizmet veren enstitü kitaplığında, daha çok Anadolu ve Osmanlı-Türk dünyasına ilişkin yaklaşık 14.000 kitap ve 370 değişik süreli yayın yer almakta, harita arşivinde ise 500'e yakın eski ve yeni plan ve harita bulunmaktadır. Kitaplığın en zengin koleksiyonları arasında Anadolu'yu gezen yabancı gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnameler dikkati çeker.

Bibi. X. Chevalier, 'T Administration de la recherche archéologique française dans le Moyen-Orient du milieu du XTXe siècle à la Seconde guerre mondiale", Paris I-Panthéon/ Sorbonne Üniversitesi, 1992 (yayımlanmamış doktora tezi çalışması); *Anatolie antique. Fouilles françaises en Turquie. Catalogue de l'exposition (Bibliothèque nationale. 1.12.1989-16.4.1990),* Paris-ist, 1989, (özellikle s. 47-65).

AKSEL TİBET

FRANSIZ HANI VE GEÇİDİ

Tophane'de, Kemankeş Caddesi **59** numarada yer alan 19. yy'ın sonlarına ait yapı. Geçidin diğer kapısı Galata Mumhanesi Caddesi üzerinde yer alır. Ana giriş, Karaköy gümrük binası ve Karaköy Polis Karakolu ile çevrelenirken, arka kapı, Nimet Han ve Andrea Hanı ile karşı karşıyadır.

Neoklasik üslupta inşa edilen yapının orijinali, giriş katı dışında iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kompleks, Galata Mumhanesi Caddesi'ne uzanan aksın yatay diğer bir aksla kesilmesi ile dört blok halinde olmuştur. Yapı grubunun caddeye bakan cephesi iki ayrı kütle olarak düzenlenmiştir. Daha dar olan soldaki blokta tek kapı ve iki yanında birer pencere yer alır. Bu düzenleme diğer cephe bloğunda ve geçit boyunca simetrik olarak uygulanmıştır.

Cephe, ikinci ve üçüncü katlarda Fransız balkonlarından oluşur. İkinci katı tek bir balkon korkuluğu çevrelerken, üçüncü katta her balkona ayrı korkuluk yerleştirilmiştir. Kat araları silmelerle belirtilmiştir. Yapının tamamında süsleme elemanları laıllanılmamıştır. Süsleme olarak tanımlayabileceğimiz tek parça, giriş kapısının üzerinde bulunan dökme demir malzeme ile oluşturulmuş taç şeklindeki kemerdir.

1992'den bu yana restorasyonu devam eden geçit ve han, 1994 yılı içerisinde beş katlı olarak Karaköy Electronic Center olarak hizmete girecektir.

BANU KUTUN

FRANSIZ KÜLTÜR MERKEZİ

İstanbul'da çeşitli Fransız-Türk ortak kültürel etldnlMerini ve Fransızca dil ve kültür kurslarım düzenleyen Fransız kuruluşu (Fransızca adı; Institut d'Etudes Françaises d'İstanbul).

Fransa Başkonsolosluğu ve Fransız Kültür Merkezînin bugün İstiklal Caddesi no. 8'de yer alan binası, hastane olarak yapılmıştı. Hastane 17. yy'dan beri görev yapmaktaydı. 17. yy'da ahşap olan bina, **19.** yy'a kadar birçok kez restore edildi. Son olarak 1898'de taş binaya dönüştürülen yer, 1920'den beri İstanbul Fransa Başkonsolosluğu binasıdır.

1940larda konsolosluk bünyesinde bir okul kuruldu ve Fransızca dil öğrenimi

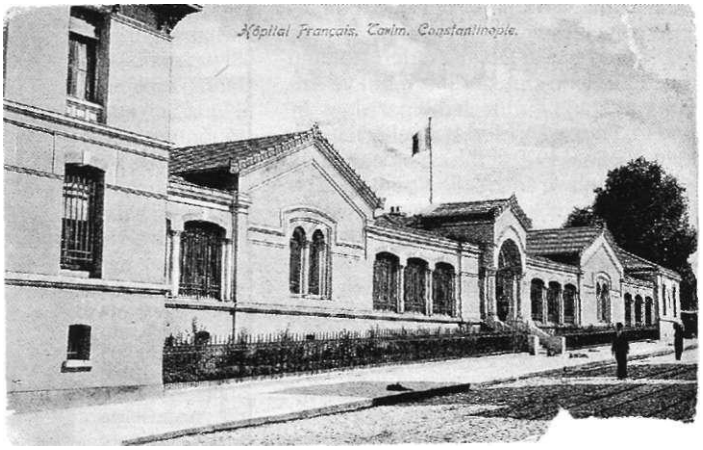

Bir kartpostalda Fransız Kültür Merkezi.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

yaptırmaya başlayan bu okul daha sonra Fransız Kültür Merkezi'ne (FKM) dönüşmüştür. Kültür merkezine ilk müdür 1975'te atandı. O zamanlar 300 kurs öğrencisi varken bu sayı 1978-1983 arasında 800 kişiye ulaşmıştır. Bugün FKM'deki öğrenci sayısı 3-000 civarındadır.

FKM'nin düzenlediği kursların müdavimleri özel sektör çalışanları (yüzde 55), üniversite öğrencileri (yüzde 25) ve lise öğrencileridir (yüzde 10). Geri kalan yüzde 10 içinde ise serbest meslek sahipleri ve ev kadınları başlıca yeri tutmaktadır.

FKM'nin diğer hizmet birimleri kütüphane, video ve müzik kulübü ve dokümantasyon merkezi (lise ve üniversite öğrencilerine Fransa'daki öğretim kurumları ile ilgili bilgiler veren bir arşiv) olarak sayılabilir.

Ayrıca her ay yayımlanan kültür etkinlikleri programında yer alan sanatsal faaliyetler, film gösterimleri, tiyatro, dans gösterileri, konserler, sergi, diaporama ve konferanslardır. Bu etkinlikleri FKM, Fransız olduğu kadar Türk sanatçılarıyla ve şirketleriyle işbirliği halinde de gerçekleştirmektedir. FKM Türk üniversiteleri ile de sıkı bir işbirliği halinde stajlar, burslar, konferanslar da gerçekleştirilmektedir.

İSTANBUL

FRANSIZ LAPE (LA PAIX) HASTANESİ

Şişli'de Büyükdere Caddesi'nde kuruludur. İstanbul'un ilk akıl hastalıkları hastanesidir. Kırım Savaşının zaferle sonuçlanması (1856) Abdülmecid'i çok memnun etmişti. Ancak savaşı izleyen günlerde istanbul'da kolera ve tifüs salgınları görülmeye başlandı. Saint Vincent de Paul ve Florance Nightingale kuruluşlarına bağlı 240 hemşire istanbul'a gelerek çeşitli semtlerde kurulan barakalarda hastaların tedavi ve bakımını üstlendiler. Bu arada 1858'de Feriköy'de de bir dispanser açarak ruh hastalarını kabul etmeye başladılar. Kırım Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasında Fransa'nın rolü ve Fransa'dan gelen bu hemşirelerin faaliyetleri üzerine Abdülmecid Feriköy sırtlarında bugünkü Büyükdere Caddesi üzerinde yer alan geniş bir araziyi hastane yapılmak üzere Soeurs de Charité'ye bağışladı, inşaat masraflarına da 50.000 frank ile katıldı, Fransız hükümeti ise 10.000 frank yardımda bulundu.

Her millet ve dinden yaralı ve hastaların tedavi edildiği hastanenin adı, 1874'te "Notre-Dame de la Paix Hastanesi" daha sonra da "Hôpital de la Paix" olmuştur.

O tarihte hastane istanbul'un yerleşim alanının tamamen dışında inşa edilmişti. Geniş bahçeleri ve arka tarafında mezarlığı vardı. 2 katlı yapının sağında ve solunda ana binadan yaklaşık 4 m daha geniş olan 3 katlı bölümler idari işlere ayrılmıştı. Binanın güneydoğusunda çok geniş bir sebze bahçesi ile ahırlar ve hasta taşıma arabaları için garaj yer almaktaydı. Güneyde bulunan uzun ve ahşap barakada, marangoz ve ayakkabı atölyesi, eczane ve çiçek hastaları için iki oda bulunuyordu. Bi-

Fransız Lape Hastanesi
Ahmet Kuzik, 1994

ri kadın, diğeri erkek hastalara ayrılan bu odalar 3'er yataklıydı.

Esas bina iki eşit parçaya bölünmüş olup arada caddeden gelip avluya kadar uzanan yolun birleştiği bir araba kapısı bulunmaktaydı. Bahçeye bakan güneydoğu cephesinde, sütunların yer aldığı kapalı mekân, hastaların kötü havalarda yürüyüş yapmaları içindi. Ana kapıdan girildikten sonra alt katın solunda biri büyük diğeri küçük 2 koğuş ile **4** özel erkek hasta odası, üst katta 1 öksüzler yurdu ve yine **4** özel erkek hasta odası yer almaktaydı. Alt katın sağında **1** eğitim odası, 1 kabul odası ile dini toplantılar için 1 salon, üst katta ise 2 salon ve kadın hastalar için 2 özel oda bulunmaktaydı. Odalar ve salonlar birbiriyle kapılar ya da küçük koridorlarla bağlantılıydı. Ana girişin altında zemin katta geniş bir mutfak yer alıyordu. Binada ayrıca sadece Latin Katolik yabancıların tedavisine ayrılmış 10 yataklı bir bölüm vardı. Hastanede toplam **16** oda ve **61** yatak bulunmaktaydı.

Senede 40.000 frangı bulan harcamalar Fransız hükümetinin düzensiz yardımları, hastaların ödediği değişik ücretler ve hayır kurumlarından karşılanmaktaydı. Hastane idaresi emirleri doğrudan Fransa'daki Rahibeler Derneği'nden alan başrahibenin elindeydi. Hizmetler St. Vincent de Paul tarikatına bağlı 14 rahibe tarafından yürütülüyordu. Her milliyet ve inançtan kişiler kabul edilmekte, ameliyat olması gereken hastalar Altıncı Daire-i Belediye Hastanesine yollanmaktaydı. Hastane bünyesindeki öksüzler yurdunda 90 erkek ve 50 kız çocuk barınmaktaydı.

Hastane önceleri, akıl hastaları ve hastalar yanında öksüz, yetim, yoksul, yaşlı kişileri barındırabilen küçük bir yapıyken zamanla yapılan eklemeler sonunda genişlemiştir. Bir süre sonra da akıl hastanesi ve öksüzler yurdu kimliğini alarak bu özelliğini titizlikle korumuştur. 1900'de 150 akıl hastası ile 200'den fazla öksüz erkek çocuğu barındırmaktaydı. Bu öksüzlere belli bir eğitim verilmekte, demircilik, terzilik, ayakkabıcılık, dokumacılık gibi çeşitli el becerileri kazandırılmakta, ayrıca bahçıvanlık, ağaç yetiştirme gibi toprak işlerinde yetiştirilmekteydiler. Her zaman tıbbi gözetim altında bulundurulan bu çocuklar 15 yaşını geçtiklerinde evlenip hayatlarını kurmalarına yardım edilmekteydi.

I. Dünya Savaşinda hastane Osmanlı hükümeti tarafından işgal edilmiş ve Haseki Hastanesi müşahedehanesinde bulunan 250 akıl hastası buraya nakledilmiştir. 1918'de hastanenin başhekimliğine getirilen ve uzun yıllar bu görevde kalan Mazhar Osman Uzman'ın çabalarıyla, 1939'da modern psikiyatri servisleri kurulmaya başlanmıştır.

Günümüzde hastane eskiden olduğu gibi Saint Vincent de Paul Derneğine bağlı olarak aynı binada faaliyetini sürdürmektedir. Maaş almayan sörler ve rahibelerin görev yaptığı hastanede kadın ve erkek kapalı servisleri, açık pavyonu, kadın ve erkek geriatri bölümlerindeki 150 yatakla hizmet vermektedir. Röntgen laboratuvarı, fizikoterapi ve EEG servisleri vardır.

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros-Mordtmann, "Notices sur les hopitaux civils de Constantinople", *Gazette Medicate d'Orient, c.* 18, no. 3 (1874), s. 55-57; M. O. Uzman, "Türklerde Deliler için Neler Yapılmıştır", *Bakırköyünde İlk On Sene,* 1st., 1938, s. 11; C. Öner, "Fransa ve Fransızcanm Osmanlı Döneminde Tıp Eğitiminde Etkileri", *Türk Tıbbının Batılılaşması,* İst., 1933, s. 192.

NURAN YILDIRIM

FRANSIZ OKULLARI

bak. KATOLİK OKULLARI

FRANSIZ PASTÖR (PASTEUR) HASTANESİ

Taksim'de Elmadağ'da bulunan hastane. Önceleri Taksim'de bugünkü Fransız Konsolosluğu binasında faaliyet göstennekteydi. 18. yy'da Marsilya Ticaret Odası, yasal yaptırımlarını bütün Levant alanına geniş-

letince burada hasta denizciler için ahşap, tek odadan ibaret mütevazı bir hastane yaptırmıştı. 1719'da "Hôpital des Français de Péra" (Pera Fransız Hastanesi), 1724'te "Hôpital St. Lous" (St. Louis Hastanesi) veya "Hôpital des Français de la peste a Péra" (Pera Fransız Veba Hastanesi) adını almıştır. 150 yıl boyunca değişiklikler geçiren hastane 1846'da St. Vincent de Paul rahibelerinin yönetimine geçti. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) hastanenin bulunduğu arsayı bağışlaması üzerine, eski bina yıkılıp yerine bugünkü bina inşa edilmiştir.

12 Aralık 1896'da hizmete giren hastaneye Henry Giffard Hastanesi adı verilmiştir. Hastane binalan paralel üç çizgi üzerinde yer almaktaydı, ikisi Beyoğlu ve Şişli caddelerine bakıyor, üçüncüsü de ortada kalıyordu. Binalar arasındaki bağlantı, kesişen eklerle sağlanmıştı. Beyoğlu'na bakan ilk sırada iç hastalıklar, dispanser, kadın ve erkekler için bekleme odaları, konsültasyondan çıkan hastalar için bir ameliyat odası, göz, kulak-burun-boğaz hastalıkları için bir poliklinik ve banyo bulunuyordu. Ana yönetim bölümü olan merkez bina bodrum, gkiş ve bir kattan meydana gelmekteydi. İdare bürosu, büyük bir hidroterapi salonu, laboratuvar, etüv dairesi, mutfak, kalorifer dairesi, çamaşırhane, personel yemekhanesi, içki mahzenleri, ameliyathane ve buna ek yapılar yer almaktaydı. Birinci katta konforlu 8 özel oda, özel servisler ve hemşire odaları yer almaktaydı. Şişli Caddesi'ne bakan paralel üçüncü kısım merkez bina ile aynı modelde olup birinci katında 5 koğuşu vardır. Bu bölümde başrahibe ile cemaat rahibelerinin odalan, yemekhaneler, merkez eczane, çamaşırlık, ilaç deposu ve hastalar için banyolar mevcuttu.

Üç paralel sıra üzerindeki binalar, bu sıraları dikine kesen koridorlarla birbirine bağlanmış ve böylece iç dolaşım sağlanmıştır. İki koridorda 40 yataklı 4 oda yer almaktaydı. Ağır ve bulaşıcı hastalıklara yakalananlar ayrı bir bölümde yatırılmakta ve bu bölümdeki küçük bir binada etüv bulunmaktaydı. Hastane kompleksi içinde Feridiye Caddesi'nden de doğrudan girişi olan şapel yer almaktaydı.

100 yataklı hastanenin ilk başhekimi, izmir'den gelen Dr. Néis'dir. Cerrahi ve ameliyat bölümünde, İsviçreli Dr. Lardy başkanlığında hastabakıcılar görev yapmaktaydı. Otopsi yapılan özel bir bölüm de'vardı. Önceleri sadece Fransrzlan kabul eden hastane daha sonra başvuran herkesi tedavi etmeye başlamıştır.

Hastane, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1914'te tarafsız bir devlet olan Amerika Birleşik Devletlerinin himayesine girdi ve 2 yıl Amerikan Kızılhaç hastanesi olarak kullanıldı. Ancak 1916'da Amerika da savaşa girince bu kez Osmanlı hükümeti hastaneye el koyarak yönetimini Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'ne bağladı. 1919'da yeniden Taksim'deki binasında bu kez Fransız işgal kuvvetleri komutanı Franchet d'Espérey Hastanesi adıyla açıldı. Fakat bina işgal altındaki istanbul'un ihtiyacına cevap veremiyordu. Bu yüzden savaşı kaybeden bir devlete ait olan, itilaf devletlerinin el koyduğu, eski Avusturya-Macaristan Hastanesi'nin binasına taşınmıştır. 1919-1925 arasında Dr. Piaubert, 1925-1939 arasında da Prof. Dr. Aimé Mouchet başhekimlik yapmışlardır. Bina Fransızların Avusturya'dan istedikleri savaş tazminatı karşılığı olarak 1925'te tamamen Fransızlara devredilmiş ve aynı yıl Dr. Aimé Mouchet tarafından adı Pastör Fransız Hastanesi olarak değiştirilmiştir.

1939-1949 arasında Dr. Gassin, 1949-1956 arasında Dr. Benezech, 1956-1968 arasında da Dr. René Belot hastanenin başhekimliğini yürütmüşlerdir. Ancak Lozan Antlaşması ile yabancı uyruklu hekimlerin Türkiye'de tababet icra etmeleri yasaklanmış olduğundan 1925'ten sonra hastanede görev yapan yabancı hekimler resmen mesleklerini icra edememişlerdir. 1963'te rahibe-hemşireler Fransa'ya dönmüşler ve bu tarihten sonra hastanede sadece Türk hemşireler görev yapmıştır. 1963'te Dr. Hasan Darmar önce mesul müdür olarak hastanede görev almış ve 1968' de Dr. Belotün ayrılması ile başhekim olmuştur.

Hastane 1991'de faaliyetine son vermiş ve bina Tekfen Grubuna satılmıştır.

Bibi. "Notices sur les hôpitaux civils de Constantinople", *Gazette Médicale d'Orient,* c. 18, no. 3 (1874), s. 57-58; P. Apéry: *l'Inauguration de l'Hôpital Français de Constantinople,* İst., 1896; Ritzo; "Le Oeuvre Médicale et Hygénique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", *Gazette Médicale d'Orient, c.* 45, no. 13 (1900), s. 248-250; M. Meigant: "Une visite a l'hôpital français Pasteur d'Istanbul", *Medica,* no. 64 (1967), s. 3.

NURAN YILDIRIM

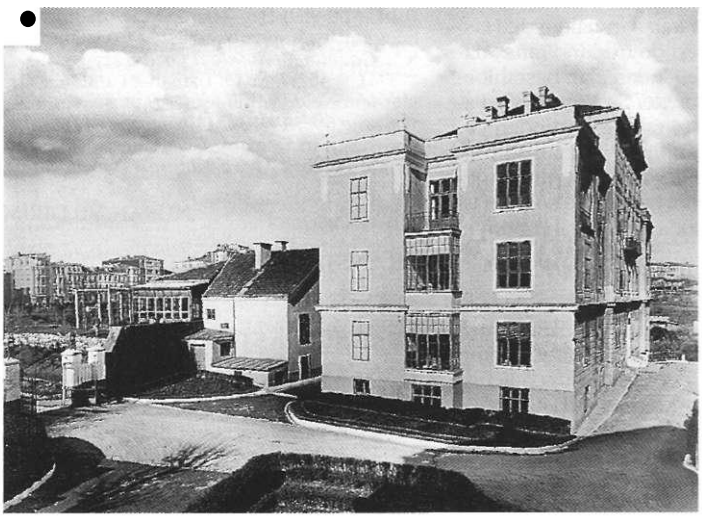

Fransız Pastör Hastanesi binasının 1960'11 yıllarda çekilmiş bir fotoğrafı. *TETTV Arşivi*

FRANSIZ SARAYI

bak. FRANSA ELÇİLİĞİ BİNASI

FRANSIZ TİYATROSU

bak. SES TİYATROSU

FRANSIZCA BASIN

İstanbul'da ve Osmanlı ülkesinde basın hayatı Fransızca gazetelerle başlamıştır. Yabancılar ve Babıâli Avrupa gazetelerini eskiden beri izliyordu, yabancıların ilgisi ekonomik, Bâbıâli'ninki siyasi konulardı. 19. yy'da Osmanlı toplumunun sosyoekonomik yapısı henüz, toplumun her kesiminin para ödeyerek haber öğrenme ihtiyacını hissettiği aşamaya gelmemişti.

İlk gazete 1795'te Fransa Elçiliğinde, kendi basımevinde *Bulletin des Nouvelles* adıyla yayımlanmıştır. Onu 1796'da yine elçiliğin çıkardığı *Gazette Française de Constantinople* izledi. Bunlar Fransız Devrimi ni daha çok istanbul'daki Avrupalılara anlatmak için çıkarılan siyasi haber bültenleriydi. Osmanlı toplumu üzerinde etkileri olmamıştır. 1821'de izmir'de ticari amaçla başlayan ama olayların akışı sonucu siyasi niteliği ağır basan basınm hayli yardımını gördüğünden Babıâli giriştiği yenilik çabalarının böyle bir araca ihtiyacı olduğunu fark etti. Böylece 5 Kasım 1831'de İstanbul'un ilk Fransızca gazetesi olarak, Babıâli'nin resmi gazetesinin Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman* yayıma başladı. Bu olay, Fransızcanın Osmanlı dış politikasında resmi dil haline gelmesi gibi kültür dili haline gelişinde de önemli bir nirengi noktasıdır. (Ayrıca bak. Alexandre Blacque).

A. Blacquein ölümünden sonra gazete etkisini kaybedince, Babıâli'nin maddi desteğiyle özel kişilere gazete çıkarttırmak yöntemi başlatıldı. Böylece 1839'da *Journal de Constantinople* doğdu. Onu diğer gazeteler izledi. Fransızca eğitim veren okullann artmasına koşut olarak bunlara talep de artıyordu. Batı kültürünü benimsemek isteyenler bu gazetelere rağbet ettiler. 1839'dan 1922'de Osmanlı Devletinin tarihe karışmasına kadarki dönemde İstanbul'da 200'den fazla Fransızca gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlar, bütün Osmanlı topraklarında çıkan 400'den biraz fazla Fransızca yayının sayıca yarısını oluştururlarsa da, tiraj ve etki bakımından diğer yarının 4-5 misli fazlasını temsil ederler. Özellikle içeride olduğu kadar Avrupa çevrelerinde de etkili olmuşlardır. Hattâ uzun süre Türkçe basından da daha etkilidirler.

Nro. 8.

GAZETTE FRANÇAISE
DE
CONSTANTINOPLE.

PRIMIDI, 1 Floréal, an 5, (20 Avril 1797, è.v.)

PARIS.

Gazette Française de Constantinople 'ün 20 Nisan 1797 tarihli 8. sayısı.
Orhan Koloğlu arşivi

Fransızca basın salt Fransa'nın çıkarlarını ön plana alan bir nitelikte olmamıştır. Bu dilin evrensel niteliği sebebiyle her cemaat, hattâ Fransa'nın rakibi devletler bile Fransızca gazeteler yayımlatmışlardır. *Journal de Constantinople* (1846-1866) ile *La Turquie* (1866-1895) Babıâli'nin sözcülüğünü yapmışlardır. *Levant Herald* (1856-1914), *Levant Times* (1868-1874), *Oriental Adviser* (1882-1920) yarı İngilizce yarı Fransızca çıkmışlardır. *Lloyd Ottoman* Almanca-Fransızca, *La Turchia* ise İtalyanca-Fransızca, yayımlanmıştır. *La Reforme* ile *Phare du Bosphore* Yunan, *Journal d'Orient* Yahudi çıkarlarını savunmuştur. Ortak yanları, Batı uygarlığını Fransız kültürü aracılığıyla sunmalarıydı. Böylece Beyoğlu ya da Pera yaşamım Osmanlı toplumu için örnek haline getiriyorlardı. Bütün bu gazetelerde Beyoğlu sosyetesinin haberleri önemli bir yer tutmaktadır.

Fransızca, teknik ve mesleki yayınlarda da önemli bir şekilde kullanılıyordu. Tıp *(Gazette Medicale de Constantinople, Gazette Medicate d'Orient, Revue de Medicine),* eczacılık *(Union Pharmaceutique d'Orient, Revue Médico-Pharmaceutique),* demiryolculuk *(Journal des Chemins de Fer),* hukuk *(AnnalesJudiciaires),* ticaret *(Chambre de Commerce),* postacılık *(Posta ve Telgraf Mecmuası,* yarısı Fransızca), musiki *(Sada-i Musiki)* konusunda örnekler vardır.

Yukarıda saydıklarımız dışında etkili olmuş Fransızca gazeteler şunlardır: *Le Courrier d'Orient* (1861-1876), *Stamboul* (1875-1934), *Jeune Turc* (1909-1915). Ayrıca II. Meşrutiyet döneminin ünlü mizah dergileri *Kalem* ve *Cem* de yarı yarıya Fransızca çıkmışlardır.

Fransızca basının önemini artıran bir diğer unsur da, Fransa'dan ithal edilen gazetelerle, en az yarım düzine haber ajansının Fransızca olarak hizmet vermesidir. Her gün 4-6.000 arasında yabancı gazete ve dergi Osmanlı başkentine geliyordu. Bunun yüzde 85'e yakını Fransızca yayınlardı. Ve hemen tamamı İstanbul'da satılıyordu. Dolayısıyla İstanbul basınında bilgi ve yazı kaynağı olarak hizmet görmüşlerdir. Yalnızca Fransızca gazeteler değil, Türkçe ve diğer azınlık gazeteleri de bunlardan bol bol alıntı yapıyorlardı. Bazı başyazarların "Dün postadan Avrupa gazeteleri çıkmadı, onun için yorum yapamıyoruz" diye yazmalarına sıkça rastlanır. İki taraflı haber akımı sağlayan ajansların da hep Fransızca kullanması bu etkiyi artırmıştır. Reuter's İngiliz ajansıyla Havas Fransız ajansı arasındaki dünya paylaşımında Osmanlı ülkesi ikincisine bırakılmıştı. Tabii bütün hizmetlerini Fransızca veriyordu. Onun yanısıra kurulan, Bordeano, Fournier gibi ajanslar da hep Fransızca kullandılar. Dolayısıyla ister Türkçe, ister Rumca, ister Ermenice vb dillerde yaym yapmak istesinler hepsinde Fransızca bilgisi şarttı.

Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar, birkaçı dışında, Fransızca basımevlerinin hemen hepsi Galata ile Beyoğlu tarafında bulunuyordu. Bu sebeple Türkçe basın tarafından Galata gazeteleri, Beyoğlu gazeteleri, "karşı taraf gazeteleri" diye adlandırılmışlardır. Galata'da Voyvoda Caddesi ile Perşembepazarînda, Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı ve hâlâ bulunan Jurnal Sokağı ile Taksim civarında toplanmışlardı.

Başlangıçta bu gazetelerin yayımcıları ve yazarları 19. yy'm ünlü deyimiyle "publiciste"leri Avrupa kökenliydi. A. Blacque, E. Blacque, Deschamps, C. Mismer gibi. Daha sonra Levantenler ve azınlık mensupları belirmiştir; Bordeano gibi. En sonra Türkler de bu alanda faaliyet göstermiştir; izzet Melih (Devrim), Celal Nuri (İleri) ve Ahmet Ağaoğlu gibi.

İstanbul'un 1922'de işgalden kurtuluşuna kadar daha çok Levanten ve azınlıkların tekelinde bulunan Fransızca basın Cumhuriyet rejimi ile birlikte tam bir kabuk değiştirir. Mali destek aldıkları çevrelerin çıkarları yerine yeni Türkiye'nin çizgisini izlemek zorunda bulunuyorlardı. Mütareke döneminde (1918-1922) eskileri ve yenileriyle 40 kadar Fransızca yayın varken bunlar hızla azalır. *Tanin'm,* sonra *Cumhuriyet, Akşam* ve *Millet'm* Fransızca nüshalar yayımlamaya başlaması, yeni yönetimin Fransızca okuyan kesimi kendi etkisi altına alma arzusunun göstergesidir. 1925'te toplam tirajı 66.000 olan İstanbul basını içinde Fransızca basm yaklaşık beşte biri oluşturuyordu. Fransızca beş gazetenin toplam 10.800 olan tirajının onda altısını Türkçe gazetelerin Fransızca nüshaları *(Republique, Aksham, Milliyet)* oluşturuyordu, gerisini *Stamboul* ile *Journal d'Orient* paylaşıyordu. 1930'ların sonu ve 1940'larda çıkan *Beyoğlu(->)* gibi gazeteler de durumu değiştirememiştir.

Cumhuriyet döneminde yüze yakın Fransızca ya da kısmen Fransızca yayının çıktığı hesaplanıyor. Ancak giderek okuyup yazmanın artması ve Türkçe dışı gazetelerin Osmanlı dönemindeki gibi ticari ve siyasi olayları etkileme gücünün kalmaması sonucu bunlar önemlerini kaybettiler. Kamuoyunu oluşturmak ve güdümlemekten çok, Fransızcaya alışmış kesimlerin ihtiyacını karşılamaya devam ettiler. Bunların sayısı azaldıkça Fransızca yayınların da sayısı ve tirajları düştü. II. Dünya Savaşı ile İngilizcenin egemenliğini kurması da son darbe oldu. Şimdilerde İstanbul'da bazı mesleki ve uzmanlık yayınları dışında Fransızca basın kalmamıştır. *Jour-*

LE COURRIER D'ORIENT
JOURNAL QUOTIDIEN

ISTANBUL
Journal d'Information du Soir

LE MONDE AUJOURD'HUI

Paris en première ligne!

Les troupes allemandes montant au front ont campé place de la Concorde

Tous les services de transports et les trains de banlieue ont été supprimés depuis hier matin

L'entrain de la population est admirable

M. Roosevelt déclare:

"Un accord général a été conclu entre les U.S.A, l'Angleterre et l'U.R.S.S. au sujet de l'occupation de l'Allemagne"

L'Allemagne sera envahie

L'AFFAIRE DE VARSOVIE

Le Courrier cl'Orient"'m 1876 (solda) ve *Istanbul* adıyla yayımlanan eski *Stamboul* 'un 19 Ağustos 1944 tarihli nüshaları.
Orhan Koloğlu arşivi

nal d'Orient'in 1971'de kapanması, İstanbul'daki 140 yıllık Fransızca basın yaşamının sonu olmuştur denebilir.

Bibi. G. Groc-1. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos Jours,* İst., 1985-

ORFÎAN KOLOĞLU

FRANSİSKENLER

13. yy'da İtalya'da kurulan ve misyoner amaçlarla Ortadoğu'ya dek yayılan Katolik tarikatı.

Orta İtalya'da Perugia Dükalığına komşu Assisi'de doğup büyüyen ve Francesco lakabıyla anılan Giovanni Bemardone eğlence düşkünü bir zengin çocuğuyken, Perugia'ya düzenlenen bir askeri seferde yakalanıp bir yıl kadar esir hayatı yaşadıktan sonra, dünya nimetlerinden el etek çekip, İsa'nın yoksulluğunu överek herkesi yoksulluğa çağırır. O sıralar ortaçağ karanlığı içinde yoksulluktan, açlık ve salgın hastalıklardan kırılan Avrupa'dan İsa'nın yoksul yaşamıyla ünlü dayısı St. Lazarus'un kilise ve feodaller tarafından öne çıkartıldığı, yoksulluğun erdem ilan edildiği, kutsandığı, Lazarus ordulan denilen dilenci ordulannın oluşarak, Lazarus evleri denilen barhanelerde, yeraltı dehlizlerinde sefalet içinde, ama kendilerini mümin Hıristiyan ya da ermiş sayarak, Tann'ya ve İsa'ya adanmış bir şekilde yaşadıklan bir dönemdir. Frencesco da kendisini yoksulluğa adar, kiliseler önünde dilenir, Lazarus evlerine girer çıkar, gaipten sesler duyduğunu söyler, etrafma mürit toplamaya başlar, sonuçta kendisini aziz ilan ederek San Francesco olup, adıyla bir tarikat kurar. Papalığın da desteğiyle 1219'da Mısır ve Filistin'e gider, Memluk Sultam Kamel'i etkileyerek Kudüs'te faaliyet göstermek için birtakım imtiyazlar koparır. Aynı yıllarda tarikatın bazı mensupları Latin işgali altındaki Konstantinopolis'e gelirler, Grekçe bilenler ise Bizans'ın başkenti Nicaea'ya (İznik) giderler. Latin devleti ileri gelenleri tarikata hem tarihi yarımadada, hem de Galata'da yer tahsis ederler, kilise olanağı verirler. 1261'de Bizanslılar Konstantinopolis'i geri alınca, Fransiskenlerin faaliyeti darbe yer, kiliseleri ve yerleri Dominikenlere6->) devredilir. Buna karşılık Venedikliler onlara Santa Maria delle Grazie Kilisesini verirlerse de burası 1307'de Patrik Atanasios tarafından yıktırılır. 1441'de Papa IV. Eugenio'nun verdiği parayla aynı yerde San Francesco Kilisesini kurarlar.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca kuşatılması sırasında tarafsız kaldıklan anlaşılan Galata Frenkleri şehrin düşmesinden sonra gelip Galata'mn anahtarlarını teslim ettiler, karşılığında ünlü Galata Ahitnamesi'ndeki hakları kazandılar. Galata'yı ziyaret eden II. Mehmed (Fatih) San Francesco Manastırında misafir kaldı. Bina 1639 ve 1660 yangınlarından nasibini aldı ve tahrip oldu. Boş kalan arsasına 1697'de el konuldu ve Gülnûş Emetullah Valide Sultan adına bk cami inşa edildi. 1724'te tarikata yeni bir arsa tahsis edildi ise de yeni bir kilise yapılmasına iki asır sonra izin verildi ve 1913'te, Cadde-i Kebir (şimdiki İstiklal Caddesi) üzerinde Sant'Antonio Kilisesi yapıldı (bak. Saint Antoine Kilisesi).

Öte yandan; 1584'e ait bazı belgelere göre, Galata tarafında Madam Clara Draperia'run armağanıyla onun adına Santa Maria Draperia adlı bir kilise-manastır kurulmuştu. Ertesi yıl papa tarafından takdis edilen kilise 1660 yangmmda tahrip oldu yenisinin yapılmasına izin verilmedi ve Galata dışında bir yer gösterildi. Pera'da 1691'de yapılan kilise, 1797'de imzalanan Campo Formio Antlaşması sonucu Venedik Cumhuriyeti Avusturya yönetimi altmda girince, bu devletin elçiliğinin özel kilisesi oldu; halen istiklal Caddesi üzerindedir.

Fransiskenlerin bir görevi de "kutsal yerler muhafızlığı" (custodia di terra santa) idi.

Tarikatın zengin arşivi muhtelif zamanlarda meydana gelen yangınlar sonucu tahrip olmakla birlikte gene de çok sayıda doküman sağlam kalmıştır. Bunlar Vatikan, Venedik, Kudüs ve İstanbul'dadır.

Hıristiyan âleminde en ılımlı tarikat olarak tanınan Fransiskenler, İslam âlemi ile belirli bir diyalog ile çalışmalarım yürütmektedir. Geleneksel ilişkilere dikkat edilmekle birlikte Kıyafet Kanunu, dini ayinlerin yalnız ibadethane içinde yapılacağı ve sokağa taşmayacağı, laik eğitim kurallarına titizlik gibi Cumhuriyet ilkeleri her kademede uygulanmaktadır. Artık geleneksel bir kültür faaliyeti olan İstanbul Festivali esnasında, bu tarikata ait kiliselerde org ve gitar konserleri verilir. Beyoğlu'ndaki Sant'Antonio Kilisesi uzun yıllardan beri Müslümanların da uğradıklan bir ibadethanedir ve Noel ayinlerine Katolik olmayan çok sayıda istanbullu katılmaktadır.

Bibi. Belin, *Latinité,* (2. bas), (düzenleyen Arsène de Chatel); Hildebert Ch. de Zara, *Traditions populaires de la Semaine Sainte à Constantinople* (Galata-Péra-Buyukdéré), lst., 1933; Gualberto Marte ucci, *Un glorioso conventofrancescano sulle rive delBosforo, LISan Francesco di Galata in Constantinopoli,* c. 1230-1697, Floransa, 19Ö7; R. Zeller, *Aziz Fransuva,* lst., 1977; S. Eyice, "Mekteb-i Tibbiye'nin İlk Müdürü Dr. Bernard'in Mezan", *TD,* n/3-4 (1950-1951) 89-96; ay, "Tarih İçinde Istanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VLL(1975),* Ankara, 1980, s. 89-182; M. H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *TAD,* XTV725 (1981-1982), 211-224; H. İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Première Recontre International le sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderna, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22Janvier 1985. L. Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata,* İst.-Paris, 1991, s. 17-116, 17-31, 76-77, 101-105; Celai Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1329, s. 40-46, (yb, İst., 1989, s. 43-45); S. N. Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982, s. 40, 45, 48, 49, 53, 55, 56.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

FREJ APARTMANI

Beyoğlu İlçesinde Bankalar ve Büyük Hendek caddeleri arasındaki yapı adasının Şişhane Meydanı'na bakan ucundadır.

Frej (Freige) Apartmanimn yapım tarihi bilinmemektedir. Üslup özelliklerine bakarak **19.** yy'ın sonunda veya daha büyük olasılıkla **20.** yyin başında inşa edildiği düşünülebilir. Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) kurulmasından sonra yapılan düzenlemeler sonrasında yapılmış olmalıdır. Batı Avrupa kentlerine benzer bir düzenlemeye kavuşturulan ve kentin gözde bir yerleşim alanı haline gelen bu bölgede, Frej Apartmanı, yalnız arsanın konumu ile değil, kitlesinin büyüklüğü, görkemi ve mimarisinin kalitesi ile de çevresine egemen bir görünüm sergilemektedir.

Beyrut'un önde gelen, tanınmış ve zengin ailesi Frejlere mensup olan Selim Efendi Freige, Idare-i Mahsusa acentesidir ve istanbul yüksek çevrelerinin tanıdığı bir kişiliktir. Hayfa ve Trablusşami da içermek üzere Beyrut ve Cebel-i Lübnan kıyılarının, **99** yıllığına kabotaj hakkını isteyecek denli güçlü bir ekonomik duruma sahip görünmektedir. Musa Freige ise Iran şahından ikinci derecede "Arslan" ve "Güneş" nişanları almıştır.

19. yyin son çeyreğinden başlayarak istanbul konut mimarlığında "katevleri" (apartman) tipolojisinin kullanılmaya ve yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir (bak. apartman). Frej Apartmanı, bu tipolojinin seçkin bir örneği olarak yüzyıl başının canlanıp güzelleşen ve bir Avrupa kenti düzeyinde olması için çaba harcanan Pera bölgesinin önemli yapıları arasında yer almaktadır.

Frej Apartmanı, aslında dört kenarı da yolla çevrili bir yapı adası olan arsasının tümünü kullanan düzgün yamuk biçimli bir zemine oturmaktadır. Arsası, muhtemelen Galata Surlarimn yıkımından sonra elde edilen ve sonra düzenlenip satılan kamu arazisi üzerindedir. Bölgenin eski planlarında burada surlara ait bir kule kalıntısının bulunduğu görülmektedir.

Frej Apartmanı, kenarları yaklaşık olarak **26** m, **10** m, 35 m, **10** m olan 600 m^2'lik bir taban alanına sahip, iki bodrum ve zemin üstünde altı katı olan büyük bir yapıdır. Bankalar Caddesi'ne doğru eğimi nedeniyle bu taraf, bir kat fazladır. Düzgün yamuk biçimli arsada simetrik bir plan şeması uygulanmıştır. Yapı, zaman içinde kullanım ve işlev değişikliği geçirmiş olduğundan kesin olmamakla birlikte zemin katın işyeri, üst katların da ikişer daireli geniş ve zengin konutları olarak düzenlenmiş olduğu bellidir. Konutlarm bir bölümü ve zemin kattaki ofis bölümleri, ailenin kullanırmna ayrılmış olmalıdır.

Meydana bakan kuzeydoğu cephesinin ekseninde yer alan giriş, geniş basık kemerli bir açıklıktır. Bir çift yivli pilastrın çerçevelediği kapısı, geniş bir antreye ve sonra beş basamakla ulaşılan merdiven holüne açılmaktadır. "U" biçimindeki merdivenin ortasına asansör yerleştirilmiştir. Kapıda ve merdiven korkuluğunda dökme veya sıcak demirden döneme özgü dekoratif parçalar bulunmaktadır.

Normal kat planlarında, köşelerdeki çokgen alanlar dışmda cephelere yerleştirilen dikdörtgen veya kare planlı salon veya odalardan oluşan bir çevre dizisi vardır. Or-

Frej Apartmanı
Erkin Emiroğlu, 1973

tada kalan hacimler ise küçük aydınlık veya bacalar etrafında örgütlenen servis veya sirkülasyon alanlarıdır. Bu bakımdan arsanın biçimine bağlı olarak hayli kompakt ve biraz da karmaşık bir planlama yapılmıştır. Köşelerdeki çokgen salonların, arkalarındaki çokgen hollerle birlikte çevreye açılımı, özgün bir mekân düzenlenmesine olanak vermektedir. Yapıldığı dönemde törensel bir kullanımı olduğunu bile düşündürmektedir.

Frej Apartmanimn en önemli mimari özelliği, kitlesinin büyüklüğünü dengeleyen cephe düzenlemesinde ve cephenin mimari öğelerinin plastik öğelerle birlikteliğinde ulaşılmış olan gerçekten yüksek düzeydeki kalitesidir.

Yapı cephede üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Alttaki ilk bölüm giriş katıdır ve özgün çizgilerini, malzemesini ve dekorasyonunu yitirmiş görünmektedir.

İkinci bölüm, girişin üzerinde tüm kitlede yaklaşık 1 m kadar bir çıkma ile genişletilmiş, dört kat yüksekliğinde ve üstte bir kornişle sınırlanmış olan bölümdür. Bu bölümün ilk üç katı, dekoratif düzenlemelerle zenginleştirilmiş ve bir tür "piano nobile" olarak biçirnlendirilmiştir. Muhtemelen ailenin kullanımına ayrılmış olan kesimdir. Meydana bakan kuzeydoğu cephesinin dört aksı duvar yüzeyinden hafifçe öne çıkarılmış ve âdeta bir büyük dekoratif pano olarak düzenlenmiştir. Burada iç içe geçmiş iki birimden oluşan bir kompozisyon vardır. Birincisi üstte geniş kemerlerle sonlanan, kenarları yivli pilastrlarla tutulmuş cephe birimidir. Pilastrlar, üstte güçlü plastik görünümleri olan barok konsol öğeleriyle başlamakta, altta daire biçimli art nouveau(->) bir madalyonla bitirilmektedir. Konsol öğelerini, üstte dördüncü kat balkonunun art nouveau motifli korkulukları birbirine bağlar. Bu çerçevenin içindeki kemerli açıklıkların her birine ince ve yüksek kolon çiftleri üzerinde barok kemerli tablalar ve heykel grupları yerleştirilmiştir. Kolonlar, iki kat yüksekliğinde ve yuvarlaktır. Alt ve üstte yarımşar katlan yivlendirilmiştir. Başlıkları art nouveau üslubunda ve bitkiseldir. Barok tabla üzerine simetrik konumda yerleştirilmiş heykeller, genç erkek çocuk figürleridir. Konsol öğelerinde, korkuluk, kartuş vb de kullanılan art nouveau motifler, floreal (bitkisel) olmaktan çok Orta Avrupa Jugendstil çizgileri taşır. Binanın doğu ve batı cepheleri daha sadedir ve yalnızca konsol ve yivli pilastrdan oluşan düşey bantlar kullanılmıştır. Düz ve sade pencereler, dikdörtgen biçimlidir. Üstlerinde Jugendstil motifli şeritleri olan birer tabla vardır. Dördüncü katta kuzeydoğu cephesi geriye çekilerek boydan boya balkon yapılmış ve köşeler de dairesel planlı hacimlere dönüştürülmüştür.

Cephenin üçüncü bölümü, düz bir kornişten sonra başlar. Bu katta pencereler kemerlidir ve belli belirsiz at nalı biçimindedirler. Kemerler iri kartuşlarla vurgulanmıştır. Duvar yüzeyi, balık sırtı biçiminde kaplanmış ve düz bir kornişle bitirilmiştir. Köşeler yine daire planlıdır ve üstte Orta Avrupa barok üslubuna ö^gü yüksek ve kulemsi bir eğrisel örtüyle bitirilir. Bu köşe kuleleri, bir bitirme motifi olarak cephe programını tamamlarlar. Büyük barok madalyonları, girland vb dekoratif motifleri ile de binanın yüksekliğini ve görkemini artırırlar.

Tamamen kagir malzeme ile inşa edilmiş, putrelli volta döşemeleri olan bir yapıdır.

Frej Apartmanı, yukarıda sıralanan niteliklerine ve korunması gereken kültür varlığı olarak çok önemli özelliklerine karşın maalesef ikinci grup tarihi eser sayılmış, 1987-1989 arasında içi tamamen sökülüp yıkılarak cephesi askıya alınmış ve içine yepyeni bir çelik strüktür yerleştirilerek yenilenmiştir. Bu operasyonun teknik olarak çok dikkatle gerçekleştirildiği ve hiç değilse cephenin özgün durumunun ve malzemesinin korunduğu bilinmektedir. Ama içeride giriş ve özellik taşıyan tüm kat planlan, özgün kartonpiyer tavan dekorasyonları, kapılar vb ayrıntılar yok olmuştur. Halen Sarkuysan şirketinin yönetim binası olarak kullanılmaktadır.

Bibi. *Moniteur Oriental,* (Ocak 1895-Ağustos 1895).

AFİFE BATUR

FRESKO PASAJI

Beyoğlu'nda Meşrutiyet Caddesi'ndedir. İstiklal Caddesi Deva Geçidine (eski adıyla Eczacı) girince, karşıdaki kapı Meşrutiyet (eski Petits-Champs veya Mezarlık) Caddesi'ne çıkan Fresko Pasajina aittir.

Pasaj adını zengin bir Musevi olan ilk sahibi M. Fresko'dan almıştır. Kendinden önceki ahşap evin yerine 19- yyin son yıllarında kagir olarak inşa edilmiştir. Ana cephesi Meşrutiyet Caddesi üzerindedir. Sonradan eklenen üst katla birlikte toplam altı katlıdır. Fakat, arkadaki Deva Geçidi'ne kot farkı nedeniyle basamakla çıkılarak ulaşıldığından, bu tarafta beş katlı görülür. Yapı, tipolojik olarak üstü açık lineer pasaj tipine girer. Pasaj kısmının iki yanındaki apartman bloğu önde tek bir cephede buluşurlar. Her ikisine de pasaj içindeki sağlı sollu kapılardan girilir. Soldaki, biri tümüyle arka cepheyi oluşturmak üzere her katta iki, diğeri de tek dairelidir. Gerek dış, gerekse pasaj içindeki cephelerde simetrik bir düzenlemeyle birlikte neorönesans üslup özellikleri belirgindir. Yoğun bezeme elemanları sadece ön cephede kullanılmışken, diğerleri yalın bırakılmıştır.

Zemin katta, üzeri basık kemerle geçilmiş pasaj kapısının iki yanında, araları taşıyıcı ayaklarla bölünmüş dükkân cepheleri yer almaktadır. Taşıyıcı ayakların üzerlerinde ise başlıklar vardır. Fakat ana kapı, yapının tam orta aksında yer almadığından, solundaki ayaklar burada bir fazla modül oluştururlar. Yine de temel düzen bozulmaz ve böylece hem kapının iki yanında, hem de solunda kendi içinde ayrı ayrı simetrik düzenlemeler elde edilmiş olur. Üstteki ilk üç katta da bu modüler sisteme uygun olarak, kapı aksı üzerine oturtulmuş üç pencereli kapalı bir çıkma ile bunun sağ ve solunda simetrik birer pencere ve en solda da ayrı bir Fransız penceresi yer alır. Çıkmanın balkona dönüştüğü dördüncü katta ise, yalnızca altı tane pencere bulunur. Birinci katın çıkmasında, üzerlerindeki floral armaların kilit taşlarını oluşturduğu basık kemerli üç pencere ile bunların altında taklit parapetler ve aralarında ise, insan başlı kabartmalarla taş taklidi duvar örgüsü yer alır. ikinci katta ise, iki yanında üzerindeki basık kemerli alınlığı taşıyan İyon başlıklı sütunçeler ile sütunların yer aldığı, gene altı-

Fresko Pasajı
Yavuz Çelenk, 1994

na parapet taklidi sıva bezemelerin yapıldığı bir pencere düzeni vardır. Bir alt katın izlerini taşıyan üçüncü katta da, düz atkılı kemerler ve daha az belirgin sütunçelerle göreceli olarak daha hafifletilmiş bir dekorasyon görülür. Arka cephede ise, pasaj kapısının üstündeki iki katın üçgen alınlıklı pencereleri ile aradaki kat silmesi dışında başka bir bezemeye rastlanmaz. Ayrıca yapı bitişik düzende olduğundan yanlara cephesi yoktur. Onun yerine daireler pasaj içine bakar. Oldukça yalın olan bu cephelerde yalnızca blok kapıları ile dükkânların buraya bakan pencerelerinin lento ve sövelerinde bezeme görülür.

Kapatılmış bir dizi penceresi ve sonradan değiştirilmiş girişiyle özgün durumu en çok bozulmuş olan blok sağdakidir. Burası sonradan Pinto ailesinin eline geçmiştir ve bugün kapısının üzerinde "Saadet Apartmanı" yazısı yer almaktadır. Dükkânlara gelince, bunlar önceleri caddenin genel "café" karakterine uygun işlevler almışlardır. Örneğin, kapının solundaki dükkânın üzerinde Yunan harfleriyle mermere kazmmış olarak "Café Zivopolion" yazısı görülür. Burada ayrıca 1905'lerde Champs-Elysées Birahanesi açılmıştır ve tavan bezemeleri hâlâ yerindedir. Eski La Paix Birahanesi'nin yanına rastlayan diğer dükkânda da aym yıllarda bir krepçi vardı ve hepsi de sokağa kadar taşan masaları ile Avrupa'daki örneklerine benzer tipteydiler. Fakat sonradan sokak bu özelliğini kaybedince, Petits-Champs Belediye Bahçesine bakan bu dükkânlar da, üst katlardaki konutlarla birlikte yerlerini ticarethanelerle bırakmışlardır.

Bugün dükkânlarda, aynı kişiye ait bir dekorasyon mağazası yer almaktayken, üst katlar yakın bir gelecekte yapının restorasyonuna başlanacağından, yeni sahipleri tarafından boşaltılmış durumdadır.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu;* N. Said Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst.. 1984.

SEZA DURUDOĞAN

FRESNE-CANAYE, PHILIPPE DU

(1551, Paris -1610, Paris) Fransız diplomat.

Heidelberg'de öğrenim gördükten sonra İtalya'ya gitti ve Venedik'te iken oraya uğrayan Acqs Piskoposu Francois de Noailles başkanlığındaki Fransız elçilik heyetine katıldı. 14 Ekim 1572'de Venedik'ten gemiyle Ragusa'ya (Dubrovnik) doğru yola çıkıldı. 14 Ocak 1573'te de buradan hareket eden heyet, Novi Pazar, Üsküp, Köstendil ve Filibe üzerinden 28 Şubat 1573'te İstanbul'a vardı.

Kente ilk bakışta hayran kalan Fresne-Canaye 9 Mart'ta elçilik heyeti ile birlikte saraya gider ve kabul merasiminin çok ayrıntılı bir tasvirini yapar. İkinci avluda yeniçerilerin hiç kımıldamadan ve hiçbir ses çıkarmadan durmalan dönemin diğer gezginleri gibi onu da etkiler. Günlerinin büyük bir bölümünü Fransa Elçiliği'nin kapısında oturup gelip geçenleri ve özellikle hamama giden kadınları seyretmekle geçiren yazar, Türk ve Rum kadınlarının giysileri hakkında bazı bilgiler verir.

Boğaz gezintisine çıkan heyet Anadolu ve Rumeli fenerlerini, İbrahim Paşa ve Kuleli bahçelerini, Üsküdar'daki Sokollu Mehmed Paşa Sarayim gezer. Burası paşanın İstanbul'daki sarayından daha görkemlidir. Büyük ve Küçük bedesteni gezen yazar orada satılan malları ve esirleri anlatır. Bedestenin dışında satıcılar kendi sokaklarında toplanmışlardır, burada yaya kaldırımları atlıların geçtiği yola göre çok daha yüksek, taş döşeli ve üstü ahşap levhalarla örtülüdür.

Fresne-Canaye Ayasofya'yı gezerken padişahm diğer camilerde olduğu gibi bir avlu düzenlemek için çevresindeki evleri yıktırdığını yazar. O dönemde Ayasofya'nın iki minaresi vardır. Buradan Atmeydanına, Süleymaniye, Fatih ve Bayezid camilerine gidilir. Ayrıca Pammakaristos Manastırında (sonradan Fethiye Camii) oturan Ortodoks patriği de ziyaret edilir. Son olarak da Avrat Pazarindaki Arkadios Sütunu da görülür. Bunlar Fresne-Canaye için İstanbul'da görülecek tüm şeylerdir. Sur dışında ise Eyüp gezilir. Çok iyi yoğurt yapılan burada, Sokollu Mehmed Paşa'mn çocukları için yaptırdığı türbe vardır.

Kenti böylece gezdikten sonra yazar Peralı zengin bir Levanten tüccarın düğününü ve Şeker Bayramı şenliklerini anlatır. Bunları da 14 Mayıs'ta Piyale Paşa'mn kızının düğünü izler. Son olarak da II. Selimin cuma alayı ayrıntılı bir biçimde anlatılır. Haziran başında Osmanlı donanmasının İstanbul'dan ayrılmasından sonra, ayın dokuzunda, Fresne-Canaye de kentten denizyoluyla ayrılır. İtalyanca yazmış ol-

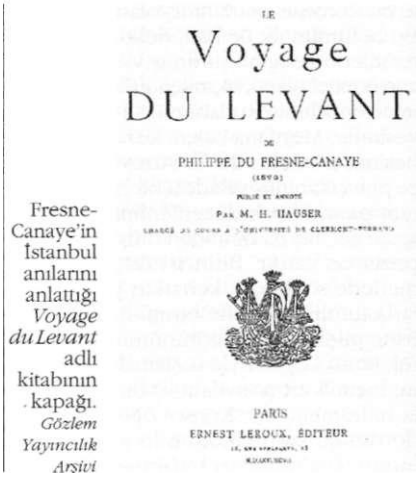

Fresne-Canaye'in İstanbul anılarını anlattığı *Voyage du Levant* adlı kitabının kapağı. *Gözlem Yayıncılık Arsivi*

Max Fruchtermann'ın yayımladığı 400 numaralı Bebek kartpostalı.
Sıdkı Anadol koleksiyonu

dugu günlük, ancak 1897'de *Voyage du Levant* adıyla H. Hauser tarafından yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

FRUCHTERMANN, MAX

(1852, Kalusz[bugün Rusya 'da] - 24 Şubat 1918, İstanbul) Avusturya-Macaristan uyruklu, kartpostal yayımcısı.

Ailesi ile birlikte 15 yaşında istanbul'a geldi. Babası Arhur Abraham Fruchtermann'ın ne iş yaptığı bilinmemektedir. Ancak 1900 öncesine ait ele geçen iki fotoğraftan, A. Fruchtermann'a ait Grand Rue Galata üzerinde, "Aferlien" adında bir fotoğrafhane olduğu ve o döneme ait kilise kayıtlannda başka A. Fruchtermann olmadığı için, ailenin İstanbul'da yaşamına fotoğrafçılıkla başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Max Fruchtermann ise 1869'da Yüksekkaldırım'da çerçevecilikle ticaret hayatına atıldı. Almanya ve Avusturya'dan resimler getirterek bunları çerçeveli ya da çerçevesiz olarak satmaya başladı. Bu işte bir hayli başarılı oldu. 1895 sonlarında da İstanbul'un ilk kartpostal serisini bastırdı. Taşbaskısı olarak Almanya'da basılan bu seriyi 1897'de basılan yeni seriler takip etti. Bu dönemde Avrupalı bazı editörler Alman İmparatoru II. Wilhelm'in gezisi ya da dünya şehirlerinin tanıtımı amacı ile İstanbul kartpostalı bastırmışlardı. Ancak bunların sayıları 10-15 kartpostalı geçmiyordu. Fruchtermann ise 100 dolayında bir seri ve çeşitli panoramalar bastırarak, bu dönem kartpostallarının basılmasında gerçekten öncü olmuş bir kişidir.

1898 sonlarına gelindiğinde ise, fotoğrafların doğrudan kartpostala basılabilme tekniği geliştiğinden Fmchtemıann bu yeni teknikle 2.000 dolayında kartpostal bastı. Bunların yaklaşık 300'ü aynı fotoğraflardan oluşuyordu. Dolayısıyla yaklaşık 1.700 değişik fotoğraf kartpostal olarak basıldı. Bu anlamda Osmanlı başkenti İstanbul'a ait görsel malzeme dünyanın dört bir tarafına ulaşmıştır. 1900-1915 arasında dünya çapında bir tutku haline gelen kartpostal koleksiyonculuğu Fruchtermann'ın işlerini büyütmesini ve Beyoğlu İstiklal Caddesi no. 341'de ikinci bir dükkân açmasını sağladı. Bundan sonra iyice zenginleşen Fruchtermann, parasını Avusturya savaş tahvillerine yatırıyordu. 1917'de eşini, savaş sonlarına doğru da Avusturya'nın yenilgisinin belli olması sonucu servetini kaybeden Max Fruchtermann, içki komasına girerek öldü. Mezarı Feriköy Protestan Mezarlığındadır.

Fruchtermann'ın ölümünden sonra oğlu Pol müesseseyi devam ettirmeye çalıştı-. Ancak başarılı olamadı. Cumhuriyet'in ilanı ile elindeki Osmanlı kartpostal stokunu satması yasaklandığından sermayesiz kaldı. Babasından kalan 600.000 kartpostalı dükkânın üst katına yığdı. Bu yıllardan itibaren çok zor şartlar altında yaşam savaşı veren Pol Fruchtermann ancak 200 civarında kartpostal çıkarabildi. 1928-1930 yıllarına ait bu kartpostallar da oldukça enteresan görüntüler içermektedir. Pol Fruchtermann 1962'de öldü. Son olarak Pol'ün ikinci karısı Arma Fruchtermann müesseseyi devam ettirmek istediyse de o da başansız olarak iflas etti ve yokluk içinde öldü.

MERT SANDALCI

FUAD PAŞA CAMII

Sultanahmet'te Klodfarer Caddesi ile Peykhane Caddesi'nin buluştuğu köşeye yerleştirilmiş olan küçük külliyenin ana yapısıdır. Aynı yerde, Fatih Sultan Mehmecl döneminde (1451-1481) inşa edilmiş Uzun Suca Mescidi'nin yerine Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Caminin yapım tarihi üzerine tartışmalar bulunmaktadır. Fuad Paşa'mn ölümünden önce inşa edildiğine ilişkin bilgiye karşılık, sadrazamın 1869'daki ölümünü izleyen defin töreninin resmedildiği bir gravürde, arka plandaki harap yapı Uzun Suca Mescidi olarak teşhis edilmiştir. Bu durumda cami 1869'dan sonra inşa edilmiş olmalıdır.

Yapı, kubbeyle örtülü sekizgen bir ana ibadet mekânı ile buna bağlı, sekizgenin üç kenarını içine alan kapalı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Bu bölümün hemen önünde de tek birimlik bir portiko, girişi belirlemektedir. Portiko ve kapalı son cemaat yeri, ana mekândan daha alçaktır, dolayısıyla sekizgen plan, bütünlüğü bozulmadan algılanabilmektedir. Yapı, dış cephesiyle, 19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı tasarımcılarının da ilgi gösterdiği oryantalizm akımının yalın bir temsilcisidir. At nalı kemerli ikiz pencereler ile bunların üzerinde yer alan yuvarlak pencereler, girişteki açıklığın büyük at nalı kemeri dış cephedeki oryantalist elemanlardır. İçeride ise, yine Magrip bileşenli oryantalizm modası uyarınca, Batı Avrupa'nın aynı nitelikli çeşitli yapıları için tavsiye edilen ve uygulanan sarı, kırmızı ve mavi renklerin egemen olduğu kalem işi bezemeler bulunmaktadır. Minber de aynı anlayışla tasarlanmıştır. Cami, ziyaretgâh işlevi de gören camilerde karşılaşılan sekizgen planı ve bir yenileme oluşu ile aynı dönemde inşa edilmiş bir dizi başka benzer yapıyla ilişki içindedir. Boyut, konstrüksiyon ve tasarım ilkeleri açısından özellikle Bâlâ Süleyman Ağa Camii ve Sahra-i Cedid Camii ile nedeni henüz açıklanamamış olan büyük bir benzerlik sergilemektedir.

Bibi. S. Eyice, "Tarihi Mezarlardan Notlar", ***TED,*** S. 4-**5** (1974) s. 291-334; S. Ögel, "İstanbul'da **19.** Yüzyılın Sekizgen Camileri", ***Sanat Tarihinde Doğudan Batıya Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri,*** İst., 1989, s. **65**-70; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, **61-62;** T. Saner, "İstanbul 19- Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Orientalist Akım", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988, s. 45.

TURGUT SANER

FUAD PAŞA TÜRBESI

Sultanahmet'te, Peykhane Caddesi üzerinde olup bir yapı adasının dar açıyla biten köşesini işgal eden küçük bir külliyenin elemanıdır. Yapım tarihi tartışmalıdır. Türbeyi, 1869'da Fransa'da ölen Keçecizade Fuad Paşa'mn sağlığında hazırlattığı yönündeki görüşe karşılık, ölümünden sonra inşa edildiğine ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.

Yapı, kademeli kaidesi, çokgen planlı kütlesi ve mekânı örten kubbesiyle, çok sayıda tipik örneği olan Osmanlı türbe geleneğinden ayrılmamaktadır. Tasarımı özgün kılan ise, geleneksel şemaya uygulanmış olan ve Osmanlı biçim sözlüğü dışındaki kaynaklara bağlanabilen bezeme programıdır. Örneğin kapı ve pencerelerde soğan biçimli, dilimli Magrip kemerleriyle, kademelendirilmiş gotik silmeler dengeli bir beraberlik içindedir. Köşe sütunları, yine Magrip mimarisinde karşılaşılan moresk başlıklar ile son bulmaktadır. Şebekelerde uygulanan bezeme örneği de

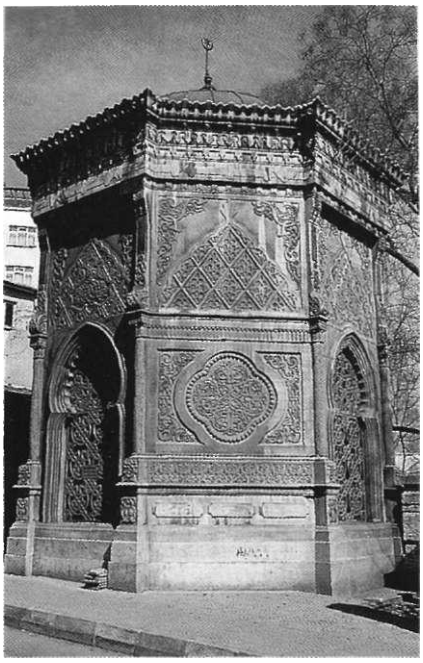

Fuad Paşa Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

Endülüs'teki Elhamra Sarayı'mn dekorasyonu için tasarlanan örneklere büyük ölçüde benzemektedir. Sağır cephelerdeki yüklü bezeme kompozisyonları ile bunların bir araya getirilişinde izlenen tutum da Osmanlı karakteri taşımayan yansımalardır. Türbenin tasarımında esas alınan Osmanlı geleneğine yabancı ilkeler, aynı külliyenin diğer yapılarında, cami ile meşrutada, hattâ ana giriş kapısı ve abdest musluklarında da gözlenmektedir. Tasarımdaki bu birlik, 19. yy'ın ortalarında Batı Avrupa'dan Osmanlı başkentine aktarılan, mimarideki oryantalizm modasını tutarlı bir biçimde uyarlama arzusu ile ilişkilidir. Bütün içinde türbe, zengin eklektisizmi ile külliyenin en yoğun oryantalist denemesidir, yeniliklere açık 19. yy Osmanlı mimari ortamının ilginç örneklerindendir.

Bibi. S. Eyice, "Tarihi Mezarlardan Notlar", *TED,* S. 4-5 (1974), s. 291-334: T. Saner, "istanbul 19- Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Orientalist Akım", (İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988, s. 47.

TURGUT SANER

FUHUŞ

Bizans Dönemi

Kilisenin karşı çıkmasına rağmen fahişelik Bizans'ta tanınmış bir meslekti. Her büyük şehirde fahişelerin toplandığı semtler oluşmuştu. Konstantinopolis'te genelevlerin yoğunlaştığı semt Constantinus Forumu ile Artopoleia (fırıncılar semti) arasındaydı.

Tarihçi Prokopios cinsel aşırılıklarını abartmış olsa dahi, İmparatoriçe Teodora'nın önceden sıradan bir fahişe olduğu bilinmektedir. I. lustinianos'unyasalara karşı gelip 525'te Teodora ile evlenmesi ve Teodora'nın imparatoriçe ilan edilmesi, fahişe sınıfına yeni bir statü kazandırmıştır.

6. yy'ın ünlü tarih yazarı Malalas, beyaz kadın ticaretini denetim altına almak için sarayın müdahale etmek zorunda kaldığını anlatır. İmparatoriçe Teodora fakir ailelerin kızlarını satın alan kadın tüccarlarını saraya getirtir ve paralarını geri vererek küçük kızları kurtarırmış. Fahişeleri ıslah etme amacıyla Teodora özel bir manastır kurmuştur. Doğru yolu seçmiş olan fahişelerin barındığı manastırlar bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi Zeugma Tepesi'nde eski bir genelevin yerindeydi. Şehrin bu noktası, burmalı bir sütunun tepesinde duran Afrodit heykeli ile tanınır. Halk arasında dolaşan bir rivayete göre, Afrodit'in önüne gelen bir kız, eğer namusunu yitirmişse, uygunsuz hareketlerde bulunurmuş. Bu yüzden, çok sayıda genç kız, bakireliklerini kanıtlamak amacıyla Afrodit'e getirilirmiş.

Fahişeler sadece genelev, meyhane ve tavernalarda değil, tiyatro sahnelerinde de çalışmaktaydı. Tarihçi Prokopios, Belisarius'un kayınvalidesinin bir tiyatroya bağlı fahişe olduğunu yazar. İmparatoriçe Teodora'nın sahne hayatı da bilinmektedir.

Azizlerin hayatlarını ele alan kitaplarda Konstantinopolis'in fuhuş yuvalarında gezerek günah eğilimlerine karşı dirençlerini ispat etmeye çalışan din adamlarına rasdamaktayız. Halka yeni bir ahlak anlayışı aşılamak isteyen kilise, 692'de sarayda toplanan Trullo Konsili'nde tiyatro sanatçılarını aforoz etmiş, din adamları ve üniversite öğrencüerinin bu gösterileri izlemesini yasaklamıştı.

Bibi. Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi,* 1990, s. 54-57; Malalas, *Chronographia,* Bonn, 1831, s. 440-441; H. J. Magoulias, "Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution and the Stage as seen in the Lives of the Sainte of the Sixth and Seventh Centuries", *Epeteris Etairias Byzantinon Spoudon,* Atina, 1971, s. 233-252; S. Leontsini, *Die Prostitution imfrühen Byzans,* Viyana. 1989.

BRIGİTTE PITARAKIS

Osmanlı Dönemi

Osmanlı ülkesinde devletin denetimi altında ilk genelevler 19- yy'ın ikinci yarısında, giderek "monderi'leşen Galata ve Perada açılmıştı. Kırım Savaşı (1853-1856) ertesi Avrupalıların Osmanlı başkentinde yoğun iskânı sonucu "âlüftegâri'ın sürekli sağlık denetiminde bulundurulması hükümetçe ve belediyece uygun bulunmuşsa da alınacak önlemlerin "hürriyet-i şahsiye"yi kısıtlayacağı gerekçesiyle kapitülasyonlara aykırı olduğu ileri sürülmüş, bir süre güçlükle karşılaşılmıştı.

Ancak, yöre tabiplerinden Michel, Altıncı Daire-i Belediye Başkanı Edouard Blacque(->) nezdinde girişimde bulunmuş ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyelerinden Muallim Doktor Kaymakam Agop Handanyanın da katılımıyla bir tıbbi heyetin oluşturulmasına ve bir hastane açılmasına karar verilmişti. Bu doğrultuda genelevler ve zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat Altıncı Daire bünyesinde kabul edildi.

Osmanlı'nın son dönemindeki fuhuşun mekânını en iyi tanımlayan yazarlardan biri Ahmed Rasim'di(->). Onun yazdıklarına göre, Kemeraltı, Kömürcü Sokağı, Yüksekkaldırım, Kuledibi, Kalyoncukulluğu, Çiçekçi, Yenişehir Ovası, köprünün diğer yakasındaki Yeni Cami civarı şırfıntı takımını yüze çıkarmıştı. Şehrin sur haricinde, Üsküdar'ın tepelerinde, Haydarpaşa'ya doğru sarkan serviliklerde "mezarlık orospusu" diye adlandırılan meslek erbabı çok eski zamanlardan beri "icra-i sanat" eyliyordu.

Ancak, Galata-Pera'dan önce maruf olan Aksaray'dı. Şekerci Sokağındaki "Kaymak", "Hürmüz" gibi fühuşhaneler ve bunlardan az çok bağımsız çalışan koltuklar, Çapa Çeşmesi döküntüleri arasındaki "Acem", "Bahri" ve maiyeti, örgütlü bir fuhuş kumpanyasını andırıyordu. "Kaymak tabağı" lakabıyla maruf, fevkalade şişman bir kadın ile "Hürmüz, "Halet", "Fıtnat", "Kanbur Esma", "Bahri", "Kalfa Hanım" tertibata nezaret eden bellibaşlı "sermayedar"lardı.

20. yy'ın başlarında İstanbul'un genelevlerini tasvir eden bir başka yazar Sermet Muhtar Alus'tu(->). Alus'a göre daha sonra Karaköy Palas olan Karaköy Hamamı'nın arkasında, o günkü adıyla Sidikli Sokak'ta üç-dört genelev bir çift tayın ekmeğine bile zampara kabul ediyordu. Beyzade, Şeftali, Karaoğlan ve Zürafa sokakları daha o dönemden namlanmıştı. Ekserisinde gaga dilli Leh karılan gelene geçene "Bana bak efendi, gel bugda!", zencilere "Mercan mercan, ikimiz bir can!" diye tebelleş oluyorlardı. Kemeraltı'mn, Yüksekkaldınm'ın sermayeleri yerli koriçalar, dudular, bohçalardı.

Yosmalar hep karşı, yani köprünün karşı yakası malıydı. Statüleri itibariyle derece derece idiler: Galata yan sokaklarmdakiler; Yüksekkaldırım'ınkiler; Beyoğlu'nunkiler. Galata'da bulunanlar, ayaktakımı harcı; Yüksekkaldırım'da rastlananlar az buçuk farklı, Beyoğlu'nun sermayeleri daha üstün ve harcıâlemdi.

Bellibaşlı sokaklar vardı: Tünel Meydanindan Cadde-i Kebir (istiklal Caddesi) boylanırken solda Timoni, az ilerisinde Venedik, Derviş; eski Concordia Tiyatrosu'nun -şimdiki Saint Antoine Kilisesi'nin- ötesinde Çiçekçi; Boğazkesen'e inen Yeniçarşı boyu, Kalyoncukulluğu, Hamalbaşı, Tarlabaşı civarında dahi gene zabıtaya kayıtlı genelevler mevcuttu. Bu yerlerin bedelleri de kalitesine ve kalınan süreye göre değişiyordu: Hoşbeşin bedeli bir beyaz mecidiye, 30 kuruş; gece kalıp sabahlamak bir lira, bir buçuk lira idi.

Eskiden pek candan, kafadar, içtikleri su ayrı gitmeyen arkadaşlar birbirlerine "birader", "ihvan", "kardeşim" diye hitap eder; sonraki gibi "azizim", "monşer", "dostum" sözünü kullanmazlardı. Vaktiyle dost kelimesi sarf edildi mi, gönül kaptıran, arada bir buluşulan kadına, kısacası Beyoğlu'nda peylenen yosmaya hamlolunurdu. "Dost tutma" tabiri, genelev sermayelerinden birine bağlanışa, onu haftada bir gece yoklayışa, sair zaman tazenin başkalarıyla aksatasına göz yumuşa denirdi. Böyleleri Sermet Muhtar Alus'a göre üç çeşitti: Paralı, sevdalı, belalı.

Paralı türün çoğu evli, aklı fikri çapkınlıkta, kesesi dolu, fakat kart, çehre züğürdü idi. Paralının bir adı da enayi idi. Sebebi, enayice para harcamasrydı. Dostuna her gelişte ellerinde, koltuklarında yiyecek, içecek ve giyecek paketleri bulunurdu. Evdekilere kasa kasa bira ısmarlanır; geçen satıcılardan yaş yemiş, kuruyemiş, limonata, dondurma, topik, poğaça, gözleme, turşu, salep alınırdı. Sevdalı kısmı toy, delikanlılık çağma henüz girmiş, bu yollara yeni düşmüş kişilerdi. Belalı takım omuzdaşlıkta fiyakalı, kabadayılıkta namlı, vücudunun her tarafı bıçaktan hacamatlı, zaptiye sicilinde "sabıka-i mükerrere ashabından" diye kayıtlı bıçkınlardı.

Dost tutmanın şartı şurtu, usul ve erkânı, raconları hiç değişmezdi: Önce, özel tabiri ile "sofra vermek" gerekirdi. Erkek pek canciğer ahbaplarına, kadına, kapı yoldaşlarına, evin mamasına, icabmda sermaye isteyen veya veren bazı komşulara bol içkili ve mezeli, çeşit çeşit yemekli, çalgı Çingeneli mükemmel ziyafet çekerdi.

O gece ev "komple" olmuş gibi kapı kapamaca kapanır; gelen müşterilerden kimse içeri alınmazdı. Salona masa kurulur; uşak yakındaki kahveye koşturulup Lonca'lı kemani, udi, kanuni, hanendeden üç-beş kişilik saz takımı veya kıreneteci, lavtacı, zurnacı, çifte naracı getirtilir. Hep birlikte gazeller, şarkılar, maniler, türküler tutturulur; sağdan soldan çalgılara çeyrekler, bakır yüzlükler, ikilikler fırlatılır; Çingeneler coştukça coşardı.

I. Dünya Savaşı'nda İstanbul servet ve sefaleti birlikte yaşamıştı. Savaş enflasyonunun neden olduğu spekülatif girişimler geleneksel Osmanlı gelir bölüşümünü çarpıtmış; kısa sürede "yeni zengin" bir katmanın doğmasma neden olmuştu. Halk dilinde "harp tüccarı", "spekülasyon erbabı", "331, 332, 333 zengini" ya da "muhtekir" diye bilinen savaş zenginleri İstanbul'un yaşamına yepyeni bir boyut getirmişlerdi. İstanbul'un geniş bir kesiti yoksullaşırken, eğlence düşkünlüğü, alkol, kumar, kadın ticareti, hattâ kokain giderek yaygınlaştı. Bundan böyle İstanbul servet ile fakr u zaruretin, sefahat ile sefaletin buluştuğu, kaynaştığı bir kentti.

Ahmed Rasim'in deyişiyle, eski fuhuş, ya da "fuhş-i atik" çökmüş, yerini "fuhş-i cedid", yani yeni fuhuşa bırakmıştı. "Tam hususi", "yan hususi", "kapatma-mantenot", "sermaye", "sokak" ve "mezarlık" Ahmed Rasim'in fuhş-i atik için bulduğu türlerdi. Ahmed Rasim'e göre, eski fuhuş, çirkefe atılmış bir taş gibi çökerken, bütün pisliklerini etrafa serpmişti. Eskiden birkaç mahalleye sıkışıp kalmış olan bu "içtimai rezillik" yılan gibi kovuktan kovuğa sokularak evden eve tünel açmış; yeni fuhuşa ortam hazırlamıştı. Yeni "rezalet" yerleri açılmış, çoğalmıştı. Muhtelif semtlere saldırarak dallı budaklı bir şekil almıştı. Bilhassa Müslüman kesime sirayet etmişti. İslam "içtimai terbiyesi" yaralanmıştı.

Fuhş-i Atik adlı anı kitabında II. Meşrutiyet öncesi İstanbul'unun toplumsal yaşamından ilginç kesitler sunan Ahmed Rasim, fuhuşun yayılmasını, fuhş-i cedidin ortaya çıkışını I. Dünya Savaşı'na bağlıyordu. Bu büyük altüst oluş sırasmda aile erkeği cepheye sevk edilmişti. Sefalet, yoksulluk, açlık, kimsesizlik aile normlarını zorluyordu. Aile bağları gevşiyordu. Geçim derdi Osmanlı kadınını sokağa itiyordu. Fuhuş aile yuvasına giriyor, dört bir yana saldırıyordu. Ahmed Rasim'in deyişiyle birkaç yılda "görenek" olup çıkmıştı.

Mütareke döneminde İstanbul'un işgali bu çarpıklığı daha da belirginleştirdi. İşgal kuvvetlerince harcanan para sefahat hayatım besledi. Kent her geçen gün yozlaştı.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde yabancılar fuhuş dahil her türlü serbest mesleği icra edebiliyorlardı. Fahişeler kapitülasyonların güvencesi altındaydılar. Bu nedenle, diğer alanlarda olduğu gibi, dünyanın bu en eski mesleğinde de, yabancı "sermaye" bulunması doğaldı. Yabancı vesikalı fahişeler arasmda Rus kadınlan başta geliyordu. Çöken Çarlık Rusyasindan Osmanlı'ya resmi kayıtlara göre 171 fahişe miras kalıyordu.

Rus kadınlarını Yunan, Avusturyalı, Romen ve İtalyan kadınları izliyordu. Bunların adedi sırasıyla 90, 23, 21 ve 12 idi. Saydıklarımızın dışında İstanbul genelevlerinde 5 Fransız, 5 Sırp, 5 Bulgar, 3 Alman, 2 Polonyalı ya da Leh, 2 Arap, 1 Yugoslav, 1 Amerikan ve 1 İranlı fahişe çalışıyordu. Tahmin edilebileceği gibi, bu denli çeşnili bir piyasada zührevi hastalıkların zuhur etmesi kaçınılmazdı. Zabıta kayıtlarına göre sermaye olarak çalışan 12-13 yaşlarında kızların önemli bir kısmında zührevi hastalık görülmüştü.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında İstanbul'da bellibaşlı üç genelev bölgesi vardı: Beyoğlu'nda Abanoz ve Ziba mıntıkaları ve Galata mıntıkası. Abanoz mıntıkası Abanoz Sokağı(->) ile Kasıcı, Lale, Fıçıcı ve Karnavula sokaklarım; Ziba mıntıkası Ziba, Küçük Ziba, Paşabakkal ve Ananik sokaklarını kapsıyordu. Galata mıntıkası ise Zürafa, Beyzade, Şerbethane, Karaoğlan, Badem, Şeftali, Oğlak ve Bülbül sokaklarından oluşuyordu. Abanoz mıntıkası Ziba'ya oranla üç kat daha genişti. Galata ise her ikisinin toplamından daha büyüktü. Anadolu yakasında da iki mıntıka bulunuyordu. Üsküdar'da Bülbülderesi'nde ufak bir mıntıka vardı. Kadıköy'de de altı hanelik bir mıntıka oluşmuştu. Bunların dördü Rızapaşa, diğer ikisi Yeldeğirmeni ve Orta (Moda) sokaklarmdaydı. Bunların dışında Kasımpaşa'da düşük gelirli Müslümanların gittikleri evler, Şişli'de ise yüksek gelirlilerin devam ettiği "buluşma mahalleri" vardı.

Beyoğlu'nda, 17 pansiyon kayıtlarda genelev olarak geçiyordu. Bunların çoğunun sahibi Rumdu. Ermeniler ve İtalyan-

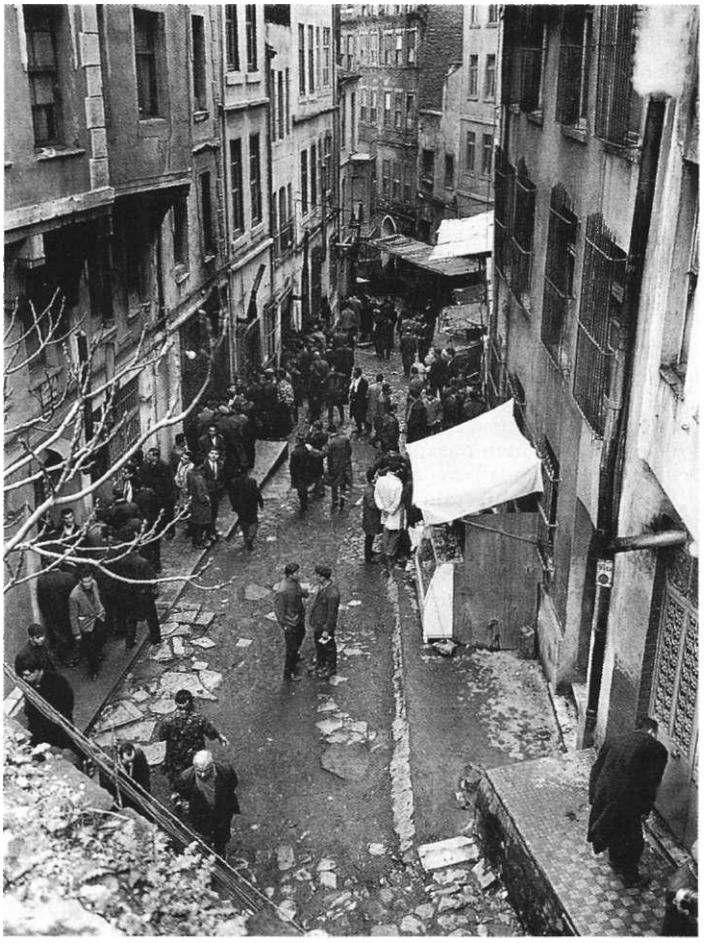

1950'lerde genelevlerin bulunduğu Kemeraltı'ndan bir görünüm. *Ara Güler*

lar da pansiyon işletiyorlardı. Buraları randevuevi gibi çalışıyordu. Kızların çoğu sanatlarını icra etmek üzere belirli saatlerde buralara uğrarlardı.

İstanbul'un değişik semtlerinde gizli fuhuş için müşteri kabul eden 20-25 otel bulunuyordu. Ve nihayet bu kentte 231 konsomatrisin çalıştığı 58 bar vardı. Bunların 23'ü Beyoğlu'nda, 24'ü Galata'da, 11'i Tophane'deydi.

Kadıköy ve Moda'da bazı lokantalar da fuhuş için aracı işlevi görüyordu. Buralarda, Kadıköy muayenehanesine fahişe olarak kayıtlı mülteci Rus kızları çalışıyordu. Bu kızlar da her ay muayeneye tabi tutuluyorlardı. Galata ve Beyoğlu'ndaki genelevler Hıristiyan ve Musevilere, Üsküdar ve Kadıköy'dekiler Müslümanlara aitti.

Şişli'deki "buluşma mahalleri" ya da randevuevleri bir yana bırakılırsa en gözde haneler Abanoz Sokağındaydı. Ziba mıntıkasında olanlar ise son derece kötü koşullardaydı. Galata'da en iyi evler Şerbethane Sokağındaydı. Ancak, Galata'nm hanelerinin büyük çoğunluğu pislik yuvasıydı. Bu nedenle Galata mıntıkası İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetleri komutanlıkları tarafından askerlerine yasak bölge ilan edilmişti.

Galata'da Müslüman kadın çalışmazdı. Beyoğlu'nda büyük çoğunluk Hıristiyan ve Musevi olmasına karşın bazı Müslüman hanelere de rastlanıyordu. Anadolu yakasındaki evlerde ise gayrimüslime pek rastlanmazdı. Bu evlerin Beyoğlu ve Galata'dakilere oranla daha temiz olduklan söylenirdi. Kadıköy ve Moda'dakiler Üsküdar'dakilere oranla daha düzenli, tertipliydiler.

İşgal yıllarında Sıhhiye Heyeti'nin verilerine göre İstanbul'da vesikalı 2.171 fahişe icra-i sanat ediyordu. Bunların 1.367'si Hıristiyan ve Musevi, 804'ü Müslümandı. Beyoğlu'nda 770, Galata'da 643, İstanbul'un Eminönü cihetinde 135, Kadıköy ve Üsküdar'da 177 vesikalı fahişe vardı. Ayrıca İstanbul'da mıntıkası belirsiz 446 vesikalı fahişe bulunmaktaydı.

Sıhhiye Heyetine göre İstanbul'da fahişe sayısı her geçen gün artmaktaydı. Galata'da çalışanların çoğunluğu Rumdu. Bunların bir kısmı Yunan pasaportu taşıyordu. Rumların ardından sayı olarak Ruslar geliyordu. Ancak, Rus fahişelerin sayısı büyük bir olasılıkla resmi kayıtların üzerindeydi. Galata'da ayrıca, Avusturyalı, Romen, İtalyan, İspanyol, Bulgar, Sırp, Amerikan, Fransız, Alman ve "zenci" fahişeler vardı.

Genelevlerde çalışan fahişeler genellikle 19-22 yaş arasındaydılar. 25 yaşın üzerinde fahişe enderdi. Ancak, Üsküdar'da çalışan 36 yaşında bir fahişeye rastlanmıştı. Beyoğlu'ndaki barlarda 13 yaşından itibaren fuhuşa sürüklenmiş vesikasız kızların çalıştırıldığı sık sık görülüyordu. Nitekim Şişli Emraz-ı Zühreviye Hastanesinde tedavi gören 14 yaşında kızlar vardı.

İşgal yıllarında genelevlerin denetimini fiilen işgal askeri polisi üstlenmişti. Saat 22.00'de tüm hanelerin kapanması gerekiyordu. Bu sıkı denetimden birçok genelev sahibi şikâyetçiydi. İşlerin tam açıldığı sırada dükkân kapatmak zorunda kaldıklarından yakınıyorlardı.

İşgal yıllarında Abanoz Sokağındaki bazı evlerin uyuşturucu pazarladıkları duyulmuştu. Kokain müşterileri genellikle Amerikalı denizcilerdi. Beyoğlu barlarının müdavimleri işgal kuvvetleri askerleriydi. Tophane barlarının müşterileri ise Amerikalı ve İngiliz asker ve denizcilerdi.

Bar, kafe ya da lokantalarda çalışan hayat kadınlarının genellikle civarda bir özel odaları bulunuyordu. Müşteriyi oraya götürürlerdi. Galata'daki bar kadmlan ise çoğu kez yakındaki fuhuşhanelerden geliyorlardı. Müşterilerini de genelevlere çekerlerdi. Mütareke yıllarında bar, kafe ve lokantalar birçok yoksul kız için fuhuşa başlangıç noktasıydı. Geneleve düştükten sonra da şarkıcı ya da dansöz olarak bar ya da pavyonlarda çalışıyorlardı. Müşterilerini de buralardan kaldırıyorlardı.

İşgal yıllarında genelevlerde vizite ücretleri 15 kuruştan başlıyor, 5 liraya kadar yükseliyordu. 15 kuruşluklar Galata'daki en düşük yerlerdi. 5 liralık ise Beyoğlu'nda "Yankee House" diye bilinen evdi. Randevuevi diye bilinen buluşma mahallerinde vizitenin daha da yükseldiği görülüyordu. Şişli'de zengin Müslümanların uğrak yeri olan bir buluşma mahallinde vizite ücreti bir aralık 10 liraya kadar çıkmıştı.

Emraz-ı Zühreviye mevzuatıyla kurulan Sıhhiye Heyeti'nin merkezi Beyoğlu'ndaydı. Beyoğlu, Ziba, Galata, İstanbul ve Kadıköy'de birer muayenehane açılmıştı. Galata'dakinde günde 100-150 fahişenin muayene edildiği görülüyordu. Aynca, Galata, İstanbul, Kadıköy, Beşiktaş, Üsküdar ve Yeniköy'de birer bakım merkezi vardı.

I. Dünya Savaşı öncesi zührevi hastalıklar için Haseki Hastanesi'nde 40 yatak ayrılmıştı. Emraz-ı Zühreviye Nizamnamesinin yayımlanmasından sonra Enver Paşa Yüksekkaldırım'da, Alageyik Sokağı kavşağında bir Emraz-ı Zühreviye Hastanesi açmıştı. Hastane karşısındaki ünlü yüksek kahvehanenin gedikli müşterileri Galata, Yüksekkaldırım, Kuledibi külhanı, kabadayıları ve tulumbacılarıydı.

Bu bıçkın takımı genelev olan çevre evlerle Alageyik Sokağı genelevlerindeki sermayelerin belalılarıydı. Sabahtan akşama kadar kahvehanede oturup evleri dikiz eder, dostunun aldığı müşterilerin çetelesini tutarak, külhani argosuyla "markacılık" yaparlardı. Gece olunca ona göre dostundan paylarını isterlerdi.

Galata Hastanesi bu ortamda uzun süre kalmadı. 1917'de Şişli'deki Bulgar Erkek Mektebi toplam 600 yataklı dört koğuştan oluşan bir zührevi hastalıklar hastanesine dönüştürüldü. Gonore (belsoğukluğu), frengi, frengi çıbanı gibi zührevi vakalar 14 günden 4 aya kadar hastaneye yatırılıyordu. Frengide dış belirtiler tedavi edildikten sonra hasta taburcu ediliyordu. Ancak, her hafta Sıhhiye Heyeti muayenehanelerine kontrole gelmeleri ve bakım merkezlerinde tedavilerini sürdürmeleri isteniyordu.

Mütareke İstanbul'u etnik çeşni açısından son derece zengindi. İngiliz üniformalı Sih subayı, Senegalli Fransız çavuşu, İtalyan jandarması, Yunan Efsun askeri ırk yelpazesini olabildiğince genişletti. Tüm kozmopolitliğiyle İstanbul, işgal kuvvetlerinin yamsıra, 100.000'e yakın göçmen Rusu misafir etti. Ekim Devrimi ertesi kapağı İstanbul'a atan Beyaz Ruslar kentin gece hayatına renk kattılar. Her türlü "varyete" Rus kızlarındaydı. Wrangel ordusu kalıntıları İstanbul'a "pavyon"u, "gece kulübü "nü getirdiler. Tombalacı Rus kızları kahvehane kahvehane dolaşarak Osmanlı erkeklerine şans dağıttılar,

İstanbul'da fuhuş böyle bir ortamda yeşerdi. Resmi zabıta kayıtlarına göre, Mütareke yıllarında İstanbul'da "vesikalı" 2.125 fahişe çalışıyordu. Yine aynı kayıtlara göre "vesikasız" çalışan 979 hayat kadını vardı. Bunların dışında bu mesleği zaman zaman icra eden 1.000'in üzerinde kadın, polis müdüriyetince biliniyordu. Toparlanırsa, geçimini fuhuş ile idame ettiren 4.500 ila 5.000 dolayında kadın vardı.

Vesikalılar arasında, beklenilenin tersine, Müslüman kadınlar başta geliyordu. Dersaadet Polis Mektebi Müdürü Mustafa Galib Bey'in resmi kayıtlardan aktardığı bilgilere göre, mezhebi ve tabiyeti "Müslim" olan 774 fahişe vardı. Gayrimüslim Osmanlı kadınları arasında 691 Rum, 194 Ermeni ve 124 Musevi vesikayla çalışıyordu.

Dönemin birçok yazarı zaruret ve ihtiyacı fuhuşa yataklık eden, onu körükleyen bellibaşlı neden olarak sayıyordu. Ancak, maddi nedenlerin yamsıra başka saiklere de dikkati çekenler vardı. Ahlak çöküntüsü bunların başında geliyordu. Mustafa Galib, "memleket muhitinin ahlaken tefessüh-i tanıma uğramasi'm en bellibaşlı nedenlerden biri olarak görüyordu. Ahlak çöküntüsü ya da Mustafa Galib'in deyişiyle "emraz-ı ahlakiye" ülkenin toplumsal yapısı üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmuştu. I. Dünya Savaşı toplumun değer yargılarını yıpratmış, ahlaki çöküntüye neden olmuştu.

Özellikle İstanbul'un Müslüman ahalisi bir "gayya-i müsibet"e doğru yuvarlanıp gitmekteydi. Payitaht birçok servetini gayrimeşru kaynaklara tahsis edip sarf ederken öte yanda "zaruret-i hayat'in kurbanları dikkati çekecek derecede artmakta, çoğalmaktaydı.

Milli Mücadele ertesi Cumhuriyetle birlikte hükümetler fuhuşa farklı bir açıdan yaklaştılar. Savaşlar artık sona ermişti. Fuhuş denetim altına alınabilirdi. 1915 mevzuatı yasaklayıcı olmaktan çok düzenleyiciydi. Bu nedenle yetersiz kalmış, beklenen toplumsal, ahlaki ve sıhhi sonuçları doğurmamıştı. Düzenleyici mevzuat bırakılmalı, fuhuşu ceza tehdidi altında kati bir surette men eden yeni bir mevzuat çıkarılmalıydı.

Bu yıllarda tüm dünyada benzer gelişmeler izlenmekteydi. Fuhuşun kaldırılması amacıyla bir uluslararası federasyon oluşturuluyordu. Hükümetler nezdinde gi-

rişimde bulunan federasyon birçok ülkede genelevlerin kapatılmasını sağlamıştı. Bu arada zührevi hastalıklara karşı etkin bir mücadele teşkilatı kurulmuştu.

Federasyonun sürekli çalışmaları sonucu Milletler Cemiyeti'nde kadın ve çocuk ticaretinin kaldırılmasını amaçlayan bir komite oluşturuldu. Fuhuşun tamamen kaldırılmasından yana olanlarla Milletler Cemiyeti'ndeki komite geniş bir propaganda kampanyası açtılar. Bu kampanya Türkiye'de de etkisini göstermekte gecikmedi.

1920'li yılların sonlarına doğru, dünya buhranıyla birlikte Türkiye yeni arayışlar içerisindeydi. 1929 sonrası benimsenen devletçilik, iktisadi düsturların yanısıra toplumsal sorunlara da eğildi. Buhran ahlak sorununu gündeme getirir. Bundan böyle devlet aile ahlakını gözetecekti. Türk kanı ve seciyesinin sağlığı ve sağlamlığının sağlanması, milli bünyenin her türlü tehlike, hastalık ve sarsıntılardan korunması devletin yeni görevleri arasındaydı. Fuhuş milletin toplumsal bünyesini, hattâ varlığını tehdit etmekteydi. Fuhuşun önlenmesi, sağlıklı gürbüz nesiller için önşarttı.

Bu amaçla hükümet nizami fuhuşun kaldırılmasına çalışan uluslararası federasyonun "umumi evlerin tamamıyla men edilmesi" görüşünü benimseyerek 12 Nisan 1930 günlü "fuhuşla mücadele" hakkındaki tamimi yayımladı. Valiliklere gönderilen bu tamimde Türkiye'nin hiçbir yerinde yeniden genelev açılmasına izin verilmeyeceği bildirildi. Mevcut genelevler diğer bir genelevden ya da yeniden bir kadını sermaye olarak alamazdı. Sayıları her geçen gün azalacak olan genelevlerde içki içmek ve çalgı çalmak yasaktı. Yabancılardan fahişelik yapanlar, fuhuşa aracı olanlar ve genelev işletenler sınırdışı edileceklerdi. Keza müzikhol, bar, kafeşantan gibi yerlerde çalışan yabancı artistler, uygunsuz davrandıkları takdirde aynı işleme tabi tutulacaklardı.

Tamim ertesi fahişeler sıkı bir gözetim altına alındılar. Birçok kez fahişe avına çıkıldı. Mesken dokunulmazlığına tecavüz olayları görüldü. Gelişigüzel ev basıldı. Bu gelişmeler karşısında hükümet geri dönüş yapmak zorunda kaldı. Fuhuşun tamamıyla kaldırılıp yasaklanması girişimi 1933 tarihli "Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi"yle geri bırakıldı.

İstanbul da bu gelişmelerden nasibini aldı. Özellikle 1950'lerden başlayarak yoğun göç nedeniyle fuhuş alabildiğine arttı. Öte yandan çevreye olan olumsuz etkisi nedeniyle birçok "resmi" genelev kapatıldı: 1954'te Büyük Ziba'yı, 1964'te Abanoz Sokağındaki genelevler izledi. Kimi kez, 1968'de olduğu gibi fuhuşa ortam sağlayan oteller topyekûn kapatıldı. 1981'de "Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü" yayımlandı.

Genelevlerin birbiri peşi sıra kapatılması, sermayelerin bir kısmının sokağa dökülmesine neden oldu. Geceleri Tarlabaşında Ağa Camii'nin köşesinde, Galatasaray'da ve İngiliz Konsolosluğu'nun arkasında bu kez açık pazarlar oluştu. Gizli randevuevlerini gezgin hayat kadınları, onları da telekızlar izledi.

ZAFER TOPRAK

FUTBOL

Bugünkü şeklini İngiltere'de alan futbol 19. yy'm sonlarında İzmir ve İstanbul'daki İngiliz aileler tarafından Türkiye'ye sokuldu. 1885-1886'da önce İzmir'in Bornova çayırlarında oynandı. 18901ı yılların başında da İstanbul'un Kadıköy ve Moda çayırlarında, yine aym İngiliz ailelerin İstanbul'da bulunan fertleri kendi aralarında bu oyunu oynamaya başladılar. Giraud'lar, Whittalller, Lafontaineler, Charnaudlar ile Herry Pears ve Horace Armitage bu konuda öncülük yapan aileler ve kişiler oldular.

Bu aileler ile yanlarında çalışan İngilizlerin yanısıra İstanbul'daki İngiltere Elçiliğinde görevli İngilizlerin kendi aralarında kurdukları takımlarla yaptıkları maçları daha sonra İstanbul-İzmir rekabeti izledi. İzmir'den gelen karma takımın İstanbul'da, İstanbul'dan giden karma takımın İzmir'de maçlar oynadıkları görüldü.

İstanbul'daki futbol faaliyetinin liderliğini iki İngiliz, Avukat Herry Pears ile tüccar James Lafontaine yapıyordu. Onların çabalarıyla İstanbul'da futbol organize bir hal aldı. Mevcut İngiliz takımlarına daha sonra Kadıköylü Rumların ve Ermenilerin kurdukları takımlar da katıldılar. Kadıköy ve Moda çayırlarında iddialı futbol maçları oynanmaya başladı. Bu semtlerin Müslüman Türk gençleri ise bu cazip oyunu ancak gıpta ile seyretmekle yetiniyorlardı. II. Abdülhamid'in istibdadı ile ailelerin taassubu onların futbol oynamalarını engellemekteydi.

İstanbul'da ilk futbol kulübü 1902'de Kadıköy'de kuruldu. James Lafontaine ile Horace Armitage tarafından kurulan kulüp "Cadi-keuy Football Club" (Kadıköy Futbol Kulübü) admı taşıyordu. Takımın hemen tamamı İngilizlerden oluşuyordu. Aralarında birkaç da Rum genci vardı. Kadıköy'ü birer yıl arayla yine İngilizlerin kurdukları "Moda Football Club" ile Kadıköylü Rumların kurduktan "Elpis" (Ümit) kulüpleri izledi.

Yabancıların ve azınlıkların top koşturdukları kendi topraklarında futbol oynamak imkânı ve zevkinden mahrum olmak, semtin Türk gençleri arasında sadece üzüntü değil, öfke de uyandırmaktaydı. Nitekim her türlü tehlikeyi göze alan bir avuç Türk genci, 1901'de kendi aralarında kurdukları ilk futbol takımını, devrin hafiye ve jurnalcilerinin dikkatinden kaçırmak ve hışmından kurtulmak için bir İngiliz adı altında, Black Stockings(->) (Siyah Çoraplılar) olarak sahaya çıkardılar. Ancak daha ilk maçlarında hafiyelerin baskınına uğradılar.

James Lafontaine'in girişimleriyle 1904'te ilk futbol ligi kuruldu. "Constantinople Football League" (İstanbul Futbol Ligi) admı taşıyan bu lige ilk yılında Kadıköy, Moda, Elpis ve Imogene takımları katıldılar. Neticede İngiltere Elçiliği'nin "Imogene" adlı gemisinin adını taşıyan takım ilk İstanbul Futbol Ligi'nin şampiyonu oldu.

İstanbul'da ilk futbol liginin düzenlenip oynanmasından hemen bir yıl sonra,

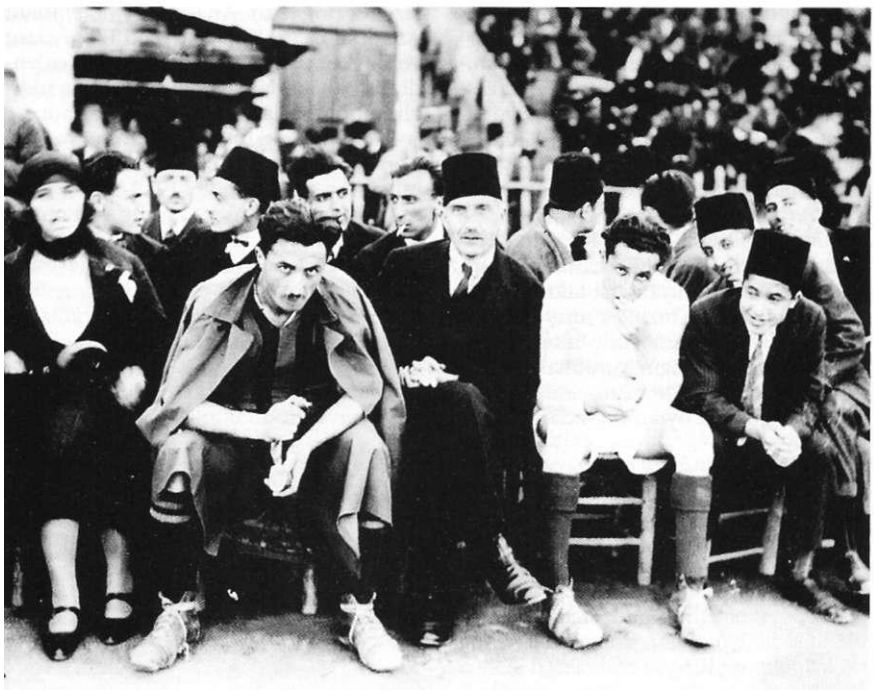

Bir devre arasında Zeki Rıza Sporel (önde soldan ikinci) ve kaleci Sekip (önde soldan dördüncü) seyircilerin arasında dinlenirken.
Saiâhaddin Giz

Taksim Stadyumu'nda bir Beşiktaş-Fenerbahçe karşılaşması, 1928.
Ahmet Kuzik fotoğraf arşivi

1905'te, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) öğrencileri tarafından okulun çatısı altında ilk Türk futbol kulübü olarak Galatasaray kuruldu (bak. Galatasaray Spor Kulübü). Galatasaray Futbol Takımı, 1906' dan itibaren İstanbul Futbol Ligi'ne katılmaya başladı. Galatasaray, 1908-1909 İstanbul Futbol Ligi'nde kazandığı şampiyonlukla futbolda ingiliz takımlarının egemenliğine son verdi.

1907'de kurulan Fenerbahçe, İstanbul Futbol Ligi'ne katılan ikinci Türk takımı oldu (1908-1909) (bak. Fenerbahçe Spor Kulübü). Böylece İstanbul futbolunda şampiyonluklar daha sonraki yıllarda bu iki Türk takımı arasında paylaşılmaya başladı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla tanınan cemiyet kurma serbestisi sonucu İstanbul'da Türk kulüplerinin sayısı çığ gibi arttı. Bunların ana spor dalları ise futboldu. Üsküdar'da kurulan Anadolu, Beykoz' da kurulan Beykoz ve Vefa İdadisi öğrencileri tarafından kurulan Vefa, o yıl resmen kurulup tescil edilen Türk kulüpleri arasında yer aldılar. Kısa zamanda Türk kulüpleri ve onların futbol takımlarının sayısında öylesine hızlı bir artış oldu ki, İstanbul'da tamamen Türk takımlarıma iştirakiyle yeni bir ligin kurulması gerekti. Bu yeni lig, ülkede resmi tatil günü olan cuma günleri oynandığından "Cuma Ligi" adıyla anıldı. Bu yeni ligde Anadolu Türk İdman Ocağı, Darülfünun Terbiye - i Bedeniye, Şehremaneti Mümaresat-ı Bedeniye ve Sanayi gibi takımların yer aldıkları görülüyordu.

Takımların sayılarının hızla artmasıyla İstanbul'da futbol alanlarının sayısı da çoğalmaya başlamıştı. Kadıköy'deki Kuşdili, Papazın Bağı, Baklatarlası, Dereağzı sahalarına, Rumeli yakasında Taksim Talimhane. Bakırköy Baruthane, Karagümrük Çukurbostan, Süleymaniye Güzelbahçe, Beyazıt Harbiye Nezareti (bugünkü İstanbul Üniversitesi ana binasımn bahçesi) ve Boğaz'm Anadolu yakasındaki Anadoluhisarı, Küçüksu'daki Ermeydanı ve Beykoz'daki Ortaçeşme sahaları eklendi. Bu sahalarda da kaleler kuruldu, iddialı futbol maçları oynanmaya başladı.

İstanbul'daki futbol heyecanını ve futbola olan ilgiyi doruk noktasına çıkaran, Mütareke döneminde (1918-1922), işgal kuvvetlerine mensup İngiliz ve Fransız askeri takımlarıyla yapılan futbol maçları oldu. Türk takımlarının işgal kuvvetleri takımları karşısında elde ettikleri galibiyetler İstanbul halkının milli duygularını şahlandıran ve yaralı gönüllerine teselli veren olaylar oldu. Bu nedenle futbol İstanbul'da büyük kitleleri kendine çekerken işgal kuvvetleri takımlarına karşı galibiyetler kazanan Türk takımları da gönüllerde yüceldi.

Kurtuluş Savaşim izleyen yıllarda İstanbul'da futbola karşı olan büyük ilgi daha da arttı. Futbolda ilk milli maçımız yine İstanbul'da oynandı. Taksim Stadinda, **26** Ekim 1923'te oynanan ilk milli maçta Romanya ile 2-2 berabere kalan Türk Milli Futbol Takımının tüm futbolcuları İstanbul takımlarından seçilmişlerdi. İstanbul, çok uzun yıllar Türk Milli Futbol Takımının nüvesini oluşturdu.

1924'te kurulan İstanbul Amatör Ligi futbolda profesyonelliğin kabul edildiği 1962'ye kadar sürdü. Bu dönemde ligde yer almış takımlar şunlardır: Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, Beykoz, Süleymaniye, Vefa, Altınordu, Darüşşafaka, Topkapı, Ortaköy, Beylerbeyi, Kasımpaşa, Yıldız, Bakırköy, Nişantaşı, Yenişafak, Fatih, Eyüp, Anadolu, Haliç, Fatih İdmanyurdu, İkbaliye, Üsküdar, Gürbüzler, Harbiye, istanbulspor, Güneş, Sümerspor, Hilal, Taksim, Beyoğluspor, Davutpaşa, Anadoluhisarı, Emniyet. 1952-1959 arasında düzenlenen İstanbul 1. Profesyonel Ligi'nde ise Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, Vefa, Beykoz, İstanbulspor, Kasımpaşa, Emniyet, Adalet, Beyoğluspor, Karagümrük takımları yer aldılar. 1959'da kurulan 1. Türkiye Ligi'ne bugüne (1993-1994) kadar şu İstanbul takınılan katılmaya hak kazanmıştır: Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, İstanbulspor, Feriköy, Karagümrük, Vefa, Kasımpaşa, Beykoz, Beyoğluspor, Adalet, Sarıyer, Bakırköyspor, Zeytinburnuspor. Birçok İstanbul takımı 2. ve 3. Türkiye liglerinde yer almakta, ayrıca 200'e yakın takım da amatör liglerde oynamaktadır. İstanbul'un en eski üç kulübü, Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş, futbol sahalarında "Üç Büyükler" adıyla anıldılar. Çok uzun yrilar şampiyonluklar bu üç takım arasında paylaşıldı.

İstanbul, Türk futbolunun nabzının attığı yerdir. İstanbul futboluna çok uzun yıllar oyuncu yetiştiren arsalar, çayırlar, alanlar bugün yerlerini beton bloklara bırakmalarına rağmen İstanbul yine de futboldaki üstünlüğünü sürdürmektedir. Türk futbolunun oyuncu kaynakları olan sahaların elden gitmesiyle İstanbul futbolunun uğradığı kayıp kuşkusuz çok büyüktür. Buna rağmen İstanbul'dan yine de futbolcu yetişmekte ve İstanbul takımları futboldaki üstünlüklerini sürdürmektedirler.

CEM ATABEYOĞLU

GABRIEL, ALBERT-LOUIS

(2 Ağustos 1883, Cerizières - 23 Aralık 1972, Bar-sur-Aube) Fransız mimar, restoratör ve sanat tarihçisi.

Paris'te mimarlık eğitimi gördü, aynı zamanda da Sorbonne Üniversitesi'nde sanat tarihi okudu. Çalışma yaşamına Atina'daki Fransız Arkeoloji Okulu'nda başladı. Delos kazılarına katıldı. 1911'de Rodos Adasindaki ortaçağ yapılarını inceledi. 1919-1920'de Mısır'da, el-Fustat kazılarına katıldı. 1923'te Fransa'da Caen Üniversitesi'nde sanat tarihi doçenti, 1925'te de Strasbourg Üniversitesi'nde sanat tarihi profesörü oldu. 1926-1930 arasında da İstanbul Darülfünunu'nda arkeoloji ve sanat tarihi dersleri verdi.

İstanbul'a gelmesiyle beraber hem İstanbul'daki Osmanlı eserlerini, hem de Maarif Vekâleti'nin isteği üzerine Anadolu'da Türk mimarisini incelemeye başladı. *Monuments turcs d Anatolie {1951-1954:,* 2 c.) ve *Voyages Archéologique dans la Turquie Oriental*(1940, 2 c.) adlı kitapları bu araştırmaların ürünüdür.

Gabriel 1931'de İstanbul'da Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulmasına öncülük etti ve müdürlüğüne getirildi. 1941'de II. Dünya Savaşı dolayısıyla ülkesine döndü, 1946'dan 1956'da emekli olana kadar bu görevi yeniden üstlendi (bak. Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü).

Gabriel Türk sanatı tarihi araştırmalarına katkıları nedeniyle 1940'ta Türk Tarih Kurumu şeref üyesi seçilmiş, 1950'de Ankara Üniversitesi'nden şeref profesörlüğü, 1968'de de İstanbul Üniversitesi'nden şeref doktorası payeleri almış, 1955'te İstanbul fahri hemşerisi olmuştur.

Gabriel'in çalışmaları ve araştırmaları o dönemde genel İslam sanatı veya Bizans sanatı dışında bağımsız bir varlığı olabileceği düşünülmeyen Selçuklu ve Osmanlı sanatlarını nesnel özellikleriyle ele alan yayınlar olmuştur. Genel Türk sanatı üzerine çalışmalarının yanısıra Gabriel'in özellikle İstanbul ve İstanbul'daki yapıları inceleyen, İstanbul'un tarihi mirasının korunması ve eski eserlerin onarımlarıyla ilgili kitap ve makaleleri de bulunmaktadır. İstanbul'la ilgili en önemli iki çalışması *Chateaux turcs du Bosphore* (Paris, 1943) (İstanbul Türk Kaleleri [İst., ty]) ile "Les mosquees de Constantinople" (İstanbul Camileri) *(Syria,* c. VII, 1926) adlı makalesidir.

Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı ve Yedikule'yi inceleyen bu ilk kitaptan sonra aynı yoğunlukta bu yapıları ele alan yayınlar bulunmamaktadır. İstanbul camileri konulu makalesinde ise ilk kez Osmanlı cami tipolojisine eğilmiş ve yapıların planlarını mekân sayısı ve kubbe kullanım biçimine göre gruplandırmıştır. Gabriel tarafından 1926'da hazırlanan bu tipoloji daha sonra 1950'li yıllarda D. Kuban tarafından belirlenen merkezi mekânlı Osmanlı cami plan tipolojisinin çıkış noktasını oluşturacaktır.

İstanbul'daki Bizans ve Osmanlı dönemi yapıları hakkındaki görüşlerini değişik konferanslarda ve makalelerde belirten Gabriel, İstanbul'un topografyası, koruma projeleri ve şehircilik sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Fransız Arkeoloji Enstitüsü kapsamında yapılan çalışmalar Gabriel'in öncülüğünde Türk sanatı ve İstanbul ile ilgili araştırmalara örnek olmuştur ve ivme kazandırmıştır.

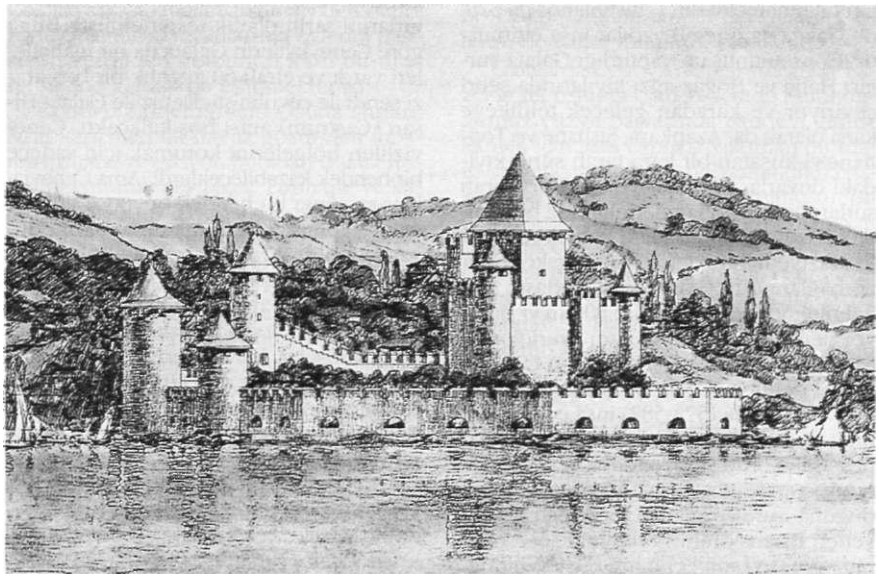

Albert-Louis Gabriel'in Anadolu Hisarı rekonstrüksiyonu, 1942.
Galeri Alfa

Bibi. S. Eyice, "Prof. Albert-Louis Gabriel", *Belleten,* S. 147 (1973); J. Laroche, "Albert Gabriel: Le plus turc des Francais", *Turcica,* IV, 1972.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

GALANTE, A VRAM

(4 Ocak 1873, Bodrum - 8Ağustos 1961, İstanbul) Yahudi asıllı tarihçi, Türkolog, sosyolog, eğitimci, dilci, gazeteci.

Babası Bidayet Mahkemesi Başkâtibi Mişon Efendi, annesi Rodoslu Coya Kadron'dur. Rodos Rüştiyesi'ni ve İzmir Sultani İdadisi'ni bitirdi. 1895'ten başlayarak Rodos İdadisi'nde öğretmenlik, adalardaki Türk ve Yahudi okullarında müfettişlik yaptı. Rodos'ta iken Jön Türk hareketine katıldı. 1902'de İzmir'e giderek burada öğretmenlik yaptı. Bu arada İzmir'de çoğu Judeo Espanyolca veya Fransızca yayımlanan gazete ve dergilerde yazıları yayımlandı.

Galante, II. Abdülhamid yönetimine karşı ateşli yazılar yazdığı için 1904'te Mısır'a kaçmak mecburiyetinde kaldı. Kahire'de kaldığı 4 yıl boyunca 65 sayı yayımladığı *La Vara* gazetesinde ve Fransızca olarak yayımlanan *Progres* gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ideolojisi yönünde yazılar yazdı. Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi isimli bir örgüt kurarak 1908'de Paris'te toplanan Jön Türk kongresine delege olarak katıldı. Diğer taraftan, Fransızca öğretim yapan Alliance Israelite Okullarinda(->) Türkçe öğretilmemesini şiddetle tenkit ederek mensubu olduğu Türk Yahudi toplumunun Türkçeyi anadil olarak kabul etmeleri için bir kampanya başlattı.

Yönetimini ve kararlarmı doğru bulmadığı İstanbul Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi ile mücadeleye girdi. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine Almanya ve İngiltere'ye gitti. Daha sonra döndü. 1914'te, üniversite reformu çerçevesinde Almanya'dan davet edilen öğretim üyelerinden Sami dilleri mukayeseli dilbilgisi uzmanı Prof. Bergstrasser'in yardımcısı olarak öğretim üyesi oldu. I. Dünya Savaşı sonunda Alman profesörler ülkelerine dönünce bu kez eski Şark kavimleri tarihi dersini okutmaya başladı. Mütareke'de milli direniş yanlısı gizli örgütlere girdi. *Hilal-i Ahmer* (Kızılay) cemiyetinde tercümanlık yaptı ve 7 yıl boyunca *Hilal-i Ahmer* dergisini Türkçe, Fransızca ve İngilizce dillerinde yayımladı. Bu arada *Tanin, Vatan, Akşam, El Tiempo, El Telegrafo* gazetelerine ve *Hamenora* dergisine yazmaya devam etti. İstanbul Yunan Komiserliği'ne tercüman olarak atandığında Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine değerli istihbarat sağladı. Üniversitedeki görevi 1 Ağustos 1933'e kadar devam etti.

1943'te Niğde milletvekili olarak TBMM'ye girdi. 1946 seçimlerinden sonra millet-

ABRAHAM GALANTÉ
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE STAMBOUL ET MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DU PORTUGAL

LES
PACRADOUNIS
OU
UNE SECTE ARMÉNO-JUIVE

Extrait de l'Haménora, organe des Béné-Bérith du district d'Orient, No. octobre-décembre 1932

ISTANBUL
1933

Avram Galante'nin *Hamenora* dergisinde yayımlanan bir makalesinden hazırladığı kitabının kapağı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

vekilliği sona eren Galante istanbul'a dönerek Kmalıada'ya yerleşti. Hiç evlenmeyen ve burada münzevi bir hayat sürerek devamlı eser üreten Galante uzun bir hastalık döneminden sonra vefat etti. Arnavutköy Musevi Mezarlığına defnedildi.

Milletvekili hüviyeti ile rahatça yararlanabildiği TBMM kütüphanesinde, profesör sıfatı ile içinde bulunduğu üniversite kütüphanesinde ve hahambaşılık arşivlerinde incelediği belgelerde birçok unutulmuş bilgiyi gün ışığına çıkardı ve sayısız olayı aydınlatmayı başardı. Türk Yahudilerini ilgilendiren birçok belgeyi Fransız - caya tercüme etti.

Türkçe, Fransızca, İbranice, Judeo Espanyolca, ingilizce, Almanca, Farsça, Arapça, Rumca ve Ermenice konuşup okuyan Galante 59 eser ve sayısız makale kaleme almıştır. İstanbul'la ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: *Küçük Türk Tetebbular (1925), Documents Officiels Tures concernant les fuifsdeTurquie(193İ),* *Tures etfuifs* (1932), *Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi* (1935), *Les Juifs de Constantinople sous Byzance*(1940), *Histoire desfuifs distanbul depuis la prise de cette ville en 1453 par Fatih Mehmedfusqu'a nosjours,* (2 c, 1941 ve 1942), *Türk Harsı ve Türk Yahudileri* (1953).

Galante'nin Fransızca eserleri 1988'de tıpkıbasım olarak 9 ciltlik bir külliyat halinde yayımlandı.

Bibi. A. Elmaleh, *Le Professeur Abraham Galante, sa vie et ses oeuvres,* İst., 1946-1947; A. Kalderon, *Abraham Galante, A Biography.* New York, 1993.

NAlM GÜLERYÜZ

GALATA

Halic'in kuzey sahilinde Kasımpaşa Deresinden, Boğaziçi'nde Tophane'ye kadar uzanan ve üzerinde Galatasaray ve Beyoğlu'nun bulunduğu tepeyi içine alan saha.

Bizans Dönemi

Galata sahillerine ilkçağda, Sykai (Sycae: İncirlik) denildiği tespit edilmektedir. *Notitia urbis Constantinopoleos'ta* Galata'nın şehrin XIII. bölgesi olduğu belirtilmektedir. Esas şehirden Haliç ile ayrılmış olan XIII. bölge eski Grek diliyle "karşıdaki Sykai'da" manasına gelen "peran en Sykais" şeklinde zikredilmekteydi. Buradaki "peran" sözcüğü önce Cenevizliler tarafından Galata'yı, sonra da yabancılar ve Levantenler tarafından Beyoğlu'nu ifade için "Pera" olarak kullanılmıştır. İmparator I. lustinianos 528'de bölgeye kendi adını vermiş, ama bazen "Iustinianai", bazen de "Justinianapolis" diye anılan bu bölgenin adı Galata olarak yerleşmiştir. Galata adının nereden geldiği konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlardan birine göre Galata adı "galaktos", yani "süt" kelimesinden gelmektedir. 1583 tarihli bir fermanda da hâlâ Galata ahırlamadaki ineklerden bahsedilmesi ilgi çekicidir. Bir başka görüş ise Galata adını İtalyanca "iskeleye inen merdivenli yol (veya yokuşlu)" anlamına gelen "calata" kelimesine dayandırır. Daha genel kabul gören bir yaklaşım ise Galata adının "Galatialinin mahallesi" manasına gelen "tou Galatou"dan geldiğini Meri sürer. Buna göre şehrin bütün bölgeleri gibi, XIII. "regio" da "vici" denilen mahallelere bölünmüş idi: bu mahallelerden birinde bir Galatyalının evi bulunduğundan, önce yalmz o mahalle, sonra da bütün bölge bu adı almıştır. Ancak bu görüşün de fazla inandmcı olmadığı bellidir.

Galata'da yapdan çeşitli kazılarda bulanan mimari parçalardan ve bilhassa Beyoğlu ve Kalyoncukulluğu'nda rastlanılan mezar taşlarından, bölgenin ilkçağda önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılır. I. Constantinus zamanında (324-337) bir sur duvarı ile kuşatılmış olan Galata'nın içinde kilise, forum, hamamlar, tiyatro ve bir de liman ile 431 büyük ev mevcuttu. Ancak bu ilk kasabanın (veya bölge) sınırlan bilinmemektedir. I. lustinianos da 528' de Galata'da önemli yapılar inşa ettirmiştir. Constantinus'un yaptırdığı Galata surları Haliç ve Boğaz ağzı kıyılarında şehri çeviriyor ve karadan gelecek tehlikeye karşı olarak da, Azapkapı, Şişhane ve Tophane'yi kuşatan bir kara tarafı suru, kıyıdaki duvarlar ile birleşiyordu. Kara tarafı surları önünde 15 m derinliğinde bir hendek kazılmış, bu taraftaki kapılar arkadaki araziye hendekleri aşan ağaç köprüler ile bağlanmıştı. Galata suru yaklaşık 2 m kalınlığında idi. Çevresi 2.800 m'yi buluyor ve 37 hektarlık bir alanı sınırlıyordu. Sahilde bulunan ve "Kastellion ton Galatou" denilen büyük bir hisarın I. Tiberios zamanında (578-582) inşa edildiği sanılmaktadır. Bizanslı kronik yazarı Teofanes, islam ordu ve donanması 717'de şehri kuşattığı sırada, Galata Hisarının var olduğuna işaret eder. IV. Haçlı Seferi kuvvetleri Bizans önüne geldiğinde 6-7 Temmuz 1203'te Latinler bu hisarı ele geçirmişler, fakat Bizans 1261'den itibaren şehre yeniden sahip olduğunda, Halic'in girişini kontrol eden bu hisarı elden kaçırmamaya ve bölgedeki Latin kolonilerin egemenliği altına girmemesine özen göstermiştir. Halic'i kapatan zincirin bir ucunun bu kuleye bağlandığı bilinmektedir. Zaman zaman Galata Kulesi ile karıştırılan Galata Hisarının Osmanlı tarihine Mahzen-i Sultani veya Kurşunlu Mahzen adı ile geçen alt kısmı, 18. yy'dan itibaren cami olarak kullanılmakta ve birtakım efsaneler ile birleştirilerek Yeraltı Camii adı ile bilinmektedir.

Ceneviz Dönemi

I. Manuel Komnenos zamanında (1143-1180) Bizans'tan imtiyazlar elde etmeye başlayan ve Haliç kıyısına yerleşen Cenevizliler^) şehrin 1204'te Latinler tarafından istila edilmesi üzerine yerlerini Venediklilere kaptırmışlar ve 13. yy'da da karşı yakada, Galata bölgesine yerleşmeye başlamışlardır. Şehri Latinlerden geri alarak tekrar Bizans idaresini kuran imparator VIII. Mihael (hd **1261**-1282) 1260'ta imzalanan ve **126l**'de tekrar onaylanan Nif (Nimfaion -bugünkü Kemalpaşa) Antlaşması ile Cenevizlilerin Bizans'ta ticaret loncası, saray, kilise, hamam, fırın, ev, dükkân yapmalarına izin veriyor, konsolosluk hukuku tanıdıktan başka serbest ticaret yapmalarını da öngörüyordu. Ama daha sonra Cenevizliler, bir karışıklık yaratmaya hazırlandıkları öğrenilince Bizans'tan kovuldular ve 1267'de sadece Galata'da bir yerleşme izni elde edebildiler. Ama imparator bu arada Galata surlarım yıktırmış ve Galata Hisarı içinde de bir Bizans garnizonu bırakmış bulunuyordu. Artık sur duvarları bulunmadığından korunması mümkün olmayan Ceneviz kolonisi, 1296' da rakibi Venedik'in, Ruggerio idaresindeki donanmasının saldırısına uğradı ve kasabaları yakıldı. Cenevizliler bu durum karşısmda kolonilerini bir sur ile çevirmek için izin istemişlerdi. Bizans buna izin vermemiş, hattâ sur ve kule yapılmasını yasaklamış, ancak 1303 tarihli bir ferman ile Cenova'ya tanıdığı imtiyaz bölgesinin sınırlarını sarih olarak tespit etmişti. Buna göre Cenevizlilerin Galata'da bir mahalleleri vardı ve etrafı 60 arşındık bir boş arazi şeridi ile çevrilmişti. Deniz ile Galata Hisarı (Castrum) arası boş kalacaktı. Cenevizliler, bölgelerini korumak için sadece bir hendek kazabileceklerdi. Ama Cenevizliler az sonra bu hendek boyunca yüksek evler yapmışlar ve bunların aralarını duvarlarla birleştirmek suretiyle kolonilerini tahkim etmişlerdir. 1304'te imzalanan bir antlaşmayla da mahalle içinde et, buğday pazarları, loggia (ticaret loncası), hamam, kiliseler, kantar yeri kurulabilecekti. Mahalledeki üç Ortodoks kilisesi yine Konstantinopolis patriğine bağlı kalacaktı. Bu ilk imtiyaz bölgesi hemen hemen kıyı, Bankalar Caddesi, Karaköy Meydanı ve Kalafatyeri dörtgeninin içi idi. Galata Kulesinin^) bulunduğu kısım, ancak 1349' da bu parçaya eklenmiş ve bu arada kule de yapılmıştır.

Cenevizliler kolonilerini "podestà" denilen bir yönetici ile idare ediyorlardı. Podesta aynı zamanda Bizans imparatoru

nezdinde devamlı Cenova elçisi durumunda idi. Kolonininin idaresi 24 üyeden meydana gelen ve "Magnificia Communita di Pera" adını taşıyan bir şehir meclisi tarafından üstlenilmişti. Meclis üyeleri de seçimle işbaşına geliyorlardı. Zamanla Bizans zayıfladıkça Ceneviz kolonisinin sınırlan genişlemiş ve Azapkapı-Şişhane-Galata Kulesi-Tophane çevresine kadar yayılmıştır. Cenevizliler bir yandan sınırlarını genişletirken, bir yandan da Osmanlılarla ilişkilerini geliştiriyorlardı. Nitekim ticareti kolaylaştırma amacıyla 1387'de Osmanlılarla bir anlaşma imzaladılar. Gibbons, I. Bayezid kuşatması sırasında Galata'da 6.000 kadar Osmanlı askerinin barındığını ileri sürmektedir. Ama bu ilişkiler her zaman iyi gitmemiş ve 1393'te Galata Osmanlıların tehdidine maruz kalmıştır. Cenova bu sırada Fransa Krallığına tabi olduğundan Mareşal Bocicaut 1399'da Bizans'ın yardımına gönderilmiştir. Bizans ve Cenova döneminde gelişmesi suriçi bölge ile sınırlı kalan Galata, buradaki Ceneviz kolonisinin etkisiyle tam bir İtalyan şehri görünümü içinde gelişmiş, bina ve sokakları Akdeniz şehirlerindeki benzerleri gibi yapılmıştı. Arazinin dik eğimli oluşu nedeniyle sokakların bir kısmı merdivenli olarak inşa edilmişti. Bunların en önemlisi olan Yüksekkaldırım 1956'ya kadar merdivenli şeklini koruyabilmişti. Galata'nın Karaköy havalisinde bir "piazzetta" yani bir piyasa meydanı olduğu da bilinir. Ceneviz kolonisinin idari merkezi 1315'te yanan ve 1316'da yeniden inşa edildiği bilinen "Palazzo del commune" idi. Bugün Voyvoda Caddesi'nde, Eski Banka ve Kartçmar sokakları köşesinde kısmen durmakta olan bu binanın 1910'lara kadarki şeklini bazı belgelerden öğrenmek mümkündür (bak. Ceneviz Sarayı). Galata'da yabancıların indikleri bir kervansarayın varlığı 1498'de anılmıştır. II. Bayezid döneminde İstanbul'a gelen A. von Harff burada bir handa misafir olduğunu yazar. Çok sayıda yabancı tüccarın ziyareti nedeniyle Galata Hıristiyanlarının evlerini pansiyon verdikleri ve bunun kârlı bir ticaret haline geldiği de bilinmektedir.

Ceneviz dönemindeki Galata surları, Azapkapidaki ilk havuz gözünden itibaren Şişhane'ye çıkıyor, buradan Galata Kulesinin etrafını çevirerek Tophane'ye kadar uzanıyordu. Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii'nin iç tarafından sahil boyunca Karaköy'e gelen sur duvarı, buradan kıyıyı takip ederek Azapkapida, öbür duvarlara kavuşuyordu. Son aşaması ile en geniş sınırlarım bu biçimde bulan Galata surlarının içinde, değişik dönemlere işaret eden perde duvarları ve bütün bu surlarda açılmış, dışarı ile bağlantı sağlayan kapılar vardı.

Ceneviz idaresi sırasında surlarda her genişletme ve onarım, mermere işlenmiş ve duvarlara konulmuş kitabelerde tarihleri ile belirtilmişti. Önceleri Ceneviz idaresi burada Bizans devletinin hâlâ hükümran olduğunu sembolik olarak belirtmek düşüncesiyle, Bizans'ın son dönemindeki bir haçın dört tarafındaki dört "B" harfi olan armasını da surlara yapıştırmıştır. Esas Cenova armalarında ise ana şehrin haçlı armasından başka, Cenova'yı o yıllarda idare eden "dof'un ve onun adına Galata'nın başında bulunan "podesta" denilen valinin armaları da yer alıyordu. Geçen yüzyılın ikinci yarısında, yeni kurulan şehremanetinin (belediye) Altıncı Dairesi tarafından Galata surlan yıktırıldığmda bu armalı kitabeler de sökülmüş, bunlardan bir kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesine girmiş, bir kısmı ise kaybolmuştur. Nitekim bugün iki tanesi Boğaziçi'nde, Çengelköy arkasında bir çiftlik evi duvarındadır. Bu armalı levhalar Galata'nın Ceneviz dönemi tarihine yardımcı olan en iyi belgelerdir. Bu kitabelerin ve armaların yardımıyla Galata idaresini ellerinde tutan ünlü Cenova soylularının adları öğrenildikten başka, ana merkez olan Cenova Cumhuriyetinin, Fransızlar ve Milano Dükü Visconti tarafından işgalinin izlerini de tespit mümkün olmaktadır.

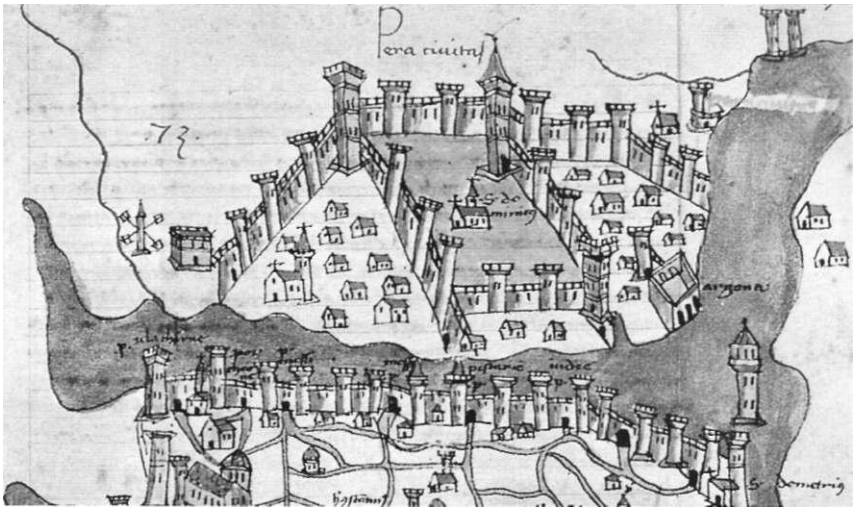

Buondelmonti'nin yaptığı İstanbul'a ait en eski haritadan ayrıntıda Galata bölgesi ve tarihi yarımadanın bir bölümü.
Galeri Alfa

Galata'da Cenova idaresi sırasında güzel gotik üslupta olan ve içinde bulunduğumuz yüzyıl başlarında caddeyi genişletmek için esas cephesi yıktırılan bir idare sarayından (Palazzo del commune) başka kilise ve manastırlar da kurulmuştu. Bu dini tesislerden biri Arap Camii olan San Domenico Kilisesi'dir. Saint Benoît ve San Francesco (yerinde 18. yy'da Yeni Cami yapıldı), San Michèle (yerinde 16. yy'da Rüstem Paşa Hanı yapıldı) kiliseleri de bu dönemin yapıları idi. Ticaret loncasının yerinde ise Türk döneminde bedesten inşa edilmiştir.

Bibi. L. T. Belgrano, *Documenti Riguardanti la Colonia Genovese di Pera,* Cenova, 1888; Belin, *Latinité* (2. bas.); E. Dalleggio D'AIessio, "Le texte du traité conclu par les génois de Galata avec Mehmed II, le le juin 1453", *Hellenika,* XI (1939-1940), s. 115-124; ay, "Traité entre les Génois et Mehmed II, versions et commentaires", *Echos d'Orient,* XXXLX (1940), s. 161-175; ay, "Galata et ses environs dans l'Antiquité", *Revue des Etudes Byzantines,* XIX (1961), s. 315-327; S. Eyice, "Galata Hakkında İki Kitap ve Bu Münasebetle Bazı Notlar", *TD,* I (1949), s. 201-219; J. Gottwald, "Die Stadtmauern von Galata", *Bosporus Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereins,* IV (1907), s. 5-72; E. Rossi, "La Lapide Genovesi della mura di Galata", *Atti Della Società Ligure de Storia Patria,* LXI (1928); L. Sauli, *Dalla Colonia dei Genovesi in Galata,* I-II, Torino, 1831; J. Sauvaget, "Notes sur la colonie génoise de Péra", *Syria,* XV (1934), s. 252-275; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata. Topographisch-archäologischer Plan mit Erläuterndem Text,* İst., 1944; Celâl Esad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1329; G. Bratianu, *Recherches sur le commerce Génois dans le Mer Noire au XIII. siècle,* Paris, 1929.

SEMAVİ EYİCE

Osmanlı Dönemi

İstanbul kuşatması sırasında Galata Cenevizlileri tarafsız kalmayı kabul ettiler. Cenevizliler, Bizans dönemindeki gibi bağımsız özerk idarelerini fetihten sonra da sürdüreceklerini umuyorlardı. Osmanlılar ise, istanbul'un tam karşısmda bir Batı Hıristiyan devletinin kontrolü altmda bir kalenin varlığının, yeni payitahtlan için her zaman bir tehlike olacağını düşünüyorlardı. Cenevizliler kaleyi teslim edince II. Mehmed (Fatih), onların istanbul kuşatması sırasında Bizans'a gizlice yardım ettiklerini ileri sürerek özerkliklerini tanımadı. Bununla beraber, Avrupa ile ticaretin merkezi olan bu bölgeyi olduğu gibi saklamak istiyor ve onun istanbul için büyük ekonomik önemini anlıyordu. **1** Haziran 1453 tarihli Ahdnami'de Cenevizlilere, malları, canları ve ticaret serbestliği için her türlü güvenceyi tanıdı. Galata'da yerleşmiş Cenevizlilere Osmanlı tebaası (zimmî) statüsünü veriyor, ticaret amacı ile gelmiş olanlara ise kapitülasyon güvenceleri tanıyordu.

Batılı yazarlar, bu belgeyi yanlış yorumlayarak Galata'nın daima özerk kaldığını ileri sürer ve **19.** yy'da sayıları artan Avrupalıların ve LevantenlerinG» Galata üzerinde bir çeşit sahipliği iddiasında bulunurlar. Gerçekte, Fatih, teslimden hemen sonra Galata'ya bir subaşı (öteki adı ile

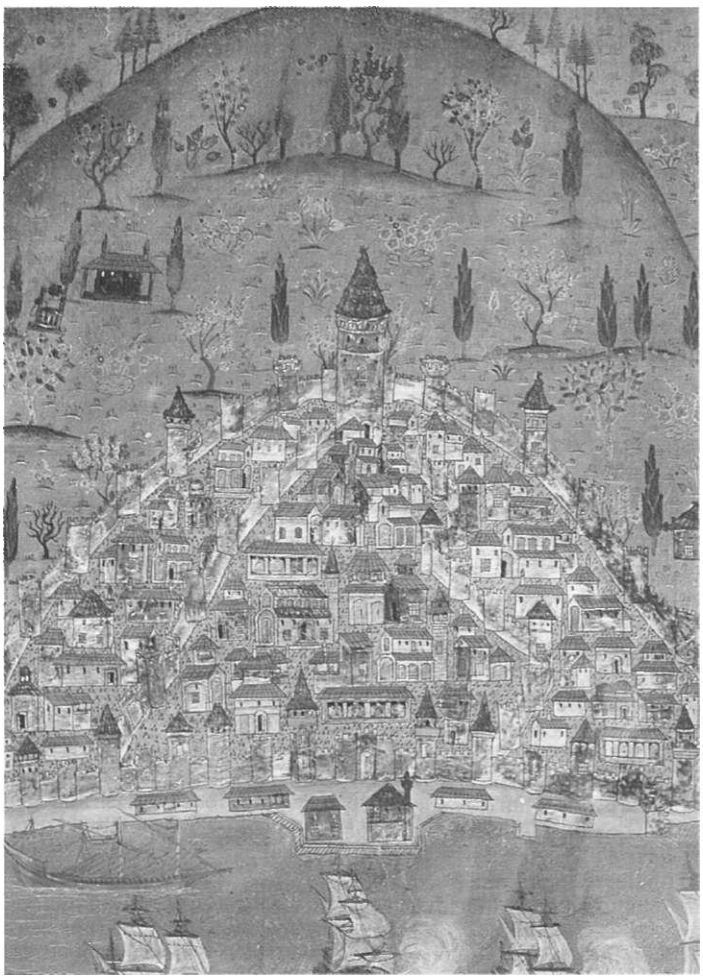

Matrakçı Nasuh'un *Menazil-i Sefer-i* ***Irakeyn-i*** *Sultan* ***Süleyman*** *Han* adlı yapıtındaki bir minyatürden alınan ayrıntıda Galata, 1537.
Erkin Emiroğiu fotoğraf arşim

voyvoda) ve bir kadı atayarak şehri doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altına almıştır. O zaman nüfusun çoğunluğu Hıristiyan idi. Onların kaleyi denizden gelecek bir Haçlı kuvvetine teslim etmelerini önlemek düşüncesiyle, kara tarafındaki sur yer yer yıkıldı. Devlet malı haline getirilen binalardan kira ve zimmî tebaadan cizye toplamak için 1455'te bir sayım yapıldı. Bu sayıma göre, Perşembepazarı bölgesinde zengin işadamları, özellikle Cenevizliler oturuyor, şehrin doğu kesiminde fakir göçmen mahallelerinde Rumlar ve Ermeniler yerleşmiş bulunuyordu. O sırada başlıca Karaköy'de yaşamakta olan Yahudileri Fatih daha sonra Halic'in karşı tarafına nakletmiştir. O tarihte, Galata'da Rum nüfusu çoğunlukta idi.

Yerli Cenevizlilerden bir kısmı 29 Mayıs gecesi Galata'yı bırakıp kaçmışlarsa da, çoğu burada kalmış ve kaçanlardan da geri dönenler olmuştur. Bu Cenevizliler, dinle ilgili işlerini yürütmek için 12 üyeden oluşmuş bir meclise sahip bir cemaat olarak, Magnifica Comunità di Pera adıyla varlıklarını sürdürdüler. Cemaat başının eski "podestà" unvanı yerine "kethüda" veya "protegeros" unvanım kullanmasına izin verildi. 1606'da Comunità'mn yaptığı bir sayıma göre, Galata'da Ceneviz döneminden kalan Katolik nüfus 300-400 kişi, elçiliklere mensup olanlar ve yabancı tüccarlar ise **3**-000 kişi idi. **1765**'te St. Mary Kilisesi kayıtlarında, Latin Katolik nüfus ancak **261** aileden ibaretti **(73**'ü Peralı, 17'si Alman, **33**'ü Fransız, 13'ü İtalyan, 4'ü Kudüslü, 50'si Ege adalarmdan ve 4'ü Raguzalı idi).

Yabancıların 19. yy'da ziyadesiyle artacağını ve İstanbul'da oturan Rum, Ermeni ve Yahudilerin Beyoğlu'nda toplanacağım gören Cenevizliler, "sanki hiçbir değişiklik olmamış" gibi yaşam ve ticaretlerine devam ettiler. Galata sicil defterlerinde, onların çeşitli kişisel işleri için Galata kadısına başvurduklarım ve normal yaşamlarım sürdürdüklerini görüyoruz.

Kalafatcdar Caddesi ile Voyvoda Caddesi arasmda Cenevizlilerin kurduğu esas koloni, liman bölgesinde Eski-Lonca'mn yer aldığı, paralel sokaklarla kesilmiş bölgedir. Bu bölgede koloninin baş kilisesi San Michele (sonra yerine Rüstem Paşa Hanı yapılmıştır) yer alıyordu. Somadan Galata'mn ağırlık merkezi San Paolo-San Domenico Kilisesi (Arap Camii), San Francesco Kilisesi ile şehir meydanının bulunduğu yukarı kesime kaymış ve daha sonra Galata Kulesi'ne kadar genişlemiştir. Ortahisar denilen bu bölgenin ekseni bugünkü Perşembepazarı Caddesi'dir. Ortahisar'm doğu kısmında Tophane'ye doğru uzayan bölgeye zamanla Kırım'dan ve Ege Ceneviz adalarından Rumlar ve Ermeniler gelip yerleşmiş ve bu yeni yerleşme bölgeleri de surla çevrilmiş, böylece Galata iç surlarla ayrılmış beş bölgeden oluşmuştur. Buna karşılık, kulenin batısındaki Hisariçi ve Azapkapı arasındaki bölgede Ceneviz döneminde yerleşme seyrek kalmıştır. Bu boş alanlarda, kıyıda Azapkapiya doğru ve yukarıda Okçu Musa Caddesi ve Başhisar etrafında, Türk mahalleleri kurulacaktır.

Müslüman mahallelerine gayrimüslimlerin girip yerleşmesi yasaktı. Içhisar kapılan geceleyin kapanırdı. Sur dışında hendeğin ötesinde Batılı kaynaklarda Pera Bağlan adıyla ünlü bağ ve bahçeler ve geniş mezarlıklar yer almıştı. Tepede havadar ve manzaralı düzlükte, bugünkü Beyoğlu'nda yapılan ilk binalar II. Bayezid' in 1485'te yaptırdığı Galata Sarayı, Kanuni Süleyman döneminde Aloisio Gritti'nin sarayı ve II. Selim döneminde Frenk Beyoğlu diye anılan Yahudi banker Don Yasef Nasi'nin sarayıdır. **16.** yy'dan itibaren elçilikler bu alanda kır köşkleri yapmaya ve özellikle salgınlar süresince sağlıksız suriçi Galata'dan kaçıp bu evlerde oturmaya başlamışlardır. Fakat Beyoğlu' nun yoğun bir yerleşme alam haline gelmesi **19-** yy'dadır.

Galata surundan dışarı açılan kapılar şunlardır: Meyyit Kapısı, Azap Kapısı, Kürkçü Kapısı, Yağkapam Kapısı, Balıkpazarı Kapısı, Karaköy Kapısı, Kurşunlu-Mahzen Kapısı, Kireç Kapısı, Timur (Demir) Kapısı, Tophane Kapısı, Küçükkule Kapısı, Büyükkule Kapısı.

1477 sayımına göre Galata nüfusu (hane olarak) 535'i Müslüman, 592'si Rum, 332'si Frenk (Avrupalı), **62**'si Ermeni olmak üzere toplam 1.521'dir.

Galata'mn kozmopolit nüfus yapışma zamanla iki yeni eleman, Floransalılar ve Endülüslü Araplar eklendi.

1463-1479'da Venedik'e karşı savaş döneminde Fatih, Avrupa ile ticarette Floransalıları teşvik etti, onlara Galata'da yerleşip ticaret yapmaları için kapitülasyonlar verdi. **1463**-1520 arasında Galata'da Floransa ticaret firmaları çok faal idi. 1507'de Galata'da 70 kadar Floransalı tüccar yaşıyor ve bunların yıllık ciroları 600.000 altına ulaşıyordu. Bu tüccarlar buraya başlıca lüks Floransa yünlü kumaşları getiriyor, ham ipek alıyorlardı. **16.** yy'da Floransalıların yerini Venedikliler alacaktır.

Endülüslü Arapların yerleşmesi ise sürekli oldu. Osmanlı idaresi, güvenlik dü-

1927 Sayımına Göre Galata/Beyoğlu Nüfusu

	Nüfus	*Yüzde (%)*
Müslüman	145.140	49,80
Rum	63.284	21,72
Ermeni	23.517	8,07
Yahudi	32.277	11,08
Katolik	19.793	6,79
Diğer Hıristiyanlar	6.059	2,08
Diğerleri	1.336	0,46

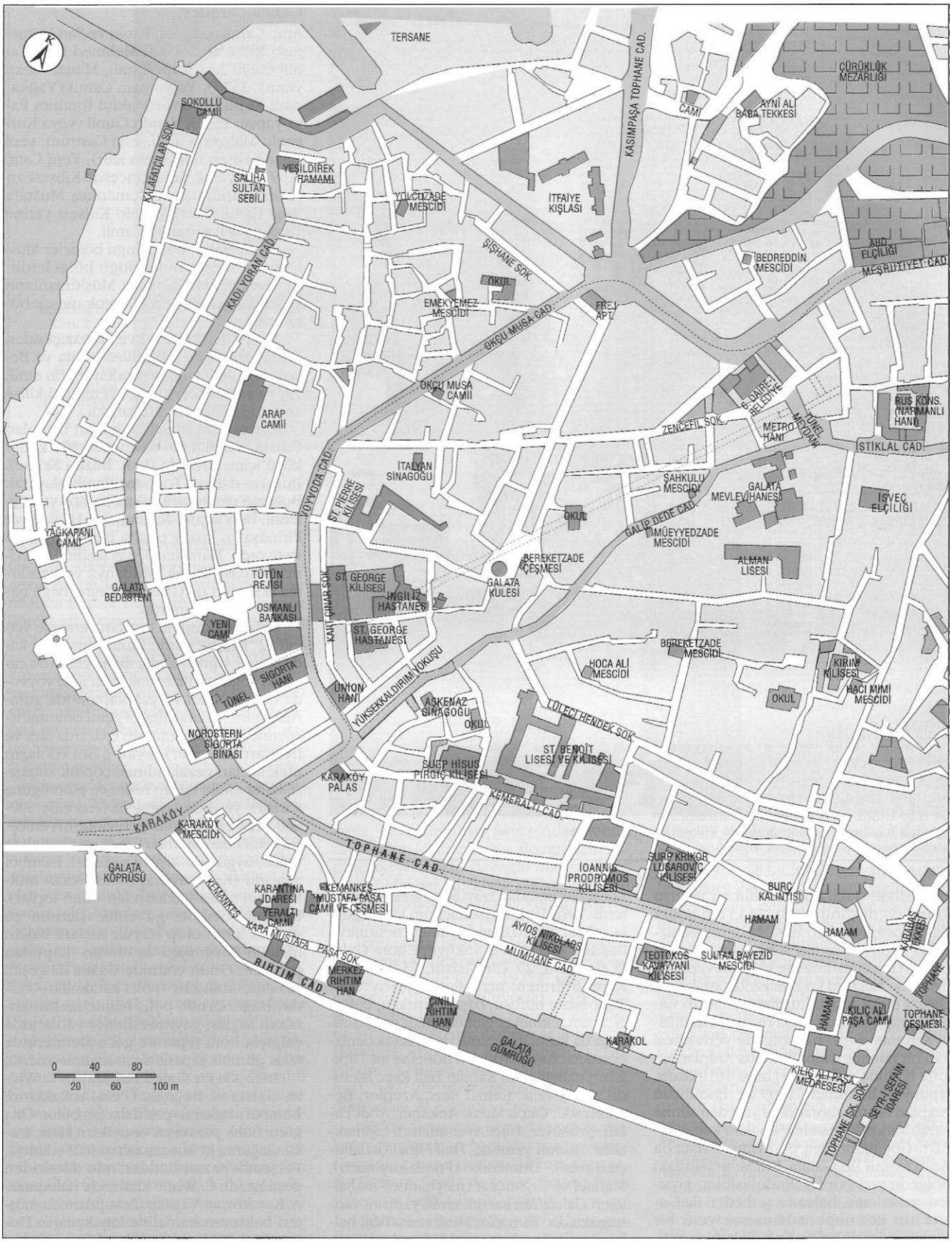

Galata, 1927
Pervititch haritasından yararlanılarak çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

Sebafı&Joaillier'in bir fotoğrafında Yüksekkaldırım, 19. yy.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 9190

şüncesiyle Galata'da Müslüman nüfusu artırmayı düşünüyordu. 1533'ten sonra Barbaros Hayreddin Paşa, Magripli denizcileri ve Endülüs'ten sığınmacı Arapları Galata'da yerleştirmekte idi. Emeviler döneminde istanbul kuşatmasında, Arapların Galata'da ordugâh kurduğu ve Arap Camii'ni yaptığı hakkındaki rivayet, Endülüslü sığınmacıların bu bölgede yerleşmesi için bir bahane oldu. Endülüs Araplarının kitle halinde gelip yerleşmesi 1610'dadır. İspanyol hükümeti 1609'da Endülüslü Arapları Islamlaştırma veya yöreden sürme kararı alınca, Osmanlılar bunlara kucak açtılar. Göçmenlerden bir kısmı, Galata'da Arap Camii ile Galata Kulesi arasındaki bölgede yerleştirildi. Endülüslüler, giysileri, şekerleme, helva ve şerbetleri ile Galata'nın kozmopolit havasına yeni bir renk kattılar. Kıbrıs'ın fethine katılan amirallerden Arap Ahmed Paşa bunlardandır.

Galata, 15. yy'ın sonlarına doğru, İstanbul'un büyümesiyle birlikte nüfus ve ekonomi bakamından büyük bir gelişme gösterdi. Yeni Türk mahallelerinin kuruluşuyla şehrin Türk-lslam karakteri belirmeye başladı. 1496 tarihli vakfiyeye göre Galata o zaman, 20 Türk-lslam, 13 İtalyan, 8 Rum, 6 Ermeni mahallesini içeriyordu. Türk-lslam nüfusu, başlıca kürkçü, bakırcı, abacı, ekmekçi gibi esnaftan ve Kasımpaşa'da kurulan tersane dolayısıyla denizcilerden oluşuyordu. Bu döneme ait Türk-lslam mahalleleri, Kaptan Bali Reis, İskandil Kasım Reis, Kemal Reis, Azepler, Bereketzade, Okçu Musa, Ankaralı, Abdi Fakih, Şehsüvar, Hacı Aver adlarım taşımaktadır. Bunun yanında, Deli Mihal (kalafatçılar reisi), Domeniko (Frenk kuyumcu), Manuel ve Urgancılar (meyhaneci) mahalleleri Galata'nm karışık etnik yapışım yansıtmaktadır. Zamanla, Müslüman-Türk halkı çoğunluğu oluşturmakla beraber bir liman ve ticaret şehri olan Galata, öbür Akdeniz liman şehirleri gibi, kozmopolit niteliğini daima saklamıştır.

Galata Camileri

Arap Camii (eski San Paolo ve San Domenico Kilisesi), Sokollu Mehmed Paşa Camii (veya Azapkapı Camii, Mimar Sinan yapısı, 1577), Yağkapanı Camii (Yağkapanı Kapısı önünde Maktul İbrahim Paşa yapısı, 1530), Yeraltı Camii (veya Kurşunlu Mahzen Camii, eski Castrum, yani Galata Hisarı'nın zemin katı), Yeni Cami (1697'de yanık San Francesco Kilisesi arsasına yapılmıştır), Kemankeş Mustafa Paşa Camii (San Antonio Kilisesi yerine yapılmıştır), Karaköy Camii.

Bu camilerin bulunduğu bölgeler Müslüman nüfusun bulunduğu bölgelerdir. Aynı zamanda Galata'da Müslümanların yerleştiği mahallelerde birçok mescit bulunuyordu.

19. yy'da, İstanbul ve Boğaziçi'nden Rum, Ermeni ve Yahudiler Galata ve Beyoğlu'na gelip yerleştiğinden şehrin etnik yapısı yeniden değişmiş, yeni yeni kilise ve sinagoglar ortaya çıkmıştır.

İstanbul'un üç kadılığından biri olan Galata Kadılığı, 44 nahiye ve 300 kadar köyü içine alıyordu (bak. Bilad-ı Selase). Bu kaza dairesi, Tophane'den başlayarak Boğaziçi'nin Rumeli yakası kasaba ve köylerini/Tîeri tarafta Kasımpaşa; Hasköy ve Piripaşa'yı, kuzey tarafta ise Beyoğlu'nu içeriyordu. Marmara Denizi tarafında, Marmara Adası, Erdek, Mudanya ve Bandırma bölgeleri de Galata kadısına bağlı naiplerle idare olunurdu.

Galata'da disiplin cezaları vermeye yetkili 12 "hâkim" vardı. Bunlar sırasıyla, kadı, Sultan Ahmed Camii mütevellisi (bu carninin çoğu vakıflan Galata'da idi), voyvoda (subaşı), bal ve yağ kapanında gümrük emini, kalafatçıbaşı (gemi onarımı işçilerine karışır), muhtesip (pazarda tartı ve fiyatları düzenler), ayak naibi (dolaşıp ufak suçları cezalandırır), çöplük subaşısı, hamr emini (şarap resim ve gümrüğüne karışır), yeniçeri çorbacısı (emrinde 500-600 yeniçeri ile polis görevinde), Yeniçeri Ocağından mumcu (gece meyhanelere bakar, uygunsuz kişileri yakalar), İstanbul ağasıdır (Karaköy Kapısında saray mutfağı için odun yüklerinden odun toplar). Bununla beraber güvenlik işlerinin en yüksek amiri olup büyük suçlara bakan makam Kasımpaşa'da oturan "kapudan paşa"dır. Onun emrinde Galata'da çeşitli yerlerde kolluklar (polis karakolları) vardır. Boğaziçi'nde polis hizmetini bostancıbaşı sağlar; gayrimüslimler yalılarında çalgıyla hora teper ve gece âlemlerinde fazla gürültü yaparlarsa müdahale ederdi.

1842-1843'te Galata'da yaşayan C. White, Galata ve Beyoğlu (Pera) sokaklarını İstanbul'a bakarak çok daha pis bulur. Ona göre, balık pazarının ve açıktan Halic'e akan lağımın kokusuna tahammül edilmez; Perşembepazarı Caddesi'nde dilenciden geçilmezdi. C. White kitabında Balıkpazarı, Karaköy ve Yağkapanı kapılarında müşteri bekleyen hamal ve kayıkçıların Doğu Anadolu'dan gelmiş güçlü ve yakışıklı adamlar olduğunu ve bunların kadınlarla sonu ölümle biten maceralarını anlatır (bak. meyhaneler).

Brindesi'nin Yeni Çarşı Sokağı'ndaki evinden Galata ve çevresini betimleyen bir resmi, 19. yy. *Galeri Alfa*

Osmanlı ülkesinde Avrupa modeli ilk belediye de, Galata'da 1857'de kuruldu (bak. Altıncı Daire-i Belediye).

Ekonomi, Pazarlar ve Hanlar

Osmanlı idaresi altına girmeden önce Ceneviz Pera'sı 14. yy'dan itibaren ticaret ve refahını başlıca Bursa ile ticari ilişkilerine borçlu idi. Cenevizliler Bursa pazarından Hint baharatı ve İran ipeği almakta idiler.

1455 sayımı gösteriyor ki, 1453'te teslim sırasında kaçışlar yüzünden ekonomi sarsılmış, ticarethane ve depolar boş kalmıştır. 1480'e doğru İstanbul'un kalkınmasına paralel olarak Galata eskisinden daha hareketli ve zengin bir ticaret bölgesi haline geldi.

Ceneviz döneminde liman ve esas pazar kesimi, Yağkapanı Kapısı ile Balıkpazarı Kapısı arasındaki bölge idi. Osmanlı döneminde de aynı bölge, esas pazar durumunu korumuştur. Perşembepazan Caddesi burada başlardı. Ticaret mallarının tartılıp gümrük alındığı kapan burada idi. Surlardaki kuleler, ticaret malları için "mahzen" (depo) vazifesi görürdü. Bu bölgede, İstanbul'un gelişmesiyle beraber, Rüstem Paşa Hanı ve bedesten gibi büyük ticari yapılar inşa olunmuştur. Galata, Ege Denizi'nden ithal olunan zeytinyağının son varış noktası olduğundan yağ kapanı da burada idi. Aynı bölgedeki balık pazarı, yabancıların hayranlığını çeken bir pazardı. Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli Galata planında Yağkapanı Kapısı önünde sur dışında iskele, yağ kapanı ve ibrahim Paşa Camii gösterilmiştir. Gravürlerde bu iskele büyük gemilerin yanaştığı bir yer olarak tasvir olunmuştur. Nüfuzlu Osmanlı büyüklerinin burada kiralık "mahzenleri" vardı ve Galata tüccarı ve sarrafları eliyle ticarete büyük sermayeler yatırırlardı. 1472 tarihli vakfiye Rum, Ermeni, Yahudi ve İtalyanların faaliyette bulunduğu bu liman-pazar bölgesinde, birçok Türk-Müslüman tüccann da yerleşmiş bulunduğunu gösteriyor. Müslüman tüccarlar Avrupa'ya sof, ince pamuklular ve ipekli kumaş ihracıyla uğraşırdı, ikinci önemli pazar, Karaköy bölgesinde idi. Evliya Çelebiye göre (1630'larda) Galata'da çeşitli semtlerde 8 çarşı vardı. Bu tarihlerde değerli eşya alıp satan Galata Bedesteni'ndeki tüccarın çoğunluğu Rum ve "Frenk"lerden (Avrupalı) oluşuyordu. Galata, istanbul'un Avrupa ile ticaretinin başlıca antreposu durumuna gelmişti. 18. yy'da Bati dan başlıca kumaş, şeker, kahve, boya ithal ediliyor buna karşılık, yün, balmumu, deri ihraç ediliyordu. Bu olgu şehrin kozmopolit nüfusu, yaşam tarzı bakımından "Frenk" karakterini belirlemiş böylece Batılılaşmada belirleyici bir odak olmuştur. 15. yy'rn sonunda tarihçi Tursun Bey, Galata'yı "Frengistan" diye anmaktadır. 1840'larda, özellikle Kırım Savaşindan sonra, İstanbul'un kibar tabakası alışveriş için Kapalıçarşiyı bırakıp Beyoğlu mağazalarına rağbet etmeye başlamış, Galata-Istanbul trafiği ziyadesi ile artmış ve bu yüzden köprüler yapılmaya başlanmıştır.

1840'larda İstanbul-Galata arasında ulaştırmayı sağlayan kayıkçıların sayısı, gedik defterine göre, 19.000 kişiyi, kayık sayısı 16.000'i buluyordu. 1840'larda 8.500 hamal sayılmıştı. Haliç'te ilk köprü 3 Eylül 1836'da hizmete açılmış olan Hayratiye Köprüsü olup Azapkapiyı Unkapanina bağlıyordu (bak. Galata köprüleri). 1876'da hizmete başlayan Tünel dünyadaki ilk metrolardan biridir.

1885'te Galata'da, hepsi Mertebani Sokağinda olarak şu bankalar vardı: Bank-ı Osmani, ltibar-ı Umumî Şirketi, Dersaadet Bankası, Credit de Lyons, Fransız Bank şubesi ve İngiliz Bank şubesi.

Galata'daki ticaretin büyük bölümü gayrimüslimlerin, Levantenlerin elinde idi. 18. yy'da kumaş ticareti, Rum ve Yahudilerin, sarraflık Yahudi ve Ermenilerin, dellallık Yahudilerin elinde idi. Türkler gıda maddeleri ticaretiyle uğraşırdı, ithalatın yüzde 70'ini Avrupa kumaşları oluşturmakta idi. ithal mallarını alıp dağıtmada Rumlar başta gelmekte idi.

Avrupa ile ticaretin olağanüstü gelişmesi ve Beyoğlu'nun önemli bir yerleşme alanı haline gelmesi sonucu yeniden birçok han yapılmıştır.

ingilizler Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Galata Limaninda, Osmanlı liman idaresini ve gedik nizamını hiçe sayarak yükleme boşaltmada kendi tebaalarından Maltalıları ve lyonyen Adaları halkından işçileri kullandılar. Türk ve Rum kayıkçılar işsiz kaldı. Savaş sonunda bu yabancılar işi kaçakçılık ve korsanlığa döktüler. Galata'da suç oram çok arttı. Osmanlı polisi karışmaya yeltenince ingiliz hükümeti kapitülasyonların çiğnendiğini öne sürerek suçlulara sahip çıkıyordu. Galata Limanı tam bir başsızlık içinde idi. Nihayet 1859'da Babıâli bir İngiliz amkalini, Adolphus Slade'i liman odası başına getirerek bir çare bulmayı denedi. 1862'ye kadar hizmet gören bu ingiliz, kaçakçılığı önlemeye çalıştı. Galata Limanı Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyon sahibi devletlerin bir serbest limanı durumuna düşmekten kurtulamadı. Bu durumun hayırlı bir sonucu, yerli gedik tekelinin kalkmasına yol açmış olmasıdır. Gelen giden vapurlar için Galata rıhtım inşaatı imtiyazı 1892'de bir Fransıza verilmiş, fakat kayıkçıların protestoları yüzünden inşaat yavaş yürümüştür (bak. rıhtımlar).

BibL H. inalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Premiere Recontre International le sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderna, Institut National des Zangues et Civilasations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme 18-22 Janvier 1985.1. Recherche sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata,* Ist.-Paris, 1991, s. 17-116; A. M. Schneider-M. Nomidis, *Galata, Topographische-archâologischerPlan mit erlaütemdem Text,* İst., 1944; S. Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reform in İstanbul; 1855-1865", *International Journal ojMiddle*

Günümüzde Galata'nın genel bir görünümü. *Gürol Kara*

East Studies, II (1980), s. 227-245; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* Ist., 1969; ay, "İstanbul". *İA,* VII, 1215/150-157; C. White, *Three Years in Constantinople,* ITII, Londra, 1845; Evliya, *Seyahatname,* I; Ziya, *Istanbul ve Boğaziçi,* I-II; Cezar, *Beyoğlu;* Öz, *İstanbul Camileri,* I-II; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Z. Bilge, *İstanbul Rıhtımlarının Tarihi,* İst., 1949; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* İst., 1952; (Ergin), *Mecelle; Dahiliye Nezaretinin 1301 Rumî Tarihli İstanbul İstatistik Cetvelleri;* H. Kazgan, *Galata Bankerleri,* İst., 1991; C. Baykara, *Galata Mevlevihanesi,* İst.

HALİL İNALCIK

Günümüzde Galata

Beyoğlu İlçesi'nin bir parçası olan Galata semti Evliya Çelebi, Şahkulu, Emekyemez, Bereketzade, Karaköy, Müeyyetzade, Hacı Mimi, Asmalımescit, Arap Cami ve Tomtom mahallelerinden oluşmaktadır. Banka merkezleri, gemicilik işletmeleri, işhanlan, dükkânlar ve tezgâh satıcılan ile İstanbul'un en işlek ticaret ve iş merkezlerinden biridir. Semt tüm 20. yy boyunca, sadece Galata Kulesi-Kürkçükapı-Azapkapı-Şişhane arasında kalan dörtgen ile, Büyük Hendek ve Lüleci Hendek sokaklarının üstünde kalan yerler hariç olmak üzere işyerleri ile doluydu. Merkezdeki Bereketzade Mahallesi ile Lüleci Hendek-Kemeraltı caddeleri arasmdaki alan ise Latin (veya Protestan) kiliseleri, okul ve hastanelerin yoğun olduğu bölümlerdi. 1955-1960 arasında uygulanan imar planları ve politikalar Galata'nm mimari, kültürel ve sosyal yapısını değiştirmiştir. Semtin çoğulcu kimliği değişerek homojenleşmiş, deniz ticaretinin önemini giderek yitirmesi, bankacılık sektörünün Levent-Maslak yöresine taşınması, ticaret hayatının Harbiye-Şişli-Nişantaşı bölgesine kayması sonucu bir ticaret ve iş merkezi olma kimliği de zayıflamaktadır. İstanbul'un en büyük hırdavatçılar çarşısı olan Perşembepazarının esnaflan da, 1985 sonrasındaki Haliç yıkımları nedeniyle Piyalepaşa'da inşa edilen PERPA binasına kaydırılmaya başlanmıştır. Halen Yüksekkaldırım ve Bankalar Caddesi'nde elektrik araç ve gereçleri satan dükkânlar sıralıdır. Şehrin gemicilik işletmelerinin bir bölümü Galata rıhtımındaki konumlarım sürdürmektedir.

Mimarlar Odası İstanbul Şubesi tarafından 1990'ların ilk yıllarında başlatılan çalışmalar sonucunda Galata'nın mimari ve kültürel özelliklerinin saptanması ve koruma altına alınmasını hedefleyen projeler üretilmektedir. Azapkapidan Tophane'ye dek uzanan 8 mahalle, 211 sokak ve 80 kadar tarihi yapıyı kapsayan bu projeler uyarınca Galata Kulesi'nin çevresinden başlamak üzere pek çok düzenleme yapılmaktadır.

1950'lerde aralarında Fikret Âdil ve Nâzım Hikmet'in de bulunduğu pek çok sanatçının yaşadığı ve buluştuğu bir mekân olan, ama daha sonra pavyonlar ve fuhuş amaçlı otellerle dolarak eski kimliğini yitiren Asmalımescit Mahallesi; Asmalımescit ile Hacı Mimi mahalleleri arasmdan geçen Serdar-ı Ekrem Sokağı ve burada bulunan Narmanlı Yurdu, Kamondo Hanı, Doğan Apartmanı(->) gibi önemli yapılar bu koruma kapsamına alınmıştır. Serdar-1 Ekrem Sokağında ya da bu sokağa hemen komşu Şahkulu Bostan Sokağında yaşayan ya da atölyesi bulunan ünlü sanatçılar arasında İlhan Berk, Abidin Dino, Mina Urgan, Halet Çambel, Asaf Halet Çelebi, Ahmed Hamdi, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday gibi kültür adamlarımızı sayabiliriz.

Koruma projelerinin uygulandığı yerlerden biri de Galata Mevlevîhanesi'nin bulunduğu Galip Dede Caddesi'dir. Şeyh Galip ve Müeyyetzade camileri ile, İstanbul'un en eski fırınlarından biri olan 100 yıllık Kuledibi Fırını burada yer almaktadır. Şu an kullanılmayan Sancak (Alsancak) Sineması ise güzel iç süslemeleri ile ünlüydü. Müeyyetzade Mahallesi'ndeki Yüksekkaldırım, Lüleci Hendek, Boğazkesen ve Necatibey caddeleri arasında kalan bölgede ise ticari binalar yer almaktadır. Bunların çoğu eski tipte yığma yapılar olup, sadece ön cepheleri sağlam durmakta, arkadaki harap bölümlerinde Anadolu'dan göçen kişiler sığınmaktadır. St. Benoit Lisesi'nin yanından inen Revani Sokağındaki 19. yy yapısı binalar ise otopark yapılmak üzere yıkılmak üzeredir.

Galata Kulesi ile Yağkapanı İskelesi arasındaki akslardan birinin üstünde bulunan Kuledibi Hastanesi ise, 19. yy'da Galata bölgesinde yaşayan 2.500 kişilik Malta kolonisinin bir mensubu tarafından işyeri olarak inşa edilmiş, daha sonra Zonguldak'ta kömür madeni işleten Fournier ailesine devredilmiştir. 1919'da İngiliz işgal birliklerine karakol binası olarak hizmet veren bina daha soma bugünkü işlevine kavuşmuştur.

Galata'daki sokak isinılerirıin çoğu, Alti-Yedi Eylül 01aylarindan(-») soma Türkçeleştirilmiştir. Eski adı Kazevici olan General Yazgan Sokağındaki binalar mimari bakımdan çok önemlidir. Kumbaracı Yokuşu'nun İstiklal Caddesi ile birleştiği yere yakın beş katlı eski apartman İstanbul Eğitim Vakfı tarafmdan öğrenci yurduna dönüştürülmektedir. 120 numaradaki Ceneviz binası ise bakımsız bir durumda olup halen konfeksiyon atölyesi olarak kullanılmaktadır.

İSTANBUL

GALATA BANKERLERİ

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren, büroları Galata çevresinde bulunan, her türlü mali ve parasal işlemle uğraşan, Osmanlı ekonomisi, maliyesi ve siyaseti üzerinde büyük etkileri olmuş Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer yabancı kökenli bankerler.

Galata bankerleri, İstanbul'da Bizans döneminden beri para, altın, kıymetli maden işleriyle uğraşan, faizle para veren tefeci ve sarrafların(->) 19- yy'ın değişen ekonomik ve sosyal koşullarındaki uzantıları sayılabilir. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u aldığı zaman, şimdiki Galata ve çevresine yerleşmiş Cenevizli ve Venedikli tefeci sarraf ve tüccarlara, sıkı kurallar ve kendilerine çizilmiş çerçeve içinde işlerini sürdürme imkânı tanımıştı. Sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ile bazen uzlaşma, bazen idamları ve mallarının müsaderesine varan çatışmalarla işlerini sürdüren bu kesimler, 1839'da Tanzimat'ın ilanından, özellikle de yeni ticaret yasalarının yürürlüğe gkmesi ve Osmanlı ekonomisinin Batiya açılıp teslim olmasından sonra bir yandan yapı değiştirirken bir yandan da büsbütün güçlendiler. 19. yy'a gelindiğinde İstanbul'un zengin ve kalburüstü azınlıklarının ve kentte yaşayan yabancıların önemli bölümü sarraflık yapmaktaydı. Bu sarrafların Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz parçası haline gelerek önem kazanmaları; ülkenin, sanayi devrimini gerçekleştirmiş Batinin dış pazan olma sürecine girmesi, yurtiçi üretim ve sanayinin çökerek ekonominin Avrupa ticaretine bağlanması ile oldu.

Galata çevresinde yaşayan ve işlemlerini de buradan sürdüren çoğu Rum sarraf ve onların ortakları olan tüccarlar, Bati dan kredi ile satın aldıkları malları peşin para ile satıyor; ellerinde biriken nakit parayı çok yüksek faizle vererek büyük kârlar sağlıyorlardı. Ermeni ve Yahudi sarrafları ise, daha çok iç piyasaya dönük çalışıyorlar; sarayın ve devlet ricalinin artan tüketim masraflarını finanse ediyorlardı. Yabancı uyruklulara serbest ticaret ve mali işlem yetkisini tanıyan ve var olan yetkilerini genişleten Tanzimat Fermanını izleyen gelişmeler içinde, Galata sarraflarından çok daha geniş para ve işlem hacmine sahip, daha modern ve örgüüü bankerlere doğru gidiş hızlandı. 1850'lere kadar hiçbir ön hazırlık ve eğitimleri olmadan, çekirdekten yetişip gözü kara faizcilik, tefecilik ve kapkaççılıkla yükselen sarrafların yerini bu yeni kuşak bankerler almaya başladı.

Aynı dönemler Avrupa'da bankaların kurumlaştığı, mali sermayenin yükselişe geçtiği, bankacılığın ve banka işlemlerinin gelişkin Avrupa ekonomilerinin ana sektörlerinden biri haline gelmeye başladığı dönemlerdi. Batı ile sıkı ilişki içindeki Osmanlı sarraf-bankerlerinin de belli standartlara ulaşmaları, işlerini sürdürebilmeleri için gerekliydi. Bankerlik böylece İstanbul'daki Levantenlerin, Rum, Ermeni, Yahudi tebaanın seçkin kesimlerinin iyi yetişmiş ve eğitim görmüş çocuklarının işi olmaya başladı. Bunlar Paris ve Londra borsaları ile sürekli haberleşme içinde cilan, gelişmeleri izleyen, Osmanlı sarayı ve bürokrasisiyle olduğu kadar Batidaki önemli kurum ve kişilerle de yakın ilişki içindeki kişilerdi. Toplumda biraz da aşağılanan sarraflıktan, toplumsal statü sahibi bankerliğe doğru geçişin habercileriydi.

1846'da, İstanbul'da ve Batida çeşitli ilişkileri olan tanınmış sarraf-banker Manolaki Baltazzi (Baltacı) ve Fransa'da da bankerlikle uğraşan ünlü zengin Alleon ailesinin^) oğullarından Jacques Alleon ve kardeşlerinin Galata'da Voyvoda Caddesinde açtıkları bankerlik bürosu Galata sarraflarının Galata bankerlerine dönüşmesinde bir adım sayılabilir. Baltazzi ve Alleon'ların bankerlik bürolan, 1847'de İstanbul'da kurulan ilk banka olan Banque de Constantinople'un çekirdeğini oluşturdu. Bankanın kuruluşu eski kuşak sarraf-bankerler arasmda önce belli bir tedirginlik yarattıysa da giderek Galata bankerlerinin gelişmesine katkıda bulundu. 1850'lerde piyasadaki para darlığını önlemek üzere basılıp piyasaya sürülen "kaime" ile oynanan borsa oyunları ve çeşitli para spekülasyonları ile Galata bankerleri büyük kazançlar sağladılar. 1854'te Kırım Savaşı'nın mali çöküntüsünün de etkisiyle Osmanlı maliyesinin yaşadığı bunalım sırasında ilk dış borçlanmaya gidildiğinde ve bunu izleyen dış borçlanmalar sürecinde, Galata bankerleri Batiya ciddi şekilde açıldılar ve borç veren Avrupa ülkelerinin Türkiye'deki kolları haline geldiler. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borçlarının en yüksek noktasına ulaştığı 1860'larda büyük spekülasyon ve kâr olanakları sağlayan Galata bankerleri Osmanlı Devletini de avuçları içine almışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Galata bankerlerinden doğrudan borç aldığı gibi, çeşitli nezaretler de tüccara zamanında para ödeyemeyince faizli senetler veriyorlar, tüccar bunları Galata bankerlerine kırdırıyor ve bankerler bu yolla da devletin alacaklısı durumuna geliyorlardı. 1863'te Osmanlı Bankasinın (Banque Imperiale Ottomane) kuruluşu bankerler arasında bir süre tedkginlik yarattıysa da kısa bir süre sonra Galata bankerlerinin daha da güçlendikleri gözlendi. 1864'te bankerler birleşip örgütlendiler ve Galata Borsası'nı(->) kurdular. Ayrıca Osmanlı Bankası kurulduktan sonra, Osmanlı Bankasının da ortak olduğu; ortakları arasmda ünlü Galata bankerlerinden A. Baltazzi, Kristaki Zografos, Boğos Mısırlıyan, A. Ralli, Zarifi, J. Kamonda'nrn da bulunduğu Société Générale de l'Empire Ottomane adlı önemli bir finans kuruluşu oluşturdular.

1871-1881 arası Galata bankerlerinin altm dönemi oldu. Bankerler, aralarında Tramvay Şirketi'nin de bulunduğu çeşitli şirketler kurdular. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında, mali durumu çok güçleşmiş olan Osmanlı maliyesine yaptıkları yardımlarla devletle ilişkilerini pekiştirdiler, kendilerine zamanın basınında "kurtarıcılar" sıfatı bile yakıştırıldı.

Galata bankerleri Osmanlı Devleti'ne ve maliyesine 19- yy'ın ortalarından başlayarak neredeyse 70 yıl boyunca âdeta hükmettiler. Öte yandan Osmanlı İstanbul'unda banker aileleri, renkli, zengin ve o dönem için istisnai olan Avrupai bir yaşamı sürdürdüler; Osmanlı'nın Batıcı kesimine örnek oldular. İstanbul'da kişilikleriyle ve yaşamlarıyla da iz bırakmış ünlü Galata bankerleri arasında, Kamondo Hani nın da sahibi olan Isak Kamondo, Doğan Apartmam'm(->) satm almış olan Selanikli Botton ailesi, Sakız'dan göç etmiş bir İtalyan aileye mensup Bernard Corpi, Manolaki Baltazzi (Baltacı) ve ailesi, Marsilya'dan gelmiş Yunan asıllı Zarifi kardeşler, Çiçek Pasajim yaptırmış olan Hristaki Zografos Efendi, konakları ve zenginliğiyle ünlü Agop Köçeoğlu, Beyoğlu'nda bir sokağa adım vermiş Glavani ailesi, Levantenlerden Nomico ailesi sayılabilir.

İSTANBUL

GALATA BEDESTENİ

Galata'da Perşembepazarı Caddesi'ndedir.

Galata Bedesteni'nin II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) evkafından olduğu genellikle kabul edilir. Fakat Fatih'in Türkçe ve Arapça vakfiyelerinde, bu bedesten ile ilgili bir kayda rastlanmaz. Bir belgede karşılaşılan, Galata'nın Lonca Mahallesindeki bazı dükkânlar E. H. Ayverdi tarafından bedestene ait olarak kabul edilmek istenir. III. Murad'm (hd 1574-1595) 993/1586 tarihli bir fermanında bahsi geçen "kadîmden bezzâzistan imiş" denilen 16 mermer sünınlu, 20 kubbeli yapının burası olması da inandırıcı değildir. Zaten bu bilgi de çelişkilidir (16 sütunlu bir yapıda 25 kubbe olması gerekir, Galata Bedesteni sütunlu değil 4 örme payelidir). Bu bedesten ile ilgili olarak Evliya Çelebi'nin yazdıkları da mevcut binaya uymaz.

Galata Bedesteni mimarisi bakımından Osmanlı dönemi Türk sanatının yapı üslubuna ve tekniğine tam bir uygunluk gösterir. Zaten bedesten yapımı da 15-17. yy'lar arasında uygulanmıştır; sonradan bu yapı türü unutulmuştur. Bu bedesten 4 payeli ve 9 kubbeli biçimi ile Kastamonu, Kayseri, artık mevcut olmayan Konya, Merzifon bedestenlerinin bir benzeridir.

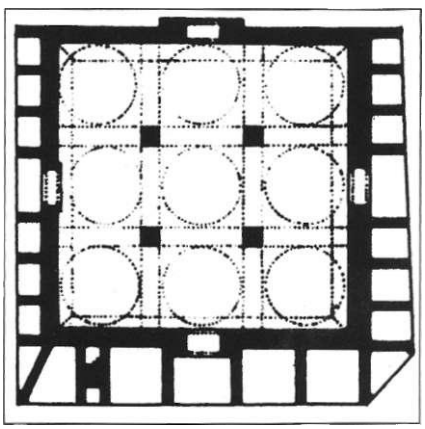

Galata Bedesteni'nin planı.
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

20 mx20 m ölçüsünü pek az aşan bedestenlerde daima görüldüğü gibi dış cephelerine bitişik olarak, üzerleri kagir tonozlarla örtülü dükkân gözleri sıralanır. Bunlar sonraları çok bozulmuş, Perşembepazarı Caddesi kenarındakiler de bütünüyle tıraş edilerek, ortadan kaldırmıştır. Dört cephesinin de ortasında birer kapısı olan, ana mekânın ortasında yükselen kesme taştan, kare kesitli 4 kaim paye büyük kemerleri taşır. Böylece meydana gelen 9 bölümün üstleri kasnaksız kubbeler ile örtülmüştür. Cephelerinin yukarı kısımlarında, her cephede üçer tane pencere vardır.

Perşembepazarı Caddesine açılan girişin sol tarafında duvar kalınlığı içinde bulunan spiral bk merdiven, çepeçevre bedesteni dolanan ahşap bir galeriye çıkışı sağlar. Ancak 80 cm kadar genişlikteki bu galeri, duvarlara saplanmış mermer konsollar tarafından taşınır. Ayrıca karşılıklı iki köşedeki düz merdivenler ise dış dükkânların üstlerinde olması gereken kat bölümleri ile ilgilidir. Bu üst kattan yalnız iki tarafta, bazı mekânlar kalmıştır.

Galata Bedesteni 25 yıl öncesine kadar depo olarak kullanılıyor ve içinde meşe ağacmdan eski bölmeler bütünüyle duruyordu. Binayı kiraya vermek üzere yapılan restorasyonda bunlar sökülmüş ve ilgili makamın itirazına karşılık, bedestenin aslına uygun onarımının yapılacağı bildirilmesine rağmen bu yolda hiçbir gkişimde bulunulmamıştır.

Bibi. C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1989; A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata, Topographisch-Archäologischer Plan mit Erläuterndem Text,* İst., 1944, s. 37; Ayverdi, *Fatih W, 576-579;* Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 352-353.

SEMAVİ EYİCE

GALATA BORSASI

Bugün emtia borsası ve menkul kıymetler borsası olarak iki ayrı kurum olan borsalar, Eski Yunan ve Roma'dan başlayarak MS 12. yy'a, yani Venedik'in Akdeniz ticaretine yeni bir veçhe vermeye başlamasına kadar, emtia ağırlıklı borsalar olarak bilinmektedir. Mal alım satımı ve mal üzerinde her türlü spekülatif hareketlerin oluştuğu borsalardan menkul kıymetler borsasına geçiş 12. yy'da Venedik'te başlamıştır. Borsa kelimesi, aym yıllarda Belçika'nın Bruge kentinde, tüccarların Van der Burse adında bir tüccarın evinde toplanıp çeşitli mal ve kıymetli kâğıt üzerinde mezat ve alışveriş yapmalarından çıkmış, benzer işlerin yapıldığı yere "borsa" denmeye başlanmıştır.

Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da borsa, ekonomik hayatta beliren köklü değişmelerin gerektirdiği bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim 1838 ve 1839'da İngiltere ve Fransa ile yapılan dış ticaret anlaşmaları ve II. Mahmud döneminin (1808-1839) başından itibaren yoğunlaşan Batı ticareti, Osmanlı ekonomik yapısında büyük değişikliklere yol açmış, özellikle dış ticaretin açık vermesi dış tediyelerin ödenmesinde yeni usullerin kullanılmasına sebep olmuştur. İngiliz ve Fransız kambiyosunu tutmak, yani istikrarlı bir şekle dökmek için hükümet desteği ile İstanbul'da kurulmuş olan Banque de Constantinople' un kâğıtları, öteden beri piyasada dolaşan ve aslında hükümetin tüccara olan vadeli ve faizli borçlarını temsil eden sehim, sergi vb kâğıtlar ile birlikte piyasada spekülasyon aracı olmaya başlamıştır.

Banque de Constantinople ve hükümetin piyasada dolaşan kâğıtları yanında, gemilerde taşman her türlü mal ile İstanbul ve sair Osmanlı limanlarında depo edilmiş malların karşılığı olarak tüccar tarafından çıkarılan kâğıtlar da artmaya başlayınca, o devirde dışarıdan ve içeriden gelen gemilerin yanaşıp yüklerini boşalttığı yer ve aym zamanda yabancı tüccar ve gemi adamlarının uğrakları olan otellerin, kahvehanelerin, birahanelerin bulunduğu Galata'da, kışın kapalı, yazın açık havada, yabancıların ve onları taklit etmeye çalışan Osmanlı azınlıklannm yanında şansmı denemeye çıkmış bkkaç Islam-Türk tebaa da, "hava oyunları" olarak bilinen borsa oyunlarına katılmaya başlamışlardır.

Galata Borsası 19. yy'ın ortalanna doğru oluşmuştur. 19. yy'm ortalarına doğru giderek bozulan ekonomik durum sonucunda iç piyasadaki para darlığına çare olarak getirilen ve "kaime" adı verilen kâğıt paranın çıkarılması ve kaime ile girişilen bazı işlemler, kısa zamanda kaimenin büyük spekülasyon metaı haline gelmesine sebep olmuş ve Kırım Savaşı arifesinde, bir altının lira karşılığı 400 kuruş kaimeye kadar çıkmıştır. İşte bu spekülatif hareketlerin bankerler ve sarraflar dışmda halk arasına da yayılması ile İstanbul'un çarşı pazar yerlerinde kaime, sergi, sehim vb devlet kâğıtları ve bazı itibarlı tüccar ve bankerlerin imzasını taşıyan çek ve bonoların alışverişi hızlanmış; bu işe Avrupalılar da karışmca Avrupa borsalarının en tipik işlem ve oyunları Galata' nın han avlularında ve akşamları da birahane ve gazinolarda oynanmaya başlanmıştır. Bu işlerin acemileri çok olduğundan kavgalar ve suçlamalar başlamış, zaman zaman polis müdahalesi gerekli olmuştur.

İşte bu kargaşayı ve zaman zaman hükümeti sert tedbirler almaya zorlayan olayları normal borsa işlemleri haline sokmak için, eski Ceneviz ve Venedikli sarraf, banker ve tüccarların ahvadı sayılan İstanbullu Rum banker, sarraf ve tüccarlar Rum Saliselerinin idare heyetlerine verilen "sefurya" adıyla bir teşkilatlanmaya giderek Galata'da Havyar Ham'nda bir borsa kurmuşlardır (bak. borsalar). 1854 başlarında adı geçen handa bu şekilde ortaya çıkan yarı resmi borsa, kısa zamanda gelişmesine rağmen ilk resmi borsa komiseri olan Abidin Paşa'nın, yazdığı *Hava Oyunları* adlı kitapçıkta belirteceği gibi, özellikle Müslüman Türklerin borsa oyunlarında büyük zararlara uğramaları ve aldatılmaları karşısında, hükümet bu işi kendi kontrolü altına almıştır.

Galata Borsası resmen kurulduktan soma borsa dışında tahvilat alım satımları ve bunlarla ilgili spekülatif işlemler yasaklanmış, ancak borsa dışında, özellikle borsa kapandıktan soma akşamları Galata ve Beyoğlu birahanelerinde, hattâ tiyatro, opera ve konser aralarında konsolid oyunu devam etmişti. Zaman zaman cezalar artırıldığı, hattâ birçok banker, sarraf, simsar hapse bile girdiği halde, yolsuz para işlemlerinin önü alınamamıştır..

Galata Borsası, kuruluşundan 1914'e

Pera Palas Hotel de Constantinople' un Société Française Grands Hotels Internationa ait 10 Temmuz 1922 tarihli hisse senedi. *Galeri Alfa*

kadar sakin ve işlemlerin normal yürüdüğü pek az gün geçirmiştir. Bunda devletin, padişahın müdahalelerinin, Osmanlı ekonomisi ve ticaretinin büyük bir kriz içinde oluşunun, Batı banka ve bankerlerinin spekülasyonlarının rolü büyüktür. Borsanın bu hali bkçok ocağın sönmesine, iflaslara, intiharlara sebep olmuştur.

Galata Borsası'mn İslam inanışlarına ters düştüğü hatırlatılarak İslam tebaanın borsadan ve özellikle konsolid oyunları denilen borsa oyunlarından uzak kaldığı ve bu sebeple borsacılığın sadece Hıristiyanlara has bir meslek olduğu iddia edilirse de gerçek böyle değildir. Birçok İslam aile reisinin, evlerindeki ve civarlarındaki tutucu eğilimlere rağmen gizliden konsolid belasına tutulmuş olduğu söylenk.

1914'te I. Dünya Savaşı çıkınca Galata Borsası kendi kendini feshetme kararı almıştır. Ancak resmen kapalı olmasma rağmen, bu defa İstanbul'un her yerinde, hattâ Şehzadebaşında bile borsa kurulup oyun oynandığı görülmüştür. Savaş boyunca her türlü mal üzerinde spekülasyon arttığı için, tahviller ve paralar üzerindeki oyunlar da hızlanmıştır.

Mütareke ve daha sonra İstanbul'un işgalinde Galata Borsası, İtimin emri ve müsaadesi ile açıldığı belli olmadan yeniden açılmıştır. Mütareke yıllarında ve İstanbul'un müttefik orduları tarafından işgali süresince borsada iki önemli olay kaydedilmiştir. Bunlardan biri İstanbullu Rumların İstanbul'un tapusunu ele geçirmek için borsada çevkdikleri oyunlar, diğeri ise Müslüman Türklerin borsacılıkta daha aktif bir tutum içine girmeleridir. ABD Başkanı Wilson'un, I. Dünya Savaşı sonrası barış ilkelerini ortaya koyan bildirisinde, ihtilaflı toprakların paylaşılmasında tapu hakkının büyük rol oynayabileceğine dair bir prensibi ortaya koyması, İstanbul Rumlarının şehri ele geçirmek için İstanbul'da tapu sahibi Türklerin ellerindeki tapuları parası karşılığında alma teşebbüslerine yol açmıştır. Bu, kısa zamanda kampanya haline dönüşmüş ve Rumlar Atina Bankasının verdiği krediler sayesinde Osmanlı lirasının kambiyo oyunları ile değer kaybetmesinden de faydalanarak İstanbul'un Beyoğlu, Boğaziçi kıyıları ve Adalar ile Kadıköy, Moda, Fenerbahçe, Kızıltoprak semtlerinde ev, dükkân, tarla, bostan, arsa satın almaya koyulmuşlardır. Satanların büyük çoğunluğu ise, yapılan propaganda ile İstanbul'un elden gideceğine inanmış Müslüman Türklerdir.

Bu arada, İstanbul'un işgal altmda bulunduğu 1921'de, borsanın Havyar Ham'ndan sonra taşındığı Komisyon Hanı yeniden inşa edilmiştir. Rumların giriştikleri kambiyo oyunlarına işgal kuvvetlerinin subay, asker ve memurlarının da katılmaları ve İngiliz lirasının değerini yükseltmeye yönelik kambiyo oyunlarına karşı, hükümet kambiyoyu borsadan ayırmak zorunda kalmış; bunun üzerine aynı kişilerin kurdukları "Kambiyo Kulübü" bu defa hiçbir kontrole tabi olmadan işlerini yürütmüştür.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Ankara hükümeti İzmir İktisat Kongresi'nde saptanmış olan liberal politika icabı ve Lozan Barış Antlaşması gereğine uygun politika yürütmek üzere borsaya eskiden pek farklı olmayan bir düzen getirmek istemiştir. Maliye Müfettişi Adil Bey'in borsa teşkilatmm başına getirilmesi ile başlayan yeni dönem yeni birtakım düzenlemelere sahne olmuştur. Nitekim savaş ve mütareke yıkarında özellikle Türk-İslam tebaanın borsadaki kayıplarının önlenmesi maksadı ile acentelerle müşteriler arasındaki ilişkiler yeni bir hukuki düzene sokulmuştur.

1929 dünya ekonomik krizine kadar, Galata Borsası izlenen liberal politikadan ötürü büyük kambiyo spekülasyonlarına sahne olmuş, özellikle İngiliz lirası üzerindeki spekülasyonun etkileri kolay kolay silinememiştir.

Galata Borsası 1930'lara varmadan kapanıp giderken, bir yüzyıla yakın bir sürede Batı finans kapitali ile onun içerideki ortaklarına büyük faydalar sağlamıştır.

HAYDAR KAZGAN

GALATA KÖPRÜLERİ

19- yy'tn ortalarında ticari ilişkilerin artması ve sarayın tarihi yanmadadan Beşiktaş'a taşınması kent içi ulaşımının Eminönü-Karaköy aksı üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Yine bu dönemde Avrupa'dan ithal edilen atlı binek arabaları yaygınlaşmış ve böylece Halic'in iki yakası arasında yeni ulaştırma araçlarına da hizmet verebilecek ikinci bir köprü yapma gereksinimi ortaya çıkmıştır. Unkapanı-Azapkapı arasında 1836'da açılan Hayratiye Köprüsü'nün alternatifi olarak 1261 1845'te Karaköy ile Eminönü arasında yine ahşap malzemeyle Tersane'de yapılan bu köprünün strüktürü, bundan sonra Haliç üzerinde kurulacak üç köprüye daha model olmuştur. Galata ile İstanbul arasına yapılan bu ilk köprü, sallar üzerine inşa edilen Hayratiye Köprüsü'ne genel özellikleriyle benzemekle birlikte, dubalı olarak yapılmıştır. Konumuna göre boyunun yaklaşık 500 m olduğu tahmin edilen ve Cisr-i Cedid olarak da adlandırılan köprüden geçiş ücreti alınmaya başlanmıştır.

Karaköy Köprüsü 1853'te bağlantıları elden geçirilip yenilenerek büyük çapta bk onarım göirnüştür. 1279/1863'te ise Vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi, "Dersa'adet' de kâin Bağçe-kapusu civarındaki Cisr-i Cedidin dubaları ile hey'et-i hâzırası müceddeden ikmal ve inşa olundu" sözleriyle bu köprünün yerine ikinci Karaköy Köprüsü'nün inşa edildiğini bildirmektedir. Kaptan-ı Derya Ateş Mehmed Paşa tarafından yine Tersane'de ve ahşap olarak yapılan bu köprü, 96 duba tarafından taşınmaktaydı. Dubalar çıpa ve zincirlerle demirlenmişti. Yaklaşık 504 m boyunda ve 14 m genişliğindeki bu köprünün küçük boyutlu deniz araçlarının geçebilmesi için geçiş gözlerinin deniz yüzeyinden yüksekliğinin 5 m olduğu bilinmektedir. Köprünün maketi 20 Şubat 1863'te açılan Sergi-i Umumi-i Osmanî'de sergilenmiştir.

1860'ların sonunda Karaköy'e köprü yapılması yine gündemdedk. Ancak, bu kez Tersane'nin olanaklarıyla yetinmek yerine, köklü bir değişiklikle demir köprü yapımına yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bu sistemi uygulayacak yabancı şirketler devreye girmeye başlamışlardır. Bu nedenle ilk anlaşma 24 Eylül 1869'da "Forges et Chantiers de la Mediteranee" isimli bir Fransız şirketiyle imzalanmıştır. Bu sırada İngilizlerin de aynı yerde bir köprü

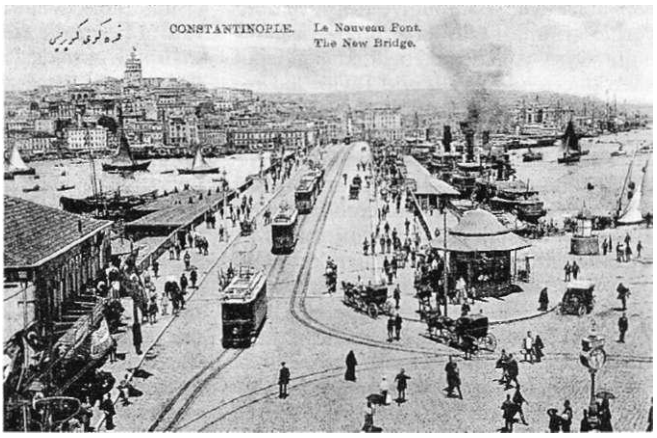

Galata Köprüsü'nün geçirdiği değişimleri yansıtan iki kartpostal.
Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (sol), Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu (sağ)

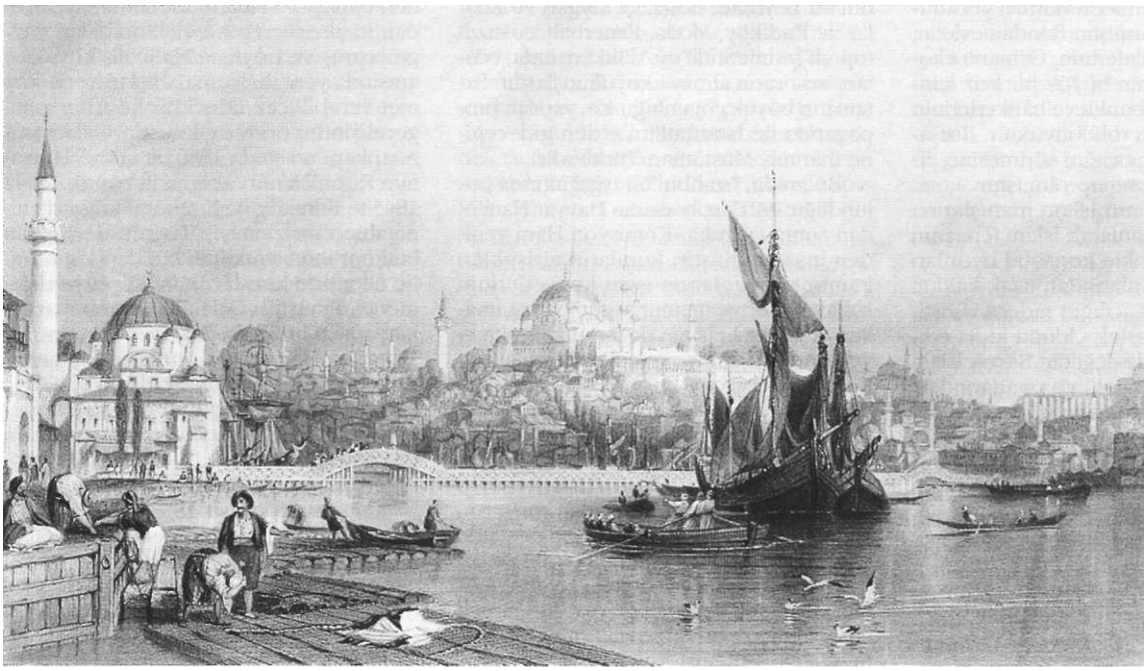

Allom'un bir deseninde çevresiyle birlikte Galata Köprüsü, 19. yy. *Burçak Evren koleksiyonu*

yapmak üzere teklif verdikleri, Başbakanlık Arşivi'ndeki 8 Eylül 1869 tarihli bir Galata Köprüsü öneri projesinden anlaşılmaktadır. Bu öneriyi veren Georges Wells, Galata Köprüsü anlaşmasını Fransızlara kaptırmakla birlikte birkaç yıl sonra Unkapanı-Azapkapı arasına inşa edilecek demir köprünün yapımı işini "Wells and Taylor" olarak üstlenir.

Fransız şirketiyle yapılan ve 19 maddeden oluşan ayrıca bir de ek madde içeren mukavele, köprünün teknik özellikleriyle maliyetini ve tarafların sorumlulukları hakkındaki esasları bütün ayrıntılarıyla tanımlamaktadır. Ekim 1870 sonunda 1863 tarihli eski ahşap köprü yerinden sökülmüş ve gümrük binası yönünde (Marmara'ya doğru) birkaç metre çekilerek yeniden trafiğe açılmıştır. Yıl sonunda 5, Ocak 1871' de de 4 dubası yerleştirilen yeni köprünün Nisan 1872'de açılacağı da yine gazete haberlerinden öğrenilmektedk.

İşlerin neredeyse bitirildiği anda ani bir değişiklikle köprünün Unkapanı-Azapkapı arasındaki Mahmudiye Köprüsü'nün yerine konması için hazırlıklara başlanmıştır. Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi bu karar öncesinde "Wells and Taylor'la Unkapanı-Azapkapı arasına yeni bir demir köprü yapımı için mukavele imzalanmıştır. Galata ile Eminönü arasındaki trafiğin yoğunluğunu karşılayamayacak derecede hafif olduğu ileri sürülerek Unkapam'na nakledilen köprünün resmi açılışı Eylül 1872'de yapılmış ve sökülen Mahmudiye Köprüsü mezada çıkarılıp satılmıştır.

Galata ile Eminönü araşma inşa edilmekteyken yeri değiştirilen ilk demir köprünün yerine, İngilizlerle imzalanan mukaveleye göre Azapkapı-LJnkapanı arasına yapılması öngörülen köprünün konulmasına karar verilmiştir. Ancak köprünün yeni yerinde yapımı sırasında mukaveledekinden daha uzun olması gerektiğinden, taraflar arasında fiyat konusunda anlaşmazlık çıkmış ve bunun için yeni bir ek mukavele imzalanmıştır. 1875 başında Tersane'deki şantiyede yapılan 14 duba getirilerek, üzerlerine demir tabliyeleri yerleştirilmeye başlanmıştır. Başka bir anlaşmazlık konusu da rıhtımların yapımında ortaya çıkmıştır. Osmanlı hükümetinin yeni rıhtımların yapımından vazgeçmesi ûzerine, kullanılması istenen eski rıhtımların köprüyü taşıyabilmesi için köprünün uçlarından bir miktar uzatılması gerekmiştir. Bu nedenle altışar metrelik zincirsiz 2 duba daha eklenmesini öngören yeni bir mukavele imzalanmıştır. Temmuz 1875'te bitirilmesi gereken köprü, sözü geçen ek dubaların boyutlandırılmalarındaki hata nedeniyle bk miktar kesilmesi gerektiğinden bu tarihte tamamlanmamıştır. Yıl sonunda çıkan haberlere göre kıyı bağlantılarının tamamlanması aşamasma gelinmiştir ve bu işlem bitince köprü ulaşıma açılacaktır. Saltanat değişikliği nedeniyle, resmi açılışı ancak Abdülhamid'in tahta geçişinin birinci yılında yapılabilen bu köprünün boyu ilk anlaşmaya göre 450 m, genişliği 14 m'dir. Fakat, yeri değiştirilince uzunluğu önce 486 m'ye çıkanlmış, daha sonra yapılan ekleme ve kesintilerle yaklaşık 495 m'ye ulaşmış olmalıdır. Bununla birlikte genişliğinin değiştirildiğine ilişkin bilgi yoktur. Oysa, bu kopili Fransızlar tarafından inşa edilen ve Ünkapani na nakledilen köprüden 4 m daha dardır. Konstrüksiyonunu, "Warren kirişleri" olarak adlandırılan dövme demir elemanlardan yapılan kafes kirişler ve 19 adet demir duba oluşturmaktadır. Gemilerin geçmesi için açılan kısmı 52 m'dir. Bu bölüm kapalı durumdayken 15 m genişliktedir ve deniz yüzeyinden yaklaşık 4,5 m yükseklikte 2 adet kemerli açıklığı bulunmaktadır. Söz konusu köprüye ilişkin G. Alnar'm yayımlandığı çizim, inşa edilenden tamamen farklı bir orta açıklık sistemi göstermektedir. Dolayısıyla, bu çizimin köprünün ilk tasarımına mı, yoksa bir değişiklik sonrasına mı ait olduğu belirsizdir. Ancak, gerek Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki çizim, gerekse o yıllarda çekilen çeşitli fotoğraflar, 1877'de kullanıma açılan Galata Köprüsü'nün orta açıklık ve konstrüksiyon sistemi konusunda yazılı kaynakları doğrular nitelikte yeterince bilgi vermektedir. Bu köprü daha sonra 1912'den 1936'ya dek Unkapam-Azapkapı arasında hizmet vermiştir.

19. yyln sonunda, tramvayın kent içi ulaşımında belli bir ağırlık kazanması ve yaklaşık 20 yıldır kullanılmakta olan Karaköy Köprüsü'nün de artık yıpranmış olması bu köprünün yeniden yapımını gündeme getirmiştir. 1894'ten İ907'ye kadar yabancı şirketlerce birçok öneri hazırlanmış ve nihayet Alman MAN Şkketi tarafından hazırlanan projenin uygulanması için bu firma ile 18 Şubat 1907'de ilk mukavele imzalanmıştır. II. Meşrutiyetin ilanıyla daha önce yapdan mukaveleler geçerliliğini yitirmiş, fakat, yine aynı firma ile yeni bk projenin yapılması için 14 Ekim 1909' da başka bir anlaşma imzalanmıştır. Üzerindeki tramvay hattıyla birlikte toplam maliyeti 237.000 altın liraya çıkan köprünün yerine yerleştirilmesi ile eski köprünün sökülme işlemleri bklikte yürütülmüştür. Çelik yapı malzemesinin niteliklerine uygun olarak ileri bir teknoloji ile yapılan bu köprünün açılışı 27 Nisan 19İ2'de gerçekleştirilmiştir. Aradan geçen 80 yıla yakın süre içinde özgün tasarıma çeşitli müdahalelerde bulunulmuştur. 466,6 m uzunluğunda ve 25 m genişlikte olan köprü, derinliği ortalama 3 m olan 28 duba tarafından taşınmaktadır. Köprüdeki en büyük değişiklik, alt katta yer alan bekleme salonları ve dükkânların cepheleri ile iç bölünmelerinin değiştirilmesi olmuştur.

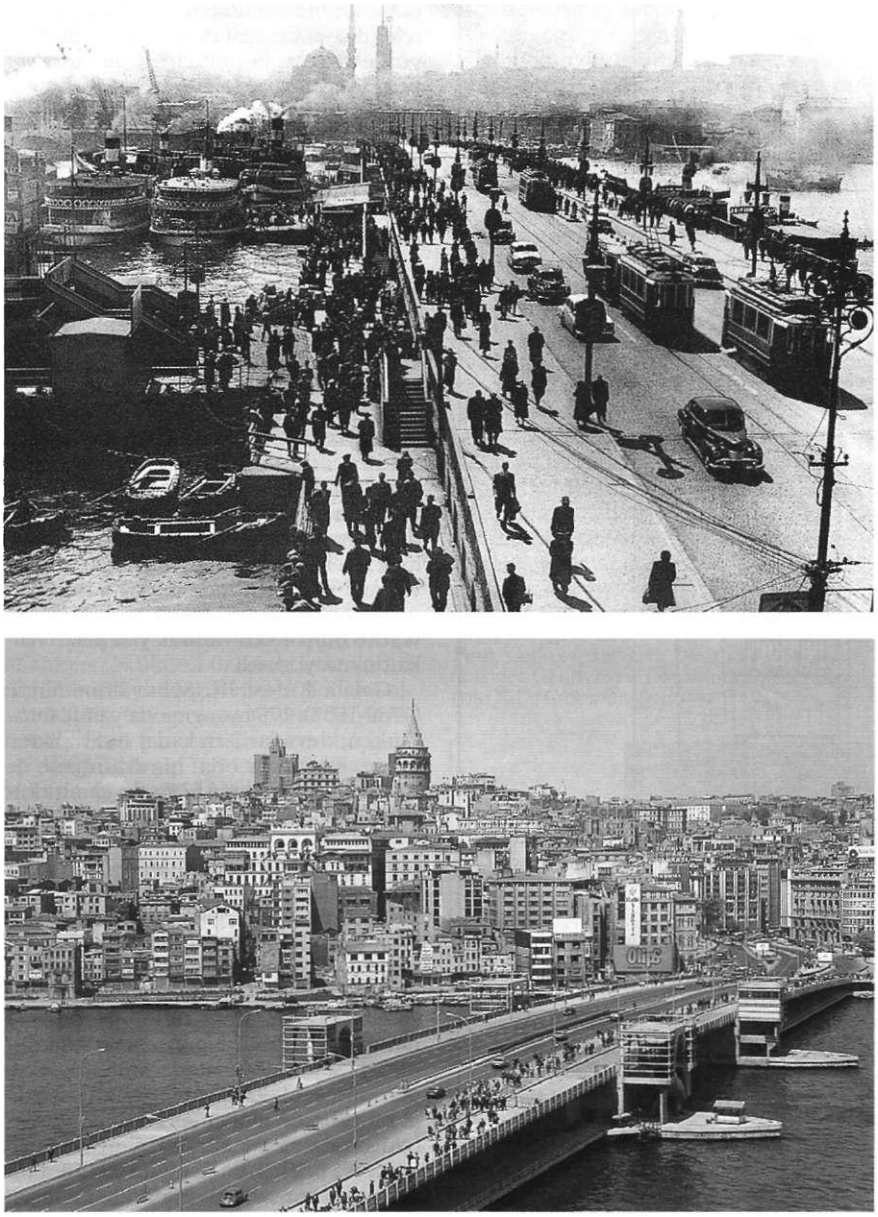

1950'lerde Galata Köprüsü (üstte) ve yeni Galata Köprüsü.
Ara Güler (üst), Tahsin Aydoğmuş (alt)

Ayrıca ortada ve geçiş gözlerinin yanında yer alan sivri kemerli açıklıkların şebekeleri de sökülmüştür. İki kat arasındaki merdiven bağlantıları ve bunların korkulukları da zaman içinde çeşitli değişikliklere uğramış, geçişlerde para alınmasından vazgeçilmesiyle işlevim yitiren köprü başlarındaki kulübelerle birlikte iki yakanın tramvay bağlantısı da ortadan kaldırılmıştır.

Günümüze dek Halic'e kurulan köprüler içinde en uzun ömürlüsü olan bu köprü, duba aralarının çok dar olması nedeniyle su akışını engelleyerek Halic'in kirlenmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle 1980'li yılların sonunda bu köprünün yerine kazıklar üzerine oturan yeni bir köprü önerisi gündeme gelmiştir. Yapımmı STFA-THYSSEN Konsorsiyumu'nun üstlendiği, Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü'nün denetiminde gerçekleştirilen yeni köprünün henüz yapım çalışmaları sürdürülürken, eski köprü **16** Mayıs 1992 günü sabaha karşı çıkış nedeni belirlenemeyen bir yangın sonucu kullanılamaz hale gelmiş ve 23 Mayıs 1992'de, bir kısmı Halic'in sularına gömülmüş parçaları da dahil olmak üzere yerinden çekilmiştir. Haliç üzerinde Balat-Hasköy arasına yerleştirilmek üzere yeniden projelendirilen köprünün, onarım çalışmaları tamamlandıktan sonra yakın bir tarihte tekrar kullanıma açılması beklenmektedir.

Yapım çalışmaları yaklaşık **6** yıl süren yeni Karaköy Köprüsü'nün **47** milyon dolar tutarındaki keşif bedeli, gecikmeler nedeniyle 59 milyon dolara yükselmiştir. Eski köprünün yanarak kullanım dışı kalmasının hemen ardından, bitmekte olan yeni köprü İstanbul trafiğini rahatlatmak amacıyla bazı eksikliklerine rağmen **12** Haziran 1992 günü dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından ulaşıma açılmıştır. 80 m boyunda ve **2** m çapında 114 adet kazık üzerine oturan köprünün her biri 500 ton ağırlığındaki **4** çelik kanadı Pendik'te imal edilmiştir. 80 m'lik genişliği ile dünyadaki en geniş ikinci köprü olan yeni Karaköy Köprüsü, bir defada **1**.800 ton kaldıran baskülleri ile dünyada birinci sırada yer almaktadır. Köprünün **4** geliş, **4** gidiş şeridi bulunmaktadır. Belediye ile karayolları arasındaki anlaşmazlık nedeniyle ortadaki iki şeridin raylı ulaşıma ayrılması henüz gerçekleştirilememiştir. Açılışından kısa bir süre soma yanmakta olan bir geminin çarpması sonucu köprünün Marmara'ya bakan cephesi büyük ölçüde hasar görmüş ve bu yöndeki şeritler onarım için bkkaç ay süreyle trafiğe kapatılmıştır. Köprü bağlantıları ve meydan düzenleme çalışmaları halen sürmektedir.

Bibi. G. Alnar, "Haliç'teki Köprüler", *Akşam,* (Mayıs 1939); Eldem, *İstanbul Anıları;* A. Enderlen, "Neue Schiffbrücke über das Goldene Horn in Konstantinopel", *Deutsche Bauzeltungs,* S. 75-76 (1912); Ç. Gülersoy, *Çağlar Boyunca İstanbul Görünümleri I. Köprü ve Galata,* İst., 1971.

GÜLSÜN TANYELİ-YEGÂN KÂHYA

GALATA KULESİ

Halic'in kuzey yakasında bulunan Galata'da(->), bu yerleşme yerinin etrafını saran tahkimat sisteminin bir parçası olan Galata Kulesi, arazinin yüksek bir yerinde inşa edilmiştir. Haliç girişine, Boğaz'a ve Marmara'ya hâkim bir yerde bulunmaktadır.

Galata'ya hâkim yüksek bir noktada inşa edilen Galata Kulesi buraya Cenevizlilerin yerleşmesinden sonra tarihe geçmiştir. **12.** yy'da Haliç kıyısında bk imtiyaz bölgesine sahip olan Cenevizliler, şehrin 1204'te Latinler tarafmdan işgalinde burayı Venediklilere kaptırmışlar, **13.** yy'ın ortalarından itibaren Halic'in karşı yakasında Galata'da yerleşmeye başlayarak, imparator VIII. Mihael Paleólogos ile önce **1260**'ta imzalanan, arkasından **1261**'de pekiştirilen dostluk ve ticaret anlaşması ile birçok haklar elde etmişlerdir. Cenevizliler imtiyaz bölgelerinin etrafma sadece koruyucu bir hendek kazabilmişlerdi. Bütün yasaklayıcı şartlara rağmen, **1304**'ten sonra İtalyanların sur yapımına giriştikleri anlaşılıyor. Kademeli olarak bölgelerinin sınırlarını genişleten Cenevizliler, Galata Kulesinin bulunduğu yere ancak 1349'da sahip olmuşlar ve kuleyi de bu sırada inşa etmişlerdir.

Bizans kaynaklarında Büyük Burç (Megolas Purgos), Ceneviz kaynaklarında ise İsa Kulesi (Christea Turris) olarak adlandırılan kule, Bizans'm çok buhranlı bir anında, her yaşta Cenevizlinin geceli gündüzlü ve kadınlı erkekli çalışmaları ile inşa edilkken, surlar tamamlanarak, etraflarındaki hendek de derinleştirildi. Bizans bu oldubittiyi kabul etmek istememesine rağmen hiçbir şey yapamadı. Kulenin hemen eteğinde, Yüksekkaldırım Caddesi ile Lü-

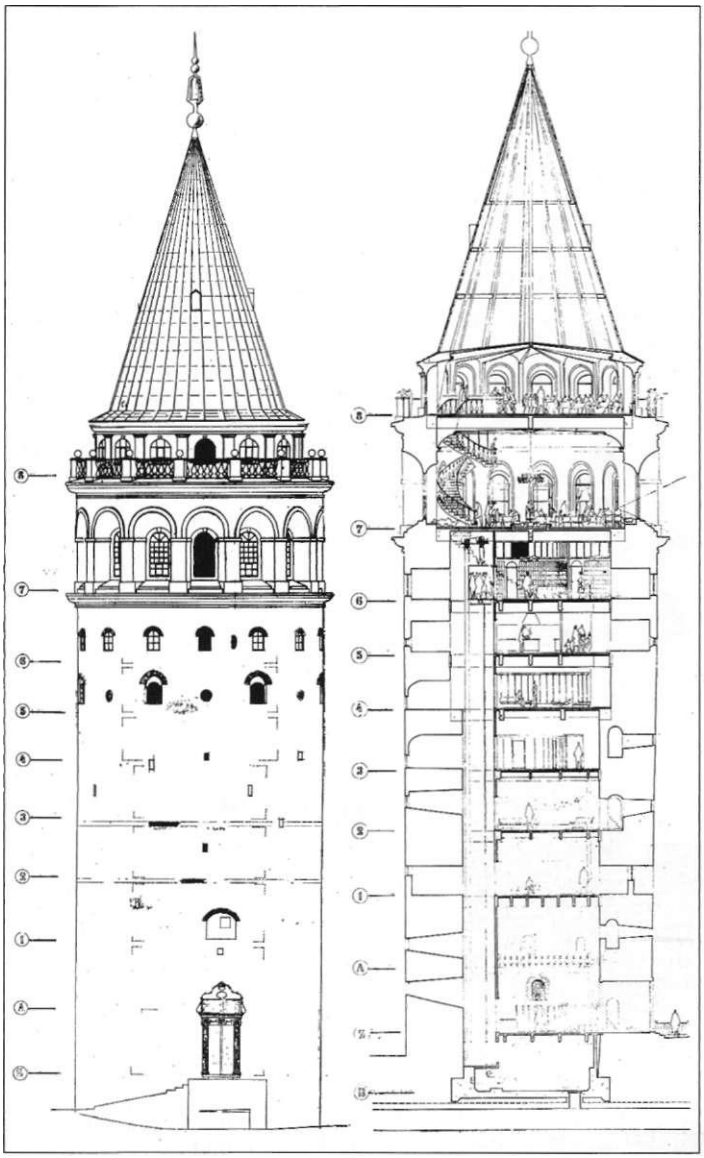

Galata Kulesi'nin restorasyon planı. *Arkitekt*, c. 35, S. 318 (1965)

lecihendeği Caddesi köşesinde, Küçük Kule Kapısı yanındaki St. Nicolaus burcu üzerindeki bir levhada Cenova ve Bizans armaları ile birlikte 1349 tarihi görülmüştür. Böylece, surların Galata Kulesi ile bitiştirilmesi tarihi açıklık kazanır. Surların 14. yy'ın ikinci yarısı ile 15. yy'ın ilk yarısında güçlendirilmesi sırasında (bunu belirten pek çok sayıda tarihli kitabe tespit edilmiştir), 1445 veya 1446'da kule de yükseltilmek istenmiştir. Yakındoğu ticaretinde rakiplerine karşı Türklerle dost geçinmek isteyen Cenevizliler, "Galata tahkimatında yapacakları yüksek bir kule için", Osmanlı Beyi II. Murad'dan (1421-1443 ve 1444-1451) bazı malzeme ile borç para istemişlerdir. Bu yardıma karşdık, Cenevizliler yapacakları, daha doğrusu yükseltecekleri kulenin (ki bu herhalde Galata Kulesi'dir), uygun bir yerine Murad Bey'in adı yazılmış bir kitabe koymayı teklif etmişlerdi. İtalya'da Cenova'daki merkez idaresi bu girişimi öğrendiğinde, Galata podestasma çok sert bk yazı göndererek, "...tahkimatı güçlendirmeye yetecek..." zenginlikte olduğunu bildirmiştir. Evvelce Mumhane (veya Kkeç) Kapısında görülen bk mermer levhada Podestà Baldassare Maruffo'nun buradaki surlan hem güçlendirip, hem de navistatio'dan İsa Kulesi'ne (Chirstea Turris) kadar bir misli daha yükselttiği için Cenevizlilerin şükranlarını belirten bu kitabenin konulduğu açıklanıyordu.

İstanbul'un fethinin arkasmdan, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) surların bir kısmını ve Galata Kulesi'nin de 10 arşın (7,58 m) kadarını yıktırdığım bir kaynak bildirmektedk. Ancak yine bir kaynak da kulenin Zağanos Paşa tarafından tamir ettirildiğini haber verir. Surlarda büyük ölçüde tahribat yapan 915/1509'daki çok şiddetli depremde Galata Kulesi de zarar görerek, Mimar Murad bin Hayreddin idaresinde onanlrmştır. Bugün zeminden 13,20 m (2. kat) ve 17,17 m (3. kat) yüksekte gövdeyi kuşatan tuğladan yapılmış biri zengerek motifli iki kuşak, bu onarımın işareti olmalıdır. Bunlardan üstteki Türk üslubuna işaret ettiğine göre, bu kuşaktan yukarısının Türk yapısı olduğu inandırıcı bir hipotezdir. Zaten 5. kattaki pencerelerin sivri kemerleri, zeminden 24,25 m yüksekteki bu kısmın hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette Türk inşaatı olduğuna işaret eder. Şu halde Galata Kulesi'nin 2. ve 3. katına kadar olan bölümü Ceneviz yapısı, bunun yukarısı ise Türk ilavesidir. 16. yy'da kulenin üstünde sivri bir külah bulunduğu çeşitli desen, gravür ve minyatürlerden anlaşılır.

Galata Kulesi ve burçlardan bir kısmı 16. yy'da tersanede çalıştırılan savaş esiri Hıristiyanların barınağı olarak kullanılıyordu. Sonraki yüzyılda Evliya Çelebi, kulenin "...on kat halinde zindan ise de şimdi tersanenin gemi levazımı ambarı olmuştur..." demek suretiyle kulenin yeni fonksiyonuna işaret eder. Aynı yüzyıl içinde Galata Kulesi'nden, Hezarfen Ahmed Çelebi de yapma kanatları ile uçarak Üsküdar'da Doğancılar'a inmiştir. 1717' den itibaren ise gece yarısını haber vermek üzere bir mehterhane ocağı kuleye yerleştirilmişti. Bunda ayrıca yangınları gözleyen bir gözcü teşkilatı da bulunuyordu. Bunlar kös vurarak yangınları halka duyuluyorlardı.

Galata Kulesi III. Selim döneminde (1789-1807), 1794 yangınında yandı. Onarılırken, duvarlar 2 m kadar indirildikten sonra, üstüne üç oda, bir divanhane ile dört köşesine çıkma halinde camlı dört cumba yapıldı. Ayrıca her taraftan sesi duyulabilecek bir davul veya kös de konuldu. Çağın şairlerinden Ayıntaplı Aynî beş beyitlik bk tarih manzumesinde bu onarımı anlatır. Bu yangın ve onarım ile ilgili on beyitlik diğer bir tarih kasidesi ise Vahidî adlı başka bir şair tarafından yazılmıştır. 1212/1797 tarihini veren bu manzumede, Galata Kulesi'nde mehterhanenin nevbet vurdurduğuna işaret edilmiştir. III. Selim döneminde kulenin aldığı görünüş, J. Melling'in (1763-1831) çizdiği bk resimde mükemmel olarak görülebildiği gibi, G. M. Feraud, Grafvon Stackelberg, L. Thenon-Lemaître, M. F. Preaubt'un resim ve gravürlerinde de tasvir edilmiştir. Tahminlere göre Feraud'un çizdiği resim, Galata Kulesi'ni III. Selim dönemindeki şekli ile gösteren son belgedir. Kule 1831'debk daha yanarak mahvolmuştur. Bu yangına kadar kulenin en yukarı katında bir de kahvehane bulunuyordu. 1831 Ağustos'unun ilk günlerinde yanan kule, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından onarıldığında, en üst katın biçimi değiştkilerek, buraya kemerli on dört büyük pencereli bk kat yapılmış, bunun üstüne yine kurşun kaplı sivri bir külah yerleştirilmiş, pencerelerin önüne çepeçevre demir bir parmaklık takılarak, İstanbul'u her yönden panoramik görme imkânı sağlayan bir gezinti yeri yaratılmıştır. Bu sırada kuleye konulan bir çan şimdi istanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. II. Mahmud kuleye bir de saat konulmasını istemişti. Bu çanın saatle ilgili olup olmadığı bilinmez. II. Mahmud'un bu onarımı, kulenin girişi üstündeki 1248/1832 tarihli Pertev'in sekiz beyitlik kitabesinde de belirtilmiştir.

Galata Kulesi'nin bu biçimini istanbul hakkında 19. yy'da yayımlanan gravürlü kitaplarda bulmak mümkündür. J. F. Lewis, E. Flandin ve Brindesi'nin resimlerinde kule bu görünüşü ile yer almıştır. Kulenin külahının biçimi, başta Robertson tarafından çekilenler olmak üzere eski fotoğraflarda da gayet iyi görülür. Ünlü Fransız yazarlarından Gustave Flaubert ve Théophile Gautier 1850-1852'de kulenin üstündeki kahvehanede şehri seyrettiklerini anlatırlar. Fakat 1270/1853 tarihli bir belgeden, kulenin külahının onarım gerektirecek durumda olduğu öğrenilir. Kulenin etrafı 1864'te başlayan "imar" adı verilen çalışmalarda, eteğindeki avlusunu, kapılarını, kıyıya inen sur duvarlarını kaybetmiş, hendekler doldurulmuştu. Kulenin dibinden itibaren bir taraftan Tepebaşı üzerinden Kasımpaşa'ya, diğer taraftan Tophane'ye uzanan büyük Türk mezarlığı ise evlere yer açmak için taşları ve servileri ile yavaş yavaş yok ediliyordu. Aynı zamanda kule etrafındaki ahşap eski Türk evleri kaybolup yerlerine çok katlı, Batı üslubunda apartmanlar yapılıyordu.

Bir fırtınada Galata Kulesi'nin 1875'te külahının sökülmesi üzerine, kulenin üst kısmı bütünüyle değiştirilerek, külah kaldırılmış, üst üste poligonal iki oda yapılmış, bunların tam ortasına uzun bir bayrak direği dikilmiş, II. Mahmud döneminde yapılan ortadaki güzel ahşap merdiven de kaldırılmıştır.

Galata Kulesi 1874'ten itibaren yangın gözetleme ve haber verme santralı haline getirilmiş, bunun için bazı işaretlerin direğe çekilmesi uygun görülmüştür. Geçen yüzyılın sonlarında istanbul ve Haliç ile Galata, Tophane ve Beyoğlu'na hâkim manzarası bakımından kule turistik bir merkez olmuş, her pencereden görülen yerler kitaplara ve seyyah rehberlerine geçmiştir. Deniz Kuvvetlerine ait jeneratörün ağırlığı ile zaten kirişleri çürümüş olan en üst odaların 1959-1960 kışında çökmesi üzerine kulenin ciddi şekilde onarılması düşünülmüş ve 1964'te İstanbul Belediyesi Galata Kulesini, bir dereceye kadar II. Mahmud dönemindeki durumunu andırır biçiminde onarmıştır. 1967'de biten çalışmalarda külah ihya edilmekle beraber daha kısa olarak betondan yapılmıştır. Belediye Başkanı Haşim Işcan tarafından 28 Eylül 1967'de açılışı yapılan kulenin içine bir asansör konulmuş ve pencereli üst kat, lokanta ve lokal olarak kiraya verilmiştir.

Galata Kulesi, kaya ve killi şistli bk zemin üzerine oturtulmuş, temeli masif taş duvar olarak örülmüştür. Ortaçağ askeri mimarisine uygun olarak dış zeminden yüksekte olan girişi, bazı izlerden anlaşıldığına göre, evvelce zincirle asılan ahşap bir açılır kapanır köprüye sahipti. Kulenin eteğinde onu yuvarlak şekilde çeviren bir sur duvarının bulunduğu ve böylece oluşan avlu, Büyük ve Küçük Kule kapıları ile dışarıya ve şehre bağlanmıştı. Kulenin zemininde 1,50 m yüksekliğinde 0,72 m genişliğinde bir kanal vardır, içeride bir sarnıç kalıntısına rastlanmadığına göre bu kanal belki de bir suyolu veya gizli bk sarnıca ulaşan bir dehlizdi. Zemin katında kulenin iç çapı 8.95 m; duvar kalınlığı ise 3,75 m olup dış çapı 16,45 m'dir. Ceneviz yapısı olan 3. kata kadar olan çıkış, yalnız bir tarafta duvar kalınlığı içinde bir taş merdivenle sağlanmıştır. Bu merdiven bk kattan diğerine tek tarafta bk yanm daire halindedir. 4. kattan itibaren ise, çıkış ahşap ve duvar dışmda olan bir merdivenle sağlanmıştır. 4. kat, planı ve mazgalları bakımından da alttakilerden farklıdır. Böylece kulenin 3-4. katlar hizasından itibaren Türk döneminde yapıldığı daha belirli olmaktadır. Ayrıca 5. katta 0,35 m çapında yedi tane top namlusu lumbarı da dikkati çeker. Askeri mimaride topların fetihten sonra yaygınlaştığı bilinir. Kulenin restorasyonunda tepesindeki alem dibinde 62,60 m; ucunda ise 69,90 m olacakken, 3 m kadar eksik yapılmıştır. 7. ve 8. katlar arasındaki ahşap balüstratlı merdiven, II. Mahmud dönemi merdiven kalıntısından ilham alınarak yeni yapılmıştır.

Melling'in bir deseninden ayrıntıda Galata Kulesi ve çevresi, gravür, 18. yy.
Melling, *Voyage*
TETTVArşivi

Bibi. L. Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata,* I-II, Torino, 1831; L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera,* Cenova, 1888; C. Desimoni, "Sui quartieri dei Genovesi a Constantinopoli nel secolo XII", *Giornale Liguistico,* II (1874), s. 137-180; J. Gottwald, "Die Stadmauern von Galata", *Bosporus-Mitteilungen des Deutschen Ausflusvereins,* IV (1907), s. 5-72; Marie de Launay, "Notice sur le vieux Galata (Péra des Génois)", *L'univers-Revue Orientale,* S. 1

Galata'mn kendine özgü sokaklarından Galata Kulesi'nin görünümü.
Bünyad Dinç

(1874), s. 25-30, S. 2 (1874), s. 105-**116,** S. 3 (1875), s. 170-178, S. 4 (1875), s. 225-233; Meyers Reisebücher, *Türkei, Rumänien,* Leipzig-Viyana, 1908, s. 195-198; Raif, *Mir'at,* 415-429; C. Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1989, s. 64-71; A. M. Schneider-M. İs. Nomidis, *Galata Topographisch-archäologischer Plan,* İst., 1944; İ. H. Konyalı, "Galata Kulesinin Meraklı Hikâyesi", *TTOK Belleteni,* S. 119 (1951), s. 12-13; H. Şehsuvaroglu, "Galata Kulesi", *TTOK Belleteni,* S. **157** (1955), s. **6**-7; K. Anadol, "Galata Kulesinin Turistik Tanzimi", *Arkitekt,* XXXIV/317 **(1964),** 150-159, XXXV/318 **(1965),** s. 18-24; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* İst., **1969.**

SEMAVİ EYİCE

GALATA MEVLEVÎHANESİ

Beyoğlu İlçesi, Şahkulu Mahallesi'nde Galip Dede Caddesi'ndedir.

Kulekapı Mevlevîhanesi veya halk arasında Galib Dede Dergâhı olarak da bilinen Galata Mevlevîhanesi, İstanbul'daki ilk büyük Mevlevî kuruluşudur. II. Bayezid dönemi (1481-1512) vezirlerinden İskender Paşa'mn Galata sırtlarındaki av çiftliğinde 1491'de inşa edilmiştir.

Tekkenin ilk postnişini Sultan-i Divanî Semaî Mehmed Dede'dir (ö. 1529). Sâkıb Dede'nin *Sefine-i Nefise-i Mevlevîyan* ve Şahidî'nin *Gülşen-i Esrâr'mdz* Semaî Dede'ye ilişkin mevcut bilgiler, onun tam anlamıyla Hurufî-Kalenderî meşrepte bir Mevlevî dervişi olduğunu kanıtlayıcı niteliktedir, istanbul'a geliş nedeni de, temas halinde olduğu Kalenderîlerin II. Bayezid'e suikast düzenlemeleri üzerine açılan soruşturmanın bir sonucudur, işte bu sorgulama amacıyla istanbul'a getirilen Sema'î Dede'nin İskender Paşa'ya intisap yoluyla üzerindeki kuşkuları dağıttığı ve karizmatik kişiliğini kullanarak Galata Mevlevîhanesi'nin temellerini attırdığı anlaşılmaktadır. Postnişinliği çok kısa sürmüş ve yerine halifesi Safa'î Dede (ö. 1533) geçmiştir. Tarikatın Galata Mevlevîhanesi'nde odaklanan asıl örgütlenme faaliyetleri bu şeyhin zamanına rastlar. Daha sonra meşihat makamında Mesnevîhan Mahmud Dede'yi (ö. 1548) görüyoruz. Aşçıbaşı Velî Dede ile birlikte yürüttüğü Mevleviliği yaygınlaştırma çabaları, II. Bayezid'in siyasi desteğiyle İstanbul'a sokulan Halvetî tarikatının şehirdeki yoğun gelişimi karşısında fazla etkili olamamış ve Galata Mevlevîhanesi bu dönemde geçici bir süre Halvetîliğin denetimine girmiştir. Tekkeyi yeniden Mevlevîliğe bağlayan şeyh ise, Sini Abdî Dede'dir (ö. **1631).** Fakat bir süre sonra Mevlânâ Asitanesi Postnişini Bostan Çelebi tarafından meşihatı kaldırılmış ve yerine Şârih-i Mesnevî İsmail Rusûhî Dede (ö. **1631)** tayin edilmiştir. Bu meşihat değişikliği nedeniyle dergâhtan ayrılmak zorunda kalan Abdî Dede'nin Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ni(->) kurması, İstanbul Mevlevîliği tarihinin başlıca dönüm noktalarından birisini oluşturur. Bu tarihsel dönüşümün Galata Mevlevîhanesi üzerindeki en önemli etkisi, İsmail Dede'nin dergâhta odaklanan Batınî eğilimleri tasfiye ederek tarikatın Osmanlı üst tabakasında hızla kökleşmesine zemin hazırlamasıdır. Buna karşın İbnü'l-Arabî etkisiyle kaleme aldığı Mesnevî şerhinden dolayı da zahir ulemasının şimşeklerini üzerine çekmiştir. İkinci etki ise daha çok Mevlevîliğin örgütlenme yapısını ilgilendirmektedir. Söz konusu dönemde Yenikapı, Beşiktaş ve Kasımpaşa mevlevîhanelerinin faaliyete geçmeleriyle birlikte tarikatm İstanbul'daki tek merkezli yönetim şekli sona ermiş, bu yeni tekkelerden yetişen dervişler güçlü şeyh aileleri oluşturarak çok merkezli bir örgütlenme modeline doğru ilk adımı atmışlardır.

Galata Mevlevîhanesi'nin bu ilk dönemine ait yapıları hakkında kapsamlı bilgilerden yoksunuz. Evliya Çelebi, tekkede **100** adet derviş hücresi bulunduğunu yazmakta ise de bu bilgiyi, mevlevîfianenin daha başlangıçta geniş ölçekli bir mimari programa dayanılarak inşa edildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Tekkeden bu döneme ait günümüze kalabilen tek eser, aslen bir Ermeni mühtedisi olan ve **1656** Çınar Olayinda idam edilen Gümrük Emini Hasan Ağa'nın, Mevlevihane avlusunda yaptırdığı **1649** tarihli çeşmedir. İnşa kitabesi Nisarî Ali Efendiye ait bulunan bu çeşme, daha sonra Abdülmecid (hd **1839-1861)** tarafından 1851'de tamir ettirilmiştir.

17. yy'da tarikat içi gruplaşmalardan kaynaklanan iktidar mücadelelerinin, mevlevîhane meşihatına da yansıdığı görülmektedir. Bunun en tipik örneği Derviş Çelebi olayıdır. Rusûhî Dede'nin vefatıyla meşihat makamına önce Âdem Dede (ö. **1652),** soma da ünlü Divan şairi Arzî Mehmed Dede (ö. **1664)** atanmış ve ondan soma da boşalan tekke meşihatı, Mevlânâ Asitanesi Postnişini Hüseyin Çelebiye muhalif grubun temsilcisi Mevlevîzade Derviş Çelebi tarafından doldurulmuştur. Derviş Çelebinin kimliği hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Fakat onun, taraftarlarınca Konya'daki çelebilik makamına getirilmek istendiği, ama bu gerçekleşmeyince kısa bir süre Galata Mevlevîhanesi postnişinliğinde bulunduktan sonra meşihatının kaldırıldığı bilinmektedir. Yerine geçen Pendârî Naci Ahmed Dede (ö. 1710) ise, önce Beşiktaş ve ardından Galata Mevlevîhanesi şeyhliği yapmış, meşihatının kaldırılmasıyla Yenikapı Mevlevîhanesi(->) postnişinliğine atanmıştır. Naci Ahmed Dede ile başlayan İstanbul Mevlevîhaneleri arasındaki dönüşümlü meşihat modeli, **1676**'da Çelebi Abdülhalim Efendi tarafından tekke postnişinliğine Mesnevîhan Gavsî Ahmed Dede'nin (ö. **1697)** getirilmesiyle, kan bağma dayalı hilafet kurumunun denetimine girer. Gavsî Ahmed Dede, ünlü Bayramî halkesi Ahmed Bîcan Efendinin soyundan olup, 18. yy'ın ortalarına kadar Galata Mevlevîhanesi'ni yöneten şeyh ailesinin de kurucusudur. Bu aile, Gavsî Ahmed Dede'nin damadı mkaciyeci ve neyzen Kutb-ı Nâyî Osman Dede (ö. 1729) ve torunu Abdülbâkî Sırrî Dede (ö. 1750) ile dergâha altın çağını yaşatmıştır. 18. yy'da Galata Mevlevîhanesi tarihine damgasını vuran ikinci büyük şeyh ailesi, Kasımpaşa ve Yenikapı mevlevîhaneleri postnişinliği yapan Safî Musa Dede'ye mensuptur. Musa Dede doğrudan dergâh yönetiminde bulunmamış, fakat oğulları Mehmed Şemseddîn Dede (ö. 1760) ve İsa Dede (ö. 1771) ile damadı Selim Dede (ö. 1777) ve torunu Mehmed Sâdık Dede (ö. 1778), mevlevîhane meşihatında bu aileyi temsil etmişlerdir. Tekkenin tarihindeki en önemli onarım faaliyetlerinden birisi de bu ailenin meşihat dönemine rastlar. İsa Dede'nin postnişinliği sırasında 1765'te çıkan Tophane yangını sonucu Mevlevîhane tamamen yanmış ve 1766'da bina emini tayin edilen Çavuşbaşı Osman Ağa tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nden gelen ve ancak bir yıl postnişinlik yapabilen Mehmed Sâdık Dede'nin 1778'de vefat etmesiyle Galata Mevlevîhanesi, idari açıdan oldukça zor bk döneme girer. 1790'da Şeyh Galibin postnişinliğine kadar süren bu sarsıntılı zaman diliminde Çelebi Abdülkadir Dede'nin meşihatı 1780'de kaldırılmış ve yerine geçen Mevlânâ Asitanesi aşçıbaşısı Hüseyin Dede (ö. 1782), ancak 2 yıl şeyhlik yapabilmiştir. Kendisini izleyen Bakkalzade Ali Dede'nin birinci meşihatı 1786'da, ikinci meşihatı da Halil Numan Bey'in 1790'da tekke postnişinliğinden ayrılıp Üsküdar Mevlevîhanesi'ni(->) kurmasıyla aynı yıl birlikte kaldırılmış, yerine atanan Şemsî Dede (ö. 1790) ise, daha posta oturamadan vefat etmiştir.

I. Abdülhamid dönemi (1774-1789) sonlarına doğru, giderek eski önemini kaybeden Galata Mevlevîhanesi, Osmanlı modernleşmesinin köklü reformlarla toplumsal yapıyı şekillendirmeye başladığı III. Selim zamanında (1789-1807), bu değişimi yakından destekleyen yenilikçilerin başlıca merkezi durumuna gelmiştk. Kendisi de Mevlevî olan III. Selimin askeri ve idari alanda başlattığı reformlara karşı, özellikle Bektaşîlerden kaynaklanan muhalefeti bir ölçüde dengelemek amacıyla Mevlevîliği güçlendirme yolunu seçtiği görülmektedk. Nitekim bu açık destek sayesinde Galata Mevlevîhanesi, âdeta bir Rönesans dönemi yaşamaya başlamış ve tekkenin toplumsal kültürümüz üzerindeki yenilikçi etkisi, kapatıldığı 1925'e kadar kesintisiz sürmüştür.

Galata Mevlevîhanesi'nin bu dönemdeki ilk postnişini, Şeyh Galib olarak tanıdığımız Mehmed Es'ad Dede'dir (ö. 1799). Köklü bir Mevlevî ailesine mensup bulunan Şeyh Galib, babası Mustafa Reşîd Efendi aracılığıyla Melamîliğe de bağlanmış ve böylece istanbul Mevlevî kültürü içinde Şems kolu olarak bilinen coşkun tasavvuf anlayışının yeniden doğuşunu hazırlamıştır. Şeyh Galibin asıl yetiştiği dergâh, Yenikapı Mevlevîhanesi'dir. Burada Ali Nutkî Dede'yeG» intisap ederek çilesini tamamlamış ve III. Selim'e olan yakınlığı nedeniyle Ebubekir Çelebi tarafından 11 Haziran 1791'de Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Kısa zamanda tekke, aralarında Aşçıbaşı Hulûsî Dede ve tanınmış tezkireci Esrar Dede gibi Melamî meşrep Mevlevî seçkinlerinin de bulunduğu İstanbul'un bellibaşlı kültür merkezlerinden bkisi durumuna gelk.

Şeyh Galib zamanında dergâh esaslı şekilde tamir görmüştür. Semahane yeniden inşa edilmiş, derviş hücreleri ve ahşap türbeler restore edilmiştir. Bu tamire ilişkin 1791 tarihli Şeyh Galib'in yazdığı kitabe, mevlevîhane girişindeki II. Mahmud dönemine ait ampir üsluplu(->) cümle kapısının iç tarafındadır.

1799'da henüz 42 yaşındayken vefat eden Şeyh Galib, dergâhtaki İsmail Rusûhî Dede Türbesi'nde medfundur. Yerine önce Mehmed Ruhî Dede (ö. 1810), onun vefatıyla da Mahmud Dede (ö. 1818) geçmiştir. Mehmed Ruhî Dede'nin postnişinliği, III. Selim'in Kabakçı Mustafa isyanı sonucu katledildiği oldukça karmaşık bir siyasi döneme rastlar. Mahmud Dede ise 1817'ye kadar dergâh meşihatım yürütür ve bu tarihten sonra kayınpederi Yusuf Zühdî Dede'nin vefatıyla boşalan Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) postnişinliğine atanır.

Dergâhın son dönem tarihine damgasını vuran şeyh, 19. yy'ın yetiştirdiği başlıca Mevlevî simalarından Kudretullah Dede'dir (ö. 1871). Ebubekir Dede ailesine mensup bulunması nedeniyle Galata Mevlevîhanesi'nin bu son dönemde idari açıdan Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bağlandığını söyleyebiliriz. Bu aile hem Mevlevîlik hem de Osmanlı siyasi tarihinde çok öneınli rol oynamış, bürokrasinin kilit noktalarındaki devlet adamlarını tarikat şemsiyesi altma alarak yönetim üzerindeki nüfuzunu artırmıştır. Galata Mevlevîhanesi tarihini yakından ilgilendken devlet kethüdası Halet Efendi'nin faaliyetleri de bu çerçevede değer kazanmaktadır. Ali Nutkî Dede müntesiplerinden olan Halet Efendi, II. Mahmud (hd 1808-1839) üzerindeki nüfuzunu kullanarak Kudretullah Dede'nin Galata Mevlevîhanesi meşihatına atanmasını sağlamıştır.

Galata Mevlevîhanesi'nin bugün mevcut bulunan yapdarmdan bk kısmım, Kudretullah Dede zamanında Halet Efendi inşa ettirmiştir. Bu yapılardan dergâhın Galip Dede Caddesi'ne bakan cephesindeki türbe, kütüphane ve sebil 1819 tarihlidir. Halet Efendi, kendi kurduğu bu kütüphaneye 1820'de önce 266, daha soma da 547 cilt kitap vakfetmiştir. Cumhuriyet döneminde tekkelerin kapatılmasıyla birlikte mevlevîhaneye ait bu kitaplar Süleymaniye Kütüphanesine devredilmiş ve yapı uzun bir süre polis karakolu olarak kullanılmıştır. Halet Efendi'nin 1819'da yaptırdığı bir diğer bina, İsmail Rusûhî Dede Türbesi'dir.

II. Mahmud dönemindeki bu yoğun inşa faaliyetlerinin hemen ardından 1824'te mevlevîhane bir yangın daha geçirmiş ve başta matbah ile mescit olmak üzere 9 adet derviş hücresi yanmıştır. II. Mahmud 1835'te tekkeyi tamir ettirmiş ve müştemilat ile semahaneyi de yeniden yaptırmıştır. Tamire ilişkin Şair Lebîb'in Yesarîzade Mustafa İzzet hattıyla yazılmış 1835 tarihli ve II. Mahmud tuğralı ta'lik kitabesi, tekkenin Galip Dede Caddesi'ne bakan ana giriş kapısının üstündedir.

Yarım yüzyıldan fazla meşihat makamında bulunan Kudretullah Dede zamanında, II. Mahmud'un Yeniçeri-Bektaşî zümresine karşı yürüttüğü Mevlevîleri destekleme politikası, Abdülmecid tarafından da sürdürülmüş ve bunun sonucunda Galata Mevlevîhanesi, tarihindeki en yoğun imar faaliyetine sahne olmuştur. II. Mahmud'un kızı, Nakşibendî tarikatı müntesiplerinden Âdile Sultan(-0, babasının yolunu izleyerek 1847'de dergâha büyük bir sarnıç ve şadırvan yaptırmıştır. Mevlevîhanenin günümüzdeki mimari şeklini almasına neden olan tamir ise, Kudretullah Dede'nin gkişimiyle Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır. Beyoğlu'nda çıkan bk yangında hasara uğrayan semahane, Âdile Sultan Şadırvanı ve Hasan Ağa Çeşmesi'nin tamiri, 7 Rebiülevvel 1273/5 Kasım 1855 tarihli irade gereğince 429.000 kuruş bedelle Manas Kalfa'ya ihale edilmiş, önce semahanenin yeniden inşasına başlanarak 1858'den itibaren de diğer yapıların tamirine geçilmiştir. 1860'ta tamamlanan bu tamirata ait Abdülmecid tuğralı kitabelerden birisi semahane kapısında, diğeri ise Hasan Ağa Çeşmesi'nin ayna taşı üstündedir.

Kudretullah Dede'nin vefatıyla yerine oğlu Mehmed Ataullah Dede (ö. 1910) geçmiştk. Ebubekk Dede ailesinin Galata Mevlevîhanesi'ndeki son temsilcisi olup, yetişme tarzı itibariyle döneminin Avrupa kültürüne açık bir kişiliğe sahiptir.

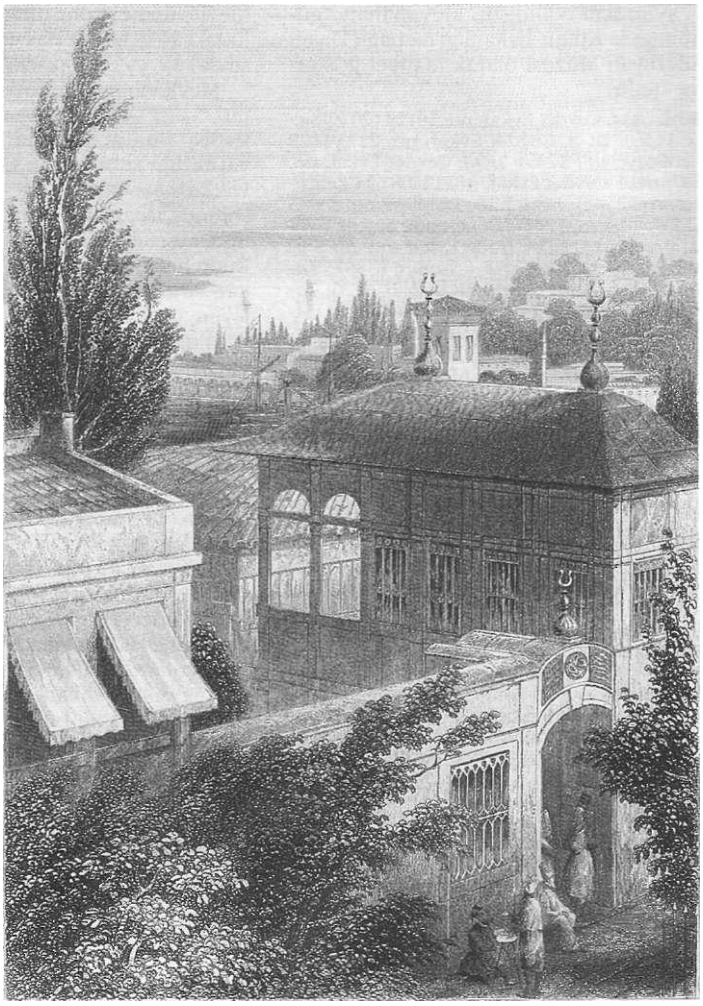

Galata. Mevlevîhanesi cümle kapısı ile Halet Efendi Sebilküttabı ve Türbesi'nin 19. vy'ın sonundaki görünümü. *M. Baha Tanman arşivi*

Ataullah Dede döneminde dergâh, önemli bk tamk daha görmüştür. II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre önce Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin takriri üzerine çıkan 9 Muharrem 1326/12 Şubat 1908 tarihli irade gereğince dergâh, 21.150 kuruşluk keşif masrafının iskender Paşa vakfından karşılanması kaydıyla tamir ettirilmiştir.

Mevlevîhanenin son postnişini, Ahmed Celâleddin Dede'dir (ö. 1946). Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi Hüseyin Azmî Dede'nin oğlu olan Celâleddin Dede, 1873'te Mısır Mevlevîhanesi'nde çileye girmiş ve burada Mehmed Subhi Bey'den ney dersleri alarak tasavvuf musikisinin sayılı neyzenlerinden birisi olmuştur. Daha sonra istanbul'a gelmiş ve 1908'de vekâleten, 1909'da da asaleten Üsküdar Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Bir yıl sonra 1910'da ise, Ataullah Dede'nin yerine dergâhı vekâleten yöneten Veled Çelebi'nin Mevlânâ Âsitanesi'ne postnişin olmasıyla Galata Mevlevîhanesi meşihatına getirilmiştir. Tekkelerin kapatıldığı 30 Kasım 1925'e kadar dergâh meşihatında kalan Celâleddin Dede'nin kabri, Karacaahmet Miskinler Tekkesi civarındadır.

Galata Mevlevîhanesi'nde tıpkı Yenikapı Mevlevîhanesi'nde olduğu gibi, haftada iki defa salı ve cuma günleri Mevle-

vî ayini icra edilmiştir. Mevlevihane günümüzde Kültür Bakanlığına bağlı Divan Edebiyatı Müzesi olarak faaliyet göstermektedir.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 19129 (20 Zilhicce 1158); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 22739 (28 Cemaziyelahir 1239); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 887; *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 14508 (2 Cemaziyelevvel 1244); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 23883 (7 Rebiülevvel 1273); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 17013; *BOA,* İrade Evkaf, no. 56/5 (9 Muharrem 1326); *Tarih-i Naima,* I, 357; *Tarih-i Vâsıf,* I, 217; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 85; *Tarih-i Şânizade,* I, 249; *Tarih-i Cevdet,* XII, 54-60; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 43-44; Evliya, *Seyahatname,* I, 442-444; Ali Nutkî, *Defler-iDervişân,* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1194, vr. 15b; Sakıb, *Nefise,* I, 39; Vassaf, *Sefine,* V, 161-165; Sehî Bey, *Tezkire-i Sehî,* İst., 1325, s. 72; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 43; Jean de Thevenot, *Travels into theLevant,* Londra, 1687, s. 253-254; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 26; Kumbaracılar, *Sebiller,* 51; C. Kerametli, *Galata Mevlevihanesi. Divan Edebiyatı Müzesi,* İst., 1977, s. 18-19; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* IV-V (1976), s. 15-46; Çetin, *Tekkeler,* 589; *Âsitâne,* 11; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 30-31, no. 57; Münib, *Mecmua-i Tekaya,* 4: *Ihsaiyat II* 19; *1301 İstatistik Cedveli,* 56; John, P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spirutualizm,* Londra, 1927, s. 469; R. Lifches-Z. Çelik, "The Dervish Tekkes of istanbul: A Survey in Progress", *Essays in IslamicArt and Architecture.* Malibu, 1981, s. 102; E. Yücel, "Galata Mevlevîhânesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 1/2 (1979), s. 75-78; 1. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi,* II, Ankara, 1988, s. 127; E. Işın. "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhâneler", *İstanbul,* S. 4 (Ocak 1993), s. 119-131.

EKREM IŞIN

Mimari

Galata Mevlevîhanesi'nin, İskender Paşa' ya ait av çiftliğinin içinde kurulduğu dönemde (15. yy sonları) kırlarla ve korularla kaplı olan çevresi zaman içinde iskân edilerek mesire niteliğini bütünüyle yitirmiştir. Galata surları ile Mevlevihane arasında uzanan yamaçlar 16. ve 17. yy'larda Yazıcı (Müeyyedzade Mehmed Efendi) ve Şahkulu mescitlerinin mahalleleri ile dolmuş, daha sonra Osmanlı Devleti' nin ekonomik hayatında gitgide nüfuzlarını artıran Levanten zümre Galata surlarının dışına taşarak Pera (Beyoğlu) semtini oluşturmuş, geçen yüzyılda Pera'daki kagir Levanten mahalleleri mevlevîhanenin çevresini kuşatmıştır. Sonuçta, tesis edildiği dönemin doğal çevresine olduğu kadar, temsil ettiği uygarlığa da oldukça yabancı bir doku içinde sıkışıp kalan Galata Mevlevîhânesi, konumundan ötürü İstanbul'u ziyarete gelen ve sefarethaneler ile otellerin bulunduğu Pera'da ikamet eden yabancıların âdeta klasik uğraklarından biri olmuştur. Öyle ki, çeşitli Batı ülkelerinde basılmış olan seyahatnameler içinde Galata Mevlevîhanesi'nden söz etmeyen hemen yok gibidir.

17. yy'm başlarından itibaren birçok onarım ve yenileme geçiren, çeşitli ek bölümlerle donatılarak zaman içinde küçük bir külliye niteliğine bürünen Galata Mevlevîhânesi III. Selim'in 1791'de gerçekleştirdiği yenileme sonucunda anahatlarıyla bugünkü yerleşim düzenine kavuşmuş, mevlevîhaneyi oluşturan binalar ise (avludaki 1649 tarihli Hasan Ağa Çeşmesi dışında) 19. yy'da son şekillerini almışlardır.

Mevlevîhanenin kuzey sınırını oluşturan Galip Dede Caddesi üzerinde cümle kapısı, bunun sağında Halet Efendi'nin yaptırdığı sebilküttab (sebil-çeşme-muvakkithane-kütüphane-mektep grubu), solunda ise, Halet Efendi'nin kendisi için inşa ettirdiği türbenin yerini işgal eden Kudretullah Efendi Türbesi ve bir dizi dükkân sıralanmaktadır. Cümle kapısını izleyen, üstü açık geçit, ortasında Sultan Divanînin diktiği rivayet olunan servinin yükseldiği, zemini taş döşeli avluya ulaştırır. Avlunun güneyinde semahaneyi, şeyh dakesini (selamlığı) ve dedegân hücrelerini barındıran ana bina. batısında sarnıç ile şadırvan, kuzeybatı köşesinde mutfak (matbah-ı şerif) binasının kalıntıları ile çamaşırhane, kuzeyinde, sırtım sebilküttaba dayayan Hasan Ağa Çeşmesi, doğusunda Şeyh İsmail Rusûhî Dede ve Şeyh Galib Dede efendilerin gömülü olduğu türbe, bunun kuzeybatı köşesine bitişik çilehane ile hazire yer almaktadır. Arsanın, avluya göre çukurda kalan güneybatı kesiminde de, günümüze intikal etmemiş olan ahşap harem dairesinin bulunduğu bilinmekte - ckr. Harem ile ana binanın arasında, muhtemelen meydan-ı şerif mekânı ile bk grup dedegân hücresini barındıran ufak bir kanadın varlığı tespit edilmektedir.

Cümle Kapısı, Halet Efendi Sebilküttabı ve Türbesi: Cümle kapısı ile bunu iki yandan kuşatan ve aynı tarihte (1819) inşa edilmiş olan Halet Efendi Sebilküttabı ile Türbesi bir mimari bütün meydana getirmekte, Osmanlı ampir üslubunun en erken tarihli örneklerini oluşturmaktadır. Kagir olan bu yapıların cepheleri bütünüyle beyaz mermer kaplıdır. Cümle kapısının açıklığı, yanlardaki binalara oturan bir basık kemerle geçilmiş, kilit taşı çıkıntılı olan kemer her iki yüzde de birer kitabeyle taçlandırılmıştır. Kapının dış yüzündeki kitabe II. Mahmud'un 1250/1835' te mevlevîhaneyi yeniden inşa ettirmesi sırasında konmuş, ortasındaki beyzi madalyonun içine adı geçen hükümdarın tuğrası yerleştirilmiştir. Manzum kitabenin metni Mehmed Lebib Efendi'ye (ö. 1867), ta'lik hattı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1876) aittir. Kapının, avluya bakan iç yüzünde ise. mevlevîhanenin III. Selim tarafından 1206/1791'de yenilendiğini belgeleyen, asıl yerinin 1819'dan önceki cümle kapısının dış yüzü olduğu anlaşılan kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe de manzum ve ta'lik hatlı olup metni Şeyh Galib'indir.

Zemin katı sebil-çeşme ikilisi ile muvakkithaneye, üst katı ise kütüphane-mektep mekânına tahsis edilmiş olan sebilküttab Osmanlı mimarisi tarihinde kendi türünün son örneğidk. Yapının Galip Dede Caddesi'ne bakan kuzey cephesi ile avluya uzanan geçit üzerindeki doğu cephesi pilastrlar ile hareketlendirilmiş, bunların arasında kalan yüzeylere, dikdörtgen açıklıklı ve madeni şebekeli pencereler açılmıştır. Sebil ile muvakkithanenin kapıları ile fevkani kütüphane-mektebe ulaştıran merdiven söz konusu geçit üzerinde sıralanır. Kuzey cephesindeki çeşme, sebil pencereleri ile aynı boyutlarda bir niş içine alınmış, çeşmenin ayna taşı, köşeleri rozetlerle süslü dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmış, ortadaki beyzi madalyon bir fiyonkla bu çerçeveye bağlanmıştır.

Üst katta, kütüphane-mektep mekânının güneyinde, avluya nazır bir giriş bölümü vardır. Osmanlı sivil mimarisindeki hayatları andıran bu bölüm, kare kesitli ince sütunlara ve kompozit başlıklara oturan sepet kulpu biçiminde kemerlerle dışarıya açılmaktadır. Hasan Ağa Çeşmesinin üstünde kalan alan da kesme küfeki taşından, kare kesitli babalar ve demir parmaklıklar ile kuşatılarak bu giriş bölümüne dahil edilmiştir. Birbirini izleyen, dikdörtgen planlı iki birimden meydana gelen kütüphane-mektebin girişi üzerinde, Halet Efendi'nin Mevlânâ'ya hitaben söylediği, Yesarîzade'nin ta'lik hattı ile yazdmış bir dörtlük göze çarpar. Toplam yedi adet pencereden ışık alan kütüphane ile bunun önündeki giriş bölümü aynalı tonozlarla örtülmüş, söz konusu tonoz birimleri, kurşun kaplı müşterek bir çatı altına alınmıştır.

Cümle kapısının solunda, Halet Efendi'nin, kendisi ve aile fertleri için yaptırdığı, sonradan yerine Şeyh Kudretullah Efendi Türbesi'nin yapıldığı açık türbe, sebil pencereleri ile aynı boyutlarda açıklıkların sıralandığı bk duvardan meydana gelmekteydi. Antik Yunan ve Roma mimarilerindeki propileleri andıran bu türbe aynı yıllarda Yenikapı Mevlevîhânesi civarında Halet Efendi'nin inşa ettirdiği Aşçı Ahmed Dede TürbesiG» ile büyük benzerlik göstermektedir.

Kudretullah Efendi Türbesi: Galata Mevlevîhanesi'nin 26. postnişini Şeyh Seyyid Kudretullah Dede Efendi ile eşi Emine Hanım'a, oğlu ve halefi Şeyh Seyyid Mehmed Ataullah Dede Efendi'ye ve Selanik Mevlevîhânesi postnişinlerinden, *Menâkıb-ı Mevlânâ* müellifi Şeyh Ubeydullah Dede Efendi'ye ait ahşap sandukaları barındıran bu türbede, cadde üzerindeki pencerelerden birinin önünde, Halet Efendi'nin başının gömülü olduğu yerde kitabeli bk şahide bulunmaktadır.

Kare planlı yapının dükkânlara bitişen doğu duvan sağır bırakılmış, diğer üç duvarda üçer adet yuvarlak kemerli açıklık meydana getirilmiş, bunlardan güneydoğu köşesindeki giriş, diğerleri pencere olarak değerlendirilmiştir. Mekânı örten tekne tonoz dışarıdan, birbiri üzerine bindirilmiş mermer levhalarla kaplanmış, Osmanlı mimarisinde bir başka benzeri bulunmayan bu ilginç örtü, taştan yontulmuş destarlı bir Mevlevî sikkesi ile taçlandırılmıştır. Tonozun sıvalı iç yüzeyinde de dikkat çekici kalem işi süslemeler yer alır. Tonozun merkezinde, içini rumîlerin doldurduğu ve sekiz adet palmetin çerçevelediği bir göbek bulunmakta, palmetlerin ucundan çıkan kartuşlar, içleri mmîlerle bezeli şemselere bağlanmakta, tonozun kırılma çizgilerindeki şemseler birer yuvar-

lak rozet, diğerleri ise, servili bir peyzaj ortasında, basık bir sehpa üzerinde destarlı Mevlevi sikkelerinin görüldüğü ilginç kompozisyonlar içermektedir. Türbenin cephelerinde, Abdülaziz döneminin eklektik zevkini yansıtan bezeme ayrıntıları (pencere kemerlerinde ve saçakta yer alan zikzaklı silmeler, pencerelerin arasındaki yarım sekizgen planlı gömme sütunlar, bunları taçlandıran çiçek kabartmalı, sekizgen prizma biçimindeki başlıklar), ampir üslubuna özgü yalınlığı sergileyen cümle kapısı ve sebilküttab ile tezat oluşturur.

İsmail Rusûhî ve Galib Dede Efendilerin Türbesi: Önceleri ahşap olduğu bilinen, Halet Efendi tarafmdan, muhtemelen 1819'da kâgk olarak yeniden inşa ettirilen bu türbeden mevlevîhanenin 5. postnişini "Şârih-i Mesnevi" İsmail Rusûhî, 14. postnişin İsa Dede, eniştesi ve halefi Selim, Şeyh Mehmed Ağa, ünlü Divan şairi Şeyh Galib Dede ile halefi Şeyh Mehmed Ruhi Dede efendiler gömülüdür.

Dikdörtgen planlı yapı, malzeme ve inşaat tekniği açısından diğer türbeyle aynı özelliklere sahiptir. Ancak burada mekânı örten tekne tonoz dışarıdan kurşunla kaplanmış, alem ise destarsız (dal) sikke biçiminde tasarlanmıştır. Ampir üslubunun gözlendiği, yalın kadeli cephelerde, pilastrlarla ayrılmış dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanmakta, avluya bakan batı cephesinin üst kesiminde, eksende destarlı sikke, yanlarda da dal sikke kabartmaları dikkati çekmektedir.

Hazire: Hazkenin, türbeler arasında kalan küçük kesimi "Hadikatü'l-Ervah" (Ruhlar Bahçesi), ana binanın doğusunda kalan ve Beyoğlu Evlendirme Dairesinin yapımı sırasında bir bölümü ortadan kalkmış bulunan büyük kesimi ise "Hamuşan" (Susanlar) olarak adlandırılmıştır. Her iki kesim de avludan, kesme küfeki taşı örgülü kısa bir istinat duvarı ile ayrılmış, bu duvarın üzerine, aynı malzemeden, kare kesiüi babalara oturan demir parmaklıklar yerleştirilmiştk. Hamuşa'nın girişinde, duvara yerleştkilmiş olan ta'lik hatlı manzum kitabe 1061/1650-51'de Tersane ve Matbah Emini İsmail Ağa'nın mevlevîhanede gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini belgelemektedk. Hazkede Mevlevî kültürünün, Divan Edebiyatımn, hat sanatının seçkin simalarından başka bazı ileri gelen devlet adamları da gömülüdür.

Çilehane: Hadikatü'l-Ervah'm istinat duvarı üzerindeki, basık kemerli bir kapıdan geçilerek basamaklarla, günümüzde zemini su ile dolu olan, beşik tonozlu çilehaneye inilmektedir. Kemerin üzerinde, 1227/1812'de Şeyh Galib Dede tarafmdan konduğu anlaşılan ve bu mekânın özellikle Şeyh İsmail Rusûhî Dede Efendi tarafmdan kullanılmış olduğunu ima eden, "Bigârîî Dede" olarak tanınan derviş Selim Recaî'nin sülüs hattı ile yazılmış tek beyitlik bir kitabe yer alır.

Bu mekânın, Bizans döneminde mevlevîhanenin yerinde bulunan manastıra (Hagios Teodoros Manastırı?) ait bk ayazma olması kuvvede muhtemeldir.

Hasan Ağa Çeşmesi: Çeşmenin, sebilküttaba dayanan gövdesi kesme küfeki taşı ile örülmüş, sivri kemerli nişin üzerine, yaptıranın adı ile inşa tarihini (1059/**1649)** veren, metni "Nisarî" mahlaslı Ali Efendi'ye ait, ta'lik hatlı manzum kitabe yerleştirilmiştir. Bunun üzerinde de, Abdülmecid'in **1268**/1851-52'de çeşmeyi tamir ettirmesi sırasında konmuş olan, metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait, ta'lik hatlı diğer bir manzum kitabe bulunmakta, adı geçen padişahın, beyzi bir çelenk içine alınmış olan tuğrası bu kitabeyi taçlandırmaktadır.

Sarnıç ve Şadırvan: Sarnıç ile bunun üzerindeki platformda yer alan şadırvan II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan tarafından 1863/1847'de yaptırılmıştır. Sarnıç, silindir biçiminde bir kuyu bileziği ile donatılmış, söz konusu bileziğin yüzeyi dalgalı şerit kabartmaları ile bezenmiştir.

Şadırvan, sekizgen prizma biçiminde bir hazne ile bunun çevresinde sıralanan sekiz adet yuvarlak sütundan ve bunlara oturan, sekizgen piramit şeklinde bir ahşap çatıdan meydana gelmektedir. Musluklar beyzi madalyonlar içine alınmış, çatı kurşunla kaplanmış ve tepesine dal sikke biçiminde bir ahşap sikke oturtulmuştur. Sarnıcın metni A. Sadık Ziver Paşa'ya, ta'lik hattı Mehmed Rıfat'a (ö. 1879) ait olan manzum kitabesi batı yönündeki korkuluk duvarına yaslanmış olarak durmaktadır. Kitabe levhası, beyzi bk madalyon içinde bulunan Abdülmecid tuğrası ile taçlandırılmış, bu madalyon, içinden çiçeklerin fışkırdığı bereket boynuzları ve "Sultan Mahmud güneşi" tabk edilen ışın demetleri ile kuşatılmıştır.

Matbah-ı Şerif ve Çamaşırhane: Matbah-ı şeriften günümüze, Galip Dede Caddesi üzerindeki dükkânların arkasına bitişen kuzey duvarı dışında herhangi bk şey intikal etmemiştir. Ocağın üzerinde, aşçı dedenin gayreti sonucunda **1269**/1852-53'te Abdülmecid tarafından yenilendiğini belgeleyen bir kitabenin bulunduğu bilinmektedir.

Dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü ufak bir mekân olan çamaşırhanenin, avluya bakan doğu cephesinde, ortada dikdörtgen açıklıklı gkiş, yanlarda sepet kulpu kemerli birer pencere vardır. Kuzeybatı köşesinde ocağın yanında birtakım nişler sıralanmaktadır.

Semahaneyi, Şeyh Dairesini (Selamlığı) ve Dedegân Hücrelerini Barındıran Ana Bina: Mevlevîhanenin çekkdeğini oluşturan bu yapı zaman içinde yaklaşık beş kez yeniden inşa edilmiş, bkçok onarım ve tadilat geçirmiştir. 1491'de yaptırılan ilk bina ile 17. yy'rn başlarında Sırrî Abdî Dede tarafmdan yenilenen binanın mimari özellikleri tespit edilememekte, buna karşılık, Galata Mevlevîhanesi'nin yabancıların uğrağı olması sayesinde, 1766, 1791 ve 1835 tarihlerinde yeniden inşa ettirilen yapının merkezindeki semahanenin iç tasarımını belgeleyen çok sayıda gravür ve yağlıboya resim bulunmaktadır. Söz konusu tasvirlerden, semahanenin 1766'dan günümüze kadar anahatlarıyla aynı tasarıma sahip olduğu, sekizgen planlı sema alam ile bunu kuşatan iki katlı mahfilleri barındırdığı, ancak mimari ayrıntıların ve süsleme programının dönemin zevkine bağlı olarak şekillendiği anlaşılmaktadır.

Abdülmecid tarafından 1276/1859-60'ta Menas Kalfa'ya yaptırılan bugünkü bina dikdörtgen (28 mx19 m) bk alanı kaplar. Kâgk bir bodrum üzerinde oturan iki

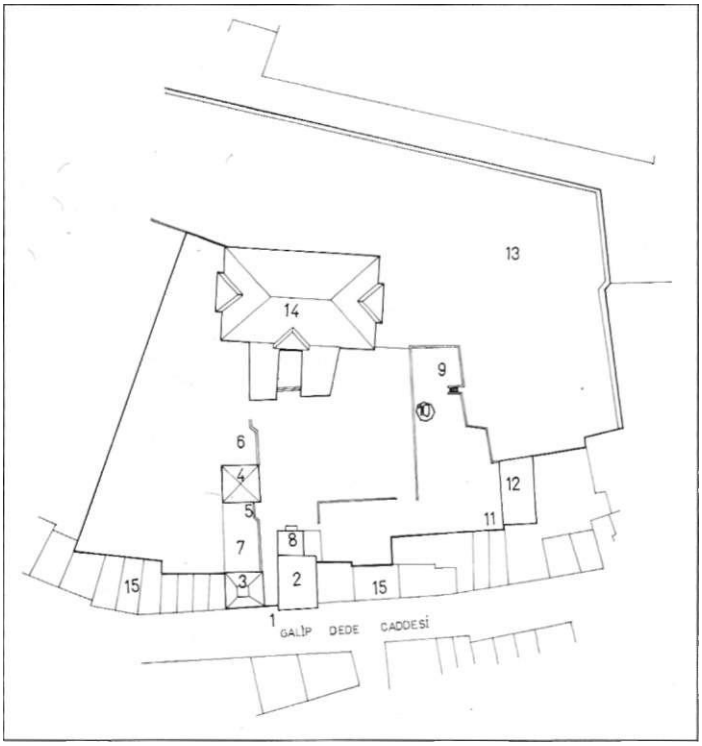

Galata Mevlevihanesi vaziyet planı.
1. cümle kapısı,
2. Halet Efendi Sebilküttabı,
3. Kudretullah Efendi Türbesi,
4. 1. Rusuhî ve Galib Dede efendilerin türbesi.
5. çüehane,
6. hazire (Hamuşan),
7. hazire (Hadikatü'l Ervah),
8. Hasan Ağa Çeşmesi,
9. sarnıç,
10. şadırvan,
11. matbah-ı şerifin yeri,
12. çamaşırhane,
13. harem dairesinin yeri,
14. ana bina,
15. dükkanlar.
M. Baha Tanman arşivi

Vanmoor'un Galata Mevlevîhanesi'nde yapılan bir semah gösterisini betimleyen bir resminden gravür, ayrıntı, 18. yy başlan.
Galeri Alfa

ahşap kattan meydana gelmektedir. Yapının bütün kapı ve pencereleri dikdörtgen açıklıklıdır. Bodrum katmdaki pencereler basit demir parmaklıklarla donatılmış, çatı alaturka kiremitle kaplanmıştır.

Binanın, avlu ile aşağı yukarı aynı kotta olan zemin katı ile üst katında, kare planlı olan (18,50 mxl8,50 m) orta kesim asıl semahaneye tahsis edilmiş, bunun doğusundaki kanada, zemin katta kadınlar (bacılar) mahfili, üst katta, yabancı misafirlere mahsus mahfillerle bağlantılı birtakım mekânlar, semahanenin batısında kalan kanada da, zemin katta "şeyh dairesi" olarak adlandırılan selamlık bölümü, üst katta hünkâr ve çelebi mahfilleri ile bunlara bağımlı mekânlar (Hünkâr Kasrı) yerleştirilmiştir. Bodrum katında ise dedegân hücreleri yer almaktadır.

Avluya açılan ana giriş zemin katta, kuzey cephesindedir. Aslında söz konusu girişin, yanlardan iki türbe ile kuşatılmış, ahşap tavanlı bir eyvanın içinde yer aldığı bilinmektedir. 1937'den kısa süre sonra çöken ve son onarımda ihya edilmemiş olan bu ahşap türbeler yuvarlak kemerli kapılar ve pencereler ile donatılmışlardı. Söz konusu türbelerde mevlevîhanenin postnişinlerinden Arzî Mehmed, Gavsî Ahmed Dede, Kutb-ı Nâyî Osman Dede, Abdülbâkî Sırrî ve Mehmed Şemseddîn Dede gömülüdür. Türbelerin çökmesinden sonra ahşap sandukalar iptal edilerek kabirlerin başuçlanna, silindk biçiminde mermer şahideler dikilmiştir.

Üç adet mermer basamakla çıkılan zemini mermer kaplı giriş eyvanında, barok profilli, madeni kapaklı bir kuyu bileziği göze çarpar. Eyvanın sonunda, önünde yine üç basamak bulunan, pilastrlı mermer sövelerle kuşaülmış olan gkiş yer almaktadır. Köşelerinde küçük kavislerle, ortasında da kilit taşı görünümünde bir kabara ile donatılarak çok basık bk kemer şeklinde tasarlanan üst söve başlığının üzerinde, ortada Abdülmecid'in tuğrasını içeren beyzibk madalyon, yanlara da 1276/1859-60 tarihli kitabe yerleştirilmiştir. Talik hadi manzum kitabenin metni yine A. Sadık Ziver Paşa'ya aittk.

Yapının merkezinde yer alan ve iki kat boyunca yükselen esas semahane kenarları 5 m, yüksekliği 8,30 m olan bir sekizgen prizma biçimindedir. Prizmanın köşelerinde, her iki katta da, paye görünümünde, dikdörtgen kesitli ahşap taşıyıcılar vardır. Mihrabın bulunduğu kenar hariç diğer kenarlardaki açıklıklar, daire kesitli, zemin katta İyon, üst katta kompozit başlıklı ahşap sütunlar tarafından üçe bölünmüştür. Ortadaki açıklık yandakilerin iki katıdır. Zemin katta sema alanını kuşatan ve erkek seyircilere (züvvâra) ayrılan maksurelerin zemini bk seki ile yükseltilmiş ve yanlardan sütunlara dayanan oymalı ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Sekizgenin doğu kenarındaki korkulukların üzerine, yan yana, mkaciye ve mesnevi kürsüleri oturtulmuştur. Semahane gkişinin yanlarında hareket eden, simetrik konumdaki iki merdiven üst katta, sekizgenin kuzey kenarını işgal eden mıtrıp maksuresine ulaştım. Doğudaki merdivenin altına, dedegân hücrelerinin bulunduğu bodruma inen bk merdiven yerleştirilmiş, batıdaki merdivenin altı ise şerbethane olarak değerlendirilmiştir. Şerbethaneden maksureye açılan bir servis penceresi vardır.

Kuzey cephesinin batı kesiminde, ana girişin sağında bulunan diğer girişin ardında, iki kat yüksekliğinde beyzi planlı bk sofa yer alır. Bu sofanın duvanna yaslanan iki kollu merdiven üst katta, hünkâr mahfili ile bağlantılı olan ve bir hünkâr kasrı niteliği arz eden mekânlar ile Konya Mevlânâ Dergâhı postnişini olan çelebilere mahsus mahfile bağlanmaktadır. Merdiven kolları arasındaki kapıdan, birbirini izleyen iki mekândan ibaret şeyh dakesine geçilmektedk. Yapının doğu cephesinde ise kadınlar mahfiline ait kapı yer alır. Galata Mevlevîhanesi'ndeki bu bölüm, mevlevîhanelerin yamsıra diğer tarikatlara ait tekkelerde de gözlenen gelenekleşmiş uygulamanın aksine, zemin kata yerleştkilmiş, söz konusu mahfil ile semahane arasına, kadınların ancak ayakta durdukları takdkde semayı izleyebilecekleri yükseklikte kafesli pencereler yerleştirilmiştir.

Üst katta, mihrap önü bölümü dışında, sema alanmı kuşatan ve birbirleriyle bağlantılı olan çeşitli birimler (hünkâr mahfili, çelebi mahfili, mıtrıp maksuresi, yabancı misafirlere mahsus mahfil) arasında kapılarla bağlantı kurulmuş, söz konusu mahfillerin sema alanına komşu olan kenarları korkuluk duvarları ile donatılmıştır. Mıtrıp maksuresi dışında kalan birimlerde, parapet duvarının üzerinde ahşap kafesler bulunmaktadır.

Bodrum katma batı cephesinin eksenindeki kapıdan dahil olunmakta, bu katta, Türk sivil mimarisinin en köklü tasarım şeması olan dört eyvandı planın uygulanmış olduğu dikkati çekmektedir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan, kapalı avlu niteliğindeki dikdörtgen planlı sofanın her kenannda birer eyvan bulunmakta, açıklığı ikişer ahşap sütunla geçilmiş olan bu eyvanların arasmda da dedegânın ikamet ettiği hücreler sıralanmaktadır.

Birçok geç dönem tarikat yapısı gibi, dış görünüşüyle bir ahşap konağı andıran ana binanın cephelerine egemen olan sadelik, yan kanatların içerdiği mekânlarda da devam etmekte, buna karşılık semahane mekânında, Abdülmecid döneminin eklektik zevkini yansıtan mimari ayrıntılar ve süsleme öğeleri dikkati çekmektedk. Sema alanının, sekiz dilime ayrılmış olan tavanında ve mihrap nişinde bulunan, pastel renklerin kullanıldığı kalem işlerinde bu zevkin ürünü olan motifler gözlenmekte, sema alanını kuşatan ahşap sütunlarda ve üst kattaki korkuluk duvarlarında bulunan somaki taklidi boyalar da dönemin süsleme modasına bağlanmaktadır. Zamanında kafeslerin yüzeyinde, çeşitli ağaçların serpiştirildiği manzara resimlerinin varlığı tespit edilmektedir. Sonuçta mevlevîhanenin çekirdeğini oluşturan semahane, mimari ayrıntıları, süsleme prog-

Galata Mevlevîhanesi semahanesinin iç görünümü.
Ahmet Kuzik, 1994

ramı ve tavanın merkezinden sarkan büyük kristal avizesi ile, bir tarikat yapısından çok çağdaşı olduğu saraylan andıran, dünyevi bir havaya bürünmüştür. İçinde bulunduğu mekânın yoğun süslemesi ile tezat oluşturan sade görünümlü ahşap minberde, kapının ve köşkün köşelerine kondurulmuş dal sikkeler dikkati çeker. Gerek minberde gerekse de türbelerde karşılaşılan bu sikkeler, geç dönem tekkelerinde birtakım tarikat sembollerinin mimari bezemeye yansıtılmasına ilginç örnekler oluşturmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri, 222,* no. 1303; Evliya, *Seyahatname,* I, 442-444; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 42-47; Raif, *Mir'at,* 400-414; M. Ziya, *Yenikapı Mevlevîhanesi,* İst., ty, 103-105; E. Mamboury, *Rehber,* 358-361; Kumbaracılar, *Sebiller,* 51; H. A. Yücel, "İstanbul'da Mevlevi Müzesi", *Vakit,* 9 Kasım 1941; Tanışık, *Çeşmeler,* II, 28-32; M. Esen, "Galata Mevlevîhanesi", *Vakit,* 30 Ekim 1946; O. Ş. Uludağ, "Galata Mevlevîhanesi-Evlenme Salonu", *ae,* 4 Ekim 1946; M. Esen, "Galata Mevlevîhanesi-Milii Kültür Sahası", *TTOKBelleteni,* 66 (Temmuz 1947), 11-12; R. S. Atabinen, "Galata Mevlevihanesi", *TTOK Belleteni,* aynı sayı, 10-11; Ş. Uzluk, *Mevlevilikte Resim-Resimde Mevleviler,* Ankara, 1957, s. 121-137; H. Y. Şehsuvaroglu, 'Galata Mevlevihanesi", *Cumhuriyet,* 31 Ağustos 1962; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 25; E. Yücel, "Galata Mevlevîhanesinin Renkli, Şa'şaalı ve Sanatla Dolu Bir Tarih Hikâyesi Var", *Tercüman,* 8 Eylül 1968; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* İst., 1969, s. 15; *İSTA,* XI, 6912-6916; Sözen, *Mimar Sinan,* 340; A. I. Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları: Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütuvvet Yapıları,* ist., 1977, s. 148-160; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* IV-V (1976), 15-46; C. Kerametli, *Galata Mevlevîhanesi,* ist., 1977; E. Yücel, "Galata Mevlevîhanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2* (1979), s. 63-83; A. Gölpımrlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik,* ist., 1983 (2. bas.), s. 111-112, 120-121; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 257; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhâneler", *İstanbul,* 4 (Ocak 1993), 119-131.

M. BAHA TANMAN

GALATA SARAYI OCAĞI

"Galata Saray-ı Hümayunu Mektebi" de denmiştir. Enderun'a(->) aday yetiştken acemioğlanları okulu. 15. yy'm sonundan 19. yy'ın ortalarına kadar işlevini sürdürmüştür. Yerine 1868'de Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) açılmıştır.

Evliya Çelebi'nin aktardığı bir söylentiye göre II. Bayezid (hd 1481-1512) bir kış günü Galata sırtlarında avlanırken burada bir kulübede yaşayan Gül Baba ile tanışır ve onun dileği üzerine burada bir mektep ile bir darüşşifa yaptırır. Buraya, İstanbul'a getirilen devşirme oğlanlarından, padişahın huzurunda yapılan seçimle vücudu kusursuz, akıllı ve yetenekli gençler alınmaya başlanır.

Galata Sarayı Ocağı I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-**1566)** yeniden örgütlendi ve Acemi Ocağı(-*) ile İbrahim Paşa Sarayı Mektebi'ne(->) koşut bk eğitim düzenine kavuşturuldu. Buradaki eğitimi tamamlayanlar Enderun'un alt sınıfları olan Büyük ve Küçük odalara çıkma yöntemiyle geçmekteydiler. II. Selim (hd **1566**-1574) Galata Sarayı Ocağim dağıtarak buradaki gençleri Enderun'a ve Eski Saray'a aldırttı. Kurum ise bk medrese olarak örgütendi. III. Murad (hd 1574-1595) ikinci kez Galata Sarayı Ocağim açtırdı. Fakat I. Ahmed (hd **1603-1617)** burayı yeniden dağıttı. II. Osman (hd 1618-**1622)** Galata Sarayı Ocağim üçüncü kez kurdu, 17. yy boyunca İstanbul'da yaşanan toplumsal ve askeri olaylar burayı da etkiledi. Ocak disiplini bozuldu. Ödenek yetersizliğinden acemioğlanlar beslenme ve barınma olanaklarından yoksun kaldılar ve her kapıkulu ayaklanmasına katıldılar. Galata Sarayı Ocağı bir tür serkeşler yuvası durumuna girdi. İçoğlanlarının kavgaları ve taşkınlıkları toplumu da rahatsız ettiğinden **l675**'te burası ve İbrahim Paşa Sarayı Ocağı kapatıldı. Kışla, bostancılara tahsis edildi. Bir bölümünde de sahn düzeyinde Galata Sarayı Medresesi açıldı.

17. yy'a kadarki ilk dönemde Galata Sarayı Ocağı, öteki Enderun hazırlık ocaklarına oranla daha saygın konumdaydı. Buraya aday alımları padişahın onayıyla oluyordu. Burada yetişenlerden titiz bir seçimle bir kısmı Enderun'a alınmakta, diğerleri ise 14-16 akçe gündelikle kapıkulu süvarisi olmaktaydılar. Burada gösterdiği üstün başarı ve yetenekten dolayı doğrudan Enderun'un üst sınıfları olan Kiler ve Hazine koğuşlarına geçenler de olurdu. Padişahlar da yılda bk kez Galata Sarayim ziyaret ederek beğendikleri 12 oğlanı Topkapı Sarayina aldınrlardı. Bunlar, gelenek uyarınca padişahın ardınca saraya giderlerdi. Çıkma zamam geldiğinde ise, ocağın amki olan Galata Sarayı ağası arzuhalleri toplar, yeni saray ağasına götürürdü. Çıkmalarda acemioğlanlan arasında kavgalar yaşanırdı. Devşirme sisteminin bozulmasından sonra öteki okul konumlu ocaklar kapandığı halde Galata Sarayı Ocağı işlevini korudu ve Enderun'un biricik hazırlık okulu olarak kaldı. Saray baltacıları koğuşuna da genellikle buradan seçim yapılıyordu.

Ocak, her bki 200 kişilik **3** koğuşu, 1 cami, 1 hamam ile 1 darüşşkayı kapsıyordu. Ocağın amiri olan Galata Sarayı ağası ya da başağa, beyaz destarlı mücevveze, Mevlevî feracesi ve kontuş kürk giyerdi. Ocakta ayrıca 21 ağa vardı. Bunlar görevlerine göre oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı, başeski unvanlarını taşımaktaydılar. Ayrıca 4 enderun oğlanı, 4 hastane oğlanı, 1 cerrah, 5 hoca, l'er kâtip, imam, tabip, eczacı, çamaşırcı, saka, tellak, şerbetçi, et hamalı vardı. Sarayın kapıcıları, baltacıları, ayrı birer bölüktü. Aşçı, ekmekçi, ekmekçi kalfası ve kilerciler de iaşe işlerine bakıyorlardı. Topkapı Sarayı'mn bir görevlisi olan şehremini, Galata Sarayinın yiyecek, yakacak gereksinimlerini karşılamakla yükümlüydü. Matbah-ı Amire emini de pazarbaşı denen yardımcısı aracılığıyla buranın alım işlerini yapar, mutfağa erzak temin ederdi. Sarayın kadrolu 5 hocasına günde 7'şer akçe ödeniyordu. Bunlar ilmiye sınıfından sayılmaktaydılar. Galata Sarayı içoğlanları, gılmanlar ya da celepler denen aday öğrenciler, hilal biçimli şeb külah ve dolama giyerlerdi. Koğuşlarda "silsile" denen bir sıralama ve Enderun'dakine benzer bir örgütlenme söz konusuydu. Burada okuyup yazma, edebiyat, din bilimleri yoğun bir şekilde öğretilirken tomak, top, çop oyunları, kemankeşlik, kebade (yay çekme), tir-endazlık (ok atma) ve savaş ferileri de gösteriliyordu. Evliya Çelebi'ye göre Gül Baba'nın kerameti gereği, Galata Sarayinda bir kez "Bismillah" deyip derse oturanın tüm bilimleri öğrenmesi ve bilim dünyasında saygın bir yere kavuşması doğaldı. Her gün ikindiden sonra başağa, oğlanlar arasında oyunlar tertip ettirirdi. İsteyenler için dışarıdan hat ve sanat hocaları, tabip hocalar getirilirdi. Pars kethüdaları temizlik dersleri verirler, şeyhler ve vaizler ocağa konferan-

sa gelirlerdi. Salı günleri ise "buluşma" yapılır, ziyarete gelen akrabaları, oğlanlarla iç avluda görüşürlerdi.

Galata Sarayı Ocağı'nm ikinci dönemi 1715'te Sadrazam Şehit Ali Paşa'nm girişimiyle başladı. III. Ahmed (hd 1703-1730) burasının, Enderun'a hazırlık okulu olarak açılmasına izin verdi. Kışladaki bostancılar çıkartıldı ve medrese de kapatıldı. Yapılar onarıldı. Doğrudan silahdar ağaya bağlanan ocağın disiplinine önem verildi. Bu semtte oluşan yabancı mahallelerinin ve elçiliklerin rahatsız edilmemesi önlemleri alındı. Ayrıca III. Ahmed ocak dışındaki küçük Müslüman mahallesi için bir de mescit yaptırdı (bugün yerinde 3. Vakıf Hanı vardır). Her gün, Galata Sarayı ağasının ikindi vaktinde kol gezmesi yasalaştı. Kışla avlusuna yapılan kasr-ı âli, padişahın ziyaretleri için düşünülmüştü. Ocak, Büyük, Orta ve Küçük olarak 3 sınıfa ayrıldı. Medreselerden farklı bir eğitim veren bu kurum, İstanbul'da bk yenilik kabul edildi ve pek çok aile çocuklarım buraya vermek için yanştılar. I. Mahmud (hd 1730-1754) Galata Sarayının Büyük Odası karşısma bk kütüphane yaptırtarak saraydan yüzlerce kitap gönderdi. Oğlan sayısı artırıldı. Beş vakitte tabur halinde camiye gidilip namaz kılınması, kalan zamanlarda din, edebiyat, spor ve sanat eğitimi yapılması programlandı. 1753'te padişahın da katıldığı bir törenle yeni eğitim sistemine geçildi. 1757'te Eski Saray Baltacılar Ocağı kaldırılınca Galata Sarayından buraya öğrenci aktarıldı.

II. Mahmud (hd 1808-1839) Tophane yangınında yanan Galata Sarayım 1820'de kagir olarak yeniletti. 1834'e değin geleneksel eğitim düzenini koruyan bu ocak, Enderun'un kaldırılmış olması nedeniyle dağıtıldı. Binaları 1838'de Mekteb-i Tıbbiye'ye verildi. Bk bölümü de kışla oldu. 1865'te istanbul'daki askeri okulların (Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane) idadi (hazırlık) sınıfları burada toplandı. 1868'de ise bugünkü Galatasaray Lisesi, Mekteb-i Sultani adıyla aynı yerde açıldı.

Bibi. Tayyarzâde Atâ, *Tarih-İAta,* I, İst., 1293, s. 72 vd; Evliya, *Seyahatname!,* 71; *Tarih-i Raşid,* IV, s. 31 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 302 vd; *Mekteb-i Sultanî,* İst., 1334, s. 15-20; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I-II; Ergin, *Maarif Tarihi;* F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* ist., 1952.

NECDET SAKAOĞLU

GALATA SIBYAN MEKTEBİ

bak. 1^İSÜLKÜTTAB İSMAİL EFENDİ SIBYAN MEKTEBİ

GALATA SOSYALİST KULÜBÜ

1912'de Kuledibi'nde açdan sosyalist kulüp.

II. Meşrutiyeti (1908) izleyen yıllarda, Selanik ve istanbul başta olmak üzere, toplumsal hareketliliğin yüksek, sol düşüncenin de gelişme halinde olduğu bölgelerde sosyalist kulüpleri ve sosyal bilimler araştırma grupları kurulmuştur. 1909'da, istanbul'da, Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman Türklerin devam ettiği sosyalist kulüplerin birinin de Galata'da Kuledibi'nde olduğu bilinmektedir. 1910'da çıkardan ve bu türden örgütlenmelere yasaklar getiren Cemiyetler Kanunu'ndan sonra kapanan bu kulüpler, görece bir gevşeme yaşanan **1912**'de yeniden ortaya çıkmaya başlamış; Galata Sosyalist Kulübü de Kuledibi'nde yeniden açılmıştır. *İştirak* dergisinin 1912 yılı, 2. sayısında haber verildiğine göre, Galata Sosyalist Kulübü, Selanik'teki benzerlerinin İstanbul'daki uzantısı sayılabilecek Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti'nden başka zenne ceketi işçileri, Şişli işçileri, döşemeciler, mücellitler, erkek terzileri, değirmenciler, berberler, ticaret ve sanayi işçileri, bira fabrikaları işçileri, eczane ameleleri, sigara işçileri, Cibali Reji işçileri derneklerinin bkleşmesiyle kurulmuştu. Galata Sosyalist Kulübü'nün çekirdeği sayılan Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti İstanbullu Rumların çoğunlukta ve etkin oldukları bir kuruluştu. Galata Sosyalist Kulübü de onların etkinlikleri altında gelişmiş; sosyalist düşüncenin işçiler arasında yayılmasını ve işçilere örgütlenme bilinci verilmesini hedeflemiş; Haziran 1913'te sadrazam, Mahmud Şevket Paşa'ya karşı girişilen suikasttan sonra bu türden bütün cemiyet ve kulüpler üzerindeki baskılar yoğunlaşırken, Galata Sosyalist Kulübü de faaliyetine son vermiştk.

İSTANBUL

GALATA'DA AYAK SEYRİ

Galata'da bk dönem yaygın hale gelen, içkili eğlencelere veya gezintilere Divan şairlerince verilen ad.

Ayak kelimesinin her iki anlamı da (ayak ve kadeh) manaya uygun düştüğü için deyimleşmiştk. Fetihten soma Galata'da yasandan hayat, Müslüman kesim için daima merak konusu olmuştur. Divan şiirinde, sevgili put kadar güzel kabul edilmekteydi. Şairlerin sevgililerini benzettikleri putlar Ayasofya'mn duvarlarına işlenmişti. Ama bunların canlılan demek olan Hıristiyan güzellerine serbest bk hayat yaşanan Galata'da rastlamak, ondan seyretmek mümkündü. Dahası, içki İstanbul'da yasaktı ama Galata'da dogmatik bir kutsallıkla hürmet görüyordu. İstanbullulann hem güzeller, hem de içki amacıyla Galata'ya yaptıkları kaçamaklar şiirlere konu olmaya başlayınca "Galata'da ayak seyri" Osmanlı geleneğine girdi. Böylece kilise kültürü de Divan sikinde yer edinmeye başladı. Şairlerin platonik aşkı anlatıyor görünmeleri ve içkinin tasavvufi mecazlar arasında bulunması da Galata'da ayak seyrinden geniş biçimde bahsetmeye zemin hazırlıyordu. Galata'mn meyhanelerinde devam eden sosyal hayat da şiirde klasik üsluba bürünüyordu. Özellikle **16.** yy'da ayak seyrinden bahsetmek bir zarafet ve şiir muhitinin alışkanlığı oldu. Zatî (ö. 1547) *Bir ayak bir erbaînîn haletin vermez mi gör/ Geç ayak seyrine sûfi Galata 'dan yana* derken, Taşlıcalı Yahya Bey (ö. 1582) *Şarâbı terk edip sûfi, başını verme gavgaya / Güzellerle ayak seyrânın eyle gel Galata 'ya* demek cesaretinde bulunuyor ve *Şehrengiz"mâe* bu gezintileri tasvir ediyordu *(Binip keştiye dahi nice dilber / Galata 'da ayak seyrânın eyler).*

Yahya Bey Galata'da ayak seyrini bazen kadehi elden ele dolaştırmak manasına da kullanmıştır *(Gel ayak seyrini kıl nûş etmeyipeymâneden/Âkil olanlar kaçar mı zâhidâ meyhaneden).*

Galata'da ayak seyri o dönemlerin canlı eğlence biçimlerinden biriydi. Hattâ bazen tuhaf hadiseler de yaşanırdı. Bir defasında Fatih müderrislerinden Piripaşazade Mehmed Çelebi ile Aşçızade Fİasan Çelebi, Hıristiyanların kızıl yumurta yortusunda kıyafet değiştirerek Galata'ya giderler ve kiliseye girip ayini seyrederler. Tatavlalı (bugünkü Kurtuluş) Mahremi (ö. 1535) bu olayı bir beyitle *(Galataya sanem seyrine gelmiş / Sitanbul'dan bir iki din ulusu)* kşa edince İstanbul hayli zaman bu olayla çalkalanır. Olay saray tarafından duyulunca ayak seyri amacıyla Galata'ya geçmek yasaklanmıştır. Bu olay hakkında Kevserî adlı bk şair *Zâhidler ile güm güm öter mescidin içi /Meyhane cümle kaldı tehîhiç sadâsı yok* demiştir. Bakî'mh(-0 *Reh-i meyhaneyi kat etti tîgı kahrı sultânın/Su gibi arasın kesdi Sitanbul u Galata'mn* matlaıyla başlayan gazeli de bu yasaklamayı anlatır.

İSKENDER PALA

GALATASARAY

Taksim ile Tünel meydanları arasında uzanan istiklal Caddesi'ni, Tepebaşından gelen Meşrutiyet Caddesi ile Tophane'den gelen Boğazkesen Yokuşu'nun devamı Yeniçarşı Caddesi'nin kestiği dört yol ağzı Galatasaray olarak bilinir. Semt demlemeyecek kadar dar bk alanı kapsayan, ama uzunca bir zamandan beri Beyoğlu'

Galatasaray'dan bir görünüm.
Ahmet Kuzth, 1994

nun kalbi sayılan bu yöre, güneyde Tomtom ve Asmalımescit, kuzeyde Hüseyin Ağa, doğuda Kuloğlu, batıda Kamer Hatun mahallelerinin belirli bölümlerini içerir; bilinen mevki adlarıyla söylersek, Parmakkapı, Hammalbaşı (ya da Ömer Hayyam), Tepebaşı, Asmalımescit ve Çukurcuma ile komşudur.

Bizans döneminde Cenevizlilere ait olan bölgenin (bugünkü Galata'nın) surlar dışında kalan kısmı, Boğaziçi ile Haliç arasında bir sırttan ve iki dik yamaçtan oluşuyordu. Doğuda fundalıklarla, fındıklıklarla kaplı bugünkü Tophane ve Fındıklı'nın (o zamanki adı Argiropolis) ağaçlar ve çalılıklarla kaplı sırtları, batıda servilerle ve Hıristiyan mezarlığının yer aldığı dik yamaçlar halinde Halic'e iniyordu.

O sıralarda yerleşim alanı olmayan bölgede, Osmanlı döneminde II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından sarayın içoğlanlarını eğitmek üzere bir kışla-mektep kuruldu (1481). Bugünkü Galatasaray Lisesi'nin(->) bulunduğu yerde yapılan ve Galata Sarayı diye anılan binanın adı bu mevkinin zamanla Galatasaray diye adlandırılmasına neden olmuştur (bak. Galata Sarayı Ocağı).

Galatasaray'ın evrimi bütünüyle Beyoğlu'nun evrimidir (bak. Beyoğlu). Galatasaray diye bilinen alan içinde bugün Galatasaray Lisesi'nden başka, Birleşik Krallık Başkonsolosluğu (bak. İngiltere Elçiliği binası), Çiçek Pasajı(->), tarihi Galatasaray Postanesi(->), tarihi Galatasaray Hamamı(->), Galatasaray Balık Pazarı (veya Çiçek Pazarı), Maison de France (bak. Fransa Elçiliği binası), Aynalı Pasaj (bak. Avrupa Pasajı), Halep Pasajı,(->) Saint Antoine KilisesiC-»), Ayia Trias Rum Katolik Kilisesi, Santa Maria Draperis Katolik Kilisesi (bak. Fransiskenler), Fransızlara ait St. Louis Katolik Kilisesi, Protestan Union Church'e bağlı Dutch Chapel (Hollanda Şapeli), İspanyol Katoliklerinin kurdukları Sancta Terra Katolik Kilisesi, Surp Yerrortutyun Gregoryen Ermeni Kilisesi, aynı adlı Ermeni Katolik kilisesi gibi kiliseler, eski Bon Marşe'nin yerinde inşa edilen İstanbul Sanayi Odasina ait Odakule gökdeleni, tarihi Rus lokantası Rejans(->), Elhamra(->) ve Atlas(-0 sinemaları, Ses, Karaca, Küçük Sahne tiyatroları, Tokatlıyan tşhanı (bak. Tokatlıyan Oteli) vb ile İstiklal Caddesi'ne özgü çeşitli dükkânlar ve Beyoğlu'na özgü sokaklar bulunmaktadır.

İSTANBUL

V

GAIATASARAY HAMAMI

Beyoğlu İlçesi'nde, Kuloğlu Mahallesinde, Galatasaray Lisesi'nin kuzey sınırını oluşturan Turnacıbaşı Sokağı ile Çapanoğlu Sokağınm kavşağında yer almaktadır.

III. Ahmed döneminde (1703-1730), Şehit Ali Paşa'nın (ö. 1716) sadarette bulunduğu 1127/1715'te, Galata Sarayı Ocağinm Içoğlanları Kışla-Mektebi'nin dördüncü kez ihya edilmesi sırasında yaptırılmıştır. Halka açık bir çarşı hamamı olan bu yapıdan başka, kışla-mektebin bünyesinde içoğlanlarına mahsus diğer bir hamamın da bulunduğu bilinmektedir. Yapı 1965'te büyük bir onanm geçirmiş, bu arada tasarımın anahatları korunmuş, ancak bütün mimari ayrıntılar ve iç aksam yenilenerek özgünlüğünü yitirmiştir. Günümüzde bakımlı durumda olan bina, hamam olarak faaliyetini sürdürmekte, yerli müşterilerin yanısıra turistlere de hizmet vermektedir.

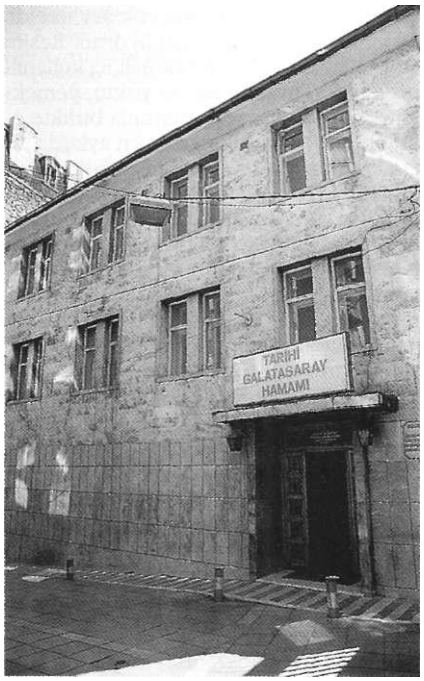

Galatasaray Hamamı
Ahmet Kuzik, 1994

Aslında bir tek hamam olarak tasarlanan yapının kuzey kesimine, 1965 onarımı sırasında küçük bir kadınlar bölümü eklenmiştir. Hamamın ana girişi batıda, Turnacıbaşı Sokağı üzerindedir. Yamuk planlı soyunmalık (camekân) bölümü çepeçevre, iki katlı, ahşap soyunma hücreleri ile kuşatılmıştır. Enine dikdörtgen planlı ılıklık bölümünden geçilerek ulaşılan sıcaklık bölümü, Türk hamam mimarisinin en eski ve en yaygın tasarım şeması olan, hamamların yanısıra medreselerde, tarikat yapılarında ve sivil mimari eserlerlerinde de uygulandığı görülen dört eyvanh şemaya göre şekillendirilmiştir. Ortada, köşeleri pahlı göbek taşının yer aldığı, kare planlı merkezi mekân kubbe ile örtülmüş, söz konusu mekân dört yönde bker eyvanla kuşatılmış, eyvanların köşelerine de kare planlı ve kubbeli birer halvet yerleştirilmiştir. Ayrıca sıcaklığın kuzey yönünde, hamam terminolojisinde "paşa halveti" olarak adlandırılan, dikdörtgen planlı bir halvet birimi daha bulunmaktadır. Sıcaklığın kuzeydoğu köşesinde soğuk su deposu, doğusunda da sıcak su deposu ile külhan yer alır.

Son onarımda, sıcaklığın zemindeki ve duvarlarındaki beyaz mermer kaplamalar ve kurnalar yenilenmiş, duvar kaplamaları sarı ve kırmızı renkli taştan şeritlerle yer yer süslenmiştir.

M. BAHA TANMAN

GALATASARAY LİSESİ

"Mekteb-i Sultani", "Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi", "Umumi-i İdadi", ilk adlarıdır. "Galatasaray Mektebi" de denmiştir. 1 Eylül 1868'de İstanbul'da öğretime açılan ve Tanzimat eğitiminin simgesi sayılan Türkçe ve Fransızca programlı okul.

Galatasaray Lisesi'nin açılışında 1867' de Avrupa'ya geziye çıkan Abdülaziz ile dönemin sadrazamı Âli Paşa, Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa ve Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi M. Bouree'nin çabaları söz konusudur. Ayrıca Fransa'nın, Islahat Fermanindaki (1856) koşullan öne sürerek Osmanlı uyruğu gayrimüslimlerin de yararlanacakları okulların bir an önce açılması yönünde verdiği nota da etkili olmuştur. Her ulustan ve dinden çocukları ve gençleri, Osmanlı ulusçuluğu etrafında kaynaştırıp entelektüel bir taban kazanma amacına dönük bu okul için, Tevfik Fikret "Doğurtun Batı ufkuna açılan ilk penceresi" demiştir. Galatasaray Lisesi günümüzde, Anadolu lisesi konumunda ve özel yönetmeliği olan resmi bir okuldur.

Rüştiye üstü, lise eşiti ve yabancı dil öğretimi de veren bir okulun açılması girişiminde, 1867'de Paris Büyükelçisi olan Cemil Paşa'nın rolü büyüktür. Cemil Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Fransa'nın İstanbul'da bir lise açmayı düşündüğünü, bunun iki ülke ilişkilerine olumlu katkıda bulunacağını bildirdiği gibi, o yıl, Paris'i ziyaretinde buradaki okulları gezen Abdülaziz de İstanbul'a dönünce ilgililere derhal böyle bir okulun açılması talimatını vermişti. Öğretimin Fransa'daki eğitim ilkelerine koşut biçimde düzenleneceği okul için 25 Mart 1868'de Paris'te bir sözleşme imzalandı. Dr. A. Levistal, Fransız müdür muavini atandı ve istanbul'a gönderildi. Levistal, hazırladığı raporlarda, okulun, Fransız etkisini yaygınlaştırma, Osmanlı gençleri arasında Fransızcayı ve Fransız edebiyatını, uygarlığını sevdirme amaçlı olmasını vurgulamıştı. Ama, Katolik mezhebini yayma ya da sevdirme gibi bir amaca kesinlikle yer verilmemesi de belirtilmişti. Müslüman-Hıristiyan öğrenci sayılarının eşit tutulması, okuldaki mescitten Müslüman öğrencilerin yararlanmaları, Hıristiyan öğrencilerin ise ibadet için okul dışındaki kiliselere gitmeleri öngörülmekteydi.

Galata Sarayı Ocağı(->) binasındaki kışla ve mektep, buradan taşınarak Mekteb-i Sultaniye tahsis edildi ve onarım-tadilat çalışmaları başlatıldı. Fizik, kimya laboratuvarları, amfiler, idmanhane, tabiat tarihi odaları yapıldı.

15 Nisan 1868'de Mekteb-i Sultani Nizamnamesi, Türkçe, Fransızca, Rumca ve Emıenice olarak yayımlandı. 11 Mayıs 1868' de ise *Takvim-i Vekayi'de* okulun açılmasına ilişkin irade çıktı. Okula 9-12 yaşlar arasında yeterli temel eğitimi almış **600** öğrencinin giriş sınavı ile kabul edilmesi, 3 yıllık iptidai üzerine 5 yıllık idadi sınıfları ile kurumun 8 yıl olması, ilk sınıflarda, Türkçeyi iyi bilenlere ağırlıklı olarak Fran-

sızca, Türkçeyi yeterince bilmeyenlere ise Türkçe derslerinin gösterilmesi, 3 saat Türkçe, 3 saat Fransızca derslerinin verilmesi öngörüldü. Bu düzenlemeler olurken Fransa'dan ders araç gereçleri, yatılı öğrenciler için yatak takımları getirildi. Dahili (yatılı) öğrenciler için yılda 45 altın (1.035 frank), harici (gündüzlü) öğrenciler için de 10 altın (230 frank) ücret kabul edildi.

Mekteb-i Sultani müdürlüğüne atanan M. Ernest ve Salve ile Fransız öğretmenler, haziran ayında göreve başladüar. 172 Müslüman, 237 gayrimüslim (Ermeni, Latin, Rum, Musevi, Bulgar) öğrenci ile okulun açılış töreni 1 Eylül 1868'de yapddı. Fakat sert eleştiriler yöneldi. Okula atanan Türk ikinci müdür için göreve başlama izm alınamadı. Rusya, Türkiye'deki Fransız etkisinin yaygınlaşmasından duyduğu kaygıyı bk notayla bildirdi. Elçi Ignatief, aynı düzeyde bir de Rus okulu açılması için diretmekle birlikle bir sonuç alamadı.

Okula en ağır eleştiriler, Namık Kemal'den ve Yeni Osmanklar'dan geldi. Yunanca dersinin konmaması İstanbullu Rumları kızdırdı. Museviler ise Hıristiyan bir müdürün yönettiği okula çocuklarını göndermek istemediler. Papa, Galatasaray'a Katolik öğrenci kaydını yasaklamaya kalkıştı ise de Fransa hükümeti bunu önledi, istanbul'daki Ermeni-Katolik patriği de kendi cemaatinden çocukların buraya gönderilmesini yasakladı. Osmanlı şeyhülislamı, Müslüman ve Hıristiyan gençlerin bir arada okumalarının dine aykırı olduğunu ileri sürdü.

Okulda ise henüz pek çok şey ilkeldi. Dershaneler mangalla ısıtılıyordu. Resim atölyesinde, silgi yerine ekmek içi kullanılmaktaydı. Tuvaletlerde su yoktu, yemekler de iyi çıkmıyordu. Bununla birlikte okulun mevcudu, açılışı izleyen aylarda artarak 2 Hazkan 1869'da 524'e ulaştı. 1869-1870 öğretim yılında da 600'ü geçti. Fakat tepkiler sürüyordu. Özellikle de burada hiçbk dini eğitimin verilmemesi, farklı dinlere mensup gençlerin bk arada okumaları eleştkiliyordu. Ancak, okul yönetiminin "laik" eğitimi sürdürmedeki titiz ve yansız tutumu, kurumu bir kapanma olasılığından uzak tutmaktaydı.

Okula çok değerli bk kitap koleksiyonu armağan eden Fransa Kralı III. Napoleon'un Almanya'ya yenik düşmesinin ardından okul da sarsıntı geçkdi. Aynı şekilde, okulun koruyucusu Âli Paşa'nm 1871'de ölümü, kurucu müdür Salve'ın Fransa'ya dönmesi de birer şanssızlık oldu. 1872'de İstanbullu Vahan Efendi'nin müdürlüğe atandığı sırada okul mevcudu 362'ye düşmüştü. Bu ilk dönemde, Fransız, Türk, Ermeni, Musevi 62 öğretmen okulda görev almıştır.

1873'te Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye binasına taşman okulun tarihi binası Tıbbiye'ye verildi. Burada 1874'te Darülfünun-ı Sultam açıldı (bak. Darülfünun). Mekteb-i Sultani'nin yeniden kendi binasına taşınması ise 1876'dadır.

1885'ten başlayarak okulda Türkçe, Fransızca ve ortak programlar uygulanmaya konuldu. Fransızca ya da Türkçe programı izleyenlere "ehliyetname", Fransızca-Türkçe programdan mezun olanlara "şahadetname" verilmeye başlandı. Tevfik Fikret, 1888'de ortak programdan mezun olanlardandır. "İptidai" (ilkokul) için 3 yıllık ayn bk Türkçe-Fransızca program, "taliye" (orta) ve "âliye" (lise) sınıfları için de 3'er yıllık Türkçe ve Fransızca programlar vardı. Türkçe programa Arapça, Farsça ve ulum-ı diniye dersleri de alınmıştı. Yatılı öğrencilerin tamamı jimnastik eğitimi gördüğü gibi, isteyen öğrencilere de Rumca, ingilizce, Ermenice, Almanca, italyanca, Latince ve ücreti öğrencilerce karşılanmak üzere piyano ve keman kurslan da vardı.

Galatasaray'da **1912**'ye değin görev alan müdürler arasında en tanınmışları Sava Paşa (1874-**1876),** Ali Suavi (Ocak 1877-Aralık **1877X-0**, Abdurrahman Şeref (1894-**1908X-**), Emrullah Efendi (1908), Tevfik Fikret (1908-1909), Salih Zeki Bey'dir (1910-1912). Abdurrahman Şerefin uzun süren müdürlüğü, Galatasaray'ın en verimli ve parlak dönemindedk. 1900'deki sayılarla okulda **46** Müslüman-Türk, 15 yerli gayrimüslim, **16** Fransız, toplam **77** öğretmen, 100 dolayında memur ve müstahdem bulunuyordu. 1900-1901 öğretim yümda, parasız yatılı 285 Müslüman, **131** gayrimüslim, paralı yatılı 277 Müslüman, 50 gayrimüslim, gündüzlü parasız 26 Müslüman, 25 gayrimüslim, gündüzlü paralı **34** Müslüman, 74 gayrimüslim (toplam 902) öğrenci okumaktaydı. Bu sayılarla Mekteb-i Sultani, İstanbul'un en büyük okulu konumundaydı. O yıl sonunda okuldan 27 kişi mezun oldu. **1903**'e kadarki **34** yıl içerisinde mezun sayısı ise **648**'e ulaşabilmişti. İlk Müslüman mezun ise **1873**'te Abdurrahman Şereftir.

1870'teki Beyoğlu yangınından az zarar gören okul binası 22 Şubat **1907**'de yandı. Öğrenciler tatilde olduğu için can kaybı olmadı. Fakat okulun tüm ahşap bölmeleri, tavan ve döşemeleriyle bklikte kütüphanesi, müzesi, arşivi de yandı. Yalnızca duvar iskeletleri kaldı. Öğrenciler bk süre açıkta ve teneffüs sundurmaları altında ders yaptılar. Daha sonra Beylerbeyi Sarayı yanındaki Muzıka Dairesi'ne taşımldı ve barakalar kuruldu. Okulun onanım 1909'da tamamlandı. 1912 Balkan Savaşindan 1922'ye kadar okul, öğrenci mevcudu ve öğretmen sayısı en aza inmiş olarak hizmet verebildi. Öğretmenlerin ve yetişkin öğrencilerin büyük bölümü silah altına alındı. 1912'de **62** mezun veren okuldan **1916**'da **4,** 1917'de 5 öğrenci mezun olabildi. Bu dönemde yabancı öğretmenlerin birçoğu ayrıldı.

1924'te Galatasaray Lisesi adı ile programı ve statüsü yenilenen okulda ehliyetname yöntemine son verildi. Teneffüslerde Fransızca konuşma zorunluluğu da kaldırıldı. 1929'da genel kültür dersleri Türkçe oldu. **1926-1932** arasında okulda bk de "ticaret ve bankacılık şubesi" faaliyet gösterdi. **1930**'da okul mevcudu 1.600'e çıkarddı ve ilkokul sınıfları Ortaköy'deki Fer' iye Sarayları'nm(->) bir dakesine taşındı. **1967**'de okula kız öğrenci de alınmaya başladı. **1969**'dan itibaren ilkokula öğrenci alınmadı. Ortaköy şubesi, ortaokul sı-

Galatasaray Lisesi
Ahmet Kuzik, 1994

ruflarına bırakıldı. 1968'deki 100. yıldönümü kutlama törenine, Fransa Cumhurbaşkanı de Gaulle de katıldı. Bu tarihe kadar okul 4.717 mezun vermişti. 1975'ten başlayarak Galatasaray Lisesi merkezi sınav sistemine bağlı olarak hazırlık sınıfına öğrenci alan 1 yıl hazırlık, 3 yıl ortaokul ve 3 yıl lise olmak üzere yatılı ve gündüzlü Anadolu lisesi konumuna getirildi.

14 Nisan 1992'de Fransa ile yapılan bir kültür anlaşması çerçevesinde Galatasaray Eğitim ve Öğretim Kurumu oluşturuldu. Bununla ilkokuldan üniversiteye kadar bk eğitim kurumlaşması amaçlandı. Ortaköy'deki tarihi binada, 50 öğrenci ile ilk kısım, 1993-1994 öğretim yılında hizmete girerken öğretim dili Fransızca olmak üzere Ekim 1993'te Galatasaray yüksekokulları da kuruldu. Devlet Bilimleri Yüksek Okulu'nda, hukuk, iktisat, işletme, kamu yönetimi, uluslararası ilişkiler ve iletişim bölümleri; Mühendislik ve Teknoloji Yüksek Okulu'nda da endüstri mühendisliği ve bilgisayar mühendisliği bölümleri öğretime başladı.

Bibi. *Mekteb-i Sultanî,* İst., 1334; İ. Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten,* S. 28, 1943, s. 315-347; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* İst., 1952; M. Sandıkçıoğlu-F. Turaç-R. Semenderoğlu, *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî) 1868-1968,* İst., 1974; *Salnamemi Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* 4. Defa, İst., 1319, s. 102-118, Z. Ebuzziya-S. Kozikoğlu, *1921-1933 Galatasarayı Tarihçesi-1933 Mezunları ve 50. Yıllan,* İst., 1987; H. Â. Yücel, *Türkiyede Orta Öğretim,* İst., 1938, s. 522-524; A. Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanîsinin Kuruluş ve İlk Eğitim Yılları-1868-1871,* İst., 1989; N. Sakaoğlu. *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 88.

NECDET SAKAOĞLU

Mimari

1908'de yenilenmiş olan bugünkü yapı kagir ve üç katlıdır, istiklal Caddesi'nden Tophane'ye doğru alçalan yamaçta istinat duvarları üzerinde inşa edilmiştir. Eski fotoğrafları incelendiğinde 1908 sonrasında binanın kitle ve cephe düzeninin değişmediği anlaşılmaktadır. Planının değişip değişmediği ise bilinmemektedir. Binanın, ortada bir tören avlusunu çevreleyen "U" biçiminde aksiyal ve simetrik bir planı vardır. Katlar birbirlerinden düz bir silme grubu ile ayırt edilmişlerdir.

Yapıya bir çift pilastrla belirtilmiş eksen üzerinde girilir. Giriş ince mermer kolonların taşıdığı bir çıkmanın altında yer alır. Girişin pilastrlı düzeni, saçak kornişinin üzerinde yükselen bir tepelik motifi ile sonlanmaktadır. Bu tepeliğin daha önce basık kemerli, barok yanlamaları bulunan bir eleman olduğu, 1908'den sonra yarım daire biçimine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Pencereler zemin katta basık kemerli, üst katta ise düz atkılı biçimde düzenlenmiştir. Giriş kapısı, ana yapıdan farklı olarak daha gösterişli bir düzenleme ile ele alınmıştır. Dökme demirden yapılmış büyük kapı iki yandaki ayaklık gruplarına bağlanmıştır. Ayaklar, gömme derzli taş kaplama tekniğinde örülmüş bir gövde ile bir çift pilastr ve kolondan meydana gelmiştir. Gövde, ortada bir silme takımıyla ikiye bölünmüştür. Pilastrlar bu iki katlı gövde üzerinde kesintisiz yükselmekte, üstte yassı bir başlık motifiyle korniş tablasına bağlanmaktadır. Başlık kesiminde yumurta figürleri işlenmiştir. Kapının yalnızca dış yüzünde yer alan mermer kolon çiftleri yuvarlak ve ince yapılıdır. Kolonların üstünde ince bilezik silmeler arasındaki stilize yapraklardan oluşan birer başlık bulunmaktadır. Başlıklar kare tablalarla korniş kesimine bağlanmıştır. Kapının ayakları saçak kornişinin üstündeki büyük vazo figürleri ile bitirilmiştir. Vazo figürleri bahçenin köşelerinde de kullanılmıştır. Büyük dökme demir kapı, ortadaki daha büyük üçer çember içine alınmış kıvrım dal motiflerini ve ok torbası, meşale gibi dönemin moda figürlerini içeren bir bezemeye sahiptir. Üst kesimde harf devrimi sırasında kazınmış olan kitabenin panosu ve padişah tuğrasını içeren ışın demetli bir tepelik bulunmaktadır.

AFİFE BATUR

GALATASARAY POSTANESİ

İstiklal Caddesi'nin Galatasaray-Taksim hattında, 190 kapı numarasıyla, Galatasaray Meydanina yakın bir konumda bulunmaktadır.

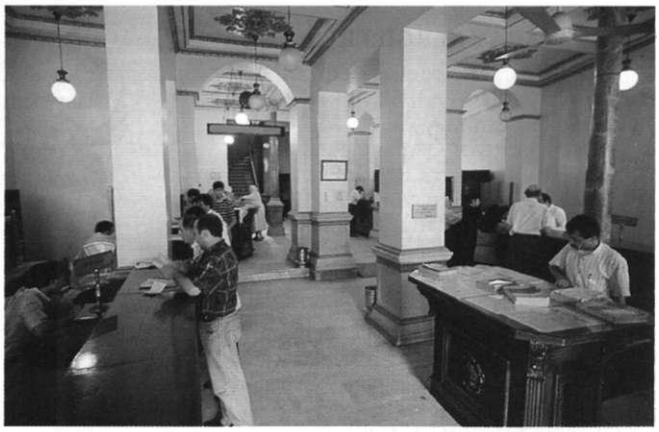

Galatasaray Postanesi'nin dış görünümü (solda) ile üst ve alt katların iç görünümleri.
Ahmet Kuzik, 1994 (sol ve üst), Ara Güler

1875'te inşa edilmiştir. Tüccar Theodor Sıvacıyan'ın mülkiyetinde konut olarak kullanılırken, zemin kat Bay Apolonatos tarafından ecza laboratuvarı olarak işletilmiştir. 1907'de Posta-Telgraf Nazırı Hüseyin Hasib Efendinin görev döneminde kurumca satın alınarak işlevi değiştirilmiş, "Beyoğlu Posta-Telgraf Merkezi'ne dönüştürülmüştür. Bir süre için Alman ve İngiliz radyo şirketleri binanın bir katında faaliyet göstermiştir. İstanbul Radyosu, yayınlarını 1943-1944 arasında burada sürdürmüştür. Tarihi boyunca (sonuncusu 1977'de) üç kez yanmış, onarılarak 1982' de bugünkü işleviyle hizmete açılmıştır.

Bitişik düzen içinde yer alan yapı bir bodrum, dört normal kat ve caddeden algılanmayan bir çekme kattan oluşmaktadır. Cephe, tamamen mermerle kaplanmış olması ve bu malzemenin üzerine işlenen bezeme öğelerinin yoğunluğu ve nitelikli işçiliği ile dikkat çekmektedir. Bu açıdan İstiklal Caddesi'nde sıralanan eklektik-klasisist anlayışla tasarlanmış benzeri "yüzyıl sonu" cepheleri arasında özel bir yere sahiptir. Kompozit sütun başlığı, girland, konsol, dişli friz, akroter, palmet gibi çok sayıda antik düzen ve bezeme öğesi kısmen yeniden yorumlanarak bir araya getirilmiş ve cepheye uygulanmıştır. Bu çerçevede zemin kat ile orta birimi çıkmalı ilk kat özenli ve vurguludur. Daha yalın tasarlanmış olan üçüncü ve dördüncü katları konsollu bir saçak izlemektedir. Saçağın üzerinde de çekme katın önündeki terasın korkuluğu bulunmaktadır. Korkuluk hattının ortasına düşey simetri eksenini belirgin kılarak cepheyi taçlandıran madalyonlu yarım-oval bir alınlık yerleştirilmiştir. Cephede izlenen tavırla uyum içinde olmak üzere, iç mekânlar da (özellikle birinci kattaki büyük salon) İtalyan bir sanatçı tarafından resimlendirilmiş renkli yaldızlı alçı tavanları, mermer şömineleri ve değerli ahşap malzeme kullanılarak Fransa'da üretilmiş kapıları ile Sıvacıyan Konağı'nın neoklasik mimariye referans veren görkemini yansıtmaktadır.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler-19. Yüzyıl Sonunda Bevoğlu 'nun Sosyal Topografyası,* İst., 1984, s. 80.

TURGUT SANER

GALATASARAY SERGİLERİ

1916'da Osmanlı Ressamlar Cemiyeti tarafından başlatılan ve 1952'ye kadar her yıl yinelenen resim sergisi.

İ908'de kurulan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, 1921'de Türk Ressamlar Cemiyeti, 1926'da Türk Sanayi-i Nefise Birliği ve **1929**'da Güzel Sanatlar Birliği adlarım almıştır. 1914 izlenimcileri ya da Çallı kuşağı gibi adlarla da anılan ve I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Fransa'dan yurda dönen sanatçılar 1916'dan itibaren serginin düzenlenmesinde de etkin bk rol üstlendi. İlk sergi Halil Edhem Eldem(->) ve Galip Bahtiyar'ın yardımıyla ve 44 ressamın katılımıyla düzenlendi.

Galatasaray Lisesi'nin tatile girdiği yaz mevsiminde, özellikle de ağustos ayında bir ay süreyle açılan Galatasaray Sergileri'ni gezmek için "duhuliye" denilen giriş ücreti ödenirdi. Eğilim ayrımı yapmamakla birlikte Osman Hamdi kuşağının karşısında, anlatım dili olarak daha çok izlenimci estetiği benimseyen sanatçıların bir araya geldiği bir etkinlik olarak tanındı. Buna karşın, daha yaşlı ustaların işlerinin sergilenmesine olanak sağlandığı gibi, kimi genç sanatçılar tanıtıldı. Ortadaki büyük, aydınlık salonda "usta" resimleri, yandaki sınıflarda amatörlerin, gençlerin, kimi zaman da Sanayi-i Nefise Mektebi öğrecilerinin çalışmaları sergilendi. Galatasaray Sergilerinde, başarılı öğrencilerin işleri yer alabildi, yeni yetenekler bu yolla desteklendi. Daha küçük yan mekânlarda işlerini gösterme olanağı bulanlar arasında sonraları Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği ile D Grubu'nu(->) kuracak olan ve dönemi için öncü sanat yaptıkları varsayılan gençlerin yapıtlarına da yer verildi. Galatasaray Sergileri bir anlamda Paris'teki Salon'a benzer bir kimlik kazandı. Özellikle 1930'lu yıllara değin kendini gösterme, sanatçı olarak kabul görme ve yapıtlarının sergilenmeye değer olduğunu kanıtlama, bir anlamda Galatasaray Sergilerinden geçerek sağlandı.

Uzun süre en önemli plastik sanatlar etkinliği olarak görülen Galatasaray Sergileri, kent halkı, aydınlar ve sanat çevrelerince beklenen bk kültür olayı niteliği kazandı. Çıplak, manzara, portre, kompozisyon gibi çoğu resimsel konu ve kurgulamalar ilk kez Galatasaray Sergilerinde gösterildi. Kadınların sanat etkinlikleri aracılığıyla kimliklerini açıklamalarına, yapıtlarını sergilemelerine katkı ve sanatsal ortam sağladı. Osmanlı döneminde bk sanatçı derneğinin etkinliği olarak başlatılan, saray çevresi tarafmdan destek gören bu sergiler Cumhuriyetin ilanından sonra da sürdürüldü ve İstanbul'da Galatasaray Sergileri, 1923'ten sonra ilkbahar aylarında Ankara'da Güzel Sanatlar Sergileri olarak her yıl yinelendi.

Bibi. X. Çakmakoğlu, "Galatasay Sergileri", *Anons,* Mart 1994: C. Baykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi", *Yeni Boyut,* Ekim 1983; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* İst., 1991; N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi,* Ankara, 1983; N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi,* II, İst., 1981.

ZEYNEP YASA YAMAN

GALATASARAY SPOR KULÜBÜ

İstanbul'un en eski spor kulüplerindendir. 1905'te Mekteb-i Sultanide (Galatasaray Lisesi) kurulmuştur. O yıllarda Kadıköy'ün çayırlarında ingiliz ve Rumların kurdukları takımlarla oynadıkları futbol, Türk gençlerini de özendirmekteydi. Ancak devrin rejimi Türk gençlerinin bk araya toplanmalarını engellediğinden ve ailelerin taassubu da buna eklendiğinden Türk gençleri pek arzuladıkları futbolu bir türlü oynayamamaktaydılar. Bu yolda ilk cesur adımlar, Mekteb-i Sultani öğrencileri tarafından atılmıştı. Kulübün kurucularından, ünlü gazeteci ve yazar Abidin Daver'in anılarında naklettiğine göre top, Mekteb-i Sultaninin kapısından içeri ilk kez 1900'de girmişti. Öğrenciler okulun "Grand Cour" adıyla anılan büyük avlusunda, kalabalık gruplar halinde, topu tekmelemek suretiyle ayaktopu oynamaya çalışmışlardı.

Nihayet 20 Ekim 1905'te, onuncu sınıf öğrencilerinden bir grup, Ali Sami'nin (Yen) öncülüğünde bir kulüp kurmaya karar vermişlerdi. Bu gençler, Ali Sami (Yen), Asım Tevfik (Sonumut), Emin Bülend (Serdaroğlu), Bekir (Bircan), Reşat (Şirvanî), Mehmed Celal, Tahsin Nahit, Cevdet (Kalpakçıoğlu) ve Abidin Daver beylerdi. Forma rengi olarak, milli renkler kırmızı-beyazı benimseyen gençler, takımlarına verecekleri ad konusunda kolay kolay anlaşamamışlardı. O tarihlerde daha çok yabancı adlar cazip geldiğinden gençler, "Gloria" (Zafer), "Audace" (Cüret) ve hattâ Tobler marka çikolataların üzerindeki resimlerden esinlenerek "Kartal" gibi isimler üzerinde dunmışlar ve bunlar arasında bk tercih yapamamışlardı. Bu isim işi öylesine uzamıştı ki, kurdukları futbol takımı Kadıköy'deki ilk maçına dahi isim-

1908-1909 sezonunda İstanbul Futbol Ligi şampiyonu olan Galatasaray Futbol Takımı. Ayakta soldan üçüncü (fesli) Ali Sami, sağında Ahmed Robenson, ortada oturan (fesli) Tevfik Fikret. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

siz çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak bu maçı izlemeye gelenlerin kendilerinden "Galatasarayı Efendileri" diye bahsettiklerini işittiklerinde bu adı hepsi birden benimsemişler ve tam ittifakla "Galatasaray" adını almışlardı.

İlk dört maçını kırrmzı-beyaz forma altında oynayan Galatasaray takımını teşkil eden gençler daha soma milli renklerin hafiye ve zaptiyelerin dikkatini, hattâ gazabını çekebileceği endişesiyle formalarının rengini sarı-siyaha dönüştürmek zorunda kalmışlardı. Ancak takım bu yeni formalarla oynadığı maçlarda kötü sonuçlar alınca, takımdaki bazı futbolcular bu formaların uğursuz geldiğine inandıklarından yeni forma renkleri aramaya başlamışlardı. Sonunda, Bahçekapîdaki Şişman Yanko Mağazası'nda raflarda yan yana gördükleri sarı ve kırmızı renklerdeki kumaş topları, onların bu renkleri ittifakla seçmelerine vesile olmuştu. Derhal satın alınan safi ve kırmızı kumaşlardan, Ali Sami Bey'in kız kardeşi Samiye Hanım (Erer) formalar dikmiş ve Galatasaraylılar bu formalarla ilk kez 6 Aralık 1908'de İngiliz Barhau gemisi takımına karşı oynamışlardı.

Galatasaray Futbol Takımı, 1905-1906 sezonunda üçüncüsü yapılan İstanbul Futbol Ligi'ne, ilk Türk takımı olarak katıldı. Sarı-kırmızı formalı takım, ilk kez katıldığı ligde Kadıköy, Moda ve Imogene gibi üç güçlü rakibin arkasından dördüncü olurken Rumların Elpis takımını gerisinde bırakmıştı. 1906-1907 sezonunda kadrosunu biraz daha güçlendken, bu arada Mekteb-i Sultani'de okuyan Bulgar ve Sırp öğrencilere de takımda yer veren Galatasaray, Moda'nın şampiyonluğu kazandığı ligde üçüncü sırayı almıştı. 1907-1908 sezonunda Kadıköy takımının iki gözde futbolcusu İngiliz Horace Armitage ile bu takımda Bobby takma adıyla futbol oynamakta olan ve ilk Türk futbolcusu olmakla ünlü Fuad Hüsnü Bey'i (Kayacan) de kadrosuna dahil eden Galatasaray Futbol Takımı büyük varlık göstermiş ve İstanbul Futbol Ligi'nde şampiyonluğu ilk kez yabancı takımların elinden almıştır. Galatasaray'ın ilk şampiyonluğu kazanan tarihi kadrosu şu oyunculardan kuruluydu: Ahmed RobensonC-»), Adnan İbrahim (Piri), Milo Bakis, Hasan, Bekir (Bkcan), Horace Armitage, Sabri Mahir, Fuad Hüsnü (Kayacan), Celal İbrahim, Emin Bülend (Serdaroğlu), Ali Sami (Yen), İdris, Comber ve Abdurrahman Robenson.

Galatasaray bu ilk şampiyonluktan sonra hızla büyümeye ve gelişmeye devam etmişti. Bu arada kulüp, yine okulun içinde diğer spor dallarına da el atmış, jimnastik, halter, atletizm, boks gibi dallarda da faaliyet göstermeye başlamış ve bu dallarda da ünlü isimler ve şampiyonlar çıkarmıştı.

Galatasaray, 1930'lu yılların sonlarına kadar tüm spor dallarında okula bağlılığını sürdürmüş ve kendi bünyesi içinden gerek takım sporlannda, gerekse ferdi sporlarda pek çok ünlü sporcu yetiştirmiştir. Atletizm, basketbol, binicilik, boks, futbol, güreş, halter, hentbol, jimnastik, kürek, masatenisi, sutopu, tenis, voleybol, yelken ve yüzme dallarında faaliyet gösteren Galatasaray kulübünün tüm bu dallarda sayısız şampiyonlukları bulunmaktadır.

Bu eski spor dalı olan futbolda Galatasaray'ın kazandığı şampiyonluklar şöyle parlak bir liste vermektedir: İstanbul Amatör Ligi: 1908-1909, 1909-1910, 1910-1911, 1921-1922, 1924-1925, 1925-1926, 1926-1927, 1928-1929, 1930-1931, 1948-1949 (10 kez).

İstanbul Profesyonel Ligi: 1954-1955, 1955-1956, 1957-1958 (3 kez). Birinci Türkiye Ligi: 1961-1962. 1962-1963, 1968-1969, 1970-1971, 1971-1972, 1972-1973, 1986-1987, 1987-1988, 1992-1993 (9 kez). Türkiye Kupası: 1962-1963, 1963-1964, 1964-1965, 1965-1966. 1972-1973, 1981-1982, 1984-1985, 1990-1991, 1992-1993 (9 kez). Başbakanlık Kupası: 1975,1979,1986, 1990 (4 kez). Cumhurbaşkanlığı Kupası: 1966, 1969, 1972, 1982, 1987, 1988, 1991, 1993 (8 kez).

CEM ATABEYOĞLU

GALİB DEDE

bak. ŞEYH GALİB

GALİB PAŞA CAMÜ

Erenköy'de, Bağdat Caddesi üzerinde, Kadıköy-Bostancı yönünde, sağ tarafta, Erenköy Camii Sokağının başında yer almaktadır.

Kapı üzerindeki II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tuğralı mermer kitabeden 1316/1898' de yaptırıldığı öğrenilmektedir. Yapının banisi, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve II. Abdülhamid dönemlerinde valilik ve nazırlık görevlerinde bulunmuş olan Abdullah Galib Paşa'dır (1828-1903).

Günümüzden yaklaşık 100 yıl kadar önce yapılan bu caminin batı cephesinde bitişik olarak 1968'de, cami ile aynı planın uygulandığı, biraz daha küçük, müstakil girişli ve yapıyla içten de bağlantıları bulunan bk ek bina yapılmıştır. Esas yapı günümüzde çok temiz ve bakımlı olup, bitişiğindeki ek bina ile dış görünüm açısından uyum içindedir.

Cadde ve sokak tarafından girilebilen, parmaklıklı geniş bir avlu ortasında yer alan, küçük ölçülü, kubbe örtülü, kagir bir camidir. Günümüzde yeşil boyalı olan cephelerinin sıvalı yüzeylerinin yatay (ilgalarla dilimlere ayrıldığı görülmektedir.

Erenköy Camii Sokağina bakan kıble cephesindeki mihrabı, dışa üç açılı bir çıkma yapmakta ve iki yanında yuvarlak kemerli bker pencere bulunmaktadır. Doğu ve batı cepheleri birbirlerinin eşi olup, cephelerin ortasında dört pilastrla bölünmüş, yandakiler düz, ortadaki yüksek ve kemerli olmak üzere üçlü bir pencere düzeni görülmektedir. Fakat günümüzde batı duvardaki ek bölüm yüzünden buradaki üçlü pencere kapıya dönüştürülmüştür. Giriş cephesi ise diğerlerinden farklı olup, son cemaat yerinin dışa kapalı, iki katlı bir düzene sahip olduğu görülmektedir. Demir kanatlı kapı ile girilen dikdörtgen şeklindeki bu hazırlık bölümünün önüne, son yıllarda, alüminyumdan camekânlı bir giriş eklenmiştir. Son cemaat yerinin girişinde ufak, taşlık bir kısım bulunmakta, buradan ahşap, camlı, üç yöne açıkkklı bir kapı ile seki şeklinde yükseltilmiş son cemaat yerine geçilmektedir. Bu bölümde sağ tarafta, yapının bünyesinden yükselen minareye geçiş kapısıyla, üst kattaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Mahfil, camiye ortadaki daha geniş, yuvarlak kemerli üçlü bir açılışla bağlanmaktadır.

Yapının içinde kubbe, pandantifler ve bütün duvarlar pencerelerin alt hizasına kadar, yeşil, pembe, mavi ve bejin çeşitli pastel tonlarında, bitki motifli kalem işleriyle kaplanmıştır. Bu hareketliliğe karşın mihrap çok sade bir görünüme sahip olup, yuvarlak mihrap nişi dıştan, volüt başlıklı yüzeysel iki paye ile sınırlanmıştır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup, minberin soğan şeklindeki kubbesi ile minarenin pabuçluğu arasında bir üslup birliği söz konusudur. Eklektik minarede Yunan sanatından alınma yumurta frizinin de yer yer kullanıldığı, kasetler şeklinde bir düzen görülmektedk.

Galib Paşa Camii
Ahmet Kuzik, 1994

Son olarak, cephe tasarımında ampir öğeler ağır basmakla birlikte, iç mekândaki süslemeler başta olmak üzere, genel olarak yapıda eklektik bir zevkin hâkim olduğunu söylemek gerekir.

Avlunun caddeye bakan güneybatı köşesinde, bugün suyu akmayan, kitabesiz, ampir üslubunda, küçük boyutlu bir çeşme mevcuttur. Çeşme fiyonk, girland ve rozet motifleriyle bezenmiş olup, önünde düz bir teknesi vardır. Ayrıca avluda 1980' li yıllarda elden geçmiş bk meşruta ile ön kısmı günümüzde dükkân, avluya bakan tarafı ise cami güzelleştirme vakfı ve depo olarak kullanılan birimlerle, yeni bir şadırvan ve zeminin altına alınmış tuvaletler bulunmaktadır.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri.* 1 (1961), s. 31-132; *İSTA,* XI, 5973-5974, 5976-5977.

HAKAN ARLI

GALLAND, ANTOLNE

(6 Nisan 1646, Rollot - 17 Şubat 1 715, Paris) Doğu dilleri uzmanı, çevirmen.

Sorbonne'dan mezun olduktan sonra kütüphaneci olarak çalıştı ve 1670'te istanbul'a elçi tayin edilen Charles-François Olier de Nointel'in sekreterliğini üstlendi. Asıl görevi, Ortodoks ile Katolik kiliseleri arasındaki dogmatik çelişkileri araştırmak olmasına rağmen, İstanbul'da Türkçe, Rumca, Arapça öğrendi, Fransa kralı için yazmalar ve antika eşya satm aldı. 22 Ekim 1670'te, denizyoluyla elçilik heyetiyle bklikte İstanbul'a gelen Galland, aynı yıl 22 Aralık'ta Elçi Nointel'le bklikte, kapitülasyonların yenilenmesini görüşmek için Edirne'ye gitti. Başarısızlıkla sonuçlanan ilk görüşmelerden sonra Mart 1671'de istanbul'a dönüldü. 29 Mart 1672'de heyet ikinci defa Edirne'ye doğru yola çıktı, bu sefer de görüşmelerde bir ilerleme olmadı ve Fransız elçilik heyeti 13 Haziran'da geri döndü. Nihayet 12 Mayıs ile 12 Temmuz 1673 arasında yapılan üçüncü Edirne yolculuğu sırasında yeni kapitülasyon anlaşması 5 Haziran'da imzalandı. Bunun üzerine Fransız tüccar kolonilerinin bulunduğu Osmanlı limanlarının gezisine çıkan elçi yanına Galland'ı da aldı. Denizyoluyla 20 Eylül'de istanbul'dan yola çıkılarak Ege adalan, Yunanistan, Lübnan ve Kudüs gezildi. Buralarda Galland elçilikten ayrıldı ve bir süre daha Yakındoğu'yu gezdikten sonra 1675'te Marsilya üzerinden Paris'e döndü.

1679'da Galland yeni Fransız elçisi Gabriel-Joseph de la Vergne Guilleragues'm yanında yeniden İstanbul'un yolunu tuttu. Osmanlı başkentine 14 Kasım'da varan Galland, elçinin ölümüne kadar burada kalıp 1685'te yeni bir Doğu yolculuğuna çıkarak bir süre Mısır'da ve İzmir'de bulunduktan sonra 1688'de Paris'e döndü. Ölümüne kadar kütüphaneci ve çevirmen olarak çalıştı. 1709'da College de France' ın Arap dili kürsüsüne atandı. Arapça ve Türkçeden yapmış olduğu çeviriler arasında en meşhuru *Binbir Gece Masalları'* na ait olanıdır.

Galland'm 1670'ten ölümüne kadar tutmuş olduğu günlüğün ancak iki parçası bulundu, 1 Ocak 1672'den 29 Eylül 1673'e kadar olan ve birinci İstanbul yolculuğunun bir kısmını içeren bölümü *Journal pendant son séjour à Constantinople* adıyla Charles Schefer tarafından 1881'de yayımlandı. Türkçeye *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (Ankara,* **1949**-1973, 2 c.) adıyla çevrilmiştir. 1708-1715 arasına ait Paris günlüğü ise H. Omont tarafından 1919'da yayımlandı.

Galland'm yapıtı önemli bir özellik olarak kitaplarla ilgili son derece ilginç bilgiler içerir. Yazar İstanbul'da çok sayıda Türkçe, Arapça ve Farsça yazma satın almış, bunlar Paris'teki Fransız kraliyet kütüphanesinin (bugünkü Milli Kütüphane) Doğu dilleri bölümünün ilk nüvesini oluştuımuştur. Bu ilgisinden dolayı Galland, İstanbul'da kitaplarla ilgili birçok kişiyi tanımış, onlar hakkında ve başkentin kültür hayatı konusunda önemli bilgiler vermiştk. Bunların yanısıra, politik olaylar ve o sırada süren Osmanlı-Polonya Savaşı hakkında verdiği bilgiler genellikle dedikodu düzeyindedir. Ayrıca İstanbul'a gelirken ona verilen ilk vazife Ortodoksların dogmatik sorunlarını ve bunların Katoliklik ve Protestanlıkla çelişen taraflarını araştırmak olduğundan bu konuda da günlükte yüklüce bilgiler vardır. *Binbir Gece Masalları* çevirisine kadar varan Galland'm masal ve hikâye merakı da onu istanbul'da duymuş olduğu bütün hikâyeleri aktarmaya götürür. Kentte yaşayan Rum ve Levantenlerin âdetleri, bayram ve düğünleri hakkında günlükte aynntdı bilgiler vardır.

Günlüğün elimizde kalan bölümünün kapsadığı bir yıl dokuz ay boyunca Nointel'le birlikte kentte gezilen yerlere ait bazı tasvirler bulunur. Örneğin **16** Mart 1672' de Haliç'te yapılan bir kayık gezintisinden soma Eminönü'nde Yeni Cami ve ona bağlı Hünkâr Kasrı gezilir. 12 Ağustosta gezilen Yalı Köşkü'nün de ayrıntılı bir tasviri vardır. 14 Eylül'de ise İJnkapam'ndan geçilerek Saraçhane'ye ve oradan yeniçeri odalarına (Eski Odalar) gidilk, bedestene uğrandıktan sonra Valide Hanı gezilir. 1673 yazında ise Boğaz'da gezintiler yapılarak oradaki padişah köşkleri ve bahçeleri görülür. 29 Temmuz'da Anadolu yakasında Incirliköy, ertesi gün Hünkâr İskelesi ve Yuşa Tepesi, **1** ve 2 Ağustosta Tokat Bahçesi ve Beykoz gezilk, Tokat Bahçesi'nde birkaç gün kalınır.

STEFANOS YERASİMOS

GANİ EFENDİ TEKKESİ

bak. HALLAÇ BABA TEKKESİ

GARLBALDI, GIUSEPPE

(4 Temmuz 1807, Nice -2Haziran 1882, Caprera) italyan general ve cumhuriyetçi vatansever.

Balıkçı bir babanın çocuğudur. Piemonte Krallığının deniz kuvvetlerinde görev yapmaktayken halkı isyana teşvikten ölüme mahkûm edildi. Fransa'ya kaçtı. 1835-1848 arasında Güney Amerika'da sürgün hayatı yaşadı. 1848'de İtalya'ya döndü. Palermo ayaklanmasına kendi kurduğu

Giuseppe Garibaldi
Galen Alfa

İtalyan Lejyonu ile katıldı, Garibaldini adını alan gönüllüleri ile Roma Cumhuriyeti için savaştı, cumhuriyet çökünce ilkin San Marino'ya, 1850'de de Güney Amerika'ya sığındı. 1854'te Cenova'ya döndü, bk kısmını satın aldığı Caprera Adasinda hayvancılıkla uğraştı, 1859'da Toscana ordusunun başına getirildi. Papalığa (Roma' ya) saldırma teklki kabul edilmeyince Nice'e döndü. 1860'ta Palermo kenti tekrar ayaklanınca 1.000 kişilik Kırmızı Gömlekliler ordusunun basma geçip Marsala, Calatafimi, Palermo, Messina ve Napoli kentlerini aldı. 1862 ve 18ö7'de Roma'ya saldırdı, yenilgiye uğradı ve Caprera'ya döndü. 1871'de Fransa Üçüncü Cumhuriyeti adına Dijon kentini ele geçirdikten sonra adasına çekilip ölümüne kadar orada kaldı. Garibaldino! istanbul'a gelişi 1862-1863'e ve Roma yenilgisinin sonrasına rastlar. Beyoğlu'nda Linardi (bugün Çiçekçi) Sokağı'ndaki bir pansiyona yerleşti ve burada Fransızca dersleri verdi. Onunla bklikte İstanbul'a gelen, çoğu Napolili ve Kırmızı Gömlekliler'den olan siyasal sığınmacılar tarafından 17 Mayıs 1863' te resmen kurulan Società Operaia Italiana (italyan İşçi Derneği) Garibaldini başkanlığa seçti. 1862'de Naum Tiyatrosu'nda Garibaldi'nin doğum günü kutlandığı gibi 1866'da Italya-Prusya Savaşı başlayınca Garibaldi'nin isteği üzerine dernek 10.000 frank ve 45 gönüllü ile katkıda bulundu.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler,* İst., 1982; A. Mori, *Gli italiani a Costantinopoli* (İstanbul'daki İtalyanlar), Modena, 1906.

GİOVANNI SCOGNAMİLLO

GARLAR

bak. HAYDARPAŞA GARI;
SİRKECİ GARI

GASTRİA MANASTIRI

Bugünkü Samatya bölgesinde yer almış kadınlar manastırı.

Orta Bizans döneminde (843-1204) ortaya çıkan bir iddiaya bakılırsa, Büyük

Constantimıs'un (hd 324-337) annesi İmparatoriçe Helena tarafından kurulmuştu. Rivayete göre, Helena, İsa'nın gerildiği iddia edilen çarmıhı getirdiğinde, kente Samatya Kapısîndan geçerek girmiş ve yanındaki çiçekleri kalabalıktan korumak amacıyla bir "gastria"ya (saksı) dikmişti. Fakat o dönemlerde, Samatya yöresinde bir manastır bulunmadığı, hattâ orasının henüz şehir surlarının içine alınmadığı bilindiğine göre, öykü bir yakıştırmadan ibarettir.

Manastırın Helena'ya atfedilmesinin nedeni, onun tarafından kurulduğu kesinlikle bilinen Helenianai Sarayı civarında (bugünkü Samatya'da) olmasıdır.

Gastria Manastırı'nın asıl kurucusunun, İmparator Teofilos'un (829-842) kayınvalidesi Teoktiste olduğu sanılmaktadır. Teoktiste'nin kızı İmparatoriçe Teodora(->) 857'de tümüyle iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra Gastria Manastırında yaşamaya mecbur bırakılmıştı. Kızları ile birlikte birkaç yıl burada kalan Teodora hakkında, 867'den sonra hiç söz edilmemiş ise de, ölünce Gastria Manastırına gömüldüğü bilinmektedir.

Manastırın akıbeti hakkında herhangi bilgi yoktur. Halen burada bulunan ve eski bir Bizans kilisesi olduğu sanılan Sancaktar Hayreddin Mescidi'nin, Gastria Manastırından kaldığı iddia edilmişse de, cami manastırın bulunduğu tahmin edilen yere göre fazla doğuya düştüğünden, bu görüş pek kabul edilemez.

Bibi. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de L'empire byzantin,* I, 3, Paris, 1969, S. 67-68; A. Pasadaios, *Adı Bilinmeyen İki Bizans Anıtı Hakkında (Grekçe),* Atina, 1965, s. 50-55; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos,* Bonn, 1988, s. 656-658.

ALBRECHT BERGER

GAUTIER, THEOPHILE

(31 Ağustos 1811, Tarbes - 23Ekim 1872, Paris) Fransız yazar, şair ve sanat eleştirmeni.

İstanbul'a ait gözlemleri, bu kente ait yazılanların ve bunun ötesinde gezi edebiyatı türünün en başardı örneklerinden biridir. Dönemin elverdiği ölçüde oryantalizm şemalarından ve Türklere ait önyargılardan sıyrılabilen yazar, bugün de zevkle ve ilgiyle okunan bir eser bırakmıştır.

Gautier seyahati seven ve aym zamanda seyahat yazılarından ün ve para kazanan bir kişiydi. İstanbul'a gelmeden evvel üç defa Belçika'ya, üç defa İspanya'ya, beş defa Londra'ya, Cezayir'e, Almanya'ya, iki defa Hollanda'ya, İsviçre'ye ve İtalya'ya gitmiş, gözlemleri önce tefrika olarak gazetelerde, soma da kitap olarak basılmıştır. 1850'lerin başında, Kırım Savaşı (1853-1856) ile sonuçlanacak yeni bir Doğu sorunu ortaya çıkınca yöreye ilgi de artar. 1851'de Maxime du Camp ile Gerard de Nerval'in Doğu seyahatleri ve J. H. A. Ubicini'nin Türkiye mektupları yayımlanır. Ortam yazar olduğu kadar gazeteci olan Gautier'nin ilgisini çeker ve İstanbul yolculuğunu hazırlar. Bu yolculuğun, 1840'larda buharlı vapur seferlerinin başlamasından beri maceralı ya da yorucu bir tarafı kalmamıştır ve İstanbul'da varlıklı Batılıları karşılayacak ve konaklamalarını sağlayacak altyapı kurulmaya başlamıştır. Gautier 11 Haziran 1852'de Marsilya'dan vapura binip, Malta Adasina, Sira Adasîna ve İzmir'e uğradıktan sonra 22 Haziran'da İstanbul'a gelir ve 28 Ağustos'a kadar kalır. Dönüşte Atina, Korfu ve Venedik'e uğrar ve ekimde Paris'e varır. İstanbul gözlemleri 1 Ekim ile 3 Kasım arasında *La Presse* gazetesinde çıkar ve ertesi yıl *Constantinople* adıyla kitap olarak basılır. 1854'te İngilizce çevirisi Londra'da yayımlanır. 19. yy'ın sonuna kadar 10'dan fazla baskısı olan kitabın, 1990'larda notlu üç yeni baskısı yapılmıştır. Türkçe çevirisi ise 1972' de *İstanbul* adıyla yayımlanmıştır.

Dönemin birçok gezgini gibi Gautier de İstanbul'u ziyaret etmek için ramazan ayını seçer. Çünkü o ara başkentteki hayat çok daha renklidk (1852'de Ramazan Bayramı 8-10 Temmuz'a rastlar). Beyoğlu ile Tepebaşı caddeleri arasında Derviş Sokağinda İzmirli bk Levantenin işlettiği pansiyonda kalan Gautier, sakalı ve başına geçirdiği fesiyle elinden geldiği kadar bir Türke benzemeye çalışarak tek başına İstanbul'u dolaşır. En çok beğendiği ve sık sık sözünü ettiği yerler mezarlıklardır. Tepebaşı Mezarlığı'ndan Kasımpaşa' ya ve oradan Halic'e inerek gördüğü yoksul mahalleleri anlatır, ramazan geceleri Kumbaracı Yokuşu'ndan Tophane'ye iner ve oradan kayığa binerek Abdülmecid'in eski Çırağan Sarayinda kıldığı teravih namazını seyretmeye, sonra da Eminönü'nde Hacı Bekir'e tatlı yemeye gider. Kahvehaneler tüm ayrıntılarıyla anlatılır. Bunların arasında en önemlileri Galata Mevlevîhanesi'nin yanındaki kahvehane -ki, 50 yıl önce Melling'in çizmiş olduğu kahvehane olabilir- Beşiktaş'ta deniz kıyısındaki ve Eminönü İskelesinde denizcilerin uğradığı kahvehanelerdir. Tütün, çubuk ve nargile dükkânları, mezar taşı yontucuları, balıkçılar ve tüm ayrıntılarıyla çok güzel bir dille bedesten ve Kapalıçarşı anlatılır. Yazar ithal malı kumaş ve eşyaların çirkin renkleri ve mekanik görüntüleriyle çarşıda satılanların ahengini bozduğundan yakınır. Galata'da Mevlevi ve Üsküdar'da Rıfaî dervişlerinin zikirlerini dönemin tüm gezginleri gibi görmeye giden Gautier aynı zamanda gösteri meraklısıdır. Moda Burnu'ndaki Ermeni tiyatrosunu ve Pangaltidaki Karagöz oyununu seyrettikten soma, Tophane'de oynatılan ve çok daha açık saçık olan Karagöz gösterilerini merak eder ve açıkça pornografik olan bu gösterileri halkla beraber çevredeki okuldan çıkan kızlı erkekli 8-10 yaşındaki çocukların da seyrettiklerini anlatır. Daha resmi gösterilere gelince, padişahın Ortaköy Camii'nde kıldığı cuma namazı, bir paşanın akşam yemeği ve Ayasofya'da kılman bayram namazıyla Topkapı Sarayı önünde padişah kabulü anlatılır. Ayrıca bayram şenliklerine ait ayrıntılar ve ilginç gözlemler vardır.

İstanbul ve çevresinde yapılan gezintilere gelince, Gautier diğer gezginleri Ayasofya, Atmeydanı ve birkaç büyük camiden başka bir şey görmediklerinden ötürü kınar. Kendisi Unkapanindan eski kentin içine dalar ve Samatya'ya çıkar. Oradan Yedikule'ye geçerek kiraladığı atla sur boyundan Halic'e iner ve Balat'la Fener mahallelerini gezer. O dönemde gezilmesine başlanan Topkapı Sarayının önemli bölümünü ve burada III. Ahmed Kütüphanesi'ni, hazineyi, silah müzesi haline getirilen Aya İrini'yi ve Atmeydam'ndaki Mehterhane'de barınan Elbise-i Atika Müzesini de görür. Ayrıca mimar Nikoğos Balyan ona yapılmakta olan Dolmabahçe Sarayini gezdirir, ki bu saraya ait elimizdeki ilk tasvirdir. Bedesten'de antikacı olan ve diğer gezginlerin de sözünü ettiği Ermeni tüccar Ludoviç'i Kadıköy'deki evinde ziyaret eden Gautier ondan sonra Çamlıca'ya çıkar ve Adalari da gezer. Kitabın son iki bölümünde ise Boğaz gezintisi anlatılır.

STEFANOS YERASİMOS

GAZANFER AĞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi, Kırkçeşme Mahallesi'nde, Atatürk Bulvarı üzerinde, Bozdoğan Kemeri(-») önünde yer almaktadır.

1004/1596 tarihli vakfiyesine göre 16. yy'ın sonlarında, Davud Ağa'mn(->) mimarbaşılığı zamamnda inşa edilen külliyenin banisi III. Mehmed'in (hd 1595-1603) kapı ağalarından ve hasodabaşısı Gazanfer Ağa'dır.

Medrese, türbe ve sebilden meydana gelen külliyeye zamanla küçük bir hazire ilave olmuştur. Bu yapı topluluğu 16. yy'ın sonlarında başlayan ve 17. yy'da çokça görülen mimari programları küçültülmüş medrese ağırlıklı külliyelerin erken örneklerinden biridir.

Güneyinde Atatürk Bulvarı, doğusunda Kovacılar Caddesi bulunan külliye batıda Bozdoğan Kemeri ile, kuzeyde ise özel mülklerle sınırlanmaktadır. Hafifçe meyilli bulunan küçük bir arsa payında yer alan külliyenin cephesi doğu yönde Kovacılar Caddesi üzerindedir. Girişten sonra yer alan ön avlunun karşısında medrese, kuzeydoğu köşesinde türbe ve güneydoğu köşesinde ise dışa taşkın olarak yerleştirilmiş bulunan sebil yer almaktadır. Türbe ile avlu duvan arasında zamanla oluşan küçük bir hazire bulunmaktadır. Medrese ile Bozdoğan Kemeri arasında küçük bk iç avlu mevcuttur.

1782 yangınında tahrip olan külliye çeşitli zamanlarda tamir görmüştür. 1943-1944'te yapılan esaslı bir tamirden sonra 'Belediye Müzesi" olarak kullanılan yapı 1989'dan beri "Karikatür ve Mizah Müzesi" olarak faaliyetine devam etmektedir.

Doğuda Kovacılar Caddesi üzerindeki cephe ortasında yer alan kapı sivri kaş kemer altında basık kemerli bir açıklığa sahiptir. İki yanda sütunçelerle dekorlanan kapı açıklığının sağında beş, solunda üç tane dikdörtgen açıklıklı ve demk parmaklıklı avlu penceresi bulunmaktadır.

Medrese: Ön avlunun batısında yer alan medrese kare şeklinde revaklı bir avluya sahiptir. Kesme küfeki taşı ile inşa e-

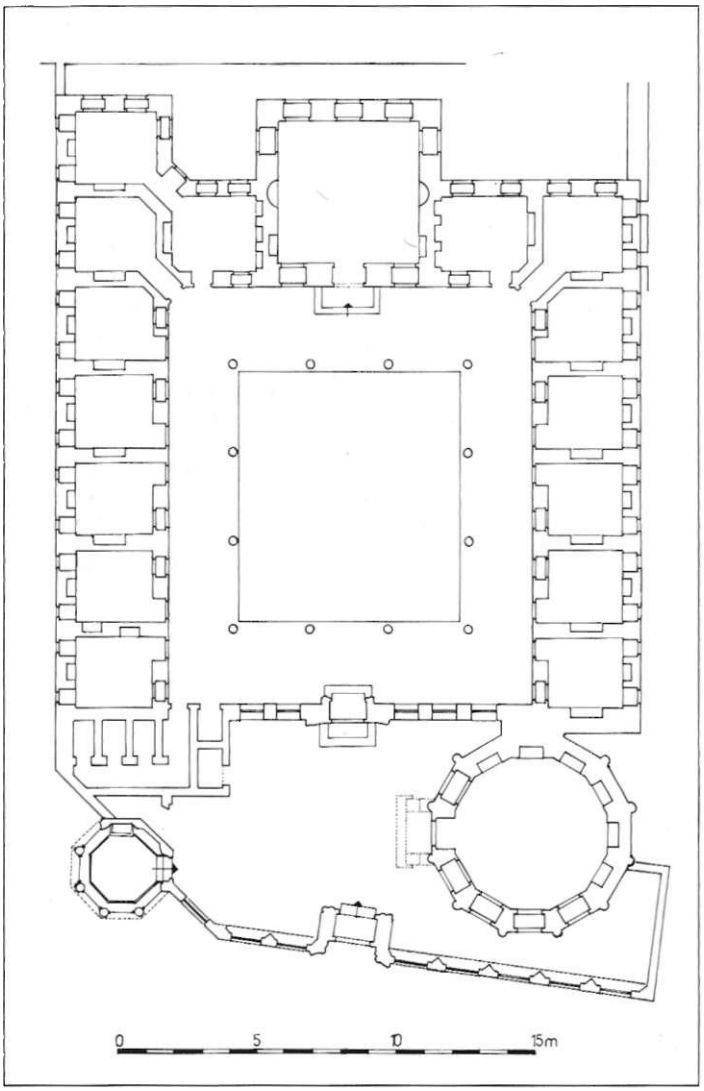

Gazanfer Ağa Külliyesi'nin planı.
E. H. Ayverdi, "Gazanfer Ağa Manzumesi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 3 (1957).

dilen medresenin batı yönündeki duvar, taş ve tuğladan almaşık bir örgüye sahiptir. Medresenin doğu cephesinde ortada yer alan kapı açıklığı basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Ön avludan iki basamak yüksek olan bir sahanlığa sahip bulunan kapının üzeri ahşap bir saçak ile örtülmüştür. Kapı kemerinde iki renkli taşın alternatif kullanılmasıyla dekoratif bir görünüm sağlanmıştır. Cephede çift sıra pencere düzeni söz konusudur. Üst pencereler sivri kemerli, alt pencereler ise dikdörtgen açıklıklıdır.

Baklavalı başlıklara sahip on iki sütunun taşıdığı revaklı avluda birimlerin üzerleri, pandantiflerle geçişleri sağlanan on altı kubbe ile örtülmüştür. Revakların arkasındaki giriş cephesi hariç diğer üç yönde "U" şeklinde on dört medrese odası sıralanmıştır. Güneybatı köşesinde, köşe hücresinin batısında bir oda daha vardır. Girişin tam karşısında ise dışa taşkın olarak düzenlenen dershane-mescit bulunmaktadır. Ayrıca girişin solunda köşede tuvaletlerin bulunduğu bir birim mevcuttur.

Medrese odaları pandantiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülmüştür. Odalar dikdörtgen söveli birer kapı ve pencere ile avluya açılırlar. Avlunun kuzey ve güneyinde yer alan odalar ikişer üst pencere ile dışa açdmaktadır. Batıda yer alan odalar ise altlı üstlü pencerelerle arkadaki iç avluya açılmaktadır. Köşe odaların konumlarından dolayı birer kapı ile revağa açılır. Güneydeki köşe odasının batısında yer alan odaya dershane-mescidin yanındaki odadan geçiş sağlanmıştır. Bu geçiş üzerinde arkadaki iç avluyla irtibatı sağlayan bk kapı vardır. Medrese odalarında giriş karşısında bir ocak nişi ile iki yanda birer dolap nişi bulunmaktadır. Bacalar kesme küfeki taşından sekizgen gövdeli ve her yüzeyde birer duman açıklığına sahip olup üzerleri taş külahla son bulmaktadır.

Girişin tam karşısında eksende yer alan dershane-mescit kare planlı olup üzeri, tromplarla geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Zeminden 0,50 m kadar yüksekte olan ve dışa taşkın olarak düzenlenen mekân, revaklı avluya dıştan iki renkli taşın alternatif kullanıldığı yay kemer, içten ise Bursa kemeri şeklinde ele alınan kapı açıklığı ile bağlanmıştır. Dershane-mescit iki alt ve üç üst pencere ile revağa, altlı üstlü beşer pencere ile de arkadaki iç avluya açılmaktadır. İki yan duvarda karşılıklı mukarnaslı bker niş bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki mihrap nişi olarak düzenlenmiştir. Nişlerin doğu taraflarında bker dolap nişi bulunmaktadır.

Medresenin güneydoğu köşesinde yer alan tuvaletlerle çamaşırlık bölümü yapı kütlesinden daha aşağıda olup üzeri yarım tonoz ile örtülmüş, üstten havalandırma ve ışık girişi sağlanmıştır.

Türbe: Külliyenin kuzeydoğusunda medreseye bitişik olarak yer alan ve kesme küfeki taşından inşa edilmiş olan Gazanfer Ağa Türbesi onikigen planlı olup üzeri kasnaksız kubbe ile örtülmüştür. Güneyde iki renkli taşın alternatif kullanıldığı basık kemerli kapı açıklığı önünde baklavalı başlıklı dört mermer sütuna oturan bir sakıf bulunmaktadır. Köşeleri sürünce şeklinde düzenlenmiş olan yapı çift sıra pencere düzenine sahip olup oldukça sadedir. Silmelerle çevrelenmiş olan pencerelerden alt sıradakiler beş tane, üst sıradakiler ise on iki tanedir. Alt sıradaki pencereler sivri boşaltma kemerleri altında mermer almlıklı ve dikdörtgen açıklıklara sahip olup demir parmaklıklıdır. Üst sıradaki pencereler ise sivri kemerli olup içlik ve dışlıklara sahiptir.

Türbe içinde kuzeyde ve medreseye bitişik olan batı yönünde alt sıradaki pencereler yerinde altı tane dolap nişi bulunmaktadır. Üst sıradaki pencerelerin üzerinde rumîlerden oluşan kalem işi süslemeler mevcuttur. Yapıda Gazanfer Ağa' nın sandukasından başka iki tane de kadın kabri bulunmaktadır.

Sebil: Külliyenin güneydoğusunda Atatürk Bulvarı ile Kovacılar Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alan sebil sekizgen planlıdır. Beş kenarı dışa taşkın olarak düzenlenen yapı geniş saçaklı ve içten daha basık olan çift kubbe ile örtülmüştür. Dışa taşan beş cephe mukarnaslı başlıklara sahip mermer sütunlarla bölümlenmiştir. Üstte sivri kemerlerde iki renkli taş alternatk olarak kullanılmış, kemer altında geometrik kompozisyonlu ajurlu taş alınlıklar vardır. Sütun başlıkları hizasında basık kemerli olarak düzenlenen pencereler yine geometrik kompozisyonlu pirinç şebekelere sahiptir. Altlarında sivri kaş kemer şeklinde düzenlenen beşer tane su verme açıklığı mevcuttur. Sebilin kaidesi dıştan silmelerle çevrelenmiş mermer plakalarla kaplıdır.

Sebil içinde suyu Kırkçeşme tesislerinden gelen bir kuyu vardır. Kaidede iki tane sivri kemerli niş ile batı duvarında taştan bir tekne bulunmaktadır. Kubbeye geçişlerde ve kubbe göbeğinde malakari tekniğinde rumîlerden oluşan zengin kalem işi süslemeler vardır.

Hazire: Türbe ile avlu duvarı arasında yer alan bölümde zamanla oluşan hazirede on adet mezar bulunmaktadır. Mezar taşlarından en eskisi 1025/1616 tarihini taşır.

Bibi. O. Aslanapa. *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst, 1986, s. 319; E. H. Ayverdi, "Gazanfer Ağa Manzumesi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* S. 3

(1957), s. 85-96; ay, "Gazanfer Ağa Medresesi, Sebili ve Türbesi", *İSTA,* XI, 6024-6027; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 295; *Fatih Anıtları,* 104; Kumbaracılar, *Sebiller,* 65.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

GAZETECİLİK EĞİTİMİ

1950'de üniversite düzeyinde gazetecilik eğitimi başlayıncaya kadar İstanbul'da, dolayısıyla bütün Türkiye'de bu meslek usta-çırak ilişkisi şeklinde yürütülmüştür. 1890'lara kadar gazeteci kadroları devlet memurları ve genellikle Babıâli Tercüme Odası'nın elemanları arasmdan çıkıyordu. Yazı konuları da resmi raporlarla Avrupa gazetelerinden çevirilere dayandığından bir eğitim bahis konusu değildi. Sadece, gençliğinde İstanbul'da gazetecilik yapmış olan Sadrazam Küçük Said Paşa'nın *Gazeteci Lisanı* kitabında belirttiği gibi, bir üslup sorunu gündeme geldi. Bu da şair ve ediplerin gazete yazarlığı ve başyazarlığına yönelmeleri ve vilayetlerde mektupçuların görevlendirilmesi ile kendiliğinden çözümlendi. İstanbul'da muhbirler, haberleri kaba şekliyle gazetelere ulaştırıyor, tecrübeli elemanlar bunları yazıya dönüştürüyordu. Açıkçası yeteneğin kendini kanıtlamasından oluşan bir sistem vardı. Gazeteye kişiliğini veren zaten başyazarlardı ve onların üslubu izlenerek öğreniliyordu.

Türkiye ve İstanbul basınının ilk okullu gazetecisi Ahmed Emin Yalman'dır. Amerika'daki eğitimini tamamladıktan sonra 1910'larda İstanbul'a dönmüş ve "alaylı" gazetecilerin içinde kolayca kendine saygın bir yer yapmıştır. Ama bu örneği izleyen olmadı. **1946**'da çokpartili sisteme geçilmesinin ardından basındaki hızlı büyüme ve Türkiye'nin birdenbire dış dünyaya açılması, yeni bir tip ve çok sayıda gazeteci ihtiyacı yarattı. Sadece başyazara dayalı gazetenin yerini, muhabir ve sekreterya kadrolarının ağırlığı oluşturduğu gazete türü aldı. Bu gereksinmeye dayanarak İstanbul Gazeteciler Cemiyeti 1948den itibaren, mesleki eğitim sağlanması için İstanbul Üniversitesi ile temasa geçti. Böylece 29 Kasım 1950'de İktisat Fakültesine bağlı Gazetecilik Enstitüsü çalışmalara başladı. Burhan Felek, A. E. Yalman, C. Fehmi Başkut, E. Ekrem Talu, Server İskit ve Peyami Safa gibi deneyimli gazeteciler, burada mesleki dersler verdiler. Sonra da Babıâli'nin bütün ünlü ve deneyimli gazetecileri ders vermişlerdir.

Başlangıçta iki yıl olan eğitim süresi daha sonra üç yıla, 1982'de Basın-Yayın Yüksek Okulu'na dönüşmesiyle de dört yıla çıktı. 1992'de de İletişim Fakültesi adım aldı. Kendi ajansı bulunan, radyo, televizyon reklam kısımlarını da içeren çağdaş bir yapıya ulaştı. 1980'lerin başında Marmara Üniversitesi'nde de Basın-Yayın Okulu kuruldu. Hürriyet Vakfı tarafından kurulan Erol Simavi Özel İletişim ve Eğitim Merkezi de, 1990'dan beri seçme ile alınmış kadrolara uzmanlık eğitimi vermektedir.

İSTANBUL

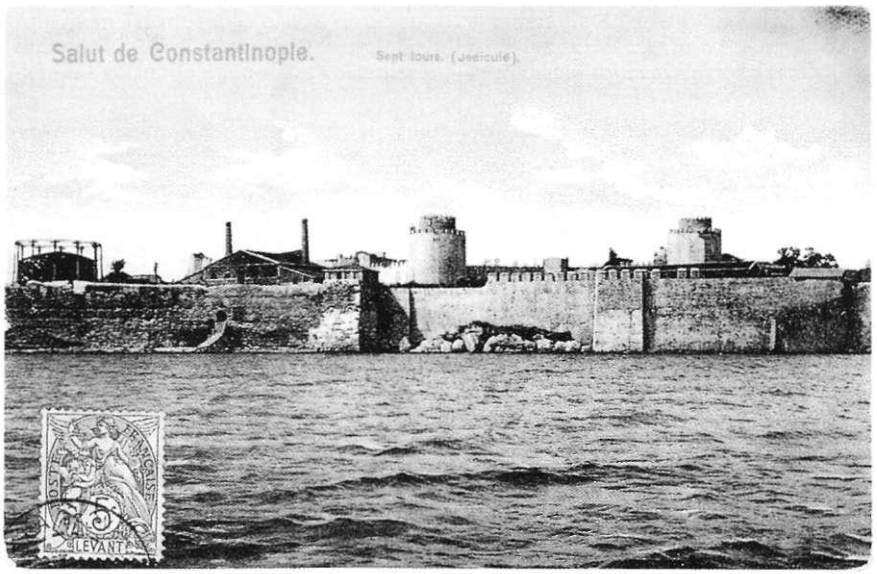

Yüzyıl başında Yedikule Gazhanesi'nin surların gerisinden görünümü.
M. Rıfat Akbulut koleksiyonu

GAZHANELER

İstanbul'da ilk gazhane 1853'te Dolmabahçe Sarayim aydınlatmak amacıyla sarayın ahırlarının bulunduğu yerin arkasındaki alanda inşa edilmiştir. Bu gazhane 19ö0'lı yılların başında İnönü Stadyumu'nun genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Dolmabahçe Gazhanesi'nin ardından Beylerbeyi Sarayının aydınlatılması amacıyla Kuzguncuk'ta da bir gazhane kurulduğuna dair bazı bilgiler vardır. Ancak bu tesisin boyutları ve üretimi itibariyle fazla önemli olmadığı düşünülebilir.

Hazine-i Hassa'ya bağlı Dolmabahçe Gazhanesi'ndeki üretim fazlasının 1855'te şehremanetinin girişimiyle şehrin aydınlatılmasında kullanılması sağlandı. 1856'da Dolmabahçe Gazhanesi'nden aydınlatılan "Grand Rue de Pera" (istiklal Caddesi) İstanbul'da düzenli olarak aydınlatılan ilk caddedir. Ardından aynı yıl bir iddiaya göre Beyoğlu Naum Tiyatrosu da Abdülmecid'in özel izniyle Dolmabahçe Gazhanesi'nden aydınlatılmıştır.

19- yy'ın ikinci yarısında İstanbul'un Beyoğlu gibi varlıklı kesimlerinde modern kentsel hizmetler konusunda artan talep kısa sürede şehre hizmet edecek yeni bir gazhanenin inşasını zorunlu kıldı. Hazine-i Hassa tarafından işletilen Dolmabahçe Gazhanesi 1874'te şehremanetine devredildi. Şehrin gaz ihtiyacını karşılamak amacıyla 1880'de Fransızlar tarafından Yedikule Gazhanesi kuruldu. Şehremaneti tarafından ihale usulüyle Fransızlara yaptırılan Yedikule Gazhanesi, ulaşım kolaylığı sağlamak açısından deniz kenarında 52.000 m^2'lik bir alanda inşa edilmişti. 1880'den itibaren şehremanetince işletilen gazhanenin işletme imtiyazı 19 Eylül 1887'de 40 yıl süreyle Hasan Tahsin adında bir tüccara devredildi. Hasan Tahsin 1888'de imtiyazı, kendisinin de ortakları arasında bulunduğu "İstanbul Şehri Tenvir Şirketi'ne devretti. Tüketimin artması, teknolojinin yetersizliği ve işletme deneyimsizliğinden dolayı 1914'te işletme için yeni bir ihale açıldı ve imtiyaz 50 yıl için yeniden Fransızlara verildi.

Bu arada şehrin Anadolu yakasında ortaya çıkan gaz talebini karşılamak üzere

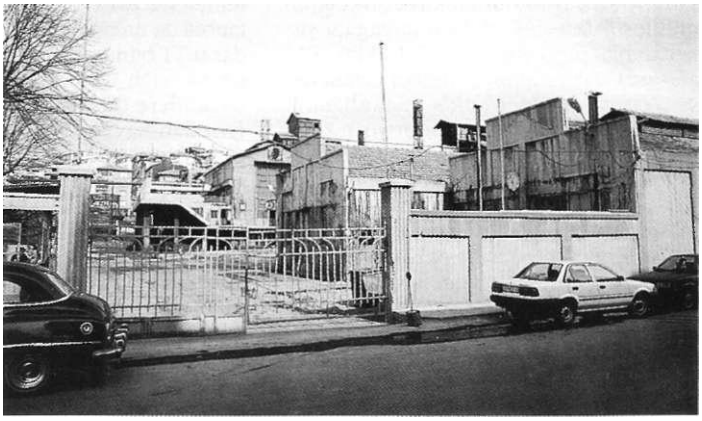

Hasan Paşa Gazhanesi
Ahmet Kuzik 1994

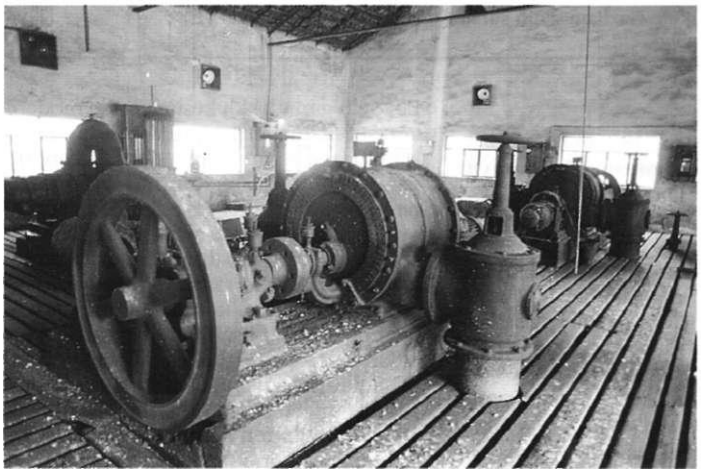

Yedikule Gazhanesi'nden görünümler. *Burçak Evren koleksiyonu*

Kadıköy Kurbağalıdere'de (Hasanpaşa) yeni bir gazhane daha yapılması kararlaştırıldı ve Kadıköy, Üsküdar ve Anadolu yakası havagazı imtiyazı da 1 Ağustos 189T de 50 yıl için Parisli bir sanayici olan mühendis Charles George'a verildi. 1892'de hizmete giren Kadıköy Gazhanesi'nin işletme sözleşmesi 1924'te 50 yıl için yenilendi. Kadıköy-Üsküdar ve Anadolu Yakası Havagazı Şirketi 1926'da Yedikule Gazhanesi'ni de satın aldı. Daha sonra bu şirket işletme imtiyazlarını ve tesislerini 21 Nisan 1931'de İstanbul Elektrik Şkketi'ne sattı. Ancak İstanbul Elektrik Şirketinin millileştirilmesini takiben havagazı şirketi ayrılarak 31 Aralık 1937-1 Ekim 1944 arasında faaliyetlerine müstakil olarak devam etti. Zarar eden şirket bu tarihte hükümet tarafından satın alındı ve 1 Temmuz 1945'te İstanbul Belediyesi Elektrik Tramvay Tünel İdaresi'ne bağlandı.

Yedikule Gazhanesi 1948'de **26**.000 m^3 üretim kapasiteli dört fırınlı bk batarya ile yenilenirken aynı yıl Kadıköy Gazhanesine de iki yeni fırın ilave edildi ve gazhanenin toplam fırın sayısı 10'a yükseldi. 1957 başında Kadıköy Gazhanesi 30.000 m^3 kapasiteli yeni fırın bataryası ve gaz tasfiye cihazlarıyla donatıldı, böylelikle o yıllar için Anadolu yakası gaz ihtiyacının üzerinde bir üretim rakamına ulaşılırken önemli kömür tasarrufu da sağlandı. Kadıköy Gazhanesi'ne daha sonra kraking (ısıtılmış bir bloğa mazot püskürtülmesi yoluyla gaz elde edilmesi) yöntemiyle sugazı da denen yakıtı üretecek bir yan tesis daha ilave edildi.

196l'de Kâğıthane'de Poligon mevkiinde yeni bir gazhane daha kuruldu. 1984'e kadar bk Türk-Fransız ortaklığı olarak Beyoğlu Muvakkat Gaz İşletmesi adı altında faaliyet gösteren Beyoğlu Gazhanesi bu tarihte yerel yönetimlerde yapılan düzenlemelerle lETT'ye bağlandı. Böylece istanbul'da üretimine son verilen 1993'e kadar İETT bünyesindeki Gaz Dake Başkanlığına bağlı Yedikule, Kâğıthane ve Kurbağalıdere (Hasanpaşa) gazhaneleri tarafından havagazı üretildi. Dolmabahçe Gazhanesi'nin yıkılmasından sonra Dolmabahçe Gazometresi 1993'e kadar Kâğıthane'deki gazhaneye bağlı gaz rezervuarı olarak kullanüdı.

Gaz üretimi **1949**'da 12 milyon m^3, 1957'de 24 milyon m^3 ve 1986'da da 47 milyon m^3 olarak gerçekleşti. Abone sayısı 1949'da 18.223, 1957'de 37.026, 1984'te 86.780 iken bu tarihten sonra azalmaya başladı ve 1986'da 76.213'e, 1990'da 67.799'a ve üretime son verilen 1993'te 60 binler civarına düştü. Şebeke uzunluğu da 1948'de 154 km iken, 1957'de 343 km'ye, 1984'te ise 809 km'ye ulaştı ve bu tarihten sonra azalarak 1986'da 802 km'ye, 1993'te de 795 km'ye düştü.

Sonuçta teknolojileri eskiyen, işçi ve çevre sağlığı açısından sakınca yaratan gazhaneler üretimlerine 13 Haziran 1993'te son verdiler. Bu arada, Yedikule Gazhanesi üretiminin son aylarında (Kasım 1992) Seretonin II adında bir sanat etkinliğine de sahne oldu. Gazhaneler Fransız teknolojisiyle kurulmuş olmalarına karşın zaman içinde İngiliz ve Alman teknolojilerini de bünyelerinde toplamışlardır. Üretim tekniğinden dolayı metal konstrüksiyon ağırlıklı olan gazhaneler girift ve yüksek bir yapıya sahiptir.

M. RIFAT AKBULUT-CEM SORGUÇ

GAZİ OSMAN PAŞA TÜRBESİ

Fatih'te, Fatih Camii haziresinde yer almaktadır.

Serasker Gazi Osman Paşa'nın 1900'deki ölümü üzerine, aynı yıl Harbiye Nezareti (Seraskerat) Ebniye-i Askeriye mimarlığına atanmış olan Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan türbe kare planlı, kubbeli tek bk mekândan oluşmuştur. Yapının duvarları kesme küfeki taşıyla yapılmış, pencerelerin ve taç kapının yapımında beyaz mermer kullanılmış, üst örtü kurşunla kaplanmıştır. İki basamakla girilen türbenin tam ortasında Osman Paşa'nın büyük boy ahşap sandukası bulunmaktadır. Yarım küre biçimindeki kubbe basık, dairesel bir kasnak üzerine oturmakta, kare plandan kubbeye geçiş, giderek küçülen ve köşelerde küçük, yarım kubbeciklerle tamamlanan sivri kemerlerden oluşmuş geçiş öğeleriyle olmaktadır. Türbenin giriş dışındaki cephelerine eş biçimli pencereler açılmıştır. Yüzeyden çıkıntılı mermer panolar içinde düzenlenmiş olan bu pencereler büyük bir sivri kemer içine yerleştirilmiş bir çift yüksek, sivri kemerli açıklıktan oluşmakta, ortada kemerleri ayıran birer mermer sütun bulunmaktadır. Panolar içbükey profilli silmelerle çerçevelenmiş, üzerlerine köşeleri akroterli alınlıklar yerleştirilmiştir.

Kuzeybatı cephesindeki taç kapının büyük, sivri kemeri bir çift mermer sütun tarafından taşınmakta, basık kemerli giriş bunun içinde yer almaktadır. Taç kapıyı çerçeveleyen içbükey profilli geniş silme, üstte bir basamakla kademelenerek saçak seviyesinin üzerine çıkmakta, bunun üzerinde de köşeleri akroterli, mermer bir alınlık bulunmaktadır. Mermer sütunların üzerine mukarnaslı başlıklar yerleştirilmiş, alınlıkların yüzleri kabartma rumî motiflerle bezenmiş, alt kenarlanna mukarnaslı silmeler yapılmıştır. Özenli bir işçilikle gerçekleştkilmiş yapının cephelerinde başka bezeme öğeleri bulunmamaktadır.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 131-135; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 58.

YILDIRIM YAVUZ

GAZİ OSMAN PAŞA YALISI

bak. NAİME SULTAN YALISI

GAZİNOLAR

Müzikli program eşliğinde içki içilip yemek yenilen, çoğunda dans da edilen kapalı ya da açık eğlence yerleri.

İstanbul'da ilk kez Tanzimat sonrasında açılmış olan gazinolar, "meyhanenin alafrangası" olarak da anılırdı. Gazino sözcüğü Türkçeye, İtalyanca "kır evi" anlamına gelen "casino"dan bozularak girmişti.

II. Abdülhamid'in saltanat dönemi (1876-1909) sonlarında Galata'da açılmış olan Arkadi Gazinosu istanbul'un ilk gazinolarından biridir. Arkadi Gazinosu, o dönemde gece eğlence hayatı tutkunlarının oldukça rağbet ettiği bir mekândı. Eski komiserlerden Arap Enver adlı bki tarafından işletilen Arkadi Gazinosu'nda, daha ileriki yıkarda 1918-**1919**'dan sonra İstanbul'a sığman Beyaz Ruslar tarafından, bk talih oyunu olan tombala ilk kez oynatdmaya başlanmıştı. Arkadi Gazinosu'nun açılıp faaliyet gösterdiği yıllarda, Pangaltida, Dimitri'nin Gazinosu gerek mezeleri, gerekse servise sunduğu zengin içki çeşitleriyle gece eğlence hayatının vazgeçilemeyen mekânlarından biriydi. Dimitri'nin Gazinosu'nda 1889-1891 arasında cuma ve pazar günleri ikindiden gece yarısına kadar dönemin ünlü sanatkârlarından Akripas ile Misak efendiler sahne almışlardı.

Dönemin bir diğer gazinosu ise Emperial Bahçesi idi. Yaz aylarında açılan bu gazinoda cuma, cumartesi ve pazar günleri Kemani Tatyos Efendi incesazıyla programa çıkardı. Karaköy'ün anacaddesi üzerinde, köprü başında bulunan Filipin Gazinosu da dönemin en ünlü gazinolarından bkiydi. Müdavimleri daha ziyade basın mensubu olan bu gazinonun kapatılmasından sonra yerine Ceyno adlı bir birahane açıldığını Ahmed Rasim dile getirmiştk.

Beyazıt'ta Kadripaşa Haninin içinde bulunan çalgılı Fiks Gazinosu da bu yılların gözde yerlerinden biridk. Aym yıllarda Galata Tophane Caddesi'nde bulunan Alkazar Amerikan Gazinosu, döneminde rezalet olarak nitelenen aşırılıkların sergilendiği bir mekândı. Aslında kafeşantan olan bu gazino halk arasında Alkazar Amerikan Tiyatrosu(->) olarak da adlandırılıyordu. Böyle adlandırılmasının nedeni bu gazinoda pandomim gösterilerinin yapılmasıydı. Alkazar Amerikan Gazinosu'nda paskal-komik Rum, Ermeni ve Yahudi aktörlerin bozuk Türkçe ile tuhaflıklar yaparak halkı güldürdüklerini Ahmed Rasim dile getirir.

19. yy'ın sonu, 20. yy'rn başında istanbul'un hovarda meşrep, çapkın beylerinin Kâğıthane âlemleri için buluşma yeri olarak seçtikleri yer ise Haliç'te Fener iskelesi yanı başındaki Fener İskele Gazinosu'ydu. Fener İskele Gazinosu'nun büyük bir kapalı bölümü ve ön kısmında denize doğru uzanmış kazıklar üstünde bir salaşı, arka bölümünde ise geniş bakımlı bir bahçesi vardı. Zamanın mirasyedi hovardaları bu gazinoda toplanır ve Fener İskelesinden kayık ve sandallara binerek buradan Kâğıthane'ye giderlerdi. O dönemde İstanbul'un en ünlü gazinolarından biri olan Fener İskele Gazinosu'nda zamanın tanınmış hanende ve sazendeleri musiki icra ederlerdi. Dönemin Olimpos Palas ve Splandit Palas gazinoları da en az Fener iskele Gazinosu kadar ünlüydü.

1917 Devriminden soma istanbul'a sığman Beyaz Ruslar tango, fokstrot, çarliston gibi dansları özellikle gazinolarda tanıtıp yayddar. Gazinolar daha sonralan alaturka ve Batı müziği sanatçılarının şarkı söyledikleri, akrobat, hokkabaz, cambaz ve revü sanatçdarının gösteri yaptıkları bir eğlence yeri durumuna geldi.

1918-1922 arasında faaliyetini sürdürmüş olan Eftalipos Gazinosu, dönemin en ünlü birinci sınıf gazinolarından biriydi. Necati Bey Caddesi'nde Kapuiçi Hamamı'nın yakınlarında bulunan Eftalipos Gazinosu'nda siyah havyara kadar zengin meze türlerinin yanısıra şampanyaya kadar her türlü içki servise sunuluyordu. İstanbul'un işgali sırasında bu gazino İngiliz ve Fransız askerlerinin uğrak yeri durumuna geldi. Geceleri geç vakitlere kadar eğlencelerin yapıldığı Eftalipos Gazinosu'na işgal yıllarında Türkler gkemezler, girdikleri takdirde ise hizmet edilmez, soğuk karşılanırlardı. Başlarındaki fesin Rum garsonlar tarafından alınıp, İngiliz ve Fransız askerlerine verildiği olurdu. Onlar da fesi elden ele dolaştırıp tekrar gazino görevlisine verirler, gazino görevlisi fesi yere çaldıktan sonra ayağıyla çiğnerdi. Daha sonraki yıllarda, 13 Ağustos 1926'da Rasim Kayra Büyükdere'de Beyaz Park Gazinosu'nu açtı. Bu gazinonun zengin mutfağı ve kusursuz servis hizmetinin yanısıra bir de plajı vardı. Boğaz'ın berrak sularında, ahşap iskeleler üzerinde kurulmuş olan bu plajın atlama kulesinin yüksekliği İstanbul halkı tarafından sık sık dile getirilirdi. Gazinonun iki yanında, biri kadmlara, diğeri erkeklere mahsus olmak üzere iki deniz hamamı bulunuyordu.

19. yy'm son yılları ile 20. yy'ın başında, Anadolu yakasının en büyük ve lüks açık hava gazinosu Çubuklu Vapur İskelesinin karşısında bulunan Çubuklu Gazinosu'ydu. Seçkin saz ve tiyatro topluluklarının yer aldığı bu gazino gündüz hanımlara, akşamları da beylere zengin programlar düzenlerdi. 1957-1958'de sahil yolu genişletme çalışmalarında bu gazinonun bir bölümü istimlak edilmiş, daha sonra tamamen yıktırılmıştır.

Caddebostanı Gazinosu'nu Dimitri isimli bir Rumla bir Beyaz Rus 1926'da kır kahvesi olarak açmışlardı. 1938'e kadar demk masa ve iskemleleri ve salaş sahnesiyle perşembe ve cuma, sonraları cumartesi ve pazar günleri musiki icra edilen bu gazino, Orhan Ulueren tarafından 1950'de modern bir tarzda yeniden düzenlenerek işletilmeye başlandı.

Kadıköy çevresinin en rağbet gören gazinosu hiç şüphesiz ki Kalamış'ta Fener Caddesi'nde bulunan Belvü Oteli ve Gazinosu'ydu(->). Dönemin bir başka ünlü gazinosu ise Arnavutköy Vapur İskelesi Gazinosu'dur. Yüksek tavanlı bu ışıl ışıl gazinonun zemini taş mozaikle döşeliydi. Temizliğiyle ünlü kahve ocağı ve mutfağının yanısıra Arnavutköy Vapur İskelesi Gazinosu'nda tavla ve her tür kâğıt oyunu oynanırdı.

Sarayburnu'ndaki Ahırkapl Gazinosu aslında orta halli İstanbulluların tercih etikleri, bka da verilen bir yerdi.

1950'li yıllarda Taksim Kristal Gazinosu ile Tepebaşı, Cumhuriyet, Park Otel, Taksim Belediye, Maksim, Yenikapı Mim Çakır, Bebek Belediye, Maçka Küçük Çift-

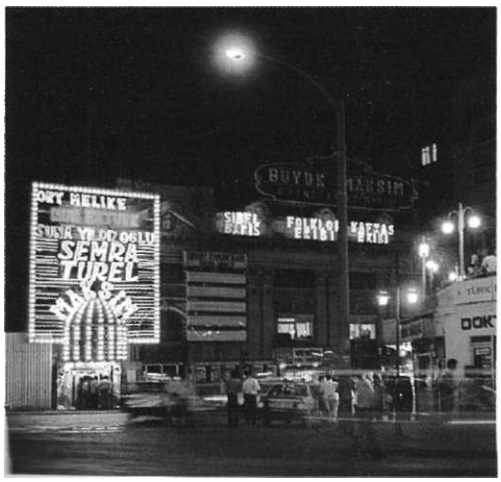

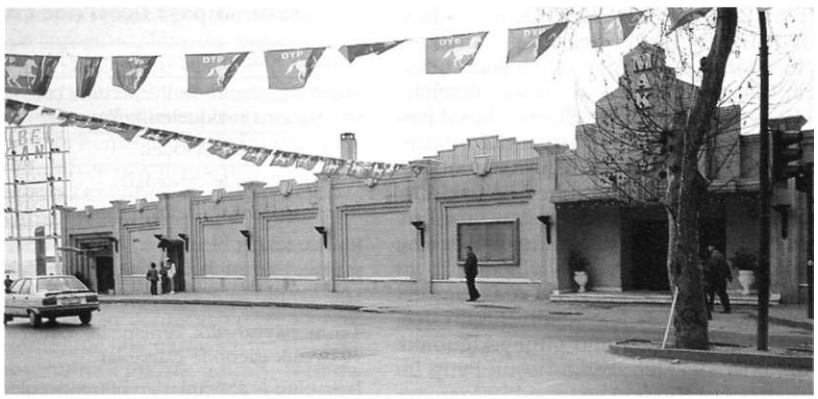

Taksim'deki Maksim Gazinosu'nun bol renkli ışıklı tanıtım panoları (solda) ve Caddebostan'daki Maksim Gazinosu'nun giriş cephesinden bir görünüm.
Fotoğraflar Ahmet Kuzik 1989 (sol), 1994 (üst)

lik Parkı gazinoları çok ünlüydü. Dönemin vazgeçilemeyen plaj gazinoları ise, Moda, Florya, Menekşe Haylayf, Yeşilköy Çınar ve Büyükçekmece Çardak plaj gazinolarıydı. Küçük Çiftlik Parkı Gazinosu'nu kapatan sahipleri daha sonra Tepebaşindaki Kazablanka Gazinosu'nu açtılar. Bu gazino bugünlerde daha ziyade toplantı ve düğün salonu olarak hizmet vermektedir. Dönemin diğer ünlü gazinoları Sıraselviler Caddesi'ndeki Normandiya (Gazino) Barı ve Bomonti'deki Klöb X'tir. Aynı yıllarda Maçka'da bugün Svvissoteİ in bulunduğu yerde bir zamanların ünlü Maçka Taşlık Gazinosu vardı.

Günümüzde ise Caddebostan'da Maksim, Yenikapîda Çakıl, yine Yenikapîda Gar, Vatan Caddesi'nde Lunapark ve Taksim'de Maksim gazinoları İstanbul'un en ünlü gazinolarıdır. Bu gazinolarda muayyen günlerde aile, halk ve kadın matineleri düzenlenir.

İstanbul eğlence hayatı içinde nice aile ve kır gazinoları yer almıştır. Belki bunun için olacak kimi gazino adları bazı İstanbul sokaklanna verilmiştir. 1934 basımı *İstanbul Şehir Rebberi'ne* göre, Dolapderesi Gazinosu Sokağı, Beyoğlu İlçesi Eskişehir Mahallesinde; Gazino Sokağı, Beşiktaş İlçesi Abbas Ağa Mahallesinde; Dere Gazinosu Sokağı ise Kadıköy'ün Kuşdili semtinde bulunmaktadır.

VEFA ZAT

GAZİOSMANPAŞA İLÇESİ

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadasinda yer alır. 27 Ağustos 19ö3'te yürürlüğe giren 309 saydı yasayla kurulmuştur.

İlçe kuzeydoğu, doğu ve güneydoğuda Eyüp; güneyde Bayrampaşa, Esenler ve Küçükçekmece; batıda Çatalca ilçeleri ve kuzeyde de Karadeniz'e komşudur. Bu sınırlar içinde 163 krrf'lik bir alan kaplar. İlçenin 29 mahallesi, Merkez Bucağina bağlı 10 köyü vardır. Gaziosmanpaşa İlçesindeki mahalleler Bağlarbaşı, Barbaros Hayrettin Paşa, Cebeci, Cumhuriyet, 50. Yıl, Esentepe, Fevzi Çakmak, Gazi, Habibler, Hürriyet, İsmet Paşa, Karadeniz, Karayolları, Karlıtepe, Kazım Karabekir, Malkoçoğlu, Merkez, Pazariçi, Sarıgöl, Sultançiftliği, Şemsi Paşa, Uğur Mumcu, Yeni, Yenidoğan, Yıldıztabya, Zübeyde Hanım, Arnavutköy Merkez, İslam Bey (Karatoprak), Yavuz Selim'dir (Çardaktepe). Arnavutköy, Boğazköy, Bolluca, Çilingir, Hacımaşlı, Haraççı, İmrahor, Taşoluk, Tayakadın, Yeniköy de ilçenin kırsal kesimindeki yerleşme merkezleridir. Bunlardan 21.143 (1990) nüfuslu Arnavutköy beldesi Arnavutköy Merkez ile eskiden Karatoprak ve Çardaktepe adlanyla amlan İslam Bey ve Yavuz Selim mahallelerinden oluşur.

İlçe arazisi eskiden Eyüp ve Çatalca ilçelerinin sınırları içindeydi. Bugün ilçe merkezinin bulunduğu güneydoğudaki topraklar 1950'lere kadar boştu. Eyüp İlçesi sınırları içindeki bu topraklar kıraç ve taşlı olduğundan halk arasında "Taşlıtarla" olarak adlandırılırdı. 1950'den önce burada hayvancılıkla uğraşanların kurduğu

Tablo I
Gaziosmanpaşa İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	1.941	1.906	3.847
1940	2.566	2.154	4.720
1945	3.433	2.207	5.640
1950			5.407
1955	9.871	8.178	18.049
i960	34.449	30.902	65.**351**
1965	48.242	42.**613**	90.855
1970	67.347	59.**162**	**126**.509
1975	85.**663**	76.267	**161**.930
1980	115.654	104.775	220.429
1985	152.585	**139.130**	291.715
1990	205.571	188.**096**	393.667

ağıllarla bkkaç atölye tipi imalathane vardı. 1950 ve 1951'de Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden bir bölümü Taşlıtarla'ya yerleştirildi. Burada kurulan göçmen mahallesi, bugünkü Gaziosmanpaşa semti ve ilçesinin çekirdeğidir.

Taşlıtarla 1958'e kadar Eyüp'ün Rami Bucağına bağlı olan Küçükköy'ün bkmahallesiydi. 1962'de yapılan bk araştırmaya göre Taşlıtarla'daki 18.000 gecekonduda yaklaşık 90.000 kişinin yaşadığı ileri sürülmektedir. Nüfusun hızla artmasına bağlı olarak Eyüp İlçesinde kurulan Göktepe Bucağimn merkezi durumundaki Taşlıtarla, 1963'te bu bucak çevresindeki alanlarda oluşturulan Gaziosmanpaşa İlçesi'nin merkezi oldu ve bundan soma Gaziosmanpaşa adıyla anılmaya başladı.

Gaziosmanpaşa İlçesi'ne Rami Bucağı'nın ve Çatalca İlçesi'ne bağlı Hadırnköy Bucağimn bazı köyleri katılmıştır. 1970'ten önce Çatalca'nın Tayakadın Köyü, 1990 öncesinde yine Çatalca'nın kırsal bk yerleşmesi olan Yeniköy de bağlanınca Gaziosmanpaşa İlçesi bugünkü sınırlarına kavuşmuştur. Bugün Gaziosmanpaşa İlçesi'nde yer alan mahalleler ve köyler esas alınarak düzenlenen nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedk.

1935'teki sayıma göre, bu alandaki nüfusun tamamı kırsal yerleşmelerde yaşıyordu. Somaki yularda İstanbul'un birçok bölümünde görüldüğü gibi Gaziosmanpaşa'da da kenüeşme hız kazandı. Gaziosmanpaşa İlçesi'nde İstanbul'a yakın olan yerler daha hızla nüfuslanmış ve kent niteliği kazanarak, istanbul kentsel alanına katılmıştır. Oysa hızla gelişen bu alanlara uzak olan köylerde nüfus normal düzeyde veya normalin altında bir artış göstermiş, kırsal nüfus oranı 1960'ta yüzde 17'ye, 1990'da da yüzde 4,6'ya kadar düşmüştür.

Gaziosmanpaşa İlçesi'nde 1990 genel nüfus sayımı günü 393.667 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 52,2'si erkeklerden, yüzde 47,8'i ise kadınlardan oluşuyordu. İlçe merkezinin en önemli özelliklerinden biri genç bir nüfusa sahip olmasıdır. 20 yaşın altındaki nüfus, toplam nüfusun yarısına yakındır (yüzde 45,7). 20-24 yaş grubu hariç, 60 yaşın altındaki nüfus gruplarında erkek nüfus kadın nüfustan daha fazladır. 60 yaşın üzerinde çoğunluk kadın nüfusa geçmektedir.

ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki okuryazarlık oranı yüzde 88,1'dir. Bu oran istanbul il ortalamasından düşüktür (il ortalaması yüzde 90,2). Bu orana kırsal kesimde yaşayan nüfus da dahil edildiğinde, oranın bkaz daha düşmesi beklenmelidk. ilçe merkezinde okuma yazma bilenlerden yüzde 81,3'ü bk öğrenim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 75,7'si ilkokulu, yüzde 12,9'u ortaokul ve dengi okulları, yüzde 9,2'si lise ve dengi okullan ve yüzde 2,2'si ise yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir. İlkokul mezunlarının oran bakımından çok yüksek değerlerde olması, zorunlu eğitimi bitirenlerden önemli bir kısmının çalışma hayatına atıldığını göstermektedir.

Gaziosmanpaşa ilçe merkezinde iktisaden faal nüfus (125.420), 12 ve daha yukan yaştaki nüfusun yüzde 48,4'ünü oluşturmaktadır. Bu, 12 yaş üzerindeki nüfusun yaklaşık yarısının faal olarak ekonomik

Tablo H
Gaziosmanpaşa İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar	64.308	11.127	*75A35*
Satış ve ticaret personeli	14.447	1.159	15.606
Hizmet işlerinde çalışanlar	9.3-2	1.522	10.894
İdari personel ve benzeri çalışanlar	1.382	2.549	6.931
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	3.651	1.553	5.204
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	1.843	80	1.923
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	1.225	363	1.588
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	6.597	1.242	7.839
Genel Toplam	105.825	19.595	125,120

Kaynak: *1990 Gemi Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbur, DİE, Ankara, Temmuz 1993.

hayata katıldığını, diğer yarısının ise ekonomik açıdan faal olmadığını *onaya* koymaktadır. İktisaden faal olmayan nüfusun büyük kısmını ev kadınları oluşturmaktadır. Bunu geniş bir öğrenci kitlesi izlemektedir. Nüfusun önemli bir kısmının ilçe merkezinde yaşaması nedeniyle, Tablo H'de ilçe merkezinde iktisaden faal olan nüfusun işkollarına göre dağılımı verilmiştir.

Gaziosmanpaşa İlçesinde ekonomik hayatın temelini tarım dışı üretim faaliyetleri oluşturmaktadır. İlçe merkezinde iktisaden faal nüfusun yüzde **60**'ı bu işlerde çalışmaktadır. Bununla birlikte Gaziosmanpaşa İlçesinde kırsal nüfusun geçimini temin ettiği tarımsal üretim de vardır. Bu üretimin temelinde buğday ve yulaf gibi tahdlar ile soğan üretimi, meyvecilik ve bahçecilikle az da olsa hayvancılık etkinliği vardır. Ancak tarımsal üretim günden güne azalmakta, özellikle gençler tarım dışı faaliyetlerle uğraşmayı tercih etmektedk. Son ydlarda gelişmeye başlayan başka bir faaliyet de turizmdir. Gelecekte özellikle Karadeniz kıyısında turizm faaliyetlerinin önemli bir yer tutması beklenilmelidk.

SEDAT AVCI

GECEKONDU

Gecekondu, II. Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'de hızlanan kentleşmenin gerektirdiği sayıda konut sunumunun toplumun meşru gördüğü kanallar içinde sağlanamayışının ortaya çıkardığı, kente göç etmiş düşük gelirli grupların konut gereksinmesini karşılayan bir sunum biçimidir. Gecekondu olgusu ortaya çıktığı yıllardan günümüze kadar sürekli bir nitelik değiştirme içinde bulunmuştur. Gecekondular, önce büyük ölçüde hazine topraklan üzerinde, daha sonraki yıllarda hisseli tapulu alanlarda gelişmiştir. İlk yıllarda daha çok tek katlı, dayanıksız malzemelerden, kısmen de olsa gecekondu sahibinin emeğiyle yapılırken, zaman içinde çok katlı apartmanlar halinde, oldukça dayanıklı malzemelerle, piyasa mekanizması içinde profesyonel işgücü kullanılarak yapdmaya başlanmıştır. Gecekondu yapılıp bittikten sonra içinde yaşanan bir konut olmaktan çok, içinde yaşanarak genişletilen ve geliştirilen konuttur. Ama her zaman imar düzenlerinin dışında kalan bir yapılaşma sürecidir. Bu nedenle de varlığını, genellikle bir seçim öncesinde, gecekondu affi çıkıncaya kadar, siyasal etkilerle, rüşvetle ya da gecekondu mafyalarına verilen baçlarla sürdürmeye çalışır. Gecekondunun belli bk süre için de olsa varlığını bu biçimde korumak zorunda olması, kentte uzantıları bürokrasi, zabıta, siyasal partiler ve kaba kuvvet örgütlerinde bulunan bir kesimin doğmasına neden olmaktadır.

İstanbul'da II. Dünya Savaşı öncesinde de istatistiklerde "barakalar" diye sınklandırılan teneke evler vardı. Bunların sayısı sınırlıydı. Kitlesel olarak gelişmesi ve gecekondu adım alması savaş sonrasında oldu. İstanbul'da ilk gecekondu yoğunlaşması 1946'da Kazlıçeşme-Zeytinburnu'nda başladı. Mart 1949'da İstanbul'da sayıları 5.000'e ulaşan gecekonduların 3.218'i bu yörede toplanmıştı. Aynı tarihte Mecidiyeköy'de 200, Yıldız'da 200, Şişliden Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne kadar uzanan sahada 100 gecekondu bulunuyordu. Ayrıca Kasımpaşa'da 50, Eyüp'te 50, Çarşamba'da 50 kadar gecekondu yapılmıştı. Karagümrük'te biri 20 diğeri 30 evlik iki küme halinde 50, Şehremini'de 15 gecekondu vardı. Ayrıca Ayvansaray, Kumkapı ve Anadolu yakasında Paşabahçe-Beykoz arasında ve Çamlıca taraflarında gecekondular gelişmeye başlamıştı.

Kâğıthane'deki sanayi bölgesinde zamanla apartmanlaşmış bir gecekondu bölgesi.
Elif Erim, 1985

Bu ilk gelişmeler ile birlikte, gecekondunun iki niteliği ortaya çıkmaya başladı. Gecekondu alanlanmn oluşumu sanayinin yer seçimi ile yakın ilişki içindeydi. Zeytinburnu-Kazlıçeşme dericilik ve dokuma sanayiinin, Ayvansaray'dan Eyüp'e kadar uzanan alan dokuma, gıda ve lastik sanayiinin, Mecidiyeköy Bomonti-Feriköy bira, dokuma ve çikolata fabrikalarının, Beykoz-Paşabahçe ise Sümerbank Kundura ve şişe ve cam fabrikalarının yakımndaydı. Bu alanlardaki gecekondular bölgedeki sanayiye işgücü sağlıyordu. Gecekondu gelişmesinin belirmeye başlayan ikinci niteliği, gecekondu topluluğunun iç dayanışması olan bir mahalle yapısı kazanmaya başlaması ve kentte varlığını bu dayanışmayla sürdürmeye çalışmasıdır. 1948'de Kazlıçeşme-Zeytinburnu Havalisi Gecekondularını Güzelleştirme ve Teşkilatlandırma Derneği bu çevredeki gecekondulular tarafından kurulmuş; bunlar aralarında topladıkları para ile anayola taş döşemişler, kuyular açmışlar ve bir ilkyardım örgütlenmesine gitmişlerdk. 1949'da Zeytinburnu'na elektrik gelmiş; burada bakkal, kahvehane, berber ve terzi dükkânlarının açılmasıyla bir mahalle oluşmuştur. Bir yandan mahalle sakinlerinin kendi sorunlarını çözmek için güçlerini bkleştirmesi, öte yandan içine gkilen çokpartili siyasal yaşamın gecekondululuların seslerinin duyulmasını kolaylaştırması, bu mahallelerin meşrulaştırılması sonucunu getirmiştir. 1949'da çıkarılan 5431 sayılı kanunla getirilen ilk gecekondu affıyla bu zamana kadar yapılmış bulunan gecekondular yasallaştırdmış; bunu 1953'te çıkarılan 6İ88 sayılı ve 1963'te çıkarılan 327 sayılı af yasaları izlemiştir.

Bu af yasalarıyla gecekonduların meşrulaştırılması ve belediyenin bu alanlara altyapı getirmesine olanak verilmesi, gecekondu gelişmesini hızlandırmıştır. Yapılan saptamalara göre 1950'de İstanbul'da 8.239, 1959'da 61.400, 1963'te 120.000 gecekondu bulunuyordu. 1963'te gecekondularda, kent nüfusunun yüzde 35'ini oluşturan **660**.000 kişi yaşıyordu .Bu 120.000 gecekondunun İstanbul mekanındaki dağdırmnı, 1950 sonrasında İstanbul'un hızlanan sanayileşme süreci içinde sanayilerin yer seçme eğilimleri belirledi. 1950'li yılların ortalarına kadar İstanbul sanayii, Merkezi İş Alanı (MİA) ile çevresinde ve Haliç ile çevresinde toplanmıştı. 1954'ten soma istanbul sanayiinin desantralize olma eğilimi başlamış; 1954'te Haliç çevresinde zararlı sanayi kollarının gelişmesine imar planlarıyla sınır getirilmiştir. Bu dönemde sanayi tarihi surlarm dışmda Alibeyköy, Rami-Topçular, Topkapı-Sağmacılar, Kazlıçeşme-Zeytinburnu'nda toplanarak bir yay oluşturdu. Sanayiciler yer seçerken bu yerlerin belediye sınırları dışında köy kanununa tabi yerler olmasına dikkat ediyorlar; bu alanlarda kolayca izin alarak yapı yapabiliyorlardı. Ayrıca sanayilerine emek sağlayacak işçilerin bu alanlarda gecekondu yapması da kolaydı. Sanayici de bu sürece belli ölçüde yardımcı olmaya çalışıyordu. Bu dönemde belediye sınırları dışındaki alanlarda tapu idareleri eliyle hiçbir parselasyon kuralına uymadan kraz ve parselasyon işlemle-

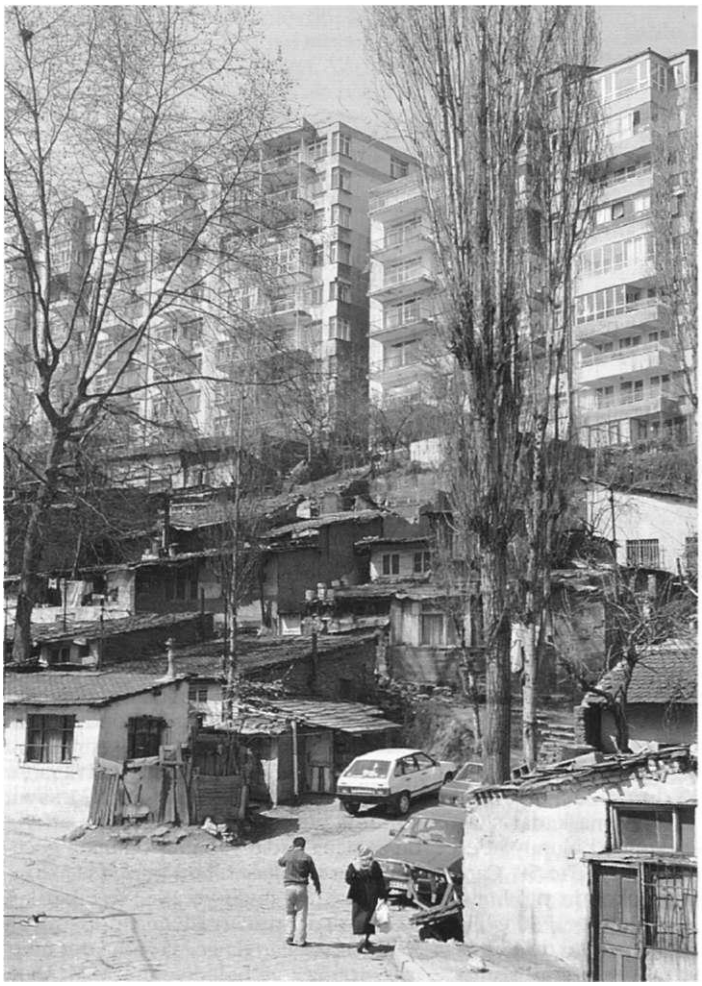

Teşvikiye Mahallesi'nde lüks apartmanlarla iç içe yaşayan bir gecekondu yerleşmesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

ri yapılabilmekteydi. 1953'te kentin çevresinde bu yolla 150.000 parselin oluştuğu; 1961'de de bu yolla yaratılan parsel sayısının 700.000'i aştığı tahmin ediliyor; bu alanlar gecekondu nitelikli konutlann gelişmesine kaynaklık ediyordu.

1950-1965 arasında, bu süreçlere bağlı olarak gecekondular İstanbul çevresinde bir kuşak oluşturmuştur. İlk gecekondu bölgesi olan Zeytinburnu büyümesini sürdürmüş; 1953'te nüfusu 50.000'e ulaşmış, 1965'te 103.000'e yükselmiştk. Zeytinburnu, belediye sınırları içinde ve büyük ölçüde vakıf ve hazine toprakları üzerinde gelişen tapusuz gecekondu mahallelerinin bir örneğini oluşturur. Bu nedenle, 1953'te çıkarılan gecekondulara tapu verilmesini sağlayan 6188 saydı yasa burasının gelişmesi bakımından özellikle önem taşır. 1962'de yapdan bk araştırma, bölgede tapulu evlerin sayışım yüzde 23,5 olarak saptamıştır. 1957'de Zeytinburnu'nun ilçe haline gelmesi bu alandaki altyapı gelişmelerini hızlandırmıştır. Bu ilçe içinde bk vakıf arazisi olan 650 hektarlık Bezmiâlem Valide Sultan Çiftliği özellikle göçmenleri çekmiştir. 1962'de Zeytinburnu'nda göçmen nüfus oranı yüzde 51,8 idi.

İkinci büyük gecekondu gelişmesi Taşlıtarla'da olmuştur. Belediye sınırları içinde Rami Kışlasının kuzeyinde bir otlak olan bu yere, ilk olarak, Sulukule'de evleri yıkılan Çingeneler küçük bk grup olarak yerleşmiştir. Esas gelişme 1950-1951 arasında Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden 2.014'üne devletçe burada ev yaptırılarak bir göçmen mahallesi kurulmasıyla başlamış; bu mahallenin kurulması bu alanın kent merkeziyle bağlantısını geliştirmiştir. Eyüp, Topçular, Topkapı-Maltepe sanayi alanlarına yakınlığı burayı çekici kılıyordu. 1954'ten soma Yugoslavya'dan gelen göçmenler buraya gecekondularını yaparak yerleştiler. Burası gecekondu mahallesi olarak gelişmesini sürdürünce 1958'de Göztepe adıyla bucak, 1963'te de Gaziosmanpaşa adını alarak ilçe haline geldi. Bu alanın yakınındaki belediye sınırları dışmda kalan Küçükköy'de de paralel bir gecekondu gelişmesi görüldü. 1963'te, Küçükköy de bucak statüsü kazandı. 1955'te Taşlıtarla ve Küçükköy'de 12.600 kişi yaşarken, 1965'te Taşlıtarla'da 70.000, Küçükköy'de 15.000 kişi olmak üzere toplam 85.000 kişi yaşıyordu.

Surların batısında ve belediye sınırları içindeki üçüncü bir gecekondu yığılması Veliefendi koşu alanının yakınındaki Osmaniye Köyü'nün bir gecekondu alanına dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Bu alana daha çok Bakırköy'deki sanayilerde çalışan işçiler yerleşmişlerdi. Belediye sınırları içindeki Taşlıtarla, Zeytinburnu, Osmaniye gecekondularına paralel olarak belediye sınırları dışında Küçükköy'den başlayarak Beşyüzevler, Bereç Pil, Sağmacılar, Esenler, Güngören, Bahçelievler ve Şkinevler diye uzanan bk başka gecekondu halkası ortaya çıkmış, bu halkadaki gecekondu alanları, köy yasası kapsamındaki topraklan çok küçük parçalar halinde parselleyen emlakçüerin satışlarıyla oluşmuştur. Bu nedenle bölge, toprağın tapusuna sahip olarak yapılan gecekondu alanlarının bir örneğidir. 1950'lerin ortasında başlayan bu gelişme sonucunda, 1965'te Sağmalcılar'da 69.000, Güngören'de 9.000, Esenler'de 11.000 kişi yaşıyordu. Sağmalcılar'daki gelişme 1963'te Bayrampaşa Belediyesi kurularak bk ölçüde de olsa denetim altına alınmak istenmiştir.

1950-1965 arasında, kentin batısındaki gecekondu gelişmeleri surların hemen yakınında kalın bir halka oluştururken, bu halkadan uzaklaşmış üç noktada da gecekondu gelişmesi başlamıştır. Eski Edirne-İstanbul yolu üzerindeki Kocasinan 1955-1960 arasında gelişmiş; 1965'te nüfusu 11.000'e ulaşmıştır. Kocasinan'ın batısındaki iki gelişme Safraköy ve Halkalida olmuştur. Safraköy'deki gelişme 1956'da tuğla ocaklarının kurulmasıyla başlamış; 1960'tan soma kent merkezini terk eden sanayilerin buraya yerleşmesiyle büyümüştür. 5 yd kadar soma benzer bir süreç Halkalı'da başlamıştır. 1965'te Safraköy'de 10.200, Halkalida 3.960 kişi yaşıyordu.

İstanbul yakasındaki gecekondu gelişmelerini Beyoğlu yakası gecekondu gelişmelerine, Alibeyköy gecekondu alam bağlar. Yerleşme 100 hektarlık Silahdar Abdullah Ağa Vakfinm toprakları üzerinde 1950-1955 arasında başlamış; 1965'te nüfusu 15.200'e ulaşmıştır. Alibeyköy'ün doğusunda, İstanbul'un tarihi mesire yeri olan Kâğıthane'deki gecekondu gelişmesi ise Menderes'in imar operasyonu sonrasına rastlar. Bu operasyonda evleri yıkılanlara, İstanbul Belediyesi Kâğıthane Köyü üe anlaşarak ev yapmak için yer göstermiştir. Bu alanlar köyün ortak malı olduğu için mülkiyeti ev yapacaklara devredilemiyordu. Bu nedenle, ev yapacaklara belediye, parsel kâğıdı denilen bir belge veriyordu. Daha önce köy topraklannı kiralamış olanlar zilyetlik iddia ederek bu toprakların zilyetliğini ev yapacaklara devretmeye başladılar. Kâğıthane topraklan üzerindeki diğer gecekondu odakları Çağlayan, Harmantepe, Abide-i Hürriyet çevresi ile Çeliktepe ve Gültepe'deki gelişmeler mekânda yayılarak birleşiyordu. Çağlayan arazisi de köy ihtiyar heyeti karanyla parsellenmiş ve değişik yollarla satılmıştı. Gerek Gültepe gerek Çağlayan'da yapdan binaların kaliteleri Zeytinburnu gecekondularına göre daha yüksekti. Toprak üzerinde sağlanan güvenceler daha kaliteli gecekonduların oluşmasına neden olmuştu. Beyoğlu yakasının kuzeyinde, belediye sınırları içinde, 1950'de Mecidiyeköy çevresinde gelişmiş bulunan gecekondu alanları, yakınındaki Kuştepe'ye ve Gültepe'ye sıçradı. Bu üç

Bir köy yaşamının sürdürüldüğü Maslak'taki Ayazağa Köyü'nün sakinleri (solda) ve Balat civarında bir gecekondu.
Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Erdal Yazıcı, 1991

alanda 1962'de 20.000 gecekondu bulunuyordu. Ayrıca Levent'e yerleşen sanayiler Levent'in batısında; Bomonti'de gelişen sanayi bölgesi semtin güneyinde ve batısında, Feriköy'deki sanayiler Feriköy'ün çevresinde gecekondu gelişmelerine neden oldu.

Boğaziçi sırtlarında çoğunlukla Sarıyer İlçesi sınırları içinde, çok sayıda küçük gecekondu yerleşmesi gelişmiştir. Bu gecekondu alanları, çevrelerindeki iş olanaklarının sınırldığı dolayısıyla çok büyüyememiştir. Rumeli Hisarı'na bitişik olan Nafibaba gecekonduları 1958'de Robert Kolej çalışanlarmca yapdmaya başlanmış; 1968'de nüfusu 1.900'e ulaşmıştır. Baltalimanîndaki taşocağı yakınında da, bu ocakta çalışanlar tarafından hazine toprakları üzerinde bir gecekondu gelişmesi başlatılmıştır.

Boyacıköy-Erriirgân yamaçlarında Cemalettin Paşa gecekonduları Menderes operasyonu sonucunda evlerini kaybedenlerce 1957'lerde yapılmaya başlamış, 1962'den soma gelişmesi hızlanmıştır.

Boğaz'ın kuzeyine doğm İstinye'nin kuzeybatısında taşocaklari; Büyükdere'ye gelmeden Kefelik, Hacı Osman Bayırı; Büyükdere'nin kuzeyinde Yenievler, kibrit fabrikası; Büyükdere-Sarıyer arasında Sandağ, Koru; Sarıyer'in batısmda Çırçır, Maden; Rumelikavağı-Sarıyer arasında Namazgah, Sulakbostan; Rumelikavağîmn batısında Çingene mahallesi küçük gecekondu yığılmalarını oluşturmuş, bk anlamda Boğaz köylerinin her biri kendi küçük gecekondu alanlarını doğurmuştur.

Boğaz'ın Anadolu yakasında ilk gecekondular Beykoz İlçesi sınırları içinde gelişmiş, 1950'de Beykoz İlçesi'nde 1.601 gecekondu saptanmış, 1960'ta bu sayı 5.100'e yükselmiştir. Bu ilçenin sınırları içinde Tokat Köyü, Ortaçeşme, Gümüşsüyü, Incirköy, Tepeköy, Dedeoğlu, Kavacık, Kandillinin kuzeyinde Taşköprü, Nişantaşı, Çöplük, Kümeevler birer gecekondu alanı oluşturmuştur.

Üsküdar'daki ilk gecekondular, 1947'de Tabaklar Mahallesi'nde vakrf arazisi üzerinde, Selamsız'da ise belediye arsaları üzerinde başlamıştır. 1960'ta sayılan 4.000'e ulaşan gecekondular, ilçe sınırları içinde küçük gruplar halinde dağılıyordu. Çengelköy Taşocakları, Çengelköy Bahçelievler'i, Sineklitepe (Libade), Büyükçamlıca'nm doğu yamaçları, Çakaldağı ve merkezdeki Selamsız bunların en önemlileriydi. Üsküdar-Şile yolu üzerindeki Ümraniye Köyü de **1955** sonrasında bir gecekondu alanı olarak gelişmiş, **1963**'te belediye olan bu alanm nüfusu **1965**'te 14.800'e ulaşmıştır.

Kadıköy'de 1957'den soma kurulan Fikirtepe ilk gecekondu mahallesi olmuştur. Fikirtepe'nin doğusunda Sahrayıcedit'te bir gecekondu alam oluşmuş; **1960**'ta Kadıköy ilçesindeki toplam gecekondu sayısı **2.000**'i bulmuştur.

Ankara yolu çevresinde de Gebze'ye kadar çeşitli gecekondu alanları meydana çıkmıştır. Küçükyalı civarında Örümcek Bayırı, Maltepe'nin kuzeyinde Gülsuyu, Yakacık civarında Topselvi, Yeşil Bağlar, Tuzla'nm batısında Göçmen, kuzeyinde Taşlıbayır, Gebze'de Kaynarca Mahallesi **1965**'e kadar gelişmiş bulunan gecekondu alanlarıydı.

1966'da çıkarılan **775** sayılı gecekondu yasası o zamana kadar çıkardan gecekondu aharından çok farklı bir yaklaşımı göstermektedir. Gecekondu tabirinin ilk kez kullanıldığı bu yasayla, o zamana kadar yapdan gecekonduların af kapsamına alınmasının yanısıra, gecekondu alanları tasfiye, ıslah ve önleme bölgeleri olarak sınıflandınlrmş; ıslah bölgelerinin iyileştirilmesi olanağı sağlanmıştır. Yasa, önleme bölgelerinde gecekondular için ayn bir imar düzeninin olabilirliğini kabul ederek yeni gecekondu yapımını önlemeyi amaçlıyor, bu amaçla da, gecekondu fonlan kuruyordu. Bu yasa somasında gecekondu alanlarının niteliğinde önemli iyileşmeler olmasına karşın gecekondu yapımı önlenememiş, **1976**'da **775** sayılı yasaya atıf yapan **1990** sayılı yasayla yeni bir gecekondu affı çıkarılmak zorunda kalınmıştır. Gecekondu alanlarında, **1966**'dan sonra çok sayıda belediye kurulmuş olması da bu alanların kalitelerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Avcdar **(1966),** Güngören **(1966),** Yakacık **(1966),** Sefaköy (Safraköy) **(1967),** Alibeyköy **(1967),** Hadımköy **(1969),** Celaliye **(1969),** Soğanlık (1969),Esenler(1970),Kemerburgaz (1971), Selimpaşa(1971),Yenibosna (1971), Dolayoba (1971), Çmarcık (1972), Yeşilbağ (1975), Kocasinan (1976), Halkalı (1976), Yayalar (1977) gecekondu alanlarında kurulan belediyelerdir.

İstanbul'da 1963'te 120.000 olan gecekondu sayısı 1972'de 195.000 olarak tahmin edilmiştk. Bu, yılda ortalama 7.500 gecekonduluk bir artıştır. Daha sonraki yıllarda gecekondu sayısı konusunda güvenikr saptamalar yoktur. 1982'de yapılan bk araştırmada 208.000 gecekondu ve ruhsatsız yapı saptanmıştır.

1970'li yıllarda arsa komisyoncuları artık kolayca parselleme yaparak tapuya kaydım sağlayamadıklarından hisseli tapuyla toprak satışına başlamışlardır. Bu tarihlerde hisseli parseller üzerinde gecekondulaşma yaygınlaşmıştır. 1983'te, İstanbul'da, bu yolla 1 milyonun üstünde parsel oluştuğu tahmin ediliyordu.

1970'li yıllarda gecekondu sürecinde niteliksel değişmeler olmuş; çok katlı apartmanlanmış gecekondular ortaya çıkmaya başlamıştır. Apartmanlaşma iki farklı süreçle gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi yapsatçılık süreciyle gecekondu sürecinin iç içe geçmesidir. Bunlar, genellikle satın alınan ya da hisseli mülkiyeti olan topraklarda, imardan izin almadan, çok düşük kalitede, ucuza mal edilmiş ve gecekondu yapsatçılarının yeterli kâr marjlarıyla sattıklan apartmanlardır, ikincisi ise özgün gecekondu sürecinin gelişmesidir. Bir gecekondu sahibi, gelecekteki birikimlerini de bu alana yatırmak için, gecekondusunun ilk katlarını sağlam yapı malzemeleriyle yapmakta; gelecekte kat çıkabilmek için kolonlarında filiz bırakmakta; ailenin birikimine paralel olarak da gecekondusuna yeni katlar eklemektedir. Gecekondularm apartmanlaşmasmda gecekonduluların artık kentte yerleşmiş olup belli bir birikim yapmaya başlamalarının etkisi vardır.

1970'li yılların ikinci yarısında, gecekondu sunum biçimindeki bir başka gelişme gecekondu sunumunda radikal siyasal hareketlerin etkisidk. 1970'lerde gecekondu yapımının pahalılaşmış olması yüzünden, kente göç edenler ancak uzun

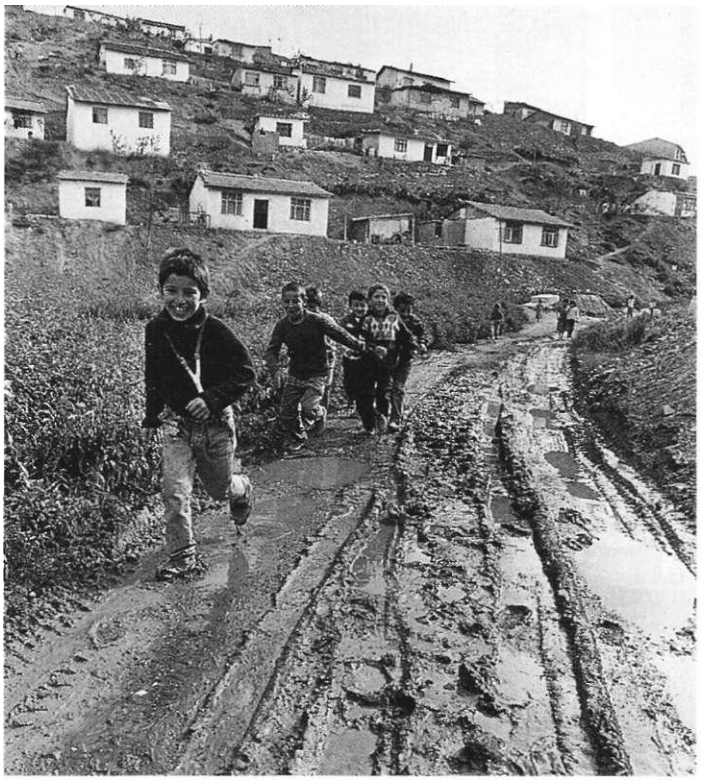

Alibeyköyü'nde oluşan bir gecekondu yerleşmesinde sağlıksız koşullardan en büyük payı alan çocuklar. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

süreler kiracı olarak yaşadıktan sonra gecekondu sahibi olabiliyorlardı. Kente geldikten sonra ortalama kkada kalma süresi 7 ydı aşıyordu. Kısa sürede gecekondu sahibi olabilmenin çekiciliği çok yüksekti. Türkiye'nin siyasal yaşammda 1970'li yılların ikinci yarısında hem solda hem sağda etkili hale gelmiş radikal siyasal gruplar bu alana el attılar. Kente yeni göç edenlere gecekondu yapma olanağı sağlayarak yandaş edinme yolunu seçtiler. Gecekondu alanlarında "kurtanlmış bölgeler" oluşturuldu. Gecekondu alanlan siyasal kamplara ayrılarak parçalandı. Bu parçalanma 1980 askeri müdahalesine kadar sürdü. Bu tür gelişmelerin, 1970'li yılların sonunda basına en çok yansıyanı, Ümraniye'deki 1 Mayıs Mahallesi olmuştur. Alibeyköy Güzeltepe'deki Kurtuluş Mahallesi, Küçükköy'deki Gazi ve Karadeniz mahalleleri, Rumelihisarı üstündeki Hisarüstü Mahallesi bu türden gecekondu bölgelerinin bazılarıdır. 1980 askeri müdahalesinden sonra tüm gecekondu mahalleleri belediyelerinin kaldmlıp, metropoliten alanın tek bir belediye altında toplanmış olmasının gerisinde, bu tür gelişmeler bulunmaktadır.

1983'te kabul edilen 2805 saydı yasayla Hazkan 1981'e kadar yapdan gecekondular affedilmiştk. Bu yasa Boğaziçi alanındaki gecekonduları af kapsamı dışında tutuyordu. Aynı yıl çıkarılan 2960 sayılı yasayla Boğaziçi alanındaki gecekondular da af kapsamına alınmışlardır. Bu yasaların uygulanmasındaki zorlukları azaltmak için 1984'te 2981 sayılı bk başka af yasası çıkarılmıştır. Bu yasa, başlangıçta sadece gecekondulara af sağlıyor ve tapu sahibi olmalanm kolaylaştınyor gibi görünse de, uygulamada, yönetmelikler yoluyla, çok önemli bir nitelik değişmesine yol açılmış; gecekondu sahiplerine, kendi parselleri üzerinde 4 kata kadar bina yapma hakkı verilebileceğine ilişkin bk hüküm getirilmiştir. Böylece, devletin gecekondu sahiplerine kentteki yaşamlarında güvence sağlamak için getirdiği gecekondu affi anlayışından, gecekondu sahiplerinin kent toprağındaki değer artışından pay almasına olanak vererek yapsatçılar eliyle gecekonduları imarlı konuta dönüştürmek için yapdan bk gecekondu affina geçilmiştir. Gecekondu sorununa böyle yaklaşılması, kentte gecekondu kiracılarının durumunun daha da zorlaşması sonucunu doğurmuştur. Gecekondu alanları için getirilen imar-ıslah planı kavramı da, daha somaki yıkarda, ilçe belediyelerince, büyükşehir belediyesinin denetiminden kaçınarak yeni alanlan yerleşmeye açmak için kötüye kullandan bir araç olmuştur.

19ö5'ten 1990'lara kadar geçen sürede, gecekondulann istanbul'un metropoliten mekanındaki yaydımı iki yönden değişiklik göstermiştir. Hem eski gecekondu mahalleleri dönüşerek apartmanlaşmış, hem de sanayinin mekânda yayılmasına paralel olarak yeni alanlara yayılmıştır, ilk gecekondu bölgesi Zeytinburnu, 1970 sonrasında hemen hemen tamamıyla apartmanlaşmış; sur dışında oluşmuş bulunan Bayrampaşa, Rami, Topçular, Topkapı sanayi yayı üzerinde kurulan çok katlı sanayi siteleriyle sanayi yoğunlaşması artmış ve bu alanlarda ancak apartmanlaşan gecekondular varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Rami Topçular sanayi kümelenmesi, kuzeybatı ekseni üzerinde Gaziosmanpaşa ilçesi boyunca Küçükköy ve Habibler'e kadar uzanmıştır. Gecekondu gelişmesi de bunu izlemiştk.

Bakırköy ilçesi içinde sanayi yerleşmeleri Londra Asfaltının kuzeyinde Atışalam, Esenler, Göngören ile Bakırköy merkezine ulaşıyordu. Londra Asfaltının kuzeyinde, merkezden Küçükçekmece Gölü'ne kadar uzanan alanda Yenibosna; Sefaköy asfaltı boyunca Kocasinan, Küçükçekmece, sanayinin yoğunlaştığı diğer alanlardı. Bu alanlarda, kısmen ucuz yapsatçı apartmanlan, kısmen de gecekondu apartmanlan bulunuyordu. Bu sanayi bandının kuzeyinde ikinci bir sıra olarak Kirazlı, Güneşli, Halkalı sanayi bandı oluşmuştu. Bunun kuzeyinde de Mahmutbey ve ikitelli gelişmeleri vardı. Küçükçekmece Gölü'nün doğusunda gelişen Kanarya Mahallesi, kadınların fason üretim yaparak giyim sanayiine entegre olduğu bir başka gecekondu gelişmesiydi. Küçükçekmece'nin batısında ise Avcılar ve Firuzköy, sanayinin geliştiği alanlardı. Bu gelişme, yoğunluğu azalarak Çatalca ve Tekirdağ sınırlarına kadar uzanıyordu. Bunlar da çevrelerinde kendi gecekondu gelişme alanlarmı yarattılar.

Halic'in kuzeyindeki gecekondu gelişmelerini, Kâğıthane Deresi boyunca ve Çağlayan ile Hürriyet Mahallesindeki sanayi gelişmeleri kadar, 1973 sonrasında Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarının açılmasıyla bu alanların kent içi ulaşılabilkliğinin değişmesi de etkdemiştir. Hasköy, Gürsel, Kâğıthane, Çağlayan, Harmantepe, Gültepe, Telsizler ve Ortabayır'da apartmanlaşma hızlanmıştır. Halic'in kuzeyindeki sanayinin ikinci gelişme eksenini, Büyükdere Caddesi yakınında kurulan sanayi siteleri ve çevresi oluşturmuştur. Bu eksen, çevresinde gecekondu gelişmeleri yarattığı gibi Boğaziçi sırtlartndaki gecekondu gelişmelerini de artırmıştır. Tarabya sırtları, Hacı Osman Bayırı, 1990'h yıllarda da Küçükarmutlu bu şekilde gelişen gecekondu alanları olmuştur.

Boğaz'm Anadolu yakasında Beykoz'daki sanayi faaliyetleri bu dönemde gelişme göstermediğinden gecekondu genişlemesi de sınırlı kalmıştır. Buna karşdık şişe ve cam fabrikasının evlere işlemek üzere verdiği parça başı işler gecekondu alanı ile sanayi arasında çok sıkı ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Üsküdar ilçesinde Ümraniye, Şile yolu boyunca Aşağı Dudullu ve Yukarı Dudullu, sanayi sitelerinin ve dolayısıyla gecekondulann bu dönemde geliştiği alanlar olmuştur. 1990 sayımına göre Çekmeköy, Aşağı Dudullu ve Yukarı Dudullu'da toplam 87.000 kişi yaşıyordu. Anadolu Otoyolu'nun gelişmesi üzerine de 1980'li yılların ikinci yansından itibaren Sarıgazi, Şamandıra ve Sultanbeyli âdeta kaçak apartmanlardan oluşan birer "gecekondu kenti" olarak gelişmiştir. Gecekondu mafyasının elinde yapılaşmaya açdan bu alanda **26**.000 kaçak bina bulunuyordu. 1990 sayımına göre Samandıra'da 20.000, Sultanbeyli'de 82.000 kişi yaşıyordu. 1991'de Sultanbeyli ve Şamandıra belediyelerinin kurulması soma-

sında hazırlanan planlarla bu gelişmelere yasallık kazandırılmaya başlamıştır.

Önceleri Kadıköy'deki gecekondular Hasanpaşa'daki küçük sanayi sitesi ve Fikirtepe etrafında gelişirken, gelişme daha sonra Ankara Asfaltı üzerine kaymıştır. Bu dönemde Acıbadem ve Küçükçamlıca çevresindeki tek katlı gecekondular çok katlıya dönüşmüş, 1974'ten sonra Merdivenköy'de gecekondu gelişmesi başlamıştır. Ankara yolu doğrultusundaki sanayi ve gecekondu gelişmesi ise Kartal ve Gebze ilçelerinde olmuştur. Bu eksende gelişen gecekondu alanları arasında, Maltepe'de Gülsuyu, Pendik yakınında Kavakpınarı, Yayalar, Orhanlı, Aydınlı, Ştfa, Esenyalı, İçmeler, Aydıntepe, Kurtköy ve Şeyhli, Kartal Soğanlık, Darıca Esentepe sayılabilir. Bu gecekondular daha çok hisseli parseller üzerinde gelişmiştk.

Gecekondu olgusu nitelik değiştirerek varlığım sürdürürken sadece gecekonduların fiziki yapısında değil aynı zamanda gecekonduda yaşayanların kültürlerinde de bir değişme ortaya çıkmıştır. İlk yıllarda kente yeni gelen kitleler marjinal konumda iken zamanla kentin olanaklarından yararlanma yollarını geliştirmişlerdk. İkinci ve üçüncü nesil gecekondulular doğmuş, kentin rantlanndan pay almaya başlamışlardır, ilk geldikleri yıllarda kendi yaşamlarını eski kırsal yaşamla karşılaştırıp kendilerini görece daha iyi durumda hissederlerken, 1960'lı yılların sonuna doğru artık kendilerini kentli gruplarla karşılaştırarak göreli yoksunluk duygusu içine girmişler, bu durum 1969'daki seçimlerde olsun, daha somaki dönemlerde ve bu son 1994 genel yerel seçimlerinde olsun gecekonduluların oy davranışlarına yansımıştır. Bu değişmelere karşın, gecekondulular başlangıçta beklendiği gibi kentli burjuva kültürel değerlerini benimsememişler ve kendüeri yeni kültürel kalıplar oluşturmuş ve bunun yeniden üretilmesi yollarını bulmuşlardır.

Bibi. E. Zadil, "İstanbul'da Mesken Meseleleri ve Gecekondular", *İçtimai Siyaset Konferansları, 2.* Kitap, İst., 1949; M. Güney, "Üsküdar Kazasında Gecekondu Problemi", *Sosyoloji Konferansları,* 4. Kitap, lst., 1964; C. W. M. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi,* lst., 1969; N. Saran, "İstanbul'da Gecekondu Problemi", *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar,* İst., 1971; T. Şenyapılı, *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu,* Ankara, 1978; K. Karpat, *The Gecekondu,* Cambridge, 1976; A. Uzel, *İmara İlişkin Bağışlamaların Gelişimi ve Değerlendirilmesi,* Ankara, 1987; I. Tekeli-T. Şenyapılı-A. Türel-M. Güvenç-E. Acar, *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing,* lst., 1992; İ. Alpar-S. Yener, *Gecekondu Araştırması,* Ankara, 1991.

İLHAN TEKELİ

GECEKONDU ÖNLEME BÖLGELERİ

Birinci Beş Yıllık Planla birlikte gelişen, merkezi hükümet eliyle gecekondu sorununa çözüm arayışının ortaya çıkardığı bk kurumdur. 1963-1984 arasmda Türldye'nin ve İstanbul'un gündeminde kalmıştır, istanbul'da yeni gecekondu yapımını engelleyecek genişlikte ve başarıda bk uygulaması olmasa da İstanbul'un yerleşme deseni üzerinde etkiler yapacak bk düzeyde uygulanmıştır.

İstanbul'da ilk gecekondu önleme bölgesi uygulaması Veliefendi koşu alanının yakınındaki Osmaniye'de İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü'nün 230 nüve konut uygulamasıyla 1963'te başlamıştır denilebilk. Bu, aynı yılda bakanlığın gecekonduların ıslah ve önlenmesi için yapılacak yardımlara ilişkin bk yönetmelik çıkarmasından soma, İstanbul Belediyesi ve bakanlık arasında yapılan bir protokol sonucunda uygulamaya konulmuştur. Yeni gecekondu yapımını önlemek için devletin altyapdı arsa arz etmesi ve burada konut yapacaklara teknik ve mali yardım sağlaması fikri 1966'da çıkarılan 775 saydı yasada daha yeterli bk kurumsal yapıya kavuşturulmuştur.

775 saydı yasanın 5. maddesinde kurulması öngörülen gecekondu önleme bölgeleri, belediye meclislerince kabul edildikten sonra bakanlık tarafından onaylanacaktı. Yasa kamunun ve vakıfların arsalarının bu amaçla kullanılmasına ve özel toprakların kamulaştınlmasına kolaylıklar getkiyor, önleme bölgelerinin gerçekleştirilmesinde kullanılabilecek fonlar oluşturuyordu. Önleme bölgelerinde mülk konut olduğu kadar devletin kiralık konut yaptırması da amaçlanmıştı.

Yasanın uygulanmaya başlandığı 1966' da 48 hektarlık Osmaniye ve 63 hektarlık Maltepe-Gülsuyu, bakanlıkça uygulama yapılan iki gecekondu önleme bölgesiydi. istanbul'da gecekondu önleme bölgelerinin sayısı 1970'te 35'e, 1982'de de 53'e yükselmişti. İstanbul'un batı yakasındaki 19 önleme bölgesi 518 hektar, doğu yakasındaki 34 önleme bölgesi 816 hektar olmak üzere, toplam 1.334 hektar alam yerleşmeye açıyordu. Bunlardan 50 hektar alandan büyük yer kaplayanları, Sineklitepe-Örnek, Şerifali Çiftliği, Alibeyköy, Kemerburgaz, Küçükköy, Dolayoba, Soğanlık ve Halkalidaki bölgelerdk.

İlk gecekondu önleme bölgelerindeki konut uygulamalarının nüve evlerle başlamış olmasına karşın, daha sonraki yıllarda, bu alanlarda ya kooperatiflere tahsis edüen ya da devletin yaptırdığı kiralık konutiar olarak apartmanlar halinde gerçekleştkümiştk. 1982'ye kadar Uan edüen gecekondu önleme bölgelerinin planlanmasında 272.000 nüfusun yerleşmesi öngörülmüştü. 1982'de bu alanlarda ancak 51.000 kişi yaşamaya başlamış, önleme bölgelerinin bk kısmı ise fiilen gecekondu işgaline uğramıştı. Boş kalan alanlar daha sonraki yıllarda doldu. 1984'te kabul edilen 2981 sayılı gecekondu affına ilişkin yasadan sonra gecekondu önleme bölgeleri pratikte uygulamadan kalktı.

Bibi. *Gecekondu Önleme Bölgeleri Albümü,* (yay. imar ve iskân Bakanlığı), Ankara, 1981; Z. Görgülü, "İstanbul Metropoliten Alanında Gecekondu Önleme Bölgelerinin Mekânsal Konumları ve Fizik Mekân Çözümlemeleri", (Yddız Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1982.

İLHAN TEKELİ

GEDÂÎ (Beşiktaşlı)

(1810 ?, Tokat -1888/1889, İstanbul) Âşık.

Asıl adı Ahmed'dir. Tokatlı olduğu halde İstanbul'a geldikten sonra yerleşip kaldığı semtten dolayı "Beşiktaşlı Gedâî" diye anılmıştır.

İlkgençlik yıllarını Tokat'ta babasının keresteci dükkânında çalışarak geçirdi. Âşık olduğu genç kızla evlenememesi ve bu kızın bir süre sonra veremden ölmesi üzerine büyük bir üzüntüye kapıldı. Arkadaşları tarafından sıkıntılarına iyi geleceği düşünülerek sazlı sözlü eğlencelere götürülen Ahmed, musikiye olan yeteneği ile saz çalmaya ve sikler söylemeye başladı. Bir ara Tokat'a gelen Batumlu Yesârî Baba, sazını ve sesini dinledikten sonra, yeteneğini keşfederek, kendisine Gedâî mahlasım verdi. Gedâî kısa sürede Tokat ve çevresinde bir âşık olarak saz ve sözüyle kendisini tanıttı. Adı ve tarihi kesin olarak saptanamayan bir savaş dolayısıyla askere alındı ve cephede tutsak düştü. Tutsaklık hayatı sona erdikten sonra memleketine dönerken istanbul'a uğradı.

İstanbul'un doğal ve tarihsel güzelliklerine, âşıkların saz ve söz âlemlerine hayran olan Gedâî, şehre gelen taşralı âşıkların uğrak yeri olan kahvehanelere devam etmeye başladı. Bu kahvehaneler içinde ün yapmış olan Tavukpazarı Âşıklar Kahvesi'ndeki âşıklar arasında kişiliği, saz ve şiirdeki gücü ile kendini kısa sürede kabul ettirdi. Bk süre Üsküdar Selimiye'deki Çiçekçi Kahvesi'nde bulunan Gedâî, burada da âşık fasılları başlattı.

Herhangi bir belgeye dayanmamakla birlikte âşıklar arasındaki geleneğe ve kendisini tanıyanların ifadesine göre şöhreti saraya kadar ulaşan Gedâî, Âbdülaziz'in (hd 1861-1876) huzurunda saz çaldı ve beğenildiği için incesaz heyetine kabul edildi. II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla (1876) birlikte saz heyeti dağıtıldı, Gedâî de emekliye ayrıldı. Bu tarihten sonra Beşiktaş'ta Dönme Mehmed Efendi'nin kahvesinde arzuhalcilik etmiş, bir ara kendisine ait bir arzuhalci dükkânı bile açmıştı. Bu dönemde başta Üsküdar olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde bulunan dostlarıyla âşık fasılları düzenledi. Bu yıllarda bazı şiirleri bestelenmiş, özellikle "Meded Tophaneli top top kıvırcık kırma perçemli" nakaratlı semaisi, semai kahvelerinde moda olmuştu.

Gedâî'nin şiirlerinde İstanbul'un bazı semtlerine özel bir ilgi gösterildiği görülür. Bahar aylarında Üsküdar'ın, Bağlarbaşı'mn tadına doyum olmayan bahçeleri ve buralarda düzenlenen eğlenceler; Haydarpaşa, Gebze, Kartal, Pendik ve Alemdağ' m unutulamayan gün ve geceleri Gedâî' de hayal ve özlem dolu bir geçmişin ipuçlarıyla doludur. Onun için Beşiktaş, adıyla bütünleşen bir yer olmakla birlikte Çengelköy, Kandilli ve Göksu da anılmaya değer yerlerdir.

Gedâî Bektaşîliğe girmiş ve bu tarikatta babalığa kadar yükselmiştk. S. N. Ergun, Şahkulu Sultan Tekkesi Postnişini Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'ya; M. Y. Dağlı

:5e Şehidlik Tekkesi Postnişini Nafi Baba' ya bağlandığım yazar. Şiirlerinde bu tarikatın ileri gelenlerinden saygıyla söz edildiği, bazı tasavvuf terimlerinin kullanıldığı görülür. Aynca Bektaşî geleneğinde önemli bir yeri olan Kerbela olayını iki uzun mersiye yazarak şiirleştirmiştir.

Gedâî'nin destanlarında İstanbul hayatının türlü yönlerine yer verilmiştir. Görücü usulüyle evlenen ve evlilikte aracüık yapan kılavuz kadınların kurbanı olan bir taşralının, fettan bk İstanbul kızı yüzünden basma neler geldiğini "Karı-Koca Destani'nda görmek mümkündür. "Vasf-ı İstanbul" başlıklı destanı ise 19. yy İstanbul'unda görülen hızlı değişmenin aynası gibidir. Düzenin bozulduğu, kıyametin yaklaştığı, inancın zayıfladığı, sapıklıkların ve suç sayılan davranışların çok arttığı, devlet dakelerinin çalışmadığı, şeyh ve dervişlerin yoldan çıktığı, bu destanda dile getirilir. "Baskın Destanı", bk çapkının basma gelenleri anlatırken eski mahalle düzeninin ve halkın kendi kendini denetlemesinin güzel bir örneğini verir. "Şairname" diye adlandmlan destanı ise tanıdığı âşıkların mahlaslarına yer veren, fazla dikkat çekmemiş bir belge niteliğindedir. Bazı Divan şairlerinin gazellerini tahmis edecek ölçüde klasik kültüre aşina olan Gedâî'nin 19. yy şehk âşıklarının kullanmaya özen gösterdiği kelime ve tamlamalara oldukça fazla yer verdiği görülür.

Gedâî'yi yalnız İstanbullu âşıklar değü, bu şehre yolu düştüğü için tanıma imkânı bulan Anadolulu âşıklar da üstat olarak kabul ederler.

Gedâî'nin de hemşerisi Tokatlı Nurî gibi Erzurumlu Emrah'ın çıraklarından olduğu rivayet edilmişse de doğrulanmamıştır.

Hayatı ve sanatıyla ilgili bilgilerle derlenen şiirleri S. N. Ergun (1933) ve M. Y. Dağlı (1943) tarafından kitaplaştınlmıştır.

Bibi. S. N. Ergun, *XLX'uncu Asır Sazşairlerinden Beşiktaşlı Gedâî,* İst, 1933; ay, *Halk Edebiyatı Antolojisi,* İst, 1938; ay, "Gedâî (Beşiktaşlı)", *İSTA,* XI, 6061-6062; A. T. (Onay), *Aşık Tokatlı Nurî,* Çankırı, 1933, s. 59-60; Tunaoğlu Ahmet Şükrü, "Gedai", *CHP Konya Halkevi Dil, Edebiyat, Tarih Araştırmaları,* no. 1, Konya, 1934, s. 20-37; M. (Uraz), *Halk Edebiyatı Şiir ve Dil Örnekleri,* İst., 1933, s. 18, 97, 413-417; M. Y. Dağlı, *Bektaşî Edebiyatından. Tokatlı Gedâyî,* İst., 1943; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri,* IV, Ankara, 1964, s. 527, 599-600; M. S. Koz, "Gedâyî (Tokatlı/Beşiktaşlı)", *TDEA.* III, s. 312.

M. SABRI KOZ

GEDİKLER

Bati da bir ortaçağ kurumu olarak sanayi devrimine kadar izlerine raslanan loncaları nasıl iktisadi şartlar ortaya çıkarmışsa gedikleri de Osmanlı başkenti ve bazı liman kentlerinin ekonomisini etkileyen bazı doğal ve siyasi şartlar oluşturmuştur. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethettikten kısa süre sonra kentte bazı malların, hizmetlerin ve mesleklerin sıkıntısı baş göstermişti. Özellikle Karadeniz ve Çanakkale Boğazının hava şartlarına bağlı olarak zaman zaman geçit vermemesi ve bu arada İstanbul'u, Trakya ve Anadolu'yu İzmir Körfezine bağlayan yolların kış aylarında mal ve eşya nakline elverişli olmaması yüzünden İstanbul'un başta gıda maddeleri olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak zorlaşıyor, fiyatlara konan narhlara rağmen istenilen sonuç alınamıyordu. Fatih'ten sonra gelen padişahlar bu işe bir çare bulmak için o günlerde Venedik ve diğer italyan prensliklerinde uygulanmakta olan usulü İstanbul'da denemeye başladılar. Hele 17. yy'ın sonlarından itibaren İstanbul'un yabancı donanmalar ve ordular tarafından tehdit edilmesi üe şehrin beslenme meselesi büsbütün çıkmaza girmiş, gelen erzak ve diğer mallan belirli yerlere yerleşmiş esnafa dağıtmak usulüne başvurulmuştu. Mahallelerin kapsadığı nüfus kayıtlarda belli olduğu için o mahallenin esnafı gelen maldan kendi payına düşeni mahallesinin nüfusuna göre alabilmekteydi. Böylece her mahallede örneğin bk tek fırın, bir bakkal, bir manav, bir terzi, bir berber, bir kömürcü barmdırdıyor, bu hizmetleri yerine getirenler de tekel hakkına sahip oluyorlardı.

Zaman zaman İstanbul'da çeşitli sebeplerden dolayı nüfusun artması karşısında gedik esnafı sayışım artıracak yerde, örneğin kıtlık hallerinde son 5 yılda bu kente gelip yerleşmiş olanlann geldikleri yerlere gönderilmesi karan bile alınıyordu.

Bu şekilde İstanbul ve civarının ekonomisi âdeta tam anlamıyla planlı bir ekonomi görüntüsündeydi. Dış ülkelerden gelen mallar dahi pazarlama safhasında gedik teşküatının tekeline geçiyordu.

Gerçekte, gedik usulü rekabeti tamamıyla ortadan kaldıran bk usûl olmakla birlikte her esnaf malım istediği fiyata satamıyordu. Kente gelen her mal için her malın ait olduğu gedik teşkilatı kâhyaları malm miktan ve kalitesine göre bir alış fiyatı saptıyorlardı. Perakende satış fiyatları ise malın geldiği iskeleden perakende olarak satılacağı yere kadar olan taşıma masraflarına göre en fazla yüzde 10'luk bk fiyat farkı gösteriyordu.

Gediklerin hukuki yapısı oldukça karışıktır. Zaman zaman temel hukuk kaidelerine ters düşen haklar ve uygulamalar dolayısıyla Tanzimat hukuku ile bağdaşmamış, fakat Avrupa'da olduğu gibi üretim alanında bunların yerini alacak fabrika düzenine geçilememesi sebebiyle varlıklarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Gerçekte bu hoşgörü yabancı malların rekabetine karşı yerli imalatı teşvik etmek politikasından çok, üretici ve pazarlayıcı gediklere alternatif iş olanaklarının bulunamamasından güç almıştır.

Gedik herhangi bk zanaat, üretim veya pazarlama faaliyetine ait alet ve araçlara denilirdi.

Bu araç ve gereçlerle bk zanaat icra eden zanaatkar gedik sahibi sayılırdı. Gedik sahipleri arasında ustabaşı, usta-çırak düzeni her türlü gedik faaliyetindeki işletmeleri oluştururdu. Ayrıca, aynı işi yapan gediklerin bk üst makamı olarak kethüdalar vardı. Bu kethüdalar ait oldukları gediklerin içinde çıkan ihtilafları gidermede büyük rol oynadıkları gibi devletle gedik esnafı arasındaki anlaşmazlıklarda esnafı temsil ederlerdi.

Gediklerin yani aletlerin bulunduğu ve kullanıldığı bina veya yerlere, bunların gerçek sahiplerinin vakk veya kişi olması ayırımı yapılmaksızın "mülk" denilirdi. Bir mülk örneğin berber gediği ise başka işte kullanılamazdı. Ayrıca mülk sahibi gedik sahibinden kira alır, fakat bu kirayı artıramaz ve şayet mevcut gedik sahibinin mirasçısı bulunmazsa o işyerini aynı gedik, yani aynı meslek için kiraya verebilkdi. Tanzimat'tan sonra yabancı malların içeride pazarlanması için dükkân ihtiyacı arttığında mülk sahiplerinin gedikten boşalan dükkân ve diğer işyerlerini Avrupa malı satacak olanlara yüksek kkafarla kkaya verme fırsatı ortaya çıkmış, fakat gerekli hukuki düzenleme yapılıncaya kadar bu iş ancak gedik sahiplerinin rızası ile gerçekleşmiştk.

Gedikler "müstakar" ve "havai" olmak üzere ikiye aynlmaktaydı. Müstakar gedikler dükkân veya mağaza olduğu gibi, bazı hallerde bk evin bir odası, bir katı veya tümü de olabilirdi.

Müstakar gedik bir işyerine yerleştirilen sanayi yani iş araçlarının kullanılmasına bağlı faaliyet icra etmek hakkı olarak ifade edüebilir. Havai gedik ise bir işe ve işyerine bağlı olmayıp bir şahsa veya belkli bk gruba ait olmak üzere belkli bir işi veya zanaatı icra etmek hakkıdır. Bakkallar, manavlar, yemeniciler, şekerciler vb gedik sayılan bir dükkân veya işyerine bağlı olarak bu hakkı kullanabildikleri halde, örneğin hamallar ve seyyar satıcılarda gedik hakkı şahsa bağlı idi. Berberlik mesleğinde vb mesleklerde ve işlerde hem müstakar ve hem de havai gedik olabiliyordu. Dükkânında çırak kalfa ile çalışıldığı halde berber gediği, müstakar, gezici berberlerde ise havai oluyordu.

Hiç kimse müstakar veya havai gedik sahibi olmayan belirli bir zanaat veya ticareti icra edemezdi. Bu hak Uk önce bir teamül, yani bir nevi alışkanlık olarak ortaya çıkmış ve somadan kanuni bir hak halini alarak sırf mülk olan gedikler gayrimenkuller ve vakk olan gedikler de, gerçek vakıf hüküm ve kaidelerine tabi tutulmaya başlanmıştır.

Bir dükkân, bir mağaza, bir hane, bir han veya bu hanın bk-iki odası gedik ise her türlü emlak gibi tapuya kaydolunur ve alınıp satılabilk, kiraya verilebük, hibe edüebÜk, miras yoluyla intikal edebilirdi.

Özellikle 19. yy'ın ikinci yarısında aynı gayrimenkul üzerinde gerek mülk, gerekse gedik sahibinin tasarruf hakkına sahip olması ve hattâ zamanla bu hakkın gedik sahibi lehine kullamlabük hale gelmesi, gediklerin ortadan kaldırılmasında en büyük rolü oynamıştır, denebilir.

Aslında 17. yy'ın sonlarına doğru mülkü başkasına ait olan her türlü gedik hakkı padişah fermanı ile şahıslara verilmişti. Örneğin bk esnaf başkasının mülkiyetinde olan bir işyerinde yararlı bk iş gördüğü saptanınca, kendisine mülk sahibinin

hiçbir rızası olmadan, aynı mülke ait gedik hakkı bahsedilebilirdi. Bu şekilde gedik hakkına sahip olan kişiler senelerce, örneğin altın ve gümüş paraların'ayarı ve vezninin hükümet tarafından düşürülmesi veya dış ticaret hadlerinin Osmanlı Devleti aleyhine dönmesi üzerine iç fiyat seviyesi arttığı halde, kiralar artırılamazdı. Gedik hakkı tescil edilmiş işyerlerinin vakıflara ait olması halinde durum aynı idi. Vakıfların masrafları arttığı halde, üzerinde gedik hakkı olan akarından piyasa rayicinin çok altında kira alabiliyorlardı.

Fakat gedik hakkının vakıflara ve mülk sahiplerine verdiği bu zararın önemli olan tarafı, kkalarm fiyatlar genel seviyesindeki yükselişin, örneğin yarısında kalması sebebiyle sahip oldukları her türlü binaya hiçbir tamirat koyulmaması idi. Gedik korkusundan varlıklı kişiler ve bu arada vakıflar, bina ve akar yaptırmamak için gerekli olan iktisadi dürtüden yoksun kalmış oluyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde her kademede eğitim vakk usulüyle yürütülmekteydi. 17. yy'ın sonlarından itibaren vakıfların gedik esnafına kkaya vermiş olduğu dükkân, mağaza ve diğer işyerlerinin kkası hayat pahalüğmın gerisinde kalınca, vakk gelirlerinde büyük düşme kaydedilmiştir. Bu düşüş bir taraftan medrese ve diğer eğitim kurumlarına vakıfların destek gücünü azaltırken, diğer taraftan vakıfların sahip oldukları binalara her türlü tamir ve bakımda aciz kalmalarına yol açmıştır. Böylece örneğin gedik dükkân ve işyerleri ve bu arada han ve hamamlar harap olmuş ve hiçbir gelir getiremez hale düşmüştür. Bunun yanında gedik esnafının Avrupa rekabeti dolayısıyla işlerinin bozulması bu esnaf çocuklarının eskiden olduğu gibi eğitim görmelerini önlemiş ve çocuklar küçük yaştan itibaren çıraklığa verildikleri için toplumda genel eğitim seviyesi düşmüştür. II. Mahmud döneminde (1808-1839) İstanbul'da Müslüman çocukların aileleri tarafından okul yerine çıraklığa verilmesini önlemek üzere ferman üzerine ferman çıkartılmasına rağmen, Tanzimat'a girilirken kadroların doldurulmasında çok güçlük çekkmiştir.

Gediklerin ortadan kaldırılması ile ilgili olaylar içeride oluşmuş, fakat sanayi devriminin sağladığı güçle dünya ekonomisine yeni bk şekil vermeye hazırlanan İngiltere ve Fransa, daha sonra da Almanya'nın dış ticaret yoluyla Osmanlı Devleti' ne kabul ettkdikleri yeni iktisadi düzen ile bağdaşamayan gedikler âdeta kendi kendileri lağvetmişlerdk.

Napolyon savaşlarından sonra uzun bk barış devrine giren Avrupa sanayi devrimini başaran ülkeler kısa bk zaman sonra aralarında büyük rekabete girişmişlerdi. Sorun ucuza hammadde satın almak ve sanayi mamullerine devamlı pazarlar bulmaktı. Ancak bu şekilde süratle güçlenen işçi hareketlerine karşı gelebileceklerdi. İşçilere taviz vermek, özellikle Osmanlı Devleti gibi coğrafi bakımdan hammadde sağlamak ve mamulleri pazarlamak için elverişli ülkelere yakınlaşmak, onlarla ticari, siyasi antlaşmalar yapmak zorunda idiler. Nitekim İngiltere ve Fransa I. Mahmud döneminde (1730-1754) diplomatik yoldan sürdürdükleri bu yöndeki ticari ilişkilerini Osmanlı hükümeti ile yaptıkları iki ticari antlaşma ile sağlamlaştırdılar. Bu antlaşmalara göre, gümrük resimleri yüzde 12'den yüzde 3'e indiriliyor, her türlü malın alım ve satımı şerbet bırakdıyor, İngiliz ve Fransız tüccarlarına ve onların temsilcilerine Osmanlı ülkesinde şerbet dolaşım ve istedikleri malları alıp satmak hakkı veriliyordu. Birkaç yıl içinde Avrupa'nın geri kalan ülkelerine de teşmil edilen bu antlaşmalar sonucunda Osmanlı Devleti'nin ithalatı beş misli ve ihracatı da üç misli arttı. Doğal olarak ithalatın artması bütün pazarlayıcı üretici gediklerin işini bozmuştu. Ayrıca ihracatın artması hammadde fiyatlarını yükselttiği için, örneğin İstanbul ve civarındaki yemeniciler bile pahalılaşan pamuk yüzünden ardı ardına tezgâhlarını kapatmak zorunda kalmışlardı.

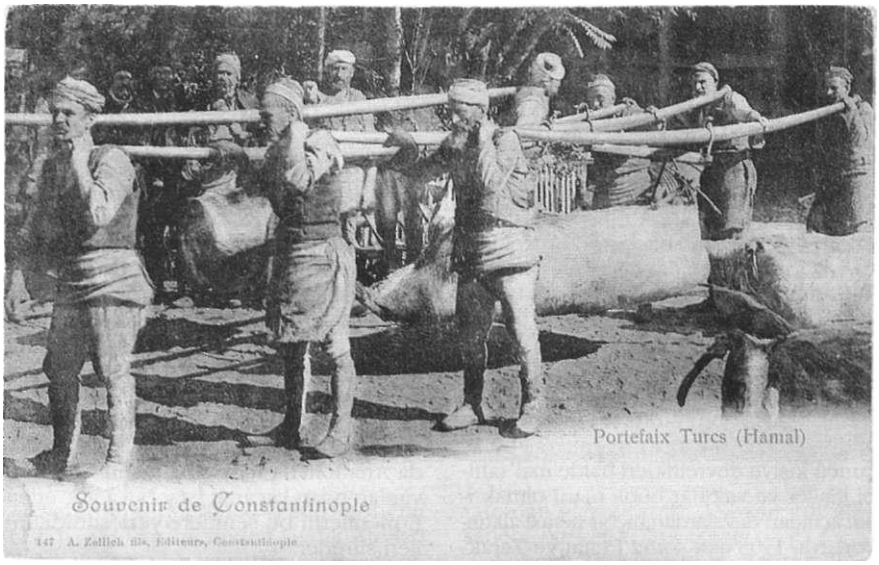

istanbul'da hamallar izleri günümüze kadar gelen en etkili gedik örgütüne sahipti. Fotoğraf kartpostalda sırık hamalları görülüyor.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

II. Mahmud saltanatının ilk günlerinden itibaren yoğunlaşmaya başlayan Avrupa sanayi mamulleri ithalatı içerideki üretici gedikler yanında pazarlayıcı gedikleri de etkiledi. Bunun sebebi pazarlayıcı gediklerin üretici gedikleri korumak için yeniçeri desteği üe devamlı olarak yabancı mal alıp satmamak üzere eyleme geçmiş olmalarıdır. Hattâ hamal gedikleri yabancı malları karaya taşımak tekelini ellerinde tuttukları için üretici gedikleri desteklemek üzere "Malın bedeli kadar hamaliye isteriz" diye diretmişlerdi. Bu ve benzer direnmelere karşı ne yapacağını şaşıran ve yabancı elçilerin her gün hediyelerle kapısını aşındırıp kendi tüccarlarına kolaylık göstermelerini istemelerine karşı koyamayan II. Mahmud, sonunda yabancı elçilere Beyoğlu sırtlarında çadır kurmak suretiyle tüccarlarının mallarını satabileceklerini garanti etmek zorunda kalmıştı. Fakat yeniçeriler o dönemde gediklerin sırtından geçindikleri için, geceleri hücum edip Beyoğlu'ndaki çadırlan yağmalamaya dahi teşebbüs etmişlerdir.

Fakat 1826'da yeniçerilik ortadan kaldırıldıktan sonra gediklerin direnci azalmış, hele bk yoruma göre Tanzimat'ın ilanı ile direnişlerine hiç lüzum kalmamıştı. Zira işleri bozulan ve birçok haklarını kanunla kaybetmiş olan gedik esnafı işyerlerinin gedik hakkını büyük paralarla yeni ticaret erbabına devretmişler ve okuryazar olmaları, bkaz da hesap kitaptan anlamaları sebebiyle devlet kadrolarını işgal etmişler, yani bk anlamda proleterleşerek kapıkulu haline gelmişlerdk.

Bati da korporasyonlar sanayi devrimine kendilerini uydurmak suretiyle gösterdikleri gelişmeye karşılık Osmanlı ülkesinde devlet kadrolarını doldurmakla sonuçlanmıştır. Bunların içinde üretici gedikler de vardı.

Yeniçeriliğin 1826'da karili bir şekilde ortadan kaldırılışı, gedik esnafını bir bakıma kanun ve nizam dışı desteklerden mahrum bırakmıştı, ama II. Mahmud döneminde gedik haklarını sınırlayan bir siyasete de rasüanmamaktadır. Zira, Avrupa ticaretinin işyerlerine sağladığı rantlardan gedikler de şu veya bu şekilde pay aldığından, yeniçerilerden soma hiçbir gedik hareketi olmamıştır. Hattâ Tanzimat Fermaninda bile ticarette serbestlik, yani piyasa ekonomisi geçerli kılındığı halde hukuken buna uymayan gedik usulünün ortadan kaldırılması gereği ile ilgili hiçbir hükme rasüanmamaktadır. Keza 1856'da çıkarılan Islahat Fermanında da gedikler hakkında hiçbk madde yoktur. Yalnız gediklerle ilgili 28 Zilhicce 1277/ 7 Temmuz 1861 tarihli bir nizamname vardır. Bu nizamnameyle gedik usulünün varlığı kabul edilmekle beraber bazı sınırlayıcı hükümler getirilmektedir. Bunlar 1831'den sonra kurulmuş olan gediklerin kayıtla-

rının geçerli sayılamayacağı ve gediklerin vakfedilrnemesidir. Fakat en önemlisi mirasçısrz ölen gedik sahibinin hakkının satışını yasaklayan hükümdür. Gediklerin devammı sağlayan asd hüküm olan müstakar yani herhangi bir yapıya bağlı gediklerin ortadan kaldırılması ise ancak 1908' de II. Meşrutiyet'ten sonra yürürlüğe konabilmiştir. Gerçekte Abdülmecid döneminin (1839-1861) başlarından II. Meşrutiyetin ilanına kadar şahıslara ve vakıflara ait binaların çoğunda gedik esnafının kiracı olarak bulunması, mahkemeleri çok meşgul etmişti.

Gedik sahipleri kendilerine gedik hakkını sağlayan işi yapmadan, örneğin gedik hakkına sahip olduklan işyerlerini o gedik ile ilgili olmayan işi yabancı bk üçüncü kişiye devrettikleri halde mal sahibi kişiler ve vakıflar buna mam olmak için açtıkları davalardan hiçbk netice alamıyorlardı. 1908'den soma İttihat ve Terakki iktidarında liberal kanadın ağır basmasıyla **16** Şubat 1328 / 1 Mart 1913 tarihli Gediklerin İlgasına Dak Kanunla gedikler resmen ortadan kaldırıldı. Gerçekte gedik âdet ve uygulamaları bu kanundan soma da devam etmiştir, ama gayrimenkullerde ikili tasarruf yani bk gayrimenkul üzerinde hem mülk sahibinin hem de gedik sahibinin tasarruf hakkı iptal edilerek bu hak sadece mülk sahibine ait kılınmıştır.

Havai gediklere gelince, bu tür gediklerle ilgili uygulamalar bugün dahi göze çarpmaktadır. Günümüzde de hamallık, kamyonculuk ve manavcdıkta eski gedik usulünün bazı uygulamalarına rastlanmaktadır. 1908'den sonra eski havai gedik işlerine politika da bulaştığı için hükümetler bu esnafı kendi taraflarına çekmek için mevzuattaki aykırı hükümlere rağmen bu gedik uygulamalarını yasaklamak bir tarafa, teşvik bile etmişlerdir. Bu düşünce bugün dahi geçerlidir.

Gedikler Osmanlı döneminde bk anlamda Müslüman tebaanın askerlik dışında beceri ve hüner kazanarak memleket iktisadiyatına katkı yapmak olanağı vermişti. Gediklerin lağvı ile üreticilik ve pazarlayıcılık azınlıkların eline geçmiş ve Müslümanlara gedik artığı olarak hamallık, arabacılık, sokak satıcılığı gibi bugün marjinal sektör olarak kabullendiğimiz ve aslında gelir yaratmaktan ziyade gelirden pay almaya yönelik işler kalmıştır.

Bibi. Sıdkı, *Gedikler,* ist., 1325; (Ergin), Mecelle, I; *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Raporu,* ist, 1924; M. Adil (Taylan), *İktisat Dersleri,* ist, 1912; İbrahim Fazıl (Pekin), *İktisat,* I. İst.. 1927.

HAYDAR KAZGAN

GEDİKPAŞA

Eminönü İlçesi'nde, Emin Sinan, Küçük Ayasofya, Kadırga, Şahsuvar, Muhsine Hatun, Nişanca, Mimar Kemalettin ve Beyazıt mahalleleri ile çevrili olup, Mimar Hayrettin Mahallesi sınırları içinde kalan semt. Adım, II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) sadrazamı ve kaptan-ı deryası Gedik Ahmed Paşa'nın (ö. 1482) yaptırdığı *çifte* hamamdan almıştır. Kaynaklarda geçen ve aynı adı taşıyan cami ve medrese günümüze kadar gelememiştir.

Gedikpaşa semti, Bizans'ın ünlü Kadırga Limanimn hemen kuzeyinde yer almaktadır. Çevrede bulunan Bizans kalınülarmdan anlaşıldığına göre, semt çok eskiden beri meskûndur. Gedikpaşa'nın İstanbul'un fethinden sonra da, kentin en eski Osmanlı yerleşmelerinden biri olduğu bilinmektedk. 15. ve 16. yy'larda semtin ahalisinin çoğunu Rum ve Ermenüer oluşturuyordu. Bazı kaynaklara göre, Fatih İstanbul'u fethettikten soma, olası bk Rum isyanını önlemek amacıyla Bursa'dan getirttiği Etmenleri şehrin değişik yerlerinde, bu arada da Gedikpaşa yöresinde yerleştirmişti. Bazı tarihçiler ise, 17. yy'ın başında Anadolu'da meydana gelen Celali İsyanlarindan kaçarak İstanbul'a göç eden Ermenilerin bu semtlere yerleştirildiğini ileri sürerler.

1608'de İstanbul'a gelen Polonyalı seyyah Simeon'a göre İstanbul'da yaşayan Ermemlerin beş büyük kilisesinden biri Gedikpaşa'nın hemen yakınındaki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'ydi. Burası, büyük olasılıkla, fetihten sonra Ermenilere tahsis edümiş eski Bizans kiliselerinden bkiydi.

17. yy yazarı Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'a gelen evli, bekâr, yaşlı, genç, her bekâr uşağının aylık ya da yıllık ücret karşdığmda kaldığı bekâr odalanndan biri de Gedikpaşa'da idi. Gedikpaşa Hamamimn külhanında (ateş yakılan bölüm) kalan bu kimselerin başında bulunan kişilere külhanbeyi denkdi. 1811'de, istanbul'daki diğer bekâr odalarıyla beraber Bekârhane-i Gedikpaşa da yıktırıldı.

İstanbul'un pek çok yöresi gibi bitişik düzende ahşap evlerden meydana gelen bir yerleşme olan Gedikpaşa, büyük yangınlara sahne olmuştur. Inciciyan ve Evliya Çelebinin söz ettiği büyük yangınlardan biri, 1652'de Yeni Bedesten'den başlayarak Gedikpaşa üzerinden Okçular'a yayılmış; Eremya Çelebinin anlattığı 1655 yangını ise, Balipaşa'dan Gedikpaşa'ya, oradan da şiddetli lodos yüzünden Kara Mustafa Paşa Türbesi'ne kadar bütün çevreyi sarmıştı. 22 Temmuz 1719'da Gedikpaşa'da başlayan yangın, iki koldan Kumkapı ve Kadırga'ya geçmiş ve şiddetii kuzey rüzgârının etkisi ile kontrolden çıkmıştı. Yangını söndürmek amacıyla Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesinin arkasındaki Ermeni evlerini yıkmak isteyen kolluk güçleri, tamının kiliseyi koruyacağını ileri sürerek bu yıkıma karşı çıkan Ermeni ahali ile çatışınca yangın büyümüş, kiliseyi de yakarak derlemişti 1726'da "Hantal" diye anılan zengin bir Ermeniye kızan hizmetkârı tarafmdan çıkardan yangın, ancak Gedik Ahmed Paşa Camiini ve hamamın ahşap bölümlerini yaktıktan sonra söndürülebilmiştir. Bazı kaynaklara göre, bu yangından soma, Padişah III. Ahmed'in emri de, Gerçek Davud Ağa tarafından, ilk tulumbacı teşkilatı kurulmuştur. Bu kuruluşun tulumba sandığının, Gedikpaşa Hamaminda bulunduğu samlmaktadır. 19 Mayıs 1752'de, yine Gedikpaşa'da Sabuncu Ham'nda çıkan yangm 20 saat sürerek Kumkapiya ulaşmış, yüzlerce evin yanmasına neden olmuştur. 1858'de Balipaşa'da çıkan yangından sonra, saptanabilen son büyük yangın Ekim 1865'te Gedikpaşa' daki bir evden başlayarak iki kol halinde Beyazıt'a yaydan ve yüzlerce evle dükkânın yok olmasına, can ve mal kaybına neden olan yangındır.

Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu Gedikpaşa yöresi, İstanbul'da Türk asıllı oyunculann sahneye çıktığı Gedikpaşa Tiyatrosun) sayesinde kültürel bakımdan canlı bir yöre olmuş; 1859'da inşa edilen bu tiyatronun bulunduğu sokak, Cumhuriyetten sonra Tiyatro Caddesi olarak amlmaya başlamıştır. Bu caddede bulunan diğer bir önemli yapı da 9. yy'da, Fransız papazları tarafından Ermeniler arasında Katolik mezhebini yaymak amacıyla kurulan Gedikpaşa Ortaokulu'dur. I. Dünya Savaşı sırasında kapatılan, bir süre rüştiye mektebi olarak kullanılan okul, 1918' de Fransızlara geri verilmiş, 1935'te Maark Vekâletine devredilerek önce Kumkapı Ortaokulu, 1962'den itibaren ise Gedikpaşa Ortaokulu adını almıştır. 1972'de yıkkına tehlikesi geçiren binada eğitime son verilmiş ve bina restore edilmiştir.

Araştırmacı K. Pamukciyan'a göre Ermenilerin Gedikpaşa yöresinde toplan-

Gedikpaşa semtine adını veren Gedikpaşa Hamamimn bir görünümü. *Yamız Çelenk, 1994*

maları yakın yüzyıllardadır. Gedikpaşa' daki Surp Hovannes Avedaraniç Kilisesi' nin 19. yy'da kurulması da buna kanıt olarak gösterilmektedir. Ermem Gregoryen kilisesi olan bu kurumdan başka, yine 19. yy yapısı olan ve Ermeni Protestanlarına ait bir kilise daha vardır. Gedikpaşa'da, 1844-1921 arasında faaliyet gösteren 17 Ermeni kurumu tespit edilmiştk. Bunların bir kısmı "tıbratz tas" denen kilise koroları, bk kısmı ise "sanutz miutyun" denen, okullardan yetişenler dernekleridir.

I. Dünya Savaşı sırasında iyice artan Ermeni nüfus, 1922'den soma hızla azalmaya başlamış; bir bölümü Beyoğlu'na, bir bölümü de Fransa'ya giden Ermeni cemaati, 1970'lere gelindiğinde ancak 300 hane kalmıştır.

1960'lardan sonra, Gedikpaşa semtindeki evler yerlerini yavaş yavaş işyerlerine bırakmıştır. Burada yoğunlaşan kundura imalatçıları ve bu işkoluna malzeme satan işyerlerinin sayısı günümüzde yaklaşık 8.000 kadardır. 1960'lara kadar Rum ve Ermeni ustaların tekelinde olan bu işkolu giderek Türklere geçmişse de kunduracılıkla ilgili terimlerin çoğunluğu bu dillerden kalmadır. Gedikpaşa semtinin önemli caddelerinden Gedikpaşa Caddesi, Mimar Hayrettin Mahallesi'nin tam ortasından geçerek Kadırga Limanı Caddesi'ne bağlanır. Oldukça dik bir yokuş olan bu yolun üzerinde çok sayıda işyeri ve otel sıralanır. Caddenin nihayetinde ise Ayios Kiryakos Rum Ortodoks Kilisesi bulunmaktadır.

Gedikpaşa Akarcası adını taşıyan yolun üzerinde bulunan Emin Sinan Mescidi(-0, Fatih'in matbah emini Sinan Ağa tarafından yaptırdmıştır. Yapı 1894 zelzelesinde büyük zarar görmüş, aynı dönemde tamamen yenilenmiştir. Tatlıkuyu Sokağında bulunan Tatlıkuyu Mescidi Fatih dönemi ricalinden Esir Kemal tarafından yaptırılmıştır. Gedikpaşa Hamamı'nın yakınında olduğu için Gedikpaşa Camii ve Sıbyan Mektebi(-0 olarak tanınan yapı ise, Divan-ı Âli kâtibi Ali Efendi tarafından 17. yy'da yaptırılmıştır. Gedikpaşa Caddesi' nin Yeniçeriler Caddesi'ne açıldığı yerde bulunan Kaliçeci Hasan Mescidi (ya da Halıcı Hasan Mescidi) 1519'da vefat etmiş olan Hasan Ağa tarafından yaptırılmış, 175 Tde Sadrazam Köse Bahir Mustafa Paşa tarafından yenilenmiştir. Gedikpaşa Hamamı'nın yakınında bulunan Merzkonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi ve Medresesi 1690'da yapdmış, 1956'da yol yapımı sırasında yeri değiştirilmiştir. Bu civarda ayrıca Kâtip Sinan Mektebi, Silahdar Mehmed Ağa Mektebi ve Taş (Fevziye) Mektep bulunmaktadır.

AYŞE HÜR

GEDİKPAŞA CAMİİ VE SIBYAN MEKTEBİ

Eminönü İlçesinde, Mimar Hayrettin Mahallesinde Gedik Paşa Caddesi ile Cami Sokağinm birleştiği köşededir.

Banisi divan katibi Ali Efendi'dir. "Divanî Ali Cami" adını taşıyan yapı, *Hadîka'ya.* göre, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) vezirlerinden Gedik Ahmed Paşa'nın yaptırdığı hamamın yakınında olduğu için bu isimle anılmaktadır. Yine *Hadîka'yu* göre minberini Salih Ağa adında bir hayırsever koydurmuştur. 1137/1724'te Gedikpaşa yangınında harap olan cami, avlu kapısının üzerinde yer alan kitabeye göre Bedestâni Hacı Ali tarafından ihya edilmiştk.

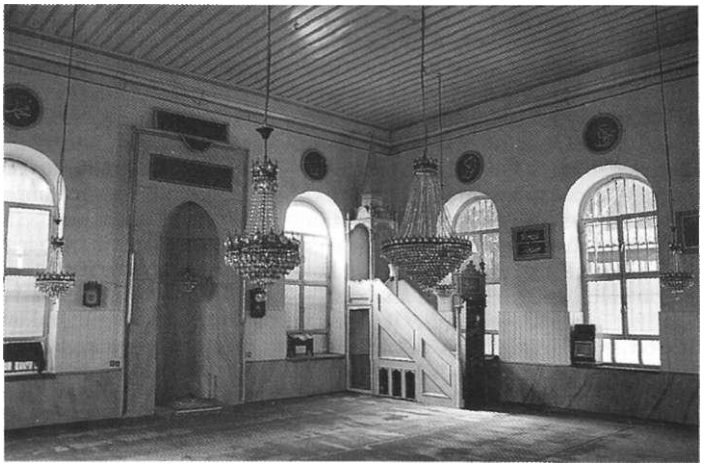

Gedikpaşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk. 1994*

Küçük bir avlu içerisinde yer alan caminin batı yönünde bk hazkesi vardır. Kagir duvarlı ve üzeri kiremit çatıyla örtülü yapının, doğu ve batı cephelerinde üç, kuzey cephesi ve mihrap duvarında ise iki tane büyük pencere bulunmaktadır. Pencereler ince, uzun ve yuvarlak kemerlidir. Giriş kısmı camekânla kapatılmıştır. Batıda yer alan ve günümüzde yenilenen minaresi tuğladan ve güdüktür. Bir duvarla aynlan harirnin giriş bölümü son cemaat yeri olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün üzerinde yer alan fevkani mahfil harime açılmaktadır. Tavan ahşaptır. Mermer mihrap sade bir niş şeklindedir. Ahşap minber **19.** yy'dan kalma ve orijinaldk. Geç dönem süsleme özelliklerim yansıtan minberin köşk kısmı, dört sütunun taşıdığı barok mimari(->) tarzda kemerli ve sivri külahlıdır.

Aynı tarihlerde inşa edilen ve caminin karşısında bulunan mektep binası iki katlıdır. Alt kısımların dükkân olarak tasarlandığı yapının, üst kısmında mektep odaları bulunuyordu. 19. yy konut mimarisinin özelliklerini yansıtan mektep binası, günümüzde imam evi olarak kullanılmaktadır. Alt katı ise dükkân fonksiyonunu devam ettirmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 187; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 88-89, no. 364; *İSTA,* XI, 6070-6071; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 62; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 73; *Eminönü Camileri,* 79-80.

EMİNE NAZA

GEDİKPAŞA ERMENİ PROTESTAN KİLİSESİ

Gedikpaşa'da Bali Paşa Yokuşu üzerindedir.

İlk tesis tarihi olarak 1 Kasım 1830 gösterilmektedir. Amerikan misyonerleri tarafından açılan bu ibadethane, önceleri sadece bir kiliseciktir (şapel).

Vahram Torkomyan ise Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *İstanbul Tarihi'rû* yayıma hazırlarken notlarında Gedikpaşa'da yaşayan Protestan mezhebine mensup Ermenilerin 1866'da inşa edilmiş bir kiliseleri olduğunu kaydeder. 1973 *Şoğagat Yıllığî*'nda yayımlanan "İstanbul Ermenilerinde Dinsel Hayat" adlı yazı ise bu tesis tarihini 1850 olarak kaydeder.

Kilisenin yer aldığı arsa 1880'de Protestan Ermeniler tarafından satın alınırsa da, yeni bir kilise inşa etme izni alınamaz. Dini ayinlerin Gedikpaşa'daki Amerikan Okulu'nda ve Bible Hause'un şapelinde yapıldığı uzun yıllardan sonra, V. Mehmed' in (Reşad) 18 Mayıs 1911 tarihli fermanıyla kilise inşa izni verilir. Aynı yıl oluşturulan yönetim kurulu da büyük bir bölümü yurtdışından gelen bağışları değerlendirerek kilise inşası için çalışmalara girişir. Isdepan İzmirliyan'ın projesiyle başlayan inşaat, I. Dünya Savaşı (1914-1918) nede-

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi
Yavuz Çelenk, 1994

niyle durur. Savaştan sonra yeniden oluşturulan yönetim kurulunun çabalarıyla kilise **16** Ocak **1921**'de ibadete açılır. Günümüze değin varlığını koruyan kilisenin asıl adı Aziz Şehitler Kilisesi'dir.

Dış görünüm açısından mimari bir karışım denebüecek kilisenin ön cephesi aslen gotik tarzdadır. Sonraki ydlarda eklenen çan kulesinde geleneksel Ermeni mimarisinin esprisi verilmek istenmişse de bu tam olarak sağlanamamıştır. Çift kollu merdivenle çıkılan küisenin ana giriş kapısı üzerinde kitabesi vardır. İbadethane dikdörtgen planlıdır. Çok sade bir iç yapıya sahip kilise tonozla örtülü olup bodrumda toplantı salonu ve galeri katı da vardır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

GEDİKPAŞA TİYATROSU

Tanzimat döneminde inşa edilmiş tiyatro yapısı. Gedikpaşa'da Tathkuyu Sokağındaydı. Sonradan tiyatronun anısına bu sokağın açıldığı kuzeyden güneye, denize doğnı giden caddeye Tiyatro Caddesi adı verilmiştir.

Tiyatronun ilk yapımı şöyle olmuştur: Yaver Bey burada tiyatro yapmak için imtiyaz almış, binanın yapımını Abdülmecid'in (hd 1839-1861) ceb kâtibi Ömer Bey üstlenmiş, bu iş için **2**.000 lira harcamış, ancak zarara girdiği gerekçesiyle burayı Abraham Paşa'ya(->) 5.000 liraya satmıştır. Gedikpaşa Tiyatrosu aslında İstanbul'a çeşitli tarihlerde gelen Souillier Sirki için yapılmıştı. Souillier Sirki 1858'de geldiğinde bu sirke Maslakta geçici bir bina yapılmış, ayrıca Beyoğlu'nda Palais de Fleurs ile Taksim'de de gösterimler vermişti. Gedikpaşa Tiyatrosu 1859'da yapılmış, buna İstanbul Tiyatrosu adı verilmiştir. Hükümet ayrıca bu tiyatronun işleyişi için bk de tüzük hazırlamıştır. Ayrıca 15 yıllık bir tekel imtiyazı verilmiştir.

Ancak bu tekel 1870'te Osmanlı Tiyatrosu'na(->) verilen 10 yıllık tekelden farklıdır. Birinci 15 yıllık tekel, İstanbul yöresinde tekel sahibinin izni olmadıkça kimsenin tiyatro binası yapamayacağı hükmünü getirmektedir. Soullier Skki 1864'te burasını bıraktı. Karabet Papazyan ve topluluğu burada sözlü ve sözsüz pandomima gösterimleri verdi. Ayrıca Hovan Kasparyan da 1863'te burayı tiyatro olarak kullandı. 1866'da da Razi adında birisi burada pandomima, bale, opera parçalarından oluşan gösterimler verdi. Güllü Agop 1867'de burayı onanmıştı. Ancak aynı ydda Namık Kemal'in bk mektubundan öğrendiğimize göre Suhr Sirki burada gösterimler veriyordu.

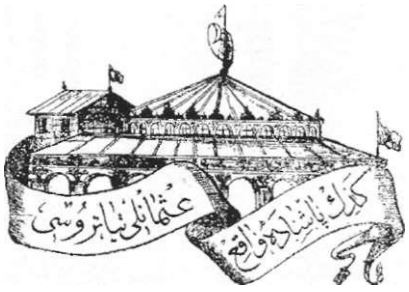

Gedikpaşa Tiyatrosu'nun, üzerinde "Gedikpaşa'da vaki Osmanlı Tiyatrosu" yazılı amblemi.

Gedikpaşa Tiyatrosu'nun ne yazıktır yalnızca bk resmi vardır. *Hayal* dergisinde yayımlanan bu acemice resimden içini görmekteyiz, ayrıca Osmanlı Tiyatrosu'nun el ilanlarmda tiyatroyu dışarıdan gösteren bir resmi amblem olarak kullanılmıştır. Görgü tanıklarının bildirdiğine göre tiyatroya tuğla örme direkleri ve fenerleri olan bir kapıdan girilmekte, solda iyi aydınlatılmış, güzel döşemeli bir gazino bulunmaktadır. Tiyatronun mermer sütunlu kapdarı bulunmakta, mermer merdivenle yukanya çıkılmaktadır. Üç kat locası vardı. Sahnenin karşısına gelen, perdeleri kapalı büyük loca padişaha ayrılmıştı. Sahnesi oldukça büyüktü, yukarıdan büyük bk avize sarkıyordu. Bk cam verandanın altında fuayesi vardı. Burada nargile, çubuk ve kahve içiliyordu. Tiyatronun dışı ahşaptı. Daha soma değişikliğe karşın gene de skk özelliğini koruyordu. Büyük bir amfi biçimindeydi, localara giden yollar eğri büğrüydü.

1868'deki bir gazete ilanından tiyatronun satışa çıkarıldığı anlaşdmaktadır. İlana göre tiyatro binası Kumkapı'ya ve Irgatpazaıı'na bakıyordu, yüzölçümü de 1.500 arşındı. Burada Osmanlı Tiyatrosu çok önemli tiyatro etkinliğinde bulunmuş, yerli oyunlardan klasik eserlere ve hattâ operaya kadar çok zengin bk tiyatro repertuvarı İstanbul seyircisine sunulmuştur.

Gedikpaşa Tiyatrosu 1884'te yıkılmıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin(->) bu tiyatroda oynanan *Çengi* ve *Çerkez Özdenleri* adlı oyunlarında hanedana karşı ayaklanmayı teşvik edici sözler bulunduğu yolunda saraya jurnal edilmiş, gelen emir üzerine 400 belediye çavuşu binayı çevkmiş ve bir gecede yıkmıştır. 1886 tarihli bk başka görüşe göre parterin üstünü kaplayan tahtadan büyük kubbe aşağı düşmüş, seyircilerden yaralananlar olmuştu. Bu bk uğursuzluk belirtisi kabul edilerek tiyatro kapatılmış. Bir başka tanığa göre tiyatro sansür sonucu kapatdmış, yerini araba yapıp satan bir işyeri almış. Bk başka tanıklığa göre ise kapatıldıktan soma, burası medrese olarak kullanılmış. Kimine göre de 48 saat içinde yıktırılıp binanın enkazı, sahibi Abraham Paşa'ya, dekorları ise burayı Osmanlı Tiyatrosu adına kkalamış olan Tomas Fasulyeciyan'a(->) verilmistk.

METİN AND

GELENBEVÎZADELER

18. ve 19. yy'larda yetiştkdiği bilim ve din adamlarıyla tanınan Gelenbeli ilmiye ailesi. İslam matematikçiliğinin Osmanlı dönemindeki son büyük bilgini sayılan Gelenbevî İsmail Efendi (1730-1790) bu ailedendk.

Ailenin atası olan Şeyh Mahmud Efendi, 17. yy'm ilk yarısında Manisa'ya bağlı Gelenbe kasabasında müftülük ve müderrislik görevlerinde bulunmuştu. Oğlu Şeyh Abdullah İsmet Efendi (ö. 1656) Gelenbe Camii'nde dersler verdi ve babası gibi müftülük yaptı. Onun oğlu Şeyh Mustafa Efendi de (ö. 1693) müftülük ve hocalık yaptı. Mustafa Efendinin oğlu Şeyh Mahmud Efendi **(1666**-1737) babasından ders görerek yetişti. Babasının yerine müftü oldu ve bu görevi ölümüne değin sürdürdü. Gelenbevîlerin saydan bu dört kuşağı, yaşamları boyunca Gelenbe dışına çıkmamışlardır. Mahmud Efendi'nin kızı, Kazasker Şeyh Yusufzade Yusuf Efendi ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan Kazasker Halid Efendinin oğlu Cemaleddin Efendi (1848-1917) son dönem Osmanlı şeyhülislamlarındandır (1. kez 1890-1909, 2. kez 1912-1913).

İstanbul'a gelen ve aileyi burada üne kavuşturan, Mahmud Efendi'nin oğlu, İsmail Gelenbevî'dir. 1730'da Gelenbe'de doğan İsmail Efendi, babası öldüğü zaman çocuktu ve uzun süre eğitimden yoksun kaldı. Bk baba dostunun uyarısı üzerine "sokaklarda ceviz oynamaktan vazgeçip" bilime yöneldi. İstanbul'a gelerek Yasinci Efendi ve "ayaklı kütüphane" diye ünlenen Mehmed Efendi'den mantık ve matematik dersleri aldı. 1763'te müderris oldu. Hocası Mehmed Efendi'nin, salt okumak ve tartışmakla yetinmek önerisine karşı çıkarak çeşitli konularda risaleler yazmaya önem verdi. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'a hoca atandı. Burada riyaziye (matematik) dersleri okuturken bk yandan da başlıca eserlerinden olan mantık konulu *Burhan* adlı risaleyi yazdı. Mühendishaneye Fransa'dan getirtilen Callet logaritma cetvellerini inceleyerek o zamana kadar İstanbul'da hiç bilinmeyen logaritma üzerinde uzun bk risale yazdı. Fransız mühendisler, İsmail Efendi'nin yeteneğini takdir ederek onun bk portresini Fransa'ya götürmek istedüer. Babıâli'de Reisülküttab Raşid Efendi'nin odasında ressama poz veren İsmail Efendi'nin üzerindeki eskimiş nafe kürk uygun görülmeyerek sırtına devlet ricaline ait bir kürk giydirildi. İsmail Efendi, yapdan resmini görünce "Elhamdülillah kendimi bir samur kürk içinde görmem kısmet oldu!" demiştk. Evi, gelen yabancıları şaşkına çevirecek düzeyde yoksul ve perişan görünümlü ve kendisi geçim sıkıntısı içinde olan İsmail Efendi, bk seferinde Kâğıthane'de düzenlenen atış talimlerinde, humbaraların hedefi vuramamaları üzerine ve III. Selim'in buyruğu gereği geometrik hesaplar yaparak humbaranın açısını düzeltti ve peş peşe üç atışın da tam isabet kaydetmesini sağladı. 1789'da Yenişehk Feneri (Yunanistan'da Larissa) kadılığına atandı. Orada, 1790'da öldü.

İsmail Efendi, İslam matematikçiliğinin son temsücisi kabul edilir. Pek çok konudaki eserleri arasında başlıcalan *Şerh-i Cedâvilü'l-Ensab, Adlâ-ı Müsellesat, Hisabü'l-Kûsurve Bürban'dır.* Onun, logaritmayı İstanbul'da bir Rumdan öğrendiği rivayet edilir. Beyin kanamasından ölümüne ise Şeyhülislam Hamidizade Mus-

Gelenbevî ismail Efendi'nin *Mecmuâ-i Resail* 'de yer alan "Tahkiku Mâ'nâu't-Taksim ve'l Mukassim" (Bölme ve Bölünmenin İrdelenmesi) makalesinden bir bölüm.
Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

tafa Efendi'den gelen azarlama yollu bir yazının neden olduğu ileri sürülmüştür.

İsmail Efendi'nin oğlu Gelenbevî Mehmed Said Efendi (ö. 1856) Eyüp, Medine, İstanbul kadılıklarında, 1849'da Anadolu, 1855'te Rumeli kazaskerliğinde bulunmuştur. Mehmed Said Efendi'nin oğullan İsmail Rıfat Efendi (ö. ?) müderrislik, Aziz Mahmud Efendi (ö. 1880) Evkaf Nezareti müfettişliği ve Kudüs kadılığı yapmıştır. Mustafa Hayrullah Efendi ise (ö. ?) ilmiye payetidir. Aziz Mahmud Efendi'nin çocuklarından Mehmed Said Bey (1864-1937) İstanbul Darülfununu'nda fizik müderrisliği yapmış, Maarif Nezareti müsteşarlığı görevinde bulunmuştur. Gelenbevîlerin aile mezarlığı Rumelihisarı'ndadır. Fatih'teki bir okul (Gelenbevi Lisesi) aile adını taşımaktadır.

Bibi. İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik,* 135-136; *Tarih-i Cevdet,* **IV,** 232-235; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İst., 1982, s. 200-205; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* **II,** Ankara 1989, s. 656, A. Bingöl, *Gelenbevi İsmail,* Ankara, 1988.

NECDET SAKAOĞLU

GELİN ALAYI

İstanbul'da, gelinin damat evine götürülmesi nedeniyle düzenlenen alaya "gelin alayı" ya da "düğün alayı" denilir.

Saray düğünlerinde padişahların kızlarının, kız kardeşlerinin ve hanedana mensup sultanların evlenmeleri nedeniyle çok gösterişli gelin alayları düzenlenirdi. Sultanin çeyizi, damadın konağına çeyiz alayı(->) denen bir başka alayla götürülürdü.

16. yy'ın sonlarına kadar gelin alayı Eski Saray'dan(->) başlardı. Gelin Eski Saray'dan çıktığı zaman sadrazam atmdan inerek bir süre gelin arabasının önünde yürürdü. Gelin alayında sadrazamdan başka vezirler, devlet ileri gelenleri de yer alırdı. Sonra at üstünde mehter takımı, onun arkasında bu tür alaylar için balmumundan yaptırılan insan, hayvan, meyve, çiçek figürleri ve değerli taşlarla; sırma, klabdan gibi parlak teller ve yaldızlı kâğıtlarla bezenmiş nahıl denilen düğün süsleri gelirdi. Bu yüzyıldaki nahılların her katı ayn nesnelerle geometrik biçimde süslenirdi. Bazı nahıllar çok büyük yapıldığı için 200-300 kişi ancak taşıyabilirdi. Bunun arkasından da hanedana ait kırmızı atlastan cibinlik altında, mücevherlerle süslü iki çift atlı gelin arabası içinde sultan yer alırdı. Alayda gelin arabasının önünde giden nahıldan başka, çok sayıda dörder ya da ikişer kişinin taşıdığı nahıllar da bulunurdu. Nahılların arkasından çalgıcılar giderdi. Nahıllarla beraber balmumundan çiçek, kuş, çeşme ve değişik biçimlerde heykelciklerden yapılmış düzenlemeler ile şekerden yapılmış fil, deve, at, aslan gibi heykeller yer alırdı.

17. yy'dan itibaren sultan, padişahın öz kızı ise Topkapı Sarayı'ndan, padişahın kardeşi ya da kardeşinin kızı ise Eski Saray'dan alınarak damadın konağına götürülmeye başlandı. Gelin alayında sadrazam, vezirler ve devlet erkânı yer alırdı. Nahıl çok olursa birisi önde gider, onu şeker bahçeleri, tatlı sinileri izlerdi. Diğer bir nahıl da gelin arabasının önünde yer alırdı. Alayda mehter takımı, çalgıcılar da bulunurdu. Sağdıç, nikâhı kıyacak şeyhülislam, arkasında da altın safhalarla örtülü, perdeleri dört taraftan cins atın çektiği haremağalarımn nezareti altında gelin arabası bulunurdu. Gelin arabasını, içlerinde haremağalan ve cariyeler bulunan başka arabalar izlerdi.

18. yy'da düzenlenen gelin alaylarında devletin tüm ileri gelenleri ve askerler ikişerli düzen içinde yer alırlardı. En önde kılavuz çavuş, onun ardında subaşı ile asesbaşı ve çeşitli ağalar, çavuşlar, top arabacılan, topçu ve cebeci ocaklan ağaları, yeniçeri efendisi, sekbanbaşı, kapıcı ağalar, defterdarlar, yeniçeri ağası, yeniçeri subayları, solakbaşılar yer alırdı. Atlar üzerinde sadrazam ve şeyhülislam bulunurdu. Sadrazamı mühürdarı, silahdarı ve sultanın kethüdası izlerdi. Bunların arkasında denizci çavuşlar beyaz ve sarı ham gümüşten yapılmış tellerle süslü servi ağacı gibi tek parça nahılları taşırlardı. Arkada atlar üzerinde şehzadeler bulunurdu. Sonra yine nahıl gelir, arkasında sırmalı, al çuhadan örtüler ve kıymetli taşlarla donanmış atların çektiği gelin arabası yer alırdı. Sancakbeyi, mehterbaşı ağa, at üstünde mehterler ve araba içinde sultanlar bulunurdu.

19. yy'da gelin alayımn başında at üzerinde mehter takımı, beyaz at ve doru at üzerinde mızraklı süvari birliği, Arap atlan üzerinde sırmalı giysiler içinde yüksek rütbeliler, ikişerli sıra halinde şeyhülislam ve diğer ulema, padişahın muhafızları, araba içinde şehzadeler yer alırdı. Gelin arabasının önünde hadımağası at üzerinde ilerlerdi. Kırmızı ve altın koşumlu İngiliz atlarının çektiği her yeri altın kaplamalı ve camları değerli kumaşlardan perdelerle örtülü gelin arabası, arkada hizmetkârların arabaları, en arkada da at üzerinde kızlar ağası alayı tamamlardı. Alayla damadın konağma götürülen sultan, kızlar ağası ve kocası tarafından karşılanarak harem dairesinin kapısına götürülürdü.

20. yy'm başlarında gelin almaya gidilirken tutulan arabaların çokluğu düğünün gösterişliliğine işaret ederdi. Davetliler ikişer üçer arabalara binerek gelin almaya giderlerdi. Gelin, bütün perdeleri kapalı gelin arabasına kaynanası ya da bir arkadaşı ile birlikte bindirilir, gelin alayı gelin arabası önde, diğer arabalar sıra halinde olmak üzere harekete geçerdi. Damat evine gelince gelin çarşaflar tutularak arabadan indirilirdi.

20. yy'm başlarında İstanbul köy düğünlerinde gelinin alınacağı köyün yakınlığına göre hareket saati belirlendikten sonra en önde alaybaşı ve köyün hatın sayılır kişileri, arkalarında içen ve eğlenen gençler takımı, bunların peşinde damat ve arkadaşları ile çalgı takımları, erkeklerden sonra kızlar ve genç kadınlar, onların arkasında daha yaşlıca hanımlar bir sıra teşkil edecek şekilde dizilirlerdi. Daha sonra gelin arabası ile alay tamamlanırdı. Gelin arabasının üstü ve yanları kapatılır. Üzerine büyük boy bayraklar gerilirdi. Arabayı damadın kardeşleri çekerdi.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri", *HBH,* **II,** S. 23-24 (Mayıs **1933);** E. Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri,* İst., 1948; N, Anafarta, "Ümmügülsüm Sultanin Düğünü ve Sonu", *Hayat Tarih Mecmuası,* **II,** S. 7 (Ağustos 1971); D. de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul,* İst., 1977; C. Yazansoy, *On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri,* ist., 1980; And, *Şenlikler,* Uzunçarşılı, *Saray;* Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, **13-**30; R. H. Karay, *Üç Nesil Üç Hayat,* İst., ty, s. 40-45; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* **I, 662;** istanbul'un Anadolu Yakası ve Şile Dolaylarında Köylerde Düğün Âdetleri, (Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Arşivi: YB. 69.0027).

MELTEM CİNGÖZ

GENÇ MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar, Hayrettin Çavuş Mahallesi'nde, Toptaşı Caddesi ile Boz (eski adı Beygirciler) Sokağı'nın kesiştikleri yerde bulunan Hacı Bedel Mustafa Efendi Camii'nin avlu duvarına bitişiktir.

Çeşmenin banisi olan Genç lakaplı Mehmed Paşa (Kethüda), Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğludur. Aynı paşanın bu civarda yaptırdığı bir başka çeşme Aziz Mahmud Hüdaî Dergâhı cümle kapısının yanındadır. Çeşmenin inşa tarihi 1141/1728'dir. Manzum kitabesinin metni, Mehmed Paşa'nın divitçibaşısı, Kırım-Bahçesaraylı şair Mustafa Rahmî tarafından hazırlanmıştır.

Kesme taş üzerine mermer levhalarla kaplı olan çeşme, yapılmış olduğu Lale Devri'nin üslup özelliklerini taşımaktadır. İçinde ayna taşının yer aldığı altı dilimli bir kaş kemer, üzerinde dar bir kemerbent ve bu kemerin üzerinde yedi satırlık, ta'lik hatlı kitabe bulunur.

Sade bir zariflik arz eden ayna taşmda, lülenin üzerine rastlayan yerde bir rozet

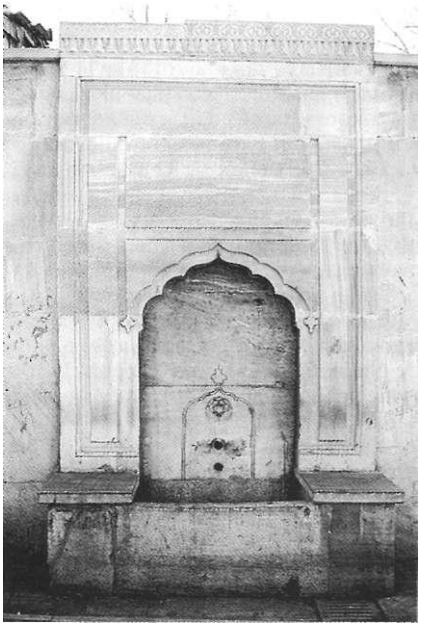

Genç Mehmed Paşa Çeşmesi
Enis Karakaya, 1994

yer almaktadır. Bu rozet sekiz kollu bir yddızm ortasında yer alan bir çiçek motifinden (gülbezek) oluşmaktadır. Ayna taşının dört dUimli kaş kemerinin ucunda ise bir palmet yer alır.

Ûç sıralı dar bir bordürün çerçeve teşkil ettiği, üstü bir sıra palmetle taçlandırılmış, yine mermerden yapılma bir saçağın üzerinde kiremit örtülü ahşap bir çatı bulunuyordu. Çatı bugün mevcut değildir. İki yanında testi setleri bulunan mermerden yapılma teknesi onarılmıştır. 1992' de Üsküdar Belediyesi tarafından yaptırılan temizleme ve restorasyon çalışmaları sayesinde çeşme kurtarılmıştır.

Haznesi cami duvarına komşu durumda bulunan çeşmenin suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 338-340; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 69; Çeçen, *Üsküdar,* 100-101; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst, 1993, s. 584.

ENİS KARAKAYA

GENELEVLER

Osmanlı Devleti'nde genelevler resmen **19-** yy'rn ikinci yarısında gündeme geldi. Bu doğrultuda zührevi hastalıklarla mücadele de 19- yy'rn son çeyreğinde başladı. Gerek Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında, gerekse savaş ertesi İstanbul'a çok sayıda yabancı geldi. Beyoğlu ve Galata taraflarında genelevlerin faaliyetine göz yumuldu. Zührevi hastalıkların artması sonucu o zamanlar Altıncı Daire Belediye Reisi Edouard Blacque(->) ve Misel adındaki bir hekimin teşebbüsü ile genelevlerdeki kadınların Altıncı Daire'nin nezareti altında muayene ve tedavileri kararlaştınldı.

5 yıl kadar süren bu yarı resmi nitelikteki denetimden iyi sonuç alındı. Şubat 1884'te Şûra-yı Devletten geçirilen bir talimatname ile Altıncı Daire bölgesindeki genel kadınların belediyece kontrol edilmelerine izin verildi. Bölge dahilindeki genelevler bu talimatname gereğince belediye memur, hekim ve çavuşları tarafmdan teftiş edilmeye başlandı. Genel kadınların muayene ve tedavileri için gerekli olan mali olanak yine kendüerinden almarak sağlandı: Genelevler dört sınka ayrıldı; buralarda çalışan kadınlardan genelevlerinin sınıflarına göre ayda sırasıyla 3 mecidiye, **1** İka, 1,5 İka, 2 lira tahsd edüdi. Ancak talimatname hükümlerinin yalnız Altıncı Dake-i Belediye'de tatbik olunması ve diğer dairelerdeki genel kadınların hiçbir kayıt ve kontrole tabi tutulmaması yüzünden bu denetim açık verdi; bkçok genel kadın diğer belediye dairelerine yerleşerek serbestçe fuhuş imkânı buldular.

Genel kadınların muayene ve tedavisi için Altına Dake mıntıkasında kurulmuş olan Beyoğlu Nisa Hastanesi(->) 1909'da Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyetine devredüdi. Genelevlerin denetimi yine eskisi gibi Altıncı Dake-i Belediye zabıtasınca sürdürüldü.

Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi hakkındaki 30 Aralık 1910 günlü kanun-ı muvakkatin 6. maddesi ile İstanbul belediye zabıtasına ait vazkeler polise devredildi. Genelevlerle ilgili denetim böylece polise geçti. Ancak, genelevlerle ilgili ilk ayrıntılı mevzuat I. Dünya Savaşı yıllarında kabul edildi. 18 Ekim 1915 günlü Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname ile zührevi hastalıkların yayılmasını önlemek üzere özel bir teşkilat kuruldu. Bu teşkilat İstanbul'da Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne, taşrada ise mahalli mülki makamlara bağlandı.

Bu mevzuatla, Osmanlı tarihinde ilk kez fahişeler ve fuhuş yerleri hakkında ayrmtdı hükümlere yer verüdi. Hayat kadınlarının sınıflandırması yapddı. Fuhuş yerlerinin işletme kurallan belirlendi.

Mevzuata göre, fahişe "menfaat mukabili veya itiyadi bk suretle kendisini başkalarının zevklerine hasretmeyi sanat ittihaz ederek müteaddid erkeklerle münasebette bulunan kadm"dı. Bu tür iki ya da daha fazla kadının gerek toplu olarak, gerekse ayrı ayrı odalarda teker teker oturdukları ya da fuhuş yapmak için muvakkaten toplandıkları yerlere "umumhane" deniyordu. Aynca pansiyon adı altında her odası kâr ve zaran kendüerine ait olmak üzere ayrı ayrı bir ya da bkçok fahişeye kkaya verüen haneler de umumhane addedildi. Bunun dışında "buluşma mahalli" adı altında sahibi ya da kkacısı tarafmdan hayat kadınlarına fuhuş yapmak ve buluşmak için tahsis edilen yerler vardı. Bunlar bildiğimiz randevuevleriydi.

İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar mıntıkalarında Polis Umum Müdürlüğü'nce ayrılan mahallerin dışında genelev açmak yasaktı. Genelev kapsamına alınan pansiyonlar namus sahibi ailelerin oturdukları hanelerin yanı başında ya da karşdarmda açılamayacaktı. Fahişeler genelevlerin bulunduğu mıntıkaların haricinde oturamayacaklardı. Hayat kadınlan, genelev, pansiyon ve buluşma mahalleri dışında yerlerde müşteri kabul edemeyeceklerdi.

Mevzuat gereği, umumhaneler dört sınıfa, pansiyon diye bilinenler ise iki sınıfa ayrılıyordu. Umumhane ve pansiyon sahipleri ruhsat almak için başvurduklannda hangi sınıfa dahil olacaklarını dilekçelerinde bildkeceklerdi. Buluşma mahallerinin dereceleri yoktu. Genelevler için kasaba, muhit ve sınıflarına göre mıntıkalar saptanacaktı. İstanbul'da üçüncü ve dördüncü sınıflar için ayn ayn, bkinci ve ikinci sınıflar için aynı mıntıkada ayrılacak sokaklarda genelev açdabilecekti. Fuhuşu sanat edinmiş kadın düzenli olarak belirli aralıklarla muayeneden geçecekti. Tek bk erkekle ilişki kurarak "metres"lik eden kadının kaydıyla yetinilecekti. Metres eğer bkden fazla şahısla temas ederse fahişeler hakkındaki hükümlere tabi tutulacaktı.

Genelevler, pansiyonlar, buluşma yerleri ve fahişelerin sağlık durumları ve idari işleri de ilgilenmek üzere İstanbul Polis Umum Müdürlüğü'nde bir ahlak zabıtası şubesi kuruldu. Ayrıca Sıhhiye Heyeti oluşturuldu. Fuhuş yapdan yerlerin takibi ve gizli fuhuş yapılan yerlerin meydana çıkanlması için aynca sivil memurlar kullamldı. Sivil memurlar gizli fuhuşu önlemekle yükümlüydüler. Genç kızları, çocukları ve namuslu kadınları iğfal ile fuhuşa teşvik edenler hakkında tahkikat yapacaklardı. Gizli fuhuş mahallerini, kimlerin teşebbüs ya da yardımlarıyla gizli fuhuş yapıldığını saptayacaklardı. Umumhane, pansiyon ve buluşma yerlerinde kayda geçmemiş fahişeye rastlarlarsa gerekli mercilere uyarıda bulunacaklardı.

Mevzuata göre, İstanbul'da Polis Umum Müdürü'nün reisliği altında idari kısım müdürü, başhekim ve muayene doktorundan oluşan bk komisyon kurulacaktı. Sıhhiye Heyeti muayenehane, umumhane ve pansiyonlarla, fahişelik eden kadınları nezareti ve teftişi altında bulunduracaktı. Bulaşıcı hastalıklara yakalananları muayeneye yollayacak, nedenlerini araştıracaktı. I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da 6 muayenehane açddı. Her muayenehanenin mıntıkası belklendi. Mıntıkada bulunan hanelerle fahişelerin isimlerini taşıyan bir defter hazırlandı.

Bulaşıcı hastalıklardan dolayı hastaneye kaldınlan kadınların hastanelere kabulü zorunluydu. Hasta tamamen iyileşmeden ve bulaşma tehlikesi geçmeden her ne sebeple olursa olsun taburcu edilemezdi. Tedavi gören kadınların hüviyet cüzdanlarına hastane doktoru tarafından tamamen iyüeştiğine dair kayıt düşülürdü. Genelev ve pansiyon sahip ve kkacıları, zührevi hastalıklara tutulmuş olan kadınları müşteriye çıkardıkları takdirde Ceza Kanunu gereğince takibata uğrayacaklardı. Dava sona erinceye kadar genelev ya da pansiyon kapatılacaktı.

Mevzuatın ana hedefi fuhuşu denetim altına almaktı. Fuhuş o denli yaygınlaşmıştı ki bununla ancak liberal bir tavırla mücadele edilebilecekti. Bu nedenle II. Meşrutiyette kadm sorununun bk boyutu da fuhuştu.

Öte yandan, giderek yaygınlaşan züh-

revi hastalıklar bu resmi genelevler aracılığıyla denetlenebilecekti. Savaş öncesi belsoğukluğu, frengi, şankr, uyuz, kırkayak, karnebit vb zührevi hastalıklar son derece sınırlı iken 1914 ertesi birdenbire artmıştı. Hattâ İstanbul bir yana Anadolu bile zührevi hastalıkların tehdidi altındaydı. Bu nedenle zührevi hastalıklann denetimi amacıyla çıkarılan 1915 tarihli nizamname ve talimatname son derece liberal bk mevzuattı. Ahlak normları geri planda yer aldı. Amaçlanan, bu tür hastalıkların izini sürmek ve yakalananları başkalarına bulaştırmadan tedavi altına almaktı. Mütareke ve işgal ydlarmda İstanbul'da genelev sayısında önemli artış kaydedildi. Fuhuş geniş boyutlar kazandı (bak. fuhuş).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Emraz-ı Zühreviye Müdüriyeti kayıtlarına göre İstanbul'da 500 fahişe vardı. Bunlardan 250'si Rum, 150'si Musevi, 100'ü Müslüman di. 410'u şehirli, 90'ı köylüydü. 101'i okuyup yazabiliyordu. 146'sı kimsesizdi. Zabıta sicillerinde ise 917'si İstanbullu, 1.236'sı taşralı toplam 2.153 fahişe yer alıyordu. Bunların 899'unun yaşı 20'nin altındaydı.

Nisan 1920'de İstanbul'da tahminen 500 kadar randevuevi ve 1.500 kadar vesikalı fahişe bulunuyordu. 12 Nisan 1930 günlü "Fuhuşla Mücadele Hakkında Tamim" ile bu evlerin faaliyetlerine son verilmek istendi. Ancak, denetimin elden çıkması üzerine 12 Kasım 1933 tarihli Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi ile tekrar faaliyetlerine izin verildi. Bu nizamname anahatlarıyla 1915 mevzuatını içeriyordu; ancak, onun geliştirilmiş şekliydi. Genelevlerle ilgili en son mevzuat 1981 tarihli Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tüzüğü'dür.

ZAFER TOPRAK

GENNADİOS LT SHOLARİOS

(1400-1405 arasında Konstantinopolis - 1472ya da 1473'te, Moneikeion) Dinbilimci ve Bizans devletinin yıkılmasından sonraki ilk Ortodoks patriği.

Ünlü dinbilimciler M. Eugenikos, I. Hortasmenos ve J. Briennios'un öğrencisi olan Gennadios, VIII. İoannes Paleólogos'un (hd 1425-1448) saraymda "didoskalos" (senatör) ve "krites katholikos" (vaiz) olarak görev aldı. 1438-1439'da toplanan Ferrara-Floransa Konsili'ne katılarak kiliselerin birleşmesinden yana çıktıysa da 1444'te görüşlerini değiştirerek ateşli bk birlik karşıtı oldu, bu yüzden 1446-1447'de Kharsianeites Manastırı'nda sürgün tutulduysa da tekrar başkente döndü (bak. kiliselerin birleşmesi). Ama Ortodoks kilisesinin mutlak bağımsızlığını ve Katolik kilisesinden temel farklılıkları vurgulayan bk hizip başı haline geldiğinden, İmparator XI. Konstantinos Paleologos'un (hd 1449-1453) çevresinden uzaklaştırıldı ve Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'na çekilerek keşişliğe başladı. 1453'te şehir Osmanhlarca alındığında son patrik II. Athanasius görevi bırakmış ama yerine atama yapılmamıştı. Doğu ve batı kiliseleri arasındaki çatışmayı canlı tutmak isteyen II. Mehmed (Fatih), 1454'te Gennadios'un patrik olarak seçilmesini destekledi ve onu Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan tüm Ortodoksların temsilcisi konumuna yükseltti, devlet törenlerinde vezklerle eş tuttu.

Gennadios patrikliği süresince Osmanldarla iyi üişkiler geliştirdi. 1466'da patriklikten ayrılarak Seres'teki (bugünkü Selanik yakınlarında) Pródromos Manasün'na çekildi, Üahiyat ve felsefe çalışmalanna devam etti. 1472 ya da 1473'te öldü.

Latince bilen ve Latin bilim dünyasına büyük hayranlık besleyen II. Gennadios Sholarios, Doğulu dinbilimciler için pek olağan sayılmayacak biçimde Aristoculukla ilgilendi ve özellikle Aquino'lu Tomassino'nun eserlerini inceleyerek Grekçeye tercüme etti (bak. Dominikenler). Böylece Bizans düşün dünyasına Aristotelesçi skolastik felsefeyi ve yeniplatonculuğu soktu. Çalışmaları arasmda Osmanlı sultanına Hıristiyanlığı tanıtmak amacıyla yazılmış propaganda metinleri, ilahi kudret, kader, insan ruhunun kökeni gibi din felsefesine ilişkin yazılar vardır.

Bibi. C. J. Turner, "The Career of George-Gennadius Scholarius", *Byzantion,* S. 39 (1969), s. 420-455; G. Podalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz,* Münih, 1974, s. 305-323.

ISTANBUL

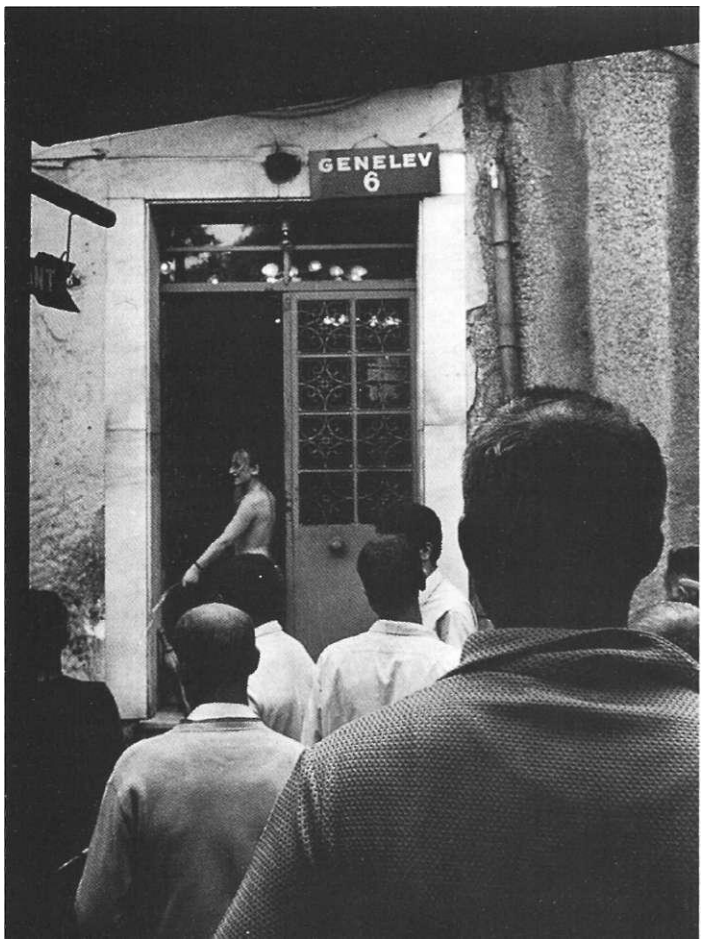

Abanoz Sokağında bir genelev ve müşterileri. *Ara Güler*

GERÇEK DAVUD AĞA

(?, Fransa - 1734, İstanbul) İstanbul'da yangın tulumbasını ilk kez imal eden kişi. Hakkındaki bilgiler genellikle mezar taşı ile lahtin kenarındaki uzun kitabelere dayanır.

Davud Ağa aslen David adlı bir Fransızdır. Fransa'dan Felemenk'e göçüp bir süre orada oturdu. 1716'da 10 kişilik ailesiyle bklikte İstanbul'a gelip Galata'ya yerleşti. Merşan adlı bir cevahirci kendisini Fransa elçisine gammazlayıp zehkletmek istedi. Bu olaydan kurtulan Davud Ağa, Kaptan-ı Derya Aşçı İbrahim Paşa ile gönüllü olarak 1717'de Venedik seferine katıldı. Gemi toplarının nişan ayarlarını ustalıkla yapıp düşman gemilerini batırmakta başarılar gösterdi. Seferden dönüşünde ailesiyle birlikte İslamiyeti kabul etti.

26 Mart 1718 Tersane yangınından kısa bir süre soma meydana gelen 17 Temmuz 1718 Tüfenkhane yangınında ilk kez kendi icat ettiği tulumbayı kullandı. 16 Ocak 1720 Tophane yangınında icat ettiği tulumbanın önem ve faydası anlaşılarak Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından 120 akçe günlükle tulumbacıbaşı tayin edüdi. Aynca emrine günlük 15 akçe ile 50 nefer, günlük 30 akçe ile bir odabaşı ve 26 akçe ile bir çavuş, 24 akçe ile bir çavuş yamağı, 20 akçe ile bir kâtip, 60 akçe ile ocak kethüdası verilerek ocak 150 kişiye tamamlandı.

Selim Nüzhet bir sergide açıklamalar yapıyor. *Cumhuriyet Gazetesi Arsiti*

Davud Ağa öldükten sonra Haseki Hastanesinin arka tarafındaki bugün var olmayan mezarlığa gömüldü. Tarih-i Osmani Encümeni 1911'de özellikle İbrahim Müteferrika'nın mezar taşını aratırken encümen üyesi Ahmed Tevhid Bey tarafından tesadüfen Davud Ağa'nın taşı da bulundu. Davud Ağa ve öteki tulumbacıların mezar taşları 1940'ta buradan almarak Edirnekapı Şehitliği'ndeki özel bir hazireye nakledildi.

Bibi. T. Kut, "Ülkemizde Yangın Tulumbasını İlk Kez İmal Eden Gerçek Davud'un ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşlan", *TD,* S. 32 (1979), s. 771-788, 1031-1040.

TURGUT KUT

GERÇEK, SELİM NÜZHET

(1891, İstanbul - 12 Aralık 1945, İstanbul) Araştırmacı, yazar ve gazeteci.

Hazine-i Evrak dergisinin kurucusu Mahmud Celaleddin Bey'in oğlu, Abdülhak Şinasi Hisar'm(->) ağabeyidir. 1910' da Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdi. Cenevre Üniversitesinde yükseköğrenimini tamamladı. İstanbul'a dönüşünde tarih öğretmenliği ve Darülbedayi' de (Şehir Tiyatroları) yönetmenlik yaptı. **1921**'de *Yarın* dergisinde yazmaya başlamasının ardından, başta *İleri* gazetesi olmak üzere değişik yayın organlarında yazılan yayımlandı.

1934'te, kuruluşunda büyük emeği geçtiği Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğünün ilk yöneticisi oldu ve ölümüne değin bu görevi yürüttü. Tanıtım ve eleştiri yazılarının yanısıra birçok tiyatro yapıtını, Türkçeye çevirdi ya da uyarladı. 1921'deki *Aman Hanım Biraz Sus* ile *Ben Operet Çalarım,* **1926**'daki *Miras Peşinde,* 1931'deki *Salıncak Sefası,* 1941'deki *Oyun İçinde Oyun,* 1942'deki *Promete Zincirde,* 1943'teki *Kurbağalar* bunlardan bazılarıdır.

Türk Matbaacılığı (1928) adlı yapıtından sonra değişik alanlarda, öncü çalışmalar yaptı. Bunlar meddah, Karagöz ve ortaoyununun tarihine eğildiği *Türk Temaşası* (1930, yb 1942) ile ağırlıkla 1831-1880 arası İstanbul basınını konu alan *Türk Gazeteciliği* (1931) ve *Türk Taş Basmacılığı*'dır (1939).

Gerçek, son yıllarında *Akşam* gazetesinde "Tiyatro/Sinema" başlığı altmda kültür ve sanat yaşamına yönelik eleştiriler, inceleme yazıları ve denemeler yayımlamıştır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GERLACH, STEPHAN

(26 Aralık 1546, Knitlingen - 30 Ocak 1612, Tübingen) Dinbilimci ve kilise adamı.

Tübingen Üniversitesi'nin Protestan çevrelerine ve Ortodoks kiliseyle yakınlaşma çabasında olan dinbilimci Martinus Crustus'a yakın olan Gerlach, İstanbul'a Alman Elçisi David Ungnad'ın yanında rahip olarak gelir, ancak burada Patrik II. Yeremias'la iki kilisenin birleşmesi konusunda görüşmeler yapar. 31 Temmuz 1573' ten 4 Haziran 1578 e kadar Ungnad'la birlikte İstanbul'dan kalan ve bu arada, Ekim 1576'daBursa'ya da bir seyahat yapan Gerlach, bu beş yıl boyunca bir günlük tutar, gördüğü yerleri ve olaylan anlatır. Ancak, özellikle Ortodoks kilisesiyle ilgili olduğundan, verdiği en ilginç bilgiler İstanbul daki Rum mahalleleri ve kiliseleri hakkındadır. Bunların arasında bugün yok olan ve yeri kesinlikle bilinmeyen Galata'daki Hrisopigi Manastırı, Ayios Dimitrios Mahallesi (Tatavla, Kurtuluş) ve Kilisesi, Ayia Paraskevi (Hasköy) Mahallesi ve oradaki kilise, Rum ve Yahudi mezarlıkları, Samatya'daki Karamanlı Mahallesi, Arnavutköy, Kadıköy mahalleleri ve kiliseleri hakkında çeşitli bilgiler vardır. Ayrıca, o tarihte Pammakaristos Kilisesi'nde (Fethiye Camii) bulunan patrikhane ve birçok Rum kilisesi anlatılır. Bunların dışında Kasımpaşa'daki esirler zindanından söz eden ilk gezgin Gerlach'tır. Ahmed Refik Altmay'm yayımlamış olduğu 3 Kasım 1585 tarihli bir *Mühimme Defteri* belgesinden anlaşıldığı gibi önceden Arap Camii çevresinde yerleştirilmiş olan esirler Müslüman cemaatin şikâyetleri üzerine Kasımpaşa Tersanesi yakınlarına taşınmışlardır.

Tübingen'e dönüşünden sonra 1586' da dinbilim profesörü olan Gerlach'ın *Tage-Bucb der von zween Glorwürdigsten römischen Kaysern Maximiliano und Rudolpho... an die ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertigten... Gesandtschfft*adını taşıyan günlüğü 1674'te Frankfurt'ta, akrabası Samuel Gerlach'ın gayretiyle ve Tobias Wagner'in önsözüyle yayımlanmıştır.

Bibi. Yerasimos, *Voyageurs,* 302-305; M. Kreibels, "Stephan Gerlach, deutscher evangelischer botschaftsprediger in Konstantinopel", *Die Evanglische Diaspora, c.* 29, 1958, s. 71-96; (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* 14-15; K. Beydili, "Stephan Gerlach'ın Ruznamesinde İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri,* İst., 1989, s. 83-105.

STEFANOS YERASİMOS

GÉROME, JEAN-LÉON

(11 Mayıs 1824, Vesoul - 10 Ocak 1904, Paris) Fransız ressam, gravürcü ve heykeltıraş.

Babası kuyumcu ve saatçiydi. Burjuva bir aile çevresinde yetişen Geröme, Vesoul'da klasik bir eğitim gördü, Yunanca, Latince ve desen öğrendi. 1840'ta Paris'e gitti. 1843'e kadar Paul Delaroche Atölyesi'nde, burası kapandıktan sonra da İsviçreli ressam Charles Gleyre'in atölyesinde kısa bir süre çalıştı. Gerömeün sanat çevrelerince tanınması 1847 Salonu'na "Horoz Döğüştüren Yunanlı Gençler" adlı tablosuyla katılmasıyla başlar.

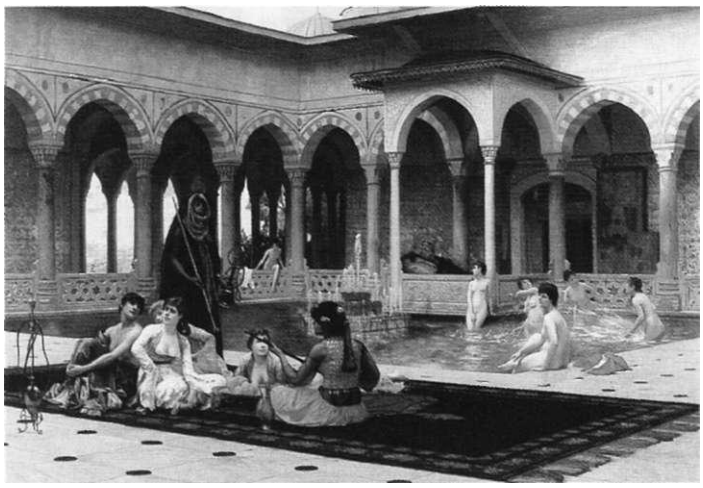

Jean-Leon Gerömeün Topkapı Sarayı'ndan bir yaşam kesitini sunduğu "Saray Terası" adlı yapıtı, 82x122 cm, 1886, özel koleksiyon. *Halenur Kâtipoğlu fotoğraf*

italya, ispanya, Yunanistan, Filistin, Cezayir ve Mısır'a seyahat eden Geröme, istanbul'a ilk kez **1853'te** geldi. Bu ziyaretleri 1871, 1875 ve 1879'da yinelendi. Çağın modern Müslüman kentleri olarak özellikle istanbul ve Kahire ile ilgilendi.

Geröme, 1863'te Paris Güzel Sanatlar Okulu'na hoca olarak atandı, 1865'te de enstitü üyesi seçildi. Kırk yıllık öğretmenliği süresince Fransa, Amerika, Yunanistan gibi ülkelerden 2.000'e yakm öğrencisi oldu. Osman Hamdi Bey, Şeker Ahmed Paşa, Halil Paşa gibi Türkiye'de resmin gelişiminde büyük rol oynamış sanatçılar, resim öğrenimi görmek için Fransa'ya gönderildiklerinde onun atölyesinde çalışmışlardır. Şeker Ahmed Paşa, Abdülaziz' in isteği üzerine ilk Batılı resim koleksiyonunu hocası Geröme'a danışarak oluşturmuştur.

Gerömeun isteği üzerine Topkapı Sarayı'ndan çekilen iç mekân ve avluya ait fotoğraflar Paris'e yollanmış, sanatçı bunlardan yararlanarak "Saray Terası", "Sultan ve iki Muhafızı" gibi eserlerini gerçekleştirmiştir. Gönderilen fotoğraflar arasında istanbul'un görünümleri ile başlıca anıtlarının bulunduğu bilinmektedir. Geröme' un resimlerinde ideal oryantalist mekânlar oluşturan bu fotoğraflar, onun gerçekçiliğinin de kaynağını belirtmektedir. Fotoğraftan yaptığı resimlerde kompozisyon genellikle fotoğrafçının gözü ile saptanmış, bu kompozisyonların içine seyahatlerinde topladığı Batılı modellerin etnografik malzemelerle poz verdiği harem kadınları yerleştirilmiştir.

Oryantalist görüş çerçevesi içinde, Osmanlı yaşantısına da eğilen Geröme'un pek çok eserinde esir pazarları, hamam ve harem sahneleri, dervişler, başıbozuklar gibi konular ile Osmanlı mimarisinden örnekler yer almaktadır.

Bibi. M. Ackerman, *La Vie et l'oeuvre de Jean-Leon Geröme,* Paris, 1986; L. Thornton, *Les Orientalistes Peintres Voyageurs-1828-1908,* Paris, 1983; ay, *Women As Portrayed in Orientalist Painting,* Paris, 1985; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* 1st., 1989; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* 1st., 1986; S. Germaner, "Jean-Leon Geröme", *Yeni Boyut,* S. 30 (Mart 1985), s. 15-17; ay, "Jean-Leon Gerome ve Topkapı Sarayı", *Antika,* S. 36 (Nisan 1988), s. 38-48.

HALENUR KÂTÎPOĞLU

GETRONAGAN ERMENI LISESI

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy, Kemeraltı ve Necatibey caddeleri arasında, Sakızcılar Sokak'ta bulunan Ermeni lisesi.

1 Eylül 1886'da kurulmuştur. Okul, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin bitişiğinde olup, burada bulunan Amenapırgiçyan llkokulu'nun yerinde kurulmuştur. 18ö0'lı yıllarda istanbul'da Ermeni cemaatine ait ilkokul sonrası bir eğitim kurumu bulunmamakta, varlıklı ailelerin çocukları, Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi), Robert Kolej'e veya yurtdışına gönderilmekteydi. 1874'teki Galata büyük yangınında kiliseye ait binalarla ilkokul da zarar gördü. Aynı yıl istanbul patrikliğine seçilen, aydm, ileri görüşlü ve eğitimci kişiliğiyle anılan Nerses Varjabetyan; cemaatin her kesimine hitap edebilecek, Anadolu'dan gelecek öğrenciye de eğitim verecek ve Anadolu' daki okullara öğretmen yetiştirecek bir eğitim kurumuna ihtiyaç olduğunu görerek, yangın sonrasında yenilenen ilkokulun bu amaçla kullanılmasını istedi. Okul Galata'da, İstanbul'un her semtinden öğrencilerin gelebilecekleri bir semtte bulunması nedeniyle, "merkezi" anlamına gelen "Getronagan" olarak adlandırıldı. Parasal sorunlar yüzünden okul ancak 1886'da açılabildi. Okul, üç ve iki yıllık dönemlerde toplam beş yıllık eğitim veren erkek okuluydu, ilk müdürü aynı zamanda bir yazar ve düşünür olan Mines Çeraz'dır. Okulda her kesimden gelen öğrenciye gösterilen ayrıcalıksız ilgi Getronagan'ın kurulduğu günden beri gerçek bir cemaat, halk okulu olmasını sağlamıştır.

Getronagan Ermeni Lisesi'nin sembolü sayılan ve kilise tarafına açılan eski kapısı. *Yavuz Çelenk, 1994*

Kimya doktoru Mardiros Nalbantyan' ın müdürlüğü döneminde (1900-1913) mezunlardan birçoğu devletin yurtdışı eğitim sınavlarında başarılı olmuştur. Paris' te mühendislik eğitimi görmüş ve üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş Keğam Kavafyan'm müdürlüğü döneminde ise (1917-1927) okulun bir bölümüyle çevre binaları savaş sonrasında Anadolu'dan göç eden halka tahsis edilmiştir. Gene bu dönemde liseye eşdeğer bölümde, fen, matematik, edebiyat ve ekonomi şubeleri açılmıştır.

1927-1933 arasında, matematik öğretmeni Bedros Adruni müdürlük görevinde bulunmuş olup, adı okulla bütünleşmiştir. Bu dönemde okulun öğretim programı resmi liselere denk olarak yürütülmüş, mezunlar üniversitelere sınavsız olarak girebilmişlerdir. Bu yıllarda okul binası ve iç donanımı yenilenmiş, bahçesi olmayan okulun teras katının bir bölümü de teneffüshane ve spor salonuna dönüştürülmüştür. Krikor Sarafyan'ın müdürlüğü döneminde okul karma eğitime geçmiş (1936), Esayan Kız Okulunun lise kısmının tekrar açılmasıyla eski haline dönmüştür (1951).

II. Dünya Savaşı'nın zor ekonomik koşullarında, okul kapanma tehlikesi geçirmiş, bu yıllarda, okulun ilk bayan müdiresi olan Eliz Ayvazyan, bütçenin dengelenmesi için gerekli çalışmalarda bulunmuştur. Okulun son kırk yıllık tarihinde, Gazaros Baler, Hamparsum Sınai, Hırant Der-Andreasyan ve Berç Çalıkman müdürlük görevinde bulunmuşlardır. Getronagan Lisesi'nde yarım yüzyıla yakın görev yapan Aşhen Cezveciyan'la, gene otuz yıla yakın coğrafya öğretmenliğinde bulunan Fatma S. Tümertekin saygıyla anılan kişiler arasındadırlar. Okulun açıldığı yıllardan itibaren, öğretmenleri arasında, Papaz Gomidas (müzik), Isdepan Gurdikyan (Osmanlıca), Edgar Manas (müzik), Vahram Çerçiyan (yazı), Karekin Hacaduryan (Ermenice -eski Türk Ermenileri Patriği), Karekin Kazancıyan (Ermenice -günümüz Türk Ermenileri Patriği), Turan Tanın (matematik), Ömer Beygo (matematik), Hermine Kalustyan (matematik) bulunmaktadır.

Türk eğitim tarihinde ve Ermeni cemaatinin yaşammda başarılı bir geçmişi olan okulun bütçesi bugün cemaat yardımı ve vakıf binalarının gelirleriyle dengelenmeye çalışılmaktadır. Okul 1991-1992-öğretim yılından itibaren tekrar karma eğitime geçmiştir. Bugünkü öğrenci mevcudu 385' tir. Şimdiye kadar toplam **1.619** mezun vermiştir.

SILVA KUYUMCUYAN

GEVHER AĞA CAMÜ
bak. ÜMRANİYE CAMlt

GILLES, PIERRE

(1490, Albi - 1555, Roma) Doğabilimci ve gezgin.

Yunanca ve Latince öğrenim gören Gilíes, Akdeniz ve Adriyatik balıkları konusunda yapmış olduğu araştırmalarını 1533'te Lyon'da yayımlayarak, Kral I. François'ya sundu ve ondan antik medeniyete tanık olduktan sonra barbarların elinde düşen ülkelerin keşif ve tasvirini yapabilmek için yardım istedi. Öneriyi kabul eden I. François'nın Gilles'i Osmanlı ülkesine göndermiş olduğu söylenir. Söylentiye göre Anadolu'yu gezerken parasız kalan Gilíes Iran seferine giden Osmanlı ordusuna katılmış. O dönemde Anadolu'yu tek başına gezen, üstelik 60 yaşında bir Avrupalının Osmanlı ordusuna alınması inandırıcı gelmemekle birlikte, Iran seferine katılan Fransa Elçisi Gabriel d'Aramoni-») ve maiyetinin 1548-1549 kışını Osmanlı ordusuyla birlikte Halep'te geçirirken Gilles'i orada askerlerin arasında bulup yanlarına aldıkları da bir gerçektir. Buradan heyetle birlikte Ocak 1550'de istanbul'a gelen Gilíes, bir yıl sonra yine d'Aramon'la birlikte Fransa'ya dönmüştür.

Gilles'in istanbul'a ilk gelişinin tarihi bilinmiyor. Osmanlı ordusuna katılmasıy-

h o ana kadar toplamış olduğu bilgi ve malzemelerin kaybolduğunu yazar. Gerçekten de kitaplarında verdiği bilgiler yalnız istanbul'a ait olduğundan bunların Ocak 1550-Ocak 1551 arasmda toplanmış olduğunu düşünebiliriz. Ancak verdiği bilgilerden 1547'den beri İstanbul'da bulunmuş olması gerektiği anlaşılıyor.

Güles'in projesi antik dönem ve Bizans dönemi hakkında bilgi vermektir ve projeyi ancak istanbul için gerçekleştirir. Fakat bu konuda verilen ayrıntılı bilgiler, eski bina ve anıtlan tespit ve yerleştirme çabaları onu gününün İstanbul topografyası ve binaları için bilgiler vermeye zorlar. Böylece yazıları, 16. yy ortalan istanbul'u için çok önemlidir. Yazar, istanbul'un topografyasından yola çıkarak ve kenti tepelere ve vadilere ayırarak sistemli olarak gözden geçirir, her bölgeyi tasvir eder. Birinci tepe, ayrıntılı bir biçimde anlatılan Topkapı Sarayı'nın ve Ayasofya'nın bulunduğu yerdir. Atmeydanı'mn tribünlerinin son zamanlara kadar var olduğunu ve ibrahim Paşa Sarayı yapılırken yıkıldığını yazar. Birinci vadi, Yerebatan Sarnıcı'ndan Gülhane Parkı'na doğru uzanan yer, ikinci tepe ise sonradan Nuruosmaniye Camii' nin yapıldığı yükseklikti r, ikinci vadi ise Kapalıçarşı'dan Haliç kıyısındaki Balık Pazarı'na kadar uzanır. Burada tüccarların evleri vardır. 1546'da iki bedestenin dışında Kapalıçarşı tümüyle yanmış olduğundan yazar çevrelerindeki dükkânlardan ayrılan bu iki binayı ayrıntılı bir biçimde görme olanağını bulur.

Üçüncü tepede Bayezid Camii ve Eski Saray vardır. Eski Saray'm kuzeyinde Süleymaniye Camii'nin yapımına başlanmıştır. Yazarın İstanbul'a ilk gelişinde eski sarayın çevresi 6.000 adımdı, ancak bunun bir bölümü Süleymaniye Camii'ne ayrılmıştır, sarayın içinde olan kadınlar mezarlığı da ayrıca duvarla çevrilmiştir. Üçüncü vadide Bozdoğan Kemeri, dördüncü tepede Fatih Camii, beşinci tepede Sultan Selim Camii vardır, altıncı tepe ise Edirnekapı'dır. Bunun altında Halic'e yakın Blahernai Kilisesi'nin kalıntılan vardır. Yedinci tepe ise Arkadios Sütununun bulunduğu Avrat Pazan'dır.

Aynca Gilles, zamanında hâlâ görülen Bizans kalıntılan konusunda da ilginç bilgiler verir. Bunların arasmda Hippodrom' dakine benzeyen kare kesitli bir sütundan söz eder ve bunun Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda cam imalathanelerinin yanında bulunduğunu belirtir. Yazarm istanbul'a ilk gelişinde ayakta olan bu sütun az sonra devrilmiş ve ölçülünce boyunun 35 ayak, her kenarının 6 ayak olduğu görülmüş. Venedik asilzadelerinden biri bunu satın alarak Venedik'e götürmüş ve San Stefano Çarşısı'na dikmiştir. Hippodrom'da bulunan 17 ayak yüksekliğinde bir sütunun tepesine ibrahim Paşa, Macaristan'dan getirilen Herkül heykelini dikmiş, ancak ölümünden sonra bu heykel indirilerek parçalanmıştır. Gilles istanbul'a ilk geldiğinde Hippodrom'un deniz tarafındaki ucunda 17 tane sütun duruyordu, ikinci gelişinde ancak bunlardan *5'i kalmış, geri kalanı Süleymaniye Ca*mii'nde kullanılmak üzere kaldırılmıştır. Ayasofya önünde bulunan İustinianos heykeli ise uzun zaman önce indirilmiş ve eritilmiştir, kalan parçalatın arasmda, yazarın boyundan uzun olan, İustinianosün bir ayağı ve burnu ile atının ayakları vardır.

Bundan başka Gilles Küçük Ayasofya' dan, Bakkpazan'ndan, Çemberlitaş'tan, Tavuk Pazan'ndan, Langa'dan ve Saraçhane Çarşısı'ndan söz eder ve Fatih Camii'ni ayrıntılı bir biçimde anlatır.

Kitabın ikinci cildi Haliç'teki kapılar ve mahallelerden başlar. Kentin dışında Eyüp, Kemerburgaz (Pirgos), Hasköy (Ayia Paraskevi) ve Kasımpaşa semtleri anlatılır. Galata'nın ötesinde Ayaspaşa varoşu, Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin bulunduğu Beşiktaş vardır. Boğaziçi köyleri ise şöyle sıralanır: Ayios Fokas (Ortaköy), Villa Demetriana (Kuruçeşme), dönemin Rumları tarafından Asomaton adı verilen Vicum Michaelium (Arnavutköy), Mega Rheuma (Akıntıburnu), ayrıntılı bir biçimde anlatılan Chelis (Bebek) ve Neocastrum (Rumelihisan), Leosthenius (Istinye), Therapia, Bathycolpos ya da Biutere (Büyükdere), Kalos Agros (Hünkârçayın), Vicum Scletrina (Sanyer), Chrysorroas (Altınkum) ve Meryem Kastaniotissa Manastın, Anadolu yakasında ise, yalnızca Türklerin oturduğu Beykoz, Göksu, Stavros (Beylerbeyi) ve Üsküdar, ki buradaki Mihrimah Sultan Camii de anlatılır. Aynca Kadıköy, Kalamış (Calamoti) ve buradaki Ayios loannis Hrisostomos Kilisesi ve Adalar hakkında bilgiler de vardır.

Dönüşünden sonra Roma'ya yerleşen Gilles orada öldü. Kitaplan ise 1561'de Latince olarak *Topographia Constantinopoleos et de Illius antiquitatibus libri quatuorve de Bosphoro Thracio libri très* adlarıyla Lyon'da yayımlandı. Burada yazarm adı Latince Petrus Gyllius olarak yazılmıştır. Birinci kitabm 1632 tarihli bir Leiden baskısı ve 1729 tarihli Londra'da basılmış bir ingilizce çevirisi vardır, ikinci kitabm ise Leiden 1632 ve 1635 tarihli iki baskısı ve Buchon'un *Collection des chroniques nationeles'm* üçüncü cildinde (Paris, 1828) Fransızca bir çevirisi vardır. Aynca her iki kitap Banduri'nin *Antiquitates Constantinopolitanae*sine de (Paris, 1712) alınmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

GIRGIR

Türk karikatür ve mizahına yeni bir ufuk açan haftalık dergi.

Oğuz Aral tarafından 1971'de *Gün* gazetesinde bir aktüel karikatür köşesi olarak başladı. Basan üzerine bir tam sayfaya çıkarıldı ve ertesi yıl dergi olarak yayımına girişildi. Demokrasiye girişle 1946' dan itibaren büyük bir gelişme gösteren karikatür alanına, çizgi romanın özelliklerini sokan *Gırgtrbiı* ekol oluşturdu. Televizyonun da etkili olmaya başladığı 1970'li yıllarda daha öz ve 68 kuşağı denilen genç kuşaklarca daha kolaylıkla anlaşılmak amacım güden bir yaklaşım örneği ortaya kondu. Altyazının açıkladığı resim *yerine çizgiyle balon* içindeki yazıyı bütünleştiren bir teknikle karikatüre yeni bir devingenlik kazandırıldı.

Oğuz Aral, topluma mal olmuş ancak seçilmişler tarafından dışlanan konulan (arabesk tartışması gibi) konu edinerek kitleye mal olmanın yanısıra, televizyonun güncelleştirdiği konulan da mizahi açıdan topluma sundu. Aynca konularda güncelliği pekiştirmek için, baskıdan önceki son gün 24 saat yoğun çalışma ile en son durumu yansıtma yöntemini kullanarak, karikatüre "taze haber" niteliği katmaya çalıştı.

San rengi kullanışı, çizgilerdeki yumuşaklık ve lise-üniversite öğrencisinin konuştuğu konuları işlemesiyle büyük ilgi toplayan *Gırgır,* 12 Eylül döneminde açıkça söylenemeyeni de işleyerek Türk basın tarihinde görülmemiş 500.000'i aşan bir tiraja ulaştı. Bu niteliğiyle, Amerikan *Mad* ve Sovyet *Krokodil* mizah dergilerinden sonra dünyada üçüncülüğe de oturdu. Oğuz Aral'ın kardeşi Tekin Aral tarafından çıkarılan *Fırt* da, 200.000'e yaklaşan tirajıyla, onun izinden başarıya ulaştı. Dergi bir okul görevi üstlendi. 1970'li ve 1980'li yılların pek çok karikatüristi orada yetişti, ayrıca Aral, açtığı karikatür kursları ve dersleriyle bilgilerini topluma aktarmaya çalıştı. *Gırgır'm* birçok kopyası da çıktı. Seveni kadar politikacılar arasında düşmanı da olan *Gırgır,* bağlı bulunduğu *Günaydın* grubunun satışı sırasında Oğuz Aral'dan koparıldı, sahip değiştirdi ve 1980'lerin sonundan itibaren özelliğini yitirdi.

ORHAN KOLOĞLU

GİYİM KUŞAM

Bizans Dönemi

Bizans'ta temel giysi, belden kemerle bağlanan bol ve uzun bir gömlekle (hiton), sağ omza iğne ile tutturulan mantodan (hlamys, himation) oluşur. Üst üste geçirilebilen gömleklerin sayısı ve kumaşların cinsi kişinin toplumdaki yerine göre değişir. Hitonü süsleyen dikey şeritler, kenar süslemeleri ve yakalar da sosyal statüyü temsil etmektedir. Kadın ve erkek kıyafetleri arasında önemli bir fark yoktur. Kadınlar, uzun gömleğin üzerine attıkları mantoyla başlarım da örtmektedirler. Erkek şapkalarına 11. yy'dan itibaren rastlanmaktadır. Bizanslılar konçlan bilek hizasına gelen ayakkabılar giymektedirler.

7. yy'dan sonra Doğulu kaftanların etkisiyle, Bizans giysilerinde bir daralma görülmektedir. Gömlekler artık vücudu ve kollan sarmaktadır, iranlı süvarilerden alınmış "skaramangion", 10. yy'da imparator ve saray ileri gelenlerinin merasim giysisi olmuştur. Belden kemerli skaramangion'lara içten samur kürkü geçirildiği de bilinmektedir. Saray kıyafetlerine ait ikinci bir gömlek türü ise "divitision"dur. Paleólogos Hanedanı(->) döneminde divitisionün yerini "sakkos" almıştır.

Konstantinos Porfirogennetos'un *De ceremoniis* 'inde(->) saray giysilerinin katı protokol kurallarına dayandığı anlatılır.

Saray ileri gelenleri kırmızı, beyaz ve yeşil elbiseler giyerken, erguvan rengi imparatorun ayrıcalığıdır. İmparatorluğun diğer bir simgesi "loros"tur. Omuzdan bele çapraz bağlanıp sol kola geçirilen bu atkı türü, altın işlemeler ve değerli taşlarla bezelidir. 11. yy'dan itibaren, paralarda ve Ayasofya mozaiklerinde de gördüğümüz gibi, loros'un şekli değişmiş, önceleri "V" şeklinde bir atkıyken, omuzları saran "T" şeklinde bir yaka haline gelmiştir. İmparatoriçe tasvirlerinde, lorosün etek hizasında kıvrılarak bir kalkan şeklini alması "torakion" olarak adlandırılmıştır. Saray dışında ve tören alaylarmda, imparator ve maiyeti gömleğin üzerine bir manto türü olan "sagion'ü geçirmektedir. İmparatorun mantosu değerli taşlarla süslü olup, sağ omza yine değerli bir taştan yuvarlak bir "fibula"yla tutturulmaktadır. Saray erkânının mantoları da altın işleme ve incilerle bezelidir. Mantoların göğüs hizasına, simli dörtgen kumaş parçası olan "tablion" asılır. İmparatorluk tacı, iki yanından inciler sarkıtılan "diadem"dir. I. Aleksios Komnenos(->) yüksek kenarlı bir başlık şeklinde taç geleneğini getirmiştir.

6. yy Bizans saray giysilerinin en güzel sergilendiği sanat eseri Ravenna'daki San Vitale Kilisesi'nin mozaik panolarıdır. 10. yy saray giysilerinin görkemi, asrın başında Konstantinopolis'te mahkûm olan Harun bin Yahya tarafından hayranlıkla anlatılmaktadır. Aynı şekilde, Tudelalı Benjamin (bak. Bünyamin [Tudelalı]) de Komnenos Hanedanı'nın göz kamaştırıcı elbiselerinden söz eder. Kral VII. Louis'i ziyarete gelen Manuel Komnenos'un elçileri, -Odo de Deuil'ün tasvirine göre- vücudu ve kolları saran kısa, dar, ipekli elbiseler giymektedirler. Paleologoslar döneminde ise uzun elbiseler ve Şark etkisi tekrar gündemdedir. Kariye Camii(->) mozaiklerinde Teodoros Metohites, altın işlemeli, uzun bir elbisenin üzerinde, bitkisel desenli yeşil bir bol manto ve türbanı anımsatan kabarık bir başlıkla tasvir edilmiştir. Aym dönemin minyatürlerinde, İran geleneklerine göre süslenmiş brokarlar, kaftanlar, türban ve takkelere geniş çapta yer verilmektedir.

Din adamları, ipek veya keten gömlek olan "stiharion'ün üzerine bir pelerin türü olan "phelonion'la birlikte "epitrachilion" diye adlandırılan bir atkı geçirmektedirler. Piskoposların atkısı haçlarla bezeli "omoporion"dur. Diğer bir piskoposluk işaretiyse, kol kenarlarına geçirilen işlemeli "epimanikia"lardır. Yüksek rütbeli papazlar diz hizasında, "epigonation" diye adlandırılan baklava biçimli, simli bir kumaş parçası sallandırır. Keşişlerin giysisi de kukuletalı kahverengi bir cüppeden oluşmaktadır.

Antik çağda kullanılan üç tip; açık sandalet, normal ayakkabı ve yüksek konçlu ayakkabı, Bizans'ta kullanıldı fakat uzun konçlu tip daha yaygındı. Niketas Koniates'e göre, uzun konçlu beyaz ayakkabı "krepides" ancak işçilere yakışırdı. Buna karşılık, resimlerde imparator ve ailesi daima uzun konçlu kırmızı ayakkabılar içinde gösterilmiştir. Bu ayakkabılar, genellikle burun ve bileklerinde incilerle süslü olurdu. Saray memurları, uzun tuniklerinin altında güçlükle seçilebilen siyah ayakkabılar giyer, din adamları ise alçak siyah terlik demek olan "kaligia"yı kullanırdı. Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'na (Zeyrek Kilise Camii) bağlı olan bir keşişin yılda bir çift "kaligia" alma hakkı olduğunu biliyoruz. Geç Roma dönemine ait olan "kampagia" ise bir çeşit sandal olup, Bizans'ta askerler tarafından kullanılmıştır. İoannes Malalas'a(->) göre, askerler kampagia'yı ancak bayram ve yortularda giyebilirdi. *De ceremoniis'e* göre, bu ayakkabı memurlara aittir. Genellikle siyah ve beyaz renkte olup, deri ya da ipekten yapılan ayyakabıların, mavi, mor ve yeşil gibi parlak renkli olanları imparatorlara ve yüksek rütbelilere ait kabul edilirdi.

Günlük giyimiyle I. Süleyman'ı (Kanuni) betimleyen bir çizim. M. J. Jouannin-Jules Van Gaver, *Turquie,* Paris, 1840 *Galeri Alfa*

Bibi. *Constantini Porphyrogeneti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae librei duo,* (yay. J. J. Reiske), Bonn, 1829; *Livre des Ceremonies,* (yay. A. Vogt), 2 c, Paris, 1967; J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Ceremonies,* Paris, 1910; E. Piltz, "Costume in Life and Death in Byzantium", *Bysans och Norden, Akta för Nordiska forskarkursen i bysantinsk konstvetenskap,* Uppsala, 1989, s. 153-165; Ph. Koukoules, *Byzantion bioskaipolitismos,* Atina, 1948-1957, c. IV, s. 395-418.

BRİGİTTE PİTARAKİS

Osmanlı Dönemi

İstanbul'da giyim kuşam saray, devlet adamlan, halk ve meslek grupları bakımından yüzyıllara göre farklılıklar göstermiştir.

Erkek Kıyafetleri: Dokumacılık sanatının en güzel örnekleri olan saray dokumaları ve bunlardan yapılan giysiler padişah kıyafetlerinin ve özel eşyalarının ölümünden sonra da saklanması geleneğiyle bugüne kadar korunmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu yolla biriktirilmiş yaklaşık 2.500 parçalık bir koleksiyon bulunmaktadır. Saray giyim kuşamı hakkında derli toplu bilgiler veren bu koleksiyonun büyük bir kısmını padişah kaftanlan oluşturmaktadır. Kaftanlarda ve giysilerde biçim farklılığından çok zengin kumaş çeşitleri ve desenler dikkat çeker. Ağır dokulu bu kumaşlardan dikilen kaftanlar içe ve dışa giyilmek üzere iki türde yapılırdı. Dışa giyilen kaftanlar tören kaftanlarıydı. Yapımlarında çatma, kemha, seraser, sof gibi kumaşlar kullanılırdı.

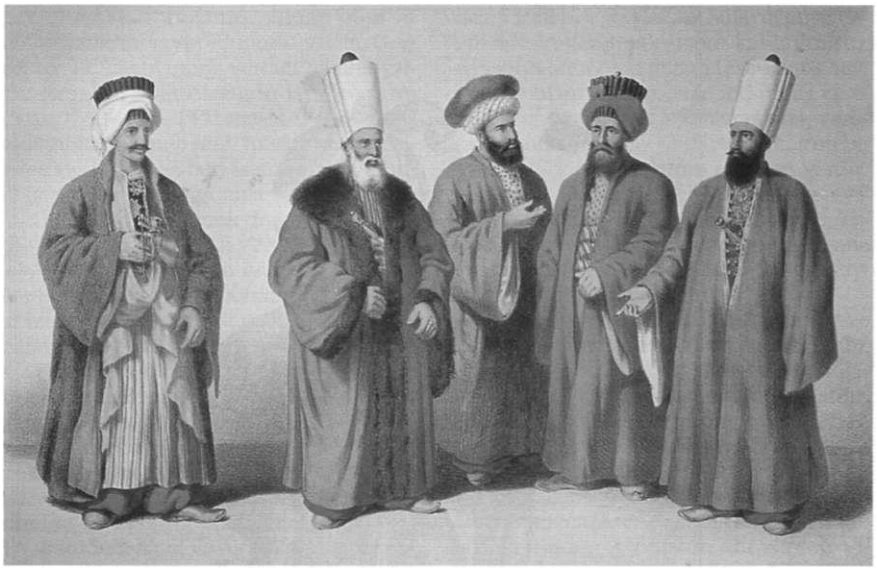

Bazı Osmanlı devlet görevlileri: Soldan sağa, baş çuhadar, defterdar, defter emini, nişancı efendi, darphane emini.
Müşir Arif Paşa, *Les Anciens Costumes de VEmpire Ottoman,* Paris, ty (1864)
Galeri Alfa

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sarsıntı geçirdiği yıllarda dokumacılıkta altın ve gümüş kullanımı yasaklanmıştı. "Serenk" adı verilen kumaş, bu yıllarda kaftan yapımında kullanıldı. Kumaş kalitelerinin düşmesiyle desenlerde de çözülmeler başlamıştı.

Dış kaftanlar içe giyilenlerle aynı biçimde olur, yalmzca kol yuvasının arkasında omuzdan aşağı sarkan, koldan daha uzun bırakılan ve "yen" denilen bir parça bulunurdu. Yen, görünüşü itibariyle gösterişli yapılır, yen ağzı kürkle ve kaytanla çevrelenirdi. Merasimlerde yen öpülmesi saygı göstergesiydi.

Kaftanlar önden açık, yanlarından yırtmaçlı olurdu. Omuzdan arkaya devşirilir; yaka, ön kenarlar, omuzda kol yuvalarının altı kürkle kaplanırdı. Çok renkli brokar ya da lamie üzerine güneş şeklinde mücevherlerle bezenmiş kaftanlar tipik 17. yy modelleridir.

16. yy içoğlanlarmm sadece resmi törenlerde "dolma" giydikleri bilinmektedir. Dolma Avrupa dillerine de geçmiş, hem iç elbise, hem de kaftan anlamında kullanılmıştır.

Saray memurlarından sultanlara kadar herkes mevsimine uygun zengin malzeme kullanılarak yapılmış kaftan çeşitleri giyerlerdi. Kışın yorgan gibi dikilmiş, kapitone yapılmış kürk astarlı kaftanlar tercih edilirdi.

Saray çalışanları tayin ve terfi törenlerinde de kaftana benzer şeref cüppeleri kuşanırlardı. Yabancı büyükelçilik görevlileri de huzura alındıklarında bu cüppelerle onurlandırılırlardı. Bunlar sultan kaftanlarına benzeyen geniş etekli, uzun kollu, yere kadar uzanan, zengin malzeme ve aksesuvarla süslenmiş, değerli düğmeleri olan giysilerdi.

Kaftanın altına çakşır giyilirdi. Çakşır, içdonu üzerine giyilir, uzun ve kısalığına göre "potur" ya da "şalvar" olarak da adlandırılırdı. Çoğunlukla üste giyilen giysilerin altında kalır, gözükmezdi. Ancak tören ve özel günlerde iç kaftanlanyla, ava sefere giderken boyu belde biten kısa ceket/cepken türü giysilerle giyilirdi. Çakşır belden uçkurla büzdürülürdü. Dizkapağından aşağısı baldırı kapatır, daralarak ayak bileğine kadar inerdi. Bazen de paçalar bol bırakılır, bilekte büzdürülürdü. Seferde olmayan yeniçeriler, "diz çakşıri'yla, ayak bileğinden dize kadar baldırı kaplayan "tozluk" giyerlerdi. Saray ileri gelenleri için ağır kumaşlardan yapılan çakşırlar, giyenin rütbesi ve mevkiine göre çuha türü kumaşlardan da dikilirdi. Rengi giyenin mesleki konumuna göre değişirdi. Çakşırın üstünde yün-pamuk ya da ipek-pamuk karışımı kumaştan yapılmış iç gömlek olurdu. Bele bir som sırma kemer ya da kuşak sarılırdı. Bunlar için de yine mevsimine uygun ipekli veya yünlü kumaşlar tercih edilirdi. Sarayda som sırma kemerleri yüksek dereceli kişiler kullanırlardı. Rütbe ve derece gösteren kemerleri ise yalnızca bostancılar takmışlardı. Saray ağalarının kullandıkları ağır kuşaklar işlemeli Acem şalı, lahuri şal, Tosya kuşakları, yün tezgâhlarında dokunan kaba kuşaklara kadar uzanan bir çeşitliliğe sahipti.

Osmanlı giysileri yüzyıllar boyunca değişmeme yönündeki tutuculuğuna rağmen mutlak bir üniforma anlayışında değildi. Kıyafetlerdeki farklılıklar devletin çeşitli kademelerinde yer alan insanların sosyal sınıf ve dunımlanm gösterirdi. Kaynaklar I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-**1566)** sonra bu sosyal farklılıkların özel başlıklarla belirlendiğini göstermektedir.

Her sultan kendisinden önceki sultanın kullandığı başlığın şekil, malzeme, renk ve üzerine sarılan baş bezinde değişiklikler yaparak kendi başlık formunu oluştururdu. Hiç kimse, hiçbir sınıf bir diğerinin başlığını giyemezdi. Cumhuriyet'in ilanına dek külah, kavuk, takke, fes ve kalpak gibi başlıklar kullanılmıştır.

1827-1839 kıyafet değişikliklerinden sonra geleneksel giyim yerine Fransız ve İngiliz askeri giysilerinden esinlenilmiş yeni üniformalar benimsendi. Setre ve pantolon; apoletli, kruvaze kesimli, çift düğmeli, boyu uzun tutulan ceketler kabul gördü. Hâkim yakalı, önde göğüs üzerinde simetrik düğmeli, dizkapaklarma kadar inen uzunlukta setrenin omuzları apoletlerle süslenirdi. Bu apoletler kimi zaman püsküllerle süslenir, kimi zaman da kordonet ve sırma ile işlenirdi. Düğmeler, altın ya da gümüş yaldızlı olurdu. Yakalar, kolağızları gümüş, altın sırma ile işlenir, işlemeler özenle yapılırdı. Pantolon kesimleri günümüz pantolonlarına benzerdi. Bu dönemde henüz ütülenmeyen pantolonların düzgün durması için ayak altından geçirilen bantları olurdu.

Askeri kıyafetlerde Batı üniformalarının modelleri yakından takip edilir olmuştu. Kenarlan biyeli pantolonlar, kruvaze ya da tek düğmeli setreler üzerine çapraz asılan nişan kurdeleleri, göğse takılan diğer nişanlar böyle bir zevkin ürünleriydi. Beldeki kemere merasim kılıcı takılır, beyaz eldiven ve boyunbağı mutlaka olurdu.

Setre-pantolon modası zamanla halktan kimseler arasmda da yaygınlık kazanmıştı. 1860'a doğru İstanbul terzileri öncelikle aydınlar arasında yaygınlaşan setre-pantolondan alaturka bir setre yaratmışlar ve buna "istanbulin" adını vermişlerdi. Yine aynı yıllarda Avrupa'da pantolonlan ütüleme modası çıkmış ve birkaç yıl sonra İstanbul'da da uygulanmıştı. İstanbulin-setrede yakalar kısa tutulmuş, göğsün ön kısmında süs gibi duran düğmeler iliklenir hale getirilmişti. Özellikle devlet memurlarının resmi kıyafeti halini alan istanbulin, çok az değişikliğe uğrayarak II. Meşrutiyet, hattâ Cumhuriyet'e kadar resmi kıyafetler arasında kaldı. Sırmalı mülkiye üniformaları da istanbulin kesimiyle biçilir, rütbeye göre yaka, göğüs ve yen ağızları sırmayla işlenirdi. İçine dik yakalı beyaz gömlek, siyah boyunbağı ve düğmeli yelek giyilen istanbulin biçimi setre, "Kâtibim" şarkısına da konu olmuştu. Yine aynı yıllarda redingot ve tek düğmeli setre modaydı.

Redingot, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbulin yerine giyilmeye başlanmış, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından sonra modası geçmişti. Siyah şayaktan yapılan redingotlan sivil devlet erkânı, yüksek sivil memurlar resmi törenlerde giyerlerdi. Boyu dizkapağının altına kadar uzun olur, pantolon da aynı kumaştan yapılırdı. Yakası kolalı frenkgömleği, boyunbağı ve yelekle giyilirdi.

19- yy'ın başlarında her türlü aşın hareketi yapan yeniçerileri taklit eden İstanbul gençleri arasında "Cezayir kesimi" denilen giyim şekli moda olmuştu. Bu giyim zamanın âsî gençliği arasında hemen kabul görmüştü. Cezayir kesiminde başa sa-

rık, bele de şal kuşak sarılırdı. Kuşağın bir ucu arkadan yere kadar sarkar, yürüdükçe ayak topuğuna vururdu. Başa sarılan sarık ve bel kuşağı iyi cins ipeklilerden seçilir, kuşağa gümüş kakmalı yatağan takılırdı. Sırta bürümcükten bir gömlek giyilir, yakası iliklenmezdi.

Başta abani sarık, keten ya da pamukla dokumadan mintan, giyenin yaşma ve mesleğine göre altında uzun paçalı çakşır ya da potur, baldırda dolak; gömlek üstüne salta-cepken ya da yelek, ayakta yemeniden oluşan giyim Cumhuriyet'in ilanına kadar halk arasında yaşadı. Yaşlıların cepkenleri koyu renk, gençlerinki al ve mavi renkte çuhadan yapılırdı, uzun kollu olan cepkenler giyenin ekonomik durumuna göre önleri, arkası, kolları sırma işlemeli olurdu.

Esnamı bir başka kesimi de bürümcükten ya da beyaz pamuklu ince çizgili dokumadan, yakası göğse kadar açık ve ilikli iç gömlek üzerine, önü kavuşmayan zengin işlemeli koyu renkte yelek ve ağı geniş ve yerden 15-20 cm yukanda açık renk şalvar giyerdi. Ayakta yemeni ve başta da püsküllü fes olurdu.

Hamallar, önden düğmeli mintan üzerine kaim ve dayanıklı kumaştan yapılmış, uzun kollu cepken (o zamanki adıyla "aba") ve altına dizde biten çakşır giyerlerdi. Dizkapağına kadar uzun yün çoraplarla mestli yemeni/terlik birlikte kullanılırdı. Başlık renkli, işlemeli bir külahtı. Omuzdan geçirmeli arkalık ve elde dokunmuş kalın kolonlarla taşınacak eşyayı sırtlarlardı.

Su satan sakalar, pamuklu kumaştan beyaz gömlek üstüne aba yelek ve boyu dizkapağında biten geniş ağlı, körüklü diz çakşırı ya da potur giyinip bellerine bir kuşak sararlardı. Başlarında ise koyu renk fes türü bir başlığı, üstüne ince bir kumaş dolayarak kullanırlardı. Ayağa ise poturun altma uzun çorap ve onun üstüne de mestli yemeni giyerlerdi.

İstanbul yaşamında eskiden beri yeri olan İstanbul külhanbeyleri ile yangın köşklüleri de kendilerine özgü kıyafetler giyerlerdi. Tulumbacılar ise dizkapağının üstünde kısa pantolon ve mintan giyerler, bellerine kuşak sannırlardı. Yangına giderken "tulumbacı yemenisi" giyerler, bazen de yalınayak koşarlardı.

Külhanbeyleri ise dar kalıplı vişneçürüğü fes, sivri burunlu ve topuklu ayakkabı giyerlerdi. Bu ayakkabının arkasına basarak giymek ve topuk göstermek, külhanbeyi tipinin gereğiydi. Koyu renk pantolon, açık renk gömlek üzerine yelek giyerlerdi. Yeleğe köstek takılır, ceket giyilmez, omuzda taşınırdı.

Din adamlarının da görev ve rütbelerine göre değişen kıyafetleri vardı. Dervişlerin, şeyhlerin giysileri mensup oldukları tarikata göre farklılıklar gösterirdi. Medrese mensubu molla ve müderrisler, suhte, hoca, müftü, ulema görev yerlerine göre değişen, gelenek haline gelmiş giysilere sahiptiler.

Bu sınıfın saraya mensup olanları da daha belirgin giysi ve serpuş taşırlardı. En yaygm din adamı giysisi kavuk üzerine beyaz sarık, çizgili pamuklu dokumadan mintan ve şalvar, desenli kuşak, koyu renk cüppe ve uçlan yukarı doğru kıvrık yemeniden ibaretti.

Kadın Kıyafetleri: Saray kadınlarının giysileri, 16. yy'dan itibaren başlatılan ölen padişahların ve şehzadelerin giysilerini ve özel eşyalarını saklama geleneğine tabi tutulmamıştır.

Batılı ressamların hazırladıkları albümler ve gravürlerden 18. yy sonu ve 19. yy başlarına kadar olan kadın giysileri hakkında birtakım bilgiler edinilebilir.

18. yy'da saray kadınlarının giysileri için dokunan kumaşlarda serpme desenler ve küçük çiçekler tercih edilirdi. Başlarında çeşitli adlar verilen tepesi sivri hotozlar bulunur, üzerleri güzel renkli çiçekler, sorguç ve değerli taşlarla süslenirdi. Hotozla birlikte "çarpi" adı verilen ince tül-

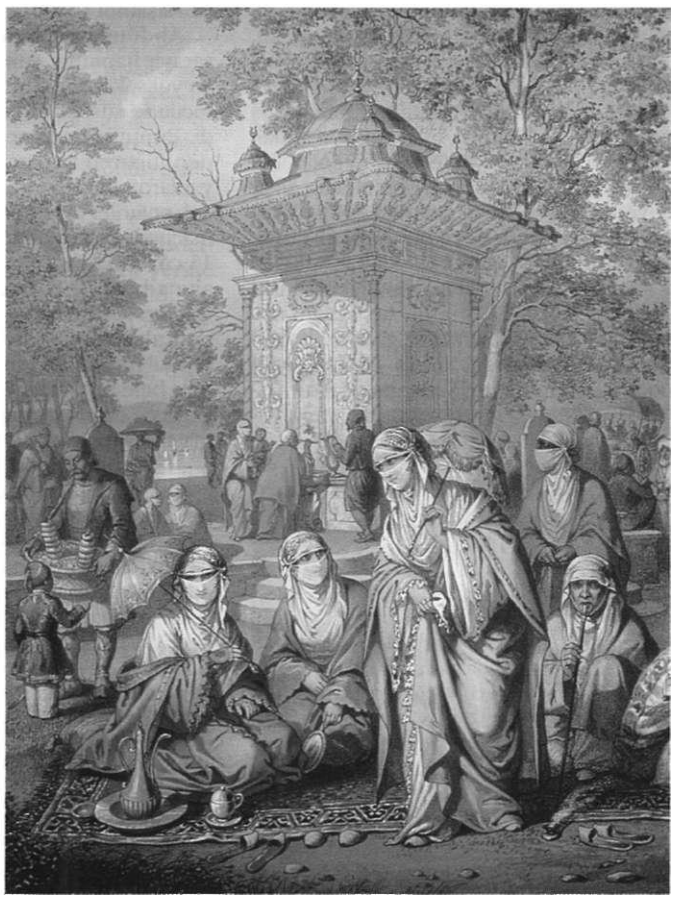

Istanbullu hanımların üç etekli entari, şalvar ve bürümcük iç gömlekten oluşan ev içi giyimlerini betimleyen bir resim (solda). Göksu Çayın'nda feraceli ve yaşmaklı hanımlar.
Camille Rogier, *Galerie Royale Peints d'après nature,* Paris, ty (yak. 1845) (sol), G. Brindesi, *Souvenir de Constantinople,* Paris, ty (1855-1860)
Galeri Alfa (sol), Ara Güler fotoğraf arşivi

19. yy sonu, 20. yy başında, redingot ve istanbulinden esinlenilerek biçilmiş bir okul üniforması giymiş iki erkek ile ferace, yaşmak ve çantasıyla bir bayan. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu (sol), Burçak Evren koleksiyonu*

bent bağlanırdı. Saray kadınlarının hemen hepsinin altm, gümüş tel işlemeli entari ve gelinlikleri, sorguçlu gelin başları, ipekli, sırmalı, elmaslı kemerleri vardı.

Harem kadınları bir teli keten, bir teli ipek iplikten, ince ve kıvrık dokunmuş yaka ve kolağızlarma oya yapılmış 'hilali gömlek", iç gömlek üstüne uzun kollu, üçetek formunda bir entariyle, altına çakşır giyerlerdi. Üçetek ve entariler belden "kadın kuşağı" da denilen bir ipek şalla büzdürülürdü.

Sultan hanımlar atlas, diba gibi kumaşlarla kaplı kakum, samur, vaşak gibi değerli kürklerden kaftanlar giyerlerdi. Harem dışma çıkılacağı zaman yaşmak ve ferace ile örtünürlerdi. Sırtlarına ağır kumaşlardan dikilmiş, göğsü ve önü kapalı, geniş yakalı ferace, atlas ve sevai şalvar, ayaklarma mengup pabuç giyerlerdi.

18. yy'ın sonlarına kadar benzer kıyafetlerle görülen kadınların giyim kuşamları üzerine getirilen ilk yasak, bu yüzyılın ortaların doğru III. Ahmed döneminde (1703-1730) çıkarılmıştı. Lale Devri'nin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa halkın günlük giyim kuşamında açık saçık giyinmenin alışkanlık haline geldiğini, başlıkların Avrupa kıyafetlerinden esinlenilerek bozulduğunu, dışarı çıkarken giyilen ferace kumaşlarmda israfa gidildiğini belirterek bazı yasaklamalar getirmişti.

Kadınların giyimi ile ilgili ikinci yasak, 1751'de konuldu. Bu dönemde de yakası açık ferace giyen kadınları şiddetle cezalandırma yoluna gidilmişti, istanbullu hanımlar bu yasaklara bir süre uysalar da moda merakı, yasağın hükmü geçer geçmez tekrar canlandı.

Erkek başlığı olarak fes, II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde saray ve halktan kadınlar arasında da kullanılmaya başlandı (bak. fes).

Abdülmecid döneminde (1839-1861) saraylı hanımlar sukabağına benzer, boyu yüksek, başa oturtulan, değerli taşlar ve incilerle süslenmiş "saraylı fesi" giyerlerdi. Bununla beraber önden düğmeli, belden itibaren tamamen açık uzun etekli, yanlarda derin yırtmaçları olan, geniş yakalı entariler giyilirdi. Kollar dirsekten yırtmaçlıydı ve kol boyu normal boydan 10-15 cm daha uzun tutulurdu. Bu entarinin altına bürümcük iç gömlek giyilirdi. Yakasının işlemeleri ve kenar oyalan entarinin yaka oyuntusundan görünürdü. Uzun bırakılan ön etekleri geleneksel alışkanlıkla bele bağlanan şal kuşağa sıkıştırılırdı. Böylece entariyle aym ya da zıt renkte kumaştan yapılmış şalvar da görünürdü.

II. Mahmud'döneminde (1808-1839) askeri ve idari kadrolarda gerçekleştirilen giyim kuşam yenilikleri halk arasmda önce erkek giyimlerinde görüldüyse de bu yeniliklere dönemin kadınlan daha çabuk adapte olmuşlardı.

Beyoğlünda yaşayan azınlıkların da etkileriyle İstanbul, Avrupa modasını takip eder hale gelmişti. Levanten ailelerden çıkan yetenekli terziler İstanbullu kadınların Türk gelenekleriyle Avrupa modasını uzlaştırma yolundaki fikirlerini kumaş üzerinde uygulayabiliyorlardı. O yılların haberleşme ve ulaşım koşullarından kaynaklanan gecikmeyle Avrupa modası İstanbul'a birkaç yıl arayla ulaşabiliyordu. Giderek artan Batı etkisi, kıyafetlerde olduğu kadar işleme desenlerinde de etkisini göstermişti. Bu dönemde tasvir sanatı gelişmiş, figürlü işlemeler ön plana çıkmıştı. Entari, kaftan, iç gömleği gibi kadın ve erkek giysilerinde, baş süslemelerinde kullanılan örtülerde, kaşbastı tülbentlerde, kemer, uçkur ve yağlıklarda altın, gümüş, ipek ipliklerle yapılmış zengin işlemeler dikkati çekerdi.

Bu işlemeler, saraydan İstanbul kadınlarına ve diğer illere de geçen bir moda haline dönüşmüştü. En çok da kadife üzerine çok kıvnmlı çiçek demetleri işlenen, dolayısıyla "bindallı" adı verilen gelinlikler tutulmuştu. Kemer ve ev potinleri de kadife ya da saten üzerine sırma işlemelerle süslenir, bindallı ile takım giyilirdi.

İstanbullu hanımlar o yıllarda Avrupa'da yaygınlaşan ampir modasına uygun mantoları ferace haline getirerek giyiyorlardı. Geniş kesimli, uzun kollu feracede bel oturtuluyor, eldivenle birlikte kullanılıyordu. Çoğunlukla içe giyilen bürümcük gömleğin kolları, feracenin kollanndan görünürdü. Bu giysinin yakası, Türkmenlerin giydikleri feracelerin yakasına benzerdi. Yaka, önde göğüs hizasında kapamr, oradan üçer kırmayla omuzlara doğru genişleyerek sırttan arkaya, topuğa değecek uzunlukta bırakılırdı. Başta mahmudiye fes yüksekliğinde hotoz üzerine ince muslin kumaştan yapılan yaşmakla yüz ve boyun kapatılırdı.

19. yy'm sonlarında Avrupa'da ampir modası geçerliliğini yitirmiş, "art nouveau" akımı yaygınlaşmıştı. Ampir modasının omuz stiline uygun olan ferace, yeni akımın giyim modasına getirdiği kabarık büzgülü kollara uyum sağlayamadı. Böylece İstanbul'da da ferace yavaş yavaş ortadan kalkmıştı. İstanbul kadınlan da bu yeni akımın kabarık kollu giysilerini benimsediler ve İstanbul'daki Arap kadınlarının sokak üstlüğü olan "çarşafı giymeye başladılar.

Çarşaf belde bir uçkurla büzdürülen u-

zun etek ve omuz ya da baştan çevrilen ikinci bir parçadan oluşurdu. Önde göğüs üstünde kurdele ya da iğneyle kapatılırdı. Böylece pelerin gibi bir hava yaratılır, Avrupa'da moda olan "kap", Türk modasına uygulanmış olurdu. Mevsime ve içe giyilen elbisenin türüne göre çarşafın pelerin kısmı uzar kısalırdı. Kısa olursa uzun eldiven giyilirdi. II. Meşrutiyet'e kadar koyu renkte ipekli kumaşlardan yapılan çarşaflar çoğu zaman düğün ve diğer önemli günlerde giyildi. Yeni çarşafa giren genç kızların çarşaflan açık renklerde seçilirdi.

1876'da II. Abdülhamid tahta çıktığında I. Meşrutiyet ilan edilmişti. Hükümdarlığı boyunca çeşidi ayaklanmalar olmuştu. Çarşaf da bu ayaklanmalar sırasında bir gizlenme aracı olarak kullanılmış, bu kuşkusuyla da yasaklanması yoluna gidilmişti.

II. Meşrutiyet'ten sonra her renkte çarşaf giyildi. Çanta ve şemsiye de bu yıllarda kullanılmaya başlandı. Yüzlerini göstermek istemeyen hanımlar peçe ile örtünürlerdi ama yüz yine de belli olurdu. Peçe Avrupa modasında şapkalara takılan tüllerin yerini tutardı. Bazen de peçe kullanılarak yüz kapatılmaz, şemsiye ile gizlenirdi.

19- yy'ın sonlarına gelindiğinde Avrupa'da "kap" modası bitmiş, 20. yy'ın başlarına kadar dış giysi arayışları sürmüş, sonunda sokak kıyafeti olarak "manto" keşfedilmiştir.

İstanbul'da ise II. Meşrutiyet'ten sonra kadınlar sosyal yaşamda baskıdan bir ölçüde kurtulmuşlardı. Meşrutiyetin ilk yıllarında her türlü kumaştan çarşaf giyen kadınlar, Avrupa'da 1910'larda başlayan manto modasını takip etmek için kısa bir dönem bocalamışlardı. I. Dünya Savaşimn getirdiği ekonomik bunalım yılları gereksinime uygun giyinmeyi gerektiriyordu. Askeri kıyafetlerde düzenlemelere gidilmiş, masraflı ağır işlemelerden vazgeçilmişti. Lacivert üniformalar yerini boz, haki renkte gündelik giysi benzeri, gizli düğmeli üniformalara bırakmıştı. Kumaş fabrikaları yalnızca askeri ihtiyaçları karşılıyordu. Kadınlar bu yıllarda sırtlarına pelerin benzeri bir giysi alıyorlardı. Savaş yıllarında israftan kaçınma politikası Avrupa'da da etkisini göstermiş, bol büzgülü, kabarık etekli elbiselerin yerini daralan ve daha abartısız giysiler almıştı.

1918, İstanbul'da modayı takip edebilenler için çarşafın terk edilmeye başlandığı tarihtir. Avrupa modasının ve kumaşlarının yaygın olarak kullamlmaya başlandığı bu yıllarda en çok Paris modası yakından takip edilirdi. Fay, krep ve türevleri, tafta, gabardin, keten, saten, kadife gibi kumaşlardan yapılan giysiler, uzun bir ceket ve etekten ibaretti. Ceketler ilk başlarda çarşaf havasındaydı; bol kesimli yapılır, önde ve arkada iri pilili olur, önde göğüs altında bir kuşakla bağlanırdı. Etekler de iç eteğin hareket rahatlığını verecek şekilde büzgülü ya da pilili yapılırdı. Bu ceket-etek takımlara "kostüm tayyör" adı verilirdi.

Dönemin en önemli aksesuvarları inci kolye, glase ya da süet eldiven, şemsiye, kumaş üstüne yağlıboya ile desenlendirilmiş kısa saplı "pomparder" çanta, kürk etol, rugan ayakkabı ve saten kurdelelerdi. Dışa giyilen çarşaflarda da kürk ya da saten kurdele olurdu. Muhafazakâr kadınlar bu çarşaflan başlarından dolayarak kullanmaya bir süre daha devam ettiler.

Ceketlerin yakası ilk başlarda feracelerin kırmalı devrik yakasını andırsa da o kadar uzun tutulmazdı. Bu ceket ve etek takımlar zamanla biçim değiştirerek içe giyilen kıyafetlerle hemen hemen aynı formu aldılar. Yünlü ve gabardin ceketler uzun yapılırdı ve yakalan geniş kesimliydi. Üstünde düğmelerle süslemeler olurdu. Yaşmak bağı boyna dolanır ya da arkada serbest bırakılır ya da arkadan ceketin içine sokulurdu.

Ev elbiseleri ise baskı desenli ipekliler ve ketenlerden yapıldı. Dışan giyilen elbiselerde genellikle pastel ve yumuşak tonlar tercih edildi. Tül ve dantel, şık davetler ve özel günler için yapılan giysilerin omuz, sırt ve göğüs dekoltesinde kullanıldı. Bazen de inci kolyeler elbise üstüne dikilerek fonksiyonel hale getirildi. Boyna alınan kürk etoller şıklığı tamamlardı.

Zamanla üst yaşmak da kalkmış, saç tuvaletleri ve giysi modelleri günün kadın magazin ve moda dergilerinde yer almaya başlamıştı.

Cumhuriyet Dönemi

Mütareke döneminde (1918-1922) İstanbul'da subaylar çeşitli günlük giysiler üstüne kuzu derisinden kalpaklar giyerek ilk Kuva-yı Milliye çalışmalarını başlatmışlardı. 1908'den sonra orduda kullanılmaya başlamış olan kalpak Kuva-yı Milliyecilerin simgesi haline gelmişti.

Bir yüzyıla yakın giyilen fes vb diğer başlıklar TBMM'nin 25 Kasım 1926'da kabul ettiği bir yasayla kaldırılarak yerine şapka ve kasket mecburiyeti getirildi.

Atatürk Kastamonu'da yaptığı konuşmada medeni giyim şeklini ayakta iskarpin ya da fotin, bacakta pantolon, üstte gömlek, yelek, yakalık, ceket ve bunları tamamlayan şapka olarak belirlemişti.

Tanzimat'tan beri setre-pantolon giyen aydın gençler kısa sürede şapkayı benimsemişlerdi. Çok geçmeden TBMM'de alınan bu karara ayrımsız olarak bütün halk uymuş ve şapka giymişlerdi.

Bu tarihten sonraki kadın erkek giyim kuşamları devrin moda çizgisini takip etti.

BibL *The Costume ofTurkey,* Londra, 1802; G. Brindesi, *Elbicei Atika. Les Anciens Costumes. Musée des costumes turc de Constantinople,* Paris, 1856; ay, *Souvenir de Constantinople,* Paris, 1860?; (Osman) Hamdi-Marie de Launay, *Les Costumes Populaires de la Turqui,* Constantinople, 1873; *İnci,* S. 2-12 (1919); S. M. Alus, "Eski Kadın Kıyafetleri", *Akşam,* (18 Haziran 1932); ay, "Eski Erkek Kıyafetleri", «e (19 Haziran 1932); ay, "II. Abdülhamit Devrinde Erkek Kıyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuast,* I, S. 12 (Aralık 1950), s. 487-490; ay, "ikinci Abdülhamit Devrinde Kadın Kıyafetleri", *ae,* I, S. 13 (Ocak 1951), s. 544-547; W. Aleksandre, *Eski Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları,* (çev. Muharrem Fevzi), İst., 1933; E. Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri,* İst., 1948; Ahmed Rasim, "Eski İstanbul Kadınlığının Zarafet Sırlan", *Resimli Tarih Mecmuası,* I, S. 18 (Haziran 1951), s. 767-786; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 12-180; İ. Ilgar, *Tarih Boyunca Türk Ordusu,* **1st.,** 1957; A. S. Ünver, *Geçmiş Yüzyıllarda Kıyafet Resimlerimiz,* Ankara, 1958; N. S. Örik, *Eski Zaman Kadınları Arasında Hatıralar,* İst., 1958; L. Bassano, *Costumi e modi particolari de la vita de Turchi,* by, 1963; R. Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Belgelerle Türk Tarihi,* II, S. 8 (Mayıs 1968); F. Boucher, *Histoir de Costume,* Paris, 1965, s. 68; R. E. Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara, 1967; M. Gönül, "Topkapı Sarayı Müzesinde Bulunan Padişah Kaftanları", *Türk Etnografya Dergisi,* Ankara, S. 10 (1967), s. 59-65; F. Altay, *Kaftanlar,* **1st.,** 1979; *Osmanlı Kıyafetleri. Fenerci Mehmed Albümü,* **1st.,** 1986; E. Ihsanoğlu, ***İstanbul.*** *Geçmişe Bir Bakış,* **1st.,** 1987; N. Gürsu, *The art of Turkish Weaving, designs through the age,* 1st., 1988; N. Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış,* Ankara, 1990; M. Tilke, *Costume patterns and designs,* New York, 1990; Musahibzade, ***Istanbul*** *Yaşayışı,* 1992, 149-173; M. And, *16. Yüzyılda* ***Istanbul.*** *Kent, Saray, Günlük Yaşam,* **1st.,** 1993, s. 194-199.

YÜKSEL ŞAHİN

GİZ, ADNAN

(1914, İstanbul - 13 Haziran 1989, İstanbul) Tarihçi.

İlk ve orta öğrenimini Kadıköy'de yaptı. 1950'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Uzun yıllar İstanbul Sanayi Odası'nda çalıştı. Yazı hayatına 1935'te *Yedigün* dergisinde başlayan Giz tarih konularında pek çok yazı yayımladı. Bunlardan popüler nitelikte olanların çoğu *Çınaraltı Dergisi, Hayat Tarih Mecmuası, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* ve *Yıllarboyu Tarih Dergisi'nde* çıktı. Özellikle çalıştığı alan olan sanayi tarihiyle ilgili yazıları ise *İstanbul Sanayi Odası Dergisi'nde* yayımlandı. Bunlardan İstanbul'la ilgili olanların başlıcaları "İstanbul'da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805" (S. 23, Ocak 1968), "1863 İstanbul Sergisi" (S. 28, Haziran 1968), "1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrika-

Adnan Giz
Münevver Giz'in izniyle

sının Defteri" (S. 30, Ağustos 1968), "1721 Yılında Bir ipekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu" (S. 31, Eylül 1968), "Islah-ı Sanayi Komisyonu" (S. 33, Kasım 1968), "1868de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü" (S. 34, Aralık 1968), "İstanbul'da İlk Sanayi Mektebinin Kuruluşu"dur (S. **35,** Ocak 1969).

Ömür Satan Hüsam Çelebi, Küçük Esma Sultan, Sokullu Ne Yapmalıydı? gibi tarihsel konulu oyunlar da yazmış olan Giz'in İstanbul'la ilgili son çalışması *Bir Zamanlar Kadıköy (İst.,* 1988) adlı anı-tarih kitabıdır. "Güzel Kadıköy-Köşklerin Dramı-Kadıköy'ün İnsanları" altbaşlığını taşıyan kitap 1900-1950 arası Kadıköy'ünün doğal güzelliklerini, eğlence ve gezinti yerlerini, mahallelerini, kültür yaşamını, okullarını, önemli yapılarını, ünlü kişilerini ayrmtılanyla tasvir eder.

İSTANBUL

GİZ, SALÂHATTİN

(1912, Selanik - 20 Şubat 1994, İstanbul) Fotoğraf sanatçısı.

Baba tarafından, Arnavutlukün Debre kentinden, Saraçzadeler ailesindendi. Ailesi, Balkan Savaşı'ndan (1912-1913) sonra İstanbul'a göç ederek Beylerbeyi'ndeki İsmail Paşa'nın yalısına yerleşmişti. Salâhattin Giz ilk fotoğraflarını, 1927'de Galatasaray Lisesi'nde öğrenci iken aldığı 6x9'luk rolfilm tipi bir fotoğraf makinesiyle çekti. Daha sonra Zeiss marka, 9x12'lik kompür tipi makineyle çalıştı. Sınıf arkadaşı Doğan Nadi'nin de 10x15'lik bir makinesi vardı; birlikte fotoğraf çekmeye başladılar. Arada bir de, Doğan Nadi'nin babasının sahibi olduğu *Cumhuriyet* gazetesinin karanlık odasında çektikleri fotoğrafları basıyorlardı.

Yaz tatillerini "gönüllü" foto muhabiri olarak *Cumhuriyetle* çalışarak geçiren Giz, Galatasaray Lisesi'ni bitirince, 30 lira aylıkla bu gazetede fotoğrafçı olarak çalışmaya başladı. 1931'den, 1973'te emekli oluncaya kadar aralıksız 42 yıl yalnız bu gazetede çalıştı. Kendi deyişiyle "Sefilden sefire kadar" her türden insanı görüntüledi, değişik tipten pek çok olayın fotoğraflarını çekti. Bunların çoğu 6x9 ya da 9x12 boyutlarındaki cam negatiflere çekilmiş fotoğraflardı.

Salâhattin Giz karanlık odasında.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Büyük bir bölümü *Cumhuriyet* gazetesinin, bir bölümü de kendi arşivinde olan bu siyah-beyaz fotoğraflar günümüzde 1930'lu ve 1940'lı yılların birer belgesi olarak büyük değer taşımaktadır. Çektiği 3.000' den fazla Atatürk fotoğraflarının en güzellerini *Fotoğraflarla Atatürk* adlı kitapta topladı. 1991'de de, *Beyoğlu 1930 / Salâhattin Giz'in Fotoğraflarıyla 1930'larda Beyoğlu* adlı albümü yayımlandı. Giz, meslekte 50 yılını aşanlara Gazeteciler Cemiyeti tarafından verilen Burhan Felek Hizmet Ödülü'nü kazanmıştır.

İSTANBUL

GLAVANİ AİLESİ

Pera da yaşamış ve adını Kallavi Sokağına vermiş olan ünlü bir Levanten ailesi.

Abbe G. B. de Burgo'nun 1681'de yayımladığı *Viaggio di cinque anni (Beş* Yıllık Seyahat) adlı gezi kitabında Sakız Adasinda adlan Glavanini diye geçen Cenovalı aile daha sonra İstanbul'a göçerek Pera'ya yerleşmiştir. Yunan tarihçisi Georgia I. Zolota'nm bir kitabında ise ailenin 1150de Cenova'dan Sakız'a, 18. yy'rn ortalarında da Pera'ya göçtüğü yazılıdır.

Aile. İstanbul'a gelince şimdiki Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi üzerinde kendilerine bir ev yaptırmışlardı, adları da zamanla kısalarak Glavani (veya Glavany) olmuştu. Bu evin bulunduğu yerde halen Büyük Londra Oteli vardır. Aile bireyleri, Sakız' dan benzer şekilde göçmüş olan Cenevizliler gibi bankerlik ticaret, avukatlık, komisyonculuk, Avrupa-Osmanlı ortak şirketlerde yöneticilik, memurluk, temsilcilik vb yapmakla iştigal etmekte ya da gayrimenkul rantıyla geçinmekteydiler. 1860' ta Voyvoda Caddesi üzerinde Glavani Hanini yaptırdılar, orada bir ticaret ve bankerlik şirketi kurdular (bak. Bankalar Caddesi). Kardeşlerden Alfred Glavani'nin Tepebaşını Cadde-i Kebir'e (İstiklal Caddesi) bağlayan sokağın üzerindeki konağı nedeniyle sokağa Glavani Sokağı adı verilmişti, bu isim zamanla Kallaviye dönüştü ve öyle kaldı. Yüzyılın başlarında ise bugünkü adıyla Postacılar Sokağı'nda (Tomtom Kaptan Sokağına İstiklal Caddesinden girilen bölüm) Glavani Apartmanı diye bilinen binayı inşa ettiler.

Beyoğlu'nda bir sokağa, bir işham ile bir de apartmana ismini veren ünlü aile kısmen kardeşler arasmda çıkan anlaşmazlıklar, kısmen iş hayatının değişen koşullarına ayak uyduramamak gibi nedenlerle eski konumunu yitirdi, mensuplarının bazıları yurtdışına göçtüler, geri kalanlarından da aile olarak söz edilmez oldu.

BEHZAT ÜSDİKEN

GLİKERİA ADASI VE MANASTIRI

Üzerinde Glikeria (Glykeria) Manastırı' nm kurulduğu aynı addaki adacık Tuzla önünde bulunmaktadır. Buradaki körfezin önündeki küçük adalarm en büyüğü olan Glikeria Adası (İncir Adası) doğuda ve kasabanın tam karşısında, kıyıdan 3 km kadar açıktadır. Adanın kesin bir Türkçe adı olmayıp, buraya İncirli veya Hırvatın Adası denilmiştir. İngiliz Amiralliğinin deniz kılavuzunda ise Deserters' Island (Asker Kaçakları Adası) veya Deserted Island (Issız Ada) olarak adlandırıldığı görülür.

Anlatıya göre, Adriatik kıyısında bir yerleşme olan Traianopolis'te (Trani) Glikeria adındaki bir kız, Hıristiyan olduğu için 141'de çeşitli işkencelere uğradıktan sonra, Heraklia'ya (Marmaraereğlisi) getirilerek, burada vahşi hayvanlara parçalatılmış ve orada gömülmüştür. Yortusu 13 Mayıs günü kutlanan bu azizenin hatırasına Tuzla önündeki manastırın ne münasebetle bağlandığı bilinemez. Manastır ve kilisesi muhtemelen 9. yy'da vardı.

Kilise, mimarisindeki bazı izlerden anlaşıldığına göre 13. yy'da tamir geçirmiştir. Osmanlı Beyliği 14. yy'dan itibaren, İzmit Körfezi kıyısındaki Bizans kalelerini ele geçirdiğinde, Ayia Glikeria Manastın' nm da boşaldığına ve kendi haline bırakıldığına ihtimal verilir.

Monique Raflik (?) (Müslüman olarak; Ayşe Meral Tanrıkulu) adında bir Fransız kadın, burada 1950'li yılların başlarından ölümüne kadar (1974) tek basma yaşamıştır. Sonra ada, Rahmi Koç tarafından satm alınarak modern bir özel yerleşim yerihaline getirilmiştir. Bu vesile ile yapılan çalışmalarda kilise ve çeşitli manastır yapılanna ait kalıntılar meydana çıkarılmıştır. Ada yüzeyi ağaçlandırılmış, birtakım yeni bina ve tesislerle kaplanmıştır. (Eski kalıntıların ne derecede korundukları bilinmemektedir.)

Kiliseye evvelce ziyaretçilerin güneydeki bir yoldan çıktıkları anlaşılmaktadır. 1989'da bu yol hâlâ belirgindi. Adanın en doğu ucunda olan kilisenin duvarları ise yerden 1,50 m'ye kadar yüksekliyordu. Bina "kapalı haç" biçiminde bir plana sahip olup, iki yanma ve batı tarafına sonraları

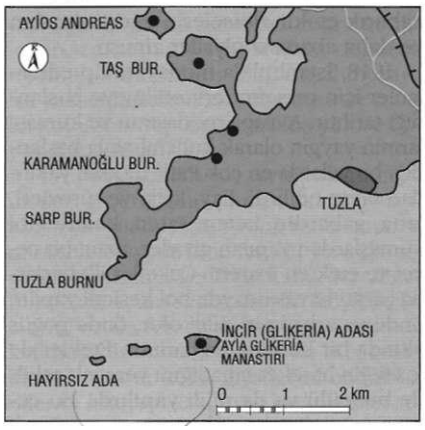

Glikeria Adası
istanbul Ansiklopedisi

bazı ekler yapılmıştır. Toprak arasında bulunan cam mozaik tanecikleri, mermer duvar kaplaması parçaları, zevkli taşlardan döşeme süslemesi ve fresko izleri, kilisenin evvelce, zengin biçimde bezenmiş olduğunu belli eder.

Manastırın su ihtiyacı için, adanın kuzey yamacında iki sarnıç yapılmıştır, başka yerlerinde de başka sarnıçlar olduğu tahmin edilmektedir. Kilisenin kuzey tarafındaki ek dehliz ise içi su geçirmez sıva ile kaplanarak, kubbelerden süzülen suların toplandığı hazneye dönüştürülmüştür.

Tuzla Körfezi önünde Glikeria Adasından başka, Hayırsız Ada veya Korsan Adası denilen küçük bir ada daha vardır. Tuzla Burnu önündeki Şemsiye Adasinda da duvar kalıntılarına rastlanmıştır.

Bibi. J. Pargoire, "Etienne de Byzance et le cap Acritas", *Echos d'Orient,* II (1898/1899), s. 206-214; A. Sideridis, "Akritas", *Hellenikos Filologikos Sillogos,* XXXI (1905-1907), s. 96-101; R. Janin, "Autoun du cap Acritas", *Echos d'Orient,* XXVI (1927), s. 290-292; ay, *Eglises et monastères,* 1975, s. 56-57; A. Koyunlu-S. Atasoy-C. Soyhan, "Tuzla Civarındaki Adalarda Yapılan Araştırmalar", *tTÜ-Mimarhk Fakültesi-Mimarhk Tarihi ve Restorasyon Bölümü Bülteni,* II, S. 5-6 (1976), s. 58-60; S. Eyice, *Tuzla Karşısında H. Glykeria (İncirli) Adacığında İncelemelere Dair Rapor,* ist., 1989; S. Eyice, "Rahmi Bey'in Antik Adası", *Hürriyet,* 1 Eylül 1992; B. Erten, "İşte Rahmi Koç'un Gizli Adası", *Klips,* I, S. 2 (ist., 1992), s. 20-23; C. Mango, "Twelflth Centuıy Notices from Cod. Christ. Church gr. 53", *Jahrbuch der Österreichen Byzantinistik.*

SEMAVİ EYİCE

GLORYA SİNEMASI

bak. SARAY SİNEMASI

GLÜCK, HEINRICH

(11 Temmuz 1889, Viyana - 24 Haziran 1930, Viyana) Avusturyalı sanat tarihçisi.

Yükseköğrenimini Viyana'da ünlü sanat tarihçisi Prof. Joseph Strzygowski'nin (1862-1941) yanmda yaptı. Üniversiteden mezun olduktan sonra 1914'te Strzygowski'nin asistanı, 1920'de aynı üniversitede doçent oldu. 1923'te profesörlüğe yükseldi. Hocası gibi Glück de Yakmdoğu, İslam ve Türk sanatları üzerinde ihtisaslaşmıştı. Nitekim ölümüne kadar Viyana Müzesi' nin İslam eserleri bölümünde de görev aldı.

İlk olarak başlıbaşına Türk sanatının varlığını ortaya koyan küçük bir kitabı yayımlandı *(Türkische Kunst,* Budapeşte-İstanbul, 1917).

Glück, çeşidi sanat tarihi konularım çok kısa metinle ve 20-30 resimle açıklayan bir dizide de ilk olarak Selçuklu ve Osmanlı sanatlarına dair iki kitapçık yayımlayarak, genel İslam sanatının dışında başlıbaşına bir Selçuklu sanatmın ve bir Osmanlı sanatınm var olduğunu ortaya koydu *(Die Kunst der Seldchuken in Kleinasien und Arménien ve Die Kunst der Osmanen,* Leipzig, 1922). Propylaen Kunstgeschichte dizisi içindeki büyük "İslam Sanatı" cildinin bir bölümünü de o hazırladı.

Heinrich Glück
Eren Yayıncılık Arşivi

Glück İstanbul ile ilgili üç kitabın yazarıdır. Bunların birincisi I. Dünya Savaşı yıllarında meslektaşı E. Diez ile birlikte hazırladıkları eski İstanbul'a dair *Alt-Konstantinopel*'dir (München-Pasing, 1920). Bu kitap esasmda bol sayıda resim ve bunların açıklamalarından meydana gelmiş bir albümdür. Buradaki fotoğraf klişelerinin bir kısmı, C. Gurlitt'in eserinden faydalanmak suretiyle seçilmişti. Ancak 25 sahifeden ibaret metni olan bu kitapta Glück, şehrin göıünümüne dair bir bölüme imzasını atmış (s. 9-15), ayrıca resimlerdeki eserler ve yapıların tarih ve sanat bakımından açıklamalarını yapmıştır (s. 17-24). Böylece bu küçük kitabın baştaki 6 sahifesi (s. 3-8) dışında tamamı Glück'e aittir.

Glück'ün İstanbul ile ilgili ikinci eseri Bakırköy'ün geç Roma-erken Bizans dönemlerindeki tarihi ile ilgili *Das Hebdomon und seine Reste in Makriköy, Untersuchungen zur Baukunst and Plastik von Konstantinopel*'dir (Viyana, 1920). Bu kitapta Glück, şimdi Bakırköy'ün yerinde olduğu bilinen Hebdomon mahallelerinin, o yıllarda tespit edebildiği kadan ile kalıntılarını tespite ve bunları değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak Glück'ün kitabı, İstanbul'un işgali yıllarında R. Demangel tarafından yapılan araştırmalar ile, Th. Makrides'in geniş monografyası yayımlandıktan sonra çok geride kalmıştır.

Glück'ün İstanbul'da dair üçüncü ve en önemli eseri, hamamlara dairdir. İstanbul'un Türk hamamları hakkındaki bu 176 sahifelik eser, bugün çoğu yok olan hamamlara dair tek çalışma olup, henüz yerine daha iyisi ve daha kapsamlısı konulamamıştır. 1916 sonbaharmdan 1917 yazına kadar büyük zorluklar içinde araştırma ve çalışmalarım sürdüren Glück *Probleme des Wölbungsbaues, Die Bäder Konstantinopels und ihre Stellung in der Baugeschichte des Morgen-und Abendlandes* (Viyana, 1921) adım taşıyan bu kitabını ancak 4 yıl sonra bastırabilmiştir. Başlık sahifelerinde ayrıca belirtildiğine göre, tonozlu ve kubbeli yapılara dair araştırmanın başlangıcı olan bu kitap, çalışmanın ilk cildini teşkil ediyordu. İkinci ciltte prehistoristik çağdan itibaren antik, Hıristiyan ve İslam tonozlu yapıları ile hamam mimarisi incelenecekti. Fakat bu ikinci cilt programa uygun olarak yayımlanamadı. II. Dünya Savaşı sırasındaki yıllarda baskı şartlarının zorluğu yüzünden, fotoğraflar son derecede yetersiz olarak basılmıştır. Glück kitabında, Strzygowski'nin metoduna tam uygun olarak Türk hamam mimarisini inceledikten sonra, İstanbul'un 24 hamamı ile Bursa'mn iki kaplıcasına dair görüşlerini bildirir. Kitapta adları geçen hamamlardan birçoğunun bugün izleri bile kalmadığı düşünülecek olursa, Glück'ün İstanbul tarih ve eski eserlerine yaptığı hizmetin büyüklüğü daha iyi anlaşılır.

Glück'ün İstanbul ile ilgili olarak şehrin tabiatı ve kültürüne dair bir makalesi de olduğu bilinir ("Natur und Kultur Konstantinopels", *Mitteilungen der Georgraphischen Gesellschaft in Wien,* LXI [1918], s. 467 vd).

Bibi. K. Blauensteiner, "In Memoriam Heinrich Glück", *Litterae Orientalis,* Viyana, 1930, s. 12-**16;** O. Aslanapa, *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar,* lst. 1993, s. **26**-27.

SEMAVİ EYİCE

GOOLD, EDWARD

(19. yy) İrlanda asıllı müzeci.

Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. İngiltere'nin "en eski ve en yüksek soylularından ve Büyük Britanya'nın en büyük adlarıyla akraba bir aileden geldiğini" belirten ve Avusturya ordusunda subaylık yaptığım yazan kaynaklar vardır. İstanbul'a ne zaman ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Mekteb-i Sultanide (Galatasaray Lisesi) öğretmenlik yaparken 8 Temmuz 1869' da Arkeoloji Müzeleri'nin(->) temelini oluşturan Aya İrini'deki koleksiyonun başına getirtilmiştir. Bu koleksiyona Müze-i Hümayun adı da ilk kez onun döneminde verilmiştir. Bu göreve Sadrazam Âli Paşa ile Maarif Nazırı Saffet Paşa'nm desteğiyle gelen Goold müzenin gelişmesi için hayli çaba harcamıştır.

Müdürlüğü döneminde Saffet Paşa vilayetlere bir genelge göndererek arkeolojik eserlerin toplanıp İstanbul'a gönderilmesini istemesiyle müzeye hayli eser gelmiştir. Goold da Kapıdağ Yarımadası'ndaki Kyzikos kalıntılarından birçok eser toplamıştır. Müzenin o dönemki mevcudunu gösteren 288 sayfalık bir envanter defteri hazırladığı gibi, bir de katalog yayımlamıştır.

Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée Impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le Grand Vésirat de Son Altesse AaH Pacha (1st., 1871) admı taşıyan 58 sayfalık bu katalogda seçilmiş 147 parça eserin tarifiyle Limonciyan adlı bir ressam tarafından çi-

zilerek litografya tekniğiyle basılmış 10 resim yer alır.

Goold koruyucusu Âli Paşa'mn 1871' de ölümü üzerinde görevden alrnmış, müdürlük makamı kaldırılmış, yerine konservatör (muhafız) olarak Avusturyalı Terenzio atanmıştır. Goold'la ilgili en son 1874'te İstanbul'da bir gazetede çalıştığı yolunda bir bilgi vardır.

İSTANBUL

GOTLAR SÜTUNU

Sarayburnu'nda, Topkapı Sarayı'mn Gülhane Parkı olarak adlandırılan bahçesi içinde bulunmaktadır. Sahilden Bağdat Köşkü'ne doğru yükselen yamacın üzerinde olduğundan denizden de görülür.

Anıtın kimin için dikildiği, üzerinde duran heykelin kime ait olduğu bilinmez. Sadece geç devrin yazarlarından Nikeforos Gregoras (1290'a doğru-1360) burada şehrin efsanevi kumcusu Byzas'rn(->) bir heykelinin durduğunu söylemiş ise de kaidesinde Latince olarak Gotlara karşı kazanılan bir zafer anıldığından bu sav da geçerli değildir. Kitabenin dilinin Latince olması ve Gotlardan bahsetmesi, anıtın Roma İmparatorluğu döneminde bir imparatoru anmak için yapıldığına delildir. Gregoras'm yazdığı doğru ise, belki sonraları anıtın üstüne Byzas'm heykelinin konmuş olabileceği gibi, zamanla gerçek kimliği unutulmuş bir heykelin sonraları halk arasmda Byzas zannedilmesi de mümkündür. Gotlar Sütunu'nun Roma İmparatoru II. Claudiusün (hd 268-270) 269'da Gotlara karşı kazandığı zaferin hatırasına dikildiği sanılıyordu. Claudiusün kentle hiçbir ilgisi olmadığmdan ve buraya da gelmediğinden, amtm ona ait olmayacağı neticesine varılmıştır. Gotlar Sütunu'nun, Tuna'dan inen Gotlara karşı savaştığı bilinen I. Theodosiusü (hd 379-395) andığı ileri sürüldüğü gibi, kitabedeki harf biçimlerine dayanarak amtm I. Constantinus (hd 324-337) için dikildiği de iddia edilmektedir. Eser muhtemelen 4. yy'a aittir.

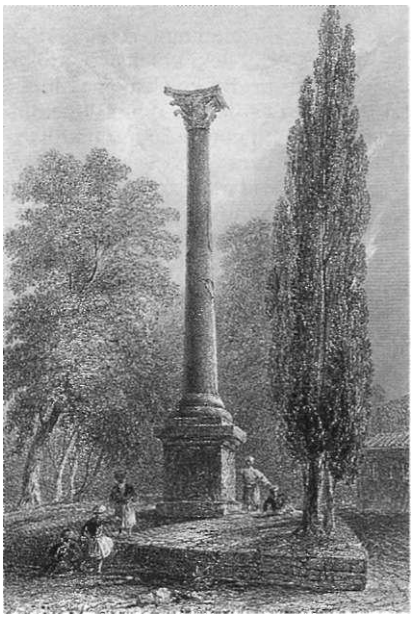

Bartlett'in bir deseninde Gotlar Sütunu, 19- yy. *Galeri Alfa*

Mavi damarlı mermerden yapılmış Gotlar Sütunu üç basamak üzerine oturan bir kaide ile yekpare bir gövde ve başlıktan ibarettir. Yerden yüksekliği 15 m kadardır. Kaidenin yüzlerinde evvelce kabartmalar bulunduğu, fakat bunlarm taşçı kalemi ile kazındığı, bazı izlerden ve kitabenin de güç okunur derecede silik olmasından anlaşılır. Sütunun tek süsü, Korint üslubunda olan ve çok iyi durumda günümüze kadar gelen başlığıdır. Bunun Üsküdar'a bakan tarafında ortada bir kartal kabartması görülür.

SEMAVİ EYİCE

GOYGOYCULAR

Eski İstanbul'da muharrem aymda sokak sokak dolaşıp dilenen kör dilencilere verilen isim.

Goygoycuların hangi tarihten itibaren İstanbul sokaklarında görüldükleri bilinmemekle beraber, 1826'da II. Mahmud' un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla ortaya çıktıkları sanılmaktadır. 1909'da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle de dilenmeleri yasaklanmıştır.

Goygoycuların yalnızca muharrem ayında ortaya çıkmalarının sebebi, Kerbela Olayidır. Bundan dolayı da Alevî ya da genel anlamda Şiî olmalan kuvvetle muhtemeldir. Bu dilencilerin Darendeli olduklan kanaati yaygmsa da Şiî Azeriler de muharrem dilenciliği yapmışlardır. Yılın öbür aylarında sıradan bir dilenci gibi faaliyet gösteren goygoycular, muharrem ayma girildiğinde başlarına değişik sarıklar dolayarak kendilerine dini bir kisve verip dilenirlerdi. Bu mevsimde Şehzade Camii avlusunda bulunan "tabhane" binasında bannırlardı. Kör olduklarından dolayı, yalnız başlarına dolaşamayacakları için başlarında "yedekçi, eydirci" tabir edilen bir kişi bulunur ve onlan şehrin sokaklarında dolaştırırdı.

Goygoycular, altışar kişiden meydana gelen kafileler halinde dolaşırlardı. En çok altı kafile olarak, omuzlarında ortasından bölünmüş iki taraflı ve iki ağızlı birer torbayla gezerlerdi. Bir kafile içinde bulunan altı dilencinin ikişer gözlü on iki torbası olması "On İki İmam aşkına" ve onların rızası için sadaka, erzak toplama isteğindendi. Torbaların on iki bölümüne konulan erzak şu şekilde tasnif edilerek yerleştirilirdi: İlk iki göze yağ; üç ve dördüncü gözlere pirinç, bulgur; beş ve altıncı gözlere un, irmik; yedi ve sekizinci gözlere şeker, sabun; dokuz ve onuncu gözlere fasulye ve mercimek; on bir ve on ikinci gözlere de tarhana, çay, kahve konurdu.

Bir evin önüne geldiklerinde bir halka teşkil ederler, başlarındaki yedekçi gülbank çeker, goygoycular da kendilerine isim olmuş *Kerbelâ'nınyazıları/Şehit olmuş gazileri / Hoy goy canım* ya *daGökte melek yerde her can ağladı /Nâr-ı hasret ciğerleri dağladı/Mevlâ yâ hoy goy goy canım* gibi ilahiler okuyarak dilenirlerdi. Goygoycuların yüksek sesle ve özel bir ezgiyle söyledikleri bu ilahiler ve fiziki kusurlarıyla, çirkin, pis görünümleri, mahalle çocuklarını çok korkuturdu. Yaramazlık yapan çocuklar, anneleri tarafından daima goygoycular verilecekleri söylenerek korkutulurlardı. Goygoycular, kapılarına geldikleri evlerden, bu ayda pişirilmesi âdet olan aşure erzağını dilenir, sonra bu erzağı pişirip yedikleri gibi bazen de satarlardı.

Goygoycular, başlarındaki külahlarına ince beyaz yemeni sarıp, sırtlarına beyaz cüppe, ayaklarına sarı pabuç giyerler ve ellerine de uzun bir asa alarak gezerlerdi. Goygoycuların bu tip dilenciliğe çıkmalan, sadece İstanbul'a has bir âdetti.

Bibi. E. E. Talu, "Goygoycular", *Resimli Tarih Mecmuası,* III, S. 36 (Aralık 1952), s. 1928-1930; ay, *Dünden Hatıralar,* İst., ty, s. 46-47; S. Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* ist., 1991, s. 137-139; "Goygoycular", *TDEA,* III, 345; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 86; "Goygoycular", *İKSA,* III, 1825; H. Kınaylı, "Goygoycular", *İSTA,* XI, 7056-7057; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 673-674.

UĞUR GOKTAŞ

GÖÇ

Nüfusun bir iskân bölgesinden bir başka iskân bölgesine yerleşmek için gitmesi.

İstanbul şehrinin gerek mekânsal gerek nüfus açısından büyümesinde göçlerin büyük rolü olmuştur. İstanbul'a göçlerin önemli bir kısmı, Osmanlı iskân politikası çerçevesinde gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında da, "mübadele", devlet politikası ile gerçekleştirilen bir diğer göç hareketidir. Nispeten yakın dönemlerde, özellikle 1950'lerden sonra, Türkiye'deki ekonomik-toplumsal yapı değişikliklerine, özellikle sanayinin, İstanbul' da hızla gelişmesine bağlı olarak artan iç göç, İstanbul'un bugünkü fiziki ve toplumsal gelişmesini etkileyen başlıca faktörlerden biridir.

Osmanlı Dönemi

İstanbul'a ilk büyük göç hareketinin II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethetmesi ile başladığını öğreniyoruz. Fetih sırasında nüfusunun 50.000 dolayında olduğu tahmin edilen İstanbul'a gelenler, suriçinde belirli yerlere yerleşmiş ya da yerleştirilmişlerdir. Zamanla bu gruplar dağılmış; geriye yalnızca o dönemleri hatırlatan semt isimleri kalmıştır. Sadece azınlıklar, uzunca süreler ilk durumlarına benzer bir dağılış düzenini sürdürebilmişlerdir.

II. Mehmed zamanındaki (1452^1481) göç ve iskân konusunda Dr. Ş. Tekindağ, Fatih'in esas gayesinin yeni fethedilen şehrin (İstanbul) İskam ve kalkındırılması olduğunu, bundan dolayı, fetih esnasında devlet malı ilan edilen Bizans binalarının başlangıçta halka ücretsiz mülk olarak dağıtıldığı bilgisini verir. Bununla beraber, davete icabet eden Müslümanların sayısı kâfi olmadığmdan, boş mahalleleri şehrin eski sekenesi ile doldurmak zarureti hasıl olmuştur.

Türkler Anadolu'dan ve Rumeli'den binlerce insan getirerek, hattâ Rumlar ve Ermeniler ile İspanya'dan çıkarılan Arap-

lan ve Yahudileri de kabul ederek şehrin nüfusunu çoğaltmışlardır.

Fethi izleyen yıllarda İstanbul'a zaman zaman başka nüfus getirme hareketleri de olmuştur. Örneğin I461'de, Fatih Trabzon'u zapt ettiği zaman, şehirdeki Rumların bütün zadegan sınıfını ve ileri gelen halkını İstanbul'a getirtip yerleştirmişti. 1475'te Gedik Ahmed Paşa Kırım'ı Osmanlı ülkesine kattığı zaman, Kefe'den 10.000 Müslüman Türk ve 40.000 Ermeniyi İstanbul'a getirip Müslümanları Kefevi'ye, Ermenilerin bir kısmını Edirnekapı ile Balat arasma, bir kısmını da kendi adını alan Gedikpaşa semtine yerleştirdi. I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) Çaldıran seferinden dönerken İran ve Azerbaycan'dan yüzlerce bilim adamı, sanatkâr, münevver (aydın) Türk Müslümanı, Doğu vilayetlerinden de 40.000 kadar Ermeniyi getirtip Samatya ve çevresine yerleştirdi. 1520'de, I. Süleyman'm (Kanuni) (hd 1520-**1566),** Sırbistan'ı imparatorluğa kattığı zaman Belgrad'dan bir kısım halkı İstanbul'a nakledip, bir kısmım Yedikule ile Topkapı arasına, bir kısmım da Belgrad Kapısı adı verilen yere yerleştirdiğini öğreniyoruz. Bu halkın bir kısmı da, o sırada Mimar Sinan tarafından genişletilen ve ilaveler yapılan bentleri korumak için kurulan Belgrad Köyü'ne yerleştirilmişlerdi.

İstanbul'a Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışındaki ülkelerden de gelenler olmuştur. Örneğin 1492'de İspanyollar son Arap şehri olan Granada'yı aldıkları zaman, şehrin ahalisinin bir kısmı Afrika'ya geçmiş, bir kısmı da İstanbul'a gelerek Yavuz ve Kanuni dönemlerinde Galata'ya iskân edilmişlerdir. 1529'da Kral II. Filip İspanya'daki Mağribileri (Kuzey Afrikalılar) göçe zorlamıştı. Bunlar, II. Selim zamanında (1566-1574) İstanbul'a gelip daha önce İstanbul'a gelmiş eski vatandaş ve dindaşlarının yaşamakta olduğu Galata'ya yerleşmişlerdir.

İspanya'dan yalnız Araplar değil Yahudiler de gelmişti. Tarihi kaynaklar Turgut Reis, Şeydi Ali Reis, Piri Reis ve Barbaros'un İspanya'daki Müslümanlar ile Yahudileri kendi gemileri ile Afrika'ya, Rumeli'ye, Anadolu'ya ve Suriye'ye taşıdıklarını anlatmaktadır. İstanbul'a gelen Yahudiler Balat'a, Hasköy'e, Ortaköy'e ve Kuzguncuk'a yerleştirildiler. İstanbul'a gelen Araplar ise hızla Türkleşmişlerdir. Yahudilere gelince Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde ve İstanbul'da yerleşenler dillerini ve ananelerini korumuşlardır.

İstanbul şehrinin nüfusunun III. Selim zamanında (1789-1807) 400.000'i aşmış olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının Viyana ve Tuna boylarına ulaşması, işgal edilen yerlerden büyük nüfus kitlelerinin İstanbul'a göç etmesine sebep olmuştur. Rus ve Balkan savaşlarından sonra yaklaşık 300.000 nüfusun İstanbul'a gelmiş olduğu sanılmaktadır. İş bulmak, şehrin olanaklarından yararlanmak ve ticaret yapmak için de birçok insan İstanbul'a göç etmiştir.

M. Aktepe'nin belirttiği gibi, 15. yy'rn ikinci yarısı ile **16.** yy'ın ilk yansında, Osmanlı hükümdarları ve devlet ricali İstanbul'un iman ve şehrin nüfusunu artırmak için çaba harcamışlardır.

Fatih ile başlayan devletin iskân politikası gereği emir ve zorlama ile İstanbul'a nüfus getirme hareketi yanmda, Kanuni dönemini izleyen yıllarda, özellikle 17. yy' da, Anadolu ve Rumeli'de gerçekleşen savaşlar, Celâli isyanlan vb olaylar İstanbul'a göçleri daha da yoğunlaştırmıştı. Bu durum, İstanbul'a göçlerin durdurulmasına, hattâ zaman zaman İstanbul'dan başka yerlere nüfus gönderme çarelerinin aranmasına yol açmıştır. III. Ahmed zamanında (1703-1730) reayanın, yergi sorunları yüzünden köylerini terk ederek İstanbul'a göç etmeye başlaması da göç olayının önemini artırmıştır. Bu dönemlerde İstanbul'a göçü teşvik eden önemli bir husus, İstanbul'da yaşayanların vergiden muaf tutulmaları idi. İstanbul'a yönelen göçlerin durdurulmaya çalışılmasında III. Ahmed'in büyük çaba harcadığı bilinmektedir. Padişah, çeşitli fermanlarla olayın önünü almaya çalışmıştır. İstanbul yakmlanna, örneğin Çekmecelere kadar gelenlerin bile geldikleri yere geri gönderilmesi emredilmiştir. Bütün önlemlere rağmen, göçler durmamış; III. Ahmed'in göçü önleme çabalan daha da yoğunlaşmıştır.

İstanbul'a imparatorluğun çeşitli yörelerinden gelen ve işsiz olan nüfusun artması, 18. yy'ın ilk çeyreğinde devletçe endişe ile izlenmiş ve önlenmeye çalışılmıştır. Nitekim, 1730'da patlak veren Patrona Halil İsyaninda, kente göçlerle gelenlerin rollerinin olduğunu araştırmalar ortaya koymaktadır.

İstanbul'a göçün durdurulması yolunda çaba harcayan Osmanlı hükümdarlarından biri de I. Mahmud'dur (hd 1730-1754). Bu padişah da, öncekiler gibi, vilayetlere emirnameler göndererek göçleri önlemek istemiş; ancak bu önlemler de olaya engel olamamış, bu kez İstanbul'a iş takibi ya da davalarını görmek üzere gelmek isteyenlere de engel olunarak her ilçe ya da kasabaya bu işlere bakacak mutemetler tayin edilmiştir. I. Mahmud sadece şehirde asayişi temine çalışmakla yetinmemiş, nüfusun ihtiyaçlarını da dengeli tutmaya çabalamıştır.

Bütün bu önlemlere karşm, arzu edilen düzeyde başarı sağlanamayınca, bu kez I. Mahmud döneminde yeni bir çareye başvurulmuştur. Bu çare, İstanbul ve civarında bulunan yabancıların, özellikle Kürt ve Arnavutların, şehirden çıkarılması girişimidir. 1735'in başında sadece Kürtler ve Arnavutlarla yetinilmemiş, Üsküdar, Kadıköy, Kartal, Bostancı, Pendik gibi yörelerdeki yabancıların ve şüpheli görülenlerin bir kısmı da şehirden çıkarılmıştır. 1735-1736'da, yıllardan beri sürmekte olan İran savaşlarına son verilmeye çalışılırken, 1736-1739 Rusya-Avusturya seferleri dolayısıyla yaşanan birçok güçlük yanında, olumsuz iklim koşulları sonucu tarımsal ürünlerin azalması, 1740'ta, özellikle arpa, buğday, yağ, bal ve et gibi gıda maddeleri kıtlığı İstanbul'da esnafın ayaklanmasına yol açmış; bunlara katılan işsizler ise şehirde yine isyan çıkarmışlardır. I. Mahmud isyan üzerine yeni önlemler aldırmış; İstanbul'da yaşayanlardan ikametleri on yılı doldurmamış olanlar ile Patrona Halil İsyanı ve bunu izleyen günlerde İstanbul'a gelmiş olanların, geldikleri yere yollanmasını; isyancılarla ilgisi bulunsun bulunmasın, işleri bozulup çiftliklerini terk ederek İstanbul'a gelmiş olan kimselerin incelenmesini ve derhal memleketlerine dönmelerini emretmiştir. Bu nedenle İstanbul'un her tarafında, Kavaklar'a kadar bütün mahalleler, hanlar, hamamlar, bekâr odaları ve dükkânlar mahalle imamları vasıtasıyla kontrol ettirilmiş, göçle gelen her kim olursa olsun, memleketine geri gönderilmeye başlanmıştır. Hattâ ilk günlerde, Yeniçeri Ağası Hasan Paşa'nın şehir dahilinde kol gezerek hanları ve hamamları bastığı ve bu neviden kimseleri kayıklara doldurup en kısa zamanda Üsküdar tarafına naklettirdiği görülür. Bu dönemde şehre gelenlerin sayısı azaltılmıştır. Ticaret için her yıl İstanbul'a gelen tüccarların dahi Silivri'de tutuklandıkları, ancak özel incelemelerden sonra serbestçe şehre girmelerine izin verildiği büinir.

Dikkati çeken husus I. Mahmudün, buyandan İstanbul'a gelenleri sıkı bir kontrole tabi tutup şehrin tahliyesi ile uğraşırken, öte yandan göç sorununu temelinden çözebilmek için ülkenin İstanbul dışında kalan kesimlerindeki durumu iyileştirmeyi de ele almış olmasıdır. Bu konuda etraflı bir araştırma yapan M. Aktepe'ye göre, I. Mahmudün Rumeli ve Anadolu'daki reayanın sefaletine sebep olan hususları ele aldığı ve bunları ıslaha uğraştığı açıktır. Ancak I. Mahmud'un almış olduğu bu tedbirlerin tam sonuç vermemiş olduğu da bir gerçektir. 1743'te esnafın ve işsiz güçsüz takımının sürekli huzursuzluk çıkarmasından endişe eden I. Mahmud daha sıkı tedbirlere başvurmak zorunda kalmış ve Yeniçeri Ağası Hasan Paşa'yı davet ederek İstanbul'un her tarafim teftiş etmesini, yabancı ve kuşkulu gördüğü şahısları derhal öldürmesini emretmiştir. Bu dönemde İstanbul'a göçün bir ölçüde kontrol altına alındığı söylenebilir. Somaları kontrolün yavaş yavaş gevşediği ve göçlerin yeniden başladığı bilinmektedir. Ancak 2 Mayıs 1748'de, İstanbul'da yeni bir isyan girişimi, I. Mahmudü tekrar faaliyete geçirmiştir. Bu tarihte, bedesten civarında bit pazarı denilen çarşıdaki Kürtlerin ve eskiden bulundukları yerde eşkıyalık yapmaktan suçlu olup İstanbul'a kaçanların dükkânlara hücum ettikleri ve çarşıyı kapatmak istedikleri görülmüştür. Bunlara İstanbul'da bulunan bir kısım işsiz, başıboş inşan da katıldığından, kısa zamanda çoğalmışlardır. Hükümetin aldığı tedbirlerle, olay fazla büyümeden ve birkaç kişinin ölümüyle sonuçlanmış; ancak bu olay I. Mahmud' un Anadolu ve Rumeli tarafından İstanbul'a gelmiş işsiz ve güçsüzlerin geldikleri yerlere sürülmesi harekâtının yeniden başlamasma sebep olmuştur.

Bütün bu önlemler, özellikle 25 yıla

1950'li yıllarda İstanbul'a göçmüş olan köylüler. Eminönü (solda) ve Fındıklı'dan görünümler.
Fotoğraflar Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

yakın hükümdarlık eden I. Mahmud'un bu sorun üzerindeki çabalan her ne kadar etkili olmuşsa da, kesin bir sonuca varılmasını sağlayamamıştır. Bir yandan Anadolu ve Rumeli'deki seferlerin, öte yandan Celâli ve benzeri isyanların ve çeşitli baskıların reayayı zaman zaman tedirgin etmesi, halk kitlelerini emniyet ve asayişin görece daha iyi olduğu büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a sürüklemiştir.

Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'un aşırı nüfuslanmasınm türlü yollarla kontrolüne çalışılmış; ancak, göç engellenememiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan ve Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, Ankara'nm başkent seçilmesi, savaşın etkileri, işgal yıllarında zaten azalmış olan İstanbul nüfusunun daha da azalmasına yol açmıştır.

1923-1950 döneminde Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gelişmesinin ağır olması; yeni kurulmakta olan devlete bağlı sanayinin oldukça planlı biçimde Anadolu'nun çeşitli yörelerine dağıtılmaya çalışılması; İstanbul'un henüz bir çekim merkezi durumunda olmaması ve II. Dünya Savaşı gibi nedenlerle, İstanbul'a göç 1940'lann sonlarına kadar önemli boyutlarda değildir. Bu toplumsal-ekonomik özellikler 1950'den itibaren değişecek ve göç olgusu İstanbul ilini ve kentini her yönden belirlemeye başlayacaktır.

Bibi. Ş. Tekindağ, "İstanbul", ***İÂ,*** V/2, s. 1199-1214; M. Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yansında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dâir Bazı Vesikalar", ***TD,*** S. 13, s. 1-30; E. Tümertekin, ***İstanbul'da Nüfus Dağılışı,*** İst., 1979; E. Tümertekin-N. Özgüç, "İstanbul Nüfusunun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", ***İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi,*** S. 20-21, s. 41-70.

EROL TÜMERTEKİN

1950 Sonrası Göç

Bütün tarihi boyunca bir göç ve iskân kenti olmuş İstanbul'un günümüzdeki toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel yapısını; fiziki gelişme ve değişmesini belirleyen asıl büyük göç dalgaları 1950'lerle başlamış; dönem dönem yükselip alçalarak, bugüne kadar gelmiştir. İstanbul'un 1990'lardaki aşırı büyüme ve yayılmasının; buna bağlı kentsel, toplumsal, kültürel sorunların kaynağında, kendisi de çeşitli ekonomik, toplumsal ve siyasal faktörlerin sonucu olan bu büyük göç bulunmaktadır.

1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, bu tarihte il nüfusunun sadece yüzde 37,3'ü İstanbul doğumludur. Çeşitli nüfus ve göç verilerinin karşılaştırılması ve aralarındaki ilişkilerin hesaplanmasıyla varılan yaklaşık bir sonuç, bu yüzde 37,3'ün önemli bir bölümünün, ana babalan İstanbul'a göçle gelmiş kimseler ya da 18 yaşın altındakiler olduğunu, en az üç göbektir kente yerleşmiş bulunan nüfusun ise tüm İstanbul nüfusunun yüzde 25'ini geçmediğini ortaya koymaktadır. Nüfusun yüzde 8lik bir bölümünün de İstanbul'un çeşitli ilçelerinde, özellikle Yalova, Şile, Silivri, Çatalca gibi ilçelere bağlı köylerde yaşadığı ve kentin gelişme ve değişmesine doğrudan katılmadığı düşünülürse, il çerçevesindeki bu oranın kentte daha da aşağılara çekildiği ve İstanbul kent nüfusunun ancak yüzde 20'lerinin İstanbul kökenli olduğu anlaşılır.

II. Dünya Savaşı'ndan, özellikle 1950'lerden itibaren İstanbul'daki nüfus artışının en önemli bölümü göçlerle gelenlerden sağlanmış; doğal nüfus artışı, kentin iç göçler için çekim merkezi olma özelliği yüzünden toplandığı nüfusun çok altında kalmıştır. Prof. Ferhunde Özbay'm vardığı bir sonuca göre, İstanbul eğer hiç göç almasaydı 1990'da nüfusu kabaca 2,5 milyon olacaktı. Oysa aynı yıl, il nüfusu yaklaşık 7,5 milyondu ve bu artışta ilin 40 yıl boyunca çektiği iç göç birinci faktördü (bak. nüfus).

Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısında köklü değişmelerin yaşandığı; içine kapalı köy ekonomisinden, tarımdaki geleneksel mülkiyet ve üretim yapısından kapitalist pazara dönük büyük ölçekli üretim ekonomisi ve ilişkilerine geçilmeye başlandığı 1947-1950'lerde; bu değişme, kırsal kesimlerde ve kırlann uzantısı olan kasaba kentlerde yerel nüfusu iten bir etki yaratırken sanayileşmenin ve kentleşmenin hızlandığı, bir "olanaklar merkezi" olarak görülen büyük kentlerde de, nüfus çekim merkezleri yaratmıştır. Toprağın artık besleyemez olduğu, topraklarından kopan veya koparılan nüfus, yeni açılan pazar ve ona bağlı yeni iş olanaklarından yararlanmak üzere, kabuğunu çatlatmaya başlamış toplumların insanlarında görülen akışkanlık ve dinamizmin de etkisiyle, başta İstanbul olmak üzere ülkenin bellibaşlı kentlerine yönelmiştir. 1950-1955 arası İstanbul'un gerek nüfus gerekse kent yapısını belirgin biçimde etkileyen ilk büyük göç dalgası, doğrudan doğruya Türkiye çapındaki bu toplumsal-ekonomik nedenlerin sonucudur.

1950lerden başlayarak 1990'lara kadar İstanbul'a yönelen yurtiçi göçün sayısal dökümleri, ilin dışarıdan sürekli nüfus aldığını, ancak belli dönemlerde göç dalgasının kabardığını ortaya koymaktadır. İstanbul'a yönelen göçün Türkiye'nin çeşitli bölgelerine, illerine, kırsal ve kentsel kesimlerine dağılımında da, kimi yerde süreklilikler, kimi noktalarda da yeniliklerle karşılaşılmaktadır. İstanbul nüfusunun, 1950-1990 arasında doğum yerlerine göre dağılımını veren Tablo I'in incelenmesi ve çeşitli göç araştırmalarının karşılaştırılması, İstanbul'a yönelen göçün 1950-1955, 1970-1975 ve 1985'ten sonra başlayarak 1994'te hâlâ süren üç büyük dalga halinde olduğunu düşündürüyor. Her büyük göç dalgasının, göç gönderen bölgenin itiminin ve göç alan bölgenin çekiminin güçlendiği dönemlere rastladığı açıktır. İtim, 1950'lerdeki kırsal-tarımsal çözülme, kırsal kesimde topraktan kopma ve işsizlik gibi nedenlerden olabileceği gibi, Doğu ve Güneydoğu'dan 1980'lerin sonlarında kabaran göç dalgasının teme-

1950 ve 1990'da Doğum Yerlerine Göre İstanbul Nüfusunun Dağılımı

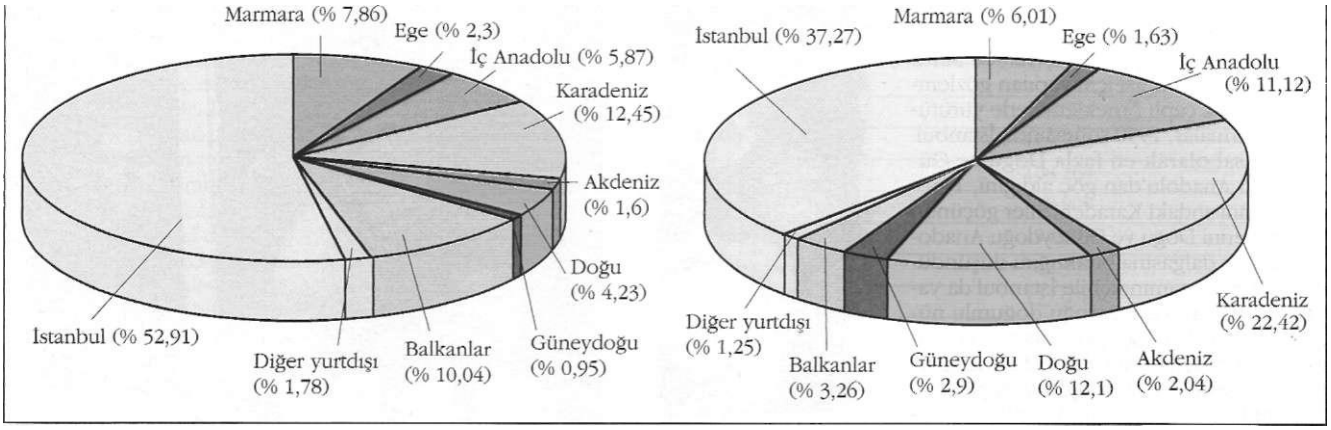

lindeki toplumsal-siyasal sarsıntıların ekonomik güçlüklere eklenmesi olgusundan da kaynaklanabilir. İstanbul'un 1950 ortalarında, 1970'lerde ve 1980 sonlarında göç çekim gücünün artması ise, sanayileşme, giderek metropolleşme, çok geniş bir hizmet sektörüne sahip olma ve insanların kendi bölgelerinde yaşadıkları korku ve huzursuzluklardan "büyük kenf'in içinde eriyerek kurtulma umutlarına cevap verme özelliklerinin sonucudur.

Tablo Fin incelenmesi, 1950'den 1990'a kadar her dönem, İstanbul'un, en büyük göçü Karadeniz Bölgesi'nden aldığını gösteriyor. 1990 itibariyle, İstanbul nüfusunun yüzde 22,5'e yakınını Karadeniz Bölgesi'nden gelenler oluşturuyor. Nüfusun, İstanbul doğumlu görünen ancak aileleri Karadeniz doğumlu olan çocuk yaştaki kesimi, ayrıca önceki sayımlarda bu kümede yer aldığı halde aradan geçen yıllar içinde ölenlerin varlığı da hesaba katılırsa, İstanbul'da yaşayan Karadenizli sayısı gibi, iki sayım arasında İstanbul'a göç etmiş olanların sayısının da çok daha yüksek olduğu anlaşılıyor (bu varsayım diğer göçmen grupları için de geçerlidir). İstanbul'da yaşayan Karadenizlilerin tüm İstanbul nüfusuna oranının 1950'de bile yüzde 12,5 civarında olması Karadeniz'den gelen göçün en eski göç olduğunu; bunların önemsiz sayılmayacak bir bölümünün kentte 50 yıl veya daha fazla süredir bulunduklarını ve büyük ölçüde kente entegre olduklarını gösteriyor. İstanbul'da yaşayan Karadeniz doğumluların Karadeniz Bölgesi'ndeki illere dağılımına bakıldığında, 1950-1960'larda en fazla Kastamonu, Rize, Trabzon, Giresun'un İstanbul'a göç gönderdiği; 1985-1990 arasında ise Bayburt, Tokat, Trabzon, Giresun ve Ordu'nun başı çektikleri anlaşılıyor. 1990'da İstanbul'da yaşayan 1.638.652 Karadeniz Bölgesi doğumlunun 403.751'i İstanbul'a 1985-1990 arasında gelmiş. İstanbul'a ilk büyük göç dalgası 1950-1960'larda Karadenizlilerin ağırlıklı olduğu bir dalga görünümündeyken, oransal olarak bakıldığında Karadeniz Bölgesi'nden göçün son yıllarda belli bir istikrara ulaştığı, buna karşılık diğer bölgelerden, özellikle de Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden göçün İstanbul'un son dönem göç haritasını belirlediği ortaya çıkıyor. 1950'de İstanbul'da yaklaşık yüzde 5 civarında Doğu ve Güneydoğu doğumlu nüfus yaşarken, bu oran 10 yıl sonra, 1960'ta yüzde 7'yi ancak buluyor; 1975'te bunun da altma düşerek 5,7 civarında kalıyor. 1980'de ise İstanbul'da yaşayan 580.000'e yakın nüfus bu bölgelerden geliyor. Tüm İstanbul nüfusunun yüzde 12'sini aşan bu yığılma, 1975-1980 arasında Doğu ve Güneydoğu'dan yoğun göç olduğunu ortaya koyuyor. 1980-1990 arasında bu nüfus kümesi neredeyse iki katma çıkıyor. 1990 İstanbul'unda nüfusun yüzde 15'i Doğu ve Güneydoğu'dan gelenlerden oluşuyor. Bölge içinde öteden beri İstanbul'a en fazla göçmen gönderen iller olan Erzincan, Malatya, Elazığ ve Siirt'e, 1985 sonrasında başta Kars olmak üzere Erzincan, Bingöl, Tunceli,

Tablo I
Doğum Yeri İstatistiklerine Göre İstanbul'a Göçler (1950-1990)

Doğum Yeri	*1950*		*1960*		*1975*		*1980*		*1985*		*1990*	
	Kişi	*Yüzde*	*Kişi*	*Yüzde*	*Kişi*	*Yüzde*	*Kişi*	*Yüzde*	*Kişi*	*Yüzde*	*Kişi*	*Yüzde*
Marmara	91.671	7,86	175.801	9,34	332.103	8,51	376.295	7,94	412.096	7,05	439.426	6,01
Ege	26.842	2,30	45.960	2,44	85.658	2,19	86.852	1,83	96.861	1,66	II9.26I	1,63
İç Anadolu	68.505	5,87	151.271	8,04	405.617	10,39	523.896	11,05	646.868	11,07	812.922	11,12
Karadeniz	145.222	12,45	295.136	15,68	756.637	19,38	916.786	19,33	I.234.9OI	21,13	1.638.652	22,42
Akdeniz	18.691	1,60	35.694	1,90	88.728	2,27	101.243	2,14	119.175	2,04	149.323	2,04
Doğu	49.358	4,23	104.052	5,53	142.966	3,66	471.386	9,94	612.203	10,48	884.586	12,10
Güneydoğu	11.089	0,95	25.916	1,38	79.920	2,05	107.186	2,26	136.319	2,33	211.793	2,90
Ülke içi toplam	**411.378**	**35,27**	**833.830**	**44,30**	**1.891.629**	**48,45**	**2.583.644**	**54,49**	**3.258.423**	**55,77**	**4.255.963**	**58,23**
Balkanlar	117.102	10,04	200.629	10,66	36.858	0,94	?	?			238.316	3,26
Diğer	20.808	1,78	32.307	1,72	11.353	0,29	261.629	5,52	281.045	4,81	91.116	1,25
Yabancı ülke top.	**137.910**	**11,82**	**232.936**	**12,38**	**48.211**	**1,23**	**261.629**	**5,52**	**281.045**	**4,81**	**329.432**	**4,51**
İstanbul dışı	549.288	47,09	1.066.766	56,68	1.939.840	49,68	2.845.273	60,00	3.539.468	60,58	4.585.395	62,73
İstanbul	617.189	52,91	815.326	43,32	1.964.748	50,32	1.896.536	40,00	2.303.517	39,42	2.723.795	37,27
Toplam nüfus	**1.166.477**	**100,00**	**1.882.092**	**100,00**	**3-904.588**	**100,00**	**4.741.809**	**100,00**	**5.842.985**	**100,00**	**7.309.190**	**100,00**

Prof. Ferhunde Özbay'ın yayımlanmamış "İstanbul Nüfusu" adlı çalışmasından alınmıştır.

Erzurum, Diyarbakır da eklenmiş durumda. 1990 nüfus sayımına göre istanbul'da 214.000'i aşkın Karslı, 150.000'i aşkın Erzincanlı, 130.000'den fazla Erzurumlu, 140.000'den fazla Malatyalı, 55.000 Elazığlı, 42.500'ü aşkın Tuncelili, 42.000 Siirtli yaşıyor. 1990 sonrası için yapılan gözlemler ve küçük çaplı örneklemelerle yürütülen araştırmalar, 1990 sonrasında İstanbul'un oransal olarak en fazla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç aldığını, 1950-1960 sonrasındaki Karadenizliler göçünün bugün yerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç dalgasına bıraktığını düşündürüyor. 1990 sayımında bile İstanbul'da yaşayan Doğu ve Güneydoğu doğumlu nüfusun yaklaşık 1.100.000'e ulaştığı ve Karadenizlilerden sonra ikinci büyük göçmen kümesini oluşturduğu gözleniyor.

İstanbul'a her dönem önemli göç vermiş olan İç Anadolu nüfusunun İstanbul nüfusu içindeki payı 1950'de yüzde 5,87'den 1990'da yüzde 11,12'ye çıkmış durumda. Bu bölgede Sivas, bölgenin diğer bütün illerine göre farklı bir konumda bulunuyor. 1990'da İstanbul'da 317.000'i aşan Sivas doğumlu nüfus saptanırken, Sivas'ı bölgede en yakından izleyen Ankara doğumlu nüfus 86.000, Çankırı doğumlu nüfus 70.000, Kayseri doğumlu nüfus 64.000 civarında dolaşıyor. İstanbul'a her zaman en az göç göndermiş olan Ege ve Akdeniz bölgeleri bu özelliklerini koruyorlar. Özellikle Ege'den gelen göçün azaldığı gözleniyor. Marmara Bölgesi ile İstanbul arasındaki göç ise, giderek azalan ve diğer bölgelere oranla geride kalan bir hız göstermekle birlikte 1990 sayımında İstanbul'da 440.000 civarında kişinin Marmara Bölgesi doğumlu olduğu anlaşılıyor.

İstanbul Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden olduğu gibi, iç ve dış siyasal gelişmelere bağlı olarak yabancı ülkelerden de göç çeken bir il. Yugoslavya başta olmak üzere Balkan ülkelerinden gelen Türk asıllı nüfusta iki kez önemli artış görülüyor. 1960'a kadarki dönemde 1952'den başlayarak gelen Balkan göçü, 1960 sayımında "yabancı ülke doğumlu" nüfusu İstanbul nüfusunun yüzde 12,38'ine çıkarırken, 1980 sayımında Balkan ülkeleri dışında diğer yabancı ülkelerden 260.000'i aşan bir nüfus kümesinin İstanbul'a yerleştiği görülüyor. Bunların önemli bölümünün Avrupa'da çalışan ve kesin dönüş yapanlardan oluştuğu, bir bölümünü ise İran'dan ve Arap ülkelerinden gelenlerin meydana getirdiği varsayımı pek de yanlış görünmüyor. Nihayet 1990 sayımında yine Balkan ülkelerinden gelmiş 200.000'in çok üstünde, Yugoslavya ve Bulgaristan ağırlıklı bir nüfus, bu bölgede son yılların gelişmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Ancak 1975 Genel Nüfus Sayımı'ndan hesaplanan "yabancı ülke" doğumlu nüfus verilerinin güvenilirliği bizce tartışmalıdır. Aynı kuşku 1990 sayımı "Balkanlar" ve "Diğer" ülke doğumlulara ait veriler için de geçerlidir.

1950'de İstanbul nüfusunun yüzde 47,09'unu meydana getiren İstanbul dışı doğumlu göç nüfusu, 1990'da il nüfusunun yüzde 62,73'üne; düz sayım yöntemleri bir yana bırakılarak İstanbul doğumluların kökenleri üzerine incelemelerle birleştirilip hesaplandığında ve 1990 sonrasında aynı hızla sürdüğü tahmin edilen göç de buna eklendiğinde, 1994'te İstanbul'un nüfusunun talıminen dörtte üçüne yükseliyor.

Armutlu'da, göç sonucu ortaya çıkan gecekondularda yaşamını sürdüren bir aile, 1990. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Çeşitli göç araştırmaları, İstanbul'un farklı dönemlerde farklı bölgelerden ve yörelerden göç aldığını da ortaya koyuyor. 1950-1955 göç dalgası, ağırlıklı olarak kırsal kesimden (köylerden) başta İstanbul olmak üzere Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlere doğrudan doğruya yönelen bir göçtü. Konuya ilişkin çalışmaların üzerinde birleştikleri nokta, bu göç modelinin, köylerden yakm kentlere, oradan da daha uzak büyük kentlere veya metropollere doğru "kademeli göç" modeline uymadığı; köyden büyük kente ve en başta İstanbul'a tek aşamalı bir göç olduğudur. Bu özellik, aynı zamanda 1950-1955 dalgasının bir uzun mesafe göç dalgası olduğunu da göstermektedir. Yöresinden kopan nüfus, ister Karadeniz'den, isterse Doğu, Güneydoğu veya Orta Anadolu gibi bölgelerden olsun, uzun mesafeler kat ederek İstanbul'a ulaşmaktadır. 1975-1980 arası dönemde, tek aşamalı kır-kent göçü modelinin, yerini az gelişmiş kentlerden, gelişmiş büyük kentlere doğru göçe bırakmaya başladığı görülüyor. İstanbul, 1970'ler sonrasında, özellikle de 1975-1980 nüfus sayımları arasındaki dönemde, bir yandan kırsal kesimden, köylerden doğrudan göç alırken, öte yandan belirgin bir ağırlıkla sosyoekonomik bakımdan daha geri kent kesimlerinden göç almıştır. 1975-1985 arasında İstanbul'a gelen göçmenlerin yüzde **63** 'ü il ve ilçe merkezlerindendir. 1985 sonrasında ise İstanbul'a doğrudan kırsal kesimden göçün hızlandığı ve tek aşamalı göç modelinin bir kez daha tekrarlandığı söylenebilir.

Çeşitli dönemlerde İstanbul'a gelen göçmen nüfus içindeki kadm ve erkek oranları da kente yönelen göçün yapısını ve bu yapının zaman içinde kenti ne yönde etkilediğini göstermesi açısından önemlidir. 1950'de kırsal kesimlerden kopup tek basma İstanbul'a iş aramaya, çalışmaya gelen, işgücü ve yedek işgücü niteliğindeki erkek göçmen nüfusun ağırlığı zaman içinde büyük ölçüde kaybolmuş, yerini İstanbul'a ailecek yerleşmeye bırakmıştır.

Tablo n
İstanbul Dışı Doğumlu Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

	1950				*1990*			
Bölgeler	*Kadın*	*Erkek*	*Toplam*	*Cinsiyet Oram*	*Kadın*	*Erkek*	*Toplam*	*Cinsiyet Oranı*
Karadeniz	51.516	93.706	145.222	1,82	765.922	872.730	1.638.652	1,14
Doğu	16.693	32.665	49.358	1,96	382.275	492.034	884.586	1,29
Iç Anadolu	26.346	42.159	68.505	1,60	375.323	437.599	812.922	1,17
Güneydoğu	4.295	6.794	11.089	1,58	86.054	125 "39	211.793	1,46
Akdeniz	6.317	12.374	18.691	1,96	64.703	84.620	149.323	1,31
Ege	11.209	15.633	26.842	1,39	57.334	61.927	119.261	1,08
Marmara	46.490	44.371	91.671	0,95	234.743	204.683	439.426	0,87

Prof. Ferhunde Özbay'ın yayımlanmamış "İstanbul Nüfusu" adlı çalışmasından alınmıştır.

Kentin fiziksel olduğu kadar toplumsal, siyasal ve kültürel yapısını da etkileyen bu eğilimi Tablo H'den izlemek olanaklıdır. 1950'de Karadeniz Bölgesi doğumlu 145.222 kişiden 93.706'sı erkektir ve erkek göçmenlerin kadınların neredeyse iki katı olduğunu ifade eden kadın-erkek göçmen oranı, 1,82'dir. Bölge içindeki illere bakıldığında bu oran Gümüşhane için 2,75 (erkek nüfus kadın nüfusun üç katına yakın); Giresun doğumlularda 2,41; Ordu doğumlular arasında 2,l6'dır. Aynı yıl, Doğu Anadolu Bölgesi doğumlu 49-358 göçmenin 32.665'i erkektir. Burada oran, erkekler lehine, Karadeniz Bölgesi'nde görülen 1,96 oranından bile yüksektir. Az göçmen yollamasına karşılık aynı durum Akdeniz Bölgesi için de geçerlidir. 1950'de kadm-erkek oranının erkekler lehine 1,60 olduğu îç Anadolu ve aynı oranın 1,58 olduğu Güneydoğu Anadolu'yu, 1,39'la Ege Bölgesi izlemekte, Marmara Bölgesi'nde ise kadınlar lehine bir fark görülmekte ve İstanbul'da Marmara Bölgesi doğumlu kadın nüfus, aym bölge doğumlu erkek nüfusu aşarak 0,95 oram bulunmaktadır.

1990 nüfus sayımı sonuçları, istisnasız bütün bölgelerden gelen göçte, erkek ağırlığının azaldığını ortaya koyuyor. Erkek göçmenlerin kadın göçmenlere oranının en yüksek olduğu Doğu, Akdeniz, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinden gelen göçmenler arasmda bu oran, en fazla Karadeniz, Doğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden gelenler arasında olmak üzere kadınlar lehine ciddi biçimde değişmiştir (bak. Tablo II). Sadece 1985-1990 arasında kente gelenlere bakıldığında ise, bir tek Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelenler arasında bu oranın erkekler lehine belirgin biçimde yüksek olmayı sürdürdüğü; Doğu Anadolu doğumlu kadın ve erkek nüfus arasmda hâlâ küçümsenmeyecek bir fark bulunduğu; Marmara Bölgesi'nden gelenler arasında kadınların, öteden beri sahip oldukları üstünlüklerini korudukları; diğer bölgelerden gelenler arasında ise belirgin bir eşitlenme eğilimi gözlendiği söylenebilir. Bu konuda bazı kentler, kendi bölgeleri içinde de özellikler göstermektedir: Karadeniz Bölgesi'nde Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize'den gelen göçmenlerin, 1950'lerde ezici biçimde tek erkekler olmalarına karşılık, 1990'da bu kentlerden gelen erkek ve kadın nüfus neredeyse eşitlenmiştir. 1950'de, 1.262 erkeğe karşılık sadece 189 kadın göçmeni İstanbul'a göndermiş olan Bingöl doğumlular arasında bile, 1990'da kadın-erkek oram (1,30) erkeklerin lehine dengelenmeye doğru gitmektedir. Buna karşılık yeni il olan Şırnak'tan gelmiş 1.412 kişinin sadece 350'si kadmdır. Aynı durum 1990'da Van, Batman, Hakkâri için de geçerlidir. Buralardan, bir ölçüde de siyasal gelişme ve bunalımlara bağlı olarak, erkek nüfus kaçması olduğu düşünülebileceği gibi, İstanbul'a göç göndermeye daha yeni dönemlerde başlamış olan bu yörelerin, göçün birinci aşamasının kurallarına uygun bir davramş biçimi gösterdikleri de söylenebilir. İç Anadolu'da Sivas, İstanbul'a göç gönderme açısından çok özel bir il olarak belirmektedir. 1990 nüfus sayımına göre Sivas bütün iller arasında İstanbul'a en fazla göçmen göndermiş il olmak yanında (1990'da İstanbul'da 317.081 Sivas doğumlu vardır); 1985-1990 arasında İstanbul'a en fazla göçmen gönderen il konumunu da korumaktadır. Öte yandan, 1950'de İstanbul'daki Sivaslıların neredeyse dörtte üçü kadınken (oran, 2,70), 1990'da 149.443 kadına karşılık 167.638 erkek vardır (oran 1,36). 1985-1990 arasında kente gelen Sivas doğumlular arasında, kadınlar erkeklerden az bir farkla önde gitmektedirler (31.863 kadına karşılık **31**.401 erkek). Bu rakamlar, Sivas'tan göçün, geçici bir işgücü göçü olmanın ötesinde yerleşik aile göçü olmaya doğru gittiğini ve Sivas'tan gelenler arasmda yerleşiklik eğüimlerinin diğer bütün illere oranla da güçlü olduğunu anlatmaktadır. Aym sonuç, İstanbul'a en fazla göçmen göndermiş il olarak Sivas'ın hemen arkasından gelen Kastamonu (1990'da 222.335 kişi), Kars (214.065 kişi), Giresun (210.528 kişi), Trabzon (175.616 kişi), Ordu (163.159 kişi), Erzincan (150.936 kişi), Malatya (141.134 kişi) için de geçerlidir. Göçün geçici işgücü göçü olmaktan çıkıp yerleşiklik kazanması olgusunu, İstanbul'un fiziksel-toplumsal değişmesini gözlemleyerek belirlemek yanında, bu rakamlar da bir kez daha doğrulamaktadır.

İstanbul'a yönelen ve gerek İstanbul İli'nin doygunluk eşiğine doğru gitmesi, gerekse il çevresindeki metropol alanlardaki yerleşmelerin nüfus çekmesi yüzünden hızı oransal olarak azalan göçün kente gelen nüfus büyüklüğü açısından önemi artmaktadır. Göç, kentin fiziksel büyümesini, kenti çepeçevre saran gecekondu bölgelerinin özellikle son 15 yılda anakenti her anlamda yutan bir nicelik ve niteliğe ulaşmasını da birlikte getirmiştir. Göçle gecekondu olgusunun iç içeliği, kentin yakın tarihini, bugününü ve geleceğini belirlemiştir. 1990 başlarında DPT Sosyal Planlama Başkanhğimn yaptığı gecekondu araştırmasına göre İstanbul'da gecekondularda oturanların sadece yüzde 6'sı İstanbul doğumludur. Aynı araştırmaya göre İstanbul'da gecekondu bölgelerinde oturanların yüzde 60,89'u köy ve sadece yüzde 9,6'sı il merkezi doğumludur. Yine aynı araştırma İstanbul, Ankara ve İzmir gibi üç büyük ile göçle gelmiş ve dönüşsüz olarak kente yerleşmiş nüfusun oranının İstanbul'da en yüksek olduğunu göstermektedir.

Göçün İstanbul'un İlçelerine Dağılımı: Günümüzde İstanbul nüfusunun ezici çoğunluğunu meydana getiren göçmen nüfusun kent içindeki coğrafi dağılımının haritasını, bir yandan son 50 yılda gecekondu mahallelerinin hangi tarihlerde nerelerde kurulup geliştiklerini gözleyerek, öte yandan İstanbul ilçelerindeki İstanbul dışı doğumlularm dağılımına bakarak çıkarmak olanaklıdır (bak. gecekondu). 1945-1950'lerde ilk gecekondu mahalle-

Tablo m
1990'da Göçmen ve İstanbul Doğumlu Nüfusun İstanbul İlçelerine Dağılımı

İlçeler	*İstanbul*	*Doğumlular*	*İstanbul Dışı*	*Doğumlular*
	Sayı	*Yüzde*	*Sayı*	*Yüzde*
Adalar	9.471	49	9-942	51
Bakırköy	436.602	33	891.674	67
Bayrampaşa	84.358	40	128.212	60
Beşiktaş	83.946	44	108.264	56
Beykoz	63.266	44,5	78.809	55,5
Beyoğlu	134.793	41	94.207	59
Eminönü	20.850	26	62.594	74
Eyüp	84.010	40	127.976	60
Fatih	199.793	43	262.671	5~
Gaziosmanpaşa	127.148	36	227.038	64
Kadıköy	263.554	41	384.728	59
Kâğıthane	96.830	36	172.212	64
Kartal	172.084	34	334.393	66
Küçükçekmece	153-477	33	315.954	67
Pendik	86.714	30	202.666	70
Sanyer	61.032	40	96.043	60
Şişli	110.009	44	140.469	56
Ümraniye	80.999	33.5	161.092	66,5
Üsküdar	151.289	38	244.339	62
Zeytinburnu	61.062	37	104.617	63

- 1990 Genel Nüfus Sayımı istanbul İli verilerinden, DİE Başkanlığınca özel olarak hazırlanan "Mahalleler İtibariyle Döküm" tablolarından hesaplanmıştır.
- Oranlar yuvarlatılıp tam sayılara ulaşılmıştır.
- 1990 sayımına kadarki ilçeleri içermektedir ve kırsal ağırlıklı Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Şile, Yalova ilçeleri dışarda bırakılmıştır.

lerinin Zeytinburnu, Kazlıçeşme çevresinde kurulduğu sıralarda, kentin bu yöresine, o dönem istanbul'a en büyük göç dalgalarını gönderen Karadeniz Bölgesi'nden gelenlerin yerleşmeye başladıkları; daha sonra Balkanlar'dan gelen göçmenlerin Taşlıtarla (Bayrampaşa) civarına yerleştikleri; Boğazi çevreleyen sırtların Karadeniz ve Doğu bölgelerinden gelenlerce iskân edildiği; Zeytinburnu'ndan sonraki ikinci büyük gecekondu bölgesi Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe vb tepeler ile Kâğıthane sırtlarından aşağıya doğru uzanan gecekondu bölgelerinde Doğu, Güneydoğu, Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelen nüfusun yoğunlaştığı; nihayet 1980-1985 sonrasında özellikle kentin Anadolu yakasındaki hızlı ve yaygın gecekondulaşmanın, ana nüfus kümesini İç Anadolu, Doğu, Güneydoğu, Karadeniz'den gelenlerin meydana getirdiği ilk gözlemlerle de ortaya çıkıyor. 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul ilçelerinde İstanbul doğumlu ve göçmen nüfus oranları Tablo IH'te görülmektedir. Pendik (yüzde 70), Küçükçekmece (yüzde 67,3), Bakırköy (yüzde 67,1), Ümraniye (yüzde 66,5), Kartal (yüzde 66), Gaziosmanpaşa (yüzde 64,1) Kâğıthane (yüzde 64), Zeytinburnu (yüzde 63,1). Bu ilçelerde, İstanbul dışı doğumlu nüfus açısından yüzde 61,7 olan İstanbul ortalamasının üstünde oranlar elde edilmektedir. En az göçmen nüfusa sahip ilçeler ise sırasıyla Adalar (yüzde 51,2), Beykoz (yüzde 55,4), Beşiktaş (yüzde 56,3), Fatih (yüzde 56,8), Şişli (yüzde 56); Beyoğlu (yüzde 58,8), Kadıköy (yüzde 59,3), Sarıyer (yüzde 59,9), Bayrampaşa (yüzde 60,3), Üsküdar (yüzde **61**,7), Eyüp'tür (yüzde 60,3).

1990 sayımından hareketle elde edilen bu veriler biraz daha yakından incelendiğinde, bu ilçelerin bir bölümünün, örneğin Beykoz'un, yaygın gecekondu tepelerini içeren Şişli'nin, yer yer Kadıköy'ün görece eski göç yerleşimi bölgeleri oldukları ve ikinci, üçüncü kuşak göçmenleri barındırdıkları için bu ilçelerde aile kökeni İstanbul dışında olan İstanbul doğumlu nüfusun fazla çıktığı gözlenmektedir.

İstanbul'un hangi ilçelerinde hangi illerden gelenlerin ağırlıklı olarak yerleştikleri araştırılırsa, yine 1990 verilerine göre şu sonuçlar almıyor: Nüfusunun sadece yüzde 51,2'si göçmen olan Adalar'da Erzincanlılar ve Sivaslılar başta geliyor. Onları Kastamonu, Tokat, Rize, Trabzon, Ordu, kısaca Karadenizliler izliyor. Bakırköy İlçesi'nde Sivaslıların en büyük küme olarak yer aldıkları (61.568 kişi), onları Kars, Kastamonu, Tokat ve diğer Karadeniz Bölgesi doğumluların izlediği görülüyor. Bayrampaşa'da Balkan ve Yunanistan göçmenleri ile Kırklareli ve Edirne gibi Trakya kentlerinden gelmiş göçmenler ağırlıkta. Beykoz İlçesi'ndeki göçmen nüfus Karadeniz Bölgesi ve Kars başta olmak üzere Doğu ağırlıklı. Beyoğlu İlçesi'nde Giresunlular ve Karadenizliler yine önde, ancak bu ilçeye daha yeni dönemlerde gelen ve yerleşen Sivas göçünün de 16.000'i aşkın bir nüfusla önem taşıdığı, Erzincan, Erzurum ve Elazığlıların Sivas'ın hemen ardından geldiği görülüyor. Oransal olarak en büyük göçmen nüfusu barındıran ve göçmen nüfus arasında erkeklerin ağırlıkta olduğu Eminönü İlçesi'nde Adıyaman, Malatya, Sivas, Kayseri ve Kastamonulular önde gidiyor. Eyüp İlçesi'ndeki göçmen nüfus, başta Giresun olmak üzere Tokat, Ordu, özetle Karadeniz ağırlıklı. Sivas ve Erzurum doğumlular hemen arkadan geliyor. Fatih İlçesi'nde yaşayan göçmen nüfusun çoğunluğu Kastamonu (22.978 kişi) ve Malatya ağırlıklı (18.478 kişi). Bu illeri Trabzon, Siirt, Konya, Erzurum, Erzincan izliyor. Gaziosmanpaşa Sivas, Giresun, Kastamonu, Erzurum kökenlilerin ağırlığıyla dikkati çekiyor. Kadıköy İlçesi'nde yine Sivas ve Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz Bölgesi doğumlular, Ankara (20.000 kişi), Kars illeri önde geliyor. Kâğıthane İlçesi'nde yine Sivas doğumlular (27.243) ve Karadeniz Bölgesi'nden gelenler önde. Kartal İlçesi'nde göç, Erzincan, Erzurum (toplam 35.000 kişi), Sivas, Çankm, Karadeniz ve Kars ağırlıklı. Küçükçekmece İlçesi'nde Kars ve Malatya; Pendik'te Sivas ve Kars; Sarıyer'de Sivas ve Karadeniz; Şişli'de Sivas, Karadeniz, Doğu Anadolu; Ümraniye'de Sivas, Tokat, Tunceli, Erzurum, Trabzon ve Giresun; Üsküdar İlçesi'nde Rize, Giresun, Trabzon, Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz ve onlan izleyerek Sivas; Zeytinburnu'nda ise başta Giresun olmak üzere Karadeniz ve başta Sivas olmak üzere İç Anadolu Bölgesi göçmenleri ağırlık taşıyor.

İstanbul'a yönelmiş olan büyük göçün kent içi dağılımı, göçmen nüfusun hangi bölgelerde yerleştiği ve yerleşme seçimini belirleyen başlıca etkenler büyük ve küçük sanayi tesislerinin, yani iş olanaklarının varlığı; daha önce gelmiş göçmen gruplarıyla akrabalık veya hemşerilik ilişkileri; göçmenin toplumsal-ekonomik konumu olarak görülüyor. İlk göç dalgalarının, sanayi bölgelerine yakın, en azından ulaşım kolaylığı olan semtlere ve gecekondu mahallelerine yerleştikleri, daha sonra gelenler için ise hemşerilik, akrabalık, aym bölgeden olma vb gibi öznel etmenlerin ağır basmaya başladığı saptanıyor. Öte yandan, İstanbul'a toplam göç içinde, ağırlıklı olmasa da hiç de küçümsenmemesi gereken bir göçmen grubu, 1950'lerden beri başka kentlerde yeterli bir servet birikimi sağladıktan sonra İstanbul'a göçen ve burada daha gelişkin iş olanakları ve daha geniş ufuklu bir yaşam arayan görece orta ve üst sayılabilecek toplumsal-ekonomik kesimlerden kişi ve ailelerdir. İstanbul kenti, tarihinin her döneminde olduğu gibi 1950 sonrasında ve günümüzde de orta ve büyük sermaye sahipleri ve aydın kesimler için bir çekim merkezi olmayı sürdürüyor.

İstanbul'a yönelen göçün son 20, özellikle de son 10 yıldır kentin gelişmesiyle iç içe geçen bir sonucu da İstanbul'un, çevresindeki yakın yerleşmelere hattâ Kocaeli gibi illerin bir bölümüne de yayılan metropolleşmesidir. Bu metropolleşme olgusu ve İstanbul yakınındaki bazı merkezlerin İstanbul'dan aldıkları ivme ile göç çeken duruma gelmeleri, İstanbul İli'ne yönelen göçün kent merkezinin dışındaki çevre yerleşmelere olduğu kadar, çevredeki sanayileşmiş illere de yerleşmesini; böylece İstanbul merkezine yönelen göçün, son yıllarda, nüfusça olmasa da oransal ve özellikle de hız bakımından yavaşlamış görünmesini sağlıyor.

Çağlar boyunca, bölgede ve ülkede en büyük göç kenti durumunu korumuş olan İstanbul aym zamanda göç gönderen bir kenttir. 1960-1970 arasında başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine, gerek işçi göçü gerekse beyin göçü yollayan Türkiye kentlerinin başında İstanbul gelmektedir. Geniş bir memur grubunu barındıran İstanbul, tayinler yoluyla da dışarıya göç göndermektedir. İstanbul-Ankara arasındaki göç de, bütünü belirleyici sayılarda olmamakla birlikte, kalifiye işgücü, serbest meslek grubu ve aydınlar arasında kayda değer orandadır. 1980'ler, hele de kentin sorunlarının giderek büyüdüğü 1990'lardan sonra İstanbul'dan Ege ve Akdeniz'in sahil kasaba ve kentlerine doğru, küçük ama yükseliş eğilimi gösteren bir göçün varlığından da söz edilebilir.

OYA BAYDAR

GÖKAY, FAHRETTİN KERİM

(1900, Eskişehir - 22 Temmuz 1987, İstanbul) Hekim, siyaset adamı, vali ve belediye başkanı.

Gökay, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde psikiyatri ordinaryüs profesörü iken 24 Ekim 1949'da İstanbul valiliğine ve belediye başkanlığına atandı.

İstanbul 1950'li yıllarda ve özellikle 1955-1956 arasında önemli bir imar hareketine sahne oldu. Gökay, Başbakan Adnan Menderes'in İstanbul'un imarını bizzat üstlenerek kente müdahalesinden önce 1950'li yılların ilk yarısında, bağımsız çalışma olanağı buldu. Bir plan dahilinde kentin gelişimini öngördü.

İstanbul'un yol şebekesi yetersizdi; kent geniş bir alana yayılıyordu; arazisi engebeliydi. Bir yandan nüfus hızla artıyor, öte yandan sınai kuruluşlar gelişigüzel dile-

Fahrettin Kerim Gökay, 1962
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

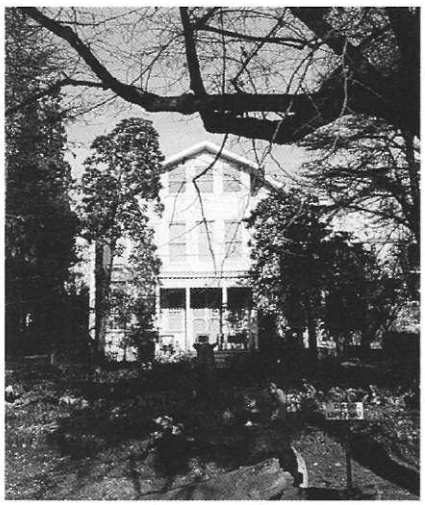

Fahrettin Kerim Gökay'ın Göztepe'deki evi. *Ahmet Kuzik, 1994*

dikleri yerde kuruluyordu. Yeterli yol şebekesinin olmayışı kentin imarını olumsuz yönde etkilemişti. Belediye ve Özel İdare tarafından yol yapımına hız verildi. Değişik semtlerde 50'nin üzerinde yol onarıldı. Gökay, tarihsel ve turistik caddelere önem verdi.

Fatih-Edirnekapı yolu kısmen yeniden yapıldı; bir kısmı asfaltlandı ve parkeyle döşendi. Topkapı Sarayı'nın ve Ayasofya Müzesi'nin çevresindeki yollar asfaltlandı. Sultanahmet-Beyazıt yolu üzerinde Çemberlitaş'a kadar çıkan kesim mozaik parke ile döşendi. Kapalıçarşı'ya giden Nuruosmaniye yolu, Fatih'te Karaman, Laleli'de Reşit Paşa caddeleri asfaltlandı. Bunlar dışında halk caddeleri olarak bilinen birçok cadde ve ara yol onarım gördü.

Gökay döneminde İstanbul'un Anadolu yakasının su sıkıntısı bir ölçüde hafifletildi. II. Elmalı Bendinin temeli 1951'de atıldı. Terkos-Kâğıthane arasındaki 42 km'lik isale hattı döşendi. Böylece birçok çeşmeye su verilebildi. Silahtarağa Elektrik Santralı yeni kazan ve jeneratör gruplanyla güçlendirildi. Fethin 500. yıldönümü nedeniyle İstanbul ilk kez gece aydınlatıldı. Prof. Haldun Gürmen'in hazırlandığı bu aydınlatma gösterisinde Hisarlar, Kız Kulesi, Yeni Cami, Süleymaniye ve diğer anıtlar ışıklarla donatıldı.

Bakımsız ve harap bir durumda olan Fatih Külliyesi onarıldı. Cami ve çevresi güzelleştirildi. Vakıflar İdaresi ile birlikte Süleymaniye Camii çevresi, Aksaray'da Murad Paşa Camii, Ayvansaray'da İvaz Efendi Camii, Azapkapida Saliha Sultan Sebili onarıldı. Eyüb Sultan Camii'nin çevresindeki dükkânlar yıkılarak meydan açıldı; cami ortaya çıktı. Yapımı 7 yıl süren Belediye Sarayı'nm(->) temeli Gökay döneminde atıldı.

Gökay özellikle eğitim sorununa eğildi. Kentte ve köylerde okul sayısmda büyük artış görüldü. İlk üniversite öğrenci sitesi onun döneminde yapıldı. Yanmış evlan Fmdıklı'daki Güzel Sanaüar Akademisi ve Ihlamur Parkindaki Ihlamur Kasrı onarıldı. Ihlamur Kasrı'nda(->) Tanzimat Müzesi(->) açıldı. Neşriyat ve İstatistik Müdürlüğü genişletildi. Ressam, heykeltıraş gibi plastik sanat mensuplarının eserlerini sergileyebilmeleri için Beyoğlu'nda Cercle d'Orient(->) binasının büyük salonlarından birinde İstanbul Şehir Galerisi açıldı. Yine aym binada Şehir Tiyatrolan'na bağlı Yeni Komedi Tiyatrosu faaliyete geçti. Bundan böyle komediler Tepebaşindaki eski tiyatrodan buraya alındı. Tepebaşı, dram tiyatrosu oldu.

Mesleği gereği ruh sağlığında gürültü kMüiğinin önemini bilen Gökay İstanbul'a "klakson yasağı" getirdi. Halim boş zamanlarını değerlendirebilmesi için "Bahar ve Çiçek Bayramı" adı altında Gülhane Parkinda 2 ay süren toplu eğlenceler düzenlendi. Bu bayrama esnaf süslü arabalarla katıldı. Park içinde kukla, Karagöz, ortaoyunu gibi eski eğlenceler canlandırıldı. Bir Şark kahvesi kuruldu. Spor ve Sergi Sarayı'nda yılbaşı eğlenceleri düzenlendi.

Vali ve Belediye Reisi Gökay 1950-1954 arasında İstanbul'da başarılı çalışmalar sergilerken 1950'lerin ortasında Başbakan Adnan Menderes imar hareketlerini bizzat üstlendi. 26 Kasım 1957'de vali ve belediye başkanlığı görevinden aynlan Gökay, Bern büyükelçiliğine atandı. 15 Ekim 1961 seçimlerinde Yeni Türkiye Partisinden İstanbul milletvekili seçildi. 1962-1963'te İsmet İnönü başkanlığındaki koalisyon hükümetlerinde imar-iskân bakanlığı ile sağlık ve sosyal yardım bakanlığı yaptı. 1965'te siyasetten çekildi.

ZAFER TOPRAK

GÖKSU

Anadolu Hisarı(->) ile Küçüksu Kasrı(->) yakınından denize ulaşan Büyük ve Küçük Göksu (Küçüksu) derelerinin meydana getirdikleri birbirine paralel iki vadi boyunca uzanan mesire alanı.

Bir zamanlar İstanbul'un, Batılı gezginlerin "Asya'nın tatlı sulan" olarak isimlendirdikleri bir mesiresi olan Göksu, Kâğıthane ile önem ve rağbet bakımından yarışırdı. Göksu, Küçük ve Büyük Göksu arasındaki alanı Boğaziçi sahiline kadar kaplar ve Göksu Deresini izleyerek Dört Kardeşler mevkiine kadar uzanır; Göksu Deresi'ne küçük bir kolun kavuştuğu yerde bir miktar genişler. Mesire Anadolu hisarı ve Yenimahalle sırtları ile sınırlanmış, Boğaz tarafı ise açık kalmıştır. Bu güzel ve elverişli alanı insan eli anlayışlı bir surette işlemiş ve en uygun motiflerle değerlendirmiştir. Küçüksu Kasrı ile dört yüzlü Küçüksu Çeşmesi(->) ve taş sofa, Anadolu Hisarı'na güzel bir karşılık teşkil etmekte ve Boğaz'a açılan kısmını, uyumlu bir biçimde çerçevelemektedir.

Derelerin üzerine atılmış köprüler, Dört Kardeşler grubu ile nihayetlenen ağaç kümeleri, derenin iki kıyısında ulu çmarlar, kızılağaçlar, Göksu Çayırina güzellik katmıştır. Türkiye'de sınırlı bir yayılışı bulunan, oysa Batı Akdeniz ülkelerinde (örneğin Portekiz, İspanya ve Fas) geniş ormanlar kuran pırnal meşesi *(Qouercus ilex)* Göksu yağış havzası içerisinde küçük gruplar halinde doğal olarak yetişmektedir.

Derenin kayıkla gidilebilen son kısmında, büyük ağaçlarla gölgelenmiş bir düzlük olan Dört Kardeşler denilen yerde, geçen yüzyılda ortaoyuncular oyun oynarlardı.

Bizans döneminde, Göksu'nun içerilerinde bir manastır ile bir av köşkünün (sarayının) bulunabileceği tahmin edilmekle birlikte bunu doğrulayacak bir kalıntıya rasüanmamıştır. Ancak, Osmanlılar döneminde, Göksu kıyısı içerilerinde, kutsal bir ziyaret yeri olan Panayia (Meryem) Ayazması bulunmuştur.

17. yy kaynakları Göksu'nun bir biniş(->) yeri olduğunu ve IV. Murad'ın (hd 1623-1640) buraya itibar ettiğini kaydetmektedir. Bu padişahın Kandilliye kadar uzanan servi ormanından dolayı Göksu'ya "Gümüş Servi" adını koyduğu rivayet edilir. Çevresindeki su kaynakları ve sebze bostanlarıyla ünlenen Göksu'nun 17. yy'da iki tarafının yüksek ağaçlarla çevrili bağlardan oluştuğunu, Evliya Çelebi kaydetmektedir. Burada (Defterdar) Halıcızade bahçeleri ile un değirmenleri bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi, derenin üzerindeki tahta köprüye de işaret ederek halkın kayıklarla derede gezdiğini, ilerideki köylere varıp ağaçlar altında sohbet ettiğini ekler.

S. H. Eldem'in tespitlerine göre, Evliya Çelebi'nin söz ettiği gibi köprüler, Dört Kardeşler grubu ile son bulan ağaç kümeleri, sofa ve çeşmeler, çayırı ayrıca süslemekteydi. Göksu Deresi'nin sağ sahilinde, un değirmeni önündeki ahşap köprü hizasındaki sahada, karakteristik ve büyükçe bir başka sofa bulunuyordu. Eldem bu setin II. Mahmud zamanında (1808-1839) inşası tasarlanan bir köşkü taşımak üzere yapıldığım ve sonradan bu projeden vazgeçilmesi üzerine terk edildiğini söylemektedir. Bu set hafifçe meyilli bir arazi üzerine, Göksu Deresi'nden biraz ayrılmış, tepeciklerle çevrilmiş bir alanın kenarına yapılmıştır. Dikdörtgenin arkası yarım daire, önü ise çok hareketli içbükey ve dışbükey dairelerden oluşur. Setin üzerinde şimdiki Küçüksu Kasn'nm planım çağnştıran bir kasrın temelleri vardır. Eldem bu sete giderken eskiden yolun sol tarafında bir çeşme, sağ tarafında da bir namazgah seti olduğunu kaydetmektedir.

18. ve **19.** yy'da Göksu ünlü bir eğlence yeriydi. Derede "piyade" denilen kayıklarla dolaşılır, dere boyunda da yayalar, atlılar ve arabalılar gezinirdi. Küçüksu'da 8 Eylül ayazma törenleri günlerce sürer, Şirket-i Hayriye'nin ek vapur seferleri koymasını gerektirecek kadar halkın ilgisini çeken bir panayır şekline dönüşürdü. Bazen padişah, sultan efendiler ve şehzadeler de böyle eğlenirlerdi. Abdülhak Şinasi Hisar ve A. Cabir Vada, Göksu eğlencelerinin canlı tasvirlerini yapmışlardır.

I. Dünya Savaşı yıllarından sonra buraya rağbet azalmış; Göksu kıyısındaki yalılar yıkılmış; köşkler harap olmuş; tahta köprülerin yerine betonları yapılmış; ge-

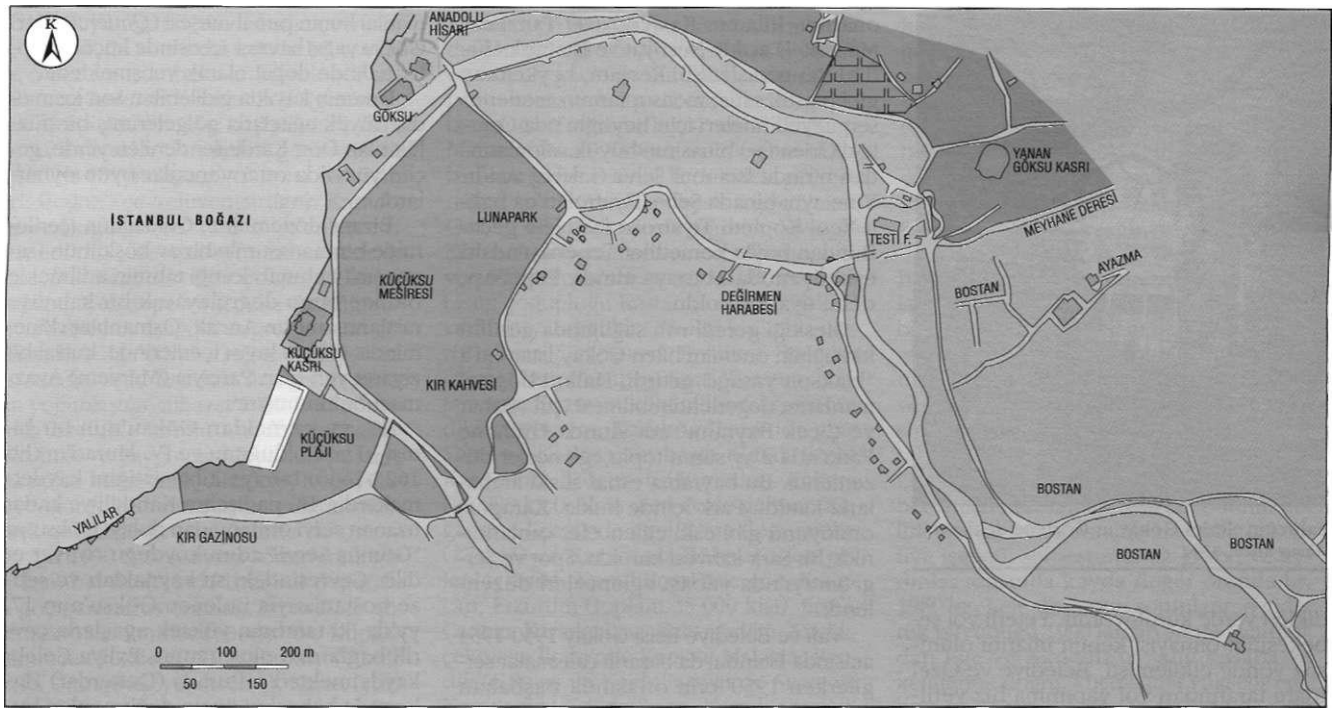

Göksu, 1963
İstanbul Ansiklopedisi

zinti kayıkları ortadan kalkmıştır. Yine de 1960'lı yıllara kadar, iki akarsu arasındaki çayırlık, mayıs-eylül ayları arasında halkın açık havada eğlence ve dinlenme ihtiyacım karşılamayı sürdürmüştür. Çayırda sıra sıra büyük kazanlarda pişirilen mısır, eski Göksu mesire geleneğinin son kalıntısı olmuştur.

Günümüzde çayırlık alan tahrip edilmiş, küçültülmüştür. Anadoluhisan Gençlik ve Spor Akademisi(->) gibi büyük ve ölçüsüz tesisler, bu tarihi ve güzel alam çirkinleştirmiştir.

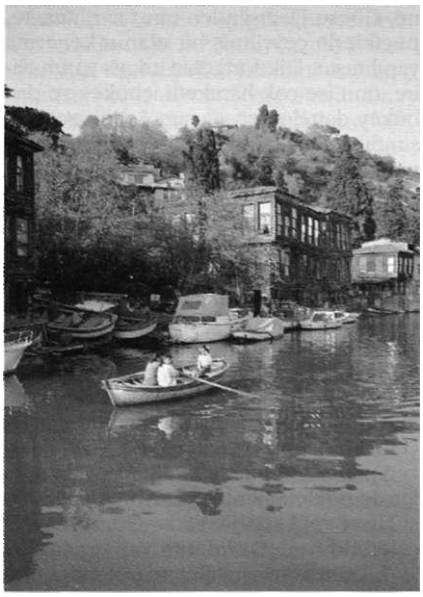

Göksu Deresi ve kıyısındaki eski evler.
Erdal Yazıcı, 1988

I. ve II. Boğaz köprülerinin yapımı sırasında, inşaat firmaları köprülerin çelik ve betonarme tahliyelerini geniş bir alan olan Göksu Çayırında hazırlamış; Fatih Sultan Mehmet Köprüsü 'nün(-0 tahliyeleri daha geniş ve uzun olduğu için, çayımı ortasında sıra halinde dikilmiş bulunan yaşlı kavakların kesilmesine müsaade edilmiştir. İkinci köprü inşaatı bittikten sonra bozulan çayırın yeniden çimlendirilmesi ve kesilen ağaçların yerine yenilerinin dikilmesi şartı ise yerine getirilememiştir.

Göksu'nun bugünkü durumu, doğal ve tarihsel çevrenin tahribinin tipik bir örneğidir. Dere kenarına yapılmasına izin verilen fabrikalar ve diğer kamu yapıları ile çayırı bölen yol, mesirenin bütünlüğünü bozduğu gibi, dere boyunca uzanan yalıların çoğu da yanıp yıkılmış, kirlilikten sandalların derenin içine girmeleri imkânsız hale gelmiştir.

Bibi. A. Ş. Hisar, ***Boğaziçi Mehtapları,*** İst., 1956; A. C. Vada, ***Boğaziçi Konuşuyor,*** İst., 1943; Eldem, ***Türk Bahçeleri,*** 7-8, 10-13; Erdoğan, ***Bahçeler,*** 178; Aslanoğfu-Evyapan, ***Eski Türk Bahçeleri.***
İSTANBUL

GÖKSU ÇEŞMESİ
bak. KÜÇÜKSU ÇEŞMESİ

GÖKSU KASRI
bak. KÜÇÜKSU KASRI

GÖKSU VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin **56** baca numaralı küçük bir yolcu vapuruydu. Şirket, İngiltere, Glasgow'da, Armstrong tezgâhlarına birbirinin eşi iki küçük yolcu vapuru birden ısmarlamıştı. Gemi inşa şirketi, böylesine küçük iki vapurun kendi başlarına yola çıkartılarak Atlantik ve Akdeniz'i geçmelerinin tehlikeli olacağım göz önüne alarak, bu iki vapuru parçalar halinde bir şilebe yükleyip göndermeyi uygun gördü. Fakat bu sefer de şilep yolda şiddetli bir fırtınaya yakalanarak batmıştı.

Armstrong firması, bu durum karşısında kaybedilen iki vapurun derhal yenilerini yaparak siparişleri yerine getirdi. Yine parçalar halinde gönderilen bu iki küçük vapurun montajı şirketin Hasköy'deki fabrikasında yapıldı. 55 ve 56 baca numaralı bu iki vapura Bebek(->) ve Göksu isimleri verildi.

1905'te inşası sona eren Göksu, 65 gros, 37 net tonluktu. Gövdesi çelik olup uzunluğu 21,3 m, genişliği 4,8 m, su kesimi 1,8 m kadardı. İki genleşmeli 130 beygirgücünde buhar makinesi vardı; tek uskurluydu. Saatte 8 mil kadar hız yapabiliyordu. Süvarisi Küçük Aziz Efendi Kaptan, başmakinisti Mehmet Hilmi Usta idi.

Eşi Bebek gibi, Göksu'nun da endaze hesaplan titizlikle yapılmamıştı, ayrıca az yolcu alıyordu ve de pek rahat değildi;

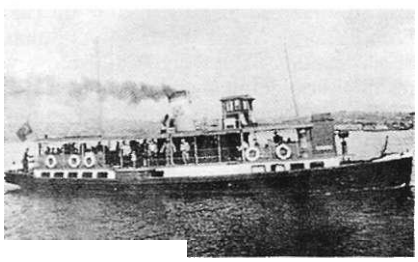

Göksu Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

buna rağmen yıllarca bu şekilde kullanıldı. Sonra 1934-1935'te ikisi de Hasköy'de elden geçirildi, tekneleri biraz büyütüldü, oturacak yerleri çoğaltıldı.

Yıllarca Boğaz sularında daha çok iki kıyı arasında ring seferleri yaparak hizmet veren Göksu, Şirket-i Hayriye'nin 1945'te Münakalât Vekâleti tarafmdan satm alınması üzerine denizyollarının Şehir Hatları işletmesi filosunda yer aldı. 26 Temmuz 1967'de sökülmek üzere satıldığı zaman, **62** yıllık tekneydi.

Şirket-i Hayriye'nin 1853'te İngiltere'deki John Robert White firmasına inşa ettirdiği ilk altı vapurun 3 numaralı olanı da Göksu adını taşıyordu. Teknesi ahşap olup yandan çarklıydı. 1854'te hizmete giren vapur, **10** yıl kadar kullanıldı.

ESER TUTEL

GÖLLER

İstanbul ili sınırları içinde yer alan doğal göller, körfezlerin ağzında kıyı kordonlarının oluşmasıyla meydana gelmiş yalı gölleridir (lagün). Göllerin bu şekilde oluşumlarında, kıyı akıntılarının körfez ağızlarına gelen kum, çakıl, kil gibi ufak malzemeleri uzun diller biçiminde biriktirmelerinin önemli yeri vardır. Küçükçekmece, Büyükçekmece ve Terkos gölleri bu tip göl oluşumunun belirgin örnekleridir. Bunlar eski birer körfez iken, önlerinde veya daralan yerlerinde kıyı dilleri bir set halinde gelişmiş ve körfez yapısı giderek göle dönüşmüştür. İstanbul'un üç doğal gölü, Terkos, Küçükçekmece ve Büyükçekmece gölleridir.

İlin kuzeybatı bölgesinde, Karadeniz sahillerindeki Karaburun'un hemen yakınında, içeride bulunan Terkos Gölü(->) 25 km^2'lik yüzölçümü ile İstanbul'un en büyük gölüdür.

Terkos Gölü'nü **16** km^2 yüzölçümüyle Küçükçekmece Gölü(->) izler. Küçükçekmece Gölü İstanbul İli'nin güneybatısında, Marmara sahilinde yer alır. Kuzeyinden Trakya Otoyolu geçer. Tipik bir lagün gölüdür.

Küçükçekmece Gölü'nün **12** km batısında, Büyükçekmece ve Çatalca ilçeleri sınırları içinde kalan ve adı "Büyük" olmakla birlikte aslında 12 km^2'lik yüzölçümüyle Küçükçekmece Gölü'nden daha küçük olan Büyükçekmece Gölü(-0, İstanbul'un üçüncü doğal gölüdür.

İl sınırları içindeki diğer göller baraj gölleridir (bak. barajlar ve baraj gölleri).

İSTANBUL

GÖNÇ, REŞİD HALİD

(1892, İstanbul - 1966, İstanbul) Kırk yıla yakın bir süre Babıâli'de çalışanların kaydını tutmuş ve bütün yaşamını Babıâli'ye adamış gazeteci.

İstanbul ve Fransa'da Frerler mekteplerinde okudu. İstanbul Telefon İdaresinde servis şefliğine kadar yükseldi. 1929'dan başlayarak yazar ve gazetecilerin imzalı resimleri ve kendisi için yazdıklarıyla koleksiyon yapmaya başladı. Bir kaza sonucu çenesi kırıldığı ve iyice sola çarpık olarak ancak kaynatılabildiği için hayata bir küskünlüğü vardı. Bu küskünlüğü ona unutturan, kendini Babıâli'nin bir mensubu sayması olmuştur. Ahmet Haşim'in, resim-imza toplama merakının delilik telakki edilebileceği uyarısma, Ercüment Ekrem'in imza ve resim toplayacağına aklını toplaması tavsiyesine aldırmadan, bütün varlığmı buna hasretti. 1945'te işinden istifa edip âdeta Babıâli'ye yerleşti. Gazeteciler Cemiyetinin ve bazı gazetelerin arşivlerinde çalışarak tutkusunu sürdürdü. İsminin son harfinin "t" ile değil "d" ile yazılmasında ısrarı sebebiyle "D"li diye anılmasına ve huysuzluklarına rağmen, parasız ve sefil yaşamının içinde İstanbul efendisi kimliğini kaybetmedi. Son çalıştığı *Hergün* gazetesinden verilmiş biletle gittiği tiyatroda merdivenden kayarak öldü. Tek mirası olan, büyük değer taşıyan resim-imza koleksiyonu, Gazeteciler Cemiyeti tarafmdan *Babıâli'nin Hatıra Defteri* adıyla üç cilt olarak 1984-1988'de yayımlandı.

ORHAN KOLOĞLU

GÖNÜL ÜLKÜ-GAZANFER ÖZCAN TİYATROSU

Şehir Tiyatrolarindan aynlan Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan çiftinin Mart 1962'de kurduğu topluluk.

İlk kez Musahibzade Celal'in *Mum Söndü* oyunuyla, Aksaray Küçük Opera Tiyatrosu'nda seyirci karşısına çıktı. Gazanfer Özcan'ın yönettiği oyunda, Adile Naşit, Zafer Önen, Orhan Ercin, Tevfik Gelenbe, Meriç Başaran, Neşe Yulaç, İlhan Hemşeri ve Necmi Tarlan gibi sanatçılar rol aldı.

Repertuvarmda Refik Erduran, Melih Vassaf, Orhan Ercin, L. Vernegil, G. Feydeau, R. Thomas gibi yazarların oyunlarına yer veren topluluk, 32 yılda 50'ye yakın oyun sahneledi. Bunların büyük bölümü fars, vodvil, bulvar komedisi türü oyunlardır. Topluluğun sahnelediği oyunlardan bazılan, *Ben Çağırmadım, İyi Saatte Olsunlar, Armatör Hacemat Niyazi, Ahu Dudu, Deli, Bir Kilo Namus, Aşk Memuru, Tuzak, Karımla Evlenir misiniz?, Evdeki Pazar, Kocamın Nişanlısı, Yabancı Olduk Şimdi, Kürkçü Dükkânı, Çocuklarımın Babası, Hanımlar Terzihanesi, Nereden Nereye, Maymun Gözünü Açtı, SülümanşBacanak, Oh Olsun, Aman İdare Et, Kızlara Göz Kulak Ol, Üvey Babam, Olmaz Benli, Kaşla Göz Arasında, Kime Niyet, Yağmurdan Kaçarken, Üsküdar'ın Karşısında Galata, Aşk Çorbası, Beni Kimse Durduramaz, İsmail Anan Seni Çağırıyor, Kiralık Daire, Ben Çağırmadım, Saygısızın Biri, Orasını Es Geç, Karışık İş, Kuyruksuz Yalan'dır.*

Toplulukta, Gönül Ülkü ile Gazanfer Özcanin dışında Ziya Keskiner, Selim Naşit, Ali Poyrazoğlu, Üstün Asutay, Âli Yalaz, Ali Cağaloğlu, Yasemin Yalçın, Demet Akbağ, Şemsi İnkaya, Selma Sonat, Göksel Kortay, Sümer Tilmaç, Orhan Alkan, Salih Kalyon, Sedat Demir, Gazanfer Ündüz, Fulya Ündüz, Taygun Ateş gibi birçok sanatçı değişik oyunlarda rol aldı.

Aksaray Küçük Opera Tiyatrosu'ndân sonra, Gedikpaşa Azak Tiyatrosu, Zincirlikuyu Tiyatrosu (bugünkü Hodri Meydan Sahnesi) ve Şişli Ümit Tiyatrosu'nda temsiller veren topluluk 1974'ten bugüne (Nisan 1994) Şişli Tiyatrosu'nda perdelerini açmaktadır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÖRELE, IIAMİT

(1894, Görele - 6 Haziran 1980, İstanbul) Ressam.

1924-1928 arasında Güzel Sanatlar Akademisinde öğrenim gördü. Daha sonra burslu olarak Fransa'ya gönderildi. 4 yıl boyunca Paris'teki A. Lhote Atölyesi'nde çalıştı. Burada kübizm, dışavurumculuk gibi modern sanat akımlarıyla tanıştı ve

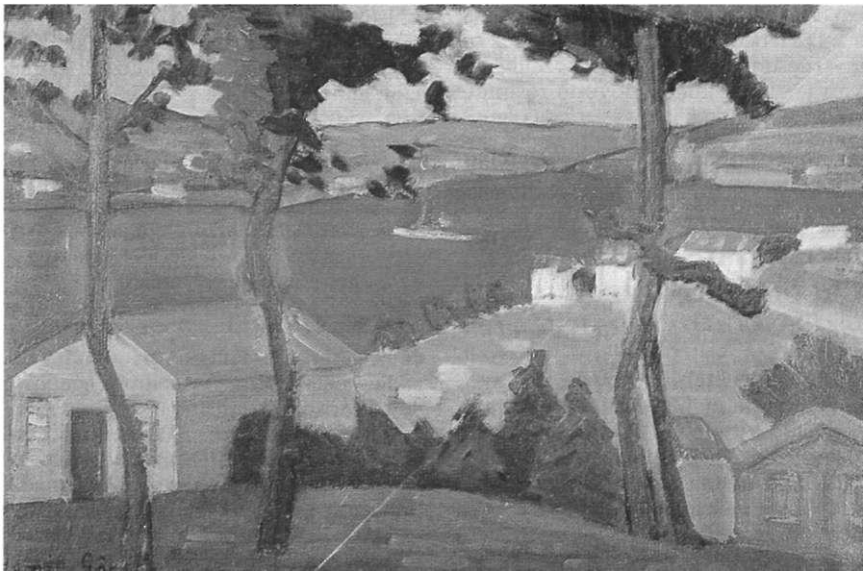

Hamit Görele'den bir "Boğaz" manzarası, 71x46 cm.
Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu

bu doğrultuda çalışarak "modernist" bir resim anlayışına sahip oldu. 1932'de yurda döndüğünde Müstakil Ressamlar Cemiyetine giren Görele, kendine özgü olarak geliştirdiği "biçim bozma" tekniğiyle doğayı ve insan vücudunu soyutlamaya yönelik bir ifade arayışı içine girdi.

1933'te ilk kişisel sergisini Galatasaray Lisesi'nde açan Görele'nin 1950'lere dek geliştirdiği resim anlayışının çağdaş Türk resim sanatı içinde taşıdığı önem, sanatçının figüratif ve soyut eğilimleri başarılı bir desen ve kompozisyon olgusuyla "birlikte" yorumlamasında yatmaktadır.

1960'lardan itibaren kompozisyonlarında renksel öğelere de ağırlık vermeye başlayan Görele, karşıt tonları bir arada kullanarak özellikle portrelerinde çarpıcı bir anlatım duyarlılığına ulaşmıştır. Sanatçının çarpıcı renklerle giriştiği görsel deneylerinin temelinde güçlü bir "üç boyutluluk" olduğu için bu dönem resimlerinde ön plana çıkan oturmuş bir form duygusudur. 1970-1980 arasındaki süreçte ise Görele'nin soyut resim denemelerine yöneldiği görülür.

Görele'nin resimlerinde İstanbul'un özel bir yeri vardır. 1920-1928 ve 1950-1980 arasmda yoğun olarak İstanbul'u resimlerine konu eden sanatçı, önceleri şehrin pitoresk dokusunu ortaya çıkaran klasik peyzajlar, ardmdan da soyudamaya dayalı görüntüler üzerinde ısrarla çalışmıştır. Klasik peyzajlarında özellikle Sultanahmet ve Kurtuluş semüerini büyüteç altına alan sanatçı, yapıları insanlarla birlikte ele alan hareketli kompozisyonlarında şehrin güncel yaşamım irdelerken, olgunluk dönemi ürünü olan "Heybeliada" resimlerinde bir tematikleştirmeye girerek Marmara Denizinin dalgalarını, dingin deniz kenarlarını, kimi kez meditasyon yaparcasına ritmik fırça darbeleriyle yorumlamıştır.

Görele için istanbul'un iki farklı özelliğinden yola çıkarak bir "yoruma" varmıştır denilebilir. Çünkü sanatçının erken dönem çalışmalarında kendini belirgin kılan "İstanbul'u betimleme", tuvale geçirerek ölümsüzleştirme duygusu eskiz özelliği taşıyan yüzlerce küçük boyutlu resimde kendini gösterirken ileri yaşlarında olgunluğun verdiği süzme bir tatla boyadığı deniz manzaralarında "istanbul'u kendindenleştirmeye" çalıştığı açıkça görülmektedir.

NECMİ SÖNMEZ

GÖRGÜLÜ, HASAN RAUF

(1874, İstanbul - 9 Ekim 1945, İstanbul) Eczacı.

1898'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfını bitirdi. 1900'de Divanyolu Caddesi'nde (II. Mahmud Türbesi karşısında, no. 127) bulunan Haçik Emirzeyan'ın "Numune Eczahanesi'ni devraldı ve ismini "istikamet Eczahanesi" olarak değiştirdi.

Yangın ve yıkım nedeniyle eczanenin yeri birkaç defa değişmiş ve sonunda Çemberlitaş'ta Osmanbey Sitesi'nin alt katındaki geniş bir yere taşınmıştır. H. R. Görgülü bu eczanenin laboratuvarında kozmetik preparatlar, komprimeler ve zerk çözeltileri hazırlamıştır. Eczacı Mektebinde hazır ilaç yapımı ile ilgili bir laboratuvar bulunmadığı için hocalar, komprime ve ampul yapım yöntemini ve makinelerini göstermek için, öğrencilerini H. R. Görgülü'nün eczanesine getirerek burada bilgi veriyorlardı.

H. R. Görgülü Türk eczacıları tarafından 1908'de kurulan Osmanlı Eczacılan Ittihad Cemiyetinin kurucularından ve Ahmed Hamdi Bey(->), Ethem Pertev(-0 ve Beşir Kemal Pelin(-») ile birlikte yönetim kurulu üyesiydi. Bu cemiyet tarafmdan 1908-1909 arasmda yayımlanmış olan *Ispeıtçiyar ÇTüıkçe)ve Union Pharmaceutique Ottomane* (Fransızca) adlı dergilerin de sahibiydi. Bugüne kadar bu dergilerden hiçbir örnek görülmemiştir. 1911'de Nail Halid (Tipi) tarafmdan yayımlanmaya başlanan *Eczacı* dergisi de uzun süre bu eczaneden idare edilmiştir.

H. R. Görgülü bir süre sonra, sağlık nedeniyle, eczanesini ve hazır ilaç yapım laboratuvarını, ismi, makineleri ve ilaçları ile birlikte, Mustafa Nahid Bey'e devretmiştir. Daha sonra yabancı ilaç ithal firmalarında mümessil ve mesul müdür olarak çalışmıştır.

H. R. Görgülü eczane sahibi, hazır ilaç yapımcısı, cemiyet ve dergi yöneticisi ve 1930 Türk Kodeksi Komisyonu üyesi olarak Türk eczacılığına uzun bir süre hizmet etmiş başarılı bir eczacıdır.

İstikamet Eczanesi 1924'te hazır ilaç yapım laboratuvarı ve makineleri hariç olmak üzere, Sim Rasim Aktulga (1901-1979) tarafından satın alınmıştır. 1962'de eczanenin bulunduğu binanın yıkılması üzerine eczane aym semtte Peykhane Sokağı no. 5'teki dükkâna taşınmıştır. S. R. Aktulga'nın vefatı üzerine eczanenin yönetimi küçük oğlu Erol Aktulga'ya (1932-1985) geçmiş ve bu eczacının da vefatı üzerine 1 yıl sonra kapatılmıştır.

istikamet Eczanesinin dolaplan ve bazı malzemesi 1986'da Eczacılık Fakültesi tarafmdan Eczacılık Tarihi Müzesi(->) için satm alınmıştır.

Bibi. T. Baytop, "Kurtanlan İki Tarihi Eczane", *Eczacı,* S. 9 (Temmuz 1987); H. Derman, "Merhum Hasan Rauf Görgülü'nün Yıldönümü", *Farmakolog,* S. 103 (1946); A. Ekinci, "Hasan Rauf ve Türk Eczacılığına Hizmetleri". *I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı,* İst., 1990.

TURHAN BAYTOP

GÖRKEY, ŞEREF

(1915, İstanbul) Futbolcu.

Futbola, doğum yeri olan Çengelköy'de başladı. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nde(->) yetişip parladı. 1930'da birinci takım kadrosuna almdı. Tam 20 yıl aralıksız olarak siyah-beyaz forma altında oynadı. Nefis vole şutlarıyla tanındı. 20 yıllık süre içinde Beşiktaş forması altında 439 maç oynadı ve 382 gol attı. En parlak devri milli maçlardan uzak 11 yıllık döneme rastladığından (1937-1948) sadece bir kez ay-yıldızlı formayı giyebildi. Muntazam taranmış saçları, en çamurlu sahalarda bile tertemiz kalan kıyafetiyle ayrıca dikkati çeken bir futbolcu oldu. Futbolu İstanbulspor Kulübü'nde bıraktı. Kardeşi Süreyya Görkey ile de Beşiktaş takımında yan yana oynadı. Türk futbolunda unutulmaz bir isim yaptı. Futbolu bıraktıktan sonra Adalet, Beykoz ve Beşiktaş takımlarında antrenörlük de yaptı. Bu arada milli futbol takımı antrenörlüğünde de bulundu. Futbol Federasyonu yönetim kurullarında aktif görevler de aldı.

Şeref Görkey
Cem Atabeyoğlu arşivi

CEM ATABEYOĞLU

GÖZTEPE

Kadıköy'de büyük bir semt ve mahalle.

Göztepe, semt olarak, batıda Selamiçeşme ve Çrftehavuzlar(->), güneyde Çiftehavuzlar ve Caddebostan(-»), doğuda Caddebostan, Erenköy(->) ve Ethemefendi, kuzeyde ise Sahrayıcedit semtleriyle çevrilidir, idari açıdan bir mahalle olarak komşusu bulunduğu semtlerin bazı bölümlerini içerir, buna karşılık, Göztepe semti kapsamında bilinen belli yöreler, Göztepe Mahallesine komşu mahallelerin idari yapısına dahildirler.

Milattan önceki devirlerde bu mahalde birtakım Trak kabilelerinin bulunduğuna dair kaynaklar var olmakla birlikte, toprağa yerleşik olma açısından o zamanki adıyla Rufiyanes'te (Çiftehavuzlar ve Caddebostan'ın sahil şeridinde) imparatorların Anadolu'ya çıkmadan önce dinlendikleri ya da Doğu'dan seferlerden dönüşlerinde, gemilerle Konstantinopolis'e girmeden önce konakladıkları bir saray ile kimi soyluların köşkleri -ve bazı ağaçlan günümüze dek kalmış olduğu ileri sürülen- geniş meşelikler vardı. Yörenin kuzeyinde İmparatoriçe Eirene'nin(->) tahttan indirildikten sonra kapatıldığı bir kadınlar manastırı, bir de hanedana ait av köşkü olarak kullanılan bir başka saray bulunuyordu.

Bir kanıya göre, bu saray (av köşkü), 1329'da yaprian bir Osmanlı-Bizans antlaşmasında Osmanlılara bırakılmış ve binada bir Ahî tekkesi kurulmuştur. Buraya yerleştirilen dervişler orayı bir serhat tekkesi olarak kullandıklarından, Bizans toplumu hakkında kendi devletlerine bilgiler aktardıklarından, onlara "Gözcü Babalar" denil-

Göztepe Tren istasyonu binasının giriş cephesi (solda) ve tarihi binaların tren yolundan görünümü.
Fotoğraflar Ahmet Kuzik, 1994

mistir. Ahi tekkesinin yerinin tam tamına bu bina olup olmadığı kesin bir şekilde söylenemezse de, o sıralarda yörede böyle bir tekkenin bulunduğu muhakkaktır. I. Bayezid Ankara Savaşında yenilip 1402' de öldükten sonra oğulları arasında başlayan ihtilafın yol açtığı Fetret Devri'nde, bölge yeniden Bizans'a geçerken direnen derviş babaların öldürüldüğü ve bunlardan bir tanesinin, muhtemelen en saygın olanının, yörenin en yüksek yerine gömüldüğü söylenir. Bugün Çemenzar'da Ortabahar Sokağı'nın sonundaki servili küçük mezarlıkta gömülü olan ve Gözcü Baba diye anılan yatırdan dolayı oraya önce Gözcü Baba Tepesi denilmiş, zamanla bu sözcük Göztepe'ye dönüşmüştür. Semtin adıyla ilgili yaygın sav böyledir.

Bölge 1424'teki bir başka antlaşma ile geri alındığında, eski Ahi tekkesi yeniden kurulur ve zamanla Bektaşî tekkesine dönüşür. Bektaşîliğin yasaklandığı dönemi hariç tutarsak, sözü geçen tekke günümüze dek gelmiştir ve bugün de Merdivenköy Bektaşî Tekkesi (veya Gadni Dede, Mansur Baba, Mehmed Ali Baba, Mansur Baba, Şahkulu ya da Şahkulu Sultan Tekkesi gibi adlarla) olarak anılır.

Göztepe bölgesi 19- yy'ın ikinci yarısına göre, bağlık, bostanlık, ağaçlık bir yöreyken ve tek tük küçük köyler ya da köşkler varken, 1857'de Rumeli-Anadolu yakaları arasında vapur seferlerinin başlaması 1870'lerde ise İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımıyla Haydarpaşa-Pendik şimendifer hattının işletmeye açılması (1873), İstanbul'un çeşitli zenginlerinin ve devlet ricalinin buraya rağbet etmesini, konaklar, köşkler yaptırmalarını da beraberinde getirdi, demiryolu çevresine (hat boyuna) canlılık geldi, Bağdat Yolu denilen karayolu da bu arada canlandı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Trakya ve Balkanlardan gelen Türk kökenli göçmenler tren yolunun kuzeyine yerleştirildiler, Balkan Savaşı sonucunda **1912**'de yeni bir göçmen kafilesi daha geldi. 1913 kayıtlarına göre o tarihte Göztepe'nin nüfusu 1.230' du.

Göztepe semtinin üç önemli röperi vardır. Bunlardan birisi, batı-doğu doğrultusundaki Bağdat Caddesi'nin Selamiçeşme ile Caddebostan arasındaki bölümü, diğeri daha kuzeyden Bağdat Caddesi' ne(->) paralel geçen demiryolu ve nihayet semtin kuzeyinde aynı doğrultudaki Fahrettin Kerim Gökay (eski Kayışdağı) Caddesidir (semtin bu kesimine Yukarı Göztepe denir). Ayrıca, Bağdat Caddesi'ni kuzeydeki Fahrettin Kerim Gökay Caddesine bağlayan, eski adıyla Göztepe İstasyon Caddesi, yeni adıyla Hıfzı Veldet Velidedeoğlu Caddesi, diğeri ise semtin batı sınırını oluşturan ve Selamiçeşme'den kuzeye doğru çıkan Mustafa Mazhar Bey Sokağı'nı da ikincil röperler arasmda saymak gerekir. Bu sokak Boztepe ve Çamtepe adlarıyla devam edip, bugünkü SSK Bölge Müdürlüğü'nün ve SSK Göztepe Hastanesi'nin bulunduğu yerde Fahrettin Kerim Gökay Caddesi'ne kavuşur.

Göztepe 20. yy'ın ilk çeyreğinden bu yana İstanbul'un gözde semtlerinden birisi sayılır. 1950'lerin sonlarına kadar, Göztepe denilince daha geniş bir alan akla gelirdi. 1950'lerde henüz bir sayfiye semtiyken, Bağdat Caddesi'nin bugünkü haliyle yeniden tanzim edilmesini izleyen **y u** - larda hızlı ve yoğun bir yapılaşmaya, yüksek apartmanların kondurulmasına sahne oldu. Zamanla konaklar, köşkler ve onlara ait bahçeler, yeşil alanlar büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Nüfus yoğunluğu nedeniyle bağlar, bostanlar, kırlık alanlar dolunca, bu kez Selamiçeşme, Çiftehavuzlar, Merdivenköy gibi eskiden sadece mevki adı olan yöreler, idari yapıda nereye bağlı olurlarsa olsunlar, birer ayrı semt halinde belirginleştiler ve Göztepe sözcüğünün çağrıştırdığı alan ister istemez daraldı, ayrıca aynı sözcüğün verdiği sayfiye, yazlık evler, köşkler imajı da ortadan kalktı. Göztepe, ün kazanan Bağdat Caddesi'nin bir rüknü haline gelerek, görece temiz ve bakımlı ama sonuçta iki adet parkına ve bir fidanlığına karşın gene de betondan oluşmuş sıkış tepiş bir apartmanlar yığınına dönüştü.

İSTANBUL

GÖZTEPE CAMÜ

Göztepe'de, tren istasyonunun hemen yanında, İstasyon Caddesi'yle Kaptan İhsan Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alan cami, aynı zamanda "Tütüncü Mehmed Efendi Camii" diye de anılmaktadır.

Kapısı üzerinde yer alan Şair Nazmi tarafından kaleme alınmış mermer kitabede belirtildiği üzere Tütüncü Mehmed Halis Efendi tarafından 1317/1899'da yaptırılmıştır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Mehmed Halis Efendi, cami mihrabı önündeki küçük hazirede gömülüdür. Halen burada Mehmed Efendi'den başka, eşi, kayınvalidesi, torunu ve caminin ilk imamı Kemal Efendi yatmaktadır.

Günümüzde temiz ve bakımlı olarak işlevini sürdüren cami, 1985'te önemli bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda kalem işleri, minber, vaaz kürsüsü ve pencerelerin çerçeveleri yenilenmiş, ayrıca kuzeye, yapının giriş bölümünü de içine alan, arazinin durumundan dolayı da düzgün bir plan göstermeyen iki katlı bir ek yapılmış ve cami ile uyumlu küçük boyutlu orijinal minaresi yıkılarak, yerine dikdörtgen kaideli, iki şerefeli, çok yüksek yeni bir minare yaptırılmıştır.

1899 tarihli asıl yapı, alçak taş duvarlı, demir parmaklıklı, çam ağaçlı büyük bir avlunun ortasında, uzunlamasına dikdörtgen planlı, son cemaat yeri olmayan, üzeri dört meyilli kiremit örtülü çatıyla kaplı, plan açısmdan basit bir yapıdır. Mihrap duvarında iki, doğu ve batı duvarlarında dörder, giriş bölümünde ise iki olmak üzere toplam on iki adet gotik görünümlü, sivri kemerli pencere ile aydınlatılan canimin içinde, çatının altında, mihrap ekseninde arka arkaya, eşit çaplı iki ahşap kubbe bulunmaktadır.

Göztepe Camii'nin içinden bir görünüm. ***Ahmet Kuzik. 1994***

Yanındaki pencerelerle aynı boyutta olan mihrap dışa doğru yarım yuvarlak bir çıkma yapmakta, içten ise daha gösterişli bir görünüme sahip olup, küçük ölçüsüne rağmen klasik dönem mihraplarım hatırlatmaktadır. Caminin dışı taş kaplama, içi ise sıvalı olup, pencere aralarmda değişik çerçeveli, kalem işi ile yapılmış ayetler görülmektedir. Caminin üst örtüsü bütünüyle ahşap olup kubbeler doğrudan bu ahşap tavana oturmaktadır. Örtü sistemi yeşil, kahverengi, sarı, mavi ve pembenin çeşitli tonlarında, bitkisel bezemeli kalem işleriyle kaplanmıştır. Pencerelerin yenilenen alüminyum çerçevelerinin içindeki vitraylar da yenidir.

Dönemin modasına uygun olarak eklektik bir zevkin ürünü olarak inşa edilen caminin avlusunda 1950'li yıllardan kalma küçük, şirin bir şadırvanla, Göztepe İstasyon Caddesine cepheli, tren istasyonuna kadar uzanan, tek katlı, caminin vakfı olan dükkânlar ve bu dükkânların arkasında yer alan tuvaletle kütüphane binası bulunmaktadır. Aynca avlunun kuzeydoğu köşesinde karakol binası, aksi istikametinde Kaptan ihsan Sokağina bakan tarafta da 1985'te yenilenmiş olan imam lojmanı mevcut olup, günümüzde avlunun cadde-sokak kesişme noktasında yeni bir ek bölüm inşaatı sürmektedir. Avluya yapılan bu ek yapılar zaten çevresindeki yüksek binalar arasmda sıkışıp kalan camiyi iyice boğmaktadır.

Bibi. B. N. Şensuvaroğlu, ***Göztepe,*** İst., ty, s. 35-36.

HAKAN ARLI

GÖZTEPE MEKTEBİ

Göztepe'de, Bağdat Caddesinden demiryoluna doğru uzanan Tepegöz ve Tütüncü Mehmet Efendi sokaklarını birbirine bağlayan Sümer Sokak üzerindeki büyük bir arsa üzerine inşa edilmiştir.

1914'te Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan binanm yapımı 1915'te savaş nedeniyle yarım kalmış, parası Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nce sağlanan okulun 1919'a kadar ancak kaba yapısı bitirilebilmiş, o yıl binanın üzeri branda ile örtülerek İngiliz işgal kuvvetlerince karargâh olarak kullanılmaya başlanmış, 5 Ekim 1922'de Göztepe'nin kurtanlması üzerine boşaltılmıştır, 1 Kasım 1924'te eğitime açılan okul, 1946'da onarılarak büyütülmüş, üst kattaki teras örtülerek buraya bir yatakhane yapılmış ve adı "Göztepe Pansiyonlu İlkokulu" olarak değiştirilmiştir.

Bodrumla birlikte üç katlı olan okul tuğla yığma duvar sistemiyle yapılmış, üzeri kiremit kaplı ahşap, kırma bir çatı ile örtülmüştür. Okula dar kenarlarmdan birinden, merdivenle yarım kat yükselerek girilmekte, uzun kenarlardan birinde ise, bahçeye ikinci bir çıkış bulunmaktadır. Zemin katta, günümüzde yatakhane olarak kullanılan büyük bir salonla üç büyük derslik, müdür odası ve tuvaletler bulunmakta, üst katta ise zemin kat planı yinelenmektedir. Bodrum katta mutfak, yemekhane, çamaşırlık ve ısı merkezi yer almaktadır.

Giriş cephesinin orta bölümü yüzeyden dışarıya ve saçak düzeyinden yukarıya doğru taşırılarak giriş vurgulanmış, basık kemerli giriş enli bir silmeyle çerçevelenerek üzerine mermer bir kitabe yerleştirilmiş, üstteki dikdörtgen pencere üzerine ise penci kemer biçimli bir silme geçilmiştir. Okulun bodrum pencereleri düz kemrelerle, zemin kat pencereleri penci kemerlerle geçilmiş, üst kat pencereleri dikdörtgen olarak bırakılmıştır. Bodrum kat sürekli bir taş kuşakla üst katlardan ayrılmış, zemit kat pencere kemerlerinin eğrilerini izleyen silmeler, üzengiler düzeyinde birbirlerine bağlanarak süreklilik kazanmıştır.

Göztepe Pansiyonlu İlkokulu, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki yönetimlinin uygulamaya koyduğu yeni eğitim politikasına uygun bir "mekteb-i iptidal'nin Cumhuriyet'in ilk yıllarında normal bir ilkokula dönüşmesinin tipik bir örneği olup, bugün Göztepe semtinin önemli kamu yapılarından biridir.

BibL S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin. Mesleği ve Sanat Ülküsü", ***Güzel Sanatlar,*** S. 5 (1944): Ergin, ***Maarif Tarihi,*** IV; B. Şehsuvaroğlu, ***Göztepe,*** İst., 1969; Yavuz, ***Mimar Kemalettin,*** 213-221.

YILDIRIM YAVUZ

GÖZTEPE VAPURU

Şehir Hatlan işletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye tarafından 1911'de Fransa'da, Dunkerque'deki Société de l'Atlantia, Chantier de France tezgâhlarında yapıldı. Şirketin güçlenip yeniden düzenlenmesinde büyük emeği geçen eski yöneticilerinden Hüseyin Hâki Efendinin adı verildi. Bir de Ziya adlı eşi vardı.

Gövdesi çelik olup 567 gros, 314 net tonluktu. Uzunluğu 47,4 m, genişliği, 7,6 m, sukesimi de 3,1 m kadardı. De France yapımı, 2 adet tripil 547 beygirgücünde buhar makinesi olup, çift uskurluydu. Sa-

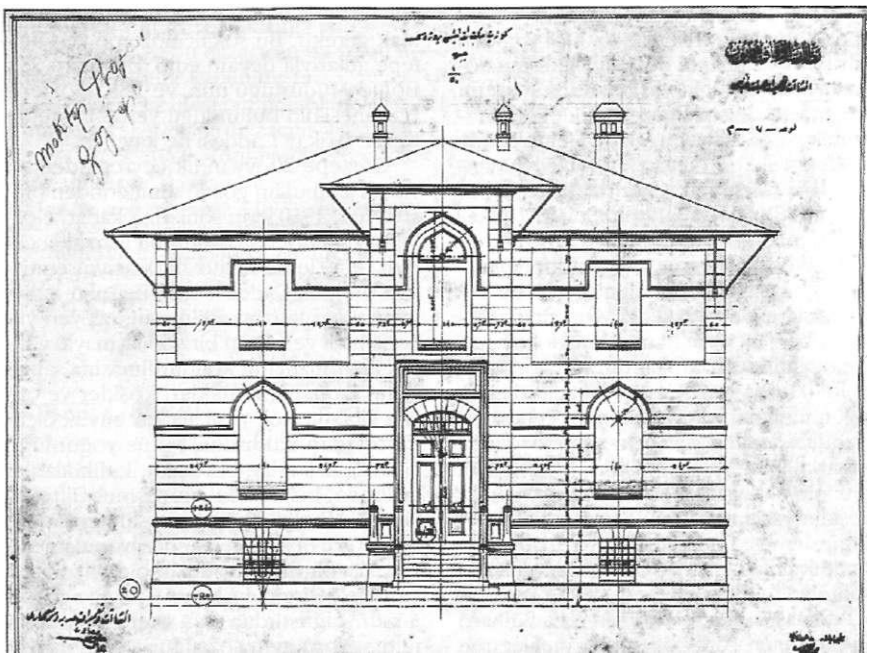

Göztepe Mektebi'ne ait ön cephe tasarım çizimi. ***Negatif T Arşivi***

Göztepe Vapuru Beşiktaş açıklarında.
Eser Tutel koleksiyonu

atte 12 mil kadar hızı vardı. Yazın 995, kışın da 860 yolcu alabiliyordu. Süvarisi Hüsnü Efendi Kaptan, başmakinisti Manuk Usta idi.

Temmuz 1933'te eşi Ziya ile birlikte Akay(-0 işletmesi tarafından Şirket-i Hayriye'den satın almarak Şehir Hatlarina verildi. Adı Göztepe, eşininki de ErenköyGO olarak değiştirildi. Yıllarca Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Adalar, Yalova, sonraları da yine Boğaz hatlarında kullanıldı. 1983'te hizmet dışı bırakıldı. 3 yıl sonra satışa çıkarıldığında 72 yıllık bir tekneydi. Halen, Eceabat yakınlarında, Burhanlı mevkiindeki özel tersanede, Altınkum ile izmir Körfez Hattı'ndan.Sur adlı vapurlarla birlikte baştankara bağlı bulunuyor.

ESER TUTEL

GRAM) CHAMP BAHÇESİ

bak. TAKSİM BAHÇESİ

GRAVÜRLER

istanbul'a gelen Avrupalı ressamların, kendileri ya da patronları için yaptıkları resimler, genellikle tahta ve metal üzerinde gravürle yapılan röprodüksiyonlardan yararlanarak çoğaltıldığı için, yeni baskı tekniklerinden önce basılmış tarih ve gezi kitaplarında istanbul'a ilişkin resimlerin çoğu gravürdür. Gerçi ressamların ilginç yağlıboya tablolan dünyanın çeşitli müzelerinde görülebilirse de, biz fotoğraftan önceki Osmanlı istanbul'unu, Avrupalı ressamların gravürleriyle tanıyoruz. Gravürün bir kusuru, resmin, gravürü yapan hakkak tarafından, bir tür yorumu olmasıdır. Bu nedenle gravürlerde gördüğümüz deformasyonların ressama mı, yoksa hakkâka mı ait olduğunu söylemek olası değildir. Buradaki yargıların, çaresiz, elimizdeki gravürler üzerinde olması gerekmektedir. İstanbul'u anlatan gerçekten tanıtıcı resimlerin yapılması ancak 17. yy'm ikinci yarısında başlamış, fakat bu alandaki yoğunlaşma, Osmanlı sarayında Avrupa'ya ilginin arttığı, Avrupa'da da, Aydınlanma Dönemi'ni izleyen antik kaynakları arama tutkusu ve oryantalizmin gelişmesinden, yani 18. yy'ın ikinci yarısından sonra, özellikle I. Abdülhamid ve III. Selim'in, Batılı ressamların resim yapmalarma izin vermeleriyle gerçekleşmiştir. İstanbul'la ilgili oldukça çok sayıda gezi kitabından ve tarihleri süsleyen bütün gravürlerden söz etmek bir makale sınırları içinde olası değildir. Bu nedenle 18. yy'm sonu ile 19. yy'm ortalarına kadarki zaman bölümü esas alınmıştır.

Türk kültüründe resmin minyatürle sınırlı kalması, 19- yy'ın ortalarında eser vermeye başlayan ilk nahif Türk ressamlarına gelene kadar, kent yaşamının görsel kaynağını Batılı ressamlarda aramamıza neden oluyor. Bu kaynak, özellikle kent tarihini yazmak açısmdan paha biçilmez değerdedir. Eğer bir Grelot olmasaydı, Topkapı Sarayimn 17. yy'm ortasındaki görüntüsünü asla bilemeyeceğimiz gibi, Hilair, Meiling, Barlett, Allom gibi ressamların resimleri olmasaydı, 18. ve 19. yy'da Türklerin İstanbul'da yarattıkları olağanüstü kent olgusunu ve sivil mimariyi bilmemize olanak olmayacaktı. Bir bakıma Osmanlı dünyasının maddi görüntüsü, bugüne kalan bazı anıtların dışında, Batılı ressamların aktardığı kadar biliniyor. Bu, Türk kültürünün bu boyutunu yargılamak açısından ilginç bir tarihi olgudur. Öte yandan Batılı ressamların sağladığı bu koleksiyonun bugüne kadar yeterince değerlendirilmediği de söylenebilir. Bu görsel kaynaklar üzerinde yapılacak sistematik bir araştırma istanbul'un gelişme tarihinin, fiziksel yapısının ve mimarisinin çok daha ayrıntılı olarak yazılmasına olanak verecek gibi, kent yaşamının sosyal niteliği üzerinde de daha aydınlatıcı gözlemler yapmamızı sağlayacaktır.

18. yy'm ikinci yarısından bu yana Osmanlı ülkesine gelen ve buradaki antik dünya verilerini saptamaya kendilerini adayan diplomatlar, mühendisler, ressamlar, araştırmacılar, bu yüzyılda ve 19- yy'm ilk yarısında yoğunlaşan çalışma ve yayınlarıyla, İstanbul denen evrensel kent mirasının görsel bir betimlemesini yapmışlar ve Türk tarihinin bu en büyük maddi kültür verisini tanımamıza yardım etmişlerdir. Gravür ya da benzer tekniklerle yayımlanmış olan İstanbul resimleri değişik

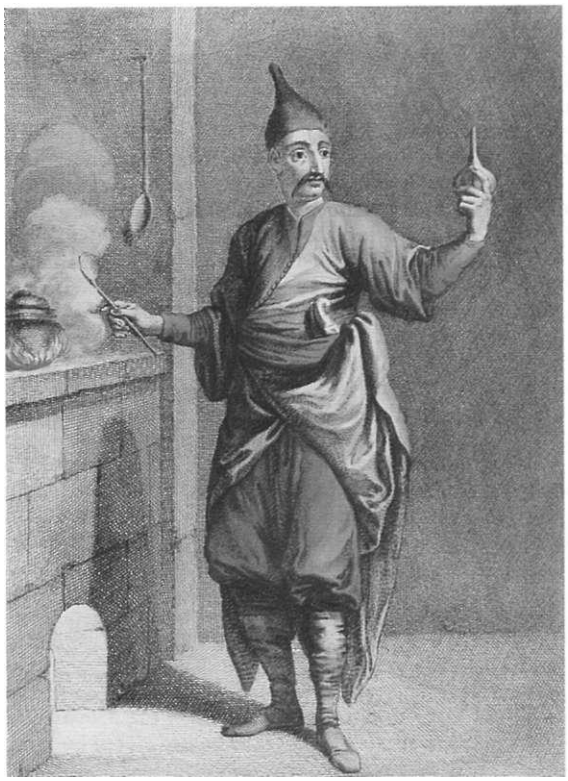

Ferriol ve Le Hay'in *Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant* (Paris, 1712) adlı kitabında yer . alan, Jean Baptiste Van Mour'un kostüm desenlerinden gravürler: Solda saray aşçısı, sağda silahdar ağa.
Fotoğraflar Galeri Alfa

Guillaume-Joseph Grelot'nun çizdiği *Relation nouvelle d'un voyage â Constantinople* (1680) adlı kitabındaki panorama 17. yy'da yapılmış en önemli İstanbul görüntüsüdür.
Galeri Alfa

niteliklerde karşımıza çıkar. Bunların bir bölümü, fiziksel ortamı ya da yapılan ve anıtlan doğru olarak belirlemek amacıyla yapılmış, belgesel değer taşıyan gravürlerdir. Bir bölümü, gezi kitaplarını ya da tarihleri resimlemek için yapılmış, genellikle kenti ve yapıları genel bir imge olarak saptayan ve aynntdara önem vermeyen gravürlerdir. Kuşkusuz bunların içinde, belge niteliği taşıyan ünlü görüntüler ve panoramalar da vardır. Bir üçüncü grup resim eskiz ve illüstrasyon niteliği taşır. Fakat bunlar da artık mevcut olmayan maddi ortamı anımsatmak açısından önemlidir.

18. yy'dan sonra giderek sayıları artan İstanbul gravürlerinin başmda kent siluetleri gelir. Çünkü İstanbul kentinin denizden görüntüsü, yabancı gözlemcilerin de dile getirdiği gibi, dünyanın en görkemli kent panoramasıdır. O günden bugüne, topografyanın kente hediyesi olan bu olağanüstü kent silueti, ressamları heyecanlandıran ve istanbul vizyonunun evrensel tanırmnın temelini oluşturan bir peyzaj üretimini teşvik etmiştir, istanbul denizle yaşayan bir kent olduğu için kent görünümleri, hep denizle birlikte verilmiştir, istanbul'un dünyaca bilinen imgesini oluşturan bütün yazılı ve çizili betimlemeler denizi vurgular. Bu nedenle de, görsel olarak, istanbul imgesi denizden bağımsız düşünülemez. Aslında bu gözlem, kentin her dönemdeki gelişmesinde, kimliğinin korunması açısından tarih ve coğrafyanın saptadığı bir belirleyici çerçeve, bir yön olarak algılanabilir. İkinci grup resimler, kent çevresinin, özellikle Boğaziçi'nin fiziksel oluşumunun bugün bile insanı heyecanlandıran güzelliğini, vadilerini, koylannı, yeşil örtüsünü, Karadeniz'le birleşmesini, kalelerini ve köylerini vurgulayanlardır. Üçüncü grup resimler büyük camileri, kentin arkeolojik kalıntılarını konu alanlardır. Bunların içinde Ayasofya ve Süleymaniye başta gelir. Sadece Ayasofya ile ilgili olarak hazırlanan Gaspare Fossati'nin ünlü albümü, İstanbul'un Ayasofya merkezli görünümlerini de sergileyen ilginç bir belgedir. Dördüncü grup resimler yaşamın yoğunlaştığı mekânları, özellikle Kapalıçarşı, Atmeydanı, cami avlulan, liman, kahveler, mesireler, kıyılar ve sokaklar, bunlar üzerindeki konuüar ve bunları süsleyen kent yaşamım konu almıştır. Bunlara sultanlara ilişkin törensel alayları da katabiliriz. Büyük konutların iç yaşamı, kadınlar, kabul törenleri bir başka konu grubu sayılabilir. Türklerin giysileri de Avrupalı ressamların çok ilgisini çekmiş ve yüzyıllar boyunca bunlara ilişkin büyük bir koleksiyon oluşmuştur.

18. yy'dan önce istanbul'u görsel olarak belgeleme, kentin betimlemesini yapan gezginlerin yapıtlarına ekledikleri planlarla başlar. Bunlar ölçüye dayanmayan, görsel, bir tür minyatür tekniği ile yapılmış planlardır. Kenti başlıca anıtlarıyla betimlerler. Fetihten önce istanbul'a gelmiş olan Floransalı papaz Cristoforo Buondelmonti'nin(->) değişik yayınlarda, değişik baskılan çıkmış, suriçini, Galata'yı ve Anadolu yakasını gösteren resmi, kendi döneminin üslubu içinde Konstantinopolis'in ilk haritasıdır (G. Gerola, "Le vedute di Constantinopoli di Christophoro Buondelmonti.", *Studi bizantini e neoellenici,* III, s. 247-279). Fetihten sonraki İstanbul'un ilk resmi ise Fatih döneminde ya da ondan hemen sonra yapılmış ve Vavassore'ye atfedilen plan-resimdir. Bu özgün plan somadan yapılan birçok yayında değişikliklerle kullanılmıştır. Vavassore planı (ya da kuşbakışı kent görüntüsü) 15. yy'm sonundaki İstanbul'u, diğer resimlere göre çok daha iyi anlatır. 1493'te yayımlanan Hermann Schedel'in *Weltkronik* adlı yapıtında bulunan İstanbul'un kuşbakışı görünüşü ise bir fantezidir. Bu panoramalar temelde yapı formları konusunda doğru fikirler vermekten çok, kentin ve yapılann temel biçimlerini ve göreceli mekânsal ilişkilerini anlatırlar. Örneğin Buondelmonti'nin planında kara tarafındaki çift surun sağlam olarak durduğunu, kent içindeki, herhangi bir doğru biçim endişesi olmadan çizilmiş büyük sütunları ve kiliselerin bazılarım buluyoruz. Vavassore'de ise Topkapı Sarayı'nı ve Eski Saray'ı, Fatih Camii'ni ve Bizans döneminden kalan bazı yapı kalıntılarının hâlâ var olduğunu öğreniyoruz. Fakat Topkapı Sarayı'nın biçimi tümüyle uydurmadır.

16. yy'da İstanbul'a ilişkin resimler artar, istanbul'un en eski ve ilk kez gerçekçi bir tavırla çizilen panoraması Avusturya Elçisi Busbecq'le(->) birlikte istanbul'a gelen ve I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) 3-yıl İstanbul'da kalan (1556-1559) Danimarkalı ressam Melchior Loricks'e (ya da Lorck) aittir. Süleymaniye'nin kent siluetine abartılı olarak egemen olduğu dramatik kent panoraması Osmanlı başkentinin yabancılar üzerindeki etkisini çok iyi anlatmaktadır. Bugün Leiden'da üniversite kitaplığında bulunan özgün resmin birçok baskısı yapılmıştır. Lorichs'in Osmanlı giyim kuşamına diskin resimleri de yayımlanmıştır. 16. yy'da İstanbul panoramalan veren yabancı gezginler arasmda Salomon Schweigger, Michael Heberer, Giuseppe Rosaccio vardır. 17. yy'm başında bir istanbul panoraması Wilhelm Dilich'in *Eigentliche kurtze Beschreibung und Abriss der weltberühmten Keyserlichen Stadt Constantinopel* adlı eserinde (1606) yayımlanmıştır. 17. yy'ın başında yapılan bu panorama Galata surları dışındaki bölgeden İstanbul'un bütün

görüntüsünü verir. Fakat İstanbul'un kubbeli yapıların büyük kütleleriyle egemen oldukları dingin silueti yerine burada tümüyle kuleler gibi algılanan bir minareler ormanı vardır. Dilich bilinebilen bütün yapıları deforme etmiş, kentin büyüklüğünü ve anıtsallığını, İstanbul'un kendi karakterinden değil, fakat Avrupa'daki kent imgesinden kaynaklanan bir görüntü ile vermiştir.

1648'de İstanbul'da olan De Montconys'in gezi notları *(Journal des Voyages de M. de Montconyspubliepar le sieur de Liergue, son fils,* Lyon, 1665) ve yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen John Covel'in gezi notları *{Extracts from the Diaries of Dr fohn Covel, 1670-1679 [Early Voyages and Travels in the Levant* içinde yayımlandı], yay. J. T. Bent, Londra, 1893) İstanbul'a ilişkin bazı gravürlerle birlikte basılmıştır. Fakat 17. yy'da yapılan en önemli İstanbul görüntüsü Guillaume-Joseph Grelot'nun(->) 1680'de yayımlanan *Relation nouvelle d'un voyage â Constantinople* adlı kitabındaki Fenerbahçe'ye kadar kent yerleşmesinin bütün sınırlarını içine alan İstanbul panoramasıdır. O zaman henüz yapılanmamış Beyoğlu sırtlarından yapılan bu panoramada Anadolu yakasının topografyası çok oransızdır. Fakat Fenerbahçe Kasrı'na kadar kent gösterilmiştir. Topkapı Sarayı'nın Halic'e bakan cephesini ayrıntılı olarak gösteren resim ise eşsiz bir belgedir. Burada saray, saray surları, Sepetçiler Kasrı ve Yalı Köşkü ve genellikle resme giren bütün öğeler oldukça doğru profilleriyle verilmiştir. Grelot'nun Yeni Camiyi dış avlusunun özgün duvarlanyla birlikte gösteren gravürü de kent topografyası için önemli bir belgedir.

17. yy'm ikinci yarısında, gezileri ve resimleriyle ünlü Hollandalı Cornélius de Bruyn(-0 1678 sonunda İstanbul'a gelmiştir. Bruyn burada bir buçuk yıl kalmıştır. Desenleri *Voyage au Levant* (Delf, 1698, Paris, 1714) adlı yapıtmda yayımlanmıştır.

Yakındoğu ve Uzakdoğu gezilerini de içeren yüzlerce gravür yapmış olan Bruyn İstanbul'a ilişkin olanların bir bölümünü Grelot'nun desenlerinden esinlenerek yapmıştır. İstanbul'a somadan gelen ressamlara göre, çok daha ilkel bir tutumla, kentin temel topografik yapısı dışında, hiçbir yapısı doğru olmayan ve kubbelerden çok Avrupa kentleri gibi kulelere boğulmuş, Düich'inkine benzer bir İstanbul panoraması bırakmıştır. Diğer desenleri de şematiktir.

Gravürleriyle değil, yağlıboya tablolarıyla ünlü olan, fakat 1699-1737 arasında Türkiye'de yaşayıp İstanbul'da ölen Flaman ressamı Jean-Baptiste Van Mourün da Türkiye'deki yabancı ressam etkinlikleri içinde adı geçmesi gerekir. Fransa Elçisi Ferriol'le birlikte İstanbul'a gelen Van Mour, sonuncusu ünlü Fransa Elçisi Marquis de Villeneuve olan 5 elçinin yanında çalışmıştır. Türkiye'nin insanlarını ve kostümlerini işleyen 100 deseni *Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant,* (Paris, 1712) adlı yapıtı yayımlandıktan sonra ünlenen Van Mour daha çok insanlar, törenler ve elbiselerle ilgilenmiştir. Bir bakıma Flaman geleneğini Boğaziçi'ne ve Osmanlı yaşamına transfer ettiğini de söyleyebiliriz. Bütün Lale Devrini İstanbul'da geçiren Van Mour, Patrona Halil Ayaklanmasina tanık olmuş ve Patrona'nm bir de resmini yapmıştır

Avusturya Elçiliği'nde sekreter olarak çalışan Baron de Gudenus(->) yetenekli bir ressam olarak, İstanbul'da bulunduğu sırada Türklerin kıyafetlerini, İsveç Elçiliği Sarayindan İstanbul'un çeşitli görüntülerini, Topkapı Sarayim, Sultan Ahmed ve Süleymaniye camilerini, saray mensuplarını ve törenleri resimlemiştir. Yüzyılın ikinci yarısında İngiliz Sefiri Sir Robert Ainslie'nin yanında çalışan İtalyan Luigi Mayer 1776-1793 arasında İstanbul'da bulunmuştur. Resimlerinin bir bölümü *Views in Turkey in Europe and Turkey in Asia* (Londra, 1810) adı altında yayımlanmış olan Mayer, mimariyi daha çok ressamca ve şematik olarak verir. Mimariyle birlikte insan figürleri de donmuş, müze eşyaları gibi tasvir edilmişlerdir. Boğaziçi'ne, limana ilişkin resimleri yanında özellikle sadrazam ve sultanın kabul törenlerine ilişkin resimleri belgesel niteliktedir.

Ünlü Eremya Çelebi Kömürciyan'ın(->) kardeşinin torunu olan Cosimo Comidas de Carbognano (Kömürciyan) (1749-1807), Napoli Krallığı elçisinin çevirmeni olarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'un başlıca yapıtlarını *Descrizione Topografica dello Stato Présente di Costantinopoli* (Bassano, 1794) adlı kitabında yayımlamıştır. Amatör bir ressam olan Carbognano'nun Adalar, sukemerleri, bellibaşlı camiler, Galata Kulesi, Altın Kapı, Tophane ve St. Benoît Manastırina ve Boğaziçi'ne ilişkin desenleri, çoğu kez hatalı perspektiflerle yapılmış olsa da, ayrıntılarında profesyonel ressamlarda bulamadığımız bir doğruluk vardır.

İstanbul'un 18. yy'ın sonu ve 19. yy'ın başındaki fizyonomisini çizen ressamların başında Jean-Baptiste Hilair gelir. Mouradgea d'Ohssonün(->) *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1787-1834) adlı yapıtıyla, İstanbul'da 1784-1792 arasında Fransa elçisi olan Comte de Choiseul-

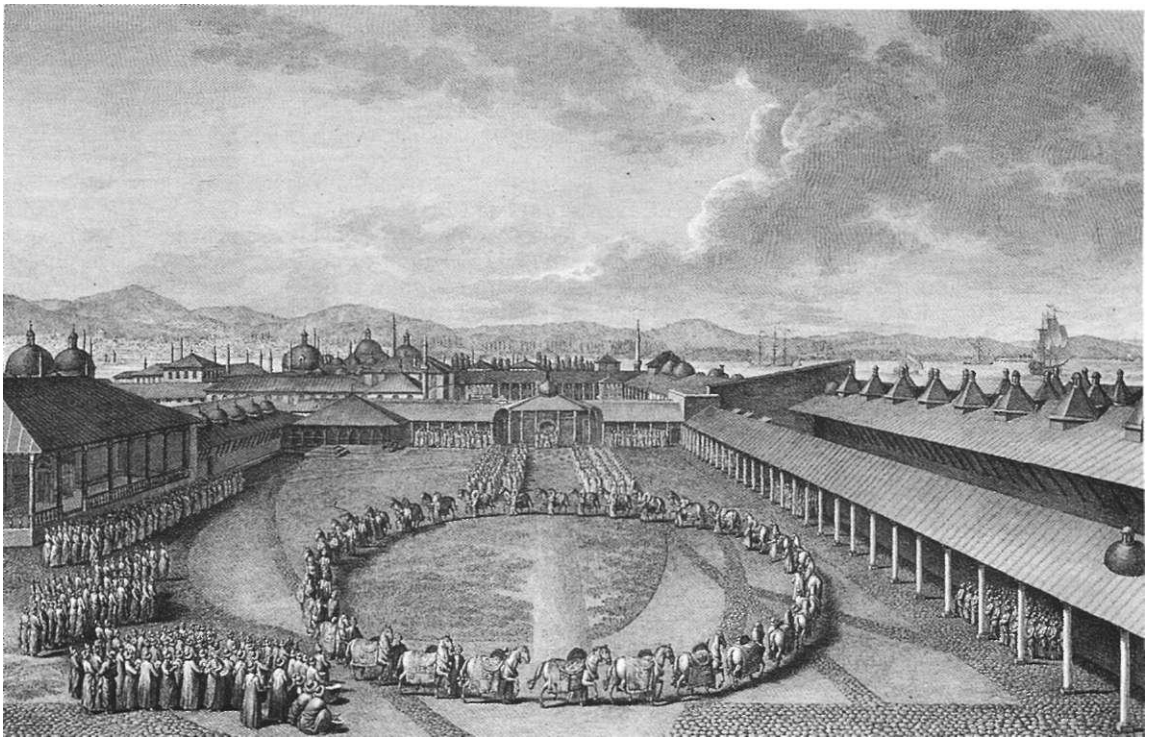

Mouradgea d'Ohssonün *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1787-1834) adlı kitabında yer alan Barbier'nin Topkapı Sarayı ikinci avlusundaki bayram törenini betimleyen deseni, İAM Kütüphanesi. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

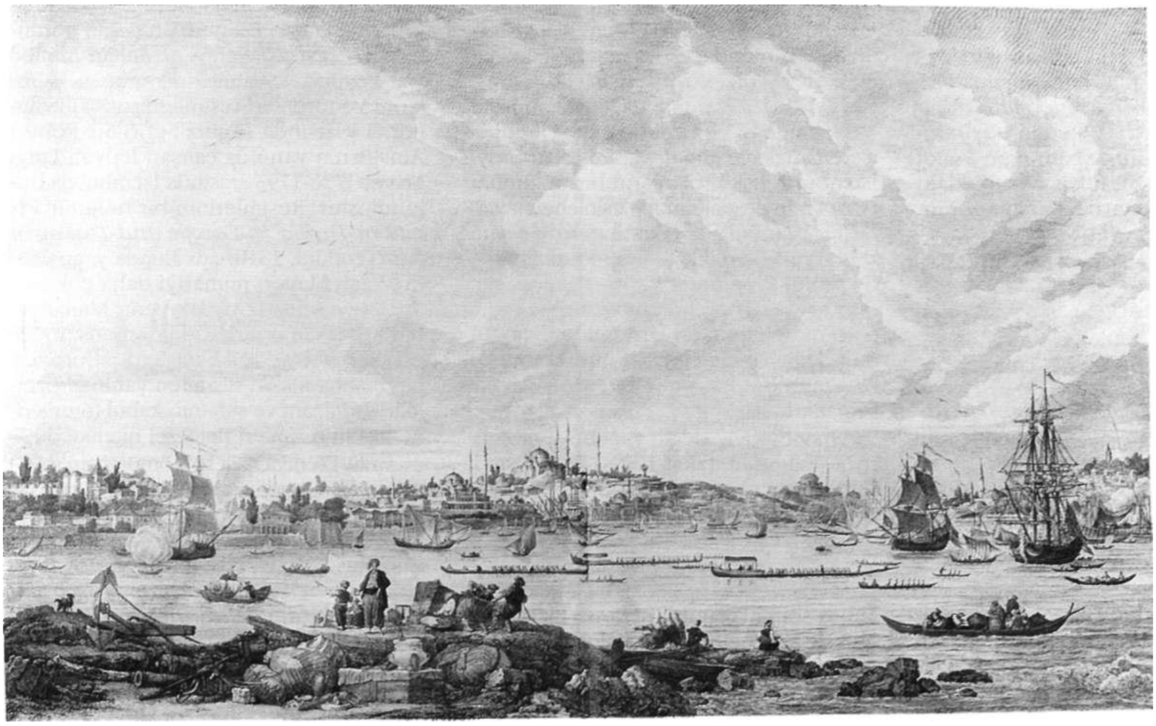

Louis-François Fauvel'in Comte de Choiseul-Gouffier'nin *Voyage pittoresque de la Grèce* (Paris, 1782-1822) adlı kitabında yer alan bir İstanbul görünümü.
Galeri Alfa

Gouffier'nin(->) *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les lies de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure* (Paris, 1841) adlı yapıtının üçüncü cildindeki resimleri yapmıştır. D'Ohssonün İstanbul sarayı ve kent yaşamına ilişkin ayrıntılı betimlemelerini görsel malzeme ile zenginleştiren Hilair, özellikle Choiseul-Gouffier'nin yapıtında İstanbul'un bazı ünlü panoramalarını yapmıştır. Bunların içinde Yedikule ve İstanbul Marmara kıyıları panoraması, Salacak'tan limanın görüntüsü, Topkapı Sahilsarayı, Hippodrom, o sırada yan terk edilmiş durumdaki Kavak Sarayı ve Aynalıkavak Sarayı gibi, öğretici olanları vardır. Ne var ki bu resimleri hemen hemen aynı zamanlı Melling'in resimleriyle karşılaştırınca aralarında birçok farklar görülüyor. Burada Hilair'in Melling'e göre daha az gerçekçi, bazen şematik, daha resimsel bir gözle çalıştığı söylenebilir. Örneğin Salacak'tan görünen limanı çevreleyen mekân, güçlü olarak ifade edilmiş olsa da mimari biçimler, yapıların yerleri göreceli olarak doğrudur. Liman ise yoğun bir deniz araçları sergisi niteliğinde sunulmuştur. Topkapı Sahilsarayı'm Tophane'den gösteren resimde, Hilair ön plandaki insanlarla daha çok uğraşmıştır. Aynı şekilde Hippodrom'da bütün öğeler verilmiştir. Fakat mekân oranları ve yaşam sahneleri yapaydır. Kuşkusuz sanatçı asıl amacı olan yaşamsal atmosferi sunma ödevini yerine getirmiştir. Choiseul-Gouffier'nin pitoresk gezilerinin İstanbul cildini resimleyen sanatçılar arasında Sarayburnu, Kuruçeşme, Defterdarburnu ve Boğaz kalelerini resimleyen Louis-François Fauvel'i de saymak gerekir.

D'Ohssonün kitabını da Hilair'den başka l'Espinasse, Barbier, Moreau gibi başka ressamlar da resimlemiştir. D'Ohsson'un ressamlardan özel olarak istediği düşünülebilecek bir tutumla bu ressamlar, yazarın amacına uygun bir didaktik üslupla ve tabloların çoğunda, yapılar çevresindeki törensel olayları da göstererek, kitabı resimlemişlerdir. L'Espinasse'ın Beşiktaş Sarayı, Bâb-ı Hümayun, Tomak Köşkü ve Yalı Köşkü gravürleri, Barbier'nin Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusundaki bayram merasimi, Moreau'nun I. Mahmudün Bayıldım Köşkü, alaylar, saraya ve sultana ilişkin törenleri vurgulamak için yapılmış ve mimariyi bir fon olarak kullanan resimlerdir.

1797'de bir Fransız heyeti ile teknik ressam olarak İstanbul'a gelen Antoine-Laurent Castellan'm(->) bıraktığı, mimari eskiz niteliğindeki birkaç gravür içinde Fransız Sarayı'nı ve İncili Köşkü gösteren desenler vardır. 1812'de Paris'te yayımlanan *Moeurs, usages et costumes des Ottomans et abrégé de İeur histoire* adlı yapıtında Osmanlı kıyafetlerini gösteren 72 desen yayımlamıştır. Charles Pertuisier'nin *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore* (Paris, 1817) adlı kitabını resimleyen ressam Préault'nun özgün bir üslubu vardır. Bir maket karakterindeki ağaçları, bir ödev yapan öğrenci niteliğindeki desenleriyle daha çok didaktik karakterli resimler bırakmıştır. Fakat, örneğin Melling ve Bartlett gibi sanatçılarla karşılaştırılınca, Préault'nun temel biçimleri doğru yansıttığı, fakat mimari ayrıntıları yeterince kavrayamadığı söylenebilir.

İstanbul'u bilinçli bir programla, özellikle eşsiz topografyasının tüm verileriyle bize ve dünyaya tanıtan III. Selim'in miman ve kız kardeşi Hatice Sultan'm ressamı (kendisi desinatörü diyor) Alman mimar ve ressam Antoine-Ignace Melling'dir(->). İstanbul'da 18 yıl kalan Melling, birçok ressam gibi, sadece algıladığı bir kent ortamını resimlemek için değil, gerçek bir belgeleme amacına dönük olarak ve bir mimarın tutarlı çizimiyle kenti anlatmıştır. Bu açıdan *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* (Paris, 1819) Osmanlı tarihinin başta gelen kaynaklarından biri olarak da görülmelidir. Döneminde bir yayın olayı olan bu kitabın hazırlanmasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde uzmanlaşmış çok sayıda gezgin, politikacı, oryantalist de yardımcı olmuşlardır. Bu yapıt İstanbul ve çevresinin ilk sistematik görsel ve mimari belgelemesi sayılabilir. Bu amacı Kauffer tarafından 1776-1786 arasında yapılan haritalarla da pekiştirilmiştir. Kanımca günümüze kadar da bu amaç ve kapsamda başka bir görsel İstanbul betimlemesi yapılmamıştır. Kitabın giriş bölümünde Barbier de Bocage yapıtın sanat ve arkeoloji ağırlıklı olduğunu vurgular. Kanımca asıl özelliği tümel bir kent fizyonomisinin görsel betimlemesidir. Melling'in 48 tablosundan büyük bir bölümü yerleşmenin coğrafi ve mimari boyutları arasmdaki ilişkileri gösterirler. Marmara'dan kentin ilk nefes kesici görüntüsü ile başlayan albüm, kentin birçok uç noktasından bütün panoramaları verir. Bunların içinde Çamlıca'dan kent ve Boğaz ilişkisini gösterenle, Eyüp'ten Haliç ve İstanbul siluetini ve Galata'yı gösteren panoramalar İstanbul'un en tümel ve öğretici görüntüleridir. Melling aynı yöntemle Kandilliyi esas alarak aşağı ve yukarı Boğaz'ı, Yuşa Tepesinden kente doğru Boğaz topografyasını, Beyoğlu'ndan Sarayburnu ve kent siluetini resimlemiştir. Adalar ve Anadolu yakası Büyükada'dan göriintülenmiştir. Üskü-

dar'dan Galata dışında hemen hemen tümüyle boş olan Cihangir ve Ayazpaşa sırtları, Beyoğlu tepelerinden bugün için hayal edilmesi bile güç olan suriçi silueti Osmanlı başkentini tümüyle bilinmeyen boyutlarıyla tanıtmaktadır. Kentin daha ayrıntılı olarak verdiği yapıları ise Topkapı Sarayı avlusu, Beşiktaş Sarayı, Defterdarburnu'nda Hatice Sultan'ın Neşatâbâd Sarayı, Aynalıkavak Sarayı ve olağanüstü güzelliği ile Bebek Kasrı, Tersane ve Tophane'deki büyük kışlalar, Bahçeköy bentleri ve Mağlova Kemeri, kentsel mekân olarak Atmeydanı, Bâb-ı Hümayun, Tophane Meydanı ve Kız Kulesi'nden yaptığı istanbul Limanı dünyanın hiçbir yerinde var olmamış bir kent ortamını yansıtır. Melling kent yaşamını yakın boyutta anlatmak için, Harem'den, Hatice Sultan Sarayindan, kahvehanelerden enteryörler veriyor. Burada, örneğin Topkapı haremindeki bir odada bir tandırı ayrıntılarıyla gösterirken, Tophane'deki bir kahvehanenin içinde de ocak, klasik tavan bezemesi, duvarlardaki rokoko kartuşlarla istanbul mimarisindeki geç rokoko atmosferini yaratıyor. O sırada yerli azınlıkların ve yabancıların oturduğu Büyükdere ise kuşkusuz çok aşina olduğu bir muhit olarak, birkaç kez resimlenmiştir. Fakat Melling'in resimlerinin şaşılacak bir özelliği vardır. Melling Ayasofya da dahil, hiçbir önemli dini anıtı, surları, antik kalıntıları ve büyük kamu yapılarını, genel siluetler dışında, tek başına resimlememiştir. Ayrıntılı olarak sadece Topkapı Sarayinın ikinci avlusu, Tophane Çeşmesi ve Bâb-ı Hümayun'la birlikte III. Ahmed Sebili ve Çeşmesi ve Mağlova Kemeri ve yukarıda saydığım saray yapıları ve kışlaları resimlemekle yetinmiştir.

Tanzimat reformlarının başında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde İstanbul'a gelen Miss Pardoe'nun İstanbul gezisi notlarım *(The Beauties of the Bosphorus,* Londra, 1839) resimleyen William H. BartlettC-»), Melling gibi, İstanbul'a bütünüyle tanıtılacak bir kent olarak değil, yazarın izlenimlerini yansıtan bir ressam olarak bakmıştır. Dolayısıyla Pardoe'nun kitabında, topografik verilerden çok, kent yaşamına ilişkin enstantaneler vardır. Fakat bunlar fiziksel çevrenin, bazen biraz abartılmış bile olsa, dikkatle resmedilmiş fonu önünde ya da içinde verilmiştir. Bu bakımdan Bartlett'in resimleri de önemli bir kent tarihi kaynağımızdır. Kaldı ki Miss Pardoe'nun betimlemeleri de yazarın mimariye karşı duyarlığını yansıtır. Bartlett'in büyük panoramaları topografik siti, yükseklikler ve vadiler arasıdaki oranları abartarak, dramatik bir ifadeye büründürür. Örneğin Eyüp'ten Haliç panoramaları, sadece oranlarla değil, aydınlık kubbeler ve gri tepe siluetleri karşıtlığı ile bu dramatizmi vurgular. Ayrıca Bartlett eğer ayrıntılı bir desen çizmiyorsa, temel biçimlere Melling kadar itina etmez. Bütün panoramalarında yapıların aklığı topografyanın ve kompozisyon öğeleri olarak kullandan ağaçların koyuluğu ile karşıtlaşarak onun desenlerindeki özgün karakteri yaratır. Fakat Bartlett'in resimleri, günlük yaşamı, mimari atmosferi ile birlikte anlatır. İnsan fizyonomileri, giysiler, ortamın belirleyici özellikleri, Melling gibi soyut bir dille değil, ressamca verilmiştir. Eyüb Sultan Camii avlusu, Kapalıçarşı görüntüleri, Beyazıt Meydanı, liman, ünlü Göksu Mesiresi insan öğesine özel bir itina gösterilen tablolardır. Bunun ötesinde Miss Pardoe'nun İstanbul'un geçmişine ve büyük anıtlarına ilgisi, anıtsal sütunların, Tekfur Sarayı'nın, büyük sarnıçların, surların ve büyük camilerin resimlenmesini sağlamıştır. Bunların içinde Süleymaniye'nin oturduğu platodan Halic'e egemen konumunu gösteren panorama, bu büyük külliyenin kent içindeki yerini en güzel ifade eden tablolardan biridir. Bartlett'in desenlerinde özel bir yer tutan yapı türlerinden biri büyük meydan çeşmeleridir. Ahşap Unkapanı Köprüsünün ondüleli siluetini ilk çizenlerden biri de Bartlett'tir. Miss Pardoe'nun büyük bir itina ile betimlediği konut yapıları, özellikle yalılar, dinamik biçimlenmeleri biraz abartılarak sunulmuştur. Bartlett'in Tarabya'yı gösteren resmi, istanbul sivil mimarisinin **19.** yy'm ilk yarısında yarattığı kent peyzajının özgünlüğünü betimleyen ilginç bir belgedir.

En ünlü İstanbul ressamlarından biri ingiliz Thomas Allom'durG». İstanbul'a 1834'te gelen ressamın resimleri, İstanbul'daki İngiliz elçisinin papazı olan Robert Walsh'la birlikte yayımladıkları *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of 'Asia Minor* (Londra, 1838) adlı kitapta ve daha soma L. Gallibert ve C. Pelle'in *Character and Costume in Turkey and Italy* (Londra, 1840) adlı kitapta bulunmaktadır. Allom İstanbul'u ve topografyasını büyük anıtlarla odaklayarak anlatır. Kanlıca Mezarlığı'ndan Rumeli Hisarı, Atmeydanindan Sultan Ahmed Camii bu tür gravürlerdir. Aynı zamanda mimar da olan sanatçı, Süleymaniye Camii avlu-

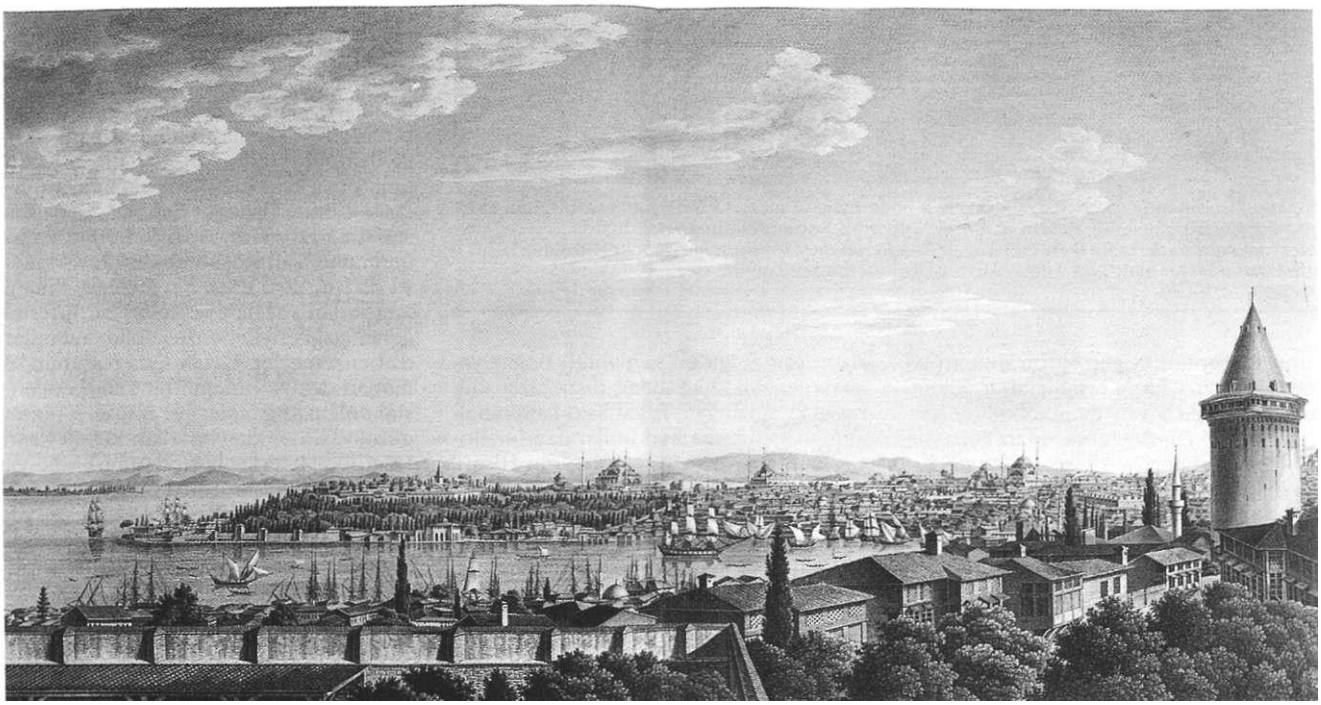

Antoine-Ignace Melling'in Beyoğlu, Galata surları üzerinden karşı kıyılan betimleyen panoraması.
Voyage pittoresque de Constantinople et de rives du Bosphore, Paris, 1819
Galeri Alfa

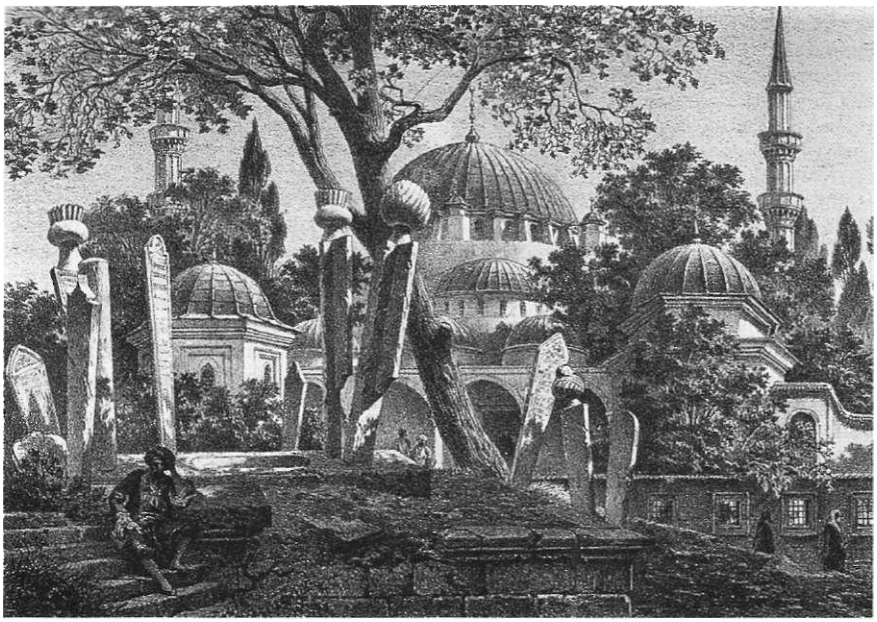

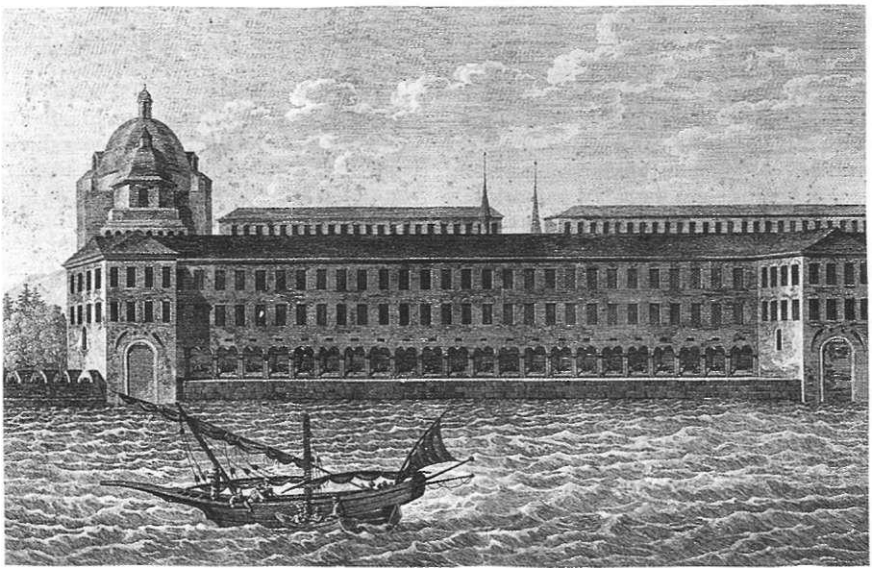

Eugene Flandin'in ***l'Orient*** (Paris, 1853) kitabında Eyüp'te mezarlık ve Eyüb Sultan Camii'nin bir bölümünü betimlediği deseni (üstte) ile Ludwig Christian Fuhrman'm Eduard Raczynski'nin ***Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs*** (Breslau, 1824) adlı kitabında yer alan Top Arabacıları Kışlası deseninden gravür.
Fotoğraflar ***Galeri Alfa***

sunu ve cephesini gerçek bir mimari ve mekânsal duyarlılıkla resimlemiştir. Allom'un bazı resimleri, örneğin, Binbirdirek Sarnıcı'nm içi, Direklerarası'ndan Şehzade Külliyesinin görünüşü, eski Çırağan Sarayı İstanbul anıtlarını en güzel anlatan tablolar olarak anımsanabilir. Allom İstanbul'un barok çağı mirasım da, Üsküdar Selimiye Camii, Nusretiye Camii, Nuruosmaniye Camii'nin iç avlusu, Babıâli, Eyüp'te Esma Sultan Sahilsarayının bir salonu gibi resimlerinde vurgulamıştır. İstanbul yaşamının en güzel anılarından bazıları da onun resimleriyle tanınır. Küçüksu Çeşmesi ve eski Küçüksu Kasrı çevresinde mesire alanı görüntüsü buraya ilişkin en güzel tablolardan biridir. Sultamn Eyüp'ten iskeleye gelişi de en güzel saltanat alayı resimlerinden sayılabilir. Boğaz yalıları, genellikle konutlar, biraz fazla stilizasyona uğramıştır. Fakat Said Paşa'nın ilginç yalısı her zaman kullanılan bir Boğaz mimarisi örneğidir. Anadolu Hisarı'nın üzerine yerleşmiş yalı dizisi de o dönemin ilginç bir görüntüsüdür.

L 'Oient kitabında resimlerini yayımlayan Eugene Flandin(-») İstanbul'un en pitoresk ve değişik köşelerini sempatiyle ve başarılı olarak resimleyen sanatçılardan biridir. Geniş planlı panoramalarında temel imgeyi doğru vermekle yetinir. Fakat yakın planda ayrıntılara dikkat eder. Örneğin Sarayburnu tablosu romantik bir hikâye olarak algılanabilir. Bu hikayeci tavır bazen garip yozlaşmalara yol açmıştır. Örneğin çok güzel bir Küçüksu Çeşmesi'nin arka planında, olanaksız, çok minareli bir İstanbul silueti vardır. Ona karşın Nusretiye Camii ve çevresini gösteren resminde cami oldukça doğru tasvir edilmiştir. Bazı resimleri kentin biçimlenmesini doğnı öğrenmemize yardım eder. Örneğin Azapkapida ilk Unkapanı Köprüsü'nün başlangıcını ve tersanenin Azaplar Kapısını gösteren resim, Sokollu Mehmed Paşa Camii ile buradaki tersane duvarının nasıl birleştiklerini gösteren tek belgedir. Fakat camiyi oldukça doğru çizen ressam, minareyi uydurmuştur. Flandin'in mezarlıkları, Selimiye Kışlası'm, Selimiye Camii'ni, Eyüp ve Üsküdar kıyılarını gösteren tabloları, romantik bir üslupla doğru imgeler sunarlar.

19. yy'[ın] ortalarında yapılan bir grup gravürün daha çok illüstrasyon niteliğinde olduğu kabul edilebilir. Örneğin, Gosselin, Sebatier, Joubert, Camille Rogier gibi sanatçıların yapıdan bu kategoriye sokulabilir. Fakat, bazen çizgisel ve illüstrasyon niteliği ağır basan resimler yapmış olsa bile, ünlü İngiliz ressam John Lewis'in desenleri, tümüyle gerçekçi niteliktedir. Örneğin Sepetçiler Kasn, Nusretiye Camii ve Arabacılar Kışlası en iyi onun desenlerinde belgelenmiştir. Üsküdar'daki meydan çeşmesini ve Mihrimah Camii'ni içeren aydınlık görüntü bir küçük başyapıttır. 1835-1836'da İstanbul'da olan ressam *Illustrations of Constantinople Made During a Residence in that City in the years 1835-36*(Londra, 1837) adlı yapıtında çok güçlü bir desen ve ifadeyle çizilmiş resimlerini yayımlamıştır.

Kuşkusuz bütün gravürlere doğru imgeler yansıtan belgeler olarak bakılamaz. Örneğin Jouannin, kendinden önceki sanatçılardan, özellikle Hilair'den yararlanarak, hemen hemen kopya niteliğinde resimler yapmıştır. Velazques gibi şematik ve yanlış imgeler verenler de vardır. Aynı konuları resimleyen sanatçıların tabloları birbirleriyle karşılaştırıldığı zaman, sadece üslup farkları değil, daha eski resimleri kopya etmekten kaynaklanan yanlışlar bulunur. Örneğin Espinasse (d'Ohssonün kitabında), Hilair, Melling ve Jouannin'in Yalı Köşkü'ne ilişkin resimleri ya da Küçüksu Kasn'mn Melling, Preault tarafından yapılan resimleri birbirlerine genel çizgileriyle benzese bile, ayrıntılarda benzemezler. Bazılarında ressamın bir mimari detayı, örneğin bir kafa penceresini anlamadığı anlaşılır. Boğaziçi'nin en güzel kasırlarından biri olan Bebek Kasrı, Hilair ve Melling tarafından birbirine yakın resmedilmiştir. Fakat birinde kepenkler açık, diğerinde kapalı olduğu ve bahçe duvarları değişik biçimde çizildiği için güvenilir resmin hangisi olduğunu saptamak olanaksızdır. Joubert'in aynı kasır için yaptığı resim yanlış ve basit bir eskizdir. Jouannin ise, büyük bir olasılıkla, Hilair'den yararlanmıştır. Aynı şekilde en güzel Türk konut yapılarından biri olan Beşiktaş Sarayı d'Ohssonün kitabmda Espinasse tarafından ve sonra Melling tarafından resimlenmiştir. Her ikisi de bu olağanüstü konut kompleksini çekici desen-

lerle sunmuşlardır. Fakat Espinasse'in bir hayal dünyası yapısı gibi ve sadece cepheden iki boyutlu olarak çizdiği saray, Melling'in resminde bütün hareketleri ve karmaşıklığı ile belirtilmiştir.

Tek anıt üzerinde önemli bir belgeleme çalışması Ayasofya'yı 1847-1849 arasında restore eden Fossati kardeşlerden Gaspare Fossati'ninC-») Ayasofya'yı ve çevresini konu alan albümüdür. 1852'de Londra'da *Aya Sophia of Constantinople, as recently restored by order ofH. M. the Sultan Abdul Medjid* adı altında yayımlanan kitapta Ayasofya kubbesinin üzerinden İstanbul'un çok güzel panoramaları verildiği gibi, Ayasofya Meydanı ve Atmeydanı'nın da doğru bir görsel betimlemesi yapılmıştır.

İstanbul'u **19-** yy'da resimleyen yayınlar ve ressamlar çoktur. Bunlar içinde J. B. Hobhouse 04 *fourney Through Albania and other Provinces of Turkey and Asia to Contantinople during the Years 1809-1810,* Londra, 1812), çizgisel ve şematik desenleriyle anımsanabilir. E. Raczynski' nfn *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (Breslau, 1824) adlı kitabını resimleyen Fuhrman mimariyi doğru yansıtan, iyi bir desinatördür. Daha geç yıllarda fotoğrafik bir gerçekçilikle, örneğin Beyoğlu tepelerinden yabancı sefaretleri ve Sarayburnu'nu resimleyen bir Brindesi, belgesel nitelikte resimler bırakan bir başka ressamdır.

19. yy'ın ikinci yarısmda İstanbul'u fotoğrafla saptamak olanaklan çıkmışsa da daha uzun bir süre sayısız ressam bu eşsiz kentin cazibesine kapılarak resimler yapmışlardır. Fakat I. Abdülhamid'in saltanatından (1774-1789) Tanzimat'a (1838) kadar geçen yarım yüzyıl, İstanbul gravürlerinin altın dönemidir. Bu ilginin yoğunlaşmasında Türkiye'nin, kararlılıkla Batı' ya açılmasının büyük bir rolü olduğu yadsınamaz.

Bibi. Melling, *Voyages;* Pardoe, *Bosphorus;* T. Allom-R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the seven Churches of Asia Minor, Illustrated in a series of drawings from nature by T. Allom,* Londra, ty; A. Boppe, *LesPeintres du Bosphore au XVIIP Siecle,* Paris, 1911, yb., resimli, Paris, 1989; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Istanbul,* lst., 1992.

DOĞAN KUBAN

GREGORAS NİKEFOROS

(13- yy sonu, Herakleia Pontike [Karadeniz Ereğlisi]- 1360'lartn başı, Konstantinopolis) Tarihçi, ansiklopedist, bilim adamı.

Doğumuyla ilgili verilen tarihler 1290-1295 arasında değişmektedir. Yetim olarak büyüyen Gregoras eğitimini amcası Herakleia (M. Ereğlisi) Metropoliti İoannes'ten aldı. 1314/1315'te Konstantinopolis'e giderek mantık, hitabet, felsefe ve astronomi dersleri gördü. 1321-1328 arasındaki taht mücadelelerinde, İmparator II. Andronikosü desteklediyse de, sonra III. Andronikosün yanında yer aldı. 1326'da Sırp Kralı III. Stefan Usos'a elçi olarak gönderildi.

Gregoras Nikeforos, koyu bir Aristotelesçi olan Calabria'lı keşiş Barlaan ile girdiği felsefi tartışmadaki başarısından dolayı başkentin önde gelen bilim adamlarından biri olarak kabul edilmişti. Bunun ardından II. Andronikos döneminde (1282-1328) ortaya çıkan ve geç Bizans döneminin en önemli dinsel tartışmasını yaratan hesihast mistik düşüncesine karşı bir tutum aldı. Tanriya ulaşmak amacıyla kutsal yalnızlık içinde katı bir keşiş yaşamını seçmeyi öğütleyen bu öğreti 1341'de toplanan konsilde kabul edilince Gregoras'm konumu zorlaştı. 1347'de tahta geçen VI. Ioannes Kantakuzenosü destekleyen Gregoras, hesihast öğretisini benimseyenler Aynaroz Dağı (Yunanistan'da) keşişlerinin önderliğinde sarayın desteğini sağlayınca itibarını kaybetmeye başladı. 1351'de toplanan bir konsilde lanetlenerek aforoz edildi.

14. yy'ın en verimli ve yaratıcı bilim adamlarından olan Gregoras, Kora Manastırında (Kariye Camii) açtığı okulda dersler verdi, burada bulunan Teodoros Metohites'e ait kitaplığı geliştirdi. Gregoras'ın en önemli çalışması, 37 kitaplık *Rhomaike Historia* (Roma Tarihi) adlı eseridir. Bunun 30 cildi 1204-1359 arasmdaki dönemi analitik bir yöntemle ele alır. Gregoras tarihsel olayları nedensellikle açıklayan görüşlere karşı çıkar. Söz konusu dönemi yalnızca giriş mahiyetinde ele almışsa da, bu eseri 14. yy'ın en değerli kaynaklarından biridir.

Çalışmaları arasında azizlerin yaşamöyküleri ile dinsel ve felsefi konularda yazdığı risaleler sayılabilir. Astronomi alanında da eser veren Gregoras, usturlap (yıldızların uzaklığını ölçen alet), ay ve güneş tutulmaları hakkında risaleler yazdı. Takvim reformu ve Paskalya tarihinin yeniden hesaplanması konusundaki önerisi uygulanmadı fakat 1582 tarihli Gregoryen reformlarına öncülük etti.

14. yy'ın diğer ünlü tarihçisi Pahimeres'in(-0 görüşlerine eserlerinde yer veren Gregoras mektuplarıyla da ünlüdür. Günümüze ulaşan 160 mektubu dönemin kilise ve siyaset adamlarına ilişkin önemli bilgi kaynağıdır. Sofistlere karşı felsefi diyalogları ve Ptolemaiosün *Almagest'i* üzerine yorumları da değerlidir.

Bibi. R. Guilland, *Essai sur Nicephore Gregoras,* Paris, 1926; H. V. Beyer, "Nikephoras Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten", *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft,* 1971, s. 171-188; Ostrogorsky, *Bizans,* 430-343, 442-448, 480; *Ana Britannica,* c. X, s. 29.

AYŞE HÜR

GRELOT, GUILLAUME-JOSEPH

(17. yy) Ressam ve gezgin.

Hayatı hakkında bilgilerimiz az ve karışıktır. Bilinenler kendi seyahat kitabından ve diğer gezginlerin ona ait yazdıklarından derlenebilir. Onun Doğu seyahatinden önceki ve sonraki hayatına ait bir şey bilmiyoruz.

Büyük bir olasılıkla Fransa Elçisi Charles François Olier de Nointel'le birlikte 22 Ekim 1670'te İstanbul'a gelen Grelot'dan Antoine GallandG» ara sıra günlüğünde söz eder. 9 Mart 1672'de ikinci İran seyahatine çıkmış olan Jean Chardin İstanbul'a uğrar. Galland burada Grelot'yu Chardin'e tanıştırır ve Chardin onu yanına ressam olarak almayı kabul eder. Ancak Galland ve Chardin Nointel heyetiyle birlikte Edirne'de iken Haziran 1672 ortalarında Grelot bir Fransız keşişle birlikte Lübnan'a gitmek üzere İstanbul'dan yola çıkar. 1 Ağustos'ta

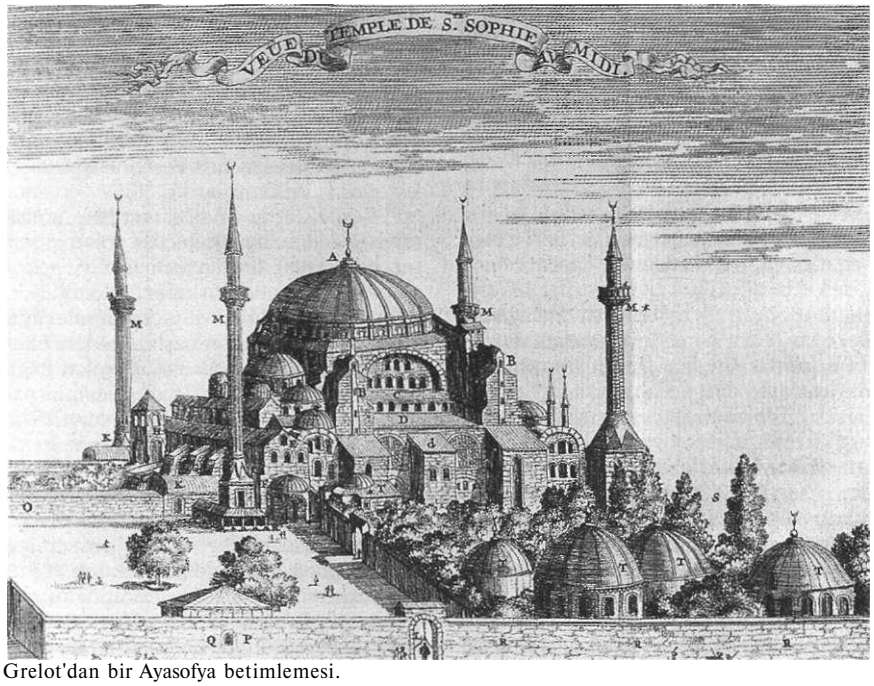

Grelot'dan bir Ayasofya betimlemesi.
Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople, Paris, 1680
Galeri Alfa

Lübnan'a varan Grelot, Şam yoluyla Halep'e geçer ve oradan Galland'a Tebriz'e gidip Chardin'i bekleyeceğini yazar. 29 Temmuz'da istanbul'dan hareket eden Chardin, Kırım ve Gürcistan üzerinden 17 Nisan 1673'te Tebriz'e varır. Burada iki gezgin buluşarak yollarına devam edip 23 Haziran'da İsfahan'a varırlar. Burada iki yıl kadar Chardin'in hizmetinde kalan ve onun hazırladığı kitap için desenler çizen Grelot patronu ile bozuşarak başka bir gezgin, Venedikli asilzade Ambrogio Bembo'nun hizmetine girer, 1674 sonunda Grelot, Bembo ile birlikte Irak yoluyla Halep'e gider, oradan da 30 Ocak 1675'te yola çıkarak 15 Nisan'da Venedik'e varır. Paris'e dönen Grelot 1680'de *Relation nouvelle d'un voyage â Constantinople* adlı kitabını yayımlar. Büyük boy bu baskıdan bir yıl soma küçük boy bir baskı daha yapılır, istanbul'a ait çizimler bu kitapta yer alır. 1688'de Londra'da basılmış İngilizce çevirisi vardır. İran'a ait diğer 78 çizim Chardin'in seyahat kitabında basılmıştır, iran'a ait 50 çizim ise Ambrogio Bembo'nun yazmalan arasında muhafaza edilmektedir.

Grelot'nun kitabında en önemli öğe kuşkusuz çizimlerdir. Ancak burada yer alan istanbul panoramasının çok ayrıntılı ve ilginç olmamasına rağmen Grelot'nun özelliği Ayasofya'nın ve Süleymaniye'nin planlarını ilk defa çizmesi ve bunları Batiya tanıtmasıdır. Çizimlerin yanısıra tasvirler de önemlidir. Örneğin Ayasofya tasviri birinci baskıda 68 sayfa tutar. Ayrıca Sultan Ahmed Camii ve Yeni Cami, Yedikule ve Topkapı Sarayı'nın sahil köşkleri de anlatılır.

STEFANOS YERASİMOS

GREVLER

istanbul'da çeşitli meslek gruplan ve amelenin ağır iş koşulları veya hak ve ücret talepleri yüzünden, daha 15. ve **16.** yy'lardan başlayarak iş bıraktıkları; Mimar Sinan'ın büyük yapı ve suyolu inşaatlarında çalışan amelenin zaman zaman direnişe geçtiği bilinir. Ancak günümüzdeki işçi grevlerine benzeyen ilk tatil-i eşgal (iş bırakma) olayları 1870'lerde başlar.

Belli bir süreye yayılan, eylem içinde örgütlenen, belirli talepler çerçevesinde süren iş bırakmalara ait ilk veriler 1872'ye aittir. 1872'nin ilk aylarından başlayarak, Beyoğlu Telgrafhanesinde çalışanların ücret sorunları nedeniyle işi bıraktıkları, Beykoz'daki deri ve kundura işçilerinin, Hasköy Tersanesi işçilerinin yine ücret alacaklarmın tahsili talebiyle greve çıktıkları gazete haberlerinden öğrenilmektedir. Nisan 1872'de, Yarımburgaz-Ömerli demiryolu ve Haydarpaşa-İzmit demiryolu yapımı sırasında birkaç hafta süren iş bırakmalar görülür. İstanbul'da, sonraki yıllarda en fazla ve en uzun süreli grevleri gerçekleştiren Kasımpaşa Tersanesi işçileri, dönemin ilk büyük iş bırakma eylemini Ocak 1873'te gerçekleştirirler. 11 aylık ücret alacaklarının ödenmesi için Babıâli'ye gelen ve sayılarının 600'den fazla olduğu bildirilen işçiler, çoluk çocuk aç olduklarını ileri sürerek Bahriye zabitlerinin tayınını yağmalarlar. Çıkan arbedede yararlananlar olur.

Daha sonraki yıllarda Tersane işçilerinin grevleri belli aralıklarla sürüp gitmiş, Haziran 1875'te 1.200 kadar Tersane işçisi 6 aylık alacakları bulunduğunu ileri sürerek işi bırakmışlar; bir hafta süren eylemlerden soma 6 haftalık ücrete razı olup işbaşı yapmışlardır. Ağustos 1875'te Taksim'deki inşaatlarda ve düzenlemelerde çalışan Müslüman işçilerle yabancı mühendisler arasında olaylar çıkmış, işçiler bir süre işi bırakmışlar, tutuklamalar olmuştur. Aym yılın ekim ayında Sirkeci hamalları, kâhyaların da kışkırtmasıyla işi bırakmışlardır. II. Abdülhamid'in tahta geçtiği 1876'da emekçi kesimlerde önce bir umut belirir. Şubat 1876'da Hasköy Tersanesinde çalışan ingiliz makinist ve yabancı işçilerin grev yaptıkları; yine aynı günlerde Araba Şirketi'nde çalışan arabacıların şirket ortaklarından Hristaki Efendiye karşı, bir süre iş bırakmayı da içeren protestolara giriştikleri bilinir. Mart 1876'da, Haydarpaşa demiryolu işçileri ücretlerini alamadıkları için greve gitmişler, Nisan 1876'da birkaç yüz Fişekhane işçisi yine ücretlerini alamadıklan için kısa süre iş bırakıp Veliaht Yusuf izzettin Efendi'ye dertlerini anlatmaya çalışmışlar; Darphane işçileri onları izlemiş; Mayıs 1876'da tersane grevi yeniden başlamış; greve Tersane'de çalışan 2.000'e yakın amele katılmış; Babıâli'ye gelerek birikmiş ücretlerini istemişler; Bahriye nazın işe dönmeleri koşuluyla sadece 2 aylık ücret ödeneceğini, işbaşı yapmayanların ise tam ücret ödenerek işten çıkarılacağını büdirmiş; bunun üzerine bir bölüm işçi işbaşı yapmış; ancak eyleme devam eden işçiler tarafından hırpalanmışlar; yaralananlar olmuş, olaya silahlı birlikler müdahale etmiştir. Gazeteler olaya işçilerin çocuklarının, özellikle de kadınların katıldığını; eli sopalı "hanum birlikleri'nin Tersane'nin kapısında durup çalışmaya yeltenenlere sopa yağdırdıklarını anlatmaktadır. Aym yıl ağustos ayında Feshane işçileri de bir süre iş bırakmışlardır.

Ekim 1878'de önce duvarcılar, sonra terzi işçileri ve ayakkabıcılar greve giderler. İşçiler ücreüerinin artmasını ve iş koşullarının düzeltilmesini istemektedirler. 1879'da iş bırakma ve işçi eylemlerinin arttığı görülür. Bunun başlıca nedeni ekonomik bunalım ve "kaime" denilen kâğıt paranın değerinin hızla düşmesinin yarattığı gerçek ücret aşınmasıdır. Mart 1879'da, inşaat amelesi ücrederin artırılması ve iş saatlerinin kısaltılması talebiyle iş bırakırlar. Yine aym ay içinde Şirket-i Hayriye'nin şantiye ve dökümhanelerindeki işçiler ücretlerin kaime ile değil mecidiye ile ödenmesi talebiyle iş bırakırlar. Temmuz ayında, Tersane işçilerinin, yine aynı nedenle iş bıraktıklan görülür. 1880 Şubat başlarında İdare-i Mahsusa tekneleri işçileri, alacak ve ücret sorunları nedeniyle iş bırakırlar. Greve dönüşmemekle birlikte, Haydarpaşa demiryolu işçüerinin ve Tophane işçilerinin de aym taleplerle giriştikleri eylemler birbirini izler.

1880 somasında, II. Abdülhamid'in "istibdat dönemi" diye bilinen siyasal baskılan yoğunlaştırma döneminde, istanbul'da işçi ve amele hareketleri geriler. Çeşitli işyerlerinde, bir önceki dönemi andıran huzursuzluk ve direnişler mutlaka sürmüşse **de** artık bunlar gazete sayfalarına ve kamuoyuna pek yansımamaktadır. Bu döneme ait işçi haberlerinden biri, Ekim 1882'de Tatavla'daki kundura fabrikası amelesinin sık sık tatil-i eşgal yaptığına ilişkindir. Nisan 1885**'te,** Odunkapidaki bıçkı amelesinin ücret zammı isteyerek iş bıraktığı ve elebaşlarıyla birlikte karakola götürüldüğü öğrenilir. Şubat 1886'da Beyoğlu'ndaki mağazaların çalışanları iş koşulları ve pazar tatili yüzünden greve gitmişlerdir. 1906'da Reji tütün işçilerinin grev yaptıklarına dair haberler vardır. Yine Ağustos 1906'da istanbul'daki matbaa emekçileri ücret anlaşmazlığı yüzünden greve giderler.

1908-1923Dönemi- 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde ülkeyi saran "hürriyet" havası içinde imparatorluğun bütün büyük merkezlerinde olduğu gibi istanbul'da da o zamana kadar rasüanmayan bir grev patlaması yaşanır. İstanbul'da 1908 grev dalgası temmuz sonunda Cibali Tütün İşletmeleri'nde çalışan işçilerin greviyle başlar. Ağustos 1908'de vapurlara kömür yükleyenler başta olmak üzere İstanbul limanı amelesi greve gider. Paşabahçe Cam imalathanesi işçileri, Tramvay Şirketi'nin Aksaray, Şişli, Beşiktaş hatları kondüktör ve sürücüleri, Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri, istanbul gazete mürettipleri, ekmekçi amelesi (fırın işçileri), Üsküdar-Kadıköy Su Kumpanyası ve Tramvay Şirketi'nin diğer hatlarının işçileri greve çıkarlar. 1908 Ağustos ayı içinde, İstanbul'da ücret zammı, iş koşullarının düzeltilmesi, amele sandıklarımn tanınması vb isteklerle işi bırakan işçiler arasında Yedikule iplik Fabrikası işçileri, istanbul Limanı hamallan, Sirkeci Şimendifer Atölyesi işçi ve makinistleri, Yedikule Şimendifer Atölyesi usta ve işçileri vardır. 1908 grev dalgası, eylül ayında da şiddetini artırarak sürer, istanbul'da Düyun-ı Umumiye'ye ait Balıkhane ve müskirat işçileri, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri, bir süredir kısa süreli iş bırakmalara girişen Anadolu-Bağdat Demiryolu işçileri (bak. Anadolu Osmanlı Demiryolu grevi), Şark Demiryolları işçileri, Şirket-i Hayriye makinist, tayfa ve memurları, Şirket-i Hayriye fabrikaları işçileri, tramvay işçileri, **Idare**-i Mahsusa müsdahdemi, çeşidi otel, lokanta, gazino işçileri, Yani Birahanesi, Londra Birahanesi, Tokatlıyan, Pera Palas garson ve işçileri, Birinci ve Altıncı Daire-i Belediye işçileri, Oredzdibak Ticarethanesi memur **ve** müstahdemi, Bon Marche, Au Lion gibi büyük mağazaların çalışanları, Feshane-i Âmire işçileri işi bırakırlar. 1908 Temmuz sonuyla, yabancı sermayenin **de** baskısıy**la** grevleri başta devlete ait işyerleri olmak üzere büyük ölçüde yasaklayan Ta-

til-i Eşgal Kanunu'nun çıkarıldığı ekim başlarına kadar geçen dönemde, 50.000 kadar emekçi grevlere katılmıştır. Ağustos-Ekim 1908 grevlerinin ortak yanı, uzun baskı döneminden soma bir patlama olarak başlamaları; ücret artışı ve iş koşullarının düzeltilmesi taleplerinin yanısıra amele sandıklarının tanınması gibi daha ileri talepleri de içermeleri; işçilerin 1908 Meşrutiyetinden sonra ülkede siyasal güç haline gelen İttihat ve Terakki'ye umut bağlamalarının bir göstergesi olması ve ekim ayında yürürlüğe giren grevleri kısıtlayan yasayla hızlarını bir ölçüde kaybetmesidir.

Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati'nin 8 Ekim 1908"de yürürlüğe girmesinden sonra lokanta, gazino gibi yasa kapsamı dışında kalan işyerlerinde grevler olmuşsa da grev dalgasının hızı kesilmiştir. Mart 1909' da 8.000 kadar gümrük hamalının "terk-i eşgal" ettikleri bildirilirken rıhtım amelesi de nisan başında greve çıkar. Mayıs 1910'dan itibaren İstanbul'da grevlerin yeniden hızlandığı görülür. Tatil-i Eşgal Kanunu kapsamına girdiği halde tramvay işçileri greve başlarlar. Terzi işçileri, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri; Mart 1911' de Reji tütün işçileri, ağustosta Altıncı Daire-i Belediye tanzifat amelesi, eylülde istanbul Un Fabrikası işçileri, Şubat 1912'de Seyr-i Sefain idaresi amelesi, memur ve müstahdemi greve çıkar.

1912'de Balkan Savaşinm başlaması, Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın bir suikastla öldürülmesinden sonra ağırlaşan siyasal hava ve baskılara bağlı olarak grevler de seyrekleşir. I. Dünya Savaşı yıllarında, her türlü işçi eylemi gibi grevler de durmuş görünmektedir. Bu yıllar, savaş gerekçesiyle iş saatlerinin olağanüstü uzatıldığı, iş koşullarının ağırlaştığı, gerçek ücretlerin düştüğü, kadın ve çocuk emeğinin arttığı; daha sonra Mütareke ve istanbul'un işgali sırasında, İngiliz ve Fransız sermayeli işyerlerinde çalışan Müslüman Türk işçiler üzerinde maddi ve manevi baskıların çok ağırlaştığı yıllardır. Özellikle Fransız sermayeli Tramvay Şirketi'nde işgününün 18 saate kadar uzatıldığı, Müslüman Türk işçilerin ağır baskı ve hakarete uğradığı görülür. Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerde ve asıl 1919'da, istanbul işçi hareketi ve grevler yemden bir yükseliş dönemine girer. 1919ün ocak ayının ilk günlerinden itibaren Şirket-i Hayriye memur ve işçileri, Telefon Şirketi memurları, Reji işçileri; temmuz ayında tanzifat amelesi, liman hamalları, Ffaliç vapurlarında çalışanlar, fırın işçileri; 1920'de yine Haliç Vapur Şirketi, Tramvay Şirketi işçileri, gazete mürettipleri, Kasımpaşa Tersanesi işçileri, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri greve çıkarlar. Bu grevler arasında, Tramvay Şirketi çalışanlarının, zaman zaman bitip yeniden başlayan, Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ve onun lideri Hüseyin Hilmi'nin öncülüğünde gerçekleştirilen grevlerinin özel bir yeri vardır (bak. Hilmi [İştirakçi]), işgal altındaki İstanbul'da, kentin günlük hayatını etkileyen grevlerle geçen 1920, Elektrik Şirketi işçilerinin yüzde yüz zam istemiyle biterken, 1921'in ilk ayında gazeteler, yaygın bir grev tehlikesinin kapıda olduğunu haber vermektedir. 1921'de tramvay işçilerinin, Şirket-i Hayriye işçilerinin, Kadıköy Havagazı Şirketi işçilerinin, Elektrik-Tünel-Tramvay Şirketi işçilerinin, Zeytinburnu Fabrikası işçilerinin grevleri birbiri ardına dizilirken 1921 Ağustosunun ikinci yansında İstanbul'da genel grev söylentileri ve korkusu yaygınlaşmıştır. Bu grevlerin hemen hemen tümü TSF'nin ve Hüseyin Hilmi'nin güdümünde görülmekte; işgal güçleri arasındaki çelişkileri kullanarak başarıya da ulaşmaktadır. Ancak 1922 başlarından itibaren olayların gidişi tersine dönecek, **26** Ocak 1922'de greve başlayan 1.500 tramvay işçisinin grevi bu defa başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Şubat 1922'de 1.000 tanzifat amelesi greve çıkmış, daha sonra grev hareketi İstanbul'da geri çekilmiş, ancak 1923 yazından itibaren yeni bir yükseliş gösterebilmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nm zafere gittiği, İstanbul'un işgalden kurtarıldığı günlerin ardından Anadolu'da Zonguldak, İzmir, Aydın'dan gelen grev haberlerine, İstanbul' da 7 Eylül'de matbaa işçüerinin, birkaç gün sonra Bomonti Bira Fabrikası işçilerinin, Dolmabahçe Gazhanesi, Tramvay ve Terkos işçilerinin grev haberleri eklenir. Kasım ayında Şark Şimendiferleri işletmesinde çalışan 1.200 işçi greve çıkar. 1923 sonbaharı grevlerinin ortak yanı, 1919-1922 arasındaki grevlerden farklı olarak, bir siyasal örgütün (TSF) yönetim ve etkinliği dışında, savaş ve işgal boyunca süren ezilmişliğe; yabancı şirketlere ve patronlara tepki olarak ortaya çıkmalarıdır. Bu yüzden de Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra, işçi hareketlerinde ve grevlerde Cumhuriyet yönetiminin "İmtiyazsız sınıfsız kaynaşmış kitle" belgisiyle sınıfları reddeden görüşüne uygun olarak bir durgunluk yaşanır.

1923-1960Dönemi: 1923-1924 arasında grevler büyük ölçüde azalırken işçi örgütlenmesinde gelişme gözlenmiş, ancak Mart 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasından sonra işçi sınıfmm örgütlenmesi ve her türlü işçi eylemi önemli gerileme göstermiştir. Cumhuriyet işçilere, grev ve sendika hakkı, daha geniş örgütlenme ve eylem olanaklan getkmemiş, aksine sınıf temeline oturan örgütlenme ve eylemlerin önünü büyük ölçüde kesmiştir. Buna rağmen 1923'ü izleyen yıllarda Tramvay Şirketi işçüerinin kısa süreli eylemleri ve iş bırakmaları gözlenir. 1927' de Liman Şirketi'ne bağlı çalışan 3-000 kayıkçı işi bırakıp direnişe geçer; güvenlik güçleriyle kayıkçılar arasında çıkan çatışmalarda 10 kişi ölür. Aym ydm ağustos ayında 2.000'e yakın tramvay işçisi ve Reji tütün işçileri grev yaparlar. 1928'de dokuma işçileri, demiryolu inşaatlarında çalışan 1.500 kadar işçi, 7-15 Ekim arasında, tramvay işçileri, 500 kadar tütün işçisi, ücret zammı, işgününün kısaltılması vb istemlerle greve giderler.

1930 sonrasında, tek parti döneminde, işçi hareketi üzerinde bir yandan vesayet, öte yandan baskılar ağırlaşır. Kapitalizmin devlet eliyle geliştirilmesi politikasının izlendiği 1930'lar; II. Dünya Savaşı'nın belirlediği 1940'lar boyunca işçi hareketinin, özellikle de grevlerin gerilemesi doğaldır. 1931'den **196l**'e kadar geçen 30 yıllık dönemde İstanbul'da çok az sayıda grev görülür.

1931'de, Feshane işçilerinin, Reji tütün işçilerinin, Ortaköy Tütün Fabrikası işçilerinin grevlerini, 1932'de Seyr-i Sefain İdaresinde çalışanların hemen bastırılan grevi, 1933'te Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası işçilerinin belli aralıklarda sürdürdükleri direniş ve iş bırakmaları, 1935'te Kuruçeşme depolarında çalışan 400ü aşkın işçinin grevi izler. Mart 1936'da Süreyya Paşa Mensucat Fabrikası'nda çalışan 600 işçi yeniden direnişe başlar. Taksim Kışlası içindeki trikotaj atölyesi işçileri grev yaparlar. Bu grevlerde gizli Türkiye Komünist Fırkası'nın belli bir etkisi bulunduğu ve hazırlıkları yapılan yeni İş Kanunu' nun grevler yoluyla da etkilenmek istendiği sanılmaktadır.

1936'da, sınıf bilincinin doğup gelişmesine olanak tanıyabilecek her türlü gelişmeyi önlemeyi amaçladığı bizzat kanunu yapanlar tarafından ilan edilen 3008 sayılı İş Kanunu; 1938'de, sınıf temeline dayalı örgütlenmeyi yasaklayan Cemiyetler Kanunu ve nihayet **1939-1946** arasındaki savaş koşulları işçi hareketlerini ve grevleri büsbütün geriletir. 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı kaldırıldıysa da, İstanbul'da sürmekte olan sıkıyönetim koşullarında işçi hareketi bir süre daha baskı altında kalmış, 1947'de çıkarılan Sendikalar Kanunu ile, güç koşullar ve baskılar alünda da olsa İstanbul da hızla çok sayıda sendika kurulurken önemli grevlere rastlanmamıştır. 1948'de tramvay işçilerinin direnişi uzun süreli bir greve dönüşmeden bastırılır.

1950-1960 arasındaki Demokrat Parti döneminde de, büyük bölümüyle DP'nin iktidara gelmesini desteklemiş ve diğer hak ve özgürlükler gibi grev hakları için de DP'ye umut bağlamış işçiler, bir kez daha hayal kırıklığına uğrarlar. İstanbul'da grevler açısından en durgun geçen, hemen hemen hiçbir iş bırakma haberinin dışa yansımadığı dönem 1950-1960 arası olmuştur.

1961-1971 Dönemi: 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle Demokrat Parti hükümetinin düşürülmesi ve 1961 Anayasası' nın, işçilere grev ve toplusözleşme hakkının önünü açmasından sonra işçi kesiminde hareketlenme başladı. Yine de işçilere grev, toplusözleşme ve özgür sendikalaşma hakkım verecek bir yasamn çıkarılması için 1963'e kadar beklemek gerekti. Bu dönem boyunca, 1961'den başlayarak, çeşitli işyerlerinde kıpırdanmalar, oturma, sakal bırakma vb eylemler oldu. Temmuz 1962'de Sümerbank Defterdar Fabrikası işçileri sürmekte olan grev yasaklarına rağmen yarım günlük sembolik bir grev yaptılar. Ağustos'ta Bahariye Mensucat Fabrikası işçileri yine yarım gün-

lük greve gittiler. Ekimde, Derby Lastik Fabrikası işçilerinin yıllık ücretli izin istemiyle, oturma grevleri görüldü. Aralıkta Gıslaved Lastik Fabrikasinda büyüyen huzursuzluk bir yöneticinin işine son verilmesi üzerine direnişe dönüştü, işçiler kısa süreyle işi bıraktılar, ancak yöneticinin işe geri alınmasıyla grev önlendi. Kazlıçeşme İdrofil Pamuk işçileri ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle işi bıraktılar. Gümüş Motor Fabrikasinda da işçiler, aynı nedenle işi bırakarak oturma grevi yaptılar. Toplusözleşme ve grev yasası henüz çıkmadan İstanbul'un bir grev olayını grevci işçilerle birlikte yaşaması ve grev hakkının kamuoyunda geniş bir yankı bulması, Ocak **1963**'te, Istinye'deki Kavel Kablo Fabrikası işçilerinin sendika temsilcilerinin işten atılması, ikramiyelerin ödenmemesi ve ücretlerin düşmesi nedeniyle başlattıklan oturma greviyle oldu. Her günü olaylı ve gergin geçen grev **4** Mart'ta işçilerin isteklerinin kabul edilmesiyle sona erdi. Kavel grevi diğer fabrika işçilerinden ve halktan da destek gördü. Grev hakkının yasallaşmasında önemli bir adım oldu.

Temmuzda toplusözleşme ve grev yasasının çıkmasından sonra Ekim **1963**'te Gıslaved'de 40 işçi, kasımda Bozkurt Mensucat'ta 300 işçi, aralıkta Cibali Tütün Fabrikasinda 3-500 işçi çeşitli nedenlerle iş bıraktılar. **1964,** Bozkurt Mensucat Fabrikasının **1**.000'i aşkın işçisinin toplusözleşme görüşmelerinin çıkmaza girmesi üzerine yaptıkları grevle açıldı. Şubatta kontrplak fabrikasında çalışan 450 işçi ücret zammı taleplerinin kabul edilmemesi üzerine greve gittiler ve isteklerini kabul ettirdiler. Güneş Yağ ve Sabun Fabrikasinda çalışan işçiler ücret zammı istemiyle grev yaptılar. Martta Singer Dikiş Makinesi Fabrikasinda çalışan işçilerin önemli bir bölümü işverenin toplusözleşme görüşmelerine katılmaması üzerine greve çıktı. Temmuz sonunda demir işletmelerinde çalışan 168 işçi, **32** gün süren ve dönemin en uzun grevi sayılan bir grev gerçekleştirdiler.

Ağustosta Arçelik, Daver Teknik ve cıvata fabrikalarında çalışan Maden-İş üyesi işçiler iki buçuk aya yakın greve gittiler. Aynı yıl Emayetaş, Altınbaş Çivi Fabrikası, Sungurlar Kazan Fabrikası, Kayacan Cam Fabrikası, Berec Pil Fabrikası işçileri ve Amerikan üs ve tesislerinde çalışan toplam 9.000'i aşkın işçi grev yaptı. **1965**'te grevler, Kazlıçeşme'deki **54** deri fabrikasının 900'e yakın işçisini kapsayan deri grevleri, Likat-İş Sendikası üyesi tahmil tahliye işçilerinin Denizcilik Bankası'na karşı başlattıkları grev gibi çok sayıda işçinin katıldığı grevlerle kalmayıp az işçi çalıştıran küçük özel işyerlerine de yayıldı.

Türkiye'de solun ve sosyalist düşüncenin yükseldiği, **1965** seçimlerinde Türkiye İşçi Partisinin Meclis'e 15 milletvekili soktuğu bir dönemde işçi hareketinin yükselmesi doğaldı. **1966,** İstanbul'da işçi hareketinin geleceğini belirleyen ve DİSK'in kuruluşuna yol açan önemli grevlere sahne oldu (bak. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu). **1** Şubat **1966**'da Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasinda çalışan 3-200 işçinin olaylı geçen, hükümet tarafından bir ay ertelenen ve işçilerin zorla işe başlatıldığı Paşabahçe Şişe Cam grevi yapıldı. Yıl boyunca Likat-İş'e bağlı işyerlerinde 4.600'den fazla işçinin katıldığı grevlerde işveren lokavt ilan etti. Yeni Kontrplak Fabrikası, Pancar Motor Fabrikası işçileri, İstanbul Akü Motor Sauayii işçileri, Net Kuru Temizleme Fabrikası işçileri, tuğla fabrikası işçileri. Kızılay işyerlerinde çalışan Likat-İş üyesi işçiler, Eas Akü Sanayii işçileri, DDY'deki Likat-İş üyesi 1.500'ü aşkın işçi, İstanbul Petrol Ofisi işyerlerindeki 3.400 işçi grev yaptılar.

Şubat 1967'de DİSK'in kurulmasıyla başlayan dönemde, İstanbul'un işçi kesimleri, tarihinin en hareketli yıllarını yaşadı. Grevler, grev prosedürünün işlemesini beklemeden girişilen ve direniş adıyla anılan iş bırakmalar, fabrika işgalleri, açlık grevi dahil yeni protesto biçimleri birbirini izledi. Türkiye'nin bu dönemdeki toplumsal-sınıfsal uyanışına koşut olarak, bu uyanışın kentsel kesimlerde en belirgin yaşandığı İstanbul'da işçi hareketi, 15-16 Haziran 1970'te doruk noktasına ulaşacak olan bir yükseliş içine girdi. Kendisini, taleplerin, grev nedenlerinin ve ifade biçimlerinin bir yandan sınıfsal ve siyasal öze kavuşması, öte yandan sertleşmesi ile belli eden bu yükselişte, 1960 ortalarına kadar Amerikancı sendikacılık modelinin uygulayıcısı Türk-İş'in karşısında mücadeleci bir sınıf sendikacılığı modelini giderek daha fazla benimseyen DİSK'in kuruluşunun da payı vardı. Nitekim 1967-1971 arası grev, direniş, boykot vb biçimli iş bırakmalarda en belirgin neden ve istemler, işçi çıkarmalara karşı işçi dayanışması; DİSK'e bağlı sendikalara geçebilmek için sendika seçme özgürlüğü; var olan hakların kısıtlanmasına veya kurulmak istenen Devlet Güvenlik Mahkemelerine tepki olarak ortaya çıkıyor; özellikle DİSK'e bağlı işyerlerindeki grev ve direnişlerde ücret ve ekonomik haklara yönelik talepler zaman zaman geriye itilebiliyordu.

1967'de, İstanbul'da kısa süreli direniş ve boykotlar bir yana, en çok petrol, gıda, kimya ve madeni eşya yapımı işyerlerinde yığışan 21 grev oldu. Grevin işyerlerine dağılım yelpazesi, yağ fabrikası işçilerinden Oleyis üyesi hizmet işçilerine, fırın işçilerinden tekstil işçilerine kadar uzanıyordu. 1968'de, İstanbul'da grev sayısı bir önceki yıla göre azalmakla birlikte greve katılan işçi sayısında büyük artış görüldü. Yine, ilki Derby Lastik Fabrikasinda görülen fabrika işgallerinin yaygınlaştığı,- hattâ başlıca direniş ve iş bırakma yöntemi haline geldiği 1968'de İstanbul'da tespit edilen 17 grevin 7'si işgaldi. Derby Lastik Fabrikasinda çalışan 1.700 işçinin, Kavel Kablo Fabrikası'nda DİSK'e bağlı Maden-İş üyesi 200 işçinin, Camialtı Tersanesi'nde çalışan 1.200 işçinin işyerini işgal eylemleri bunlann en önemlileriydi. Grev ve direnişlerde, ana istemin ücret sorunları yanında sendika seçme özgürlüğü ve DİSK'e bağlı sendikalann işyerinde tanınması olduğu görülüyordu. 1968'de grev ve iş bırakmayla sonuçlanan direnişlere 30.000'in üzerinde işçi katılmıştı. 1969'da, biri işgal olmak üzere gerçekleştirilen 24 grev ve iş bırakmada Denizcilik Bankası Deniz Nakliyat Müdürlüğü'nün 1.750 çalışanı, Kartal Singer Fabrikasinm 520 işçisi, Sümerbank Defterdar Fabrikasinm 1.450 işçisi, Bisan Bisiklet Fabrikasinm 250'yi aşkın işçisi, Java Skoda Fabrikasinm 350 işçisi, Deka Tekstilin 250, Gamak Elektrik Motorlan Fabrikasinm 300 işçisi en kalabalık gruplardı. 1969 grev ve direnişlerinin bir özelliği de işçilerin sık sık olaylara, özellikle işgallere müdahale eden polisle çatışmalan oldu.

1970lerin sonunda yoğun olarak yaşanan işgal ve direnişlerden Mensucat Santral direnişinde güvenlik kuvvetleri işçileri fabrikadan uzaklaştırıyor.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

1970 başlarken, işçi hareketinin Türkiye'nin her yanında ama en çok DİSK'e bağlı sendikaların güçlü ve işçilerin grev ve mücadele birikimlerinin en fazla olduğu İstanbul'da gösterdiği yükseliş, hükümeti 274 ve 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt kanunlarını değiştirme çalışmalarına itti. İşçi hareketlerinin, grevlerin ve DİSK'in yükselişinin önü alınmak isteniyordu. İstanbul'da 15-16 Haziran'da sendika seçme özgürlüğünü kısıtlayacak değişiklikleri protesto için DİSK'li işçilerin başlattıkları protesto yürüyüşü, kısa zamanda bütün kenti etkileyerek ve Türk-İş'e bağlı bir kısım işçileri de kapsayarak Türkiye işçi sınıfı tarihinin en büyük olayına dönüştü. 15 Haziran günü 110'u aşkın işyerinden 150.000 kadar işçinin başlattığı yürüyüş, güvenlik güçleriyle çatışmalar, 5 kişinin ölümü, yüzlerce işçinin yaralanmasıyla 16 Haziran günü de sürerken İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi (bak. On Beş-On Altı Haziran Olayları). 1970'te 15-**16** Haziran'a kadar geçen **6** ay içinde 20 grev yapıldı. Hazirandan sonra, ağustos ayından itibaren de 14'ü oturma grevi olmak üzere 20 grev gerçekleştirildi.

İstanbul Belediyesi'nin 8.000 işçisinin, ücretlerini alamadıkları için başlattıkları grevle açılan 1971'de, çoğu oturma grevi ve direniş olmak üzere **26** önemli iş bırakma eylemi sayıldı. İşçi hareketinin hızı, 12 Mart askeri müdahalesi ve nisanda sıkıyönetim ilanıyla kesildi.

1972-1980Dönemi: **12** Mart askeri rejirninin sürdüğü 1972'de, en geniş katılımlıları Demir Döküm'deki Maden-İş üyesi 2.500 işçinin ve Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarının 2.000'i aşkın işçisinin grevleri olmak üzere sadece **6** grev gerçekleştirilebildi. 1973'te İstanbul'da kaydedilen, büyük bir bölümü açlık grevi biçiminde olan işçi eylemleri arasındaki yasal prosedüre

12 Eylül 1980 öncesinin önemli grevlerinden biri Hava-İş'in THY'de başlattığı yoğun katılımlı grevdi. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

uygun grevlerin çoğu hükümetçe ertelendi ve sıkıyönetimce yasaklandı.

Askeri dönemin ve 12 Mart rejiminin sona erdiği 1974'te, toplusözleşme anlaşmazlığı ve sendika seçme özgürlüğü nedenleriyle gerçekleştirilen 17 grev çeşitli işkollarına dağılmış olmakla birlikte ağırlık DİSK'e bağlı işyerleri, özellikle de Maden-İş üyesi olanlardaydı. 1975'te gözlenen değişiklik, yasalara uygun yolları izleyen grevlerden çok, işçilerin direnişi tercih etmeleri oldu. 1975'te işçilerin kimi işyerlerinde memur statüsüne sokulmak istenmesi, işçi-memur ayrımını protesto eden grevleri gündeme getirdi. Çapa ve Cerrahpaşa kliniklerindeki 3.000 işçi, memur yapılmalarını protesto için greve çıktılar. Yine aym yıl tekstil işkolunda 15.000'i aşkın işçi için grev kararı almdı. Kimi işyerlerinde grev başlatıldı. Bu yıl İstanbul' da tespit edilen 53 iş bırakmadan 27'si direniş biçimindeydi. 1976, İstanbul'da grevlerin ve diğer iş bırakmaların rekor yılıydı. 78 grev ve iş bırakma olayı sayılan bu yıl boyunca grevlere 80.000'den fazla işçi katıldı. Hür Cam-İş Sendikası çeşitli işyerlerinde 6.000 işçi adma grev kararı alırken, 2.500 deri işçisi ve THY'nin 5.200 işçisi adına da grev kararları alındı. 1976' nm en önemli özelliği patronların greve karşı lokavt silahını yaygın biçimde kullanmaya başlamaları oldu. Grev ve direnişler çoğunlukla olaylı geçti. Yine aynı dönemde işyerlerindeki öncü işçiler, özellikle Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne karşı DİSK'in öncülüğünde DGM direnişlerine katılmış olanlar, kitle halinde işten çıkarılmaya başlandı. İstanbul işçileri, işten çıkarmalara yeni iş bırakmalarla cevap verdi.

1977'de Türkiye'deki işçi hareketlerinin yüzde 30'dan fazlası İstanbul'da gerçekleşti. Bu yri, 82 işçi olayından 58'i grevdi. Bu grevlerin çoğunda lokavtla karşı-

İstanbul'da İşkollarına Göre Grevler (1987-1991)

İşkottarı	*1987*		*1988*		*1989*		*1990*		*1991*	
	Grev Sayısı	*Süresi*	*Grev Sayısı*	*Süresi*	*Grev Sayısı*	*Süresi*	*Grev Sayısı*	*Süresi*	*Grev Sayısı*	*Süresi*
Petrol	-	-	4	21 ay	5	3 ay	5	17 ay	12	46 ay
Metal	1	28 ay	3	4 ay	3	14 ay	5	7 ay	1	5 gün
Toprak, çimento	2	4 ay	1	3 ay	3	14 ay	3	6 ay	5	3 ay
Gıda	1	17 ay	1	3 gün	1		4	14 ay	2	6 ay
Kara taşımacılığı	1	20 ay	2		2	13 ay	3	9 ay	-	-
Büro işleri	1	4 ay	2	3 ay	1	14 gün	-	-	1	2 ay
Belediye hizmetleri	-	-	-	-	-	-	1	2 ay	-	-
Dokuma	-	-	-	-	-	-	1	3 ay	3	5 ay
Deri	-	-	-	-	1	5 ay	-	-	-	-
Maden	-	-	-	-	-	-	1	1 ay	-	-
Ağaç	-	-	-	-	-	-	1	1 ay	-	-
Hava ulaşımı	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2 ay
Konaklama, eğlence	-	-	-	-	-	-	2	5 ay	1	
Basın yayın	1	3 ay	1	4 ay	-	-	-	-	1	4 ay
Kâğıt	-	-	3	5 ay	-	-	1		1	9 ay
Toplam (gün)	**7**	**2.280**	**17**	**1.203**	**16**	**1.484**	**27**	**1.950**	**29**	**2.315**

Kuvvet Lordoğlu'nun yaymılarımamış tablolarından derlenmiştir.

laşıldı. Maden-îş Sendikası, Madeni Eşya Sanayicileri Sendikasina (MESS) karşı 16.000 işçiyi kapsayan ve daha sonraki.yıllarda da MESS grevleri olarak tekrarlanacak olan grevleri başlattı. İstanbul'da en uzun süren grevlerden biri olan MESS grevi de lokavt uygulamasıyla karşılaştı. 1978' in özelliği, grevlerin gerileyip direnişlerin öne çıkmasıydı. Süren grevler bir yana, 29 direnişe karşılık 4 büyük grev yapıldı. Çok karışık ve çatışmak bir siyasal ortamda, ekonomik bunalımın da bastırmasıyla, grev dalgasının çekilmesi, yerine kendiliğinden eylemlerin, işyeri işgallerinin ve direnişlerin geçmesi doğaldı. 1979' da da bu eğilim sürdü. Sıkıyönetim altındaki İstanbul'da 1979'daki 12 greve birkaç direniş olayı eklendi. 1980, işgal ve direnişlerin iyice azaldığı, işçi hareketinin yasal grev uygulamalarını yeğlediği bir yıl oldu. 1980'de, bütün işçi hareketlerine ve demokrasiye son veren 12 Eylül askeri müdahalesine kadar 16 önemli grev yapıldı. 6 grev ise hükümetçe ertelendi. 1980 grevlerinin özelliği çok sayıda işçiyi kapsamasıydı. Örneğin Hava-İş'in İHY'de 18 Şubat'ta başlattığı grev 4.000 işçiyi, Tekstil Sendikası'nm çeşitli işyerlerinde başlattığı grev 4.000'e yakın işçiyi, Maden-İş'in MESS'le çıkan anlaşmazlık üzerine MESS'e bağlı işyerlerinde başlattığı ve giderek genişleyen grev ilk adımda 9.260 işçiyi, daha sonra 7 işyerinin daha katılmasıyla toplam 14.000 işçiyi kapsıyordu. Mayıs sonlarında DİSK'e bağlı Hür Cam-İş'in 850 işçisi, aynı işkolunda Türk-İş'e bağlı Kristal-İş'in 3.000 civarındaki işçisi greve çıktı. Haziran ayında 1.500'e yakın tekstil işçisi daha grevlere katıldı. Maden-İş'e bağlı diğer işyerlerinde grevler başladı. Madeni eşya işkolunun 50.000'e yakın işçisi 12 Eylül askeri müdahalesini grevde karşıladı.

1980 Sonrası Dönem: 14 Eylül 1980'de İstanbul'da sürmekte olan tüm grevler Milli Güvenlik Konseyi tarafından yasaklandı. Bu yasaklar ve İstanbul işçilerinin grev vb iş bırakmalara mutlak anlamda son vermeleri 1984'e kadar sürdü. 12 Eylül sonrasının ilk toplu iş sözleşmesi çağnsı Dok Gemi-lş Sendikasinca yapıldı ve aym yılın ekim ayında sendika İstanbul'da Desan ve Yıldırım tersanelerinde çok az sayıda işçi ile 12 Eylül sonrasının ilk grevini gerçekleştirdi. Ancak bu grevi diğerleri izlemedi. 1985 sonunda Good Year ve Pirelli işyerlerinde alman grev kararı patronların lokavt ilanıyla karşılaştı. 12 Eylül döneminde tümüyle değiştirilmiş, sendikaların grev teşebbüslerini ve işçilerin greve katılım koşullarını zorlaştırmış, grevi âdeta olanaksız hale getirmiş olan yeni yasalar, dönemin baskı koşullarıyla birleşince greve çıkmak ve grevi sürdürebilmek son derece güçleşiyordu. 1984'ü izleyen dönemde gerçek ücretleri düşmüş, iş koşulları ağırlaşmış, sendikal hak ve özgürlükleri, eylem alanları törpülenmiş olan işçiler viziteye çıkma, sakal bırakma, yemek boykotu gibi farklı direniş ve protesto biçimleri denerlerken çok az grev yaptılar. 1986 Kasıminda başlayan Netaş grevi, buna rağmen 3 ay sürdü. 1987'den itibaren Türidye'nin siyasal ortamında görülen kısmi yumuşama, 12 Eylül rejiminin kısmen sivilleşmeye doğru gitmesi, bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da grevlerin yavaş yavaş yeniden başlamasını getirdiyse de, DİSK'in ve bağlı sendikalarının kapatüması, diğer sendikaların 1980 sonrasında büyük ölçüde sindirilmesi ve işçi sınıfı örgütlenmesinin bütünüyle yapı değiştirmiş olması; İstanbul işçüerinin grevlerde ve işçi hareketlerinde en deneyimli ve atılgan kesimlerinin 12 Eylül sonrasında büyük ölçüde işyerlerinin dışına düşmesi ve hareketten çekilmesi gibi nedenlerle grevlerin gerek sayısı, gerek süresi ve katılım açısından, baskı dönemlerinden sonra görülen doğal patiama olmadı. 1987-1991 sonu arasmdaki 5 yıllık dönemi içeren ve Dr. Kuvvet Lordoğlu'nun özel çalışmalarının ürünü olan verilerden derlenmiş olan tablo bu durumu göstermektedir.

İstanbul işçi kesiminin 1980 sonrasında ülke çapında yaşanan yapısal, toplumsal, siyasal değişikliklerin bedelini ağır biçimde ödediğini bu tablo açıkça ortaya koyarken, verileri henüz toplanmamış olan 1992 soması gelişmeler, işçi hareketinde, geçmiş dönemlerle karşılaştırılamayacak boyutlarda da olsa bir kıpırdanmanın yaşandığım ve önümüzdeki yıllarda ekonomik nedenlerin ağırlıkta olduğu grev ve iş bırakmaların artabileceğini göstermektedir.

Bibi. O. Bavdar, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi,* I, Frankfurt. 1982; R. P. Korniyenko, "The Labor Movement in Turkey (1918-1963)", (yayımlanmamış teksir arşiv kopvası). Washington DC, 1967; K. Sülker, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler,* İst., 1976; D. Şişmanov, *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi,* İst., 1978; "İstanbul". *Yurt Ansiklopedisi,* s. 4075-4083: K. Lordoğlu, -1987-1991 İstanbul Grevleri Tabloları", (yayımlanmamış özel çalışma); *Çalışma Bakanlığı İstatistikleri.*

İSTANBUL

GRITTI AİLESİ

Venedik Cumhuriyeti tarihinde mühim bir yeri olan aile. Bazı fertlerinin de İstanbul' da faaliyette bulundukları bilinmektedir. Aslen Girit Adasından idiler. 18. yy'da Venedik'e yerleştiler ve kısa zamanda mühim tüccar aileler arasında yer aldılar. Her eski Venedik ailesi içinde olduğu gibi bu aileden de Türk âlemi ve İstanbul ile ilişkili kişiler yetişti. Bunlar sırası ile şunlardır:

Andrea Gritti (1455-1538)

Venedik tarihinde 1523-1538 arasında devlet başkanlığı (doge) görevinde bulunan bu zatın İstanbul'da uzun yıllar mühim faaliyetlerde bulunduğu, siyaset ve ticaret hayatında etkili isim olduğu bellidir. İstanbul'a ne zaman geldiği tespit edilememiştir. Fakat 1496'dan sonra çok aktif bir rol oynadığı, buğday ticaretinden çok zengin olduğu ve bu sayede Galata'da lüks bir hayat sürdüğü bilinmektedir. Yunan asıllı bir İstanbullu kadından dört çocuk sahibi oldu: Piere, Alvise (Aloise) veya Luigi, Lorenzo ve Gregorio. Bunlardan Alvise sonradan İstanbul'u benimsedi, babasının evini korudu ve belki de daha büyüğünü yaptırdı, gelen Venedik temsilcilerini misafir etti.

Andrea Gritti'nin 1499'da patlak veren Osmanlı-Venedik Savaşı'na engel olamamışsa da en kısa sürede bitirilmesi için çaba harcadığı devrin kaynaklarına yansımıştır. Yeteneğini ortaya koymuş ve temsilci yetkisi alan bir tüccar sıfatıyla yaptığı görüşmelerden soma 1502'de savaşı durdurmuş ve aym yılın aralık ayında hazırlanan barış metni Mayıs 1503'te yürürlüğe girmiştir. Gritti antlaşmaya girmeyen bazı konular için özel belgeler elde etti. Balyosların 1 yıl değil de 3 yıl için İstanbul'da kalmalarını sağladı ve bu uygulama sonraki ahitname metinlerinde de tekrar edildi. İstanbul'da 3 sene kalan Venedikli tüccarların haraç vermemesine dair kararı da o çıkarttı. Bu elçiliği sırasında devrinin en yetenekli diplomatları ona refakat ettiler, görevden sonra temsilcilerin vermeleri mutat olan raporunu (relazione) hazırladı ve senatoda okudu.

Artık Venedik'te otunnayı tercih ettiği anlaşılan A. Gritti edindiği servet sayesinde siyasi mücadelelere katıldı ve 1523' te devlet başkanlığına adaylığını koydu ve çetin mücadeleler sonucu isteğine kavuştu. O tarihten soma Osmanlı-Venedik ilişkileri en parlak dönemini yaşadı. Akdeniz'de gelişen ticaret hacmi her iki devleti de zengin bir seviyeye yükseltti. Venedik Rönesans'ın en parlak dönemini yaşadı. Osmanlı tahtında ise I. Süleyman (Kanuni) bulunuyordu ve 1521 tarihli ahitnameden sonra Gritti'nin devlet başkanlığı döneminde de Venedik ile dostluk sürdürüldü, resmi yazışmalar esnasında protokol kuralları yanında dostluğu simgeleyen satırlar dolu mektuplar bu dönemde yazıldı. 1530'da şehzadelerin sünnet düğününe davet edilen Gritti, hazırlığım zamanında bitiremeyeceği mazeretini ileri sürerek katılamadı ise de temsilcilerini gönderdi.

A. Gritti'nin devlet başkanlığının son yıllarında yeni bir Osmanlı-Venedik savaşı (1537-1540) patladı. Şahsi girişimlerine rağmen engel olamadığı bu savaşta bu kez ordunun başına geçmek istedi ama ilerlemiş yaşı ve gelenek olmadığı bahanesi üzerine bunu gerçekleştiremedi.

Alvise (Luigi) Gritti (1480-1534)

İstanbul doğumlu olan bu zat zengin bir tüccar, maceraperest ve siyaset adamıydı. Babası devlet başkanı (doge) olmasına rağmen, meşru olmayan bir evlilikten doğduğu için ülkesinde yükselemeyeceğini anlayınca İstanbul'a döndü ve ticarete başladı. Safran, şarap, altın, gümüş, tuz ve buğday ticareti yaparak servet edindi. Bu zenginlikle yetinmedi ve bir kısım resmi görevler de üstlendi. Erdel ve Macaristan' da sürdürdüğü siyasi faaliyeti Avrupa'da şaşkınlıkla karşılandı, fakat bir fırsatını bulup kendisini kral ilan ettirmek ve bir süre sonra da Osmanlı idaresinden ayrılmak fikrini taşıdığına dair iddialar ileri sürülür. İstanbul'a gelen Venedik temsilcilerine yardım etmekten ve bilgi aktarmaktan geri durmadı ve ayrıca onlardan bilgi almasını da bildi. Orta Avrupa'da bulunduğu sırada karşılaştığı sorunlar ve bun-

lan nasıl hallettiğine dair raporlar hazırladı ve bunlara vurduğu mühürde sultanın bir hizmetkârı olduğunu belirtti.

1531'de Müslüman olduğunu ilan etti. Büyük bir sansasyon yaratan bu olaydan sonra hakkında birtakım eserler yazıldı. Erdel Beyliği'ni elde ettiği sırada öldürüldü (Eylül 1534). Babası A. Gritti'nin devlet başkanlığı sırasında-Avrupa'nın iç taraflarında gelişen siyaset akımları yüzünden ülkeler sıkıntı içindeydi, fakat Osmanlı dostluğu sayesinde bu sıkıntılardan kısa bir zaman içinde kurtuldular. Bunda da Alvise Gritti'nin büyük bir payı vardır. Venedik'i birçok kez ziyaret eden Dragman Yunus Bey ile görüşmeleri sonucu Osmanlı Devleti hakkında bir eser hazırlattı.

Alvise Gritti'nin adı değişik okunuşlara sebep olmuştu; ismin Latince aslı Alcisius olup sonradan Alvise ve Luigi şekline dönüşmüştür.

Gritti ailesinin konağının bulunduğu yere "Begoğlu" (Beyoğlu) denildi. Bu bir rivayet değil, Osmanlı belgelerine de geçen bir olaydır. Örneğin Sadrazam Ayas Paşa, 1532'de aldığı "laT'lerinin bedelini "Beg Oğlunun ademisi Nikola"ya ödedi. 1539'da iki devlet arasındaki savaş durumuna son vermek için "Beg Oğlu Lorenzo" İstanbul'a geldi ve dilekleri Osmanlı erkânı tarafından kabul edildi. 1536'da Venedik'te meydana gelen buğday kıtlığını gidermek için "Doje oğlu" olan "Alcisio" ile "Gregorio" İstanbul'a kadar gelip ricalarda bulundular. Meydana getirdikleri muhteşem konak varlığını sürdüremedi ve aileden hiç kimse ilgilenmediği gibi, hiçbir tüccar veya Venedik temsilcisi buraya sahip çıkmadı. **16.** yy'ın sonlarında İstanbul'u ziyaret eden S. Gerlach burasının yıkılmaya yüz tuttuğunu ve yerine bir rasathane yapılmasının düşünüldüğünü bize aktarır.

Francesco Gritti (1673-1729)

1723-1726 arasında İstanbul'da balyos (bailo) olarak bulundu. İki devlet arasında artık tarihi savaşlar sona ermiş, en son ahitname (Pasarofça) imzalanmıştı. Osmanlı Devleti'nde "Lale Devri" diye adlandırılan dönem başlamıştı. F. Gritti de bunları izledi. Ortada çarpıcı siyasi olaylar olmamakla birlikte kültür alanında mühim çalışmalar başlatılmıştı, hattâ Gritti de bir eser kaleme aldı. Balyosluk hizmetinde iken selefi tarafından başlatılan balyosluk binasının tamir işi için büyük bir keşif yaptırdı ve sonra 1725'te detaylı bir planını çizdirdi. Gritti ailesinin erkek kolu geçen yüzyılda söndü.

Bibi. T. Bertele, *IIpalazze degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue antiche memorie,* Bologna, 1932; P. Preto, *Venezia e i Turchi,* Firenze, 1975; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* V, İst., 1330; S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey,* 1481-1512, Urbana, 1948; C. Coco-F. Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Poria. Storia e caratteristiche deli 'ambasciata veneta a Constantinopeli,* Venedik, 1985; C. Coco, *Da Mattea Corvino agli ottomani. Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458-1541,* Venedik, 1990; M. T. Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler,* S. 2 (1964), s. 121-220; ay, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *ae,* S. 9-12 (1968-1971), s. 1-151; J. C. Davis, "Shipping and spying in the early career of a Venetian Doge, 1496-1502", *Studi Veneziani,* XVI (1974), s. 97-108; I. Mèlikoff, "Bayezid II et Venise. Cinq lettres imperiales (Nâme-i Hümâyûn) provenant de l'Archivio di Stato di Venezia", *Turcica,* I (1969), s. 124-149; H. Kellenbenz, "Handelsverbinglungen zwischen mitteleuropa und istanbul über Venedig in der ersten halite des 16. jahrhunderts", *Studi Veneziani,* LX(1967), s. 193-199; C. Feneşan-J.-L. Bacqué-Grammont, "Notes et autres documents sur Aloisio Gritti et les pays roumains", *Anatolia Moderna,* III (1992), s. 61-103; R. Finlay, "Al servizio del sultano: Venezia e i Turchi e il monde cristiano 1523-1535", *Renovatio Urbis. Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523-1538),* Roma, 1984, s. 78-118: C. E. Arseven, *Eski Galata ve Binaları,* İst, 1989; F. İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* I, İst., 1952; F. Antenibor, *Le relazioni a stamps degli ambasciatori veneti,* Padova, 1939; G. Gozzi-M. Knapton-G. Scarabello, *La Repubblica di Venezia nell' età moderna, Dal 1517 alla fine della Repubblica,* Torino, 1992; R. Predelli, *I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti,* VI, Venedik, 1903; G. Benzoni, "A proposito del del doge", *LDogi,* Milano, 1982, s. 45-72; T. Kardos "Dramma satirico carnavalesco su Alvise Gritti. governatore dell' Ungheria, 1532", *Venezia e Ungheria nel Rinascimento,* Firenze, 1973, s. 397-427; W. Zele, "Ali Bey, un interprete della Porta nella Venezia del 500", *Studi Veneziani,* XLX (1990), s. 187-224; F. C. Lane, *Venice, A maritime republic,* Baltimore, 1973; M. H. Şakiroğlu, "Venedik Arşivi ve Kitaplanndan Türk Tarih ve Kültürüne Ait Kayıtlar", *Erdem,* S. 7 (Ocak 1987), s. 111-134: R. Cessi, "Gritti", *Enciclopedia Ltaliana,* XVII. s. 977; "Gritti", *TA,* XVIII, 84-85; M. L. Shayi *The Ottoman Empirefrom 1720 to 1734 as revealed in despatches of the venetian baili,* Urbana, 1944.

MAHMUT H. ŞAKIROGLU

GROSVENOR, EDWLN AUGUSTOS

(30 Ağustos 1845, Neıvberyport -15 Eylül 1936, Amherstj ABD'li tarihçi.

1873-1890 arasında Robert College'de tarih öğretmenliği yapan Grosvenorün İstanbul ile ilgili iki yayını vardır. Bunlardan ilki, İstanbul Hippodromü ve onun hâlâ duran anıtlarına dair **62** sahifelik küçük bk kitaptır *(The Hippodrome of Constantinople and its Stili Existing Monuments,* Londra, 1889). Grosvenor, bu kitapta geç ilkçağda şehir halkının en büyük eğlencesi olan araba yarışlarının yapıldığı Hippodromün (Atmeydam) tarihçesini, ilmi dipnotlar olmaksızın düz metin halinde anlatır (s. 1-50). Bu tarihçede Hippodromün Osmanlı döneminde Atmeydanı'na dönüştükten sonraki hikâyesi de ihmal edilmemiştir. Sonraki 11 sahifede ise bugünkü Sultanahmet Meydam'nda görülen üç anıt üzerinde durulur. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen British Museum görevlilerinden Charles Newton, 1856'da bu anıtların toprağa gömülmüş olan kaidelerini açarak meydana çıkarmış ve bu çukurların etrafını demir birer parmaklık ile çevirmiştir. Grosvenor, küçük kitabının bu ikinci bölümünde buradaki Dikilitaş, Burmah Sütun ve Örme Sütun hakkındaki arkeolojik incelemelerini ve burada tespit ettiği kitabelerin kopyalarını okuyucuya sunar.

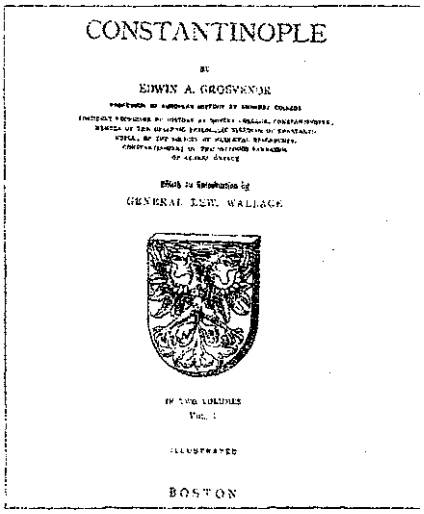
CONSTANTINOPLE

BY

EDWIN A. GROSVENOR

GENERAL LEW. WALLACE

BOSTON

Grosvenor'un *Constantinople* adlı kitabının birinci cildinin iç kapağı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Grosvenorün ikinci eseri ise doğrudan doğruya İstanbul'a dairdir *(Constantinople,* Boston, 1893, 2 c). Kaim iki cildi dolduran bu resimli kitabın altı sahifelik önsözünü General Lew Wallace yazmıştır. Gerek bunda, gerek Grosvenorün kaleme aldığı giriş yazılarında belirtildiğine göre, bu kitabın meydana gelmesinde istanbul'un amatör Rum tarihçisi A. G. Paspatis'in (1814-1891) çok büyük payı vardır. Son derecede iyi kalitede kâğıda basılan bu kitapta, İstanbul'un tarihi anlatıldıktan sonra, Haliç, Galata, Beyoğlu, Boğaziçi' nin iki yakası, Üsküdar, Kadıköy, Adalar hakkında bilgi verilir.

Bizans dönemindeki İstanbul'un hamamları, meydanları, sarayları, kiliseleri ile Hippodrom kısaca tanıtılır, arkasından da hâlâ duran geç Roma ve Bizans eserlerine geçilir. Bu bölümde, Bozdoğan Kemeri, Constantinus Hamamı sandığı Çukur Hamam, sarnıçlar, anıt sütunlar, saray kalıntıları, Eğrikapida Anemas Zindanı ve KuleslninG» kalıntıları, Galata Kulesi anlatılarak camiye çevrilen eski Bizans kiliseleri anlatılır.

İkinci cildin başmda yer alan bölümde Grosvenor, ilim ve tecrübesine hayran olduğu Paspatis'in eski Bizans kiliseleri için verdiği bilgileri tekrarlar. Ayasofya'dan soma yazar, Marmara, Haliç ve kara tarafı surlarma geçer. Bunu İstanbul'un başlıca camilerini tarif eden uzun bir bölüm takip eder (s. 625-705). Kitabın sonunda ise saray, hamamlar, hanlar ve Kapalıçarşiya dair bölümler ile o yıllarda var olan Yeniçeriler Müzesi ile Asâr-ı Atika (Arkeoloji) Müzesi'ne dair bilgiler yer alır.

Grosvenorün bu kitabı, İstanbul ve şehrin eski eserlerine dair, o yıllarda yazılabilecek en mükemmel ve yazarın önsözünde de belirttiği gibi "herkes için" hazırlanmış bir kitaptır, içinde artık değerini kaybetmiş veya yanlış oldukları anlaşılmış bilgiler de bulunmakla beraber, bazı gözlemler bakımından hâlâ başvurulacak bir değere sahiptir.

E. Grosvenor, istanbul'da Robert College'den ayrılarak ABD'de Amherst College' de Avrupa tarihi profesörü olmuştur. İstanbul'daki Rum Edebiyat Kurumu, Elinikos Filoloyikos Siloğos Konstantinopoleos' un(->), Ortaçağ Araştırmaları Kurumu ile Atina'da Parnassos Kurumunun üyesi idi.

İstanbul'da yaşadığı yıllarda 28 Ekim 1875'te dünyaya gelen oğlu Gilbert H. Grosvenor (ö. 1966), yarım yüzyılı aşkm bir süre (1900-1954) ünlü *National Geographic Magazine'm* yayın yönetmenliğim yapmıştır. Eşi ve E. A. Grosvenorün gelini Elsie May Bell, telefonu icat eden ünlü bilim adamı Alexander Graham Bellin kızıdır.

SEMAVİ EYİCE

GUDENUS, PFfflJPP FERDINAND

(18. yy) Alman asilzadesi ve generali.

Avusturya elçisi maiyetinde 1739-1740' ta istanbul'da bulunmuştur. 1739'da imzalanmış olan Belgrad Antlaşmasının görüşmelerinde hazır bulunduğunu, Fransa Elçisi de Villeuneuve'ün sekreteri Charles-Claude de Peyssonnel'in tanıklığından öğreniyoruz. Peyssonnel'e göre 'Gudenus' un çizimleri olağanüstüdür, bugüne kadar bu ülkenin örf ve âdetlerine ait bu denli çok sayıda ve dakik çizim görülmemiştir; aynca son derece doğru manzaralar da çizmiştir ve kitabı çok ilginç olacaktır".

Söz konusu kitap *Collection de Habillements en Turquie, dessinés d'après nature par le Baron de Gudenus et dédiés aux ambassadeurs qui sont et ont été à Constantinople, par l'Académie Impériale d'Empire* adıyla 1741'den soma basılmıştır. 30 gravür levhasından oluşur, metni yoktur. İlk 10 levha İstanbul'un İsveç Elçiliği binasından görünen panoramasıdır. Bu panorama Boğaz ve Üsküdar görüntüsünden başlar, Kasımpaşa ve Piyalepaşa' ya kadar gider. Gravürleri çizen J. G. Thelot'dur. 11'inci levha manzaranın çizim yerini ve görüntülerini saptamak için sunulan ve Seigneur de Riben'ın planından aldığı yazılan bir İstanbul planıdır. 12-22 numaralı levhaların gravürleri I. Landerer, C. A. Pfanz ve J. Wachsmouth tarafından yapılmış ve İstanbul (Topkapı Sarayı, Sultan Ahmet ve Süleymaniye camileri), Edirne ve Balkanlara ait görüntüler içerir, 23' üncü levhada koşumlarının tüm aynntılarını üe gösterildiği üç deve resmi vardır. Geri kalan yedi levhanın her birinde ise birkaç figür vardır. Bunların arasındaki resmigeçitte içoğlanlan, kapıcı, deli, çorbacı, aşçıbaşı, bostancı, alay çavuşu, yeniçeri çavuşu, padişah seyisi, albay elbisesiyle yeniçeri, mataracı figürleri ilginçtir.

Çizimlerin asılları Gudenus ailesi tarafından Viyana dolaylarında Tannhausen Şatosu'nda muhafaza edilmektedir.

Bibi. A. Boppe, *lespeintres du Bosphore su XVIIIe siecle,* Paris, 1989, s. 281.

STEFANOS YERASİMOS

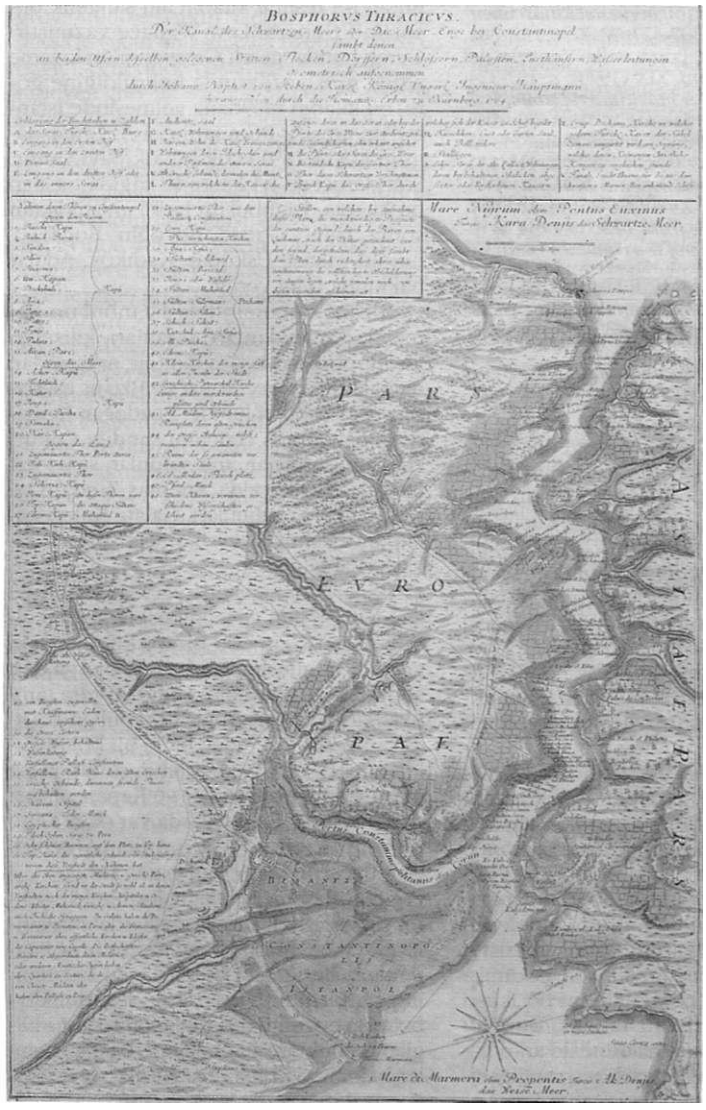

Gudenusün kitabında yer alan açıklamalı İstanbul haritası. *Galeri Alfa*

GUILLEMET, PIERRE DESIRE

(1827, Lyon - 30 Nisan 1878, İstanbul) Fransız ressam.

1844-1847 arasında Lyon Güzel Sanatlar Akademisinde, sonra Hippolyte Flandrin Atölyesi'nde eğitim gördü. 1857-1863 arasında desen ve yağlıboya tekniklerindeki portreleriyle Paris Salonu'na katıldı. Mart 1865'te Abdülaziz'in portresini yapmak üzere İstanbul'a çağrılan Guillemet, saray ressamı olarak görevlendirildi ve ölümüne kadar geçen 13 sene İstanbul'da yaşadı. 1873'te Şeker Ahmed Paşa'nın Beyoğlu'nda düzenlediği ilk resim sergisine kendisi gibi ressam olan eşiyle birlikte katıldı.

Guillemet, "Desen ve Resim Akademisi" adıyla 1874'te istanbul'da Beyoğlu Hammalbaşı Sokağı no. 60'ta istanbul'da ilk kez bir resim okulu kurdu. Eşi ile beraber yönettiği bu akademide suluboya, pastel ile figür, manzara, çiçek ve süsleme dersleri verdi. Okul öğrencüerinin eserlerinden meydana gelen ilk sergi Haziran 1876'da açılmıştı. Şeker Ahmed Paşa'nın ikinci sergisi ile Guillemet'in akademisinin sergilerinin birbirini takibi, sanat hareketlerinin canlılığını sağlamış ve güzel sanatlar öğretimi yapılacak bir okulun kurulmasına varacak ortamı hazırlamıştır. Osman Hamdi Beyin 1883'te kurduğu Sanayi-i Nefise Mektebi'nden önce, 12 Kasım 1877'de Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne kurulmuş ve Guillemet müdür olarak atanmıştır. Bu okulun faaliyete geçişine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Abdülaziz'in pek çok portresini, bu arada saray kadınlarının da resimlerini yapan sanatçı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında göçmenlere yardım çalışmalarında bulunurken yakalandığı tifodan ölmüş, Feriköy Latin Katolik Mezarlığına gömülmüştür.

Bibi. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs,* IV, Paris, 1956, s. 506; H. Edhem (Eldem), *Elvah-t Nakşiye Koleksiyonu,* İst., 1970; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst, 1971; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* İst., 1986; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989.

HALENUR KÂTİPOĞLU

GUREBA HASTANESİ

1845'te Çapa'daO» Bezmiâlem Valide Sultan(->) tarafmdan kurulmuş hastane.

1843'te İstanbul'da baş gösteren şiddetli çiçek salgmmda mevcut hastaneler ye-

tersiz kalmıştı. Yardımsever bir insan olan, II. Mahmudün kadın efendilerinden, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan hastaların parasız tedavi edilebilecekleri bir hastane yaptırmaya karar verdi. O zaman hastaneler şehrin dışında havadar bir alanda inşa edildiğinden hastanenin yapımı için bugün Vatan Caddesi ile Çapa arasında kalan Yenibahçe Çayırı uygun görülmüştü. Yapım işlerine nezaretle Darphane-i Amire Nazırı Tahir Bey görevlendirildi. Yöreye göre düşük seviyede bir arsanın seçilmesinin yüksek yere su çıkmayacağı düşüncesi olduğu söylenir. İnşaat, evkafta inşaat müdürü olan Abdülhalim Efendi tarafından idare edilmiştir.

2 Nisan 1845'te törenle açılan hastanede yatak sayısı 201 idi. 12 hasta koğuşu, bir eczane ile "tabib-i evvel" (başhekim), "tabib-i sani" (başhekim yardımcısı), müdür, eczacılar ve cerrahlara ayrılmış birer oda bulunmaktaydı. Ayrıca mutfak, hamam ve çamaşır daireleri vardı. 1847'de düzenlenen vakfiyesinde hastanenin adı "Yenibağçe'de Kâin Bezmiâlem Gureba-i Müslimîn Hastahanesi" olarak geçmektedir. Türkiye'de hastane sözcüğü ilk kez bu isimde kullanılmıştır. Aynı zamanda ilk vakıf hastanedir. Vakfiyesinin ilk şartı yoksul ve kimsesiz Müslümanların ücretsiz tedavi edilmesiydi. Hastanenin 1847 tarihli idare-i dahiliye nizamnamesinde de, mikropların bilinmediği o yıllarda bulaşıcı hastalıklar için ayrı bir koğuş tahsis edilmesi, tedavisi mümkün olmayan hastalann hastaneye kabul edilmemesi ve şifa ile taburcu olanlara yolluk verilmesi hükme bağlanmıştır. Nizamnamenin 1. maddesi hastane nezaretini sultanın kethüdalığına vermiştir. Sonradan hastane nazırlığı Evkaf Nezareti'ne geçmiş, bilimsel nezaret de hekimbaşına verilmiştir. Hastanede bilimsel denetim, hekim ve cerrahların işe alınması ve işten çıkarılması hekimbaşımn yetkisindeydi. Ancak bu yetkiler sonradan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane Meclisi'ne devredilmiştir.

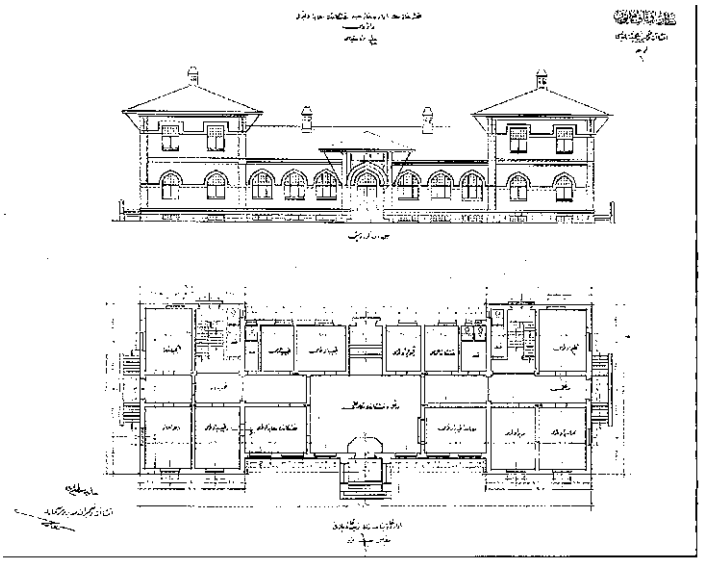

Gureba Hastanesi'nin idare ve poliklinik birimleri olarak kullanılan binasının kuzeyden görünümü, 1970 (üstte) ve aynı binanın ilk proje çizimleri
Fotoğraflar Negativ T Arşivi

Hastane, 1864'te ilk kez onanma alınarak yatak takımları yenilenmiştir. Hastalar, koğuşlara hastalıklarına göre değil hekimlere göre aynlmaktaydı. İlk defa 1892-1893'te göz ve cerrahi servisleri kurulmuştur. 1894'teki depremde hastanede büyük hasar meydana gelmiş, çatının bir bölümü çökmüştür. Bu nedenle başlayan onarım bir sene sürmüş, çatı ve duvarlar yenilenmiştir. Ayrıca başhekim odasının karşısına ameliyatlılara ait iki çıkma oda inşa edilmiştir. Aydınlanmada kullanılan yağ kandillerinin kaldırılıp havagazı tesisatı yapdması da bu döneme rastlar.

Hastanede 1905'te kulak-burun-boğaz, 1909'da laboratuvar ile deri ve frengi servisi kurulmuş, 1912'de kütüphane, 1913'te röntgen, 1915'te ortopedi ve patolojik anatomi, 1918'de üroloji servisleri hizmete girmiş ve tam teşekküllü saydabilecek bir yapılanmaya kavuşmuştur.

Bina ihtiyacı karşılayamaz bir hale geldiğinden, 1910'da Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Bey tarafından kurulan ve Mimar Kemaleddin Bey'in de yer aldığı bir heyet, yeni pavyonlar yapılmasını kararlaştırmıştır. Aynı yıl, bir idare, bir poliklinik pavyonu ve beş hasta pavyonunun yapımına başlanmış ve kaba inşaatı birikmişken Balkan Savaşı sebebiyle çalışmalar durmuştur. Bir süre soma tamamlanan binalar iki sene kadar boş kalmış ve 1917'de çevrede çıkan yangmdan evsiz kalanlar bu pavyonlarda iskân edilmiştir. Mütareke sırasında, Amerikahlar burada bir hastane açmak istemişlerdir. Ancak hastane doktorları binayı elden çıkarmamak için pavyonlardan birini tamamlayarak eski binadan bazı hastaları buraya nakletmişlerdir. Teslim işi sağlanamadığı ve bu arada Amerikalılar da başka bir yerde hastane açtıklarından buraya nakledilen hastalar eski yerlerine taşınmıştır. Bu pavyon 1925'te Kuduz Hastanesine verilmiştir. Diğer pavyonlar ise reji (tekel) idaresine kiralanmıştır.

1925'te Türkiye Kızday Cemiyeti tarafından kurulan Hastabakıcı Hemşireler Mektebinin ilk uygulama hastanesi Gureba Hastanesi olmuştur. 1924-1925 öğretim yılında Haydarpaşa'da faaliyet gösteren İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesinin son iki sınıfının İstanbul yakasına geçirilmesi kararlaştırılmış ve Gureba Hastanesi de 50 öğrenci almıştır. Ancak altı ay sonra bu uygulamaya son verilmiştir.

1 Ağustos 1933 üniversite reformunda, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Haydarpaşa'dan alınarak Beyazıt'taki merkez binasına yerleştirildi. Klinikler ise İstanbul'un 5 büyük hastanesine dağıtılmış, Gureba Hastanesi'ne Tevfik Sağlam'm başında bulunduğu II. dahiliye, Erich Rutin başkanlığındaki kulak-burun-boğaz ve Hulusi Behçet'in başkanı olduğu deri ve frengi klinikleri taşınarak eski binaya yerleştirilmiştir. Bundan sonra üniversite, Gureba Hastanesi'nin eksiği bulunan yeni pavyonlarım tamamlayarak enstitü ve kliniklerini bu binalara yerleştirmeye başlamıştır. İlk olarak merkez poliklinik binası tamarnlanmış bunu, 1939'da kulak-burun-boğaz pavyonu izlemiştir. 1941'de II. cerrahi kliniği, II. doğum ve kadın hastalıkları klinikleri ayrı pavyonlara yerleştirilmiştir. Kuduz Hastanesi 1941'de işgal et-

Gureba Hastanesi'nin günümüzdeki yeni binaları. *Yavuz Çelmik, 1994*

tiği pavyondan taşınmış, burası 1942'de yeni tadillerle III. dahiliye kliniğine verilmiştir. 1942'de doğum ile cerrahi pavyonları arasında yapılan amfiteatrda cerrahi ve doğum klinikleri açılmış ve böylece Gureba Hastanesi'nin 1910'da yapımına başlanan pavyonlarının tamamı faaliyete geçmiştir. Hastanenin yeni pavyonlarının bulunduğu yer halk arasında Yukarı Gureba Hastanesi, eski bina ise Aşağı Gureba Hastanesi olarak adlandırılmıştır. Tıp Fakültesi 1965'te yeni pavyonların mülkiyetini satın almış, 1968'de Gureba Hastanesi'nin II. dahiliye kliniği de yeni pavyonlardan birine taşınmıştır. Yeni pavyonlar ve çevresinde yapdan ek inşaatlarda İstanbul Tıp Fakültesi gelişmesini sürdürmüştür. Gureba Hastanesi ise 1845'te yapılan ilk bina çevresinde yapüan binalarla genişlemiştir.

Hastane evkafında bulunan Terkos Gölü, 1926'da çıkanlan Sular Kanunu ile İstanbul Belediyesine verilmiş ve belediyenin hastaneden su ücreti istemesi üzerine konu mahkemeye intikal etmiş ve 1987' de davanın kazandması üzerine belediye hastaneye ücretsiz su vermeye başlamıştır. Cumhuriyet döneminde hastanenin ödeneği Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından karşılanmaktaydı. 1 Mayıs 1924'te idari açıdan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine bağlanmıştır. 27 Haziran 1956'da hastanenin yönetimi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. Vakıflar İdaresi 1950'li yularda hastanenin boş arsası üzerine 575 yataklı yeni bir hastane yaptırmaya karar vermiştir. 1959 ve 1969'da iki kez temel atma töreni yapılmış ve uzun süre bina iskelet halinde kalmıştır.

1979'da İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi yöneticileri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü arasında imzalanan bir protokol ile Gureba Hastanesi'nde önce bir sağlık bilimleri fakültesi kurulmuş, bir süre sonra adı tıp fakültesi olarak değiştirilmiştir. Bu tıp fakültesi aynı yıl öğretim üyeleri transfer ederek 50 öğrenci almıştır. Vakıflar İdaresi, protokolü bozarak, tıp fakültesinin işgal ettiği koğuşları boşaltması için akademi aleyhine dava açmıştır. Mahkemede önce ihtiyati tedbir karan almış ve 12 Eylül 1980'den soma da tahliye kararı vermiştir. Böylece kuruluş yeniden bir vakıf hastanesi hüviyetine kavuşmuştur. Bu arada Yeni Gureba Hastanesi adına çıkarılan Döner Sermaye Yönetmeliği uygulamaya konmuş ve vakfiye hükümlerine aykırı olarak hastalardan ücret alınmaya başlanmıştır. 1986'da. Gureba Hastanesi Hasta Kabul ve Tedavi Yönetmeliği' nin yürürlüğe girmesiyle, Döner Sermaye Yönetmeliği tarihi bina dışındaki bölümlerde uygulamaya konmuştur.

Bezmiâlem Valide Sultan Vakfı ile Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Kliniklerine Yardım Vakfı ortaklığı ile hastanede Bezmiâlem Üniversitesi adıyla bir vakıf üniversitesi kurulmuş, ancak YÖK Yürütme Kurulunun 7 Mart 1989 tarihli karan ile kapatılmıştır. 1976'da başhekim odasının bitişiğindeki odada Bezmiâlem Valide Sultan Müzesi adıyla bir müze açılmış ve Valide Sultan'a ait şahsi eşyalar üe hastanede kullanılan bazı tarihi eşyalar sergilenmeye başlanmıştır.

Hastane 1984'ten beri *Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Dergisi* adıyla bir dergi yayımlamaktadır. Hemşire ihtiyacım karşdamak için 1987'de bünyesinde bir sağlık meslek lisesi açılmıştır. Hastanede 1986'da kanser tarama, tanı ve tedavi bölümü açılmış, 1990'da Yeni Gureba Hastanesi faaliyete geçmiştir. Bundan sonra tarihi bina boşaltdarak restorasyona alınmıştır. Halen devam eden restorasyonunda, binanın özelliğini bozan ekler ile bina içindeki bölmeler kaldırılarak hastanenin orijinal yapısı ortaya çıkatılmaya çalışdmaktadır.

Uzun yıllar Bezmiâlem Hastanesi, Valide Sultan Hastanesi, Gureba-i Müslimîn Hastanesi, Yenibahçe Vakıf Gureba Hastanesi (1937), Vakıf Gureba Hastanesi gibi isimlerle tanınan hastane bugün, Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi adıyla hizmet vermektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı olup katma bütçeli bir eğitim hastanesidir.

Bibi. O. Bolak, *Hastanelerimiz,* İst., 1950, s. 47-67; K. I. Gürkan, *Gureba Hastanesi Tarihçesi,* İst., 1944; *Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi,* İst., 1987; A. Ataseven, "Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi ve Son Yıllardaki Gelişmeler", *Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Dergisi,* S. 1-2-3-4 (1989), s. 1-5.

NURAN YILDIRIM

Mimari

1911-1943 arasında yapılan bölüm bodrumla birlikte üçer katlı beş adet hasta pavyonu ile dört katlı bir poliklinik ve diğer servis yapılarından oluşur. Hastane taşıyıcı tuğla duvar sistemiyle yapılmış, tüm pavyonlar kiremit kaplı, kırma çatılarla örtülmüştür. Hasta pavyonlarına daha soma birer kat daha eklenmiştir. Farklı seviyelerde iki ayrı set üzerine gerçekleştirilmiş olan hastanenin poliklinik ve idare binası, Millet Caddesi'ne yakm olan birinci sette, hasta pavyonlan ise arkada, daha alçak seviyedeki ikinci sette, dikdörtgen bir iç bahçe çevresinde yapılmışlardır.

Hastaneye giriş niteliğindeki poliklinik binasının daha özenle tasarlandığı dikkati çekmektedir. Yapının orta bölümü dört katlı olup, zemin katta iki yönlü girişler arkadaki hasta pavyonları ile Millet Caddesi arasındaki ilişkiyi sağlamaktadır. Binanın zemin katı polikliniğe, üst katlar ise hastane yönetimine ayrılmıştır.

Arka cephenin iç köşelerine yerleştirilen odalar saçak seviyesinin üzerine taşırılıp sekizgene dönüştürülmüş, üzerlerine sekiz yüzlü sivri kubbeler yapılarak bunlara birer kule görünümü verilmiş, böylece bu yıllarda geçerli olan Ulusal Mimarlık Üslubu'nun biçimleme ilkelerine uyum sağlanmıştır.

Hasta pavyonlarına kuzeybatıya bakan dar cephelerinden girilmektedir. Blokları boylamasma kat eden koridorlarm iki yanına çeşitli büyüklüklerde hasta odalarının yerleştirildiği, en dipte, enlemesine planlanmış, büyük gündüz odalarının yer aldığı görülmektedir. Pavyonların zemin katlarını birbirine bağlayan kapalı koridorlarla binalar arasındaki dolaşım açık havaya çıkmadan sağlanabilmektedir.

Hastanenin girişi konumundaki polikliniğin ön ve arka cephelerindeki kapılar sepet kulpu kemerlerle geçilmiş, üzerleri payandalarla desteklenen geniş saçaklarla korunmuştur. Zemin kat pencereleri ile üst kattaki ikili ve dörtlü pencereler penci kemerlerle geçilmiş, bunların üzerinde dolaştırılan silmeler, zemin katta, üzengiler seviyesinde birbirlerine bağlanarak bunlara süreklilik sağlanmıştır. Bodrum kat sürekli bir taş kuşakla diğer katlardan ayrılmış, cephe düzenlemesi, payandalarla taşınan geniş saçaklarla tamamlanmıştır.

Daha yalın görünümlü hasta pavyonlarının zemin kat pencereleri basık kemerlerle geçilmiş, birinci kat pencereleri dikdörtgen açıklıklar olarak bırakılmıştır. Pavyonların ikinci katları sonradan eklendiğinden, zemin ve birinci kat pencereleri üzerinde dolaştırılan silmeler ikinci kat pencereleri üzerinde yapılmamıştır. Daha önce saçaklardan birinci kat pencerelerinin silme seviyelerine kadar inen taş pilastrlar da bu katlar eklenirken kaldırdmış ve cepheler düz olarak sıvanmıştır.

Bibi. K. İsmail (Gürkan), *İstanbul Gureba Hastahanesi Tarihçesi,* İst., 1928; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 265-270.

YILDIRIM YAVUZ

GUREBA HASTANESİ CAMÜ

Fatih ilçesi, Çapa Arpaemini Mahallesi, Aşağı Gureba Caddesi üzerinde, Bezmiâlem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastane - si'nin önündedir.

Caddeye bakan büyük avlu kapısı üzerindeki Abdülmecid (hd **1839-1861)** tuğralı yapım kitabesinden **126l**/1845'te, II. Mahmudün (hd 1808-**1839)** hanımı, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafmdan yaptırıldığı öğrenilmektedir. Cami, aynı tarihte hizmete giren ve adı geçen Valide Sultan tarafından yaptırılan, iç avlulu bir düzen gösteren hastane binalarının kuzeybatı köşesinde, bağımsız bir bina halinde inşa edilmiştir. Günümüzde çok büyüyen Gureba Hastanesi Vatan Caddesine kadar uzanmış, ilk dönemine ait binaları ise **1992**'de Vakıflar İdaresi'nce onarıma alınmıştır.

Dikdörtgen planlı, ahşap örtülü, kagir caminin batı duvarı doğrudan Aşağı Gureba Caddesi'ne cepheli, simetriği olan doğu duvarı ise hastaneye ait birimlere bitişiktir. Büyük avlu kapısından caminin önündeki küçük avluya geçilmektedir. Çift sıralı, dikdörtgen pencereleriyle iki katlı düzene sahip olan giriş cephesinin alt katı son cemaat yeri, üst katı ise mahfil olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu küçük avluda, caminin kuzeybatı köşesinde, taş örgülü, kare kaide üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli, bezemesiz minare yer almaktadır. Mihrap cephesi diğer cephelere göre daha sağır bir görünüme sahip olup, mihrabın dışa hiç aksettirilmediği görülmektedir. Giriş cephesi haricindeki diğer üç cephede alt hizada dikdörtgen, üst sırada ise yuvarlak pencereler kullanılmıştır. Yapının içi pencere sistemi ve bolluğu açısından çok aydınlık, ferah bir görünüme sahiptir.

Üzerinde bir ayet kitabesi bulunan ahşap kanatlı, düz bir kapıyla girilen son cemaat yerinde, sağ tarafta, minareye geçiş kapısıyla, mahfile çıkışı sağlayan ahşap merdivenler, sol tarafta ise bir duvarla bölünmüş kapalı bir oda bulunmaktadır. Bu kapalı bölümdeki merdivenlerden kafesle bölünmüş özel mahfile ulaşılmaktadır. Mahfilin kapı üzerindeki bölümünün düz, iki yanmdaki bölümlerin ise yarım yuvarlak çıkmalar şeklinde harim kısmına açıldığı görülmektedir. Son cemaat yerinden harim kısmına geçişte, üst kısmı camekânlı yuvarlak kemerli bir kapı ve iki yanında yine yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. Harim kısmının, mihrabın önünde basık yuvarlak bir kemerle bölündüğü, batı ve doğu duvarlarının bu kısımda içeri doğru çekildiği görülmektedir.

Dıştan kiremitli kırma bir çatı altma alınmış olan yapının iç kısmı, ortası bitkisel bezemeli göbekli ahşap tavanlarla örtülmüştür. Kalem işi bezemelerle hareketlendirilmiş mihrap iki yandan pilastrlarla sınırlanmıştır. Yarım yuvarlak niş kısmı ise kıvrımlı perde motifleriyle çevrelenmiş ve ortasından bir kandil motifi sarkmaktadır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup, duvarların sadeliğine karşın, döneminin motifleriyle zenginleştirilmiş, hareketli yapüarıyla dikkatleri üstlerinde toplamaktadır. Ayrıca kapı tokmağı, pencere şebekeleri ve avize gibi madeni aksamın da orijinal olarak günümüze ulaştığı görülmektedir.

Bibi. *Fatih Camileri,* 70.

BELGİN DEMİRSAR

GUROTT, CORNELIUS

(1850, Viyana -1938, Berlin) Mimarlık ve sanat tarihçisi.

Manzara ressamı Louis Gurlitt'in oğludur. Henüz çocukken, ailesi ile Almanya'nın Gotha şehrine göç etti. Burada ilk ve orta öğrenimini Emestinum Giymnasiumu'nda gördü. Mimar olmaya hevesini açıkladığında, Reichstag projesinde birincilik alan ve Gotha'da yaşayan Ludwig Bohsnted'in önerisiyle Berlin'de Mimarlık Akademisine girdi. Fakat önce uzun bir süre bir sanat okulunda marangozluk, dülgerlik dallarında çalıştı. Burada mimarlık tarihi dersleri veren F. Adler'in etkisi altında kaldı. Bir taraftan da Bohnsted'in mimarlık bürosunda çalıştı. 1868'de gittiği Viyana'da Emil von Försters'in bürosunda çalışmalarını sürdürdü. Fransızlara karşı savaşta gönüllü olarak Alman ordusuna katddı. Stuttgart'ta, sonralan ünlü bir sanat tarihçisi olan W. Lübke ile arkadaşlık etti. Fakat Gurlitt bizzat açıkladığı gibi, hiçbir öğrenimini tamamlamadı ve hiçbir sınav geçirmedi. Bir mimarlık bürosu kurarak çalışmalara başladı. Bir taraftan da bu bölgedeki yapıları mimarlık tarihi bakımından inceleyen kitaplar hazırlamaya girişti ve arşivlerde araştırmalar yaptı.

Gurlitt 1879'da o sırada Dresden'de yeni kurulan Kunstgewerbe Museum'a asistan olarak atandı. Burada, önemsenmeyen halk sanatları eserlerini toplamaya çalışırken bir taraftan da Almanya'daki barok sanat üzerindeki araştırmalarını sürdürdü. Uzun süreli burslarla İtalya, Fransa, İngiltere ve Hollanda'da, ayrıca Almanya ve Avusturya'da incelemeler yaptı. 1887-1889' da barok sanat hakkındaki eseri yayımlandı.

Gurlitt 1895'te Dresden Teknik Üniversitesinde profesör oldu. Önceleri burada küçük sanatlara dair dersler verirken 1899' da kadrolu profesörlüğe geçince mimarlık tarihi derslerini üstlendi; 1902'den itibaren şehircilik dersleri de verdi. Öğrencilerini araştırmalar yapmaya zorlayarak onları çalıştıkları konuları doktora tezi olarak hazırlamaya sevk etti. Bunların basılması için de para buldu. Osmanlı Devletinin topraklarında, Mezopotamya'da kazılar yapan Deutsche Orient Gesellschaft'ın ekiplerine doktora yapmak isteyen öğrencilerini kattı. 1905'te "turist" olarak İstanbul'a geldi.

Gurlitt burada Alman Elçisi Marschall von Bieberstein ile tanıştı. Elçi ondan buradaki camilerde incelemeler yapabilmesi için II. Abdülhamid'den bir irade alabileceğini bildirdi. Bu surette birçok defa istanbul'a gelerek, bu "... unutulmaz güzellikteki şehrin mimari sanat zenginliklerini" ölçmeye, rölövelerini çıkarmaya, resimlerini çekmeye girişti. Rölöveler, beraberinde gelen öğrencileri tarafından çiziliyordu. Bunların hepsinin aynı dikkat ve itina ile kâğıda geçirildiği söylenemez. Bugün bunlarda hatalara ve eksiklere rastlanır. Fakat ne olursa olsun İstanbul'un Osmanlı dönemi yapıları ilk defa olarak rölöve ve fotografian ile tanıtılmış oluyordu. Hazırlanan eser çok büyük boyda olarak, önce formalar halinde, 1907-1912 arasında Berlin'de *Die Baukunst Konstantinopels* başlığı ile iki cilt olarak yayımlandı. Metin bölümünde Gurlitt Türk ve İstanbul tarihini yeteri kadar tanımadığından bazı hatalar da yapmıştı. Nitekim surlar dışındaki Davud Paşa Kasrının bir cami olduğunu sanmıştır.

Öğrencilerinden bazıları da Türk ve islam sanatları ile ilgili doktora tezleri yapmışlar ve bunlar yayımlanmıştır. Gurlitt ayrıca *Konstantinopel* (Berlin, 1908) başlığı altında küçük bir kitaba da imzasını atmıştır.

Gurlitt'in istanbul hakkındaki yayınlarından pek az tanınan bir tanesi, şehrin geç antik dönemden kalan hatıra anıtlarına dair büyük boydaki broşürüdür *(Antik Denkmal sáulen in Konstantinopel,* Münih, ty [1909 ?]). Burada başlıca anıtların o yıllardaki bilgilere dayanılarak çizilen rölöve ve restitüsyonları bulunur. İkinci

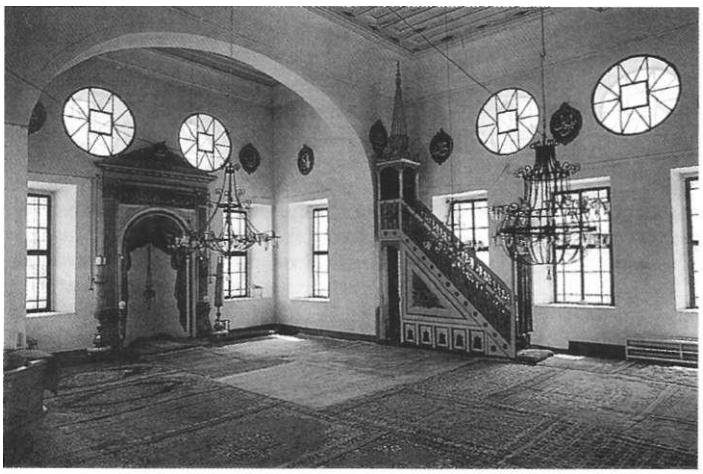

Gureba Hastanesi Camii'nin içinden bir görünüm. *Aras Neftçi, 1990*

araştırması ise İstanbul'un eski resim ve gravürlerinin yardımlarıyla şehrin **16.** yy' daki tarihi topografyası ve bazı tarihi yerlerin tespitine dair makalesidir ("Zur Topographie Konstantinopels im XVI. Jahrhundert", *Orientalich es Archiv,* II, [Leipzig, 1911-**1912],** s. **1**-9, 51-65).

Gurlitt, Türkiye ve İstanbul çalışmalannndan sonra Balkan ülkeleri ile meşgul olmuş I. Dünya Savaşı yularında Dresden'in şehir planı dolayısıyla şehirciliğe dönmüştür. Bir taraftan da savaş içinde tarihi eserlerin korunmaları ile uğraşarak bu konuda konferans vermiş, yaym yapmış, Zagrep ve Düsseldorf un şehir planlamalarına katkıda bulunmuştur. İlim adamlarınm belirli bir yaştan soma emekliye ayrılması taraftan olmasına rağmen 1920'de sevgili öğrencilerinden kopmasının kendisine çok dokunduğunu itiraf eden Gurlitt, Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu'na şeref üyesi seçilmiştir. Cornelius Gurlitt, yine sanat tarihi ile ilgili yayınları olan kardeşi Wilhelm Gurlitt ile karıştınlmamalıdır.

Bibi. J.Jahn, "Cornelius Gurlitt", *DieKunswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen,* Leipzig, 1924, s. 1-32.

SEMAVİ EYİCE

GÜL CAMÜ

Haliç kıyısında Ayakapı(~») semtinde olan Gül Camii esasında eski bir Bizans kilisesidir. Eski adı ve yapım tarihi hakkında kesin bilgiler yoktur.

Genellikle buranın Deksikratus'taki Ayia Teodosia Kilisesi olduğu yolunda yerleşmiş bir görüş vardır. Kilisenin aslında Ayia Eufemia adma yapıldığı ve ancak 13. yy'ın sonlarında Teodosia'ya dönüştürüldüğü J. Pargoire tarafından 1906'da ileri sürülmüştür. Petrion semtinde olan bu kilisenin yanında bir de kadınlar manastırı bulunuyordu. I. Basileios döneminde (867-886) yapılan veya daha eski bir kilisenin ihya edilmesi suretiyle oluşan bu dini yapı, imparatorun sülalesinin mezar kilisesi olmuştur. Binanın solunda Basileiosün annesinin lahti vardı. Sağda ise aym imparatorun iki kardeşinden Marianosün yeşil breş taşından lahti ile, diğer kardeşi Sembatiosün mezarı bulunuyordu. Kilisenin sol tarafındaki Pródromos Şapeli'nde, dışı kabartmalarla bezenmiş olarak Basileiosün kızı Anastasia'nın lahü yer almıştı. Sağda ise diğer iki kızı, Arma ile Helena'nın ve torunu İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetosün (hd 913-959) annesi Zoe'nin mezarları bulunuyordu.

İkonoklazma akımı sırasında (726-842), Büyük Saray'ın Ayasofya'ya komşu Halke Kapısı denilen girişi üstündeki İsa ikonası indirilirken, bu davranışa karşı çıkmak istediği için öldürülen Teodosia adlı kadın sonra azize olduğunda, cesedi veya kutsal kalıntıları bu kiliseye konulmuştur. Halk kerametine inandığı bu rölikleri ziyaret ederek, bunların şifa verdiğine inanmıştır.

Şehrin Latinler tarafından işgalinin arkasından, 13- yy'ın sonlarında kilisenin büyük ölçüde onarıldığı ve bu arada, içinde zaten Eufemia üe ilgili bir rölik bulunmadığı için Teodosia'mn ön plana geçerek, kilisenin bu azizenin adını aldığı kabul edilir. Ayia Teodosia'mn yortu günü 29 Mayıs idi. 30 Mayıs ise Tyros'lu başka bir Teodosia'nm yortu günü olduğundan ikisi birbirine karıştırılarak, birincisi esas kabul edilmiştir. Bu değişiklik 1301'de kesinleşmiş ve Ayia Teodosia'mn röliHerinin bir dilsizin dilini açtığı yolundaki kerameti haberi 1306'da ünlenmesine yol açmıştır. 14. ve 15. yy'ın ilk yansında buradan geçen Rus hacılann manastırı ve rölikleri ziyaret ettiklerini bildirirler. Bunlar arasında, 1350'de gelen Novgorodlu Stepan, "... kıyıda olan Teodosia Manastırı'na..." gittiklerini, buraya her çarşamba ve her cuma günü pek çok ziyaretçinin geldiğini, kalabalık hasta gruplarının yataklarında getirildiğini bildirir. Daha sonraları 1424'te, adı bilinmeyen bk hacı ise, Teodosia'mn cenazesinin (veya röliklerin) açık bir sandukçede durduğunu ve bunun pek çok dertleri iyileştirdiğini yazmıştır. Bir efsaneye göre, 1453'te azizenin yortu günü olan 29 Mayıs'ta kilise güllerle donatıldığı ve Türkler şehre girdiklerinde binayı bu durumda bulduklarından buraya sonra Gül Camii denilmiştir. Fakat o günlerde Bizanslıların gül devşirip bir kiliseyi bunlarla süslemekten daha önemli işleri olacağına göre, bu efsanenin doğruluğu çok şüphelidir. Caminin içinde Gül Baba denilen bir yatırın kabrinin bulunduğuna inanıldığından bu adm verildiği de söylenk. Bunlar dışmda daha az gerçekçi başka söylentiler de vardır.

Fetihten soma, kilisenin altındaki mahzen Haliç'teki gemilerin malzemelerinin depolandığı bir ambar olarak kullanümıştır. Ayia Teodosia Kilisesinin II. Selim döneminde (1566-1574) Hasan Paşa tarafından camiye dönüştürüldüğü genellikle ileri sürülür. Halbuki, çeşitli vakıf kayıtlarından gayet açık surette öğrenildiğine göre 5 Cemaziyülâhır 895/**26** Nisan 1499'da

Gül Camii'nin güneydoğudan bir görünümü.
Aras Neftçi, 1990

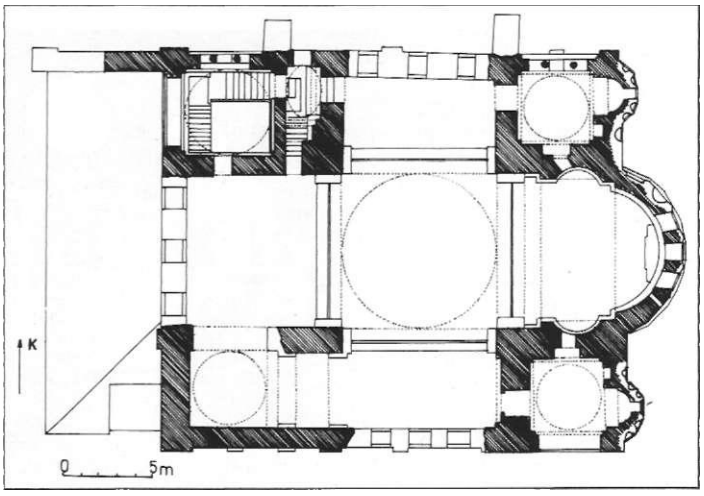

Gül Camii'nin planı.
Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi,* İst., 1980

Gül Camii'nin içinden bir görünüm.
Aras Neftçi

camiye dönüştürme çalışmalarına başlanmış ve işler altı ayda bitirilmiştir. 953/1546 tarihli *Vakıflar Tahrir Defterihde* de "Cami-i Gül" olarak yer aldığına göre kilisenin II. Selim zamanında cami yapılmış olması inandırıcı değildir. Ancak, 1559'da istanbul'da olan ve şehrin Galata sırtlarından görünümünün resmini yapan Melchior Lorichs'in (Lorck) bu panoramasında Gül Camii yerinde, üstü ahşap çatılı ve minareli bir cami işaretlenmiştir. Öyle tahmin edilir ki, belki 1509 depreminde kubbesi ve bütün üst yapısı çöken bina, ahşap çatı ile örülerek bir süre öyle kullanılmış, soma belki II. Selim zamanında (bu sırada hassa mimarbaşısı Koca Sinan'dır), bu çatı sökülerek, bugün görülen klasik Türk üslubundaki yan cepheler ile büyük kemerler ve kubbe yapılmıştır. Müller-Wiener'in ileri sürdüğü IV. Murad dönemindeki (1623-1640) tamirin hangi kaynağa dayandığı belirtilmemiştir. Osmanlı dönemi boyunca Haliç kıyılarından başlayan büyük yangınlardan zarar gördüğü de tahmin edilir. Yalnız bina II. Mahmud döneminde (1808-1839) bir tamir görmüştür. Nitekim *Hadîka'nm* yazma metnini tamamlayan Ali Satı Efendi, hünkâr mahfilinin bu padişah tarafından yaptırıldığını bildirir.

Gül Camii tuğla tonozlu ve üstündeki yapının ölçülerine uygun bir bodrum katı üzerine inşa edilmiştir. Esas bina "kapalı haç planlı" tiptedir. Sadece bir duvarı kalmış olan narteks bölümünü takip eden esas mekân dört kolu beşik tonozlarla örtülü bir haç şeklindedir. Bu kollardan üçünün içlerine ikişer paye üzerine oturan galeriler yapılmıştır. Dört masif paye bu haç şeklini meydana getirir ve dört ana kemeri taşır. Kemerlerin sivri oluşu bunların Türk döneminde eskilerinin yerinde yeniden yapddığım belli eder. Binanın doğu tarafında, ortadaki daha geniş olmak üzere üç apsisi vardır. Bunların bilhassa iki yanlarda olanlarında bol sayıda nişler ve bunların içlerinde tuğla bezemelerin bulunuşu, binanın **13.** yy'ın sonu veya 14. yy' m başında büyük tamiri sırasındaki bu bölümlerin yeniden yapılışına işaret eder.

Türk döneminde iki yan cephe yeniden çok sayıda pencereli olarak yapılarak, cephelerin mahya hattı, bazı Osmanlı eseri camilerde de olduğu gibi kademeli olarak taçlandırılmıştır. Son derecede basık, sekizgen kasnaklı sağır kubbesi de hiç şüpheye yer vermeyecek surette bir Türk yapısıdır. Böylece eski kilisenin Türk mimarisinin klasik döneminde gerek yan cepheleri, gerek taşıyıcı büyük kemerleri ve ana kubbesi bakımından yenilendiği açıkça belli olmaktadır. Yüksek bir mahzen üzerine kurulan ve kendi basma da orantıları çok yüksek olan bu Bizans kilisesinin, yüksek kasnaklı olması gereken kubbesi ile aslında daha da heybetli bir görünümü olması gerektiği tahmin edilir.

Minare, şerefe çıkmasının barok profilli biçimi ile, **1766** depreminin arkasından yapılan minarelerin bir benzeridir. Bugün mihrabın sağındaki payenin içinde bir yatır mezarı vardır. Üzerindeki yazı bunun "İsa'nın sahabesinden, Havarinin" kabri olduğunu bildirir. Halk efsanesi ise burada bir Gül Baha'nın yattığım kabul eder.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 186; I. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* II, 21-23; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 3, not 3 ve 269; Konstantios, *Constantiniade,* 1st., 1896, s. 117-120; Paspatis, *ByzantinaiMeletai,* 1st., 1877, s. 320-322; Mordtmann, *Esquisse,* 42; J. Pargoire, "Constantinople, l'Eglise Sainte-Théodosie", *Echos d'Orient,* DC (1906), s. 162-165; Gurlitt, *Konstantinopels,* 41; Millingen, *Byzantine Churches,* 164-178; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 113-127; N. Brounov, "Die Gül-Djami von Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift,* XXX (1930), s. 554-560; Schneider, *Byzanz,* 78; R. Janin, "Les églises Sainte-Euphémie à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI (1932), s. 279-281; Êyice, *Bizans Mimarisi,* (2. bas.), 84-85. resim 209-215: Janin. *Eglises et monastères,* 127-129 (Eufemia), 143-145 (Teodosia); H. Schàfer, *Die Gül Camii in Istanbul, Ein Beitrag zur mittel-byzantinischen Kirchenarchitektur,* Tübingen, 1973; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 140-143; Mathews, *Early Churches,* 128-139; *Fatih Camileri,* 102-103.

SEMAVİ EYICE

Gt I BAHAR HATUN TÜRBESİ

bak. FATİH KÜLLİYESİ

GÜLER, ARA

(1928, İstanbul) Fotoğraf sanatçısı.

Beyoğlu'nda doğdu. O günden bu yana da Beyoğlu'nda yaşamayı sürdürdü. Ortaöğrenimden sonra iktisat fakültesinde okudu. Aynı dönem içinde film stüdyolarında çalıştı. 1950'de, *Yeni İstanbul* gazetesinde gazeteciliğe başladı. Askerliğinden sonra *Hayat* dergisinde başladığı fotoğraf bölümü şefliği görevi **1961**'e kadar devam etti. **1956**'da Fransız fotoğraf ustası Henri-Cartier Bresson ile tanıştıktan sonra Magnum fotoğraf ajansının üyelerinden biri olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Time-Life grubu ile *Paris-Match* (Fransa), *Stem* (Almanya) gibi dergilerin Türkiye ve Yakındoğu muhabiri oldu. Ara Güler'in yaratıcı fotoğrafçılığı, uluslararası alanda 19ö0'larda tanınmaya başlandı. *Photography Annual* (ingiltere) 1961'de onu "dünyanın en iyi yedi fotoğrafçısından biri" olarak tanımladı. O yıl Amerikan Dergi Fotoğrafçıları Derneğine tek Türk üye olarak alındı. 1962'de, çok az sayıda fotoğrafçıya verilmiş olan "Master Of Leica" unvanını kazandı. ABD'de *Horizon, Time, Life, Newsweek* gibi dergilerde fotoğrafları yayımlanırken, İsviçre'nin büyük sanat yayımcılarından Skira ile çalışmaları sürüyordu. 1967'de Kanada'da "insanların Dünyasına Bakışlar", 1968'de New York'ta "Renkli Fotoğrafın On Ustası", aynı yıl Köln'de Fotokina Fuarı sergilerinde yapıtları sergilendi. 1972'de ise Paris'te, Bibliothèque National'de bir sergisi açıldı. 1975'te davetli olarak gittiği ABD'de birçok ünlü Amerikalının fotoğraflarını çekti. Bu çalışmanın sonucu oluşan "Yaratıcı Amerikalılar" sergisi dünya başkentlerinde gösterildi.

Güler bir de kısa film denemesi yaptı ve 1975'te Yavuz zırhlısının sökülme aşamalarını belgeleyen, "Yavuz-Kahramamn Sonu" adlı **16** mm'lik gerçeküstücü filmi gerçekleştirdi.

1979'da Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin foto muhabirliği dalındaki birincilik ödülünü aldı. 1989'dan itibaren, dünyanın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilen "Day and the life of..." adlı programın seçilmiş fotoğrafçılarından biri oldu ve Endonezya, Malezya, Brunei gibi ülkeleri ünlü fotoğrafçılarla birlikte belgeledi

Güler'in fotoğrafları dergilerde, sanat kitaplarında yayımlanırken özel koleksiyonların yanısıra, Paris'teki Bibliothèque Nationale, Nebraska Üniversitesi Sheldon Koleksiyonu'na, Manchester'daki George Eastman Müzesi'ne, Köln'deki *Das imaginaire Photo-Museum* adlı antolojiye alındı.

Gazeteciliğe başlamasıyla birlikte, doğ-

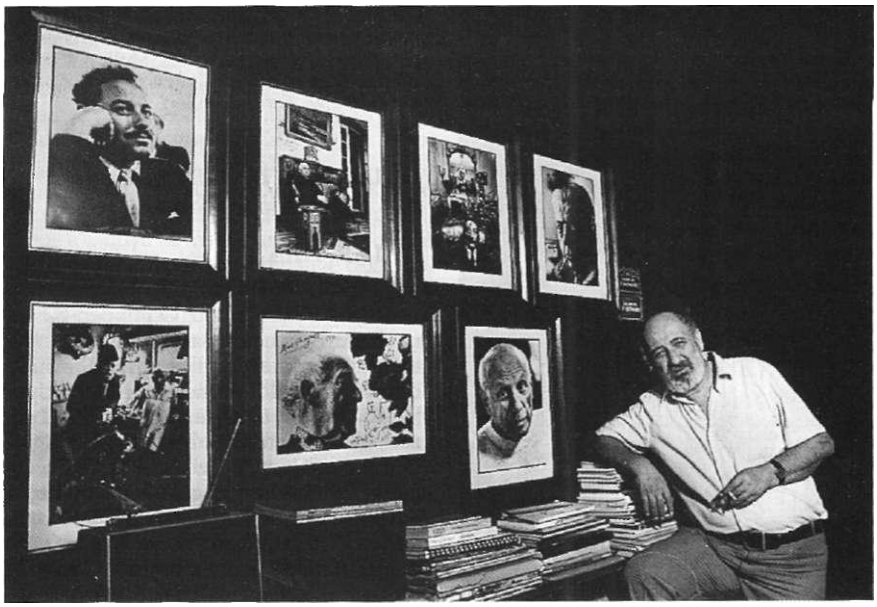

Ara Güler, atölyesinde dünyaca tanınmış yapıtlarıyla birlikte.
Erdal Yazıcı, 1988

duğu ve yetiştiği İstanbul'u belgelemeye başlayan Güler, kentin neredeyse yarım yüzyıllık yaşamının zengin bir fotoğraf arşivini oluşturdu. 1993'te Tarih Vakfı'nm girişimiyle İstanbul'da "Bitmeyen Röportaj İstanbul" sergisini açtı.

Güler, Türk fotoğrafının en büyük ustalarından biri olduğu kadar, dünya basınında Türkiye'nin ve İstanbul'un tanıtılmasında büyük rol oynadı. Nemrut Dağı, Afrodisyas gibi önemli sit alanlarının dünya çapında tanınması, Ağrı Dağı'ndaki Nuh'un gemisi diye tanımlanan izlerin dünya basınında çıkması, İstanbul'un tarihsel yapısındaki unutulmaz eserlerin mimarı Sinan'ın tüm çalışmalarının belgelenmesi, Güler'in objektifiyle sağlandı. Özellikle 1950-1960'larda çektiği İstanbul ve Anadolu fotoğraflannda, usta fotoğrafçdarm oluşturduğu Magnum ajansı çizgisindeki belgesel fotoğraf yaklaşımı, yerel özellikler taşıyan lirizmi ile birleşir, özellikle insanlara yönelik sevecenliği de katılarak özgün ve benzersiz yapıtlar ortaya çıkar.

Başlıca kitapları. *Östervom Euphrat* (Fırat'ın Ötesi-1960), *Young Turkey* (Genç Türkiye-1964), *Topkapı Sarayı-Sultan Portreleri* (1967), *Türkei* (1970), *Yaratıcı Amerikalılar* (197'5), *The Splendour of Islamic Calligraphy* (İslam Kaligrafisinin İhtişamı-1976), *Harem* (1980), *Fotoğraflar* (1980), *Fikret Mualla* (1980), *Bedri Rahmi* (1984), *Mimar Sinan* (1986), *Sinemacılar* (1989), *Karapınar Tülü Carpets* (Karapınar Tülü Halıları-1989). *The Sixth Continent* (Altıncı Kıta-1991), *Sinan-Architect of Soliman the Magnificent* (Muhteşem Süleyman'ın Mimarı-Sinan-1991), *Living in Turkey* (Türkiye'de Yaşamak-1991), *Demeurs Ottomans de la Turquie* (Türkiye'de Osmanlı Evleri-1991), *Turkish Style'au* (Türk Stili-1991).

ZEYNEP AVCI

GÜLER, HASAN

(1896, Drama [bugün Yunanistan'da] - 18 Haziran 1984, Ankara) Besteci.

Musiki çevrelerinde "Dramalı Hasan" adıyla amldı. Besteci, kemani Haydar Tatlıyay'ın da aralannda bulunduğu aile ortamı, bir musikici olarak yetişmesinde önemli rol oynadı. Çocuk yaşlarında ud öğrendi. 1913'te, Balkan Savaşı sırasında İstanbul'a göçmen olarak geldi.

Burada yaşadığı uzun yıllar boyunca, musiki piyasasının en çok arandan isimlerinden biri oldu. ilk öğrendiği saz olan ud yerine, zamanının piyasasında geçerli akıma uyarak cümbüşü çok kullandı. Herhangi bir tarihi geçmişi olmayan, saz yapımcısı Zeynel Abidin Cünbüş tarafından 1930'lu ydlarda ud ve banço karışımı bir saz olarak imal edilerek piyasaya sürülen cümbüşün yaygınlaşmasında birinci derecede rol oynadı.

Besteciliğinin ilk yıllarında zamanın modasına uyarak rumba, fokstrot ve kanto türlerinde ya da bu türlerin ezgi özelliklerini taşıyan parçalar besteledi. Birçok eseri plağa okundu. Romantik ve dramatik aşk şarkılarının yanında, çapkın, uçarı ve nükteli şarkıları da büyük ün ve yaygınlık kazandı.

"Yüzün benli güzel kız", "Sen gelmedin bu akşam bilsen neler oldu", "Ne kadar çapkın şeysin", "Kız pencereden bakma", "Ne baygın bakışın var", "Yüz bin seçme güzelden", "Beş şişe içtim biri şarap biri likör", "Daha on besindesin kâfir", "Kıvırcık saçlı esmer güzeli" gibi hafif konulu, oynak fantezileri ile, *Kalplere vur bir zımba /Rumba da rumba rumba* nakaratlı parçası, yaşadığı dönemin İstanbul eğlence hayatında dillerden düşmeyen şarkıları arasındaydı. *Bir Adalı bir Modalı birKadıköylü kız/Üçünü görünce sandım kuyruklu yıldız*beytiyle başlayan İstanbul motifli şarkısı, dönemin ünlü ses sanatçılarından Bayan Mahmure tarafından plağa okunmuştu.

Güler'in ününü günümüze kadar sürdüren eserleri daha çok aşk şarkıları oldu. Rast makamından "Baharın gülleri açtı yine mahzundur bu gönlüm", "Seni andım yine kalbimde derin bir sızı var"; nihavent "Sana bilmem ki neden hiç doyamam", "Ya Rab kalbimin sahibi nerede?" ve hicaz "Akşam olur sabah olur yar gelmez" gibi şarkıları fantezi parçalarına göre hafızalarda daha çok yer etti.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989: Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

GÜLERSOY, ÇELİK

(23 Eylül 1930, Hakkâri) Turizmci ve yazar.

Ordu'nun köklü ailelerinden Müftîzadelere mensup jandarma subayı Akif Bey (ö. 1935) üe Münevver Hanım'ın oğludur. Babasının görevi nedeniyle bulunduğu Hakkâri'de doğdu. İlköğrenimine ailesiyle birlikte geldiği İstanbul'da Şemsü'l-Mekâtib'de başladı. Ortaokulu Beşiktaş Ortaokulu'nda okudu. 1949'da Beyoğlu Erkek Lisesi'ni bitirdi. Aynı yıl girdiği Hukuk Fakültesi'nden 1958'de mezun oldu. Kısa bir süre avukatlık yaptıktan soma 1947'de çalışmaya başladığı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunun (TTÖK) çeşitli kademelerinde görev aldı. **1966**'da TTOK Genel Müdürlüğüne getirilen Gülersoy, halen bu görevim sürdürmektedir.

Çelik Gülersoy, 1950'lerden soma hızla yok olan İstanbul kimliğini, yaptığı restorasyon ve tarihsel araştırmalarla şehre yeniden kazandırmaya çalışan kültür adamlannın başında gelir. Aralarında Şehremini Cemil Paşa, Said M. Duhanî, Ali Fuad Cebesoy, Abdülhak Şinasi Hisar, Reşid Savfet Atabinen ve Henri Prost gibi tanınmış diplomat, edebiyatçı ve şehircilerin bulunduğu TTOK bünyesindeki zengin kültür ortamında yetişmiş, İstanbul üzerine yaptığı monografik çalışmalarındaki kişisel üslubunu bu aydın çevrenin oluşturduğu ortamda şekillendirmiştir. Eserlerine hâkim olan bu sanatsal üslup, şehir estetiğini korumaya yönelik tarih ve kültür bilinci ile değişim sürecindeki İstanbul hayatına sosyolojik açıdan bakabilen keskin bir gözlem gücünün derin izlerini taşır. Gülersoyün İstanbul üzerinde odaklanan çalışmalarını turizm, tarihi eserlerin restorasyonu, şeftir tarihçiliği olmak üzere birbirini bütünleyen üç ana gruba ayırmak mümkündür.

Sosyal aırizm anlayışının öncülerinden olan Çelik Gülersoy, farklı statü gruplarına mensup şehir halkının ihtiyaçlarına cevap verebilecek tarihsel mekânların ticari açıdan fonksiyonel kılınmasını temel alan çağdaş turizm politikasını TTOK'nun hedefleri arasına sokmuştur. 1961-1970 arasmı kapsayan dönemde Avrupa'nın bellibaşlı şehirlerine yaptığı gezilerde sosyal turizm anlayışının bu merkezlerdeki uygulanış şeklini yakından incelemiş ve izlenimlerini *Batıya Doğru* (1981) adlı eserin-

de yansıtmıştır. Ayrıca turizm konusuna mesleki açıdan eğilen *Sosyal Turizm* (1961), *Seyahat Acentahği* (1963), *Türkiye'nin Turizm Propagandası* (1964) ile *Türk Toplumu ve Turizm* (1970) adlı çalışmaların, kendi alanında ilk örnekler olma özelliğini taşırlar.

İstanbul'un turizm potansiyeli açısından tarihi eserlerin restorasyonu sorunu, Çelik Gülersoyün başlıca faaliyet alanlarından biridir. 1971'de gerçekleştirilen bir düzenlemeyle triptik gelirlerini TTOK'na kazandıran Gülersoy, sağladığı bu maddi birikimle şehrin tarihsel eserlerini restore ederek İstanbul kimliğini oluşturan mekânlan yeniden gündelik hayata kazandırma çabasına girmiştir. Gülersoyün öncülüğünde İstanbul'un doğal ve tarihi kültür varlıklarının yeniden ele alınıp turizm amaçlı işletmeler aracılığıyla halkın yararına sunulduğu bu yeniden düzenleme projeleri, suriçinde Sultanahmet ve Edirnekapı ile Boğaziçi'nde Yıldız, Emirgân, Çamlıca ve Çubuklu'da sürdürülmüş ve daha sonra bunlara Fenerbahçe'deki çalışmalar eklenmiştir.

Gülersoyün suriçinde gerçekleştirdiği ilk tarihsel doku düzenlemesi, 1977-1984 arasını kapsayan Edirnekapı'daki Kariye Camii ve çevresidir. Bunu 1984'te gerçekleştirdiği Sultanahmet düzenlemesi izler. İstanbul'un turizm potansiyeli açısından en yoğun bölgesini oluşturan Sultanahmet projesinde Cedid Mehmed Efendi Medresesini restore ettirerek Geleneksel Türk Sanatları Çarşısı olarak işletmeye açmış, ayrıca aralarında Yeşil Ev'in de bulunduğu ahşap yapıları onartarak hizmete sokmuştur. Sultanahmet projesinin ikinci aşaması, Sur-ı Sultani boyunca uzanan Soğukçeşme Sokağınm 19. yy İstanbul sokak dokusuna bir örnek oluşturacak şekilde yeniden düzenlenmesidir.

Boğaziçi'nde yürüttüğü çalışmalar ise daha çok koru niteliği taşıyan alanlarda, 19- yy'ın doğal ve tarihsel kültür dokusu içinde şekillenmiş saray ve hanedan yapılarının restorasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır. 1979-1983 döneminde Yıldız Korusunu düzenlemiş ve Malta ile Çadır köşklerini restore etmiştir.

Gene aynı yıllarda Emirgân Korusunda da bu projeyi geliştirerek uygulamış, Sarı Köşk (1979), Pembe Köşk (1982) ve Beyaz Köşkün (1983) restorasyonunu tamamlamıştır. Bu çalışmalarını 1980'de Çamlıca Tepesi'nin düzenlenmesi, 1985'te Çubuklu Tepesi'ndeki Hıdiv Kasrinm restorasyonu izlemiş, daha soma Fenerbahçe'deki park alanının hizmete açılmasını gerçekleştirmiştir.

Yaptığı restorasyon ve çevre düzenlemelerini ayrıca monografik eserlerine konu eden Çelik Gülersoy, İstanbul'un şehir tarihçiliğine de değişik düzlemlerde katkıda bulunmuştur. 1966'da hazırladığı *İstanbul Rehberi*'nin yamsıra, şehrin tarihsel yerleşim bölgeleri ile yapıları üzerine eserler veren Gülersoyün bu çalışmalarında insan, mekân ve kültür ilişkisini temel alan bütünsel bir yaklaşım dikkati çeker. Tarih, folklor, şehircilik ve edebiyat gibi

Çelik Gülersoy
Çelik Gülersoy'un izniyle

değişik alanların birbirini bütünlediği geniş bir kültür yelpazesi içinde incelediği tarihsel yerleşim bölgeleri için hem belgesel hem de analitik eserler yayımlamıştır.

Belgesel nitelikli çalışmaları, *İstanbul Görünümleri I. Köprü ve Galata* (1971), *İstanbul Görünümleri II. Tophane-Kabataş* (1973), *Çamlıca'dan Bakışlar* (1982) ve *Göksu'yaAğıt'tır (1987~)*. Analitik çalışmaları arasında yer alan, *Boğaziçi. Sorunlar-Çözümler* (1982), *Ihlamur Mesiresi* (1983), *Küçüksu* (1985), *Taksim. Bir Meydanın Hikâyesi* (1986) ve *Tepebaşı. Bir Meydan Savaşı* (1993) adlı eserler kendi içlerinde bir bütün oluştururlar.

İstanbul'un tarihsel yapılarından özellikle şehrin ticari, dini ve idari hayatına damgasını vurmuş geniş ölçekli mimari eserleri üzerinde duran Gülersoy, *Ka 'riye* (1974), *Kapalı Çarşı'nın Romanı* (1979), *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü* (1979), *Dolmabahçe* (1984), *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı* (1985), *Mavi Cami* (1992) ve *Çerağan Sarayları* (1992) adlı çalışmalarında ele aldığı tarihsel yapdarın değişim sürecini, şehrin doğal yapısıyla olan bağlantdarmı dikkate alarak ve insan-mekân ilişkisinin üzerinde durarak incelemiştir.

Şehrin ticari ve kültürel dolaşımında önemli rol oynayan tarihi ulaşım araçlarını, *Eski İstanbul Arabaları* (1981), *Kayık-/ar*(1983) ve *Tramvay İstanbul'da* (1989) adlı çalışmalarında ele alan Gülersoyün ayrıca şehir hayatını çeşitli yönleriyle konu edinen incelemeleri arasında *Lâle ve İstanbul*'(1980), *İstanbul Estetiği*'(1983), *İstanbul'un Anıtsal Ağaçlan* (1984), *İstanbul Şarkısı* (1987) ve *Nasıl Bir İstanbul* (1990) gibi araştırmaları da vardır. Hatıralarını *Kırk Yıl Olmuş* (1989) adı altında toplamıştır. ,

1973'te l'Académie Internationale du Tourisme üyeliğine seçilen Çelik Gülersoy' un İstanbul için yaptığı başarılı çalışmalarından ötürü aldığı İtalyan cumhurbaşkanının Cavaliere nişanı (1976) ile Fransız cumhurbaşkanının ulusal takdir nişanları (1982) ve 1979 ile 1984'te kazandığı Europa Nostra ödülleri vardır. Öğrencilik yıllarından itibaren İstanbul üzerine topladığı zengin kitap ve belge koleksiyonunu, kurduğu İstanbul Kitaplığı'na bağışlamıştır.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Kırk Yıl Olmuş,* İst., 1989.

EKREM IŞIN

GÜLERYÜZ, BEDİA

(1903, İstanbul -1991, İstanbul)'Ressam.

Babası ve büyükbabası hat sanatıyla ilgiliydi. Güleryüz, ilk eğitimini tamamladıktan sonra 15 yaşında iken ağabeyinin arkadaşı Şeref Akdik'in(->) yardımıyla İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi. Feyhaman Duran Atölyesi'nde uzun yıllar çalıştı. Renge bağlı bir anlatımının yamsıra desene ve anatomik yapıya önem verdi. Bu yıllarda oturmakta oldukları Saraçhanebaşı'ndaki Fetva Emini Konağı'nda tüm aile bireylerinin portrelerini, her tür devinimlerini durmaksızın desenledi. 1924' te açılan Avrupa sınavına Şeref Akdik ve Cevat Dereli ile birlikte başvurdu. Sınavı kazanmasına karşın ailesinin karşı çıkması nedeniyle Fransa'ya gidemedi. Birkaç yd sonra yenilenen sınava gizlice bir kez daha girdi, kazandı, ancak aynı nedenlerle hakkını kullanamadı. 1936'da doktora amacıyla yurtdışına çıkan diş hekimi amcasıyla birlikte Berlin'e gitti. Berlin Sanat Akademisi'nde daha önce Atatürk portreleri yapmak için Türkiye'ye de gelen Arthur Kampf ın atölyesinde çalıştı. Haziran 1939'da İstanbul'a döndü.

Güleryüz öğrenciliğinde üye olduğu Güzel Sanatlar Birliği'nden yaşamı boyunca kopmadı. Güzel Sanatlar Birliği'nin Galatasaray Sergileri'ne(->), İstanbul ve Ankara'da düzenlediği sergilere katıldı. Uzun yıllar Devlet Resim ve Heykel Sergileri'ne katıldı. Döneminin çoğu sanatçısı gibi kişisel sergi düzenlemedi. Resim ve Heykel Müzeleri'nde çeşitli banka ve kamu kuruluşlarında, özel koleksiyonlarda yapıtları bulunmaktadır.

Oda içi, manzara, kompozisyon, portre ve ölü doğalarında doğasal gerçekliğe bağlı bir tutum izleyen Güleryüz, özellikle de portrelerinde ve kompozisyonlarında desene önem verdi. Anatomiyi önemsedi. Karikatürde bile anatomi bilgisine gereksinim olduğunu savundu. Doğadan uzaklaşmak istemedi. Ölüdoğa resimlerinde ve manzaralarında yağlıboyayı fırça tuşlarına dayalı bir anlayışla kullandı. Uzun yıllar Şeref Akdik, Hasan Vecih Bereketoğlu, Âli Karsan, Ivon Karsan ve Hikmet Onat'la dostluğunu sürdürdü. Hikmet Onat'la birlikte peyzaja çıktı. Boğaz ve sırtlarından resimler boyadı. Açık hava resimlerini açık havada tamamladı. Desene dayalı resimlerinde atölye çalışmasını yeğledi. Doğaya sadık kaldı. Genellikle gördüğünün dışında bir yorum getirmeyi istemedi. Bu nedenle renk kullanımındaki yeğleme ve uyumu, çalışma biçimine göre ayarladı. Genelde izlenimci bir tu-

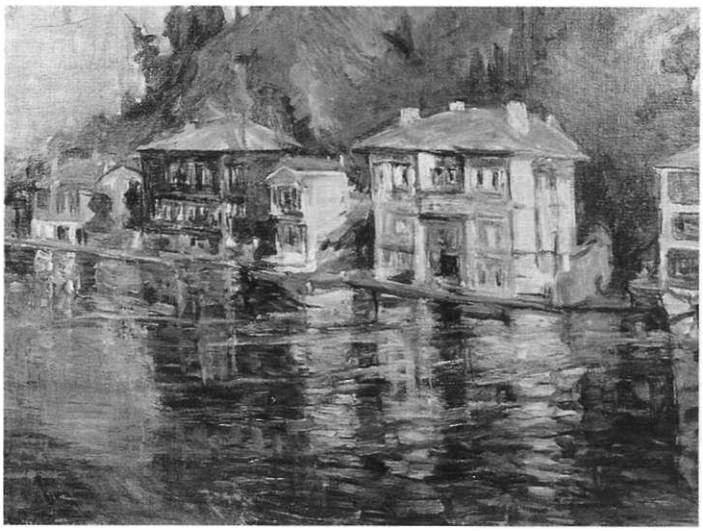

Bedia Güleryüz'ün "Kanlıca" konulu bir manzara çalışması, tuval üzerine yağlıboya, 47,5x61,5 cm. *Maçka Mezat Koleksiyonu*

tum içinde doğacı gerçekçi anlayışla çalışan Güleryüz İstanbul'u her yanıyla resimledi.

BibLN. İslimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* I, Ankara, 1967; Boyar, *Türk Ressamları.*

ZEYNEP YASA YAMAN

GÜLESİN, ŞÜKRÜ

(1922, İstanbul - 1977, İstanbul) Futbolcu ve spor yazarı.

Futbola doğum yeri olan Kınalıada'da başladı. Beyoğluspor Kulübü'nde yetişti. 1941'de girdiği Beşiktaş kulübünde parladı. 10 yd süreyle Beşiktaş forması altında 281 maç oynadı, 226 gol attı. Türk futbolunun gelmiş geçmiş en büyük yddızlanndan biri olarak kendini gösterdi. Solaçık mevkiinde büyük bir hızla top sürüşleri, amansız şutları ve doğrudan doğruya kaleyi bulan falsolu kornerleriyle unutulmaz izler bıraktı. En parlak döneminde İtalya'ya gitti. Orada Palermo ve Lazio takımlarında başanyla futbol hayatını sürdürdü. "Turco" (Türk) adıyla İtalya'da ün yaptı. 1950-1951 sezonunda Palermo takımında 28 maç oynadı, 13 gol attı, 1951-1952 sezonunda Lazio takımında 29 maç oynadı, **16** gol attı, 1952-1953 sezonunda yine Palermo takımında 22 maç oynadı, 7 gol attı. Yurda dönüşünde Galatasaray'a girdi. Bir sezon sarı-kırmızı renkler altında oynadıktan sonra tekrar Beşiktaş'a döndü ve parlak bir jübüe üe futbol hayatını noktaladı. Futbolu bıraktıktan sonra spor yazarlığına başladı, uzun yıllar *Milliyet gazetesinde* çalıştı. Neşesi, esprileri ve tatlı diliyle çevresinde ayrıca büyük bir sevgi de uyandırdı. Ani bir kalp krizi sonucu hayata gözlerini yumdu.

CEM ATABEYOĞLU

GÜLFEM HATUN CAMİİ

Üsküdar'da, kendi adını verdiği mahallede, Gülfem Sokağı üzerindedir.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) cariyelerinden ve daha sonra da kadınlarından olan Gülfem Hatun (ö. 1561) **16.** yy'm ikinci yarısında Üsküdar'da kendi adına bir cami yaptırmıştır. Duvarlan moloz taş, son cemaat yeri ahşap ve minaresi tuğla olduğu bilinen Gülfem Hatun Camii, kapısının üzerindeki Şair Senih'in (ö. 1900) hazırladığı kitabeye göre, geçirdiği yangın sonrasında 1868'de hayırsever halk tarafmdan yenilenmiştir. *Mir'at-t İstanbul,* yangın tarihi olarak 1117/1705'i vermekte, söz konusu yenileme sırasında kapısının üzerine konmuş olan 1285/1868 tarihli manzum kitabenin 1128/1715 tarihli olduğunu kaydetmektedir ki yanlıştır. Cami günümüzde özgün halini büyük ölçüde kaybetmiştir. Moloz taş dokulu kuzey, güney ve batı duvarlan iki sıra pencere ile donatılmıştır. Alt kattaküer üzerlerinde hafifletme kemeri bulunan dikdörtgen açıklıklı, üst kattaküer ise Abdülaziz döneminden (1861-1876) sonra yapıldıkları anlaşılan, neogotik üslupta, ince uzun ve sivri kemerli pencerelerdir. Yapıyı tuğladan bir kirpi saçak dizisi dolaşır. Son cemaat yeri, fevkani mahfili ve tavam betonarme olarak tamamen yenüenmiştir. Mihrabı ve minberi özgün değildir. Caminin kuzeybatı yönündeki sade görünümlü sıvalı minaresi silindir gövdeli ve taş şerefelidir. Caminin doğusunda küçük naziresi bulunmaktadır. Çevre duvarının sokağa bakan kısmının üzerinde, Hattat Abdullah'ın hazırladığı sülüs kitabesinden 1290/1873 tarihi okunan mermerden bir su teknesi, son cemaat yerinin önünde ise 1868 tarihli bir çeşme vardır. Yol üzerindeki ve bitişiğindeki türbeleri yıktırılmıştır.

Gülfem Hatun Camii
Tarkan Okçuoğlu, 1994

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 205; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 72-73, no. 308; Rafif, *Mir'at,* 70-71; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 27; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 155-156; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 37-38.

TARKAN OKÇUOĞLU

GÜLHANE HATTI HÜMAYUNU

bak. TANZİMAT'IN İLANI

GÜLHANE KASRI

Topkapı Sarayı'nm, Marmara yönündeki dış bahçelerinde, "Gülhane Meydanı" olarak adlandırılan düzlüğe hâkim bir set üzerinde yer almaktaydı. Bamyacı-lahanacı müsabakalan(-t) gibi çeşitli spor gösterilerinin düzenlendiği, bu yüzden "Cirit Meydanı" ve "Cündî Meydanı" olarak da andan bu alanm yakınında, Bizans döneminde de, "Tsikanisterion" adındaki spor sahasının bulunması dikkat çekici bir devamlılığa işaret etmektedir. Söz konusu kasır özellikle, hünkânn maiyeti ile birlikte Gülhane Meydanındaki spor gösterilerini izlemesi için inşa ettirilmişti.

II. Mahmud döneminin (1808-1839) eseri olan Gülhane Kasrfnm yerinde, Lale Devri'nde aynı amaçla inşa ettirildiği anlaşdan Tomak Kasrı'nın bulunduğu tahmin edilebilir. Gülhane Kasn'mn hangi yılda yaptırıldığı tam olarak tespit edilememekte, ancak yapmın tasarımına ve süsleme programına egemen olan barok üslup, II. Mahmud döneminin başlarına ait olması ihtimalini güçlendirmektedir. Kasrm inşa edildiği yıllarda Gülhane Meydanı'ndaki spor faaliyetlerinin yerini askeri talimlere ve geçit törenlerine bırakmaya başladığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti bünyesindeki ıslahat ve Batılılaşma hareketlerinde ordunun odak noktasını oluşturması ile bu kasrın II. Mahmud tarafından yaptırılması arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Nitekim kasnn Yeniçeri Ocağının lağvedildiği 1826'da yaptırıldığı yolunda bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Ayrıca Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun da 3 Kasım 1839'da Sadrazam Büyük Reşid Paşa (ö. 1858) tarafından bu meydanda okunması ve söz konusu törenin Abdülmecid tarafından Gülhane Kasrindan izlenmesi de dikkat çekicidir.

Civarındaki diğer kasırlarla birlikte Abdülaziz tarafından **1865**'te yıktırılan Gülhane Kasn'mn mimarisi S. H. Eldem tarafından, yapının içini ve dışını gösteren, gravür ve suluboya türünden görsel belgeler üe bazı duvar kalıntılarından hareketle restinle edilmiştir. Osmanlı sivil mima-

risinde yaygın olan orta sofalı plan tipine sahip kasırda, dört eyvanlı geleneksel divanhane şeması uygulanmış, merkezi sofa, barok üslubun tercihi yönünde, beyzi olarak tasarlanmış, eyvanlar da, sofanın hattına paralel, kavisli duvarlarla sınırlandırılmıştır. Kasnn girişi batı yönündeki eyvanın ekseninde yer almakta, mekânlar, bu eksene göre, kusursuz bir simetri içinde yerleştirilmiş bulunmaktadır. Girişin bulunduğu, yanlarda birer hela-abdestlik birimi ile kuşatılmış olan batı eyvanı ile kuzey ve güney yönlerindeki yan eyvanların derinliği az tutulmuş, buna karşılık, Gülhane Meydanı'na doğru ilerleyerek cepheden ileri taşan doğu eyvanı çok daha büyük tasarlanmıştır. Eyvanların aralarına, ayrıca kuzey ve güney eyvanlarının arkalarına toplam 6 adet oda yerleştirilmiştir. Bu odaların köşelerini pahlamak suretiyle yapı kitlesinin yumuşatılmış olduğu dikkati çeker.

Kasnn içini gösteren suluboya resimde, sofanın üzerindeki beyzi ahşap kubbenin, eyvanların arasındaki duvar parçalarına tekabül eden 4 adet ince dilimle donatıldığı, eyvanlara açılan kesimlerde de kubbe eteğinin dalgalı olarak tasarlandığı ve püsküllü bir kornişle bezendiği fark edilmektedir. Eyvanları ve odaları aydınlatan pencereler çift sıralı olarak düzenlenmiş, alt sıradaki dikdörtgen açıklıklı pencereler, yatay eksenli ve iki bölümlü kepenklerle donatılmış, revzenli tepe pencereleri dilimli kemerlerle taçlandrrdrmştır. Sofa kubbesini gizleyen çatı kurşunla kaplanmış, sofanın merkezine isabet eden mahya noktasına iri bir alem oturtulmuştur. Cepheler içbükey profilli kısa bir saçakla son bulmakta, Gülhane Meydanı'na bakan doğu cephesinin orta kesiminde, saçak hattı, "S" şeklinde bir kıvrümayla yükseltilmiş bulunmaktadır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 399-402; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* levha 14.

M. BAHA TANMAN

GÜLHANE PARKI

Topkapı Sarayı, Alay Köşkü ve Sarayburnu arasında yer alan park.

Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı'mn dış bahçesiydi. Şehremini (belediye başkanı) Cemil Paşa (Topuzlu) döneminde (1912-1914, 1919-1920) parka dönüştürülmüştür. Yaklaşık 100.000 m^2'lik bir alan üzerine yaydmış olan parkın iki giriş kapısı vardır ve bu iki kapı birbirine, yaşlı çınarların gölgelediği asfalt kaplı, geniş bir yolla bağlıdır. Parka Alemdar Caddesi tarafındaki kapısından girildiğinde, yolun hemen sağ tarafında İstanbul şehremini ve belediye başkanlarının büstleri ile karşılaşılır. Parkın Sarayburnu kısmı eskiden Sirkeci demiryolu hattı üstünden bir köprü ile bağlıydı. Bu kısım sonradan sahil yolunun açılmasıyla (1958) parktan ayrılmıştır. Sarayburnu'nun bu bölümünde, H. Krippel'in bir yapıtı olan Atatürk Heykeli(->) yer almaktadır.

Parkın ortasından geçen ağaçlı yolun sağında ve solunda çeşitli gazinolar, dinlenme yerleri, yazın kukla-Karagöz temsilleri veren bir tiyatro, çocuk bahçesi, küçük bir hayvanat bahçesi, kahvehaneler, içinde botanik bahçesi ve akvaryum olan sarnıç yer alır. Boğaz'a doğru kıvrdarak inen yokuşun sağında ise Romalılardan kalma Gotlar Sütunu(-») vardır.

1950'lerde parkta yapılmaya başlanan "bahar ve çiçek şenliklerl'nden bir süre soma vazgeçilmiştir. 1987'den itibaren de büyükşehir belediyesi çeşitli etkinliklerin yer aldığı "Gülhane Şenliği"ni düzenlemeye başlamıştır.

Gülhane Parkı ağaç ve çalı türleri bakımından oldukça zengindir; uzun yıllardan beri parka dikilmiş 90'nın üzerinde egzotik türün mevcudiyeti saptanmıştır. Büyük çap ve boylara ulaşmış çitlembik ağaçları ile Londra çınarları, akçaağaçlar, atkestaneleri, gülibrişim, huş ağaçlan, Lübnan ve Himalaya sedirleri, yalancı servi-ler, erguvanlar, Japon kadifeçamı, Avrupa ladini ile doğu ladini, kızılcam, karaçam, sahilçamı, fıstıkçamı, sahil sekoyası, anıtsal nitelikte bir karaağaç, bataklık servisi, gümüşi ıhlamur, yalancı akasya, salkımsöğüt, sarkık dallı sofora ve daha birçok çalı türü parkı yeşillendirmekte ve bezemektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Park ve Bahçeler Müdürlüğü idare binası da Gülhane Parkı içerisindedir.

Tarihi yarımada üzerinde halkın nefes alabileceği ve gezip dolaşabileceği yegâne yer olan Gülhane Parkı, yaz aylarında ve özellikle pazar ve tatil günlerinde dolup taşmaktadır; kentin ziyaret potansiyeli en yüksek gezi yerlerindendir.

FAİK YALTIRIK

GÜLHANE TATBİKAT MEKTEBİ VE SERİRİYAT HASTANESİ

1898'de Topkapı Sarayı'nm dış bahçesinde kurulmuş askeri hastane.

Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Avrupa seyahati (1867) sırasında yanında bulunan Şehzade Abdülhamid, Alman ordusunun disiplin ve düzenini çok beğenmişti. 1876'da II. Abdülhamid olarak tahta çıkınca orduyu modernleştirmek için Almanya'dan uzmanlar getirtmişti. Askeri düzenleme yanında ordunun çağdaş bilgilerle donatılmış askeri hekimlere de ihtiyacı vardı. Bunun için de, 19. yy'm sonlarında tıpta yapılan keşifler ve buluşlarla hızla değişen tıp öğretimine ayak uydurmak gerekiyordu. Bu amaçla İstanbul'da hekim yetiştiren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi ıslah ve öğrenimi takviye etmek için Almanya'dan bir profesör getirtilmesine karar verilmişti. Prusya Eğitim Bakanlığı'mn önerisi üzerine Bonn Üniversitesinden Prof. Dr. Robert Rieder ve Hamburg Eppendorf Hastanesi'nden Dr. Georg Deycke, Mayıs 1898'de Berlin Sefareti'nde imzalanan kontrat uyarınca İstanbul'a geldiler. Ri-

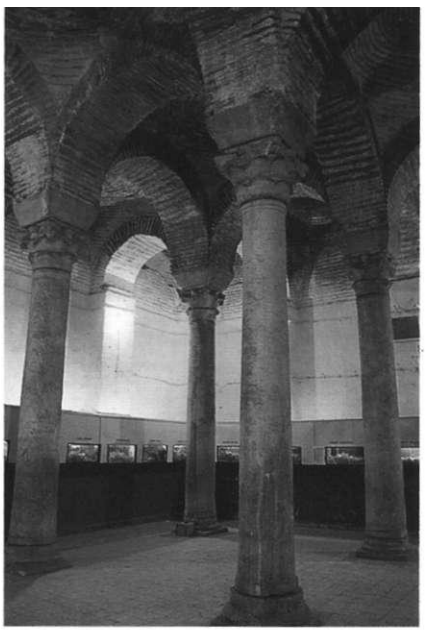

Gülhane Parkı'ndan (üstte) ve akvaryumun bulunduğu sarnıçtan görünümler.
Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1994

eder, mirliva rütbesiyle Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne müfettişi ve Seririyat-ı Haricive ve Dahiliye profesörü unvanıyla, Deycke de onun yardımcısı olarak göreve başladılar. Rieder'den istenen istanbul'daki tıp okullarının Avrupa düzeyine çıkartılmasıydı.

Rieder Paşa, Fransız ekolüne mensup tıp hocalarının kendisine gösterdikleri tepkilerden, tıp okullarında bir reform yapmasının mümkün olmadığını anlamıştı. Bu nedenle bir taraftan yarım kalmış olan Haydarpaşa'daki tıbbiye mektebi binası inşaatının tamamlanması için çaba harcarken, diğer taraftan da emrine bir hastane verilmesini sağlamaya çalıştı. Kendisine Sarayburnu'ndaki eski Gülhane Rüştiyesinin binası teklif edildi. Rieder Paşa burasını tamir ettirerek 150 yataklı bir hastane haline getirdi. Almanya'dan getirtilen araç ve gereçlerle donatılan hastanede Rieder, iki ameliyathane, bakteriyoloji laboratuvarı, preparasyon salonu, sargı salonu, sargı imalathanesi ve ortopedi laboratuvarı kurdu. Hastane II. Abdühamid'in doğum günü olan 18 Kânumevvel 1314/ 30 Aralık 1898'de açıldı. Burada, yeni mezun askeri hekimlerin klinik ve pratik bilgilerini artırmaları, hasta tedavisi ve hastane idaresini öğrenmeleri, ayrıca orduya asker hastabakıcı yetiştirilmesi öngörülüyordu. 1898'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olanlar Gülhane'de staja alındılar.

Geçirdiği değişiklikler nedeniyle Gülhane'nin tarihi üç dönemde ele alınır:

Rieder-Deycke Dönemi (1898-1907): Bu dönemde Rieder Gülhane'de müdürlük görevi yanında cerrahi okutuyor ve erlere hastabakıcılık dersleri veriyordu. Deycke ise müdür yardımcılığına ek olarak iç hastalıkları, cildiye, patolojik anatomi, bakteriyoloji ve biyokimya derslerine giriyordu. Deycke Gülhane'de yaptığı lepra, verem ve dizanteri konusundaki yayınları ile dünya çapında ün kazanmıştır. Daha önce Almanya'ya gönderilmiş olan Raşit Tahsin de (Tuğsavul) bu sıralarda dönünce asabiye ve akliye kliniğinde göreve başlamıştır.

1894'te Almanya'ya Kerim Sebati, Asaf Derviş, Süleyman Numan, Eşref Ruşen ve Ziya Nuri'den oluşan bir grup öğrenci gönderilmiş, döndüklerinde Gülhane'de muallim olarak göreve başlamışlardır. 1900' de stajım tamamlayan ilk öğrenciler, Orhan Abdi, Hamdi Suat, Ziya Hasan, Tevfik Recep ve ihsan Ali'den oluşan ikinci grup Almanya'ya gönderilmiştir. Çağdaş bilgilerle gelen bu kadroların metotlu çalışmalan ile deneysel patoloji araştırmaları yapılmaya, cerrahi tekniklerde modern metodar uygulanmaya başlanmıştır. Böylece Gülhane'de zamanın en ileri klinik ve laboratuvar çalışmaları uygulamaya konmuştur. Sargı bezi yapmak üzere, Tımariye İmalathanesi adı ile ufak çapta bir imalathane kumlmuştur. Bundan önce sargı bezi paketleri yurtdışından getirtilmekteydi.

Hastane 1902'de 110ü erkeklere, 41'i kadın ve çocuk hastalara ayrılmış toplam 151 yatak ile çalışmaktaydı. Rieder Paşa' mn tamamlanmasına çalışılan Haydarpaşa' daki yeni tıbbiye binası inşaatım gezerken düşüp sakatlanması, Almanya'ya dönmesi ile sonuçlanmış, 1905'te onun yerine Deycke getirilmiş ve Deycke de kendi isteği ile 1907'de Almanya'ya dönmüştür.

Wieting Dönemi (1907-1914): Julius Wieting, Gülhane'de, 1902'de, Rieder Paşa'nın yardımcısı olarak göreve başlamış. 1907'de de müdürlüğe atanmıştır. Hemen ardından II. Meşrutiyetin gerçekleşmesi bu döneme yeni bir canlanma getirmiştir. 1909'da askeri ve sivil tıp okullan, tamamlanan Haydarpaşa'daki binaya taşınıp Tıp Fakültesi adı altında birleştirilmiş ve Gülhane'nin başarıları ile göze çarpan hocalarına bu fakültede görev verilmiştir. Bunun üzerine, Wieting Paşa'nın Harbiye Nezaretine verdiği layihalar sonucunda Gülhane, Tıp Fakültesinden ayrılarak bağımsız bir askeri tıp okulu haline getirilmiş ve yeni bir kadrolaşmaya gidilmiştir.

Wieting Paşa. Gülhane'nin yanındaki Dulhane binasını tamir ettirerek üst katını ilaç imalathanesi haline getirmişti Burada harp paketi yanında, ampuller, kinin, aspirin, opiata ve dower komprimeleri üretilmeye başlanmıştır. Balkan Savaşından soma suni aza imalathanesi ve diş protez şubesi de faaliyete geçmiştir. Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında Gülhane, eğitim görevini bırakarak bir askeri hastane kimliğine bürünmüş, bir kısım personeli ve stajyerleri gezici ordu birliklerinde çalışmıştır. 1912'de dünyada ilk kez Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi beyler tarafından tifo ve tifüs aşdarı uygulanmıştır. Bu dönemde hastanenin adı **Gülhane** Tababet-i Askeriye ve Tatbikat Mektebiydi.

1915'te Wieting Paşa Almanya'ya dönmüş, I. Dünya Savaşı'nda Gülhane'de Çanakkale'den gönderilen ağır yaralılar tedavi edilmiştir. Hocalarm büyük bölümü ile asistanlar cepheye gönderildiğinden hastanenin başına Dr. Selling, operatörlüğünde de Dr. Brunning getirilmiştir.

Türk Hocalar Dönemi (1918'den Sonra): 1918'de mütarekenin gerçekleşmesi üzerine Dr. Selling ve Dr. Bmnning Almanya'ya dönmüşler ve müdürlük görevine de Süleyman Numan Paşa getirilmiştir. Süleyman Numan Paşa İngilizler tarafından Malta'ya sürülünce yerine Talat Arif Bey, ondan sonra da Tevfik Salim Bey (Sağlam) atanmışlardır. Aralık 1918'de Gülhane Fransızlarca işgal edilen binasından ayrılarak Gümüşsüyü Askeri Hastanesine taşınmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923'te yeniden eski yerine dönmüştür. Zamanla binanın yetersiz kalması, şehir planının izin vermemesi yüzünden yıkılıp yeniden yapılamaması ve II. Dünya Savaşı'nın başlaması, Gülhane'nin Ankara'ya taşınmasını gündeme getirmiştir. 20 Temmuz 1941'de Ankara Cebeci Mevki Hastanesi'ne yerleştirilerek Askeri Doktor Mektebi ve Kliniği adı ile gelişmesini sürdürmüştür. 1945'te kurulan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Gülhane'nin binasında öğretime başlamıştır. 1946'da Gülhane Asker Hekimliği Tatbikat Okulu ve Kliniği, 1947'de de Gülhane Askeri Tıp Akademisi (GATA) adını almıştır. İki kurumun aynı binada çalışması bazı güçlükler yarattığı için 1952'de çıkarılan yasa uyannca, Gülhane, **bina** ve sabit tesisleri Tıp Fakültesi'ne bırakarak Haziran 1953'te Yedek Subay Okulu ile Mevki Hastanesi'ne taşındı. 1957'de çıkarılan 6996 sayılı Üniversiteler Kanunu'na ek kanun ile yeni bir kimlik kazanmıştır. 28 Ekim 1971'de Etlik'te yapılan **yeni** binasına geçmiş, 7 Kasım 1980 gün ve 2335 saydı yasa ile de askeri tıp fakültesi olmuştur. Haydarpaşa Askeri Hastanesi de GATA'ya bağlanmıştır.

Topkapı Sarayı'nırı dış bahçesinde Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi olarak kullanılmış olan yapı. *Yavuz Çelenk, 1994*

Bibi. Dr. Robert Rieder Pascha, *Für die Türkei. Selbstgelebtes und Gewolltes. Bd. I. Das Krankenhaus Gülhane,* Jena, 1903; Prof. Dr. Wieting Pascha, *Gülhane-Festshrift,* Leipzig, 1910; *Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mekteb ve Seririyatı Nizamname-i Dahilisi,* İst., 1911; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mekteb ve Seririyatı Talimatnamesi,* İst., 1339; T. Sağlam, *Gülhane,* İst., 1925; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İst., 1940, s. 41-51; ay, *Türk Hekimliğinde (Gülhane)nin Rolü,* İst., 1944; İ. Titiz, *Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953),* Ankara, i960; A. Altıntaş: "Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyatı'nda İlaç Hazırlama Çalışmaları", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi,* Ankara, 1992, s. 157-**161.**

NURAN YILDIRIM

GÜLLER VADISI

Sarıyer'den 2 km kadar uzaklıkta olan Çırçır Deresi (Güldere) vadisine verilen isim.

İstanbul'un mesire yerlerinden biridir. Gül bahçelerinin çokluğu nedeniyle Güller Vadisi adını almıştır. Eskiden İstanbul halkı Kestane Suyu, Fındık Suyu, Hünkâr Suyu ve Çırçır Suyu kaynaklarının bulunduğu bu mesire yerine ulu ağaçların gölgesinde dinlenmek, memba sularından içmek, gül kokusu ve bülbül sesi ile mest olmak amacıyla giderdi.

Gülyağı ve gülsuyu elde etmek için yağ gülünün *(Rosa damascend)* İstanbul bölgesinde yetiştirilmesine 1880'den itibaren Göksu Deresi boyunca kurulan çiftliklerde (örneğin Hekimbaşı Çiftliği ve Çavuşbaşı Çiftliği), Kızanlık (Bulgaristan) bölgesinden gelen, gül yetiştiriciliğinde deneyimli göçmenlerin yardımı ve bunların getirdikleri gül fidanları ile başlanmıştır.

II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) mülkü olan Çavuşbaşı Çiftliği'nde gül yetiştiriciliği ve gülyağı elde edilmesinde zamanın Hazine-i Hassa ve Maliye Nazırı Agop Paşa'nın emek ve katkıları vardır. Döneminde bu çiftliği gezen ve elde edilen gülyağı üzerinde analizler yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne analitik kimya hocası C. Bonkowski(->) kurulan gül bahçeleri, elde edilen gülyağı ve gülsuyu hakkında etraflı bilgi vermiştir.

Çavuşbaşı Çiftliği'nde ilk gül hasadı 1886'da yapılmış ve 650 kilo kadar gül çiçeği elde edilmiştir. 10 kilo taze gül çiçeğinden yaklaşık olarak 4,6 gr gülyağı ve 7 kilo gülsuyu çıkartılmıştır.

1970'li yıllarda bölgedeki vadiler İstanbul Belediyesi tarafından çöp dökme alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle de II. Abdülhamid döneminin, gül bahçeleri ile ünlü Hekimbaşı Çiftliği, bugün Hekimbaşı Çöplüğü adını almıştır. 28 Mayıs 1993 günü, meydana gelen gaz patlaması sonucunda çevrede yaşayanlardan 30 kişi hayatını kaybetmiştir.

Bibi. T. Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Yağ Gülü Yetiştirilmesi ve Gülyağı", *Tıbbi ve Aromatik Bitkiler Bülteni,* S. 4 (Temmuz 1990); C. Bonkowski, "De la fabrication de l'essence de rose en Asie Mineure", *Revue Médico-Pharmaceutique,* 1: 53, 1888; A. de Lamartine, *Voyage en Orient,* III, Paris, 1835, s. 324; E. Mamboury, *Constantinople, Guide touristique,* İst., 1925, s. 170.

TURHAN BAYTOP

GÜLLÜ AGOP

bak. AGOP (Güllü)

GÜLRIZ SURURI-ENGIN CEZZAR TIYATROSU

28 Eylül **1962**'de kurulan topluluk.

Dormen Tiyatrosu'ndan ayrılan Gülriz Sururi-Engin Cezzar çiftinin kurdukları topluluk Erksine Caldwell'in tiyatroya uyarlanan *Tütün Yolu* adlı oyunu ile Küçük Sahne'de perdelerini açtı. Engin Cezzar'm yönettiği oyunda, Gülriz Sururi, Engin Cezzar, Pekcan Koşar, Ayten Ürkmez, Nur Sabuncu, Mine Cezzar bellibaşlı rolleri paylaştı.

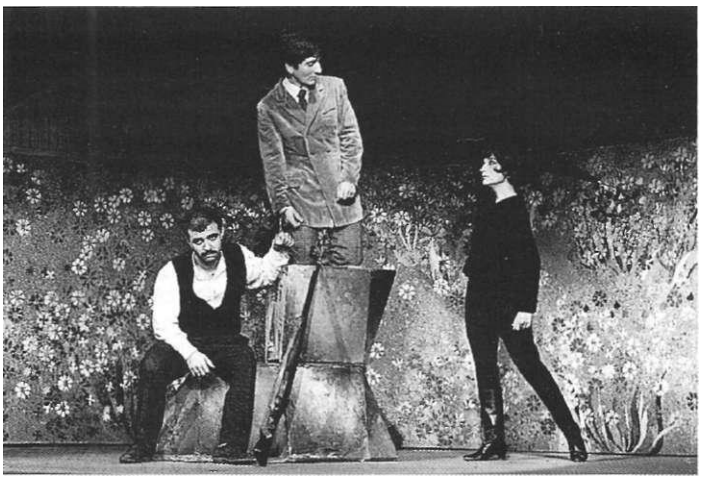

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tivatrosu'nun ' 1967-1968 sezonunda Fatih Renk Sineması'nda oynadığı *Kelepçeden* bir sahne, (soldan sağa Engin Cezzar. Ali Poyrazoğlu. Gülriz Sumri). *Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyalrosu*

Aynı sezonda *Çikolata Sevgilim, Aklın Oyunu, Tatlı Kaçıklar* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıkan topluluk, 1963-1964 sezonunu *Otel/o* ile açtı, *Midas'm Kulakları, Canlı Maymun Lokantası, Bütün Kadınlar Güzeldirve Keşanlı Ali Destanı* ile sürdürdü. Ancak, *Keşanlı Alt Destanı* Karaca Tiyatrosu'nda seyirciyle buluştu. **1964-1965** sezonunda *Ferhat ile Şirin, Teneke, Zilli Zarife;* 1966-1967 sezonunda *Palto, Ben Bir Kadınım, Kurban* adlı oyunları sahneledi. 1967-1968 sezonunda, Fatih Renk Sineması'nda *Kelepçe, Aykırı, Sokak Kızı Irma;* 1968-1969 sezonunda Dünya Sineması'nda *İttihat ve Terakkiyi* sahnelemesinin ardından topluluk, Şişlideki Ümit Tiyatrosu'na taşındı. 1969-1970 sezonunda *Nikâh Kâğıdı, Düşenin Dostu, Hint Kumaşı, Haftada Bir Gün;* 1970-1971 sezonunda *Morfin, Güneş de Batar;* 1971-1972 sezonunda *Çifte Vurgun, Hair, Evet Evet Evet;* 1972-1973 sezonunda *Ağustos Böceği, Bizim Kadınlar* adlı oyunları sahneledi. Ayrıca bu sezonda. Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosunun kumlusunun 10. yıldönümünü Haldun Taner'in yazdığı *Keşanlı Ali Destam'nın* toplulukça yeniden sahnelenmesiyle kutlandı. 1974-1975 sezonunda Gümüşsüyü nda bir işhanında tiyatroya dönüştürülen salonda çalışmalarını sürdüren topluluk, 1975-**1976** sezonunda istanbul dışında turneler yaptı. Sezon sonunda topluluk çalışmalarına ara verdi.

Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu, 1980'de oynadıkları eski oyunlardan seçerek oluşaırduklan *Uzun İnce Bir Yol* ile seyirciyle yeniden buluştu. 1982-1983 sezonunda Hodri Meydan Kültür Merkezinde Fransız şarkıcı Edith Piaf'ın yaşamından kesitler sunan ve Başar Sabuncu'nun yönettiği *Kaldırım Serçesi* toplulukça oynandı. 1983-1984 sezonunda Sıraselviler Caddesi'ndeki Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu'nda *Kabareyi;* 1984-1985 sezonunda yine aym salonda *Filumena'yı* oynayan topluluk, 1985-1986 sezonunda festival için hazırladıkları *Halide* adlı oyunu Devlet Tiyatroları Taksim Sahnesi'nde ve Nişantaşı Konak Sineması'nda sahneledi. Daha sonra topluluk çalışmalarına bir süre ara verdi. Bu arada Engin Cezzar ve Gülriz Sururi, televizyon çalışmalan yaptdar. *Keşanlı Ali Destanı* ve *Kaldırım Serçesi* oyunları televizyona çekildi.

1990-**199**i sezonunda *Tiyatrocu adlı o*yunu Karaca Tiyatrosu'nda sahneleyen topluluk, aynı salonda 1991-1992 sezonunda *Sokak Kızı Irma'yı* oynadı. Engin Cezzar 1992'de topluluktan ayrıldı. Topluluk, çalışmalarım bu yıldan itibaren Gülriz Sururi Tiyatrosu olarak sürdürmekte.

Yerli, yabancı birçok oyun yazanna repertuvarında yer veren Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nda, Engin Cezzar, Gülriz Sururi, Genco Erkal, Ali Poyrazoğlu, Coşkun Tunçtan, Çetin İpekkaya, Mehmet Akan, Haldun Dormen, James Baldwin, Işıl Kasapoğlu yönetmenlik yaptı. Turgut Boralı, Aykut Oray, Erol Günaydın, Müjdat Gezen, Cahit Irgat, Aydemir Akbaş, Tuncel Kurtiz, Umur Bugay, Zafer Önen, Metin Serezli, Ahmet Mekin, Suna Keskin, Füsun Önal, Hasan Kuruyazıcı, Ani İpekkaya, Güzin Özipek, Hadi Çaman, Aliye Rona, Nurhan Nur gibi birçok sanatçı, topluluğun oyunlarında rol aldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜLŞEN-I MUSIKI MEKTEBI

1918'de, Kemani Abdülkadir Bey'in (Töre) Cerrahpaşa Camii Sokağı no. 8'deki evinde açtığı özel musiki okulu.

Töre, evinin çeşit çeşit güller bulunan bahçesi o yıllarda çok ünlü olduğu için okula bu adı vermiştir. Töre, okulun kapandığı 1927'ye kadar pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Maarif Nezaretinin denetimi altında öğretim veren Gülşen-i Musiki Okulunda, temmuz ayında yapılan bitirme sınavları Maarif Nezareti ile Darü'l-elhân'dan(->) gelen hocaların gözetiminde gerçekleştiriliyordu.

Abdülkadir Töre musiki öğretiminde kendine özgü ve pratik bir yol izleyerek kısa sürede öğrencilerine Türk musikisinin en güç konularını ve inceliklerini ustalıkla aktarmış, özellikle usul öğretimine önem vermiştir. Konserlerde ve provalarda akortlar daima piyanoya göre düzenlenerek hiçbir zaman pest akortlar tercih edilmemiş, hanende ve sazendelerin her eseri ayrı ayrı prova ederek hataların dü-

zeltildiği bir çalışma tarzı izlenmiştir. Öğrencilerden oluşan kalabalık bir heyetle verilen düzenli okul konserleri de istanbul'un çeşitli yerlerinde hayır cemiyetleri yararına verilen konserler, istanbul halkının zevkle dinleyerek ayakta alkışladığı etkinlikler olmuştur.

Okulda düzenli olarak her aym ilk cuması ile son salısında, maddi çıkar gözetilmeksizin düzenlenen ve ünlü musikişinasların davet edildiği konserler büyük ilgi toplamıştır. Bu konserlerde başta İstiklal Marşı, ardından klasik fasıllar, saz eserleri, oyun havaları ve milli Anadolu havalarından oluşan programlar icra edilmiştir. Evin 1. katındaki piyanolu salonda verilen ve iki fasıl arasında davetlilerin bahçeye çıkarak deniz manzarası ve çiçekleri seyrettiği cuma konserlerinin sürekli dinleyicileri arasında vali, şehremini, merkez kumandanı gibi resmi zevat yer almıştır.

Gülşen-i Musiki Heyeti'nin okul dışında verdiği ilk konser Tepebaşı Dram Tiyatrosunda Kızday yararma düzenlenmiştir. Okul dışındaki konserlerin en önemlisi ise 26 Ocak 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkasimn Şehzadebaşı Letafet Apartmanindaki Eminönü ilçe merkezinde icra edilmiştir. Pek çok ünlü kişinin dinlediği bu parlak konserde önce Abdülkadir Bey'in acemaşiran makamında ve sofyan usulünde bestelediği istiklal Marşı, ardından da acemaşiran ve bestenigâr fasılla-n okunmuştur. Union Française'de 15 günde bir hayır cemiyetleri yararına verilen konserler, Taksim Belediye Bahçesi'nde verilen iki konser ve istanbul Radyosu'nda gerçekleştirilen konserler de oldukça ilgi görmüştür.

Bu kurumdan yetişen ve fasıl heyetinde yer alan musikişinaslardan bazıları şunlardır: Hanende Hadiye Hanım, Kemani Nuri Bey, Kemani Zekiye Hanım (Töre'nin eşi), Udi Saide Hanım, Şemsettin ve Necmettin beyler, piyanist Saadet Hanım, Kemani Saadet Hanım (Töre'nin kızı), Kemani Zehra Hanım ve Santuri Hüsnü Bey (Tüzüner). Hanende Zeki Bey de (Çağlarman) Gülşen-i Musikiden yararlanan sanatçılar arasındadır.

Bibi. Abdülkadir (Töre), *Usul-i Talim-i Keman,* İst., 1329; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV; inal, *HoşSada*\ M. Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi,* ist., 1970; E. Karadeniz, *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları,* İst., 1978; H. Tüzüner, "Gülşen-i Musiki Mektebi Hatıralarım", *Türk Musikisi Dergisi,* S. 19-20 (1949); Ş. M. Çanga, "Gülşen-i Musiki Mektebi Hatıraları", *Musiki Mecmuası,* S. 411 (1985); N. Revi, "Seyid Abdülkadir Töre ve Birkaç Hatıram", *ae,* S. 429 (1990).

GÖNÜL PAÇACI

GÜLŞENÎLIK

Diyarbakırlı Şeyh ibrahim Gülşenî (ö. 1534) tarafından kurulmuş olan tarikat.

Silsile itibariyle Halvetîliğe bağlanan Gülşenîlik tasavvuf tarihine ilişkin kaynakların çoğunda bu tarikatın bir kolu olarak telakki edilmiştir. Doğum yeri olan Diyarbakır'da ilk tahsilini tamamlayan İbrahim Gülşenî, Akkoyunluların başkenti Tebriz'de, Üzün Hasan'm kazaskeri Mevlânâ Hasan'ın himayesi altında tahsilini sürdürmüş, bu sırada Halveti tarikatının ileri gelen şeyhlerinden Aydınlı Dede Ömer Rûşenî'ye intisap etmiş, bir süre sonra kendisinden hilafet alarak, kısa bir müddet için Tebriz'deki tekkesinin meşihatını üstlenmiştir. Şiîliğe yönelen Erdebil şeyhlerinin baskısı sonucunda Tebriz'i terk etmiş, Diyarbakır'a, Kütahya'ya ve Kudüs'e uğrayarak Mısır'a gelmiş, dönemin Memluk sultanı Kansu Gavri (ö. 1516) başta olmak üzere, devlet ricalinden ve diğer zümrelerden birçok kişiyi kendisine bağlamıştır. Mısır'da büyük bir nüfuza sahip olan İbrahim Gülşenî Kahire'ye yerleşmiş, burada, ileride türbesini barındıracak ve tarikatın "pir evi" sıfatım kazanacak olan bir tekke tesis edilmiştir.

I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) 1517'de Mısır'ı fethetmesi üzerine Osmanlı yönetici sınıfından, özellikle Mısır'daki yeniçerilerden ve sipahilerden birçoğunun kendisine bağlanmasıyla nüfuzu büsbütün artan İbrahim Gülşenî'yi çekemeyenler, oğlu Ahmed Hayalinin son Memluk sultanı Tumanbay'ın dul karısı ile evlenmesi gibi sudan sebepleri bahane ederek, kendisini yeni tahta çıkmış olan I. Süleyman'a (Kanuni) (hd 1520-1566) şikâyet etmişler, diğer taraftan ulema sınıfının mutaassıp olan kesimi, vahdet-i vücuda ve ilahi aşka ilişkin coşkun sözlerinden dolayı şeyhe cephe almış, sonuçta İbrahim Gülşenî'nin aleyhtarları kendisini hapse attırmaya muvaffak olmuşlardır. Bir rivayete göre Mevlânâ neslinden Sultan Divanî'nin müdahalesiyle hapisten çıkarılan İbrahim Gülşenî, Kanuni tarafından İstanbul'a davet edilmiş, padişah kendisi ile bizzat tanışıp sohbet ederek tasavvufi bilgisinin derinliğine ve manevi olgunluğuna hayran kalmıştır. Ayrıca bu arada padişahın arzusu üzerine, 100 yaşım geçmiş olan ve gözleri görmeyen İbrahim Gülşenî'nin, kehhâlbaşınm (göz tabibinin) müdahalesi sonunda gözlerinin görmeye başladığı nakledilmektedk.

İstanbul'da bulunduğu süre (1523-1528) zarfında, Kanuniden başka dönemin ileri gelen âlimlerinden, tarikat şeyhlerinden ve devlet ricalinden pek çok kişiyi etkisi altına alan İbrahim Gülşenî, Mercan'daki Çandarlı İbrahim Paşa Camii'nde vaazlar vererek düşüncelerini İstanbul halkının büyük bir kesimine ulaştırmak imkânmı bulmuş, böylece kurucusu olduğu tarikatı İstanbul'da ilk yayan bizzat kendisi olmuştur. İbrahim Gülşenî, beraberinde bulunan halifelerinden Şeyh Hasan Zarifi Efendi'yi (ö. 1569) Mısır'a dönerken İstanbul'da bırakmış, adı geçen şeyh de, biri Rumelihisarinda, diğeri Langa'da olmak üzere, tesis ettiği iki tekkenin birden meşihatını üstlenerek Gülşenîliği İstanbul'da yaymayı sürdürmüştür. Ancak Gülşenîliğin İstanbul'da, 18. yy'ın birinci çeyreğinden itibaren, bu tarikatın Sezaî kolunun kurucusu Edirneli Şeyh Hasan Sezai'nin (ö. 1737) halifeleri tarafından temsil edildiği ve şehrin tasavvuf hayatına eskisinden daha geniş ölçüde katkıda bulunmaya başladığı gözlenmektedir. İstanbul'da hiçbir zaman çok yaygın olmayan Gülşenîliğin 12 kadar tekkede temsil edildiği anlaşılmakta, bu tarikatın daha tekkelerin kapatılmasından önce sönmeye yüz tuttuğu, tarihi gelişimine ve özelliklerine ilişkin birçok hususun tespit edilemeden unutulup gittiği görülmektedir, istanbul'da Gülşenîliğe hizmet etmiş olan tekkeler şöyle sıralanabilir:

Durmuş Dede Tekkesi: Şeyh Hasan Zarifi Efendi tarafından Rumelihisarı'nda, Kayalar Mezarlığının yanında 935/1528'de tesis edilmiştir. I. Ahmed döneminde (1603-1617), Akkirmanlı Ali Baba'nın meşihatı sırasında, şeyhin hemşerisi olan Durmuş Dede (ö. 1616) adındaki meczup buraya yerleşmiş, tekke de bu tarihten itibaren, kerametleri de İstanbul'da ün salan Durmuş Dede'nin adıyla anılır olmuştur. 18. yy'ın ortalarında Halvetîliğin Cerrahî koluna intikal eden Durmuş Dede Tekkesi 1940'larda Bebek-Rumelihisarı yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılarak tamamen tarihe karışmıştır. Şeyh Hasan Zarifi Efendinin Langa'da tesis ettiği söylenen tekkenin ise konumu ve tarihçesi hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Hulvî Efendi Tekkesi: Şehremini'de, Ereğli Mahallesinde yer alan bu tekke 1035/l626'da, saray helvacıbaşısı Ahmed Ağa'nın oğlu olduğu için "Hulvî" ve "Halevî" lakapları ile anılan Şeyh Cemaleddin Mahmud Efendi (ö. 1653) tarafından kurulmuştur. Babasının evini tadil ederek tekkeye dönüştüren Şeyh Mahmud Efendi Halvetîliğin Sünbülî kolundan Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi Postnişini Necmeddin Hasan Efendi (ö. 1610) ile Kahire'de Gülşenîliğin merkezi olan tekkenin postnişini ibrahim Efendi'den icazet almıştır. Tasavvufa ilişkin mensur ve manzum çeşitli eserleri arasında özellikle, *Lemezât* olarak tanınan tabakat kitabı ünlüdür. "Şirüganî Dede" olarak tanınan ve istanbul merkezli Osmanlı tasavvuf musikisinin en başta gelen simalarından olan Şeyh Ali Efendi de (ö. 1714) Hulvî Efendi Tekkesi'nde uzun müddet (1659-1714) meşihat görevini yürütmüştür. 18. yy'ın sonlarında Kadkî tarikatına bağlanan tekke Şeyh Mustafa Hulvî Efendi'nin (ö. 1800) 1796'da posta geçmesiyle kısa bir süre tekrar Gülşenîlerin eline geçmiş, bundan sonra Rıfaîliğe bağlanmıştır. Günümüzde ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Gülşenî Tatar Efendi Tekkesi: Tophane'nin yamaçlarında, Atik Ali Paşa Mahallesine katılmış olan Sakabaşı Mahallesinde, Sakabaşı Mescidi'nin yanında yer almaktaydı. Kuruluş tarihi tam olarak tespit edilemeyen ancak 18. yy'ın birinci çeyreği içinde tesis edildiği anlaşılan tekkenin banisi *Hadîkatü'l-Cevâmı'*de Sadrazam Nevşehkli Damat İbrahim Paşa, I. H. Uzunçarşılinm *Osmanlı Tarihi'nde* ise Kırım hanlarından II. Mengli Giray (ö. 1739) olarak belirtilmektedir. Tekkeye adını vermiş bulunan Gülşenîliğin Sezaî kolunun kurucusu Edirneli Şeyh Hasan Sezaî Efendi'nin halifesi olan ilk postnişin Tatar Şeyh Hasan Efendi'nin (ö. 1766) etnik kökeni, tekkeyi II. Mengli Giray'ın yaptırmış olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Kaynaklarda "Gülşenîhane" olarak da zikredilen bu tekke 19. yy'm birinci yarısı içinde, muhtemelen bir yangında ortadan kalkmış, yeri bir müddet y.rsa halinde kaldıktan soma aynı yüzyılın ikinci yarısında ihya edilmiş, fakat çıkan bir yangında komşusu olduğu Sakabaşı Mescidi ile birlikte tarihe karışmıştır.

Gürcü Ali Efendi Tekkesi: Balat-Eğrikapı arasında, Molla Aşki Mahallesi'nde, Şeyh Hasan Sezaî Efendinin diğer bir halifesi olan Gürcü Şeyh Ali Efendi (ö. 1773) tarafından 1176/1762'de tesis edilmiştir. Kaynaklarda "Gülşenîhane" olarak da anılan bu tekkenin, kuruluşundan itibaren Gülşenîliğin İstanbul'daki en önemli merkezi olduğu, faaliyetini 1925'e kadar aralıksız olarak sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde tekke binaları ortadan kalkmış, hazire harap durumda günümüze ulaşabilmiştir.

Sofular Tekkesi: Fatih'te, Sofular Mahallesi'nde bulunan ve **16.** yy'ın başlarında Halvetî tarikatına bağlı olarak tesis edilen bu tekkenin 19. yy'ın birinci yarısında bir müddet Gülşenîliğe hizmet ettiği, postuna Gürcü Şeyh Ali Efendi'nin halifelerinden Şeyh Hafız Mustafa Efendi'nin (ö. 1849) geçtiği, daha sonra tekrar Halvetîliğe intikal ettiği tespit edilmektedir.

Peyk Dede Tekkesi: Silivrikapı civarında, Veledi Karabaş Mahallesi'nde 18. yy'ın ortalarında, yine Şeyh Hasan Sezaî Efendi halifelerinden, "Peyk Dede" lakaplı Şeyh Ahmed Remzi Efendi tarafından tesis edilmiş, **19-** yy'm başlarından itibaren Kadirî tarikatına bağlanan bu tekke de, haziresindeki bazı mezar taşları dışında, tamamen ortadan kalkmıştır.

Sarmaşık Tekkesi: Edirnekapida, Hatice Sultan Mahallesi'ndedir. Peyk Dede' nin halifesi olan, Süleymaniye Camii vaizi Şeyh Seyyid İsmail Efendi'nin (ö. 1783) meşihatı (1732-1783) müddetince Gülşenîliğe hizmet etmiştir.

Başçı Tekkesi: Haseki'de, Nevbahar Mahallesi'nde, 15. yy'ın sonlarında II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) başçıbaşısı Hacı Mahmud (ö. 1495) tarafından mescit olarak tesis edilen bu yapı 18. yy'ın ikinci yarısında Gülşenîliğin Sezaî kolundan Şeyh Mehmed Said Efendi'nin (ö. 1802) meşihat koydurması sonucunda kurulmuştur. Adı geçen şeyh, Hasan Sezaî Efendi'nin damadı Şeyh Mustafa Efendi' nin halifesidir. Kaynaklarda banisinin adıyla da andan bu tekke 1918'de yanarak harap olmuş, yıkıntısı 1953'te ortadan kaldırılmış, 1986'da yerine yeni bir cami inşa edilmiştir.

Süleyman Efendi Tekkesi: Beykoz'da 1142/1729'da Halvetî şeyhlerinden Süleyman Efendi (ö. 1746) tarafından kurulan bu tekkenin postnişinleri arasında Gülşenî tarikatından Şeyh Hafız Seyyid Ahmed Efendi'nin (ö. 1797) adı tespit edilmekte, tekkenin bu şeyhten sonra Rıfaîliğe bağlandığı anlaşılmaktadır.

İmrahor Tekkesi: Yedikule'de Bizans dönemine ait Studios Manastırı'nın II. Bayezid döneminde (1481-1512) Halvetî tarikatına bağlı bir cami-tekke haline getirilmesi sonucunda ortaya çıkmış olan bu kuruluşun postnişinleri arasında Gülşenî tarikatından Şeyh ibrahim Efendi'nin (ö. 1793) kısa bir süre (1772-1793) meşihatı üstlendiği tespit edilmektedir.

ÜmmîSinan (Zekaîzade) Tekkesi: Şehremini'de, 958/1551'de Halvetîliğin Sinanî kolunun kurucusu Şeyh ibrahim Ümmî Sinan (ö. 1568) tarafından tesis edilen ve adı geçen kolun İstanbul'daki âsitanesi (merkezi) olan bu tekkenin şeyhlerinden, Gülşenîliğe bağlı el-Hac Ali Efendi'nin (ö. 1804) 6 yü kadar post makamını işgal ettiği bilinmektedir.

Gülşenîlik Ue Mevlevîlik arasında, başından beri, irşat sistemine, terminolojiye, ayin ve erkâna, teşrifata ve kıyafete ilişkin birçok ortak yön bulunmakta, bu husus da İbrahim Gülşenî'nin hayatından ve kişiliğinden kaynaklanmaktadır, ibrahim Gülşenî'nin tasavvuf içerikli eserleri arasında en ünlüsü, Mevlânâ'mn *Mesnevi*"sine nazire olarak aynı vezinde kaleme aldığı 40.000 beyitlik *Manevî'siâh.* Tasavvufta vahdet-i vücudun ve ilahi aşkın en büyük temsilcileri olan Muhiddin-i Arabî ile Mevlânâ'mn görüşlerinden ilham alan İbrahim Gülşenî, Mevlânâ neslinden, kalenderlik ve "harabatîlik" meşrebine sahip Sultan Divanî ile dostluk kurmuş, hattâ bir rivayete göre Sultan Divanî kendisinin Mısır'da hapisten çıkarılmasını temin etmiştir. Her iki tarikatın mensupları arasındaki bu yakınlığın ve dayanışmanın daha sonraki yüzyıllarda da sürdürüldüğü, Yusuf Sineçâk Dede (ö. 1546) gibi bazı Mevlevi büyüklerinin başlangıçta Gülşenî tarikatından oldukları gözlenmekte, Yusuf Sineçâk Dede'nin halifesi Şair Arifî'nin (ö. **1551)** İbrahim Gülşenî'nin vefatına tarih düşürdüğü bilinmektedir. İbrahim Gülşenî ve kendisine mensup olanlar bazı mutaassıp din âlimlerinin sert tenkitlerine hedef olmuş, bunlardan Çivizade Şeyh Mehmed (ö. 1587) İbrahim Gülşenî ile mensuplarının zındık oldukları yolunda bir fetva bile vermiştir. Buna rağmen bir taraftan Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (ö. 1573) uzlaştırıcı fetvaları, diğer taraftan Mevleviler ve Halvetîler başta olmak üzere, sufîlerin Osmanlı toplum ve yönetim kadroları nezdindeki saygınlığı Gülşenîliği yasaklanmış bir tarikat olmaktan kurtarmıştır.

Şeyh Hasan Sezai'nin tuğra şeklinde istiflenmiş ismi.
M. Baha Tanman

Mevlevîhanelerde olduğu gibi, Gülşenî tekkelerinde de aşçıbaşı ile tarikatçı dedenin, dervişlerin manevi terbiyesinden sorumlu, önemli görevliler olduğu gözlenmekte, Mevlevîlikteki binbir günlük çileyi andıran 3 yıllık "meydan hizmeti" ile yine Mevlevî tarikatından alınma 7, 12 ya da 40 yıl dervişlere hizmet etmek suretiyle tamamlanan "çile-i merdânenin" varlığı dikkati çekmektedir.

Mevlevî sikkesine benzeyen Gülşenî tacı pembe zeminli, uzun ve dilimsiz bir serpuşun üzerine "şeker-âviz" denilen tür-

Bugün yalnızca haziresi kalmış olan Peyk Dede Tekkesi'nden bir görünüm.
İAM Encümen Arşivi

de (aşağıya doğru genişleyen), yeşü renkte destar (sarık) sarılmasıyla oluşmakta, tepesinde bir düğme bulunmaktadır. Ayrıca 2, 4, **6** ve 8 dilimli taçlar da tespit edilebilmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, 267-268; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 55, 70-71, 125-126; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ, 7,* 12-14, 20, 30, 37, 69, 78; *Osmanlı Müellifleri,* I, 108-109, 116-117, 181, 185-186; Ergun, *Antoloji,* I, 136-142; E. S. Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli Hisarları Tarihi,* İst., 1953, s. 26-29; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in islam,* Oxford, 1971, s. 76, 184; H. Küçük, *Tarikatlar,* 1st., 1976, s. 99; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler,* İst., 1981, s. 241-243; Gölpınarlı, *Mevlevilik,* 110, 322-328; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 687-688.

M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Gülşenîlik Halvetîliğin bir kolu sayılmasına rağmen; kuruluşundan itibaren Mevlevîlikle âdeta iç içe denilecek kadar yakın ilişkide olmuştur. Tarikat kıyafetinden, tekke teşkilatına kadar her alanda ortaya çıkan bu yakın ilişki, musiki alanında da kendini göstermiştir. Gerçi Gülşenîlikte, Mevlevîlikte olduğu gibi, besteli ayin ve zikir usulü yoktur. Fakat "Gülşenî savtı" demlen özel bir Gülşenî musikisi tarzı vardır. Türk tasavvuf musikisinde "savt" cami musikisindeki "teşbih" benzeridir. Savt, musiki ile okunan şiir anlamına gelirse de, kısa güfteli, ağır tempolu, çok tekrarlanan melodi cümleleri ile bestelenmiş bir tür ilahi formudur. Yalnızca Bayramîlik(->) ve Gülşenîlikte özel savtlar kullanılmıştır. Sonraki devirlerde başka tarikatların zikir ilahilerine de savt denilmiş ise de, bu yanlış bir yakıştırmadan ibarettir. Bayram! savdan ne yazık ki kaybolmuştur. Neva ve saba makamlarmdaki iki Gülşenî savtı ise, melodisine başka gütteler giydirilerek kullanılmış ve böylelikle bugüne ulaşmıştır.

Son devirlerde Gülşenî savdan ancak çok meraklı musikişinaslarca öğrenilebilmişti. Bunların başında Hüdaî Âsitanesi şeyhleri Abdurrahman Nesîb ve Ruşen efendiler gelir (bak. Celvetîlik). Hattâ Nesîb Efendinin çargâh ve saba, Ruşen Efendinin mahur ve müstear makamlarından savt besteleri vardır. Bu savtlarrn hepsinin güftesi Yunusun "Şûrîde vü şeydâ kılan" mısraıyla başlayan şiiridir.

Gülşenîlik, bir bakıma Halvetîliğin bir kolu saydması dolayısıyla, "devrani" zikir ayini usulünü benimseyen tarikaüardandır.

Zikir ayini, kırmızı renkli makam postu karşısında halka şeklinde oturan dervişlerin, Fatiha'dan sonra şeyh efendinin işareti üe, bir miktar tevhid çekmeleri ile başlar. Daha soma ayağa kalküdığında "Hû" ismi ve sonra da "Hay" ismi zikredüir. Bu sırada zâkirler Gülşenîliğe özgü savtiar okurlar. Savt okunurken hiçbir saz çalınmaz. Zikrin temposu hızlandığında ilahilere başlanır ve o zaman kudüm, mazhar, bendir, halile gibi vurmalı sazlar kullanılır. Bu hızlanma sırasında dervişler, el ele tutuşarak sola doğru dairesel yürüyüşe başlarlar. Bu yürüyüşte sol ayaklarım, "kütüphane" denen zikir halkasının merkezine doğru, sağ ayaklarını ters yöne doğru atarken, sol ayakla beraber bedenlerini öne doğru eğer, sağ ayakla doğrulurlar. Bu hareket yukarıdan izlendiğinde, bir gül goncasının açılması ve kapanması gibi görünür. Gülşenî tacının, pembe renkli ve yeşil destarlı olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, bunun ne kadar estetik bk görünüm oluşturduğu belli olur. Gülşenî ayininin en belirgin özelliği budur.

Gülşenî ayininde, savtlarrn dışında, zikir ilahileri, kasideler gibi kullandan musiki formları, diğer tarikat ayinlerinde kullanılan formların aymdır. Ayin, devranın sonunda okunan Kuran ve yapılan duayı takiben şeyh efendinin Fatiha'sı ile sona erer.

Türk dini musikisinin en güzel eserlerinden biri "Çün doğup tuttu cihanı" diye başlayan hicaz tevşihtir. Bu eserin güftesi, Gülşenîliğin piri İbrahim Gülşenî'nin mürşidi, Ömer Rûşenî'ye aittir ve Yunus' un "Şûrîde vü şeydâ kılan, yârin cemâlidir beni" ilahisi ile beraber, dini musikide en çok bestelenen güftedir. Fakat en güzel beste hicaz makamında olamdır. Bütün eski kaynaklar bu bestenin, güfte sahibi Rûşenî'ye ait olduğunu kaydederler. Böylesine kudretli bir bestekâr olan Rûşenî'nin müridi İbrahim Gülşenî de, tarikatında musikiye çok önem vermiştir.

Gülşenîlik, Türk musiMsinin Mısır'da tanınıp yaydmasında da çok önemli rol oynamıştır. Halvetîliğin Şabanî kolunun Bekriye, Kemaliye, Ticanîye gibi bazı şubeleri Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmış ise de, buralarda bu tarikatların ayinleri yerel musiki ile icra olunmuş, Türk musikisi kullanılmamıştır. Gülşenî tarikatının pir evi (asitânesi) olan Kahire'deki dergâhta -Kahire Mevlevîhanesi ve Bektaşî Tekkesi üe birlikte- hep Türk musikisi eşliğinde ayin yapılmış, bu husus Türk ımısikisinin Mısır'da yayılmasını sağlamıştır. İskenderiye'deki Gülşenî Tekkesi de aynı hizmeti görmüştür.

Gülşenîliğin, Türk musikisine olan diğer katkısı ise, bünyesinde yetişen çok değerli musikişinaslar ve bestekârlardır. Bunlardan biri İstanbullu Derviş Sadayî'dir. Mevlevi olduğu söylenirse de, gerçekte Gülşenîdir ve uzun müddet Kahire'de âsitanede zâkirlik hizmetinde bulunmuştur. Yaşlandığında Bursa'ya gitmiş ve 1655'te vefat etmiştir. Kabri Deveciler Mezarlığf ndadır. Dindışı bazı besteleri de olan Sadayî'nin saba ve buselik makamlarında iki ilahisi bilinmektedk.

17. yy'ın sonunda İstanbul'da ün kazanmış zâkirlerden biri de, Gülşenî Tekkesi zâkiri Hüdaî Çelebidir. Ne yazık ki hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Gülşenî zâkkbaşdarından Edirneli Şaban Dede'nin ise sadece 1721'de vefat ettiği büinmektedir. 1812'de vefat eden zâkir Mustafa Dede'nin bayati makamında bir üahisi vardır. Hakkında, Gülşenî şeyhi olduğu ve yaklaşık 1730'da vefat ettiğinden başka hiçbir bilgi olmayan Şeyh Abdülganî Efendi'nin, saba makamında bestelediği "mahfel sürmesi" (camide namaz bitiminde yapılan teşbih ve dua) dini musikinin az rastlanan teşbih örneklerinin şaheseridir.

Gülşenî tarikatının en önemli musikişinası, Derviş Ali Şirüganî Dede'dir **(1635-**1714). "Eski Dede -Dede-i Atık" diye de andan Derviş Ali, sadece Gülşenîliğin değü, Türk musikisinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. 17. yy'ın ortalarından 18. yy'ın başlarına kadar İstanbul' da en üstat musiki icracısı, bügini ve hocası, 100 dolayındaki kâr, beste, murabba, semai gibi dindışı ve 600 kadar savt, teşbih, ilahi, durak, naat gibi dini eserin bestekârı olarak çok büyük şöhret sahibi olmuştu. Bu eserlerden bugüne yalnızca 20 civarında ilahi kalmıştır.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

GÜLTEPE

İstanbul'un batı yansında Kâğıthane İlçesine bağlı bir mahalledk. Gültepe Mahallesi doğuda Telsizler, güneydoğuda Şişli İlçesi'nin Gülbahar, güneyde Mecidiyeköy ve Kuştepe mahalleleri, güneybatıda Hürriyet, batı ve kuzeyde Harmantepe, kuzeydoğuda da Çeliktepe mahalleleriyle çevrilidk. Ancak Gültepe denince, bu sınırlan aşan oldukça geniş bir semt akla gelir. Geniş anlamda Gültepe semti Ortabayır, Telsizler ve hattâ Harmantepe'nin bazı bölümlerini de kapsar.

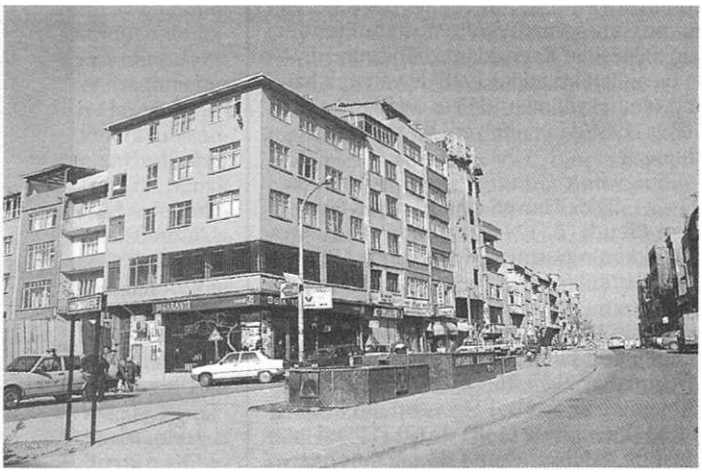

Gültepe'nin Harmantepe mevkiinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Mahallenin burada kurularak gelişmeye başlaması 1950'lerden somaya rastlar. Bu alan eskiden kısmen Kâğıthane Köyü'ne, kısmen de hazineye aitti. Buranın Kâğıthane Köyü'ne ait olan kesimleri taşocağı işletmeciliği, tavukçuluk ve küçük tarımsal faaliyetler yapmak üzere kiralanırdı. Beşiktaş ve Levent'te canlanan inşaat faaliyeti sırasında çıkardan hafriyat toprağı buraya dökülüyordu. 1955-1956'da, İstanbul Belediyesi'nin şehrin değişik yerlerinde başlattığı imar faaliyetleri sırasında ev ve arsaları istimlak edilenlere yeni yer verilmesi sorunu ortaya çıktı. 6188 sayılı yasaya dayanarak belediye sınırları içindeki boş arazilerin mülkleri istimlak edilenlere ücreti karşılığında dağıtılması düşünüldü. Ancak arazinin belediyeye ait olmaması sorun yaratıyordu. İstanbul Belediyesi Kâğıthane Köyü'yle anlaşarak bu sorunu çözmeye çalıştı. Belediye, tapusu yine Kâğıthane Köyü'ne ait olmak üzere bir kısım araziyi aldı ve "parsel kâğıdı" karşılığında gerekli kişilere sattı. Gültepe ve çevresinde bu tarihten sonra hızlı bir gecekondulaşma başladı. Daha önce Kâğıthane Köyü'nden arazi kiralamış olan kişiler de kiracılık haklarım küçük parçalara bölerek başkalarına devretmeye başladılar. Böylece bu alan, bir kısmı izinli bir kısmı izinsiz çok hızlı bir gecekondu yerleşmesine sahne olmaya başladı. Vadilere hafriyat toprağı dökülmesiyle ortaya çıkan yapay tepelerden oluşan bu alandaki dolgu toprağı üstüne yapdan gecekondulardan bazıları yağışlardan soma çökerek kazalara neden oldu.

1955 öncesinde buranın nüfusu kesin olarak bilinmemekle birlikte, bunun 100'ü aşmadığı tahmin edilmektedir. Oysa 1955-sayımında bu çevrede yaşayan nüfus 4-5.000'e çıkmış, bu tarihten sonra Gültepe ve çevresinde hızlı bir nüfus artışı görülmüştür. 1965'te Gültepe Mahallesi'nde 9.276 kişi yaşıyordu. Gültepe'nin nüfusu bu tarihten sonra da artmaya devam ederek 1985'te 11.279 olmuştur.

Gültepe bu tarihlerde, Kâğıthane gibi Şişli ilçesine bağlı bir mahalle durumundadır. Gültepe, 1987'de ayrı bir ilçe yapılan Kâğıthane İlçesine bağlanmıştır. Yeni mahalle yapısında Gültepe Mahallesi'nin nüfusu 1990 sayınımda 10.690 olarak görülmektedir. Ancak geniş anlamda Gültepe semtinin kısmen Yahya Kemal, Harmantepe, Telsizler ve Ortabayır mahallelerini de içine aldığı düşünülürse, 1990 sayımı itibariyle nüfusunun en az bunun dört katı olduğunu sanılır. Daha çok gelir düzeyi orta veya ortanın altında olan işçiler, küçük memur ve hizmetliler ile küçük esnaf tarafından iskân edilmiştir. Gültepe'de, çevredeki diğer gecekondu mahallelerinde de görüldüğü gibi çoğunluğu İç Anadolu, Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgelerinden gelenler yaşamaktadır. İstanbul doğumluları Sivas, Rize, Giresun ve Kastamonu doğumlular izler. Zamanla tek kadı gecekonduların yerini, kat çıkma yöntemiyle yoksul göriinümlü apartmanlar almıştır. Ulaşım belediye otobüsleri ve minibüslerle sağlanmaktadır. Gültepe-Beşiktaş, Gültepe-Eminönü, Gültepe-Mecidiyeköy ve Gültepe-Taksim otobüs seferleri ve Gültepe-Beşiktaş üe Gültepe-Şişli minibüs seferleri Gültepe'yi düzenli olarak İstanbul'un değişik merkezlerine bağlamaktadır.

BibL İ. Çalışkan, "Gültepe, Harmantepe Gecekondu Mahallelerinin Beşeri Tetkiki", (Coğrafya Enstitüsü mezuniyet tezi), ist., 1963; N. Öztap, "Gültepe, Çeliktepe Gecekondu Sahasının Beşeri ve İktisadi Etüdü", (Coğrafya Enstitüsü mezuniyet tezi), ist., 1968; N. Saran, "istanbul'da Gecekondu Problemi", *Türkiye, Coğrafî ve Sosyal Araştırmalar,* İst., 1971; M. Tarhan, "Gültepe Gecekondu Kesiminde Yerleşmeyi Belirleyen Etmenler", (İÜ Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü mezuniyet tezi), İst., 1968.

SEDAT AVCI

GÜLUSTU KADIN EFENDİ TÜRBESİ

Fatih Külliyesinde, caminin kıble yönündeki nazirenin ötesinde, Nakşıdil Sultan Külliyesi'nin avlusunda yer almaktadır.

Abdülmecid'in (hd 1839-1861) eşlerinden, son padişah VI. Mehmed'in (Vahideddin) annesi Gülustu Kadın Efendi (ö. 1861) için yaptırılmıştır. Tespit edilemeyen inşa tarihinin, Abdülmecid döneminin son **y u** - larına rastladığı söylenebilir.

Duvarları kesme küfeki taşı üe örülmüş olan türbede, Osmanlı türbe tasarımında pek az kullanılan dairevi plan uygulanmıştır. Silindir biçimindeki türbeyi, kısa bir kasnakla donatılmış ve kurşunla kaplanmış olan kubbe örter. Basık-kemerli giriş doğuya açılmaktadır. Duvarlarda, iki sıra halinde düzenlenmiş ve dışarıdan profilli sövelerle kuşatılmış olan basık kemerli pencereler sıralanmaktadır. Alt sırada 9, üst sırada 10 adet pencere bulunur. Girişin solunda yer alan pencere, diğerleri üe aynı boyutlarda olmasına rağmen, yanlardan pilastrlar üe kuşatılarak ve kısa bk saçakla donatılarak farklı bir görünüme kavuşturulmuştur. Söz konusu açıklığın aslında türbenin kapısı olarak tasarlandığı, sonradan pencereye dönüştürüldüğü yolunda görüşler ileri sürülmüş ise de bunun bir ziyaret penceresi olması daha muhtemel görünmektedir.

Türbenin cephesindeki yalm ifade, Sultan Selim Camii haziresindeki Abdülmecid Türbesinde de gözlenmekte ve bu dönemde henüz Osmanlı mimarisinde etkisini sürdüren ampir üslubuna bağlanmaktadır. Pencerelerin alt hizasında yer alan iki silme, hiçbir süsleme öğesinin bulunmadığı cephe boyunca devam eder. Aynı sadelik türbenin, siyah renkli kalem işlerinden oluşan iç süslemesinde de dikkati çeker. Pencere kemerleri akant yapraklarından meydana gelen alınlıklarla taçlandırılmış, kubbe eteğinde sıralanan vazolardan çıkan bitkisel motifler kubbe merkezine doğru uzatılmıştır.

Türbede, Gülustu Kadın Efendi'ye ait olandan başka 8 sanduka daha bulunur. Simli puşidelerle örtülü olan bu sandukalardan V. Mehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) eşlerinden Dürrüadn Kadın Efendi'ye (ö. 1909) ait olam, geç dönem Osmanlı ahşap oymacılık ve kakmacılık sanatları açısından dikkate değer bir şebekeyle kuşatılmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı Marangozhanesinde üretilmiş olması muhtemel bu şebekede İslam sanatının çeşidi üsluplarından derlenmiş öğeler dikkati çeker. Köşelerde yükselen babalarm uçları mukarnaslarla yumuşatılmış, gerek babalar gerekse de şebeke yüzeyini dikdörtgen ve kare panolara ayıran kayıtlar, sedef kakma stilize çiçek motifleri ile bezenmiştir. Dikdörtgen panolar sivri kemerlerle, kare panolar ise, Arap ülkelerinde "muşarabiye" olarak adlandırılan, torna işi ve geçmeli kafeslerle doldurulmuştur. Ayrıca şebekenin üst kesiminde, sedef kakma rumîlerle dolgulanmış palmetlerin taçlandırdığı, içlerinde altı kollu yıldız (Mühr-i Süleyman) motiflerinin bulunduğu yuvarlak madalyonlar sıralanmaktadır. Sandukanın başucu tarafındaki yuvarlak madalyonlara sedef kakma tekniği ile istifli sülüs hatlı kitabe yerleştirilmiştir.

Gülustu Kadın Efendi Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 149; Önkal, *Hanedan Türbeleri, 275-211.*

M. BAHA TANMAN

GÜLZÂRÎ

(19. yy) Âşık.

Asıl adı bilinmiyor. İstanbullu olduğunu büdiren kaynaklar vardır. Uzun yıllar donanmada hizmet ettiği, Kırım Savaşim (1853-1856) konu edinen destanın sonunda yer alan "Donanma emekdarı şaşkın Gülzârî" mısraından anlaşılmaktadır. Gülzârî'nin günümüze üç destanı dışında çok az şiiri kalmıştır. Ancak destanlarıyla büyük bir ün kazanmıştır.

Gülzârî'nin II. Mahmudün ölümü (1839) üzerine yazdığı 29 dörtlüklük destanı Anadolu ve Rumeli'de yazılan cönk ve mecmualarda ük biçimi bozularak da olsa yaygın olarak yer almıştır. Padişahın hastalığı ve ölümü, İstanbul halkının ölen padişaha gösterdiği sevgi, oğlu Abdülmecid'

Gülzârî'nin Kırım Savaşı'nı (1855) konu alan *Destan-ı Sivastopol'ünün* 19. yy'da basılmış bir destan mecmuasındaki ilk dörtlükleri. M. Stfbn *Koz koleksiyonu*

in tahta geçişi "ağladı" redifli bu destanda acılı bir düle anlatılmıştır. Olayların gelişimi ve bazı ayrıntılar, destanda yer aldığı biçimiyle tarihsel kaynaklarda verilen bilgilerle doğrulanmış bulunmaktadır.

Gülzârî'nin bilinen destanlarından ikincisi Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın ölümü (1849) üzerine söylenmiştk. Tek yaprak halinde ve taşbasması olarak çoğaltılan bu destanda, Mehmed Ali Paşa'dan ve yaptığı hizmederden söz eden Gülzârî, bu ünlü valinin ölümüne halkın duyduğu üzüntüyü dile getirmiştk.

Gülzârî'den kalan üçüncü destan Kırım Savaşı'yla (1853-1856) ilgilidk. 39 dörtlükten oluşan "bu sene" redifli destanda "Rusya" ve "Sultan Mecid" savaşan taraflar; "İngiliz" ve "Fransız" ise Osmanlı Devletine yardıma gelen müttefikler olarak karşılıklı konuşturulurlar. Özellikle padişahın ve Rusya'nın ağzından yazdanlar devletin ve Türk halfanın Rusya ile ilgili yargdanı güzel bir biçimde ortaya koymaktadır. Dörtlüklere yayılmış bir durumda çeşitli savaş sahneleri anlatıldıktan sonra *Aslı havyarcısın ye taratoru /Bunca Rusiye' nin imparatoru /Merdce cenk etmeği gördün mü bâri / Beyân oldu hoş imtihan bu sene* denilerek inceden inceye alay etme yoluna gidilmiştir. Kırım Savaşı'nda kazandan basan, bu başannın asker ve istanbul halkı arasında yarattığı sevinç destanın ana duygusunu oluşturmuştur.

Destanm son dörtlüğünde ve bu dörtlüğe eklenen iki mısrada kimliği de ügili bilgiler veren Gülzârî, *Matlubâtın çıraklıkdır Gülzârî / Şah dan ola sana ihsan bu sene* diyerek padişahtan ihsan beklediğini belirtmekte; bu dörtlüğün sonuna eklediği iki mısra ile de kendisini "donanma emektan" olarak tanıtmakta, beklediği ihsana kavuştuğunu dile getirmektedir.

Bibi. *Destan-ı Medhiyye-i İstanbul, Destan-ı Bahr, Destan-ı Vehhâbî, Destan-ı Sivastopol,* İst., ty, s. 13-16; M. H. Bayrı, "Gülzârî", *Yeni Türk,* S. 61 (İkincikânun 1938), s. 1282-1285; ay, *Halk Şiiri, XLX. Yüzyıl,* ist., 1956, s. 7, 35; E. S. Sünbüllük, *Halk Şiirlerinden Tarihî Destan ve Divanlar,* İst., 1940, s. 8-13; M. F. Köprülü, *Türk Sazşairleri,* III, İst., 1940-1941, s. 464, 468; M. A. Özder, "Bir Cönk ve 57 Âşık", *TFA,* X, S. 211 (Şubat 1967), 4335-4336; C. Öztelli, *Uyan Padişahım,* İst., 1976, s. 122-127; M. S. Koz, "Gülzârî", *TDEA,* III (1979), 402; K. Pamukciyan, "İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harfli Türkçe Dört Manzum Methiye", *Belleten,* LIV, S. 211 (Aralık 1990), Ankara. 1991, s. 1053-1071.

M. SABRİ KOZ

GÜMRÜKLER

Gümrük sözcüğü, hem bir verginin adıdır, hem de bir kent söz konusu olduğunda gümrük işlemlerinin yapıldığı idari binalan, antrepolan vb ifade eder.

Türkçedeki gümrük sözcüğünün kökeni kesin olarak büinmemekle birlikte, "eşya" anlammdaki Yunanca "kommerkion"dan ya da aym kökenli ve ticaret anlamındaki Latince "commercium"dan geldiği samlmakta; böyle bir vergi uygulamasına ise gerek Eski Yunan'daki, gerekse Ortadoğu'daki site devletleri zamamnda başlandığı, kente giren ve çıkan ticaret mallarından belli bir vergi alındığı belirtilmektedir. Günümüz İstanbul'unun eski geçmişinde yer almış topluluklardan Bizanslılar giriş vergisine önceleri Latince "commercia", sonra da Yunanca "kommerkion", Venediklüer "dörtte bir" anlarmnda "quadragessima" derken, diğer Latin topluluklarından Cenevizliler, Latincede "liman" anlamına gelen "portus"tan türemiş "portorio" sözcüğünü hem giren, hem de çıkan mallardan alman vergi için kullanırlardı.

Gerek Konstantinopolis'in kendisi ve onun liman yörelerinde (bugünkü Eminönü, Bahçekapı vb) yer alan küçük Latin kolonileri, gerekse karşı yakaya (Galata) yerleşmiş Cenevizliler açısından ticaret, (özellikle deniz ulaşımından ve kentin bir liman kenti olmasından ileri gelen deniz ticareti) büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle, hem Bizans devletinin Bizans halkıyla olan ilişkilerinde, hem de Venedikliler, Cenevizliler, Pisalılar, Amalfilfler, Ankonaldar vb gibi topluluklarla ilişkilerinde yahut da Sırplar, Araplar, daha soma da Selçuklular ve nihayet Osmanlılar ile olan çeşitli siyasi ve ticari bağlarında gümrük rüsumları sık sık söz konusu olmuş, içte ekonomik kriz dönemlerinde vergiler artınlırken gümrük vergileri de yükseltilmiş ya da halktan yana reformlar yapılmak istendiğinde vergüer azaltılırken, gümrükler de düşürülmüştür.

Yüzyıllar boyu süren bütün bu deneyimler sonucunda Bizans hayli gelişkin bir gümrük mevzuatına erişmişti. Öte yandan Selçukluların gümrük uygulamalarını devralarak uygulayan Osmanlı Devleti'nin de gümrük kuralları vardı; kent Osmanlılar tarafından alındığında birçok konuda ve kurumda olduğu gibi gümrük vergisinde de Bizans'ın Osmanlı gümrük mevzuatında derin etkisi oldu. Bu hususu, II. Mehmed (Fatih) zamanında (1451-1481) fetih öncesinde ve sonrasında yayımlanan ilgili kanunnamelerin karşılaştırılmasıyla görmek mümkündür.

Osmanlüar, ithalattan, ihracattan ve hattâ transit geçen mallardan gümrük almışlardı. Mastariye (giriş vergisi), reftariye (çıkış vergisi), baç, kantariye, ihtisap gibi vergüer bu kapsamdaydı. Ne var ki, gümrüğü daha çok bir devlet geliri saymışlar, yerli üretimi ve üreticüeri kollayan bir himayecilik olarak kullanmamışlardı. Nitekim II. Mehmed döneminden başlayarak Venediklilere, I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) itibaren de Fransızlara uygulanan ayrıcalıklı gümrük politikaları Tanzimat'tan sonra İngiltere ve Rusya'yı, derken başka Avrupa ülkelerini de kapsamına almıştı. Gümrüğün himayecilik amacıyla değerlendirilmesinin ilk

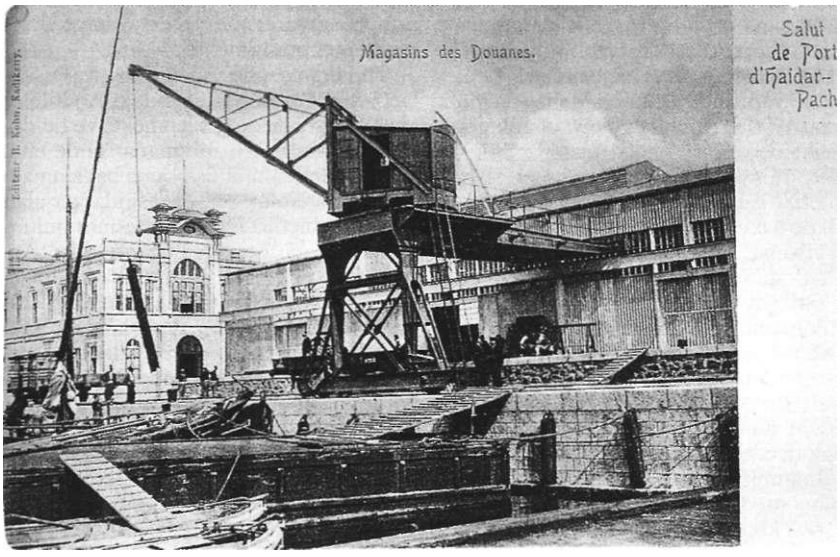

Bir kartpostalda Haydarpaşa Gümrüğü. *Galeri Alfa*

belirtilerine ise 1861 sonrasında ihracat vergisinin kademeli olarak yüzde 1'e düşürülmesiyle rastlamr.

Tanzimat'a kadar gümrük vergüeri "mukataa" denilen bir yolla, yani yıllık bir bedel karşılığı birtakım özel kişilere gümrük alma yetkisi verilerek yapılırdı. Kentin belli yerlerine kurulan, "çardak", "mengene", "mizan" ya da "kapan" gibi adlarla andan mahallerde ve tesislerde kente giren ve çıkan mallar tartılır ya da sayılır, gümrük vergisini gerektirenlerin gerekli işlemleri yapılırdı. Günümüze dek yaşayagelmiş Unkapanı, Yağkapanı, Balkapam, Karagümrük vb gibi yer adları o çağlardan kalmadır. Tanzimat'tan soma devlet gümrük rüsumlarını bizzat toplamaya başladı; edinilen deneyler sonucu, 1858'de gümrükleri düzenlemek amacıyla ülkenin 17 kıyı kentinde "gümrük emaneti" denilen idari birimler kuruldu, bu idareleri yöneten amirlere de "gümrük emini" adı verildi. Halic'in ağzının güney yakasını oluşturan Eminönü'nün adı, istanbul'un gümrük emininden gelmektedir.

1861'de değişik gümrük daireleri birleştirilerek, Rüsumat Emaneti ihdas edildi, yöneticisi de rüsumat emini oldu. Aynı yıl imzalanan ticaret antlaşması ile ithalattan ve ihracattan alınacak gümrük vergilerinin yüzdeleri de tespit edildi. 1907'ye kadar geçerli olan bu antlaşmadan sonra ithalat vergisi artırılmıştı. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde Rüsumat Emaneti kaldırıldı, gümrükler Maliye Nezareti'ne bağlandı, Cumhuriyet'te 1929'da Gümrük Tarife Kanunu çıkarıldı, 1931'de kaçakçılığa karşı Gümrük Muhafaza Umum Kumandanlığı, aynı yıl Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti (Gümrük ve Tekel Bakanlığı) kuruldu. 1980'li yıllarda ise gümrükler Maliye Bakanlığı'na bağlanarak, bakanlık Maliye ve Gümrük Bakanlığı adını aldı.

1990'ların ortalarında istanbul'daki gümrükleri şöyle sıralayabiliriz: Deniz gümrükleri: Haydarpaşa çıkış ve giriş gümrükleri, Serviburnu ve Çubuklu akaryakıt gümrükleri, Tuzla deri gümrüğü, Kalamış Yat Limanı gümrüğü, Karaköy Yolcu Salonu gümrüğü. Karayolu gümrükleri: Halkalı giriş ve çıkış gümrükleri, Çerkezköy gümrüğü, Erenköy giriş ve çıkış gümrükleri, İstanbul bedelsiz ithal ve naklihane gümrükleri, Halkalı tekstil ihtisas gümrüğü, Halkalı teşvik HR gümrüğü, Yeşilköy otomotiv ihtisas gümrüğü, Haramidere akaryakıt gümrüğü, Trakya serbest bölge gümrüğü. Havayolu gümrükleri: Atatürk Havalimanı Yolcu Salonu gümrüğü, havalimanı giriş ve çıkış gümrükleri, havalimanı gümrük hattı dışı satış mağazaları ve depoları gümrüğü, havalimanı koli tasnif ve kurye gümrüğü, havalimanı serbest bölge gümrüğü. Demiryolu gümrükleri: Sirkeci gümrüğü. Posta gümrüğü: Uluslararası postalar yoluyla gönderilen ticaret dışı paketlerin gümrük muayeneleri için, Galata'da "paket postanesi" diye bilinen İstanbul posta gümrüğü ve havalimanındaki koli gümrüğü.

İSTANBUL

GÜMÜŞ BABA TEKKESİ

bak. TAŞÇI TEKKESİ

GÜMÜŞÇÜLÜK

Bizans Dönemi

Bizans döneminde gümüşçüler, şehrin ticaret merkezi olan Mese Caddesinin revaklarında yerleşmişlerdi. Günümüze ulaşmış yemek takımları, aydınlatma aletleri ve küise eşyalarında, başkent atölyelerinden çıkmış eserlere rastlamaktayız. Kaybolmuş gümüş eserleri ve çağın gösteriş merakını, döneme ait yazılardan göz önüne getirmek mümkündür. Paulus Silentariusün büyüleyici Ayasofya tasviri, gümüş levhalarla kaplı ambona (vaiz kürsüsü) dikkati çekerken, kubbeden sallanan yüzlerce gümüş kandülik birçok seyyahı şaşkınlığa uğratmıştır. I. Basileios (hd 867-886) Büyük Saray'ın(->) içinde inşa ettirdiği Nea Ekklesia'nın mermer dinsel tören eşyalarım, VII. Konstantinos (hd 913-959) ise saraym resmi ziyafet salonu olan Khrisotriklinosün kapdarını gümüş levhalarla kaplatmıştır. Büyük Saray davetlerinde masalara serilen şatafatlı altm ve gümüş yemek takımları *De ceremoniis'te(->)* anlatılır.

I. İustinianosün (hd 527-565) damga sistemi, gümüşün kalitesini kontrol eden 5 yüksek devlet memurunun damgasından oluşmaktadır. İmparatorun monogramıyla büstünü içeren dairenin etrafında, altıgen, dörtgen ve haç biçiminde damgalar basılmaktadır. Damgalarda rastlanan monogramlarm arasında şehir eparkı (valisi) ve imparatorluk hazine şefi de vardır. Aynı eser üzerinde 5 yüksek devlet memurunun damgası gerektiğinden, bu damgalann Konstantinopolis'te vurulduğu kabul edümektedir.

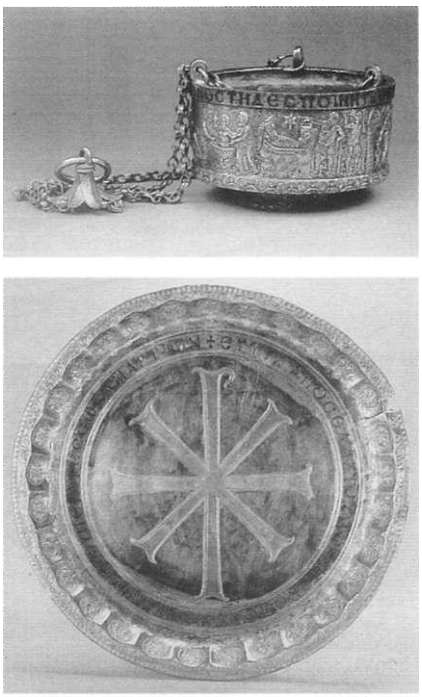

Bizans dönemine ait gümüş buhurdan (üstte) ve tepsi, Antalya Müzesi.
Brigitte Pitarakis fotoğraf koleksiyonu

Orta Bizans devrinde damgalı gümüşler ortadan kalkmışsa da devletin kalite kontrolü yetkisi, gümüşçü loncalannı denetieyen Konstantinopolis eparkına geçmiştir. VII. Konstantinos döneminde gümüşçü loncaları merasim günlerinde ve imparatorun askeri sefer dönüşlerinde, şehri ve sarayı gümüş şamdan ve buhurdanlarla donatmaktan sorumluydu. O devirde tüm el sanatlarında ortak stilize bk repertuvar oluşmuştur. Bitkisel bir zemin üzerinde dar ve uzun dini figürlerle Doğu sanatının etkisi olan hayvansal kompozisyonlara yer verilmektedir. Orta Bizans devrinden günümüze gelen gümüşler daha ziyade ikona kaplamaları, rölik kutuları ve haçlardan oluşan dini eserlerdir. Gümüşün yapım ve süsleme teknikleri asırlar boyu değişikliğe uğramamıştır.

Bibi. *Argenterie Romaine et Byzantine,* (yay. F. Baratte), Paris, 1988; F. Baratte, "Vaisselle d'argent, souvenirs littéraires et manières de table: exemple des cuillers de Lampsaque", *Cahiers Archéologiques,* S. 40 (1992), s. 5-20; E. Cruikshank-Dodd, "Byzantine Silver Stamps", *Dumbarton Oaks Studies,* VII, Washington, 1961; ay, *Byzantine Silver Treasures,* Bern, 1973; M. Mundell-Mango, *Silver From Early Byzantium, The Kaper Koraon And Related Treasures,* The Walters Art Gallery, Baltimore, 1986; *Vie de Théodore de Sykéon,* (yay. A.-J. Festugière), Brüksel, 1970.

BRİGİTTE PITARAKİS

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde İstanbul'da gümüşçülük büyük gelişme göstermiştir. Herkesin bir mührünün olduğu bu dönemde İstanbullu hakkaklerin kazıdıkları gümüş mühürler dünya mühürcülüğünün şaheserleri olarak yerli ve yabancı müze ve özel koleksiyonları süslemektedir. Tespit edilebilen 105 hakkakten en tanınmışları Mecdi Efendi, Ali Efendi, Zeki Efendi, Benderyan Efendi ve Yümni Efendi'dir. Bu dünyanın en zor mesleğinin ustalarının adlan ne yazık ki sanat literatürüne geçmemiştir.

Yine İstanbul'a has gümüş tekniklerinden olan İstanbul tarzı gümüş kakmacılık bu sanat dalı içinde kendine ayrı bir yer bulmuştur. Zift üzerine yatırılmış plaka gümüşün çelik kalemlerle dövülerek biçimlendirilmesi olan bu tarz ile, mushaf mahfazalan, mücevher kutuları, kemer tokaları, leğen, ibrik, yastık aynası gibi çok sayıda ve çeşitte eser ortaya konulmuştur. Son dönemin en önemli gümüş kakma ustalarının başında Kakmacı Ziya Aygan gelmektedir. 1980'de vefat eden Aygan'dan sonra onun talebeleri Hüseyin Baykal, Kirkor İnce, Artin Helvacıoğlu ve M. Zeki Kuşoğlu bu sanatı yaşatmaktadır.

Aynca, yüzlerce yddır bir sanat ve kültür merkezi olarak ülkenin her yerinde yetişen sanatçıları kendisine çektiğinden yerel sanat dalları ve teknikleri İstanbul'da da uygulanır olmuştur. Mesela Trabzon'un hasırı, Van'm savatı, Mardin'in telkarisi İstanbul'da aynı güzellikte, hattâ bazen daha güzel işlenir olmuştur.

Bu arada kalemkârlık çeşitleri arasın-

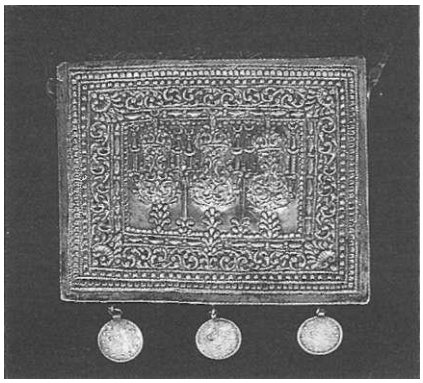

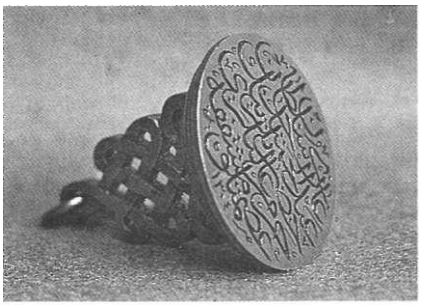

Osmanlı döneminden gümüş kakma mushaf muhafazası (solda) ile 19. yy'a ait mühür.TSM. *M. Zeki Kuşoğlu koleksiyonu ve arşivi*

da gümüşe atdan İstanbul kalemini unutmamak gerekir. Bu teknikle de daha çok sadekârlann yaptıkları tütün tabakası, gümüş ziynet kutuları üzerine kalem işi yapılmıştır. Bu sanatkârlar gümüşü hakkaklerin usulünde çalışırlardı.

Yine Batı'dan geldiği bilinen ve İstanbullu ustalarca benimsenip uygulanan ve çokça itibar gören Aznavur işini de zikretmek gerekk. Bu sanatm son ve büyük ustası Reşat Gülen'di.

Bütün bu eserler özellikle yabancılar tarafından büyük bir beğeni üe satm alınmaktadır. Aynca dönemin padişahının şimdiki TSE karşılığı olan tuğra damgasını taşıması bu eserleri daha da aranılır hale sokmaktadır. Tuğra damgalı eserler diğer eserlere oranla çok daha pahalıya satılmaktadlf.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

GÜMÜŞHANEVÎ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Mahallesi'nde, İstanbul Valüiği (eski Babıâli) karşısında, Hükümet Konağı Sokağı ile Gümüşhaneli Sokağı'mn kavşağında yer almaktaydı.

İstanbul'da, son dönemde, Nakşibendîliğin Halidî koluna bağlı tekkelerin en önemlisi olan bu kuruluş, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî(->) tarafından 1140/1727 tarihli Fatma Sultan Camii'ne(->) 1859' da meşihat konulması sonucunda teşekkül etmiştir. Adı geçen yapı, tekkeye dönüştürüldükten soma da, tekke mensuplarının yamsıra çevre halkı tarafmdan cami olarak kullanılmaya devam etmiş, ayrıca "hatm-i hacegân" denilen hafi (sessiz) zikir usulünün icra edÜdiği tevhidhane görevini üstlenmiştir. Cami-tevhidhanenin batı yönüne 1875'te harem ve selamlık bölürrderinin eklenmesi sonucunda, bir tarikat kuruluşunun gerektirdiği mimari programa kavuşan Gümüşhanevî Tekkesi, tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar faaliyetini sürdürmüş, A. Ziyaeddin Gümüşhanevî'nin vefatından soma tekkenin postuna Şeyh Hasan Hilmî Efendi (ö. 1911), Şeyh İsmail Necati Efendi (ö. 1918), Dağıstanlı Şeyh Ziyaeddin Ömer Efendi (ö. 1926) ve Şeyh Mustafa Feyzî Efendi (ö. 1926) oturmuşlardır. Cumhuriyet döneminde kadro harici camiler arasına katılan tekke binaları bir müddet İstanbul Valiliği'nin yatakhanesi ve elbise deposu olarak kullanıldıktan sonra 1957'de yol açma gerekçesiyle yıktırılmıştır.

Gümüşhanevî Tekkesi'ni oluşturan binalardan cami-tevhidhane, sokakların kavşağındaki küçük bir avlunun gerisinde yer almakta, tuğla örgülü babalara oturan demk parmaklıkların sınırladığı bu avlu, daha ziyade cami cemaatince kuklandan basit bir kapıyla Hükümet Konağı Sokağına açılmaktadır. Arsanın batı kesimini işgal eden diğer tekke bölümleri ise, kapısı Gümüşhaneli Sokağına açılan ve bir şadırvanla donatılmış bulunan diğer bir avlunun (tekke avlusunun) çevresinde yer alır. İki katlı ahşap harem binası bu kesimin kuzeydoğu köşesinde bulunmakta ve cami-tevhidhaneye bitişmektedir. Bunun gerisinde, aynı şekilde cami-tevhidhanenin batı duvarına bitişen tek katlı ahşap bina selamlık birimleri üe derviş hücrelerini barındırır. Tekke avlusuna girildiğinde sağ köşede küçük bir şadırvan vardır.

Tevhidhane olarak kullanılan Fatma Sultan Camii 1826'da Hocapaşa yangınında harap olduktan bir yü soma 1243/1827' de II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından ihya edilmiştir. Son haline oranla daha büyük ve gösterişli olması muhtemel ilk binanın mimari özellikleri bilinmemektedir. II. Mahmud döneminin özelliklerini yansıtan son yapı, derinliğine gelişen dikdörtgen planlı bir harim ile enine yerleştirilmiş dikdörtgen planlı ve kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Aynı çatı altma alınmış bulunan bu mekânların duvarları moloz taşla örülmüş, yalnızca son cemaat yeri kuzey (giriş) yönünde ahşap bir duvarla sınırlandırılmıştır. Son cemaat yerinin kuzey ve doğu duvarlarında iki sıra halinde dikdörtgen pencereler sıralan-

Gümüşhanevî Tekkesinde cami-tevhidhanenin kuzeydoğudan görünüşü (üst) ve cami-tevhidhanenin batı duvarındaki hünkâr mahfili. İAM Encümen Arşivi, 1936, (üst ve alt) *Fotoğraflar Nedret İşli arşivi*

maktadır. Harimin, zamanında jandarma koğuşuna bitişik olan mihrap duvarı ile tekke müştemilatına bitişik olan batı duvarı sağır bırakdrmş, Hükümet Konağı Sokağı üzerindeki doğu duvarı, alttakiler dikdörtgen, üsttekiler yuvarlak kemerli olan dört çift pencere ile donatılmıştır. Kuzey duvarı boyunca uzanan mahfiller bir seki ile yükseltilmiş, fevkani mahfili taşıyan ahşap dikmelerle ve toma işi korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Ortasında kavisli bir çıkma ile genişletilmiş olan fevkani mahfil son cemaat yerinin üstünde de devam etmekte, batı kesiminde, harem dairesi ile bağlantılı olan ve kafesli bölmelerle sınırlandırılmış bulunan bir kadınlar bölümü yer almaktadır. Batı duvarının ekseninde, hünkâr mahfilinin kavisli çıkması dikkati çeker. Oymalı hotozların taçlandırdığı kafeslerle donatılmış olan hünkâr mahfilinin, 1875'te eklenen selamlık kanadı ile irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Mihrap yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli bir niş şeklinde tasarlanmıştır.

Ahşap minberin kayda değer bir özelliği yoktur. Harimin duvarlarında, son döneme ait dini ve sivil yapdarın hemen hepsinde görülen türde, basit kalem işleri bulunmaktadır. Dörtlü çıta grupları ile karelere taksim edilmiş olan ahşap tavanın merkezine, iki kare çerçevenin ortasına, II. Mahmud dönemi süslemesinin ürünü olan güneş motifi (Sultan Mahmud güneşi) biçiminde bir tavan göbeği oturtulmuştur.

Cami-tevhidlıanenin kuzeybatı köşesinde yükselen ve gövdesine kadar olan kesimi ahşap harem dairesine saplanan minarede kesme taş işçiliği görülmektedir. Silindir biçimindeki gövde, kare tabanlı, basık bir kaide ile "S" profilli bir pabuca oturmakta, şerefe korkuluklarında kabartma perde motifleri seçilmektedir. Yapının kuzey ve özellikle doğu cephelerinde ampir üslubunun sadeliği gözlenmekte, minare ile harimdeki birtakım ayrıntılarda ise son demlerini yaşayan Osmanlı baroğunun etkileri hissedilmektedir.

Gümüşhaneli Sokağı üzerinde yer alan ve tekkenin müdavimleri ile burada ikamet eden şeyh aÜesi tarafından kullamlan kapı bağdadi sıvalı, içbükey profilli, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış ve eteği kavisli bir saçak oluşturan, kurşun kaplı bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Mermer sövelerin kuşattığı kapı açıklığının üzerinde, ortada, Cumhuriyet döneminde sıva ile örtüldüğü anlaşılan II. Mahmud tuğrası, yanlarda, yapmın 1243/1827'de adı geçen hükümdar tarafından yenilendiğini belgeleyen manzum kitabenin beyideri yer alır. Ta'lik hatlı kitabede yer alan İzzet mahlaslı kıt'anın Keçecizade İzzet Molla'ya (ö. 1829) ait olması muhtemeldir. Kapıyı çerçeveleyen içbükey kuşağın, kitabenin üzerine isabet eden yerine, alçı kabartma olarak kıvrık dallardan bir süsleme yerleştirilmiştir. Gerek tasarımına gösterilmiş olan özen gerekse de kitabeyle donatılmış olması, ayrıca hünkâr mahfilinin konumu, aslında bu kapınm söz konusu mahfile geçit veren hünkâr girişi olarak düşünüldüğünü kanıtlamaktadır.

Bibi. Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 29; İ. Gündüz, *Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddîn. Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidiyye Tarikatı,* İst., 1984; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *Prof. Dr. Sabri F. Olgener'e Armağan,* İst., 1987, s. 475-511; T. Zarcone, "Remarques sur le rôle sociopolitique et la filiation historique des Şeyh Nakşbendî dans la Turquie contemporaine", *Naqsbandis,* İst.-Paris, 1990, s. 416-420; *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî-Sempozyum Bildirileri,* İst., 1992.

M. BAHA TANMAN

GÜMÜŞSÜ PALAS

Ayaspaşa'da, İnönü Caddesi'nde (eski Gümüşsüyü Caddesi) **26** no'lu yapıdır.

1900'lü yılların başlarında yapılan bina, Ayaspaşa'mn ve İstanbul'un en eski apartmanlarından biridir. Mimarı belli değildir. Azaryan ailesi tarafından yaptırılmıştır ve 1939'a kadar Azaryan Apartmanı (veya hanı) olarak tanınıyordu. Bu tarihte, Fransa'ya yerleşmiş olan sahipleri tarafından satddığında Gümüşsü Palas adını almıştır. 1939'da mimari ve süsleme özellikleri korunarak kalorifer ve asansör tesisatı yapılmış, aynı zamanda büyük bir onarım geçirmiştir. Halen, semtin hemen hemen bütün büyük apartmanları gibi işhanı olarak kullanılmaktadır.

Kagir, beş kadı apartmanın caddeye bakan ana cephesi ve Sulak Çeşme Sokağı tarafındaki yan cephesi zamanın bazı küçük aşındırmaları dışında orijinal hüviyetleri üe günümüze gelmiştir. Deniz tarafındaki, aslında hayli sade olan cephesine ise balkonlar eklenmiştir. Cephesi, art nouveau, ampir, barok gibi çeşitli Batı süsleme üsluplarının karıştığı taş taklidi kabartma süslemeleri ile dikkati çeker.

YILDIZ DEMİRİZ

GÜMÜŞSÜYÜ ASKERİ HASTANESİ

Taksim'den Dolmabahçe'ye inen Gümüşsüyü Caddesi üzerinde, Gümüşsüyü Kışlasf mn(->) hemen yanında yer alır.

Abdülmecid'in Taşkışla'daki ve Gümüşsüyü Kışlasindaki topçu askerlerinin tedavileri için bu yörede bir hastane yapdmasını emretmesi üzerine, Taksim'de Ayaspaşa Mezarlığı'nın(->) bulunduğu Üsküdar'a bakan meyilli tepenin Gümüşsüyü mevkiinde yapımına başlanmıştır. İnşaat nedeniyle mezarlığın kısmen kaldırılması halk arasında Abdülmecid aleyhinde sözler söylenmesine sebep olmuştur. 1847' de başlayan yapım çalışmaları 2 sene sürmüş ve 17 Zilhicce 1265/4 Ekim 1849'da, başta Abdülmecid olmak üzere devlet ileri gelenlerinin bulunduğu bir törenle hizmete girmiştir. İstanbul'da Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nden sonra yapılan ikinci askeri hastanedir.

Hastanenin 40'ar yataklı büyük koğuşlan ve toplam 350 yatağı vardı. Koğuşlar hasta başına düşen hava miktannm artırılması amacıyla yüksek tavanlıydı. Hastanenin ilk kadrosu, Başhekim Miralay Salih Bey, Tabib-i Evvel Hacı Mehmed, 6 sıra tabibi ve 4 eczacıdan oluşmaktaydı.

Uzun yıllar orduya hizmet eden hastane, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Miralay Lefter Bey yönetiminde kadrosunun çok üstünde hasta kabul etmiştir. Hastane hekimlerinden Operatör Hazım Paşa (Bellisan) 1892'de burada ilk modern cerrahi servisini kurmuştur. Bundan sonra hastane özellikle cerrahi alanında büyük bir ün ve itibar kazanmıştır. 1909'da ihtisas dalları kurulmuş ve röntgen, asabiye, kulak-burun-boğaz, deri-frengi hastalıkları servisleri çalışmaya başlamıştır.

Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında Alman Kızılhaç örgütünden Dr. Liebert başkanlığında, Dr. Hitzler ile 4 hastabakıcı ve 2 hemşireden oluşan bir ekip çalışmalarını bu hastanede sürdürmüştür. Savaş sonunda başhekimliğe Miralay Süleyman Numan ile Operatör Yüzbaşı Mazlum (Boysan) atanmışlardır. Süleyman Numan Bey, burayı örnek bir hastane haline getirerek, Alman hemşireler çalıştırmıştır. I. Dünya Savaşı süresince hastane Ordu Sıhhiye İkmal Deposu görevini yapmış, hasta akını karşısında Ayaspaşa Mezarlığı duvarı dibine iki pavyon ve bir baraka yaptırılarak bunlar bulaşıcı hastalıklar ile asabiyeye ayrılmış ve yatak kapasitesi 1.200'e çıkarılmıştır.

1919'da Fransızlar tarafından işgal edilen Gülhane Tatbikat Hastanesi geçici olarak hastanenin orta bahçesinde kurulan barakalarda hizmet vermiştir. İstanbul'un kurtuluşundan sonra hastane 500 yatakla

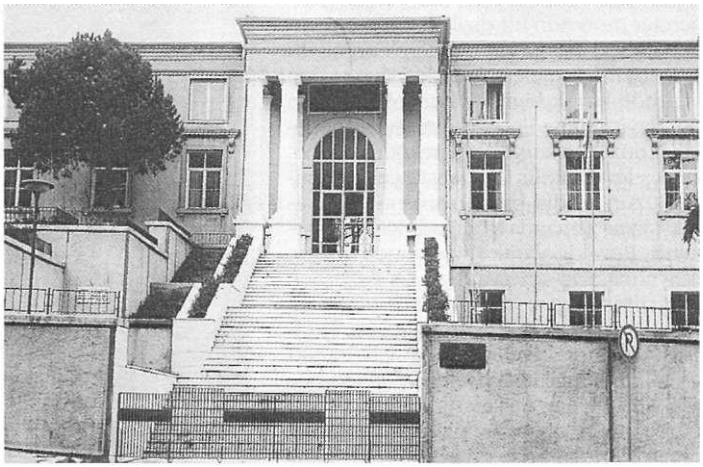

Gümüşsuyu Askeri Hastanesi'nin girişi. *TETTV Arşivi*

faaliyetini sürdürmüştür. II. Dünya Savaşı'nda özellikle 1943'ten itibaren Trakya ve İstanbul civarında yapdan yığınakların acil cerrahi vakalarına müdahale edebilen ve devamlı cerrahi servisi bulunan tek hastane Gümüşsüyü idi.

Hastane çeşitli tarihlerde onarım görmüştür. 1954-1955'te arkada bulunan mutfak ve ek kısımlar yeniden ele alınmış ve buradaki barakalar yıktınlarak yemlenmiştir. Poliklinikler yetersiz kalmca orta bahçede bu defa da iki katlı modern bir poliklinik binası yaptırdarak 1 Nisan 1967'de hizmete sokulmuştur. Hastanenin üst katı iki kat halinde restore edilmiş ve Haziran 1968'de hizmete girmiştir. 250 yatağı vardır.

Bibi. S. Atamal, "Gümüşsüyü Hastanesi ve Üroloji Servisinin Tarihçesi", *Şirurji,* c. VII, no. 1 (Ocak 1954), s. 41; F.Frik, "Alman Kızılhaçınm Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhî Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Nodar", *Dirim,* S. 8 (Ağustos 1955), s. 345, 349-351; Özbay, *Asker Hekimliği,* III, 410-457; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. G. Cantay, *Türk Tip Tarihi,* Bursa, 1984, s. 136-137.

NURAN YILDIRIM

Mimari

Hastane yakın bir zamana kadar Garabet Amira Balyan'a atfedilirken, yapılan son araştırmalarda mimarının aynı zamanda ingiliz Elçiliği mimarı sıfatım taşıyan W. J. Smith olduğu saptanmıştır. Arşiv belgelerinde adı "Ismid" olarak geçen Smith'e bir hastane planının yaptınldığı, önceleri beğenilmeyen bu planın somadan uygulamaya konulduğu bilinmektedir. Nitekim, *BOA* daki İrade tasnifinde bulunan 1850 tarihli bir belgeden, Smith'ten bir hastane inşasında yararlanıldığı öğrenilmektedir. Aym zamanda Naum Tiyatrosu ve Mecidiye Kışlasimn da mimarı olan Smith, hastanenin inşasına Mecidiye Kışlasimn yapımı sırasında başlamış ve ondan önce de bitirmiştir. O döneme ait *Journal de Constantinople'da* bu yönde birtakım haberler vardır.

"E" şeklinde bir plana sahip bulunan hastanenin neoklasik tarzdaki girişi, yapıya resmi bir kimlik verir. Cephede, girişin sağında kalan bölümün zemin üe birlikte üç katlı olduğu görülür. Diğer cepheler ise iki katlıdır ve beşik çatı örtüsüne sahiptir. Her katta yer alan dikdörtgen pencereler monoton bir dizüişe sahip olmakla beraber, birinci kat pencerelerinin tabla kısmının, pencere eninden dışa taşkın biçimde barok kıvrımlı konsolla taşman belirleyici silme ile sonlanması cephedeki tekdüzeliğe karşıt bir hareket unsuru olarak ele alınabilir. Ana aksta yer alan girişe uzun ve dik bir merdiven ile ulaşılması aynı zamanda yönlendirici bir harekettir. Revaklı olarak düzenlenen girişte, iki yanda arka arkaya dizilmiş ikişerden dört sütun üçgen şeklinde bir çatı ile sonlanın Neoklasik bir tarzın uygulanmış olması o dönem devlet yapılan için karakteristiktir. Yapının köşelerine gelen bölümlerin (aynen kışla yapılarında olduğu gibi), hafifçe dışa taşırılması cephede geometrik bir düzene de işaret eder. Giriş kapısında kitabesi vardır. Hastanede kaloriferle ısıtılma sisteminin ük kez kullanılmış olması teknolojik açıdan bir yeniliktir.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

GÜMÜŞSSÜYÜ KIŞLASI

Taksim'den Dolmabahçe'ye inen Gümüşsüyü Caddesi üzerinde, Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin(->) yanında yer alır.

Hademe-i Hassa ve Muzıka-i Hümayun efradı için 1850'li yıllarda yaptırümaya başlanmış, yapımına bir süre ara verildiğinden Abdülaziz zamanında (1861-1876) 1862'de tamamlanmıştır. Muzıka-i Hümayunun, Hademe-i Hassa efradından daha kalabalık ve önemli olması nedeniyle kışlanın adı zaman zaman "Muzıka-i Hümayun Kışlası" olarak da geçmektedir. Aralıklı olarak gerçekleştirilen onarımlar ve ek binalarla günümüze farklı bir biçimde ulaşan Gümüşsüyü Kışlasının mimarmm Sarkis Bey Balyan olduğu yolunda görüşler vardır.

19- yy'da değişen değerlerin ve işlevlerin etkilerinin mimari alanına da yansımasıyla birlikte yapılmaya başlayan Batılı anlamdaki kışla binaları arasında yerini alan Gümüşsüyü Kışlası Ayaspaşa Mezarlığına(->) ait alan üzerine inşa edilmiştir.

Bina, **19.** yy'daki inşaat faaliyetleri içinde gerçekleştirilen Batdı anlamdaki kışla yapılarının sade plan şemasını aynen yineler. Geniş bir orta avlu üe onu çevreleyen yapı kanatlarından oluşan Gümüşsüyü Kışlası bu haliyle tipik kışla şemasının en karakteristik ve sade bir örneğini sergiler.

Halen İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesinde kullanılan yapı batı cephesinde iki kadı, Dolmabahçe'ye bakan cephesinde ise bodrum üzerine dört katlıdır. Son derece sade bir cephe düzenine sahip olan yapının köşeleri, birer pencere aksı kadar genişletilerek ve bir kat yükseltilerek belirginleştirilmiştir. Ancak son onarımlarda ara bölmelere birer kat eklenmesi nedeniyle köşe kuleleri ile olan ayrım yok edÜmiştir. Katlar birbirinden sade kornişlerle ayrılmaktadır. Cephesinde köşe çıkmaları dışında bir hareketlilik gözlenmeyen yapının bu görünümü deniz cephesinde yer alan barok mimari(->) tarzındaki kıvrımlı merdiven ile bozulur. Merdiven aym zamanda, yapmın değişmeden günümüze ulaşan tek öğesidir. Merasim girişi olarak kullanılan merdiven yamaca ustalıkta oturtulmuştur. Cephenin ortasından tek kollu inerken, bir sahanlıktan soma ikiye aynlır ve barok bk açılma Üe yola kıvrılarak iner.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu;* M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; Tuğlacı, *Balyan Ailesi; Tarih-i Lutfi,* LX, 15.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

GÜNEŞ SAATLERİ

Bir mü gölgesinin özel olarak hazırlanmış mermer, taş ya da madeni bir kadran üzerine düşmesiyle zamanın tayinine yarayan cihazlar.

Yapılış şekillerine ve çalışma esaslarına göre dikey, yatay ya da silindirik türleri bulunmaktadır. Geceleri de kullanılabüen ve yanlarında gerçek zamanı saptamaya yarayan bir "tadili zaman cetveli" bulunan güneş saatleri de vardır. Bazı güneş saatlerinde saatin, ayların ve mevsimlerin gösterilebilmesi için birden fazla sayıda mil bulunur. Güneş saatleri kadranlannm biçimine göre dairesel, dörtgen ve üçgen biçimli olabüirler. Aynı satıh üzerinde hem üçgen, hem de dörtgen kadranların belirtildiği saatier de bulunmaktadır. Bazı güneş saatleri ise yalnızca ikindi vaktini gösterecek şekilde yapdmıştır. Gündelik hayatta zaman en çok namaz vakitlerini tespit etmede önem kazandığından güneş saatleri genellikle camilerin güneş gören avlularına, kıble veya batı du-

Gümüşsuyu Kışlasimn deniz cephesinden görünümü.
Ahmet Kuzik, 1994

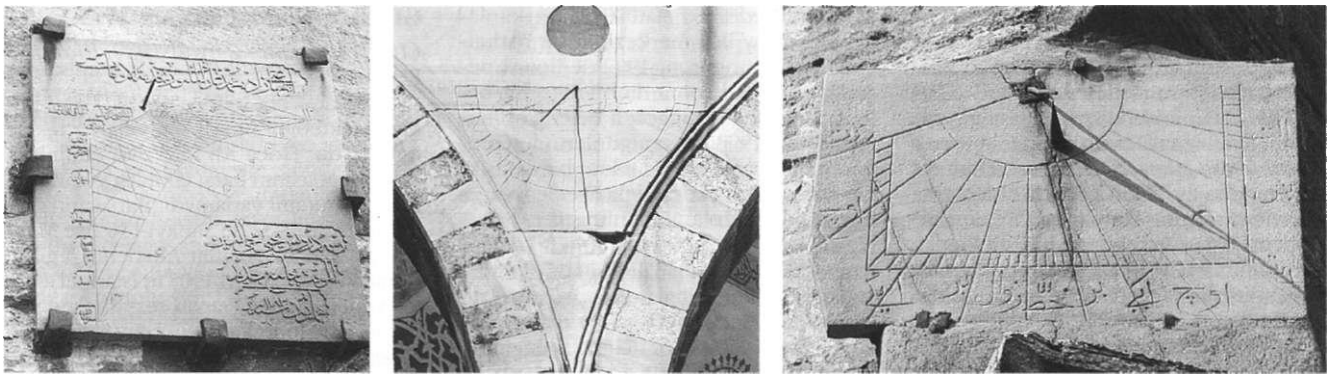

İstanbul'dan güneş saati örnekleri (soldan sağa): Mihrimah Sultan Camii'nin (Üsküdar) üçgen, Sultan Ahmed Camii'nin dairesel ve Ferruh Kethüda Camii'nin (Balat) dörtgen güneş saatleri.
Ahmet Kuzik, 1994 (sol), Tahsin Aydoğmuş, 1993 (orta ve sağ)

varlarına yerleştirilmiştir. İstanbul'da 49'ü günümüze ulaşan 52 güneş saatinin varlığı saptanmıştır. Bunların en eskisi Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda bulunan yatay saattir. Kitabesine göre II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) emriyle yapılmıştır, 1793'te de Silahdar Seyyid Abdullah tarafından bazı ilavelerle yenilenmiştir. Saatin 1460-1474 arasında Fatih döneminin büyük astronomi ve matematik bilgini Ali Kuşçu tarafından yapılmış olması muhtemeldir. İstanbul'un ikinci en eski güneş saati ise yine Ali Kuşçu tarafmdan yapıldığı tahmin edilen ve Fatih Camii'nin batı minaresinin kaidesinin batı yüzünde bulunan yatay güneş saatidir. Fatih Camii'nde bulunan ikindi saatinin de Ali Kuşçu tarafından yapıldığı sanılmaktadır. W. Meyer'e göre Ayasofya'nm avlusundaki yatay güneş saati de Ali Kuşçu'nun eseridir. İstanbul'un eskilik bakımından daha sonra gelen güneş saati ise Topkapidaki Kürkçübaşı Camii'nin minaresinde yer almaktadır. Bir mermer levha üzerine hem üçgen, hem de dörtgen saatlerin yerleştirildiği karma ve dikey tipteki bu saat Mehmed bin Ebu'l-Kasım tarafından 1511'de yapılmıştır.

İstanbul'daki güneş saatleri şöyle sıralanabilir. Fatih Camii (1473?, dikey, üçgen), Fatih Camii (1473?,ikindi saati), Murad Paşa Camii (üçgen), Murad Paşa Camii (dörtgen), Seyit Ömer Camii (üçgen), Bayezid Camii (1742, üçgen), Bayezid Camii (1742, ikindi saati), Bayezid Camii (1507-1510, üçgen), Kürkçübaşı Camii (1511, üçgen-dörtgen), Ayasofya **(16.** yy, üçgen-dörtgen), Ayasofya (yatay), Sultan Selim Camii (üçgen), Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar, 1770, üçgen), Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar, üçgen), Kara Ahmed Paşa Camii (Topkapı, 1792, üçgen), Süleymaniye Camii (1772, üçgen), Süleymaniye Camii (1772, ikindi saati), Ferruh Kethüda Camii (Balat, dörtgen), Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı, dörtgen), Mihrimah Sultan Camii (Edirnekapı, üçgen), Kılıç Ali Paşa Camii (Topkapı, yatay), Cerrah Mehmed Paşa Camii (Cerrahpaşa, 1762, üçgen), Sultan Ahmed Camii (dairesel), Sultan Ahmed Camii (üçgen), Sultan Ahmed Camii (üçgen), Yeni Cami (Eminönü, **1669,** dörtgen), Yeni Cami (Eminönü, üçgen), Yeni Cami (Eminönü, ikindi saati), Yeni Valide Camii (Üsküdar, üçgen), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1761, üçgen), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (176ı, ikindi saati), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (üçgen), Ayazma Camii (Üsküdar, üçgen), Ayazma Camii (Üsküdar, üçgen), Laleli Camii (1779, üçgen), Laleli Camii (1779, üçgen), Beylerbeyi Camii (üçgen), Beylerbeyi Camii (yatay), Beylerbeyi Camii (1788, yatay), Eski Yeni Cami (Eyüp, 1688, dörtgen), Paşalimam Camii (üçgen), Beşiktaş Deniz Müzesi (1782, üçgen), Edirnekapı Şehitliği (1914-1915, yatay), Askeri Müze (Harbiye, yatay), Topkapı Sarayı (üçüncü avlu, 1460-1474 ?, 1793, yatay), Topkapı Sarayı (Ağalar Camii, 1859, üçgen), Topkapı Sarayı (1859, üçgen), Kandilli Rasathanesi (18. yy, silindirik), Bayezid Medresesi (1916, yatay), Hoca Tahsin Mektebi (dörtgen, mevcut değil), Fatih Camii Mektebi (470'ler, dikey, mevcut değü), Şehzade Camii Muvakkithanesi (1795, mevcut değil).

Bibi. W. Meyer, *İstanbul'daki Güneş Saatleri,* ist., 1985; N. Çam, *Osmanlı Güneş Saatleri,* Ankara, 1990.

İSTANBUL

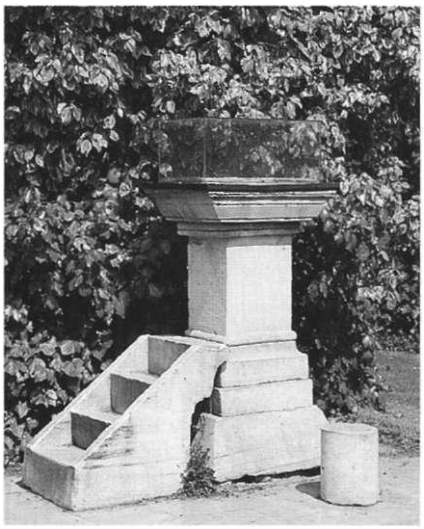

İstanbul'un en eski güneş saati olan Topkapı Sarayı'nın 3. avlusunda bulunan yatay saat.
Tahsin Aydoğmuş, 1993

GÜNEŞLİ

Rumeli yakasında, Bağcılar İlçesi'ne bağlı semt. Güneyinde Yenibosna ve Kocasinan merkezleri, doğusunda Barbaros ve Kazım Karabekir mahalleleri, kuzeyinde Mahmut Bey Mahallesi ile çevrilidir. Batı sınırmı ise TEM Otoyolu çizer.

Bazı kaynaklarda bugünkü Güneşli'nin bulunduğu yerde eski bir Rum yerleşmesinin olduğu ileri sürülür. Yörede bulunan Ayazma semtinin adının buradan geldiği düşünülmektedir. Osmanlı döneminde ise burada taşocakları vardı.

1950'lere kadar bölgede birkaç çiftlikten başka yerleşim yeri yoktu. **1956**'da Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin iskân edilmesiyle yörenin çehresi değişmeye başladı. **1981**'e kadar Bakırköy'e bağlı Bağcılar (Yeşilbağ) Belediyesi'ne, **1981**'de bu belediyenin kaldırılmasıyla Bakırköy İlçesi'ne bağlanan Güneşli, Bağcılar'ın ilçe yapddığı **1992**'ye kadar köy statüsünde kaldı. Günümüzde eski Güneşli Köyü dört mahalleye bölünmüştür. Bunlardan Bağlar ve Evren mahalleleri, Kirazlı bölgesinde; Hüniyet ve Güneşli Merkez mahalleleri ise Bağcdar bölgesinde yer almaktadır.

1990'larm başında Güneşli yöresi önemli değişiklikler yaşadı. O yıllara kadar Cağaloğlu(->) civarında faaliyet gösteren birçok önemli basın kuruluşu Güneşli'ye taşındı. Modern dev binalarda faaliyete geçen ilk basın kurumu, *Sabah* gazetesini çıkaran Bdgi Yayıncılık AŞ oldu. Bunu Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ, Inter Star Televizyonu ve Milliyet Gazetecilik AŞ izledi. Aynı dönemde açılan Metro Gross Market ile birlikte Güneşli bölgesi önemli bir iş merkezi haline geldi.

1956'da az sayıda göçmenin oluşturduğu nüfus **1975**'ten sonra hızla artmaya başladı. 1994 itibariyle **100.000**'e ulaşan Güneşli nüfusunun önemli bölümünü Bulgaristan göçmenleri, Karadeniz (Trabzon, Giresun, Samsun, Ordu, Sinop), Doğu Anadolu (Erzurum), İç Anadolu (Sivas) ve Trakya bölgelerinden göç edenler meydana getirmektedir. Güneşli'yi oluşturan dört mahalleden Bağlar Mahallesi diğerlerine göre daha seyrek yerleşime sahiptir. Burası ile Yenibosna merkezi arasındaki bölge meskûn değildir.

Güneşli'de 8 ilkokul, 1 lise, 1 ticaret lisesi, 1 sağlık ocağı ve hemen hepsi yakın dönemde inşa edümiş 7 cami vardır. Bölgede tarihi esere rastlanmamaktadır. Fakat TEM Otoyolu'nun yapımı sırasmda yok edilen, Ayamama Deresi üzerindeki Papaz Köprüsü'nün Mimar Sinan'ın eseri olduğu söylenmektedir. 1950'lerde var olan çiftliklerden işadamı Ali Koçman'm ailesine ait olanı halen varlığını sürdürmektedir. Bazı bölümleri TEM Otoyolu'nun yapımı sırasında istimlak edildiğinden oldukça küçülmüştür.

Güneşli'de 25.000 kişilik telefon santralı, İSKİ bölge müdürlüğü, Bağcılar belediye binasınm yanısıra, aralarında İçdaş, Ortaş, Motorsan, Adidas ve Altın Mekik kuruluşlarının da bulunduğu irili ufaklı pek çok işyeri vardır.

Güneşli'nin en önemli ulaşım arterleri Deve Kaldırımı, Kâzım Karabekir, Kirazlı, Mahmut Bey, Fevzi Çakmak, Atatürk, Menderes, Gazi Osman Paşa, Fatih, İstiklal, Evren, Cumhuriyet ve Anafartalar caddeleridir.

AYŞE HÜR

GÜNGÖREN İLÇESİ

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadasında yer alır. 3 Haziran 1992 tarihinde yürürlüğe giren 3806 saydı yasayla kurulmuştur. Güngören İlçesi kuzeyde Esenler, doğuda Zeytinburnu, güneyde Bakırköy, güneybatıda Bahçelievler, batıda da Bağcılar ilçelerine komşudur. 11 mahalleden oluşan üçeye bağlı kırsal yerleşme yoktur. Bu mahalleler, Abdurrahman Nafiz Gürman, Akıncılar, Genç Osman, Güneştepe, Merkez, Güven, Haznedar, Mareşal Çakmak, Mehmet Nezihi Özmen, Sanayi ve Tozkoparan'dır.

Güngören İlçesi'nin olduğu yerde eskiden Bakırköy'ün Mahmutbey Bucağı'na bağlı Göngören Köyü yer alıyordu. Daha önceki yularda Vidos adıyla andan bu köyde belediye örgütünün kuruluşu 1966'ya rastlar. Bu bağımsız belediye 1981'de İstanbul Belediyesine bağlı bir şube müdürlüğü, 1984'te ise İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı Bakırköy ilçe belediyesinin bir şubesi haline getirildi. Güngören, aynı tarihlerde köy statüsünden çıkarılarak Bakırköy ilçe merkezinin bir mahallesi oldu. Güngören, 1992'de ilçe yapılmış ve bundan soma da büyükşehir belediyesine bağlı Güngören Belediyesi kurulmuştur. 1993'ün son günlerinde Güngören İlçesi sınırlarında tekrar bir değişiklik olmuş, kuzey kesimdeki Esenler bölgesi yeni bir ilçe olarak ayrılmıştır.

Güngören İlçesi'nin bugünkü sınırları içindeki yerleşme alanlarının nüfüslanması, İstanbul kentsel alanının gelişmesiyle uygunluk göstermektedir. 1935'te 259 olan nüfus, 1940 ve 1945'te aşırı biçimde artmış, 1950'de normale dönmüş, 1960'tan soma da yine hızla yükselmeye başlamıştır. 1940 ve 1945'te özellikle erkek nüfusta görülen artışın, II. Dünya Savaşı ydlanndaki askeri hareketlerle ügüi olduğu sandmaktadır. 1960'tan sonraki hızlı artışta yönetsel değişikliklerle belediye örgütünün kurulması büyük çapta etkili olmuştur. Bunun sonucunda nüfus 1970'te 20.000'i, 1985'te de 115.000'i aşmıştır. 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlanma göre Güngören İlçesi'nin bugünkü sınırlan içinde 179.765 kişi yaşıyordu.

Güngören İlçesi'nin gelişiminde sanayi tesislerinin kurulması ve gecekondulaşmanın birbirlerini hızlandıncı etkisi görülmüştür. Daha soma gecekondularm önlenmesi ve çağdaş yaşam düzeyinin oluşturulabilmesi için çeşitli konut alanlan açdmış, toplukonutlar yapılarak kullanıma sunulmuştur. Yeni açılan bu konut alanlan Güngören'in yemden nüfuslanmasma neden olmuştur. İlçede çağdaş yaşam düzeyi bakımından bir denge günümüzde de oluşturulabilmiş değildir. Anayollara yakın olan yerlerde gelişme daha düzenlidir.

İlçe nüfusunun büyük kesimi tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışmaktadır. Gerek Güngören'de, gerek diğer üçelerde yer alan sanayi tesisleri ekonomik açıdan faal olan nüfusun çalışma alanlarını oluşturmaktadır. Daha 1987'de Güngören'de 43 sanayi tesisi vardı. Nüfusun geri kalanının önemli bir kesimi hizmet sektöründe çalışmaktadır.

SEDAT AVCI

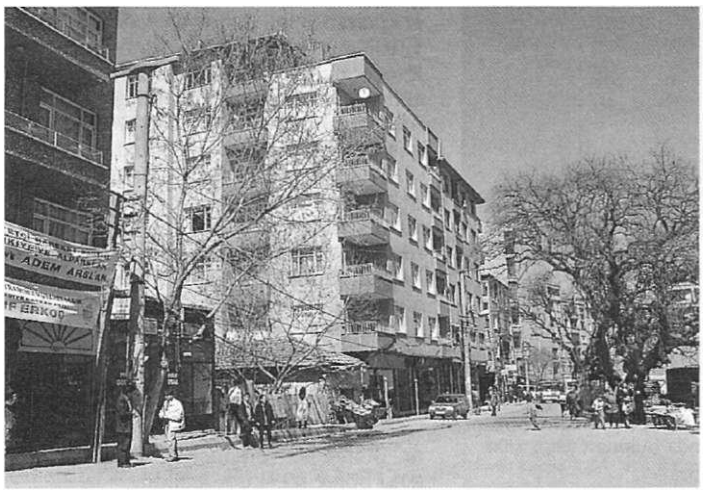

Güngören'den bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

GÜRAN, NAZMİ ZİYA

(1881, İstanbul - 2Eylül 1937, İstanbul) Ressam.

1898'de Vefa İdadisi'ni, 1901'de Mülkiye Mektebini bitirdi. Bu yıllarda resme ilgi duydu. Hoca Ali Rıza'dan etkilendi. Ancak babasının karşı çıkması yüzünden resim öğrenimi yapamadı. Babasının ölümü üzerine 1902'de Sanayi-i Nefise Mektebine (Güzel Sanatlar Akademisi) girdi. Burada öğrenciyken 1905'te İstanbul'a gelen yeni izlenimci Fransız ressam Paul Signac'ın etkisinde kaldı. Bu tarz çalışmaları beğenilmediğinden 1907'de bitirme sınavında başarılı saydmadı. 1908'de Paris'e gidince Julian Akademisi'nde, Cormon, Royer, Bachet atölyelerinde çalıştı. Monet ve Cezanne gibi büyük izlenimci ressamların eserlerini yakından tanıdı. 1914'te İstanbul'a döndükten soma resim öğretmenliği yaptı. 1918-1921 ve 1923-1927 arasında Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünde bulundu. Ölümüne kadar aynı okuldaki öğretmenliğini sürdürdü.

İzlenimci resmin Türkiye'deki ilk önemli temsilcisi saydan Güran, güçlü bir manzara ressamıdır. Hikmet Onat(-0 ve Avni Lifij'le(->) birlikte "İstanbul ressamlan" olarak anılan grubun üyesi olan Güran kendine özgü bir tavır geliştirmiştir. Resimde noktalama tekniğine önem vermiş, renkleri birbirine karıştırmadan küçük fırça vuruşlarıyla uygulamıştır. Açık havada yaptığı çalışmalarda değişen gümşığımn yarattığı farklı görünümler belirgin bir özellik olarak göze çarpar. Renk seçimi de özenlidir. Mavi, yeşü ve morların soğukluğu üe kırmızı, turuncu ve sarının sıcaklığı Güran'ın yapıtlarında sistemli bir ayrışım ve bireşim oluştururlar. Güran'ın İstanbul'la ilgili başlıca yapıtları "Anadoluhisarı" (1915), "Boğaziçi" (1916), "Küçük Liman" (1933), "Köprüaltı" (1933), "Göksu" (1933), "Kumkapı" (1935), "Baharda Çamlıca" (1936), "Heybeliada" (1936), "Kuşdili" (1936), "Boğazicinde Sabaff'tır (1936).

İSTANBUL

GÜRCÜ ABDÜNNEBİ OLAYI

Ayaklanan celali ve sipahilerin Üsküdar'a kadar gelerek 7 Temmuz 1649'da Osmanlı ordusu üe yaptıkları savaş. "Gürcü Vak'ası", "Bulgurlu Muharebesi", "Gürcü Nebi İsyanı" olarak da büinir. Gürcü Abdünnebi üe Katırcıoğlu'nun ve Kazaz Ahmed'in önderlik ettiği ayaklanmacılara karşı Sadrazam Kara Murad Paşa savaşmıştır.

Enderun'dan çıkma eski bir sipahi olan Abdünnebi, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın akrabası, Cafer Paşa'nın kardeşiydi. Sipahi zorbalarının ünlülerinden olup IV. Murad zamanında (1623-1640) bağışlanarak Niğde'de oturmasına izin verilmişti. Orada servet edindi ve Bor yakınındaki Dûndan Çifdiği'ne yerleşti. İstanbul'daki sipahilerle ilişiğini kesmedi. 1648'de yaşanan Atmeydanı 01ayı(->) Abdünnebi'yi kaygılandırdı. Öldürülen sipahilerin kan davasını güderek harekete geç-

ti. Kendisini bu eyleme yönlendiren pek çok sipahi kaçağı çevresinde toplandı.

Abdünnebi önce Konya'ya girdi. Burada iken İstanbul'da Gürcü Mehmed Paşa sadaretten alındı ve Abdünnebi'nin eski arkadaşı olan Kara Murad Paşa sadrazam oldu. Fakat, yeni sadrazam, gönderdiği elçilerle Abdünnebi'yi kararmdan döndüremedi. Burdur-Isparta, yöresini yağmalayan ünlü celali Katırcıoğlu ile Kazaz Ahmed de leventleriyle gelip Abdürmebi'ye katıldı. Anadolu valisi, İstanbul'a yönelen ayaklanmacıların mevcudunu 15.000 olarak bildirdi. Abdünnebi güçlerinin Kütahya'da Altuntaş'a ordugâh kurduğu haberi İstanbul'da paniğe yol açtı. Yönetime egemen olan ocak ağalarından Koca Bektaş, Muslihiddin ve Kethüda Çelebi, Kara Murad Paşa ile konuyu görüştüler. "Bir eğri külahlı sipahi zorbasının" karşısında eğilmenin doğru olmayacağı, cenk etmek gerektiği kararma vardılar. Oysa, Gürcü Abdünnebi'nin isteği, Şeyhülislam Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin(->) görevden alınmasından ibaretti.

30 Haziran'da sadrazamın sarayında yapılan ikinci toplantıya, ocak ağalarının yanısıra ulema da katıldı. Burada Abdünnebi'nin mektubu tartışıldı. Bu mektupta, Atmeydanı Olayı'nda sipahilerin öldürülmelerinin, cesetlerinin denize atılmasının, cenaze namazlarının kılmmamasımn ve haklarında verilen kâfirlik fetvasının hesabı soruluyordu. Toplantıda, Abdünnebi ve ona uyanların idamlarına ilişkin fetvayı, Şeyhülislam Abdülaziz Efendi dışında, kazaskerler ve diğer ulema onayladılar. Ertesi gün ilk önlem olarak İstanbul yolunun kesilmesi düşünüldü. Gemi ve mavnalarla İzmit'e ağır toplar ve asker sevk edildi. Tavukçu Paşa, serasker atandı. İzmit dışında hendekler kazıldı ve denizyolu da kontrole alındı. Fakat Gürcü Abdünnebi'nin öncü kolunu oluşturan Katırcıoğlu'nun 400 levendi adı ve zırhlı olduğundan bu engeli kolayca aşıp İzmit'e girdi. İstanbul'da ise olağanüstü önlemler alındı.

Koca Bektaş Ağa İstanbul muhafızı oldu. "Bana adam lazım" diyerek "kapu fermanı" çıkarttırdı ve rüşvetle yeniçeri yazımına başladı. Bakkal, kasap çırağı, hamal, kayıkçı, fırıncı, tellak vb 10.000 dolayında asker yazdı. Acemioğlanları, kendilerinin yeniçeri yazılması gerektiğini ileri sürerek eyleme geçtiler. Onlardan da 1.000 dolayında yeniçeri alındı. Bunlar silahlandırılarak Üsküdar'a geçirildi. Gerek bunların iaşesi, gerekse İstanbul'da baş gösteren ekmek kıtlığı sebebiyle miri fırınlar geceli gündüzlü çalıştırılmaya başladı. Her gün Galata'ya 2.000, İstanbul ve Eyüp'e 2.000, Üsküdar cihetine 5.000 fazladan ekmek verildi.

2 Temmuz 1649'da Kara Murad Paşa ve görevlendirilen diğer paşalar Üsküdar'a geçtiler. Doğancılar sahrasında ordugâh kuruldu. Sadrazam ve vezirler, divan günleri oturumdan sonra Üsküdar'a geçiyorlardı. Kara Murad Paşa bir gece fitilli tüfekli 100 kadar askerle İstanbul'u denetledi. Her mahallenin kendi güvenliğini sağlaması için emir çıkartddı. Bunun için 10'ar, 15'er kişi mahalle pasbanı oldular. Kentte oturakçı ve korucu dışında kolluk kuvveti kalmamıştı. Çobanların, mandıracılann silah taşımaları yasaklandı. Bostancılar ve bahçe ustaları da yerlerinden kaldırılıp Üsküdar'a gönderildi. Haydarağazade Mehmed Paşa serdar atandı.

Diğer tarafta, Gürcü Abdünnebi, Kazaz Ahmed'i İzmit'e muhafız bırakıp Katırcıoğlu'nu öncü tayin ederek yürüyüşünü sürdürmüştü. 6 Temmuz 1649'da Tuzla-Maltepe yolundan Bulgurlu Dağına (Küçükçamlıca) kadar geldi. MÜİslerini Alemdağ ormanlarına dağıtmış, pusular kurdurtmuştu. Bununla birlikte son bir kez Recep Ağa aracılığı ile Kara Murad Paşa'ya haber gönderip kendisine Türkmen ağalığı, Katırcıoğlu ile Kazaz Ahmed'e de birer sancak beyliği verilirse dönüp gideceklerini bildirdi. Fakat ocak ağaları, bunu korkusundan önerdiğini sanarak kabul etmedüer ve saraydan cenk fermanı getirttiler. Eyalet valilerinden Rüstem, Arslan, Mustafa, Hanzade Şuhrî Mustafa, Prevezelioğlu Mehmed, İshak, Hamamcı Mehmed, Müezzin Hüseyin, Emir, Arabgirli Süleyman, Ömerpaşa-zade Mehmed paşalar alaylarını kurup ileri hatta çıktdar. Sağ, sol, orta ve öncü kollar belirlendi. Öncü komutanı Tavukçu Paşa, Kayış Pmarı'nda Abdünnebi kuvvetleriyle savaşa girdi. Ormanda pusu kuran çeteler, 20-30 dirhemlik fındık kurşunları ile Osmanlı birliklerine büyük zayiat verdirdiler. Güneş batıncaya kadar yer yer çarpışmalar sürdü. Katırcıoğlu'nun başarılı taktikleri sonucu 800'den fazla yeniçeri ve sipahi öldürüldü. Abdünnebi, "Boş yere daha fazla kan akıttırmam!" diyerek çekilme emri verdi. İzmit'e dönüldüğünde Katırcıoğlu Abdünnebi'den ayrılıp Adapazarı ve Söğüt dağlarım tuttu. Abdünnebi ise Niğde'ye döndü. Oradan "Anadolu bizim, İstanbul sizin olsun!" diye mektup yazdı. Çıkartdan takipçiler, Kazaz Ahmed'i Akşehir'de, Abdünnebi'yi Karapınar'da ele geçirdiler. Ahmed İstanbul'da asıldı, Abdünnebi'nin ise kesik başı Bâbı Hümayun önünde teşhir edildi.

Bibi. *Tarih-i Naima,* IV, 394-395, 411-431; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* X, İst., 1335, s. 150-154; R. E. Koçu, *Dağ Padişahları,* İst., 1962, s. 87-96.

NECDET SAKAOĞLU

GÜRCÜLER

Türkiye'de yaşayan ve değişik dinlere bağlı olan Gürcülerden farklı kültürel kimlik sergileyenler Katolik ve Musevi Gürcülerdir. Bundan dolayı İstanbul kapsamında, asıl olarak Katolik ve Musevi Gürcülerden söz etmek gerekir.

İstanbul'daki Katolik Gürcülerin bir topluluk olarak varlığı, Şişli-Bomontldeki Gürcü Katolik Kilisesi'ne dayanır. Katolik Gürcülerin tarihsel oturma yeri Gürcistan'ın eski başkenti Mtsheta'ydı. 1801' den başlayarak Gürcistan'ı Uhak eden Ruslar, Katoliklerin çalışmalarını engelleyince Katolik Gürcülerin önemli bir bölümü Osmanlı topraklarına göç ettiler. İstanbul'a gelenlerin önemli bölümü de Ahaltsihe'den (Ahıska) gelmişlerdi. Gürcü Katolik Kilisesinin kurucusu Ahaltsiheli bir rahip olan Petre Harisçiraşvili'dir. Harisçiraşvili'nin Osmanlı hükümetinden kilise ve manastır kurma iznini Fransa Elçiliği aracılığıyla aldığı sandır. Gürcü rahipler 1861'de kurulan bu dinsel kurumda bir "seminer" açarak din öğretimine başladdar. Bu temel eğitime 1870-1871'de rahip ve rahibe yetiştirmek üzere bk de "noviciat" bölümü eklendi. Gürcü rahiplerin 1870' te Beyoğlu'nda, Gürcüce öğretim yapan bir ükokul açtıkları da bilinmektedir. Bu Ukokul 1914'te kapanmış, kilise ise etkinliklerini sürdürmüştür. Uzun yıllar Gürcüce öğretim veren ve Gürcüce ayinler yapan Gürcü Katolik Kilisesi, Pol Akobaşvili'nin ölmesinden sonra, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir Gürcü rahip atanamadığı için Gürcüce ayin yapamaz duruma gelmiştir.

Gürcü Katolik Kilisesi basımevinde 1870'lerden başlayarak Gürcüce kitaplar yayımlandı. Buradaki manastır aynı zamanda Gürcü kültürünün ve edebiyatınm önemli merkezlerinden biriydi. Bugün de buranın kitaplığında çok önemli yazmalar, kitaplar, resimler bulunmaktadır.

İstanbul, 1921'de Bolşeviklerce iktidardan uzaklaştırılan Menşevik Gürcüler için de önemli bir merkez olmuştur. Kilisenin basımevinde, devrik Menşevik hükümetinin başbakam Noe Jordania'mn ve bazı muhalif yazarların kitapları basılmıştır. Örneğin, burada basılan kitaplardan biri, *Kartvelo Kristianebo, Şeertdit!* (Hıristiyan Gürcüler, Birleşin!, 1922) adını taşımaktadır. Aynca burada, 15 Mayıs 1921-15 Ekim 1922 arasında *Tavisupali Sakartvelo* (Bağımsız Gürcistan) adlı gazete 27 sayı yayımlanmıştır.

Katolik Görcüler, 1955'teki 6-7 Eylül Olayları'ndan soma, öbür gayrimüslimler gibi İstanbul'dan göç etmişlerdir. Bu tarihlerde İstanbul'daki Katolik Gürcülerin nüfusunun 10.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Katolik Gürcülerin çoğu Avustralya, ABD, Kanada ve Fransa gibi ülkelere gitmişlerdir. Bugün İstanbul' da 200 kadar Katolik Gürcü kalmıştır.

Katolik Gürcüler arasında en iyi tanınan kişi Pol Zazadze'ydi. Zazadze, "Zaza" adı altında, önce Bati dan ithal ettiği tıraş bıçağı, sabun ve saatleri pazarladı. Sonra aynı adla tıraş bıçağı üretimine başladı. Gürcü Katolik Kilisesi Vakfının bugünkü başkanı ve Özel Bilgi Lisesi sahibi Simon Zazadze, Pol Zazadze'nin oğludur.

İstanbul'a 1920-1921'de 2.000 dolayında Musevi Gürcü göç etmiştir. Musevi Gürcüler İstanbul'a geldikten sonra ayrı bir cemaat oluşturdular. Bunlar dinsel törenlerini Gürcüce olarak Beyoğlu'ndaki Or Hodeş Sinagoğu'nda yapıyorlardı. Musevi Gürcüler de İstanbul'dan göç ederek İsrail'e ve bazı Batı ülkelerine gitmişlerdir. Günümüzde İstanbul'da birkaç Musevi Gürcü ailesi kalmıştır. İstanbul'un Ulus semtindeki Musevi Mezarlığında Gürcüce yazılı mezar taşları bulunmaktadır.

Bibi. F. Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi,* İst., 1993;

G. Şaradze, *Utshoetis TsisKveş* (Yabancı Göğün Altında), III, Tiflis, 1993; N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* İst., 1952; Güleryüz, *Sinagoglar.*

FAHRETTİN ÇİLOĞLU

GÜREŞ

Osmanlı döneminde İstanbul belirli bir güreş bölgesi kimliğini korumamasına rağmen şehrin çeşitli yerlerinde kurulan pehlivan tekkeleri bu sporun önemli merkezleri olmuştur. Evliya Çelebi de bu tekkelerden *Seyahatname[1] de* uzun uzun bahseder. İstanbul'da her yıl yapılan ve padişahın da Alay Köşkü'ndenG» izlediği esnaf alaylannda pehlivanların da güreş tutarak geçtikleri yine Evliya Çelebi'den öğrenilmektedir. Evliya Çelebi'nin yazdıklarından; o devrin en ünlü pehlivan tekkelerinin Küçükpazar'daki Şücâ ve Zeyrek Yokuşu üzerindeki Demir tekkeleri olduğu anlaşdmaktadır. Bu tekkelerin II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) açılmaya başlandığı, 1800'lü yıllara kadar faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. II. Mahmud, 1826'da Yeniçeri Ocağim ortadan kaldırırken yeniçerilerin bağlı bulundukları Bektaşî tekkeleri ile birlikte bazı tekkeleri de kapatıp dağıtmıştı. Bunların arasında güreş tekkelerinin de bulunması Türk güreşinin şanssızlığı olmuştu. Buna rağmen II. Mahmudün güreş meraklısı ve pehlivanları koruyan bir padişah olduğu; Ahıskalı Mahmud Pehlivanın yanışını İkiz Osman ve Bursalı Suhteoğlu Mehmed Pehlivan gibi güreşçüere ilgi gösterdiği zamanın tarihçilerinden öğrenilmektedir. II. Mahmudün huzurunda da ünlü pehlivanların güreş yaptıkları bilinir. Nitekim 19 Ağustos 1813 günü Çinili Köşkün bahçesinde İkiz Osman ile Suhteoğlu Mehmed Pehlivan arasında II. Mahmudün huzurunda yapılan güreş hakkında Hafız Hızır İlyas Efendinin *Vekayi-i Letaif-i Enderun* ünda geniş bilgi bulunmaktadır. İstanbul'da ayrıca Okmeydaninda, bugün Gureba Hastanesinin bulunduğu Yenibahçe Çayırı'nda, Süleymaniye Camii'nin doğusundaki alanda, Kallas Meydan denüen Yenikapı Mevlevîhanesi karşısındaki alanda, Kocamustafapaşa de Yedikule arasındaki Ağa Çayırı'nda, Kadırga'daki Cündi (Cinci) Meydanı'nda ve Kâğıthane'de güreşler yapıldığı bilinmektedir.

II. Mahmudün oğlu Abdülaziz de (hd 1861-1876) güreş meraklısı bir padişah olarak tanınmaktadır. Bunda belki de küçük yaşından itibaren babası tarafından maiyetinde Yozgatlı Hasan Pehlivan'ın görevlendirilmiş olmasının da etkisi bulunmaktadır. Abdülaziz, pek küçük yaşmdan itibaren bu pehlivandan dinlediği güreş menkıbeleriyle büyümüş ve güreş sevgisi de daha küçük yaştan itibaren benliğine işlemişti. Abdülaziz, daha şehzadeliği sırasında maiyetinde Yozgatlı Hasan Pehlivan'dan başka pehlivanlara da görev vermiş, onları korumuştu. Şehzade Abdülaziz bu pehlivanları gerek Kurbağalıdere'deki köşkünün, gerekse Ayazağa'daki kasrının bahçesinde sık sık güreştirip onları seyretmişti.

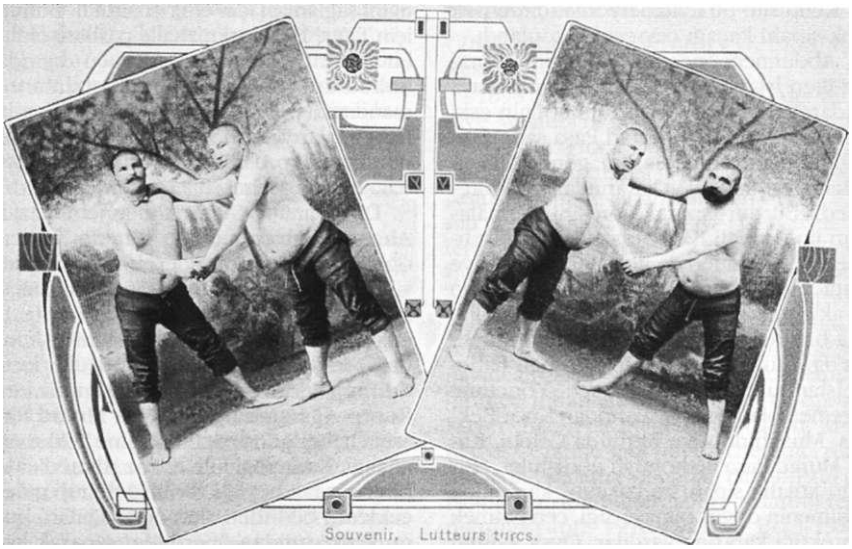

Yüzyd başından bir kartpostalda Türk güreşçileri.
Galeri Alfa

Yozgatlı Hasan'ın er meydanlarından çeldldiği bir sırada Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından İstanbul'a genç ve yiğit bir pehlivan gönderilmişti. Şehzade Abdülaziz bu genç pehlivanı da derhal maiyetine almıştı ve bu genç pehlivan Türk güreş tarihine adını Arnavutoğlu Ali Pehlivan olarak yazdırmış; başpehlivanlığa kadar yükselmişti.

Abdülaziz 1861'de Osmanlı tahtına çıktığında maiyetinde devrin en ünlü pehlivanlarına yer vermişti. Yozgatlı Hasan, Arnavutoğlu Ali, Kavasoğlu ibrahim, Kara İbo bu pehlivanlar arasındaydı. Daha sonra da Kel Aliço gibi devrin en ünlü pehlivanı onların arasına katılmıştı. Pehlivanlar Ihlamur'daki Saya Ocağı tesislerinde kalıyorlar, orada yiyip içiyorlar ve idmanlarım yapıyorlardı. Keçecili Kasım da maiyete katılan bir başka ünlü pehlivan olmuştu. Abdülaziz'in saltanatı yıllarında "huzur güreşleri" olanca önemiyle sürmüştü. Türk güreşinde önemli bir yeri bulunan ve padişah huzurunda yapüdığı için "huzur güreşi" adıyla anılan bu güreşlerin de kendine göre kuralları vardı. Pehlivanlar kıran kırana güreş tutarlarken dahi padişaha sırtlarını dönmemek için azami dikkati sarf ederlerdi. Huzur güreşlerinde nara atmak da kesinlikle yasaktı. Büyük bir güreş meraklısı olması ve pehlivanları korumasına rağmen, Abdülaziz bazı söylemdendi aksine, hiçbir zaman değil pehlivanlarla devlet erkânından herhangi biriyle dahi güreşmemiştir.

Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesinden soma yerine tahta çıkarılan V. Murad da, ondan hemen üç ay soma Osmanlı tahtına oturan II. Abdülhamid de güreşe ve pehlivanlara itibar göstermemişlerdir.

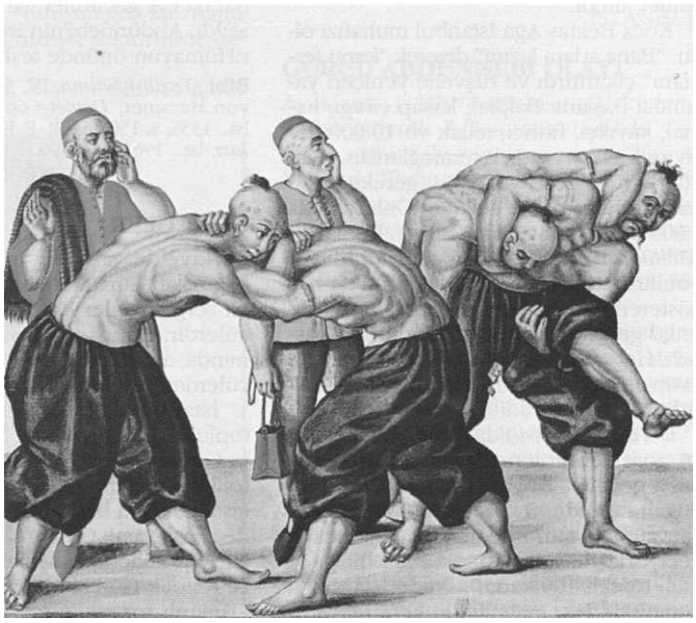

Yağlı güreş tutan dört pehlivan, yağcı ve cazgın betimleyen 16. yy'a ait bir anonim resim. Viyana Ulusal Kitaplığı, 8626
Galeri Alfa

Hele II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra büeklerini keserek intihar eden Abdülaziz'in bazı reformcu paşalar tarafından Cezayirli Mustafa Pehlivan'a öldürtülmüş olduğuna inandığından, güreşe de pehlivanlara da düşman kesümişti. Saya Ocağındaki tüm pehlivanları İstanbul dışma sürdürdüğü gibi şehirde güreş yapılmasını bile yasaklamıştı. II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı sırasında pehlivanlar ancak İstanbul'un dışında; Maltepe, Beykoz ve Dudullu gibi köy yerlerinde güreşmek imkânım bulmuşlardı.

Abdülaziz'in zamanında geniş maddi imkânlara alışmış bulunan ünlü pehlivanlar bu nedenle birden zor durumlara düşmüşler, İstanbul dışında yaptıkları güreşlerde de karın doyurabilecek ödül alamadıklanndan kendilerine ancak yurtdışında imkânlar aramak zorunda kalmışlardı. Ancak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden somadır ki İstanbul'da güreş yeniden başlayabilmişti. 1911'de ünlü Macar güreşçisi Çaya'nın yönetiminde İstanbul'a gelen yabancı pehlivanların Taksim'de Talimhane Meydanı'nda kurdukları büyük çadırda yaptıkları güreş müsabakalarn bu işi alevlendiren olay olmuştu. Bu güreşler **1911**'in ramazan ayı boyunca devam etmişti.

İstanbul'da minder güreşi Çaya ve arkadaşlarının gelişleriyle başlamıştı. Daha sonra Beşiktaş, Fatih, Haliç, Güneş, Kumkapı, Fenerbahçe, Galatasaray, Kasımpaşa, Vefa (daha sonra Vefa-Simtel) ve Tekel kulüpleri minder güreşi faaliyetini sürdürmüşlerdir. İstanbul Türk güreşinde minder güreşinin doğduğu yer olmuştur. 1924'ten itibaren minder güreşinde başlayan milli karşılaşmalarda da milli takımın temelini yıllar boyunca İstanbullu güreşçiler teşkil etmişlerdi. 1930'lu yıllarda İstanbul'da başlayan Balkan güreş şampiyonaları bu spor dalına ayrı bir hareket getirmişti. İstanbul kulüpleri uzun yıllar Türk güreşine ve Türk Milli Güreş Takımı'na pek çok güreşçi ve şampiyon kazandırmıştır.

CEM ATABEYOGLU

GÜRMEN, HÜSEYİN KEMAL

(1901, İstanbul - 1 Mart 1974, İstanbul) Tiyatro oyuncusu ve yönetmeni.

Avusturya Ticaret Okulu'nda okudu. 1918'de Darülbedayi'ye (Şehir Tiyatroları) öğrenci olarak girdi, birçok oyunda küçük roller aldı.

Darülbedayi'nin 1920-1927 arasında geçirdiği sarsıntılı dönemde, Edebi Tiyatro Heyeti, Yeni Tiyatro, Yeni Sahne ve Raşit Rıza topluluklarında çalıştı. Darülbedayl nin yeniden düzene girmesi, sanatsal ve yönetsel sorunlarını bir ölçüde çözmesiyle Darülbedayi'de çalışmaya başladı. Bu tarihten soma, 1934'te Raşit Rıza ile Ankara'da, **1935-1936** sezonunda "Süreyya" ve "Halk" operetlerinde çalıştığı yılların dışında, ölünceye kadar İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatrolarinda sahneye çıktı, oyunlar yönetti.

Gençlik yularında jön rollerinde, olgunluk yıllarında karakter rollerinde sahneye

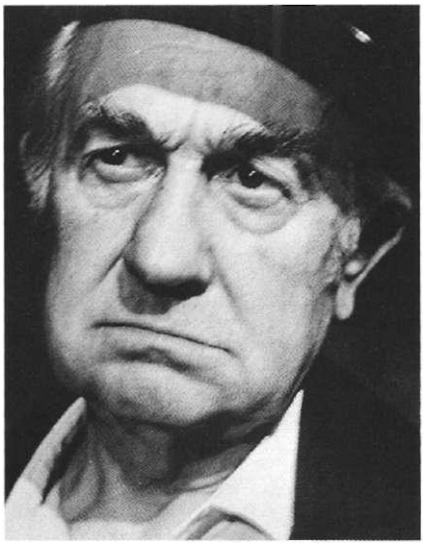

Hüseyin Kemal Gürmen 1971-1972 sezonunda İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda sahnelediği *Dünyanın Düzeni* adlı oyunda. *Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu*

çıkan Gürmen, Şehir Tiyatrolan'nda 100'e yakın oyunda rol aldı. 1944-1945 sezonundaki Pirandello'nun *IV. Henri* ve 1945-1946 sezonundaki Edmond Rostand'ın *Cyrano de Bergerac* adlı oyunlarındaki rolleriyle büyük ilgi uyandırdı. *Aynaroz Kadısı* (1930), *MatmazelJulie* (1930), *Venedik Taciri* (1930), *Aptal* (1931), *Pazartesi-Perşembe* (1932), *Lüküs Hayat* (1933), *Ayaktakımı Arasında* (1936), *Kral Lear* (1937), *Windsor'un Şen Kadınları* (1938), *Sattlık-Kiralık* (1939), *Otello(1940), Hamlet* (1941), *Don Carlos* (1943), *Antonius ve Cleopatra* (1948), *Miras* (1951), *Fırtına* (1952), *Tartuffe* (1953), *Sen Öl Ben Yaşıyayım* (1955), *Köprüden Görünüş* (1959), *Baş Sayfa* (1960), *Altı Kişi Yazarını Arıyor*'(1963), *İvanov*(1970) oynadığı oyunlardan bazılarıdır. Sahneye çıktığı son oyun ise, 1971-1972 sezonunda kendisinin sahnelediği Sean O'Cassey'in *Dünyanın Düzeni'âh.*

Gürmen, *Binnaz, Dertli Pınar, Yuvamı Yıkamazsın, Fedakâr Ana, İçli Kız Funda* adlı fümlerde rol aldı. Şehir Tiyatroları ya da başka topluluklarca sahnelenen *Sarı Zeybek Oteli, Bir Avuç Ateş, Üvey Babam* adlı oyunları Türkçeye çevirdi ve uyarladı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜRPINAR, HÜSEYİN RAHMİ

(17Ağustos 1864, İstanbul - 8Mart 1944, İstanbul) Roman ve hikâye yazarı.

Eserlerinde odak aldığı İstanbul'un çok seçkin bir tutanakçısı olan Gürpınar, safrancılar kethüdası Hacı Mehmet Efendi'nin torunu Ayşe Hanımla hünkâr yaveri Mehmed Said Paşa'nın oğludur. Küçük yaştayken annesini yitirdi; verem hastalığına yenik düşen annesi hayattayken Beşiktaş'ta, Bağodaları denilen evlerde oturuyorlardı. Bir ara, babasının memuriyeti dolayısıyla Girit'e gitti. Daha sonraları anneannesinin Aksaray'daki evinde büyüdü. Mahmudiye Rüştiyesi'nde okudu; özel Fransızca dersleri aldı; 1878'de Mülkiye'ye girdi, hastalanması sebebiyle okuldan ayrıldı. Anılarında, öğretmenlerince övülmemiş bir öğrenci olduğunu dile getiren Gürpınar, çocukluğunda, evlerine gelen hanımlardan masallar dinledi ve bu hanımların anlatımlarına hayranlık duydu. Çok sayıda kitap okudu; kimisi çeviri, kimisi yerli bu kitaplar arasında Ahmed Midhat Efendi'nin(->) romanları da bulunuyordu. Voltaire'in tüm eserlerinin kütüphanesinde bulunmasından gurur duymuş Gürpınar, Aksaray yangınında sevgili kitaplarını, bazı edebi çalışmalarını kül olurken gördü ve *Tebessüm-i Elem* romanında (1923) İstanbul yangınlarından acı acı şikâyet etti.

1887'de ilk yazısı "İstanbul'da Bir Frenk" *Ceride-i Havadis'te* yayımlandı. *Şık yahut Ayna* adlı ilk romanını dönemin büyük basın adamı Ahmed Midhat Efendi'ye gönderdi. Garp medeniyetini özümseyememiş bir çevrenin taşlaması olan bu kısa roman güçlü bir yazarlık yeteneğini haber vermekteydi. Ahmed Midhat Efendi, ilkgençlik çağındaki Hüseyin Rahmi'nin böyle bir eser yazabüeceğine önce inanmadı, Hüseyin Rahmi gözyaşlarını tutamaymca, ona güvendi ve *Şık t Tercüman-ı Hakikat'te* yayımladı (1889). Bu tarihten sonra Gürpınar, ölünceye kadar romanlar, hikâyeler, oyunlar, eleştiriler, polemik kitapları yazdı; Türk edebiyatının unutulmaz bir yazarı oldu. II. Meşrutiyet'e kadar kısa süreli memurluklarda bulundu; 1936-1943 arası Kütahya milletvekiliydi. Hayatinin son 31 ydını Heybeliada'daki evinde yakın arkadaşı Miralay Hulusi Bey'le birlikte, çok dar bir akraba çevresi içinde geçirdi. Çok sevdiği arkadaşı Miralay Hulusi Beyin ölümü üzerine Mısır'a gitti; fakat hiçbir yerde avunamadığından yine Heybeliada'daki evine çeküdi.

Şıkta Beyoğlu'nun alafranga âlemlerini, Pangaltı'da bir piyasa aşiftesinin evini, Tepebaşı Bahçesi'ni betimleyen Hüseyin Rahmi, somaki eserlerinde de İstanbul'un hemen hemen bütün semtlerini, belirgin kimliklerini, sosyal tabakalarını, bitki örtüsünü, mimarisini, toplumsal değişmelerini, İstanbul Türkçesinin bütün özelliklerini, akıllara durgunluk verici bir yazı ustalığıyla saptamıştır. Karagöz, ortaoyunu, meddah hikâyeciliği, Fransız tiyatrosunun vodvü sanatı yer yer kendisine esin kaynağı oluşturmakla birlikte, söz konusu yazı ustalığı, hiç şüphesiz kişisel bir yetenek ve çabanın verimi sayılmalıdır.

İkinci romanı *İjfet'te* (1896) Eyüp, Aksaray, Kalekapısı, Topkapı gibi semtlerin oldukça yoksul ortamını çizen Hüseyin Rahmi, bir yandan da, romanın ana kişisi İffetin arkadaşı Antuvanet aracılığıyla "Beyoğlu'ndaki Frenk Pansiyonü'nu tasvir etme fırsatı bulmuştur. *Mutallâka* (1899), İstanbul hayatında neredeyse folklorik özellik edinmiş gelin-kaynana çekişmesinin bir yansımasıyken, *Mürebbiye* (1899) İstanbul konak ve yalılarındaki yabancı mürebbiyelerin Osmanlı-Türk kültürü ü-

zerindeki etkilerini, olumsuz yönlendirişlerini saptar. Daha bu romanında, Hüseyin Rahmi, devrin muhafazakâr ahlak anlayışıyla bağdaşamayacak, bir cinsel gerçekçüik sözcüsü olarak görünür. *Bir Muâdele-i Sevda'da (Jkdam'da* tefrikası 1899; Mükerrem Kâmil Su'nun sadeleştirmesi ve *Aşk Batağı* adıyla 1972) tanışmadan evlenme sorununa değinen romancı, İstanbul'un resmi kalemlerini, anlatıcı konumundaki muharrirden yola çıkarak, o yularda bir yazarın yaşadığı ortamı, Kâğıthane gezintilerini dile getirir. *Metres* (1900) Hüseyin Rahmi'nin dış mekânlara daha geniş yer verdiği romanlarından biridir; kentin alaturka ve alafranga semtleri bu romanda, özel yaşamların ayrıntılarıyla saptanır: Beyoğlu'nun dünyası artık alaturka evlere, ailelere de sızmıştır. Alaturka hanımlar "korsa" giymeye, piyano, dans, Fransızca öğrenmeye çalışırlar. Beyler, cinsel özgürlüğü yabancı, Levanten kadınlarla gönül eğlendirmede ararlar.

Hüseyin Rahmi, *Tesadüfte* (1900) istanbul folklorunun büyü, fal, tılsım gibi boşinanlı sayfalarına eşsiz bir bölüm armağan etmiştir. Umutsuz karı-koca ilişkilerinin sözümona kdavuzu "Çardaklı Bakıcı" aracdığıyla, yüzyü başmdaki istanbul un falcılara, kurşun dökücülere ne kadar bağlanmış olduğu saptanır. Topkapı, surlar, mezarlıklar romanın önemli tasvir odaklarıdır. 1901 basındı *Nimetşinas,* kuşaklar boyu etki bırakmış, Kadıköy İskelesinden "postasını yapmaya hazırlanan" Ferah Vapuru sahnesiyle başlar; sahne boyunca İstanbul ahalisinin özgün kişüerini tanıma fırsatı bulunur.

*İkdam'*daki tefrikası durdurulan *Şıpsevdi* (1901) kalıplaşmış örf ve adetlerdeki çöküşü, bir yandan da Batılılaşma iddiasındaki bir istanbul züppesini anlatır. Alafranga yemeklerden görgü kurallarına, sınıf farklarından değişik zihniyetlere, istanbul Türkçesinin zengin dağarına geniş bir yelpaze açan *Şıpsevdi,* imparatorluk başkentinin toplumsal değişimlerine çok önemli bir tutanaktır. *Şıpsevdi'ye* bir konağın çöküşü gözüyle de bakmak olasıdır. *Şıpsevdi'nin* başkişisi, alafranga Meftun Bey'in sevdiği semt, Horhor, Erenköy yaşadığı yerlerken, yalnızca Beyoğlu'dur. Bu romanda Cinci Meydanı, Yenibahçe semtleri, çayır âlemleri bir iki cümleyle özetlenmiş, ne var ki o günlerin dünyasını tanımada yetkin bir belge niteliği yine bu cümlelerle saptanabilmiştir. *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* (1910) istanbul'un kenar mahallelerine ve oraların hanımlarına ilişkin görkemli sayfalar içerir. Romancı, Halley Kuyrukluyıldızının yüzyılın başında dünyamıza çarpacağı konusundaki yalan yanlış bilgilerin istanbul şehrinde uyandırdığı yankıları tek tek saptamıştır.

Sevda Peşinde (1911) Büyükada'yı, cinler periler romanı *Gulyabani* (1912) Üsküdar'ı, *Cadı* (1912) Boğaziçi'ni betimler. Böylelikle romancı, İstanbul'un bir peyzajını çıkarmaya girişmiş gibidir. Polisiye kurgusuyla dikkat çeken *Hakka Sığın-*

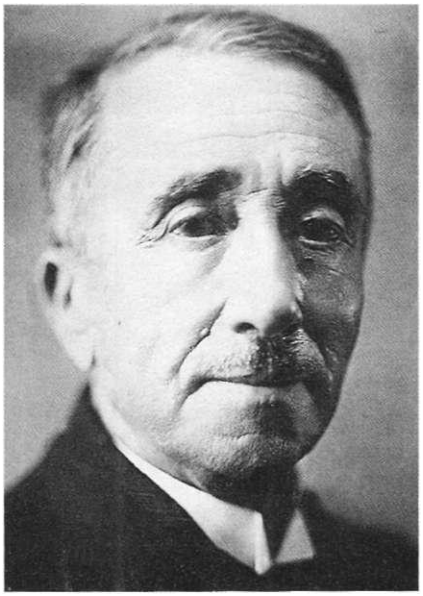

Hüseyin Rahmi Gürpınar
Eser Tutel koleksiyonu

dık(X9l9) I. Dünya Savaşı İstanbul'unu, İttihat ve Terakkinin miras bıraktığı yoksulluğu, o zamanlar dört bir yanı kuşatmış "İspanyol nezlesi'ni, zengin ve fakir tezatını alabüdiğine iğneleyici bir anlatımla deşer. *Toraman'm* (1919) kişileri arasında Binnaz, bk İstanbul "yosma"sı olarak ilginçtir; yine bu eserde kentin komisyoncularını Şuayip Efendi kimliği odaklaştırır. 1919 basındı *Hayattan Sahi/eler* Edimekapı semtini, kabristan dilencilerini gözler önüne serer. Kitap olarak yayımlanışı 1922'ye rastlayan *Son Arzu* eski ramazan gecelerinin belki de en zengin tablolarım çizer; romanın Şehzadebaşı âlemlerine, Direklerarası sahnelerine ayrdmış sayfalan sanat tarihi açısından değer taşır. Muhafazakâr çevrelerin ikiyüzlülüğü, 7e*bessüm-i Elem'm* çok ayrıntılı yazılmış, canlandırılmış Aksaray "muhabbethane" baskını sahnesinde irdelenmiştk. Bu romanın Benli Faika, Cihanyandı Huriye, Okkagülü, Topsalata gibi fahişe kimlikleri, dönemin fuhuş hayatına ilişkin gerçekçi bügi edinmeyi sağlar. Bir yalı hayatını betimleyen *Cehennemlik'teyse* (1924'te kitap olarak yayımlanmıştır) cinsellik bu kez kibar âlemin dünyasında deşilmiştir. Romanda yalı bahçelerini yansıtan zengin bilgUer vardır. *EfsuncuBabada.* (1924) boşinan konusuna geri dönen romancı, Binbirdirek'te çalışan ipek iplik eğiricisi Ermenileri, altın yapma hayaliyle yaşayan sahte bilim adamlarım, İstanbul'un gittikçe zorlaşan geçim dünyasını anlatır.

Eşcinsellik de aralarında olmak üzere, değişik cinsel seçimlerin sergilendiği, bir vodvil havasmda gelişen *Ben Deli miyim?* (1924) yazann başyapıtlarından biri olmasına karşın, kanun önünde aklanmak zorunda bırakılmıştır. Hüseyin Rahmi, romanın kişilerinin iç dünyalarını daha geniş bir perspektiften yansıtamadığı için üzüldüğünü bir dipnotuyla açıklamak durumunda kalmıştır. *Ben Deli miyim'de* Beyoğlu'nda randevuevi işleten Madam Fedrona adlı Rus kadım, örneğine Türk romanında pek rastlanmayan bir kişidir. *Tutuşmuş Gönüller* (kitap olarak yayımlanışı 1926) istanbul'un iş hayatında kadının yerini inceler; romanın talihsiz bir aşktan sonra metres olmak durumunda kalmış bir kişisi Lemiye, erkeklerin egemenliğindeki iş dünyasında yalnızca kadınhğıyla ayakta kalacak gibidir. Bununla birlikte *Billur Kalb* (kitap olarak yayımlanışı 1926), Hüseyin Rahmi'nin Türk kadınını çalışma hayatında görmek istediğinin kesin bir kanıtıdır. İstanbul'un otomobüle nasd tanıştığına diskin acı-gülünç bir bölüm de içeren *Billur Kalb,* ütopik bir işkolunda genç kızların, dulların çalışıp tek başlarına ayakta kalışlarını dile getirir. Yine cinsellik, ileri yaşta sönmeyen ihtiras temasım işleyen *Evlere Şenlik Kaynanam Nasıl Kudurdu*'da (1927) İstanbul'un alaturka-alafranga karşıtlığı, yaşlı kadınların parasını yiyen bir jigolo tipi, oğlunun ve kızının, damadının gözü önünde gençlik sevdaları yaşamak isteyen çok süslü, çok boyalı bir yaşlı kadın toplum hayatının trajik odakları niteliğiyle canlandrnlmıştır. *Muhabbet Tılsımı* (1928), konak yaşamındaki karmaşık gönül işlerini ve şehvet dünyasını; *Mezarından Kalkan Şehit* (1928) İttihatçıların İstanbul'a ettiklerini, Sankamış faciasını, *Kokotlar Mektebi* (kitap olarak yayımlanışı 1929) Şişli-Osmanbey "apartımanlarındaki" sözümona cinsel özgürlükçü ortamı dile getirir. Bu romanda Prenses Diçeski, Türk romanının ender işlemiş olduğu Beyaz Ruslara bir örnektir.

Şeytan İşinde (1934) Samatya, *Ulanmaz Adam'da* (1934) öteki kıyı köşe semtlerle varlıklı çevrelerin semtleri tasvir edUmiştir. *Utanmaz Adam,* gittikçe kalabalıklaşan ve geçim sıkıntısına düşen, soysuzlaşan İstanbul'a ilk haberci sayılabüir. Polisiye roman kurgusundaki *Eşkiya İninde'de* (1935) Hüseyin Rahmi, dolaylı bir anlatımla, taşra töresinin istanbul'u birçok açmaza sürükleyeceğine işaret etmiştir. Yine polisiye roman tarzındaki *Kesikbaş,* romancının istanbul semtlerinden, ayrıca Levanten azınlık dünyasından alabildiğine renkli sahneler çizmesine yol açmıştır. 1921'de *İkdarrida* tefrika edümiş *Kesikbaş'* m, romancının bazı öteki eserleri gibi, uzun yıllar kitap olarak yayımlanmayışı, ancak 1942'de kitap niteliği edinmesi, istanbullular ve edebiyatseverler adına hayli düşündürücüdür.

Gönül Bir Yeldeğirmenidir Sevda Öğütür'de (1943) Erenköy'deki bir köşk, *Ölüm Bir Kurtuluş mudur'da* (1945) şehrin çarpıklaşmış hayatının sebep olduğu intihar olaylan, *Dünyanın Mihveri Kadın mı, Para* raz'da (1949) İstanbul'u usul usul saran emek vermeden yükselmek ve başkalarının hakkım yiyerek yaşamak gayesi anlatılır. 1925'te *Son Telgrafta* tefrika edilip ancak 1964'te kitap olarak yayımlanabilen *Kaderin Cilvesi Başımıza Gelenler,* Hüseyin Rahmi'nin en önemli romanlarından biridir. Savaşlarm, iktisadi yıkımların ahlak ve namus kavramlarını nasıl si-

lip süpürdüğünü yansıtan bu eserde, İstanbul ailesi artık bir genelev görünümü resmetmektedir. Aynı şeküde *Deli Filozof* (kitap olarak yayımlanışı 1964) Hüseyin Rahmi'nin değişen koşullara, iktisadi batağa, çehresi çökmüş İstanbul'a bir laneti sayılabilir. *Can Pazarı'*nda (kitap olarak yayımlanışı 1968) Kapalıçarşı, azınlık tipleri, Şişli evleri dikkate değerdir. *İnsanlar Maymun muydu,* romancının ölümünden 24 yd sonra yayımlanmış, İstanbul'da bir bilimkurgu arayışının romanıdır. *Ölüler Yaşıyor mu* (kitap olarak yayımlanışı 1973) Validebağ'da bir konakta spiritüalizmi gündeme getirmeyi denemiştir. *Vakit* gazetesinde tefrika olarak yayımlanmış, 1973'te kitaplaşmış *Namuslu Kokotlar'da,* romancı, İstanbul'un zengin çevrelerini, onların düşüp kalktıkları, taksi şoförü Seyfeddin gibi halktan kişileri yine ustaca kaleme getirmiştir. Bu romanda Şehnaz Hüsrev Hanımla Seyfeddin'in Boğaziçi, Maslak gezileri Hüseyin Rahmi'nin en güçlü sayfaları arasında anılmalıdır.

Hikâyeleri ve *Hazan Bülbülü* (yazılışı 1913), *Kadın Erkekleşince* (basılışı 1933) gibi oyunlarında yine İstanbul'u mekân edinmiş Gürpınar, ardında bıraktığı dev eseriyle İstanbul tarihçisi sayılabilecek bir kimlik çizer. Şehrin hemen her töresinden söz açmış bu büyük yazar, bir yandan da İstanbul zenginlerini, savaş vurgunculârını, mirasyedileri, külhanbeylerini, dilencüeri, yosmalan, hanımefendüeri, mahalle karılarını, dadıları, beslemeleri, kalfaları, daha sayılamayacak kadar çok toplumsal kimliği saptayarak yakın tarihimizin eşsiz bir peyzajını çizmiş, renMendirmiştir. Onun eserinde İstanbul, bugünü hazırlayan bütün sebeplerle hâlâ canlı yaşamaktadır.

Bibi. R. A. Sevengil, *Hüseyin Rahmi Gürpınar,* İst., 1944; M. N. Özön, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan Seçilmiş Parçalar ve Eserleri Hakkında Mütâlâalar,* İst., 1945; C. Kudret, *Hüseyin Rahmi Gürpınar,* İst., 1957; A. S. Levend, *Hüseyin Rahmi Gürpınar,* Ankara, 1964; F. A. Tansel, "Hüseyin Rahmi", *İA,* V/1; Ö. Göçgün, *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu,* İst., 1987.

. . .

SELİM İLERİ

GÜRSOY, BEDRİ

(1904, İstanbul - 4 Şubat 1994, İstanbul) Futbolcu.

Futbola, Kadıköy Numune Mektebinde öğrenciyken başladı. Kadıköy Sultanisine geçtiği yd Fenerbahçe Spor Kulübü'ne girdi. Bu kulübün genç takımından yetişti. 1921'de birinci takım kadrosuna alındı ve 9 yd aralıksız olarak solaçık mevkiinde yer aldı. Bir sakatlık sonucu genç yaşta futbol sahalarından ayrılmak zorunda kaldı. Başarılı futbol yaşamında Fenerbahçe birinci takımında 134 maç oynadı, 38 gol attı. 1923'te ilk milli futbol takımında yer aldı. 13 kez ay-yıldızlı formayı giydi. Zarif stili ve süratli futbolu nedeniyle "Ceylan Bedri" lakabıyla anddı. Henüz 25 yaşında ve futbol hayatının en verimli döneminde futbol sahalarından ayrılması en büyük şanssızlığı oldu. Fenerbahçe Spor Kulübü yönetim kurullarında birçok defa görev aldı. Uzun yıllar Kadıköy'de diş hekimliği yaptı. Hayatı boyunca hiç evlenmedi. İlk milli futbol takımımızın hayatta kalan son ferdi olarak Moda'daki evinde hayata gözlerini yumdu.

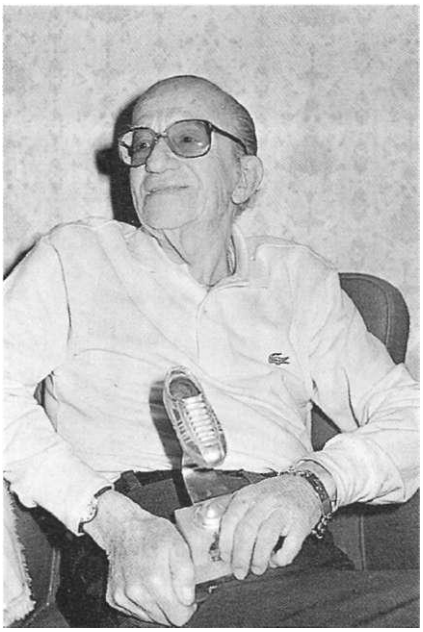

Bedri Gürsoy
Cem Atabeyoğlu arşivi

CEM ATABEYOĞLU

GÜRZAP, REŞİT

(23 Nisan 1912, İstanbul - 8 Temmuz 1990, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmeni.

1932'de Süreyya Opereti'nde *Şatırzadeler* adlı oyunda profesyonel olana kadar, 1926'dan başlayarak amatör olarak çeşitli tiyatrolarda oynadı. 1934'te girdiği İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları'nda özellikle müzikli oyunlarda ve operetlerde tanındı.

1977'de emekli olduğu Şehir Tiyatroları'nda oynadığı oyunlardan bazıları *Deli Dolu, Bir Kavuk Devrildi, Lüküs Hayat, Leblebici Horhor, Yarasa, Pazartesi Perşembe, Satılık-Kiralık, İki Kere İki, Kurbağalar, İki Efendinin Uşağı, Cimri, Müfettiş, Ceza Kanunu, Kral Oidipus, Kayseri Gülleri, Sana Rey Veriyorum, Pembe Evin Kaderi, Makina, Dünya Malı Dünyada Kalır, Fettan Kız, Beybaba, Tartuffe, Selma, Scapin'in Dolapları, Huzur Çıkmazı, Otelci Kadın, Oppenheimer Olayı, Onikinci Gece, Zenciler, Şen Dul.* Sahneye çıktığı son oyun ise 1975-1976 sezonunda sahnelenen *Hakan'dır.*

Reşit Gürzap *Oppenheimer Olayı* 'nda bir sahnede.
Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu

1946'dan başlayarak sinema ve somaki yıllarda televizyon filmlerinde rol aldı. Sinema ve televizyon çalışmalarından bazıları, *Hürriyet Apartmanı, Yanık Kaval, Dudaktan Kalbe, Hıçkırık, İttihat ve Terakki, Türkiye Üzerine Oyunlar, Afife* fafe'dir.

Gürzap, İstanbul Devlet Opera ve Balesinde 1980-1981 sezonunda sahnelenen "Deli Dolu" operetinde diyalog rejisörlüğü yapü. 1983-1984 sezonunda İstanbul Devlet Tiyatrosunda *İstanbul Efendisi'm* sahneye koydu.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

GÜVENLİK HİZMETLERİ

İstanbul'un klasik Osmanlı döneminde güvenliğinden, kadıların genel yetki ve sorumlulukları dışında, subaşılar sorumluydu. 1926'ya kadar İstanbul'un güvenlik hizmetlerinden sorumlu kişiler bölgelere ve yaptıkları göreve göre değişik isimler aldılar. Padişahın şahsını ve sarayı korumakla görevli olanlara bostancıbaşı denirdi (bak. Bostancı Ocağı). Kentin değişik yerlerinde yeteri kadar yeniçeri görevlendirilirdi. Kullukçular ise karakulhane adı verilen ve bugün karakol olarak isimlendirilen mekânlarda zabıta hizmeti yürütürlerdi. Gece güvenliği ise asesler(->) ve bekçiler(->) tarafından sağlanırdı.

18 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldı; yerine İstanbul'da Asâkir-i Muntazama-i Mansure ve Asâkir-i Muntazama-i Hassa adıyla yeni bir askeri teşkilat kuruldu. Yeni düzenlemeyle, yönetimin başına, eski örgütte yeniçeri ağasmınkine benzer yetkilerle donatılmış serasker adı verilen komutan geçirildi. Böylece, payitahtın İstanbul cihetinde en büyük emniyet amiri serasker oldu. Ancak, Osmanlı Devletinde zaptiye örgütündeki karışıklık, 1846'da Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşuna kadar sürdü.

1826-1846 arasında, payitahtın İstanbul cihetinde düzeni yeniçerilerin karakolhanelerini işgal eden Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) sağladı. Üsküdar cihetinde o yörede konaklayan, Asâkir-i Hassa aynı yetkiyle donatıldı. Kasımpaşa ve Eyüp cihetinde eskiden olduğu gibi denizciler görevlendirildi. Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye yetki verildi. Galata, Beyoğlu ve civar mahallelerin asayişine, yeniçeriliğin kaldırılışında büyük katkısı olan Topçu Ocağı baktı. 1826 ertesi bu ocak geliştirilmiş, yeni usule göre topçu taburları ve alayları oluşturul-

muştu. 1832'de Harbiye Levazım ve Barut-haneler idaresi de bu ocağa katıldı, adı Tophane Müşiriyeti oldu.

Ağustos 1826'da yayımlanan İhtisap Ağalığı Nizamnamesi'yle İstanbul'da eskiden beri var olan ihtisap ağalığı örgütü genişletildi; böylece İhtisap Nezareti kuruldu. Ancak, yeniden ihtisap neferi kaydedilmedi; Asâkir-i Mansure'den 30 kişi kadar yüzbaşı, onbaşı ve nefer İhtisap Nazırlığı'nın hizmetine verüdi.

Osmanlı güvenlik güçleri II. Mahmud sonrası önemli bir gelişme gösterdi. Ancak yeni oluşan örgütlerin biçimi çok karışıktı; birçok makam ve merciye bağlı olması nedeniyle yeterince etkin olamıyordu. Bu düzensizliğe son vermek amacıyla 1845'te İstanbul'da polis teşkilatı kuruldu.- Bu nedenle sefaretlere bir tezkere-i umumiye gönderildi; ayrıca bir polis nizamnamesi yayımlandı. 10 Nisan 1845 günlü tezkerede payitahtta halkm güvenliğini ve kentin düzenini temin amacıyla polis tabir olunan bir kolluk kuvvetinin oluşturulduğu ve başına Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa'nm getirildiği kaydedüiyordu. Aynı tarihi taşıyan nizamnamede ise polis adını taşıyacak bu yeni zaptiye örgütünün görevleri belirtiliyordu.

1846'da Zaptiye Müşiriyeti kuruldu. Müşiriyetin Zaptiye Nezareti adını aldığı 1879'a kadar güvenlik güçleri aym çatı altında toplandı. Bu nedenle bu döneme tevhid-i zabıta devresi denir. Zaptiye Müşiriyeti'nin kuruluşunu büdiren resmi tebliğde öteden beri zabıta işlerinin Seraskerlik tarafından yönetilmesinin, askerlerin asıl görevlerini ihmal etmelerine neden olduğu kaydediliyor ve bu nedenle kolluk kuvvetlerinin bağımsız bir makama bağlanmasının gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca bir de Zaptiye Meclisi oluşturuldu. Bir süre soma bu meclis lağvedilerek yerine "Divan-ı Zaptiye" ve "Meclis-i Tahkik" adlı iki meclis kuruldu. Bu meclisler daha çok adli işlerle görevlendirildiklerinden bir süre sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye bağlandılar.

Karakullukçu tipleri.
C Deval, *Deux Annees d Constantinople et en Moree,* Londra ve Paris, 1828
Galeri Alfa

Brindesi'nin *Elbicei Atika* 'sından Galata ve Beyoğlu civarında asayişi sağlayan Topçu Ocağı tipleri.
Galeri Alfa

23 Şubat 1870 günlü Dersaadet ve Mülhakati İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesine dair bir nizamnameyle payitahtın kolluk kuvvetlerinde yeni bir düzenlemeye, gidildi. 1879'da Asâkir-i Zaptiye'nin yönetimi Zaptiye Müşiriyeti'nden alındı ve Seraskerlik'e verildi. Müşiriyet yerine kurulan Zaptiye Nezareti ise polis işleriyle yükümlü kdındı. Zaptiye Nezareti İstanbul ve mülhakatinin güvenliğinden sorumlu tutuldu.

II. Meşrutiyetle (1908) birlikte Zaptiye Nezaretinin ıslahına çalışıldı. Ancak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hafiye karargâhına dönüşmüş olan bu kurum, Meşrutiyet'in düzenlemelerine uyum sağlamakta güçlük çekti. 31 Mart Vak'asindan (1909) sonra II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle bklikte "istibdat" döneminin simgesi olan Zaptiye Nezareti de lağvedildi. Polis işlerinin yönetimi Hareket Ordusu kumandanlarından Galip Bey'e verildi. Galip Bey polis ve jandarma müfettiş-i umumisi adı altında ülkenin güvenlik işlerinden sorumlu oldu. Polis kadrosu yeni elemanlarla takviye edildi. Hareket Ordusu subaylarından "polis zabiti" atandı. Mülkiye ve Hukuk mekteplerinden birçok genç, polis kadrolarma alındı. İstanbul polis örgütü gençleştirildi.

4 Ağustos 1909 günlü İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Teşkilatına Dak Kanunla Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kuruldu ve basma Galip Bey getirildi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Dahüiye Nezaretine bağlandı. İstanbul Vilayeti'nin güvenlik işleri İstanbul valisinin emir ve yönetiminde İstanbul Vilayeti Polis Müdüriyeti'ne verildi. 22 Aralık 1913 günlü Dahiliye Nezareti Teşkilat Nizamnamesi yayımlanıncaya kadar Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 17 Ağustos 1907 günlü Polis Nizamnamesi hükümlerince yönetildi. 1911'de istihbarat şubesi (heyet-i istihbariye), 1913'te polis müfettişliği ve aynı yıl siyasi şube (kısm-ı siyasi müdürlüğü) kuruldu.

II. Meşrutiyetin ilanı ertesi, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün kurulmasıyla birlikte İstanbul'da bir polis okulu açıldı. Bu okulda İstanbul dışında, ülkenin dört bk yanına polis ve komiser yetiştirildi. Savaş yularında ve mütarekede İstanbul Polis Okulu güç bir dönem geçirdi. 1914'te Yıldız'daki yerinden ayrılmak zorunda kaldı; Beyoğlu'nda, Ağahamamı'nda Fransız Saint Michel, ardından Saint Benoit okullarına taşındı. Mütarekeden sonra Nuruosmaniye'de eski Ayasofya polis merkezinin sokağında mütevazı bir evde faaliyette bulundu. Bir süre için adliye binasına taşındı. Daha sonra yeniden Yıldız'a dönen okul 1967'den başlayarak Etiler'de inşa edilen yeni tesislerinde eğitimine devam etmektedir. Polis Okulu bugüne kadar 190 dönem mezun vermiş, 1985'te Polis Koleji adını almıştır.

Milli Mücadele ertesi TBMM hükümeti, İstanbul'daki Emniyet-i Umumiye Müdüriyetini ve İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ni lağvetti. 1925'te Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü yerine Ankara'da Emniyet-i Umumiye Umum Müdürlüğü kuruldu. Bu genel müdürlüğe bağlı olarak da ü örgütü düzeyinde İstanbul Polis Müdürlüğü ihdas edildi. Bu arada Polis Okulu Yddız Sarayı'ndaki Başkâtip Tahsin Paşa dairelerine taşındı.

1932'de Polis Teşkilat Kanunu, 1934'te Polis Vazife Selahiyet Kanunu, 1937'de Emniyet Teşküatı Kanunu çıkarıldı. 1935' te yapdan değişiklikle polisin parmak izi ve fotoğraf alma yetkisi genişletildi. 1948,

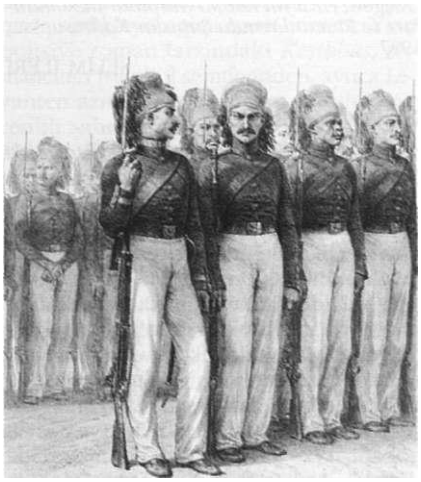

1826-1846 arasında İstanbul'da asayişi sağlayan Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerleri.
Galeri Alfa

1961, 1965, 1971 ve 1975'te yapılan değişikliklerle polisin görev ve yetkileri yeniden düzenlendi.

Günümüzde polis teşkilatı adli, idari, siyasi ve trafik polisi şeklinde örgütlenmiştir, istanbul'da görevli polis sayısı yaklaşık 19.000, diğer güvenlik personeli ise yaklaşık 4.000'dir. istanbul'daki karakolların sayısı 1994 yılı itibariyle 142'dir.

istanbul'da emniyet teşkilatmın denetiminde fakat özlük işleri açısından güvenlik personeli istihdam etmek zorunda olan işyerlerine bağlı özel güvenlik personeli ise 2495 sayılı yasaya tabidir. Bu yasayla güvenlik elemanı bulundurmak zorunda olan işyerleri (bankalar, finans kuruluşları, büyük işhanları, fabrikalar vb) vilayet bünyesinde oluşturulan bir komisyonca saptanır, personel sayısı belirlenir. İçişleri Bakanlığınca yapılan güvenlik soruşturması sonuçlarına göre gereken atama işyerlerince yapılır. Bu personele süah verümesi, yıllık eğitime tabi tutulmaları ve denetimleri emniyet müdürlüklerince yapdmaktadır.

ZAFER TOPRAK

GÜZEL AHMED PAŞA TÜRBESİ

Edirne Kapısı'mn hemen iç tarafında Mihrimah Sultan Külliyesi'nin(->) haziresinde yer almaktadır. Türbe külliye yapılarından sıbyan mektebinin güney cephesine bitişik olarak, caminin güneybatısına diyagonal biçimde yerleştirilmiştir.

Külliye yapılarından Güzel Ahmed Paşa adı ile anılan türbenin cami ile birlikte düşünülmeyerek Güzel Ahmed Paşa'mn ölümünden sonra 1580-1581'de yapıldığı sanılmaktadır. Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultanin kızları Humaşah Ayşe Hanım Sultan'ın eşi olan Ahmed Paşa Arnavut devşirmelerindendir. III. Murad dönemi (1574-1595) vezirazamlarından Sokollu Mehmed Paşa'mn katli üzerine 1579'da ikinci vezirlikten vezirazamlığa yükselmiştir.

15,80x7,90 m ölçülerindeki dikdörtgen yapının duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve üç sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Türbenin güney cephesinde iki sıra halinde üçer pencere bulunur. Pencereler altta ince, uzun oranlı dikdörtgen mermer söveli, üst sırada ise sivri kemerlidir.

Doğu ve batı cepheleri aynı pencere düzenim gösterirler, iki sıra olan pencerelerin alt sırasmdaki beş pencere dikdörtgen mermer sövelidir. Üstdeki sırada ise tuğla ve taş dizilerinin alternatif olarak yerleştirildiği sivri kemerli pencereler bulunmaktadır. Üsttekiler alçı, alttaküer demir şebekelidir. Türbenin kuzey iç cephesini oluşturan, sıbyan mektebinin güney cephesinde yine iki sıra halinde pencereler bulunmaktadır. Üstteki iki pencerenin sivri kemer alınlıkları tuğla ve taş dizisi ile yapılmıştır. Alttaki iki pencere ise dikdörtgen mermer sövelidir. Yine üst pencereler alçı, alt pencereler ise demir şebekelidir.

Güzel Ahmed Paşa Türbesi'nin çökmüş olan üst örtüsü konusunda çeşitli görüşler vardır. Sumner-Boyd ve Freely, iki yanında ayna tonozlar bulunan alçak bir kubbe de örtülü olduğunu belirtir. Ve gerekçe olarak Şehzade Mehmed Külliyesi'ndeki Destari Mustafa Paşa Türbesi'ni gösterirler. Goodwin, üst örtünün iki kubbeli olduğunu öne sürer. Ali Saim Ülgeri in mimari çizimlerinde de üst örtü sisteminin kubbe ve aynalı tonozlardan oluşmuş olduğu gösterilmektedir. Abdullah Kuran ise Güzel Ahmed Paşa Türbesi ile Mimar Sinan'ın tasarladığı bir başka dikdörtgen planlı türbeye dikkati çeker. Bu Eyüp'teki Pertev Mehmed Paşa Türbesi' dir. Abdullah Kuran, Güzel Ahmed Paşa Türbesi'nin iç duvarlarında herhangi bir geçiş unsuru kalıntısı bulunmadığından kagir kubbeli bir üst yapı sistemi yerine Pertev Mehmed Paşa'ya ait türbedekine benzer biçimde burada da türbenin ahşap çatı ile örtüldüğünü düşünmenin daha akla yakın olduğu görüşünü savunmaktadır.

Bibi. Danişmend, *Kronoloji,* 49; O. M. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst, 1979, s. 43; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 39; Kuran, *Mimar Sinan,* 322; *Fatih Anıtları,* 87.

GÜLBİN GÜLTEKIN

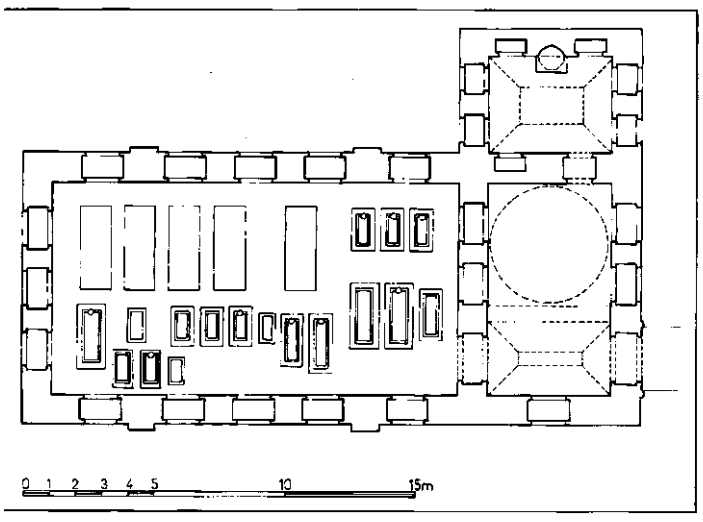

Güzel Ahmed Paşa Türbesi'nin planı. Kuran, *Mimar Sinan*

GÜZEL SANATLAR AKADEMİSİ

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin(->) 1928'de aldığı ad.

1926'da girişilen güzel sanatlar reformu, Atatürk'ün kültür devriminde öncelik taşımış, 1928'deki harf devriminin peşine, Sanayi-i Nefise Mektebi ilk önemli değişikliğini yaşamış ve adı Güzel Sanatlar Akademisi olarak değiştirilmiştir. Bu eski okul böylece, Türkiye'de "akademi" adını ve statüsünü ük kez elde eden sivil yükseköğretim kurumu olmuştur. Bu isim değişikliğinin yanısıra, öğretimdeki hızlı ve etkili gelişmeler de aynı tarihlerde başlatdmıştır.

1929-1932 arasında, akademideki "tezyinat bölümü" büyük bir gelişim göstermiş ve iç mimari, seramik, grafik ve afiş atölyelerindeki öğretim, ayn uzmanlıklar biçimine dönüştürülmüştür. 1935'te ismail Hikmet Ertaylan, 1936'da Burhan Toprak akademi müdürlüğüne atanmış ve yapılan çalışmalarla, o güne kadarki yüksek mimarlık, resim, heykel, tezyini sanatların yanısıra "Türk tezyini sanatlar bölümü" de açılmıştır.

1937 akademi ve Türk sanatı için özel ve anlamlı bir yıl olmuştu. Çünkü Atatürk' ün emriyle, Dolmabahçe Sarayı'nın Veliaht Dairesinde akademiye bağlı olarak Resim ve Heykel Müzesi(->) kurulmuştur. Ancak, bu yeni yapısıyla öğretimini sürdüren akademi 1948'de şanssız bir olay yaşamıştır. Çıkan bir yangın, akademide çok büyük bir yıkım yapmış, ünlü kitaplık, koleksiyonlar, birçok eser ve arşivin büyük bir kısmı yangından kurtarılamayarak, yıllar boyunca elde edilmiş bulunan bu büyük birikim hemen hemen bütünüyle kaybedilmiştir. Aynı yıl önce Avni Başman, daha sonra ise Zeki Faik îzer akademi müdürlüğüne atanmıştır. Yangında her şeyini kaybeden akademinin öğretimi ise bahçesindeki ek yapdarda, Fındıklı bölgesindeki bir dkokulda ve Yıldız Sarayı'ndaki geçici mekânlarda büyük zorluklarla sürdürülmüştür. Bütün bunlara rağmen 1951'de, akademide kurulması istenilen "Türk Sanat Tarihi Enstitüsü", Milli Eğitim Bakanlığinca onaylanmış ve 1 yd sonra da kurularak çalışmaya başlamıştır. Aym yıl akademi müdürlüğüne Nijad Sirel atanmış ve 1 yd sonra, 1953'te yangından zarar gören Fındıklı'daki binanın onanmı tamamlanarak, öğretim yine eski yerinde sürdürülmüştür.

1957, akademi için önemli bir yıl olmuştur. MUli Eğitim Bakanlığı, akademide hazırlanan yeni yönetmeliği onaylamış ve böylece bütün bölümler yarı özerklik kazanarak yemden düzenlenmiş ve bunun sonunda da bölüm başkanları seçimle görevlendirilmeye başlanmıştır. 1957'de kabul edilen yönetmelikle, akademinin bütün bölümlerine liseyi bitiren öğrencilerin özel seçme sınavıyla alınmasına başlanmış ve öğretim 5 yd olarak belirlenmiştir. Aynı yıl Asım Mutlu, akademi müdürlüğüne atanmış, ancak 1962'de akademi müdürlerinin seçimle göreve gelmelerini sağlayan yönetmelik kabul edilerek 1966'da

Güzel Sanatlar Akademisi binasının havadan bir görünümü.
Önder Küçükerman, 1988

Hüseyin Gezer müdürlüğe seçilmiştir. **1962**'de akademide kurulmuş olan "Kulüp Sinema **7", 1967**'de "Türk Film Arşivi" biçimine dönüştürülmüştür.

1969'da akademi müdürlüğüne Ahsen Yapanar seçilmiş ve aym yd bu eski öğretim kurumu önemli bir gelişim daha gerçekleştirmiştir. Kuruluşundan **86** yıl sonra, 1172 sayılı Devlet Güzel Sanatlar Akademileri Yasası ile yeni bir aşamaya geçilmiştir. Bu yasa üe akademi, üniversiteye eşdeğer bilimsel özerklik ve akademik unvan sağlamış ve ismi de İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisine dönüşmüştür.

1970'te Prof. Feridun Akozan akademi başkanlığına seçilmiştir. 1971'de ise 1472 sayılı yasa de daha önce açılmış olan özel yüksekokullar kapatılmış ve bu okullarda bulunan mimarlık ve güzel sanatlar bölümleri, akademi yapısı içine alınarak, "Mimarlık Yüksek Okulu" (MYO) ile "Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu" (UESYO) kurulmuştur. Bu amaçla, Beşiktaş'ta iki bina onarılarak birisi MYO, diğeri de UESYO olarak öğretime açılmıştır. Önceleri gündüz 4, gece 5 yıl olarak öğretim yapılan bu okullardan ÜESYO'da Ük olarak açılan endüstri tasarımı bölümü ile tekstil sanatları bölümü ve grafik sanatları bölümü bulunmaktaydı.

1973-1974 öğretim yılında, yüksek mimarlık bölümünde 424, yüksek resim bölümünde 228, yüksek heykel bölümünde 45, yüksek dekoratif sanatlar bölümünde 282 olmak üzere, akademide 979 öğrenci bulunmaktaydı. Öğretim elemanı kadrosu ise, 43 profesör, 29 doçent, 7 öğretim görevlisi, 4 okutman, 32 asistan olmak üzere toplam 105 kişiden oluşmaktaydı. Aynı tarihte 62 yüksek mimar, 3 yüksek ressam, 9 yüksek heykeltıraş, 38 yüksek dekoratif sanatlar mezunu verilmiştir.

1974'teki belgelere göre, kuruluşundan o tarihe kadar 1.510ü mimarlık, 950'si resim, 100'ü heykel, 1.600'ü dekoratif sanatlar bölümünün çeşitli dallarından olmak üzere 4.160 kişi mezun olmuştur.

Yüksek mimarlık bölümü, özellikle 1930'dan soma, Batı standartlarına uygun mimarlık öğretimiyle hem ülkenin bu yöndeki ihtiyacım karşılamış, hem de 1946'da İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin kurulması ile ortaya çık-

Güzel Sanatlar Akademisinin 1932-1933 öğrenim döneminde öğrenci ve öğretmenler bir arada.
Önder Kıtçukerman koleksiyonu

mış olan öğretim üyesi ihtiyacının bir kısmını akademiden yetişen mimarlar karşılamıştır. Diğer yandan bugünkü Yıldız Universitesi'ni oluşturan Yıldız Mühendislik ve Mimarlık Akademisi daha yüksek teknik okul iken, akademiden yetişen mimarlar, bu yeni okulun mimarlık bölümü öğretim üyelerinin bir kısmını oluşturmuştur. Böylece akademi, 1974'te de, kendinden sonra kurulmuş olan ve mimarlık öğretimi yapan tüm kurumların öğretim üyesi kaynağı olmuştur.

1974'te sinema-TV birimi, Gayrettepe'deki bugün içinde bulunduğu ve özel olarak inşa edilen kendi binasına taşınmış, 1975'te Prof. Sadun Ersin başkanlığa seçilmiştir. Aynı yıl, akademinin yanında bir süre Atatürk Kız Lisesi olarak kullanılmış bulunan bina alınıp bütünüyle onarılarak, akademi aynı çatı altında yeniden genişletilmiş ve geliştirilmiştir (bak. Çifte Saraylar).

1976-1977'de akademide yeni ve kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Yüksek mimarlık bölümüne bağlı "Şehircilik Araştırma Enstitüsü", "Türk Mimarisi Araştırma ve Restorasyon Enstitüsü", yüksek dekoratif sanatlar bölümüne bağlı "Endüstri Tasarımı Araştırma ve Yayın Enstitüsü" ile geleneksel Türk el sanatları bölümü, Ankara Devlet Güzel Sanatlar Akademisi ile Bursa Yüksek Dekoratif Sanatlar Okulu kurularak, bu okulları hayata geçirmek için girişimler sürdürülmüştür.

1978'de Prof. Orhan Şahinler, akademi başkanlığına seçilmiş, daha önce yapılan çalışmaların sonunda, öğretimin bütününe yönelik "temel sanat ve bilimler bölümü" ile "Fotoğraf Enstitüsü" kurulmuştur. 1979'da "İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin örgüt ve organizasyonu" hakkındaki yönetmelikle, akademide çok geniş bir düzenleme yapılarak yeni fakülteler, bölümler ve enstitülerin kurulması kararı alınmıştır. Bu yönetmeliğe bağlı olarak, akademide 7 fakülte, 6 enstitü kurulmuştur. Bu fakülte ve bölümler şöyle bir yapı içindeydi: Mimarlık fakültesi, resim fakültesi, heykel fakültesi, endüstri sanatları fakültesi (içmimarlık bölümü, endüstri tasanmı bölümü, tekstil bölümü, seramik bölümü), görüntü sanatları fakültesi (sahne ve görüntü sanatları bölümü, grafik sanatları bölümü, geleneksel Türk el sanatları bölümü), temel sanat ve bilimler fakültesi, yapı üretimi ve çevre düzenleme fakültesi. Bunların yanında, "Türk Sanat Tarihi Enstitüsü", "Sinema-TV Enstitüsü", "Fotoğraf Enstitüsü", "Şehircilik Araştırma Enstitüsü", "Türk Mimarisi Araştırma ve Restorasyon Enstitüsü", "Endüstri Tasarımı Araştırma ve Yayın Enstitüsü" kurulmuştur.

Bütün bunlardan da görülüyor ki, ilk olarak Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi, sonra Güzel Sanatlar Akademisi ve bugün de Mimar Sinan Üniversitesi(->) adı altında varlığını sürdüren, ülkenin en eski sanat ve mimarlık kurumu, başlangıcından bu yana, tek başına hem sanatçı yetiştirmiş, hem de kendisinden sonra gelen kurumlara kaynak olmuştur. Bu yönüyle yerli ve yabancı sanat sergilerini kendi salonlarında düzenleyerek etkili, yaygın ve kesintisiz bir sanat ortamı oluşturmuş, sanatın gelişmesini çok yönlü desteklemiştir. Resim ve Heykel Müzesi ile, Türk resim ve heykel sanatının en önemli eserlerini toplamış, arşivlemiş, bu eserlerin bakımını ve korunmasını sağlamıştır. Bütün bunların yanısıra, 1930'dan bu yana eski adıyla yüksek mimarlık bölümü rölöve kürsüsünden başlayan bir geleneği sürdürerek, Türk mimari eserleri konusunda, araştırma ve yayınlar yapmıştır. Akademi, bu yönüyle hem Türk sivil mimarlık ürünlerinin önemini vurgulamış, hem de bunların korunması için gerekli olan restorasyon girişimlerini ilk olarak başlatacak büyük ve ayrıntılı arşivi oluşturmuştur.

1982'de çıkartılan 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile Türkiye'deki tüm yükseköğretim kurumları, YOK çatısı altında toplanmış ve 20 Temmuz 1982'de *Resmi Gazete'de* yayımlanan 41 sayılı kanun hükmündeki kararnamenin **16.** maddesi gereğince, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, yeni kurulan Mimar Sinan Üniversitesi'nin temelini oluşturmuştur.

Bibi. *İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Belleteni,* İst., 1974; *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl,* İst., 1983; *Mimar Sinan üniversitesi, 1987-1988,* İst., 1988.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

GÜZELCE KASIM PAŞA CAMİİ

Beyoğlu İlçesi sınırlarında Kasımpaşa'da, Bahriye Caddesi üzerinde, Safra Sokağı ile Kasımpaşa Camii Sokağı arasında yer almaktadır.

Cami, I. Süleyman'm (Kanuni) (hd 1520-1566) şehrin iskân hareketlerinin bir parçası olarak uygulanmakta olan yerleşim planı çerçevesinde, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi Vezir Güzelce Kasım Paşa tarafından 940/1533'te Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. 1721'de yanan yapı mütevelli Hekimoğlu Ali Paşa'nın kardeşi, Feyzullah Bey tarafından onarılmış, daha sonraları 1867 ve 1891'de de onarım görmüştür. Şadırvan 1870'te Esma Hatun, çeşme de Feyzullah Bey tarafından yaptırılmıştır.

Orijinal malzemeleri ahşap olan yapı 1134/1721'de yanmış, aynı yıl onarılmış, onarılan cami de 19. yy'da tekrar yanmıştır. Bu yangından sonra Abdülaziz (hd 1861-1876) kubbeli ve çifte minareli büyük bir cami yaptırmıştır. 18601ı yıllara tarihlenen bu onarımdan sonra yapı şimdiki şeklini, II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) 1891'deki yenilemede almıştır.

Yapıya kuzey yönünde, mukarnas başlıklı, altı mermer sütunlu son cemaat yerinden iki basamaklı yükseltiden girilmek-

Güzelce Kasım Paşa Camii'nin kuzeybatıdan bir görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Güzelce Kasım Paşa Camii'nirı içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

tedir. Cümle kapısının her iki tarafında eşit aralıklarla açılmış demir parmaklıklı dikdörtgen pencereler yer alır. Bu pencere altlan mermer kaplamalıdır. Pencereler derin dikdörtgen bir niş halinde olup üzerleri sivri kemerle son bulmaktadır. Son cemaat yerinin sağ ve sol tarafları zeminden yükseltilmiştir. Sağ tarafta minareye çıkış kapısı bulunmaktadır. Sol tarafta bulunan ahşap merdivenle kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Son cemaat yerinin tavam ahşap olup çubuklarla dikdörtgen parçalara ayrılmıştır. Ana mekân ile ortak olan duvarda ortada dikdörtgen bk kapı ve bunun etrafında birer tane dikdörtgen ve üzeri sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Buradaki kapının üzerinde bk ayet kitabesi göze çarpar. Bu kapı da pencereler gibi derin dikdörtgen niş şeklindedir. İç mekânda kapının her iki yanında "L" şeklinde fevkani mahfiller bulunmaktadır. İki katlı görünüm verilmiş bulunan doğu ve batı duvarındaki alt kat pencereleri de niş görünümündedir. Güney duvarında içten yedi köşeli, oldukça yüksek mermer bir kitabe bulunmaktadır. Minberi ve doğu duvarında bulunan vaaz kürsüsü de mermerdendk. Ana mekâna, pandantiflerle geçişi sağlanmış bulunan tek kubbe egemendir. Her cepheye içeriden dikdörtgen bir görünüm verilmiştir. Yapmın hemen her tarafmda oldukça yoğun bir süsleme görülmektedir. Pencere kenarlarına ve sivri kemerlerin üstlerine renkli boya de kesme taş görünümü verilmiştk. Her cephede duvarlarda mermer işçilik özentisi taşıyan çalışmalar boya de sağlanmıştır. Alt kat pencere ve kapı üzerleri alınlık şeklinde olup, buralarda renkli geometrik ve bitkisel motifler bulunmaktadır. Pandantiflerde ortada bitkisel motifli bir madalyon, bu madalyonun etrafmda bitkisel ve geometrik motifli süslemeler görülmektedir. Kubbe sekiz dilime ayrılmıştır. Her dilimde aynı düzenleme görülmektedir. Ortada geometrik bir madalyonu ayetler çevrelemektedir. Bunu da bitkisel ve geometrik motifler kuşatmaktadır. Mihrap içi de kalem işi bitkisel motiflerle süslenmiştir. Kenarında altın yaldızlı geometrik ve bitkisel süslemeler göze çarpar. Mihrap üzeri altın yaldızla bir taç şeklinde ayetli olarak düzenlenmiştir. Burada bulunan altın yaldızlı süsleme vaaz kürsüsünde ve minberde de uygulanmıştır.

Son cemaat yerinden ahşap bir merdivenle çıkılan kadınlar mahfüi "L" şeklinde olup balkon çıkması yapmaktadır. Bu mekânı alt katta sağda ve solda dörderden olmak üzere sekiz tane, bitkisel motifli başlığa sahip ahşap sütün taşımaktadır. Buradaki pencereler de derin niş şeklinde, sivri kemerle son bulan bir düzenleme gösterir. Beş tane olan bu pencerelerin tamamı kuzey cephesinde bulunmaktadır. Bu mekânın tavanı ahşap olup, çubuklarla parçalara ayrılmıştır. Üç açıklıklı olan kadınlar mahfili oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır.

Yapı geniş bir avlu içinde yer almaktadır. Bu avluda caminin yanısıra, 1297/1870'te Esma Sultan'ın yaptırmış olduğu çeşme ile 1149/1736 tarihli ve bugün işlevini yitirmiş olan çeşme bulunmaktadır. Güneydoğu köşesindeki 1309/1891 tarihli, işlevini yitirmiş, bağımsız oda görüntüsü almış sebd, muvakithanenin hemen yanında yer alır. Avluda ayrıca cami koruma derneği, gasilhane ve lojmanlar bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatı köşelerinde malzemesi kesme taş olan tek şerefeli iki tane minare yer almaktadır. Güneybatıdaki minarenin şerefesinin üstü sıva ile kaplanmış, doğudaki minare ise onarım amacı ile yıkılmıştır. Minareler kare kaide üzerinde sUindir gövdeli olarak yükselir. Günümüzde bütün yapı yeniden ele alımrcasma onanma tabi tutulmuştur.

Kubbe dışarıdan belirgin olup kurşun kaplıdır. Çatıda II. Mahmud döneminde (1808-1839) ortaya çıkmış olan ve dünyayı simgeleyen, son onarımla yenilenmiş olan kesme taş görünümlü küre, dört köşede yer almaktadır. Cephede taş süslemeler görülmektedir. Köşelerde köşe sütunçeleri belli bir yükseklikten sonra çatıya kadar uzanmaktadır. Cepheler sivri kemerlerle kademelendirilmiş, doğu ve baü duvarına bitişik olarak muvakithaneler bulunmaktadır. Bu bölümlere dört mermer sütunla tek basamaklı alanla giriş yapılmaktadır. Sekiz dikdörtgen pencere İle aydınlatma sağlanmıştır. Güney tarafmdaki mihrap, dışarıdan sivri kemerli kagir bir pencere ile belirginleştirilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 2; Raif, *Mir'at,* 499-502; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* ist., 1935, s. 8; Oz, *İstanbul Camileri,* II, 27; Kuran, *Mimar Sinan,* 276.

ERGÜN EĞİN

GÜZELCE MAHMUD PAŞA ÇEŞMESİ

Eminönü îlçesi'nde, Mahmut Paşa Mahallesinde, Mahmud Paşa Külliyesinin yakınında, Yanık Saraylar, Mengene ve Bezciler sokaklarının kavşağındaki küçük meydanda yer almaktadır.

Vezir Güzelce Mahmud Paşa (ö. **1606)** tarafından 1014/1605'te yaptırılmış, sonradan üç kez onanlmış olan tek yüzlü bir meydan çeşmesidir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş bulunan ana cephenin ekseninde sivri kemerli niş yer alır. Kemerin üzerinde, son mısraı ebcedle 1014/1615 tarihini veren sülüs hatlı inşa kitabesi bulunmaktadır. Osmanlıca manzum kitabenin metni Şair Bülbülî'ye aittir. 14 mısradan meydana gelen kitabe, **16** adet kartuşa tak-

sim edilmiş olan mermer bir levhaya oyulmuş, mısralardan geriye kalan iki kartuştan sağ alt köşedekine "Maşallah" ibaresi, sol alt köşedekine de "Tamir 19 Sefer sene 1170/1758" ibaresi yerleştkilmiştir. Bu durum, III. Mustafa dönemine (1757-1774) tarihlenen bu onarım sırasında kitabenin bütünüyle yenilendiği izlenimini uyandırmaktadır. Bu kitabeyi taçlandıran beyzi madalyonun içindeki Abdülmecid tuğrası da çeşmenin adı geçen hükümdar tarafından (ya da en azından onun saltanat döneminde) onarıldığını kanıtlar. Sivri kemerli nişi yanlardan kuşatan ve normal olarak kitabeyi de yukarıdan kavraması gereken silmeli çerçevenin, kitabenin bitiminde kesintiye uğraması, ayrıca bu hizadan itibaren kesme taş örgünün yerini tuğla örgüye terk etmesi, Abdülmecid dönemindeki (1839-1861) bu onanma işaret etmektedir. Aynı şekilde, nişin içine, kaş kemerli maşrapalıkların arasına yerleştirilmiş olan, ampir üslubundaki dikdörtgen ayna taşı da Abdülmecid dönemine aittir.

Çeşmenin sol cephesindeki diğer sülüs hatlı, Osmanlıca manzum kitabede ise, II. Osman (Genç) dönemi (1618-1622) bâbüssaade ağalarından Mısrî Osman Ağa tarafından 1031/1622'de onartıldığı belirtilmektedir. Bu yüzden söz konusu çeşme "Mısırlı Osman Ağa Çeşmesi" olarak da anılmaktadır.

İ. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, çeşmenin, yakınında yer aldığı külliyenin banisi, II. Mehmed (Fatih) dönemi ricalinden Sadrazam Mahmud Paşa (ö. 1474) tarafından yaptınlmış olduğunu, inşa kitabesinin de sonradan konduğunu ileri sürmüştür. Ne var ki bu kitabenin, "Çünki devletle cülus eyledi Sultan Ahmed" şeklindeki ilk mısraında adı geçen hükümdarın, çeşmenin inşa tarihinden 2 yıl kadar önce tahta çıkmış olan I. Ahmed (hd 1603-1617) olduğu kesinlik kazanmakta, ayrıca 7. ve 10. mısralarda aktarılan bazı ayrıntılardan kitabede adı geçen Mahmud Paşa aynı dönemdeki adaşlarından ayırt edilebilmektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 58-60; M. C. Baysun, *Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi,* İst., 1945; ¿4, V, 1214/93; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 674.

M. BAHA TANMAN

GÜZELCEKEMER

Cebeciköy Deresinin Alibeyköy Deresi'ne kavuştuğu noktadan 200 m uzaktadır. Üzerinden Kırkçeşme isalesinin ana galerisi geçer. Mimar Sinan tarafından yapıldığı sanılan Kırkçeşme isale hattı krokisinde bu kemerin adı Cebeciköy Kemeri, *Tezkiretü'l-Ebniye'de* ise Gözlücekemer' dir. Bugün genellikle Güzelcekemer diye anılır.

Güzelcekemer'in yapı stili diğer kemerlerden çok farklıdır. Mimar Sinan tarafından sukemerlerinde yatay kuvvetlere (zelzele, rüzgâr) dayanıklı trapez kesitli sistem bu kemerde çok değişik şekilde uygulanmıştır. Kemerin duvar kalınlığı tabandan itibaren yukarı doğru azalır. Ayakların

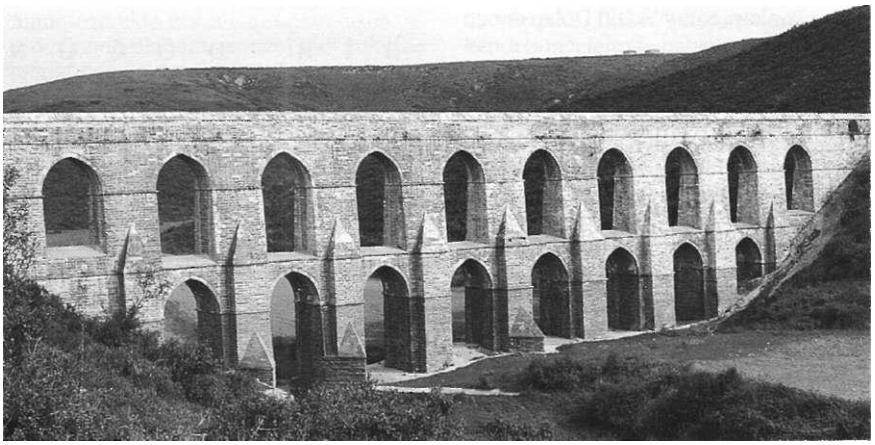

Güzelcekemer
Kâzım Çeçen, 1988

memba ve mansap taraflarında, bu kemere özgü payandalar yapılmış ve bu payandaların tepesi yassı taşlarla piramit şeklinde kapatılmış, üzerine küçük bir piramit daha konmuştur. Güzelcekemer'in alt katta 8, üst katta 11 gözü vardır. Memba tarafında kemerin ayaklarının yalmz 3 tanesinde, üzeri piramit şeklinde örtülmüş, selyaran yapılmıştır. 20 Eylül 1563'te vuku bulan sel felaketinde bu kemerin ayakları temeline kadar ovulmuş fakat yıkılmamıştır. Yalnız 3 ayağın üzerine selyaran yapılmasının sebebi, dere yatağının o bölgede olması ile açıklanabilir ise de, soldan 3. ile 4. gözlerin arasındaki ayakta selyaran olmamasını anlamak güçtür. Kemerin gözlerinin açıklığı ortalama 5,90 m'dir. Alt katın ve üst katın üzengi taşları hizasında, üst katın altmda ve üstteki galerinin tabanı hizasında, bütün kemer boyunca devam eden 4 korniş vardır. Galerinin üstü çatı şeklinde yassı taşlarla örtülmüş ve her iki tarafında beşer adet havalandırma penceresi bırakılmış, yanlarında ise 30-40 cm genişliğinde saçak yapılmıştır. Galerinin iç boyutları 55x175 cm' dir. Kemerin duvar kalınlığı tabanda 5,40 m, üst tarafta 2,60 m'dir. Ayakların cephedeki genişliği 5,37 m, bunlar üzerinde 135 cm'lik bir çıkıntı teşkil eden payandalarınki ise 3,45 m'dir. Güzelcekemer'in tepe uzunluğu 165 m ve talvegden yüksekliği 29,5 m olup, temelden yüksekliği ise 34,5 m olarak tahmin edilmiştir. Kemerin her iki tarafında insan ve hayvanların geçmesine mani olmak için bariyerler vardır. Üst kattaki gözlerinin tabanı, yağmur sularının birikmesini önlemek için, az eğimli çatı şeklinde yapılmıştır. Kemerin taş örgüsü çok muntazamdır ve gözlerin kemer taşları cepheden 5 cm kadar içeridedir. Cephe taşlarının ortası kabarık, yanlan yivli, rustal denilen şekilde büyük ve yassı bloklar halindedir. Güzelcekemer'in mimarisi de çok ilginçtir. Boşluk oranımn büyük olması ve payandaların yapılış şekli kemere ayrı bir güzellik ve alışılmışın dışında bir yapı olduğu intibaını vermektedir. Kemerdeki galeriden çıkan sular, çıkış yerinde bulunan, planda kare şeklinde 4x4 m boyutlarındaki bir kubbenin içindeki kanala dökülür, bu yapının da üstü yine piramit şeklinde, yassı taşlarla kaplanmış, üzerine 3 pencere konmuştur. Cebeciköy kolunun galerisi burada Kâğıthane derelerinden gelen esas kol ile birleşir.

4. yy'da Roma döneminde bu isale hatlarının yerinde Belgrad Ormanı'ndan gelen ve I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığı tahmin edilen bir tesisin olduğu bilinir. 7. yy'dan itibaren Konstantinopolis'i kuşatan çeşitli kavimler, şehri teslime zorlamak için, kemerlerin hepsini temeline kadar yıkmışlardı. Fethi müteakip II. Mehmed (Faüh) (hd 1451-1481) bu isale hatlarının Cebeciköy kolundan Bozdoğan Kemeri'nin(-0 altındaki, bugünkü Atatürk Bulvarı üzerinde bulunan kendi yaptırdığı sıra çeşmelere kadar olan bölümünü yeniden yaptırır gibi tamir ettirdi ve 21 kemeri yeniden yaptırdı. Fatih'in yaptırdığı sıra çeşmelere çokluk anlamında Kırkçeşme dendi, sonra bütün tesis aynı adla anıldı.

1554-1563 arasında I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) Mimar Sinan'a yaptırdığı ve Kâğıthane derelerinin suyunu toplayan büyük tesisin galerisi Güzelcekemer'in sonunda Fatih'in yaptırdığı bölümle birleştirildi. Roma döneminde 4. yy' da yapılan isale hattı ve bütün kemerlerin tamamen yıkılmış olduğu, 1542-1550 arasında bu bölgeyi gezen P. Gilles'in yazdığı Latince kitapta da anlatılmaktadır. 1554' te Kanuni, Kâğıthane Deresi'nin kollarındaki suları toplatarak İstanbul'daki su kıtlığını ortadan kaldırmaya başladığı zaman, Cebeciköy'den Bozdoğan Kemeri' nin altındaki sıra çeşmelere, yani Kırkçeşme'ye akan suyun debisi de çok azalmıştı. Nakkaş Sâî Çelebi bunu *Tezkiretü'l-Ebniye'de Stanbul'a çekilüp suya kıllet / Azaldı Kırkçeşme yaşı gayet* diye anlatır.

Kâğıthane sulan toplanıp büyük kemerler üzerinden geçirilerek ve en son Güzelcekemer'in birimindeki kubbede Fatih tarafından tamir ettirilen Cebeciköy kolu ile birleştirildikten sonra Mimar Sinan bu noktadan Eğrikapı Maksemi'ne kadar olan yaklaşık 19 km'lik isale hattını tekrar elden geçirmiş, ana dağıtım kubbeleri ile ikincil kubbeleri, dağıtım şebekesini ve

en son Topkapı Sarayı'ndaki Dolap denen tesisleri yapmıştır.

Sinan'ın Kırkçeşme isale hattı ve kemerlerine ait yaptığı krokide, Cebeciköy kolunun başına "Kırkçeşme Başı" yazılmış, kendi yaptığı bölüm ise Kâğıthane Suyu diye adlandırdmıştır. Sonradan bütün tesis Kırkçeşme diye anılmıştır. Güzelcekemer Kırkçeşme tesislerindeki anıtsal kemerlerin şehre en yakın olanıdır.

Bibi. *Kırkçeşme ve Kağıthane Suyu'nun 976/1568 Senesinde Mimar Sinan Tarafından İstanbul'a Ait Tevzi Defteri,* Atıf Efendi Ktp., no. 1734; Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth,* İst., 1977; O. K. Dalman, *Der Valens Aquädukt in Konstantinopel,* Bamberg, 1933; Meriç, *Mimar Sinan;* Çeçen, *Kırkçeşme,* 127-130.

KÂZIM ÇEÇEN

GÜZELHISAR VAPURU

Şehk Hatlan İşletmesi vapuru. Şkket-i Hayriye'nin 68 baca numaralı vapuruydu. 191 l'de İngütere, Newcastle'da, Hawthron, Leslie&Co. Ltd. tezgâhlarında yapıldı. Kalender adlı bir de eşi vardı. Gövdesi çelik olup 453 gros, 242 net tonluktu. Uzunluğu **46**,4 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 3,1 m kadardı. Walkend yapımı 2 adet tripil 440 beygirgücünde buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu. Saatte 12**,5** mü hız yapıyor, yazın 970, kışın 790 yolcu alabiliyordu. Şirketin en güzel ve zarif vapurlarındandı. Eşi Kalender ile birlikte bacası en büyük olan şirket vapuruydu. İlk süvarisi Ksenefon Efendi Kaptan, başmakinisti Koço Usta idi.

Henüz 4 yıllık yepyeni bir vapurken, 5 Temmuz 19İ5'te Marmara'da Ingüiz denizaltısı E-ll tarafından torpillenerek hasara uğradıysa da o yıl içinde onarıldı. 1945' te Şirket-i Hayriye'nin Münakalât Vekâleti tarafından satın alınmasıyla Şehir Hatları'nın filosunda yer aldı. Yıllarca Boğaz sularında hizmet verdi. 1984'te son seferini yaptıktan sonra düzenlenen bir törenle hizmet dışı bırakılarak Pendik Tersanesine bağlandı. Son süvarisi ibrahim Efendi Kaptan, son başmakinisti de Hasan Usta oldu. 29 Aralık 1986'da da filodan çıkarıldı. Somadan müze-gemi haline getirilmek istendi. 1993'te Rahmi Koç tarafmdan satın almdığmda 82 yıllık bir gemiydi.

ESER TUTEL

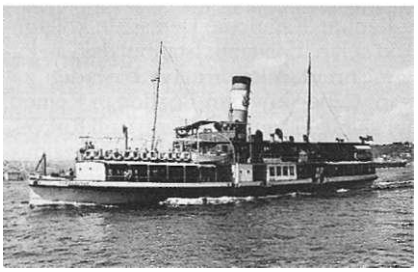

Güzelbisar Vapuru
Şükrü Yaman koleksiyonu

B 1^ R DÜĞÜN GECESI . .

Fazıl Şükrü Bey'in Erenköyü'ndeki köşkü bu gece elektrik ışıklan ile nur dalgalan içinde görünüyor, neşe, kahkaha, müzik âleminin en coşkun bir devresinde bulunuyordu.

Vakit... geceyansım geçmişti. Bahçenin kumlu yolları, tarhların etrafları, havuzların kenarları renk renk tuvaletleri ile gözleri kamaştıran kadınlar, siyah elbiseleri ile birer manken gibi dolaşan erkekler, efsanevî âlemlerin canlı bir levhasını gösteriyordu.

Bir düğün gecesinin neşeli kalabalığı büyük bir zevkle düzeltilmiş bahçenin, muhtelif cihetlerine dağılmışlardı. Zevk ve ateş fışkıran bu köşkün aşağı kat salonlarında güzel bir tangonun usulile yürüyen, dönen bu çiftlerin uzaktan görünüşü renk ve ziyadan vücut bulmuş bir hayat akını gibi gözleri oyalıyordu.

Fazıl Şükrü, elli beş yaşında olmasına rağmen, bu gece genç ve çok güzel bir kızla evleniyordu. Yeni hayatının hayaline bütün benliğini teslim eden bu ihtiyar güveği, kolunda genç karısı olduğu halde salonları dolaşırken nihayetsiz bir saadetin verdiği baş dönmesi içinde, etrafında söylenen sözlere hiç ehemmiyet bile vermiyordu. Salonlardan bahçeye kadar uzayıp giden bu dedikodu, ağaçların altındaki kanapelere oturan çiftlere, salonların köşelerinde toplanan ihtiyarlara ve orta yaşlılara kadar sirayet etmişti.

Güzide Sabri, *Hicran Gecesi,* ist., 1930

GÜZIDE SABRI

(1883, İstanbul -1945, Giresun) Romancı.

Çamlıca'da, Koşuyolu'ndaki bir köşkte doğup büyüdü. Özel öğretmenlerce yetiştirildi; edebiyatı Hoca Tahir Efendi' den öğrendi. Küçüklüğünden başlayarak pek çok edebi yazı okudu, olanaklar çerçevesinde kendi kendini yetiştkdi. Daha sonra Beyoğlu Birinci Noteri Ahmet Sabri Aygün'le evlendi.

Genç yaşta yazdığı *Münevver* adlı ilk romanı *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlandı (1899). Aşırı duygulu bir ifadeyle kaleme alınmış bu eserin sonbahar tasvirleriyle yüklü birçok sayfası dönemin sansürünce yasaklandı. Romanın bütünü, ancak 1908'den somaki basımlarında yayımlanabildi. *Münevver,* istanbul'da başlayan umutsuz bir aşkın, Büyükada'daki günlerini de düe getirerek, dönemin yaygın hastalığı vereme yenik düşüşünü anlatan bir romandır. Âmcaoğlu, Tıbbiyeli Şefik'i Büyükada'da görmeye giden Münevver, bir "Aya Yorgi Günü", sevdiği gencin tabutuyla karşdaşır: Bu sahne, Büyükada'daki azınlığın törel dünyasına, eğlencelerine, kutsal günlerine üişkin, Türk romanındaki ender saptayımlardan biri niteliğindedir.

1905'te Güzide Sabri'yi okur katında büyük üne kavuşturan *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi* yayımlanır. Karmaşık, dolambaçlı bir aşk ve karasevda öyküsünü aktaran romanda, yüzyılın başındaki istanbul'un zengin çevreleri, giyim kuşamları, Avrupai möbleleri, alafranga hal ve tavırları açısından zengin ayrıntüarla çizilmişlerdir. Dantelalarla süslü ropdöşambrlar, piyanolar, büyük ve yaldız çerçeveli aynalar, fiskos koltukları, belki de ilk kez popüler bir roman aracılığıyla, daha yoksul sayılabilecek okur katlarına ulaşıyordu. Roman defalarca yeniden basılmış, üeriki yıllarda da iki kez filme alınmıştır. *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi* gibi ydlar soma füme alınmış *Yabangülü* de (1920) İstanbul'un zengin sınıfını bir kara masal çizgisinde betimler; evlatlık Leyla, konağın hanımefendisi tarafından daima horlanacaktır.

Bu romanı, *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrûkesi'nin* devamı olan *Nedret* (1922) izler. Değişen şehir, değişen sosyal hayat, düzendeki başkalaşım Güzide Sabri'ye henüz yansımamıştır. Ne var ki 1930 tarihli *Hicran Gecesi* 'nde istanbul birdenbire "Fazıl Şükrü Bey'in Erenköyü'ndeki köşkü"nde ve "elektrik ışıkları ile nur dalgaları içinde" belirir. Cumhuriyet İstanbul'u yazlık köşkleri ve kışlık apartmanları mekân tutmuş gibidir. Şişli salonları birtakım karanlık, ihtiraslı aşk ilişkilerine tanıklık eder.

Güzide Sabri son romanlarından *Necla'da.* (1941) eleştkel bir bakış açısını eserine katmayı denemiştir: istanbul'un fakir ve viran semtlerinden Ayaspaşa'daki "mutena apartımanlara" yol alınır. Kenar mahallelerin tasvirinde yer yer Hüseyin Rahmi üslubu göze çarpar. Yüzyürn başında eserleri çok okunmuş, sevilmiş Güzide Sabri'nin azınlık yurttaşlarınca da benimsendiğini söylemek gerekir. Hemen hemen bütün romanları Ermeniceye ve Rumcaya tercüme edilmiştir.

Bibi. M. B. Yazar, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı,* ist., 1938; M. Uraz, *Resimli Kadın Şair ve Muharrirlerimiz,* ist., 1941; N. S. Örik, *Hayat ile Kitaplar,* ist., 1946; S. ileri, O *Yakamoz Söner,* ist., 1987; N. Bekiroğlu, "Güzide Sabri'nin Romancılığı ve Eserleri", *Dergâh,* S. 24-25-26, 1992.

SELİM İLERİ

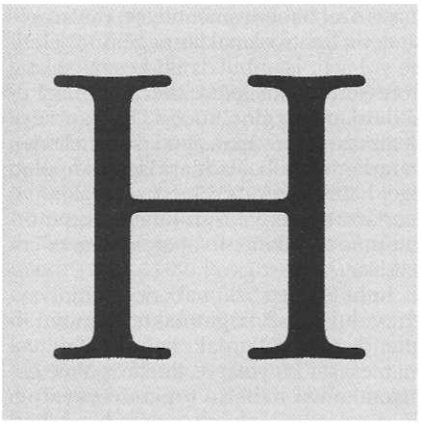

HABER AJANSLARI

Avrupa haber ajaslarımn Osmanlı Devleti ve özellikle İstanbul ile ilgilenmesi Kırım Savaşı (1853-1856) ile başlar. Ondan önce bellibaşlı Avrupa gazetelerinin, İstanbul'da başka meslekler icra eden (hekim, avukat, öğretmen gibi) muhabir ya da yazarları bulunuyordu. Kırım Savaşı, Avrupa devletlerini Rusya'nın yayılmacılığına karşı Osmanlı'nın yanında birleştirdi ve bu devletlerin orduları Gelibolu-lstanbul bölgesinde karargâh kurduklarından, geçici muhbirlerin yerini Avrupa'dan gönderilen profesyonel muhabirler aldı. Osmanlı Devleti'nin 1856'da Islahat Fermam'nı ilanı ve Paris Antlaşması'yla Avrupa'nın bir parçası olduğunun onaylanması ve ülkenin telgraf hattıyla Avrupa'ya bağlanması, sürekli ve hızlı haber ihtiyacını son derece artırdı.

Avrupa'nın Osmanlı ülkesi ile ilgisinde 1821'de ilk Fransızca gazetenin çıkışından beri, ticari ve mali öğeler ağırlık taşıyordu. Kırım Savaşı vesilesiyle Avrupa'dan ilk istikrazın alınması, o zamana kadar Batı borsalarının etkisinin dışında kalan İstanbul'u da çarkın içine sokmuş oldu. O yıllardan sonra Türk sözcüğü Paris, Londra, Frankfurt gibi bellibaşlı para piyasalarında Osmanlı borç senetlerini ifade etmek için kullanılmaya başlandı. Telgraf bağlantısı sayesinde Avrupa'daki dalgalanmalar, anında istanbul'a yansıtılabiliyordu. Osmanlı borçları arttıkça Babıâli'nin siyasi, askeri ve mali kararları hakkında bilgi arayışı ihtiyacı da arttı.

O dönemin bütün dünyaya hizmet veren iki büyük ajansından Fransız Havas ile İngiliz Reuter kurumları başlangıçta aralarında bir anlaşma yaparak çalışma alanlarını ayırmışlardı. Bunun sonucu olarak Osmanlı ülkesi Havas'm bölgesi içinde kaldı. Esasen ekonomisini Hindistan üzerine kuran İngiltere, Akdeniz'i Fransa ve diğer devletlere bırakmış gibiydi. Böylece Viyana üzerinden Paris ve Londra'ya kadar bütün haber hizmetini Havas üstlendi. Ancak biraz zaman geçince, çıkar çekişmeleri, özellikle hisse senetlerindeki düşme çıkmaların bazı yerlere öncelikle ya da gecikmeyle ulaşmasından çıkan kayıplar, Reuter'i de harekete geçirdi. 1 Ocak 1869'da o da İstanbul bürosunu açtı. Haber akımının özellikle borsa için önem taşımasının sonucu olarak bazı özel girişimler de telgraf bağı kurarak borsa haberlerini aktarmaya başladılar. 1860'ta *Journal de Constantinopléun* bir telgraf servisi vardı. Sarrafların dışında bazı yayın organlarına da hizmet veriyordu. 1870 başlarında Reuter, Havas, Bullier ajansları faaliyetteydi. 1871'de, Babıâli'nin desteğiyle Fransızca yarıresmi *La Turquie* gazetesini çıkaran Bordeano kendi telgraf ajansını kurdu. 1873'te Pangalo Ajansı, daha sonra Fournier Ajansı belirdi. Hepsi de Beyoğlu'nda telgraf merkezinin yanı başında yerleşen bu ajanslar en çok hisse senetleriyle ilgili verdikleri haberlerle müşteri çekiyorlardı. Zaman zaman da hileli telgraf haberleri yayarak İstanbul borsasında spekülasyon yapanlarla ortaklık kurdukları ve kazanç sağladıkları görülüyordu.

1890'lı yıllarda Almanların da ilgisi arttı ve Alman Wolff ve Avusturya'nın Corresponded Bureau'su İstanbul'da şubelerini kurdu. Babıâli bu ajansların telgraflarından bir kısmını ücretten muaf tutarak ve ayrıca maddi yardımda bulunarak aleyhte haber akımını önlemeye çalıştı. 1900'ün başlarında Havas ve Reuter'den başka Constantinople, National ve Fournier ajansları hizmet veriyordu.

Bir ulusal ajans kurmak düşüncesi ilk kez II. Meşrutiyet'te belirmiştir. Nisan **1911'** de Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bir kanunla merkezi İstanbul'da olmak üzere Osmanlı Telgraf Ajansı kuruldu. Bununla bütün ülkenin içine ve bazı dış merkezlere Babıâli'nin istediği haberleri ulaştırmaya başladı. Siyasi iç çekişmeler sırasında faaliyeti durdurulan bu ajansın yerine Osmanlı Milli Telgraf Ajansı kuruldu. O da I. Dünya Savaşı'nın sonunda kapatıldı. İşgal kuvvetlerinin kontrolünde Türkiye-Havas-Reuter Ajansı İstanbul'da faaliyete geçti. Ankara hükümetine karşı ve Babıâli ile işgalcilerin destekçisi olan bu ajans da İstanbul'un kurtarılması üzerine kapatıldı. Havas ve Reuter bir süre sadece ekonomik ve mali bültenler yayımlamakla yetindiler. Sonra Anadolu Ajansı'nın İstanbul şubesinin kurulmasıyla bu faaliyet de kesildi.

II. Dünya Savaşı'nın ertesinde Türkiye dış dünyaya açılırken İstanbul da eskisinden daha fazla yabancı ajansın merkezi oldu. Havas'm yerini alan Agence France Presse ile Reuter'e ek olarak ilk kez Amerikan ajansları da (Associated Press ve United Press) temsilciliklerini kurduğu gibi İtalyan ANSA, Sovyet TASS ve daha sonra Alman DPA İstanbul'a yerleşti. Ancak iletişim araçlarının yetersizliği sebebiyle İstanbul Yakındoğu'nun haber merkezi özelliğini Atina'ya kaptırdı. Buna karşılık demokrasiye ve ekonomik liberalizme geçişin etkisiyle özel haber ajansları Ankara gibi İstanbul'da da gelişmeye başladı. 1950'de hizmete giren Türk Haberler Ajansı, Kadri Kayabal'ın dinamik çalışması ve tecrübeli gazeteci kadrolarıyla çok başarılı oldu. Bütün Türkiye'ye servis vermeye başladı. İlk telefoto ağını kurdu. Reuter'in ekonomi bültenini de hizmetine kattı. *Güneş* gazetesine devredildikten sonra 1986'da kapandı. İkinci gelişme, gazetelerin kendi bünyelerinde haber ajansları kurmaları oldu. *Tercüman,* Akdeniz Haber Ajansı'm; *Hürriyet'le Milliyet* de kendi haber ajanslarını (HHA, MİLHA) kurdu. Birincisi bir süre UPI Amerikan ajansı ile işbirliği yaptı. Fakat bunların hepsi de kendi kurumlarına daha çok hizmet verdiler.

21. yy'a girerken İstanbul, en modern hale gelen iletişim ağı ve dünyanın her tarafıyla doğrudan bağlantısıyla bir zamanlar kaçırmış bulunduğu Yakındoğu'nun haber merkezi niteliğini kazanmaya başlamış bulunuyor.

ORHAN KOLOĞLU

HABERLEŞME

Farklı mekânlar ve kişiler arasında haber alışverişi. Yolları, araçları, alanı çok daha geniş olan iletişimin (komünikasyon) bir alt bölümü.

İnsanlar tarihlerinin her döneminde haberleşme ihtiyacında olduklarına göre, İstanbul'da da kentin kuruluşundan bu yana çeşitli biçim ve yollarla haberleşildi.

Bizans döneminde Konstantinopolis'te uzun mesafe haberleşme sistemi Roma'nm "curcus publicus'ünün bir devamıydı. Geniş imparatorluğu merkeze bağlayan ve çoğu MÖ 4. yy'da yapılmış olan, öncelikle askeri amaçlı yol ağı üzerinde, devletin haberleşmesini sağlamak üzere bir örgütlenme kurulmuştu. Anayollar üzerinde belli noktalarda, haber taşıyanların kalabilecekleri, hayvanlarını yemleyebilecekleri ve her birinde yedek atlar bulunan "civitates" denilen merkezler; habercilerin ve atların değiştirildiği "mutationes" ler; konaklama olanağı da sağlayan, her türlü araba onarımının yapılabildiği ve yan hizmetlerin görüldüğü "mansiones'ler vardı. Aynı zamanda yolcu ve yük taşımayı da içeren sistem giderek mükemmelleşerek sürdü.

Bizans'ta da ana çizgileriyle benimsenip sürdürülen "curcus publicus", yol boyundaki özel kişilerin ve köylerin de katkısı istenen, ama özünde devlet tekelinde olan bir haberleşme ağıydı. Özel kişilerin bu örgütlenmeden yararlanması izne bağlıydı. Sistemin en iyi işlediği dönem sayılan 4. yy'dan 6. yy'm sonlarına kadar, Bizans haberleşme sistemi devlet kontrolünde, giderleri ise büyük ölçüde yol boylarındaki halk tarafından karşılanan bir örgütlenmeyle sürdü. 7. yy'dan itibaren, düzenli postanın eskisi gibi işlemez olduğu ve haberleşmede özel ulakların önem kazandığı anlaşılıyor.

Konstantinopolis'te, gerek uzak mesafe gerekse kent içi haberleşmede birbirini gören tepelerin veya kulelerin kullanıldığı biliniyor. Bu kuleler veya tepeler üzerinde yakılan ateşlerle verilen işaretler, özellikle düşmanm veya herhangi bir tehlikenin yaklaştığını iletmekte kullanılırdı. Fenerbahçe Feneri'nin(->) civarında, Kayışdağı tepelerinde, Moda Burnu ve Ahırkapı'da bu türden kuleler vardı. Kent içi haberleşmede özel ulakların kullanılması yanında, halka bir şey duyurulmak

Çarşı ressamlarının fırçasından tatar (solda) ve ulak, 17. yy, anonim. ***Galeri Alfa***

istendiğinde kentin meydanlarına ve önemli binalara yazılar asüırdı.

Bizans döneminde Konstantinopolis'te birçok Latin kolonisi olduğundan ve bunlar en azından ticari faaliyetlerini sürdürebilmek için haberleşmeye ihtiyaç duyduklarından kendi özel ulak ve haberleşme ağlannı kurmuşlardı.

II. Mehmed'in (Fatih) istanbul'u fethettiği sıralarda Bizans'ın haberleşme sistemi dağılmış, Asya ve Anadolu'da Türk ve Arap halklarının geçmişte geliştirdikleri merkezi haberleşme örgüt ve ağlarından da geriye fazla bir şey kalmamıştı. Osmanlı imparatorluğu kurulurken devletin denetiminde merkezi haberleşme sistemi ihtiyacı kendini gösterince, merkez payitaht istanbul olmak üzere, haberleşme de yeniden düzenlendi.

Osmanlı resmi haberleşme sistemi, istanbul'un merkezde bulunduğu, bir yol ve konaklama tesisleri (menzilhane) ağıydı. Osmanlı haberleşme sisteminin örgütlenmesi olan menzil örgütü 16. yy'da kuruldu. Merkezi bir örgütlenme olan menzil sisteminde menzilhanelerin bakımı de yöre halkı görevliydi.

Haberin ulaşmasında, ulaştıranlar kadar önem taşıyan menzühaneler bir menzilci tarafından yönetilirdi. Menzilci, haber taşıyan tatar, ulak, çavuş vb görevlilere at, araba ve her türlü yardımı sağlamakla görevliydi.

Gönderilecek yazdı haberlerin resmi olanları "mektupçu kalemf'nde yazdır, nişancıbaşı tarafından mühürlenir ve tezkerecibaşına tevdi edüirdi. Bundan soma sıra, mektubu ya da sözlü haberi götürecek görevlilerdeydi. Mektubun veya haberin yerine ulaşması posta tatarlarının başı olan tatar ağasının sorumluluğundaydı. Posta tatarlan yanında, posta ulaklan da vardı. Aynca Osmanlı çavuş örgütünden "çavuşlar", doğrudan padişahın habercileri, onun fermanlarını ve büyük olasdıkla gizli haberleşmesini sağlayan kimselerdi. Posta tatarları ve çavuşlar atlıydılar ve daha çok uzun mesafeler arasında haber taşırlardı. Buna karşılık "peyk" adı verilen ve 15. yy'dan beri varlıkları bdinen habercilerin özelliği hızlı koşucular olmalan ve haberi koşarak iletmeleriydi. Peykler önceleri padişah iradelerini iletmekte kullanılırlarken daha soma diğer resmi haber iletiminde de kullanılmış olmalıdırlar. İstanbul-Edirne arasmı iki günde aldıkları gibi bügüere rastlamyorsa da, esas olarak İstanbul içi haberleşmenin unsurlarıydılar.

Osmanlı döneminde resmi haberleşme ağından özel kişilerin yararlanaması, özel haberleşme ihtiyacı duyan kesimlerin kendi olanaklarını geliştirmelerine yol açtı. istanbul'da iki kesim; siyasal görevlerdeki kişiler ve tüccarlar, özel ulaklardan, gezginci tüccar, kervan veya denizaşırı sefer yapan gemi personelinden yararlanmaya başladılar. Ücret karşılığı özel haber üeten "sai'ler, özel ulaklar vb merkezi devlet ve resmi haberleşme örgütünün zayıflamasına paralel olarak çoğalddar.

Kent içinde sözlü haberleşmenin yaygın yolu "tellal" bağırtmaktı. Kamuyu ilgilendiren konulardaki haber, bilgi, resmi mesajlar bu yolla da iletilirdi. Yine geniş anlamda haberin toplanıp yayıldığı merkezler kahvehane, cami vb toplantı yerleriydi.

Çağdaş haberleşme araç ve örgütlerine ihtiyaç, ağırlıklı biçimde, pazarın genişlemesine, ekonominin ülke aşırı bağlar ve bütünleşmeler içine girmesine, toplumda iletişim ve haberleşme ihtiyacının artmasına bağlı olarak ortaya çıktı. Ayrıca istanbul'da ticareti ellerinde bulunduran azınlıkların ve yabancıların varlığı, Tanzimat'la birlikte 19. yy'rn ikinci yansma doğru Batılılaşma ve modernleşme eğilimlerinin güçlenmesini, haberleşmede yeni adımlar atılmasını zorladı.

ilk çağdaş posta örgütünün kurulmasına II. Mahmudün, 1834'teki bir hatt-ı hümayununda, haberleşmenin yoluna konması, mektup taşıma hizmetlerinden devlete gelir sağlanması, bu hizmetin Müslüman olsun olmasın bütün tebaaya ve yabancdara eşit olarak verilmesi ve bunu başaracak bir posta teşküatı kurulmasını istemesiyle teşebbüs edüdi. 1837'de Postahane-i Amire Müdürlüğü kuruldu ve ilk olarak Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu ve posta merkezleri kurulması için teşebbüse geçddi. Tanzimat'tan bir yd sonra da, 1840ta Posta Nezareti kuruldu, istanbul'dan Anadolu ve Trakya'ya giden, genel olarak posta tatarlarının da kullandığı eski yolları izleyen yeni posta güzergâhı üzerinde Avrupa yönünde 14, Anadolu yönünde 23 posta müdürlüğü bulunuyordu. Posta yine araba veya adı posta tatarları tarafından iletiliyor, ancak sorumlu, her bölge için oranın posta müdürü oluyordu. İstanbul'da ilk postane 1840'ta

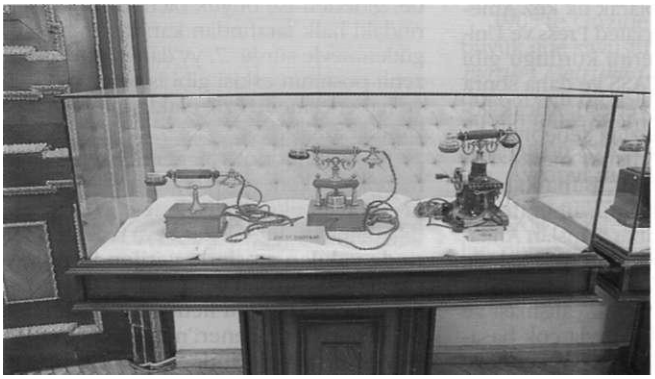

istanbul'da bir dönem yaygın olarak kullanılan telefon ve telgraf aygıüarı, Galatasaray Postanesi.
Ahmet Kuzik, 1994

Yeni Cami yakınında açıldı. İlk posta pulu da 1862'de basılıp uygulandı (bak. postacılar; postaneler).

İstanbul içi posta dağıtım imtiyazı 1865' te Lianos adlı bir yabancı şirkete verildi. Şirketin merkezi Bahçekapı'daydı. Mektuplar bu merkeze gönderilir, buradan dağıtılırdı. Bu şirket 1873'te lağvedildi ve şehir içi mektup dağıtımı da Postahane-i Amire Nezareti'ne geçti. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Postahane-i Amire Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti adını aldı. Cumhuriyet döneminde telefonun da katılmasıyla Posta Telgraf Telefon Umum Müdürlüğü kuruldu (bak. PTT).

Telgraf İstanbul'a Batı'da kullanılmaya başlanmasından çok kısa süre sonra girdi ve çok çabuk yaygınlaştı. Haberleşme açısından, normal postadan çok daha çabuk ve güvenilir olan telgraf, özellikle de yabancı tüccar ve işadamlarının, Levantenlerin, sarraf ve bankerlerin hızlı haberleşme ihtiyacını gideriyordu. İlk kez Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında İstanbul'da başlayan telgraf hizmeti 1861'den sonra Fransızca ve diğer yabancı diller yanında Türkçe (Osmanlıca) olarak da verilmeye başlandı. Telgrafın gelişmesi siyasal açıdan da önemliydi. Padişaha ve yerel yöneticilere, bulundukları yerden, İstanbul'la telgraf bağlantısı olan her yere doğrudan ve çabuk ulaşma olanağı sağlıyordu. 1870'lerde İstanbul'un en önemli telgraf merkezlerinden biri Galata Telgrafhanesi'ydi. Özellikle buradaki Levanten banker ve tüccarlara Avrupa ile ve Osmanlı İmparatorluğu' nun diğer bölgeleriyle haberleşme olanağı sağlıyordu (bak. telgraf).

Telefon İstanbul'a ilk kez 1908'de geldi ve oldukça yavaş bir gelişme gösterdi. Telefonun evlere girmesi Cumhuriyet sonrasındadır. İstanbul Telefon Başmüdürlüğü, Cumhuriyet'ten sonra kuruldu. 1976'da şehirlerarası tam otomatik telefon görüşmelerine açıldı; 1985 sonrasında telefon şebekesi çok hızlı gelişti (bak. telefon).

Teleks ve faks hizmetleri de kent içi ve kent dışı haberleşmede 1980 sonrasında çok önemli gelişme göstererek günümüzde kent içi posta (mektup) ile haberleşmenin kesinlikle önüne geçti. 1980'de İstanbul'da **336**.000 olan telefon abonesi sayısı 1986'da 701.000'e çıktı, 1992'de de 1.000.000'a ulaştı. Teleks abone sayısında da 1980'de 2.584'ten 1986'da 7.500'e, 1990'ların başlarında 11.000'e doğru artış gözlendi. Faks mesajları sayısı da, faksın henüz çok az kurumda bulunduğu 1984' te sadece 542 iken 1986'da 32.864'e çıktı. 1990'lardan sonra işyerlerinde ve resmi dairelerde, eğitim kurumlarında bulunan faks sistemlerine evlerdeki telefakslann da eklenmesiyle kent içi haberleşmede mektubun yerini büyük ölçüde faks aldı. Kent içi posta hizmetlerinin çok aksadığı günümüzde, çoğunluğu motosiklet kullanan motorize "kurye'ler, faks mesajlarıyla birlikte, kent içi mektuplaşma ve haberleşmenin en önemli unsurları durumuna geldiler.

İstanbul'da yaygm haberleşmenin günümüzdeki en önemli araçları olan radyo ve televizyonun tarihi ise çok daha yenidir. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra Ankara Radyosu ile birlikte İstanbul Radyosu'nun da kurulması planlanmış, 1927' de "İstanbul Telsizi" ilk deneme yayınma başlamış, böylece İstanbul Radyosu'nun ilk adımı atılmıştır. Bugünkü İstanbul Radyoevi binası ve vericisi ise 1949'da hizmete girmiştir (bak. radyo).

İstanbul'da ilk televizyon yayınları, daha TRT kurulmadan önce, 1952'de İstanbul Teknik Üniversitesi deneme yayınlarıyla çok dar bir çerçevede başladı. TRT kurulduktan sonra Çamlıca vericisi 1973' te devreye girdi. TRT İstanbul Televizyonu ise Ortaköy sırtlarındaki bugünkü stüdyo ve tesislerine 1977'de taşındı (bak. televizyon). 1990 sonrasında çok sayıda özel radyo ve televizyon İstanbul'u içeren veya merkez edinen yayınlar başlattılar.

Yazılı haberleşmenin en önemli araçlarından olan gazetelerin, basının yaygın haberleşme aracı haline gelmesi epeyce uzun süre aldı. İlk matbaa 1730'lara doğru kuruldu (bak. matbaalar) . İlk süreli yaym ve gazeteler ise ancak 19. yy'ın ilk çeyreğinde yayımlanmaya başlandı. Gazetenin yaygınlaşması için 19. yy'ın son çeyreğini ve 20. yy'ı beklemek gerekti (bak. basın). İstanbul'da ilk haber ajanslan(->) ise Kırım Savaşı'ndan sonra kuruldu.

Bibi. K. Alemdar, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri,* Ankara, 1981; H, Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi,* İst., 1970; U. Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna. TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı içindeki Yeri,* Ankara, 1980; "İstanbul (Haberleşme)", *Yurt Ansiklopedisi,* s. **3991-3993;** *Sayılarla İstanbul,* İst., 1989.

İSTANBUL

HACI AHMED PAŞA TÜRBESİ

Üsküdar'da Doğancılar Mahallesi'nde, Çakırcı Camii'nin batı köşesinde yer alır.

Mimar Koca Sinan'ın tasarladığı türbenin Şemsi Paşa tarafmdan kaleme alman 992/1584 tarihli kitabesine göre Ahmed Paşa'nın sağlığında inşa edilmiştir.

Kapı tarafındaki revak cephesi dışındaki diğer yedi cephesi birbirinin aynı olmak üzere, klasik üslupta teşkilatlandırılmış türbe sekizgen planlı ve kesme taştandır. Alt kat pencereleri dikdörtgen söveli, alınlıkları sivri kemerli, silmeleri armudi profillidir. İkinci kat pencereleri ise kesme taş söveli, sivri kemerli ve alçı petek şebekelidir. Çatıya yakın kısmında belirgin bir silme ile sonuçlanan cephelerin üstünde sekizgen kasnak üzerinde yükselen kubbe yer almaktadır. Türbenin yıllar önce tamirine başlandığında, önündeki küçük beyzi kubbeli mermer revağı tamir edilmeyip yıktırılmıştır. Sütunların dayandığı temel sekisi ve revak parçaları, 1978' de türbe çevresinde dağınık bir halde görülmüştür. Duvarlarda yer yer eski kalem işleri de mevcuttur. Döneminin üslubunu yansıtan güzel işçilikli iki mermer sanduka ile iki ahşap sade sandukanın kimliklerini belirten levhalar bugün mevcut değildir. Türbeler Müze Müdürlüğü idaresi altındaki yapı, halen onarılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 191, 230-231; Ayvansarayî, *Vefayât-ı Selâtin,* 43; *Tarih-iPeçevî,* II, 211; *Sicill-i Osmanî,* III, 204; Meriç, *Mimar Sinan,* 104; Egli, *Sinan,* 54; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 351-354.

İ. GÜNAY PAKSOY

HACI AIİ PAŞA CAMÜ

Rami'de, Cuma Mahallesi'nde, Cuma Camii Sokağı'ndadır. Cuma Camii olarak da tanınır.

Cami II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) başmabeyincisj Hacı Ali Paşa tarafından 1310/1892'de yaptırılmıştır. Moloz taş duvarlı ve ahşap tavanlı yapı, meyilli çatıyla örtülüdür. Yapı, boyuna dikdörtgen bir plan şeması gösterir. Son yıllarda son cemaat yerine yapılan ekler sonucunda, cami mihrap ekseni doğrultusunda uzamıştır. Mihrap duvarında iki, doğu ve batı duvarında ise dörder adet, neogotik üslupta ince uzun ve sivri kemerli pencerelerle aydınlatılmıştır. Zeminden tavana kadar uzanan dikdörtgen kesitli sütunlar pencerelerin aralarma gömülmüştür. Harim mekânının kuzeyinde, sütunlarla taşman ve son cemaat yerinin üzerini de kaplayacak şekilde derinliğine uzanan bir mahfil bulunur. Kaim çıtaların dikdörtgenler halinde düzenlenmesiyle hareketlendirilen ahşap tavan, mihrap eksenindeki iki adet aynalı tonoz örtüsüyle ilgi çekici bir görü-

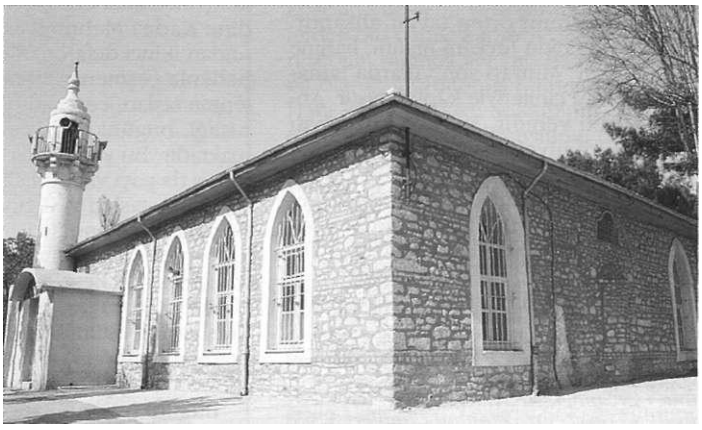

Hacı Ali Paşa Camii'nin güneybatıdan görünümü. *Yavuz Çelenk 1994*

nümdedir. Caminin mihrabı ve minberi özgün değildir. Duvarlar pencere akma kadar lambri kaplanmış ve tamamen sıvanmıştır. Bu haliyle hiçbir özgün süsleme izi yoktur. Mihrap dışarıdan, süindir şeklinde hafifçe dışarı taşkındır ve tam üzerinde 19. yy'm zevkine uygun olarak eğrisel çizgiler taşıyan bir kitabe bulunur.

Minare caminin kuzeybatısında, sonradan değiştiği belli olan kapının sorundadır. Prizmatik bir kaide üzerinde yükselen bodur ve silindir gövdeli minaresi küre biçimli bir taş örtüye sahiptir. Bu örtü taştan bir alem Ue sonlanır. Demir parmaklıklarla çevrelenen şerefesi taş konsollarla desteklenmiştir.

Caminin batısında kâgk duvarlı kütüphanesi yer alır. Günümüzde bir kısmı kitaplık ve Kuran kursu, bir kısmı da çayhane olarak kullanılmaktadır. Son cemaat yerinin önünde ise etrafında abdest musluklarının yer aldığı, mermerden çokgen planlı bir çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin kitabesi üzerinde küçük bir çelenk içine yazdmış 1311/1893 tarihi okunur.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* I, 63-

TARKAN OKÇUOĞLU

HACI BAYRAM KAFİ ANÎ CAMÜ

Fatih İlçesinde, Aksaray'da, Keçi Hatun Mahallesinde, Ahmet Kâhya Sokağı ile Haseki Caddesi'nin birleştiği köşede bulunmaktadır.

Banisi II. Mehmed'in (Fatih) kaftancıbaşısı Bayram bin Eyne Bey'dir. Caminin avlusundaki hazirede gömülüdür. Mezar taşında vefat tarihi 901/1496 olarak verilmiştir. Yapının vakfiyesi 896/1490 tarihlidir. *Hadtka,* minberini Sadrazam Bayram Paşa'mn (ö. 1638) koydurduğunu yazmaktadır. 1314/1894 depreminde yıkılan cami Fatma Hanım tarafından II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) üslubuna uygun olarak yenilenmiştir.

Kiremit çatıyla örtülü, dikdörtgen planlı caminin doğu, batı ve mihrap duvarında ikişer tane ince, uzun, yuvarlak kemerli büyük pencere mevcuttur. Son yularda kuzey tarafına iki katlı bir son cemaat yeri eklenmiştir. Son cemaat yerinin üst kısmında 5, alt kısmında ise, ortada gkiş kapısının yer aldığı 4 tane yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır.

Harim kısmım örten tavan ahşaptır. Ahşap korkuluklu fevkani mahfd, harime açılmaktadır. Mihrap son yıllarda tamamen Kütahya çinderiyle kaplanmıştır. Ahşap minberi yenidir. 1989'da kuzeybatı köşesine, camiye bitişik yeni bir minare yaptırılmıştır.

Bugün kullanılmayan ve doğuda yer alan eski minaresi, tuğladan kaim gövdeli ve basıktır. Caminin kuzeyinde avluda yer alan hazkede geç devir süsleme özellikleri taşıyan mezar taşları bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 332-333; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 88; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 30-31, no. **156;** Ayverdi, *Fatih III,* 411-412; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 63; *Fatih Camileri,* 104.

EMİNE NAZA

HACI BEŞİR AĞA ÇEŞMESİ

Fındıklı'da, Kazancı Yokuşunun Bolahenk Sokağı ile kesiştiği yerde bulunmaktadır. 1. H. Tanışık'a göre Fındıklı Deresi' nin kenarında, Hacı Receb Camii'nin alt tarafındaydı. 1823'teki büyük Fındıklı yangınından soma yol genişletilirken yerinden sökülerek karşıda yeni yapdan setin ortasına taşınmıştır.

Dokuz beyitlik kitabesinden, banisinin Darüssaade Ağası Beşir Ağa olduğu ve 1145/1732'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesme küfeki taşı ile klasik Osmanlı üslubunda inşa edilmiştir. Cephesi bir kademe üe hareketiendirilmiş ve orta bölüm üç yönden derin silme üe çerçevelenmiştir. Ayna nişi sivri kemerlidir. Yol kotunun yükselmiş olması nedeni Ue yalağı görünmez olmuştur.

Taksim suyu tesislerinin yapddığı ydlarda inşa edilmiş çeşmelerden biridir. Taksim makseninden çıkarak Sıraselvder Caddesi'nin başındaki maslaktan Kazancılar Yokuşu'nu izleyen tali hatta bağlıydı. Fındıklı yangınında bu hat metruk olmuş, çeşme yerinden taşındıktan soma suyu bağlanmamıştır.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri,* II, 71-72; Yüngül, *Taksim Suyu,* 60; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 134; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 192-194.

ŞEBNEM AKALIN

HACI BEŞİR AĞA ÇEŞMESİ

Kapalıçarşfnın Mercan Kapısı yanındadır. Tığcılar Sokağı üzerindeki çeşme, 94 numaradaki Kızlarağası Haninin girişine monte edilmiştir.

Beyaz mermerden oyulmuş duvar çeşmesinin üç kitabesi vardır. İ. H. Tanışık tarafından birinin son beyti, A. Egemen tarafından üçü de okunmuş kitabelerin birincisinde "Bu ra'nâ çeşme-i pür-nûru yaptırdı Beşir Ağa 1140/1727" yazıkdır. Bu kade çeşmeyi Beşir Ağa'nm inşa ettirdiğini göstermektedir. Kemeri taçlayan, yeşile boyanmış, ikinci kitabenin son beyitinde "Bu âlâ çeşmeyi Mahcube Kadın kıldı nev ma'mûr 1256/1840" ifadesi yer almaktadır. Bu kade çeşmenin 1840'ta Mahcube Kadm tarafından onarddığını ortaya koymaktadır. Musluk lülesinin iki tarafındaki üçüncü kitabede çeşmenin 1925'te Medine Kadısı Mehmed Salim Efendi tarafından ikinci defa onarıldığı kayıtlıdır. Bu nedenle çeşmenin tekne, ayna taşı, dinlenme taşlan, cephenin yüksekliği ve genişliği, bugünkü ölçüleriyle yanıltıcı olmaktadır. Bu yanılmada yükselen yol kotunun da payı vardır. Diğer taraftan tekne, dinlenme taşları ve kemeri taçlayan kitabe panosu ve onu dıştan çerçeveleyen dilimli kemer aynası onarımda yapılmış olmalıdır. Ancak Beşir Ağa'nın İzmir'de 1156/1744'te Kızlarağası Haninin batı cephesi giriş kapısı yanma inşa ettirdiği çeşmeye benzeyen eserin kemer kavsarasındaki istiridye niş orijinal olmalıdır.

Bugünkü durumda çeşmenin cephesi dikey oturtulmuş bir diktörtgen formundadır. Cephenin ortasına yuvarlak bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak arasında bir ayna taşı oturtulmuştur. Ayna taşının önünde cepheden taşan bir tekne yer almaktadır. Teknenin iki tarafında birer dinlenme taşı vardır. DUimli yalancı bk kemerle çerçevelenmiş musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı iki panodan meydana gelmiştir. Önceden belirtildiği gibi iki kitabe içeren yazı şeritleriyle bezenmiş ayna taşını, ortasındaki kabaradan gelişen 12 dilimli, yarım rozet çiçeğine benzeyen bir istiridye niş taçlamaktadır. Kemerin yan üçgen boşlukları süslenmemiştir. Benzerlerini III. Ahmed (hd 1703-1730), Damat İbrahim Paşa ve I. Mahmud dönemi (1730-1754) çeşmelerinin bir gmbunda gözlediğimiz istiridye nişin üzerinde ikinci kitabenin yazdı bezemeleri vardır.

Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, Kapabçarşı
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* **1, 132;** A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., **1993,** s. **192.**

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HACI BEŞİR AĞA DARÜLHADİSİ

Eyüp İlçesi, Nişanca Mahallesi'nde, Baba Haydar Mektebi Sokağı ile Balcı Yokuşu' nun kesiştiği kavşakta, Halic'e dik doğmltuda uzanan, dar, eğimli bk arsa üzerinde yer almaktadır. Girişi Balcı Yokuşu üzerinde olan darülhadisin güneyinde Baba Haydar Mescidi ve Tekkesi, kuzeyinde Şeyhülislam Tekkesi bulunmaktadır. Yakın çevredeki korunmuş ahşap evlerle yöre hâlâ tarihi İstanbul kent dokusundan izler taşımaktadır.

III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud dönemi (1730-1754) darüssaade ağalarından Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırılan darüshadis, *Hadîkatü'l Cevâmi'ye* göre, kütüphane, mektep ve çeşmeden oluşan küçük bir külliyenin ana yapısıdır. Beşir Ağa'nın Babıâli'de yaptırdığı diğer külliyesine göre daha gösterişsiz ve dar kapsamlı olan bu külliyenin Balcı Yokuşu'na açılan girişi yalın bir tasarıma sahiptir. Kapının küfeki taşından yapılan sövelerinin üzerine, karnı basık kemer biçiminde oyulan iri bir lento bloğu yerleştirilmiştir. Aşçıbaşızade Münib Efendi tarafmdan hazırlanan ve mermer levha üzerine işlenmiş olan kitabenin tarih mısraı, *Oldu bu mısra-ipakize Müniba tarih / Cami-i ilm ü amel dar-ı hadis-i ziba, 1147/1734* yılını vermektedir.

Kapının içinde yer aldığı giriş duvarı, söve ve lentoyu üç yönden saran pembe tüften bir çerçeve ile renklendirilmiştir. Duvar profili bir kornişle sona ermektedir. Külliyenin yapım tarihinin Osmanlı barok dönemi içine girmesine karşın belirgin bir barok özellik ne girişte, ne de mevcut diğer mimari öğelerde gözlenmektedir. Girişe bitişik olarak batıda çeşme, onun üzerinde fevkani bir mektep yer almaktadır. Sokaktan birkaç basamakla yükseltilen girişten sonra merdivenli bir geçit ve rampayla avlunun üst kısmına, darülhadisin bulunduğu düzleme çıkılmaktadır.

Dershane, arsanın batı ve kuzey kenarlan boyunca "L" plan oluşturacak biçimde dizilen hücrelerin doğu ucuna iliştirilmiştir. Yapının kuzey yönündeki kolu Baba Haydar Mektebi Sokağı'na uyarak kırık bir çizgi üzerinde inşa edilmiştir. *Hadîkatü'l Cevâmi'de* darülhadisin aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı ve "mescit dahilinde küçük bir kütüphane" bulunduğu belirtilmiştir.

Günümüzde oldukça harap durumda olan darülhadisin 80 yılı aşkın süredir onarım görmediği anlaşılmaktadır. 1869'da işler durumda olmayan medrese, 1914'te yapılan tespitte haraptır fakat eğitim yapılmaktadır. 8 hücresi, kütüphanesi, kuyusu, abdesthaneleri, çamaşırhane ve gusülhanesi bulunduğu belirtilen yapı, kadro harici bırakılmıştır. 1918'de muhacirler tarafından işgal edilen darülhadis hiç bakım görmediği için daha da harap olarak günümüze gelmiştir. 1930'larda çekilen hava fotoğrafında sağlam görülen revak örtülerinden hiçbiri bugün yoktur. Son 20 yıldır dershane ve hücrelerde barınan ailelerin avluya, hücrelere, dershaneye ve revaklara yaptıklan ekler, iç bölmeler, ara tavanlar nedeniyle yapının kalan kısmı da tam olarak kavranamamaktadır.

Kalan izlerden anlaşıldığına göre kare planlı olan dershanenin girişi batı yönündeki revaktan verilmiştir; bu yöne açılan bir penceresi olduğu da hissedilebilmektedir. Doğu ve güney cephesinde 2 alt penceresi olan dershane kuzey yönüne kapalıdır. Üstten teğetli sivri kemer biçimindeki alt pencerelerin söve ve kemer aynaları kalmamıştır. Sıbyan mektebinin korunabilen benzer pencerelerinde sövelerin küfeki taşından yapıldığı ve pencere aynalarının bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgüye sahip olduğu gözlenmektedir.

Güney cephesinde, ortadaki daha yüksek olan 3 üst pencere bulunmaktadır. Üst pencerelerin yarım tuğladan yapılmış olan çift merkezli sivri kemerlerinin sırtı tuğlalıdır. Dershanede duvar örgüsü, sistemli bir almaşıklık göstermemektedir. Balcı Yokuşu üzerindeki giriş duvannda bir sıra taş, iki sıra tuğla düzeni uygulanmıştır. Burada kaba yonu taşlarm araşma, yerine göre iki veya üç sıra tuğla konularak oluşturulan örgüde belirsiz bir almaşıklık vardır. Köşelere daha düzenli bloklar yerleştirilmiş ve aralarına iki veya üç sıra tuğla konulmuştur. Prizmatik kütlenin üzerinde saçak kornişi ve kasnak kalmamıştır. Revaklara ait sütunlardan hiçbiri yerinde değildir. Revak kemerlerinden yalnızca dershaneye bitişik olanın başlangıcı mevcuttur. Kemerlerin tuğla olduğu ve sırtında bir sıra tuğla dolaştığı görülmekte, alm duvarmın taş örgülü olduğu anlaşılmaktadır. Batı yönündeki hücrelerin Baba Haydar Mektebi Sokağı'na pencereleri bulunmamaktadır; dolayısıyla ışık ve havayı revaktan almalan gerekmektedir. Ancak şu anda önlerinde bulunan ekler nedeniyle hücrelerin hiçbirinin revak cepheleri incelenememektedir. Revak örtüsünün dershane önünde aynalı tonoz, diğer birimlerde ise pandantifli kubbe olduğu gözlenmiştir. Örtüdeki bu farklılık, dershane için özel bir ayrıntı olarak tasarlanmış olmalıdır. Dershaneye batı yönünde bitişen ilk mekân da diğer hücrelerden farklı olarak kubbeyle örtülüdür. Örtüdeki bu farklılık, belki de bu mekânın kütüphane olarak tasarlanmış olmasıyla açıklanabilir. Mevcut diğer birimlerde kubbeden daha alçak olan, tekne veya aynalı tonoz eğrisel örtüler vardır. Daha ayrıntılı bir gözlem yapılması ancak ekler kaldırıldıktan sonra mümkün olabilecektir. 18. yy' dan günümüze ulaşabilen az sayıdaki medreseden biri olan bu yapının en kısa zamanda eklerinden arındırılarak onarılması hem İstanbul, hem de mimarlık tarihimiz açısmdan bir kazanç olacaktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîha,* I, 49, 284-285; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 306; *Mür'i't-Tevârih,* I, 123; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 142-145; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 44.

ZEYNEP AHUNBAY

HACI BEŞİR AĞA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Mahallesi'nde, İstanbul Valiliği (eski Babıâli) yakınında, Alay Köşkü Caddesi, Hükümet Konağı Sokağı ve Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın sınırladığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, tekke, sebil ve iki çeşmeden meydana gelen bu külliye, III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde, otuz yıl kadar darüssaade ağalığı görevini üstlenen Hacı Beşir Ağa(->) tarafından 1157-58/1744-45 arasında yaptırılmıştır. 19. yy'm birinci yarısında onarım geçirdikleri anlaşılan külliye binalan, sağlam durumda ve özgün mimarileri ile günümüze ulaşmış bulunmaktadır.

Külliyenin, tekke dışmda kalan bölümleri doğuda Hükümet Konağı Sokağı, güneyde Alay Köşkü Caddesi, kuzey ve batıda ise Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın kuşattığı ada üzerinde yer alır. Oldukça değişik bir yerleşim düzeni arz eden bu bölümlerden medrese ile kütüphane caminin batısma, sıbyan mektebi de doğusuna bitişiktir. Bu adanın kuzeydoğu köşesine, küçük bir avluya açılan cümle kapısı, bu avluya göre çukurda kalan güneydoğu köşesine de sebil yerleştirilmiştir. Çeşmelerden biri cümle kapısının solunda, diğeri sebilin sağında yer alır. Bağımsız bir bina olarak tasarlanmış bulunan tekke ise Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın ötesinde, söz konusu adanın batısında, daha yüksek bir set üzerinde inşa edilmiştir. Hacı Beşir Tekkesi Sokağı Hükümet Konağı Sokağı'ndan doğu-batı doğrultusunda hareket etmekte, tekkenin önünde dik bir açı ile güneye kıvrılmakta, tekkenin bitiminde bir dirsek yaparak, Şengül Hamamı'na bağlı müştemilatın altındaki merdivenli geçitle Alay Köşkü Caddesi'ne ulaşmaktadır.

Cümle Kapısı: Hükümet Konağı Sokağı ile Hacı Beşir Tekkesi Sokağı'nın kavşağmdaki köşe pahına yerleştirilmiş olan cümle kapısı kesme küfeki taşından inşa

Hacı Beşir Ağa Darülhadisi'nin bugünkü görünümü. *Zeynep Ahunbay, 1994*

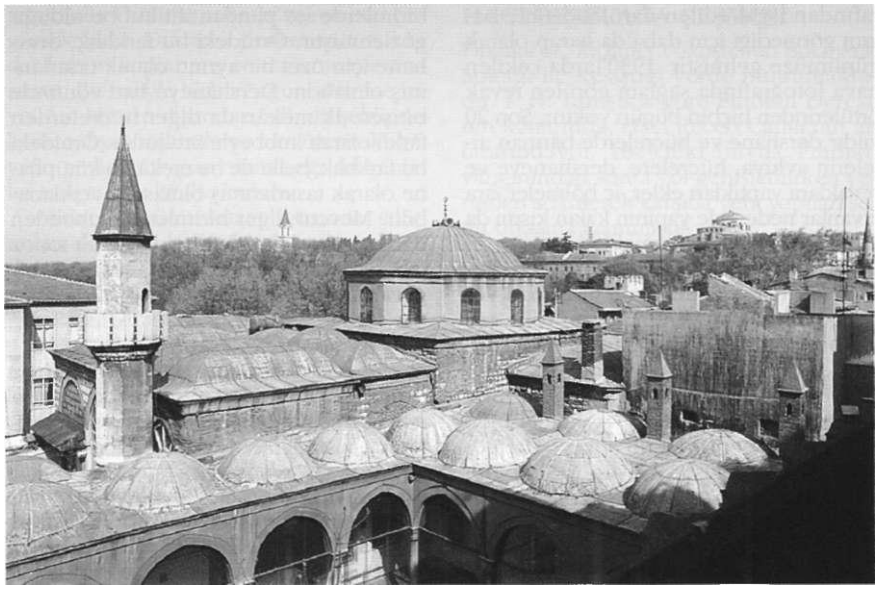

Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin kuzeybatıdan görünümü. Önde medresenin bir bölümü, arkasında kütüphane ve cami.
Nurdan Sözgen, 1994

edilmiştir. Armudi profilli, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış bulunan kapının basık kemeri üzerinde, 1158/1745 tarihli, Osmanlıca manzum inşa kitabesi bulunmaktadır. Talik hatlı İdmbenin altında hattat el-Hac Süheyl'in imzası vardır. Kitabenin üzerine sonradan yerleştirildiği belli olan beyzi madalyonun içindeki tuğra, harf devrimini izleyen yıllarda kazınmış olmalıdır. Camideki kalem işlerinin ve ahşap ayrıntıdarın üslubundan harekede, bir onarıma işaret eden bu tuğranın II. Mahmud'a (hd 1808-1839) veya Abdülmecid'e (hd 1839-1861) ait olduğu deri sürülebilir. Cümle kapısı, basık koni biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap çatıyla taçlandırılmış, kavisli bir saçak şeklinde kapıdan ileri taşan bu çatı küçük bir alemle donatdrmştır.

Cümle kapısını izleyen ufak avlu güneyde caminin son cemaat yeri revağı, batıda medrese hücreleri, kuzeyde ve doğuda da almaşık örgülü çevre duvarları ile kuşatılmıştır. Moloz taşların kullamldığı özensiz bir örgüye sahip olan kuzey duvarı sağırdır, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla örülmüş bulunan doğu duvarında ise altı adet dikdörtgen pencere sıralanır. Hükümet Konağı Sokağı'na bakan bu pencereler kesme küfekiden sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmıştır. Son ydlarda avlu zemininin altında inşa edümiş olan tuvaletler ve abdest alma yeri külliyenin görünümünü bozmamaktadır.

Cami: Kare planlı ve tek kubbeli bir harim üe üçer birimden oluşan, çift revaklı bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Alışılmadık bir konuma sahip olan minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde yükselir. Külliyenin diğer bölümleri gibi, burada da duvarlar almaşık örgü ile meydana getirilmiş, örtüyü oluşturan kubbe ve tonozlar tuğla ile örülmüş, içerden sıva, dışardan kurşunla kaplanmıştır.

Son cemaat yerinin, avlu üzerindeki ilk revağı, kıble doğrultusunda gelişen, dikdörtgen planli, aynalı tonozlarla örtülü üç birimden oluşur. Tuğladan örülmüş sivri kemerler, kesme küfekiden payelere oturmaktadır. Payelerde başlık yerine, ahşap gergüerin bulunduğu üzengi hizasında süslemesiz tablalar kullanılmış, bunlara oturan kemerlerin başlangıçları, kesme taşla düşey doğrultuda örülerek Osmanlı mimarisinde hemen hiç görülmeyen "yükseltilmiş sivri kemerler" elde edilmiştir. İlk revağın gerisinde kalan ve harime bitişik olan ikinci revağın ortasındaki kare planlı birim pandantifli kubbeyle, yanlardaki dikdörtgen birimler ise tekne tonozlarla örtülmüştür. Soldaki birim, sonradan (muhtemelen II. Mahmud onarımında), harimdeki hünkâr mahfiline bağlanan bir asma katla donatılmıştır. Son cemaat yerini oluşturan revakların batısında, medrese revağıyla bütünleşen, sivri kemerli ve demir parmaklıklı üç adet açıklık sıralanmaktadır.

Harimin girişi kuzey duvarının eksenindedir. Mermer söveli ve basık kemerli girişin üzerinde, talik hatlı, Osmanlıca manzum bir kitabe vardır. Kapı ile kitabe yanlardan ve üstten, barok üslupta, siyah ve gri renkli kalem işleri ile çevrelenmiştir. Yanlara, kitabenin üst hizasına kadar devam eden, kompozit başlıklı iki sütun resmedilmiş, kitabe, bu sütunlara oturan, konsollu bir arşitravın taşıdığı bir alınlıkla taçlandırılmıştır. "S" kıvrımlarından meydana gelen ve kıvrımlı yapraklarla bezenmiş olan alınlığın ortasında bir kantaros mottfi bulunur. Külliyenin inşa edildiği dönemden ziyade II. Mahmud döneminin özelliklerini sergüeyen bu bezemenin benzerlerine harim mekânında da rastlanmakta, birtakım perspektif oyunları ve gölgelendirme tekniği ile bezemeye üçüncü boyutun katılmak istendiği gözlenmektedir. Aynı türde kalem işleri son cemaat yerinin kubbe ve tonozlarında da yer almaktadır.

Harimi örten kubbe içerden pandantifler, dışardan on iki köşeli bir kasnakla desteklenmektedir. Kasnağın her yüzünde sivri kemerli bir pencere bulunur. Girişin bulunduğu kuzey duvarında, yanlarda, dikdörtgen açıklıklı, iki sıra halinde düzenlenmiş ikişer pencere vardır. Buradaki tepe pencereleri somadan kapıya dönüştürülmüş, harimdeki fevkani mahfi-

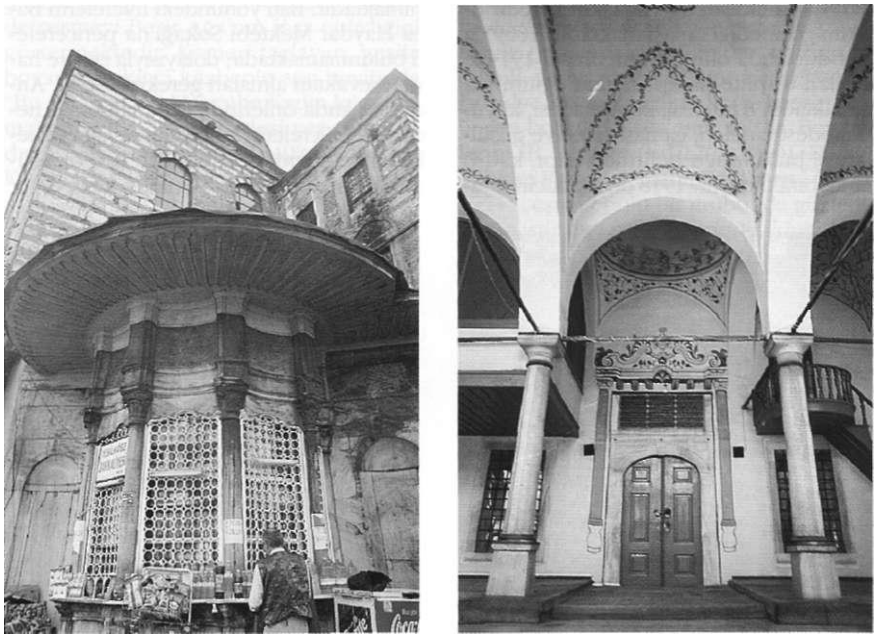

Hacı Beşir Ağa Külliyesinde sebilin genel bir görünümü (solda) ve caminin girişi.
Nurdan Sözgen, 1994

lin girişi olarak kullanılan batıdaki tepe penceresinin önüne, son cemaat yerinden hareket eden ahşap merdivenin kavisli sahanlığı yerleştirilmiştir. Doğudaki tepe penceresi ise hünkâr mahfili ile bunun arkasında ihdas edilmiş olan asma katın bağlantısını sağlamaktadır. Mihrap duvarında, mihraba göre simetrik konumda yer alan ikili pencere gruplarında, alttakiler dikdörtgen açıHıklı, kesme taş söveli, demir parmaklıklı ve sivri hafifletme kemerli olarak tasarlanmış, aslında alçı revzenli oldukları tahmin edilen, kemerli tepe pencereleri ise somadan basit camekânlarla kapatılmıştır. Aynı özellikleri gösteren iki pencere grubu da doğu cephesinin güney kesirninde yer alır. Bunlardan başka, doğu duvarının kuzey kesiminde, fevkani mahfil kotunda, sıbyan mektebine açılan bir kapı-pencere de batı duvarında kütüphaneye açılan kapı ile beyzi bir pencere tespit edilmektedir. Ayrıca güney ve doğu duvarlarının ekseninde birer tepe penceresi daha açılmış, kuzey ve batı duvarlarmda, tepe pencerelerinin olmadığı yerlere, iç görünümde simetriyi sağlamak amacıyla, kalem işi tekniği ile pencereler resmeddmiştir.

Harimin kuzey duvarı boyunca, beş adet mermer sütuna oturan, ahşap döşemeli, fevkani bir mahfil uzanmaktadır. İkisi duvarlara gömülmüş olan, yuvarlak kesitli sütunlar kare tabanlı kaidelere oturmakta ve akantus yapraklı, Korint başlıklarını hatırlatan başlıklarla taçlandırılmış bulunmaktadır. Fevkani mahfilin, doğu yönünde, üçte ikisi ahşap kafeslerle ayrılmış, en batıda yer alan sütun açıklığına tekabül eden kesim kavisli bir çıkma ile donatılmıştır. Bu çıkmalı kesim, mahfilin geriye kalan kasnımdan kafeslerle soyutlanmış, gerisine, son cemaat yerindeki asma kat eklenmiş, ayrıca kafesleri, diğerlerinden farklı olarak, kantaroslardan çıkan kıvrımlı yaprak biçiminde alınlıklarla bezenmiştir. Söz konusu mahfil biriminin, büyük bk ihtimalle II. Mahmud tarafından ihdas edilmiş bir hünkâr mahfili olduğu anlaşılmaktadır.

Hacı Beşir Ağa Külliyesinin yakınında yer alan (ancak günümüzde mevcut olmayan) ve yine II. Mahmud tarafından 1243/1827'de yeniden inşa ettirilen Fatma Sultan Camii'nin (Gümüşhanevî Tekkesi)(->) hünkâr mahfili çıkması ile bunun arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Zemin kotunda, fevkani mahfüin altına isabet eden yerde, girişin yanlarında bulunan maksureler bir seki ile yükseltilmiş ve torna işi ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır.

Yarım daire planlı ve yuvarlak kemerli mihrabın tasanrmndaki basidik, harim girişindekilere benzer kalem işleri üe bir ölçüde giderilmiştir. Gölgelendirmeler ve perspektif oyunları içeren bu bezemede siyah ve gri kullanılmıştır. Mihrap nişi yanlardan, İyon başlıklı sütun motifleri ile kuşatılmış, akantus yapraklı konsolların, "S" kıvrımlarının, yaprak motiflerinin, kantarosların ve şeritlerin oluşturduğu bir alınlıkla taçlandırdrmştır. Aynı türde kalem işleri duvarları, pandantifleri ve kubbe yüzeyini de süslemektedir. Alt sıradaki pencerelerin üzerine, ortadaki kupalardan iki yana sarkan girlandlar ve şeritler resmedilmiştir. Tepe pencerelerinin tepe noktasından iki yana doğru fışkıran yapraklar pencerelerin alt hizasına kadar inmekte, pencerelerin altmdaki girlandlarla birbirine bağlanmaktadır.

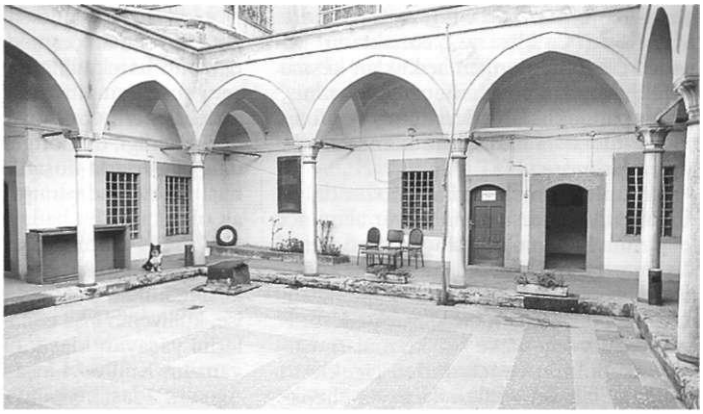

Tekkenin avlusundan bir görünüm. *Nurdan Sözgen, 1994*

Pandantifler, fiyonklarla birbirine bağlanan kumaş frizleri de çerçevelenmiş, kuzey ve güney duvarları ile pandantiflerin merkezine, çelenkler içinde "Allah, Muhammed, dört halke ve haseneyn" isimleri yazılmıştır. Kubbe eteğinde, kasnak pencerelerinin altına isabet eden yerlere girlandlar, aralarına da akantuslu küçük konsollar resmeddmiştir. Bunların üzerinde, kasnak yüzeyinin içinde, "S" biçiminde iri konsollar sıralanmakta, kıvrımlı yapraklardan oluşan süsleme grupları bu iri konsollardan hareket ederek kubbe merkezine doğru ilerlemektedir. Kubbe merkezinde de, dalgalı bir kontur içinde yapraklardan meydana gelen bir süsleme yer alır. Son derecede basit bir tasarıma sahip olan ahşap minberde kayda değer yegâne ayrıntı, kapının üzerinde bulunan ve bir kantarostan çıkan kıvrık yaprakların oluşturduğu hotozdur.

Aykırı konumu ve değişik oranları ile dikkati çeken bodur minare son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde, camiden bağımsız olarak yükselmekte, kare tabanlı kaidesi batıda medrese revağma, kuzeyde medrese girişine bitişmekte, kapısı güneye (son cemaat yeri tarafına) açılmaktadır. Bütünüyle kesme küfeki taşından örülmüş olan minarenin sekizgen prizma biçimindeki gövdesi, köşeleri üçgenlerle pahlanmış bir pabuca oturur. Şerefe korkulukları süslemesizdir. Sekizgen tabanlı piramit şeklindeki ahşap külahı kurşunla kaplıdır.

Medrese: Minare kaidesi ile talebe hücreleri arasına sıkışmış olan medrese girişi, kesme küfeki taşından bir örgüye sahiptir. Kilit taşı küçük bir rozet kabartması ile bezeli basık kemerle, girişi kuşatan dikdörtgen çerçeve arasında, metni şair Rahmlye ait 1157/1744 tarihli manzum kitabe yer almaktadır. Bu kitabenin, güzelliği ile dikkati çeken sülüs hattı, dönemin ünlü hattatlarından, külliyenin banisi ile aynı adı taşıyan ve darüssaade ağalığı görevinde kendisi ile halef-selef olan Beşir Ağa'nın(->) imzasını taşır.

Dikdörtgen planlı medrese avlusu batı yönünde, Hacı Beşir Tekkesi Sokağı boyunca devam eden istinat duvarı ile, diğer üç yönde de sivri kemerli revaklarla çevrilidir. On yedi adet revak biriminden on beşi kare planlı ve kubbeli, istinat duvarına bitişik olan iki tanesi de dikdörtgen planlı ve tekne tonozludur. Revak kemerleri tuğla ile örülmüş, gerek kemerler gerekse de bunların arasındaki yüzeyler sıva ile kaplanmıştır. Kemerleri taşıyan, daire kesitli mermer sütunlar düşey çubuklu başlıklarla donatılmıştır. Revakların gerisinde, her yönde dörder tane olmak üzere, toplam on altı adet kare planlı ve kubbeli talebe odası sıralanmaktadır. Tonozlu revak birimlerine de dikdörtgen planlı ve tekne tonozlu birer oda tekabül eder. Bütün bu mekânlardan birer kapı ile pencere revağa açılmakta, doğu kanadında bulunanlarda ayrıca, cami avlusuna açılan birer pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı ve kesme taş söveli olan bu pencereler tuğladan basık hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Söz konusu mekânların kubbeleri pandantiflere oturmakta, içlerinde ocaklar ve dolap nişleri yer almaktadır. Ocakların, tuğla örgülü ve kare kesitli bacaları, kurşun kaplı, piramit biçiminde külahlarla son bulur. Medresede dershane bölümünün bulunmadığı görülmekte, birçok başka Osmanlı külliyesinde olduğu gibi, burada da cami hariminin aynı zamanda bu fonksiyona tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Kütüphane: Harimin doğu duvarında bulunan kütüphane kapısı mermer sövelerle kuşatılmış, basık kemer biçiminde yontulmuş olan üst söve başlığı içi boş bir kitabe kartuşu ile bezenmiştir. Yine aynı duvarda yer alan ve dönemin barok zevkini gayet iyi yansıtan beyzi pencere de kütüphaneye açılır. Bu pencerenin arkasında, dıştaki yuvarlak, içteki dalgalı olmak üzere, iç içe iki kemerin taçlandırdığı, derin bir niş bulunmaktadır. Beyzi açıklık mermerden, dikdörtgen bir çerçevenin içine alınmış, merkezdeki beyzi madalyondan dağılan ışınların meydana getirdiği bir parmaklıkla kapatılmıştır.

Dikdörtgen planlı ve aynalı tonozla örtülü bir mekândan ibaret olan kütüphane-

nin güney duvarında iki adet pencere Alay Köşkü Caddesi'ne bakmaktadır. Bu pencerelerin dikdörtgen açıklıkları kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve almaşık örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandmlmıştır.

Kütüphane mekânının tonozunda ve duvarların üst kesimlerinde yer alan alçı kabartma bezemeler külliyenin en ilginç süsleme ayrıntılarını oluşturmaktadır. Tonozun aynasma, uçları dilimli kemerle sonuçlanan dikdörtgen bir kartuş yerleştirilmiş, bunun içi, "S" ve "C" kıvrımları, istiridye kabukları ve içlerinden çiçeklerin taştığı kantaros motifleri ile gayet ahenkli bir biçimde dolgulanmıştır. Tonoz yüzeyine, şaşırtmak eksenler üzerine, etrafı kıvrık dallarla bezeli beyzi madalyonlar serpiştirilmiş, duvarlarm üst kesimi, zarif yivli pilastrlar ile panolara taksim edilmiştir. Külliyenin ilk yapımından kalma olan ve son derecede ince bir işçilik ve gelişmiş bir kompozisyon düzeni sergileyen bu bezemenin Osmanlı barok üslubunun ilk yıllarında ortaya çıkması şaşırtıcıdır.

Sıbyan Mektebi: Külliyenin bölümleri içinde en az tanınan, ilgili yayınların çoğunda varlığına bile değinilmeyen sıbyan mektebinin caminin doğusunda kalan kanatta yer aldığı anlaşılmaktadır. Geniş bir yuvarlak kemerle avluya açılan, üzeri aynalı tonozla örtülü bir eyvanın arkasmda bulunan sıbyan melrtebinin kışlık dershanesi kare planlı ve tekne tonozlu bir mekândır. Güneye ve doğuya açılan dörder pencerenin aydınlattığı dershane bir ocakla donatılmıştır. Girişteki eyvanın da yazlık dershane olarak kullanıldığı tahmin edilebilir.

Sebil: Alay Köşkü Caddesi ile Hükümet Konağı Sokağı'nın kesiştiği pahlı köşede yer alan sebil, külliyede, barok üslubun katıksız biçimde sergilendiği tek öğedir. Malzeme olarak beyaz mermer kullanılmış, üzeri, geniş bir saçak oluşturan, basık koni biçiminde, kurşun kaplı bir çatıyla örtülmüştür. Sebilin kitlesi, içeriye doğru kavisli beş adet kenarın oluşturduğu bir çıkma şeklindedir. Yanlarda bulunan iki kenar ortadakilerden daha kısa tutulmuştur. Köşelere yerleştirilmiş olan sütunların üzerinde, kompozit başlıktan andıran, istiridye kabartmaları ile bezeli başlıklar görülmekte, başlıklara oturan pilastrlar sütunların düşey hareketini saçağa kadar devam ettirmektedir. Başlıkların arasında, sebil pencerelerini taçlandıran, dilimli kemer biçiminde yontulmuş lentolar, pilastrların arasında da, metni şair Rahmi'ye ait, 1157/1744 tarihli, ta'lik hatlı manzum kitabenin levhalan bulunmaktadır. Kitabe levhalarını alttan ve üstten kuşatan silmeler bütün sebil cephesi boyunca devam etmekte, alttaki silmede, minyatür boyutlarda bir damlalık frizinin varlığı seçilmektedir. Sebil çıkmasının yanlarındaki pahlı yüzeyler, yuvarlak kemerli sathi nişlerle hareketlendirilmiş, Hükümet Konağı Sokağı üzerindeki kemerli sebil kapısı kare açıklıklı bir pencere ile taçlandmlmıştır.

Çeşmeler: Sebilin sağında, aym saçak altmda yer alan çeşmede, sebildeki barok üslubun hareketliliği ve süslemeci yaklaşımı yerini ampir üslubunu hatırlatan bir sadeliğe terk etmiştir. Hiçbir bezemenin görülmediği, dikdörtgen ayna taşı yanlardan pilastrlarla kuşatılmış ve kitabe levhası ile taçlandmlmıştır. Metni Rahmi'ye ait olan bu ta'lik hatlı manzum kitabe de 1157/1744 tarihini taşır.

Cümle kapışırım solunda bulunan ve kesme küfeki taşı ile örülmüş olan çeşme ise, külliyenin inşa edildiği tarihte son günlerini yaşayan klasik Osmanlı üslubunu yansıtır. Külliyeyi inşa ettiren Hacı Beşir Ağa'nın adaşı ve çağdaşı, diğer Hacı Beşir Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu çeşmenin dikdörtgen cephesini kuşatan silme ile sivri kemerli nişi arasmda, sülüs hattı, çeşmeyi yaptıran Hacı Beşir Ağaya ait, 1157/1744 tarihli bir manzum kitabe yer alır.

Tekke: Külliyenin bünyesinde yer alan tekke, kaynaklarda "Beşir Ağa, Hacı Beşir Ağa, Darüssaade Ağası, Kızlarağası" gibi çeşitli adlarla anılmaktadır. Kuruluşundan tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar Nakşibendî tarikatına bağlı kaldığı anlaşılan tekkenin ayin günü 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* cuma, 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'da* ise perşembe olarak verilmiştir. Şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Ancak 19. yy'ın ilk yarısında Muabbir Hasan Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'mn* basıldığı tarihte Abdullah Efendi'nin meşihatta bulunduğu anlaşılmakta, aynca *Merâkid-iMu'tebere-i Üsküdaradlı* kaynakta, Üsküdar'da, Karacaahmet Mezarlığının Selimiye Tekkesi karşısındaki kesiminde gömülü olan ve bu tekkenin ünlü şeyhlerinden Konyalı Şeyh Ali Behçet Çelebi Efendi'nin (ö. 1823) neslinden olduğu anlaşılan "Beşir Ağa Hanikâh-ı Şerifi Postnişini Behçetî Hafiz Hasan Efendi'nin (ö. 1878)" varlığı tespit edilmektedir.

Osmanlı medreselerinin, açık avlulu ve revaklı, geleneksel tasarım şemasını sergileyen tekkenin girişi, kuzeydoğu köşesindeki girintide bulunmaktadır. Basık kemer biçimindeki üst söve başlığının üzerinde yer alan, Hacı Beşir Ağa vakfının kâtibi Mehmed Emin'in imzasını taşıyan, metni şair Rahmi'ye ait, sülüs hatlı manzum kitabe 1158/1745 tarihlidir. Kitabenin üzerine kare açıklıklı ve demir parmaklıklı ufak bir pencere yerleştirilmiş, bu açıklığı taçlandıran yuvarlak hafifletme kemerinin aynası tuğla örgü ile kapatılmıştır.

Cümle kapısını izleyen, dikdörtgen planlı, aynalı tonozla örtülü eyvandan geçilerek kare planlı avluya ulaşılır. Avluyu çepeçevre kuşatan ve medresenin revağı ile aym özellikleri paylaşan revak on altı birimden meydana gelmektedir. Güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde bulunan kare planlı birimler pandantifti kubbelerle, geriye kalan on üç birim de aynalı tonozlarla örtülmüştür. Revağın gerisinde, doğu, kuzey ve batı yönlerinde, toplam dokuz adet derviş hücresi, güneybatı köşesinde, revağa doğru taşkınlık yapan mutfak ile su haznesi, kuzeybatı köşesinde, minyatür bir avlu ile donatılmış helalar ile gusülhane, güneyde de fevkani tevhidhaneye çıkan "L" planlı merdiven ile tevhidhanenin altında kalan yemekhane ile selamlık birimleri bulunmaktadır.

Derviş hücreleri, boyutları ve tasarımları ile külliyenin medresesindeki talebe odalarının eşidir. Ancak burada bütün mekânların dışa kapalı oldukları gözlenmektedir. Beşik tonoz örtülü mutfağın yuvarlak kemerli büyük ocağı geniş bir baca ile donatılmıştır.

Beşik tonozlu kısa bir koridordan geçilerek ulaşılan selamlık bölümü, aynalı tonozlarla örtülü, farklı boyutlarda dört birimden oluşmaktadır. Duvarları dolap nişleri ile donatılmış olan bu mekânların şeyh odası, meydan odası, kahve ocağı gibi fonksiyonlara tahsis edildiği söylenebilir. Kareye yakın dikdörtgen planlı tevhidhanenin başlangıçta kıble doğrultusunda gelişen ince uzun dikdörtgen planlı, çapraz tonozlarla örtülü bir mekân olduğu, sonradan doğuya doğru genişletildiği, bu arada doğu duvarının yıktırıldığı, bu duvarda yer alan ve tonozların arasındaki kemerlerin oturduğu payelerin bağımsız payelere dönüştürüldüğü, güney duvarının sola kayan eksenine yeni bir mihrabın konduğu anlaşılmaktadır. Sonradan eklenmiş olan doğu kanadı, Osmanlı yapılarında ancak 19. yy'rn son çeyreğinde görülmeye başlayan, çelik putrelli volta döşeme ile örtülüdür. İlk mihrap sivri kemerli, sonradan eklenen mihrap ise yuvarlak kemerlidir.

Kagir tekke binasının güney cephesine bitişik olmakla beraber farklı malzemesi ve tasarımı ile kendi içinde bağımsız bir bütün oluşturan ahşap harem binasının 19. yy'ın ikinci yansında yenilendiği belli olmaktadır. Alelade bir mesken niteliğinde olan bu yapınm birinci katı, cephe boyunca devam eden bir çıkma ile genişletilmiş, bunun üzerine, köşk görünümünde kısmi bir çatı katı oturtulmuştur.

Hacı Beşir Ağa Külliyesi, kapsamı ve boyutları ile, 16. yy'dan itibaren görülmeye başlayan küçük külliyelerin 18. yy'daki takipçilerindendir. Külliyeyi oluşturan bölümlerde, son günlerini sayan klasik Osmanlı üslubu ile yeni filizlenen Osmanlı baroğuna ait mimari öğeler ve süsleme ayrıntıları birlikte kxıUanılmıştır. Söz konusu yapı topluluğu, özellikle de sebil, Dolmabahçe'deki 1740 tarihli Mehmed Emin Ağa Sebili'nden sonra Osmanlı mimarisi tarihinde çok önemli bir dönüşüme işaret etmekte, Osmanlı baroğunun büyük çaptaki ilk uygulaması olan Nuruosmaniye Külliyesi'nden(-») on iki yıl önce tamamlanan bu külliye adı geçen üslubun en erken örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 48-50; Çetin, *Tekkeler,* 584, Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 49; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 6-7, no. 27, 30-31, no. 46; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *İhsaiyatîL,* 19; Kumbaracılar, *Sebiller,* 39; Tamşık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 172; Kuban, *Barok,* 106; Eyice, *İstanbul,* 21; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 19; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 71; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 377-379,

381, 383, 391; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975, s. 52-53; Sözen, *Mimar Sinan,* 74-75; Behcetî ismail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976, s. 74-75; Kütükoglu, *İstanbul Medreseleri,* 319; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 386-388; *Eminönü Camileri,* 75-77; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, isi..,* 1993, s. 198.

M. BAHA TANMAN

HACI BEŞİR AĞA SEBİLİ

Kapalıçarşı'nın içinde Tacirler Sokağı no. 17'dedir. Bir tarafta Tacirler Kapısı, bir tarafta Mercan Kapısı'na yakın olan yapının arkasında Kızlarağası Hanı ve Hacı Beşir Ağa Çeşmesi(->) yer almaktadır.

İ. H. Tanışık'ın namazgâhlı sebil olarak ele aldığı ve bir kitabesinin son beytini verdiği, İ. Kumbaracdar'ın mimarisi rokokodur şeklinde bilgi aktardığı ve kitabelerine değinmediği, A. Egemen'in onlardan alıntı yaparak birkaç cümle ile söz ettiği sebilin iki kitabesi vardır. Sebilin içine üst üste yerleştirilmiş birinci kitabeden yapıyı 1151/1738'de Hacı Beşir Ağa'nm yaptırdığı; alttaki ikinci kitabeden ise 1256/1840'ta Abdülmecid'in (hd 1839-1861) kethüda kadını, Mahcube Kadirim yapıyı onardığı anlaşılmaktadır. Bu kitabeler Beşir Ağa'nın Kızlarağası Hanı'mn kapısındaki çeşmeyi yaptırdıktan 11 sene sonra sebili inşa ettirdiği ve 19. yy'da Mahcube Kadın'ın her iki yapıyı onardığını ortaya koymaktadır.

Rokoko mimarisiyle hiçbir ilgisi olmayan yapı, üç pencereli sebiliyle Ahmediye ve Eyüp'teki, kitabesinde Ahmed'in de adı geçen Mustafa Ağa Sebili'ni akla getirmektedir. Çok sade ve klasik çizgide tasarlanmış yapının daha somaları da geçirdiği onarımlar orijinal biçimiyle ilgili bilgi vermeyi olanaksız kılmaktadır. Ancak günümüze ulaşan biçimiyle iki üniteden oluştuğu görülmektedir. Uzunlamasına oturtulmuş dikdörtgenden oluşan birinci üniteye sebilin ön cephesinin yanma açılmış bir kapıdan girilmektedir. Sebilin giriş kapısı bu ünitenin içindedir. İkinci ünite ise uzunlamasma oturtulmuş bir dikdörtgen ve önüne yerleştirilmiş, dört mermer sütunun araları örülerek yapılmış bir yarım altıgen formdan meydana gelmektedir. Dikdörtgen mekân bir kemerle önündeki sebile bağlanmaktadır. Dikdörtgen mekânın üstü tonozla, yarım altıgen formdaki sebilin ise içte yarım kubbe ile örtülüdür.

Sebüin dış cephesi karşdıklı oturtulmuş iki yapışık sütunla dışarıya doğru taşmaktadır. Bu taşkınlık daha da öne çekilmiş karşılıklı iki sütunla dizginlenmiştir. Sütunlar birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kemer tablaları süslenmeden bırakılmış ve örülerek kapatılmıştır. Sütun başlıkları mukarnaslı tasarlanmıştır. Sütunların arasmda bırakılan pencere boşlukları metal şebekelerle dolgulanmıştır. Ortadaki pencere yanlardaki pencerelerden farklı uzunluktadır. Yapının üstü dış kısımda mansart çatıyla örtülüdür.

18. yy'dan bugüne kalan eser, bir kapalıçarşı sebili olması açısından önemlidir. İzmir Kemeraltı'ndaki sebili akla getiren yapı, çarşı esnafının su ihtiyacının giderilmesini belgelemesi açısından kültür tarihinin değerli bir örneğidir. Diğer taraftan namazgâhlı bir sebil olarak tasarlanmış olması da çok işlevli bir yaklaşımın ifadesidir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 158; Kumbaracılar, *Sebiller,* 37; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 199.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HACI BEŞİR AĞA TÜRBESİ

bak. EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

HACI EVHAD KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Yedikule'de, Hacı Evhadettin Mahallesinde, Hacı Evhat, Hacı Evhat Çeşmesi ve Komodor Zeki Işın sokaklarının kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Cami, tekke, hamam, iki çeşme ve nazireden oluşan bu küçük külliye 993/1585'te kasap ustalarından Hacı Evhad tarafından inşa ettirilmiştir. Külliyenin çekirdeğini oluşturan ve aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanılan cami mimar Koca Sinan'ın eseridir. Abdülmecid (hd 1839-1861), dönemin ileri gelen Nakşibendî şeyhlerinden ve mesnevihanlarından Hüsameddin Efendi'nin (ö. 1864) ricası üzerine cami Ue tekkeyi 1267/1850'de tamir ettirmiş, avluya da yeni bir şadırvan inşa ettirmiştir. 1920'de geçirdiği bir yangında harap olan cami-tevhidhane 1945'te Nafia Gezer, oğlu Rahmi Gezer ve gelini Emine Dürnev Hanım tarafından ihya edilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından sonra bakımsız kalan derviş hücreleri ve diğer tekke bölümlerinin yerine son yıllarda Kuran kursu binası inşa ettirilmiş, cümle kapısının yanmdaki çeşme de bu arada yok olmuştur. Yakın tarihte soyunmalık bölümü yenilenmiş olan hamam günümüzde özgün kullanımını sürdürmektedir.

Hacı Evhad Tekkesi Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olarak faaliyet gösterdiği, burada şeyhlik eden bazı kişilerin daha sonra Sünbülî kolunun merkezi (âsitane) olan, Koca Mustafa Paşa (Sünbül Efendi) Tekkesi'nin postuna geçtiği, bazılarının da adı geçen tekkede zakirbaşılık ve "pişkademlik" gibi önemli görevleri üstlendiği tespit edilmektedir. Bunlar arasında, tasavvuf musikisi tarihinde önemli yeri olan, Hacı Evhad Tekkesi şeyhi ve Koca Mustafa Paşa Tekkesi zakirbaşısı bestekâr Şikârîzade el-Hac Ahmed Efendi (ö. 1831) de bulunmaktadır. Tekkenin ayin günü pazartesi idi. Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde, tekkede dört erkek de üç kadının ikamet ettiği, diğer taraftan bu tekkenin Maliye Nezareti'nden yılda 648 kuruş tahsisatı, Kurban Bayramlarında iki tane koyun, her gün de et ve ciğer istihkakı olduğu anlaşılmakta, ayrıca Hacı Evhad vakfına, baninin mesleğine mensup olanların nezaret ettiği bdinmektedir.

Külliyenin arsası doğuda Hacı Evhat, güneyde Hacı Evhat Çeşmesi, batıda Komodor Zeki Işın sokakları ile kuzeyde de komşu parsellerle çevrilidir. Arsanın güneydoğu kesiminde, çevre duvarlarına göre verev konumda cami-tevhidhane yer almakta, hazire bu yapıyı üç taraftan kuşatmaktadır. Biri Hacı Evhat Sokağı, diğeri Hacı Evhat Çeşmesi Sokağı üzerinde olmak üzere iki adet avlu girişi, yanlarında da birer çeşme bulunur. Hacı Evhat Sokagı'na açdan girişin sağmda (kuzeyinde) günümüzde betonarme imam meşrutasının bulunduğu yerde tekkenin harem dairesinin yer aldığı anlaşılmakta, bunun da ötesinde, aynı sokak üzerinde hamamın inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Derviş hücreleri üe diğer birtakım tekke birimleri de Komodor Zeki Işın Sokağı boyunca, avlunun batı sınırında sıralanmaktaydı.

Çevre Duvarı ve Avlu Girişleri: Hacı Evhat ve Hacı Evhat Çeşmesi sokakları boyunca uzanan çevre duvarlan moloz taşla inşa edilmiş, hazkeye açdan, kesme küfeki taşı söveli ve demir parmaklıklı pencerelerle donatılmıştır. *Encümen Arşivinde* bulunan 1941 tarihli fotoğraflarda, sokakların kavşağındaki köşenin pahlan-

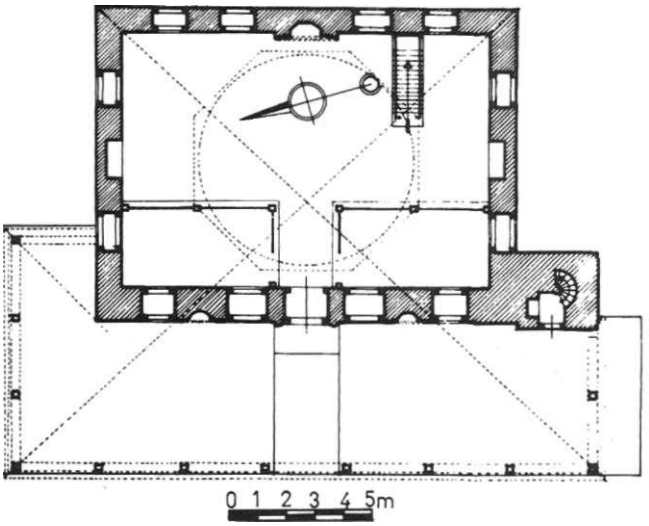

Hacı Evhad Külliyesinde cami-tevhidhanenin restitüsyon planı. *Ait Saim Ülgen*

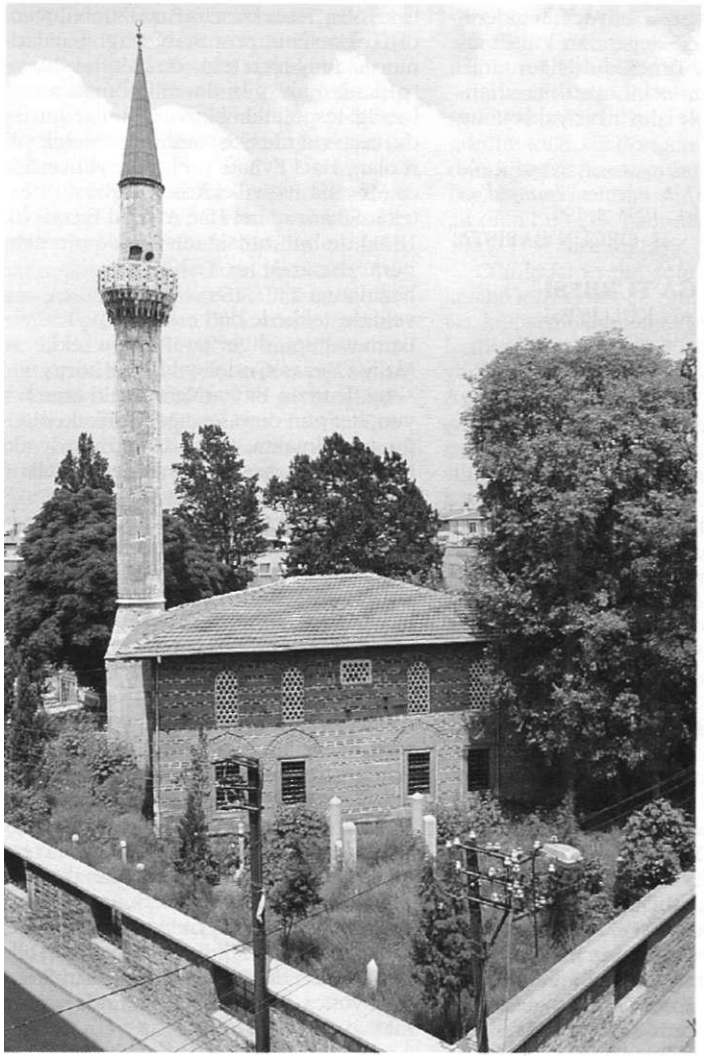

Hacı Evhad Camii
Aras Nefiçi, 1990

dığı, duvarların tuğla silmeli ve kiremitli harpuştalarla son bulduğu görülmektedir. Hacı Evhat Caddesi üzerindeki pencerelerden soldan ikincisi, baninin adını veren, sülüs hatlı bir kabir kitabesi ile donatılmıştır.

Hacı Evhat Sokağı üzerinde yer alan ve cümle kapısı niteliğinde olan girişin, kesme küfeki taşı ile örülmüş dikdörtgen cephesi bir palmet frizi ile taçlandırılmıştır. Kapının basık kemeri üzerinde, Abdülmecid'in 1267/1850 tarihli, talik hatlı onarım kitabesi yer alır. Metni Mustafa Safvet Efendi'ye (ö. 1866) ait olan manzum kitabe, beyzi bir çelenk içinde yer alan Abdülmecid tuğrası ile donatılmıştır. Hacı Evhat Çeşmesi Sokağı'ndaki diğer avlu girişi ise buna göre daha ufak boyutlu olup çevre duvarının içinde yer alır. Dikdörtgen bir silme çerçevesinin kuşattığı basık kemerinin kilit taşında ve yanlarında küçük rozet kabartmaları bulunmaktadır.

Çeşmeler. Cümle kapısının sağmda yer alan çeşme ortadan kalkmış, günümüze ancak almaşık örgülü haznesi ulaşabilmiştir. Diğer avlu girişinin solundaki ufak boyutlu çeşme kesme küfeki taşından örülmüş ve bir silme ile çerçevelenmiş; dikdörtgen bir cepheye sahiptir. Kitabesi bulunmayan çeşmenin nişini taçlandıran sivri kemerin kilit taşı bir rozet kabartması ile bezelidir. Mermerden yontulmuş olan ve barok üslupta çiçek kabartmaları içeren ayna taşı 18. yy'ın ikinci yarısına ait olmalıdır.

Cami-Tevhidhane: Enine dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve çatılı bir harim ile ahşap direkli bir son cemaat yerinden meydana gelir. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare planlı kaidesi batı yönüne doğru bir çıkıntı teşkil eder. Duvarda hâlâ görülebilen izler, aslında son cemaat yerinin minare kaidesinin dış hizasından başladığını, harimin doğu cephesinden de bu kaidenin çıkıntısı kadar taşırıldığını kanıtlamaktadır. Ne var ki 1945 onarımında bu izler dikkate alınmayarak söz konusu bölüm yanlardan daraltılmış ve harimle aynı ene indirgenmiştir.

Harim duvarları, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşı ile teşkil edilmiş almaşık bir örgüye sahiptir. Kuzey duvarının ekseninde yer alan giriş beyaz mermerden sövelerle kuşatılmış, basık kemeri, beyaz mermer ve pembe somaki blokları ile geçmeli olarak örülmüştür. Girişi çerçeveleyen silme ile kemerin arasında, 993/1585 tarihli, sülüs hatlı manzum kitabe yer alır. Metni "Aziz" mahlaslı bir şaire ait olan kitabenin harfleri arasına, içlerinde lalelerin de bulunduğu küçük bitkisel motifler serpiştirilmiştir. Bu kitabenin üzerine, içinde sülüs hatlı "Maşallah kâne" ibaresi ile 1313/1895 tarihinin görüldüğü, ufak boyutlu bir mermer levha yerleştirilmiştir. Harim girişinin sağ üstünde yer alan ve 1945 onarımını belgeleyen Latin harfli kitabe levhası, son yıllarda son cemaat *yerinin içine eklenen asma katın* döşemesinin arkasında kalmıştır.

Harim mekânı, klasik Osmanlı üslubundaki tertibe uygun olarak, çift sıra halinde düzenlenmiş ikili pencere grupları ile aydınlanmaktadır. Alt sıradakilerin dikdörtgen açıklıklan kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklarla donatılmış ve almaşık örgülü hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış, bu kemerlerin aynalan küfekiden yontulmuş düz levhalarla kapatılmıştır. Alçı revzenli tepe pencerelerinin sivri kemerleri de almaşık örgülüdür. Bu ikili pencere gruplannndan kuzey ve güney duvarlarına dörder, batı ve doğu duvarlarına da ikişer tane yerleştirilmiştir. Ayrıca doğu ve batı duvarlarının ekseninde bulunan ve alt sıradaki pencerelerle aynı boyutlarda olan dolap nişleri de birer tepe penceresi ile taçlandırılmıştır. Kuzey duvarındaki pencere grupları arasında birer son cemaat yeri mihrabı bulunur. Söz konusu pencerelerdeki hafifletme kemerlerinin aynalarında, ayrıca mihrapta, yapının çağdaşı olan İznik çinilerinin bulunduğu ancak külliyenin metruk kaldığı yıllarda çalındıkları bilinmektedir.

Encümen Arşivi'nûe bulunan ve harimin harap halini belgeleyen fotoğraflarda yuvarlak kemerli olduğu görülen mihrap son onarımda, klasik üsluba uygun tarzda, mukarnaslı olarak ihya edilmiştir. Yeni olan ahşap minberin kayda değer bir özelliği yoktur. Kuzey duvarı boyunca uzanan iki katlı mahfiller de 1945'te tamamen yenilenmiştir. Günümüzde harim mekânı, yüzeyi çıtalarla karelere taksim edilmiş düz bir ahşap tavanla örtülüdür. Zamanında bunun yerinde, çatının altında gizlenen bir ahşap kubbenin var olduğu tahmin edilmektedir.

Bütünüyle kesme taştan inşa edilmiş olan minare, oranlarının ve ayrıntılarının güzelliği ile dikkati çeker. On altı köşeli gövde, prizmatik üçgenlerin oluşturduğu pabuç kısmı aracılığı ile kare tabanlı kaideye oturur. Gövdenin kenarları kaval silmelerle donatılmış, silmelerin sınırladığı dilimler, üstte sivri kemercikler, altta palmet kabartmaları ile bezenmiştir. Altı mukarnas dolgulu şerefeden sonra yine on altı köşeli petek kısmı gelmekte, kurşun kaplı, koni biçimindeki ahşap külahla minare son bulmaktadır.

*Derviş Hücreleri ve Diğer Tekke Bölümleri: Encümen Arşivi'*ndeki fotoğraflarda, harap durumda olan derviş hücrelerinin moloz taş duvarlı olduğu, avluya bakan yönde ahşap direkli bir sundurmanın bulunduğu, kiremit kaplı bir beşik çatının bunları örttüğü görülmektedir. Gü-

Hacı Evhad Külliyesi'nde derviş hücrelerinin şadırvan avlusundan görünüşü.
Encümen Arşivi, 1941

nümüzde hücrelerin yerinde Sünbül Efendi Erkek Kuran Kursu'nun Hacı Evhadeddin Camii Şubesi'ne ait tek katlı, betonarme bina bulunmakta, Komodor Zeki Işın Sokağı üzerindeki arka cephede dikdörtgen açıklıklı pencerelerden bazılarının korunduğu gözlenmektedir. Tamamen ortadan kalkmış bulunan diğer tekke bölümlerinin (selamlık, mutfak vb) de avlunun sınırında yer aldığı ve derviş hücreleri üe aşağı yukarı aynı özellikleri paylaştığı tahmin edilebilir.

Hazire: Oldukça bakımlı durumda bulunan hazirede, mihrabın arkasında, Hacı Evhad ile bir yakınına ait, büyük boyutlu, süindir biçiminde şahideleri olan, kitabesiz iki mezar vardır. Hazirede, bir kısmı Hacı Evhad Tekkesi şeyhleri ile mensuplarına ait çok sayıda mezar tespit edilmektedir. Bunlar arasında, Hacı Evhad Tekkesinin postnişinlerinden Şeyh Seyyid Abdülkerim Efendiye (ö. 1767) ait şabidenin üzerindeki Sünbülî tacı, işçdiğimn müstesna güzelliği ile dikkati çekmektedir.

Şadırvan: Son derece sade bir tasarım sergüeyen şadırvan beyaz mermerden, on iki köşeli bir hazne ile bunu kuşatan altı adet ahşap dikmenin taşıdığı, altıgen piramit biçimindeki çatıdan ibarettir.

Hamam: Koca Sinan'ın eserleri arasında yer almadığı için bugüne kadar yeterince üzerinde durulmamış olan hamamın, aslmda ahşap olan soyunmalık (soğukluk) bölümü yakın bir tarihte betonarme olarak yenilenmiştir. Enine dikdörtgen planlı ılıklık bölümünü izleyen sıcaklık, merkezi ve simetrik olmayan, Osmanlı hamam mimarisinde pek alışılmadık bir tasarım arz etmektedir. Halvetlerin bazıları kare planlı olup, sivri tromplara oturan kubbelerle örtülüdür. Dikdörtgen planlı diğer bazı halvet birimleri de aynalı tonozlarla donatılmış, bütün bu mekânlar birbirlerine kapılar ya da sivri kemerli açıklıklarla bağlanmıştır. Dikdörtgen göbektaşı halvetlerden birinin köşesine yerleştirilmiştir. Hamam terminolojisinde "paşa halveti" denden türde, ufak boyutiu bir halvet biriminde, geleneksel kurna tasarımına oldukça yabancı duran ve daha ziyade bir banyo küvetini andıran, yekpare mermerden yontulmuş, barok üslupta kıvrık dallarla ve istiridye motifleri ile bezenmiş bir kurna dikkati çeker.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 214; Kut, *Dergehname,* 232, no. 29; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 85; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 73; *Asitâne,* 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 28-29, no. 45 ve no. 155; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *thsaiyatll,* 19; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 35-36; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 75; Halil Ethem, *Nos Mosquées de Stamboul,* İst., 1934, s. 97; Ergun, *Antoloji,* I, 422-423; Konyalı, *Mimar Sinan,* 89-91; Eyice, *İstanbul,* 94-95; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 53; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 64; Kuran, *Mimar Sinan,* 278; *Fatih Camileri,* 105-106, 278.

M. BAHA TANİVIAN

HACI EYÜBZADE ÇEŞMESİ

Fatih-Zeyrek'te, Atpazarı Caddesi'nin Zeyrek Caddesi Üe kesiştiği yerde ve Atpazarı Caddesi'nin kenarında, eski bir Bizans yapısı olan Şeyh Süleyman Mescidi'nin karşısmda bulunmaktadır.

Metnim Kerimî mahlaslı bir şairin hazırladığı, nefis bir ta'lik ile yazılmış 6 beyitlik kitabesinden anlaşddığı üzere, 1277/1860'ta Hacı Şükrü Bey tarafından Yağcı (İbrahim Hilmi Tanışık bunu yanlış olarak "Bağcı" okumuştur) Hacı Eyüb ve Hacı AU'nin ruhlan için, bu şahısların vasiyetleri üzerine yapılmıştır.

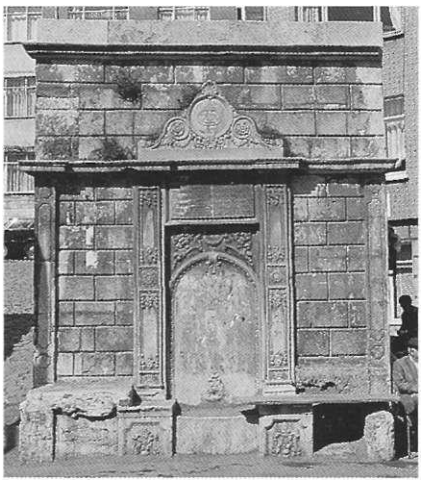

Hacı Eyübzade Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Hacı Eyübzade Çeşmesi, küfeki taşından bir su haznesinin önüne yapılmış olan mermer kaplamalı cepheden oluşan bir çeşmedir. Çok zengin süslemeli mermer işçiliğinin yamsıra, haznesinde de sade bir süslemenin olması dginçtir. Çünkü haznelerde süslemenin olması oldukça nadir bir durumdur. Haznenin ön cephesinin kenarlarmda, aralarında sekizgenler meydana getiren, köşeleri paldı, ince uzun dikdörtgen silmelerden oluşan sathi bir süsleme görülür.

Ortaya, sağır bir konsantrik kemer Üe bağlantılı, duvar payesi şeklinde iki ayak oturtulmuştur. Bunlar arasında, derinliği fazla olmayan, kenarları küçük dil yaprakları ile süslü nişin içinde, etrafı bitkisel motiflerle bezeli lüle yer alıyordu. Kemerin köşe üçgenlerinde de bir girland ile bağlantdı bitkisel bezeme görülmektedir. Bunun üzerinde kitabe panosu üe kitabe üzerinde çift sıralı, sade görünüşlü bir saçak yer alır. Bu saçağın üzeri bir alınlık ile taçlandınlmıştrr. Bunun orta kısmında, dairevi bir pano içinde "Maşallah" yazısı, boşluklarda ise çiçek dalları görülür. Çevresinde geniş volütler, girlandlar (askı, çelenk) ve enli akantus (kenger) yaprakları yer almaktadır. Daha zengin bir süsleme kemer ayaklarını oluşturan panolarda görülmektedir. Bunlar da ince uzun dikdörtgen panolar içinde bitkisel süslemeler, zarif kaval silmeler içine alınmış, aralara kare formlu panolar yerleştirilmiştir. Bu panolar içinde ise bir kursu andıran bitkisel bezemeler yer alır.

Cepheden taşkın durumdaki teknesinin iki yanında testi setleri üe bunun yanında dinlenme sekileri yer alır. Testi setlerinin kaidesinde ise üsluplaştırılmış bitkilerden kompoze edUmiş birer çift kulplu ibrik tasviri bulunur. Süslemelerin tamamı Batı etkili olup; gkland, volüt, akantus yaprakları gibi klasik döneme özgü süs elemanlarının kullanıldığı bu bezemeler çeşmenin yapddığı devrin mimari üslubuna uygun olan ampir tarzındadır.

Çeşme bugün mamur durumda ise de suyu akmamakta, lülesi kopmuş, teknesinin içi çimentolanmış ve dinlenme taşları tahrip olmuş bir haldedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 274-275; *Fatih Camileri,* 320; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 276-278.

ENİS KARAKAYA

HACI HALİL MESCİDİ

Eminönü İlçesi, TJnkapam semtinde Atlamataşı Caddesi üzerinde yer alır. Hacı Halil Attar, Hoca Halil, Atlamataşı veya Arabacdar mescidi diye de tanınmaktadır.

İlk yapının fetihten hemen somaya ait olduğunu 1457 tarihli vakfiyeden anlamaktayız. Banisi Attar Hacı Halü Efendi olup Eminönü'nde bugünkü Rüstem Paşa Camii yerinde vaktiyle bir mescidinin daha olduğu bilinmektedir.

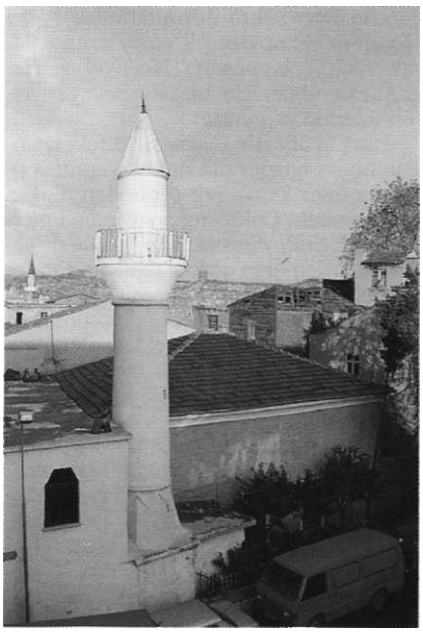

Hacı Halil Mescidinin kuzeybatıdan görünümü.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1993

Zamanla tahrip olan yapı gördüğü tamirlerden dolayı tamamen yenilenmiştir. Son yüzyılın başında 1908'de bir tamir görmüş olan yapının 1939'da minaresi, 1969-1970 arasında harim ve son cemaat yeri tamir görmüştür. Son olarak 1980'li yıllarda yeniden elden geçen yapının son cemaat yeri çift katlı ve betonarme olarak yapılmış, mescidin soluna bir bölüm ilave edilmiş, kuzeyde abdest musluklarının bulunduğu avlu yenilenmiştir.

Kareye yakın bir alan kaplayan mescidin batı duvarının caddeye paralel ve kuzeye doğru geniş açı yaparak uzaması sonucu planında bir çarpıklık söz konusu olmuştur. Batıda cadde üzerinde yer alan dikdörtgen kapı açıklığı ile önce avluya geçilmektedir. Yenilenmiş bulunan son cemaat yeri geçişi üzerinde 1970 tarihli besmele yazılı mermer bir kitabe vardır. Son cemaat yerinden dikdörtgen söveli kapı açıklığı ile mescide geçirir.

İçten ahşap tavanlı olan yapı dıştan dört yöne meyilli ve üzeri kiremit kaplı çatı ile örtülmüştür, içten sıvalı, dıştan ise boyanmış olan yapının duvarlan moloz taş ile inşa edilmiştir. Güneybatı köşesi dıştan hafifçe pahlı olan mescit güneyde ve batıda ikişer, kuzeyde ise üç alt, iki üst pencere açıklığına sahiptir. Dikdörtgen açıklıklı pencereler içten yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Kuzeydoğu köşede olması gereken dördüncü pencere, kapı haline getirilmiş olup buradan içteki ahşap mahfile çıkış sağlanmıştır.

Ahşap mahfil beş ağaç direk tarafından taşınmakta olup orta bölümü hafif taşkındır. Doğu duvarı ortasında sonradan açılmış bulunan pencere daha sonra kapı açıklığı haline getirilmiş ve buradan yandaki ilave bölüme geçiş sağlanmıştır. Mihrap nişi yeni mermer levhalarla kaplanmıştır. Yapıda yeni mermer vaaz kürsüsü ile boyanmış ahşap bir minber vardır.

Kuzeybatı köşede yer alan minareye cami içinden irtibat sağlanmıştır. 1939'da tamir gören kare kaideli ve silindirik gövdeli minarede kaideden gövdeye geçişi sağlayan bölgede sıva üzerine 1939 tarihi yazılmıştır. Dıştan sıvalı olan tuğla minare kurşun kaplı külah ile örtülmüştür. Düz geçişli şerefede demir parmaklıklı korkuluk görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadıka,* I, 153; Ayverdi, *Fatih M,* 412-413; *İSTA,* III, 1303; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 23; *Eminönü Camileri,* 25-26.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

HACI HASAN EFENDİ ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde Sultan Ahmet Mahallesinde, Oyuncu Sokağında, **26**-28 no'lu evlerin arasındadır.

1125/1713 tarihli çeşmeyi Hacı Hasan Efendi yaptırmıştır. Çeşme kesme taştan, ayna taşı ve kemerin her iki yanında bulunan süslemeli bordürler, mermer malzemeden yapılmıştır. Basık bir kemer içinde yer alan ayna taşını, stilize bitkisel motiflerle süslü bir kornişi taşıyor havası verilen iki sütunçe çerçevelemekte, bu sütunçelerin arasında da yine stilize edilmiş bitkisel motifler bulunmaktadır.

Kemer'in her iki yanında yer alan bordürlerde ise stilize bitkisel süslemelerin ve dairesel formların çerçevelediği meyve dolu tabaklar görülmektedir. İnce bir işçilikle betimlenen tabakların içine üzüm, kayısı ve nar yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bahsedilen bordürlerin yüzeye dikey biçimde yerleştirilmiş olmaları, çeşmeye sonradan ilave edilmiş devşirme parçalar olabileceği kanısını uyandırmaktadır.

Çeşmenin nesih hat ile yazılmış olan kitabesi kemerin üzerinde, geniş kornişin altındadır. Çeşmenin lülesi kopmuş, teknesi ise testi setleri hizasına kadar çimento ile doldurulmuştur. Suyu alamamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 110; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 338.

HALUK KARGI

Hacı Hasan Efendi Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Hacı Hasanzade Mescidi
Aras Nefiçi, 1990

HACI HASANZADE MESCİDİ

Fatih'te Zeyrek'in üst taraflarında, Hacı Hasanzade Mahallesi'nde, Hasan Baba Caddesi üzerindedir.

Banisi, vakfiyesine göre Mustafa bin Hacı Hasan'dır. Bazı kayıtlara göre Hacı Hasanzade Mustafazade Mehmed Efendi'dir. Kazaskerliğe kadar yükselmiş ve bir kayda göre 911/1505'te vefat etmiş ve cami civanna gömülmüştür. Aynca bir medrese ve bir mektep yaptırmışsa da bugün yeri bilinmemektedir. Bu eserler için Bursa'da iki ve Azadlı Köyü'nde ve Filibe'de birer hamam, köyler, mezra, çayır, evler, tarla, dükkânlar, nakit olarak da 95.000 akçe bırakmıştır. Vakfiyesinden bir matbahı ve tabhanesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Hacı Hasanzade Mescidi'nin Mimar Sinan yapısı, mükellef bir mescit olduğunu yazmaktadır. Mescidin inşa kitabesi yoktur. 1274/1852 tarihli tamir kitabesine göre yanmış ve Hüseyin Ağa tarafından ihya edilmiştir. Bina kesme taştan ve çatılıdır. İç ölçüleri ile 8,40x8,30 m, duvar kalınlığı 1,10 m kadar olan bir yapıdır. Bu boyutlar ve rrrinaresinin durumu, mescidin kubbeli olabileceğini akla getirmektedir. Minaresinin bir halı gibi örülü ve şerefesinin stalaktitli olduğunu S. Eyice bildirmektedir. 1980'lerde eğik olduğu için yıktırılmıştır. Bu minareden dolayı "Eğik Minare" ismi verildiği söylenmektedir. Binanın son cemaat yeri bugün bir ev görünümündedir. Cümle kapısı son cemaat duvarının sağmda olup, solunda iki alt pencere vardır. Diğer duvarlarda ikişer, minare tarafında ise bir pencere mevcuttur. Bu duvarda ayrıca saçak dibinde yuvarlak bir pencerenin alt yarısı durmaktadır. Mihrap üzerinde de kemerli ve alçılı müzeyyen bir pencere vardır. Cami 1965'te tamir görmüştür. 1981'deki tamirde minare baklavalı olarak tamir edilerek

tekrar eski haline getirilmiştir. Mihrabı yeni olarak mermerden yapılmıştır. Eski olduğu anlaşılan, ahşap, küçük bir minberi vardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 88; Evliya, *Seyahatname,* I, 312; S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescid Minareleri", *TM,* X (1953), s. 252; ay, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri,* I (1963), s. 34-47; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 247; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 218; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 253.

İ. AYDIN YÜKSEL

HACI HÜSEYİN AĞA MESCİDİ

bak. ARAPKAPISI MESCİDİ VE TEKKESİ

HACI HÜSREV CAMÜ

Beyoğlu İlçesi sınırlarında, Kasımpaşa'da, Hacı Hüsrev Mahallesi'nde, Büyük Yokuş Sokağında bulunmaktadır. *Hadîka'ya* göre yapı 17. yy'da IV. Murad döneminde (1623-1640) Hacı Hüsrev tarafından yaptırılmıştır. Minberini Hacı Hüsrev'in torunu Fatma Hatun koydurmuştur.

Bugünkü yapı bir bahçe duvan içerisinde kagir olarak yer almaktadır. Yapıya giriş kuzeydeki kapıdan ve güneybatı tarafında olmak üzere iki yerden sağlanmaktadır. Ana mekân kare bir plan şeması göstermektedir. Buraya giriş son derece basit ve küçük bir son cemaat yerinden olmaktadır.

Ana mekâna ek bir bölüm eklenerek doğu duvarından yarım kemerli bir açıklıkla ek mekâna giriş sağlanmıştır. İç mekân yaklaşık 2 m yüksekliğinde, bitkisel motifli renkli fayanslarla kaplanmıştır. Aynı fayans süslemeleri mihrap ve minberin tamamında uygulanmıştır. İç mekân güneyde, batıda ve kuzeyde, alttakiler dikdörtgene yakın, üsttekiler yuvarlak kemerli ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır. Ek bölüm doğu tarafında üç büyük, iki küçük demir parmaklıklı pencere ile aydınlatılmıştır. Ana mekânın tavanı ahşap ve düzdür. Kadınlar mahfilini taşıyan iki sütun, bitkisel motifli fayanslarla kaplanmıştır. Son cemaat yerinin kuzeydoğu köşesi kapatılarak imam odası olarak kullanılmaktadır.

Ahşap olan son cemaat yerinin batı köşesinden dışarıdan merdivenlerle kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Batı tarafında son cemaat yeri ile ana mekânın birleştiği yerde, malzemesi kesme taş olan, bugün üzeri sıva ile kaplı, tek şerefeli minare yer almaktadır. Mezarlığın hemen yanına son dönemde gasilhane eklenmiştir. Doğudaki bahçe duvarı bugün yıkılmış durumda olup yan taraftaki apartman bahçeleri ile iç içe geçmiştir. Güneydoğu ve batı köşesinde cami görevlilerinin meşruta mekânları yer almaktadır. Mihrap duvarının hemen önünde yapıyı yaptıran Hacı Hüsrev'in torunu Fatma Hatun'un mezarı yer almaktadır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II, 28; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* İst., 1935, s. 15; Ayvansarayî, *Hadîka,* 11-12.

ERGÜN EĞİN

HACI KADIN CAMÜ

Eminönü ilçesinde kendi adıyla anılan mahallede, Hacı Kadın Caddesi ile Hızır Bey Camii Sokağının başındadır.

"Hızır Bey Camii" olarak da anılan caminin banisi, *Hadîka'ya.* göre Hızır Bey' dir. Döneminin tanınmış âlimlerinden olan Hızır Bey, II. Mehmed' (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından Bursa'da Sultan Murad Medresesi müderrisliğine tayin edilmiş, fetihten sonra da İstanbul'un ilk kadısı olmuştur. Şehremini vazifesi görmüş ve surların tamiri de kendisine havale edilmiştir. 863/1458'de vefat eden Hızır Bey, caminin yakınında, günümüzde yıkılmış olan Voynuk Şucaüddin Mescidi'nin mihrabı gerisine gömülmüştür. *Vakıf Tahrir Defteri'nde* "Hızır Bey Mescidi" olmakla beraber "Hacı Kadm Mescidi" yoktur. Hacı Kadm isminin nereden geldiği ise tam olarak belli değildir. *Hadîkdda,* Kocamustafapaşa'da bir camii olan ve iskender Paşa' nın kızı olan Hacı Kadirim bir çifte hamam yaptırdığı ve caminin hamama yakın olduğu için bu ismi aldığı belirtilmektedir. E. H. Ayverdi ise Hızır Bey'in de Hacı Hatun adıyla anılan Sultan Hatun isminde bir kızı olduğunu, bundan dolayı bu isimle tanınmakta olabileceğini belirtmiştir. Mescidin minberini Kazasker Abdurahman Efendi koydurmuştur.

Fevkani cami bir bodrum üzerinde yükselmektedir. Kiremit çatıyla örtülü, duvarları yer yer muntazam tuğlaların atıldığı moloz taştan inşa edilmiş olan caminin iç kısmı günümüzde tamamen yenilenmiştir. Batıda yer alan minaresi kalın gövdeli, güdük, şerefe altı mukarnaslı ve sivri külahlıdır.

Ayverdi, Hacı Kadının bir medresesi olduğunu ve caminin altındaki içi boş kemerli bodrumun medrese olarak kullanılmış olabileceğini belirtmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 176; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 85; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 30-31, no. 161; S. Ünver, *Hızır Çelebi Hayatı ve Eserleri,* İst., 1946, s. 46-49; Ayverdi, *Fatih III,* 414-415; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 64-65; *Eminönü Camileri,* 82-83.

EMİNE NAZA

HACI VIA HM I I) EFENDİ TEKKESİ

bak. BAŞÇI MESCİDİ, TEKKESİ VE ÇEŞMESİ

HACI MEHMED AĞA ÇEŞMESİ

Şişhane'yi Taksim'e bağlayan Tarlabaşı Caddesini taşıyan beton istinat duvarının arkasında, Kasımpaşa'ya inen Dr. Bedii Gorbon Sokağının başındadır.

Eskiden Ayni Ali Baba Sokağıyla Yaşmak Sıyıran Sokağının kesiştiği köşede bulunan yapının yeni açılan yollarla Şişhane'yle otoyolu bağlantısı kesilmiştir. Yapının üstündeki kitabeden 1145/1732'de Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. I. H. Tanışık'ın verdiği bilgiye göre Hacı Mehmed Ağa Kayserilidir ve mimarbaşı olarak görev yapmıştır. N. Yüngül'ün incelediği vakıf belgelerine göre ise Mehmed Ağa, Hatice Sultan'm kethüdasıdır. Her iki görüş Hacı Mehmet Ağa' nın saray çevresinde görevli olduğunu göstermektedir.

Kare tabanlı bir hazneye monte edilmiş çeşme cephesi beyaz mermer kaplıdır. Uç üniteden oluşan çeşme cephesinin ortasına, yan ünitelerden taşan yuvarlak bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak arasına ayna taşı yerleştirilmiştir. Ayna taşının önünde cepheden taşan iki tarafı birer dinlenme taşı ile sınırlanmış bir tekne vardır. Ayna taşının üstündeki bir mukarnas sırasıyla kemer aynasını bir kavsara gibi kuşatan yanm rozet çiçeğine benzeyen istiridye biçimindeki nişe geçilmektedir. Bunun üstünde iki tarafında birer rozet bulunan kitabe vardır. Süslenmeden boş bırakılmış yatay bir mermer blokla ve bir mukarnas sırası ile palmet bordürüyle bezenmiş saçak düzeyiyle örtüye ulaşılmaktadır. Yapı bugün orijinal biçimini yitirmiş çadır örtüsü ile kaplıdır. Yan üniteler iki yönde cepheyi çerçevelemektedir. Sağdaki üniteyi bir suluk bezemektedir. Sol tarafta hiç süsleme yoktur.

Sade süslemeleriyle ilgi çeken çeşme cephesinin ortadaki ünitesi iki yanda birer sütunçeyle son bulmaktadır. Yatay ve dikey silmelerle oluşturulmuş bir çerçeve içine alınmıştır. Çeşmenin musluk lülesinin bulunduğu ayna taşı, dilimli bir yalancı kemer ortasına yerleştirilmiş örgü motifleriyle süslü bir rozetle bezenmiştir. Dikdörtgen formunda silmelerden yapılmış bir çerçeve ile sınırlandırılmış taşın üzerinde bir palmetle taçlı, kıvrık dal ve rumîlerden meydana gelen bir kompozisyon vardır. Teknenin dış yüzü aralarında nergis,

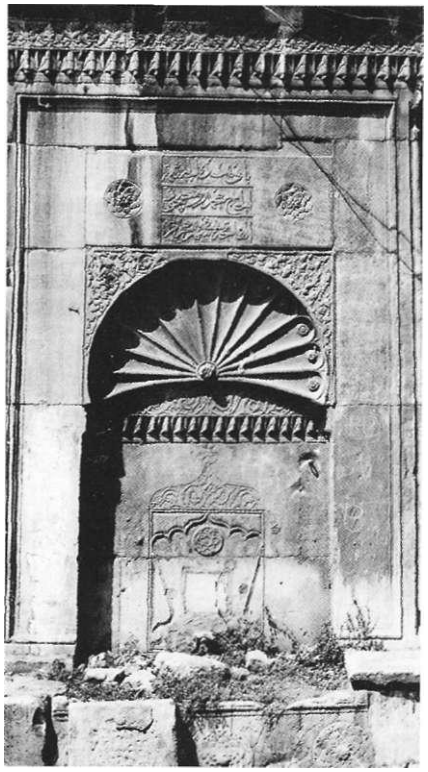

Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi
H. Örcün Barışta, 1986

lale, karanfil demetleri arasına oturtulmuş yıldızdan gelişen yaprak sıralarıyla biçimlendirilmiş üç rozetle süslüdür. Kemer aynası kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir kompozisyonla bezelidir. Bir kabaradan gelişen ve her diliminde bir çiçekten oluşan bir rozet bulunan 13 dilimli yarım rozet çiçeğine benzeyen istiridye biçimindeki nişe özen gösterilmiştir. Kemerin yan üçgen boşluklarında kıvrık dal ve yapraklarla hazırlanmış birer kompozisyon vardır. Kuşkusuz yapının en ilginç yeri sağ taraftaki ünitede bulunan suluktur. Küçük dilimli gövdeli kâsesi ve krizantem, lale ve rozet çiçekleriyle bezenmiş küçük ayna taşıyla yüzyıla ait ünik bir örnek oluşturmaktadır. Kuşlarm da su içmesine yarayan bu küçük sulukla yapı Kayseri'deki Mehmed Ağa Çeşmesini akla getirmektedir. Daha sonra onarımlar görmüş ve orijinal kitabesi kaybolmuş eserin üstünde, dışa taşan bir kuş evi vardır.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** II, 81-83; Yüngül, ***Taksim Suyu,*** 58; H. Ö. Banşta, ***İstanbul Çeşmeleri. Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Hacı Mehmed Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmud Çeşmesi,*** İst., 1992, s. 19-37; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 544-545.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HACı ÖMER MESCIDI

Üsküdar, Çengelköy'de deniz tarafında, Kaptan-ı Derya Şeydi Ali Paşa Sokağı üzerindedir. Çengelköy Mescidi olarak da tanınır.

Hacı Ömer isimli bir hayırsever tarafından yaptırıldığı bilinen caminin ilk yapım tarihi tespit edilememiştir. Fakat 18. yy içinde, I. Mahmud döneminde (1730-1754) annesi Saliha Sultan (ö. 1739) tarafından tamir ettirildiği, minber konulduğu ve tuğla bir minare eklendiği bilinmektedir. Yapının, bugün girişinde yer alan, Şair Sadi'ye (ö. 1902) ait yedi beyitlik ta'lik kitabesinden, 1296/1878'de tamamen yandığı, **16** yıl sonra 1312/1894'te II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Çengelköy halkının yardımlarıyla tekrar yaptırıldığı öğrenilmektedir. Cami 1980'lerin başlarmda bir onarılmış, merdivenlerle ulaşılan girişi, harim kısmında pencere hizasına kadar bütün duvarları, mihrap nişi ve vaaz kürsüsü günümüz karolanyla kaplanmıştır.

Uzunlamasına dikdörtgen planlı, ahşap örtülü, kagir bir camidir. Üzeri kiremitli kırma çatı ile örtülü yapının saçak hizasında iki sıralı silme ile hareketlendirildiği görülmektedir. İki katlı pencere düzenine sahip olup, yukarıdaki pencerelerin üst kısımlarında uçları palmet şeklinde sonuçlanan ve pencere kenarlarının ortasına kadar uzayan bordürler görülür. Yan duvarlarda harim kısmım aydınlatan toplam 12 pencere vardır. Kıble duvannda ise hiç pencere bulunmamakta, mihrap nişi dışa doğru yarım yuvarlak bir çıkma yapmakta ve üzerinin kiremit örtülü olduğu görülmektedir. Günümüzde merdivenlerle ulaşılan giriş cephesinde ise hemen girişte küçük bir taşlık bulunmakta, buradan yükseltilmiş son cemaat yerine camlı bir kapı ile geçilmektedir. Kapı hizasında sağ tarafta, ahşap bir kapıdan geçilen merdivenlerle mahfile ve caminin kuzeybatı köşesinden yükselen kısa gövdeli, madeni şebekeli, şişik külahlı minareye geçiş sağlanmıştır. Son cemaat yerinin doğu duvarında ise önceleri müezzin odası olarak kullanılırken günümüzde ibadete açılan ek bölüm bulunmaktadır. Harim kısmına ahşap düz bir kapıdan geçilmekte ve kapının iki yanındaki birer pencere ile son cemaat yeriyle bağlantı sağlanmaktadır. Son cemaat yerinin üstünün mahfil olarak değerlendirildiği, mahfilin caminin içine doğru taştığı, ikisi duvara gömülü, ikisi serbest dört ahşap direk tarafından taşındığı ve ajurlu ahşap korkuluklara sahip olduğu görülmektedir.

Yapının üzerini ahşap, ortasında sekizgen çerçeve içinde sekiz kollu yıldız bulunan düz bir tavan örtmektedir. Günümüzde yeşil boyalı, yaldız bezemeli mihrabı, ahşap çerçevesiyle ilgi çekicidir, iki yandan üzerlerinde madeni alemler içinde "kelime-i tevhid" yazılı, pilastrlarla sınırlanan mihrabın üst kısmında camlı kitabe levhası yer almakta ve kabartma olarak yapılmış levha rumî, palmetli bir tepelikle sonlanmaktadır. Mermer taklidi beyaz yağlıboyan minberi de ahşap olup, kapı köşelerinde "Muhammed" yazılı iki madeni alem bulunmaktadır. Önceleri ahşap olan vaaz kurşununun de yenilendiği, yine aynı köşeye betondan, üzeri karolarla kaplanmış olarak yerleştirildiği görülmektedir.

Yapının içinde, 1800'lü yılların sonlarına ait, o dönemin ünlü hattatlarının elinden çıkmış ilgi çekici levhalar ve yine mihrabın yanında, mihrapla benzer süslemelere sahip, ahşap büyük bir saat mevcuttur.

Caminin doğu cephesinde bugün içinde üç kabri barındıran küçük bir hazire vardır. Bunlardan en kuzeydekinin caminin banisi Hacı Ömer'e, diğerlerinin de aile fertlerine ait olduğu bilinmektedir.

BibL Ayvansarayî, ***Hadîha,*** n, 171; Raif, ***Mir'at,*** 198; Konyalı, ***Üsküdar Tarihi,*** 1,158-159; Öz, ***İstanbul Camileri,*** II, 17; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 525.

BELGİN DEMIRSAR

HACı PIRI CAMII

bak. KADİRİHANE TEKKESİ

HACı RAŞID EFENDI CAMII

bak. KÜÇÜK EFENDİ TEKKESİ

HACı SELIM AĞA KÜTÜPHANESI

Üsküdar'da Selami Ali Efendi Caddesi üzerinde yer alır. Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'nün bağlı birimidir.

III. Selim'in hocası ve Tersane-i Amire emini olarak ünlenen Hacı Selim Ağa'nrn (ö. 1797) 1781-1782'de kurduğu, Üsküdar'da bağımsız binaya sahip tek vakıf kütüphanedir.

Reisülküttab Tavukçu Mustafa Efendi'nin, köle olarak alıp, eğitip yetiştirerek devlet adamlığına eriştirdiği Hacı Selim Ağa, kütüphanenin yanı başmda bir de sıbyan mektebi yaptırmıştı ki, bugün yenilenen yapı Hacı Selim Ağa İlkokulu adını taşır. Hacı Selim Ağa, tersane eminliği sırasında, bir kalyonu vaktinde denize indirtemeyişinden dolayı III. Selim'ce idam ettirilmiştir. Eskiden okulun bahçesindeki mezarı, sonradan kütüphane bahçesinin sağ arka köşesine alınmıştır.

Hacı Selim Ağa, koleksiyonun büyümesini sağlamak ve diğer tüm giderleri karşılamak üzere pek çok taşınmazım kütüphaneye vakfetmiş; küçük oğlu Emin Efendi ise 1806'da yaptığı bazı ek vakıflarla geliri artırma yoluna gitmiştir.

Bugünkü kütüphane koleksiyonu Hacı Selim Ağa, Aziz Mahmud Hüdaî(->) ıı. Selim'in eşi Nurbanu Sultan, Kapıağası Yakub Ağa ve Kemankeş Abdülkadir Emir Hoca'nm bağışlarından oluşmuştur. Çe|itli zamanlarda yapılan diğer bağışlarla Âsâr-ı Cedide" ve "Müteferrik" adı altındaki yazma-basma koleksiyon, 1955'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Emetullah Gülnûş Valide Sultan(->), Kadiri Şeyhi Afgani Ali Haydar Efendi, Pertev Paşa, Hüseyin Kâzım Kadri ve öğretmen ihsan Mahvi'nin bağışlan bu nakil grubundandır. Aynca 1953'te, o yıl açılan Şemsipaşa Halk Kütüphanesi'ne de 5.000 yeni harfli basma kitap devredilmiştir.

Kütüphanenin bugünkü mevcudu 4.369 olup, bunun 2.885'i yazmadır. Yazma eserler arasında, Doğu kitap sanatlarının en güzel ve eski örnekleri ile deri üzerine yazılı en eski Kuranlar da bulunmaktadır. Hacı Selim Ağa ve diğer üç bağış grubu için eski harfli iki fihrist basılmıştır. Günümüzde Dewey Onlu Tasnifine göre fiş katalogu yapılmış olup, çoğu tasavvufla ilgili divanlar için aynca bir fiş katalogu daha mevcuttur.

Pazar ve pazartesi dışındaki günlerde açık olan kütüphanede, biri sorumlu üç personel görev yapmaktadır. Dışarıya ödünç kitap verilmemekte; mikrofilm ve fotoğraf türü istekler ise Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'nce karşılanmaktadır. Koleksiyonun büyük bir kısmının mikrofilmleri, Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivinde tasnif edilmiş olup, buradan da yarara sunulmaktadır.

Bibi. ***Defter-i Kütübhane-i el-Hac Selim Ağa,*** İst., 1310-1311; ***Defter-i Kütüphane-i Emir Hoca Kemankeş,*** (s. 50-63 Nurbanu Sultan kitapları; s. *64-66* Yakub Ağa kitapları), İst., ty; G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", ***TD,*** S. 33 (1980-1981); 1. E. Erünsal, ***Türk Kütüphaneleri Tarihi,*** II, Ankara, 1988; M. Alpay-S. Özkan, ***İstanbul Kütüphaneleri,*** İst., 1983; N. M. Öztürkmen, ***İstanbul ve Ankara Kütüphaneleri,*** Ankara, 1957; N. Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", ***VD,*** S. **16** (1982); S. H. Karahasanoğlu, "Hacı Selim Ağa ve Kütüphanesi", ***TT,*** S. 107.

HAVVA KOÇ

Mimari

Gerekli sakin ortamın oluşturulması amacıyla kütüphane avlu içine yerleştirilmiştir. Avluda kütüphaneden ve aileye ait lahitlerden başka çevre duvarına bitişik ufak bir çeşme ile meşruta evleri bulunmaktadır. Bugüne kadar orijinalliğini korumuş avluya girişi sağlayan kapının üzerinde tarih kitabesi yer almaktadır.

Rahatsız edici güneş ışınlarından korunmak için, bina güney-doğu istikame-

tinde yönlendirilmiş ve batı güneşi de revaklar ile kesilmiştir. Yapı geniş ahşap kasetli saçağı, alçı petek ve lokma demir şebekeli pencere biçimleriyle gelenekçi, başlıkları köşe yapraklı olan sütunları, yarım yuvarlak kemerleri ve dikdörtgen kesimli bölme parmaklığı ile de yenilikçi bir mimariye sahiptir. Dişli planı 6,00x16,25 m ölçüsündedir. Üstü aynalı tonozlarla örtülü üç gözlü bir revakla okuma salonuna girilir. Orijinal olan ahşap giriş kapısının üzerinde tamirat kitabesi ve iki yanında dikdörtgen iki pencere yer almaktadır. Bunlarla birlikte güney ve kuzey cephelerde altta ve üstte yer alan üçer pencere iç aydınlığı ve havalandırmayı sağlamaktadır. 5,50 m kenarlı kare mekânı örten 6,40 m yükseklikteki sağır kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Rutubete imkân vermemek için zeminden iki basamak yükseltilerek havalandırması sağlanan 4,20 x4,60 m'lik kitap deposu 1 m kalınlıktaki basık bir kemer ve demir bir perde parmaklık ile okuma salonuna açılmış ve 4 m yükseklikte tutulmuştur. Kare planlı okuma salonunun arkasmda yer alan ve kitap deposu olarak kullanılan bu mekânm üst örtüsü tonozdur. Deponun güney, kuzey ve doğu cephelerinde birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Yangın tehlikesine karşı bir önlem olarak pencere iç kepenkleri de demirden yapılmıştır. Yapı kesme taştan yapılmaşsa da sonradan beyaz bir harç tabakası ile sıvanmıştır, içte ve dışta oldukça sade fakat ahenkli bir görünüşe sahip olan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi yapım ve formda klasik biçimi sürdürmesi balonundan ilginçtir.

Bibi. Y. Durbalı, "İstanbul Kütüphaneleri ve Sıbyan Mektepleri", (İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi), 1963; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 404-407; Unsal, *Kütüphaneler,* 101.

GÜLBİN GÜLTEKÎN

HACI TEHNİYESİ

Hacdan dönenleri karşılama ve kutlama törenleri. "Hacı bayramı" diye de adlandırılırdı.

Hacı kafilelerinin dönmeye başladığı haber alınınca erkek ya da kadın herhangi bir bireyi hacca giden ailelerde birtakım hazırlıklar göze çarpardı. Yapılacak ilk iş evin kapışım yeşile boyamaktı. Hac dönüşünün başladığı günlerde yeşile boyanan kapılar o evden birinin ya da birkaç kişinin hacca gittiği anlamına gelirdi. Yeşile boyanmış kapı önlerinde el ele tutuşup halka olmuş çocuklar, sevinç içinde *Dön baba dönelim/Hacılara gidelim/lokum, şerbet içelim* tekerlemesini hep bir ağızdan söyleyerek oynarlardı.

Kafileler bazen Üsküdar'da karşılanır, dua ve tekbirlerle evlerinin önüne kadar getirilir; burada hacmin tekrar gitmesi, gidemeyenlere de haccın kısmet olması için dualar edilirdi. Hacı ve akranlan tekrar buluşmanın sevinciyle kucaklaşır, orada bulunan küçükler de hacının sağ elinin avuç içini öperek dağılırlardı.

Hacca gidiş ve dönüş eskiden çok yorucu olduğu için karşılayıcılar arasında yer alan konu komşu ve eş dost hacmm dinleneceğini düşünerek onu ailesiyle yalnız bırakırlardı. Hacı ertesi gün kendisim tebrike gelenleri kabul etmeye başlar; bir masa üzerine konulmuş tabaklar içine yuvarlak kesilerek yerleştirilmiş yeşil çuhalara ıtır, tarçın, karanfil yağları damlatılır, ziyarete gelenler bu çuhalara ellerini sürerlerdi. İçine su konulmuş sürahilere bir miktar zemzem dökülür ve ziyaretçilere kulpsuz yeşil fincanlarla ikram edilirdi. Zemzemli su ikramından sonra yağlı çörek hamurundan şekerciler tarafından özel olarak sipariş üzerine imal edilmiş küçük ve dört köşe hacılokumları ikram edilirdi. Hacılokumu tek basma ikram edilmez, gülsuyu karıştırılmış şeker şerbetiyle dolu kâse içinde sunulurdu. Ziyaretçilerin ailenin ya da hacının tanıdığı olması şart değildi. Çevresi yeşile boyanmış her kapıdan şerbet içmek, lokum almak için girilebilkdi.

Ziyaretçiler "Allah tekrarını nasip etsin" dualarıyla ayrılırken, "Size de kısmet olur inşallah" şeklinde mukabele görürlerdi. Ziyaretçilere, aileye ya da hacıya yakınlık derecesine göre bazı armağanlar verilirdi. Bunlar küçük bir ödağacı parçası, küçük bir meşin torbacık içinde 4-5 dirhem ağırlığında sürme, yine meşin torbacık içinde Mekke kınası, 10 dirhem kadar Kabe toprağı, değişik ahşap malzemeden yapılmış 99'luk tespihler, az miktarda hurma, misvak ve Kabe halkasından ibaret, küçük ancak kutsallık izafe edilmiş armağanlardı.

Hacı tehniyesi kadınlar arasında da yapılırdı. Hacının eşi, kızı ve yakın akrabası olan kadınlar yeşil rengin ağırlıkta olduğu giysiler giyer, yeşilli başörtüsü bağlarlardı. Kadın hacıların tehniyesi daha da gösterişli olur, erkeklerin tebrikinde uygulanan törensel davranışlara da yer verilirdi. Büyük bir oda ya da sofa şallar, ipekli kumaşlarla süslenir, hacı kadın ya da erkek hacının eşi, annesi, kız çocukları ve komşu ya da akraba genç kızlar ziyaretçilere ikramda bulunurlardı. Ziyaretçiler arasma karışan ve kız görücülüğüne çıkan kadınlar, ev içinde daha rahat hareket eden genç kızları bu ziyaretler sırasında görme imkânı bulurlardı. Hacı tehniyesi geleneği bazı değişik uygulamalarla günümüzde de devam etmektedir.

Bibi. M. Alp, "Eski İstanbul'da Hacı Tehniyeleri", *TFA,* VIII, S. 177 (Nisan 1964), s. 3383-3384; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 136-137; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 698.

İSTANBUL

HACIBEKİR

Şekerciliğin Türkiye'ye yayılmasını ve Türk şekerlemelerinin yurtdışında tanınmasını sağlayan ünlü şekercilik kuruluşu.

Kuruluşa adını veren Hacı Bekir, aslen Kastamonu'nun Araç İlçesi'ndendir. Do-

Hacı Bekir'i dükkânında şeker satışı yaparken betimleyen Preziosi'nin bir resmi, 19. yy. *İlyas Topçuoğlu koleksiyonu*

ğum tarihi kesin olarak büinmiyor. Küçük yaşta İstanbul'a gelen Hacı Bekir, önce Hamidiye Medresesi'nde öğrenime başladı. Sonra okulu bırakarak şekerci çırağı oldu. Kısa sürede mesleğin inceliklerini öğrenerek kalfa ve ustalığa yükseldi. 18 yaş civarındayken 1777'de Bahçekapida ilk şekerci dükkânını açü. Önceleri "Araçlı Şekerci", 1817-1820 arasında hacca gittikten sonra da "Hacı Bekir" adıyla tanındı. II. Mahmud döneminde (1808-1839), sarayda da her türlü şekerleme yapıldığı halele Hacı Bekir'in şekerlemeleri satın alınmaya başlandı. Hacı Bekir'e sarayın "şekercibaşılık" unvanı verildi. Bu unvan babadan oğula Ali Muhiddin Hacıbekir'e kadar devam etti.

Hacı Bekir'in 1851'de İstanbul'a gelen Maltalı ressam Amadeo Preziosi tarafından dükkânında şeker satarken bir resmi yapıldı. 1856-1861 arasmda 90-95 yaşlan arasında vefat etti. Eyüp Mezarlığına gömüldü. Hacı Bekir'in ölümünden sonra Bahçekapidaki dükkânı oğlu Mehmed Muhiddin, onun ölümünden sonra da torunu Ali Muhiddin Hacıbekir (1891-1974).işletti.

Hacı Bekir, 1777'de İstanbul'da şekerci dükkânı açtığında İstanbul'da akide ve lokum yapılıyordu. Ancak, bugünkü anlamda şeker ve nişasta henüz yoktu. Hacı Bekir, ilk lokumlarında tatlandırıcı olarak bal ve pekmez, mısır nişastası yerine de un kullanmıştı. 18. yy'ın sonlarında Güney Amerika'dan getirilen şekerkamışlarından Avrupa'da bol miktarda şeker üretilmeye başlandı. Şekerin İstanbul'a da gelmesiyle 18. yy'ın sonlarından itibaren şekercilikte gerçek şeker kullanılmaya başlandığı görüldü. 1811'de nişasta keşfedildi. **19.** yy' m ortalarından itibaren de lokum yapımında su bağlayıcı, doku yapıcı madde olarak unun yerine mısır nişastası kullanıldı. Böylece lokum yapımında üstün kalite ve tada ulaşıldı.

Hacı Bekir, küçük dükkânında Araç'tan getirdiği çıraklarının yardımıyla kaliteli malzeme kullanımına ve temizliğe önem vererek akide ve lokum yapmıştı. Tarçınlı, güllü, portakallı, limonlu, sakızlı akideler onun buluşudur. Yalnızca Araçlı kalfa ve çıraklar çalıştırarak, şekerciliğin sırlarını koruyan Hacı Bekir, şekerciliği bir "memleket mesleği" durumuna getirmişti.

Türk lokumunu dünyaya tanıtan da Hacı Bekir'dir. Hacı Bekir'in dükkânından **19-** yy'm başlarında lokum alıp İngiltere'ye götüren bir İngiliz turistin lokumları, "Turkish delight" adıyla tanıtmasıyla Avrupa'da Türk şekerlemelerinin ünü yayıldı.

Hacı Bekir öldüğünde, akide ve lokumlarının ünü oldukça yayılmıştı. Oğlu Mehmed Muhiddin, babasının yolunda yürüyerek kalite ve temizliğe önem verdi. Osmanlı Devleti'nin iştirak ettiği uluslararası ticaret fuarlarına Hacı Bekir'in şekerlemeleri de götürüldü. Hacıbekir ürünleri 1873 Viyana Fuarinda gümüş madalya, 1888 KölnFuarinda gümüş madalya, 1897 Brüksel Fuarinda altın madalya, 1906 Fransa Fuarinda altın madalya kazandı. ABD, Fransa, Hollanda ve İngiltere'de Hacıbekir şubeleri açıldı. Günümüzde bu şubeler temsilciliğe dönüşmüştür. 1870'lerde Bahçekapı, şekercilerin merkeziydi. Hacı Bekir'in damadı Osman Efendi de Bahçekapida bir dükkân açmıştı. Hacıbekir'de yetişen Araçlı şekerciler zamanla dükkân açarak Türkiye'nin birçok ilinde Hacıbekir kalitesine yakın şekerlemeler üreterek satmışlardır.

Mehmed Muhiddin Efendinin oğlu Ali Muhiddin Hacıbekir dönemi, müessesenin en parlak dönemidir. Bahçekapı'daki dükkâna ek olarak Karaköy, Galata, Tepebaşı, Pangaltı, Çarşıkapı, Beyoğlu, Parmakkapı, Kadıköy satış mağazaları açıldı. Mısır'da bugün kapatılmış olan Kahire ve İskenderiye şubeleri kuruldu. 1911'de Mısır hıdivi tarafından da Ali Muhiddin'e şekercibaşüık unvam verildi.

Ali Muhiddin Hacıbekir, 31 Aralık 1974'te öldüğünde istimlak ve benzeri nedenlerle kapatılmış şubeler dışmda İstanbul'da Bahçekapı'da iki, Beyoğlu, Parmakkapı, Karaköy ve Kadıköy'de birer olmak üzere altı satış mağazası, üç imalathane ve bir fabrikadan oluşan Hacıbekir Müessesesi vârislerin ortak olduğu Hacıbekir Lokum ve Şekerli Mamuller Sanayii AŞ ve Ali Muhiddin Hacıbekir Şekercilik Ticaret AŞ adıyla iki anonim şirkete dönüştürüldü. Şirketlerin genel müdürlüğüne ise Ali Muhiddin Hacıbekir'in kızı Aliye Hanımla evli Doğan Şahin getirilmiştir. Günümüzde ikisi Bahçekapida, biri Kadıköy'de ve biri Parmakkapida olmak üzere dört şube faaliyettedir. Çikolata sanayiinin ve fabrikasyon şekerleme üretiminin gelişmesi, ayrıca ithal şekerlemeler dolayısıyla 1980'li yılların sonuna doğru Hacıbekir Müessesesinin parlak yıllan geride kalmıştır.

BibL H. T. Dağlıoğlu. "İstanbul'da Şekercilik", *HBK* V, S. 65 (Mayıs 1936), s. 112; S. Güngör, "Şekerci Hacı Bekir", *Yeni Sabah,* S. 2737 (3 Ocak 1946), s. 4; N. Tan, "Türkiye'de Şekerciliğin Gelişmesinde Hacıbekir Müessesesinin Rolü", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri-,* Ankara, 1984. s. 21-44.

NAİL TAN

HACIHÜSRFV

Beyoğlu İlçesi'nde semt.

Sulukule, Selamsız ve Ziba'yla birlikte İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşimlerinden biridir. İstiklal Mahallesinin Hacı Ahmet Mahallesine komşu olduğu batı kesiminde yer alır. Semt adını buradaki Hacı Hüsrev Caddesi'nden alır. Bu cadde Ali Kabuli Sokağiyla Feriköy'e çıkan Yay Meydanı Caddesi'ne bağlanır. Doğudaki Hacı Ahmet Bostam Sokağı ile batıdaki Piyale Paşa Bulvarı arasmda yükselen sırtta bulunan yerleşme alanı günümüzde Hacıhüsrev olarak adlandırılır. Hacıhüsrev, kuzeyde Feriköy Mezarlığiyla sınırlanır.

Hacıhüsrev, İstanbul Belediyesinin 1934 tarihli *İstanbul Şehri Rehberi'ne* göre, Beyoğlu İlçesi'nin Kasımpaşa Nahiyesine bağlı Hacı Hüsam Mahallesi'nin sınırları içinde görülmektedir. Daha sonra Hacı Hüsrev olarak anılan mahallenin adı, halkın da isteğiyle 199Tde İstiklal biçiminde değiştirildi.

Bölgenin ne zamandan beri meskûn olduğu bilinmemektedir. Buraya adını veren Hacı Hüsrev'in, İstanbul'un fethi sırasında gemilerin Halic'e mdirilmesini kolaylaştıran yağlama yöntemini bulan kişi olduğuna ilişkin bir halk söylencesi vardır. Bu söylence göz önüne alınırsa semtin Osmanlıların İstanbul'daki varlığıyla yaşıt olması muhtemeldir. Daha somaki yıllarda çevresindeki öbür yerleşim alanlarına göre daha yüksek ve havadar olduğundan Kasımpaşa tersanelerinde görev yapan önemli devlet memurları ve denizci paşaların konaklar yaptırarak buraya yerleştikleri söylenir. Hacıhüsrev'deki birçok sokağın denizci adları taşıması bu söylentiyi doğrular niteliktedir. 1940'lara gelindiğinde söz konusu köşk ve konaklardan pek azı ayakta kalmıştı. Buna karşılık, sırtın eteklerini kaplayan bostanlar ve çayırlar yüzünden İstanbul halkının sevdiği bir mesire yerine dönmüştü. Bu bostanların

Hacıhüsrev'deki yaşamdan bir kesit.
Yücel Tunca, 1993

arasından akan Piri Paşa ve İplikhane dereleri, üzerlerindeki Tahtaköprü ve Kadınlar Çeşmesi Köprüsü'yle aşılırdı. Günümüzde bu köprülere ait herhangi bir kalıntıya rastlanmaz. Yöre yaygın olarak yerleşime açıldığında bu dereler yeraltı kanallarına alınmıştır.

1950'lerde yaygınlaşmaya başlayan gecekondulaşma, bugün de varlığını korumaktadır. Nüfus yoğunluğu diğer gecekondu bölgelerinin tersine oldukça düşüktür.

Hacı Hüsrev, 11. yy'dan beri İstanbul'da oldukları bilinen Çingenelerin yerleşik düzene geçtiği ilk mahallelerden biri, belki de en ünlüsüdür. Kendilerini "Roman" olarak adlandıran Hacıhüsrevliler daha çok falcılık, hurda demir ve kâğıt toplayıcılığı, müzisyenlik gibi mesleklerle geçimlerini sağlarlar. Aralarından zaman zaman hap ve esrar satıcılığı, hırsızlık ve yankesicilik gibi suç niteliği taşıyan işlere karışanlar da çıkan Hacıhüsrev halkı, bu nedenle ortaya çıkan kötü ünden kurtulmak için son yıllarda çaba harcamaktadır.

İSTANBUL

HACOPULO KÖŞKÜ

Büyükada'da, Çankaya (Nizam) Caddesinin üzerinde bulunmakta, günümüzde Adalar İlçesi'nin, kaymakamlığı ve diğer resmi daireleri barındıran hükümet konağı olarak kullanılmaktadır.

Adalarda bulunan köşklerin en büyüklerinden ve en görkemlilerinden olan bu yapı, 19. yy'ın ikinci yarısında inşa ettirilmiştir; daha sonra, dönemin ileri gelen tüccarlarından ve bankerlerinden Kiryako Hacopulo'nun malikânesi olmuştur. I. Dünya Savaşından sonra hazineye intikal eden, işgal yıllarında da Büyük Emperyal Oteli olarak kullanılan köşk 1927'de hükümet konağına dönüştürülmüştür.

Caddenin kuzey (deniz) yakasında, setler halinde deniz kıyısına kadar inen geniş bir bahçenin içinde yer almaktadır. Kesme taştan mamul babaların kuşattığı bahçe kapısının, süslemek demir kanatlarında Kiryako Hacopulo'nun inisyalleri (HK) göze çarpar. Büyük boyutlu köşk, kagir bir bodrum üzerine oturan üç ahşap kat ile kısmi bir çatı katından oluşur. Çatı katının, yapının otel olarak kullanıldığı yıllarda eklendiği anlaşılmaktadır. Çağdaşı olduğu sivil mimarlık eserlerinin büyük çoğunluğu gibi, Hacopulo Köşkü' nün tasarımında da geleneksel orta sofalı plan şemasının uygulandığı, buna karşılık cephelerde ve iç mekânlarda bulunan mimari ayrıntılarda ve süsleme öğelerinde dönemin eklektik zevkinin egemen olduğu gözlenmektedir.

Bodrum katı servis birimlerine, zemin kat çeşitli salonlara, birinci kat yatak odalarına, ikinci kat ise hizmetkâr odalarına tahsis edilmiştir. Köşkün, güneye (caddeye) ve kuzeye (denize) bakan cephelerinin ekseninde, içerdeki sofalara tekabül eden çıkmalar yer almakta, söz konusu çıkmalar zemin kat ile birinci katta balkon olarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Doğu cephesinde çıkıntı yapan, yarım sekizgen planlı, kagir merdiven Meşinin üzerine ahşap bir cihannüma oturtulmuştur. Silindir biçimindeki cihannüma çepeçevre balkonla kuşatılmış, söz konusu balkon, alttan konsollarla desteklenen ahşap direklerin taşıdığı, sekiz köşeli bir saçakla gölgelendirilmiştir.

Köşkün barındırdığı mekânların duvarlarında ve tavanlarında kartonpiyer, yağlıboya ve kalem işi tekniklerinin görüldüğü zengin bir süsleme programı uygulanmıştır. Özellikle zemin kattaki sofayı kuşatan ve belirli fonksiyonlara tahsis edilmiş salonlarda (müzik salonu, av salonu, yemek salonu, misafir salonu), mekânın anlamı ile ilişkili tasvirler dikkati çeker. Tavanların birçoğunda görülen kasetler, antik Yunan mimarisinden alınma yumurta frizleri ile donatılmış, bunların ortasındaki yuvarlak madalyonların içine çeşitli figüratif tasvirler ile stilize edilmiş bitkisel motiflerden oluşan göbekler yerleştirilmiştir. Köşkün bahçesinde Hacopulo ailesinin kullandığı küçük bir şapel ile deniz kıyısına yakın bir misafir köşkü bulunmaktadır.

BibL Tuğlacı, ***İstanbul Adaları,*** **I,** 277-279.

M. BAHA TANMAN

HACOPULO PASAJI

İstiklal Caddesi ile Meşrutiyet (eski Tepebaşı) Caddesini birbirine bağlayan ve Panaiya İsodion Kilisesine de geçit veren, üç ana kagir yapıdan oluşmuş bir komplekstir. Bu şekliyle ortası avlulu "T" geçitli, üstü açık pasaj tipine girer. Adını ilk sahibi İstanbullu zengin bir Rum tüccar olan M. Hacopulo'dan alan hanın ve pasajın 1850'li yıllarda yapıldığı sanılmaktadır.

Pasajın en büyük özelliği, yapıldığı günden beri, içinde bulunan dükkânların tamamına yakınının, düğmeciler, işlemeci ve brodeciler ile model çizimcilerinden oluşmasıdır. Bugün bile (kapalı olan dükkânların dışında) pasajm durumu ve görünümü aynıdır.

1870-1880'li yıllarda pasajdaki tuhafiyeciler (ibrişim, düğme satanlar) Marino, Yani Malaksotis, Kosmi, Karnik Acaryan, Lukidis, Adamantidis ve ortağı idi. Ayrıca kuaför Valantin kardeşler, halıcı Filipoviç, görkemli lokanta ve meyhanesiyle Kanelos, Paris somya ve karyolalarının satımını yapan Neyrat, Pera'nın güzel hanımlarına hizmet veren Matmazel Adel, erkek terzilerinden Foskolo, Armao, Barbagallo ve Marengo buradadırlar.

Hacopulo Pasajının avlu (üstte) ve geçidinden görünümler. *Nazım Timuroğlu, 1993*

Said Naum Duhani'nin ve Recaizade Ekrem'in eserlerinde sözünü ettikleri ünlü ayakkabı ve çizme yapımcısı Heral'in dükkânı da buradaydı. Adam musiki mağazası daha doğru bir deyimle "Salle Adam" pasajın Tepebaşına çıkan yönündeydi. Bu mağaza 18ö9'un sonlarına doğru açılmıştı. O dönem daha çok müzik aletlerinin satımı ve onarımı ile uğraşan mağaza, süreç içinde "Pera"daki müzik salonlarının azlığı nedeniyle, üst katım bir dinleti salonu haline getirdi. Bu salonu Temmuz 1874'te Dikran Çuhacıyan Türkçe opera sahneleyebilmek için bir okul olarak açtı. Dikran Çuhacıyan ayrıldıktan sonra burası oda müziğini sevenlerle dolup taşmaya başladı. 1890'da Zoli burayı yeniden dekore ederek bir tiyatro haline soktu. Bu sıralarda, Adam'm yardımcısı, Pascal Keller ondan ayrıldı ve Grand Rue de Pera üzerinde kendine bir işyeri açtı. Ancak Adam ölünce, tekrar eski yerine döndü. Kendisi işi bıraktıktan sonra burayı Michel Armao satm aldı ve adını da Armao müzik evi koydu. Daha soma burası kapanarak bir muhallebiciye dönüştü.

Bu pasajda ayrıca Duhani'nin sözünü ettiği çamaşırcı Touzet'in dükkânları da vardı. 1910'a doğru Touzet ölünce eşi bir müddet daha işi götürebilmişti. 1886'da Tiyatro (şimdiki Sahne) Sokağının köşesine taşınacak olan Seidenberg'in ünlü "Aux Camélias" mağazası da önceleri burada idi. Bu mağazanın yerine aynı işi götüren Niko Tiberius'un Louvre mağazası gelecek ve daha sonra o da Grand Rue de Pera üzerindeki yeni yerine taşınacaktır.

1900'lü yılların başında pasajda genelde bir değişme görülecektir. Örneğin tuhafiyecilerden Lagudakis ve Adamantidis, Pol Antikakis, Nikolaidis ve Sergiadis, Mihal Karotsies, Mandalidis, Atanas Adamantidis, Antuan Antoniadis, Konstantin Anastasiadis, Kozmodopulos, Leon Kuyumcuyan yeni gelenlerdi.

Model çizimcileri Jan Pulcu, Sarafoğlu, Miran Eseyan, Vasil Karotsieris, Aleksandridis, İzak Basmacıyan, terzilerse N. Krimizakis, Matmazel Artar, Ana Vlahopoulos, Yani Sayahas, Gomidas Kalemkaryan'dır. Peruk yapımcısı Edvard Lekeciyan, korseci İsabel Dellasuda, manifaturacı Vincent Tıngır, Keller musiki mağazalarma ek olarak müzik aletleri satımcısı "Mavrides" de bu dönem yerleşenlerdir. Kalıpçı ve ütücü (fes ve şapka ütücüsü) Demosten Valsamakis, kürkçü Yorgo Askalidis, şarküteri ve tereyağı satan Hacı Nikoli, kuaför Niko Matzudelli, ayakkabıcı Yorgo Burnazakis, tıbbi aletler satan Pierre Dellasuda ve kahvehane işleten Niko Zellios pasajda dükkân tutmuş diğer kişilerdir.

Süreç içinde, pasajın genelinde dükkân türleri bakımından büyük bir değişiklik olmayacak, örneğin, tuhafiyeci Lagudakis'in yerine Papadopulos, modelci Miran Eseyan'ın yerine tuhafiyeci Anastas Francis, terzi Krimizakis'in yerine terzi Yani Antoniadis, tuhafiyeci Konstantin Anastasiadis'in yerine tuhafiyeci Mihal Skallaris, kalıpçı Demosten Valsamakisîn yerine kalıpçı Yani Yoanidis, kürkçü Yorgo Askalidis'in yerine kürkçü Torna Dobridis, şarküteri ve tereyağcı Hacı Nikoli'nin yerine aynı işi sürdüren Madam Elen Panorias, kuaför Yani Matzudelli'nin yerine gene kuaför Yani Stropulos, İzak Basmacıyan'm yerine Molokotos kardeşler, Niko Zellions'un kahvehanesinin yerine ise tuhafiyeci Karaca gelecektir.

19401ı yıllarda pasajın görüntüsü aynıdır. Yalmz Meri (Hamalbaşılı) "Mod Meri" yi, Katina ise "Mod Katya"yı yan yana açacaklardır. Funus Cenaze levazımatçısı da cilalı tabutlarıyla, pasajın Tepebaşı kapısının yanma yerleşecektir. Pasajın mühim bir özelliği de Namık Kemal ile Ahmed Midhat Efendinin 1872-1873'te çıkardıkları *İbret* gazetesinin matbaa bölümü ile yönetim büroları pasajm Tepebaşı çıkışının hemen sağındaki iki katlı binada olmasıdır. Köşe yapan bu yerin berisinde yukarı çıkan bir merdiven o dönemler vardı. Karşı köşede ise, aynca gene yukan çıkan diğer bir merdiven de bulunmakta idi. Büro olarak kullanılan üst katta, üç odalık bir bölüm vardı. Üç odalık bölüm aslmda iki oda olarak yapılmış ancak odalardan biri çok büyük olduğu için bölünerek iç içe iki oda olarak İmkaıulmıştı.

5 Nisan 1873'te gazetenin kapatılması ve Namık Kemal ile Ahmed Midhat Efendinin sürgüne gönderilmeleri üzerine burası Zaptiye Nezareti emriyle boşaltılmıştı. *İbret* taşınmadan önce de buradaki matbaa ve bürolar, Ahmed Midhat Efendi' nin idi, Hacopulo Pasajı bugün Danışman Geçidi olarak bilinmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

Mimari

Pasaja eklektik bir yapı sergileyen ve zemin katlarında dükkânlarm olduğu, toplam dört katk üç binadan birine iç avludan, diğer ikisine de Meşrutiyet Caddesi üzerindeki sağlı sollu kapılardan girilir. Gerçekte burası, iki kolun birleştiği tek bir geniş cephe şeklinde düzenlenmiş ve pasaj giriş kapısı da yapının orta aksına oturtulmuştur. İki yanında, önceden var olduğu anlaşılan ve üst kat silmesine kadar uzanan kilit taşlarıyla dairesel kemerli bölüntüler, bugün buradaki kahvehaneler tarafından bozulmuş durumdadır. Üst kattaki düz atkılı, bezemesiz pencerelerin monotonluğunu iki "fer-forje" balkon bozar. Pasaj kısrmnda ise, birinci katlardaki üzerleri basık veya dairesel kemerlerle belirginleştirilmiş, iki yanı sütunçeli pencerelerin dışında sadelik hâkimdir. Fakat, tüm bu neorönesans etkilere karşın, diğer tarafta, İstiklal Caddesi üzerindeki dar cephede gerek oranlan, gerekse sütunlu, üçgen alınlıklı balkonu ve çatı frizleriyle neoklasik bir tarz görülür. Buradan pasaja, Danışman Geçidi de denilen, iki tarafında küçük, tek katlı dükkânların bulunduğu çok dar ve üstü tonozlu bir koridordan geçilerek girilir. Soldaki büyük bina, ilk yapıldığında Hacopulo Apartmanı olarak yapılmıştır ve buradaki dâirelere, katlardaki açık koridorlardan girilir.

Bibi. And, *Tanzimat;* Cezar, *Beyoğlu;* İ. Berk, *Pera,* İst., 1990; Cervati Freres & Cie., *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature, 9 me Année 1889-1890,* îst., 1890; *La Turquie,* 30 Mart 1877, *ae,* 15 Nisan 1871, M. Tunçay-C. Koçak (haz.), *Türkiye Tarihi,* IV, İst., 1989.

SEZA DURUDOĞAN

HAÇ (SURP) KİLİSESİ

Üsküdar'da Kozanoğlu Sokağı no. 3'tedir. Üsküdar'daki iki Ermeni kilisesinden biridir. Kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk inşa tarihi Eremya Çelebi Kömürciyan'm *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi) adlı eserini bitirmesinden (1684) sonra ve 1690'dan öncedir. Papaz Dacad Pasavan bazı elyazmalarına dayanarak bu ilk inşa tarihini 1687 olarak kabul eder.

İlk kez Papaz Balatlı Apraham tarafından ahşap olarak inşa ettirilen kilise, 1727'de Patrik Bitlisli LX. Hovhannes Golod'un kişisel çabalanyla tekrar inşa ettirilir. Patrik Zimaralı II. Hagop Nalyan döneminde (1741-1764) Çakaldağı ve Çamlıca'dan su getirtilerek Kayserili Sarkis Kalfa tarafından semte iki de çeşme yaptırılır.

18. yy'm son çeyreğinde beş (1779, 1781, 1782,1785 ve 1797), 19. yy'm başında da bir kez (1808) onarım geçiren kilise 1830'da Patrik Balatlı III. Garabed döneminde daha geniş bir planla kagir olarak tekrar inşa edilir. Planları hassa miman Hovhannes Amira Serveryan tarafmdan hazırlanır. Hassa miman Krikor Amira Balyan, Harutyun Amira Bezciyan (Kazaz), Mikael Amira Pişmişyan ve daha birçoklarının yardımlarıyla gerçekleştirilen yapı 22 Eylüİ 1830'da takdis edilerek ibadete açılır. 1831'de Mikael Amira Pişmişyan Kilise'ye bir sarnıç yaptırır. Kilise'nin ilk kurucusu olan Papaz Apraham'ın ve su mütevellisi Başdiakos Mardiros'un anısına kilisenin bahçesinde birer vaftiz kurnası yapılmıştır.

1833, 1838 ve 1846'da yeni kiremitlerle çatısı onarılan kilisenin batı yönüne 1882'de bir çan kulesi inşa edilmiştir. Kilise kompleksinin bir parçası olan bahçedeki çeşme, Garabet Ödabaşyan adlı hayırsever tarafından 1970'te yaptırılmıştır. Yönetim kurulu toplantı odası, salon ve diğer odalar 1950'de Kalusd Gülbenkyan'm maddi yardımlarıyla yaptırılmıştır.

Surp Haç Kilisesinin geçirdiği en büyük onarımlardan biri de 1962'de gerçekleştirilendir. Bu onarım sırasında bazilik planlı kilisenin uzun nefini örten ahşap çatı örtüsü Kalusd Gülbenkyan Foundation'm maddi desteğiyle beton olarak yenilenmiştir. Kilisenin 1710'da kurulmuş ve hâlâ çalışan Miatzial adlı bir korosu da vardır.

Mimari

Bazilik planın tipik örneklerinden olan kilisenin ana bölümü tek netten oluşur. Beşik tonozla örtülü bu bölüme batı yönündeki çan kulesinin altından girilir. Girişte sağ ve solda iki nhtla çıkılan kavit (narteks) denen bölüm vardır. Asıl ibadet edilen bölümden demir parmaklıklarla ayrılan bu bölüm kuzey, güney ve batı yönündeki duvarlardaki pencerelerden gelen ı-şıkla aydınlanır. Narteksteki kolonlar üze-

rinde vernadun (koroya tahsis edilmiş olan galeri katı) yükselir.

İbadete ayrılan nefe kuzey ve güney yönlerinden kapılar açılmıştır. Nefin ön bölümü ise din adamlarına ve okuyuculara tahsis edilmiştir. Tas denen bu bölüm nef seviyesinden bir basamak yüksek olup, ahşap korkulukla çevrilidir. Burada kuzeydeki iki kapıdan vaftizhane olarak kullanılan şapele, güney yönündeki tek kapıdan ise diğer şapele girilir. Duvarlarda basık kemerli iki sıra pencere yer alır. Duvarların bitimiyle tonozun başlangıcında kiliseyi çepeçevre saran korniş vardır.

Merkezi ibadethanenin doğu yönündeki son bölümüne iki yönden beş basamakla çıkılır. Burada ana abside paralel duvarlardaki iki nişe iki altar (sunak) yerleştirilmiştir. Tam ortada ise yivli iki kolon ve Korint üsluplu başlıkları üzerinde yükselen kemerle başlayan ana absid yer alır. Absid tepede açılan pencereden, kilisenin ön bölümü ise ana sunağm yanlarındaki iki küçük sunağın üzerindeki oval ve demir kafesli pencerelerden ışık alır.

Absidin merkezinde ana sunak bulunur. Sunak 1842'de hassa mimarı Hovhannes Aznavuryan Efendi'nin maddi katkısı ile inşa edilmiştir. Ön tarafta kolonlar üzerinde yükselen bu sunak, tipik Ermeni kilise mimarisinin konik başlıklı beş adet gatoğige ile son bulur. Sunağın arka tarafında ise hazine ve tören giysi odaları bulunur. Bunlardan güneydeki, güney şapelinin absidine açılır.

Kuzey ve güneydeki şapeller de kendi başlanna ele alınabilirler. Bunlar da bazilik planda olup, birer minyatür kilisedir. Batı yönünden ayn girişleri, pencereleri, okuyucu bölümleri vb vardır. Absidde kolonlar üzerine oturan kemerin altında birer sunakla sona ererler.

Absid içerisinde sunağın çevresinde İsa'nın on iki havarisinin resimleri vardır. Kemerde klasik Ermenice "Kutsal Haç'ının gölgesinde bizleri koru" yazılıdır. Kemer alçıdan bir süslemeyle çevrilidir. Kilisenin merkez aksı üzerinde, absid kemerinden yukarıda tipik Ermeni Haçı, iki yanlarında, daha aşağıda ise eşit kollu ve çevresi süslü haçlar vardır. Bunlar kilise içerisindeki az sayıdaki süslerin başlıcalarıdır. Bunlann dışında, absiddeki kolonların üzerindeki kornişe iki adet rozet, hemen onların üzerine de dekoratif vazolar oturtulmuştur.

Özel günlerde sunakta kullanılan resimler diğer günlerde kilise içerisinde kullanılarak belli oranda süsleme sağlanmaktadır. Resimlerden önemli bir bölümü saray ressamı Hovhannes Umed Beyzad tarafından hazırlanmıştır. Kilisenin arşivinde 1791'de Başdiakos Mardiros tarafından tutulmaya başlanan vaftiz kayıt kütüğü ve birkaç eski defter de mevcuttur.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HAÇADURYAN, KAREKİN

(6 Kasım 1880, Trabzon - 22 Haziran 1961, İstanbul) Türkiye Ermenileri 81. patriği.

Asıl adı Haçik'tir. Trabzon'da Ermeni Ilkokulu'nda, daha sonra ise Venedik Mıkhitarist rahipleri topluluğunun okulunda öğrenim gördü. 1896'da Venedik'teki Katolik mezhebine ait Murad-Rafaelyan Ermeni Okulu'na kaydoldu. 1898'de lise öğrenimini yarım bırakarak İstanbul'a döndü ve İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban Okulu'na girdi. 20 Mayıs 1901'de Episkopos Yeğişe Turyan tarafından rahip takdis edilerek "Karekin" adını aldı. 1903'te İstanbul'a dönerek Beşiktaş, Hasköy ve Gedikpaşa Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. 1906'da Sis'teki (bugün Kozan) ruhban okulu müdürlüğüne atandı. 1907'de Maraş'taki Getronagan Okulu müdürlüğüne getirildi. Mayıs 1909'da İstanbul'a dönerek, dinsel içerikli *Dacar* (Mabet) dergisini yayımladı. Daha sonra Armaş Ruhban Okulu ikinci müdürlüğüne çağrıldı. 1912'de Arapkir Ermenileri ruhani önderliğine seçildi. 1913'te tekrar İstanbul'a döndü. Nisan 1914'te Konya Ermenileri ruhani önderi oldu.

Ağustos 1915'te Kudüs'e giderek oradaki ruhban okulunda öğretim görevlisi olarak çalıştı ve Ruhani Meclis üyeliğinde bulundu. Bu görevleri sırasında Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılışı konulu kapsamlı bir eser hazırlamaya başladı. Yıllar sonra yayımlanan bu eserin adı *Aşkharhi Luysın İHays'da* (Dünyanın Işığı Ermeniler Arasında). I. Dünya Savaşının bitiminde İstanbul'a döndü.

1919'da Trabzon Ermenileri Ruhani Önderliği Kaymakamlığı makamına seçildi. 1 Temmuz 1922'de tüm dünya Ermenileri Patriği V. Kevork (Surenyan) tarafından Trabzon Bölgesi üzerine episkopos takdis edildi. 1923'te İstanbul'a geldi. Ruhani önder kaymakamlığı görevi ile yedi ay Bağdat'ta bulunduktan sonra İstanbul'a dönerek Galata Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vaizliği ve Kadıköy Surp Takavor Kilisesi vaiz vekilliği görevlerini üstlendi. Getronagan Okulu'nda Ermeni dili, edebiyat ve din bilgisi, Nor Tıbrotz'ta ise klasik Ermenice dersleri verdi.

1927'de bulunduğu İstanbul Ermenileri Patrikliği Ruhani Meclis Başkanlığı görevinden patrik aday adayı gösterildiyse de istifa ederek Kaliforniya Eyaleti üzerine patriklik elçisi olarak atandı.

Karekin Haçadur-yan *Patrik Karekin Haçaduryan,* İst., 1986 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

1935'te görevinden ayrılarak Okland şehri vaizliğini üstlendi. 1936'da Marsilya Ermenileri ruhani önderi seçildi. 1938'de Güney Amerika patriklik elçisi oldu.

2 Aralık 1950'de Türkiye Ermenileri Delegeler Meclisi'nce büyük çoğunlukla Türkiye Ermenileri patriği seçildi. **16** Mart 1951'de yaptığı yeminle patriklik asasını teslim alarak göreve başladı. On yıllık patrikliği sırasında hem resmi makamlarla, hem de dini merkezlerle olan ilişkileri sağlam temellere oturttu.

Patrik Karekin'in İstanbul'da bıraktığı en önemli eser Üsküdar'da kurduğu Surp Haç Tıbrevank Ruhban Okulu'dur. Patrikliğin resmi yayın organı *Şoğagat* dergisi de yine onun başlattığı işlerdendir. Patrik Karakin'in çabaları ile 13 Mart 1954'te toplanan Delegeler Meclisi, Merkez Mütevelli Heyeti'ni seçti. Aym dönemde ilk kez Ermeni toplumuna ait akarlara tapu çıkarıldı. Bu yönden ilk sırada Tokatlıyan İş Haninin (eski Tokatlıyan Oteli), Galata Surp Krikor Lusavoriç, Kumkapı Surp Asdvadzadzin Patriklik, Gedikpaşa Surp Hovhannes kiliselerinin, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin akarlarının tapuları gelir.

Surp Haç Ruhban Okulu'nun ek binasının, Kadıköy'deki Aramyan-Uncuyan, Gedikpaşa'daki Surp Mesrobyan, Taksim'deki Esayan ve Feriköy Ermeni okul binalannın yapımı, Tokatkyan Otelinin iş merkezine çevrilişi, Karagözyan Yetimhanesine ait Hıdivyal Palas'ın ve Ermeni Hastanesi akarlarından Vuçino Apartmam'nın onarımları da Patrik Karekin'in çabalarının sonucudur.

Patrik Karekin Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi'nde ayin sırasında geçirdiği bir kalp krizi sonucu vefat etti. Son takdis ve defin töreni tüm Dünya Ermenileri Patriği I. Vazgen başkanlığında 7 Temmuz **1961**'de Kumkapidaki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi'nde icra edildikten sonra Şişli Ermeni Kabristam'ndaki patrikler bölümünde toprağa verildi.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HAÇLI SEFERLERİ

Haçlı seferleri genelde 1095-**1291** arasını kapsamakla birlikte, bu hareketin İstanbul ile doğrudan teması 1096-1204 yıllan ile sınırlıdır.

Haçlı hareketi, Papa II. Urbanus'un Clermont Konsili'nde 27 Kasım 1095'te "Kutsal toprakları kurtarmak" parolası altında yaptığı çağrı ile başladı. Hareketi başlatmak için Urbanus'un eline iyi bir fırsat da geçmişti: Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) yarım yüzyıldan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türklere karşı koyacak yeterli askeri güce sahip olamadığmdan, ordusunu kuvvetlendirmek gayesiyle imparatorluğun geleneksel politikasma uyarak Bati dan ücretli asker yardımı istiyordu. Ancak Urbanus imparatorun bu isteğini farklı bir düşünüşle değerlendirip yönlendirdi. Bu isteği, Batinin kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, aç ve sefalet içinde yaşayan herkesi, para ve toprak sahibi olacakları düşüncesini aşılayarak zengin Doğu'ya

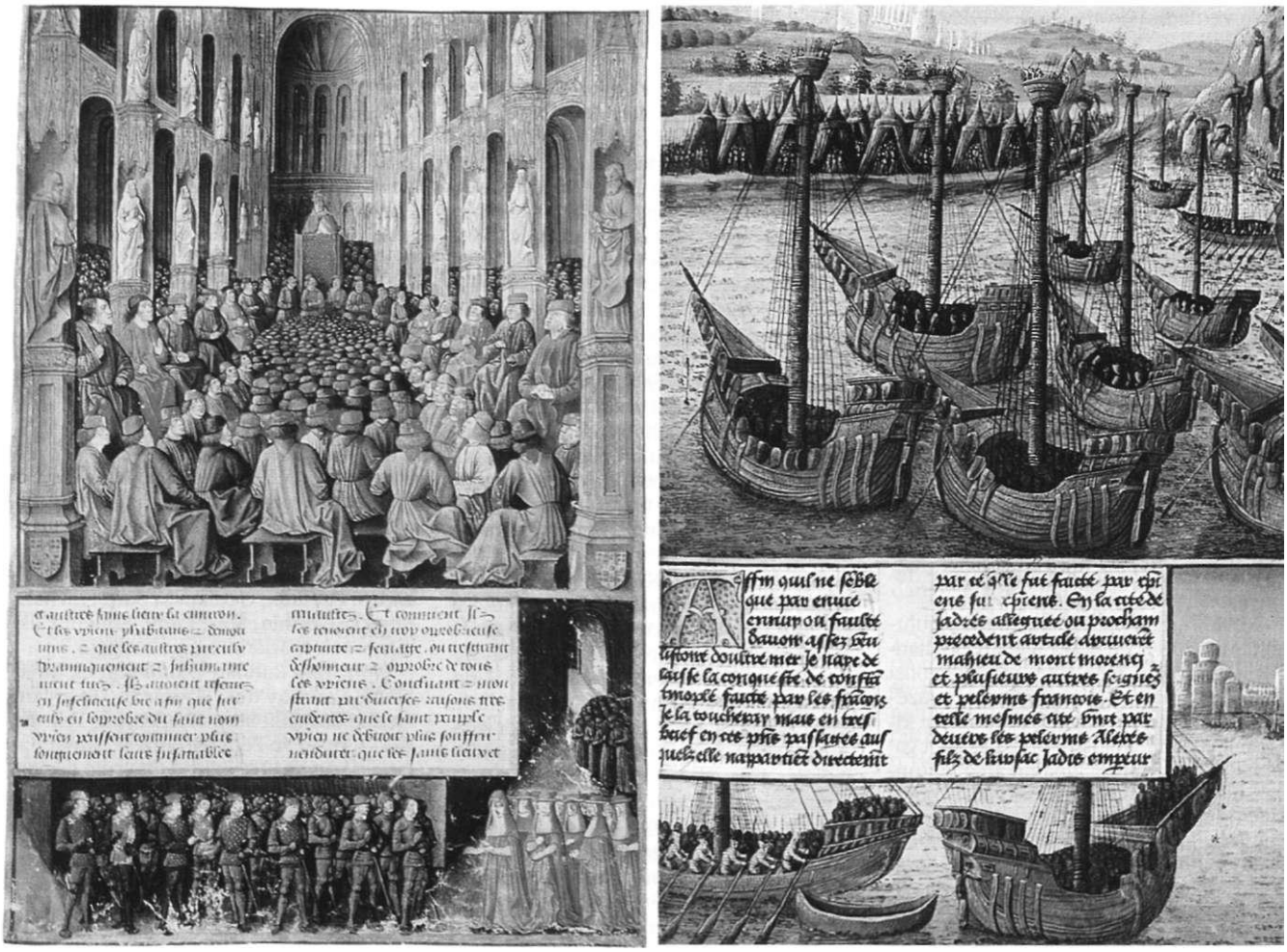

Papa II. Urbanus'u Clermont Konsili'nde betimleyen 1490 tarihli bir minyatür (solda) ve Haçlı donanmasını Konstantinopolis önlerinde gösteren *Livres des Passages d'outremer*'den bir minyatür, 15. yy.
Peter Milger, *Die Kreuzzüge* (sol), Enrie Bradford, *The Suord and the Scimitar,* Londra, 1974

askeri bir sefer düzenlemeye teşvik ederek cevaplandırmanın, Avrupa bakımından çok faydalı bir girişim olacağına karar vermişti.

Öte yandan I. Aleksios, Batinin kendisine ücretli asker yardımı yerine, muazzam büyüklükte ordular göndermeye hazırlandığını öğrenince endişeye kapıldı. Haçlılar adı altmda Avrupa'nın değişik milletlerine mensup her sınıftan sayısız insanın katılmasıyla oluşan böylesine büyük orduların sefere çıkması, daha önce hiç yaşanmamış bir olaydı. Anna Komnena'nın yazdığı gibi "Batı dünyasının bütün barbar kavimlerinin harekete geçtikleri" haberini almış bulunan imparatorun ve Konstantinopolis halkının içini korku kaplamış, hattâ bütün tebaanın huzuru kaçmıştı. I. Aleksios şahsi tecrübesiyle Batılıların hiçbir anlaşmaya uymayan para düşkünü ve kendilerine itimat duyulamayan kişiler olduklarını bilmekteydi. Yardım maksadıyla da gelseler, böylesine büyük orduların imparatorluk topraklanndan geçmesi şüphesiz sorunlar yaratacaktı. Bu nedenle Haçlı ordularının yürüyüşleri sırasında yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması ve bunların yol boyunca yerli halka zarar vermemeleri için önlemler alındı, gerekli hazırlıklar yapıldı.

Papa'nın çağnsına uyarak Doğu'ya gitmek üzere sefere katılan orduların çoğunluğunu Fransızlar, Almanlar, İtalyanlar ve Normanlar oluşturdu. Avrupa'nın değişik merkezlerinden ayrı ayrı yola çıkan ve kendilerine buluşma yeri olarak Konstantinopolis'i seçen bu orduların bir kısmı Balkanlar'dan, bir kısmı da İtalya üzerinden ilerleyerek 1096'da peş peşe Konstantinopolis'e geldiler ve şehrin varoşlarında aylarca konakladıktan sonra Anadolu'ya geçtiler.

Daha sonra 1101 ve 1147'de gerçekleştirilen Haçlı seferlerinin orduları da, bu ilk örneğe uydular. Bu arada pek çok küçük Haçlı grubu da Doğu'ya Konstantinopolis üzerinden geçip gitti. Böylece kent, toplam sayıları yüz binleri aşan Haçlılarla yatan temas içine girmiş oldu. Ancak bu temas, Doğu ve Batı Hıristiyanlarım birbirine yaklaştırmaktan ziyade, iki taraf arasmda zaten mevcut olan zıtlaşmayı artırmak suretiyle özellikle Bizans açısından çok olumsuz sonuçlar doğurdu.

Konstantinopolis, sadece 1096-1097'de değil, 1101 ve 1147'de de davetsiz misafir olarak gelen ve surlarının önünde aylarca karargâh kuran her türlü disiplinden uzak Haçlı ordularının çevrede yaptığı yağma ve kötülükler yüzünden pek çok sıkıntılara katlanmak zorunda kaldı. Başkent halkı, güya kendilerine yardıma gelen bu çapulcu, açgözlü, vahşi Batılılardan hiç hoşlanmamıştı. Buna mukabil ortaçağ boyunca dünyanın uygarlık merkezi olan ve Bizans'ın haşmetini simgeleyen Konstantinopolis her ne kadar zenginliği, ticareti, sosyal yaşamı ile bütün Haçlıların hayranlığını çektiyse de, dilini, örf ve âdetlerini bilmedikleri hattâ kiliselerindeki ibadet şekilleri bile kendilerine çok yabancı olan bu şehir, onlarda aşağılık duygusuyla karışık bir hırçınlık yaratmış ve kıskançlık duygularını körüklemişti. Bu sebeble Haçlılar ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler, daha başlangıcından itibaren soğuk, itici ve karşılıklı nefret duygularına dayandı.

Böylece 1096'da başlayan ve Bizans'a yardım amacıyla sahneye konulan Haçlı hareketi, yüzyılı aşkın bir süre verdiği zararlardan sonra Dördüncü Haçlı Seferi sırasında 1204'te başkent Konstantinopolis'in de zapt edilmesi suretiyle imparatorluğun yıkılışına neden oldu.

Birinci Haçlı Seferi

Haçlı seferine çıkan ilk ordu Keşiş Pierre IHermite'in idaresinde toplanmış her çeşit insandan oluşan disiplinsiz ve çapulcu bir kitleydi. Macaristan üzerinden gelerek Belgrad'da sınırı aşan ve Bizans topraklarına girer girmez yağma hareketlerine başlayan bu Haçlı kitlesi zorla disiplin altına alındıktan sonra 1 Ağustos 1096'da Konstantinopolis'e geldi. Görünüşleri, davranışları ile kent halkını dehşete düşüren Haçlılara şehir surlarının dışında dağınık şekilde kamp kurmaları izni verildi. Reisleri Pierre l'Hermite saraya davet edildi, kendisine para ve hediyeler sunuldu. İmparator yaptığı görüşme sonunda lUermite'nin kumandanlık vasıflarına sahip biri olmadığını anladı. Surlarm dışında yığılmış çapulcu kalabalık da Türklere karşı savaşacak yetenekte bir ordu değildi. Bu sebeple arkadan kontların idaresinde gelmekte olan büyük ordular varıncaya kadar bunların kentin civarında alıkonulmasına karar verildi. Fakat her yana yayılmış bu Haçlı kitlesini disiplin altında tutmak imkânsızdı. Çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu bu kitle içinde haydutlar, hırsızlar, hattâ katiller bile vardı. Bunlar bir hırsızlığı bırakıp ötekine başlıyorlardı. Bu yüzden imparator fikrini değiştirdi ve bütün Haçlıları 6 Ağustos'ta Boğaz'dan Anadolu yakasına geçirerek İzmit Körfezi'ndeki Kibotos (Yalova yakınında) karargâhına yerleştirdi. Onlara arkalarından gelen Haçlı ordularını burada beklemelerini tavsiye etti. Ancak imparatorun tavsiyesine kulak asmayan Haçlılar derhal civarı yağmalamaya, erkek, kadın, çocuk, yaşlı demeden herkesi vahşice öldürmeye başladılar. Elde ettikleri bu küçük başarılar sonucunda cüretlerini artırıp Anadolu Selçuklularının başkenti Nikaia (İznik) üzerine yürümeye kalkışınca da, Türkler tarafından kılıçtan geçirildiler (21 Ekim 1096). Sadece küçük bir kısmı imparatorun gönderdiği gemilerle Konstantinopolis'e kaçabildi.

Pierre İHermite'in Haçlılarından sonra Birinci Haçlı Seferi'ne katılan büyük ordular 1096 sonbaharından itibaren birbiri ardınca Konstantinopolis'e gelmeye başladılar. Batinin birçok ünlü asilzadesi, şövalyesi Konstantinopolis'te toplandı: Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles, Fransa kralının kardeşi Kont Hugue de Vermandois, Robert Guiskard'ın oğlu olan Norman Reisi Bohemund, İngiltere kralının kardeşi Robert de la Normandie, Flandre Kontu Robert ve Champagne Kontu Etienne de Blois. Haçlı reislerinin gelişiyle bunların gerçek amaçlarının Doğu'da kendilerine devletler kurmak olduğunu anlayan ve böyle bir girişimin Bizans açısından yaratacağı tehlikeyi önlemek isteyen imparator, Haçlı şövalyelerinden Batı âdetlerine uygun şekilde kendisine vassallık yemini vermelerini istedi: Haçlılar Türklerden geri alınacak eski devlet arazisini Bizans'a teslim edecekler ve imparatorluk sınırlarının ötesinde kuracakları Haçlı devletçikleri de kendisini yüksek hâkimleri olarak tanıyacaktı. Buna mukabil imparator Haçlılara sefer boyunca yiyeceklerini ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak hususunda söz veriyordu.

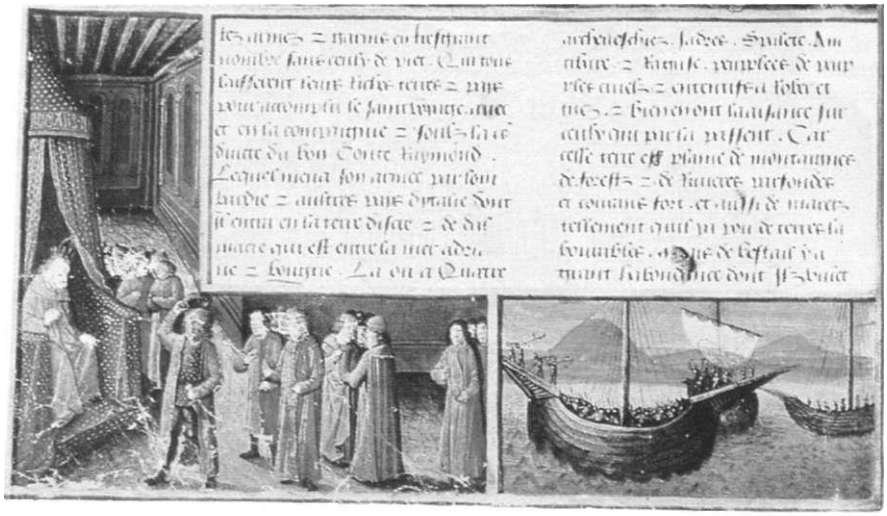

Toulouse Kontu Raimond'u Aleksios'a vassallık yemini ederken (solda) ve Haçlı donanmasının Boğaz'dan geçişini betimleyen bir minyatür, 1490.
Peter Milger, *Die Kreuzzüge*

Kasım 1096'da Konstantinopolis'e varan Fransız Haçlı ordusunun reisi Hugue de Vermandois imparatorun isteğine seve seve uydu. Fakat onun arkasından 23 Aralıkta Konstantinopolis'e gelen ve Eyüp'te karargâh kuran Lorraine'li Fransızların reisi Godefroi de Bouillon böyle bir yemin vermeyi kabul etmeyince Haçlılarla ilk çatışma çıktı. Aslında I. Aleksios'un niyeti Godefroi de Bouillon'dan vassallık yemini alır almaz, onu büyük ordusuyla birlikte derhal kentten uzaklaştırmaktı. Bunu gerçekleştirmek için de, Godefroi de Bouillon'un birliklerine yaptığı yiyecek yardımını keserek onu yemine zorlamak istedi, ama hata etmişti. İmparatorun bu davranışına karşılık Godefroi de Bouillon'un kardeşi Baudouin de Boulogne derhal şehrin varoşlarını yağmalamaya başladı. I. Aleksios Haçlılara yeniden yiyecek vermek suretiyle onların saldırılarını önleyebildi ve bu arada Godefroi de Bouillon'u da karargâhını Halic'in karşı tarafına taşımaya ikna etti. I. Aleksios Ocak 1097'de teklifini tekrarladı ama yine olumlu cevap alamadı. Fakat mart ayında yeni Haçlı ordularının Konstantinopolis'e yaklaşmakta olduklarını haber alınca, onların varışından önce Godefroi de Bouillon ile olan sorunu bitirmeye karar verdi; zira bütün haçlı ordulannın Konstantinopolis önünde birleşmelerini istemiyor, bunların bir araya geldikleri takdirde kente saldırabileceklerinden korkuyordu. Bu nedenle Haçlılara yaptığı yardımı azaltmaya başladı; önce hayvanların yemini kıstı, sonra askerlerin ekmeğini kesti. Haçlılar bu tedbirlere yakın köyleri basıp yağmalayarak cevap verdiler ve bölgede görevli olan Peçeneklerle kapıştılar. Baudouin de Boulogne bunlardan 60'ını

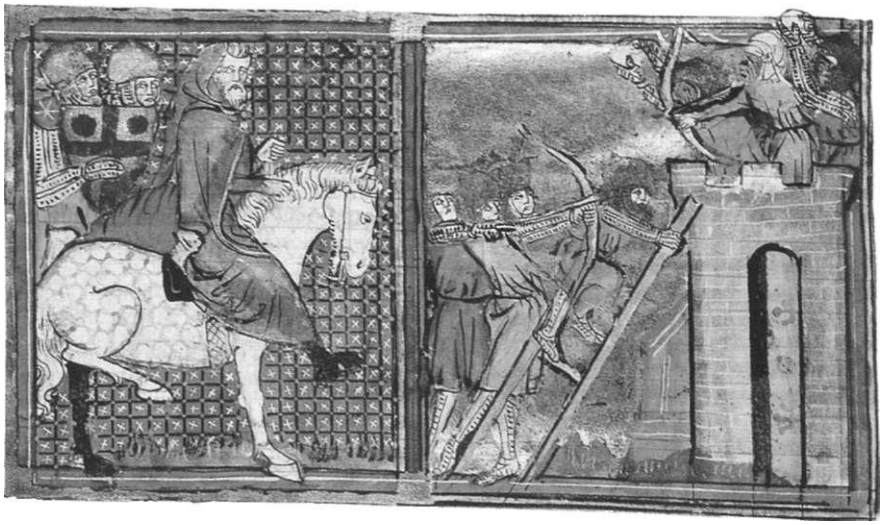

Pierre l'Hermite (solda) ve komutasındaki orduların bir kaleyi kuşatmasını betimleyen 1350 tarihli bir minyatür.
Peter Milger, *Die Kreıtzzüge*

Haçlı ordusunu betimleyen bir resim. Steven Runciman, *The First Crusade,* Cambridge University Press, 1980

ele geçirip çoğunu öldürdü. Bu küçük başarıdan cesaretlenen Godefroi de Bouillon, kente hücuma karar verdi. Pera'da (Beyoğlu yakası) yerleştikleri evlerin tümünü yağmalayıp yaktıktan sonra, Godefroi de Bouillon askerlerini Halic'in yukarısmdaki köprüden geçirerek surların karşısında topladı ve Paskalya'nın yeşil perşembesi olan 2 Nisan günü Blahemai Mahallesine açılan sur kapısını ateşe vererek saldırıya geçti. Konstantinopolis halkı bu saldırı karşısında dehşete kapıldı.

Şehirde panik havası esiyordu. İmparator ise böyle kutsal bk günde savaşmak zorunda kaldığı için çok üzgündü ama soğukkanlıltğtnı korudu. Askerlerine dışarı çıkıp bir gövde gösterisi yapmalarını, oklarını ya atlara ya da havaya fırlatmalarım emretti; hiçbir Hıristiyanın öldürülmesini istemiyordu. Gerçekten de Haçlılar saldırıdan vazgeçip geri çekildiler. Ertesi gün imparator Godefroi de Bouillon'a vassallık yemini etmese de ordusunu Anadolu tarafına geçirmesi teklifiyle bir elçi heyeti yolladı. Fakat elçiler daha konuşma fırsatı bulamadan Haçlıların saldrnsına uğradılar. I. Aleksios'un artık sabrı kalmamıştı; derhal imparatorluk kuvvetlerini Haçlıların üzerine sürdü. Haçlılar kısa bir mücadeleden sonra geri püskürtüldüler. Bu yenilgi sonunda Godefroi de Bouillon vassallık yemini edip ordusunu Anadolu'ya geçirmeyi kabul etti. Sarayda yapılan yemin töreninden sonra Godefroi de Bouillon ve bütün şövalyelerine kıymetli hediyeler verildi ve orduları Halkedon'a (Kadıköy) geçirilerek Nikomedia (İzmit) yolu üzerindeki Pelekanon karargâhına yerleştirildi.

Lorraine'lilerin Anadolu'ya geçişinden hemen sonra, Güney İtalya Normanlanntn reisi Bohemund 9 Nisan'da Konstantinopolis'e vardı. Bohemund, imparatorluk arazisini oldukça disiplin içinde geçen ordusunu yeğeni Tankred'in idaresinde Zorlaniş'te (Keşan) bırakıp, kendisinden önce KonstantinopoLis'e varan Haçlı reisleriyle imparator arasmda neler olup bittiğini öğrenmek maksadıyla önden koşup gelmişti. Yanındaki adamlarıyla Eyüp'teki Aziz Kosmos ve Damianos Manastırına yerleştirilen Bohemund, Bizans'a karşı duyduğu ezeli düşmanlığını gizleyerek İmparator I. Aleksios'a bir dostmuş gibi yaklaştı; çünkü seferin başanya ulaşabilmesi için Bizans yardımının ne ölçüde gerekli olduğunu biliyor ve imparatorun güvenini kazanarak bütün Haçlı ordusunun başına geçmek istiyordu. Ancak hilekâr ve ihanete yatkın biri olan Bohemund'u önceki savaş tecrübeleriyle yakından tanıyan Aleksios, onun sergilediği tavırlara kanmadı. Fakat güçlü bir orduya sahip Bohemund'u kızdırmak da istemiyordu. Onun dostça tutumuna aynı şekilde karşılık verdi. Bohemund vassallık yemini ettikten sonra ordusu Konstantinopolis'e çağnldı ve 26 Nisan'da Boğaz'dan geçirilip Pelekanon'daki karargâha gönderildi.

Toulouse Kontu Raimond de St. Gilles'in kumandasındaki Güney Fransızların oluşturduğu ordu, Birinci Haçlı Seferi'ne katılan en büyük gruptu. Raimond de St. Gilles'in yanında papanın elçisi sıfatıyla Le Puy Piskoposu Adtıemar da bulunuyordu. Güney Fransızları da önceki Haçlılar gibi disiplinsiz ve küstahtı. İmparatorluk topraklarında birçok yerde yağmacılığa kalkışıp olay çıkardılar. Bunlar Rodosto'ya (Tekirdağ) uiaştıklannda Raimond de St. Gilles, Godefroi de Bouillon'un ve Bohemund'un kendisini Konstantinopolis'te beklemekte olduklarım haber alınca, ordusunu burada bırakıp hızla başkente koştu. Surların yanındaki bir sarayda misafir edilen Raimond de St. Gilles, imparatora vassallık yemini vermekte biraz tereddüt gösterdiyse de, sonunda kabul etti. Onunla Aleksios arasındaki ilişkiler kısa zamanda yakın dostluğa dönüştü ve hep öyle kaldı. Rodosto'dan çağırılan ordusu Adhemarin idaresinde Konstantinopolis'e geldi ve 28 Nisan'da Anadolu yakasına geçirildi. Bohemund'un ve Raimond de St. Gilles'in ordusu Konstantinopolis'te konaklamadan geçip gittiklerinden, imparator ve başkent halkı için fazla bir sorun yaratmamıştı.

Aynı tarihlerde Flandre Kontu Robert ordusuyla geldi. Robert de la Normandie ve Etienne de Blois'nm Kuzey Fransızlannndan oluşan orduları ise Mayıs 1097'de Konstantinopolis'e vardı. Kendilerinden önceki Haçlı ordularının tümü Boğaz'dan geçirilmiş olduğundan, bunların Konstantinopolis'te kaldıkları 14 gün huzur ve zevk içinde geçti. Küçük gruplar halinde şehre alınan Haçlılar, Konstantinopolis'in güzelliği karşısında âdeta büyülendiler. Reislerinin vassallık yemininden sonra bu grup da Anadolu'ya geçti ve Haçlılar tarafından kuşatılmaya başlanan Anadolu Selçuklu Devletinin başkenti Nikaia önüne giderek 3 Hazkan'da ana orduya katıldı. Konstantinopolis halkı ve imparator, bütün Haçlı ordularının Anadolu'ya geçmesinden sonra rahat bir nefes aldı. Kent, Temmuz 1096'dan Mayıs 1097'ye kadar dokuz ay boyunca varoşlarına yerleşen Haçlıların verdiği sıkıntıdan kurtulmuştu ama yeni bir Haçlı seferinin eli kulağındaydı.

1101 Yılı Haçlı Seferleri

Kudüs'ün Haçlılarca ele geçirilmesinin (15 Temmuz 1099) Avrupa'da uyandırdığı büyük heyecan, bu defa Papa II. Pascalis'in teşvikiyle yeni bk Haçlı seferinin hazırlanmasına neden oldu. Bizans açısından ise bunun hiç gereği yoktu. 1097'deki seferin sağladığı imkânla Ege Bölgesi' ni, Anadolu'nun batı ve güney sahillerini ele geçirmiş, Konstantinopolis Türk akınlarının hedefi olmaktan çıkmıştı. Bu haber imparatorun ve başkent halkının keyfini kaçırdı. I. Aleksios, dört yıl öncesindeki gibi, Bizans topraklarından geçmeye ve Konstantinopolis önünde buluşmaya karar veren yeni Haçlı ordularını karşılamak üzere gereken hazırlıkları yapmak zorunda kaldı. 1101 yılı Haçlı seferlerinin bkinci ordusu yola ayrı ayrı çıkan ve Konstantinopolis'e birbiri ardınca gelen Lombardlar, Almanlar ve Fransızlardan oluşuyordu.

Yola ilk Lombardlar çıktı. Sayıca çok büyük ve disiplinsiz Lombardlar yol boyunca yağma ve tahribat yaptılar. Mart başında Konstantinopolis'e geldikten sonra da saldırganlıklanm sürdürdüler. Aleksios bunları derhal Anadolu'ya geçmeye zorlamak maksadıyla yaptığı yiyecek yardımım kesince, dört yıl önce Lorraine'liler gibi bu defa Lombardlar şehre hücum edip Blahernai Sarayı'na saldırdılar. Kent halkı yeniden dehşete düştü. Saldırı durduruldu ama imparatorun kızgınlığı geçmedi. Nihayet o sırada sarayda bulunan Toulouse Kontu Raimond de St. Gilles'in arabuluculuğa ile anlaşmaya varıldı ve Lombard ordusu nisan ayında karşı sahile geçirildi. Birinci ordunun arkadan gelen öteki grupları, Konrad'ın idaresindeki Almanlar ve Kont Etienne de Blois'nın kumandasındaki Fransızlar ise, olay çıkarmadan Anadolu'ya geçtiler. İkinci orduyu teşkil eden Nevers Kontu II. Guillaume' un kumandasındaki Fransızlar da İstanbul'da üç gün konakladıktan sonra olaysız Boğaz'dan karşıya geçirildiler. Üçüncü orduyu oluşturan Akitania Dükü LX. Guillaume'un idaresindeki Fransızlar ile Bayern Dükü IV. Welf'in kumandasındaki Almanlar yola bklikte çıkmışlardı. Çok büyük ve disiplinsiz olan bu ordu, yol boyunca pek çok çirkin olaya sebebiyet verdikten sonra, Haziran 1101'de Konstantinopolis'e vardı. Akitanyalı ve Bavyeralı Haçlılar kentin çevresinde beş hafta konakladıktan sonra temmuz ortasında Anadolu'ya geçirildiler. Böylece başkent halkı Batinin ikinci kez yolladığı büyük ve disiplinsiz Haçlı ordularının geçişi dolayısıyla duyduğu korku dolu ve yaşadığı zor günleri atlatmıştı. Ayrıca bu orduların Anadolu'da I. Kılıç Arslan komutasındaki Anadolu Selçukluları tarafından yok edilmesi, Avrupa'da yeni bir sefer düzenlemek hevesini kırdığı için, Konstantinopolis'i yarım yüzyıla yakın bir süre Haçlı tehdidinden uzaklaştırmış oldu. Bununla beraber Bizans'ın Birinci Haçlı Seferi sonunda Doğu'da kurulan Haçlı devletleriyle ilişkileri iyi yönde gelişmedi. Antiokheia'nın (Antakya) Haçlılarca zaptından sonra imparatorluğa iade edilmeyişi ve Bohemund tarafından burada bağımsız bir Haçlı devleti kurulması, iki taraf arasındaki düşmanlığı artıran önemli bk etken oldu. Ayrıca Kudüs'ün zaptından sonra Avrupa'daki yurtlarına geri dönen pek çok kişinin anlattığı Doğu'ya ait maceralar hep Bizanslılan kötüleyen hikâyelerle doluydu. Bu tarz söylentiler de tabiatıyla Bizans aleyhtarı duyguları körüklemekteydi.

İkinci Haçlı Seferi

Edessa'nın (Urfa) 1144'te İmadeddin Zengi tarafından geri almışı, Doğu'daki Haçlı hâkimiyetinin çökmekte olduğunu anlayan Avrupa'yı yeniden ayağa kaldırdı ve papa III. Eugenius'un gayreti ile yeni bir Haçlı seferi hazırlandı. 1147 ilkbahannda Fransa Kralı VII. Louis'nin ve Alman Kralı III. Konrad'ın idaresinde Haçlı seferine katılan ordular, yola ayrı ayrı çıktılar. Önden ilerleyen Almanlar yol boyunca ülkeyi yağmaladılar. Bu çapulcu kitlenin Konstantinopolis'e gelmesinden ürken imparator I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180), III. Konrad'a ordusunu Helespontos'tan (Çanakkale Boğazı) geçirmesi teklifinde bulunduysa da, Konrad bu teklifi reddederek Eylül 1147'de Konstantinopolis'e geldi. Konrad'ın baldızı Bertha von Sulzbach ile evli olan imparator bacanağını iyi karşıladı ve onu surların yakınındaki Filopation Sarayinda misafir etti. Alman ordusu da sarayın etrafında karargâh kurdu. Fakat saray birkaç gün içinde Almanlar tarafından yağmalanıp harabeye dönünce, III. Konrad bu defa Halic'in öteki sahilindeki Pikridion Sarayı'na yerleştirildi. Yağmacı Almanlar burada da rahat durmadılar. Bizans birlikleri Almanların taşkın hareketlerini önlemeye çalışmca da çatışma çıktı. Almanlar sindirildi, ama onların böyle davranışına çok kızmış olan I. Manuel yapılan zararların ödenmesini istedi. Konrad buna yanaşmadığı gibi, onu ertesi yıl gelip Konstantinopolis'i zapt etmekle tehdit etti. İki taraf arasındaki gerginlik İmparatoriçe Bertha'nm aracılığıyla yatıştı. Bu arada Fransız ordusunun yaklaşmakta olduğu haberi gelmişti. Fransız ve Alman ordularının Konstantinopolis önünde birleşmesinden soma da daha kötü olayların yaşanabileceği korkusuyla I. Manuel, ordusunu süratle Boğaz' dan geçirmesi hususunda III. Konrad'ı zorlamaya karar verdiyse de, buna gerek kalmadı; zira Konstantinopolis'e varan Fransız öncü birlikleriyle derhal kavgaya tutuşan Almanlar kendi istekleriyle hemen Boğaz'ı geçiverdiler.

Fransa Kralı VII. Louis, 4 Ekim'de Konstantinopolis'e vardı ve Almanların gidişinden sonra yeniden temizlenip onarılan Filopation Sarayinda konuk edildi. Her ne kadar imparatorun Türklerle anlaşma yaptığına dair karargâhta dolaşan sözler Fransız askerlerin huzurunu kaçırdıysa da, Blahernai Sarayı'na ziyafetlere davet olunan kral ve şövalyeler kendilerine gösterilen nezaket ve ilgiden son derecede memnun kalmışlardı. Bu güzel şehrin görülmeye değer yerlerini gezdikten ve imparator I. Manuel'e vassallık yemini ettikten sonra Konstantinopolis'ten ayrıldılar. Fransızlar Nikaia'da, imparatorun tavsiyesine uymayarak doğuya yönelmiş fakat Dorylaion' da (Eskişehir) Türkler tarafından büyük bk yenilgiye uğrayıp (25 Ekim 1147) gerisin geri dönmüş olan Kral Konrad ve Alman birlikleriyle birleştikten soma, Attalia'ya (Antalya) gitmek üzere Bizans arazisi içinden yola koyuldular. Birleşik ordu Efes'e vardığında III. Konrad hastalanıp Konstantinopolis'e geri döndü. I. Manuel onu kendi saraymda ağırladı ve tedavisiyle bizzat ilgilendi. İmparator ve imparatoriçenin gösterdiği yakınlık III. Konrad'ı minnettar bıraktı ve sonuçta Bizans-Alman ilişkileri samimi bir dostluğa dönüştü. Bu arada iki ülke arasmdaki dostluğu perçinlemek üzere III. Konrad'ın kardeşi Avusturya Herzogu Heinrich Jasomirgott ile imparatorun yeğeni Teodora'nın evlendirilmesi kararlaştırıldı. III. Konrad sağlığına kavuştuktan sonra bir Bizans filosuyla Filistin'e gitti ise de, 1147-1148 Haçlı Seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra tekrar Konstantinopolis'e döndü. Şehrin güzelliğinin tadım çıkararak ve parlak yaşamının keyfini sürerek aylarca burada kaldı. İki hükümdar Bizans ve Almanya'nın düşmanı Sicilya Kralı II. Roger' ye karşı italya üzerine birlikte sefer yapmak konusunda anlaştılar. Bu arada Heinrich ile Prenses Teodora'nın da eğlenceler ve ziyafetler içinde kutlanan düğün törenleri yapıldı. Ancak bu evliliği gönülden onaylamayan saray halkı, bk şairin de belirttiği gibi, genç ve güzel prenseslerinin bu Batı'dan gelme canavara kurban edilmesine çok üzülmüştü.

İmparator I. Manuel ve halk Haçlı ordularının başkentten geçip gitmelerinden sonra rahatlamışlardı, ama imparatorluk için Haçlı tehlikesi bununla da bitmiş sayılamazdı. Haçlıların Temmuz 1148'de Şam önündeki başarısızlığı yüzünden sefer tam bir fiyasko ile sonuçlanmca, imparatorun kendilerine gerekli yardımı yapmadığını söyleyen herkes özellikle Fransa Kralı VII. Louis, başansızkğın bütün suçunu Bizans'a yüklemeyi uygun buldu. Böyle bir suçlama ise, Bizans'a duyulan düşmanca duyguları körükledi. İş öyle bir noktaya gelmişti ki, Sicilya kralıyla anlaşan Kral VII. Louis derhal Bizans'ın üzerine bir sefer düzenlemeyi bile planladı, ama bunu gerçekleştkemedi.

Üçüncü Haçlı Seferi

Başansızlıkla sonuçlanan II. Haçlı Seferinden sonra Avrupa uzun yıllar Fransa, İngiltere ve Almanya kralları arasındaki siyasi çekişmeler ve çatışmalara sahne oldu ve bu sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Fakat Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedildiğinin duyulması (1187), Batı toplumunu derinden sarstı ve yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye sevk etti. Sefere katılan Fransa Kralı II. Philipp August ve İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard, Doğu' ya Sicilya üzerinden denizyoluyla gittiler. Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa ise karayolunu tercih etti. Gençliğinde amcası III. Konrad'ın yamnda ikinci Haçlı Seferine katılmış olan ve Bizans'tan nefret eden F. Barbarossa, Mayıs 1189'da büyük bir orduyla Doğu'ya hareket etti. Almanlar Macaristan üzerinden imparatorluk arazisine girer girmez olaylar başladı. F. Barbarossa'nın Bizans'a isyan etmiş olan Sırp Jupanı Stefan Nemanya ile Bulgar ayaklanmasının reisleri Petro ve Asen'i desteklemesi, imparator II. İsaakios Angelos'u (hd 1185-1195) büyük bir endişeye düşürdü. Alman ordusu Filibe'ye varmca olaylar daha da büyüdü. Üstelik İmparator II. İsaakios'un takındığı tavra ve aldığı tedbirlere fena halde öfkelenen F. Barbarossa geride ülkesinin başında bıraktığı büyük oğlu Heinrich'e, Bizans'a saldırmak üzere derhal bir donanma hazırlamasını ve papadan da Bizanslılara karşı yapılacak haçlı seferi için takdis almasını emreden bir mektup yollarken, yanında bulunan küçük oğlunu da Didimotikon

Godefroi de Bouillon'u şövalyelerinin başında ilerlerken betimleyen bir minyatür. 13. yy. ' Antony Bridge, *Tlıe Crusades.* 1980

(Dimetoka) şehrini zapt etmeye göndermek suretiyle Bizans'a karşı duyduğu düşmanlığı açıkça belli etti. Alman ordusunun Batılı bir donanmayla birlikte Konstantinopolis'e karadan ve denizden hücum etmesi ihtimali karşısmda dehşete kapılan II. İsaakios her şeye boyun eğip F. Barbarossa ile anlaşmaya çalıştı. Ona, ordusunu Konstantinopolis yerine Helespontos'tan geçirdiği takdirde gemiler sağlayacağını ve Anadolu'daki yürüyüşü sırasında herkesin beslenmesini temin edeceğini vaat etti.

Alman hükümdarı 1189-90 kışını Adrianopolis'te (Edirne) geçirirken, verilecek cevabm ne olacağım bilmeyen Konstantinopolis halkı surların arkasına sinmiş, korku içinde günleri sayıyor ve Alman ordusunun bk an önce Abydos'tan (Çanakkale) Anadolu'ya geçmesini bekliyordu. Almanlar nihayet Mart 1190'da Kalliopolis'ten (Gelibolu) Bizans gemileriyle karşıya geçip güneye doğru yola koyuldular. Konstantinopolis bu defa da Haçlı tehlikesinden kurtulmuştu. Ancak Angeloslar döneminde gücünü gittikçe yitiren imparatorluğun, hedefi Konstantinopolis olarak belirlenecek yeni bir Haçlı seferi sonunda, Batılıların eline düşeceği gün çok yaklaşmıştı.

Dördüncü Haçlı Seferi

1198'de papa seçilen III. İnnocentius, Avrupa'nın sayısız problemleriyle uğraşmak yerine, yeni bir Haçlı seferinin düzenlenmesini arzuluyordu. Gönderdiği elçiler, yazdığı mektuplarla Avrupa'da söz sahibi kişileri bu harekete kazanmaya çalışır ve her yerde bu konuda vaazlar verdkirken, sefere mali güç temin etmek için yeni bk vergi de koydu. Kasım 1199'da Champagne Kontu Thibaut'nun düzenlediği şövalyeler arasındaki yarışma oyunları turnuvasında Fransız asillerinin Haçlı yemini etmesi ve daha sonra buna başkalarının da katılması, yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi hazırlıklarının başlamasına neden oldu. Thibaut seferin reisi seçildi ve bu seferin o sırada İslam dünyasının merkezi haline gelmiş bulunan Mısır üzerine yapılması kararlaştırıldı. Haçlı ordusunun Mısır'a gidebilmesi için de Venedik ile temas kurulup para karşılığında gemiler temininе çalışıldı. Fakat Venedik'in işe karışması seferin kaderini etkiledi. Venedik'in Mısır ile ticari bağlantılan vardı. Mısır'a yapılacak bir Haçlı seferi Venedik'in çıkarlarına hiç uygun düşmezdi.

Buna mukabil Bizans'tan nefret eden Venedik Doju Enrico Dandolo Mısır yerine Konstantinopolis üzerine yapılacak bir seferin Venedik açısından çok daha yararlı olacağı kanısındaydı. Başlangıçta papa ve Haçlıların görüşü Venedik ile aynı olmasa da, 1201' de Thibaut'nun ölümünden soma seferin reisi seçilen Boniface de Montferrat, E. Dandolo ile anlaşınca seferin yönlendirilmesi tamamen Venedik'in eline geçti.

1202 yazında Haçlılar Venedik'te toplandılar, fakat yolculuk için toplanan para yeterli değiİdi. Bunun üzerine Haçlılara para ödeyeceklerine, Venedik'in Macar şehri Zara'yı zaptına yardım etmeyi kabullendiler. Zara Hıristiyan şehri olmasına rağmen, Haçlılar tarafından Kasım 1202'de ele geçirilip yağmalandı. Haçlılara, henüz Zara'da bulunurken, kardeşi III. Aleksios Angelos (hd 1195-1203) tarafından Bizans tahtından indirilmiş olan II. İsaakios'un oğlu Aleksios'tan bir mesaj ulaştı; Aleksios, kendisini tahta çıkardıklan takdirde Haçlılara Venedik'e olan borçlarını ödemeye, Mısır seferi için para ve yiyecek yardımı yapmaya ve Haçlı ordusuna 10.000 kişilik bir Bizans birliği vermeye hazır olduğunu bildiriyordu. Böyle bir tekltf Batı dünyasının Bizans'a karşı uzun zamandır içinde biriktirdiği kızgınlık ve kıskançlık duygularını tatmin etmek fırsatım sağlayacak bir imkândı. Haçlılar fazla zorlanmadan bu teklifi kabul ettiler. Haçlı filosu 24 Haziran 1203'te Konstantinopolis önüne geldi. Galata'da karaya çıkan Haçlılar Haliç girişini kapayan zinciri parçalayarak gemilerini Halic'e soktular, imparator III. Aleksios Haçlıların gelişine karşı hiçbir önlem almamıştı. Bunanla beraber Haçlılar Haliç surlarına hücuma geçince, asker-sivil herkes büyük bir gayretle şehri savundu. Fakat Venedikliler 17 Temmuz günü surlarda gedik açınca imparator kaçtı. Hükümet, bunun üzerine hapiste bulunan eski imparator II. İsaakios'u tahta çıkararak, Enrico Dandolo'ya taht iddiacısının babası tahta çıkarıldığı için artık savaşa gerek kalmadığını bildirdi. Haçlı saldınsı durduruldu ve taht iddiacısı da 1 Ağustos 1203'te IV. Aleksios unvanını alarak babasıyla beraber imparator ilan edildi. II. İsaakios daha önce oğlunun yaptığı vaatleri kabul ettiğini içeren Venediklilerin istediği anlaşmayı imzaladı. Ancak bu vaatlerin yerine getirilmesi olanaksızdı. IV. Aleksios'un zorlamasına rağmen Konstantinopolis kilisesi Roma'nın üstünlüğünü ve Latin âdetlerini benimsemeyi kesinlikle kabul etmiyordu. Haçlılara ödenecek parayı bulmak imkânsızdı. Halk dehşet içindeydi. Çapulcu Haçlılar durmadan civar köyleri yağmalıyorlardı. Surların dışında kimsenin can güvenliği kalmamıştı. Şehir içinde küstahça dolaşan Haçlılar ise kent halkını son derecede öfkelendirmekteydiler. Birkaç Fransız Haçlının Müslümanlara ait bir mescidi ateşe vermesi ile çıkan korkunç yangında şehrin büyük bir mahallesi kül olup gitmişti. Şehirde bütün yaşam durmuş gibiydi. IV. Aleksios parayı ödeyemiyor, durmadan erteliyordu. Bu da Haçlıları gittikçe kızdırmaktaydı. Nihayet Şubat 1204'te IV. Aleksios'u aİaşağı eden ve yerine V. Aleksios Murtzuflos'u tahta çıkaran saray ihtilali çoktan beri Haçlıları Konstantinopolis'e hücum edip şehri zapt hususunda teşvik ve tahrik eden Venediklilerin işine yaradı. 6 Nisan'da yapılan ilk Haçlı saldırısı büyük kayıplara rağmen durduruldu. Fakat bir hafta sonraki saldırıda şehir düştü (13 Nisan 1204). imparator, patrik ve pek çok asilin kaçıp gittiği her türlü savunmadan yoksun şehir, Enrico Dandolo ve Haçlı reislerinin izniyle üç gün boyunca yağmalanıp tahrip edildi.

Haçlılar Konstantinopolis'i 1099'da Kudüs'ü zapt ettiklerinde yaptıkları korkunç katliama pek uygun düşen bir vahşetle yağmaladılar. Bir şehrin böylesine yağma ve tahribinin tarihte benzeri yoktur. Olayın şahidi Batılı yazarlar bile, Haçlı-

lamı vahşet ve çılgınlığmdan dehşete düşmüşlerdi; kaleme aldıkları eserlerinde bu olay yüzünden duydukları utancı açıkça belli etmişlerdir. 900 yıl boyunca Hıristiyan dünyasının merkezi olan Konstantinopolis bu yağma sonunda bütün ihtişamını, zenginliğini, sanat eserlerini, her şeyini bir daha yerine gelmeyecek şekilde yitirdi. Bütün kiliseler, manastırlar, saraylar ve kütüphaneler yağma edildi. Paha biçilmez sayısız ikon, kutsal emanet ve değerli eşya ya üzerlerindeki altın, gümüş ve kıymetli taşlar sökülüp alınmak maksadıyla parçalanıp tahrip edildi veya çalınıp götürüldü. Hıristiyanlığın en kutsal kilisesi Ayasofya'ya atlarıyla dalan Haçlı savaşçıları duvarları süsleyen ikonları, ipekli halıları çaldılar veya parçaladılar. Aziz tasvirleri ve kutsal kitaplar üzerinde tepinip şarkı söyleyen sarhoş askerler sanki Batinin uzun zamandır Bizans'a duyduğu nefreti kusmaktaydılar. Blahemai deki Kutsal Meryem Kilisesi de aynı akıbete uğradı. Venedikliler Konstantinopolis'in kültür ve sanat eserlerinin birçoğunu toplayıp kendi şehirlerindeki kiliseleri, sarayları, meydanları süslemek üzere alıp götürürlerken, Fransız ve Flamanlar taşıyabilecekleri eşya dışında her şeyi en ilkel insanlara yaraşır şekilde vahşice tahrip ettiler. Sokaklarda naralar atarak çılgıncasına koşuşan yaya Haçlı askerleri veya diz çöküp yalvaran zavallı halkın üzerine acımasızca atlarmı süren Haçlılar, erkek, kadın, çocuk demeden herkesi öldürüyor, fakir evlerini bile tahrip ediyorlardı. Saraylılar, asiller, genç kadınlar, kızlar hattâ rahibeler bile gözü dönmüş Haçlıların tecavüzüne kurban oldular. Üçüncü günün sonunda "şehirlerin kraliçesi" addolunan Konstantinopolis bir harabeye dönmüş şekilde mağrur Avrupalı fatihlerin ayakları altında serilmiş yatıyordu.

Haçlılar bundan sonra Konstantinopolis'te "Latin İmparatorluğu" adıyla 57 yıl sürecek bir hâkimiyet kurdular ve Bizans topraklarını aralarında paylaştılar.

Bibi. Arına Komnene, *Alexiad,* (çev. E. R. A. Sewter), Londra, 1969; İoannes Kinnamos, *Epitome Historiarum,* New York, 1976; Niketas Khoniates, *Historia,* (çev. F. Grabler), Graz-Wien-Köln, 1966; Fulcherius Camotensis, *Gesta Francorum Iherusalemperegrinantium,* (çev. R. Ryan), Knoxville, 1969; Ordericus Vitalis, *Historia Ecclesiastica,* (çev. M. Chibnall), Oxford, 1975; G. de Villehardouin, *The Conquest of Constantinople,* (çev. M. R. B. Shaw), New York, 1963; Gunther von Pairis, *Die Geschichte der Eroberung von Konstantinopel,* (çev. E. Assmann), Köln-Graz, 1956; F. Chalandon, *Les Comnéne,* I-II, Paris, 1900-1912; F. Bradford, *Verrat am Bosporus,* Londra, 1970; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi,* I-III, Ankara, 1986-1987.

IŞIN DEMİRKENT

HADIM HASAN PAŞA MEDRESESİ

Eminönü İlçesi'nde Cağaloğlu'nda, Hilal-i Ahmer-Yerebatan Caddesi ile Molla Fenari Sokağı'nın kesiştiği köşede bulunmaktadır.

III. Mehmed döneminde (1595-1603) altı ay sadrazamlık yaptıktan sonra karıştığı entrikalar nedeniyle 1598'de idam edilen Hadım Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. İstanbul'daki az sayıdaki fevkani (zeminden yükseltilmiş) medreseden biri olan yapının alt katında dükkânlar, sebil ve çeşme, üst katında hücreler ve aynı zamanda mescit olarak kullanılan dershane yer almaktaydı. Bu programıyla 16. yy sonunun tipik küçük külliyelerinden birinin nüvesini oluşturan medresenin kuzey cephesinin 19. yy'da yol genişletmek için kesilmesiyle mimari bütünlüğü bozulmuştur.

Hadım Hasan Paşa Medresesi
Aras Neftçi, 1994

Evliya Çelebi, Canbolatzade Sarayı yakınında bulunan medresenin büyük bir yapı olduğunu, altında baştan başa dükkânların yer aldığını belirtmekte ve Ruhi adlı bir yazar tarafından hazırlanmış olan iki tarih kıtasını vermektedir.

Bu tarihlere göre 1004/1595'te yapılan medresenin ilk yapımında konulan bir kitabe veya kitabeleri vardıysa da bunlar zamanla kaldırılmış olmalıdır. Bugün giriş üzerinde yer alan ve medresenin II. Mahmud döneminde (1808-1839) geçirdiği onarıma ait 1247/1831 tarihli kitabede ilk yapım tarihi Evliya Çelebi'nin verdiğinden farklı olarak 1005/1596 olarak belirtilmiştir.

1590larda mimarbaşı olan Davud Ağa'nm eseri olduğunu düşündüğümüz medresenin geçmişiyle ilgili bilgiler sınırlıdır. Mevcut kitabeden binanın 1830'larda onarıldığı anlaşılmaktadır. Yapının daha sonra, 1865 Eylüfünde Hocapaşa semtinde çıkan ve Cağaloğlu'nun büyük bir kısmını yakan yangında hasar gördüğünü sanıyoruz. Bu yangın ertesinde kurulan Islahatı Turuk Komisyonu tarafından Babıâli ve Divanyolu için düzenlenen imar planlan kapsamında Hilal-i Ahmer Caddesi'nin açılması sırasında medresenin kuzey cephesi kesilmiştir.

1870'lerde hazırlanan taşbaskısı istanbul haritasında Hilal-i Ahmer Caddesi bu-

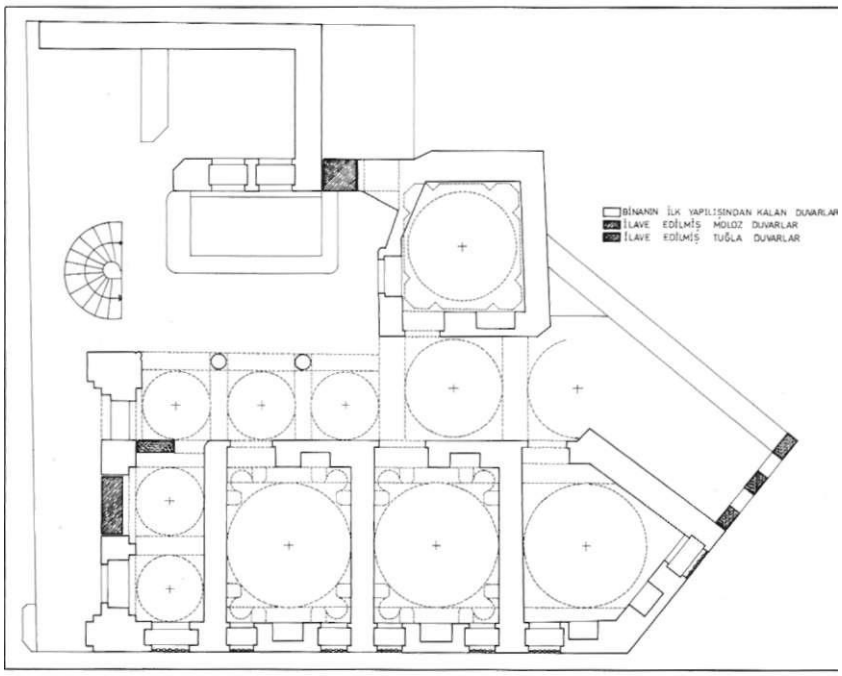

Hadım Hasan Paşa Medresesi'nin planı.
Zeynep Ahunbay

günkü genişliğinde gösterilmiştk. Haritada medresenin yer aldığı yapı adası belirtilmekle birlikte, üzerine binanın konturları işlenmemiş ve adı yazılmamıştır. 1914'te yapılan incelemede öğrencilerin barınmasına uygun olmayacak kadar harap olduğu belirtilen yapının konumu nedeniyle iyi bk onarımla yeniden kullanılabileceği görüşü kaydedilmiştir. 1918'de yangınzedelerin barındığı bina, o zamandan günümüze kadar onarım görmemiş olduğundan daha da harap bir duruma gelmiştir.

Düzgün olmayan dörtgen planlı bk ada üzerine oturan medresenin özgün tasarımındaki durumunu kavramak oldukça güçtür. Medresenin üç yönde yolla çevrildiği, girişin kuzeyinde çeşmenin, onun bitişiğinde sebilin yer aldığı anlaşılmaktadır. *Hadîkatü'l-Cevâmîyç.* göre paşa idam edildikten sonra çeşme ve sebili içine gömülmüştür. İncelemelerimiz sırasında medresenin zemin katında bir mezar göremedik; Hasan Paşa'mn mezarı yol genişletilirken başka bir yere kaldırılmış olmalıdır.

Medrese üç katlıdır. Bir küçük iç avlu çevresinde gelişen plan düzeni hiçbir şemaya bağk değildir. Zemin ve bodrum katların karmaşık iç yapısı, arsanın zorlamalanndan kaynaklanmış olmalıdır. Büyük bir kısmı medresenin kullanımına ayrılan zemin katta, üç dükkân, çeşme ve sebilin bk bölümü mevcuttur. Ana girişten bir geçitle sebile ulaşılmaktadır. Sebilin bitişiğinde bir su haznesi bulunmaktadır. Merdivenle çıkılan üst katta bk duvarı kalmış olan dershane, üç kemeri korunabilmiş bk revak ve hücreler bulunmaktadır.

Gkişi güneybatı yönüne açılan dershane, bir kenarı yaklaşık 5,5 m olan kare planlı bir mekândır. Önünde iki kubbeyle örtülen bir giriş mekânı yer almaktadır. Cadde genişletilkken dershanenin kuzeydoğu yönünden yaklaşık 4,5 m yola terk edilmiştir. Giriş cephesinden geri kalanlardan anlaşıldığına göre, kapının iki yanında birer alt pencere, yukarıda 3 üst pencere yer alıyordu. Kuzeybatı ve güneydoğu cephelerinden geri kalan kısımlarda, ilk pencerelerin başlangıçları korunmuştur. Aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı belirtilen dershanenin kıble hariç diğer cephelerinde 3 alt, 3 üst pencere düzeni olduğunu sanıyoruz. Dershanenin örtüsü hakkında kesin bir şey söylemek olası değilse de, duvar köşelerinde pandantif başlangıcı bulunmaması, kubbeye geçişin büyük bir olasılıkla tromplarla sağlandığına işaret etmektedir. Batı ve kuzeybatı cephelerinde mevcut hücreler de tromplu kubbelerle örtülüdür.

Üstten teğetli kemerleriyle revaklar eski biçimlerini korur görünmektedirler, ancak kalan iki sütun başlığı klasik dönem biçimlerini yitirmiştk. Hocapaşa yangınından soma bu biçime sokulmuş olabilirler. 19. yy'da yapının cephelerinde de değişiklik yapıldığını sanıyoruz; aslında kemerli olması gereken hücre pencereleri düz atkılı olarak değiştirilmiş olmalıdır. Hücrelerin tümünün örtüleri günümüze ulaşamamıştır. Özgün bacalardan hâlâ ayakta duran üçünden ancak biri sağlam durumdadır.

Kapısı İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nce örülerek kapatılan medrese yoksul kişiler tarafından barmak olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 98; Evliya, *Seyahatname,* II, 1969, 19; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 222; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B4; Kumbaracılar, *Sebiller,* 11; Cezar, *Yangınlar,* 375; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 66; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 40; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 324-325; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 324.

ZEYNEP AHUNBAY

HADIM İBRAHİM PAŞA CAMİİ

Silivrikapida, Cambaziye Mahallesi'nde, Silivrikapı Caddesi üzerinde, Silivrikapı Karakolu'nun karşısındadır.

Camiyi çevreleyen duvarlardaki iki kapının ve hatime açılan kapının üzerindeki sülüs kitabelere göre cami 958/1551'de I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vezirlerinden Hadım ibrahim Paşa (ö. 1562) tarafından yaptırılmıştır. Tasarımı Mimar Sinan'a ait olan cami, kare plank ve tek kubbelidir. Yapı kütlesi dışarıdan kübik bir blok halinde yükselir. Caminin dışarıdan destek kemerleriyle çevrelenen 12 m çapındaki, yuvarlak kasnaklı kubbesi, altttan mukarnaslı bir konsolla desteklenen istiridye kabuğu şeklindeki tromplara oturur. Tromplar doğrudan beden duvarlarına dayanmayıp, yapıyı üç yönden kuşatan payanda duvarları üzerine oturtulmuştur. Böylece ileriye doğru çıkıntı yapan payandalann arasmda yapıyı genişleten ve ferahlatan mekânlar elde edilmiştir. Yan duvarlarda ve kuzey duvarında maksureler oluşturarak mekâna derinlik kazandıran bu tasarım bir yandan da Sinan'ın ilk olarak, tromplarla doğrudan duvarlara oturan bir kubbe yerine sekiz dayanaklı bir strüktürü denemesi açısından önemlidk. Ancak ibrahim Paşa Camii sekiz dayanaklı bk cami olarak kabul edilmekten çok, tromplu sistemden sekiz ayaklı sisteme geçişte bir bağ olarak değerlendirilmelidir. Mimannm kimliği araştırmacılarca tartışılan Fatih semtindeki Bâlî Paşa Camii(->), pandantifti üst yapı sistemiyle farklılık gösterse de, mahfili taşıyan payandaların arasında yer alan derin nişlerin iç mekâna katkısı açısından Hadım İbrahim Paşa Camii'ne bir örnek durumundadır.

Caminin üç tarafı kesme taş ve tuğla

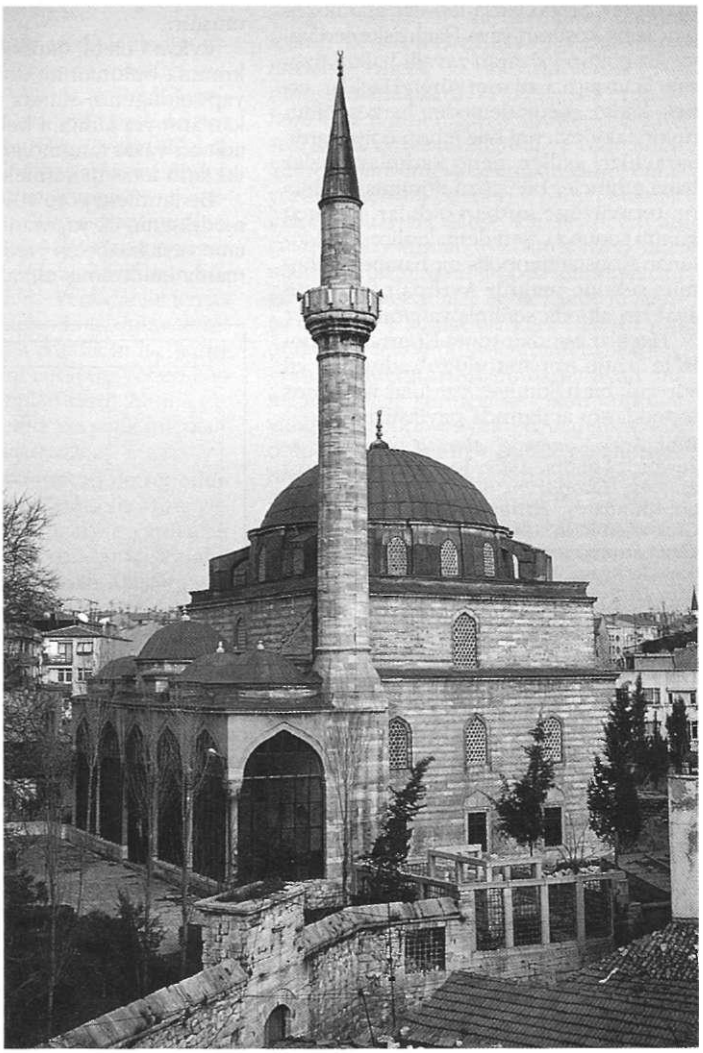

Hadım İbrahim Paşa Camii'nin genel görünümü. *Tarkan Okçuoğlu*

Hadım ibrahim Paşa Camii'nin kubbesinden ayrıntı.
Tarkan Okçuoğlu

örgülü, son cemaat yerinin duvarı ise tamamen kesme taştandır. Altı mermer sütunun taşıdığı sivri kemerli ve beş kubbeli son cemaat yeri iki taraftan hafifçe taşkındır. Burada, içerideki nişlerin içinden geçüerek batıda minareye, doğuda ise küçük bir mekâna çıkılır. Son cemaat yerinde mukarnaslı tromp üzerine oturan orta kubbe yükseltilmiş ve dışarıdan dilimlenerek vurgulanmıştır. Diğer kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Söz konusu bölümde mukarnaslı ve baklavalı sütun başlıkları kullanılmıştır. Son cemaat yerinin sağında ve solunda yer alan pencerelerin sivri hafifletme kemerlerinin içine, mavi zemin üzerine beyaz sülüs yazıyla çini süsleme yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üzerlerine yerleştirilen aynı teknikteki çini rozetler bu bölüme önemli bir görsel zenginlik kazandırır. Ancak batı bölümünde, camiye açılan pencere üzerinde bulunması gereken çini alınlık bugün yerinde değildir. Bu panonun İstanbul İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde son cemaat yerinin revakları alüminyum doğrama ile kapatılarak bir yanı kadınlar mahfili, bir yanı da Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Harim bölümüne mukarnas örtülü, mermer söveli ve renkli taş kakmalı kapıdan girilir. Zarif bir işçiliğin ürünü olan kapının sedef kakmalı ahşap kanatlan, on kollu yıldız şeklinde geometrik geçmelerle düzenlenmiş ve aradaki boşluklar bitkisel bezemeyle dolgulanmıştır. Harim mekânında kubbenin içi, pencere alınlıkları ve üst kat pencerelerinin çerçeveleri klasik üslupta kalem işleriyle bezelidir. Yan duvarlardaki maksurelerin mihraba bakan yüzlerinde çok yüzeysel nişler açılmış ve içleri kalem işleriyle süslenmiştir. Altı sıra mukarnas yaşmaklı taş mihrabın üzerinde, sivri kemerli bir çerçeve içine alınmış, lacivert, mavi ve beyaz renklerin kullanıldığı çini pano yer almaktadır. Minber, ajurlu korkulukları ve mukarnask kapısıyla klasik üslupta mermer işçiliğinden güzel bir örnektir. Kuzeybatı köşesinde üç yöne ikişer Bursa kemeriyle açılan som mermerden müezzin mahfili yer almaktadır. Üzeri, içlerine altın yaldızların kakıldığı, altıgen geometrik geçmelerle oluşturulmuş bir bantla çevrelenmiştir. Mahfil üzerinde deprem sonrasındaki onarımı gösteren 1117/1763 tarihi kazılıdır.

İbrahim Paşa Camii 1058/1648 ve 1167/1754 arasında iki büyük deprem geçirmiştir. Yeniden inşa edüen minaresi düz şerefeli ve külah örtülüdür.

Camiyi kuşatan çevre duvarının içinde, üç yöndeki kapılardan girilebilen ağaçlı, büyük bir avlu bulunmaktadır. Batı duvarının önündeki prizmatik dikdörtgen şeklindeki özgün planını koruyan açık türbe İbrahim Paşa'nındır. Caminin kuzeyindeki mezarlık, mezar taşlarındaki tarihlere göre somaki devirlerde yapılmış olmalıdır. Çevre duvarına yapıştırılmış sivri kemerli çeşmesi kitabesizdir. Bostanlarla çevrili bir arazide külliye olarak tasarlanan yapının hamam ve mektebi yıkılmış, günümüze ancak duvar kalıntılan gelebilmiş tk.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 29; Konyalı, *Mimar Sinan,* 92-107; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 75; Goodwrn, *Ottoman Architecture,* 243-244; A. Kuran, "Mimar Sinan'ın Camileri", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 194; S. Yetkin, "İstanbul'da Silivrlkapidaki Hadım İbrahim Paşa Camii'nin Çinilerindeki Özellikler", *STY,* XIII (1988), s. 198-211, O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Türk Mimarisi,* 209-211; A. Kuran, *Mimar Sinan,* 92-94; *Fatih Camileri,* 112-113; *Fatih Anıtları,* 81-82.

TARKAN OKÇUOĞLU

HADIM İBRAHİM PAŞA MESCİDİ VE MEDRESESİ

bak. ESEKAPI MESCİDİ VE MEDRESESİ

HAFIZ AHMED AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Unkapaninda, Eminönü'nü Unkapanina bağlayan anacaddenin deniz kıyısındadır.

Üzerindeki kitabe tarihine göre 1233/1817'de Kapanî Hafız Ahmed Ağa tarafından yaptırılmıştır. Şair Kenzî'nin çeşmenin banisi ve yapı tarihini bildiren tarih beyti, *Bihamdillah muvaffak etdi Bâri /Bu câ-yi dü-küşayı kıldı âbad / Rıza-ullah için sahibü'l-hayrat/lmameyn aşkına eyledi icâd/Kapanî Hacı Hafız Ahmed Ağa / İlâ yevm-el Kıyam nâmı ola yâd / Bu tam tarihi görüb dedi Kenzî/Kıl ervâh-ı şehîd-i Kerbelâ şâd 1233,* şeklindedir.

19- yy'ın başına ait bu meydan çeşmesi 1965'te İstanbul Gıda Toptancıları Çarşısı inşaatı sırasında ortadan kaldırılmış, 1968'de yeni çarşı blokları arasında yeniden inşa edilmiştir. Hazneli, dört yüzlü, küfeki taşından yapılmış bu meydan çeşmesinin ön yüzü mermer kaplamadır. Mermer kaplı ön cephesinde yuvarlak kemerli bir ayna taşı ve her iki yanında ikişer tane olmak üzere yassı payeler yer almaktadır. Yapının köşeleri yuvarlatılarak birer niş oluşturulmuştur. Çeşmenin diğer yüzlerinde de dörder tane olmak üzere, yarım duvara gömülmüş yassı payeler bulunmaktadır. Bu yassı payelerin üzerinden bir korniş binayı çepeçevre dolaşmaktadır. Bu kornişin yukarısında daha geniş ikinci bir korniş yer almaktadır. Çeşmenin ön cephesindeki köşelerde, bu iki korniş arasında kalan boşlukta, yeşil bir zemin üzerine yaldızlı "Maaşallah" yazısı, yuvarlak bir çerçeve içine alınmıştır. Çeşmenin lülesi ve önünde su teknesi yoktur, suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 240; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 6-61; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 57.

ALİN TALASOĞLU

HAFIZ AHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Taksim, Sıraselviler Caddesi'ndeki Kazancıbaşı Camii Sokağınm Başkurt Sokağı ile kesiştiği yerde, Kazancıbaşı Camii'nin karşı köşesindedir.

Çeşmenin banisi, Numan Paşa'nın oğlu Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa'dır. Çeşmenin 13 beyitten oluşan ta'lik hatla yazılmış kitabesi Behçet Mehmed Efendi'nin eseri olup 1143/1732 tarihlidir.

Arkasında su haznesi bulunan ve kesme taştan yapılmış olan bu çeşme, mermer

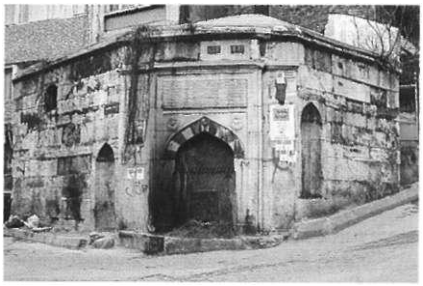

Hafız Ahmed Paşa Çeşmesi
Ahmet Akman

kaplı cephesinin zevkli teyzinatı ile klasik üsluptaki çeşmelerin İstanbul'da yer alan en değerli örneklerinden biridir.

Zeminden saçak kısmına kadar uzanan iki zarif sütunçe, çeşmenin cephesini her iki yandan sınırlamakta, sütunçelerin iç kısmında bulunan silmeler ise cepheyi âdeta dikdörtgen bir çerçeve içine almaktadır.

Çeşmenin basık sivri kemeri, beyaz mermer ve somakiden iki renkli olarak yapılmış olup. kemerin kilit taşı üzerinde, yıldızçiçeğinden türetilmiş bitkisel motifli küçük bir rozet vardır.

Yine, bu kemerin dış hattını takiben gelişen ince ve zarif bir silme, kemerin uç noktasında bir bukle oluşturarak, yukansındaki kitabe boyunca düz bk hattı takip eder, daha sonra, her iki tarafta dik açı yapıp kemer ayaklarına kadar inerek, ucu yere bakan bir palmetle son bulur.

Kemerin her iki yanında yer alan ve bahsedilen silmenin çerçevelediği köşe üçgenlerinde, içinde yıldızçiçeği ile girift kıvrım dallardan oluşan, stilize bitkisel motifli birer rozet vardır.

Çeşme nişinin içinde ise, aynayı yatay bir şerit halinde geçen, üzeri girift kıvrım dallarla süslü bir bordur ve bu bordürün altında da bir sıra mukarnas yer alır. Bir ayağm içinden başlayıp diğer ayağın içine kadar süregelen bu süslemeler, ayak içlerinde bker püskül (aşağı doğru yönlendirilerek betimlenmiş çiçek) motki ile sona erer.

Taksim Suyu'nun, Kazancı Yokuşu'na inen koluyla beslenmiş olan bu çeşmenin suyu günümüzde akmamakta, ayna taşı, lülesi ve daha önce var olduğu bilinen saçağı bulunmamaktadır. Çeşmenin tekne kısmı ise bozulmuş, sonradan çimento üe kaba bir tekne yapılmıştır.

Çeşme cephesinin her iki yanında, su haznesinin duvarına yapılmış birer niş vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 73; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 99-103; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 132-133; Yüngül, *Taksim Suyu,* 60; H. Örcün Banşta, *İstanbul Çeşmeleri, Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi,* İst., 1993, s. 55-58.

HALUK KARGI

HAFIZ AHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi, Küçükkaraman semtinde, Fatih Caddesi ile Hafız Paşa Sokağı arasında yer almaktadır.

Bugün cami içerisinde kapı üstünde mevcut olan üç satır halinde, altı beyitten oluşan ve ta'lik hatla yazılı bulunan kitabeden ebced hesabıyla külliyenin 1004/1595'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Banisi iki defa sadaret kaymakamlığı yapmış olan ve 1022/1613'te ölen Hafız Ahmed Paşa'dır.

Cami, medrese, çeşme, darülkurra, sebil ve türbeden meydana gelen külliye kareye yakın küçük bir arsa payı üzerinde inşa edilmiştir. Külliyenin doğusundan Fatih Caddesi, batısından Hafız Paşa Sokağı geçmektedir. Fatih Caddesi üzerinden girişi bulunan kükiyede güneyde cami, kuzey ve batıda medrese, caminin güneydoğu köşesinde türbe ve sebil, kuzeydoğu köşesinde darülkurra, medresenin batısında dışardan medrese duvarma bitişik olarak da çeşme yer almaktadır.

1648 depreminde, 1782 ve 1918 yangınlarında büyük tahribata uğramış olan külliye çeşitli zamanlarda tamir görmüştür. Vaktiyle minare şerefesinde ve türbenin kubbesi içinde barok devrin süslemeleri bulunmaktaydı. 1918 yangınından sonra uzun süre harap durumda kalan külliyede sebil tamamen, türbe, cami, darülkurra ve medrese revaklanmn büyük bk bölümü yıkılmıştır. 1976'da Vakıflar İdaresi tarafından külliyenin tamirine başlanılmış ve medrese kısmen tamir edilmiş, cami ise yarım bırakılmıştır. 1990'dan itibaren Selâm Vakfı'mn da desteği ile cami minaresi ile birlikte yeniden yapılırcasına tamir edilmiş ve 1991de tekrar ibadete açılmıştır. Türbe ve sebil halen harap durumda olup tamke muhtaçtır.

Fatih Caddesi üzerinde yer alan içten ve dıştan basık kemerli açıklığa sahip olan kapıdan önce üzeri aynak tonoz örtülü bir birime, buradan da avluya geçilmektedk. Bu kapının sağ yanında basık kemerli ikinci bk kapı açıklığı daha vardır.

Cami: Külliyenin güneyinde yer alan cami ortada bir kare mekân ile bunun iki yanındaki daha küçük boyutlu ve yine kare planlı yan mekânlarla enine gelişen bk şemaya sahiptir. Yan mekânların vaktiyle mekân genişliğinde büyük kemerlerle orta mekâna açıldığı anlaşılmaktadır. Son restorasyonda bu açıklıklar duvar örülerek kısmen kapatılmış ve dikdörtgen açıklıklarla yan mekânların irtibatı sağlanmıştır. Üç mekânm da üzerleri pandantiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülmüştür. Orta bölüm mihrap yönünde güneye doğru hafk taşkın olup yan mekânlardan daha büyüktür. Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan caminin sağ yan mekânında geç devirde yapılan bir tamiratın izleri olarak kısmen moloz taş ve tuğla malzeme görülmektedir. Bu mekânm orta mekânla bkleştiği köşede mevcut olan zorlamadan dolayı geç bir devirde yıkılan medrese odalan yerine somadan yapıldığı da düşünülmektedir.

Orta mekânın kuzey ve güney duvarlarında ikişer adet dikdörtgen söveli alt pencere vardır. Kuzeyde iki yuvarlak üst, güneyde ise üç sivri kemerli üst pencere arasında ayrıca iki yuvarlak pencere vardır. Güneybatı köşede alttaki dikdörtgen söveli pencere dolap nişine dönüştürülmüş üstteki sivri kemerli pencere de içi örülerek kapatılmıştır. Güneydoğu köşede ise basık kemerli kapı açıklığı ile türbeye geçiş sağlanmıştır. Kuzeyde mihrap ekseninde basık kemerli kapı açıklığı bulunmaktadır. Yan mekânlarda çift sıra pencere düzeni vardır. Alttakiler dikdörtgen söveli, üsttekiler sivri kemerlidir.

Tamamen yenilenmiş olan son cemaat yeri üç birimlidk. Küfeki taşı görünümlü üzeri taraklanmış kolonlar ve başlıklar, yuvarlak kemerlere oturan pandantiflerle geçişleri sağlanan kubbelerle örtülüdür. Son cemaat yerinin batı ve kuzey yönünde vaktiyle ağaç direklerle taşınan ahşap bir sundurma ile çevrili olduğu, mevcut izlerden anlaşılmaktadır.

Yenilenmiş olan mermer kaplamalı mihrap nişi yedi kenarlı olup üzeri mukarnaslı yaşmakla sonlanmıştır. Köşelerde kum saati başlıklı sütunçelerle dekorlanan nişte iki yan hariç beş yüzde bker rozet süsleme vardır.

Mermer minber de yeni yapılanmış olup mukarnaslı palmetli bir taçla sonlanan yuvarlak kemerli kapı açıklığına sahiptk. Korkuluklarda, yan aynalıkların ortasında ve sivri kemerli geçiş açıklıklarının üzerinde ajurlu geometrik kompozisyonlu süslemeler görülür. Aynalığın köşelerinde rumîlerden ve stilize çiçeklerden oluşan kabartma süslemeler vardır. Dört sütuna oturan yuvarlak kemerli köşk kısmı rumî palmetli bir süslemeden sonra külahla sonlanır.

Kuzeybatı köşede yer alan minare son yıllarda yeniden yapılmıştır. Orijinal kare kaidesi üzerinde on altı gövdeli olan minare kurşun kaplı külahla örtülmüştür. Mukarnaslı şerefede geometrik kompozisyonla ajurlu korkuluklar vardır. Eski fotoğraflarda şerefedeki 18. yy'a ait barok devrin oval hareketli geçişi ile korkuluklardaki girlant süslemeler görülmektedir. Minareye köşedeki pencere içinden basık kemerli kapı ile geçiş sağlanır.

Medrese: Caminin kuzeyindeki avluyu kuzeyden ve batıdan çevreleyen medresede bugün on dört oda bulunmaktadır. Odalarm önünde büyük bir kısmı yeniden yapılmış olan başlıkları düz köşeli taş sütunlara oturan hafk sivri kemerli on iki birimli revak vardır. Revak ve odalar pandantiflerle geçişleri sağlanan tuğla kubbelerle örtülmüştür. Kuzey ve batı kolların birleştiği köşede kare bir bölüm medrese odalan ile revağı kesmektedk. Köşede dıştan dikdörtgen, içte basık kemerli açıklığa sahip üzeri tonozlu bir koridorla ulaşılan bu mekân tuvaletler olup iki bölümlüdür. Her iki bölümün de üzeri beşik tonoz ile örtülmüştür.

Dikdörtgen söveli kapı açıklığına sahip odalarda yalnızca revağa açılan dikdörtgen söveli alt ve sivri kemerli üst pencereler bulunmaktadır. Girişlerin karşısında ortada bir ocak nişi ile iki dolap nişi vardır. Kuzeydeki odalarm doğu, batıdaki odaların ise kuzey duvarlarında ayrıca birer sivri kemerli büyük niş vardır. Cami ile birleşen iki güney odada ocak ve dolap nişleri batı duvanndadır. Bunlardan camiye yakın olanında üçüncü niş yoktur. Batıdakinde ise köşe duvarı üzerinde küçük bk niş vardır.

Güney uçtaki oda ile cami arasında dışa açılan, tuğladan beşik tonozlu bir koridor bulunmaktadır. Koridorun batısında medrese duvan üzerindeki dolap ve ocak nişi izleri bugün hâlâ görülebilmektedir. Burada vaktiyle medrese odalarının devam ettiği ve büemediğimiz bir tarihte de yıkıldığı anlaşılmaktadır. Benzer bir durum kuzey odalarının doğu ucunda da söz

konusudur. Burada da Fatih Caddesi'nin genişletilmesi ile bir kesintinin olduğu bugün hâlâ mevcut olan izlerden anlaşılmaktadır.

Hafız Ahmed Paşa Medresesi'nde bir kütüphanenin olduğu bilinmektedir. Kitaplar bugün Süleymaniye Kütüphanesinde olup üzerlerinde 1012-14/1603-05 tarihini taşıyan vakıf mühürleri bulunmaktadır.

Darülkurra: Caminin kuzeydoğusunda yer alan çift katlı yapıdır. Cadde üzerinden avluya geçişi sağlayan kapının yanındaki küçük kapı ile darülkurraya girilir. Kapı açıklığı basık kemerlidk. Alt katta bir kare planlı mekân vardır. Üzeri aynalı tonoz üe örtülmüş olup güneyde caminin sol yan mekânına dikdörtgen açıklıklı bk kapı ve iki pencere ile açılmaktadır. Üst kata caddeye paralel merdivenlerle çıkılır. Buradaki kapı açıklığı Bursa kemeri şeklinde düzenlenmiştir. Üst katta mekân iki büyük, bir küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Alt kat iki, üst kat ise dört tane dikdörtgen açıklıklı pencere ile doğuda caddeye, bir pencere ile de batıda avluya açılmaktadır. Üstteki mekân güneydeki cami yan mekânına büyük yuvarlak kemerle açılmaktadır. Son yıllarda yapılan restorasyonda alt ve üst katlar özelliklerini kaybetmiştir.

Türbe: Caminin güneydoğu köşesinde dışta sebilin arkasında yer alan türbeye cami içinden basık kemerli bir kapı açıklığı ile ulaşılmaktadır. Aynı şekilde türbeden de sebile sivri kemerli bir açıklıkla geçiş bulunmaktadır. Güneyde dikdörtgen bir pencere ile dışa açılan yapı pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Bugün oldukça harap halde olan yapıda 18. yy'ın barok kalem işlerinden bazı izlerin vaktiyle mevcut olduğu bilinmektedir.

Caminin güneybatı köşesinde de ayrıca bir mezar vardır. Bazı kaynaklarda burada Hafız Ahmed Paşa'mn hanımının yatmakta olduğu yazılıdır. Buranın da vaktiyle kubbe ile örtülü bir mekân olduğu eski izlerden anlaşılmaktadır.

Sebil: Caminin güneydoğu köşesinde türbeye bitişik olarak yer alan sebilden bugün hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. Eski fotoğraflardan köşede görülen sebilin üç mermer sütun tarafından taşınan sivri kemerli iki cephesi olduğu, kemer içlerinde altı kollu yıldızlar ve altıgenlerden oluşan geometrik kompozisyonlu metal şebekelerinin bulunduğu ve güney yönde basık kemerli açıklığa sahip kapısının olduğu anlaşılmaktadır.

Çeşme: Hafiz Paşa Sokağı üzerinde ve medresenin batısında dışardan medreseye bitişik olarak yer almaktadır. Kesme küfeki taşından yapılmış olan çeşme sivri kaş kemerli bir niş şeklindedir. Üstte boş bırakılmış bir kartuş üzerinde palmetli bir taç ile sonlanır. Niş içinde mermer ayna taşı ve altta yere gömülmüş olan taş teknesi mevcuttur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 87-88; F. Ayanoglu, "İstanbul'da Yola Kalb Edilen Cami Vesaire", *VD,* VIII (1969), s. 333; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 106; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 310; İ. E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi,* II, Ankara, s. 50-51; Evliya, *Seyahatname,* I-II, ty, 213; Eyice, *İstanbul,* 75; *Fatih Camileri,* 114-115; Kumbaracılar, *Sebiller,* 20-21; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 325-327; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 154; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 418; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 66; (Altmay), *Onbirinci Asırda,* 34-35.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

HAFIZ BURHAN

bak. SESYILMAZ, BURHAN

HÂFİR TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Apdülvedut Mahallesinde, Eğrikapinm hemen yanında yer almaktadır.

Hâfir Türbesi, Ayvansaray-Eğrikapı kuşağında yoğunlaşan mütevazı sahabe makamlarındandır. Üçgen bir alam kaplayan türbe, sırtını Eğrikapinın kuzeyindeki burca dayamakta, güney ve batı yönlerinde moloz taş örgülü, sıvalı duvarlarla kuşatılmış bulunmaktadır. S. Ünver bu makamın I. Mahmud döneminde (1730-1754) dariissaade ağalarından Hacı Beşir Ağa tarafından keşfedildiğini rivayet eder. Eğrfkapi ya bitişik olan dikdörtgen açıklıklı kapının üzerindeki kitabede ise, türbenin 1251/1835'te II. Mahmud tarafından ihya edildiği belirtilmektedir. Yesarızade Mustafa İzzet Efendinin (ö. 1849) ta'lik hattı ile yazılmış olan manzum kitabenin metni Sahhafiar Şeyhizade Esad Efendi'ye (ö. 1848) aittir. Kitabenin üzerinde, beyzi bir madalyonun üzerinde II. Mahmud'un tuğrası yer alır.

Türbenin duvarlarında, ampir üslubunda demir parmaklıklarla donatılmış olan **6** adet dikdörtgen pencere sıralanmakta, kabrin başucunda silindir biçiminde, kitabesiz bir şahide, ayakucunda da çevredeki mezarlıktan getirilmiş bir taş bulunmaktadır.

Bibi. Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 39-40; İşli, *Sahabe,* 41-42; M. Hocaoğlu, *İstanbul'daki Sahabe Kabirleri,* İst., 1987, s. 106-107; Demiriz, *Türbeler,* 39.

M. BAHA TANMAN

HAFİYELİK

Günlük olaylara ve olası gelişmelere, örgütsel faaliyetlere ilişkin duyumları jurnal denen raporlarla II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki özel bürosuna aktaran gizli polis ve ihbar örgütü. Türkiye'deki ilk gizli haber alma örgütü sayılır. Jurnalcilik da denmiştir. Resmi adı Umur-ı Hafiye olup ser-hafiye-i şehriyarî denen bir saray görevlisinin yönetimindeydi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince hafiyelik yasaklanmış, örgüt de dağıtılmıştır.

Başkent İstanbul'u sürekli denetimde tutmak isteyen her padişah ve sadrazam, kendi dönemlerinin koşullarına göre istihbarat yöntemleri uygulamışlardır. Örneğin, Bostancı Ocağı'nda(-*) bir sink oluşturan hasekilerden seçilen tebdil hasekileri, halk arasmda dolaşarak önemli duyumlan saraya ulaştırmaktaydılar. Ayrıca, enderun ağaları da değişik kıyafetlerle kente çıkar, çarşılarda, camilerde, asker ocaklarında konuşulanları, hattâ vezir konaklarındaki toplantıları izlerlerdi. Amaç, ayaklanma ve komplo girişimlerini, yönetimden yakınma olup olmadığını öğrenmekti. 17. yy'dan başlayarak padişahlar da kentin kalabalık semtlerinde tebdil gezerek doğrudan bilgüer ve duyumlar edinirlerdi.

Yeniçeri ve Bostancı ocaklarının kaldırılmasından sonra bu tür istihbarat görevlerini mabeyin mensupları yapmaya başladılar. II. Mahmud (1808-1839), Abdülmecid (1839-1861), özellikle de Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde hafiye denen, saray görevlileri, edindikleri duyumlan saraya aktarıyorlardı. Kimileri ise böyle bir görevleri olmadığı halde kendüeri hakkında "hafiye imiş" kanısını uyandırarak çevrelerindekileri korkutuyorlardı.

II. Abdülhamid (hd 1876-1909) amcası Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murad'ın tahttan indirilmeleriyle (1876) sonuçlanan darbelerde istihbarat noksanlığının bu eylemleri kolaylaştırdığı kamsına varmış; Çerkeş Hasan Ölayı(->) ve Çırağan Olayı'nın(->) ardından, halkı, orduyu, hükümet üyelerini sıkı bir denetimde tutmayı bk gereklilik olarak görmüştü. Aşırı düzeyde kuruntulu oluşu, Yıldız Sarayindan ayrılmayışı, ama İstanbul'da hattâ ülkenin dört bir yanında neler olup bittiğini öğrenmeye aşın istek duyuşu da bu gerekliliği kaçınılmaz kılmıştı. Pek çok gizli örgütün varlığı, eylemler ve ayaklanmalar ise bir haber alma sistemini gerektirmekteydi. Sonuçta, 1880'e doğru Yıldız Sarayinda bir ser-hafiye-i şehriyarînin yönetiminde umur-ı hafiye dairesi oluşturuldu. Eskiden, İstanbulluların en onursuz iş saydıkları "ihbarcılık", bu kez "jurnalcilik" olarak parlak bir meslek konumuna geldi. 1890' h yıllarda Jön Türk hareketinin giderek daha etkili olması nedeniyle de İstanbul dışında, Selanik, Manastır, Edirne vb merkezlerde de hafiyeler bulundurulmaya başlandı. Hafiye örgütüne destek vermeyen, saraya jurnal sunmayan kamu görevlileri, haklarında kuşkular uyanmasından korkmaya başladılar. Öte yandan jurnal verenler, rütbeler, yeni görevler ve ödüllerle saygınlık kazanmaktaydılar. Hafiyeler görevlerini kusursuz yaptıklarını kanıtlamak için, her gün gerçek ya da düzmece jurnallar vermekteydiler. Özellikle siyasal hareketlerin arttığı zamanlarda bir günde saraya 3-5 bin jurnal verildiği oluyordu. Bunlar, ilgili büroda incelemeye alınıyor, fakat II. Abdülhamid, gelenlerin hemen tamamıyla doğrudan ilgileniyor; "Beş bin jurnalden ikisi doğru ise durum vahim demektir!" diyordu. Sözde Zaptiye Nezareti'ne bağlı olan ve 21 merkeze ayrılan hafiyelik örgütü, vezirlerin konaklarına kadar giren personel ve cariyelerle, selamlık dairelerindeki uşak ve ayvazlarla İstanbul'un en kalabalık ve korku uyandırıcı kuruluşuydu.

İstanbul, birbiriyle bağlantısı olmayan 21 hafiye örgütünün, geceli gündüzlü denetimindeydi. "Merkez" denen bellibaşlı semtler, birer başhafiyenin yönettiği çok

sayıda hafiyece izleniyordu. Merkezler; Yıldız ciheti (Sarıyer'e kadar), Babıâli, askeri okullar, Beyoğlu ciheti, İstanbul ciheti ve mevlevihaneler, Üsküdar ciheti, Çamlıca ve şehzadelerin köşkleri, Serasker Kapısı (Beyazıt), Fatih ciheti, medreseler, Şeyhülislamlık, odalar ciheti, Liman Dairesi, Bakırköy ve Yeşilköy, Şişli ciheti, Tersane, Zaptiye Nezareti, Kadıköy ciheti, Beykoz'a kadar Anadolu yakası, tekkeler ve zaviyelerdi. Hafiyelerin belli bürolan, karakolları yoktu. İzinsiz arama yapabilirler, gece gündüz dolaşırlar, halkın evlerini basarlar, gerekirse suç öğesi bırakırlardı. Buluşma yerleri kahvehaneler, mezarlıklar, kalabalık yerlerdi. Örgüt mensupları dört sınıfa ayrılmıştı. Tabaka-i bâlâ denen birinci sınıftakiler, saray erkârundandı. Bunlar jurnallarını doğrudan padişaha sunarlardı. İkinci sımf hafiyeler, İstanbul'da ve başka vilayetlerde denetim yapmakta, gerektiğinde halk arasına dedikodu yayıp sonuçlarım jurnal etmekteydiler. Dış merkezdekiler, sık sık "mühim maruzat için Dersaadet'e celbimi arzederim" yollu bir telgraf çekip izin aldıktan sonra İstanbul'a gelirlerdi. Üçüncü sınk hafiyeler, birinci ve ikinci gruptakilerin maiyetinde görev yaparlar ve başhafiyelerine göre bunlara "Tahsin Paşa avanesi", "Ebülhüdâ avanesi", "Fehim Paşa avanesi" gibi adlar verilirdi. Dördüncü sınıftaküer genellikle kamu görevlileriydi. Bunlar, jurnallan karşılığında ödüllendirilirlerdi.

Kendilerinden en çok çekimlen ünlü serhafiyeler, Fehim Paşa, İzzet (Holo) Paşa, Selim Melhame, Necib Melhame, Sansür Kemal, Baba Tahir, Tüysüz Tayyar, Andon Köçeyan, Basurcu Agâh Paşa, Hafiye Ahmed Paşa idi. II. Meşrutiyet ilan edilince yurtdışına kaçmaya çalıştılar; bazıları idam veya linç edildi. Lağvedilen hafiye örgütü, istanbulluların nefret kaynağı oldu. Yıldız Sarayinda biriken yüzbinlerce jurnal ise 31 Mart Olayindan sonra sandıklarla Harbiye Nezareti'ne götürüldü. Balkan Savaşı sırasmda tamamı yakıldı. Böylece, haklarında bir belge çıkacağı korkusu ile kâbuslar yaşayan istanbul halkı toptan aklandı.

Hafiyelik ve jurnalcilik, II. Abdülhamid dönemine ait anılarda en çok işlenen konulardandır. Küçük Said Paşa, anılarında, hafiyelerin kendisini nasıl izlediklerini ve çektiği sıkıntıları, evine gelen kavun sepetlerinin bile kontrol edildiğini, vezir konaklarındaki sırnaşık hafiyeleri, bunların jurnal uyduruşlartnı, padişahın hafiyelere belge çaldırışını; mabeyin başkâtiplerinden Mehmed Tevfik Bey, padişaha rüya anlatmaya gelenleri, pek cahil kişilerin yazdıkları ipe sapa gelmez jurnallan, tutuklanan hafiyeleri; Halil Sedes, hafiyelerin duyum uydurmalarını, her gün saraya ortalama 2 bin dolayında jurnal geldiğini, hafiye örgütünün "gestapo" denen korkunç teşkilatın bir örneği olduğunu vb anlatmışlardır.

Bibi. Mahmud, *Hafiyelerin Listesi,* I-II, İst., 1909; Said Paşa, *Anılar,* İst., 1977, s. 80 vd., Mehmet Tevfik Bey (Biren), //. *Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hâtıraları,* I, İst, 1993, s. 21 vd; H. Sedes, "Abülhamid II ve Vilhelm II", *Tarih Dünyası,* S. 6; Osman Nuri-Ahmed Refik, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı,* I-III, lst., 1327, A. Tugay, *İbret,* I-II, İst., 1962.

NECDET SAKAOĞLU

HAFSA SULTAN TÜRBESİ

bak. SULTAN SELÎM KÜLLİYESİ

HAHAMBAŞILLK

Yahudilerin dinsel önderliği. Osmanlı ülkesinde yaşayan Yahudileri yakından tanıyan II. Mehmed (Fatih) istanbul'un fethinden soma Bizans dönemi Yahudi cemaati lideri Haham Moşe Kapsali'yi huzuruna çağırarak kendisine hoca diye hitap etti ve altın ve gümüş hediyelerle onurlandırdı. Yahudi toplumunun düzen ve yaşamının teşkilatlandınlmasmı da kendisine emanet etti. Hahambaşı skatı ile görev yapan Kapsali'nin yetkileri ve sarayla ilişkileri açıklıkla bilinmemektedir. Ancak bazı Rum kaynakların Fatih'in tüm gayrimüslimleri -bu arada Yahudileri de- Rum Ortodoks Patriği II. Gennadios'a bağladığı iddiasında isabet yoktur. Zira Fatih Edirne'den yakinen tanıdığı Yahudilerin Ortodokslar ile hiçbir ortak yanlarının bulunmadığını ve dini liderlerinin hahambaşı olması gerektiğini bilmekteydi.

Yahudiler tarafmdan ödenen vergilerden biri de "cizye-yi rav" veya "rav akçesi" idi. Bk hahambaşıya sahip olabüme hakkının karşılığı olarak kabul edilen bu sembolik verginin sarayca mı talep edildiği, yoksa cemaat tarafmdan mı önerildiği tartışmalıdır.

Kapsali'nin siyasi ve ruhani bir lider olarak hareket etmesi ve saraya sık sık davet edilmesine karşın halefi Eliyau Mizrahi, esas itibariyle aynı yetkilerle donanmış olmasına rağmen biraz da özellikle İspanya'dan gelen göçmenlerin katkısı ile cemaat yapısının değişmesi sonucu, cemaatin mali konulan ve vergilendirilmesi ile bizzat uğraşmayacağını belirtti. Mizrahi cemaatinin ruhani liderliğini yürütürken mali konuları "kahya" diye anılan Rabbi Saltiel düzenliyor, vergileri topluyor ve ödüyordu. Saray ve hükümet ile sık sık temaslan sonucu da cemaatin en önemli kişisi haline gelmişti. Düzene uyum gösterildiği, kurallara uyulduğu ve vergiler hazineye muntazam ve kesintisiz ulaştığı sürece devlet, bu görevlerin kimin tarafından yürütüldüğü ve sıfatı konusuyla pek ilgilenmiyordu.

Haim Moşe Becerano
Nairn Güleryüz koleksiyonu

Nitekim gerek 15. yy'dan, gerek 16. yy'dan kalan resmi kayıtlarda "metropolid-i yahudiyan-ı Istanbuli" terimine rastlanmaktadır. Hiyerarşik bir ruhban sınıfına sahip olmayan Musevilikte metropolit skatı bulunmamakla beraber bazı resmi makamlar Hıristiyanlık yapısındaki bu deyimi Yahudiler için de kukanmakta bir mahzur görmemişlerdir.

Hahambaşılık diye anılan makamın tüm Osmanlı Yahudilerini mi, yoksa sadece bir cemaat mensuplarını mı temsil ettiği de tartışmalı olmakla beraber fiili durum gerek Kapsali'nin, gerek Mizrahi'nin Osmanlı hükümdarları tarafından başkent hahambaşısı olarak tüm Yahudiler adına muhatap kabul edildiğidir.

Mizrahi'nin ölümünü (1526) takiben İstanbul Romanyot ve Sefaradları bir aday konusunda anlaşamayınca bu makam boş bırakıldı. Görevin kası geçici olarak Tam ben Yahya'ya verildi. Daha somaki yularda İstanbul Yahudileri hahambaşılarını kendi aralarında seçerek sonuçlarını devlete bildirmekle yetindiler. Ne var ki bu yöntemle Yahudiler, Rum ve Ermenilerin aksine, padişah beratına sahip ve makamı resmen tanınmış bir liderden yoksun kaldı. *Takvim-i Vekayi'nin* 23 Şevval 1250/22 Şubat 1835 tarihli sayısından anlaşılacağı gibi, II. Mahmud dönemi ıslahatları ışığında Yahudiler de Babıâli'ye müracaat ile "Sultanın sadık ve eski reayalannndan olan Yahudilerin de manevi liderlerine resmen berat verilerek Babıâli'de is'ad edilmesini" talep ettiler. Talep uygun görülürek kabul edildi ve 1835'te Abraham Levi resmen berat alan ilk hahambaşı olarak göreve başladı.

Kayda değer bir husus Eliyau Mizrahi'nin ölümünden soma hahambaşılık makamının 19. yy'a kadar neden boş kaldığı veya bırakıldığıdır. Shmuelewitz'e göre mevcut değişik cemaat ve toplulukların kimi hahambaşı seçeceklerine dair bir anlaşmaya varamamış olmaları, değişik kökenli topluluklar arası keskin fikir aykırılıkları nedeniyle tüm eğilimleri temsil edecek yetenekte bkinin bulunamaması ve bu sorumluluğu yüklenmeye hazır bir adayın veya adayların çıkmaması gibi ihtimallere bağlı olabilir.

1862'de İstanbul Yahudileri arasındaki aydın-tutucu çekişmesinin ciddi boyutlar aİması üzerine Abdülaziz, Fuad Paşa'nın teşviki ile, 2 Safer 1280/19 Haziran 1863'te Edirne Hahambaşısı Yakir Geron'un İstanbul'a gelerek hahambaşı kaymakamı sıfatıyla göreve başlamasını, 21 Safer 1280/7

David Asseo
Nairn Güleryüz koleksiyonu

Temmuz 1863 tarihli iradesi ile de Yahudi cemaatinin 1856 tarihli Islahat Fermam esasları dairesinde bir reform tasarısı hazırlayarak onay için Babıâli'ye sunmasını emretti. Judeo-Espanyol dilinde hazırlanan ve Babıâli'ye Türkçe çevirisi sunulan Hahamhane Nizamnamesi *Takvim-i Vehayi'de* ilan edildi ve 19 Zilhicce 1281/ 3 Mayıs 1865'te yürürlüğe girdi.

5 ana fasılda toplanmış 48 maddeden ibaret nizamnamede hahambaşmın seçimi, görevleri Meclis-i umumi (genel kurul), Meclis-i cismani (laik kurul) ve Meclis-i ruhani'nin (dini kural) seçimi, görev ve yetkileri düzenleniyordu. Hahambaşımn evinin ve kançelaryanm Unkapanı veya Cibali'de olması öngörülen (madde 11) nizamnameye göre hahambaşı, seçildiğinde 30 yaşından genç ve 70 yaşından yaşlı olamazdı. Yeni nizamnameye göre seçilen ilk hahambaşı Yakir Geron'dur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son hahambaşısı Haim Nahum'un 1920'de istkasmdan sonra Edirne Hahambaşısı Haim Moşe Becerano İstanbul hahambaşı kaymakamı olarak 1931'e kadar görevde bulundu. Ancak Türk Yahudileri 1952'ye kadar hahambaşısız kaldılar.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Demokrat Parti iktidarının göreve başlamasını takiben hahambaşılık kurumu adına verilen 12 Mayıs 1952 tarihli dilekçeye cevaben 29 Mayıs 1952 tarih ve 15053 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi yayımlandı. Açık bulunan İstanbul hahambaşılığı için yeni bir kanun ve tüzük yapılıncaya kadar bir defaya mahsus ve geleceğe ait hiçbir hukuki hüküm ifade etmemek kaydı ile Musevilerin aralarından seçecekleri bir intihap (seçim) heyeti vasıtası ile seçim yapılmasını öngören kararnameye istinaden 25 Ocak 1953'te seçilen Cumhuriyet tarihinin ilk hahambaşısı Refael David Saban'dır.

H A H A M B A Ş I L A R

Moşe ben Eliya Kapsali (1453-**1496)**
Eliyau Mizrahi (1496-1526)
Tam ben Yahya (1526-1542)
Eli Benjamen Ha-Levi (?-1540)
Menahem Bahar Samuel (?-?)
Eli ben Haim (1575-1602)
Yahiel Bossan (P-1625)
Jozef Mitrani (?-l639)
Yomtov ben Yaeş **(1639**-1660?)
Yomtov ben Hananya Benyakar (1660 ?-l677)
Haim Kamhi (?-1730)
Yuda Benrey (?-?)
Yuda ben Samuel Rosanes (?-1727)
Samuel Levi (1727-?)
Abraham ben Haim Rosanes (?-1743)
Salamon Haim Alfandari (?-?)
Mak Ishaki (?-?)
Eliya Palombo (1762-?)
Haim Yaakov ben Yakar (?-?)
Abraham Levi (1835-1837)
Samuel Haim (1837-1839)
Mose Fresko (1839-1841)
Yakov Behar David (1841-1854)
Haim Ha-Kohen (1854-1860)
Yakup Avigdor (1860-1863)
Yakk Geron (1863-1872)
Mose Levi (1872-1908)
Haim Nahum (1908-1920)
Haim Mose Becerano (1920-1931)
İsak Şaki (1931-1940)
Rafael David Saban (1952-1960)
David Asseo (1961)

Sabahın ölümü (1960) üzerine hahambaşılık kurumu adına verilen 26 Aralık 1960 tarihli dilekçeye cevaben bu kez Bakanlar Kurulu'nun 10 Mayıs 1961 tarih ve 5/1189 sayılı kararıyla açık bulunan Yahudi hahambaşılığı için aynı koşullarla seçim yapılmasına karar verildi. 21 Ağustos 196ı'de yapkan seçimi kazanan David Asseo halen görevine devam etmektedir.

Bibi. M. Epstein, *The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, Christian and Jews in the Ottoman Empire,* I, Newyork, 1982, s. 100-115; A. Galante, *Historie des Juifs d'Istanbul,* I, lst., 1941, s. 108 vd.; A. Galante, "Historique de la reconnaissance officielle des grand-rabbins de Turquie", *Hamenore,* c. X, S. 1-2-3, s. 2-4; N. Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi,* I, ist., 1993, s. 192-193; A. Shmuelewitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late 15th and 16th Centuries,* Leiden, 1984, s. 25; S. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Rebuplic,* Newyork, 1991.

NAİM GÜLERYÜZ

HAKKÂKLIK

Zümrüt, yakut, firuze, yeşim, topaz, akik, necef ve inci gibi değerli taşlarla altın, gümüş, bakır ve pirinç gibi değerli ve işlenebilir maden zeminler ya da tahta üzerine erkek (kabartma) ve dişi (oyma) motif, yazı ve resim kazıma sanatı.

Oyma ve kabartmalar "kalem" adı verilen çelik aletle yapıldığı için hakkâklık, kalemkârlık içinde anılmış; başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinde bu sanatı uygulayanlar daha çok mühür kazıdıkları için de mühürcülük vasıtasıyla gelişmiştk. Hakkâklar ayrıca para, madalya, cilt kapağı süslemede kullanılan şemse ve matbaa harfi kalıpları da hazırlamışlardır.

İstanbul hakkâklan üzerine bilgi veren ilk kaynaklar arasında Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eseri yer alır. Hakkâklan üç ayrı başlık altında toplayan Evliya Çelebi, birbirleriyle ilişkili olmakla beraber değerli taş işleyicilerle mühürcüleri ayırır. "Esnâf-ı Hakkâkân" adıyla andığı bu gruptan 105 ustanın 35 dükkânda Seylan akiği, firuze ve yeşim üzerinde çalıştıklarını yazar. Evliya Çelebide ayrıca "Esnâf-1 Mühürkünân" diye tanıtılan 80 ustanın 50 dükkânda mühür kazıdığı, bunlar arasında IV. Murad döneminde (1623-1640) Mahmud Çelebi, Rıza Çelebi, Ferid Çelebi gibi üstatlar yetiştiği, bunların vezirlere mühür kazıdıkları ve bir mühür için 100 kuruştan 500 kuruşa kadar değişen ücretler aldıkları kaydedilir. *Seyahatname*'de "Esnâf-ı Mühürkünân-ı sim ve heyâkil" adıyla ayrıca tanıtılan 40 ustanın 15 dükkânda gümüş mühür ve tılsımlar kazıdığı, Yemen akiği üzerinde çalışamadıkları da kaydedilir.

17. yy'dan kalma bir *Es'âr Defteri'nde* de mühür çeşitlerine göre fiyatlar belirlenirken hakkâklığm en yaygın dalı olan mühürcülük üzerine bilgi verilir. 1640 tarihli bu kaynakta 1,5 akçeden 160 akçeye kadar değişen mühür çeşitleri tanıtıldığı gibi Müezzin Mehmed Çelebi, Abbâdî Abdullah ve Üstat Mahmud gibi mühürcülerden de söz edilir. Bu kaynakta ayrıca hakkâkların demir, gümüş ve pirinç üzerine tılsım kazıdıkları zaman züyuf akçe zamanında kazıdıklarının yarısı kadar ücret alacakları da belirtilmektedir.

Hakkâklar da öteki esnaf toplulukları gibi lonca ve gedik usulüne göre çalışır, kendi aralarından seçtikleri "serhakkâk" ya da "hakkâkbaşı" adıyla anılan bir reisleri bulunurdu.

İstanbul'da, mühür kullanımının yaygın olduğu yüzyıllarda hakkakler bugünkü Sahaflar Çarşısı'nda(->) topluca bulunuyorlar ve burası Hakkâklar Çarşısı adıyla anılıyordu. Hakkâklar kazıdıkları mühürleri denerler, hata varsa düzelttikten sonra sahiplerine teslim etmeden kendileri için tuttukları bir deftere örnek olarak basarlardı. Böylece hem kimlere mühür kazıdıklarını büirler, hem de kendi eserlerinden oluşan bir deftere sahip olurlardı. "Hakkak mecmuası" ya da "mühür mecmuası" adı verilen bu defterlerin örneklerine bazı eski kütüphanelerde rastlanmaktadır.

Hakkâklar kazıdıkları mühürlere genellikle çok küçük bir imza ve tarih de koyarlardı. Bu imzalardan hakkâkların da şairler gibi kısa bir mahlas aldıkları görülüyor. Bu tür mahlaslardan Ali, Aşkî, Azmi, Dânâ, Hüsnî, Mislî, Resmî, Sâmî, Sırrî, Yümnî ve Zekî gibi usta mühürcüler tespit edilmiş bulunmaktadır.

Hakkâklık, çinkografi yönteminin gelişmesi, mühür yerine imzanın yaygmlaş-

ması üzerine İstanbul'da ancak 1960'lı yıllara kadar önemini yitirerek ayakta durabümiş, somaki yıllarda okuma yazma bilmediği için imza yerine mühür kullananların ihtiyaçlarına cevap veren tek tük mühürcüye Yeni Cami arkasında rastlanılırken zamanla bunlar da ortadan kalkmıştır,

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 575; Büngül, *Eski Eserler,* II, 25-26; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatlar. Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu,* İst., ty, s. 169-171; M. Z. Kuşoğlu, "Dünkü Sanatlarımızdan, Hakkâklık ve Mühürcülük", *Köprü,* S. 52 (Temmuz 1981), s. 30-31; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, ist.,* 1983, s. 222-223; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 96-97; "Hakkâklık", *TA,* XVIII, 330-331.

İSTANBUL

HAKKI TARIK US KÜTÜPHANESİ

Bayezid Külliyesi'nin(-0 sıbyan mektebinde kurulu Vakıflar Başmüdürlüğü'ne bağlı özel vakk kütüphane. Kütüphaneye, Kapalıçarşı önünde uzanan külliye avlusu duvarı dibindeki dükkânlar arasından girük.

Gazeteci, yazar, öğretmen, Giresun milletvekili Hakkı Tarık Us'un (1889-1956) vasiyetine göre kurulmuş ve 21 Ekim 1965' te hizmete açılmıştır.

Yaşamı boyunca kitap ve birçok değerli eski gazete üe dergi toplayan H. T. Us bunları Cağaloğlu'ndaki Vakit Yurdu'nda depolamıştı. İçinde Balkanlar'da basılmış nadir gazete ve dergilerin de yer aldığı süreli yayınlarla, çoğu divan 178 adet yazma ve eski-yeni harfli basma kitapları kapsayan koleksiyonun bugünkü mevcudu 20.000'dir. Ufak-tefek bağışlar dışında, derme sayısında artış olmamaktadır. Kuruluşundan günümüze ortalama tek personelle kamuya açık olan kurumda, çağdaş kütüphaneciliğin gerekli kıldığı işleve erişilememiştir. Kurulduğu yıl atanan görevlinin 1990da ölümünden soma, onun oğlu, tarih dalında üniversite eğitimli görevli-yönetici bu işlevi yerine getirmektedir. Üniversite ve onun üstü eğitim düzeylerinden yerii-yabancı, günde ortalama altı kuUanıcısı olan kütüphane çarşamba, perşembe ve cuma günleri saat 12.00-17.00 arası açıktır. Başvurular doğrudan kütüphaneye yapkır. Girişte soba ile ısıtılan okuma salonu ve büro, arkada çelik raflı deposu bulunur.

Eser adına göre alfabetik fiş katalogu yapılmıştır. Dergi fişlerinin hazırlanmasında, Hakkı Tank Us'un aüe dostlarından Sıdıka Karadeniz'in; eski harfli basma eserierin tasrkfi üe fişlerinin hazırlanmasında ise Seyfettin Özege'nin büyük yardımları olmuştur.

Bibi. G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* S. 33, 1980-81; M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri,* İst., 1983; N. Taylar, "İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal ve Hakkı Tank Us Kütüphanesi", (İÜ Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü bitirme tezi), 1974; *İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi,* lst., 1993.

HAVVA KOÇ

HALAS VAPURU

Şehk Hatlan İşletmesi vapuru. Şkket-i Hayriye'nin yıkarca hizmet vermiş 71 baca numaralı, en ünlü ve en büyük yolcu vapurudur.

1913'te Şirket-i Hayriye'nin hissedarlar meclisi, yöneticilerden Necmeddin Molla'nın (Kocataş) girişimiyle on vapur birden satın almak için harekete geçmişti. İlk üç vapurun siparişi İngiltere'deki Fairfield gemi inşa firmasına verilmiş, bunlara şirketin kurulmasında büyük emeği geçen üç devlet adamının adının verilmesi uygun görülmüştü. Şöyle ki, 71 baca numarak olanına Cevdet Paşa, 72 numaralı olanına Fuad Paşa, 73 numaralı olanına da Reşid Paşa adlan verilecekti. O günlerde I. Dünya Savaşı'mn patlak vermesi ve Osmanlı Devleti'nin karşı safta yer alması üzerine, İngiltere hükümeti ilk iki vapurun anlaşmasını derhal iptal etti; denize inmiş ve donanım çalışmalan sürdürülen 73 numaralı Reşid Paşa'ya da el koydu.

Halas, 1914'te, İngütere'de, Glasgow' da Fairfiled Shipb. Cop. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edilmişti. 558 gros, 339 net tonluktu. Uzunluğu 49 m, genişliği 7,9 m, su kesimi 2,4 m idi. Fairfield yapımı, 2 adet 406 beygirgücünde tripil buhar makinesi vardı. 12-13 mil hız yapabikyor, yazın 1.053, kışın 921 yolcu alabüiyordu.

Hakkı Tarık Us Kütüphanesi
Erkin Emiroğlu, 1980

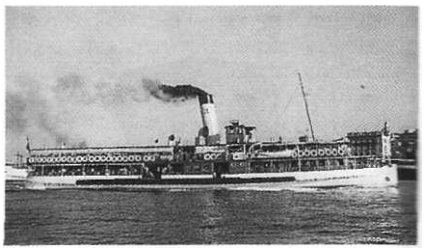

71 baca numaralı Halas Vapuru
Salâhaddin Giz

İngiliz hükümeti, "Water-Witch" adı verilen bu vapuru şirkete teslim etmedi. Vapur ancak 30 Ekim 1918 günü imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığı emrinde çalıştırılmak üzere İngiltere'den İstanbul'a yollandı. Gelirken de Çanakkale'den aldığı İngiliz askerlerini İzmit'e bıraktı. İngiliz bayrağı çekik olarak İstanbul Limanı'na giren vapurla İngilizler daha sonraları, asker, kömür, at, katır ve diğer levazım maddelerini Selanik, Çanakkale gibi limanlara taşıdılar, hattâ bk ara mayın bile naklettiler; sonra bir süre de Istanbul' daki Ingüiz akelerini Boğaz'da gezdirdiler. O günlerde süvarisi, şirketin eskilerinden Palas Efendi Kaptan'dı.

Vapur ancak 1922'de Mudanya Mütarekesinin imzalanmasından sonra Şkket-i Hayriye'ye iade edildi. Başlangıçta 73 numara olarak karar verilen baca numarası 71; Reşid Paşa adı da İstanbul'un 6 Ekim 1923'teki düşman işgalinden kurtuluşu şerefine kurtuluş anlamına gelen Halas olarak değiştirildi.

Şirket, yıllarca Boğaziçi'nde yolcu taşıyan Halas ile yazları mehtaplı gecelerde Adalar'a, Yalova'ya, Çrnarcık'a müzikli, eğlenceli, büfeli, içkili özel seferler de düzenledi. Süvarisi Sezai Efendi Kaptan'dı.

1945'te Şirket-i Hayriye'nin Münakalat Vekaleti tarafından satın alınması sonucu, bacasına idarenin ay-yıldızlı, çift çapalı arması yerleştirildi. 12 Aralık 1983'te hizmet dışı bırakılan bu güçlü ve sağlam vapur 1985'te işadamı ve gazete sahibi Haldun Simavi tarafından satın alınarak tadil edildi, kazanı ve buhar makineleri çıkartılarak yerine dizel motor takıldı. 80 yıkık bir tekne olan bu ünlü tekne günümüzde özel kamaralan olan lüks bir yat olarak hizmet vermektedir.

ESER TUTEL

HAIASKÂRGAZİ CADDESİ

Taksim Meydanindan başlayarak Şişli'ye doğru giden yolun Harbiye'den Şişli Camiine kadar uzanan bölümü.

Günümüzde Taksim Meydanindan Şişli Camii önlerine kadar uzanan; Taksini' den Harbiye'ye kadarki bölümünün adı Cumhuriyet Caddesi(-0 olan, Harbiye kavşağından Şişli Camii'ne kadar da Halaskârgazi Caddesi adını alan yolun bütünü, Cumhuriyet öncesinde Şehit Muhtar Bey Caddesi idi. Bu ad caddeye Otuz Bir Mart Oiayı(->) sırasında Taksim civarında şehit olan Muhtar Bey'in anısına verilmişti.

Cumhuriyetten sonra, 1918-1919 arasında, Anadolu'ya geçmeden önce burada bir evde oturmuş (bak. Atatürk Müzesi) cilan Mustafa Kemal'in anısına yolun Harbiye kavşağı ile Şişli Camii arasında kalan bölümü Halaskârgazi Caddesi oldu.

Halaskârgazi Caddesi'nin iki yanında yer alan Harbiye, Pangaltı, Osmanbey, Şişli semtlerinin bulunduğu bölgenin yeni bir kentsel gelişme ekseni haline gelmesi, 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren Batılılaşma sürecine ve Batılı yaşam biçimi özlemlerine bağlı olarak gerçekleşti. 1870 Beyoğlu yangınından soma, Beyoğlu'ndaki sefaretler, yabancı misyonlar, Levantenler kendilerine yeni yerleşme alanları ararlarken, bir yandan Ayaspaşa-Gümüşsuyu çevresine, öte yandan Taksim'den Şişli'ye doğru yöneldüer. Aym dönemlerde Taksim-Harbiye-Maçka ekseninde inşa edilen büyük askeri ve resmi binalar, okullar, örneğin semte de adım veren Harbiye Mektebi çevrenin önemini artırdı. Yine aynı bölgede eskiden beri yerleşmiş olan, 19. yy'ın son çeyreğinde ise tercihen yerleşmeye başlayan gayrimüslim azınlıkların okul, dini yapı, hastane vb binaları bulunuyordu.

O zamanlara kadar çayırlar, çilek tarlaları, bahçelerle kaplı olduğu bilinen bugünkü Harbiye, Teşvikiye, Maçka sırtlarında 1870'lerden sonra askeri binaların yanında bahçeler içinde güzel konaklar da kurulmaya başlandı. Bugünkü Halaskârgazi Caddesi'nin batısında ise, kagir binalar, konutlar, konaklar yapıldı. Yine de 20. yy'rn ilk on yılında caddenin bugünkü Rumeli Caddesi kavşağına kadar uzanan bölümünden soma, yerleşme seyrekleşiyordu.

1881'de atlı tramvay Şişli'ye kadar uzadı. 1913'te Taksim'den gelen bu hat elektrikliye dönüştürüldü. Şişli'den ilerde Büyükdere Caddesi'nin(->) üzerine Tramvay Deposu yapıldı. Şehit Muhtar Bey (şimdiki Halaskârgazi) Caddesi ve çevresi tramvayın işlemeye başlamasıyla daha da önem kazandı ve bir konut bölgesi olarak gelişti.

1918 tarihli Necip Bey haritalarında Harbiye Mektebi önünde çatallaşan ve kuzeye, Şişli'ye doğru uzanan Şehit Muhtar Bey Caddesi'nin batısında daha eski bir konut yerleşme bölgesi, doğusunda ise Harbiye kavşağından kuzeye doğru bahçeler içinde Rus Hastanesi, varlığını bugün de sürdüren, İnci Sineması'mn ve sıra dükkânların bulunduğu adadaki geniş bahçeli Ermeni Katolik Küisesi ve Pangaltı Ermeni Lisesi binaları, boş arsalar, bahçeler ve oldukça ilerde Etfal Hastanesi görülüyor. 1934 tarihli *Istanbul Rehberi* 'nde, Şehit Muhtar Bey Caddesi'nin güney bölümü artık Cumhuriyet Caddesi olmuştur. Harbiye önünde çatallaşan yol doğuya doğru Vali Konağı Caddesi olarak ayrılırken, kuzeye doğru Halaskârgazi Caddesi olarak devam etmektedir. Caddenin doğusu Gazi Halaskar (bugün Halaskârgazi) Mahakesi, güneybatısı Bozkurt, kuzeybatısı Cumhuriyet mahalleleridir.

1940'lardan itibaren cadde bugünkü görünümünü almaya başladı. İki tarafına önce apartmanlar sıralandı; daha sonraki yıllarda apartmanların alt katları dükkânlara, banka şubelerine dönüştü. 1960-1970 arasında kentin şık alışveriş merkezinin Beyoğlu'ndan Osmanbey'e doğru kaymasıyla caddenin iki yanında büyük dükkânlar, alışveriş merkezleri, içlerinde çok sayıda dükkân, sinema, kafe, eğlence yeri de olan pasajlar kuruldu. Günümüzde Halaskârgazi Caddesi, kentin kuzey kesimlerinin Taksimle bağlamışını sağlayan ana ulaşım arterlerinden biri olduğu kadar, en önemli ve canlı alışveriş ve iş merkezlerinden biridir. Son yıllarda cadde, gidiş-geliş tercihli yol olarak düzenlenmiş; trafik yükü, bir bölümü Abide-i Hürriyet Caddesi'ne kaydırılarak hafifletilmeye çalışılmıştır. Caddenin doğu yakasında daha çok büyük bankaların şubeleri, alışveriş merkezleri ve pasajlar, Atatürk Müzesi, Gazi ve Kent sinemaları karşı yakada ise dükkânlar, işyerleri, tarihi Pangaltı Hamamı, ilk telefon santrallerinden de biri olan Osmanbey Postanesi, Şişli Vergi Dairesi, Site Sineması ve Pasajı, geniş bahçe içindeki Bulgar Eksarhhanesi Binası(->) vardır.

İSTANBUL

Halaskârgazi Caddesi'nin Şişli yönüne doğru görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

HALE VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 49 baca numaralı yandan çarklı son iki vapurundan biriydi; öteki ise eşi olan 50 numaralı Seyyale'dir.

1904'te, İngiltere, Glasgow'da Fairfield Shipb. Cop. tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapddı. Pınl pınl parlayan pirinçten bacası ve zarif süuetiyle dikkati çekiyordu. Gövdesi çelik olup 184 gros,

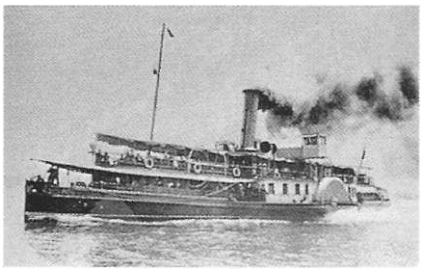

Hale Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

87 net tonluktu. Uzunluğu 30,6 m, genişliği 5,9 m, sukesimi 2,6 m kadardı. İki genleşmek 350 beygirgücünde buhar makinesi vardı. Yandan çarklıydı. Tam istim tuttuğu zaman saatte 14 mil kadar hız yapıyordu. Eşi Seyyale ile birlikte Boğaz postalarının en süratli vapuru olduğu için büyük rağbet gördü. Baştan kıça kadar uzanan güvertesi açıktı, orta katta iki salonu, alt katta da iki kamarası vardı. Süvarisi Sezai Efendi Kaptan, başmakinisti Rıza Mustafa Usta idi.

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından bir süre soma, 1915'te eşi Seyyale ile birlikte İskele ve Limanlar Kumandanlığimn emrine verilen Hale, Çanakkale ile İstanbul arasında subay ailelerini taşıdı, sonra şirkete iade edüdi. Şirket, bu iki yeni vapurunu filoda tutabilmek için çok uğraştıysa da bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa'tını ihtiyaç göstermesi üzerine yeniden ordunun emrine vermek zorunda kaldı. Gerçekten zarif, süslü ve her bakımdan sanat eseri olan kamaraları, kanapeleri, tahta aksamı çok kısa bir süre içinde baltalarla sökülüp parçalanarak çıkarıldı. İki vapur da yük, özellikle kömür taşıyacak hale getirildi. Aylarca Zonguldak'tan İstanbul'a kömür taşıdı.

Hale, 12 yklık bir tekneyken, 29 Temmuz 1916'da, Boğaz'm Karadeniz çıkışının doğusunda Rus denizaltısı Tjulen tarafından tahrip edilerek ağır hasar gördü ve dibe oturdu. Onanlmak amacıyla büyük zorluklarla İstanbul'a çekkdiyse de onarılamadı. 1919'da enkazı hükümete bırakıldı.

ESER TUTEL

HALEP PASAJI

İstiklal Caddesi 140 numaradadır. 1885'te Halepli M. Hacar tarafından kagir olarak yaptınlmıştır.

İki tarafında dükkân sıralarının bulunduğu orta geçidin üzeri kısmen tonoz örtülü, kısmen de açıktır. Pasajda, cadde üzerinde bk birahane, içerde Baliati'nin piyano ve müzik mağazası ile Onnik Poutchadjian'a ait başka bir birahane ve üst katlarda da banker ve tüccar büroları Ue İtalyan mahkemesi vardı. Fakat yapıya gerçek ününü sağlayan, arka kısmına sonradan ahşap olarak inşa edilmiş ve pasajla giriş-çıkış bağlantısı bulunan Pera Skki'dir (Cirque de Pera). Burası ilk yularda cambazların binicilik gösterilerine sahne olduysa da, 1899'da binada tiyatro ve ope-

Halep Pasajı'nın değişmeden günümüze ulaşan ön cephesi.
Yavuz Çelenk, 1994

ra da oynatılabilmesi için bazı değişiklikler yapılır. Ancak esaslı değişiklik 1904'teki yangından soma Mimar Campanaki'nin buraya ilk tiyatro binası şeklini vermesiyle olur. 1906'da adının "Varyete Tiyatrosu" olarak değiştirilmesinden sonra çeşitli Türk toplulukları da burada temsiller vermeye başlar. Cumhuriyet döneminde adı gene değiştirilerek "Fransız Tiyatrosu" olursa da, 1942'de "Ses Sinema ve Tiyatrosu" adım alır. İçerde ise, bir kenarında sahne ile, tam karşısında iki katlı balkon ve üç kenarında üç kat localarının bulunduğu dikdörtgen bir salonu vardır. Üst localarına da gene pasaj katlarından girilen bu salon, yoğun bezemeleriyle döneminin barok özelliklerini yansıtır. Çift yönlü tavan kirişleriyle, aralarındaki dikdörtgen boşluklarda oluşturulan floral göbekler yaldız bezemelidk ve localarm önlerinde de her katta tekrar eder. Fakat zamanla tavanlar değilse de localar bazı değişikliklere uğrar; bezemeleri dökülür, değişik renklere boyanır ve kadife koltuklar da yıpranır.

1963'te bakımdan geçirilerek "Dormen Tiyatrosu" olan salon, 1972'de tamamen bir sinema salonuna dönüştüyse de 1989' da Ferhan Şensoy tarafmdan tümüyle restore edilerek bugünkü son şeklini alır. Fakat bundan önce, 1984'te pasajın sahipleri olan Süreyya Paşa'mn torunları kat karşılığında bir inşaat şirketiyle anlaşarak, yalnızca ön cepheyi korumak şartıyla binayı tümüyle yıktırarak yerine betonarme bir işham inşa ettirmişlerdk. Ekim 1986'da tamamlanan bu yeni şekle göre arkadaki Yeşkçam Sokağı'na bakan parselin de eklenmesiyle iki uçtaki blok, ortada iki katlı dükkân sıralarından oluşan pasajla birleşir. 1989'da restorasyonu biten tiyatro da buradan iki dükkânın kiralanarak giriş verilmesiyle pasaja bağlanır. Aynca gene aynı yıl, alt katta, Batı standartlarına uygun 350 koltuklu Beyoğlu Sinemasimn da hizmete girmesiyle burası Beyoğlu'nun kültürel ve sanatsal yaşamına katkıda bulunan bk yer haline gelir. Günümüzde pasajda bunlardan başka çeşitli bürolar ve konfeksiyon mağazaları ile birinci katta bir kafe-bar-restoran yer almaktadır. Özgün iç mimarisi tümüyle değiştirilen eski Halep Pasajı'ndan günümüze kalan tek şey ise, tamamen simetrik bir yapı sergileyen ön cephesidir. Orta aksta, iki yanında ikişer pencerenin bulunduğu ve iki katı içine alan, üzeri dairesel kemerli giriş kapısıyla, onun da üzerinde gene yanları çift pencereli, iki katlı kapalı bk çıkma yer almaktadır. Dördüncü katta ise, çıkmamn üzeri balkon şeklinde düzenlenmişken, üzerindeki saçak silmesinden beşinci katın daha geç dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Her katında ayrı tip bezemenin kullanıldığı bu neorönesans cephenin en dikkat çeken yönü, ikinci kat pencereleri üzerindeki alınlıklara yerleştirilmiş insan başı kabartmaları ve floral bezemelerle, çıkmamn üzerindeki armadır. Aynca giriş kapısının üzerine kazınmış olan biri Fransızca, diğeri de Arap harfleriyle yazkmış "1885 Halep Çarşısı" yazılan bugün de durmaktadır.

BibL And, *Tanzimat; Annuaire Oriental,* İst., 1889: Cezar. *Beyoğlu:* G. Akçura. *Beyoğlu'ndan Bir Kesit. Ses (1885-1991).* İst., 1991.

SEZA DURUDOĞAN

HALEP VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Yandan çarklı bk yolcu vapuruydu. Bağdat(->) ve Basra(->) adlarında iki de eşi vardı. Üçü de zarif ve güzel vapurlardı. Üçü de beyaza boyanmıştı, yalnız bacalan siyahtı.

Bir Alman şirketi olan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi tarafmdan, Köprü-Haydarpaşa arasında tren yolcularını taşıması için 1904te Almanya, Kiel'de, Howaldtswerke tezgâhlarında inşa ettirildi. 434 grostonluktu. Uzunluğu 54 m, genişliği 7 m, sukesimi 2,8 m kadardı. 900 beygirgücünde tripil buhar makinesi vardı. İdare-i Mahsusa adlı denizcilik kuruluşuna bedeli Köprü-Karaköy hattı gelirinden taksitlerle ödenmek üzere yaptırılmıştı. Ödemelerin çok az miktarda olmasına karşılık faiz oranı çok yüksekti. Öyle ki, borç 200 yılda bile ödenemeyecekti. Ama sonunda üç vapur da 28 Ağustos 1910 günü Seyr-i Sefain İdaresi'ne teslim edildi. Halep daha çok Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Köprü-Adalar, Köprü-Moda-Kalamış hatlarında çalıştınldı. 1954'te denge sorunları nedeniyle kadro dışı bırakılarak satıldı.

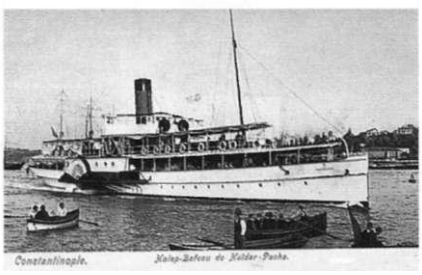

Bir kartpostalda Halep Vapuru.
Eser Tutel koleksiyonu

ESER TUTEL

HALET EFENDİ

(1760 ?, İstanbul -1823, Konya) II. Mahmud'un siyasetini, 15 yıl boyunca etkileyen devlet adamı, danışman ve diplomat. Asıl adı Seyyid Mehmed Saîd'dir.

Kadı Kırımî Hüseyin Efendinin oğlu olan Halet Efendi, medrese öğrenimini tamamlamadan Meşihat (Şeyhülislamlık) Kalemine girdi. Burada özel eğitim gördü. Kayrılarak ilmiye sınıfına alındı. Reisülküttab Mehmed Rüşdî Efendi'ye mühürdar yardımcısı oldu. Rüşdî Efendinin bir kültür yuvası konumundaki konağında tarih, edebiyat söyleşüerine katıldı. Rumeli Valisi Ebubekk Sami Paşa'ya damşman olarak Manastır'a gitti. Oradan, Ohrili Ahmed Paşaya kapılandı ve kethüda oldu. Ardından Mora'ya geçti ve Yenişehir Feneri naibinin kethüdalığını üstlendi.

İstanbul'a dönünce Galata Mevlevîhanesi'nde Şeyh Galib'e mürit oldu. Edebiyat bilgisi, şiir, yazı ve konuşma yeteneği ile Şeyh Gakb'e arkadaşlık etti. Bir yandan da İstanbul'un renkli ve coşkulu ab âlemlerine(-0 katıldı. Geçimi için, Zahire Nazırı Rasih Efendi ile Kasapbaşı Hacı Mehmed Ağa'ya hizmet etti. Fenerlilerle ilişkisini, donanma tercümanı Kalimaki' ye kâtiplik, oğluna da Türkçe öğretmenliği yaparak başlattı.

Rikâb-ı Hümayun Kethüdası Mustafa Râşid Efendi'nin aracılığı ile beylik kesedarı yardımcmğı göreviyle hacegân sımfına katıldı. Aldığı ilk önemli diplomatik görev Napoleon'un konsüllüğü sırasında 30 Aralık 1802'de başlayan Paris elçiliğidir. Ancak İstanbul'dan 20 Temmuz 1803'te hareket edebildi. 11 Eylül 1806'da dönünceye değin, Paris'te pek çok olayın tanığı oldu. Siyasete ilgi duydu. Gözlem ve birikimleri, İstanbul'a bambaşka düşüncelerle dönmesini hazırladı.

1807'de Divan-ı hümayun beylikçisi, aynı yk rikâb-ı hümayun reisülküttabı oldu. İngilizlerle ilişki içinde olduğunun IV. Mustafa'ya (hd 1807-1808) ihbar edilmesi üzerine Kütahya'ya sürüldü. 1808'de bağışlanarak istanbul'a döndü. II. Mahmud' la onun gizli danışmanı Re'fet Efendi arasında aracılık etti. Re'fet Efendi ölünce kendisi damşman oldu. Bağdat Valisi Süleyman Paşa'mn idamı, yerine Said Paşa' mn getirilmesi göreviyle İstanbul'dan ayrıldı. Bu görevini İki yılda yerine getirdikten soma İstanbul'a döndü.

1811'de rikâb-ı hümayun kethüdalığına, ardından nişancılığa da atandı. O dönemde padişaha en yakın kişi oldu. 12 yıl süren görevi boyunca İstanbullular kendisine "devlet kethüdası" sanını uygun gördüler. Herkes işini Halet Efendi ile bitiriyordu. Taşra eşrafı ve valiler sorunlanm onun aracılığı ile padişaha ulaştırıyorlardı. Rumların ve Fenerlilerin Balkanlar'

da ve Yunanistan'da gizli olarak başlattıkları bağımsızlık hareketine olasılıkla el altından destek veren Halet Efendi, devletin iç ve dış sorunlarının ağırlaşmasında rol oynadı. Fenerlilerin tercümanlıklara, Eflâk ve Boğdan beyliklerine atanmalarında rol oynadı. Dostu Kalimaki Beyzade İskerlet Sarı Bey'i Eflâk voyvodalığına tayin ettirdi. Bir yandan da Yeniçeri Ocağının ağalarıyla iyi geçindi ve II. Mahmud'un ocağı ıslah etme girişimlerini engelledi. Bu amaçla da ülkenin kimi bölgelerinde ayaklanmalar çıkmasını gizlice teşvik etti. Ya da kimi vali ve ayanları ayaklanmış gibi gösterdi. Onun bu korkunç politikasına kurban gidenler arasında Tepedelenli Ali Paşa da vardır. Taşra eşrafından ve valilerden sağdığı rüşvetin bir bölümünü Yeniçeri Ocağina aktarıyordu. II. Mahmud, Halet Efendi'nin çevirdiklerini bilmekle birlikte yeniçerileri kızdırmamak için onu cezalandırmaktan çekiniyordu.

Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa dürüstlüğüne ve çalışkanlığına karşın, Halet Efendi'nin isteğiyle görevden alındı. II. Mahmud'un, bu genç vezirin idamına "Kallavi kavuk pek yakışıyor, kıyamam!" diyerek izin vermediği bilinir. Kendisini ortadan kaldırmak için harekete geçen Sadrazam Benderli Ali Paşa'yı 1821'de azlettirdi ve idamına neden oldu. Ali Paşa'nm "Neden önce padişaha danıştım? ilkin idam ettirmeli, soma sormalıymışım!" demesi unutulmamıştır. Fakat Halet Efendi'nin en büyük kötülüğü Yunan ayaklanmasını körüklemesi ve bu ayaklanmayı önleyecek Tepedelenli ailesini ortadan kaldırtması olmuştur. II. Mahmud, onu daha fazla yanında tutamayarak 1823'te ilkin Bursa'ya sonra Konya'ya sürgüne gönderdi.

İstanbul'un edebiyat ve tarikat çevreleri kendisini kurtarmak için çalıştılar. Galata Kadısı Keçecizade İzzet Molla bunların başında gelir. Bu çabasını *Mihnetkeşan'da Yedim Halefin nân ü ihsanını / Çalıştım halâs etmeğe canını* dizeleriyle anlatmıştır. Sonuçta, karşıtlarının etkisinde kalan II. Mahmud, hassa hasekisi Mehmed Arifi Konya'ya göndererek Çelebi Efendi'nin konuğu olan Halet Efendi'yi boğdurttu. Kesilen başı İstanbul'a getirildi. Naaşı Konya'da gömüldü, ibret taşına konan başı, önce Galata Mevlevihane - si'ne, çıkan dedikodular yüzünden de buradan alınıp Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergâhı'nm naziresine gömüldü. 1841' de ise başı, ikinci kez Galata Mevlevîhanesi'ne gömülmüştür.

İstanbul'a korkularla dolu bir 10 yıl yaşatan Halet Efendi'nin adı etrafında pek çok olay anlatılagelmiştir. İstanbul'un barışsever ve hoşgörülü ortamında, onun en basit suçlar için bile idam önermesi, olasılıkla bazıları da uydurma öykülerin, fıkraların anlatılmasına yol açmıştır. Örneğin bir seferinde, idam edüecek kişinin gençliğini gerekçe gösterip bağışlanmasını dileyenlere, "Buna genç, yazıktır; ötekine ihtiyar, günahtır diyorsunuz. Her zaman orta yaşlıyı nereden bulalım?" dediği ileri sürülür. Galata'da dükkânın önünden geçerken kendisini selamlamayan berberin idamı için hüküm çıkarttırmış, fakat ricalden biri "Efendi hazretleri ona ilişmeyin, benim hususi berberimdir!" deyince "Öyleyse o sokaktaki bir başka berber idam edilsin!" demesi meşhurdur. Halet Efendi'nin kendi görüşlerine karşı çıkan ya da hoşlanmadığı kişileri ortadan kaldırma tutkusu, İstanbul'da çok sayıda günahsızın ölüme sürüklenmesine yol açmıştır.

Buna karşılık konağı, İstanbul'un başlıca kültür yuvalarından biri olmuştur. Kin duyduğu fakat idam ettirmediği gibi saygı gösterdiği Morali Osman Efendi'ye karşı bu tutumunun nedeni sorulduğunda "O bir İstanbul efendisidir!" demesi unutulmamıştır.

Halet Efendi'nin *Zinetü'l-Mecâlis* adlı eseri *Divan'ı* ile birlikte basılmıştır (İst., 1842). Galata Mevlevîhanesi'ne bir sebü ve bir kütüphane yaptırmış olup buraya bağışladığı kitaplar, günümüzde Süleymamye Kütüphanesi'ndedir.

Bibi. Ahmed Resmî, *Halifetü'r-Rüesa,* İst., 1269, s. 157-161; Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri,* İst, 1980, s. 28-36; E. Z. Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği,* İst., 1939; *Tarih-i Cevdet,* VIII, 315, X, 210 vd, XI, 178; Fatin, *Hâtimetü'l-Eş'ar,* İst., 1271, s. 54-55; M. Tekindag, "Halet Efendi", ¿4, V/l, 123-125; F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi,* Ankara, ty, s. 29-37; *Sicill-i Osmanî,* II, 102.

NECDET SAKAOĞLU

HALET EFENDİ KÜTÜPHANESİ

bak. GALATA MEVLEVÎHANESI

HALI MÜZESİ

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün, Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr kasrında çeşitli vakıf abidelerden ve depolarından derlediği halı ve kilimlerle açmış olduğu müze.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün onarım çalışmalarında yerinde kullanamadığı mimari elemanlar; cami, dergâh, türbe, medrese, imaret gibi yapkardan çeşitli nedenlerle toplanmış teberrükât eşyaları sağlıklı olmayan depolarda korunmaya çalışılıyordu.

Vakıf teberrükât ambarlarında ve depolarında sanat tarihi yönünden değerli halı, kilim, sumak, cicim gibi yaygıların da bulunduğu dikkati çekmiş ve onların yeni bir müzede sergilenmesine karar verilmiştir. Önceden bu halı ve kilimler ilkel koşullar altmda Yavuz Sultan Selim Medresesinde (Halıcılar Medresesi), Şehzade Camii imareti ve Yeni Cami Hünkâr Kasrı'nın altındaki depolarda korunmaya çalışılıyordu. Aynca vakıf camilerindeki teberrükât eşyaları da uzmanlarca incelenmiş, eski eser niteliğinde olanlar Halı ve Kilim Müzesi'nde sergilenmek için koruma akma alınmıştır.

Uşak, Bergama, Kula, Konya, Kırşehir, Ladik, Kafkas ve Kazak kökenli bu halılar öncelikle 1972'de Yapı ve Kredi Bankası' nın Galatasaray'daki galerisinde sergilenmiş, bu sergi ilgi ile karşılanmıştı. Bunun ardından onarılan Sultan Ahmed Camii' nin hünkâr kasrında 1979'da bu halılar Halı Müzesi ismi altında ziyarete açılmıştır. Burada sergilenen halı ve kilimlerin bakımları yapılmış, sonra da çerçevelere gerilmiş, brandalara uzmanlarca dikilmiştir. Bu arada Divriği Ulu Cami'den 1978'de çalınmış 22 halı ile 1 kilim 1982'de Kayseri'de bulunmuş, müzeye getirilerek koleksiyonlar daha da zenginleştirmiştir.

Müzedeki en erken tarihli halı 14. yy' dan kalma beylikler dönemi halisidir. Divriği Ulu Cami'de bulunan bu halının **13.** yy'da Mengüceklilerce dokunduğu da ileri sürülmüştür. Müzede Türk düğümü tekniğiyle Anadolu'da dokunmuş halılar çoğunlukta olup bunlardan 15. yy'dan kalma hayvan figürlü halı ise bir başka değerli örnektir. Bununla hayvan figürlü halılar grubuna yeni bir örnek kazandırılmıştır. Müzedeki bir başka hayvan figürlü halı ise 18. yy'a tarihlenmektedir.

Bergama yöresine ait olduğu sanılan bir başka halı Halbein kompozisyonlarına benzer, ortasındaki sekizgenin çevre-

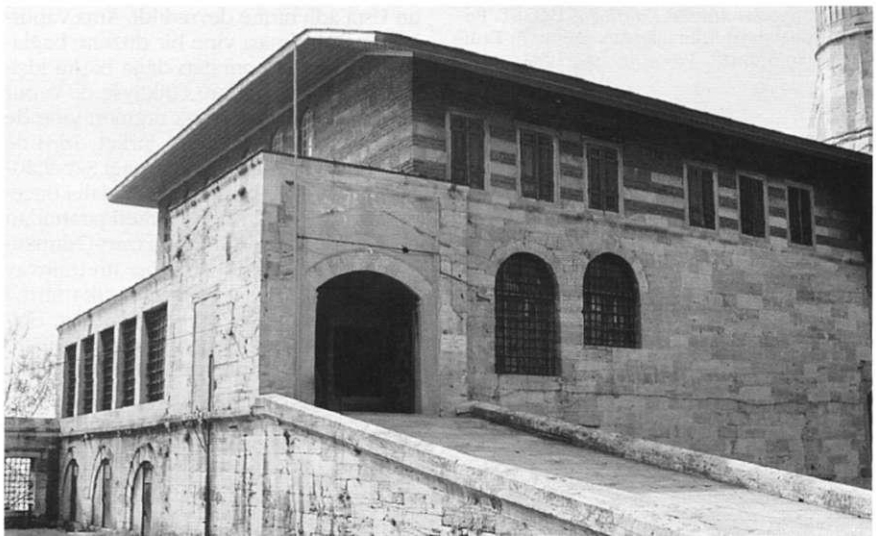

Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrimn Halı Müzesi olarak kullanılan binası.
Yavuz Çelenk, 1994

si çengel motifleriyle zenginleştirilmiştir. Bu örneklerin yamsıra Batı Anadolu ve İç Anadolu'nun 16-17. yy halıları ile de müzede karşılaşılmaktadır. Madalyonlu, yıldızlı Uşak, Bergama, Konya, Çanakkale, İran (Kirman), Türkmen, Yörük halıları, 18. yy Ladik, Gördes ve Kula seccadeleri de koleksiyonları tamamlamaktadır.

Müzenin ilginç bölümlerinden birisini de 16-18. yy'larda önemli bir halı yapım merkezi olan Uşak ve çevresinde dokunmuş halılar meydana getirmektedir. Yıldız, madalyon, kuş motifli bu halıların bazılarının zemini Çin bulutlarıyla bezenmiştir. 16. yy'm sonlarına tarihlenen vazo motifli İran saray halısı, 16-18. yy' larda dokunmuş Kafkas motifli Anadolu halıları da onları tamamlamaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Halı Müzesinin yamsıra yine Sultan Ahmed Camii' nin mihrap duvarı altındaki boş mekânı düzenlemiş ve 25 Nisan 1982'de Küim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi ismiyle ziyarete açmıştır. Böylece Türk kilim ve düz dokuma yaygıları ilk kez başlıbaşına bir müze olarak sergilenmiştir. Vakk camilerinden seçilmiş kilim, cicim ve zili dokumalardan 67'si buradaki üç salonda sergilenmişti.

Müzenin bu bölümündeki küimlerde ortak desen ve dokuma özeüiHerini yansıtan örneklerle karşılaşkmaktadır. Türkmen ve Yörüklerce dokunmuş kilimler, Osmanlı saray kilimleri, halı sanatındaki boşlukları dolduracak niteliktedir. Geometrik desenli kilimlerin yamsıra saz üslubunda dokunmuş, çiçekli bezemeli Osmanlı saray ve çadır kilimleri de yine burada sergilenmişti.

Halı Müzesi'nin Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Bölümü aşırı rutubet nedeniyle 1990'da kapatılarak buradaki eserler toplanmıştır. Rutubeti önleyici çalışmalar ve onarım yapıldıktan soma yeniden açılması düşünülmektedir. Halı Bölümü ise ziyarete açıktır.

Bibi. B. Acar, "Halı Hazinelerimiz", ***İlgi,*** S. 14 (1972), s. 10-14; B. Balpınar, ***Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi Katalogu,*** 1982; T. Pelit, "Türk Halı ve Kilim Sanatını Dünyaya Tanıtan Müzelerimiz", ***Vakıflar.*** İst., 1984, s. 54-58.

ERDEM YÜCEL

HALICI HASAN MESCİDİ

bak. KALİÇECİ HASAN MESCİDİ

HALICILAR MEDRESESİ

bak. SULTAN SELİM MEDRESESİ

HALICIOĞLU CAMÜ

bak. MİHRİŞAH VALİDE SULTAN CAMİİ

HALİC-İ DERSAADET ŞİRKETİ HAYRİYESİ

Haliç'te yolcu taşımak amacıyla kurulan vapur şirketi.

Haliç'te, buharlı vapurlar çakşmaya başlamadan önce yolcu ve yükler hep kürekli ya da yelkenli deniz araçlarıyla taşınıyordu. Haliç'te ilk buharlı yolcu vapurunun çalıştırılmaya başlanması, 1851'de kurulup, ük vapurlarım 1854'te Boğaz sularında çalıştırmaya başlayan Şirket-i Hayriye adlı taşımacüık şirketini örnek alan Tophane Müşiri Rodoslu Fethi Ahmed Paşa'nın(->) girişimiyle gerçekleşti.

Haliç Vapurları

Adi	*Yapım Yılı*	*Yapım Yeri*	*Grostonu*	
1 no.	1910	Hollanda	146	1915'te Mudanya önlerinde batırıldı.
2 no.	1910	Hollanda	146	1917'de Karadeniz'de batırıldı.
3 no.	1910	Hollanda	141	1915'te torpillendiyse de onarıldı.
4 no.	1910	Hollanda	141	1967'ye kadar çalıştı. Sonra satıldı.
5 no.	1910	Hollanda	146	1915'te Karadeniz'de kayboldu.
6 no.	1910	Hollanda	138	1966'ya kadar çalıştı. Sonra satıldı.
7 no.	1910	Hollanda	138	1966'ya kadar çalıştı. Sonra satıldı.
8 no.	1910	Hollanda	138	1966'ya kadar çalıştı. Sonra satıldı.
9 no	1910	Hollanda	138	1973'e kadar çalıştı. Sonra satıldı.
10 no.	1911	Hollanda	138	1967'ye kadar çalıştı. Sonra satıldı.
11 no.	1911	Hollanda	82	1945'te tadil edildi.
12 no.	1910	Hollanda	82	Bir süre sonra elden çıktı.
13 no.	1910	Hollanda	38	Şirket-i Hayriye'ye devredildi.
14 no.	1913	Hollanda	218	1915'te Marmara'da battı.
15 no.	1912	Hollanda	238	1946'da tadil edildi..
16 no.	1920	Hollanda	260	1960'larda satıldı.
17 no	1920	Hollanda	260	1967'de satıldı.

Halic-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi adıyla kurulan şirket, yandan çarklı üç küçük vapurla önceleri Eyüp-Hasköy arasında, soma da Galata Köprüsü'ne kadar yolcu taşımaya başladı. Bu vapurların geliri, masraflar çıktıktan sonra Abdülmecid'in kızlarına cep harçlığı olarak veriliyordu. II. Mahmud'un kızlarından Atiye Sultan'la evlenmiş olan Fethi Ahmed Paşa'nm ölümünden soma şirket Abdülmecid'in kızlarından Cemile Sultan'la evk olan Fethi Ahmed Paşa'nm oğlu Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nm idaresine verildi.

Şirket, iyi bk şekilde yönetilemediğinden, bk ara Tersane-i Amire'de Demkci Artin Usta adlı birine devredildi. Ama vapurların çalıştınknası yine bir düzene bağlanamadı. Şirket somaları daha başka kişiler tarafından da idare edildiyse de vapur sayısının fazlalaşmasına rağmen yine de başarılı sonuç alınamadı. Şirket, 1881'de Misak Narlıyan Efendi üe ortağı Sabahaddin Bey'in eline geçti. Bu ikisi, daha önceden Dersaadet Tramvay Şirketi tarafından tasarlanan Eminönü-Bakkpazan-Odunkapısı-Cibali-Fener-Balat-Eyüp atlı tramvay hattının kurulmasını şirketin çıkarlarına uygun görmedikleri için engellediler. Halbuki, tramvaylar için Eyüp'te bir depo, atlar için de bk ahır yaptırılmıştı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla Cevdet Paşa'nm yönetimine verilen işletme yine başarılı olamadı. Bu hatun ciddi bir şekilde çalıştınknası, 1909'da Haliç Şirketi' nin kurulmasıyla mümkün oldu. Bir İtalyan şkketi olan bu kuruluşun 40 yıllık imtiyazı 1949'da sona erecekti. İşletme sahası Karaköy Köprüsü üe Kâğıthane Köprüsü arasındaydı. Yönetim binası Haliç'te, Ayvansaray'davdı. Şirket, altlan düz olduğundan sığ iskelelere sokulup yanaşabilen, Unkapam Köprüsü'nün altından geçerken bacasını içeri çekebilen buharlı küçük vapurlar satın almakla işe girişti. Getirttiği Hoüanda yapımı bu vapurlara, isim yerine l'den başlayarak numaralar verildi.

1935'te Haliç Şirketi ile belediye arasında çıkan anlaşmazlık, 23 Kasım 1936' da belediyenin şirketin vapurlarma ve bütün mallarına el koymasıyla sonuçlandı. Haliç vapurları böylece 6 yü boyunca iyi kötü İstanbul Belediyesi tarafından çalıştırıldı. Belediye için yük olmaya başlayan kuruluş, sonunda 16 Temmuz 1941'de Devlet Denfzyoüan Umum Müdürlüğü'ne devredüdi ve Şehir Hatları İşletmesi'nin bünyesine alındı.

Haliç Şirketi'nin hayli eskiyen, bakımsız kalarak yoldan düşen son vapurları 1966' dan itibaren hizmetten alınarak seferler Camialtı I ve Camialtı II adlı birbirinin eşi iki vapurla yapılmaya çalışıldı (bak. Camialtı vapurian). Daha sonra da bu hatta, Şkket-i Hayriye'den kalma 75 baca numaralı Kocataş ve 76 baca numaralı Sarıyer ile 56, 59 ve Cibali adlı hizmet motorları çalıştırılmaya başlandı. Daha sonra da Defterdar, Sütlüce, Kâğıthane ve Halıcıoğlu adlı motorbotların hizmete sokulmasıyla, Haliç'teki buharlı vapurlar dönemi kapandı. Son yularda bu hatta, birbkinin eşi Arnavutköy, Aşmalı, Aynalıkavak, Ayvansaray, Büyükçekmece, Göksu II, Kumla, Küçüksu, Selimpaşa adlı birbirinin eşi motorbotlar da hizmet vermeye başladı.

Halic'in Beyoğlu yakasında iskeleler şöyle sıralanıyordu; Azapkapı, Kasımpaşa, Camialtı (Tersane çalışanları için), Hasköy, Halıcıoğlu, Sütlüce, istanbul yakasında da şu iskeleler vardı: Yemiş, Cibali, Ayakapı, Fener, Balat, Ayvansaray, Defterdar, Eyüp. Vapur, Eyüp'ten kalktıktan sonra da eğer tarifede varsa derenin içine gi-

rerek Kâğıthane Iskelesi'ne yanaşırdı. Köprü iskelesi, Galata Köprüsü'nün Karaköy ayağı tarafında, köprüye bağlı bir duba üzerindeydi. Sonradan Eminönü tarafına, en son olarak eski Yemiş İskelesi'nin bulunduğu yere nakledildi.

Günümüze Haliç'teki Eminönü, Kasımpaşa, Fener, Balat, Hasköy, Ayvansaray, Sütlüce ve Eyüp iskeleleri kalmıştır. Ne var ki, Halic'in dolması üzerine vapurlar bir yıldan fazla bir zamandan beri Eyüp ve Sütlüce'ye uğrayamamaktadır. Buna karşılık, Haliç seferleri hattı 15 Şubat 1986'dan beri Üsküdar'a kadar uzatılmıştır.

ESER TUTEL

HALİÇ

Çatalca Yarımadası'nm güneydoğu ucunda, Boğaziçi girişinde denizin yaptığı haliç İstanbul ve Beyoğlu platolarını bkbkinden ayırır. Denizin kendisine ulaşan akarsu yatağının bir bölümünü istüa etmesiyle meydana gelen yapının jeomorfolojik adı olan Arapça haliç sözcüğü, İstanbul halicinin kent açısından taşıdığı önemden dolayı Osmanlılar döneminden bu yana bir özel isim haline gelmiş, birçok semti kapsayan bir kent bölgesi adı olmuştur.

Halic'in oluşumu Boğaziçi'ninkiyle bkliktedir. II. ve III. zamanlarda meydana gelen tektonik olaylar sonucunda Boğaziçi gibi Haliç yatağı da kırkmış ve bir akarsu vadisine dönüşmüştür. IV. Zaman'da, son buzul çağı sonrasında (buzukarın erimesiyle) denizler yükselince (Flaman taşkını) sular derin vadiyi istila etmiş ve İstanbul halici meydana gelmiştir. Bir akarsu gibi menderes çizen, girintileri, çıkıntıları, küçük koylan ve burunları bulunan, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan Halic'in ağzı ile Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin bitimi (denize dökülüşü) arasmda yaklaşık 8 km mesafe vardır. Ağız kısmını saymazsak maksimum genişliği 700 m'yi geçmeyen, derinliği ağız kısımlarında 40 m'yi aşkınken gerek alüvyon birikmesi, gerekse kent atıkları nedeniyle uç kısmına doğru, özellikle Halıcıoğlu-Eyüp arasmda 3 m'den daha sığlaşan, hattâ aynı nedenlerle üzerinde yer yer adacıklar oluşmuş bulunan Haliç, kentin merkezinde yer almasına rağmen çağlar boyu, her iki yanındaki yamaçları bahçe ve bağlarla, meşe, akasya, servi ya da meyve ağaçlarıyla, sakin suları, şirin koylarıyla kıyılarında mesireye gelinen, temiz hava solunan, balık tutulan yemyeşil ve masmavi bir doğa harikası olarak kaldı. Ama iki bin yıla yakın süreyle böyle korunan Haliç, son yüzyılın birkaç çeyreği içinde sanayi atıklarının, kanalizasyon sularının, mezbaha artıklarının berbat ettiği bir pislik yuvası haline geldi.

Halic'in yer aldığı ana kitle karbonifer (I. Zaman) sistemine bağlı sedimanter serker ke bu bloğun yer yer başkalaşıma uğramış (metamorfik) bölümlerinden oluşur. Bu kapsamda, kumtaşı, kil, killi şist, silisli şist ve kısmen kalker sayılabilir. Bunların üzerlerine miyosene (III. Zaman) ait kum, çakıl, kil ve marn gelmiştir. Kıyı şeridinde ve deniz tabanında ise IV. Zaman'a ait denize özgü dolgu materyali, alüvyal malzeme bulunur.

Halic'in Osmanlı öncesindeki adı antik Yunan mitolojisini esas alan efsanelere dayanır. Olimpos'un çapkınlıklarıyla ünlü tanrılar tanrısı Zeus, tanrılardan birinin kızı Io'yla olan kaçamağından soma, onu karısı Hera'nm öcünden korumak için beyaz bir inek şekline sokar. İo, -Bizans (ve Osmanlı) adlarıyla söylersek- Barbisos (Kâğıthane) ve Kidaros (Alibeyköy) dereleri arasındaki tepe (bugünkü adıyla Silivritepe) üzerinde bir kız çocuğu doğurur ve ona Keroessa adım verir. Semestra adlı bir su perisi tarafından büyütülen Keroessa'mn Denizler Tanrısı Poseidon'dan olan oğlu Bizas'm(->) kurduğu kent Yunanca'da yer belirtmek amacıyla kullanılan "İon" takısını alarak Bizantion'a dönüşür, böylece Bizas'ın adı Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Doğu Roma'mn resmi adı haline gelecektir. Çoktanrılı döneme ait olan bu efsane kentin kurucusunu Zeus'un torunu ve Posei-

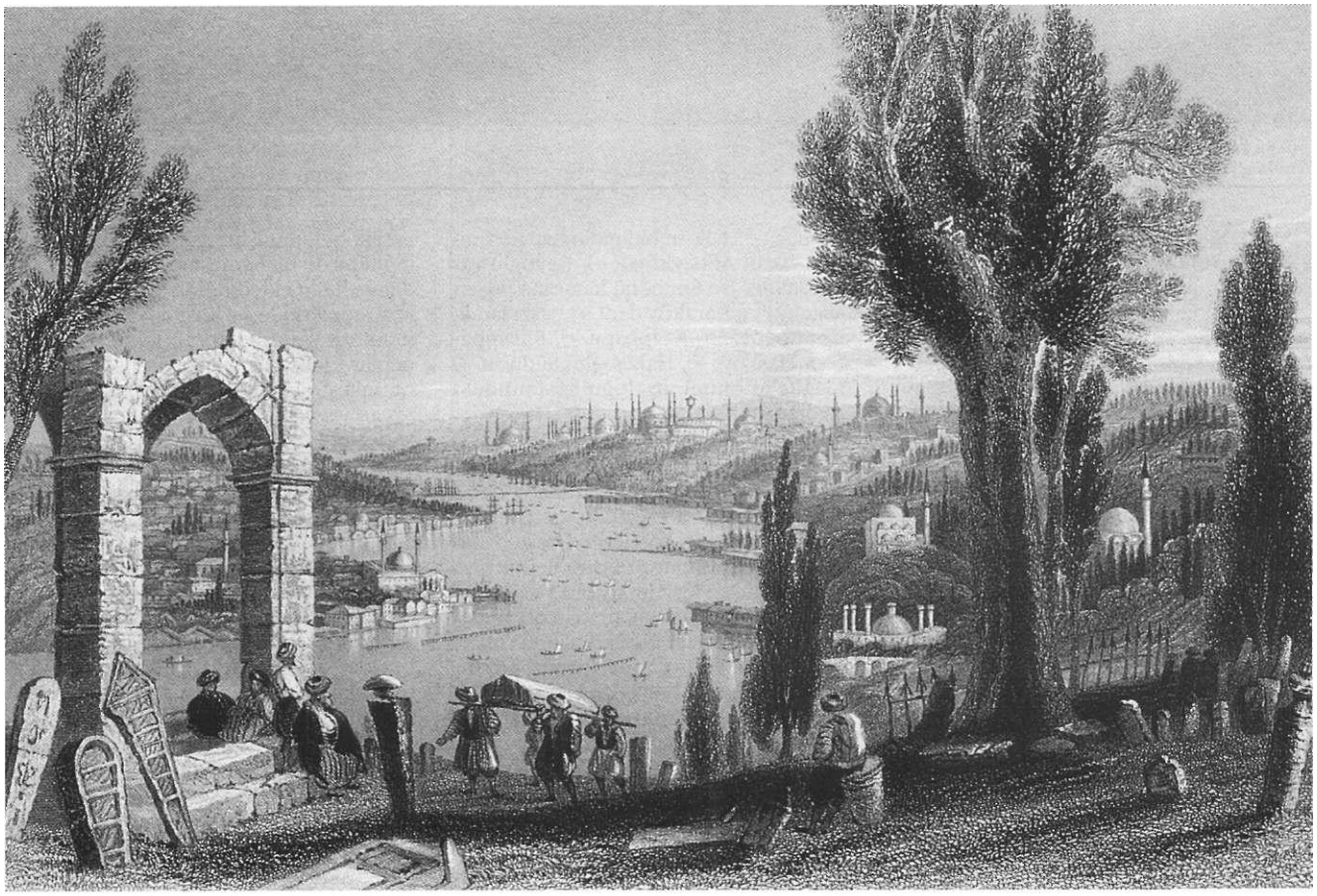

Bartlett'in çizgileriyle Eyüp Mezarlığı'ndan Haliç'in görünümü.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

Yüzyıl başında Halic'in Galata sırtlarından görünümü.
Eser Tutel koleksiyonu

don'un oğlu olarak görür. Miletoslu Hesikios, söz konusu halicin adının, kentin kumcusunun annesi Keroessa'dan türetildiğini (zamanla kısalarak Keras'a dönüştüğünü) söyler. Keras'm anlamı boynuz olduğu için, sözcüğün mitolojideki simgelerinden bereket boynuzundan geldiğini öne sürenler de vardır. İsa döneminde yaşamış antikite tarihçilerinden Amaseialı Strabon ise halicin girinti çıkıntılarıyla bir geyik boynuzuna benzediği için Keras adını aldığını yazar. Boynuz sözcüğü zamanla Hrisokeras (Altmboynuz) olmuş, Batı'mn önde gelen dillerine de aynı anlamda çevrilmiştir. Araplar ve Osmanlılar ise buraya Halic-i Konstantiniyye adını vermişlerdir, buradan Haliç tek başına bir özel isime dönüşmüştür.

Haliç yakalarındaki semt ve mevkileri (yakın yıllara değin varolagelmiş, ama şimdilerde unutulmaya yüz tutmuş olanları da katarak) sayacak olursak, İstanbul yakasındakiler Saraybumu(->) ve Sirkeci'den(-*) başlayarak; Bahçekapı(->) Eminönü(-0, Rüstempaşa, Yemiş İskelesi ve Küçükpazar, Unkapanı(->), Cibali(->), Küçükmustafapaşa(-») ve Ayakapı(->) (İskelesi), Fener(->), Balat(->), Ayvansaray(->), Defterdar(->), Eyüp(-0, Bahariye(->), Silahtarağa ve Halic'in bitiminin batı kesimini oluşturan Alibeyköyü(->), Beyoğlu yakasındakker ise Eminönü karşısma düşen Galata(->) ve Karaköy'den(->) başlayarak, Perşembepazarı, Azapkapı(->), Kasımpaşa(-*), HasköyO), Halıcıoğlu, Sütlüce(-0 ve Halic'in bitiminin doğu kesimindeki Kâğıthane'dir(-0.

Marmara Denizi yaptığı haliçle, bugün coğrafi bakımdan İstanbul Platosu, yerleşim açısından ise tarihi yarımada dediğimiz kara şeklini meydana getirmiştir. Kentin ilk yerleşim yörelerinin başmda tarihi yarımadanın burun kısmı ile burnun kuzeyine düşen koyun kıydarı ve yamaçları gelmektedir. Daha somadan dolgu yoluyla genişletilen bu kıyılara hâkim sırtlarda Hera ve Hades tapmaklarının bulunduğu, biraz ileride bugünkü Yemiş mevkii civarında ise Atena adına bir başka tapınak bulunduğu çeşitli verüerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Halic'in başka bazı elverişli koylarında da ilk yerleşimlerin bulunduğu bilinmektedir; örneğin, İstanbul yakasında Silahtarağa'da Roma kalıntısı bk binanın temellerine ve bazı izlerine rastlanmıştır. Halic'in daha yukan kısımlarından bugünkü Alibeyköy'de MÖ 2. yy'a, Küçükköy'de ise MÖ 4. yy'a ait bazı kalınülar bulunmuştur; gene, sözü edilen Silivritepe'de bir Semestra sunağının yer aldığı belirtilmektedir. Karşı yakada ise Hasköy tepelerinde ve Kasımpaşa kıyılarında münferit yerleşimlerin bulunduğu söylenebkir, Halic'in kuzey ucunu oluşturan ve onunla Boğaz'm girişi arasında yer alan Sycae veya Galata tarih boyunca ayrı bk yerleşim bölgesiydi.

Sözü edilen çeşitli yerleşim birimlerinden asıl gelişme göstereninin yarımadanın burun kısmında kumlan ve zamanla kentin çekirdeğini meydana getken koloni olduğu, bu mevkideki Akropolis'ten ve çeşitli önemli tapmaklardan, onların çevresine sonradan inşa edilen ve Bizas adıyla anılan duvarlarm (surların ?) kalıntılarından anlaşkmaktadır. Kentin ilk surları sayılabilecek Septimus Severus Surları ise bugünkü Bahçekapı mevkiinden güneye doğm çıkacak şekkde inşa edilmişti. Daha sonra, 4. yy'da İmparator Constantinus, Janin'in verdiği haritaya göre, bugünkü Unkapam'nın biraz kuzeyinden başlayıp bir yay çizerek Samatya-Davutpaşa arasında, muhtemelen şimdiki SSK Hastanesi yöresinde (bak. Etyemez) Marmara'ya kavuşan ve kendi adıyla bilinen surları ördürdü. 5. yy'da ise II. Teodosios

kentin bugün de gördüğümüz kara surlarını Yedikule ile Ayvansaray arasına yaptırırken, Marmara kıyılarına da deniz surlarım inşa ettirdi ve onların devamı mahiyetinde aynı derecede sağlam olmamakla birlikte Haliç kıyılarına da duvar çektirdi. Angulus Ayios Demetriu (Sarayburnu) ile Blahernai (Ayvansaray) arasında uzanan, sık sık kapılarla denize giriş çıkış veren ve çok dar bir kıyı şeridi bırakan bu surların kapıları ile önemli iskeleleri Osmanlılar döneminde Türkçe isimler almıştır. Surlar tümüyle yok olduktan sonra da isimler yaşamış, bazıları günümüze değin gelmiştir. Janin'e göre, Sarayburnu'ndan başlayarak sayacak olursak, Evgenias Kapısı (Yalıköşk Kapısı), Veteris Rectoris Kapısı (Sirkeci İskelesi), Hikanatissa Kapısı, Neorion Kapısı (Bahçekapı), St. Marc Kapısı, Perama Kapısı (Balıkpazarı Kapısı), Cornibuslu St. Jean Kapısı (Zindankapı), Drungariu veya Viglae Kapısı (Odunkapı), Platea Kapısı (Unkapanı Kapısı), Ispigas Kapısı (Cibalikapı), Ayazmakapı, Ayia Teodosia Kapısı (Ayakapı), Deksiokratus Kapısı, Stropulos Kapısı (Yeni Ayakapı), Petriu Kapısı (Petri Kapısı), Faros Kapısı (Fenerkapı), Diplonoriu Kapısı, Basileusun Kapısı ya da İmparatorluk Kapısı (Balatkapı), St. Jean Baptist Kapısı, Ayia Anastasia Kapısı (Atik Mustafa Paşa Kapısı), Kiliomene Kapısı (Ayvansaray Kapısı). Konstantinopolis kenti 5. yy'dan itibaren bu surların içinde kaldığından Haliç'te saydığımız surların ötesinde yerleşim yoktu. Blahemai'de surların hemen dışında 6. yy'da I. İustinianos zamanında Meryem'e ithaf edilmiş görkemli bir kilise ile iki küçük kilise daha yaptınlmıştı. Gene, bugünkü Eyüp semtinin biraz kuzeyine düştüğü tahmin edilen yörede deniz kıyısında Aziz Kosmas ve Aziz Damianos adlarma adanmış bir manastır vardı, o yöre de Kosmadion adıyla biliniyordu.

Halic'in karşı yakasına Bizanslıların pek ilgi duymadıklarını söylemek doğru olur. Başlangıçta Sycae (veya Sykais: İncirlik) adını alıyordu. Daha soma burası Cenova sömürgesi haline gelince Galata adını aldı (bu sözcüğün Yunanca süt anlamındaki "galaktos"tan geldiği veya İtalyanca "dik merdivenler" anlamındaki "calata"dan türediği ya da bir Gof'un (Galatia'knın) orada oturmasından çıktığı yahut da çok eskiden Gotlarm bu noktadan karşıya geçtikleri yolunda çeşitli yorumlar vardır. Burası ilkçağlarda önemlice bir yerleşim yeriydi. Constantinus kentin merkezini yeni surlarla çevirirken, karşı burunda da surlar ve surların içindeki yerleşim ünitesinde 450'yi aşkın evle birlikte liman binaları, kilise, hamamlar, forum, tiyatro, dükkânlar vb bulunmaktaydı. Bugünkü Karaköy ile Tophane arasında surların hisar niteliğindeki önemli bir burcu Latincede hisar ya da kale (ortaçağda şato) anlamındaki "castellum"dan gelen adıyla "Kastellion tou Galata" ya da kısaca Kastellion diye bilinen yer üe Eugenios Kapısı'nın hemen kuzeyindeki Kentenarios burcu arasında kalın bir demir zincir geri-

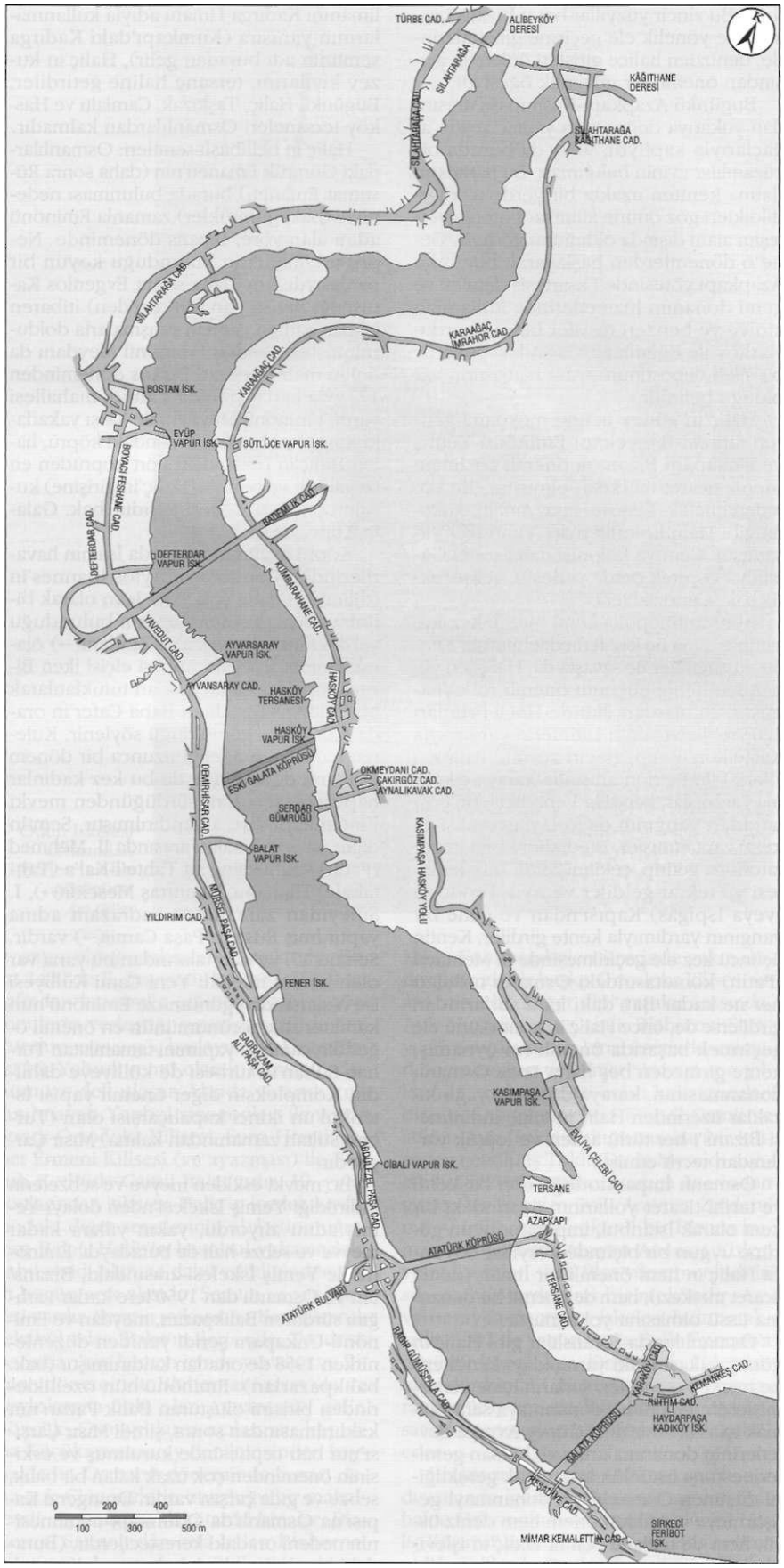

Haliç
İstanbul Ansiklopedisi

liydi. Bu zincir yüzyıllar boyu Bizans başkentine yönelik ele geçirme girişimlerinde, denizden halice girişleri önlemek açısından önemli bir güvenlik öğesiydi.

Bugünkü Azapkapı-Kasımpaşa arasından yukarıya doğru olan yamaç zeytin ağaçlarıyla kaplıydı; 9. yy'da burada bir cüzamlılar evinin bulunması -bu hastaların daima kentten uzakta bir yerde tecrit edildikleri göz önüne alınırsa- yörenin yerleşim alanı dışında olduğunu gösterir. Gene o dönemlerden başlayarak bugünkü Azapkapı yöresinde Eksartesis denilen ve gemi donanım hizmetlerinde kullanılan atölye ve benzeri tesisler bulunuyordu. Hasköy ile Kâğıthane arasındaki sırtlarda bir silah deposunun ve bir manastırın var olduğu belirtüir.

Halic'in güney ucunu meydana getiren Sirkeci-Bahçekapı-Eminönü-Yemiş ve Unkapanı Bizans'ta önemli bir liman (deniz ticaret merkezi) olmuştur. Bu yörede Venedik, Cenova, Pisa, Amaki, Ankona gibi Latin kolonkeriyle, Yahudüer yaşamıştır. Cenova kolonisi daha soma Galata'ya geçerek orada yerleşip, geüşecekti (bak. Cenevizhler).

Konstantinopolis kenti birçok kez kuşatılmış, ama üç kez fethedüebilmişti. Kentin düştüğü her üç savaşta da, Haliç'ten yöneltilen deniz hücumu önemli rol oynamıştır. Bunlardan ilkinde Haçlı orduları 1203'te Galata'daki Latinlerin yardımıyla Kastellion'u alıp, zinciri açarak, Palation (Balat) ile Petrion arasında karaya çıkartma yapmışlar, kentteki Venediklilerin başlattıkları yangının da kolaylaştırmasıyla kenti zapt etmişler, istedikleri kişiyi imparatorluğa getirip, çekilmişlerdi. Latinler ertesi yıl tekrar geldiler ve Ayia Teodosia (veya Ispigas) Kapısı'ndan ve gene bir yangının yardımıyla kente girdiler. Kentin üçüncü kez ele geçirilmesinde II. Mehmed (Fatih) komutasındaki Osmanlı orduları her ne kadar Batidaki kara surlarından girdilerse de, önce Hakç'in kontrolünü ele geçirmek başarıda önemli rol oynamış, kente girmeden beş hafta önce Osmanlı donanmasının, karaya döşenen yağlı kızaklar üzerinden Halic'in içine indirilmesi Bizans'ı her türlü askeri ve lojistik yardımdan tecrit etmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve tarihi ticaret yollarının üzerindeki bir kent olarak İstanbul, imparatorluğun gücüne uygun bir biçimde yüzyıllar boyunca Halic'in hem önemli bir liman (deniz ticaret merkezi), hem de önemli bk donanma üssü olmasma yol açmıştır.

Osmanlılar da Bizanslılar gibi Halic'in güney yakasındaki yarımadayı kendkerine merkez seçmişler, surların içine yerleşmişlerdir. Güçlü bir donanmaya sahip olmak için Akdeniz'deki Güney Avrupa devletlerinin donanmalarına ve korsan gemilerine karşı üstünlük kazanmak gerektiğini düşünen Osmanlıların donanmayı geliştirmeye verdikleri önem hem deniz üssü, hem de tersane olarak Halic'in işlevinin büyümesine yol açtı. Osmanlılar tarihi yarımadanın güneyinde Marmara kıyısında Bizans'ın Büyük Saray yakınlarındaki limanını Kadırga Limanı adıyla kullanmalarının yanısıra (Kumkapı'daki Kadırga semtinin adı buradan gelir), Halic'in kuzey kıyılarını, tersane haline getirdiler. Bugünkü Haliç, Taşkızak, Camialtı ve Hasköy tersaneleri OsmanMardan kalmadır.

Halic'in bekibaşlı semtleri: Osmanlılardaki Gümrük Emanetinin (daha soma Rüsumat Emaneti) burada bulunması nedeniyle (bak. gümrükler) zamanla Eminönü adını alan yöre, Bizans döneminde Neorion Limam'nm bulunduğu koyun bir parçasıydı; koy daha soma Evgenios Kapısının batısmdan (Sirkeci'den) itibaren zaman zaman yapkan çalışmalarla doldurulmuştur, şimdiki Eminönü Meydanı da dolgu malzemesidir. Bizans döneminden 17. yy'a kadar burada Yahudi mahallesi vardı. Eminönü Meydam ke karşı yakadaki Karaköy Meydam arasındaki köprü, halen Halic'in üzerindeki dört köprüden en baştakidk ve buraya (Halic'in gkişine) kurulmuş olanların beşincisidir (bak. Galata Köprüleri).

Köprü ayağının batısında İsa'nın havarilerinden Cornibus'lu Ayios İoannes'in (düimizde daha çok Sakıt Jean olarak bilinir) adıyla bilinen kapının bulunduğu yerdeki kule Baba Cafer Zindanı(->) olarak tanınır. 9. yy'da Abbasi elçisi iken Bizans imparatoru tarafmdan tutuklatılarak bu kuleye hapsedilen Baba Cafer'in orada öldüğü ve gömüldüğü söylenir. Kulenin hapishane niteliği uzunca bir dönem Osmanlı döneminde de bu kez kadınlar hapishanesi olarak sürdüğünden mevki Zindankapı diye adlandırılmıştır. Semtin diğer en eski binalan arasında II. Mehmed (Fatih) vakfiyesine ait Tahte'l-Kal'a (Tahtakale) Hamamı, Timurtaş Mescidi(-0, I. Süleyman zamanında sadrazam adına yaptırılmış Rüstem Paşa Camii(->) vardır. Semtin 17. yy'ın ortalarından bu yana var olan anıtsaİ nitelikli Yeni Cami Külliyesi ise o zamandan günümüze Eminönü'nün karakteristik görünümünün en önemli öğesidir; caminin yapımını tamamlatan Turhan Sultan'ın türbesi de külliyeye dahüdir. Kompleksin diğer önemli yapısı İstanbul'un ikinci kapalıçarşısı olan (Turhan Sultan zamamndan kalma) Mısır Çarşısı'dır.

Bu mevki eskiden meyve ve sebzelerin indirildiği Yemiş İskelesi'nden dolayı Yemiş adını alıyordu, yakın yıllara kadar meyve ve sebze hak de buradaydı. Eminönü ile Yemiş İskelesi arasındaki, Bizans'tan ve Osmanlı'dan 1950'lere kadar varlığım sürdüren Bakkpazan, meydan ve Eminönü-Unkapanı şeridi yeniden düzenlenirken 1958'de ortadan kaldırılmıştır (bak. balıkpazarları). Eminönü'nün özelliklerinden birisini oluşturan Balık Pazarının kaldınlmasından soma, şimdi Mısır Çarşısinm batı cephesinde kurulmuş ve eskisinin öneminden çok uzak kalan bir balık, sebze ve gıda çarşısı vardır. Drungerai Kapısina Osmanlı'da Odunkapı denilmesinin nedeni oradaki kerestecüerdir. (Buradaki karakol nedeniyle kapının diğer adı "gözcü" anlamındaki Viglae idi.).

Yemişten batıya doğru, Unkapanina gelirken yamacın aşağısmdaki semt Küçükpazar, yukansındaki ise Vefa'dır. Eminönü üe Unkapanı arasındaki kıyı hattının yukarısında yükselen yamacın üst kısımlarındaki ve tepelerdeki semtler ise doğudan batıya doğru Mercan ve Çarşıkapı, Süleymaniye ve Beyazıt-Vefa ve Veznecüer-Şehzadebaşı, Zeyrek ve Saraçhanebaşidır.

Unkapanı, Bizans'ta yamaç eğiminin az olmasından ve bir düzlüğü andırmasından dolayı Grekçede Düzlükkapı anlamına gelen Porta Platea adıyla anılıyordu ve anlaşılacağı gibi Haliç surlarının kapılarından birisi de buradaydı.

Bu düzlüğün nedeni, kentin üçüncü ve dördüncü tepeleri arasında yer alan ve Haliç (Unkapanı) ile Marmara (Yenikapı) arasında uzanan vadi ya da sel yatağı diyebileceğimiz alandır (bak. doğal yapı). Unkapam'ndan Zeyrek'e ve Bozdoğan Kemerine dik olmayan mevkie çıkan yokuşta Atatürk Bulvan(->) açılırken birçok tarihi yapı yok edkmiştir. Bununla birlikte sol tarafta, Küçükpazar semtine girmeden cadde üzerinde Şebsefa Kadın Camii bulunur. Sağda ise daha da eskiye (Bizans'a) ait istinat duvarlan ve sarnıç kalıntkan yer alır. Yıkkan yapkar yerine betonarme binalar (İstanbul Mankaturacılar Çarşısı ile karşısına Sosyal Sigortalar, Tekel binalan vb) yapılmıştır. Unkapanı'mn Eminönü tarafındaki beton çarşı aynı yklardan bu yana toptancı gıda tüccarlarının yazıhaneleriyle ve depolanyla doluyken halin taşınması üzerine, bunlar da Ramide yapılan yeni bir çarşıya yerleşmişlerdir. Bayırın üstünde Halic'e paralel yükselen Bozdoğan Kemeri(->) ise hem kentin anıtsal nitelikli özelliklerinden bkisini temsil eder, hem de Şişhane, Tepebaşı ve Tünel mev-Merinin bulunduğu yamacın ve tepenin karşı yakasmda Halic'in genel görünümünün kopmaz bir parçasını oluşturur.

Yöredeki önemli tarihi binalardan birisi de Bizans döneminde üç küisenin birleştirilmesinden oluşmuş Pantokrator Kilisesi iken, kentin Osmanlılara geçmesinden sonra II. Mehmed'in emriyle bu kompleks Molla Zeyrek Mehmed Efendi'nin başmüderrisliğinde bk medrese haline getirildi, soma da cami yapıldı. Ama bugün sadece bir kısmı cami olarak kullanılan ve Zeyrek Camii diye anılan, geri kalan kısımları ise bakımsız bir kilise olan yapı kalmıştır.

Haliç üzerindeki mevcut ikinci köprünün (yapımı 1939) güney ayağı Unkapam'ndadır. Tarihte Unkapanı ile Azep Kapusu (Azapkapı) araşma kurulan ük köprünün tarihi birinci Galata Köprüsü'nden de öncedir. Unkapam'nda, kıyıda bir de Yavuz Er Sinan Camii vardır.

Unkapam'ndan Halic'in içine doğru gelen komşu semt Cibali'dir. Anlatıya göre semt ismini, Konstantinopolis'in Osmanlılarca alındığı kuşatmada, Haliç surlarmdaki Porta Putea ya da Porta İspigas diye bilinen kapıdan askerleriyle birlikte içeri gken Cebe Ali Bey(->) adlı komutandan alır. Buradaki en eski tarihi yapılar arasmda Noel Baba diye bilinen aziz adı-

na yapılmış Ayios Nikola Kilisesi, eskiden kiliseyken (Ayia Teodosia) sonradan camiye dönüştürülen Gül Camii sayılabilir. Diğer önemli bir bina Küçükmustafapaşa olarak bilinen yörede aynı adı taşıyan hamamdır. Bizans'ta burası kilisesiyle ve kapısıyla Ayia Teodosia adına adandığından ve bellibaşlı kapıların bulunduğu mevkiler de kapıların adıyla bilinen semtlere dönüştüğünden isim zamanla Ayakapı olmuştur. Bu ad resmi kaynaklarda Aykapı diye yazılıdır. Cibali vapur iskelesinden başka Aykapı adıyla burada bir iskele daha vardır.

Cibali'nin diğer bir özelliği 1880'lerden yakın zamanlara değin büyük bir tütün fabrikasının burada bulunmasıydı, fabrikanın üretimi bugün büyük ölçüde durdurulmuştur. Cibali'de aynca tıkış tıkış sokaklarda sayısız küçük imalathane yer almaktaydı. 1980'li yıkarda Haliç plam uygulanırken burası yıktırkarak kıyı şeridi açık alana dönüştürüldü.

Cibali'nin üst tarafı Fatih semtine tekabül eder, batısındaki semt ise Fener'dk. Fatih'e komşu Yavuzselim semtinin aşağılarına, deniz kıyısına düşen Fener, Bizans döneminde Petrion adım taşıyordu, bk sava göre bu sözcük burada eğimin dik ve kayalık olmasından Üeri gelir (petros: Taş, kaya; petrion: Kayalık yer). Diğer bir sav ise sözcüğün Bizans saray nazırı Petrus' tan geldiğini söyler. Civardaki surlar Porta Fari (Fenerkapı ya da Fenerlikapı) zamanla semtin adına dönüştü. Konstantinopolis'in düşmesi sırasında Osmanlılara karşı en fazla direnen yöre burasıydı. II. Mehmed bu nedenle semtte yağma yapılmasını askerlerine yasaklamış, sonra da bazı ayrıcalıklar vermiştir. Böylece Osmanlılar döneminde kentte Ortodokslann toplandığı ve Bizans'ın yıkılmasından sonra göçen varlıklı ailelerin dönerek yerleştiği, 1450lerin sonlarından başlayarak Ortodoks Patrikhanesinin önce Pammakaristos (sözcük anlamı: en mutlu) Kilisesinde (bak. Fethiye Camii) soma da 1601'den bu yana Ayios Yeoryios (Aya Yorgi) Kilisesinde (bak. Yeoryios [Ayios] Patrikhane Kilisesi) ve bitişikteki patrikhane binasında (bak. Rum Ortodoks Patrikhanesi) bulunması nedeniyle semt yüzyıllar boyu Rum azınlığın simgesi olmuştur. Fener de Halic'in diğer kıyıları gibi eskiden yalılarla süslüyken (burada özellikle Eflâk ve Boğdan beyliklerinde bulunan Rum aristokratlarının yalkarı güzeldi), sonradan imlathanelerle, atölyelerle dolu izbe semtler ve kıyılar arasına katılmıştır. Halic'in son düzenlenişinde kıyı şeridi açılıp genişletilirken binaların bir bölümü yıkıldı. Fenerin bugüne dek gelen diğer tarihi yapıları olarak Tur-i Sina kompleksini, Blahernai Kilisesi'ni(->), Panayia Muhliotissa (Kimisis) Kilisesi'ni(->) ve Bulgar Kilisesini (bak. Stefan [Sveti] Kilisesi) sayabiliriz. Semtin yukarısmdaki yöre Çarşamba' dır, Fenerin vapur iskelesi vardır. Kuzeybatıdan Balat başlar; bu sözcüğün "saray yeri" anlamındaki Palation'dan geldiği söylenmekte, söz konusu sarayın da ünlü Blahemai Sarayı ya da saray binalarının bir uzantısı olduğu tahmin edilmektedir. Balat 1492'de II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından istanbul'a çağırılan Yahudi göçmenlerin yerleştiği semttir. İsrail devleti kurulup, oraya göç başlayıncaya değin Balat bir Yahudi semti olarak kalmıştır. Günümüze dek ulaşan Ahrida ve artık kullanılmayan Yanbol sinagogları ile Ayios Stradi Ortodoks Kilisesi, Surp Hreşdagabet Ermeni Kilisesi (ve ayazması) üe Ferruh Kethüda Camii Balat'tadır. 19. yy'ın sonlarından itibaren Halic'in içerlek kıyılarındaki diğer semtlerinin akıbetine uğrayan Balat, Halic'in İstanbul yakasındaki sahü şeridi planına dahil edildiğinden, kıyı bugün açık alandır. Semtin vapur iskelesi vardır. Semtin yukarısına Karagümrük tekabül eder. Balatln ilerisinde, Teodosios Surlarimn hemen içinde yer alan ve Bizans döneminde Blahernai Sarayiyla ve soylularıyla ünlü olan Ayvansaray gelir. Sözcük, Osmanlılarca açılan sur kapısına Küçükayvansaray denilmesinden kaynaklanır. Osmanlı döneminde burası daha çok Çingenelerin oturduğu bir mahalleydi. Ayvansaray'daki tarihi binalar, Blahernai Sarayindan arta kalan Blahernai Ayazması, İmparatoriçe Pulheria ve kocası İmparator Markianos (hd 450-457) tarafından yaptırılan Teotokos ton Blahernon Kilisesinin harabeleri üzerinde yakın dönemlere ait bir başka Ortodoks kilisesi ve ayazmasıdır. Diğer dini yapılar arasında, Atik Mustafa Paşa Camii, Blahernai Sarayının taraçalanndan birisi üzerinde -mimari önem taşıyan ve Mimar Sinan'ın son yıllarında, muhtemelen onun kalfalarından birisince yapılmış- ivaz Efendi Camii ve adının Ayia Tekla olduğu sanılan bir kiliseden çevrilmiş Toklu Dede Mescidi sayılabilir. Sözünü ettiğimiz taraça üzerinden girilen bir kapıdan ünlü Anemas Zindanı' na(-») inilir. Arap kökenli bir Bizans kumandanının adım taşıyan Anemas Kulesi ve mahzenleri yerli füm yönetmenlerinin sık sık başvurdukları bir mekândır. Ayvansaray'm da vapur iskelesi bulunmaktadır. 1992'de yanan ve La Belle Epoque'a özgü bir köprü diye dünyada da ünlenmiş olan dördüncü Galata Köprüsü Ayvansaray-Hasköy arasına kurulmuştur. Ayvansarayln tepelerine ise Edirnekapı tekabül eder.

Odun İskelesi civarından 1955'lere ait bir görünüm. *Ara Güler*

Bizans surları sona erdikten sonra, sur dışı alanda, gene Ayvansaray sayılan mahalde Halıcıoğlu'na uzanan dördüncü Haliç Köprüsü'nün ayağı yer alır. Hemen kuzeyde Defterdar başlar. Semtin ilk kumlusu, 16. yy başlarındaki yerleşimlere dayanır. I. Süleyman (Kanuni) döneminin def-

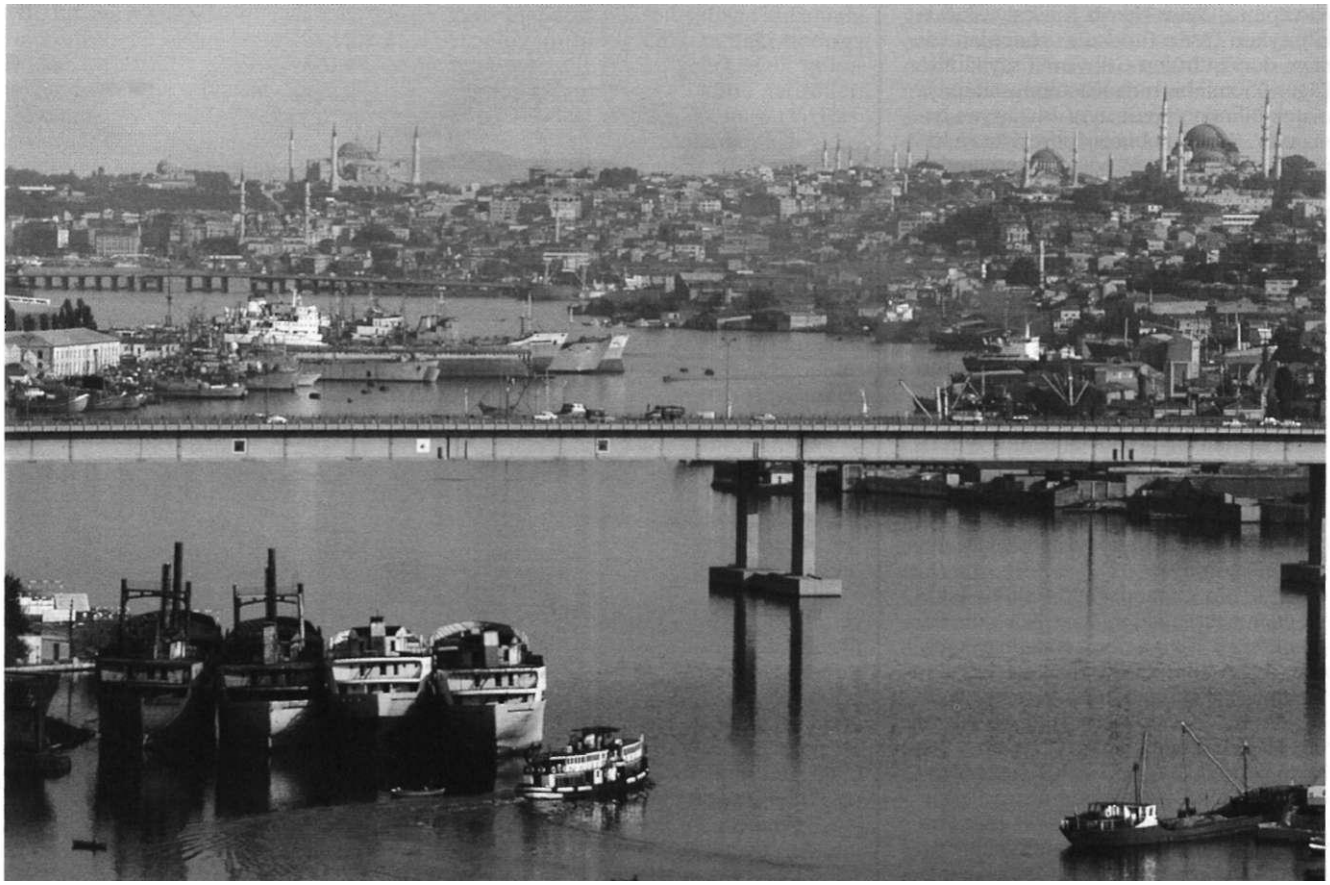

Halic'in günümüzden Marmara Denizine doğru genel görünümü.
Ara Güler

terdarlarından Nazlı Mahmud Efendi'nin Sinan'a yaptırdığı cami ve yakınındaki kayık iskelesi bu adla anılır olmuştu. Defterdar ile Eyüp arası Osmanlı döneminde sahilsarayların, yalıların, konakların bulunduğu güzel bir yöreyken, sahilin diğer kesimlerinin uğradığı bozulmaya burası da maruz kalmıştır. Yeni Haliç düzenlemesinde kıyıda sadece ünlü Feshane binası bırakılmıştır. Defterdar Camii, Cezeri Kasım Paşa Camii ve Sinan'ın yapıtlarından Zal Mahmud Paşa Külliyesi, III. Selim'in kız kardeşi Şah Sultan adına yapılmış bir külliye (genel olarak birlikte mütalâa edilen) Defterdar-Eyüp arasındaki önemli dini yapkarı oluştururlar.

Defterdarın kuzeyinde Eyüp uzanır. Bazı tarihçilerin bu yörede çok eskiden bir koloni bulunduğu yolundaki savları yakın yıllarda Eyüp-Silahtarağa arasında bulunan bazı bulgularla güç kazanmıştır. Bizans dönemindeki adı, yukarıda da belirtildiği gibi Kosmadion olan bugünkü Eyüp, onun güneyindeki Defterdar ve kuzeyindeki Silahtar, Eyüp'le başlayan ilk Osmanlı -sur dışı- yerleşim birimidir. İslamiyetin saygm kişilerinden ve sahabeden Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->), Peygamber'in ölümünden 40 yıl kadar soma Muaviye döneminde yapılan Emevi kuşatması sırasında Konstantiniyye önlerinde vefat ettiğini ve orada defnedüdiğini kaynaklar kaydeder. Yaklaşık sekiz yüzyıİ sonra kent Osmanlılar tarafından alındığında Akşemseddin(-0, Ebu Eyyub el-Ensarî'nin gömülü olduğu yeri düşünde gördüğünü söyleyerek, orayı gösterir ve somadan bu yere türbe ile cami yapılır. O günden beri cami, türbe ve külliye kutsal bir yerdir. Eyüp semtinin bu dinsel özelliği Şark mistisizmine meraklı çeşitk Batılı seyyah ve yazarlarının ilgisini çekmiştir. Pierre Loti bunlardan birisidir ve onun oturup Halic'i, ya da Haliç'te güneşin batışını seyrettiği yer bugün Pierre Loti Kahvesi diye anılmaktadır. Eyüp'teki diğer bellibaşlı türbeler Sokollu Mehmed Paşa, Siyaws Paşa, Pertev Paşa, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan ve Hüsrev Paşa'ya ait olanlardır. Türbesi burada bulunan tek padişah son hükümdarlardan V. Mehmed'dk (Reşad) (hd 1909-1918).

Eyüp'ün vapur iskelesi vardır, ama sığlaşmadan ötürü Haliç vapurları artık buraya yanaşamamakta, Ayvansaray'dan ileriye gidememektedk.

Ebu Eyyub el-Ensarî'nin adı yaygın olarak Eyüb Sultan'a dönüşmüş ve tahta çıkan sultanların kılıç kuşanma törenleri ya da padişahların zaman zaman türbeyi ziyaretieri dahil olmak üzere, İstanbul halkının düekte bulunmak, adak adamak, dua etmek, şifa dilemek, cuma namazı kılmak, hayrat ve hasenatta bulunmak vb için ruhani açıdan özel önem verdiği bir ziyaret yeri haline gelmiş olan Eyüp, gene aynı nedenlerden olsa gerek kentin bellibaşlı mezarlıklarından da birisine sahiptir. Eyüp sırtlarını da kaplayarak Silahtarağa'ya doğru uzanan Eyüp Mezarlığı'nın nefti renkli servileri eskiden Haliç yamaçlarının yeşilinin bir tonunu oluştururken, bugün ne yazık ki, Beyoğlu yakasındaki başka mezarlıklarla birlikte (Sütlüce Musevi Mezarlığı, Kasımpaşa [Zindanarkası] ve Hasköy mezarlıkları) neredeyse Haliç sırtlarının tek yeşili haline gelmiştir. Yoğun bir yerleşim bölgesi dahi olsa, kentin herhangi bir bölgesinde, özellikle de boydan boya Haliç yamaçları gibi çok geniş bir bölgesinde yeşkliğin yarım yüzyıl içinde mezarlık ağaçlarına indirgenmesi ve Halic'in dünkü güzelliklerinin bugünkü izbeliğe ve pejmürdeliğe dönüştürülmesi doğal yapınm ve tarihi dokunun tahribinin yeryüzündeki çarpıcı örneklerinden bkisini oluşturur. Eyüp'ten kuzeye doğru uzanan yöre, sahil şeridiyle birlikte Bahariye diye andır. Burası çeşitli yalıların, sahilsarayların bulunduğu bir sayfiye bölgesiydi. Hanedana ait Bahariye Kasn, Bahariye Sarayı, Beyhan, Hatice ve Esma Sultan sahüsaraylan buradaydı. Bahariye bugün birtakım küçük ya da orta boy fabrikaların bulunduğu bir yerdir. Eskiden Bahariye mevkiine rastlayan Bostan İskelesi de artık yoktur. Buradaki adacıklara Bahariye Adaları veya Ydan Adaları dendk.

Bahariye'nin kuzeyindeki Silahtarağa ise özellikle 1950Ti yıllarda Taşlıtarla-Yddıztabya gecekondu yöresini oluştunırken, onun Halic'e bir uzantısı olarak sanayileşmiş, gecekondulaşmış ve Balkan göçmenlerinin iskânına ayrılmıştı; bugün gecekondular tuğla ya da briketten çoğu sıvasız evlere dönüşmüşse de, semtin niteliği değişmemiştir. Bu adı taşıyan ama karşı kıyıda bulunan Silahtarağa Termik Santralı ise artık oradan taşınmıştır.

Silahtarağa semti Halic'in bitiminin batısına rastlar ve Alibeyköy Deresi buraya akar. Halic'in bitimindeki diğer vadi, doğu kesimine düşen Kâğıthane Deresi'ne aittir ve buradaki semt de bu adla anılır.

Kâğıthane Deresinin içlerine doğru, bk başka kasr-ı hümayunun bulunduğu Karaağaç mevkiinden başlayarak birçok sahilsaray ve yalı yapılmıştı. Kâğıthane çayırlan denilen yerde İmrahor Kasn vardı. Ünlü Lale Devri'nin Sa'dâbâd'ı, Kâğıthane Mesiresi, dillere destan Sa'dâbâd Kasrı, mermerden yapılmış setlerden şelaleler halinde akan ve Cetvel-i sîm (Gümüş Cetvel) diye nitelenen Kâğıthane Deresi, 17. yy'ın hemen başında o devrin güzellikleri arasındaydı. 1730'daki Patrona Halil Ayaklanmasinda Sa'dâbâd yakılıp, yıkıldıktan sonra da Kâğıthane Deresi ve çayırları, insanların denizden sandallarla, karadan arabalarla geldikleri güzel mesire yerlerinden birisi olarak kaldı. 19. yy'da yeni bk kasır (Çağlayan Kasrı) yapıldıysa da, II. Dünya Savaşı yıllarında burası askeri bir binaya dönüştürüldü. (Yakın dönemlerde vadinin sırtlarında kurulan Çağlayan semti adını bu kasırdan almaktadır.) Osmanlı döneminde Kâğıthane Deresi'ne ve vadisine çok iyi bakılır, derenin çamurları bile toplanıp Humbarahane'ye gönderilir, erozyonun önlenmesi için yamaçlardaki bitki örtüsü özenle ve hattâ çeşitli yasaklarla korunurdu. 20. yy'da yozlaşmaya başlayan yöre, özellikle 1950'İer sonrasında gitgide bugünkü pis dereye ve denize dönüştü. Burada 1940'lara kadar Haliç vapurlarının yanaşabildiği Kâğıthane İskelesi vardı. Semt adını orada bir zamanlar bulunan kâğıthaneden almıştır, aynı devirde burada bir baruthane de vardı.

Halic'in Beyoğlu yakasında Kâğıthane'den güneye doğru indiğimizde yer alan Sütlüce semtinin şimdi hatırlanan özelliği -adının çağrıştırdığı süt imajıyla ironi teşkü edercesine- 1990'ların başlarına kadar kent mezbahasının burada bulunmasıydı. Bugün mezbaha esas olarak Tuzla'ya taşınmıştır. Boşalan binalann kültürel amaçlarla kullanılması düşünülmektedir. İstanbul gibi bir kentin et ihtiyacını karşılayacak kadar büyük bir mezbahanın varlığı, 20. yy'da Halic'in pislenmesinin, kokmasının nedenleri arasındadır. Sütlüce sözcüğü, bir sava göre Galatiani'nin Türkçe karşılığıdır ve buralarda Bizans döneminde mandıralar vardı. Evliya Çelebi'ye göre ise oradaki bir ayazmanın suları emzirme evresindeki kadınların sütlerini çoğaltmaktaydı.

Kentin az sayıdaki Musevi mezarlığından birisi Sütlüce sırtlarındadır. Sütlüce'nin de vapur iskelesi iptal edilmiştir. Daha güneydeki Halıcıoğîu, Hasköy'den kuzeye doğru uzanan mezarlık ve üçüncü Haliç Köprüsü'nün devamı olan viyadük ile deniz arasında kalan küçük yöredir. Vadi bugün çirkin apartmanlar ve evlerle doludur.

Halıcıoğlu'nun güneydoğusundaki Hasköy, Balat'tan da eski bir Yahudi semtiydi. Bizans zamanında, Karaim boyundan gelen ve Yahudiliği benimsemiş olan topluluk Porta Neorion'da ve -bugünkü Karaköy'e adlarmı vermelerinden de anlaşılacağı gibi- karşı kıyıda surlar dışında otururken, daha soma, Galata'da Latin kolonizasyonunun yoğunlaşması üzerine bugün Hasköy dediğimiz yöreye göçmüşlerdi. Bahçekapı'da Yeni Cami Külliyesi'nin kurulması sırasında, bu semtteki Yahudiler de Hasköy'e göçtüler. Bu nakilden önce Evliya Çelebinin verdiği rakama göre Hasköy'de 11.000 Yahudi vardı. Hasköy'de Yahudilerden başka Rum ve Müslümanlar da oturmaktaydı. Semtin adı Bizans'ta Arabind veya Aya Paraskevi Kilisesinden dolayı Paraskevi idi. Hasköy sözcüğünün ise Osmanlılar döneminde yapılan hasbahçeden kaldığı sanılmaktadır. Hasköy'ün güney ucundaki Aynalıkavak Kasrı(->) 17. yy'da inşa edilmiş olup, III. Selim tarafından onarılmış ve genişletilmiştir. Haliç'teki onca saraydan günümüze sadece Aynalıkavak kalmıştır. Bina şimdi müzedir. Osmanlılar döneminde Hasköy'de toplann yapıldığı Humbarahane bulunmaktaydı ve yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Kâğıthane Deresi'nin ağzından toplanan mil ve çamurlar kalıp dökmek için kullanılırdı. Hasköy'ün yukarısındaki semt eskiden ok talimlerinin yapıldığı meydandan adını alan Okmeydanı'dır.

Hasköy vapur iskelesi yakınında küçük bir tersaneden (Hasköy Tersanesi) başka Hasköy ile Kasımpaşa arasında uzanan Camialtı ve Taşkızak tersaneleri Deniz Kuvvetlerinin tersaneleridir. Bu tersanelerin kökeni, Osmanlılar'da 15. yy'ın sonlarına kadar gider. Galata (Pera) surlarının batısındaki koy kadırga limanı ve tersane olarak kullanılırken I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) tesisler genişletilmiş, onu izleyen I. Süleyman (Kanuni) döneminde ise Sadrazam Güzelce Kasım Paşa tarafından burası Osmanlı donanmasının merkez üssü haline getirilmişti. Bugün de Kasımpaşa bk deniz üssüdür, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Deniz Hastanesi -askeri tersanelerin yamsıra- buradadır. Semtteki önemli camiler Cezayirli Gazi Hasan Paşa Mescidi, Kasım Paşa Camii'dir. Kasımpaşa'nın üstlerine Tepebaşı, Galatasaray, Ömer Hayyam, Tarlabaşı tekabül eder.

Kasımpaşa'dan güneye doğru, bu kez sivil tersanenin (Haliç Tersanesi) bulunduğu Azapkapı gelir. 15. yy'ın ikinci yarısında buradaki Osmanlı tersanesinde çalışan denizerlerine azebler denildiğinden ve orada bir azebler kışlası bulunduğundan bu adı alan yöre, II. Mehmed döneminden beri Türklerin iskânında idi.

Haliç üzerindeki ilk köprü II. Mahmud döneminde (1808-1839) burası ile Unkapam arasmda kurulmuşm. Bugün aynı yerdeki Atatürk Köprüsü ile Galata Köprüsü arasında uzanan sahil şeridi küçük yük teknelerinin durduğu, ardiyelerin bulunduğu bir yerken, bugün açılmış durumdadır. Aynı zamanda Perşembepazan denilen ve küçük sanayide kullanılan yedek parçaların satışını yapan dükkânlar da buradadır. Perşembepazan adı eskiden istanbul'un belli semtlerinde haftanın her ayrı gününde kurulan pazarlardan, perşembe gününe ait olanından gelmektedir. Atatürk Köprüsü'nün yanında Sinan'ın eserlerinden Sokollu Mehmed Paşa Camii vardır. Perşembepazan'ndan Karaköy'e doğru, deniz yakınındaki Balık Pazarindan bugün geriye bir şey kalmamıştır.

Halic'in kuzey ucunu oluşturan Galata Bizans döneminde de, Osmanlılarda da esas olarak bir Latin yerleşim bölgesiydi. Latin grupların azalmasıyla yerleşim bölgesi olarak Rumların ağırlıkta bulunduğu, iş bakımından Levantenlerin ve azınlıklardan diğer tüccarların, ithalat ve ihracatçıların, bankaların ve bankerlerin semti haline geldi. Galata Cumhuriyette de bu özelliğini uzunca bir dönem sürdürdüyse de, 1970'li ve 19801i yıllarda iş merkezlerinin Mecidiyeköy, Gayrettepe, Etiler ve Levent'e kaymasıyla ve İstanbul'da azınlıkların çok azalmasıyla bu kimliğinden de uzaklaştı (bak. Galata).

Halic'in tarihte hem iskân hem de işyeri bölgesi olan İstanbul yakası kuzey rüzgârlarına açık olduğundan, oralarda çıkan yangınlar kolayca yamaçlardaki semtlere yaydırdı. 1539 Zindankapı, 1569 ve 1606 Eminönü Şuhud (Çkıt Kapısı), 1633 Cibali, 1640 Balat, 1653 Odunkapı, 1660 Ayazmakapı, 1683 Ayazma ve Odunkapı, 1707 Eyüp, 1718 Cibali, 1721 Küçükmustafapaşa ve Balat, 1729 Balat, 1750 Küçükpazar, 1833 Balat, 1908 Çırçır, 1918 Yavuzselim yangınları Halic'in en ünlü yangınlarıdır. Karşı yakadaki yangınlar ise daha azdır.

Halic'in temizlenmesi için yapılan çalışmalar, atıkların azaltdması yönündeki bazı naküler dışmda kayda değer bir sonuç vermemiştir. 1980lerin ikinci yarısında sansasyonel bir şekilde tanıtılan iki kolektörle pisliği temizleme girişimlerinde, devreye giren tek kolektör atıksuların ve kirli Haliç sularının Boğaz'ın dip akıntılarıyla Marmara Denizi'ne verilmesi için kullanılmış, bu yöntemle soruna hiçbir çare bulunamadığı gibi Marmara Denizi'nin daha çok tahrip edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle kolektör 1990'da bir bilim kurulunun tavsiyesiyle, belediye tarafından durdurulmuştur. Sanayi atıklarının azalmasına rağmen, yerleşimlerden gelen atıklar devam etmektedir, gene pis atıklarla birlikte yoğun alüvyon getiren dereler, yılda 11 cm kalınlığa varan çok yüksek bir sendimantasyonu, özellikle Haliç' in bitim yörelerinde bırakmaktadır. Vapurun henüz işleyebildiği Ayvansaray İskelesi ile karşıdaki Halıcıoğîu kıyısı arasına bir hat çizersek, bu çizgi üzerindeki en derin yer 3 m'dk.

Bibi. S. Eyice, *Tarihte Haliç, İTÜ Haliç Sem-*

pozyumu, İst. 1975; Janin, *Constantinople byzantine;* Mordtmann, *Esquisse;* Dirimtekin, *Haliç Surları;* Anonim, "Constantinopel zur Zeit S. Süleiman des Frossen nach einem Bilde von Melchior Lorichs", *Bosporus-Organ des Deutschen Ausflugs-Vereins G. Albert,* S. 1 (1906), s. 8-44; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* Londra, 1729.

İSTANBUL

Edebiyatta Haliç

Divan Edebiyatinda İstanbul'un güzelliklerine, kasırlarına, çarşı ve pazarlarına, eğlence ve mesire yerlerine ait tasvirleri geniş ölçüde bulmak mümkün değüdir. Bu edebiyatın bazen dönemin zevk ve rengini, gezinti ve eğlencelerini, kış, yangın ve zelzele gibi olayları, örf, âdet ve gelenekleri, ramazan ve bayramların özeUiklerini yansıttığı da görülür. Haliç için ilk şiki yazan Fatih Galata'yı şöyle anar: *Avniyâ kılma güman kim sana râm ola nigâr/Sen Stanbul şâhısın ol (da) Kalata şahıdır.*

16. yy'da Tacizade Cafer Çelebi(->) ise *Hevesname'sinde,* "Yürür şeyda gibi zencir ile su" derken Fatih'in gernüerinin Kasımpaşa sırtlarından Halic'e indküişini anımsattı. Eyüb Sultan Camii'nin yeri şehirden epey uzak olmasına rağmen burayı görenlerin mutlu ve sevinçli olduklarını anlattı ve "Skat-ı Kâğıdhane" başlığı altında bu çevreyi, ağaçlıklı tepeleri, sebze ve çiçek bahçeleri ile tasvir etti. Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin ağaçlarm ayaklarına su döktüğünü güzel bir teşhis sanatıyla Divan Edebiyatı'na kattı.

I. Süleyman (Kanuni) döneminin şairi Cemalî'nin(->) *İstanbul Şehrengizi*hde ilk kez "Eyüb sabrf'm telmihen Sütlüce'ye ilişkin bir efsaneye değindiği görülür. Eyüp'ün karşısındaki Sütlüce böylece 16. yy edebiyatına girdi.

Nef'î (ö. 1632) ile beraber Haliç yeni bir anlam kazanır. Halic'in uç noktası olan Kâğıthane mahşer olmuştur. Güzellerin uzun boylularını, âşıkların düşkünlüklerini şair hep burada görür. Gene sevgiliyi ıssız yerde bulan çılgın âşıklar da buradadır.

18. yy'da ise Sabit (ö. 1712) Haliç kıyılarını ve Kâğıthane'yi şiire dökmektedir. Dere boylarmda ve Halic'in derin sulannda mestlerin (sarhoşların) gözyaşlarının üzerinde, şarap gemileri değil, kayıklar yürümektedir.

Bu yüzyılın sonlarına doğru "sebk-i hindî" denen üslubun temsilcisi olan Şeyh Galib'in (ö. 1798) şiirindeki mekânda, Halic'in bir semtini gömlekteyiz. Mevlevî dedesi Şeyh Galib, Kasımpaşa Mevlevîhanesi için tarih düşürmekle kalmaz, 1787'de Eyüp'ün karşısındaki Sütlüce'de bir ev alarak orada sakin bir şekilde yaşar: *Yâd eylemezhaber-i Yusuf-ıMısrt / Sütlüce'de bir şüh ile şehd ü şekeriz biz.*

Samî (ö. 1730), şarkıda Sa'dâbâd'm ününü; Seyyid Vehbi (ö. 1736) ise İstanbul güzellerinin portresini çizerken, Fener'i anarlar: *Görüp ol mahı fitil aldı Fener'de Vehbi/Mum olan yanmağa şem 'i dil-i suzanımdır.* Süleyman Nahifi de (ö. 1738) gazel ve kasidelerinde Sa'dâbâd'ı terennüm edenlerdendir. Mustafa Rahmî (ö. 1751), "Şerefâbâd"ın açılışına 1141/1728-29 tarih düşürmüştür.

Pierre Loti'nin *Aziyade* adlı romanına konu olan Haliç ve Eyüp'ün Piyer Loti Kahvesi'nden görünümü.
Nazım Timuroğlu. 1993

İstanbul'da 1751'de şiddetli bir kış olmuş ve Haliç donmuştur. Hevaî buna tarih düşürür. Buzun kalınlığı iki karışa yakın olmuş ve halk Balat'tan karşı Hasköy"e yürüyerek gitmiştir: *Bin yüz altmış sekizin evvel-i hamsininde / Dondu derya-yı Sıtanbul hele şu hikmete bak.*

Hâtem (ö. 1754) *Şitâiyye'sinde,* Kâğıthane sahmnın hayale sığmadığını, seyredenlerin gözünde esas âlemin Aksaray olduğunu söyleyerek İstanbul kışındaki kar örtüsünün ünlü Hindistan abadi kâğıdma benzediğini -vurgular.

Şair Haşmet (ö. 1768), o her zamanki sevimli nükteleriyle, *Var mı aslan südüne hâhiş-iyavrum nicedir/Kaymak isterse kuzum zevke mahal Südlüce'dir/ Tatlıca söyleşiriz hattı zuhur ettikde / Telhkâm olma gönül, sohbet-i helva gecedir* deyişleri ile, Sütlüce'yi Divan şiirinde üçüncü kez kukanan şairdk.

Bu yüzyık bütünleyen ve İstanbul'u şiir dünyasına geçiren Nedim'e (ö. 1730) gelince, ünlü kasidesinden başka diğer şiirlerinde de hep Sa'dâbâd ve Haliç semtleri ve kasırlan geçer. Nedîm, Halic'in adını Kâğıthane kasırlarına çevirmiştir.

İlhamı de (III. Selim) (ö. 1808) bütün Osmanlı sultanları gibi şairdir ve bir şiirinde Haliç kahvehanelerini, Kâğıthane'yi birlikte anar: *Kış demidir varalım zevk ile kahvehaneye / Gidelim köhne bahar irdikte Kâğıthaneye / Gönlü İlhami'nin aynı döndü baruthaneye / Kahve fincanın bahar eyyamı durma al ele.*

Sururî (ö. 1814), İstanbul güzellerine olan tutkunluğu yanında "Kâğıthane" redifli gazelinde de gene "tazelerle" sohbet eder: *Cümle etfâl-i Sitanbul ana cem' olsa sığar/Kalb-i âşık gibidir süs'at-i Kâğıthane'de.* Galata Sarayina tarih düşüren İzzet Molla (ö. 1829), bir tahmisinde Sa'dâbâd'a kadar sevgilisiyle birlikte gitmeyi ister.

Gazel ve şarkıda, gene Kâğıthane sefasında olan Sermed (ö. 1839) *Geçerken bari Sa'dâbâd'a tenha / Bahariyye'de zevk eyle efendim* diyerek Halic'in bir semtinden söz açar. Leylâ Hanım da (ö. 1848), şarkılarında "Bahariye"de yazı ve Kâğıthane Kasrinda eğlenmeyi özler. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey (ö. 1850), III. Ahmed'in Defterdar Burnu'nda yaptırdığı Neşatâbâd Kasn'na, bir gece "şarap kayığı" ile gittiğini hayal etmiştir.

Divan nesrinde Halic'i ilk işleyen 17. yy'da Evliya Çelebi'dk. *Seyahatname'de* Haliç surları anlatılmıştır.

Tanzimat yazar ve şairleri Halic'e uğramazlar. Çünkü onlar istanbul'a bir başka gözle bakarlar. 500 yıllık bir topluma sahip İstanbul Tanzimat'la değişmiştir. Diğer yandan Haliç denizyolu sönmek üzeredir. Bu arada yabancı bir yazar Pierre Loti (1850-1923), *Aziyade* adlı romanıyla (1879) sadece basit bir aşk romansı ortaya koymaz. Eyüp'te bir Türk adıyla ev tutup oturması, baştan başa Türk ve Müslüman olan semtte bu toplumu tanıması, söz konuşu romanın bir başka sosyal yönünü oluşturur. Haliç ve Eyüp bu romanda sade bk lirizm içinde anlatkır. Anısı da Halic'e bakan tepelerden birindeki Piyer Loti Kahvesi'nde yaşar. Türk yaşayış ve geleneğini diğer eserlerinde de işleyen Loti, bir Türk dostudur.

Recaizade Ekrem'in(->) *Araba Sevdasındaki* kahramanı Bihruz Bey'in Kâğıthane yollarında araba kullanma hevesi vardır. Servet-i Fünun'da da İstanbul ve özellikle Boğaziçi vardır. Şiiriyle Halic'e hiç uğramayan Cenap Sahabettin (1870-1934), "İstanbul'u Temâşâ" adlı nesrinde, payitahtı Asya ile Avrupa'nın el ele tutuştukları noktada görür. Âdeta insanlığın dört yol ağzı gibi kavimlerin buluşma yeri olan İstanbul'da Yeni Cami ile Galata arasında "halkaları durmadan değişen bir insan zinciri"nin varlığını düşünür. Halk Ziya Uşaklıgil (1886-1945) *Mâi ve Siyah'ta*

Ahmet Cemil'i Tepebaşı Bahçesi'nden İstanbul'a ve Halic'e bakarak düşündürür.

Fecr-i Âti ve milli edebiyat döneminde de, edebiyatta işlenen bir Haliç yoktur. Ancak Yahya Kemal BeyaÜı(->), *Aziz İstanbul'da* fethin uzun hikayesiyle birlikte "uhrevî Eyüb"ü, Defterdar'daki semai kahvesini anar. *Yeni Mecmua'da* yayımlanan "Mahurdan Gazel", "Bir Sâki" ve "Şerefâbâd" klasik Divan nazmının değişik örnekleridir. Bu, klasiğin yenileşmesidir. "Sene 1040"ta şair, III. Ahmed döneminde yaşar gibidir. Duygulanmaları hep tarihle birliktedir. "Bir Sâki"den 30 yü soma 1940'ta "Mükerrer Gazel"le Lale Devri İstanbul'u Halic'in bir semtinde yaşanır. Serviler şehri, bir ruh ve duygu nizamı içinde bütün şiirlerini kaplar.

Nesir alanında roman ve hikâyemizin de belli mekânları vardır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın(->) o halkın en çok içine giren yazarın Halic'e ilgisi fazla değildir. Ancak, *Bir Muadele-i Sevda*'da Kâğıthane âlemlerini anlattığını görürüz.

Ahmed Rasim(->) ise, Halic'i en çok işleyenlerdendir. *Şehir Mektuplarinda,* süslü püslü kadın, erkek kıyafetleriyle, piyasa yerlerinde, baharda da Kâğıthane'de gerçekleştirilen eğlence âlemlerinde, Eyüp ziyaretlerinde yaşananları anlatır hep. *Eşkâl-i Zaman* 'da, Şirket-i Hayriye vapurlanmn çalıştığı Haliç'te yapılmış köprülerin tarihçesini verir. *Muharrir Bu Ya'da,* Ayvansaray'da ve Kâğıthane mesirelerinde açık, kapalı her türlü kıyafet vardır. Haliç üzerinde ilk köprünün Fatih tarafından yaptırıldığını da yazar. *Tarih ve Muharrir'* de de Eyüp'te kılıç kuşanma töreninin uzun uzun hikâyesi vardır. Ahmed Rasim 16. yy'da görülen şehrengizlerin, nesirdeki en başarılı örneklerini ortaya koyar.

Beş Hececiler'den Halk Fahri Ozansoy (1891-1971), "Bugünkü Sâdâbâd İçin"de, *Ne o gözler ki siyah bir inci/Neperi yüzleri tül yaşmakta / Ne de üç çifte kayıklar Haliç 'i / Gerçek sessiz uzaklaşmakta,* mısralarıyla tarih dekoru çizmeye çalışır. Oranın şimdi hicran dolu olduğunu, üç çifte kayıkların artık Haliç'ten geçmediğini, lalelerin de kaybolduğunu hatırlar, hüzünlenir. Bu yeni bir romantizmin ortaya çıkışıdır. Hececilerde başkaca bir cehit görmeyiz bu konuda.

Cumhuriyet dönemini "Garip" üçlemesiyle şiirde başlatacak olursak, onlardan, şiirimizin yenileşmesini sağlayan yalnız Orhan Veli Kanık (1914-1950) için bile sınır, Galata Köprüsü'dür.

Cahit Sıtkı Tarancı da (1910-1956) İstanbul'da, karpuz yüklü mavnaların köprünün altından geçtiğini, Sarayburnu'ndan dönen vapurdan sevgilisinin çıkacağım, "Mangal Başında" hayal eder. "Yedi Meş'ale"nin son katılanı olan Ziya Osman Saba (1910-1957) ise, *Geçen Zaman* adlı kitabındaki "Toprağım" şiirinde, akşamleyin, ezan vaktinde Eyüpsultan'da eski bir evde olmayı, ölüler ve yaşayanlarla birlikte bulunmayı ister. Galata Köprüsü'nde kalabalığa karışır gider. Bu geçen zamanın ta kendisidir.

Halic'e tarihi açıdan yaklaşan şairler arasmda Fazıl Hüsnü Dağlarca (1914-), "Fetih Gecesinde İstanbul" ve "Fatih'in Gemileri" adlı şiirlerinde fethin büyük coşkusunu yaşatır. Sonsuzluk türküsünü havada biçimlendirir. Sokaklar ve ormanlar hep Türkçeyle dolar. Şair fethe katkan yeniçeriler arasındadır. Halic'in ortasında ateş ateş "orta zaman" yanmaktadır. Bu bakış, düe ve tarihe, kısaca İstanbul'a bakıştır. Türkçenin sırrını yaratan yeniçeri, şairdir. Bir seher vakti Halic'in kıyısına tarihin bir musiki gibi aktığı yerde, artık sosyal sorunlar yok, "masaüarca bir cümbüş" vardır.

Behçet Necatigil (1916-1979), sisli İstanbul'da Halic'e bakarak kahvesini içmeyi ister. Halic'in uzaklığı, bir kol kadardır. Kasımpaşa önlerinde incecikten yağan kar, "elif elif' diye tozduğu için, şiirin adını "Elif' koyar. Necatigil'in çevresel etkilerle iç dünyasmı birleştiren şiir anlayışı, ona ayrı bir söyleyiş özelliği de kazandırır.

Cumhuriyet dönemi romanında Halic'i en çok mekân seçenlerin başmda Osman Cemal Kaygılı(-0 gelmektedir. 1920'den soma mizah yazarlığıyla işe başlayan Kaygılı, H. Rahmi ve A. Rasim geleneğinin izleyicisidk. Eski ve yeni İstanbul *İstanbul' da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri* adlı eserinde Eyüp Defterdar'ı, Hakcıoğlu, Balat ve çevresinin tarihleri vardır. *Üfürükçü* piyesinde olaylar Eyüp, Kasımpaşa gibi Haliç çevresinde geçer. *Sandalım Geliyor Varda* Halic'i, olayların mekânı olarak seçtiği eserdir. Yemiş (Hal) İskelesinden Silahdar'a kadar olan çevrede sandalla yapılan deniz taşımacılığının anlatımıdır. *Çingeneler* romanının mekânlarında da gene Haliç vardır. Olay kahramanının Çingenelerin ilginç yaşantılarını izlemede gösterdiği dikkatle Kâğıthane âlemi ile o sahil hattında, Cibali-Ayvansaray-Kâğıthane ve Silahtarağa'da dolaşır. Cibak Yenikapı'sında kahvelerden biri, gene romana mekân olur. Falcı Afitap da "Kâhtane Köylü"dür, Kâğıthane Çayırı'nda falını açtığı Abdülhamid üç ay sonra tahta çıkar, fal gerçekleşir.

Sait Faik Abasıyanık(->) yaşadığı Burgazada'mn çevresindedir. *Mahalle Kahves/'ndeki* "Gramofon ve Yazı Makinesi'nde arkadaşlarıyla buluştuklarında "bir Kâğıthane havası" tutturmadan söz eder ve bununla kalır.

Orhan Hançerlioğlu, *Büyük Balıklar* romanında, tarih bilgilerine başvurur. Olay kahramanının ağzından, Fatih'in gemilerini Kasımpaşa sırtlarından Halic'e indirdiğini, diyalog içinde verir. Olay kahramanı, sandalla Galata rıhtımından hale gider. Binanın içindeki çürümüş sebze ve meyve kokuları, nakliye arabaları, Unkapanı Köprüsü'nün parmaklığına dayanmış hasta bir adamın Azapkapı'ya doğru giden cenaze arabasının ardından bakışı, Azapkapı Yokuşu'nu çıkışta at arabalarının zorlanışı, köprü üzerindeki dilenci ve denizdeki balıklar, hep düşünceler ortamında var olan yer ve olaylardır.

Gerçekte İstanbul ve de özellikle Haliç, bir tarih ekranından şiire ve romana geçmiştir. 18. yy'dan sonra Halic'e bakan sanat, aslında çağ açan bir tarih olayının arkasındadır. Eski toplumumuzun bazı yönlerini yansıtmada, uygarlık ve sanatın birlikteliği, bizim için bir semt düşüncesinin çok ötesindedir. Bu nedenle olaylarm ya da duygulanmaların bir şehir yapısından güç almaları, onun bütün güzelliğinde olmaları, gerçekte sanat ve edebiyat ile toplum ve onun mekânı arasındaki uyumlu bir ilişkinin sonucudur.

AYHAN DOĞAN

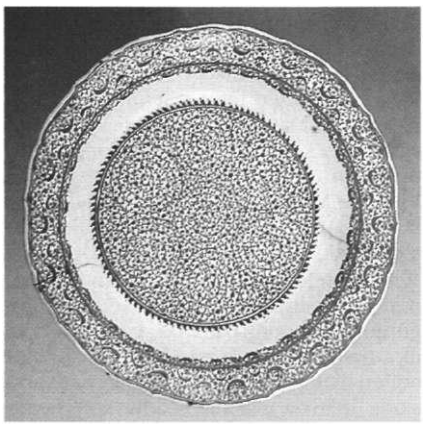

"Haliç işi" olarak da adlandırılan seramik tipinden üretilmiş yaprak dilimli, kenarları çukur bir tabak, çap: 35,5 cm, 1530'lar.
Sadberk Hamm Müzesi Koleksiyonu

HALİÇ İŞİ

Osmanlı döneminde Haliç'te üretildiği söylenen bir seramik tipine verilen ad.

Evliya Çelebi, Eyüp'teki çömlekçilerden söz ederken İznik çinilerini aratmayan ve Çin porselenleri kalitesinde beyaz hamurlu seramikleri över (bak. çömlekçilik). Bu seramikler 20. yy'ın başında yangın yerlerinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkar. Bizans ve Osmanlı seramik buluntuları arasında beyaz hamurlu, beyaz astarlı, şeffaf sır altına mavi boya ile zarif bir biçimde küçük çiçekli spiraller, içleri rumîlerle bezenmiş madalyonlar, örgü ve "çilerle bezenmiş bir grup parça Evliya Çelebinin sözünü ettiği üretim örnekleri olarak değerlendirilerek bunlar "Haliç atölyeleri üretimi" olarak adlandırılmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı çinileriyle ilgili yayımlanan tüm araştırmalarda "Haliç işi" tanımlaması kullanılmıştır. Yurtiçi ve yurtdışı müzelerinde de bu tür örneklerin hepsi envanter fişlerinde "Haliç işi" olarak belirtilir.

O. Aslanapa tarafından 1971'de İznik'te başlatılan kazılar sırasında bu örneklere benzer çok sayıda parçanın bulunması "Haliç işi" tanımlamasının, "Milet işi" veya "Rodos işi" tanımlamalarında olduğu gibi İznik'te üretildiklerini ortaya koyar. Ayrıca 1529 tarihli Goldman koleksiyonundaki sürahi de aynı tipin Kütahya'da da üretildiğini kanıtlar. 1980'li yıllardan sonra yapılan araştırmalar saray nakkaşhanesi ve üslupları ile çini örnekleri üzerinde bulunan desen, kompozisyon ve üsluplar arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmış-

tır. Böylece küçük çiçekleri taşıyan konsantrik ince spirallerden oluşan kompozisyonların tuğralarda kullanılması nedeniyle buna "tuğrakeş" üslubu da denmiştir. 1520-1560 arasında üretilen bu tipin İstanbul'da da yapıldığım belgeleyen hiçbir veri şimdüik bulunmamaktadır.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

HALİÇ KÖPRÜLERİ

Özgün kaynaklardan Bizans döneminin başlarında, 5. ve 6. yy'larda Haliç üzerinde iki köprünün varlığına ilişkin bilgiler derlenebilmektedir. Osmanlı döneminde de, ilk kez II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u fethi sırasında yapılmış olduğu ileri sürülen geçici bir köprünün varlığı söz konusudur. Daha somaları Rönesans'ın iki büyük ustası Leonardo da Vinci ve Michelangelo'nun Haliç üzerine köprü kurma tasarıları olduğu bilinmektedir (bak. Ayvansaray köprüleri).

Galata üe İstanbul'u bağlayan ilk köprülerin yapılması kentsel gelişmelerin yoğunluk kazandığı yıllarda, yani 19. yy'ın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Haliç'te inşa edilen ilk köprü Azapkapı-Unkapam arasında 1836'da ulaşıma açılmış ve "Hayratiye Köprüsü" olarak adlandırılmıştır (bak. Unkapam köprüleri). Haliç üzerinde ikinci köprü (Cisr-i Cedîd), 1845'te Karaköy ile Eminönü arasına yine ahşap malzemeyle Tersane'de yapılmıştır (bak. Galata köprüleri).

1862'de Ayvansaray-Piripaşa arasına özel bir girişim olarak Haliç'teki üçüncü köprü inşa edilmiştir. Bu köprünün ne kadar süreyle kullanıldığına ilişkin bilgiler çelişkilidir. Çünkü, Haliç'te yapılan ilk köprüler ahşap strüktürlü oldukları için ömürleri uzun olmamıştır. Bu nedenle Unkapanı'ndaki köprü 1853'te, Karaköy'deki köprüyse 1863'te yine ahşap konstrüksiyonla Tersane'nin olanaklan çerçevesinde yenilenmiştir. 1863-1872 arasında Unkapanı-Azapkapı geçişini sağlayan köprüye 1864'ten soma "Mahmudiye Köprüsü" adı verilmiştir.

1870'lerde Haliç'teki köprülerin değiştirilmesi yine gündemdedir. Ancak, bu kez Tersane'nin olanaklarıyla yetinmek yerine, köklü bir değişiklikle demir köprü yapımına yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bu sistemi uygulayacak yabancı şirketler devreye girmeye başlamışlardır. Bir Fransız şirketiyle Galata'ya, İngkizlerle de Unkapanı'na demir konstrüksiyonlu köprülerin yapımı için anlaşmalar yapılmıştır. Ancak, Galata'ya yapılmakta olan köprü inşa halindeyken İngiliz şirketinin ilk teklifte bulunduğu Karaköy-Eminönü arasındaki köprünün yapım işini ısrarla kovalaması sonucu Fransızların köprüsü Unkapam'na nakledilerek 1872'de açılmıştır. 1877'de bitirilen Karaköy Köprüsü 1912-1936 arasında Unkapanı-Azapkapı aksına taşınarak Atatürk Köprüsü' nün yapımına dek burada hizmet vermiştk.

1877 tarihli Karaköy Köprüsü'nün yapımından yaklaşık 20 yıl soma, yıpranmış olduğu ileri sürülerek yerine yapılmak üzere birçok öneri-proje hazırlanmıştır. Bütün bu önerilerin sonuncusu Alman MAN Şirketi tarafından 1912'de gerçekleştirilmiştir.

1850'lerdeki ilk girişimden soma Haliç üzerinde üçüncü geçişi oluşturan Haliç Köprüsü, hizmete girdiği 1974ten bu yana Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının Ayvansaray-Halıcıoğlu bağlantısını sağlamaktadır.

Günümüze dek Halic'e kurulan köprüler içinde en uzun ömürlüsü olan 1912 tarihli Galata Köprüsü'nün, Hakç'te yarattığı kirlkik ve trafik yükünü kaldıramaz oluşu yeni bir köprünün yapılmasını gerekli kılmıştır. Yapımım STFA-THYSSEN Konsorsiyumu'nun üstlendiği, Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü'nün denetiminde gerçekleştirilen yeni köprünün henüz yapım çalışmaları sürdürülürken, 16 Mayıs 1992 günü eski köprünün yanarak kullamm dışı kalmasının hemen ardından, bitmekte olan yem köprü İstanbul trafiğini rahatlatmak amacıyla bazı eksiklerine rağmen 12 Haziran 1992'de ulaşıma açılmıştır. Eski Galata Köprüsü ise onarılarak Hasköy-Ayvansaray arasında hizmete açılmıştır. Böylece Haliç üzerindeki köprülerin sayısı dörde yükselmiştir.

GÜLSÜN TANYELİ - YEGÂN KAHYA

HALİÇ KÖPRÜSÜ

bak. AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

HALİÇ TERSANESİ

bak. TERSANE-İ ÂMIRE

HALİD AĞA ÇEŞMESİ

Kadıköy'de Aitıyol'dan Acıbadem'e giden, Halit Ağa Sokağının başında yer alır. Evvelce anacadde üzerinde, eski karakolun alt tarafmda iken buraya nakledilmiştir.

İyon başlıklı dört adet sütunçenin üçe böldüğü cephe yüzeyinde her bölüm, ayrı ayrı çeşmeler halinde düzenlenmiştir. Çeşmelerin aynataşları barok silmek ve kemerlidir. Her bölüm üzerinde, dikdörtgen alanlar bırakılmış, ortadaki alana asıl inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Ta'lik yazılı, dört beyitlik kitabenin tarih beytinden 120971794te inşa edildiğini ve kitabe metninin Şâir Ark tarafmdan nazmedilmediğini anlıyoruz: *Misâlikevserakdi Ârifâ târihi hâmemden /Bu zîbâ çeşmeden iç zemzemi olsun hayât-efzâ 1209.*

İki adet de tamir kitabesi mevcuttur ve her ikisi, çeşmenin saçağı üzerine yan yana yerleştirilmiştir. Bu kitabelerin hem ta' lik yazı karakteri, hem de işlendiği mermer bloklar, asıl kitabeden farklıdır.

İlk tamirin 1254/1838'de yapıldığını, Şair Zîver'in nazmettiği, sağdaki beş beyitlik kitabenin tarih beytinden anlıyoruz: *Çün âb-ı kevser akdi bir târih Zîver hâmeden/Bu çeşminin kıldı suyun cârîşehinşâh-ı zaman 1254.*

1285/1868 tarihli ikinci tamiri belirten kitabenin metni, **Agâh** Efendi tarafından yazılmıştır. Altı beyitlik kitabenin tarih beyri şöyledir: *Gerek bir teşne-leb târihin Agâh cüst-cû itsün/ Suyun buldı bu çeşme himmetiyle mehd-i 'ulyânın.* Bu tamiri Pertevniyal Valide Sultan yaptırmıştır.

Halid Ağa Çeşmesinden bir ayrıntı.
Ahmet Kuzik, 1994

Cephenin sağ ve sol bölümlerindeki alınlıklarda, tamir kitabelerinin birleştikleri yerin üzerinde ve birinci tanık kitabesinin ortasında birer tuğra yer alıyordu, fakat bunlarm hepsi Cumhuriyet döneminde kazınmıştır.

Gayet kaliteli beyaz mermerden, itinalı işçilik ile inşa edilmiş olan çeşmenin haznesi de küfeki taşından işlenmiştir. Yapı, bugün bakımlı durumdadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 392-396; A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst, 1993, s. 313-316.

DOĞAN YAVAŞ

HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

TBMM'nin 3 Mart 1924'te kabul ettiği 631 sayılı yasa ile halkelik kurumunun kaldırılması, Halke Abdülmecid Efendi(->) ile Osmanlı hanedanı bireylerinin 5 Mart 1924'te trenle İstanbul'dan yurtdışına gönderilmeleridir.

1922'de saltanatın kaldırılması, 1923'te de Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni rejimin yerleşmesi bakımından halifeliğin kaldırılması da gerekli görülmekteydi. Halke Abdülmecid'in İstanbul'da sergilediği tutum ise bu işlemi çabuklaştırdı. Abdülmecid Efendi, TBMM tarafından halife seçilmesini izleyen günlerde olumsuz bir siyaset izlemeye başladı. Cülus(->) ve kılıç alayı töreni yapılmasını istedi. Eski halkelik sanlarını kullanmaya, selamlık alaylan düzenlemeye özen gösterdi. Onun bu tutumunu, Ankara'da destekleyen muhalif bir grup da vardı. Kimi hocalar Anadolu'da bir propaganda başlatarak Hıristiyan dünyasının papası gibi, İslamiyetin birliğini temsü edecek bir halkenin ve halkelik merkezinin gerekkliğini savundular.

1923'te yinelenen genel seçimlerden sonra Meclis'e giren aydın din adamları, Mustafa Kemal Paşa'ya halifelik kurumunun yapaylığına ve gereksizliğine ilişkin görüşler verdiler. Diğer yandan, 2 Ekim 1923'te İstanbul'daki işgal güçlerinin kentten ayrılması, 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent olması, 29 Ekim'de de Cumhuriyet'in ilan edilmesi halkecileri bir kez daha ayağa kaldırdı. Bu bağnaz grup dışında halifeyi devlet başkam görmek isteyen sivil ve asker pek çok insan vardı. Bu ge-

üşmeler üzerine Abdülmecid Efendi'nin istifa edeceği söylentisi çıktı. İstanbul basınının bir bölümü, özellikle de *Tanin* gazetesi, halifeliğin devamı yönünde yayın yapıyordu. Yurtdışında ise Ağa Han'ın öncülüğünü ettiği bir kesim, halkeliğin evrensel etkinliğini öne sürmekteydi.

8 Aralık 1923'te Meclis'teki gizli bir oturumda alınan kararla İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi. *Tanin, İkdam, Tevhid-i Efkâr* gazetelerinin sorumlu müdürleri ve başyazarları gözaltına alındılar. Bunlar, "halifeliğin hâkimiyetini iade ve temin" çabasıyla suçlandılar.

Halkeliğin kaldırılmasının görüşülmesi ise TBMM'nin 1 Mart 1924'te başlayacak olan ikinci yıl çalışmalarına bırakıldı. Yeni yıl bütçesi görüşmelerinde ortaya çıkan "hanedan tahsisatı" sorunu tartışmalara neden oldu. Bu ödenek, bütçe listesinde birinci sırayı almaktaydı. Ama, halke, başvekile haber göndererek ödeneğin daha da artırılmasını istemiş; "hazine-i hilafet"ten söz etmişti. Bütçe komisyonu ise hanedan ödeneğim 100.000 lira azaltarak 331.000 lira olarak bağladı. İstanbul'daki muhalk basın ise önceki tutumunu bırakarak halkeliğin kaldınlmasınm ardmdan hanedan üyelerinin bir kısmının Avrupa'ya gideceklerini, bazılarının da İstanbul'da kalıp kendi çiftlikleri ile yetineceklerini yazıyordu.

"3 Mart Kanunları" olarak bilinen yasaların TBMM'de görüşülmesi öncesinde "Halkeliğin ilgası ve hanedan-ı Osmaniye' nin Türkiye haricine çıkartılmasına" ilişkin önergeyi Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi (Yetkin) üe 53 arkadaşı hazırlayıp imzaladılar. Önergedeki gerekçede Türkiye'nin ulusal yaşam sürecine girerken ikiliklerden zarar göreceği; Osmanlı hanedanının, hilafet makamı gerisinde her zaman bir tehlike oluşturacağı, halifeliğin anlamca ve görev olarak cumhuriyet kavramı içinde esasen mevcut olduğu, bu nedenle de ayrı bir halifelik kurumuna gereksinim bulunmadığı açıklanmıştı. Meclis'teki uzun tartışmalar sırasında Adliye Vekili Seyyid Bey, aym zamanda yetkü bir din bilgini olarak kendi görüşlerini ve hükümetin yaklaşımım açıkladı. Sonuçta 431 sayılı yasa, önceki 429 ve 430 sayılı yasaların ardından kabul edildi.

Yasa gereği, halifenin ve hanedanın erkek ve kadın üyeleri ile damatların Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde oturmaktan sonsuza değin yoksun bırakılmaları, on gün içinde de Türkiye'den ayrılmaları, taşınmaz edinimden yasaklanmaları ve bir yd içinde de tüm mal varlıklarını tasfiye etmeleri; padişahlara mahsus saray, köşk, çktlik vb taşınmaz malların ise millet malı olduğu kabul edildi.

Ancak, hanedanın yurtdışına çıkması için öngörülen on günlük süre sakıncalı görülerek İstanbul Valisi Haydar Bey'e (Ali Haydar Yuluğ) yasanın derhal uygulanması emri verildi. Haydar Bey ve Polis Müdürü Sadeddin Bey, Dolmabahçe Sarayina giderek yasayı Abdülmecid'e tebliğ ettiler. Abdülmecid itiraz etti, İslamiyeti siyaset aracı olmaktan kurtarmak için halifeliği kaldırmanın ve peygamber halkesinin ülke dışına çıkarılmasının yanlış olduğunu, hilafetin tüm İslam dünyasını temsil ettiğini ve hanedanının mirası olduğunu, kararı kabul etmeyeceğini savundu ise de Haydar Bey, milli iradeye karşı koymanın doğru olmayacağını bildirdi. Abdülmecid'in, Topkapı Sarayindaki kutsal emanetleri yanında götürmek istemesi de reddedildi. Kendisi, oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşşehvar, kadın efendileri, mabeyinci Hüseyin Nakib Bey (Turan), özel hekimi Selahaddin Bey, kâtibi Salih Keramet Nigâr ile koruma polisleri, üç otomobille sabaha doğru Çatalca İstasyonu'na götürüldüler. Burada, Simplón Ekspresi'ne eklenen **6** yataklı vagonda hanedan üyeleri bekletilmekteydi. Pasaportlarla birlikte yolluk olarak Abdülmecid'e 15.000 lira karşılığı 1.700 İngiliz Lirası, hanedan bireylerine de 1.000' er lira verildikten sonra tren 5 Mart 1924 sabahı hareket etti. Aym gün Türkiye sınırından geçerek Bulgaristan'a girdi. O gün yurtdışına çıkartılan **33** şehzade ve **36** sultan efendiden sonra izleyen günlerde de **16** damat ile 100 kadar sultanzade yollukları ödenerek Türkiye'den çıkarıldılar. Son kafile 10 Mart 1924'te ayrıldı.

Önemli bir sorun, saraylardaki personelin ve hizmetlilerin tasfiyesi, eşyaların sayımı ve korumaya alınmasıydı. 50 yaşlı saraylı Darülaceze'ye yerleştirildi. Personelin çoğu saraylardaki sayım işlerinde görevlendirildi. Törenlerde görev alan süvari birliği 3. Kolordu'ya katıldı. Bu alayın atları Ankara'ya gönderildi. Açığa alman bazı subaylara "mahsusat-ı zatiye" aylığı bağlandı. Hanedana ait inekler ve koyunlar Arpacı Çiftliğine gönderildi.

Olay dış dünyada yankılar uyandırdı. Mısır, Hindistan ve Avrupa ülkeleri basını, aleyhte yazılara yer verdiler. Türkiye'yi kutlayan ülkeler ve kişiler de oldu. Osmanlı saray yaşamına özellikle de "harem"e ilgi duyan Batı dünyası içinse hanedan üyelerinin Fransa'ya ve İsviçre'ye gelişleri yeni bir heyecan konusuydu. İstanbul'daki saltanat ve hilafet yanksı gazeteler, başta *İkdam* **Ye** *Tevhid-i Efkâr* olmak üzere ağız değiştirdiler. Türkiye'nin önünde yepyeni bir ufuk açıldığım yazmaktan çekinmediler.

Halifenin ayrılmasından sonraki ilk cuma namazı için İstanbul Müftülüğü bir bildiri yayımladı ve cuma hutbelerinde "Mil-

İSTANBUL'DAN YURTDIŞINA GÖNDERİLEN HANEDAN MENSUPLARI

Doğum tarihleri ve baba adları ile şehzadeler: Halife Abdülmecid (1284-Abdülaziz), Mehmed Selim Efendi (1287-11. Abdülhamid), Ziyaeddin Efendi (1289-V. Mehmed), Seyfeddin Efendi (1290-Abdülaziz), İbrahim Tevfik Efendi (1290-Burhaneddin Efendi), Abdülkadir Efendi (1293-11. Abdülhamid), Ahmed Nuri Efendi (1293-II. Abdülhamid), Ahmed Nihad Efendi (1296-Selahaddin Efendi), Burhaneddin Efendi (1301-11. Abdülhamid), Ömer Hilmi Efendi (1301-V. Mehmed), Cemaleddin Efendi (1306-Şevket Efendi), Abdürrahim Efendi (1310-11. Abdülhamid), Abdülhalim Efendi (1310-Süleyman Efendi), Osman Fuad Efendi (1310-Selahaddin Efendi), Ömer Faruk Efendi (1313-Halife Abdülmecid), Ahmed Nureddin Efendi (1317-Seyfeddin Efendi), Ali Vâsıf Efendi (1319-Ahmed Nihad Efendi), Mahmud Şevket Efendi (1319-Seyfeddin Efendi) Şerafeddin Efendi (1320-Süleyman Efendi), Ahmed Tevhid Efendi (1320-Seyfeddin Efendi), Mehmed Abid Efendi (1321-11. Abdülhamid), Abdülkerim Efendi (1322-Selim Efendi), Nizameddin Efendi (1322-Yusuf İzzeddin Efendi), Orhan Efendi (1325-Abdülkadir Efendi)(*), Mehmed Haşim Efendi (1326-Ziyaeddin Efendi), Mehmed Fahreddin Efendi (1327-Burhaneddin Efendi), Ömer Fevzi Efendi (1328-Ziyaeddin Efendi), Osman Ertugrul Efendi (1328-Burhaneddin Efendi), Mahmud Sadık Efendi (1329-Ömer Hilmi Efendi), Hüsameddin Efendi (1332-Cemaleddin Efendi), Burhaneddin Efendi (1336-İbrahim Tevfik Efendi).

Doğum tarihleri ve baba adlan ile sultan efendiler: Seniha Sultan (1268-Abdülmecid), Mediha Sultan (1272-Abdülmecid), Saliha Sultan (1278-Abdülaziz), Nazime Sultan (1282-Abdülaziz), Mediha Sultan (1286-V. Murad), Zekiye Sultan (1288-11. Abdülhamid), Fehime Sultan (1291-V. Murad), Nâime Sultan (1292-11. Abdülhamid), Fatma Sultan (1295-V. Murad), Münire Sultan (1296-Kemaleddin Efendi), Behiye Sultan (1297-Selahaddin Efendi), Nâüe Sultan (1299-11. Abdülhamid), Rukiye Sultan (1301-Selahaddin Efendi), Ayşe Sultan (1301-11. Abdülhamid), Şâdiye Sultan (1302-11. Abdülhamid), Âdüe Sultan (1302-Selahaddin Efendi), Nemika Sultan (1303-Selim Efendi), Refiâ Sultan (1307-11. Abdülhamid), Atiye Sultan (1307-Selahaddin Efendi), Fatma Ulviye Sultan (1308-VI. Mehmed), Rukiye Sabiha Sultan (1310-VI. Mehmed), Arke Kadriye Sultan (1311-İbrahim Tevfik Efendi), Fatma Zehra Sultan (1311-İbrahim Tevfik Efendi), Emine Mediha Sultan (1316-Süleyman Efendi), Behiye Sultan (1316-Ziyaeddin Efendi), Fatma Sultan (1320-Seyfeddin Efendi), Şükriye Sultan (1321-Yusuf İzzeddin Efendi), Rukiye Sultan (1322-Ziyaeddin Efendi), Hayriye Sultan (1323-Ziyaeddin Efendi), Lütfiye Sultan (1326-Ziyaeddin Efendi), Naime Mukbile Sultan (1327-Ömer Hilmi Efendi), Rabia Nilüfer Sultan (1328-İbrahim Tevfik Efendi), Ayşe Dürrüşşehvar Sultan (1329-Halke Abdülmecid Efendi), Mihrişah Sultan (1332-Yusuf İzzeddin Efendi), Fethiye Sultan (1332-İbrahim Tevfik Efendi), Mihriban Selçuk Sultan (1336-Abdürrahim Efendi).

(*) 1994'te Paris'te ölen ve hanedan reisi olan Orhan Osmanoğlu'dur.

letin ve Cumhuriyetin anılması ve milletin mutluluğunun temenni edilmesi" istendi. Silifke'de Asker Hoca'nın, Bursa, Reşadiye ve Adapazarinda bazı grupların süahk ayaklanma girişimleri bastırıldı.

Halifeliğin kaldırılması yasasıyla aym gün kabul edilen 429 sayılı yasa gereği olarak da İstanbul'daki Meşihat (Şeyhülislamlık) Dairesi, şer'iye mahkemeleri; 430 sayılı yasa gereği de medreseler ve vakk okulları kapatıldı.

Bibi. Ş. Altundağ, *Hilafet ve Hilafetin İlgası,* Ankara, 1972; M. E. Bozarslan, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu,* İst., 1969; M. Goloğlu, *Halifeliğin Kaldırılması,* Ankara, 1973; Hoca Rasih, *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i Islâmiye,* Ankara, 1341; S. Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik,* Ankara, ty; M. K. Ardakoç, *Hilafet Meselesi, Son Halife Mecid Efendi ve Hanedan Mensupları Nasıl Hudut Haricine Çıkarıldılar, Ist.,* 1955; S. K. Nigâr, *Halife II. Abdülmecid,* İst., 1964; R. Yalktn, "Son Halife Abdülmecid ve Hanedan-ı Âl-i Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı", *Tarih Dünyası,* no. 5-6, 1950.

NECDET SAKAOĞLU

HALİL ABDURRAHMAN ÇEŞMESİ

Draman'dan Balat'a inen Draman Çeşmesi Sokağı üzerindedir. İ. H. Tanışık'ın Faretzade Çeşmesi adı altmda ele aldığı ve Halil bin Abdurrahman tarafından yapddığmı belirttiği yapı, çevre halkı tarafından Eşekçi Halil Çeşmesi olarak bdinmektedir. Bugün onarım görmüş yapının üzerinde 1340/ 1924 tarihi vardır.

Duvar çeşmesi olarak tasarlanmış yapı, iki tarafta yükselen iki kırmızı mermer sütunun arasına somadan kaplanan mermer panolar üzerine monte edilmiştk. Burada bir sivri kemer içine yerleştirilmiş bir aynataşı ve önüne taşırılarak oturtulmuş iki tarafında birer dinlenme taşı bulunan bir kurna vardır.

Yapının orijinal olan ayna taşı ve kurnası beyaz mermerdendir. İki parça ve üç panodan meydana gelen aynataşımn altmda rokay süslemelerle bezenmiş birinci panoda musluk lülesi vardır. Onun üstüne yatay bir silmeyle ikiye ayrılmış ikinci, üçüncü panolar oturtulmuştur. İkinci pano, rokay süslemelerle yapılmış bk askıdan sarkan, ters yönlendirümiş güllerle oluşturulmuş bir çiçek demetinin üstüne girland içine oturtulmuş yayvan bir erik tabağı motkiyle süslüdür. En üstü bu panoya karşkıklı yerleştirilmiş iki midye formu taçlamaktadır.

Halil Abdurrahman Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Dışbükey tasarlanmış kurnanın dış yüzü, "C" kıvrımlı bir hareketle yatay serilmiş bir nergis ve iki goncadan meydana gelen motifle bezenmiştir. Yumuşak plastik özellikleriyle çok başardı işlenmiş motif, üçüncü boyutu arayan usta bk taş işçisinin eseridir. 19. yy'a ait değerli bk örnek olan aynataşı ve kurna Türk plastik sanatlarının kabartma dalma güzel bir örnektir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 316.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

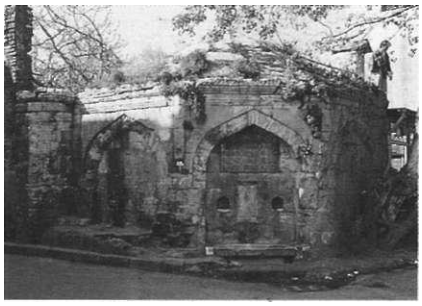

Halil Çevgân Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

IIALIL ÇEVGAN ÇEŞMESİ

Kumkapı'da, Nişanca Hamamı Sokağı'nda, köşe başmda yer alır.

Klasik döneme ait bu meydan çeşmesi Halk Çevgân tarafından vakfedilmiştir. 999/1590 tarihli altı beyitlik kitabesi çeşmenin orta yüzünde kemerin altında olup Şair Fedayî İsmaü Bey'e aittir.

Çeşme kesme taştan, üç yüzlü olarak yapdmıştır. Her yüzünde sivri kemerli bk niş, aynataşı ve su teknesi yer almaktadır. Yukanda bir korniş yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır. Çeşme bugün oldukça harap durumdadır. Duvar taşlarının bir kısmı dökülmüş, çeşmenin bir yan cephesi tamamen yok olmuş, diğer yan cephesinin ise su teknesi kırılmış, yalnız orta cephede sivri kemerin altındaki kitabesi, iki tane tas koyma yeri ve somadan takılmış bk musluk bulunmaktadır. Bugün suyu akmaktadır. Çeşmenin üstü de kesme taştan bk çatı üe örtülmüştür. Çatı sivri bir külah şeklindedir. **16.** yy'a ait bu eski meydan çeşmesinin onanma ihtiyacı vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 44; S. Eyice, "Çeşme", *DİA,* VTII, 277-287; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 320.

ALİN TALASOĞLU

HALİL EDHEM ELDEM YALISI

Boğaziçi'nde, Beykoz İlçesi'nde, Çubuklu'da, İskele Caddesi üzerinde yer almaktadır.

19- yy'ın ikinci yarısına tarihlenen yalının ilk sahibi II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) sadrazamlarından Edhem ibrahim Paşa'dır.

1988-1990 arasında yenilenen yapının duvarlan betona dönüştürülmüş ve dış yüzü ahşapla kaplanmıştır. Yapının plan özellikleri hiç bozulmadan günümüze kadar korunabümiştir.

Neoklasik üsluptaki yapının planı tamamen simetriktir. Müşterek orta sofalı, iki yan sofalı ve iki bölümlü plan tipi uygulanmıştır. Zemin kat taş, üzerindeki iki kat ahşaptır. Her katta güney ve kuzey yönlerde iki merdiven, bir orta sofa, iki yan sofa, altı oda, iki tuvalet yer almaktadır. İki dış yüzü kavisli olan orta sofanın iki yanındaki harem ve selamlık dairelerinin, ikisi deniz tarafında, biri kara tarafında üçer odası ve birer tuvaleti vardır.

Yapıya güney ve kuzey yan cephelerdeki merdivenli kapılardan' girilmektedir. Birinci katta üçgen alınlıklı pencereler kullanılmıştır. Bu pencereler demir şebekelerle kapatılmıştır. Üst kat pencereleri ahşap kepenkli, sade pencerelerdir. Bahçesindeki kayıkhane kapatılmıştır. Bahçede bulunan selsebü Kanlıca Körfezindeki Bahai Yalısı'ndan getirilmiştir. Bunun dışında bahçede kaskatlı bk havuz, iki küçük mermer çeşme yer alır.

BibL Eldem, *Plan Tipleri;* O. Erdenen, *Boğaziçi SahiThaneleri I. Beykoz-Anadoluhisarı,* İst, 1993.

EMİNE ÖNEL

HALİL HAMİD PAŞA TEKKESİ

bak. KADEM-İ ŞERİF TEKKESİ

HALİL PAŞA

(1852, İstanbul - 31 Ağustos 1939, İstanbul) Ressam.

Tophane Müşiri Ferik Selim Paşa'nın oğludur. 1873'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan teğmen rütbesi de mezun oldu. Okul döneminde gelişen resim yeteneği ile dikkati çekti. 1874'te Askeri İdadi resim öğretmenliğine atandı. 1880'de II. Abdülhamid tarafmdan Paris'e gönderildi. 8 yd Paris Güzel Sanatlar Akademisinde Gerome ve Courtois atölyelerinde eğitim gördü. Fransız klasisizminin natüralizme yönelen alanında yeni arayışlara açık olarak yurda döndü. Daha somaki dönemlerde izlenimci anlayışa yaklaşarak özgün bir kişilik oluşturdu.

1888'de binbaşı, 1895'te kaymakam (albay) ve 1897'de miralay (yarbay) oldu. Bu yıkarda Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye'de resim öğretmenliği yaptı. 1900'de Paris "Salon des Artistes François"de "Madam X" konulu pastel çalışması de bronz madalya kazandı. 1902'de Beyoğlu Posta Sokağinda açılan sergide yirmi dört eseri sergdendi. Bunların çoğu "Maltepe Sahili", "Bostancı", "Göksu", "Alemdağ'da Yaz", "İstanbul'da İlkbahar" konulu İstanbul peyzajlan idi. Ertesi yd, aynı salonda açdan sergide de yirmiden fazla eseri sergilenmiştir. 1906'da mirliva (tuğgeneral) rütbesine yükseltilen Halil Paşa, aynı yıl Harp Okulu resim öğretmenliğine atandı. 1908'de emekliye aynlan Halil Paşa, özel

dersler vererek Müfide Kadri, Sadık Göktuna, Ali Faza Beyazıt, Hasan Vecih Bereketoğlu gibi birçok sanatçının yetişmesine katkıda bulundu.

1917'de Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) müdürlüğüne getirilen Halk Paşa, İbrahim Çallı, Hikmet Onat gibi izlenimci çizgide etkinlik gösteren sanatçıların akademi kadrosuna alınmasında rol oynamıştır. Yurtdışında birçok sergiye katılan Halil Paşa, 1928'de Kahire'de açılan sergiye altı eser ile katılmış, 1936'da Viyana'da açılan uluslararası resim sergisine gönderdiği natürmort konulu eseri ile altın madalya kazanmıştır.

Yaşamı boyunca iki kişisel sergisi olduğu bilinmektedk. İlki, ünlü Galatasaray Sergileri(->) öncesinde Harbiye Mektebinde açıldı, ikinci sergisi ise, Temmuz 1937' de Ankara Halkevi'nde açılmıştır. 1934'te Sözel soyadını alan Halil Paşa yaşamının son yıllarını Mısır'da Abbas Halim Paşa'nın konuğu olarak geçirdi. Bu dönemde, "Lirik", "Işıklı Mısır", "Nil" peyzajları gerçekleştirmiştir. İstanbul'a dönüşünde inzivaya çekkmiş ve sanat çevresinden gereken ilgiyi göremememin burukluğunu yaşamıştır.

Halil Paşa, Hoca Ali Rıza(->) ile birlikte Türk peyzaj resminin en önemli temsilcilerinden biridir. Peyzajın dışında portre, natürmort ve konulu kompozisyonlarında da aynı başarıyı göstermiştir. Çoğunluğu İstanbul'un çeşitli köşelerinden yapılmış peyzajları bugün Türk resim sanatının en önemli eserleri arasında sayılır. Başta İstanbul Resim Heykel Müzesi'nde olmak üzere çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları,* 53-56; A. S. Sözel, *Sanat Çevresi,* S. 4 (Kasım 1984), 53-56; A. Ersoy, *ae,* S. 6 (Kasım 1984); N. Islimyeli, *Plastik Sanatçılar Ansiklopedisi,* Ankara, 1967.

AHMET ÖZEL

HALİL PAŞA TÜRBESİ, SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi, Gülfem Hatun Mahallesinde Aziz Mahmut Efendi Sokağı ile Açık Türbe Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

17. yy'ın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olan yapının banisi 1609-1629 arasında dört defa kaptan-ı derya, iki defa da sadrazamlık görevinde bulunmuş olan Halil Paşa' dır. Oldukça harap durumda olan yapı son yıllarda restore edilmiştir.

Türbe, sebil ve çeşmeden oluşan yapı meyilli bir arazi üzerinde kesme küfeki taşı malzeme ile inşa edilmiştir. Arazinin meyilli olmasından dolayı türbenin altına sebil ve çeşme yerleştirilmiş, böylece ilginç bk uygulama gerçekleştirilmiştir.

Türbe: Kare planlı olup önünde üç birimli bir revağa sahiptir. Mukarnas başlıklı mermer sütunların taşıdığı sivri kemerli revak ortada kubbe, iki yanda aynak tonoz ile örtülmüştür. Revağın sol yam örülerek kapatılmıştır. Burada sivri boşaltma kemeri altında mermer alınlıklı ve dikdörtgen söveli bir alt ile sivri kemerli bir üst pencere bulunmaktadır. Revak ortasında mermerden basık kemerli bir kapı açıklığı vardır. Üzerinde "Ketebehu Mütevelli" imzası ve 1214/1799 tarihini veren Arapça dua yazılı bir mermer kitabe vardır.

Halil Paşa Türbesi, Sebili ve Çeşmesi
Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1987

Kare planlı türbenin üzeri sekizgen kasnaklı, tromplu kubbe ile örtülmüştür. Trompların altında mukarnas dolgular vardır. Çift sıra pencere düzenine sahip olan yapıda alt sıra pencereler sivri boşaltma kemeri altında mermer alınlıklı ve dikdörtgen söveli, üst sıra pencereler ise sivri kemerli açıklıklara sahiptir.

Türbenin sağında daha sonra türbeye bitişik olarak yapılan ikinci bir türbe daha vardır. Burası Halil Paşa'nın oğlu Mahmud Bey'in türbesi olup daha küçük ölçüdedir. Yandaki türbeye bir pencere ile açılan yapıda bu pencerenin iki yanında birer dolap nişi bulunmaktadır. Türbe içinin vaktiyle çinilerle kaplı olduğu ve çinilerin de renkli sır tekniğinde finize ve yeşil renkli geç devir çinileri olduğu bilinmektedir.

Türbe içinde üç tane kabir vardır. Bazı kaynaklarda banisi olan Halil Paşa'nın burada değil de hemen yakınındaki Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesinde gömülü olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Sebil: Arazinin meyilinden dolayı ilginç bir uygulama olarak türbenin altına köşeye yerleştirilmiş olan sebil tek cephelidir. Diğer cephede basık kemerli, mermer söveli açıklığa sahip kapısı bulunan sebilin büyük bir sivri boşaltma kemeri altında sivri kemerli ve mermer alınlıklı, dikdörtgen açıklıklı iki penceresi vardır. Pencereleri kavrayan büyük kemerin içi de mermer kaplanmıştır.

Çeşme: Sebil girişinin sağında yer alan çeşme sivri kemerli niş şeklinde düzenlenmiştir. Kemer kilit taşında kabartma bir rozet vardır. Silmelerle dikdörtgen içine alınmış olan çeşmenin tekne taşı kırıktır. Aynataşı mermer olup silmelerle Bursa kemeri şeklinde dekorlanmıştır. Aynataşımn ortasında iri bir rozet bulunmaktadır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 356-357; Kumbaracılar, *Sebiller,* 19; Unsal, *Türbeler,* 86-87.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

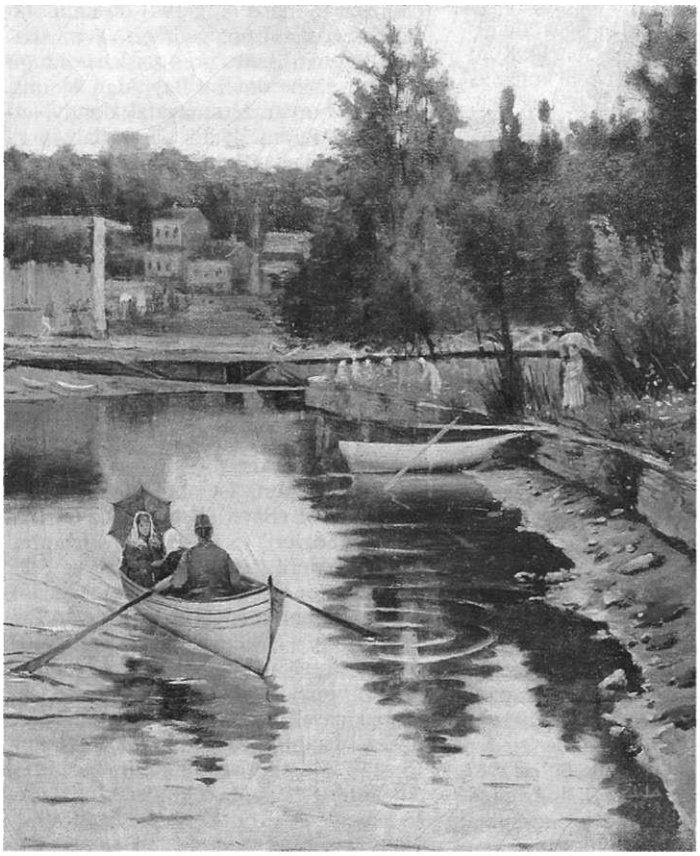

Halil Paşa'dan bir Göksu manzarası, tuval üzerine yağlıboya, 56x76 cm. Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu
Nazım Timuroğlu fotoğraf atpvi

HALİL-HAMİD APARTMANI

Galata'da, Galip Dede Caddesi, Tımarcı ve Şahkulu sokakları arasında kalan yapı adası üzerinde, her üç sokağa da cephe verecek biçimde yer alan binanın özgün adı

Halil-Hamid Apartmanindan bir görünüm. *Nazım Timuroğlı. 1994*

"Barnathan Apartmanlari'dır ve Tımarcı Sokağında bulunan iki giriş kapısından doğuda bulunanın üzerinde bugün de söz konusu isim yazılıdır. Ayrıca yine bu iki kapıdan doğudakinde 1892/5652, batıda - kinde ise 1893/5654 olmak üzere hem Miladi hem de Yahudi takvimlerine göre binanın yapım tarihleri yazılıdır.

Yayvan "U" biçimli planı olan beş katlı binanın oval pencereleri olan çatı katı, normal katlardan daha alçaktır. Binanın, ikisi Tımarcı Sokağı'nda (no. 5, no. 17), birisi de Şahkulu Sokağı'nda (no. 31) bulunan üç gkişi, aynca yine Tımarcı Sokağı'nda, binanın arka avlusuna açılan bir geçit bulunmaktadır. Farklı giriş kapdarından ulaşkan bloklarda her katta iki daire vardır. Binada taşıyıcı olarak volta döşemenin yanında apartman bloklarını birbirine bağlayan çelik döşeme kirişleri de kullanılmıştır. Binanın giriş sahanlığı yer kaplamaları ve merdiven basamaklan mermer, merdiven korkulukları ise dökme demkdendir. Gerek Galip Dede Caddesi ile Tımarcı Sokağı köşesindeki ve diğer sokak cephelerindeki çıkmalar, gerekse de bina cephesindeki geniş profilli kat kornişleri, kornişleri taşıyan bezemeli furuşları, pencere araları ve çıkma kenarlarında bulunan taş kaplama görünümlü düşey bantlar ile Tımarcı Sokağı ve Galip Dede Caddesi cephelerinde yer alan dökme demir balkon korkulukları yapıldığı dönemin mimari özelliklerini yansıtmakta ve cephelere hareket kazandırmaktadır. Profkli söveleri olan basık kemerli pencerelerde kilit taşı yerinde barok bezeli kartuşlar yer almaktadır. Binanın zemin kat cepheleri barok dolama dal ve girlandlarla bezeli kemerli giriş kapdan dışında özgün durumunu kaybetmiştir ve çoğu bugün dükkân olarak kullandmaktadır.

YILDIZ SALMAN

HAİİLİYE MEDRESESİ

Fatih'te, Zeyrek Caddesi ile Atpazarı Sokağının kesiştiği kavşakta yer alan Hakliye Medresesi, 19. yy'da İstanbul'da yapılan az sayıdaki medreseden biridir.

Düzgün olmayan dörtgen planlı bk arsa üzerine yerleşen yapının kuzey ve batı duvarları köşede pahlanmış ve bu yüzeye, üzerine "Bismillahirrahmaninahim Haldiye Medresesi 1295" yazılı olan küçük bir mermer levha yerleştirilmiştir. Buna göre 1295/1878 tarihli olduğu anlaşdan medresenin kim tarafından yaptırddığı bilinmemektedk.

Geleneksel Osmanlı medrese tipinden bağımsız bir düzeni olan yapınm özgün taşanını korunamamıştır. Yapının ilk durumu hakkında 1914'te yapdan tespit çalışması aydınlatıcı olmaktadır. O tarihte tek kişilik yedi odası, avlusu, sarnıcı, gusülhane, çamaşırhane ve abdesthanesi olan medresenin mahalle arasında bulunduğu, çevresinden gelen tecavüzlerle avlusunun ve arsasının daraldığından söz edilmektedir. Aydınlatma ve havalandırma sorunlan nedeniyle medrese öğrencilerinin barınmasına uygun görülmeyen medrese 1918' de yangmzedeler tarafmdan işgal edilmiştir. 1949'dan bu yana Çırçır Gençlik Kulübü olarak kullandan yapıda yeni kullanıcıların istekleri doğrultusunda birçok değişiklik yapılmıştır. Kuzey duvarındaki kemerli giriş ve pencereler iptal edilmiş, ara duvarlar kaldırılmış, batı duvarma büyük pencereler açılarak cephe düzeni değiştirilmiştir. Son cephe boyama işlemi sırasında medresenin kitabesi de boyanarak okunması güç bir duruma getirilmiştir. Bugün medreseden geriye kalan yalnız dış duvarlardır. Dökülen sıvanın altından bu duvarların harman tuğlasıyla oluşturulduğu, üstüne taş taklidi sıva yapddığı gözlenmiştir.

Bibi. Kütükoğlu, *Darü'l-Hüafe,* 106-107.

ZEYNEP AHUNBAY

HALK BİLGİSİ HABERLERİ

Aylık halkbilim dergisi.

Türk Halk Bdgisi Derneği'nin İstanbul Merkezi tarafından 1 Kasım 1929'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Dernek tarafından yayımlanan ilk 19 sayısında yazı işleri müdürü İzzet Add'di. Halkevleri açıldıktan, soma, bu tür derneklerin kapatılması gündeme gelmiş ve 1 Mayıs 1931 tarihli 19. sayıyla *Halk Bilgisi Haberleri* dergisi de yayımına son vermiştk. Şubat 1932' de Türk Halk Bilgisi Demeği, dmi ve idari bütün hüviyetiyle halkevlerine intikal ettirilmiştir. Yaklaşık 2 yıllık bir aradan sonra dergi, 25 Nisan 1933'te 20. sayısıyla istanbul Halkevi Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Bu sefer yazı işleri müdürü Mehmed Halit'tir (Bayn). 29 Ekim 1933 tarihli 29. sayısı "Cumhuriyet'in 10. yıldönümü şerefine" yaklaşık 80 sayfa olarak yayımlanmış, M. Halit'in "Cumhuriyet Devrinde Halk Bdgisi Hareketleri" adk bir yazısı da "ilave" olarak verilmiştir.

İstanbul Halkevi'nin yayın orgam olan *Yeni Türk* dergisinin 1935'teki yöneticisi Ahmet Halit Yaşaroğlu, ikinci bir masraf olarak gördüğü *Halk Bilgisi Haberleri'ni Yeni Türk* ile birleştirmek gerektiğini savunarak dergiyi *Yeni Türk'ün* içinde yayımlatmaya başladı. Böylece, 49. ve 50. sayılar *Yeni Türk'ün* Haziran 1935 tarihli 34. ve Temmuz 1935 tarihli 35. sayılarının içinde yayımlandı. Bu dumma direnemeyen M. H. Bayrı, İstanbul Halkevi'nin Dd-Edebiyat Şubesi başkam olan ve o sırada Ankara'da görevli bulunan M. Fuat Köprülü'nün İstanbul'a dönüşünü bekledi. Köprülü döndüğünde durumu anlatan Bayrı, derginin yine ayrı olarak yayımlatılmasını sağladı. 49. ve 50. sayılar Ağustos 1935 ve Eylül 1935 tarihleriyle ayrı olarak ve *Yeni Türk'ün* içinde çıkanlardan çoğu değişik yazdarla yeniden yayımlandı. 63. sayısmdan itibaren Eminönü Halkevi'nin yayın orgam oldu. 122. sayı da parasızlık yüzünden matbaadan alınamadı. İhsan Hmçer'in matbaadan alabildiği 10 nüsha konuyla yakından ilgüenenlere dağıtddı.

Eminönü Halkevi'nin organı olarak dergi, M. H. Bayrının yönetiminde 124 sayı çıkmıştır (Şubat 1942). 1941'de Eminönü Halkevi başkanlığına getirilen Yavuz Abadan derginin imtiyazının başkan olduğu için kendisine devrini Bayridan istemiş, Bayn da buna razı olmayarak dergiyi kapatmıştır. Bayrı, 5 yıllık bir aradan sonra Türk Halkbdgisi Demeği adına Ocak 1947' de bk sayı daha çıkarmış ve giriş yazısında önceki derginin devamı olduğu için 125. sayı demekte tereddüt etmediğini belirtmiştir. Bu sayıdan soma dergi yayımlanmamıştır.

Özgün derlemelerin yayımlandığı halkbilimi konulu ilk süreli yayın olması açısından önem taşıyan *Halk Bilgisi Haberleri'nde,* istanbul halk kültürü, âşık edebiyatı ve el sanatları konularmda zengin malzeme vardır. İstanbul üe dgili bellibaşlı yazkar şunlardır:

Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri" (S. 23-24), M. H. (Bayn), "istanbul'da Derlenmiş Ata Sözleri" (S. 23-24, 98); "İstanbul Halk Tabkleri", "İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri" (S. 29-42), Akye Muazzez (S. 37), Sabahat Muammer (S. 38), Sabahat Yargün (S. 46, 47, 49, 51), Nahit Tarhan (S. 54), Hasibe Nazk (S. 55) ve Sait Izdemen (s. 109) imzalarıyla değişik sayılarda İstanbul masadan üzerine yazdar; Aliye Muazzez, "istanbul'da Hıdırellez Merasimi" (S. 11), Müşfika Abdülkadir, "İstanbul Âdetleri" (S. 19), M. Zeki, "İstanbul'da Aile Hayatı" (S. 41), A. Naşi, "İstanbul'da Halk Zanaatları ve Meslekleri" (S. 45), Gü-

HALK BİLGİSİ
HABERLERİ
H. B. D. İstanbul Merkezi tarafından neşrolunur
Aylık Mecmua
Müdürü:
İzzet Âdil
İÇİNDEKİ YAZILAR
Anadolu halk şairlerine ait metinler — Mehmet Halit
Konya Âdetleri — M. Zeki
Kastamonuda derlenmiş kelimeler — M. Muzaffer
İstanbul Âdetleri — M. Abdülkadir
Konya Âdetleri — Muhtar Fahem
Kastamonu çocuk oyunlarında sayılan sayılar — Talât Mûntaz
Safranbolu'da yürük düğünleri — Ahmet Baha
YIL : 2
1 Mayıs 1931
SAYI : 19
İstanbul - İstiklal Matbaası

Halk Bilgisi Haberleri'nia 1 Mayıs 1931 tarihli 19- sayısının kapağı.
M. Sabrı Koz koleksiyonu

zin Feyhaman, "İstanbul'da Halk Sanatları-Ebru" (S. 46) yine "İstanbul'da Halk Sanatları" başlıklı imzasız bir yazı (S. 47), Enver Kemal, "İstanbul'da Halk Sanatları-Tasvircilik" (S. 49), H. T. Dağlı [oğlu], "İstanbul'da Şekercilik" (S. 55), N. Tezel, "İstanbul Manileri" (S. 89-90, 101, 102), O. C. Kaygılı, "[İstanbul'da] Halk Tabir ve Tekerlemeleri" (S. 100), Muammer Önus, "İstanbul'da Kullanılan Yanıltmacalar, Ölçülü Fıkralar" (S. 101), Âdil Özseven, "İstanbul'da Çocuk Oyunları" (S. 51, 106, 108), M. E. Beşe, "Istanbulcu" (S. 110), M. H. Bayn, "İstanbul'da Mektebe Başlama" (S. 123), A. S. Ünver, "İstanbul Muvakkithanelerinde Ne Gibi Levhalar Asılırdı" (S. 125).

Bibi. M. Ş. Ülkütaşır, "Halk Bilgisi Derneği, Kuruluşu, Mesai ve Neşriyatı", *HBH,* S. 95 (Eylül 1939), 225-233; ay, "Türk Halk Bilgisi Derneği", *Büyük Türkiye,* S. 15-**16** (Temmuz-Ağustos 1971), s. 32-37; ay, *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve Etnografya Çalışmaları,* Ankara, 1973; M. H. Bayrı, "Halk Bilgisi Demeğine Aid Hatıralar VIII, Demeğin Neşrettiği Dergiler", *TFA,* S. 35 (Haziran 1952), s. 551-553; M. T. Acaroğlu, "Türk Halkbilgisi Kaynakçası Üzerine", *Boğaziçi Üniversitesi Halkbilimi Yıllığı 1975,* İst., s. 26-27; F. R. Tuncor, "İhsan Hmçer", *Yeni Defne,* S. 85 (Nisan 1989), s. 3-6.

İ. GUNDAG KAYAOGLU

HALK EDEBİYATI

Halk edebiyatı kavramının sınırları "âşık edebiyatı" ile "tekke edebiyati'nın dışında kalan ve "anonim" olduklan kesin olan ürünleri içine alacak şekilde çizilmektedir. İstanbul'un halk edebiyatı da bu çerçeve içinde ele alınıp değerlendirilecektir. İstanbul'un halk edebiyatıyla ilgili çalışma, derleme ve incelemelerde bulunanlar arasında I. Kunos(->), Ahmed RasimC-») ve Mehmed TevfikC-») akla ilk gelen adlardandır. 11 ciltlik *İstanbul Ansiklopedisi*'nin hazırlayıcısı R. E. Koçu(->) da özellikle hatırlanması gerekenlerin başında gelmektedir. M. H. Bayrı(->), N. Tezek», M. Y. Dağlı, O. C. Kaygılı(-»), S. E. Siyavuşgil, S. Y. Ataman, G. Tunara, M. K. Özergin, A. M. Tomris, S. Yargün, M. Alp gibi adları da, bazıları az olmakla birlikte öz veya önemli bilgiler verenler olarak anmalıyız.

İstanbul'da halk edebiyatının "anlatılma esasına dayanan" türleri bütünüyle mensur olup hikâye etme temeli üzerine kurulmuştur. İçlerinde bazı fıkra, efsane ve menkıbelerde olduğu gibi doğrudan kişilere bağlı olanları da vardır. Masalların büyük çoğunluğu dışında kalanlar genellikle kısa anlatmalardır. Yazkı kaynaklarda masalın dışındaki dalların örneklerini de bulmak mümkündür.

İstanbul masallarının çoğunluğunu, sınıflamada "asıl halk masalları" adı altmda toplanan masallar oluşturmaktadır. Bir bölümü gerçekçi bir yapıyla örülmüş olmakla birlikte çoğunluğu olağanüstülüklerle örülüdür. N. Tezel, önceleri *Halk Bilgisi Haberleri'nâeirf)* yayımladığı masalları, daha sonra *İstanbul Masalları* adıyla kitap haline getirmiştir. Bu dergide ayrıca A. M. Tomris ve S. Yargün başta olmak üzere pek çok derleyici İstanbul masalı yayımlamıştır. Mehmet Tevfik ile I. Kunos ise, en eski İstanbul masalı yayımlayanlar arasında yer almaktadırlar (bak. masallar).

İstanbul'da da hemen her üimizde olduğu gibi, Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi gerçek tiplerle Bektaşî gibi bir topluluğu temsil eden bir tipe bağlı fıkralar anlatılır. Pindi Hamid, Borazan Tevfik, Sakallı Celâl gibi devirlerinde sevilen, bugün de hâlâ anılan fıkra tipleri İstanbul fıkralarının vazgeçilmez adlarıdır. Kendi dönemlerinin önde gelen pek çok ünlü devlet, fikir ve sanat adamıyla ilgili olarak anlatılan fıkraların da çıkış yeri, devrin başşehri olan İstanbul'dur. Koca Ragıp Paşa, Keçecizade Fuad Paşa, Şak Haşmet, Y. K. Beyatlı gibi adları bu arada sayabiliriz. Ayrıca, bölge fıkra tipleri olarak da İmsakî Molla, Çömlekçi Eyyüb, Fitil Niyazi, Hasretî Efendi, Şemsî Molla gibi adlar ilk akla gelenlerdir. Barbar Dimitri de azınlık tiplerinin temsilcisi olarak görülür. Bunlarla ilgili fıkralara İstanbul' da derlenmiş yazma ve basma eski letâk kitaplarında bol bol rastlanmaktadır.

İstanbul çok değişik yönleriyle efsanelerin konusu olagelmiştir. İstanbul'un kuruluşu ile başlayıp Türkler tarafından fethiyle devam eden İstanbul'un efsaneye bağlanma geleneği, daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Çeşitli yapılar ve hemen bütün eski semt adlarıyla ilgili olarak pek çok efsane anlatılmaktadır. Bunlar arasında Rumeli Hisarimn yapımıyla ilgüi toprak isteme, Kız Kulesi ile kgili yapılış efsanesi, âdeta İstanbul'un adıyla bütünleşmiş gibidir (bak. efsaneler).

İstanbul'un hemen her köşesinde türbelerde, cami avlularında, mezarlıklarda gömülü bulunan pek çok din ulusu veya dini hüviyeti olan kişilerle ilgili olarak pek çok menkıbe anlatılır. Her biri döneminin önde gelen adlarından olan bu zatlarla ilgili olarak aynca birtakım inanışlar da yaygındır. Bugün, bu zatların menkıbelerinden daha çok sonuncu özellikleri ağırlık kazanmaktadır (bak. evliya menkıbeleri).

İstanbul halk edebiyatında nazım ve nesir karışık olarak sunulan halk hikâyeleri sözlü gelenekte fazla yaygın olmamakla birlikte yazma ve basma kaynaklar aracılığıyla halk arasında varlığını korumuştur. Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak'ta,* İstanbul kahvelerinde hikâye anlatanların bulunduğunu yazar. Bunların meddahlar ve kıssahanlar olması kuvvetle muhtemeldir.

Kahramanlık hikâyeleri, genellikle Köroğlu'nun adı etrafında "tasnk edilmiş" hikâye kollarından ibarettir. Ayrıca, bir kısmı Köroğlu hikâyelerini hatırlatan başka hikâyeler de vardır. Dönemine göre, İstanbul'un pek çok semtinde açılan kahvehanelerde, özellikle Anadolu'dan gelenlerin devam ettiği yerlerde Köroğlu kolları anlatılırdı.

Bugün bile yaşlılann dilinden eksik olmayan sevda hikâyeleri, İstanbul'un gün görmüş konaklarına kadar girebilen, özellikle yaşlı kadınların zevkle anlattığı hikâyelerdir. Namık Kemal'in mektuplarında sıkça adları anılan bu hikâyeler, genellikle iki kahramanının adıyla anılırdı. Aslında, türküleri sazla birlikte söylenmesi gerekirken belli bir ezgi ile söylenmekte idi. "Kerem ile Aslı", "Tabir ile Zühre" gibi bir zamanlar pek çok taşbaskısı da yapılan bu hikâyeler, artık günümüzde az basılıp daha az satılmaktadır.

Bütünüyle İstanbul'a ait olup mekân olarak hemen daima İstanbul'u seçen "gerçekçi hikâyeler"de, diğer hikâyelerde az da olsa gördüğümüz olağanüstülükler yerine tesadüfler ön plandadır. Sayıları fazla olmamakla birlikte belli bir çerçeve ve plana bağlı olarak kurulmuşlardır. Hemen hepsinin sonunda kötülerin cezalandırıldığını görürüz. *Çevri Çelebif^), Tayyarzade(r*),* *Hançerli HanımÇ-O,* bir dereceye kadar bunun değişik bir şekli olarak kabul edilen *Letaifname(-0* bu dalın başlıca örnekleri olarak kabul edilir.

Halk edebiyatı ürünlerinin halka en çok mal olmuş ürünleri "manzum" olarak kurulanlardır. Hayatın çeşitli safhalarında karşımıza çıkarlar. Büyük bir bölümü belli bir ezgi ile söylenir.

Halk edebiyatının halk tarafından en çok ilgi gören ürünü türkülerdirC-»). istanbul türkülerinin bir bölümü, tıpkı Konya, Şanlıurfa ve Harput türküleri gibi klasik sazlarla ve belkli makamlarla icra edilir. S. Y. Ataman, istanbul'da söylenen türküleri altı grupta toplar ve ilkini, "İstanbul'un kendine has türküler (İstanbul türküleri)" olarak adlandırır. O, bu arada ünlü türküler olarak da, "Kâtibim", "Adalar sahüi", "Telgrafın telleri", "Aman aman bahriyeli" gibi bir bölümü bugün de söylenmekte olan türküleri saymaktadır.

istanbul halk edebiyatında maniler de özel bir yere sahiptir. Ahmed Rasim, maniyi milli bir nazım örneği olarak kabul edip nasıl "mani atıldığı'm, kahvelerde na-

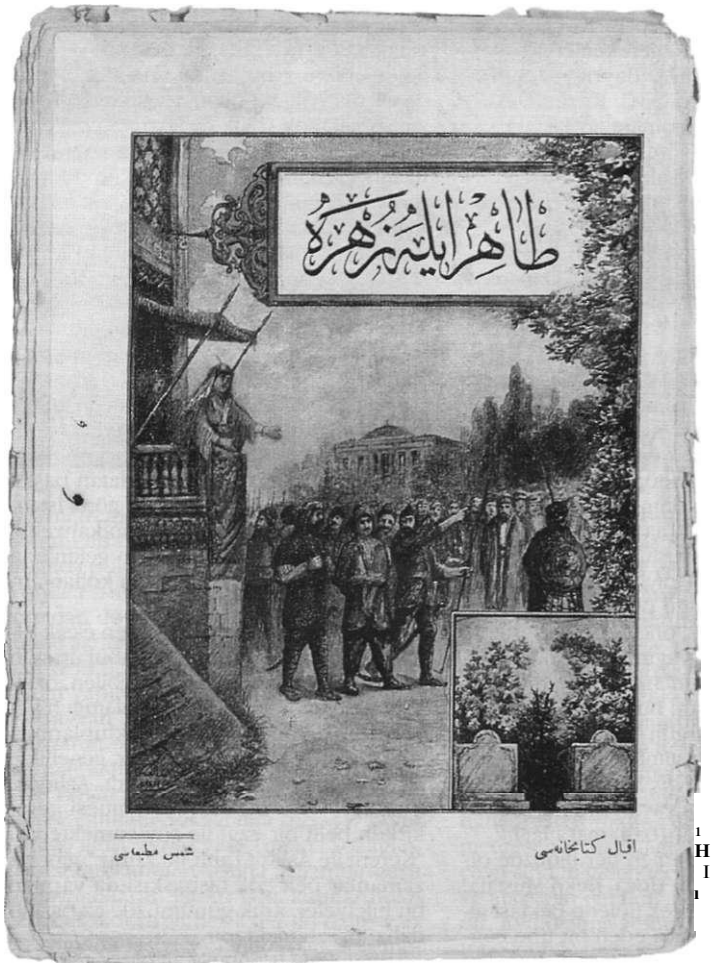

Tahir ile Zühre hikâyesi nde kahramanların acı sonlarım simgeleyen dış kapak. 13*40/1924. *M. Sabri Koz koleksiyonu*

sil mani yarışmaları yapıldığını anlatır. İstanbul manilerinin bir bölümünün dikkati çeken özelliği, "Adam aman" tekerlemesiyle başlayıp cinaslı olarak kurulmasıdır: *Adam aman maniler /Ne yaraşmaz güzele / İlla harmaniler / Def elde yârim okur /Benim için maniler.* Ancak tekerlemesiz, cinaslı ve cinassız manilerde de tam bir anlam zenginliği görülür (bak. maniler).

Annelerin çocuğunu uyutmak için söylediği, her anneye göre az çok değişik bir ezgiyle söylenen, türkünün bir dalı olarak kabul edilen ninniler, genellikle dörtlüklerden kurulu siklerdir. Sağlam bir yapıya sahip olmayan ninniler, çocuğun salıncakta, kucakta, uzatılmış ayaklar üzerinde veya beşikte sallanması hareketiyle birlikte söylenir. Çocuğun cinsiyetine göre değişebilenleri de vardır. Bazdan İstanbul'daki din ulularından yardım isteme motkiyle süslenir. Bir bölümünde *Bağda gezer bağcı Baba / Arkasında yeşil yaba / Himmet et yavrum uyusun / Zindandaki Cafer Baba* örneğinde olduğu gibi tehdit, vaat, teselli ve öğünme izleri yer alır.

Daha çok Anadolu'nun Çukurova ve Doğu bölgelerinde en güzel örneklerini gördüğümüz ağıtlar İstanbul'da da dinlenilir. Ferdi ve toplumsal felaketlerin dile getirildiği, genellikle deprem ve yangından zarar görenleri anlatan, destan uzunluğundaki ağıtlann pek çok örneği vardır. Ayrıca, başkalarının acılarını paylaşmak üzere şairlerin yazdığı ağıtlar, bazen başkaları tarafından da, ya gezderek veya topluluklarda yüksek sesle okunurdu. Günümüzde örneğine rastlamak imkânsız gibidir.

Hayatm çok çeşitli safhalarında karşımıza çıkan tekerlemeler daha çok çocuk dünyasının ürünü olarak kabul eddir. Kafiyeli, bazen farklı sayıdaki hece ve mısralardan kurulmuş olarak görülür. Bazdarı kendine has bir ezgiyle söylenir. İçlerinde belli hareketlerin yapılmasıyla söylenenleri de vardır. Ahmed Rasim'in çeşitli eserlerinde, bugün de aynen söylediğimiz pek çok tekerleme örneği yer alır: *Fış fış kayıkçı /Kayıkçının küreği / Tıp tıp eder yüreği / Akşama fincanböreği* (bak. tekerlemeler).

Tekerlemenin özel bir dalı olarak da kabul edden yamltmacalar, benzer ses, hece ve kelimelerin tekrarına dayanan, söylenümesinde güçlük çekken sözlerdir. Özel bir dikkati gerektiren bu sözlerin yanlış söylenilmeleri bazen anlamın değişmesine, hattâ kaba ve müstehcen ifadelerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Asd amaç ise, dil sürçmesinden dolayı ortaya çıkacak kekelemeye gülmek ve yeni anlamı çözmeye çalışmaktır (bak. yanıltmacalar).

Ninninin görevini tamamlamasından sonra uyuyan bebeğin masum hali sevdmesi için en güzel ortamdır. Ayrıca uykusunu almış, karnı doyurulmuş bir bebek de sevilmeye hazır demektir. "Beşik türküleri" diye de adlandırabileceğimiz "çocuk sevmeleri" çocuğun cinsiyetine, kucakta veya beşikte sevüme durumuna göre söylenir. İstanbul'un güngörmüş yaşlı kadınlan, torunlarını severlerken, tıpkı ninnilerde olduğu gibi iyi ddeklerini dile getirirken bazı hallerde de sitemli sözler söylemekten geri kalmazlardı.

İstanbul halk edebiyatında manzum ve mensur şekilleri olan ve bir bölümü günlük hayatımızın ayrılmaz parçası haline gelen ürünler günümüzde de canlılıklarını korumaktadır. Genellikle birer cümleden, bazen de birkaç cümlecikten meydana gelirler. Tiyatro eserlerine yazılı olarak girenlerin yanında ortaoyunu türünden değişmeye açık olan eserlerde de görülür. Bunlardan çocuk zihninin gelişmesini sağlamasının yanında onu eğlendirme gibi bir özelliği de olan bilmeceler bugün yerlerini başka oyun ve eğlencelere bırakmıştır. Çocukları eğlendirme ve oyalamada masallar kadar etkili olan bilmeceleri, eski İstanbul'da daha çok nineler sorarlardı. Bu arada birtakım karşılıklar istenir, özellikle güzel ve kutsal şehirler bağışlanırdı (bak. bilmeceler).

Değişik yapı özelliklerine sahip olan atasözlerinin İstanbul'a ait olanlarının sayısı azdır; daha çok başka yerlerde de söylenilenlerle İstanbul ve yakın çevresinin adlarına bağlananlar görülür. "Atı alan Üsküdar'ı geçti", "Zeyrekten başka yokuş, serçeden başka kuş bilinmez" vb. A. H. Tarhan'ın *Sabr ü Sebat* (1875) adlı tiyatro eseri bütünüyle atasözü ve deyimlerle örülüdür. Bunların tamamının İstanbul'da da kullamldığı bir gerçektir. Mehmed Tevfik de *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinde, bir "atasözü söyleme oyunu"ndan söz eder ve örnekler verir (bak. atasözleri).

Atasözleri gibi deyimler de çoğu bütün Türk coğrafyasında ortak olan sözlerdir. Bir bölümü İstanbul'a ait izler taşır: "Hasan Paşa çıplaklan", "Ok Meydanı'nda buhurdan yakmak", "Soluğu Gedikpaşa Külhaninda/Mınlıoğlu Bağinda almak", "Dıral Dede'nin düdüğü" gibi daha çok yer ve şahıs adlarıyla ilgili olanların yanmda ülkenin her yerinde bilinenlerin de çokça kullanıldığı unutulmamalıdır.

"Alkış'lar iyi niyet bddiren dua sözleridir. İnsanların bir iyilik karşısında veya bir bekleyiş öncesinde söyledikleri bu güzel sözlerin sayısı, nedense, karşıtı olan "kargış"lara (beddua) göre daha azdır. Genellikle "Allah..." ve "Cenâb-ı Hak" diye başlar. "Rab" adıyla başlayanları da oldukça fazladır. Bazı sözlerde bir korunma, bk ihtimam sezilir.

Kargış, uğranılan bir haksızlık veya karşı karşıya kalman kötü bir olaydan sonra, karşırmzdakine yöneltilen, onun da benzer veya farklı şekÜlerdeki kötü durumlarla karşı karşıya kalması için söylenilen sözlerdir. Örnekleri "alkış"a göre daha çok ve çeşitlidk. "Ayağın kırksın", "Gözün kör olsun" gibi sağlıkla dgüi olanlar ön planda olup, ayrıca "Güvendiğin dallar elinde kalsın", "Ocağı tütmez olsun" gibi ba-

Nasreddin Hoca fıkralarının derlendiği taşbaskı kitabın iç kapağı, 1299/1822.
M. Sabri Koz koleksiyonu

şansızlık dileyen, mutsuzluk umanlar da çoğunluktadır.

Bazı araştırmacılarca, daha geniş bir çerçeveyle sınırlanarak "halk tiyatrosu" diye de adlandırılan "seyirlik oyunlar"ın temel unsuru göze ve kulağa birlikte hitap etmesidir. Sınıflamada oyunların türleri kadar sergilendikleri yerleşim merkezleri de rol oynamıştır. Oldukça farklı şekülerde sunuldukları için çeşitleri de fazladır. Bazıları eski Türk hayatından izler taşırken komşu kültürlerden etkilenenler de vardır.

Bugün Anadolu'nun pek az yerinde oynanabilen, "köy seyirlik oyunları"mn aslından oldukça uzaklaştığı, taklide veya makyaja dayalı oyunlar haline geldiği görülmektedir. İstanbul'da daha çok iç göç yoluyla gelenlerde görülen bu oyunlarda kadın rollerini de erkekler üstlenirler. Güldürüp eğlendirmeye yönelik olmakla bklikte acıklı konuları işleyenleri de vardır. "Deve oyunu", "Arap oyunu", "Elti oyunu" başlıcalarıdır. Günümüzde gösteri mahiyetinde de olsa görülmemektedir.

Merkezlerde oynandığı için geçmişi hakkında daha etraflı bilgi sahibi olunabilen "şehir seyklik oyunları"nın günümüzde nispeten yaşadığı, daha doğrusu yaşatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Devlet desteğinin yanında bazı kurumlann da ilgisini toplayan bu oyunlar daha çok belirli aylarda eğlendirmeye veya sanata yönelik olarak sergilenmektedir. Başlıca alt dalları Karagöz(->), ortaoyunu(->), meddahlık(->) ve kukladır (bak. kuklacılık).

Bibi. I. Kunos, *Ninniler,* İst, 1925; (Bayrı), *İstanbul Argosu;* M. H. Bayrı, *Halk Âdetleri ve İnanmaları,* İst, 1939, s. 131-135; ay, "İstanbul Folkloru: Eski Bir Mani Mecmuası", *TFA,* S. 66 (Ocak 1955), s. 1043-1045, S. 69 (Nisan 1955), s. 1102; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, 38-95; M. N. Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., 1936, s. 96-125; N. Tezel, "İstanbul Manileri", *HBH,* VII, S. 83 (Eylül 1938), s. 286-288, LX, S. 102 (Nisan 1940), s. 159-160; ay, *İstanbul Masalları,* İst., 1938; S. E. Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz de İstanbul,* İst., 1938; M. Onus, "İstanbul'da Kullanılan Yanıltmacalar, Ölçülü Fıkralar", *HBH,* IX, S. 101 (Mart 1940), s. 122-124; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliğimiz,* İst, 1946; S. Y. Ataman, "İstanbul Halk Türküleri", *TFA,* II, S. 16 (Mayıs 1953), s. 730-732; H. Sanal, "İstanbul'da Derlenen Ninniler" *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* 3 (1957), s. 141-165; 1. N. Erbilek, "Otuziki Yıl Önce Yapılan Bir Derleme: İstanbul Türküleri", *TFA,* VI, S. 143 (Haziran 1961), s. 2425-2427, VII, S. 145 (Ağustos 1961), s. 2478; B. Gürcan, "İstanbul'da Kuliamlan Bazı Tabirler ve Atasözleri", TFA, VI, S. 141 (Şubat 1961), s. 2364; M. K. Özergin, "İstanbul'da Derlenen Yanıltmacalar", *TFA,* X, S. 208 (Kasım 1966), s. 4238; E. Ünal, "İstanbul'da İlk Kahveler", *Hayat Tarih Mecmuası,* I, S. 5 (1 Haziran 1966), s. 22-27; Cevdet Kudret, *Karagöz,* I, Ankara, 1968; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1968; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Beşeri ve Sosyal Dergisi;* I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; M. K. Özergin, "İstanbul'da Derlenmiş Dilek Sözleri", *TFA,* XIII, S. 268 (Kasım 1971), s. 6145-6147; K. Yund, "Atasözlerimizde Geçen İstanbul Yer Adları ve Açıklamaları", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1975,* Ankara, 1976, s. 171-194; A. Çelebioğlu, *Türk Ninnileri Hazinesi,* İst, 1982; Ş. Aktaş, *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul,* Ankara, 1988; L. S. Akalın, *Türk Dilek Sözlerinden Alkış ve Kargışlar,* Ankara, 1990; 1. Altunel, "Anadolu Mahallî Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma", (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi), Konya, 1990, s. 338-355; M. Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst, 1991, s. 64-65; İ. Başgöz, *Türk Bilmeceleri,* I-II, Eskişehir, 1993; A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk Kültürü Unsurlan I-II" (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora tezi), Erzurum, 1993, s. 306-604; Nutku, *Meddahlık.*

SAİM SAKAOĞLU

HALK EĞİTİMİ MERKEZLERİ

15-45 yaş arası yetişkinlere dönük bilgi ve beceri eğitimi veren, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurumlar.

İstanbul'da halk eğitimi çalışmaları çırak mektepleri(->) ile başladı. II. Meşrutiyet döneminde Türk ocaklan, Cumhuriyet döneminde de millet mektepleri ve halkevleri^) aynı yönde eğitim hizmeti verdiler. Halkevlerinin kapatılması ülke genelinde, halk eğitimi açısından bir boşluğun doğmasına neden oldu. **1952**'de Milli Eğitim Bakanlığı'nda halk eğitim bürosu, 1953'te de buraya bağlı halk okuma odalan açıldı. Bunu **1955**'te halk eğitimi derneklerinin kuruluşu izledi. Aynı yıllarda elverişli illerde halk eğitimi merkezleri de oluşturuldu. İstanbul Halk Eğitimi Derneği, bakanlığın desteğiyle **5** Mayıs **1955'** te kuruldu. Kabul edilen tüzüğünde "İstanbul halkının kültür ve yaşayış durumunun gelişmesine hizmet" amaç olarak belirtilmişti. Tüzükte okuma-yazma, beceri, halka kültür ve vatandaşlık bkgileri, güzel sanatlar kursları açılması öngörülmüştü. Dernek, İstanbul Valiliği'nin tahsis ettiği Cağaloğlu'ndaki eski halkevi binasında (günümüzde Eminönü Halk Eğitim Merkezi) faaliyete geçti. Üsküdar, Eyüp, Eminönü ve Fatih'teki ilkokullarda halk dershaneleri adı ile okuma-yazma kursları, resim, afiş sergileri açıldı. Her yıl ocak-nisan döneminde konferanslar düzenlendi.

İstanbul'daki halk eğitimi merkezi ise **1953**'te, eski Kadıköy Halkevi'nde faaliyete geçti. Derneğin ve merkezin birbirine koşut programları **1960**'a değin sürdü. **1960**'ta Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü kurulunca Kadıköy Halk Eğitimi Merkezi, Türkiye'deki ilk **22** merkez arasında yer aldı. Bu yeni dönemde İstanbul il halk eğitimi danışma ve işbirliği kurulu, milli eğitim müdürlüğü bünyesinde de halk eğitimi bölümü oluşturuldu. Aynı yıl İstanbul halk eğitimi başkanlığı ve ilçelerde de halk eğitimi merkezi müdürlükleri kuruldu. Yeni dönem çalışmaları, okuma-yazma, meslek edindirme, devrimleri benimsetme, estetik duyguları geliştirme alanlarına göre programlandı. Elverişli okullarda okuma kurslan ve okuma odalan, merkezlerde temsil, yayın, kitaplık, halk sağlığı, spor, müzik, halk oyunları vb eğitici kollar oluşturuldu. Örgüt, **1964**'te Köy İşleri Bakanlığı'na, **1977'** de Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlandı.

1981-1991 arası on yıllık dönemle ilgili verilere göre İstanbul genelinde toplam 11**.553** beceri kazandırma kursu düzenlendi ve bunlara 155**.835** yetişkin katıldı. Aynı dönemde, genel bilgi ve kültürel etkinlikler alanlı 1.405 kursa **60.677** katıl-

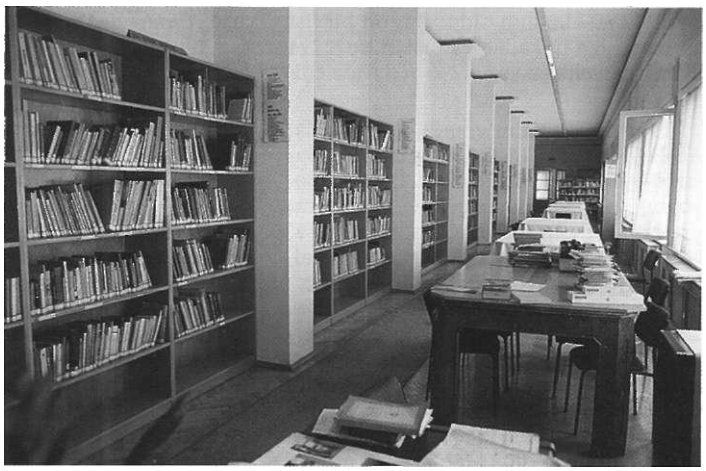

Kadıköy Halk Eğitimi Merkezinin kütüphanesi.
Nazım Timuroğiu, 1994

İstanbul Halk Eğitimi Başkanlığı'na Bağlı İlçe Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüklerine Ait 1993-94 Verileri

Branşı	*Üc. Usta Öğ. Sayısı*	ift;« *Sayısı*	*Kursiyer Sayısı*
Biçki-dikiş	280	315	5.420
Makine nakısı	214	242	3-**621**
El sanatları (genel)	76	148	2.002
Yabancı dil (genel)	4	39	1.017
Daktilo	6	34	550
Muhasebe	6	17	473
El nakısı	3	4	60
Bilgisayar	4	83	1.176
Halk oyunları	14	**56**	1.523
Tiyatro	5	10	**165**
Kuaför (genel)	12	39	1.788
Halıcılık	2	5	89
Türk sanat müziği	2	5	112
Modelistlik	7	14	284
Yorgancılık	1	**1**	20
ilkyardım	4	12	173
Trikotaj	2	3	49
Stilistlik	3	5	83
Kalorifer ateşçiliği	8	67	438
Türk halk müziği	4	11	182
Okuma yazma	6	13	353
Doğal gaz	1	1	20
Türkçe hazırlık	1	1	15
İğne oyası	1	1	20
Karete	1	1	14
Bağlama	2	3	51
Anne çocuk eğitimi	1	1	42
Yiyecek pişirme ve hazırlama	2	3	52
Mefruşat	**1**	2	35
Resim	3	6	131
Aile planlaması	2	4	45
Kaval, flüt, org	4	4	45
Konfeksiyon	1	2	32
Toplam	683	1.152	20.080

ma sağlandı. Bunların 32.826'sı halk oyunlarına katılanlardı. Yine, 1981-1991 arasında 11.558 **1.** kademe okuma-yazma kursu (10.310'u 1984'e değin) açıldı. Bu kurslara 252.397 katılım oldu. Bunun bir üst aşaması olan II. kademe kurslan ise 3-794 olarak gerçekleşti ve 73-296 yetişkine eğitim verildi.

1993-1994 eğitim yılında istanbul'da, Adalar, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Bostancı, Büyükçekmece, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Güngören, Kadıköy, Kâğıthane, Kartal, Maltepe, Pendik, Sarıyer, Sikvri, Sultanbeyli, Şile, Şişli, Tuzla, Üsküdar, Ümraniye, Yalova ve Zeytinburnu halk eğitimi merkezlerinde, toplam 683 kadrolu ve ücretli öğretmen ile usta öğreticiler tarafmdan, 1.152 kursta, 33 ayrı branşta 20.080 yetişkine, okuma-yazma, bilgi ve beceri kazandırma eğitimi verilmektedir. Halk eğitimi merkezlerinde birer akşam sanat okulu da faaliyet göstermekte ve döner sermaye işletmesi bulunmaktadır.

Bibi. Çıraklık ve Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Yaygın Eğitim,* Ankara, 1985, s. 4 vd; Ş. Gedikoğlu. *Halk Eğitiminde Örgütlenme ve Sonuçlar,* Ankara, 1966, s. 15 vd., Harnit Zübeyr, *Halk Terbiyesi,* Ankara, 1931, R. Kardaş, *Eğitimde Standartlaşma,* I, Ankara, 1985, s. 190-193; H. Dönmezer, *Halk Eğitimi Problemi,* İst, 1957, s. 25-26.

NECDET SAKAOĞLU

HALK HEKİMLİĞİ

İstanbul'da halk hekimliği uygulamalarında, eski Yunan, Roma ve Arap-İslam uygarlıklarının etkisi görülmektedk. Tıbbın babası sayılan Hipokrat'm bazı hastalıkların tedavisinde uyguladığı kan alma, bardak çekme vb yöntemler, bugün de halk arasında kullanılmaktadır.

Eskiden İstanbul'da hastaya önce muhakkak müshk verilirdi. Buna rağmen iyileşmez ve hastalığı da hafkse, halk Uaçlan kullanılırdı. Soğuk algınlığı, nezle, küçük yaralar, çıbanlar, baş ağrısı, mide bulantısı, hazımsızlık, kırık çıkık gibi hastalıklar, nispeten küçük rahatsızlıklar olarak görülürdü. Hastalık ağırsa, hastaneye başvurulurdu. Eve hekim çağırmak, o zamanlar oldukça lükstü.

Halk üaçları(->), İstanbul halkı için bir şka kaynağıydı. İstanbullular ilkbahar geldiği zaman ilaç hazırlıklarına başlarlardı. Bu amaçla Boğaziçi, Erenköy, Çamlıca gibi yeşillik alanlarda bulunan bitkiler toplanırdı. Bunun dışında İstanbul'un her semtinde, her evin bahçesinde bu şkalı otları bulmak ve toplamak mümkündü.

Günümüzde İstanbul çevresinde yetişen şifalı bitkiler, bu işi meslek edinmiş olan Çingeneler tarafından toplanıp, aktarlara getirilmektedir.

İstanbul'da balıkçılar arasında geleneksel tedavi metotları, günümüzde de uygulanmaktadır. Ağ çekmek, tekneyi karaya çekmek, uzun süre soğuk ve rutubetli ortamda kalmak gibi nedenlerle, balıkçılar arasında mide ve bel fıtığı, mide düşüklüğü, böbrek ve idrar yolları hastalığı, üşütmeye bağlı rahatsızlıklar çok görülmektedk.

İstanbul'da bulunan birçok türbe de, özellikle akıl ve ruh hastalıkları başta olmak üzere, çeşitli hastalıklarda başvurulan manevi tedavi yerleridir. Hastalarm bu türbelere götürülerek, varsa oradaki sudan içirilerek iyileşmeleri beklenmektedk. Örneğin Merkez Efendi Külliyesi'ndeki Çukur Çeşme suyunun sıtmaya, Eyüb Sultan'daki suyun akıl hastalıklarına, Aziz Mahmud Hüdaî Türbesi'ndeki suyun konuşamayan ve yürüyemeyen çocuklara, Ayasofya'da bulunan suyun kalp çarpıntısına iyi geldiğine inanılmaktaydı.

Yalova Kaplıcaları da, halk hekimliği uygulamaları içinde değerlendirilmelidir. Bu kaplıcadan halk, banyo ve içme şeklinde yararlanmaktadır. Yapılan araştırmalara göre, kaplıca suyunun romatizma, sindirim sistemi, böbrek ve idrar yolları ile metabolizma hastalıklarına olumlu etkide bulunduğu .saptanmıştır.

istanbul'da bazı hastalıkların tedavisinde gerek ocaklı (bu işle uğraşan bk aileye mensup olan kişi), el almış (aileden bu işle uğraşandan izin alan kişi), gerekse bu konularda bilgisi olan kişüerden de yararlanılırdı. Bu kişilerin uyguladıkları yöntemler şunlardı:

Alazlamak: Vücutta oluşan sivilceler için uygulanır. Hastanın yüzüne kırmızı, kaim bir bez örtülür. Bu bezin üstüne çok küçük kâğıt kırpıntıları serpilk ve bazı dualar okunarak bu kırpıntılar yakılır. Kırpıntılar sönünce, külleri, hastanın sivilce oîan yerlerine sürülür. *Ateş söndürmek:* Kor halinde bir ateş parçası, hastanın başı, göbeği ve ayakları üzerinde, su dolu bir tasa atılır. Bu işlem yapkırken dua edilerek "Benim elim değil, Ayşe Fatma Anamızın eli" denir. *Çivilemek:* Diş ağrısında bir çivi, çınar veya ulu bir ağaca çakılır. Böylece ağrının geçeceğine inanılır. *Dalak kesmek:* Sıtma hastalığında uygulanır.

İki şekilde olur: 1. Dalak kesecek kişi, dualar okuyarak, hastanın karnına üfledikten sonra, küçük bir bıçağı hastanın karnı üzerinde gezdirir. Daha sonra ateşte kor haline getirilen bir çivi, hastanın karnı üzerinde yedi noktaya hafkçe dokundurulur ve bu noktalara sarmısak sürülür. 2. Bir koyun ciğeri veya dalağı, hastanın karnının üzerine konarak, üç defa çizilir. Hasta bir ciğer veya dalağı, sıcak bir yere asar. Bu kuruduğu zaman, sıtmanın da geçeceğine inanılır. *Kan aldırmak ve sülük yapıştırmak:* Kan aldırmanın sağlık için yararlı olduğu inancı vardır. Bunun için ya ustura ile vücudun muhtelif yerleri çizilerek ya da sülük yapıştırkarak kan aldırıkrdı. *Kırklamak:* Halk arasında "arpacık" veya "itdirseği" denen gözdeki hastalığın tedavisinde kullanılır. İki şeküde uygulanır: 1. Tespihböceği bulunarak bununla arpacığın üzerine kırk defa "Geri, geri" denir ve vurulur. 2. Kırk arpanın her biriyle bir defa arpacık çıkan yere vurulur ve sonra arpalar bir kâğıda sarkarak bir kuyuya atılır. *Korku basmak:* Korkudan oluştuğuna inanılan hastalıklarda uygulanır. İki şekildedk: 1. Hastanın ağzına işaretparmağı sokularak, damağı yukarıya doğru üç defa kaldırılır. Sonra hastanın kulakları avuçlarla kapatılarak, başı üç defa yukarı kaldırılır. 2. Dua okunarak, hastanın kasıkları ovuşturulur. *Kurşun dökmek:* Büyü ve nazar sonucu olduğuna inanılan hastalıklarda kullanılır. Bir miktar kurşun, madeni bir kepçede eritilir. Hastanın başı ve vücudu bir bezle örtülür. Büyük madeni bir tasa su konur. Erimiş kurşun, hastanın başı, göbeği, ayakları ve yattığı odanın sağ köşesi veya eşiği üzerinde, tastaki suya dökülür. *Okutmak:* Romatizma, baş dönmesi, göz ve kulak ağrıları, uykusuzluk, iştahsızlık, nefes darlığı, ishal, sarılık gibi hastalıklarda hastalar, hocalara okutulurdu. *Sarılık kesmek:* Sarılık hastalığında uygulanır. Hastanın iki kaşının arası veya dilinin altı kesilerek kan akıtılır. *Sıtma bağlamak:* Sıtma olan hastanın boynuna, koluna veya bileğine iplik bağlanarak yapılan bir uygulamadır. *Şerbet dökmek:* Özellikle akıl, ruh ve sinir hastalıklarında uygulanır. Şekerli su ke hazırlanan şerbet bir dörtyol ağzında, dua okunarak dökülür. *Tütsülemek:* Nazarla oluştuğuna inanılan hastalıklarda kullanılır. Yakılan üzerlik, çöreotu, kuru karanfil, günlük, tuz, biber, soğan veya sarmısak kabuğu gibi maddelerin dumanı hastaya tutulur.

Bibi. M. Alp, "Eski İstanbul'da Halk İlaçlan" *TFA,* S. 186 (Ocak 1964); E. Asil, "Osmanlı Saray Eczacılığı ve Osmanlılar Devrinde Kullanılan Droglarm Farmakoloji ve Farmakognozi Yönünden İfade Ettiği Değerler", (doktora tezi), Ankara, 1974; M. H. Bayrı; "İstanbul'da Kullanılan Bazı Halk İlaçlan", *HBH,* S. 91 (1939); Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, 96-123; T. Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi,* İst., 1984; M. Değer, "İstanbul'da Bazı Cami ve Türbelerde Bulunan Şifalı Sular", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1989; A. Demirhan, *Mısır Çarşısı Drogları,* İst., 1974; V. Ö. Göksoy, "İstanbul'daki Balıkçı Ailelerinde Halk Hekimliği", *Türk, Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1989; S. Sarı, "Halk Hekimliğinin Dünü ve Bugünü", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1989; İ. Ülker, *Türkiye'de Sağlık Turizmi ve Kaplıca Planlaması,* Ankara, 1988.

ALPARSLAN SANTUR

HALK HİKÂYELERİ

Halk edebiyatımızın anlatmaya dayanan türleri arasında halk hikâyelerinin son derece özel bir yeri vardır. Masal, fıkra ve efsane gibi anlatmaya dayalı diğer dalların yapısında yer alan olağanüstülükler, inanılması güç olaylar veya kısa olması sebebiyle bizleri fazlasıyla meşgul edemeyen özellikler, halk hikâyelerinde görülmez. Anlatılmaları bile öbürlerine göre daha farklı olan ve anlatıcakrı özel adlarla anılan bu türün elbette diğerlerine göre daha farklı ve değişik özellikleri olacaktır. Halk hikâyesi ke diğer dakarı, mesela masalı karşılaştırırsak bütün bu söylenenler kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Halk hikâyeleri üzerinde araştırma yapanlar konuya sınıflamayla başlayıp hikâyelerde anlatılan olayların kaynaklanma inmekle devam etmişlerdir. Günümüzde gittikçe artan hikâye incelemelerinin hemen hepsinde görülen bu yapı, sınıflamada yer alan özel bir dal olan "İstanbul halk hikâyeleri" incelemeleri için tam anlamıyla bk çıkış yolu değüdk. Bu sebeple, ask konumuz olan İstanbul hikâyelerinin kendi özel konumu içinde ele alınması yoluna gidkmiştir.

Başta I. Kunos, H. A. Fischer, O. Spies, N. S. Somyarkın (Banarlı), E. Saussey, H. İlaydın vb araştırmacıların 1890'lardan 1940'lara kadar süren sınıflandırma çalışmaları bazen benzer şekillerde görülürken bazen de karşı çıkmalarla sonuçlanır. Bütün bunları toparlayan P. N. Boratav'm çalışması ise âdeta bu görüşlerin değerlendirilip telif edilmesi gibidir. Ancak bütün bu sınıflandırmalarda İstanbul'a has olan ve başlıca özellikleri "kitabi" ve "realist" olmaları olan hikâyelere yer verilmez. M. N. Özön bu hikâyelerin en tanınmışlarının sadece adlarını sayıp özetlerini vermekle yetinir. Boratav, bunlara, çalışmasının başka bir yerinde değinirken, eski hikâyeciliğimizde, yüksek edebiyata mal edemeyeceğimiz ve gerek konuları, gerek şekil ve üslupları bakımından halk hikâyeciliğiyle sıkı bir ilgisi olan bir tip hikâyeden söz eder. Bu görüş sonraki yıllarda daha başka araştırmacılarca yeniden ele alınacak ve değerlendirilecektir. Bunların başında Ş. Elçin ile Ö. Nutku gelmektedir.

Sınıflandırmada İstanbul hikâyelerini, "nazım ve nesir karışık olarak sunulan halk hikâyeleri" başlığı altında vermek bir zaruretten kaynaklanmaktadır (bak. halk edebiyatı). Böyle yapılmadığı takdirde bu hikâyeleri genel edebiyat sınıflamasında bir yere oturtmak son derece güç olacaktır. "Kahramanlık hikâyeleri" ve "sevda hikâyeleri" gibi, gerçekten nazmın ve nesrin bir arada yer aldığı halk hikâyelerinin yanında, genellikle mensur olarak görülen bu gerçekçi hikâyeleri özel bir dal olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Ali Âli Efendi'nin "Hançerli Hanım" mda manzum bölümlerin az da olsa yer aldığını unutmamak gerekir.

"İstanbul hikâyeleri" başlığını, olayların merkezim İstanbul kabul eden, sadece İstanbul'da anlatılan her türlü hikâye olarak da kabul edebiliriz. Bu sonuncu değerlendirme dikkate alınacak olursa incelenecek hikâye sayısının birdenbire artacağı görülecektir: Meddah hikâyeleri, olayları İstanbul dışında yaşanan hikâyeler, sınıflandırmanın ilk iki dalında yer alan kahramanlık ve sevda hikâyeleri vb. Böyle bir geniş açı ise İstanbul mührü vurulmuş hikâyelerin diğerleriyle karışmasına yol açacaktır.

İstanbul'da Köroğlu kollarının yüzyıllar boyu anlatıldığı, özellikle yaşlı hanımlann dilinde sevda hikâyelerinin can bulduğu bir gerçektir. Meddahların anlattığı hikâyelerin sayısı ise, her anlatılışta biraz değişerek yenilendiği için son derece fazladır. Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak* adlı eserinde, kahve içiminin artması sebebiyle hikâye anlatanların işinden gücünden kaldığı anlatılmaktadır. Avrupalı seyyahların hatıralarında bu meddahlarla ilgili çok ilgi çekici tespitler yer almaktadır. Nutku'nun çalışmasmda yer alan pek çok meddah hikâyesine, dönemlere göre sayıca farklılık gösterseler bile, ilgi hiçbir zaman azalmamıştır.

I. Kunos, halk hikâyelerinin yapısını, adlandırmaya gitmeden "fasıl" adını verdiği dört bölümde, P. N. Boratav ise "fask", "döşeme" ve "hikâye" olmak üzere üç bölümde inceler. Nutku meddah hikâyelerini "başlangıç", "açıklama", "senaryo" ve "bitiş" olmak üzere dört bölümde değerlendirir. İstanbul adıyla bütünleşen ve Boratav'm "realist", Elçin'in "kitabi, mensur, realist" olarak vasıflandırdığı hikâyeler ise birincilerinden daha çok ikincilere yak-

Köroğlu Hikâyesi'nin *Meşhur Köroğlu* adıyla basılmış "İstanbul Rivayeti" diye de bilinen ilk kolu, taşbaskı, 1302/1885.
M. Sabri Koz koleksiyonu

Halk arasında baskıları kadar yazmaları da okunan "Ferhad ile Şirin" hikâyesinin bir yazma nüshasının 3. cildinden iki sayfa. ***M. Sabrı Koz koleksiyonu***

laşır. Hattâ benzer konuların değişik adlarla her ikisinde de anlatıldığı görülür. Nutku ad verme yerine bir madde başı yapmayı tercih eder. "Gerçekçi" hikâyelerin ilk örneklerini yayımlayan Özön ise herhangi bir ad vermemektedir.

Daima Anadolu'da da anlatıldığı üslup ile sergilenen, erkek anlatıcı ve dinleyiciden çok kadın anlatıcı ve dinleyiciye hitap eden sevda hikâyelerinde İstanbul'u bulmak çok zordur. Olaylar, genellikle haritalarda var olan şehirlerde yaşandır (Isfahan/"Kerem ile Aslı", Tebriz/'Âşık Garip", Buhara/"Ekf de Mahmud", Erzincan/ "Asuman ile Zeycan"). Kunos bu mekân seçimi konusunda, Hindistan'ın veya *1001 Gece'den* alınma fantastik tasavvurla çevrili Doğu ülkelerinin kendilerini olduğu kadar Türkleri de etkilediğini söyler.

Meddah hikâyelerinin mekânım ise uzaklarda aramaya gerek yoktur. Olayların bir bölümü başka yerlerde başlasa veya devam etse bile İstanbul vazgeçilmez bir mekân olarak yer alır. Zaman zaman Mısır ve Cezayir gibi, artık eski "Şark"tan farklı olan ülkelere kaçıldığı, tekrar İstanbul'a dönüldüğü görülür. Bu hikâyelerin olayları daha çok II. Osman **(1618-1622)** de IV. Murad **(1623-1640)** dönemlerinde yaşanır.

Nutku'nun tanıttığı meddah hikâyeleri arasmda *Yusuf ile Züleyha* mesnevisinden alman dhamla düzenlenen bk hikâyenin yanında çeşitli masallardan faydalanılarak düzenlenenler de vardır. Bu masal kaynaklı hikâyeler arasmda *1001 Gece'den, Billur Köşk'tea* almanlar da görülür. Gerçekçi İstanbul hikâyeleri arasmda önemk bir yeri olan. hattâ bu türün örnekleri arasında *Letâifname(->)* adlı bir de varyantı bulunan *Hançerli Hanım Hikâyesi(->)* hem meddah hikâyeleri, hem de halk kitapları arasmda yer almaktadır. Bu hikâye de *Hâin Kahya* ve *Binbirdirek Batakhaneleri* olarak da tanınan *Tayyarzade Hikâyesi* 'nin6-0 ayrıca Karagöz faslına çevrildiği de unutulmamalıdır.

Gerçekçi hikâyeler âdeta meddah hikâyelerinde zaman zaman görülen olağanüstülüklerin, masal unsurlarının ayıklanıp olayların gerçekçi biçimde tasvir edildiği anlatmalardır. Onlardaki olaylan "her insanm basma gelebilecek olaylar" olarak görmekteyiz. Sayıları fazla olmamakla birlikte bir devrin İstanbul'unu anlattıkları, bir devirde İstanbul'un okuma ihtiyacını karşdadıklan için bu hikâyelerin edebiyat araştırmalarındaki yeri tartışdamaz.

Bu hikâyelerin sayısı 10 kadardır. Ancak hepsinin bilim dünyasının ışığına kavuşması zaman aralıklanyla olmuştur. İlk defa 1. M. K. (İnal) 1928'de "Hançerli Hanım"ın müellki Ali Âli Efendiyi tanıtırken hikâyenin de özetini vermiş ve birkaç cümle de de olsa görüşlerini dile getkmiştir. Burada, hikâye ve masallarımıza yüzyıllardan beri aydınlarımızın bakış açısının yeni bir şekli yer almaktadır. İnal, hikâyenin yazılmasına özen gösterildiğini belirttikten soma konuyu pek "avam pesendâne" bulmaktadır. Ayrıca, "muhavere'ler tabii değildir; "kocakan hikâyeleri" ibaresi, bize Namık Kemal'in *Mukaddime-i Celâl'mdeki* bazı satırları hatırlatmaktadır.

Bu hikâyeleri ük defa topluca ele alan Özön sadece "Hançerli Hanım", "Letâkname", "Tayyarzade", "Çevri Çelebi" hikâyelerinin adlarını saymış ve özederini veımiştk. S. E. Siyavuşgk. Karagöz faslına çevrilen ve daha ziyade İstanbul'a has halk hikâyelerini sayarken "Hançerli Hamm"m yanına "Binbirdirek Batakhanesi" ile "Hain Kâhya" hikâyelerini ekler. Ismaü Habib'in sınıflamasında "Hançerli Hanım'la bklikte "Meddahlık" bahsinde yer alan "Sansar Mustafa"(-0 ("Tayyarzade" ise "Aşklı hikâyeler" bahsinde gösterilir), Boratav'm eklediği "Kanlı Bektaş", Elçinin eklediği "Tıflî ile İki Biraderler Hikâyesi"(->), "Evhâd Çelebi Hikâyesi", "Ferruhdü de Mehmed Bey'in Hikâyesi" bu türün kadrosunu meydana getirir. M. Tevfik'in "Üç Gün Alâka Soma İzdivaç" adıyla verdiği hikâye ise, gerçekçi hikâyelerle birlikte Tanzimat döneminin dk romanlarının izlerini taşımaktadır.

Bu hikayelerdeki olaylar IV. Murad dönemi İstanbul'unda geçer. Sultan, nedimi Tıflî ve dönemin ünlü fıkra tipi Bekri Mustafa da ikinci derecede şahsiyetler olarak yer alırlar.

Hikâyelerin bazdannda konuyu ortak çizgiler etrafında toplayabdiriz. Azılı bir kadının işlettiği batakhaneye düşen hikâyenin erkek kahramanı, çeşitli ölüm tehlikeleri atlattıktan soma bir arkadaşmın olam biteni padişaha anlatmasıyla kurtulur. Hikâye sonlarında kötülerin cezalandırılması biraz da masalları hatırlatmaktadır.

Hikâyerin düzenleyicisi veya yazan diyebileceğimiz sahipleri, biri dışında belli değildir. "Hançerli Hamm"ın müellifi, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Ali Âli Efendi'dir. Bazı hikâyelerin ("Sansar Mustafa" vb) yazıldığı tarih belli değildir; bazılarının ise yazma nüshalarının okunduğu tarihler bellidir ("Hançerli Hanım" vb). Hikâyeler arasında basılı olanlar da vardır ("Çevri Çelebi", "Tayyarzade" vb). Bunlardan bazdarının basım tarihi ise belli değddir ("Tıflî ile İki Biraderler" vb).

Bu hikâyeler arasında yalnız sonuncuları, "gerçekçi" karakter gösterenleri İstanbul'a has hikâyeler olarak kalabilmişler, imparatorluğun başşehrinden pek dışan çıkmamışlardır. Diğer hikâyelerin bir bölümü zaten İstanbul'a mahsus olmayıp "istanbul'da da anlatılan hikâyeler" olarak bilinmekteydder.

Bugün bu hikâyelerin, belki birkaçım bken az sayıda ihtiyara, bir o kadar da meraklıya rastlayabiliriz. Diğerleri, görevlerini tamamladıkları için unutulmaya terk edilmiştir, tıpkı masallar, efsaneler gibi. Ancak, son çeyrek yüzyıldır günümüz roman ve hikâye yazarlarımızla şairlerimizin bu konulara da eğddikleri görülmektedir. Afet İlgaz'ın *Halk Hikâyeleri* (1972), Tarık Dursun K.'nm *Bağrıyanık Ömer ile Gözel Zeynep'i* (1972) ilk akla gelebilen adlardır. Tomris Uyar'ın *Ödeşmeler*'indeki (1973) bir hikâye de konumuzla ilgilidir. Afşar Timuçin'in *Destanlar*'(1969) adlı eseri ise 5 halk hikâyesinin yeni bir anlayışla nazma çekdmiş şeklidir. Dikkati çeken nokta, içlerinde "gerçekçi" hikâyelerin olmaması, hepsinin klasik anlamdaki halk hikâyelerinin yeniden yazımı veya benzerleri olmasıdır.

BibL İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], "Meşâhir-i Meçhule", *TTEM,* XVIII, 96 (1 Haziran 1928), s. 37-51; M. N. Ozon, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., 1936; S. E. Siyavuşgil, *Karagöz,* İst., 1941; O. Spies, *TürkHalk Kitapları,* İst., 1941; İsmail Habib ISevük], *Edebiyat Bilgileri,* İst, **1942;** P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği,* İst, 1946; M. Rasih Özgen (çev.), "Yabancı Gözüyle Kabataş-Dolmabahçe", *Yeni Tarih Dünyası,* II, S. 17 (1954), s. 677-679; Ş. Rado, "Kahve Üzerine", *Hayat Tarih Mecmuası,* II, S. 11 (1 Aralık 1969), s. 4-5 *(Mizan'ül-Hak'tan* sadeleştirilmiştir); E. Ünal, "İstanbul'da İlk Kahveler", *oe'l,* S. 5 (1 Haziran 1966), s. 22-27; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-**106;** ay, "Destân-ı Kıssa-i Şâd ile Gam/Fermhdil ile Mehmed Bey'in Hikâyesi", *Türk Kültürü Araştırmaları,* XV, S. 1-2 (1976), s. 167-201; ay, "Sansar Mustafa Hikâyesi", *ae,* XVI, S. 1-2 (1977-1978), s. 195-224; ay, "Evhad Çelebi Hikâyesi", *Mehmet Kaplan İçin,* Ankara, 1988, s. 59-71; ay, *Halk Edebiyatı Araştırmaları,* II, Ankara, 1988; B. Necatigil, "Halk Hikâyelerimizin ve Halk Kitaplarımızın Yapıları, İncelenmesi. Çağdaş Edebiyata Etkileri", *Milliyet Sanat Dergisi,* VIII, S. 176 (19 Mart 1976), s. 4-7; İ. Enginün-M. Kutlu "Halk Hikâyesi/Hikâyeleri", *TDEA,* IV (1980-1981), s. 57**-62;** P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı,* (4. bas.), İst, 1982, s. 51-66; N. Sakaoğlu, "Hal-

km Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları", *TT,* III, S. 18 (Haziran 1985), s. 37-39; A. Öztürk, *Türk Anonim Edebiyatı,* ist., 1985, 81-84; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* ist., 1991, s. 64-65; Nutku, *Meddahlık.*

SAİM SAKAOĞLU

HALK İLAÇLARI

İstanbul'da kullanılan halk ilaçlarının büyük kısmında bitkilerden yararlanılmaktadır, ilin denizle olan kgisi nedeniyle, özellikle balıkçkar arasında kullanılan halk ilaçlarında, deniz üriinlerinin de yer aldığı görülmektedir. Madensel (taş, toprak, su vb) kökenli halk kaçları ise çok azdır (bak. halk hekimliği).

istanbul'da eskiden beri halk arasında kullanıldığı tespit edken halk ilaçları, kullanıldıkları hastalıklara göre şunlardır: *Anjin:* Elma ve karabiber pişirilerek lapa haline getirilir. Bir bezle boğaza sarılır. *Arpacık:* Sarmısak, arpacık çıkan yere sürülür. *Astım:* "Boru" adında yapraklı bir bitkinin yapraklan sigara gibi sarılarak içilir. *Ateş:* Patates dkim dilim kesilerek bir bezle alna bağlanır ya da alna sirke sürülür. *Bademcik ağrısı:* Kuru dut, süt ile kaynatılır ve soğutulur. Koyulaşıncaya kadar karıştırılır. Bir bezle boğaza sarılır. *Bağırsak kurtları:* Her gün aç karnına kabak çekirdeği yenir ve sonra süt içilir. *Basur:* 1. Üvez kökü kaynatılıp suyu içilir. 2. Sarmaşık yutulur, buğusuna oturulur. **3.** Nar kabuğu kaynatılarak suyu içilir. 4. Ayva yaprağı, beyaz zambak yaprağı ve limon kaynatılarak suyu içkir. *Belsoğukluğu:* 1. Maydanoz kaynatılıp buğusuna oturulur. 2. Külde pişmiş patlıcan, cinsel organa sürülür. *Böbrek taşı:* 1. Maydanoz kaynatılıp suyu içilir, 2. Ayrıkotu kaynatılıp suyu içilir. *Burun kanaması:* 1. Enseye soğuk su dökülür. 2. Burna tütün basılır. *Çıban:* 1. Kudret narı çiçeği zeytinyağı ile birlikte bir şişeye konur. Şişe güneşe bırakılır. İçindeki çiçekler eriyince yaranın üstüne sürülür. 2. Pişmiş soğan yaranın üstüne sarılır. **3.** Pişmiş soğan, zeytinyağı ile karıştırılarak yaraya sanlır. **4.** Yaraya domates bağlanır. **5.** Yaraya keten tohumu lapası bağlanır. **6.** Yaraya şekerle karıştırılmış nişasta bağlanır. 7. Arpa unu, bal ile karıştırılıp yaraya sarılır. 8. Yumurta sarısı, şeker, sabun tozu karışımı yaraya sarılır. *Diş ağrısı:* Ağrıyan dişe tuz ya da ispirto konur. *Dolama:* 1. Zeytinyağı, pişmiş soğan ve sabun rendesi karıştırılır; bir bezle parmağa sarılır. 2. Dolama olan parmak sıcak pişmiş kahvenin içine batırılır. *Egzama:* 1. İnckin yaprağı kurutulup havanda dövülür ve elenir; bal ile karıştırılıp her sabah aç karnına yenir. 2. Isırgan kaynatılarak suyu içilir ve posası egzama olan yere sarılır. **3.** Isırgan kaynatılarak suyu ile banyo yapılır. *Göz ağrıları:* 1. Ilık çay pansumanı yapılır. Çapaklanan ve toz giren gözlere de uygulanır. 2. Göze limon ve anne sütü damlatılır. *Guatr.* 1. Kırlangıçbalığı yağı harici ve dahili kullanılır. 2. Deniz süngeri kurutulduktan sonra yakılır. Meydana gelen kül, bal ile karıştırılıp, sabah aç karnına yenir. *İdrar zorluğu:* 1. Maydanoz kaynatılarak suyu içilir. 2. Mısır püskülü ve iğde çiçeği kaynatılarak, suyu içilir. **3.** Ayrık kökü, mısır püskülü, kiraz sapı, bakla çiçeği ve maydanoz kaynatılarak suyu içilir. *İshal:* 1. Kahve ile limon karıştırılarak yenir. 2. Atkestanesi çentilerek yutulur. **3-** Taze iç cevizin zan kaynatılır ve suyu içilir. **4.** Kızılcık yenir. **5.** Leblebi yenir. **6.** Demli çay içilir. 7. Bir kaşık nişasta ile pelte yapılır. Buna yarım limon suyu karıştırılarak yenir. *Kellik:* Açılmış kısma sarmısak sürülür. *Kesik ve yaralar:* 1. Tütün basılır. 2. Islak yosun sarılır. **3.** Kudret narı ve şeker karışımı veya kudret narı ve zeytinyağı veya bademyağı karışımı bir hafta güneşte bekletilir. Elde edilen merhem, kanı durdurmak için kullanılır. *Kırık, çıkık, burkulma:* 1. Zeytinyağı, içyağı ve balmumu karıştınkr. Bu merhem, rahatsızlığın olduğu yere sürülür. Bir bezle sarılır. 2. Çekirdekli zeytin sanlır. *Kulak ağrısı:* 1. Kulağın uç kısmında kâğıt yakılır. 2. Kulağa pişmiş sarmısak konur. **3.** Kulağa soğan suyu damlatılır. *Mayasıl:* 1. Sığırdili otu kaynatılır, sabah akşam suyundan bir fincan içilir ve bu su ke banyo yapılır. 2. Defne tohumu, devedikeni, ısırgan ve ardıç dövülerek şekerle karıştırılır ve aç karnına yenir. **3.** Ağaç mürveri tohumu yutulur. *Mide ağrısı:* 1. Nane ile limon kaynatılarak çay gibi içilir. 2. Boruçiçeği kaynatılarak suyu içilir, **3.** Zeytin yaprağı kaynatılarak suyu içilir. **4.** Ülserde, kudret narı ve bal karışımı içkir. **5.** Karanfil ile zencefil kaynatılıp, sabah akşam aç karnına suyu içilir. *Nasır.* Domates sarılır. Daha sonra yumuşayan kısım kesilir. *Öksürük:* 1. Ayva çekirdeği kaynaülır. Bu su ılık olarak hastaya içirilir. 2. Hatmi çiçeği kaynatılarak suyu içilir. **3.** Akşam yemekten sonra, yatmaya yakın bir kaşık zeytinyağı içilir. **4.** Keten tohumu su ile kaynatılır. Lapa haline gelince, bir tülbent arasına konularak hastanın sırtına bağlanır. **5.** Ayva yaprağı kaynatılıp suyu içilir. **6.** Denizkadayıfı sütle kaynatkıp içilir. *Romatizma:* 1. Atkestaneleri soyularak rende yapılır. İspirto ve kırmızıbiberle kanştırılarak bir kavanoza konur ve ağzı kapatılarak güneş gelmeyen bir yerde dokuz ay saklanır. Romatizma olan yere sürülür. 2. Karalahana yaprağı sıcak suya bırakılır ve ara sıra romatizmalı yere konur. **3.** Karaturp rendelenir ve ağrıyan yere sarılır. **4.** Yılanbalığı pişirilip yenir. **5.** Saf alkolde iki gece ayazda bekletilen denizanası ağrıyan yere sürülür. *Safrakesesi iltihabı:* Yabangülü ağacının kökünün üstü koparılıp kaynatılarak suyu içilir. *Sancı:* 1.1-2 dilim ekmek kızartılır, üzerlerine kırmızıbiber serpilerek, sıcak sıcak hastanm kanuna konur. 2. Karnı ağrıyan çocuklar için zeytinyağı ile pişmiş yumurta, bir bezle çocuğun karnına bağlanır. **3-** Meyankökü, şeker ve su ile kaynatılarak sıcak sıcak içilir. **4.** Kurutulmuş limon kabuğu çiğnenir. **5.** Kekik kaynatkıp, suyu içilir. *Sarılık:* 1. 7 ağacın yaprağı ve 7 ağacın toprağı toplanarak, bir kap içinde sabaha kadar bekletilir. Sabah onun suyu ile erkenden yıkanılır. 2. Alnın ortası, dilin altı veya kulağın arkası jilet ile kesilerek kanatılır. **3.** Hastanın idrarı haberi olmadan kendisine içirilir. **4.** Hastaya köpek pisliği yedirilir. *Soğuk algınlığı:* 1. Eklem yerlerine veya bütün vücuda tuz ve limon karışımı sürülür. 2. Pekmez ve karabiber karıştırılarak kaynatılır. Bu karışım içilir ve vücut terletilir. **3.** Keten tohumu lapası bir bezle sırta sarılır. *Şeker hastalığı:* Hastaya dut yaprağı yedirilir. *Şiş:* Çiğnenmiş ekmek, bir tülbent içinde, şişen yere bağlanır. *Uyuz:* 1. Dişbudak ağacı yakılır, külü su ke karıştırılarak vücuda sürülür. 2. Şeftali yaprağı döğülür, vücuda sarılır. **3.** Tuz ve şeker kanştırılarak hastaya yedirilir. **4.** Hastanın vücuduna tuzlu su sürülür. *Verem:* 1. Kaplumbağa kanı, konyakla karıştırılarak hastaya içirilir. 2. Bakla çiçeği kaynatılarak suyu içilir. *Yanık:* Kuyu suyu, talk pudrası ve zeytinyağı karıştırılarak, yaranın üzerine sürülür. *Arı sokması:* Sokulan yere domates veya çamur sarılır.

Osmanlı döneminde şifalı ot toplayıcıları
Turhan Bayîop koleksiyonu

Bibi. M. Alp, "Eski istanbul'da Halk İlaçları", *TFA,* S. 186 (Ocak 1964); M. H. Bayrı, "İstanbul'da Kullanılan Bazı Halk İlaçlan", *HBH,* S.

91, 1939; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, 96-123; A. Demirhan, "Yalova'nın Bazı Köylerinde Halk Hekimliği", *TFA,* S. 280 (Kasım 1972); V. Ö. Göksoy, "İstanbul'daki Balıkçı Ailelerinde Halk Hekimliği", *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1989; M. N. Ayral, "İstanbul'da Halk İlaçları, *HBH,* S. 72, 1937.

ALPARSLAN SANTUR

HALK KİTAPLARI

Halkın okuma ihtiyacını karşılamak amacıyla, basit bir dk ve örgüyle ve çok çeşitli konularda yazılan, önceleri kkel teknik ile basılıp resimlenen kitaplardır. Taşbaskı tekniğiyle çoğaltılıp Anadolu'nun her köşesine, özellikle Darendeli seyyar kitapçıların eliyle ulaştırılan kitapların sayısı araştırmacılara göre değişmektedir. Bunda, "halk kitabı" kavramının sınırlarının kesin olarak çizilememiş olmasının rolü vardır. Çünkü, halkın okuduğu kitapların bir bölümü hikâye etmeye dayanan ve benzer adlarla "halk romanı" veya "halk hikâyesi" diyebileceğimiz eserlerdir. Ancak, dini muhtevalı kitaplardan Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve İncÜİ Çavuş fıkralarına, *Yunus Emre Divanı'ndan Ferec Bade'ş-Şidde'den* çıkma "Seyfülmülûk" hikâyesine ve mektup örneklerine varıncaya kadar pek çok kitabı geniş çerçeveli bir sınıflamanın içine sığdırmak da son derece güç olacaktır.

1937'de "halk romanlari'mn yeniden işlenmesi konusunda dönemin Matbuat Umum Müdürlüğünce hazırlanan listede sayı 70 kadarken, P. N. Boratav bu sayıyı 1946'da "100'ü geçiyor" şeklinde kade etmektedir. Hattâ o, sayının araştırmalar sonucunda "150, hattâ 200'ü bulacaği'nı eklemektedir. F. Türkmen de sayıyı 150 olarak vermektedir. Ancak bütün bunlar iyi bir araştırma sonucu derleneceği tahmin edilen halk hikâyelerinin sayısıdır; halkın okuduğu diğer kitaplar bu sayıya dahil değildir. O halde, halkın okuduğu kitapların sayısı daha da artacaktır.

Sınıflama konusunda bazı araştırmacılar dallann sayısmda birleşseler bke ad ve konularda birleşememektedir. Konuya kk defa eğilen F. R. Güloğul daha kitabın başında, o günlerde (1937) halkm okumakta olduğu kitapları şöyle sınıflandırıyordu. 1. Dini kitaplar: *Namaz Hocası, Hüccetü'l-İslam,* 2. Din ve mezhep etkileri altında yazılmış cenk kitapları: *Muhammet Hanefi Cengi, Hayber Kalesi, Berber Kalesi,* 3. Aşk masalları: *Kerem ile Aslı, Aşık Garip, Leylâ ile Mecnun, 4.* Divanlar: *Karacaoğlan, Yunus Emre, Niyazi-iMısrî,* 5. Milli cenk ve kahramanlık kitapları: *Köroğlu,* 6. Dini hurafeye boğan kitaplar: *Eski Mızraklı İlmihal,* ilavelerle değiştirilmiş *Mevlid.*

Güloğul, bu sınıflamasının sonunda, ilhamı bu kitaplardan alınarak yazılan iki yeni daldan ve örneklerinden de söz ediyordu: Bunlardan ilki ikinci maddenin, ikincisi ise üçüncü ve dördüncü maddelerin birleşmesinden ortaya çıkan yeni şekillerdir.

Güloğul, harf devriminden sonra başkan kitapları da, "taşbasma aslı olanlar", "halk ağzından toplananlar" ve "telif edilenler" diye üçe ayırdıktan soma, son iki dala giren örnekleri de yeniden sınıflandırarak dörde ayırmaktadır: "Aşk hikâyeleri", "cenk kitaplan", "halk ağzından dinlenilen hikâyeler" ve "milli kitaplar". Boratav, 1946'da yapüğı sınıflamada, her ne kadar bu sonuncu sınıflamayı aldığım söylerse de, o âdeta Güloğul'un bütün sınıflamalarından yola çıkarak telif edici bir sınıflama yapmıştır.

"Halk kitaplan" denilince daha çok anlatmaya dayalı olanlar akla geldiği için, bazı araştırmacılar yalnızca bunlan değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bu alanda yazılan ilk kitabı da dilimize çeviren B. Necatigk basit bir sınıflandırmayla "aşk" ve "kahramanlık" hikâyeleri olmak üzere ikiye ayırır. Aynca hikâyenin yapısı da dört bölümde incelenir. Bu konudaki son sınıflamayı N. Sakaoğlu yapmıştır.

1. Aşk hikâyeleri *(Asuman ileZeycari),* 2. Olağanüstü kahramanlık masalları *(HazretiAli Kan Kalesi, Gazavât-ı Seyyid Battal Gazi),* 3. Değişik kurguda cenk, aşk, korku serüven kitapları *(Ali Baba ve Kırk Haramiler. Temimdar Hikâyesi),* 4. Mizah hikâyeleri (Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Karagöz metinleri), 5. Din kitaplan *(Namaz Hocası, BinbirHadis, Mevlid-i Nebevi),* 6. Değişik konulu kitapçıklar *(Rüya Tabirleri, Güzel Mektup Numuneleri).*

Burada, diğerlerinde yer almayan dördüncü ve sonuncu dallar dikkati çekmektedir. Aynca, öbür sınıflandırmalarda yer alan "mkli kitaplar/milli cenk ve kahramanlık kitapları" dalının yer almadığı, örneği olan "Köroğki'nun genel bir başlık altında, *Ali Baba, Dürr-i Yekta, Hançerli Hanım* gibi farklı yapıdakkerle bir arada verildiği, özellikle harf devriminden soma kaleme alınanların sınıflandırma dışı kaldığı gözden kaçmamaktadır.

Halk kitaplarının dili, oldukça yalın ve aşırı süsten uzak olup özekikle anlatmaya dayananlar Arapça ve Farsça tamlamalardan armdırdrmştır. Anlaşılması kolay, zihinlerde sorular uyandırmayan bir yapıya sahip olan bu kitapların bir bölümünün yazma ve basma nüshalarının olmasına karşılık bir bölümü sadece ağızlardan derlenmiştir. Boratav halk hikâyelerinin ancak 5-6 tanesinin yazma nüshasının veya nüshalarının olduğunu kaydeder (1946). Bu sayı günümüzde az da olsa artmıştır. Ayrıca *Nasreddin Hoca, Mevlid-i Nebevi, Hançerli Hanım,* Karagöz oyunlan gibi bazı halk kitaplarının da yazması mevcuttur. Bu kitapların taşbaskı usulüyle çoğaltılmaları da 1863'ten sonraya rastlar.

B. Necatigk, bu kitapların anlatmaya dayananlarım tanımlarken bir yandan "tıkız", "acemice", "ilkel", "eksik" olduklarını belirtir öbür yandan da "sevimli birer kısa roman" şeklinde değerlendirir. Diğer kitaplar ise konularına göre az çok bu özelliklere yaklaşır veya bazılarında olduğu gibi dikkati çeken bir uzaklaşma görülür.

Halk kitaplarının bir bölümünde basit çizgilerle de olsa resimlere rastlanır. M. Aksel ve G. Derman bu resimleri incelemiş ve hikâye-resim kişkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Derman'a göre bu resimlerin bir bölümü acemice şeyler olup resim kurakanna uyulmamış, oranlar dengelenememiş ve kompozisyon duygusu gelişmemiştir. Diğer bir bölüm ise, asıl halk resmi karakteristiği gösterenlerdir. Bunlar acemice karalamalar değilse de Batı resim anlayışının etkisini pek sindirmiş değildir. Sonuncu bölümü ise Batı tarzı resme en yakın unsurların bulunduğu resimler oluşturur.

Bu kitaplar genellikle belli matbaalarda basdır, belli kitapçı dükkânlarında satılır veya cami avlularıyla eski hanların giriş kapılarında sergilenirlerdi. Önceleri Vezir Haninda, Çadırcılar'da basılan bu kitaplar daha soma Babıâli'ye kadar inmiştk. Ancak satış için Babıâli ve Nuruosmaniye'nin ara sokaklarında ve yeni tarz işhanlarının girişlerinde sergilenme imkânı bulabilmiştir. Günümüzde yeni teknikle basılıp resimlenen, hattâ renkli kapaklarla süslenen bu kitapların sayısı son derece azalmıştır.

Bu kitapların bir bölümünde "batıl iti-

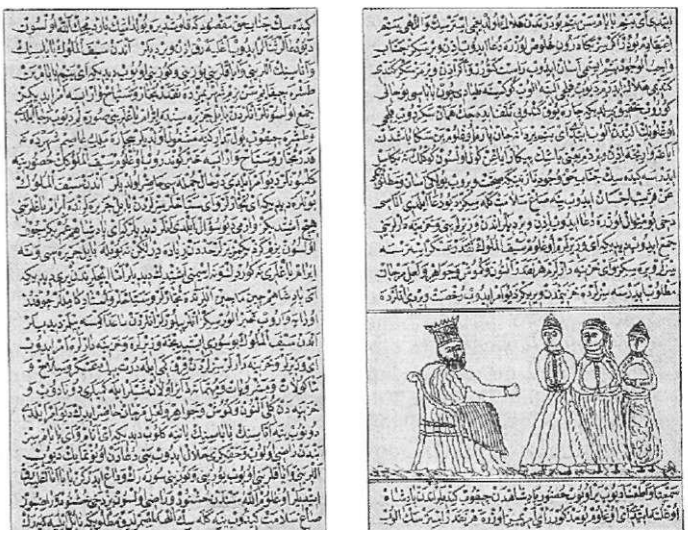

Yaygm bir Doğu hikâyesi olan *Seyfülmülûk* 'un taşbaskı bir nüshasından resimli ve resimsiz iki sayfa. 1307/1899. *M. Sabrı Koz koleksiyonu*

Latin harfleriyle basılan halk kitaplarından iki örneğin kapaklan: *Sürmeli Bey,* 1959 ve *Âşık Garip,* 1935.
M. Sabri Koz koleksiyonu

katlar", "irticai fikirler" ve "geri zihniyetler" olduğu için ıslahı yoluna gidilmesi düşünülmüştür; ancak dönemin maarif vekili, harf devriminden doğan yenileşmeyi bu iş için seferber edemediği için bir kısım sözler aynen devam etmiştir. Bununla birlikte *Ejder Kalesi, Kan Kalesi* gibi baştan sona hurafelerle dolu olan kitapların, bazen başına, bazen sonuna, okuyucuyu uyaracak ibareler eklenmiştir. M. Zeki Korgunal'ın 1932'de yayımlanan *Ejder Kalesi* adlı kitabındaki uyarı cümleleri şöyledir: "Bu gibi kitapları inanmak için değil, ancak hoş vakit geçirmek için okumalısınız. Çünkü bunların hiçbirisi tarih ve hakikate dayanmaz"

Dahiliye Vekâleti'nin 1937'de başlattığı bir faaliyetle bu tür kitapların yeniden ve gözden geçirilerek yazılması istenilir. Bu iş için devrin önde gelen yazarlarına gönderilen resmi yazıya kaç kişinin cevap verdiği bilinmiyorsa da gazete ve dergilerde N. Ataç, P. Safa, B. K. Çağlar, H. C. Yalçın, 1. H. Baltacıoğlu, H. F. Ozansoy ve B. Cahit birbirinden farklı görüşler ileri sürerler. GüloğuPa göre roman ve hikâye yazanlar halk kitabı yazma konusunda pek de başarılı olamadılar; çünkü onlar halkı tanımıyorlardı, halk zevkini bilmiyorlardı, halkın bu kitaplarda neler aradığını, neler bulduğunu bilmiyorlardı; halk kitaplarındaki kahramanları kendi hayallerinde cevaplandıramıyorlardı vb.

Sayıca bu kadar çok olan halk kitaplarının tamamının İstanbul'da basılmasına karşılık hangileri gereken ilgiyi görüyordu ve içlerinde olayları İstanbul'da geçenleri var mıydı? Elbette bu kitaplar ilgi görüyordu; ancak bir bütün olmaktan çok bazıları ilgi görebiliyordu. Olaylan İstanbul'da geçenlerin sayısı pek de fazla değildi. Ayrıca bunların İstanbul'da okunmalarının başka sebepleri de vardı. *Hançerli Hanım,* gerçekçi bir hikâye olup İstanbul'a mahsus idi; Karagöz oyunlan, mesela "Salıncak Sefası" gölge oyunu olarak zaten zevkle seyrediliyordu. Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa ve İncili Çavuş gibi fıkra tiplerinin nükteleri yıllardan beri anlatılagelmekteydi.

Halk kitapları bir dönemin insanına kitap okuma zevkini kazandırdığı gibi onların eğlenmelerine de yardımcı olmuştu. Günden güne gelişerek 30-35 yıl önce duraklama dönemine girmiş, günümüzde ise sona yaklaşmıştır. Süleyman Tevfik (Özzorluoğlu), Remzi Daniş Korok, Selami Münir Yurdatap, Muharrem Zeki Korgunal, Murat Üraz, Eflatun Cem Güney gibi adların kalemiyle kâh aynen, kâh sadeleştirilerek yazıya aktarılan bu kitaplar birkaç basım ve yayınevinin gayretleriyle ayakta durabilmişti. Harf devriminden aşağı yukarı 70 yıl önce basımevlerinde hurufatla basılan bu kitaplar daha sonra "taş destgâhı", "litografya destgâhı" adlarıyla anılan basımevlerinde basılmaya başlanır. Daha sonra şahıs adlarına kurulan basımevleri devreye girer: İbrahim Efendizade, Ali Raif Efendi, Hacı Necip Efendi, Süleyman Efendi, Hulusi Efendi vb. II. Meşrutiyet'ten sonra basımevi adları yeni bir kimliğe bürünür: Sadâ-yı Millet, Zarafet, Kader, Emniyet vb. Bu dönemde kütüphane adları da konulmaya başlanır: Meşrutiyet Kütüphanesi, Sudî Kütüphanesi vb.

Harf devriminden önce başlayan yayınların 1930'lardan sonra arttığı dikkati çekmektedir. Bu dönemin önde gelen basımevlerini şöyle sıralayabiliriz: İkbal, Yusuf Ziya, Emniyet, Bütün kitabevleri, İstanbul Maarif Kitaphanesi, Türk Neşriyat Yurdu ve Bozkurt Basımevi. Bu yayınevleri de önce çizgi romanlara, sonra da televizyon ve videoya karşı koyamamış ve maalesef okuyucusu olan binlerce insan varken görevini tamamlamak zorunda bırakılmıştır.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal (inal), "Meşâhir-**i** Meçhule", *TTEM,* XVIII, 96 (1 Haziran 1928), s. 37-51; M. N. Özön, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., 1936; F. R. Gülogul, *Halk Kitaplarına Dair,* îst., 1937; S. E. Siyavuşgil, *Karagöz,* îst., 1941; O. Spies, *Türk Halk Kitapları,* İst., 1941; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği,* Ankara 1946, s. 214-227; M. Aksel, *Anadolu Halk Resimleri,* îst., 1960; ay, "Taş Baskı Kitaplarında Resim", /. *Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri 8-14Ekim 1973,* Ankara, 1974, s. 246-251; O. Acıpayamlı "Türkiye Folklorunda Hikâye ve Masallar Bibliyografyası", *Antropoloji,* I, S. 1 (1964), s. 122-140; Ş. Elçin, "Halk Romanları ile İlgili Bir Tamim ve İki Mektup", *TFA,* X, S. 210 (Ocak 1967), s. 4298-4301; ay, **"Kitabî,** Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; ay, *Halk Edebiyatı Araştırmaları,* II, Ankara 1988; E. Sav, *Halk Hikâyeleri,* Ankara, 1974; F. Türkmen, *Âşık Garip Hikâyesi,* Ankara, 1974, s. XV; B. Necatigil, "Halk Hikâyelerimizin ve Halk Kitaplarımızın Yapıları, İncelenmesi, Çağdaş Edebiyata Etkileri", *Milliyet Sanat Dergisi,* VIII, S. 176 (19 Mart 1976), s. 4-7; C. Süreya, "İslâm Yayılmasının Efsanelerini Anlatan Cenk Kitapları, Hep Hazreti Ali Çevresinde Döner", *ae,* VIII, S. 176 (Mart 1976), s. 8-11; A. Uçman, "Halk Kitapları", *TDEA, W* (1980-1981), s. 62-63; N. Sakaoğlu, "Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları", *TT,* III, S. 18 (Haziran 1985), s. 37-39; G. Derman, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri,* Ankara, 1989; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* îst, 1991, s. 64-65; Nutku, *Meddahlık.*

SAİM SAKAOĞLU

HALK TAKVİMİ

Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi İstanbul'da da halkın mevsimlere ve doğa olaylarına göre oluşturulmuş bir takvimi vardı.

Eski müneccimler, takvim hazırlayıcılar bir yılı on iki ay dışmda "yaz" ve "kış" olarak ikiye bölerlerdi. Bu, genel olarak iki mevsimin varlığını kabul etmeye dayanan eski bir takvim anlayışından kaynaklanmaktaydı. Başta İstanbul olmak üzere her yerde yaygınlaşan bu anlayışta "yaz" için "eyyâm-ı rûz-ı kasım" ya da kısaca "hızır", "kış" içinse "eyyâm-ı rûz-ı hızır" ya da kısaca "kasım" denilirdi.

Yaz aylarının başlangıcı sayılan hızırın ilk günü günümüzde olduğu gibi hıdrellez(->) diye anılır ve **6** Mayıs'a rastlayan bugün bir bahar bayramı olarak kabul edilirdi. 186 gün süren hızır 7 Kasım'da sona ererdi. 8 Kasım kışın başlangıcı sayılan ve 179 ya da 180 gün süren kasımın ilk günüydü.

İstanbul ve çevresinde mevsimler, aylar ve çoğu denizle ilgili olmak üzere birtakım doğa olaylan üzerinde uzun yıllar süren gözlemler ve deneyimler sonucu ortaya çıkan, eski müneccimler ve takvim hazırlayanlarca yazılı hale getirilmiş belirli takvim günleri vardır:

Ocak: Zemheri fırtınası (9 Ocak), haçın suya atılması (19 Ocak), kışın en şiddetli zamanı **(26** Ocak), Ayandon fırtınası (29 Ocak), erbainin sonu (30 Ocak), hamsinin başlangıcı (31 Ocak).

Şubat: Ağaç dikme zamanı (7 Şubat), kuşların çiftleşme zamanı (19 Şubat), birinci cemre (havaya-20 Şubat), leylekle-

rin gelmeye başlaması **(26** Şubat), ikinci cemre (suya-27 Şubat).

Mart: Soğukların kırılması (2-3 Mart), ***üçüncü*** cemre ***(îopmğa-5/6 Mart), ağaçlara*** su yürümesi, bağ budama ve kalem aşısı zamanı (7-9 Mart), kocakarı fırtınası (berdelacuz-10-18 Mart), kırlangıçların gelmeye başlaması (19 Mart), nevruz (20-21 Mart), hamsinin sonu (21/22 Mart), kozkavuran fırtınası (23/24 Mart), çaylak fırtınası (27-29 Mart).

Nisan: Çiçeklerin açılmaya başlaması (2-3 Nisan), bülbül ötmesi (feryâd-ı andelib-4 Nisan), kırlangıç fırtınası (6/7 Nisan), lale mevsimi (13 Nisan), kuğu fırtınası (15 Nisan), sitte-i sevk fırtınası **(19**-24 Nisan), ipekböceğinin çıkması (25 Nisan).

Mayıs: Çiçek fırtınası (4 Mayıs), hıdrellez (6 Mayıs), doğu rüzgârlarının esmesi (9 Mayıs), yağmurlarm kesilmesi (12 Mayıs), filizkıran fırtınası **(16** Mayıs), gül mevsiminin başlaması (17 Mayıs), kokolya fırtınası (20 Mayıs), Ülker fırtınası (23/24 Mayıs), kabak meltemi (30 Mayıs).

Haziran: Kuzey rüzgârlarının esmesi (3-4 Hazkan), ekin biçme zamanının başlaması (7/8 Haziran), Ülker doğuşu fırtınası (10/11 Haziran), güney rüzgârlarının esmesi **(16** Haziran), uzun günlerin (rûz-ı yeldâ) başlaması (20 Haziran), gündönümü fırtınası (21 Haziran), uzun günlerin sonu (25 Haziran), kızılerik fırtınası (26 Hazkan), yaprak aşısı zamam (30 Haziran).

Temmuz: Sam rüzgârlarının esmesi (4 Temmuz), çark dönümü fırtınası (8-10 Temmuz), sıcakların artması (16-18 Temmuz), karaerik fırtınası (27 Temmuz), sıcak günlerin (eyyâm-ı bâhur) başlaması (31 Temmuz).

Ağustos: Sıcak günlerin sonu (7 Ağustos), sam riizgârlanmn sonu (22 Ağustos), leyleklerin gitmeye başlaması (26/27 Ağustos), mihrican fırtınası (28 Ağustos).

Eylül: Bıldırcın geçimi fırtınası (6 Eylül), çaylak fırtınası (13 Eylül), sıcakların azalması (16/17 Eylül), kestane karası fırtınası (27/28 Eylül), turna geçimi fırtınası (30 Eylül).

Ekim: Koç katımı fırtınası (3 Ekim), yaprakların dökülmeye başlaması (8 Ekim), Meryemana fırtınası (10/11 Ekim), yağmurlarm başlaması (15 Ekim), bağbozumu fırtınası **(19** Ekim), sularm soğuması (20/21 Ekim), balık fırtınası **(26** Ekim), ağaçların budanmaya başlanması (31 Ekim).

Kasım: Lodos riizgârlanmn başlaması (3 Kasım), kuş geçimi fırtınası (5 Kasım), kasım başı (8 Kasım), pastırma yazı (9-10 Kasım), böceklerin kışlığa çekilmesi (18 Kasım), güney rüzgârlarının esmesi (22 Kasım), ağaçlardan suların çekilmesi (28 Kasım), Ülker dönümü fırtınası (29/30 Kasım).

Aralık: Kuzey rüzgârlarının esmesi, soğukların başlaması (1-2 Aralık), yaprak dökümü sonu, karakış fırtınası (9-10 Aralık), uzun gecelerin (şeb-i yeldâ) başlaması (19/20 Aralık), erbain başlangıcı (21 Aralık), uzun gecelerin sonu (26 Aralık), gündönümü fırtınası (28-30 Aralık).

Bibi. Halil Hilmi, *Takvîm-iAsr,* İst., 1302; S. M. Alus, "Eski Kışlarda Sitte-i Sevir, Berdeİacuz, Hamsin, Erbain", ***YeniTürk,*** S. 120-121 (12-13) (Aralık-Ocak 1943), s. 18-20; R. Topkan, ***Geçmiş ve Geçecek Bütün Yıllar İçin Sürekli Takvim,*** İst., 1946; B. Burçak, ***Takvim ve Takvimciliği, İst.,*** *1959;* ***M. K. Özergin, "Halk Takviminde Aylar", TFA,*** XII, S. 238 (Mayıs 1969), s. 5275-5277; F. R. Unat, ***Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu,*** Ankara, 1974; G. Erginer, ***Uşak Halk Takvimi, Halk Meteorolojisi,*** Ankara, 1984.

M. SABRİ KOZ

HALKALI

Küçükçekmece Gölü'nün kuzeydoğusunda, güneyde Kanarya, doğuda Yenibosna, Bağcılar İlçesine bağlı Güneşli, Kirazk ve Mahmutbey köyleri, kuzeyde İkiteki, Yarımburgaz ve batıda Küçükçekmece Gölü ke çevrili yerleşim bölgesi. Küçükçekmece İlçesi sınırlan içinde kalan Halkalı, Merkez, Altınşehk, Kayabaşı, İstasyon ve Samlar mahallelerini içerir. Eskiden Bakırköy'ün köylerinden olan Halkalı 1976'da Bakırköy İlçesine bağlı bağımsız belediye olmuş; 1981 düzenlemesiyle İstanbul Belediyesi'ne bağlanan Küçükçekmece Şube Müdürlüğü içine alınmış; Küçükçekmece'nin 1992'de Bakırköy'den aynlarak üçe olmasından soma da bu kçeye bağlı bk belediye şubesi olmuştur.

Osmanlı döneminden önce, bu yöredeki diğer köy yerleşmeleri gibi bk Rum köyü olan "Halka" Köyü ve çevresinde hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte, gölün kuzeydoğu kıyısında kalan ve son yklarda gelişen Altınşehir bölgesinde bk Bizans sarnıcı, birkaç Bizans sütun başlığı bulunmuştur.

Roma döneminde Bizantion'u Avrupa'ya bağlayan en önemli yollardan biri olan Via Egnatia üzerinde kumlu Region'a (bugünkü Küçükçekmece) yakınlığı, Halkalı yöresinin eski çağlardan beri meskûn olabkeceğini düşündürür. Öte yandan, Halkalı'nın kuzeyindeki Yanmburgaz'da 1963' te *ilk kez sistematik olarak gerçekleştirilen* kazılarda Yarımburgaz Mağarası(->) ortaya çıkarılmış ve kazıda bulunan eserler, paleolitik döneme tarihlenen bk yerleşmenin varkğını kanrdamıştır. Mağaralarda Bizans dönemine ait çanak çömlek ve aletler de bulunmuştur. Yarımburgaz Mağaralan'ndan çıkan ve Osmanlı döneminde Tuna Suyu adı verilen kaynağın da, tarihin eski çağlarmdan beri bilindiği anlaşılmaktadır.

Yörenin kaynak sulan Bizans döneminde de şehre su sağlamakta önemli ve belki de birinci kaynak dummundaydı. Halkak Sulan'mn(->) İstanbul'un en eski su tesisleri olduğu, ancak Bizans'ın son dönemlerinde şehre su getiren tesislerin tahrip edkdiği ve daha çok şehir içindeki büyük sarnıçlardan yararlanıldığı sanılmaktadır. İstanbul'un Türkler tarafından fethinden soma, Inciciyan'a göre, Halkalı sularının varlığı ve önemini I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-**1566)** keşfetmiş ve 1563'te bu kaynaklardan kente su getirecek hazne ve sukemerlerini yaptırmıştır. Kaynakların korunmasıyla çevredeki köylerin Rum ahalisi görevlendirilmiş ve bu yükümlülük yüzünden yöre halkı vergilerden muaf tutulmuştur.

16. yy'ın son çeyreğine gelindiğinde. Halka veya daha sonraki adıyla Halkal: Köyü ile çevresinde, özellikle sularıyla ünlü bir hasbahçenin adı belgelerde yer almaktadır. *1574* ***tarihli bir belgeden,*** Safevî hükümdan Şah Tahmasb'ın elçisi Tokmak Han'ın burada kaldığı ve avlandığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Halkalı Bahçesinde Kanuni döneminde Mimar Sinan yapılan bulunduğunu yazmakla birlikte, başka kaynaklarda bu konuda bilgi yoktur.

O zamanlar komluk, kırlık, çok geniş bk arazi olan Halkalı Bahçesi'ne padişahların asıl avlanmak için rağbet ettikleri anlaşılmaktadır. Ava meraklı olduğu bilinen III. Murad'ın (hd 1574-1595), Halkalı Bahçesindeki köşkünde sık sık kaldığı, 1579'da bölgede halkın avlanmasını yasakladığı ***Tarih-i Selânikî'de*** nakledilir. Daha somaki yüzyıllarda Halkalı Bahçesi gerilemiş, geniş toprakları bağışlanmış ve satılmış olmalıdır. 19. yy'ın sonlarına doğru yöredeki toprakların bir bölümünün Mısırlı Hurşid Paşa'nın eşi Prenses Rukiye'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Hurşid Paşa Çiftliği Halkalı Ziraat Mektebi'ni(-»), kurmak üzere satın alınmıştır. 1890'lardan soma Halkalı Köyü artık Ziraat Mektebi ile tanınan, çevresinde askeri bölgelerin bulunduğu bir köy yerleşmesidir. 1888'de açdan Sirkeci-Halkalı banliyö hattı, okulun ve köyün şehir merkeziyle bağlantısını kolaylaştırmış ve daha somaki gelişmeyi de hızlandırmıştır.

İstanbul'un yakın çevresindeki benzer yöreler gibi Halkalı da uzun süreler sakin küçük tarımsal yerleşme durumunu korumuştur. 1935'te köyün nüfusu 425, 1940'ta sadece 382'dir. 1950'lerden itibaren dönem dönem yapkan çeşitli planlarla sanayi böl• gelerinin genişletilmesi sırasında, sanayi giderek Bakırköy'ün kuzeyine ve Küçükçekmece'ye doğru kayarken, özellikle 1970'lerden sonra, Halkalı yöresi de şehirsel ***gelişmeden payını almış, önce İstasyon*** ve Merkez mahallelerinde, daha sonra semtin kuzey bölgeleri ve göl kıyılarında hızlı bir yapılaşma başlamıştır. 1980'de 17.652 olan Halkak nüfusu, 1985' te 28.000 civarına, 1990'da ise 52.307'ye ulaşmıştır.

Günümüzde Halkalı, Tarım Meslek Lisesi ve bu okulun 5 bin dekar üzerine yayılan alam dışında tarımsal yapısını kaybetmiş, bir yandan sanayi, bir yandan buna bağlı yapılaşmayla gelişmiştir. Halkalının en yeni senitlerinden Altınşehir başta olmak üzere, özellikle göle yakın kesimlerinde ikinci konutlar ve siteler oluşmuş; büyük toplu konut projelerinden biri olan Halkalı Konutları projesi bu bölgede uygulanmış ve artık Halkak uzak bir köy olmaktan bütünüyle çıkarak çevresindeki İkitelli, Habibler vb yerleşmelerin gelişmesini de etkileyen bir şehirsel yerleşme niteliği kazanmıştır.

İSTANBUL

HALKALI SULARI

Halkalı Köyü ile kuzeybatısındaki Cebeciköy arasındaki sulak araziden gelen sulara verilen ad. Halkalı sularının hepsi memba sularıdır ve 17 bağımsız isale hattı ile

gelerek surlardan içeri girer. Sonradan Mahmud Paşa isale hattı ile Laleli (veya III. Mustafa) isale hattı birleştirildiği için isale hattı sayısı **16** olmuştur. Halkalı suyu olarak şehir surlarından içeri girmeyen birkaç isale hattı daha vardır. Roma döneminde de bu bölgeden gelen isale hatlarının olduğu anlaşılmaktadır. Mazul Kemer ile Karakemer ve Turunçluk Kemeri Roma döneminden kalmıştır.

İstanbul'a su getiren ilk isale hattının Roma İmparatoru Hadrinus döneminde (117-138) şehrin batısından geldiği bilinmekle beraber yeri hakkında bilgi yoktur. Istranca Dağları'ndan gelen isale hattının şehre giriş yerini araştırırken, Mihrimah Camii'nin 200 m kadar güneyinde tespit edilen 60 cm enindeki galerinin Hadrianus Suyolu'na ait olması düşünülebilir. Geç Roma devrinde yapılan diğer bir isale hattının ise Vize, Saray, Aydınlar, Gümüşpınar, Kalfaköy, Tayakadm, Arnavutköy ve Cebeciköy üzerinden Edirnekapı'nın 200 m kadar güney veya kuzeyinden şehre girdiği anlaşılmaktadır. Bu suyolunun ana galerisinin uzunluğu 242 km' dir ve bütün dünyada Romalıların yapmış olduğu en uzun isale hattının iki katından fazladır. Bu tesisin I. Constantinus zamanında (324-337) yapıldığı veya onun döneminde başlanarak oğlu Constantius (337-361) veya Valens, I. Theodosius, Arkadios ve II. Teodosios tarafından ikmal edildiği kabul edilebilir.

Geç Roma devrinde diğer bir suyolu Valens (hd 364-378) tarafından yaptırılmıştır. Şehzadebaşı'nda kendi adıyla anılan kemer Hadrianus ve Constantinus'un kemerinin yerindedir; onlarınkinin genişletilmiş şekli olması muhtemeldir. Mazul Kemer ve Karakemer'in üst seviyeleri ile Valens Kemeri'nin (Bozdoğan Kemeri) seviyesi arasındaki eğimin 1/1.000 civarmda olması dolayısıyla, Valens Suyolu'nun Süleymaniye isale hattına benzer olması mümkündür (bak. Bozdoğan Kemeri).

Bizans'm ilk devirlerinde şehir içerisinde birçok sarnıç yapdarak sularm bol olduğu mevsimlerde depolama yapılmış ve yağmur sularmdan da faydalanılmıştır. 7. yy'dan itibaren şehri kuşatanlar isale hatlarını tamamen tahrip ederek şehri teslime zorladıklanndan sarnıç yapımına hız verilmiş, çok sayıda açık veya kapalı sarnıç inşa edilmiştir.

1204'teki Latin istilasında şehrin dışındaki tesislerle birlikte şehir su şebekesi de tamamıyla tahrip edildiğinden, önemsiz bazı isalelerin haricinde, şehrin suyu yalnız sarnıçlara kalmıştır. 1453'ten sonra II. Mehmed (Fatih) eski suyollarının tamir ve tevsiini emretmiş ve tesislerin tamirine hemen başlanmış, yeni sular bulunarak isale hattına katılmıştır. Fatih tarafından tamir ve tevsi edilen Halkalı sularının Mazul Kemer üzerinden geçen ve sonradan Beylik Suyu adını alan suyolu ile, Turunçluk, Fatih ve Şadırvan suları olduğu anlaşılmaktadır. Halkalı sulan isale hatları şunlardır.

1. Mazul Kemer Üzerinden Fatih 'in Sarayına Giden Suyolu-. Bu suyolu I. Mahmud döneminde (1730-1754) tamir ve tevsi edilerek Beylik Suyolu adını almıştır. Bir Roma kemeri olan Mazul Kemer, Atışalanı, Taşlıtarla, Edirnekapı, Bozdoğan Kemeri üzerinden geçerek saraya giden bu suyolunun Fatih tarafından tamir ve tevsi edildiği Millet Kütüphanesi'nde bulunan 1584 tarihli haritadan kesin olarak anlaşılmaktadır. I. Mahmud tarafından tamir ve tevsi edilmesine rağmen adının Beylik Suyu kalması da bu hususu doğrular.

2. Turunçluk veya Turunçtu Suyolu: Bu suyolunun Fatih tarafından tamir ve tevsi edildiği kesindir. Membaı Ayvalıdere civarında Ali Paşa Kemeri diye bilinen kemerin yakınındadır. Mevlevihane Kapısı'ndan şehre girer, Haseki civarındaki teraziden çeşitli yerlere dağılır. 29 yere su verir.

3- Fatih Suyolu ve Şadırvan Suyolu: Fatih Suyolu diye anılan ve fetihten hemen sonra yaptırılan bu suyolunun menbaı Taşlıtarla yakınında Demirkapı civarından çıkar. Topçular, Çayırağzı, Edirnekapı, Atikali, Nişancı, Hafızpaşa yoluyla bir kolu Yavuzselim'e, bir kolu Fatih Camii' ne ve oradan Bozdoğan Kemeri üzerinden Beyazıt Meydam'ndaki maslağa gelir ve çeşitli yerlere dağılır.

Fatih tarafmdan yaptırılan bir diğer Halkalı suyu da Şadırvan Suyolu'dur. Membaı Küçükköy'ün kuzeyindedir. Küçükköy, Kartaltepe'yi takiben Rami, Topçular ve Edirnekapı civarında Fatih Suyolu'na birleşir. Eskiden Fatih Camii şadırvanına kadar ayrı bir isale hattının bulunup bulunmadığı hakkındaki bilgilerimiz eksiktir. Fatih Suyu'ndan **62** yere su verilir.

4. Bayezid Suyolu: Halkalı suyollarının büyüklerindendir. II. Bayezid tarafından (hd 1481-1512) yaptırılmış olan bu suyolu Cebeciköy'ün güneyinde Kireçhane Deresi, Valide Deresi ve Koyun Dere kenarındaki membalardan üç ayrı kol halinde çıkarak sonra birleşir. Çok sayıda katmaları da aldıktan sonra Küçükköy'ün hemen batısından geçerek Taşlıtarla civarmda bir kol daha alarak Edirnekapı yanından şehre girer. Karagümrük, Fatih Camii yolu ile Bozdoğan Kemeri üzerinden geçerek Bayezid Camii karşısında İstanbul Üniversitesi'nin merkez binasının bahçe duvarı üzerinde bulunan kubbeye ulaşır. Oradan Bayezid Camii, Kapalıçarşı ve daha birçok yere su dağıtır. Beyazıt'a gelmeden önce de çeşitli yerlere su verir. Vakıf defterinden toplam **63** yere su dağıttığı anlaşılmaktadır.

5. *Mahmud Paşa ve Laleli Suyolları:* Mahmud Paşa Suyolu sonradan Laleli Suyolu ile birleştirilmiştir. Fatih'in sadrazamı olan Mahmud Paşa bu suyolunu Nuruosmaniye civarındaki külliyesine su akıtmak için yaptırmıştır. Sonradan Laleli Suyu ile birleştirildiğinden ilk yapıldığı zamanki membaının nerede olduğu bilinmemektedir. Ayrıca Fatih Suyu gibi Mahmud Paşa Suyolu'nun da önceleri Bozdoğan Kemeri üzerinden geçtiği tahmin edilir. Laleli veya III. Mustafa Suyolu ile birleştirildikten sonraki durumda bu suyolunun membaı Bayrampaşa'da Maltepe Hastanesi dolaylarındadır. Hisaraltı, Sarmaşık, Safalıbostan, Kabakulak, Eski Ali Paşa, Emir Buharı, Hoca Evliya Mahallesi, Kanlıbostan, Karatas, İskender Paşa Camii, Devehanı, Saraçhanebaşı, Amcazade Hüseyin Paşa Medresesi, İbrahim Paşa Hamamı, Şehzadebaşı Karakolu, Çukurçeşme Meydanı ve nihayet Laleli Camii imareti ve hayratına su verir. Çukurçeşme Meydam'ndaki teraziden bir kol Acemoğlu Hamamı, Vezneciler, Sabuncu Han, Beyazıt Meydanı, Kürkçüler Kapısı, Çarşıkapı, Kalpakçılarbaşı. Nuruosmaniye yoluyla Mahmud Paşa Külliyesi'ne ulaşır. 29 yere su dağıtır.

6. Koca Mustafa Paşa Suyolu: II. Bayezid ve I. Selim'in (Yavuz) vezirazamı Ko-

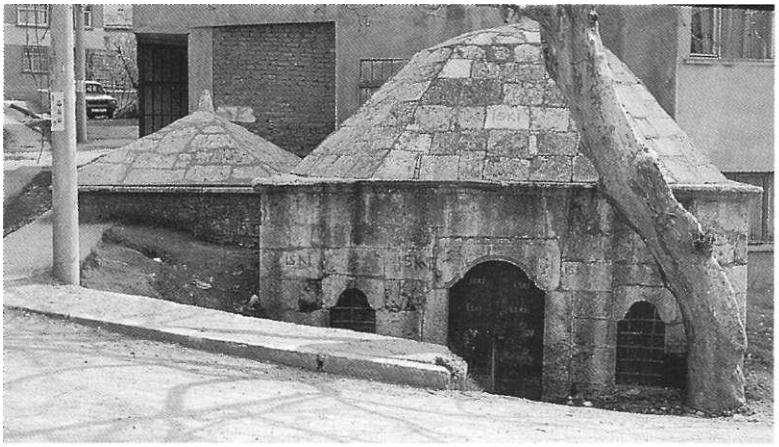

Atışalanı'ndaki Beylik Suyolu'na ait kubbeler (solda) ve Ali Paşa Kemeri'ne ait bir ayrıntı.
Fotoğraflar Kâzım Çeçen, 1986 (üst)

ca Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Isale hattı çok kısa olan bu suyolunun membaı Bayrampaşa'da Yahudi mezarlığı dolaylarındadır. Mevlevihane Kapısı, Takyeci Mahakesi, Nişastacılar, Uzun Yusuf Mahallesi yoluyla Akarca'ya ulaşır, Koca Mustafa Paşa Camiinde sona erer. **6** yere su verir.

7. *Süleymaniye Suyolları:* I. Süleyman (Kanuni) tarafından yaptırılan bu suyolunun esas amacı Süleymaniye Külliyesine su temin etmektir. Ayrıca Şehzade Camii ve çeşitli yerlere de su verilmiştir. Halkalı sularının gerek isale hattının uzunluğu gerekse debisi bakımından en büyüğüdür. İsale hattı iki anakoldan oluşur. Bunlardan Aypah kolu Mahmutbey'in güneyinde Papazköy'de 100 m kotundaki membadan çıkarak Mazul Kemer, Atışalanı'ndaki Mimar Sinan yapısı Avasköy Kemeri veya Tekkemer, Ali Paşa Kemeri'nden geçerek Taşlıtarla'daki kubbeye ulaşır. Çınar kolu ise Habibler'deki membalardan çıkarak Kahveci Baba Kemeri, Karakemer, Kumrulukemer'den geçerek Küçükköy yakınından Taşlıtarla'daki kubbede diğer kol ile birleşir. Oradan Edirnekapı civarından şehre girerek Karagümrük, Fatih Camii, Bozdoğan Kemeri'nin sonundan 90° dönerek Esnaf Hastanesi duvan üzerinden Süleymaniye Kükiyesi'ne su dağıtmak üzere bugünkü Çocuk Kütüphanesi duvarı üzerindeki makseme ulaşır ve oradan Süleymaniye Külliyesi içerisinde tevzi olunur. İsale hattı 50 km' den uzundur. Yüzlerce katması vardır. 80 yere su verilir.

8. *Mihrimah Suyolu:* Zincirli Suyolu da denir. I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı olan Mihrimah Sultanın Edirnekapı'da yaptırdığı camiye su temin etmek amacıyla yaptırılmıştır. Topçular'da Uçarkatma'dan çıkar. Edirnekapı'dan şehre girer. Mihrimah Sultan Camii ke Atik Ali Paşa ve Nişancı Mehmed camilerine su verilir.

9. *Ebussuuci Suyolu:* Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin(->) yaptırdığı suyoludur. Demirkapidaki 70 m kotundaki membadan çıkar. Topkapı ile Mevlevihane Kapısı arasından şehre girer. Taşmektep, Şehremini, Macuncu civarında Çiftemaslaklar terazisine çıkarak Ebussuud hayratına su dağıtır. 10 yere su verilir.

10. *Köprülü Suyolu:* Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın Çemberlitaş'taki hayratına su temin etmek için yapılmıştır. Halkalı suyollarının gerek isale ve gerekse debi bakırmndan büyüklerindendir. Şehir dışındaki isale hattı **21** km'dir. Membaı Büyükderbent civarında Karaahmetli Çiftliği Merası'ndadır. Uzuncaova Deresi boyunca güneye doğru gelen isale hattı, Mazul Kemer'in sol sahkinden geçerek, Beylik ve Süleymaniye yollarına paralel olarak şehre girer. Bu suyolu kemerlerden geçmez. Edirnekapı civarında şehre girerek, Karagümrük, Bozdoğan Kemeri, Beyazıt, Divanyolu güzergâhı ile Köprülü hayratına, Vezir Hanina ve civardaki iki çeşmeye su verir.

11. *Cerrah Mehmed Paşa Suyolu:* III. Mehmed dönemi (1595-**1603)** vezirazamlarından Cerrah Mehmed Paşa tarafmdan kendi adıyla anılan külliyeye su temin etmek için yaptırılmıştır. Taşlıtarla'dan çıkan membadan itibaren Gümüşsüyü, Takyeci ve İlyaszade mahalleleri, Topkapı, Hisaraltı, Çubizade, Karanfillibostan, Saraymeydam'na, buradan bir kol Baruthane Yokuşu başındaki maslağa ve diğer kol Çiftemaslak, Macuncu. Kalender maslaklarından Moka Fenari Maslağina ve oradan Cerrah Paşa Kükiyesi'ne ulaşır. 10 yere su dağıtılır.

12. *Sultan Ahmed Suyolu:* Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşası sırasında I. Ahmed (hd 1603-1617) tarafından yaptırılmıştır. Membaı Topçular'dadır. Edirnekapı. Sarmaşık, Karagümrük, Fatih Karakolu arkasındaki kütüphane, Bozdoğan Kemeri. Beyazıt Meydanı, Irgatpazarı, Çinilitaş, Fazlıpaşa yönünde Sultan Ahmed Camii'ne ulaşır. 20 yere su dağıtılır.

13- *Saray Çeşmeleri:* Bu su IV. Murari, I. Mahmud ve Fatma Sultan hayrat ve çeşmelerine akar. Membaı Maltepe Hastanesi civarında, Taşlıtarla Merası'ndadır. Gümüşsüyü, Takyeci Mahallesi, Topkapı ile Mevlevihane Kapısı arasından şehre girer. Çivicizade Mahallesi yönünde Karanfillibostan içerisinden teraziye çıkarak buradan çeşmelere dağkır.

14. *Beylik Suyolu:* Bu suyolu Fatih tarafmdan yaptırılan suyolunun yeniden inşa edilmiş ve genişletilmişidir. I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafmdan birçok bölümü yeni baştan yaptırılmış, yeni sular kave edilmiş ve ayrıca oldukça iyi bir haritası da yaptınknıştır. Ayasofya imareti ve Topkapı Sarayinda son bulur. Membaı Mahmudiye Kalfaköy civarındadır. Aypah Deresi, Mazul Kemer'den sonra Atışalanindaki kubbeye gelir. Oradan Avasköy Kemeri ve Ali Paşa Kemeri üzerinden geçtikten sonra, Taşktarla kubbesine, Topçular, Edirnekapı, Karagümrük, Fatih Camii, Bozdoğan Kemeri, Beyazıt, Irgatpazarı, Atik Ali Paşa Camii, Sultan Mahmud Türbesi yönüyle Bâb-ı Hümayun bitişiğindeki teraziye, oradan Ayasofya Camii, imareti ve sebiline su verdikten soma Topkapı Sarayı'na gker. Aynca 37 yere su dağıtılır.

15- *Hekimoğlu Ali Paşa Suyolu:* Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ne(-*)su vermek için yaptırılmıştır. Bağcılar'da Kaşıkçı Çiftliğinden çıktıktan soma, Güngören, Serhad Paşa Çiftliği, Ayvalıdere, Demirka-

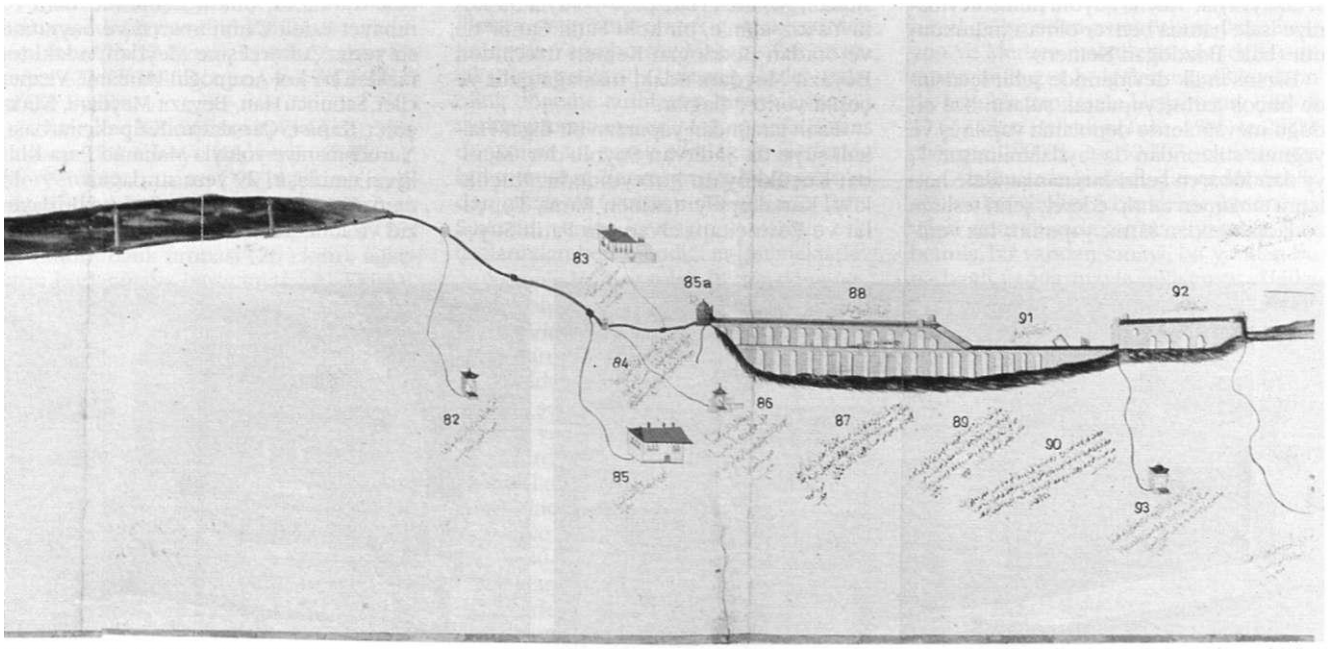

Beylik Suyolu haritasından (75x1.098 cm) bir ayrıntı. Valens tarafından yaptırılıp bugün Bozdoğan Kemeri adıyla anılan kemerin 1748 tarihli bir çizimi.
Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, H. 1815
Çeçen, *Halkalı*

Süleymaniye suyollamıdan Mimar Sinan yapısı Avasköy Kemeri'nin genel bir görünümü.
Kâzım Çeçen, 1986

pı, Çınardere, Mevlevihane Kapısı, Mimarağa terazisi, Altımermer ve Küçükhamam terazisine gelir. Buradan üç kola ayrılarak Samatya civarında Çınar Mahallesi cihetine su dağıtır.

16. Kasım Ağa (Sekbanbaşı) Suyolu: KasımAğa'nınlI.Ahmed'in (hd 1703-1730) sekbanbaşısı olduğu ileri sürülür. Membaı Bayrampaşa'dadır. Topkapı Caddesi, Mevlevihane Kapısı, Hisaraltı, Evliya ve Mimar camileri, Odabaşı Caddesi, Macuncu Hamamı, Molla Gürani, Biberağa Sokağı, Haseki Caddesi ile Kasım Ağa'mn vakıf çeşmesine ve Haseki Nisaiye Hastanesi'ne su verilir.

17. Nuruosmaniye Suyolu: 1748-1755 arasında Nuruosmaniye Külliyesi'ne su temin etmek için yaptırılmıştır. Ayvalıdere Suyolu da denir. Membaı Esenler'de Ferhad Paşa Merası'ndadır. Ayvalı Dere, Maltepe Hastanesi, Bayrampaşa, Hisaraltı, Edirnekapı, Sarmaşık, Deve Hanı, Dülgeroğlu Camii, Acemoğlu Meydanı, Hasan Paşa Karakolu, Yahnikapan Sokağı, Parmakkapı yoluyla Atik Ali Paşa Camii içinden serin hazneye ulaşıp buradan Nuruosmaniye Camii avlusundaki imaret haznesine dökülüp cami, medrese ve çeşmelere dağıtılır.

İstanbul'un tarihi yarımadasına su temin eden Kırkçeşme sularının yüzeysel sular olmasına mukabil Halkalı suları memba sulandır. Kırkçeşme isalesinin halen çalışmakta olmasına, Gaziosmanpaşa civarına su vermesine mukabil 16 Halkalı suyu tamamen haraptır. Verilen bütün bilgiler eldeki belgeler ile yerinde yapılan incelemelere dayanmaktadır. Müze ve kütüphanelerde Halkalı sularına ait 11 tane eski suyolu haritası vardır. Bunlardan 4 tanesi Fatih veya Beylik Suyolu'na, 1 tanesi Süleymaniye Suyolu'na, 2 tanesi Bayezid Suyolu'na, 3 tanesi Köprülü Suyolu'na ve 1 tanesi ise Ayvalıdere veya Nurosmaniye Suyolu'na aittir.

Halkalı sularına ait çeşmelerin vakıf defterine göre sayıları 435 olmasına mukabil bugün yarısı dahi kalmamıştır. Halkalı sularının yapımı 1453'ten 1755'e kadar sürmüştür. Şehir suları dışındaki isale hatlarının toplam uzunluğu 130 km kadardır. İsale olarak iç çapı 22 cm olan künkler kullanılmıştır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* III, 1240-1246; Çeçen, *Su Tesisleri,* 25-45; Çeçen, *Halkalı;* Nirven, *İstanbul Suları,* 155-165; Galip Ata, "İstanbul Evkaf Sulan", *Sıhhiye Mecmuası,* no. 16, 1922, s. 123-127; Nazım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devrolan Sular,* s. 16-26, İst., 1925.

KÂZIM ÇEÇEN

HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ

Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi, Halkalı Ziraat Okulu olarak da bilinir. 1891'de açılan, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı mesleki ve teknik okul. Günümüzde aynı yerdeki kamu çiftliği ile birlikte Halkalı Ziraî Üretim İşletmesi ve Ziraat Meslek Lisesi adıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Türkiye'de tarım öğretimi 1847'de Yeşilköy'de Ayamama Çiftliği'nde açılan Ziraat Talimhanesi ile başladı. Bu talimhanede uygulama ağırlıklı pamuk üretimi bilgisi veriliyordu. 1850'de burada 30 öğrenci ders görüyordu. Merinos koyunculuğunun da uygulama kapsamında olduğu kurum, bir süre sonra kapandı.

Tarım eğitimi ve öğretimi ikinci kez, Cevdet Paşa'nın ticaret ve ziraat nazırlığında (1878-1879) ele alındı. Bu işle görevlendirilen Agop Amasyan Efendi'nin çalışmaları 1890'a değin sürdü. Bu arada 1884'te açılacak Ziraat Mektebi için bir nizamname çıkarıldı. Halkalı'da da 5.984 dönümlük Hurşid Paşa Çiftliği kamulaştırıldı. Okul binasının yapımı için bir komisyon görevlendirildi. İnşaat 1889'a değin sürdü. 189T de Mülkiye Baytar İdadisi'ni bitiren 19 öğrenci yatılı olarak buraya nakledildi ve okula Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi dendi. Okulun resmen açılışı 13 Ekim 1892'de yapıldı. Bu törende, baytar şubesinin başarılı öğrencisi Mehmed Âkif (Ersoy) ödüllendirildi. 1894'te ilk mezunlarını burada veren baytar şubesi, 1895'te Kadırga'ya taşınınca okulun adı Halkalı Ziraat Mektebi oldu. Rüştiye ve idadi mezunlarının alındığı okul, 4 yıllık ve o döneme göre yüksek düzeyde bir meslek kurumuydu. İlk mezunlarını 1896'da verdi. O yıl, daha önce kapatılmış bulunan Orman ve Maadin Mektebi de buraya taşındı.

Okul, her yıl 25-30 arasında mezun veriyor ve buradan çıkanlar mühendis unvanıyla daha çok ormancılık alanında görev alıyorlardı. 1909'da Orman ve Maadin Mektebi buradan taşındı. Okulun öğretim kadrosu da Avrupa'dan ihtisas eğitiminden dönen ve Ziraat Mektebi çıkışlı olan elemanlarla takviye edildi. Mevcut uygulama çiftliğinden daha iyi yararlanmak için uygulamalı eğitime ağırlık verildi. Tarım teknolojisi alanında eleman yetiştirmek amacıyla çiftlik makinisti şubesi açıldı.

I. Dünya Savaşı çıkınca diğer birçok okul gibi Ziraat Mektebi de 1915'te kapatıldı. Öğretmenleri ve yetişkin öğrencileri askere alındı. Ancak ülkenin tarım teknolojisine, üretim kontrolüne ve tohum dağıtımına olan gereksinimi dikkate alınarak 1916'da yeniden açıldı. Mütareke döne-

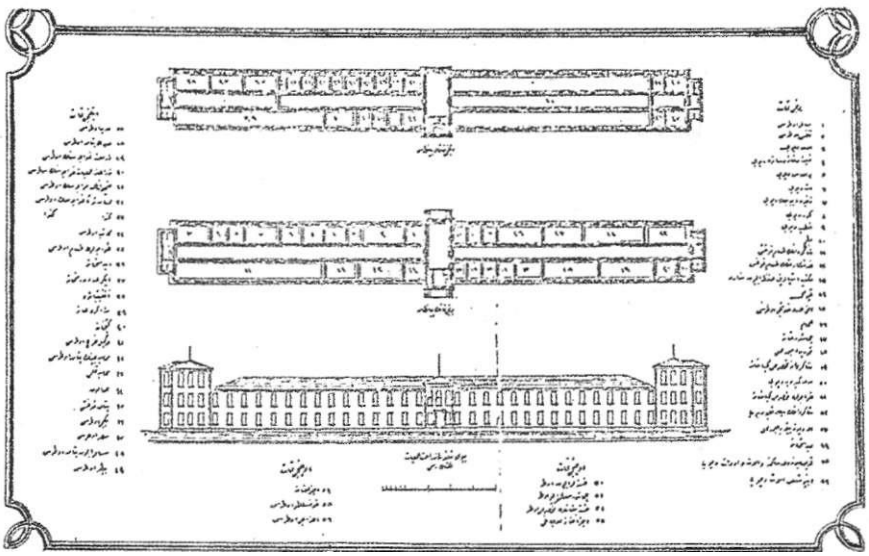

Halkalı Ziraat Mektebi eğitim binasının onarım projesi.
Afife Batur arşivi

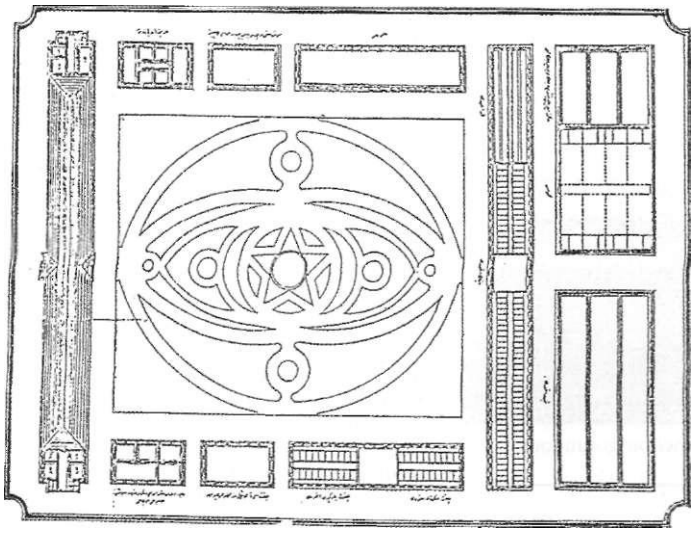

Halkalı Ziraat Mektebinin vaziyet planı. *Afife Batur arşivi*

minde 1919'dan 1922'ye değin öğretim yapılmadı. 1922-1923 öğretim yılmda Ziraat Mekteb-i Alisi adıyla ve yüksekokul konumunda açkdı. Okulun başına getirilen Ali Rıza (Erten) **(1922**-1924) ve daha sonra aynı görevi yapan Muhlis (Erkmen) (1924-1927), Süreyya (Genca) (1927-1928) ke Faik (1928) beyler, "rektör" sanını taşıdkar. 1928'de Islah-ı Tedrisat Kanunu gereği okul bir kez daha kapatkdı. 1930'da 3 yklık ve orta dereceli bir meslek-teknik okulu olarak yemden açıldı. O yıl 30, ertesi yıl 32 yatılı öğrenci almdı.

Kuruluşundan beri Tarım Bakanlığı'na (Ticaret ve Ziraat Nezareti-Ziraat Vekâleti) bağlı olan okul, İstanbul'a uzak bir yerde ve programı da sürekli uygulama çalışmaları gerektirdiğinden her dönemde yatılı konumda olmuştur. Kuruluşundan beri erkek öğrenci almaktadır. 1980-1981'de öğretim süresi 4 yıla çıkarılmış, ayrıca aynı yerdeki üretim çiftliği ile tek yönetim altında birleştirkmiştir.

1993-1994 öğretim yılında 194 yatık öğrencinin bulunduğu okulda 11 zkaat mühendisi ke 5 kültür dersi öğretmem görev yapmaktadır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 469-475; *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası,* S. 1-7 (Nisan Teşrinievvel 1333), F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 76, 80 k-n; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* Dördüncü Defa, İst, **1319,** s. 251; Türk Ziraat Mühendisleri Birliği, *Tarımsal Eğitimin 110. Yılı,* Ankara, 1958.

NECDET SAKAOĞLU

Mimari

Okulun ilk yapısı 1894 depreminde hasar gördü. Binanın onarımı ve yenilenmesi işi, Raimondo D'Aronco(->) tarafından gerçekleştirildi. D'Aronco istenen projeyi Eylül 1894'te hazırlamıştı.

D'Aronco'nun projesi muhtemelen yenilenen eski binayı da içeren geniş bir kompleksi göstermektedir. Okul, ölçeği okunmayan projesinin tahmini ölçülerine göre 260x165m boyutunda bir alana yerleştirilmiş görünmektedir. Ortasındaki büyük botanik bahçesinin bir yanında eğitim binası, simetriğinde ahırlar, diğer iki tarafmda da atölyeler, depo, tohumluklar vb bulunmaktadır. İnce uzun dikdörtgen birer zemine oturan eğitim binalarından bugün yalnızca birinin mevcut oluşu, projenin tamamının uygulanmamış olduğuna kanıttır.

Eğitim binası, iki katlı, kâgk, işlevsel ve sade bir yapıdır. Simetrik bir plam ve kitlesi, orta eksen üzerinde bir girişi, giriş holü ve bu hole bağlanan orta koridorlu basit bir şeması vardır. Binanın iki ucu, üç kat olarak yükselen kitleler tarafından tutulup belirtilmiştir. Önemli değişiklikler ve eklerle günümüze gelen yapı, halen aym işlevini sürdürmektedir.

Bibi. "l'Ecole de Halkalı", *Moniteur Orientai,* 11 Eylül 1894.

AFİFE BATUR

HALKEDON

bak. KADIKÖY

HALKEDON KONSİLİ

Birbirine karşıt Hıristiyanlık dogmalarım uzlaştırmak amacıyla düzenlenen "ökümenık" (birleştirici) konsklerden dördüncüsü. İmparator Markianos (hd 450-457), İmparatoriçe Pulheria'mn himayelerinde ve Papa I. Leon'un "legat"ı (temskci) Paschinus'un önderliğinde Halkedon'daki (Kadıköy) Ayia Eufemia Kkisesi'nde(->) toplanan konske, çoğu Doğu eyaletlerinden gelen yaklaşık 350 piskopos ve 170 kadar piskopos temsilcisi katkdı.

Konsilin asıl gündemi, 431 tarihli Ephesus (Efes) Konsili'nden soma iskenderiye Patriği Kirillos'un temskcisi Eutikhes tarafmdan formüle edken; isa'nın tek doğası (göksel, tanrısal) olduğu, bu yüzden de onun insani doğasının diğer insanlarla aym tözden (cevher) gelemeyeceği görüşünü tartışmaktı. Oturumlarda, papalık temsilcisi ile Mısır, Suriye gibi Doğu eyaletlerinden gelen dinbilimciler birbirine karşıt görüşler ileri sürdüler. Papa I. Leon yazdığı "Tomus"ta (kitap) İsa'nın tek olan bedenindeki tam teşekküllü iki doğanın birbirinden ayn tutulması gerektiğini belirtiyordu. Buna karşkık, Doğulu dinbilimcilerinin bir bölümü, isa'nın tek bir doğası olduğunu kabul eden monofizitliği, bir bölümü ise (özellikle Suriye'den gelenler) Ephesus Konsili'nde Konstantinopolis Patriği Nestorion (ö. 451) tarafmdan ortaya atılan ve İsa'nın tanrısal ve insani doğalarının birbirinden bağımsızlığım vurgulayan Nasturiliği savunuyorlardı. Halkedon Konsili, bu üç görüş arasında bir uzlaşma yolunu tuttu." Konsilde İsa'nın birbirinden ayrkamaz, birbirine karıştınlamaz ve birbiri ile değiştirilemez iki doğası olduğu ve "salvation"un (halas, selamet) ancak, İsa hem tam bir tann, hem de tam bk insan olduğu takdirde mümkün olacağı kabul edkdi. Böylece Nestorion ve Eutikhes'in öğretileri hedefleniyordu. Fakat ne Efes Konsili ne de Kirillos'un görüşleri reddedildi. Oturumlarda hem papanın Tomus'u, hem de Nestorion'a karşı çıkan Kirillos'un iki mektubu onaylandı. Daha önceki konsillerin ve bazı yerel "sinod"ların (mecks) bildirilerinin de onaylandığı Halkedon Konski'nde, papalık ve patriklik makamlan Hıristiyanlığın en şerefli mevkkeri olarak tanımlanıyor, fakat 28. madde ile yeni ve eski Roma piskoposlannın tamamıyla eşit olduklarından söz edilerek Roma kilisesinin mutlak otoritesine önemli bir darbe vuruluyordu. Konsilde aynca Konstantinopolis patrikliği güvence akma alınarak, Anadolu, Trakya ve Karadeniz eyaletleri buraya bağlandı. Böylece bir uzlaşma metni bke olsa bu, Doğu ve Batı kiliseleri arasmda yüzlerce yıl sürecek karşıtlığın tescki demekti.

Öte yandan, Halkedon Konski'nin bu uzlaştmcı ve orta yolcu tavn, Doğulu monofizitler ve Nasturiler tarafmdan Hıristiyanlık öğrentilerine ihanet olarak kabul edildi ve konsilin kararlan reddedilerek bir başka bölünmenin temekeri atkdı. Bu tarihten itibaren diofizit Bizans kilisesi ile monofizit Doğu eyaletleri arasındaki önemli hizipleşme belirginleşmiş oldu.

Bibi. P. T. R. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East (451-553),* Leiden, **1979;** P. Stockmeier, "Das Konzil von Chalkedon. Probleme der Forschung", *Freiburger Zeitschriftfür Philosophie und Theologie,* S. 29, 1982, s. 140-**156;** Ostrogorsky, *Bizans,* **55,** 101.

AYŞE HÜR

HALKEVLERİ

Türkiye genelinde 19 Şubat 1932-11 Ağustos 1951 arasında faaliyet gösteren halkevlerinden bu süre içinde İstanbul'da da 11 halkevi açılmıştır.

Halkevi fikrinin doğuşu 1910'lu yıllarda istanbul'da Türk Ocakları'nm kuruluşuna değin uzanır. 1927'de Halk Partisi bünyesine alman ve 1930'da kapatılan Türk Ocakları'nm yerine halkevlerinin açılması o sırada gündeme geldi. Bu dönemde Avrupa'da da halk terbiyesi amaçk, halk mektepleri, serbest üniversite, halk terbiye kurumu vb örgütler vardı. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, açılması öngörülen halkevlerinin amacının ulusu, sınıfsız ve kaynaşmış bir kitle yapmak olduğunu açıklamıştı. Partinin aldığı kararla **19** Şubat 1932'de eski Türk Ocakları yapılan tahsis edilerek halkevleri açılmaya baş-

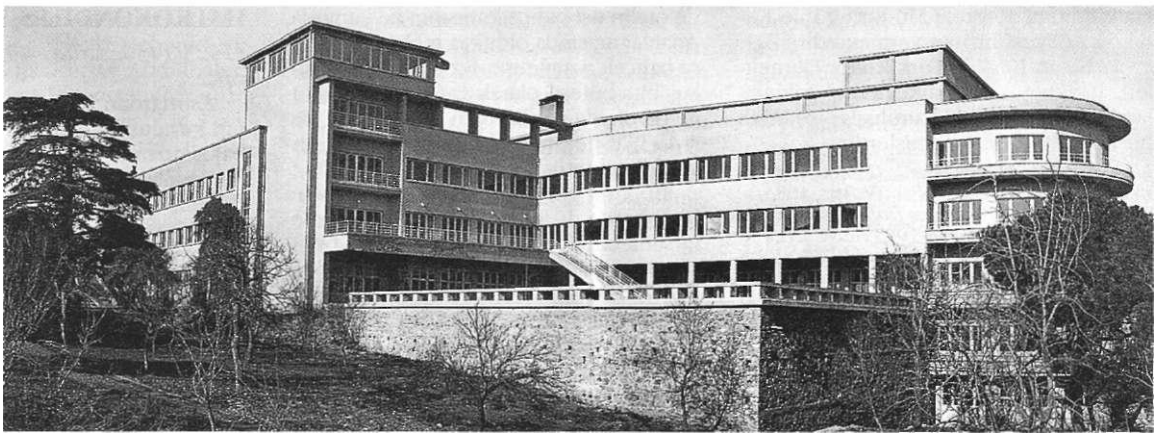

Kadıköy Halkevi binası, yapıldığı dönemdeki benzerleri içinde en görkemli olanıydı. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

landı. İstanbul'da da ilk halkevi o yıl faaliyete geçti. İstanbul CHP İl Yönetim Kurulu, halkevinin üyelerini ve yöneticilerini seçti. Sonraki yıllarda İstanbul'da 10 halkevi daha açıldı.

Halk dershanelerine katılanlar için okuma-yazma, daktilo, muhasebe, ev ve mutfak bilgileri, yabancı dil, elektrik, nakış-dikiş kursları açıldı. Halkevi kurslarına daha çok kadınlar ilgi gösterdi. 1935'e değin açılan halkevlerinden Üsküdar, Beyoğlu, Beşiktaş, Şişli, Şehremini ve Kadıköy'de yabancı dil kurslarına da ilgi fazlaydı. İstanbul (Eminönü) Halkevi ise Sultanahmet Cezaevi'nde bir kütüphane ve okuma-yazma kursu açmıştı. Bu halkevi, İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi ile işbirliği yaparak muhasebe; Beşiktaş ve Beyoğlu halkevleri ise sanayi işçileri için elektrik ve buharlı makineler kursları düzenlediler. Kadıköy Halkevi, öğrenciler için her yıl bütünleme kursları açıyordu. Beşiktaş Halkevi binasındaki biçki-dikiş kursu, İstanbul'da özel bir üne sahipti. Halkevleri her yıl, çeşitli alanlarda sergiler de düzenlemekteydi. Türkiye'de ilk kitap fuarını ise 1935'te İstanbul Halkevi açtı. O yılki bir başka faaliyet, Galatasaray Yerli Mallar Sergisi ve Türk kadın elişlerinin tanıtımı oldu. Kadıköy Halkevi ise yerel tarih araştırmalarını başlattı. Konserler, sergiler, konferanslar, temsiller, anma toplantılan, Beyoğlu, Üsküdar, Şişli halkevlerinde yoğun biçimde sürmekteydi.

1935-1938 arasında Kadıköy Halkevi'ndeki temsil, konser, konferans, resim sergisi, proje sergisi, kongre, bayram, nişan töreni, şölen vb olarak 278 faaliyet gerçekleştirilmiş; bunları 63-369 kişi izlemişti. Bu sayı, o zaman 60.000 dolayında olan Kadıköy nüfusundan fazladır. Diğer yandan aynı üç yılda toplam 2.706 saatlik muhtelif kurslara 37.409 kişi katılmıştı. Bu halkevinin kayıtlı üye sayısı ise 1.025'ti.

Konferanslar, İstanbul halkevlerinin başarılı olduğu bir alandı. İstanbul halkevleri, ölen aydın, bilim adamı ve sanatçılar için de anma toplantıları düzenlemekteydi. En faal evresi 1933-1940 arasında olan halkevleri, amatör ve profesyonel kadrolardan yararlanma konusunda, hayli başarılı olduğu gibi gelir seviyesi düşük kesime de destek sağlamaya çaba gösterdi. Örneğin yetenekli fakat sermayesi olmayan kalfalara kredi sağlanması, Beşiktaş Halkevi'nin semtin yoksul ailelerine kışlık yakacak dağıtması bunlardandı.

1940'tan itibaren savaş koşullan yüzünden İstanbul halkevlerinde sosyal yardım çalışmaları ön plana çıktı. Yoksul çocukların giydirilmesi, okul giderlerinin karşılanması, yiyecek dağıtımı öncelik kazandı. 1943'e gelindiğinde Kadıköy Halkevi, ülke genelindeki 405 halkevi arasında ileri düzeyde orkestra çalışmalanyla ünlenmişti. Kadıköy Halkevi spor faaliyetlerinde de ileriydi ve burada okçuluk, cirit, eskrim, güreş, binicilik çalışmaları yapılıyordu. 1947'de ise Uludağ'da ilk kayak kampını açtı. Üsküdar ve Kartal halkevleri de bu çalışmalara katıldı.

Deniz sporlan için her halkevinde kurslar düzenleniyordu. Üsküdar Halkevi'nin bir yılda gerçekleştirdiği spor kursu toplam 174 saatti. Burada haftanın iki gecesi sporcuların gösterilerine ayrılıyordu. Beyoğlu Halkevi kapalı spor salonu gençlere hizmet veriyordu. İstanbul'da, halkevlerinin öncülüğünde her yıl spor bayramı düzenlenmekteydi.

1935'e değin, İstanbul (Eminönü), Beşiktaş, Beyoğlu, Şehremini, Şişli, Kadıköy ve Üsküdar'da toplam 7 halkevi varken 1940'a kadar Bakırköy, Eyüp, Kartal, Sarıyer halkevleri de açılarak bu sayı 11'e çıktı. Oysa kent ölçeğinde, başka hiçbir ilde birden fazla halkevi yoktu. İzmir'de ve Ankara'da dahi birer halkevi vardı. Kadıköy ve Eminönü halkevi binaları, Atatürk döneminde yapılan çağdaş kültür kurumlarından olarak Bayındırlık Bakanlığı'mn hazırladığı projelere göre yapılmıştı. Kadıköy Halkevi için 1938'de Bahariye Caddesi'nde satın alınan arsaya Türkiye'nin en görkemli halkevlerinden biri inşa edildi. Burada ve diğerlerinde dil ve edebiyat, ar (sanat), temsil, spor, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, kitapsaray ve yayın, köycülük, müze ve sergi şubeleri için ayrı çalışma mekânları ve bürolar, tiyatro sahnesi, sinema ve konser salonları vardı. Halkevleri yönetimlerinde görev alan kadrolar genellikle İstanbul'un kültür ve sanat çevrelerindendi. Örneğin Kadıköy Halkevi İdare Heyeti başkanlığını uzun yıllar Celal Esad Arseven(->) yapmıştı. Bu kurulda ressam Hasan Vecih Bereketoğlu, şair ve yazar Behçet Yazar, yazar İffet Oruz da bulunuyordu. Bu halkevinde özel bir de heykel atölyesi açılmıştı. Halkevine bağlı Yeldeğirmeni ve Erenköy dispanserleri, halka ücretsiz sağlık hizmeti vermekteydi. Yine bu halkevinin Kızıltoprak, Göztepe ve Hasanpaşa'da birer semt spor kulübü faaliyetteydi.

1950'deki sayıları 478'e ulaşan Türkiye'deki halkevleri arasında 500 kadarı, sürekli ya da kısa bir dönem dergi çıkarttıkları gibi, pek çoğu da kitap ve broşür yayımladı. *Yeni Türk(->)* İstanbul Halkevi'nin aylık dergisi olarak yayımlanmaktaydı. Dönemin tanınmış yazar ve şairleri bu derginin kadrosundaydılar. Bu dergi, İstanbul'daki diğer halkevlerinden gelen yoğun istek üzerine İstanbul'un imarı, kentin başkentlik dönemi tarihi, İstanbul bibliyografyası gibi konulara 1938'den başlayarak ağırlık verdi. İstanbul Halkevi'nin ikinci süreli yayını *Halk Bilgisi Haberleri(_->)* de aylık dergi olarak çıktı. Bu derginin yazarları genelde öğretmenlerdi. İstanbul halkevlerinin kitap yayını listesi hayli kabarıktır.

1946'da çok partili yaşamın getirdiği yeni koşullar, CHP'nin birer kurumu niteliğindeki halkevlerinin çalışmalarını olumsuz yönde etkiledi. Halkevlerinin kapatılmasına dönük ilk işaret ise Türk Ocaklan'nın kurucularından Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 10 Mayıs 1949'da Saraçhanebaşı'ndaki mitingde yaptığı konuşma ile verildi. Tanrıöver, bu konuşmasında halkevlerinin, Türk Ocakları'mn kapatılmasına neden olduğunu ima ederek bu eski kurumun yeniden canlandırılmasını önerdi. Aym günlerde Demokrat Parti (DP) milletvekilleri de TBMM'de halkevlerinin CHP için çalıştığı savını gündeme getirdiler. .Sonuçta, DP'nin iktidara gelişinin ilk yılında, 11 Ağustos 1951 tarihli ve 5830 sayılı "Resmi Daire ve Müesseselerin Siyasi Partilere Bedelsiz Mal Devredemeyecekleri ne..." ilişkin kanun gereği tüm halkevleriyle birlikte İstanbul halkevleri, de 18 Ağustos 1951'de mühürlendi. Buralardaki tüm kültürel ve sanatsal birikimler kötü bir biçimde tasfiye ve tahrip edildi. Binaları ise resmi ve yarı resmi kuruluşlara devredildi. Eminönü Halkevi'ne Milli Türk Talebe Federasyonu yerleşti. Günümüzde burada, Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, Kadıköy Halkevi binasında ise Kadıköy

Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü ile Kadıköy Adliyesi hizmet vermektedir.

12 Nisan 1961'de Türk Kültür Dernekleri, 1963'ten sonra halkevleri olarak açılan dernek konumlu kuruluşlar ise etkili bir faaliyet gösterememişlerdir.

Bibi. T. Çavdar, "Halkevleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* IV, İst., 1983, s. 878-884; CHP, *Halkevleri ve Halkodaları,* 1932-1942, Ankara, 1942; CHP, *1935Halkevleri,* Ankara, ty; Kadıköy Halkevi, *Kadıköy Halkevi 1935-1938,* İst., 1938; A. Çeçen, *Halkevleri,* Ankara, 1990; *Halkevlerinin 1933, 1934, 1935 Yılları Faaliyet Raporları Hülasası,* Ankara, **1934-1936.**

NECDET SAKAOGLU

HALKİ PALAS OTELİ

Heybeliada'nm güney yamacında, İsmet İnönü Caddesi üzerinde yer almaktadır. 1857-1862 arasmda inşa edilmiştir.

1845-1918 arasında Balkanların en önemli yatılı ticari eğitim kurumlarından Elen Ticaret Okulu'na yakın bir konumda inşa edilen otel, ziyarete gelen öğrenci yakınlarım ağırlamak amacıyla kurulmuştu. Konaklama dışında da pek çok sosyal etkinliğe, Adakların düğün, nişan ve benzeri toplantılarına mekân olmuştu.

İlk inşasında iki katlı olarak tasarlanmış, 1916'da üst iki kat ve ek bina inşa edilmişti. Yapının birinci ve ikinci bodrum katları tuğla kagir, zemin ve üst üç yatak katı ahşap iskelet üzerine yine ahşap kaplamaydı. Döşemeler bodrumda kagir volta, üst katlarda ise klasik alaturka ahşaptı. Duvarlar bağdadi sıva, tavanlar bezemeli klasik ahşap oyma motiflerle kaplıydı.

Denize paralel iki cadde arasında yer alan arazinin üst kısmında kurulan otel 1937'de kayyumluğa devrine dek değişik kişilerce işletilmiş, son dönemlerinde oda oda kiralanmak suretiyle kullanılmış ve bu nedenle epeyce harap duruma düşmüştür. 1988'de Net Holding tarafından kiralanmış, ikinci derecede eski eser olarak restore edilmiş, otel olarak kullanılırken 1991'de tamamen yanmıştır. Bir kez daha, bu kez üçüncü derecede eski eser ilkelerine göre dış cephesi aynen korunarak betonarme sistemle yine otel olarak inşa edilmiştir. Halen seminer ve kongre turizmine hizmet vermektedir.

Yüzyılın başındaki parlak dönemlerinde otelin üst bahçe kapısının iki yanında, Adalılar arasında oldukça rağbet gören bira bahçeleri açılmıştı. Bir süre bu mekânlar "bira büfesi" olarak ankmıştı. Çocukluğu bu otelde geçmiş olan Bayan Arma Hari **1933**'e dek süren yaşantıyı halen aktarabilmektedir.

Binanın girişinde sağda içki sunulan büfe yer alırdı. Solunda ise yemekten sonra dinlenmek için küçük bir salon bulunuyordu. Alt kattaki mutfaktan yemekler yemek asansörü ile büfeye çıkardı. Fransız mutfağı sunulur, ızgara et vermek ayıp sayılırdı, en azından pane yapılırdı. Çok güzel pastalar pişkilkdi. OteİIn son aşçıbaşılarından Grigous Hari daha soma yıllarca iskelede Ligor Lokantası'm işletmişti. Çalışanlar arasında 4 garson frakla hizmet eder, bunlara ilaveten **3** aşçı, **3** bulaşıkçı, 1 depocu, 5 çamaşırcı ve önemli sayıda yardımcı personel bulunurdu.

Düğünlerde damat ve gelinden başka davetliler de otelde kalırlardı. Otelin piyanosu ve ayrıca orkestra sayesinde müzikli eğlenceler olurdu. Bu otel sahildeki diğer otellerden üstün tutulur, burada kalabilmek belli bir sosyal seviyeyi gerektirirdi. Yazın mayolar ve bornozlarla alt kapıdan Abbas Paşa iskelesinde bulunan plaja inilirdi. Otelin tüm gereksinmesi karşı kıyıdan mavnalarla getirilirdi. Yalnızca et, adadan temin edkirdi. Şarap dışarıdan gelk, otelde şişelenirdi. Kahve çiğ alınır, otelde kavrulurdu. Su ise bk büyük kuyu ve üç sarnıçtan alınırdı. Bu sarnıçlardan alman su çok soğuk olur, doğrudan müşteriye sunulurdu.

Otelin alt bahçe kapısının iki yanında ahırlar ve mandıra vardı. Bir tarafta iki yük ve bir yolcu arabasının atları barındırılır, diğer yanda ise otelin süt, yumurta gibi gereksinmelerini karşılayan inek ve tavuklarla, çöp tüketimi için domuzlar bulunurdu.

Kışın daha çok avlanmak için (çulluk, karatavuk) otelde kalınır ve hemen yam başındaki ormanın eşsiz güzelliği içinde gezmeye çıkılırdı. Yemek vakti Ticaret Okulu'ndaki ve ormandaki müşteriler ağaca asılmış bir çanla yemeğe davet edilirdi.

BibL A. Milas, *Heybeliada,* Atina, 1984; N. Gülen, *Heybeliada,* İst., 1982.

SELCAN TEOMAN

Halki Palas OteH'nin yanmadan önceki bir görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1985*

HAI.KOKONDİIIS, IAONİKOS

(1423/1430, Atina - 1490, ?) Bizanslı tarihçi.

Asurlardan başlayıp Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadarki döneme bir kuşbakışından soma, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışını, İstanbul'un fethini ve erken dönem Osmanlı kurumlarını anlatan 10 kitaplık tarihi ke tanınır.

Atinalı seçkin bir ailenin oğlu olarak, eğitimini Paleologoslarm Mistra'daki (Yunanistan'da) saraymda tamamladı. 1447'de Bizanslı düşünür Plethon'un öğrencisi olduğu bilinmektedir. Yaşamı üzerine başkaca bilgi yoktur.

1480'lerde yazdığı sanılan 10 kitaplık eseri bk dünya tarihi niteliğindedir. Yazarın temel amacı "Hellen"lerin büyük imparatorluğunun nasıl yıkıldığını anlatmaktır. Kitabın ilk bölümü genel bir girişten sonra Yunanlıların dünya siyasetindeki yerine vePeleponnes savaşlarına ayrkmıştır. 1298-1463 arası ise oldukça ayrıntılı biçimde verilmiştir. Bizans'ın çöküşü, İmparator II. Manuel'in kişiliği ve Osmanlılara karşı yardım istemek amacıyla Avrupa ülkelerinde dolaşırken yaşadıkları anlatıldıktan soma, Osmanlı kunımlanna ilişkin önemli bilgiler verilir. Yazarın Osmanlı sarayıyla yakın ilişkileri bu konuda bilgi sahibi olmasına yardımcı olmuştur. Halkokondiles'e göre asıl "basileus" (imparator) Bizans hükümdarı değil, Osmanlı sultanıdır. Eser, 1463'te Lemnos'un (Limni) Osmanlılar tarafından alınmasıyla sona erer.

Kitapta dikkati çeken asıl nokta, olayların merkezine, Bizans'ın değil, Osmank Devletinin yerleştirilmesidk ki, bu tutum Bizans tarih yazıcılığında yeni bir yaklaşımdır. Seçkin dki ve ustaca tanımlamalan, yazarın edebi yeteneklerine işaret eder. Yapıt kronolojik açıdan oldukça kanşık olmasına ve yazarın zaman zaman kişisel, hattâ yanlı yaklaşımına rağmen, nesnellikten tümüyle uzak değildir. Bu kitaptaki bilgileri doğrulamak için yazarın çağdaşları olan M. Dukas'ın(->), G. Sfrantzes'in(-0 ve M. Krkobulos'un(-0 eserlerini birlikte okumakta yarar vardır.

Halkokondiles ayrıca, hayranı olduğu Heredotus ve Tukidides gibi tarihçilerin, İtalyalı hümanistlerce tanınmasını sağlamıştır. Halkokondiles'in tarihi ilk kez 1556'da C. Clauser tarafından yapılan Latince çevirisi ile basıldı. 1587'de *Historiarum Demonstrationes* adıyla tekrar yayımlandıktan sonra Fransızca, ingilizce ve Latincede birçok baskısı yapıldı.

Bibi. A. Wifstrand, *Laonikos Chalkokondyles, der letzte Athener,* Ein Vortrag, Lund, 1972; H. Ditten, *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles,* Berlin, 1968; H. Hunger, *Die hochsprachlicheprofane Literatür der Byzantiner,* c. 2, Münih, 1978, s. 485-490; Ostrogorsky, *Bizans,* **432**-434.

AYŞE HÜR

HALLAÇ BABA TEKKESİ

Üsküdar ilçesinde, Toptaşında, inkılap Mahallesinde, Çavuşdere Caddesi'nde yer almaktaydı.

Kaynaklarda "Abdülhay Efendi" ve "Ga-

ni Efendi" adlarıyla da anılan bu tekke, Celvetî tarikatının piri Aziz Mafımud Hüdaî'nin(->) mensuplarından Abdülhalimzade Şeyh Abdülhay Efendi tarafından **16.** yy'ın sonlarında veya 17. yy'rn birinci çeyreği içinde kurulmuştur. Üsküdar'daki Celvetî Asitanesi'ne (Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi) bağlı küçük bir zaviye olarak tesis edilen Hallaç Baba Tekkesi, İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren kaynaklarda, **19.** yy'ın başlarından itibaren Sa'dî tarikatına bağlı olarak gösterilmektedir. Tekkenin inşa tarihi gibi, binalarının zaman içinde geçirdiği aşamalar, aynca hangi tarihte bu tarikat değişikliğinin vuku bulduğu da tespit edilememektedir. Ancak tekkeye adını vermiş olan Şeyh Gani Efendi'nin veya "Hallaç Baba" lakaplı şeyhin, söz konusu tesisi ihya etmiş ve Sa'dîliğe intikal ettirmiş olmaları muhtemeldir.

Hallaç Baba'nm **19.** yy'rn başlarında İstanbul'un kalburüstü tabipleri arasmda yer aldığı, III. Selim'in (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan'm (ö. 1805), ölümünden önce tedavisini üstlendiği anlaşılmaktadır. Tekkenin son postnişinleri, dönemin tanınmış şairlerinden Şeyh Ali Fakri Efendi (ö. 1929) ve Şeyh Ferid Efendi (ö. 1908) ile ünlü edebiyat ve musiki tarihçisi Şeyh Sadeddin Nüzhet Efendi'dir (Ergun) (ö. 1947). Ayin günü cuma olan tekkede geçen yüzyıl sonlarında altı erkek ile iki kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden günde 1 okka 200 dirhem et tahsisatı olduğu bilinmektedir.

Hallaç Baba Tekkesi'nin, **19.** yy'rn ikinci yarısında yenilenmiş olduğu anlaşılan ahşap binası 1925'ten sonra bakımsızlıktan harap düşmüş, tevhidhane ile türbe 1963'te, mesken olarak kullanılan harem ve selamlık birimleri ise bundan az sonra tarihe karışmıştır. Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü Arşivi'nde bulunan rölövelerden tekkenin mimari özellikleri kısmen tespit edilebilmektedir.

Çavuşderesi Caddesi'ne bağlanan bir çıkmaz sokağın sonunda, çevresindeki meskenler ve dükkânlar arasında sıkışmış durumda yer alan iki katlı, ahşap tekke binası dış görünümü itibariyle bir meskeni andırır. Tarikat yapılarına özgü bir birliktelik sergileyen tevhidhane ve türbe bölümleri ufak boyutlu, dikdörtgen bir alanı kaplamakta, kıble yönünde, tekkenin komşusu olan kagir bir yapıya bitişmektedir. Bu yüzden sağır olan kıble duvarının eksenine, dikdörtgen planlı nişi ve sepet kulpu biçimindeki kemeri ile küçük mihrap yerleştirilmiştir. Ayinlere tahsis edilmiş olan sahayı, doğu ve kuzey yönlerinde, erkek seyirci mahfilleri, batıda ise, ikisi muhtemelen Şeyh Gani Efendi ile Hallaç Baba'ya ait beş adet ahşap sandukayı barındıran türbe bölümü kuşatır. Rölövenin alındığı 1963'te ortadan kalkmış bulunan doğu duvarının niteliği bilinmemektedir. Kuzey duvarında, daha ziyade tekke mensuplarının kullandığı, selamlığa açılan bir kapı ile bir pencere, türbenin gerisindeki batı duvarında da diğer bir kapı ile bunun yanlarında birer pencere bulunmaktadır. Söz konusu açıklıklar ziyaret (niyaz) pencereleridir. Tevhidhane mekâm, kuzey, doğu ve batı yönlerinde, kadınlara mahsus fevkani mahfillerle kuşatılmıştır. Selamlığın üst katmı işgal eden haremden, kafeslerle donatılmış bulunan bu mahfillere geçilmektedir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 38, no. 181; *Âsitâne,* 4; Osman Bey.'Afecmua-i Cevâmi,* II, 68-69, no. 120; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 4; Raif, *Mir'at,* 121; Vassaf, *Sefine,* V, 270; İ. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şairleri,* İst., **1969;** *İSTA,* I, **362**-363, 402, 403, III, 1548-1551, IX, 5178-5179; "Ferid Efendi (Şeyh)", *İSTA,* X, 5675; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 419; Uİuçay, *Padişahların Kadınları,* 99.

M. BAHA TANMAN

HALLAÇLIK

Hallaç sözcüğü Arapça hale sözcüğünden türetilmiştir. Hale yün, pamuk atmak anlamına gelir. Hallaç da yün, pamuk atan kişidir. Hallaçlar kullanıldıkça yassılaşıp sertleşen yatak, yastık ve minderlerin pamuklarını atarlar. Hallaçlar pamuk atma işini hallaç yayı ve tokmağı yardımı ile yaparlar. Hallaç yayı ağaçtan bir yay, ince tahtadan yapılan tanbur, koyun barsağmdan yapılan kiriş ve kirişle tanburun arasmda, kirişin sanldığı laumba parçalarından oluşur. Yaym üzerinde içi pamuk dolu bezden bir kolluk vardır. Yayla tanburun birleştiği köşedeki düzenekle kirişin gerginliği ayarlanır. Hallaç tokmağı şimşir ağacından yapılır. Ucundaki kertik yardımı ile meydana getirilen titreşimler pamuğun atılmasını sağlar. Pamuk ince atılacaksa kiriş gergin, kaba atılacaksa gevşek tutulur. İstanbul'da, pamuk atarken kirişin çıkardığı seslerle türküye eşlik edebilen hallaç ustaları vardı. Bunu, tokmakla kirişe uzun ve kısa aralıklarla ve türkü ritmiyle vurarak sağlıyorlardı. Hallaçlar pamuk atarken pamuğun kirişe yapışmaması için kirişe buğday unu sürerler.

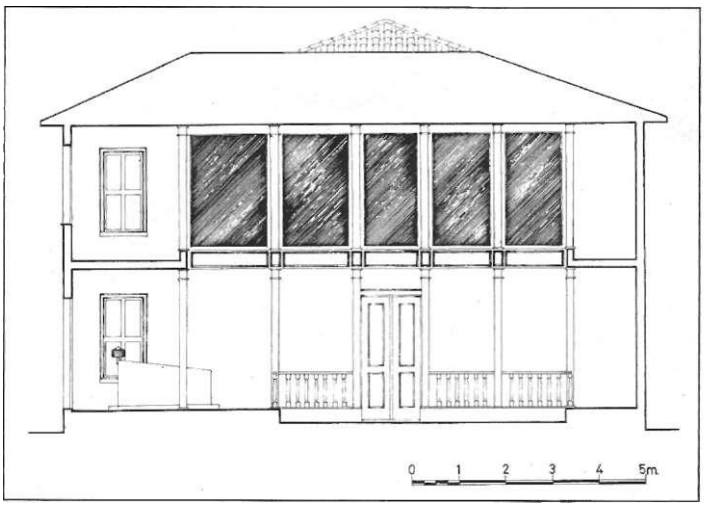

Hallaç Baba Tekkesi'nde tevhidhane ile türbenin kesit restitüsyonu. *M. Baha Tanman*

Hallaçlık mesleği çok eskidir. Evliya Çelebi, Şit Peygamber'in hallaç olduğunu yazar. Hallaçların piri Hallac-ı Mansur'dur. Hallaçlık Osmanlı döneminde de yaygın bir meslekti. Osmanlı şenliklerinde, esnaf alaylarında diğer esnafın yanında hallaçlar da geçmiştir. 1582'de III. Murad'ın şehzadesi Mehmed (III. Mehmed) için İstanbul'da düzenlenen şenlikte geçen esnaf alaylarmda hallaçlar da vardı. Alman yazar Nicolas von Haunalth da 1582 şenliklerinde hallaçların kırmızı bayrak taşıdıklarım yazar. 27 Mayıs l657'de ordunun Girit Seferi'ne çıkması dolayısıyla düzenlenen alayda geçen esnaf arasında hallaçların da bulunduğunu Eremya Çelebi Kömürciyan yazar. III. Ahmed'in 1720'de şehzadeleri için düzenlediği sünnet düğününde geçen esnaf alayında da hallaçlar vardı. Esnaf alayları geleneği Cumhuriyet döneminde azalarak da olsa sürmüş, milli bayramlarda yapılan törenlerde ve fener alaylarında çeşitli esnaf, bu arada hallaç ve yorgancılar da yer almıştır.

İstanbul'da hallaçlar Cumhuriyet döneminde İstanbul Yorgancı, Hallaç ve Döşemeciler Derneği bünyesinde örgütlenmişlerdi. Daha sonra döşemeciler ayrıldılar. 1956'da İstanbul Yorgancı ve Hallaç Esnafı Sanatkârları Derneği kuruldu. Derneğin kurucusu Hüdai Bukağıh'ydı. Derneğin başkanlığını 1970-1993 arasında Celalettin Akyüz yaptı. 1993'te dernek İstanbul Yorgancı ve Hallaç Esnafı Sanatkârları Odası adını aldı ve oda başkanlığına Celalettin Akyüz seçildi. Halen bu görevi yürütmektedir. Ocak 1994'te odanın **96i** üyesi vardı. Aynı tarihte, İstanbul'da 430 yorgancı ve hallaç dükkânı vardı. 1970'li yıllarda, İstanbul'daki yorgancı ve hallaç dükkânı sayısı 600 idi. İstanbul'un nüfusu o tarihlerden bugüne en az iki kat artmasına rağmen dükkân sayısında hızlı bir azalma gözlenmektedir. Birçok dükkân da anacaddelerden ara sokaklara doğru kaymıştır. Bir zamanlar İstanbul'un konak odalarında, ahşap evlerinde, son zamanlarda geniş balkon ya da bahçelerde pamuk atan gezici hallaçlar da gittikçe azalmaktadır.

İstanbul'da hallaçlık memleket mesleği halindedir. İstanbul'daki hallaçların hemen tamamı Trabzon'un Maçka İlçesi'nden gelmektedir. Oda başkanı Celalettin Akyüz de baba mesleğini sürdüren bir Maçkalıdır.

Hallaçlık ve hallaçlar İstanbul'un halk kültürüne de sinmiştir. Bir zamanlar İstan-

Hallaç ve çırağı, Malbeste'nin bir deseni, 1805. *Galeri Alfa*

bul halkını ramazan geceleri sahura kaldıran mahalle bekçüerinin ve ramazan davulcularının manilerinden biri şöyledir: *Esnafta çoktur hacılar /Zeyinlidiryorgancılar / Hallaçlar pamuğun atar/Teyel diker kavukçular.*

I. Kunos'un İstanbul'dan derlediği şu tekerleme bilmecenin karşılığı "hallaç"tır. *Taka tak tak, lime Hm Um/Lime lu la, yine tak tak.*

Dilimizde "hallaç pamuğu gibi atmak" ve "hallaç dahmesi gibi aralığa gider" deyimleri de vardır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* 1,lst., 1984, s. 338; And, *Şenlikler;* M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* lst., 1959; M. Y. Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları,* lst., 1948; H. Özözlü, "Unutulanlar", *Hürriyet Show,* S. 36 (1993); A. Çelebioğlu, *Ramazanname,* lst., (1973); M. Uslu, *I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri,* İzmir, 1984, s. 410-411; N. Güreli, *Yöre Yöre,* İst, 1982; N. Öktem, "Anadolu Aleviliği ve HalÎac-ı Mahsur - Hallaçların Manevi Patronu", *Cumhuriyet,* 9 Şubat 1994; 1. Başgöz-A. Tietze, *Bilmece.A Corpus of Turkish Riddles,* California, 1973; M. N. Özön, *Ata Sözleri,* İst, 1956.

MUSTAFA DUMAN

HALLER

Sebze, meyve veya su ürünlerinin genellikle toptan olarak satıldığı, içinde çok sayıda komisyoncu tezgâhını barındıran, üstü örtülü, geniş satış mekâm. Osmank döneminde de, aym türden ürünlerin bk arada satıldığı, günümüzün hallerine benzeyen çarşı, iskele, çardak adı verilen mekânlar vardı.

Bugün İstanbul'da, üçü taze sebze ve meyveye, biri de balık ve su ürünlerine aynlmış dört toptancı hali bulunmaktadır. Bizans ve Osmanlı döneminde Balıkpazarı(->) adı altında faaliyet gösteren su ürünleri hali, önceleri Sarayburnu'nda, sonra Eminönü ve Unkapanf ndayken bir yangından sonra kısa süre için Azapkapı'ya taşınmış, 29 Eylül 1983'te ise halen faaliyet gösterdiği Kumkapf ya nakledilmiştir. Kumkapı Su Ürünleri Hali, toplam 1.350 trf'lik alana kumlu, iki katil bk binada hizmet vermektedir. Alt kattaki 800 m^2'lik alan satış mahalli olarak kullanılmaktadır. Toplam 81 komisyoncu, ihracatçı, demek ve kooperatifin yer aldığı bürolardan başka, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Ahırkapı Gümrük Muhafaza Memurluğu'na ait bürolar da buradadır. 1987'de, hal işletmesi, "yap, işlet, devret" modeline uygun olarak 10 yıkığına bir limitet şirkete devredilmiştir (bak. balık pazarları).

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, şehrin çeşitli bölgelerinde, özellikle de Haliç kıyısındaki Yemiş İskelesi vb iskelelerde bugünkü hallerin benzeri özel ürünlere ayrılmış ve sıkı denetime tabi mahaller vardı. Cumhuriyetten soma İstanbul'daki ilk yaş sebze ve meyve hali, 1935'te Unkapaninda kumlmuştur. Bunu Kadıköy Hali ke Topkapı Tepebağ Bostan Hali izlemiştir. Kadıköy İskelesi yakınlarındaki hal, 1972'de İçerenköy'de kumlan yeni binalara taşınmıştır. İçerenköy Hali yaklaşık 25.000 nk'lik alanda, 109 komisyoncu ke faaliyet göstermektedir.

Unkapanı Hali ise, 1986'da Bayrampaşa'da kumlan Merkez Haline naUedikniştir. İstanbul'un en büyük hali olan Bayrampaşa Merkez Hali 70.000 m^2'lik alanda kumlu olup 289 komisyoncuyu barındırmaktadır. Topkapı Tepebağı Bostan Hali ise, 1994 yılı içinde Bayrampaşa Hali' nin yanında inşa edilen yeni binasına taşınacaktır. Bu halde 258 komisyoncu çalışmaktadır. İstanbul'daki yaş sebze ve meyve hallerine, ilkbahar, sonbahar ve kış aylamada Ege Bölgesi ile Akdeniz Bölgesi'nden, yaz aylannda ise genellikle Marmara Bölgesi'nden sebze ve meyve sevkıyatı yapkmakta ve hallere günlük ortalama 2.500-3.000 ton arası mal girmektedir.

Yaş sebze ve meyve halleri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Haller Müdürlüğüne bağlıdır. Büyükşehir belediyesi 1992 faaliyet raporuna göre İstanbul'daki üç hale toplam 93-984 kamyon, 27.530.426 kap ve 625.413 ton mal gelmiştir.

Yine istanbul Büyükşehir Belediyesi Su Ürünleri Hali Müdürlüğü'ne bağlı olan Kumkapı Hali'ne 1992'de 6.636.632 kg, 1.236.829 adet, 438.466 kasa su ürünü gelmiştir. Su Ürünleri Halinde, limanın kirlenmesinin önlenmesi için bir menfez açılması, halin aydınlatma sisteminin modernleştirilmesi, beton ayaklı iskele yapılması gibi çalışmalar halen sürmektedir.

İSTANBUL

HALTER

Ağırlık kaldırma spom. Halterin İstanbul'a gelişi 1890'lı yıllara rastlar. Bu spom istanbul'a sokan kişi olarak da Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) beden eğitimi öğretmenlerinden Fransız M. Moiroux tanınır. Onun bu konudaki en yetenekli ve en başarılı öğrencisi Ali Faik Bey (Üstünidman) olmuştu. Mezun olur olmaz, hocasının teklkiyle okulun beden eğitimi öğretmenliğine getirilen Ali Faik Bey, jimnastik ve halter sporlarım Türkiye'ye yerleştiren kişi olarak tanınır.

Onun halter çalışmalarım her gün muntazam bir şekilde 115 kko ağırlık kaldır-

1935'ten 1986'ya kadar çalışmalannı sürdüren Unkapanı Hali'nin içinden 1949'a ait bir görünüm. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

mak suretiyle yaptığı bilinir. O tarihlerde Yunanlı halterci Yataganos'un 112,5 kilo ağırlık kaldırmak suretiyle 1896 Atina Olimpiyat Oyunları'nda şampiyonluğu kazandığı düşünülecek olursa, Ali Faik Bey'in bu alandaki değeri ve başarısı daha çok anlaşılır. Ağırlık kaldırma alanmda Ali Faik Bey'i kısa aralıklarla yine kendisi gibi mükemmel birer jimnastikçi olarak tanınan Mazhar Hoca (Kazancı) ile Selim Sırrı (Tarcan) beyler izlemişlerdi. Daha sonraları Gümrüklü Salâhaddin, Şair Rıza Tevfik (Bölükbaşı), İhsaniyeli Rıfat, Cihangirli Bahriyeli Asaf, Bahriyeli Şevket, Tersaneli Kaptan Nezir, Cambaz Rıza, Beylerbeyli Ali Rânâ (Tarhan, eski bakanlardan) beyler onlara katılmışlardı. Bu genç isimler, Türk halter sporunun gerçek anlamdaki öncüleri olmuşlardı.

1903'te kurulan Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nde(-+) jimnastik sporunun yanında ele alınan halter sporu da ilk kez ciddi şekilde bir Türk spor kulübünün çatısı altına girmişti. O zamanlar "gülle kaldırma" adıyla anılan halter sporunu kulübün çatısı altına sokan kişi ise, bu kulübün kurucuları arasında bulunan ilk haltercilerden Mazhar (Kazancı) idi.

Daha sonra bu spor dalında Beşiktaş kulübü kurucularından Ahmed Fetgeri Aşeni(->) ve 1946-1950 arasındaki dönemin ateşli politikacılarından Avukat Kenan Ömer (Öner) ile askeri okullardan yetişen en iyi haltercilerden biri olan Üsküdarlı Şevket (Kırgül) gibi gençler de kendilerini göstermişlerdi.

Türk haltercileri ilk milli müsabakalarını 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'nda yaptılar. Dünya sporunun bu en büyük gösterisinde iki genç halterci Gülleci Cemal (Erçman) ile Neyzen Şevki (Sezgin) beyler ay-yıldızlı mayoyu giydiler.

Neyzen Şevki Sezgin'in en verimli çağında halter sporundan kopmasına karşın Cemal Erçman 65 yaşma kadar halter çalışmalarını aralıksız sürdürmüş ve pek çok genç halterci yetiştirmişti. Cemal (Erçman), 1928 Amsterdam Olimpiyat Oyunları'nda ay-yıldızlı mayo altındaki yerini korumuş ve 60 kilo yarışmalarında toplam 262,5 kiloluk derecesiyle sekizinci olmuş ve adını Olimpiyat şeref kütüğüne yazdırmıştı.

1925'te Fenerbahçe Spor Kulübü'nde(->) başlayan halter faaliyetinde de Klişeci Kenan (Dinçmen), Ragıp (Murathanoğlu), Nuri (Torunoğlu) beyler gibi genç yetenekler ortaya çıkmış ve onlara Sabri, Hayri, Koço, Mehmet (Yelmer) ile Polis Tahir beyler eklenmişlerdi.

1930'lu yıllarda halter sporunda başlayan durgunluk dönemi 10 yıl kadar sürmüştü. 1940'lı yıllarda ortaya atılan İhsan Kırgül, Haşim Ekener, îlhan Enülkümen, Mesut Surdum ve Boğos Kambur gibi bir avuç idealist gencin bu konudaki büyük ve sabırlı çalışmaları halteri "ölü spor"lar arasından çıkarıp tekrar canlandırdı.

Türkiye'de halter sporu, 1938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla Türkiye Güreş Federasyonu'nun çatısı altına sokulmuştu. Güreşin gölgesi altında kalan halter sporu, daha sonra bu gençlerin çabalarıyla tekrar gün ışığına çıkmayı başardı. Tam **29** yıllık bir aradan sonra 1957'de Türk Halter Milli Takımı tekrar ortaya çıktı. O yıl Tahran'da yapılan Dünya Halter Şampiyonasında ay-yıldızlı mayo tekrar podyumları süslemeye başladı. Bu şampiyonaya katılan 6 Türk haltercisinin tamamı İstanbul bölgesi kulüplerine mensuptu. 1959'da Beyrut'ta yapılan Akdeniz Oyunları'nda Şişli kulübü haltericilerinden Metin Gürman ikinciliği kazanarak bayrağımızı ilk kez bir uluslararası şampiyonada şeref direğine çektirdi.

1960'ta Halter Federasyonu'nun kurulmasından sonra Türk halter sporu daha geniş ve daha hızlı bir başarıya ulaştı. 1961'e kadar Türk milli takımlarını oluşturan sporcuların tamamı İstanbul kulüplerine mensuptular. Anadolu, Bostancı Şişli kulüpleriyle İstanbul Güreş Kulübü'ne mensup bu haltercilere ancak 1961'de Ankaralı iki haltercinin eklendiği görüldü.

Halter sporu İstanbul'da doğmuş, İstanbul'da gelişmiş ve İstanbul'da yücelmiş, 1961'den sonra diğer illere de yayılma göstermiştir.

CEM ATABEYOGLU

HALVETÎLİK

Şeyh Ömer Halveti (ö. 1349 veya 1397) tarafından kurulmuş olan tarikat.

Osmanlı Devleti'nde ve İstanbul'da en fazla yayılmış tarikatların başında gelen Halvetîlik, Harezm bölgesinde, 14. yy'm ikinci yarısında, sufîler arasında, bir nefis terbiyesi ve irşat yöntemi olarak öteden beri uygulanan "halvef'in sistemleştirilmesi ve tasavvuf eğitiminin esaslarından biri haline getirilmesi sonucunda teşekkül etmiştir. Başka bir deyimle, Halvetîlik, İslam tasavvufunda zaten var olan ve "Allah ile baş başa kalabilmek için insanı meşgul edebilecek her şeyden soyutlanarak tenha bir yere çekilmek" şeklinde özetlenebilen halvet uygulaması ile ifadesini bulan bir "meşrebin" tarikat şeklinde kurumlaşmasıdır. Kuran'da mezkûr olan hemen bütün peygamberlerin, özellikle Hz Musa ile Hz Muhammed'in hayatlarında gözlenen itikâf dönemleri, İslam tarihinin başından beri önce zahitlere, sonra da sufîlere, halvet konusunda ilham kaynağı oluşturmuş, belirli bir müddetle (genellikle 40 günle) sınırlı olan bu uygulama, gündelik ibadetlerin ötesinden Allah'a ve ilahi sırlara yakınlaşmayı arzulayan zümrelerce benimsenip yaşatılmıştır.

Halvetîliğin piri olarak kabul edilen Şeyh Ömer Halvetî (Ebû Abdullah Sıraceddin Ömer bin Şeyh Ekmeleddin Lahcî), amcası olan ve silsilesi Sühreverdîliğe bağlanan Şeyh Ahî Muhammed Nur Halvetî'nin (ö. 1313) halifesidir. Halvetîliğin esaslarını tam olarak tespit eden ve tarikatı örgütleyen kişi ise "pir-i sam" ve "Seyyidü'l-Taife-i Halvetiyye" olarak anılan Seyyid Yahya Şirvanî'dir (ö. 1457). Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde, Şemahi'de doğan, Şirvanşahlarm başkenti Baku'da yaşayan Seyyid Yahya Şirvanî, tasavvufa ilişkin eserler vermiş, bağlı oldukları kol ne olursa olsun, bütün Halvetîlerce benimsenmiş olan *Vird-i Settar'ı* tertip etmiş, içlerinde, dönemin hükümdarı Sultan Halil'in de bulunduğu binlerce kişi kendisine intisap etmiş, vefatında Şirvanşahlar Sarayı'ndaki türbesine gömülmüştür.

Halvetîlik, Seyyid Yahya Şirvanî'nin halifelerinden Aydınlı Dede Ömer Ruşenî (ö. 1487), Habib Karamam (ö. 1496) ve Muhammed Bahaeddin Erzincanî (Pir Muhammed Molla-i Erzincanî) (ö. 1474) tarafından Anadolu'ya getirilmiş, bunların halifeleri aracılığı ile de İstanbul'da, Rumeli'de, Kırım'da, Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da yayılmıştır. Tasavvuf tarihinde, yayılma alanının genişliği, uzun ömürlülüğü ve farklı kültür çevrelerine uyum sağlayabilmesi ile istisnai bir konuma sahip olan Halvetîlik, yüzyıllar zarfında, birbirini izleyen içtihatlarla sürekli kendini yenileyebilmiş, bunun doğal sonucu olarak da bu tarikat, sayısı 40'ı aşan kola ayrılmıştır. Bunlara, silsile itibariyle Halvetîliğe bağlanan ancak bağımsız tarikatlar olarak kabul edilegelen Bayramîlik(-<), Celvetîlik(->) ve Gülşenîlik(->) de eklenebilir.

İstanbul'un fethine katılan tarikat ehli arasında bazı Halvetî şeyhlerinin de bulunması ve fetihten sonra burada faaliyet göstermiş olmaları muhtemel görünmekle birlikte bu husus henüz yeterince aydınlatılmış değildir. Halvetîliğin İstanbul'da ilk olarak, II. Bayezid'in (hd 1481-1512) tahta geçmesinden hemen sonra, Amasya'dan gelen, Cemali kolunun kurucusu Şeyh Cemaleddin Halvetî (ö. 1494) tarafından temsil edildiği kabul edilmektedir. Muhammed Bahaeddin Erzincanî'nin halifelerinden olan ve "Çelebi Halife" olarak tanınan Şeyh Cemaleddin Halvetî, şehzadeli-

Sünbül Efendi Tekkesi haziresinde bulunan bir mezar taşında Halvetî-Sünbülî tacının tepeden görünüşü ve Halvetîliğin bu kolunu simgeleyen sümbül kabartmaları.
M. Baha Tanman, 1990

ği sırasında Amasya'da kendisine yakınlık gösteren (hattâ Halvetîler arasında yaygın rivayete göre dervişi olan) II. Bayezid tarafından istanbul'a davet edkmiş, bir müddet Üsküdar'da ve Küçükmustafapaşa'da ikamet ettikten soma, mensuplarından Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nm (ö. 1512), Bizans dönemine ait Hagios Andreas in Krisei Manastırından camitekkeye dönüştürdüğü tesiste postnişin olmuştur.

Şeyh Cemaleddin Halvetî'nin vefatından sonra, Sünbülî kolunun kurucusu olan damadı ve halkesi, "Sünbül Efendi" lakaplı Şeyh Yusuf Sinan Efendi'nin (ö. 1529) postnişin olduğu, kaynaklarda "Koca Mustafa Paşa Tekkesi" veya "Sünbül Efendi Tekkesi" olarak anılan bu tesis, Halvetîliğin İstanbul'daki en kıdemli âsitanesi (merkez) olarak tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar aralıksız faaliyet göstermiş, bu arada gerek yönetim gerekse de tarikat camiası nezdindeki saygınlığını sürdürmüştür. Nitekim çeşitli tarihlerde kaleme alınan tekke listelerinde ve birtakım vesilelerle (düğün davetiyesi, atiye dağıtılması vb) düzenlenen şeyh listelerinde, Kocamustafapaşa Asitanesi(->) ile şeyhlerinin, İstanbul'daki Mevlevi şeyhleri ile beraber daima ön safta yer aldıkları gözlenmektedir. Öte yandan Şeyh Cemaleddin Halvetî'nin diğer halkelerinden Şeyh Kasım Çelebinin (ö. 1509) ilk postnişini olduğu Tophane'deki Karabaş Tekkesi(->) ile Şeyh Sinan Erdebilî'nin (ö. 1544) Ayasofya'mn karşısında tesis ettiği Sinan Erdebilî Tekkesi(-*), ayrıca Sultanselim' deki Koğacı Dede Tekkesi, Çemberlitaş' taki Atik Ali Paşa Külliyesi'nin(->) bünyesindeki tekke, Yedikule'deki İmrahor Tekkesi, Hocapaşa'daki Aydınoğlu Tekkesi(->), Sofular'daki Alaeddin Mescidi ve Tekkesi(-0 ke Sofular Tekkesi(-*), Sünbül Efendi'nin halkesi "Merkez Efendi" lakaplı Şeyh Musa Musliheddin Efendi'nin (ö. 1552) Mevlevihane Kapısı dışmda kurduğu ve zamanla bir külliyeye dönüşmüş olan tekke (Merkez Efendi Külliyesi!-']), Fındıkzade'deki Koruk Tekkesi, İstanbul' da, 15. yy'ın sonlarında ve 16. yy'ın ilk çeyreğinde tesis edilmiş en eski Halveti tekkeleri arasındadır.

Böylece -Nakşibendîlik gibi- 15. yy'm sonlarında, II. Bayezid'in de desteği ke İstanbul'da kök salan Halvetîliğin bu şehirdeki yaygınlığı ve nüfuzu daha sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Halvetîliğin, Nakşibendîlik ile beraber, istanbul' da en fazla tekkeye sahip tarikat olduğu gözlenmekte, 19. yy'm sonlarında bu sayının 80'i aştığı tespit edilmektedk. Halvetîlik, İstanbul'da, 15 tanesi bu şehirde kurulmuş olan 20 kadar kol tarafından temsil edilmiş, bunlar arasında özellikle Sünbülîlik(->), şabahLîîk(->), Sinanîlik(-0, Uşşakîlik(->) ile Cerrahîlik(->) uzun ömürlü ve nüfuzlu olabkmiştir. Bu arada, kurmuş oldukları tarikat kolunun çok yaygın ve uzun ömürlü olamamasına rağmen, nüfuzlu kişilikleri ve fikirleri ile yaşadıkları döneme damgasını vuran Şemsî kolundan Abdülmecid Sivasî(->), Sivasî kolunun kurucusu Abdülahad Nuri(->) ve Kuşadavî (İbrahimî) kolunun kurucusu Kuşadalı Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1845) gibi Halveti şeyhleri de bulunmaktadır.

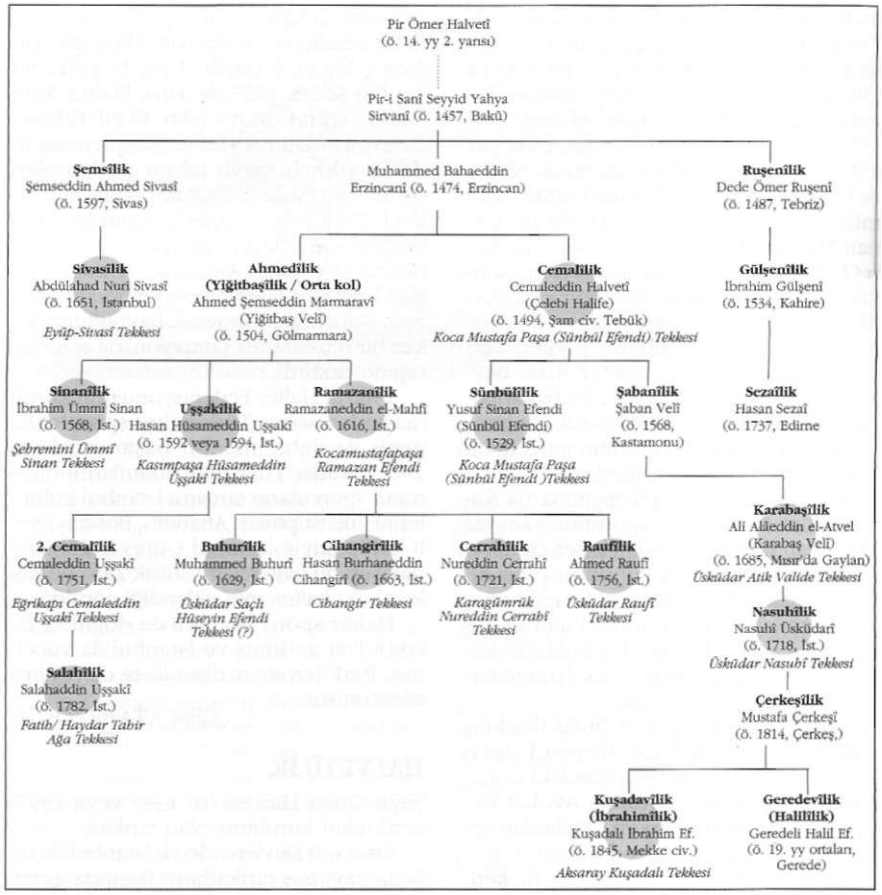

Halvetîliğin İstanbul'da yayılan kolları.
Yeşil renkler âsitanesi (merkez tekkesi) İstanbul'da bulunanları göstermektedir.
M. Baba Tanman

Halvetiliğin irşat sisteminde (seyr ü sulûkunda), derviş tarafından, şeyhin belirlediği adette ve zamanlarda çekilen esma, şeyhin yorumladığı "manalar", (manevi i-

Halvetîliğin Sünbülî kolunu kuran Şeyh Yusuf Sinan Efendi'nin (Sünbül Efendi'nin) türbesi.
M. Baba Tanman, 1990

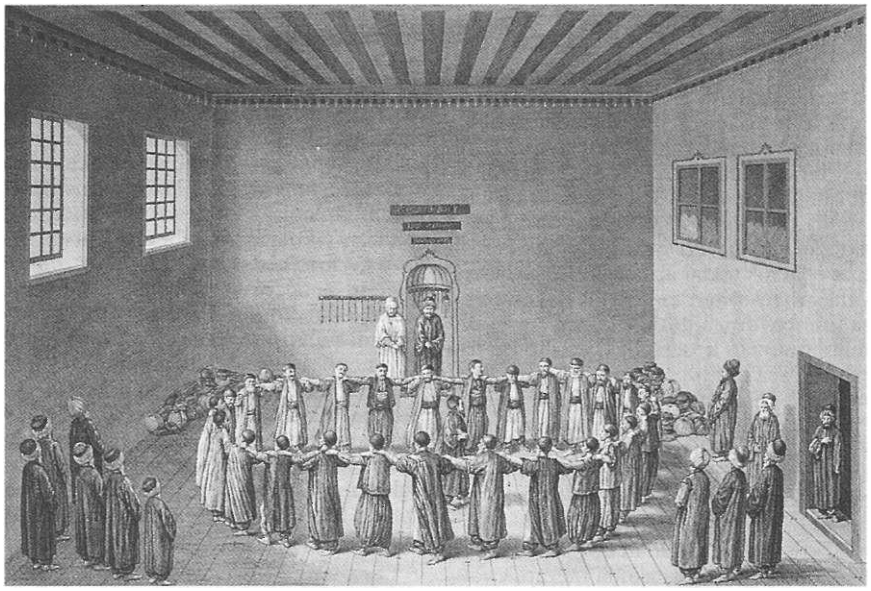

"Devran" denilen Halveti zikrini betimleyen bir gravür.
D'Ohssoıı, *Tableau Général de l'Empire Oîhoman.* 1791-1834, İAM Kütüphanesi
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

şaret içerdiği kabul edilen rüyalar) ve yine şeyhin denetiminde gerçekleştirilen halvetler önemli yer tutar. Tarikatın çeşitli kollarında, ayrıntıya ilişkin birtakım farklar gösteren halvet, tekkelerde özellikle bu iş için tasarlanmış ufak boyutlu, penceresiz mekânlarda icra edilmiştir. "Halvethane" denilen bu mekâna, şeyhi tarafından belirli bir törenle dahil edilen "halvetnişin" (halvete giren derviş) 40 gün müddetle, hayvani gıda almaksızın, asgari düzeyde beslenme ve uyku ile devamlı surette zikir ve tefekkürle meşgul olur. Halvethaneden ancak abdest bozmak, abdest tazelemek ve cemaatle vakit namazlarını eda etmek için çıkabilir. Bu çıkışlarda da kesinlikle kimse ile konuşmaz. Bu yüzden, Halveti tekkeleri ile halvete rağbet eden diğer bazı tarikatların tekkelerine özgü mimari öğelerden olan halvethaneler doğrudan ibadet mekânları ile bağlantılı ve dışarıya kapalıdır. Halvet süresince dervişin nasıl hareket etmesi gerektiği, bünyesinin tahammülüne göre tedricen azaltılan yiyeceğin nelerden oluşacağı, halvete giriş ve çıkıştaki törenler, halvette tanık olunan ve şeyhe nakledilmesi gereken "manevi hallerin" yorumu gibi hususlar tarikat pirlerince bütün ayrıntıları ile tespit edilmiş, bu konuda çeşitli risaleler kaleme alınmıştır.

Bazı Halveti şeyhlerinin, ileride gömülecekleri kabirleri hayatta iken halvethane olarak kullandıklan görülmektedir. Halvete girenin ayaklarım uzatıp yalamayacağı boyutlarda tasarlanan halvethaneler genellikle ahşaptan mamul olup bunların hemen hepsi, 1925'ten sonra cami olarak kullanılan tekkelerde, ibadet mekânlarını genişletmek amacıyla yıktırılmıştır.

Halvetîler ile fütüvvet ehli arasında, tarikatın kuruluş aşamasından beri var olan yakınlık, daha sonra, Anadolu fütüvvetinin (Ahiliğin) **16.** yy'ın başlarından itibaren bağımsız kurum niteliğini yitirmesi üzerine, Halvetîliğin Ahiliğe ilişkin birtakım gelenekleri bünyesinde yaşatması suretiyle 20. yy'a kadar sürdürülmüştür. Nitekim Ahmedî (Yiğitbaşî) kolunun piri Manisa-Gölmarmaralı Şeyh Ahmed Şemseddin Marmaravî'nin (ö. 1504) aynı zamanda Sanaban bölgesi Ahilerinin "yiğitbaşısı" olması, bu yüzden "Yiğitbaş Velî" olarak anılması dikkati çekmekte, İstanbul-Karagümrük'teki Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin(->) son postnişini Şeyh İbrahim Fahreddin Efendinin (Erenden) (ö. 1966), tekkelerin kapatılmasına kadar, Ahi geleneklerini sürdüren loncaların peştemal kuşatma cemiyetlerinde usta namzetlerine bizzat peştemal kuşattığı bilinmektedir.

İstanbul'un tarihinde ileri gelen bazı Halveti şeyhlerinin üstlenmiş olduğu çok önemli bir rol de, zaman zaman sesini yükselten, toplumun hayat tarzım ve kimliğini değiştirmeyi amaçlayan taassup cereyanlarına karşı koymuş ve tarikatların belkemiğini oluşturduğu geleneksel İslamı başarıyla savunmuş olmalarıdır. **16.** yy'ın başlarında musikinin her türlüsüne karşı çıkan, musiki eşliğinde icra edilen bütün tarikat ayinlerini yasaklamak isteyenler, karşılarında vaaz verdiği Ayasofya ve Fatih camilerinde bile halkı coşkuyla "devrana" kaldıran ve bu hususta *Risale-i Sünbül derHakk-ı Zikr u Devran* adındaki risaleyi kaleme alan Sünbül Efendi'yi bulmuşlardır. 17. yy'da, işi daha da ileri götürerek, "bid'at" olduğu (Hz. Muhammed döneminde olmadığı) gerekçesiyle minarelerin dahi yıkılmasını isteyen "Kadızadeliler" ile de "Sivasîler" denilen Halvetî şeyhleri mücadele etmiştir (bak. Kadızadeliler-Sivasîler).

Bibi. Yusuf Sinan, *Tezkire-i Halvetiyye,* Süleymaniye Kıp, Es'ad Efendi, no. 1372; Cemâleddin Hulvî, *Lemezât,* Millet Ktp, Aİİ Emiri, *Şer'iye,* no. 1100; Lâmîî, *Nefebât;* Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik;* Haririzade, *Tıbyân; Tarîkatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarîkat-ı Âliyye-i Halvetiyye,* İst., 1290; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye;* Şeyh Mehmed Şemseddin el-Sağir fî Tarikat-ı Ahmediyye-i Halvetiyye, *el-Cevherü'l-Simîn fî Adâb-ı Meşâyih ve'l-Müridîn,* Ist., 1314; Vassaf, *Sefine,* T. Yazıcı, "Fetih'ten Sonra Istanbul' da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sümbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* II (1956), 87-113; Okan, *İstanbul Evliyaları,* 31-55, 226-233; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam,* Oxford, 1971, s. 74-79; N. Araz, *Anadolu Evliyaları,* Ist., 1972, s. 56-61, **262-**275, 292-301, 432-436; H. Küçük, *Tarikatlar,* İst., 1976, s. 98-102; S. Eraydm, *Tasavvuf ve Tarikatler,* İst., 1981, s. 236-253; R. Serin, *İslam TasavvufundaHalvetilik veHalvetiler,* İst., 1984; M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* İst., 1985, s. 288-289.

M. BAHA TANMAN

HAMALLAR

Motorlu araçların ortaya çıkmasından önce şehir içindeki bütün yükleme, boşaltma ve taşıma işleri hamallar tarafından yapılırdı. Hamalların bir bölümü bu işi meslek edinmiş kişilerdi. Çoğunluğu ise Anadolu'dan İstanbul'a para biriktirmek gayesiyle gelir ve geçici olarak bu işi yaparlardı.

Hamallar meslektaşlarıyla birlikte loncalara ait yerlerde yaşarlardı. Loncalar, odalara bölünür, her odanın başmda bir hamalbaşı bulunurdu. Bu yerlerin kiralan ve üyelik aidatları loncalar tarafından doğrudan doğruya yevmiyelerinden kesilirdi. Meslek, babadan oğula geçerdi. Kurallara uymayanlar, loncadan ihraç edilirlerdi. Birçoğu, dürüstlük içinde mesleklerini icra ederler, en kıymetli mallar, tereddütsüz olarak kendilerine teslim edilirdi.

Hamalların pazarlarda sebze, meyve taşıyanlarına küfeci denirdi. Hanlarda, iskele ve limanlardaki hamallar ise "arkalık" adı verilen meşinden yapılmış içi samanla dolu semerleriyle yük taşırlardı. Büyük fıçılar, sırıkla taşınır, bu tip yük taşıyan

Preziosi'den bir hamal tiplemesi, 19. yy.
A. Preziosi, *Stanboul Souvenir d'Orient,* Paris, 1865
Galeri Alfa

hamallara, sırık hamalı denirdi. Sırık hamalları genellikle dört kişi olur, dişbudak ağacından yapılmış uzun sırıkları omuzlarına alarak, kısa, çabuk adımlarla yüklerini dengeleyerek yürürlerdi. Yükün ağırlığı fazlaysa dört hamal, çapraz olarak iki sırıkla ve ikisi önde, ikisi arkada olmak üzere yükü omuzlarına alır götürürlerdi. Şayet bu dört hamaldan biri, ritimli yürüyüşü bozup, hesapsız bir adım atarsa, ağırlık diğer arkadaşının üzerine binerek sakatlanmasına sebep olurdu.

Hamallar, kalabalık yerlerde yolu açmak için "varda" diye bağırırlardı. Bu sesi duyan halk, hemen kenara çekilir, çekilmeyenler ise büyük tehlikeyi göze almış sayılırdı. Beyoğlu'nda gayrimüslim hanımların tahtırevanlarım taşıyan kimselere de hamal denirdi. Eski İstanbul'da 8.000'in üzerinde hamal bulunmaktaydı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de.* Iç ve Dış Bedesten hamallarından söz eder. Bedestenin içinde çalışan hamallar, 300 nefer olup, pirleri Peygam Ali'dir. Bedestenin dört zincirli kapısından içeri girmezler. Her gece esnafın sandık ve eşyalarım toplayıp bedestenin taşra mahzenlerine yangın korkusundan istif ederlerdi. Dış Bedesten'de çalışanlar ise 200 nefer olup elleri beratlı değildi. Ancak hepsinin kefili vardı.

1587'de İstanbul kadısına gönderilen bir fermanda sakat hayvanlara taşıyabileceğinden fazla yük vuran hamalların bulunduğunu, bu şekilde yük taşınmaması için kendilerine kethüdalar vasıtasıyla tenbih edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Bazı hamalların da mesafelere göre ücreti tayin edilen tarifeye uymadıklan bu şekilde hareket edenlerin tespit edilerek cezalandırılmalarrmn sağlanması söylenilmektedir.

1735'teki fermanda ise müşterilerin eşyasının taşınırken zarara uğratılmaması, zarara uğrayan eşyaların, bölük başlan tarafından ödenmesi emredilmektedfr. Aynca hamallar, şehirde yangm çıktığı zaman yangın yerine gidip malların kurtarılmasına da yardım ederlerdi.

Her zaman önemli bir ticari merkez olma özelliğini koruyan İstanbul'da hamallar için de büyük iş hacmi vardı. Bu yüzden hamallar en iyi örgütlenmiş esnaftı. Gedik usulünün kaldırılmasından sonra da bu özelliklerini korudular (bak. gedikler). Bugün de hallerde ve Eminönü merkezi iş alanında hamallar bölük denilen gayrıresmi örgütlenmelerim sürdürmektedirler.

Bibi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları,* İst., 1328, s. 234, II, s. 166; (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* 66; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 66; S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı,* İst., 1982, s. 146; Cemil Cahit, "Hamal", *Yedigün,* no. 631, 8 Nisan 1945; D. de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul,* İst., 1977, s. 178; Evliya, *Seyahatname,* I, 292-293; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 207; R. Schiele-W. Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst., 1988, 68-69; E. Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", *İT,* S. 11 (Kasım 1984).

UĞUR GÖKTAŞ

HAMAM CAMİİ

Rumelihisarı, Baltalimanı Hisar Caddesi ile Arpacı Çeşmesi Sokağı'mn kesiştiği köşede yer alır.

Yapının banisi "Pertev" ya da "Pertek" lakabı ile bilinen Türk denizcilerinden Ali Bey'dir. Caminin 1177/1763'te ihya edildiği bilinmektedir. 1937'ye kadar faal durumda olan cami 1937'den 1960'a kadar ibadete kapak ve harap kalmış, sonra restore edilerek tekrar açılmıştır. Hüseyin Ayvansarayî yapının minberini Bayram Paşa'nm koydurduğunu belirtir. Caminin mihrap duvarı köşesindeki çeşme ise İbrahim Paşa'nın ruhu için bina olunmuştur. 1128/1715 tarihli olan çeşme Rakım Paşa Çeşmesi olarak bilinir. Bayram Paşa, IV. Murad'm (hd 1623-1640) veziri olduğuna göre, bu cami 1640'tan evvel yapılmış olabilir. Yapı daha sonra 1972'de de birtakım onarımlar geçirmiştir.

Cami, hazire duvarlan ile çevrili bir avlu içinde yer alır. Batısında mezarlık vardır. Duvarın üzerindeki kitabede "Ali Pertek Camii Şerifi, yapılış tarihi 1712" yazmaktadır. Cami moloz taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Kuzey giriş cephesinde kapı tam ortada yer alır. Son cemaat yeri sağlı sollu birer taş set halinde bulunmaktadır. Üzeri ahşap sundurma ile örtülüdür. Sundurmayı, her iki tarafta dörderden sekiz ahşap direk taşır. Yapının cümle kapısı, dikdörtgen olup üzeri yuvarlak kemerle yapılmıştır. Yapının ana mekânına girildiğinde sağda ve solda müezzin mahfilleri vardır. Sağdaki mahfil camekânla kapatılarak imam odası haline getirilmiştir. Caminin kuzey, doğu ve batı duvarları iki kat halindedir. Üç cephede de aym düzenleme görülmektedir. Cephenin alt bölümünde 2 tane, üstte 3 tane derin niş şeklinde açılmış olan dikdörtgen üzeri sivri kemerle son bulan pencereyle aydınlatma sağlanmıştır. Güneyde ise mihrap, ortada yuvarlak niş şeklindedir. Mihrabın sağında ve solunda birerden 2 tane pencere açılrmştır. Bunlarda da aynı özellik görülmektedir. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Yapıda doğu ve batı cephelerinde alt bölümdeki iki pencerenin arasına dikdörtgen şeklinde niş açılıp, dolap olarak kullanılmaktadır. Bunun aynısı kuzey cephesinde, sol tarafta görülür. Soldaki müezzin mahfilinden yukan kadınlar mahfiline çıkrlrr. Kadınlar mahfili ana mekânda, düz balkon çıkması şeklindedir. Burası kuzey cephesinin üst bölümünde açılmış olan üç pencere ile aydınlatılır. Mahfili alt katta 8 tane ahşap direk taşır. Direklerin arasında ahşap süslemeler vardır. Yapının tavanı ahşap ve düzdür. Kadınlar mahfilinin altı (müezzin mahfilinin tavanı) ahşap çubuklarla karelere ayrılmıştır. Yapının içinde~süsleme olarak bir şey görülmemektedir. Üst bölümdeki pencerelerin içleri alçı ile bitkisel ve geometrik şekiller verilip içleri san, mavi, yeşil, kırmızı renkli vitray yapılmıştır. Caminin minaresinin kare kaidesi ve pabuç kısmı düzgün kesme taştan olup, bilezikten soma tuğla ile yapılmış olan yivli gövde ile devam eder. Tek şerefeli olup konik külah ile son bulur.

Hamam Camii'nin güneybatıdan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Yapının üzeri dört meyilli kiremit çatı ile örtülüdür. Çatının etrafim iki sıra testere dişli saçak çevirir. Caminin güney ve kuzey cephesi arasmda kot farkı vardır. Güney ve batı cephesinde yapıyı dıştan ikiye ayıran bir şerit görülmektedir. Yapıdaki pencere alınlıklan, sivri kemerli ve tuğladandır. Alttaki pencereler demir parmaklıklıdır.

Bibi. öz, *İstanbul Camileri,* II, 29.

N. ESRA DÎŞÖREN

HAMAM GELENEKLERİ

Osmanlı döneminde İstanbul'un her semtinde kimi suyu, kimi temizliği ve ferahlığı, kimi ana (müşteriyi yıkayan kadın) ve natrrlannın ustalığıyla ün salmış birçok hamam vardı.

Saraylarda, konaklarda ve evlerdeki özel hamamlar dışındakiler herkese açıktı ve halk hamamı, çarşı hamamı gibi adlarla anılırdı.

Hamamların çoğu kadın ve erkeklere ait olmak üzere çifte hamam şeklindeydi. Kadınlar kısmının kapısı erkekler kısmının kapısından görülmeyecek şekilde ve yan sokağa açılırdı. Tek hamamlarda da kapıya asılan renkli havludan kadın veya erkek saati olduğu anlaşılırdı.

16. yy'da kadınlar yirmi kişilik gruplar halinde hamama gidip birbirlerini yıkarlardı. Topluca sabahın erken saatinde gidilen hamamdan, akşam yemeğine dönülürdü. Halayıklardan biri başının üzerinde, içinde uzun pamuklu gömlek, beyaz gömlekler, temiz çoraplar, havlular bulunan bakır kap taşırdı. Kabın üzeri ipek ve sırma yapraklar işlenmiş örtüyle örtülürdü. Kimi kadınlar öğle yemeklerini de beraberinde götürürlerdi.

Erkekler hamamda soyunduktan sonra üstlerinden çıkardıklarını kaüayarak üzerine sarık ya da başlıklarım koyar, bunlara bakıcı tutarlardı. Hamamda peştamalsız

dolaşılmazdı. Yıkanma tamamlandıktan sonra hizmet edenlere bahşiş verilirdi.

Eski İstanbul'da kadınlar hamamı bir eğlence yeri idi. Kadınların yaz-kış bütün eğlenceleri on-on beş günde bir gittikleri hamamdı. Yakın tanıdıklar birkaç gün önceden sözleşk, hamam günü tayin edilir, evlerde zeytinyağlı dolmalar, börekler, turşular, şerbetler ile hamam bohçaları hazırlanırdı. Her birinin içine ipekli fita, Bursa işi peştamal, havlular, lk, kese, yemeni, kına, rastık, ayna, tarak, sabun, hamam tası, bir başka bohçaya ise çamaşırlar konurdu. Nalınlar ise eve götürülüp getirilmez, ana kadına teslim edilirdi. Bohçalar halayığa veya ayvaza verkerek hamama gönderilirdi. Hanımların temizliği, tertibi, varlık dereceleri yabancılara hamamda gösterilebildiği için hamam bohçalarına, çamaşırlara, hamam takımlarına önem verkirdi.

Ayvazı veya halayığı tanıyan usta hanımlar için soyunma yeri ile hamamın içinde halvet hazırlatırdı. Her ailenin natırı ve ana kadını olurdu. Yıkanma işi tamamlanınca öğle vakti göbektaşı üzerinde hamama birlikte giden kadınlar, çocuklar yemek yerlerdi.

Hamama yıkanmak, vakit geçinmek amacıyla gidkdiği gibi kırk hamamına, gelin hamamına da gidilirdi. Gelin hamamı düğünden iki gün önce salı günü yapılırdı. Bu hamama damat tarafının bütün kadın akrabası ve hatırı sayılır tanıdıkları davet edilirdi. Kız hamama davetlilerden önce gider gelenleri karşkar, ikramda bulunurdu. Gelecekler tamamlanınca, içeriye sıcaklığa girmeden önce dış avluda soğuklukta toplanılır, kızın basma bk çarşaf tutulur, avlu tavaf ettirildikten sonra birlikte içeriye girilirdi. Burada türküler eşliğinde gelin yıkanırdı. Gelin yıkandıktan sonra göbektaşmın etrafında üç kere dolaştırılır, kurnanın içine elmaslar, çil paralar, çöreotu, üzerlik atılarak altın veya gümüş taslarla üç tas su dökülürdü. Soma gelinin başına para saçkır, bu paralar kızlar tarafından uğur getirmesi için çeyiz sandıklarında saklanırdı. Törenden soma geline şerbet içirilir, türküler söylenir, çengilere para yapıştırılarak hamam tamamlanırdı.

Lohusa hamamı da denilen kırk hamamı çarşı hamamında yapılırdı. Kırk hamamı da bir eğlence vesilesiydi. Çocuğun doğduğunun kırkıncı günü ebe, akrabalar, komşular hamama davet edilkdi. Hamamda çengker oynar, çalgılar çalınır, misafirlere helva, dolma, turşu, şerbet, kahve ikram edilirdi. Lohusa sırmalı havlulara sanlır, ipekli peştamal kuşanır, sedefli gümüşlü nalınlar giyer, bir koluna hamamcı, bir koluna hamam ustası girer önde gümüş buhurdanlıkta ödağacı yakkarak ağır ezgi eşliğinde hamamın soğukluğunda misafirlerin önünde dolaştırılırdı. Sonra çengilerin oyunu eşliğinde sıcaklığa gidilirdi. Lohusa yıkandıktan sonra ebe, belini geniş bir kuşakla sıkar hamamdan çıkacağı sırada da sağ elini kırk defa içine batırarak kırkladığı bir tas suyu lohusanın başmdan dökerdi.

Lohusadan soma ebe çocuğu kundağından çıkanp, üzerine şal örterek sıcaklığa götürürdü. Çocuk yıkandıktan soma bir tas içindeki taze ördek yumurtası vücuduna sürülürdü. Ebe rubiye altınını kurnanın musluğundan akan suya çarpa çarpa üç ihlas, bir fatiha okur bu su ile çocuk kırklanırdı.

Hamamlar bir şifa kaynağı olarak da kabul edilmekteydi. Özellikle bazı yatırların bulunduğu semtlerdeki hamamların sulan şifalı sayılır ve çeşidi hastalıklara iyi geldiğine inanıldığı için bu hamamlara rağbet edilirdi. Süleymaniye'deki Dökmeciler Hamamı(->) sarılık hastalığına tutulanların şifa yeriydi. Bu hastalığı olanlar, içi okunmuş bakır taslarla suyunu içer ve yıkanırlardı. İçine demir levhalar, iğne gibi madenler konulmuş yazılı taslar okunur, bir süre sonra su sararırsa hastanın sarılığının bu suya geçeceğine inanılırdı. Hastaya bu sudan bir yudum içirilir ve başından dökülürdü.

Bibi. K. A. Aru, *Türk Hamamları Etüdü,* İst., **1949;** M. Alp, "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *İTA,* 179; M. And, "Türk Hamamının Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi", *Ulusal Kültür,* S. 5 (1979); S. Y. Ataman, "istanbul Folkloru", *Sivas Folkloru,* S. **63;** Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı;* S. Eyice, "Türk Hamamları ve Beyazıd Hamamı", *Türk Yurdu,* S. 244 **(1955);** S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD,* S. 15 **(1960);** E. E. Talu, "Eski İstanbul'da Kadın Hamamları", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. **5 (1950);** A. S. Ünver, "istanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", ***VD,*** II **(1942).**

MELTEM CİNGÖZ

HAMAMLAR

İstanbul'un günlük yaşamında hamamların Roma ve Bizans dönemlerinden beri büyük bir önemi vardır. İstanbul'daki Bizans dönemi hamamlarından günümüze kadar gelebilen bir örnek bilmiyoruz. Eski kaynaklar pek çok Bizans hamamının adlarını verir. IX. bölgede Anastasius, I. bölgede Arkadios, VII. bölgede, Ayia Amantasia Kilisesi karşısında Dagisteos, X. bölgede Constantinus hamamları bunlardan başlıcalarıdır. II. bölgede Hippodrom'a komşu (şimdiki Sultanahmet Meydanı do-

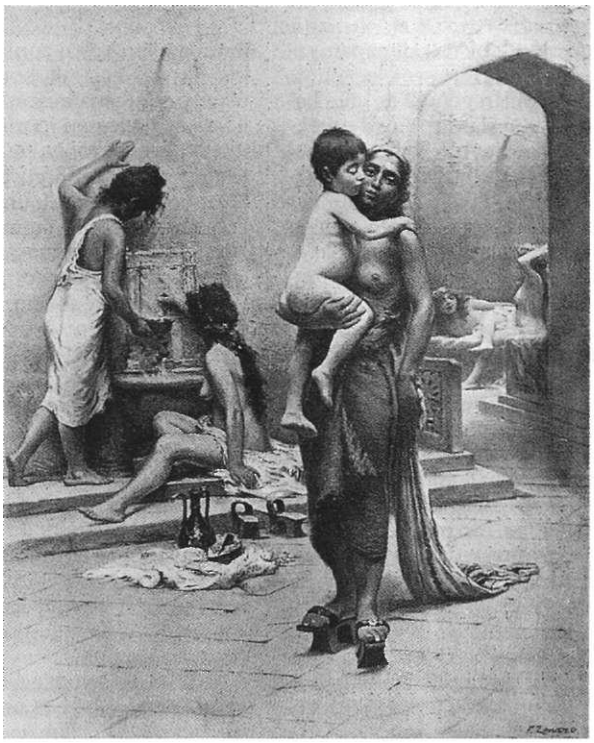

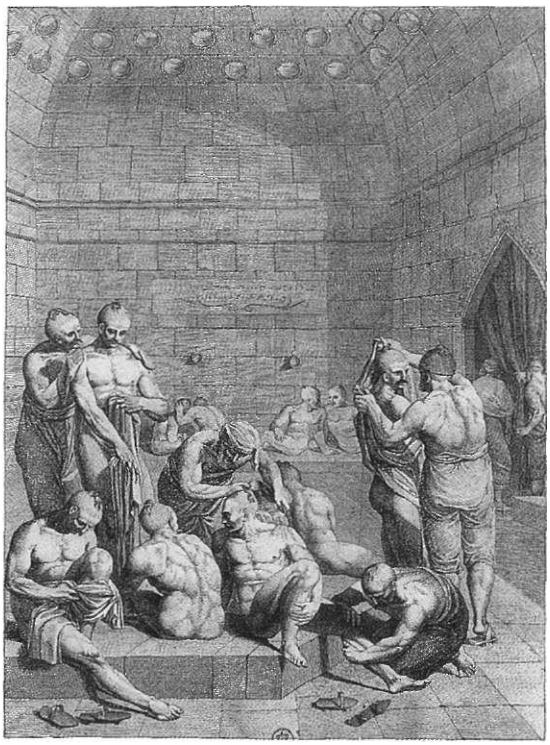

Zonaro'nun kadınlar hamamım konu alan bir resmi, **19.** yy (sol) ile E. Raczynski'nin *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (1824) adlı kitabmda yer alan erkekler hamamından bir görünümün betimlendiği gravür. *Ara Gülerfotoğraf arşivi (sol), Galeri Alfa*

lavlarında) Zeuksippos Hamamı en büyük ve en muhteşem hamam olup Roma İmparatoru Septimius Severus (hd 193-211) tarafından yaptırılmış, Constantinus (hd 324-337) tamamlatmıştı. Burada pek çok sayıda heykel de bulunuyordu. Son yıllarda Şehzadebaşinda Kalenderhane Camii yanında yapılan kazılarda bir hamama ait olduğu sanılan bazı temel kalıntıları bulunmuştur. Türk dönemi hamamlarından Küçük Ayasofya Camii yakınında Çardaklı Hamam ile Vefa'daki bugün izi kalmayan Koğacılar Hamamı'nın kısmen de olsa bir Bizans hamamından faydalanmak suretiyle Osmanlı hamam mimarisine uydurularak ihya edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. İstanbul'da, Osmanlı döneminde çok sayıda hamam inşa edilmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan biri hamamların iyi gelir getirmeleri nedeniyle hayır amacıyla yapılmış binalara gelir kaynağı olarak vakfedilmeleridir. Diğer sebep ise hamamların ait oldukları yapı manzumesinin merkezi konumundaki camiye cemaat çekme bakımından da faydalı olmalarıdır. Birçok büyük külliyenin, kendilerine ait birer hamamları olduğu (Fatih, Süleymaniye, Bayezid, Yeni Cami vb) gibi, bazı daha küçük manzumelerinin de hamamları vardır (Mahmud Paşa, Murad Paşa, Küçük Ayasofya vb). Diğer taraftan birçok vakıf sahibi, kurduklan hayır eserlerine gelir sağlamak için, şehrin başka yerlerinde hattâ başka şehir ve kasabalarda da hamam yaptırtmışlardrr (Barbaros Hayreddin Paşa'nın Zeyrek'teki Çinili Hamami, Haseki Hürrem Sultanin Ayasofya önündeki hamamı gibi). Kolayca özel mülkiyete geçen bu tesisler gelir getirdikleri müddetçe kullanılmışlar ve gelir getirici özellikleri zayıfladıkça ortadan kaldırılmışlardır. Osmanlı mimarisinin en zengin alanlarından biri olan hamamlardan birçoğunun bu sebeple kaybedildiği bilinmektedir.

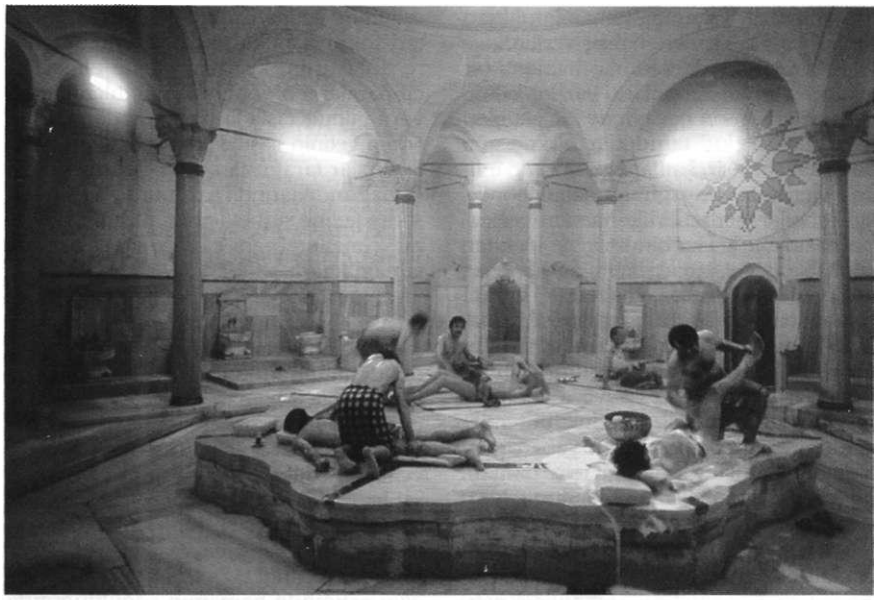

Bugün turistik olarak kullanılan İstanbul'un en eski hamamlarından Cağaloğlu Hamamı'nın sıcaklık (üstte) ve Galatasaray Hamamı'nın soğukluk bölümlerinden görünümler. *Ara Güler (üst), Ahmet Kuzik, 1994*

Osmanlı döneminde hamamlar çok kârlı kuruluşlar oldukları için sayıları şehrin her yerinde büyük bir hızla artmış ve bu da büyük ölçüde su harcanmasına, özellikle de inanılmaz miktarda odun tüketilmesine yol açmıştır. Daha 18. yy'da hamam sayısının artışını sınırlayabilmek için çeşitli önlemler getirilmiştir. Evliya Çelebi, kendi çağında, İstanbul'da 151 hamam bulunduğunu, kendisi Mısır-Sudan seyahatini yaparken, 17 hamam daha inşa olunduğunu belirtmektedir.

Ciddi ve derin bir çalışma ile İstanbul hamamlarının tam sayısı araştırılmış değildir. Osmanlı Devletinin başşehrinde Türk yasanımda önemli yeri olan hamamların tamamının bilinmesi, bunlardan sağlam, işler durumda, harap veya yok olanların tam tespitlerinin yapılması, şehrin sosyal yapışım tanımak için gereklidir. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul hamamlarına dair zengin malzeme ile dolu bir not arşivi toplamış, hattâ bunu konferans halinde de anlatmıştı. Ölümünden sonra bu notların ne olduğu maalesef bilinmez. Şinasi Akbatu'da da İstanbul hamamlan hakkında toplanmış zengin bir arşiv vardır. Bunun, benzerleri gibi yok olmadan yayımlanması beklenir.

İstanbul hamamları genellikle çifte hamam olarak yapılmışlardır. Yarısı erkeklere, yarısı kadınlara ayrılan çifte hamamların bir özellikleri de pek nadir haller dışında hiçbir zaman iki ayrı kısmının kapılarının aynı cadde veya sokağa açılmamasıdır. Tek hamamlar pek azdır. Bazı özel hamamlar da, zamanla bağlı bulunduktan kuruluş veya özel mülkün ortadan kalkması ile ticari hamamlar haline gelmişlerdir. Bunun en iyi örneği Şehzadebaşinda bugün Acemoğlu Hamamı denilen Acemioğlanlar Hamami dır. Aslında bu küçük bina buradaki Eski Odalar yeniçeri kışlasının bir parçası olan Acemioğlanlar Kışlası'nın hamamı iken, kışlalar kaldırıldıktan sonra muhafaza edilerek, günümüze kadar çalışır bir halde kalmıştır. Vezneciler Hamamı'nın da aslında bir konak hamamı iken, sonraları halka açık bir hamam haline getirildiğine ihtimal verilebilir. Çifte hamamların iki parçasının birbirlerine bağlanış biçimleri çok çeşitli şekiller göstermektedir. Hamamları inşa eden mimarlar bu konuda değişik denemeler yapmışlar ve bazen arsanın durumundan ileri gelen zorunlulukların da etkisi altında kalarak, son derece başarılı uygulamalar yaratmışlardır. Burada önemli husus, hamamın iyi ısrnmasıdır. Bunun için iki kısmın toplu bir kitle halinde birleştirilmesine özen gösterilmiştir. Mimar Sinan'ın Ayasofya önündeki Haseki Hamamı, uç uca birleştirilmiş iki bölümü yüzünden iyi ısınmayan bir hamam olarak tanınmıştır. Hamamların birçoğunda büyük bir kubbeli mekân halinde olan ve camekân denilen soyunma yerlerinin kagir olarak yapıldığı görülür (Bayezid, Mahmud Paşa, Ayasofya vb). Ama bu kısım birçok durumda ahşaptan yapılmakta ve bu yüzden de sık sık tamir ve değişiklik geçirmektedir. Eski hamamlar, çeşitli sebeplerle yıkılmak istenildiğinde, camekân kısmının orijinal halini kaybetmiş olması yıkım gerekçesi olarak gösterilmektedir. Bugün en ufak izi kalmayan Fındıklı Hamamı'nın, soyunma yeri ahşaptan olmakla beraber, 18-19. yy'ların sivil mimarisi karakterinde de çok güzel bir eklenti idi. Osmanlı hamamlarının mimari özellikleri ve değişik örnekleri bu camekân kısmında değil, çifte hamamların iki parçasının birbirine bağlanışında ve bilhassa sı-

caklık demlen esas yıkanma mekânında ortaya çıktığından, camekânın orijinalliğini kaybetmiş olması sebebiyle hamam yıkmak doğru bir tutum değildir.

Sıcaklık denilen mekânlar ortada bir göbektaşı ve etrafında halvet hücreleri ke pek güzel mimari düzenlere sahiptir ve değişik şekiller göstermektedir. Bu düzenlerden biri doğnıdan doğruya çok eski Türk mimarisinden ilham alınan ve başta medreseler olmak üzere ev mimarisinde de kullanılan klasik "dört eyvan" düzenidir. Diğer bir plan biçimi ise, yuvarlak sıcaklık mekânının çepeçevre duvarlarında hücreler açılmasıdır. Bu biçim daha çok kaplıcalarda kullanılmış ve Anadolu'daki Roma dönemi kaplıca ve hamamlarından esinlenilerek, Osmanlı sanatına girmiştir. Bazı hamamlarda, bu iki esas düzenin dışında, daha farklı şekillerin de kullanıldığı görülür.

Bu hususta ilk tipoloji denemesi bu satırların yazarı tarafından yapılarak Osmanlı dönemi Türk mimarisinde başlıca 6 örnek tespit edilmiştir. Bunlar şu suretle özetlenebkir:

A tipi: Dört eyvanlı ve köşelerde hücreleri olan tip. Bunda bazen hücre sayısı 3'e, 2'ye hattâ l'e indirilir.

B tipi: Göbektaşı mekânı çepeçevre nişlerle "ykdızvari" açılır.

Ctipi: Ortadaki göbektaşı mekânını üç taraftan kubbeli hücreler sarar.

D tipi: Dikdörtgen sıcaklığı, iki payeye veya destek altı eşit bölüme ayrılır.

E tipi: Küçük kubbeli sıcaklığa açılan yan yana iki halvet biçimindedir.

E tipi- Sıcaklık kare biçimde olup kubbeli dört eşit bölüme aynlmıştır.

İstanbul'da yukarıda belirtilen tipolojiye göre şu hamamları sınıflandırmak mümkündür:

A tipi: Bayezid Hamamı, Edirnekapı Hamamı, Langa Hamamı, Çinili Hamam, Murad Paşa Hamamı, Ayakapı Hamamı, Çukur Hamam. Çemberiitaş ve Cağaloğlu hamamları bu tipin çeşitlemeleridir.

B tipi: Çardaklı Hamam, Kılıç Ali Paşa Hamamı, Mahmud Paşa Hamamı, Tahtakale Hamamı (erkekler kısmı), Vefa-Koğackar Hamamı, Ayasofya Haseki Hamamı.

C tipi: Tahtakale Hamamı (kadınlar kısmı), Beyoğlu'nda Bahçeli Hamamı.

D tipi: Yeni Cami yanında Haseki Hamamı.

E tipi: Çukurçeşme Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı, Ahmed Ağa Hamamı, Baht Hamamı.

F tipi: Bu tipin İstanbul'da örneğine rastlanmamıştır.

İstanbul hamamlarının, yalnız surlar içinde kalanları kapsayan 1304/1886-87 tarihli bir listesinde 75 hamamın adları ile bulundukları semtler gösterilmiştk. İstanbul hamamları için 1952'de de N. Köseoğlu bir liste yapmıştır. Bazı yanlışları bulunan bu listeye göre şehrin içinde daha önce şu hamamlar vardı: Şehzadebaşinda ibrahim Paşa (1943'te yıktırıldı), Ayasofya civarında Acıhamam, Edirnekapı'da Edirnekapı (veya Merdivenli), Sultan Ahmed Camii arkasında Arasta (yıktırıldı), Samatya'da Ağa, Akbıyık'ta Akbıyık, Aksaray'da Aksaray (yıktırıldı, 1956), Ketenciler'de Alaca, Langa'da İmrahor (yıktırıldı), Ayasofya Meydanı'nda Haseki, Ayvansaray'da Lonca veya Ayvansaray, Vefa'da Büyük Koğacılar, Eminönü'nde Tahtakale, Balat'ta Tahtaminare, Aksaray'da Tevekkül, Cerrahpaşa'da Cenahpaşa (yıktırıldı), Fatih'te Çukur (yıktınldı), Horhor' da Çelebi Mehmed Ağa (yıktırıldı), Zeyrekte Çinili (veya Barbaros Hayreddin Paşa), Yedikule'de Hacı Evhad, Zeyrekte Hacı Kadın, Samatya'da Hacı Kadın, Sultanhamam'da Sultan (veya Hacı Küçük), Musalla'da Havuzlu, Cibali'de Havuzlu, Soğukçeşme'de Hasahır (yıktırıldı), Yenibahçe'de Haseki Sultan (yıktınldı), Eğrikapı'da Hançerli, Aksaray'da Horhor, Sirkecide Hoca Paşa, Haseki'de Davud Paşa, Süleymaniye'de Dökmeciler, Davud Paşa İskelesi'nde Davud Paşa, Karagümrük'te Zincirlikuyu (yıktırıldı), Yenibahçe'de Saray (veya Lütfî Paşa), Sultanahmet'te Şifa, Vilayet yakınında Şengül, Fatih'te Sarıgüzel (yıktırıldı), Kumkapida Tatlıkuyu (yıktırıldı), Ayvansaray'da Arabacılar (yıktırıldı), Şehzadebaşinda Acemioğlanlar, Eğrikapida İvaz Efendi, Süleymaniye'de Ayşe Kadın (yıktırıldı), Kadırga Limaninda Kadırga, Fatih'te Kıztaşı (yıktırıldı), Koska'da Kızlarağası (yıktırıldı), Aksaray'da Kasavet (belki Tevekkül Hamamı ile aynıdır), Sultanahmet'te Kurbağa (yıktırıldı), Kocamustafapaşa'da Koca Mustafa Paşa, Balat'ta Kitap (veya Tihtap, yıktırıldı), Gedikpaşa'da Gedik Paşa, Cibali' de Küçük Mustafa Paşa, Sirkeci'de Küçük Ağa (veya Demirkapı, yıktırıldı), Kazancılarda Küçük Pazar, Odabaşı'nda Küçük, Kırkçeşme'de Küçük Koğacılar (yıktırıldı), Çarşamba'da Mehmed Ağa, Vezneciler'de Merdivenli (veya Vezneciler), Kumkapi da Nişancı, Yenibahçe'de Nakkaş Paşa (yıktırıldı), Fatih'te Yeni Hamam (yıktınldı), Bahçekapida Yıldız Dede, Balat'ta Çavuş, Çapa civarında Müftü (yıktırıldı), Langa'da Yalı (yıktırıldı), Ayvansaray'da Yalı (yıktırıldı), Yedikule'de Kule, Topkapı civarında Macuncu (yıktırıldı), Unkapanı'nda Azebler (yıktınldı), Sofular'da Sofular, Uzunçarşf da Merdivenli (yıktınldı), Silivrikapf da İbrahim Paşa (yıktırıldı), Büyükçarşı civarında Mahmud Paşa, Fatih'te Irgatlar (veya Karaman, yıktırıldı), Yenikapida Yenikapı (yıktırıldı), Mercan'da Örücüler, Haydar'da Haydar (yıktırıldı), Beyazıt'ta Bayezid. Bunlardan başka, N. Köseoğlu'nun listesinde yerleri sarih olarak tespit edilemediği gibi, başka isimli hamamlar ile aynı olup olmadıkları da anlaşılamayan Bayrampaşa, Haseki, Acımusluk, Köşklü hamamlarının adları verilir. Bu listede, yanında "yıktırıldı" kaydı bulunmayan hamamlardan da, ortadan kalkmış olanlar vardır. Bunlardan Acımusluk Hamamı'nın kalan kubbesinin bir kısmı 1980'lerin ikinci yarısında yapılan bir işhanmın içinde kalmıştır.

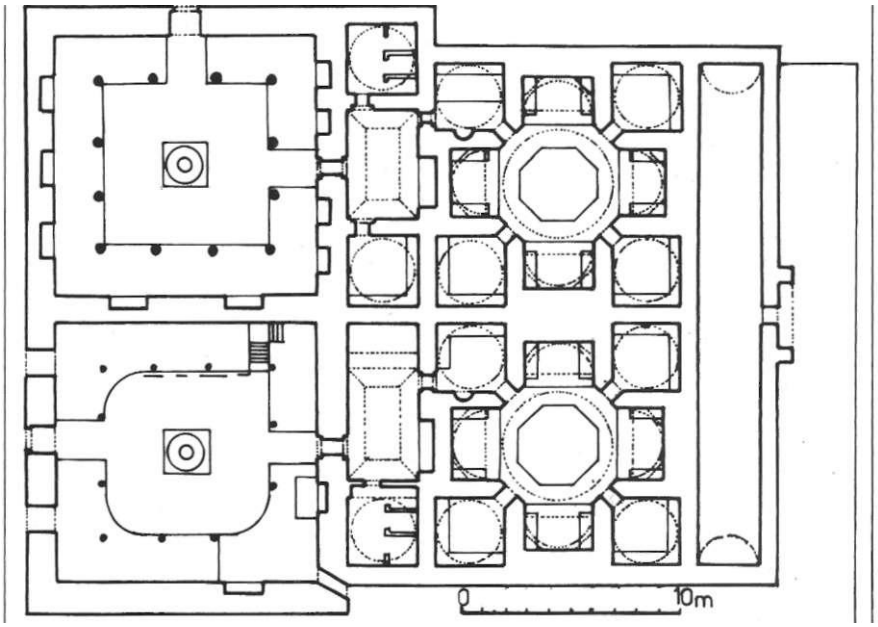

A tipi hamam planı: Edirnekapı Hamamı Giück, *Bdderdea* yararlanılarak çizilmiştir.

Evliya Çelebi İstanbul'da ilk inşa edilen hamamın Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Irgat Hamamı olduğunu, bunu "kefere tarz-ı mimarisinden tahvil ke, İslam âdabı üzre yapılan Azebler hamamının" izlediğini, üçüncü olarak Vefa Hamamı'nın, Eyüp Hamamı'nm ve nihayet Çukur Hamam'ın yapıldığını bildirir. Fatih vakfiyelerinde de Alaca Hamamı, Azebler Hamamı, Balat Kapısı Hamamı, Çavuşbaşı, Direklice, Mahmud Paşa, Mustafa Paşa, Nişancı Paşa, Kule (Yedikule ?), Sırt, Sinan Paşa, Taht-ı kafa, Yahudiler hamamları gibi hamam adlarına rastlanır. Vefa Hamamı ile Fatih Külliyesi'ne ait bir yapı olan ve Karadeniz Başkurşunlu Medresesi'nin biraz aşağısında bulunduğu saptanan İstan-

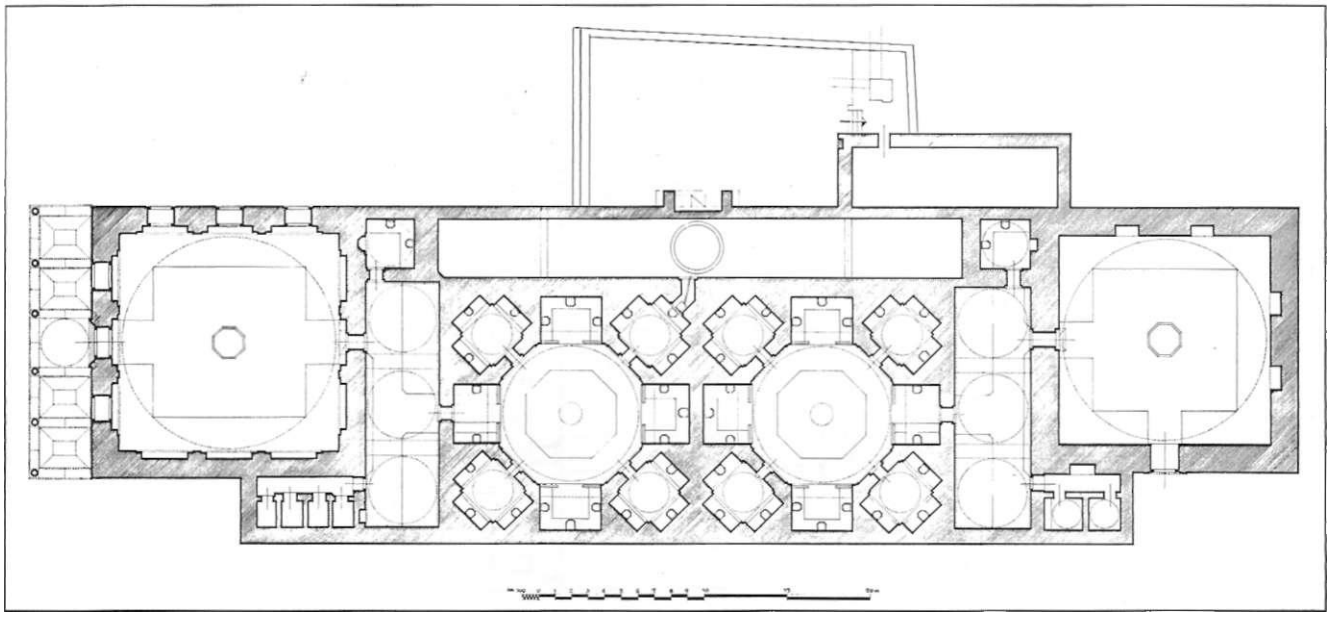

B tipi hamam planı: Ayasofya Haseki Hamamı.
Ali Saim Ülgeri

hurun en büyük hamamlarından Çukur Hamam hiçbir iz kalmamacasma kaybolmuştur. Ancak Çukur Hamam'ın plan ve kesiti kalmış ve P. Gilles(-0 tarafından **16.** yy'da uzunca bir tasviri yapılmıştır. Şehrin en büyük hamamlarından biri olduğu söylenen ve **1832**'ye doğru Bizans eseri zannedilerek planı ve kesiti çizilen bu çifte hamamın tamamen bir Osmanlı eseri olduğu çizimlerinden anlaşılmaktadır. Vaktiyle Gurlitt tarafından, sarih yeri ve adı verilmeksizin, sadece Bozdoğan Kemeri civarında kaydı ile neşredilen bir hamam planının Büyük Koğacılar veya daha yakın bir ihtimal ile Küçük Koğacılar Hamamına ait olması muhtemeldir. Bugün hiçbir izi olmayan bu tek hamamın sıcaklık kısmında, kaplıcalarda olduğu gibi, Roma mimarisindeki hücre düzeni uy-. gulanmıştı. Bizans dönemine ait yapı kalmtılarmdan yararlanılarak yapıldığı bilinen tek hamam, Yeni Cami yakınında, Bahçekapı'da bulunan Yıldız Dede Hamamıdır. Aslında bir kilise iken, Yıldız Dede tarafından hamam haline getirilmiş, sonra burada kurucusunun adı ile bir de tekke kurulmuştur. Kadın ve erkek kısımları sıcaklıklarında plan bakımından bazı alışılmadık yönleri bulunması ve özellikle de erkekler kısmı sıcaklığının haç biçimindeki şekli nedeniyle şüphe uyandıran bir hamam da Küçük Ayasofya yakınında, 909/1503-04'te, Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan Çardaklı Hamam'dır.

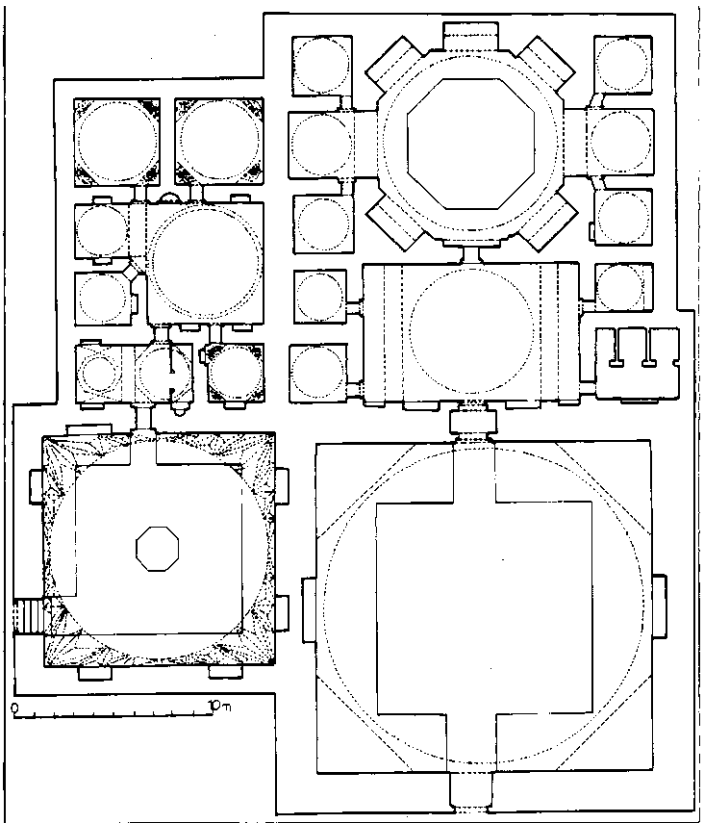

Tahtakale Hamamı'nın plam. (C tipine örnek olarak planın üst yarısında görülen kadınlar kısmı söz konusu edilmektedir.) Glück, *Bâderden* yararlanılarak çizilmiştir.

Türk sanat tarihi bakımından değerli başlıca hamamlar olarak, şu örnekleri vermek mümkündür. Bugün var olan hamamlar içinde 871/1466-67 tarihli kitabesine göre en eski hamam Mahmud Paşa Hamamıdır. Bu eser aslında bir çifte hamam iken, yarısını kaybetmiştir. Kagir kubbeli, anıtsal bir camekân kısmı ve buna girişi sağlayan kitabeli cümle kapısı bu hamama olağanüstü bir haşmet ve güzellik vermektedir. Anıtsal bir niteliğe sahip ikinci örnek, Bayezid Külliyesi'nin bir parçası olan Bayezid Hamamı'dır. Yanlış olarak, Patrona Hamamı adı ile tanınan Bayezid Hamamı, en eski çifte hamam olarak, bir sanat ve tarih anıtıdır. Bir belgeye göre bu hamam, II. Bayezid'in zevcesi ve I. Selim'in annesi Gülbahar Sultan'm Trabzon'daki imareti vakıflanndandır. Mimar Sinan, hakkındaki çeşitli tezkirelere göre, saraydaki hamamlardan başka, şehir içinde **16** kadar, Üsküdar, Galata ve Boğaziçi'nde 7 kadar hamam inşa etmiştir, istanbul'un sıcaklık kısımlarının geniş, yuvarlak mekânları ve eşsiz süslemeleri ile en güzel çifte hamamlarından biri olan Çemberlitaş Hamamı bu tezkirelerden birinde Dikilitaş'ta (Çemberlitaş), Ali Paşa İmareti yakınında, Valide Sultamın Çifte Hamam'ı olarak gösterilmiştir. Böylece diğer tezkirelerde bu-

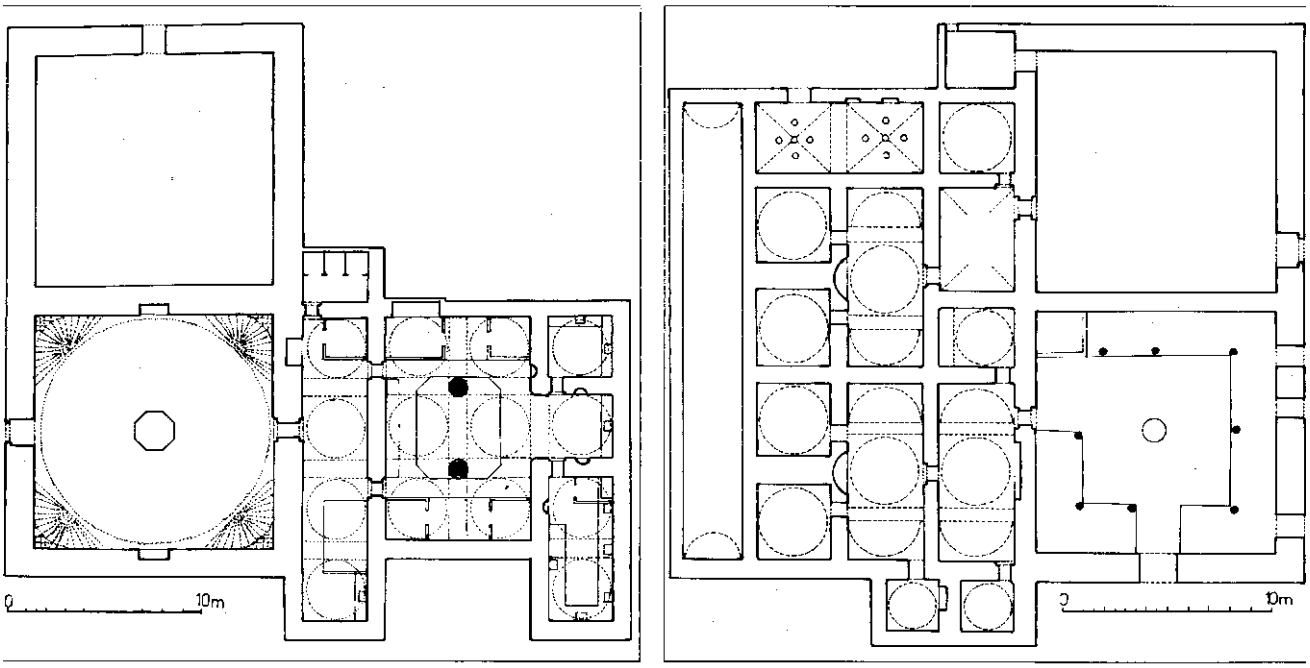

D tipi hamam planı: Haseki Hamamı (solda) ve E tipi hamam planı: ibrahim Paşa Hamamı.
Planlar Glück, *Bademden* yararlanılarak çizilmiştir.

lunmayan bu hamam, Sinan'ın bir eseri olarak, ortaya çıkmaktadır. Sinan tarafından inşa edilen hamamlardan bir diğeri Edirnekapı'da I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı Mihrimah Sultan'm camii yanındaki hamamdır. 973/1565'te yapıldığı anlaşılan bu hamam tamamen eş iki kısımdan meydana gelir. Kagir camekân kısımlarının üstlerinin daha önce kubbeli iken, bir depremde yıkıldıktan sonra ahşap çatı ile örtüldüğüne ihtimal verilmektedir. Mimar Sinan tarafından yapılan hamamların en büyüklerinden biri de genellikle Ayasofya Hamamı olarak tanınan Haseki Hürrem Sultan Hamamı'dır. Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii arasındaki alanda bulunan ve iki kısmı uç uca ters olarak düzenlendiğinden, aşırı derecede bir uzunluk kazanan (75 m) bu çifte hamam Ayasofya'ya bakan erkekler kısmı girişi bakımından dikkat çekicidir. Taş ve tuğla dizileri ile inşa edildiğinden, cephesi renkli bir ifade kazanmış olan hamamın girişi önünde, camilerde olduğu gibi sütunlu bir revak bulunmaktadır. Bu revak 1913 yangınından sonra şimdiki halini almıştır. Çemberlitaş Hamamı'nda olduğu gibi, burada da döşeme renkli mermerlerden çok zengin bir "motife" göre tezyin edilmiştir. Ayasofya Hamamı, kapısı üstündeki Şair Hüdâî'nin tarihine göre, 960/1553'te yapılmıştır. 1956-1957'de tamir edilmiştir. Ayasofya Hamamı'nm bir benzeri de Koska'da Laleli Camii karşısında Kızlarağası Hamamı idi. Kitabesine göre, 1080/1669-70'te Kızlar Ağası Abbas Ağa tarafından yaptırılan bu çifte hamam 1920'den sonra yıktırılmıştır. Mimar Sinan'ın Barbaros Hayreddin Paşa evkafı olarak Zeyrek'te inşa ettiği Çinili Hamam ise plan bakımından, Edirnekapı Hamamı'nm benzeridir. Burada da soyunma yerleri ahşap çatılıdır. Bu hamam renkli mermer süslemeleri, güzel şadırvanı ve halvet hücrelerinin üzerlerini kaplayan pek güzel çinileri ile eşsiz bir eserdir. Sinan'ın yaptığı diğer bir hamam da "Yahudiler içinde" denilen semtte bulunuyordu ki, burası sonra Yeni Cami'nin inşa edildiği yerdir. Burada şimdiki Vakıflar Bankası yerinde yakın tarihlere kadar büyük bir hamam mevcuttu. Semt bu hamam nedeniyle Sultanhamam olarak adlandırılmıştır. Hamamın sıcaklık kısmı başka hiçbir hamamda görülmeyen bir şekilde inşa edilmiş ve bu kısmın altı kubbeli ana mekânı iki sütunla bölünmüştü. İstanbul'un özelliği olan hamamlarından biri de Balat Hamamı'dır. Eski Çavuşbaşı Hamamı ile aynı hamam olduğu tahmin edilen bu hamamda, soğukluğun yanında, dar bir koridorla geçilen, başka hiçbir hamamda görülmeyen küçük bir bölüm vardır. Beş basamaklı bir merdivenle çıkılan bu yer yalnız Museviler tarafından kullanılmıştır. İstanbul'un mimari bir kimliği olan son büyük hamamı, I. Mahmud tarafından Ayasofya bitişiğinde kurulan kütüphaneye gelir sağlama amacıyla, Yerebatan civarında 1154/1741'de yaptırılan Cağaloğlu Hamamı'dır. Bu büyük çifte hamamın süslemesinde barok üslup açıkça görüldüğü gibi, gerek soğukluk kısımlarmın planında, gerek sıcaklığın düzenlenişinde eski hamam mimarisi geleneğinden çok farklı bir şeklin tatbik olunduğu dikkati çeker.

Artık bu tarihten sonra şehrin içinde kayda değer önemde bir hamamın yapıldığı tespit olunmuyor. Galata, Üsküdar ve Boğaziçi hamamları da aynı durumdadır. Ancak 19. yy'da oluşan mahallelerde, bazı küçük hamamlar inşa olunmuş ise de, bunların dikkate değer özellikleri olup olmadığı araştırılmamıştır.

Şehirdeki konak ve sarayların özel hamamları ise, bu binalar ile birlikte kaybolup gitmiştir. Tam Yerebatan Sarnıcı'mn üstünde bulunan belki Esad Efendi'nin burada olduğu bilinen konağına ait küçük, fakat değerli bir konak hamamının planı Glück tarafından tespit edilmiştir. Ancak bugün bu hamamdan hiçbir iz kalmamıştır. Küçük özel hamamlardan bazı örnekler ancak Boğaziçi'ndeki yalıların müştemilatı arasında kalabilmiştir. Zarif Mustafa Paşa Yahşinin böyle özel mermer nakışlı bir hamamı vardır.

Saray hamamları da yıllar boyunca çeşitli değişiklikler görmüştür. Topkapı Sarayı'nda Mimar Sinan tarafından inşa edilen Hünkâr Hamamı'nm son yıllarda indirilen sıvası altında, tıraş edilmiş zengin tezyinat izleri bulunmuş, fakat bu arada geç devirlere ait renkli ve birkaç kat kalem işi nakışlar da kaybolmuştur. Şimdiki hazine dairesi yerinde bulunan hamam, kitabesinden, Evliya Çelebi tarafından yapılan tasvirinden ve mevcut olan kalıntısından anlaşıldığına göre, sarayın en muhteşem hamamıydı.

Modern yaşamda, genel hamamlara artık gerek duyulmaması üzerine bunlar hızla tahrip edilerek, arsalarına inşaat yapılmasına girişilmiştir. Kurtarılmak istenen bazı önemli yapıların da çarşı haline getirilmesi olumlu karşılanmıştır. Üsküdar'da Mimar Sinan'ın eseri Çarşı Hamamı, Tahtakale'de Fatih döneminin eseri Tahtakale Hamamı gibi eserler içlerinde büyük değişiklikler yapılarak çarşıya dönüştürülmüş, yine Sinan'ın eseri Samatya Hamamı, soyunma yerleri yerine yapıştırılan modern bir bina ile garip bir şekle sokulmuş, Beyoğlu'nda Bahçeli Hamam ile Eminönü'nde Acımusluk Hamamı'nın kubbeli mekânları işhanlarımn içinde bırakıla-

rak güya korunmuştur. Bazı hamamlar ise bakımsız harabeler halinde (Süleymaniye'de Ayşe Kadın Hamamı, Cibali'de Ayakapısı Hamamı) günden güne yok olmaktadır.

Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname,* I, 330-334; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 122-125; Glück, *Bâder;* K. A. Aru, *Türk Hamamları Etüdü,* ist., **1949;** *İSTA,* I-VII; N. Köseoglu. "İstanbul Hamamları", *TTOKBelleteni,* S. 128; S. Ünver, "Cerrah Mehmed Paşa Hamamı Hakkında", *İstanbul Belediye Mecmuası,* (1934); ay, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Notlar", *VD,* II (1942), 245-251; ay, "İstanbul Hamamlarının İstikbali", *Yeni Türk Mecmuası,* S. 84; S. Eyice, "istanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri, II-Kızlarağası Abbas Ağa Hamamı, Çukurçeşme Hamamı", *İÜ Tarih Dergisi,* XXVII (1973), s. **133**-178; E. Hakkı Ayverdi'nin ve Aydın Yükselin Fatih ile II. Bayezid ve I. Selim dönemlerine ait kitaplarında da, bu dönemlerin hamamları yer ahr.

SEMAVİ EYİCE

HAMDİ (Akşemseddinzade)

(1449, Göynük [Bolu] -1503, Göynük) Mutasavvıf, şair.

II. Mehmed (Fatih) dönemi âlimlerinden Akşemseddin'in(->) oğludur. Çok iyi bir tahsil gördü. Musiki, hey'et (astronomi) ve nücûm (astroloji) ile uğraştı. Bursa' da müderris olarak çalıştı. Kayseri'de İbrahim Tennurî'ye intisah etti. Memleketi Göynük'e döndü ve münzevi bir hayat yaşadı. Mezarı Göynük'tedir.

Özellikle mesnevi sahasında başarılı bir şair olan Hamdi'nin *Hamse'sini* oluşturan eserleri içinde en önemlisi *Yusuf u Zeliha'da.* Diğer mesnevileri *Leylâ vüMecnûn, Tuhfetü'l-Uşşâk, Kıyafetname* ve *Mevlid'dit.* Yazıcıoğlu'nun *Ahmediye'sine* nazire olan *Muhammediye'si* (bazılarına göre bu eserin adı *Ahmediye'dii)* yanında, kaynaklar *Mecâlisü't-Tefâsir* adlı iki ciltlik tasavvufi bir eserinin olduğunu söylerler.

Hamdi'nin eserlerinde İstanbul, bir taşralı edasıyla ele alınır. *Divan'mdaki* çeşitli manzumelerde İstanbul'dan özlemle bahsedilir. Mesnevilerinde ise çevre ve tip tasvirleri, payitaht İstanbul'dan seçilmiş gibidir. Özellikle onun şöhretini borçlu olduğu eseri *Yusuf 'u Zeliha* 'da, kendi duygularını ve hayat şartlarını Şark geleneği içinde İstanbul'la yoğurarak vermiştir. Roman tarzı anlatımında sofiyane temayüllerin canlı biçimde anlatıldığı görülür.

İstanbul Türkçesini güçlü bir sanat telakkisiyle kullandığı eserlerinde sık sık 15. yy'ın günlük konuşmalarına, deyimlerine yer vermiş, öz Türkçe kelimeleri başarıyla kullanmıştır. *Mevlid* ise İstanbul Türkçesinin kaynakları arasmda sayılabilir. Eserleri içinde konu yönünden en orijinal olanı İstanbul hayatıyla yakından alakalı olan *Tuhfetü i-Uşşâk'ta.* Konusu klasik mesnevilerden uzak ve tercüme yahut tekrar olmayan bu eserde 15. yy İstanbul'unu her yönüyle bulmak mümkündür. Keza *Kıyafetname'deki* tip tasvirlerine bakarak Osmanlı toplumunun karakter yapısı da örnek motifleriyle birlikte tespit edilebilir.

İSKENDER PALA

HAMDİ (Kavuklu)

(1841 İstanbul - 28 Kasım 1911, İstanbul) Ortaoyunu sanatçısı.

Eyüp'te doğdu. Böcekbaşı Hüseyin Ağa'nın oğludur. Küçük yaşta hem öksüz hem yetim kaldı. Çocukluğunda ortaoyununa heves eden Hamdi, Kavuklu Hacı Bekçinin Han Kolu'na çırak olarak girdikten sonra 1873'te ondan pazat (icazet) almıştır. İlk pişekârı Tosun Efendi, sonra da sıra ile Küçük İsmail ile Asım Baba olmuştur. Bir süre Gedikpaşa Tiyatrosu'nda çalışmış ve Kâğıthane'de oynadığı oyun beğenilince Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından saraya alınmışsa da, istediği gibi davranamadığı için 1875'te saraydan ayrılarak Büyük İsmail, Küçük İsmail ve Paçavracı İsmail efendilerle birlikte Zuhuri Kolu'nu kurmuş ve yeniden ortaoyununa dönmüştür.

Kavuklu Hamdi daha önceleri yılın yalnızca birkaç ayında, çoğunlukla da ramazanda oynanan ortaoyununu kapalı yerlerde ve sahnede de oynayabilmek için oyunların metinlerini sahneye uyarlayarak, daha sonra "perdeli ortaoyunu" denilecek olan türü yarattı. Öte yandan kurduğu Hayalhane-i Osmani Kumpanyası'nda, daha önce Gedikpaşa'da birlikte oynadığı Güllü Agop'un repertuvarındaki kimi oyunları bu kez tuluata çevirerek oynadı. Saray tarafmdan suflörlü oyun oynama tekeli kendisine on yıllığına verilen Güllü Agop bunu önlemeye çalıştıysa da, Kavuklu Hamdi'nin topluluğu suflörsüz oynadığı için engellenemedi ve böylece ortaya tuluat tiyatrosu çıktı. 1882'de Mehmed Efendi'nin Şehzadebaşindaki tiyatrosunda bir gösteri sırasında localar çökünce bir süre kapalı sahnelerden uzaklaşan Hamdi Efendi, Küçük İsmail'le kurdukları Temaşahane-i Ösmani Kumpanyası ile yeniden tuluata döndü. Bu topluluğun *Afife Anjelik* ve *AyyarHamza* oyunlarını oynadıktan sonra dağılmasıyla uzun süre yalnızca ortaoyunuyla ilgilendi. Hamdi bir anlamda, ortaoyunu ile klasik tiyatroyu tuluatta birleştirmişti. Hamdi, *Talihsiz Delikanlı, İşkilli Memo, Cezair, Fettan Çelebi, Çalma Kapını Çalarlar Kapını* adlı oyunlarını Aksaray, Şehzadebaşı, Kuledibi, Küçük Jardin (Pirinççinin Gazinosu) ve Beyoğlu'ndaki Bella Vista gibi değişik yerlerde de sergiledi. 1897'de Ali Rıza Efendi ile yalnızca bir yıl ömürlü olan Meserrethane-i Osmani topluluğunu kuran ve yaşamının son dönemini Eyüp' te kahvecilik yaparak geçiren Kavuklu Hamdi yoksulluk içinde ölmüştür.

Metin And'ın Kavuklu Hamdi'den derlediği *Büyücü Hoca, Fotoğrafçı ve Eskici Abdi* adlı oyunları *Kavuklu Hamdi'den Üç Ortaoyunu* adıyla yayımlanmış (1962), Cevdet Kudret de *Ortaoyunu* adlı yapıtında gene Hamdi'den derlenen *Bahçe, Büyücü, Büyücü Hoca, Çivi Baskını, Eskici Abdi, Ferhad İle Şirin, Fotoğrafçı, Gözlemeci, Hamam, Kâğıthane Sofası, Kızlar Ağası. Mandıra, Ödüllü, Pazarcılar, Sünnet, Tahir ile Zühre* ve *Telgrafçı* adlı oyunlara yer vermiştir.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977, s. 25-27; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1969, s. 236-241; M. And, *Kavuklu Hamdi'den Üç Ortaoyunu,* Ankara, 1962; And, *Osmanlı,* 229-232; And, *Tanzimat,* 144-146, 172-174; S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi,* İst., 1974 (?) s. **16,** 33-34; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989, s. 561; S. Nüzhet (Gerçek), *Türk Temaşası,* ist., 1930 s. 142-144; Gövsa, *Türk Meşhurları,* **216;** C. Kudret, *Ortaoyunu I-II,* Ankara, 1973-74, 1994; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, ist., 1985, s. 379-384; M. H. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 187, 315-327; N. Tilgen, *Ortaoyunu Üstadı Kavuklu Hamdi,* İst., 1948; N. Türkmen. *Orta Oyunu,* İst., 1971, s. 105-109.

RAŞİT ÇAVAŞ

Ressam Muazzez'in bir resminde (1954) Kavuklu Hamdi (en solda) bir ortaoyunu sahnesinde, istanbul Belediyesi Şehir Müzesi ***Galeri Alfa***

HAMDULLAH (Şeyh)

(1433, Amasya - 1520, İstanbul) Hattat.

Aklâm-ı sitte'de (altı tür yazı) Türk üslubunun yaratıcısıdır. Amasya'da yerleşen Buhara Türklerinden, Şeyh Mustafa Dede' nin oğludur. *Tuhfe-i Hattatın,* Şeyh Hamdullah'ın 840/1436'da doğduğunu söyler

Şeyh Hamdullah'ın Bayezid Camii'ndeki avlu kapısının üstünde yer alan celi yazısı.
Yavuz Çelenk, 1994

ki, bu herhalde yanlış olmalıdır. Zira halen Süleymaniye Kütüphanesi'nde Pertevniyal Sultan Bölümü no. 19'da kayıtlı Kuran'ı 89 yaşında ve başının titrediği bir devrede yazdığını bildirdiğine göre, doğum tarihi 837/1433 olarak kabul edilebilir.

Şeyh Hamdullah, gençliğinde devrin klasik bilgileri yanında güzel yazı yazmayı merak ederek tanınmış hattat Hayreddin Maraşi'den ders aldı. Ayrıca bu sanatkârın hocası Abdullah Sayrafî ile onun da hocası Yakut Musta'sımi'nin yazılarım tetkikten sonra hat sanatında ilerlemeye başladı. Amasya'da iken orada valilik yapan Şehzade Bayezid'in (II. Bayezid) dikkatini çekti ve istikbalin padişahı, ondan güzel yazı öğrenmeye başladı. Şehzade, babası II. Mehmed'in (Fatih) 1481'de ölümü üzerine tahta geçmek üzere Amasya'dan ayrılırken hocasını İstanbul'a davet etti ve ona sarayda hususi bir yer ayırarak alaka ve sevgisini göstermekten geri kalmadı. Böylece hattatın sanat hayatının ikinci ve en önemli devresi başlamış oldu. Yazı yazarken bazen II. Bayezid, onun hokkasını elinde tutmak, arkasını yastıklarla beslemek tevazusunu gösteriyordu. *Gülzar-ı Savab'm,* bir gün padişahın Şeyh Hamdullah'a "Siz Yakut'un itina ederek yazdığı yazıları görmemişsiniz" dediğini ve hazineden Yakut'un yedi parça yazısını çıkarıp verdiğini ve "bu tarzdan daha başka bir üslûp bulunsa iyi olur" dediğini kaydetmesi, herhalde padişaha bir ortaklık payı çıkarmış olmasına bağlanabilir. Hakikatte hattat, daha Amasya'da iken Fatih için iki eser istinsah etmiş ve üslubunu ortaya koymuştu. Böyle olmakla beraber Şeyh Hamdullah'ın en güzel eserlerini İstanbul'a geldikten sonra verdiğinde şüphe yoktur. Padişah, hattata Alemdağ ve Sarıgazi'de iki ve ayrıca mührezenleri (yazı yazılacak kâğıtları özel bir şekilde hazırlanıp buruşukluklarını gideren kişiler) için Akbaba Köyü'nü timar olarak vermek suretiyle ihtiyaçlarını karşıladı.

Şeyh Hamdullah'ın hattatlıktan başka hünerleri de vardı. Amasya'da iken uğraştığı okçuluk sporunu İstanbul'da da sürdürdü. Okmeydam'nda ok çalışmaları yaptığı öğrenilince padişah, orayı ok atıcılara tahsis ve vakfetti. Bu okçular tekkesinde ok atma çalışmaları yapanlar da onu kendilerine "şeyh" seçtiler. Bizce, onun özellikle hattatlar arasında kısaca şeyh olarak anılmasının asıl sebebi, babasının Suhreverdi tarikatının şeyhlerinden olması ve kendisinin de bu tarikatta şeyhliğe yükselmesinden ileri gelmektedir. Aynca, ilk büyük Osmanlı hattatı olması da bu unvanın kendisine verilmesinde rol oynamıştır.

II. Beyazid'in ölümü üzerine 1512'de yerine geçen oğlu I. Selim (Yavuz) seferden sefere koştuğu için Şeyh Hamdullah ile pek ilgilenmedi. Onun tahtta bulunduğu 1512-1520 arasında unutulan şeyh, artık iyice ihtiyarlamıştı. Cenaze namazını devrin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi Ayasofya Camii'nde kıldırdıktan sonra Kocaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi. Hattatların bir kısmı "Şeyh Sofası" denen bu yerde gömülmeyi şeref saymışlardır.

Babasına nispetle İbn-i Mustafa Dede veya İbnü'ş-şeyh diye anılan ve imzalarında isminden sonra hemen daima ikinci adı yani İbnü'ş-şeyh sözünü kullanan sanatkâr, Osmanlı hattatlarının babası veya öncüsü sayılır. Arap hattatlarının yaptığı gayretler neticesinde güzelleşme yoluna giren ve nihayet Türk asıllı olduğu rivayet edilen son Abbasi halifesi Mustasrm' m saray hattatı, Yakut'un elinde oldukça güzellik kazanan aklâm-ı sitte adlı altı çeşit yazı bütün İslam ülkelerince benimsenmişti. Şeyh, Yakut'un (ö. 1298) estetik anlayışına yaptığı katkılarla onun tarzmı hayli değiştirdi. Bu yazılara bir Türk karakteri kazandırdı. Bu sayede, beş yüz yıldan fazla hat sanatının merkezi olan Bağdat önemini kaybederek İstanbul, İslam yazısının merkezi haline geldi.

Eserleri çoktur. Kuranlarının sayısı kırk yediyi bulur. Bugün bunlardan otuzu tespit edilmiştir. Enam, evrad, ezkâr ve cüzlerinin sayısı bini bulmaktadır. Ayrıca bir çok kıt'a, murakka ve meşki vardır. Celi yani iri yazıyla da meşgul olmuştur. Bunlardan bildiklerimiz şunlardır: Bayezid Camii'nin mihrabı, giriş kapısı, Davud Paşa, Firuz Ağa ile Edirne'deki Bayezid camilerinin kitabeleri, İstanbul'daki Bayezid Camii'nin kitabesiyle avludaki kapıların yazıları ve Edirne Kapısı üstündeki kelime-i tevhid (yerinde yoktur).

Etkisi Hafiz Osman(->) dönemine kadar süren Şeyh'in en tanınmış öğrencileri şunlardır: Handan Mehmed, Ahmed bin Hoca Yahya (Sibekzade), II. Bayezid, Şehzade Korkud, Ali Alaeddin, Mustafa Dede (oğlu), Şükrullah Halife (damadı), Mahmud Defteri.

BibL Mustafa Ali, *Menâkıb-ı Hünerverân,* ist., 1926, s. 24-25; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb,* ist., 1942, s. 8; Nefeszade ibrahim, *Gülzâr-ı Savâb,* ist., 1939, s. 18-19; Mustakimzade, *Tuh/e,* 185-187; *Mesayihnâmei İslam,* yazma, Süleymaniye Ktp, Pertev Paşa bölümü no. 614, s. 35b-36a; Habib, *Hat ve Hattatân,* ist., 1306, s. 79-81; C. Huart, *Les Cal-Hgraphes et les Mimaturistes de l'Orient Musulman,* Paris, 1908, s. 108-112; Melek Celal, *Şeyh Hamdullah,* ist., 1948; S. Ünver, *Amasyalı Hamdullah Efendi ve Tıp Tarihimizdeki Yeri,* İst., 1953, U. Derman, *Türk Hat Sanatı Şaheserleri,* ist, 1982; Rado, *Hattatlar,* 49-54; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992, s. 26-42; M. Serim, *Şeyh Hamdullah,* ist., 1993; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* ist., 1992, s. 191, 192, 193 ve 44, 45, 48, 49, 52 numaralı örnekler.

ALİ ALPARSLAN

HAMİDİYE CAMİİ

Büyükada'da, Maden Mahallesi'nde, Ada Camii Sokağı'ndadır.

Büyükada Camii adı ile de anılan yapı 1310/1892'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından bir set üzerine inşa edilmiştir. Plan şeması boyuna dikdörtgen olarak gelişen cami iki katlıdır. Kesme küfeki taşından inşa edilen yapı, cephe düzeni ve mimari ayrıntılarıyla dönemin eklektik zevkini yansıtır. Caminin ikinci katında, mihrap ekseni üzerindeki kapısına iki yandan mermer merdivenlerle çıkılır. Dört adet pencereden ışık alan son cemaat yeri, ahşap bir tavanla örtülmüştür. Basık tavan çıtalarla dikdörtgenlere bölünmüş ve göbek bölümüne iki yanında hilal bulunan sekiz kollu bir yıldız yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinde duvarlar ve pen-

Hamidiye Camii'nin kuzey cephesinden görünüm.
Tarkan Okçnoğlu, 1994

cere içleri, mavi, sarı ve lacivert renklerin hâkim olduğu kalem işi bezemeyle doldurulmuştur. Söz konusu mekândan sol taraftaki merdivenle kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfil dışarıdan kurşun kaplı bir aynalı tonozla örtülüdür. Tonozun içi mavi zemin üzerine, kalem işi tekniğiyle yapılmış baklava dilimlerinin içine yerleştirilen bitkisel süslemelerle bezelidir. Tavanı kristal avizeler ve kandil askılıklan süsler. Mahfilde dört adet ince yivli demir sütun zeminden tavana uzanır. Mahfilin sol köşesi ise kare bir çıkma şeklinde ileriye uzatılmıştır. Bu çıkma zarif bir sütun ile harim bölümünün zemininden desteklenir. Kareye yakın dikdörtgen planlı harim bölümü, içeriden bağdadi sıvalı, dışarıdan kurşun kaplı ahşap bir kubbeyle örtülüdür. Kare mekânın duvarları ile kubbe eteği arasmda kalan köşe üçgenleri kalem işleri ile süslü tavan birimleri ile örtülmüştür. Kubbenin merkezindeki yuvarlak göbeğin içine, siyah zemin üzerine altın yaldızla (zerendud tekniğiyle) ve istifli sülüsle ihlas suresi yazılmıştır. Kubbenin geri kalan yüzeyi şeritlerle on iki dilime ayrılmış, dilimlerin içleri klasik üslupta, salbekli şemselerle süslenmiştir. Kalem işi bezemeli duvarlar çerçevelere bölünmüş, çerçevelerin içlerine büyük boyutlarda, uçlarına salbekli şemseler yerleştirilmiştir. Harim bölümü, iki kat boyunca açılan geniş dikdörtgen pencerelerden bol ışık alır. İki taraftan pilastrlarla sınırlanan mihrap dışarıya silindir şeklinde bir çıkıntı yapar.

Yapının cepheleri dörder kaim pilastr ile üçe bölünmüş ve her kata üçer pencere açılmıştır. Camiyi profilli bir saçak kuşatır. Çifte merdivenin arasından bir kapıyla zemin katma girilir. Bu mekânın 1960Tı yıllara kadar dini eğitime tahsis edildiği daha sonra meşruta olarak veya cuma günleri cemaate açılarak farklı işlevlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Alt kat ve son cemaat yerine açılan kapı günümüzde cemakânla kapatılmıştır.

Caminin kuzeybatısındaki ince uzun minare, prizmatik bir kaide ile yapı kitlesine bağlanır. Girişi dışanya açılmaktadır. Silindir biçimindeki gövdesinin üzeri pilastrlarla çevrelenmiştir. Şerefesi ve külahı taştandır.

Bibi. Öz, ***İstanbul Camileri,*** II, 14; Tuğlacı, ***İstanbul Adaları,*** I, 155-160; ***İSTA,*** VI, 3205-3206.

TARKAN OKÇUOĞLU

HAMIDIYE CAMÜ
bak. YILDIZ CAMİÎ

HAMIDIYE ÇEŞMESI VE SEBILI

Gülhane Parkının Soğukçeşme Kapısı karşısında Alemdar Caddesi üzerindeki Zeyneb Sultan Caminin önündedir.

İ. Kumbaracılar'ın verdiği bilgiye göre Eminönü Hamidiye Türbesi karşısında bulunan yapı Hayri Efendi zamanında söktürülerek yerine Mimar Kemaleddin'e Dördüncü Vakıf Ham(->) yaptırılmıştır. Sonra çeşme ve sebil bugünkü yerine taşınmıştır. Yapıda üç kitabe vardır. Bunlardan birincisi sebilin üzerinde, ikincisi sebilin içinde, üçüncüsü ise iki parçaya bölünmüş biçimde çeşmelerin üzerinde yer almaktadır. Sebil üzerindeki 1191/1777 tarihli kitabenin metni Hayri Efendi'ye, hattı Yesarizade Mehmed Efendi'ye aittir. Sebilin yanındaki çeşmelerin kitabesi Lütfü'nündür ve 1191/1777 tarihini vermektedir.

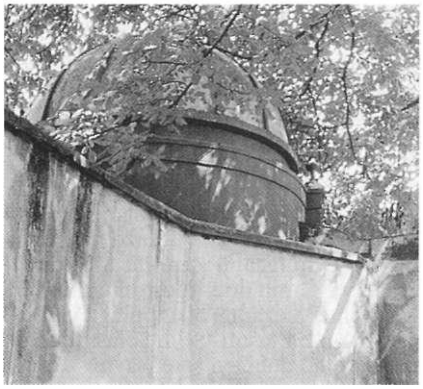

Hamidiye Çeşmesi ve Sebilinden ayrıntılar. Çeşme (en üstte) ve sebilin arka cephesinden bir ayrıntı.
H. Örcün Batışta

Su ile ilgili çok fonksiyonlu bir yapı olarak tasarlanmış eserin üç yüzlü bir ön cephesi vardır. Geçmişte Hamidiye Türbesi ile uyumlu bir dokuya sahip olan yapının bugünkü konumu gibi haznesi de orijinal değildir. Azapkapf daki Saliha Sultan Çeşmesi ve Sebili'ni akla getiren yapının gözlenen özellikleri haznesinin çokgen gövdeli olduğunu düşündürmektedir. Bu çokgen gövdeninin önüne yarım daire biçiminde dışa taşan bir sebil ve iki tarafına yerleştirilmiş iki çeşmenin ön cephesi mermerle kaplanmıştır.

Sebil ünitesi altı ayak araşma örülmüş dışbükey duvarlarla tasarlanmış bir kaide üzerinde yükselmektedir. Ayakların üzerinde ikili sütun demetleri vardır. Bunlarla sebil yüzeyi beş pencereye ayrılmıştır. Birbirlerine dilimli kemerlerle bağlanan ayakların arasına şebekeli pencereler yerleştirilmiştir. Pencereler üzerindeki alınlıklar yatay silmelerle bölünmüş ve konsollarla, alev dilleriyle zenginleştirilmiştir. Kademeli kornişle saçağa ulaşılmaktadır. Üzeri yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtülü sebil ile çeşmeler yukarda saçakla birbirine bağlanmıştır.

Simetrik olan çeşmeler bir tarafta ayaklar üzerine oturtulmuş birer sütunçeyle sebille bütünleşmektedir. Diğer tarafta birer ayak üzerine oturtulmuş sütunçeyle son bulmaktadır. Bunların üzerlerine yerleştirilen sütun başlığı tablası ile daha da üstteki konsollara geçilmekte ve silmelerle kademelenmiş kornişle ayaklar saçağa bağlanmaktadır. Sebilden daha alçak tutulmuş çeşmelerin ortasında diğerlerinden daha aşağı seviyede başlayan karşılıklı iki sütunçe arasına aynataşı oturtulmuştur. Yukarda sepet kulpu biçiminde bir kemer alınlığı ile sınırlanmış aynataşı iki katlı yalancı kemerler çevresine serpiştirilmiş perde biçiminde rokay süslemeler ve alev dilleriyle bezenmiştir. Kilit taşı rozetle belirlenmiştir. Rokay süslemelerle zenginleştirilmiş sepet kulpu biçimdeki kemerin üzeri, iki yalancı kemerle daha süslenmiş ve palmet formunda bir kursla taçlandırılrnıştır. Bunun da üzerinde yatay gelişme göstererek yükselen kornişler yer almaktadır. Aynataşlarmm önünde dışbükey, beyzi bir kurna ve iki tarafında birer dinlenme taşı vardır.

Çeşme, Topkapı Sarayı çeşmelerinin bir grubunda da gözlenen rokay süslemeleri ve barok üsluptaki tasarımının yanısıra yüzeyde yatay ve dikey eksende gelişen hareket öğesiyle de önemlidir. Diğer taraftan yapı, I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) saray çevresinde beğeni kazanan barok üslubu kendi türbesini bezeyen suluklardaki gibi halka açık bir çeşme bağlamında sergilemesi açısından da değer taşır.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** I, 202-203; Kumbaracılar, ***Sebiller,*** 44-45; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** ist., 1993, s. 27-29.

H. ORCUN BARIŞTA

HAMIDIYE ETFAL HASTANESI
bak. ETFAL HASTANESİ

HAMIDIYE MEDRESESI
bak. ABDÜLHAMİD I KÜLLİYESİ

HAMIDIYE SUYU TESISLERI

Halic'in kuzeyinde kalan bölgeye su sağlamak amacıyla II. Abdülhamid tarafından yaptınlan ve 1902'de hizmete giren tesis.

Yıldız Sarayinm(->) yapımından önce Taksim Suyu tesisleri(->) Halic'in kuzeyinde kalan bölgenin su ihtiyacını karşılıyordu. Yıldız Sarayinm günde 2.000 m^3 su tüketmesi üzerine bu bölgede su kıtlığı başladı. Kâğıthane Deresi'nden toplanan sularla açık kapatılmak istendi. Ancak gerek Taksim Suyu, gerekse de Kâğıthane Deresi'nden sağlanan sular yüzeysel sular oldukları için kirlenme tehlikesi taşıyordu. Kaliteli içme suyu sağlama amacıyla yapımı kararlaştırılan Hamidiye Suyu te-

sisleri için bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanlığma Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa, üyeliklere ise II. Abdülhamid'in yakınlarından Emin Bey, istihkâm feriği Berthier Paşa ve Bongofski Paşa tayin edildi. Berthier Paşa'nm ülkesine dönmesi üzerine projenin yapılması görevi Hendese-i Mülkiye-i Şâhâne öğretmenlerinden Hulusi Bey'e verildi. Tesisin büyük bölümü 1900'de tamamlanmıştır. Şebekeye suyun verilmesi ve tesisin resmen kabulü ise 26 Mayıs 1902'dedir. Cendere'deki pompa istasyonu ile çeşmelerin tümünün üzerinde 1318/1900 tarihi yazılıdır.

Hamidiye Suyu tesislerini gerçekleştirmek için Kırkçeşme tesislerinin doğu kolu üzerinde ve Kemerburgaz'ın güneydoğusundaki Karakemer ve Kovukkemer civarındaki membalar 20 maslakta toplanmıştır. Dr. Besim Ömer Paşa 80 kadar membanın maslaklarda toplandığını bildirir. Memba sayısının 50 ya da 64 olduğunu ileri sürenler de vardır. Membalardan toplanan Hamidiye Suyunun günlük verimi 1.200-1.300 m^3'tür. Daha önceki su tesislerinde pişmiş kilden yapılmış borular kullanılmışken bu tesislerde demir borular kullanılmıştır.

İSKİ'deki kayıtlara göre Hamidiye Suyu tesislerinde toplam olarak 43.872 m boru kullanılmıştır. Bunun 5.137 m'lik bölümü membalarla maslaklar arasında, 3.765 m'lik bölümü maslaklarla isale hattı arasında yer almaktadır. Kemerburgaz-Cendere isale hattının uzunluğu ise 12.900 m' dir. Cendere'den bir kol Kâğıthane Deresi' nin sol sahilini takiben Halic'e ve Sütlüce Mezbahası'na su verir. Cendere'de 2 adet 500 m^3'lük su deposu bulunmaktadır. Burada buharla çalışan tulumbalar saatte 120 m^3 suyu 120 m yükseğe çıkarıyordu. Su yerçekimi gücü ile bu kuleden 3.000 m uzaklıktaki Balmumcu depolarına iletiliyordu. Zincirlikuyu'dan ayrılan bir kol Mecidiyeköy'deki çeşmelere su verir. Bir kol Harbiye, Maçka, Beyoğlu ve Kasımpaşa'ya, bir kol Dikilitaş'a, bir başka kol da Yıldız Sarayı, Beşiktaş ve Ortaköy'e su verir. Balmumcu'da 2 adet 500 rrf'lük su deposu bulunmaktadır. Sonraları Cendere' deki buharla çalışan tulumbaların yerine elektrik motorlarının çalıştırdığı santrifüj tulumbalar konulmuştur. Bugün bu tulumbaların bir ünitesi çalışmaktadır. Hamidiye su şebekesinden 133 çeşmeye su verilmiştir. 1993'te bunlardan Beşiktaş civarındaki 13 tanesinin suyu akmaktaydı. Hamidiye Suyu'ndan beslenen resmi daire, hastane ve kasır sayısı da 43'tü.

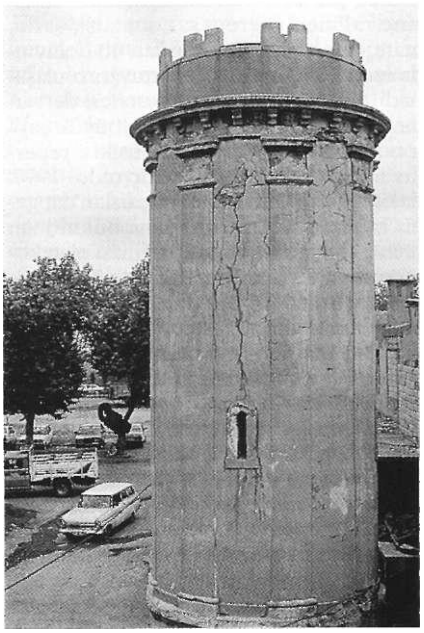

Hamidiye Suyu tesislerine ait IV. Levent'teki bir su deposu.
Kâzım Çeçen

Harbiye Askeri Müze bahçesindeki demir dökme çeşme.
Kâzım Çeçen

Hamidiye su şebekesinde yer alan çeşmelerin bir bölümü dökme demirden yapılmıştır. Ortaköy Meydanindaki, Darphane bahçesindeki, Firuzağa Camii önündeki ve Harbiye Askeri Müze bahçesindeki çeşmeler bu demir çeşmelerin örnekleridirler. Diğerleri ise çeşitli büyüklük ve üsluplarda inşa edilmiş mermer çeşmelerdir.

Bibi. Çeçen, *Taksim-Hamidiye;* Nirven, *İstanbul Suları;* K. Esmer, *Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul'un Su ve Kanalizasyon Sorunu,* İst., 1983; Nazım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devr Olunan Sular,* ist., 1341; Çeçen, *Su Tesisleri;* Galip Ata (Ataç), "İstanbul Evkaf Sulan", *Sıhhiye Mecmuası,* no. **16,** 1922; Besim Ömer Paşa, *Nevsal-i Afiyet,* 3. sene, İst., 1320.

KÂZIM ÇEÇEN

HAMMER, JOSEPH

(9 Haziran 1774, Graz - 21 Kasım 1856, Viyana) Avusturyalı tarihçi.

Tam adı Baron Joseph von Hammer-PurgstalI'dır. 1796'da Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ni bitirdi ve diplomatlık mesleğine girdi. 1799'da Avusturya'nın İstanbul Elçiliği'ne tercüman olarak atandı. Bu sayede İstanbul'u ve Osmanlı ülkesinin birçok yerini tanımak fırsatını elde etti. Daha sonra gittiği Mısır'da ve İngiltere'de araştırmalar yaptı. 1802'de elçilik sekreteri olarak yeniden İstanbul'a geldi. 1806'ya kadar kaldığı bu görevdeyken Osmanlı tarihiyle ilgili malzeme toplamayı sürdürdü. 1811'de Viyana'da saray tercümanlığına getirilen Hammer, 1817'de İstanbul'a elçi olmak istediyse de Başbakan Metternich diplomatlıktan çok araştırmayla uğraşacağına inandığından Hammer'e bu görevi vermedi. Sonraki yıllarda dışişleri bakanlığında danışman olarak çalışan Hammer, 1847'de kurulan Avusturya Bilimler Akademisinin ilk başkanı oldu.

Yaşamı boyunca Türk, Arap ve Fars kültürüyle yakından ilgilenen Hammer'in en önemli eseri 10 ciltlik *Geschichte der Osmanischen Reiches*'dir (1827-1832; Osmanlı Devleti Tarihi). Kuruluşundan 1774'e kadarki dönemi kapsayan eser Osmanlı tarihi üstüne Bati da yazılmış ilk bilimsel sentez olarak kabul edilir. Kitap Mehmed Atâ tarafından 18 ciltlik Fransızca tercümesinden Türkçeye *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (1-10 c, 1913-1921, 11 c, 1947) adıyla çevrilmiştir. Tamamlanmayan bu çeviriden sonra tam bir çevirisi *Osmanlı Devleti Tarihi* adıyla yayımlanmıştır (1983-1989, 1-18 c.)

Hammer'in Osmanlı Devleti'ne ilişkin ikinci önemli çalışması *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches'dir* (I-II c, 1814-1816) (Osmanlı İmparatorluğunun Devlet Örgütü ve Yönetimi).

Hammer 1822'de Peşte'de İstanbul ve Boğaziçi hakkında *Constantinopolis und der Bosporus, örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822) adlı 2 ciltlik bir eser de yayımlamıştır. Birinci cildi XXVIII +626+LXXII sahife ve büyük bir İstanbul planı; ikinci cildi 534+LXXIV sahife ve İstanbul Boğazı haritasından meydana gelen, toplam 1.334 sahifelik bu büyük eser, İstanbul ve yakın çevresi hakkında toplu bilgi veren ilk genel kitaptır. Hammer, eserde, sırası geldikçe antik çağ ve Bizans tarihinden bahsetmekle beraber, şehrin içindeki ve çevresindeki Türk eserlerini, Türk kaynaklarından derlediği bilgilerle tanıtmaya çalışmaktadır. Şehrin ve çevresinin coğrafyası, iklimi, bitki ve madenleri ile başlayan yazar, surlar, kapılar, limanlar, meydanlar, sokaklar, anıtlar, saraylar, devlet binaları, camiler, kiliseler, havralar, türbeler, tekkeler, imaretler, darüşşifa ve tımarhaneler, mektepler, medreseler, matbaalar, meyhaneler, kahvehaneler, hamamlar, çeşme, sebil ve sarnıçlar, suyolları, bentler, suterazileri, çarşı ve pazarlar, bedestenler, kapanlar, han ve kervansaraylar, baruthane, dökümhane, tersane, lengerhane, kışlalar ve kaleler bu büyük eserin birinci cildinde ele alman başlıca konulardır. Aynı cildin sonunda ise birçok Grekçe ve Türkçe kitabenin metni ile Almanca tercümeleri yer almaktadır. Bunların arasında bugün en ufak izi bile kalmamış yapılara ait olanlar, bütün

Geſchichte
des
Osmaniſchen Reiches,
großentheils aus bisher unbenützten
Handschriften und Archiven
durch
Joſeph von Hammer.
Zweyte verbeſſerte Ausgabe.
Erſter Band.
Von der Gründung des osmanischen Reiches bis zum Tode Soliman's I.
1300—1520.
Mit zwey Karten.
Peſth.
C. A. Hartleben's Verlag.
1834.

Hammer'in *Osmanlı Devleti Tarihi*'nin ikinci baskısının iç kapağı, 1834.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

yanlış okunuş ve hatalı baskıya rağmen yine de önemli tarih belgeleridir.

İkinci ciltte, Hammer, İstanbul'un çevresini işlemekte, önce Trakya tarafından Büyükçekmece'den başlayarak hiçbir yeri unutmaksızın, Yeşilköy, Baruthane, Davutpaşa, Topçular, Otakçılar, Çömlekçiler ve daha birçok yeri tariften sonra Eyüp'e geçmekte, Alibeyköy, Kâğıthane dereleri ve bunların kıyılarını anlatarak Halic'in yukarı kıyısını Karaağaç'tan Tophane'ye kadar işlemektedir. İkinci büyük bölümde Kilyos'a kadar Boğaziçi'nin Rumeli yakası, üçüncü büyük bölümde ise, Anadolufeneri'nden Kuzguncuk'a kadar Anadolu yakası yerleşme yerleri, tarihçeleri ile tarif edilmiştir. Dördüncü bölüm, Üsküdar, Bulgurlu, Kadıköy ve Adalar'a dairdir.

Hammer bir İstanbul ansiklopedisi mahiyetinde olan bu büyük eserini, İstanbul'u tanımak isteyen yabancılar için bir seyyah rehberi gibi tasarlamıştır. Nitekim ikinci cildinde 378. sayfadan itibaren, mühendis F. Kauffer'den(->) aldığı, 6 güne bölünmüş bir gezi programına yer vermiştir. Kitabın son bölümü İstanbul'da o sıra karşılaşılan bu büyük imparatorluğun her bir köşesinden gelen insanlann milliyetlerine ayrılmıştır. Hammer, ayn bir başlık koymaksızın çeşitli meslek ve esnaf ile sanatkârları, Evliya Çelebinin birinci cildinden özetleyip Almancaya çevirerek eklemiştir. Ancak bunu metnin içinde ve listenin sonlarında (s. 521) bir vesile ile belirtir. Bunun arkasından da Osmanlı Devletinin o sırada mevcut çeşitli resmi daireleri hakkında bilgi verir. Cildin sonunda yine birçok kitabenin, hepsi pek doğru olmayan kopyaları ve Almanca tercümeleri yer alır. Bunlann arasında da bugün artık kaybolmuş olanlar pek çoktur.

Hammer bugün bile aranılan ve başvurulan bir kaynak kitap olan bu eserini hazırlarken muhakkak ki şehri ve çevresini gezip dolaşmıştır. Ancak şehrin eski eserlerini ve tarihini iyi tanıyan bir uzmanın yer yer gözünden kaçmayan bir husus Hammer'in bu yer ve yapıların hepsini görmediğidir. Bazı yerler ve yapılar hakkında yazdıkları görgüye değil, kitabi bilgilere dayanmaktadır. Fakat ne olursa olsun bu aksaklıklar bu büyük eserin değerine gölge düşürmez. Kitabın sonundaki İstanbul planı ise Comte de Choiseul-Gouffier'nin(->) yanındaki mühendis Kauffer'in meydana getirdiği ilk İstanbul planıdır. Ancak esası 1776'da çizilen bu plan 1786'da düzeltilmiş, Hammer'in kitabı için 1821'de Barbie du Bocage tarafından yeniden düzeltmeler ve tamamlamalar ile basılmıştır. Aym planın sonraları Hammer' in Osmanlı tarihinin atlasında da basıldığı görülür. Hammer, bu kitabı hazırlarken, İstanbul camilerine dair çok değerli bir kaynak olan Hüseyin Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi*adlı eserim görmemiş ve tanımamıştır. Viyana'ya döndükten çok yıl sonra İstanbul'dan ona bu eserin bir yazması gönderilmiştir. Hammer bu eksikliği gidermek için, *HadîkatüT-Cevâmi'nvn* bir özetini hazırlamış ve bunu *Osmanlı Devleti Tarihinin* sonuna eklemiştir. Böylece Türkçe bilmeyen Batılı araştırmacılara İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkında eşsiz bir kaynak olan bu kitaptan kısıtlı biçimde de olsa, bir dereceye kadar faydalanma imkânını sağlamıştır. Aynı zamanda başka bir denemeye daha girişerek, İstanbul medreseselerinin de bir listesini düzenlemeye uğraşmıştır. Şeyhi ve UşşaM'nin tezkireleri ile *Hadîkatü'l-Cevâmi*'den kaynaklanan bu listede 275 medresenin adları, bulundukları yer ve kuruculan yer almaktadır. Hammer bu kısa fakat çok değerli listesinin sonuna eklediği bir notta, padişahlara göre kronolojik olarak sıraladığı bu medreselerden başka, Atayî, Baldrrzade ve Taşköprülüzade tezkirelerinde rastladığı başka medreseleri de alfabetik listeye kattığını açıklamaktadır.

Bibi. S. Eyice, "J. von Hammer-Purgstall ve Seyahatnameleri". *Belleten,* S. 182 (Temmuz 1982), s. 535-550.

İSTANBUL

HANCIYAN, LEVON

(?, İstanbul -11 Temmuz 1947, İstanbul) Ermeni asıllı besteci, hanende ve musiki hocası.

Hasköy'de Çıksalın'da doğdu. Çakmakçılar'daki Sünbüllü Han'ın odabaşısı olan amatör musikici lavtacı Nazaret'in oğludur. Annesi Eftik de, hanende Çilingir Markar Ağa'dan meşk etmiş bir musikiciydi. Hancıyan ailesi, Levon küçük yaştayken Üsküdar'a yerleşti.

Levon Hancıyan ilk musiki derslerini papaz Kapriyel'den aldı. Hamparsum notasını öğrendi. Gençliğinde, Dede Efendi' nin öğrencilerinden olan Zekâi Dede, Mutafzade ve Yağlıkçızade'den musiki dersleri aldı. 1833'te doğduğunu, bu hocaların yanısıra Dellalzade'den de dersler aldığını, hattâ Dede Efendi'yle bile tanıştığını ifade etmiştir. Levon Hancıyan'ın Mekteb-i Tıbbiye'nin son sınıfından ayrıldığı, sağlık subayı ve eczacı olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşina katıldığı, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da şehzadelere, sultanlara ve ileri gelenlere dersler verdiği, Batı, Çin ve Japon musikileri üzerine de çalıştığı, kendi ifadelerine dayanılarak çeşidi kaynaklarda belirtilmiştir.

Hancıyan uzun yıllar İstanbul'daki Ermeni kiliselerinde başmuganni olarak görev aldı. Çeşitli okullarda musiki dersleri verdikten sonra saraya musiki hocası olarak alındı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Bulgaristan'a kaçmca, Sofya Konservatuvarinda Türk musikisi dersleri verdi. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a döndü ve Şark Musikisi Cemiyeti reisi oldu. Darülbedayi ile Darül-Elhân'ın(->) kurucuları araşma katıldı. Darü'l-Elhân ve Darü't-Talim-i Musikiden) dersler vererek çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Musiki-i Osmani'de de çalıştı.

Ud, piyano ve keman çalan ve özel dersler de veren Hancıyan, bildiği eserlerin çokluğuyla ünlüydü. Hafızasındaki çok sayıda eseri Hamparsum sistemiyle notaya aldı ve bugüne ulaşmasını sağladı. 19. yy' m sonu ve 20. yy'm başlarında yaşamış bestecilerin eserleri için en sağlam kaynaklardan biri olarak kabul edildi. Özellikle Hacı **Arif** Bey'in(->) çok sayıda eseri ya doğrudan doğruya Hancıyan'dan alındı ya da onun nota koleksiyonlarından elde edildi.

Hancıyan yaşadığı dönemin önde gelen musikicileri ile yakın dostluklar kurmuştu. O dönemlerin İstanbul'unda çok önemli bir yeri olan, saraylarda ve konaklarda düzenlenen musiki toplantılarının aranılan ismiydi. Hoca olarak da büyük ün kazandı. Refik Fersan(->), Lâika Karabey, Fatma Nigâr, Galip Ulusoy, Lem'i Atlı(-0, Zeki Arif Ataergin ve Subhi Ziya Özbekkan(->) gibi birçok musikici, Hancıyan'ın öğrencileri arasındaydı.

Pek çok eser bestelediğini ifade etmesine rağmen peşrev, saz semaisi, şarkı, marş, operet gibi formlardan 40 dolayında eseri Türk musikisi repertuvanna ulaşabildi. Kilise musikisine ait eserleri de vardır. Ankara Radyosu'na sattığı büyük çaplı nota koleksiyonu Türk musikisi repertuvarı için büyük bir kazanç oldu. 1990' da öğrencisi Muharrem Tunçarslan'da, geniş bir koleksiyonunun daha bulunduğu ortaya çıktı. Tamamıyla elyazması olan koleksiyon İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosuna bağışlandı. Koro yönetimince Osman Nuri Özpekel başkanlığında kurulan komisyonun incelemeleri sonucunda Türk musikisi repertuvarında **hiç** bulunmayan eserlerin yanısıra, adı güfte mecmualarında geçip de notaları günümüze ulaşamayan çok sayıda klasik eserin koleksiyonda yer aldığı anlaşıldı. Aynca bilinen birçok şarkının, hiçbir kaynakta rastlanmayan üçüncü mısralarının ortaya çıkması musiki edebiyatı açısından da bir kazanç oldu.

Hiç evlenmeyen Levon Hancıyan, ömrünün son yıllarını çok düşkün bir şekilde geçirdi. Son yıllarında Müslümanlığı kabul ettiği halde, bir kargaşa sonucu Ermeni mezarlığına gömüldü.

Suzidil makamında bestelediği "Cânâ gam-ı aşkınla perişan gezer oldum" mısraıyla başlayan şarkısı çok ün kazandı. Musahibzade Celal'in "İstanbul Efendisi" operetini de bestelemişti. İstanbul'daki Ermeni cemaati adına, II. Abdülhamid'e methiye olarak bestelediği "Kavmimiz bu devletin lûtfuyla bulmuş imtiyaz" mısraıyla başlayan nihavent marş, o dönemin yönetim-devlet ve yönetilen-azınlık ilişkileri açısından ilgi çekici bir kültürel örnek-belge niteliğindedir.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I; M. Güntekin, "Bir Musikî Hazinesinin Kurtuluşu", *Tercüman,* 22 Ocak 1991.

MEHMET GÜNTEKİN

HANÇERLİ HANIM HİKÂYESİ

Olaylan IV. Murad döneminde (1623-1640) geçen İstanbul halk hikâyesi.

"Çevri Çelebi"(->), "Sansar Mustafa"(-0, "Tayyarzade"(-0, "Tıflî ile İki Biraderler'^-») ve "Hançerli Hanım" hikayelerinin varyantı olarak kabul edilen *Letâifname(->)* ile P. N. Boratav'm dikkatimize sunduğu "Kanlı Bektaş" hikâyelerinde olduğu gibi, IV. Murad burada da ikinci derecede bir rolde görülür. Bu tür hikâyelerde sultanla beraber görülen nedimi Tıflî'nin yanında Bekrî Mustafa(-») da küçük bir rolde karşımıza çıkar.

Hikâyenin, yazma ve basma çeşitli nüshaları vardır. *Süleyman Şah* adıyla tespit edilen nüshanın 1170/1756-57'de okunduğunu Ş. Elçin'den öğrenmekteyiz. *Hançerli Hikâye-i Garibesi* adıyla bilinen 1268/1852 tarihli taşbaskmm bir adı da *Mir'at-1 Aşk'trt. Hançerli Hanım* adıyla 1340/1924' te basılan nüshası resimlidir. Cumhuriyet döneminde ise Selami Münir (Yurdatap) tarafından basıma hazırlanmıştır (1937). Bu realist hikâyelerden sadece *Hançerli Haninim,* müellifi bellidir. İbnülemin Mahmud Kemal'in (İnal) tespitine göre hikâyemizi yeniden kaleme alan, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Ali Âli Efendi'dir. Hikâyenin özeti şöyledir:

Bedestanî Halil Efendi, IV. Murad döneminin sayılı zenginlerinden olup artık ticareti bırakmış, İbrahim Bey adlı arkadaşıyla dostluk etmektedir. Ölümünden sonra, güzellikte eşi bulunmayan oğlu Süleyman'ın etrafmı çeviren birtakım serseriler onun bütün servetini kısa zamanda meyhane ve eğlence yerlerinde bitirirler. Baba dostu İbrahim Bey, onu bedestendeki bir dükkâna yerleştirir. Ancak güzelliğiyle dikkati çeken delikanlıyı bir gün zengin bir kadın görür ve âşık olur; Süleyman ise onun-cariyesi Kamer'e âşıktır. Delikanlıyı işinden çıkartan Hançerli Hürmüz, annesine de bir konak satın alır.

Kamerle Süleyman arasındaki yakınlığı sezen hanım, cariyeyi kabahatli sanıp onu nice işkenceden sonra Beykoz'daki bir ormana attırır. Durumu anlayıp kızı kurtaran Süleyman'm bu halini gören Hançerli, onun da cezalandırılmasına karar verir; meddahı Emin Çelebi'ye düzdürdüğü bir hikâyede olaylar benzer şekilde cereyan

Hançerli Hanım hikâyesinin taşbaskı nüshası *Hançerli Hikâye-i Garibesi* 'nin ilk sayfasından ayrıntı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

ettirilir. Süleyman kuşkulanırsa da daha önceden planlanan ada gezisine çıkmak zorundadır.

Bu sırada Sultan Murad ile musahibi Tıflî de Bekri Mustafa'nın kayığıyla Çatladıkapiya giderlerken kendilerini adaya yaklaşmış olarak bulurlar. Bu sırada, eteğinin altından çıkardığı hançerini, meddahının anlattığı hikâyedeki gibi, Süleyman'a saplayan Hançerli'nin, onu denize attığını görürler. Tıflî hemen delikanlıyı Ahırkapiya çıkararak tedavisiyle ilgilenir; sonra da Hançerli'nin intikamından korumak amacıyla onu ticaret için önce Mısır'a, sonra da Trabzon ve İran'a gönderir.

Tıflî, bir gün Hançerli'nin işlerini hikâye haline getirip sultana anlatır. Bunun üzerine Hançerli'nin konağı basılıp, kendisinin Mısır'a sürülmesi kararlaştırılır; ancak Süleyman'ın ricasıyla affedilen Hançerli, Kamer'i azat ettiği gibi bütün malını da onunla Süleyman'a bağışlar. Gençler evlendirilir ve delikanlı saraya nedim olur.

Hikâyenin varyantı olarak bilinen *Letâifname'âe* kişi adlarının ötesindeki en önemli farklılıkları şöyle sıralayabiliriz: Yoldan çıkan delikanlıyı bir baba dostu karakullukçu yapmak ister, işkence gören genç kızın denize atılması emredilir, delikanlımn öldürülmesiyle ilgili plan boğazına ip geçirilip lağıma sarkıtılmak şeklindedir vb.

Bu konuda Ö. Nutku'nun iki önemli tespiti vardır. 18. yy meddahlarından ünlü Şekerci Salih'in anlatmış olduğu "Tanburî Bursavî Ahmed Çelebi Hikâyesi" "Hançerli Hanım" hikâyesine çok benzemekte, hattâ varyantı olduğu izlenimini vermektedir. Olayların II. Osman döneminde **(1618-1622)** yaşanması gibi bazı önemli farkları da belirtmekte fayda vardır. Diğer tespit ise Meddah Hakkinin anlattığı "İstanbul Batakhaneleri" adlı hikâyenin kaynaklan arasında "Hançerli Hanım" hikâyesinin de yer aldığıdır.

Hikâyede görülen mirasyedi oğul tipi, "Hâtem-i Tâî" hikâyesinin kahramanını hatırlatmaktadır. En eski basılı nüshasından öğrendiğimize göre, hikâye *Süleyman Arif Ferzend-i Halil Çelebi* adlı bir nüshadan sadeleştirilip *Mir'at-ı Aşk* adıyla yayımlanmıştır.

Hikâyenin yapısı, türünün diğer örneklerinden pek de farklı değildir. Hikâyedeki Süleyman-Hançerli Hanım-Cariye Kamer üçlüsünü, bir başka hikâyede Tayyarzade-Cevher Hanım-Sahba Kalfa olarak ve aynı rolleri paylaşan kişiler olarak görüyoruz. Ayrıca, erkek kahramanın azılı bir kadının işlettiği batakhaneye düşmesi, *Letâifname*den başka "Sansar Mustafa", "Kanlı Bektaş" hikâyelerinde de görülür.

Boratav'm dikkati çektiği, aslında teferruat gibi görülen bir husus oldukça önemlidir. O, "Yaralı Mahmud" ve "Âşık Garip" gibi halk hikâyelerinin bazı varyantlarında da, tıpkı bu hikâyenin kahramanı Süleyman gibi mirasyedilerin varlığından söz ettikten sonra, serseri arkadaşlarının Garip'i Gümüş Halkalı Meyhane'ye götürdüklerini kaydeder; biz, Süleyman'ın da, Galata'daki aynı adlı meyhaneye götürüldüğünü görüyoruz. Bu hikâyenin de, kitaba geçmeden önce, tıpkı diğer halk hikâyelerinde olduğu gibi sözlü gelenekte yaşadığı aynı araştırıcının diğer bir görüşüdür.

Bu tür hikâyelerin motifleriyle ilgilenen Elçin'e göre hemen bütün hikâyelerde pek çok masal unsuru yer almaktadır, "Hançerli Hanım" hikayesiyle ilgili olarak verilecek şu bir-iki örnek konuyu açıklayacak güzelliktedir: Süleyman, Hançerli'nin yalısına sütnine tarafından davet edilir; padişah "tebdil" gezmektedir; suçlunun ihban ve olayın ortaya konulması bir hikâye halinde anlatılır vb.

Hikâyenin bir Karagöz faslına çevrildiğini ifade eden Siyavuşgil'in diğer bir tespiti de, Karagöz oyunlarındaki zennelerin, "Hançerli Hanım" hikâyesindekiler kadar "korkunç" olmayıp "tehlikesiz, hattâ masum" oldukları şeklindedir. Şemsînin *Tedbirde Kusur* (1873) adlı 8 fasıllık hailesi, hikâyenin tiyatro eseri haline getirilmiş şeklinden başka bir şey değildir.

Bu hikâyede de İstanbul'a ve İstanbul hayatına fazlasıyla yer verilmiştir. Fatih, Galata, Beykoz, Sultanahmet, Ada, Çatladıkapı, Ahırkapı gibi yer adları; Bedesten, Gümüş Halkalı Meyhane gibi diğer yer adları; yalılar, konaklar, hikâyenin mekânlarını teşkil etmektedir.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), "Meşâhir-i Meçhule", *TTEM,* S. 19 (96), (1 Haziran 1298), s. 37-51; Mustafa Nihat (Özön), *Türkçe 'de Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., **1935,** s. 97-104; İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri,* İst., 1942, s. 114, 162; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği,* İst., 1946, s. 122, 124-125; Ş. Elçin, **"Kitabî,** Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; Nutku, *Meddahlık,* 93-94, 99-100, 108,199; S. Sakaoglu, "Hançerli Hanım", *TDEA,* IV, 1980-1981, **95**-96.

SAİM SAKAOGLU

HANIMLARA MAHSUS GAZETE

1 Eylül 1895-25 Haziran 1908 arasında 612 sayı çıkmış, kadınlar tarafından yönetilen ve sırf kadınlara hitap eden gazete.

İlk 150 sayısı haftada iki kez, sonrası

Hanımlara Mahsus Gazete 'den elişleriyle ilgili açıklamaların verildiği bir sayfa, 1903.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

haftada bir defa yayımlanmıştır. Nigar binti Osman, Fatma Aliye(->), Fatma Fahrünnisa, Leyla Hanım gibi dönemin en kültürlü istanbul kadınlarının yanısıra, Ahmed Midhat EfendiG» gibi ünlü yazarlar, Besim Ömer Akalın(-*) gibi uzman hekimler ve eğiticiler de yazılarıyla katkıda bulunmuşlardır. II. Meşrutiyet döneminde kadının çağdaş toplum içinde daha aktif olarak yer alması hazırlıkları bu gazetede başlatılmıştır denebilir. Gazetenin işlediği konular son derece geniş bir yelpazeye yayılıyordu. Çağdaş bilim ve fene ait yazılar, çocuk yetiştirme, çocuk sağlığı, vücut sağlığı, evlenmede dikkat edilmesi gereken hususlar, kızların tahsili, dini bilgiler, yerli ve yabancı yemek tarifleri, dikiş, moda örnekleri, roman, tiyatro, şiir, Avrupa edebiyatından örnekler, musiki bilgisi ve notalar sütunlarını doldurur. O dönemde büyük ilgi gören Japonya'yı ve Japonlan tanıtma, bir kadının Bursa'ya seyahat notları gibi kısımlar, ülkeyi olduğu kadar dünyayı da kadına tanıtmanın amaçlandığını gösterir. *Hanımlara Mahsus Gazete,* artık evine kapalı ve harem dairesinden çıkmayan kadının değil, dünyayı bilen, okuyan ve dolaşan, modern şartları yadırgamayan kadının Türk toplumunda arzulandığını belgeleyen bir yayındır.

ORHAN KOLOĞLU

HANLAR

Türk mimarisi içinde önemli bir yeri olduğu bilinen hanlar-kervansaraylar, başlangıcından itibaren belirli özellikleriyle plan şemalarında ve mimarilerinde açık bir gelişme izlenebilen yapılar olmuşlardır.

İstanbul'da han inşası, Fatih Külliyesi(-0 ile başlamış, 20. yy'ın başlarına kadar sürmüştür. Yaklaşık 4,5 asırlık bir süreçte inşa edilmiş, sadece İstanbul'daki örnekler, hanların işlevsel çeşitlemelerine de açıklık kazandırmıştır.

Başlangıçtan beri han ya da kervansaray adı altında tanıdığımız bu ticari işlevsel yapılar, insan-hayvan-yük üçlüsünün bir arada barındığı (konakladığı) yapılar olarak görülür.

Bursa'daki Emir Hanindan (15. yy) başlayarak hanlar, bu üç unsuru bir arada barındıran örnekler oluşturmuştur. Yapının bütünü içinde ise bu üç unsura ayrılan mekânların varlığı dikkati çeker. İnsanlar için pencereli, ocaklı, sekili odalar; zemin kattaki depo mekânları ile hayvanlara ayrılan ahır mekânları gibi.

İstanbul'da ise Fatih Külliyesinde insan ile hayvan-yük ikilisi için kesin olarak ayrı işlevsel yapılar inşa edildiği görülür: İnsanlar için tabhane (misafirhane) hayvan-yük ikilisi için kervansaray. Fatih Külliyesi'ndeki işlevsel yapıların külliye içindeki insan-hayvan-yük ayrımı düşünülerek konumlanması, İstanbul'da daha sonra inşa edilmiş olan sultam külliyelerde süren bir özellik olarak görülür.

Bayezid Külliyesi(->) ve Sultan Selim Külliyesi'nde(-0 bu durum açık bir şekilde tekrarlanmıştır. Bayezid Külliyesinde cami ile iki yandan bütünleşmiş tabhane hacimleri insanlar için, imarete bitişik önündeki avlusu ve kubbeli kuruluşuyla kervansaray yapısı ise hayvan-yük ikilisi için inşa edilmişti. Günümüze sadece kubbeli ahır mekânı ulaşan kervansarayın önündeki avlu ve kapısıyla yolla ilişki kurulmuştu.

Çarşamba, Sultan Selim Külliyesinde cami ile iki yandan bitişik bir çift tabhaneden başka günümüze ulaşmayan kervansaray yapısı aynı düşüncenin ifadesi olmaktadır.

Şehzade Külliyesi'nde(->) ise camiden ayrı olarak, yan yana bir çift tabhane yapısına bitişik olarak konumlanan kubbeli, avlulu kervansaray yapısı bu görüşle konumlanmış, kervansarayın avlu kapısıyla da yol ile bağlantısı sağlanmıştır.

Daha sonra Süleymaniye Külliyesi'nde(-*), tekrar Fatih Külliyesi'ndeki konumlamaya benzeyen bir işlevsel yapılar düzenlemesiyle karşılaşıyoruz.

Süleymaniye Külliyesinde cami ana ekseni üzerinde kuzeyde bir tabhane yapısı inşa edilerek kervansaray (kayıtlarda develik) imaret yapısı altında "L" plamyla yer almıştır. Her iki külliyede de topografik koşullar gereği bu durum söz konusudur.

Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nde(-») de merkezi bir mekânın iki tarafında çift meyilli çatıyla örtülü, günümüze iki katlı avlulu bloklar olarak ulaşan kervansaray yapısı, bir avlunun iki tarafındaki imaret ve tabhanelerle insan-hayvan-yük üçlüsünün ayrılığı düşüncesiyle, ancak organik bir bütünlük içinde yorumlanmıştır.

İstanbul'daki sultani külliyelerde tespit edilen bu özel yapısal durumdan farklı olarak, 15. yy'da örneğin Fatih Külliyesi yakınında (kuzeyinde) inşa edilmiş, günümüze ulaşamamış Şekerci Hanı ile Mahmud Paşa Ham (Kürkçü Ham) adıyla tanıdığımız iki örnek, plan kuruluşu olarak külliye kervansaraylarından ayrılırlar. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Fatih-Karagümrük-Edirnekapı arasında oluşan ticari bölge ile Sirkeci-Eminönü-Unkapanı arasmda Halic'e bağlanan Mahmud Paşa Hanı inşa edildikleri bölgenin ticari özelliklerine cevap verecek bir plan yorumuna sahiptirler. Bir avlu etrafında iki katlı kuruluşlarıyla bu hanlar, dönemlerinin kara ve deniz gümrükleriyle ilgili görülmektedir.

Nitekim 16. yy ortalarında ticari hayatın yoğun olduğu ve önemli bir deniz gümrüğü olan Eminönü'nden Uzunçarşiya uzanan alanda inşa edilen Rüstem Paşa Külliyesinde büyük ve küçük kervansarayların yer alması, 15. yy'dan başlayarak Saray-

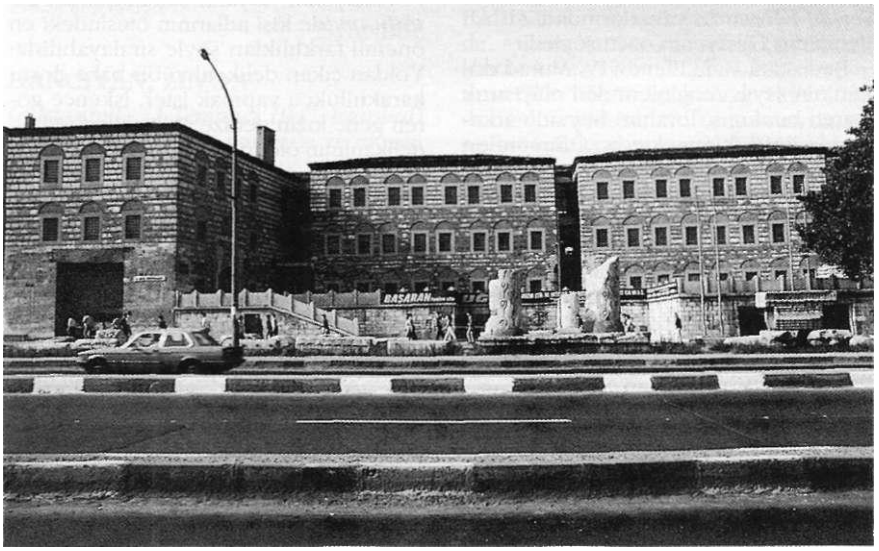

Yapım-üretim hanlarından Simkeşhane Ham günümüzde İl Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.
Aras Neftçi, 1984

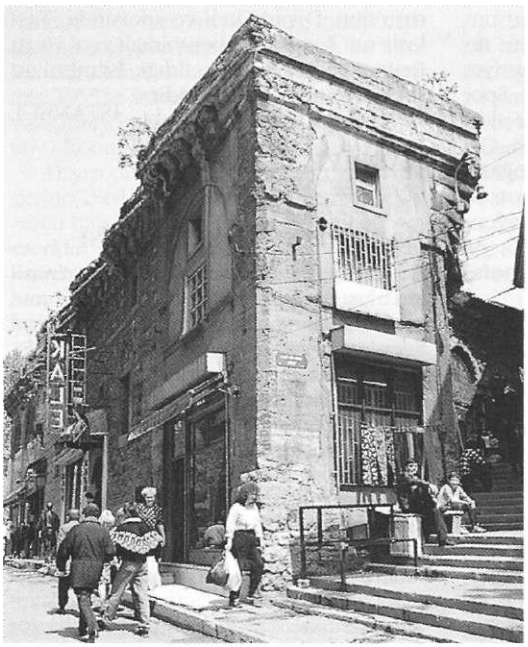

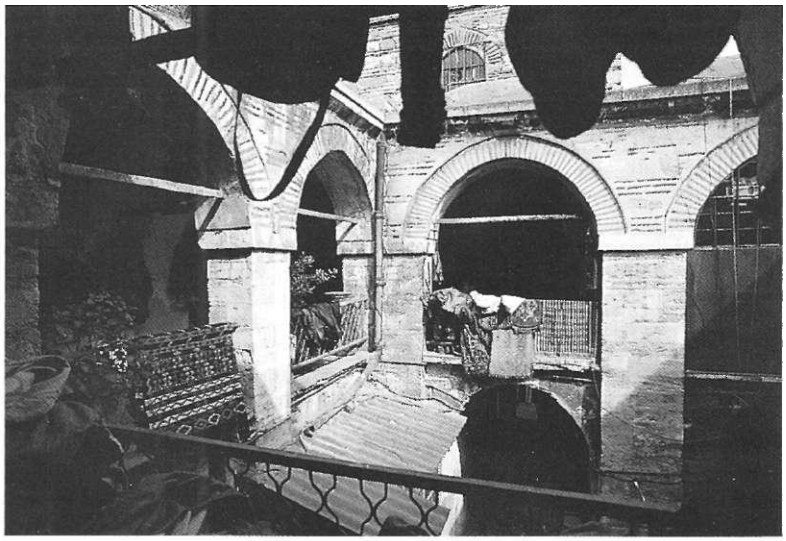

Misafir hanı olarak kullanılan Hasan Paşa Hanı (solda) ile önemli bir ticaret sitesi olan Rüstem Paşa kervansaraylarından Küçük Çukur Han'ın (Küçük Rüstem Paşa Kervansarayı) içinden bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Nazım Timuroğlu, 1994

burnundan Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç limanlarının şehrin ticaret merkezleriyle olan bağlantısını sağlayan yollar üzerinde hanların (kervansarayların) inşasının sürdüğünü göstermektedir. Rüstem Paşa kervansarayları kareye yakın bir avlu etrafında çok katlı plan kuruluşuyla önemli bir ticaret sitesi oluşturmuştu.

Halic'in karşı sahilinde Galata'daki Rüstem Paşa Kervansarayı; Beşiktaş'ta Deve Hanı (Beşiktaş Kervansarayı) denizyoluyla yapılan ticari hayatın gereği olarak inşa edilmişlerdi.

İstanbul'da II. Bayezid döneminden (1481-1512) itibaren Kapalıçarşı bölgesi, deniz ve kara yollarının kesiştiği, ticari hayatın yoğunluğu gittikçe artan bölge durumuna geliyor. Ancak 16. yy'da Kapalıçarşı bölgesindeki han ve dükkânlar da ahşap konstrüksiyonun hâkim olması, harap olmalarını kolaylaştırmıştır.

17. yy'da klasik siluetini kazanan İstanbul'un nüfus yoğunluğu da artmış, buna bağlı olarak ticari hayat daha da hareketlenmişti. Eminönü, Beyazıt, Aksaray, Fatih deniz ve kara yoluyla gelen tüccarların, mal ve para değişimini gerçekleştirdikleri bir alan olmuştu. Han ya da kervansaray adıyla inşa edilen yapılar özellikle Eminönü-Beyazıt arasındaki alanda 17. yy'ın sonlarından itibaren kalıcı çehreyi oluşturmuştu. Ticari yapılar içinde önemli bir diğer grup ise mal yapım-üretim hanlarıydı. Bekâr Hanı (bekâr odaları) adıyla da tanınan bu hanlarda zamanında lonca sisteminin icaplarına göre çalışılırdı. Yolgeçen Odaları, Mercan Odaları, Cebehane Odaları, Hilâlci Odaları gibi önemlileri Mahmutpaşa ile Unkapanı arasındaki alanda yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. İlk örneğini 15. yy'da Fatih zamanında yenilenerek işlevini sürdüren Beyazıt'taki Simkeşhane Hanı (sim imal edilen yer) olarak tanıdığımız, mal yapım-üretim hanları, 18. yy'dan itibaren yoğun bir şekilde inşa edilmiştir. Bu hanlar genel olarak bulundukları yerin topografyasına ve parsel durumuna uyan yapılardır. Çok sayıda örneği günümüze kadar gelen bu hanlarda bir avlu etrafında, revaklar gerisinde ocak nişli, pencereli odalarla birden fazla kat düzenlemesi (1'den 3'e kadar değişen) görülüyor. Yapının sokakla ilişkisi olan cephelerinde ise dükkân sıralarının yer aldığı, giriş üzerinde taş konsollarla dışa taşan bir mescit mekânının bulunduğu bu hanlarda ahır mekânının yerini depo-bodrumların aldığı görülmektedir.

İstanbul'un hanlarında farklı bir işlevle önemli olan iki han vardır. Biri, Çemberlitaş'taki Elçi Hanidır(->) ki bir avlu etrafında iki katlı kuruluşuyla yabancı devlet konuklarının misafir edildiği yapı idi. Böyle bir misafir hanı da, 18. yy'ın ortalarında Beyazıt-Laleli arasmda inşa edilmiş olan Hasan Paşa Hanidır(->).

Osmanlı dönemi İstanbul'u, kuruluşundan beri aynı ticari çekirdeği geliştirerek kullanmış, 15. yy'da şehrin suriçi bölgesinde Sirkeci-Eminönü-Beyazıt, Fatih-Karagümrük arasındaki alanda başlayan yeni ticari çekirdekler, 16. yy'da bütünleşmişler ve bu yüzyıl içinde bu çekirdeğe batıda eklenen Edirnekapı ve Topkapı'dan şehre giren ticari yollarla gelişme pekişmiştir.

Suriçi İstanbul'da Marmara kıyılarındaki limanlarda gelişmiş, Kadırga Limanı, Gedikpaşa sırtlarıyla Beyazıt ticari çekirdeğine bağlanmış, Davutpaşa Limanı ise Cerrahpaşa üzerinden Avrat Pazarina, günümüze ulaşamayan Haseki Külliyesinin kervansarayına, oradan Aksaray'a bağlanmıştır.

Ancak 16. yy boyunca şehrin mimari çehresini yaratan Mimar Sinan eliyle bu ticari yapılar da yeni fonksiyonel şekillenmeler kazanmıştır. Suriçi İstanbul'unda 16. yy içindeki gelişme bu şekilde sürerken, şehrin Galata-Beşiktaş yakasında da kıyı boyunca yeni yapılaşmalar yaşanmış, bunlar arasında sivil-ticari yapılar olarak hankervansaray yapıları da inşa edilmiştir.

16. yy boyunca İstanbul'a bir üçüncü yerleşme de yeni yapılaşmasıyla katılmıştır. Bu belde Üsküdar yakasıdır. Bilindiği gibi Doğu ticaret yollarının İstanbul'a ulaştığı ilk merkez Üsküdar, aynı zamanda Osmanlı ordularının, ticaret ve hac kervanlarının da Doğu'ya toplu hareket ettiği ilk yerdir. Bu özellikler Üsküdar'ın ticari hayatının gelişmesini sağlamış, birçok hankervansaray yapısı inşa edilmiştir. Ancak bunlardan günümüze gelebilen Mimar Sinan'ın Atik Valide Külliyesi'nde inşa ettiği kervansaray olmuştur.

16. yy'da İstanbul'un bugünkü sınırlarının Mimar Sinan eliyle belirlendiği anlaşılmaktadır. Ancak o zaman İstanbul sınırlarının dışında olup da, günümüzde İstanbul'un önemli bir ilçesi olan Büyükçekmece ile Silivri'de de birer büyük külliye kuruluşu yer almaktadır. Bu yerler Trakya'ya ve Balkanlara açılan ilk menzil yerleriydi. Buralarda kurulan menzil külliyeleri ticari hayatın bir gereği olarak inşa edilmişlerdi. Bu nedenle menzil külliyelerinin başta cami olmak üzere en önemli yapısı kervansaray (han) olmaktaydı. Silivri'deki Pirî Mehmed Paşa Külliyesinin (1530-1532) (tabhaneli cami, kervansaray, imaret, medrese, hamam, çeşme, köprü) dikdörtgen planlı, üzeri ortadaki bir sıra ahşap destek üzerinde çift meyilli çatı ile örtülü olan kervansarayı, İstanbul'da 16. yy boyunca inşa edilmiş olan kervansaraylardan farklı bir kuruluş gösterir. Külliyedeki cami iki yanda birer tabhane mekânıyla ayrıca önemli olmaktadır. Bu menzil külliyesinde tabhane ve kervasaray gibi fonksiyonel hacimlerin bir arada yorumlanmış olması, İstanbul içindeki örneklerle (Fatih, Şehzade, Süleymaniye külliyeleri gibi) benzerlik göstermektedir. Bu ise insan ve hayvanyük ayrımı yönünden önemli olmaktadır.

Büyükçekmece'deki Kanuni Sultan Sü-

leyman Külliyesi'nde (1556) ise en büyük fonksiyonel yapı kervansaraydır (bak. Büyükçekmece Kervansarayı). Kervansaray ve köprü menzil yoluna bağlı bir kuruluş olmuş, kervansaray sadece ticari hayatın gereği değil, ayrıca seferi durumdaki ordunun ihtiyacına cevap veren bir birimdi.

Bibi. G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), 1975; G. Cantay, "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, s. 369-392; G. Cantay, "16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi", *Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı,* Konya, 1993, s. 75-85; Evliya, *Seyahatname,* I; Güran, *İstanbul Hanları.*

GÖNÜL CANTAY

HARBİYE

Adını burada bulunmuş olan Harbiye Mektebi'nden (Mekteb-i Harbiye) alan Beyoğlu İlçesi'ne bağlı mahalle.

Semt olarak Harbiye, Cumhuriyet Caddesinin^) iki yanında, Divan Öteli'nin köşesinden Orduevi ve biraz daha ileride Askeri Müze (eski Harbiye Mektebi) köşesine, Cumhuriyet Caddesinin Halaskârgazi CaddesiO) ve Valikonağı Caddesi olarak ikiye ayrıldığı kavşağa kadar uzanır. Güneyinde Taksim, güneybatısında Elmadağ, doğusunda Taşkışla, Maçka Demokrasi Parkı, Açıkhava Tiyatrosu, Spor ve Sergi Sarayı, kuzeyinde Pangaltı semti ile çevrilidir.

Taksim'den Harbiye'ye doğru uzanan yolun çevresinin 19. yy'a kadar iki yanlı Hıristiyan ve Müslüman mezarlıklarıyla kaplı olduğu, şehrin yerleşim bölgesinin kuzeyde Taksim civarında sona erdiği bilinmektedir. 19.yy'ın ortalarına doğru Mekteb-i Ulum-ı Harbiye'nin, günümüzde askeri müze haline getirilen binasında eğitime açılmasından sonra, çevre canlanmaya başlamıştır. 1839 Tanzimat Fermam'mn ardından yabancılara Osmanlı toprakları üzerinde mülk edinme hakkının da tanınmasıyla gayrimüslimler ve yabancılar buralarda arazi alarak köşkler, okullar, tesisler yapmaya başlamışlardır. Cumhuriyet Caddesinin halen otel, okul, hastane, Spor Sergi Sarayı vb büyük tesislerin yer aldığı doğu kesiminde, bugün Radyoevi, Orduevi, Hilton Öteli'nin bulunduğu Boğaz'a bakan yamaçlarda, 19. yy'm ikinci yansından itibaren geniş bahçeler içinde eğlence yerleri, gazinolar kurulmuştur. 20. yy'. m başlarında bunlardan Belvü ve Panorama çok ünlüydü.

Cumhuriyet Caddesi'nin batısında kalan kesimde ise caddenin ve semtin ilk binalarından biri olan ve 1850'lerde Fransız kız mektebi ve yetimhanesi olarak kurulan bugünkü Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi binası vardı.

20. yy'ın başlarında seyrek bir yerleşme yapısı gösteren semtin bugünkü çehresini alması 1940, özellikle de 1950' lerden sonra olmuştur. Semtin Cumhuriyet Caddesi'nin batısında kalan kesimi, cadde boyunca ve Elmadağ ile Dolapdere'ye doğru, daha 1950'lerde 4-5 katlı kagir binalar ve apartmanlarla dolmuştur. Divan Öteli'nin bulunduğu köşeden kuzeye doğru ise o zamana göre lüks ve pahalı sayrian apartmanlar 1947-1955 arasında bir bir dikilmiş; 1949'da Radyoevi'nin kurulması, Spor ve Sergi Sarayînm açılması, 1955'lerde Hilton Öteli'nin yapılmasından sonra semt daha da modern bir görünüme kavuşmuştur. Semtin bu görünümü, 1980-1990 arasında Harbiye Orduevi gökdelenininin dikilmesi, Harbiye Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu ve Cemal Reşit Rey Konser Salonumun yapılmasıyla pekişmiştir.

Günümüzde Harbiye, Cumhuriyet Caddesi boyunca havayolu ve turizm şirketlerinin acente ve bürolarının, şık mağazaların, seçkin restoranların, işyerlerinin, mefruşatçı ve mobilyacıların birbirini izlediği; çoğu 1950'lerde yapılmış lüks apartmanların giderek konut olmaktan çıkıp işyerlerine, şirket merkezlerine dönüştüğü; tiyatro, konser salonu ve semtin sınırlarında sayılabilecek Açıkhava Tiyatrosunun, Divan Oteli ve arkasında, Taşkışla'nrn karşısında, beş yıldızlı yeni Hyatt Regency Öteli'nin yer aldığı, İstanbul'un seçkin semtlerinden biridir.

İSTANBUL

HARBİYE MEKTEBİ

bak. MEKTEB-Î HARBİYE

HARBİYE NEZARETİ BİNASI

Beyazıt'ta, Bayezid ve Süleymaniye camileri arasında kalan yüksek duvarlarla çevrelenmiş alandadır. Bâb-ı Seraskerî veya Serasker Kapısı olarak da bilinir. Bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olarak kullanılmaktadır.

Daha önce, Osmanlı'nın İstanbul'daki ilk sarayı olan Eski Saray'ınG» bulunduğu bu alan, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılmasından sonra Bâb-ı Seraskerî'ye tahsis edilmiş, bu makam daha sonra Harbiye Nezaretine çevrilmiştir. Eldeki fotoğraflardan, 19. yy'm ortalarında, Eski Saray'dan kalma mahmuz şeklinde üçgen payelerle desteklenmiş II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) surlarının mevcudiyetini koruduğu, ancak saray yapılarının yerini yenilerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Barok mimari(->) üslubunun öne çıktığı ve bir kısmı kagir, çoğunluğu ahşap olan bu yapılar topluluğu, Beyazıt Yangm Kulesi(-*), Serasker Konağı, Süleymaniye Kışlası (San Kışla), Bekirağa Bölüğü(->), hastane, kitabet dairesi, cephanelik, hamam, depolar, mutfaklar, ahırlar, nöbet kulübelerinden oluşmaktaydı. Çevre duvarları üzerinde bulunan üç kapıdan Beyazıt Meydanı'na açılan ve 1827'de yaptırılan Nizamiye Kapısı ise dört cephesinde eğrisel saçakları ve kıvrık dilimli kubbesi ile simgesel bir değer kazanmıştı. 1865 Hocapaşa yangını sonrası yollar genişletilirken çevre duvarlan da yıkılmış ve yenilenmiştir. Daha önce talim alam olarak kullanılan avlu, İsmayıl Hakkı Bey'in (Baltacıoğlu) Darülfünun emini olduğu dönemde düzenlenerek ağaçlandırılmaya başlanmış, zamanla üniversitenin ihtiyacı olan gözlemevi, yemek-

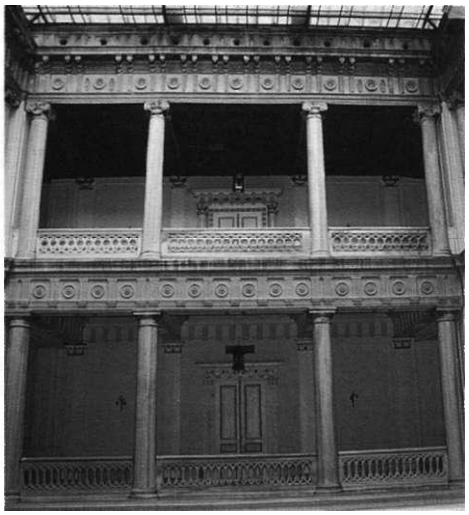

Harbiye Nezareti binasının güney cephesinden bir görünüm (solda) ve orta avlusunu çevreleyen koridorlardan bir ayrıntı.
Fotoğraflar Asnû Bilban Yalçın

hane gibi ek binalar yapılmış, merkez binanın kuzeyine iktisat ve hukuk fakülteleri olarak kullanılan iki yeni kanat eklenmiş, 1955'te ana giriş önüne heykeltıraş Yavuz Görey'in eseri Atatürk ve Gençlik Anıtı(->) konmuştur.

Ahşap olan Serasker Konağı yıkılarak yerine 1864-1866'da yapılan Harbiye Nezareti binası Fransız mimar Bourgeois'nın eseridir. 1821'de Avillon'da doğup 1884'te Paris'te ölen Bourgeois, 1867'de tamamlanan Fuad Paşa Konağı'nın (bugün İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi) ve 1863'te Sultanahmet Meydam'nda geçici olarak inşa edilen Sergi-i Umumi-i Osmani binasının da mimarı olarak bilinir. Müşir Namık Paşa, Bağdat'tan tahsil ederek getirdiği devletin alacaklarının Harbiye Nezareti inşaatına tahsis edilmesi üzerine, olası yolsuzlukları önlemek amacıyla, bahçeye kurdurduğu çadırda ödemeleri bizzat yapmıştır. Uygulamayı, Mühendishane'den yetişen Ali Paşa yürütmüş, bina eminliğini Altunizade İsmail Zühdü Paşa yapmıştır. Yapılışından itibaren Harbiye Nezareti olarak işlevini sürdürmüş, birçok tarihi olaya tanıklık etmiş, Cumhuriyetle birlikte bakanlıkların Ankara'ya gitmesi sonucu Darülfünun buraya taşınmış ve 1933'te İstanbul Üniversitesi adını almıştır. Bugün, rektörlük, iktisat ve hukuk fakültesi dekanlıkları ile üniversitenin idari büroları burada hizmet vermektedir. 1894 depremi sonrası İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->), 1933 ve 1950'de Ekrem Hakkı Ayverdi(->) tarafından onarılmıştır. Bu son onarımda tezyinatlı tavanlar askıya alınarak korunmak suretiyle ahşap döşemeler betonarmeye çevrilmiştir. Önemli işlevinden dolayı bakım ve onarım hizmetlerinin yerine getirildiği yapının 1988'de cepheleri temizlenmiş, 1993'te girişte çıkan yangından kısmen tahrip olmuş ve tekrar onarılmıştır.

Harbiye Nezareti binası, avlunun ortasındaki düzlükte doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı, kagir ve bir bodrum kat üzerine üç katlı olarak inşa edilmiştir. Dört cephenin akslarmda tekrar eden kütlesel çıkmalarla 124x55 m ölçülerinde, tarihi yarımadanın en büyük binalarındandır. Simetrik, aksiyal planlı yapıda, her dört cephede girişlere yer verilmiş, ancak ana girişi oluşturan güney kapısı mermer iki sütuna taşıtılan giriş saçağı ve taş kaplanmış cephe ile vurgulanmıştır. Buradan ulaşılan cam örtülü kare planlı orta avlu, birbirine dik iki eksenin kesiştiği yerde, yapının merkezini vurgular. Orta avlunun her iki yanında doğu-batı yönünde simetrik anıtsal iki merdiven bulunmaktadır. Aynı avlunun kuzey ve güney arkadları, doğu-batı yönünde yapı boyunca devam eden iki geniş koridora dönüşür. Koridorlara açılan salon ve odalar dış cephelerde düzenlenmiş, iç tarafta ise servis mekânları ve aydınlık boşlukları bırakılmıştır. Hünkâr dairesi, içtima salonu, kabul salonunun ve dekorasyonlarından dolayı "Mavi Salon", "Pembe Salon" olarak isimlendirilen salonların duvar ve tavanları zengin tezyinatla bezenmiştir.

Planlara uygun olarak aksiyal ve simetrik bir anlayışta düzenlenmiş cephelerde, eşit aralıklarla sıralanmış pencere dizilerinin oluşturduğu tekdüzelik, eksenlerdeki iki kademeli çıkmalarla nispeten giderilmiştir. Köşe pilastrlan ve ana girişin düzenlendiği çıkma taş kaplanmış, diğer bölümler sıvanmıştır. Taşkın birinci kat ve saçak silmeleri yapıyı boydan boya çevreler. Profilli sövelerle canlandırılmış pencereler, zemin katın tamamında ve çıkmaların birinci katlarında yuvarlak kemerli, üst katlarda basık kemerlidir. Kilit taşlarının vurgulandığı üst kat pencerelerinde dökme demir pencere korkulukları kullanılmıştır.

Harbiye Nezareti'nin üç avlu kapısından Mercan yönündeki bugün kapalı tutulmakta, Vezneciler tarafındaki ise yaya ve araç girişi olarak kullanılmaktadır. Barok mimari üslubundaki eski kapmın yerine yapılmış olan ve Beyazıt Meydanı'na bakan anıtsal giriş kapısı ise yaya girişi olarak kullanılmaktadır. Zafer takı şeklindeki bu kapı ve iki yanındaki binaların mimarı olarak da Bourgeois'nın adı verilmektedir. Bazı müellifler ise bu yapıların Londra'ya tahsile gönderilen ilk öğrencilerden mühendis Bekir Paşa'nm, Abdülmecid döneminde (1839-1861), Yedikule'de inşa edilmek üzere hazırladığı şehir giriş kapısı planlarına göre yapıldığını belirtmektedir. Kapı üzerindeki Şefik Bey hattı celi sülüs kitabe 1865 tarihlidir. İki tarafında dendanlı iki katlı kuleler bulunan bu yapı, üç açıklıklı bir giriş takı şeklindedir. Sütun gruplarına oturtulmuş üç kemerden, at nalı biçiminde olan ortadaki, daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Üzerinde daha önce Abdülaziz'in tuğrası bulunan oval madalyonda bugün "TC" harfleri ve altında "İstanbul Üniversitesi" yazısı yer almaktadır.

Giriş kapısının her iki yanında bulunan birbirinin aynı iki köşkten, Biniş Dairesi olarak inşa edilmiş olan batıdaki, eskiden rektörlük ve senato binası iken bugün Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; Şehzadeler Dairesi olan doğudaki ise Profesörler Evi olarak kullanılmaktadır. Bahçe tarafından, ortasında bir biniş platformu olan mermer basamaklarla erişilen bu köşkler, revaklı girişleri ve eyvanlı köşe odaları ile geleneksel sivil mimariye ait plan özelliklerine sahiptir. Cepheler, bir kısmı ikili gruplar halinde olmak üzere, üçgen kemerli pencerelerle düzenlenmiş, meydana bakan güney cephesinde bulunan çokgen çıkma üzerinde ise Magrip kökenli at nalı kemerli pencerelere yer verilmiştir. Köşkler Osmanlı-İslam dekorasyonunun yorumlandığı saçaklarla tamamlanmıştır. Tüm bu unsurlarla eklektisist bir dış görünüş sergilenir. Bekir Paşa'ya ithaf edilen bu tasarımlar, oryantalist eğilimli mimari elemanları İstanbul'a taşıdığı bilinen ve Bekir Paşa'nm da temasta olduğu İtalyan mimar Gaspare Fossati'nin(-0 çalışmaları ile benzerlik gösterir. Ayrıca, Bahriye Nezareti binasmın(-0 özellikle üçgen kemerli ikili gruplar halinde düzenlenmiş pencereleri ile benzerlikleri dikkat çekicidir.

Bibi. E. Albati, "Bekir Paşa-Ethem Paşa İstanbul'un İlk Planı", *Canlı Tarihler,* II, 1945, s. 7; E. B. Şapolyo, "Geçmişte Bir istanbul İmar Planı", *İller ve Belediyeler Dergisi,* 1947, S. 20-21, s. 834; S. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Ph. Anton Dethier Hakkında Notlar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* 1960, s. 47; ay, "Bir Yıldönümü Dolayısıyla Türkiye'de Üniversite", *Türk Kültürü,* S. 15, s. 12-17; S. Ünver, "Türk Kültür Tarihi", *Önasya Dergisi,* 1968, S. 33, s. 14; Eldem, *İstanbul Anıları,* 108-156; İ. A. Yüksel, "Türk Mimari Tarihi Araştırmacılığı ve Ekrem Hakkı Ayverdi", *VD,* XX, 483-487; A. Altun, "Bâb-ı Seraskeri, Mimari", *DİA,* IV, 364-365; C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 38, 213, 274.

CENGİZ CAN

HAREKET ORDUSU

bak. OTUZ BİR MART OLAYI

HAREM

İstanbul Boğazı'mn Marmara Denizi'ne açıldığı bölgede, Salacak'ın 1 km güneyinde, Selimiye Kışlasının(-0 bulunduğu yükseltinin eteklerindeki, Üsküdar İlçesi'ne bağlı semt.

Harem esas olarak İstanbul'un iki yakasını denizden birbirine bağlayan feribot iskelesi ve iskelenin yakınındaki Anadolu otobüsleri garajı (terminali) ile tanınır.

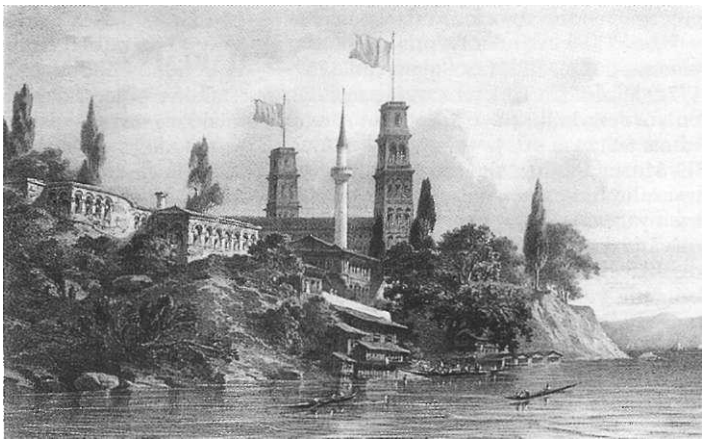

Flandin'in betimlemesiyle Harem sahillerinin bir görünümü, 19. yy. ***Galeri Alfa***

Semtin, güney ve güneydoğusundaki Selimiye^-»), doğusundaki Çiçekçi, kuzeyindeki Üsküdar-İhsaniye ile olan sınırlarını belirlemek oldukça güçtür. Harem, daha çok iskele ve yakm çevresine verilen ad olarak düşünülebilir. Harem İskelesi, aynı zamanda Selimiye Kışlasimn iskelesi olarak tarihte önem kazanmıştır.

Bizans döneminde Üsküdar sahillerinde çeşitli yerlerde saraylar olduğu bilinmektedir. Kesin olmamakla birlikte, Harem İskelesi'nin üstündeki setler üzerinde ya da Selimiye Kışlasina doğru, bir Haraeum Sarayînın varlığı kimi kaynaklarda (Villehardouin'den naklen, B. Miller) 11. yy'a, İmparatoriçe Teodora dönemine (1081-1118) tarihlenir. I. Teodoros Laskaris'in (hd 1204-1222) burada bir sarayı olduğu, imparatorun buradan Konstantinopolis'i ve güneşin baüştnı seyretmeyi sevdiği de nakledilir. Çevreye ve iskeleye verilen "Harem" adının Haraeum Sarayının Türkçe'de aldığı biçimden geldiği düşünülebilirse de bu varsayımı doğrulayacak fazla veri yoktur. Semtin adının kökeni konusunda bir diğer varsayım, Osmanlı döneminde harem takımının, buradaki kasırlardan kayıklarla İstanbul'a geçerken bu iskeleyi kullanmış olmalarıdır.

16. yy'm ortalarma kadar Harem İskelesi'nin bulunduğu çevrede eski saraylardan bir iz kalmadığı ve ilk kez I. Süleyman'ın (Kanuni) 1555'te buraya bir yazlık saray yaptırdığı anlaşılmaktadır. Üsküdar Bahçesi ve Sarayı veya Kavak Sarayı olarak bilinen bu bahçeler ve saray bütünlüğü daha sonraki dönemlerde çeşitli padişahlar tarafından ilavelerle büyütülmüş, onarılmış olmalıdır. Önce III. Murad'm (hd 1574-1595) Kavak Sarayı'nı büyüttüğü, daha sonra IV. Murad'm (hd **1623-1640)** İran seferi dönüşünde buraya Revan (Erivan) Köşkü'nü inşa ettirdiği bilinmektedir. 17. yy'da bu sarayı ve bahçeleri gezmiş olan Fransız gezgin Du Loir, Revan Köşkünün, tavanları İran nakışlarıyla süslü, iç duvarları siyah çinilerle kaplı pavyonlardan oluştuğunu, bahçede yaz günlerine mahsus muhteşem bir yapı bulunduğunu ve bu yapının ortasında fıskiyeli, çeşmeli bir avlu olduğunu yazar. Yine aynı yazara göre Topkapı Sarayından soma İstanbul' daki en büyük saray Üsküdar Sarayîdır, ancak bahçelerin ve payvonların genişliğine karşın sarayda çok az oda vardır. Kavak veya Üsküdar Sarayindan Üsküdar yönüne doğru, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) Müslüman Türk tebaaya ihsan ettiği, bu yüzden de İnsaniye adım alan semtte Fatma Sultan'm sarayı ve bahçesi bulunur. III. Mustafa ayrıca şimdiki Selimiye Kışlası talimhanesinin bulunduğu yere bir kasır yaptırmış ve bu kasır 19. yy'm ortalarına kadar gelmiştir. **16.** ve 17. yy'larda padişahların, Harem İskelesi'nin üstündeki bölgede yer alan ve manzarasıyla ünlü bahçe ve saraylara sadece dinlenmek için değil, aynı zamanda Anadolu'ya sefere çıkacakları zaman ordugâh kurmak için de geldikleri bilinmektedir. Ancak, Harem bölgesindeki Üsküdar Sarayının 17. yy' dan sonra terk edildiği anlaşılıyor. III. Selim, 1794'te bu sarayı yıktırmış ve mermerlerinin bir bölümü, Harem İskelesi'nin güneydoğusundaki hafif meyilli sırtlarda Nizam-ı Cedid askerleri için yaptırılan Selimiye Kışlasimn inşaatında kullanılmıştır. 1807'de yeniçeri ayaklanması sırasında ateşe verilen kışla II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından yeniden yaptırılırken, eski Üsküdar Sarayı ve Revan Köşkünün bulunduğu yere de yeni bir köşk yaptırılmıştır. Harem bölgesinin bundan somaki gelişmesini daha çok kışlanın varlığının belirlediği anlaşılmaktadır. Harem İskelesi sahilindeki rıhtım, Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Selimiye Kışlasinda kalan İngiliz askerlerinin ihtiyaçları için İngilizler tarafından yaptırılmıştır.

Şirket-i Hayriye'nin *Boğaziçi Salname*sz'ne göre 1910'larda Harem İskelesi ile Selimiye ve İnsaniye mahallelerinde 1.100'ü aşkın hane, 45 dükkân vardı ve nüfusu 4.000 civarındaydı. Semtin güneydoğusunda kalan Selimiye Mahallesi III. Selim döneminde imar edilmiştir. Planların bizzat III. Selim tarafmdan hazırlandığı söylenir. Harem'de 1826/1827'de Defterdar Tahir Efendi tarafından yaptırılmış bir cami vardır.

1970'lere gelene kadar araba vapuru ve otobüs garajlarının üstündeki setlerde, mütevazı ahşap evlerde ve 3-4 kadı apartmanlarda orta halli ve orta altı gelir gruplarının, daha çok küçük memur ve asker ailelerinin yaşadığı bir semt olan Harem, 1970'ler ve asıl 1980'ler somasında, tarihi değeri olan eski evlerin onarılması veya apartmanlara dönüştürülmesiyle değişmeye başlamıştır. Özellikle İstanbul'a hâkim eşsiz manzarası yüzünden tercih edilen bir semt haline gelerek üst sosyoekonomik katmanları kendine çekmiş ve yapı değişikliğine uğramıştır. Harem-Üsküdar sahil yolunun açılması ile semtin görünümü daha da değişmiştir. Günümüzde Harem, araba vapuru iskelesinin ve otobüs garajlarının önünden geçen yolun üstündeki setlerde ön sıralarda hızla yenilenen apartman ve lüks konutların bulunduğu, içerilere, Çiçekçi ve Selimiye'ye doğru ise eski mütevazı mahalle düzeninin yer yer yaşadığı bir semt görünümündedir.

Bibi. Kömürciyan, ***İstanbul Tarihi,*** s. 48-49. 279-281, 284-285; İnciciyan, ***İstanbul,*** s. 136; Eyice, ***Boğaziçi; Boğaziçi,*** s. 131-133.

İSTANBUL

HAREM

"Dahiliye", "içeri daire", "harem dairesi", "makarr-ı nisvan" olarak da bilinir. Bizans ve Ortadoğu geleneklerine dayalı olarak Osmanlı yaşamı boyunca, İstanbul konutlarının aile bireylerine ve kadınlara ayrılan bölümü.

Diğer ülkelere ve kentlere oranla İstanbul'da daha özgür bir ortam yansıtan harem yaşamı, kentin Türk-Müslüman toplumu kadar gayrimüslim cemaatleri için de bazı farklılıklarla geçerli oldu. Bu yaşam biçimi, 17. yy'dan başlayarak bir çözülme eğrisi izledi. Tanzimat (1839-1876) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemlerinde harem kısıtlamaları giderek azaldı. 1923'te Cumhuriyet'in ilanının ardından haremin simgesi sayılan kafesler kaldırılmaya başlandı. **1926**'da Türk Medeni Kanunu'nun kabulü ile de harem düzeni ve hukuku resmen geçersiz oldu.

Harem deyimi her dönemde Doğu'ya özgü bir kurum ve özgürlükleri kısıtlanan kadınların tüm yaşamlarını sürdürdükleri bir mekân olarak algılanmıştır. Batı dünyası daha da ileri giderek haremi, dışarıya kapalı müstehcen bir ortam olarak hayal etmiştir. Bu yanlış bakış doğrultusunda en çok ilgi duyulan merkezler arasında İstanbul her zaman en başta yer almıştır. Fakat, hareme girmenin ve buradaki yaşamı gözlemlemenin olanaksızlığından, hareme ilişkin anlatım ve betimlemeler, genelde hayale, söylentilere ve yakıştırmalara dayanır.

15. yy'm ikinci yarısından 20. yy'm basma değin, uzun bir süreçten geçen İstanbul harem yaşamına bakıldığında, aym dönemdeki sosyal yapıya bağlı olarak kurumlaştığı gözlemlenir. Kentteki "saray" merkezli sınıflaşmanın ortaya çıkardığı "sarayldar", "şehirliler" (şehrîler-İstanbullular), "belde ahalileri" (Galata, Üsküdar, Eyüp halkları) ile "taşralılar" (dışarıdan gelip yerleşenler) için, ayrı ayrı "saray haremi", "şehirli haremi", "taşralı haremi'nden söz edilebilir. Buna karşılık, dar gelirli, yoksul kesimlerle, kenar ahalisi ve köylüler için, belirgin bir harem kavramından söz edilemez. Buralarda, aynı çatı altında ailenin, hattâ kiracı konumlu ailelerin kendi iç dünyalarına özgü saygıyı, görgü kurallarını, kaçgöç disiplinini koruyarak yaşayageldikleri saptanır. Bu açıdan harem dini ve ahlaki bir kurum olmaktan çok, varsıllığın ve soyluluğun gerekli kıldığı bir yaşam tarzı olarak selamlıkla birlikte kent yaşamındaki yerini almıştır. İkinci bir husus, İstanbul haremlerinden söz edilince akla gelen ilk ve tek mekânın Topkapı Sarayı(->) hareminin olmasıdır. Kuşkusuz bu büyük harem, 1540'lardaki örgütlenişinden başlayarak İstanbul yaşamını ve kentin ikincil haremlerini çok yönden etkilemiştir. Bütünüyle bir harem olan Eski Saray(->), vezirlerin ve devlet ricalinin, ilmiye ileri gelenlerinin kalabalık harem daireleri, özel harem bölümleri içeren sahilhaneler, yalılar ve köşkler, 19. yy'daki modern saray yaşamının daha çağdaş harem daireleri, temelde, hanedan haremini ömek alan kurumlar olmuştur.

Kadı sicillerinde "makarr-ı nisvan" (kadınların oturduğu yer) olarak geçen haremleri, dışandan herhangi biçimde rahatsız etmek yasaktı. Örneğin, komşu evlerinin bu bölüme bakan pencereleri kapattırıldığı gibi, mahalle cami ve mescitlerinin minareleri de şerefelerinden çevredeki evlerin harem dairelerinin gözlenmemesi için bodur tutulurdu. Küçük konutlarda "dahiliye" ya da "içeri daire" denen haremler genellikle evin arka tarafında ve alt katta yer alırdı. Evin büyüklüğüne ve ev sahibinin konumuna göre, "harem-saray", "harem dairesi", "harem evi", "harem ciheti", "harem odası", "kafes odası" vb değişik adlarla anılan ve bahçeye dönük

olan bu bölümle selamlık arasında "mabeyin dairesi" ya da "mabeyin odası" denen bir ara mekân daha bulunurdu. Haremlerin dışa dönük simgesi, cumba ve pencerelerinin kafeslerle örtülü oluşuydu.

İstanbul haremlerinin iç dünyası ailenin sosyal yapısıyla bağlantılı ayrıntılar içermekteydi. Örneğin bir harem taşlığı ya da sofası çevresinde eşlere (kadın efendi-hanım efendi) mahsus, birer ikişer odalı özel daireler, harem ağalarına ayrılan bir daire, kalfalar dairesi ile diğer hizmetler için ayrılmış oda ve daireler, saraylara özgüydü. Daha küçük boyutlu haremlerde ise oda ölçeğinde bir yerleşim vardı. Mekânlar, "büyük hanımın odası", "büyük gelinin odası", "ortanca odası", "kızlar odası" vb adlar almaktaydı. Ayrıca her ailenin yaşama anlayışına bağlı iç düzenlemeler ve donatım söz konusuydu. Yapı bakımından ise kimi haremler basık, asma katlı, loş iken, bazıları ferah ve genişti. Kent merkezindeki harem daireleri dışa daha çok kapalı tutulurken yalı ve sahilhane haremlerinin geniş pencereleri, iç balkonları, koltuk bahçeleri vardı.

Saptanabilen bu özelliklere karşm, Tanzimat öncesi harem yaşamı ve mekânları için bilgiler yine de yeterli değildir. Bununla birlikte suriçi İstanbul'da, nüfus yoğunluğu ve konut sıkışıklığı nedeniyle çoğu evde harem bölümüne yer verilemediği, ancak bir arka odanın, "harem odası", "haremlik" vb adlarla anıldığı saptanmaktadır. Eski bir İstanbul deyimi olan "nohut oda bakla sofa" sözü de buna bir kanıttır. Bu halk tipi evlerin küçük arka bahçeleri de haremin bir uzantısıydı. 17ö0'a ait bir belgede Karabaş Mahallesi'ndeki bir ev, "fevkani iki oda ve bir sofa, dehliz ve abdesthane ile magsel, tahtani bir oda, mutfak, kenif ile su kuyusu da olan bir avlu" biçiminde tanımlanmakta ve bu tanım içinde harem-selamlık ayrımından söz edilmediği görülmektedir. Hariciyeli ve dahiliyeli daha büyük bir ev ise üç katlı olarak "sagir ve kebir odaları, kileri, harem taşlığı ve kapısı, harem kömürlüğü, nimsofası, geçme ve mabeyin odaları, sofaları, dehlizi, mahzeni, ocakları, selamlık köşkü ve kahve odası ve hamamı" sayılarak tanımlanmaktadır.

"Gusülhane" ya da "magsel" denen, çinko-taş kaplı, mangalla ısıtılabilen dolap içi banyoların, zemini maltataşı döşeli taşlık ya da dehlizlerin yer aldığı İstanbul haremlerinde ocaklı oda pek enderdi. Isınma, mangalla ve tandırla en çok da kaim giysilerle sağlanıyordu. Haremin ilginç bir mekânı ise namaz odasıydı. Burada günlük ibadetin yanısıra ailenin çocuklarına, cariyelere din eğitimi de verilmekteydi. Pek çok haremde görülen bir başka mekân sandık odasıydı. Burada kürk, çarşaf, hamam takımı, çamaşır vb özel sandıklarında saklanır, lavanta çiçeği torbası ve misk sabunları konularak buraya mahsus bir koku sağlanırdı.

Mabeyin dairesi ya da odası, kadın erkek aile bireylerinin bir araya geldiği ara mekânlardı. Dönme dolap ise haremle selamlık arasındaki duvara yerleştirilmiş, elle döndürülebilen birkaç gözlü bir düzenekti. Yiyecek ve içecekler gözlere yerleştirilir, dolap döndürülünce diğer taraftan bunlar alınırdı. Harem halkı, evde erkeklerin ve yabancıların bulunmadığı zamanlarda selamlığın kafesli cumbalarına gelerek dış dünyayı izleme olanağına sahiptiler. Bahçedeki kameriyede ve limonlukta ise komşuları ile buluşup otururlar, elişi yaparlar; harem taşlıklarını canlandıran çiçekleri de kışın burada korurlardı. Harem eşyası genelde hasır, makat, minder, yer yatakları, halı ve kilim gibi taşınabilir türdendi. Sayfiyeye ve yalıya göçlerde bunlar kolayca götürülebilirdi.

Thomas Allomün çizgileriyle harem içi yaşamdan bir görünüm. R. Walsh, ***Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Miner,*** 1838 ***Galeri Alfa***

Haremin tipik bir simgesi sayılan harem ağalarının (zenci hadım köleler) saraydaki kalabalık ve örgütlü konumlarına karşılık konaklardaki sayıları azdı. Daha küçük konaklarda ise harem ağası istihdam edilmemekteydi. Bir bakıma ailenin soyluluğunu ve zenginliğini de simgeleyen harem ağalarının asıl görevleri, korkutucu fizikleri ile harem dairelerini beklemek ve harem kadınlarının dışarı çıkışlarında onlara muhafızlık etmekti. Kendi memleketlerinde aileleri veya köle tacirleri tarafından türlü yöntemlerle erkeklik organları yok edilmiş olduğundan harem ağalarının kadınlar dünyasında görev almalarında bir sakınca görülmemekteydi.

Yüzlerce kadının ve harem ağasının barındığı saray haremine özgü protokol ve disiplin, bir ölçüde kentin diğer haremlerini de etkiliyordu. Saray haremindeki valide sultana, başhaseki, haseki, kadın efendi, ikbal, gözde vb unvanlı kadınlara, usta, kalfa denen yetkili cariyelerle acemi cariyelere, tayalara, dadılara, sütannelerine karşılık, İstanbul'un vezir saraylarında ve paşa konaklarında da "valide hanım", "büyük hanım", "hanım efendi", "kadın efendi", "odalık" (müstefrişe) "kâhya kadın", "hazinedar kalfa", "kalfa kadın", "bacı", "aşçı kadın" vb ad ve sanlarla çağrılan bireyler vardı. Her bir hanım ya da kadın, kendi çocukları ile haremin küçük birer dairesinde (iç içe 2 oda, 1 banyo, 1 kiler ve esvap odası) otururken cariyeler ve hizmet kadınları da topluca bir-iki odada veya sofada yatıp kalkarlardı. Konak sahibinin eşlerine "hanım efendi", odalıktan eşliğe yükselenlere ise "kadın efendi" denmekteydi. Hanım efendi ya da kadın efendilerin görevi efendiyi giydirmek, oturup kendisiyle sohbet etmekti. Harem dairesine geçen evin erkeği eşlerinden ya da odalıklarından dilediğinin odasına gider; akşamı ve geceyi orada geçirirdi. Taya kadın çocukları eğitirdi. Kâhya kadın, kalfaya günlük emirler verir, cariyelere giysi biçer, şurup, reçel, turşu yapar, sandık odasını düzeltir, konuklar için oda hazırlatır, boş zamanlarında elişi ya da müzikle uğraşırlardı. Konaklarda kiler ve mutfak genellikle selamlığa bağlı olduğun-

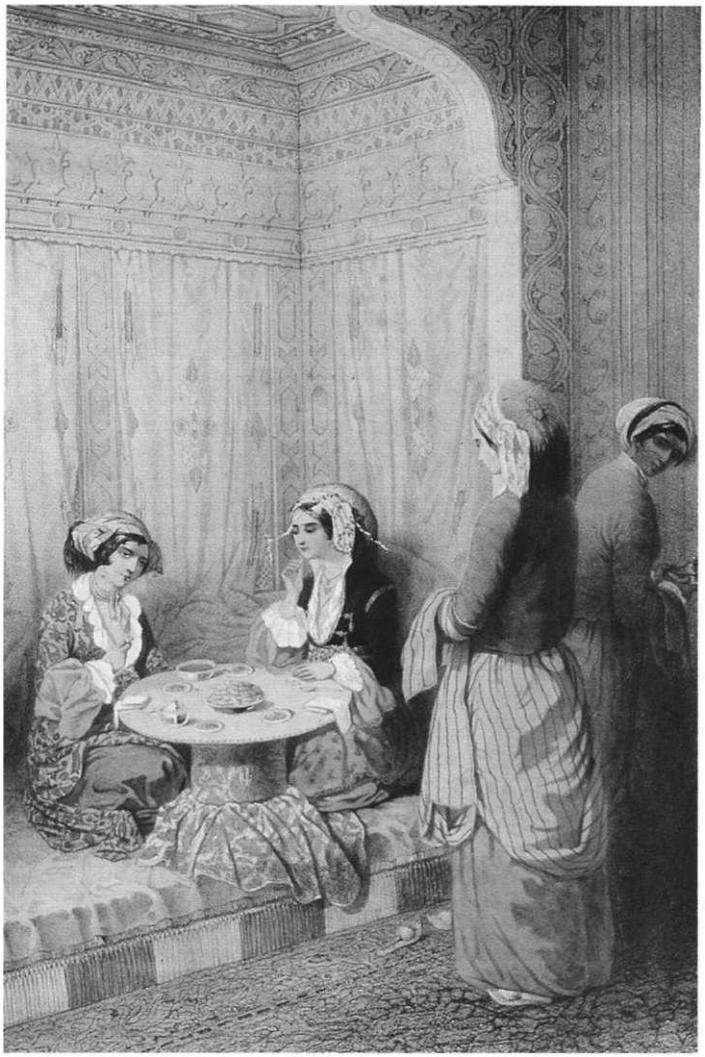

Camille Rogier'in betimlemesiyle haremde yaşam.
C. Rogier, *La Turquie*, Paris, 1847
Galeri Alfa

dan, vekilharç, aşçı, ayvaz, saka, yamak vb personelin haremle ilgisi olmaz, ancak bazen büyük hanım, vekilharca, aşçıya direktifler verebilirdi. Haremlerde barınan ve konumlarına göre, "besleme", "halayık" denen kızlar, köle olmadıkları gibi, bunlara ücret de ödenmez, ancak gördükleri hizmete karşılık büyütülüp eğitilerek gelin edilirlerdi.

İstanbul'un büyük haremleri birer eğitim yeriydi. Hanımlar, cariyeleri sıkı bir disiplin altında görgü kurallarına ve hizmete alıştırarak yetiştirirlerdi. Bunları satarak önemli kazançlar sağlayan hanımlar yanında azat edip evlendirerek yuva kurduranlar da vardı. "Çırak çıkarma" denen bu âdetler İstanbul'da yaygmdı. Aileler, evlenme çağındaki oğullarına, tanınmış konaklardan kız almayı tercih etmekteydiler. Konak ya da saray hareminde yetişmiş bir cariye ile Enderun'dan(->) çıkma bir gencin evlenmesiyle kurulan aileler ise İstanbul inceliğini ve görgüsünü en ileri düzeyde temsil etmekteydiler.

Haremler kapalı, güneşsiz, rutubetli ortamlar olmakla birlikte selamlığın ferah, aydınlık fakat o oranda da resmi ortamına göre daha sıcak ve samimi mekânlardı. Burada, köle ya da asil kökenli hanımlar, gelinler, Afrikalı bacılar, Anadolulu halayıklar, Çerkez cariyeler ve kalfalar, dil, anlayış, duygu ve fizik farklılıklan ile ilginç iç dünyalar oluşturmaktaydılar. Kavgalar, kıskançlıklar olabildiğince bastırılır, buna karşdık saygı, bağlılık ve sevgi duygulan öne çıkartılırdı. Günlük yaşam, ailenin konumuna göre farklı geçerdi. Örneğin orta halli ailelerde, yemek, çamaşır, temizlik vb tüm iş yükü haremde iken zengin konaklarında aile bireylerine dinlenmek, eğlenmek, yemek içmek dışında bir iş düşmezdi. Bu tür haremlerde yaşam bir bakıma tekdüzeydi. Odalarına kapanan kadınlar, el aynası, dikiş kutusu, gergefle veya kendi çocukları, kedisi ve kafesteki kuşları ile oyalanır, ender olarak ziyaretlere gidebilir, konuk ağırlar, hareme özgü eğlencelerle vakit geçirmeye çalışırlardı. Ayn daireleri olan hanımlar gün içinde birbirlerini ziyaret edip dedikodu yaparlar, hikâyeler anlatırlardı. Kış aylarında buna "tandırbaşı sohbeti" deniyordu. Taşlıklarda, sofalarda oyunlar oynamrdı. Çubuk ve nargile alışkanlığı İstanbul haremlerine 18. yy'ın sonlarında girmiştir. Gün boyu çeşitli vesilelerle bol bol şekerleme, yemiş, meyve ve dondurma tüketilirdi. Melling, "Sultanın Hareminden Kesit" adlı resminde, bazı yanlışlıklara karşın, bir sultan efendi sarayındaki günlük yaşamı, yemek, ibadet, yatıp kalkma, temizlik, tandırda ısınma, sohbet vb'ni ayrıntılarıyla vermiştir. Bir Fransız gezgininin, Paris'te *le Tour du Monde'âa* 1863'te yayımlanan izlenimleri ile hareme ilişkin pek çok gravür, tablo ve yazı da İstanbul kadınlarının haremdeki yaşamlarım, moda izleyişlerini, kıyafet düşkünlüklerini ve inceliklerini yansıtır.

Yalı haremleri ise kadınlar için daha özgür ortamlardı. Hanımlar, konukları ile, cariyeler kendi aralannda, koruya, bahçeye çıkmak, yemekli, kebaplı, helvalı piknikler düzenlemek, "çaylak yavrumu kapamazsın", "İstanbul efendisi", "havuz oyunu", "aşçı-ayvaz kavgası" oyunları oynamak olanaklarını yalılarda bulmaktaydılar.

Yabancılar, İstanbul haremlerinde kitabi kültüre eğnimin söz konusu olmadığını, gelişigüzel yaşamanın tercih edildiğini, kadınların kaderci olduklarını, 14-15 yaşmdaki bir kızın bütün bildiklerinin dişleriyle saz, oyun ve görgü kurallarından ibaret olduğunu ileri sürmüşlerdir. Birkaç şarkı ezberleyip ud ve santur çalabilmek o dönem için önemli bir meziyetti. Haremlerde müzik yapma âdetinin çok gerilere dayandığını söylemek mümkündür. Ancak bu tutkunun Lale Devri'nde (1718-1730) yerleştiği Tanzimat'la birlikte daha da yaygınlaştığı, alaturkadan alafrangaya geçişin de Tanzimat'tan sonra olduğu kesindir. Vükela konaklarının harem dairelerinde ise müzik eğitimi verilirken genç kız ve cariyelerden kurulu saz takımları da oluşturulmaktaydı.

Hareme girebilen halk öyküleri, başta "Leyla ve Mecnun" olmak üzere Doğu kökenli, en çok da İran edebiyatından klasiklerdi. Çaylak Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinde haremin tandır çevresinde kümelenen kadm ve çocuklarının anlatıp dinledikleri "Çarşamba Karısı" hikâyatı, "Hamamanası", "Gulyabani" vb masallara duyulan ilgiyi, helva sohbetlerini, yüzük oyunlarım anlatmıştır. Bir harem oyunu olan "İstanbul efendisi'nde kızlardan birinin erkek kılığına girmesindeki geleneksel yöntem, başına kabaktan ya da karpuz kabuğundan bir kavuk geçirmek, eline sarmısak dişlerinden bir tespih almak, kaşlarına kaim rastık çekmekti. Bunda, erkeklere dönük bir alay söz konusudur. Erkek kıyafetiyle icra edilen köçek ve tavşan oyunlarında da aym temalar vardı. "Güzellik mi çirkinlik mi" oyunu da hareme özgüydü. Bir kızın gözleri bağlanır, karşısma gelenin yüz ifadesini tahmin etmesi istenirdi. Harem sofralarındaki çengi oyunlarında ise kızlar, seksi figürlere ağırlık vermekteydiler. Haremlerde, loğusa ve matem cemiyetleri, düğün eğlenceleri, kına geceleri, mevlitler yapılır; sosyal seviyelere göre protokoller uygulanırdı. Doğum sonrasında, orta halli aile hanımları çocuklarını emzirirler ama eşlerinden bir Arap bacı ve bir de orta işleri için halayık isteme hakkını elde ederlerdi. Kimi gelinler ise koca evine Arap bacısını da yanında getirirdi. Haremlere ca-

riye, halayık, Arap bacı alınışı, kentsoylu zengin elitin bunlara olan gereksinimi nedeniyle köleliğin yasaklanmasından sonra da 20. yy'ın başına değin sürdü (bak. esir ticareti).

Haremler, dış dünyaya büsbütün kapalı değildi. Buraları hemen her gün bohçacılar, falcılar, muskacı, tütsücü kadınlar, dilenciler yoklamaktaydılar. Çarşı esnafının da haremlere mal götürüp getiren ayak tellalları vardı.

Hareme canlılık getiren olaylar ziyaret ve gezmelerdi. Haremler arası ziyaretler, haberli, davetli, zuhurat ve tanrı misafiri tarzlarında olurdu. Davetli ve haberli ziyaretlerde bir harem ağasının refakatinde 2 cariye, çağırıcı ya da haberci olarak gönderilirdi. Gelen cariyeleri evin büyük hanımı ya da kadın efendisi misafir odasında kabul eder, kimlerin konuk geleceklerini veya davet ettiklerini öğrenirdi. Cariyeler etek öpüp ayrılırken oda kapısmda harem kalfasının kendilerine oyalı birer başörtüsü ya da atlas kese içinde harçlık vermesi âdettendi.

Harem protokolünde konuk kapıda karşılanır, esvap odasına alınır, çarşafını, feracesini çıkartmasına yardımcı olunur, konuk kadınlar endam aynasında saçlarına, yüzlerine düzgün verirler, sonra teşrifatçı kalfanın yol göstermesi ile misafir odasına alınırlardı. Sırma işli örtülü gümüş tepsiyle ve zarflı fincanlarla sunulan yorgunluk kahvesinden sonra sohbet boyunca kokulu şerbetler, mevsim meyveleri, yemiş vb ikram edilir, tepsilerle çeşitli reçeller, kaymak, yağ, peynir türleri, sakız ve sigara börekleri ile kahvaltı verilirdi. Servisler özel takımlarla, hattâ bazen elmaslı çay kahve kaşıkları ile yapılırdı. Son dönemde harem çaylarında gümüş semaver de kullanılmıştır. Kahvaltı sırasında kızlar ve cariyeler, piyano, keman, ud çalarlar, özenli dişlerini, gergef, kanaviçe, firkete oyalarını konuklara gösterirlerdi. Geniş harem sofalarında ise kalabalık konuk grupları ağırlanırdı. Daha eskiden bu mekânlar, divan ve sedirlerle donatılırken son dönemlerde bunların yerini Avrupai koltuk kanepe takımları almıştı. Ziyaretlerde saz çalınması, şiirler okunması, oyunlar sergilenmesi yerleşmiş geleneklerdi. Harem konukları, aile ile olan yakınlıkları oranında bazen günlerce, aylarca kalabilirler bu süre boyunca aileden olurlardı. Bunlar genellikle uzak memleketlerden gelen akrabalardı. İstanbul'un uzak semtlerinden gelenler de bir geceden birkaç haftaya kadar kalırlar, bu ziyareüerin anıları uzun zaman unutulmazdı.

Haremi en çok etkileyen bir diğer hareket gezmek ve sokağa çıkmaktı. İlkbahar ve yaz aylarında Kâğıthane, Göksu-Küçüksu mesirelerine, koçu ve kupalarla "hanımiğnesi" denen kayıklarla gidilirdi. Bunun için günlerce hazırlanılır, çeşit çeşit şerbetler, yiyecekler, dilenciye verilecek sadakaya kadar hiçbir şey ihmal edilmezdi. Meddahlar, ortaoyuncuları kırlarda, portatif kafesler arkasından seyredilebilirdi (bak. beylik gezmeler). Geziye ya da hamama, çarşıya, ziyarete gidilirken duruma göre maşlah, ferace-yaşmak, pelerinli çarşaf, yeldirme gibi üstlükler tercih edilirdi. Bunun içine ise libade, hırka, üçetek, dört peşli entari, Avrupa kesimi enta$_r$i giyilir, başa tepelik, hotoz konur, sarkma yemeni, başörtüsü veya kundak baş bağlanırdı.

Sander Alexander Swoboda'nm "Harem'de Alışveriş" adlı bir resmi, tuval üzerine yağlıboya, 36x54 cm, *19.* yy ortaları.
Ara Gülerfotoğraf arşivi

Eski İstanbul toplumu, karı-kocayı, yetişkin oğulla annesini, baba ile kızını dışarıda bir arada görmeye alışık olmadığından, aile bireyleri aynı faytona veya kayığa binemezlerdi. Bu inceliği bilmeyenler "taşralı" denilerek ayıplanırdı. Boğaziçi'nde mehtaba, serv-i simin seyrine çıkışlarda da bu kural geçerliydi. Kadınların bindiği kayıkların birbirine yanaşması ve içindekilerin 5-10 dakika sohbet etmeleri, dedikodu, havadis aktarmaları ise doğal karşılanırdı. İstanbul haremlerinin her biri, bir diğerinin tüm özelliklerini, giyim kuşam tutkularını, feracelerinin renklerini, yürüyüş ve duruşlarıyla da kimler olduklarını yanılmasız bilirlerdi.

Harem ortamında bfnbir ayrıntıyla zen-

Topkapı Sarayı'ndaki haremde İkballer ya da Gözdeler Taşlığı olarak anılan ve çevresinde odaların sıralandığı alanın bir görünümü.
Ara Güler

ginleşen protokol, disiplin ve görgü kuralları, İstanbul inceliğinin temelini oluştururdu. Örneğin yeniyetmelere öncelikle verilen eğitim, gülümseme biçimleri, bakış, yumuşak yürüyüş, tutumluluktu. Görücüye çıkan kızın meziyeüeri sayılıp dökülürken "mangalda ateş örtmeyi, maltız yakmayı pek güzel becerir" övgüsü ihmal edilmezdi. Konukları aşırı ikram ve ısrarla rahatsız etmemek, iltifatla sıkmamak, konuğa soru sormamak, alçakgönüllü davranmak, üstüne düşmeyen işi yapmamak, izinsiz söze karışmamak haremde kazanılan inceliklerdi. Bunlara uymayanlar için, büyük hanımın, Çerkez kamçısı ile belden aşağıya vurarak ceza uygulaması olağandı. Bir başka harem görgüsü, kadınların eşlerini, erkeklerin de haremdekileri "Beyefendi nasıllar?", "Hanımefendi afiyettedir inşaallah" vb gibi soru ve temennilerle de olsa asla sormamalarıydı.

İstanbul'da mekânlar dışında, vapur ve tramvaylara kadar yaygınlığı olan haremi, Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati romanları çokça işlemiştir. Namık Kemal, Ahmed Midfıat, Recaizade Ekrem, Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Rahmi Gürpmar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar'ın eserlerinde, haremin fiziksel konumu yanında, sosyal ve psikolojik ortamları da ağırlıklıdır. Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıca'dakiEnişteniiz*'de, bir istanbul köşkündeki yaşayışı, yine haremi ön plana alarak işlerken *Boğaziçi Mehtapla*n'nda da kendi çocukluk ve gençlik yıllarındaki (19. yy'ın sonu 20. yy'ın başı) gözlemlerini aktarır. Harem ve selamlık aynmının mesire yerlerinde bile uygulanmasının, insanları "bir anneyle dolaşmanın şefkatinden, bir kız kardeşle beraber olmanın rikkatinden ve elinde bir sevgili elinin hararetini duymanın lezzetinden" yoksun bıraktığını vurgular. Mehmed Akif Ersoy ise kadın ve kızların haremlerde, okumaktan, çalışmaktan uzak tutuluşunu *Kız kadın hepsi haremlerde bütün gün mahpus/Şu telakkiye bakın en kötü vahşet: Namus!* dizeleriyle eleştirmiştir.

Bibi. Musafıibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., **1991;** Lebip Muammer. "Harem ve İçyüzü", *Tarih Dünyası,* S. 2, s. 67 vd; H. Varoğlu. "Topkapı Sarayı'nda Kadınlar Dairesi", *Tarih-Coğrafya Dünyası,* S. 2, s. 95-99; L. Saz, *Harem'in İçyüzü,* İst., 1974; Semih Mümtaz S.. *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst., ty; Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* Ankara, 1987; S. Ünüvar, *Saray Hatıralarım,* İst., 1964; A. Osmanoğlu. *Babam Sultan Abdülhamid,* İst., 1986; N. S. Örik. *Abdülhamid'in Haremi,* İst., 1989; E. R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti,* İst., 1994; A. D. Alderson, *The Structure ofthe Ottoman Dynasty,* Oxford, 1956, s. 77-84; N. M. Penzer, *The Harem,* Londra, **1936,** s. 125-192; Lady Montegu, *Şark Mektupları,* İst., 1933; H. Mintzuri, *İstanbul AntUm,* İst., 1993; A. L. Croutier, *Harem-Peçeli Dünya,* İst., 1990; Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985; A. Ş. Hisar, *Çamlıca'daki Enişteniiz,* İst., 1967; ay, *Boğaziçi Mehtapları,* ist., 1978; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989; N. H. Neyzi, *KızıltoprakAnıları,* İst., ty; N. Sakaoğlu, "İstanbul Evleri", *Anadolu'da Ev ve İnsan,* ist., 1992, s. 184 vd.

NECDET SAKAOĞLU

HARFF, ARNOLD von

(1471, Geldern - 1505, Geldern) Alman gezgin.

Jühch ve Geldern düklerinin sarayında önemli hizmetlerde bulunan bir Alman asilzadesinin oğlu olan Harff, Kasım 1496' da Kudüs'ü ziyaret etmek üzere Köln'den yola çıktı. Roma'yı ziyaret ettikten sonra 1497 baharında Venedik'ten gemiye binerek İskenderiye'ye gitti. Kahire ve Sina Dağını gezdikten sonra, Tur Limam'ndan denizyoluyla Aden ve Socotra adalarına geçti. Bundan sonra Madagaskar'ı, Doğu Afrika kıyılarını gezdiğini ve Nil'in kaynaklarını keşfederek oradan nehir boyunca Kahire'ye kadar geldiğini yazarsa da bu yolculuk şüphe ile karşılanmalıdır. Ancak, 2 Kasım 1498'de Kahire'den hareket eden Harfi Kudüs'ten sonra Şam'a uğrar, oradan Beyrut ve Adana'ya geçer ve karayoluyla Konya ve Bursa üzerinden 1499 baharında İstanbul'a gelir.

Harff, Galata'da, genellikle Venediklilerin barındığı bir kervansarayda kaldığını yazar. Bunun Melchior Loricfıs'in 1557 tarihli İstanbul panoramasında ön planda görünen, eskiden Halic'i kapatan zincirin bir ucunun bulunduğu Bizans binasının yerinde yapılmış ve sonradan Kurşunlu Mahzen admı alacak binanın olması mümkün.

Ertesi gün İstanbul tarafına geçen Harff orada iki Fransisken manastırının bulunduğunu yazar. Bunlar 1474'te Kefe'den getirilen Katoliklere verilmiş Meryem ve Ayios Nikolaos kiliseleri olmalıdır ki birincisi Odalar Camii adıyla î640'ta, ikincisi ise Kefeli Camii adıyla l627'de camiye çevrilmişlerdir. Bu kiliseler, bilindiği kadarıyla, Dominikenler tarafından kullamlıyordu. Ancak Harff m zamanında Fransiskenlerin elinde bulunmaları da mümkündür.

Üç gün İstanbul'da kalan Harff m hizmetine. Stefenmark'taki Bresberg kenti kökenli ve adı Frenk Hassan olan bir yeniçeri tahsis edilmiştir. Bu kişi Harff ı II. Beyazid'in huzuruna çıkarır. O dönemde saray protokolünün daha gelişmemiş olduğu ve İstanbul'a gelen gezginlerin azlığı düşünülürse bu karşılaşmanın gerçek olduğuna inanabiliriz. Kaldı ki padişah Venedikliler ve Güney İtalya'nın fethine çıkan Fransa Kralı VIII. Charles hakkında bilgi almak istemektedir. Harff'a göre II. Bayezid ona 200 altın karşılığında Müslüman olarak kendi hizmetine girmesini önermiştir. Ancak Harff şövalye olduğunu saklayarak tüccar olduğunu söyler ve öneriyi reddeder. Bu arada Topkapı Sarayimn avlularından ve oradaki askerlerden söz eder. Kenti gezerek Ayasofya yanındaki Arslanhane'yi, Yedikule'yi, Eski Saray'ı görür. Baba Cafer Zindanindan ve orada üç kulenin hapishane olarak kullanıldığından ve yanındaki balık pazarından söz eder. Ayasofya'yı da gezen Harff, Yahudi Mahallesi'ni de görür ve burada 36.000 cizye ödeyen kişinin kaldığını yazar (10 yıl önce, 1488/89 cizye defterine göre cizye ödeyen Yahudi sayısı 2.027'dir).

Gezmiş olduğu her ülkenin dili için yaptığı gibi Harff Türk dilinden 50 kadar kelime ve birkaç cümle ve onların çevirilerini verir. Bunlar özellikle gezginin günlük ilişkilerini göstermesi bakımından ilginçtir. Örneğin, "gelberi", "alberi", "ben bilmez", "ben alayım", "nice yol gider bu şehre". Kadın kelimesinin Türkçe karşılığı ise Harff a göre "gelgidelinT'dir.

Harff İstanbul'dan sonra Edirne, Filibe, Üsküp, üzerinden Adriyatik kıyısındaki Venedik topraklarına geçer ve 1499 sonlama doğru Köln'e döner. Geldern düklerinin başmabeyincisi olarak ölen Harff, Aachen yakınlarında Lövenich Kilisesinde defnedilmiştir. Kaleme almış olduğu yolculuğunun 10 kadar yazması biliniyor. Almanca ilk baskı *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Hargg* adıyla 1860'ta Köln' de yayımlanmıştır. Londra 1946 tarihli İngilizce baskısının, 1967 tarihli Liechtenstein'da yapdmış tıpkıbasımı vardır.

Bibi. Yerasimos, *Voyageurs,* 122-123.

STEFANOS YERASİMOS

HARİRİ MEHMED EFENDİ TEKKESİ

bak. PAZAR TEKKESİ

HARİTALAR

İstanbul gibi her zaman siyasal ve ekonomik olarak önemli olan bir kent haritacıların da sürekli ilgisini çekmiştir. Bilinen ilk İstanbul haritası İstanbul'un fethinin öncesine uzanmaktadır. Cristoforo Buondelmonti'nin(-0 1422'de hazırladığı Ege Adalan hakkındaki yazma kitapta İstanbul ve Galata surları içindeki alanın bir haritası yer almıştır. Harita üzerindeki surlar ve ana binalar güneyden göründüğü biçimde resmedilmiştir. Fetih öncesinde 1450' de yüksekten yapılmış bir perspektif niteliğindeki Atmeydanı gravürünün ise kimin tarafmdan yapıldığı bilinmemektedir. Veronalı bilgin Onuphrius Panviniusün 1580'de Venedik'te yayımladığı kitapta bir kopyası yer almıştır. 15. yy'a ilişkin İstanbul'un son resim ile harita arası gravürünü Alman hekim ve haritacı Hartman Schedel 1493'te yayımlamıştır. Fetihten 50 yıl sonrasında yayımlanmış olmasına karşın Bizans İstanbul'unu göstermektedir. Daha sonraki yıllarda bu üç çalışmayı esas alan yeni İstanbul gravürleri yapılmıştır.

Osmanlı İstanbul'unun geçirdiği değişiklikleri gösteren yarı harita yarı kuşbakışı resim niteliğindeki bir gravür Venedikli ressam ve hakkak G. A. Vavassore tarafından 16. yy'ın ilk yarısında yayımlanmıştır. Anadolu yakasından İstanbul, Haliç ve Galata'mn görünümünü vermektedir. Bu gravürde genellikle II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) yapılarının yer almasından hareketle, gravüre esas olan harita çalışmasının Fatih'in Georgias Amirutzes'e hazırlattığı, halen kopyası bulunmayan İstanbul haritası olabileceği konusunda düşünceler geliştirilmiştir. Bu gravürün ilk kez 1520'de yayımlandığı çeşitli yazılarda yer almakla birlikte bu tarih Vavassore'nin yaşadığı yıllar göz önüne ahndığmda gerçekçi değildir. Bu ilk yayım-

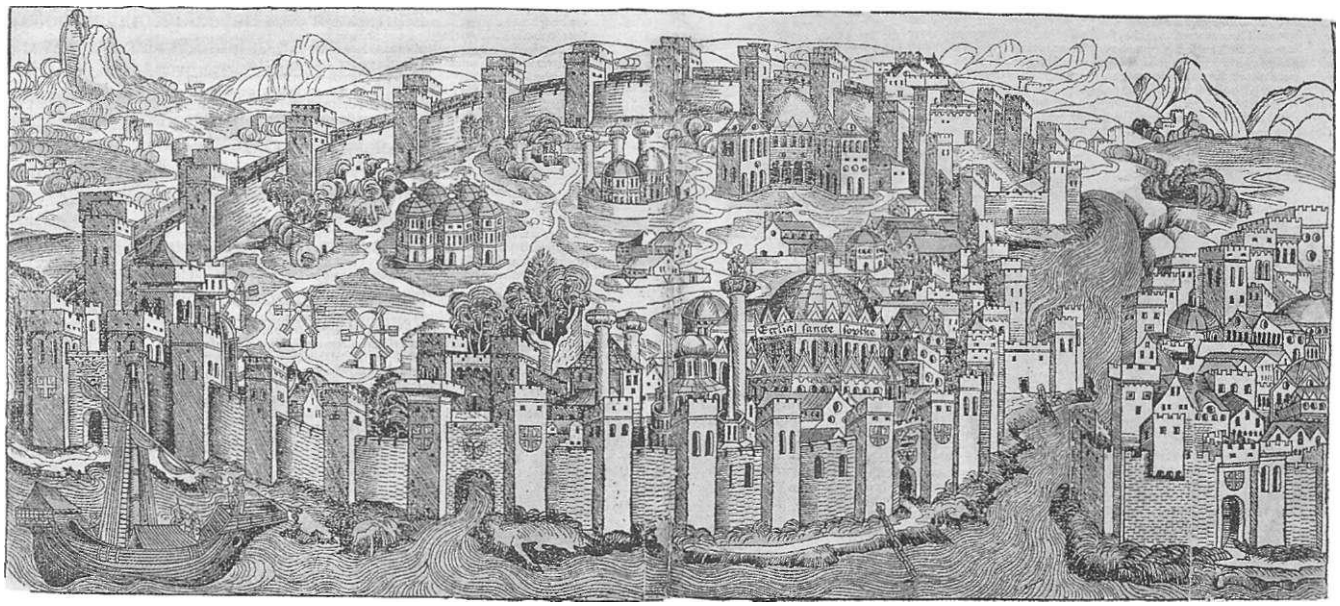

Hartman Schedel tarafından yayımlanan İstanbul'un resim ile harita arası gravürü, 1493.
Galeri Alfa

lanma tarihini 1530'lar sonrası olarak düşünmek gerekir. Bu gravür 16. yy boyunca Avrupa'nın İstanbul imajını belirlemiştir denilebilir. Değişik zamanlarda Avrupa'da yapılan İstanbul haritalarına esas oluşturmuştur. Sebastian Münster'in 1550, yine Vavassore'nin 1558 tarihli ve müellifi belirsiz Venedik'te basılan 1566-1574 arasına tarihlenmiş olan harita ile Braun ve Hogenberg'in 1574 tarihli haritaları bunlar arasında sayılabilir.

16. yy'da Osmanlı haritacılarrnca yapılan haritalar da bulunmaktadır. Bunlardan Matrakçı Nasuhün 1537'de tamamladığı *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'deki* haritası İstanbul ve Galata surları içindeki alam kapsamaktadır. Nasuhün bir kara atlası mteliğindeki bu kitabmda İstanbul bir minyatür ve harita tekniği ile betimlenmiştir. Bu haritada coğrafyanın betimlenmesinden çok binaların betimlenmesi ön plana alınmıştır. Haritada yer alan 200 yapıdan 121'i bir biçimde tanımlanmıştır. Haritada yerin doğru temsil edilmesinden çok binaların birbirine göre konumlarının doğru olmasına önem verildiği görülmektedir. İstanbul'un bir üçgene yakın suriçi kesiminin Nasuhün minyatüründe dikdörtgen biçiminde çizilmiş olması yoğun kesimlere binaları sığdırabilmek kaygısındandır. Önemli binalar gerçeğe yakın olarak resmedilirken, önemli olmayanları daha çok bir harita işareti mahiyetinde tip olarak resmedilmiştir.

Zaman zaman Osmanlı denizci ve haritacısı Piri Reis'in İstanbul haritasından söz edilmiştir. Bu konuda dikkatli olmak gerekir. Bu konudaki sav, Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye'smm* daha sonraki yıllarda yapılan kopyalarının bir kısmında İstanbul haritalarının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Piri Reis tarafından 1521'de yazılan ve 1525'te geliştirilen *Kitab-ı Bahriye'nin* her iki orijinali de bugün bilinmemektedir. Elde bulunanlar değişik tarihlerde yapılmış kopyalardır. Bu kopyaların bir kısmında İstanbul haritası bulunmamaktadır. Zaten Piri Reis'in Gelibolu'dan başlayarak limanları sıralamak için izlediği güzergâh içinde İstanbul'a ilişkin bir yer yoktur. Ayrıca İstanbul haritası bulunan *Kitab-ı Bahriye* kopyalamadaki haritalar birbirinden çok farklıdır. Bu nedenlerle *Kitab-ı Bahriye'lerm.* bir kısmına İstanbul haritalarının daha sonra eklendiği düşünülebilir. Nitekim bazı kopyalara *Hünemame'deki* İstanbul haritası eklenmiştir. Bu harita devrinin şehnamecisi Seyyid Lokman'm 1579-1584 arasında yazdığı *Hünername* içindeki nakkaş Veli Çan'ın yaptığı minyatür haritadır. Bu harita daha öncekilerden farklı olarak İstanbul ve Galata surları dışında Haliç boyunca gelişmeyi daha ayrıntılı olarak vermektedir. Kasımpaşa Tersanesi ve Haliç'teki kayık iskeleleri gösterilmiştir. Haritada kıyı çizgisinin gerçeğe uygun olarak verilmesine çalışılmıştır.

15. ve **16.** yy'da İstanbul'a ilişkin haritalardaki birikim bir ölçüde 17. ve 18. yy'da da sürmüştür denilebilir. Bu gelişmedeki niteliksel bir dönüm noktası F. Kauffer'in(->) 1776'da yaptığı haritayla ortaya çıkmıştır. **16.** yy'daki yarı harita yarı kuşbakışı resim biçimindeki pratikten, 1776'daki modern haritacılık pratiğine geçiş iki yöndeki gelişmeyle olmuştur. Birinci gelişme yönü harita niteliğini tamamen kaybederek İstanbul panoraması haline gelmesi, ikinci gelişme yönü ise görüntülerden tamamen arınarak salt harita halini almasıdır.

Birinci yöndeki gelişmenin en çok bilinen örnekleri arasında G. J. Grelot'nun(->) 1680'de yayımlanan, C. De Bruynün(->) 1698'de yayımlanan gravürleri sayılabilir. Haritacılık bakımından ilginç olan ikinci kanaldaki gelişmedir. 17. ve 18. yy'da Boğaziçi'ni ve onun başlangıcında İstanbul ve Galata surlarının içini gösteren çok sayıda harita yapılmıştır. Bu haritalarm üç özelliği dikkati çekmektedir. Suriçi kesim tam olarak haritalaşmıştır. Yani üçüncü boyutta hiçbir görüntü yaratma kaygısı yoktur. İki boyutlu bir gösterimle yapı adaları ve yollar gösterilmiştir. Sur dışı kesimlerde özellikle topografyanın perspektif bir gösterimi sürmektedir. Haritalaşma bu kesimlerde gerçekleşmemiştir. Bu haritalarda nesnel durumdan iki farklı türde sapma vardır. Bunlarda Boğaz gerçekte olduğundan çok daha kıvrımlı ve Boğaz'ın batı yakası doğu yakasına göre çok büyük gösterilmiştir. Bu sapmalar yapılan haritaların hassas bir ölçmeye dayanmamış olması yüzündendir. Bu nedenle bir bakıma zihin haritalarının özelliklerini taşımaktadır. Bunların önemlileri arasında Venedik Cumhuriyeti'nin resmi haritacılığını yapmış olan V. M. Coronelli'nin 1696'da, Almanya'nın kraliyet coğrafyacısı J. B. Homann'ın 1707'de, Fransa'da kralın coğrafyacısı unvanını kazanmış olan G. Sansonün 1711'de, Viyana'da M. Seutter'in 1728'de yayımlanan haritası sayılabilir. Dimitrie Cantemir'in 1734'te yayımlanan Osmanlı tarihi kitabındaki harita da bu kategoriye katılabilir. 1732-1733'te İbrahim Müteferrika'nın yayımladığı Kâtip Çelebi'nin *Cihannümdsmdzki* Boğaziçi'nin sadece kıyı çizgisini gösteren harita, Boğaziçi ve Boğaz'ın iki yanını gerçeğe yakın olarak göstermesiyle dikkati çekmektedir. Macar mühendis J. B. Reben'in 1764 tarihli haritasında Boğaz ve çevresinin doğru olarak gösterilmesi, çizim tekniğinin haritaya yakınlığı ve yürüyüş ölçekli olması bakımından başarılıdır. Bu Kauffer haritasının gerçekleştirdiği aşamaya bir yaklaşma olarak görülebilir.

İstanbul'un ölçmeye dayanan ilk haritasını F. Kauffer 1776'da almıştır. 1786'da M. Le Chevalier'in yardımıyla yeniden gözden geçirmiştir. Kauffer, Fransız Elçisi Choiseul-Gouffier'in(-0 maiyetinde gel-

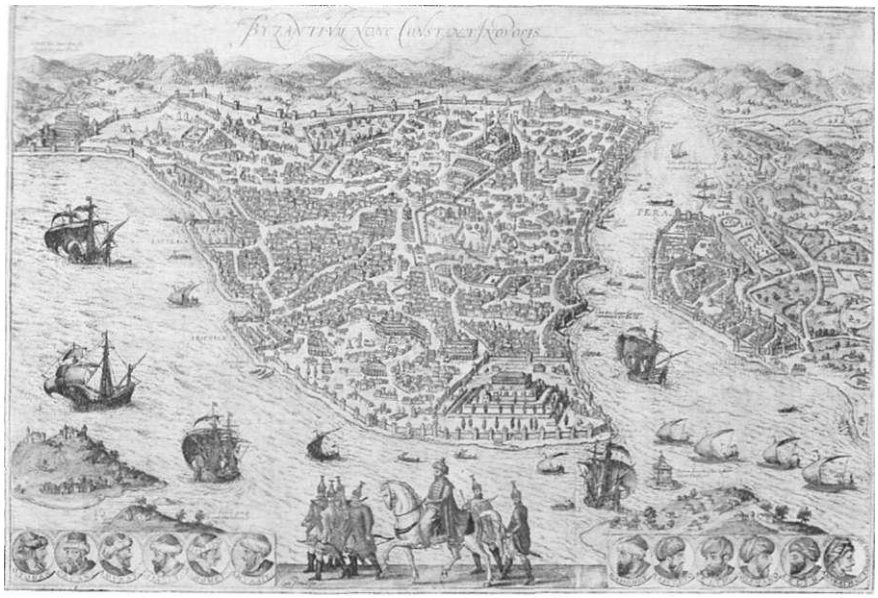

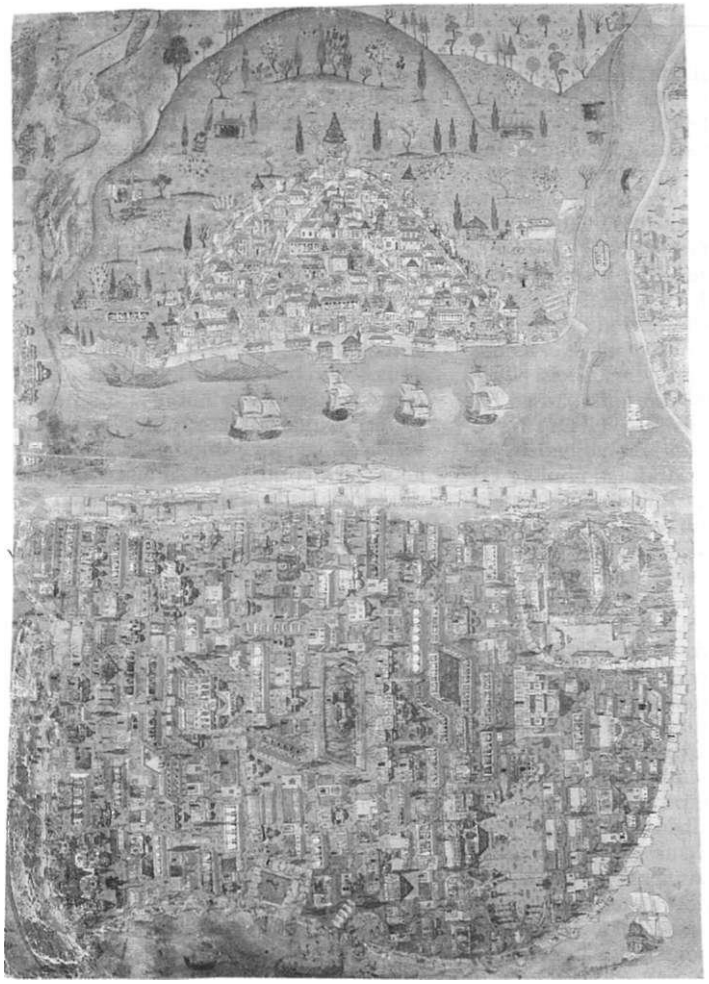

Hogenberg'in, G. A. Vavassore tarafından yayımlanan yarı harita yan kuşbakışı resim niteliğindeki gravürden esinlenerek yaptığı İstanbul çizimi, 1574 (üstte) ve Matrakçı Nasuhün bir minyatür ve harita tekniği ile betimlediği İstanbul haritası, 16. yy.
Galeri Alfa (üst), Ara Güler fotoğraf arşivi

miş bulunan mühendislerden biriydi. Hazırlanan harita tarihi yarımadayı, Halic'i, Pera'yı, Üsküdar ve Kadıköy'ü kapsamaktadır. Haritanın ölçeği 1/10.000'dir. Bu harita 1840'a kadar Avrupa'da yayımlanan çok sayıdaki İstanbul haritasının temelini teşkil etmiştir. Bunlar arasında 1819 tarihli J. D. Barbie Du Bocage, 1836 tarihli J. J. Hellert, 1840 tarihli B. R. Davis haritaları sayılabilir.

19- yy'ın ilk yıllarında dikkati çeken bir başka harita Humbaracılar Ocağı sipahilerinden Kapıkuleli Seyyid Hasanin 1815 tarihli suyolu haritasıdır. II. Bayezid'in Edirnekapîdan Bayezid Külliyesi'ne(->) getirdiği suyun dağıtıldığı alam kapsayan, bu alandaki evleri, medreseleri ve dini binaları gösteren bu çalışma, geleneksel Osmanlı haritacılığının kendi gelişmesi içinde ulaştığı yeri göstermesi bakımından ilginçtir. Bir kroki mahiyetinde olmasına karşın her bina tek tek gösterilmiştir.

Kauffer'inkinden sonra İstanbul'da ölçmeye dayanan ikinci önemli harita F. Von Moltke'nin 1836-1837'de yaptığı olmuştur. II. Mahmud zamanında (1808-1839) Prusya'nın Osmanlı ordusuna uzman olarak gönderdiği subaylar arasında bulunan Moltke, İstanbul'un 1/25.000 ölçekli bir haritasını almıştır. Kauffer haritasma göre daha büyük bir alanı kapsamaktadır. İstanbul yakasında Bakırköy'e kadar olan bölüm, Halic'in uzantısında Alibeyköy, Boğaz'da Anadolu ve Rumeli Hisarı'na kadar uzanan bölüm harita kapsamına alınmıştır. Haliç üzerinde kurulan ilk köprü de gösterilmiştir. Osman Nuri Ergin'e göre bu harita üzerinde İstanbul'un ilk plan kararlan da verilmiştir. 1839 tarihli ilmühaberde betimlenen kararlar bu planı yansıtmaktadır. Bu haritanın 1851-1852' de Türkçe bir çevirisi de Mekteb-i Fünun-ı Harbiye matbaasında basılmıştır.

19- yy'm ikinci yarısından itibaren İstanbul haritalarında iki yönde yeni gelişmeler olmuştur. Bunlardan birincisi imar nizamlarının uygulamaya girmesi üzerine yangın yerlerinin mevzi haritalarmm alınmaya başlamasıdır. İkincisi ise mühendislik mesleğinin gelişmesi üzerine subay mühendislerin İstanbul'un ölçmeye dayalı haritalarını yapmaya başlamasıdır. Yangın yerleri haritalarının ilki İtalyan mühendis Luigi Storari tarafından Aksaray yangını sonrasında 1854'te yapılmıştır. Bunu Storari'nin 1857'deki Salmatomruk ve Saraçhane yangın alanı haritaları izlemiştir. 1864'teki Hocapaşa yangınından sonra yapılan haritada ise Mehmed Kemaleddin imzası vardır. İkinci kanaldaki gelişmeler arasmda "Mekteb-i Harbiye-i Mansure" öğrencilerinden mühendis Kamil ve İdris'in 1838'de yaptığı İstanbul ve Boğaz haritası, Mühendishane öğrencilerinin 1845'te yaptığı renkli, iki paftalı İstanbul ve Boğaziçi haritası, yine öğrencilerin yaptığı 1848' de taşbaskısı yayımlanmış İstanbul surlarının içini gösteren harita ile 1851'de taşbaskısı yayımlanmış renkli İstanbul ve Boğaziçi haritası sayılabilir. 1848'de basılmış olan İstanbul haritasındaki tarihi yarımadanın eni ile boyu arasındaki oranın Kauffer ve Moltke haritalarına göre büyük olmasıyla dikkati çekmektedir.

Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) kurulmasından sonra 1860'lı yıllarda ilk kadastro haritaları alınmaya başlamıştır. Parsel bazmda bilgi verilen bu haritaların alınması Abdülaziz döneminde (1861-1876) sürmüştür.

19. yy'm ikinci yarısında yapılan İstanbul haritaları içinde C. Stolpe'nin çalışmaları ayrı bir yere sahiptir. İlk haritasını 1855-1863 arasında yapmıştır. 1/10.000 ölçekli olan bu harita Abdülaziz'e ithaf edilmiştir. Suriçini ve Galata'mn küçük bir

kısmını kapsayan bu harita, kentsel dokuyu vermek bakımından o zamana kadar yapılmış haritaların en gelişmişidir. Stolpe'nin ikinci haritası 1866'ya kadar olan gelişmeleri kapsamaktadır. Sadrazam Fuad Paşa'ya ithaf edilen 1/15.000 ölçekli bu harita tarihi yarımadanın dışmda Eyüp'ü, tüm Beyoğlu yakasını, Boğaz'da Ortaköy'e kadar olan kesimi, Anadolu yakasında ise Beylerbeyi, Üsküdar ve Kadıköy'ü kapsamaktadır. Stolpe aynı alanı kapsayan 1/15.000 ölçekli haritayı 1880'e kadar olan değişiklikleri işleyerek yeniden çizmiştir. İstanbul'un çok hızlı değişme gösterdiği bu 14 yıllık dönemdeki değişmeleri saptamak olanağı verdiği için son iki harita çok değerlidir.

İstanbul'un büyük ölçekli haritalarının alınmasında ilk adım olarak gösterilebilecek çalışma E. H. Ayverdi'nin yayımladığı 1/2.000 ölçekli haritadır. Ayverdi bu haritayı 1875-1882 araşma tarihlemiştir. Subay mühendislerce hazırlanan bu haritanın bazı ayrıntıları tamamlanmamıştır. Sadece suriçini kapsamaktadır. Bu yıllara ulaşıldığında Osmanlı haritacılığı oldukça gelişmiş bulunuyordu. Osmanlı haritacılan 1875'te II. Dünya Coğrafya Kongresi'ne 48 parça ile katılmış ve çok sayıda madalya almıştı.

1887-1891 arasında büyük ölçekli bir başka harita Galata, Taksim, Pangaltı ve Feriköy için Haydarpaşa-Ankara demiryolu inşaat komiseri Binbaşı R. Huber tarafından yapılmıştır. 1/1.000 ölçekli bu haritada binalar düzeyinde ayrıntılı bilgi vardır. Türkçe ve Fransızca kopyalan yapılmıştır. Bu haritanın kent planlaması gereksinmelerinden çok kentte gelişen sigorta şirketlerinin gereksinmelerini karşılamak için yapıldığı düşünülebilir.

Bölgesel ölçekte olduğu söylenebilecek bir harita ise 1897'de II. Abdülhamid'in isteğiyle orduda görevli Goltz Paşa'mn yaptığı 1/100.000 ölçekli, eşyükselti eğrileri de bulunan ve Berlin'de basılan haritadır. Küçükçekmece'den Pendik'e ve Karadeniz'e kadar uzanan alanı kapsamaktadır.

İstanbul'un kentsel dokusu hakkında ayrıntılı bilgi veren bir başka önemli harita alımı 1904-1906 arasında C. E. Goad şirketince yapılmıştır. Bu yangm sigortası haritaları 1/**600** ölçekliydi. Binaların kullanılışı, yapıldıkları malzemeler vb özellikleri hakkında bilgi veriyordu. 1/**3.600** ölçekli anahtar paftaları vardı. Bu çalışma üç parçalı yapılmıştır. Birinci parça tarihi yarımadanın Sirkeci'den Cibali'ye kadar uzanan kesimini Bayezid Camii'ne kadar derinlikte kapsamaktadır. İkinci parça Pera ve Galata'yı, üçüncü parça ise Haydarpaşa ve Moda'yı içermektedir.

Osmanlı haritacılığında ve İstanbul'un haritalarının yapılmasında II. Meşrutiyet önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıllarda biri ordudan diğeri şehremanetinden gelen iki farklı atılım görülmektedir. Birincisi Erkân-ı Harbiye Dairesi Harita Şubesinin çalışmalarıdır. 1909'da Türkiye'nin jeodezik ölçmelere dayalı nirengi ağının kurulması ve bu ölçmelere dayalı ha-

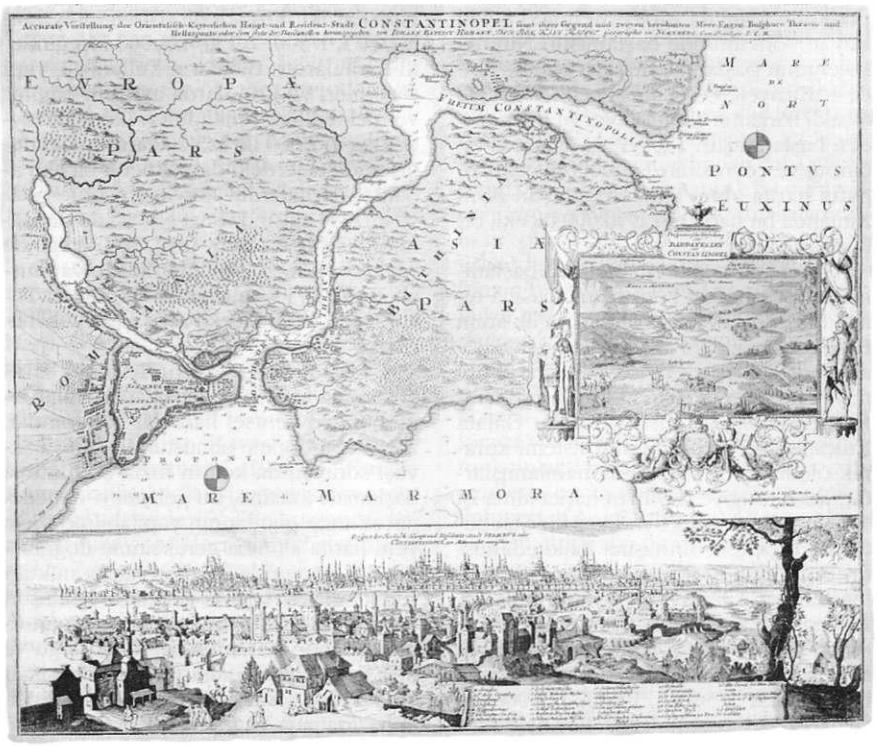

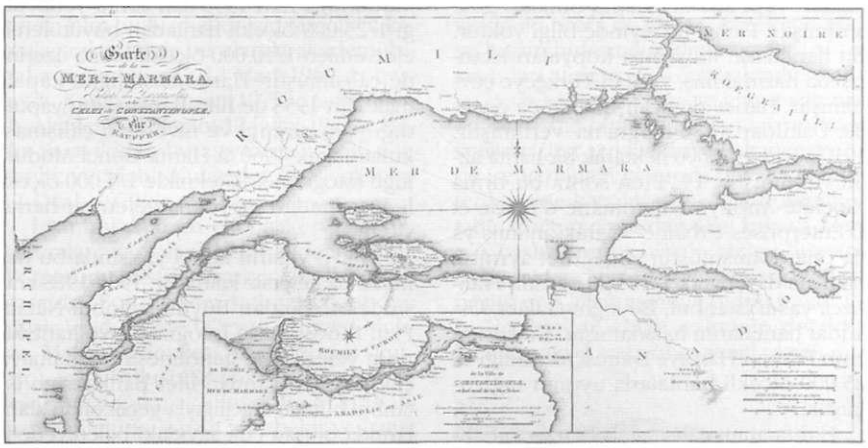

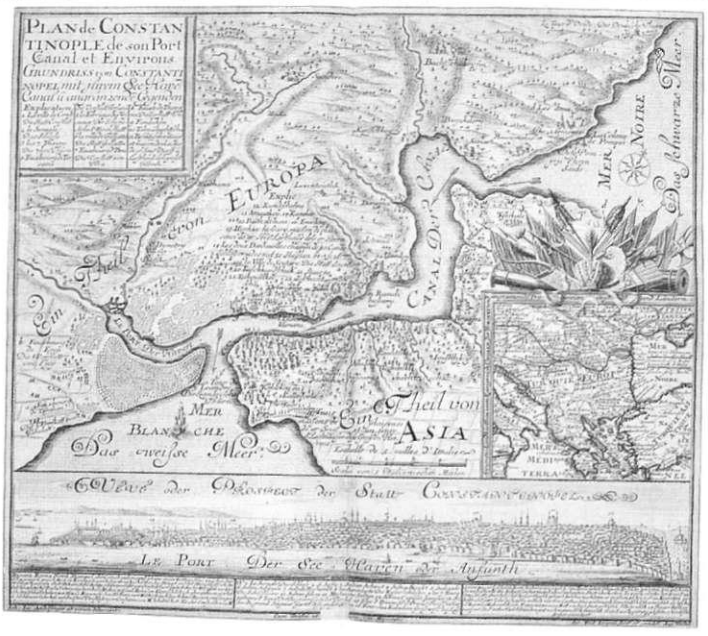

18. yy'da iki boyutlu harita olma özelliğini taşıyan iki tipik örnek J. B. Homann'ın 1707'de (en üstte) ve G. Sanson'un 1711'de (ortada) yayımlanan haritalarıdır. F. Kauffer'in 1776'da yapılan ve İstanbul'un ölçmeye dayanan ilk haritası (yanda). *Fotoğraflar Galeri Alfa*

rita alımı 1909'da Albay Mehmed Şevki Bey'in yönetiminde başlamıştır. Nirengi sisteminin başlangıç noktası olarak Âbide-i Hürriyet(->) seçilmiştir. İlk 1/25.000 ölçekli haritanın alımına aym yıl Bakırköy'den başlanmıştır. 1909-1911 arasında İstanbul ve çevresinin 1/25.000 ölçekli 14 pafta harita alımı tamamlanmıştır. Aym zamanda bu haritanın 1/50.000 ölçekli bir kopyası yayımlanmıştır.

İkinci atılım şehremanetince başlatılmıştır. İstanbul'un kent planlamasına temel oluşturacak harita alımı için ilk adım Halil Edhem Eldem'in(-0 şehreminliği döneminde atılmıştır. Fransız Topografya Cemiyetine nirengi sistemi kurulması işi ihale edilmiştir. Fransız plancılar Galata Kulesi merkezli bir nirengi sistemi kurarak ölçümlerini 191 T'de tamamlamışlardır. Bu nirengiye dayanan harita alma işi 1913'te "Deutsches Syndikat für Staebauliche Arbeiten" firmasına ihale edilmiştir. Bu firmanın ölçümlerinden elde edilen bilgiler Almanya'ya gönderilmiş, çizimleri orada gerçekleştirilmiştir. Renklidirler, yazıları Fransızcadır, eşyükselti eğrileri yoktur. "Alman mavileri" diye bilinen bu haritalar 1/500, 1/1.000, 1/2.000 ölçekli olarak hazırlanmıştır. Haritalarda sokaklar, yapı adaları, kamu binaları gösterilmiştir. Parsel düzeyinde bilgi yoktur. Bu haritaların muşamba kopyaları İstanbul'da hazırlanmış, yazıları Türkçeye çevrilmiştir. Harita alım çalışmalarında öncelik Üsküdar ve Beyoğlu'na verilmiştir. 1919'a kadar 27.000 hektarlık bir harita alımı yapılmıştır. 1914'ten sonra bu firma "Société Anonyme Ottomane d'Etude et D'Enterprises Urbaine" olarak amlmış ya da ona dönüşmüştür. Bu şirket ayrıntılı planlara dayanarak 1/10.000 ölçekli, Fransızca yazılı İstanbul, Beyoğlu-Galata, Üsküdar haritalarmı hazırlamıştır. Bu haritaların Erkân-ı Harbiye Dairesinin aldığı 1/25.000 ölçekli haritalarla uyumu sağlanmıştır.

Harita alımı çalışmaları benzer bir anlayışla 1922'de kurulan Keşfiyat ve İnşaat (Osmanlı) Türk Anonim Şirketi'nce 1928'e kadar sürdürülmüştür. Bu şirket de 1/500, 1/2.000 ölçekli planların yanısıra 1/5.000 ölçekli Osmanlıca yazılı İstanbul, Beyoğlu-Galata, Üsküdar haritalarını hazırlamıştır. Bu haritalar savaş soması İstanbul'un yangınlarla tahrip edilmiş kentsel dokusu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu firma 1928'de işi Rahmi Arı Firmasîna devretmiştir. Bu firma 1928'de Boğaziçi 'ni, 1932'de Bakırköy'ü, 1936'da Adalar'ı ölçmüştür. 1940'ta bu firmanın işi de sona, ermiştir.

1925'te Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kurulması sonrasında İstanbul'un kadastro haritaları yapılmaya başlanıldığında "Alman mavileri" aldık olarak kullanılmıştır.

İstanbul'un II. Dünya Savaşı öncesindeki kentsel dokusu hakkında en ayrıntılı bilgiyi Jacques Pervititch'in, Türkiye Sigortacılar Daire-i Merkeziyesi adma hazırladığı haritalar vermektedir. 1922-1945 arasmda 230ü aşan harita yapmıştır. Bu haritalar iki düzeydedir. Birincisi ayrıntılı 1/375, 1/500, 1/750, 1/1.000 ölçeğindeki haritalardır. Binaların kullanılışı, yapı sistemleri vb konularda ayrıntılı bilgiler vermektedirler, renklidirler. İkinci düzeydekiler 1/2.000 ile 1/5.000 arasındaki değişen ölçeklerdeki daha küçük ölçekli anahtar haritalardır. Pervititch sonrasında 1946-1950 arasında Suat Nirven de Beyoğlu, Galata ve Karaköyün 1/500 ölçeğinde renkli baskılı 20 pafta haritasını yapmıştır. Bunu 1950 somasında M. Bülend Tuvalo'nun 1/500 ölçekli aym nitelikteki haritalan izlemiştir.

I. Meşrutiyet'ten (1876) II. Dünya Savaşı sonuna (1945) kadar uzanan yıllar İstanbul için kentsel haritalar bakımından zengin bir dönem olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında kentin hızla büyümeye başlaması üzerine, bu gelişmeyi denetleyecek imar planlarının yapdabilmesi için yeni harita alımına gereksinme doğmuştur. Bu dönemde üretilen harita miktarı sürekli olarak talebin gerisinde kalmıştır. Bu dönemde İstanbul'un haritalarının üretilmesinde Harita Genel Müdürlüğü ve İller Bankası kuUaıulrnışür. Menderes imar operasyonu sonrasında Piccinato imar planı hazırlamaya çağnldığmda Harita Genel Müdürlüğü'nün 1956'dan soma yenilediği 1/25.000 ölçekli haritadan büyütülerek elde edilen 1/10.000 ölçekli harita üzerinde çalışılmıştır. Harita eksikliğini kapatmak için 1958'de İller Bankasînın yaptırdığı yeni nirengi ve nivelman çalışması kullanılarak 1960'ta Harita Genel Müdürlüğü fotogrametrik teknikle 1/5.000 ölçekli 43 paftadan meydana gelen bir harita yapmıştır.

1960'lı yılların ikinci yarısında bu haritalar da yetersiz kalmıştır. 1966-1968 arasında bir yandan Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu hava fotoğrafları ve haritalarının yeterli hale getirilmesini sağlamaya çalışmış, öte yandan İller Bankasimn İstanbul bürosu aracılığıyla gecekondu alanlarında oluşan çok sayıdaki belediyede imar planı yapılabilmesi için 1/1.000, 1/2.000 ve 1/5.000 ölçekli haritalar müteahhitler eliyle hazırlatılmıştır. Harita Genel Müdürlüğü kentin hızlı büyümesi karşısında 1972 sonrasında 1/25.000 ölçekli haritasını yenilemiştir. 1993'te bu haritanın bir kez daha yenilenmesine başlanmıştır.

İstanbul haritalarının yapımında teknolojik bir başka dönüm noktası 1987'de MNG firmasının büyükşehir belediyesi için yaptığı çalışma olmuştur. Bu çalışmada fotogrametrik yöntem ile sayısal haritalar üretilmiştir. Eylül 1987 ile Kasım 1989 arasında yapılan harita alımı Büyükçekmece ile Küçükçekmece arasındaki bir nokta ile İkitelli, Belgrad Ormanı, Beykoz'dan Tuzla'ya kadar uzanan 93.700 hektarlık alanda yapılmıştır. 4.300 hektarlık kısmı 1/500, geriye kalanı 1/1.000 ölçeklidir. Meskûn olmayan kesimlerde eşyükselti eğrileri gösterilmiştir.

19901ı yılların bir başka gelişmesi uzaktan algılama yöntemlerinin İstanbul'un büyük ölçekli uzay haritalannm elde edilmesinde kullanılması olmuştur. As İşlem Şirketi 1990'da 1986'da uydudan yapılan bir saptamaya dayanarak 1/50.000 ölçekli bir harita üretmiştir. Bu harita üzerinde I. Boğaz Köprüsü ve çevre yolları gözükmektedir. 1991'de yapılan bir uydu alımından yararlanarak Martin Seger'in 1992'de hazırladığı 1/75.000 ölçekli haritada II. Boğaz Köprüsü ve çevre yolları gösterilmiştir.

İstanbul haritalarının gelişme öyküsünü tamamlamak için İstanbul şehir rehberlerinden de söz etmek gerekir. İlk "İstanbul rehberi" Şehremaneti Harita Şubesi Müdürü Mühendis Necib Bey'in ismiyle bMİnir. 1918 tarihli olan rehberin haritaları Şehremaneti Heyet-i Fermiye'since çizilmiş, Viyana'da bastırılmıştır. Fransızca ve Türkçe kopyaları vardır. 1/50.000 ölçekli İstanbul ve Boğazları kapsayan bir genel harita dışında 1/5.000 ölçekli 15 paftayla Adalar dahil tüm yerleşme alanİan kapsanmıştır. İkincisi 1934'te İstanbul Belediyesi yaymı olarak Osman Nuri Ergin'in hazırladığı 1/8.000 ölçekli, 34 paftalı, sokak, cadde isimleri fihristli *İstanbul Şehri Rehberi'âk.* Üçüncüsü Hayrettin Lokmanoğlu tarafından hazırlanan *Haritalı Şehir Rehberi-Istanbul'dm.* 1955'te yayımlanan bu rehberde 1/8.000 ile 1/17.500 ölçekleri arasmda değişen farklı ölçekli 17 harita ile sokak ve cadde adları fihristi bulunmaktadır. Dördüncüsü 1971'de İstanbul Belediyesi Harita Müdürlüğü'nün hazırladığı, Harita Genel Müdürlüğü baskısı 1/15.000 ölçekli, 43 paftalı, sokak ve cadde isimleri fihristi bulunan, altı renkli *İstanbul Şehir Rehberi'dit.* 1980'li yıllarda bu rehberin renksiz bir kopyası Orhan Peksayar tarafından yayımlanmıştır. Beşincisi 1989'da Yiğit İkiz imzasıyla yayımlanan *İstanbulA-ZRehber-Atlas'üt.* Marmara kıyısında Avcılar'dan Tuzla'ya kadar, Boğaz'da Sarıyer'e kadar uzanan kesimi kapsamaktadır. 279 beş renkli paftası, sokak ve cadde fihristi vardır. Bunlara ilçe belediyelerinin yayımladığı iki rehberi de eklemek gerekir.

1987'de İki Nokta şirketinin hazırladığı 1/8.000 ölçekli 111 renkli paftalı *Bakırköy Rehberi* ile 1/4.000 ölçekli 59 renkli paftalı *Şişli Rehberi* ilçe belediyelerince yayımlanmıştır.

Bibi. Ayverdi, *İstanbul Haritası; İstanbul Harita ve Planları Sergisi,* İst., 1961; M. Demircan, "istanbul Şehrinin, Adaların Haritaları", *İstanbul Belediyesi,* S. 26 (1963), s. 25; A. Mecit Yayla, "istanbul Şehrinin Planı ve Bundan Doğan Problemler", *ae,* S. 27 (1963), s. 31; W. B. Denny, "A Sixteenth Century Architectural Plan Of İstanbul", *Ars Orientalis,* VIII, 1970, s. 49-63; Nasuhü's-Silahi, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han,* Ankara, 1976; A. Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi,* I-II, Ankara, 1980; E. Özkale-M. R. Şenler, *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi,* Ankara, 1980; M. O. Bayrak, "istanbul Haritaları", *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız, (Milliyet* gazetesi eki), 1st., 1983, s. 155; C. Kayra, *Eski İstanbul'un Eski Haritaları,* İst., 1990; C. Kayra, *İstanbul Mekânlar ve Zamanlar,* İst., 1990; K. Özdemir, *Osmanlı Deniz Haritaları,* İst., 1992, *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Harita Katalogu,* I-II, 1992-1993.

İLHAN TEKELİ

HARP AKADEMİLERİ

Kara, Deniz ve Hava kuvvetleri subayları ile kimi yabancı devletlerin gönderdiği subaylara kurmaylık eğitiminin verildiği askeri akademi. Harp Akademileri Kampusu Ayazağa'dadır. Burada, kurmaylık eğitiminin yanısıra, yüksek komuta ve milli savunma uzmanlık hizmetleriyle askerliğe ilişkin diğer yan uzmanlık eğitimleri de verilmektedir.

Kurmay terimi ile eşanlamlı olan "erkân-ı harp" sözcüğü ilk kez 1845'te, Osmanlı ordusuna alman mühendis subaylar için kullanıldı ve bunlara erkân-ı harp zabiti denildi. O yıl, Harbiye Mektebi'nde kurmay subay yetiştirmek üzere hazırlıklar yapıldı (bak. Mekteb-i Harbiye). 1846'da Çırpanlı Abdülkerim Paşa ile Fransız ve Prusyalı subayların çalışmaları sonunda, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şâhâne erkân-ı harbiye sınıfları adıyla ilk harp akademisi açıldı. Harbiye Mektebini en yüksek dereceyle bitiren 5 subay, bu sınıflarda 1 yıl eğitim görüp yüzbaşı olmaktaydılar. 3 yıllık akademi 9 Temmuz 1849'da ilk mezunlarını verdi. 1865'te Avrupa'dan getirtilen programlar incelenerek Fransız Askeri Akademisinin programına benzer bir ders ve uygulama sistemi benimsedi. Bu yeni dönemde Harbiye Mektebi'nin mevcudunun yüzde 5-lOü kadar, başarılı ve yeni mezun mülazimin (teğmen) erkân-ı harp sınıflarına alınması kararlaştırıldı. 1880'e kadar bu sistem değişmedi. Dersler, savaş teknolojisi, savaş bilimleri ve spor dallarındaydı. 1880'den soma 3 sınıflı Alman harp akademileri örneğine geçildi. 1899'da okulun adı erkân-ı harp namzet sınıfları oldu. Bu sınıflarda başarılı olamayan subaylara "erkân-ı harp" unvanı verilmeyerek "mümtaz" dendi. 1908'de Harbiye Mektebinden ayrılarak bağımsız konuma getirildi. Yıldız Sarayı Şehzadegân Mektebi binasına taşındı. Programı, tarih, fen, topografya, hukuk, yabancı dil dersleri konarak genişletildi ve bir nizamname-i dahili (iç hizmet tüzüğü) çıkarıldı. Bu dönemde adı Erkân-ı Harbiye Mektebi'ydi.

Mütareke döneminde (1918-1922) Kâğıthane'deki Çağlayan Sarayîna taşındı. Kurmay subay yetiştirme hizmetine ara verilmekle birlikte "Harp Tarihi Tetkik Heyeti" adı altında akademik konumunu korudu. 1920'de Teşvikiye'de Şerif Paşa Konağına taşındı. 13 Ekim 1923'te adı Mekteb-i Âli-i Askerî oldu ve yeni bir "tedrisat talimatı" yayımlandı. Ders programı, metotları ve giriş koşulları değiştirildi. Aynı tarihte Beyazıt'taki Harbiye Nezareti binasına, 24 Mart 1924'te de Yıldız Sarayı mabeyin dairelerine taşındı. Adı da "Harp Akademisi" oldu. 1927'de "Harp Akademisi Kumandanlığı" olarak yeniden örgütlendi. Yüksek Komuta Kursu ve Yüksek Levazım Mektebi de buraya bağlandı. 2 yıllık akademinin öğretim kadrosu genişletildi. Programı ve giriş koşulları bir kez daha değiştirildi. Yabancı uzmanlar ve öğretmenler getirtildi. 2 Kasım 1930'da Deniz Harp Akademisi de burada açıldı. 1937'de ise Hava Harp Akademisi hizmete girdi. Harp Akademileri 1939'da Ankara'ya, 13 Kasım 1944'te yeniden İstanbul'a Yıldız Sarayîna taşındı. 1948'e değin uygulanan Alman-Ingiliz öğretim metotları yerine o yıl Amerikan akademileri modeline geçildi. 1 Eylül 1952'de Milli Savunma Akademisi de faaliyete geçti. Bu yıldan başlayarak İran, Pakistan, Afganistan, Irak, Mısır ve Libya gibi ülkelerden ve NATO devletlerinden Harp Akademileri'ne sınırlı sayıda kontenjanlarla subay-öğrenci alınmaya başlandı.

Kurum, 14 Ekim 1954'te "Müşterek Harp Akademisi", ardından "Silahlı Kuvveder Akademisi", 1956'da da "Yüksek Komuta Akademisi" adlarım aldı. Öğretim süresi 3 yıla çıkarıldı.

4 Ocak 19ö0'ta "Hava-Kara-Deniz İşbirliği Kumandanlığı", 1961'de "Kurslar Kumandanlığı" adlarıyla çalışmalarını sürdüren akademide 1962'de kumanda, karargâh subayı, nükleer silahlar kursları da açıldı. 7 Ağustos 1964'te, "Yüksek Komuta", "Silahlı Kuvvetler", "Milli Savunma Akademileri" olarak üçe ayrıldı. Harp Akademileri Komutanlığı ortak ad oldu. Kurum, Genel Kurmay Başkanlığînın gereksinimi doğrultusunda, öğretim, yönetim, komuta vb alanlarda araştırmalar yapmak, doktrinleri incelemek görevlerini de üstlendi. Tüm bu hizmetler için Maslakla kamulaştırılan geniş bir alanda akademi binalarının yapımına 12 Mart 1969'da başlandı. Kampusun inşası 1975'te tamamlandı. Akademi karargâhı 12 Eylül 1975'te Yıldız Sarayindan buraya taşındı. Milli Güvenlik ve Silahlı Kuvvetler Akademisi ise 17 Ocak 1977'de taşındı.

İstanbul'daki en eski askeri öğretim kurumlarından olan Harp Akademilerinin ilk mezunu (1849) Serasker Hüseyin Avni Paşa'dır. Son dönem sadrazamlarından Müşir Esad, Ahmed Cevad, Ahmed Muhtar, Mahmud Şevket, Ahmed İzzet (Furgaç), Salih Hulusi (Kezrak) paşalar ile Mareşal Fevzi Çakmak, Enver Paşa, Mustafa Kemal Atatürk, Kâzım Karabekir ve İsmet İnönü; cumhurbaşkanlarından Cemal Gürsel, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk de Harp Akademileri mezunlarıdır.

Bibi. M. Es'ad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye,* ist., 1310; M. M. Iskora, *Harp Akademileri Tarihçesi,* I-II, Ankara, **1966**-1968.

NECDET SAKAOĞLU

HASAN AĞA MEDRESESİ

Eminönü İlçesi'nde Aksaray Horhor'da Çıngıraklı Bostan Sokağı ile Aksaray Külhan Sokağînın kesiştiği köşede, Horhor Hamamı ve Hindiler Tekkesi'nin de yer aldığı yapı adasında bulunmaktadır. Hasodabaşı veya Hacı Odabaşı Hasan Ağa Medresesi olarak da anılır. Medreseyi yaptıran Hasan Ağa'nm kimliği tam olarak saptanamamıştır. *Sicill-i Osmanî'âe* yer alan üç Hasan Ağa'dan biri olması olasılığı zayıftır; bugün mevcut olan bina Osmanlı klasik dönemi özelliklerini taşımamaktadır. Yapım tekniği ve mimari ayrıntılanna bakılarak en erken 19- yy'a tarihlenebilir.

1869'da işler durumda olduğu saptanan yapı, 1894 depreminde hasar görmüştür. 1914'te yapılan incelemede "kadro dışı" bırakılan medrese hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş, yalnız 11 hücreli olduğu belirtilmiştir. 1918'de yangınzedelerin barındığı bina 1934 tarihli Pervititch haritasında genel olarak bugünkünden daha iyi durumda gözükmektedir, ancak bu çizim yapıyı tam ve doğru olarak yansıtmamaktadır; planda dershane belirtilmemiş, bitişiğindeki iki katlı yapıyla birlikte ayrı bir bina gibi gösterilmiştir. O tarihten günümüze kadar ciddi bir onarım görmemiş olduğunu sandığımız binanın büyük bir bölümünde İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü personeli barınmaktadır. Güney yönündeki revak, hücreler ve dershane depo olarak kiraya verilmiştir. Avluyu çevreleyen sütunların aralarına duvarlar örülmesi, pencerelerin bir kısmının kapatılması, güney kolunun doğu duvarında bir geçit açılarak yandan girişli ayrı bir bölüme dönüştürülmesi gibi değişikliklerle yapının ilk tasarımını anlamak güçleşmiştir.

Dikdörtgen planlı bir avluyu üç yönde saran revak ve giriş ekseni üzerinde yer alan dershaneden oluşan medrese, klasik "U" plan tipinin bir uyarlamasıdır. Çıngıraklı Bostan Sokağına açılan ana giriş dikdörtgen çerçeveli küçük bir kapıdır. Sövelerindeki profil düzeni ve köşelerde gönye burun birleşme şekliyle bir Bizans yapısından alınmış gibi durmaktadır. Avluyu çevreleyen mermer ve granit sütunlar da devşirme olmalıdır. Planda yan uzun kenarlar dört açıklıklıdır; dershane yönünde ise Pervititch planında tek açıklık gösterilmesine karşılık üç açıklık bulunmaktadır. Çoğu mermerden olan kabaca işlenmiş başlıkların hiçbirinin biçimi diğerine uymamaktadır. Od taşından yapılan iki başlık çok kötü aşınmış olduğundan ilk biçimlerini anlamak mümkün değildir. Medresenin duvarlarının genel olarak mo-

Hasan Ağa Medresesinde dershanenin bugünkü görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

loz taş ve tuğla kırıklarıyla yapıldığı, üstünün sıvandığı gözlenmiştir. Ara duvarlarda yer yer harman tuğlası kullanılmıştır. Örtü malzeme ve strüktüründe ise endüstri devrimi sonrasının etkileri gözlenmektedir. Sütunların üzerinde alışılmış revak düzeni yerine düz atkılı bir sistem vardır. Pervititch planında bu durum tam anlaşılmayarak sütunların arası basık kemerli gibi gösterilmiştir. Düz atkılı sistem demir profillerle oluşturulmuş ve avlu aynı yükseklikle devam eden bu sürekli kirişle çevrelenmiştir. Dikdörtgen kesitli kirişin çerçevesi köşelere yerleştirilen köşebentlerle belirlenmiş, bu dört boyuna donatı belirli aralıklarda birbirine lamalarla bağlanarak bir kafes düzeni oluşturulmuştur, içi tuğlayla doldurulan bu kafesin üzeri sıvanarak konstrüksiyonu gizlenmiştir. Hücre ve revaklar bu kirişlere ve dış duvarlara mesnetlenen, mertekleri "I" profillerle yapılan beşik-kırma çatı karışımı bir sistemle örtülüdür. "I" profillerin aralarının tuğla volta döşemeli oluşu ilginç bir yapısal ayrıntıdır. Günümüze ulaşan hiçbir Osmanlı medresesinde örneğini görmediğimiz bu özellikle bina önem kazanmaktadır.

Kare planlı olan dershanenin örtüsü bugün mevcut değildir. Üzerinde kagir bir örtü olduğuna ilişkin bir iz görülmemektedir. Kare veya yerine göre dörtgen planlı olan hücrelerin revaklara açılan bir kapısı ve birer basık kemerli penceresi, ayrıca dışarı açılan iki basık kemerli penceresi bulunduğu anlaşılmaktadır. Pencerelerin çoğu örülmüştür. Medresenin güney hücrelerinin tuğla bacalan korunmuştur ancak içerdeki değişiklikler nedeniyle ocak yerleri görülememektedir. Yapının saçak kornişi bulunmayıp, belki yenilemeler sırasında yok olmuştur.

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* II, 120, 135, 139; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 89; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 329; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD,* XXVII (1973), s. 158.

ZEYNEP AHUNBAY

HASAN ÇELEBİ

(?, ? - 1594'ten sonra, İstanbul) Hattat.

Çerkez asıllı olup Ahmed Karahisarî'nin(->) önce kölesi iken sonra onun tarafından azat edildi ve manevi evladı oldu.

Hayatı hakkında, eserleri dışında bilgimiz yoktur. Hattatlığı Ahmed Karahisarî'den öğrendi. Hocasının yolunda ustalıkla yürüdüğü ve onun yerini doldurduğu için "Hasan Halife" olarak da anılır. Bir rivayete göre Süleymaniye Camii'nin yalnızca mihrabındaki yazı; başka bir rivayete göre de kubbesindeki yazı Ahmed Karahisarî, diğerleri ise Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır. Başka bir söylentiye göre ise, Karahisarî, daha hayatta iken Süleymaniye Camii'nin yazılarının Hasan Çelebiye verilmesine gücenmiş; öğrencisi bütün yazıları tamamladıktan sonra sıra tabhane içindeki "ve yet'amûne..." ayetini yazmaya geldiğinde gözlerinde bulanıklık belirmeye başlayınca hocası Ahmed Karahisarî'ye müracaatla ona tamamlatmıştır. Aslında, Edirne'de Selimiye Camii'nin yazılarının kubbeye geçirilmesine nezaret ederken, düşen kireci temizlemek için kalemlerini yıkadığı kireçli suyla, fark etmeden gözlerini temizlemesi görme yeteneğini azaltmış; bunun üzerine, II. Selim, ona hayat boyu maaş bağlatmıştır.

Ölümünde Sütlüce'de hocasının yanına gömülen ve zamanla kabri kaybolan Hasan Çelebi, Ahmed Karahisarî ayarında kudretli bir hattat olup hocasının kurduğu okula mensup olmakla birlikte onun ölümünden sonra klasik üslubun kurucusu Şeyh Hamdullahin(->) yoluna dönmüştür.

Eserleri, müze, kütüphane ve özel koleksiyonlardadır. Süleymaniye Camii'nin çini üzerindeki yazılarla kitabesi ve ayrıca Edirne'de Selimiye Camii'nin bütün celi sülüs yazılan onun elinden çıkmıştır. II. Selim'e takdim edilen ve halen Topkapı Sarayı Kütüphanesinde bulunan *Evrâdu 7-Usbûiyye* adlı dua mecmuası gerek hat, gerek tezhip bakımından bir şaheserdir. Eser sülüs, nesih, muhakkak ve reyhani yazılarıyla yazılmıştır. Aynı kütüphanedeki *En 'am'ı* da fevkalade güzeldir.

Bibi. Nefeszade İbrahim, *Gülzâr-t Savâb,* ist., 1939, s. 21, 59; Müstakimzade, *Tuhfe,* ist., 1928, 155; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatu'l-Küttâb,* İst., 1942, s. 36; Habib, *Hat ve Hattatan,* ist., 1306, s. 84, 106; C. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient Musulman,* Paris, 1908, s. 127, 128; U. Derman, "Edirne Hattatları ve Edirne'nin Yazı Sanatımızdaki Yeri", *Edirne,* Ankara, 1965, s. 311-319; ay, "Kanuni Devrinde Yazı Sanatımız", *Kanuni Armağanı,* Ankara, 1970, s. 269-289; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* ist., 1982, s. 9 ve 10. levhalar; ay, "Hasan Çelebi", *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, s. 197; Ş. Rado, *Hattatlar,* 81-82; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992, s. 59-60.

ALİ ALPARSLAN

Hasan Çelebi'nin yazısıyla Süleymaniye Camii'nin giriş kapısı üstündeki kitabe. *Yavuz Çelenk, 1994*

Hasan Çelebi Mescidi'nden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

HASAN ÇELEBİ MESCİDİ

Beyoğlu İlçesinde, Kasımpaşa'da, Sururi Mehmet Efendi Mahallesi'nde, Emin Bey Camii Sokağı'nda bulunmaktadır.

Tersane Emini Hasan Çelebi (ö. 1576) tarafından 15. yy'ın üçüncü çeyreği içinde yaptırılmış olan bu mescit Mimar Koca Sinan'ın ufak çaptaki eserlerindendir. "Emin Bey Camii" olarak da anılan yapı 19. yy'da Cezayirli Hasan Paşa Vakfı tarafından onartılmış, 1952'de de, mimari bünyesini belirli ölçüde değiştiren bir onarım geçirmiştir.

Mescidin kare planlı harirnini, kesme küfeki taşı ile örülmüş duvarlar kuşatmakta, her cephede, aldı üstlü ikili gruplar halinde düzenlenmiş dörder pencere yer almaktadır. Alttaki pencereler dikdörtgen açıklıklı, tepe pencereleri ise kemerlidir. Doğu ve batı duvarlarında ikişer dolap nişi, güney duvarının ekseninde mihrap, kuzey duvarının batı kesiminde de giriş bulunur. Son onarımda, harimi örten ahşap çatı iptal edilerek söz konusu mekânın üzerine betonarme bir plak oturtulmuş, plağı taşıyan kirişlerin kesişme noktalarına iki tane betonarme sütun konmuştur. Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen minarenin kare tabanlı kaidesi cepheden dışarı taşmakta, kaide ile kürsü kısımlarının 16. yy'dan, gövdenin ise 19- yy'daki onarımdan kalma olduğu anlaşılmaktadır. Aslında ahşap direkli olduğu tahmin edilebilen son cemaat yeri 1952 onarımında iki katlı ve kapalı olarak ihya edilmiş, bu arada, minarenin yanma bir müezzin odası

eklenmiştir. Yapının mimari özellikleri kısmen özgünlüğünü yitirmiş ise de, harimin duvarları, minarenin alt kesimi, aynca *hatim* girişi ve mihrap gibi bazı önemli aynntılar ilk şekilleriyle günümüze ulaşabilmiştir. *Hadîkdda,* mescidin yanmda yer aldığı bildirilen mektep tarihe karışmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* ll, 7; Raif, *Mir'at,* 524; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* ist., 1935, s. 12; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 22; Kuran, *Mimar Sinan, 311.*

M. BAHA TANMAN

HASAN EFENDİ (Hatip-ZâkM)

(?, Foça - 1622/1623, İstanbul) Besteci, zâkir.

Genç yaşta İstanbul'a gelerek Sakızağacı'ndaki "Sır Tekke" adıyla tanınan Halveti tekkesinin şeyhi Nureddinzade Mustafa Muslihiddin Efendiye (ö. 1571) bağlandı, onun dergâhında dini ilimler, tasavvuf ve musiki bilgileri öğrendi. Soma aynı dergâhın zâkirbaşılığına getirildi. Ayrıca Hoca Hayreddin Camii'nde hatiplik etti. Zâkirbaşılığıyla İstanbul'da büyük ün kazandı, Bezcizade Şeyh Muhyiddin (ö. 1611) ve Koğacızade Şeyh Mehmed'le (ö. 1617) birlikte zamanınm üç önemli musikişinasından biri oldu. "Zâkirî" mahlasıyla şiirler de yazdı.

Hasan Efendi en seçkin biçimine İstanbul'da ulaşan Türk dini musikisinin ilk ve en büyük bestecilerinden biridir. Eserleri cami musikisinin en kalıcı örnekleri arasındadır. Kutsal günlerde, dini törenlerde, namazdan önce ve sonra camilerde, tekkelerde okunmak üzere naat, durak, mersiye, sala, münacaat, tevşih, teşbih, temcid, ilahi gibi formlarda pek çok dini eser besteledi. Başka birçok değerli bestecinin eserleri yalnız camide yahut tekkede okunurken, onun eserleri hem camilerde, hem de tekkelerde okundu. Ancak, pek az eseri günümüze ulaşabildi. Dindışı musikiyle de uğraştığı sanılıyor. Bayramlarda okunan bayati bayram ve cuma salatı, cenaze törenlerinde okunan hüseyni cenaze salatı, muharrem ayının onuncu günü tekkelerde okunan nühüft mersiye-i İmam Hüseyin ("Rivayette gelir bir gün Resullah olup dilşâd") 4 yüzyıla yakın zamandır etkisinden bir şey yitirmemiş, bütün topluma mal olmuş eserlerdir. Irak naat ile temcid; rast ve uzzal teşbihler; pençgâh, rast ve segah ilahiler günümüze ulaşabilmiş öteki eserleridir. Nühüft mersiye Dr. Suphi Ezgi tarafından notaya alınmıştır. Aynı eserin bir de kendine özgü mersiye tavnyla icra edilen ve geleneklerle günümüze ulaşan bir şekli vardır. Bu tarzı günümüze ulaştıran Hafız Yaşar Okur, Kocamustafapaşa'daki Sancaktar Hayreddin Dergâhı' ntn zâkirbaşısı Aksaraylı Hafız âmâ Hasan Efendi'den bu mersiyeyi küçük yaşta meşketmiş, bunu öğrencisi Kemal Evren'e (ö. 1986) öğretmişti. Evren de mersiyeyi günümüz sanatçılarından Ahmet Özhan'a öğreterek eserin özgün icra şeklinin yaşatılmasını sağlamıştır.

Dr. Ezgi. geleneğin Itrîye mal ettiği cami musikisi eserlerinin Hasan i'fcndi'nın besteleri olduğunu ileri sürmüştür. Her iki besteci arasındaki üslup benzerliğinden kaynaklanan bu iddia musiki çevrelerinde günümüze kadar sık sık tartışma konusu edilmiştir. Hatip Zâkirî Hasan Efendi, eserleri günümüze ulaşan en eski Osmanlı musikişinaslarından biri olması yönünden de önem taşıyan bir bestecidir.

Bibi. Müstakimzade, *Mecmua,* Süleymaniye Ktp, Esad Efendi Bölümü, no. 3397; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik; Uzgi, Türk Musikisi;* Ergun, *Antoloji,* I; Öztuna, *BTMA,* I.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

HASAN EFENDİ (Kel)

(1868, İstanbul -1929, İstanbul) Ortaoyunu ve tuluat sanatçısı.

Doğum tarihini 1874, ölüm tarihini 1925 olarak gösteren kaynaklar da vardır. Fakir bir ailenin çocuğu olarak Kadıköy' de yoğurtçuluk yaparken, hevesli olduğu tiyatroculuğa başladı. Yoğurtçuluğu sırasında da tuhaf halleri, ölçülü ve sevimli sesiyle halkı çevresinde toplardı. Henüz küçük bir çocukken ünlü komik Abdürrezzak Efendinin(-0 rollerinin neredeyse tümünü ezberlemişti. Önceleri, Küçük İsmail Efendînin(-0 Kuşdili'ndeki tuluat tiyatrosunda külhanbeyi rolünde oynadı. Asıl komik rolüne çıkmak istediyse de bu rolün sahibi Abdürrezzak Efendi'yle geçinemeyerek topluluktan ayrıldı. Şehzadebaşînda Hayalhane-i Osmani Kumpanyası adlı bir topluluk kurdu. Topluluğa Külhanyan ve Papazyan'dan başka kanto için Küçük Eleni de alındı. Kel Hasan, Mardiros Mınakyan'ın o günlerde çok tutulan dramlarına karşılık sürekli komedi sahneledi. Abdürrezzak Efendi saraya alınınca tuluat komikliğinde rakipsiz kaldı. 1925'e kadar sürdürdüğü sahne hayatmda, gelişen Batı tarzı tiyatroya rağmen ününü korudu.

Saçı olmadığı için "Kel" lakabıyla anılan Hasan Efendi eski tip oyunların yanısıra yeni tip oyunlara da ağırlık vermiştir. Başına yırtık bir fes giyer, kaşlarım siyaha, burnuyla yanaklarını kırmızıya boyar, elinde bir tavan süpürgesi, sırtında istanbuliniyle (bu kıyafeti ustası Abdürrezzak Efendi'den almıştı), sahneye önce bir boş gaz tenekesi yuvarlar, ardından söylene söylene kendisi çıkardı. Bazen, *Rüyada Taaşşuk* gibi kendi tertiplediği oyunlarda saatlerce sahnede tek başına kaldığı da olan Hasan Efendi kısık sesine karşın keskin zekâsı ve hazırcevaplığıyla büyük övgü toplardı. Son ortaoyunu ve tuluat sanatçısı İsmail Dümbüllü de onun yanında yetişmişti.

Kel Hasan Efendi
Gödern Yaymahk Fotoğraf Arşâ-i

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* Ankara, 1969, s. 241: S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi,* İst., 1974(7), s. 9-12, 45-52; M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* ist., 1989, s. 561; S. Nüzhet (Gerçek), *Türk Temaşası,* İst., 1930, s. 142; Gövsa, *Türk Meşhurları,* s. 170; C. Kudret, *Ortaoyunu I-Il,* Ankara, 1973-1974; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, İst., 1985, s. 384-385; M. N. Özön-B. Dürder! "Kel Hasan", *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967, s. 251; N. Türkmen, *Orta Oyunu,* İst., 1971, s. 113.

RAŞİT ÇAVAŞ

HASAN FEHMİ PAŞA TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı'nda, Kemal Paşa Mahallesi'nde, mahalleye adını veren caminin yanmda yer almaktadır.

Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın (ö. 1908) eşi olan ve türbenin yanındaki Kemal Paşa Camii'ni yeniden inşa ettiren, Galib Paşa'nm kızı Zeyneb Feride Hanım (ö. 1903) tarafmdan 20. yy'm başlarında yaptırılmıştır.

Kare planlı ve kubbeli türbenin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Barok üslupta bir akroterle taçlandırılmış olan girişin üzerinde yer alan ta'lik hatlı, mensur kitabede türbeyi yaptıranın kimliği ve ölüm tarihi belirtilmiştir. Giriş cephesi dışında kalan cephelere üçer pencere açılmış, bu açıklıkların arasına, yarım paye biçiminde pilastrlar yerleştirilmiştir. Pilastrlarm başlıkları Korint üslubunda olup akantus yaprakları ile bezelidir. Gövdeleri ise örgü geçmelerle süslenmiştir. Oldukça dışa taşkın bir silmeden sonra bir kalkan duvarı ile türbenin cepheleri sona ermektedir. Köşelere birer küre oturtulmuştur.

Türbenin içinde dikkate değer bir süsleme öğesi görülmemekte, duvarlar düz badana ile boyanmış bulunmaktadır. Türbede H. Fehmi Paşa ile Z. Feride Hamm'a ait iki adet ahşap sanduka vardır. Paşaya ait sandukanın başucunda, mermer bir levha üzerinde, ölüm tarihini veren ta'lik hatlı, manzum bir kitabe yer alır.

î. GÜNAY PAKSOY

HASAN HÜSEYİN MESCİDİ

bak. HOCA KASIM GÜNANİ MESCİDİ

HASAN HÜSNÜ PAŞA TEKKESİ, KÜTÜPHANESİ VE TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde. Boyacı Sokağînın batı yakasında bulunmaktadır.

Tekke, kütüphane ve türbe bölümlerini bünyesinde toplayan bu yapı. H Abdül-

hamid dönemi (1876-1909) bahriye nazırlarından Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa (ö. 1903) tarafından **19.** yyin sonlarında inşa ettirilmiştir. Doğu yönünde Boyacı Sokağı, diğer üç yönde, Eyüb Sultan Külliyesi'nden(->) Halic'e uzanan mezarlık ile kuşatılmış olan binanın güneyinde, paşanın gelini Hatice Canan Hanım'a (ö. 1907), kuzeyinde de Posta ve Telgraf Nazırı İzzet Efendi'ye (ö. 1891) ait açık türbeler yer alır. Günümüzde son derecede bakımsız olan ve berduşların barınağı haline gelmiş bulunan yapının yer yer çökmeye başladığı görülmektedir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan binanın bazı duvarları tuğla ile, bazıları da moloz taş ve tuğla ile almaşık düzende örülmüş, üstleri sıvanmış, yalnız Boyacı Sokağı üzerindeki esas cephe tamamen beyaz mermerle kaplanmıştır. Bu cephenin ekseninde, demir kanatlarla donatılmış olan ana giriş, yanlarda da buna göre simetrik konumda olan ve Hasan Hüsnü Paşa ile yakınlarının gömülü olduklan türbe birimlerine açılan birer pencere bulunmaktadır. Her üç açıklık da yuvarlak kemerle taçlandırılmış, kemerlerin çıkıntılı kilit taşlarının üzerine, kıvrımlı yapraklardan oluşan tepelikler oturtulmuştur. İkisi girişin yanlarında, ikisi de cephenin sınırlarında olmak üzere, akantus yapraklı başlıklara sahip **4** adet pilastr, saçak hizasına kadar yükselir. Pencerelerin alt ve üst hizalan ile saçak hizasına yerleştirilmiş olan 3 adet silme, pilastrların yarattığı düşey ifadeyi dengelemektedir. Pencerelerdeki döküm parmaklıklara! üst kesiminde yer alan güneş motifleri, cepheye egemen olan ampir üslubuna bağlanmakta, buna karşılık alt kesimlerde görülen "S" ve "C" kıvrımları barok üslubu yansıtmaktadır.

Doğu cephesindeki ana girişi izleyen koridor batı cephesine kadar ilerleyerek yapıyı iki eşit parçaya ayırmakta, arkadaki küçük avluya açılan tali bir kapı ile son bulmaktadır. Binanın barındırdığı bütün mekânlar bu koridora açılır. Yapının doğu kesimine, koridora göre simetrik konumda, kare planlı ve kubbeli iki türbe birimi, kuzeydeki türbenin arkasına kütüphane odası ile türbedar-şeyhin odası, güneydeki türbenin arkasına da, bu iidsinin toplamı büyüklüğünde olan tevhidhane yerleştirilmiştir.

Türbe birimlerinden koridora açılan dikdörtgen açıklıklı kapılar, kesme taş sövelerle çerçevelenmiş, ahşap kanatlarla ve yuvarlak hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Doğu cephesindeki pencereler ile bu iki kapı dışında binada bulunan bütün açıklıklar tuğla örgülü basık kemerlerle geçilmiş ve kesme taş sövelerle kuşatılmıştır. Kuzeydeki türbede, Boyacı Sokağı'na bakan pencerenin önünde, Hasan Hüsnü Paşa'nm, günümüzde çıplak bırakılmış olan ahşap sandukası, batı duvarının önünde de, oğlu Amiral Mehmet Rüştü Bozcalinın (ö. 1966) kabri bulunur. Söz konusu kabri örten mermer levhada Latin harfleriyle altmda gömülü olanm künyesi okunmakta, başucundaki küçük şahidede sülüs hatlı "Hüve'l-Bakî" ibaresi ile "Bütün nefisler ölümü tadıcıdır" mealindeki ayet yer almaktadır. Batı duvarında görülen, basık kemerli geniş nişin aslında kütüphane odasına açılan bir pencere olduğu ve sonradan örüldüğü anlaşılmaktadır.

Güneydeki diğer türbe, Hasan Hüsnü Paşa'nm hanımı ile çocuklarına ait 5 adet ahşap sandukayı barındırır. Sandukaları kuşatan oymalı ahşap parmaklıklar paramparça edilmiş durumdadır. Batı duvarında, tevhidhaneye açılan pencerenin önünde yer alan sandukanın parmaklığı I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nu, diğerleri ise eklektik zevki yansıtır. Bu türbenin doğu duvarında bir tepe penceresi göze çarpar. Türbeleri taçlandıran, tuğla örgülü kubbeler, özel olarak imal edildiği anlaşılan çember şeklindeki çelik putrellere oturmakta, bunlar da, kubbelerden arta kalan yüzeyleri örten volta döşemenin putrellerine bağlanmaktadır.

Dikdörtgen planlı küçük mekânlar olan kütüphane odası ile türbedar-şeyh odasından birer kapı ile pencere koridora açılmaktadır. Kitapları Süleymaniye Kütüphanesine nakledilmiş olan kütüphanenin kuzey duvarında küçük bir ocak ile sonradan örülmüş bir tepe penceresi bulunur. Türbedar-şeyh odasının koridora bakan penceresinin de örülerek kapatıldığı, bu mekânın arka avluya açılan iki pencereden ışık aldığı görülmektedir. Dikdörtgen planlı tevhidhane, ikisi koridora, ikisi güneye, biri batı yönündeki avluya, biri de türbeye açılan 6 adet pencereye sahiptir. Güney yönündeki açıklıklar tepe penceresi niteliğinde olup bunlardan bir tanesi sonradan örülmüştür. Yuvarlak kemerli, sığ bir niş şeklindeki mihrap, güneydoğu köşesine verev olarak yerleştirilmiştir. Tevhidhane ile türbedar-şeyh odasından meydana gelen bu tekkenin Sa'dî tarikatına bağlı olduğu nakledilmektedir.

Türbelerdeki kubbeler dışında, binar daki mekânlarını örten volta döşemelerde alışılmadık bir ayrıntı dikkati çeker. Döşemenin taşıyıcıları olan çelik putrellerin arası, tuğlalar yerine Marsilya kiremitleri ile kapatılmış, söz konusu tavanlar, aynı tekniğin kullanıldığı bir çatının altına alınmıştır. Tevhidhane ile türbelerin duvarlarında, aynca türbelerdeki kubbelerin içinde, büyük ölçüde tahribe uğramış kalem işleri seçilmektedir. Osmanlı döneminin sonlarında, her türlü yapıda benzerlerine rastlanılan bu bezemeler, duvar yüzeyindeki dikdörtgen panolardan ve bunların köşelerine yerleştirilmiş stilize bitki motiflerinden oluşur.

Minyatür bir külliye niteliği arz eden bu ilginç yapı bir türbe-tekke olarak değerlendirilebilir. Türbe birimleri, konumlarına ve cephelerine verilen öneme bakılacak olursa tasarımın ağırlık merkezini teşkil eder. Mimari programı asgariye indirgenmiş ve arkaya yerleştirilmiş tekkenin varlık sebebi ise, bir türbedar-şeyhin denetiminde, türbenin yakınında sürekli Kuran okunması ve zikredilmesi (Allah'ın anılması) arzusuna dayanmaktadır. Bazı veli ve sahabe türbelerine sonradan meşihat konulması sonucunda kurulmuş türbe-tekkeler dışında İstanbul'da pek yaygın olmayan bu tür yapılara Kahire'yi kuşatan mezarlık alanlarında bol miktarda rastlanmaktadır.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 196-197; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar,* İst., 1979, s. 91; Demiriz, *Türbeler,* 49; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I. 199-201.

M. BAHA TANMAN

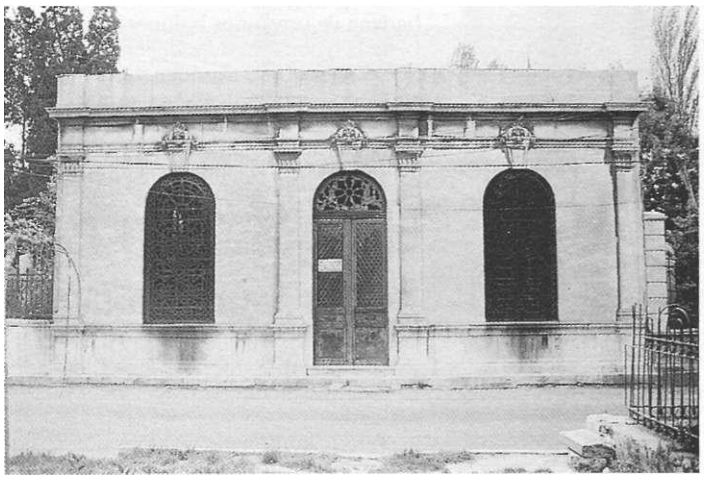

Hasan Hüsnü Paşa Tekkesi, Türbesi ve Kütüphanesi'nin Boyacı Sokağı'ndaki giriş cephesi. *M. Baha Tanman, 1994*

HASAN NAZİF DEDE

(1794, Yenişehir [bugün Yunanistan'da Larissa] - 1861, İstanbul) Mevlevi şeyhi ve mutasavvıf.

Kütahya'dan Yenişehir'e göç eden müftü ve muhaddis Mahmud Efendizade el-Hac Halil Efendinin üç oğlundan biridir, Diğer kardeşleri Emin ve Arif efendiler, Balkanlar'daki Mevlevi örgütlenmesinde önemli rol oynamış kişilerdir. İlk eğitimini babasmdan alan Hasan Nazif Dede, Yenişehir'deki Horasanî Aziz Efendi Medresesine devam etti. Daha sonra hocası Celâl Efendi'den icazet alarak bu medreseye müderris oldu. Uzun yıllar bu görevini sürdürdü. Fakat tasavvufa olan eğilimi ve "ehl-i beyt" yanlısı düşüncelerinden ötürü ulemayla çatışarak medreseden ayrılmak zorunda kaldı. Bir süre Balkanlar'da seyahat ederek bu bölgedeki Bedreddinî ve Melamî zümreleriyle ilişki kurdu. Ardından Anadolu'ya geçip Hacı Bektaş

Âsitanesi'nde Bektaşî kültürünü inceledi. Daha sonra Konya'ya gitti ve Mevlânâ Asitanesi Postnişini Said Hemdem Çelebi'ye (ö. 1858) intisap etti. Çile çıkartıp Aşçıbaşı Nesîb Dede'den Mevlevî hilafeti alan Nazif Dede, tekrar Yenişehir'e dönerek buradaki mevlevîhaneye 1852'de postnişin oldu. Bu görevde ancak 1 yıl kalabildi ve 1853'te Mehmed Said Dede'nin vefatıyla boşalan Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) meşihatına atandı. 1853-1861 arasında bu görevde bulunan Hasan Nazif Dede, Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin son şeyhidir. Kendisinden sonra yerine oğlu Hüseyin Fahreddin Dede(->) Maçka/Bahariye Mevlevîhanesi postnişini olarak geçmiştir. Mezarı, önce Beşiktaş Mevlevîhanesi Türbesi'nde iken tekkenin yıktırılması üzerine oğlu tarafından 1871'de Maçka Mevlevîhanesi'ne ve ardından 1877'de Bahariye Mevlevîhanesi'ne(->) nakledilmiştir. Bu tekkenin de 1960'larda uğradığı yıkım neticesinde üçüncü defa olarak şimdiki yerine, Eyüp'te Silahtarağa Caddesi kenanndaki açık türbeye taşınmıştır.

Hasan Nazif Dede, Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatını üstlenen son büyük şeyh ailesinin kurucusudur. Kendisinden önce Eyyubî Mehmed Dede (ö. 1723) ailesi **1669**-1764 arasmda Trabluslu Ahmed Dede (ö. 1771) ailesi de 1766-1853 arasmda tekke yönetimini ellerinde tutmuşlardır. Nazif Dede ailesinin Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayan meşihatı ise, oğlu Hüseyin Fahreddin Dede (ö. 1911) ve torunu Küçük Hasan Nazif Dede (ö. 1915) tarafından Bahariye Mevlevîhanesi'nde sürdürülmüştür. Ayrıca ailenin, Nazif Dede'nin kardeşi Arif Efendi kolundan gelen Bahaeddin Dede de vekâleten bu tekkede postnişinlik yapmıştır.

Hasan Nazif Dede, 19. yy istanbul Mevlevî kültüründe "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının en güçlü temsilcisi saydır. Yenikapı MevlevîhanesiO» postnişini Sabuhi Ahmed Dede (ö. 1644) tarafından 17. yy'da sistemli bir şekilde İstanbul Mevlevî kültürüne kazandırılan bu anlayış, zamanla Galata ve Kasımpaşa mevlevîhanelerinde de etkili olmuş, fakat asıl gelişimini Hasan Nazif Dede'nin kişiliğinde sürdürmüştür. Beşiktaş ve Bahariye mevlevîhanelerinde odaklanan Bektaşî-Melamî eğilimli bu tasavvuf anlayışı, aynı zamanda bu tekkelere Mevlevî organizasyonu içinde daha bağımsız bir konum sağlamıştır.

Balkanlar'daki Bektaşî-Melamî kültürünü İstanbul Mevlevîliğiyle kaynaştıran Hasan Nazif Dede, Hz Ali ve "ehl-i beyt" taraftarı şiirleriyle zahit Mevlevîlerin eleştirilerine de hedef olmuştur. Mevlevî geleneğine aykırı bir tutumla bu şiirlerini Bektaşîliğe mensup Haşim Bey'e Suzinak Ayini olarak besteletmesi üzerine Konya'daki çelebilik makamına şikâyet edilmiş ve bu eserin mevlevîhanelerde icra edilmesi yasaklanmıştır. Mevlevîlik erkânı üzerine yazdığı *Tarifü's-Sülûk* adlı eseri ile şiirlerini topladığı bir *Divani* vardır.

Bibi. *BOA,* İrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmua,* Konya Mevlâna Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467; Vassaf, *Sefîne,* V, 179-184; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ, 72; Tarih-i Lutfî,* X, 64; Gölpmarh, *Mevlevîlik,* 458-459; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevîhanesi", *İstanbul,* S. 6 (Temmuz 1993), s. 129-137.

EKREM IŞIN

HASAN PAŞA

(?, ? - 1623, İstanbul) Nakkaş.

Enderun'da yetiştiği ve nakkaşlığının yamsıra birçok önemli devlet görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre, 1595'te anahtar oğlanı, 1597' de tülbend gülâmı, 1603'te kapıcıbaşı ve yeniçeri ağası, 1604'te Rumeli beylerbeyi, 1605'te vezir, 1606'da sadaret kaymakamı, 1607'de ise tekrar vezir olmuştur. Türbesi Eyüp'tedir.

Hasan Paşa, aldığı önemli devlet görevlerinin yamsıra, III. Murad (1574-595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinin ünlü nakkaşlan araşma girmeyi başarmıştır. III. Murad döneminin ünlü nakkaşı Osman'ın yanında çalıştığı ve bölükbaşılığa getirildiği belgelerle saptanmıştır. Nakkaş Hasan, yaklaşık 20 ayrı minyatürlü yazmada çahşmıştır. İlk minyatürlediği yazma 1582 tarihli Ilî. Murad *Sumamésidir* (TSM Ktp, H. 1344). Bu yazmada Nakkaş Osman ve ekibiyle çalışan Hasan'm kendine özgü figür üslubu ile öteki nakkaşlardan ayrıldığı görülür. Minyatürlediği öteki yazmalar şunlardır: Fuzuli'nin *Divani* (TSM Ktp, Y. 897, 1585-1590 tarihli), *Kıssa-t Şab-ı Şatran* (İstanbul Üniversitesi Ktp, 2303, 1588-1590 tarihli), *Acaibü'l-Mahlukat* (TSM Ktp, A. 3632, 1590-1595 tarihli), *Mecmua* (TSM Ktp, H. 1711, 1590 c), *Acaibü'l-Mahlukat* (Londra, Unger Collection, 1590-1595 tarihli), *Siyer-i Nebi,* I. ve III. ciltler (TSM Ktp, H. 1221, 1323, 1594-1595 tarihli), *Şemailname-i Al-i Osman* (TSM Ktp, A. 3592, 1595 c), *Tercüme-iMiftah-i Cifrü'l-Cami* (TSM Ktp, B. 373, 1597-1598 tarihli), *Şakayik-i Numaniye* (Paris, Bibliothèque Nationale, turc. 1055,1597 c), *Gazavat-t Osman Paşa* (TSM Ktp, R. 1300), Firdevsi, *Şahname* (Londra, British Muséum, Or. 7204, 1595-1600 tarihli), *Şahname-i Sultan Mehmed Han* (TSM Ktp, H. 1609, 1597 tarihli), *Divan-ı Baki* (Londra, British Muséum, Or. 7084, 1595-1600 tarihli), *Destan-t Ferrub u Hüma* (İstanbul Üniversitesi Ktp T. 1975, 1601 tarihli), *Albüm* (TSM Ktp, H. 2161).

Şahname-i Sultan Mehmed Han adlı yazmanın sonunda, eserin yazarı Talikizade Mehmed Subhi Çelebi, Nakkaş Hasan'ı över ve yazmadaki dört minyatürü onun yaptığını belirtir. Nakkaş Hasan'm minyatürlerinde dairesel figür düzenlemelerine yer verdiği, yüksek tutulan ufuk çizgisiyle derinlik sağladığı, ufak boyutlu, şişmanca, kısa boylu, koyu kalın siyah kaşlı, yuvarlak yüzlü figürleri yeğlediği görülür. Turuncu, pembe ve yeşil tonlarını sık kullanır. Nakkaş Hasan klasik Osmanlı minyatür üslubunun önemli temsilcilerinden biridir. Özellikle III. Mehmed döneminde yaptığı minyatürlerle Osmanlı minyatür okuluna yeni bir soluk getirmiştir.

Bibi. R. M. Meriç, *Türk Nakış Sanatı Araştırmaları,* I, Ankara, 1953, s. 56-59; S. Akalay, "16. Yüzyıl Nakkaşlarından Hasan Paşa ve Eserleri", /. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi,* ist., 1973, s. 607-626; Z. Tanındı, "Nakkaş Hasan Paşa", *Sanat,* S. 6 (Haziran 1977), s. 114-125.

GÜNSEL RENDA

HASAN PAŞA (Cezayirli)

(1714, ? - 30 Mart 1790, Şummu) Kaptan-ı derya, sadrazam.

"Hasan Beşe", "Palabıyık Hasan Paşa" adlarıyla da ünlenmiştir. 1770-1790 arasında İstanbul'un yönetimi, güvenliği ve su sorunu ile ilgilenmiş denizci devlet adamıdır. Kasımpaşa'da Kalyoncu Kışlası'nı(->) yaptırmıştır.

Tarih-i Cevdet'teki özgeçmişinde, Tekirdağlı bir tüccarın azatlı kölesi iken İstanbul'a geldiği ve Yeniçeri Ocağînnm 25. ortası karakullukçulara katıldığı yazılıdır. 1739-1740 Belgrad seferinde Morava ve Hisarcık savaşlarmda yararlık gösterdi. 1740' ta Tekirdağ'a, oradan Gelibolu'ya döndü. Cezayir'e gitti. Serüvenli yıllardan sonra Tlemsen beyi oldu. Bölgede Hasan Beşe adıyla ünlendi. Cezayir dayılarıyla geçinemeyerek İspanya'ya kaçtı. 176"0'a doğru İstanbul'a geldi. Donanmada görev alarak derya kaptanı oldu. Kapudane rütbesine kadar yükseldi. Rus donanmasının Osmanlı donanmasını yenilgiye uğrattığı 1770'teki Çeşme Baskını'nda bir filoya komuta eden Hasan Paşa, Rus amiral gemisini yakmayı başardı. 9 Ağustos 1770'te Limni'yi işgalden kurtardı. Boğaz muhafızlığına atandı. III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından "gazilik" sanı ile ödüllendirildi. O yıl kaptan-ı derya oldu. 1773'te ikinci kez Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) muhafızı ve Tuna Yalısı (Rusçuk) seraskeri atandı. Savaş sonrasında yeniden kaptan-ı derya oldu. Bu görevi 1789'a değin sürdürdü. Kasımpaşa ile Boğaziçi köylerinde imara, yol ve çeşme yapımına, bu semtlerin güvenliğine ilişkin çalışmaları bu dönemdedir.

Yakılan donanmanın yenilenmesi, kalyoncu sınıfının (deniz askerleri) eğitime alınmaları, Galata-Kasımpaşa semtlerinin güvenlik sorunlarının çözülmesi gibi önemli işleri başardı. I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) önerdiği sadrazamlık görevini kabul etmedi. Ancak, sadrazamların genellikle cephede olmaları nedeniyle sadaret kaymakamlığı görevini üstlenerek kenti yönetti. Çarşı pazar denetimi, işsizlerin neden oldukları olayların önlenmesi ile ilgilendi. Kol gezmelerde yanındaki ehlileşmiş aslanı ve uyguladığı falaka cezasıyla herkesi sindirdi.

1776'da Suriye'ye giderek buradaki ayaklanmayı bastırdı. 1778'de kısa bir süre Mora valisi oldu ve yarımadayı anarşiye boğan haydutları temizledi. İstanbul'a dönünce saygınlığı daha da arttı. Kendisine bir tür "atabeg-i saltanat" (devlet danışmam) gözüyle bakılıyor; halk ise ona "hünkâr babası" diyordu. 1785'te padişaha karşı tasarlanan bir komployu önledi. Bu eylemi planlamakla suçlanan Sadrazam Halil Hamid Paşa idam edildi. 1787'de Mı-

sıra giderek karışıklıkları bastırdı ve toplanamayan eski vergileri tahsil ettirip istanbul'a 12.000 kese parayla döndü. 1788' de yeni bir savaş olasılığı belirince kendi servetinden hazineye 10.000 kese bağışladı. Donanmayla Karadeniz'e-açıldı. Özi açıklarında Ruslarla savaştı. Kötü hava koşulları yüzünden donanmadaki gemilerin çoğu battığı için İstanbul'a döndü.

III. Selim (hd 1789-1807) tahta çıkınca kaptan-ı deryalıktan uzaklaştırıldı. Anadolu valisi ve ismail seraskeri oldu. 4-5.000 kişilik düzenli ve disiplinli kapı halkı (özel ordu) ile Kâğıthane'deki geçit törenine katılıp cepheye hareket etti. III. Selimin ödüllendirmek için huzuruna çağırmasını, idam edilmek istendiğine yorumlayarak hareketini ertelemedi ve "devlete henüz bir emeğimiz geçmedi. Önce hizmet edelim, sonra iltifatına erişiriz!" yollu cevap gönderdi. Cephede, ismail Kalesini ablukaya alan Rus birliklerini Tabakhane Deresi Savaşinda yendi. Cenaze Hasan Paşa'nın yerine 23 Kasım 1789'da sadrazam ve serdar-ı ekrem atandı. Şumnu'daki karargâhında askerin disiplini ve savaş hazırlıkları ile uğraşırken öldü. Şumnu'da yaptırdığı Bektaşî tekkesinin haziresine gömüldü.

18. yyin sonuna doğru İstanbul'un en ünlü kişisi olan Hasan Paşa, okuryazar değildi. Sadaret kaymakamı olduğunda tuğra çekmeyi bilmediği için bu işi reisül-küttabm yapması için ferman çıkartılmıştı. Paraya ve mala düşkün olan Hasan Paşa, servetini hayır işlerine harcamaktan çekinmemiştir. Topçu ve armador erleri için, 1784'te Kasımpaşa'daki Kalyoncu Kışlasını yaptırmış, o tarihe kadar, İstanbul'da dağınık olarak bekâr odalarında barınan deniz erlerini bir araya toplayarak disiplinleri ve eğitimleri için çalışmıştır. Aynı yerde bir de camisi vardır. Kasımpaşa'da, Büyükdere'de çeşmeler, Büyükdere'deki hasbahçeye yol, Kefeliköy'e çeşme yaptırmış, Bahçeköy'deki bendi onanmıştır. Askeri eğitimlerde de yararlanılan Levent Çiftliğini tesis etmiş, Boğazin girişindeki Kavak kalelerini 1783'te onanmıştır. Tersane'deki konağının "taş oda" denen hazinesinde, ölümünden sonra ortaya çıkan değerli eşyanın ve paranın defteri Topkapı Sarayı Arşivindedir. Bunlar arasında, değerli yazma kitaplar, denizciliğe ilişkin aletler ve dürbünler, haritalar ile çok sayıda saat de bulunuyordu. Gümüş eşyası ise Darphane'ye verilerek para kestirilmiştir. Serüven ve savaşlarla dolu yaşamını anlatan Şamdanizade'nin' Gazavat-ı Cezayirli Gazi Hasan Paşa" adlı eseri basılmamıştır. Yakın adamı Fenerli beylerden Eflak Voyvodası Mavroyani, ölümünden sonra idam edilmiştir.

Hasan Paşa'nın, Midilli, Sakız ve îstanköy'de de hayrat çeşmeleri, hamam, cami, havuz vb eserleri vardır. Tersane'deki konağı ve Kuzguncuk'taki yalısı yıkılmıştır.

Bibi. *Tarih-i Cevdet,* IV, 352-354, VII, 45; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* İst., 1327, III-IV, s. 175-189; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 100, 129-130; Elif Naci, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *Cumhuriyet,* 30 Mart 1964, s. 2; İnciciyan, *İstanbul,* 98-121; *Topkapı Sarayı Arşivi,* D. no. 9964, *Hadikatü'l-Vüzerâ,* III, 41-42; î. H. Uzunçarşılı, "Hasan Paşa", *İA, V/I,* 319-323; F. Kurtoglu, *1768-1774 Türk-Rus Harbinde Akdeniz Harekâtı ve Cezayirli Gazi Hasan Paşa,* İst., 1942.

NECDET SAKAOĞLU

HASAN PAŞA HANI

Süpürgeciler Hanı adıyla da tanınan han, Beyazıt ve Vezneciler arasındaki alanda iki ayrı yapı bloğu olarak kurulmuş olan Seyyid Hasan Paşa Külliyesinin (medrese, mektep, sebil ve çeşme) kuzeyde bir blok oluşturduğu, güneydeki han ve dükkânlarının Ordu Caddesi kenarında kalan ticari bloğudur.

1958'de yol açma çalışmaları sırasında kuzey kanadı kesilen yapı özgün durumunu tamamen kaybetmiştir. Kitabesi mevcut olmayan yapının Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında 1745'te Seyyid Hasan Paşa tarafından Mimar Mustafa Çelebiye inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğündeki restitüsyonu ile yapıyı plan semasıyla tanımak mümkündür. Revaklı bir avlu etrafında iki kadı olarak inşa edildiği, kalan kısımlarından anlaşılan yapı, han, kervansaray adıyla andığımız ticari yapı grubunun genel şemasını yansıtır.

Ordu Caddesi ile Yakup Ağa Sokağı ve güneyden Haznedar Sokağı ile sınırlanan parsel üzerinde inşa edilmiş olan yapı, doğudan II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) önemli yapısı Simkeş Hanı (Simkeşhane) ile sınırlanır.

Yapı bulunduğu alanın koşullarına bağlı olduğundan dış cephelerinde bir doğru boyunca uzanan bütünlük görülmez. Her cephesi açıldıkları sokağın şekline uygunluk gösterir. Bu dış cephe konumunun farklılığı içte muntazam dikdörtgen bir avlu ile giderilmiştir. Ordu Caddesi'ndeki kapısı, tonozlu giriş mekâm ile avluya ve revaklara bağlı iki yandaki taş merdivenlerle üst kata açılır.

Yaklaşık 17x23,50 m ölçüsündeki avluda iki kat halindeki örme payeler üzerine atılan kemer sisteminin taşıdığı çapraz tonoz örtülü revak sisteminin varlığı anlaşılır. Yapıdaki duvar ve hacimsel kalıntılar zemin ve birinci katlardaki revak kemerlerinin tuğla ve derzden yuvarlak kemerlere sahip olduğunu gösterir. Her iki kat revağmda da taşıyıcı sistem muntazam kesme taştan örme ve kare kesitli payelerden oluşmuştur.

C. Gurlitt'in yayımladığı resimler yapının orijinal durumunu tanımamıza yardım etmektedir. Bu resimlerden, revaklara açılan mekânların kapı ve pencerelerinin orijinal durumunun dikdörtgen söveli ve yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yapıda alışılmış han planından ayrılan bazı mekân düzenlemeleriyle karşılaşılmaktaydı. Özellikle ana cephede, girişin sağ ve sol tarafmdaki mekânlar dikdörtgen salonlar halinde yorumlanmıştır. Günümüzde bu cephe tamamen ortadan kalkmıştır. Çemberlitaş'taki Elçi Hanı(-») gibi bu yapının da misafirhane olarak inşa edildiği, ilgili yayınlarda yazılıdır.

Yapı bulunduğu yerin sınırlanna sadık kalarak inşa edildiğinden bütün hacimler, avlunun muntazam dikdörtgen plan şeması ile bu dış konturlar arasındaki alanın sağladığı imkânlar ölçüsünde çeşitlilik gösteren bir şekilde düzenlenmiştir.

Yapının üst katında, batı kanadındaki revaklara bir tonozlu geçitle bağlanan dar bir koridor ile bu koridora batı kenarı boyunca açılan ve Yakup Ağa Sokağına çıkma yapan, çeşitli büyüklükte kare veya dikdörtgen mekânlar bulunur.

Gene Haznedar Sokağı boyunca içbükey bir cepheyle yükselen yapıda, bu kanattaki revak sistemine açılan muntazam planlı dört odadan ikisi gerideki birer mekâna birer kapı ile bağlanır. Diğer taraftan doğu üst kat revağı bir koridorla devam ederek hela mekânlarına ulaşır.

Yapının Ordu Caddesi boyunca uzanan ana cephesi zemin katta, girişin iki yanında üçer tuğla-derz dokulu kemerle dışa açılan dükkânlara sahiptir. Üst kattaki giriş üzerinde konsol taşlarıyla taşman ve dışa taşan mekân ise art arda enine dikdörtgen iki mekân halinde olup, bir kapı ve iki yandaki birer pencere ile revak altına açılır. Dış cepheye ise kemerli üç pencere ile açılmaktadır.

Hanın Ordu Caddesi'ne açılan cephesinde, Gurlitt'in yayımladığı resimlerde, yay kemerli giriş kapısının iki yanında ro-

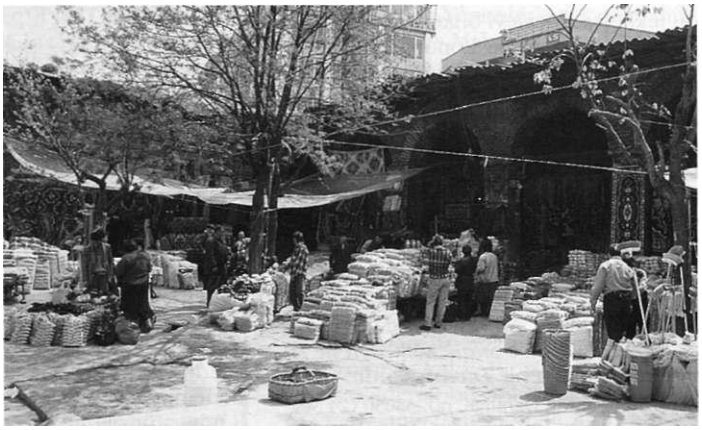

Hasan Paşa Haninin içinden bir görünüm. *Yaınız Çelenk, 1994*

koko üslubunda birer mermer çeşme ile kapının üzerinde bir pencere açıklığı ve sonra üst kat mekânının konsol sırası görülür. İstanbul hanlarında böyle bir cephe düzenlemesiyle ilk defa bu yapıda karşılaşılır. Bu cephede üst kat taş konsol sırasına kadar duvar dokusunu muntazam kesme taş oluşturmakta, sonra taş-tuğla-derz sıralarıyla cephe devam etmekte, tuğladan kirpi saçak frizi, cepheyi üstten sınırlamaktadır.

Kalıntılarından avluyu çeviren revak cephelerinin itinalı bir işçiliğe sahip olmadığı söylenebilen yapının, kuzeybatı köşesinde Yakup Ağa Sokağı boyunca uzanan bazı mekânları ve bunların dış cepheleri 1975-1976'da aslına uygun olmayan bir şekilde restore edilmiş, hattâ yapmm orijinalinde bulunmayan bezemeler yapılmıştır.

Bibi. G. Cantay, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu,* İst., 1989, s. 142; Gurlitt, *Konstantinopels,* 52; Güran, *İstanbul Hanları,* 120-122; M. Erksan, "İstanbul Hanları", (İÜ Edebiyat Fakültesi sanat tarihi lisans tezi), 1956.

GÖNÜL CANTAY

HASAN KITI T EFENDİ TEKKESİ

bak. LOKMACI TEKKESİ

HASAN RIZA

(1849, İstanbul - 2 Mart 1920, İstanbul) Hattat.

Tırnova Posta Müdürü Ahmed Nazif Efendi'nin oğludur. Babası ve amcası 1826 Osmanlı-Rus Savaşından sonra İstanbul'a geldiler. Hasan Rıza Şehzadebaşı'nda önce Kaptan Paşa, sonra Hafız Münib Efendi Mektebi'nde eğitim gördü ve ilk güzel yazı dersini bu okulda aldı. Daha sonra Kemeraltı'nda hattat Sucu Hüseyin Efendi'ye devam etti. Bu arada Bâb-ı Seraskerî kâtiplerinden meşhur hattat Yahya Hilmi Efendi'den de istifade etti.

Babasının Tırnova posta müdürlüğüne atanması üzerine, ailece oraya gittiler. 1865'te babasının ölümünden sonra İstanbul'a dönüp amcası Hacı Hüseyin'in yardımıyla Muzıka-i Hümayun'a girdi. Oranın hat hocası ünlü Şefik Bey'den yeniden yazı meşkine başladı ve **16** kişiyle birlikte icazetname almaya muvaffak oldu. Ayrıca Şefik Bey'in hocası Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den de faydalandı. Sami Efendi'den ise talik hattını meşk ettiyse de üzerinde fazla durmadı.

1871'de Muzıka-i Hümayun imamlığına tayin edildi. 1879'da hocası Şefik Bey'in emekliye ayrılması üzerine hat hocası oldu. Bu görev kaldırılınca 1906'da uhdesinde yalnız imamlık kaldı. 1914'te açılan Medreset'ü-1 Hattatin'de sülüs ve nesih yazı hocalığına tayin edildi. Ömrünün sonuna doğru görme kabiliyeti .azalan ve bu yüzden görevinden ayrılan hattat, vefatında Rumelihisarı Mezarlığı'na gömüldü.

Hasan Rıza, Türk hat tarihinde sülüs ve nesih yazıları güzelliğinin zirvesine ulaştıran Hafız Osman(->) okuluna mensuptur. En fazla bu iki yazıda başarılı olmuştur. Celi sülüs yazıları azdır. Celi nesih ile büyük boy muhteşem hilyeler yazmıştır.

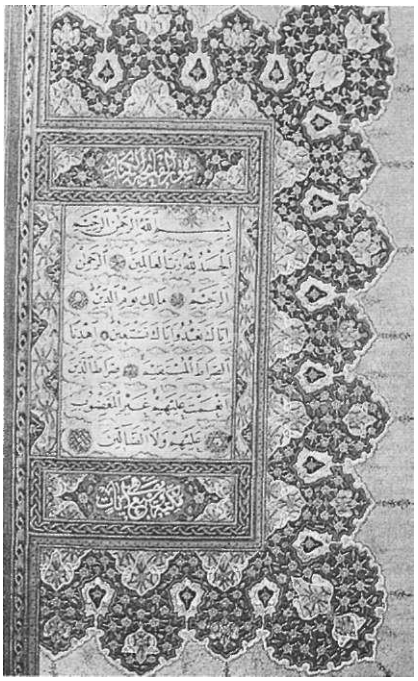

Hasan Rıza'nın yazısıyla tezhipli bir Kuran sayfası.
Ahmet Kuzik fotoğraf arşivi

Sanat hayatının en olgun çağı 1882-1907 arasıdır.

Eserlerine gelince, 19 Kuran yazmıştır ki bunların kimler için yazıldığı *Son Hattatlar* adlı eserde kayıtlıdır. Basılmış olan Kuran'ı çok beğenilir. Bunun sebebi, harflerin üzerine koyduğu harekelerin ve noktaların yerli yerinde olmasıdır. V. Mehmed'in (Reşad) emriyle yazdığı büyük boy Kuran, Topkapı Sarayı'ndadır. Hırka-i Saadet Dairesi için yazdığı *Sahth-i Buhârî* gene aynı padişah tarafından 1913'te vakfedilmiştir. Celi sülüs eserleri ise şunlardır: Medine'de Kubâ Mescidi'nde Aşere-i Mübeşşere'nin, Mekke'de Makam-ı İbrahim'de, Makedonya'da Piriştine'de, Anadolu'da Söğüt Camii'nde dört halifenin isimleriyle, İstanbul'da Cihangir ve ayrıca İstanköy camilerindeki levhalar. Bunların dışında İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi, Vakıf Hat Müzesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Bâlâ Camii ve Edirne'de Selimiye Camii'nde birer tane büyük boy hilyesi vardır.

17 kişiye icazetname veren hattatın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde tasavvufi şiirleri, havi yazma bir divançesi varsa da fazla önemli değildir.

Bibi. Habib, *Hat veHattatan,* İst., 1306, s. 180; İnal, *Son Hattatlar,* 332-336; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* İst., 1982, s. 47; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992, s. 216, 218, 220; Rado, *Hattatlar,* 249-251.

ALİ ALPARSLAN

HASAN TAHSİN

(1851, Tokat - 30 Kasım 1916, İstanbul) Hattat.

Tokat Meydan Camii imamı Osman Efendi'nin oğludur. Genç yaşında İstanbul'a gelerek medrese eğitimi gördü. Meşihat eski müsteşarlarmdan Kayserili Deniş Ali Rıza'nın Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etti. Medrese eğitimi gördüğü sırada hat sanatma merakı olduğundan önce, devrin reisülhattatini sayılan Muhsinzade Abdullah Bey'e(-») müracaat ederek sülüs ve nesih yazılarını meşk etti ve icazetname aldı. Daha soma bu hattatm hocası olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den de faydalandı. Dini eğitimini tamamladıktan soma Âli Paşa Camii'ne imam ve hatip tayin olundu. Bir ara rüştiyelerde hat ve Arapça hocalığı yapan Hasan Tahsin Efendi, Kütüphane-i Umumi-i Osmani'nin kumlusunda önce ikinci, soma birinci müdürlüğüne getirildi, (bak. Beyazıt Devlet Kütüphanesi).

Kendisini yakından tanıyan *Son Hattatlar'm* yazarı İbnülemin M. K. İnal onun uzun boylu, halim selim, nüktedan ve latifeyi seven bir insan olduğunu; yazma güzel eserlere, çekmeceler dolusu çeşitli yazılara, güzel kalemtıraş ve maktalara sahip bulunduğunu, Beyazıt civarındaki evinde yangın çıkınca bunların bir kısmının burada; taşındığı Sultanahmet'teki evinin de yanması üzerine bazı kıymetli yazı ve levhalarının da orada yitip gitmesine çok üzüldüğünü ve neşesinin kaybolduğunu kaydeder. Musikiye ve şiire de aşina olan hattat ölümünden bir yd önce felç geçirdi. Vefatında Eyüp Bahariye sırtındaki kabristanda kızının yanma gömüldü.

Usta bir hattattı. Birkaç Kuran ve pek çok kıt'a yazmıştır. Bunların bir kısmı şahıslardadır. İbnülemin M. K. İnal'daki yazı koleksiyonu halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Beyazıt'ta Çadırcılar civarındaki Sarnıçlı Han'ın cephesinde bulunan "Sahrıncı Han" yazısı onun eseridir. H. Tahsin, Hafız Öman(->) okuluna bağlıdır.

Bibi. inal, *Son Hattatlar,* 424-426; Rado, *Hattatlar,* 249.

ALİ ALPARSLAN

HASAN TAHSİN HİLMİ

(1847, İstanbul -14 Şubat 1912, İstanbul) Hattat.

Kılıç Ali Paşa Camii hafızı Hafiz İsmail Efendi'nin oğludur. Tophane semtinde doğdu. Çubukçular Sıbyan Mektebi'nde eğitim gördüğü sırada Kuran'ı ezberleyip hafız oldu. Bir müddet de Tophane müftüsü Hoca Bekir Efendi'den dini dersler aldı. Bu arada sülüs ve nesih yazılarım Şefik Bey'den, ta'lik yazıyı Sami Efendi'den, rık'a yazıyı da Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) hat hocası İzzet Efendi'den öğrendi. Hayatını hattatlıkla kazanan Hasan Tahsin Hilmi, Mühendis, Sanayi, Kız Sanayi okullarıyla Cihangir Kız Rüştiyesi, Darülmuallimat ve hocası Mehmed İzzet Efendi'nin 1904'te ölümünden sonra da Mekteb-i Sultanîde ve Darüşşafaka'da yazı öğretmenliği yaptı. Bir müddet de Mahmud Bey Matbaası'nda çalıştı ve her çeşit yazı yazdı. Okul dışından gelip yazı öğrenmek isteyenlere de bu basımevinde ders verirdi.

Eserleri özel koleksiyonlarda olan sanatkâr, oğlunun ifadesine göre 3 veya 4 Kuran yazmıştır. Bunların kimlerde veya nerede olduğu belli değildir. Yine oğlunun ifadesine göre Cağaloğlu'ndaki Mahmud Nedim Paşa'nm türbesinin yazısı da onundur. Yalnız imzası yoktur.

Hattat, sülüs ve nesih yazılarında Hafiz Osman; talikte Yezarizade'nin bir kolu sayılan Sami Efendi; rık'a yazısında da onu bir sanat yazısı haline getiren hocası Mehmed İzzet Efendi üslubuna bağlıdır. Hat sanatında hocalarının derecesine yükselememiştir.

Bibi. Habib, *HatveHattatan,* İst, 1306, s, 181; inal, *Son Hattatlar, 421-425,* Rado, *Hattatlar,* 241.

ALİ ALPARSLAN

HASAN ÜSKÜDARÎ

(?, İstanbul - 1614, İstanbul) Hattat.

Üsküdar'da doğduğu için, "Üsküdarî" unvanıyla anılır. Şeyh Hamdullah'ın(-0 torunu Pir Mehmed bin Şükrullah'm akrabasından idi. Önce, ondan icazetname almayı başardıktan sonra ayrıca, şeyhin oğlu Mustafa Dede'nin oğlu Derviş Mehmed'den de faydalanmış ve hat sanatının inceliklerini öğrenmeye gayret etmiştir. Müstakimzade'ye göre, kıl ucu kadar olsun Şeyh Hamdullah'ın üslubundan ayrılmamış namlı bir sanatkârdır. Vefatında, şeyhin yakınına gömülmüştür. Sonradan kabrinin yola gitmesi üzerine 1917'de devrin hattatlarmca Çiçekçi Camii'nin bahçesine nakledildi. Mezar taşmdaki tarihi üç beyit halinde olup Bursalı Hâşimi Efendi'nindir. Yazısını öğrencilerinden hattat Hâlid Efendi yazmıştır. Tarih mısraı şöyledir: "Üsküdarî Hasanin yâ Rab ola yeri cinân".

Eserleri müze ve özel koleksiyonlardadır. Üsküdar'da Toptaşı semtindeki Eski Valide Caminin celi yazıları onundur.

Hasan Üsküdarî "aklâm-ı sitte" adı verilen altı çeşit yazıda Şeyh Hamdullah okuluna bağlıdır. Bu yazılarda usta sayılmakla beraber celi, yani geniş kalemle yazdığı yazılarında fazla başarılı sayılmaz. Atik Valide Camiindeki yazıları celi sülüsün çağına göre gelişmesini göstermesi bakımından önemlidir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe,* 157; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb,* İst., 1942, s. 36; Habib, *Hat ve Hattatan,* İst., 1306, s. 107; Rado, *Hattatlar,* 86; A. Alparslan, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992, s. 40.

ALİ ALPARSLAN

Hasanpaşa'dan bir görünüm.
Nazım Timuroğlu, 1994

HASANPAŞA

Kadıköy İlçesi'ne bağlı mahalle, semt. Acıbadem'in(->), Dörtyol'dan başlayarak Kuruçeşme'ye kadar olan kesimi ile Kurbağalıdere arasında uzanan alanda yer almaktadır. Anadolu yakasının ihtiyacını karşılamak üzere, İstanbul'da havagazı üretimi yapan üçüncü fabrikanın 1892'de burada kurulmasından sonra semt, "Gazhane" olarak da anılmaya başlanmıştır.

Bugün Hasanpaşa olarak bilinen alan, 17. yy'ın başlarında Kızlarağası Mısırlı Osman Ağa'nın mülküydü. 1630'da IV. Murad, bu alanlan kamulaştırmış, 1800'de ise bölgedeki topraklar III. Selim'in mülkiyetine geçmiştir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) gezinti ve av yeri olan Hasanpaşa, Abdülmecid döneminde (1839-1861) Kapıcıbaşı Hüsameddin Efendiye armağan edilmiştir. Hüsameddin Efendinin ölümünden sonra da topraklar vârisleri tarafından satılmıştır.

19. yy'ın sonlarına kadar, semt yoğun bir yerleşim alanı değildi. Kauffer haritalarında bugünkü Hasanpaşa Mahallesi toprakları, bağlar, bahçeler ve çayırlarla kaplı görülmektedir. 1876'da Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler İkbaliye sırtlarına yerleştirildiğinde bile buralarda ancak 8-10 ev bulunmaktaydı.

1900'lerin başmdan itibaren Hasanpaşa, özellikle Türklerin tercih ettiği bir semt olmuş ve yerleşim giderek yoğunlaşmıştır. O zamanlar Kadıköy'de, Rumlar daha çok Moda ve kısmen Yeldeğirmeni; Ermeniler Altıyol ve Bahariye; Museviler Yeldeğirmeni; Türkler ise Hasanpaşa ve kısmen Yeldeğirmeni'nde otururlardı.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bahriye nazırı olan Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa, daha önce bir yangın sonucu ortadan kalkan Divittar Camii'nin yerine semte 1882'de yeni bir cami yaptırmıştır. Mahallenin adı da, Osman Ağa Mahallesinden ayrıldıktan sonra, 10 Aralık 1930'da Kaptan Hasan Paşa olmuştur.

1990 nüfus sayımına göre 10.503 kişinin yaşadığı Hasanpaşa, 1980'lere kadar, orta ve düşük gelir gruplarının konut alanı olma özelliğini taşıyordu. Bugün, Kurbağalıdere Caddesi ve Uzun Çayır Sokağı, Kadıköy belediye binasından başlayarak bir iş ve ticaret aksı olarak gelişmektedir. Diğer yandan, Acıbadem semti ile sınır oluşturan alanlardan itibaren, eski konutlar hızlı bir şekilde yıkılmakta, yerlerine yeni binalar ve siteler yapılmaktadır. 1993'te kapatılan havagazı fabrikasının oldukça geniş arazisi de semt için potansiyel kullanım alanı olarak görülmektedir.

TURGAY GÖKÇEN